

Parts are not sold singly.

ĀDIPARVAN: FASCICULE

THE
MAHĀBHĀRATA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

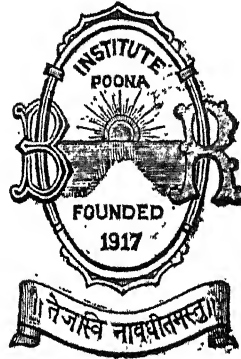
VISHNU S. SUKTHANKAR, PH.D.

WITH THE CO-OPERATION OF

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI; PROF. S. K. BELVALKAR;
PROF. A. B. GAJENDRAGADKAR; PROF. P. V. KANE; PROF. V. G. PARANJPE;
PROF. R. D. KARMARKAR; PROF. P. L. VAIDYA; V. P. VAIDYA ESQ.;
PROF. M. WINTERNITZ; AND OTHER SCHOLARS

AND ILLUSTRATED BY

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI, B.A.,
CHIEF OF AUNDH

Under the Patronage of the Chief of Aundh; the Imperial Government of India; the Probin
Governments of Bombay, Madras, and Burma; the Baroda and Mysore Governments;
the University of Bombay; and other distinguished Donors

POONA

BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

1931

Opinions and Reviews

HIS Excellency Sir LESLIE WILSON, P. C., G. C. I. E., C. M. G., D. S. O., Late Governor of Bombay: "I heartily congratulate you and all those who have been working with you, on this production. The first critical examination of the Mahabharata is undoubtedly a *national* work, and I sincerely trust that you will receive whole-hearted support in this publication."

The late Prof. A. HILLEBRANDT: "Your enormous undertaking represents the greatest progress in the philological history of the Indian epics and is sure to throw into shade all previous works, and to add to the glory of Indian scholarships. I take the liberty to congratulate you on seeing your name, so well known to your fellow workers, connected with that edition. It is one of the weakest (if not *the* weakest) points in Indian philology, that we have as yet no scientific editions of the Mahābhārata or the Rāmāyaṇa; and I am glad to see the much-felt gap now being filled up in a thoroughly worthy manner."

Prof. H. JACOBI, University of Bonn: "Your edition furnishes us *just* with what we want. I consider your text as reliable as can be expected under the circumstances. . . . Your plan is the best which can be advised."

Prof. H. LUEDERS, University of Berlin: "I was greatly impressed by the arrangements that have been made at the Institute for the collation of the Mahābhārata MSS. The arrangements are such as will ensure great accuracy and perfect clearness in the registration of the various readings. . . . Your work seems to me to merit the highest possible praise both as regards the constituting of the text, and the clarity and succinctness with which the MSS. evidence has been recorded....In my reading of the text I came across no passage of any importance, where I had occasion to differ from you, as to the choice of the right reading."

Prof. M. WINTERNITZ, University of Prag: "I have read very carefully your 'Foreword,' and I may say that I fully agree with the general principles laid down in it. . . . As far as I have read in the text it seems to me that you have done your level best in the work of 'purifying' the

text. . . . I am happy to see that the actual beginning you have made *proves* not only the possibility, but also the absolute necessity and usefulness of such an edition."

Prof. F. W. THOMAS, University of Oxford: "I agree with the views expressed in your 'Foreword'. It seems we can have a single text, much superior to what is represented by any existing edition."

Prof. FRANKLIN EDGERTON, Yale University: "I have examined very minutely considerable sections of the work on the first two Adhyāyas' as completed by Dr. Sukthankar, and he has fully explained to me the methods adopted in collating and classifying the MSS., establishing the text, and recording the manuscript variants. . . . I do not think it would be possible to improve on the work as it is now being done, with the materials at the disposal of the editor. . . . His notions of text-criticism, his weighing of discordant readings, his estimates of the relations and comparative value of various MSS. and recensions, the clarity and succinctness with which he presents his results—all these seem to me to merit the highest possible praise."

Prof. A. BERRIEDALE KEITH, Edinburgh University: "The prime need appears to me to be fulfilled excellently by the form in which your collations are presented....As to the possibility of arriving at a definitive early text, nothing can be added to your own observations, and after much consideration of reasons for and against, I think that you are right in endeavouring to carry the work of reconstruction out in the manner which has commended itself to you. . . . So far as I have tested the readings adopted, I can see that a good case can always be made out for them. I cannot, therefore, suggest any alterations in the mode of procedure adopted and I consider that by working along the lines already followed a very important service will be rendered to the study of the epic."

Mahamahopadhyaya Dr. GANGANATHA JHA, Vice-Chancellor, University of Allahabad: "As the work has been so well done, I do not find anything to suggest or criticize. Allow me to congratulate you on the success of your work."

Editorial Note (4)

The section of the *Ādiparvan* dealt with in this fascicule (5) corresponds roughly to adhy. 96-161 of the Vulgate text, and includes among other things the early life history of the Pāṇḍavas: the circumstances of their mysterious birth in a forest retreat, their life at the Kaurava court in Hāstina-pura, their subsequent exciting experiences and perilous adventures, ending with their encounters with two Rākṣasas, Hidimba and Baka.

The constituted text, which closely follows the Kāśmīrī version, is here also considerably shorter than the Vulgate, not to speak of the Southern recension, and contains some notable omissions. Important among these are the following passages, cited here according to the Bombay text:

- adhyāya 116
- { 128. 34 to end
- { 129. 1-35
- { 138. 6-62
- 139
- 140
- { 141. 1-19
- 149

Adhyāya 116 of the Vulgate text relates the story of the birth of Duḥśalā. The epic narrated in great detail the circumstances of the birth of the hundred sons of Dhṛtarāṣṭra, in still greater detail the circumstances of the birth of each of the five sons of Pāṇḍu; but Duḥśalā, the only daughter of Dhṛtarāṣṭra, was treated with scant courtesy. This short adhyāya of 18 stanzas, which, following the Kāśmīrī version, I have omitted, made good the deficiency. It naïvely describes how Duḥśalā was born from a superfluous bit of flesh left

over while Vyāsa was engaged in dividing into one hundred parts the hard lump of flesh brought forth by the pregnant Gāndhārī. This poor doggerel is clearly an afterthought, concocted by some pedantic epigoni tormented with the question how Gāndhārī could have had a hundred sons and a daughter when the great sage Vyāsa had said only that she should have a hundred sons:

गान्धारराजदुहिता शतपुत्रेति चानघ ।

उक्ता महर्षिणा तेन व्यासेनामिततेजसा ॥

The loss to the Vulgate, I cannot but think, is a gain to the epic.

The next passage, consisting of about 31 stanzas of adhy. 128, and 35 stanzas of adhy. 129, gives a somewhat confused account of the various unsuccessful attempts made by Duryodhana to kill Bhīma, containing the suspicious story of Bhīma's adventures in the Serpent World. No one who compares the constituted text (based on the Kāśmīrī version) with the Vulgate and the Southern recension can doubt that the Kāśmīrī version alone presents the correct text, while the others are secondary and conflated.

The long interpolation of 56 stanzas in adhy. 138 gives an inflated account of the defeat and capture of Drupada by the Pāṇḍavas after the Kauravas had failed in their attempt. The description was evidently spun out expressly with a view to glorifying the popular heroes Arjuna and Bhīma at the expense of the much maligned Duryodhana and the other Kuru princes. The older version disposes of the battle in two lines (which, taking everything into account, I consider a very adequate treat-

ment), and divides the glory impartially between all the pupils of Droṇa alike!

The omission of the whole of adhy. 139, which contains only some needless repetition besides minor absurdities and contradictions, would not have called forth any comment from me but for the fact that with its omission disappears the only reference in the epic to the alleged installation of Yudhiṣṭhira as heir apparent to the throne of Hāstinapura by Dhṛtarāṣṭra. The Kāśmīrī version, which omits the entire adhy. containing this reference, fully justifies the indignant outburst of Holtzmann (*Das Mahābhārata*, Bd. 2, p. 33): "Geradezu Fälschung ist es, wenn 1, 139, 1 = 5517 behauptet wird, der blinde Dhṛtarāṣṭra habe mit Uebergehung seiner eigenen Söhne den Yudhiṣṭhira zum Kronprinzen (*yuvārāja*) ausrufen lassen"! He is probably also right when he adds: "Ich bin überzeugt, dass von dieser ganzen Kindergeschichte keine Zeile alt und ächt ist, und dass wir hier keine Uebersetzung, sondern Neudichtung vor uns haben". But so much of the "Kindergeschichte" as is now left in the critical edition has insidiously filtered its way into all our MSS. and there is no way of dislodging it by any known canon of textual criticism.

Many readers will no doubt miss the notorious Kanikanīti (adhy. 140 of the Bombay text), but its spurious character is borne out by its omission not only in Kṣemendra's Bhāratamañjarī and in the Telugu and Javanese adaptations of the Mahābhārata but also in the scholium of Devabodha, who has not commented on a single word of the 93 stanzas comprising this adhy., although both Nilakaṇṭha and Arjunamīśra have written lengthy notes on it in their respective scholia. This delectable piece of political philosophy or political wisdom is, moreover, only a replica

(naturally with many additions, omissions, and variant readings) of the advice given by Bhāradvāja (which appears to have been a gotra-name of this very Kanika or Kanika) to Śātrunājaya and duly communicated to Yudhiṣṭhira by Bhīṣma in the Śānti; it will reappear, therefore, in a slightly different garb in its proper place in due time.

The last important omission is that of another short adhy. (149 of the Bombay text) of 15 stanzas, which relates how the Pāṇḍavas were seeking a ford on the Ganges when suddenly a secret agent of Vidura appears on the scene and conducts them to a little boat "as swift as mind or wind", which safely carries them across the river. The position of this adhy. in the Vulgate text is evidently wrong; for in the very next adhy. (150 of the Bombay text) there is a reference to the Pāṇḍavas again crossing the Ganges. They would surely not have crossed the river *twice* in such a short time. The correct place of this (interpolated) adhy. is after stanza 19 of adhy. 150, where the Southern recension places it. Some Northern version had evidently copied the adhyāya in the first place from a Southern exemplar and inserted it at a wrong place, as often has happened in the case of these interpolations—fortunately so, because these displacements are frequently the only surviving indications of these unauthentic accretions.

Here I may draw attention to a difficult text-critical problem which arises in connection with these passages. They have been rejected by me *mainly* on the evidence of the Kāśmīrī version, because they are lacking practically only in this version. The question naturally arises: are they *omissions* (in the version in which they are missing) or are they *additions* (in the versions in which they are found)? The

intrinsic evidence is, in my opinion, strongly against their originality. The least that can be said about them is that they are utterly superfluous; the poem as a whole is decidedly better without them, for their only effect is to lengthen and weaken the text. Moreover, no good reason can be adduced why the passages should have been omitted in the Kāśmīrī text. There is nothing objectionable in them; they contain instructive and moderately entertaining matter of an innocuous character, matter quite in harmony with the general tenor of the epic. The presumption of unauthenticity, on the other hand, is confirmed by the fact that they are found in different versions at different points of the text, frequently also with partial repetition of the preceding matter. Professor Jacobi has gone into the question of such repetitions in the Rāmāyaṇa text and has clearly demonstrated that after a lengthy interpolation some portion of the original text preceding the interpolation was repeated *verbatim* for the purpose of rehabilitating the context disturbed by the intrusion of extraneous matter, "damit die Hörer wieder irgendwie in den Zusammenhang hineinkämen" (*Das Rāmāyaṇa*, p. 34). Our repetitions are to be judged similarly: they are the fingerposts at interpolations. One lengthy and important passage among those cited, as has been observed, is actually missing in several ancient testimonia (cf. p. 574 below).

Here therefore we are confronted by a very difficult case where the evidence *pro et contra* of documentary and intrinsic probability is equally or almost equally balanced. Now it would not do to form some *a priori* hypothesis as to the interrelationship of the versions and fix the text in terms of some preconceived notion about it. The study of the documents themselves

must teach us what their interrelationship is. And they unmistakably indicate that this interrelationship is of a *very complex* character. In fact I am now fully persuaded that with the epic text as preserved in the extant Mahābhārata MSS. we stand at the wrong end of a long chain of successive syntheses of divergent texts carried out in a haphazard fashion through centuries of diaskeuastic activities; and that with the possible exception of the Kāśmīrī version all other versions are indiscriminately conflated. Now it is evident that the genetic method cannot in strictness be applied to conflated MSS.; for in these cases it is extremely difficult to disentangle completely by means of purely objective criteria their intricate mutual interrelationships. The documentary evidence is supremely important, but the results arrived at from a consideration of the documentary probability must be further tested in the light of intrinsic probability. No part of the text can be considered really exempt from the latter scrutiny when we are dealing with a carelessly guarded fluid text such as we have for the Mahābhārata; that the text was fluid and carelessly guarded is now incontestably demonstrated by the hundreds of variants which fill every page of this edition. There was every inducement and opportunity for interpolation and conflation. The discovery of even such *sporadic* contamination between "independent" versions does not destroy the value of our division of the manuscript material into recensions and versions, but only complicates its interpretation.

V. S. SUKTHANKAR.

March 1931.

Abbreviations and Diacritical Signs

add. = adding.
 adhy. = adhyāya(s).
 App. = Appendix.
 Arj. = Arjunamīśra.
 B. or Bomb. = Bombay edition of the Mbh. (S'aka 1799).
 C. or Calc. = Calcutta edition of the Mbh. (*editio princeps*)
 comm. = commentary.
 cont. = continue(s).
 corr. = corrected, correction.
 Dev. = Devabodha.
 fig. = figure(s).
 fol. = folio(s).
 foll. = following.
 fragm. = fragment(ary).
 hapl. = haplographic(ally).
 illeg. = illegible.
inf. lin. = *infra lineam*.
int. lin. = *inter lineas*.
 interp. = interpolate(s).
 introd. = introduction, introductory.
 K. or Kumbh. = Kumbhakonam edition of the Mbh.
 m or marg. = marginal(ly).
 Mbh. = Mahābhārata.
 Nil. = Nilakanṭha.
 om. = omit(s), omitting.
 orig. = original(ly).
 p = pāṭhāntara (added to the name of a commentator), e. g. in Arjp, Nilp.

Rām. = Rāmāyaṇa (ed. N. S. P.).
 ref. = refer(ence).
 resp. = respective(ly).
sec. m. = *secunda manu*.
 st. = stanza(s).
 subst. = substitute(s).
 Suparn. = Suparnādhyaṇa (ed. Grube).
 suppl. = supplementary.
sup. lin. = *supra lineam*.
 transp. = transpose(s), transposition.
 v. = verse.
 (var.) = (with variation).
 v. l. = varia(e) lectio(nes).

✻✻ in the critical notes, enclose citations from commentators.
 [ ] besides their normal uses, enclose additions to MS. readings.
 ( ) besides their normal uses, enclose superfluous letters, which should be omitted from MS. readings.
 * (superior star) in the text, indicates an emendation.
 * * (body-stars) indicate syllables lost through injury to MS.
 ~~~~~ printed below any part of the constituted text indicates that the reading of it is uncertain.

Important Notice

In cancellation of the prices of the edition printed on the back cover, the following new (enhanced) prices will come into effect as from 1 April 1931:

Class A (Advance payment).

Paper Cover: Rs. 150

Cloth bound: Rs. 165

Class B (Deferred payment).

Rs. 200

Rs. 215

Permanent members of the Institute will be allowed 20% discount on these prices.

मतिनारः खलु सरस्वत्यां द्वादशवार्षिकं सत्रमा-
जहार ॥ २५ ॥ निवृत्ते च सत्रे सरस्वत्यभिगम्य तं
भर्तारं वरयामास । तस्यां पुत्रमजनयत्तंसुं नाम
॥ २६ ॥ अत्रानुवंशो भवति ॥ २७ ॥

तंसुं सरस्वती पुत्रं मतिनारादजीजनत् ।

इलिनं जनयामास कालिन्यां तंसुरात्मजम् ॥ २८

इलिनस्तु रथंतर्था दुःपन्ताद्यान्पञ्च पुत्रानजन-
यत् ॥ २९ ॥

दुःपन्तः खलु विश्वामित्रदुहितरं शकुन्तलां

नामोपयेमे । तस्यामस्य जज्ञे भरतः । तत्र श्लोकौ
भवतः ॥ ३० ॥

माता भस्त्रा पितुः पुत्रो येन जातः स एव सः ।

भरस्व पुत्रं दुःपन्त मावमंस्थाः शकुन्तलाम् ॥ ३१

रेतोधाः पुत्र उन्नयति नरदेव यमक्षयात् ।

त्वं चास्य धाता गर्भस्य सत्यमाह शकुन्तला ॥ ३२
ततोऽस्य भरतत्वम् ॥ ३३ ॥

भरतः खलु काशेयीमुपयेमे सार्वसेनीं सुनन्दां
नाम । तस्यामस्य जज्ञे भुमन्युः ॥ ३४ ॥

C
B
K

जलवर्ती; G₄.5 ललां; G₆ ज्वलतां; M₈ ज्वलितां; M₅-3
ज्वलनां (for ज्वालां). — Before तस्यां, B₃.6 Da ins. स.
Ko. 3.4 पुत्रम् (K₄ om., पुत्रम्) उत्पादयामास मतिनारं नाम
(by transp.). T G₁ अस्य जज्ञे अंतिनारः; G₂.4.5 M₆-3
अंतिनारमुत्पादयामास; G₃.6 अंतिनारमजीजनत्; M₈.5 अंति-
नारमुत्पादयत् (for पुत्रं—मास).

25 Ś₁ पतिनारः; K₂ अति; D₅ S (except T₂)
अंति. After नारः, S ins. तु. N₃ T₁ G₃.6 om.
खलु. After स्वत्यां, N ins. गुणसमुदितं (D_n D₁
समन्वितं). N̄ B D (except D₅) आहरत् (for आजं).

26 Ko. 3.4 N̄ B D (D₅ marg.) समासे; T₁ G₁.2.6
M₈.5 तमुद्वसाने निं; T₂ G₂.4.5 M₆-3 तमुद्वसाने (for
निवृत्ते). D₂.5 S om. च. D₅ S om. सत्रे. B₅ S om. तं.
— K₈.4 B₅.6 Da D₄ M₅ स तस्यां; D₂ तस्यां स (for
तस्यां). K₃.4 उत्पादयामास; N̄₂ B₁ Da D_n D₁ अजीजनत्;
D₅ S जनयामास (for अजनयत्). K D₅ त्रसुं (Ko त्रंसुं);
S त्रसुं (for तंसुं). D₅ om. नाम.

27 K₄ D₂ भवति श्लोकः; N̄₁.2 Da D_n D₁.4 श्लोकौ
भं (for भवति).

28 ^a K D₂.5 त्रसुं; S त्रसुः (G₈ तस्मिन्). G₁.5 M
पुत्रः. — ^b Ś₁ पतिनाराद्; S अंति. G₂.4.5 M अजायत.
— ^c K₃ N̄ B Da₂ D_n D₄ ईलिनं; S इलिनं. — ^a N
(except Ś₁ B₅) कालिन्यां (K₁ लिन्यां). K N̄₃ D₂
त्रसुर; D₅ त्रंसुर; S त्रसुर (cf. v. l. 1. 89. 11, 12). T₁
आत्मवान्.

29 K₃ N̄ B Da₂ D_n D₄ ईलिनस्तु; S इलिलं.
After तु, S (except G₅) ins. खलु. G₃ om. रथंतर्था.
After तर्था, T₂ G (except G₃.6) ins.:

900* जनमेजयमुत्पादयामास । जनमेजयस्तु खलु लक्ष्मणां
नाम भागीरथीमुपयेमे । तस्यां.

[T₂ G₄.5 कर्क्षी (for लक्ष्मं). — Cf. 901*.]

Hore and below MSS. indiscriminately दुष्वंत, दुष्कं,
दुष्कं as before; cf. v. l. 1. 62. 3; 63. 14, 15 etc.
K₂.4 B₃ D₂.5 दुःपन्तादीन्. K₄ D₂ om. पञ्च पुत्रान्. K₂-4
N̄₁.2 B₁ Da D_n D₁.2 T G अजीजनत्; B₁.2.6 D₁
उत्पादयामास; B₅ जनयामास (for अजनं). — After
29, D₅ T₁ G₃.6 M (except M₈) ins.:

901* दुःपन्तस्तु खलु लक्ष्मणां नाम भागीरथीमुपयेमे ।
तस्यामस्य जज्ञे जनमेजयः ।

[Cf. 900*. D₅ G₆ लक्ष्मणां; T₁ लक्ष्मीं (for लक्षं).]

30 Before दुःपन्तः (resp. its v. l.), D₅ G₃.6 ins.
स एव; T₁ स. After दुःपं, S (except T₁ G₃) ins. तु.
D₅ T₁ G (except G₃) om. खलु. D₅ G₃ शकुं नाम
विश्वामित्रदुं (by transp.). B (except B₁) D₂.1 उपयेमे
शकुं नाम (by transp.). After भरतः, Ko ins. नाम.
— N̄₃ lacuna for तत्र श्लोकौ भवतः. K (except K₁)
N̄₂ B₁.3.1 D अत्र (D₅ यत्र) (for तत्र). Before श्लोकौ,
N̄₁.2 B₁.4.5 D (except D₂.4.5) ins. अनुवंशः; G (except
G₃) इमौ.

31 =(var.) 1. 69. 29. — ^a N̄ B D (except
D₁.2.5) Cd transp. माता and भस्त्रा (as in 1. 69. 29). Ś₁
पिता बंधुर; Cd पितुः पुत्रो (as in text). — ^b S (except
G₃) यस्माज्जातः; Cd as in text. — ^c S (except G₁.2)
दौःपन्ति (spelt differently). — For 31^a, S subst. 32^a.

32 = 1. 69. 30. — M₈ (? hapl.) om. 32. — ^a Cd
as in text. S (M₈ om.) पुत्रं नयति. — ^b N̄₃ महौजसं;
S यमक्षयं; Cd as in text. — ^c K₁ त्वमस्य धाता; B₅
त्वं च धातास्य. — For 32^a, D₅ repeats 31^a. — After
शकुन्तला, Ś₁ Ko Da ins. इति.

33 G₁.3 एतद् (for ततः). N̄₃ om. अस्य भरं. K₂
तस्य राजपुत्रस्य (for अस्य).

34 After भरतः, D₅ T ins. च; G M तु. G₁-6 om.

भुमन्युः खलु दाशार्हीमुपयेमे जयां नाम । त-
स्यामस्य जज्ञे सुहोत्रः ॥ ३५ ॥

सुहोत्रः खल्विद्वक्कुक्न्यामुपयेमे सुवर्णां नाम ।
तस्यामस्य जज्ञे हस्ती । य इदं हास्तिनपुरं मापया-
मास । एतदस्य हास्तिनपुरत्वम् ॥ ३६ ॥

हस्ती खलु त्रैगतीमुपयेमे यशोधरां नाम । त-
स्यामस्य जज्ञे विकुण्ठनः ॥ ३७ ॥

विकुण्ठनः खलु दाशार्हीमुपयेमे सुदेवां नाम ।

तस्यामस्य जज्ञे अजमीढः ॥ ३८ ॥

अजमीढस्य चतुर्विंशं पुत्रशतं बभूव कैकेय्यां
नागायां गान्धार्यां विमलायामृक्षार्यां चेति । पृथ-
क्पृथग्वंशकरा नृपतयः । तत्र वंशकरः संवरणः ॥ ३९ ॥

संवरणः खलु वैवस्वतीं तपतीं नामोपयेमे ।
तस्यामस्य जज्ञे कुरुः ॥ ४० ॥

कुरुः खलु दाशार्हीमुपयेमे शुभाङ्गीं नाम ।
तस्यामस्य जज्ञे विद्वरथः ॥ ४१ ॥

खलु. Gs om. काशेयीम्. Ś1 K1 D2 कैकेयीं; K4 D4 T2
(by corr.) कौशेयीं; Ds कौकेयीं; G1 कौशेनीयवैदेही (for
काशेयीम्). K4 T सार्वसेनीमुपयेमे (by transp.). — Ś1
(hapl.) om. from तस्यामस्य up to सुवर्णां नाम (in 36);
K4 om. from तस्यामस्य up to जयां नाम (in 35). Ms-s
अस्याम् (for तस्याम्). Ko (hapl.) om. from भुमन्युः up
to जज्ञे in 35. K1 सुवर्णः; D2 भ्रुमः; T हुमः (for भुमन्युः).

35 Ś1 om. 35; Ko om. up to जज्ञे; K4 om. up to
नाम (cf. v. l. 34). — After भुमन्युः; Ds ins. च; S तु.
T1 वासेयी; T2 G1.4.5 दाशेयीम् (for दाशार्हीम्). N
B1.4 Da Dn D1 विजयां; B3.6 D4 सुदेवां; B5 देवां;
S सुप (G2-s Ms-s 'व')णीं (for जयां). — K1 (hapl.)
om. from तस्यामस्य up to सुवर्णां नाम (in 36).

36 Ś1 K1 om. up to नाम (cf. v. l. 34, 35).
— After सुहोत्रः, S ins. तु. S ऐक्ष्वाकीम् (G2 दार्ष्टवतीम्)
(for इक्ष्वाकुक्न्याम्). K2.4 सुपर्णां; N1 सुदेवां; S जयंतीं
(G3 जयां) (for सुवर्णां). Ds T1 Gs हस्तिः. — S पुरं
(for हास्तिन). Ś1 समापयामास; Ko.3.4 T G2.3 निर्माणः;
K2 Gs आवसः; N1.2 B4.5 Dn D1.2.4 स्थापः; Ds कारः;
Cd as in text. — Ds तस्य; S तस्माद् (Ms as in text;
Gs यतो) (for एतदस्य). S (except Ms) हस्तिनः.

37 After हस्ती, Ds ins. च; T2 G5 M तु. Ś1 (hapl.)
om. from यशो up to येमे in 38. B1 (m as in text).6
D2 यशोधनां; B4 Da G2.4.5 यशोदां; G3 वनां. — Ko.3
D2.5 विकुञ्चनः; K1 विकृञ्चः; K2 कुञ्चः; K4 कुञ्चः; Da S
कुञ्चनः (Gs 'रः') (for विकु). After विकु (resp. its
v. l.), K (except Ko) N1.2 B4 D (except D2.4.5)
ins. नाम.

38 Ś1 om. up to 'मुपयेमे (cf. v. l. 37). For
विकुण्ठनः, MSS. विकुञ्चनः etc. (cf. v. l. 37). After
विकु (resp. its v. l.), D2.5 ins. च; S तु (G4 corrupt).
T Gs M (except Ms) om. खलु. G4.5 om. from

दाशार्हीम् up to जज्ञे. K4 देवसुतां; T G1.3 M सुनंदां
(for सुदे). Gs विंदां नामोपयेमे (for उप-नाम).
— After 'मीढः, N1.2 B4 D (except D2.4.5) ins. नाम.

39 After 'मीढस्य, T2 G4.5 ins. तु. K1 S चतुर्विंशति;
D2 शतिः; Ds शत्. B D Gs (? hapl.) om. नागायां.
B1.2.5.6 transp. कैकेय्यां and गान्धार्यां. B1.4 Dn D1.4
विशालां; D2 विमनां; T2 बलां (for विमलायाम्). Ś1
K2 Ds सूक्ष्मां; K4 ऋक्षकां; G3 ईक्षां; G4.5 वृक्षां (for
ऋक्षार्यां). K1 सूक्ष्मायां विमलायां (for विमलायामृक्षार्यां).
B4 om. चेति; S om. च (Ms om. चेति). Dn1 Ds T G1-6
Ms om. one पृथक्. M3.6-8 ते (for the first पृथक्).
N1.2 B4 D (except D2.4.5) वंशधराः; S वंशकर्तारः
(for वंश). G1-3 om. नृप. — अजमीढादृक्षार्यां is ins.
in T G1.3 after तत्र; in G2.4-6 (which om. तत्र), at
the beginning of the final sentence. T G4.5 संवरणो
जज्ञे वंशकरः; G1 वंशकारणः संवरणिः; G2.6 वंशकरः संवरणो
जज्ञे (for वंश संव).

40 Ś1 K3 N3 D2 (? hapl.) om. संव. — After
'रणः, Ds ins. च; S तु. Ś1 सरस्वतीं (for वैव). G2.5.6
Ms तपतीं. Gs om. नाम. — Ś1 K3 N B Dn1 Ds
(? hapl.) om. from तस्यामस्य up to संप्रियां नाम (in 42).
G1 (hapl.) om. from तस्यामस्य up to मागधीमुपयेमे (in
43). Ko.4 Da2 (? hapl.) om. कुरुः. Before कुरुः, D2
ins. सुभगो नाम. After कुरुः, K1.2 D1 ins. नाम. After
नाम, K2 cont. : कुर्यस्तपसा कुरुक्षेत्रं पुण्यं चक्रे.

41 Ś1 K3 N B Dn1 Ds G1 om. 41 (cf. v. l. 40).
Ko.4 Da2 D2.4 (hapl.) om. from कुरुः खलु up to संप्रियां
नाम (in 42). K1 om. from कुरुः खलु up to मागधी-
मुपयेमे (in 43). — After कुरुः, S (except G1) ins. तु.
T1 G2.3.6 om. खलु. D1 (hapl.) om. from दाशार्हीम्
up to अरुग्वान्खलु (in 43). K2 बाहिनीं नामोपयेमे (for
दाशार्हीमुप). G2.5 om. उपयेमे शुभाङ्गीं. G2 (m. शुभाङ्गीं

विदूरथस्तु मागधीमुपयेमे संप्रियां नाम । तस्या-
मस्य जज्ञे अरुग्वान्नाम ॥ ४२ ॥

अरुग्वान्खलु मागधीमुपयेमे अमृतां नाम । त-
स्यामस्य जज्ञे परिक्षित् ॥ ४३ ॥

परिक्षित्खलु बाहुदामुपयेमे सुयशां नाम । त-
स्यामस्य जज्ञे भीमसेनः ॥ ४४ ॥

भीमसेनः खलु कैकेयीमुपयेमे सुकुमारीं नाम ।

तस्यामस्य जज्ञे पर्यश्रवाः । यमाहुः प्रतीपं नाम ॥ ४५

प्रतीपः खलु शैल्यामुपयेमे सुनन्दां नाम । तस्यां
पुत्रानुत्पादयामास देवापि शंतनुं बाह्लीकं चेति ॥ ४६

देवापिः खलु बाल एवारण्यं प्रविवेश । शंत-
नुस्तु महीपालोऽभवत् । अत्रानुवंशो भवति ॥ ४७ ॥

यं यं कराभ्यां स्पृशति जीर्णं स सुखमश्नुते ।

पुनर्युवा च भवति तस्मात् शंतनुं विदुः ॥ ४८

नाम. — Dn विदूरः (for विदूरथः) !

42 N (except K2 Dn D1) om. up to संप्रियां नाम;
K1 G1 om. 42 (cf. v. l. 40, 41). Ms-s (hapl.) om.
from विदूर up to अरुग्वान्खलु (in 43). — Dn विदूरः
(for विदूरथः)! After तु, T2 G3-s Ms.5 ins. खलु. Dn
माधवीं (for गर्धीं). Ms.5 (hapl.) om. from येमे up
to अरुग्वान्खलु (in 43). — K4 उरश्वा; N1 B Da2
अभग्वान् (B3 सुतस्वान्); N2 सुभगो; N3 अभज्ञा; Dn
अनश्वा; T G4-s अनश्वान्; G8 अश्ववान् (for अरुग्वान्).
G om. नाम.

43 Ms-s (erroneously) read 43-44 after 50.
K1 G1 om. up to येमे (cf. v. l. 40, 41). D1 M om.
अरुग्वान्खलु (cf. v. l. 41, 42). For अरुग्वान्, MSS.
उरश्वा etc. (cf. v. l. 42). Before खलु, D5 ins. च; T
G3-s तु. G2-s तु (for खलु). S1 मेधावीम्; Ko N2 B1
Da Dns T1 माधवीम्; Ms-s मागधेयीम् (for मागधीम्).
K2 सुबलां (for अमृतां). — After नाम, K2 ins. कुरुः
खलु माधवीमुपयेमे अमृतां नाम. — S1 K1 (hapl.) om.
from तस्यामस्य up to सुयशां नाम (in 44). — K3 N
Dn1.n2 D1.2.4 G1.2 M परिक्षित् (cf. v. l. 1. 1. 8; 45.
2, 13 etc.).

44 S1 K1 om. up to सुयशां नाम (cf. v. l. 43).
Some MSS. परिक्षित् (cf. v. l. 43). After परिक्षित्
(resp. its v. l.), D5 S (except G2.4.5) ins. तु. T1 G6
om. खलु. S बाहुकाम् (for दाम्). Ko.3 सुदासां; K4
दासीं; B1 दशीं; D2 स्ववशां; G1-s वेपां; Ms.5 रूपं;
Ms-s सुपां (for सुयशां). T G6 सुवेपां नामोपयेमे (for
उप सु नाम).

45 M7 (hapl.) om. from भीम up to जज्ञे. S1 D2
स (for भीम). — After सेनः, D5 ins. च; S (except
M7) ins. तु. T1 G2 om. खलु. D2 transp. कैकेयीं and
उपयेमे. N1 सुंदरीं; N2.3 B (except B1) Dn D1.2
कुमारीं (for सुकुं). T कैकेयीं सुकुमारीं नामोपयेमे (by
transp.). — K2 B1 Da असौ (K2 om. असौ) अजनयत्

(for अस्य जज्ञे). Ko हर्यश्च; K2 पर्यश्रवसं; N1.2 B1.5.6
Dn D1.2.4 प्रति; N3 श्रवसः; B3 G1.4.5 परि; B1
प्रतिश्रवसं; Da परिश्रवसं; D5 प्रतीपः; M3 वृद्ध; Ms
सत्यपरि (for पर्यश्रवाः). — After श्रवाः (resp. its v.
l.), Ko.2 N1.2 B (except B1) Dn D1.2.4 ins. नाम; D5
इति. — K2 N3 om. यमाहुः; N1.2 D (except D2.4)
om. the final sentence altogether. G1.2.4.5 प्रदीपः
(for प्रतीपं). S इति (for नाम). N1.2 B D (except D5)
प्रतिश्रवसः प्रतीपः (N1.2 om. प्रती) (for यमा— नाम).

46 G1.2.4.5 प्रदीपः. After प्रतीपः (resp. its v. l.),
D5 ins. च; S ins. तु. T1 G3.6 om. खलु. G3 शैलवतीम्;
Ms-s शय्याम् (for शैल्याम्). B5 सुंदरीं (for सुनन्दां).
— After तस्यां, T2 G M ins. व्रीन्. N3 B5.6 om. पुत्रान्.
G1.6 transp. पुत्रान् and उत्पादं. T1 तस्यामस्य त्रयः पुत्रां
बभूवुः (for तस्यां—मास). N1.2 B Da2 Dn Dn.4
(before corr.) शंतनुं. G3 देवापिः शंतनुर्बाह्लीकश्चेति.

47 After देवापिः, S (except T1) ins. तु. G3
(hapl.) om. from बाल up to शंतनुः खलु (in 50); B5
reads from बाल up to शंतनुः खलु in marg. K1 N1.2 B
(except B1) D (except Da) विवेश (for प्रवि).
— Before शंतनुः, Ms-s ins. सुमुशुः. N B D (except
D5) शंतनुः. S1 om. तु. — After तु, Ms-s ins. खलु.
N2 B (except B1) Dn D1.2.4 बभूव; D6 भवति (for
ऽभवत्). — N3 T G6 Ms तत्र (for अत्र). D5 S om.
अनुवंशः. श्लोकः is ins. in K2 D2 after, in N1.2 B6
Da1 Dn D1.4.5 S before, भवति.

48 G3 om. 48; B6 reads it in marg. (cf. v. l. 47).
— a) S1 K1 करेण; N1.3 Ms-s कुमारं (for कराभ्यां).
— b) D6 जीर्णोपि. B6 Ms-s सुखमेधते. — c) S1 Ko-2
स (for च). — d) Ko.3.4 ततस्त्वं. N B D (except D5)
शंतनुं. — After विदुः, S1 K (except K3.4) B1.3 D
(except D2.4.5) ins. इति.

49 K2 G3 om. 49; B6 reads it in marg. (cf. v. l.
47). S1 Ko.3 एतद् (for तद्). S1 K1 B1 G6 Ms-s

भुमन्युः खलु दाशार्हीमुपयेमे जयां नाम । त-
स्यामस्य जज्ञे सुहोत्रः ॥ ३५ ॥

सुहोत्रः खल्विष्वाकुक्कन्यामुपयेमे सुवर्णां नाम ।
तस्यामस्य जज्ञे हस्ती । य इदं हास्तिनपुरं मापया-
मास । एतदस्य हास्तिनपुरत्वम् ॥ ३६ ॥

हस्ती खलु त्रैगतीमुपयेमे यशोधरां नाम । त-
स्यामस्य जज्ञे विकुण्ठनः ॥ ३७ ॥

विकुण्ठनः खलु दाशार्हीमुपयेमे सुदेवां नाम ।

तस्यामस्य जज्ञे अजमीढः ॥ ३८ ॥

अजमीढस्य चतुर्विंशं पुत्रशतं बभूव कैकेय्यां
नागायां गान्धार्यां विमलायामृक्षार्यां चेति । पृथ-
क्पृथग्वंशकरा नृपतयः । तत्र वंशकरः संवरणः ॥ ३९

संवरणः खलु वैवस्वतीं तपतीं नामोपयेमे ।
तस्यामस्य जज्ञे कुरुः ॥ ४० ॥

कुरुः खलु दाशार्हीमुपयेमे शुभाङ्गीं नाम ।
तस्यामस्य जज्ञे विह्वरथः ॥ ४१ ॥

खलु. Gs om. काशेयीम्. Ś1 K1 D2 कैकेयीं; K4 D4 T2
(by corr.). कौशेयीं; D5 कौकेयीं; G1 कौशेनीयवैदेहीं (for
काशेयीम्). K4 T सार्वसेनीमुपयेमे (by transp.). — Ś1
(hapl.) om. from तस्यामस्य up to सुवर्णां नाम (in 36);
K4 om. from तस्यामस्य up to जयां नाम (in 35). M6-8
अस्याम् (for तस्याम्). Ko (hapl.) om. from भुमन्युः up
to जज्ञे in 35. K1 सुवर्णः; D2 भ्रमः; T हुमः (for भुमन्युः).

35 Ś1 om. 35; Ko om. up to जज्ञे; K4 om. up to
नाम (cf. v. l. 34). — After भुमन्युः; D5 ins. च; S तु.
T1 वासेयी; T2 G1.4.5 दाशेयीम् (for दाशार्हीम्). N
B1.4 Da Dn D1 विजयां; B3.6 D4 सुदेवां; B5 देवां;
S सुप (G2-5 M6-8 'व')णीं (for जयां). — K1 (hapl.)
om. from तस्यामस्य up to सुवर्णां नाम (in 36).

36 Ś1 K1 om. up to नाम (cf. v. l. 34, 35).
— After सुहोत्रः; S ins. तु. S ऐश्वकाकीम् (G2 दाष्टवतीम्)
(for इश्वकाकुक्कन्याम्). K2.4 सुपर्णां; N1 सुदेवां; S जयंतीं
(G3 जयां) (for सुवर्णां). D5 T1 G3 हस्तिः. — S पुरं
(for हास्तिनं). Ś1 समापयामास; Ko.3.4 T G2.3 निर्मापः;
K2 G6 आवसः; N1.2 B4.5 Dn D1.2.4 स्थापः; D5 कारः;
Cd as in text. — D5 तस्य; S तस्माद् (M5 as in text;
G5 यतो) (for एतदस्य). S (except M5) हस्तिनं.

37 After हस्ती, D5 ins. च; T2 G5 M तु. Ś1 (hapl.)
om. from यशो up to येमे in 38. B1 (m as in text).6
D2 यशोधनां; B4 Da G2.4.5 यशोदां; G3 वनां. — Ko.3
D2.5 विकुञ्चनः; K1 विकृञ्चः; K2 कुञ्चः; K4 कुञ्चः; Da S
कुञ्जनः (G3 रः) (for विकु). After विकु (resp. its
v. l.), K (except Ko) N1.2 B4 D (except D2.4.5)
ins. नाम.

38 Ś1 om. up to उपयेमे (cf. v. l. 37). For
विकुण्ठनः; MSS. विकुञ्चनः etc. (cf. v. l. 37). After
विकु (resp. its v. l.), D2.5 ins. च; S तु (G4 corrupt).
T G6 M (except M3) om. खलु. G4.5 om. from

दाशार्हीम् up to जज्ञे. K4 देवसुतां; T G1.3 M सुनंदां
(for सुदे). G6 विंदां नामोपयेमे (for उप—नाम).
— After 'मीढः', N1.2 B4 D (except D2.4.5) ins. नाम.

39 After 'मीढस्य', T2 G4.5 ins. तु. K1 S चतुर्विंशति;
D2 शतिः; D5 शत्. B D G8 (? hapl.) om. नागायां.
B1.3.5.6 transp. कैकेय्यां and गान्धार्यां. B1.4 Dn D1.4
विशालां; D2 विमनां; T2 बला (for विमलायाम्). Ś1
K2 D5 सूक्ष्मां; K4 ऋक्षकां; G3 ईक्षां; G4.5 वृक्षा (for
ऋक्षार्यां). K1 सूक्ष्मायां विमलायां (for विमलायामृक्षार्यां).
B4 om. चेति; S om. च (M5 om. चेति). Da1 D5 T G4-6
M5 om. one पृथक्. M6-8 ते (for the first पृथक्).
N1.2 B4 D (except D2.4.5) वंशधराः; S वंशकर्तारः
(for वंश). G1-3 om. नृप. — अजमीढादृक्षार्यां is ins.
in T G1.3 after तत्र; in G2.4-6 (which om. तत्र), at
the beginning of the final sentence. T G4.5 संवरणो
जज्ञे वंशकरः; G1 वंशकारणः संवरणिः; G2.6 वंशकरः संवरणो
जज्ञे (for वंश संव).

40 Ś1 K3 N3 D2 (? hapl.) om. संव. — After
'रणः', D5 ins. च; S तु. Ś1 सरस्वतीं (for वैव). G2.5.6
M5 तपतीं. G3 om. नाम. — Ś1 K3 N B Da1 D5
(? hapl.) om. from तस्यामस्य up to संप्रियां नाम (in 42).
G1 (hapl.) om. from तस्यामस्य up to मागधीमुपयेमे (in
43). Ko.4 Da2 (? hapl.) om. कुरुः. Before कुरुः, Da
ins. सुभगो नाम. After कुरुः, K1.2 D4 ins. नाम. After
नाम, K2 cont.: कुर्यस्तपसा कुरुक्षेत्रं पुण्यं चक्र.

41 Ś1 K3 N B Da1 D5 G1 om. 41 (cf. v. l. 40).
Ko.4 Da2 D2.4 (hapl.) om. from कुरुः खलु up to संप्रियां
नाम (in 42). K1 om. from कुरुः खलु up to मागधी-
मुपयेमे (in 43). — After कुरुः, S (except G1) ins. तु.
T1 G2.5.6 om. खलु. D1 (hapl.) om. from दाशार्हीम्
up to अरुग्वान्खलु (in 43). K2 बाहिनीं नामोपयेमे (for
दाशार्हीमुप). G4.5 om. उपयेमे शुभाङ्गीं. G2 (m. शुभाङ्गीं

विदूरथस्तु मागधीमुपयेमे संप्रियां नाम । तस्या-
स्य जज्ञे अरुगवान्नाम ॥ ४२ ॥

अरुगवान्खलु मागधीमुपयेमे अमृतां नाम । त-
यामस्य जज्ञे परिक्षित् ॥ ४३ ॥

परिक्षित्खलु बाहुदामुपयेमे सुयशां नाम । त-
यामस्य जज्ञे भीमसेनः ॥ ४४ ॥

भीमसेनः खलु कैकेयीमुपयेमे सुकुमारीं नाम ।

तस्यामस्य जज्ञे पर्यश्रवाः । यमाहुः प्रतीपं नाम ॥ ४५

प्रतीपः खलु शैब्यामुपयेमे सुनन्दां नाम । तस्यां
पुत्रानुत्पादयामास देवार्पि शंतनुं बाह्लीकं चेति ॥ ४६

देवार्पिः खलु बाल एवारण्यं प्रविवेश । शंत-
नुस्तु महीपालोऽभवत् । अत्रानुवंशो भवति ॥ ४७ ॥

यं यं कराभ्यां स्पृशति जीर्णं स सुखमश्नुते ।

पुनर्युवा च भवति तस्मात्तं शंतनुं विदुः ॥ ४८

गम. — Dn विदूरः (for विदूरथः) !

42 N (except K₂ Dn D₁) om. up to संप्रियां नाम;
K₁ G₁ om. 42 (cf. v. l. 40, 41). M₈-s (hapl.) om.
from विदूर up to अरुगवान्खलु (in 43). — Dn विदूरः
(for विदूरथः) ! After तु, T₂ G₈-s M₈.s ins. खलु. Dn
नाघवीं (for 'गधीं'). M₈.s (hapl.) om. from 'येमे up
to अरुगवान्खलु (in 43). — K₄ उरश्वा; N₁ B D₂
अभगवान् (B₈ सुतस्वान्); N₂ सुभगो; N₃ अभग्नः; Dn
अनश्वा; T G₄-s अनश्वान्; G₈ अश्ववान् (for अरुगवान्).
3 om. नाम.

43 M₈-s (erroneously) read 43-44 after 50.
K₁ G₁ om. up to 'येमे (cf. v. l. 40, 41). D₁ M om.
अरुगवान्खलु (cf. v. l. 41, 42). For अरुगवान्, MSS.
उरश्वा etc. (cf. v. l. 42). Before खलु, D₈ ins. च; T
G₈-s तु. G₂.s तु (for खलु). S₁ मेधावीम्; K₀ N₂ B₄
Da D₈ T₁ माधवीम्; M₈-s मागधेयीम् (for मागधीम्).
K₂ सुवलां (for अमृतां). — After नाम, K₂ ins. कुरुः
खलु माधवीमुपयेमे अमृतां नाम. — S₁ K₁ (hapl.) om.
from तस्यामस्य up to सुयशां नाम (in 44). — K₃ N
Dn₁.n₂ D₁.2.4 G₁.2 M परिक्षित् (cf. v. l. 1. 1. 8; 45.
2, 13 etc.).

44 S₁ K₁ om. up to सुयशां नाम (cf. v. l. 43).
Some MSS. परिक्षित् (cf. v. l. 43). After परिक्षित्
(resp. its v. l.), D₈ S (except G₂.4.5) ins. तु. T₁ G₈
om. खलु. S बाहुकाम् (for 'दाम्'). K₀.s सुदासां; K₄
'दासीं; B₁ 'दशीं; D₂ स्ववशां; G₁-s 'वेपां; M₈.s 'रूपां;
M₈-s सुपां (for सुयशां). T G₈ सुवेपां नामोपयेमे (for
उपं सुं नाम).

45 M₇ (hapl.) om. from भीम up to जज्ञे. S₁ D₂
स (for भीम). — After 'सेनः, D₈ ins. च; S (except
M₇) ins. तु. T₁ G₂ om. खलु. D₂ transp. कैकेयीं and
उपयेमे. N₁ सुंदरीं; N₂.s B (except B₄) Dn D₁.2
कुमारीं (for सुकु). T कैकेयीं सुकुमारीं नामोपयेमे (by
transp.). — K₂ B₄ Da असौ (K₂ om. असौ) अजनयत्

(for अस्य जज्ञे). K₀ हृयंश्च; K₂ पर्यश्रवसं; N₁.2 B₁.5.8
Dn D₁.2.4 प्रति; N₃ 'श्रवसः; B₃ G₁.4.5 परि; B₄
प्रतिश्रवसं; Da परिश्रवसं; D₈ प्रतीपः; M₈ वृद्धं; M₈
सत्यपरि (for पर्यश्रवाः). — After 'श्रवाः (resp. its v.
l.), K₀.2 N₁.2 B (except B₄) Dn D₁.2.4 ins. नाम; D₈
इति. — K₂ N₃ om. यमाहुः; N₁.2 D (except D₂.4)
om. the final sentence altogether. G₁.2.4.5 प्रदीपः
(for प्रतीपं). S इति (for नाम). N₁.2 B D (except D₈)
प्रतिश्रवसः प्रतीपः (N₁.2 om. प्रती) (for यमा'— नाम).

46 G₁.2.4.5 प्रदीपः. After प्रतीपः (resp. its v. l.),
D₈ ins. च; S ins. तु. T₁ G₈.s om. खलु. G₈ शैलवतीम्;
M₈-s शय्याम् (for शैब्याम्). B₈ सुंदरीं (for सुनन्दां).
— After तस्यां, T₂ G M ins. त्रीन्. N₃ B₈.s om. पुत्रान्.
G₁.s transp. पुत्रान् and उत्पाद'. T₁ तस्यामस्य त्रयः पुत्रां
बभूवुः (for तस्यां — मास). N₁.2 B D₂ D₁ D₁.4
(before corr.) शंतनुं. G₃ देवार्पिः शंतनुर्बाह्लीकश्चेति.

47 After देवार्पिः, S (except T₁) ins. तु. G₈
(hapl.) om. from बाल up to शंतनुः खलु (in 50); B₈
reads from बाल up to शंतनुः खलु in marg. K₄ N₁.2 B
(except B₄) D (except Da) विवेश (for प्रवि).
— Before शंतनुः, M₈-s ins. सुसुक्षुः. N₁ B D (except
D₈) शंतनुः. S₁ om. तु. — After तु, M₈-s ins. खलु.
N₂ B (except B₄) Dn D₁.2.4 बभूव; D₈ भवति (for
ऽभवत्). — N₃ T G₈ M₈ तत्र (for अत्र). D₈ S om.
अनुवंशः. श्लोकः is ins. in K₂ D₂ after, in N₁.2 B₈
Da₁ Dn D₁.4.5 S before, भवति.

48 G₈ om. 48; B₈ reads it in marg. (cf. v. l. 47).
— ^a S₁ K₁ करेण; N₁.s M₈-s कुमारं (for कराभ्यां).
— ^b D₈ जीर्णोपि. B₈ M₈-s सुखमेधते. — ^c S₁ K₀-2
स (for च). — ^d K₀.s.4 ततस्ते. N₁ B D (except D₈)
शंतनुं. — After विदुः, S₁ K (except K₂.4) B₁.s D
(except D₂.4.5) ins. इति.

49 K₂ G₈ om. 49; B₈ reads it in marg. (cf. v. l.
47). S₁ K₀.s एतद् (for तद्). S₁ K₁ B₁ G₈ M₈-s

भुमन्युः खलु दाशार्हीमुपयेमे जयां नाम । त-
स्यामस्य जज्ञे सुहोत्रः ॥ ३५ ॥

सुहोत्रः खल्विष्वाकुन्यामुपयेमे सुवर्णां नाम ।
तस्यामस्य जज्ञे हस्ती । य इदं हास्तिनपुरं मापया-
मास । एतदस्य हास्तिनपुरत्वम् ॥ ३६ ॥

हस्ती खलु त्रैगतीमुपयेमे यशोधरां नाम । त-
स्यामस्य जज्ञे विकुण्ठनः ॥ ३७ ॥

विकुण्ठनः खलु दाशार्हीमुपयेमे सुदेवां नाम ।

तस्यामस्य जज्ञे अजमीढः ॥ ३८ ॥

अजमीढस्य चतुर्विंशं पुत्रशतं बभूव कैकेय्यां
नागायां गान्धार्यां विमलायामृक्षायां चेति । पृथ-
क्पृथग्वंशकरा नृपतयः । तत्र वंशकरः संवरणः ॥ ३९

संवरणः खलु वैवस्वतीं तपतीं नामोपयेमे ।

तस्यामस्य जज्ञे कुरुः ॥ ४० ॥

कुरुः खलु दाशार्हीमुपयेमे शुभाङ्गीं नाम ।

तस्यामस्य जज्ञे विदूरथः ॥ ४१ ॥

खलु. Gs om. काशेयीम्. Ś1 K1 D2 कैकेयीं; K4 D4 T2
(by corr.) कौशेयीं; Ds कौकेयीं; G1 कौशेनीयवैदेहीं (for
काशेयीम्). K4 T सार्वसेनीमुपयेमे (by transp.). — Ś1
(hapl.) om. from तस्यामस्य up to सुवर्णां नाम (in 36);
K4 om. from तस्यामस्य up to जयां नाम (in 35). Ms-8
अस्याम् (for तस्याम्). Ko (hapl.) om. from भुमन्युः up
to जज्ञे in 35. K1 'भुव'; D2 भ्रुम'; T हुम' (for भुमन्युः).

35 Ś1 om. 35; Ko om. up to जज्ञे; K4 om. up to
नाम (cf. v. l. 34). — After भुमन्युः, Ds ins. च; S तु.
T1 वासेयी; T2 G1.4.5 दाशेयीम् (for दाशार्हीम्). N
B1.4 Da Dn D1 विजयां; B3.6 D4 सुदेवां; B5 देवां;
S सुप(G2-5 Ms-8 'व')णीं (for जयां). — K1 (hapl.)
om. from तस्यामस्य up to सुवर्णां नाम (in 36).

36 Ś1 K1 om. up to नाम (cf. v. l. 34, 35).
— After सुहोत्रः, S ins. तु. S ऐक्ष्वाकीम् (G2 दार्ष्टवीम्)
(for इक्ष्वाकुन्याम्). K2.4 सुपर्णां; N1 सुदेवां; S जयतीं
(G3 जयां) (for सुवर्णां). Ds T1 Gs हस्तिः. — S पुरं
(for हास्तिन'). Ś1 समापयामास; Ko.3.4 T G2.3 निर्माप';
K2 Gs आवस'; N1.2 B4.5 Dn D1.2.4 स्थाप'; Ds कार';
Cd as in text. — Ds तस्य; S तस्माद् (Ms as in text;
Gs यतो) (for एतदस्य). S (except Ms) हस्तिन'.

37 After हस्ती, Ds ins. च; T2 G5 M तु. Ś1 (hapl.)
om. from यशो' up to 'येमे in 38. B1(m as in text).6
D2 यशोधनां; B4 Da G2.4.5 यशोदां; G3 'वनां. — Ko.3
D2.5 विकुञ्चनः; K1 विकृञ्चः; K2 'कुञ्चः; K4 'कुञ्चः; Da S
'कुञ्चनः (Gs 'रः) (for विकु'). After विकु' (resp. its
v. l.), K (except Ko) N1.2 B4 D (except D2.4.5)
ins. नाम.

38 Ś1 om. up to 'मुपयेमे (cf. v. l. 37). For
विकुण्ठनः, MSS. विकुञ्चनः etc. (cf. v. l. 37). After
विकु' (resp. its v. l.), D2.5 ins. च; S तु (G4 corrupt).
T Gs M (except Ms) om. खलु. G4.5 om. from

दाशार्हीम् up to जज्ञे. K4 देवसुतां; T G1.3 M सुनदां
(for सुदे'). Gs विदां नामोपयेमे (for उप'—नाम).

— After 'मीढः, N1.2 B4 D (except D2.4.5) ins. नाम.
39 After 'मीढस्य, T2 G4.5 ins. तु. K1 S चतुर्विंशति;
D2 'शतिः; Ds 'शत्. B D Gs (? hapl.) om. नागायां.
B1.3.5.6 transp. कैकेय्यां and गान्धार्यां. B1.4 Dn D1.4
विशालां; D2 विमनां; T2 बलां (for विमलायाम्). Ś1
K2 Ds सूक्ष्मां; K4 ऋक्षकां; Gs ईक्षां; G4.5 वृक्षां (for
ऋक्षायां). K1 सूक्ष्मायां विमलायां (for विमलायामृक्षायां).
B4 om. चेति; S om. च (Ms om. चेति). Da1 Ds T G4-6
Ms om. one पृथक्. Ms-8 ते (for the first पृथक्).
N1.2 B4 D (except D2.4.5) -वंशधराः; S -वंशकर्तारः
(for वंश'). G1-8 om. नृप'. — अजमीढादृक्षायां is ins.
in T G1.3 after तत्र; in G2.4-6 (which om. तत्र), at
the beginning of the final sentence. T G4.5 संवरणो
जज्ञे वंशकरः; G1 वंशकारणः संवरणिः; G2.6 वंशकरः संवरणो
जज्ञे (for वंश' संव').

40 Ś1 K3 Ns D2 (? hapl.) om. संव'. — After
'रणः, Ds ins. च; S तु. Ś1 सरस्वतीं (for वैव'). G4.5.6
Ms तपतीं. Gs om. नाम. — Ś1 K3 N B Da1 Ds
(? hapl.) om. from तस्यामस्य up to संधियां नाम (in 42).
G1 (hapl.) om. from तस्यामस्य up to मागधीमुपयेमे (in
43). Ko.4 Da2 (? hapl.) om. कुरुः. Before कुरुः, Da
ins. सुभगो नाम. After कुरुः, K1.2 D4 ins. नाम. After
नाम, K2 cont.: कुर्यस्तपसा कुरुक्षेत्रं पुण्यं चक्रे.

41 Ś1 K3 N B Da1 Ds G1 om. 41 (cf. v. l. 40).
Ko.4 Da2 D2.4 (hapl.) om. from कुरुः खलु up to संधियां
नाम (in 42). K1 om. from कुरुः खलु up to मागधी-
मुपयेमे (in 43). — After कुरुः, S (except G1) ins. तु.
T1 G2.3.6 om. खलु. D1 (hapl.) om. from दाशार्हीम्
up to अरुन्धान्खलु (in 43). K2 वाहिनीं नामोपयेमे (for
दाशार्हीमुप'). G4.5 om. उपयेमे शुभाङ्गी. G2 om. शुभाङ्गीं

विद्वरथस्तु मागधीमुपयेमे संप्रियां नाम । तस्या-
स्य जज्ञे अरुग्वान्नाम ॥ ४२ ॥

अरुग्वान्खलु मागधीमुपयेमे अमृतां नाम । त-
स्यास्य जज्ञे परिक्षित् ॥ ४३ ॥

परिक्षित्खलु बाहुदामुपयेमे सुयशां नाम । त-
स्यास्य जज्ञे भीमसेनः ॥ ४४ ॥

भीमसेनः खलु कैकेयीमुपयेमे सुकुमारीं नाम ।

तस्यास्य जज्ञे पर्यश्रवाः । यमाहुः प्रतीपं नाम ॥ ४५

प्रतीपः खलु शैव्यामुपयेमे सुनन्दां नाम । तस्यां
पुत्रानुत्पादयामास देवापि शंतनुं बाह्लीकं चेति ॥ ४६

देवापिः खलु बाल एवारण्यं प्रविवेश । शंत-
नुस्तु महीपालोऽभवत् । अत्रानुवंशो भवति ॥ ४७ ॥

यं यं कराभ्यां स्पृशति जीर्णं स सुखमश्नुते ।

पुनर्युवा च भवति तस्मात्तं शंतनुं विदुः ॥ ४८

नाम. — Dn विद्वरः (for विद्वरथः) !

42 N (except K₂ Dn D₁) om. up to संप्रियां नाम;
K₁ G₁ om. 42 (cf. v. l. 40, 41). Ms-s (hapl.) om.
from विद्वं up to अरुग्वान्खलु (in 43). — Dn विद्वरः
(for विद्वरथः) ! After तु, T₂ G₂-s Ms-s ins. खलु. Dn
माघवीं (for 'गधीं'). Ms-s (hapl.) om. from 'येमे up
to अरुग्वान्खलु (in 43). — K₄ उरश्वा; Ñ₁ B Da₂
अभग्वान् (B₃ सुतस्वान्); Ñ₂ सुभगो; Ñ₃ अभग्नः; Dn
अनश्वा; T G₄-s अनश्वान्; G₈ अश्ववान् (for अरुग्वान्).
G om. नाम.

43 Ms-s (erroneously) read 43-44 after 50.
K₁ G₁ om. up to 'येमे (cf. v. l. 40, 41). D₁ M om.
अरुग्वान्खलु (cf. v. l. 41, 42). For अरुग्वान्, MSS.
उरश्वा etc. (cf. v. l. 42). Before खलु, D₅ ins. च; T
G₂-s तु. G₂-s तु (for खलु). Ś₁ मेधावीम्; Ko Ñ₂ B₄
Da Dn₈ T₁ माघवीम्; Ms-s मागधेयीम् (for मागधीम्).
K₂ सुबलां (for अमृतां). — After नाम, K₂ ins. कुरुः
खलु माघवीमुपयेमे अमृतां नाम. — Ś₁ K₁ (hapl.) om.
from तस्यास्य up to सुयशां नाम (in 44). — K₃ Ñ
Dn₁.n₂ D₁.2.4 G₁.2 M परिक्षित् (cf. v. l. 1. 1. 8; 45.
2, 13 etc.).

44 Ś₁ K₁ om. up to सुयशां नाम (cf. v. l. 43).
Some MSS. परिक्षित् (cf. v. l. 43). After परिक्षित्
(resp. its v. l.), D₅ S (except G₂.4.5) ins. तु. T₁ G₈
om. खलु. S बाहुकाम् (for 'दाम्'). Ko.s सुदासां; K₄
'दासीं; B₁ 'दशीं; D₂ स्ववशां; G₁-s 'वेषां; Ms-s 'रूपां;
Ms-s सुपां (for सुयशां). T G₈ सुवेषां नामोपयेमे (for
उप' सु' नाम).

45 M₇ (hapl.) om. from भीम' up to जज्ञे. Ś₁ D₂
स (for भीम'). — After 'सेनः, D₅ ins. च; S (except
M₇) ins. तु. T₁ G₂ om. खलु. D₂ transp. कैकेयीं and
उपयेमे. Ñ₁ सुंदरीं; Ñ₂.s B (except B₄) Dn D₁.2
कुमारीं (for सुकु). T कैकेयीं सुकुमारीं नामोपयेमे (by
transp.). — K₂ B₄ Da असौ (K₂ om. असौ) अजनयत्

(for अस्य जज्ञे). Ko हर्यश्नं; K₂ पर्यश्रवसं; Ñ₁.2 B₁.5.6
Dn D₁.2.4 प्रति'; Ñ₈ 'श्रवसः; B₃ G₁.4.5 परि'; B₄
प्रतिश्रवसं; Da परिश्रवसं; D₅ प्रतीपः; M₃ वृद्धं; M₅
सत्यपरि' (for पर्यश्रवाः). — After 'श्रवाः (resp. its v.
l.), Ko.s Ñ₁.2 B (except B₄) Dn D₁.2.4 ins. नाम; D₅
इति. — K₂ Ñ₃ om. यमाहुः; Ñ₁.2 D (except D₂.4)
om. the final sentence altogether. G₁.2.4.5 प्रदीपः
(for प्रतीपं). S इति (for नाम). Ñ₁.2 B D (except D₅)
प्रतिश्रवसः प्रतीपः (Ñ₁.2 om. प्रती') (for यमा'— नाम).

46 G₁.2.4.5 प्रदीपः. After प्रतीपः (resp. its v. l.),
D₅ ins. च; S ins. तु. T₁ G₂.s om. खलु. G₃ शैलवतीम्;
Ms-s शय्याम् (for शैव्याम्). B₃ सुंदरीं (for सुनन्दां).
— After तस्यां, T₂ G M ins. व्रीन्. Ñ₃ B₃.s om. पुत्रान्.
G₁.s transp. पुत्रान् and उत्पाद'. T₁ तस्यास्य त्रयः पुत्रां
बभूवुः (for तस्यां—'मास'). Ñ₁.2 B Da₂ Dn D₁.4
(before corr.) शंतनुं. G₃ देवापिः शंतनुर्बाह्लीकश्चेति.

47 After देवापिः, S (except T₁) ins. तु. G₃
(hapl.) om. from बाल up to शंतनुः खलु (in 50); B₃
reads from बाल up to शंतनुः खलु in marg. K₄ Ñ₁.2 B
(except B₄) D (except Da) विवेश (for प्रवि').
— Before शंतनुः, Ms-s ins. सुसुधुः. Ñ B D (except
D₅) शंतनुः. Ś₁ om. तु. — After तु, Ms-s ins. खलु.
Ñ₂ B (except B₄) Dn D₁.2.4 बभूवुः; D₅ भवति (for
ऽभवत्). — Ñ₃ T G₈ Ms तत्र (for अत्र). D₅ S om.
अनुवंशः. श्लोकः is ins. in K₂ D₂ after, in Ñ₁.2 B₃
Da₁ Dn D₁.4.5 S before, भवति.

48 G₂ om. 48; B₃ reads it in marg. (cf. v. l. 47).
— ^a Ś₁ K₁ करेण; Ñ₁.s Ms-s कुमारं (for कराभ्यां).
— ^b D₅ जीर्णोपि. B₃ Ms-s सुखमेधते. — ^c Ś₁ Ko-s
स (for च). — ^d Ko.s.4 ततस्त्वं. Ñ B D (except D₅)
शंतनुं. — After विदुः, Ś₁ K (except K₂.4) B₁.s D
(except D₂.4.5) ins. इति.

49 K₂ G₈ om. 49; B₃ reads it in marg. (cf. v. l.
47). Ś₁ Ko.s एतद् (for तद्). Ś₁ K₁ B₁ G₈ Ms-s

तदस्य शंतनुत्वम् ॥ ४९ ॥

शंतनुः खलु गङ्गां भागीरथीमुपयेमे । तस्यामस्य
जज्ञे देवव्रतः । यमाहुर्भीष्म इति ॥ ५० ॥

भीष्मः खलु पितुः प्रियचिकीर्षया सत्यवतीमु-
दवहन्मातरम् । यमाहुर्गन्धकालीति ॥ ५१ ॥
तस्यां कानीनो गर्भः पराशराद्वैपायनः । तस्यामेव
शंतनोर्द्वौ पुत्रौ बभूवतुः । चित्राङ्गदो विचित्रवी-
र्यश्च ॥ ५२ ॥ तयोरप्राप्तयौवन एव चित्राङ्गदो

गन्धर्वेण हतः । विचित्रवीर्यस्तु राजा समभवत् ॥ ५३

विचित्रवीर्यः खलु कौसल्यात्मजे अम्बिकाम्बा-
लिके काशिराजदुहितराजुपयेमे ॥ ५४ ॥ विचित्र-
वीर्यस्त्वनपत्य एव विदेहत्वं प्राप्तः ॥ ५५ ॥ ततः
सत्यवती चिन्तयामास । दौःपन्तो वंश उच्छि-
द्यते इति ॥ ५६ ॥ सा द्वैपायनमृषिं चिन्तयामास
॥ ५७ ॥ स तस्याः पुरतः स्थितः किं करवाणीति
॥ ५८ ॥ सा तमुवाच । भ्राता त्वानपत्य एव

तस्य (for अस्य). N̄ B Da2 Dn D1.4 (before corr.)
G1.2 Ms-3 शंतनुत्वं.

50 Gs om. शंतनुः खलु; Bs reads it in marg. (of.
v. l. 47). — N̄ B Da2 Dn D1.4 (before corr.). T2
शंतनुः. After शंतनुः (resp. its v. l.), S (except Gs)
ins. तु. T G1 om. खलु. N̄s om. गङ्गां. — Ko Da1 om.
अस्य. S1 K1 अनु- (for अस्य). After 'व्रतः, Ko. 3.4
N̄s B4 D (except D4) ins. नाम; G1 जीवव्रतः. — Ks
N̄ Bs Dn D1.2 'भीष्ममिति. — After 50, Ms-3
(erroneously) read 43-44.

51 After भीष्मः, S ins. तु. T G1.6 om. खलु. S1
transp. खलु and पितुः. Only S1 उदवहन्मातरम् (as in
text): Ko. 4 N̄s मातरमुपावहत् (N̄s 'पाहरत्'); K1
उदयाहन्मातरं; K2.3 N̄s B Da D2 मातरमुदावहत्; N̄1 Dn
D1.4.5 मातरम् (D5 om. मा') उदवाहयत्; T G Ms.5
आनयामास मातरं (G4.5 om. मा'); Ms-3 आनयन्मातरमिति.
— K2 N̄ Dn D1.4.5 गंधकालीमिति; K4 गंधवतीति; D2
योजनगंधवतीति; S (om. गंध-) कालीति (G1.3 कालीमिति).

52 Ko. 2 Ds T तस्याः (for तस्यां). After तस्यां
(resp. its v. l.), S1 ins. गंधकाल्यां सत्यवत्यां; Ks अस्य;
K4 B4 अस्य जज्ञे; B1.3.5.6 D2.4 जज्ञे; Da Dn D1 पूर्व.
D5 om. कानीनो गर्भः. S पराशरात्कन्यागर्भो (Gs पराशरस्य
गर्भो) द्वैपायनः (for कानी—'यनः). After 'यनः, N̄
(except B1.3-5) ins. अभवत्. — N̄ B3-6 Da2 Dn D1.4
(before corr.) शंतनोर्. After शंतनोर् (resp. its v.
l.), S1 K1.2 N̄ B D (except D5) ins. अन्यौ. S1 K1
Da om. द्वौ. — N̄1.2 B4 Dn D1 transp. चित्राङ्गदः and
विचित्रवीर्यः. — After च, B D2.4 M (except Ms)
ins. इति.

53 B2.5.6 D2.4 om. एव. S चित्रांगदस्तु (Gs 'गदोपि)
अप्राप्तराज्य (T2 G2.4-6 'सयौवन; G1 'सराज्ययौवन) एव
(for तयोर—'ङ्गदो). S (except G2.6 Ms) गंधर्वे (for

'र्वेण). S (except Gs) निहतः. — D1 (hapl.) om.
from विचित्रवीर्यस्तु up to the end of 54. S om. तु.
K (except K1) Ds अभवत्; B (except B4) Dn D2.4
आसीत्; S बभूव (for सम").

54 D1 om. 54 (of. v. l. 53). After 'वीर्यः, Bs S
ins. तु. T1 G1.5 om. खलु. M बाल एव (Ms 'काले)
(for खलु). S om. कौसल्या. K (except K1) B Da Dn
कौसल्या. S काशिराजसुते अम्बिकांबालिके (G4.5 अंबा-
लिकांबिके; G6 'लिकेंबिके) उदवहत् (G4.5 उवाह; Ms
उदावहत्; Ms उपावहत्) (for अम्बिका—'येमे). After
उदवहत् (v. l. for उपयेमे), Ms-3 ins. भार्ये.

55 Before विचित्रं, T1 G1.6 Ms ins. स. T G2.4-6
M om. तु. G1.3 च (for तु). T1 G1.3.6 M अनुत्पन्नापत्यः
(for अनपत्यः).

56 G1.3 तत्र (for ततः). G2.3.6 गंधवती (for सत्य").
N̄ B4 D (except D2.4) अर्चितयत् (for चिन्त").
— Before दौःपन्तो, Ko B Da ins. न (Bs तत्); K4 N̄s
D2.4 कथं न; N̄1.2 Dn D1 मा. MSS. indiscriminately
दौष्यन्तो, 'ष्वं', 'कं' or 'ष्म'. Ko. 4 N̄ B Da Dn D1.2.4
उच्छे (Ko. 4 'त्सा) दं व्रजेत् (B1.3.5.6 D2.4 गमिष्यति) (for
उच्छिद्यते). Ds S कथं तु खलु (G1 om. खलु) शंतनोः
पिंडोच्छेदो (Gs वंशविच्छेदो; Ms-3 पिंडविच्छेदो) न स्यात्
(for दौःपन्तो — 'च्छिद्यते).

57 After सा, B1.3.6 D4 ins. तं; D2 तु; Ms-3 वै. S
om. ऋषिं. Ko. 3.4 N̄1.2 B D (except Da1) ins. मनसा
after ऋषिं; M (except Ms), which om. ऋषिं, ins.
मनसा after द्वैपायनं. B (except B4) D4 अर्चितयत्
(for चिन्तया").

58 After स, Ko. 3.4 ins. चिन्तितमात्रः. S om. तस्याः.
S1 B4 सत्यवत्याः; K1 त्वस्याः (for तस्याः). S अग्रतः (for
पुरं). Ms-3 स्थित्वा प्रोवाचैनां (for स्थितः). After
स्थितः, Ko. 3.4 ins. सन् आज्ञापय. After करवाणीति,

स्वर्थातो विचित्रवीर्यः । साध्वपत्यं तस्योत्पादयेति
॥ ५९ ॥ स परमित्युक्त्वा त्रीन्पुत्रानुत्पादयामास
धृतराष्ट्रं पाण्डुं विदुरं चेति ॥ ६० ॥

तत्र धृतराष्ट्रस्य राज्ञः पुत्रशतं बभूव गान्धार्या
वरदानाद्वैपायनस्य ॥ ६१ ॥ तेषां धृतराष्ट्रस्य पुत्राणां
चत्वारः प्रधाना बभूवुर्दुर्योधनो दुःशासनो विक-
र्णश्चित्रसेन इति ॥ ६२ ॥

पाण्डोस्तु द्वे भार्ये बभूवतुः कुन्ती माद्री चेत्युभे
स्त्रीरले ॥ ६३ ॥

अथ पाण्डुर्मृगयां चरन्मैथुनगतमृषिमपश्य-
न्मृग्यां वर्तमानम् । तथैवाद्भुतमनासादितकामरसम-
तृप्तं बाणेनाभिजघान ॥ ६४ ॥ स बाणविद्ध उवाच
पाण्डुम् । चरता धर्ममिमं येन त्वयाभिज्ञेन काम-
रसस्याहमनवाप्तकामरसोऽभिहतस्तस्माच्चमप्येतामव-
स्थामासाद्यानवाप्तकामरसः पञ्चत्वमाप्स्यसि क्षिप्र-
मेवेति ॥ ६५ ॥ स विवर्णरूपः पाण्डुः शापं परि-
हरमाणो नोपासर्पत भार्ये ॥ ६६ ॥ वाक्यं चो-
वाच । स्वचापल्यादिदं प्राप्तवानहम् । शृणोमि च

Ko. 2.4 Da1 ins. मातरमुवाच.

59 S तं (G1 om. तं) सत्यवती (for सा तम्). Ko. 2.4
Da1 आह (for उवाच). — S ते (for तव). T1 G1.3 om.
एव. B1 T2 G स्वर्गतः; B3 T1 M स्वर्गं (B3 स्वर्गः) गतः
(for स्वर्थातः). S om. विचित्रवीर्यः. — S तस्यार्थे (G8 om.
अर्थे) अपत्य (M6-8 पुत्र)मुत्पादयेति (for साध्वं—दयेति).

60 G8 तस्या वाक्यं (for स). Ko. 3 परमोम्; N3 B4
Da Dn D1.4 तथा; D5 एवम्; T1 M6-8 वरम् (for परम्).
D5 (om. इति) उक्तः; S उवाच स तत्र (for उक्त्वा). T1
G1.8 om. पुत्रान्. Da त्रीण्यपत्यानि (for त्रीन्पुत्रान्).

61 K4 N1.3 S om. तत्र. S1 N2 तस्य; D5 ततो (for
तत्र). K1 om. राज्ञः. G6 पुत्राणां शतं. B3 transp.
बभूव and गान्धा°. T G M8.5 om. द्वैपा°. M6-8
कृष्णद्वैपा°. S1 K1 यनस्य च.

62 After तेषां, K2.3 D5 S (except T M5) ins. च.
K B3 Dn3 D2.4 धृतराष्ट्रपुत्राणां; S धार्तराष्ट्राणां (G8 corrupt)
(for धृते पु°). B3.6 D2.4 प्रवरा; B5 वरा (for प्रधाना).
S om. बभूवुः. G4.5 transp. विकर्णः and चित्रं. Before
इति, S1 K1.4 N3 B4 Dn D1 T2 G6 ins. च.

63 After कुन्ती, Ko. 2.4 ins. नामाथ; N3 B D
(except D5) पृथा नाम. Before स्त्रीरले, S1 ins. द्वे. S
पाण्डोस्तु (T1 om. तु) कुन्ती माद्रीति (T1 G1.3 om. इति;
T2 द्री तु; M5 द्री च; M6-8 द्री द्वे) स्त्रीरले (G8
corrupt) बभूवतुः.

64 S स (for अथ पाण्डुर). After पाण्डुर, D5 ins.
मृगशीलो. Ko. 2.4 मैथुनमुप (K3 पा)गतम्; D4 T G2
मैथुनं गतम्. T2 G1 om. ऋषिम्. B (except B4) Da
D2.4 मुनिम् (for ऋषिम्). T G ins. मृगचारिणं after
ऋषिम् (T2 G1, which om. ऋषिम्, ins. it after गतं);
on the other hand मृगरूपधारिणं is ins. in M after

(in M5 before) ऋषिम्. Ko. 2.4 मृगयां प्रवर्तमानमपश्यत्.
S om. from अपश्यत् up to तृप्तं. S1 K1 D5 ins. च
before वर्तमानम्. After मानम्, K1 ins. बाणेनाहनत्.
— K1 अथैव; K3 तत्रैव; K4 स तथैव. After तथैव, K2
ins. मृगीमारुढः. D5 om. आद्भुतम्. S1 K1 D4 द्रुतम्;
Ko. 4 एवमविब्रुवन्; K3 व्यापृतम्; B4 Dn D1 अद्भुतम्; D2
अद्भुतम् (for आद्भुतम्). S1 K अनास्वादित°. S1 K1
(hapl.) om. from कामरसम् up to भिज्ञेन (in 65).
After तृप्तं, B4 Da Dn D1 ins. च. K4 N1.2 B4 Dn
D1.5 G (except G8) आजघान (for अभि°).

65 S1 K1 om. up to भिज्ञेन. K4 D2 पाण्डुमुवाच
(by transp.). — K2.4 प्रजाधर्मम् (for धर्मम्). K2
कामस्य (for कामरसस्याहं). Ko. 2.4 read अहम् after
अनवाप्तकामरसः. Before अभिहतः, D5 ins. एव. S1
हतः; N3 B D (except D5) निहतः (for ऽभिहतः). K1
कामरसोऽस्यहं भवता हतः (for कामरसं—भिहतः). B
(except B4) om. अवि. Ko. 2.4 B4 Da D2 अवाप्स्यसि;
N1.2 आपत्स्य° (for आप्स्य°). After मेवेति, K1 ins.
तेन शप्तः; K4 च. For चरता—क्षिप्रमेवेति, S subst.:

902* योऽकृतार्थं हि मां क्रूर बाणेनाहन्मृगव्रतम् ।

त्वामप्येतादृशो भावः क्षिप्रमेवागमिष्यति ।

[(L. 1) T G2.5 नाघ्नन्; G1 नाघ्नान्; G2.6 नाघ्ना;
M8.5 नाघ्नो. G4 बाणेन क्रूरेण जघान (for the latter
half)! — (L. 2) T2 G4-6 तवाप्येतादृशो. G1.2 मेव
अविष्यति.]

66 S1 D1 om. स. K1 ततो; K2 सर्वं (for स).
B1.5.6 D4 विषण्ण° (for विवर्ण°). — After रूपः, Ko. 2.4
N3 B D (except D5) ins. तथा; K3 तदा. After पाण्डुः,
S ins. तं (T2 तु). S परिहरन् (for हरमाणो). K
(except K2) नोप°; Da सपते; D2.5 सपतु; S नोप (G1

नानपत्यस्य लोकाः सन्तीति ॥ ६७ ॥ सा त्वं
मदर्थे पुत्रानुत्पादयेति कुन्तीमुवाच ॥ ६८ ॥ सा
तत्र पुत्रानुत्पादयामास धर्माद्युधिष्ठिरं मारुताङ्गीम-
सेनं शक्रादर्जुनमिति ॥ ६९ ॥ स तां हृष्टरूपः
पाण्डुरुवाच । इयं ते सपत्न्यनपत्या । साध्व-
स्यामपत्यमुत्पाद्यतामिति ॥ ७० ॥ स एवम-
स्त्वित्युक्तः कुन्त्या ॥ ७१ ॥ ततो माद्यामश्विभ्यां

नकुलसहदेवावुत्पादितौ ॥ ७२ ॥ माद्रीं खल्वलं
कृतां दृष्ट्वा पाण्डुर्भावं चक्रे ॥ ७३ ॥ स तां स्पृष्ट्वै-
विदेहत्वं प्राप्तः ॥ ७४ ॥ तत्रैनं चितास्थं माद्रीं
समन्वारुरोह ॥ ७५ ॥ उवाच कुन्तीम् । यमयो
रार्ययाग्रमत्तया भवितव्यमिति ॥ ७६ ॥

ततस्ते पञ्च पाण्डवाः कुन्त्या सहिता हास्तिन
पुरमानीय तापसैर्भीष्मस्य विदुरस्य च निवेदिता

नोपा)सर्पति. T ते भार्ये.

67 D⁵ वाक्यं प्रोवाच; S आह च (G^{1.2} कदाचिद्भार्ये स
आह च पांडुः) (for वाक्यं चोवाच). After आह च, T²
G⁴⁻⁶ cont. स्वां भार्यी. — T² कृच्छ्राच्चापलादिदं; G^{4.5}
कृच्छ्रादिदं; G⁶ च***दिदं (for स्वचापल्या). — G^{1.2}
पुराणेषु पठ्यमानं शृणोमि (G² शृण्वन्) (for शृणोमि च).
Ś¹ T G⁴⁻⁶ M om. च. After शृणोमि च, B⁵ ins.
धर्मविदुषां ब्रुवताम्. K (except K²) न च (for न). N³
B^{1.5.6} D^{2.4} अनपत्यस्य लोका न संति (for नानं—सन्ति).

68 K⁰ om. सा. K¹⁻³ B³ N^{1.2} D² G^{4.5} M⁶⁻⁸ om.
त्वं; K⁴ G⁶ M⁵ om. सा त्वं. M⁸ तस्मात् (for सा त्वं).
K⁴ अस्मदर्थे; N^{1.2} पंच; D⁵ S (except G¹) ममार्थे (for
मदर्थे). K (except K¹) N उत्पादयस्वेति. After
मुवाच, M⁶⁻⁸ ins. पांडुः.

69 Ś¹ तत्र कुन्ती; K^{0.4} सा (K⁴ तत्र) तद्वचनात् (for
सा तत्र). M⁵ om. तत्र. B D (except D⁵) तथोक्ता; G²
कुन्ती (for तत्र). M⁸ व्रीनपुत्रान्; M⁵ व्रीन् (for पुत्रान्).
K^{0.8.4} वातात् (for मारुतात्). S इन्द्रात् (for शक्रात्).
B (except B⁴) D^{2.4} धनंजयम् (for अर्जुनम्).

70 K⁰ N² B Da Dn D^{2.4} om. स. K² G¹ M⁶⁻⁸
om. स तां. N^{1.3} T G²⁻⁶ M^{3.5} om. तां. D¹ तां स; D⁵
ततः (for स तां). K² B⁴ Da G¹ M⁶⁻⁸ संहृष्टरूपः; N² Dn
संहृष्टः; G⁸ प्रहृष्टरूपः (for हृष्ट). — D⁵ या (for इयं).
Da om. ते. After सपत्नी, S ins. माद्री. After अनपत्या,
S ins. व्रीलिता. T M^{3.5} साध्वी (for साधु). K⁰ N^{1.2}
B⁴ Dn D^{1.5} अस्याः (for अस्याम्). G^{2.4.5} पुत्रम् (for
अपत्यम्). K¹ G⁴ M (except M⁵) उत्पादय; T दयताम्;
G⁵ दयामि (for दयताम्).

71 G⁴⁻⁶ M om. 71. N B D (except Da) om. स
and उक्तः. N^{1.3} चाप्युक्तः; B^{3.5.6} D^{2.4.5} उक्त्वा (for
उक्तः). Dn कुन्ती; G^{1.2} सा कुन्ती (for कुन्त्या). For 71,
T G⁸ subst. सा तथेति. After 71, N² Dn D¹ ins. तां
विद्यां माद्याः प्रायच्छत्; T G¹⁻³ M³ ins. तस्यै (G^{1.2} तस्यै
माद्यै तथेति; M³ सा तस्यै) व्रतमादिदेश.

72 K^{1.2.4} N² Dn D¹ om. ततो. For 72, S subst.
तस्यां (G¹⁻³ ततस्तस्यां) नकुलसहदेवौ यमा (G⁸ द्वा)वशि
(G^{1.2} श्विनीदेवा)भ्यां जज्ञाते.

73 Before माद्रीं, B¹ ins. ततो. After माद्रीं, Ś¹ K
ins. च; S (except T) तु. Before अलंकृतां, S (except
G¹) ins. सु.

74 S प्राप्यैव (for स्पृष्ट्वै). B^{5.6} D^{2.4} संप्राप्तः; M⁶-
अवाप (for प्राप्तः).

75 G¹ ततस्तेन; G^{2.8} ततस् (G³ तत्र) तेन सह; M⁶-
सा चैनं (for तत्रैनं). N^{1.2} B⁴ Da Dn D¹ चिताग्नस्थं
B^{1.2.5.6} D^{2.4} चितस्थं; S चितां (G⁴⁻⁶ चितायां) (fo
चितस्थं). After रुरोह, S reads माद्री. K⁴ S om
सम् (T G⁸ om. समनु-).

76 After उवाच, K² (marg.). 8.4 ins. वचनं; N² च
S (except G⁸) कुन्तीं चोवाच (for उवाच कुं). — M⁶-
अनयोर् (for यमयोर्). N^{1.2} B⁴ Dn om. आर्यया. K
transp. यमयोर् and आर्यया. Da D¹ transp. आर्यय
and अग्र. After मत्तया, N^{1.2} B (except B¹) Dn ins
त्वया. N⁸ भाव्यं (for भवितं).

77 Da S om. ते. K⁰ N^{1.2} B⁵ Dn D^{1.5} T² on
पञ्च. S (G¹ illegible) पाण्डवान्. After पाण्डवाः, Ś¹ K
D⁵ ins. तापसैः. Ś¹ K¹ D⁵ S सह कुंत्या (Ś¹ K¹ त्या च
(for कुन्त्या सहिता). G⁵ (? hapl.) om. from हास्तिनपु
up to जनुगृहे (in 78). Some S MSS. हस्तिनपुरम्. Ś
K¹ अगमन्; S (G⁵ om.) नयन्ति स्म (G⁵ om. स्म) (fo
आनीय). D⁵ om. तापसैः. Ś¹ K¹ तत्र च; S (G⁵ om.
तपस्विनः तत्र (for तापसैः). T² om. भीष्मस्य—निवे
Before भीष्मस्य, N² ins. राज्ञो. M⁶⁻⁸ om. भीष्म. T
G (G⁵ om.) M^{3.5} भीष्माय (for भीष्मस्य). Afte
भीष्मस्य, K^{0.4} ins. धृतराष्ट्राय; N² Dn² च. S (T² G
om.) धृतराष्ट्रविदुरयोः (M³ विदुराय धृतराष्ट्राय) (fo
विदुरस्य च). Ś¹ भीष्मविदुरयोर् (for भीष्मा विदुं च)
K^{2.4} om. च. After विदुरस्य च, S (T² G⁵ om.) ins
पांडोः (G⁵ om. पांडोः) स्वर्गगमनं (G³ स्वर्गतिं) यथातथ

॥ ७७ ॥ तत्रापि जतुगृहे दग्धुं समारब्धा न शक्वि-
ता विदुरमन्त्रितेन ॥ ७८ ॥ ततश्च हिडिम्बमन्तरा
हत्वा एकचक्रां गताः ॥ ७९ ॥ तस्यामप्येकच-
क्रायां बकं नाम राक्षसं हत्वा पाञ्चालनगरमभि-
गताः ॥ ८० ॥

तस्माद्रौपदीं भार्यामविन्दन्स्वविषयं चाजग्मुः
कुशलिनः ॥ ८१ ॥ पुत्रांश्चोत्पादयामासुः । प्रति-

विन्ध्यं युधिष्ठिरः । सुतसोमं वृकोदरः । श्रुतकीर्ति-
मर्जुनः । शतानीकं नकुलः । श्रुतकर्माणं सहदेव
इति ॥ ८२ ॥

युधिष्ठिरस्तु गोवासनस्य शैब्यस्य देविकां नाम
कन्यां स्वयंवरे लेभे । तस्यां पुत्रं जनयामास यौ-
धेयं नाम ॥ ८३ ॥ भीमसेनोऽपि काश्यां बलधरां
नामोपयेमे वीर्यशुल्काम् । तस्यां पुत्रं सर्वगं नामो-

(G1.8 °तथ्येन; M8-8 °तथ्येन). S (T2 G5 om.) निवेदयंति
स्व तपस्विनः (T1 om. तप°) (for निवे°). — After
°दिताः; N ins.:

903* सर्ववर्णानां च निवेद्यान्तर्हितास्तापसा बभूवुः प्रेक्षमा-
णानामेव तेषाम् । तच्च वाक्यमुपश्रुत्य भगवतामन्तरिक्षात्पुष्प-
वृष्टिः पपात देवदुन्दुभयश्च प्रणेदुः । प्रतिगृहीताश्च पाण्डवाः
पितुर्निधनमावेदयन् । तस्यौर्ध्वदेहिकं न्यायतः कृतवन्तः । तांस्तत्र
निवसतः पाण्डवान्बाल्यात्प्रभृति दुर्योधनो नामर्षयत् । पापा-
चारो राक्षसीं बुद्धिमाश्रितोऽनेकैरुपायैरुद्धर्तुं च व्यवसितो भावि-
त्वाच्चार्यस्य न शकिताः समुद्धर्तुम् । ततश्च धृतराष्ट्रेण व्याजेन
वारणावतमनु ग्रहिता गमनमरोचयन् ।

[Before निवेद्य, Ś1 K1.2.4 ins. अभि; D5 अपि. N2
Dn D1 om. एव. Ko.3.4 N1.3 D5 प्रेक्षतामेव. K1 om.
तच्च—भगवताम्. B (except B4) om. भगवताम्. K3
D1.5 नेदुः (for प्रणे°). — Ś1 K परिगृहीताश्च. K8 N
B4.6 Dn D1.2.5 आवेदयन्तः. After न्यायतः; N B3.5.6 D
(except Da) ins. च. — Ś1 K1 D5 ते तत्र च; K2 तांस्तु
तत्र; B (except B4) D2.4 ते तत्र (for तांस्तत्र). Ś1 K1
निवसतां पाण्डवान्; Ko.3.4 पाण्डवान्निवसतो; K2 (om.
पाण्डवान्) निवसतो. Ś1 K1 नामर्षयत् (K1 °र्षयत् (for
नामर्षयत्). — K (except K1) बुद्धिमाश्रितः; B8 °माश्रित्य.
B1.6 तेनानेकैरु; B5 ताननेकैरु. Ko.3.4 निहन्तुं (for उद्धर्तुं).
Ś1 K1.2 B1 D2.4.5 om. च. B1.6 D2 व्यवस्थिता भावि°.
Ś1 K (except K1) अर्थस्य; Da अर्थाच्च (for चार्थस्य).
After शकिताः; N B1.4 D (except D2.4.5) ins. ते. N
B1.4 Da Dn D1 अनुप्रेषिताः; D5 ग्रहिताः.]

78 Ko om. तत्रापि—शकिता. K8 om. अपि. G5
om. तत्रापि (cf. v. l. 77). S (G5 om.) पाण्डवान् (G8
ततः पाण्डवान्) सह कुल्या (G1-3 कुल्या सह) (for तत्रापि).
G8 om. जतुगृहे. S दाहयितुकामो धृतराष्ट्रात्मजो (T1 G1.3
M8.5 °राष्ट्रजो)भूत्तांश्च (for दग्धुं समार° न शक्वि°). Ś1
विदुरमन्त्रेण; T1 M8.6-8 विदुरो मोक्षयामास; T2 G M5
विदुरो मोच (G1.3 M5 °क्षयित्वा प्रीतोभूत् (M5 प्रीतः)

(for विदुरमन्त्रितेन). After °मन्त्रितेन, Dn D1 ins. इति.

79 N (except Ś1 K1) तस्माच्च (D4 तस्माच्च निर्गत्य);
S ततो भीमः (T G1-3 भीमसेनः; G8 om. भी°) (for
ततश्च). K (except K1) Da1 हिडम्बम्. S om. अन्तरा.
After हत्वा, T G2 M8-8 ins. हिडिंबायां (T G2 °हिडिंबां;
M5 om. हिडिं°) पुत्रमुत्पादयामास; G2.3 पुत्रमुत्पादयामास
हिडिंब्यां (G2 cont. घटोत्कचं नाम). Before एकचक्रां, S
(except T2 G4-6) ins. ततः. S जग्मुः कुशलिनः (T1 om.
कुश°) (for गताः).

80 K2 om. तस्यां—क्रायां. S om. तस्यां—हत्वा.
Ś1 om. तस्यामपि. B (except B4) D2.4 तत्र (for तस्याम्).
K2.3 B1 पाञ्चालनगरं; S ततः (T G2.4-6 om. ततः)
पाञ्चालविषयं. Ś1 अनुगताः; N B1.5.6 Dn D2.4 अधि°; S
गत्वा (for अभि°).

81 Ko.2 तस्मिन्; N B D (except Da) तत्र; S
स्वयंवरे (for तस्मात्). S om. भार्या. Ko.3.4 अविदत्तः; E
(except B4) D4.5 अविदत्तः; S लब्ध्वा (for अविन्दन्).
After लब्ध्वा, S ins. अर्धे (G8 om. अर्धे)राज्यं प्राप्य. B;
D (except D2.4.5) चाभि (D1 °धि)जग्मुः (for चाजग्मुः).
S इन्द्रप्रस्थनिवासिनः (for चाजग्मुः कुशलिनः).

82 S begins 82 with तस्यां (G8.4 M8 cont. द्रौपद्यां).
G2.4-6 om. पुत्रान्. S om. च. After °मासुः, S (except
T1 G8 M8) ins. द्रौपद्यां. — Ko.3.4 Da1 D1.2 T G2.1
श्रुतसोमं (for सुत°). T1 M भीमसेनः; G1.3 भीमः (for
वृको°). T2 G4-6 श्रुतकर्माणम् (for °कीर्तिम्). Before
नकुलः; Ko.3 ins. च. T2 G (except G8) श्रुतसेनं (for
°कर्माणं). K4 B4 G2 om. इति. For इति, T1 subst.
जनयामासुर्द्रौपद्यां.

83 G2 om. from गोवास° up to end of 83. Ś1 K1
शैबिकां; D1 देवकीं (for देवि°). N2 B Da स्वयंवरां लेभे;
Dn D1.2.4 °वरांलेभे. For युधि°—लेभे, T G (G2 om.)
M8.5 subst. शैब्यस्य (G1 शैब्य-) कन्यां देविकां (T G4.1
देवकीं; G8 देवरातीं) नामो (G8 उ)पयेमे युधिष्ठिरः; M8-

त्पादयामास ॥ ८४ ॥ अर्जुनः खलु द्वारवतीं गत्वा
भगिनीं वासुदेवस्य सुभद्रां नाम भार्यामुदवहत् ।
तस्यां पुत्रमभिमन्युं नाम जनयामास ॥ ८५ ॥
नकुलस्तु चैद्यां करेणुवतीं नाम भार्यामुदवहत् ।
तस्यां पुत्रं निरमित्रं नामाजनयत् ॥ ८६ ॥ सहदे-
वोऽपि माद्रीमेव स्वयंवरे विजयां नामोपयेमे ।

तस्यां पुत्रमजनयत्सुहोत्रं नाम ॥ ८७ ॥ भीमसे
नस्तु पूर्वमेव हिडिम्बायां राक्षस्यां घटोत्कचं नाम
पुत्रं जनयामास ॥ ८८ ॥ इत्येते एकादश पाण्ड-
वानां पुत्राः ॥ ८९ ॥

विराटस्य दुहितरमुत्तरां नामाभिमन्युरुपयेमे
तस्यामस्य परासुर्गर्भोऽजायत ॥ ९० ॥ तमुत्सङ्गे-

पुनरपि युधिष्ठिरः शैब्यस्य कन्यां देवकीं नामोपयेमे. — Ś1 K
यौधेयं (Ś1 'धि') नाम जनयामास (by transp.). After
जनयामास, G1.3.6 ins. युधिष्ठिरः.

84 S भीमसेनस्तु खलु (G4.5 om. खलु) (for 'सेनोऽपि').
N1 कन्यां; S वाराणस्यां काशिराजकन्यां (Ma.6-8 काश्यां)
(for काश्यां). N1.2 B4-6 Dn D1.2.5 बलधरां. G2.8 om.
वीर्यं. T G1 उपयेमे स्वयंवरे (T2 'वरस्थां'); G4-6
उदवहत्स्वयंवरेस्थां; M स्वयंवरे लेभे (for उपयेमे वीर्यं). Ś1
K (except K2) D5 वीर्यं (Ś1 'र')शुल्कां कन्यां (for वीर्यं).
Ś1 K1 पुत्रं स; K2 D5 च पुत्रं (for पुत्रं). S तस्यामस्य (G1
तस्यां भीमस्य) जज्ञे श (G2.4-6 M7 स)वैत्रातः (for तस्यां—
'मास'). — After 84, T2 G2.4-6 read 88.

85 S (except T2 G4-6) तु (for खलु). N B4 D
(except D2.4.5) om. नाम. Before भार्या, N ins.
भद्रभाषिणीं. N (except Ś1 K1 D5) उदावहत्. S
भगवतो (G1 om. भगं) वासुदेवस्य भगिनीं (T1 G8 M om.
भगं—'गिनीं) सुभद्रां नामोद (Me-8 नामा)वहत् (T1 G1.8
M cont. भार्यां) (for भगि—'वहत्). After 'वहत्, N
ins. स्वविषयं चाभ्या (Ko.3.4 आ; K2 चा)जगाम कुशली
(D2 om. कुशली). — B5 reads from तस्यां up to
'यामास in marg. K2-4 D1 स तस्यां (for तस्यां). Da2
Dn om. नाम. N ins. after नाम (Da2 Dn after
अभिमन्युः) अतीवगुणसंपन्नं (Ś1 K1 N3 D5 गुणवंतं)
दयितं वासुदेवस्य (K4 om. दयिं वासु). N (except Ś1
K1 D5) अजनयत् (N2 अजीजनत्) (for जनया). S
जनयामासाभिमन्युं नाम (by transp.). — T2 G2.4-6
ins. after 85; T1 G1.3 M, after 88:

904* सोऽर्जुनस्तु नागकन्यायामुल्लूक्यामिरावन्तं नाम पुत्रं
जनयामास । मण्डलरपतिकन्यायां चित्राङ्गदायामर्जुनः पुत्र-
मुत्पादयामास बभ्रुवाहनं नाम ।

86 D2 (? hapl.) om. 86. B5 reads 86 in marg.
Ka.4 D1 om. तु. After तु, T2 G (except G1.8) Ma.5
ins. खलु. N B D (except D1; D2 om.) T G करेणुमतीं.
N2 B (except B4) कन्याम् (for भार्याम्). S उद् (Ma.6-8
'दा)वहत् (G8 Ms उपयेमे) भार्यां (T2 G2.4-6 om. भार्यां)

तस्यां पुत्रं जनयामास निरमित्रं नाम (for भार्यां—'जनयत्')
87 S तु खलु (T1 G8 om. खलु; G1 om. तु खलु) (for
अपि). D5 om. स्वयं. S उद् (M 'दा)वहद् भार्यां (G
Me-8 om. भार्यां) (for उपयेमे). — After उपयेमे, N
ins. मद्र (N2 D1.5 मद्र)राजस्य (Ś1 K1 N3 'राज्ञो; Ko.3.
'राजो) द्युतिमतो (Ko om. द्युति) दुहितरं. — D5 om
पुत्रम्. Ś1 अजीजनत्; S जन (Ms उत्पाद)यामास (fo
अजनयत्). Ms contains in this section some re
petition, which may be ignored.

88 T2 G2.4-6 read 88 after 84. — After तु, G
Ms ins. खलु. K4 N T2 G4-6 om. पूर्वमेव. Ko.3.4 Da
D1 हिडिंबायां; G2 Me-8 हिडिंब्यां. B D2.4 राक्षसं घटोत्कच
नाम हिडिंबायामुत्पादयामास (for हिडिम्बा—'मास). N
Da Dn D1 राक्षसं घटो पुत्रमुत्पादयामास (for राक्ष—
'मास). S पुत्रम् (G4.6 om. पुत्रम्) उत्पाद (T2 G2.4-
जन)यामास घटोत्कचं नाम (for घटो—'मास). — After
88, T1 G1.3 M ins. 904* (cf. v. 1. 85).

The fragm. MS. B4 ends with पूर्वमेव (in 88)
the MS. will be wholly ignored hereafter. I
will therefore represent only the four Bangāl
MSS. B1.3.5.6.

89 Ko om. एते. T G Ms.5 त्रयोदश (for एकां)
K4 T2 G2.4-6 transp. पाण्डं and पुत्राः. Me-8 पांड
त्रयोदश पुत्रा बभ्रुवुः (for एकां—पुत्राः). — After 89, Ś
Ko.3.4 N B1.3.6 D (for D2 see below) ins. तेषां
वंशक (B1.3.6 'घ)रोभिमन्युः. For 89, K2.4 D2 subst.:

905* इत्येत एकादश पाण्डवानां

पुत्रा मया ते कथिता नरेन्द्र ।

तेषामभूद्वंशकरो महात्मा

वीरः सुभद्रातनयोऽभिमन्युः ॥

[Before this, K4 ins.: अत्रानुवंशः श्लोको भवति.]

90 Before विरां, N (except Da) ins. स. N3
विराटराजस्य दुहितरम्; B1.5.6 D2.4.5 G1.8 विराटदुहिं.
Ś1 K1 om. उत्तरां नामाभिमन्युर. D2 om. नाम. Ko
10m. नामाभिमन्युर. K2.4 N3 B3.6 D5 om. अभिमन्युर.

प्रतिजग्राह पृथा नियोगात्पुरुषोत्तमस्य वासुदेवस्य ।
षाण्मासिकं गर्भमहमेनं जीवयिष्यामीति ॥ ९१ ॥
संजीवयित्वा चैनमुवाच । परिक्षीणे कुले जातो
भवत्वयं परिक्षिन्नामेति ॥ ९२ ॥

परिक्षितु खलु माद्रवतीं नामोपयेमे । तस्यामस्य
जनमेजयः ॥ ९३ ॥

जनमेजयात्तु वपुष्टमायां द्वौ पुत्रौ शतानीकः
शङ्कुश्च ॥ ९४ ॥

शतानीकस्तु खलु वैदेहीमुपयेमे । तस्यामस्य
जज्ञे पुत्रोऽश्वमेधदत्तः ॥ ९५ ॥

इत्येष पुरोर्वशस्तु पाण्डवानां च कीर्तितः ।

पुरोर्वशमिमं श्रुत्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ९६ ॥

६
६

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि नवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥

Ks N̄1.2 B5 D (except D2.4.5) उपयेमे उत्तरां नाम
(for उत्तरां—येमे). — B1.3.6 D (except Da D5)
भवत् (for उजायत्).

91 S तमुत्संगे. K4 पृथाभियोगात्. N̄8 S पृथिवी (for
पृथा). K2 पुरुषोत्तमस्य पृथा नियोगात्; D2 पृथा पुरुषो-
त्तमस्य नियोगात् (by transp.). N̄1.2 B3.5.6 पुरुषोत्तमो
‘देवः. K1.2 Ms-8 om. वासुदे’. T1 सुभद्रां; G1.3
सुभद्रायाः (G1 ‘द्रां’ सौभद्रस्य; G2.6 सौभद्रस्य; G4.5
सुभद्रायाः; M8 सुभद्रानु; M5 सुभद्रे (for वासु)). — K2.4
षण्मासिकं; G8 षाण्मासमहं. T G8.6 om. अहमेनं; G1.2.4.5
M om. एनं. S1 K1 एवं; D5 एतं (for एनं). K4
गर्भमेनमहमेनं (for गर्भमहमेनं). S1 K संजीवयिष्यामि; S
जीवयामि. After ‘यिष्यामि, S ins. पादस्पर्शात्. T G4.5
M om. इति. — After इति, Ko ins. उवाच. — After
91, N ins.:

906* स भगवता वासुदेवेनासंजातबलवीर्यपराक्रमोऽकाल-
जातोऽस्त्राग्निना दग्धस्तेजसा स्वेन संजीवितः ।

[S1 K2.4 Da D1.2.4 ‘वेन संजात’. S1 N̄ om. -बल.]
On the other hand S ins. after 91:

907* वासुदेव उवाच । अहं जीवयामि कुमारमनन्तवीर्यम् ।
जातं पुत्रायमभिमन्योः । सत्येन चेयं पृथिवी धारयत्विति ।
वासुदेवस्य पादस्पर्शात्सजीवोऽजायत ।

[After एवायम्, T2 G4-6 ins. अनुजातः. M नायम-
जातः (for अयम्).]

92 K4 N̄1 B D (except Da) om. सं. S नाम
तस्याकरोत्सुभद्रा (for संजी—मुवाच). — G1.3 om.
भवत्वयं and नाम; and after इति, ins. अ(G8 त)त्र
श्लोकः. T G2.4-6 M subst. for परिक्षीणे—न्नामेति: G1.3
ins. after श्लोकः

908* परिक्षीणे कुले जात उत्तरायां परंतपः ।

परिक्षिदभवत्तस्मात्सौभद्रात्तु यशस्विनः ।

[= (var.) 1. 45. 13.]

93 D5 स (for परिक्षित्). N̄ D (except D4) om.

तु. K2.8 T1 om. खलु. K2 G1.2.6 Ms.8 भद्रवतीं; T1
G4.5 सुद्रं; T2 Ms.6.7 मद्रं; G8 भद्रा. After ‘येमे, N
ins. त्वन्मातरं. — S1 K D5 यस्याम्. N G3.6 भवान्; T1
तु यो भवांस्तु; T2 G4.5 Ms तत्रभवांस्तु; G1 पुत्रो भवान्; G2
तत्रभवान् (for अस्य). After अस्य (resp. its v. l.),
Ks.4 B1.3 D1.2.4.5 T G (except G4.5) ins. जज्ञे.

94 S1 Ko.1.3 B1.5.6 Da D2.4.5 भवतोपि; K2.4 N̄
B8 Dn D1 भवतो; T G4.5 Ms भवतः खलु; Ms.6-8
जनमेजयस्तु खलु (for जनमेजयात्तु). After ‘जयात्तु,
G1-8.6 ins. भवतः (G8 cont. खलु). K2 D5 T G4-6
Ms.5 transp. द्वौ and पुत्रौ. After पुत्रौ, N ins. जज्ञाते;
Ms.6.3 जनयामास. G2.4-6 Ms-8 शतानीकश्च. Ko.3.4
Dn D1.2 शङ्कुर्गणः; T G (except G4.5) शंसः (for शङ्कुः).
Ko.3.4 चेति (for च).

95 T G1.6 M (except Ms) वैदर्भीम् (for वैदेहीम्).
— T1 पुरुषः; Ms उदयनः । तस्य पुत्रः (for पुत्रः). After
‘दत्तः, G8.5 ins. इति. For 95, N subst. : शतानीकस्यापि
(N̄ B Dn D1.4 om. अपि) वैदेह्यां पुत्र उत्पन्नो (D5
‘त्पत्स्यते’)श्वमेधत्त इति (D5 om. इति).

96 “) T1 G1.8 ते (for तु). For 96, N (including
Dev.’s text) subst. एष पुरोर्वशः (D5 इत्येव पौरवो वंशः)
पाण्डवानां च (S1 om. च) कीर्तितः (Ko.2-4 ‘तस्ते’). धन्यः
पुण्यः (Ko.3.4 Da1 om. पुण्यः) परम (K2 om. परम) पवित्रः
सततं श्रोतव्यो ब्राह्मणैः नियमवद्भिः. Thereafter, while
S1 K1 cont. : अपि श्रोतव्यस्त्रिवर्णैः शुश्रूषुभिः श्रद्धधानै-
र्ब्राह्मणांतरितं (S1 ‘रितमिति’); Ko.2-4 N̄ B D (with
further addition to the latter) cont. : अनंतरं क्षत्रियैः
स्वयं (Ko.2-4 ‘क’)मनिरतैः प्रजापालनतत्परैः । वैश्यैरपि च ।
श्रोतव्योऽधिगम्यश्च (B D4 ‘गंतव्यश्च’) तथा शूद्रैरपि (Ko.2-4
here repeat श्रोतव्यः) त्रिवर्णशुश्रूषुभिः श्रद्धधानैरिति
(Ko.2-4, like S1 K1, श्रद्धधानैर्ब्राह्मणांतरितं). — Finally,
there follows in N (including Dev.’s text) a phala-
s’ruti of the Bhārata :

वैशंपायन उवाच ।

इक्ष्वाकुवंशप्रभवो राजासीत्पृथिवीपतिः ।

महाभिष इति ख्यातः सत्यवाक्सत्यविक्रमः ॥ १

सोऽश्वमेधसहस्रेण वाजपेयशतेन च ।

तोषयामास देवेन्द्रं स्वर्गं लेभे ततः प्रभुः ॥ २

ततः कदाचिद्ब्रह्माणमुपासांचक्रिरे सुराः ।

909* इतिहासमिमं पुण्यमशेषतः श्रावयिष्यन्ति ये ब्राह्मणाः श्रोष्यन्ति वा नियतात्मानो विमत्सरा मैत्रा देवपरास्तेऽपि स्वर्गजितः पुण्यलोका भवन्ति सततं देवब्राह्मणमनुष्याणां मान्याः संपूज्याश्च । परं हीदं भारतं भगवता व्यासेन प्रोक्तं पावनं ये ब्राह्मणादयो वर्णाः श्रद्धधाना विमत्सरा मैत्रा वेदव्रत-संपन्नाः श्रोष्यन्ति तेऽपि स्वर्गजितः सुकृतिनोऽशोच्याः कृताकृते भवन्ति । भवति चात्र श्लोकः ।

इदं हि वेदैः समितं पवित्रमपि चोत्तमम् ।

धन्यं यशस्यमायुष्यं श्रोतव्यं नियतात्मभिः ॥

[Dn D1 नराः; D5 विप्राः (for ब्राह्मणाः). S1 K Ns D5 om. विमत्सरा मैत्रा देवपराः. N1 Dn वेदपराः (for देव). B D2.4 पुण्यभाजः (for 'लोकाः'). S1 K Ns D5 om. (the first) भवन्ति. K2 (hapl.) om. from ब्राह्मण—पावनं ये. S1 K1 'मनुष्यलोकानां' (for 'मनुष्याणां'). S1 K (K2 om.) D5 संपूजनीयाश्च. Before परं, D5 ins. राजन्. Ko.3.4 Da ये च (for ये). Bs.5.6 D2 om. (the second) विमत्सरा. N2 B1 D (except D5; D2 om.) अमत्सरा (for विम). K2.4 देवव्रतसं; N1 'व्रततपःसं'; Dn वेदसं (for वेदव्रतसं). S1 K न शोच्याः (for 'शो'). Da D4 कृताकृतैर; Dns D2.5 कृतकृत्याः (for कृता). S1 K (except K2.4) B1 D4 om. (the second) भवन्ति. — First line of the st. = l. 56. 15^{ab}; for second line cf. l. 61. 101^{ab}. B1.3.6 D2.4 स्वर्ग्यै; Cd धन्यं (as in text).]

Colophon. *Major parvan*: T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan*: N1.2 T1 संभव. — *Adhy. name*: N (including Cd) पूरु (some MSS. पुरु; पुरोरु) वंशानुकीर्तनं (S1 K1.2 cont. समाप्तं); T2 G4 M5-8 वंशसंक्षेपः; G1 राजपरंपरा. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ko 92; Da1 D4m 93; Dns 94; T1 54; T2 G M 4 (of the संभवपर्व). — *S'loka no.*: Dn1. n2 90. — *Aggregate s'loka no.*: Dn2 3816.

The extensive Southern transpositions which begin after adhy. 56 and end with adhy. 90 have been noted from time to time in the course of these notes. For convenience of reference they may be recapitulated in a tabular form as under:

adhy. 56 (Bhārata eulogy)

90 (prose genealogy)

57-61 (Genesis)

70-88 (Yāyāta)

89¹ (metr. genealogy, 1st part)

62-69 (S'ākuntala)

89² (metr. genealogy, 2nd part)

91 etc.

Ignoring the MSS. which have ended or have been discarded, there remain now the following 36 MSS. which constitute the critical apparatus:

S1; Ko.1.2.3.4; N1.2.3; V1; B1.3.5.6; Da1.2; Dn1. n2. ns; D1.2.4.5; T1.2; G1.2.3.4.5.6; M2.5.6.7.8.

91

Here begins the story proper with the birth of Bhīṣma, the foregoing 90 adhy. comprising merely introductory matter. — The adhy. is missing in V1 (cf. v. l. 1. 68. 74); the MS. is wholly ignored here.

1 S1 K1 S om. उवाच (Ms om. the ref.). — °) S इ (Ga ऐ) इक्ष्वाकूणामन्यतमो; Cd as in text. — °) Here and below S (uniformly) महाभिषज् for 'भिष'. — °) Ko.3.4 शीलवान्; N1 कार्यवान् (for सत्यवाक्). Ns संश्रितव्रतः; T1 अनसूयकः. K2 नित्यं च शंसितव्रतः.

2 °) N (except S1 K1-3) राजसूयशं; S शतसंख्येन भारत (M च प्रभुः). — °) N2 B1 D (except D2.4.5) देवेशं. — °) S1 प्राप (for लेभे). S च स (for ततः). — After 2, T2 G (except Ga.6) ins.:

910* यौवनं चानुसंप्राप्तं कुमारं वदतां वरम् ।

संस्तरंश्चाक्षयाल्लोकान्विदितांश्च स्वकर्मणा ।

[(L. 2) G1 अर्जितांश्च स्व°. T2 कृत्वा वै तामपां लोके वासं चक्रे महायशाः.]

3 °) N (Bs marg.) ह्यासन् (Bs orig. राजन्); T2 G1.2.4.5 सर्वे. T1 Ga.6 M राजर्षयस्तथा (Ga °दा) सर्वे.

तत्र राजर्षयो *आसन्स च राजा महाभिषः ॥ ३
 अथ गङ्गा सरिच्छ्रेष्ठा समुपायात्पितामहम् ।
 तस्या वासः समुद्रतं मारुतेन शशिप्रभम् ॥ ४
 ततोऽभवन्सुरगणाः सहसावाञ्छुखास्तदा ।
 महाभिषस्तु राजर्षिरशङ्को दृष्टवान्नदीम् ॥ ५
 अपध्यातो भगवता ब्रह्मणा स महाभिषः ।
 उक्तश्च जातो मर्त्येषु पुनर्लोकानवाप्स्यसि ॥ ६
 स चिन्तयित्वा नृपतिर्नृपान्सर्वास्तपोधनान् ।
 प्रतीपं रोचयामास पितरं भूरिवर्चसम् ॥ ७
 महाभिषं तु तं दृष्ट्वा नदी धैर्याच्युतं नृपम् ।
 तमेव मनसाध्यायमुपावर्तत्सरिररा ॥ ८

सा तु विध्वस्तवपुषः कश्मलाभिहतौजसः ।
 ददर्श पथि गच्छन्ती वसुन्देवान्दिवौकसः ॥ ९
 तथारूपांश्च तान्दृष्ट्वा पप्रच्छ सरितां वरा ।
 किमिदं नष्टरूपाः स्थ कचित्क्षेमं दिवौकसाम् ॥ १०
 तामूर्चुर्वसवो देवाः शप्ताः स्मो वै महानदि ।
 अल्पेऽपराधे संरम्भाद्वसिष्ठेन महात्मना ॥ ११
 विमूढा हि वयं सर्वे प्रच्छन्नमृषिसत्तमम् ।
 संध्यां वसिष्ठमासीनं तमत्यभिसृताः पुरा ॥ १२
 तेन कोपाद्वयं शप्ता योनौ संभवतेति ह ।
 न शक्यमन्यथा कर्तुं यदुक्तं ब्रह्मवादिना ॥ १३
 त्वं तस्मान्मानुषी भूत्वा सृष्ट्व पुत्रान्वसुन्भुवि ।

4 ^a) $\tilde{N}1$ समप्रभं.

5 ^a) D_5 'न्सुराः सर्वे. — ^b) $\tilde{N}1$ सहर्षाः ससुखा'.
 — ^c) K_0 अथाभिषस्तु. — ^d) G_8 तदैको ह'.

6 ^a) Only $K_{2,4}$ D_5 अपध्यातो (as in text); D_4 स
 शसो वै; G_8 अथ ध्या'; the rest सोपध्या'. — ^b) K_1 च;
 $\tilde{N}1, 2$ B D (except D_2) तु; $\tilde{N}8$ M (except M_8) स्म (for
 स). — ^d) T_2 G (except $G_{1,6}$) 'लोकमवा'. — After
 6, D_4 (marg. sec. m.) S (D_4 G_2 om. line 1) ins.:

911* मनुष्येषु चिरं स्थित्वा लोकान्प्राप्स्यसि शोभनान् ।

यया हृतमनाश्चासि गङ्गाया त्वं सुदुर्मते ।

सा ते वै मानुषे लोके विप्रियाण्याचरिष्यति ।

यदा ते भविता मन्युस्तदा शापाद्विमोक्ष्यसे ।

[(L. 1) G_5 M शाश्वतान् (for शोभं). — (L. 2) T_2
 $G_{2,4,5}$ सुदुर्मताः. — (L. 3) M तु (for ते).]

7 Before 7, D_4 (marg. sec. m.) T_1 G ins. वैशं'.
 — ^a) $\tilde{N}8$ D_5 चितयित्वा तु नृ'. — ^b) D_4 भूयान् (for
 नृपान्). $\tilde{N}2$ D_n D_1 अन्यान् (for सर्वान्). — ^c) $\tilde{S}1$ K_1
 प्रतिपं. — ^d) D (except $D_{2,4,5}$) भूरितेजसं.

8 ^a) S सा महाभिषजं ह'. — ^b) $B_{1,6}$ $D_{2,4}$ T_2
 धैर्याच्युतं. — ^c) N ध्यायंती ($\tilde{S}1$ as in text; K_2 ध्यायन्);
 S (except M_7) ध्यात्वा. — ^d) S उपावृत्ता (T_1 'त्त; G_2
 'त्त; G_8 'त्य). — After 8, B_1 (irrelevantly) ins.:

912* भावं मनसि वै कृत्वा जगाम नृपतिं पतिम् ।

(cf. v. l. 22).

9 ^a) T_1 $G_{1,8,6}$ M वै; T_2 सं; $G_{2,4,5}$ तान् (for तु).
 S 'स्तसंकाशान्. — ^b) $\tilde{N}$ D_a D_n D_1 'हतान्नप; B $D_{2,4}$
 'हतान्नदा; T_1 $G_{1,8}$ M 'हतान्भुवि; T_2 $G_{2,4-6}$ 'हतान्दिवि.
 — ^c) $G_{2,4,5}$ भुवि (for पथि).

10 ^a) T_1 तथाभूतान्. K_2 S तु (for च). — Before
 10^a, $K_0, 4$ D_5 T $G_{2,4,6}$ M_6-8 ins. गंगोवाच. — ^c) B
 $D_{2,4}$ किमेवं. — After 10, T_2 ins.:

913* सुखानि न प्रसन्नानि विवर्णानि कृतानि किम् !;

while G_6 ins.:

914* किमर्थं मनुजा भूमौ निपतिष्यन्ति दुःखिताः ।

11 Before 11, S (except $M_{8,5}$) ins. वैशं'. — ^a) K_8
 देवी; S (except G_8) दीनाः. — ^b) M वै स्म (for स्मो वै).
 T G शप्ता वै सुमहानदी. — ^c) $M_{3,5}$ अल्पाप'. T_1
 (corrupt) अस्रवयं कृतवान्बुध्या; T_2 G M_6-8 अस्र (G_8
 'न्व; M_6-8 'स्वयं) कृतया बुध्या.

12 ^a) S वयं हि सहसा सर्वे. — ^b) $\tilde{S}1$ K D_5 दृष्ट्वा तं
 (for प्रच्छन्नं). M 'न्नं नानुबुधुमः. — ^c) $\tilde{S}1$ तमस्यभि';
 K $\tilde{N}8$ तपस्य (K_1 $\tilde{N}8$ 'मप्य)भि'; $\tilde{N}1$ तन्मध्यनिष्ठ'; $\tilde{N}2$
 D_a D_4 समेत्याभि'; D_2 तमसा निष्ठ'; D_5 ते सर्वेभि'.
 D_1 तपस्यंतं तपः पुरा; S तमभ्यति (T_1 G_8 'भ्येति; M
 'भ्येत्य)सृता वयं.

13 ^a) M (except M_8) तस्य (for तेन). — ^b) D_5
 वै; M च (for हं). — ^c) $\tilde{N}1, 2$ T $G_{2,4,6}$ न तच्छक्यम् (T_2
 तदशक्यम्) अ ($\tilde{N}8$ न) कर्तुं च; $G_{1,5}$ न तत्कर्तुमशक्यं च; G_8
 न तच्छक्यं मुधा कर्तुं; M अकर्तुं तदशक्यं च (M_5 न शक्यं
 कर्तुमन्यच्च).

14 ^a) $\tilde{S}1$ transp. त्वं and तस्मात्. $\tilde{N}1, 2$ B D G_1
 त्वम (D_5 तद्) तस्मात्; T_2 $G_{2,4,5}$ त्वं चास्मात्. — ^b) $\tilde{N}1, 2$
 B_8 D_n D_1 सृज (for सृष्ट्व). $G_{2,4,5}$ अपि (for भुवि).
 $K_0, 3, 4$ जनयास्मान्सरिद्वरे. — ^c) $\tilde{S}1$ प्रवेशाम; K_0 प्रवि-
 विशो; K_{2-4} D_5 'विशामो; T_1 'विवेश. $K_0, 3, 4$ B D
 (except D_a) वयं शुभे; $\tilde{N}8$ शुभे वयं; S कथंचन.

न मानुषीणां जठरं प्रविशेमाशुभं वयम् ॥ १४
इत्युक्ता तान्वसून्गङ्गा तथेत्युत्तवाज्रवीदिदम् ।
मर्त्येषु पुरुषश्रेष्ठः को वः कर्ता भविष्यति ॥ १५

वसव ऊचुः ।

प्रतीपस्य सुतो राजा शंतनुर्नाम धार्मिकः ।
भविता मानुषे लोके स नः कर्ता भविष्यति ॥ १६

गङ्गोवाच ।

ममाप्येवं मतं देवा यथावदत मानवाः ।
प्रियं तस्य करिष्यामि युष्माकं चैतदीप्सितम् ॥ १७

वसव ऊचुः ।

जातान्कुमारान्स्नानप्सु प्रक्षेपुं वै त्वमर्हसि ।
यथा नचिरकालं नो निष्कृतिः स्यान्निलोको ॥ १८

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकनवतितमोऽध्यायः ॥ ९१ ॥

गङ्गोवाच ।

एवमेतत्करिष्यामि पुत्रस्तस्य विधीयताम् ।
नास्य मोघः संगमः स्यात्पुत्रहेतोर्मया सह ॥ १९

वसव ऊचुः ।

तुरीयार्धं प्रदास्यामो वीर्यस्यैकैकशो वयम् ।
तेन वीर्येण पुत्रस्ते भविता तस्य चेप्सितः ॥ २०
न संपत्स्यति मर्त्येषु पुनस्तस्य तु संततिः ।

तस्मादपुत्रः पुत्रस्ते भविष्यति स वीर्यवान् ॥ २१

वैशंपायन उवाच ।

एवं ते समयं कृत्वा गङ्गया वसवः सह ।
जग्मुः प्रहृष्टमनसो यथासंकल्पमञ्जसा ॥ २२

15 ") Ś1 K1.2 Da2 इत्युक्त्वा; Ko.4 श्रुत्वैव. S प्रत्युवाच (for 'क्ता तान्). N2 B Dn D1.2.4 'क्ता तैश्च वसुभिः. — ") S तथास्तु समयादिति. — Before 15^{ad}, N2 B D (except Ds) T1 ins. गङ्गोवाच. — ") B (except B1) 'षव्याग्रः. — After 15, B3 ins.:

915* इत्युक्ता गङ्गया ते च ताम्बुर्वसवस्तदा ।

16 K1 S om. ऊचुः (G5.6 om. the ref.). — ") Ś1 K1.2 प्रतिपं (cf. v. l. 7). S विद्वान् (for राजा). — ") N1.2 B (except B1) Dn D1 शान्तं. N2 B (except B1) D (except Da Ds) लोकविश्रुतः (for नाम धा). — ") S त्वत्कृते (for भवि). S (G1 by corr.) जातः (for लोके).

17 Ś1 K1 S om. उवाच. — ") Ś1 K N1.3 'प्येतत्. S 'वं मनोजातं. — ") Ko S वदथ. S चानवाः. K3.4 N B D (except Ds) यथा मां वदता (K3.4 'था) नवाः. — ") N1.3 B D2.4 चिकीर्षामि. — G5 (hapl.) om. 17^a-19^a. — ") K3 'कं च यथेप्सितं; S (G5 om.) वचनं च दिवौकसां.

18 G5 om. 18 (cf. v. l. 17). Ś1 K S om. ऊचुः. — ") K3.4 जाताञ्जातान्सुतानप्सु; S (except G5; G5 om.) जातं कुमारं स्वास्वप्सु. — ") G2.4 M च (for वै). — ") B3.6 Da D2 G5 'कालात्.

[After 18, the Kumbh. ed. ins. a st. (1. 102. 20 of its text) which was not found in any MS. collated!]

19 G5 om. 19^a (cf. v. l. 17). Ś1 K1 S om. उवाच. — ") K4 S (except M3.5; G5 om.) एव (for एतत्). — ") Ś1 K1 N1.3 (marg. sec. m. as in text) Ds

पुत्रस्तस्य. — ") S मोघं भवेत्कर्म. — ") D1 महात्मनः; S कृतं मया.

20 Ś1 K1 S om. ऊचुः (G5.6 om. the ref.). — ") Ś1 K1 तुर्यार्धं वै; Ko.2 D2 T2 G1.4 (sup. lin.) 'यांशं; K3 तुर्यार्धं; B1 D4 G2 तुर्यस्यां; G5 अंतर्या. — K4 (hapl.) om. 20^a-21^a.

21 K4 om. 21^{ab} (cf. v. l. 20). — ") Ś1 K1.2 Ds संवत्स्यं; Ko संभवति. — ") Ko.3 S च (for तु). — ") S अपुत्रस्तु (M3 'श्च) नरव्याघ्रो. — ") S 'ति सुतस्तव.

22 K4 N B D (except D2) om. वैशं उ; Ś1 K1 S om. उ. — ") T G च; M तु (for ते). — ") T G M3 गंगा च. K2 तदा; S च ते (for सह). — ") K2 ते हृष्टं; N2 B1.6 Dn D1.5 संहृष्टं. — ") Ko.4 'कल्पमोजसा. — After 22, B3 ins.:

916* सा तु विश्वस्तवपुत्रं कश्मलाभिहतं नृप !, which is followed by 912*.

Colophon. — Major parvan: T2 G M संभव (for आदि). — Sub-parvan: N1.2 V1 T1 संभव; to it N1.2 V1 add महाभिपोपाख्यान; while B1.3.6 Da Dn D1.3.4 (om. sub-parvan name) mention only महाभिपो. — Adhy. name: Ko.3.4 गंगावसव (K4 'वसु) संवादः. — Adhy. no. (figures, words or both): Ko 93; B1 Dn 95; Da1 D4 94; T1 90; T2 40; G M 41. — S'loka no.: Da1 Dn1.2 22; M3 24. — Aggregate s'loka no.: Dn2 3858.

९२

वैशंपायन उवाच ।

ततः प्रतीपो राजा स सर्वभूतहिते रतः ।
 निषसाद समा बहीर्गङ्गातीरगतो जपन् ॥ १
 तस्य रूपगुणोपेता गङ्गा श्रीरिव रूपिणी ।
 उत्तीर्य सलिलात्तस्माद्योभनीयतमाकृतिः ॥ २
 अधीयानस्य राजर्षेर्दिव्यरूपा मनस्विनी ।
 दक्षिणं शालसंकाशमूरं भजे शुभानना ॥ ३
 प्रतीपस्तु महीपालस्तामुवाच मनस्विनीम् ।
 करवाणि किं ते कल्याणि प्रियं यत्तेऽभिकाङ्क्षितम् ॥ ४

92

1 In V1, 1-13^d are missing (cf. v. 1. 1. 68. 74).
 N1 om. वैशं उ°. Ś1 K1 D2 S om. उवाच. — °) D1
 प्रतिपो. N1 Dn D1 राजासीत्. Ś1 K1.2 N3 D6 ततः स
 (K2 D5 तस्तु) प्रतिपो राजा; Ko. 2.4 S प्रतीपस्तु ततो राजा.
 — °) N2 B1 Dn D1 हितः सदा. — °) S महाबाहुर
 (for समा व°). Ko. 3.4 D2 न्य (D2 अ) वसत्तपसा युक्तो.
 — °) N B Da Dn D1.4 गंगाद्वार (N तीरे) ग°. Ko. 2.4
 D2 तीरे समाहितः; S तीरे जितेन्द्रियः.

2 °) M2.5 तत्र; M6-8 तो (for तस्य). — °) N
 (except Ś1 K1) गंगा स्त्रीरूपधारिणी; S लोभनीयतमाकृतिः.
 — °) Ś1 K1 शयनात् (for सलि°). S र्यं गंगा सलिलात्.
 — °) B D2.4 दर्शनीय°; T G दर्शनं (G6 उद्देशं) स्त्री
 समभ्यया (T1 गा) व; M तस्य दर्शनमभ्यया (M3 या) व.

3 °) N2 Da मनोरमा (for मन°). K2 रूपसमन्विता;
 S तस्य सा देववर्णिनी (G3 रूपिणी). — °) Ś1 K1 B3.5
 D4 T G M3.5 सालसं. M7 णं चोरुमासाद्य. — °) M7
 तस्य (for ऊहं). N1 M (except M5) वरानना; T2
 G1.2.4.5 शुभांगना.

4 °) Ś1 K1 N3 Da1 प्रति° (cf. v. 1. 7, 16).
 — °) Ko. 3.4 N1.2 D (except D2.4) S (except T1 G1)
 यशस्वि°. — After 4^{ab}, S ins.:

917* वाक्यं वाक्यविदां श्रेष्ठो धर्मनिश्चयतत्त्ववित् ।
 — Before 4^{cd}, G6 M6.6 ins. प्रतीपः. — °) Hypermetric!
 N2.3 B D (except Da2 D5) M8 करोमि (for कर°). K2
 इह; B D2.4 किं नु (for किं ते). Ko. 3.4 किं ते करोमि क°;
 D6 णि किमद्याहं; G3 किं ते कल्याणि करवै. — °) K2
 किं ते (for यत्ते). Ko. 3.4 भिवाङ्क्षितं. S यद् (M किम) र्यं

रुघुवाच ।

त्वामहं कामये राजन्कुरुश्रेष्ठ भजस्व माम् ।
 त्यागः कामवतीनां हि स्त्रीणां सद्भिर्विगर्हितः ॥ ५

प्रतीप उवाच ।

नाहं प्रस्त्रियं कामाद्दृष्टेयं वरवर्णिनि ।
 न चासवर्णा कल्याणि धर्म्यं तद्विद्धि मे व्रतम् ॥ ६
 रुघुवाच ।
 नाश्रेयस्यसि नागम्या न वक्तव्या च कर्हिचित् ।
 भज मां भजमानां त्वं राजन्कन्यां वरस्त्रियम् ॥ ७

मां (T1 त्वं; M6-8 मा) त्वमभ्ययाः (T1 समभ्ययात्).

5 K2 D1 (hapl.) om. 5-6. — Ś1 स्त्री बभाषे; K2 S
 गंगा. — °) S कामये त्वां नरव्याघ्र (T1 व्रं). — °) Ko
 स्त्रीभावेन; N2 Dn भजमानां; D5 नृपश्रेष्ठ; S स (G3 तत्)
 कौरव्य (T1 अनुरक्तां). — °) N2 S गः कामयमानानां
 (M2.5 मयुतानां हि). — °) M2.5 transp. स्त्रीणां
 and सद्भिः.

6 K2 D1 om. 6 (cf. v. 1. 5). G4 om. प्रतीप उ°.
 Ś1 K1 S (G4 om.) प्रती (Ś1 K1 ति; G1.2 दी) पः.
 — °) S हं कामास्त्रियं भद्रे. — °) Ś1 transp. तद् and
 मे. Ko Dn D5 र्यमेतद्धि. B1 मतं. B2.5.6 D2.4 र्यं
 तद्धि व्रतं मम. — After 6, Ko. 4. D2.4.5 (marg.) ins.:

918* यः स्वदारान्परिस्त्रिय पारक्यां सेवते स्त्रियम् ।

स संसारात् मुच्येत यावदाभूतसंस्त्रियम् ।

[(L. 1) Ko D5 ध्रुवं; D2.4 स्त्रियं (for स्त्रयं). — (L. 2)
 D2.4 निरयाज्ञैव मु°; D5 संसारात्स न मु°. D2.4 घोराद्
 (for यावद्).]

7 K1 स्त्री; S गंगा. — °) S नानपत्या कथंचन (G3
 न कंच°). — °) Ś1 तां (for त्वं). N Bsm Da Dn D1
 भजंती भज मां (N3 भज मां भजंती) राजन्; B D2.4 भजस्व
 मां भजमानां (D2 transp. मां and भज°). S मां वै (M2.5
 त्वं) भजस्व नृपते. — °) N Bsm Da Dn D1.5 दिव्यां; B
 D2.4 काम्यां; S देहि (for राजन्). Ś1 Ko-2.4 N1.3
 काम्यां; K2 B D2.4 दिव्यां (Bsm as in text); S कामं
 (for कन्यां). S स्त्रियः. — After 7, M6-8 read
 10^b-15^a.

8 G5 M6-8 om. प्रतीप उ°. Ś1 K1 T G1-4.6 M2.5
 प्रती (Ś1 K1 ति) पः; K2 N3 प्रतिप उ°. — °) Ś1 नयाति°;

प्रतीप उवाच ।

मयातिवृत्तमेतत्ते यन्मां चोदयसि प्रियम् ।
अन्यथा प्रतिपन्नं मां नाशयेद्धर्मविप्लवः ॥ ८
प्राप्य दक्षिणमूरं मे त्वमाश्लिष्टा वराङ्गने ।
अपत्यानां स्नुषाणां च भीरुं विद्ध्वेतदासनम् ॥ ९
सव्यतः कामिनीभागस्त्वया स च विवर्जितः ।
तस्मादहं नाचरिष्ये त्वयि कामं वराङ्गने ॥ १०
स्नुषा मे भव कल्याणि पुत्रार्थे त्वां वृणोम्यहम् ।
स्नुषापक्षं हि वामोरु त्वमागम्य समाश्रिता ॥ ११

रुघुवाच ।

एवमप्यस्तु धर्मज्ञ संयुज्येयं सुतेन ते ।
त्वद्भक्त्यैव भजिष्यामि प्रख्यातं भारतं कुलम् ॥ १२

पृथिव्यां पार्थिवा ये च तेषां यूयं परायणम् ।
गुणा न हि मया शक्या वक्तुं वर्षशतैरपि ।
कुलस्य ये वः प्रस्थितास्तत्साधुत्वमनुत्तमम् ॥ १३
स मे नाभिजनज्ञः स्यादाचरेयं च यद्विभो ।
तत्सर्वमेव पुत्रस्ते न मीमांसेत कर्हिचित् ॥ १४
एवं वसन्ती पुत्रे ते वर्धयिष्याम्यहं प्रियम् ।
पुत्रैः पुण्यैः प्रियैश्चापि स्वर्गं प्राप्स्यति ते सुतः ॥ १५
वैशंपायन उवाच ।

तथेत्युक्त्वा तु सा राजंस्तत्रैवान्तरधीयत ।
पुत्रजन्म प्रतीक्षंस्तु स राजा तदधारयत् ॥ १६
एतस्मिन्नेव काले तु प्रतीपः क्षत्रियर्षभः ।
तपस्तेपे सुतस्यार्थे सभार्यः कुरुनन्दन ॥ १७

Ko. 4 N̄2 B1m. 6 Dn2. ns D1. 4 त्वया नि°; K1 त्वयाति°;
K2. 3 Da D2. 5 मया नि°; B5 म(म त्व)या हि वृ°; Dn1
त्वयानिमित्त°. S समया(G3 °यो)तीत (G2 °दिद; G3
°दित)मे°. S1 K1 मे; Ko. 4 T G M3. 5. 6. 8 वै; N̄2 B1m
Da Dn D1. 4 M7 तु (for ते). § Dev.: निवर्तितमेव
निवृत्तं। § — °) Ko. 2 D1 चोदय°. — °) Ko. 3. 4 ह्यावये°;
S क्षिणुया°.

9 °) K1. 2. 4 M (except M5) त्वयाश्लिष्टं (K1 °ष्टा).
K1. 2. 4 N̄1 D5 वरानने. — °) S1 K1 हि (for च).
— °) S1 transp. भीरुं and विद्धि. D5 °तदीप्सितं. S
आसनं विद्धि तच्छुभे.

10 °) N̄2 B D (except D5) सव्योरुः; G3 °व्यं च;
M3. 5 °व्यश्च; M3-8 °व्यस्तु. S1 N̄1. 8 G3 °गसु; N̄2 B D
°भोग्यसु. — M3-8 read 10°-15° after 7. — °) N̄3 Da
D4 T G2. 4-6 M3. 5 transp. स and च. M3-8 तु स (for स
च). K3 Da2 D2 T2 G1. 4. 5 M (except M7) विसर्जितः.
G3 °या समयवर्जि°. — °) S नाचरासि. — °) D5 transp.
त्वयि and कामं. S1 K1 S त्वया (G3 तव); K2 भोगं (for
त्वयि). S1 K1 सह; K2 त्वयि (for कामं). S1 K1. 2. 4 B5
D2. 4. 5 वरानने; T1 G M3-8 प्रियं (G1 अहं) वरं; T2 वरं
प्रियं; M3. 8 तु कामतः.

11 °) S1 स्नुषाणामेव; K1 °षामेव हि. D (except
D4) सुश्रोणि. — °) S1 °श्रीं; N̄1 B (except B5) D
(except Da2 Dn1 D1) T G °श्री. Ko °धं वरयाम्यहं.
— °) K3 B5 S (except T1) ममाश्रि°.

12 K1 स्त्री; S गंगा (T1 om. the ref.). — °) Da

संयुज्यैव; S संयोगः स्यात् (M5 °गोस्तु). — °) N̄1. 2 B D
(except Da D5) तु (for एव).

13 °) M3-8 क्षत्रिया (for पार्थि°). — °) D5 तेषां
प्रियपरायणाः. — °) G2. 5 वो (for हि). — °) T1 स्तोत्रं
(for वक्तुं). — V1 resumes from 13°. — °) T2 G2-6
यो (for ये). K3 कथि°; T G2-6 प्रणे(T1 G3 °णि)ता. G1
कुलस्य वः प्रणेता यः; M3. 5 यो वः प्रणेता वंशस्य; M3-8
योतः प्रणेता सर्वस्य. — °) K (except K1) N̄1. 8 D5 यत्
(for तत्). N̄ V1 B D (except D5) °मयोत्तमं. T G
पतिः स्यान्मे (T G3 तावकस्य; G6 तस्याहं च) नरोत्तम; M3. 5
तव पुत्रो नृपोत्तम; M3-8 कुलस्यास्य भविष्यति.

14 °) N̄1 स मे नाजीजनत्कस्माद्; N̄2 V1 B D
(except D5) समयनेह धर्मज्ञ. S स (T2 G3 न; G6 यः) च
(T2 G2. 4. 5 हि) मेभिजनं जातिमा(T1 °रा)चारं (T °रः)
चापि तद्विभो (M साध्वसाधु वा). — °) T2 G1. 6 न
मीमांसेत; G2. 5 न मीमांस्यति; G3 न मीमांस्यश्च; M न
मीमांसेत (for तत्स). T2 G1-3. 5. 6 M transp. पुत्रः and
ते. T1 न मीमांसे ततः पुत्रः; G4 न च मीमांस्यते पुत्रः.
— °) K2 °सेच. S सर्वमेव परंतप (T G2 M3 °पः).

15 °) S राज्ञे (for पुत्रे ते). — °) S1 वरयि°; S
°यिष्यामि ते. K N̄ V1 D5 M (except M5) श्रियं; Dn
D1 रति (for प्रियं). — °) N̄3 सुद्धमेः (for पुत्रैः). S परं
(M3. 5 सुद्धैः) (for प्रियैः). N̄2 D (except D2. 4. 5) M3. 5
एव (for अपि). — °) S जेत्यति (for प्राप्स्य°).

16 S1 K1. 8 T1 G1-8 M om. उवाच; B5 D2 T2 G4-8
om. वैशं उ°. — °) M3. 5 तं (for तथा) and अथ (for

तयोः समभवत्पुत्रो वृद्धयोः स महाभिषः ।
 शान्तस्य जज्ञे संतानस्तस्मादासीत्स शंतनुः ॥ १८
 संस्मरंश्चाक्षयाल्लौकान्विजितान्खेन कर्मणा ।
 पुण्यकर्मकृदेवासीच्छंतनुः कुरुसत्तम ॥ १९
 प्रतीपः शंतनुं पुत्रं यौवनस्थं ततोऽन्वशात् ।

पुरा मां स्त्री समभ्यागाच्छंतनो भूतये तव ॥ २०
 त्वामात्रजेद्यदि रहः सा पुत्र वरवर्णिनी ।
 कामयानाभिरुपाढ्या दिव्या स्त्री पुत्रकाम्यया ।
 सा त्वया नानुयोक्तव्या कासि कस्यासि वाङ्मने ॥ २१
 यच्च कुर्यान्न तत्कार्यं प्रष्टव्या सा त्वयानघ ।

तु). Ks. 4 तथेति राजा सा चोक्ता. — १) T2 Ms-3 तथा (for तत्र). — After 16^{ab}, S ins.:

919* अहइया राजसिंहस्य पश्यतः साभवत्तदा ।
 — १) Ś1 १क्ष्यस्तु; K1. 2 १क्षस्तु; N1 Da Dn D1 १क्षन्वै; N2 V1 B D2. 4 परीप्सन्वै; N3 परीप्सन्श्च; S १क्षन्श्च.

17 १) Ś1 K1. 2. 4 प्रति (cf. v. l. 7, 16 etc.).
 — १) Ś1 Ko. 3. 4 Da2 D2. 4 S (except T2 G4. 5 Ms. 5) १न्दनः. — After 17, Ks Da1 D4 (marg. sec. m.) S ins.:

920* प्रतीपस्य तु भार्यायां गर्भः श्रीमानवर्धत ।
 श्रिया परमया युक्तः शरच्छुक्ले यथा शशी ।
 ततस्तु दशमे मासि प्राजायत रविप्रभम् ।
 कुमारं देवगर्भाभं प्रतीपमहिषी तदा ।

[(L. 1) Ks Da1 श्रीमांस्तथाभवत्. — (L. 2) D4 Gs Ms. 5 शुक्रपक्षे; T2 G6 Ms-3 शशच्छुक्ले. Ks Da1 १क्तः संवर्धत महायशाः. — (L. 3) Ks Da1 व्यजाय; T1 प्रजा. T1 M7 शशिप्रभं. Ms प्रजाता रविसंनिभं. — (L. 4) Ks Da2 प्रतीपस्य महीपतेः. — After 920*, Ks Da1 ins. 921* (cf. v. l. 18).]

18 Ś1 K1 om. 18. — १) Ko. 3. 4 Ns Da1 D1. 4. 5 G6 Ms. 5 संतानं. — १) N1. 2 V1 B D (except D2. 4. 5) शांतनुः. — D4 (marg. sec. m.) S ins, after 18: Ks Da1, after 920*:

921* तस्य जातस्य कृत्यानि प्रतीपोऽकारयत्प्रभुः ।
 जातकर्मादि विप्रेण वेदोक्तैः कर्मभिस्तदा ।
 नामकर्म च विप्रास्तु चक्रुः परमसत्कृतम् ।
 शंतनोरवनीपाल वेदोक्तैः कर्मभिस्तदा ।
 ततः संवर्धितो राजा शंतनुर्लोकधार्मिकः । [5]
 स तु लेभे परां निष्ठां प्राप्य धर्मभृतां वरः ।
 धनुर्वेदे च वेदे च गतिं स परमां गतः ।
 यौवनं चापि संप्राप्तः कुमारो वदतां वरः ।

[(L. 2) Ks Da1 १कर्माणि राजर्षिः. — (L. 3) Ks Da1 १सत्कृताः; D4 Ms. 5 १सत्कृतं; Ms-3 १सत्कृताः. — Da1 G2 om. lines 4-5. — (L. 4) Ks १नोहि महीपाल. — (L. 5) Ks संवर्धते; D4 स वधते. G6 लोकपालकः. — (L. 6) Ks Da1 D4 M धर्मे (for प्राप्य). D4 M धर्मविदां. — (L. 8)

Ks Da1 चारु; D4 Ms च सु; Ms. 5-3 चानु (for चापि).]

— Ks Da1 cont. (after 921*):

922* दृष्ट्वा तु यौवनस्थं तं तत्प्रीत्या राजसत्तम ।

[Ks adds hereafter:

923* यौवराज्येऽभिषिच्यैनं शंतनुं राजसत्तमः ।]

while Ms. 5 cont. (after 921*):

924* बभूव कर्मकृद्राजा शंतनुर्भरतर्षभ ।

19 १) Ks Ms संस्मार चाक्ष; B D2. 4 संस्मरन्क्ष. — १) T1 Gs. 6 M १जितांस्तान्स्वक; T2 G1. 2. 4. 5 १जितांश्च स्वक. — After 19^{ab}, K1 ins.:

925* महाभिषः स संजज्ञे क्षेत्रे तस्य महात्मनः ।

— Ms. 5 om. 19^{cd}. — १) S (Ms. 5 om.) बभूव धर्मवि(T1 Gs Ms-3 १कृ)द्राजा. — १) N1 V1 B D (except D2. 4. 5) शांत. Ko. 3 D2 कुरुन्दनः; K2. 4 N1 Da Dn D1. 5 १सत्तमः; V1 B D4 पुरुषर्षभः; S (Ms. 5 om.) भरतर्षभ (T G2. 4. 5 १भः).

20 १) Ś1 K1. 2 Da1 प्रतिपः (cf. v. l. 7, 16 etc.). N1 V1 B D (except D2. 4. 5) Ms-3 शांतनुं. — Hereafter the variants of शंतनु will be ignored. — १) Ko १न्वायत्. S १स्थमबोधयत्. — Before 20^{cd}, Ko. 3 N2 V1 Da1 D4 (marg.) ins. प्रतीप उ. — १) Ś1 K N1. 2 V1 B5 Da1 Dn D1. 5 transp. मां and स्त्री. N3 सा; G1. 2 Ms-3 सा (for मां). K2 समागच्छत्.

21 १) K (except K1) Da1 D5 T G1. 3. 6 M १नातिरू; V1 B (except B5) Da2 D2. 4 स्त्री वै का(Da2 स)मयमाना तु (V1 सा; Da2 पि). — १) Ks. 4 N1 Da Dn D1. 5 दिव्यस्त्री; V1 B (except B5) D2. 4 रूपाढ्या. Ko. 3. 4 Da1 रति(Ko वर)का. — १) Ko. 3. 4 Da1 नानुपू(Ks १प्र)ष्टव्या. S न प्रष्टव्या त्वया सा वै. — १) Da D5 कस्येति Da1 १स्यापि. Ko. 3. 4 Da शोभने; N1 V1 B Dn D1. 2. 4. 5 चांगने (N2. 3 V1 B १ना). K2 S कस्य सुता त्विति (K2 वरांगने; T1 ता त्विह; G3 सुता इति).

22 १) V1 B1 कामं; B5 Dn D4 कर्म; G2. 4. 5 कुर्यात् (for कार्य). — १) N3 B5. 5. 6 Dn D1. 5 transp. प्रष्टव्या and सा. Ko. 2 N1. 2 V1 B1 Da2 D2 सं(Dn न)प्रष्टव्या; Ks. 4 Da1 S प्रति(Da1 न नि)पेध्यं (K4 Da1 १पेध्या; T1 G3

मन्त्रियोगाद्भजन्तीं तां भजेथा इत्युवाच तम् ॥ २२
 एवं संदिश्य तनयं प्रतीपः शंतनुं तदा ।
 स्वे च राज्येऽभिषिच्यैनं वनं राजा विवेश ह ॥ २३
 स राजा शंतनुर्धीमान्व्यातः पृथ्व्यां धनुर्धरः ।
 बभूव मृगयाशीलः सततं वनगोचरः ॥ २४
 स मृगान्महिषांश्चैव विनिघ्नन्नाजसत्तमः ।
 गङ्गामनुचचारैकः सिद्धचारणसेविताम् ॥ २५
 स कदाचिन्महाराज ददर्श परमस्त्रियम् ।

जाज्वल्यमानां वपुषा साक्षात्पद्मामिव श्रियम् ॥ २६
 सर्वानवद्यां सुदतीं दिव्याभरणभूषिताम् ।
 सूक्ष्माम्बरधरां मेकां पद्मोदरसमप्रभाम् ॥ २७
 तां दृष्ट्वा हृष्टरोमाभूद्विस्मितो रूपसंपदा ।
 पिवन्निव च नेत्राभ्यां नातृप्यत नराधिपः ॥ २८
 सा च दृष्ट्वैव राजानं विचरन्तं महाद्युतिम् ।
 स्नेहादागतसौहार्दा नातृप्यत विलासिनी ॥ २९
 तामुवाच ततो राजा सान्त्वयञ्छृङ्खण्या गिरा ।

M₇ 'वेध्वं'; G₂ 'विध्ये'; G₆ M₈ 'वेधुं'. K_{2.4} V₁ B Da
 D_{2.4} कदाचन (for त्वया). — °) S (except M₅) व्रजन्तीं.
 B (except B₆) D_{2.4} भजमानां नियोगान्मे.

23 Before 23^{ab}, Ś₁ K_{1.3} D_{2.5} ins. वैशं; K_{0.2.4}
 N_{1.2} V₁ B (except B₆) Da Dn D_{1.4} वैशं उ°. — °) Ś₁
 K_{1.2} प्रतिपः. — °) K_{0.3.4} Da₁ स्वराज्ये चाभिः. — °) S
 जगाम (for विवे). M₈-8 सः (for ह).

24 °) G (except G_{3.6}) श्रीमान्. — °) Ko Da₁
 विख्यातोऽर्थ्यां धनुः; V₁ B (except B₆) Da₂ Dn D_{1.2.4}
 देवराजसमद्युतिः; S पार्थि (G₁ पांड) वानां धुरंधरः (M₅ 'प्रभुः
 sio). — After 24^{ab}, D₄ (suppl. fol. sec. m.) S ins. a
 passage of 27 lines given in App. I (No. 53).
 — °) S चचार (for बभू). — °) S शंतनुः (for सत°).
 — After 24, Da₁ ins.:

926* स वनेषु वारण्येषु शैलप्रश्रवणेषु च ।

25 °) S (except M_{3.5}) transp. स and मृगान्.
 — °) M₅ नृपसत्तमः. G₃ निघ्नन्नाजपिसत्तमः. — After
 25^{ab}, S ins.:

927* नदीमन्वचरद्वाजा शंतनुः परया मुदा ।

[G₂ 'न्वतर'; G_{4.5} 'नुचर'.]

— °) S गंगां त्रिपथगां पुण्यां (G₃ दिव्यां).

26 °) A few MSS. 'राजा and 'राजो. — °) N V₁
 B (except B₆) D (except D₄) G₁ M (except M₅)
 परमां (B_{1.3} D₅ 'मं' स्त्रिं. — After 26^{ab}, D₄ S ins.:

928* सा च शंतनुमभ्यागादलक्ष्मीमपकर्षती ।

— °) K₁ प्रज्व°. — °) M₇ श्रियं (for पद्मां). N₂ V₁ B
 Da₂ Dn D_{1.2.4} साक्षाच्छ्रिय (B₆ 'त्वद्वा') मिवापरां; Da₁
 सा कन्या संमिव (sic) स्त्रियं.

27 °) Ko मुदितां; S युवतीं. — °) K_{0.3} N₁ S
 सर्वाभः; V₁ दिव्यालंकारभू°. — °) S साक्षात् (for एकां).
 — °) Ś₁ K N_{1.3} Da₁ M_{3.5} पद्मांतरं; T₂ G (except G₃)
 पद्मोत्क (G₂ 'वाक') र°. — After 27, D₄ (marg. sec. m.)

S ins.:

929* स्नातमात्रामधोवस्त्रां गङ्गातीररुहे वने ।

प्रकीर्णकेशीं पाणिभ्यां संस्पृशन्तीं शिरोरुहान् ।

[(L. 1) D₄ G₃ M स्नातगात्राम्. D₄ M धौतवस्त्रां
 T₁ गतोवस्त्रां.]

— G (except G_{3.6}) cont.:

930* रूपेण वयसा कान्त्या शरीरावयवैस्तथा ।

हावभावविलासैश्च लोचनाञ्चलविक्रियैः ।

श्रोणीभरेण मध्येन स्तनाभ्यामुरसा दृशा ।

कवरीभरेण पादाभ्यामिङ्गितेन स्मितेन च ।

कोकिलालापसंलापैर्यकुर्वन्तीं त्रिलोकगाम् । [5]

वाणीं च गिरिजां लक्ष्मीं योषितोऽन्याः सुराङ्गनाः ।

while M_{7.3} cont.:

931* स्नेहात्काङ्क्षेण राजानं वीक्षमाणां विलासिनीम् ।

(cf. 933* below).

28 °) S दर्शनादेव शंतनुः. — After 28^{ab}, G₁ ins.:

932* रूपेणाति च सा राजन्सर्वराजन्ययोषितः ।

अधश्चकार रूपेण सर्वराजन्ययोषितः ।

तामुवाच ततो राजा कामिनीं तु मनोरमाम् ।

(cf. 934* below). — °) G₁ नातृप्यदर्शनेन च. — S
 (except G_{1.2}) repeat 28^{ab} after 30^{ab}.

29 G₁ om. 29; G₂ om. 29^a-30^b. — °) Ś₁ वरांगना
 (for विला°). — After 29, D₄ (marg. sec. m.) T
 G₃₋₅ M ins.:

933* गङ्गा काङ्क्षेण राजानं प्रेक्षमाणा विलासिनी ।

[Cf. 931* above. — D₄ G_{4.6} गंगाकामतः; T₁ गंगा
 कटाक्षैः; T₂ गंगाकांक्षतः; G₃ गंगा वीक्षाय; G₅ कटाक्षेण तु.
 D₄ वीक्ष°.]

— T (T₁ om. line 2) G₃₋₅ cont.:

934* चञ्चूर्यताग्रतस्तस्य किंनरीवाप्सररोपमा ।

दृष्ट्वा प्रहृष्टरूपोऽभूदर्शनादेव शंतनुः ।

रूपेणातीत्य तिष्ठन्तीं सर्वा राजन्ययोषितः ।

देवी वा दानवी वा त्वं गन्धर्वी यदि वाप्सराः॥३०
यक्षी वा पन्नगी वापि मानुषी वा सुमध्यमे ।
या वा त्वं सुरगर्भाभे भार्या मे भव शोभने ॥ ३१
एतच्छ्रुत्वा वचो राज्ञः सस्मितं मृदु वल्गु च ।
वसूनां समयं स्मृत्वा अभ्यगच्छदनिन्दिता ॥ ३२
उवाच चैव राज्ञः सा ह्लादयन्ती मनो गिरा ।
भविष्यामि महीपाल महिषी ते वशानुगा ॥ ३३

यत्तु कुर्यामहं राजञ्जुभं वा यदि वाशुभम् ।
न तद्वारयितव्यास्मि न वक्तव्या तथाप्रियम् ॥ ३४
एवं हि वर्तमानेऽहं त्वयि वत्स्यामि पार्थिव ।
वारिता विप्रियं चोक्ता त्यजेयं त्वामसंशयम् ॥ ३५
तथेति राज्ञा सा तूक्ता तदा भरतसत्तम ।
ग्रहर्षमतुलं लेभे प्राप्य तं पार्थिवोत्तमम् ॥ ३६
आसाद्य शंतनुस्तां च बुभुजे कामतो वशी ।

[(L. 1) Gs संचार्य चां. — (L. 2) Gs तां दृष्ट्वा हृष्टरोमाभू. — (L. 3) Gs रूपेणापि हि वा राजन्सर्वास्ता राजयो.]

30 Gs om. 30^{ab} (of. v. 1. 29). — ^b) Ś1 transp. श्लक्ष्णं and सान्त्वयन्. S (G2 om.) कामिनीं तु मनोरमां. — After 30^{ab}, S (except G1.2) repeat 28^{ad}. — B8 om. 30^{ad}. — Before 30^{ad}, Da1 S (except T1 Gs. s. s) ins. शंतनुः. — ^c) Ń1.8 V1 Da S देवता (for देवी वा). S किनरी (for दानं). — ^d) Ń1 गांधर्वी; Ń8 गंधर्वा. B1 चाय (for यदि). Ks वा वराप्सरा; S वा सुमध्यमे (G2 सुरोत्तमे). A few MSS. प्सरा.

31 Da1 om. 31; Ks om. 31^{ab}. — ^a) S मानुषी (for पन्न). — ^b) S जानीयां कां (Gs त्वां) शुचिस्मिते. — ^c) Ko Ń8 V1 B D (except Da2; Da1 om.) याचे त्वां सुर; S यासि कासि सुरप्रत्ये (Gs सुमध्ये त्वं). — ^d) Ś1 Ks भार्या भव सुमध्यमे; S महिषी मे भवानवे. — After 31, S ins.:

935* त्वद्वता हि मम प्राणा वसु यन्मेऽस्ति किंचन ।

[T2 G2.4.5 त्वां (for त्वद्-).]

After 31, Dn ins. an additional colophon (Adhy. no.: Dns 96).

32 Before 32, Ś1 K2.4 B Da Dn D1.4 ins. वैशं उ; Ko.1.8 D2.5 S वैशं. — ^a) S श्रुत्वा तु राज्ञः सा बाला. — ^b) D5m स्मितं तमुवाच ह. — After 32^{ab}, D4 (marg. sec. m.) S ins.:

936* यशस्विनी च सागच्छच्छंतनोर्भूतये तदा ।

सा च दृष्ट्वा नृपश्रेष्ठं चरन्ती तीरमाश्रितम् ।

[(L. 1) D4 वचस्तस्य पुरोगं. — (L. 2) Gs चरन्तं.] — ^a) Ko वचनं (for समं). Ś1 K1 Ń1 Da1 कृत्वा; B8 यत्तव. S स्मृत्वा वसूनां समयं. — ^d) Ś1 Ko-2 Ń2 V1 B1.8.6 Da Dn D4-याभ्य; Ks साभ्या; Ń1.8-याभ्यनंदद; B8 सस्माराशु सुमध्यमा; D1 यथाभ्यागमनि; D5 साभ्यनंदद. — After 32, Ks Da1 D4 (marg. sec. m.) S ins.:

937* प्रजार्थिनी राजपुत्रं शंतनुं पृथिवीपतिम् ।

प्रतीपवचनं चापि संस्मृत्यैव स्वयं नृपम् ।

कालोऽयमिति मत्वा सा वसूनां शापचोदिता ।

[(L. 2) Ks Da1 वचनाच्चैव. — (L. 3) Ks मन्वाना. Ks Da1 नोदिता.]

Ks Da1 cont.:

938* अग्रवीच्छंतनुं गङ्गा भज मां त्वं नराधिप ।

33 ^a) K (except K1) Ń1 B (except B8) Da D4.5 चैनं; D1.2 चैवं. Ko.8.4 Ń1 Da1 राजानं. Ds transp. राज्ञः and सा. S प्रत्युवाच महीपालं. — Before 33^{ad}, Gs ins. गंगा. — After 33, Da1 ins.:

939* ज्ञातोऽसि मङ्गं पित्रा ते भर्ता मे त्वं भव प्रभो ! ; while D4 (marg. sec. m.) S ins.:

940* ननु त्वं वा द्वितीयो वा ज्ञातुमिच्छेः कथंचन ।

34 Before 34, D4 (marg. sec. m.) ins. गंगोवाच. — ^a) Ko.8.4 Da S यच्च. — ^c) S नाहं वारं. — ^d) Ś1 K1.2 Da2 व्या च (Ś1-य; K1-सि) विप्रियं; T2 G2.4.5 व्या त्वयाप्रिं.

35 ^a) S द्वे (for हि). K1.2 B8 Da1 M8-8 मानाहं. — ^b) Ś1 K1 T2 G2-5 तव (for त्वयि). — T2 om. 35^{ad}. — ^c) Ko.8.4 वारिता समयं हित्वा. — ^d) T1 त्यक्त्वाहं. S (T2 om.) त्वां नराधिप. — After 35, D4 (marg. sec. m.) S ins.:

941* एष मे समयो राजन्मज मां त्वं यथेप्सितम् ।

अनुनीतास्मि ते पित्रा भर्ता मे त्वं भव प्रभो ।

36 Before 36, D4 (marg. sec. m.) T G1.2.5 M8-8 ins. वैशं. — ^a) D4 transp. सा and तूक्ता. Ś1 K (except K2) Da1 सा चोक्ता; Ń1.8 D2 साप्युक्ता; B8 सा दृष्टा; T2 Gs साधूक्ता; Gs संयुक्ता. — ^b) S तत्रैव वरवर्णिनी. — ^d) S श्रुत्वा वाक्यमनिन्दिता. — After 36, D4 (marg. sec. m.) S ins.:

942* प्रतिज्ञाय तु तत्तस्यास्तथेति मनुजाधिपः ।

रथमारोप्य तां देवीं जगाम स तथा सह ।

न प्रष्टव्येति मन्वानो न स तां किंचिदुचिवान् ॥ ३७
 स तस्याः शीलवृत्तेन रूपौदार्यगुणेन च ।
 उपचारेण च रहस्तुतोष जगतीपतिः ॥ ३८
 दिव्यरूपा हि सा देवी गङ्गा त्रिपथगा नदी ।
 मानुषं विग्रहं श्रीमत्कृत्वा सा वरवर्णिनी ॥ ३९
 भाग्योपनतकामस्य भार्येवोपस्थिताभवत् ।
 शंतनो राजसिंहस्य देवराजसमद्युतेः ॥ ४०
 संभोगस्नेहचातुर्यैर्हावलास्यैर्मनोहरैः ।

राजानं रमयामास यथा रेमे तथैव सः ॥ ४१
 स राजा रतिसक्तत्वादुत्तमस्त्रीगुणैर्हृतः ।
 संवत्सरानृतून्मासान् बुबोध बहून्गतान् ॥ ४२
 रममाणस्तया सार्धं यथाकामं जनेश्वरः ।
 अष्टावजनयत्पुत्रांस्तस्याममरवर्णिनः ॥ ४३
 जातं जातं च सा पुत्रं क्षिपत्यम्भसि भारत ।
 ग्रीणामि त्वाहमित्युक्त्वा गङ्गास्रोतस्यमजयत् ॥ ४४
 तस्य तन्न प्रियं राज्ञः शंतनोरभवच्चदा ।

सा च शंतनुमभ्यागात्साक्षालक्ष्मीरिवापरा ।

37 After 37^a, Ks ins.:

943*

गान्धर्वेण विधानतः ।

विवाहितां च राज्ञेन.

— ^b) S कामवान्सुखी (M 'खान्). — ^c) Ś1 K1 'ति संत्रासात् (K1 'त्रासो). — ^d) Da1 T2 G2.4.5 च (for स). Ko.3.4 N2 V1 B (except B1) Da1 Dns D2.4 किंचिदुक्तं.

38 ^b) S रूपेण परमेण (M7 च वरेण) च (Gs ह). — ^c) Ś1 दसाचा; K1 शुश्रूषणेन. Da1 रहश्चैवोपचारेण; S सम्यक्चैवोपचारेण. — ^d) Ko.3.4 Da1 नातृप्यज; S सुखमाराधितोभवत्. — After 38, S ins.:

944* स राजा परमप्रीतः परमस्त्रीप्रलालितः ।

39 ^b) Ko.3.4 N1.2 V1 B (except B1) D (except D4) त्रिपथगामिनी. — ^c) K2 N2 Dn D1 Ms कृत्वा; D2 तस्मिन् (for श्रीमत्). — ^d) K2 Ms श्रीमत्सा (Ms 'द्वै); N2 Dn D1 श्रीमन्तं. N1.3 S वै; B5 च (for सा). B1.3.6 D2.4 बिभ्रती सुमनोहरं.

40 ^a) Ms-8 भाग्योपस्थितं. — ^b) B5 D (except D2.4.5) भार्या चो(Da2 वो)पनता(B5 Da1 'स्थिता)भवत्. — ^c) Dn नृपसिं.

41 ^a) D5 संभोगहावभावार्थैः. — ^b) Ko.4 B5 T G (except G3) Cd भावला; K3 हावभावैर्; Da2 हावकास्यैर्; D2 हासला; D4 हावहास्यैर्. B1.5 Da1 D2.4 T G मनोरमैः. Ś1 K1 Dn D1.5 हाव(D5 स्नेह)लास्यमनो; N1 V1 Ms हा(V1 भा)वलास्य(Ms 'भाव)मनोरमैः (N1 'थै); Ms.6-8 हा(Ms भा)वभावसमन्वितैः. — ^c) Ko.3 transp. राजानं and रमं. K2 Da2 राजानं (Da2 राजा च) रंज; Da1 रमं भर्तारं. — ^d) N1.3 रम्ये (for रेमे). S यथा रम्ये(T2 G4.5 'उये)त स प्रभुः (Ms.5 विभुः).

42 ^a) S 'सक्तोभूद्. — ^b) V1 वृत्तं गंगानुजै. K4 T G2.4-6 वृत्त; N1 हित; D2.4 G3 युतः. — After 42^a, D4 (marg. sec. m.) S ins. an additional colophon.

— ^c) S अहोरात्रान्. — ^d) D5 transp. न and बुबोध. B1.5 Dn D1 बुबुधे न (for न बु). B1.5.6 D2.4 T G Ms transp. बहून् and गतान्. B5 च संगतान् (for बहू). Ms.6-8 बुबुधे न प्रधावतः.

43 ^a) S 'माणः प्रियां लब्ध्वा. — ^b) N2 'कालं. N2 Dn D1 S नरेश्वरः. — After 43^a, D4 (marg. sec. m.) S ins.:

945* दिविष्टान्मानुषांश्चैव भोगान्भुङ्क्ते स वै नृपः ।

आसाद्य शंतनुः श्रीमान्मुमुदे च परंतपः ।

क्रतुकाले च सा देवी दिव्यं गर्भमधारयत् ।

[(L. 2) D4 Ms.5 'न्मुमुदे योपितां वरां.]

— ^c) Gs अष्टौ च जनयन्पु. — ^d) K (except K1) Da Dn D1 'मरसंनिभान्; B5 तस्यां स नृपसत्तमः; D4 तस्माद्-मरवर्णिनी; T2 G तस्य चामं (Gs तस्य चामरवर्चसः); M तस्य सा वरवर्णिनी. Nilp अमरवर्णिनः (as in text).

44 ^a) S (except G1.8) तु (for च). S transp. सा and पुत्रं. Ś1 N3 क्षिप्रं (for पुत्रं). — ^b) S स्वास्वप्सु (Gs स्वाप्सु प्र-; Ms-8 सा स्वप्सु) क्षिपति स ह (Gs सा). — After 44^a, D4 (marg. sec. m.) S ins.:

946* सूतके कण्ठमाक्रम्य ताजिनाय यमक्षयम् ।

[G4.5 स्तोदके. T2 G1 तूर्णमा; G3 कर्णमा. G1.4 मत्तं.]

— ^c) N1 V1 Dn D1 ग्रीणाम्यहं त्वामि; D2 'णामीत्यहमि; T1 G1.8 'मि त्वां न हीत्यु; T2 G4.5 हनामि त्वां न हीत्यु; G2.6 वृणोमि (G6 'तु) त्वां नदीत्यु; M6 वृणोमि त्वाहं. — ^d) T1 अपां स्रोतस्यपातयत्; T2 G M सर्वान्स्रोतस्यचासृजत् (Gs 'क्षिपत्).

45 ^a) S तस्य तत्त्वप्रि. — ^c) Ś1 Ko.3.4 D5 स (for च). T G उवाच किंचिन्न तु (T1 च) तां; M नोवाच वचनं किंचित्. — ^d) S पितुर्वचनयंत्रितः. — After 45, D4 (marg. sec. m.) S (Ms om. lines 1-4) ins.:

947* अमीमांसा कर्मयोनिरागमश्चेति शंतनुः ।

स्मरन्पितृवचश्चैव नापृच्छत्पुत्रकिल्बिषम् ।

न च तां किंचनोवाच त्यागाद्भीतो महीपतिः॥४५
अथ तामष्टमे पुत्रे जाते प्रहसितामिव ।
उवाच राजा दुःखार्तः परीप्सन्पुत्रमात्मनः ॥ ४६
मा वधीः कासि कस्यासि किं हिंससि सुतानिति ।
पुत्रमि सुमहत्पापं मा प्रापस्तिष्ठ गृहिते ॥ ४७

ह्युवाच ।

पुत्रकाम न ते हन्मि पुत्रं पुत्रवतां वर ।
जीर्णस्तु मम वासोऽयं यथा स समयः कृतः ॥ ४८
अहं गङ्गा जह्नुसुता महर्षिगणसेविता ।
देवकार्यार्थसिद्ध्यर्थमुषिताहं त्वया सह ॥ ४९

अष्टमे* वसवो देवा महाभागा महौजसः ।
वसिष्ठशापदोषेण मानुषत्वमुपागताः ॥ ५०
तेषां जनयिता नान्यस्त्वद्वते भुवि विद्यते ।
मद्विधा मानुषी धात्री न चैवास्तीह काचन ॥ ५१
तस्माच्चजननीहेतोर्मानुषत्वमुपागता ।
जनयित्वा वसूनष्टौ जिता लोकास्त्वयाक्षयाः ॥ ५२
देवानां समयस्त्वेष वसूनां संश्रुतो मया ।
जातं जातं मोक्षयिष्ये जन्मतो मानुषादिति ॥ ५३
तत्ते शापाद्विनिर्मुक्ता आपवस्य महात्मनः ।
स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामि पुत्रं पाहि महाव्रतम् ॥ ५४

जातं जातं च वै हन्ति सा स्त्री सप्त वरान्सुतान् ।

शंतनुर्धर्मभङ्गाच्च नापृच्छत्तां कथंचन ।

अष्टमं तु जिघांसन्त्या चुक्षुभे शंतनोर्दंतिः ।

[(L. 3) D₁ G₂ 3.6 जाताज्जातांश्च. G₆ सा हंति तत्क्षणे सप्त
वै सुतान्. — (L. 5) T₂ जिघांसत्यां; G₆ 'सिन्यां.]

46 S om. 46^{ab}. — ^{ab}) Ñ V₁ D (except D₂ 4.5)
अथैनाम. Ñ₈ B D₂ 4 transp. पुत्रे and जाते. Ñ V₁ B
D (except D₅) प्रहसती. — ^a) Ś₁ K₁ परीप्सुः. — After
46^{cd}, S ins.:

948* आरभन्तीं तदा दृष्ट्वा तां स कौरवनन्दनः ।

अश्ववीक्षरतश्चेद्रे वाक्यं परमदुःखितः ।

[(L. 1) T₂ G₁ 2 आहरन्तीं.]

47 Before 47, M (except M₈) ins. शंतनुः. — ^a) Ñ
V₁ D (except D₂ 4.5) कस्य (for कासि). K₂ D₅
कस्येति; Ñ V₁ D_a D_n D₁ कासीति; T₁ कल्याणि.
— ^b) Ñ V₁ D_n D₁ 5 हिनस्ति; B₁ 3.6 D_a D₂ 4 T
G₁ 2.4.5 च (G₁ त्वं; G₅ तु) हंसि; G₆ M₅ च हिंसीः.
Ñ₈ 'तान्मम. — ^a) Ś₁ मा पापे तिष्ठ; K₁ मपस्ति; K₂
मा वाप; K₄ मा प्रातिष्ठ; Ñ₈ संप्राप्तं ति. D₅ मा प्रापं
ति. Ñ₁ 2 V₁ B D_a D_n D₁ 2.4 संप्राप्तं ते सुगृहितं
(B₂ 5.6 D₂ 'ते); S मा (T₁ G₁ अ) कार्षीः कर्म निंदितं
(M₈ गृहितं).

48 K₁ स्त्री; Ñ₂ गंगोवाच; S गंगा. — ^{ab}) S (except
M₈) transp. हन्मि and पुत्रं. S धर्मभृतां. — ^c) K₁
संवासो (for वासो).

49 ^b) S 'पिंगण(G₈ 'र्वेजन)पावनी. — ^a) Ś₁ K Ñ₈
D₅ वै (for अहं).

50 ^a) Ś₁ K D₅ अष्टौ मे; Ñ V₁ D_a D_n D₁ इमेष्टौ
(Ñ₈ अष्ट मे); B D₂ 4 अष्टौ ये; S अष्टौ हि (for अष्टमे).

Ñ₁ 3 जाता (for देवा). — ^c) S आपवस्यां(G₁ आवसिष्ठस्या;
G₅ वसिष्ठस्या)भिशापेन. — ^d) Ś₁ 'त्वमिहाग'; S मानुषे-
(M₅ 'नवे)पूपादिताः.

51 ^a) S (except G₈) चान्यः. — ^b) Ś₁ K₁ D₅
त्वादृशो; K₂ 2-4 त्वामृते. S तु न (for भुवि). — ^c) T
G₁ जनित्री मद्विधा धात्री (G₅ जनयित्री मद्विधा स्त्री); M
जनितुर् (M₈ लोके च) मद्विधा धा. — ^d) Ñ₁ न च वास्ती;
B₃ 6 D_n D₁ 4 लोके नास्ति च (D_n D₁ 'स्तीह). Ñ₂ V₁
B₁ 5 D_a D₂ लोके नास्ति (D_a न चैवास्ति) कदाचन; S
नैवास्ति (G₂ 4.5 न वा स्त्री) पुरुषाधिप (M₃ 5 मनुजर्षभं;
M₆-8 मनुजां).

52 ^a) V₁ B D₂ 4 तेषां च जन; T G M₅ तस्माद्वि
(G₂ 4-5 'द्वि-) जनने युक्ता (T₁ M₅ 'क्त); M₃ 6-8 'जनने
युक्तं. — ^b) Ś₁ 'त्वमिहा'; Ñ₈ 'त्वमहं ग'. S त्वत्संयोगमरोचयं.
— After 52^{ab}, K₂ ins.:

949* वसवस्ते सुता जाता राज्ञोऽहोऽस्य कीर्तये ।

— ^a) S लोकाश्च पुष्कलाः.

53 ^a) T₂ G₈-5 नियमस्त्वे. — ^b) K₂ 4 B₁ (m as
in text). 5 D_a 1 D₅ G₁ 2 संश्रितो; Ñ₁ 'भृतो; V₁ 'स्मृतो;
D₁ 'स्तुतो; G₈ M (except M₈) स श्रुतो. — ^c) D₅
मोक्षयेयं. B₅ जातं तं मोक्षयिष्येति. — ^d) Ñ₁ 3 जन्मतो.
S नियोगान्मानुषे (M₆-8 'मनुजे)ष्विति.

54 T₂ om. 54^{ab}. — ^{ab}) K₁ D₅ ते तु शा. K₄
वसिष्ठस्य; G₂ आपवस्य (as in text). S (T₂ om.) शप्ताः
शा(M₆-8 पा)पाद्विमुक्तास्ते त्वत्कृतेयं न मुच्यते. — After
54^{cd}, D₄ (marg. sec. m.) S ins.:

950* अयं तव सुतस्तेषां वीर्येण कुलनन्दनः ।

संभूतोऽति जनानन्यान्भविष्यति न संशयः ।

[(L. 1) D₄ G₃ 5.6 M₆-8 कुरु. — (L. 2) D₄

१० एष पर्यायवासो मे वदनां संनिधौ कृतः ।

मत्प्रसूतं विजानीहि गङ्गादत्तमिमं सुतम् ॥ ५५

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्विनवतितमोऽध्यायः ॥ ९२ ॥

९३

शंतनुस्वाच ।

आपवो नाम को न्वेष वदनां किं च दुष्कृतम् ।
यस्याभिशापात्ते सर्वे मानुषीं तनुमागताः ॥ १
अनेन च कुमारेण गङ्गादत्तेन किं कृतम् ।
यस्य चैव कृतेनायं मानुषेषु निवत्स्यति ॥ २
ईशानाः सर्वलोकस्य वसवस्ते च वै कथम् ।
मानुषेषूपदपद्यन्त तन्ममाचक्ष्व जाह्नवि ॥ ३

वैशंपायन उवाच ।

सैवमुक्ता ततो गङ्गा राजानमिदमब्रवीत् ।
भर्तारं जाह्नवी देवी शंतनुं पुरुषर्षभम् ॥ ४
यं लेभे वरुणः पुत्रं पुरा भरतसत्तम ।
वसिष्ठो नाम स मुनिः ख्यात आपव इत्युत ॥ ५
तस्याश्रमपदं पुण्यं मृगपक्षिगणान्वितम् ।
मेरोः पार्श्वे नगेन्द्रस्य सर्वर्तुकुसुमावृतम् ॥ ६

°भिजनं न्याय्यं; T₁ 'तो दितिजानं'; G₂ 'तिजनं कर्म. D₄ G₂ करिष्यति; T₁ वधि.]

55 °) Ñs D₅ एवं. S 'वासस्थो. — °) S देवस्त्व(M₆-8 त)स्त्वदृशोष्टमः. — °) Ś₁ Ñs तत्प्र°; K₁ त्वत्प्र°; Ñ₁ तं प्र°. S मत्प्रसादाच्च जा°. — After 55, D₄ (marg. sec. m.) S ins.:

951* तस्माद्देवव्रतश्चैव गङ्गादत्तश्च वीर्यवान् ।

द्विनामा शंतनोः पुत्रः शंतनोरधिको गुणैः ।

तेषां लोकानवाप्नोति वसुनां वसुधाधिप ।

[For line 1 cf. v. l. 1. 93. 44^{ab}. — (L. 2)=1. 93. 44^{cd}.]

Colophon. — Major parvan: T₂ G M संभव° (for आदि°). — Sub-parvan: K_{3.4} Ñ_{1.2} V₁ B₅ T₁ संभव. — Adhy. name: K_{0.3.4} Ñ_{1.2} V₁ B_{1.3.6} D₂ D_{1.2.4} भीष्मोत्पत्तिः; T₂ G_{1.3.4.6} M₅ देवव्रतोत्पत्तिः. — Adhy. no. (figures, words or both): K₀ 94; K₁ 103; B₁ D₄ 96; D₂ 95; D₃ 97; T₁ 92(1); T₂ G M 43 (G₅ 42). — S'loka no.: D_{1.1.2} 24; M₅ 20. — Aggregate s'loka no.: D₂ 3913.

93

1 Ś₁ K₁ D₂ S om. उवाच. — °) Ñs आर्यवो; G₅ वसिष्ठो. Ś₁ कस्त्वेष; B₅ T G_{2.4.5} कोप्य°; G_{1.3.6} M को ह्य°. — °) Ś₁ K₁ वसुनां दुष्कृतं च किं; S किंसृपेस्त्वस्य दूषितं. — After 1^{ab}, S ins.:

952* शशाप यस्मात्कल्याणि स वसुंश्चारुदर्शने ।

[M चारुलोचने.]

— °) Ñ V₁ D₁ D₂ S योनिमाग° (T₁ 'माश्रि'); B₅ D₄ तनुमाश्रि°. Ś₁ K D₂ D₅ मानुषत्वमुपागताः.

2 °) Ś₁ K_{1.2} D₂ D₅ तु (for च). S विशेषेण (for कुमा°). — °) V₁ D₂ D₁ त्वया द°. Ś₁ K₁ द्वै (for किं). — °) S कस्य (T₁ G₅ त°). M₆-8 केन (for चैव). Ś₁ K₁ D₅ कृते चायं; S 'नेह (G₅ 'नैव; G₆ 'नैष). — °) S चिरमेव (G₁ 'रं भूमौ) वसिष्यति.

3 °) K_{0.2.3} ईशास्तु (K₂ 'स्ते); D (except D_{2.4.5}). ईशा वै. S 'लोकानां. — °) S वसवः केन हेतुना. — °) T G_{1.2.6} मनुष्ये°. Ko Ñ₁ B₂ D₂ M₇ 'पपद्यंत; K₂₋₄ T G 'प(G₅ 'द)पद्यंते; Ñs D₂ 'पु प्रप°; D₂ 'ववप°. — °) D₅ T G तत्समा° (T₁ तथ्य°; G_{2.3} तत्त्व°).

4 Ś₁ K_{1.3} D₅ M om. उवाच; T G om. वैशं उ°. — °) K₃ D₁ S एवं. Ñ_{1.2} V₁ D (except D_{2.4.5}) तदा गंगा; S वरारोहा. — °) G₆ भर्तारमिद°. — D₂ 1 om. 4^{cd}. — °) D₅ सा तु (for देवी). — °) Ś₁ K (except K₁) D₂ 1 भरतर्षभ (D₂ 'भं); Ñ₂ V₁ B D_{2.4} पुरुषोत्तमं; D₂ 2 पर्वभ.

5 Before 5, Ñ₂ D₂ D₁ D_{1.4} ins. गंगोवाच; S गंगा. — °) K₂ S transp. यं and लेभे. Ś₁ वारुणिः (by corr.). S यमुना (for वरु°). — °) S वरुणाद्राजसत्त°. — °) B (mostly) वशिष्ठो. Ñ V₁ D₁ D₁ वसिष्ठनामा स.

6 °) Ś₁ D₂ 'श्रममिदं. K₂ रम्यं (for पुण्यं). K₁ तस्याश्रमस्थानमिदं. — °) Ś₁ K₁ 'गणैर्वृतं; K₂ 'गणावृतं; Ñ_{1.2} V₁ B D₁ D_{1.2.4} 'समन्वितं; D₂ 'निषेधितं. — °) K₃

स वारुणिस्तपस्तेपे तस्मिन्भरतसत्तम ।
 वने पुण्यकृतां श्रेष्ठः स्वादुमूलफलोदके ॥ ७
 दक्षस्य दुहिता या तु सुरभीत्यतिगर्विता ।
 गां प्रजाता तु सा देवी कश्यपाद्भरतर्षभ ॥ ८
 अनुग्रहार्थं जगतः सर्वकामदुघां वराम् ।
 तां लेभे गां तु धर्मात्मा होमधेनुं स वारुणिः ॥ ९
 सा तस्मिन्तापसारण्ये वसन्ती मुनिसेविते ।
 चचार रम्ये धर्म्ये च गौरपेतभया तदा ॥ १०
 अथ तद्वनमाजगमुः कदाचिद्भरतर्षभ ।
 पृथ्वाद्या वसवः सर्वे देवदेवर्षिसेवितम् ॥ ११
 ते सदारा वनं तच्च व्यचरन्त समन्ततः ।
 रेमिरे रमणीयेषु पर्वतेषु वनेषु च ॥ १२
 तत्रैकस्य तु भार्या वै वसोर्वासवविक्रम ।

सा चरन्ती वने तस्मिन्गां ददर्श सुमध्यमा ।
 या सा वसिष्ठस्य मुनेः सर्वकामधुगुत्तमा ॥ १३
 सा विसयसमाविष्टा शीलद्रविणसंपदा ।
 दिवे वै दर्शयामास तां गां गोवृषभेक्षण ॥ १४
 स्वापीनां च सुदोग्धीं च सुवालधिमुखां शुभाम् ।
 उपपन्नां गुणैः सर्वैः शीलेनानुत्तमेन च ॥ १५
 एवंगुणसमायुक्तां वसवे वसुनन्दिनी ।
 दर्शयामास राजेन्द्र पुरा पौरवनन्दन ॥ १६
 द्यौस्तदा तां तु दृष्ट्वैव गां गजेन्द्रेन्द्रविक्रम ।
 उवाच राजंस्तां देवीं तस्या रूपगुणान्वदन् ॥ १७
 एषा गौरुत्तमा देवि वारुणेरसितेक्षणे ।
 ऋषेस्तस्य वरारोहे यस्येदं वनमुत्तमम् ॥ १८
 अस्याः क्षीरं पिबेन्मर्त्यः स्वादु यो वै सुमध्यमे ।

Bs Ds °वृते; Ns B1.6 D4 S सर्वतुक्वनावृ°.

7 °) K2.4 पुण्यवतां; Gs °भृतां.

8 °) K (except K1) Bs Da T G1-3.5.6 M °त्यमि (K2 °ति) विश्रुता; N V1 B1.3m.5.6 Dn D1.2.4.5 G4 °त्यमिशब्दिता (Bs m °शोभिता). — °) S काश्य°.

9 °) Ko.2.4 N V1 Dn D1 Ms °कामदुहां. Ko N V1 B Da2 Dn D1 G4.5 M वरा. — °) N1.3 होम्यं धेनुं.

10 °) G2.4 (sup. lin. as in text).5 एकस्मिं. — °) S1 Ko.3.4 वसती. T G ऋपिसे° (T2 ऋपिनिवेशने; G4 sup. lin. ऋपिनिवेशिते). — °) S1 K1.2 मेघेरण्ये; Ko.8 मेघे रम्ये; K4 मध्ये रम्ये; N1 धर्मं पुण्ये; N2 V1 B1 Da Dn D1 पुण्ये रम्ये; Ds मध्ये रेमे; G1 यत्नाद्धर्म्ये; G2 रम्ये हर्म्ये.

11 °) S ततस् (for अथ). — °) S धराद्या (Gs सभार्या; Gs अष्टौ च). — °) V1 B D (except Da1 Da) G1.6 M देवा दे°; T2 G2.4.5 देवा वै ऋपिसे°.

12 °) Bs.5 °नं तत्र. S सभार्यास्तद्वनं कृत्स्नं. — °) K2 B Da D2.4 संचरंतः (B °त); Ks S विचरंतः (T1 °ति). S ततस्ततः. — °) S1 K (except K1) वनेषु वने°; Dn सर्वतुषु व°.

13 °) S1 K1 तस्मै. N V1 B D (except Ds) °कस्याथ भार्या तु; S एकस्य भार्या राजेन्द्र. — Ds om. 13^{der}. — °) Bs.5.6 D4 transp. सा and चरन्ती. K2 विचरन्ती; B1 Da Dn D1 संच°; D2 चरन्ती गां; S तां च दोग्धीं. — °) D2 संदर्श. S सुदर्शनां. — °) G2 स्वसा.

S1 K1 या वसिष्ठस्य भवने; V1 B Dn D1.2.4 नंदिनी नाम राजेन्द्र. — °) N1.2 V1 B Dn D2.4 Gs °त्तमां.

14 °) M अथ सा विसिता देवी. — °) S रूपद्र° (Gs रूपयुक्ता सुनंदिनी). — °) K2 वसवे; Ks दिवेय; N1.2 द्यौश्चैव; Ns द्यौश्चापि; V1 Da2 Dn2.3 D1.4 द्यवे वै; B1.3.5m द्यौश्चैव; Bs द्यौश्चैव; Da1 सद्यैव; D2 पतिं वै. S सा (T2 G2 स्व) पत्युर्दर्श° (Gs दर्श° कल्याणी). — °) S1 Ko.1 °क्षणा; Ks.4 D2.5 °क्षणां; T G Ms.5 °वृषविक्रम (T1 °मं; G1.2 °मः). Ms-8 तां गोवृषभविक्रम. — After 14, Bs ins.:

953* पद्भुक्तां सुपाश्वोरं पृथुपञ्चसमायताम् ।

अष्टायतशिरोघ्नीं पृथुस्तां समपद्यत ।

15 °) Ko Gs सापीनां; K4 सुस्तनीं; N1 संघा°; Ns M स्वाधी°; V1 B1.5 Dn D1.5 Cd आ°; D2 T2 सु°; T1 सुपनां; Gs सोपि तां. — °) V1 Bs.6 Da Dn D1 Cd °सुरां; B1.3 D2.4.5 °मुखीं. Bs D4 तथा; Bs D2 तदा (for शुभां). T1 Gs.6 M °धिमुखोदरां; T2 G1.2.4.5 सुवालां सुमुखोदरां.

16 °) S °मास कल्याणी (M °णी). — °) N1 B (except B1) D2.4 S (except G2.3.6) पौरववर्धन.

17 °) Ns B (except B1) D4 द्यौस्तथा. — °) K (except K1) Bs Da1 T1 G (except Gs.6) °विक्रमः. N2 गजेन्द्रसमविक्रम. — After 17^{ab}, Bs ins.:

954* उवाच राजंस्तां देवीं नृपोत्तम सुमध्यमां ।

— °) N1 राजा तां. T1 वीरं (for देवीं). — °) S °गुणास्त्विदं; Ko Ds °गुणान्वितः (Ds °तान्); K1 °गुणाधिकां

२० दश वर्षसहस्राणि स जीवेत्स्थिरयौवनः ॥ १९
 एतच्छ्रुत्वा तु सा देवी नृपोत्तम सुमध्यमा ।
 तमुवाचानवद्याङ्गी भर्तारं दीप्ततेजसम् ॥ २०
 अस्ति मे मानुषे लोके नरदेवात्मजा सखी ।
 नाम्ना जिनवती नाम रूपयौवनशालिनी ॥ २१
 उशीनरस्य राजर्षेः सत्यसंधस्य धीमतः ।
 दुहिता प्रथिता लोके मानुषे रूपसंपदा ॥ २२
 तस्या हेतोर्महाभाग सवत्सां गां ममेप्सिताम् ।
 आनयस्वामरश्रेष्ठ त्वरितं पुण्यवर्धन ॥ २३
 यावदस्याः पयः पीत्वा सा सखी मम मानद ।
 मानुषेषु भवत्वेका जरारोगविवर्जिता ॥ २४
 एतन्मम महाभाग कर्तुमर्हस्यनिन्दित ।
 प्रियं प्रियतरं ह्यसान्नास्ति मेऽन्यत्कथंचन ॥ २५
 एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्या देव्याः प्रियचिकीर्षया ।

पृथ्वाद्यैर्भ्रातृभिः सार्धं द्यौस्तदा तां जहार गाम् ॥ २६
 तथा कमलपत्राक्ष्या नियुक्तो द्यौस्तदा नृप ।
 ऋषेस्तस्य तपस्तीव्रं न शशाक निरीक्षितुम् ।
 हुता गौः सा तदा तेन प्रपातस्तु न तर्कितः ॥ २७
 अथाश्रमपदं प्राप्तः फलान्यादाय वारुणिः ।
 न चापश्यत गां तत्र सवत्सां काननोत्तमे ॥ २८
 ततः स मृगयामास वने तस्मिन्तपोधनः ।
 नाध्यगच्छच्च मृगयंस्तां गां मुनिरुदारधीः ॥ २९
 ज्ञात्वा तथापनीतां तां वसुभिर्दिव्यदर्शनः ।
 ययौ क्रोधवशं सद्यः शशाप च वसुंस्तदा ॥ ३०
 यस्मान्मे वसवो जहृर्गा वै दोग्ध्रीं सुवालधिम् ।
 तस्मात्सर्वे जनिष्यन्ति मानुषेषु न संशयः ॥ ३१
 एवं शशाप भगवान्वसुंस्तान्मुनिसत्तमः ।
 वशं कोपस्य संप्राप्त आपवो भरतर्षभ ॥ ३२

18 ^a) Ks Ñ V1 B D (except Da D4) S (except G4) देवी (B5 राजन्). — ^b) Ks Ñ V1 B1.3 Dn D1.4 'क्षणा.

19 ^b) Ś1 K1 transp. यः and वै.

21 ^a) Ko नगवती; K2-4 Ñ V1 B D (except D5) G8 जित; G2.4.5 हिम.

22 ^b) M6-8 सत्यधर्मस्य. — ^c) T1 M विश्रुता दुहिता लोके. — ^d) K2 S (except G4) मानुषी. K1 रूपसंमता; B6 नृपसं; D5 [S] सिन्परंतप.

23 ^a) T G महाराज. — ^b) K1 समीप्सि; G1-8 मये (G8 अथे)प्सि. — G1 om. 23^{ad}. — ^c) Ñ3 S (G1 om.) 'यस्य सु (Ñ3 T2 G6 न)रश्रेष्ठ. — ^d) T2 G4.5 त्वरितः. Da S (G1 om.) 'वर्धनां (G8 'दर्शनां).

24 ^a) M6-8 मानवेपु. Ś1 K1.2.4 D1 भवत्येका; Ñ2 भवेदे; Ñ3 'वेत्वे; T G 'वेत्वे.

25 Ko om. 25. — ^b) S 'हंसि कर्म वै. — ^c) S प्रियात्प्रि. B4 D5 यस्मान्; G3-5 हि स्वान्. — ^d) T1 मन्ये (for मेऽन्यत्).

26 Before 26, M5 ins. गंगा. — ^a) Ko.3.4 एवं. Ko D2 transp. श्रुत्वा and तस्या. — ^b) S धराद्यैर्. B5.6 D2 सर्वैर् (for सार्धं). — ^d) T2 G (except G1.6) M6-8 तां and गां.

27 ^b) Ñ3 D2 तदानव. — ^d) Ko.4 S परीक्षि. — ^e) Ñ1.3 ततः (for तदा). — ^f) Ks M6-8 प्रतापस्तु.

M6-8 कीर्तितः(!). T G प्रयाता (G1 'यता; G2.4.5 'यता)द्वुतदर्श (G1 'शि)ना; M5.5 प्रयाता न तु शक्तिः.

28 ^a) T G यदाश्र. — G2 (hapl.) om. 28^b-30^c. — ^{ad}) Ñ V1 B6 D (except D2) 'पश्यस्स गां. S नापश्यद्गां सवत्सां तां स हि तस्मिन्वने.

29 G2 om. 29 (of. v. l. 28). — ^{ab}) S (G2 om.) स तस्मिन्मृगं वने गामृषिसत्तमः. — ^c) Ś1 K1 'गमच्च; Ñ3 सोध्य; V1 Dn D5 नाध्यागमं; B 'ध्यागं; T1 स नाभ्यगच्छन्; T2 G8-5 नाभ्यागं; G1 M6-8 नाभ्यगं. — ^d) T G1.4-6 स्वां (for तां).

30 G2 om. 30^{ab} (of. v. l. 28). — ^a) Ś1 K Ñ1.3 Da D5 गां (for तां). Ñ2 ज्ञात्वापनीतां वसुभिर्. — ^b) Ñ2 दिव्यज्ञानेन गां मुनिः; M (except M5) 'दिव्यचक्षुषा. — ^c) S (G2 om.) स तु कोपवशं प्राप्तः.

31 ^b) M3 तां (for गां). M3 गां; M6-8 मे (for वै). K4 Da1 D1 'लधी; T1 G1.2.6 M (except M3) 'धी. — ^c) Ñ3 तस्मादेते. — ^d) S वसवो मानुषेऽपि.

32 D1 (hapl.) om. 32^b-33^c. — ^b) Ko.3.4 transp. वसून् and तान्. V1 T1 वसून्स; Dn आपवो (see below). Ñ2 G8 ऋषिसत्तमः; V1 B D (except D5; D1 om.) भरतर्षभ; T1 मुनिपुंगवः. — ^c) Ñ V1 B1.6 Da Dn T3 G क्रोधस्य. — ^d) Da वसुंस्तान् (for आप); see above. B D (except D5; D1 om.) मुनिसत्तमः; T1 भगवानृषिः.

33 D1 om. 33^{ab} (of. v. l. 32). — ^a) B3.6 D2.4

शस्त्रा च तान्महाभागस्तपसेव मनो दधे ।
 एवं स शस्त्रवात्राजन्वस्त्रनष्टौ तपोधनः ।
 महाप्रभावो ब्रह्मर्षिर्देवान्रोपसमन्वितः ॥ ३३
 अथाश्रमपदं प्राप्य तं स भूयो महात्मनः ।
 शप्ताः स इति जानन्त ऋषिं तमुपचक्रमुः ॥ ३४
 प्रसादयन्तस्तमृषिं वसवः पार्थिवर्षभ ।
 न लेभिरे च तस्मात्ते प्रसादमृषिसत्तमात् ।
 आपवात्पुरुषव्याघ्र सर्वधर्मविशारदात् ॥ ३५
 उवाच च स धर्मात्मा सप्त यूयं धरादयः ।
 अनुसंवत्सराच्छापमोक्षं वै समवाप्स्यथ ॥ ३६
 अयं तु यत्कृते यूयं मया शप्ताः स वत्स्यति ।
 द्यौस्तदा मानुषे लोके दीर्घकालं स्वकर्मणा ॥ ३७

नानृतं तच्चिकीर्षामि युष्मान्कुद्धो यदब्रुवम् ।
 न प्रजास्यति चाप्येष मानुषेषु महामनाः ॥ ३८
 भविष्यति च धर्मात्मा सर्वशास्त्रविशारदः ।
 पितुः प्रियहिते युक्तः स्त्रीभोगान्वर्जयिष्यति ।
 एवमुक्त्वा वसन्सर्वाञ्जगाम भगवानृषिः ॥ ३९
 ततो मामुपजग्मुस्ते समस्ता वसवस्तदा ।
 अयाचन्त च मां राजन्वरं स च मया कृतः ।
 जाताञ्जातान्प्रक्षिपासान्स्वयं गङ्गे त्वमम्भसि ॥ ४०
 एवं तेषामहं सम्यक् शप्तानां राजसत्तम ।
 मोक्षार्थं मानुषाहोकाद्यथावत्कृतवत्यहम् ॥ ४१
 अयं शापादपेस्तस्य एक एव नृपोत्तम ।
 द्यौ राजन्मानुषे लोके चिरं वत्स्यति भारत ॥ ४२

C. B.

T1 Ms महाभागान्. — ^b) N1 तपस्युधे. — ^c) G1 संश°. N3 अष्टौ (for राजन्). — ^d) N3 तान् (for अष्टौ). N3 मुनिसत्तमः; G5 महातपाः (for तपो). — ^e) Ko देवर्षिः. — ^f) T2 G2.4.5 तेषां (for देवान्). Ko.3.4 N2 V1 B1 D (except D2.4.5) G5 क्रोधसम°. — After 33, D4 (marg. sec. m.) S ins.:

955* एवं शप्तास्तस्त्रेण मुनिना यामुनेन वै ।

अष्टौ समस्ता वसवो मुने रोपेण सत्तम ।

[Before line 1, D4 ins. गंगोवाच. — (L. 2) T1 G5 निजदोषेण; T2 G1.2.4.5 द्विषो दोषेण. D4 M भारत.]

34 ^a) N V1 D (except D2.4.5) प्राप्ताः. — ^b) K2 N1 तस्माद्; N2 V1 Da Dn D1 ते वै; N3 D6 तस्य; B1.3 D2.4 ते स; B5.6 तेस्य; S पुनः. S तस्य (for भूयो). G1 मनो दधे (sup. lin. महात्मनः as in text). Ko.3.4 भूयस्ते वसवस्तदा. — ^c) Ko S transp. ऋषिं and तं S चाभिच°.

35 Ko om. 35^{abd}. — ^e) N (except S1) transp. न and लेभिरे. T G तु (for च). S transp. तस्माद् and ते. — After 35^{cd}, S ins.:

956* चकार च न तेषां वै प्रसादं भगवानृषिः ।

— ^e) S (except Ms-3) आपवः. — ^f) Ko.3.4 °भृतां वरात्; S °विशारदः.

36 ^b) K2 N V1 B (except B5; B1m as in text) D (except Da) शप्ता (for सप्त). S सप्त राजन्धरादिकान्. — ^{cd}) S1 K N1.2 V1 Da Dn D1.5 °त्सरात्सर्वे शाप-मोक्षमवाप्स्यथ; N3 °च्छापं सर्वे वै सम°; B1 D4 °च्छापा-

न्मोक्षं वै सम°; S °राच्छा (G2.4.5 °रं शा)पान्मोक्ष्य (T1 M °क्ष)ध्वमिति भारत.

37 ^{ab}) S transp. यूयं and शप्ताः. — ^c) S द्यौस्तु वै.

38 ^a) N1 नाकृतं. T2 G (except G5) च (for तत्). — ^b) N1.2 V1 B D Ms.5 transp. युष्मान् and कुद्धो. T G Ms-3 यस्मिन्कु°. A few MSS. यदब्रुव°. — After 38^{ab}, S ins.:

957* प्रजा ह्यनृतवाक्येन हिंस्यामप्यात्मनस्तथा ।

— ^c) T G (except G5) transp. न and प्रजा°. K4 V1 जनिष्यति न चा°; M (except Ms) न जनिष्यति चा°. Cd oites प्रजास्यति (as in text).

39 ^b) S1 K1 सर्वशास्त्रभृतां वरः; S °शास्त्रार्थविद्वली (M °तत्त्ववित्). — ^c) S पितुश्चायं प्रियं कुर्वन्. — Before 39^{ef}, N2 V1 ins. गंगोवाच. — ^f) V1 B D (except Da) स जगाम महानृषिः.

40 ^b) Dn D1 समेता (for सम°). M नृप (for तदा). — ^c) N1.2 V1 वरः. B1.3 Dn D1.5 तत् (for स). K2 समयः (for च मया). S1 K1.3.4 V1 वृतः; B5 Dn D1 कृतं. S वरं तेभ्यो ददाम्यहं. G3 om. 40°-41°. — ^e) K3 जातं जातं. S (G3 om.) जातं जातं क्षिपेत्पुनः. — ^f) T2 G2-6 Ms-8 त्वदंभसि.

41 G3 om. 43 (cf. v. l. 40). — ^a) B D2.4 मतं; S (except Ms.5; G3 om.) वरं (T2 स्वयं) (for अहं).

42 N1 om. 42^{ab}. — ^a) B1.5 D4 सोयं; T1 M अभि-. — ^d) K1 चिरं चरिष्यति नराधिप (sic). — After 42, S ins.:

एतदाख्याय सा देवी तत्रैवान्तरधीयत ।
 आदाय च कुमारं तं जगामाथ यथेप्सितम् ॥ ४३
 स तु देवव्रतो नाम गाङ्गेय इति चाभवत् ।
 द्विनामा शंतनोः पुत्रः शंतनोरधिको गुणैः ॥ ४४

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्रिनवतितमोऽध्यायः ॥ ९३ ॥

९४

वैशंपायन उवाच ।

स एवं शंतनुर्धौमान्देवराजर्षिसत्कृतः ।
 धर्मात्मा सर्वलोकेषु सत्यवागिति विश्रुतः ॥ १
 दमो दानं क्षमा बुद्धिर्हीर्षुतितेज उत्तमम् ।
 नित्यान्यासन्महासत्त्वे शंतनौ पुरुषर्षभे ॥ २

एवं स गुणसंपन्नो धर्मार्थकुशलो नृपः ।
 आसीद्भरतवंशस्य गोप्ता साधुजनस्य च ॥ ३
 कम्बुग्रीवः पृथुव्यंसो मत्तवारणविक्रमः ।
 धर्म एव परः कामादर्थाच्चेति व्यवस्थितः ॥ ४
 एतान्यासन्महासत्त्वे शंतनौ भरतर्षभ ।

958* अयं कुमारः पुत्रस्ते विबुद्धः पुनरेष्यति ।

अहं च ते भविष्यामि आह्वानोपगता नृप ।

43 S transp. 43 and 44. Before 43, Ś1 K1 D5 S (except T2) ins. वैशं; Ko. 2-4 N̄ V1 B Da Dn D1. 2.4 वैशं उ°. — °) Ś1 K1 D2.4.5 T1 G5 च (for अथ). B5 जगाम भरतर्षभ. — After 43, S ins.:

959* तस्माद्देवव्रतश्चैव गङ्गादत्तश्च सोऽभवत् ।

(cf. v. l. 44^{ab}).

44 S transp. 43 and 44. — °) S (except T2) अयं देवव्रतश्चैव गङ्गादत्तश्च मे सुतः (cf. 959*). — °) Dn D1 T2 शुनामा.

45 °) D1 जगामाथ यथेप्सितं (= 43^d). — After 45^{ab}, S ins.:

960* तस्य कीर्तिं च वृत्तिं च महतो नृपसङ्गुणान् ।

— °) S शंतनोः (for तस्या°). — °) K2 V1 Dn D1 रधिकान्गु; B D2.4 नोरुत्तमान्गु; T1 M5-8 सर्वानेव गुणानहं; T2 G M3.5 महाराज (G5 M3.5 सर्वानेव) यथातथं.

46 Ko om. 46^{ab}. — °) S महाभागस्य नृ°. — °) A few MSS. भरत°. K1 N̄2 B5 D (except D2.4.5) महात्मनः. — °) S ख्यातोयं (G5 आख्यातो). — °) N̄1.2 V1 भारत उच्य; S त इ (G4 corr. to -मि) व्युत्.

Colophon. — Major parvan: T2 G M संभव° (for आदि°). — Sub-parvan: K5 N̄1.2 V1 T1 संभव. — Adhy. name: Ś1 K2 B5.6 Da Dn D1.4.5 आपवं (after which Dn D1 ins. समासं); Ko. 4 D2 वसु (Ko

वसव) शापवर्णनं; K1 आपवनं; K5 वसुसंभवानुवर्णनं; N̄1.2 V1 आपवोपाख्यानं; N̄5 आपं; B1 आपवो; T2 G4.5 वसुशापसं (G4 om. सं) कीर्तनं; G1 गंगाशंतनुसंवादः. — Adhy. no.: (figures, words or both): Ko 95; B1 D1 97; Da1 96; Dn5 98; S 44 (T1 93). — S'loka no.: N̄5 Da1 49; Dn 48; M5 54. — Aggregate s'loka no.: Dn2 3961.

94

1 Ś1 K1 S om. उवाच. — °) Ko. 2-4 T G transp. स and एवं. K1 D5 M5 एव; N̄1.2 V1 B Da Dn D1.2.4 राजा; N̄5 M5 एव. V1 श्रीमान्. — °) Ko. 8.4 राजसमष्टिः; T1 G5 सत्तमः. — °) B D2.4 सत्यवादीति. — T G M5 ins. after 1: Ś1 K N̄1 V1, after 2:

961* शंतनोः कीर्तयिष्यामि सर्वानेव गुणानहम् ।

[Cf. 1. 93. 45^d. N̄1 गुणान्वहम्.]

2 °) = (var.) 5^{ab}. — °) G2.4.5 नित्यान्यस्मिन्; G5 न्यवसंश्च. K5 महीपाले. — °) K2 D2 पर्वभ; K5 Da1 D1 S भरतर्षभ. — After 2, Ś1 K N̄1 V1 ins. 961* (cf. v. l. 1).

3 °) S अमात्यगुणं क्षत्रधर्मविशेषवित्. — °) N̄2 V1 B D (except Da D5) सर्वजन°.

4 °) B5 Da Dn5 स पृथ्वंसो; T2 G (except G5) पृथुयशाः. — °) Ko. 8 वारणवारणः; B5 Da मत्तमातंगवि°. — N ins. after 4^{ab}; T G1-5 M5-8 (G2.4.5 om. line 2), after 4:

न चास्य सदृशः कश्चित्क्षत्रियो धर्मतोऽभवत् ॥ ५
वर्तमानं हि धर्मे स्वे सर्वधर्मविदां वरम् ।
तं महीपा महीपालं राजराज्येऽभ्यषेचयन् ॥ ६
वीतशोकभयावाधाः सुखस्वप्नविबोधनाः ।
प्रति भारतगोप्तां समपद्यन्त भूमिपाः ॥ ७
शंतनुप्रभुस्त्वैगुप्तं लोके नृपतिभिस्तदा ।
नियमात्सर्ववर्णानां ब्रह्मोत्तरमवर्तत ॥ ८
ब्रह्म पर्यचरत्क्षत्रं विशः क्षत्रमनुव्रताः ।
ब्रह्मक्षत्रानुरक्ताश्च शूद्राः पर्यचरन्विशः ॥ ९
स हास्तिनपुरे रम्ये कुरूणां पुटभेदने ।
वसन्सागरपर्यन्तामन्वशाद्वै वसुंधराम् ॥ १०

स देवराजसदृशो धर्मज्ञः सत्यवाग्जुः ।
दानधर्मतपोयोगाच्छ्रिया परमया युतः ॥ ११
अरागद्वेषसंयुक्तः सोमवत्प्रियदर्शनः ।
तेजसा सूर्यसंकाशो वायुवेगसमो ज्वे ।
अन्तकप्रतिमः कोपे क्षमया पृथिवीसमः ॥ १२
वधः पशुवराहाणां तथैव मृगपक्षिणाम् ।
शंतनौ पृथिवीपाले नावर्तत वृथा नृप ॥ १३
धर्मब्रह्मोत्तरे राज्ये शंतनुर्विनयात्मवान् ।
समं शशास भूतानि कामरागविवर्जितः ॥ १४
देवर्षिपितृयज्ञार्थमारभ्यन्त तदा क्रियाः ।
न चाधर्मेण केषांचित्प्राणिनामभवद्वधः ॥ १५

962* अन्वितः परिपूर्णार्थैः सर्वैर्नृपतिलक्षणैः ।

तस्य कीर्तिमतो वृत्तमवेक्ष्य सततं नराः ।

After the above, D₄ marg. sec. m. ins., while T G_{1,2} M₆₋₈ read (for the first time) line 2 of 963*, which is followed by a repetition of 4^{ad}, in all the above MSS. except T₂. — ^a) N (except B₅ D₄ D₄) स्थिताः.

5 B₅ D₄ om. 5^{ab}. — 5^{ab} = (var.) 2^{ad}. — ^a) N₃ एतान्यपि; D₄ T G M₅ एवमासीत्. Ko. 3.4 महीपाले; D₄ T G M₅ महासत्त्वः. — ^b) D₄ T G M₅ शंतनुर. Ś₁ N₃ V₁ B (B₅ om.) D (except D₄; D₄ om.) पुरुषर्षभे; K_{3,4} M (except M₅) पंभे. — G₃ om. 5^c-6^d. — ^a) D₄ transp. क्षत्रि and धर्मतो. D₂ G (G₃ om.) भवेत्. N₂ D₄ D₁ धर्मतः पार्थिवोभं; T₁ धर्मतः सदृशोभं.

6 G₃ om. 6 (of. v. l. 5). — ^a) Ś₁ K₂ N₂ V₁ B₅ D (except D_{2,4,5}) हि धर्मेभुः; T G (G₃ om.) हि सद्धर्मे; M सदा धर्मे. — ^b) K₂ N₂ V₁ B₅ D (except D_{2,4,5}) T₁ सर्वधर्मं (T₁ शस्त्रभृतां; G_{2,4,5} शास्त्रशास्त्रविं; M सर्वं (M₅ शस्त्र) शास्त्रविं. T₂ G_{1,6} शास्त्रशास्त्रविशारदं. — D₄ om. 6^c-7^d. — ^c) N_{1,2} V₁ महीपो; M₆₋₈ पं. T G (G₃ om.) M_{3,5} महेश्वासं; M₆₋₈ महा (M₇ ही)पाला. — ^d) N_{1,2} V₁ पेचयत्. S (G₃ om.) राजराजमकुर्वत.

7 D₄ om. 7^{ab} (of. v. l. 6). S reads 7 after 16. — ^b) K₄ N₃ B₁ D₄ D₅ T₁ G_{1,6} स्वप्नि; T₂ G₅ M स्वप्न; G_{2,4} सुप्त; G₃ स्पशु. — ^c) K₁ N₃ V₁ B D पति (K₁ पति; D₅ प्राप्य); S श्रिता (G₂ श्रुता). S भा (G_{1,2} भ) रत्तभर्तारं. — ^d) G₁ पार्थिवाः (for भूमिं). — After 7, D₄ S ins.:

963* तेन कीर्तिमता शिष्टाः शक्रप्रतिमतेजसा ।

यज्ञदानतपःशीलाः समपद्यन्त पार्थिवाः ।

8 ^a) K₄ B₅ D₄ D₁ गुप्तेर; S गुप्तं. — ^b) N₃ नृपतिसत्तमे. S राष्ट्राधिपतिभिर्जगत्. — ^c) N₃ नियम्य. — ^d) K₃ नियमोत्तरं; N₂ D (except D_{4,2} D_{4,4}) धर्मोत्तरं.

9 ^a) N₁ V₁ D₄ T₁ M₆₋₈ ब्रह्मचर्यं (sic) चरत्; D₅ चर्यरतं; G₃ चर्यपरं. — ^c) T G नुलोमां (G_{3,4} मा) श्व; M नुकूलाश्च.

10 ^a) S हस्ति. — ^d) K₂ B₅ D (except D_{2,4}) S न्वशासद्वं.

11 ^b) Ko. 2.4 वानुजः. — ^c) N₃ तपोख्यातः; T G (except G_{4,5}) परो योगी.

12 ^a) N₃ V₁ B D (except D₅) सूर्यकल्पोभृद्. — ^d) M वायुना च. S बले (for ज्वे). — ^c) Ś₁ K B₅ D₅ क्रोधे (for कोपे). — ^e) Ś₁ K₁ N₃ B_{5,6} D₂ क्षमित्वे.

13 ^a) Ś₁ K₁ N_{1,2} D₄ G₃ तथा (for वृथा). S तदा (T वधः; G₃ वृथा) (for नृप).

14 ^a) K_{1,2} N₃ V₁ B D (except D₄ D₅) ब्रह्मधर्मोत्तरे; Cd as in text. — ^b) M विनयाश्रितः (M_{3,5} न्वितः). — ^c) K₄ B (except B₅) सम्यक् (for समं). — ^d) Ś₁ रागकाम; S लोभराग. — After 14, D₄ (marg. sec. m.) S ins.:

964* चकोरनेत्रस्ताम्रास्यः सिंहर्षभगतियुवा ।

गुणैरनुपमैर्युक्तः समस्तैरभिकामिकैः ।

गम्भीरः सखसंपन्नः पूर्णचन्द्रनिभाननः ।

[(L. 1) D₄ T G_{3,6} M_{3,5} ताम्राक्षः. — (L. 2) T₁ G_{3,4} रभिगां.]

असुखानामनाथानां तिर्यग्योनिषु वर्तताम् ।
 स एव राजा भूतानां सर्वेषामभवत्पिता ॥ १६
 तस्मिन्कुरूपतिश्रेष्ठे राजराजेश्वरे सति ।
 श्रिता वागभवत्सत्यं दानधर्माश्रितं मनः ॥ १७
 स समाः षोडशाष्टौ च चतस्रोऽष्टौ तथापराः ।
 रतिमप्राप्नुवन्स्त्रीषु बभूव वनगोचरः ॥ १८
 तथारूपस्तथाचारस्तथावृत्तस्तथाश्रुतः ।
 गाङ्गेयस्तस्य पुत्रोऽभून्नाम्ना देवव्रतो वसुः ॥ १९
 सर्वास्त्रेषु स निष्णातः पार्थिवेष्वितरेषु च ।
 महाबलो महासत्त्वो महावीर्यो महारथः ॥ २०
 स कदाचिन्मृगं विद्ध्वा गङ्गामनुसरन्नदीम् ।
 भागीरथीमल्पजलां शतनुर्दृष्टवान्नृपः ॥ २१

तां दृष्ट्वा चिन्तयामास शतनुः पुरुषर्षभः ।
 स्यन्दते किं न्वियं नाद्य सरिच्छ्रेष्ठा यथा पुरा ॥ २२
 ततो निमित्तमन्विच्छन्ददर्शं स महामनाः ।
 कुमारं रूपसंपन्नं बृहन्तं चारुदर्शनम् ॥ २३
 दिव्यमस्त्रं विकुर्वाणं यथा देवं पुरंदरम् ।
 कृत्स्नां गङ्गां समावृत्य शरैस्तीक्ष्णैरवस्थितम् ॥ २४
 तां शरैरावृतां दृष्ट्वा नदीं गङ्गां तदन्तिके ।
 अभवद्विस्मितो राजा कर्म दृष्ट्वातिमानुषम् ॥ २५
 जातमात्रं पुरा दृष्टं तं पुत्रं शतनुस्तदा ।
 नोपलेभे स्मृतिं धीमानभिज्ञातुं तमात्मजम् ॥ २६
 स तु तं पितरं दृष्ट्वा मोहयामास मायया ।
 संमोह्य तु ततः क्षिप्रं तत्रैवान्तरधीयत ॥ २७

15 ^a) Ś1 यज्ञानां. — ^b) K4 समारभ्य (for आरभ्य).
 S वसुवुः पश (T1 प्रभ) वो नृणां. — ^c) S हि (for च).

16 ^a) Ko. 3.4 कृपणानां; G8 अनुजानां. — ^b) K4
 N2 V1 G (except G1.6) वर्तिनां. — ^c) N (except B
 D5) transp. भूता and सर्वेषां. — After 16, S reads 7,
 followed by 963*.

17 ^a) Ko. 3.4 कुरुवरं; S नरवरं. — ^c) N1 श्रुता; S
 नृणां. Ś1 वाचाभं. D5 S सत्या. — ^d) S दानार्थमभवद्धनं.
 — After 17, G4.5 ins.:

965* यज्ञार्थं पशवः सृष्टाः संतानार्थं च मैथुनम् ।

18 ^a) N8 चतस्रोथ; D5 दश चैव. Ś1 K1 समाः
 षोडश चाष्टौ [च] चतस्रश्च तथा. — ^c) Ko प्राप्नुयात्; K1
 प्राप्नुवात्; K4 B5 Da1 D5 प्राप्नुवान्. S कांचित् (for
 स्त्रीषु). — After 18, M ins.:

966* तपसा कर्षितोग्रेण जपध्यानरतः सदा ।

19 ^a) Ś1 K1 तथाधर्मं. M5 सत्थाशीलम्. — ^b)
 Ko. 3.4 तथाशीलं. — ^c) T G आदावेव तथा वसुः (T1
 सुरः); M आदावेवाष्टमो वसुः.

20 ^a) Ś1 B5 D5 सर्वार्थेषु. K2 Da Cd सु; D2 S च
 (for स). Ko. 3.4 स सर्वस्त्रेषु नि. — ^c) K2 T G
 transp. सत्त्वो and वीर्यो. M महावीर्यो (for सत्त्वो)
 and महोत्साहो (for वीर्यो). S महायशाः (for रथः).

21 ^a) K2 S मृगान्. Ś1 विद्धं; K1 विद्धुं; M निघ्नन्.
 — ^b) G6 वनाद् (for गङ्गां). Da मन्वसं; S मनुससार
 ह. — ^c) S ददर्श ससितां वरां.

22 ^b) K2 G2 Mr भरतर्षभः (K2 भ); K3 र्षभ.

— ^c) Ś1 K1 सिध्यते. N G8 त्वियं. G1 स्यन्दते किं न
 वापोद्य. — ^d) S (except G1.8.6) यथा पुरं.

23 ^b) K2.3 D5 T G1-4.6 सुमहा; N8 सुमहातपाः
 V1 B D2.4 G5 सुमहायशाः. — ^c) B D2.4 देवगर्भं (for
 रूपं). — ^d) S (except M6-8) प्रियदर्शं.

24 N3 om. 24^{ab}. — ^a) D4 M6-8 प्रकुर्वी. — ^c) M1
 क्षणैरजिह्वगैः.

25 ^a) N8 Da Dn रावितं. — D1 (hapl.) om
 25^b-26^a. — ^b) Ś1 तथांतिके; Ko. 4 Da तदा; S संमतः
 — ^c) S विस्मितः प्रेक्षते स स्म (M प्रेक्ष्य तस्यै च)
 — G2.4.5 read 28^a, 29-30 and 28^c between 25^a
 and 25^d (that is their sequence is 25^a, 28^a, 29-30,
 28^c, 25^d, 26-28^{ab}, 31 etc.). — ^d) Ko. 3.4 N V1 B5 Da
 Dn transp. कर्म and दृष्ट्वा. S तस्य (for दृष्ट्वा).

26 D1 om. 26^a (cf. v. 1. 25). — ^a) K2.4 N V1 I
 D (D1 om.) G2 दृष्ट्वा (for दृष्टं). — ^b) S transp. तं and
 पुत्रं. — ^c) K4 तथात्मं; N2 V1 स्वमात्मं; Da D1
 तदात्मं. S न ज्ञातवान्महाभागमयं पुत्रो ममेति वै (M च)
 — After 26, M6-8 ins.:

967* न स्मृतिः शंतनोरासीदभिज्ञातुं स्वमात्मजम् ।

27 K4 Dn2 (hapl.) om. 27^b-28^a. — ^c) N1.2 V1
 संमोह्य तं; D2 क्षेवं; T G प्रमोह्य च (G2-5 स);
 M मोहयित्वा.

28 K4 Dn2 om. 28^a (cf. v. 1. 27). — ^a) N1.2 D
 (except D2.4) ततो (for तदा). — ^b) Ś1 K1 तस्य (for
 तत्र). — G2.4.5 ins. after 28^{ab}: T2 G1, after 30:

तदद्भुतं तदा दृष्ट्वा तत्र राजा स शंतनुः ।
 शङ्कमानः सुतं गङ्गामब्रवीदर्शयेति ह ॥ २८
 दर्शयामास तं गङ्गा विभ्रती रूपमुत्तमम् ।
 गृहीत्वा दक्षिणे पाणौ तं कुमारमलंकृतम् ॥ २९
 अलंकृतामाभरणैररजोम्बरधारिणीम् ।
 दृष्टपूर्वामपि सतीं नाभ्यजानात्स शंतनुः ॥ ३०
 गङ्गोवाच ।
 यं पुत्रमष्टमं राजंस्त्वं पुरा मय्यजायिथाः ।
 स तेऽयं पुरुषव्याघ्र नयस्त्वेनं गृहान्तिकम् ॥ ३१
 वेदानधिजगे साङ्गान्वसिष्ठादेव वीर्यवान् ।
 कृतास्त्रः परमेष्वासो देवराजसमो युधि ॥ ३२
 सुराणां संमतो नित्यमसुराणां च भारत ।

उशना वेद यच्छास्त्रमयं तद्वेद सर्वशः ॥ ३३
 तथैवाङ्गिरसः पुत्रः सुरासुरनमस्कृतः ।
 यद्वेद शास्त्रं तच्चापि कृत्स्नमस्मिन्प्रतिष्ठितम् ।
 तव पुत्रे महाबाहौ साङ्गोपाङ्गं महात्मनि ॥ ३४
 ऋषिः परैरनाष्टृष्यो जामदग्न्यः प्रतापवान् ।
 यदस्त्रं वेद रामश्च तदप्यस्मिन्प्रतिष्ठितम् ॥ ३५
 महेष्वासमिमं राजन्राजधर्मार्थकोविदम् ।
 मया दत्तं निजं पुत्रं वीरं वीरं गृहान्नय ॥ ३६
 वैशंपायन उवाच ।
 तथैवं समनुज्ञातः पुत्रमादाय शंतनुः ।
 भ्राजमानं यथादित्यमाययौ स्वपुरं प्रति ॥ ३७
 पौरवः स्वपुरं गत्वा पुरंदरपुरोपमम् ।

968* शङ्कमानः सुतं प्राप्य गङ्गा वचनमब्रवीत् ।

— T₁ (hapl.) om. 28^a-29^a. — For sequence of G_{2.4.5} cf. v. l. 25. — ^a) Ś₁ हि; S (T₁ om.) तां (M₅-8 च).

29 T₁ om. 29^a (cf. v. l. 28). M₅ (hapl.) om. 29^b-30^a. For sequence of G_{2.4.5} cf. v. l. 25. — ^a) Ñ₅ transp. तं and कुमारं.

30 M₅ om. 30^{ab} (cf. v. l. 29). For sequence of G_{2.4.5} cf. v. l. 25. — ^{ab}) Ñ₁ स्वलंकृताम्. M (M₅ om.) साभरणैः. Ś₁ K 'ररजो'वरसंवृतां; Ñ Da Dn D_{1.5} 'र्विरजो'(Da 'रजा')वरसंवृतां; V₁ B D_{2.4} G_{1.3} 'र्विरजो'(G₅ 'रजा')वर'; T₁ 'ररजो'वस्त्रवासिनीं; G₆ 'जो'वरवासिनीं; M (M₅ om.) 'रभिगम्य नृपोत्तमं (M₅ 'मै:). — ^a) K_{0.3.4} च तां; Ñ V₁ B D (except D₅) स तां. S 'वां सतीं गंगां. — ^a) Ś₁ K₁ D₁ 'जानत्स शं'; B (except B₆) Da D₄ 'जानत शं'. — After 30, T₂ G₁ ins. 968*.

31 K₁ S (except M_{5.5}) om. उवाच. — ^{ab}) Ñ_{2.3} V₁ B (except B₁) D T G पुरा मय्यविदधाः; M पुराजनयो मयि. Ñ₁ अयं पुत्रस्तव विभो सर्वास्त्रविदसंयुगः. — ^a) Ñ₁ G₅ सुतोयं; Ñ_{2.3} B₁ Da Dn D₁ स चायं. Ś₁ K D₅ सोयं वीरस्त्व विभो (K_{0.3.4} सुतः). — After 31^a, Ś₁ K D (except Da) ins.:

969* सर्वास्त्रविदनुत्तमः ।

गृहाणेमं महाराज मया संवर्धितं सुतम् ।

आदाय पुरुषव्याघ्र.

[(L. 1) K_{0.3} सर्वशास्त्रविदुत्तं; K₁ सर्वासु विं; K₂ सुतः सर्वास्त्रवित्तमः.]

— ^a) Ś₁ K D₅ गृहान्विभो; Ñ Da Dn D₁ गृहं विभो. S वज्रसंहननो युवा (M 'नः सुतः)=1. 62. 11^a.

32 ^a) S 'जगे पूर्व. — ^b) K₄ B D₅ वशिः. Ś₁ Ñ_{2.3} V₁ B₁ Da₂ Dn D_{2.5} एष. S 'ष्टाचरितव्रतः. — After 32^{ab}, M ins.:

970* स खिलान्सोपनिषदान्साङ्गोपाङ्गान्यथाविधि ।

— ^a) Ñ₃ देवदेवसमो.

33 ^a) K_{0.3.4} तदयं वेद सः; T G तदप्यस्मिन्प्रतिष्ठितं (=35^a).

34 G₆ (hapl.) om. 34-35. — ^a) Ś₁ तदेवां. — ^b) K₂ सुरसंघनमं; D₅ सुरासंघिनमं; M₅(sup. lin. as in text). 6-8 सर्वदेवनमं. — ^a) Ś₁ M (except M₅) सर्वमस्मिन्. — Ś₁ K₁ (hapl.) om. 34^a-35^a. — ^a) K₂ B (except B₁) D (except Dn_{1.2} D₄) महाबाहो; S (G₆ om.) महाभागे.

35 Ś₁ K₁ G₆ om. 35 (cf. v. l. 34). — After 35^{ab}, M₅ ins.:

971* सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञः स्मृतिमान्प्रतिभानवान् ।

— Da₂ om. 35^a-36^a. — ^a) Ñ₁ तदमुष्मिन्प्रं; B₅ D (except D_{2.4.5}) तदेतस्मिन्.

36 Da₂ om. 36 (cf. v. l. 35). — ^a) T G स्वजं; M_{5.5} इतः (M₅ sup. lin. इमं). — ^a) T₂ G₅-5 वरं; G_{1.2} परं (for वीरं). Ñ V₁ B_{1.6} D (except D₄; Da₂ om.) गृहं.

37 Ś₁ K_{1.3} D₅ T₁ G₁ M_{5.5} om. उवाच. T₂ G₂-8 M₅-8 om. वैशं उ. Before 37, D₄ (marg. sec. m.) S ins.:

सर्वकामसमृद्धार्थं मेने आत्मानमात्मना ।
 पौरवेषु ततः पुत्रं यौवराज्येऽभ्यषेचयत् ॥ ३८
 पौरवाञ्छन्तनोः पुत्रः पितरं च महायशः ।
 राष्ट्रं च रञ्जयामास वृत्तेन भरतर्षभ ॥ ३९
 स तथा सह पुत्रेण रममाणो महीपतिः ।
 वर्तयामास वर्षाणि चत्वार्यमितविक्रमः ॥ ४०
 स कदाचिद्वनं यातो यमुनामभितो नदीम् ।
 महीपतिरनिर्देश्यमाजिघ्रन्धमुत्तमम् ॥ ४१
 तस्य प्रभवमन्विच्छन्विचचार समन्ततः ।
 स ददर्श तदा कन्यां दाशानां देवरूपिणीम् ॥ ४२
 तामपृच्छत्स दृष्ट्वैव कन्यामसितलोचनाम् ।

972* ह्युक्त्वा सा महाभागा तत्रैवान्तरधीयत ।

— "a) S गंगया (for तथैव). — "a) K₂ स ययौ; S प्रयं.
 Ś₁ तदा (for प्रति).

38 "a) N (except Ś₁) तु; T G च (for स्व-). N_{1.2} V₁ D₁ D₁ -पुरीं (for -पुरं). T G यात्वा. — "b) N_{1.2} D (except D₁ D_{2.4}) "पुरोपमां; N₃ "गृहोपमं; V₁ "पुरोत्तमां. — "c) K₁ समृद्धं सर्वकामानां. — "d) Ś₁ K₁ मेने ह्यात्मा; Ko. 2-4 N_{2.3} V₁ B D (except D₅) मेने सोत्मा; S मेने चात्मा. N₁ मनसात्मानमेव वा. — "e) M पौरवस्तु. — After 38^e, K₃ D₁ ins.:

973* राज्यार्थमभयप्रदम् ।

गुणवन्तं महात्मानं.

— "f) G₈ M₆₋₈ "भिषे".

39 "a) Ś₁ Ko. 1.2.4 N_{1.3} V₁ B₅ पौरान्स शं; K₂ T₂ G_{2.4.5} पौरवः शं; D₁ पौराः स शं; M (except M₅) पौराश्च शं. — After 39, D₄ (marg. sec. m.) S ins.:

974* तथानृत्तसमाचारस्तथाधर्मस्तथाश्रुतः ।

पुत्रो देवव्रतो नाम शंतनोरधिको गुणैः ।

सर्वास्त्रेष्वभ्यनुज्ञातः पार्थिवेष्वातरेषु च ।

गुणैर्विशिष्टो बहुभिः पुत्रो देवव्रतोऽभवत् ।

[(L. 2) Cf. 1. 93. 44^a and 44^a. D₄ M₆₋₈ धीमान् (for नाम). — (L. 3) D₄ "वप्यधिज्ञा"; T₂ G (except G_{2.3}) "पु च निष्णातः; M_{3.5} "वप्यभिज्ञा".]

— After the above S ins. an additional colophon (Adhy. no.: T₁ 94; T₂ 44; G M_{3.5.6} 45; M_{7.8} 40).

40 Before 40, S ins. वैशं. — "a) G (except G₃) M "यंतुलवि".

42 "b) N_{1.3} S वनं (M वने) नृपः (N_{1.3} ततः; M₅

कस्य त्वमसि का चासि किं च भीरु चिकीर्षसि ॥ ४३
 साव्रवीदाशकन्यासि धर्मार्थं वाहये तरीम् ।
 पितुर्नियोगाद्भद्रं ते दाशराज्ञो महात्मनः ॥ ४४
 रूपमाधुर्यगन्धैस्तां संयुक्तां देवरूपिणीम् ।
 समीक्ष्य राजा दाशेयीं कामयामास शंतनुः ॥ ४५
 स गत्वा पितरं तस्या वरयामास तां तदा ।
 पर्यपृच्छत्तत्तस्याः पितरं चात्मकारणात् ॥ ४६
 स च तं प्रत्युवाचेदं दाशराज्ञो महीपतिम् ।
 जातमात्रैव मे देया वराय वरवर्णिनी ।
 हृदि कामस्तु मे कश्चित्तं निबोध जनेश्वर ॥ ४७
 यदीमां धर्मपत्नीं त्वं मत्तः प्रार्थयसेऽनघ ।

वने). — "c) Ś₁ K₁ transp. स and ददर्श. S (except G_{1.3}) ततः (for तदा). — "d) Here and below a few MSS. दास- for दाश-. G₅ M (except M₅) देववर्णिनी.

43 "a) S "च्छत्तो राजा. — "b) B_{5.6} D₄ कन्यामायतं; T₁ M कन्यां कमलं. — "c) Ś₁ K₂ त्वमिति. K₃ G₄ वा (for का). K₂ B (except B₅) D₄ D_{1.4} G_{2.4} वासि; K₄ G₄ कासि. — "d) S किं च ते ह चिकीर्षितं.

44 "a) Ko "कन्याहं; B₅ "कन्येति. — "b) B D_{2.4} धर्मार्थं. K₃ तरं; N₁ V₁ B (except B₁) D (except D₅) तरिं; G₃ नरान्; M प्लवं. — After 44, S reads 46^{ab}.

45 Before 45, N₂ V₁ ins. वैशं उं. — "a) S "धेस्तु (M₅ sup. lin. 5 "श्च). — "b) S तां युक्तां. — "c) N₁ प्रेषयामास.

46 S reads 46^{ab} after 44. — "a) S ज्ञात्वा च पि' (T₁ "त्वापि पि"). — N_{1.3} V₁ B D₄ D₂ om. 46^{cd}. — "c) Ś₁ K₁ तदा (for तत्तस्). — "d) K (except K₁) D (D₄ D₂ om.) सोत्तमां. — After 46, D₄ marg. sec. m. ins.:

975* इच्छामि दाशदत्तां मे सुतां भार्यामनिन्दिताम् ।

47 "a) S संभ्रमात्प. — D₅ om. 47^{cd}. — Before 47^{cd}, T₂ G_{1.2} ins. दाशराज्ञः. — "c) K₄ "मात्रापि देया हि; S याचमानाय वै दे. — Before 47^{cd}, Ko ins. दाश उं. — "f) Ś₁ T₁ M₅ नरेश्वर; V₁ B D_{2.4} M₆₋₈ जनाधिप.

48 "a) S (except G_{2.3}) यदि मां. — "b) S "यसे नृप. — "c) Ko मे विभो; K₃ मेनघ; K₄ मेप्रतः; N₃ मे मत्तः; D₄ मे मत्तं; D₅ मे नृप; M पार्थिव. T G समयं प्रति (T₁ G₂ "त्य)पद्यसे.

49 "a) S ततो दास्यामि राजेंद्र. — "b) Ś₁ कन्या-

सत्यवागसि सत्येन समयं कुरु मे ततः ॥ ४८
समयेन प्रदद्यां ते कन्यामहमिमां नृप ।
न हि मे त्वत्समः कश्चिद्रो जातु भविष्यति ॥ ४९
शंतनुरुवाच ।

श्रुत्वा तव वरं दाश व्यवस्थेयमहं न वा ।
दातव्यं चेत्प्रदास्यामि न त्वदेयं कथंचन ॥ ५०
दाश उवाच ।

अस्यां जायेत यः पुत्रः स राजा पृथिवीपतिः ।
त्वदूर्ध्वमभिषेक्तव्यो नान्यः कश्चन पार्थिव ॥ ५१
वैशंपायन उवाच ।

नाकामयत तं दातुं वरं दाशाय शंतनुः ।
शरीरजेन तीव्रेण दह्यमानोऽपि भारत ॥ ५२

स चिन्तयन्नेव तदा दाशकन्यां महीपतिः ।
प्रत्ययाद्वास्तिनपुरं शोकोपहतचेतनः ॥ ५३
ततः कदाचिच्छोचन्तं शंतनुं ध्यानमास्थितम् ।
पुत्रो देवव्रतोऽभ्येत्य पितरं वाक्यमब्रवीत् ॥ ५४
सर्वतो भवतः क्षेमं विधेयाः सर्वपार्थिवाः ।
तत्किमर्थमिहामीक्ष्णं परिशोचसि दुःखितः ।
ध्यायन्नैव च किं राजन्नाभिभाषसि किंचन ॥ ५५
एवमुक्तः स पुत्रेण शंतनुः प्रत्यभाषत ।
असंशयं ध्यानपरं यथा मात्थ तथास्म्युत ॥ ५६
अपत्यं नस्त्वमेवैकः कुले महति भारत ।
अनित्यता च मर्त्यानामतः शोचामि पुत्रक ॥ ५७
कथंचित्तव गाङ्गेय विपत्तौ नास्ति नः कुलम् ।

मिमामहं; Ko. 1 'मेनामहं; B D2.4 'मेतामहं (B5 'मेता-
मिमां); S तव कन्यामिमां.

50 Ms om. 50^{ab}. Ś1 K1 S om. उवाच. — ^a) K
(except K1) B1.8 D2.4.5 T2 G1.2.4.5 श्रुत्वा ते (K8 D2.5
तु) वचनं दां; G8 श्रुत्वा तु वाक्यं दाशस्य. — ^b) Ko.4 N
V1 B1.5 D (except Da) तव (for न वा). S (Ms om.)
व्यवसायो भविष्यति.

51 Ś1 K1 S om. उवाच (Ms om. the ref.). D8
दाशराजोवाच. — ^a) K3.4 N8 योस्यां. K8 पुत्रस्ते (for यः
पुत्रः). T1 योस्यां दासोथ स पुमान्; T2 G8-8 योस्यां जातोथ
च पुमान्; G1.2 योस्यां जातो यश्च (G2 ह्यथ) पुमान्; M8.5
योस्यां जातस्त्व सुतः. — ^b) K1 N2.3 B D (except D8)
G5 'पते; M त्वदनंतरः. — Ms om. 51^{cd}. — ^d) S (Ms
om.) भारत (for पार्थिव).

52 Ś1 K1.8 D8 S om. उवाच (G8 om. the ref.).
— ^a) K2 V1 B8 नाकामयत्तदा दां. — ^e) S शरीरजमसहं
तं. — ^d) D1 पार्थिवः (for भार). S दीप्यमानमधारयत्.

53 ^a) T G4.5 M8 संचितं. Ś1 K N8 D4.5 तु तां
(for तदा). — ^e) Ś1 K D4.5 M8-8 प्रत्यायां (K8 D8
'त्यगा'). S हस्तिन. — ^d) Ś1 मोहो; Ko शोकेन महता
तदा; N2 B D G4 कामो.

55 Before 55, T2 ins. देवव्रतः; G2 देवेंद्रः. — ^a) S
सर्वत्र. — ^b) N8 वशस्थाः. S सर्वं शत्रवः. — After 55^{ab},
S ins.:

976* स कस्माद्राजशार्दूल शोचंस्तु परिदह्यसे ।

[G2 कस्मार्खं; G3.6 अकस्मां. T1 शोचंस्त्वं. G8 M
परितप्यसे.]

— ^e) Ś1 K1.8 B1 (m as in text). 6 इव (for इह).
— ^d) B5.6 D2.4 अभि (B5 'नु) शो'. — ^e) N2 Dn D1.5
मां (for किं). S कस्मान्न भुक्षे (G1.2 'क्ष्वे; G8 भुक्ष्व)
राजंस्त्वं (M8 न शृणोषि कुतो राजन्). — ^f) S न किंचि-
दभि (T2 G4 'वि) भाषसे (M8 त्वं च किंचन भाषसे). — After
55, Dn D2.4 (both marg. sec. m.) S ins.:

977* न चाश्चेन विनिर्यासि विवर्णो हरिणः कृशः ।

व्याधिमिच्छामि ते ज्ञातुं प्रतिकुर्यां हि तत्र वै ।

[(L. 1) S च निर्यां. Posterior half = 1. 1. 91^d.]

D4 (marg. sec. m.) S cont.:

978* वैशंपायनः ।

स तं काममवाच्यं वै दाशकन्यां प्रतीदृशम् ।

विवृतं नाशकत्तस्यै पिता पुत्राय संसितुम् ।

56 ^a) Ko.4 S (except M8.5) तु (for स). — Before
56^{cd}, G4.5 ins. शंतनुः. — ^e) K8 ध्यानगतं; N V1 B1
Dn D1.5 'परो; S महाप्राज्ञ. — ^d) N8 यत्त्वमात्थ. Ko.2
D8 तथास्म्यहं; K1 B8 'था स्मृतं; B1.5 Da D1 'था शृणु.
V1 Dn यथावत्स तथा शृणु; B8 यथा मामात्थ तच्छृणु; T G
M8.6-8 यथैवात्थ (G8 यदैवाथै; M8.6-8 यत्त्वयोक्तं) तथैव
तत् (G8 च); M8 त्वयोक्तं सत्यमेव तत्.

57 Before 57, G8 ins. शंतनुः. — After 57^{ab}, V1
B D (except D8) ins.:

979* शस्त्रनित्यश्च सततं पौरुषे धुर्यवस्थितः ।

[Dn 'पै पर्यव'.]

— ^e) K8 N1.2 V1 B3.5 D (except D8) T G8.5 M
'त्यतां. B3.5 Dn D1 च लोकां; M स्मरन्तृणां. — ^d) N2
V1 B D (except D8) अनुशो; T G8 मत्वा शो; M

असंशयं त्वमेवैकः शतादपि वरः सुतः ॥ ५८
 न चाप्यहं वृथा भूयो दारान्कर्तुमिहोत्सहे ।
 संतानस्याविनाशाय कामये भद्रमस्तु ते ।
 अनपत्यतैकपुत्रत्वमित्याहुर्धर्मवादिनः ॥ ५९
 अग्निहोत्रं त्रयो वेदा यज्ञाश्च सहदक्षिणाः ।
 सर्वाण्येतान्यपत्यस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥ ६०
 एवमेव मनुष्येषु स्याच्च सर्वप्रजास्वपि ।
 यदपत्यं महाप्राज्ञ तत्र मे नास्ति संशयः ।
 एषा त्रयी पुराणानामुत्तमानां च शाश्वती ॥ ६१
 त्वं च शूरः सदामर्षी शस्त्रनित्यश्च भारत ।
 नान्यत्र शस्त्रात्तस्मात्ते निधनं विद्यतेऽनघ ॥ ६२
 सोऽस्मि संशयमापन्नस्त्वयि शान्ते कथं भवेत् ।

इति ते कारणं तात दुःस्वस्योक्तमशेषतः ॥ ६३
 ततस्तत्कारणं ज्ञात्वा कृत्स्नं चैवमशेषतः ।
 देवव्रतो महानुद्धिः प्रययावनुचिन्तयन् ॥ ६४
 अभ्यगच्छत्तदेवाशु वृद्धामात्यं पितुर्हितम् ।
 तमपृच्छत्तदाभ्येत्य पितुस्तच्छोककारणम् ॥ ६५
 तस्मै स कुरुमुख्याय यथावत्परिपृच्छते ।
 वरं शशंस कन्यां तामुद्दिश्य भरतर्षभ ॥ ६६
 ततो देवव्रतो वृद्धैः क्षत्रियैः सहितस्तदा ।
 अभिगम्य दाशराजानं कन्यां वव्रे पितुः स्वयम् ॥ ६७
 तं दाशः प्रतिजग्राह विधिवत्प्रतिपूज्य च ।
 अत्रवीचैनमासीनं राजसंसदि भारत ॥ ६८
 त्वमेव नाथः पर्याप्तः शंतनोः पुरुषर्षभ ।

सदा शो°.

58 °) T G °चित्त्वयि (Gs °त्विह). — °) T G विपन्ने.
 — °) K4 B D2.4 T G शतैरपि. Da स्मृतः (for सुतः).
 M मम पुत्रशताद्वरः.

59 °) Ś1 K1 यथा (for वृथा). — °) Ms-3 संतापस्य.
 Ko अविनाशार्थः; Ns °नाशानुः V1 B D2.4 वि(V1 हि)
 वृद्धार्थः; S °नाशं तु. — °) Hypermetrie! Ś1 K1 M अपुत्रतै
 (Ms-8 °त्वे) क°; Bs.6 अनपत्यैक°; D1 अपत्यतैक°; T G अपुत्रं
 चैक°. Ns.2 V1 अनपत्यं चैकपुत्रं. — °) Ns.2 V1 B
 (except Bs) D2.4 T G4.5 °हुर्मन्वा; M सममाहुर्मनीषिणः.
 — After 59, D2.4 (both marg. sec. m.) S ins.:

980* चक्षुरेकं च पुत्रं च अस्ति नास्ति च भारत ।

चक्षुर्नाशे तनोर्नाशः पुत्रनाशे कुलक्षयः ।

[(L. 1) D2 G3.4.6 Ms. 5 पुत्रः. D4 T1 अचक्षुरेकचक्षुश्च.
 M यथा तथा (for च भारत). — (L. 2) T1 कुलस्य च.]

60 °) N °त्रं त्रयी विद्या संतानमपि चाक्षयं. — Ns.3
 V1 Bs om. 60°-61°. Cd cites त्रयी?

61 Ns.3 V1 Bs om. 61^{abcd} (cf. v. l. 60).
 — °) N (Ns.3 V1 Bs om.) एतत् (for त्व) and तच्च
 (Da तव) सर्वं प्रजास्विति (K2 प्रजापति; Da प्रतिष्ठितं).
 — After 61^d, D4 (marg. sec. m.) S ins.:

981* अपत्येनानृणो लोके पितृणां नास्ति संशयः ।

— °) Gs क्रिया (for त्रयी). — °) N देवतानां (for उत्त°).

— After 61^e, D4 (marg. sec. m.) S ins.:

982* अपत्यं कर्म विद्या च त्रीणि ज्योतींषि भारत ।

यदिदं कारणं तात सर्वमाख्यातमज्ञसा ।

62 °) Ś1 वीरः. — °) Gs transp. शस्त्रात् and
 तस्मात्. B D (except Ds) युद्धा° (for शस्त्रा°). — °) Ns
 D (except D2.4.5) °द्यते कचित्.

63 °) S एतत् (for इति). T G मे (for ते). Ms-3
 कथितं (for कार°). — °) S दुःस्वमूल°.

64 Before 64, Ś1 Ko.2.4 Ns.2 V1 B Da Dn D1.1
 ins. वैशं उ°; K1.3 D2.5 S वैशं. — °) Ś1 तं (for तत्).
 K Ns V1 Dn D1.5 राज्ञो (for ज्ञात्वा). S ततः स पितुराज्ञाय
 — °) Ś1 K Ns V1 B1 Dn D1.5 ज्ञात्वा (Ś1 B1 राज्ञः)
 सर्वमशेषं. S मतं समनुचित्य च. — °) K1 महाप्राज्ञः. — °) Ks
 B (except Bs) D (except D2.4.5) प्रजया चान्वृ (Ks
 ह्यनु; Bs.5 D1 चानु) चितयत् (Bs °न्); Ns.2 V1 °यावन्व°
 S प्रयाणमनु°. — After 64, S (which om. 65-66) ins
 a passage of 15 lines given in App. I (No. 54).

65 S om. 65-66. — °) B D2.5 च (for एव). Ns
 °गच्छत चैवा°. — °) Ś1 transp. पितुः and हितं. — °) D
 ततः (for तदा). Ns °पृच्छत चाभ्ये°.

66 S om. 66 (cf. v. l. 65). — °) K2.3 transp.
 तस्मै and स. — °) Ś1 K2 transp. कन्यां and तां.

67 °) S क्षत्रियैः सह धर्मात्मा पुराणर्षमैचारिभिः
 — °) Hypermetrie! Ko संप्राप्य (for अभि°).
 (except Ko Ns) दाशराजं (Ks च राजानं; marg. sec. 2
 दाशराजं). S उद्योःश्रवसमागम्य (G1 °त्व). — °) S
 (except G1.5) यज्ञस्त्रिणीं (for पितुः स्व°).

68 °) V1 प्रतिगृह्य. — °) S °मागम्य (Gs °त्व
 — S ins. after 68; K1, after 69:

पुत्रः पुत्रवतां श्रेष्ठः किं नु वक्ष्यामि ते वचः ॥ ६९
 को हि संबन्धकं श्लाघ्यमीप्सितं यौनमीदृशम् ।
 अतिक्रामन्न तप्येत साक्षादपि शतक्रतुः ॥ ७०
 अपत्यं चैतदार्यस्य यो युष्माकं समो गुणैः ।
 यस्य शुक्रात्सत्यवती प्रादुर्भूता यशस्विनी ॥ ७१
 तेन मे बहुशस्तात पिता ते परिकीर्तितः ।
 अर्हः सत्यवतीं वोढुं सर्वराजसु भारत ॥ ७२
 असितो ह्यपि देवर्षिः प्रत्याख्यातः पुरा मया ।
 सत्यवत्या भृशं ह्यर्थी स आसीदपिसत्तमः ॥ ७३

कन्यापितृत्वात्किञ्चित् वक्ष्यामि भरतर्षभ ।
 बलवत्सपत्नतामत्र दोषं पश्यामि केवलम् ॥ ७४
 यस्य हि त्वं सपत्नः स्या गन्धर्वस्यासुरस्य वा ।
 न स जातु सुखं जीवेत्त्वयि क्रुद्धे परंतप ॥ ७५
 एतावानत्र दोषो हि नान्यः कश्चन पार्थिव ।
 एतज्जानीहि भद्रं ते दानादाने परंतप ॥ ७६
 एवमुक्तस्तु गाङ्गेयस्तद्युक्तं प्रत्यभाषत ।
 शृण्वतां भूमिपालानां पितुरर्थाय भारत ॥ ७७
 इदं मे मतमादत्स्व सत्यं सत्यवतां वर ।

983*

उच्चैःश्रवाः ।

राज्यशुल्का प्रदातव्या कन्येयं याचतां वर ।

अपत्यं यज्ञवेदस्याः स राजास्तु पितुः परम् ।

[M दाशः (for उच्चैः°).]

69 Before 69, $\tilde{N}1.8 B5$ ins. दाश उ°; $\tilde{N}2 V1$ दाशराज उ°. — °) S त्वमेवात्र महाबाहो. — °) $K3$ पृथिवीपतेः; $\tilde{N}1.2 V1 D$ (except $D2.4.5$) भरतर्षभ; S वंशवर्धनः. — °) $\tilde{N}1$ प्रवदतां; $\tilde{N}2 B$ (except $B5$) D (except $D5$) शस्त्रभृ°; $T1 G1-8 M3.5$ पुण्यव°; $T2 G5.6$ पुण्यभृ°; $G4 M6-8$ पुण्यकृ°. — °) N (except $Ko.3 B1.5.6 Da$) किं तु — After 69, $K4$ ins. 983*. — After 69, S ins.:

984* कुमारिकायाः शुल्केन किञ्चिद्वक्ष्यामि भारत ।

[T $G3.6$ °काणां; $G2$ कुमारणां हि. M शुल्कार्थं. M (except $M5$) °मि कौरव.]

70 °) $\tilde{S}1 K B5 D6$ सांबन्धिकं ($K3$ °नं; $B3 D6$ °धकं). $K1$ श्रेष्ठ (for श्लाघ्यं). — °) $K3 Da$ transp. ईप्सितं and ईदृशं. $T2$ वरं; $M3.5$ मान्यम्; $M6-8$ धन्यं (for यौनं). $K4$ दृशो यौनमीप्सितं; $B3$ °तथा यौवनमी°; $G3$ ईदृशं यः समीप्सितं. — °) $T2 G$ (except $G2.6$) अतिक्रान्तं.

71 °) S हीदमा ($T2$ हितमा; $G1$ हितका; $G2$ हि तवार्यस्य. — °) S यस्य सत्यवती शुक्रात् (M कन्या). — °) $\tilde{N}1.2 V1 B D$ (except $Da D5$) संभूता वरवर्णिनी.

72 °) T $G1-3.6 M3.5$ तव तेन ($T2 G6$ तपनेन) पिता तत्र ($M3.5$ पूर्व); $G4.5 M6-8$ मया तव पितुः पूर्व ($G4.5$ पिता तत्र). — °) S बहुशः (for पिता ते). — °) S अर्हतीयं सत्यवती. — °) $\tilde{N}2 D$ (except $D2.4.5$) धर्मज्ञः स नराधिपः; S पितरं तेब्रवीत् ($M3.6-8$ °ब्रवं) तदा ($G3$ °ब्रवीम्यहं).

73 °) S अर्थि ($T1$ °दि; $G2$ °र्थ; M °सि) तश्चापि राजर्षिः. — °) $K3.4$ transp. पुरा and मया. S (except $M3.5$)

तदा (for पुरा). — °) $\tilde{N}2 B1.5 D$ (except $D2.4.5$) चार्थी. S स चाप्यासीत्सत्यवत्या ($M6-8$ °त्वां). — °) $\tilde{S}1 K1$ स चासी°; $K2$ स ह्यासी°. $\tilde{N}2 V1 B Da D2.4$ स हि ब्रह्मर्षि-सत्तमः; S भृशमर्थी महायशः.

74 °) $K4 B1.8$ कन्याकृते तु; $V1 B6 D2.4$ °कृतेथ; $B6$ °कृतेन. $K2$ transp. किञ्चि° and वक्ष्या°. $\tilde{N}1$ कन्यां तु कृत्वा किञ्चित्. $\tilde{S}1 K1-4 \tilde{N}1 D6$ त्वां नरर्ष°; $\tilde{N}2 Da Dn D1$ त्वां नराधिप; $\tilde{N}3$ पुरुषर्ष°. $Ko V1$ तव वक्ष्यामि भारत. — °) Hypermetric! $Ko.2$ सापत्न्यमत्र बलवत्; $K4$ तव सापत्न°; $\tilde{N}1$ अहं सपत्न°. — After 74, S ins.:

985* भूयांसं त्वयि पश्यामि तं दोषमपराजित ।

[$M6$ चेव (for त्वयि). $G4.5$ °यि तं दोषं पश्यामीहाप°.]

75 °) $G2 M3.5$ transp. हि and त्वं. $Ko.2.4 B3.5$ S (except $T2 G6 M3$) स्याद्. — °) $K1 Da1$ °वंस्य सु°; $T2$ गंधवत्याः सु°. $Ko.1 B5 Da1 D6$ च (for वर). — °) $\tilde{S}1$ transp. न and स. $\tilde{N}2 B3 D$ (except $D5$) चिरं (for सुखं). S विदेत् (for जीवे°). — °) $\tilde{S}1$ transp. त्वयि and क्रुद्धे.

76 $\tilde{S}1$ (hapl.) om. 76. — °) $G2$ °वानस्ति. S दोषोस्ति ($G2$ °त्र). — °) $K2 \tilde{N}1$ S विद्यते (for पार्थि°). — °) K तस्मात्; S एवं (for एतत्). — °) Ko अदानं वै; $K3.4$ कन्यादाने; $B3 D6$ दारादा°; $T2 G2$ दाय्यादे च; $G3$ आजमाने; $G4.5$ राजराजे; $G6$ दानादेव. S त्वयि स्थिते (for परं°).

77 Before 77, $\tilde{S}1 K1 D6$ S (except $T2 G4.5 M5$) ins. वैशं; $Ko.2-4 \tilde{N} V1 B Da Dn D1.2.4$ वैशं उ°. — °) $T1 G1.4.5$ तदेवमुक्तो; $T2 G2.6$ तदैवमुक्तो; $G3$ तमेवमुक्तो; M °मुक्तोथ. — °) $K3.4$ तं दाशं; $G2$ तदर्थं (for तद्युक्तं). — °) S धर्मवित् (for भार°).

78 Before 78, S ins. देवव्रतः ($T1$ भीष्मः). — °) $K4$

नैव जातो न वाजात ईदृशं वक्तुमुत्सहेत् ॥ ७८
 एवमेतत्करिष्यामि यथा त्वमनुभाषसे ।
 योऽस्यां जनिष्यते पुत्रः स नो राजा भविष्यति ॥ ७९
 इत्युक्तः पुनरेवाथ तं दाशः प्रत्यभाषत ।
 चिकीर्षुर्दुष्करं कर्म राज्यार्थं भरतर्षभ ॥ ८०
 त्वमेव नाथः पर्याप्तः शंतनोरमितद्युतेः ।
 कन्यायाश्चैव धर्मात्मन्प्रमुर्दानाय चेश्वरः ॥ ८१
 इदं तु वचनं सौम्य कार्यं चैव निबोध मे ।
 कौमारिकाणां शीलेन वक्ष्याम्यहमर्षिदम ॥ ८२
 यच्चया सत्यवत्यर्थे सत्यधर्मपरायण ।
 राजमध्ये प्रतिज्ञातमनुरूपं तवैव तत् ॥ ८३

नान्यथा तन्महाबाहो संशयोऽत्र न कश्चन ।
 तवापत्यं भवेद्यत्तु तत्र नः संशयो महान् ॥ ८४
 तस्य तन्मतमाज्ञाय सत्यधर्मपरायणः ।
 प्रत्यजानात्तदा राजन्पितुः प्रियचिकीर्षया ॥ ८५
 देवव्रत उवाच ।
 दाशराज निबोधेदं वचनं मे नृपोत्तम ।
 शृण्वतां भूमिपालानां यद्वीमि पितुः कृते ॥ ८६
 राज्यं तावत्पूर्वमेव मया त्यक्तं नराधिप ।
 अपत्यहेतोरपि च करोम्येष विनिश्चयम् ॥ ८७
 अद्य प्रभृति मे दाश ब्रह्मचर्यं भविष्यति ।
 अपुत्रस्यापि मे लोका भविष्यन्त्यक्षया दिवि ॥ ८८

Ñ1.2 V1 B D (except Da1 D5) मे व्रतं; S वचनं.
 — °) S नास्ति वक्तास्य (T2 G1.3 हि; M3 °द्य; M5 °स्ति)
 मत्समः. — °) S अन्यो (for नैव). Ś1 K1 B1.6 चाजात;
 Ko जातश्च; S जनिता. — °) Ś1 वक्तुमीप्सिता. S न च
 कश्चन संप्रति.

79 °) S त्वमिह (G3 °मभि-) भा°. — °) T1 G1.6
 गर्भः (for पुत्रः). — °) S transp. नो and राजा.

80 Before 80, T1 G1-3 ins. वैश°. — °) Ś1 K1
 °रेवात्र; S °रेव स्म. — °) K2.4 प्रत्युवाच ह. — °) T2
 G4.5 चिकीर्षन्. — °) Ś1 राज्यार्थी; S °र्थ.

81 Before 81, T2 G4-6 ins. वैश°; G2 M दाशः.
 — °) = 69°. Dn D1 संप्राप्तः. S त्वयैवात्र महाबाहो (T2
 G2.5 °भाग). — °) Ko.4 °द्युतिः; K2 Ñ V1 D (except
 Da D5) °द्युते. S शंतनुर्नाम नाथवान्. — °) B (except
 B1) D2.4.5 धर्मात्मा. S ईश्वरः कारणं च त्वं. — °) S चानघ.

82 °) T G1.3 त्वं; G2.4-6 च (for तु). B5 transp.
 सौम्य and चैव. S °नं मह्यं कार्यं वै शृणु भारत. — °) D2
 S कुमारिकायाः (T G3.6 °गां). D2 दानेन; S शुल्के°.

83 °) T G °त्यर्थ. — °) Ś1 K1-3 Da °यणः; S
 सत्यशील महाबल. — Ś1 K1.3 om. (hapl.) 83°-85°. — °)
 T G1.3.6 M राज्ञां मध्ये. G2.4.5 सम्यक् संभाषितं
 राज्ञा. — °) Ko.2 Ñ3 Da D2 G M3.5 तथैव. K4 यत्;
 G2.4.5 M3 च.

84 Ś1 K1.3 om. 84 (cf. v. l. 83). — °) Ko.2 न
 चान्यथा; Ñ3 न तदन्यो; D5 तन्नान्यथा; T G त्वत्तश्चैव (G6
 °त्त एव); M तत्तथैव (for नान्यथा तत्). Ñ3 B D2.4 T2
 G2.4.5 महाभाग (Ñ3 B5 °राज). — °) B5.6 D2.4 द्यत्र

(for ऽत्र न). S °यो नात्र विद्यते. — After 84°b, S ins.:

986* नास्ति तस्यान्यथा भावस्त्वतो रिपुनिर्हणः ।

विद्यते पुरुषव्याघ्र त्वयि सत्यं महाव्रत ।

[(L. 1) T2 G3-6 °बर्हण.]

— °) S अपत्यं यद्वैत्तुभ्यं. — °) B D2.4 transp. तत्र नः
 and संशयः. D2 भवेत् (for महान्).

85 Ś1 K1.3 om. 85°b (cf. v. l. 83). Before 85,
 Ko.4 Ñ1.2 V1 B1.6 Da Dn D1.4 ins. वैश° उ°; D5 S
 (except M5-8) वैश°. — °) Ko Ñ V1 B5 Da2 Dn D1.6
 तस्यैतन्; K2.4 Da1 तस्यै तन्. — °) S सर्वशस्त्रभृतां वरः
 प्रतिज्ञां प्रत्यजानात्सः.

86 Ś1 K1 S देवव्रतः; Ñ1.3 T1 भीष्म उ° (T1 om.
 उ°); Ñ2 V1 B D (except D6) गांगेय उ°. — °) S उच्चैःश्रवः
 समाधत्स्व. — °) Ko महामते; K2.4 D5 यथार्थतः; B Da
 D2.4 नरोत्तम. S प्रतिज्ञां जनसंसदि. — After 86°b, D1
 (marg. sec. m.) S ins.:

987* ऋषयो वाथ वा देवा भूतान्यन्तर्हितानि च ।

यानि तानीह शृण्वन्तु नास्ति वक्तास्य मत्समः ।

इदं वचनमाधत्स्व सत्येन मम जल्पतः ।

(cf. 78). — °) K2.4 यद्वक्ष्यामि.

87 °) B (except B5) D2.4 °वत्परित्यक्तं. — °) The
 same MSS. पूर्वं (for त्यक्तं). Ko जनाधि°; K2 Ñ V1 B
 Da Dn D1 नराधिपाः; B1.3.6 D2.5 नरोत्तम; T G महाबलः;
 M महामते. — °) Ñ3 °हेतोरिति. — °) K2.4 करोम्येषा;
 V1 B (except B5) Dn D1.2.4 करिष्येय (D2 °ये वै);
 D5 करोम्येवं.

88 °) Ś1 अपत्यस्य हि; K1 °त्रस्य हि. — °) Ñ3 इति

वैशंपायन उवाच ।

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा संप्रहृष्टतनूरुहः ।
ददानीत्येव तं दाशो धर्मात्मा प्रत्यभाषत ॥ ८९
ततोऽन्तरिक्षेऽप्सरसो देवाः सर्षिगणास्तथा ।
अभ्यवर्षन्त कुसुमैर्भीष्मोऽयमिति चाब्रुवन् ॥ ९०
ततः स पितुरर्थाय तामुवाच यशस्विनीम् ।
अधिरोह रथं मातर्गच्छावः खगृहानिति ॥ ९१

एवमुक्त्वा तु भीष्मस्तां रथमारोप्य भामिनीम् ।
आगम्य हास्तिनपुरं शंतनोः संन्यवेदयत् ॥ ९२
तस्य तद्दुष्करं कर्म प्रशंसं सुर्नराधिपाः ।
समेताश्च पृथक्चैव भीष्मोऽयमिति चाब्रुवन् ॥ ९३
तद्दृष्ट्वा दुष्करं कर्म कृतं भीष्मेण शंतनुः ।
खच्छन्दमरणं तस्मै ददौ तुष्टः पिता स्वयम् ॥ ९४ ।

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुर्नवतितमोऽध्यायः ॥ ९४ ॥

(for दिवि). S भवितारो यथेप्सिताः. — After 88, D₄ (marg. sec. m.) S ins.:

988* न हि जन्मप्रभृत्युक्तं मया किंचिदिहानृतम् ।
यावत्प्राणा ध्रियन्ते वै मम देहं समाश्रिताः ।
तावन्न जनयिष्यामि पित्रे कन्यां प्रयच्छ मे ।
परित्यजाम्यहं राज्यं मैथुनं चापि सर्वशः ।
उर्ध्वरेता भविष्यामि दाश सत्यं ब्रवीमि ते ।

89 D₁ om. 89^{ab}. Ś₁ K₁ D₅ T G_{1,2,4,5} M om.
उवाच; G₃ om. the ref. — ^a) B (except B₅) D_{2,4}
तस्यैतं. — ^d) K (except K₁) D₃ D₅ T₂ G (except
G₄) ददामी. Ko transp. तं दाशः and धर्मात्मा. Da
गांगेयं; S कुमारं (for धर्मां).

90 ^b) K_{0,2,3} Ñ V₁ D (except D_{2,4}) S तदा (for
तथा). — After 90^{ab}, S ins.:

989* तं दृष्ट्वा दुष्करं कर्म प्रशंसं सुश्रु पार्थिवाः ।
(cf. 93^{ab}). — ^c) T G प्रत्यवर्ष. — ^d) = 93^d.

91 ^a) Da स्वपितुः. — K₃ om. 91^a-92^b. — ^c) K₄
आरोहस्व; Da अवरो; G₅ अथारो. — ^d) Ñ₃ गच्छामः;
D₂ व्रजस्व; T₁ G_{1,2} गच्छाव. Ñ₃ च गु. T₂ G नितः.

92 K₃ om. 92^{ab} (cf. v. l. 91). Before 92, Ñ_{1,2}
V₁ B_{1,3} D (except D_{2,4,5}) ins. वैशं उ. — ^a) Ś₁
K₀₋₂ स (for तु). — ^b) Ñ₂ V₁ B D_n D_{1,2,4} G₃
भाविनी. — ^c) K₁ आगत्य; T₂ आगमत्. — ^d) K₂ Ñ₃
प्रत्यवेद; B₅ G_{2,5} संन्यवेशं; T₂ G₅ तन्न्यवे.

93 ^b) Ñ₃ नरर्षभाः; T₁ नृपात्मजाः; G₃ M₃ च पार्थिवाः.
— ^c) Ś₁ K सहिताश्च. K₃ ते च; S चैनं. — ^d) = 90^d.

94 ^a) K₂ दृष्ट्वा सुदुः; Ñ₂ D (except D_{2,4,5}) S
तच्छ्रुत्वा दुः. — After 94^{ab}, D₄ (marg. sec. m.) S ins.:

990* बभूव दुःखितो राजा चिररात्राय भारत ।
स तेन कर्मणा सूनोः प्रीतस्त्वस्मै वरं ददौ ।

— ^d) Ñ_{1,2} V₁ Da D_{n1,n2} D₁ transp. तस्मै and तुष्टः.
Ñ₂ Da D_{n1,n2} D₁ महात्मने (for पिता स्व). S ना(G₃
स्व)काममरणं तात भविष्यति तवेति च (T₁ G₃ वै; G₅ ह).
— After 94, K₄ Ñ_{2,3} D_{2,4} (marg.) S ins.:

991* न ते प्रभविता मृत्युर्यावदिच्छसि जीवितुम् ।
[K₄ Ñ_{2,3} D₂ transp. प्रभ and मृत्युः, इच्छ and जीवि.]
K₄ Ñ_{2,3} D₂ cont.:

992* त्वत्तो ह्यनुज्ञां संप्राप्य मृत्युः प्रभवितानवः ।
while D₄ (marg. sec. m.) S cont.:

993* स्वेन कामेन कर्तासि नाकामस्त्वं कथंचन ।

Colophon. Major parvan: T₂ G M संभव (for
आदि). — Sub-parvan: Ñ_{1,2} V₁ T₁ संभव. — Adhy.
name: K₀ ब्रह्मचर्यनियमः; K_{2,4} D₂ भीष्मप्रतिज्ञा; Ñ_{1,2}
V₁ सत्यवतीलाभोपाख्यानं; Ñ₃ सत्यवत्याभियोगः; B_{1,3,5} Da
D_n D_{1,4,5} सत्यवतीलाभः (B_{1,3} तीलंभः; B₅ तीसंभवः;
Da D_n तीविवाहः); T₂ G_{1,3,4,5} भीष्म (G_{1,3} om.
भीष्म)ब्रह्मचर्यप्रतिज्ञा (T₂ G₁ प्रतिज्ञानं). — Adhy. no.
(figures, words or both): K₀ 96; B₁ D₄ 93; D₁
97; D_n 99; T₁ 95; T₂ 45; G M 46. — S'loka no.:
Ñ₃ D_{n1,n2} 98; D₁ 86; M₃ 76. — Aggregate s'loka
no.: D_{n2} 4059.

९५

वैशंपायन उवाच ।

ततो विवाहे निर्वृत्ते स राजा शंतनुर्वृषः ।
 तां कन्यां रूपसंपन्नां खगृहे संन्यवेशयत् ॥ १
 ततः शांतनवो धीमान्सत्यवत्यामजायत ।
 वीरश्चित्राङ्गदो नाम वीर्येण मनुजानति ॥ २
 अथापरं महेश्वासं सत्यवत्यां पुनः प्रभुः ।
 विचित्रवीर्यं राजानं जनयामास वीर्यवान् ॥ ३
 अप्राप्तवति तस्मिंश्च यौवनं भरतर्षभ ।
 स राजा शंतनुर्धीमान्कालधर्ममुपेयिवान् ॥ ४
 स्वर्गते शंतनौ भीष्मश्चित्राङ्गदमरिंदमम् ।

स्थापयामास वै राज्ये सत्यवत्या मते स्थितः ॥ ५
 स तु चित्राङ्गदः शौर्यात्सर्वांश्चिक्षेप पार्थिवान् ।
 मनुष्यं न हि मेने स कंचित्सदृशमात्मनः ॥ ६
 तं क्षिपन्तं सुरांश्चैव मनुष्यान्सुरांस्तथा ।
 गन्धर्वराजो बलवांस्तुल्यनामाभ्ययात्तदा ।
 तेनास्य सुमहद्युद्धं कुरुक्षेत्रे बभूव ह ॥ ७
 तयोर्बलवतोस्तत्र गन्धर्वकुरुमुखयोः ।
 नद्यास्तीरे हिरण्वत्याः समास्तिस्रोऽभवद्गणः ॥ ८
 तस्मिन्निमर्दे तुमुले शस्त्रवृष्टिसमाकुले ।
 मायाधिकोऽवधीद्वीरं गन्धर्वः कुरुसत्तमम् ॥ ९

95

1 Ś1 K1 Ds S om. उवाच. — After वैशं° (resp. उवाच), D4 (marg.) S ins.:

994* चेदिराजसुतां ज्ञात्वा दाशराजेन पोषिताम् ।

विवाहं कारयामास शास्त्रदृष्टेन कर्मणा ।

[(L. 1) T2 G2 वर्धितां; G1 पालि°; G8 Ms.5 भाषि°; Ms-8 भाषिते (for पोषि°).]

— °) S तदा (T2 Ms.5 °था; Ms inf. lin. °दा) (for ततो). — °) Ś1 ततः; K1 तदा; K8 D2.4 T1 Ms-8 नृप (for नृपः). — °) A few MSS. स (for सं).

2 °) K4 ततश्च शंतनोर्धी°; G8 शंतनोः (sio) तनयो धी°. — °) Ś1 K1 °वत्यां व्यजा°. — °) S पुत्रः (Ms (inf. lin.). 5 ख्यातः) (for वीरः). — °) K4 N1.2 V1 B D वीर्य-वान्पुरुषेश्वरः (K4 °वर्षभ); S बलवीर्यसमन्वितः (Ms वीर्येण मनुजाधिपः).

3 °) T G तथा (G8 ततः) परं. — °) K8 S (except Ms) पुनः सुतं; N2 V1 B D (except Da Ds) सुतं प्रभुः. — °) Ś1 °वीर्यनामानं; S (except Ms) °वीर्यं धर्मात्मा. — °) Ms वै तदा (for वीर्य°).

4 Ś1 Da1 (? hapl.) om. 4. — °) K4 N V1 B D (except Ds; Da1 om.) तु (for च). — °) K1 मनुज°; K4 N V1 B D (except Ds; Da1 om.) पुरुषर्षभे. — °) S (except Ms) वीरः (T1 श्रीमान्वीरः) (for धीमान्).

5 °) S (except Ms) स्वर्गते. T1 G2.4.5 वीरः; G8 तस्मिन् (for भीष्मः). — °) S (except G2.6 Ms) °दमः. — °) = 1. 96. 1^a, 59^a.

6 °) V1 B D2.4 वीर्यात्; S (except Ms.5) धीमान् (for शौर्यात्). — °) K2 वीर्य°; G8 दान° (for पार्थि°). — °) N8 Ds T2 G8 मानुपं; T1 मानु°; G1-8 मानुपान् (for मनु°). M (except Ms) मानुपाणां न मे°. — °) K4 Da1 T1 G2.4-6 किंचित्. T1 G सममिवा (G8.5 °हा)त्मनः (G1 °नि).

7 °) V1 आहूय तं सु°. — °) N2 °प्यानुरगांस्तथा. — After 7^{cd}, D4 (marg.) S ins.:

995* त्वं वै सदृशनामासि युद्धं देहि नृपात्मज ।

नाम वान्यत्प्रगृह्णीष्व यदि युद्धं न दास्यसि ।

त्वयाहं युद्धमिच्छामि त्वत्सकाशान्तु नामतः ।

आगतोऽस्मि वृथाभाष्यो न गच्छेन्नामतो मया ।

इत्युत्त्वा गर्जमानौ तौ हिरण्यातीरमाश्रितौ ।

[Before line 1, D4 ins. गन्धर्व उ°. — (L. 2) D4 T G च (G1 तु) (for वा). — (L. 3) D4 योद्धुमिच्छामि. — (L. 4) T1 G2.4-6 मम (for मया). — (L. 5) D4 द्विरदाविव; T G हिरण्वत्तीरम्. D4 T2 G8.6 Ms.5 तीरसंगतौ.]

— °) S (except Ms.5) transp. सुमहत् and युद्धं.

8 T G transp. S^{ab} and S^{cd}. — °) K2 दृष्टव्याः; Dn D1.5 सरस्वत्याः (D6 हि सर°) (for हिर°). — °) S (except Ms-8) °भवद्गणं.

9 °) A few MSS. तुमुले; N8 विपुले. — °) N2 D (except D2.4.5) शस्त्रवर्ष°. — °) Ś1 मायाविको; B8 °विच. K1 वधत्; N1 बलात्; G2.4.5 जयत् (for अवधीत्). B8.6 T1 वीरः; D6 राजन्. — °) B D2.4 कुरुनन्दनं; T1 °पुंगवं.

चित्राङ्गदं कुरुश्रेष्ठं विचित्रशरकार्मुकम् ।
अन्ताय कृत्वा गन्धर्वो दिवमाचक्रमे ततः ॥ १०
तस्मिन्नृपतिशार्दूले निहते भूरिवर्चसि ।
भीष्मः शांतनवो राजन्नेतकार्याण्यकारयत् ॥ ११
विचित्रवीर्यं च तदा बालमप्राप्तयौवनम् ।

कुरुराज्ये महाबाहुरभ्यषिञ्चदनन्तरम् ॥ १२
विचित्रवीर्यस्तु तदा भीष्मस्य वचने स्थितः ।
अन्वशासन्महाराज पितृपैतामहं पदम् ॥ १३
स धर्मशास्त्रकुशलो भीष्मं शांतनवं नृपः ।
पूजयामास धर्मेण स चैनं प्रत्यपालयत् ॥ १४

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चनवतितमोऽध्यायः ॥ ९५ ॥

९६

वैशंपायन उवाच ।

हते चित्राङ्गदे भीष्मो बाले भ्रातरि चानघ ।
पालयामास तद्राज्यं सत्यवत्या मते स्थितः ॥ १
संप्राप्तयौवनं पश्यन्भ्रातरं धीमतां वरम् ।
भीष्मो विचित्रवीर्यस्य विवाहायाकरोन्मतिम् ॥ २

अथ काशिपतेभीष्मः कन्यास्तिस्रोऽप्सरःसमाः ।
शुश्राव सहिता राजन्वृष्यतीर्वै स्वयं वरम् ॥ ३
ततः स रथिनां श्रेष्ठो रथेनैकेन वर्मभृत् ।
जगामानुमते मातुः पुरीं वाराणसीं प्रति ॥ ४
तत्र राज्ञः समुदितान्सर्वतः समुपागतान् ।

10 ^{ab}) Ñ₁ V₁ B_{1.5} D₅ 'शर(V₁ 'वर)कार्मुकः; D_a 'शरवर्षिणं. Ñ₂ D_n D₁ स हत्वा तु नरश्रेष्ठं चित्राङ्गदमरिंदमं. — ^{ad}) S (except M₅) चित्राङ्गदो (G₁ M₅-3 'दं) विनिर्जित्य (for अन्ताय कृत्वा ग'). S (except M₅) पुनः (for ततः). B₅ दिवमाचक्रमे हृष्टो गन्धर्वोद्भुतविक्रमः.

11 ^a) B₁ D (except D_{2.4.5}) पुरुषशा'; T G तु नृपशा'. — ^b) Ñ₂ D (except D_{2.4.5}) भूरितेजसि. — ^c) Ñ V₁ B₅ D_n राजा; S (except M₅) धीमान् (for राजन्). — ^d) Ś₁ मृतकार्याणि; G₁ 'कर्माणि.

12-13 K₂ (hapl.) om. 12^b-13^a. T₁ om. 12^{ad}. — Ñ_{1.2} V₁ B₁ D_a D_n D_{1.4.5} स; Ñ₃ B_{3.5.6} D₂ M च (for तु).

14 ^a) Ś₁ Ñ V₁ D_a D_n D_{1.5} M₅-3 'कुशलं. B D_{2.4} सर्वशास्त्रेषु कुशलं. — ^b) Ś₁ K (except K_{3.4}) T₂ G₅ 'नवं नृपं; D_a शांतनुनंदनं. — ^c) M (except M₅) 'मास सततं. — ^d) Ś₁ K D_a D₅ पर्यपाल'; Ñ₁ पर्यवार'.

Colophon. — Major parvan: T₂ G M संभव' (for आदि'). — Sub-parvan: K_{0.2} Ñ_{1.2} V₁ T₁ संभव. — Adhy. name: K_{0.2.4} D₂ G_{1.3.4} विचित्रवीर्यो (K₀ 'वीर्यराज्या)भिषेकः (G₁ 'पेचनं); Ñ_{1.2} V₁ चित्राङ्गदोपालयानं; Ñ₃ [वि]चित्रवर्चः. — Adhy. no. (figures, words or both): K₀ 97; B₁ D₄ 99; D_{a1} 98; D_{n3} 100; T₁ 96; T₂ 46; G M 47. — S'loka no.: Ñ₃ D_{a1} D_n 14; M₅ 18.

96

1 Ś₁ K₁ D_{2.5} S om. उवाच (G₅ om. the ref.). — ^a) Ñ₃ चैव (marg. sec. m. भीष्मः as in text). — ^b) Ñ₁ S चानघे; Ñ₂ D (except D_{2.4.5}) कौरव. — After 1, S ins.:

996* तथा विचित्रवीर्यं तु वर्तमानं सुखेऽनुले ।

[G₁-3 वर्तमाने. T₁ कुले; G₃ कृते (for ऽनुले).]

— ^d) = 1. 95. 5^a.

2 ^a) Ñ_{1.2} V₁ B₁ D (except D_{2.4.5}) दृष्ट्वा (for पश्यन्). — ^b) D_a भारते धी'. K₂ Ñ V₁ B (except B₃) D (except D_{2.4.5}) G₃ M₅ वरः. — ^c) Ś₁ K (except K_{1.2}) 'वीर्याय. — ^d) T G विवाहायोपचक्रमे.

3 ^a) T G ततः (for अथ). A few MSS. काशीपतेर्. — ^b) K₀ Ñ V₁ B D 'प्सरोपमाः. — ^c) Ś₁ K Ñ_{1.2} D₅ वि(K₀ प्र)वृषवानाः; Ñ₃ वृषवल्यौ वै; D_a D_n D_{1.2.4} वृषवाना वै.

4 ^a) Ś₁ K₁ च (for स). — ^b) Ñ₁ V₁ B₅ M₅ (sup. lin. as in text). ^c) धर्मवित्; Ñ₂ D_a शत्रुहा; Ñ₃ B_{3.6} D_{2.4} धर्म'; D_n D₁ शत्रुजित्; T G धर्मतः. — ^d) Ñ₂ D (except D_{2.4.5}) 'णसीं प्रभुः.

5 ^a) B D_{2.4.5} M₅ ततो (for तत्र). — After 5, D₄ (marg.) S ins.:

997* तासां कामेन संमत्ताः सहिताः काशिकोसलाः ।

वङ्गाः पुण्ड्राः कलिङ्गाश्च ते जग्मुस्तां पुरीं प्रति ।

[(L. 1) D₄ संप्राप्ताः; G₄ संयाताः (for संम'). — (L. 2)

ददर्श कन्यास्ताश्चैव भीष्मः शंतनुनन्दनः ॥ ५
 कीर्त्यमानेषु राज्ञां तु नामस्वथ सहस्रशः ।
 भीष्मः स्वयं तदा राजन्वरयामास ताः प्रभुः ॥ ६
 उवाच च महीपालान् राजञ्जलदनिःखनः ।
 रथमारोप्य ताः कन्या भीष्मः प्रहरतां वरः ॥ ७
 आहूय दानं कन्यानां गुणवद्भ्यः स्मृतं बुधैः ।
 अलंकृत्य यथाशक्ति प्रदाय च धनान्यपि ॥ ८
 प्रयच्छन्त्यपरे कन्यां मिथुनेन गवामपि ।
 विचेन कथितेनान्ये बलेनान्येऽनुमान्य च ॥ ९
 प्रमत्तामुपयान्त्यन्ये स्वयमन्ये च विन्दते ।
 अष्टमं तमथो वित्तं विवाहं कविभिः स्मृतम् ॥ १०

D₁ transp. पुण्ड्रा; and कलिङ्गाः. M₂ s आजग्मुस्तां.]

6 ^b) N₁ V₁ नाम त्वथ; N₂ नामान्यथ. N₂ D (except D₂.4.5) तदा नामसु सर्वशः; S (except M₂) नामधेयेषु भारत. — N₂ V₁ D₁ (marg.) S ins. after 6^{ab} (M₂, after 6):

998* एकाकिनं तदा भीष्मं वृद्धं शांतनुनन्दनम् ।
 सोद्वेगा इव तं दृष्ट्वा कन्याः परमशोभनाः ।
 अपाक्रामन्त ताः सर्वा वृद्ध इत्येव चिन्तया ।
 वृद्धः परमधर्मात्मा बलीपलितधारणः ।
 किंकारणमिहायातो निलज्जो भरतर्षभः । [5]
 मिथ्याप्रतिज्ञो लोकेषु किं वदिष्यति भारत ।
 ब्रह्मचारीति भीष्मो हि वृथैव प्रथितो भुवि ।
 इत्येवं प्रब्रुवन्तस्ते हसन्ति स्म नृपाधमाः ।
 वैशंपायनः ।

क्षत्रियाणां वचः श्रुत्वा भीष्मश्चक्रोध भारत ।

[N. B. This passage, though included in all Bomb. ed., is not found in Dn MSS. even! — (L. 3) T₁ अपक्रांतास्ततः सर्वा; G₁ अपाक्रमन्तदा सर्वा. — (L. 4) Before line 4, G₄ ins. नृपाः, T₁ धारकः; G₂.6 धारितः (for धारणः). — (L. 8) T₂ G₂.4.5 इति ब्रुवंतस्ते सर्वे. G₁ नराधमाः; M₂.8 नराधिपाः. — N₂ V₁ D₁ वैशं उ.]
 — ^c) N₁.2 V₁ D (except D₂.4.5) S (by transp.) तदा (T₂ G₂ ततः; G₂ ध्या) स्वयं. B₁ D (except D₂.4) कन्या; T G (except G₁.4) राजा (for राजन्). — M₂ ins. 998* after 6 and repeats 6^{ed} after it.

7 ^b) Some MSS. 'निस्वनः. — ^a) S भीष्मो भीमपराक्रमः.

8 ^a) = Manu 3. 27^c. — ^b) T₁ गुणवद्भिः; T₂ G₂.4.5

स्वयंवरं तु राजन्याः प्रशंसन्त्युपयान्ति च ।
 प्रमथ्य तु हतामाहुर्ज्यायसीं धर्मवादिनः ॥ ११
 ता इमाः पृथिवीपाला जिहीर्षामि बलादितः ।
 ते यतध्वं परं शक्त्या विजयायेतराय वा ।
 स्थितोऽहं पृथिवीपाला युद्धाय कृतनिश्चयः ॥ १२
 एवमुक्त्वा महीपालान्काशिराजं च वीर्यवान् ।
 सर्वाः कन्याः स कौरव्यो रथमारोपयत्स्वकम् ।
 आमन्त्र्य च स तान्प्रायाच्छीघ्रं कन्याः प्रगृह्य ताः ॥ १३
 ततस्ते पार्थिवाः सर्वे समुपेतुरमर्षिताः ।
 संस्पृशन्तः स्वकान्बाहून्दशन्तो दशनच्छदान् ॥ १४
 तेषामाभरणान्याशु त्वरितानां विमुञ्चताम् ।

*वद्धि; G₂ वच्च. V₁ B D₂.4 प्रशस्यते. — ^a) V₁ B D₂.4 धनं बहु; S धनान्युत.

9 ^b) K₁.2 गवामिति. — T₁ om. 9^d-10^a. — ^a) S (except G₂; T₁ om.) बलादित्ये. D₄ (by corr.) G₂.4.5 [5] वमन्य च.

10 ^a) T₁ om. 10^a (cf. v. 1. 9). B Dn D₁.2 G₁-3 उपयंत्यन्ये. — ^b) S₁ अन्यत्; K₁ अन्यः; B₂m D₂ अन्याः. K₂ नु (for च). S₁ K₁.3.4 विदिति. S स्वयं गृह्णति चापरे. — After 10^{ab}, N ins.:

999* आपर्षे विधिं पुरस्कृत्य दारान्विन्दन्ति चापरे ।
 — N₁ V₁ om. 10^{ed}. — ^c) K₀ तमतो; D₂ तामसो; S तु मिथो. K₀ D₂ विद्धि; D₄ S (except M₂-8) वृत्तं. — ^a) K₀.2 B D *भिर्वृत्तं.

11 ^a) S₁ च (for तु). — ^c) S संप्रमथ्य (for प्रमथ्य तु). G₁ महाबाहुर. — ^a) S धर्मचारिणः (G₁ र्णी).

12 ^a) M₂.5 तदिमाः. — ^b) N₁ बलाधिकः; S प्रसह्य वः (G₂ प्रहस्य च). — ^c) D₂ पुनः शक्त्या; S यथाकामं (G₂ शक्ति).

13 Before 13, T₁ G ins. वैशं. N₂ ins. 13-14 in marg. sec. m. — ^a) T G नर (T₁ G₂ नृप) श्रेष्ठान् (G₁.1 छः); M नृपान् सर्वान् (M₂ (sup. lin.). 5 भीष्मः). — ^b) B D₂.4 भारत (for वीर्यं). — ^c) V₁ B; D₂.4 महाराज (for स कौं). — ^a) N₂.3 V₁ B; D (except D₂) मारोप्य च (V₁ B D₂.4 वै). K₄ V₁ B (except B₂) D₂.4.5 M₂ (sup. lin. as in text). 6-8 स्वयं; M₂ तदा (for स्वकम्). — ^c) N₁.2 V₁ om. 13^c. S आमन्त्र्य प्रययौ क्षिप्रं भीष्मो वै (M -थ) जनमेजय.

14 ^a) S (except M₂-8) शनैर्बाहून्. — ^a) S संदृश्य

आमुञ्चतां च वर्माणि संभ्रमः सुमहानभूत् ॥ १५
 ताराणामिव संपातो बभूव जनमेजय ।
 भूषणानां च शुभ्राणां कवचानां च सर्वशः ॥ १६
 सवर्मभिर्भूषणैस्ते द्वाग्भ्राजद्भिरितस्ततः ।
 सक्रोधामर्षजिह्वाभ्रसकषायदृशस्तथा ॥ १७
 हृतोपहृत्मान् रुचिरान्सदश्वोद्यतधूर्गतान् ।
 रथानास्थाय ते वीराः सर्वप्रहरणान्विताः ।
 प्रयान्तमेकं कौरव्यमनुससुरुदायुधाः ॥ १८
 ततः समभवद्युद्धं तेषां तस्य च भारत ।

एकस्य च बहूनां च तुमुलं लोमहर्षणम् ॥ १९
 ते त्विषून्दशसाहस्रांस्तस्मै युगपदाक्षिपन् ।
 अप्राप्तांश्चैव तानाशु भीष्मः सर्वास्तदाच्छिनत् ॥ २०
 ततस्ते पार्थिवाः सर्वे सर्वतः परिवारयन् ।
 ववृषुः शरवर्षेण वर्षेणेवाद्रिमम्बुदाः ॥ २१
 स तद्भाणमयं वर्षं शरैरावार्य सर्वतः ।
 ततः सर्वान्महीपालान्प्रत्यविध्यत्रिभिस्त्रिभिः ॥ २२
 तस्याति पुरुषानन्याह्लाङ्गवं रथचारिणः ।
 रक्षणं चात्मनः संख्ये शत्रवोऽप्यभ्यपूजयन् ॥ २३

(for दृशन्तो).

15 ^a) S कवचानि महान्ति च. — ^c) K₄ आवधत्तां च.
 — ^a) S 'मः समपद्यत.

16 ^c) Ñ₂ D (except D_{2.4.5}) च सर्वेषां; T G M₅ च
 हे (G₁ है)मानां.

17 ^a) K (except K₁) D₅ तैः; Ñ_{1.3} प्राक्; Ñ₂ B Da
 Dn D_{1.2.4} च (for ते). S वर्मभिर्भूषणैर्मुख्यैः. — ^b) Only
 Ś₁ द्वाग्भ्राजद्भिः (as in text); K₀ प्रकट'; K₁ द्वाक्चर';
 K₂ प्रोचर'; K_{3.4} प्रकिर'; Ñ₁ प्रावार्य'; Ñ₂ V₁ B D
 प्रकीर्य (D₅ 'त्वर')द्भिः; Ñ₃ संचार्य'; T G_{1.2.4.5} M₅-8 प्रचल';
 G₃ प्रचर'; G₆ प्रचार्याभिः; M₅ प्रज्वल'; M₅ प्रकाश'. K₄
 Ñ₁ ततस्ततः; S समततः. — ^c) Ñ₃ 'जिह्वाभ्रवः; D₅ 'ताम्रास्याः;
 3 'जिह्वास्याः. — ^d) Ś₁ K₁ सकाशायदृ'; Ñ₁ काषायन-
 यनास्ततः; Ñ₂ V₁ B D कापायीकृतलोचनाः; S कर्पेतो
 दशनांस्तदा (G₁ 'नास्तथा).

18 ^a) K_{0.2} सूतोपगुप्तान्. D₅ तुरगान्; S सुदृढान्.
 — ^b) Ñ₁ B₅ Da Dn D₁ सदश्वैरुपकल्पितान्; Ñ₂ V₁ D₅
 धूर्वहान्; Ñ₃ 'धूर्धरान्; B_{1.3.6} D_{2.4} सततोद्यतधूर्वहान्; T₁
 'श्वोद्यतधूर्वरान्; T₂ G₅ 'श्वोद्धत'; G_{2.3} 'श्वोद्धतदुर्गतान्; G₄
 'श्वोद्धतधूर्श्च तान्; G₆ 'श्वैरभिचोदितान्; M 'श्वोद्ध (M₅
 'द्ध)तधूर्वरान्. — G₅ (? hapl.) om. 18^{ad}. — ^d) Ś₁
 'णोद्यतान्; K_{1.3.4} 'णान्वितान्; S (G₅ om.) सर्वोपकरणा'.
 — ^e) G₁ धावन्तमेकं. Ñ₁ एवं; D (except D_{2.4.5}) अथ
 (for एकं). — ^f) K₄ G₄ अनुजगमुर्. Ñ₁ समुद्यताः
 for उदा').

19 ^a) A few MSS. तुमलं. K₁ D_{1.5} S (except
 M_{3.5}) रोम'.

20 ^a) K₂ तेप्यष्टदश'. — ^b) Ś₁ K Ñ₁ V₁ Dn D_{1.5}
 तस्मिन्. Ś₁ K_{1.3.4} T G (except G_{1.3}) 'दक्षिपन्.
 — ^{ad}) K₂₋₄ D₅ om. च. B Da Dn₂ D_{2.4} (corr. to)

तथांतरा; Dn_{1.3.8} D₁ अथांतरा; D₄ (corr. from) तथापरान्
 (for तदा'). S अप्राप्तान्सोच्छिनत्सर्वास्तदुद्धतमिवाभवत्.
 — After 20, K₄ Ñ₂ V₁ B D (except D₅) ins.:

1000* आच्छिनच्छरवर्षेण महता लोमवाहिना ।

21 T₁ om. 21^{ab}. — ^b) Ś₁ K Ñ₁ Dn D_{1.4.5} परि (D₄
 सम)वार्य तं; B₃ Da D₂ S (except G₁ M₅-8; T₁ om.)
 पर्यवार'. — ^c) Ñ₁ V₁ D (except D_{2.4.5}) ववृषुः; S
 महता. B शरवर्षं च; Da 'वर्षाणि. — ^d) Ś₁ वर्षेणाद्रि-
 मिवांबुदाः; Ñ₂ V₁ B Da D_{2.4} धारावर्षमिवां; S
 वर्षेणेवांबुदा गिरिं.

22 ^a) Ñ₁ V₁ Da Dn D_{1.2} स तं; B D₄ स तु; T₁
 G_{3.4.6} M₃ तत्तु; T₂ G_{1.2.5} M₅-8 तं तु. — ^b) Ś₁ Ñ_{1.3} B
 Da D_{2.4} सर्वशः. K₀ शरैर्यार्य समततः; S स तेषामावृणो-
 च्छरैः. — Ñ₃ om. 22^{ad}. — ^c) Ś₁ सर्वास्ततो; V₁ अथ
 तान्स; B_{3.5.6} D_{2.4} अथ सर्वान्; S तांश्च स'. — ^d) K₀
 प्रतिविध्यत्; K_{1.3} Dn D₁ पर्य'. K_{2m} D₂ त्रिभिः शरैः.
 — After 22, N (except Ñ₃ V₁) ins.:

1001* एकैकस्तु ततो भीष्मं राजन्विध्याध पञ्चभिः ।

स च तान्प्रतिविध्याध द्वाभ्यां द्वाभ्यां पराक्रमी ।

तद्युद्धमासीत्तुमुलं वोरं देवासुरोपमम् ।

अस्यतां लोकवीराणां शरशक्तिसमाकुलम् ।

स धनूंषि ध्वजाग्राणि वर्माणि च शिरांसि च । [5]

चिच्छेद समरे भीष्मः शतशोऽथ सहस्रशः ।

[(L. 1) K₁ भीष्मो राजा विध्या'. — (L. 2) Dn D₁
 पराक्रमन्. — (L. 3) A few MSS. तुमलं. — (L. 4)
 K₄ Ñ_{1.2} B_{1.6} Dn D_{1.4} पश्यतां. K₂ नरवीराणां. K₀
 शरवृष्टिस्. — (L. 5) Da धनूंषि च ध्व'.]

23 ^a) Ñ₁ D_{2.4} (by corr.) S पु (M पौ) रूपं कर्म.
 — ^b) Ñ₂ B₁ Da लघुचारिणः. K₃ युध्यतः पाणिलाघवं.
 — ^c) M (except M₅) सर्वे (for संख्ये). — After 23,

तान्विनिर्जित्य तु रणे सर्वशस्त्रविशारदः ।
 कन्याभिः सहितः प्रायाद्भारतो भारतान्प्रति ॥ २४
 ततस्तं पृष्ठतो राजञ्छाल्वराजो महारथः ।
 अभ्याहनदमेयात्मा भीष्मं शांतनवं रणे ॥ २५
 वारणं जघने निघ्नन्तन्ताभ्यामपरो यथा ।
 वाशितामनुसंप्राप्तो यूथपो बलिनां वरः ॥ २६
 स्त्रीकाम तिष्ठेति भीष्ममाह स पार्थिवः ।
 शाल्वराजो महाबाहुरमर्षणाभिचोदितः ॥ २७

ततः स पुरुषन्याग्रो भीष्मः परबलार्दनः ।
 तद्वाक्याकुलितः क्रोधाद्रिधूमोऽक्षिरिव ज्वलन् ॥ २८
 क्षत्रधर्मं समास्थाय व्यपेतभयसंभ्रमः ।
 निर्वर्तयामास रथं शाल्वं प्रति महारथः ॥ २९
 निर्वर्तमानं तं दृष्ट्वा राजानः सर्व एव ते ।
 प्रेक्षकाः समपद्यन्त भीष्मशाल्वसमागमे ॥ ३०
 तौ वृषाविव नर्दन्तौ बलिनौ वाशितान्तरे ।
 अन्योन्यमभिवर्तेतां बलविक्रमशालिनौ ॥ ३१

D₄ (marg.) S ins.:

1002* अक्षतः क्षपयित्वा न्यानसंख्येयपराक्रमः ।

आनिनाय स काश्यस्य सुताः सागरगासुतः ।

[= (var.) 43 (q. v.). — (L. 1) D₄ विश्वतारिश्च; G₁ क्षपयन्नन्यान्. G₁ पराक्रमान्.]

24 ^a) K₂ S तान्विह (K₂ न्विजि) रणे सर्वान्.
 — ^b) N (except B) G₆ शस्त्रभृतां (G₆ विदां) वरः.
 — ^c) S सहितो यातो. — ^d) Ś₁ Ko. 4 B₂. 5 Da₂ D₂ G₄
 M (Ms sup. lin.) भरतान्प्रति.

25 ^a) S राजा (for राजञ्च). — ^b) Ś₁ (sup. lin.)
 यशाः; K₁ B₂. 5. 6 D₂. 4 बलः (for रथः). S सा (G₁
 शा)त्वानामीश्वरः प्रभुः. — ^c) N₂ B₁. 8 Da Dn D₁. 2 m
 अभ्यागच्छद्. — Da₁ (hapl.) om. from शांतनवं (in
 25^a) up to भीष्मम् (in 27^b). — ^d) M₃ (sup. lin. as in
 text). 5 वं शरैः.

26 Da₁ om. 26 (cf. v. l. 25). — ^a) S कुंजरं (for
 वारं). T₁ कुंजरो (for जघं). N₂ V₁ B D (except
 D₅; Da₁ om.) भिदन्. — ^c) N (except K₁. 4; Da₁
 om.) वासिताम्. Ś₁ अथ संप्राप्तो; D₄ समनुप्राप्तो; D₅
 उभयं प्रा; S समये (G₁ सहितो; G₂ समरो; G₄. 5 समरे)
 मत्तो (M₃ संगमे यत्तो).

27 Da₁ om. up to भीष्मम्. — ^a) Ko B (except
 B₆) N₁. 2 V₁ Dn D₁. 2. 5 T₂ G₁. 2. 4 स्त्रीकामसु. — ^b) T₁
 G₁. 3. 6 M₅-8 साल्वश्चा (T₁ ल्वः प्रा)ह स (M₅-8 स);
 T₂ G₂. 4. 5 स साल्वश्चाह. — ^c) K₁. 2 D₄ साल्वराजो; S
 (except M₃. 5) साल्वेनैव (T₁ G₄-6 नैव; M₅-8 नापि).
 — ^d) Ko. 3 D₅ अभिनो; K₂. 4 अपि चो; N₂ D (except
 D₂. 4. 5) प्रचो.

28 ^b) N₁. 8 T₂ G पररथार्दनः (G₆ परमकोपनः); T₁
 दला. — After 28^a, S ins.:

1003* साल्वराजं सुसंकुद्धो न्यवर्तत परंतपः ।

— ^a) Ś₁ तद्वाक्याकुलितः; K₁ क्वाकुलितः; B₁. 6 D₄

*क्योत्क (B₁ क्कु)लितः. N₂ रिवोज्वलन्. S क्रोधेन चापि
 (M संप्र-) ज्वलितो विधूम इव पावकः. — After 28,
 N ins.:

1004* विततेषु धनुष्पाणिर्विकुञ्चितललाटभृत् ।;
 while S ins.:

1005* दहन्यथा कृष्णगतिः कक्षं वातेरितः प्रभुः ।

29 ^a) N₁ तत्र धर्म. — ^b) S अभितो (T₂ G₆
 अभीतो; G₁ ह्यभि; G₆ विभी; M पृष्ठ) राजसत्तमः (M₆. 1
 म). — ^c) K₁ 2 (orig.) D₄ साल्वं. S भीष्मः प्रहरतां वरः.
 30 ^a) N₂ विनिवर्तितं च तं द; S निवृत्तं (G₁. 2 वर्त)
 ते तु तं द. — ^b) N₁. 8 सर्वपार्थिवाः. S हतशेषा हि
 पार्थिवाः. — ^c) Ś₁ K शा (K₁. 2 सा) ल्वभीष्म- (by transp.).
 Ko Dn D₁. 5 समागमं. S साल्वं.

31 ^a) S (except G₆) गोवृषाविव. Ś₁ K₁ चोन्मत्तो.
 — ^b) N (except Ś₁ K₁) वासिता. — ^c) K₁. 2. 4 B
 (except B₆) Dn D₅ T₁ G₆ M मभ्यव. — ^d) S गोष्ठेविव
 महर्षभौ. — After 31, D₄ (marg. sec. m.) S ins.:

1006* ततः क्रुद्धः शांतनवो दृष्ट्वा तं नृपमागतम् ।

साल्वेश्वरं स राजानं हयान्कुद्धोऽभ्यचोदयत् ।

संसृष्टंश्च धनुःश्रेष्ठं सज्यं कृत्वा नरर्षभः ।

समवस्थाय दुर्धर्षः सशरः सशरासनः ।

अभ्यद्रवत्साल्वपतिं युद्धाय कुरुपुंगवः । [5]

कवची बद्धनिस्त्रिशस्तलबद्धः प्रतापवान् ।

तिष्ठ तिष्ठेति राजानं साल्वं शांतनवोऽब्रवीत् ।

कन्यार्थं वै ततः साल्वं प्रावर्तत महाबलः ।

ततस्तु युद्धमभवत्तदा राजन्स्वयंवरे ।

भीष्मस्य चैव राजर्षेः साल्वस्यापि तथैव च । [10]

[(L. 2) D₄ M साल्वेश्वरा (D₄ साल्वराजा) य स्वरितो
 — (L. 3) T₂ G (except G₆) कृत्वा महाबलः. — (L. 6,
 G₁. 2 तलबधः.]

— G₁. 2 cont.:

1007* आयोध नं महाघोरमिन्द्रलेखारिणोरिव ।

ततो भीष्मं शांतनवं शरैः शतसहस्रशः ।
 शाल्वराजो नरश्रेष्ठः समवाकिरदाशुगैः ॥ ३२
 पूर्वमभ्यर्दितं दृष्ट्वा भीष्मं शाल्वेन ते नृपाः ।
 विस्मिताः समपद्यन्त साधु साध्विति चाब्रुवन् ॥ ३३
 लाघवं तस्य ते दृष्ट्वा संयुगे सर्वपार्थिवाः ।
 अपूजयन्त संहृष्टा वाग्भिः शाल्वं नराधिपाः ॥ ३४
 क्षत्रियाणां तदा वाचः श्रुत्वा परपुरंजयः ।
 क्रुद्धः शांतनवो भीष्मस्तिष्ठ तिष्ठेत्यभाषत ॥ ३५
 सारथिं चाब्रवीत्क्रुद्धो याहि यत्रैष पार्थिवः ।

यावदेनं निहन्यद्य भुजंगमिव पक्षिराट् ॥ ३६
 ततोऽस्त्रं वारुणं सम्यग्योजयामास कौरवः ।
 तेनाश्वांश्चतुरोऽमुद्राच्छाल्वराज्ञो नराधिप ॥ ३७
 अस्त्रैस्त्राणि संवार्य शाल्वराज्ञः स कौरवः ।
 भीष्मो नृपतिशार्दूल न्यवधीत्तस्य सारथिम् ।
 अस्त्रेण चाप्यथैकेन न्यवधीतुरगोत्तमान् ॥ ३८
 कन्याहेतोर्नरश्रेष्ठ भीष्मः शांतनवस्तदा ।
 जित्वा विसर्जयामास जीवन्तं नृपसत्तमम् ।
 ततः शाल्वः स्वनगरं प्रययौ भरतर्षभ ॥ ३९

भीरूणां भीतिजनकं शूराणां हर्षवर्धनम् ।
 सुराणां विस्मयकरं दुष्टानां प्रीतिवर्धनम् ।
 अदृष्टमश्रुतं कैश्चित्सर्वलोकभयंकरम् ।

32 ^b) D₄ S शरैश्चावारयत्प्रभुः. — ^c) K₁ D₄ S
 साल्वराजो. A few MSS. नरश्रेष्ठं and श्रेष्ठ. — ^d) N₁
 'दाशु वै. D₄ S बहुशोभत भारत. — After 32, D₄
 (marg. sec. m.) S ins.:

1008* विव्याध च तदा भीष्मं वामपार्श्वे स्नान्तरे ।
 त्वरमाणस्त्वरकाले क्षत्रियर्षभसत्तमः ।

[(L. 2) G_{3.6} तदा काले. G₃ क्षत्रियं भरतर्षभ.]

33 ^a) S दृष्ट्वा तु भीष्मं व्रणितं (D₄ marg. sec. m. ins.
 this before 33^a!). — ^b) S राज्ञा (for भीष्मं). S₁ K₁
 D₄ S साल्वेन. — N₂ om. 33^a-34.

34 N₂ om. 34 (cf. v. l. 33). — ^b) N₁ D (except
 D_{2.4.5}) समरे; S पृथिव्यां (for संयु). — ^c) S₁ K_{1.2}
 साल्वं. K₂ B₁ D (except D_{2.4.5}) नराधिपं. S साल्वं
 स (T₁ साधु तं) पूजयामासुर्वाग्भिर्नृपत्तिसत्तमाः.

35 ^a) N₂ D (except D_{2.4.5}) ततो; S तु ताः (G₁
 तं; G₂ तत्) (for तदा). K₂ राजन् (for वाचः). S (by
 transp.) श्रुत्वा वाचः (G₁ चा). — ^c) S नवः साल्वं.
 — ^d) K₂ ति चाब्रुवन्; K₄ S ति चाब्रवीत्; N₁ लघावत्.

36 ^a) S भीष्मो (for क्रुद्धो). — ^b) D_{n2} T₂ G
 (except G_{1.6}) यत्रैव. — After 36, D₄ (marg. sec.
 m.) ins.:

1009* तद्वचः सारथिः श्रुत्वा यत्र शाल्वस्ततो ययौ ।
 while G_{1.2} ins.:

1010* न भेतव्यं त्वया सूत तस्मात्साल्वनृपात्मजात् ।
 पश्यतस्ते वधिष्यामि साल्वेशं पश्य मे बलम् ।
 पतेत्त्वयि शरः कश्चिन्नाहं साल्वस्य शंतनुः ।

37 Before 37, N₂ V₁ ins. वैशं उ. — ^a) S तद् (T₁

(sup. lin.). 2 G_{1.4.5} M₃ 'दा)सं. — ^b) K_{0.8} S पार्थिवः
 (for कौर). — V₁ is missing from 37^{ad} up to 1. 127.
 21^a; the MS. is wholly ignored up to the end of
 the lacuna. — ^c) K₁ मुद्रात्; K₂ विद्धाः; N₁ D₂ G_{1.5}
 M₅ मुद्रन्; N₃ B₆ हत्वा; T₁ विष्वा. — ^d) K_{0.8} N₃ D_{n1}
 नराधिपः. S₁ K₁ शा (K₁ सा)ल्वराजो नराधिपः (K₁
 नरर्षभः); N_{1.2} B D_n D_{1.2.4.5} शाल्वराजस्य भूपते (B₈ D₄
 ते; D₂ ति); S साल्वराजस्य पार्थिवः (G_{2.4.5} पार्थिवः
 M₈ भारत).

38 ^b) K₀ N_{1.2} B D_n D_{1.2.4} शाल्वराजस्य. S भीष्म-
 स्य परंतपः. — ^c) S ततो. S₁ K_{0.2} B₈ D_n D₂ शार्दूलः.
 — ^d) S न्यहनत्तस्य. — After 38^{ad}, G₁ ins.:

1011* अर्धचन्द्रेण बाणेन धनुश्चिच्छेद जहुजः ।

— M₃ om. 38^a-39; T₂ reads 38^a-39^b in marg.
 — ^c) S₁ चानलेनैव; K₂ N_{1.3} D₅ चास्य शैलेन (K₁
 चाप्यथान्येन); N₂ B_{1m} D_n D₁ चास्या (B_{1m} प्य)यैद्रेण;
 S (M₈ om.) चास्य साल्वस्य. — ^f) S (M₃ om.) न्यहनत्.
 — D₄ (marg.) S (T₂ marg.) ins. after 38 (M₈ after
 38^{ad}):

1012* साल्वस्तु विरथो राजन्हताश्चो हतसारथिः ।

निक्षिप्य च धनुः श्रीमान्भीमो तिष्ठद्वाङ्मुखः ।

39 M₃ om. 39^{ab} (cf. v. l. 38). — ^a) D_n D_{2.4.5}
 T G नरश्रेष्ठो; M (M₃ om.) विजिलेन. D₂ reads 39^{adef}
 in marg. — ^c) D_n नृपसत्तमः. T G M₈-8 विसर्जया-
 मास नृपं जीवंतं तं नरा (M₈-8 जना)धिपः; M_{3.5} तर्जयामास
 नृपतिं स जीवंतं नराधिपं (M₃ प). — T₁ G_{1.2} M read
 41 after 39^{ad}; G₈-8, after 39^a. — ^e) S साल्वोपि राजा
 स्वं राष्ट्रं संप्राप्तो नचिरादिव. — After 39, N (D₂ marg.
 sec. m.) ins.:

1013* स्वराज्यमन्वशाच्चैव धर्मेण नृपतिस्तदा ।

राजानो ये च तत्रासन्स्वयंवरदिदृक्षवः ।
 स्वान्येव तेऽपि राष्ट्राणि जग्मुः परपुरंजय ॥ ४०
 एवं विजित्य ताः कन्या भीष्मः प्रहरतां वरः ।
 प्रययौ हस्तिनपुरं यत्र राजा स कौरवः ॥ ४१
 सोऽचिरेणैव कालेन अत्यक्रामन्नराधिप ।
 वनानि सरितश्चैव शैलांश्च विविधद्रुमान् ॥ ४२
 अक्षतः क्षपयित्वा रीन्संख्येऽसंख्येयविक्रमः ।
 आनयामास काश्यप्य सुताः सागरगास्तुतः ॥ ४३
 स्नुषा इव स धर्मात्मा भगिन्य इव चानुजाः ।

यथा दुहितरश्चैव प्रतिगृह्य ययौ कुरुन् ॥ ४४
 ताः सर्वा गुणसंपन्ना आता आत्रे यवीयसे ।
 भीष्मो विचित्रवीर्याय प्रददौ विक्रमाहताः ॥ ४५
 सतां धर्मेण धर्मज्ञः कृत्वा कर्मातिमानुपम् ।
 आतुर्विचित्रवीर्यस्य विवाहायोपचक्रमे ।
 सत्यवत्या सह मिथः कृत्वा निश्चयमात्मवान् ॥ ४६
 विवाहं कारयिष्यन्तं भीष्मं काशिपतेः सुता ।
 ज्येष्ठा तासामिदं वाक्यमब्रवीद्ध सती तदा ॥ ४७
 मया सौभषतिः पूर्वं मनसा भिवृतः पतिः ।

40 " S तत्र ये चासन् (by transp.). — D₁ reads 40°-41° after 42^{ab}. — " S तेषि स्वान्येव (by transp.). — " K₃ Ñ_{1.2} B₁ D_n 'पुरंजयाः. S हतशेषाः प्रचक्रमुः. — After 40, S ins.:

1014* ते वनानि च रम्याणि शैलांश्च सरितस्तथा ।

अतिक्रम्य च राजानः स्वं स्वं राज्यं प्रचक्रमुः ।

भीष्मः स्वयंवरं कन्या विजित्य कुरुसत्तमः ।

[With line 1 of 42^{ad}. — (L. 2) = Line 2 of 1016*.]

41 For the position of 41 in S cf. v. l. 39. — " S ततो (for एवं). G₃ निजित्य. — " S तिस्रो रूपगुणान्विताः (M₆₋₈ ययौ शांतनवस्तदा). — After 41^{ab}, G₁ ins.:

1015* निहत्याजौ नृपाणांश्चिक्छिद्विद्राव्य सैनिकान् ।

यशः कीर्तिं बलं धैर्यं नृपाणामपहृत्य च ।

— " B D_{2.4} प्रयातो. A few MSS. हस्तिन°. M₆₋₈ कुरुक्षेत्रं पुण्यतमं (cf. 1016*). — After 41°, S (except T₂ M₆₋₈; G₄ om, line 2) ins.:

1016* भीष्मः शांतनवस्तदा ।

अतिक्रम्य च राजानः स्वं स्वं राज्यं प्रचक्रमुः ।

कुरुक्षेत्रं पुण्यतमं.

[(L. 2) = Line 2 of 1014*.]

— " M₆₋₈ राजस्य (sio) कौरवः. — After 41, N ins.:

1017* विचित्रवीर्यो धर्मात्मा प्रशस्तिं वसुधामिमाम् ।

यथा पितास्य कौरव्यः शांतनुरुत्पसत्तमः ।

42 S reads 42°-43° before 42^{ab}. — " B D_{2.4} M_{3.5} अचिरेणैव. — " S₁ K₁ D₅ त्वभ्याक्रा°; Ñ₃ त्वत्क्रा°; B D₄ सोल्यक्रा°; D₁ त्यक्तकामः; D₂ सोम्यक्रा°; T G अतिक्रम्य. S₁ K_{1.3} Ñ₃ B₃ D₁ D₅ T G 'धिपः; K_{0.2.4} Ñ₂ 'धिपान्. M समतिक्रम्य बुद्धिमान्. — After 42^{ab}, D₁ reads 40°-41°. — " S चापि (M₅ शैलान्) (for

चैव). — " M₅ सरांसि (for शैलां). S₁ K_{3.4} B_{3.5} D₄ T G (except G₁) M₅ विविधद्रु°. D₅ शैलाज्ञानाविधद्रु°.

43 = (var.) 1002* (q. v.). For sequence of S cf. v. l. 42. D_{n1} om. 43. — " T₂ G_{2.4.5} कंपयित्वा. Ñ_{1.3} D₂ (m as in text) 'त्वा तान्; M_{3.5} 'त्वान्यान्; M₆₋₈ 'त्वारि. — " K_{0.2} S तानसंख्येयवि° (M₆₋₈ असंख्येयपराक्रमः).

44 " Ñ सुता इव. S ता स्नुषा इव ध°. — " Ñ_{1.3} D (except D_{4.5}) भगिनीरिव. S भगिनीरनुजा इव. — Ñ_{1.3} om. 44^{ad}. — " Ñ₂ स्नुषा इव च गंगेयः; S (except T₁) यथावद् (T₂ वा; M₆₋₈ च) दुहितृश्चैव (M_{3.5} पिता यथैव दुहितुः). — " K₄ Ñ₂ B₁ D (except D_{2.4.5}) परिगृह्य. K₀ 'गृह्याययौ. B_{3.6} D₄ नृप; B₅ D₁ नृपः (for कुरुन्). T₁ G_{1.3.6} M प्रगृह्य प्रययौ कु°; T₁ G_{2.4.5} 'गृह्य कुरुन्ययौ. — After 44, S reads 46^{ab} for the first time (v. l. स तु for सतां). — After 44, N ins.:

1018* आनित्ये स महाबाहुभ्रातुः प्रियचिकीर्षया ।

[Ñ₂ B D_{2.4} रथमारोप्य (for स महा°).]

45 " S₁ सर्वास्ताः (by transp.). K_{2.4} Ñ B D (except D_a) T₂ G (except G_{2.6}) M₅ सर्वगुण°. — " S₁ K₁ 'माजिताः. S विक्रम्य मुदितो ददौ.

46 S repeats here 46^{ab} (cf. v. l. 44). — " K₁ स तं; Ñ B₁ स तद्; D_n D₁ एवं; D_{2.4} (by corr.) S स तु; D₅ ततो (for सतां). — " S विविदष्टेन कर्मणा. — " S (except M₃) विवाहमुप°. — " K₃ सह रहः. S 'वत्याः समीपेय (M_{3.5} तु; M₆₋₈ च).

47 " S 'वीजनसंसदि.

48 " S₁ K₀ [S] सौ नृपतिः; K₁ नृपतिः (sio); S सात्वपतिः. — " S₁ Ñ₁ वि; K₁ वै; Ñ₃ B_{1.3} D (except

तेन चास्मि वृता पूर्वमेष कामश्च मे पितुः ॥ ४८
मया वरयितव्योऽभूच्छाल्वस्तस्मिन्स्वयंवरे ।
एतद्विज्ञाय धर्मज्ञ ततस्त्वं धर्ममाचर ॥ ४९
एवमुक्तस्तथा भीष्मः कन्यया विप्रसंसदि ।
चिन्तामभ्यगमद्वीरो युक्तां तस्यैव कर्मणः ॥ ५०
स विनिश्चित्य धर्मज्ञो ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ।
अनुजज्ञे तदा ज्येष्ठामम्बां काशिपतेः सुताम् ॥ ५१
अम्बिकाम्बालिके भार्ये प्रादाद्भात्रे यवीयसे ।
भीष्मो विचित्रवीर्याय विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ ५२
तयोः पाणिं गृहीत्वा स रूपयौवनदर्पितः ।

विचित्रवीर्यो धर्मात्मा कामात्मा समपद्यत ॥ ५३
ते चापि बृहती श्यामे नीलकुञ्चितमूर्धजे ।
रक्ततुङ्गनखोपेते पीनश्रोणिपयोधरे ॥ ५४
आत्मनः प्रतिरूपोऽसौ लब्धः पतिरिति स्थिते ।
विचित्रवीर्यं कल्याणं पूजयामासतुस्तु ते ॥ ५५
स चाश्विरूपसदृशो देवसत्त्वपराक्रमः ।
सर्वासामेव नारीणां चित्तप्रमथनोऽभवत् ॥ ५६
ताभ्यां सह समाः सप्त विहरन्पृथिवीपतिः ।
विचित्रवीर्यस्तरुणो यक्षमाणं समपद्यत ॥ ५७
सुहृदां यतमानानामातैः सह चिकित्सकैः ।

D_{2.4}) T₁ G₆ हि; G₂ -पि; M₅ तु (for -भि-). — °) S राजन् (for पूर्वम्). — °) S तथा (for एष). Ko 'मः पितुर्मम.

49 °) K₃ 'तव्योसौ. — °) K₁ S सात्व°. D₅ तत्र; G₃ -राजः (for तस्मिन्). — °) B Dn D_{1.4} S धर्मतस्त्वं (Dn D_{1.4} M₃ 'तत्त्वं) समाचर (T₁ तन्मां तत्त्वं त्यक्तुमर्हसि; G₁ धर्मातं त्वं समा°).

50 Before 50, S (except M₅) ins. वैश°. — °) N₃ B₅ D₅ T₂ M₆-8 तदा; T₁ G M_{3.5} तथा (for तथा). — °) B₁ M (except M₅) 'गमद्वीरो. — °) T₁ तां स्त्रैरकर्मणः. — After 50, D₄ (marg.) S (M₆-8 om. lines 2-3; M_{3.5} ins. them after 51^{ab}) ins.:

1019* अन्यासक्ता स्त्रियं कन्या ज्येष्ठा क्षात्रे मया जिता ।

वाचा दत्ता मनोदत्ता कृतमङ्गलवाचना ।

निर्दिष्टा तु परस्यैव सा त्याज्या परचिन्तनी ।

इत्युक्त्वा चानुमान्यैव आतरं स्ववशानुगम् ।

[(L. 1) T₂ G_{4.5} (all m as in text) M₅-8 अन्यस°. T₁ G₃ M क्षत्रे (M₇ क्षेत्रे); G₁ त्वंवा; G_{2.4.5} अंवा (for क्षात्रे). — (L. 2) M_{5.5} या तु (for कृत-). D₄ G₃ m 'मंगलकौतुका; T₂ 'कौतुकमंगला. — (L. 3) G_{3.4} (m as in text) वरस्यैव. D₄ G_{1.3.4} m. s. m. 6 M_{2.5} सा वज्या. — (L. 4) T₂ चानुमन्यैव. M₆ 'वरानुगं.]

51 °) N_{1.2} D (except D_{2.4.5}) विनिश्चित्य स (by transp.). K N₁ D₂ धर्मज्ञैर्; S तैः सार्धं. — °) N₁ D₃ S (except M₅) धर्मकोविदैः (for वेद°). — After 51^{ab}, M_{5.5} ins. lines 2-3 of 1019* (cf. v. l. 50). — °) K₂ S (except G₃) ततो (for 'दा).

52 °) S₁ आत्रे प्रादाद् (by transp.); G (except G_{3.6}) आता आत्रे.

53 °) N₁ B D (except D₁ D₅) तयोः पाणी; M (by transp.) पाणिं तयोः. N₂ Dn M₅ तु; T₂ G_{1.2.4.5} [S] सौ (for स). — °) K₄ D₄ 'गर्वितः. — After 53°, D₄ (suppl. fol. sec. m.) S ins. a passage of 129 lines given in App. I (No. 55) and repeats 53^{ab} thereafter. — N₃ om. 53^{ad}.

54 °) K_{3.4} ते चैव. D₂ युवती (for बृह°). S₁ Ko-2 D₅ ते बृहल्यौ (S₁ 'हंती) तथा (K₂ तदा) श्यामे; S ते चापि वनि (M₆-8 वंदि) ते श्लाघ्ये. — °) S (except M₅) 'नखे (T₁ G₂ 'नख-) श्यामे.

55 °) S₁ K₁ आत्मनः प्रतिमोसौ नौ (K₁ वां); D₅ 'रूपा वै; S आत्मरूपानुरूपो नौ (T G_{1.4} M_{3.5} -सौ) (G₃ आत्मानुरूपरूपोसौ). — °) T₂ G_{1.4.6} M₃ स ते; G_{2.5} स्मृ° (for स्थि°). — °) K₁ कल्याण्यै; N_{2.3} B D (except D₅) 'पयौ; T₁ तुल्यासां. — °) K₂ ततः; K₄ N₂ B₁ D शुभे (D₂ तदा; marg. oorr. to इति; D₂ as in text); T₁ च ते (for तु ते). M ते ततोभिरतेप्यु (M_{5.5} 'ते ह्यु) मे. — After 55, T G (except G₅) ins.:

1020* अन्योन्यं प्रीतिसक्ते च एकभावाविव स्थिते ।

[T₁ 'भावाविति; T₂ 'भावे इव; G₁ 'भावादव; G₂ 'भावादिव.]

56 °) Ko पतिश्च रूप°; N₁ तथाश्चरूप°; N₃ 'श्विसदृशो रूपे; M गंधर्वरूपोतियुवा. — °) S₁ K B₅ Dn D_{1.5} देवतुल्य°; G₂ देवः सत्य°; M₃ 'सर्प°. — °) B₁ D (except D_{2.5}) M₆-8 'यनो रहः.

57 °) K₂ S समास (T₁ M 'यु) क्तो; B_{3.5.6} D_{2.4} महाराजो. — °) M विहृत्य (for 'हरन्). T G नान्य-चेतसा (for पृथि°). — °) M स्त्रीसक्तस्तरुणो राजा. — °) N_{1.3} B Dn D_{1.2.4} M यक्षमणा. N_{1.2} D₃ प्रत्य°;

जगामास्तमिवादित्यः कौरव्यो यमसादनम् ॥ ५८
प्रेतकार्याणि सर्वाणि तस्य सम्यगकारयत् ।

राज्ञो विचित्रवीर्यस्य सत्यवत्या मते स्थितः ।
ऋत्विग्भिः सहितो भीष्मः सर्वैश्च कुरुपुंगवैः ॥ ५९

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि षण्णवतितमोऽध्यायः ॥ ९६ ॥

९७

वैशंपायन उवाच ।

ततः सत्यवती दीना कृष्णा पुत्रगृद्धिनी ।
पुत्रस्य कृत्वा कार्याणि सुषाम्यां सह भारत ॥ १
धर्मं च पितृवंशं च मातृवंशं च मानिनी ।
प्रसमीक्ष्य महाभागा गाङ्गेयं वाक्यमब्रवीत् ॥ २

शंतनोर्धर्मनित्यस्य कौरव्यस्य यशस्विनः ।
त्वयि पिण्डश्च कीर्तिश्च संतानं च प्रतिष्ठितम् ॥ ३
यथा कर्म शुभं कृत्वा स्वर्गोपगमनं ध्रुवम् ।
यथा चायुर्ध्रुवं सत्ये त्वयि धर्मस्तथा ध्रुवः ॥ ४
वेत्थ धर्माश्च धर्मज्ञ समासेनेतरेण च ।

B Dn. D2. 4 *गृह्यत.

58 After 58, N (except N3) ins.:

1021* धर्मात्मा स तु गाङ्गेयश्चिन्ताशोकपरायणः ।

59 ^{ab}) S तस्य प्रेतस्य कार्याणि भीष्मः सर्वाण्यकारयत्.
— ^b) = 1. 95. 5^a; 96. 1^a. — ^c) M6-8 भीष्मो वि.
— ^e) Ko विद्वद्भिः. M6-8 'तो धीमान्. T1 ऋत्वि-
कपुरोहितैर्भीष्मः. — ^f) K4 मुनि'; N3 S 'जांगलैः.

Colophon om. in S. — *Sub-parvan*: Ko. 2 N1. 2 V1
B5 संभव. — *Adhy. name*: Ko. 2. 4 विचित्रवीर्यविपत्तिः
(Ko 'विनाशः); N1 आपवं (followed by समाप्तं); N2 V1
Da Dn D1 विचित्रवीर्योपरमः. — *Adhy. no.* (figures
words or both): Ko 98; B1 100; Da1 99; Dns 101.
— *S'loka no.*: N3 68; Dn 66. — *Aggregate s'loka*
no.: Dn2 4143.

97

1 S1 K1 D5 om. उवाच; S om. the ref. — ^b) B5 T
G1. 2. 4. 5 'गर्धिनी. — ^{cd}) S1 K1 श्राद्ध- (for कृत्वा). S
कृत्वा प्रेतस्य कृत्यानि (T1 M कार्याणि) सुषाम्यां सहिता तदा
(M5 सह संगता). — N ins. after 1:

1022* समाश्रित्य सुषे ते च भीष्मं धर्मभृतां वरम् ।

[Ko N1. 8 Da Dn D1. 5 शशभृतां. N2 B D2. 4
भर्तृशोकनिपीडिते (for the posterior half.)]
S on the other hand ins. after 1:

1023* माता सत्यवती भीष्ममुवाच वदतां वरम् ।
(cf. v. 1. 2).

2 ^a) N2 B D4 पतिवंशं च; D2 पतितं वंशं. — ^b) K

(except K1) N1. 8 Da1 D5 भामिनी; N2 B Da2 Da
D1. 2. 4 भाविनी; T G1-5 M शोभनं. G6 शोभनं परमास्पदं.
— ^{cd}) K2 महाभागं; N2 B1 Da 'त्मानं; D5 'भाग. Da
इदं (for वाक्यं). S सत्यवत्यभिसंप्रे (T1 G1. 2 'प्र)क्ष्य भीष्मं
वचनमब्रवीत् (cf. 1023*). — After 2, S ins.:

1024* दुःखार्दिता तु शोकेन मज्जन्तीव च सागरे ।

3 Before 3, M ins. सत्यवती. — ^a) G5 धर्मयुक्तस्य.
— ^b) B (except B5) Da2 D2. 4 G5 कौरवस्य. T G
(except G6) महात्मनः. — ^{cd}) S (except M5) कीर्तिश्च
पिण्ड (G1. 2 'डि; G8 पुण्य)श्च (by transp.). N1 धर्मश्च
(for कीर्ति). B (except B5) Da S (except M5. 6-8)
संतानश्च प्रतिष्ठितः. S1 त्वयि पिण्डश्च संतानकीर्तिश्चैव प्रतिष्ठितः.
— After 3, S ins.:

1025* आता विचित्रवीर्यस्ते भूतानामन्तमेयिवान् ।

4 ^b) B5 Da1 M स्वर्गाय; T G स्वर्गे च (for स्वर्गोप-).
B5 (m as in text) स्वर्गोपकरणं. — M6-8 om. 4^{ad}.
— ^c) A few MSS. वा (for च).

5 ^a) D2 वेद (for वेत्थ). S1 K Dn2 D5 वेत्सि धर्मं
हि धं; Da1 सर्वं त्वं वेत्सि धं; S वेत्थ (G1. 2 'त्ति) धर्मस्य
तत्त्वं च (G5 धर्मं च सत्यं च; M3 तत्त्वं च धर्मस्य).
— ^b) N1. 8 वा (for च). S सामान्यस्येतर (G8 'स्येब
त)स्य च. — ^c) Ko. 2 D5 T1 G1. 3. 6 M5. 5 च; T2 G2. 4. 5
M6-8 तु (for त्वं). M स्मृतीर्. N3 D2. 5 वेद. — ^d) K4
N3 D5 वेद. T1 धर्माश्च; T2 G6 शास्त्राणि; G1 दोषश्च (for
वेदां). K5 N1. 8 B D (except D5) वेदांगानि च स.

6 ^a) S व्यवसायं (G3 'हारं). K1 T G1-3. 6 M च
धर्मेषु; B2. 6 G4. 5 च सर्वेषु. — ^b) S1 कुलाचारांश्च. — D5
om. 6^{ad}.

विविधास्त्वं श्रुतीर्वेत्थ वेत्थ वेदांश्च सर्वशः ॥ ५
 व्यवस्थानं च ते धर्मे कुलाचारं च लक्ष्ये ।
 प्रतिपत्तिं च कृच्छ्रेषु शुक्राङ्गिरसयोरिव ॥ ६
 तस्मात्सुभृशमाश्वस्य त्वयि धर्मभृतां वर ।
 कार्ये त्वां विनियोक्ष्यामि तच्छ्रुत्वा कर्तुमर्हसि ॥ ७
 मम पुत्रस्तव भ्राता वीर्यवान्सुप्रियश्च ते ।
 बाल एव गतः स्वर्गमपुत्रः पुरुषर्षभ ॥ ८
 इमे महिव्यौ भ्रातुस्ते काशिराजसुते शुभे ।
 रूपयौवनसंपन्ने पुत्रकामे च भारत ॥ ९
 तयोरुत्पादयापत्यं संतानाय कुलस्य नः ।
 मन्त्रियोगान्महाभाग धर्मं कर्तुमिहार्हसि ॥ १०
 राज्ये चैवाभिषिच्यस्व भारताननुशाधि च ।

दारांश्च कुरु धर्मेण मा निमज्जीः पितामहान् ॥ ११
 तथोच्यमानो मात्रा च सुहृद्भिश्च परंतपः ।
 प्रत्युवाच स धर्मात्मा धर्म्यमेवोत्तरं वचः ॥ १२
 असंशयं परो धर्मस्त्वया मातरुदाहृतः ।
 त्वमपत्यं प्रति च मे प्रतिज्ञां वेत्थ वै पराम् ॥ १३
 जानासि च यथावृत्तं शुल्कहेतोस्त्वदन्तरे ।
 स सत्यवति सत्यं ते प्रतिजानाम्यहं पुनः ॥ १४
 परित्यजेयं त्रैलोक्यं राज्यं देवेषु वा पुनः ।
 यद्वाप्यधिकमेताभ्यां न तु सत्यं कथंचन ॥ १५
 त्यजेच्च पृथिवी गन्धमापश्च रसमात्मनः ।
 ज्योतिस्तथा त्यजेद्रूपं वायुः स्पर्शगुणं त्यजेत् ॥ १६
 प्रभां समुत्सृजेदकीं धूमकेतुस्तथोष्णताम् ।

7 ^a) $\tilde{N}1.8$ सुभृशमाश्वस्य; D₅ 'माश्वस्य'; S 'मैश्वस्य' (M₅ परं समाश्वस्य). — ^e) $\tilde{S}1$ कार्यत्वाद्; K₁ काया त्वद्-. S वक्ष्यामि त्वां यथा प्राज्ञं (G₁ 'ज्ञा').

8 ^a) Ko om. 8^a. K₂ पुत्रश्च ते. $\tilde{S}1$ स पुत्रस्तव भ्राता वै. — ^b) $\tilde{N}1$ S यवीयान्; $\tilde{N}2$ Da बलवान्. S कुल-वंशभृ (T₁ 'कु')त्. — ^c) K₁ B_{3.6} D_{1.4} G_{1.8} 'र्षभः'.

9 ^a) S तस्य चेमे महिव्यौ द्वे (G₆ तस्य देव्यौ भगिन्यौ ते). — ^b) K₄ D₂ T₁ G (except G₁) M₅ उभे (for शुभे). G₆ अंबिकांबालिके उभे. — After 9, S ins.:

1026* धर्म्यमेतत्परं ज्ञात्वा.

[T G (except G₃) M₅ धर्मं. T₁ G₁ एतं; T₂ एव. G₈ कुलं ज्ञां.]

S completes the line with 10^b, which is followed by 10^a (see blow).

10 ^{ab}) S read 10^a after 10^b. M₅ यतस्व (for कुलं). K₂ S (except G₁) च (for नः). — After 10^a, S ins.:

1027* संतानकुलवर्धनम् ।

[See above T₁ G_{1.3.4} संतानं कुं.]

— ^c) K (except K₂) B D महाबाहो. — ^d) Some S MSS. धर्म्यं. K₂ त्वं (for इह).

11 ^a) S राजन् (T₁ M 'ज-') राज्येभिः. — ^b) K_{3.4} $\tilde{N}3$ D_{2.4} T M (except M₅) भरतां. Ko. 2 वै; K₄ D₂ G₅ हि (for च). — ^c) S कुरु कौरव्य (G₆ कल्याण). — ^d) $\tilde{S}1$ D₅ मा निमज्जे; S मा त्वं हिंसीः (G₆ धर्मस्ते ह); Cd as in text. — After 11, K₄ D_{2.4} (both marg-

sec. m.) ins.:

1028* अग्निहोत्रं त्रयो वेदाः संतानमपि चाक्षयम् ।

एषा त्रयी तु संप्रोक्ता स्वर्गमोक्षफलप्रदा ।

[Cf. 1. 94. 60-61.—(L. 1) D₄ पंचानामपि.]

12 Before 12, $\tilde{N}2$ B D (except D₅) M₅ ins. वैशं उ° (M₅ om. उ°). — ^a) $\tilde{S}1$ K (except Ko) $\tilde{N}1$ B₁ Da तु; B₃ Dn D_{1.5} स (for च). — ^b) A few MSS. परंतप. — ^c) $\tilde{N}2$ D (except D_{2.5}) हृत्युवाच. K (except K₁) $\tilde{N}1$ B_{1.5} D (except D₂) अथ (for स). — ^d) Ko Da D₅ धर्मं. $\tilde{S}1$ K₁ उत्तमं. S धर्ममेव ततः परं.

13 Before 13, D₄ (marg.) S ins. भीष्मः; D₄ cont. उवाच. — ^{ab}) D₅ transp. परो धर्मः and त्वया मातः. S मातः प्रकीर्तितः. — ^{cd}) K₄ स्वमपत्यं. K_{3.4} $\tilde{N}1.2$ B वै पुरा. — For 13^{cd}, S subst.:

1029* राज्यार्थे नाभिषिच्येयं नोपेयां जातु मैथुनम् ।

भवेत्या मतमाज्ञाय कृतमेतद्व्रतं मया ।

14 ^a) K₂ परं वृत्तं. S जानीषे यत्तदा वृत्तं. — ^b) $\tilde{S}1$ $\tilde{N}1$ T₁ G_{2.6} M (except M₅) तदन्तरे. — ^c) S सत्येन (for सत्यं ते). — ^d) Da ततः (for पुनः). S पुनरेव ब्रवीमि ते.

15 B₅ (hapl.) om. 15^{ab}. — ^a) $\tilde{S}1$ K₁ परित्यजामि. — ^b) G₃ देवि (for राज्यं). — ^c) G_{2.4-6} 'भ्यधिकं'; G₃ ह्यधिकं.

16 ^b) M₃₋₈ रसमुत्तमं. — ^c) K_{2.4} transp. तथा and त्यजेत्.

17 K₄ (hapl.) om. 17. — ^b) T₁ G_{1.8} M अथ (for

त्यजेच्छब्दं तथाकाशः सोमः शीतांशुतां त्यजेत् ॥ १७
 विक्रमं वृत्रहा जह्याद्धर्मं जह्याच्च धर्मराट् ।
 न त्वहं सत्यमुत्सृष्टं व्यवसेयं कथंचन ॥ १८
 एवमुक्ता तु पुत्रेण भूरिद्रविणतेजसा ।
 माता सत्यवती भीष्ममुवाच तदनन्तरम् ॥ १९
 जानामि ते स्थितिं सत्ये परां सत्यपराक्रम ।
 इच्छन्मृजेथास्त्रील्लोकानन्यास्त्वं स्वेन तेजसा ॥ २०
 जानामि चैव सत्यं तन्मदर्थं यदभाषथाः ।
 आपद्धर्ममवेक्षस्व वह पैतामहीं धुरम् ॥ २१
 यथा ते कुलतन्तुश्च धर्मश्च न पराभवेत् ।

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्तनवतितमोऽध्यायः ॥ ९७ ॥

सुहृदश्च प्रहृष्टैरंस्तथा कुरु परंतप ॥ २२
 लालप्यमानां तामेवं कृपणां पुत्रगृद्धिनीम् ।
 धर्मादपेतं ब्रुवतीं भीष्मो भूयोऽब्रवीदिदम् ॥ २३
 राज्ञि धर्मानवेक्षस्व मा नः सर्वान्व्यनीनशः ।
 सत्याच्युतिः क्षत्रियस्य न धर्मेषु प्रशस्यते ॥ २४
 शंतनोरपि संतानं यथा स्यादक्षयं भुवि ।
 तत्ते धर्मं प्रवक्ष्यामि क्षात्रं राज्ञि सनातनम् ॥ २५
 श्रुत्वा तं प्रतिपद्येथाः प्राज्ञैः सह पुरोहितैः ।
 आपद्धर्मार्थकुशलैर्लोकतन्त्रमवेक्ष्य च ॥ २६

तथा). $\tilde{N}3$ Dn2 Gs उष्मतां. — °) Ko. 2 $\tilde{N}$ B D (except Ds) Gs तथाकाशः. — °) S (except T2 Gs. 6) चंद्रः (for सोमः). $\tilde{N}1$ शीतं तथा (for शीतां).

18 °) S transp. विक्र° and वृत्र°. — °) K1 Bs. 6 Da1 D4 Gs. 6 Ms-8 व्यवसेयं (K1 °य; Ms °हं). — After 18, D4 (marg.) S ins.:

1030* तत्र जात्वन्वया कार्यं लोकानामपि संक्षये ।

अमरत्वस्य वा हेतोस्त्रैलोक्यसदनस्य वा ।

[(L. 2) T1 °क्यस्य घनस्य; G1 Ms-8 °क्यस्य नदस्य.]

19 Before 19, D4 (marg.) S ins. वैशं; D4 cont. उवाच. — °b) B D2. 4 च (for तु). S त (Ms-8 अ) थोच्यमाना पु° धर्मज्ञेन महात्मना. — °) G1 पुत्रं (for भीष्मं). — °) S पुनरेवाभ्यभाषत (T1 °रेव ब्रवीदिदं; Ms °रेवा ब्रवीद्वचः). — After 19, S (except T1 Gs Ms. 5) read (with v. l.) 21^{ab} for the first time (cf. v. l. 21).

20 T1 Gs. 6 (? hapl.) om. 20. Before 20, D4 marg. ins. सत्यवत्युवाच. — °b) K1 सत्यवतां वर. S (T1 Gs. 6 om.) जानामि त्वयि धर्मज्ञं सत्यं सत्यवतां वर (M सत्यपराक्रम). — °) Gs त्रैलोक्यं; Ms-8 (by transp.) लोकास्त्रीन्. Ko इच्छया संत्यजेल्लोकान्. — °) T2 G1. 2. 4 च (for त्वं). $\tilde{S}1$ K1 कर्मणा (for तेज°).

21 T2 G1-5 Ms-8 repeat here 21^{ab} (cf. v. l. 19); Ms. 5 repeat (with v. l.) 21^{ab} consecutively. — °) B (except Bs) Dn1. n2 D4 Gs चैवं; Ms-8 चैनं. Ks. 4 ते; Bs तु (for तन्). $\tilde{S}1$ Ko-2 Ds °मि ते स्थितिं (K1 °तं) सत्ये (Ko धर्मे). S (T2 G1-5 Ms-8 all first time; Ms second time) अनुजानामि तत्सर्वं (Gs Ms. 5 सर्वं तत्; Ms-8 सत्यं तं). — °) $\tilde{S}1$ K $\tilde{N}1.2$ D (except D2. 4)

मदर्थे. $\tilde{N}1.2$ B D (except D2. 4. 5) यच्च भाषितं. — °) $\tilde{S}1$ K1. 2 °द्धर्ममवेक्ष्यैव; Ko. 8. 4 °मवेक्ष्येयं (Ko °मां); $\tilde{N}1$ °द्धर्मं त्ववेक्ष्येह; $\tilde{N}2.3$ D (except D2. 4) °द्धर्मं त्वमावेक्ष्य (Ds °क्ष्ये). — °) $\tilde{N}2$ B D2. 4 वहैतां महतीं धुरं; Ds मां वहैतां महतीं धुरं.

22 °) Ds न ते कुलस्य तंतुश्च; S यथा तु नः कुलं चैव. — °) S (except Gs) लोकश्च. — °) S (except T2) सकामा वै (Gs °मास्ते) (for प्रहृ°). — °) S (except T2) तथा त्वं कर्तुमर्हसि. — After 22, D4 (marg.) S ins.:

1031* आत्मनश्च हितं तात प्रियं च मम भारत ।
 After the above, S reads an additional colophon
 Adhy. no.: T1 99; T2 49; G M 50 (Gs 51).

23 Before 23, D4 (marg.) S ins. वैशं; D4 cont. उ°. — °) S तां तु लालप (M °प्य) तीं (Gs लोलवतीं, दृष्ट्वा. — °) K2 °वर्धिनीं; Bs. 6 T2 G4. 5 °गर्धिनीं. — °) D4: धर्मोपेतं ब्रवतीं तां. — °) K (except K2) भूयो भीष्मो (by transp.). S भीष्मो वचनमब्रवीत्.

24 Before 24, D4 marg. ins. भीष्म उ°. — °) Dn1 राजधर्मान्; S क्षत्रधर्मं. — °) Ms सर्वं. $\tilde{S}1$ धिनेनशः; K1 Ms विनी; B3m च नीनशः; G2 Ms विनाशय; Mr. 8 वनी°. Gs मा नः सर्वावनीनशः. — °) S धारणेन व्रतस्याहुः क्षत्रियां (G1. 4 °याः; G2 °यः) परमां (M °मं) धृतिं (Ms. 5 त्वयि; Ms वृषीन्; Mr. 8 धृषीन्).

25 °) T2 G (except G1) Ms संतानो. — °) S स्यात्पुनरेव हि. — °) $\tilde{S}1$ K1-3 Bs तं ते धर्मं; S क्षत्रध°. — °) S क्षत्रियाणां पुरातनं.

26 °) Ko Da त्वं (for तं). $\tilde{N}2$ B D प्रतिप्रद्यस्व. — °) M (except Ms) °द्धर्मेषु कु°. — °) $\tilde{S}1$ K1

९८

भीष्म उवाच ।

जामदग्न्येन रामेण पितुर्वधममृष्यता ।
 क्रुद्धेन च महाभागे हेहयाधिपतिहेतः ।
 शतानि दश बाहूनां निकृत्तान्यर्जुनस्य वै ॥ १
 पुनश्च धनुरादाय महास्त्राणि प्रमुञ्चता ।
 निर्दग्धं क्षत्रमसकृद्रथेन जयता महीम् ॥ २
 एवमुच्चावचैरस्त्रैर्भार्गवेण महात्मना ।
 त्रिःसप्तकृत्वः पृथिवी कृता निःक्षत्रिया पुरा ॥ ३
 ततः संभूय सर्वाभिः क्षत्रियाभिः समन्ततः ।

उत्पादितान्यपत्यानि ब्राह्मणैर्नियतात्मभिः ॥ ४
 पाणिग्राहस्य तनय इति वेदेषु निश्चितम् ।
 धर्मं मनसि संस्थाप्य ब्राह्मणांस्ताः समभ्ययुः ।
 लोकेऽप्याचरितो दृष्टः क्षत्रियाणां पुनर्भवः ॥ ५
 अथोत्तथ्य इति ख्यात आसीद्वीमानृषिः पुरा ।
 ममता नाम तस्यासीद्धार्या परमसंमता ॥ ६
 उत्तथ्यस्य यवीयांस्तु पुरोधास्त्रिदिवौकसाम् ।
 बृहस्पतिर्बृहत्तेजा ममतां सोऽन्वपद्यत ॥ ७
 उवाच ममता तं तु देवरं वदतां वरम् ।

लोकधर्मैः णि१ यात्रां; D₂ T₂ G तत्त्वं.

Colophon om. in S. — *Sub-parvan*: Ko. 8 णि१.२ V₁ B₂ संभव. — *Adhy. name*: Ks. 4 सत्यवतीवाक्यं; णि१.२ V₁ भीष्मसत्यवतीसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ko 99; Da₁ 100; Dn₂ 102; D₄ 101. — *S'loka no.*: Dn 26. — *Aggregate s'loka no.*: Dn₂ 4169.

98

1 K₁ T₁ G₁ M om. उवाच; T₂ G₂₋₈ om. the ref.
 — ^b) S निशम्य वचनं (T₁ G₁ Ms. 5 निधनं) पितुः.
 — After 1^{ab}, D₄ (marg.) S ins.:

1032* राजा परशुहस्तेन,
 completing the line with 1^a, which is followed by
 1^c. — ^c) D₄ (marg.) S महाप्राज्ञे (D₄ ज्ञि; T₁ ज्ञैर्).
 B D (except D₆) राजा परशुना पूर्व. — After 1^c,
 D₄ (marg.) S ins.:

1033* हेह्यस्य महात्मनः ।

[D₄ T₁ हेह्यं.]

— ^a) S₁ K₁ S (except T₁ Ms-8) हेहया. — णि१.२ om.
 1^{ef}. — After 1, N (except णि१.२) Ms-8 read (with
 v. l.) 5^{ef}, Dn Ms-8 repeating the line in its proper
 place.

2 ^b) Ko Da S (except Ms) विमुञ्चता; B₂ विमुञ्जता.
 — ^c) S क्षत्रमेकेन (Ms-8 क्षत्रियकुलं). — ^d) K₁ S
 रामेण जं.

3 ^c) S रोषेण (G₁ Ms-8 रामेण) (for पृथि). — ^d) S
 या मही. — After 3, K₄ णि२ Dn ins.:

1034* एवं निःक्षत्रिये लोके कृते तेन महर्षिणा ।

4 ^a) D₅ संभूय साध्वीभिः; S संभूय संभूय (Ms-8 च
 वर्धितं क्षत्रं). — ^b) S₁ K D₆ ततस्ततः (for सम^c).
 — ^c) णि२ B D (except D₆) जैवेदपारगैः; S जेभ्य
 इति श्रुतिः.

5 ^{ab}) B₂ Da₁ D_{1.5} G₁₋₅ Cd पाणिग्रहस्य. Ko T₂
 G_{2.4.5} तनया. Ko निश्चयः; णि२ श्रयं; T₂ G_{2.4.5} ताः.
 M पाणौ गृहीतुः पुत्रेति वेदे विकथितं भृशं. — ^a) B_{1m.8}
 Da₂ G_{1.8} Ms-8 ब्राह्मणांस्ताः. — णि१.२ om. 5^{ef}; N (except
 णि१.२) Ms-8 read 5^{ef} after 1; Dn Ms-8 repeat it here.
 — ^c) Ms लोकेऽवाच. N (except णि१.२; but incl. Cd)
 Ms-8 (the three latter with Dn for the first time)
 लोकस्य (K₂₋₄ Da₁ Dn स्या; D₄ लोक आ) चरितो धर्मः;
 T₁ लोकोप्याचरता दृष्टः. — ^f) णि२ B_{1m.3.5} Da पुनर्भुवि.
 Dn D_{1.4} Ms-8 (with Dn for the first time) तेनाति
 क्लिष्टश्चरः. — After 5, Ks. 4 णि२ B D T₂ ins.:

1035* ततः पुनः समुदितं क्षत्रं समभवत्तदा ।

इमं चैवात्र वक्ष्येऽहमितिहासं पुरातनम् ।

[(L. 1) K₄ भवन्महत्. — (L. 2) K₄ D₁ इदं. Ks. 4
 चैव तु (Ks चैवात्र वक्ष्यामि इति.]

6 ^a) S अथोत्तथ्य (G₂ त्य). — ^b) S₁ आसीद्विश्च
 बुद्धिमान्; S ज्ञीमान्महानृषिः. — ^{cd}) S भार्या च ममता
 नाम बभूवास् महात्मनः. Here and below G₈ (several
 times) reads मरता for ममता.

7 ^a) S उत्तथ्यस्य. — ^b) S धा यो दिवौ. — ^c) णि१.२
 सोभ्यपं; णि२ B D (except D₅) अन्व; S सोभ्यमन्यत (T₁
 (before corr.) G₈ Ms (sup. lin.) नन्दत. Cd cites अन्व-
 पद्यत (as in text).

8 ^b) S₁ K D_{2.5} वरवर्णिनी; B_{3.6} तां वरा. — After

अन्तर्वह्नी *अहं भ्रात्रा ज्येष्ठेनास्म्यतामिति ॥ ८
 अयं च मे महाभाग कुक्षावेव बृहस्पते ।
 औत्थ्यो वेदमत्रैव षडङ्गं प्रत्यधीयत ॥ ९
 अमोघरेतास्त्वं चापि नूनं भवितुमर्हसि ।
 तस्मादेवंगतेऽद्य त्वमुपारमितुमर्हसि ॥ १०
 एवमुक्तस्तया सम्यग्बृहत्तेजा बृहस्पतिः ।
 कामात्मानं तदात्मानं न शशाक नियच्छितुम् ॥ ११
 संवभूव ततः कामी तया सार्धमकामया ।

उत्सृजन्तं तु तं रेतः स गर्भस्थोऽभ्यभापत ॥ १२
 भोस्तात कन्यस वदे द्वयोर्नास्त्यत्र संभवः ।
 अमोघशुक्रश्च भवान्पूर्वं चाहमिहागतः ॥ १३
 शशाप तं ततः क्रुद्ध एवमुक्तो बृहस्पतिः ।
 उत्थ्यपुत्रं गर्भस्थं निर्भर्त्य भगवानृषिः ॥ १४
 यस्मात्त्वमीदृशे काले सर्वभूतेप्सिते सति ।
 एवमात्थ वचस्तस्मात्तमो दीर्घं प्रवेक्ष्यसि ॥ १५
 स वै दीर्घतमा नाम शापादपिरजायत ।

8^{ab}, G1.6 Ms ins. ममता. — °) Ś1 K1.2 °वह्नीत्यहं; K0.4 N2 B D °ह्नी त्वहं; K3 °ह्नी ह्यहं; N °वर्तिन्यहं; S °वह्यस्मि ते (G8 त्वद्). N1.2 भर्त्रा; N3 भ्रातः; B5 भ्रातुः. — °) M मिथः (for इति). B5 तव ज्येष्ठस्य धीमतः; D2 °नान्यत्र रम्यतां; T1 G1-8 °न रमता मयि.

9 °) K0 स्वयमेव (for अयं च मे). Ś1 N1.3 महाभागः; D5 M6-8 महान्गर्भः. — °) Ś1 च मे (for एव). — After 9^{ab}, M6-8 read 12^{ab}. — °) K0 एष; N2 B D (except D5) अपि (for एव). S औत्थ्यो गर्भं आधत्ते षडङ्गं वेदमुत्तमं.

10 °) N2 B D (except D5) द्वयोर्नास्त्यत्र (B1 orig. °स्येव) संभवः (= 13^b). — °) K4 N1.2 D (except D4.5) °गते त्वद्य (D1 काले); S °गते कार्ये (M6-8 °विधे काले). — °) D1 corrupt; S यथा युक्तं तथा कुरु.

11 Before 11, S ins. वैशं (M8 भौष्मः). — °) N B3 T1 G1.3 M8 तदा; T2 G2.4-6 M5-8 °था (for °या). — °) Dn D1 बृहस्पतिरुदारधीः (= 1. 71. 8^a). — °) K2.4 G8 कामात्मा स; Cd as in text. S महात्मापि (M5 °नं) (for तदा). — °) D5 निगूहितुं. S ना (G2.4.5 स्वा; M5 सो)त्मानं सो (G2.4.5 M5 ना)भ्यधारयत्.

12 °) K3 N Dn D5 स (for सं). M सं (M3.5 स)वभूवैव धर्मात्मा. — °) N3 सकामया; M बृहस्पतिः. — °) N1.3 T G M8.5 तत्तेजः; B3.5.6 D1 M6-8 तद्रेतः. — °) B3 M स गर्भः प्रत्य (M सम)भापत; D2 स च गर्भोभ्यभा; G6 गर्भस्थो ह्यभ्यभा.

13 Before 13, M ins. गर्भः. — °) Ś1 K2.4 D2 भो तात. Ś1 कन्यसंवादे; K1 कमहं वदे; K2 लब्धा स वदे; K3.4 N2 B D मा गमः कामं; N1.3 कन्यस ब्रूहि. S कनीयस्तात नैवेह. — °) N1.2 Da Dn D1 इह; N3 एक- (for अत्र). K3 B D2.4.5 नास्त्यंतरमिह द्वयोः; S संभवो विद्यते द्वयोः. — °) K3.4 N2 B D अल्पा (B5.6 D2 °व्यो)वकाशो भगवन् (K4 गर्भस्थ; D5 भ्यगमत्); S अमोघशुक्रस्त्वं चापि (G8 चासि). K4 transp. 13^a and

the second half of line 1 of 1036*. — °) K4 °स्थितः (for °गतः). — After 13, K3.4 N2 B D ins.:

1036* अमोघरेताश्च भवान् पीडां कर्तुमर्हति ।

अश्रुत्वैव तु तद्वाक्यं गर्भस्थस्य बृहस्पतिः ।

जगाम मैथुनायैव ममतां चारुलोचनाम् ।

शुक्रोत्सर्गं ततो बुद्ध्वा तस्या गर्भगतो मुनिः ।

पद्मयामारोधयन्मार्गं शुक्रस्य च बृहस्पतेः । [5]

स्थानमप्राप्तमथ तच्छुक्रं प्रतिहतं तदा ।

पपात सङ्घासा भूमौ ततः क्रुद्धो बृहस्पतिः ।

[(L. 1) K4 D5 °शुक्रश्च. Dn D1.2 °मर्हसि. K3 B (except B1) Da D1 पीडां कर्तुं न मेर्हसि; K4 मा पीडां कुरु भो विभो. D5 repeats 13^a for the second half. — (L. 4) K4 स गर्भस्थो महामुनिः. — (L. 5) K3.4 N2 B D4.5 °म (B1.5.6 °मा)वारय; Da °मरोधय; D2 °मवास्य तं. N2 स शुक्रस्य; B3.5.6 D2.4.5 शुक्रस्य स. — (L. 6) D2 reads this line in marg. sec. m. K4 अफलं (for अथ तत्). Dn D1.2 रेतः (for शुक्रं). B1.3.6 D4.5 ततः (for तदा). — (L. 7) K3.4 B D1 ततोऽप्युद्बृह.]

14 Before 14, T G1.3.6 M6-8 ins. वैशं. — D1 transp. 14^{ab} and 14^{cd}, ins. the line तं दृष्ट्वा etc. between them (see below). — °) K1 स शशाप. K4 एनं; T2 G3.6 च (for तं). K3 N2 B D (for D2 see above) तं (K3 Dn1 Dn1 तद्) दृष्ट्वा पतितं शुक्रं (K8 भूमौ) शशाप स (K3 by transp. स शशाप) रुपान्वितः. — °) T G उत्थ्य. M पुत्रं आतुरुच्यस्य गर्भस्थं भग.

15 Before 15, T1 G1.6 M ins. बृहस्पतिः. B3 transp. 15 and 16. — °) N2.3 B D (except Da D5) यन्मां त्वं. — °) K1 शुभे (for सति). Ś1 K0.2-4 N1.3 D1.2.5 °भूतहितेप्सिते. — °) G8 च तस्मात्तव; G6 यदा तस्मात्. — °) K0.3 D2 प्रपत्स्यसे (K0 °ते); N1 अवे; Cd as in text.

16 B3 transp. 15 and 16; and transp. 16^{ab} and

बृहस्पतेर्बृहत्कीर्तेर्बृहस्पतिरिवौजसा ॥ १६
 स पुत्राञ्जनयामास गौतमादीन्महायशाः ।
 ऋषेरुत्थस्य तदा संतानकुलवृद्धये ॥ १७
 लोभमोहाभिभूतास्ते पुत्रास्तं गौतमादयः ।
 काष्ठे समुद्रे प्रक्षिप्य गङ्गायां समवासृजन् ॥ १८
 न स्यादन्धश्च वृद्धश्च भर्तव्योऽयमिति स्मृते ।
 चिन्तयित्वा ततः क्रूराः प्रतिजगमुरथो गृहान् ॥ १९
 सोऽनुस्रोतस्तदा राजन्प्लवमान ऋषिस्ततः ।
 जगाम सुवहून्देशानन्धस्तेनोडुपेन ह ॥ २०

तं तु राजा बलिर्नाम सर्वधर्मविशारदः ।
 अपश्यन्मञ्जनगतः स्रोतसाभ्याशमागतम् ॥ २१
 जग्राह चैनं धर्मात्मा बलिः सत्यपराक्रमः ।
 ज्ञात्वा चैनं स वज्रेऽथ पुत्रार्थं मनुजर्षभ ॥ २२
 संतानार्थं महाभाग भार्यासु मम मानद ।
 पुत्रान्धर्मार्थं कुशलानुत्पादयितुमर्हसि ॥ २३
 एवमुक्तः स तेजस्वी तं तथेत्युक्तवानृषिः ।
 तस्मै स राजा स्वां भार्यां मुदेष्यां प्राहिणोत्तदा ॥ २४
 अन्धं वृद्धं च तं मत्वा न सा देवी जगाम ह ।

16^{ed} also. — “) S ततो दीर्घः. — B₃ om. 16^a-17^a.
 — “) K (except K₁) B₅ D₂ “क्कीर्तिर; M “त्तेजा.
 — After 16, D_n D₄ (marg.) S ins.:

1037* जाल्यन्धो वेदविप्राजः पत्नीं लेभे स्वविद्यया ।
 तर्हणीं रूपसंपन्नां प्रद्वेषीं नाम ब्राह्मणीम् ।
 while K₃ ins. lines 1-3 of 1038*.

17 B₃ om. 17 (cf. v. l. 16). S transp. 17^{ab} and 17^{ed}. — “) Ś₁ सहस्रशः (for महा). — “) S “रुच्यस्य महान्. — K₃ ins. lines 1-3 of the foll. passage after 16 and lines 4-8 after 18^{ab}: Ń₂ B₅ D_n D_{1.4} ins. the passage after 17: K₄ B_{1.5.6} Da D_{2.5} (om. line 4), after 18^{ab}:

1038* धर्मात्मा च महात्मा च वेदवेदाङ्गपारगः ।
 गोधर्मं सौरभेयाच्च सोऽधीत्य निखिलं मुनिः ।
 प्रावर्तत तथा कर्तुं श्रद्धावांसमशङ्कया ।
 ततो वितथमर्यादं तं दृष्ट्वा मुनिसत्तमाः ।
 क्रुद्धा मोहाभिभूतास्ते सर्वे तत्राश्रमौकसः । [5]
 अहोऽयं भिन्नमर्यादो नाश्रमे वस्तुमर्हति ।
 तस्मादेनं वयं सर्वे पापात्मानं त्यजामहे ।
 इत्यन्योन्यं समाभाष्य ते दीर्घतमसं मुनिम् ।

[(L. 1) After line 1, D₄ (suppl. fol. sec. m.) ins. passage No. 56 of App. I. — (L. 4) K₄ दृष्ट्वा; B (except B₅) D_{2.4} तथा (for ततो). K₄ तमृषिं शंसितव्रतं. — (L. 5) K₃ क्रोधोदत्तमोभिः; K₄ क्रुद्धात्मानो हि. D₂ ऋषि-मंघं वनौकसः. D₅ क्रुद्धा धर्ममजानतः सूक्ष्मं नैश्रेयसं परं.]
 — A passage of 19 lines given in App. I (No. 56) is ins. in D_n (D_{n2} om. lines 18-19) after 1038*; in D₄ (suppl. fol. sec. m.), after line 1 of the latter interpolation; in S, after 17.

18 “) K₁ च; K₂ वै; K₄ तं; B D₄ T₁ G₃ तु (for ते). G_{2.4.5} “मोहपरीतास्ते. — “) Ś₁ K_{1.2.4} Da₂ T₁ G₃ ते;

Ko.3 वै (for तं). — After 18^{ab}, K₄ B_{1.5.6} Da D_{2.5} ins. 1038*, K₃ lines 4-8 of that passage (cf. v. l. 17). — “) Ko-3 समुद्रे; D₅ समूहे; S समुद्रे. T₂ संक्षिप्य. K_{3.4} Ń₂ B D (except D₅) बद्धोडुपे परि(B₅ विनि)-क्षिप्य. — “) K₁ तमवा; G₃ समुपा.

19 “) Ko D_{n1} G₃ तस्मादंधश्च; K_{2.3} B D_{2.5} यस्मा; K₄ Ń₂ Da D_{n2.3} D_{1.4} कस्मा. — “) B₅ Da स्म ह; D₅ स्मृते; T G स्म वै. — After 19^{ab}, S ins.:

1039* कर्मण्यथ ततः क्रूरे तेषां बुद्धिरजायत ।
 — “) Ś₁ Da क्रुद्धाः (for क्रूराः). — “) G₃ M₅-3 ततो; G₅ यथा (for अथो). Ko Da M₅ गृहं.

20 “) Ko सोभाषत तदा. Ń₂ B D (except D₅) विप्रः (for राजन्). — “) K₄ प्लवमान्स. K₂ ऋषिस्तदा; Ń₂ B D (except D₅) यदृच्छया; S मुनिस्तदा. — “) Ko. 3.4 D₄ स; T₂ G (except G_{3.5}) च (for सु). — “) D₅ वहन् (for अन्धस्य). K₂ तेन प्लवेन; Ń₁ तेनोद्भवेन.

21 “) T₂ G (except G_{1.3}) बली. — “) Ko सर्वशास्त्र; K₃ B D_n D_{1.4} “विदां वरः; K₄ D₂ “भृतां वरः. — “) Ko.2 D₂ T₁ G_{1.2.6} स्रोतसो. A few MSS. “भ्यास.

22 “) T₂ G (except G_{1.3}) बली. — “) Ś₁ चैव; Ń₂ B_{1.3} Da₂ D_{n1.2} D_{1.5} चैवं. S वरं वज्रे. — “) D_n D₁ पुत्रार्थे; M “र्थी. K₃ B_{1.5} D_{2.4} T₁ G₃ M (except M₅) “जर्षभः; Ń₂ Da “जाधिपः (Ń₂ “प); B₅ “जेश्वरः; D_n D₁ भरतर्षभ (D₁ “भः); G_{1.2.4-5} “जर्षभं. — After 22, D₄ (marg.) S ins.:

1040* तं पूजयित्वा राजर्षिर्विश्रान्तं मुनिमब्रवीत् ।

23 Before 23, D₄ (marg.) S ins. राजा; D₄ cont. उवाच. — “) K₂ Ń₂ D₅ S (except M₅-3) भार्यायां.

24 Before 24, D₄ (marg.) T₁ G₁ M (except M₃) ins. भीष्मः; D₄ cont. उवाच. — “) G_{1.2} तु (for स). S (except G₅) तेनर्षिः (for तेजं). — “) Ń₂ तत् (for

स्वां तु धात्रेयिकां तस्मै वृद्धाय प्राहिणोत्तदा ॥ २५
 तस्यां काक्षीवदादीन् शूद्रयोनावृषिर्वशी ।
 जनयामास धर्मात्मा पुत्रानेकादशैव तु ॥ २६
 काक्षीवदादीन्पुत्रांस्तान्दृष्ट्वा सर्वानधीयतः ।
 उवाच तमृषिं राजा ममैत इति वीर्यवान् ॥ २७
 नेत्युवाच महर्षिस्तं ममैवैत इति ब्रुवन् ।
 शूद्रयोनौ मया हीमे जाताः काक्षीवदादयः ॥ २८
 अन्धं वृद्धं च मां मत्वा सुदेष्णा महिषी तव ।
 अवमन्य ददौ मूढा शूद्रां धात्रेयिकां हि मे ॥ २९

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अष्टनवतितमोऽध्यायः ॥ ९८ ॥

ततः प्रसादयामास पुनस्तमृषिसत्तमम् ।
 बलिः सुदेष्णां भार्या च तस्मै तां प्राहिणोत्पुनः ॥ ३०
 तां स दीर्घतमाङ्गेषु स्पृष्ट्वा देवीमथाब्रवीत् ।
 भविष्यति कुमारस्ते तेजस्वी सत्यवागिति ॥ ३१
 तत्राङ्गो नाम राजर्षिः सुदेष्णायामजायत ।
 एवमन्ये महेष्वासा ब्राह्मणैः क्षत्रिया भुवि ॥ ३२
 जाताः परमधर्मज्ञा वीर्यवन्तो महाबलाः ।
 एतच्छ्रुत्वा त्वमप्यत्र मातः कुरु यथेप्सितम् ॥ ३३

तं). T₁ G₂₋₅ तथा; T₂ G₁ M तदा (for ऋषिः).
 — °) N₃ तस्यै स स्वां तदा भार्या.

25 Ko. 2 (hapl.) om. 25. — °) G₂ विप्रं (for वृद्धं).
 S₁ K₁ G₈ तु (for च). S (except G₈) तं दृष्ट्वा. — °) S
 (except G_{4,6} M₅) ततः (M₅ sup. lin. as in text).

26 °) K₁ S (except G₁) कक्षी°; B_{1,5} Da₁ D_{1,5}
 काक्षी°. Ko. 2 D₂ च (for स). — °) D_n D₁ तदा; D₂
 बली (for वशी).

27 °) K₁ वक्षी°; K₄ B_{3,6} Da₁ D_{1,2,4,5} काक्षी°; S
 (except M₆₋₈) कक्षी°. D₄ G₈ सर्वास्तान्. — °) D₄
 दृष्ट्वा पुत्रान्; S सांगान्वेदान् (G₈ सांगं वेदं). S₁ K₁
 अधीतितः; Ko. 2, 4 D₂ S (except G₈) अधीयत. — After
 27^{ab}, S (except G₈) ins.:

1041* मुदा च तान्वली राजा दृष्ट्वा कक्षीवदादिकान् ।
 — °) N_{1,2} °च वचनं. — °) N₁ B D (except D_{2,5}) इमे
 (for एते). N_{1,2} B_{1,5} D (except D_{2,5}) इति भारत.

28 G₈ om. 28^{ab}. — °) K₈ N₃ B D₄ इमे; K₄
 एतान् (for एते). K₂ D₅ ध्रुवं (for ब्रुवन्). Ko N_{1,2}
 Da D_n D_{1,2} S (G₈ om.) ममेम (Ko S °मैत इति चाब्र-
 वीत्. — °) S (except T₁) हि मे पुत्रा (for मया हीमे).
 — °) K_{3,4} S (except G₁) कक्षी°; Da₁ D_{1,2,4} काक्षी°.

29 °) K₈ B D_{2,4} ज्ञात्वा; N₁ Da D_n D₁ S दृष्ट्वा (for
 मत्वा). — °) S (except G₈) प्राहिणोद्वमानान्मे. — °)
 S₁ D (except D_{2,4,5}) मम; T G₁₋₅ M नृप (for हि मे).

30 °) S₁ transp. पुनः and तं; B (except B₈) D_{2,4}
 राजा तं. K₃ Da ऋषिमुत्तमं. — °) T₂ G_{2,4,5} बली.
 N_{1,2} B₁ Da D_n D_{1,5} स्वां भार्या; B_{3,5,6} D_{2,4} भार्या तां
 (D₄ स्वां). — °) Ko N_{1,2} B (except B₈) D_n D_{1,2,4}
 तस्यै स; K₂ (by transp.) तां तस्यै. Ko N₃ B_{3,5,6} T G

(except G₈) M₅₋₈ ततः; B₁ Da M₅ तदा (for पुनः).

31 °) S (except G₈) अंगे (T₂ G₈₋₆ °गं) दीर्घतमास्त्वां
 स (T₂ G_{1,2,4,5} °मास्त्वाः). — After 31^{ab}, T G (except
 G₈) M₅ ins. दीर्घतमाः (T₁ ऋषिः). D₄ repeats 31^{ad}
 (with v. l.) after 32^{ab} (q. v.). — °) B₁ D (except
 D_{4,5}) °प्यति कुमारस्ते. — °) B₁ D (except D_{2,4,5})
 तेजसादित्यवर्चसः (see below).

32 Before 32, T₂ ins. भीष्मः. — B₁ D_n D_{1,5} om.
 32. — °) K₂ तस्य; D₂ °दा; T G₂₋₅ M °तो (for °त्र).
 G₁ ततोऽंगनामा. — D₄ repeats 31^{ad} after 32^{ab} (v. l.)
 °प्यति कुमारस्ते तेजसादित्यवर्चसः). — K_{3,4} B (except
 B₈) D ins. after 32^{ab} (D₄, after the repetition
 of 31^{ad}):

1042* अङ्गो वङ्गः कलिङ्गश्च पुण्ड्रः सुह्यश्च ते सुताः ।

तेषां देशाः समाख्याताः स्वनामकथिता भुवि ।

अङ्गस्याङ्गोऽभवद्देशो वङ्गो वङ्गस्य च स्मृतः ।

कलिङ्गविषयश्चैव कलिङ्गस्य च स स्मृतः ।

पुण्ड्रस्य पुण्ड्राः प्रख्याताः सुह्याः सुह्यस्य च स्मृताः । [5]

एवं बलेः पुरा वंशः प्रख्यातो वै महर्षिजः ।

[(L. 1) K₄ B₃ अंगवंगकलिङ्गाश्च. D₆ पुण्ड्रसुह्यौ तथा
 सुताः. K_{3,4} D₂ च तत्सु°; B₈ ततः सु°. — K₈ (hapl.)
 om. from स्वनाम° (line 2) up to प्रख्याताः (line 5).
 — (L. 3) K₄ B_{3,5} अंगस्यांगाः समाख्याता वंगा—स्मृताः.
 — (L. 4) K₄ B_{3,5} °विषयाश्चैव कलिङ्गो च निवेदिताः.
 D_{2,5} विश्रुतः (for स स्मृ°). — (L. 5) K₄ B_{3,5} D_n D_{2,5}
 विख्याताः. — (L. 6) K_{3,4} B_{3,5} D₅ पुरा बलेर्वंशः (by
 transp.). K_{3,4} B_{3,5} D₂ प्रथितः परमर्षिजः.]

33 °) N₂ Da महारथाः. — After 33^{ab}, S (except
 G₈) read 1. 99. 1-2. — G_{4,5} M₅ om. 33^{ad}. — °) N₃

९९

भीष्म उवाच ।

पुनर्भरतवंशस्य हेतुं संतानवृद्धये ।

वक्ष्यामि नियतं मातस्तन्मे निगदतः शृणु ॥ १

ब्राह्मणो गुणवान्कश्चिद्धनेनोपनिमञ्च्यताम् ।

विचित्रवीर्यक्षेत्रेषु यः समुत्पादयेत्प्रजाः ॥ २

वैशंपायन उवाच ।

ततः सत्यवती भीष्मं वाचा संसज्जमानया ।

विहसन्तीव सत्रीडमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ३

सत्यमेतन्महाबाहो यथा वदसि भारत ।

विश्वासात्ते प्रवक्ष्यामि संतानाय कुलस्य च ।

न ते शक्यमनाख्यातुमापद्वीयं तथाविधा ॥ ४

त्वमेव नः कुले धर्मस्त्वं सत्यं त्वं परा गतिः ।

तस्मान्निशम्य वाक्यं मे कुरुष्व यदनन्तरम् ॥ ५

धर्मयुक्तस्य धर्मात्मन्पितुरासीत्तरी मम ।

कुरु मातर (by transp.).

Colophon. — *Major parvan*: T₂ G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan*: Ko. 2-4 N_{1.2} V₁ T₁ संभव. — *Adhy. name*: K₈ भीष्मवाक्यं; K₄ दीर्घतमोपाख्यानं; N_{1.2} V₁ भीष्मसत्यवतीसंवादः; G₁ अंगोत्पत्तिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ko 100; B₁ D₄ 102; Da₁ 101; Dn₈ 103; T₁ 100; T₂ 50; G M 51 (G₈ 52). — *S'loka no.*: Da₁ 46; Dn 52; M₈ 53. — *Aggregate s'loka no.*: Dn₂ 4231.

99

1 S read 1-2 after 1. 98. 33^{ab} (G₈ om. 1-2). — S₁ K₁ om. उवाच; S om. the ref. — ^a) S (G₈ om.) तस्मात् (for पुनः). B₅ G₁ भारतवंशस्य. — ^b) S (G₈ om.) पुनः (for हेतुं). — ^{cd}) S (G₈ om.) हेतुं वक्ष्याम्यहं सम्यङ्निर्दोषं नात्र संशयः.

2 For S cf. v. 1. 1. — ^b) S (G₈ om.) धनेना (G₈ मृणा; M₈-8 'मो वा') प्युपमञ्च्यतां. — ^{cd}) S (G₈ om.) 'वीर्यभार्यायां योस्यामु'.

3 S₁ K₁ D₅ S om. उवाच. — After वैशं, S ins. a passage of 36 lines given in App. I (No. 57). — ^b) S वै (T₂ सा) (for सं.). — ^c) G₁-8 सत्रीळा.

4 Before 4, S ins. सत्यवती. — ^b) S यदात्थ प्रमदां (T₁ M₈-8 'दाः') प्रति. — After 4^{ab}, D₂ marg. (sec. m.) ins. 1045* (cf. v. 1. 5). — ^a) = 32^b. N_{1.2} D (except D_{2.4.5}) नः; G₈ ते (for च). — After 4^{cd}, S reads an additional colophon (*adhy. no.*: T₁ 101; T₂ 51; G M 52 (G₈ 53)) and then ins.:

1043* वैशंपायनः ।

एवमुक्त्वा ततो भीष्मं तं माता प्रत्यभाषत ।

रोचते मे वचस्तुभ्यं ममापि वचनं शृणु ।

57

— ^c) N₂ D₂ मयाख्यातुम्. — ^f) K₄ N₈ B_{1.5} D (except D_{2.4.5}) आपद्धमं तथाविधं.

5 ^a) K (except K₁) D₂ त्वं ह्येव. — ^b) D₂ D₅ सत्यः. S₁ K N_{1.8} D₂ D₅ तपो महत्; S गतिः प्रभो (G₈ च मे) (for परा गतिः). — After 5^{ab}, S ins.:

1044* यत्वं वक्ष्यसि तत्कार्यमस्माभिरिति मे मतिः ।

— ^c) N₂ B D (except D₅) सत्यं मे. G_{8.4} 'निशम्यतां वाक्यं. — ^a) N_{1.8} विधत्स्व; G₈ वद त्वं (for कुरु). — Ko. 8.4 Da₁ D_{1.4} (marg.) ins. after 5; D₂ marg. sec. m., after 4^{ab}:

1045* यन्मे बाल्ये पुरा वृत्तं कुमार्यास्तच्छृणुष्व मे ।

— S ins. after 5; D₂ (marg. sec. m.).⁴ (marg.) cont. after the above:

1046* शृणु भीष्म वचो मह्यं धर्मार्थसहितं हितम् ।

न च विस्मम्भकथितं भवान्मुचितुमर्हति ।

यस्तु राजा वसुनां श्रुतस्ते भरतर्षभ ।

तस्य शुक्लादहं मत्स्या धृता कुक्षौ पुरा किल ।

मातरं मे जलाद्वत्सा दाशः परमधर्मवित् । [5]

मां तु स्वगृहमानीय दुहित्वे ह्यकल्पयत् ।

[(L. 1) G₈ धर्मार्थकुशलं. — (L. 3) T₂ G₈-8 भरतर्षभः.— (L. 4) D_{2.4} तस्य शुक्लं धृतवती मत्सी कुक्षौ पुरा किल.— (L. 6) T 'त्वेभ्यकल्पयत्; M₈-8 'त्वेभ्यक'.]

6 ^a) G 'युक्तः स (G₈ स्व). N_{1.2} B_{1.6} D (except D₅) धर्मार्थः; S धर्मेण. — ^b) Ko. 2.8 M तरो (M₈ 'रा'); B₃ Da₁ D₅ तरिः; T₁ तदा. N₁ 'रासीन्नरोत्तमः; N₈ 'राशीर्वरो मम; B₅ यमुनायां कुरुद्वहः; T₂ G पिता चासीत्ततो (G_{2.4.5} 'त्सदा') मम. — ^c) K₁ D₁ तां; D₅ G₂ स (for सा). D₂ m (sec. m.) तरौ (for अहं). N_{1.2} T₂ G_{4.8} 'यौवनं; G₅ 'यौवना. — B₅ ins. after 6; B₅, after 7:

1047* अतारयं जनं तत्र पारगामिनमञ्जसा ।

[B₅ अवतार्य जलं वीर पारं.]

सा कदाचिदहं तत्र गता प्रथमयौवने ॥ ६
अथ धर्मभृतां श्रेष्ठः परमर्षिः पराशरः ।
आजगाम त्रीं धीमांस्तरिष्यन्त्यमुनां नदीम् ॥ ७
स तार्यमाणो यमुनां मामुपेत्याब्रवीत्तदा ।
सान्त्वपूर्वं मुनिश्रेष्ठः कामार्तो मधुरं ब्रु ॥ ८
तमहं शापभीता च पितुर्भीता च भारत ।
वरैरसुलभैरुक्ता न प्रत्याख्यातुमुत्सहे ॥ ९
अभिभूय स मां बालां तेजसा वशमानयत् ।
तमसा लोकमावृत्य नौगतामेव भारत ॥ १०

मत्स्यगन्धो महानासीत्पुरा मम जुगुप्सितः ।
तमपास्य शुभं गन्धमिमं प्रादात्स मे मुनिः ॥ ११
ततो मामाह स मुनिर्गर्भमुत्सृज्य मामकम् ।
द्वीपेऽस्या एव सरितः कन्यैव त्वं भविष्यसि ॥ १२
पाराशर्यो महायोगी स बभूव महानृपिः ।
कन्यापुत्रो मम पुरा द्वैपायन इति स्मृतः ॥ १३
यो व्यस्य वेदांश्चतुरस्तपसा भगवानृपिः ।
लोके व्यासत्वमापेदे काष्ण्यात्कृष्णत्वमेव च ॥ १४
सत्यवादी शमपरस्तपस्वी दग्धकिल्बिषः ।

7 °) Ś1 धर्मवतां; N1.2 D (except D2.5) °विदां.
— °) Ko.2 D2 M3 ततः; K3 B1.5.6 M3-8 तरं; N1 G1
तदा; B2.5m Dn1 D1.5 तर्हि; T1 तटं. S तात (for
धीमान्). — After 7, B5 ins. 1047* (cf. v. l. 6).

8 °) Ko T2 G2.4.5 वचः; T1 G1.5 M (except M5)
मुनिः (for तदा). D2 मासुत्थायाब्रवी°; M5 स्वयं मामब्रवी°.
— °) Ś1 K1 सांत्वमानो. G6 M5 महाभागः (for मुनि°).
— °) Ś1 विदुरं; K1 विबु° (for मधु°). K3 D (except
D2.4.5) S (except G6) वचः (for ब्रु). — After 8, D4
(marg.) S ins.:

1048* उक्त्वा जन्मकुलं मद्यं नासि दाशसुतेति च ।

[D4 श्रुत्वा; M2.5 उक्तं. G1.6 °कुले. G6 चैव (for
मद्यं). D4 नेयं; T1 G1 नासीत्. G1.2.4.5 °कुलेति च; G6
°सुता इति.]

9 °) N2 युक्ता; T1 G6 M3-8 चाहं; G6 त्वाहं (for
उक्ता). T2 G1.2.4.5 आलोक्य च दिशश्चाहं (G2 °श्रांगं);
M3 वरैः सुदुर्लभै (sup. lin. असुलभै) श्रोतवा (sup. lin.
°श्चाहं). — °) S प्रत्याख्यातुं प्रचक्रमे. — T G2.4.5 M
ins. after 9: D4 marg., after 10^{ab}: G1, after 10:

1049* प्रेक्ष्य तांस्तु महाभागान्परे पारे ऋषीन्स्थितान् ।

यमुनातीरविन्यस्तान्प्रदीप्तानिव पावकान् ।

पुरस्तादरुणश्चैव तरुणः संप्रकाशते ।

येनैषा तावन्नखेव द्यौः कृता प्रविजृम्भिता ।

उक्तमात्रो मया तत्र नीहारमसृज्यभुः । [5]

पराशरः सत्यधृतिर्दीपे च यमुनाम्भसि ।

[(L. 4) G4.5 धौर्भू° (G4m °भृ°) ता. — (L. 5) D4 T1
G2 उक्तमात्रे.]

10 T M om. 10. — D4 marg. ins. 1049* after
10^{ab} (cf. v. l. 9). — °) K2 लोकमाचार्य. D2 तमसावृत-
मालोक्य. — After 10, G1 ins. 1049*.

11 °) M5 मम महाव्रत. — °) Ko transp. शुभं and

इमं. S (except G6) °त्स चै तदा (M2.5 °न्महामुनिः).
— D4 (marg.) T (T1 om. lines 4-5) G6 M2.5 ins.
after 11: G1.2.4.5 M6-8, after 12:

1050* कन्यात्वं च ददौ प्रीतः पुनर्विद्वांस्तपोधनः ।

तस्य वीर्यमहं दृष्ट्वा तथा युक्तं महात्मनः ।

विस्मिता व्यथिता चैव प्रादामात्मानमेव च ।

वसिष्ठेन समानीता याज्ञवल्क्याद्यो द्विजाः ।

कृत्वा विवाहं मे सर्वे प्रतिजग्मुर्न्यायगतम् । [5]

ततस्तदा महात्मा स कन्यायां मयि भारत ।

प्रहृष्टोऽज्जनयत्पुत्रं द्वीप एव पराशरः ।

[(L. 1) M पुनः (M2.5 ततः) प्रीतो ददौ वि°. — G1.2.4.5
transp. lines 2-3 and 4-5. — After line 1, M ins.:

1051* हिमं चैवासृजद्दीमान्द्वीपं च यमुनाम्भसि ।

and after line 3:

1052* ततः पिता वसुश्चैव पितरश्च तपोधनाः ।

12 T G6 M om. 12. — °) K2 N1.5 G (G6 om.)

गर्भं उ (K2 N6 G2-मु) त्सृज्यतामयं. — Dns om. 12°-13°.

— After 12, G1.2.4.5 M6-8 ins. 1050* (cf. v. l. 11);
while Ko. 3.4 Dn1 D4 (marg.) ins.:

1053* एवमुक्त्वा गतः सोऽथ ऋषिः परमधर्मवित् ।

ममापि प्रसवो जातस्तत्क्षणादेव भारत ।

13 Dns om. 13^{ab} (cf. v. l. 12). — °) Ś1 K1.2.4

G1 बभूव स (by transp.); Ko G6 संबभूव. Ś1 K1.2.4

D5 महामुनिः; G6 °मतिः. — After 13^{ab}, Ś1 K1 read

14^{ad}; G6 1054* (cf. v. l. 15). — °) T1 G1 repeat

and G2.4 read 13^{ad} after 1054* (cf. v. l. 15). M6-8

कन्यागर्भो. N1 ममोत्पन्नो (for मम पुरा). N1 B D

(except D5) G6 M8 श्रुतः; G1 स्मृतिः (for स्मृतः).

14 G6 (?hapl.) om. 14-15^{ab}. — °) K2 भगवान्मुनिः.

— Ś1 K1 read 14^{ad} after 13^{ab}. — °) D4 कृष्णत्वमाप

च; G6 °मागतः.

स नियुक्तो मया व्यक्तं त्वया च *अमितद्युते ।
 भ्रातुः क्षेत्रेषु कल्याणमपत्यं जनयिष्यति ॥ १५
 स हि मामुक्तवांस्तत्र स्मरेः कृत्येषु मामिति ।
 तं स्मरिष्ये महाबाहो यदि भीष्म त्वमिच्छसि ॥ १६
 तव ह्यनुमते भीष्म नियतं स महातपाः ।
 विचित्रवीर्यक्षेत्रेषु पुत्रानुत्पादयिष्यति ॥ १७
 महर्षेः कीर्तने तस्य भीष्मः प्राञ्जलिरब्रवीत् ।
 धर्ममर्थं च कामं च त्रीनेतान्योऽनुपश्यति ॥ १८
 अर्थमर्थानुबन्धं च धर्मं धर्मानुबन्धनम् ।

कामं कामानुबन्धं च विपरीतानुपृथक्पृथक् ।
 यो विचिन्त्य धिया सम्यग्व्यवस्यति स बुद्धिमान् ॥ १९
 तदिदं धर्मयुक्तं च हितं चैव कुलस्य नः ।
 उक्तं भवत्या यच्छ्रेयः परमं रोचते मम ॥ २०
 ततस्तस्मिन्प्रतिज्ञाते भीष्मेण कुरुनन्दन ।
 कृष्णद्वैपायनं काली चिन्तयामास वै मुनिम् ॥ २१
 स वेदान्विबुवन्धीमान्मातुर्विज्ञाय चिन्तितम् ।
 प्रादुर्बभूवाविदितः क्षणेन कुरुनन्दन ॥ २२
 तस्मै पूजां तदा दत्त्वा सुताय विधिपूर्वकम् ।

15 Gs om. 15^{ab} (cf. v. l. 14). — ^b) K (except K₁) B D_{2.4.5} Gs तपसा; M₇ तेजस्वी. — Dn T G_{1.2.4.5} M ins. after 15^{ab}; Gs, after 13^{ab}:

1054* सद्योत्पन्नः स तु महान्सह पित्रा ततो गतः ।

[M₈ स सद्य एव चोत्पन्नः स. G_{2.4.5} वनं; G₆ यतो (for ततो).]

— After the above line, T₁ G₁ repeat and G_{2.4} read 13^{ad}. — ^c) G₈ स्नेहयुक्ते मयाप्युक्तं. — ^d) Ś₁ K N₈ चाप्यमितद्युते (Ko. 4 *ति:); N_{1.2} B Dn D_{2.4} चाप्रतिमद्युते (Dn D_{3m} *ति:); D₄ वा प्रतिपद्यते; D₅ M₈ चाप्य (M₈ चैवा) मरद्युते; T G M₅₋₈ चैवामितद्युते. — ^e) M₅₋₈ भ्रातृक्षेत्रेषु. D₄ क्षेत्रे सु; T G M_{8.5} क्षेत्रे च (G₆ तु).

16 ^a) K₁ तस्य; K₄ तात (for तत्र). G₈ स तु मामब्रवीत्तत्र. — ^b) K₄ Dn D₅ कृच्छ्रेषु; G₆ M₅ कार्येषु. — ^c) S (except G₆ M₅) महाभाग (G_{2.3} *गं). — After 16, M₅ ins.:

1055* तव चानुमते काममाभ्यामुत्पादयेत्पुत्राः ।

17 ^a) Ko. 2 तवाप्यनु. Ś₁ Ko. 2 वीर (for भीष्म). — ^b) K₂ S (except G₆ M_{8.5}) नियतः. K_{2.4} सुमहा; B₅ स महायशः (m as in text). — ^c) T₂ G_{2.4.5} वैचित्रवीर्यं. S (except M₅) क्षेत्रे वै (G₆ तु). — ^d) M₅ यदा त्वं पुत्र मन्यसे.

18 Before 18, K₄ B₁ D (except D_{2.4}) ins. वैशं उ; B₅ भीष्म उ; S (except G₈) वैशं. — After वैशं, S ins.:

1056* इत्युक्तमात्रे भीष्मस्तु मूर्धन्यञ्जलिः कृतोऽहपत् ।

[G_{1.2.4.5} *जलिमतो (G₁ *था-) वहन्; M₈ कृताञ्जलिपुटोह.] — G₈ ins. after 19^{ad}; G_{1.2.6}, after 19: M_{3.5}, after 1056*:

1057* सर्ववित्सर्वकर्ता च यद्येतत्तत्करोति च ।

— ^a) G₆ M कीर्तनात् (M₈ sup. lin. as in text). G₈

तस्मिन् (for तस्य). — ^b) S (except G₈) वंघ मातुस्तथा (T₂ वर्धमानस्तदा; G_{3.4} मातुस्तदा) ब्रवीत्. — After 18^{ab}, D₄ (marg.) S ins.:

1058* देशकालौ तु जानामि क्रियतामर्थसिद्धये ।

[T₂ राजानां; G (except G₈) जानासि. G₈ *तामिह सि.] — Before 18^{ad}, N_{1.8} ins. भीष्म उ. K₈ (? hapl.) om. 18^d-19^e. — ^d) B_{1.6} D₄ *नेताननुपश्यसि (D₄ *ति).

19 K₃ om. 19^{ab} (cf. v. l. 18). — ^{ab}) Ko. 2 अर्थ चार्थं. G₂ धर्मार्थं चानुबन्धनं. M_{8.5} धर्मं धर्मानुबन्धं चाप्यर्थमर्थानु. — ^c) Ś₁ K_{1.2} हि (for च). — G₈ ins. 1057* after 19^{ad} (cf. v. l. 18). — D₄ (marg.) S (except G₈) ins. after 19^{ad} (G₈ after 1057*):

1059* शुभं शुभानुबन्धं च तत्रैव त्रिविधानुपुनः ।

[T₂ शुभस्य भावानुबन्धं तत्रैव; G₈ अशुभाशुभानु.] — ^c) N₂ B D (except D₅) धिया धीरो. — ^f) G₈ स युक्तिमान्. — For 19^e, T₂ G_{4.5} subst.:

1060* पुनः पुनर्यो विचिन्त्य धिया सम्यग्व्यवस्यति ।

स बुद्धिमान्मनुष्येषु स नरः कृत्स्नकर्मकृत् ।
 G_{1.2.6} ins. 1057* after 19 (cf. v. l. 18).

20 ^a) Ś₁ D_{2.4} धर्मसंयुक्तं; M₈ *कामं च. — ^b) G₁ शुभं चैव. — ^d) K₈ transp. रोच and मम. N₂ B D (except D₅) तन्मह्यं रोचते भृशं.

21 Before 21, B₁ D ins. वैशं उ; S (except G₈) वैशं. — ^b) M_{8.5} कुरुसंसदि. — ^c) M_{3.5} माता (M₈ sup. lin. काली as in text). — ^d) Ko. 1 तं (K₁ वै) द्विजं. M₈ (sup. lin.). 5 मनसा समचित्तयत्. — After 21, S (except G_{5.6}; M₈ marg.) ins.:

1061* तस्याः स चिन्तितं ज्ञात्वा सत्यवत्या महातपाः ।

22 ^{ab}) G₆ विब्रुवाणोयं (for विब्रुवन्धी). T G₁₋₅ M स वेदान्प्र (G₁ वेदान्प्रति-; G₃ समेतान्प्र) बुवन्सर्वान्कृष्ण-द्वैपायनः प्रभुः (G₃ तदा). — ^c) Ś₁ N₂ Da S *बभूव विदितः

परिष्वज्य च बाहुभ्यां प्रक्ष्वैरभिषिच्य च ।
 मुमोच बाष्पं दाशेयी पुत्रं दृष्ट्वा चिरस्य तम् ॥ २३
 तामद्भिः परिषिच्यार्ता महर्षिरभिवाद्य च ।
 मातरं पूर्वजः पुत्रो व्यासो वचनमब्रवीत् ॥ २४
 भवत्या यदभिप्रेतं तदहं कर्तुमागतः ।
 शाधि मां धर्मतत्त्वज्ञे करवाणि प्रियं तव ॥ २५
 तस्मै पूजां ततोऽकार्षीत्पुरोधाः परमर्षये ।
 स च तां प्रतिजग्राह विधिवन्मन्त्रपूर्वकम् ॥ २६
 तमासनगतं माता पृष्ट्वा कुशलमव्ययम् ।
 सत्यवत्यभिधीक्ष्यैनमुवाचेदमनन्तरम् ॥ २७
 मातापित्रोः प्रजायन्ते पुत्राः साधारणाः कवे ।

(G³ भावात्सत्यवती; Ms. 5 as in text); K² बभूव प्रकटः;
 D⁵ बभूव स ऋषिः. — ^a) B². 6 D² कुरुसत्तम; S (except
 G¹. 6) संसदि.

23 ^a) K⁰. 3 N¹ B⁵ D (except D². 4. 5) S ततः (for
 तदा). K (except K¹) N². 8 B D (except D⁵) कृत्वा;
 Ms. 5 [S] कार्षीत् (Ms sup. lin. as in text). — ^b) K⁰
 पुत्राय. — ^c) M⁵ तं परिष्वज्य (for परि च). Ms. 5
 मातार्ता (Ms sup. lin. बाहुभ्यां as in text). — ^d) N
 (except Dn¹. n²) T² G⁸-8 प्रक्ष्व (S¹ छा) वैर. S¹ अशि-
 नित्य च; K¹ नंच तं; K² चित्य तं; K³ N¹ B². 6 D (except
 D². 4. 5) T² G (except G⁶) M⁵-8 अभ्यर्षिचत; T¹
 अभिर्षिचयत्. K⁰ तं (for च). — ^e) D⁵ चिरेण. D
 (except D². 4. 5) तु; G⁵ वै (for तम्).

24 ^a) T M अभि (for परि-). K¹ अभिशिखातां
 (sic); K³. 4 G². 4. 5 अभिर्षिचर्ता; D¹ G⁸ षिच्यार्ता (G⁸
 र्ता); G¹ अभ्यर्षिचत्ता. — ^b) S¹ अभ्यर्षावत (sup. lin.
 वाद्य च); G⁶ अभिस्य च. — ^c) S¹ K D⁵ G⁶ M⁵ व्यासो
 (G⁸ कृष्ण-) द्वैपायनोब्रवीत्.

25 Before 25, D⁴ marg. ins. व्यास उ°. S repeats
 25^{ab} after 37. — ^a) N¹ वद त्वं (for भव°). — ^d) K⁰. 1
 तव प्रियं (by transp.).

26 Before 26, D². 4 (marg.) ins. वैशं उ°. — ^a)
 K⁰. 1 B¹ तदा (for ततो). — ^b) G⁶ पुरोधाय परंतपः.
 — ^c) M⁵ मंत्रपूर्वं यथाविधि. — After 26, Dn S ins.:

1062* पूजितो मन्त्रपूर्वं तु विधिवत्प्रीतिमाप सः ।

[T² G⁶ पूजितं मन्त्रपूर्वेण विधिना प्रीतमानसं.]

27 ^{ad}) N² B². 6 D (except D². 4) अथ (for अभि-).
 D⁴ T¹ एवम् (for एनम्). D⁴ T¹ G⁸ एनम् (for इदम्).
 — Ms ins. before 27^{ad}; Ms subst. for it:

तेषां पिता यथा स्वामी तथा माता न संशयः ॥ २८
 विधातृविहितः स त्वं यथा मे प्रथमः सुतः ।
 विचित्रवीर्यो ब्रह्मर्षे तथा मेऽवरजः सुतः ॥ २९
 यथैव पितृतो भीष्मस्तथा त्वमपि मातृतः ।
 भ्राता विचित्रवीर्यस्य यथा वा पुत्र मन्यसे ॥ ३०
 अयं शांतनवः सत्यं पालयन्सत्यविक्रमः ।
 बुद्धिं न कुरुतेऽपत्ये तथा राज्यानुशासने ॥ ३१
 स त्वं व्यपेक्षया भ्रातुः संतानाय कुलस्य च ।
 भीष्मस्य चास्य वचनान्नियोगाच्च ममानघ ॥ ३२
 अनुक्रोशाच्च भूतानां सर्वेषां रक्षणाय च ।
 आनुशंस्येन यद्भूयां तच्छ्रुत्वा कर्तुमर्हसि ॥ ३३

1063* आचक्षे क्रमेणास्मै तदर्थमभिचिन्तितम् ।

28 Before 28, S ins. सत्यवती. — ^a) S (except
 G⁶ Ms. 5) मातापितृभ्यां जायते. — ^b) G⁶ कुले (for कवे).
 — ^c) B¹. 6 D². 4 यथा पिता (by transp.).

29 ^{ab}) N (except S¹) G¹. 4 Cd विधान- (G¹ त्रा).
 N¹. 2 B². 5 D⁵ G⁸ Ms सत्यं; N³ सर्वं (for स त्वं). K². 1
 पूर्वजः; B⁵ विहितः (for प्रथ°). T¹ मे प्रियपुत्रकः. Ms स
 यथासि पितुस्तात तथासि मम धर्मतः. — T² om. 29^{ad}-30.
 — ^{ad}) G². 4. 5 (!hapl.) om. 29^{ad}. — S¹ K¹. 8. 4 विप्रर्षे;
 D⁴ महर्षे. B¹ G⁸ सुत; D⁴ स्मृतः. Ms विचित्रवीर्यश्चाप्येवं
 यथा त्वमसि मे सुतः. — Ms repeats 29 with v. l. of M⁴
 30 T² om. 30 (of. v. l. 29). — ^a) K⁰ B¹ G¹
 तथैव; G⁶ यथा वै. — ^b) S¹ K¹ Dn³ Ms. 5 त्वमसि.
 — ^c) N². 8 G¹ भ्रातुर्विचित्र°. — T¹ G M⁵-8 read 34
 after 30, the same MSS. except G⁶ repeating it in
 its proper place.

31 ^a) N¹ सत्यं (for अयं). — ^c) N³ न बुद्धिं (by
 transp.). — ^d) N³ राज्यानुपालने.

32 Ms om. 32-33. — ^a) S¹ राज्ञ्यपे°; S¹ (sup.
 lin.) K¹. 4 सत्यव्यपे°; S (Ms om.) तस्य चापे° (G⁶ स त्वं
 ह्यपे°). — ^b) = 4^d. K⁴ G⁸ तु; G¹ नः; G⁸ वै (for च).
 — ^c) D⁴ S (except G⁶; Ms om.) °स्य वचनाच्चैव
 — ^d) B¹. 5 D⁴ त्वं (for च). K¹. 8. 4 T¹ (G¹-4 M
 (Ms om.) °गान्मम चानव; T² विनियोगान्ममानव;
 G⁶ °गाद्वचनान्मम.

33 Ms om. 33 (of. v. l. 32). — ^a) S¹ K¹ भीतानां;
 G⁶ भ्रातृणां. — N³ om. 33°-36°. — ^c) N² B D
 (except D⁵) M⁵ शंस्याच्च. Dn¹ भूतानां (for यद्भू°).

34 N³ om. 34 (of. v. l. 33). G⁶ reads 34 after

यवीयसस्तव भ्रातुर्भायें सुरसुतोपमे ।
 रूपयौवनसंपन्ने पुत्रकामे च धर्मतः ॥ ३४
 तयोरुत्पादयापत्यं समर्थो ह्यसि पुत्रक ।
 अनुरूपं कुलस्यास्य संतत्याः प्रसवस्य च ॥ ३५
 व्यास उवाच ।
 वेत्थ धर्मं सत्यवति परं चापरमेव च ।
 यथा च तव धर्मज्ञे धर्मे प्रणिहिता मतिः ॥ ३६
 तस्मादहं त्वन्नियोगाद्धर्ममुद्दिश्य कारणम् ।
 ईप्सितं ते करिष्यामि दृष्टं ह्येतत्पुरातनम् ॥ ३७
 भ्रातुः पुत्रान्प्रदास्यामि मित्रावरुणयोः समान् ।
 व्रतं चरेतां ते देव्यौ निर्दिष्टमिह यन्मया ॥ ३८

संवत्सरं यथान्यायं ततः शुद्धे भविष्यतः ।
 न हि मामव्रतोपेता उपेयात्काचिदङ्गना ॥ ३९
 सत्यवत्युवाच ।
 यथा सद्यः प्रपद्येत देवी गर्भं तथा कुरु ।
 अराजकेषु राष्ट्रेषु नास्ति वृष्टिर्न देवताः ॥ ४०
 कथमराजकं राष्ट्रं शक्यं धारयितुं प्रभो ।
 तस्माद्गर्भं समाधत्स्व भीष्मस्तं वर्धयिष्यति ॥ ४१
 व्यास उवाच ।
 यदि पुत्रः प्रदातव्यो मया क्षिप्रमकालिकम् ।
 विरूपतां मे सहतामेतदस्याः परं व्रतम् ॥ ४२
 यदि मे सहते गन्धं रूपं वेषं तथा वपुः ।

30; T1 G1-5 Ms-8 repeat 34 here. — ^b) T1 (second time).² G1-5 (all five second time) Ms. 6-8 (the last three second time) भायें परमसंमते. — ^a) B5 Ms. 6-8 (the last three second time) भारत (Ms first time *inf. lin.* as in text); G3 (second time) पुत्रक (for धर्म^०).

35 N5 om. 35 (cf. v. l. 33). — ^a) S (except G6) तयोः प्रयच्छ पुत्रास्त्वं. — ^०) S (except G6) अनुरूपान्. — ^a) D5 संतनोः; Cd संतत्याः (as in text). K2 संभूत्याः प्रभवस्य च; S तेजःप्रशम (G2.4.5 ^०श्रय)संयुतान्.

36 K1 S om. उवाच (G5.6 om. the ref.). N5 om. 36^{ab} (cf. v. l. 33). — ^a) Da G3 सर्वं (for धर्मं). S त्वमे (Ms-8 यथै)वेह (for सत्य^०). — ^b) S (except G6) परं तत्त्वं प्रजासु च (G2.4.5 परावर्यं). — Before 36^{ad}, G6 ins. व्यासः. — ^०) K1 N1.2 B D (except D5) S तथा. Ko.2 N B D (except D5) तव महाप्रा (a few MSS. ^०प्र)ज्ञे; S हि (T2 G2.4.5 ^०पि) ते वि (G1 सुवि; G2.4.5 तव)निश्चित्य. — ^a) S1 K1 धर्मेण प्रहि (K1 ^०ति)ता मतिः.

37 ^{ab}) S1 तस्मात्त्वहं; K1 तस्याब्रह्मं (sic). S नियो-
 गात्तव चैवाहमेतैरपि च कारणैः. — ^०) S (except Ms. 5) तत् (for ते). — ^a) S1 K1 दिष्टं; N1 दृष्ट्वा. S1 Ko.2.4 पुरातने; D (except D2.4.5) सनातनं; S पुरा मया. — After 37, S repeats 25^{ab}.

38 ^{ab}) D2 T1 G3 Ms-8 पुत्रं and समं. — ^०) S1 ते दिव्यं; G6 Ms (sup. lin.).⁵ निर्दिष्टं, S (except G6 Ms) व्रतं च चरितव्यं तु. — ^a) G6 Ms (sup. lin.).⁵ मया संवत्सरं शुभं (G6 ^०भे).

39 ^a) Ms संवत्सराद्. Ko T1 ^०न्याय्यं. — ^a) S1 K1 ह्युपेयात्. S (for G6 see below) स्पृशते. G6 subst. for,

Ms ins. before, and Ms ins. after 39^{ad}:

1064* न हि मामहंतः प्राप्सुमशुद्धे कोसलात्मजे ।

G1-8 Ms ins. after 39: G6 Ms, after the above:

1065* एवं सत्यवती धर्मं परमं ज्ञातुमर्हसि ।

[G2 अपरं; Ms परं त्वं. G3 परज्ञैः संतमं.]

40 K1 D1 S om. उवाच. — ^a) K2 B3 G6 Ms-8 प्रपद्येतां; K3 D2.5 T G1-5 Ms. 5 ^०द्येते. N Dn D1 सद्यो यथा प्रपद्येत (N5 ^०ते); G6 तद्यथा प्रतिपद्येतां. — ^b) K2-4 N3 D2.5 S देव्यौ (G2.4.5 भायें). B3 ते गर्भं त्वं तथा कुरु. — Dn S (except G6) ins. after 40^०: D4, after 40 (as one line made up of the two halves, read in reverse order!):

1066*

प्रजानाथा विनश्यति ।

नश्यन्ति च क्रियाः सर्वाः.

— ^a) K2-4 N B3 D (except D1 D5) G1.6 Ms देवता.

41 ^a) After कथं, Ko N B1.3.6 Da Dn D1.4 T1 G1.3.6 M ins. च; K1-4 D5 हि; B5 D2 वा; T2 G2.4.5 तु. Ko G6 राज्यं (for राष्ट्रं). — ^b) S1 K D2 पाल (Ko कार)यितुं; T2 G2.4.5 रंजं. — ^०) G3 शीघ्रं गर्भं. G2.6 Ms निषिचस्व. — ^a) Ko.2 N B D भीष्मः संवर्धं; K1 ^०स्तं पालं.

42 S1 K1 S om. उवाच. — ^b) Ko N1.2 Da D4 ^०कालिकः; N3 D5 ^०कारिकं (D5 ^०कः). Dn D1 मया भ्रातुरकालिकः. — ^a) S1 K1 एतच्छ्रुत्वा; ^०पं; Ko.2-4 D5 एतद्धि स्यात्पं; N2 Da Dn D1 तयोरेतत्पं; S एतत्स्यात्परमं व्रतं (G6 एतद्धि स्यान्महत्तपः; M7 एतत्स्यात्परमं व्रतं).

43 ^{ab}) S1 K1 यद्धि (K1 ^०दि) मे सहते गर्भं. Ko.2 रूपं गंधं वेषं; G6 Ms.5 वेषं रूपं गंधं (by transp.). T1

अथैव गर्भं कौसल्या विशिष्टं प्रतिपद्यताम् ॥ ४३

वैशंपायन उवाच ।

समागमनमाकाङ्क्षन्ति सोऽन्तर्हितो मुनिः ।

ततोऽभिगम्य सा देवी स्तुषां रहसि संगताम् ।

धर्म्यमर्थसमायुक्तमुवाच वचनं हितम् ॥ ४४

कौसल्ये धर्मतन्त्रं यद्वीमि त्वां निबोध मे ।

भरतानां समुच्छेदो व्यक्तं मद्भाष्यसंक्षयात् ॥ ४५

व्यथितां मां च संप्रेक्ष्य पितृवंशं च पीडितम् ।

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकोनशततमोऽध्यायः ॥ ९९ ॥

भीष्मो बुद्धिमदान्मेऽत्र धर्मस्य च विवृद्धये ॥ ४६

सा च बुद्धिस्तवाधीना पुत्रि ज्ञातं मयेति ह ।

नष्टं च भारतं वंशं पुनरेव समुद्धर ॥ ४७

पुत्रं जनय सुश्रोणि देवराजसमप्रभम् ।

स हि राज्यधुरं गुर्वीमुद्वक्ष्यति कुलस्य नः ॥ ४८

सा धर्मतोऽनुनीयैनां कथंचिद्धर्मचारिणीम् ।

भोजयामास विप्रांश्च देवर्षीनतिथींस्तथा ॥ ४९

अथो (for तथा). T G (except Gs) वयः. — °) Ko. s कौसि (Ks °शि) ल्या; K2.4 B (except B1) D (except D4.5) °श; T1 कौरव्या. — °) Ns प्रतिपद्यते. — After 43, D4 (marg.) S (except Ms-8) ins.:

1067* तस्य चापि ज्ञातं पुत्रा भवितारो न संशयः ।

गोप्तारः कुरुवंशस्य भवत्याः शोकनाशनाः ।

— After the above, D4 (marg.) S (except Ms-8) ins. 1069*.

44 S1 K1 om. उवाच; S om. the ref. — After वैशं उ°, N ins.:

1068* एवमुक्त्वा महातेजा व्यासः सत्यवतीं तदा ।

D4 (marg.) S ins. after 1067* (Ms-8, after 43): Dn, after 1068*:

1069* शयने त्वथ कौसल्या शुचिचक्ष्णा स्वलंकृता ।

— °) Ns S (except T1 Gs) समागमनम्. Ns आकाङ्क्षयम्; Dn S °क्षेद्. — °) Ks निशि (for इति). S इत्युक्त्वांतरधीयत. — °) Gs °गम्य तां देवी; Gs Ms अभिगम्य तु सा देवी. — °) K1.2 T संगता; G (except Gs) संन (Gs °म) ता. — °) K4 B2.6 Da1 Dn1 D2.5 Gs धर्मम्. S (except Gs) धर्मार्थकाम (Ms sup. lin. °धेन तु) संयुक्तं (T2 G2.4.5 °सहितं). — °) Gs Ms °न मिथः.

45 °) K (except K1) B2.5 D (except D4.5) कौश (Ko °शि) ल्ये. Ko Ds धर्मतत्त्वं हि; K1 Gs °तन्त्रे यद्; N1 °तन्त्राय; N2 Ms °मन्त्रत्वाद्; B1.3.6 Da Dn D1 °तन्त्रं त्वां; B5 °तत्स्वाहं; D2 °तत्स्वं हि; D4 Ms (sup. lin. as in text) °तन्त्रत्वाद्; Ms-8 °तन्त्रं यं. — °) Ko N1.2 B D यद्वीमि. Ko N1.2 B D (except Ds) तत् (for मे). Ms (sup. lin. as in text).5 ब्रवीमि न तु कामतः. — °) K2.4 G2.4 भारतानां. S1 K1 समुच्छेदे; Ko कुलं; T2 G1 (sup. lin. as in text).5 °च्छेदाद्; Ms (sup. lin. as in text).5 अभावोयं. — °) Dn2 (by corr.) D2 तद्भाष्यं; Gs यद्भाष्यं. Ms (sup. lin. as in text).5

मन्त्रिमित्तं शुभानने.

46 °) Ms भर्तृवंशं. — °) Ko भद्रे; K4 मे च; N1 B D महं (for मेऽत्र). T1 धर्मभृतां श्रेष्ठः; T2 G1-4 Ms (sup. lin.).6-8 बुद्धिमतां श्रेष्ठः; Gs Ms.5 बुद्धिं ददौ मैत्री (Gs पौत्री). — °) S1 धर्मस्यात्र; Ko.2 °स्यात्; K4.1 °स्यास्य; N1.2 B D कुलस्यास्य; Ns धर्मस्यार्थः. T G1-4 Ms (sup. lin.).6-8 कुरुते बुद्धिसुक्तां; Gs Ms (orig.).1 वंशस्यास्य पुनर्भवे. — After 46, K4 N1.2 Da D4 (marg.) ins.:

1070* अहं त्वामद्य वक्ष्यामि बुध्या निश्चित्य भामिनि ।

श्रुत्वा तु तद्वचः सुभ्रु कर्तुमर्हसि नान्यथा ।

47 °) Ko त्वदाधीना; N1 B D (except D2.5) T1 G1.3.6 Ms.6-8 त्वय्यं; Ns त्वया; T2 G2.4.5 त्वया कार्या. Ms त्वय्यधीना च सा बुद्धिः. — °) K4 प्रतिज्ञातं. K2.1 D2 हि (for ह). Ns B Da Dn D1.4.5 पुत्रि (Ns °त्रं) प्रापय (Da1 पुत्र्याज्ञापय) मां तथा (B1m मा श्रुचः; B2.5.1 मां तथा; Ds मेनचे); T G1-5 Ms (sup. lin.).6-8 पुत्रप्राप्तौ (T1 G2.5 °सि; T2 G2.4 °सुं) मतिं कुरु; Gs Ms.5 पुत्रभावाय नान्यथा. — °) S1 K1 पुनरेतं; K4 °रेतत्. — After 47, Gs Ms.5 ins.:

1071* गर्भं धारय कल्याणि देवरस्य महात्मनः ।

[Gs पुत्रं जनय कल्यां.]

48 °) Ms (sup. lin. as in text) स ते पुत्रो पुत्रं. — °) S1 K1 ते (for नः). T G1-5 Ms (sup. lin.).6-8 उद्वहि (G1.3 °द्वि) ण्यति धर्मतः; Gs Ms.5 धारयिष्यति भारती. — After 48, D1 marg. ins.:

1072* एवमुक्त्वा तु सा देवी स्तुषां सत्यवती तदा ।

49 Before 49, N2 Ms ins. वैशं उ° (Ms om. उ°). — °) Ms.5 सा धर्मेणानु. — °) A few MSS. धर्मचारिणी. — °) Ns B2.6 D1 G2.4.5 M (Ms sup. lin. as in text) तदा; T1 स्त्रियाः.

Colophon om. in Da. — Major parvan: T2 G M

१००

वैशंपायन उवाच ।

ततः सत्यवती काले वधूं स्नातामृतौ तदा ।
 संवेशयन्ती शयने शनकैर्वाक्यमब्रवीत् ॥ १
 कौसल्ये देवरस्तेऽस्ति सोऽद्य त्वानुप्रवेक्ष्यति ।
 अग्रमत्ता प्रतीक्षेनं निशीथे *आगमिष्यति ॥ २
 श्वश्वास्तद्वचनं श्रुत्वा शयाना शयने शुभे ।
 साचिन्तयत्तदा भीष्ममन्यांश्च कुरुपुंगवान् ॥ ३
 ततोऽम्बिकायां प्रथमं नियुक्तः सत्यवागृषिः ।

दीप्यमानेषु दीपेषु शयनं प्रविवेश ह ॥ ४
 तस्य कृष्णस्य कपिला जटा दीप्ते च लोचने ।
 बभ्रूणि चैव श्मश्रूणि दृष्ट्वा देवी न्यमीलयत् ॥ ५
 संबभूव तया रात्रौ मातुः प्रियचिकीर्षया ।
 भयात्काशिसुता तं तु नाशक्रोदभिर्वीक्षितुम् ॥ ६
 ततो निष्क्रान्तमासाद्य माता पुत्रमथाब्रवीत् ।
 अप्यस्यां गुणवान्पुत्र राजपुत्रो भविष्यति ॥ ७
 निशम्य तद्वचो मातुर्व्यासः परमबुद्धिमान् ।

संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan* : Ko. 2-4 Ñ1.2 V1 B3 T1 संभव. — *Adhy. name* : K3.4 व्यासनियोगः; Ñ1.2 V1 सत्यवत्युपदेशः; G1 व्यासाभिगमनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : Ko 101; B1 D4 103; Dns 104; T1 102; T2 52; G M 53 (Gs 54). — *S'loka no.* : Da1 53; Dn 50; Ms 66. — *Aggregate s'loka no.* : Dn2 4271.

100

1 Ñ1 K1 S om. उवाच. — °) Gs Ms (*sup. lin.* as in text). 5 दृष्ट्वा (for काले). — °) K1 Gs Ms स्नुषां; Gs समा- (for वधूं). T1 G (except Gs) Ms (*sup. lin.*). 5-8 कृतौ तथा; Ms. 5 अलंकृतां. — °) T G (except Gs) शयनं. — °) Ko Ñ B D (except Ds) Gs Ms शनैर्वचनम् (Ñs सा पुनर्वाक्यम्).

2 °) MSS. indiscriminately कौसल्ये and कौश°. K2 ते चेत्; S देवि (Ms तेद्य). — °) Da त्वामन्ववे°; Ds त्वामुपवे°. S अद्य त्वानु (Gs स चाद्यानु; Ms स स्वाप्यानु) गमिष्यति (Gs Ms °प्रवेक्ष्यति). — °) B3 °मत्तां क्रतुमतीं; T1 Gs M (except Ms) °मत्ताभिर्वीक्षेया. — °) N T1 निशीथे ह्या (D2 -द्या) गमि°; T2 G2.4.5 °थे समुपे°; G1 °थे-प्यागमि°; Gs Ms (*sup. lin.*). 5-8 °थेभ्यागमि°; Gs Ms (orig.). 5 निशायामागमि°.

3 °) K4 B5 तस्याः (for श्वश्वाः). S (for T2 see below) तु वचनं. T2 श्वश्वास्तु वचः श्रुत्वा. — °) K2 शयिता. A few MSS. शुभा. — °) T2 G2.4.5 चिंतयन्ती तदा; Gs Ms (*sup. lin.* as in text). 5 जगाम मनसा. — °) Ko. 2 Ñs D4 T1 G1-5 Ms (*sup. lin.*). 5-8 कुरु-सत्तमान्; B D2 °नन्दान्; Gs Ms (orig.). 5 भरतांस्तथा.

4 G1.2.4.5 Ms (*inf. lin.*) ins. before 4: Gs Ms-8 subst. for 4^{ab}:

1073* ततः सुसजनप्राये निशीथे भगवानृषिः ।

[G1.2.4-5 रात्रौ च (for निशी°).]

— °) Ñ1 K G1 ततोर्विकायाः. — °) K (except K3) Gs °वानृषिः. — °) Ko. 2.4 Ñ B D Cd शरणं (Ds सदनं); T2 G2.4.5 निशायां (for शय°). Ñ1 तां; K (except Ko) Ñs Ds Gs Ms तत् (for ह). — After 4, D4 (marg.) S ins.:

1074* सत्यवत्या नियुक्तस्तु सत्यवागृषिसत्तमः ।

जगाम तस्याः शयनं विपुले तपसि स्थितः ।

[(L. 1) Gs °वानृषिस°.]

D4 (marg.) Gs Ms. 5 cont.: T G1-5 Ms-8 (om. lines 3-4) ins. after 5:

1075* तं समीक्ष्य तु कौसल्या दुष्प्रेक्ष्यमतथोचिता ।

विरूपमिति विव्रस्ता संकुच्यासीन्नमिलिता ।

विरूपो हि जटी चापि दुर्वर्णः पुरुषः क्रुशः ।

सुगन्धेतरगन्धश्च सर्वथा दुष्प्रधर्षणः ।

[(L. 1) D4 Gs. 1 Ms °तथोचितं. — (L. 2) D4 °च्याक्षणी निमीलिते; T1 G1.2.5 Ms °च्यासीन्नरेश्वर.]

5 °) Gs तस्य दीप्तस्य. Ñs Da Dn1.2.3 Ds T1 कपिलां जटां; G4.5 कलिला जटा. Gs Ms. 5 चक्षुषी (for लोच°). — °) Ñ1 Ko. 2 Ñs कद्रूणि; Cd बभ्रू°. S श्मश्रूणि चैव (Gs कद्रूणि चापि) पिंगानि. — °) Gs दृष्ट्वा सास्मि निमीलिता. — After 5, T G1-5 Ms-8 ins. 1075* (cf. v. 1. 4).

6 °) Ñ1.2 B D (except Ds) तथा सार्धं. — °) Ko. 2 न शशाकाभि°.

7 °) Ñ1.2 B Da Dn D2.4 °मागम्य; D1 Ms (*sup. lin.*) °मालङ्घ्य. — °) Ñ1.2 B D (except Ds) पुत्रमुवाच

प्रोवाचातीन्द्रियज्ञानो विधिना संप्रचोदितः ॥ ८
 नागायुतसमप्राणो विद्वान्नाजर्षिसत्तमः ।
 महाभागो महावीर्यो महाबुद्धिर्भविष्यति ॥ ९
 तस्य चापि शतं पुत्रा भविष्यन्ति महाबलाः ।
 किं तु मातुः स वैगुण्यादन्ध एव भविष्यति ॥ १०
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा माता पुत्रमथाब्रवीत् ।
 नान्धः कुरूणां नृपतिरनुरूपस्तपोधन ॥ ११
 ज्ञातिवंशस्य गोप्तारं पितृणां वंशवर्धनम् ।

ह; T G Ms(orig.). 6-8 'मभाषत. Ms(sup. lin.). 5 तं
 माता प्रत्यभाषत. — °) Ś1 K1.8 B5 D4 अप्यस्या; D2
 अथास्यां; G6 Ms. 5 अप्यत्र. Ś1 Ko. 2.4 B5 D5 G1 पुत्रो;
 G6 Ms. 5 तात. — After 7, G6 (which om. 8-10) ins.:

1076* इत्युक्तः सोऽब्रवीन्मातः कुमारो मातृदोषतः ।

अन्धो नागायुतप्राणो भविष्यत्यम्बिकोदरात् ।

8 G6 (hapl.) om. 8-10. — °) S (G6 om.) निशम्य
 वचनं. — °) N1.2 B D (except D5) सत्यवतीसुतः; S
 (G6 om.) परमधर्मवित्. — °) Ś1 'द्रियज्ञानम्; N1.8 'ज्ञानी.
 — °) K3 स प्रचो; T1 'दितं.

9 G6 om. 9 (cf. v. l. 8). — °) Ś1 K1.8.4
 D5 महावीर्यो महाभागो; B5 महाबाहुर्महा. — °) M7
 'बुद्धिर्मेहात्मनः.

10 G6 om. 10 (cf. v. l. 8). Ms-8 om. 10^{ab}.
 — °) Ko. 2 तस्य चैव. — °) A few MSS. भविष्यति.
 N1.2 B D (except D5) महात्मनः. — °) Ms(sup.
 lin.). 5 एष मातुश्च (Ms 'स्तु).

11 °) G6 Ms. 5 निशम्य वचनं तस्य. — °) T G Ms-8
 माता वचनमब्रवीत् (G6 तन्माता पुनरब्र'); Ms. 5 तं माता
 पुत्रमब्र'. — S ins. after 11^{ab}: D5 (om. lines 1-2),
 after 12^{ab}: D4 (marg., om. lines 1-3), after 12:

1077* अलब्धलाभः पुत्रोऽयं यद्यन्धो वै भविष्यति ।

अस्य वंशस्य गोप्तारं सतां शोकविनाशनम् ।

तस्मादवरजं पुत्रं जनयान्यं नराधिपम् ।

आतुर्भार्यापरा चेयं रूपयौवनशालिनी ।

अस्यामुत्पादयापलं मन्त्रियोगादुणाधिकम् ।

[Before line 1, T2 G6 ins. सत्यवती. — (L. 2) T1
 G1.8.6 Ms. 5 तस्य वं. — (L. 3) D5 जनय त्वं; G6 'याद्य.
 — (L. 4) G1.8 'परा चैव.]

— After 1077*, G6 Ms ins. 1078*. S om. 11^a-12^b
 (G6 Ms om. 11^a-14^a). — Before 11^{ad}, N2 ins.
 सत्यवत्युवाच.

द्वितीयं कुरुवंशस्य राजानं दातुमर्हसि ॥ १२

स तथेति प्रतिज्ञाय निश्चक्राम महातपाः ।

सापि कालेन कौसल्या सुपुत्रेऽन्धं तमात्मजम् ॥ १३

पुनरेव तु सा देवी परिभाष्य स्त्रुपां ततः ।

ऋषिमावाहयत्सत्या यथापूर्वमनिन्दिता ॥ १४

ततस्तेनैव विधिना महर्षिस्तामपद्यत ।

अम्बालिकामथाभ्यागादपि दृष्ट्वा च सापि तम् ।

विषण्णा पाण्डुसंकाशा समपद्यत भारत ॥ १५

12 S om. 12^{ab} (G6 Ms om. 12) (cf. v. l. 11).
 — °) Ś1 K1 इति वंशस्य. — °) Da1 Dns कुरूणां (for
 पितृ). Ś1 K1.4 हर्षवर्धनं. — After 12^{ab}, D5 (om.
 lines 1-2) ins. 1077*. — After 12, D4 (marg.,
 om. lines 1-3) ins. 1077*.

13 G6 Ms om. 13 (cf. v. l. 11). — °) Ko. 2 N1.1
 B D (except D5) महायज्ञः. — G6 Msins. after 1077*:
 T2 G5-5, after 13^{ab}: D4 (marg., om. lines 1-2) T1
 G1.2 Ms-8, after 14:

1078* अम्बालिकां समाधाय तस्यां सत्यवती सुतम् ।

भूयो नियोजयामास संतानाय कुलस्य वै ।

विषण्णाम्बालिका साध्वी निषण्णा क्षयनोत्तमे ।

को न्वेप्यतीति ध्यायन्ती नियता संप्रतीक्षते ।

[(L. 1) G6 अथाधिकं. T1 G1 Ms समाधाय. — (L. 3)
 G5 विषण्णा वा'—भीषणा वा'. — (L. 4) G5.6 प्रतीक्षति
 Ms. 5 'क्षती.]

— S om. 13^a-14^a. — °) MSS. indiscriminately
 कौसल्या and कौश'. — °) Ko स्त्रुपा चान्ध; N2 सुपावान्ध;
 N2 Da D2 सुपुत्रे (Da2 'पाव) तनयं शुभा. — After
 13, D2 ins.:

1079* धृतराष्ट्र यतस्तेन धृतराष्ट्रस्ततोऽभवत् ।

14 S om. 14 (cf. v. l. 13). — °) K2 पर्यभाषत्
 K1 सुतां. K4 तदा; D5 नृप. — °) N2 B D (except
 D5) 'पूर्वमर्दिम. — After 14, D4 (marg., om. lines
 1-2) T1 G1.2 Ms-8 ins. 1078* (cf. v. l. 13).

15 °) Ś1 K1 ताममन्यत; Ko. 2-4 D5 तामपद्यत; 8
 (except G1.2) समपद्यत. — °) N2 'कां त्वथाभ्या'; B
 D2.4 'कापि (D4 'का तु) तं दृष्ट्वा; G1 'का महाभाग; Ms.
 'का तमभ्याशाद्. — °) Ś1 K1 Da2 G2.4.5 अपि; K3 तु
 (for च). Ś1 G (except G2.6) सा च तं; Ko शायितं;
 K1 सर्वतं. B D2.4 दीप्तमश्रुजटक्षणं; D5 ऋषि दृष्ट्वा
 तथाविधं. — °) Ś1 B1.8.8.8 D (except Da2 D2.4)

तां भीतां पाण्डुसंकाशां विषण्णां प्रेक्ष्य पार्थिव ।
 व्यासः सत्यवतीपुत्र इदं वचनमब्रवीत् ॥ १६
 यस्मात्पाण्डुत्वमापन्ना विरूपं प्रेक्ष्य मामपि ।
 तस्मादेष सुतस्तुभ्यं पाण्डुरेव भविष्यति ॥ १७
 नाम चास्य तदेवेह भविष्यति शुभानने ।
 इत्युक्त्वा स निराक्रामद्भगवानृषिसत्तमः ॥ १८
 ततो निष्क्रान्तमालोक्य सत्या पुत्रमभाषत ।
 शशंस स पुनर्मात्रे तस्य बालस्य पाण्डुताम् ॥ १९
 तं माता पुनरेवान्यमेकं पुत्रमयाचत ।

तथेति च महर्षिस्तां मातरं प्रत्यभाषत ॥ २०
 ततः कुमारं सा देवी प्राप्तकालमजीजनत् ।
 पाण्डुं लक्षणसंपन्नं दीप्यमानमिव श्रिया ।
 तस्य पुत्रा महेश्वासा जज्ञिरे पञ्च पाण्डवाः ॥ २१
 ऋतुकाले ततो ज्येष्ठां वधुं तस्मै न्ययोजयत् ।
 सा तु रूपं च गन्धं च महर्षेः प्रविचिन्त्य तम् ।
 नाकरोद्वचनं देव्या भयात्सुरसुतोपमा ॥ २२
 ततः स्वैर्भूषणैर्दासीं भूषयित्वाप्सरोपमाम् ।
 प्रेषयामास कृष्णाय ततः काशिपतेः सुता ॥ २३

विवर्णा. Ś1 K1 पाण्डुवदना. — १) Ns विवर्णा समपद्यत.
 16 ५) Gs Ms (sup. lin.) 5 तां बालां. — १) Ko B. 6 m Ds विवर्णां प्रे. Ś1 N1. 2 B D T1 Gs भारत;
 Ks. 4 वै मुनिः.

17 १) Ś1 K1 मामिति; Ko. 2. 8 D °मिह; Ks °मितः;
 N1. 3 B G1 Ms (sup. lin. as in text) °मसि. T1 विरूपा
 शयने स्थिता. — १) Ko Ns एव; Da1 Ds अयं (for एष).
 N1. 2 B D (except Ds) सुतस्ते वै. Ks तस्मात्तवैष तनयः.
 — ५) Gs Ms-8 एष; Gs एवं (for एव).

18 ५) N B D चास्मै (Dns °स्मै) तं. — १) Ko न
 संशयः; K1 तदानने; Ks. 4 वरानने. — १) B. 6 Ds
 निराक्रामद्. Ko निश्क्राम तथेत्युक्त्वा; Ks Ds °त्वा स च
 निष्क्रामद्; Da2 °त्वा स निष्क्राम. — ५) Ks मुनिसत्तमः.
 S (except Gs Ms) कृष्णद्वैपायनः प्रभुः.

19 ५) Ko. 8 Ns B. 6 Da1 D2. 5 T G1-3 Ms-8
 °मालक्ष्य. — १) N1. 2 B D (except Ds) °मथाब्रवीत्.
 — After 19^{ab}, D2 ins.:

1080* अप्यस्य गुणवान्पुत्र राजपुत्रो भविष्यति ।;
 while G1 ins.:

1081* कुमारो ब्रूहि मे पुत्र अस्यत्र भविता शुभः ।
 (of. 1082*). — १) Ś1 K1 T1 च (for स). Ko. 2 स
 शशंस (by transp.). B1 मुनिमात्रे. — ५) Ds तत्र (for
 तस्य). Ś1 Gs पुत्रस्य. — For 19, Gs Ms. 5 subst.:

1082* तमुवाच ततो माता अप्यत्र भविता शुभः ।
 कुमारो ब्रूहि मे तत्त्वमृषिसां प्रत्युवाच ह ।
 [(L. 2) Gs पुत्र (for तत्त्वम्).]

S ins. after 19 (Gs Ms. 5, after 1082*):

1083* भविष्यति सुविक्रान्तः कुमारो दिक्षु विश्रुतः ।
 पाण्डुत्वं वर्णतस्तस्य मातृदोषाद्भविष्यति ।
 [(L. 1) Gs सुतो मातः (for सुवि).]

20 For S cf. v. 1. 21. — ५) Ś1 सुतमेवान्यं.

— १) Ś1 पुनरेकम्; K1 एकं सुतम्.

21 For S see below. — १) Ko. 2 N1 Da1 D1
 पाण्डुलक्षणसं (N1 °मा) पन्नं. — ५) D1 °मानं स्वतेजसा.
 — १) N (except Ś1 K1. 3 Da1) यस्य. — For 20-21,
 D4 (marg., om. lines 1-6) S subst.:

1084*

(21^{af}) तस्य पुत्रा महेश्वासा जनिष्यन्तीह पञ्च वै ।
 इत्युक्त्वा मातरं तत्र सोऽभिवाद्य जगाम ह ।
 मुनौ यातेऽम्बिका पुत्रं महाभागमसूयत ।
 धृतराष्ट्रं महाप्राज्ञं प्रज्ञाचक्षुषमीश्वरम् ।

(21^{ab}) अनुजां बालिका तत्र पुत्रं काले व्यजायत । [5]

(21^{ad}) पाण्डुं लक्षणसंपन्नं दीप्यमानं श्रियावृतम् ।
 तयोर्जन्मक्रियाः सर्वा यथावदनुपूर्वशः ।
 कारयामास वै भीष्मो ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ।
 अन्धं दृष्ट्वाम्बिकापुत्रं जातं सत्यवती सुतम् ।

(20^{ab}) कौसल्यायै समाहूय पुत्रमन्यमयाचत । [10]

अन्धोऽयमन्यमिच्छामि कौसल्यातनयं शुभम् ।

(20^{ad}) एवमुक्त्वा महर्षिस्तां मातरं प्रत्यभाषत ।

नियता यदि कौसल्या भविष्यति पुनः शुभा ।

भविष्यति कुमारोऽस्यां धर्मशास्त्रार्थतत्त्ववित् ।

तां समाधाय वै भूयः क्षुधां सत्यवती तदा । [15]

22 ५) Ks. 4 ततो न्यस्मिन्. S °कालं च (Gs तु)
 विज्ञाय. — १) Ś1 B. 6 (m as in text) तस्मै (Ś1 तस्मै)
 न्यवेदयत्; Ks तस्य न (? read नि) योजयत्; Ks. 4 ज्येष्ठामयो-
 जयत्. S देव्या संचोदि (G1-3 °बोधि) तां बिका. — १) Ko.
 2. 4 Ds सा च; T1 सापि. — ५) N1. 3 B. 6 m. 5. 6 Da
 प्रतिचित्य; Gs प्रतिवीक्ष्य. Ks B. 6 m Da D2 T Gs Ms. 5
 तत्; G1. 2 च (for तम्). Ko परिचितयत्; Gs. 5 प्रवि (Gs
 °व्य) चितयत्.

23 १) Ś1 K1. 3. 4 Ds °प्सरःसमां. — ५) Ko. 3 तदा
 (for °तः). A few MSS. काशीपतेः.

दासी ऋषिमनुप्राप्तं प्रत्युद्गम्याभिवाद्य च ।
 संविवेशाभ्यनुज्ञाता सत्कृत्योपचचार ह ॥ २४
 कामोपभोगेन तु स तस्यां तुष्टिमगादपि ।
 तथा सहोषितो रात्रिं महर्षिः प्रीयमाणया ॥ २५
 उत्तिष्ठन्नब्रवीदेनामभुजिष्या भविष्यसि ।
 अयं च ते शुभे गर्भः श्रीमानुदरमागतः ।
 धर्मात्मा भविता लोके सर्वबुद्धिमतां वरः ॥ २६
 स जज्ञे विदुरो नाम कृष्णद्वैपायनात्मजः ।

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि शततमोऽध्यायः ॥ १०० ॥

धृतराष्ट्रस्य च भ्राता पाण्डोश्चामितबुद्धिमान् ॥ २७

धर्मो विदुररूपेण शापात्तस्य महात्मनः ।
 पाण्डव्यस्यार्थतत्त्वज्ञः कामक्रोधविवर्जितः ॥ २८

स धर्मस्यानृणो भूत्वा पुनर्मात्रा समेत्य च ।
 तस्यै गर्भं समावेद्य तत्रैवान्तरधीयत ॥ २९

एवं विचित्रवीर्यस्य क्षेत्रे द्वैपायनादपि ।
 जज्ञिरे देवगर्भाभाः कुरुवंशविवर्धनाः ॥ ३०

24 ^a) N̄ B D (except Ds) सा तं (for दासी). Ks सर्पिम्; S (except Gs, s. s.) त्वर्षिम्. T₂ G₂. 4. 5 त्वनुप्राप्तं. — ^b) S (except Ms) प्रत्युत्थायामि. — ^d) S₁ K₂. 3 N̄ D₁. 4 च; Gs सा (for ह). — After 24, B₅ ins.:

1085* उपचारेण शीलेन रूपयौवनसंपदा !;
 while S ins.:

1086* चाग्भावोपप्रदानेन गात्रसंस्पर्शनेन च ।

[T₁ G₂ Ms (sup. lin.) चाग्भोगोप.]

25 ^{ab}) K₁. 4 corrupt. Da₂ भोगे च. S₁ तु सा; N̄. 2 B D रहः (Ds स तु). Ko कामोपचारेरतुलैः; K₂ भोगतः सम्यक्. Ko. 2. 4 N̄ B Da D₄ तस्याः; D₅ सम्यक् (for तस्यां). S कामोपभोगसंयुक्तो महर्षिर्विस्मितोभवत् । — ^c) Ks रात्र्यां; N̄. 1. 2 B (except B₅) D (except D₂. 5) राजन्; T₁ रात्रं; G₂ Ms-8 रात्रिः. — ^d) D (except D₂. 4) ऋषिः संशि (Da₁. ns D₁ शंसि) तत्रतः.

26 ^a) Ko ब्रवीच्चैनां; G (except G₁. 6) वीच्चैव. — ^b) N̄s B₅ S त्वं भुजिष्या; B₃ न भु; Cd as in text. — ^c) K₂ शुभो. D₁ S एष (D₁ अयं) ते शुभो (Ms. 5 गो) गर्भः. — ^d) N̄. 1. 2 B D श्रेयान् (for श्रीमान्). — ^e) S विश्रुतो लो. — ^f) Ks G₂. 5 धर्मभृतां; K₁ शास्त्रभृतां; T G₁. 3. 4 Ms (sup. lin.). 6-8 धर्मविदां. G₂ Ms. 5 सर्वधर्मविशारदः. — After 26, S (except Gs Ms) repeats 18^{ad} (with the S reading), before which Ms ins. वैशं.

27 ^a) S जज्ञे स (by transp.). — ^{ad}) K₂ N̄. 1. 2 B D वै (for च). N̄. 1. 2 B D (except D₅) पाण्डोश्चैव महात्मनः; Ms श्र पृथिवीपतिः. S₁ धृतराष्ट्रस्य पाण्डोश्च भ्राता योमितं.

28 ^a) Gs यमो वि. — ^b) Ko N̄s तस्यामितौजसः. — ^c) N̄. 1. 2 स्याथ तं; N̄s स्यार्थधर्मज्ञः; Da स्य तु तं. — ^d) Da कामभोग. — After 28, N ins.:

1087* कृष्णद्वैपायनोऽप्येतत्सत्यवत्यै न्यवेदयत् ।

प्रलम्भमात्मनश्चैव शूद्रायाः पुत्रजन्म च ।

After this, Da (marg.) ins. 1038* (cf. v. 1. 30).

29 S transp. 29 and 30. — ^b) S₁ K (except Ko) Ds मात्रा सह (for पुन). S₁ वै; N̄. 1. 2 B₃. 6 Da D₁. 3 ह (for च). — ^c) Ko. 2 तस्याः. N̄s समासाद्य. S तस्याश्च सर्वमाख्याय (T₁ चख्यौ).

30 S transp. 29 and 30. — ^a) Ko. 4 N̄ B D एते S क्षेत्रे (for एवं). — ^b) S कृष्णद्वैपा. Ks T₁ Ms इति (for अपि). N̄s क्षेत्रे वै विदुरादयः. — ^d) Ko. 8 कुमार वंशवर्धनाः. — S (which transp. 29 and 30) ins. after 30: D₄ marg., after 1087*:

1088* तेषु त्रिषु कुमारेषु जातेषु कुरुजाङ्गलम् ।

कुरवोऽथ कुरुक्षेत्रं सर्वं त्रयमवर्धत ।

गन्धवत्या तथैवोक्तो धर्मरूपं सुतं प्रति ।

नाहमसि पुनर्योक्तुं शक्तो मातः सुतं प्रति ।

[(L. 1) Gs कुरुजाङ्गलराजसु. — (L. 2) D₄ त्रयमेव व्यवर्धत; G₂ सर्वत्र च विवर्धितं; G₃ सर्वत्र सम. — (L. 3) Ms सत्यवत्याः; Ms-8 गन्धवत्याः. D₄ वोक्तो पुत्रार्थं पुनरेव हि. — (L. 4) T₁ G₂. 5 Ms-8 मातुः; T₂ यातः. D₄ T₁ Ms. 6-8 सुतान्प्रति. — Lines 1 and 2 (var.) 1. 102. 1.]

Colophon. — Major parvan: T₂ G M संभव (for आदि). — Sub-parvan: Ko-2 N̄. 1. 2 V₁ B₃ D₅ T₁ संभव. — Adhy. memo: S₁ K₁-4 B₃ धृतराष्ट्राणु (K₂-4 राष्ट्रो)त्पत्तिः; N̄. 1. 2 V₁ B₃. 3. 6 Da D₁ D₁. 2. 4 विचित्र वीर्यसुतो (Da₁ विचित्रवीर्यो)त्पत्तिः; G₁ धृतराष्ट्राणुविदुर संभवः; G₂ विदुरसंभवः; Ms पुत्रोत्पत्तिः. — Adhy. no. (figures, words or both): Ko Da₁ 102; K₁ 108; B₁ D₄ 104; D₅ 105; T₁ 103; T₂ 53; G M 51 (Gs 55). — S'loka no.: Da₁ 86; Da₁ 32; D₂ 39; Ms 43. — Aggregate s'loka no.: D₂ 4303.

१०१

जनमेजय उवाच ।

किं कृतं कर्म धर्मेण येन शापमुपेयिवान् ।
कस्य शापाच्च ब्रह्मर्षे शूद्रयोनावजायत ॥ १

वैशंपायन उवाच ।

बभूव ब्राह्मणः कश्चिन्माण्डव्य इति विश्रुतः ।
धृतिमान्सर्वधर्मज्ञः सत्ये तपसि च स्थितः ॥ २
स आश्रमपदद्वारि वृक्षमूले महातपाः ।
ऊर्ध्वबाहुर्महायोगी तस्थौ मौनव्रतान्वितः ॥ ३
तस्य कालेन महता तस्मिंस्तपसि तिष्ठतः ।
तमाश्रमपदं ग्राप्ता दस्यवो लोप्त्रहारिणः ।
अनुसार्यमाणा बहुमी रक्षिभिर्भरतर्षभ ॥ ४

ते तस्यावसथे लोप्त्रं निदधुः कुरुसत्तम ।
निधाय च भयाल्लीनास्तत्रैवान्वागते बले ॥ ५
तेषु लीनेष्वथो शीघ्रं ततस्तद्रक्षिणां बलम् ।
आजगाम ततोऽपश्यंस्तमृषिं तस्करानुगाः ॥ ६
तमपृच्छंस्ततो राजंस्तथावृत्तं तपोधनम् ।
कतरेण पथा याता दस्यवो द्विजसत्तम ।
तेन गच्छामहे ब्रह्मन्पथा शीघ्रतरं वयम् ॥ ७
तथा तु रक्षिणां तेषां ब्रुवतां स तपोधनः ।
न किञ्चिद्वचनं राजन्नवदत्साध्वसाधु वा ॥ ८
ततस्ते राजपुरुषा विचिन्वानास्तदाश्रमम् ।
ददृशुस्तत्र संलीनांस्तान्श्वोरान्द्रव्यमेव च ॥ ९

101

1 Ś1 K1 S om. उवाच. — ^a) K1 विप्र (for कर्म).
Ś1 धर्मपुत्रेण; Bsm धर्मराजेन (for कर्म धं). Gs किं कृत्वा
कर्म धर्मो वै. — ^b) K2 transp. कस्य and शापां; G1.2
कस्यापि शापात्. Ś1 Ko ब्रह्मर्षिः; K1 B; D2.5 विप्रर्षे; K3
Dn1.18 D1.4 G2.4 ^cर्षे; B; महर्षे; T1 विप्रर्षे; G; Ms
धर्मज्ञः — ^a) = 27^d, and 1. 57. 81^b. K3 ^eयोनावतारितः;
S (except T1 Gs) ^fयोन्यामजा^g (cf. v. l. 27).

2 Ś1 K1 D; S om. उवाच. — ^b) Gs Ms नाम (for
इति). — ^c) S एकांतचारी वन्य (G2.6 ^dश्य)श्च. — ^a) Ś1
Ks संस्थितः; T1 G1.2 विश्रुः; T2 Gs च श्रुः; Gs M च श्रुवः.
G4.5 सत्येन तपसि श्रुतः. — After 2, D4 (marg. sec.
m.) S ins.:

1089* स तीर्थयात्रां विचरञ्जगाम च यदृच्छया ।

संनिकृष्टानि तीर्थानि ग्रामाणां यानि कानिचित् ।

तत्राश्रमपदं कृत्वा वसति स्म महामुनिः ।

3 ^a) Ś1 K1.8 स चाश्रः; S स त्वाश्रं (Gs तस्याश्रं).
A few MSS. ^bद्वारे. — ^b) S महायशाः. — ^c) S (except
Ms) ^dबाहुस्थितो. — ^a) S मौनव्रतसमन्वितः.

4 ^a) S केनचित्त्वथ कालेन. — ^b) S तथा (for तस्मिन्).
N (except Ś1 K1) वर्ततः (for तिष्ठ^c). — ^c) K3 D4 Gs
M तदाश्रं; T G1-5 तस्याश्रं. K2-4 ^dन्स B; Dn D1.5
^eश्रममनुप्रां. — ^e) Hypermetric! Ds अनुमार्ग्यं; G2
अवार्थं. T G1-5 M ते चोरा (for बहु^f). Gs अनुसाधर्म-
माणस्ते (sic). — ^f) Ds पुरुषैर्भं. — After 4, S ins.:

1090* तामेव वसतिं जग्मुस्तद्गामाहोप्त्रहारिणः ।

5 ^a) S तस्मिन्नाव. — ^b) Ś1 K (except Ko) Dn
D1 दस्यवः (for निद^c). Ko M भयमोहिताः; T G भय-
पीडिताः. — ^d) Ś1 बलात् (for भया^e). Ś1 ^fवानुगं; ^gन्
B D ^hवानागं. S अभितस्तत्र संलीनान्वलमन्वागमच्च तान्.

6 ^a) Ds लीनेषु चौरेषु. Ś1 ^bदधिनां; K1 ^cदरितो.
For 6^{ab}, S subst.:

1091* ततः शीघ्रतरं राजंस्तदा राजबलं महत् ।

यस्मिन्नावसथे शेते स मुनिः संशितव्रतः ।

— ^a) S तत्राजगमुस्ततोपश्यन् (T1 Gs by transp.
तत्रापश्यंस्ततो जग्मुस्) तं मुनिं रक्षिणस्तु ते.

7 ^a) S (except Gs) ^bस्तदा. — ^b) Ś1 K1 तथात्यंतं;
Ko.4 ^cन्स B1.3 यथावृत्तं; K2.3 तपस्यंतं; Gs दस्युः; Gs
^dयुक्तं. Da2 तपोबलं. — Dns om. 7^{def}. — ^e) Ś1 K ^fन्
D (except Da D4; Dns om.) कतमेन. — ^a) S मुनिसं.
— ^c) K2 B; D2.4 गच्छेमहि; B; महि; S (except T1
Gs) ^dम वै. — ^f) Ko.3.4 ^gन् B1.5 D (Dns om.) G2
यथा; T1 तथा.

8 ^a) Ś1 K1 सोवदं; Ks.4 ^bन् B D अब्रवीं; G1.2
अवोचं; Gs ऊचिवान्; Ms ^csup. ^dlin. आह तान्. G4.5 इति
(for वा). Gs Ms.5 मुनिस्तान्प्रत्यभाषत.

9 ^b) N (except Ś1 K1) T1 G1-3 Ms ^cस्तमाश्रं.
— ^c) ^dन् D (except D2.4) लीनांस्तान्; Gs वै लीनान्.
— ^a) Ś1 K B D2.4 तांश्चौरान्; ^bन् Da Dn D1.5 T2
चौरांस्तदू; T1 G Ms.5 चोरांस्तदू; Ms-8 चोरांस्ते.

ततः शङ्का समभवद्रक्षिणां तं मुनिं प्रति ।
 संयम्यैतं ततो राज्ञे दस्युंश्चैव न्यवेदयन् ॥ १०
 तं राजा सह तैश्चोरैरन्वशाद्ध्यतामिति ।
 स वध्यघातैरज्ञातः शूले प्रोतो महातपाः ॥ ११
 ततस्ते शूलमारोप्य तं मुनिं रक्षिणस्तदा ।
 प्रतिजग्मुर्महीपालं धनान्यादाय तान्यथ ॥ १२
 शूलस्थः स तु धर्मात्मा कालेन महता ततः ।
 निराहारोऽपि विप्रर्षिर्मरणं नाभ्युपागमत् ।
 धारयामास च प्राणानूर्ध्वं समुपानयत् ॥ १३

10 °) S (except G_{2.6}) तं (for पुनं). — °) K_{0.8} N B D_{2.4} दस्युन्सवान्; S चोरांश्चैव (T₂ G_{2.5} °नं).

11 °) K_{2.4} सहितैः. S transp. तैः and चोरैः. N चौरैः. — °) S अवदत् (for अन्व). G₀ छिद्यताम्. — °) K₀ B D_{2.4} °राज्ञातः (K₀ °सः); N_{1.8} G_{1.8} M₀₋₈ °राज्ञसः; T G_{2.4-6} M_{2.5} °राज्ञैः. N₂ B_{1m} D_a D_n D_{1.5} स रक्षिभिस्तैः. — °) M₅ महायशाः.

12. °) D_{a1} D_n D_{1.4} शूल आ°. — °) K₄ M₀₋₈ °स्तथा. — K₂ (hapl.) om. 12°-13°. — °) K₁ अभिज°. N₁ B D_a D_{2.4} महाराजः; S (except T₁ M_{2.5}) °पालः. — °) D₂ T G₂ M₀₋₈ तान्यथा; M₅ सर्वशः. K₀ धनं चाक्षयपुष्कलं.

13 K₂ om. 13^{ab} (cf. v. 1. 12). — °) K₄ शूले स्थितः स घ°. — °) S₁ K_{1.8.4} D₅ तदा; G₀ M₅ अपि. — °) D₄ ब्रह्मर्षिः. G₀ °हारस्तदा राजन्. — °) D_n D_{1.5} नाभ्य (D₅ °न्व) पद्यत. — G₀ M₅ (? hapl.) om. 13°. — °) B₅ D_a D₂ M₀₋₈ स; T₂ G_{2.4.5} वै (for च). — °) B₅ समतोषयत्.

14 °) M₅ शूलेन. — °) S₁ K_{0.2} D_a ततः; S (except M₅) तदा (for तपः). — °) S₁ K N₈ D₅ ऋषयोध. N₂ B D_a D_n D_{1.2.4} मुनयस्तपसान्विताः; G₀ M_{2.5} ऋषयो भरतर्षभ. — After 14, S (except G₀ M₅) ins.:

1092* दुःखिता ऋषयस्तत्र आश्रमस्थाश्च तं तदा ।

15 °) K₈ समवर्तत; N₂ न्यपतस्तत्र; B (except B₅) D (except D₅) संनिपत्य तु. K₀ N B D भारतः; K_{2.4} सर्वशः (for सर्वं). S तमातं परमां गतं (T₁ G_{2.4} °ति). — After 15^{ad}, S ins.:

1093* भगवन्केन दोषेण गन्तासि द्विजसत्तम ।

[G₄ प्रोतोसि द्वि°. M₅ °ण अवस्थामीदृशीं गतः. M₅ केन दोषेण गन्तासि भगवन्द्विज° (by transp.).]

शूलग्रे तप्यमानेन तपस्तेन महात्मना ।
 संतापं परमं जग्मुर्मुनयोऽथ परंतप ॥ १४
 ते रात्रौ शकुना भूत्वा संन्यवर्तन्त सर्वतः ।
 दर्शयन्तो यथाशक्ति तमपृच्छन्दिजोत्तमम् ।
 श्रोतुमिच्छामहे ब्रह्मन्किं पापं कृतवानसि ॥ १५
 ततः स मुनिशार्दूलस्तानुवाच तपोधनान् ।
 दोषतः कं गमिष्यामि न हि मेऽन्योऽपराध्यति ॥ १६
 राजा च तमुषिं श्रुत्वा निष्क्रम्य सह मन्त्रिभिः ।
 प्रसादयामास तदा शूलस्थमृषिसत्तमम् ॥ १७

— Before 15^{ad}, N₈ ins. ऋषिः; B₅ ऋषय ऊ°; G₁ ऋषयः. — °) N₈ °च्छामि ते ब्र°. — °) N₈ °वानिति. S न पापो ह्य (G₂ स त्वं पापो) सि धर्मेतः. — After 15, K_{1.4} N B D ins.:

1094* येनेह समनुप्रासं शूले दुःखभयं महत् ।

[K₁ दुःखं महाभयं.]

On the other hand, S ins. after 15:

1095* तत्ते द्विजवरश्रेष्ठ संशयः सुमहानिह ।

ईदृशस्य द्विजश्रेष्ठ उभे तपसि वर्ततः ।

[(L. 1) G_{1.6} M_{2.6-8} °महानिह नः. — (L. 2) M₀₋₈ वर्तते.]

— After 1094*, N (except K₈ B₅ D₅) ins. an additional colophon with the foll. details. — *Adh.* no.: K₀ D_{a1} 103; K₁ N_{1.2} 107; B₁ D_n D_a 105 (D_n 106). — *Aggregate s'loka no.*: D_{n2} 4320.

16 Before 16, S₁ K₁ D_{2.5} S (except M_{2.5}) ins. वैशंपायनः; K_{0.2.4} N B D_a D_n D_{1.4} वैशं उ°. — °) G M₅ तदोवाच महाप्राज्ञस्तानृषीन्संशितव्रतान्. — °) K₂ दोष स्यातं; K_{2.4} B₅ D₅ °तः किं; T G_{2.5} M (except M₂ °तोस्तं. N₂ प्रवक्ष्यामि; G₂ न पश्या°; Cd as in text — °) D₅ S (except T₁ G_{2.6} M₅) °ध्यते. — After 16 K_{2.4} N D S ins.:

1096* तं दृष्ट्वा रक्षिणस्तत्र तथा बहुतिथेऽहनि ।

न्यवेदयंस्तथा राज्ञे यथा वृत्तं नराधिप ।

[(L. 1) S तच्छ्रुत्वा र°. — (L. 2) K₈ निवे°; N₁ अवे°. K₈ तदा; S ततोः.]

D₅ marg. cont.:

1097* श्रुत्वा च वचनं तेषां शूलस्थमृषिसत्तमम् ।

(cf. 17 and v. 1.).

17 °) K₈ N₈ D_n श्रुत्वा च (K₈ तु) वचनं तेषां; S राजा तु तं (G₀ च हि) तथा (T₁ तदा; G₀ यथा) श्रु°

यन्मयापकृतं मोहादज्ञानादपिसत्तम ।
 प्रसादये त्वां तत्राहं न मे त्वं क्रोद्धुमर्हसि ॥ १८
 एवमुक्तस्ततो राज्ञा प्रसादमकरोन्मुनिः ।
 कृतप्रसादो राजा तं ततः समवतारयत् ॥ १९
 अवतार्य च शूलाग्रात्तच्छूलं निश्चकर्ष ह ।
 अशकुवंश्च निष्कण्ठं शूलं मूले स चिच्छिदे ॥ २०
 स तथान्तर्गतेनैव शूलेन व्यचरन्मुनिः ।
 स तेन तपसा लोकान्विजिग्ये दुर्लभान्परैः ।
 अणीमाण्डव्य इति च ततो लोकेषु कथ्यते ॥ २१
 स गत्वा सदनं विप्रो धर्मस्य परमार्थवित् ।

आसनस्थं ततो धर्मं दृष्ट्वापालभत प्रभुः ॥ २२
 किं नु तदुष्कृतं कर्म मया कृतमजानता ।
 यस्यैयं फलनिर्वृत्तिरीदृश्यासादिता मया ।
 शीघ्रमाचक्ष्व मे तत्त्वं पश्य मे तपसो बलम् ॥ २३
 धर्म उवाच ।
 पतंगकानां पुच्छेषु त्वयेषीका प्रवेशिता ।
 कर्मणस्तस्य ते प्राप्तं फलमेतत्तपोधन ॥ २४
 अणीमाण्डव्य उवाच ।
 अल्पेऽपराधे विपुलो मम दण्डस्त्वया कृतः ।
 शूद्रयोनावतो धर्म मानुषः संभविष्यसि ॥ २५

C.
B.
K.

— °) Ks Ns Dn Ds S निश्चित्य; Bs संगम्य. T1 बहु (for सह). B Da Ds. 4 बंधुभिः (for मन्त्रि°).

18 Before 18, N ins. राजोवाच; S राजा. — °) T2 मया तु कृ°; G (except Gs. 6) Ms मया च कृ°. T1 Gs पापाद्; T2 G1. 2. 4. 5 Ms पापं (for मोहा°). — °) Ks Ns Gs मुनि°; Gs Ms द्विज°. — °) S1 K1 त्वा तदहं; K2 त्वामत्रा°; S त्वां (G1. 2 त्वा) विप्रैर्द. — G1 om. 18^d-19^a.

19 G1 om. 19^a (cf. v. 1. 18). — Before 19, Ns D4 (marg.) ins. वैशं उ°; S (G1 om.) वैश°. — °) Gs. 6 स्तदा. S1 Ko. 2. 3 D2. 5 राज्ञः. — °) Ds रोदधिः; Gs Ms रोत्तदा. — °) Ns B1m D (except D2. 4. 5) प्रसादं.

20 °) S (except G2) तु (for च). — °) S1 Gs तं शू°. S1 K1. 2. 4 Ds नि (K2 वि)चकर्ष ह; S (except G2) विनिकृत्य च. Ko ततः शूलं चकर्ष ह. — °) N1 न श°; D2 वंस्तु; S (except G2) वंतो. — °) D2 T2 Ms शूलमूलं. S1 K1 मूलेय; Gs लेन; Ms. 5 लेथ. T2 तु; G1. 4-6 Ms-8 च (for स). Ko चाछिनत्; T2 G M च्छिदुः. T1 शूलमूलमचिच्छिदुः.

21 °) N1 तदंतर्ग°. — After 21^{ab}, S ins.:

1098* कण्ठपार्श्वान्तरस्थेन शङ्कुना मुनिराचरत् ।

पुष्पभाजनधारी स्यादिति चिन्तापरोऽभवत् ।

[(L. 2) T Gs °जनभारस्या°; Ms-8 °जनहारस्या°.]

— °) N B D (except Ds) तेनातितप°. Da लोकं. — °) Da दुर्लभं. — °) S1 Ko. 1 आणी°; K2. 4 Bsm. 6 Da1 Dns (? Cd) अणि°; N2 शूल°. S तमाहुराणिमांडव्यः (Gs व्यं). — °) Ko. 2 लोके स. Ko N1. 3 पश्ये; N2 B D गीयते. S इति धर्मे (T2 G2-5 °मं) रतं मुनिं (G1 नि°).

22 °) K2 गत्वाथ (for स गत्वा). S गत्वा संयम (T2 Gs. 6 मि)नीं विप्रो. — °) Dn D1 परमात्मवित्. — °) S

धर्मं धर्मभृतां श्रेष्ठः. — °) K2-4 Ns °लभत; Cd as in text. T1 पर्युवाच तदानघ; T2 Gs. 6 M पर्यु (Gs र्यं) पालय. तानघ; G1. 2. 4. 5 पर्युच्छत्तदानघ.

23 °) Ko-2 N1. 2 Da तदुष्करं. S1 तत्किं न दुष्करं; Ds किं तु ते दु°; S किं मया तत्कृतं (G1 कृतं यावत्कृतं). — °) S घ (G2 क)र्मपापफलोदयं (Ms-8 धर्मं ब्रूहि यथातथं). — °) S येनेदं प्राप्तवानसि दुःखमप्रतिभुं भुवि. — °) K2 N1. 2 मे सर्वं; Ks. 4 तत्वेन. S तन्ममाचक्ष्व तत्वेन.

24 S1 K1 T1 G1-3 Ms. 5. 6. 8 धर्मैः; D2 धर्मराज उ°; T2 Gs. 5 यमः; Gs धर्मराजः; M7 धर्मराजा. — °) S1 पतंगिनां तु; Ko. 2. 4 D2 पतंगिकायाः; K1 गिनां च; K2 शलभस्य तु; Dn D1. 4. 5 गिकानां; G2. 5 गमानां. K (except K1) D2 पुच्छे तु. — °) T1 इषिकास्तु; T2 G1. 2. 4. 5 Ms. 6-8 इषीका त्वत् (G1. 4 कास्त्वत्); Gs इषिकास्त्वत्; Gs इषीकास्त्वं; Ms इषीकां त्वं. Gs Ms समादधः (for प्रवे°). — °) S1 K1 तत् (for ते). S अहिंसकानां धर्मज्ञ तेनेदं (Gs हिंसया; G1 तेनैतत्) प्राप्तवानसि. — After 24, K4 N2 D4 (marg. sec. m.) ins.:

1099* स्वल्पमेव यथा दत्तं दानं बहुगुणं भवेत् ।

अधर्म एवं विप्रर्षे बहुदुःखफलप्रदः ।

(This st. is missing in the Calo. ed., but is found in Bomb. and Kumbh. ed.!)

— Dns S (except Gs Ms) ins. after 24; D4 ins. after 1099*.

1100* आणिमाण्डव्यः ।

कस्मिन्काले मया तत्तु कृतं ब्रूहि यथातथम् ।

तेनोक्तो धर्मराजोऽथ बालभावे त्वया कृतम् ।

25 D1 Gs-5 Ms om. अणीमा उ°. S1 K1 आणीमांडव्यः; K2 श्रीमांडव्य उ°; K4 Da1 Dn2 अणि उ°;

मर्यादां स्थापयाम्यद्य लोके धर्मफलोदयाम् ।
आ चतुर्दशमाद्वर्षान्न भविष्यति पातकम् ।
परेण कुर्वतामेवं दोष एव भविष्यति ॥ २६
वैशंपायन उवाच ।
एतेन त्वपराधेन शापात्तस्य महात्मनः ।

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०१ ॥

१०२

वैशंपायन उवाच ।

तेषु त्रिषु कुमारेषु जातेषु कुरुजाङ्गलम् ।
कुरोऽथ कुरुक्षेत्रं त्रयमेतदवर्धत ॥ १
ऊर्ध्वसस्याभवद्भूमिः सस्यानि फलवन्ति च ।

यथर्तुवर्षी पर्जन्यो बहुपुष्पफला द्रुमाः ॥ २
वाहनानि ग्रहृष्टानि मुदिता मृगपक्षिणः ।
गन्धवन्ति च माल्यानि रसवन्ति फलानि च ॥ ३
वणिग्भिश्चावकीर्यन्त नगराण्यथ शिल्पिभिः ।

B (except B₁) D_{2,4} मांडव्य उ°; D_{ns} ऋषिर्; T₁ G₆ ऋषिः; T₂ G_{1,2} आणि°; M₅ मांडव्यः; M_{5,8} आणिः; M₇ अणी°. — After अणी° उ° (resp. its v. l.), D_{ns} D₄ (marg. sec. m.) S ins.:

1101* बालो हि द्वादशाद्वर्षाज्जन्मनो यत्करिष्यति ।

न भविष्यत्यधर्मोऽत्र न प्रज्ञास्यति वै दिशः ।

[(L. 1) D_{ns} D₄ T₁ G₁ M_{5,8} °न्मतो. — (L. 2) G₁ न च प्राप्स्यति. D₄ किंचन; T₂ G (except G_{8,9}) वैशंस.]
— °) N₃ S (except G₄) अल्पा°. K₃ सुमहान्; N₃ B_{1,5} D_n D_{1,5} °पि महान्; B_{8,9} D_{2,4} तु महान्. — °) K₂ N₃ B_{1,5} D_n D_{1,5} G_{1,6} °या घृतः; N₁ °योद्धतः. — After 25^{ab}, D_{ns} D₄ (marg. sec. m.) S (except G₈) repeat l. 57. 80^{ab} (v. l. अपि for यतः). — G₈ om. 25^{ed}. — °) K₀ B₅ T₁ G_{1,2,4,5} त्वं (for सं-). A few MSS. °व्यति.

26 °) K_{0,2} स्थापयिष्यामि. — °) B₅ D_{1,2} T₂ G₂₋₄ कर्मफ°. — °) N_{2,3} B D (except D₅) °दशकाद्; G₈ चतुष्टतमाद्. — °) K_{0,2} अन्यथा; K_{3,4} N_{1,2} D_n D₁ परतः (for परे°). K₂ N_{1,2} B D_n D_{1,4} G एव (G₂ एष; G₈ नैव). — °) B (except B₅) D₄ एवं (for एव). S (except M₅₋₈) पापदोषो भ°.

27 S₁ K₁ S om. उवाच. — S₁ K₁ (? hapl.) om. from 27^a up to वैशं उ° of the foll. adhy. — °) K_{0,2} महौजसः. — °) 1^d, and l. 57. 81^b. S (except T₁ G₈ M₅) °योन्यामजा° (cf. v. l. 1).

28 S₁ K₁ om. 28 (cf. v. l. 27). — °) T₂ G_{2,4,5} सधर्मार्थं च (G₂ न). — °) G₈ भय°. — G₈ om. 28^{ed}. — °) G₅ °शीं च परमः; G₈ °शीं महाप्राज्ञः. — D_n ins.

after 28: D_{ns} (irrelevantly) before st. 1 of the foll. adhy.:

1102*

वैशंपायन उवाच ।

सर्वतो बलवान्धर्मस्ततोऽपि ब्राह्मणो महान् ।

इतीह कथयामास भगवान्वादरायणः ।

Colophon om. in S₁ K₁. — Major parvan: T₂ G M संभव° (for आदि°). — Sub-parvan: K_{0,2,4} N_{1,2} B₅ D₅ T₁ संभव; to it K₄ N_{1,2} add अणीमांडव्योपाख्यानां K₃ B_{1,8,9} D_n D_{1,2,4} M_{5,8} (om. sub-parvan name) mention only अणी (B_{8,9} D_{ns} D_{1,2,4} M_{5,8} om अणी)मांडव्योपाख्यानां. — Adhy. name: M_{5,8} धर्मशापः. — Adhy. no. (figures, words or both): K₀ D_n T 104; B₁ 108; D_n D₄ 106 (D_{ns} 107); T₂ 54; G₁ 55. — S'loka no.: D_n 15; M₅ 41. — Aggregat s'loka no.: D_n 4337.

102

1 S₁ K₁ om. वैशं उ° (cf. v. l. 1. 101. 27). S om उवाच. — After वैशं°, D_{ns} ins. 1102*; while S ins.:

1103* घृतराष्ट्रे च पाण्डौ च विदुरे च महात्मनि ।

— °) K B (except B₅) °जंगलं. — °) S₁ °मेतद्व्यवर्ध°.

2 S reads 2^{ab} after 3^{ab}. — °) D₂ (1) ऋद्धसस्या° M_{5,8} ऊर्ध्वस्त्रेहा°; C_d as in text. — °) K_{3,4} स्वादुर्वति N B D रस° (cf. 3^d). — °) K₁ यथेच्छव°. — °) K_{1,2,4} D_{1,2} °फल°.

4 °) K_{0,3,4} N B D °श्रान्व (B₅ D₄ °तु)की°; I

शूराश्च कृतविद्याश्च सन्तश्च सुखिनोऽभवन् ॥ ४
 नाभवन्दस्यवः केचिन्नाधर्मरुचयो जनाः ।
 प्रदेशेष्वपि राष्ट्राणां कृतं युगमवर्तत ॥ ५
 दानक्रियाधर्मशीला यज्ञव्रतपरायणाः ।
 अन्योन्यप्रीतिसंयुक्ता व्यवर्धन्त प्रजास्तदा ॥ ६
 मानक्रोधविहीनाश्च जना लोभविवर्जिताः ।
 अन्योन्यमभ्यवर्धन्त धर्मोत्तरमवर्तत ॥ ७
 तन्महोदधिवत्पूर्णं नगरं वै व्यरोचत ।
 द्वारतोरणनिर्यूहयुक्तमभ्रचयोपमैः ।
 प्रासादशतसंवाधं महेन्द्रपुरसंनिभम् ॥ ८

नदीषु वनखण्डेषु वापीपल्लवसानुषु ।
 काननेषु च रम्येषु विजहर्मुदिता जनाः ॥ ९
 उत्तरैः कुरुभिः सार्धं दक्षिणाः कुरुवस्तदा ।
 विस्पर्धमाना व्यचरन्तथा सिद्धर्षिचारणैः ।
 नाभवत्कृपणः कश्चिन्नाभवन्निधवाः स्त्रियः ॥ १०
 तस्मिञ्जनपदे रम्ये बहवः कुरुभिः कृताः ।
 कूपारामसभावाप्यो ब्राह्मणावसथास्तथा ।
 भीष्मेण शास्त्रतो राजन्सर्वतः परिरक्षिते ॥ ११
 बभूव रमणीयश्च चैत्ययुपशताङ्कितः ।
 स देशः परराष्ट्राणि प्रतिगृह्याभिवर्धितः ।

‘आप्यवर्धन्तः; S ‘श्रोपकीर्यन्ते (G1 ‘शोभन्ते; G3 ‘जीव्यन्ते).
 — ^b) S (except G2.6 M6-8) ‘पयपि. — After 4, T
 G1.3.6 M3.5 read 10^{ad}.

5 ^a) Ds देशे; Gs कश्चित्.

6 S reads 6-7 after 10^{ad}. — ^a) Ko Ñ B D (except
 Ds) धर्मक्रियायज्ञ (Da1 ‘ज्ञान)शीला; K2 ‘यज्ञशीला; S
 दानधर्मक्रियायुक्ता. — ^b) Ko Ñ B D (except Ds)
 सत्यव्रत (Ñs ‘धर्म)परा. — After 6^{ab}, Da1 reads 7^{ad}.
 — ^c) D2 S (except T1 G1) अन्योन्यं (cf. 7^c). — ^d) S
 वर्धन्ते स्म. Ñs ततः (for प्रजाः). K4 T2 G3.4 तथा;
 Ñs प्रजाः.

7 For sequence of S cf. v. 1. 6. — ^a) Da
 कामक्रोध. — ^b) Ñ2 B D नरा; S प्रजा. Da1 reads 7^{ad}
 after 6^{ab}. — ^c) K Ñ B1.3.6 Da Dn D4 ‘भ्यनन्दन्त (K2
 ‘भिनन्दन्ति; K3 ‘भिनन्दन्त); B5 D1.5 T G1.4.5 M3 ‘भ्यवर्तन्त;
 D2 ‘भिनन्दन्तो; G2 ‘भ्यनन्दन्तु; G3 ‘भिवर्धन्त; G6 M6-8
 ‘भ्यनन्दन्ता; M5 ‘भ्यनुग्राह्या. — ^d) S ब्रह्मोत्तरम् (G1
 ब्राह्मणोक्तम्); Cd as in text. Ñs B5 T G5 अवर्धन्त.

8 Da1 om. 8^{abed}. — ^a) K2 S ‘दधिसंकाशं. — ^b) Ś1
 K1 Ñs च; Ñ1 तु (for वै). S ‘रं बह्विशोभत. — ^c) S
 छिन्नमत्र (T2 ‘ञं व्योम; G1.6 M5 ‘मञ्चं; G2.5 ‘ञं भूयो;
 M6-8 छिन्नमत्र)घनैरिव.

9 ^a) S नदीपादपखण्डेषु (M6-8 ‘गंधेषु). — ^b) Ks
 वापीपुलिनं; T1 G1.3.6 M ‘सेतुषु; T2 G2.4.5 वापीकूपा-
 दिवल्लगुषु. Cd mentions पल्लव. — ^c) Ñ1 सुरम्येषु; D4
 च वप्रे; S (G3 missing) विचित्रे (G4.5 च चित्रे; G6 M5
 च दिव्ये). — ^d) K2 प्रजाः (for जनाः). S विहरन्ति
 स्म कौरवाः.

10 ^b) Ñ1.2 B D (except D5) S (except G6) तथा.

— ^{ad}) Ko.4 B5 विहरन्; K1-3 व्यहरन्. B5.6 Da D1.4
 तदा. Ñ2 B5 Dn D1 देवर्षि. S स्पर्धमानाश्च इत्यन्ते
 चारणर्षिसमागमे. — After 10^{ad}, S reads 6-7. — G2.4.5
 M6-8 om. 10^{ad}; while T G1.3.6 M3.5 read it after
 4. — ^f) T G1.3.6 न काचिद् (G1 कापि; G3 चापि)
 विधवाभवत्.

11 ^a) K3 हृष्टा; K4 हृष्टे; G1.2.4 श्रेष्टे (for रम्ये). T
 G5.6 M ‘पदश्रेष्टे; G3 ‘वरश्रेष्टे. — ^b) K3.4 बभूवुः (for
 बह). Ś1 वृत्ताः. Ñ1.2 B D कुरुभिर्बहुली (Ñ1 ‘भिः)कृते;
 S भीष्मेण विधिना कृताः. — ^c) Ś1 K Ñs ‘सभावाप्रा;
 Dns ‘सभावीथी; G6 ‘महावाप्रा; M5 ‘प्रपासंघा. — ^d) K1.2
 B5 Da D2 G (except G1.5) तदा. — After 11^{ad},
 N ins.:

1104* बभूवुः सर्वर्द्धियुतास्तस्मिन्प्राप्ते सदोत्सवाः ।

[Ś1 K (except K3) Ñs B5.6 D2 बभूव. Ś1 K1 Ñs
 चार्द्धिमान्नित्यं; Ko.2.4 ऋद्धिमान्नित्यं; K3 ऋद्धितो नित्यं;
 B5.6 D2 ‘युतः. Ś1 K Ñs महोत्सवः; B5.6 D2 सदोत्सवः.]
 — S (which om. 11^{ad}) ins. after 11^{ad}:

1105* स्वाहाकारैः स्वधामिभ्यः संनिवासः कुरुषितः ।

[T1 M3 स निवा. T1 कुरुष्वपि; G3 कुरुष्विति; G6 सुर-
 क्षितः; M6-8 कुरुष्वितः. G2.4.5 ‘श्च निवासाः समलंकृताः.]
 — ^c) Ñ1.2 B D (except D4) धर्मतो (for शास्त्रं).

12 ^a) S परमोपेतो (for रम). — ^b) Ś1 चित्रयूपः;
 K2 ‘शताकुलः; Ñs चित्त्वं; S यूप (G5.6 ‘वैः)चैत्यवनध्वजैः
 (T1 ‘वरद्विजैः; G1 ‘ध्वजैः सदा; G6 ‘धनुर्भुजैः). — ^c) S
 प्रमृज्य (M ‘द्य) (for स देशः). — ^d) Ko Ñs प्रमृद्या-
 भिप्रवर्धितः; K2 संमृद्याभिप्रवर्धितः; K3.4 प्रमृज्याभिप्रं;
 Ñ1.2 प्रामृद्याभिप्रं; B Dn विमृज्याभिप्रं; Da D2.4 विमृद्या-
 भिप्रवर्धितः (Da1 ‘र्तितः); D1 विमृज्याभिप्रं; D5 समृद्ध्या

14 भीष्मेण विहितं राष्ट्रे धर्मचक्रमवर्तत ॥ १२
 क्रियमाणेषु कृत्येषु कुमारानां महात्मनाम् ।
 पौरजानपदाः सर्वे बभूवुः सततोत्सवाः ॥ १३
 गृहेषु कुरुषुल्यानां पौराणां च नराधिप ।
 दीयतां भुज्यतां चेति वाचोऽश्रूयन्त सर्वशः ॥ १४
 धृतराष्ट्रश्च पाण्डुश्च विदुरश्च महामतिः ।
 जन्मप्रभृति भीष्मेण पुत्रवत्परिपालिताः ॥ १५
 संस्कारैः संस्कृतास्ते तु व्रताध्ययनसंयुताः ।

श्रमव्यायामकुशलाः समपद्यन्त यौवनम् ॥ १६
 धनुर्वेदेऽश्वपट्टे च गदायुद्धेऽसिचर्मणि ।
 तथैव गजशिक्षायां नीतिशास्त्रे च पारगाः ॥ १७
 इतिहासपुराणेषु नानाशिक्षासु चाभिभो ।
 वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञाः सर्वत्र कृतनिश्रमाः ॥ १८
 पाण्डुर्धनुषि विक्रान्तो नरेभ्योऽभ्यधिकोऽभवत् ।
 अत्यन्यान्बलवानासीद्भृतराष्ट्रो महीपतिः ॥ १९
 त्रिषु लोकेषु न त्वासीत्कश्चिद्विदुरसंमितः ।

संप्र'; S स्वराङ्गं (Ga.s 'ज्यं') पर्यरक्षत (G1 Ma.s परिरक्षता;
 Gs 'क्षते'; Gs परिरक्षिता). — 'a) Bs धर्मेण (for भीष्मे').
 — 'f) Bs Ds.4 T1 G (except Ga.s) 'वर्धत'.

13 ^b S यशस्विनां (for महा'). — ^a N1.2 B D
 परमो (N1.2 Ds सततोत्सुकाः; S परमोत्सवाः).

14 ^b Da जनाधिप. — ^a S1 Ko.1.3 Ds सर्वतः.

15 ^b S महायशाः. — Between 15 and 16, S
 reads 21, 22 and 23, in a different sequence and
 with some v. l. and additional st. as shown
 below. — S ins. after 15: Ds (marg. sec. m.; om.
 line 1-5, 7, 8, 12-18), after 20:

1106* वैदिकाध्ययने युक्तो नीतिशास्त्रेषु पारगाः ।

भीष्मेण राजा कौरव्यो धृतराष्ट्रोऽभिषेचितः ।

(of. 17) { धनुर्वेदेऽश्वपट्टे च गदायुद्धेऽसिचर्मणि ।
 तथैव गजशिक्षायामश्वेषु विविधेषु च ।
 अर्थधर्मप्रधानासु विद्यासु विविधासु च । [5]
 गतः पारं यदा पाण्डुस्तदा सेनापतिः कृतः ।

(23) { धृतराष्ट्रस्त्वचक्षुष्माद्राज्यं न प्रत्यपद्यत ।
 अवरत्वाच्च विदुरः पाण्डुश्चासीन्महीपतिः ।
 अमात्यो मनुजेन्द्रस्य बाल एव यशस्विनः ।
 प्रणेता सर्वधर्माणां भीष्मेण विदुरः कृतः । [10]
 सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो बुद्धिमेधापटुर्युवा ।
 भावेनागमयुक्तेन सर्वं वेदयते जगत् ।

(21) { प्रनष्टः शतनोर्वशः भीष्मेण पुनरुद्धतः ।
 ततो निर्वचनं सत्सु तद्विदं परिपश्यते ।

(22) { कौसल्या वीरसुः स्त्रीणां देशानां कुरुजाङ्गलम् । [15]
 भीष्मो धर्मभृतां श्रेष्ठः पुराणां गजसाङ्घ्यम् ।
 ते त्रयः कालयोगेन कुमारा जनमेजय ।

अवर्धन्त महात्मानो नन्दयन्तः सुहृज्जनम् ।

[(L. 1) T1 G1.2.3 युक्ता, and पारगाः. — (L. 2) T1
 G1.2 घातेरा. — (L. 4) T1 G1.2 'यां नीतिशास्त्रे च पारगाः
 (=17^d). — (L. 7) T Ms 'श्रुत्वा'; G1.2 'श्रुत्वा'; Gs-s

'श्रुत्मान्'. — (L. 8) Gs M करणत्वाच्च (of. 23^a); Gs
 रक्षाकरश्च. — (L. 11) Ds 'मेधायुतो; T1 G1.2 'धापरो;
 Gs 'धावपुर. — (L. 13) T1 समीक्ष्य (for भीष्मे').]

16 ^a Gs संस्कारः. T1 सुकृतासु (for संस्कृता). S1
 'तास्त्र. S (except Ms) द्वै (for तु). — ^b S वृत्तै (T1
 G1.2 Ms (sup. lin.) व्रतै) रघ्ययनेन च. — ^c Gs.1
 समन्या. — ^d S (except T1 G1 Ms) यौवने.

17 In S this st. is repeated (of. 1106*).
 — ^a N1.2 'दे च पृष्ठेषु; Ns G1.2.3 'दे च पृ'; Da Dn Ds
 'दे च वेदे च; Ds 'देष्टृपृष्ठेषु. — ^b Gs तथा युद्धे. — ^c Ks
 B1 Dn T G (except Gs) Ms.8 'शास्त्रेषु. Ms.1
 अस्त्रेषु विविधेषु च.

18 Ko om. 18. — ^a Ks.4 नानाशास्त्रेषु; Gs
 'शिल्पासु. S1 चाभितः; K1 वा; N1.2 B Da Ds.4 श
 विभो; Ns 'वि'; Dn Ds.1 बोधिताः; S चान्विताः. — ^c T1
 G (except Gs) 'कुशलाः. — ^d S1 K1.2.4 N1.2 B
 (except B1) Dn Ds.2.4.5 T2 G1.2.4.5 Arjp 'निश्चयाः
 Da1 T1 'विश्रमः. Gs सर्वप्रकृतविश्रमाः.

19 S transp. 19^{ab} and 19^d. — ^a N1.2 B1.2 D
 (except Ds) Ms-s नरेषु. Ks B2.6 'भ्योप्यधि'; Gs.6 Ms
 'भ्यो ह्यधि'. — ^c S1 अत्यर्थः; Ko.2.4 अत्यंतः; N B D
 अन्येभ्यो; S अतीव. S1 'वांश्चासी'. — ^d B1 Ds.4 'भो
 महामतिः; S 'द्वौविकासुतः.

20 ^b S प्राणी (Gs 'जिः) (for कश्चिद्). — ^c Ks
 तदा; N B D तथा (for ततो). S 'नित्यो हि धर्मस्य (Gs
 'ज्ञ). — ^d Ds धर्मेण. S बुध्या चैव (G1 धर्म-) गतौ
 गतः. Cd mentions परमं (=पारं). — After 20, Ds
 (marg. sec. m.) ins. lines 6, 9-11 of 1106* (of. v. l.
 15). — S ins. after 20: Ds (marg. sec. m.), after 23:

1107* अथ शुश्राव विप्रेभ्यो यादवस्य महीपतेः ।

रूपयौवनसंपन्नां सुतानां सागरगामुतः ।

सुबलस्य च कल्याणीं गान्धाराधिपतेः सुताम् ।

धर्मनित्यस्ततो राजन्धर्मे च परमं गतः ॥ २०
 ग्रनष्टं शंतनोर्वशं समीक्ष्य पुनरुद्धृतम् ।
 ततो निर्वचनं लोके सर्वराष्ट्रेष्ववर्तत ॥ २१
 वीरसूनां काशिसुते देशानां कुरुजाङ्गलम् ।

सर्वधर्मविदां भीष्मः पुराणां गजसाह्वयम् ॥ २२
 घृतराष्ट्रस्त्वचक्षुष्वाद्राज्यं न प्रत्यपद्यत ।
 करणत्वाच्च विदुरः पाण्डुरासीन्महीपतिः ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्व्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०२ ॥

१०३

भीष्म उवाच ।

गुणैः समुदितं सम्यगिदं नः प्रथितं कुलम् ।
 अत्यन्यान्पृथिवीपालान्पृथिव्यामधिराज्यभाक् ॥ १
 रक्षितं राजभिः पूर्वैर्धर्मविद्भिर्महात्मभिः ।

नोत्सादमगमचेदं कदाचिदिह नः कुलम् ॥ २
 मया च सत्यवत्या च कृष्णेन च महात्मना ।
 समवस्थापितं भूयो युष्मासु कुलतन्तुषु ॥ ३
 वर्धते तदिदं पुत्र कुलं सागरवद्यथा ।

सुतां च मद्राजस्य रूपेणाप्रतिमां भुवि ।

[(L. 1) Cf. 1. 103. 9. G₆ M_{3.5} देवकस्य (for याद^a).]
 After the above, D₄ reads 1108*.

21 For S cf. v. 1. 15. — ^a) Da भारतं (for शंतनोर^a). — ^a) Ś₁ सर्वलोकेषु.

22 For S cf. v. 1. 15. — ^a) K₁ वनितानां (for वीर^a). — ^b) Some MSS. 'जंगलं' (cf. v. 1. 1. 11(2. 1). — ^c) K_{0.3} 'धर्मभृतां'.

23 For S cf. v. 1. 15. — ^a) K₀ 'चक्षुष्मान्'. — ^b) K₄ transp. राज्यं and न. — ^c) K₄ B Arjp (hypermetrio) पारशवत्वाच्च (B₁ 'त्वाद्'; N_{1.2} Dn D_{1.4} पारसवत्वाद् (D₄ 'त्वाच्च'); D₂ दासवत्वा^a; Nilp ('*apapāṭha*') Cd as in text. — ^d) K_{0.4} D₅ पांडुश्चासी^a; K₁₋₃ N₃ Da पांडुस्वासी^a. N₂ B Dn D_{1.2.4} राजा पांडुर्भव ह. — After 23, D₄ (marg. sec. m.) ins. 1107*, which is followed by 1108* below. — K₄ Dn D₁ ins. after 23: Da, before the first st. of the foll. adhy.: D₄, after 1107*:

1108* कदाचिदथ गङ्गेयः सर्वनीतिविशारदः ।

विदुरं धर्मतत्त्वज्ञं वाक्यमाह यथोचितम् ।

[Before line 1, Da ins. वैशं. — (L. 1) K₄ 'नीतिविदां वरं; Dn D_{1.4} 'तिमतां वरः. — (L. 2) D₄ तत्त्वधर्मज्ञं.]

— D₂ ins. after 23:

1109* ततः काले बहुतिथे भीष्मो विदुरमब्रवीत् ।

Colophon om. in S. — Sub-parvan: K_{0.2-4} N_{1.2} B D_{2.4.5} संभव. — Adhy. name: Ś₁ K₁ प्रकृतिप्रसादः;

K₃ कुरुराज्यानुवर्णनं; N_{1.2} पांडुराज्याभिषेकः. — Adhy. no. (figures, words or both): K₀ Da₁ 105; B₁ Dn₁ D₄ 107; Dn₃ 108. — S'loka no.: Dn 26; M₃ 22. — Aggregate s'loka no.: Dn₃ 4363.

103

1 Before 1, Da ins. 1108* (cf. v. 1. 1. 102. 23). — Ś₁ K₁ S om. उवाच (T₁ om. the ref.). — ^a) G_{1.2} समुदितैर्. K₀ N_{1.3} G₆ M₅ सर्वम्; N₂ B Da_{2.4.5} सर्वैर्; Da सौम्य; T G M_{3.6-8} नित्यम् (for सम्यग्). — After 1^{ab}, D₁ reads 3^a-4^b. — G₄ (hapl.) om. 1^c-2^d. — ^c) Ś₁ (sup. lin. as in text) अत्रत्यान्; N₁ अभ्यन्यान्; N₃ अनन्यान्; D₂ T₁ अप्यन्यान्. — ^d) T₁ 'मादिराजभा^a; T₂ 'मपि भारत; G_{2.3.5} M (except M₅) 'धि (M₃ sup. lin. 'पि)राजभा^a; G₆ 'राजकान्.

2 G₄ om. 2 (cf. v. 1. 1). — ^a) N₃ Da₂ Dn D₁ पूर्व. — ^b) G_{2.5} श्रीमद्भिश्च; M (except M₅) धर्मनित्यैर्. — ^c) Ś₁ नोत्सेधम्; K_{0.1.4} N₂ B₅ Da₁ नोच्छेद^a; K₂ Da₂ Dn D₁ नोत्सेद^a. Ś₁ K (except K₄) D₅ अधिगच्छेत; T₁ अगमचैनं; G₃ 'मच्चैव. — ^d) Ś₁ K₁ 'चिदपि; S (G₄ om.) कथंचिदि^a.

3 For sequence of D₁ cf. v. 1. 1. — ^a) T₁ मया सत्ये च कृष्णेन. — ^b) K₁ व्यासेन (for कृष्णे^a). — ^c) G_{2.4.5} संस्थापितं कुलं भू^a.

4 For sequence of D₁ cf. v. 1. 1. — ^a) K₀₋₂ B₅ D₅ M₃₋₅ वर्धेत. B_{1m} भूयः (for पुत्र). Da Dn D_{1.4} तच्चैतद्वर्धते भूयः (D₄ पुत्र). — ^b) G₃ मया (for कुलं). — ^d) D (except D_{2.4.5}) न संशयः (for विशे^a).

1. 103. 4]

तथा मया विधातव्यं त्वया चैव विशेषतः ॥ ४
श्रूयते यादवी कन्या *अनुरूपा कुलस्य नः ।
सुबलस्यात्मजा चैव तथा मद्रेश्वरस्य च ॥ ५
कुलीना रूपवत्यश्च नाथवत्यश्च सर्वशः ।
उचिताश्चैव संबन्धे तेऽस्माकं क्षत्रियर्षभाः ॥ ६
मन्ये वरयितव्यास्ता इत्यहं धीमतां वर ।
संतानार्थं कुलस्यास्य यद्वा विदुर मन्यसे ॥ ७

विदुर उवाच ।

भवान्पिता भवान्माता भवान्नः परमो गुरुः ।
तस्मात्स्वयं कुलस्यास्य विचार्य कुरु यद्वितम् ॥ ८
वैशंपायन उवाच ।
अथ शुश्राव विप्रेभ्यो गान्धारीं सुबलात्मजाम् ।
आराध्य वरदं देवं भगनेत्रहरं हरम् ।
गान्धारी किल पुत्राणां शतं लेभे वरं शुभा ॥ ९

इति श्रुत्वा च तच्चेन भीष्मः कुरुपितामहः ।
ततो गान्धारराजस्य प्रेषयामास भारत ॥ १०
अचक्षुरिति तत्रासीत्सुबलस्य विचारणा ।
कुलं ख्यातिं च वृत्तं च बुद्ध्या तु प्रसमीक्ष्य सः ।
ददौ तां धृतराष्ट्राय गान्धारीं धर्मचारिणीम् ॥ ११
गान्धारी त्वपि शुश्राव धृतराष्ट्रमचक्षुषम् ।
आत्मानं दित्सितं चासौ पित्रा मात्रा च भारत ॥ १२
ततः सा पट्टमादाय कृत्वा बहुगुणं शुभा ।
बबन्ध नेत्रे स्वे राजन्पतिव्रतपरायणा ।
नात्यश्रीयां पतिमहमित्येवं कृतनिश्चया ॥ १३
ततो गान्धारराजस्य पुत्रः शकुनिरभ्ययात् ।
स्वसारं परया लक्ष्म्या युक्तामादाय कौरवान् ॥ १४
दत्त्वा स भगिनीं वीरो यथाहं च परिच्छदम् ।
पुनरायात्स्वनगरं भीष्मेण प्रतिपूजितः ॥ १५

5 ^b) Ś1 K1 सातु°; K0 त्वनु°; K2-4 Ñ B Da Dn D1.4 T G2.4.5 M5 स्वनु°; D2 G1.2.6 M2.6-8 ह्यनु°; D5 स्वानु°. — ^a) Ñ2 स्वसा (for तथा).

6 ^b) Dn D1 ताः कन्याः पुत्र स°. — ^a) T G2-5 M (except M5) क्षत्रियोत्तमाः (G2°म); G1.6°र्षभ.

7 ^b) G5 वदतां (for धीम). Ñ2 B Da D2.4 इति मे (Ñ2 इत्यहं) धीयते मतिः. — ^c) T G1.2.4.5 समानास्ताः (T1°स्तु); G5.6 M5 समानार्थाः.

8 K1 S om. उवाच (T1 om. the ref.). — ^c) M6-8 तस्मात्त्वं च.

9 Ś1 K1 S om. उवाच. — ^a) D2 त्रिनेत्रं च हरं. D2 T1 परं; G2 हरिं.

10 ^a) Ś1 K1-3 Ñ2 B1 Dn D1.5 शुश्राव (for श्रुत्वा च). G1 वचस्वेतत् (for च त°). — ^c) K0.4 दूतं (for ततो). K0°राजाय. — After 10° (which=14°), G6 runs on to 14^b-14° and then returns to 10°, repeating 14^b and 14° in their proper place. — ^d) Ñ1.3 S कौरवः (for भार°).

11 ^a) S तस्यासी°. — ^c) Ś1 transp. ख्यातिं and वृत्तं. B1.3 D2.5 G1.4 वृत्तिः; T1°द्वि; T2 G2.3.5.6 M°द्वि. D2 वृत्तानां. — ^d) K1 D2 बुद्धिः. Ś1 K D2 T1 च (for तु). K0 समवीक्ष्य; K2 समवे°. S च (for सः).

12 ^a) K2 किल; Ñ B5 Da Dn D1 S त्वथ; D2 त्वभि;

D5 चापि. — ^b) T G2.5.6 M6-8 त्वच° (for अच°). — ^c) Ñ1 ईत्सितं; T1 G1 दित्सतां; T2 (G2.4-6 M2.5° तां; G3°तः; M6-8 निदितां; Cd as in text. K2 B5 G1 तस्मां; D2 चैव; T G2-5 M तस्य. — ^d) S पितुर्मातुश्च कौरव.

13 ^a) A few MSS. पट्टमा°. G6 M6 (sup. in as in text). ^b) मानाद्य. — ^b) Ś1 K (except K1) Ñ2 D (except D2) तदा (for शुभा). — ^c) B5 सा (for स्वे). T G2.4.5 M6-8 न पश्यामीति भर्तारं; (G1.6 M2.5 न पश्यतीति भर्ता मे; G3 भर्तारं न प्रपश्यामि. — ^d) 17° S वेष्टयामास चक्षुषी. — ^e) Ś1 नान्यधीयं; K0 Ñ1 नान्यं श्रये; K1 नान्यदीयं; K3 Dn D1.5 नाभ्यसूयां; Ñ2 B1.3.5 D2 G1 नात्यती°; Ñ2 नाभ्यश्री°; B1m.6 नाभ्यती°; D2 G1 नात्यनी°; D2 नाभ्यती°; D1 नाभ्यभू°; G2 नाभ्यश्रि°; G3 corrupt.

14 ^a)=10°. — ^b) D1 S सुतः (for पुत्रः). S°निराव्रजत्. — ^c) Dn D1 वयसा (for पर°). — ^d) S कौरव (M3 भारत). — After 14, N (except K4) ins. 1110* तां तदा धृतराष्ट्राय ददौ परमसंकृताम् ।

भीष्मस्यानुमते चैव विवाहं समकारयत् ।
[(L. 1) Ś1 K1 Ñ2 तथा; Ñ1 B (except B1) D2.4 ततो.] S (except T1), on the other hand, ins. after 14:

1111* ततो विवाहं चक्रेऽस्या नक्षत्रे सर्वसंमते ।

सौबलस्तु महाराजा शकुनिः प्रियदर्शनः ।

15 T1 om. 15-16. — ^a) K2 तु; D2 T2 G M स

गान्धार्यपि वरारोहा शीलाचारविचेष्टितैः ।
तुष्टिं कुरूणां सर्वेषां जनयामास भारत ॥ १६

वृत्तेनाराध्य तान्सर्वान्पतिव्रतपरायणा ।
वाचापि पुरुषानन्यान्सुव्रता नान्वकीर्तयत् ॥ १७

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्र्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०३ ॥

१०४

वैशंपायन उवाच ।

शूरो नाम यदुश्रेष्ठो वसुदेवपिताभवत् ।
तस्य कन्या पृथा नाम रूपेणासदृशी भुवि ॥ १

पैतृष्वसेयाय स तामनपत्याय वीर्यवान् ।
अग्र्यमग्रे प्रतिज्ञाय स्वस्यापत्यस्य वीर्यवान् ॥ २
अग्रजातेति तां कन्यामग्र्यानुग्रहकाङ्क्षिणे ।

(G₂. 8 च) (for स). G₈ तत्र (for वीरो). — ^b) K₈ स-
(for च). — M₈-s om. 15^c-16^d. — ^e) S (T₁ M₈-s
om.) 'रागात्. G₂ स (for स्व-). — ^d) D_{ns} S (T₁
M₈-s om.) परि^e.

16 T₁ M₈-s om. 16 (cf. v. 1. 15). — ^e)
N₁.s गुरूणां.

17 S (T₁ om. line 1; M₈-s om. lines 1-2) ins.
before 17 (G₈, om. lines 2-4, at the end of the adhy.):

1112* गान्धारी सा पतिं दृष्ट्वा प्रज्ञाचक्षुषमीश्वरम् ।

अतिचाराद्भृशं भीता भर्तुः सा समचिन्तयत् ।

सा दृष्टिविनिवृत्तापि भर्तुश्च समतां ययौ ।

न हि सूक्ष्मेऽप्यतीचारे भर्तुः सा ववृते तदा ।

[(L. 1) G₂ भृशं (for पतिं). — After line 1, G₈ ins.
lines 1-2, 6-8 of 1113*. — (L. 2) G₄ व्यभिचारा^e.
— (L. 3) M₈-s पुनराविनि^e. T₁ G₈ M (except M₈)
इयात् (for ययौ). — (L. 4) M₈-s नाति- (for न हि).
M₈-s सदा.]

— G₈ om. 17. — ^a) N₈ तोषयामास तान्स^e. — ^b) = 13^d.
S₁ Ko. 1. 8. 4 कुरून्पति (K₄ 'न्भर्तु'परा^e; K₈ D_{ns}. 1. 2 D₁
गुरून्पतिपरा^e; G₈ M₈ पत्नीव्रत^e. — ^d) S (G₈ om.)
स्वजनान् (for सुव्र^e). T₂ G₄ न व्यकी^e; G₂. 8 नावकी^e.
— D₄ (marg. see. m.) S ins. after 17 (G₈, om. lines
3-5, after 1112*):

1113* तस्याः सहोदराः कन्याः पुनरेव ददौ दश ।

गान्धारराजः सुबलो भीष्मेण वरितस्तदा ।

सत्यव्रतां सत्यसेनां सुदेष्णां च सुसंहिताम् ।

तेजःश्रवां सुश्रवां च तथैव निकृतिं शुभाम् ।

शंभुवां च दशार्णां च गान्धारीदंश विश्रुताः । [5]

एकाह्वा प्रतिजग्राह हृतराष्ट्रो जनेश्वरः ।

ततः शांतनवो भीष्मो धनुष्क्रीतास्ततस्ततः ।

अददाद्धृतराष्ट्राय राजपुत्रीः परः शतम् ।

[(L. 1) M₈-s शुभाः (for दश). — (L. 2) M₈. 5
सहितस्तदा. — (L. 3) D₄ G₈ M₈-s सुषेणां. T₁ G₂ M₈. 5
चार्यसंहि^e; T₂ G₈ चार्धसं^e; G₁ missing; G₄ चाभिसंज्ञितां.
— (L. 4) M तथोर्वी^e. D₄ G₈ M तथा (for शुभाम्).
— (L. 5) G₁ शंभुवर्णां; G₈ शंभूणां च. M₈-s शंभूणां चैव
दाशार्णां. — (L. 6) D₄ G₈ M₈-s चोपयेमे ताः (for
प्रति^e). — (L. 7) G₈ धनुःप्रोतस्त^e. — (L. 8) D₄ M₈-s
आवहन्; G₈ आनयन्; G₄ M₈ आवहत्; G₈ आहर्त्. T₂
G₂. 4 M₈. 5 'राष्ट्रस्य. D₄ परं शतं; G₈ शतं परं.]

Colophon om. in D₁. — Major parvan: T₂ G M
संभव^e (for आदि^e). — Sub-parvan: Ko. 2. 3 N₁. 2 B₅
D₅ T₁ संभव. — Adhy. name: S₁ K₁ B₁. 3. 6 Da D₂. 4. 5
गान्धारी (Da 'र्या) विवाहः; K₃. 4 N₁. 2 हृतराष्ट्रविवाहः (K₄
'ध्रुवैवाहिकः). — Adhy. no. (figures, words or both):
Ko Da₁ 106; B₁ D_n D₄ 108 (D_{ns} 109); T₁ 105;
T₂ 55; G M 56. — S'loka no.: N₈ 20; D_n 19; M₈
58. — Aggregate s'loka no.: D_{ns} 4382.

104

This adhy. (with some variations and
omissions) forms passage No. 43 of App. I, a passage
interpolated in some N MSS. after 1. 61. 88. It is
worth noting that that passage agrees closest with
the constituted text and is alike free from the
interpolations of the vulgate text and of the
Southern recension.

1 S₁ K₁ D₅ S om. उवाच. — ^a) S₁ K₃ N₂ D
(except D₂. 4. 5) T₂ 'णाप्रतिमा; N₁ G₈ 'णासदृशा.

2 ^a) Ko. 2 D₂ 'वसेयाय; K₁ 'वसीयाय; K₃ B₅
पितृस्वसे^e; K₄ Da₁ D_{ns} पितृस्वसे^e; N₁. 2 B₁. 3 पितृ^e; N₈

प्रददौ कुन्तिभोजाय सखा सख्ये महात्मने ॥ ३
 सा नियुक्ता पितुर्गेहे देवतातिथिपूजने ।
 उग्रं पर्यचरद्भोरं ब्राह्मणं संशितव्रतम् ॥ ४
 निगूढनिश्चयं धर्मे यं तं दुर्वाससं विदुः ।
 तमुग्रं संशितात्मानं सर्वयज्ञैरतोषयत् ॥ ५
 तस्यै स प्रददौ मन्त्रमापद्भर्मान्ववेक्षया ।
 अभिचाराभिसंयुक्तमब्रवीच्चैव तां मुनिः ॥ ६
 यं यं देवं त्वमेतेन मन्त्रेणावाहयिष्यसि ।
 तस्य तस्य प्रसादेन पुत्रस्तव भविष्यति ॥ ७

तथोक्ता सा तु विप्रेण तेन कौतूहलात्तदा ।
 कन्या सती देवमर्कमाजुहाव यशस्विनी ॥ ८
 सा ददर्श तमायान्तं भास्करं लोकभावनम् ।
 विस्मिता चानवद्याङ्गी दृष्ट्वा तन्महदद्भुतम् ॥ ९
 प्रकाशकर्मा तपनः तस्यां गर्भं दधौ ततः ।
 अजीजनत्ततो वीरं सर्वशस्त्रभृतां वरम् ।
 आमुक्तकवचः श्रीमान्देवगर्भः श्रियावृतः ॥ १०
 सहजं कवचं विभ्रत्कुण्डलोद्घोषिताननः ।
 अजायत सुतः कर्णः सर्वलोकेषु विश्रुतः ॥ ११

°वसर्वाय; B₆ 'स्वस्ते'; Dn_{1.2} D₅ पितृवस्तीया°; D_{1.4} 'वस्तीया'. K₄ Ñ₂ B Da D_{2.4} सुतां; S पुनः (G₆ M ततः). — °) S सोन(T₂ G₅ सेना)प°. B (except B₆) D (except D₅) भारत (for वीर्य°). — °) Ś₁ K₁ D_{2.5} G₁ अग्र्या°; K_{0.4} T G₈ M अग्रम°; G_{2.4.5} उग्रायाग्रे; G₅ उग्र°. — °) Ñ_{1.2} Dn_{2.3} 'पत्यं स; G (except G₈) 'पत्यं च. K₂ धर्मवित्; K₄ भारत; Ñ₂ Da भूमिपः; Dn D₁ सख्यवाक्.

3 °) N अग्रजामथ. Ś₁ K₀₋₂ D₅ transp. तां and कन्यां. — °) Ś₁ K₁ अन्यानु°; Ñ B_{6.5} अग्रानु°; B₁ (m as in text) Da Da D₁ शूरोनु°; D₂ भार्यानु°; S अग्रा(T G₁ उग्रा; G_{2.4.5} उग्रो)नुग्रहकाम्यया (G₆ M₅ 'कांक्षया). — °) S अददात्कुन्तिभोजाय शूरो गोपतये सुतां (G₃ शुभां).

4 °) Ñ Dn D₁ transp. सा and नियु°. K_{0.4} पितृगृहे. — °) Ś₁ 'भोजने; K₀ Dn D₁ ब्राह्मणा°; S ब्राह्मणातिथिभोजने. — °) N तत्र (for घोरं). — °) Ś₁ संश्रित°; K₂₋₄ B₆ Dn D_{2.4} संशित°.

5 °) T₁ निगूहन्ति°; Cd as in text. — °) S (except M₆₋₈) दुर्वासा इति यं विदुः. — °) T₂ G_{2.4.5} मुनिं (for उग्रं). A few MSS. शंसिता°. — °) Ś₁ K₁ G₁ सर्वरत्नै°. — After 5, G (except G_{3.5}) ins.:

1114* दध्याज्यकादिभिर्निलं व्यज्जैः प्रत्यहं शुभा ।

सहस्रसंख्यैर्योगीन्द्रं समुपाचरदुत्तमा ।

दुर्वासा वत्सरस्यान्ते ददौ मन्त्रमुत्तमम् ।

6 °) T₂ G_{2.5} M transp. तस्यै and स. T₁ G₃ (sup. ln.) स तस्यै (for तस्यै स). G₆ धर्म (for मन्त्रं). G_{1.2.4.5} यशस्विन्यै पृथग्यैवं (G₁ 'व; G₄ स). — °) Ś₁ K₁ आत्मधर्मान्व°; K_{2.4} 'मर्त्यपेक्षं; G₁ ह्याप°; G₈ M_{5.5} 'मर्त्यपेक्षं. — °) D₄ 'चारसमायु°; B₃ G₃ युक्तां. G₃

मन्त्रविद्यैव (for अन्न°). — After 6, G_{1.2.3} M₆₋₈ ins.:

1115* अभिचारायुते तस्या आचष्ट भगवानृषिः ।

[M₆₋₈ 'चारसुतां तस्यामब्रवीद्भग°.]

7 °) Da देवमनेन स्वं; G₁ स्वमेनेन शुभे. — °) T₁ 'णाराधयिष्यसि. — Da₂ om. 7^{ed}. — °) Ś₁ प्रसादायु; K₀ 'सादात्ते; Ñ₁ Dn D₁ 'भावेण; Da₁ 'दानेन; G₆ M₁ 'सादाद्दे. — °) K₀ राजपुत्रो; Ñ_{1.2} Dn D₁ तव पुत्रो; Ñ₁ राशि पुत्रो. S (except T₁) जनिष्यते.

8 °) Ś₁ transp. सा तु and तेन. S मुनिना (for विप्रे°). Ñ_{1.2} T G M_{6.5} तस्य (G₁ मन्त्र-); Ñ₂ D (except D_{2.4.5}) कुन्ती; M₆₋₈ तच्च (for तेन). Ñ_{1.2} D (except D_{2.4.5}) 'हलान्विता. — After 8^{ab}, G_{1.2} ins.:

1116* रवेस्तस्य परीक्षार्थं कुन्ती कन्यापि भास्करम् ।

— After 8, D₄ (marg. sec. m.) S ins.:

1117* ततो घनान्तरं कृत्वा स्वमार्गं तपनमदा ।

उपतस्थे स तां कन्यां पृथ्वा पृथुललोचनाम् ।

[(L. 1) T₁ G_{1.4.5} गत्वा; G₂ भिन्वा. G₃ 'मार्गाव. — After line 1, G_{1.2} ins.:

1118* अवतीर्य स्वमार्गाच्च दिव्यमूर्तिधरः स्वयम् ।

— (L. 2) G₈ 'स्थे पृथ्वा कन्यां स तां पृ°.]

9 °) K₂ S (except G₆) समा°. — °) S विस्मयात् (for भास्कर°). Ś₁ K₁ D₅ 'पावनं. — °) M_{6.5} चाभयकन्या. — °) Ś₁ K₁₋₃ transp. दृष्ट्वा and तत्. — After 9, N ins. a passage of 16 lines given in App. I (No. 58); while S ins. another passage of 21 lines given in the same App. (No. 59), D₄ (marg. sec. m.) ins. the latter passage after line 15 of the former.

10 °) Dn D₁ 'कर्ता; Cd as in text. — °) S (except G₆ M_{6.5}) पुनः (for ततः). N संबभूव तया सह. — °) T₂ G_{2.4.5} देवी (for वीरं). N तत्र वीरः समभव

प्रादाच्च तस्याः कन्यात्वं पुनः स परमद्युतिः ।
 दत्त्वा च ददतां श्रेष्ठो दिवमाचक्रमे ततः ॥ १२
 गूहमानापचारं तं बन्धुपक्षमयात्तदा ।
 उत्ससर्ज जले कुन्ती तं कुमारं सलक्षणम् ॥ १३
 तमुत्सृष्टं तदा गर्भं राधाभर्ता महायशः ।
 पुत्रत्वे कल्पयामास सभार्यः सुतनन्दनः ॥ १४
 नामधेयं च चक्राते तस्य बालस्य तावुभौ ।
 वसुना सह जातोऽयं वसुषेणो भवत्विति ॥ १५

स वर्धमानो बलवान्सर्वास्त्रेषूद्यतोऽभवत् ।
 आ पृष्ठतापादादित्यमुपतस्थे स वीर्यवान् ॥ १६
 यस्मिन्काले जपन्नास्ते स वीरः सत्यसंगरः ।
 नादेयं ब्राह्मणेष्वासीत्तस्मिन्काले महात्मनः ॥ १७
 तमिन्द्रो ब्राह्मणो भूत्वा भिक्षार्थं भूतभावनः ।
 कुण्डले प्रार्थयामास कवचं च महाद्युतिः ॥ १८
 उत्कृत्य विमनाः स्वाङ्गात्कवचं रुधिरस्रवम् ।
 कर्णस्तु कुण्डले छित्त्वा प्रायच्छत्स कृताञ्जलिः ॥ १९

त्सर्वं वरः. — °) Ks आबद्ध°. Ko.4 बालो. — १) Ko.4 D4 श्रियान्वितः. Ks देवराजश्रिया°; S कुंडलाभ्यां समावृतः.

11 ab) = 1. 57. 82%. S1 कुंडलं (for कव°). B1 Ds कुंडलघो°. — °) G1.6 Ms.5 सोजा°. N B (except B6) D2.4 T1 ततो; T2 G M तदा (for सुतः). S वीरः (for कर्णः). — °) N2 B D2.4 °लोकमहारथः. — S ins. after 11: D4 (marg. sec. m.), after 13ab:

1119* मञ्जूषां रत्नसंपूर्णां कर्णनामाभिसंज्ञिताम् ।

[D4 G1 °नाम्नाभि°; T1 °नाम्ना समावृतं; T2 Gs.4 °नाम्ना समाश्रितां; G2 कर्णबालाभि°; Gs °संश्रितां (sup. lin. कर्णबालसमाश्रितां).]

12 S transp. 12 and 13. — °) N1.2 B1.3.5 D तस्यै. K2 B6 (by transp.) कन्यात्वं तस्याः (B6 तस्यै). — °) B D2.4 तदै° (B1.6 °दे°) व भगवान् रविः. — °) N1.3 Ds वदतां; B5.6 Da Dn D1.2 Ms तपतां; T1 G1.2.4-8 Ms-8 वरदः; T2 Gs Ms परमः. — °) N1.3 S पुनः; B D2.4 प्रसुः (for ततः). — After 12, N ins.:

1120* दृष्ट्वा कुमारं जातं सा वार्ष्णेयी दीनमानसा ।

एकाग्रं चिन्तयामास किं कृत्वा सुकृतं भवेत् ।

[(L. 1) S1 देवी सा; Da तं जातं. S1 देवमान°; N1 हतमान°. — (L. 2) N B1.5 Dn2 Ds एकाग्रं. N1 भूत्वा.]

13 S transp. 12 and 13. — °) S1 K Dn D1.5 सा; N3 D2 तु (for तं). G1.2.4.5 °माना कुमारं तं; Gs °मानां परं तस्य. — After 13ab, D4 (marg. sec. m.) ins. 1119*. — °) Gs नदीमध्ये (for जले कुन्ती). N °जं कुमारं तं जले कुन्ती महाबलं.

14 °) S1 Ko.1 महा; N1.2 B D (except Da Ds) जले (for तदा). — °) S1 K1 कारयामास.

15 °) B (except B1) D4 नामास्य चेदं चक्राते (D4 कुर्वाते); Gs °धेयं चक्रतुस्ते. — °) N2 B D2.4 दंपती तावुभौ (B5 transp. दंप° and तावु°) शिशोः. — °) S समावृ° (Ms °ह°) तोयं वसुना वसुषेणेति नाम (T1 विश्रु) तः (Gs समाप्य

तस्य सुहृदो वसुनामेति नामतः).

16 After 16ab, N1.5 ins.:

1121* लोके चैव हि विख्यातः सर्वशस्त्रभृतां वरः ।

— °) Ks °ष्ठतोयादा°; K4 Ds आराध्यत्तदा°; N1.3 उपस्पृश्य सदा°; T1 अपृष्ठतामथादि°; G1.6 °पाञ्चादि°; G3 आपृष्ठं तावदा°; G2.4.5 स पृष्ठ°; Ms-8 °तापावादि°; Cd as in text. — °) S1 K1-8 N3 च (for स). D (except D2.4.5) उपातिष्ठत वी°; S °स्थे कृताञ्जलिः.

17 °) T2 Gs अस्मिन् (for यस्मिन्). N तस्मिन्काले तु (K च) जपतः. — °) T2 G2.5 स धीरः; G1 सवितुः. N तस्य वीरस्य धीमतः. — °) T G2.4.5 Ms.6-8 °णेभ्यो हि; G1.6 Ms °जायासीत्; Gs corrupt. — °) S1 K1.4 किञ्चिद्वस्तु; Ko.2.3 Da Dn किञ्चिद्वस्तु; N1.2 B D2.4 अपि प्राणान्; N3 वसु किञ्चिन्; Ds प्राणानपि (for तस्मिन्काले). S1 K N1.3 Da D2.4 महीपते; Dn महीतले (for महा°). D1 किञ्चिद्वसुमतीतले. — After 17, D4 (marg. sec. m.) S ins. a passage of 14 lines given in App. I (No. 60).

18 °) N (except Dn D1) शक्रो (for इन्द्रो). — °) Da1 Dn D1 भिक्षार्थी. N समुपागमत् (Ks N2 B1.3.6 D4 °गतः); T2 हरिवाहनः. — °) N कवचं (for कुण्डले). — °) N फाल्गुनस्य हिते (N1 म्रिये) रतः. — After 18, Ms.5 ins.:

1122* एवमुक्तस्तदा कर्णो ब्राह्मणेन महात्मनः ।

while Ds ins.:

1123* कर्णः [तु] कुण्डले भित्त्वा प्रायच्छत्स कृताञ्जलिः ।

(= (var.) 19ab, followed by 1125*.

19 Before 19, Ds ins. वैश°. — °) N स्व° (N3 स) शरीरात्समुत्कृत्य (K4 N1 °मुत्सृज्य). — °) N स्व° (S1 Ko-8 N3 Ds तं; B5.6 स; Da2 च) निसर्गजं; Ms (sup. lin.) 6-8 रुधिरोक्षितं. — °) T1 Ms.6-8 °णेश्वरः; G3 °णस्य; M °र्णाभ्यां. N विप्ररूपाय शक्राय; G6 कर्णपाशौ च द्वे छित्त्वा. — °) N ददौ कर्णः कृतां. — After 19, N ins.:

शक्तिं तस्मै ददौ शक्रः विस्मितो वाक्यमब्रवीत् ।
देवासुरमनुष्याणां गन्धर्वोरगरक्षसाम् ।
यस्मै क्षेप्यसि रुष्टः सन्सोऽनया न भविष्यति ॥ २०

पुरा नाम तु तस्यासीद्वसुषेण इति श्रुतम् ।
ततो वैकर्तनः कर्णः कर्मणा तेन सोऽभवत् ॥ २१

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुरधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०४ ॥

१०५

वैशंपायन उवाच ।

रूपसत्त्वगुणोपेता धर्मारामा महाव्रता ।

दुहिता कुन्तिभोजस्य कृते पित्रा स्वयंवरे ॥ १
सिंहदंष्ट्रं गजस्कन्धमृषभाक्षं महाबलम् ।

1124* प्रतिगृह्य तु देवेशस्तुष्टस्तेनास्य कर्मणा ।

[$\tilde{N}1.3$ स प्रगृह्य तु. $\tilde{S}1$ 'वेशे हृष्ट']

S (G₆ om. lines 3-5) ins. after 19: D₄ (marg. sec. m.), after 1124*: D₅, after 1123*:

1125* अहो साहसमित्याह मनसा वासवो हसन् ।

देवदानवयक्षाणां गन्धर्वोरगरक्षसाम् ।

न तं पश्यामि यो ह्येतत्कर्म कर्ता भविष्यति ।

प्रीतोऽस्मि कर्मणा तेन वरं वृणु यदिच्छसि ।

कर्णः ।

इच्छामि भगवद्दत्तां शक्तिं शत्रुनिबर्हणीम् ।

[(L. 1) D₄ 'मित्येतत्'; D₅ G₆ 'मित्येवं'; G₁ M_{3.5} 'मित्येव'; G₅ 'मित्युक्त्वा. D₄ सहसा. D₄ M_{3.5} 'बोहसत्'. — (L. 3) G_{1.2.4.5} M₆₋₈ को ह्ये'. — (L. 4) T₂ G₄ M₅ ब्रूहि (for वृणु).]

G₁ cont.:

1126* अमोघामप्रतिहतां त्वत्तः सुरगणेश्वर ।

20 Before 20, D₄ (marg. sec. m.) S (except G₆) ins. वैशं. — ^a) G₁ चास्मै. N ददौ शक्तिं सुरपतिर् (K₄ B D_{2.4.5} by transp. 'दौ सुरपतिः शक्तिः'). — ^b) $\tilde{S}1$ Ko-3 $\tilde{N}1.5$ Da Dn D₁ वाक्यं चेदमुवाच ह; K₄ B D_{2.4.5} वचनं चेदमुक्त्वान् (B₃ D₅ चैवमुक्त'; D₅ 'दमब्रवीत्'. — ^c) S देवदानवयक्षाणां. — ^e) T₁ क्षिप्यसि; G₂ छेत्तासि; G₄ क्षेप्ता'. T₁ त्वं; M₅ तु (for सन्). $\tilde{S}1$ K_{1.3} यं जेतुमिच्छसि रणे; Ko. 2 $\tilde{N}1.3$ यं जेतुमिच्छसे कर्णं ($\tilde{N}1.3$ संख्ये); K₄ $\tilde{N}2$ B Dn D_{1.2.4.5} यमेकं जेतु (K₄ हंतु) मिच्छेथाः; Dn जेतुमिच्छसि यं संख्ये. — ^f) Ko. 2 स लोके; D₂ स एको; T₁ स नरो; G_{2.4} स सद्यो (for सोऽनया). — After 20, D₄ (marg. sec. m.) S (except G₆) ins.:

1127* हत्वैकं समरे शत्रुं ततो मामागमिष्यति ।

D₄ (marg. sec. m.) cont.:

1128* इत्युक्त्वान्तर्दधे शक्रो वरं दत्त्वा तु तस्य वै ।

21 ^a) G_{2.8} कृतस्य (for तु तस्य). N प्राङ् नाम तस्य प्रथितं ($\tilde{N}1.2$ B Dn D_{1.2.4} कथितं). — ^b) N (except $\tilde{S}1$ K₁) क्षितौ; T₁ G_{2.4} M₆₋₈ श्रुतः; T₂ G_{2.5.6} M_{3.5} स्मृतः; G₁ श्रुतिः. — ^c) N कर्णो वैकर्तनश्चैव (Ko 'तनो नाम; D₁ 'नस्तेन). — ^d) S स तस्मात्कारणादिति (T₁ 'णादभूत्; G₄ 'दितः; M₅ 'दिह).

Colophon. — Major parvan: T₂ G M संभव' (for आदि'). — Sub-parvan: $\tilde{S}1$ m Ko-3 $\tilde{N}1.2$ B Dn D_{2.4.5} T₁ संभव. — Adhy. name: Ko. 3 M_{3.5} कर्णोत्पत्तिः; K₄ $\tilde{N}1.2$ D₁ कर्णसंभवः. — Adhy. no. (figures, words or both): K₁ 114; B₁ Dn₁ D₄ 109; Da₁ 107; Dn₁ 110; T₁ 106; T₂ 56; G M 57. — S'loka no.: Dn 31; M₃ 44. — Aggregate s'loka no.: Dn₃ 4413.

105

 MSS. G_{2.5} are hereafter both written by a different hand.

1 $\tilde{S}1$ K₁ D₂ Som. उवाच. D₅ सूत उवाच. — ^a) K₄ $\tilde{N}1.2$ B D (except Da) सत्त्वरूपगुणो'; S रूपशील (G₄ अथ सर्व) गुणो'. — ^b) $\tilde{N}1.8$ धर्माचारा; Cd as in text. $\tilde{S}1$ K₁ महाप्रभा. T G₁₋₁ M_{3.6-8} धर्मकार्येषु चोद्य (T₁ 'दि) ता (G₁ योजिता; G₃ निश्चिता); G_{5.6} M₅ धर्मकामा नरर्षभ. — ^d) K_{1.4} $\tilde{N}1$ B D पृथा पृथुललोचना; S कुन्ती (T₁ G₁ M₃ 'ति) राष्ट्रे स्वयंवरे (G_{4.5} पतिवरा). — After 1, K_{1.4} $\tilde{N}1$ B D ins.:

1129* तां तु तेजस्विनीं कन्यां रूपयौवनशालिनीम् ।

नावृण्वन्पाथिवाः केचिदतीव स्त्रीगुणैर्युताम् ।

ततः सा कुन्तिभोजेन राज्ञाहूय नराधिपान् ।

पित्रा स्वयंवरे दत्ता दुहिता राजसत्तम ।

ततः सा रज्जमध्यस्थं तेषां राज्ञां मनस्विनी । [6]

भूमिपालसहस्राणां मध्ये पाण्डुमविन्दत ॥ २
 स तथा कुन्तिभोजस्य दुहित्रा कुरुनन्दनः ।
 युयुजेऽमितसौभाग्यः पौलोम्या मववानिव ॥ ३
 यात्वा देवव्रतेनापि मद्राणां पुटभेदनम् ।
 विश्रुता त्रिषु लोकेषु माद्री मद्रपतेः सुता ॥ ४
 सर्वराजसु विख्याता रूपेणासदृशी भुवि ।
 पाण्डोरर्थे परिक्रीता धनेन महता तदा ।
 विवाहं कारयामास भीष्मः पाण्डोर्महात्मनः ॥ ५

सिंहोरस्कं गजस्कन्धमुषभाक्षं मनस्विनम् ।
 पाण्डुं दृष्ट्वा नरव्याघ्रं व्यस्यन्त नरा भुवि ॥ ६
 कृतोद्वाहस्ततः पाण्डुर्वलोत्साहसमन्वितः ।
 जिगीषमाणो वसुधां ययौ शत्रून्नेकशः ॥ ७
 पूर्वभागस्कृतो गत्वा दशार्णाः समरे जिताः ।
 पाण्डुना नरसिंहेन कौरवाणां यशोभृता ॥ ८
 ततः सेनामुपादाय पाण्डुर्नानाविधध्वजाम् ।
 ग्रभूतहस्त्यश्वरथां पदातिगणसंकुलाम् ॥ ९

ददर्श राजशार्दूलं पाण्डुं भरतसत्तमम् ।

[(L. 2) K₁ B_{1.3.5} D_n D_{1.4} व्यावृण्वन्. — (L. 4) B₁(mas in text).^s स्वयंवरा. — (L. 5) $\tilde{N}$ _{1.3} राजमध्यस्था; D_s 'मध्यस्था. K₁ 'ज्ञां महात्मनां. — (L. 6) $\tilde{N}$ ₁ 'शार्दूल; D_{n2} नृपज्ञा.]

2 ^a) K_{0.2.8} G₁ सिंहोरस्कं; K₄ $\tilde{N}$ B D 'दृष्ट्वा' (D_s 'दीर्घ-). K₄ $\tilde{N}$ B D महोरस्कं; S महा(G₁ वृष)स्कंधं. — ^b) K_{0.4} $\tilde{N}$ _{1.3} B₂ D T₁ G (except G_{2.6}) वृषभाक्षं. S यश(G₆ मन)स्विनं. — After 2^{ab}, S ins.:

1130* पतिं वने महेष्वासं पाण्डुं कुन्ती यशस्विनी ।

[G_{1.5} 'स्विनं.]

— ^a) S 'ज्ञाणामग्रतः स तथा वृतः. — For it, K₄ $\tilde{N}$ B D subst.:

1131* आदित्यमिव सर्वेषां राज्ञां प्रच्छाद्य वै प्रभाः ।

तिष्ठन्तं राजसमितौ पुरंदरमिवापरम् ।

तं दृष्ट्वा सानवद्याङ्गी कुन्तिभोजसुता शुभा ।

पाण्डुं नरवरं रङ्गे हृदयेनाकुलाभवत् ।

ततः कामपरीताङ्गी सकृत्प्रचलमानसा । [5]

ब्रीडमाना स्रजं कुन्ती राज्ञः स्कन्धे समासृजत् ।

तं निशम्य वृतं पाण्डुं कुन्त्या सर्वे नराधिपाः ।

यथागतं समाजमुर्गजैरश्वै रथैस्तथा ।

ततस्तस्याः पिता राजन्नुद्वाहमकरोत्प्रभुः ।

[(L. 1) D₂ राज्ञां पौढोद्यवा विभो (sio). — (L. 6) $\tilde{N}$ ₂ B_{1.3.5} D_a D_{n1} D_{4.5} समासजत्. — (L. 9) $\tilde{N}$ ₂ D_n D₁ विवाहम्.]

3 S om. 3^{ab}. — ^a) D₂ समये (for स तथा). — ^b) $\tilde{S}$ ₁ K₄ D_n D_{1.5} 'नन्दन. — ^c) S 'जे भरतश्रेष्ठः (G₄ 'ष्ट; G₅ 'ष्ट).

For 4-7, K₄ $\tilde{N}$ B (B_s om. line 3) D (D_s om. line 1) subst. a passage of 56 lines (with an additional colophon after line 7) given in App. I (No. 61). Particulars of the colophon are as

follows. — *Adhy. name*: K₄ $\tilde{N}$ ₃ B D_a D_{2.4.5} कुन्ती विवाहः. — *Adhy. no.*: B₁ D_n '110 (D_{n3} 111); D_{a1} 108; D_{2.4} 112. — *S'loka no.*: D_n 13. — *Aggregate s'loka no.*: D_{n2} 4470.

4 For K₄ $\tilde{N}$ B D see above. — ^a) K₀ गत्वा; Cd यात्वा (as in text). — The reading यात्वा of Cd suggests that Dev. had before him the shorter (text) version, and not the (inflated) version of the vulgate given in App. I, a surmise confirmed by his citing 7^{ab} in toto; cf. v. 1. 1. 68. 72.

5 For K₄ $\tilde{N}$ B D cf. v. 1. 3. — ^a) G₂ सर्वराजन्यवि'. — ^b) G_{1.6} 'सदृशा. — ^c) $\tilde{S}$ ₁ K_{1.8} परिक्रीय; S धनुष्क्रीता. — ^d) S मद्रराजेश्वरात्मजा.

6 For K₄ $\tilde{N}$ B D cf. v. 1. 3. Cf. 2^{ab} also. — ^a) G₁ सिंहदंष्ट्रं. S महेष्वासं (G₁ महास्कंधं) (for गजं). — ^b) K₀ S वृषभाक्षं. $\tilde{S}$ ₁ तपस्विनं; T G₁₋₄ M₆₋₈ यशं. — ^c) K₀ S दृष्ट्वा पाण्डुं (by transp.). K₁ T₂ 'व्याघ्र. — ^d) K₀ विस्सयंत. K₁ (before corr.).^s नराधिपाः.

7 For K₄ $\tilde{N}$ B D cf. v. 1. 3. — Cd cites 7^{ab} in toto exactly as in text, a line unknown to the Newārī, Bangālī and Devanāgarī versions; cf. v. 1. 4. — ^a) S (except G₆) तदा (for ततः). — After 7^{ab}, S ins.:

1132* गोप्ता भरतवंशस्य श्रीमान्सर्वोत्तमोविदः ।

8 ^a) $\tilde{S}$ ₁ K₁ 'भागस्कृतं; D_s 'मार्गे ततो; G₃ 'भागस्कृता. D₄ यात्वा; G₈ भू. — ^b) S (except G₆) हताः (M₈ sup. lin. जिताः as in text).

9 ^a) T G (except G_{5.6}) उपागृह्णा(T₁ 'हृ)त्. For it D₂ subst. 11^a. — ^b) K₄ B_{1.3.5} D_a D₂ पाण्डुना विविधं. — ^c) D_a 'श्वभृतां; D_n D₁ 'श्वयुतां. K₄ $\tilde{N}$ _{1.2} B D_{2.4} 'जनसंकुलां; $\tilde{N}$ ₃ 'शतं; D_a D_n D₁ 'रथं. S

आगस्कृत्सर्ववीराणां वैरी सर्वमहीभृताम् ।
 गोप्ता मगधराष्ट्रस्य दार्वो राजगृहे हतः ॥ १०
 ततः कोशं समादाय वाहनानि बलानि च ।
 पाण्डुना मिथिलां गत्वा विदेहाः समरे जिताः ॥ ११
 तथा काशिषु सुहृषु पुण्ड्रेषु भरतर्षभ ।
 ख्वाहुबलवीर्येण कुरुणामकरोद्यशः ॥ १२
 तं शरीरमहाज्वालमस्त्रार्चिषमरिंदमम् ।
 पाण्डुपावकमासाद्य व्यदहन्त नराधिपाः ॥ १३
 ते ससेनाः ससेनेन विध्वंसितबला नृपाः ।
 पाण्डुना वशगाः कृत्वा करकर्मसु योजिताः ॥ १४

समृद्धय (G¹ रथ) पादाता (T¹ समृदंगरवोपेता) मप्रमेयरथ-
 द्विपां (G⁸ रथाधिपाः). — After 9, S reads 12.

10 ^a) Ś¹ K⁰⁻³ N⁸ D⁵ बहूनामगासां (Ś¹ मां; K¹ तां) कर्ता; K⁴ N^{1.2} B Da Dn D^{1.2.4} आगस् (N¹ आज्ञा) कारी महीपानां (K⁴ पालो). — ^b) Ś¹ K¹⁻⁸ धनुर्भृतां; K⁰ D⁵ G^{1.5} m. 8 महीक्षितां; N³ T¹ G⁵ कुरुक्षितां. K⁴ N^{1.2} B Da Dn D^{1.2.4} बहूनां बलदर्पितः. — D⁵ om. 10^a-11^a. — ^c) K⁴ S म (G⁵ मा) गधवंशस्य; N³ B (except B¹) राज्य (N⁸ ज) स्य. — ^d) K² दार्वो; N² B⁶ Dn D^{1.4} दीर्घो; D² राजा. Ś¹ K¹ ततः; Da जि (for ह). —

11 D⁵ om. 11 (of. v. l. 10). — ^a) B Da कोपं. — ^b) K⁴ N^{1.2} B D (D⁵ om.) वाहनानि च भूरिशः. — ^c) T¹ G^{3.6} M (except M³) यात्वा (for ग). — ^d) S मैथिलाः (for विदे). T M⁵ रे हताः.

12 S reads 12 after 9. — ^a) K³ D⁵ ततः. K^{0.2} कण्वेषु; N³ काचे. K^{0.2} D⁴ पौं (D⁴ पुं) ड्रे (for सुहृ). S हताः (G^{5.6} त्वा) काशिषु वंगे (T² G^{5.6} के) पु. — ^b) K^{0.2} पाण्डेषु; K⁴ N¹ B¹ D² T² G⁴ पौं ड्रे; G⁵ (m as in text). 6 सुते. K^{0.1.3} N³ Da Dn D¹ च नरर्षभ; D⁴ T G M⁵⁻⁶ च नरा (T¹ वसुधा) धिपाः. M⁵⁻⁸ पुण्ड्रेषु नराधिपाः. — ^c) K⁴ N^{1.2} B D² विजित्य पृथिवीपालान्.

13 M³ om. 13-14. — ^a) B⁵ महाज्ञानम्; S (except T² G⁶; M³ om.) वेगम्. — ^b) N³ D (except D^{2.4.6}) शस्त्रार्चिषम्. S अस्त्रज्वलितपावकं. — ^{ad}) S पाण्डुमासाद्य राजानो न शेकुर्वतिवर्तिन्.

14 M³ om. 14 (of. v. l. 13). — ^a) Ś¹ K^{1.2.4} D⁵ ते समेताः. Ś¹ समासेन; K¹ समन्ते; K^{2.4} D² ससैन्ये; D⁵ पुरा ते; T¹ G^{1.2.4-6} M (M³ om.) स्व (G^{5.6} स्म) याते. K³ तेन सेनासमेतेन; G³ तेस्य सेनास्त्रघातेन. — ^b) S

तेन ते निर्जिताः सर्वे पृथिव्यां सर्वपार्थिवाः ।
 तमेकं मेनिरे शूरं देवेष्विव पुरंदरम् ॥ १५
 तं कृताञ्जलयः सर्वे प्रणता वसुधाधिपाः ।
 उपाजग्मुर्धनं गृह्य रत्नानि विविधानि च ॥ १६
 मणिमुक्ताप्रवालं च सुवर्णं रजतं तथा ।
 गोरत्नान्यश्चरत्नानि रथरत्नानि कुञ्जरान् ॥ १७
 खरोष्ट्रमहिषांश्चैव यच्च किंचिदजाविकम् ।
 तत्सर्वं प्रतिजग्राह राजा नागपुराधिपः ॥ १८
 तदादाय ययौ पाण्डुः पुनर्मुदितवाहनः ।
 हर्षयिष्यन्स्वराष्ट्राणि पुरं च गजसाह्वयम् ॥ १९

*सितमहाबलाः. — ^a) K¹ वशमानीय; K⁴ स्ववशीकृत्य; N^{1.2} B D^{2.4} करदीकृत्य; S (M³ om.) पृथिवीपालाः (for वशगाः कु). — ^a) N कु (K² का) रुकर्मसु.

15 For 15^{ab}, Ś¹ K¹ repeat 12^{ab} — ^b) N¹ पृथिवी-
 पते; N² B (B⁵ m as in text) D^{2.4} पृथिवीक्षिताः
 (for सर्व). — ^a) N^{1.2} B (except B³) Da D^{2.4}
 दैत्या इव पुरं.

16 M³⁻⁸ om. 16-17^{ab}. — ^a) N^{1.2} B वीरः; 8
 (M³⁻⁸ om.) शूरं (for सर्वे). — ^b) S (M³⁻⁸ om.)
 आसाद्य. K⁰ सर्वपार्थिवाः; N¹ वसुधातले; G³ मनुजाः.
 — ^c) S (M³⁻⁸ om.) आजहुर्धनधान्यानि.

17 M³⁻⁸ om. 17^{ab} (of. v. l. 16). — ^a) S (M³⁻⁸
 om.) मणिप्रवालमुक्तानि. — ^b) K³ T² G (except G¹)
 सुवर्णं. N (except B D^{2.4}) बहु (for तथा). — ^c) G⁴
 न्यश्च (G⁵ नि च) मुख्यानि.

18 Ś¹ K (except K⁴) N³ om. 18^{ab}. — ^a) D¹
 महिषीश्चैव; S महिषान्नाश्च (T¹ पाणां च). — After
 18^{ab}, N (except N¹) M³ ins. line 2 of 34* (of. v. l.
 1. l. 87). — N¹ om. 18^c-21^c. — ^c) N² सर्वतः प्रति
 — ^a) N² B Da D^{2.4} पुरेश्वरः.

19 N¹ om. 19 (of. v. l. 18). — ^a) N² B (except
 B⁵) D^{2.4} ततो हृष्टमनाः; T¹ तथा विनिर्ययौ. — ^b) N² I
 (except B⁵) D^{2.4} प्रायान्; S भृशं (for पुनर्). N¹ K
 मानसः. — ^c) K⁰ S हर्षयन् सर्वं (K⁰ स्वानि) रा. — ^d) M
 om. 19^d. G¹ पुनश्च. G² नगसाह्वयं.

20 N¹ om. 20 (of. v. l. 18). M³⁻⁸ transp. 20
 and 21. — ^c) B (B³ m as in text) Da¹ D¹ कीर्तिः
 K³ प्रनष्टा श्रीश्च कीर्तिश्च; S नष्टा कीर्तिः स्ववंशस्य. — ^d
 K³ S पुनरुद्यता.

शंतनो राजसिंहस्य भरतस्य च धीमतः ।
 प्रनष्टः कीर्तिजः शब्दः पाण्डुना पुनरुद्धतः ॥ २०
 ये पुरा कुरुराष्ट्राणि जहुः कुरुधनानि च ।
 ते नागपुरसिंहेन पाण्डुना करदाः कृताः ॥ २१
 इत्यभाषन्त राजानो राजामात्याश्च संगताः ।
 प्रतीतमनसो हृष्टाः पौरजानपदैः सह ॥ २२
 प्रत्युद्ययुस्तं संप्राप्तं सर्वे भीष्मपुरोगमाः ।
 ते नदूरमिवाध्वानं गत्वा नागपुरालयाः ।
 आवृतं ददृशुर्लोकं हृष्टा बहुविधैर्जनैः ॥ २३

नानायानसमानीतै रत्नैरुच्चावचैस्तथा ।
 हस्त्यश्वरथरत्नैश्च गोभिरुष्टैरथाविकैः ।
 नान्तं ददृशुरासाद्य भीष्मेण सह कौरवाः ॥ २४
 सोऽभिवाद्य पितुः पादौ कौसल्यानन्दवर्धनः ।
 यथार्हं मानयामास पौरजानपदानपि ॥ २५
 प्रमृद्य परराष्ट्राणि कृतार्थं पुनरागतम् ।
 पुत्रमासाद्य भीष्मस्तु हर्षादश्रूण्यवर्तयत् ॥ २६
 स तूर्यशतसंधानां भेरीणां च महास्वनैः ।
 हर्षयन्सर्वशः पौरान्विवेश गजसाह्वयम् ॥ २७

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०५ ॥

21 $\tilde{N}1$ om. 21^{ab} (of. v. l. 18). — Ms-8 transp. 20 and 21. — ^a) $\tilde{M}r$ om. 21^a. $\tilde{S}1$ $K1$ पाण्डुना कुरु; S ($\tilde{M}r$ om.) ये पूर्व पर. — ^b) S परधनानि. — ^d) $\tilde{N}$ B D करदी; S वशगाः कृ.

22 ^a) S राष्ट्राणि (for राजा). — ^b) $\tilde{N}1.2$ B (except B5) D2.4 राजपुत्राश्च; S भूमिपाला. Ko सर्वशः. — After 22^{ab}, S ins.:

1133* अभ्यनन्दन्त वै पाण्डुमाशीर्वादैः पृथग्विधैः ।

[$G2$ नन्दन् स्तवैः. Ms-8 ते (for वै).]

— ^c) S प्रसन्नमनसो. $G5.6$ भूत्वा; Ms-8 दृष्ट्वा. — ^d) S बांधवाः (T1 $G2.4$ पार्थिवाः) कुरुभिः सह.

23 ^a) $\tilde{S}1$ च सं; $K1$ स सं; $\tilde{N}1.2$ B D2.4 तस्मा (B5 था)यांतं; Da Dn D1 च तं प्राप्तं; S (except $G5.6$) प्रहृष्टार्याः (Ms-8 स्ते). — ^b) S (except Ms) पुरःसराः. — ^c) $K2-4$ ते सु ($K3$ त्व)दूरम्; S ते त्व ($G5.6$ तु)दीर्घम्. $G5.6$ इवायांतं. — ^d) Ko Dn D1 पुरालयात्; $\tilde{N}1.2$ B (Bsm as in text) D4 पुराजनाः; D2.5 पुरे (D5 रं) जनाः. — ^e) N (except $\tilde{S}1$) हृष्टा लोकं ($\tilde{N}1.3$ का) (by transp.).

24 ^a) $\tilde{S}1$ K यानैः; $\tilde{N}3$ देशः; $G3$ वासः. — ^b) $\tilde{N}3$ यानैः (for रत्नैः). $K3$ जुमैः; $\tilde{N}1.2$ D (except D2.4.5)

तदा; $\tilde{N}3$ अपि (for तथा). — ^{ad}) Da रथयानैश्च; D1.2 रथपत्रैश्च. $\tilde{S}1$ अश्वैः (for उष्ट्रैः). K $\tilde{N}3$ Da Dn D1 त ($K1$ अ)थाविधैः (Da श्वभिः; Dn विभिः; D1 नृभिः); $\tilde{N}1.2$ B D2.4.5 अजैस्तथा. S अजाविकाश्वसंधानामुष्ट्रगोमहिषस्य च.

25 ^b) MSS. indiscriminately read कौसल्या and श. Ko.2 B (except B5) Da D4 T2 $G1-3$ M (except Ms) नंदि. — ^c) $G5$ तथाहं. Ko पूजं.

26 ^a) Dn D1.5 पुरं. — ^b) B5 कृतार्थं; T1 स्वराष्ट्रं. — ^c) B D (except Da2 D1) पुत्रमाश्रित्य. $\tilde{S}1$ $K1.2.4$ $\tilde{N}3$ भीष्मस्य; $\tilde{N}1$ B D2.4.5 गांगेयो. — ^d) $\tilde{S}1$ $K1.2$ अश्व प्र ($K2$ व्य)वर्तत; $\tilde{N}1$ B D2.4.5 ण्यपातयत्; $\tilde{N}3$ ण्यवर्तत.

27 ^a) $K3$ S संघैश्च ($G1$ घोषैश्च; Ms संघैस्तैः); $\tilde{N}1$ B5.6 Dn D1.2.4 शंखानां; B3 Da D5 संख्यानां. — ^c) Ko $\tilde{N}3$ Da S सर्वभूतानि. $\tilde{S}1$ $K1-4$ हर्षयिष्यन्स्वराष्ट्राणि.

Colophon om. in S . — Sub-parvan: $\tilde{S}1$ $K1.2.4$ $\tilde{N}$ B5 Da Dn1.2 D1.5 संभव. — Adhy. name: Ko.3 $\tilde{N}1.2$ B1 पाण्डुदिविजयः; B3.5.6 D2.4 पाण्डुविजयः. — Adhy. no. (figures, words or both): Ko 108; B1 Dn D4 111 (Dn3 112); Da1 109. — S'loka no.: Da1 46; Dn 44 (Dn3 45); Ms 28.

१०६

वैशंपायन उवाच ।

धृतराष्ट्राभ्यनुज्ञातः स्वबाहुविजितं धनम् ।
भीष्माय सत्यवत्यै च मात्रे चोपजहार सः ॥ १
विदुराय च वै पाण्डुः प्रेषयामास तद्धनम् ।
सुहृदश्चापि धर्मात्मा धनेन समतर्पयत् ॥ २
ततः सत्यवतीं भीष्मः कौसल्यां च यशस्विनीम् ।
शुभैः पाण्डुजितै रत्नैस्तोषयामास भारत ॥ ३
ननन्द माता कौसल्या तमप्रतिमतेजसम् ।
जयन्तमिव पौलोमी परिष्वज्य नरर्षभम् ॥ ४
तस्य वीरस्य विक्रान्तैः सहस्रशतदक्षिणैः ।
अश्वमेधशतैरीजे धृतराष्ट्रो महामखैः ॥ ५
संप्रयुक्तश्च कुन्त्या च माया च भरतर्षभ ।

जिततन्द्रीस्तदा पाण्डुर्वभूव वनगोचरः ॥ ६
हित्वा प्रासादनिलयं शुभानि शयनानि च ।
अरण्यनित्यः सततं बभूव मृगयापरः ॥ ७
स चरन्दक्षिणं पार्श्वं रम्यं हिमवतो गिरेः ।
उवास गिरिपृष्ठेषु महाशालवनेषु च ॥ ८
रराज कुन्त्या माया च पाण्डुः सह वने वसन् ।
करेणोरिव मध्यस्थः श्रीमान्पौरंदरो गजः ॥ ९
भारतं सह भार्याभ्यां बाणखड्गधनुर्धरम् ।
विविच्रकवचं वीरं परमास्त्रविदं नृपम् ।
देवोऽयमित्यमन्यन्त चरन्तं वनवासिनः ॥ १०
तस्य कामांश्च भोगांश्च नरा नित्यमतन्द्रिताः ।
उपजह्रुर्वनान्तेषु धृतराष्ट्रेण चोदिताः ॥ ११

106

1 Ś1 K1 S om. उवाच (T2 Ms om. the ref.).
— ^b) B5 'बाहुपार्जितं'. B (except B5) Da D2.4 वसु
(for धनम्). — ^a) S तत् (for सः).

2 ^a) Da D5 Ms-8 स वै; D2 अथ वै. T1 वै सर्वे.
— ^b) T1 वीरवान्; G5 वै धनं. — ^c) T1 विदुरश्चापि.
— ^a) Ms-8 समतोषयत्.

3 ^a) K8 Ns D (except Da2) S सत्यवती. Ns B
(B1m as in text) D (except D5) Ms-8 भीष्मं.
— ^b) Here and below MSS. indiscriminately
कौसल्या, 'श', 'शि'. Ns S कौसल्या—'स्विनी'. — ^c) T1
पराहृतैः; T2 G2-4 पांडुहृतैः. N2 B3 Dn D1 S (except
G5 Ms) अर्थैः. — ^a) K4 तर्पया. S भृशं तुतुषुराहृतैः (T2
G4 वृताः).

4 ^a) M रथर्षभं.

5 After 5^a, G1.2.4 ins.:

1134* पाण्डोर्बाहुविनिर्जितैः ।

असंख्येयैर्धनै राजा.

— ^c) T2 G8 'मेधमखै'; Ms 'मेधवरै'.

6 ^a) K1 B1 D2 S Cd (the first) च (as in text);
the rest तु. — ^b) K8 पुरुषर्षभः; S सततं नृपः. — ^c) N1
S (except G6) जितेन्द्रियः. Cd cites तंद्री. Ś1 K G1 C1
तथा (Ko 'तः'). — ^a) Ko मृगयापरः (of. 7^a); Cd
वनगोचरः (as in text).

7 Ś1 K1 (hapl.) om. 7; G1 (? hapl.) om. 7-9^a.
— ^a) S (G1 om.) 'पंक्तीश्च. — ^b) N1.8 B5 D
शुभान्याभरणानि च. — ^c) S (G1 om.) चापपाणि
गाक्षिघ्नः. — ^a) Ko वनगोचरः (of. 6^a); N1 'रतः; N
'रतिः; G8 'यां गतः.

8 G1 om. 8 (of. v. l. 7). — ^a) Ko स वसन्. D
ने पार्श्वे. — ^b) D5 रम्ये. — ^c) S (G1 om.) 'शृंगे.
— ^a) K1 S (except Ms. 5; G1 om.) 'शाल'.

9 G1 om. 9^a (of. v. l. 7). — ^a) S (G1 om.)
बभूव कुन्त्या. D5 राजा कुन्त्या च माया च. — ^b) D (except
D2.4.5) वने चरन्; S (G1 om.) वनेचरः. — ^a) S
गज (G1.5.6 द्विप) राजः करेणुभ्यां यथा मध्यगतस्तथा.

10 ^a) S चरन्तं. Ko पत्नीभ्यां. — ^b) N1.2 B5 D
(except D2.4.5) खड्गबाणं (by transp.). — ^c) Ko
'मित्यजानन्त. — ^d) S (except T1) चरन्ते.

11 ^b) D4 देशम् (for नित्यम्). Ś1 चारा निन्युरतन्द्रिताः;
K1 सेवका व्याहृतन्द्रिताः (sic). — T1 om. 11^a. — ^c) Ś
उपां; G M अनु. — ^a) S (T1 om.) 'राष्ट्रप्र'. Ko
नोदिताः.

1137 The arrangement of the subject-matter of
the 9 adhy. 106-114 is entirely different in the two
recensions. The transp. begin at 1. 106. 12 and
end at 1. 114. 14 (both inclusive). The Table of
Contents (*viśayānukramāḥ*) of the Kumbh. ed.

अथ पारशवीं कन्यां देवकस्य महीपतेः ।

स्वयौवनसंपन्नां स शुश्रावापगासुतः ॥ १२

तस्तु वरयित्वा तामानाय्य पुरुषर्षभः ।

विवाहं कारयामास विदुरस्य महामतेः ॥ १३

तस्यां चोत्पादयामास विदुरः कुरुनन्दनः ।

पुत्रान्विनयसंपन्नानात्मनः सदृशान्गुणैः ॥ १४

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि षडधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०६ ॥

which follows the Southern arrangement) gives the sequence of S, while the concordance accompanying it allows the reader to follow the sequence of the various units in N. The transpositions appear to be extremely arbitrary and complicated: in reality they follow a definite plan, which is of the most simple character. The whole passage as given in the constituted text divides itself naturally into two sections (adhy. 106-108 and 109-114), dealing respectively with the births of the sons of Dhṛtarāṣṭra and Pāṇḍu. N narrates first the birth of all the sons of Dhṛtarāṣṭra, the elder brother, and then that of all the sons of Pāṇḍu, the younger brother: S narrates the incidents as a correlated sequence, beginning with the birth of Yudhiṣṭhira, following the chronological order of the births of the hundred and five sons of Pāṇḍu and Dhṛtarāṣṭra together. The turning point in the rearrangement in S is adhy. 109 (Pāṇḍu's curse). After that point there is, as may be seen from the following table, a lateral shift in S, which involves merely a dovetailing of the various units of the two sections mentioned above (so as to synchronize the incidents), leaving the different units in each section (with but one exception) in the same relative sequence. The constituted text follows N. The critical notes give invariably the combined collations of the two recensions, irrespective of the place of the stanza in the scheme of S; the additions of S are likewise noted under that particular stanza of N after which the addition has been found. Here is the sequence of S:

1. 106. 11

109. 5-end

Colophon.

110

111. 1-11 (+1177*)

111. 18-21

106. 12-end

Colophon.

107. 1-8 (+1135*)

111. 12-17 (+1181*)

111. 22-end

112

Colophon.

113. 1-37^{ab} (+1197*)

Colophon.

113. 38-end

114. 1-7

107. 9-24

114. 8-14

107. 25-end

Colophon.

App. I, No. 63 (*Duh's' alotpatti*)

Colophon.

108

Colophon.

114. 15 ff.

(N. B.—S om. 1. 109. 1-4 and 1. 113. 37^{ed}.)

12 For sequence see above. Before 12, T₁ G₂₋₄ ins. वैशं. — ^a) G₅ ततः (for अथ). Ko. 3.4 Ñ B₅ Dn_{2.n3} D₅ पारशवीं; K₂ सवां; T₂ (*sup. lin.*) G₅ वशीं; Cd as in text. — ^b) T G_{2.4} स्य महात्मनः. — After 12^{ab}, D₁ reads 14^{ab}. — ^a) B₅ तां; D₅ सं; G₅ वि (for स).

13 G₁ om. 13. — ^b) Ñ₂ B_{3.5} m D (except D_{2.4.5}) आनीय. Ko. 2.4 Ñ_{1.2} Da Dn D_{1.2} T₂ भरतर्षभः (Ko. 2 T₂ भ); B₅ D₅ G₂ M₅ र्षभ. — ^a) K₁ B₁ महीपतेः; K₂ Da₁ D₁ मते; B₅ T G_{2.4} M (except M₅) त्मनः.

14 M₇ om. 14^{ab}. For D₁ cf. v. 1. 12. — ^a) Ko om. च. — ^b) K_{2.4} Ñ Dn नन्दन.

Colophon om. in G₃. G₁ missing. — *Major parvan*: T₂ G_{2.4-5} M संभव (for आदि). — *Sub-parvan*: Ś₁ K₁₋₄ Ñ B Da Dn_{1.n2} D₁₋₄ T₁ संभव. — *A dhy. name*: Ko विदुरवैवाहिकः; Ñ_{1.2} विदुरपरिणयः;

१०७

वैशंपायन उवाच ।

ततः पुत्रशतं जज्ञे गान्धार्या जनमेजय ।
 धृतराष्ट्रस्य वैश्यायामेकश्चापि शतात्परः ॥ १
 पाण्डोः कुन्त्यां च मात्र्यां च पञ्च पुत्रा महारथाः ।
 देवेभ्यः समपद्यन्त संतानाय कुलस्य वै ॥ २

जनमेजय उवाच ।

कथं पुत्रशतं जज्ञे गान्धार्या द्विजसत्तम ।
 कियता चैव कालेन तेषामायुश्च किं परम् ॥ ३
 कथं चैकः स वैश्यायां धृतराष्ट्रसुतोऽभवत् ।
 कथं च सदृशीं भार्या गान्धारीं धर्मचारिणीम् ।

Ms. 5 पांडुतपश्चरणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ko 109; B1 D4 112; Da1 110; Dn 113; T1 108; T2 58; G2.4-6 M 59 (Ms 60). — *S'loka no.*: Dn 14; Ms 73.

107

1 Ś1 K1 D2 S om. उवाच. — ^a) T1 एकः पुत्रः; T2 G Ms. 5 श्वैव. — After 1, G5.6 read 4^{def}, repeating it in its proper place (cf. v. 1. 2).

2 ^b) = 5^d. N̄ Dn D1 पुत्राः पंच (by transp.). B1.3 महाबलः. — After 2^{ab}, G5.6 read 5^{ed}-6, 6^{ed} being repeated in its proper place (cf. v. 1. 1). — In G1, 2^c-3^b is lost on a torn part of the fol. (75). — G5.6 om. 2^c-3^a. — ^c) T G1.3.4 M समं देवेभ्यः (by transp.). — ^d) K1 ते; B5 D2 च (for चै).

3 G5.6 om. 3 (cf. v. 1. 2). — In G1, 3^{ab} is lost on a torn part of the fol. (75). — Ś1 K1 S om. उवाच. — ^b) K1 B (except B1) Da D2.4.5 G2 Ms गांधार्या. — Ko (hapl.) om. from द्विजं up to गांधारीं (in 4^d). — ^c) T2 G1.3.4 M चापि (for चैव).

4 Ko om. up to गांधारीं (cf. v. 1. 3). T1 G1-4 M read 4 after 6. — ^a) N̄s एकस्य; D5 स चैको (by transp.). K2 S चैव (G1.5.6 चापि) (for चैकः). K4 T G1.2.6 वेद्यां. — N̄s (? hapl.) om. 4^{bo}. — ^b) D5 राष्ट्रात्सुतो. S एकश्चा (G5 कं चा)पि शतात्परः (G5 रं). — G5.6 read 4^{def} after 1 and repeat it here. — ^c) Ś1 K1.2.4 स; G5 चित् (for च). — ^d) S वर्तमानां

आनुकूल्ये वर्तमानां धृतराष्ट्रोऽत्यवर्तत ॥ ४
 कथं च शप्तस्य सतः पाण्डोस्तेन महात्मना ।
 समुत्पन्ना देवतेभ्यः पञ्च पुत्रा महारथाः ॥ ५
 एतद्विद्वन्मथावृत्तं विस्तरेण तपोधन ।
 कथयस्व न मे तृप्तिः कथ्यमानेषु बन्धुषु ॥ ६
 वैशंपायन उवाच ।

क्षुब्धमाभिपरिग्लानं द्वैपायनमुपस्थितम् ।
 तोषयामास गान्धारी व्यासस्तस्यै वरं ददौ ॥ ७
 सा वने सदृशं भर्तुः पुत्राणां शतमात्मनः ।
 ततः कालेन सा गर्भं धृतराष्ट्रादथाग्रहीत् ॥ ८

प्रियेस्त्वेव. — ^c) Ś1 K1.4 N̄ B5.6 Dn1.3 D1.2.4 T2 G1 Ms 'द्वोभ्यः'; K2 D5 'द्वोभ्यः'; T1 'द्वोभ्यः'; G5.6 'द्वोभ्यः'.

5 ^a) G1 शप्तस्य च (by transp.). Ba T1 G1.1 Ms-3 ततः (for सतः). — ^b) Ś1 K N̄s D2.4.5 'स महात्मनः' (Ko 'स्तेन तपस्विना'). — ^c) G5.6 read 5^{ed}-6 after 2^{ab}. Ś1 पंच पुत्रा देवतेभ्यो (by transp) K5 N̄ B D (except D5) पुत्राः पंच (by transp) — 5^d = 2^b.

6 G5.6 read 6 (with 5^{ed}) after 2^{ab} (repeating here). — ^a) S (G1 missing) एतत्सर्वं. Ś1 K1.2.4 D (except D2.4.5) यथान्यायं. — ^c) S (except G1 G1 missing) कथय स्वं. Ko न तृप्यामि; D4 न मे तृप्ति — ^d) B5.6 वक्षुषु (sic). — After 6, T1 (G1-4 read 4.

7 Ś1 K1 D5 S om. उवाच. — ^a) K4 N̄s B5 D 'ग्लानं'; S (G1 missing) तृपितं बुभुक्षितं श्रीं (G2-6 श्रीं) (hypermetric!). — ^d) S (G1 missing) स तु तस्यै.

8 ^a) S सा वने च (T2 G4 Ms by transp. च वने तदा. — ^d) Ś1 K1-4 तदा (K2.4 'था'ग्रहीत्; Ko N̄s 1 अगृह्णत. S (except Ms) अगृह्णाज्ज्ञानचक्षुषः. — After 8, S ins.:

1135* गान्धार्यामाहिते गर्भे पाण्डुरम्बालिकासुतः ।

अगच्छत्परमं दुःखमपत्यार्थमरिदम् ।

गर्भिण्यामथ गान्धार्या पाण्डुः परमदुःखितः ।

मृगाभिशापादात्मानं शोचन्नपरतक्रियः ।

स गत्वा तपसा सिद्धिं विश्वामित्रो यथा भुवि ।

देहिन्यासे कृतमना दयचनमब्रवीत् ।

संवत्सरद्वयं तं तु गान्धारी गर्भमाहितम् ।
 अग्रजा धारयामास ततस्तां दुःखमाविशत् ॥ ९
 श्रुत्वा कुन्तीसुतं जातं बालार्कसमतेजसम् ।
 उदरस्यात्मनः स्वैर्यमुपलभ्यान्वचिन्तयत् ॥ १०
 अज्ञातं धृतराष्ट्रस्य यत्नेन महता ततः ।
 सोदरं पातयामास गान्धारी दुःखमूर्च्छिता ॥ ११
 ततो जज्ञे मांसपेशी लोहाष्टीलेव संहता ।
 द्विवर्षसंभृतां कुक्षौ तामुत्सष्टुं प्रचक्रमे ॥ १२
 अथ द्वैपायनो ज्ञात्वा त्वरितः समुपागमत् ।
 तां स मांसमयीं पेशीं ददर्श जपतां वरः ॥ १३
 ततोऽब्रवीत्सौबलेयीं किमिदं ते चिकीर्षितम् ।
 सा चात्मनो मतं सत्यं शशंस परमर्षये ॥ १४

ज्येष्ठं कुन्तीसुतं जातं श्रुत्वा रविसमग्रम् ।
 दुःखेन परमेणेदमुदरं पातितं मया ॥ १५
 शतं च किल पुत्राणां वितीर्णं मे त्वया पुरा ।
 इयं च मे मांसपेशी जाता पुत्रशताय वै ॥ १६

व्यास उवाच ।

एवमेतत्सौबलेयि नैतज्जात्वन्यथा भवेत् ।
 वितथं नोक्तपूर्वं मे स्वैरेष्वपि कुतोऽन्यथा ॥ १७
 घृतपूर्णं कुण्डशतं क्षिप्रमेव विधीयताम् ।
 शीताभिरद्भिरष्टीलामिमां च परिषिञ्चत ॥ १८

वैशंपायन उवाच ।

सा सिच्यमाना *अष्टीला *अभवच्छतधा तदा ।
 अङ्गुष्ठपर्वमात्राणां गर्भाणां पृथगेव तु ॥ १९

which is followed by 1. 111. 12-17 (cf. v. 1. 1. 106. 11).

9 S reads 9-24 after 1. 114. 7 (cf. v. 1. 1. 106. 11). — ^a) Da °द्वयं भर्तुः; S °रे द्वितीये तु (M. न्न). — ^b) Ś1 °मावहत; B5 °मास्थितं. S गांधार्या उदरं महत्. — D5 om. 9^{ad}. — ^c) S न च (T1 हि) प्र(T2 G4. 6 प्रा)जायत तदा (G8 °था).

10 ^a) G4 °सुतं राजन्. — ^c) G3 °स्यात्मना; M5-8 °स्यात्मना. G2. 4. 5 M5-8 °स्वैर्य. — ^d) D5 °लभ्य त्वचित; S °लभ्य च सौबली (T1 सुव्रत; T2 G2. 4. 5 सौबला; M3 inf. lin. सुव्रता).

11 ^a) S कौरव्य(M5-8 °व)स्यापरिज्ञातं (M3. 5 °ता). — ^b) B5 तदा; S स्वयं (for ततः). — ^c) K (except K4) Dn8 D4 स्तोदरं; S उ°. Ś1 K Da1 D4. 5 ताडयामास; Dn D1 घात°; M5-8 पाट° (cf. v. 1. 15). — ^d) Kō दुःखकशिता; S शोकमूर्च्छि(G2 °कशि)ता.

12 ^b) B5 लोहात्मानेव (m as in text). S साष्टीला जनमेजय. — ^c) D5 द्वे वर्षे (for द्विवर्ष). Ś1 K1 °हता; K3 Ō1. 2 Da2 Dn2 T1 G8 M3. 5 °भृता; Ō3 °हिता; B1 °हितां. — ^d) D5 समुत्सष्टुं.

13 ^a) S ततो द्वे°. Ś1 राज्ञः (sup. lin. as in text); S राजन् (for ज्ञात्वा). — ^b) B5 त्वरितं. K2. 4 Ō1. 2 B5 °पागतः. S आजगाम यदृच्छया. — ^c) K1 स तां (by transp.); K2. 4 B5 S तां च; D5 स तु. D2 तामग्रतो मांसपेशीं. — ^d) S वदतां व°.

14 ^a) D5 तत्राब्रवीत्. — ^c) G5 चात्मना कृतं. S सर्वं

(for सत्यं). — ^a) K2. 4 सुमहर्षये.

15 Before 15, B D (except D2. 4. 5) ins. गान्धार्युवाच. — ^b) K1 ज्ञात्वा (for श्रु°). — ^c) Ō3 एवं (for इदं). — ^d) Kō. 1 ताडितं; K3 M5-8 पाटि°; Dn D1. 5 घाति° (cf. v. 1. 11). Ś1 ताडितमुदरं मया.

16 ^b) Ō1. 2 B5m. 6m Da वरो दत्तः (for वितीर्णं मे). K2. 4 D1 पुरा त्वया (by transp.). S दत्तवानसि मे प्रभो. — ^c) Ś1 K1 सा (for मे). Da ह्यं च मांसपेशी मे; S ह्यं मांसमयी पेशी. — ^d) S मे (for वै).

17 Ś1 K1 S om. उवाच. — ^a) S पुतावदेतद्गांधारि. — ^d) Ś1 K2. 3 Ō कुतोवरे; K1 °प(sup. lin. °व रि; K4 °परे; S कदाचन.

18 ^a) K (except K1) Ō1 B (B1m. 3m as in text) Dn1m D2 G8 (sup. lin. as in text) M3 (sup. lin.) कुंभशतं. — ^b) S क्षिप्रमानीयतामिति (T2 आनाय्य तु महानृपिः). — N (except Ō; for K3 see below) ins. after 18^{ab} (Ś1, after 18):

1136* स्वगुणेषु देशेषु रक्षा चैव विधीयताम् ।

[= (var.) 21^{ad}. B1 (m as in text) Da अनुगु°; Dn D1 सुगुणेषु च; D5 स्वेन गु°. K3 विधिना पूर्वदृष्टेन वेदोक्तेन विशेषतः.]

— T2 om. 18°-20°. — ^a) K1 परिपिच वै; K3 M3 °विच्यतां; K4 Ō1. 2 Dn D1 °पिचय; B (except B5) Da D2. 4 °वेचय; M5-8 °पंचतां (sic). D5 इमां परिनिपिचतां. — After 18, Ś1 ins. 1136*.

19 T2 om. 19 (cf. v. 1. 18). K3 om. 19^{ab}. Ś1 K1

एकाधिकशतं पूर्णं यथायोगं विशां पते ।
मांसपेक्ष्यास्तदा राजन्क्रमशः कालपर्ययात् ॥ २०
ततस्तांस्तेषु कुण्डेषु गर्भानवदधे तदा ।
स्वनुगुप्तेषु देशेषु रक्षां च व्यदधात्ततः ॥ २१
शशास चैव भगवान्कालेनैतावता पुनः ।
विधट्टनीयान्येतानि कुण्डानीति स सौवलीम् ॥ २२

इत्युक्त्वा भगवान्यासस्तथा प्रतिविधाय च ।
जगाम तपसे धीमान्हिमवन्तं शिलोच्चयम् ॥ २३
जज्ञे क्रमेण चैतेन तेषां दुर्योधनो नृपः ।
जन्मतस्तु प्रमाणेन ज्येष्ठो राजा युधिष्ठिरः ॥ २४
जातमात्रे सुते तस्मिन्धृतराष्ट्रोऽब्रवीदिदम् ।
समानीय बहून्विप्रान्भीष्मं विदुरमेव च ॥ २५

D₂. 5 S om. उवाच. — ^a) S (except G₁. 5; T₂ om.) संसिच्य. N (K₈ om.) स्वष्टी (K₀ "ष्टै") ला; S (T₂ om.) ह्य (G₈ व्य) छीला. — ^b) N (K₈ om.) बभूव शतधा (B Da D₂. 4 बहुधा); S (T₂ om.) ह्यभवच्छतधा (M₈ by transp. शतधा ह्यभवत्). — ^c) G₂-5 "मानानां. — ^d) T₁ M₈. 5-8 "णां तु (T₁ च) पृथक्पृथक्; G M₈ "णां पुनरेव तु.

20 T₂ om. 20^{ab} (of v. 1. 18). — ^a) Ś₁ K₁. 2. 4 B₈ Da M "धिकं (M₈-8 "का) शतं; K₀ ततोभवच्छतं. K₈ "धिकं पूर्णशतं. — ^b) Ś₁ K₁. 2. 4 "योगं विशेषतः. — After 20^{ab}, D₄ S (except T₂) ins.:

1137* ततः कुण्डशतं तत्र आनाय्य तु महानृपिः ।

[D₄ कुंभशतं. G₈ आनीय.]

— ^c) B₈ "पेक्ष्यां. Ś₁ K (except K₈) B₈ D₈ ततो; Da D₁ तथा. — After 20, G₂ ins. 1138* (of. v. 1. 21).

21 G₂ om. 21; M₈ om. 21-22. — ^a) K₀ भांडेषु; K₂. 4 N₂ B₈. 6 D₂. 5 T₂ G₈ (sup. lin.) कुंभे; Da देशे. — ^b) D₂ सदा; D₈ पुनः (for तदा). S (G₂ M₈ om.) गर्भान्सर्वान्समादधात् (G₈ "दत्त; G₈ M₈-8 "धत्). — ^c) K₂ सुप्रगु; M (M₈ om.) सम्यगु. — ^d) N₂ D₁ वै (for च). Ś₁ व्यदधन्नपः; K₀-2 "धात्प्रभुः; K₈ "धाद्विभुः; K₄ N₈ विदधा (N₈ "ध) स्तुनः. S (G₂ M₈ om.) रक्षां चै (M₈-8 त्वे) षां (G₄ "नां; G₈ "वा) व्यधाप (T₂ G₄. 5 "र) यत्. — S (except M₈) ins. after 21 (G₂, after 20):

1138* शशास चैव कृष्णो वै गर्भाणां रक्षणं तदा ।

[Cf. 22^{ab}. G₁. 2 M₈ शशंस. G₈ सर्वे; G₄ चैषु (for चैव). G₁. 2 M₈ तथा.]

22 M₈ om. 22 (of. v. 1. 21). — ^a) N₂ D (except Da₁ D₂. 4) शशंस; S (M₈ om.) उवाच. T₁ एनां स; T₂ G M₈ चैनां. — ^b) G₄ कालेनैताः पुनः पुनः; G₈ "नैव तथा पुनः. — ^c) Ś₁ K₀. 1 N₂. 3 विघाटं; Da D₁ उद्धाटं; D₈ उक्षापं (for विघट्टं). N₂ D₂. 5 कुंभानि. B₁. 8 D₂ स; B₈ D₁. 4 च (for स्स). S (M₈ om.) घटमानेषु कुण्डेषु जाताज्जानीहि (G₈ शतं जातानि) शोभने. — After 22, S (except M₈) ins.:

1139* अहोत्तरा कुमारास्ते कुण्डेभ्यस्तु समुत्थिताः ।

[G₁ "स्तु शतोत्तराः.]

23 S transp. 23 and 24. — ^a) K₀. 2. 4 रक्षां (for तथा). N₂ B₈ D₁ D₁ "निधाय. D₈ तत्रैवांतरधीयत. — For 23, S subst.:

1140* एवं संदिश्य कौरव्य कृष्णद्वैपायनस्तदा ।

जगाम पर्वतायैव तपसे संशितव्रतः ।

24 S transp. 23 and 24. — ^{ab}) B₈ "धनो वरः. S तेनैवैषां क्रमेणासीज् (G₁ M₈-8 क्रमेणापि) ज्येष्ठानुज्येष्ठा तदा. — ^c) Ś₁ धर्मतस्तु; D₂ जन्मतस्तु. S च (for तु). — ^d) Ś₁ K D₁ तेषां ज्येष्ठो (K₈ by transp. ज्येष्ठस्तेषां) युधि; S ज्येष्ठः कुंतीसुतोभवत् (G₂ "वेत्). — After 24, G₈ ins. a passage of 48 lines given in App. I (No. 62); while N ins.:

1141* तदाख्यातं तु भीष्माय विदुराय च भीमते ।

N (except Ś₁ K₁; K₈ om. lines 3-6) cont.:

1142* यस्मिन्नहनि दुर्धर्षो जज्ञे दुर्योधनस्तदा ।

तस्मिन्नेव महाबाहुर्जज्ञे भीमोऽपि वीर्यवान् ।

स जातमात्र एवाथ धृतराष्ट्रसुतो नृप ।

रासभारावसदृशं हराव च ननाद च ।

तं खराः प्रत्यभापन्त गृध्रगोमायुवायसाः । [6]

वाताश्च प्रवतुश्चापि दिग्दाहश्चाभवत्तदा ।

[(L. 1) K₈ N₂. 2 B (except B₂) D₂ "धनो नृपः. — (L. 2) K₀. 2. 4 D₈ "ज्ञेव महाराज भीमसेनो व्यजायत; N₂ B₈ भीमसेनोपि तत्रैव समजायत पार्थिव. — (L. 4) K₀. 1 D₈ हरोद (for हरा). — (L. 6) B (except B₈) D₂. 1 वाता विप्रव.]

25 S reads 25-37 after 1. 114. 14 (of. v. 1. 1. 106. 11). — For 25^{ab}, S subst.:

1143* दुर्योधने जातमात्रे दिक्षु सर्वासु भारत ।

कव्यादाः प्राणदन्धोराः शिवाश्चाशिवनिस्सनाः ।

ववर्ष रुधिरं देवो भयमावेदयन्महत् ।

एतस्मिन्नन्तरे राजा धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः ।

[(L. 1) Posterior half = 28^{ab}. — (L. 2) = 28^{ab}.]

— ^a) K₄ N₂ B D ततस्तु (D₈ "श्च) भीतवद्वाजा. — ^b) B₈ "ब्रवीद्वचः. — G₁ om. 25^c-27^d. — ^c) S (except M₈;

युधिष्ठिरो राजपुत्रो ज्येष्ठो नः कुलवर्धनः ।
 प्राप्तः स्वगुणतो राज्यं न तस्मिन्वाच्यमस्ति नः ॥२६
 अयं त्वनन्तरस्तस्मादपि राजा भविष्यति ।
 एतद्धि ब्रूत मे सत्यं यदत्र भविता ध्रुवम् ॥ २७
 वाक्यस्यैतस्य निधने दिक्षु सर्वासु भारत ।
 क्रव्यादाः प्राणदन्वोराः शिवाश्चाशिवशंसिनः ॥२८
 लक्षयित्वा निमित्तानि तानि घोराणि सर्वशः ।
 तेऽब्रुवन्ब्राह्मणा राजन्विदुरश्च महामतिः ॥ २९

व्यक्तं कुलान्तकरणो भवितैष सुतस्तव ।
 तस्य शान्तिः परित्यागे पुष्ट्या त्वपनयो महान् ॥३०
 शतमेकोनमप्यस्तु पुत्राणां ते महीपते ।
 एकेन कुरु वै क्षेमं लोकस्य च कुलस्य च ॥ ३१
 त्यजेदेकं कुलस्यार्थं ग्रामस्यार्थं कुलं त्यजेत् ।
 ग्रामं जनपदस्यार्थं आत्मार्थं पृथिवीं त्यजेत् ॥ ३२
 स तथा विदुरेणोक्तस्तैश्च सर्वैर्द्विजोत्तमैः ।
 न चकार तथा राजा पुत्रस्नेहसमन्वितः ॥ ३३

G1 om.) समाहूय. — ^a) S (G1 om.) विदुरं चेदमब्रवीत्.
 — After 25, N ins.:

1144* अन्यांश्च सुहृदो राजन्कुरुस्वसर्वैस्तथैव च ।

[Ś1 K1.4 राज्ञः (for राजन्).]

26 G1 om. 26 (cf. v. l. 25). — Before 26, Ś1
 Ko.1.3 Ṇ2 B2.5 D2.5 S (except G1) ins. धृतराष्ट्रः; Ś1
 (!) K3 Ṇ2 B3.5 D2.5 cont. उवाच. — ^{ad}) B5
 कुलनन्दनः. S (G1 om.) श्रुतं मया यथा जातो ज्येष्ठः पांडोः
 सुतः किल. — ^{ad}) T1 om. 26^{ad}; D2 reads it in marg.
 K3 D2.4 स गुणं. S (T1 G1 om.) स तु (M च) दुर्योधनात्
 (G6 धन-) ज्येष्ठस्य (T2 G4-8 श्रेष्ठस्य) तस्मिन्नाज्यं न संशयः.

27 G1 om. 27 (cf. v. l. 25). — ^a) Ś1 K1.2.4
 अनन्तरं त्वयं; Ko.3 Dns D1 G6 M3.5 अयं त्वनन्तरं; T2 G2-5
 अयं चानन्तरं (G3-5 रः). D5 अयं त्वन्तरजातस्य. — ^b) D5
 युवराजो भविः; S (G1 om.) राजा भवितुमर्हति. — ^c) T
 G3.4 M3.5 एतं; G2 M3-8 एवं. Ko.3 Ṇ1.2 B1.3.5 Dn D5
 T G2-4 विः; Ṇ3 वै; B5 D2.4 प्र- (for हि). K3 ब्रूहि. Ṇ2
 B (except B5) D (except D5) तथ्यं; S (G1 om.) प्रश्नं.
 K1 एतद्धि मे भूतसत्यं. — ^d) S (G1 om.) यद्वास्मिन्दृश्यते
 फलं. — After 27, S (except G1) ins.:

1145* अस्मिन्नाते निमित्तानि शंसन्ति ह्यशिवं महत् ।

अतो ब्रवीमि विदुरं द्रुतं मां भयमाविशत् ।

[(L. 1) G1 M3.5 प्रशंसंत्यशिवं. — (L. 2) M3.5 ब्रूत मां.]

28 ^a) T2 जातस्यैतस्य. G1 दुर्योधने जातमात्रे. — ^c) B5
 न्यानदन्; Dn D2.5 T1 G1.2 M5 प्रणं. — ^d) Ś1 K Ṇ3
 D5 शंसिनीः.

29 Before 29, T G (except G5) ins. वैशं. — ^b) Ko
 घोररूपाणि सं; K1 तादृशानि तु सं; D1 घोराणि मनुजाधिप
 (cf. 1146* below); S तानि सर्वाणि भारत. — ^c) D1 सर्वे
 (for राजन्). — ^d) Ko महायशः. — After 29, N ins.:

1146* यथेमानि निमित्तानि घोराणि मनुजाधिप ।

उत्थितानि सुते जाते ज्येष्ठे ते पुरुषर्षभ ।

[(L. 1) Ko यथैतानि; K2.4 यच्चै; K3 B5 अथै; D5
 तथै. K1 णि प्रभवन्ति हि; K2.4 घोररूपाणि भूमिप; D1
 तानि घोराणि सर्वशः (=29^b). — (L. 2) Ś1 Ko.3 Ṇ2.3
 B5 D5 कुरुनन्दन; K1.2.4 कुलनन्दने (K1 न); B1 भरतर्षभ.]
 — Ko D5 ins. after 1146*: D4, after 30:

1147* एष दुर्योधनो राजा श्यामः पिङ्गललोचनः ।

न केवलं कुलस्यान्तं क्षत्रियान्तं करिष्यति ।

[Before line 1, D4 ins. विदुर उ. — (L. 1) D4 एवं
 दुर्यो. D4 मधुपिंगल.]

30 ^a) S अयं कुलांतकृजातो. — ^b) K2.4 D4 भवि-
 ष्यति. S यस्मात्स (T2 G5.6 च; M यदयं) कुलपांसनः.
 — ^c) S तस्य त्यागेन शान्तिः स्यात्. — ^d) K4 B1.3 (both
 m as in text) D2 गुह्या; Ṇ2 Dn D1.4 गुह्यौ; D1 गुह्ये.
 Ś1 K1 तस्यानयो; Ko चापं; Ṇ2 Dn D1.4 अपं. Ko
 भवेत् (for महान्). S पुष्टिस्त्वपनये भवेत्. — After 30,
 D4 ins. 1147*.

31 ^a) B3 कोनं पश्यन्ति (m as in text). — ^b) Ś1
 K1.3 Ṇ3 B5 D5 विशां पते; Ko नराधिप; K2.4 जनाधिप.
 — After 31^{ad}, N ins.:

1148* त्यजेनमेकं शान्तिं चेत्कुलस्येच्छसि भारत ।

[Ś1 K1 शान्तिश्चेत्. K1 विधेया भरतर्षभ (for the
 posterior half). — ^c) Ś1 एकेनैव कुरु. K1 B1.6 D4
 वै कुरु (by transp.). S नः (for वै). — ^d) Ṇ1.2 B
 (except B5) D (except D5) कुलस्य जगतस्तथा.

32 ^a) K1.2.4 Ṇ3 T1 G2-5 M5 त्यजेत्कुलार्थं पुरुषं.
 — ^c) Ṇ2 ग्रामान्. — ^d) Ś1 K1 स्वात्मार्थं.

33 Before 33, Ś1 K1 ins. वैशं; B1 वैशं
 उवाच. — ^a) Ko.1 तथा च (K1 स). — ^b) Ś1 Ṇ1
 तथा; K1 तैस्तैः; B5 तस्य. Ṇ1 सर्व. Ko तथा द्विजैः;
 K2-4 द्विजातिभिः. S तैश्च विप्रैर्जना (G3 नरा)धिप (M3-8
 महात्मभिः). — ^c) K2.4 S तदा (M5 तो). B5 D5
 राजन्. — ^d) Ś1 K1 बलान्वितः; K2.4 बलात्कृतः; D5

ततः पुत्रशतं सर्वं धृतराष्ट्रस्य पार्थिव ।
मासमात्रेण संजज्ञे कन्या चैका शताधिका ॥ ३४
गान्धार्यां क्लिश्यमानायामुदरेण विवर्धता ।
धृतराष्ट्रं महाबाहुं वैश्या पर्यचरत्किल ॥ ३५

तस्मिन्संवत्सरे राजन्धृतराष्ट्रान्महायशः ।
जज्ञे धीमांस्ततस्तस्यां युयुत्सुः करणो नृप ॥ ३६
एवं पुत्रशतं जज्ञे धृतराष्ट्रस्य धीमतः ।
महारथानां वीराणां कन्या चैकाथ दुःशला ॥ ३७

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्ताधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०७ ॥

१०८

जनमेजय उवाच ।

ज्येष्ठानुज्येष्ठतां तेषां नामधेयानि चाभिभो ।
धृतराष्ट्रस्य पुत्राणामानुपूर्व्येण कीर्तय ॥ १

वैशंपायन उवाच ।

दुर्योधनो युयुत्सुश्च राजन्दुःशासनस्तथा ।
दुःसहो दुःशलश्चैव जलसंधः समः सहः ॥ २

*बलादितः; T₁ 'वशं गतः.

34 ^a) K₀ राजन्; N₂ B₅ D (except D₄. 5) पूर्ण (for सर्व). — ^b) K₁ B₅ S भारत; K₃ वै तदा (for पार्थिव). — G₁ om. 34^c-36^d. — ^c) S (G₁ om.) अह्नां (M₅-8 'ह्ना' शतेन सं. — ^d) K₃ N₂ D₄ चैव. T₁ G₂. 6 M शतात्परा; T₂ G₂. 4. 5 च दुःशला.

35 G₁ om. 35 (cf. v. l. 34). — ^b) S (G₁ om.) वर्ष (G₂ 'तै')माने तथो (G₅ 'तो')दरे (G₆ 'ये). — ^{ad}) N₂ D₁ D₂ महाराजं (for 'बाहुं'). D₁. 5 'चरत्तदा. S (G₁ om.) वैश्या सा त्वं बिकापुत्रं कन्या परिचचार ह.

36 D₁ G₁ om. 36 (cf. v. l. 34). — ^{ab}) S₁ K₁ B₅ धृतराष्ट्रो महा. S (G₁ om.) तथा समभव (M₅ orig. समागम; inf. lin. समभव)द्राजा धृतराष्ट्रो यदृच्छया. — ^{ad}) S₁ K₁-8 D₅ सुतः (for ततः). S₁ B₅ D₅ तस्य; K₁ तस्याः. K₀ जज्ञे तस्यां सुतो धीमान् (for *). S₁ K₂ N₂ D₁ करणो नृपः; K₁ कर्ण एव च. S (G₁ om.) तस्यामजतयत्पुत्रं युयुत्सुं नाम भारत (G₂. 4 नामतः).

37 K₁ om. 37. — ^{ab}) S इत्यमेकशतं जज्ञे पुत्राणां भरतर्षभ. — ^c) G₅ शूराणां. — ^d) S₁ K₀. 2. 4 D₅ एका कन्या च (for कन्या चैका). D₂ T₂ G₁. 2. 4 च (for अथ). N₂. 3 B₅ D₁ D₂ D₄ शताधिका (for -थ दुःशला). — K₄ N₂ B₅ D₁ ins. after 37 (B₅, after 1150*):

1149* युयुत्सुश्च महातेजा वैश्यापुत्रः प्रतापवान् ।
B₅ S, on the other hand, ins. after 37:

1150* धृतराष्ट्रस्य राजेन्द्र यथा ते कथितं मया ।

Colophon om. in K₁. Major parvan: T₂ G₁ M संभव (for आदि). — Sub-parvan: S₁ K₀. 2. 4 N₂ B₅ D₁ D₂. 4. 5 संभव. — Adhy. name: K₃ दुर्योधनोत्पत्तिः;

N₁. 2 गान्धारीपुत्रोत्पत्तिः; D₄ धृतराष्ट्रसुतोत्पत्तिः; T₂ (G₂ धमे पुत्रभीमसेनदुर्योधनादिसंभवः; G₁ पुत्रोत्पत्तिः; M₅-8 धमे पुत्रसंभवः. — Adhy. no. (figures, words or both): K₀ 110; B₁ D₁ D₄ 113; D₅ 114; T₁ 111; T₂ 61; G₁ M 62. — S'loka no.: D₁ 41; M₅ 79.

After adhy. 107, all MSS. except S₁ K₀- (V₁ missing) ins. an additional adhy. given in App. I (No. 63). The details of its colophon are as follows. Major parvan: T₂ G₁ M संभव (for आदि). — Sub-parvan: K₄ N₂ B₅ D₁ D₂. 4. 5 T₁ संभव. — Adhy. name: D₄ दुःशलोत्पत्तिः; M₅ दुःशल्यसंभवः. — Adhy. no. (figures, words or both): B₁ D₁ D₂ 114 (D₅ 115); T₁ 112; T₂ 62; G₁ M 63. — S'loka no.: D₁ 18; D₂. ns 17. — Aggregate s'loka no.: D₂ 4542.

108

This adhy. forms (with some minor variations) passage No. 41 of App. I, a passage interpolated in some N MSS. after 1. 61. 83. The present adhy. is reconstructed by collation with the passage given in the App., which latter appears to have preserved more faithfully the older N version. Cf. also the list in the Jav. version, which is partly corrupt but agrees with N more than with S.

1 K₁ om. 1^a-3^a. S om. उवाच; S₁ has it here! — ^a) K₀ चैवा; K₂-4 एषां; S (except M₅) चैव. N₁

विन्दानुविन्दौ दुर्धर्षः सुबाहुर्दुष्प्रधर्षणः ।
 दुर्मर्षणो दुर्मुखश्च दुष्कर्णः कर्ण एव च ॥ ३
 विविंशतिर्विकर्णश्च जलसंधः सुलोचनः ।
 चित्रोपचित्रौ चित्राक्षश्चारुचित्रः शरासनः ॥ ४
 दुर्मदो दुष्प्रगाहश्च विवित्सुर्विकटः समः ।
 ऊर्णनाभः सुनाभश्च तथा नन्दोपनन्दकौ ॥ ५
 सेनापतिः सुषेणश्च कुण्डोदरमहोदरौ ।
 चित्रबाणश्चित्रवर्मा सुवर्मा दुर्विमोचनः ॥ ६
 अयोबाहुर्महाबाहुश्चित्राङ्गश्चित्रकुण्डलः ।

भीमवेगो भीमबलो बलाकी बलवर्धनः ॥ ७
 उग्रायुधो भीमकर्मा कनकायुर्दृढायुधः ।
 दृढवर्मा दृढक्षत्रः सोमकीर्तिरनूदरः ॥ ८
 दृढसंधो जरासंधः सत्यसंधः सदःसुवाक् ।
 उग्रश्रवा अश्वसेनः सेनानीर्दुष्पराजयः ॥ ९
 अपराजितः पण्डितको विशालाक्षो दुरावरः ।
 दृढहस्तः सुहस्तश्च वातवेगसुवर्चसौ ॥ १०
 आदित्यकेतुर्ब्रह्माशी नागदन्तोऽग्रयायिनौ ।
 कवची निषङ्गी पाशी च दण्डधारो धनुर्ग्रहः ॥ ११

‘उपेष्टमेतेषां. — ^b) T1 चाबिभो; G2 M6-8 च प्रभो; G3 चापि भो. N नामानि च पृथक्पृथक्. — ^a) K2.4 N8 B2.6 D5 M5 ‘पूर्वेण की’; Dn D1.4 ‘पूर्व्या प्र(D4 ‘स्र)की’; G4 नामधेयानि कीर्तय.

2 K1 om. 2 (cf. v. l. 1). S1 D5 S om. उवाच. — ^c) S दुर्धर्षो दुर्मुख. — ^d) T2 G1.2.4.5 जलसंधि; G3 ‘सिद्धः. S1 सयः सह; K8 N8 S सह; (T1 ‘लः) समः (by transp.).

3 K1 om. 3^{ab} (cf. v. l. 1). — ^a) K2 भीमश्च; D4 दुर्धर्षो; T1 दुष्टाहः; T2 G M5 दुष्पा(G1 M5 ‘वप)हः; M3 (hypermetric) दुष्प्रपापः (inf. lin. ‘प्रातः); M6-8 (hypermetric) दुष्प्रसह (sic). — ^b) S1 M7 दुर्बाहुः सु(M7 दुः)प्रध. — ^c) N8 दुर्मनश्च (for दुर्मु). S दुर्मद(T2 G4.5 ‘वपतः; G1-8 दुर्मुख; M6.8 ‘दर्म)श्चित्रयोधी (T1 ‘शी; M6 ‘नी) च. — ^d) K1 युयुत्सुः कं.

4 ^b) N1.2 B1.3.6 Da Dn शलः सत्वः; B6 शलः संधः; D1 शलः सत्वः; G1 जलसंधिः. — ^c) S (except T1 M3.6-8) चित्रो विचित्रः. S1 K8 चित्राख्यः; B D2.4 च तथा; T2 G4.5 चित्राश्वः. — ^d) K0 G2 ‘चित्रः; B3.5 चारुश्चित्रः; T2 G4.5 उरुचित्रः.

5 B1.3.6 D2.4 read 5^{ab} after 6. — ^a) K1 B5 दुर्मदो; K3 ‘मुंखो; N1 ‘प्रभो. S1 दुष्प्रकलहो; K1 ‘वाहश्च; N1.2 B D2.4 ‘सा(N1.2 ‘मा)दश्च; Da Dn D1 दुर्वि. S दुर्मर्षणो दुष्प्रधर्षो (G3 दुर्मर्षो दुष्प्रधर्षो वै). — ^b) T2 G2.4.5 विकृतः (for ‘कटः). N B D (except D1.5) विकटान(N8 ‘स)नः (for विकटः समः). S (except G2.4 M5) शमः. — K2 om. 5^a-6^d. — ^c) D5 सुदर्शनः सुनां.

6 N om. 6^{ab}; K2 om. 6^{ad} also (cf. v. l. 5). — ^b) = 1. 31. 15^f. — After 6^{ab}, S ins.:

1151* चित्रध्वजश्चित्ररथश्चित्रबाहुरमित्रजित् ।

— ^d) K4 M3 (inf. lin.)⁵ दुर्विलोचनः; G2 ‘रोचनः. — After 6, B1.3.6 D2.4 read 5^{ab}.

7 ^{ab}) B5 D2.4 अयोबाहुश्चित्रबाहुः. K2.4 श्रुतवान्दीर्घलोचनः; N8 ‘गश्चित्रविह(marg. sec. m. ‘कुंड)लः. S चित्रसेनश्च विक्रांतः सुचित्रश्चित्रवर्मधृक्. — S om. 7^c-9^d. — ^c) K2.4 D5 भीमबाहुः (for ‘वेगो). B भीमरावो भीमगलो. — ^d) S1 ‘की वंशवर्धनः; K2.4 D5 सुषेणः पण्डितस्तथा; B1 सुजितो वामनस्तथा; B3.6 सुजितः कविसत्तमः (B5 ‘वामनः); B5 वामनः सुजितो वरः.

8 S om. 8 (cf. v. l. 7). — ^{ab}) K2.4 Dn D1.7 उग्रायुधः सुसोम(Dn D1.5 ‘पेण)श्च दंड(Dn कुंड)धारो (D5 ‘री) महोदरः (cf. 6^{ab}). — After 8^{ab}, K2.4 Dn D1.5 ins.:

1152* चित्रायुधो निषङ्गी च पाशी वृन्दारकस्तथा ।
 (cf. 11^e). — ^{ad}) K2.4 om. 8^{ad}. K1 B (except B1) Da D2.4 दृढकर्मा; K8 ‘धर्मा (for ‘वर्मा). K0 बृहत्कर्मा बृहत्क्षत्रः (for ^c). S1 K1 B3 बृहदरः; K0 अनंतकः; K8 अनुस्तरः (for अनू). D5 सुलोचनश्चित्रसेनः सर्वसंधः सठस्तथा.

9 S om. 9 (cf. v. l. 7). D5 om. 9^{ab}. — ^{ab}) N1 दृढसत्वो (for ‘संधो). S1 K1 D1 सु(K1 स)दस्यवाक्; K0 सुदुग्धः; K8 सुदःसु; N1 सुसत्यः; N8 सदःसुयान्; D4 सहः सुरः. K2.4 शत्रुजयः शत्रुसहो जरासंधः सहस्तथा. — ^c) N1.3 B D2 ‘केतुः; B5m Da Dn D1.5 उग्रः; D4 उग्रकेतुः (for अश्व). K2.4 सुदर्शनश्चित्रसेनः. — ^d) N1 B5 दुष्प्रसाद(B5 ‘ध)कः; B1.3.6 Da D2.4 दुर्जयो जयः.

10 ^a) Hypermetric! N कुंडशायी (for पण्डि). — ^b) S1 दुरावसुः; K0.8 N B1.5.6 Da Dn D1.2 ‘धरः; K2.4 D5 जयस्तथा; B5 ‘सदः; D4 धराधरः; M3.5 च दुर्जयः. — After 10^{ab}, D4 S ins.:

1153* अजितश्च जयन्तश्च जयत्सेनोऽथ दुर्जयः ।

उग्रो भीमरथो वीरो वीरबाहुरलोलुपः ।
 अभयो रौद्रकर्मा च तथा दृढरथस्त्रयः ॥ १२
 अनाद्युष्यः कुण्डभेदी विरावी दीर्घलोचनः ।
 दीर्घबाहुर्महाबाहुर्व्यूढोरुः कनकध्वजः ॥ १३
 कुण्डाशी विरजाश्चैव दुःशला च शताधिका ।
 एतदेकशतं राजन्कन्या चैका प्रकीर्तिता ॥ १४
 नामधेयानुपूर्व्येण विद्धि जन्मक्रमं नृप ।

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अष्टाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०८ ॥

सर्वे त्वतिरथाः शूराः सर्वे युद्धविशारदाः ॥ १५
 सर्वे वेदविदश्चैव राजशास्त्रेषु कोविदाः ।
 सर्वे संसर्गविद्यासु विद्याभिजनशोभिनाः ॥ १६
 सर्वेषामनुरूपाश्च कृता दारा महीपते ।
 धृतराष्ट्रेण समये समीक्ष्य विधिवत्तदा ॥ १७
 दुःशलां समये राजा सिन्धुराजाय भारत ।
 जयद्रथाय प्रददां सौबलानुमते तदा ॥ १८

— ^a) B₁ D_{2.4} बायु^१.

11 ^b) N नागदत्तो (Ko. 1.8 B_{1.5} D_a D_{2.4} 'दंतो'; D₅ 'दंडो') ग्रयाय्य (N₂ 'गाम्य' पि; S (except G₅) 'दंतो' ग्रशा (T₁ 'दंडो' ग्रशा; G₁ M 'दंता' ग्रया) यिनौ. — ^c) Hypometric! D₄ om. च. S₁ K₁ च निकुंडश्च; Ko. 4 D₁ कायकुं (K₄ 'खं') डौ च; K₂ कुंडखंडौ च; K₃ मंडिकुंडौ च; N₁ राडः कुराडश्च; N₂ B_{2.6} D_a निपंगी कुंडी; N₃ पंडकुंडश्च; D_n क्रं (D_n क) थनः कुंडो; B₅ निपंगी कुंडी च; D₂ खड्गकुंडौ च; D₅ काथपांडो च; T₁ निपंगिणी चापि; G_{1.2} च निपंगी च (for निष^१ पाशी च). B₁ निपंगी कवची कुंडी; G₂ कृषवी निपंगी पापाशी (sic). — ^d) N कुंड (B₁ 'डा') धारो. N T₂ G_{1.4} धनुर्धरः. G₈ गदाधरधनुर्ग्रहो.

12 ^a) N उग्रभीमरथौ (S₁ K₁ 'थो). Ko. 2.4 N₂ D_n D₁ वीरौ; K₃ N_{1.8} B D_a D_{2.4.5} चोभौ; S भीमो. — ^b) S₁ K₁ दृढबाहु^१; T G भीमबाहु^१. — After 12^{ab}, S ins.:

1154* भीमकर्मा सुबाहुश्च भीमविक्रान्त एव च ।

— ^a) T₂ G (except G₁) रूढकर्मा च. — ^d) S₁ Ko-2.4 'रथास्त्रयः; K₃ B_{1.5.6} D_{2.4} 'रथश्च यः; N 'रथास्तु (N₂ 'श्च) यः; B₅ D_n D₁ 'रथाश्चयः.

13 ^a) S₁ K₁ अनाद्युष्यः. M₅₋₈ अद्युष्यः कुंडभेदी च. — ^b) Ko विनादी; K₂ 'राजा; K₃ D₂ 'पादी; K₄ 'रजो; D₅ 'रजा; G₁ वराचिर; G₃ विराटी; M₅ वीराशी. D_n D₁ चित्रकुंडलः. — After 13^{ab}, N ins.:

1155* प्रमथश्च प्रमाथी च दीर्घालातश्च दीर्घवान् ।

[S₁ K₁ प्रमाथश्च; D₂ प्रथव^१ (for प्रम^१). K₂ दीर्घालातश्च; K₃ वसुदान^१; K₄ D₅ दीर्घ^१; N_{1.2} दीर्घलाभ^१; B_{1.2.6} D₄ दीर्घनाभ^१; B₅ D_n D₁ दीर्घरोम^१; D_a दीर्घलोभ^१.] — S, on the other hand, ins. after 13^{ab}:

1156* दीर्घध्वजो दीर्घभुज अदीर्घो दीर्घ एव च ।

[G₂ दीर्घजिह्वो. G₆ 'जंघः; M₅₋₈ 'बाहुः (for 'भुजः). M सुदीर्घो. M₃ (inf. lin.) दीर्घलोचनः (for दीर्घ एव च).]

— ^a) N B (except B₁) D_n D₅ (G₁ व्यूढोरुः; T₁ G₁₋₈ 'राः; G₅ व्यूढो वा. — After 13, S ins.:

1157* महाकुण्डश्च कुण्डश्च कुण्डजश्चित्रजस्तथा ।

[G₂ महाकालश्च. M₅₋₈ दंडश्च (for कुण्डश्च).]

14 ^a) K₂₋₄ D₅ विरजश्चैव. S असन (G_{1.4} अनश्च; G₅ असेन) श्वित्रकश्चैव. — ^b) N₅ सर्वे सर्वास्त्रकोविदाः; S दुःशला चैव भारत. — D_{2.4} om. 14^{ad}. — ^c) N (D_{2.4} om.) इति पुत्रशतं. — ^d) S₁ K N₅ B_{2.6} D_n कन्या चैव; D₅ कन्यैश्च. S₁ K (except Ko) N B (except B₅) D_n D_n शताधिका; M₅ शतास्त्रा (inf. lin. प्रकी^१ as in text).

15 ^a) Ko. 2.4 B₅ D_n D₁ 'पूर्वणः; K₃ N_{1.2} 'धेयांसि (K₃ पूर्वेषां; N₅ 'पूर्वेषां; M 'पूर्वेषांस्तु (M₅ 'पूर्वेषां. — ^b) S₁ सर्वेक्षयं; K₁ जन्मक्षयौ; N_{1.2} 'क्रमान्; M₅ कृततो. M_{5.6-8} जन्म चेषां ततो भवेत् (M₅ तथाभवत्. — ^c) T₁ चातिरथाः; G₄₋₆ [S]प्यति^१; M₅₋₇ महा^१. K₁ वीराः. — ^d) K₄ G₅ बुद्धिविशा^१; G₁ युधि विशा^१.

16 D_a om. 16-17. — ^a) T G वेदविनीताश्च. — ^b) (D_a om.) M₅ सर्वे सर्वास्त्र (S₁ शास्त्रार्थः; N₅ सर्वार्थः; D_a शस्त्रास्त्रको^१; T₂ G 'पु चाभवन्; M_{5.6-8} राजधर्मेषु को — ^{ad}) N om. 16^{ad}. S सर्वे संसक्तविद्याश्च (G₆ 'सु मुख्याभिजन (G₆ 'भिस्तु न) शोभिताः.

17 D_a om. 17 (cf. v. l. 16). — ^a) T G (except G₁) 'रूपं च. — ^b) S₁ K_{2.4} B₅ D₅ T G M₅ कृतदारा S कृताश्रमाः (for मही^१). — ^c) G_{1.2} धृतराष्ट्रस्तु. — ^d) K_{2.4} निरीक्ष्य; D (D_a om.) परी^१. S₁ K (except Ko) D (except D_a; D_a om.) नृप; G₅ कृताः (for तदा^१).

18 ^{ab}) N 'लां चापि समये धृतराष्ट्रो नराधिपः (K₃ B₅ D_a D₅ जनाधिपः; N_{1.8} B_{1.2.6} D₂ महीपति^१. — ^a) T G सुबलानुमते (G₆ सौबलानुमतात्). N विशि भरतर्षभ (Ko D_a 'भः; K₃ नरपुंगव). — After 18 S ins.:

1158* इति पुत्रशतं राजन्ययुक्तसु शताधिकः ।

१०९

जनमेजय उवाच ।

कथितो धार्तराष्ट्राणामार्षः संभव उत्तमः ।
 अमानुषो मानुषाणां भवता ब्रह्मवित्तम ॥ १
 नामधेयानि चाप्येषां कथ्यमानानि भागशः ।
 त्वत्तः श्रुतानि मे ब्रह्मन्पाण्डवानां तु कीर्तय ॥ २
 ते हि सर्वे महात्मानो देवराजपराक्रमाः ।
 त्वयैवांशावतरणे देवभागाः प्रकीर्तिताः ॥ ३
 तस्मादिच्छाम्यहं श्रोतुमतिमानुषकर्मणाम् ।
 तेषामाजननं सर्वं वैशंपायन कीर्तय ॥ ४

वैशंपायन उवाच ।

राजा पाण्डुर्महारण्ये मृगन्यालनिषेविते ।
 वने मैथुनकालस्थं ददर्श मृगयूथपम् ॥ ५
 ततस्तां च मृगीं तं च रुक्मपुङ्खैः सुपत्रिभिः ।
 निर्विभेद शरैस्तीक्ष्णैः पाण्डुः पञ्चभिराशुगैः ॥ ६
 स च राजन्महातेजा ऋषिपुत्रस्तपोधनः ।
 भार्यया सह तेजस्वी मृगरूपेण संगतः ॥ ७
 संसक्तस्तु तया मृग्या मानुषीमीर्यन्गिरम् ।
 क्षणेन पतितो भूमौ विललापाकुलेन्द्रियः ॥ ८

कन्यका दुःशला चैव यथावत्कीर्तितं मया ।

[(L. 1) T₁ इदं (for इति). Ms. 6-8 राज्ञः (for राजन्).
 — (L. 2) G_{8.4} कीर्तिता मया; M °तास्तथा.]

Colophon. Major parvan: T₂ G M संभव° (for आदि°). — Sub-parvan: Ś₁ K Ñ B_{1.3.6} D T₁ संभव.
 — Adhy. name: K₈ धार्तराष्ट्राभिधानकथनं; Ñ_{1.2} दृतराष्ट्र-
 पुत्रनामकथनं; M₈₋₈ दुर्योधनादिशतसंकीर्तनं. — Adhy. no.
 (figures, words or both): K₀ 111; B₁ D₂ D₄ 115;
 D₈ 116; T₁ 113; T₂ 63; G M 64. — S'loka no.:
 D_n 18; M₈ 19. — Aggregate s'loka no.: D_n 4567.

After adhy. 108, S reads 1. 114. 15ff. (cf. v. l. 1. 106. 11).

109

S om. 1-4, and reads the rest of this adhy. (with v. l.) after 1. 106. 11.

1 Ś₁ K₁ D₈ om. उवाच. — °) D_n D_{1.4} Cd अमनुष्यो. K₁ B₁ D_n D_{1.5} म(B₁ D₈ मा)नुष्याणां. — °) Ñ B D (except D₈) ब्रह्मवादिना.

2 S om. 2 (see above). — °) K₈ Ñ_{1.2} B_{1.6} D₂ वै (for मे). — °) D_n D_{1.4} च (for तु). Ñ₈ D₈ °वानुकी°.

3 S om. 3 (see above). — °) D₈ °समप्रभाः. — °) Ś₁ K₁ त्वया वंशा°; K₄ D₈ °वतारेण.

4 S om. 4 (see above). — °) D₂ D_n एतद् (for तस्माद्). K₂ इच्छामहे. — °) K₈ °नं पुण्यं.

5 For sequence of S see above. — Ś₁ K₁ D₈ S

om. उवाच. — °) S अथा(T₂ G_{8.8} तदा; G₄ तथा)साद्य महारण्यं °षेवितं. — °) Ñ_{1.2} B (except B₈) D (except D₈) चरन्; S तत्र (for वने). Ś₁ K₁ °काम°; Ñ₈ B₁ D (except D_{2.4.5}) °धर्म°; B₈ °धर्मेण. — °) Ś₁ वनयूथ°.

6 °) T₁ G_{2.4} M_{8.5} ततस्तं; T₂ मृगं तां; G₁ तत्रस्थां; G_{8.6} स च तं. S मृगीं (G₈ M₈₋₈ °गं) चैव. — °) K₄ रुक्मपुत्रैः. Ś₁ K₁ सुमंत्रितैः; K₈ पत्रिभिः; Ñ_{1.2} D₂ स्व(Ñ₈ सु)यंत्रितैः; B (except B₈) °पत्रितैः; S °वाजितैः (T₂ G₈ °भिः). — °) S शरैस्तृणैः. — °) S (except G₁) °भिराशुसैः.

7 °) S (except T₁ G₈ M_{8.5}) स चचार (G₈ before corr. as in text). — °) M₈₋₈ ह्यृषिपुत्रः(!). T₁ G₈ M₈ तपोन्वितः (G₈ °तैः); T₂ G_{2.4} ततो द्विजः; G_{8.6} M₈ °युतः; M₈₋₈ ततोन्वितः. — After 7, G_{1.2.4} ins.:

1159* मृगो ऋषिर्मुंगी भार्या उभौ तौ तपसान्वितौ ।

रेमाते विपिने भूत्वा निरङ्कुशरतेक्षणौ ।

[(L. 2) G₁ रमेतां and °रतेक्षणः.]

8 °) K₁ स (for सं). K₄ तां; Ñ_{1.2} D_n D_{1.4} च (for तु). Ś₁ स च सक्तः; S स संयुक्तः (for संस°). Ś₁ K₂ T₂ तथा मृग्या; K₀ तथा सार्धं. — °) S °षीं वाचमी-
 र्यन्. — °) K_{2.4} न्यपतद्भूमौ. — °) S °लापातुरो (G₈ °कुलो) मृगाः.

9 K₁ G₈ M_{8.5} om. उवाच; the rest of S om. the ref. — °) Ś₁ K₁ वा; K_{2.4} Ñ_{1.2} ये; K₈ B D₂ D₂ हि (B₁ m °द्वि) (for अपि). S °मन्युवशं प्राप्ता (G₈ °सौ; G₈ °सः). — °) K_{2.4} Ñ B D बुध्या विरहिता अपि (Ñ₈ तथा) (D₈ बुद्धियां गहितापि च); S बुध्द्यं(G₈ वध्द्वं)तरगता अपि.

मृग उवाच ।

काममन्युपरीतापि बुध्नङ्गरहितापि च ।

वर्जयन्ति नृशंसानि पापेष्वभिरता नराः ॥ ९

न विधिं ग्रसते प्रज्ञा प्रज्ञां तु ग्रसते विधिः ।

विधिपर्यागतानर्थान्प्रज्ञा न प्रतिपद्यते ॥ १०

शश्वद्धर्मात्मनां मुख्ये कुले जातस्य भारत ।

कामलोभाभिभूतस्य कथं ते चलिता मतिः ॥ ११

पाण्डुरुवाच ।

शत्रूणां या वधे वृत्तिः सा मृगाणां वधे स्मृता ।

राज्ञां मृग न मां मोहात्वं गर्हयितुमर्हसि ॥ १२

अच्छन्ननामायया च मृगाणां वध इष्यते ।

Cd cites बुध्नङ्गर- (text) as a pāṭha, and mentions the आपर्षसंधि. — ^a) K1.2 Ñ B (except B5) D (except Da D2) °वपि रता; Cd as in text.

10 ^b) Ś1 च; T G2-4 हि; G6 तां (for तु). — ^a) Ś1 (sup. lin.) Da1 D4 Nilp प्रज्ञावान्; Ko.4 Ñ1.2 B5 Dn प्राज्ञो न; Ñ5 प्रज्ञा नु. S प्रज्ञया (G1 प्राज्ञयः; M6 प्रज्ञाया) परिपश्यति (G2 °दृश्यते). Cd cites the entire pāda exactly as in text!

11 ^a) D5 सर्वधर्मो; S तव (G5.6 तस्माद्) धर्मात्मनो (G5.4 M5.6-8 नां; M5 °ना). — ^b) B5.6 Da D2 G2.4 भारते. — ^a) D5 चलितं मनः. S क(G2 त)स्माद्भि(G1.5.6 M5 °ते; G5 °द्वा)चलि(G5 भ्रावि)ता मतिः.

12 K1 S om. उवाच. — ^a) S या वै (G5 तु) शत्रुवधे वृत्तिः. — ^b) S °धे ध्रुवा. — ^c) Ko D5 राज्ञो. Ś1 नो मृग मां मोहात्; Ko मृग नामाहार्थं (sic); Ñ1 च मृग संमोहात्; Ñ2 Da च मृगयामाहुः; B D2 च मृगयां मोहात्; D5 मा मृग मोहात्वं; S मृग विजानीहि (T2 G2.4 विहाराणां; G6 वनानीह). Nilp मृगयुतां (for मृग न मां). — ^a) Ko D5 मां (for त्वं). Ñ1.2 B Da D2 न त्वं (Ñ2 Da मां) गर्हितुम°; S किं त्वं मोहाद्भिर्गर्हसे.

13 K2 om. 13; G5 om. 13-15^{ab}. — ^a) S (G5 om.) अमायया अच्छलेन. — ^b) Ñ3 इत्यपि; D5 उच्यते (for इष्य°). S (G5 om.) °णामिषुधारिभिः. — ^c) Ś1 K1 स चैव; Da स एष. Ś1 D5 च; Ñ1 हि (for तु). S (G5 om.) वध एव भवेद्धर्मः. — ^a) Ś1 Ko.4 Ñ B Da D2 T1 G4 M2.5 तद्विद्वन्; Dn D1.4 तद्वि त्वं. Ko.2.4 Da1 D2 किं नु गर्हसि; Da2 क्षंतुमर्हसि; S (G5 om.) किं विगर्ह°.

स एव धर्मो राज्ञां तु तद्विद्वान्किं नु गर्हसे ॥ १३

अगस्त्यः सत्रमासीनश्चचार मृगयामृपिः ।

आरण्यान्सर्वदेवत्यान्मृगान्प्रोक्ष्य महावने ॥ १४

प्रमाणदृष्टधर्मेण कथमस्मान्विगर्हसे ।

अगस्त्यस्याभिचारेण युष्माकं वै वपा हुता ॥ १५

मृग उवाच ।

न रिपून्वै समुदिश्य विमुञ्चन्ति पुरा शरान् ।

रन्ध्र एषां विशेषेण वधकालः प्रशस्यते ॥ १६

पाण्डुरुवाच ।

प्रमत्तमप्रमत्तं वा विवृतं भ्रन्ति चौजसा ।

उपायैरिषुभिस्तीक्ष्णैः कस्मान्मृग विगर्हसे ॥ १७

14 G5 om. 14 (cf. v. l. 13). Ś1 K1 (hapl.) om. 14-15^{ab}. — ^b) Ko Da D5 T G1.2.6 M2.5.6.8 चचार; (as in text); the rest चका°. — ^c) Da2 S (G5 om.) °देवत्यान् (T1 °देवेभ्यः; M2.5 °देवार्थ). — ^a) S (G5 om.) पश्यन्. K4 प्रेष्यु; T1 G5.4 प्रेक्षन्; G1 प्रेषन्; M प्रोक्षन्.

15 Ś1 K1 G5 om. 15^{ab} (cf. v. l. 13, 14). — ^a) B5 T1 G5 M °दृष्टं. S (G5 om.) °धर्मस्य. — ^b) Ko Ñ5 B1 शस्तः कस्माद्; S (G5 om.) शास्त्रं किं त्वं (T1 by transp. त्वं किं; G1 त्वं धै). K8 अगस्त्यस्ताश्च गर्हयेत्; D5 शस्तः कस्माद्भिर्गर्हितः. — ^c) Ñ2 B5.6 °पचारेण; T1 G3 °भि(G3 °पि)शापेन; Nilp अतिचारेण. — ^a) Ñ B5.6 हि; B Da Dn D1.4 च (for वै). K2 परासुता; Ñ1.2.8 (inf. lin. sec. m.) B5 विपद्(B5 °रु)ता; G6 हुतावपि (for वपा हुता). Ko.8 D5 वध एव च; K1 वध आहितः; D2 चैव हिंसया; T G1-8 M विहितो वधः (for वै वपा हुता). — G4 (1 hapl.) om. 15^a-16°.

16 G4 om. 16^{ab} (cf. v. l. 15). M5-8 transp. 16 and 17. Ś1 K1 M5-8 om. उवाच; the rest of S om. the rof. — ^a) Ś1 K D5 नः (for वै). Da D1 नारिपून्वै; S (G4 om.) मृगानेव. — ^b) T1 G3 विस्मृजन्ति; G5.6 °चरन्ति. Ñ1.2 B D नराः (D5 पुरः); G3 पुनः; G5.6 रिपू (for पुरा). — After 16^{ab}, S (except G4) ins.:

1160° न रिपूणां समाधानं परीप्सन्ते पुरातनाः ।

[T2 G5.6 M2.5 परीक्षन्ते; G2 °प्सेते. T1 पुरा नराः; T2 G2 परं नराः; G3 पुरा नरान्.]

— ^c) K2.4 B1m.2.5 D2 रन्ध्र एव (D2 °व); K2 न तु तेषां; D5 वध एषां. — ^a) K2.4 B5 Da D1.2 वधः कालः; B1 D5

मृग उवाच ।

नाहं भ्रन्तं मृगान् राजन्विगर्हे आत्मकारणात् ।
मैथुनं तु प्रतीक्ष्यं मे स्याच्चयेहानुशंसतः ॥ १८
सर्वभूतहिते काले सर्वभूतेप्सिते तथा ।
को हि विद्वान्मृगं हन्याच्चरन्तं मैथुनं वने ।
पुरुषार्थफलं कान्तं यत्त्वया वितथं कृतम् ॥ १९
पौरवाणामृषीणां च तेषामक्लिष्टकर्मणाम् ।
वंशे जातस्य कौरव्य नानुरूपमिदं तव ॥ २०
नृशंसं कर्म सुमहत्सर्वलोकविगर्हितम् ।
अस्वर्ग्यमयशस्यं च अधर्मिष्ठं च भारत ॥ २१

*काले; B₃ D₄ T₁ G_{1.2} वधः का°. Ko D₅ न शस्यते; G₂ प्रशा°.

17 M₃-8 transp. 16 and 17. — Ś₁ K₁ om. उवाच; S om. the ref. (cf. v. l. 16). — °) T₁ प्रमत्तान्प्रमत्तान्वा; G₃ °त्तं वाप्रमत्तं वा. — °) D₂ वधंति; D₅ निकृतं; S निकृत्या (G₁ °ल by corr.); Cd विवृतं (as in text). G_{2.4} हन्ति. B₃ भ्रन्ति वै रुषा (m as in text); G₅ भ्रन्तिपो-र्वलात्; G₆ भ्रन्तिपेण च. — °) Ś₁ K_{1.4} N_{1.2} B_{3.6} D_{4.1} Dn D_{1.4} विविधैः; K₃ N₃ बहुभिः (for द्रुभिः). — °) Ś₁ तस्मात् (sup. lin. as in text). S मृग कस्मात् (by transp.). — After 17, K₂ ins.:

1161* मैथुनस्थं महाराज यत्वं हन्या(त्) ह्यकारणे ।

18 Ś₁ K₁ T G M_{3.5} om. उवाच; D_{1.5} M₃-8 om. the ref. — °) T₂ G_{1.2.4} न निभ्रन्तं. K₃ T₁ मृगं. — °) B (except B₅) D₂ विगर्हामि (for °गर्हे). Ś₁ K_{1.3.4} T₂ M_{3.5} त्वात्म°; K_{3.2} नात्म°; N_{1.2} Da Dn D_{1.4.5} चात्म°; N₃ त्वात्म°; T₁ G M₃-8 त्वात्मक(G₅ °धर्मणा. — °) Ko B₅ च; D₁ तं; S सं- (for तु). Ś₁ K₁ प्रतीक्ष्येदं; N₃ परीक्ष्यं मे; D₅ °क्ष्येमं; T₁ °क्षन्तं; T₂ G₁₋₄ M₃-8 °क्ष्येव; G₅ °क्ष्येवं; G₆ °क्षन्मे. — °) K_{2.4} °नृशंसता; K₃ B_{1.6} °स्यतः; D₂ °सिना. Ś₁ K₁ त्वयि गर्हे नृशंसतां; K₃ N_{1.2} Da Dn D_{1.4} त्वयेहाद्यानृशंस(N₁ Da °स)तः; D₅ त्वयेहाद्य हतो मृगः; S त्वया मे ह्य(G_{1.2} मेद्य; G₃ मेस्य; G₄ मेति; G₅ स्याद्वा; G₆ स्यादा)नृशंसवत् (M₅ त्वया स्यादनृशंसया).

19 °) T₁ °हितं कामं; G₁₋₄ °हितं कालं; G_{5.6} M₅ °हितः कालः; M₃ °हितं चैव; M₃-8 °हितं कर्म. — °) Ko N₃ °भूतहितेप्सिते; N_{1.2} °भूतसमीहिते; S (except T₂) °भूतेप्सितं तथा (G_{5.6} M₅ °तश्च सः). — S reads 21^{ab} after 19^{ab}; and 19^{ad} after 21^{ad}. — °) Ś₁ K₁ मृगीं; T₁

स्त्रीभोगानां विशेषज्ञः शास्त्रधर्मार्थतत्त्ववित् ।
नार्हस्त्वं सुरसंकाशं कर्तुमस्वर्ग्यमीदृशम् ॥ २२
त्वया नृशंसकर्तारः पापाचाराश्च मानवाः ।
निग्राह्याः पार्थिवश्रेष्ठ त्रिवर्गपरिवर्जिताः ॥ २३
किं कृतं ते नरश्रेष्ठ निभ्रतो मामनागसम् ।
मुनिं मूलफलाहारं मृगवेषधरं नृप ।
वसमानमरण्येषु नित्यं शमपरायणम् ॥ २४
त्वयाहं हिंसितो यस्मात्तस्मात्त्वामप्यसंशयम् ।
द्वयोर्नृशंसकर्तारमवशं काममोहितम् ।
जीवितान्तकरो भाव एवमेवागमिष्यति ॥ २५

नृपो. Ko D₅ हन्यान्मृगं विद्वान् (by transp.). — °) Ś₁ K₁ चरन्ती. Ś₁ (by corr.) मैथुने. — After 19^{ad}, N T₂ ins.:

1162* अस्यां मृग्यां च राजेन्द्र हर्षान्मैथुनमाचरम् ।

[K_{2.4} B₅ T₂ च मृग्यां (by transp.). Ś₁ K (except K₂) Dn₃ °माचरन्.]

— °) N कर्तुं; G₃ राजन्; G₅ कालं (for कान्तं). — °) N T₂ तत्त्वया. N विफलीकृतं; G_{1.4} °थीकृतं.

20 °) N_{1.2} B D (except D₅) °णां महाराजः; T G M_{3.6}-8 राजर्षीणां पुराणानां (G₅ सर्वधर्मार्थतत्त्वज्ञः; G₆ नीति-मार्गप्रतिष्ठस्य); M₃ (inf. lin.). °) °वाणां नृपर्षीणां. — °) N₁ Da राज्ञाम् (for तेषाम्). N₁ B₃ D₂ °कारिणां. G₅ कुरूणां कीर्तिवर्धनं; G₆ भरतस्य महात्मनः. — °) S °स्य राजेन्द्र.

21 S reads 21^{ab} after 19^{ab}. — °) D₂ सर्वकाले. — °) Ś₁ K N Dn D₁ चा(K₃ ना)प्यधर्मिष्ठं च; G₁ चाधर्मे निष्ठं च; M₃ च अधर्म्यं चैव (for च-च). — After 21^{ad}, S reads 19^{ad}.

22 °) G_{2.4} कामभोगवि°. — °) N₁ शास्त्रधर्मानु°; N₃ सर्वधर्मार्थ°; D₅ M₃-8 धर्मशास्त्रार्थ°. — °) S नार्ह-समरस°. — °) S कर्तुं(G₅ कुल)माचारमीदृशं (M₅ °श्रर).

23 °) K_{3.5} N B₅ Da D₅ S ये नराः (for मान°). — °) Ko °परिपालनात्; K₃ °परिपथिनः; G₁ °फलव°.

24 °) G₃ किं तु तेन. K₂ नरव्याघ्रः; B D₂ महाप्राज्ञः. — °) K₂₋₄ N₃ B D₂ निभ्रता; T₁ °यतं. Ś₁ K_{3.1} N_{1.2} Da Dn D_{1.4.5} मामिहानागसं व्रता. — °) A few MSS. °वेश°. — °) Ś₁ वर्तमानम्. Ko D₅ महारण्ये.

25 °) S निह(T₁ M₅ °य)तो (for हिंसि°). — °) N B₁(m as in text). °) D (except D₅) °प्यहं शपे; S °प्यनागसं. — °) D₂ अवध्यं; T₂ G_{2.4} अलसं. — °) S

अहं हि किंदमो नाम तपसाप्रतिमो मुनिः ।
 व्यपन्नपन्मनुष्याणां मृग्यां मैथुनमाचरम् ॥ २६
 मृगो भूत्वा मृगैः सार्धं चरामि गहने वने ।
 न तु ते ब्रह्महत्येयं भविष्यत्यविजानतः ।
 मृगरूपधरं हत्वा मामेवं काममोहितम् ॥ २७
 अस्य तु त्वं फलं मूढ प्राप्स्यसीदृशमेव हि ।
 प्रियया सह संवासं प्राप्य कामविमोहितः ।
 त्वमप्यस्यामवस्थायां प्रेतलोकं गमिष्यसि ॥ २८

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि नवाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०९ ॥

मैथुने समुपेक्ष्यति.

26 ^a) $\tilde{N}1$ तु (for हि). $\tilde{N}2$ B (except B₅) D₂3 किमिदमो; D₅ हि कर्दमो; G₃ किंदमनो (for हि किंदमो). — ^b) $\tilde{N}1.2$ B₃m.5 D (except D_{2.5}) तपसा भावितो. K₀ महर्षिः शंसितव्रतः. — ^c) K₀ निःपन्नपन्न; K_{2.4} त्रपो; K₃ व्यवर्तयं; $\tilde{N}2$ B (B₁m as in text) त्रपमाणो; C_d as in text. S अपन्नपामि (G₂₋₅ पा हि) भूतस्वान् (G_{2.5.5} भूतानां). — ^d) $\tilde{S}1$ K_{0.4} D₁ आचरन्; K_{1.3} रत्. S नराणां मैथुनं प्रियं.

27 ^a) D₅ समं मृग्या; S मृगी (G₃ ने) ज्वेव. — ^b) S मैथुनं विचारास्यहं. — After 27^{ab}, G_{1.2.4} ins.:

1163* गजाश्वमहिषादीनां लज्जा नास्ति चतुष्पदाम् ।

लज्जाशङ्काभीतिहीनं मैथुनं परमं सुखम् ।

तत्सुखं द्विपदां नास्ति विद्यते तच्चतुष्पदाम् ।

नृपाणां मृगया धर्मस्तत्रापि न वधः स्मृतः ।

मैथुनासक्तचित्तस्य मृगद्वन्द्वस्य भूमिप ।

— ^a) $\tilde{S}1$ K₁ ते तु (by transp.). K₄ तु; S हि (for तु).

— ^d) G_{1.5.5} व्यति न जानतः. — ^f) G₃ मां द्विजं कां.

28 G₁ (! hapl.) om. 28^{ab}. — ^a) K₁ G₂ M₀₋₈ हि; M₃ (inf. lin.) तत् (for तु). $\tilde{N}2$ अस्य तुल्यफलं. — ^b) K₁ $\tilde{N}1$ B (except B₅) D₂ तु; D₄ च (for हि). — ^c) Cf. v. l. 29 also. T₁ G₃ M₀₋₈ संभोगं; T₂ G_{2.4} योगं. — $\tilde{S}1$ K₁ (hapl.) om. 28^{d-29a}.

29 ^a) $\tilde{S}1$ K₁ om. 29^a (cf. v. l. 28). K_{2.4} D₂ D₃ D_{1.4.5} हि (for च). For 29^a, $\tilde{N}1.2$ B (except B₅) D₂ repeat 28^a. — ^b) K_{0.3} D₅ T₂ G₅ यथा; G₃ स्वयं (for यथा). — ^c) $\tilde{S}1$ K_{1.2.4} D₃ D_{1.4} M₀₋₈ पुरं. K_{2.4} D₂ प्राप्य. — ^e) D₁ T G_{1.2.4} भार्या; M₃ प्रेत्य (inf. lin. भक्त्या as in text). S भक्तिमतां श्रेष्ठा (M₀₋₈ ष्ठ). — ^f) K₃ सा च; S सा वै (T₁ सापि). $\tilde{S}1$ K D (except D₂) त्वानुगमिष्यति.

अन्तकाले च संवासं यथा गन्तासि कान्तया ।

प्रेतराजवशं प्राप्तं सर्वभूतदुरत्ययम् ।

भक्त्या मतिमतां श्रेष्ठ मेव त्वामनुयास्यति ॥ २९

वर्तमानः सुखे दुःखं यथाहं प्रापितस्त्वया ।

तथा सुखं त्वां संप्राप्तं दुःखमभ्यागमिष्यति ॥ ३०

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा सुदुःखार्तो जीवितात्स व्ययुज्यत ।

मृगः पाण्डुश्च शोकार्तः क्षणेन समपद्यत ॥ ३१

30 K₁ (hapl.) om. 30. — ^a) $\tilde{N}1.2$ G_{2.5} दुःखे. — ^b) $\tilde{S}1$ K_{0.2.4} तथैव त्वां सुखप्राप्तं; $\tilde{N}1$ B_{1.5} D (except D_{2.5}) तथा त्वां च (B₂ च त्वां) सुखं (D₁ सुख) प्राप्तं; $\tilde{N}2$ तथा त्वां सुखसंयोगे; S तथा सुखं त्वं (G₃ त्व) संप्राप्य (G₁ सं). — ^d) B_{1.5} D_{2.5} अपि (for अभि). S (except T₁ G₄ M₃) म्रिष्यति.

31 $\tilde{S}1$ K₁ read 31 before st. 1 of the foll. adhy. — $\tilde{S}1$ K_{1.2} D₂ S om. उवाच (G_{2.5.5} om. the ref.); D₁ reads the ref. in marg. — ^a) K₀₋₃ स; K₃ तु (for सु). — ^b) M₃ सस्यः प्राणैः; M₀₋₈ जीवितेन. K_{0.4} $\tilde{N}1$ B D मुच्यत; C_d मुच्यत. — ^c) $\tilde{N}$ B D (except D₅) T₁ दुःखार्तः. C_d पाण्डुश्चापि हि शोकार्तः.

Colophon. — Major parvan: T₂ G M संभव (for आदि). — Sub-parvan: $\tilde{S}1$ K $\tilde{N}$ B D₂ D₃ D_{1.2.4} T₁ संभव. — Adhy. name: K₃ पाण्डुशापप्रदानं; $\tilde{N}1.2$ पाण्डु मृगशापः; D₅ पाण्डुशापः; G₁ मृगशापप्राप्तिः. — Adhy. no. (figures, words or both): K₀ 112; B₁ D₂ D₄ 116 (D₃ 117); T₁ 107; T₂ 57; G M 58. — S'loka no.: D₂ 33 (D₃ 34); M₃ 69. — Aggregat s'loka no.: D₂ 4593.

110

1 $\tilde{S}1$ K₁ S om. उवाच (G₃ om. the ref.). — Before 1, $\tilde{S}1$ K₁ read 1. 109. 31. — ^a) T₂ G M तमतीतस्य C_d as in text. $\tilde{S}1$ अनुक्रम्य; K_{0.1.3} $\tilde{N}2$ B_{2.5} D₅ G₄ M₀₋₈ उप. T₁ तमतिक्रम्य विप्रर्षन्. — ^b) T₁ स्वजन बांधव. — ^c) K_{2.4} D₁ दुःखशोकार्तः; S मोहार्तः.

2 $\tilde{S}1$ K₁ S पाण्डुः (T₁ वैशं; all om. उवाच). — ^a) G सतां पितृकुले. — ^b) $\tilde{N}3$ कर्मणा स्वेन दुर्मतिः; T₂ G णामपि दुः; G_{5.5} णा चातिदुः. — ^c) S वन्ति दुरा(T

११०

वैशंपायन उवाच ।

तं व्यतीतमतिक्रम्य राजा स्वमिव बान्धवम् ।
सभार्यः शोकदुःखार्तः पर्यदेवयदातुरः ॥ १

पाण्डुरुवाच ।

सतामपि कुले जाताः कर्मणा बत दुर्गतिम् ।
प्राप्नुवन्त्यकृतात्मानः कामजालविमोहिताः ॥ २
शश्वद्धर्मात्मना जातो बाल एव पिता मम ।
जीवितान्तमनुग्राप्तः कामात्मैवेति नः श्रुतम् ॥ ३
तस्य कामात्मनः क्षेत्रे राज्ञः संयतवागृषिः ।
कृष्णद्वैपायनः साक्षाद्भगवान्ममजीजनत् ॥ ४
तस्याद्य व्यसने बुद्धिः संजातेयं ममाधमा ।
त्यक्तस्य देवैरनयान्मृगयायां दुरात्मनः ॥ ५
मोक्षमेव व्यवस्थामि बन्धो हि व्यसनं महत् ।

सुवृत्तिमनुवर्तिष्ये तामहं पितुरव्ययाम् ।

अतीव तपसात्मानं योजयिष्याम्यसंशयम् ॥ ६
तस्मादेकोऽहमेकाहमेकैकस्मिन्वनस्पतौ ।

चरन्मैक्षं मुनिर्मुण्डश्चरिष्यामि महीमिमाम् ॥ ७

पांसुना समवच्छन्नः शून्यागारप्रतिश्रयः ।

वृक्षमूलनिकेतो वा त्यक्तसर्वप्रियाप्रियः ॥ ८

न शोचन्न प्रहृष्यंश्च तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः ।

निराशीर्निर्ममस्कारो निर्द्वन्द्वो निष्परिग्रहः ॥ ९

न चाप्यवहसन्कंचिन्न कुर्वन्भ्रुकुटीं कचित् ।

प्रसन्नवदनो नित्यं सर्वभूतहिते रतः ॥ १०

जङ्गमाजङ्गमं सर्वमविहिंसंश्चतुर्विधम् ।

स्वासु प्रजास्विव सदा समः प्राणभृतां प्रति ॥ ११

एककालं चरन्मैक्षं कुलानि द्वे च पञ्च च ।

C.
B.
K.G2-4 महात्मानः. — ^a) S (except Ms. 5) 'प्रमोहिताः.

3 ^a) Ś1 K1 'स्मनां. S कुले धर्मा (G2.4 महात्मानां जातः. — ^b) S कामा (T1 धर्मा)त्मा किल भारत (T2 G5. 6 Ms. 5 'तः); cf. 3^d. — ^d) Ko शमात्मैवेति; K2.3 Da1 कामादे. Cd cites कामात्मा. S बालभावे पिता मम (cf. 3^b).

4 ^b) Ko.2.4 N3 B5 D1 M5 'वानृषिः. — ^c) T1 द्वैपायनश्च वै साक्षात्.

5 ^a) Da1 तत्तस्य; S तस्य मे. — ^b) Ko D5 'यं ममाधुना; S 'यमिहाधमा. — ^c) S देवैर्विपमा. — ^d) N2 B5 Da D5 'यायां प्रधावतः; B5 Dn D1.5 मृगयां परिधावतः.

6 ^a) G3.6 Ms (inf. lin.). 5 मोक्ष एव; Ms-8 मोक्षयेव. 31 समीक्ष्यामि. — ^b) K3 बंधाय; S बंधं (T1 बंधो; G5 बद्धं) हि. — 6^{ad} = (var.) 29^{ad}. — ^c) K1 B1.6 Da D2 स्ववृत्तिम्; K3 S सद्धृत्तिम्; N2 स्वव्यक्तिम्. — ^d) B5 शोषयिष्या (m as in text).

7 ^a) K2.4 'देकोसहायश्च; N B D 'देको (B5 'का)हमेकाकी; S (except G3) 'देका (Ms inf. lin. 'को)हमेकाहं. — D2 repeats 7^{ad} (with v. l.). — ^c) Ko.2 N B D (except Da2) मैक्ष्यं; S भिक्षां (cf. v. l. 11). T G3 अहं; 34 महीं (for मुनिर्). Ko D2 (both times). 5 भूत्वा; N1.2 B1.3 यु (B1 मु)क्तः; G3 मूढः; B1m.3m Cd मुण्डः

(as in text). — ^a) Ś1 K1 Dn D1.4 'व्यास्याश्चमानिमान् (K1 'नितः); D2 (first time) 'व्यामि वनस्पतौ.

8 ^a) Some MSS. (mostly B) पांसुना. S च प्रतिच्छन्नः. — ^b) K3 'परिश्रयः; N2 B5 D (except D2.5) 'कृतालयः; Ms.8 'क्रियः; M7 'श्रियः.

9 K4 om. 9. — ^a) G3 प्रहर्षश्च. G3 न शोको न प्रहर्षश्च.

10 ^a) S न जात्वभिहसन् (T1 'भवन्). B5 Da D1 G3 किंचित्; D5 कांश्चित्. — ^b) K2 B3 D2 भ्रुकुटिः; K3 भ्रुकुटिः; Da1 भ्रुकुटिः; G3 कुटिलं. — ^d) S सर्वप्राणभृतां (T2 G3 'तं; G2.4-6 'तः) प्रति (cf. 11^d).

11 ^a) D5 चेदम् (for सर्वम्). — ^b) Ko न विहिंसं; T1 अहिंसंश्च; T2 G4 नापि हिंसं; G2.5 अप्यहिंसं; M7 अविहीनं. — ^c) S प्रजावर्गेष्व (G1 'बु)वर्गस्थः. — ^d) Ś1 K1 कचित् (for प्रति). K3 संगविवर्जितः; N1 B5 Da 'भृतामपि; N2.3 B1.3 Dn D1.2.4.5 'भृतः प्रति; S सर्वप्रजासु च (G2.5.6 'जाः प्रति).

12 ^a) K2 N B D भैक्ष्यं; S भिक्षां (cf. v. l. 7). — ^b) N दश (for द्वे च). N (except K3 B5 D5) वा (for च). — ^c) N1 T G3.4 Ms.5 च (for वा). Ś1 Ko.4 N B (except B5) D (except Da1) भैक्ष्यस्य; T1 भक्ष्यं.

13 ^a) K2.4 N1.2 B1m अल्पादल्पं; Cd as in text.

असंभवे वा भैक्षस्य चरन्ननशनान्यपि ॥ १२
 अल्पमल्पं यथाभोज्यं पूर्वलाभेन जातुचित् ।
 नित्यं नातिचरह्यंभे अलाभे सप्त पूरयन् ॥ १३
 वास्यैकं तक्षतो बाहुं चन्दनेनैकमुक्षतः ।
 नाकल्याणं न कल्याणं ग्रध्यायन्नुभयोस्तयोः ॥ १४
 न जिजीविषुवत्किञ्चिन्न मुमुषुवदाचरन् ।
 मरणं जीवितं चैव नाभिनन्दन् च द्विषन् ॥ १५
 याः काश्चिज्जीवता शक्याः कर्तुमभ्युदयक्रियाः ।

N (for Bs see below) च भुंजानः (for यथा भोज्यं). Bs अल्पमल्पं भुंजानः. — ^a) N (incl. Cd) पूर्वालाभेन (K1 'भे तु; Ds पूर्वाजातेन); T2 Gs पूर्वलोभेन; Gs. 5 'लाभं च. Ds जातु वै. Gs (additional reading) पूर्वालाभाच्च जातुचित्. — ^a) T2 G1.2.4 नाभि (G4 'ति)चरेल्लोभे; Gs नातिचरे लाभं; Ms नातिचरह्यंभात्; Ms-8 नातिचरेल्लोभो. S1 Ko.1 अन्यान्न (Ko 'न्य; K1 'न) विचरह्यंभे; K2 B1m D अन्यान्यपि (Da D4 'नवि; D1 अन्यथान्वि; D2 'नपि) चरह्यंभात् (K2 'ह्यंभो; Ds 'ह्यंभे); Ks N2.3 B1.3.5 अन्यैरपि चरह्यं (Ks 'ह्यंभात्; K4 Bs अन्यानमि (Bs 'वि)चरह्यंभात्; N1 अन्यैरसंशयं लोभात्; Ms अन्यान्यपि चरे लोभात्. — ^a) G4 [S]लाभे वा (for अलाभे). — After 13, N (except Ko Ns) ins.:

1164* अलाभे यदि वा लाभे समदर्शी महातपाः ।

[Cd cites समदर्शी.]

14 ^a) S1 अस्यैकं; Ks अप्यैकं. — ^b) T2 Gs. 4 'नेन समु'; Gs. 5 'मुक्षितं. — ^a) S1 Ko.1 N2 Bs D (except D2) Ms-8 चितयन्नुभं. K2.4 T G Ms. 5 ध्यायन्नुभयतस्तयोः (Gs. 5 'भययोरपि).

15 S transp. 15 and 16. — ^a) Ks N1.2 Dn जीवितं मरणं (by transp.). Ko S चोभे (Ms-8 'भौ) (for चैव). — ^a) Ko.1 B1 D2.5 'न्न वि (Ds चा)द्विषन्.

16 S transp. 15 and 16. — ^a) B Da2 Dn1 D1.2.6 S (except T G4 Ms) 'जीविता. — ^b) T1 G1.2.4.5 त्यक्तुं (Gs inf. lin. कर्तुं) नित्यं (Gs 'त्याः) क्षमाः क्रियाः; T2 Gs कर्तुं नित्यं क्षमाः (Gs नित्यक्षिताः) क्रियाः; Gs नित्यत्यक्ता क्षमा क्षयाः. — ^a) Ms संपरित्यज्य. — ^a) N (incl. Cd) 'दिव्यवस्थिताः (Ko 'तं; K1.3 Da D1.2.4.5 'तः).

17 ^a) N B1.3.6 Da2 Dn D1.4 Gs. 5 तासु चाप्यनव'; B1m.5 Da1 T G1-4 Ms. 5 तासु तास्व (Bs चैवा)प्यव'; Ms-8 तासु तासु व्यव'. Cd cites अनवस्थासु. — ^b) S1 K1.2 N1 Cd तनुसर्वे; Ns S त्यक्त (Ns तनु; G4 न्यस्त)सर्व

ताः सर्वाः समतिक्रम्य निमेषादिष्ववस्थितः ॥ १६
 तासु सर्वाम्बवस्थासु त्यक्तसर्वेन्द्रियक्रियः ।
 संपरित्यक्तधर्मात्मा गुणिर्णिक्तात्मकल्पः ॥ १७
 निर्मुक्तः सर्वपापेभ्यो व्यतीतः सर्ववागुराः ।
 न वशे कस्यचित्तिष्ठन्सधर्मा मातरिश्वनः ॥ १८
 एतया सततं वृत्त्या चरन्नेवंप्रकारया ।
 देहं संधारयिष्यामि निर्भयं मार्गमास्थितः ॥ १९
 नाहं श्वाचरिते मार्गे 'अवीर्यकृपणोचिते ।

क्रियेन्द्रियः; Bs Ds मुक्त'. — M om. 17^{ed} and 18 (Ms om. 18 only). — ^a) S1 Ks. 4 सु; K1 स (for सं). Ko.1.4 Ds 'संकल्पः; Ks T G1-5 'सर्वोन्मा; Ns 'धर्मो वै; Bs Dn D1.4 'धर्मोर्थः; Gs Ms 'सर्वोर्थः. Cd as in text. — ^a) S1 सुविभक्ता'; K2 सुविनीता'; Ks T1 G Ms 'किल्बिषः; N1 Bs (m as in text) सुनिर्मुक्त'; T2 'कश्च किल्बिषात्; Gs सुविपक्ता'. Cd cites निर्निर्क (sic).

18 M om. 18 (cf. v. 1. 17). — ^a) Ko.2.4 Ds T G (except Gs) विमुक्तः. — ^b) Gs. 4 'वागुरां. — ^a) Ko न देशे. Ko.2.4 Ds निष्ठेन.

19 ^a) Bs लुप्या (m लुप्या as in text); Dn D1.4.4 'ष्ट'; T1 'ष्ट'; Gs 'मी. — ^b) Bs 'प्रकाशया; T1 चरन्नेकप्र'; T2 G2.4 चरन्सर्वोत्तिदायया (T2 'चारया); G1.3.5.6 M चरन्नेकप्रका (Gs Ms-8 'चारया. — ^a) Ns B D (except Ds) संस्थाप'; Ns 'वाहं'; G1.2.4 M 'तार'; Gs 'जीव'; Gs. 5 संस्कार'. — ^a) S 'यं स्थानमाश्रि (G 'स्थितः).

20 K1 (1 hapl.) om. 20. — ^a) S1 Ko.2.4 Ds D1.4.5 सु (Ds तु)कृपणे; Ks Da स्वा (Ks स्व)पचिते; N1.3 Da चापचि'; N2 समुचि'; B1.3 Gs स्वा (B1 स्व)च'; B स्वापति'; Bs Ms अच'; T1 चाप'. — ^b) S1 K (K1 om.) Ds स्ववीर्यमततोचितः (S1 'मतः; Ks 'चिते); N B Da D2 स्ववीर्य (Da 'यंकृ'; Dn D1.4 स्ववीर्यक्षयशोचिते; S निर्वीर्यकृ'. — ^a) Ko मततोपेतो; N1.3 Ds 'तापेतो; B1.3 D2.4 G1 Ms-8 'तोपेतो; Ms 'तापेतो. T Gs. 4 स्वधर्म (G सद्धर्म; Gs स्वधर्म)मततो. — ^a) S1 नमोयो (sic); Ns Bs D (except D2.5) चरेयं. Ks तीर्थमास्थितः; S धीरवर्जिते (G1 'ते:).

21 ^b) K2 योन्यान्; N1.3 B1.3.6 Da 'न्यः; Ns Bs Da Ds.5 T1 Gs. 5 M 'न्यः; D1.3 'न्यन्; T2 G1-4 नान्यं. D रूपेण च'. — ^a) S1 K1 वृत्ति कामार्तः; S वृत्ति (G1.4 'दि; Gs 'दि)कामत्वात्. — ^a) Bs पशुनां (for स शुनां) S (except T1 Gs. 5 Ms) सिद्धिमिच्छन्सनातनीं (Ms-8 'नं).

स्वधर्मात्सततापेते रमेयं वीर्यवर्जितः ॥ २०
सत्कृतोऽसत्कृतो वापि योऽन्यां कृपणचक्षुषा ।
उपैति वृत्तिं कामात्मा स शुनां वर्तते पथि ॥ २१
वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा सुदुःखार्तो निःश्वासपरमो नृपः ।
अवेक्षमाणः कुन्तीं च माद्रीं च समभाषत ॥ २२
कौसल्या विदुरः क्षत्ता राजा च सह बन्धुभिः ।
आर्या सत्यवती भीष्मस्ते च राजपुरोहिताः ॥ २३
ब्राह्मणाश्च महात्मानः सोमपाः संशितव्रताः ।
पौरवृद्धाश्च ये तत्र निवसन्त्यसदाश्रयाः ।
प्रसाद्य सर्वे वक्तव्याः पाण्डुः प्रव्रजितो वनम् ॥ २४
निशम्य वचनं भर्तुर्वनवासे धृतात्मनः ।

तत्समं वचनं कुन्ती माद्री च समभाषताम् ॥ २५
अन्येऽपि ह्याश्रमाः सन्ति ये शक्या भरतर्षभ ।
आवाभ्यां धर्मपत्नीभ्यां सह तस्मा तपो महत् ।
त्वमेव भविता सार्थः स्वर्गस्यापि न संशयः ॥ २६
प्रणिधायेन्द्रियग्रामं भर्तृलोकपरायणे ।
त्यक्तकामसुखे ह्यावां तपस्यावो विपुलं तपः ॥ २७
यदि *आवां महाप्राज्ञ त्वक्ष्यसि त्वं विशां पते ।
अद्यैवावां प्रहास्यावो जीवितं नात्र संशयः ॥ २८
पाण्डुरुवाच ।

यदि व्यवसितं ह्येतद्युवयोर्धर्मसंहितम् ।
स्ववृत्तिमनुवर्तिष्ये तामहं पितुरव्ययाम् ॥ २९
त्यक्तग्राम्यसुखाचारस्तप्यमानो महत्तपः ।

22 Ś1 D2.5 T2 G3 om. उवाच; K B1.3 Da2 om. the ref. — °) Ko.3 B (except B5) Dns D5 स; S तु (T2 स) (for सु). D5 धर्मात्मा; G3 दुःखार्ते (for दुःखार्ते). Ś1 K1.2.4 एवमुक्तमदुः. — °) S निः (G1.4 प्र) श्वसन् (G3 अपश्यद्) भरतर्षभः (G1.2.4 M5-8 °भ). — °d) Ko-2.4 B (except B1) Da D1 अवेक्ष्य. K3 उवाचेदं ततो वाक्यं कुन्तीं माद्रीं च संगतां.

23 °) K3 °ल्या च तथा क्ष. 24 °) S महाभागाः (G5.6 °गे) (for महा). — °) Ś1 K (except Ko.2) N3 B1 (m as in text).3 D5 लोकपाः; T2 लोके ये. K (except K1) Da1 Dn D1 T1 संशित. — °) Ś1 पौराश्च वृद्धा; Ko.1.8 पौरा वृद्धाश्च. T G2.4 ये तत्र. — °) K1 निवसन्त्यः सदाश्रयाः; K2 न्यवसन्त्यतदा; G3 निवसन्ति तदा. — °) = 37d. G1-8 प्रव्रजितो; Cd as in text. T G3.4 M (M8 sup. lin. as in text) वने; Cd वनान्.

25 Before 25, N1.2 ins. वैशं उ°. — °b) S श्रुत्वा च (T G2.4 M3.5 तु) — त्यागधर्मकृतात्मनः; Cd as in text. — °) N1 तमेवं व°.

26 °) B5 चाश्रमाः; G5 द्वाश्रमाः. Ko °माः सम्यक्. T1 G1.2 M अन्यस्तवाश्रमो ह्य (M5-8 °प्य) स्ति; T2 G3.4 अन्य (G3 °स्ति) स्तव ह्याश्रमोस्ति. — °) Ko संति ये; D5 ये त्या; S (except G5.6) यः शक्यो. — After 26ab, S except G1.3 ins.:

1165* आवाभ्यां सह संवस्तुं धर्ममाश्रित्य चिन्तितः ।
- T1 G3 M read, while T2 G1.2.4 repeat, 26°-27d

after 35. — °) K3 सह पत्नीभ्यां. — °d) K2.4 N B D (except D5) G1 सह तसु; G2 यत्तसं तनः; G3 सह तसं; G4 यत्तप्यन्तं. T2 G महत्तपः (by transp.). — After 26ad, N ins.:

1166* शरीरस्य विमोक्षाय धर्मं प्राप्य महाफलम् ।
[N B (except B5) D (except D2.5) °स्यापि (N3 °वि-) मो°. B5 Dn D1.4.5 स्वर्ग्यै; Da1 D2 धर्म्यै. K2 महाबलं; B (except B5) D2 महीपते.]
— °) G1.3 M6-8 भवनः; G2.4 (both second time) भवनः (for भवि°). B D T2 भर्ता; G1.2.4 (all first time) योग्यः and (all second time) सार्थं (for सार्थः). T2 G5.6 वसेह भवता सार्थं. — °) D1 स्वर्गं वापि. M5 तथैव च (for न सं). T1 G1-4 M3 धर्मेणैतेन नित्यशः.

27 For T G1-4 M cf. v. l. 26. — °) T2 G1.2.4 all first time) and G5.6 °लोके नरर्षभ; T2 G1.2.4 (all second time) and T1 G3 M °लोकसुखाय च. — °) N (except N3 B1.3.5 D2) त्यक्त्वा काम°. K3 आवां. — °) S राजंस्तपस्या (G2-4 °प्या) वहे तपः.

28 °) Da1 (corrupt) सदृष्टावां (for यदि *आवां). Ś1 Ko-2.4 D5 द्वावां; K3 B1.3 Da2 D1.2.4 G5.6 द्वावां; N B5 Dn T1 G3 M चावां; B3 त्वावां; T2 G1.2.4 च त्वं (for *आवां). S महाभाग. — °) B1 त्यक्ष्यसे त्वं; T1 °तीह; T2 G °से च (G5.6 °स्वेव); M °स्वेवं. — °) S °तं भरतर्षभ.

29 Ś1 K1 S om. उवाच (G3 om. the ref.). — °) M6-8 व्यवस्थितं. K3 त्वेतद्; S त्वेवं. — °) B5 उभयोर्. S युवाभ्यां धर्ममाश्रितं (T1 G1 °माश्रितः; T2 °संहितः; G4

वल्कली फलमूलाशी चरिष्यामि महावने ॥ ३०
 अग्निं जुह्वन्तुभौ कालावुभौ कालावुपस्पृशन् ।
 कृशः परिमिताहारश्चरिर्मजटाधरः ॥ ३१
 शीतवातातपसहः क्षुत्पिपासाश्रमान्वितः ।
 तपसा दुश्चरेणेदं शरीरमुपशोषयन् ॥ ३२
 एकान्तशीली विमृशन्क्वापकेन वर्तयन् ।
 पितृन्देवांश्च वन्द्येन वाग्भिर्द्विश्च तर्पयन् ॥ ३३
 वानप्रस्थजनस्यापि दर्शनं कुलवासिनाम् ।
 नाप्रियाण्याचरञ्जातु किं पुनर्ग्रामवासिनाम् ॥ ३४

*माश्रमं). — 29^{ad}=(var.) 6^{ad}. — °) Ks S सद्वृत्तिम्;
 Cd as in text.

30 °) Bs D त्यक्त्वा (for त्यक्त-). Ks Ds -कामः; Ns
 Bs. 6 Ds. 5 Gs -ग्राम- (for -ग्राम्य-). Ns B1. 3 Ds Ts
 -सुखञ्च (B1 Ds 'खं' चैव; Ns Ds -सुखाचारः; Ns T1 Gs. 4
 M -समाचारः; Bs. 6 Da Dn D1. 4 -सुखाहारः; Gs. 6 -महाचारः
 (for -सुखाचारः).

31 °) Ks Ms-3 अग्नीन्; Dn D1. 4. 5 Gs अग्नी. Ks. 4
 B (except Bs) Da D1 Gs Ms जुह्वन्तुभौ; G1 'न्तुभौ';
 Gs जुह्वन्तुभौ.

32 °) Ko *श्रमातुरः; Ns. 2 B (except Bs) D *नवेक्षकः
 (Ds 'नवेक्ष्य सः; Ds as in text); T1 *समन्वितः. — °)
 Ks. 4 विधिदृष्टेन; Ds दुष्करे; S विधियुक्तेन. — °) Gs. 6
 M 'रं परिशोषयन्.

33 B1. 3 transp. 33^{ab} and 33^{ad}. — °) K1. 2. 4 Ds
 T2 Gs. 6 Ms *शीलो. A few MSS. विमृशन्. — °) B1
 m. 3 (m as in text) Da Cd Nilp पक्षापक्षेण; Gs
 पर्वापर्वेण. — Bs om. 33^{ad}. — °) Ns देवांश्चरण्येन.
 S (except Gs. 6) देवानुषीन्पितृन् (Ms. 5 by transp. पितृन्दे-
 वानुषींश्चैव. — For 33^{ad}, Ks repeats 32^{ad}. S (except
 Gs. 6 Ms; Ms inf. lén.) मंत्रैर् (for वाग्भिर्). Ds
 पूजयन् (for तर्पे).

34 °) Ks दर्शने; Ns. 2 Bs S (except G1) दर्शयन्.
 Ns. 5 Da Ds S *वासिनः (cf. °); Cd as in text. — S1
 (hapl.) om. 34^{ad}. — °) K Ns. 2 Bs D *ण्याचरिष्यामि;
 Ms-3 *णि चरं. — °) Bs Ds S (except Ms) *वासिनः
 (cf. °); Cd as in text.

35 °) S1 K1 शुभं (for विधिम्). S उक्तमुग्रं (T2 Gs-6
 Ms *मुग्रं; Gs *मग्रे) तपोविधिं (Gs *निधिं; Gs *धनः).
 — °) S1 Ks. 4 Ds *हमासिष्ये; Ko Ns. 3 Da Dn D1

एवमारण्यशास्त्राणामुग्रमुग्रतरं विधिम् ।

काङ्क्षमाणोऽहमासिष्ये देहस्यास्य समापनात् ॥ ३५

वैशंपायन उवाच ।

इत्येवमुक्त्वा भार्ये ते राजा कौरववंशजः ।

ततश्चूडामणिं निष्कमद्भदे कुण्डलानि च ।

वासांसि च महार्हाणि स्त्रीणामाभरणानि च ॥ ३६

प्रदाय सर्वं विप्रेभ्यः पाण्डुः पुनरभापत ।

गत्वा नागपुरं वान्यं पाण्डुः प्रव्रजितो वनम् ॥ ३७

अर्थं कामं सुखं चैव रतिं च परमात्मिकाम् ।

*हमासिष्ये; Ns B1. 3 Ds *न्ववस्थास्ये. S सेवमानः प्रती-
 क्षिष्ये. — °) Ko. 1 Ns. 3 Bs Ds समापनं; Ks आसमापनं;
 Ns D (except D1. 2. 5) आसमा; S विमोक्षणं; Cd as in
 text. — After 35, T1 Gs M road, Ts G1. 2. 4 repeat
 26^{ad}-27^{ad} (q. v. for v. l.).

36 S1 K1 S om. उवाच. T1 Gs M om. 36^{ad}.
 — °) Bs D1 Gs. 6 एवमुक्त्वा तु (D1 Gs स). Ko Ns ते
 भार्ये (by transp.); B (except Bs) Ds ते देव्यौ. T1
 *मुक्तो देवीभ्यां. — °) S1 K1. 2. 4 *वंशभृत्; Ns. 2 Bs. 6 D
 (except Ds. 5) *नन्दनः. — °) Ns. 2 दिव्यं; (Gs. 6 Ms
 निष्कान्; Cd as in text. — °) K1 कुण्डले तथा. — After
 36^{ad}, Ds S ins.:

1167* मुकुटं हारसूत्रं च कटिबन्धं तथैव च ।

— °) S *सि विमलान् (T2 Gs. 5 विविधान्) खड्गान् (Ms
 *खं खड्गं). — After 36, Ds (marg.; om. line 3) S (T
 om. line 4; Ts om. lines 3-4) ins.:

1168* वाहनानि च मुख्यानि शस्त्राणि कवचानि च ।

हेमभाण्डानि दिव्यानि पर्यङ्कास्तरणानि च ।

मणिमुक्ताप्रवालानि वसूनि विविधानि च ।

आसनानि च मुख्यानि बहूनि विविधानि च ।

[Cf. 38. — (L. 1) Ds वस्त्राणि च धनानि च; T
 बहूनि विविधानि च; T2 Gs. 6 शस्त्राणि विविधानि च; Ms
 शस्त्राणि च धनानि च. — (L. 2) T1 मुख्यान्; Gs
 दीप्ता (for दिव्या). — (L. 3) T1 रत्ना; Gs वस्त्राणि
 (for वसू).]

37 T2 (? hapl.) om. 37^{ad}-38^{ad}. — °) Ds S (except
 Gs. 6; T2 om.) भृत्यान् (for पुनर्). — Before 37^{ad}, Ds
 ins. पाण्डुः. — °) S1 K1 पाण्डुपुरं. — °) = 24^{ad}. A few
 MSS. वने.

38 T2 om. 38^{ad} (cf. v. l. 37). — °) T1 G1-4 Ms

प्रतस्थे सर्वमुत्सृज्य सभार्यः कुरुपुंगवः ॥ ३८
 ततस्तस्यानुयात्राणि ते चैव परिचारकाः ।
 श्रुत्वा भरतसिंहस्य विविधाः करुणा गिरः ।
 भीममार्तस्वरं कृत्वा हाहेति परिचुक्रुशुः ॥ ३९
 उष्णमश्रु विमुञ्चन्तस्तं विहाय महीपतिम् ।
 ययुर्नागपुरं तूर्णं सर्वमादाय तद्वचः ॥ ४०
 श्रुत्वा च तेभ्यस्तत्सर्वं यथावृत्तं महावने ।
 धृतराष्ट्रो नरश्रेष्ठः पाण्डुमेवान्वशोचत ॥ ४१

राजपुत्रस्तु कौरव्यः पाण्डुर्मूलफलाशनः ।
 जगाम सह भार्याभ्यां ततो नागसभं गिरिम् ॥ ४२
 स चैत्ररथमासाद्य वारिषेणमतीत्य च ।
 हिमवन्तमतिक्रम्य ग्रययौ गन्धमादनम् ॥ ४३
 रक्ष्यमाणो महाभूतैः सिद्धैश्च परमर्षिभिः ।
 उवास स तदा राजा समेषु विषमेषु च ॥ ४४
 इन्द्रद्युम्नसरः प्राप्य हंसकूटमतीत्य च ।
 शतशृङ्गे महाराज तापसः समपद्यत ॥ ४५

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११० ॥

अर्थान्कामान्; Gs अर्थं कार्यं; Ms अर्थकामं; Ms-8 अर्थकामौ.
 S (T₂ om.) रतिं चैव. — ^a) S (T₂ om.) रत्नानि विविधानि
 च. — ^a) N₁ B_{1.3} D₂ स कुरुद्वहः; N₂ B_{5.6} Dn D_{1.4}
 'नन्दनः; Da 'सत्तमः; T₁ G₁₋₄ Ms दुःखमोहितः; G_{5.6}
 Ms (sup. lin.). 5-8 भरतर्षभः.

39 Before 39, S ins. वैशं. — ^a) K (except K₁)
 D₅ तान्यनु; N_{1.2} B Dn D_{1.2.4} तस्यानुयातारः. Cd cites
 अनुयात्राणि (as in text). — ^b) K₁ तथैव; B_{1.3} D₂ ते
 चापि; S सर्वे च. — ^c) K_{2.4} G₂ भारतं; T G₄ वंशस्य.
 — ^c) N₁ G_{1.2} 'स्वनं.

40 ^a) Ko दुःखाश्रूणि; Ks उष्णं वाष्पं; S (except G₂)
 उष्णमासं. S (except G₂) प्रमुं. — ^b) N₁ ते (for तं).
 S तमालोक्य यशस्विनं. — ^c) B₅ 'पुरं रम्यं. — ^d) Dn
 S 'दाय तद्धनं. — After 40, Dn S ins.:

1169* ते गत्वा नगरं राज्ञे यथावृत्तं महात्मने ।

कथयांचकिरे सर्वे धनं च विविधं ददुः ।

[For D₄ see below. — (L. 1) Dn G₃ राज्ञो. Dn T
 G₈ Ms महात्मनः. — (L. 2) Dn T₁ राज्ञः; T₂ G₈ राज्ञे
 (for सर्वं). Dn T G_{8.4} तद्धनं.]

41 ^{ab}) N_{1.2} B (except B₃) D (except D_{2.5})
 श्रुत्वा तेभ्यस्ततः (B₁ Da 'स्तु तत्' सर्वं. Ko 'वृत्तं महात्मनः.
 S गृहीत्वा धृतराष्ट्रश्च (T₁ G_{5.6} M_{3.5} 'स्तु) धनं भरतसत्तमः
 (T₂ G_{2-4.6} 'म). — After 41^{ab}, D₄ (marg.) ins. line
 2 of 1169*, which is followed by the S reading of
 41^{ab} (गृहीत्वा etc.). — ^c) Ko नृपश्रेष्ठः. S कृपायुक्तो
 महाबाहुः. — ^d) Ko D₅ 'वाभ्यशो'. S 'व स (G₁ स;
 G₈ ह्य-) शो'. — After 41, N T₂ M_{3.5} ins.:

1170* न शय्यासनभोगेषु रतिं विन्दति कर्हिचित् ।

आतृशोकसमाविष्टस्तमेवार्थं विचिन्तयन् ।

[(L. 2) S₁ K₁ 'वार्थमचिन्तयन् (K₁ 'त्).]

42 ^a) Ms राजा पाण्डुस्तु. N B_{1.6} D (except D₂
 D₅) कौरव्य. — ^b) S मुनिर्मूल'. — ^c) S₁ K_{1.2.4} D
 (except D₂ D₂) पत्नीभ्यां. — ^d) Da गतो; T G_{2.4} M_{3.5}
 तथा; G_{1.2} तदा; G_{5.6} Ms-8 आशु (for ततो). Ko. 2.8
 Da₁ S (Ms inf. lin.) नागसहं; N₃ 'समं; Dn D₄ 'शतं.

43 Da₂ om. 43^a-44^b. — ^b) N_{1.2} B D (except
 D₅; Da₂ om.) कालकूटं; N₃ नागसेनं; S पा (T₂ G_{5.6} वा;
 T₂ by corr. हा) रिषेणमवाप्य. — ^c) S पा (T₂ G_{5.6} वा; T₂
 by corr. हा) रिषेण. — ^d) S गत्वा गंधरजोव (G₃ 'जाप) हं.
 — D₄ reads 43^a-45^b in marg.

44 Da₂ om. 44^{ab} (cf. v. l. 43). — ^c) N₂ B
 (except B₅) D (except D₅) स महाराजः; S सततं राजा.

45 ^a) T₁ 'द्युम्नपुरं. — ^b) S₁ K₁ हेमकूटम्; Ko. 2.4
 'कूपम्; D₂ 'कूलम्; G₈ 'रक्षाम्. — ^c) Da शतशृंगं. S
 महाप्राज्ञः. — ^d) N_{1.2} B₅ Dn_{1.2} 'तप्यत; D₄ प्रत्यं.

Colophon om. in S. — Sub-parvan: K_{1.2.4} N_{1.2}
 B Da D₂ संभव; to it N_{1.2} add पाण्डुचरितं. Dn D_{1.4}
 (om. the sub-parvan name) mention only पाण्डुचरितं.
 — Adhy. name: Ko. 2-4 D₅ पाण्डुप्रव्रज्या (K₈ 'प्रव्रजनं).
 — Adhy. no. (figures, words or both): Ko 113;
 B₁ Dn D₄ 117 (Dn₅ 118). — S'loka no.: Dn 48
 (Dn₅ 49); Ms 50. — Aggregate s'loka no.: Dn₅ 4641.

111

Throughout this and the foll. adhy. G₁
 has lacunae caused by the disintegration of the
 fol. In the notes they are indicated by the words
 "G₁ missing".

1 K₁ D_{2.5} om. उवाच; S₁ S om. the ref. — ^b) S

१११

वैशंपायन उवाच ।

तत्रापि तपसि श्रेष्ठे वर्तमानः स वीर्यवान् ।
 सिद्धचारणसंधानां बभूव प्रियदर्शनः ॥ १
 शुश्रूषुरनहंवादी संयतात्मा जितेन्द्रियः ।
 स्वर्गं गन्तुं पराक्रान्तः स्वेन वीर्येण भारत ॥ २
 केषांचिदभवद्भाता केषांचिदभवत्सखा ।
 ऋषयस्त्वपरे चैनं पुत्रवत्पर्यपालयन् ॥ ३
 स तु कालेन महता प्राप्य निष्कलमषं तपः ।

ब्रह्मर्षिसदृशः पाण्डुर्वैभूव भरतर्षभ ॥ ४
 स्वर्गपारं तितीर्षन्स शतशृङ्गादुदञ्चुखः ।
 प्रतस्थे सह पत्नीभ्यामनुवंसन्न तापसाः ।
 उपर्युपरि गच्छन्तः शैलराजमुदञ्चुखाः ॥ ५
 दृष्टवन्तो गिरेरस्य दुर्गान्देशान्बहून्वयम् ।
 आक्रीडभूतान्देवानां गन्धर्वाप्सरसां तथा ॥ ६
 उद्यानानि कुबेरस्य समानि विषमाणि च ।
 महानदीनितम्बांश्च दुर्गाश्च गिरिगह्वरान् ॥ ७

*नः परंतपः (T₁ परं च सः). — ^a) S परमप्रियः.

2 ^a) T₁ 'हंकारी. — ^b) N₁ प्रयः; N₂ नियः. — ^c) S₁ समाक्रांतः; Ko Ds परि.

3 ^a) N₁ 'वद्वाजा. — ^b) Gs 'वत्पिता. — ^c) S ऋषिभिस्. T Gs Ms. s त्वपरैः (T₁ 'राः); G₁. 2. 4 तु परैः; Gs. 6 त्वभवत्; Ms-8 त्ववरैः. S₁ K₁ स्वैरं; K₂ चैतं; Ks 'प्येनं; K₄ 'स्वेनं; S चैव (Gs. 6 कैश्चित्). — ^d) Bs प्रत्यपालः; Dn परिपालः; Ds परिकल्पते; S परिरक्षितः.

4 G₁ missing. — ^e) S₁ 'सहितः; K₁ 'सस्मिताः. — ^f) S अभवत् (for बभूव). N₁. 2 B (except B₆) Da Ds वनगोचरः (for भरतः). — After 4, D (except Da) S ins.:

1171* वैशंपायनः ।

अमावास्यां तु सहिता ऋषयः सशितव्रताः ।
 ब्रह्माणं द्रष्टुकामास्ते संप्रतस्थुर्महर्षयः ।
 संप्रस्थितानुपीन्दृष्ट्वा पाण्डुर्वैचनमब्रवीत् ।
 भवन्तः क्व गमिष्यन्ति ब्रूत मे वदतां वराः ।

ऋषयः ।

समवायो महानद्य ब्रह्मलोके महात्मनाम् । [5]
 देवानां च ऋषीणां च पितृणां च महात्मनाम् ।
 वयं तत्र गमिष्यामो द्रष्टुकामाः स्वयंभुवम् ।

वैशंपायनः ।

पाण्डुमुत्थाय सहसा गन्तुकामं महर्षिभिः ।

[Dn D₁. 2. 4. 5 om. वैशं. — (L. 1) Ds अमायां तु तदा सर्वे. — (L. 2) Ds G₁. 5. 6 Ms. 5 'स्थुर्मनीषिणः. — (L. 3) Dn D₁. 4 संप्रयाता. Dn D₁. 2. 4. 5 ऋषय ऊचुः. — (L. 5) Ms-8 भवानद्य and 'लोको भवात्मनां. — T₁ om. line 6. — Dn D₁. 2. 4. 5 वैशं 'उ'. — After वैशं 'उ', Ds ins.:

1172* तच्छ्रुत्वा वचनं तेषां पाण्डुर्वैचनमब्रवीत् ।

अहमप्यागमिष्यामि यत्र यूयं गमिष्यथ ।

— (L. 8) D₁ om. the line. Dn G₁. 5 'रुथाय. D₁ उत्थाय सहसा सोपि. Dn D₁ G₁. 5 गंतुकामो. Ds एक मुक्त्वा महाराज गंतुकामो महायशाः.]

5 ^a) B₆ स्वर्गोत्पारं; S 'मार्गं. S₁ Ko. 1. 8 Dn D₁ तितीर्षुः. D₁ S तं; Ds सन्. — ^b) D₁ S 'ज्जुखं. — ^c) D₁ S प्रस्थितं. S (except G₁. 2) भाषाभ्यां. — ^d) Ko N₁ B₆ D₁. 5 तं तु; N₂ B₁. 5. 6 Da Dn D₁. 4 तं च; S (G₁ missing) ते तु (for तत्र). — Before 5^a, T₁ ins. ऋषयः. — ^e) S₁ K G₁. 2 गच्छन्तं; G₁ missing. — ^f) G₁ 'राजाद्. S₁ Ko. 1 'ज्जुखं. — After 5, G₁ ins. 1174* (cf. v. 1. 6).

6 G₁ om. 6^{ab}. — ^a) N₁ B₆ Da Dn D₁. 4 गिरौ रम्ये B₁. 5. 6 D₁ 'रौ रम्यान्; Ds 'रेस्तस्य. S (G₁ om.) प्रपश्यामो (Ms. 5 प्रविश्यामो) गिरौ (Gs. 6 गिरीन्) अभिन् (T₁ G₁ तस्मिन्). — ^b) S₁ K₁ बहून्मुं; B₆ 'दृष्ट्वा; Ms-8 बहूनि च. — After 6^{ab}, N ins.:

1173* विमानशतसंवाधां गीतस्वननिनादिताम् ।

[S K₁-4 'वातान्; Ko Ds 'बाधान्; N₁. 8 'वातां; B₁ 'काशां. S₁ Ko. 1. 8 'निनादिताम्; K₂. 4 गीतनिस्वननादिताम्; B₄ Dn D₁. 4 'स्वरं; Ds 'ध्वनिनिनादिताम्.]

— On the other hand, S (except Ms-8) ins. after 6^{ab} (G₁, which om. 6^{ab}, after 5):

1174* यक्षराक्षसयुषानि गन्धर्वचरितानि च ।

— Ms-8 om. 6^a-7^a. — ^a) N₁ B D (except Ds) 'भूमिः S (Ms-8 om.) आक्रीडितान्यप्सरोभिः सह देवगणैः सह (T₁ G₁. 4 तथा).

7 Ms-8 om. 7^{ab} (cf. v. 1. 6). — ^a) S (Ms-1

सन्ति नित्यहिमा देशा निर्धुक्षमृगपक्षिणः ।
 सन्ति केचिन्महावर्षा दुर्गाः केचिदुरासदाः ॥ ८
 अतिक्रमेन्न पक्षी यान्कुत एवेतरे मृगाः ।
 वायुरेकोऽतिगाद्यत्र सिद्धाश्च परमर्षयः ॥ ९
 गच्छन्त्यौ शैलराजेऽस्मिन् राजपुत्र्यौ कथं त्विमे ।
 न सीदेतामदुःखार्हे मा गमो भरतर्षभ ॥ १०
 पाण्डुरुवाच ।

अग्रजस्य महाभागा न द्वारं परिचक्षते ।

स्वर्गे तेनामिततोऽहमप्रजस्तद्वीमि वः ॥ ११
 ऋणैश्चतुर्भिः संयुक्ता जायन्ते मनुजा भुवि ।
 पितृदेवर्षिमनुजदेयैः शतसहस्रशः ॥ १२
 एतानि तु यथाकालं यो न बुध्यति मानवः ।
 न तस्य लोकाः सन्तीति धर्मविद्धिः प्रतिष्ठितम् ॥ १३
 यज्ञैश्च देवान्प्रीणाति स्वाध्यायतपसा मुनीन् ।
 पुत्रैः श्राद्धैः पितृश्चापि आनुशंस्येन मानवान् ॥ १४
 ऋषिदेवमनुष्याणां परिमुक्तोऽस्मि धर्मतः ।

om.) सदनानि कुबेरस्य हृद्यानि च मृदूनि च (T₁ G₈ हृद्यानि सुबहूनि च). — °) K_{2.4} 'निरुद्धांश्च; D₂ 'नदांश्चैव; T G_{1.2} M₇ देशाच्चदी'; G_{4.5} M_{5.6.8} देशाच्चदीं नि'; G₆ तेषां नदं नि'. — °) N_{1.2} B₆ D (except D_{2.5}) गहनान्; S घोरं (T₁ G₁ 'रा'श्च (for दुर्गा)). M₈ (sup. lin. as in text).⁵ गिरिकंदरान्.

8 M₆₋₈ om. 8. G₁ missing. — °) K_{0.8} T₁ G_{2.4} M₈ नित्यं; D₅ केचित्. K₀ वनोद्देशा; D₄ -हिमोद्देशा; T₁ G_{2.4} M₈ हिमाकांता; T₂ -हिमाकांता; G₈ -मृगाकांता. — °) D₅ सुवृक्षं; S (M₆₋₈ om.; G₁ missing) निवृत्तं. — °) B₆ D_n D_{1.4} क्वचिन्. B₆ D_n D_{1.4} महादर्यो; S (M₆₋₈ om.; G₁ missing) सदावर्षा. — °) B_{5.6} D_n D_{1.4} काश्चिद्. S (M₆₋₈ om.; G₁ missing) घोररूपा दुर्गा.

9 °) K₁ B₅ 'क्रमेन्न; K₄ D₅ 'कामन्न; N₁ B₁ D_a D_n D_{1.4} नातिक्रमेत; B_{2.6} नातिक्रमेत. B_{1.3} transp. पक्षी and यान्. D₂ नातिक्रमद्वयात्पक्षी; S (G₁ missing) पक्षिणोत्र न गच्छन्ति (G_{5.6} पक्षिणां न गतिस्तत्र). — °) K_{0.2} B₁ (m as in text) D₁ जनाः (for मृगाः). S कथमेवापरे (M₅ 'वांबरे). — °) K₀ 'कोलयाद्य'; K₂ 'कोभ्यगा'; K₈ 'कोतिवात्यत्र; K₄ 'कोभ्यगाद्यत्र; N₁ B₈ D₂ 'कोभियात्यत्र; N_{2.8} B_{1.6} D_a D_n D_{1.4} 'रेको हि (N₈ -ति) याल्यत्र; B₅ 'कोत्र वात्यत्र; D₅ 'कोलया'; S 'रेवात्र (G₅ 'ति) संयाति. — °) S सिद्धा यक्षाश्च चारणाः.

10 °) S₁ K₁ विभो (for त्विमे). — °) S₁ नासीदतां. G₃ न निदेतां. D₂ पुरस्कृत्य; D₅ न दुःखा. M₆₋₈ सीदेतामपि दुः. — °) K_{2.4} D₂ मानार्हे (D₂ 'हो'); T₂ दुर्गार्हे; G_{5.6} मा गमेर् (G₅ दुर्गमे also). K₀ 'नृपसत्तम. — After 10, K₂ ins.:

1175* अग्रजस्य महाभाग न स्वर्गं गन्तुमर्हसि !;
 while T₂ ins.:

1176* अग्रजात्वं मनुष्येन्द्र साधु मा पुष्करेक्षण ।

11 S₁ K₁ S om. उवाच (T₁ om. the ref.). G₁

missing. — °) S (G₁ missing) 'जस्य किल स्वर्गमद्वारं संप्रच'. — °) K₂ N_{1.2} तेनाति'; B₅ 'मितप्ये'. D₄ S (G₁ missing) तेन (D₄ G_{5.6} स हि) संतापतस्तो. — °) K₀ D₅ सन्; N_{1.2} B D_a D_n D_{1.2} तु; D₄ S (G₁ missing) च (for तद्). S₁ ते (for वः). — N reads 15°-16° after 11 (D₄ after 1177*); while D₄ (marg. sec. m.) S ins. after 11:

1177* सोऽहमुप्रेण तपसा सभार्यस्त्यक्तजीवितः ।

अनपलोऽपि विन्देयं स्वर्गमुप्रेण कर्मणा ।

Thereafter S reads 18-21 (cf. v. l. 1. 106. 11).

12 S reads 12-17 after 1135* (cf. v. l. 1. 106. 11). G₅ om. 12°b. — °) S (G₅ om.) चतुर्भिर्कणवाक्षित्यं (G₆ M_{8.5} 'वानित्यं). — °) S (G₅ om.) जायते. K_{0.2.4} N_{1.2} B₆ D_a D_n D_{1.4.5} मानवा भुवि; K₈ भुवि मानवाः; N₈ तत्र मानवाः; B_{1.8.5} D₂ सर्वमानवाः; S (G₅ om.) मनुजो मु. — °) K₀ 'नुजादेयैः; D₅ 'नुजैर्देवैः. K₈ N₈ 'नुजैर्देयैः शश्वद्धि धर्मतः; K₄ N_{1.2} B D_a D_n D_{1.2.4} 'नुजैर्देयैः तेभ्यश्च धर्मतः; S (G₁ missing) 'देवमनुष्याणां मृषीणामथ भारत (T₁ 'षीणां स महामतिः; G₂ 'मधिभामिनी; M_{8.6-8} 'मथ भामिनी).

13 °) S (G₁ missing) एतेभ्यस्तु. — °) S यो न मुच्येत धर्मवित्. — °) S₁ K_{1.2.4} B₅ D₅ M_{8.5} संतीह. — °) S₁ K_{1.2.4} N₈ B_{1.8} D₂ 'विस्तु. S₁ K_{2.4} B₅ 'छिताः; K₁ D₂ 'छितः. K₀ D₅ धर्मोयं सुप्रतिष्ठितः; S तथा लोकविदो विदुः.

14 °) K_{0.8} N₁ B_{5.6} D (except D₂) तु (for च). S यज्ञेन (for यज्ञैश्च). — °) S₁ K D₅ 'ध्यायैस्तप'; G₁ 'ध्यायात्तप'. S ऋषीन् (T₁ M_{8.6-8} त्वृषीन्). — °) S₁ K_{1.2.4} एव (for अपि). S 'द्वैरपि पितृन्.

15 °) S (G₁ missing) इह (T₂ G₆ अति; M₆₋₈ ऋण-) मुक्तोस्मि सर्वशः (T₂ G₆ 'दा; M_{8.5} 'तः). — K₈ N₁ B D ins. after 15°b; S after 16°b:

पितृयादृणादनिर्मुक्तस्तेन तप्ये तपोधनाः ॥ १५
 देहनाशे ध्रुवो नाशः पितृणामेव निश्चयः ।
 इह तस्मात्प्रजाहेतोः प्रजायन्ते नरोत्तमाः ॥ १६
 यथैवाहं पितुः क्षेत्रे सृष्टस्तेन महात्मना ।
 तथैवास्मिन्मम क्षेत्रे कथं वै संभवेत्प्रजा ॥ १७
 तापसा ऊचुः ।
 अस्ति वै तव धर्मात्मन्विद् देवोपमं शुभम् ।
 अपत्यमनघं राजन्वयं दिव्येन चक्षुषा ॥ १८
 दैवदिष्टं नरव्याघ्र कर्मणेहोपपादय ।
 अकिष्टं फलमव्यग्रो विन्दते बुद्धिमान्नरः ॥ १९

1178* त्रयाणामितरेषां तु नाश आत्मनि नश्यति ।
 [S transp. त्रयां and इतं. Da च (for तु). Ds न
 स (for नाश). S नाशे ह्यात्मा विनं.]
 — Ks N1.2 D (except Ds) cont.: Ś1 Ko-2.4 ins.
 after 15^{ab}:

1179* पित्र्यादृणादनिर्मुक्त इदानीमस्मि तापसाः ।
 — N reads 15^c-16^b after 11 (D₄, after 1177*).
 — ^{ad}) Ko.8 पैत्र्यां. S पितृणां तु न मुक्तोस्मि तच्च
 तेभ्यो विशिष्यते.
 16 For N cf. v. l. 15. — ^a) Ś1 K1.2.4 ध्रुवं.
 — ^b) T1 Ms इति; T2 G अथ; Ms इह; Ms-8 अपि
 (for एष). — After 16^{ab}, S ins. 1178*, which is
 followed by:

1180* पितृणामृणनाशाद्धि न प्रजा नाशमृच्छति ।
 — ^{ad}) S प्रजालाभे. K2.4 transp. प्रजाहेतोः and यन्ते.
 S प्रयतन्ते. Ks नरर्षभाः; S (except T2) द्विजोत्तमाः.

17 K1 (hapl.) om. 17^{bc}. — ^b) Ko Bs.6 Dn D1.4
 जातस्तेन. N (except Ś1 K₄; K1 om.) महर्षिणा.
 — ^a) S कथं सृज्येत वै प्रजाः. — After 17, S ins. 1181*.

18 S reads 18-21 after 1177* (cf. v. l. 1. 106.
 11). Ś1 K1 S om. उवाच (T1 om. the ref.). K2.4
 Dn D1.4 ऋषय ऊः. — ^{ad}) Gs किल (for तव) and
 समं (for विद्वा). — ^{ad}) S (G1 missing) मनघं त्विष्टं
 (T2 मनुसंदिष्टं) पश्यामो दिव्यचक्षुषा.

19 ^a) Ś1 K1 देवः; Ko.2.4 T1 Gs.4 M देवाः; N1 Dn
 D1 Gs.6 दैवोद्दिः; N2 Bs D2.4 इष्टं; Ns देवसृष्टं; Bs T2
 मिष्टं. S मनुष्येन्द्र (for नरं). — ^b) S कारणेनोपं.
 — ^{ad}) S अति(Gs इष्टं) क्षिप्रमव्यग्रं विदेधाः परमां गतिं.

20 ^a) S तस्माद्. Ko.8 दिष्टे; Bs नष्टे. K1.2.4 Gs.4

तस्मिन्दृष्टे फले तात प्रयत्नं कर्तुमर्हसि ।
 अपत्यं गुणसंपन्नं लब्ध्वा प्रीतिमवाप्स्यसि ॥ २०
 वैशंपायन उवाच ।
 तच्छ्रुत्वा तापसवचः पाण्डुश्चिन्तापरोऽभवत् ।
 आत्मनो मृगशापेन जानन्नपहतां क्रियाम् ॥ २१
 सोऽब्रवीद्विजने कुन्तीं धर्मपत्नीं यशस्विनीम् ।
 अपत्योत्पादने योगमापदि प्रसमर्थयन् ॥ २२
 अपत्यं नाम लोकेषु प्रतिष्ठा धर्मसंहिता ।
 इति कुन्ति विदुर्धाराः शाश्वतं धर्ममादितः ॥ २३
 इष्टं दत्तं तपस्तप्तं नियमश्च खनुष्ठितः ।

दिष्टफले; D₁ देवफं; T (G1-8.6 M इष्टफले (Gs लं). K₁
 N1.2 Bs.6 D (except Ds) राजन्; Gs चाह (for तात).
 — ^b) S कुरु यत्नं यथागमं (T1 यदुत्तमं; T2 गतं). — Bs
 om. 20^{ad}; N1 om. 20^a-23^a. — ^a) N (except Ds; Bs
 om.) Ms.5 लब्ध्वा. Ś1 K1 प्रीतिं करिष्यसि; N B (Bs
 om.) D (except Ds) प्रीतिकरं (D2.4 रो) ह्यसि.

21 N1 om. 21 (cf. v. l. 20). Ś1 K1 Ds.5 T₂ G₁
 om. उवाच; T1 (G1-4 M om. the ref. — ^b) S कौरव्य
 सम (T₂ स इय) चिन्तयन्. — ^{ad}) S (G1 om.) मृगशापात्
 पहतामात्मनो हींक्षिपत्.

22 N1 om. 22 (cf. v. l. 20.) S (which transp.
 18-21) ins. before 22 (or, in other words, after 17):

1181* वैशंपायनः ।

स समानीय कुन्तीं च भार्गवीं च भरतर्षभ ।

आचष्ट पुत्रलाभस्य व्युष्टिं सर्वक्रियाधिकाम् ।

उत्तमाद्वराः पुंसः काङ्क्षन्ते पुत्रमापदि ।

अपत्यं धर्मफलदं श्रेष्ठादिच्छन्ति साधवः ।

अनुनीय तु ते सम्यग्वाङ्मावाङ्मणमंसदि ।

ब्राह्मणं गुणवन्तं वै चिन्तयामास धर्मयित् ।

[Lines 3, 4 = (var.) 30^{ad} and 31^{ad} below.]

— ^a) Ś1 Ko-2.4 N Bm.6 D (except Ds) यत्नं (for
 योगं). Ks अपत्योत्पादनार्थाय; S अपत्यस्य सुखं योगं (Gs
 ल्यसुखसंयोगं; Ms-8 ल्यसुखसंयोगं). — ^a) K₄ N B D
 Dn D1.2.4 त्वं समर्थय; S धेये. Ko Ds कुरु देवि
 त्वमात्मनः; Ks इदं वचनमब्रवीत्.

23 N1 om. 23^a (cf. v. l. 20). — ^a) S नानपत्य
 मे लोके. — ^a) N1 B (except Bs) D₂ विजानीहि (for
 विदुः). Ś1 K1.4 वीराः; S धर्म. — ^a) Ko.3 N2.3 B
 Dn D1.4.5 धर्मवादिनः; Da S चारिणः. N1 B1.3.5 D

सर्वमेवानपत्यस्य न पावनमिहोच्यते ॥ २४
 सोऽहमेवं विदित्वैतत्प्रपश्यामि शुचिसिते ।
 अनपत्यः शुभाह्लोकात्रावाप्स्यामीति चिन्तयन् ॥ २५
 मृगाभिशापान्नष्टं मे प्रजनं ह्यकृतात्मनः ।
 नृशंसकारिणो भीरु यथैवोपहतं तथा ॥ २६
 इमे वै बन्धुदायादाः षट् पुत्रा धर्मदर्शने ।
 षडेवाबन्धुदायादाः पुत्रास्ताञ्छणु मे पृथे ॥ २७
 स्वयंजातः प्रणीतश्च परिक्रीतश्च यः सुतः ।

पौनर्भवश्च कानीनः स्वैरिण्यां यश्च जायते ॥ २८
 दत्तः क्रीतः कृत्रिमश्च उपगच्छेत्स्वयं च यः ।
 सहोदो जातरेताश्च हीनयोनिधृतश्च यः ॥ २९
 पूर्वपूर्वतमाभावे मत्वा लिप्सेत वै सुतम् ।
 उत्तमादवराः पुंसः काङ्क्षन्ते पुत्रमापदि ॥ ३०
 अपत्यं धर्मफलदं श्रेष्ठं विन्दन्ति साधवः ।
 आत्मशुक्रादपि पृथे मनुः स्वायंभुवोऽब्रवीत् ॥ ३१
 तस्मात्प्रहेष्याम्यद्य त्वां हीनः प्रजननात्स्वयम् ।

ब्राह्मणाः प्रवदन्ति तत् (N¹ च).

24 ^a) M^s दत्तमधीतं च. — ^b) K_{1.4} S (except M^s) 'माश्र'. S₁ M^s स्निहितः; K_{1.2} 'निष्ठिताः'; K₄ T G M^s. 6-8 'हिताः'; N_{1.2} B^s सुनिष्ठि'. D^s अप्यनुष्ठि'. — ^c) S₁ K₁ D_{2.5} सर्व एवा'; S सर्वं तद'. — ^d) S मोवं भवति निश्चयः (G^s M^s. 5 'ये).

25 D^s om. 25. — ^a) K₀ 'लैवं'; D₂ 'लैव'; S व्यवसितं (G^s 'तुं'; G_{4.6} 'तः'; G^s वितिष्ठंतं). — ^b) S प्रेक्ष्यात्मानं न संक्षमे (T₁ संक्षये; T₂ G^s नक्षमे; G_{4.6} संक्षये). — ^c) S 'पत्यो हि मरणं (T₁ वरुणं). — ^d) K₃ D₂ न वाप्स्या'; B (except B^s) D_n D₁ न प्राप्स्या'; D₂ न चाप्स्या'; D₂ नावास्यासीति. B_{1.3} D₂ चित्तय. T₁ G₁₋₃ कामये नैव जीवितुं (G_{2.3} 'तं'); T₂ G_{4.6} M कामये नोत (T₂ M^s नोप; M^s नोक) जीवितं (M^s. 5 'तुं'); G^s कामयेत न जीवितं.

26 ^a) K₀ N^s D^s जातं; D₂ नष्टा. S₁ च; N^s ते; B (except B^s) D₂ वै (for मे). S 'पाज्जानासि. — ^b) D_n D_{1.4} जननं; C_d प्रजनं (as in text). N^s B (except B^s) मे (for हि). K₀ D^s [S] प्रजत्वं ह्यजितात्मनः; D₂ पुंस्त्वशक्तिः कृता'; S प्रजने (M^s. 8 'नं') मम केवलं. — ^c) S (G₁ missing) नृशंस (T₁ G_{3.6} 'सं') कर्मणा कृत्स्नं (T₂ नित्यं). — ^d) K₀ यथेहोपहतं; K₂ 'गतं'; K₄ 'हतं'; T G_{4.5} M^s. 5 यथाभ्युप'; G₂ यथा ह्युप'; G₃ M^s. 8 यथाभ्युप'; G^s यथाभ्युपगतं. K_{0.3} N^s B D पुरा; T₂ मया; G_{2.4} तदा.

27 Cf. Manu 9. 158 ff. — G_{5.6} om. 27^{ab}. — ^a) T G₂₋₄ M^s षडेव (for इमे वै). G₂ पुत्रदा'. — S₁ K₃ B^s (hapl.) om. 27^{ab}. — ^b) N^s B_{1m.3} D₂ transp. षट् and पुत्राः. B₁ पुत्राः सद्धर्मः; T G₂₋₄ M^s पुत्राः सद्धर्मदर्शिनः (T₁ 'चारिणः'; G^s 'दर्शिभिः'; M^s 'चारिभिः'); M^s (sup. lin.). 5-8 पुत्राः षट् धर्मदर्शिभिः. — ^c) K_{2.4} शुभे (for पृथे). S निर्दिष्टास्ताञ्छणु प्रिये.

28 ^a) T₁ क्षत्रिय'; T₂ G₁₋₅ क्षेत्रज्ञ'; G^s M^s (sup. lin.). 6-8 क्षेत्रिक'; M^s. 5 पुत्रिक' (for प्रणीत'). — After 28^a, T₁ ins.:

1182*

तत्समं पुत्रिकासुतः ।

स्वयंजातः क्षत्रियश्च.

[The prior half is a v. l. of 28^b, the latter half that of 28^a.]

— ^b) G_{2.8} तत्समः पुत्रिकासुतः. — ^c) K₀ N^s T G M^s (sup. lin. as in text).^s पौनर्भवेयः. — ^d) K₃ चारिण्यां; N^s भगिन्यां; S जारि'. K₀ यः प्रः; G^s चैव (for यश्च).

29 K₀ om. from क्रीतः up to हीनः. — ^a) K₄ N^s B₁ (m as in text).^s D₂ उपक्रीतः; N^s तपःक्रीतः; B_{2.6} उपकृतः; M^s (sup. lin.) गहितश्च (for कृत्रि'). N^s दत्तः क्रीतोपविक्रीतः; S 'तः क्रीतोपहितकः (G_{1.2.4} 'हतकः'; G_{5.6} 'हितकं'). — ^b) B_{2.6} D₂ उपाग'. G^s 'च्छेतया स्वयं. — ^c) S₁ K (K₀ om.). N_{1.2} B_{1m} D_n D_{1.2.4} C_d ज्ञाति'; D^s जाति'; T₁ M^s. 5 ज्ञात'. — ^d) S₁ B^s 'योनिधृत'; K₃ 'भृत'; T₂ G भिन्न'. K₀ 'योनिस्तु यः सुतः. C_d cites हीनयोनिधृतः.

30 ^a) S₁ पूर्व पूर्व'; N^s S पूर्व (N^s G₁ M^s. 5 'वं') पूर्व-मसंभावे (N^s 'वं'; N^s 'तमाभावः'; N^s 'समं भावे. — ^b) B D₂ D₂ माता (for मत्वा). T₂ चोत्तरं (for वै सुतं). D^s सुतान्. — 30^{ad} = line 3 of 1181*. — ^c) N (except K₃) उत्तमादव (S₁ D₁ 'देव'; K₂ N^s D^s 'दप'; K₄ D_n 'देव'; N^s 'दध-') रात्पुंसः; S उत्तरादवरं (T₂ उत्तमादवरा; G₁ 'दवराज्'; G_{3.6} 'दपरं'; G^s 'दवराः'; M^s. 5 उत्तमादवरं; M^s. 8 उत्तमादपरं) जन्म (G^s पुत्रं). — ^d) S₁ K₁ कांक्षते; K_{2.4} 'क्षेत. K₂₋₄ N^s B^s D₂ D_{2.5} अपत्यं (for पुत्रं). D₂ आदितः. B_{1.3} धर्मलिप्सया; S धर्मचारिणः (for पुत्रं).

31 Cf. line 4 of 1181*. — ^a) B (except B^s) 'त्यं

1. 111. 32]

सदृशाच्छ्रेयसो वा त्वं विद्वत्पत्यं यशस्विनि ॥ ३२
शृणु कुन्ति कथां चेमां शारदण्डायनीं प्रति ।
या वीरपत्नी गुरुभिर्निष्कृतापत्यजन्मनि ॥ ३३
पुष्पेण प्रयता स्नाता निशि कुन्ति चतुष्पथे ।
वरयित्वा द्विजं सिद्धं हुत्वा पुंसवनेऽनलम् ॥ ३४

कर्मण्यवसिते तस्मिन्सा तेनैव सहावसत् ।
तत्र व्रीज्जनयामास दुर्जयादीन्महारथान् ॥ ३५
तथा त्वमपि कल्याणि ब्राह्मणात्तपसाधिकात् ।
मन्त्रियोगाद्यत क्षिप्रमपत्योत्पादनं प्रति ॥ ३६

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १११ ॥

फलदं श्रेष्ठं; S फलं महदपत्यस्य. — °) Ś1 K1.2 श्रेष्ठान्;
B (except B6) D2 धर्म्यै. K3 Ñ B D (except D6)
मानवाः (for साध°). T M तस्य भूरिरनुग्रहः; G तस्य
भूतिः (G2 °मि)रनुग्रहः (G2.8 °हे. — °) K2 श्रेष्ठं; K4 Ñ1
B (except B6) D2 शुभे; D2 प्रिये (for पृथे). T G
आपद्यपत्य (G2 अपत्यपत्य) जननं; M आपद्विपत्तिजननं (M8.5
°जननान्).

32 °) K8 Ñ1 प्रवक्ष्यामि (for °हेष्यामि). T G M8
तस्मात्त्वां (G8 °स्व-) प्र (T2 G2.4 M8 प्रा) हिणोम्यद्य. — °) T1
प्रजनाय यत स्वयं; T2 G2.4 प्रहीणप्रजनः स्व°; G1 प्रहीणश्च
व्रज स्व°; G5.6 पाहि मां प्रजनास्व°; M प्रजनाय यतस्व च
(M8 प्रहीणः प्रजनास्वयं). — °) D2 सदृशः; S (except
M8) क्षत्रियात्. S अपि (for स्वं). — °) S सूत्रा°. K4
Da Dn1.2 D1 S (except G8-8) °स्विनी (Dn2 °नं).
— S ins. after 32: D2.4 (marg. sec. m.), after 33^{ab}:

1183* या हि ते भगिनी साध्वी श्रुतसेना यशस्विनी ।

उवाह यां तु कैकेयः शारदण्डायनिर्मेहान् ।

[Cf. 33^{ab}. — (L. 1) G5.6 तपस्विनी. — (L. 2) D4
उदावहत्तु; T2 G1-4.5 (sup. lin.) उदावहत्तां. M8-8 तां
(for तु). D2 उदावहत्तां वीरः. D4 सादरं नृपतिर; T1
G1 शर°; G8 शत°; M8-8 °दांडा°.]

33 S om. 33^{ab} (cf. 1183*). — °) Ś1 चैनां; K1
चैतां; Dn D1.4 एतां; D5 क्षेमां. — °) K1 °दंडायनी; K8
corrupt; K4 सारदंडायिनी; Ñ B6 Dn2 D4.5 °यिनी; B6
Da D2 सार°. — After 33^{ab}, D2.4 (marg. sec. m.)
ins. 1183*. — °) Ś1 K1 Dn D1.4 सा (for या). Dn
D1.4 गुरुणा; S स्वजनैर. — °) K1 प्रयुक्ता. Ś1 K1 Ñ8 B6
D (except D2) पुत्रजन्मनि; S पत्यकर्मणि.

34 °) D4 G4 पुष्पेन. Ś1 शांता (for स्ना°). — After
34^{ab}, D4 (marg. sec. m.) S ins.:

1184* अपत्यार्थे प्रजालाभे अन्वगच्छच्छुभ्रता ।

[G8 प्रियालाभे; G5 द्विजं कंचित्. D4 °व्रतं; G8 M8
°व्रतान्; G5 प्रियोदिता.]

— °) S देवी (G4 M8-8 देवि) (for सिद्धं). — °) T1
G1.8 M8 कृतौ; T2 (G2.4-6 हुते; M8 स्नाता; M8-8 शुभे (for
हुत्वा). Da °वनानलं; T1 °ने शुभे; T2 G M8.5 °ने पुरा;
M8-8 °ने शुभा.

35 °) T1 G8.6 M8 °व्यवहिते. — °) K8 B1 सहावसत्;
Ñ1 समासदत्. — °) K4 ततः; Ñ2 B Da D2 पुत्रान् (for
तत्र). S सा व्रीन्वीरानजनयत्.

36 °) T1 तस्मात् (for तथा). K8 सुश्रोणि. — °) Ś1
K D1 T1 तपसोधि°. G5.6 ब्राह्मणं तपसाधिकं. — °) S
°योगाङ्कुर and °नं मदन.

Colophon om. in B6 S. — Sub-purāṇa: K8.1
Ñ1.2 B1.8.6 D संभव. — Adhy. name: K8 पांडोर्वाक्यं;
Ñ1.2 पांडुपुत्रासंवादः. — Adhy. no. (figures, words
or both): K8 114; B1 Dn Da 118 (Dn8 119).
— Śloka no.: Dn 40; M8 38. — Aggregate śloka
no.: Dn2 4681.

112

1 Ś1 K1.8 D2.5 S om. उवाच (M8 om. the
ref.). — °) M8-8 वराहोद्धार (for महा°). — °) S
कुंती तं प्रत्यभाषत.

2 T2 om. 2^a-4^b. Before 2, Ś1 K1 D4 M ins. कुंती.
— °) Ś1 K1 अनुरतां; T1 G च पत्नी च; M8-8 स्वपत्नी च.
— °) S राजन् (for ह्ययि). Ñ B1 Dn °लोचने.

3 T2 om. 3 (cf. v. l. 2). — °) K8.2.4 S (except
M8-8; T2 om.) हि (for तु). Ś1 K1 महाभाग; B (except
B6) D2 °राज. — °) G5.6 तथा (for वीर). — °) Dn
धर्मेण. S (T2 om.) संपादयितुमर्हसि.

4 T2 om. 4^{ab} (cf. v. l. 2). — °) S (T2 om.)
गच्छावायां (G5.6 M8 °यो या) तवे (T1 G5 यथे) स्मितं.
— °) K8 °त्यार्थे. T2 (G1.2.8 मा (for मां)). — °) B D
S (except G5 M8-8) °पुंगव.

११२

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्ता महाराज कुन्ती पाण्डुमभाषत ।
 कुरूणामृषभं वीरं तदा भूमिपतिं पतिम् ॥ १
 न मामर्हसि धर्मज्ञ वक्तुमेवं कथंचन ।
 धर्मपत्नीमभिरतां त्वयि राजीवलोचन ॥ २
 त्वमेव तु महाबाहो मय्यपत्यानि भारत ।
 वीर वीर्योपपन्नानि धर्मतो जनयिष्यसि ॥ ३
 स्वर्गं मनुजशार्दूल गच्छेयं सहिता त्वया ।
 अपत्याय च मां गच्छ त्वमेव कुरुनन्दन ॥ ४
 न ह्यहं मनसाप्यन्यं गच्छेयं त्वद्वते नरम् ।
 त्वत्तः प्रतिविशिष्टश्च कोऽन्योऽस्ति भुवि मानवः ॥ ५
 इमां च तावद्धर्म्यां त्वं पौराणीं शृणु मे कथाम् ।
 परिश्रुतां विशालाक्ष कीर्तयिष्यामि यामहम् ॥ ६

व्युषिताश्च इति ख्यातो बभूव किल पार्थिवः ।
 पुरा परमधर्मिष्ठः पूर्वोर्वशविवर्धनः ॥ ७
 तस्मिंश्च यजमाने वै धर्मात्मनि महात्मनि ।
 उपागमंस्ततो देवाः सेन्द्राः सह महर्षिभिः ॥ ८
 अमाद्यदिन्द्रः सोमेन दक्षिणाभिर्द्विजातयः ।
 व्युषिताश्चस्य राजर्षेस्ततो यज्ञे महात्मनः ॥ ९
 व्युषिताश्चस्ततो राजन्नति मर्त्यान्व्यरोचत ।
 सर्वभूतान्यति यथा तपनः शिशिरात्यये ॥ १०
 स विजित्य गृहीत्वा च नृपतीन् राजसत्तमः ।
 प्राच्यानुदीच्यान्मध्यांश्च दक्षिणात्यानकालयत् ॥ ११
 अश्वमेधे महायज्ञे व्युषिताश्चः प्रतापवान् ।
 बभूव स हि राजेन्द्रो दशनागबलान्वितः ॥ १२
 अप्यत्र गाथां गायन्ति ये पुराणविदो जनाः ।

5 "a) S न ह्यावां (Ms. 6-8 नैवाहं). — b) S गच्छावः (T1 G4.5 'व; Ms. 6-8 'मि) पुरुष (Ms भरत)र्षभ. — c) D4.5 T1 G1.3 प्रीतिः; G4 यः प्रविशिष्टः. K2.4 हि; G1.2.3 सन्; G2.4 सः; G5 कः (for च). — d) G5 सो यो वो भुं; G6 को योन्यो भुं.

6 "a) Ko धर्माय; K1 दुर्धात्वं (sic); B5 D (except D5) धर्मात्मन् (for धर्म्यां त्वं). S1 च त्वं कथां धर्म्यां; T1 च धर्म्यामर्थज्ञः; T2 G1.3-6 M5 धर्म्यां धर्मकथां; G2 कथां धर्म्यकथां; Ms. 6-8 च धर्म्यां धर्मज्ञ. — b) B5 D2 वै (for मे). S1 तावत्पौराणिकीं शृणु; T1 Ms. 6-8 कथां मत्तो निबोध वै; T2 G2.4-6 कथयामि निबोध मे; G1.3 M5 मम चैव निबोध वै (G8 मे). — c) S पौराणिकीं (for परिं) and भारत (for यामहम्).

7 D2 om. 7-8. — b) G2.5.6 भुवि (for किल). — c) G6 त्वया (for पुरा). S1 K N5 D5 परम (K3 समर)दुर्धर्षः; S 'धर्मज्ञः.

8 D2 om. 8 (cf. v. 1. 7). — b) B5 व्युषिताश्च. D (except D5; D2 om.) महाभुजे. — c) B1.3 D5 तत्र (for ततो). S अगच्छंस्त्रिदशः सर्वे. — d) N (except S1 K1 D5; D2 om.) सेंद्रा देवर्षिभिः सह.

9 b) S तुष्टुगुर्वो (T1 तुष्टुवर्दानवा) धनैः. — d) K1 तत्र; K2.4 D5 तस्मिन्; N1.2 B (except B5) Da D4 तते;

S तदा (G1 सदा; G3 पुरा). — After 9, K4 N1.2 B D (except Da) ins.:

1185* देवा ब्रह्मर्षयश्चैव चक्रुः कर्म स्वयं तदा ।

10 "b) N1.2 स्तुतो (for ततो). N1 अभिकीर्त्या (for अति मर्त्यान्). K2.4 अरोचत; N3 व्यरोचयन्; B5 D2 न रो. S व्युषिताश्चो मनुष्येन्द्र (Ms. 6-8 महाराज) शुशुभे यज्ञसंपदा. — c) S1 (sup. lin. as in text) N3 D5 'न्यपि; N1.2 Dn 'न्यप्रति. S सर्वभूतेषु राजेन्द्र शरत्काल इवांशुमान्.

11 "a) T G (except G4) तु; M अर्थान् (Ms अरीन्) (for च). — b) S1 पृथिवीं (for नृपं). K2.4 B3 G5 'सत्तम; M5 'कुंजरः. — c) Ko मद्राश्च; K1 प्रत्यां च; B (except B5) D (except Da D5) पाश्चात्यान्; S म (T1 G1 मा)त्स्यांश्च. — d) N (except S1 K1 D5) दक्षिणात्यान् (N1 'त्याः). N1 च कंपयत् (for अकां). S दक्षिणा (G1 दक्षिणान्; G2.3 M5 'णां) अभ्यकल्पयत्.

12 "a) K3 महाराजो. S 'मेघशतैरिष्टा. — c) B1 ह; B3.5 D2 तु (for हि). S 'व नृपशार्दूल (G1.2.4.6 'लः). — d) S दश (G1.2.4 M5 शत)नागबलः किल.

13 "a) S1 K1 अथात्र. S1 K B5.6 Da2 गाथा. S transp. अप्य' and गाथां. — After 13^{ab}, N ins.:

1186* व्युषिताश्च यशोवृद्धे मनुष्येन्द्रे कुरुत्तम ।

पुषिताश्वः समुद्रान्तां विजित्येमां वसुंधराम् ।
 अपालयत्सर्ववर्णान्पिता पुत्रानिवौरसान् ॥ १३
 प्रजमानो महायज्ञैर्ब्राह्मणेभ्यो ददौ धनम् ।
 अनन्तरत्नान्यादाय आजहार महाक्रतुन् ।
 पुषाव च बहून्सोमान्सोमसंस्थास्ततान् च ॥ १४
 आसीत्काक्षीवती चास्य भार्या परमसंमता ।
 भद्रा नाम मनुष्येन्द्र रूपेणासदृशी भुवि ॥ १५
 कामयामासतुस्तौ तु परस्परमिति श्रुतिः ।
 स तस्यां कामसंमत्तो यक्षमाणं समपद्यत ॥ १६
 तेनाचिरेण कालेन जगामास्तमिवांशुमान् ।
 तस्मिन्प्रेते मनुष्येन्द्रे भार्यास्य भृशदुःखिता ॥ १७

[$\tilde{N}1$ तपोवृ°. $\tilde{S}1$ K1.2.4 $\tilde{N}1.3$ B1.3 D2.5 कुरुद्रह.]

S, on the other hand, ins. after 13^{ab}:

1187* अग्रमेयमपर्यन्तं व्युषिताश्वो धनं ददौ ।

[T1 'मपत्यं तं.]

— M6-8 om. 13^a-14^a. — ^a) B1.3 D2 विजित्य वसुधा-
 मिमां. — ^f) K2 प्रजाः (for पिता).

14 M6-8 om. 14^{ab} (cf. v. l. 13). — ^b) Ko $\tilde{N}$ B
 D transp. ददौ and धनं. S (M6-8 om.) महद्धनं (T1
 by transp. धनं महत्). — ^c) $\tilde{S}1$ Ko $\tilde{N}8$ 'रत्नान्नदानान्';
 K1 'रत्नान्नदानान्'; K8 D6 'रत्नदानानां'; S अनन्तामखिलां
 तत्र (M6-8 तद्वत्). — ^d) $\tilde{N}1$ स जुहाव; $\tilde{N}2$ Dn D1.4 स
 जहार. $\tilde{N}8$ क्रतुत्तमान् (for महा°). S पृथिवीमददात्तः
 (T1 M8 'दायुन'; M6-8 'वीं च ददौ नृपः'). — ^e) K8 D2.5
 अपिबच्च; T1 सिषेवे च; T2 G (except G5.6) M8.5 सुषुवे
 च; M6-8 अपिबन्सु. — ^f) $\tilde{S}1$ B (except B1) D1.5
 'संस्थांस'; Ko 'संस्थास्तथानव'; K4 'स्ततो नव'; $\tilde{N}8$ 'संस्थस्तु
 भावन'; T1 'संस्थामथाकरोत्'; T2 G M8 'संस्थांस्तथैव च; M8
 'संस्थांस्तथाकरोत्'; M6-8 'स्थास्तथाकरोत्'.

15 ^a) A few MSS. काक्षी°. T2 G M6-8 तस्य; M8.5
 यस्य. T1 आसीत्क्षितिपतेस्तस्य. — ^b) M6-8 देवी (for
 भार्या). T1 परमसत्तमा. — ^d) $\tilde{S}1$ K2.4 B1.5 D2 'प्रतिमा';
 G5.6 'सदृशा'.

16 ^a) K2-4 $\tilde{N}$ B6 D (except Da2 D2) T G1.2.4 M
 तौ च; G5.6 चैव. — ^b) $\tilde{N}1.2$ Dn D1.4 G6 श्रुतं. — ^c) $\tilde{S}1$
 Ko Da1 Dn D4.5 कामसंपन्नो; K2.4 'तसो'; K8 D2 G6 M8
 'सक्तो'; T G1-4 M8.6-8 'युक्तो'. G6 तस्यां कामसमासक्तो.
 — ^d) K8 $\tilde{N}1.3$ B (except B5) D (except D5) G6 M
 यक्षणा. K1 प्रतिपद्यत; K8 $\tilde{N}1.3$ B1.3 D2 'गृह्यत';

अपुत्रा पुरुषव्याघ्र विललापेति नः श्रुतम् ।
 भद्रा परमदुःखार्ता तन्निबोध नराधिप ॥ १८
 नारी परमधर्मज्ञ सर्वा पुत्रविनाकृता ।
 पतिं विना जीवति या न सा जीवति दुःखिता ॥ १९
 पतिं विना मृतं श्रेयो नार्याः क्षत्रियपुंगव ।
 त्वद्वतिं गन्तुमिच्छामि प्रसीदस्व नयस्व माम् ॥ २०
 त्वया हीना क्षणमपि नाहं जीवितुमुत्सहे ।
 प्रसादं कुरु मे राजन्निस्तुर्ण नयस्व माम् ॥ २१
 पृष्ठतोऽनुगमिष्यामि समेषु विपमेषु च ।
 त्वामहं नरशार्दूल गच्छन्तमनिवर्तिनम् ॥ २२
 छायेवानपगा राजन्सततं वशवर्तिनी ।

Da प्रत्य°.

17 ^a) K8 S अ (K8 सो)चिरेणैव. — ^c) S वृत्ते (for
 प्रेते). B1.3 महावीरे; D2 तदा वीरे; T1 महाभाग; T2 G
 M 'व्येन्द्र. — ^d) $\tilde{S}1$ भार्याभृद्. S भार्या काक्षी (T1 G4.1
 M8 काक्षी; G2 काक्ष; G8 कौक्षि; G6 काक्षा; M8 कक्षी)वती
 (G8 'पतेस्' तदा (G2.4 शुभा).

18 B6 transp. 18^{ab} and 18^{ed}. — ^a) D6 'पश्ये
 — ^b) S (except T2 G2.4) श्रुतिः. — ^c) Ko परंतप; K1
 जनेश्वर; K8 $\tilde{N}1$ Dn D1.4.5 M जनाधिप; T G नृपोत्तम.

19 Before 19, $\tilde{S}1$ Ko.2.8 $\tilde{N}$ B D ins. भद्रावाच; K1
 T1 M भद्रा. — ^a) G1 भद्रा (for नारी). Ko.2.4 Dn
 D6 G (except G4) M8 'धर्मज्ञा. — ^b) G6 सा च; G6
 सा (for सर्वा). $\tilde{S}1$ सर्वोपत्यविना; Ko.8 सुखपुत्र; K1
 सर्वपुत्रा; K2.4 सर्वा पुत्रं विना क्षितौ; $\tilde{N}$ B3.5 Dn Dn
 'वा भर्तृवि'; B1 D1.4 'वा भर्तृनिराकृ'; D6 'वा भर्तृ वि'; D
 सर्वधर्मसमन्विता; T1 G2.4 भर्तृपुत्र; M6-8 सर्वपुत्र. — ^d)
 S पत्या and जीवत्यसंशयं (G1.8 'यः).

20 ^a) S पत्या. — ^c) B6 दुर्गति; T (G2.4 तां ग)
 G5.6 तद्र°.

21 M6-8 om. 21. — ^b) $\tilde{N}1$ न हि (for नारी)
 — ^c) $\tilde{S}1$ K1 राजेन्द्र (for मे राजन्). — ^d) $\tilde{N}1.2$ B D
 प्रसीदस्व; S (M6-8 om.) हतः क्षमं.

22 ^a) G2 'तोहं गमि'. — ^c) Ko पुरुषव्याघ्र (for
 नर°). — ^d) K2 T1 G1 अनुवर्तिनी; $\tilde{N}8$ Dn D1 'तिं';
 'तिनीं; M8 अनु°.

23 ^a) $\tilde{S}1$ K1 D6 'नुपगा; Ko.2-4 $\tilde{N}2.3$ B Da D
 D1.2.4 G1.2.6 'नुगाता; $\tilde{N}1$ 'नुगमे; G8 'नन्यगा; M7 'नव
 — ^b) S तवाहं (for सत°). — ^d) S 'हितैषिणी.

भविष्यामि नरव्याघ्र नित्यं प्रियहिते रता ॥ २३
 अद्य प्रभृति मां राजन्कष्टा हृदयशोषणाः ।
 आधयोऽभिभविष्यन्ति त्वद्वते पुष्करेक्षण ॥ २४
 अभाग्यया मया नूनं वियुक्ताः सहचारिणः ।
 संयोगा विप्रयुक्ता वा पूर्वदेहेषु पार्थिव ॥ २५
 तदिदं कर्मभिः पापैः पूर्वदेहेषु संचितम् ।
 दुःखं मामनुसंग्रासं राजस्त्वद्विप्रयोगजम् ॥ २६
 अद्य प्रभृत्यहं राजन्कुशप्रस्तरशायिनी ।
 भविष्याम्यसुखाविष्टा त्वदर्शनपरायणा ॥ २७
 दर्शयस्व नरव्याघ्र साधु मामसुखान्विताम् ।

दीनामनाथां कृपणां विलपन्तीं नरेश्वर ॥ २८
 एवं बहुविधं तस्यां विलपन्त्यां पुनः पुनः ।
 तं शवं संपरिष्वज्य वाक्किलान्तर्हिताब्रवीत् ॥ २९
 उत्तिष्ठ भद्रे गच्छ त्वं ददानीह वरं तव ।
 जनयिष्याम्यपत्यानि त्वय्यहं चारुहासिनि ॥ ३०
 आत्मीये च वरारोहे शयनीये चतुर्दशीम् ।
 अष्टमीं वा ऋतुस्नाता संविशेथा मया सह ॥ ३१
 एवमुक्ता तु सा देवी तथा चक्रे पतिव्रता ।
 यथोक्तमेव तद्वाक्यं भद्रा पुत्रार्थिनी तदा ॥ ३२
 सा तेन सुषुवे देवी शवेन मनुजाधिप ।

24 K₂ om. 24^a-25^b. — ^a) D₅ S मे (for मां).
 — ^c) B₃ G_{2.6} 'यो हि भ'; G₁ असंशयो भ'; G₃ 'योपि भ'.
 — ^d) N (except Ś₁ K₁; K₂ om.) T₂ G_{2.4} M₃ त्वां
 (for त्वद्-). Ś₁ पुरुषर्षभ (for पुष्क').

25 K₂ om. 25^{ab} (cf. v. l. 24). — ^a) K₄ पूर्व (for
 नूनं). — ^b) K₃ B₃ Da D₂ T₂ G M₃ (sup. lin. as in
 text). ^c) वियुक्ताः. — K₄ N B D ins. after 25^{ab}
 (D₂ after 25):

1188* तेन मे विप्रयोगोऽयमुपपन्नस्त्वया सह ।
 विप्रयुक्ता तु या पत्या मुहूर्तमपि जीवति ।
 दुःखं जीवति सा पापा नरकस्थेव पार्थिव ।

[(L. 1) K₄ 'यं समुपन्न'.]

— M₃ om. 25^{cd}. — ^c) K₁ N₂ B Da Dn D_{4.5} संयुक्ता;
 K₄ युक्ता वा; N_{1.3} S (except T₂ G_{5.6}; M₃ om.) संयोगाद्;
 D₂ संयोगे. K₁ 'युक्तां; K₂ 'योगां; D₂ G_{5.6} 'योगाः;
 G_{1.3.4} 'मुक्ताः; G₂ 'मुक्तां. K₂ ताः; N₁ वै; D₂ ते; N₂ B
 (except B₃) Dn D_{1.4.5} S (M₃ om.) च (for वा).
 — ^d) K₀ भारत (for पार्थि). N₁ 'देहेन सा मया; N₂ B
 Da Dn D₄ 'देहे कृता मया; D₁ 'देहे ततो मया; D₅ 'देहे
 मया कृता; S (M₃ om.) पूर्वदेहे न संशयः (G₅ पूर्वकर्मानु-
 रूपतः). — After 25, D₂ ins. 1188*, which is followed
 by a repetition of 25^{cd}.

26 ^b) K₄ S (except T₁ M₃₋₈) संचितैः. — ^c) K_{1.4}
 मां समनु'; K₃ मामेव सं; D₅ T₂ ममानुसं; M₃₋₈
 मानुषसं. — ^d) K₃ 'योजनं.

27 ^a) S एषाह (G_{2.4} 'वा गा)मद्य राजेंद्र. — ^b) N B₃
 D (except Da D₂) कुशसंस्तर'; S कुशा (M₃ दर्भा)नास्ती-
 र्यं शायिनी (M₅ भवदर्शनकांक्षिणी); see below. — T₁ G
 om. 27^{cd}. — ^c) M नरव्याघ्र (for असुखा'). — ^d) M

भवदर्शनकांक्षिणी (M₅ कुशानास्तीर्य शायिनी); see above.

28 ^a) K_{2.4} महाभाग; S मनुष्येन्द्र (for नर'). — ^b) N
 B₃ D (except D₅) शाधि (for साधु). S पुष्करेक्षण
 (for असुखा'). — ^c) K_{0.3} N₃ कृपणामनाथां करुण (K₀
 कृपणं); K_{2.4} 'नाथा करुणां; N_{1.2} B D (except D₅)
 कृपणां नाथ (B₁ Dn₂ 'णां चाथ; B₃ 'णा नाथ) करुण (N₁
 तरुणी); S विक्रोशंती (G_{2.4} 'ती) सती (T₂ सखीं; G_{2.4}
 सती; M सदा) दुःखाद्. — ^d) T G_{1.3} M₃ एवमार्तां; G_{2.4}
 M₃₋₈ एवमार्ता; G₅ अनाश्वस्तां; G₆ देहमास्तां. Ś₁ K₁
 D₅ जनेश्वर.

29 Before 29, Ś₁ K₁ T₂ ins. कुंती; K₀ N₃ वैशं;
 N_{1.2} B D कुंत्युवाच. — ^a) K₀ D₅ S (except T₂ M₃)
 तस्याः (G_{1.2} 'स्य). — ^b) Ś₁ 'पंती; K₀ G₂ M₃ 'पत्या; K₁
 'पत्यां; D₅ T₁ G_{1.3-8} M₃₋₈ 'पत्याः. Ś₁ K₁ मुहुर्मुहुः.
 — ^c) Ś₁ K (except K₃) तत् (for तं). Ś₁ K₁ शावं(!).
 K₂ च परि'. S तस्मिन्शवशरीरे वाक् (T₂ G₆ तु; M वै).
 — ^d) T₁ G तां (for वाक्). Ś₁ D₁ 'ताभवत्. D₂
 पत्नीं सौतर्हितीव'.

30 ^b) Ś₁ ददानि च; K_{0.4} Da₁ D_{1.5} G₂ 'मीह; K₁
 N₃ B_{1.3} G₆ M₃₋₈ 'नि हि; K_{2.3} D₂ 'मि हि; G₁ 'नि ह;
 G₅ 'मि ह. — ^c) Ś₁ यस्याहं; Da₂ त्वयाहं. S त्वय्येवाहं
 वरांगने (G_{2.4} वरानने).

31 ^a) K₀ हि; K_{2.4} D₅ त्वं; T G M₅ तु (for च).
 N B₃ Da Dn D_{1.4} आत्मकीये; B_{1.3.5} आत्मनीने (B₃ m
 आत्मनैव); M_{3.6-8} अस्मदीये (for आत्मीये च). — ^b) S
 शयने त्वं (G_{5.6} मां). — ^c) D₅ अष्टम्यां. Ś₁ K₁ B₃ T
 G₃₋₈ वाप्यतु; K₀ D₅ च ऋतौ; K₂₋₄ D₂ वा ऋतौ; N₃
 B_{1.3.6} Da वाप्यतौ; M चाप्यतु. — ^d) S शुचिस्मिते.

32 Before 32, S ins. कुंती. — ^a) T₂ G_{2.4.6} M₅

त्रींशाल्वांश्चतुरो मद्रान्सुतान्भरतसत्तम ॥ ३३
तथा त्वमपि मध्येव मनसा भरतर्षभ ।

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्वादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११२ ॥

११३

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तस्तथा राजा तां देवीं पुनरब्रवीत् ।
धर्मविद्धर्मसंयुक्तमिदं वचनमुत्तमम् ॥ १
एवमेतत्पुरा कुन्ति व्युषिताश्चश्चकार ह ।
यथा त्वयोक्तं कल्याणि स ह्यासीदमरोपमः ॥ २
अथ त्विमं प्रवक्ष्यामि धर्मं त्वेतं निबोध मे ।

अथ; Gs च (for तु). Ms. 6-8 तेन (for देवी). S₁ तथा चक्रे; Ds तदा देवी; G₁ तथा देवी. — °) S₁ सा च देवी पतिं; S तच्चकार यशस्विनी. — °) K_{2.4} यदुक्तं. B Da D₂ 'क्तमेतद्वचनं; S तथा (Gs 'दा) कमलपत्राक्षी (G₁ 'क्षं). — °) S₁ भार्या; K (except K₁) Ns भर्त्रा. S यथोक्तं पुत्रगृद्धिनी.

33 °) S₁ K₁ T₁ M (except Ms) द्वावेन; G_{5.6} क्रमेण. N B D (except Ds) भरतर्षभ (for मनु). — °) K₁ D₄ T₂ G Ms-8 सात्वान्; N₂ सार्थान्; T₁ मासान्. N₂ मद्रान्; T₁ मासान्. — °) K₁ Ds S (except Ms) पुत्रान् (for सुतान्). Ks प्राप्तु सत्तं; G₄ परमसत्तं.

34 °) Ko N B (except Bs) D मध्येवं. — °) Ko मनसैव नरर्षं; Ks 'सा पुरुषर्षं; K_{2.4} Ns B_{1.8} D_{2.4} T₁ G_{1.8} M 'सापि नरर्षं. — °) B_{1.8} D_{2.4} वीर; S राजन् (for पुत्रान्). — °) K (except K₁) N_{1.2} Bs Da Dn D₁ 'बलान्वितः (Ks 'दिति); B_{1.8} D_{2.4} पुत्रान्योगबलाश्रयात्; Bs 'बलाश्रयात्; Ds 'समन्वितः; S अपत्यं तपसो बलात्.

Colophon. — Major parvan: T₂ G M संभव (for आदि°); to which T₂ G_{1.4} add पांडुकुंतिसंवादे अपत्य-प्रशंसने; Gs पांडुकुंतिसंवादे. — Sub-parvan: S₁ Ko. 1.3 N B Da Dn D_{1.4.5} T₁ संभव. — Adhy. name: K_{2.4} N_{1.2} T₂ G_{1.4} व्युषिताश्चोपाख्यातं; Ks व्युषिताश्चशवतो भद्रायाः पुत्रोत्पत्तिः. — Adhy. no. (figures, words or both): Ko 115; B₁ Dn D₄ 119 (Dns 120); T₁ 109; T₂ 59; G M 60. — S'loka no.: Dn 36; Ms 73. — Aggregate s'loka no.: Dn₂ 4717.

शक्तो जनयितुं पुत्रांस्तपोयोगबलान्वयात् ॥ ३४

पुराणमृषिभिर्दृष्टं धर्मविद्धिर्महात्मभिः ॥ ३
अनावृताः किल पुरा स्त्रिय आसन्वरानने ।
कामचारविहारिण्यः स्वतन्त्राश्चारुलोचने ॥ ४
तासां व्युच्चरमाणानां कौमारात्सुभगे पतीन् ।
नाधर्मोऽभूद्वरारोहे स हि धर्मः पुराभवत् ॥ ५
तं चैव धर्मं पौराणं तिर्यग्योनिगताः प्रजाः ।

113

1 S₁ Ko. 1.8 Ds S om. उवाच. — °) K₁ T₂ G₁ तथा; Dns T₁ G₁ तदा. K₂ Ms-8 राजन्. — °) Ds D_{2.4} transp. तां and देवीं. T₂ G_{2.4} पांडुस्तां (for तां देवीं). S वाक्यं (for पुनर्). — °) Ko Bs Da D₁ 'मब्रवीत्; Ns Dn 'मुत्तरं; G_{2.4} 'मर्थवत्.

2 Before 2, N_{1.2} B D (except Ds) ins. पांडुरुवाच. — °) G_{1.5.6} एव (for एतत्). S₁ पुरा देवि; S वरारोहे. — °) T G₂₋₆ M transp. यथा and स्वया. G₁ तथा यथोक्तं. — °) Bs स आ°; G_{2.4} सा ह्या°. (G_{2.4} अपसरो पमा; Gs 'रोत्तमः.

3 °) D_{2.5} अहं (for अथ). K_{2.4} त्वयि; N_{1.2} B Da Dn D_{2.4} त्विदं; D₁ तत्त्वं. — °) Ko Ds धर्मं तत्ते; K₁ 'मं तं तन्; K₂₋₄ N_{1.2} B Da Dn D_{1.2.4} 'धर्मतत्त्वं; Ns 'मं ते तन्; S 'मं चैव. — °) Ks 'पिनिर्दिष्टं. — °) S सर्वं (Gs यत्स) धर्मविदां (T₁ M 'भृतां) वरैः.

4 °) N_{1.2} खलु (for किल). — °) S (except T₁ Ms₁) वरांगने. — °) S 'प्रचारिण्यः. — °) K (except K₁) N Bs Da Dn D₁ S 'हासिनि; Ds 'लोचनाः.

5 °) Gs कामान् (for तासां). — °) S₁ K (except K₂) B (except B₁) D_{2.5} T₂ G (except G_{2.4}) Ms-1 कौमारान्; Cd as in text. S₁ सुभगान्. G_{2.4} पति. — °) S नासीदधर्मस्तु तदा (T₁ गता; Ms सदा). — °) Ns B (except Bs) D_{2.4} S सनातनः.

6 °) S धर्मज्ञे (for पौरा°). — °) S पालयन्ति वरारोहे. — °) N₂ Dn D₁ कामक्रोधं; S यथावदसितेक्षणे. — S reads G₂ after 1192* (cf. v. 1. 17). — °) S₁ Ko. 1.8

अद्याप्यनुविधीयन्ते कामद्वेषविवर्जिताः ।
 पुराणदृष्टो धर्मोऽयं पूज्यते च महर्षिभिः ॥ ६
 उत्तरेषु च रम्भोरु कुरुष्वद्यापि वर्तते ।
 स्त्रीणामनुग्रहकरः स हि धर्मः सनातनः ॥ ७
 असिंस्तु लोके नचिरान्मर्यादेयं शुचिस्मिते ।
 स्थापिता येन यस्माच्च तन्मे विस्तरतः शृणु ॥ ८
 बभूवोद्दालको नाम महर्षिरिति नः श्रुतम् ।
 श्वेतकेतुरिति ख्यातः पुत्रस्तस्याभवन्मुनिः ॥ ९
 मर्यादेयं कृता तेन मानुषेष्विति नः श्रुतम् ।
 कोपात्कमलपत्राक्षि यदर्थं तन्निबोध मे ॥ १०

श्वेतकेतोः किल पुरा समक्षं मातरं पितुः ।
 जग्राह ब्राह्मणः पाणौ गच्छाव इति चाब्रवीत् ॥ ११
 ऋषिपुत्रस्ततः कोपं चकारामर्षितस्तदा ।
 मातरं तां तथा दृष्ट्वा नीयमानां बलादिव ॥ १२
 क्रुद्धं तं तु पिता दृष्ट्वा श्वेतकेतुमुवाच ह ।
 मा तात कोपं कार्षीस्त्वमेष धर्मः सनातनः ॥ १३
 अनावृता हि सर्वेषां वर्णानामङ्गना भुवि ।
 यथा गावः स्थितास्तात स्वे स्वे वर्णे तथा प्रजाः ॥
 ऋषिपुत्रोऽथ तं धर्मं श्वेतकेतुर्न चक्षमे ।
 चकार चैव मर्यादामिमां स्त्रीपुंसयोर्भुवि ॥ १५

B D (except Da D1) प्रमाण°. T2 पंथायं; G4.5 [S] यं पथाः (for धर्मो°).

7 °) S अपि (for च). — °) N1.2 B D (except D5) पूज्यते. — °) D1 'ग्रहायांय; S 'ग्रहो (T1 M6-8 'हे) धर्मः. — °) S स एव हि. K (except K3) D5 पुरातनः; N5 पुराभवत्. — D2 (with lines 5-7 in marg.).4 (marg. sec. m.) S ins. after 7; D5, after line 6 of passage No. 64 of App. I:

1189* नास्तिस्त्वृत्ति कष्टानां नापगानां महोदधिः ।
 नान्तकः सर्वभूतानां न पुंसां वामलोचनाः ।
 एवं तृष्णा तु नारीणां पुरुषं पुरुषं प्रति ।
 अगम्यागमनं स्त्रीणां नास्ति निखं शुचिस्मिते ।
 पुत्रं वा किल पौत्रं वा कासांचिद्भातरं तथा । [5]
 रहसीह नरं दृष्ट्वा योनिरुत्क्रियते ततः ।
 एतस्त्वाभाविकं स्त्रीणां न निमित्तकृतं शुभे ।

[(L. 3) T1 'णां वर्तते. — (L. 4) G3 अगम्यागम°. D4 G3 अस्ति. D2 नातिचित्रं शुचि°. — (L. 5) G6 कामाताय शुचिस्मिते; M आतरं वा मनस्विनं (M3.5 °नीं). — (L. 6) D4 T2 M3.5 °रुत्स्वियते; G2 M6-8 °रुत्स्वियते; G3.4 °रुत्स्वियते. D2 T2 G3.4 तदा; G2.5.6 स्त्रियः. — (L. 7) D4 M6-8 एवं (for एतत्). M6-8 अनिमि°. T1 भवेत् (for शुभे). G2.5.6 अ(G2 न)निमित्तं तु तद्वदेत्.]

8 °) D5 G1 च (for तु). S transp. लोके and नचि°. — °) S यज्ञस्त्रिनी (M3.6-8 'नि) (for शुचि°). — G1.5.6 om. 8^{ad}. — °) S1 K1 D5 निगदतः; N1 B1.6 Da विस्तरशः.

9 Before 9, D2 (superfluously) ins. पांडुर°. — °) B5 Da1 श्रुतः. T1 M1 'रिति विश्रुतं; G1 'रभि-विश्रुतः; G2.4.5 'रिति विश्रुतः. — S1 K1 (hapl.) om. 9^e-10^b.

10 S1 K1 om. 10^{ab} (cf. v. l. 9). — °) S मर्यादा

स्थापिता येन (M6-8 तेन). — °) N1.2 B D (except D5) धर्म्या वै श्वेतकेतुना; S मानुषेषु (M6-8 'नवेपु) विशेषतः. — After 10, D4 (marg. sec. m.).5 S ins. a passage of 27 lines given in App. I (No. 64).

11 °) M6-8 गृहीत्वा (for जग्रा°).

12 °) T1 G2.4 M3.5 तदा; G5 'था (for 'तः). G3 'पुत्रस्तु शापं च. — °) K2.4 N1.2 B D (except D5) 'मर्षचोदितः (D2 'पूरितः). — °) G6 स मातरं (for मातरं तां). G3 तु (for तां). B1.8 D2 G1.5 तदा; B5 M6-8 'तो (for 'था). D1 तथाभूता. — After 12, D5 S ins. a passage of 17 lines given in App. I (No. 65).

13 °) B5 क्रुद्धं तं (for क्रुद्धं तं तु). Ko.2.4 B1.3.5 Da D2.5 transp. तं and तु. S तं क्रुद्धं (G4 वृद्धं) वै पिता ज्ञात्वा. — °) B D2.4 वेपमानम् (for श्वेत°). Ko D5 'केतुमथाब्रवीत्. — After 13^{ab}, D5 ins.:

1190* संगृह्य मातरं हस्ते,
 repeating thereafter 13°.

14 °) S transp. सर्वे° and वर्णानां. — °) T2 G5 यथा ह्यवस्थि°. — °) S1 भावे (for वर्णे). — After 14, S ins.:

1191* तथैव च कुटुम्बेषु न प्रमाद्यन्ति कर्हिचित् ।

ऋतुकाले तु संप्राप्ते भर्तारं न जहुस्तदा ।

15 Before 15, N1.2 T2 G1.3.5 ins. पाण्डुर°. — °) B1.3 D2.4.5 'पुत्रस्तु. S एवमुक्तो महाबाहुः (T1 'भागे; M3.6-8 'भाग; M5 'भागः). — °) Ko T G (except G1.2) M5 चकारैव च (Ko तु). — °) T1 M स्त्रीपुंसोर्भुवि शाश्वतां (T1 M3.5 'तीं).

16 S1 om. 16^{ab}. — °) K1 G1 मनुष्येषु. S असिता-पांगे (for महा°). — °) M6-8 जातिपु. — °) K2.4 ततः प्र°. — °) S स्थापितेयमिति श्रुतिः.

16 43 मानुषेषु महाभागे न त्वेवान्येषु जन्तुषु ।
 तदा प्रभृति मर्यादा स्थितेयमिति नः श्रुतम् ॥ १६
 व्युच्चरन्त्याः पतिं नार्या अद्य प्रभृति पातकम् ।
 भ्रूणहत्याकृतं पापं भविष्यत्यसुखावहम् ॥ १७
 भार्या तथा व्युच्चरतः कौमारीं ब्रह्मचारिणीम् ।
 पतिव्रतामेतदेव भविता पातकं भुवि ॥ १८
 पत्या नियुक्ता या चैव पत्न्यपत्यार्थमेव च ।
 न करिष्यति तस्याश्च भविष्यत्येतदेव हि ॥ १९
 इति तेन पुरा भीरु मर्यादा स्थापिता बलात् ।
 उद्दालकस्य पुत्रेण धर्म्या वै श्वेतकेतुना ॥ २०
 सौदासेन च रम्भोरु नियुक्तापत्यजन्मनि ।
 मदयन्ती जगामर्षिं वसिष्ठमिति नः श्रुतम् ॥ २१
 तस्माद्धेमे च सा पुत्रमश्मकं नाम भामिनी ।

भार्या कलमापपादस्य भर्तुः प्रियचिकीर्षया ॥ २२
 अस्माकमपि ते जन्म विदितं कमलेक्षणे ।
 कृष्णद्वैपायनाद्भीरु कुरूणां वंशवृद्धये ॥ २३
 अत एतानि सर्वाणि कारणानि समीक्ष्य वै ।
 ममेतद्वचनं धर्म्यं कर्तुमर्हस्यनिन्दिते ॥ २४
 कृतावृत्तौ राजपुत्रि स्त्रिया भर्ता यतव्रते ।
 नातिवर्तव्य इत्येवं धर्मं धर्मविदो विदुः ॥ २५
 शेषेष्वन्येषु कालेषु स्वातन्त्र्यं स्त्री किलार्हति ।
 धर्ममेतं जनाः सन्तः पुराणं परिचक्षते ॥ २६
 भर्ता भार्या राजपुत्रि धर्म्यं वाधर्म्यमेव वा ।
 यद्वाचात्तथा कार्यमिति धर्मविदो विदुः ॥ २७
 विशेषतः पुत्रगृद्धी हीनः प्रजननात्स्वयम् ।
 यथाहमनवद्याङ्गि पुत्रदर्शनलालसः ॥ २८

17. B (except B₅) D₂.4 transp. 17^{ab} and 17^{cd}.
 — °) K₀.2.4 B₅ D_n D₁.5 M₈ (sup. lin. as in text).s
 'हत्यासमं. S₁ K (except K₈) D₂ D_n D₁ घोरं (K₀
 'रे:). — After 17, S ins.:

1192* अद्याप्यनुविधीयन्ते कामद्वेषविवर्जिताः ।

उत्तरेषु महाभागे कुरुष्वेवं यशस्विनी ।

[(L. 1)=6^{cd}. T₁ राजद्वे; M₈-s रागद्वे. — (L. 2)
 =(var)7^{ab}. T₂ G₄.s 'स्विनि.]

— After 1192*, S reads 6^{ef} (with v. l. g. v.).

18 °) M 'चरतां. — °) M कुमारि. S₁ ब्राह्म; G₈
 धर्म. K₁.s N B D (except D₅) G₄ कौमारब्रह्म (K₁
 'ब्राह्म; K₈ B₅ 'व्रत'चारिणी. — °) M₈-s वलिता (for
 भवि').

19 °) K₀ चैवं. — °) S₁ K₁ पत्नी धर्मार्थ; K₀
 अपत्यस्यार्थ; K₂-4 D_n D₁ पत्नी पुत्रार्थ. — °) B (except
 B₅) D₂ D_n D₂.4 न करोति वचस्त्वय. — °) N₃ B₅ D
 (except D₂.4) तद् (for एतद्).

20 K₈ om. 20. — °) S₁ K₁ D₅ विशालाक्षि; G₁
 तदा भीरु. — °) S₁ K₁ 'ता पुरा; S 'तावले. — °) S₁
 K₁.2.4 N₃ B (except B₅) D₂ विभांडकस्य. K₄ B₁.s
 D₂ पौत्रेण. — °) T G धर्मो; M (except M₈) 'मं.
 — After 20, S ins.:

1193* तेन भूयस्ततो दृष्टं यस्मिन्नर्थे निबोध तत् ।

नियुक्ता पतिना भार्या यद्यपत्यस्य कारणात् ।

न कुर्यात्तदा भीरु सैनः सुमहदामुयात् ।

21 °) K₈ N₃ B₁.s D₂ वामोरु. — °) S₁ K₀.1 B₁
 D_n D₁.4 'क्ता पुत्रज; N₃ S (except M₈-s) 'पत्यकर्मणि.
 — °) Many MSS. वशिष्ठ. T₂ G₂.4.5 'ष्टमृपिसत्तमं.

22 °) S₁ K₁.2.4 D₅ transp. लेभे and च. T₁ G₁
 तदा; T₂ G₁.2.4.5 तु सा; G₈ M (except M₈) अथ सा.
 — °) G₈ धर्मकं. N₁.2 B D (except D₄) भाविनी; G₁
 M (except M₈) 'नि. — °) N₁.2 B (except B₅) D₂
 D₂.4.5 एवं कृतवती सापि. — °) M पतिनोक्ता तथाकरोत्.

23 °) G₈ पंकजक्षणे. — °) D₅ कुरुयशस्विनी.

24 °) S तस्माद् (for अत). S₁ एव हि (for एता).
 N₃ धर्म्याणि (for सर्वा). — °) K (except K₀) T G
 निरीक्ष्य. S (except M₈-s) तु (for वै). — °) D₅ इ
 (for एतद्). S संप्रधार्य मयोक्तं यत्तत्वं वै कर्तुमर्हसि.

25 °) G₈ यदावृत्तो. — °) N₂ B D (except D₁)
 पतिव्रते; S शुभेक्षणे. — °) S₁ नाभिमतव्य; K₁ नाभिमन्त.
 S₁ इत्येव. S नातिवर्त्य (M₈-s 'वृत्त्य'इति त्वेव (G₁.1
 M₈.s 'वं).

26 °) N₃ वर्णेषु (for काले) and तत् (for स्त्री).
 — °) K₀ N B₅ D_n D₁.s एवं; S चैव (for एतं). B₅ D₁
 नराः (for जनाः).

27 °) S स्त्रियं (for भार्या). — °) B₁.s D₁ चाध.
 K₀ B₅ D₅ च (for वा). S शुभं वा यदि वाशुभं.
 — °) D₅ स यद्वात्तथा का; S कार्यं (G₁ कार्यम्).
 नियु (T₂ G₂-s 'यु')ज्यास्तुश्रोणि. — °) N₃ B₁.s D_n D₁
 वेदविदो. S कर्तव्यं तदकालिकं.

तथा रक्ताङ्गुलितलः पद्मपत्रनिभः शुभे ।
 प्रसादार्थं मया तेऽयं शिरस्यभ्युद्यतोऽञ्जलिः ॥ २९
 मन्त्रियोगात्सुकेशान्ते द्विजातेस्तपसाधिकात् ।
 पुत्रान्गुणसमायुक्तानुत्पादयितुमर्हसि ।
 त्वत्कृतेऽहं पृथुश्रोणि गच्छेयं पुत्रिणां गतिम् ॥ ३०
 एवमुक्ता ततः कुन्ती पाण्डुं परपुंरजयम् ।
 प्रत्युवाच वरारोहा भर्तुः प्रियहिते रता ॥ ३१
 पितृवेश्मन्यहं बाला नियुक्तातिथिपूजने ।
 उग्रं पर्यचरं तत्र ब्राह्मणं संशितव्रतम् ॥ ३२
 निगूढनिश्चयं धर्मे यं तं दुर्वाससं विदुः ।

तमहं संशितात्मानं सर्वयत्नैरतोषयम् ॥ ३३
 स मेऽभिचारसंयुक्तमाचष्ट भगवान्वरम् ।
 मन्त्रग्रामं च मे प्रादादब्रवीच्चैव मामिदम् ॥ ३४
 यं यं देवं त्वमेतेन मन्त्रेणावाहयिष्यसि ।
 अकामो वा सकामो वा स ते वशमुपैष्यति ॥ ३५
 इत्युक्ताहं तदा तेन पितृवेश्मनि भारत ।
 ब्राह्मणेन वचस्तथ्यं तस्य कालोऽयमागतः ॥ ३६
 अनुज्ञाता त्वया देवमाहायेयमहं नृप ।
 तेन मन्त्रेण राजर्षे यथा स्यान्नो प्रजा विभो ॥ ३७
 आवाहयामि कं देवं ब्रूहि तत्त्वविदां वर ।

28 °) Ko Ds च पुत्रार्थी; Ds T1 'गुप्ती; T2 G M 'गृहुर (Ga 'गर्हुर). — °) N1.2 S (except Ms) हीन-
 प्रजननः (T1 हीनपुत्रजनः) स्वयं.

29 °) Ko यथा; S अयं. Dn D1 'निभः; Ds 'नखः;
 Gs गुप्तं; Ms-8 रत्नां. — °) S (except Ms) शुभः (Ga
 शुचिः). — °) Ko यथा (for मया). K2.4 transp. ते
 and [S]यं. Ko तेद्य. S प्रसादार्थं सुश्रोणि. — °) S1
 T1 Gs-5 'भ्युद्यितो'; Ko.2.4 'द्य कृतांज'; K1 शिरसाभ्यु-
 दितजंजलिः; N1 शिरसां; G1 'स्यभिहितो'.

30 °) S1 K2.4 'स्तपसोधि'; Ko Ds 'स्त्वं तपोबलाद्;
 Ks N B Da D4 'सान्विताद्; S मत्तः श्रेयस्तैरे (T1 M 'स्करैः;
 Gs शुभतरै) द्विजैः. — °) S अपत्यानि विशिष्टानि कैश्चि-
 दुत्पादयाबले. — After 30, Ks ins.:

1194* तत्कुरुष्व महाभागे वचनं धर्मसंमतम् ।

31 Before 31, S1 K2 D2.5 S ins. वैशं; the rest
 except N वैशं उ°. — °) Gs 'क्ता पृथुश्रोणि. — °) B1
 'हितैषिता; S 'चिकीर्षया. — After 31, D4 (marg.
 sec. m.) S ins.:

1195* अधर्मः सुमहानेष स्त्रीणां भरतसत्तम ।

यत्प्रसादयते भर्ता प्रसाद्यः क्षत्रियर्षभ ।

शृणु चेदं महाबाहो मम प्रीतिकरं वचः ।

[Before line 1, D4 ins. कुंत्युवाच. — (L. 1) Gs
 अनुग्रहो महा. — (L. 3) T2 G1.4.5 महाभाग. Ms-8
 तव (for मम). Ms (sup. lin. as in text) नृप (for
 वचः).]

32 Before 32, Ns Bs ins. कुंत्युवाच. — °) S 'भोजने.
 — °) N1.2 B (except B6) D2.4 विप्रं; Ns S पूर्वं (for
 तत्र). — °) N1.2 B D2.4 पुरा वै (for ब्राह्म). Some
 MSS. संशितं.

33 °) K1 G1 तु (for तं). — °) S तमुग्रं. Ns
 संश्रिता. — °) S1 K2 Da1 Dn1 T1 Ms 'रत्नै'.

34 °) M 'भिसार'. — °) S1 'चष्टाभिमतं; K1 'चष्टा-
 भितरं. Ds S 'न्मुनिः (T1 Ms.5 'नृषिः). — °) N1.2 B
 D (except Ds) मन्त्रं त्विमं. T2 G2.4.5 तु (for च).
 — °) K2.4 चापि (for चैव).

35 35^{ab} = 1. 104. 7^{ab}. — °) B1.8 D2.4 देवमनेन
 त्वं. — S1 Ko.3.4 Ns Ms-8 ins. after 35^{ab}: N1.2 B D,
 after 35 (Ds, after 35^{ab}):

1196* तस्य तस्य प्रसादाते राज्ञि पुत्रो भविष्यति ।

[(= var.) 1. 104. 7^{ab}. B1.3 D2.4 Ms-8 प्रसादेन.
 Ms-8 पुत्रस्तस्य जनियसि.]

— S1 Ko.1.3 Ns Ds om. 35^{ab}. — °) Da1 G2.5 'कामा
 (both times). — °) N1.2 स स ते वशमेप्यति; B6 D
 (except D2.4.5) वशं ते समुपैष्यति; S स (M न) स ने (T1
 च ने; G1 समे; Gs नयि; G4 स ए; Ms हि ने)प्यति ते वशं
 (Gs स स मे नैष्यते वशं). — After 35, N1.2 B Da
 Dn D1.2.4 ins. 1196*.

36 °) N D (except Da D2) S 'णस्य.

37 °) K2.4 अहं विभो; S परंतप. — S (which om.
 37^{ab}) ins. after 37^{ab}: D4 (om. lines 1-2), after 38:

1197* यां मे विद्यां महाराज अददात्स महायशः ।

तयाहृतः सुरः पुत्रं प्रदास्यति सुरोपमम् ।

अनपत्यकृतं यस्ते शोकं वीर विनेष्यति ।

[Here follows in S a colophon.]

D4 S cont.:

कुन्ती ।

अपत्यकाम एवं स्थान्ममापत्यं भवेदिति ।

विप्रं वा गुणसंपन्नं सर्वभूतहिते रतम् ।

[5]

त्वत्तोऽनुज्ञाप्रतीक्षां मां विद्वद्यसिन्कर्मणि स्थिताम् ॥

पाण्डुरुवाच ।

अद्यैव त्वं वरारोहे प्रयतस्व यथाविधि ।
धर्ममावाहय शुभे स हि देवेषु पुण्यभाक् ॥ ३९
अधर्मेण न नो धर्मः संयुज्येत कथंचन ।
लोकश्चायं वरारोहे धर्मोऽयमिति मंस्यते ॥ ४०
धार्मिकश्च कुरुणां स भविष्यति न संशयः ।

दत्तस्यापि च धर्मेण नाधर्मे रंस्यते मनः ॥ ४१

तस्माद्धर्मं पुरस्कृत्य नियता त्वं शुचिसिते ।
उपचाराभिचाराभ्यां धर्ममाराधयस्व वै ॥ ४२

वैशंपायन उवाच ।

सा तथोक्ता तथेत्युक्त्वा तेन भर्त्रा वराङ्गना ।
अभिवाद्याभ्यनुज्ञाता प्रदक्षिणमवर्तत ॥ ४३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्रयोदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११३ ॥

अनुजानीहि भद्रं ते दैवतं हि पतिः स्त्रियः ।
यं त्वं वक्ष्यसि धर्मज्ञं देवं ब्राह्मणमेव च ।
यथोद्दिष्टं त्वया वीर तत्कर्तासि महाभुज ।
देवात्पुत्रफलं सद्यो विप्रात्कालान्तरे भवेत् ।

[(L. 1) T₁ G_{2.4} महातपाः. — (L. 2) G (except G_{5.8}) मयाह. G₈ सुतोत्तमं. Adhy. no. in the colophons: T₁ 110; T₂ 60; G M 61.]
— S om. 37^{ad}. — °) B₆ राजेंद्र. — °) Ś₁ K_{1.8} N₃ B (except B₆) D_{4.5} transp. स्यात् and नौ. Ko मे स्यात्; K₄ स्यान्मे; N₁ D₂ ते स्यात् (for स्यान्नौ). D₄ तथा (for प्रजा). N₃ भवेत्; B₆ Dn D₁ हिता (for विभो).

38 °) M₈ (inf. lin. as in text) पुत्रार्थे (for कं देवं). — °) K (except K₁) N₁ B D सत्यवतां (for तत्त्व°). Ś₁ तत्त्वं ब्रूहि विदां वर; S कदा वा (T₁ पुत्रार्थी; T₂ G_{1.2} कथं वा; M₈ sup. lin. कं देवं; M₆₋₈ पुत्रार्थे) भरतर्षभ (G₈ पुरुषर्षभ). — °) Ko. s. 4 N_{1.8} D₄ 'नुज्ञां प्रतीक्षामि (Ko 'क्ष्येमां; N₃ 'क्ष्यामः); K₁ ततो ज्ञाता प्रवेक्ष्यामां (sic); B (except B₆) D_{2.4} त्वयाहमभ्यनुज्ञाता; S त्वत् आज्ञां (G₈ 'तः प्रज्ञां) प्रतीक्षन्तीं (T₁ 'तं; G_{1.2} 'ती). — °) N₁ B (except B₆) Dn₁ D₂ स्थिता; N₃ स्थितं; S ईप्सिते. — After 38, D₄ ins. 1197*. S ins. after 38: D₄ after 1197*:

1198*

पाण्डुः ।

धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽसि त्वं नो धात्री कुलस्य हि ।
नमो महर्षये तस्मै येन दत्तो वरस्तव ।
न चाधर्मेण धर्मज्ञे शक्याः पालयितुं प्रजाः ।
तस्मात्त्वं पुत्रलाभाय संतानाय ममैव च ।
प्रवरं सर्वदेवानां धर्ममावाहयाब्रूहे ।

[5]

वैशंपायनः ।

पाण्डुना समनुज्ञाता भारतेन यशस्विना ।
मतिं चक्रे महाराज धर्मस्यावाहने तदा ।

[D₄ ins. उवाच after पाण्डुः and वैशं.]

39 Ś₁ K₁ S om. उवाच. — °) Ś₁ K₁ 'माराधय. — °) B₆ Dn D₁ लोकेषु. Ko D₆ धर्म°; S मुख्य°.

40 °) K₈ N₃ D₆ च नो; K₄ न मे; D₁ ततो. S₂ धर्मो वै. — °) K₁ संयुज्येत; N_{1.8} B₆ 'युज्यति; B संप्रयुज्येत; D_{2.4} 'युध्येत; G₈ स मुख्येन. Ko. s S कदा. — After 40^{ad}, D₄ (suppl. fol. sec. m.) ins. a passage of 47 lines given in App. I (No. 66). — °) S 'श्रापि. — °) Ś₁ K₁ N_{1.8} शस्यते; N₃ B (except B₆) Dn D₄ G₈ मन्त्य°.

41 °) D₆ स; G₈ M₆₋₈ तु (for च). Ko D₆ च; T₁ G_{1.8} M₆₋₈ हि (for स). — D₂ om. from 41^{ad} up to उपचारा (in 42 °). — Ś₁ om. 41^{ad}. — °) K₈ जातस (for दत्तस्य). Ko. s N₃ transp. अपि and च. S तस्य (for अपि च). N_{1.2} B₆ Dn D₁ धर्मेण चापि दत्तस्य. — °) N₁ B (except B₆) D_{2.4} धीयते; M₆₋₈ कुरु° (for रंस्य°). Ko N_{1.2} B (except B₆) D_{2.4} मतिः. — After 41, D₄ S ins.:

1199* धर्मादिकं हि धर्मज्ञे धर्मान्तं धर्ममध्यमम् ।

अपत्यमिष्टं लोकेषु यशःकीर्तिविवर्धनम् ।

[(L. 2) D₄ G₆ M प्रशस्तं (for अप°).]

42 D₂ om. up to 'चारा in 42 ° (of. v. l. 41). — °) Ś₁ K₁ उपचारापचा°. B₆ Dn D₁ धर्ममावाहय°. K₁ मां (for वै). Ś₁ Ko. s 'राधय स्वयं. S आकाराचार संपन्ना भजस्वाराधय स्वयं. — After 42, D₄ reads the colophon, joining 43 to the foll. adhy.

43 Ś₁ Ko. 1 D₆ S om. उवाच (G₆ M om. the rel.). — °) K₈ transp. सा and तथोक्ता. — °) Ko D₁ transp. तेन and भर्त्रा. — °) S 'णमथाकरोत्.

Colophon om. in D₂ S; D₄ reads it after st. 42.

११४

वैशंपायन उवाच ।

संवत्सराहिते गर्भे गान्धार्या जनमेजय ।

आह्वयामास वै कुन्ती गर्भार्थं धर्ममच्युतम् ॥ १

सा बलिं त्वरिता देवी धर्मायोपजहार ह ।

जजाप जप्यं विधिवदत्तं दुर्वाससा पुरा ॥ २

संगम्य सा तु धर्मेण योगमूर्तिधरेण वै ।

लेभे पुत्रं वरारोहा सर्वप्राणभृतां वरम् ॥ ३

ऐन्द्रे चन्द्रसमायुक्ते मुहूर्तेऽभिजितेऽष्टमे ।

दिवा मध्यगते सूर्ये तिथौ पुण्येऽभिपूजिते ॥ ४

समृद्धयशसं कुन्ती सुषाव समये सुतम् ।

जातमात्रे सुते तस्मिन्वागुवाचाशरीरिणी ॥ ५

एष धर्मभृतां श्रेष्ठो भविष्यति न संशयः ।

युधिष्ठिर इति ख्यातः पाण्डोः प्रथमजः सुतः ॥ ६

भविता प्रथितो राजा त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ।

— Sub-parvan: Ś1 Ko-2.4 Ñ B Da Dn1.2 D1.4.5
संभव. — Adhy. name: Ks कुन्तीनियोगः; Ñ1.2 कुन्तीपुत्रो-
त्पत्त्यनुज्ञानं. — Adhy. no. (figures, words or both):
Ko 116; B1 D4 120; Dn 121. — S'loka no.: Dn
43. — Aggregate's'loka no.: Dn2 4761.

114

1 Ś1 Ko.1.8 om. उवाच; D2.4 S om. the ref.
— " Ñ1.2 B D 'त्सरष्टते (D4 'त्सरं ष्टते; D5 'त्सरं हिते);
Ñ3 'त्सराधिके; S 'त्सरोषिते. — " K2.4 Da1 Dn2 D1.5
S (except Gs) 'र्थी. — " S आनुहाव ततो धर्मं (T1 ततः
कुन्ती). — " N (except Ko.1 D5) 'भार्थं. K2-4 उत्तमं
(for अच्यु). S (except T1) कुन्ती गर्भा (T2 G3.5.6
पुत्रा)र्थमच्युतं.

2 " D1 'पजगाम; Gs 'पचचार. S (Ms-s om. lines
2-5) ins. after 2^{ab}: D5 (om. line 1), after 2: D4
(marg. sec. m. om. lines 1-4), after 1201*.

1200* जानती धर्ममध्यं वै मन्त्रैर्वशमुपानयत् ।

आहूतो नियमात्कुन्त्या सर्वभूतनमस्कृतः ।

ददशे भगवान्धर्मः संतानार्थाय पाण्डवे ।

तस्मिन्बहुशृण्वेऽरण्ये शतशृङ्गे नरोत्तमे ।

पाण्डोरर्थे महाभागा कुन्ती धर्ममुपागमत् । [5]

ऋतुकाले शुचिस्नाता शुक्लवस्त्रा यशस्विनी ।

शय्यां जग्राह सुश्रोणी सह धर्मेण सुव्रता ।

[(L. 1) G1.2.4 जानाति; Gs जपंती; Gs Ms.5 'नंती.
T2 G4.5 धर्म्यं. T2 G1 अग्रं; Ms-s अर्थं. Ms धर्मैर् (for
मन्त्रैर्). — (L. 3) G2 ददशः. — (L. 4) D4 T2 G2.5.6 'गे
रम्ये. — (L. 5) D5 T G3.5.6 'भाग. D5 'पागतं; T2 G4.5
'पानयत्. — (L. 6) D5 तु सुस्नाता. D4 M (except
Ms) मनस्विनी. — (L. 7) D5 ससद्धर्मेण. Ms-s संगता

(for सुव्र).]

— S om. 2^{ad}. — " Ko.2.4 B5 Dn D1 transp. जप्यं
and विधि. B1.3.5 D2.4 मन्त्रं (for जप्यं). Ñ1.2 'प
विधिवन्मन्त्रं; Ñ3 Da D5 विधिवज्जजाप जप्यं च (Da om. च).
— After 2, D5 ins. 1200*; while Dn D1.2.4 ins.:

1201* आजगाम ततो देवो धर्मो मन्त्रबलात्ततः ।

विमाने सूर्यसंकाशे कुन्ती यत्र जपस्थिता ।

विहस्य तां ततो ब्रूयाः कुन्ति किं ते ददाम्यहम् ।

सा तं विहस्यमानापि पुत्रं देह्यन्वीदिदम् ।

[(L. 1) D1.2.4 देवी (for देवो). — (L. 3) Nilp ब्रूयान्.]
After the above, D4 (marg. sec. m., om. lines 1-4)
ins. 1200*.

3 " Ś1 प्रयुक्ता; K Ñ3 B5 D (except D2.4) संयुक्ता.
K2.4 च; Dn D1 हि (for तु). S धर्मेण सह संगम्य.
— " Ko.3 Ñ B D (except D5) ह; K4 च; S सा (for
वै). — " S महाभागं (Ms.5 'गा) (for वरा). — " Ñ1.2
B5 Da D2.4 'प्राणिहितं; B1 'प्राणहितं; G1.2 'प्राणवतां. Ñ3
B5 Dn D1 S (except Ms-s) हितं; D2 रतं (for वरम्).

4 " K1 M (except Ms) 'द्वं. Ko B1.5 Da2
G3.5 Ms-s चंद्रमसा यु. — " Ko.2 D5 'जिते शुभे; D2
'ते तथा; Cd as in text. — " K T2 G1 मध्यं (K1
मध्ये). — " Ś1 D5 पुण्ये सु; K1 'ण्ये स्व; K2.4 B5.6
'ण्यामि; Dn पूर्णति; D1 G8 'ण्येति.

5 " Ś1 K1.4 सुषाव; Ko.3 B1 D2.5 G1.2 सुपुवे.
Ñ1.2 B D प्रवरं (for सम). — " S 'त्रे ततस्त' (M1
'त्रेण तत्).

6 " Ko Ñ3 S भवितेति. Ko विनोदयन्; K2.4 Ñ1.2
B D नरोत्तमः; Ñ3 विचिंतयन्; S विनादिनी. — After
6^{ab}, K4 Ñ B D (except D5) ins.:

1202* विक्रान्तः सत्यवाक्चैव राजा पृथ्व्यां भविष्यति ।

7 Ñ1 om. 7^{ab}. — " Ko S अभवत् (for भवि).

शसा तेजसा चैव वृत्तेन च समन्वितः ॥ ७
 गर्भिकं तं सुतं लब्ध्वा पाण्डुस्तां पुनरब्रवीत् ।
 गृहः क्षत्रं बलज्येष्ठं बलज्येष्ठं सुतं वृणु ॥ ८
 तत्स्तथोक्ता पत्या तु वायुमेवाजुहाव सा ।
 तस्माज्ज्ञे महाबाहुर्भीमो भीमपराक्रमः ॥ ९

§1 K1 लोके; S राजन्. — ^b) S (except Gs) वीर्यवान् (for विश्व). — After 7, S reads 1. 107. 9-24 (cf. v. 1. 1. 106. 11).

8 S reads 8-14 after 1. 107. 24 (cf. v. 1. 1. 106. 11). Before 8, S reads वैशः. — ^a) Ko धर्मिष्ठं. K2 Da1 तु; T2 G2.4 च (for तं). S इष्टा (for लब्ध्वा). — ^c) §1 K1.4 Da D1.2 T1 M5 बलं ज्ये; Ko D5 श्रेष्ठं. — ^a) K8 श्रेष्ठं वायोः; K4 वायोरेकं; N2 श्रेष्ठं; B5 ज्येष्ठान्; D2 T1 M5-8 बलं ज्ये. K4 वरं (for सुतं). S वृणे. — After 8, D4 (marg. sec. m.) ins.:

1203* गृहः पुत्रा बहुतराः कर्तव्याः कर्मविद्विजाः ।
 S ins. after 8: D4 (marg. sec. m.), after the above line:

1204* ततः कुन्तीमभिक्रम्य शशासातीव भारत ।
 वायुमावाहयस्वेति स देवो बलवत्तरः ।
 अश्वमेधः क्रतुश्रेष्ठो ज्योतिःश्रेष्ठो दिवाकरः ।
 ब्राह्मणो द्विपदां श्रेष्ठो देवश्रेष्ठश्च मातुः ।
 मातुस्तं मरुतां श्रेष्ठं सर्वप्राणिभिरीडितम् । [5]
 आवाहय त्वं नियमापुत्रार्थं वरवर्णिनि ।
 स नो यं दास्यति सुतं स प्राणबलवान्पु ।
 भविष्यति वरारोहे बलज्येष्ठा हि भूमिपाः ।

[(L. 1) G1.2 अभिक्रम्य. D4 अनुक्रांतमुपक्रम्य. — (L. 3) D4 अश्वमेधश्च यज्ञानां ज्योतिषां सूर्य एव हि. — (L. 4) G1.2 बलज्येष्ठस्तु; M5 बलश्रेष्ठस्तु. G1.2 मानुषः. — (L. 7) T1 G1.2 M5 प्राणिबल. — (L. 8) G1.2 ज्येष्ठो हि भूमिपः.]
 9 ^a) N1.2 B (except B5) D (except D5) भर्त्रा (for पत्या). S तथोक्तवति सा काले. — ^b) K3 T2 G2-5 ह; T1 G1.6 M च (for सा). — After 9^{ab}, D (except Da D5) ins.:

1205* ततस्तामागतो वायुर्मृगारूढो महाबलः ।
 किं ते कुन्ति ददाम्यद्य ब्रूहि यत्ते हृदि स्थितम् ।
 सा सलज्जा विहस्याह पुत्रं देहि सुरोत्तम ।
 बलवन्तं महाकायं सर्वदर्पप्रभञ्जनम् ।

while S ins.:

1206* द्वितीयेनोपहारेण तेनोक्तविधिना पुनः ।
 तैरेव नियमैः स्थित्वा मन्त्रग्राममुदैरयत् ।

तमप्यतिबलं जातं वागभ्यवददच्युतम् ।
 सर्वेषां बलिनां श्रेष्ठो जातोऽयमिति भारत ॥ १०
 इदमत्यद्भुतं चासीज्जातमात्रे वृकोदरे ।
 यदङ्गात्पतितो मातुः शिलां गात्रैरचूर्णयत् ॥ ११
 कुन्ती व्याघ्रभयोद्विग्ना सहस्रोत्पतिता किल ।

आजगाम ततो वायुः किं करोमीति चाब्रवीत् ।
 लज्जान्विता ततः कुन्ती पुत्रमैच्छन्महाबलम् ।
 तथास्त्विति च तां वायुः समालभ्य दिवं गतः ।

— ^a) N1 जातो. S महावीर्यं.

10 ^b) §1 K1 दस्य तव; Ko.8 चदताच्युः; Bim. D (except D2.5) S वागुवाचाशरीरिणी; D2 वृद्धः. — After 10, S ins.:

1207* जातमात्रे कुमारो नु सर्वलोकस्य पार्थिवः ।
 मूत्रं प्रसृज्युः सर्वे व्यथिताश्च प्रपेदिरे ।
 वाहनानि व्यथीर्यन्त विमुञ्चन्त्यश्रुबिन्दवः ।
 यथानिलः समुद्धूतः समर्थः कम्पने भुवः ।
 तथा मनुष्यपरीताङ्गो भीमो भीमपराक्रमः ।

[(L. 1) T1 M लोकेषु. — (L. 2) T2 G2.4.5 व्यथं चैव. — (L. 3) G2.6 M5 विशीर्यन्ते. T1 G1 M4 मुञ्चन्त्यश्रूणि सर्वशः. — (L. 5) Posterior half = 9^a.]

11 ^a) Ko D2 मप्यद्भुः. S (except G2) इदं चाद्भुतं मन्त्रा (G1 मेवा; G2.6 मिला; G4 M3 (sup. lin.) मला) सीत्. — ^b) D2 S यदंगा. — ^c) D2 D1.4 व्यचूर्णं. — After 11, D1 marg. sec. m. ins.:

1208* जनमेजय उवाच ।

कथं स वज्रसंघातः कुमारो न्यपतक्षिरौ ।
 कथं तु तेन पतता शिला गात्रैर्विचूर्णिता ।
 एतदिच्छामि भगवंस्त्वत्तः श्रोतुं द्विजोत्तम ।
 यथावदिह विप्रर्षे परं मेऽत्र कृतहलम् ।
 वैशंपायन उवाच ।

साध्वयं प्रश्नमुद्दिष्टः पाण्डवेय ब्रवीमि ते ।

— D4 (marg. sec. m.) cont.: while S (which) om 12^a-13^b ins. after 11:

1209* कुन्ती तु सह पुत्रेण यात्वा सुराचरं सरः ।
 स्नात्वा तु सुतमादाय दशमेऽहनि यादवी ।
 देवतान्यर्चयिष्यन्ती निर्जगामाश्रमापृथा ।
 शैलाभ्यांशेन गच्छन्त्यास्तदा भरतसत्तम ।
 निश्चक्राम महाव्याघ्रो जिघांसुर्गिरिगह्वरात् । [6]
 तमापतन्तं शार्दूलं विकृत्य धनुरुत्तमम् ।
 निर्विभेद शरैः पाण्डुस्त्रिभिस्त्रिदशविक्रमः ।
 नादेन महता तां तु पूरयन्तं गिरेर्गुहाम् ।

नान्वबुध्यत संसृप्तसृज्जे स्वे वृकोदरम् ॥ १२
 ततः स वज्रसंघातः कुमारोऽभ्यपतद्गिरौ ।
 पतता तेन शतधा शिला गात्रैर्विचूर्णिता ।
 तां शिलां चूर्णितां दृष्ट्वा पाण्डुर्विस्मयमागमत् ॥ १३
 यस्मिन्नहनि भीमस्तु जज्ञे भरतसत्तम ।
 दुर्योधनोऽपि तत्रैव प्रजज्ञे वसुधाधिप ॥ १४
 जाते वृकोदरे पाण्डुरिदं भूयोऽन्वचिन्तयत् ।
 कथं नु मे वरः पुत्रो लोकश्रेष्ठो भवेदिति ॥ १५

दैवे पुरुषकारे च लोकोऽयं हि प्रतिष्ठितः ।
 तत्र दैवं तु विधिना कालयुक्तेन लभ्यते ॥ १६
 इन्द्रो हि राजा देवानां प्रधान इति नः श्रुतम् ।
 अप्रमेयबलोत्साहो वीर्यवानमितद्युतिः ॥ १७
 तं तोषयित्वा तपसा पुत्रं लप्स्ये महाबलम् ।
 यं दास्यति स मे पुत्रं स वरीयान्भविष्यति ।
 कर्मणा मनसा वाचा तस्मात्तप्स्ये महत्तपः ॥ १८
 ततः पाण्डुर्महातेजा मन्त्रयित्वा महर्षिभिः ।

दृष्ट्वा शैलमुपारोढुमैच्छत्कुन्ती भयात्तदा ।
 त्रासात्तस्याः सुतस्त्वङ्गात्पपात भरतर्षभ । [10]
 पर्वतस्योपरिस्थायामधस्तादपतच्छिशुः ।
 स शिलां चूर्णयामास वज्रवद्वज्रिचोदितः ।
 पुत्रज्ञेहात्ततः पाण्डुरभ्यधावद्विरेस्तदम् ।

12 S om. 12^a-13^b. — ^b) K₈ सहसैवोत्थिता. — ^c)
 Ś1 K₁ नानुबु. B Da D_{2.4} तं सुसं.

13 S om. 13^{ab} (of. v. l. 12). — ^a) K₈ 'संकाशः';
 Da₁ 'संपातः'. — ^b) Ñ B D (except D₅) 'रो न्यप'.
 — ^c) K_{2.4} पतमानेन; Dn D₁ G₈ पपात तेन. T₂ G₂
 सहसा (for शत). — ^d) T G_{1.2.4} 'गिताः'. — ^e) T₁
 G_{2.5.6} M शिलां च; T₂ G₂ शिलास्तु; G₁ शिलाश्च (for तां
 शि). T₂ G_{1.2} 'गिताः'. — ^f) S परं (for पाण्डुर). Ñ_{1.2}
 B D 'मागतः'. — After 13, S (T₂ om. lines 5-7) ins.:

1210* स तु जन्मनि भीमस्य विनदन्तं महास्वनम् ।
 ददर्श गिरिशृङ्गस्थं व्याघ्रं व्याघ्रपराक्रमः ।
 दारसंरक्षणार्थं पुत्रसंरक्षणाय च ।

सदा बाणधनुष्पाणिरभवत्कुरुनन्दनः ।
 मधे चन्द्रमसा युक्ते सिंहे चाभ्युदिते गुरौ । [5]
 दिवा मध्यगते सूर्ये तिथौ पुण्ये त्रयोदशीम् ।
 मैत्रे सुहृते सा कुन्ती सुषुवे भीममच्युतम् ।

[(L. 1) T₂ विनदितं; G (except G₁) विनादितं (for
 महा). — (L. 3) T₂ G_{1.2.5.6} M रक्षणार्थं (T₂ G_{1.2.5}
 'माणः') तमात्मजं (for पुत्र). — (L. 5) G₈₋₈ मधौ. G_{2.6}
 'भ्युदये. G₃ M₇ रवौ (for गुरौ). — (L. 7) T₁ G₂ पैत्रे;
 M₈₋₈ पैत्रे. M_{3.5} संप्राप्ते (for सा कुन्ती).]

14 T₂ om. 14. — ^b) S (except G₃; T₂ om.) जज्ञे
 भीमपराक्रमः. — ^c) B₃ तस्मिस्तु (for तत्रै). S (T₂
 om.) तामेव रात्रिं पूर्वं (M_{3.7.8} 'वां') तु. — ^d) K_{2.4} Da₁
 D₁ 'धिपः'. S (T₂ om.) जज्ञे दुर्योधनो नृपः (G₁ नृप).
 — After 14, S reads l. 107. 25-37 (cf. v. l. 1.
 106. 11).

15 S reads 15 ff. after adhy. 108 (cf. v. l. 1. 106.
 11). — Before 15, S ins. वैशं. — ^a) S जाते बलवतां
 श्रेष्ठे. — ^b) D₁ इदं वचनमब्रवीत्; S पाण्डुश्चितापरोभवत्.
 — ^c) D₂ कथं नाम. S कथमन्यो (G₈ 'यं मान्यो') मम
 सुतो. — ^d) Ś₁ K₁ 'ज्येष्ठो'; K₈ T G लोके श्रे. K₂₋₄
 भविष्यति.

16 ^a) S दैवं पुरुषकारश्च (T₁ M 'इं च). — ^b) K₈ च
 (for हि). Ñ_{1.2} B D (except D₅) 'यं संप्र'; S यत्र लोकः
 (T₁ G₈ 'के') प्र. — T₁ om. 16^{ad}. — ^c) S (T₁ om.)
 ततो देवास्तु तपसा (G₈ 'तु लप्स्येहं'). — ^d) K₈ देवयु.
 S (T₁ om.) लप्स्ये पुत्रं (G₈ तादृक्पुत्रं; M_{5.7} पुत्रं
 लप्स्ये) महाबलं.

17 ^b) Ś₁ K_{0.1} G₈ प्रधानं. K₀ M₈₋₈ मे मतिः; K₂
 G₁ विश्रुतः; K₈ Ñ₈ D₅ G₈ M_{5.5} मे श्रुतं; K₄ विश्रुतिः; T₁
 मे सुतः; T₂ G_{2.4-6} मे श्रुतः. — ^d) K_{0.3} Ñ₈ G_{1.6} M_{5.5}
 'वानुत्तमद्यु'; T₂ G_{2.4.5} महांरुयैलोक्यनायकः; G₈ वीर्य-
 मानुत्तमाकृति.

18 ^a) M₈₋₈ तोषयित्वा तु तप. — ^c) T G_{1.3} M
 स नः; G_{2.4.5} पुनः. Ś₁ K₁ Da₁ D₅ यं तु (D₅ यत्तु)
 दास्यति मे पुत्रं. — ^d) K₀ वरीयान्स भं; K_{2.4} Ñ₁ B_{1.3}
 Da D_{2.4} स गरीया; S स प्रधानो भं. — After 18^{ad},
 Dn D₁ S ins.:

1211* अमानुषान्मानुषांश्च स संग्रामे हनिष्यति ।

[Dn D₁ transp. स and संग्रामं. G₁ 'नुषांश्च संग्रामे स
 हनिष्यति वीर्यवान्.]

— ^c) S तपसा (T₁ M₈₋₈ मनसा) कर्मणा चैव (T₂ G_{2.4.5}
 युक्तः). — ^f) Ś₁ लप्स्ये. K_{2.4} परंतपः. K₀ तप्स्येहं परमं
 तपः; T₂ G_{2.4.5} कुर्यां चैव मह.

19 ^a) K₁ महातेजः; Ñ B_{5.6} Da Dn_{1.2} D₁ 'राजो;
 B_{1.3} D_{2.4} 'राज'; Dn₈ 'प्राज्ञो'; S तु राजर्षिः. — ^b) K₀ M
 सहर्षिः; K₁ तपस्यभिः (sic). — ^c) S आदिश्य (for दिदे).
 S (except T₁ G₄) कौरव्य. — ^d) Ś₁ K_{1.2} T₂ G (except

दिदेश कुन्त्याः कौरव्यो व्रतं सांवत्सरं शुभम् ॥१९॥
 आत्मना च महाबाहुरेकपादस्थितोऽभवत् ।
 उग्रं स तप आतस्थे परमेण समाधिना ॥ २०॥
 आरिराधयिषुर्देवं त्रिदशानां तमीश्वरम् ।
 सूर्येण सह धर्मात्मा पर्यवर्तत भारत ॥ २१॥
 तं तु कालेन महता वासवः प्रत्यभाषत ।
 पुत्रं तव प्रदास्यामि त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ॥ २२॥
 देवानां ब्राह्मणानां च सुहृदां चार्थसाधकम् ।
 सुतं तेऽग्र्यं प्रदास्यामि सर्वाभिन्नविनाशनम् ॥ २३॥
 इत्युक्तः कौरवो राजा वासवेन महात्मना ।

G2.4) संवत्सरं.

20 °) S आत्मनश्च (T2 °मज्ञः स) महावीर्यं. — °) T1 transp. उग्रं and स. K2.4 T2 G6 M7 transp. स and तपः. K2.4 आतस्थौ; Dn D1 °स्थाय. B5 उग्रं तपः समास्थाय.

21 °) Ś1 K1 महै°; Ns तथे°; G2 अधी°; G4 अथे° (for तमी°). — °) N2 B1m.5 (m as in text).6 भार्यया (for सूर्ये°). — °) Dn D1 पर्यवर्तत; G1.2 पर्य°.

22 °) N1.2 B D (except D5) प्रत्यपद्यत; T2 G5 °दृश्यत. — Before 22^{ad}, N (except Ś1 K1) ins. शक्र उ°; T G4.5 M (except M5) इन्द्रः.

23 °) Ns मित्राणां (for देवा°). N1.2 B D (except D5) ब्राह्मणानां गवां चैव (D2 च देवानां); S मित्रेभ्यो ब्राह्मणेभ्यश्च (M5-8 °स्तु). — °) S सुहृद्व्यः (G1.8 °द्विः). Ko D5 अर्थ°; N1 चाशु°. — After 23^{ad}, N ins.:

1212* दुर्हृदां शोकजननं सर्वबान्धवनन्दनम् ।

[Ś1 K Ns मित्रस्वजननंदनं.]

— °) Ś1 B5 °प्रणाशनं; M5-8 °विनाशिनं.

24 Before 24, D4 (marg. sec. m.) T2 G1.5.6 M (except M5) ins. वैश°. — °) S इत्युक्तस्तु महेंद्रेण कौरवः कुरुवर्धनः. — After 24^{ad}, S (which om. 24^{ad}) ins.:

1213* कुन्ती राजसुतां पाण्डुरपत्यार्थेऽभ्यचोदयत् ।

धर्मं बलं च निश्चित्य यथा स्यादिति भारत ।, which in T2 is followed by 1214*. — S om. 24^{ad}.

— °) Ko धर्मज्ञां (for धर्मा°). D2 om. 24^{ad}-25^{ad}.

— °) Ś1 K1 D5 °राजमनुस्वर (D5 °स्वरन्). — K4 N B D (except D2.5) ins. after 24: T2, after 1213*:

1214* उदर्कस्त्व कल्याणि तुष्टो देवगणेश्वरः ।

दातुमिच्छति ते पुत्रं यथा संकल्पितं हृदा ।

उवाच कुन्तीं धर्मात्मा देवराजवचः स्वरन् ॥ २४॥
 नीतिमन्तं महात्मानमादित्यसमतेजसम् ।
 दुराधर्षं क्रियावन्तमतीवाद्भुतदर्शनम् ॥ २५॥
 पुत्रं जनय मुश्रोणि धाम क्षत्रियतेजसाम् ।
 लब्धः प्रसादो देवेन्द्रात्तमाह्वय शुचिस्मिते ॥ २६॥
 एवमुक्ता ततः शक्रमाजुहाव यशस्विनी ।
 अथाजगाम देवेन्द्रो जनयामास चार्जुनम् ॥ २७॥
 जातमात्रे कुमारं तु वागुवाचाशरीरिणी ।
 महागम्भीरनिर्घोषा नभो नादयती तदा ॥ २८॥
 कार्तवीर्यसमः कुन्ति शिबितुल्यपराक्रमः ।

अतिमानुषकर्माणं यशस्विनमरिद्रमम् ।

[(L. 1) T2 सहार्क°. — (L. 2) B (except B5) ने (for ते). Ns कुन्ता; B5 Dn D1 त्वया (for हृदा).]

25 °) T1 कीर्तिमन्तं. M5 (sup. lin.).6-8 महेश्वरं (for महा°). — °) Ś1 K (except K5) °समवर्चसं. — °) K5 कृपावन्तं; S रणे शूरं. — °) Ko °द्भुतविक्रमः S देवराजमिवानघं (T1 G1.2 °मिवापरं; T2 G1.5 °समद्युतिं).

26 °) Cd cites धाम (as in text). N1.2 उग्र क्षत्रियतेजसां (N1 °सा). — °) Ko.5 B5 D2 G (except G4.5) लब्धः. — °) B5 °मानय; D1.2 °माह्वय. N1.2 B Da D2.4 शुभानने. — After 26, S ins.:

1215* वैशंपायनः ।

जातेषु ष्टराष्टस्य कुमारेषु महात्मसु ।

27 Before 27, Ś1 K1 D2.5 ins. 'देव°'; K2.4 N1.2 Da1 Dn1.n2 D1 वैश° उ°. — °) S कुन्ती पुनरपत्याय (B G4.5 पुनः शुचिभूत्वा) देवराजमुपाह्वयत्. — After 27^{ad}, S ins.:

1216* ततः पर्यचरन्तेन बलिना भगवानपि ।

[M5 स पूजितस्तेन; M5-8 परिवृतस्तेन (for पर्य°).]

— After 27, D4 (marg. sec. m.) S ins.:

1217* उत्तराभ्यां तु पूर्वाभ्यां फल्गुनीभ्यां नतो दिवा ।

जातस्तु फल्गुने मासि तेनासौ फल्गुनः स्मृतः ।

28 After 28^{ad}, S ins.:

1218* सर्वभूतप्रहर्षिणी ।

सूतके वर्तमानां तां.

— °) K5 N B Da D2.4 तस्मिन्वागशरी°. — °) G5 नेव°.

— °) T2 G1.4.5 दिशो (for नभो). K2.4 °यतीव हि K5 G2.3 नादयंती नभः (G2 दिश) स्तदा. — After 28, N (Ś1 K Ns om. line 1) ins.:

एष शक्र इवाजेयो यशस्ते प्रथयिष्यति ॥ २९
 अदित्या विष्णुना प्रीतिर्यथाभूदभिवर्धिता ।
 तथा विष्णुसमः प्रीतिं वर्धयिष्यति तेऽर्जुनः ॥ ३०
 एष मद्रान्वशे कृत्वा कुरुंश्च सह केकयैः ।
 चेदिकाशिकरूपांश्च कुरुलक्ष्म सुधास्यति ॥ ३१
 एतस्य भुजवीर्येण खाण्डवे हव्यवाहनः ।
 मेदसा सर्वभूतानां तृप्तिं यास्यति वै पराम् ॥ ३२
 ग्रामणीश्च महीपालानेष जित्वा महाबलः ।

भ्रातृभिः सहितो वीरस्त्रीन्मेधानाहरिष्यति ॥ ३३
 जामदग्न्यसमः कुन्ति विष्णुतुल्यपराक्रमः ।
 एष वीर्यवतां श्रेष्ठो भविष्यत्यपराजितः ॥ ३४
 तथा दिव्यानि चास्त्राणि निखिलान्याहरिष्यति ।
 विग्रनष्टां श्रियं चायमाहर्ता पुरुषर्षभः ॥ ३५
 एतामत्यद्भुतां वाचं कुन्तीपुत्रस्य सूतके ।
 उक्तवान्वायुराकाशे कुन्ती शुश्राव चास्य ताम् ॥ ३६
 वाचमुच्चारितामुच्चैस्तां निशम्य तपस्विनाम् ।

1219* शृण्वतां सर्वभूतानां तेषां चाश्रमवासिनाम् ।

कुन्तीमाभाष्य विस्पष्टमुवाचेदं शुचिस्मिताम् ।

29 Before 29, M_{3.5} ins. वागुवाच. — ^a) S पुत्रो (for कुन्ति). — ^b) K_{2.4} B₁ D_n D_{1.5} शिव°; N_{1.2} B_{5.6} वायुवेग°; S देव°. — After 29^{ab}, K₄ (om. line 2) D_{2.5} ins.:

1220* एष वीर्यवतां श्रेष्ठो भविष्यत्यपराजितः ।

तथा दिव्यानि चास्त्राणि निखिलान्याहरिष्यति ।

— ^a) D_n D₁ G₈ °जयः. — ^d) S प्रथ(G₆ प्राप)यिष्यति ते यशः.

30 ^a) K₀ अदिते; D₂ G₆ आदित्या. — ^b) B₅ D₂ °भूदतिव°; S यथा समभिवर्धिता (T₂ G₂ °धत; G₈ °र्तत). — ^c) T₂ G_{4.5} तथा तव महाप्रीतिं. — ^d) S₁ चार्जुनः; K₈ B_{5.6} Da D₂ T₁ ते सुतः.

31 Da₂ om. 31^{ab}. — ^a) D₂ सर्वान्व°. G₆ कर्ता (for कृत्वा). — ^b) S कोसलान् (for कुरुं). K_{0.2.4} Da₁ केकयैः; K₈ N₁ B₁ D_n D_{1.2.4} सोमकैः; T₁ केकयाः; M₇ केकयान्. — ^c) S °कुरुशांश्च. — ^d) K_{2.4} °लक्ष्म्या; N_{1.3} B₅ D_n D_{1.4.5} °लक्ष्मी. S₁ स्वधा°; K_{2.4} विधा°; N_{1.3} B₅ अवाप्स्यति; B_{1.3m} Da D₄ प्रधा°; D_n D₁ वहिष्यति. N₂ B_{1m} D₂ Arjp लक्ष्मीं कुरुषु धा°; B₈ कुरुलक्ष्मीषु धा°; B₆ Arjp कुरुन् लक्ष्मीषु धा°; S कुरुणां लक्ष्म धा°. — S ins. after 31: D₄ (marg. sec. m., om. line 2), after 35:

1221* एतस्य भुजवीर्येण त्रासिताः सर्वशत्रवः ।

निवातकवचाः सर्वे प्रहास्यन्ति च जीवितम् ।

हिरण्यपुरमारुज्य निहनिष्यति संयुगे ।

पुलोमायास्तु तनयान्कालकेयांश्च सर्वशः ।

गत्वोत्तरां दिशं वीरो विजित्य युधि पार्थिवान् । [5]

धनरत्नौघममितमानयिष्यति पाण्डवः ।

[(L. 1) T₁ भुवि (for भुज). D₄ दिवि दानवाः; M_{3.5} भुवि मानवाः (for सर्व). — (L. 2) T₁ G₈ M₆₋₈ संख्ये (for सर्व). — (L. 3) D₄ °मापीड्य; T₁ G₂ M₆ °रह्य.

— (L. 4) D₄ धीमतः; M_{3.5} फल्गुनः (for सर्व). — (L. 6) T₂ G_{2.4.5} °धमतुलं. G_{2.4} पार्थिवः.]

32 ^a) K_{2.4} बाहुवीर्येण. N₃ इंद्रजस्यास्य वी°. — ^d) D₄ S तृप्तिं या°.

33 ^a) S₁ K_{0.8} D_{2.5} G₆ M₆₋₈ °णींश्च; B₆ Da °णीयान्; T₁ G₁₋₅ M_{3.5} °ण्यश्च. — ^b) S₁ K₁ महायशाः; K₀ Da₁ M °बलान्; T₁ तु वै मृधे.

34 ^b) K₀ D₅ शक्र°; N_{1.3} शिवि°; B_{1.3} Da D₂ वायुवेग°; B₆ शिव°; S शिवे (T₁ G₅ M₅ शिवि° रौशीनरात्परः. — After 34^{ab}, D₅ ins. 1222*. D₅ om. 34^{cd}. — ^c) B₆ D₄ वीर्यभृतां. — ^d) K₁ °ति पराजिताः; N_{1.2} B D (D₅ om.) °ति महायशाः; S महाभागो भविष्यति. — K (except K₁) Da₁ D_n D_{1.2.4} ins. after 31: D₅, after 34^{ab};

1222* एष युद्धे महादेवं तोपयिष्यति शंकरम् ।

अस्त्रं पाशुपतं नाम तस्मात्तुष्टादवाप्स्यति ।

निवातकवचा नाम दैत्या विबुधविद्विपः ।

शक्राज्ञया महाबाहुस्तान्वयिष्यति ते सुतः ।

[Cf. 1221*. (L. 1) D₄ transp. तोप° and शंक°. — (L. 2) D₂ तस्मै रुद्रश्च दास्यति. — (L. 3) D₅ दैवत्वान्विबुधद्विपः. — (L. 4) D₂ °हुः श्रांतयिष्यति.]

35 D₅ om. 35^{ab}; B₆ om. 35. — ^a) S एष श(G₆ M चा)स्त्राणि दिव्यानि. — ^b) N₁ B (B₆ om.) Da D_{n.2.3} D_{1.4} °खिलेनाह°; D₂ G_{2.4} M_{3.5} °लानि हरि°; T₁ M₆₋₈ °लानि धरि°; G₁ °लानि भजि°. — ^c) K₀ चाहं; K₂ चास्य; T₂ G_{2.4.5} चैवं; G₈ राजन्. — ^d) N₂ T₁ G₆ भरतर्षभः. M₆₋₈ कुरुणामाहरिष्यति. — After 35, D₄ (marg. sec. m. om. line 2) ins. 1221* (cf. v. l. 31).

36 Before 36, N₂ T₂ G₅ ins. वेशं. — ^a) K_{2.4} एवं (for एतां). S एतदत्यद्भुतं राजन्. — ^b) N_{1.2} B D कुन्ती शुश्राव; S कुन्त्याः पार्थस्य. K₁ सूतजं; N_{1.2} B Da D_{2.4} भारत. — N_{1.2} B D (except Da₁ D₅) om. 36^{cd}. — ^c) T₂ G_{2.4} उक्तवाक्यानि चाकाशे. — ^d) S भारत (for

बभूव परमो हर्षः शतशृङ्गनिवासिनाम् ॥ ३७
 तथा देवक्रपीणां च सेन्द्राणां च दिवौकसाम् ।
 आकाशे दुन्दुभीनां च बभूव तुमुलः स्वनः ॥ ३८
 उदतिष्ठन्महाधोषः पुष्पवृष्टिभिरावृतः ।
 समवेत्य च देवानां गणाः पार्थमपूजयन् ॥ ३९
 काद्रवेया वैनतेया गन्धर्वाप्सरस्तथा ।
 प्रजानां पतयः सर्वे सप्त चैव महर्षयः ॥ ४०

भरद्वाजः कश्यपो गौतमश्च

विश्वामित्रो जमदग्निर्वसिष्ठः ।

यश्चोदितो भास्करोऽभूत्प्रनष्टे

सोऽप्यत्रात्रिर्भगवानाजगाम ॥ ४१

मरीचिरङ्गिराश्चैव पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ।
 दक्षः प्रजापतिश्चैव गन्धर्वाप्सरस्तथा ॥ ४२
 दिव्यमाल्याम्बरधराः सर्वालंकारभूषिताः ।
 उपगायन्ति वीभत्सुमुपनृत्यन्ति चाप्सराः ।
 गन्धर्वैः सहितः श्रीमान्प्रागायत च तुम्बुरुः ॥ ४३
 भीमसेनोग्रसेनौ च ऊर्णायुरनघस्तथा ।
 गोपतिर्धृतराष्ट्रश्च सूर्यवर्चाश्च सप्तमः ॥ ४४
 युगपस्तृणपः कार्णिर्नन्दिश्चित्ररथस्तथा ।
 त्रयोदशः शालिशिराः पर्जन्यश्च चतुर्दशः ॥ ४५
 कलिः पञ्चदशश्चात्र नारदश्चैव षोडशः ।
 सद्वा बृहद्वा बृहकः करालश्च महायशः ॥ ४६

चास्य ताम्).

37 ^a) G_{2.4} एवं (for वाचं). Ś₁ "मुद्गिर"; Ns B₅ D_n D₅ M_{3.5} "मुच्चरि"; G₆ (corrupt) उवाच चरि. — ^b) D₂ S "स्य यशस्विनी (D₂ T₁ M₆₋₈ "नी"; M_{3.5} नराधिप).

38 ^a) S ततो (for तथा). Ś₁ Ko. 1.8 N B Da D_{2.4.5} M देवरथानां च; K₄ "गणानां च; D_n D₁ G₆ "निकायानां; G_{2.4.5.6} (sup. lin.) "महर्षीणां. — ^a) K (except K₁) D₁ T₁ "व तुमुलस्वनः; G₆ "वातुलनिस्वनः.

39 ^a) Ns (inf. lin. as in text) महानादः; D₅ महान्वेषः; T₁ G_{1.6} महामेवाः. — ^b) T₂ G_{2.4.5} "वृष्टिः पपात ह; M₆₋₈ "वृष्टिसमन्वितः. — ^c) D₂ समभ्येत्य; T₁ G₈ M समुपे. — ^d) N₁ सेनाः (for गणाः).

40 ^b) = 42^d. Ko D₅ "रसां. Ko गणाः; G₆ तदा.

41 ^a) Ś₁ K_{1.2.4} D₅ G₂ M₆ भार. Ko D₅ transp. कश्य and गौतमः. Some MSS. काश्य. M₅ गौतमोत्रिः. — ^b) A few MSS. वशि. — ^c) K_{2.4} यश्चादित्यो. D₅ T₁ G_{1.2.6} M₆₋₈ भास्करो. Ns वै; T₂ G_{2.4.5} सं- (for अभूत्). — ^a) S सोप्यत्रिरत्र भगवान्संबभूव.

42 ^{ab}) = (var.) 1. 60. 4^{ab}. — ^c) G₃ मृगुः (inf. lin. दक्षः as in text). — ^a) = 40^b. Ś₁ K₁ ये चान्ये ब्रह्मवादिनः; K₉ "प्सरसां गणाः; S गन्धर्वांसमचोदयन्.

43 ^a) T₂ G₅ गंध. — ^b) Ś₁ दिव्याभरणः; K (except K₈) Da G₁ दिव्यालंकार. — After 43^{ab}, S ins.:

1223* ते च प्रकाशा मल्लेषु सर्वोपस्कारसंभृताः ।

[G₂ तेजः; M₆₋₈ यूयं (for ते च). T₂ G₅ M₆₋₈ "स्का (M₆₋₈ "स्क) रसंवृताः (M₅ "संयुताः).]

— ^c) T₁ आपगायत; G₂ "गायत; M (except M₃)

उपागायत. — ^a) G₂ अपनृत्यंत; M₆₋₈ उपानृत्यंत. Ko D चापराः; K₂₋₄ B₅ D_n चापरे; T₁ चेदिह; T₂ G₈₋₅ M₆ चेति ह; G_{1.2.6} चैव हि; M₅ चैव ह. N_{1.2} B_{1.2.5} D_{1.2.4} नृत्यंतेप्सरसां (N₁ "ते चाप्सरोः; B_{3.5} "त्यप्सरसां गणाः; M₈ उपानृत्यंतश्चैव च. — After 43^{cd}, N ins.:

1224* तथा महर्षयश्चापि जेपुस्तत्र समन्ततः ।

[Ko Ns D₅ "यश्चैव; K_{2.4} "यः स्वस्ति. Ko D₅ स्तति जेपुः; K₉ ययुस्त; B₅ D_n तेपुस्त.]

— S, on the other hand, ins. after 43^{cd}:

1225* ततो गन्धर्वतूर्येषु प्रणदस्यु विहायसि ।

[G₃ "सेन्येषु; M₇ "रूपेषु; M₈ "सूर्येषु.]

— ^c) S बहुभिः सह गंधर्वैर्. — ^d) Ś₁ D₅ प्रगा; Ko. प्रगायति; K₁ S अगायत. M स (for च). B_{1.2} D प्रागायतुंबुरुस्तथा.

44 With 44-46^{ab} cf. 1. 59. 41-43^{cd}. — ^b) पूर्णायुर. Ko D₅ नहुपस् (for अनघस्). — Ś₁ (hapl. om. 44^a-45^b. — ^c) Ko. 1 गोपश्च; B₈ गोप्पतिर्; D सोमश्च; D₅ यमश्च; S गोमांश्च. — ^d) N_{1.2} B (except B₅ Da पूर्णवर्चास्. K₁ च सत्तमः; N_{1.2} B_{1.2.5} तथैव च; K₂ B₅ D (except D_{2.5}) S (except M_{3.5}) तथाष्टमः.

45 Cf. v. 1. 44. — Ś₁ om. 45^{ab} (cf. v. 1. 44) — ^a) T₂ G "स्तृणपः (G₁ "स्तर्णपः); M₈ (sup. lin. as in text). 6-8 "स्तृणकः. D₅ कीर्तिर्; T₁ G (except G_{1.4}) M कार्णां. — ^b) K₁ N_{1.2} B₅ नंदः; T₁ G₂ M नंदी — ^c) G₆ स्थूलशिराः. — ^d) Ko. 2 S (except G₁ M₃) "र्दश.

46 Cf. v. 1. 44. — ^{ab}) Ś₁ K_{1.2.4} B_{1.2} "शश्चैव; G "शश्चात्रिः. N_{1.2} B₅ D_n D_{1.4} transp. अत्र and एव. N

ब्रह्मचारी बहुगुणः सुपर्णश्चेति विश्रुतः ।
 विश्वावसुर्धुमन्युश्च सुचन्द्रो दशमस्तथा ॥ ४७
 गीतमाधुर्यसंपन्नौ विख्यातौ च हहाहुहू ।
 इत्येते देवगन्धर्वा जगुस्तत्र नरर्षभम् ॥ ४८
 तथैवाप्सरसो हृष्टाः सर्वालंकारभूषिताः ।
 ननृतुर्वै महाभागा जगुश्चायतलोचनाः ॥ ४९
 अनूना चानवद्या च प्रियमुख्या गुणावरा ।

अद्रिका च तथा साची मिश्रकेशी अलंबुसा ॥ ५०
 मरीचिः शुचिका चैव विद्युत्पर्णा तिलोत्तमा ।
 अग्रिका लक्षणा क्षेमा देवी रम्भा मनोरमा ॥ ५१
 असिता च सुबाहुश्च सुप्रिया सुवपुस्तथा ।
 पुण्डरीका सुगन्धा च सुरथा च प्रमाथिनी ॥ ५२
 काम्या शारद्वती चैव ननृतुस्तत्र संघशः ।
 मेनका सहजन्या च पर्णिका पुञ्जिकस्थला ॥ ५३

Bs चापि (for चैव). Ks G2 षोडश. T G1.3-6 M किंनारस्तु (T1 रतिनारश्च) षोडश (T2 G1 Ms.5 'शः). — After 46^{ab}, S reads 48^{cd} (cf. v. l. 47). — Ms-8 om. 46^c-47^d. — °) Ko D2 T1 G1.6 Ms सद्दान्; K1 सत्वां; K4 सद्दो; Ns.3 Da D1 कृत्वा; B1 क्रद्धा; B3.5 Dn1.3 सत्वा; B6 सद्धा; Dn2 D4 अद्धा; D5 शुद्धो; T2 G4.5 सुन्वा; G8 यद्धा. Ko.4 D2.5 T1 G1.2.6 Ms बृहद्दान्; K1 'द्वां; Ns.3 B3.5 Da Dn1.3 D1 'त्वा; B1.6 D4 G8 'द्धा; Dn2 'ध्वा; T2 G4.5 'न्वा. Ks D2 कपिलः (for बृहकः). — °) Ko महाबलः; Ks 'हनु; Ns.2 B (except Bs) D (except Ds) 'मनाः.

47 Ms-8 om. 47 (cf. v. l. 46). — °) S1 Ks सुवर्चाः; K1 'वर्चः; K4 Ns B D T1 G1.3 Ms.5 'वर्णः; N1 स्ववर्णः (for सुपर्णः). B6 Da Dn1.3 D1 विश्रुताः. — °) Ko Ds 'सुवर्धमन्युः; K1 'सुं तमन्युश्च; K2.4 D2 'सुः सुमं; T1 G1 'सुर्विं; T2 G4 'सुहुं; G2 'सुहिं. — °) S1 K1 सुतंदो. Ks Ns.3 B3.5 D1.2 तुंबुरुस्; Ns चरमस्; B1 डंबरस्; B6 Da च शरस्; Dn D4 च शरस्. S (Ms-8 om.) स्मृतः (for तथा). — After 47, T G3-6 Ms.5 repeat 48^{cd} (cf. v. l. 46, 48).

48 ^{ab}) Ko Ds 'संयुक्तौ; K1 'सहितौ. Ks Ns प्रख्यातौ. K2 'हुहुं; B6 Dns D4 हाहा; Da1 Ds 'हुहुः; D1 हाहाहुहुः; D2 'हुहूः. S हाहाहुहूश्च (G3 M 'हू च) गंधर्वौ हंसश्च भरतर्षभ. — S reads 48^{cd} after 46^{ab} for the first time; the line is repeated in T G3-6 Ms.5 after 47; and in the rest of S in its proper place. — °) D1 विख्याते. — °) Ns Dn2 D1 जगुस्. Ko Ns B1.3.5 Da D4.5 नरर्षभ; B6 Dn D1 नराधिप. S उप(M उपा)गायन्धनंजयं.

49 °) Ds नृत्यं चाप्सं; G2 ययै; G3 तत्रैवा. Ns हृष्टाः. — °) S1 ता; Ds ते; S च (for वै). S वरारोहाः (for महा). — °) S (except G3) om. च.

50 °) Da अनूना; Ms-8 अन्यूना. T2 G1 चानवद्यांगी.

S1 K2-4 Ns Dn D4.5 G3 अनूचानानव; D1 अनुचानानवद्यांग्य; G2.4-6 अनूचानानवद्यांगी. — °) Ns.3 Dn गुणमुख्या; D4 Ms(sup. lin.).8-8 प्रिया मुं; T2 G Ms.5 क्रियासुं. K1 G2.4 वराननाः (K1 'ना); K2.4 D1.5 T2 'वरा; K3 Ns B3 Da2 गणावरा; N1 गणोत्तरा; B6 गुणैवरा; B6 गणावरा; G8 'परा. Da1 प्रियमुख्यांगनावरा; T1 क्रियाधिक्यगुणान्विताः (sup. lin. 'दिकाः). — °) Ds पुञ्जिका. S1 सौरी; Ko शायी; K1 साखी; K2.3 D2 देवी; K4 देवि; N1 Dn D1.4 सोमा; Ns काची; B1.3 Da2 शाची; Da1 शीचि; T1 शाचि; G1 सा च; G2 साचि; Ms(sup. lin. as in text).5 काशी. — °) S दीर्घकेशी. S1 K2-4 ह्यलंबुसा; Ko T G4-6 M त्वलं; K1 ह्यलंबुपा; Ns B D G1.2 त्व(Ns Dns G1 अ)लंबुपा. G3 'शील्लंबु.

51 °) S1 K1 B3 मारीची; K4 मारिचि; D2 मा. B6 Da इपुका; D2 शूचि; T2 G3-6 शिशुका; G1 शृंशुका. K2.4 चित्रा (for चैव). — °) Ns 'तूर्णा; S 'दूर्णा. S1 K1.2.4 Ns 'र्णतुलानवा; Ko 'र्णाकुलानवा; K3 'र्णानिलानवा; B1 Ds 'र्णालुलानवा. — °) Ns B Da Dn D1.2.4 अंबिका; Ds S अद्रिका. B3.5 Da D2.4 G1.6 लक्ष्मणा; T1 शुचिका. B6 Da क्षेमी. K2 'का च तथा देवी. — °) D2 तिलोत्तमा (for मनो). K2 मिश्रकेशी ह्यलंबुसा (cf. 50^d). — After 51, S ins.:

1226* उर्वशी चैव राजेन्द्र ननृतुर्गीतनिस्वनैः ।

52 °) Da2 M 'बाहू च. — °) Ns.2 प्रिया च; S सुप्रीता (G2.6 'मना). Ko B3 सुवसुस्; Ns B6 Da Dn च वपुस्; Ds सव; T1 सुपदस्. — °) K2.4 B6 Dn D1. G1 सुरसा; T2 G5 'नासा; G1 'नया; G4 'नसा. K2 Ns B3.5 D2 अथ; B1 अर्थ- (for च). K2 प्रमादिनी. K4 सुरसाप्यप्रमादिनी.

53 °) T2 G4.5 अन्या (for काम्या). S1 K1.3 स(K3 सा)रस्वती; T2 G4.5 द्वारवती. — °) G1 संभ्रमं (for संव). Ko 'तुर्वननिर्झरे. — °) D2 अनुजन्त्या. — °) Ko Dn D1.5 कर्णिका; K3 T1 G (except G1.5) वर्णि; Ns.2 B

हृत्स्थला घृताची च विश्वाची पूर्वचित्पि ।
 म्लोचेत्यभिविख्याता प्रम्लोचेति च ता दश ।
 वंश्येकादशीत्येता जगुरायतलोचनाः ॥ ५४
 तार्तयमा च मित्रश्च वरुणोऽशो भगस्तथा ।
 न्द्रो विवस्वान्पूषा च त्वष्टा च सविता तथा ॥ ५५
 र्जन्यश्चैव विष्णुश्च आदित्याः पावकाचिपः ।
 हिमानं पाण्डवस्य वर्धयन्तोऽम्बरे स्थिताः ॥ ५६
 गुगन्याधश्च शर्वश्च निर्ऋतिश्च महायशाः ।
 प्रजैकपादहिर्बुध्न्यः पिनाकी च परंतपः ॥ ५७

(except B₅) Da D_{2.4} पर्णिनी; M₆₋₈ वार्ष्णिंका. Ś1
 पुंजगं; K₁ B₆ D₅ स्थली; N₈ मुंजं; B₁ मुंजि; D_{ns} Da
 पुंजकस्थली; D₄ M₅ पुंज.

54 ^{ab} K_{2.4} N₈ B₅ D_n D_{1.5} क्रतुः; B₃ (m as in
 text) घृत. S घृताची चैव विश्वाची पूर्वचित्पि: (G₈ पूर्वा
 चित्र-) क्रतुस्तथा (G_{1.2} कृतास्तथा; M₆₋₈ स्तला). — ^c Ś1
 K₁ मम्लो; E_{2.4} अनुम्लोचेति विख्या; K₈ M₈ अम्लो;
 N_{2.8} B Da D_n D_{1.4} म्लोचेति च वि; D₂ अनुष्णा चेति
 वि; D₅ T₁ G₂ प्रम्लो; T₂ G₈₋₅ विम्लो; G₁ प्रम्लोचंत्यभि;
 G₆ प्रम्लोचंती च वि. — ^d K₄ Da₁ D_{n2} D₁ T₂ G_{4.5} M₅
 च तादृशी. D₅ चेति तिलोत्तमा; T₁ G₈ नुम्लोचेति च
 तादृशी; G₁ नुम्लोचारानगामिनी; G₂ अनुम्लोचेति तादृशी;
 G₈ नुम्लोचंती च तादृशी. — ^e K₀ D₅ तत्र; K_{2.8} चैता;
 K₄ चैव; N₁ B Da D_n D_{1.2.4} M_{3.6-8} तासां; T₁ M₅ खेता
 (for इत्येता). — ^f K_{0.2.4} ननुतुर्वैनगोचरे (K₀ निश्चरे);
 N₁ B₆ D (except D_{2.4.5}) जगुश्चायत.

55 ^b D₅ वरुणो गौतमस्त. — Ś1 om. 55^{ad}. — ^d S
 पर्जन्यो दशमः स्मृतः.

56 ^{ab} N_{1.2} B Da D_{2.4} पावकास्तथा; D_n D₁ द्वादश
 स्मृताः; D₅ पावकत्विपः. S ततस्त्वष्टा ततो विष्णुरजघन्यो
 जघन्यजः. — After 56^{ab}, S ins.:

1227* इत्येते द्वादशादित्या ज्वलन्तः सूर्यवर्चसः ।

— ^a D₅ वर्ण. N₁ अतः (for सम्बरे). S कुर्वतस्तस्थुरं वरे.

57 = 1. 60. 2. — ^a K_{0.2.4} N₁ B D (except D₅)
 M₅ सर्पश्च. — ^b Ś1 K₁ निवृत्तिश्च; T₁ निवृत्ति. — ^c
 K_{0.2.8} D₁ बुद्धिः; B (except B₅) बुद्धिः; M (except M₅)
 बुद्धिः. — ^d Ś1 K₁ तपाः; N_{1.2} B D_{n2} G₈ तपं. D₄
 की चापराजितः.

58 Cf. 1. 60. 3. — ^a Ś1 K₁ वहनोथे; K₈ भवनश्चे;
 N₁ वामनोधीश्वर; N₈ वाहनोथे; T₁ भवो नाथे; T₂ G_{1.4-6}
 M₆ भवनोथे; G_{2.8} M₈ (sup. lin.) भवनाथे; M₆₋₈

दहनोऽथेश्वरश्चैव कपाली च विशां पते ।

स्थाणुर्भवश्च भगवान्द्रास्तत्रावतस्थिरे ॥ ५८

अश्विनौ वसवश्चाष्टौ मरुतश्च महाबलाः ।

विश्वेदेवास्तथा साध्यास्तत्रासन्परिसंस्थिताः ॥ ५९

कर्कोटकोऽथ शेषश्च वासुकिश्च भुजंगमः ।

कच्छपश्चापकुण्डश्च तक्षकश्च महोरगः ॥ ६०

आययुस्तेजसा युक्ता महाक्रोधा महाबलाः ।

एते चान्ये च बहवस्तत्र नागा व्यवस्थिताः ॥ ६१

तार्क्ष्यश्चारिष्टनेमिश्च गरुडश्चासितध्वजः ।

हवनोथे. — ^b M₆₋₈ महासुतिः (for विशां पते). — ^c
 N_{1.2} B₁ D (except Da D₅) T₁ G M₅ भगश्च. — ^d N₁
 द्राश्वात्रा. — After 58, S (except M_{2.5}) repeats
 with variation, l. 60. 17 (v. l. आपः for अहः, and
 वसवश्चावतस्थिरे for the final pada).

59 ^a T₁ तथा च; T₂ यदैव; G_{1.8} यथा च; G₂ तथैव;
 G₄₋₆ M यथैव (for अश्वि). Ś1 K_{1.2.4} वश्वैव; B₁
 वश्वासौ; G₆ वस्वष्टौ. — After 59^{ab}, S ins.:

1228* नासत्यश्चैव दक्षश्च स्मृतौ द्वावश्विनाविति ।

तौ चाश्विनौ तथा साध्यास्तस्यामञ्जन्मनि स्थिताः ।

क्रतुर्दक्षस्तपः सत्यः कालः कामो धुरिस्तथा ।

कुरुमानमधुमांश्चैव रोचमानश्च तेजसा ।

With the posterior half of line 2 above, cf. v. l.
 of 59^a below. — ^c S वा इति ख्याताः. — ^d K₁
 सन्परिरक्षिणः; N_{1.2} B (except B₅) Da D_{2.4} सन्सप-
 रिच्छदाः; S तस्यासञ्जन्मनि स्थिताः (cf. line 2 of 1228*).

60 ^a K₀ च (for अथ). D_n D₁ सर्पश्च. T₁ कं-
 तिरश्च गुल्मश्च; G₁ संकीर्णरश्च मन्थुश्च; G_{2.6} कर्णिकाश्च
 मंडुश्च; G₃₋₅ कसर्णिरश्च मंडु (G₆ गुल्म)श्च; M कसंतीश्च
 मंडु (M₈ ल्गु; M₅ न्यु)श्च. — ^b K₁ G_{1.8} गमा-
 — ^c K_{0.2.4} कश्यपश्च. N₁ B_{1.8} Da₁ D_n D₅ M₁
 श्चाथ कुं; N₂ G_{1.2} श्वानुकुं; G₆ (corrupt) अजपंचावकुं
 — ^d Ś1 K₁ D₂ रगाः; D₅ भुजंगमः; S महाबलः.

61 ^a T₁ सभार्यासु; T₂ G₅ M अहार्यासु; G₁ आहार्यासु
 G₂ आवार्यासु; G₃ आहार्यासु; G₄ अवार्यासु; G₆ अभाय्यासु
 N (except Ś1 K₁ D₅) तपसा (for तेज). S दीप्ता
 — ^b K₂ महाभागा; K₈ N₈ D₅ वेगा; S उग्रक्रोधा
 — ^{cd} S एते महात्मनस्तस्य नागाः प्रांजलयः स्थिताः (T G
 यस्तथा). — After 61, Ś1 K_{1.2} ins. 1230* (cf. v. l. 62).

62 Ś1 K_{1.2} (1 hapl.) om. 62. — ^b S वा
 महायशाः. — ^c S वा उपासत (T₂ G₅ M ते). — After

अरुणश्चारुणिश्चैव वैनतेया व्यवस्थिताः ॥ ६२
तद्वद्वा महदाश्चर्यं विस्मिता मुनिसत्तमाः ।
अधिकां स्म ततो वृत्तिमवर्तन्पाण्डवान्प्रति ॥ ६३
पाण्डुस्तु पुनरेवैनां पुत्रलोभान्महायशः ।
ग्राहिणोर्दर्शनीयाङ्गीं कुन्ती त्वेनमथाब्रवीत् ॥ ६४

नातश्चतुर्थं प्रसवमापत्स्वपि वदन्त्युत ।
अतः परं चारिणी स्यात्पञ्चमे बन्धकी भवेत् ॥ ६५
स त्वं विद्वन्धर्ममिमं बुद्धिगम्यं कथं नु माम् ।
अपत्यार्थं समुत्क्रम्य प्रमादादिव भाषसे ॥ ६६

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुर्दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११४ ॥

62, S repeats, with variation, 61^{ab} [v. l. तपसा (for तेज) and 'वेगा (for 'क्रोधा)]. — S ins. after the repetition of 61^{ab}: D₄ (marg. sec. m. om. lines 2-3, 6-7, 11-12), after 62:

1229* महान्पितामहस्त्वेनं वस्त्रेणारजसा तदा ।
प्रतिजग्राह नसरं राजर्षिपरिवारितः ।
सगरेणाम्बरीषेण नहुषेण ययातिना ।
धीमता धुन्धुमारेण राज्ञोपरिचरेण ह ।
मुचुकुन्देन मान्धात्रा शिबिनारिष्टनेमिना । [5]
भरतेन दिलीपेन सर्वैश्च जनमेजय ।
पूरुः सार्धं नृपतिभिर्जग्राह कुरुपुंगवम् ।
अन्ये च बहवस्तत्र समासन्राजसत्तमाः ।
एते चान्ये च बहवो नरलोकाधिपास्तथा ।
देवलोकादिहागम्य प्रैक्षन्त भरतर्षभम् । [10]
विद्योतमानं वपुषा भासयन्तं दिशो दश ।
लक्षणैर्व्यञ्जितैर्युक्तं सर्वैर्माहात्म्यसूचकैः ।

[(L. 1) M 'जसावृतः. — (L. 4) T₁ G₄ श्रीमता. — (L. 6) G₅ भरतर्षभ (for जन). — (L. 8) D₄ तत्रासन्. — (L. 9) Prior half=61°. T₁ नरदेवा दिवौकसः; M गयाद्या राजसत्तमाः. — (L. 12) T₂ G_{4.5} व्यञ्जनैः.]

— Ś₁ K_{1.2} ins. after 61: Ko. 3.4 N B D, after 62 (D₄, after 1229*):

1230* तांश्च देवगणान्सर्वांस्तपःसिद्धा महर्षयः ।

विमानगिर्यग्रगतान्दृष्टुर्नैते जनाः ।

[(L. 1) N₁ Da ताश्च. N₁ दिव्याङ्गनाः सर्वाः; N₅ B₅ Da D₂ दिव्यान्गणान्स'; D₅ दिव्यग'. — (L. 2) Ko. 3.4 D₅ 'नवर्गाग्र'; D₂ 'नमार्गाग्र'.]

63 ^{ab} S एनं (T₂ एतद्; G_{2.4-5} M₅ एतं) दृष्ट्वा महावीर्यं विस्मिता ऋषिस'. — °) D₅ एकैकस्मिन्; G₅ अथ तस्य (for 'कां स्म). Ko च; N₂ B₁ D₄ तु (for स्म). T G M₅ तदा (G_{2.3} 'था). N_{1.2} B Da D₃ D_{1.2.4} प्रीतिः; G₁ वृत्तं. — °) N₁ B₅ अकुर्वन्; S वर्तते. S पाण्डवं प्रति (G₅ ते तु पाण्डवं). — After 63, D₄ (marg. sec. m.)

S ins.:

1231* पाण्डुः प्रीतेन मनसा देवतादीनपूजयत् ।
पाण्डुना पूजिता देवाः प्रत्युत्तुर्नृपसत्तमम् ।
प्रादुर्भूतो ह्ययं धर्मो देवतानां प्रसादजः ।
मातरिश्वा ह्ययं भीमो बलवानरिमर्दनः ।
साक्षादिन्द्रः स्वयं जातः प्रसादाच्च शतक्रतोः । [5]
पितृत्वाद्देवतानां हि नास्ति पुण्यतरस्त्वया ।
पितृणांमृणमुक्तोऽसि स्वर्गं प्राप्स्यसि पुण्यभाक् ।
इत्युक्त्वा देवताः सर्वा विप्रजग्मुर्यथागतम् ।

[(L. 4) G₁ M₅-8 'श्वा स्वयं. — (L. 6) T₁ पितृणां देवतानां च. — (L. 7) T₂ G_{4.5} 'मृणनिर्मुक्तः; G_{2.5} धन्यस्त्वमचिरादेव. — Before line 8, T₂ G₅ ins. वैश'.]

64 ^a Ko Dn₁ D₄ G₅ च (for तु). D₅ 'वैतां; S 'वार्या. — °) Ś₁ K₁ महारथः; T₂ G 'बलः. — °) N_{1.2} B D (except D₅) वक्तुमेच्छद्भर्मपत्नीः; N₅ 'नीयार्थी; S प्रादि- शदर्शनीयार्थी (T₁ तुरीये प्रादिशतुत्रे). — °) B₁ 'मभापत.

65 Before 65, D_{4.5} ins. कुंतुवाच; M₅-8 कुन्ती. — °) S वै (for अतश्च). Ś₁ व्यसनं (for प्रस'). — °) B₅ प्र- (for अपि). S विदुरापत्सु भारत. — °) Ko. 4 N B D स्वैरिणी स्यात्; S अनाचारः. Cd cites चारिणी (as in text). — °) N (except B Da D₂) transp. पञ्चमे (Ś₁ K₁ 'मी) and बन्ध'. T G वर्षकी.

66 ^a S वै (for त्वं). Ś₁ धर्मः; K₁ D₅ S (except G₁) विद्वान्; Da₂ विदुर. Ś₁ बुद्धिगम्यं; Ko D₅ T₁ M₅ 'मिदं; B₅ 'र्ममेवं. — °) Ś₁ विद्वज्जिमं; N B D (except D₅) अधिगम्य. Ko. 3.4 Da₁ D₁ तु (for तु). S संचोदयसि मां कथं. — °) D₂ 'र्थं विवेकी सन्; S अपत्यलो (T₁ G_{1.2.3.5.6} 'ला) भारत्वं राजन्. — °) S प्रमत्त इव. K₃ जल्पसि (for भाष'). — After 66, D₄ (marg. sec. m.) S ins.:

1232* पाण्डुः ।

एवमेतद्भर्मशास्त्रं यथा वदसि तत्तथा ।

[D₄ पाण्डुस्वाच (for पाण्डुः).]

Colophon. Major parvan: T₂ G M संभव' (for

११५

वैशंपायन उवाच ।

कुन्तीपुत्रेषु जातेषु धृतराष्ट्रात्मजेषु च ।
मद्राजसुता पाण्डुं रहो वचनमब्रवीत् ॥ १
न मेऽस्ति त्वयि संतापो विगुणोऽपि परंतप ।
नावरत्वे वरार्हायाः स्थित्वा चानघ नित्यदा ॥ २
गान्धार्याश्चैव नृपते जातं पुत्रशतं तथा ।
श्रुत्वा न मे तथा दुःखमभवत्कुरुनन्दन ॥ ३
इदं तु मे महद्दुःखं तुल्यतायामपुत्रता ।
दिष्ट्वा त्विदानीं भर्तुर्मे कुन्त्यामप्यस्ति संततिः ॥ ४
यदि त्वपत्यसंतानं कुन्तिराजसुता मयि ।

आदि°). — *Sub-parvan*: Ś1 K1.2.4 Ñ B5 D5 T1 संभव.
— *Adhy. name*: K0 वंशसंभवः; K2.4 पाण्डुपुत्रोत्पत्तिः; K3
युधिष्ठिरभीमार्जुनोत्पत्तिः; Ñ1.2 B1.3.6 D पाण्डवोत्पत्तिः; T2
G4 फल्गुनोत्पत्तिः; G1 अर्जुनोत्पत्तिः; G8 M8-8 पार्थोत्पत्तिः.
— *Adhy. no.* (figures, words or both): B1 D4 121;
Dn 122; T1 114; T2 64; G M 65. — *S'loka no.*:
Dn 76; M8 77. — *Aggregate s'loka no.*: Dn2 4836.

115

1 Ś1 K0.1 Da2 D2.5 S om. उवाच. — °) T1 बालेषु
(for जाते°). — °) M8.5 मद्राजसुता. — °) K0 अतो;
S इदं (for रहो).

2 Before 2, T2 G (except G8) M5 ins. माद्री.
— °) G8 मयि (for त्वयि). S संतानो (M °नं) (for °पो).
— °) B8m विप्रिये°; S विगुणोपि (M °जं वा). T G M5
तथा (G2 °दा) नघ; M8.6-8 विशां पते (for परं°). — After
2^{ab}, D5 ins.:

1233* न तापो यौवनस्थायी पराभवं कथं च नः ।

— °) S मम जातो (M °तं) वनस्थायाः. — °) D5 सिद्धा
(for स्थित्वा). K3 Da2 वा (for च). K4 सर्वदा. S
ह्यपर (T1 त्वधर; G1.2 ह्यवर) त्वात्कथंचन.

3 ^{ab}) S गान्धार्याश्चा (G1 °म) पि पुत्राणां शतं जातं
महात्मनां (M8.6-8 °बुते). — °) K1.3 Ñ8 तथा (K1
°दा) न मे (by transp.). S तत्रापि नैव बलवद्दुःखं मम
(T2 G2.5.6 °यि) विशां पते. — After 3°, K1 repeats
1^d-3° (dittography).

कुर्यादनुग्रहो मे स्यात्तव चापि हितं भवेत् ॥ ५
स्तम्भो हि मे सपत्नीत्वादक्तुं कुन्तिसुतां प्रति ।
यदि तु त्वं प्रसन्नो मे स्वयमेनां प्रचोदय ॥ ६
पाण्डुरुवाच ।

ममाप्येष सदा माद्रि हृद्यर्थः परिवर्तते ।
न तु त्वां प्रसहे वक्तुमिष्टानिष्टविवक्षया ॥ ७
तव त्विदं मतं ज्ञात्वा प्रयतिष्याम्यतः परम् ।
मन्ये ध्रुवं मयोक्ता सा वचो मे प्रतिपत्स्यते ॥ ८
वैशंपायन उवाच ।

ततः कुन्ती पुनः पाण्डुर्विविक्त इदमब्रवीत् ।

4 °) D2.5 सु- (for मे). — °) Ś1 K1 अपुत्रतः; M8
अपुत्रता. — °) G8 भद्रं ते (for भर्तुर्मे).

5 °) Ñ1.2 B8.6 Da D3 च; B1.5 Dn2 D4 वा; G1
(for तु). — °) Some MSS. कुन्ती°. B3 कश्चिदुत्तिसु
मयि. — °) T2 G2.4.5 कुर्यात्वनु°. — °) S (except G
T1 corrupt) चैव (for चापि).

6 °) Ñ8 नार्हो हि मे; Dn D1 संस्तम्भो हि; D5 युक्तं
न; G2.5 (by corr.) लज्जा हि मे. Ś1 K1 सपत्नीत्वा
Cd cites स्तम्भः (as in text). — °) Ś1 K1 उक्तं कुन्ती
प्रति; K0.2.4 वक्तुं कुन्तीं प्रति प्रभो (K2 सुतं प्रति); T G
M8 (inf. lin.) चोदितुं तां (G1 त्वां) सुताम्; G2.2.1
अस्ति कुन्तिसुताम्. — °) Ś1 G8 त्वं च; K1 B8 त्वं तु; B
च त्वं; T1 स त्वं; M8.5 हि त्वं.

7 Ś1 K1 S om. उवाच. — °) M8 (inf. lin. as
text). 6-8 सदा देवि. — °) Ś1 हृद्यतः. K0 B8 (m
in text) प्रतिवर्तते. — °) K2.4 न च त्वां; G1 न त्वां
— °) T1 °विविक्तया.

8 °) Ś1 K1 Dn स्वत्तस्त्विदं; K2.4 तव चेदं; B8
त्वेवं. Dn अहं (for मतं). Ñ B Da D1.2.4 मया
तव त्वनुमते (G8.6 °तो) राज्ञि. — °) S प्रयतिष्ये यथा
— °) S आशंसे न (G2 ते) चिरात्कुन्ती. — °) N (ex
Ś1 K1 Ñ8 D5) यचनं (for वचो मे).

9 Ś1 K0.1 D5 S om. उवाच. — °) Ś1 K0.1
रहः (for पुनः). — °) Ś1 K2.4 विविक्तां; K0 D5 विविक्त
T2 G1 M8 एकतः; T2 G2-6 एकप्रां; M8.6-8 एक
— After 9^{ab}, D4 (marg. sec. m.) S ins.:

कुलस्य मम संतानं लोकस्य च कुरु प्रियम् ॥ ९
 मम चापिण्डनाशाय पूर्वेषामपि चात्मनः ।
 मत्प्रियार्थं च कल्याणि कुरु कल्याणमुत्तमम् ॥ १०
 यशसोऽर्थाय चैव त्वं कुरु कर्म सुदुष्करम् ।
 प्राप्याधिपत्यमिन्द्रेण यज्ञैरिष्टं यशोऽर्थिना ॥ ११
 तथा मन्त्रविदो विप्रास्तपस्तप्त्वा सुदुष्करम् ।
 गुरुनभ्युपगच्छन्ति यशसोऽर्थाय भामिनि ॥ १२
 तथा राजर्षयः सर्वे ब्राह्मणाश्च तपोधनाः ।

चक्रुरुच्चावचं कर्म यशसोऽर्थाय दुष्करम् ॥ १३
 सा त्वं माद्रीं ध्रुवेनेव तारयेमामनिन्दिता ।
 अपत्यसंविभागेन परां कीर्तिमवाप्नुहि ॥ १४
 एवमुक्ताब्रवीन्माद्रीं सकृच्चिन्तय दैवतम् ।
 तस्मात्ते भवितापत्यमनुरूपमसंशयम् ॥ १५
 ततो माद्री विचार्यैव जगाम मनसाश्विनौ ।
 तावागम्य सुतौ तस्यां जनयामासतुर्यमौ ॥ १६
 नकुलं सहदेवं च रूपेणाप्रतिमौ भुवि ।

1234* अनुगृहीष्व कल्याणि मद्राजसुतामपि ।

— T1 om. 9^a-10^b. — °) D2 कुरुष्व (for कुल°). M6-8 चैव (for मम). — °) S1 कुलस्य च (*sup. lin.* as in text). Ns प्रियं कुरु (by transp.).

10 T1 om. 10^{ab} (cf. v. l. 9). — °) Ko. s. 4 N2 B (except B1) Da Ds Gs. s. 8 वा; T2 G1. 2. 4 M अपि (for च). N2 B8 Da पिंडदं सुभ्रु; B1 पिंडदानाय; B8. 5 पिंडदं पुत्रं; S (T1 om.) पिंडलाभा (Gs भावा)य. — °) Ko Da सर्वेषाम्. S1 K1. 2. 4 Ds अपि भामिनि; D1 अपि भाविनी; S (T1 om.) च महात्मनां. — °) T2 G2. 4-6 हि (for च). — After 10, S ins.:

1235* कुलस्य पिण्डवृद्धिश्च कुलस्य कुलसंततिः ।

मम चेष्टस्य निर्वृत्तिस्तव चापि परं यशः ।

[(L. 1) G1 वृद्धिह; M5-8 वृत्तिश्च. — (L. 2) M8 तवापि परमं यशः.]

11 °) M6-8 शशंसोर्थाय (sic). — °) S1 K (except Ko) Ns धिपत्यं (Ns धिराज्यं) हीन्द्रेण; B1. 8 Da प्रासाधि; D4 T2 प्रासाधिपत्येनेन्द्रेण; T1 G M प्राप्य द्वै (G1. 3. 6 M8 दे)वादपत्यं च. — °) Ds इष्ट्वा. S यज्ञैरिष्ट्वा सहस्रशः. — After 11, T2 repeats 11^{ed} with the reading of T1 G M.

12 °) K1 तपः कृत्वा; G8 तपस्तप्तुं. S1 D4. 5 M6-8 सुदुश्करं. — After 12^{ab}, Gs, which (hapl.) om. 12^c-13^d, ins. 1236*. — °) S1 कुरुन्. S1 K1 अभ्यवरा; T2 G8 अप्युपग; M6-8 अभ्युदय°. — °) G8 यशसेर्थाय. N1. 2 B D (except D2. 4. 5) भाविनि. S1 K1 यशोर्थाय (K1 यशसेर्थे) यशस्विनि.

13 G5 om. 13 (cf. v. l. 12). — °) S (G5 om.) ब्रह्मर्षयः पूर्वे (M8. 5 सर्वे). — °) Ko परंतपाः (for तपो°). — °) S1 N1. 2 B1. 8 D2. 4 यशोर्थाय सुदुष्करं. — S ins. after 13 (G5, which om. 12^c-13^d, after 12^{ab}):

1236* तथा राजर्षयो धीरा मनुवैन्यादयः पृथक् ।

यशोऽर्थे धर्मयुक्तानि चक्रुः कर्माणि शोभने ।

[(L. 2) G1 यः श्रोतुं; G8-6 यथोक्तं (for यशोऽर्थे). G1 तथा चक्रुश्च शो°.]

14 °) G8 अद्य (for माद्रीं). S1 N D (except Dn1 D2) S (except M8. 5) ध्रुवेनैव; Ko नेह. — °) Ns B1. 8 D (except D2. 4. 5) T G तारयैनाम्. — °) Ds संप्रदानेन. — °) N1 प्रीति (for कीर्ति). S मवाप्स्यसि. — After 14, D4 (marg. sec. m.) S ins.:

1237* धर्मं वै धर्मशास्त्रोक्तं यथा वदसि तत्तथा ।

तस्मादनुग्रहं माद्याः कुरुष्व वरवर्णिनि ।

[Before line 1, D4 ins. कुंत्युवाच; M6-8 कुंती. — (L. 2) D4 तस्याः; T1 माद्याः; G1 मह्यं. D4 करोमि. D4 कुरुनंदन; M नृपनंदन (for वर°).]

15 T1 G2-5 M om. 15^{ab}. — °) K2-4 N B1. 3 Da1 Dn D1 G1 सुत्त्वा. S1 Ko D1 माद्री; Ns कुंती; G1 स्नेहात्. — °) K2. 4 देवतां. — Ds om. 15^{ed}. — °) S (except T2) तत्र ते (G2-5 मे). — D4 (marg. sec. m.) S ins. after 15: D5, after 15^{ab}:

1238* कुंत्या मध्ये कृते तस्मिन्विधिद्वयेन कर्मणा ।

ततो राजसुता स्नाता शयने संविवेश ह ।

[Before line 1, T1 G1. 2 M8 ins. वैश°. — (L. 1) T2 G3-6 कुंत्या. D4 मंत्रेण सा; G8 मंत्रकृते. — (L. 2) T2 G3. 4 स्नात्वा.]

16 G2 om. 16. — °) Ko. 8 Ns T G1. 4-6 M एका (M8 एतं); N1. 2 B D (except Da Ds) एवं (for एव). G3 ततो माद्रीपि चाप्येतौ. — °) K4 युवौ; G5 युतौ (for सुतौ). S1 Da2 तस्याः. G1 तथा च कुंत्यापत्यार्थं प्रायुक्तं बलिमुत्तमं. — After 16, G1 ins. 1239*.

17 G1 om. 17. — °) K8 वीर्येणाप्रतिमौ. — °) S (G1 om.) जातौ च ता°. — °) G (G1 om.) वाचाद्भुतोपमौ. — D4 (marg. sec. m.) S ins. after 17 (G1, which om. 17, after 16):

1. 115. 17]

तथैव तावपि यमौ वागुवाचाशरीरिणी ॥ १७
रूपसन्धुगुणोपेतावेतावन्याजनानति ।
भासतस्तेजसात्यर्थं रूपद्रविणसंपदा ॥ १८
नामानि चक्रिरे तेषां शतशृङ्गनिवासिनः ।
भक्त्या च कर्मणा चैव तथाशीर्भिर्विशां पते ॥ १९
ज्येष्ठं युधिष्ठिरेत्याहुर्भीमसेनेति मध्यमम् ।
अर्जुनेति तृतीयं च कुन्तीपुत्रानकल्पयन् ॥ २०
पूर्वजं नकुलेत्येवं सहदेवेति चापरम् ।

1239* कर्मतो भक्तितश्चैव बलतोऽपि नयैस्तथा ।

[G1.3-5 धर्मतो भं. T1 G1-3.5 M5 शीलतो विनयै.]

D1 कर्मणा गुरुभक्त्या च शीलेन विनयेन च.]

18 °) K4 N Dn D1 सत्वरूपः (by transp.). S गुण (G1 °जैः; G5 °जे) श्रेष्ठौ. — °) N3 जनानिति; B5 जनानप्रति. S1 K1 भवतो न्याजनानति (S1 °निव); K2 एतावन्या जनान्यति; K3 अन्योन्यगतिरागतिः; N1.2 एतौ जातौ यमाविति (N2 °वपि); Dn D1 भवतोत्यश्चिनाविति; D2 एता अन्या जनानपि; D3 एतावत्यश्चिनाविति; D5 T G M5 एताविति (D5 G2.3.5 °वपि) नराधिप; M3.6-8 एता (M3 इमा) विति विनादिनी. Cd cites अत्यश्चिना (cf. Dn D1 and D4 above). — °) K3 भास्करस्तेजसा तुल्यं; K4 D2 G2 M5-8 भास्वत्. — °) S1 B5 °तेजसा; N3 °वित्तमौ.

19 Ms om. 19-21; S (except M5) reads them after 27. — °) S1 K1 °रे चैपां; K0 चक्रतुस्तेषां. — °) S ऋषयः कर्मतश्चैव रूपतस्तेजसस्तथा (G3 °तः स्नेहतस्तथा).

20 Ms om. 20 (cf. v. l. 19). — °) N B (except B5) D (except D5) °रेत्येवं (Da2 °व). S युधिष्ठिर इति ज्येष्ठं. — Da1 (hapl.) om. 20-21°. — °) K3 °सेनं तु; T G भीममि (T2 G1.2.6 भीम इ)त्येव. M (Ms om.) द्वितीयं भीम इत्यपि. — °) S1 K0.3 N1.2 तु (for च). S (Ms om.) तृतीयमर्जुनमिति (G1.2 M3.6-8 °न इति).

21 Ms om. 21 (cf. v. l. 19); Da1 om. 21° (cf. v. l. 20). — °) S1 नकुलेत्याहुः; K0.1 °लेत्येव; S (Ms om.) °लं चेति. — °) T1 °देवमथापरं; G1.2.6 °देवं तथा. — °) D5 विप्रास्ते (by transp.). S1 K0.2.3 D1 प्रीतिमां. S (Ms om.) ऊचुर्मोक्षाः (G1.6 °द्वी-) सुतावेवं (T2 G5 °तौ चैव; G1-3 °तावेव) महाभागास्तपस्विनः. — °) S1 सर्वे (for अपि). S (Ms om.) एक (G3.4 °वं) नर्पांतरास्ते तु (G6 M3.6-8 °स्वेते) परस्परमरिंदमाः. — After 21, N ins.:

1240* पाण्डुपुत्रा व्यराजन्त पञ्च संवत्सरा इव ।

माद्रीपुत्रावकथयन्ते विप्राः प्रीतिमानसाः ।

अनुसंवत्सरं जाता अपि ते कुरुमत्तमाः ॥ २१

कुन्तीमथ पुनः पाण्डुर्माद्यर्थं समचोदयत् ।

तमुवाच पृथा राजन्सहस्युक्ता सती सदा ॥ २२

उक्ता सकृद्वन्द्वमेपा लेभे तेनास्मि वञ्चिता ।

विभेम्यस्याः परिभवान्नारीणां गतिरीदृशी ॥ २३

नाज्ञासिपमहं मूढा द्वन्द्वाह्वाने फलद्वयम् ।

तस्मान्नाहं नियोक्तव्या त्वयैपोऽस्तु वरो मम ॥ २४

[S1 K1.2.4 पांथोः पुत्राः. S1 K D5 प्रकाशते; N5 व्यकाशतः. S1 K1 N3 D5 समा इव यशस्विनः (for the posterior half).]

— S (Ms om.), on the other hand, ins. after 21:

1241* अन्ववर्तन्त पार्थाश्च माद्रीपुत्रौ तथैव च ।
which in T2 is followed by 1240* (v. l. व्यजायत and समा इव यशस्विनः). — K4 N B D T2 ins. after 1240*:

1242* महासत्त्वा महावीर्या महाबलपराक्रमाः ।

पाण्डुर्दृष्ट्वा सुतांस्तान्तु देयरूपान्महोजयः ।

मुदं परमिकां लेभे मनन्द च नराधिपः ।

अर्षीणामपि सर्वेषां शतशृङ्गनिवास्तिनाम् ।

प्रिया बभूवुस्तामां च तथैव मुनिर्योषिताम् ।

[(L. 4) K1 °मपि तेषां च. — (L. 5) K1 सर्वेषां; T2 ते तामां (for तामां च).]

22 Before 22, S (except Ma.6-8) ins. वैश्व.

— °) K0 तथा; K2-1 त्वयः; D5 यथा (for अथ).

— °) K0 Da माद्यर्थे. K0.2.1 D5 समनोद. — °) N तदा; S पति (for पृथा). M3 °द्वयं (for राजन्). — °) K1 तथा (for तदा). N1.2 B5 Dn D1 तदा सती (by transp.)

D5 रहस्युक्तवती तदा.

23 °) K3 सकृदुक्ता (by transp.); B5 उक्ता सती (cf. 22°).

— °) S1 K1 [5] त्वमनेनामि. — °) S1 °स्यस्याः

B5 °स्यस्याः. K1 N B (except B5) Da D1.4 इमिभवात्

— °) S1 K0.2 N प्राणानां; K3 नृणां न; K4 B D कुलीनां

T1 ईदृशी गतिः.

24 °) K0 न विजानाम्यहं; K1 न ज्ञासि; M5-3

ज्ञातिसमर्हः. — °) K2 राजन् ह्वानः; N1 दृक्काह्वाने ।

द्वयं फलं. — °) G3 ततो नाह. N1.2 B5.6 Da D5

तु वक्तव्या.

25 Before 25, S (except Ga) ins. वैश्व. — °) (except K1) G3 पांथुताः. — °) K0 N3 B5 Dn D1

एषः प्रसङ्गः कृष्णः पञ्चमः महीश्वरः ।

कृष्णः श्रीमद्भगवत्पुस्तकेऽष्टाध्यायः ।

कृष्णः प्रसङ्गः श्रीमद्भगवत्पुस्तकेः ॥ १. ११५. ३५-३६

एवं पाण्डोः सुताः पञ्च देवदत्ता महाबलाः ।
 संभूताः कीर्तिमन्तस्ते कुरुवंशविवर्धनाः ॥ २५
 शुभलक्षणसंपन्नाः सोमवत्प्रियदर्शनाः ।
 सिंहदर्पा महेष्वासाः सिंहविक्रान्तगामिनः ।
 सिंहग्रीवा मनुष्येन्द्रा ववृधुर्देवविक्रमाः ॥ २६

विवर्धमानास्ते तत्र पुण्ये हैमवते गिरौ ।
 विस्रयं जनयामासुर्महर्षीणां समेयुषाम् ॥ २७
 ते च पञ्च शतं चैव कुरुवंशविवर्धनाः ।
 सर्वे ववृधुरल्पेन कालेनाप्स्विव नीरजाः ॥ २८

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११५ ॥

११६

वैशंपायन उवाच ।

दर्शनीयास्ततः पुत्रान्पाण्डुः पञ्च महावने ।
 तान्पश्यन्पर्वते रेमे स्वबाहुबलपालितान् ॥ १

सुपुष्पितवने काले कदाचिन्मधुमाधवे ।
 भूतसंमोहने राजा सभार्यो व्यचरद्रनम् ॥ २
 पलाशैस्तिलकैश्चूतैश्चम्पकैः पारिभद्रकैः ।

च (for ते). — ^a) = 28^b. Ko D₄ T₁ G (except G_{1.6})
 M₅ कुल^c. — S ins. after 25 (M₅, after 26^{ad}):

1243* देवौजसः सत्त्ववन्तः सर्वशास्त्रविशारदाः ।
 दिव्यसंहननाः सर्वे सर्वे भास्वरमूर्तयः ।

[(L. 1) G₅ M₅-8 सत्यवन्तः. G₂ M₅.5 सर्वे शास्त्र^d.
 — (L. 2) G₅ दिव्यसिंहासनाः — भास्वरमूर्तयः.]

26 Ś₁ K₁ D₂ (hapl.) om. 26-28^{ab}. M₅ transp.
 26^{ab} and 26^{ad}, ins. 1243* between them. — ^a) Ko
 शुभदर्शन^e; T G₅-6 M₅-8 सर्व^f(T₁ श्रुतः; G₄ inf. lin.
 शुभ)लक्षण^g. — G₄ om. 26^{adef}. — ^c) G₅ सिंहद्वंष्ट्रा.
 — ^d) M₅ सर्वे (for सिंह-). — S (except G_{1.2}; G₄
 om.) चारिणः (for गामिनः). — After 26^{ad}, M₅ ins.
 1243*; while Ñ B D₄.5 ins.:

1244* सिंहोरस्काः सिंहसत्त्वाः सिंहाक्षाः सिंहविक्रमाः ।

[Ñs D₄.5 सिंहास्याः (for सिंहाक्षाः).]

— ^e) T₁ G₂.3.6 M सिंहक्षीवाः; T₂ G₅ सिंहाक्षाश्च; G₄
 सिंहसत्त्वा. D₄ G₁.2.5 M₅ ^hव्येन्द्र. D₅ सिंहसंहनना धीरा.
 — ^f) K_{2.4} D₄ बभ्रुदुर; G₅ ददशुर. B₅ D₁ ⁱवर्चसः; S
 (G₄ om.) दर्शनाः (G₂ नन्दनाः; M₅-8 दर्शिनः).

27 Ś₁ K₁ D₂ om. 27 (cf. v. l. 26). — ^b) M₅ दिव्ये
 (for पुण्ये). K₄ D_n T₁ हिमवते (D_n वतो). — After
 27, S (M₅ om.) reads 19-21.

28 Ś₁ K₁ D₂ om. 28^{ab} (cf. v. l. 26). — ^a) Ko.2
 D₄ M₅-8 ते पञ्च च; B_{1.3} एते पञ्च; B₅ ते तु पञ्च; M₅-8
 (all inf. lin.) तत्र पञ्च. Da ते पञ्चशतकं चैव. — ^b) = 25^d.
 D₅ पित्रोः प्रीतिविव^e. — Cd cites 28^{ad} exactly as in text!
 — ^c) D₄ बभ्रुदुरल्पेन; T₁ (corrupt) च पृथिवीराजन्; T₂ G
 (except G₅) ववृधिरे राजन्; M₅.6 धिरे वीराः. — ^d) S

(except M₅.5) पंकजाः (M₅-8 all inf. lin. नीरजाः as in
 text). — After 28, S ins. a passage of 62 lines
 given in App. I (No. 67); D₅ ins. certain lines
 thereof after 1. 116. 1^{ab} (q. v.)

Colophon om. in T G. — Major parvan: M संभव^a
 (for आदि^b). — Sub-parvan: Ś₁ K Ñ B_{1.5} Da D₁
 संभव. — Adhy. name: K_{2.4} माद्रीसुतोत्पत्तिः; K₃ Ñ_{1.2}
 B Da D₂ पांडवोत्पत्तिः; M₅.5 नकुलसहदेवोत्पत्तिः. — Adhy.
 no. (figures, words or both): B₁ 122; D_n 123; D₄
 124; M 66. — S'loka no.: Da₁ D_n 31; M₅ 35.
 — Aggregate s'loka no.: D_{n2} 4867.

116

1 Ś₁ Ko.1.8 D₂.5 S om. उवाच (T₂ G₁.2.5 M₅ om.
 the ref.). — ^a) Ñ₂ तदा (for ततः). B₅ G₁ M₅.5
 पाण्डुः पुत्रान् (by transp.). G₅ पांडवांश्च (for पाण्डुः पञ्च).
 B₅ महाबलान् (for वने). — After 1^{ab}, D₅ ins. lines
 4-44 of a (Southern) passage given in App. I (No.
 67), ending with the colophon: आदिपर्वणि ॥ २५ ॥
 — ^c) Ś₁ Da₁ सर्वतो (for पर्व^d). K₃ B₅.5 D_n D₁.5 T₂
 G₁.2.6 रम्ये (for रेमे). — ^e) K (except Ko) D₅
 परिपालितान्; Ñ₁ B₁.3.5 Da D₂.4 बलशालिनः; Ñ₂ B₅
 D_n D₁ बलमाश्रितः.

2 ^a) K_{2.4} T₁ G₁ सु; T₂ G₅ सं (for सु-). — ^b) S
 प्रवृत्ते म^c. — After 2^{ab}, D₅ S ins.:

1245* पूर्णे चतुर्दशे वर्षे फल्गुनस्य च धीमतः ।
 तदा उत्तरफल्गुन्यां प्रवृत्ते स्वस्तिवाचने ।

अन्यैश्च बहुभिर्वृक्षैः फलपुष्पसमृद्धिभिः ॥ ३
जलस्थानैश्च विविधैः पद्मिनीभिश्च शोभितम् ।
पाण्डोर्वनं तु संप्रेक्ष्य प्रजज्ञे हृदि मन्मथः ॥ ४
ग्रहृष्टमनसं तत्र विहरन्तं यथामरम् ।
तं माद्यनुजगामैका वसनं बिभ्रती शुभम् ॥ ५
समीक्षमाणः स तु तां वयःस्थां तनुवाससम् ।
तस्य कामः प्रववृत्ते गहनेऽग्निरिवोत्थितः ॥ ६
रहस्यात्मसमां दृष्ट्वा राजा राजीवलोचनाम् ।

न शशाक नियन्तुं तं कामं कामबलात्कृतः ॥ ७
तत एनां बलाद्राजा निजग्राह रहोगताम् ।
वार्यमाणस्तथा देव्या विस्फुरन्त्या यथाबलम् ॥ ८
स तु कामपरीतात्मा तं शापं नान्वबुध्यत ।
माद्रीं मैथुनधर्मेण गच्छमानो बलादिव ॥ ९
जीवितान्ताय कौरव्यो मन्मथस्य वशं गतः ।
शापजं भयमुत्सृज्य जगामैव बलात्प्रियाम् ॥ १०
तस्य कामात्मनो बुद्धिः साक्षात्कालेन मोहिता ।

रक्षणे विस्मृता कुन्ती व्यग्रा ब्राह्मणभोजने ।
पुरोहितेन सह सा ब्राह्मणान्पर्यवेष्टयत् ।
तस्मिन्काले समाहूय माद्रीं मदनमोहितः ।

[(L. 1) Ms. 5 'नस्य महात्मनः. — (L. 2) G1. 2. 4 तदा
चोत्तरं; Ms. 5 तदा तूत्तरं. T2 G2 Ms. 5 स्वस्तिवाचके.
— (L. 3) D5 पाण्डोर् (for कुन्ती). — (L. 4) D5 'हिते
च सा कुन्ती; T1 G2. 6 M 'हितेन सहिता.]
— °) Ś1 Ko. 1 भूतसंमोदने; T1 मारं. S काले. — °) Ko. 3 Ns B1. 5 D4 S वने.

3 °) Ko. 4 D1. 4 G4 पालाशैः. Ś1 तत्र (for चूतैः).
— N2 B2. 6 Da D4. 5 S (except T2) ins. after 3^{ad}; K4,
after 3^{ad}:

1246* कर्णिकारैरशोकैश्च केशरैरितिमुक्तैः ।

[K4 D4 केशरैः; D5 बकुलैः; S (except T2) मल्लिकैः.]
K4 N2 Da D4 cont.:

1247* तदा कुरवकैश्चैव मत्तभ्रमरकृजितैः ।

चूतैर्मैत्रिरिभिश्चैव पारिजातवनैरपि ।

After 1247*, K4 repeats 3^{ad}, which is followed by:

1248* परपुष्टोपसंघुष्टसंगीतैः षट्पदैरपि ।

while D4 ins.:

1249* जम्बूदुम्बरसैहण्डैर्वटैराभ्रातकैर्धवैः ।

नीपार्जुनकदम्बैश्च बदरैर्नागकेशरैः ।

तमालैर्बिल्वकैस्तालैः पनसैर्वनकिंशुकैः ।

मत्तभ्रमरसंगीतकोकिलस्वनमिश्रितम् ।

After 1246*, D5 ins.:

1250* हिन्तालकदलीशालैः पनसैर्वनकिंशुकैः ।

while S (except T1 G1) ins.:

1251* बकुलैस्तिलकैस्तालैः पनसैर्वनकिंशुकैः ।

[Cf. line 3 of 1249*.]

— °) Ś1 K (except Ko) B5 विविधैर्वृक्षैः. N2 अन्यैर्वृक्षैः.
— °) S लता (T1 G1. 8 सदा) पुष्पफलैर्वृतं (T2
फलमूलसमृद्धिभिः).

4 °) Ś1 जलस्थायैश्च; Ko D5 जलाशयैः; K1 'जातैः;
K2-4 'छायैः; D2 'स्थलैः; T1 G5 जन'. K8 S बहुभिः.
— After 4^{ad}, N2 B2. 5. 6 Da ins.:

1252* नानाविहंगसंघुष्टं परपुष्टनिनादितम् ।

B5 cont.:

1253* समीक्ष्य च ततस्त्रयं रम्यं कुसुमितं द्रुमम् ।

— °) N2 B5 Dn D1 तत्; T2 Ms च (for तु). B1 संवीक्ष्य
(m as in text). — After 4, S ins.:

1254* मत्तभ्रमरसंगीतं कोकिलस्वनमिश्रितम् ।

गायमानैस्तु गन्धर्वैः पुरा नागपुरे यथा ।

[(L. 1) T2 'स्वनमुत्तमं; T2 G4 'संयुतं; G1 'मीरितः.]

5 °) Ś1 K1. 2. 4 तं तु (for तत्र). — °) N2 B D
(except D5) विचरन्तं. — °) Ko D5 'नुगता चैका (D5
'व). — °) S वसने बिभ्रती (G1 वाससी) शुभे.

6 °) Some MSS. समीक्ष्य. Ko D5 'माणो माद्रीं
तां; K1. 3 B1 D2 S (except G2. 8) 'माणस्य तु तां; Da
'माणः सततं. — °) N2 उपस्थां. K4 D1 Cd तनुवाससी;
G8 तां सुवां; M (except Ms) 'वाससी. — °) Dn D1
प्रववृत्ते. — °) Ś1 K1 B5 Ms. 5 'वोज्जितः; N2 'वार्जितः;
B5 D (except D2. 4. 5) 'वोद्धतः.

7 °) N2 B D (except D5) रहस्येकां तु तां (N2 गता).
— °) N2 Da1 G8 'लोचनः. — °) Ko-2 स्वः; K4 तु (for
तं). — °) K2. 4 B5 D5 'बलादितः; B5 Da Dn D1
'वशीकृतः. T1 कामबाणबला. — After 7, D4 (marg.
sec. m.) S ins.:

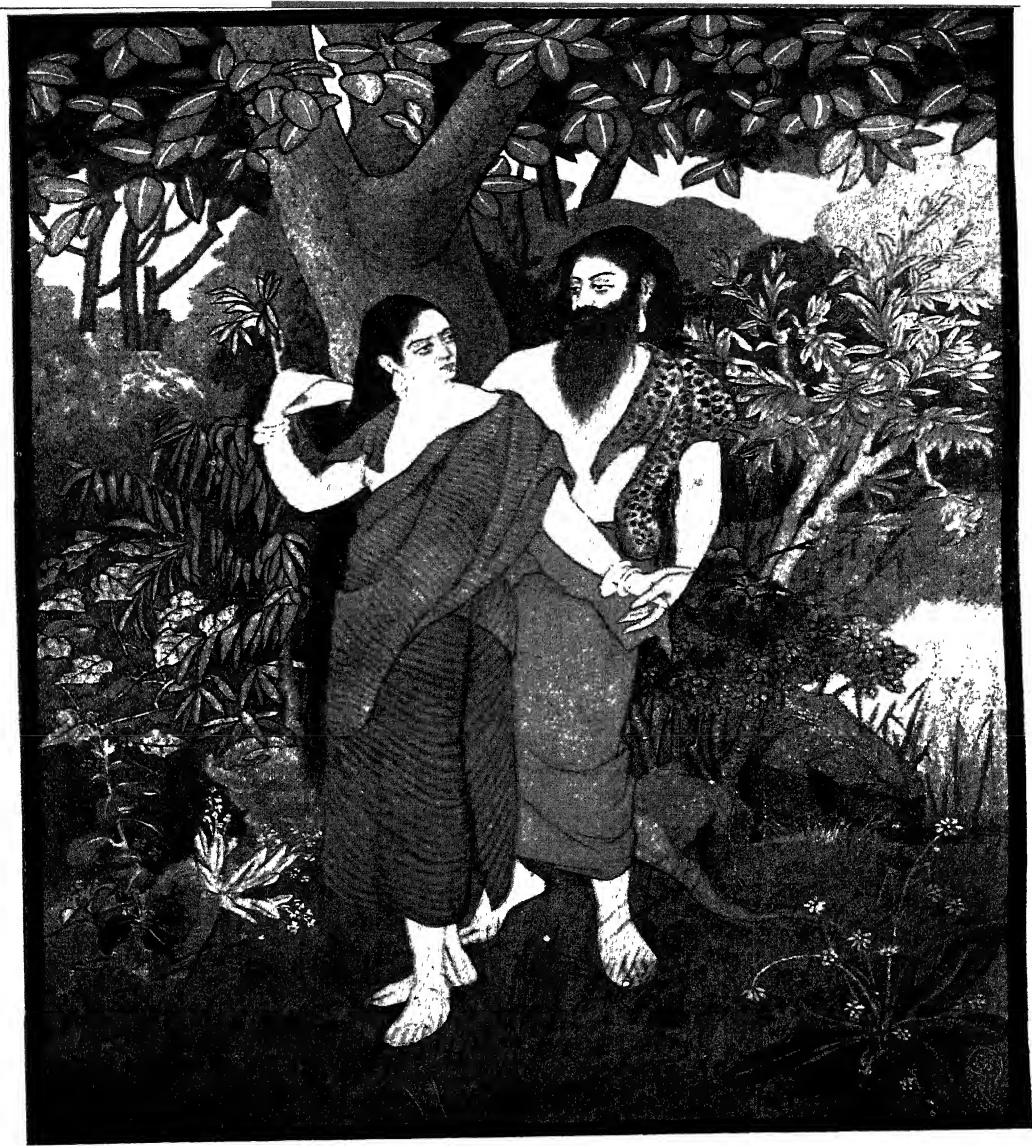
1255* अथ सोऽष्टादशे वर्षे क्रतौ माद्रीमलंकृताम् ।

आजुहाव ततः पाण्डुः परीतात्मा यशस्विनीम् ।

8 °) Ś1 K1 तत्र चैनां; Ko Da1 D5 तत एतां; D5
ततोय तां. — °) T G रहोग (G8 'दि) तः. Ko अभिगम
महावने. — °) Ś1 तथा; D2 G2 तदा (for तथा).

9 °) Ko नान्वचितयत्; K1 Dn8 नानुं; B5 'पशतः;
D4. 5 T1 G5 Ms-8 नाव. — °) D5 मैथुनमार्गेण. — °) N2

ततः पूर्वा नलाशब्दा निजपाद रदोऽयम् ।
 वायुमालम्ब्य देव्या दिक्कुरन्त्या मयाबलम् ॥ १. ११६. ०

संग्रमथ्येन्द्रियग्रामं प्रनष्टा सह चेतसा ॥ ११
 स तथा सह संगम्य भार्यया कुरुनन्दन ।
 पाण्डुः परमधर्मात्मा युयुजे कालधर्मणा ॥ १२
 ततो माद्री समालिङ्ग्य राजानं गतचेतसम् ।
 मुमोच दुःखजं शब्दं पुनः पुनरतीव ह ॥ १३
 सह पुत्रैस्ततः कुन्ती माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ।
 आजग्मुः सहितास्तत्र यत्र राजा तथागतः ॥ १४
 ततो माध्यव्रीद्राजन्नार्ता कुन्तीमिदं वचः ।
 एकैव त्वमिहागच्छ तिष्ठन्त्वत्रैव दारकाः ॥ १५
 तच्छ्रुत्वा वचनं तस्यास्तत्रैवावार्थं दारकान् ।
 हताहमिति विक्रुश्य सहसोपजगाम ह ॥ १६
 दृष्ट्वा पाण्डुं च माद्रीं च शयानौ धरणीतले ।

कुन्ती शोकपरीताङ्गी विललाप सुदुःखिता ॥ १७
 रक्ष्यमाणो मया नित्यं वीरः सततमात्मवान् ।
 कथं त्वमभ्यतिक्रान्तः शापं जानन्वनौकसः ॥ १८
 ननु नाम त्वया माद्री रक्षितव्यो जनाधिपः ।
 सा कथं लोभितवती विजने त्वं नराधिपम् ॥ १९
 कथं दीनस्य सततं त्वामासाद्य रहोगताम् ।
 तं विचिन्तयतः शापं ग्रहर्षः समजायत ॥ २०
 धन्या त्वमसि बाह्लीकि मत्तो भाग्यतरा तथा ।
 दृष्टवत्यसि यद्वक्त्रं ग्रहृष्टस्य महीपतेः ॥ २१
 माद्वुवाच ।
 विलोभ्यमानेन मया वार्यमाणेन चासकृत् ।
 आत्मा न वारितोऽनेन सत्यं दिष्टं चिकीर्षुणा ॥ २२

B D (except Ds) सोन्वगच्छद्दलां.

10 ^a) Ś1 Ñ Dn D1 कौरव्य. — ^d) Cf. 9^d. Ñ1, 2 B (except Bs) D (except Ds) विधिना संग्रहोदितः.

11 ^a) Ko धर्मात्मनो. — ^b) Ñ1, 2 T3 कामेन. G2 चोदिता. — ^d) Some MSS. प्रणष्टा. Ś1 B5, 6 G2, 4, 5 तेजसा; Da तेन सा (for चेत).

12 ^b) Ko Ñ1 G4, 6 M 'सत्तमः; K4 Ñ1 B D T1 'नन्दनः; T2 G1, 5 'सत्तमः; G2 'सत्तमः; G3 'पुंगवः. — ^d) B8 (m as in text) Da1 D5 'कर्मणा; Cd as in text. — After 12, D4 (marg. sec. m.) S ins.:

1256* क्षणेनाभ्यपतद्राजा राजधानीं यमस्य वै ।

13 ^b) Ś1 K1 M3 'चेतनं; Cd as in text. — ^{cd}) D5 उवाच (for मुमो). Ś1 K1, 3 B3 च; Ko Dn D2 हि (for ह). चुक्रोश परमायस्ता (T1 'मा मत्ता; T2 G2-4 'मा यत्ता) चक्रवाकी यथा पति. — After 13, D4 (marg. sec. m.) S ins.:

1257* तं श्रुत्वा करुणं शब्दं सहसोत्पतितं तदा ।

14 ^a) K8 तत्र (for ततः). K2, 4 ततः सह सुतैः कुन्ती. — ^c) Ś1 आगताः (for आज).

15 ^{ab}) G2 transp. राजन् and कुन्ती. B5 D2 G2 M8-8 आर्ता. Ñ3 B5 (m as in text) S (except T1 G1, 2) 'मिदं तदा. — ^d) S (except G2, 4) तिष्ठतां तत्र (T1 राज-) दा.

16 ^a) Ñ2 B5 Da D2, 4 'नं देव्यास्. G1, 3, 5 एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्यास्. — ^b) Ko, 2 Ñ2 B1m, 6, D (except D2, 5) 'वाधाय. — ^d) Ś1 च; K3 Ñ3 तं; S (except G5) तां

(for ह). Ñ1, 2 B D (except Ds) सहसैवा (Da 'व) जगाम सा (D4 ह).

17 ^a) Ko, 1, 3 B1, 5 D2 S (except M8-8) माद्रीं च पाण्डुं (by transp.).

18 Before 18, D4 ins. कुंत्युवाच; T1 G6 M कुन्ती. — ^b) Ñ1 D2 S धीरः; D4 वने. — ^c) Ś1 त्वयमनुक्रांतः; Ko, 2 B D5 M8 त्वामभ्यति; K1 त्वद्य मति; K3 Ñ1 Da Dn D1 त्वामस्यति; K4 त्वया ह्यप; D2 M5 त्वामप्यति; D4 त्वमद्य निष्क्रांतः; T1 G8, 5 त्वमनति; T2 त्वं समति; G1 च मय्यति; G2 च समति; G4 नु समति; G6 त्वमस्यति. — ^d) Ñ1, 2 B1m, 3, 5 D2 जानन्वने वसन्; Cd as in text.

19 ^a) Ś1 K1 त्वया राज्ञि. — ^b) Ko Ñ2 B1, 5 Dn2 D5 S नराधिपः. — ^c) Ś1 K1 सा नृप. — ^d) Ś1 K1 B3 तं; M (except M5) तु (for त्वं). — After 19, S ins.:

1258* माद्री ।

विधिना चोदितस्यास्य मां दृष्ट्वा विजने वने ।

अचिन्तयित्वा तच्छापं ग्रहर्षः समजायत ।

[(L. 1) T1 G1 M8-8 'तस्याद्य. — (L. 2) Cf. 20^{ad}. M8-8 तं शापं.]

20 Before 20, S ins. कुन्ती (cf. 1258*). — ^{ab}) G6 कथं दीने वसते त्वामासाद्य च रहो.

21 ^a) K2 बाहेकि; K4 बाहीकि; B (except B6) Da बाहीकि; S बाह्लीके. — ^b) Ś1 K (except K4) B1, 3, (m as in text) D2 T1 G6 मत्स (Ko, 3 B5 G6 'स्त्रौ) भाग्यतर (B3m 'वती); G3 मम भाग्य; M महाभाग्यतरा (M 'वती); Cd (?) मत्सभाग्यतरा. B5 गुणैः (m as in text)

कुन्त्युवाच ।

अहं ज्येष्ठा धर्मपत्नी ज्येष्ठं धर्मफलं मम ।
अवश्यं भाविनो भावान्मा मां माद्रि निवर्तय ॥२३॥
अन्वेष्यामीह भर्तारमहं प्रेतवशं गतम् ।
उत्तिष्ठ त्वं विसृज्यैनमिमान् रक्षस्व दारकान् ॥ २४

माद्र्युवाच ।

अहमेवानुयास्यामि भर्तारमपलायिनम् ।
न हि तृप्तास्मि कामानां तज्ज्येष्ठा *अनुमन्यताम् ॥२५॥
मां चाभिगम्य क्षीणोऽयं कामाद्भरतसत्तमः ।
तमुच्छिन्द्यामस्य कामं कथं नु यमसादने ॥ २६
न चाप्यहं वर्तयन्ती निर्विशेषं सुतेषु ते ।

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि षोडशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११६ ॥

वृत्तिमार्यं चरिष्यामि स्पृशेदेनस्तथा हि माम् ॥२७॥
तस्मान्मे सुतयोः कुन्ति वर्तितव्यं स्वपुत्रवत् ।
मां हि कामयमानोऽयं राजा प्रेतवशं गतः ॥ २८
राज्ञः शरीरेण सह ममापीदं कलेवरम् ।
दग्धव्यं सुप्रतिच्छन्नमेतदार्यं प्रियं कुरु ॥ २९
दारकेष्वप्रमत्ता च भवेथाश्च हिता मम ।
अतोऽन्यन्न प्रपश्यामि संदेष्टव्यं हि किंचन ॥ ३०
वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्त्वा तं चिताग्रिस्थं धर्मपत्नी नरर्षभम् ।
मद्राजात्मजा तूर्णमन्वारोहद्यशस्विनी ॥ ३१

Ds S भुवि (Ms ह्यसि) (for तथा). Ns सभाग्या च भृशं मया. — °) Ś1 K (except Ks) Ds या वक्त्रं; Gs M तद्धं.

22 Ś1 K1.8 S om. उवाच. — D1 (hapl.) om. 22 and कुन्त्युवाच (in 23). — °) Ś1 K1 Cd विलोक्य; T G अलोभ्य. K2.4 N1.2 B D (except Ds; D1 om.) विलपत्या मया देवि. — °) M (except Ms) °माणस्तथासकृत्. — °) K (except K1) Ds S धा(T1 दा)रितः. Ds1 S (except Gs) तेन; Ds येन (for अनेन). — °) K2.4 Cd दिष्टं सत्यं (by transp.); Gs सत्यं दृष्टं; Gs गतं दिष्टं. Ns सत्यमिष्टं चिकीर्षता. — After 22, D4 (marg. sec. m.) S ins. a passage of 61 lines given in App. I (No. 68).

23 D1 om. the ref. (cf. v. l. 22); Ś1 K1.8 S om. उवाच. — °) K2.4 सह; N1.2 B (except B1) Da D2.5 श्रेष्ठं (for ज्येष्ठं). Gs मतं; Gs महत् (for मम). — °) Gs M (except Ms) अवश्य. Cd cites अभावात् (for भावात्). — °) Some MSS. मा (for मां). T1 G2.6 मा माद्रि न; G1.8 माद्रि मा मां. K1.2.4 Bs Da निवारय. N2 मा माद्रि विनिव.

24 °) Ś1 N Da Dn D1 Ms.5 अन्वेष्यामीह; Ko.4 Ds अनुयास्यामि; K2 °ष्यामि हि. — °) Da इह (for अहं). Ko.2.4 Ds प्रेतगतिं. — °) G1 इमं; Gs एतं (for एनं). Gs Ms-8 transp. त्वं and एनं. — °) Ko Ds एतान्. K1 रक्ष सुदारं; K2.4 रक्ष कुमारं; N2 B D (except Ds) पालय दारं; Gs रक्षस्व बालं. — After 24, T G ins.:

1259* अवाप्य पुत्राह्वेधात्मा वीरपत्नीत्वमर्थये ।

वैशंपायनः ।

मद्राजसुता कुन्तीमिदं वचनमब्रवीत् ।

25 Ś1 K1 S om. उवाच. — Ms-8 transp. 25^{ab} and 25^{ad}, repeating 25^{ad} after 25^{ab}! — °) M अपराजितं Cd as in text. — °) G1 न हि तृप्यामि. — °) T Gs.1 त्वं ज्येष्ठा. Ś1 Ko.1.8 Ns Ds T G1.8-8 मेनुमन्यतां; K1 मानुं; Gs ह्यनु. N1 G2 त्वज्येष्ठाम(Gs मो)नु; N2 B D Dn D1.2.4 ज्येष्ठा (B1.6 Da °ष्टे; B1m °ष्टा) मामनु; Ms देवी ज्येष्ठानु; Ms-8 तां (all inf. lin. तं) ज्येष्ठामनु (all inf. lin. चानु).

26 °) Bs Ds S समुच्छिद्याम्; Cd as in text — After 26, S ins.:

1260* मम हेतोर्मतो राजा दिवं राजर्षिसत्तमः ।
न चैव तादृशी बुद्धिर्बान्धवाश्च न तादृशाः ।
न चोत्सहे धारयितुं प्राणान्भर्तृविनाकृता ।
तस्मात्तमनुयास्यामि यान्तं वैवस्वतक्षयम् ।

[(L. 1) G2 मम हेतोर्मतो राजा यदयं राजसत्तमः.]

27 °) S वर्तयं न समां वृत्तिं. — °) Ś1 K (except Ko) निर्विशेषा (K2.8 °पां); S जात्वं च. — °) K1 Dn D1 च (for हि). S तथा हि वर्तमानां सामर्थ्यं स्पृशेन्महान्. — After 27, Ms ins.:

1261* त्वं नु मत्सुतयोर्निव्यं त्वत्सुतेषु समा सदा ।

28 °) Bs तस्मान्मत्पुत्रयोः. S देवि (for कुन्ति) — °) N2 B1 Dn D1 च (for हि). — °) Ms भर्ता (for राजा). Ds प्रेतगतिं. — After 28, S ins.:

1262* अन्वेष्यामि च भर्तारं व्रजन्तं यमसादनम् ।

29 °) Ko.2.4 Ds सह शरीं (by transp.). — °) I एतत्कार्यं. Ko.2.4 Ns Bs कुरु प्रियं (by transp.).

30 °) T1 G त्वं (for च). — °) Ś1 K1 भवेत्सिद्धिः I

११७

वैशंपायन उवाच ।

पाण्डोरवभृथं कृत्वा देवकल्पा महर्षयः ।
ततो मन्त्रमकुर्वन्त ते समेत्य तपस्विनः ॥ १
हित्वा राज्यं च राष्ट्रं च स महात्मा महातपाः ।
अस्मिन्स्थाने तपस्तप्तुं तापसाञ्छरणं गतः ॥ २

स जातमात्रानुप्रांश्च दारांश्च भवतामिह ।
प्रदायोपनिधिं राजा पाण्डुः स्वर्गमितो गतः ॥ ३
ते परस्परमामञ्ज्य सर्वभूतहिते रताः ।
पाण्डोः पुत्रान्पुरस्कृत्य नगरं नागसाह्वयम् ॥ ४
उदारमनसः सिद्धा गमने चकिरे मनः ।

CEK

Ms. 5 भवेथास्वं; T G भवेश्चाभिः. Ś1 K (except Ks) हितं मम; Ms सदा मम; Ms अनिदिते. — *) Ś1 K (except Ks) D2 अतो नान्यत् (Ko D2 नान्यं); D4 अतो न्यं न; Gs. 4 अन्योन्यं न. — *) K2 N1 B6 Ms-8 कथंचन; Ks प्रियं मम (for हि किं). — After 30, D4 (marg. sec. m.) S ins. a passage of 62 lines given in App. I (No. 69); while Ds ins.:

1263* तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा कुन्ती शोकाग्निदीपिता ।
पपात सहसा भूमौ छिन्नमूल इव द्रुमः ।
निश्चेष्टा पतिता भूमौ मोहेनैव चचाल सा ।
तस्मिन्क्षणे कृतज्ञानं महदम्बरसंवृतम् ।
अलंकारकृतं पाण्डुं शयानं शयने शुभे । [5]
कुन्तीमुत्थाप्य माद्री तु मोहेनाविष्टचेतनाम् ।
एहोहि कुन्ति मा रोदीः दर्शयामि स्वकौतुकम् ।
पादयोः पतिता कुन्ती पुनरुत्थाय भूमिपम् ।
रक्तचन्दनदिग्धार्ङ्गं महारजतवाससम् ।

31 All MSS. except Dn D2. 5 om. the ref. — *) K2. 4 तां (for तं). S नमस्कृत्य चित्ता. — *) K D4 T1 G1. 6 M 'राजात्मजा (as in text); the rest 'राजसुता. — After 31, D4 (marg. sec. m.) S ins.:

1264* आहताम्बरसंवीतो भ्रातृभिः सहितोऽनघः ।
बदकं कृतवांस्तत्र पुरोहितमते स्थितः ।
अर्हतस्तस्य कृत्यानि शतशृङ्गनिवासिनः ।
तापसा विधिवच्चक्षुराणा ऋषिभिः सह ।

G1 cont.:

1265* तापसा विधिवत्कर्म कारयामासुरात्मजैः ।
(cf. last line of 1264*).

Colophon. Major parvan: T2 G2-8 M संभव* (for आदि*). — Sub-parvan: Ś1 Ko. 1. 4 N1 B1. 5 Da D1. 5 T1 संभव. — Adhy. name: Ks पाण्डोः स्वर्लोकगमनं; N1. 2 पाण्डुरमः; Dn पाण्डुरपरमः; T2 G1. 4 M पाण्डुस्वर्गारोहणं (Ms पाण्डुमरणं). — Adhy. no. (figures, words or both):

B1 123; Dn 124; D4 125; S 67 (T1 116). — S'loka no.: Da1 23; Dn 31; Ms 112. — Aggregate s'loka no.: Dn2 4898.

117

1 Ś1 K1. 8 D2. 5 S om. उवाच (Ms om. the ref.). — *) Ś1 K1 पाण्डोरेवं दशां; K2. 4 तत्पाण्डोर्निधनं; N1. 2 B D (except Ds) पाण्डोरपरमं; Cd as in text. N इष्टा (for कृत्वा). — *) N1. 2 B D (except Ds) ततो मन्त्रविदः सर्वे. — *) K2. 4 यशस्विनः; Ks महर्षयः (for तप*). Ko Ns समेत्य मुनयस्तदा; N1. 2 B D (except Ds) मन्त्रयांचकिरे मिथः.

2 Before 2, N ins. तापसा (Ko ऋषयः) ऊचुः (K1 om. ऊचुः); Ms-8 शुक्रः. — *) Ś1 K2. 4 Gs transp. राज्यं and राष्ट्रं. M भोगांश्च (for राष्ट्रं च). — *) B6. 6 (by transp.) महात्मा स (B6 च). Ko N1. 2 B Dn D1. 2. 4 महायशाः. Da महात्मा सुमहायशाः. — *) K1 T2 G5. 8 तपस्तप्तुं; N B D (except Ds) Gs M 'स्तप्त्वा.

3 *) B6 Gs संजातः. — *) Gs 'श्च भरतर्षभः. — *) K2. 4 N B (except B6) Dn D1. 5 Gs. 4 प्रादा*. — After 3, N (except Ś1 K1. 2) ins.:

1266* तस्येमानात्मजान्देहं भार्यां च सुमहात्मनः ।
स्वराष्ट्रं गुह्य गच्छामो धर्मं एष हि नः स्मृतः ।
while S ins.:

1267* तस्मात्कृत्यं परीक्षध्वमिति होवाच धर्मवित् ।
शुक्रः परमकल्याणो गिरा समभिभाषत ।
[(L. 2) Gs 'जोगिराः सम'; M 'जो महर्षिः संशितव्रतः.]
4 Before 4, all MSS. except Ms ins. वैशं उ* (Ś1 Ko. 1. 8 D2. 5 S om. उ*). — *) N1. 2 B Da D2 'मागम्य. — *) N1. 2 B D (except Ds) देवकल्पा महर्षयः. — After 4^{ab}, T G ins.:

1268* धर्मं चैव पुरस्कृत्य श्रेष्ठां मतिमकुर्वत ।
कुरुक्षेत्रमितः कुन्तीं तां सपुत्रां नयामहे ।

भीष्माय पाण्डवान्दातुं धृतराष्ट्राय चैव हि ॥ ५
तस्मिन्नेव क्षणे सर्वे तानादाय प्रतस्थिरे ।
पाण्डोर्दारांश्च पुत्रांश्च शरीरं चैव तापसाः ॥ ६
मुखिनी सा पुरा भूत्वा सततं पुत्रवत्सला ।
प्रपन्ना दीर्घमध्वानं संक्षिप्तं तदमन्यत ॥ ७
सा नदीर्घेण कालेन संप्राप्ता कुरुजाङ्गलम् ।
वर्धमानपुरद्वारमाससाद यशस्विनी ॥ ८
तं चारणसहस्राणां मुनीनामागमं तदा ।
श्रुत्वा नागपुरे नृणां विस्मयः समजायत ॥ ९
मुहूर्तोदित आदित्ये सर्वे धर्मपुरस्कृताः ।
सदारास्तापसान्द्रष्टुं निर्ययुः पुरवासिनः ॥ १०

स्त्रीसंघाः क्षत्रसंघाश्च यानसंघान्समास्थिताः ।
ब्राह्मणैः सह निर्जग्मुर्ब्राह्मणानां च योषितः ॥ ११
तथा विद्वद्भूतसंघानां महान्वयतिकरोऽभवत् ।
न कश्चिदकरोदीर्घ्यामभवन्धर्मबुद्धयः ॥ १२
तथा भीष्मः शांतनवः सोमदत्तोऽथ बाह्लिकः ।
प्रज्ञाचक्षुश्च राजर्षिः क्षत्ता च विदुरः स्वयम् ॥ १३
सा च सत्यवती देवी कौसल्या च यशस्विनी ।
राजदारैः परिवृता गान्धारी च विनिर्ययौ ॥ १४
धृतराष्ट्रस्य दायदा दुर्योधनपुरोगमाः ।
भूषिता भूषणैश्चित्रैः शतसंख्या विनिर्ययुः ॥ १५
तान्महर्षिगणान्सर्वाञ्छिरोभिरभिवाद्य च ।

After this, the sequence of T G is: 5^{ab}, 6^{ab} (for the first time), 4^{ad} and 5^{ed} etc. (Gs reads also 6^{ed} first time after 6^{ab}). — After 4^{ab}, M reads 6^{ab} (for the first time). — K₂ om. 4^a-6^a. — °) K₃. 4 पांडुपुत्रान्. G₂ पुत्रान्पुरस्कृत्य ततो.

5 K₂ om. 5 (cf. v. l. 4). For sequence of T G cf. v. l. 4. — °) N₁. 2 Da M सर्वे (for सिद्धा). T G इत्युक्त्वा ते (G₂ एवमुक्त्वा) महात्मानो. — °) Ko. 1. 3 Da 2 D₂ M ह (for हि).

6 K₂ om. 6^{ab} (cf. v. l. 4). — S repeats 6^{ab}; G₂, 6^{ed} also (cf. v. l. 4). — °) M₂. 5 (both second time) समादाय (M₂ second time *sup. lin.* तानादाय). T₁ G₁. 2. 5 M (all first time) परीवार्योप (M₂ °यं प्र) तस्थिरे. — °) Ś₁ K₁. 2. 4 D₂ G₄ पुत्रांश्च दारांश्च (by transp.). — °) K (except K₁) N₂. 3 B₁ D₂. 4. 5 शरीरं चैव; N₁ B₂ Da Dn D₁ शरीरे ते च; B₂ शरीरेणैव; M (except M₂) परिवारांश्च. — After 6, B₂ ins.:

1269* आदाय प्रस्थिताः सर्वे शतशृङ्गाश्च गोत्तमात् ।

7 °) M₂-s वा (for सा)! B₂ तदा (for पुरा). Ś₁ कृत्वा (for भूत्वा). — °) N₁ प्रपद्य; Dn₁ T₁ G₂ °सद्वा. — °) G₂ सा क्षिप्रं (for संक्षिप्तं). Ś₁ K (except Ko) G₁ तममन्यत.

8 °) Ko. 2. 3 B (except B₂) Dn D₁. 4. 5 M₂ सा त्वदीर्घेण; N₂ D₂ सा च दीर्घा; T₁ सा तु दीर्घा. — °) Ko प्रपन्ना (for संप्राप्ता). Some N MSS. कुरुजंगलं. — After 8, Dn D₁. 2. 4 ins.:

1270* द्वाविणं तापसा ऊच राजानं च प्रकाशय ।

ते तु गत्वा क्षणेनैव सभायां विनिवेदिताः ।

9 °) T₁ G₁. 3. 5 तत् (for तं). N₂ °सहस्राणि; T G °सहस्रं वै; M °सहस्रेण; N₁lp चारण्य; Cd as in text. — °) K₃ N₁ D₂ T₂ G₂. 6 चागतं; N₂s चागमं; Da G₂. 4 आगतं; G₁ च गतं; Cd आगमं (as in text). G₂. 4 तथा. N₂ मुनींश्चैवागतांस्तदा; M मुनीनां (M₂. 5 कृषीणां) संघमागतं. — °) G₂ तु नगरे; M₁ गजपुरे. — °) K₃ N₁ B D (except D₂) समपद्यत.

10 °) M (except M₂) मुहूर्ते चोदितादित्ये. — °) Ś₁ K₁. 3 Da₁ D₂. 5 सर्वधर्मं; Dn D₁ सर्वे बालं; S सर्वे भीष्मपुरोगमाः (M °पुरःसराः). — °) Ś₁ Ko. 1. 3 B₂. 6 D₂ T G सदारांस्ताप*. — K₂ (? hapl.) om. 10^a-11^a.

11 K₂ om. 11^{ab} (cf. v. l. 10). — °) Ko M क्षत्रसंघानां. — °) Ko N₁ B₁ D₂ यानसंघं; K₃ वयान्; N₂ B₂. 4. 6 Da Dn D₁. 5 यानसंघं; N₂s D₂ G₁-s संघाः; G₁ योषसंघाः. N₁ B₁ D₂. 4 अवस्थिताः. T G₂. 4 समाश्रिताः; G₂ °हिताः. — °) K₄ G₂ सह संजग्मुः; T₁ G₂ सहिता जं; T₂ G₄ सहसा जं. — °) T₁ G₁. 3. 6 ब्राह्मणाश्च सयो; T₁ G₂. 4 °णाः सहयो; G₂ °णाश्च समाहिताः (cf. °).

13 °) K₂. 4 M₂. 5 ततो भी. — °) Ko °दत्तश्च. — °) Ś₁ विदुरस्तथा.

14 °) Ś₁ K₁ तु (for च) and दीना (for देवी). — °) Some N MSS. कौशल्या. T G देवी चांबालिकापि च (T₁ °का अपि). — °) Dn D₁ S (except M₂-s) चापि निर्ययौ.

15 °) S (except M₂. 5) °पुरःसराः. — °) Ś₁ K₁. 4 दिव्यैः; D₂ द्रव्यैः (for चित्रैः).

16 °) N₂ दिव्यान्; B₂m. 6 D (except D₂. 4) द्वा (for सर्वान्). — °) N₂s अभिवंद्य. Ś₁ K N₂ D₂ ते

उपोपविविशुः सर्वे कौरव्याः सपुरोहिताः ॥ १६
तथैव शिरसा भूमावभिवाद्य प्रणम्य च ।
उपोपविविशुः सर्वे पौरजानपदा अपि ॥ १७
तमकूजमिवाज्ञाय जनौघं सर्वशस्तदा ।
भीष्मो राज्यं च राष्ट्रं च महर्षिभ्यो न्यवेदयत् ॥ १८
तेषामथो वृद्धतमः प्रत्युत्थाय जटाजिनी ।
महर्षिमतमाज्ञाय महर्षिरिदमब्रवीत् ॥ १९

यः स कौरव्यदायादः पाण्डुर्नाम नराधिपः ।
कामभोगान्परित्यज्य शतशृङ्गमितो गतः ॥ २०
ब्रह्मचर्यव्रतस्थस्य तस्य दिव्येन हेतुना ।
साक्षाद्दर्मादयं पुत्रस्तस्य जातो युधिष्ठिरः ॥ २१
तथेमं वलिनां श्रेष्ठं तस्य राज्ञो महात्मनः ।
मातरिश्वा ददौ पुत्रं भीमं नाम महाबलम् ॥ २२
पुरुहूतादयं जज्ञे कुन्त्यां सत्यपराक्रमः ।

(for च). — After 16^{ab}, S ins.:

1271* स्वागतं वचनं चोक्त्वा पाण्डोर्भवनमाविशत् ।

[M चोक्ताः.]

— °) = 17°. N₁ B Da D₂. 4 ततः सं (B₃ प्र)वि°; G₃ ते
चोपवि°. — S₁ transp. 16^a and 17^a. — D₅ (hapl.)
om. 16^a-17°; K₃ (hapl.) om. 16°-17°. — °) D₂. 4 G₃
कौरवाः. Da च (for स-).

17 S₁ transp. 16^a and 17^a; K₃ om. 17^{ab}; D₅ om.
17^{ab} (cf. v. l. 16). — °) N₁ तत्रैव. Ko 'सा सर्वे.
— °) S₁ repeats 16^a for 17^b. S (except G₂) प्रसाद्य
च. Ko प्रणिपत्याभिवाद्य च. — °) = 16°. — °) D₅
'जानपदैः सह.

18 N₁ om. 18^{ab}. — °) N₂ T₂ G₃ तमद्भुतम्;
D₂ 'पूज्यम्; G₃ तमात्मजम्; G₅ 'ग्रजम्. N₂ B Dn D₁. 4
अभिज्ञाय. Ko D₅ कृतभौम (D₅ 'मौन)मिव ज्ञात्वा; T₁
G₂. 4 अक्रूरमिव चाज्ञाय; G₁ स्त्रीयतामित्युच्यते. — °) K₂-4
सर्वतस्त. K₁ Da T G (except G₁. 2) M₃ (inf. lin. as
in text). 5 तथा. — After 18^{ab}, K₄ N₁ B D (except
D₅) ins.:

1272* पूजयित्वा यथान्यायं पाचैनाध्वेण च प्रभो ।

— N₁ reads 18^{ad} in marg. — °) S₁ G₃ M₃-s transp.
राज्यं and राष्ट्रं.

19 Before 19, S ins. वैशं. — °) K₃ तेषां मध्ये. S
तेषां वृद्धतमः कश्चिद्. — °) Ko तदाजिनी. — °) N₁ B D
(except D₅) ऋषीणां मतम्. T₁ G₁. 3 आस्थाय.

20 Before 20, M ins. ऋषिः. — °) Ko D₅ योसौ
(for यः स). K₂. 4 Da₁ D₂. 4 कौरव°. — °) K₁ जना-
धिपः; D₄ महारथः. — °) T G₂. 4-8 M₃-s हित्वा राज्यं च
राष्ट्रं च (M₃-s राष्ट्राणि); G₁ हित्वा राष्ट्रं च भोगांश्च; G₃
M₃. 5 हित्वा राष्ट्राणि राज्यं च (cf. 2^a and 1273* below).
— After 20, D₄ (marg. sec. m.) S ins.:

1273* कामभोगान्परित्यज्य तपस्वी संभूव ह ।

स यथोक्तं तपस्तेपे तत्र मूलफलाशनः ।

पत्नीभ्यां सह धर्मात्मा कंचित्कालमतन्द्रितः ।

तेन वृत्तसमाचारैस्तपसा च तपस्विनः ।

तोषितास्तापसास्तत्र शतशृङ्गनिवासिनः । [5]

स्वर्गलोकं गन्तुकामं तापसा विनिवार्य तम् ।

उद्यतं सह पत्नीभ्यां विप्रा वचनमब्रुवन् ।

अनपत्यस्य राजेन्द्र पुण्यलोका न सन्ति ते ।

तस्माद्भीमं च वायुं च महेन्द्रं च तथाश्विनौ ।

आराध्यस्य राजेन्द्र पत्नीभ्यां सह देवताः । [10]

तृप्ताः पुत्रान्प्रयच्छन्ति ऋणमुक्तो भविष्यति ।

तपसा दिव्यचक्षुष्वात्पश्यामस्ते तथा सुतान् ।

अस्माकं वचनं श्रुत्वा देवानाराध्यच्छदा ।

[(L. 1) Prior half = 20°. — (L. 11) D₄ प्रीताः पुत्रान्.

— (L. 12) G₂. 5 दिव्यचक्षुर्भ्यां.]

G₁ cont.:

1274* कुन्ती संप्रेषयामास देवरन्यायधर्मतः ।

स्वानामन्यतमैर्नार्यः पुण्यैराख्यायिकैरपि ।

मुनेर्मन्त्रप्रभावेण शंकरांशाभियोगिनः ।

आहूय धर्मं वायुं च महेन्द्रं च तथाश्विनौ ।

असूत पुत्रान्कुन्ती च माद्री च द्वौ सुतावपि ।

21 °) D₅ तेन दिव्य°. — °) T G₂-s M तस्माद्दर्माद्.

G₁ युधिष्ठिरोयं धर्मात्मा. — °) K₃ ज्येष्ठो; N₁ B D (except

D₅) M₃ तत्र; T G₂-s M₃. 2-3 कुन्त्यां (for तस्य). G₁

धर्मात्कुल्यामजायत.

22 °) K₂-4 Da तथैव; N₁ B Dn D₁. 2. 4. 5 M (except

M₃) तथैनं; G₁ तथास्यां. K₂. 4 G₁ श्रेष्ठः. — °) K₃ भीमं

भीमपराक्रमं; K₃ भीमसेनं महाबलं; S भीमं सत्ववतां वरं.

23 °) K₁ Da₁ D₁. 2 कुन्त्या. Dn S कुल्यामेव धर्मजयः

(cf. 1275*). After 23^{ab}, D₄ (marg. sec. m.) S ins.:

1275* असिञ्जते महेष्वासे देवाः सेन्द्रास्तथाब्रुवन् ।

मत्प्रसादादयं जातः कुन्त्यां सत्यपराक्रमः ।

अज्येयो युधि जेतारीन्देवतादीन् संशयः ।

[(L. 1) D₄ T₂ G₁. 2-3 देवैरिन्द्रस्तथाब्रवीत् (for the
posterior half).]

G₁ cont.:

1276* स लङ्घयित्वा हरिणा भुवो भारान्नियोजितः ।

यस्य कीर्तिर्महेष्वासान्सर्वानभिभविष्यति ॥ २३
 यौ तु माद्री महेष्वासावसूत कुरुसत्तमौ ।
 अश्विभ्यां मनुजव्याघ्राविमौ तावपि तिष्ठतः ॥ २४
 चरता धर्मनित्येन वनवासं यशस्विना ।
 एष पैतामहो वंशः पाण्डुना पुनरुद्धतः ॥ २५
 पुत्राणां जन्म वृद्धिं च वैदिकाध्ययनानि च ।
 पश्यतः सततं पाण्डोः शश्वत्प्रीतिरवर्धत ॥ २६

वर्तमानः सतां वृत्ते पुत्रलाभमवाप्य च ।
 पितृलोकं गतः पाण्डुरितः सप्तदशेऽहनि ॥ २७
 तं चितागतमाज्ञाय वैश्वानरमुखे हुतम् ।
 प्रविष्टा पावकं माद्री हित्वा जीवितमात्मनः ॥ २८
 सा गता सह तेनैव पतिलोकमनुव्रता ।
 तस्यास्तस्य च यत्कार्यं क्रियतां तदनन्तरम् ॥ २९
 इमे तयोः शरीरे द्वे सुताश्चेमे तयोर्वराः ।

नरो मामाविशकुन्ति विष्णोरर्धं नरं विदुः ।
 सोऽहं त्वामाविशं भद्रे जातोऽहं फल्गुनाह्वयः ।
 तस्मादजय्यो भुवने चतुर्दशभिरप्यसौ ।

In D₄ (the repetition of) 23rd after 1277* has been scored out. — *) K₈ D₄ (first time) T₂ G₄ M₈-8 अस्य; D₄ (second time) तस्य (for यस्य). — *) G₂ सर्वान्वै प्रहरिष्यति. — D₄ (om. line 6) ins. (marg. sec. m.) after the first occurrence of 23rd: S, after 23:

1277* युधिष्ठिरो राजसूयं आतृवीर्यादवाप्स्यति ।
 इन्द्रस्य वचनं श्रुत्वा पाण्डुः प्रीतिमवाप सः ।
 एष जेता मनुष्यांश्च सर्वान्गान्धर्वराक्षसान् ।
 एष दुर्योधनं कीर्त्या भारतांश्च विजेष्यति ।
 वीरस्यैकस्य विक्रान्तैर्धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः । [5]
 यक्ष्यते राजसूयाद्यैर्धर्म एवापरः सदा ।

[(L. 1) D₄ इष्ट्वा कीर्तिम्; G₁ यस्य वीर्याद्. — After line 1, M ins.:

1278* विजित्य नृपतीन्सर्वान्कृत्वा च करदान्प्रभुः ।

स्वयं भोक्ष्यति धर्मात्मा पृथिवीं सागरान्ब्रह्म ।

— T₁ G (except G₈) read line 2 (of 1277*) after line 6. — After line 3, G₁ ins.:

1279* सुरासुरोर्गांश्चैव वीर्यादेकरथो जयेत् ।

— (L. 5) G₁ M₈.5 वीरस्यैतस्य; G₈ वीर्यैरेतस्य; M₈-8 अस्य वीरस्य. T₂ G₂.4.5 कुंतीपुत्रो युधिः; G₁ सर्वशत्रुभयंकैः. After line 5, G₁ ins.:

1280* अजातशत्रुर्धर्मात्मा पृथ्वैश्वर्याभिपूजितः ।

— (L. 6) M राजसूयादीन्. T₁ G₈ धर्म एव वरस्तदा; G₁ महतीं कीर्तिमाप्स्यति; M क्रतून्धर्मपरायणः.]

24 ^{ab}) Ś₁ K₁ या तु; G₁ M (except M₈) इमौ (M₈ inf. lin. यौ तु as in text). M (except M₈) माद्री and जातौ च (M₈ inf. lin. respectively माद्री and असूत as in text). N̄ B D (except D₅) पुरुषोत्तमौ (for कुरु). — *) N̄ 1.8 B (except B₈) Dn D₁ पुरुषव्याघ्रौ. — *) N̄ 1.8 B D (except D₅) पश्यत (for तिष्ठ). M (except M₈) जेतारो युधि शात्रवान्. — After 24, D₄ (marg.

sec. m.; om. line 2) S ins.:

1281* नकुलः सहदेवश्च तावप्यमिततेजसौ ।

पाण्डवौ नरशार्दूलाविमावप्यपराजितौ ।

[(L. 1) G₁ उभावमितः; G₈ मितविक्रमौ. — (L. 2) T₁ विमौ चाप्य; G₁ प्यपराजयौ; G₈ प्यमितौजसौ.]

25 ^a) B₈ D₅ नित्यधर्मेण. — ^b) Ś₁ K (except K₀) D₅ महात्मना (K₁ नः) (for यश). — *) B₈.5 (both m as in text) Dn D₁.4 नष्टः (for एष).

26 ^a) Ś₁ K₁.2.4 धर्मवृत्तिः; Dn₁ धर्मवृद्धिः; T₁ जन्म वृत्तिः; G₈.6 जन्मवृत्तं. — *) N पश्यतः. Ś₁ K₀.2.4 D₄.5 G₈ संततिः; K₁ शयनं. — ^a) N परां प्रीतिमवाप्स्यथ.

27 ^a) S तां मार्गे. — ^a) D₅ स दशमेहनि.

28 ^a) B₁.8 D₂.4 चित्तास्थितम्. T₂ G M₈.5 आसाद्य. T₁ ततश्चितां समासाद्य. — ^b) G₈ नरहुते मखे.

29 ^a) T₁ G₈.6 M संगता. — ^b) B₈ भर्तृव्रतमनुः; G₁ लोकं पतिव्रता. — *) K₀.2.4 सत्कारः; M₈ यत्कृत्यं. — ^a) T₁ G₂.4.5 M₇ यदन्तरं. — After 29, G₁ ins.:

1282* भीष्मं च धृतराष्ट्रं च विदुरं च महामतिम् ।

S ins. after 29 (G₁, after 1282*):

1283* पृथां च शरणं प्राप्तं पाण्डवांश्च यशस्विनः ।

यथावदनुगृह्णन्तां धर्मो ह्येष सनातनः ।

[(L. 2) G₁ पांडवान्परिगृह्णीध्वं धर्मसत्यान्यशस्विनः.]
 G₁ cont.:

1284* एतेषां भरणं भीष्म महान्धर्मस्तथैव च ।

क्षत्रुश्च धृतराष्ट्रस्य गान्धार्याश्च विशेषतः ।

while M₈ cont.:

1285* इमे शरीरे च तयोः पृथां च शरणागताम् ।

तस्य पुत्रांश्च धर्मज्ञान्सर्वान्सत्कर्तुमर्हथ ।

[(L. 1) Prior half=(var.) 30%. With the posterior half cf. line 1 of 1283*.]

30 ^a) K₀ एते (for इमे). — ^b) Ś₁ K₂.4 Dn D₁.5 पुत्राः (for सुताः). G₁.5 एते (for इमे). K₁ तपोधनाः (for तयोः). — *) M₈ यथावदनु.

31 ^a) N̄ B (except B₈) D (except D₂.4.5) G₁

क्रियाभिरनुगृह्यन्तां सह मात्रा परंतपाः ॥ ३०
 प्रेतकार्ये च निर्वृत्ते पितृमेधं महायशाः ।
 लभतां सर्वधर्मज्ञः पाण्डुः कुरुकुलोद्ब्रह्मः ॥ ३१
 एवमुक्त्वा कुरुन्सर्वान्कुरुणामेव पश्यताम् ।

क्षणेनान्तर्हिताः सर्वे चारणा गुह्यकैः सह ॥ ३२
 गन्धर्वनगराकारं तत्रैवान्तर्हितं पुनः ।
 ऋषिसिद्धगणं दृष्ट्वा विस्मयं ते परं ययुः ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्तदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११७ ॥

११८

धृतराष्ट्र उवाच ।

पाण्डोर्विदुर सर्वाणि प्रेतकार्याणि कारय ।
 राजवद्राजसिंहस्य मायाश्चैव विशेषतः ॥ १
 पशून्वासांसि रत्नानि धनानि विविधानि च ।

पाण्डोः प्रयच्छ मायाश्च येभ्यो यावच्च वाञ्छितम् ॥ २
 यथा च कुन्ती सत्कारं कुर्यान्मायास्तथा कुरु ।
 यथा न वायुर्नादित्यः पश्येतां तां सुसंवृताम् ॥ ३
 न शोच्यः पाण्डुरनघः प्रशस्यः स नराधिपः ।

118

*कार्ये निर्वृत्ते तु (G₁ -पि); G₃ *कर्मणि निर्वृत्ते. — ^b) S पितृमेधे च पाण्डवाः. — ^c) D₄ S लभं (D₄ *भ)तां सर्वदायाचं. — ^d) D₄ S पाण्डोः कुरुकुलोद्ब्रह्मः.

32 Before 32, Ś₁ Ko. 1.8 D_{2.5} T G (except G₃) ins. वैशं; Dn D₁ वैशं उ. — ^b) S कौरवाणां च प. — ^d) N_{1.2} B D (except D₅) तापसा (for चारं). M_{3.5} ऋषयश्चारणैः सह.

33 S transp. 33^{ab} and 33^{cd}. — ^a) Ko S *कारान् (T₁ G₃ *काराः; G₃ as in text). — ^b) N B (except B₅) D (except D₂) तथैव. Ko T₂ G_{2.4.5} M अंतर्हितान्; K₂ T₁ G_{1.8.6} *हिताः; K₃ Dn₃ *हितः. T₁ G₃ M₃₋₈ ततः; T₂ G_{1.2.4-8} M_{3.5} तदा (for पुनः). — ^c) Ko Dn S (except T₁ G₃) *गणान्. — ^d) Ś₁ K_{1.2.4} D_{4.5} परमं (for ते परं). K_{2.4} D₅ गताः (for ययुः). Ko ते सर्वे विस्मयं ययुः. — After 33, D₄ (marg. sec. m.) S ins.:

1286* कौरवाः सहस्रोत्पत्य साधु साध्विति विस्मिताः ।

[D₄ *ध्विति चाबुवन्.]

Colophon om. in B_{1.8.6}. Major parvan: T₂ G₂₋₈ M_{3.5.7} संभव* (for आदि*). — Sub-parvan: Ś₁ Ko-2.4 N_{1.2} B₅ Da Dn_{1.2} D_{2.4.5} संभव. — Adhy. name: K₃ D₁ पाण्डवामि (D₁ om. मि)गमनं; N_{1.2} ऋषिसंवादः; N₃ पुरप्रवेशः; T₂ G_{1.4} पाण्डवानां (G₁ पाण्डव) नगरप्रवेशः (G₄ *वेशनं). — Adhy. no. (figures, words or both): Dn_{1.2} 125; D₄ 126; S 68 (T₁ 117). — S'loka no.: Dn 35; M₃ 50. — Aggregate s'loka no.: Dn₂ 4933.

1 Before धृत*, D₅ ins.:

1287* वैशंपायनः ।

कुरवश्च तदा सर्वे पाण्डोः श्रुत्वा तथा विधिम् ।

भीष्मप्रभृतयो मात्रा जगृह्णन्सुतान्सह ।

— K₁ S om. उवाच. — ^a) M_{3.5} चापि (for चैव). Ś₁ K यथा विधिः (Ś₁ -विधि; K₁ -विदि).

2 ^a) T₁ वसु (for पशून्). B_{1.8} D_{2.4} वस्त्राणि; D_{2.1} वासोपि. K_{2.4} गाः सुवर्णं च वासांसि. — ^b) Ś₁ वासांसि (sup. lin. sec. m. as in text); B₃ सर्वाणि. Ś₁ Ko-2.4 विपुलानि च. K₃ D_{2.4} विविधा (K₃ *पुला)नि धनानि च.

3 ^a) Ś₁ K₁ कुन्ती च (by transp.). T₁ कुंत्यां; T₂ G_{2.4.6} M_{3.5} कुंत्याः. K₃ D₁ संस्कारं; N₁ सत्कार्यं. — ^b) Ś₁ मायाः कुर्यात् (by transp.). T₂ G (except G_{1.8}) तथैव च (for तथा कुरु). — ^c) Ś₁ T₂ M₃ वायुरादित्यः; G₁ वायुः सादित्यः. K_{2.4} N₃ यां न (N₃ यथा) वायुर्न चादित्यः. — ^d) Ś₁ K सुमध्य (K₁ *मुख्य)मां.

4 ^a) Ś₁ मा; N B (except B₁) Da D_{2.4} अ- (for न). G₁ न शोच्याः पाण्डुतनयाः (see below). — ^b) Ś₁ K₁ च (for स). G₁ प्रशस्याः पार्थिवात्मजाः (see below). — After 4, G₁ ins.:

1288* स पाण्डुश्च न शोच्यः स्यात्प्रवरः पुण्यकर्मणाम् ।

5 Ś₁ Ko. 1.8 D₅ S om. उवाच (T₁ om. the ref.). — ^a) Ko. 8 N_{1.2} B_{1.8} Da D_{1.2.4} M तु; K_{2.4} तत्; T G स (for तं). — ^b) K₃ सह भीष्मे* (by transp.). — ^c) Ś₁ N_{1.3} सत्कार्या. — ^d) K₃ *संस्कृ; B₃ Dn D₁ *पूजि; S

यस्य पञ्च सुता वीरा जाताः सुरसुतोपमाः ॥ ४
 वैशंपायन उवाच ।
 विदुरस्तं तथेत्युक्त्वा भीष्मेण सह भारत ।
 पाण्डुं संस्कारयामास देशे परमसंवृते ॥ ५
 ततस्तु नगराचूर्णमाज्यहोमपुरस्कृताः ।
 निर्हृताः पावका दीप्ताः पाण्डो राजपुरोहितैः ॥ ६
 अथैनमार्तवैर्गन्धर्मास्त्यैश्च विविधैर्वैः ।
 शिविकां समलंचकुर्वांससाच्छाद्य सर्वशः ॥ ७
 तां तथा शोभितां माल्यैर्वासोभिश्च महाधनैः ।
 अमात्या ज्ञातयश्चैव सुहृदश्रोतस्थिरे ॥ ८
 नृसिंहं नरयुक्तेन परमालंकृतेन तम् ।

अवहन्यानमुख्येन सह माया सुसंवृतम् ॥ ९
 पाण्डुरेणातपत्रेण चामरव्यजनेन च ।
 सर्ववादित्रनादैश्च समलंचकिरे ततः ॥ १०
 रत्नानि चाप्युपादाय बहूनि शतशो नराः ।
 प्रददुः काङ्क्षमाणेभ्यः पाण्डोस्तत्रौर्ध्वदेहिकम् ॥ ११
 अथ छत्राणि शुभ्राणि पाण्डुराणि बृहन्ति च ।
 आजहुः कौरवस्यार्थे वासांसि रुचिराणि च ॥ १२
 याजकैः शुक्लवासोभिर्हूयमाना हुताशनाः ।
 अगच्छन्नग्रतस्तस्य दीप्यमानाः स्वलंकृताः ॥ १३
 ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चैव सहस्रशः ।
 रुदन्तः शोकसंतप्ता अनुजग्मुर्नराधिपम् ॥ १४

‘संम’ (for ‘संव’).

6 ^a) T₂ स्म (for तु). G₁ ततो नागपुराचूर्ण. — ^b) $\tilde{N}1.2$ B D (except D₅) M₈ आज्य (D₄ माल्य) गंध. — ^c) $\tilde{S}1$ निवृत्ताः; K₄ निनि (sic); D₄ निर्ग; T₂ G₃ नि (T₂ नि) स्म; M₈-8 निवृ. — ^d) K_{2.4} $\tilde{N}1.2$ B₆ D_n राजन्पुरो. — After 6, G₁ ins.:

1289* पलाशवृन्तकाष्ठैश्च कुशमुञ्जकबलवजैः ।

सूत्रोक्तेन विधानेन शरीरे चक्रुरञ्जसा ।

अथ दधे तयोर्भूषणं कृत्वा प्रतिकृती तयोः ।

शिविकायामथारोप्य शोभितायामलंकृतैः ।

7 ^a) $\tilde{S}1$ K_{1.8} $\tilde{N}1.2$ D_{2.5} G_{1.5} अथैनम्; K₀ अप्येनम्; M₈ तथैनम्. K₀ D₅ माल्यैर्गन्धैश्च (by transp.); $\tilde{N}1$ पुष्पैः सुगन्धैः; $\tilde{N}2$ B D_n D_{1.2.4} G₁ पुष्पैः (D_{n2} ‘पुष्पैः’) गन्धैश्च (for गन्धैर्माल्यैश्च). K₁ ‘तवैर्गन्धपुष्पैर्भूषणविलेपनैः. — ^c) T₁ G₃ शिविकास्थम्. N (except $\tilde{S}1$ K₁) G₁ M ताम् (for सम्). K₀ $\tilde{N}1.2$ B D G_{1.8} अलंकृत्य. — ^d) S वस्त्रैराच्छाद्य. K_{1.2.4} सर्वतः. — After 7, G₁ ins.:

1290* मुक्ताप्रवालमाणिक्यहेमस्त्रिभिरलंकृतम् ।

8 ^a) T₂ G₁₋₈ तं तथा. K₃ T₂ G_{2.4-8} शोभितं; T₁ G₃ शोभितैः. — ^b) K₀ D₅ S विविधैश्च. K₁ परंतप; $\tilde{N}1.2$ B (except B₆) D₄ D_{2.4} महाधुतैः. — After 8^a, G₁ ins.:

1291* दर्पणाशोकपुष्पागमल्लिकाजातिचम्पकैः ।

नालिकेरफलैः पुष्पैः पूगीफलसुनाचितैः ।

and thereafter repeats 8^a (the usual indication of interpolation). — ^c) $\tilde{N}1.2$ D_n D₁ चैन. K₁ सर्वसंभृतसंभारः. — ^d) K₁ तं जनाः; M (except M₅) याजकाः (for सुहृदः). G₁ चोपजीविनः; G₃ चावतस्थिरे.

9 ^a) K₁ B₆ D₄ T₁ Nilp नृसिंह (voc.); Arjpas in text. G₁ नरमुख्येन. — ^b) K₁ B₆ D₂ G₁ च (for तम्). — ^c) B₆ अहरन् (m as in text). — ^d) K₁ माया चापि. T G_{2.5} सुसंवृतं.

10 ^a) S (except T₁ G_{5.6}) पाण्डरेण. — ^b) G₁ ‘व्यजनैरपि. — ^c) K₈ ‘शब्दैश्च.

11 ^a) S ततः सर्वाणि रत्नानि (G₁ रम्याणि). — ^b) G₁ नृपः; G₅ नृपाः (for नराः). — ^c) $\tilde{S}1$ तत्रौर्ध्वदेहिकं; K_{0.2.4} G₈ तत्रौर्ध्वदेहिकं (K_{2.4} ‘के’); K₁ तत्रौर्ध्वदेहिकं (sic); K₁ D₅ T₁ तत्रो (T₁ ‘त्रौ’) र्ध्वदेहिकं; $\tilde{N}1$ B तस्यौर्ध्व; D_{2.2} तस्यौर्ध्व; D_n D_{1.2.4} तस्यौर्ध्वदे (D_{n8} ‘स्यौर्ध्वदे’) हिकं; T₂ G_{5.6} तत्रौर्ध्वदेहिकं; G₁ तत्रौर्ध्वदेहिकं.

12 ^a) T G अच्छिद्राणि च. D₂ यानानि; D₅ सर्वाणि. T₁ दिव्यानि; G₁ कुंभानि; C_d शुभ्रा (as in text). — ^b) $\tilde{N}1.2$ B_{1.8} D (except D₄) चामराणि; B_{1m.5.6} (except T₁) पाण्ड; C_d as in text. D₄ महाति च; $\tilde{S}$ बहूनि च. — ^c) T₁ पाण्डवस्यार्थे. — ^d) $\tilde{S}1$ K₁ च धनानि G₃ विविधानि (for रुचिं).

13 ^a) K₂ याज्ञिकैः; C_d as in text. K₀ चित्रं; D_n शुभ्रं (for शुक्लं). — ^c) K₄ B₆ D_{2.1} D_{1.2} T₁ G₁ आगच्छन्; B_{5m} अतिष्ठन्. $\tilde{S}1$ K₀ तत्र (for तस्य).

14 ^a) $\tilde{N}1.2$ B_{6.6} D₄ विशेषतः; G₁ परे च ये (for सह). — ^c) K₄ क्रंदतः शो. — After 14^a, G₁ ins.:

1292*

रुदन्तश्च तथा स्त्रियः ।

विकीर्णमूर्धजाः सर्वे मूर्ध्नि विन्यस्तपाणयः ।

उरस्ताडं रुदन्यश्च स्त्रियः सर्वा अनुव्रताः ।

एकवस्त्रधराः सर्वे निराभरणभूषिताः ।

नोष्णीषिणो महाराज निरानन्दा भृशानुराः ।

अयमस्मानपाहाय दुःखे चाधाय शश्वते ।
 कृत्वानाथान्परो नाथः क यास्यति नराधिपः ॥ १५
 क्रोशन्तः पाण्डवाः सर्वे भीष्मो विदुर एव च ।
 रमणीये वनोद्देशे गङ्गातीरे समे शुभे ॥ १६
 न्यासयामासुरथ तां शिविकां सत्यवादिनः ।
 सभार्यस्य नृसिंहस्य पाण्डोरक्लिष्टकर्मणः ॥ १७
 ततस्तस्य शरीरं तत्सर्वगन्धनिषेवितम् ।
 शुचिकालीयकादिग्धं मुख्यस्नानाधिवासितम् ।
 पर्यषिञ्चल्लेनाशु शातकुम्भमयैर्घटैः ॥ १८

चन्दनेन च मुख्येन शुक्लेन समलेपयन् ।
 कालागुरुविमिश्रेण तथा तुङ्गरसेन च ॥ १९
 अथैनं देशजैः शुक्लैर्वासोभिः समयोजयन् ।
 आच्छन्नः स तु वासोभिर्जीवन्निव नरर्षभः ।
 शुशुभे पुरुषव्याघ्रो महार्हशयनोचितः ॥ २०
 याजकैरभ्यनुज्ञातं प्रेतकर्मणि निष्ठितैः ।
 घृतावसिक्तं राजानं सह माया स्वलंकृतम् ॥ २१
 तुङ्गपद्मकमिश्रेण चन्दनेन सुगन्धिना ।
 अन्यैश्च विविधैर्गन्धैरनल्पैः समदाहयन् ॥ २२

पुरुषाश्च स्त्रियः सर्वाः.

— ^a) Ko स्वजगमुर; M (except Ms) ह्यनु. T1 यथा नृपं.
 15 ^b) Ś1 S दुःखं and शश्वतं. Ś1 K1 चादाय; G1
 आधाय. — ^c) K1 स नो नाथः; T2 G2.4-5 पुरो(T2
 'रा)नाथः; G1 अनार्थाश्च (for परो नाथः). N1.2 B D
 कृत्वा चास्माननाथांस्त्वं (Dn 'श्च). — ^d) K2.4 क्षयं जातो;
 B (except Bs) D (except Da1) T1 क यास्यति. K2 B
 D (except Da1 D1 5) 'विप. — After 15, G1 ins.:

1293* अनिधाय सुतान्राज्ये वने जातान्यशस्त्रिनः ।

अ**पुत्रसंपत्तिं क यास्यति महीपते ।

(the last pāda repeats, with v. l., 15^{ab}).

16 ^a) G1 चापि (for सर्वे). — After 16^{ab}, D4
 (marg. sec. m.) S ins.:

1294* बाह्मीकः सोमदत्तश्च तथा भूरिश्रवा नृपः ।

अन्योन्यं वै समाश्लिष्य अनुजग्मुः सहस्रशः ।

[(L. 2) D4 रुरुदुर्मुशदुःखिताः (for the posterior half).]

— ^a) Dn1 वने (for समे). G8 मनोरमे (for समे शुभे).

17 ^a) T G वाह(G1 'स)यामासु; Cd as in text.
 — ^b) G1 पाण्डुमाद्रियोः (for सत्य'). — ^d) K8 पाण्डो
 राजर्षिधर्मिणः. — After 17, G1 ins.:

1295* आलिङ्ग्य वाससंवीतं देशशुद्धिं वितेनिरै ।

18 ^a) Ko B8 Dn D1.2.5 तु (for तत्). G1 ततस्तयोः
 शरीरे ते. — ^b) N1.2 B D (except D5) 'गंधाधि(Dn1.2
 D1 'गंधवि)वासितं; G1 'निषेविते. — ^c) D4 T G2-8
 M8.8 'कालेयका'. G1 अनेन शुचिना शुद्धे. — ^d) K1
 मुख्यं नानादिवा; N1.2 B D दिव्यचंदनसेवितं (B8 Dn D1
 'रुषितं; D5 पुष्पस्नानाधिवासितं); G1 'वासिते.

19 ^a) K8 N B D (except D5) च शुक्लेन; G1 सुगंधेन.
 — ^b) K8 मुख्येन; B D (except D5) सर्वतः (for शुक्ले).
 N1.2 सर्वतः समलंकृतं. — ^c) K1 'विमुक्तेन; S (except
 G8) कालागरु. — ^d) T2 G (except G1.3) धातुरसेन.

Ś1 तु; K8 वै (for च).

20 ^a) G8 ते गजैः (for देश'). Ś1 B8 D5 G1 शुभैः.
 — ^b) N8 'पूजयन्. — ^c) N1.2 B D (except D5) सं(D4
 स)छन्नः स; G1 आच्छन्नौ तौ. — ^d) Ko भरतर्षभः; N1.2 B
 (except B5) D (except D5) नराधिपः. G1 सर्वालंकार-
 शोभितौ. — ^e) N1.2 B D (except D5) शुशुभे स
 नरव्याघ्रो; G1 सजीवाविव राजेंद्र. — ^f) G1 शुशुभाते तु
 पश्यतां. — After 20, D4 (marg. sec. m.) S ins.:

1296* हयमेधाग्निना सर्वे याजकाः सपुरोहिताः ।

वेदोक्तेन विधानेन क्रियाश्चक्रुः समन्नकम् ।

[(L. 1) D4 T2 M8 'मेधान्विताः. M8 (inf. lin.).
 समलंकृताः (for सपुरो). — (L. 2) D4 T1 G1.3
 M8.5 क्रियां चक्रुः].

21 ^a) N B D (except D5) 'ज्ञाते; S (except G8)
 'ज्ञाताः (M8-8 'ज्ञातः). — ^b) K1 'कर्मसु; K4 G1 'कर्माणि.
 Ko विष्ठितैः; K1 'तं; K4 'कैः; N1.2 B D अनुष्ठिते (D1 'तैः;
 D5 अधिष्ठितैः); N8 G8 'ते; T2 निष्कृतैः; G8.4 निर्वृतैः; G8
 'ताः. — ^c) M8 (inf. lin.).6-8 'सिक्तेन तदा. — ^d)
 G2.4.5 समं माया. K2-4 परंतपं (for स्वलं).

22 ^a) Dn D1 'पद्म(Dn2 'पत्र)विमि; M8-8 (by
 transp.) पद्मतुंगकं. — ^b) G8 पद्मकेन (for चन्द'). T2
 G8 सुगंधितं. — After 22^{ab}, D4 (marg. sec. m.) S ins.:

1297* 'सरलं देवदारुं च गुग्गुलुं लाक्षया सह ।

रक्तचन्दनकाष्ठैश्च हरिवैरैरुक्षीरजैः ।

[(L. 1) G8 सुरथं (for सर'). — (L. 2) D4 G5 शृंगिवैरैः;
 T1 हरिवीजैः; G2 हरिवारैः; G8 हरिकेशैः; G4 हरिवीरैः.]

— ^c) D5 पुष्पैश्च वि' सर्वैः. — ^d) N B Da D1.2.4
 वस्त्रैश्च; Dn T G2.4-8 विधिना; G8 M राजानं (for अनल्पैः).
 N1 सममादहन्. G1 यज्ञियैश्चैव दारुभिः. — After 22,
 S ins.:

1298* घृताभुतैस्तथा वस्त्रैः प्रावारैश्च महाधनैः ।

ततस्तयोः शरीरे ते दृष्ट्वा मोहवशं गता ।
 हा हा पुत्रेति कौसल्या पपात सहसा भुवि ॥ २३
 तां प्रेक्ष्य पतितामार्ता पौरजानपदो जनः ।
 रुरोद सख्यनं सर्वो राजभक्त्या कृपान्वितः ॥ २४
 क्लान्तानिवातनादेन सर्वाणि च विचुकुशुः ।
 मानुषैः सह भूतानि तिर्यग्योनिगतान्यपि ॥ २५
 तथा भीष्मः शांतनवो विदुरश्च महामतिः ।
 सर्वशः कौरवाश्चैव प्राणदन्मृशदुःखिताः ॥ २६

ततो भीष्मोऽथ विदुरो राजा च सह बन्धुभिः ।
 उदकं चक्रिरे तस्य सर्वाश्च कुर्योषितः ॥ २७
 कृतोदकांस्तानादाय पाण्डवाञ्छोककशितान् ।
 सर्वाः प्रकृतयो राजञ्छोचन्त्यः पर्यवारयन् ॥ २८
 यथैव पाण्डवा भूमौ सुषुप्तुः सह बान्धवैः ।
 तथैव नागरा राजञ्छिथियरे ब्राह्मणादयः ॥ २९
 तदनानन्दमस्वस्थमाकुमारमहृष्टवत् ।
 बभूव पाण्डवैः सार्धं नगरं द्वादश क्षपाः ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अष्टादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११८ ॥

घृतपूँस्तथा कुम्भै राजानं समदाहयन् ।

[(L. 1) Gs प्राधान्यैश्च; Ms-8 प्रवरैश्च.]

23 °) Śi शरीरेण. N B (except Bs) D (except Ds) द्वे (for ते). — °) K1 D1 गतः; K2-4 Bs Da D2.5 T1 G1-3.5 Ms-8 ताः. — Ko om. from गता up to 'पदो (in 24°). — °) Some MSS. कौशल्या. — °) K2.4 'त भुवि मूर्छिता.

24 Ko om. up to 'पदो (of. v. 1. 23). — °) N1 वीक्ष्य. — °) Ds T2 Gs 'पदा जनतः. — °) Ds T Gs रुदुः. Ko Ds G1 M (Ms inf. lin. as in text) 'स्वरं; T1 Gs सुस्वरं; T2 सु. Ds T Gs सर्वे; Gs.4 'वा. N1.2 B Da Dn D1.2.4 Gs रुरोद दुःख (D1 शोक) संतप्तो. — °) Ds T Gs कृपान्विताः.

25 °) N1.2 Bs क्लान्तानि (Bs 'नां चार्तं; Bs Da क्लान्तानि (Bs क्लान्तानामार्तं; Dn D1 कुल्याश्चैवार्तं; T1 क्लान्ता दीनार्तं; G1 क्लान्ता इवार्तं; M (except Ms) दीनानि चार्तं. — °) N1.2 B Da D2.4 तानि सर्वाणि चुकुशुः; G1 सर्वास्ताश्चुकुशुः स्त्रियः. — After 25, G1 ins.:

1299* सर्वाणि सहदुःखानि रुदुः सह तैर्जनैः ।

26 Dns om. 26. — °) Śi K (except Ks) Ds ततो भी. — °) G1 महीपते (for महा). — °) S ज्ञातयः कौ. — °) Śi Ko.1 G2.3 M7 प्रणदन्; Ks G2 प्र (G2 प्रा) रुदन्; Ds प्रणेदुर्. D2 प्राणदन्त सुदुः. — After 26, S ins.:

1300* चुकुशुः पाण्डवाः सर्वे घृतराष्ट्र भारत ।

27 °) Dns S (except Ms.5) तथा (for ततो). G1.2.4 च (for अथ). — °) Ds द्रोणश्च (for राजा च). N1.2 B1.5 Da D2.4 सोदरैः; Ns Bs.6 Dn D1 G2.3 पाण्डवैः; T1 G4-5 M बांधवैः (for बन्धु). G1 घृतराष्ट्रः सर्वांधवः.

— T1 (hapl.) om. 27°-29°. — °) T2 G2.4-5 सर्वे; G1.8 M पांडोः (for तस्य). — °) T2 G2.4-5 पांडोश्च (for सर्वा). Ko Ds पुरयोषितः. G1 माद्याश्चैव पृथक्पृथक्. — After 27, Śi K (except Ks) Bs.6 D (except Da) ins.:

1301* चुकुशुः पाण्डवाः सर्वे भीष्मः शांतनवस्तथा ।

विदुरो ज्ञातयश्चैव चक्रुश्चाप्युदकक्रियाम् ।

while G1 ins.:

1302* एककुण्डे पृथक्चैव पिण्डांश्चैव पृथक्पृथक् ।

ददुर्धर्मोदकं सर्वे सर्वाश्च कुर्योषितः ।

(the last pāda repeating 27°).

28 T1 om. 28 (of. v. 1. 27). — °) Gs 'कांस्तदादाय. — °) A few MSS. 'कर्षितान्. — Ks om. 28°. — Śi K1.2 (hapl.) om. 28°-29°. — °) K4 D2 G1.8 Ms.1 शोचन्तः. N1 Bs Da Dn D1 शोचमाना न्यवारयन्.

29 Śi K1.2 om. 29^{abc}; T1 om. 29^{ab} (of. v. 1. 27, 28). — °) T2 G (except G1.3) यथा च. — °) Ko.3.4 Ns Bs m Ds शिथियरे; S (T1 om.) शेरते. Ks सह कौरवैः. — °) Ko नागराः सर्वे. — °) T1 G2 शेरते.

30 °) Dn तद्गतानन्दम्. Bs आत्मस्थम्; D2 अन्विच्छन् (for अस्वस्थम्).

Colophon om. in B1.8. Major parvan: T2 G M संभव (for आदि). — Sub-parvan: Śi Ko-2.4 N1.1 Bs Dn1.2 D1.4.5 T1 संभव. — Adhy. name: Ks G1 पाण्डुसंस्कारः; N1.2 पाण्डुदाहः; Ns प्रेतकर्म. — Adhy. no. (figures, words or both): Dn1.2 126; D2 127; S 69 (T1 118). — S'loka no.: Da1 31; Dn 32 (Dn 33) Ms 36. — Aggregate s'loka no.: Dns 4965.

११९

वैशंपायन उवाच ।

ततः क्षत्ता च राजा च भीष्मश्च सह बन्धुभिः ।
 ददुः श्राद्धं तदा पाण्डोः स्वधामृतमयं तदा ॥ १
 कुलंश्च विप्रमुख्यांश्च भोजयित्वा सहस्रशः ।
 रत्नौघान्द्विजमुख्येभ्यो दत्त्वा ग्रामवरानपि ॥ २
 कृतशौचांस्ततस्तांस्तु पाण्डवान्भरतर्षभान् ।
 आदाय विविशुः पौराः पुरं वारणसाह्वयम् ॥ ३
 सततं स्नान्वतप्यन्त तमेव भरतर्षभम् ।
 पौरजानपदाः सर्वे मृतं स्वमिव बान्धवम् ॥ ४

श्राद्धावसाने तु तदा दृष्ट्वा तं दुःखितं जनम् ।
 समूढां दुःखशोकार्ता व्यासो मातरमब्रवीत् ॥ ५
 अतिक्रान्तसुखाः कालाः प्रत्युपस्थितदारुणाः ।
 श्वः श्वः पापीयदिवसाः पृथिवी गतयौवना ॥ ६
 बहुमायासमाकीर्णो नानादोषसमाकुलः ।
 लुप्तधर्मक्रियाचारो घोरः कालो भविष्यति ॥ ७
 गच्छ त्वं त्यागमास्थाय युक्ता वस तपोवने ।
 मा द्रक्ष्यसि कुलस्यास्य घोरं संक्षयमात्मनः ॥ ८
 तथेति समनुज्ञाय सा प्रविश्यावतीत्क्षुषाम् ।

C. B. K.

119

1 Ś1 K1.3 D2.5 S om. उवाच. — °) N̄1.2 B (B₈ marg.) D (except D4.5) कुली (for क्षत्ता). K₈ S भीष्मश्च (for राजा च). — °) K₈ M₈ राजा च सह; T G M₈-8 व्यासो राजा च. G₁ पाण्डवैः (for बन्धु). — °) K₀.1 ततः (for तदा). — °) K₈ N̄1.2 B₈ 'रसं'; N̄1 D2.4 T G2-8 M₈.5 'समं'; B₁.8 सुधा; B₈ Da सुधामृतसमं; G₁ 'सुधा'. Ś1 K1.2.4 महत्; K₈ नृप; G₁-4 तथा (for तदा). K₀ स्वधामृतरसोपमं. — After 1, S ins.:

1303* पुरोहितसहायास्ते यथान्यायमकुर्वन्त ।

[G1.3 M यथाविधिरसं (G1.3 यथा; M₈ inf. lin. 'रना'कुलं.]
 G1 cont.:

1304* एकपाके पृथक्चैव स्वशाखोक्तविधानतः ।

2 °) K (except K₀) D₁ गुरुश्च. — °) K₀ N̄1.2 B (except B₈) D G₈ विप्रमुख्येभ्यो; T₂ G2.4.5 द्विजवर्येभ्यो. — °) N̄1 ददौ. N̄1 B₁ D2.4 तदा; B₈.5.6 Da Dn D₁ तथा (for अपि).

3 °) Ś1 K₁ पुनस्तांस्तु; K₀ ततस्तत्र; K₈ ततस्त्रीषु. — °) Ś1 K₁ D₈ पुरुषर्षभान्; K₈ T G1.3.4.6 M₈ 'र्षभ'; M₈.6-8 सह कौरवैः. — °) K₁ शूरः; N̄1.2 B (except B₈) D (except D₅) सर्वे (for पौराः). K₀ पौरा विविशुरादाय. — °) N̄1 B (except B₈) Da D2.4 पुरं जानपदास्तदा (B₈ Da 'था').

4 °) Ś1 K₁ स्नानुत; K₀ D₈ M₈.6-8 चान्वत; K₈ तेवमन्यत; K₄ T₂ G2.5 स्नान्व (K₄ चान्व; G₅ स्नानु) पद्यत; N̄1.2 Dn चा (Dn स्ना) नुशोचत; B Da D1.2.4 चान्वशोचत (D1.4 'तः'). G₁ पाण्डुमेवान्वत. — °) K₄ सततं; G₈ आदाय (for तमे). N̄1 B₈.6 Da D2.4 पुरुषर्षभं.

5 °) K2.4 N̄1 तु तथा. G₁ तत्र श्राद्धावसाने तु. — °) K₈ तं दृष्ट्वा (by transp.). — °) K1.2 स मूढां. K₀ 'शोकेन'; N̄1.2 'संतसां'; Cd as in text.

6 Before 6, B₈ S (except T₁ G₈) ins. व्यासः. — °) Ś1 K₁ T G1.2.6 'क्रांताः सु'; Cd अविक्रांत. K₄ 'क्रांतः सुखः कालः. — °) K₀.2.3 N̄1 B₈.6 D (except Da₂) G₅.6 पर्यु; K₄ 'दारुणः'; B₈ यदु; Cd as in text. — °) D₈ आसन्; S (except G₈) शश्वत्; Cd श्वः श्वः (as in text). N̄1.2 B D (except D₅) पापिष्ठ; T G2.4-5 'दिवसा'; G₁ 'दिवसां'; Cd as in text. — °) K₀-2 B₈ Da G₈ 'यौवनाः'; Cd as in text.

7 °) K2.4 S (except G₈) 'कीर्णो. — °) S 'देशाः (T₁ G1.3 'शः). K1.2.4 B₈ Da₂ D₅ S (except M₈.5) 'कुलाः. — °) T₁ 'समाचारो. — °) K₈ रौद्रः (for घोरः). Ś1 K2.4 कालोयमागतः. K₁ घोरा कोयायमागताः (sic). — After 7, N ins.:

1305* कुरुणामनयाच्चापि पृथिवी न भविष्यति !;

while G₁ ins. a passage of 8 lines given in App. I (No. 70).

8 °) Ś1 K₁ न्यायम्; K₄ N̄1 B D Cd योगम्; G₈ यागम् (for त्यागम्). — °) K₈ युक्ता भव; T₁ गच्छावस. — °) N̄1.2 B D (except D₅) मा द्राक्षीस्त्वं. — °) B₈ 'क्षयमागतं.

9 Before 9, N₈ ins. वैशं उ. — °) Ś1 K1.2.4 D₈ समनुज्ञाय. — °) K₈ साव्रवीज्यायसीं सुषां. — Before 9⁰², G1.3 M ins. सत्यवती. — °) K2.4 Dn.2.8 D₄ पौत्रस्य. — °) M (except M₈) किल कौरवाः. — °) K₀.2 S वि (K₈ च) नश्यति (G₈ नशिष्यति). — °) N̄1 Dn D₈ पौराः (for पौत्राः). M (except M₈) चेतीह.

अम्बिके तव पुत्रस्य दुर्नयात्किल भारताः ।
 सानुवन्धा विनङ्घयन्ति पौत्राश्चैवेति नः श्रुतम् ॥ ९
 तत्कौसल्यामिमामार्ता पुत्रशोकाभिपीडिताम् ।
 वनमादाय भद्रं ते गच्छावो यदि मन्यसे ॥ १०
 तथेत्युक्ते *अम्बिकया भीष्ममामन्वय सुव्रता ।
 वनं ययौ सत्यवती क्षुपाभ्यां सह भारत ॥ ११
 ताः सुघोरं तपः कृत्वा देव्यो भरतसत्तम ।
 देहं त्यक्त्वा महाराज गतिमिष्टां ययुस्तदा ॥ १२
 अवाप्नुवन्त वेदोक्तान्संस्कारान्पाण्डवास्तदा ।

अवर्धन्त च भोगांस्ते भुञ्जानाः पितृवैश्मनि ॥ १३
 धार्तराष्ट्रैश्च सहिताः क्रीडन्तः पितृवैश्मनि ।
 वालक्रीडासु सर्वासु विशिष्टाः पाण्डवाभवन् ॥ १४
 जवे लक्ष्याभिहरणे भोज्ये पांसुविकर्षणे ।
 धार्तराष्ट्रान्भीमसेनः सर्वान्स परिमर्दति ॥ १५
 हर्षादेतान्क्रीडमानान्गृह्य काकनिलीयने ।
 शिरःसु च निगृह्यैनान्योधयामास पाण्डवः ॥ १६
 शतमेकोत्तरं तेषां कुमारानां महौजसाम् ।
 एक एव विमृद्वाति नातिकृच्छ्रादृकोदरः ॥ १७

10 ^a) Ds तां कौसल्याम्; Ms-3 कौसल्यां ताम्. Some MSS. कौशल्यां. — ^b) Ns 'शोकनिपी'. — ^{cd}) K (except K1) Ns Bs Ds गच्छामो; N1.2 B1.2.6 Da D2.4 गच्छाम. S गच्छावो (Gs M 'मो) भद्रं ते (by transp.).

11 Before 11, T G (except Gs) ins. वैशं. — ^a) N1 Dns G1 तथेत्युक्त्वा; N2 Bs.6 Da Dn1.2 D1.2.4.5 T2 Gs.5 'त्युक्ता. Ko Gs.4 Ms-8 त्वंविक् (Gs M7 'का)या; K2.3 N2.3 Bs Dn1.2 D1 T2 Gs Ms.5 त्वंवि'; K4 N1 Dns Ds T1 त्वंविक्काया; Bs D4 सांवि'; Da अंविक्काया; D2 चांविक्काया; G1 सांविक्केयं; G2 त्वंविक्काय. S1 तथेत्युत्वं-विक्काया (Sic); K1 तथेत्युक्ते त्वंविक्काया; B1.3 सा तथेत्युक्तां-विक्काया. — ^b) Ko भीष्ममासाद्य. — Ns om. 11^{cd}.

12 ^a) K4 च; Gs तु (for सु). N B (except Bs) D (except Ds) G1 तपस्तप्त्वा. T1 सुघोरं च तपः कृत्वा. — ^b) G1 देव्यो देहक्षयावधि. — ^c) K4 Ds Gs देहांस्यत्तवा. — ^d) G1 गतास्तदा. — After 12, N B (except Bs) Da S (except Gs) ins. an additional colophon. (Major parvan: Bs T2 G1-5 M संभव. — Adhy. name: Da सत्यवत्युपरमः; T2 G1.4 सत्यवतीवनवासः; G2 सत्यवत्यंविक्काकौसल्यावनवासः; Ms.6-8 सत्यवतीतपश्चरणं. — Adhy. no.: B1 125; T1 119; T2 G1-5 M 70. — S'loka no.: Da1 Ms 13).

13 K1 om. 13-28^{ab}. Before 13, N B D S (except Ms) ins. वैशं उ° (D2.5 T G Ms.6-8 om. उ°); cf. v. l. 12. — ^a) Ks अवाप्नुयुश्च; N1 B1.3 D2.5 T1 G2 अथामुवंतो; N2 Bs Da2 Dn D1 अथासवंतो; N3 अथामु°; Bs Da1 T2 G1.5.6 अथासवंतो; D4 अथामुवंस्ते; Gs.4 Ms.5 वंतो. — ^b) Ko Ns Ds ततः; Bs तथा; M कृपात् (for तदा). — ^c) B (except Bs) Da D1.2.4 व्यवर्धन्त च; Dn संव्यवर्धन्त. K2 भोगांश्च. S 'धन्त महाभोगान् (Ms sup. lin. 'भोगैः; Ms.6-8 'भागा). — ^d) K2 तस्य वेदमनि.

14 K1 om. 14 (cf. v. l. 13); G1 om. 14^{ab}. — ^a) K2 सहिता धार्तराष्ट्रैस्ते; S (G1 om.) ते धार्तराष्ट्रैः सहिताः. — ^b) S1 प्रियदर्शनाः; Ko Bs तत्र तत्र ह (Bs हि); K2-4 राजवे°; N1.2 B1.3.6 D (except Ds) मुदिताः सुखं (N1.2 स्वयं). — ^c) N (K1 om.) तेजसा° (Bs Da ते तदा°) (for पाण्डवा°).

15 K1 om. 15 (cf. v. l. 13). — ^a) T1 बले; Gs जले; Cd जवे (as in text). Ko Bs T1 G1.2 M लक्षा°. T2 जलरक्षाभि°. — ^b) T G भेद्ये; Cd भोज्ये (as in text). Some MSS. पांशु°; T1 चाप°. Ms.5 भोजने पांसुविकर्षणे. — ^c) K2.4 T1 G2.4 M स्स; Bs Da Gs सं; T2 Gs.6 तु; G1 तान् (for स). Ko परिमृद्वाति नित्यशः; Ks Ns सर्वान्परिविमर्दति.

16 K1 om. 16 (cf. v. l. 13). — ^a) K2 हर्षाच्चैनान्; K4 T1 'देनान्; Ns Gs-5 M 'द्येना (Gs.5 'ता)न्; G1 परस्परं. N1.2 B D (except Ds) हर्षात्प्रक्रीडमानां (Da D1 'ना)स्तान्. — ^b) S1 K4 Cd गृह्य काकनिलीयने; Ko निगृह्य बलवद्वली; N1.2 B (B1m as in text) Da Dn D1.2 गृह्य राजन्निलीयते; D4 T G2.4-6 गृह्यैकाकी निलीयते; Ds गृह्यजाके निलीयते; G1 काकपक्षधराक्षपः; Gs गृह्यकाशे निलीयते. — ^c) K2 चैव गृह्यैनान्; Ks B1.3.6 Da Dn वि (Ks प्र)निगृह्यैता (B1.6 'ना)न्; K4 Ns Bs D1.2.5 Gs 'ह्यैतान्. — K2 D1 (hapl) om. 16^d-18^a. — ^d) Ko योक्त्रयामास; Bs पोथ°. T1 पार्थिवः; Gs पाण्डवैः. For 16^d Ms.5 subst. 18^b.

17 K1.2 D1 om. 17 (cf. v. l. 13, 16). — ^a) K2 तत्र (for तेषां). — ^b) Ko महावीर्यो; K4 विगृह्यैता; N1.2 B1 (m as in text) Da Cd विगृह्यैता; N2 Bs.6 Dn D2.4.5 निगृह्यैता; T1 विमर्शा°; G1 स मृ°; Gs तु मृ°. — ^c) K2 भीमसेनो विमर्दते.

18 K1 om. 18; K2 D1 om. 18^a (cf. v. l. 13, 16). — ^a) Ko घुरेषु (sic); K4 Ns B1m.6 करे°; N1 B1.3.6

पादेषु च निगृह्यैनान्विनिहत्य बलाद्वली ।
चर्कष क्रोशतो भूमौ घृष्टजानुशिरोक्षिकान् ॥ १८
दश बालाञ्जले क्रीडन्भुजाभ्यां परिगृह्य सः ।
आस्ते स सलिले मग्नः प्रमृतांश्च विमुञ्चति ॥ १९
फलानि वृक्षमारुह्य प्रचिन्वन्ति च ते यदा ।
तदा पादप्रहारेण भीमः कम्पयते द्रुमम् ॥ २०
प्रहारवेगाभिहताद्रुमाद्व्याघूर्णितास्ततः ।
सफलाः प्रपतन्ति स द्रुतं सस्ताः कुमारकाः ॥ २१
न ते नियुद्धे न जवे न योग्यासु कदाचन ।
कुमारा उत्तरं चक्रुः स्पर्धमाना वृकोदरम् ॥ २२

एवं स धार्तराष्ट्राणां स्पर्धमानो वृकोदरः ।
अग्रियेऽतिष्ठदत्यन्तं बाल्यान् द्रोहचेतसा ॥ २३
ततो बलमतिख्यातं धार्तराष्ट्रः प्रतापवान् ।
भीमसेनस्य तज्ज्ञात्वा दुष्टभावमदर्शयत् ॥ २४
तस्य धर्मादपेतस्य पापानि परिपश्यतः ।
मोहादैश्वर्यलोभाच्च पापा मतिरजायत ॥ २५
अयं बलवतां श्रेष्ठः कुन्तीपुत्रो वृकोदरः ।
मध्यमः पाण्डुपुत्राणां निकृत्या संनिहन्यताम् ॥ २६
अथ तस्मादवरजं ज्येष्ठं चैव युधिष्ठिरम् ।
प्रसह्य बन्धने बद्ध्वा प्रशासिष्ये वसुंधराम् ॥ २७

Da Dn D⁴ कचे°; Ns S गले°; Ds परे°. Ks खेलनेषु (for पादेषु च). Ks. 4 Bs. 6 Da D² एतान्. — °) For Ms. 6 of. v. l. 16. Ko. 2. 4 विनिगृह्य; Ks G^{2.3} निहत्य च; G¹ विहत्य च. — °) Ks राजन् (for भूमौ). — °) Ko. 4 शिरोधरान्; N¹ घृतजानुशिरोसकान्; N² Dn D^{1.2} शिरो-सकान्; Ns शिरोद्वहान्; T¹ शिरोर्दितान्.

19 K¹ om. 19 (of. v. l. 13). — °) Ks दशसंख्यान्. — °) Ms. 8 बाहुभ्यां. Bs G¹ च (for सः). — °) Ks अमृतांश्च; Ks प्रसु°; N² B D (except Ds) मृतकल्पान्; T¹ G^{1.4-6} प्रमृष्टं. Ns प्रमुञ्चति.

20 K¹ om. 20 (of. v. l. 13). — °) S¹ Ko. 2. 3 Da G² प्रविचिन्वन्ति; K⁴ B^{1.3} विचिन्वन्ति च; G¹ न्वन्ति स; Ms विप्रचिन्वन्ति. S¹ N^{1.2} Dn^{1.23} G¹ जे. N^{1.2} G¹ तदा. T¹ न्वन्ते वने यदा. — °) B^{1.3} Dn¹ D^{1.2} कम्पयति. Ko N^{1.2} B (except Bs) D द्रुमान्; Gs ध्रुवं. — After 20, G¹ ins.:

1306* प्रगृह्य वृक्षमूलं च पाणिभ्यां कम्पयन्दुमम् ।

अग्रशाखाग्रसंलीनान्पातयामास भूतले ।

भग्नपादोरुघृष्टाश्च भिन्नमस्तकपार्श्वकाः ।

21 K¹ om. 21 (of. v. l. 13). — °) S¹ Ks. 4 N¹ Bs. 6 D (except D¹) T¹ G¹⁻³ M हता द्रुमा (T¹ Gs M द्रुमाद्); Ko हतान्द्रुमान्. S¹ T² G^{1.2} तास्तदा; Ks. 3 ता कृतः; Bs M तात्ततः. — °) Ko Ns Ds T¹ G^{1.4-6} द्रुमात्स्वस्ताः; K² द्रुमाच्छस्ताः; Ks Da T² Gs Ms. 5 द्रुमान्नस्ताः; K⁴ Ms. 8 द्रुमाकृष्टाः; N² Bs D⁴ द्रुतं त्रस्ताः; Bs द्रुतं अष्टाः; D¹ द्रुतं सुस्ताः. — After 21, D⁴ ins.:

1307* केचिद्भग्नशिरोरस्काः केचिद्भग्नकटीतटाः ।

निपेतुर्भातरः सर्वे भीमसेनभुजार्दिताः ।

22 K¹ om. 22 (of. v. l. 13). — °) Da T² G^{1-2.6} न तेन युद्धे. S¹ नरुद्धे (sic) (for नियुद्धे). K² न तेन युद्धे च जये; T¹ तेन युद्धेषु न जले; G⁴ न तेन सह युद्धेन.

Cd cites नियुद्धे (as in text). — °) Ks योग्यासु न; Bs. 6 योग्यासु (Bs स) च; T² Gs योग्याः स्वासु; G¹ योग्याः साधु; G² योग्यास्त्वपि; G⁴ जवेन च; Gs योग्योभ्यासु (for न योग्या). Cd cites योग्यासु (as in text). Ko. 2. 4 कथंचन. — °) Ko. 3 Ds नोत्तरं; G¹ कुपितं; Cd as in text.

23 K¹ om. 23 (of. v. l. 13); Ks om. 23^{ab}. — °) N¹ एवं सन्; Bs Da¹ स एवं; Da² Dn³ स एवं. Ns धार्तराष्ट्रेस्तु; Bs Da Dn Ms. 5 राष्ट्रांश्च. — °) Ks T G¹⁻⁴ [S]तिष्ठद् (T² ते)त्यर्थं.

24 K¹ om. 24 (of. v. l. 13). — °) Ko अभिक्षिप्तं; Ks अभिध्याय; N^{1.2} S अभिख्यातं. — °) N^{1.3} Bs. 6 तं ज्ञात्वा; G² तच्छ्रुत्वा. — °) S¹ Ks. 4 N¹ B^{1.6} Da D^{4.5} दुष्टं भावम्. Ko T¹ अचित्तयत्.

25 K¹ om. 25 (of. v. l. 13). — °) Ko ततो धर्मा°. — °) S¹ लाभाद् (for मोहाद्). Ks. 4 transp. मोहाद् and लोभात्. Ks S भावाच्च; D² द्वापच्च. — °) Gs पापे मति°.

26 K¹ om. 26 (of. v. l. 13). Before 26, Ns ins. दुर्योधन उ°. — °) K² Ns T¹ Gs वि; Ks च; K⁴ Dn स; Ds च (for सं). Ko स निपात्यतां; N^{1.2} B Da G¹ सं (G¹ वि)निगृह्यतां; T² G²⁻⁵ M वि (G² पि)निहत्य तं. — After 26, K⁴ N¹ B D ins.:

1308* प्राणवान्विक्रमी चैव शौर्येण महतान्वितः ।

स्पर्धते चापि सहितान्स्थानेको वृकोदरः ।

तं तु सुप्तं पुरोद्याने गङ्गायां प्रक्षिपामहे ।

27 K¹ om. 27 (of. v. l. 13). — °) Bs Dn D¹ श्रेष्ठं (for ज्येष्ठं). — °) S¹ प्रसक्तः; Ds प्रगृह्य; Cd as in text. Ks Ds T¹ बन्धनैर्.

28 K¹ om. 28^{ab} (of. v. l. 13). Before 28, S (except Gs) ins. वैश°. — °) Ns वि (for स). Ko

एवं स निश्चयं पापः कृत्वा दुर्योधनस्तदा ।
 नित्यमेवान्तरप्रेक्षी भीमस्यासीन्महात्मनः ॥ २८
 ततो जलविहारार्थं कारयामास भारत ।
 चेलकम्बलवेश्मानि विचित्राणि महान्ति च ॥ २९
 प्रमाणकोट्यामुद्देशं स्थलं किञ्चिदुपेत्य च ।
 क्रीडावसाने सर्वे ते शुचिवस्त्राः स्वलंकृताः ।
 सर्वकामसमृद्धं तदन्नं बुभुजिरे शनैः ॥ ३०
 दिवसान्ते परिश्रान्ता विहृत्य च कुरुद्रहाः ।

विहारावसथेष्वेव वीरा वासमरोचयन् ॥ ३१
 खिन्नस्तु बलवान्भीमो व्यायामाभ्यधिकस्तदा ।
 बाहयित्वा कुमारांस्ताञ्जलक्रीडागतान्विभुः ।
 प्रमाणकोट्यां वासार्थं सुष्वापारुह्य तत्स्थलम् ॥ ३२
 शीतं वासं समासाद्य श्रान्तो मदविमोहितः ।
 निश्चेष्टः पाण्डवो राजन्सुष्वाप मृतकल्पवत् ॥ ३३
 ततो बद्ध्वा लतापाशैर्भीमं दुर्योधनः शनैः ।
 गम्भीरं भीमवेगं च स्थलाञ्जलमपातयत् ॥ ३४

Ds कृत्वा पापं (for पापः कृत्वा). K2-4 B5 S (except G5)
 पापं (for पापः). S1 K2-4 ततः; T1 तथा (for तदा).
 — K1 resumes from 28^{ad}. — °) T1 'प्रेम्सुः. — °) Ko
 T1 भीमस्यास्य. S1 K1 B3 महाबलः.

29 °) S1 जलविहारं च. — °) Ko Da भारतः.
 — °) S1 K (except Ko) N3 B3 D चैल°. — °) N3
 चित्राणि च म°. — After 29, N ins.:

1309* सर्वकामैः सुपूर्णानि पताकोच्छ्रयवन्ति च ।

[S1 K2 N3 B1.3 D4.5 'कोच्छ्रायः'; K1 'कश्चायः']

K4 B D cont.: T G (with v. l.) ins. in the course of
 an additional adhy. given in App. I (No. 73):

1310* तत्र संजनयामास नानागाराण्यनेकशः ।

उदकक्रीडनं नाम कारयामास भारत ।

[(L. 1) K4 ततस्ते रंजयामासुर्नानारंजनेकशः. — (L. 2)
 K4 तत्र वै (for भार). Posterior half = 29^b.]

St. 30-43 of the const. text are based on the
 (shorter) version as preserved in K (except K4) S.
 For it, K4 N B D subst. a longer (inflated) version,
 made up by an addition of more than 120 lines
 (interpolated at various points of our text as
 detailed below), including an additional colophon
 (cf. App. I, No. 72). M has none of these additions,
 and shows almost complete agreement with K; but
 T G do include them, having incorporated the
 (inflated) version of B D (with v. l.) bodily as an
 additional adhy. (App. I, No. 73) inserted in their
 text after the present adhy. This (interpolated)
 adhy. of T G repeats naturally the majority of
 lines comprising st. 30-43, but generally with
 the sequence, omissions and readings of N B D;
 S variants of the repeated lines, which have been
 ignored in these notes, must be sought in the
 passage itself, cited in *extenso* in App. I (No. 73).

30 K2 (hapl.) om. 30^a-32^d. — °) N B D T2 G
 M5-8 'कोट्यां' (N1.2 B5.6 D4 'ट्यास्') तं देशं (B3 M1
 तद्देशं; D5 उद्दिश्य); T1 'कोट्यन्तरं देशं; M3 'कोट्यां चोद्देशं.
 — °) S1 K1 फलं (for स्थलं). N1 उपेयिवान् (for उपेत्य
 च). Ko N3 तु; K3 M3 सः; K4 N2 B D (except D5)
 ह (for च). — After 30^{ab}, K4 N B D ins. a passage
 of 32 lines given in App. I (No. 71); this passage
 occurs, with v. l., in T G in the additional adhy.
 mentioned above (App. I, No. 73). — D5 om. 30^d.
 — °) N B (except B5) D (D5 om.) ते सर्वे (by
 transp.); S (except M3) सर्वे च. — °) Ko तनुवस्त्राः;
 D2 शुचिवस्त्रैः. — N B D (except D2.5) om. 30^d.
 — After 30, D5 repeats (with v. l.) lines 21-27 of
 passage No. 71 given in App. I.

31 K2 om. 31 (cf. v. l. 30). — °) G5 द्वीपांते तु
 परि°. — °) G5 कुरुद्रह. M5-8 विहृत्य कुरुसत्तमाः. — °)
 S1 K1 'रायतनेष्वेव. — °) N3 वासमचोदयन्.

32 K2 om. 32^{abed} (cf. v. l. 30). — °) K4 क्षीणस्तु;
 B1 D4 खिन्नश्च. — °) S1 K1 'माभ्यधिकास्तदा; Ko
 'मश्रमकशितः; K4 'मादधिकस्तथा; N1.3 'माभ्यधिकास्तदा;
 N2 B1.6 D M3.5 व्यायामाभ्यधिकं तदा; B3 'माभ्यसनं तदा;
 B5 'मेभ्यधि'. — D1 om. 32^a. — °) N B D (except
 D5; D1 om.) तदा (for विभुः). — °) S1 वासार्थं; S
 वासार्थं (T2 'साय; G3 as in text). — °) D अवाप
 (for आरुह्य).

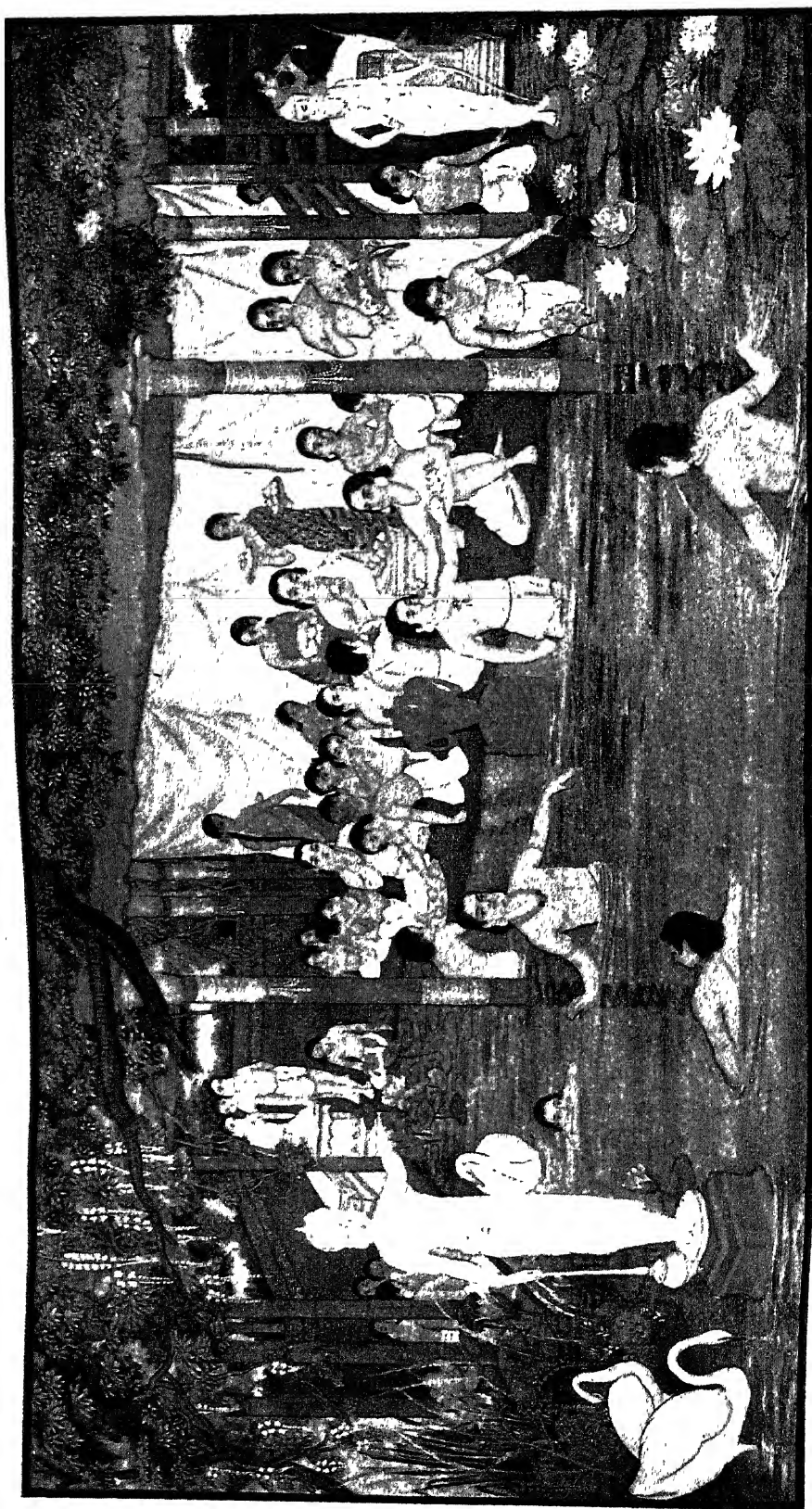
33 °) M3.6-8 शीतवातं. K2 N B D4 Dn D1.4 M5
 वातं (for वासं). S1 Ko-2.4 स शीतं (S1 पीतं; Ko शीतं)
 वासमासाद्य; D2 स तत्स्थलं समासाद्य; D5 स शीतं च
 समासाद्य. — °) Ko मदनिराकृतः. — °) N B D
 (except D5) विषेण च परीतांगो निश्चेष्टः पाण्डुनन्दनः.

34 °) N B D (except D2.5) स्वयं; G3 शनैः (for
 शनैः). — After 34^{ab}, S ins.:

1311* प्रमाणकोट्यां संसुप्तं गङ्गायां बलिनां वरम् ।

भोजने भोग्येतरस्य पुनः साधनमाहितम् ।
 साधकस्य न च दीक्ष्यं वक्तुं कोमलैरङ्गम् ॥ १-११५, १३

ततः प्रबुद्धः कौन्तेयः सर्वं संल्लिख्य बन्धनम् ।
 उदतिष्ठजलाद्भूयो भीमः प्रहरतां वरः ॥ ३५
 सुप्तं चापि पुनः सर्पैस्तीक्ष्णदंष्ट्रैर्महाविषैः ।
 कुपितैर्दशयामास सर्वेष्वेवाङ्गमर्मसु ॥ ३६
 दंष्ट्राश्च दंष्ट्रिणां तेषां मर्मस्वपि निपातिताः ।
 त्वचं नैवास्य विभिदुः सारत्वात्पृथुवक्षसः ॥ ३७
 प्रतिबुद्धस्तु भीमस्तान्सर्वान्सर्पानपोथयत् ।

सारथिं चास्य दयितमपहस्तेन जग्निवान् ॥ ३८
 भोजने भीमसेनस्य पुनः प्राक्षेपयद्विषम् ।
 कालकूटं नवं तीक्ष्णं संभृतं लोमहर्षणम् ॥ ३९
 वैश्यापुत्रस्तदाचष्ट पार्थानां हितकाम्यया ।
 तच्चापि भुक्त्वाजरयदविकारो वृकोदरः ॥ ४०
 विकारं न ह्यजनयत्सुतीक्ष्णमपि तद्विषम् ।
 भीमसंहननो भीमस्तदप्यजरयत्ततः ॥ ४१

— ^{ca}) K₄ N̄ B D मृतकल्पं तदा वीरं. S भीमसेनं तदा राजन्वद्धा प्राक्षेपयज्जले (G₁ नं दृढं बद्धा दुष्टात्मा प्राक्षिपज्जले). — K₄ N̄ B D (Da om. line 6; D₅ om. line 1) ins. after 34: T G, with v. l., in the course of an additional adhy. (App. I No. 73):

1312* स निःसंज्ञो जलस्यान्तमथ वै पाण्डवोऽविशत् ।
 आक्रामन्नागभवने तदा नागकुमारकान् ।
 ततः समेत्य बहुभिस्तदा नागैर्महाविषैः ।
 अदृश्यत भृशं भीमो महादैर्घ्यविपोल्वणैः ।
 ततोऽस्य दृश्यमानस्य तद्विषं कालकूटकम् । [5]
 हतं सर्पविपेणैव स्थावरं जङ्गमेन तु ।

[(L. 1) N̄ B Da जलस्यान्तरं. — (L. 2) D₅ नागकुमारकैः.]
 After 1312*, K₄ N̄ B D (except D₅), which om. 35^c–36^d, read 37, which is followed by 35^{ab}.

35 = (var.) 1. 55. 11. — ^a) M₅–8 प्रबुध्य. — ^b) S सर्वान् — बंधनान्. — K₄ N̄ B D (except D₅) om. 35^c–36^d. — ^{ca}) G₅ बलात् (for जलात्). Ko. s T₂ G₄. s M भीमो भूयः (by transp.). — After 35, D₅ T G ins.:

1313* स विमुक्तो महातेजा नाज्ञासीत्तेन तत्कृतम् ।
 पुनर्निद्रावशं प्राप्सस्तत्रैव प्रास्वपद्वली ।
 अथ रात्र्यां व्यतीतायामुत्तस्थुः कुरुपाण्डवाः ।
 दुर्योधनस्तु कौन्तेयं दृष्ट्वा निर्वेदमभ्यगात् ।

T₁ G₁–8. s cont.: M ins. after 35:

1314* समासाद्य ततः कांश्चिन्ममर्दं च शिरांसि च ।
 शिरोभिः शिरसा वीरः कृतवान्युद्धमद्भुतम् ।
 (cf. 16^{ca}). — G₁ cont.:

1315* तथान्यदिवसे सुप्तं सर्पैर्वोराननैः पुनः ।
 कुपितैश्च महाकायैस्तीक्ष्णदंष्ट्रैर्महाविषैः ।
 (the last pāda repeating 36^b).

36 K₄ N̄ B D (except D₅) om. 36 (cf. v. l. 35). — ^a) S (except T₁ G₁) 'संविषु (for 'मर्मसु).

37 K₄ N̄ B D (except D₅) read 37 after 1312*. (cf. v. l. 34). Da om. 37^{ab}. — ^b) Ko D₅ सर्वमर्मसु पातिताः. — ^c) S त्वचं न चास्य. — After 37, K₄ N̄ B

D read 35^{ab}.

38 N̄₁. s B (except B₈) om. 38^{ca}; N̄₂ om. 38^{ca}–42 Dn om. 38^{ca}–41; D₁ om. 38^{ca}–43. — ^{ab}) S प्रबुद्धो भीमसेनस्तान्. K₄ N̄ B D पोथयामास तान्सर्वान्केचिद्गीताः प्रदुदुवुः. — K₄ N̄ B D ins. after 38^{ab} a passage of 96 lines given in App. I (No. 72), which includes an additional colophon; this passage occurs in T G also in the course of the additional adhy. (App. I, No. 73). — ^{ca}) Ko अग्रहस्तेन; G₅ वामं; Cd अपं (as in text). G₁ सूतं च दयितं तस्य व्यपहस्तेन जं. — B₁. s–s ins. after passage No. 72 of App. I: B₈ D₅ ins. after 38: T G (with v. l.) in the course of the additional adhy. (App. I, No. 73):

1316* धर्मात्मा विदुरस्तेषां पार्थानां प्रददौ मतिम् ।
 G₁ ins. after 38:

1317* ताडितस्तेन सूतोऽपि ययौ स यमसादनम् ।
 S ins. after 38 (G₁ after 1317*):

1318* तथान्यदिवसे राजन्हनुकामोऽत्यमर्षणः ।
 बललेन सहामन्य सौबलस्य मते स्थितः ।

[Cf. 1319*. — (L. 1) T₂ G₃. 4. s हर्तुकामो; M₅–8 गंतुकामो. — (L. 2) T₁ G₁. s M₅–8 सौबं; G₃. 4 पटं (for बलं).]

39 N̄₂ Dn D₁ om. 39 (cf. v. l. 38); B₁ D₅ om. 39–41. — ^a) N̄₁. s ततो दुर्योधनस्तस्य. — ^b) G₁ वोरं; G₃ ततः (for पुनः). T₂ G₄–8 प्रक्षेपं. Ko पुनश्चिक्षेप तद्विषं. — ^c) S (except M₅) 'कूटं विषं. — ^d) K₄ Da G₄ Cd संभृतं; G₃ सुभृशं. S (except M₅) रोमं.

40 N̄₂ B₁ Dn D₁. s om. 40 (cf. v. l. 38, 39); T₂ G₄–8 om. 40^{ab}. — ^a) B (B₁ om.) Da M₅ अविकारं.

41 N̄₂ B₁ Dn D₁. s om. 41 (cf. v. l. 38, 39). — ^a) T₁ G₁ नास्यं; T₂ G₄–8 M₅ नास्यं (for न ह्यं). — T₂ G₄–8 om. 41^{ca}. — ^b) N̄₁. s G₃ M₅ Cd 'संहननं. N̄₁. s तस्माद् (for भीमस्). — ^c) Ko तदा (for ततः). K₃ न तप्यजरयत्ततः; N̄₁. s अजरत्स वृकोदरः; G₂. s तस्मा-

एवं दुर्योधनः कर्णः शकुनिश्चापि सौवलः ।
अनेकैरभ्युपायैस्ताञ्जिघांसन्ति स पाण्डवान् ॥ ४२

पाण्डवाश्चापि तत्सर्वं प्रत्यजानन्नरिंदमाः ।
उद्धावनमकुर्वन्तो विदुरस्य मते स्थिताः ॥ ४३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकोनविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११९ ॥

१२०

जनमेजय उवाच ।
कृपस्यापि महाब्रह्मन्संभवं वक्तुमर्हसि ।
शरस्तम्बात्कथं जज्ञे कथं चास्त्राण्यवाप्तवान् ॥ १
वैशंपायन उवाच ।
महर्षेर्गौतमस्यासीच्छरद्वान्नाम नामतः ।

पुत्रः किल महाराज जातः सह शरैर्विभो ॥ २
न तस्य वेदाध्ययने तथा बुद्धिरजायत ।
यथास्य बुद्धिरभवद्भुवन्दे परंतप ॥ ३
अधिजगमुर्यथा वेदांस्तपसा ब्रह्मवादिनः ।
तथा स तपसोपेतः सर्वाण्यस्त्राण्यवाप्त ह ॥ ४

दाहरयत् ततः (G₂ तदा); M तस्मादजरयत्ततः. — After 41, T G ins.:

1319* ततोऽन्यदिवसे राजन्हन्तुकामो वृकोदरम् ।
सौबलेन सहायेन धार्तराष्ट्रोऽभ्यचिन्तयत् ।
चिन्तयन्नालभन्निद्रां दिवारात्रिमतन्द्रितः ।

42 Ns D₁ om. 42 (cf. v. l. 38). — ^a) K₂ सुयोधनः. — ^{ad}) = 1. 129. 2^{ad} (see below). — ^e) T G (except T₁ G_{1.2}) *रप्युपायैस्. B (except B₅) Da ते (for तात्). — After 42, T G ins.:

1320* न जज्ञिरे तु तद्वृत्तं पाण्डवा मन्दचेतसः ।

[T₁ G₁ *वा ऋजुबुद्धयः.]

43 = 1. 129. 3. — D₁ om. 43 (cf. v. l. 38). — ^a) Da Dns D_{2.4} तान्सर्वान्. — ^b) Ś₁ K_{1.2} Da अमर्षिताः; Dns D₄ नरर्षभाः (for अरिंदमाः). — ^c) Ko संभावनं; K₁ तद्भावनं; K₂ उद्धाटनं; B₅ उच्चारणं; Cd as in text. — K₄ Dn D_{2.4} ins. after 43, D₁ after passage No. 72 of App. I:

1321* कुमारान्क्रीडमानांस्तान्दृष्ट्वा राजातिदुर्मदान् ।
गुरुशिक्षार्थमन्विच्छन्गौतमं ताव्यवेदयत् ।
शरस्तम्बसमुद्भूतं वेदशास्त्रार्थपारगम् ।

K₄ Dns D_{2.4} cont.:

1322* राज्ञा निवेदितास्तस्मै ते च सर्वे ह्यधिष्ठिताः ।

Dns cont.: Dn₁ n₂ D₁ ins. after 1321:

1323* अधिजगमुश्च कुरवो धनुर्वेदं कृपात्तु ते ।

a line which likewise concludes the additional adhy. ins. in T G after the present adhy. (App. I, No. 73).

Colophon. Major parvan: T₂ G M संभव (for

आदि°). — Sub-parvan: Ś₁ Ko-2.4 N_{1.2} B₅ Dn₁ n₂ D₅ T₁ संभव. — Adhy. name: K₂ दुर्योधनामर्षः; N_{1.2} भीमप्रत्यागमनं; N₂ अन्योन्यक्रीडा; Da भीमसेनस्य काल. कूटदानं; G₁ भीमसेनरसप्राप्तिः; M₅-8 दुर्योधनवैरोद्धवः. — Adhy. no. (figures, words or both): B₁ 125; Dns 128; D₄m 129; T₁ 121; T₂ G 72; M 71. — S'loka no.: Da₂ 40; Dn 38; M₃ 37. — Aggregata s'loka no.: Dn₂ 5117.

After adhy. 119, T G ins. an additional adhy. given in App. I (No. 73); see note under 29 above.

120

1 Ś₁ Ko.1 S om. उवाच. — ^a) Ko.2.4 D₅ यथान्यायं (K₂ *य्यं); N₁ B Da Dn D_{1.2.4} G_{5.6} मम ब्रह्मन्; Cd as in text. — ^e) Ko T₁ G (except G₅) M_{2.5} जातः; M₅-8 जातं (for जज्ञे). — ^d) N₂ B (except B₁) Da Dn वा (for च). D₅ T₁ G_{1.4} M om. च. G_{2.3} कथं शस्त्राणि. Ś₁ लब्धवान्.

2 Ś₁ Ko.1.3 D_{2.5} S om. उवाच. — ^b) N (incl. Cd) G_{4.6} M₃ (sup. lin.) गौतमः (for नाम°). — ^e) D_{1.4} महाबाहो. — ^d) Ś₁ K₂ T₁ G₂₋₄ किल शरैः सह (T₁ G_{2.4} विभो; G₂ वने); K_{1.2.4} स तु शरैः सह; D₂ शरशतैर्विभो; M (except M₃) सहचरैर्विभो. Ko स हि जातः शरैः सह.

3 ^b) M₅-8 मतिरजायत. — ^d) D₅ वेदं च भारत.

4 ^a) G_{2.3} वेदं. — ^b) N_{1.2} B (except B₅) D (except D₅) ब्रह्मचारिणः. — ^e) K₄ B₅ G₂ स तथा (by transp.); G₃ स तदा; G₅ तथा च. K₄ तपसो वेदः

धनुर्वेदपरत्वाच्च तपसा विपुलेन च ।
 भृशं संतापयामास देवराजं स गौतमः ॥ ५
 ततो जालपदीं नाम देवकन्यां सुरेश्वरः ।
 प्राहिणोत्तपसो विघ्नं कुरु तस्येति कौरव ॥ ६
 साभिगम्याश्रमपदं रमणीयं शरद्वतः ।
 धनुर्वाणधरं बाला लोभयामास गौतमम् ॥ ७
 तामेकवसनां दृष्ट्वा गौतमोऽप्सरसं वने ।
 लोकेऽप्रतिमसंस्थानामुत्फुल्लनयनोऽभवत् ॥ ८
 धनुश्च हि शराश्चास्य कराभ्यां प्रापतन्भुवि ।
 वेपथुश्चास्य तां दृष्ट्वा शरीरे समजायत ॥ ९
 स तु ज्ञानगरीयस्त्वात्तपसश्च समन्वयात् ।

अवतस्थे महाप्राज्ञो धैर्येण परमेण ह ॥ १०
 यस्त्वस्य सहसा राजन्विकारः समपद्यत ।
 तेन सुस्त्राव रेतोऽस्य स च तन्नावबुध्यत ॥ ११
 स विहायाश्रमं तं च तां चैवाप्सरसं मुनिः ।
 जगाम रेतस्तत्तस्य शरस्तम्बे पपात ह ॥ १२
 शरस्तम्बे च पतितं द्विधा तदभवच्छृप ।
 तस्याथ मिथुनं जज्ञे गौतमस्य शरद्वतः ॥ १३
 मृगयां चरतो राज्ञः शंतनोस्तु यदृच्छया ।
 कश्चित्सेनाचरोऽरण्ये मिथुनं तदपश्यत ॥ १४
 धनुश्च सशरं दृष्ट्वा तथा कृष्णाजिनानि च ।
 व्यवस्य ब्राह्मणापत्यं धनुर्वेदान्तगस्य तत् ।

Ñ1 तापसो. — ^a) Ś1 Ko.1 Ds Ms-8 च (for ह). K2.4 Da G2.5 Ms.5 ^aप्यवासवान्.

5 ^a) Ko ततः संताप. — ^a) G2.3 M हि (for स).

6 ^a) Ñ1.2 B3.6 Dn D2 जानपदीं; Ñs G4 ^aपतीं; T G1.2.5 M ^aवतीं; Gs जलावतीं. — ^b) K1 महेश्वरः; Da नरेश्वर. — ^a) T G (except Gs) भारत (for कौरव).

7 ^a) Ñ1.2 B D (except Ds) सा हि गत्वा. Ko.3 Ñ B D (except Ds) G1.2.6 M आश्रमं (D2 ^aमे) तस्य (G ^aत्र); T1 अन्नवीक्ष्य. — ^b) Ś1 रम्यं चैव; Ko Ds Ms-8 सुरकन्या; K1.2.4 सुरम्यं वै (K2 च; K4 सा); K3 सुष्टु रम्यं; Ñ1 वसनीये; Ñs Ms सुरम्यं; D2 T1 रमणीये. — ^c) T1 ^aर्वाणरतं. S दृष्ट्वा (for बाला).

8 ^a) T1 G1 एकवाससं. — D1 (hapl.) om. 8^b-9^c. — ^b) T1 G2.3 मुनिः (for वने). — ^a) Ñ उत्फुल्लहृदयो; Bs Da Dn D4 प्रोत्फुल्लं; Ds अफल्गु.

9 D1 om. 9^{ab} (cf. v. l. 8). — ^a) Ko.2 Ñ1 धनुश्चापि; K1 श्रैव; K3 ततो धनुः; K4 धनुस्तद्धि. Ñ1 Bs Da Dn D4.5 M (except Ms) शरास्तस्य; Gs.4 शरश्चास्य. Ñ2 B1.3.5 D2 धनुश्च सशरं तस्य. — ^b) Ś1 Ms-8 प्रपतद्; Ko.3.4 T G (except G2) Ms प्रापतद्; Ñ1.2 B1.3.5 Da1 Dn1.3 D2 अपतद्; Ñs पातयद्. Bs Da2 Dn2 Da.5 om. प्र. — ^c) Ko Ñ2 Bs Dn Ds अपि (for अस्य). S सहसा (for तां दृष्ट्वा).

10 ^b) Ñ2 Dn D1 समर्थनात्. — Ds om. 10^{cd}. — ^c) T1 Ms-8 उपतस्थे; Cd as in text. — ^a) Ś1 K (except Ks) D4 T1 G4.5 च; Ms-8 हि (for ह).

11 ^a) K1.3 Ñ B (except Bs) Da1 Dn D1.2 T1 G1.2.6 M यस्तस्य; Gs यत्तस्य. G2.3 तपसा. Ś1 K1 अरण्ये (for राजन्). — ^b) Ñ2 B3.5 D1.5 T G Ms-8 समजायत;

Bs Da Dn D2.4 Ms.5 ^aदृष्टवत्. — K1 (? hapl.) om. 11^{cd}. — ^c) G2.3 अथ (for अस्य). T2 G5.6 सुस्त्राव रेतोस्य ततः. — ^a) Ś1 K2.4 Ñ D1.2.4.5 G3 तन्नावबु. — After 11, Ds reads 15^{ab} (v. l. त्यक्त्वा for दृष्ट्वा), repeating it in its proper place.

12 ^a) Ko.2.4 आश्रमपदं. T1 G1-3.6 चापि; T2 G4.5 स्वस्य; M चैव (for तं च). — ^b) T2 G4.5 ततः (for मुनिः). Ko.2.4 गौतमोऽप्सरसं च तां (Ko ^aसं मुनिः). — ^c) T2 G4.5 ^aम रेतः स्कन्धं च. — ^a) Ś1 K (except Ks) Ñ B (except Bs) Dn D1.2.5 च (for ह).

13 ^a) Ś1 K1 Ds निपतितं; Gs तु पतितं. — ^b) K2 द्विधा वै तद्वन्नृप. — After 13^{ab}, T2 G5 ins. 1324*. — ^c) Ks तत्र; T1 G2 तस्यां; Gs तस्मात् (for तस्य). Ks अपि; K4 आगु; T1 G2.3 तन् (for अथ). — D4 (marg. sec. m.) S ins. after 13 (T2 G5, after 13^{ab}):

1324* महर्षेर्गौतमस्यास्य आश्रमस्य समीपतः ।

[D4 ह्याश्रमस्य महीपते.]

14 ^a) Ko G2.3 चरतो राजन्. — ^b) Some N MSS. शंतनोः. Ds G4.5 च (for तु). — ^c) Gs कश्चित्वेतं नरोरण्ये. — ^a) Ko तदृदर्शं ह; Ks Ds समपश्यत.

15 For Ds cf. v. l. 11. — ^a) T1 धनुश्चासदृशं; Ms धनुश्च हि शरं. Da दृष्टं. — ^b) B3 (m as in text).s Da ^aजिनांबरं. — ^c) Ś1 K1 विवस्य; K2 G2.3 अव (Gs ^aप)श्यं; Ñ ज्ञात्वा वै; T2 Gs व्यवस्य (Gs ^aस)न्. B (except Bs) D (except Ds) ज्ञात्वा द्विजस्यापत्ये वै (Dn2 ^aस्य चापत्ये). — ^a) Ñ1.2 B3.6 D2.4 ^aवेदानुगस्य; Ds ^aवेदान्वितस्य; Cd as in text. Ś1 K1 तं; Ñ1.2 B1.5.6 D (except Ds) ह; T G च; M वै (for तत्). Bs धनुर्वेदविदस्तथा. — ^c) K2.3 B3.5 D (except Dn2 D4) T2 G (except G1) राज्ञो. K4

स राज्ञे दर्शयामास मिथुनं सशरं तदा ॥ १५
 स तदादाय मिथुनं राजाथ कृपयान्वितः ।
 आजगाम गृहानेव मम पुत्राविति ब्रुवन् ॥ १६
 ततः संवर्धयामास संस्कारैश्चाप्ययोजयत् ।
 गौतमोऽपि तदापेत्य धनुर्वेदपरोऽभवत् ॥ १७
 कृपया यन्मया बालाविमौ संवर्धिताविति ।
 तस्माच्चयोर्नाम चक्रे तदेव स महीपतिः ॥ १८
 निहितौ गौतमस्तत्र तपसा तावविन्दत ।

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२० ॥

१२१

वैशंपायन उवाच ।
 विशेषार्थी ततो भीष्मः पौत्राणां विनयेप्सया ।

आगम्य चास्मै गोत्रादि सर्वमाख्यातवांस्तदा ॥ १९
 चतुर्विधं धनुर्वेदमस्त्राणि विविधानि च ।
 निखिलेनास्य तत्सर्वं गुह्यमाख्यातवांस्तदा ।
 सोऽचिरेणैव कालेन परमाचार्यतां गतः ॥ २०
 ततोऽधिजग्मुः सर्वे ते धनुर्वेदं महारथाः ।
 धृतराष्ट्रात्मजाश्चैव पाण्डवाश्च महाबलाः ।
 वृष्णयश्च नृपाश्चान्ये नानादेशसमागताः ॥ २१

राज्ञे संदर्शयां. — १) T₁ सशं मिथुं (by transp.). Ko शंतनोः (for सशं). S₁ G₅ तथा; N_{1.2} B D धनुः; T₁ ततः (for तदा).

16 ^a) T₂ G_{4.5} स तन्मिथुनमादाय. — ^b) N₁ B₁ Dn D_{1.5} TG च; M_{2.5} अति-; M₃ (sup. lin.) ६-८ तु (for अथ).

17 ^a) S₁ K₁ तौ समं वर्धं; Ko.३ स तत्संवर्धं; N₃ तत्सर्वं वर्धं. — ^b) S₁ संस्कारं चाप्यं; K₁ संस्कारैश्चापि यो; T₂ G_{4.5} रैश्चाप्ययुजत्. — After 17^{ab}, K₄ N_{1.2} B D (except D₅) ins.:

1325* प्रातिपेयो नरश्रेष्ठो मिथुनं गौतमस्य तत् ।

— S reads 17^{ad} after 19. — ^c) T₂ G_{4.5} कृपोपि च (for गौतमोऽपि). S₁ K₁ N_{1.3} तदोपेत्य; K_{3.4} N₂ B D ततोभ्येत्य; S तदा राजन्.

18 ^a) S₁ धर्मया; K₃ T₂ G_{5.6} परया (for यन्मं). G₄ या यन्महाराज. — ^b) B₃ (m as in text) Da D₄ अपि (for इति). — After 18, S ins.:

1326* तस्मात्कृप इति ख्यातः कृपी कन्या च साभवत् ।

19 ^a) Ko.३ N₁ B D गोपितौ (D₅ सहितौ); S पित्तापि (T₂ G₅ स पिता). — ^b) B_{1.6} Dn D₁ समविन्दत. — ^c) S₁ K₃ N₁ B₁ Dn D₁ आगत्य. Ko.३ N₁ B (except B₅) D तस्मै; K₂ चापि; M (except M₅) चात्म. T₂ G₅ चास्त्रादि; G_{2.4} M (except M₅) गोत्रादीन्. — After 19, S reads 17^{ad}.

20 S₁ K₁ D₁ T₁ (hapl.) om. 20^{abed}. — ^b) K_{2.4} N₁ B₁ Dn₂ D₂ शास्त्राणि; B₃ Dn_{1.3} G₄ शास्त्रा (for अस्त्रा). — ^c) T₂ G_{4.5} नास्य चाख्यातं. — ^d) Ko.३ B₅

इष्वस्त्रज्ञान्पर्यपृच्छदाचार्यान्वीर्यसंमतान् ॥ १
 नाल्पधीर्नामहाभागस्तथानानास्त्रकोविदः ।

तथा; T₂ G_{4.5} M_{3.5} पिता (for तदा). — After 20^{ad}, D₂ ins.:

1327* कृपश्च ससरात्रेण धनुर्वेदपरोऽभवत् ।

— ^e) G₅ अचिरेणैव. — After 20, D_{2.4} S ins.:

1328* कृपमाहूय गाङ्गेयस्तव शिष्या इति ब्रुवन् ।

पौत्रान्परिसमादाय कृपयाराधयत्तदा ।

[(L. 2) D₄ M₆₋₈ समाहूय; T₁ G₂ समाधाय. D₅ कल्पयत्तदा.]

21 ^a) N₁ भिजग्मुः. Ko T₁ G_{2.3} ते सर्वे (by transp.). — ^d) N₂ Dn D₁ वाः सह यादवैः; N₃ वाश्च महारथाः. — ^e) S₁ K_{1.2} नृपाश्चैव; G₅ तथा चान्ये. — After 21, D₄ (marg. sec. m.) S ins.:

1329* कृपमाचार्यमासाद्य परमास्त्रज्ञतां गताः ।

Colophon om. in Dn G₂. — Major parvan: T₂ G_{1.4-6} M संभवं (for आदि). — Sub-parvan: S₁ Ko.२-४ N_{1.2} B₅ D₅ T₁ संभव. — Adhy. name: N₃ अस्त्रशिक्षा; B₁ कृपाचार्यसंभवः; Da D₁ M_{3.6-8} कृपोत्पत्तिः. — Adhy. no. (figures, words or both): B₁ 126; D_{4m} 130; D₅ 31; T₁ 122; T₂ G_{1.2m.4-6} 73; M 72. — S'loka no.: Dn 23; M₃ 24.

121

1 S₁ K_{1.3} Da₂ S om. उवाच (G_{2.5} M₅ om. the ref.). — ^a) N₁ D₄ पार्थ. K₃ transp. विशे and ततो भीष्मः. — ^b) K_{1.2} पुत्राणां; B₅ पौरा. T₂ G_{4.5} हितकाम्यया

नादेवसच्चो विनयेत्कुरुनस्त्रे महावलान् ॥ २
महर्षिस्तु भरद्वाजो हविर्धाने चरन्पुरा ।
ददर्शाप्सरसं साक्षाद्भृताचीमाप्नुतामृषिः ॥ ३

तस्या वायुः समुद्भूतो वसनं व्यपकर्षत ।
ततोऽस्य रेतश्चस्कन्द तद्विद्रोण आदधे ॥ ४
तस्मिन्समभवद्द्रोणः कलशे तस्य धीमतः ।

— ^a) Ś1 K1 T1 G1 वीर्यसत्तमान्; K2 G2 वीर्य; N1 प्राज्ञ°. 2 ^a) N2 नाहपवीर्यामहाभागान्; D2.5 ^aधीर्योम; T1 G2.8 ^aधीस्तु म; T2 G4.5 नानृषिर्ना°. — ^b) K0 T1 G2.8 नानार्थ; N2 D (except D2.4.5) नानस्त्र; T2 G4.5 नावेद-पारगः. — ^c) T2 G4.5 नादेशदर्शी; G6 नावेदसत्वो; Cd as in text. — After 2, K4 N B D ins.:

1330* इति संचिन्त्य गाङ्गेयस्तदा भरतसत्तमः ।
द्रोणाय वेदविदुषे भारद्वाजाय धीमते ।
पाण्डवान्कौरवांश्चैव ददौ शिष्यान्नरर्षभ ।
शास्त्रतः पूजितश्चैव सम्यक्तेन महात्मना ।
स भीष्मेण महाभागस्तुष्टोऽस्त्रविदुषां वरः । [5]
प्रतिजग्राह तान्सर्वांश्शिष्यत्वेन महायशः ।
शिक्षयामास च द्रोणो धनुर्वेदमशेषतः ।
तेऽचिरेणैव कालेन सर्वशस्त्रविशारदाः ।
बभूवुः कौरवा राजन्पाण्डवाश्चामितौजसः ।

K4 N B D cont.: S (except T2 G5; all om. lines 2-3) ins. after 1338* (G2, after 6^{ab}):

1331* जन्तमेजय उवाच ।
कथं समभवद्द्रोणः कथं चास्त्राण्यवासवान् ।
कथं चागात्कुरुन्ब्रह्मन्कस्य पुत्रः स वीर्यवान् ।
कथं चास्य सुतो जातः सोऽश्वत्थामास्त्रवित्तमः ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण प्रकीर्तय ।

वैशंपायन उवाच ।

गङ्गाद्वारं प्रति महान्बभूव भगवानृषिः । [5]
भरद्वाज इति ख्यातः सततं संशितव्रतः ।
सोऽभिषेक्तुं ततो गङ्गां पूर्वमेवागमन्नदीम् ।

[D5 T1 G1-4.6 M om. उवाच. — (L. 1) K4 T1 G2-4 transp. समभवत् and द्रोणः. G6 M कथं द्रोणः समुद्भूतः. K4 T1 G1.3.4.6 om. च. M6-8 कथमस्त्राणि चाह°. — (L. 2) N1.3 कथं चागच्छत कुरुन्कस्य etc. — (L. 4) B5 स्तोतुं; T1 G1.3.4.6 M ब्रह्मन्. K4 B1 (m as in text) तपोधन; D5 प्रकीर्तितः. T1 G1-4.6 M निखिलेनानुवर्ण्यतां (M3.5 ^aवर्णितं; M6-8 ^aकीर्तय). — D2.5 T1 G1-4.6 M om. उवाच. — Lines 5-7 recur (with v. l.) below in adhy. 154. — (L. 5) T1 G1-4.6 M बभूवर्षिर्महातपाः. — (L. 6) T1 G1-4.6 M महाप्राज्ञो (for इति ख्यातः). T1 G1-4 नियतः (for सत). — (L. 7) D5 G6 M गतो. D5 T1 G1.2.4 M मेव गतां. T1 G1.2.4 M सतीं (for नदीम्).] — After 1331*, S (except T2 G5) repeat 3^a-4^b.

Many of the foll. st. recur (often with v. l.) in adhy. 154.

3 N D1 om. 3^{ab}. — ^a) B D (except D2; D1 om.) T2 G5.6 महर्षिभिर्. G1-3 transp. भर and हवि. G2.3 [S]भवत् (for चरन्). K4 तदा (for पुरा). S (except T2 G5) repeat 3^a-4^b after 1331*. — ^c) T G1.2 (both second time). 4.5 M3.5 तत्र (for साक्षाद्). — ^d) G2 ^aगता (for ^aभुता). — After 3, N (except N1 B1 Da D1.2) ins.:

1332* रूपयौवनसंपन्नां मददृशां मदालसाम् ।

[B5 ^aसंपूर्णा. Ś1 K1 ^aदृष्टां; K0 D5 अनादृष्ट्यां; K2.4 D4 ^aदृष्टां; K3 मदादृष्टां.]

4 S (except T2 G5) repeat 4^{ab} (with 3^{ad}) after 1331* (cf. v. l. 3). — ^a) Dn D1 पुनर्; G5 वासः (for वायुः). Ś1 K1 समाधूतो; K0.2-4 N1 B2.6 Da1 D4 T2 G2-6 M3.5 समुद्भूतो; N2 B1.5 Dn D2.2 T1 (first time) G1-4.6 M (all second time) नदीतीरे; T1 (second time) ^aद्वृतं; G1 (first time) ^aद्वये; G2 (first time) ^aद्वृते. — ^b) Ś1 K1 व्यपकृष्टवान्; K0 समकर्षत; K3 समकर्षयत्; N1.2 B Da D2.4 T1 (second time) G1-3 (all first time) पर्य; N3 पर्यवर्त्य; Dn D1 पर्यवर्तः; D5 ^aकर्षयत्; T1 (first time) ह्यहरत्तदा; T2 G5 प्रत्य; G1-4.6 M (all second time) व्य (G1 व्या) हरत्तदा. — G1 ins. after (the first occurrence of) 4^{ab}:

1333* तदुद्भूतदर्शनादस्या रागोऽजायत चेतसि ।

— K4 N B D ins. after 4^{ab}: S (except T2 G5), after the repetition of 4^{ab} (cf. v. l. 7):

1334* व्यपकृष्टाम्बरां दृष्ट्वा तामृषिश्चकमे ततः ।

तत्र संसकमनसो भरद्वाजस्य धीमतः ।

[These lines recur (with v. l.) in adhy. 154. — (L. 1) K4 S (except T2 G5) om. वि. — After the prior half, G1 ins.:

1335* रम्यगुह्यस्थलां नृप ।

पीनोत्तङ्गकुचां दृष्ट्वा.

— (L. 2) T1 G1-4 तस्यां.]

— After 1334*, S (except T2 G5) repeats 4^a-5^b (with v. l.). — ^c) D1 ततो रेतश्च चस्कन्द; S रागाद्रेतः प्रच (T2 सम) स्कन्द (G1 ^aदे). — ^d) Ś1 K1.2 G1 तं (for तद्). Ś1 K1.4 G3 आददे; G5 आदधत्. N1.3

अध्यगीष्ट स वेदांश्च वेदाङ्गानि च सर्वशः ॥ ५
अग्निवेश्यं महाभागं भरद्वाजः प्रतापवान् ।
प्रत्यपादयदाग्नेयमस्त्रं धर्मभृतां वरः ॥ ६
अग्निष्टुजातः स मुनिस्ततो भरतसत्तम ।
भारद्वाजं तदाग्नेयं महास्त्रं प्रत्यपादयत् ॥ ७
भरद्वाजसखा चासीत्पृषतो नाम पार्थिवः ।
तस्यापि द्रुपदो नाम तदा समभवत्सुतः ॥ ८

स नित्यमाश्रमं गत्वा द्रोणेन सह पार्षतः ।
चिक्रीडाध्ययनं चैव चकार क्षत्रियर्षभः ॥ ९
ततो व्यतीते पृषते स राजा द्रुपदोऽभवत् ।
पाञ्चालेषु महाबाहुरुत्तरेषु नरेश्वरः ॥ १०
भरद्वाजोऽपि भगवानारुरोह दिवं तदा ।
ततः पितृनियुक्तात्मा पुत्रलोभान्महायशः ।
शारद्वतीं ततो द्रोणः कृषीं भार्यामविन्दत ॥ ११

द्रोण्यां तद् (N^s 'मृ') पिरादवे. Cd cites द्रोणे. [In the repetition of 4^{ad}, S has the following v. l.: — °) S (except T₂ G₅) दृष्ट्य रेतः प्र (T₁ G₂ M₃ s प्रा) स्कंद. — °) T₁ G₂ M₃ s तं (for तद्). T₁ G₁ M₃ 'ददे.]

5 For S cf. v. l. 4. — °) N^s B₁ s. 3 Da Dn D₁ 2. 5 T₁ G₂ s ततः (for तस्मिन्). S₁ K₁ transp. समभवत् and द्रोणः. N^s 1. 8 B₅ D₄ ततः सं (B₅ D₄ तस्मिन्) पतिते शुके द्रोणः समभवत्तदा. [In the repetition of 5^{ad}, S has the following v. l.: — S (except T₂ G₅) ततः (for तस्मिन्) and कुमारो (for कलशे). M₃ s तेजसा (for धीम).] — °) D₂ अध्यायिष्ट; T₁ अध्यरोष्व; T₂ G₁ s 'गच्छत्; G₁ s 'धीष्ट; G₂ 'शिष्ट. G₁ s च (for स). — After 5, T₁ G₁ 4 ins.:

1336* अग्नेरस्त्रमुपादाय यद्विषेद काश्यपः ।

अध्यगच्छद्भरद्वाजस्तदस्त्रं देवकारितम् ।

[(L. 2) T₁ ततस्त्रं (for तदस्त्रं). G₁ देवकार्यतः.]

6 °) S₁ K₁ 4 Dn D₁ 'वेशः; Ko T₁ G₂ 4. 6 M 'वेश्ये; N^s 1 'वेश्यात्; D₂ 'वेश्यो; D₃ अग्नेरेव; G₂ अनिदैश्य. Ko T₁ G₁ 4 M 'भागे; K₁ N^s 1 Da 'भाग; D₂ s G₂ 3. 6 'भागः; T₂ G₅ 'त्मानं. — °) G₂ s महायशः (for प्रता). After 6^{ad}, G₂ ins. 1331*, followed by a repetition of 3^e-4^b (cf. v. l. 2). — G₂ om. 6^e-7^d. — °) S (except T₂ G₅; G₂ om.) प्रत्यवेद. — °) K₁ s N^s 2. 8 B D अस्त्रमस्त्रविदां (D₂ अस्त्रविद्याविदां; D₅ 'मस्त्रभृतां); T₂ G₅ s अस्त्रधर्मः.

7 G₂ om. 7 (cf. v. l. 6). — °) Ko N^s B₁ s. 6 D अग्नेस्तु जातः; K₂ अग्निजातः; K₄ 'ष्टु नाम; B₅ 'क्षिप्रजातः; T₁ G₁ 3. 4 कनिष्ठजातः (G₂ 4 'तं); G₅ M अग्निष्व (M₃ s 'प्वा) जातः. T₂ G₅ अग्निवेश्यस्तदा द्रोणं (cf. 1337* below). — After 7^a, T₁ G₁ 3. 4. 6 ins.:

1337* आता आतरमन्तिके ।

अग्निवेश्यस्तदा द्रोणं.

— T₂ G₅ om. 7de. — °) M आता आतरमन्तिके (cf.

1337* above). — °) S₁ K₄ D₂ 'द्वाजस; Ko T₁ G₁ 'द्वाजे; K₁ 'द्वाजा; K₂ D₁ G₅ भरद्वाजस; K₃ D₄ भर. । ततोऽग्ने; K₁ तमाज्ञे; G₁ M स चाग्ने; G₄ समुच्चे. — °) K₁ 2. 4 अस्त्रं तत्; Ko तदस्त्रं. G₁ प्रत्यचो; M₃ (sup. lin. प्रत्यवे. — After 7, S (except T₂ G₂ s) ins.:

1338* स वै युक्तो गुरुरिह यदीच्छेत्कृपणः सुखम् ।

भीष्मोऽप्यल्पपदेवं स भारद्वाजपरीप्सया ।

Thereafter, S (except T₂ G₅) ins. 1331* (cf. v. l. 2) which is followed by (a repetition of) 3^e-4^b (q. v.) then follows 1334*, and finally (a repetition of) 4^e-5^b (q. v.).

8 °) S₁ K₁ D₅ G₅ भार. T₁ G₂ s हि (for च). — G₂ om. 8^e-9^d.

9 G₂ om. 9 (cf. v. l. 8). — °) Ko. 4 B D (except D₁ 2. 4) T₁ (sup. lin. as in text) पार्थिवः (D₅ 'व); G₄ वर्धितः (for पार्ष).]

10 °) G₁ तस्मिन् (for ततो). T₂ G₄ s काले च (for पृष). — °) Ko पार्थिवो; D₅ पार्षतो; G₅ क्षत्रियो (for द्रुपदो). — °) Ko N^s 1. 2 B Dn D₂ 4 G₂ 4 पंचाले. B₅ महाराज. — °) S₁ K₁ 2. 4 Dn D₅ नरर्षभ (or 'भः); K₃ 'श्वर; T₂ G₄ s महेश्वरः.

11 °) B₁ Da D₄ हि (for ऽपि). G₂ धर्मात्मा (for भग). — °) G₂ अध्यरोहत्. G₂ ततः; M₃ तथा. — After 11^{ad}, N^s B D ins.:

1339* तत्रैव च वसन्द्रोणस्तपस्ते महातपाः ।

वेदवेदाङ्गविद्वान्स तपसा दग्धकिल्बिषः ।

[(L. 1) D₅ तदा तत्रैव स द्रोणः. — (L. 2) N^s 1. 8 B₅ Da D₂ 'वेदागतत्वज्ञः; N^s 2 B₁ s. 5 D₁ 2 'वेदागनिद्विद्वान्.] — °) G₅ तत्र. G₄ s पित्रा नि. — °) S₁ B₁ T₁ G₁ M₃ पुत्रलोभान्; K₃ 'भावान्. S (except T₂ G₄ s M₃) यशस्विनी. — °) S₁ K (except Ko) D₅ अथ; T₁ G₁ s कृषीं; T₂ G₄ s M तदा. N^s B D (except D₅) transp. द्रोणः and भार्या. G₅ भार्या (for द्रोणः). N^s 2 कृपात्; T₂ G₄ s कृपां. N^s B D (except D₅) [S] न्वविन्दत (B₅

अग्निहोत्रे च धर्मे च दमे च सततं रता ।
 अलभद्रौतमी पुत्रमश्वत्थामानमेव च ॥ १२
 स जातमात्रो व्यनदद्यथैवौचैः श्रवा ह्यः ।
 तच्छ्रुत्वान्तर्हितं भूतमन्तरिक्षस्थमब्रवीत् ॥ १३
 अश्वसेवास्य यत्स्थाम नदतः प्रदिशो गतम् ।
 अश्वत्थामैव बालोऽयं तस्मान्नाम्ना भविष्यति ॥ १४

सुतेन तेन सुप्रीतो भारद्वाजस्ततोऽभवत् ।
 तत्रैव च वसन्धीमान्धनुर्वेदपरोऽभवत् ॥ १५
 स शुश्राव महात्मानं जामदग्न्यं परंतपम् ।
 ब्राह्मणेभ्यस्तदा राजन्दिस्तन्तं वसु सर्वशः ॥ १६
 वनं तु ग्रस्थितं रामं भारद्वाजस्तदाब्रवीत् ।
 आगतं वित्तकामं मां विद्धि द्रोणं द्विजर्षभम् ॥ १७^g

°न्वपद्यत). T1 G1-3 अविदत् (G1 °त्ता) महायशाः.

12 °) Ś1 K1.3 D5 वेदे (for धर्मे). — °) N1 शमे; T1 G2 यमे. T1 G2.3 नियतां; G1 निरतं. Ś1 K1.4 N3 B1.5 Dn G4.6 रतां; K0.3 D5 रतं; T1 G1-3 सदा. — °) K0 D5 सालभद्; K2-4 लेभे च. B5 गर्भं (for पुत्रं). — °) S अच्युतं (for एव च).

13 °) G2.3 जातमात्रं तु तं भूतं. — °) T1 °क्षगमं; T2 G4.5 °रिक्षे तदात्र.

14 °) K3 G1.2 अश्वस्यै; K4 अश्ववचास्य. Ś1 K (except K3) D4.5 M3.5 यत्स्थाम; T G यद्दाम (T1 °द्धानं). — °) K1 मरुताः; G1 दिशश्च (for नदं). — °) K1 च; T2 G4.5 इति; G1 अथ (for एव). Ś1 K1.2.4 D5 transp. बालः and नाम्ना. K0 लोकेयं; T2 G4.5 नाम्ना वै (for बालोऽयं). G1 तेन (for तस्मात्). T2 G4.5 प्रख्यातोत्र महारथः (G5 भविष्यति).

15 °) T2 G4.5 पुत्रेण. T1 G2.3 अनेन (for तेन). Ś1 T2 संप्रीतो. — °) K0 B5 T1 G1.2.5 भरं. Ś1 K1.2 N3 T2 G1.4.5 तदा; D5 G2 तथा. — °) Ś1 D4 प्रवसन्; K3 T2 G4.5 चावसद्.

16 °) K1 शुश्राव च. Ś1 K1 महाभागं. — °) K2 N1.3 B5 °तपः; N2 D2 °तप; D5 अनुत्तमं. — After 16^{ab}, K4 N2 B D (except Da; D2.4 marg. sec. m.) ins.:

1340* सर्वज्ञानविदं विप्रं सर्वशस्त्रभृतां वरम् ।

[N2 B5.5 D2 °शस्त्रविदां. K4 धर्मशास्त्रविशारदं.]

— °) K4 D4 G1 सर्वतः. — After 16, K4 N B D (D5 om. lines 1-2, 7, 9-10) S (om. lines 7 and 10) ins.:

1341* स रामस्य धनुर्वेदं दिव्यान्मन्याणि चैव ह ।

श्रुत्वा तेषु मनश्चक्रे नीतिशास्त्रे तथैव च ।

ततः स व्रतिभिः शिष्यैस्तपोयुक्तैर्महातपाः ।

वृतः प्रायान्महाबाहुर्महेन्द्रं पर्वतोत्तमम् ।

ततो महेन्द्रमासाद्य भारद्वाजो महातपाः । [5]

क्षान्तं दान्तममित्रघ्नमपश्यद्गुणन्दनम् ।

ततो द्रोणो वृतः शिष्यैरुपगम्य भृगूद्बहम् ।

आचख्यावात्मनो नाम जन्म चाङ्गिरसः कुले ।

निवेद्य शिरसा भूमौ पादौ चैवाभ्यवादयत् ।

ततस्तं सर्वमुत्सृज्य वनं जिगमिषुं तदा । [10]

[(L. 1) K4 चासकृत् (for चैव ह). S °वेदे दिव्येषु विविधेषु च. — After line 1, G1 ins.:

1342* शस्त्रास्त्रेषु च निष्णातं श्रुत्वा तत्र समागतम् ।

— (L. 2) G1 सोप्यस्त्रेषु; G2.3 श्रुत्वात्मनो; G5 दिव्यास्त्रेषु; M °त्वास्त्रेषु. K4 चाभ्यसनं (for तेषु मनः). S मतिं (for मनः). K4 °स्त्रे तथानघ; S °स्त्रेषु कौशलं (T2 G5 °स्त्रे तदानघ). — (L. 3) K4 ततः शिष्यैस्तु व्रतिभिः; S °तः समानव्रतिभिः. — (L. 4) T2 G5 महेन्द्रं वै; G5 भरद्वाजो. T2 G5 द्रोणश्च (for महेन्द्रं). K4 धरणीधरं; N1 B5 Da1 D5 पर्वतोपमं; S वसुधाधरं. — (L. 5) T1 G1-3 महायशाः; T2 G4.5 प्रतापवान्. — (L. 6) T G क्षत्रघ्नं तममित्रघ्नं (T1 °घ्नं तमजं वीरं; G2 क्षत्रियघ्नमजं घोरं; G3 °घ्नं तमजं घोरं). — (L. 7) K4 °व्यैर्जामदग्न्यं समभ्ययात्. — (L. 8) K4 संगम्य चा°; Da आचक्षावा°; D1.4 आचख्य चा°; D5 आचरच्छा°; S स रामाया°. K4 T1 G2 M °रसे; D5 T2 G5 °रसां. — (L. 9) S (except G5 M5-8) °वेद्यांगिरसो भू°. T G M3.5 अस्य; M5-8 अपि (for चैव).]

— S ins. after line 9 of 1341*: K4 N B D, after 17 (D5, after line 8 of 1341*):

1343* तमब्रवीन्महात्मा स सर्वक्षत्रियमर्दनः ।

स्वागतं ते द्विजश्रेष्ठ यदिच्छसि वदस्व मे ।

एवमुक्तस्तु रामेण भारद्वाजोऽब्रवीद्ब्रुचः ।

[(L. 1) G5 ततो ब्रह्मन्. B5 Da D4.5 महात्मानं; S महातेजाः (°जा or °ज). D5 क्षत्रियैः कुलमर्दनः; S क्षत्रहा विप्रं (T2 G4-5 द्विज) सत्तमः (G1 M3.5 °मं). — (L. 2) S स्वागतं कुशलं तेस्तु किमिच्छसि महाद्युते (G1-3 °तपः). — Before line 3, T2 G5.6 ins. वैश°. — (L. 3) S स (for तु). N1 ततः; G2 सुतः (sup. lin. वचः); G5 द्विजः.] — In K4 N B D (except D5), 1343* is followed by 1345*.

17 S om. 17^{ab} (G1 om. 17). — For 17^{ab}, K4 N B D (except D5) subst. जामदग्न्यं महात्मानं भारद्वाजो ब्रवीदिदं, and thereafter ins.:

1344* भरद्वाजास्तमुत्पन्नं तथा त्वं मामथोनिजम् ।

राम उवाच ।

हिरण्यं मम यच्चान्यद्वसु किंचन विद्यते ।
ब्राह्मणेभ्यो मया दत्तं सर्वमेव तपोधन ॥ १८
तथैवेयं धरा देवी सागरान्ता सपत्तना ।
कश्यपाय मया दत्ता कृत्स्ना नगरमालिनी ॥ १९
शरीरमात्रमेवाद्य मयेदमवशेषितम् ।
अस्त्राणि च महार्हाणि शस्त्राणि विविधानि च ।
वृणीष्व किं प्रयच्छामि तुभ्यं द्रोण वदाशु तत् ॥ २०

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२१ ॥

द्रोण उवाच ।

अस्त्राणि मे समग्राणि संहाराणि भार्गव ।
सप्रयोगरहस्यानि दातुमर्हस्यशेषतः ॥ २१
वैशंपायन उवाच ।
तथेत्युक्त्वा ततस्तस्मै प्रादादस्त्राणि भार्गवः ।
सरहस्यव्रतं चैव धनुर्वेदमशेषतः ॥ २२
प्रतिगृह्य तु तत्सर्वं कृतास्त्रो द्विजसत्तमः ।
प्रियं सखायं सुप्रीतो जगाम द्रुपदं प्रति ॥ २३

[B1.5 D2.4 वेद्याम्; B3 चैनम्; B6 चेसाम्; Da च माम्.]
— ^{ed} N̄ B Da Dn D1.2.4 द्विजोत्तमं (B3 D2 महामते);
D5 G2.3.6 M3.5 द्विजर्षभ. T2 G4.5 संप्राप्तं वसुकामं (T2
कामान्) मां वेत्तुमर्हसि सुव्रत (T2 तः). — After 17, K4
N̄ B Da Dn D1.2.4 ins. 1343*, which is followed by:

1345* रामं प्रहरतां श्रेष्ठं दिव्यन्तं विविधं वसु ।

अहं धनमनन्तं हि प्रार्थये विपुलव्रत ।

— Thereafter K4 repeats 17^{ed} (with v. l.).

18 K1 T G1.4-8 M om. उवाच. G2 जामदग्नयः; G3
जामदग्निः. — ^{ab} Ko transp. मम and वसु. Ko.2
B1m D2 किंचिच्च. S हिरण्यं पशवो रूप्यं (T1 G4 चोप्यर्थः;
M3.5 चो रौप्यं). K3 S यच्चान्यद् (K3 विद्यते; T2 G4.5
यच्चापि) वसु किंचन; N̄2 Dn D1.5 वसु किंचिदिह स्थितं.
— ^d S1 B2 Dn D1 एतत् (for एव).

19 ^a G1 द्विजेयं वसुधा देः; M3-8 यं वसुमती.
— ^b K2 सपर्वता. — ^c N̄ S काश्यपः. — ^d K2 सर्वा
(for कृत्स्ना). N̄3 सागरः.

20 ^a D5 T2 G4.5 मेवात्र. — ^b N̄1.2 K2 Dn D1
S (except T2 G4.5) मम (for मया). K3 T2 G4.5 एतद्
(for इदम्). S1 K1 परिरक्षितं (for अवशे). — ^c M3.5
समग्राणि (for महा). — After 20^{ed}, all MSS. except
S1 Ko-3 D5 ins.:

1346* अस्त्राणि वा शरीरं वा वरयैतन्मयोद्यतम् ।

[N̄1.3 B1m.5.6 Da D1 वरमेतन्; B1 धनमेतन्. S
ब्रह्मच्छात्राणि वा पुनः.]

— After 1346*, T1 reads 23^{ab}, repeating it in its
proper place. — ^f T1 G4 क्षिप्रं; T2 G5 मद्यं (for तुभ्यं).
Ko.8 N̄1.3 S वदस्व; K2.4 D5 ब्रवीहि (for वदा). S
(except T2 G4.5) मां (for तत्).

21 K1 S om. उवाच; K2 द्रोणाचार्य उः. — ^a B5

शस्त्रा°. S1 K1.2.4 च (for मे). G6 समंत्राणि. — ^b K1
भारत; N̄3 T2 G4.5 सर्वशः. — After 21, B1 ins. a
passage of 9 lines given in App. I (No. 74). — D4
(marg. sec. m.) S ins. after 21 (T2 marg., after 23):
1347* एतद्वसु वसूनां हि सर्वेषां विप्रसत्तम ।

22 All MSS. except K3 N̄2 Dns D5 T2 G4-6 om.
वैशं उः; K3 T2 G4-6 om. उवाच. — G4 om. 22^{ed}.
— ^c N̄1 T1 G2 M3.5 हस्यं व्रतं; D1 हस्यान्वितं.
— ^d T1 दं विशे.

23 T1 reads 23^{ab} after 1346* (cf. v. l. 20),
repeating it here. — ^a N̄3 D2 G2.3 च; G1 स (for
तु). Ko ततः (for तु तत्). — ^b N̄2 B1.6 T1 G2 M
कृतार्थो. B1 हि द्विजोत्तमः (for द्विज). — ^d G2.3 म
द्रुपदात्मजं. — After 23, T2 marg. ins. 1347*.

Colophon om. in T2 G5. — Major parvan: G1-4.8
M संभव° (for आदि°). — Sub-parvan: S1 Ko.1.4 N̄
B2.5 Da Dn D2.5 T1 संभव. — Adhy. name: Ko
द्रोणोत्पत्तिः; K3 द्रोणस्य दिव्यास्त्रासिः; N̄1.2 द्रोणस्य भार्ग-
वाद्दस्त्रप्राप्तिः; M द्रोणास्त्रपरिग्रहः. — Adhy. no. (figures,
words or both): B1 127; Dns 129; D4m 131; T1
123; G1.2.4.6 74; G3 M 73. — S'loka no.: Dn1 63;
Dn2 62; Dns 64; M3 37. — Aggregate s'loka no.:
Dn2 5134.

122

1 S1 Ko.1.8 D2.5 S om. उवाच (T2 G5 om. the
ref.). — ^a S (G1 sup. lin.) मागम्य (cf. 33^a) — ^c
K2 N̄1.2 B D (except D5) पार्थिवं राः; T1 G2.8 M3
पुरुषव्याघ्रः; G1 M3-5 पुरुषव्याघ्रः; G6 M3 पुरुषव्याघ्रः. — ^d

१२२

वैशांपायन उवाच ।

ततो द्रुपदमासाद्य भारद्वाजः प्रतापवान् ।

अब्रवीत्पार्ष्णतं राजन्सखायं विद्धि मामिति ॥ १

द्रुपद उवाच ।

अकृतेयं तव प्रज्ञा ब्रह्मन्नातिसमञ्जसी ।

यन्मां ब्रवीषि प्रसभं सखा तेऽहमिति द्विज ॥ २

न हि राज्ञामुदीर्णानामेवंभूतैर्नरैः क्वचित् ।

सख्यं भवति मन्दात्मश्चिन्त्या हीनैर्धनच्युतैः ॥ ३

सौहृदान्यपि जीर्यन्ते कालेन परिजीर्यताम् ।

सौहृदं मे त्वया ह्यासीत्पूर्वं सामर्थ्यबन्धनम् ॥ ४

न सख्यमजरं लोके जातु दृश्येत कर्हिचित् ।

कामो वै न विहरति क्रोधश्चैनं प्रवृथति ॥ ५

मैवं जीर्णमुपासिष्ठाः सख्यं नवमुपाकुरु ।

आसीत्सख्यं द्विजश्रेष्ठ त्वया मेऽर्थनिबन्धनम् ॥ ६

न दरिद्रो वसुमतो नाविद्वान्विदुषः सखा ।

शूरस्य न सखा क्लीबः सखिपूर्वं किमिष्यते ॥ ७

= 33^d. $\tilde{N}2$ B1.3 Dn D1 सामिह. — After 1, all MSS. except $\tilde{S}1$ Ko-3 ins.:

1348* इत्येवमुक्तः सखा स प्रीतिपूर्वं जनेश्वरः ।

भारद्वाजेन पाञ्चाल्यो नामृष्यत वचोऽस्य तत् ।

स क्रोधामर्षजिह्वभ्रः कषायीकृतलोचनः ।

ऐश्वर्यमदसंपन्नो द्रोणे राजाब्रवीदिदम् ।

[(L. 1) Ds एवमुक्तः स सखा वै. Da प्रीतिबद्धः; T2 G4.5 पांचालानां. D (except D1.4.5) नरेश्वरः. — (L. 2) $\tilde{N}1.3$ 'जं च'; M6-8 'जोपि. S (except G2) पांचालः. B8 वचोर्ध्ववत्. S क्रोध(T2 G6 M6-8 रोपात्; G5 रोपः; M8.5 कोपात्)संरक्तलोचनः. — (L. 3) S नामृष्यत वचः सख्युः प्रीति(T2 G2.4.6 प्रीत्या)पूर्वमुदाहृतं. — (L. 4) K4 B D2.4 'संसक्तो'; T1 G1-3.6 M स चै(G3.6 वै)श्वर्यमदोन्मत्तः (M 'मदादंघः'); T2 G4.5 स एवमैश्वर्यमदाद्. T G1.4.5 इदं वचनमब्रवीत्; G2.6 M इदं राजाब्रवीद्वचः; G8 इदं राजा वचोब्रवीत्.]

2 = (var.) 35. — K1 om. उवाच; S (except M7.8) om. द्रुपद उ. — ^a) $\tilde{N}1$ B5 D4 प्राकृ^०; Cd as in text. G1 न च (for तव). G1-3 ब्रह्मन् (for प्रज्ञा). — ^b) $\tilde{N}1.2$ Da Dn1. n3 D2.4 'जसा; D5 'ब्रह्मिसमंजसा; G1 निष्कु-ज्ञानासमं' (sic); G2.3 प्रज्ञा नाति. — ^c) $\tilde{S}1$ K1 M मा; T2 G4.5 त्वं (for मां). — ^d) T2 G4.5 प्रभो (for द्विज). Da सखाहमिति तेजसा (Da2 ते द्विज).

3 = 36. — ^b) G1 एवंभूतेन वै कं. — ^c) $\tilde{S}1$ K1 धर्मात्मन्. — ^d) T1 G (except G4.5) क्रियाहीनैः; Cd as in text.

4 ^a) T1 G1-3 सख्यान्यपि च. $\tilde{S}1$ K1 जीवन्ते; B1.3 'यैति; T1 जायते; G2 जन्त्ये. — ^b) Ko.2.3 Dn3 D1.5 T2 G1.3.4.6 M2.5 'जीर्यता; $\tilde{N}$ B Da Dn1. n3 D4 M6-8 'तः

(Da1 'ते'); D2 G2.5 'त. — ^c) K3 परं (for त्वया). — ^d) $\tilde{S}1$ K1 G1 सामान्य^०; K8 'थ्यतः कृतं.

5 ^b) $\tilde{N}2$ B1.3 Da Dn D1.2 हृदि; G5 साधु (for जातु). $\tilde{S}1$ पश्यति; $\tilde{N}1.3$ दृश्यति; $\tilde{N}2$ B1.2.6 Da Dn D1.2.4 तिष्ठति. Ko.2.4 Ds T2 G1-3.6 M दृश्यते जातु; B5 ह्यवतिष्ठति; T1 दृश्येत्तजातु (for जातु दृश्येत). Ko.3 $\tilde{N}1.2$ B (except B8) D G4.5 कस्वचित्. — ^c) $\tilde{N}$ B D (except D2.5) कालः. Ko $\tilde{N}2$ D5 G8 चैनं; $\tilde{N}2$ Dn D1 ह्येनं; B5 'थैनं; D2 चैतत्; T1 चैवं; G1-4 चैतं; M (except M5) वेगं. K (except K1) B3.6 Da D1.2.5 निर्हरति; S नाशय^०. — ^d) $\tilde{S}1$ चैव; K8 $\tilde{N}1.2$ B1.3.6 D (except D2.5) चैनं; B5 'थैनं; T1 चैवं; T2 G4.5 चैतत्. K3 प्रविष्यति; $\tilde{N}1.3$ T1 'वर्ध^०; $\tilde{N}2$ B5 Da Dn D1.2 हरत्युत; B1 रहत्युत; B2.6 D4 न मृष्य^०; D5 'कष^०; T2 G M प्रमर्द^० (G3 प्रसीद^०; M7 विमर्द^०). — After 5, K8 ins.:

1349* कालेन संविहरति कालेनैव प्रणश्यति ।

6 T2 G5 M om. 6^{ab}. — ^a) K4 नैवं; T1 G2 स वै; G1.3.4.6 न वै. K8 उपाविष्ठाः; $\tilde{N}1$ B3 'सीस्त्वं; $\tilde{N}2$ B1.3.6 Dn D1.4 'स्व त्वं; $\tilde{N}2$ T1 G1.2.4.6 'तिष्ठ; B5 'सीथाः; Da 'स्स त्वं; D2 'सि त्वं; D5 'शिष्टं; G8 'याति. — ^b) Ko.2.4 D2 नवमुपाकृधि; K2 $\tilde{N}2$ नैवमुपाकृधि; $\tilde{N}1$ B1.5 D4 भवदुपाकृधि; $\tilde{N}2$ Dn D1 भवत्वपाकृधि; B1.3.6 Da भवदुपाकृधि; D5 तव मया कृधि; G1 नवमतः कुरु; G2 नवमपा^०; G6 तावदुपा^०. — K1 om. 6^c-7^c. — ^c) T1 अथ त्वेवं; T2 G3-6 M आदत्स्त्वेन (M6-8 'वं); G1 आधत्स्वेदं; G2 असत्स्वेनं. T1 नरश्रेष्ठ; G2.3 नरव्याघ्र. — ^d) S सौहृदं ह्यर्थ(T2 G5 त्वर्थः; G1 ह्यात्मः; G2.3 व्यर्थः; G4 चार्थः; M5 ह्यक्ष)बंधनं.

7 K1 om. 7^{abc} (cf. v. 1. 6). — ^b) Ko विद्वांश्चाविदुषः.

13
1. 12
1. 10

ययोरेव समं वित्तं ययोरेव समं कुलम् ।

तयोः सख्यं विवाहश्च न तु पुष्टविपुष्टयोः ॥ ८

नाश्रोत्रियः श्रोत्रियस्य नारथी रथिनः सखा ।

नाराज्ञा संगतं राज्ञः सखिपूर्वं किमिष्यते ॥ ९

वैशंपायन उवाच ।

द्रुपदेनैवमुक्तस्तु भारद्वाजः प्रतापवान् ।

मुहूर्तं चिन्तयामास मन्थुनाभिपरिप्लुतः ॥ १०

स विनिश्चित्य मनसा पाञ्चालं प्रति बुद्धिमान् ।

— After 7^{ab}, T₂ G₂₋₅ read 9^{cd}, G₂₋₅ repeating it in its proper place; in T₂ G₂₋₅, moreover, 9^{cd} is followed by 9^{ab}. In other words, 7-9 occur in T₂ G₂₋₅ in the following sequence: 7^{ab}, 9^{cd}, 9^{ab}, 7^{cd}, 8.

— After (the first occurrence of) 9^{cd}, G₂₋₅ ins. 1350*. — T₁ om. 7^c-9^b. — °) Ñ₁₋₂ B₁₋₅ Dn D₁₋₅ S (except G₂; T₁ om.) transp. शूर° and न. T₂ G₂₋₅ M₂₋₅ भीरुः (for छीरुः). — °) = 9^d, 37^d. T₂ G₂₋₅ सख्यं पू°; G₂₋₅ सखापू°. G₁ M₂ करिष्यते. Cd as in text.

8 D₁ (hapl.) om. 8-9; T₁ om. 8 (cf. v. l. 7). — °) D₁ चित्तं; T₂ वृत्तं. — °) Ko. 2 Ñ₂₋₃ B_{1m} Dn D₂₋₅ T₂ G₂₋₅ श्रुतं; B₂ दलं (for कुलं). G₁₋₃₋₅ M ययोः प्रज्ञा ययोः श्रुतं. — °) Ko Ñ₁₋₂ B₁₋₅ Dn D₂ transp. सख्यं and विवाहः. S₁ एव (for सख्यं). K₂ तयोर्विवाहो मैत्री च; T₂ G₂₋₅ तयोरेव समं सख्यं; G₁₋₃₋₅ M तयोः संबन्धकं तुल्यं (G₁ युक्तं). — After 8, T₂ G₂₋₅ ins. 1350*; while G₂ ins. 1352*.

9 = (var.) 37. — D₁ om. 9 (cf. v. l. 8); T₁ om. 9^{ab} (cf. v. l. 7). T₂ G₂₋₅ read 9^{cd} and 9^{ab} after 7^{ab}. After 9^{ab}, D₂ repeats 7^{cd}. — °) K (except K₁) Ñ₂₋₃ D₁ T₁ G₂ M नाराज्ञः; G₁ न राज्ञः; G₂ न राज्ञा; G₃ नाराज्ञे. K₂ संगतो; T₁ G₁ मो; G₂₋₃ ती. Ko. 2 Ñ₂₋₃ T₁ G₁₋₂ M राज्ञा. Ñ₁₋₂ B Da Dn D₂₋₄ T₂ G₂₋₅ नाराज्ञा पार्थिवस्यापि (= 37^c). — °) = 7^d, 37^d. T₂ G₂₋₅ सख्यं पू°; G₁ नन्वपू°; G₂₋₃ सखापू°. G₂₋₃ M₂ करिष्यते. — D₄ (marg. sec. m.) T₁ G₁₋₅ M₂₋₅ ins. after 9: T₂ G₂₋₅ after 8: G₂₋₅, after the first occurrence of 9^{cd}.

1350* त्वद्विधैर्मद्विधानां हि विहीनार्थैर्न जातुचित् ।
G₂₋₅ ins. after 9:

1351* सख्यं भवति मन्दात्मनसखिपूर्वं किमिष्यते ।
(= 3^c + 9^d). — T₂ G₂₋₅ ins. after 1350*: G₂, after 8:

1352* एवमेव कृतप्रज्ञ न राज्ञा विप्र ते क्वचित् ।
नैव तीर्णमुपातिष्ठ सख्यं नवमुपाकृधि ।
सखा राज्ञः कथं विप्र त्वद्विधश्च भविष्यति ।
(With line 2 above cf. 6^{ab}).

10 S₁ Ko. 1-3 D₅ S om. उवाच (G₂ om. the ref.).
— K₂ (! hapl.) om. 10^c-11^b. — °) Ñ₁₋₂ B D चित्तयित्वा तु. — °) = 38^b. Ñ₂₋₃ ना च प°; T₂ G₂₋₅ नापि प°.

11 K₂ om. 11^{ab} (cf. v. l. 10). — °) N (exce S₁; K₂ om.) G₁ पांचाल्यं. B₁ (m as in text) प्रा बुद्धवान्; T₁ पदुबुद्धि°. — D₅ ins. after 11^{ab}: D₄ (marg. sec. m.) S, after 1355*:

1353* तौ प्रतिज्ञां प्रतिज्ञाय यां कर्ता न चिरादपि ।
On the other hand, D₄ (marg. sec. m.) S in after 11^{ab}:

1354* शिष्यैः परिवृतः श्रीमान्पुत्रेणानुगतस्तदा ।
— After 11, K₂ Ñ₁ B Da ins. a colophon. (Sub parvan: B₅ संभव. — Adhy. name: K₂ द्रोणागमनं — Adhy. no.: B₁ 128.) On the other hand, D (marg. sec. m.) S ins. after 11 (T₂ G₂, after the colophon mentioned below):

1355* द्रोणः समुदितान्द्रा कुरुन्वृत्तिपरीप्सया ।
आजगाम महातेजा विप्रो नागपुरं प्रति ।
स तथोक्तस्तदा तेन सदारः प्राद्वत्कुरुन् ।
[Before line 1, T₂ G₂₋₅ ins. वैशं°.]

Thereafter, D₄ (marg. sec. m.) S ins. 1353*. Then follows in T₂ G₂₋₄₋₅:

1356* स्यात्सख्यैव गृहं द्रोणः सदारः प्रत्युपस्थितः ।
अश्वत्थाम्ना च पुत्रेण महाबलवता सह ।
[After line 2, G₂ ins. a colophon: adhy. no. 75.]
T₂ G₂₋₄₋₅ cont.: S₁ Ko-3 Dn D₁₋₂₋₅ ins. after 11: K₂ Ñ₁ B Da, after the colophon (see above): D₄, after 1353*:

1357* स नागपुरमागम्य गौतमस्य निवेशने ।
भारद्वाजोऽवसत्तत्र प्रच्छन्नं द्विजसत्तमः ।
ततोऽस्य तनुजः पार्थान्कृपस्यानन्तरं प्रभुः ।
अस्त्राणि शिक्षयामास नाबुध्यन्त च तं जनाः ।

एवं स तत्र गृहात्मा कंचित्कालमुवास ह ।
[Before line 1, K₂ Ñ₁ B (except B₁) Da ins. वैशं उ°. — (L. 1) K₂ Ñ₂₋₃ मासाद्य. S₁ Ko-3 D₄₋₅ T₂ G₂₋₄₋₅ अवसत्तत्र राजेंद्र. The same MSS. except D₄₋₅ om. line 2. — (L. 3) S₁ K Ñ₁ D₄₋₅ T₂ G₂₋₄₋₅ स कृपस्यान्तरं पार्थान्भारद्वाजः प्रतापवान् (Ko Ñ₁ द्वाजात्मजः प्रभुः). — (L. 4) S₁ K Ñ₂₋₃ B₅ D₄ G₂₋₄₋₅ न (G₂ स) बुबोध च (G₂₋₅ स) तं कृपः (B₅ जनः); B₁ न चाबुध्यन्त तं जनाः; D₄ नाबुध्यन्त तं जनाः; D₅ बुबुधे न तु तं कृपः; T₂

जगाम कुरुमुख्यानां नगरं नागसाह्वयम् ॥ ११
 कुमारास्त्वथ निष्क्रम्य समेता गजसाह्वयात् ।
 क्रीडन्तो वीटया तत्र वीराः पर्यचरन्मुदा ॥ १२
 पपात कूपे सा वीटा तेषां वै क्रीडतां तदा ।
 न च ते प्रत्यपद्यन्त कर्म वीटोपलब्धये ॥ १३

अथ द्रोणः कुमारांस्तान्दृष्ट्वा कृत्यवतस्तदा ।
 प्रहस्य मन्दं पैशल्यादभ्यभाषत वीर्यवान् ॥ १४
 अहो नु धिग्वलं क्षात्रं धिगेतां वः कृतास्त्रताम् ।
 भरतस्यान्वये जाता ये वीटां नाधिगच्छत ॥ १५
 एष मुष्टिरिपीकाणां मयास्त्रेणाभिमन्त्रितः ।

G⁸ बुबोध च स तं कूपः. — (L. 5) T₂ G_{2.4-8} आवासे (for एवं स). Ś₁ K₁ कृतात्मा; K₀ D₅ गुप्तात्मा. Ś₁ K (except K₃) D₅ मुपावसत् (K₄ विशत्). — After line 5, T₂ G₄₋₈ ins. a colophon (*adhy. no.*: T₂ G₄ 75; G_{5.6} 74). — After the colophon, T₂ G₅ ins. 1355*.]

12 ^a) K_{0.3} N₃ ते (for तु). S (except G₄) ततः कुमारा (for कुमारा^a). G₂ प्रच्छन्ना (for निष्क^a). — ^b) T₁ G_{1.3.6} M सहिता; T₂ G_{4.5} नगरात्. T₂ G₃₋₈ M_{3.5} नागसाह्वं. G₂ नानामिवांबरे (sic). — ^{cd}) D₄ G_{4.5} क्रीडन्ते; T₁ G_{1.3.6} M क्रीडया. Here and below S indiscriminately पीडा, पीटा, वीडा etc. (for वीटा). T₂ G₄ M transp. तत्र and वीराः. Ś₁ K_{1.2} पर्यपतन्. K₂₋₄ N₂ B₆ D₄ तदा (for मुदा). T₁ तत्रैवाचरितुं मुदा. — After 12, D₄ (marg. sec. m.) S ins.:

1358* तेषां संक्रीडमानानामुदपातेऽङ्गुलीयकम् ।
 (cf. v. l. 13).

13 ^{ab}) K₀ transp. कूपे and वीटा. D₄ (marg. sec. m.; orig., as in text, erased) S पपात धर्मपुत्रस्य (T₁ G_{1.2.4.6} राजस्य) वीटा तत्रैव चापतत् (cf. v. l. 12). — After 13^{ab}, N_{2.3} B Da Dn D_{1.2.4} ins.:

1359* ततस्ते यत्नमातिष्ठन्वीटामुद्धर्तुमाहताः ।
 while D₅ S ins.:

1360* तत्त्वम्बुना प्रतिच्छन्नं तारारूपमिवाम्बरे ।

दृष्ट्वा ते वै कुमाराश्च तं यत्नात्पर्यवारयन् ।

[(L. 1) G₂ नष्टं पुनः (for तत्त्वम्बुना). D₅ T₂ G₃ परिच्छन्नं. — (L. 2) Cf. 1363*. D₅ तं कूपं; G₁ प्रयत्नात्.]
 — D₅ (om. line 2) S cont.: K₄ N₃ B Da Dn D_{1.2.4} ins. after 13:

1361* ततोऽन्योन्यमवैक्षन्त व्रीडयावनताननाः ।

तस्या योगमविन्दन्तो शृशं चोत्कण्ठिताभवन् ।

[(L. 1) D₅ S ते परस्परं (G₁ प्रतिक्षणं) मैक्षन्तः कुमाराः सहितास्तदा. — (L. 2) K₄ S तस्य. S om. च.]
 — ^c) K₂ चैते; S किंचित्. Ś₁ K₁ प्रतिपं. — D₅ (om. line 2) S ins. after 13: K₄ N₃ B Da Dn D_{1.2.4}, after 1361*:

1362* तेऽपश्यन्ब्राह्मणं श्याममापन्नं पलितं कृशम् ।

कृत्यवन्तमदूरस्थमग्निहोत्रपुरस्कृतम् ।

[(L. 1) D₅ आसीनं; T₁ G₁₋₃ M_{3.5.8} आसन्नं. G₈ मलिनं. K₄ N₃ Da D₄ आकर्णपलितं. — (L. 2) K₄ T G (except G₃) M₅ वन्तः; N₂ D₂ कृतं. S समीपस्थं (T₂ G_{4.5} नरास्त्र).]

— K₄ N₃ B D (except D₅) cont.:

1363* ते तं दृष्ट्वा महात्मानमुपगम्य कुमारकाः ।

भग्नोत्साहक्रियात्मानो ब्राह्मणं पर्यवारयन् ।

(cf. 1360*).

14 ^b) Arjp कृतवतः (for कृत्य^a). — For 14, D₅ S subst.:

1364* स तान्कृत्यवतो दृष्ट्वा कुमारांस्तु विचेतसः ।

ब्राह्मणः प्रहसन्मन्दं कौशलेनाभ्यभाषत ।

[(L. 1) T₁ G₁ M₆ स्तु विशेषतः. — (L. 2) M कौशल्येन. D₅ प्रहसन्मन्दः कोयं ब्राह्मणस्तानभां.]

15 ^a) K₀ N₂ B D (except D₅) अहो वो; N₁ धिग्वलं; S अववीत् (for अहो नु). N₁ वीर्यं (for क्षात्रं). — ^b) T₁ G_{1.2.6} चैषां; T₂ G₃₋₅ चैनां; M चैतां (for एतां). B₆ D₅ च कृतां; G_{4.5} M अकृतां. — ^{cd}) T₂ G_{4.5} जातो यो. Ś₁ D_{2.4} G_{3.6} M (except M₅) गच्छथ; B₆ T₂ G_{4.5} गच्छति. — After 15, all MSS. except Ś₁ K₀₋₃ (S om. lines 3-4) ins.:

1365* वीटां च मुद्रिकां चैव ह्यहमेतदपि द्वयम् ।

उद्धरेयमिषीकाभिर्भोजनं मे प्रदीयताम् ।

एवमुक्त्वा कुमारांस्तान्द्रोणः स्वाङ्गुलिवेष्टनम् ।

कूपे निरुदके तस्मिन्नपातयदरिंदमः ।

ततोऽब्रवीच्च द्रोणं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । [5]

कृपस्यानुमते ब्रह्मन्मिक्षामामुहि शाश्वतीम् ।

एवमुक्तः प्रत्युवाच प्रहस्य भरतानिदम् ।

[(L. 1) N₃ B (except B₅) Da D_{2.4.5} G₂ चैवं. K₄ N₃ B (except B₅) Da D_{2.4.5} G_{1-3.5} om. हि. T₂ G_{4.5} त्व-हमेतद्वयं हि वः. — (L. 2) S हृदिष्ये त्विषीं. — With lines 3-4 cf. 1358*. — (L. 5) K₄ N_{1.3} B₃ Da D₄ अब्रवीच्च (for ततो^a). S भरद्वाजं (for तदा द्रो^a). — Before line 6, N₂ Dn D₁ ins. युधिष्ठिर उ^a. — (L. 6) N₃ B₅ D₂ माश्रुहि. S गौतमीं च महाभागां (G₁ भरद्वाज)

अस्य वीर्यं निरीक्षध्वं यदन्यस्य न विद्यते ॥ १६
 वेत्स्यामीपीकया वीटां तामिपीकामथान्यया ।
 तामन्यया समायोगो वीटाया ग्रहणे मम ॥ १७
 तदपश्यन्कुमारास्ते विस्मयोत्फुल्लोचनाः ।
 अवेक्ष्य चोद्धृतां वीटां वीटावेद्धारमब्रुवन् ॥ १८
 अभिवादयामहे ब्रह्मन्नैतदन्येषु विद्यते ।

मिक्षामश्नीत शां. — (L. 7) S ततोब्रवीद्भरद्वाजः प्रं.]

16 Before 16, K₄ N₂ Dn D₁ ins. द्रोण उं. — ^a) N_{1.8} B_{2.5} Dn D₅ S (except G₁) एषा; N₂ एक. — ^b) K_{1.3} N_{1.2} Dn T G_{1-4.6} M मंत्रिता; K₂ त्रितं; N₃ णानुमंत्रितः; D₅ ण निमंत्रिता; G₅ णानुमंत्रिता. — ^c) K₁ B₅ D₄ G₂ तस्य; N_{1.2} B₃ Dn D_{2.5} T₁ G_{1.3.6} M अस्या; T₂ G_{4.5} तस्या. S समीक्ष (G₅ प्रतीक्ष). — ^d) S यदन्येषु.

17 ^a) N (except S₁ K₁ N₁) G₅ मेत्स्या; G₂ वेक्ष्या. — ^b) Ko N B D तथान्यया (Da ततो); T G_{1.3-6} M इपीकया. G₂ (corrupt) तामिकामीपीकां तदा. — After 17^{ab}, S (except G₂) ins.:

1366* तामपीपीकया चैव अन्यामप्यन्यया पुनः ।

— ^a) Ko. 2.4 D₅ समायोज्य; N_{2.3} B Da Dn D_{1.2.4} योगे. N₁ तामभ्ययामास योगी; S अथा (G₁ ततो; G_{2.3.6} M_{2.5} तथा) न्योन्यसमायोगात् (T₁ G_{1.8} योगः; T G₄₋₆ योगे). — ^d) N_{2.3} B D (except D₅) T₂ G₅ M ग्रहणं. T₁ G_{2.3.6} मत्तः; T₂ G_{1.4.5} ध्रुवः; M मत्तं. — After 17, N_{2.3} B D S ins.:

1367* ततो यथोक्तं द्रोणेन तत्सर्वं कृतमञ्जसा ।

[Before the line, N₂ Dn D₁ ins. वैशं उं. — T G M_{2.5} तत्सर्वं; M₅₋₈ तत्पूर्वं (for द्रोणे). S कृतवांस्तत्र ब्राह्मणः (T₂ G₅ पाटवं; G₄ बांधवः).]

18 ^a) T₂ G_{4.5} ततः; G₃ तदा. G₂ transp. तत् and अपश्यन्. N₂ B_{1.5} Dn D_{1.2} अवेक्ष्य (for अपश्यन्). — ^d) S अवाप्य (for अवेक्ष्य) and वेधिनम्. K₄ N B D आश्चर्यमिदमलं तमिति मत्वा वचोब्रुवन्. — After 18, all MSS. except S₁ Ko-3 (K₄ om. line 1) ins.:

1368* मुद्रिकामपि विप्रर्षे शीघ्रमेतां समुदर ।

ततः स शरमादाय धनुर्द्रोणो महायशः ।

शरेण विद्ध्वा मुद्रां तामूर्ध्वमावाहयत्प्रभुः ।

स शरं समुपादाय कृपादकुलिवेष्टनम् ।

ददौ ततः कुमारानां विस्मितानामविस्मितः । [5]

मुद्रिकामुद्धृतां दृष्ट्वा तमाहुस्ते कुमारकाः ।

[Before line 1, N₂ Dn D_{1.4} ins. कुमारा ऊं. — (L. 1) D₅ S विप्रैः. S क्षिप्रं (for शीघ्रं). — Before

कोऽसि कं त्वाभिजानीमो वयं किं करवामहे ॥ १९

द्रोण उवाच ।

आचक्षध्वं च भीष्माय रूपेण च गुणैश्च माम् ।

स एव सुमहाबुद्धिः सांप्रतं प्रतिपत्स्यते ॥ २०

वैशंपायन उवाच ।

तथेत्युक्त्वा तु ते सर्वे भीष्ममूचुः पितामहम् ।

line 2, K₄ ins. कुमारा ऊं; N₂ Dn D₄ वैशं उं. — (L. 2) N_{1.2} Dn D₁ ततः शरं समा (N₁ स आ) दाय. S धनुश्चापि महाबलः. — (L. 3) K₄ आकारयत्; N₂ G_{1.3} आहारं; T₁ आवासं. S शरैः (for प्रभुः). D₅ धर्ममादाय यत्नतः. — (L. 4) N₃ B D₂ T₂ G₄₋₈ सशरः; D₅ सशरां; G₁ स शरात्. N_{1.3} B D₂ T G₂₋₄ M₅₋₈ तमुपा; Da D₄ G_{5.6} M₃ तदुपा; D₅ G₁ तामुपा. N_{1.3} B (except B₅) D₂ वेष्टितं; D₅ वेष्टितां; S वेष्टकं. — (L. 5) D₅ S प्रदौ तं (D₅ G₅ तां; G₃ तु). G₅ कुमारेभ्यो विस्मितेभ्यो हवि. — (L. 6) D₅ चोद्धृ; T₁ M_{3.5} तूद्धृ; G₁ तां हृतां; G₂ M₅₋₈ तूद्धृ. S प्राब्रुवन्ते.]

19 Before 19, K₄ N₂ B₅ Dn ins. कुमारा ऊं. — ^a) Hypermetric! Da Dn S (except G₆) अभिवादामहे. S₁ Ko. 1 ब्रह्म; K_{2.4} त्वां चै. — ^b) S₁ K (except Ko) दन्यस्य. K_{2.4} दृश्यते (for विद्य). — ^c) S₁ कं नाभिः; Ko D₅ कं त्वां न; K₃ S (except T₂ G_{4.5}) कं त्वां वि; N_{1.2} B Da Dn D_{1.2.4} कस्यासि; N₃ कश्चासि. — ^d) S ब्रूहि (for वयं). Ko. 2.4 D₅ T₂ G वाम (D₅ G₂ मि) ते. — After 19, all MSS. except S₁ K ins.:

1369* एवमुक्तस्ततो द्रोणः प्रत्युवाच कुमारकान् ।

[Before the line, N₂ Dn T₂ G_{5.8} ins. वैशं. — S तदा विप्रः (M_{3.6-8} स विप्रैः) (for ततो द्रोणः).]

20 S om. द्रोण उं. — ^a) Ko मां; K₃ G_{1.3} M हि (for च). N₃ आचक्ष तात; T₂ G_{5.6} आज्ञापयध्वं; G₂ आवेद्यध्वं; G_{4.5} म आख्यापयध्वं. K₃ भीष्मस्य. S₁ K_{1.2.5} भीष्माय तावदाचक्ष. — ^b) K₂₋₄ शीलेन (for रूपे). Ko D₅ जैस्तथा; S जैरपि (G_{1.2} जेन च). — ^c) N₂ B_{1.5} Dn D_{1.2} महातेजाः; N₃ महाप्राज्ञ. Ko N₁ B₅ Da D₄ एवमुक्तो महातेजाः (Ko D₅ बुद्धिः); S स मां (T₂ G_{4.5} वो) बुद्धिमतां श्रेष्ठ (T₂ G₁₋₄ M₂ ष्टः). — ^d) S श्रुत्वा ज्ञासति कौरवः. — After 20, N₂ ins. an additional colophon (adhy. name: वीटोद्धरणं).

21 S₁ Ko. 1.8 D_{2.5} om. उवाच; S om. वैशं उं. — ^a) N₁ च ते गत्वा; N₂ Dn D_{1.2} च गत्वा च; B_{1.3} च गत्वा ते; B₅ G₁ च ते गत्वा; B₅ Da T₁ G_{2.3.6} तु ते गत्वा;

ब्राह्मणस्य वचस्तथ्यं तच्च कर्म विशेषवत् ॥ २१
 भीष्मः श्रुत्वा कुमाराणां द्रोणं तं प्रत्यजानत ।
 युक्तरूपः स हि गुरुरित्येवमनुचिन्त्य च ॥ २२
 अथैनमानीय तदा स्वयमेव सुसत्कृतम् ।
 परिप्रच्छ निपुणं भीष्मः शस्त्रभृतां वरः ।
 हेतुमागमने तस्य द्रोणः सर्वं न्यवेदयत् ॥ २३
 महर्षेरग्निवेश्यस्य सकाशमहमच्युत ।
 अस्त्रार्थमगमं पूर्वं धनुर्वेदजिघृक्षया ॥ २४
 ब्रह्मचारी विनीतात्मा जटिलो बहुलाः समाः ।

अवसं तत्र सुचिरं धनुर्वेदचिकीर्षया ॥ २५
 पाञ्चालराजपुत्रस्तु यज्ञसेनो महाबलः ।
 मया सहाकरोद्विद्यां गुरोः श्राम्यन्समाहितः ॥ २६
 स मे तत्र सखा चासीदुपकारी प्रियश्च मे ।
 तेनाहं सह संगम्य रतवान्सुचिरं वत ।
 बाल्यात्प्रभृति कौरव्य सहाध्ययनमेव च ॥ २७
 स समासाद्य मां तत्र प्रियकारी प्रियंवदः ।
 अब्रवीदिति मां भीष्म वचनं प्रीतिवर्धनम् ॥ २८
 अहं प्रियतमः पुत्रः पितुर्द्रोण महात्मनः ।

D₄ ततो गत्वा; T₂ G_{4.5} तथा गत्वा. — ^b) B₅ क्रियां (for भीष्मं). N (except K D₅) कुमारकाः; T₂ G_{4.5} M महारथं (for पिता). — Before 21^{ad}, M₈₋₈ ins. वैशं. — ^c) N₈ हितं (for वचस्). T₁ G_{1.3} कृत्स्नं; T₂ G_{4.5} M क्षिप्रं; G_{2.6} सर्वं (for तथ्यं). — ^d) N₂ Dn D₁ तथाविधं; B₆ S विशेषतः; Da ^aविविद; D₅ ^aवान्.

22 ^a) S (except G_{4.5}) transp. भीष्मः and श्रुत्वा. — ^b) S द्रोण इत्येव (G₄ इत्यभि-) जज्ञिवान्. — ^c) S₁ K₁ अयुक्तरूपः स गुं. — ^d) N₈ T₂ G_{4.5} एतेषां; M इत्येषां (for इत्येव). S₁ K (except Ko) सः (for च). N₈ G₈ अनुचितयत्; M_{3.5} समचितयत्.

23 S₁ K₁ om. 23^{abd}. — For 23^{ab}, S subst. तत् आनाथ्य द्रोणं तु (G_{1.2} च द्रोणं) भीष्मः शान्तनवस्तदा and thereafter ins.:

1370* अहंणीयेन कामेश्च यथान्यायमपूजयत् ।

— ^a) Ko D₅ निष्पन्नं; Cd Arjp निष्णातं (for निपुं). S तत्तत्सं परिप्रच्छ. — ^b) K_{2.4} सर्वशस्त्रं. G₈ भीष्मः शान्तनवस्तदा. — ^c) Ko N_{1.3} B_{3.6} Da D₄ तत्र; N₂ Dn D₁ तच्च; S सर्वं. — ^d) S तं द्रोणः प्रत्य(T₂ सम)भाषत.

24 Before 24, N_{1.2} B Dn D₁ ins. द्रोण उं; T₁ ब्राह्मं; M द्रोणः. — ^a) D₄ G_{1.2} ब्रह्मर्षेर्. S₁ K_{1.2.4} B₅ Dn₁ D_{1.5} M_{3.5} ^aवेशस्य; Dn₂ ^aरेतस्य. — ^b) D₂ G₈ सकाशाद्. G₄ त्वनुकुर्वन्धनुर्गतिं. — ^c) K₈ ^aमवसं; Da अस्त्रानुगमनं; D₂ ^aगमनं; D₄ शस्त्रार्थमागं; T₁ ^aथमागतो; G₈ ^aमागमं. T₁ विद्वन् (for पूर्व). — ^d) S₁ K₁ N₂ D (except Da) ^aचिकीर्षया; N₁ ^aजिघीर्षं.

25 S₁ (hapl.) om. 25. — ^a) B_{1.8} ^aचारी जितात्मा च; T₂ G_{4.5} ब्रह्मचर्यं वसंस्त्र. — T₂ G_{4.5} om. 25^{ad}. — ^b) K_{2.4} N_{1.2} Dn D₁ transp. तत्र and सुचिं. G₁ सुमहत्. — ^c) N₁ B_{1.8.5} D (except D_{4.5}) गुरुशुश्रूषणे रतः; N₂ ^aवेदजिघीं; N₈ ^aजिघृक्षया; S (T₂ G_{4.5} om.)

अग्निवेश्यस्य संनिधौ.

26 ^a) S₁ K₁ पांचाल्य; Ko. 2-4 Dn D_{1.5} ^aल्यो; N₁ ^aलो; N₈ पांचाल्यो; B₆ Da पांचाल. Ko. 8 N_{2.3} B_{1.6} D (except D_{2.5}) च (for तु). — ^b) B_{1.8.5} D₂ महायज्ञाः; T₂ G_{2.4.5} नराधिपः. — D₅ om. 26^{ad}; T₁ G_{3.4} repeat it (with v. l.) after 27 (q. v.). — ^c) K_{2.4} सहचरो (for सहाकरोद्). N_{1.2} B D (D₅ om.) इष्वस्त्रहेतोर्न्यवसत्. — ^d) K₂₋₄ N₈ B₆ Da D₄ S गुरौ (G₁ मया). Ko. 8 वासं; K_{2.4} श्रीमान्; N₈ सम्यक्; B₆ Da D₄ विद्वान्; S तस्मिन् (for श्राम्यन्). N_{1.2} B_{1.3.5} Dn D_{1.2} तस्मिन्नेव गुरौ (D_{1.2} ^aरोः) प्रभुः.

27 ^a) T₁ G₁ सखा; G_{2.8} तदा (for तत्र). T₁ तथा; G₁ तदा (for सखा). — ^b) Ko ^aरी प्रियो भृशं; T₂ G₄₋₆ प्रियवागुपचारकः. — ^c) T₂ G₄₋₆ मया स्म (T₂ G₆ मयोप-) रमते नित्यं. — ^d) S₁ K₁ गतवान्; K₂ सखि त्वं; N₁ यतवान्; N₂ D (except Da D₂) वर्तयन्; B₆ (m as in text) व्रतं; T₁ G₁ कृतं; G₈ स्थितं. S₁ K₁ N₈ तव; Ko. 2.3 D₅ वने; N₁ मनः; N₂ B_{3.6} Da D_{1.2.4} विभो; B_{1.5} Dn प्रभो; T₁ बुधः. T₂ G₄₋₆ संगम्य समये तदा. — ^e) N₁ कौतेय (for कौर). — After 27, T₁ G_{3.4} repeat 26^{ad} [v. l. T₁ विद्वान्. T₁ G_{3.4} गुरौ तस्मिन्. T₁ महात्मनि (for समा).]

28 ^a) N B D (except D₅) स मे सखा सदा (Da तदा) तत्र; T G स मा (T₁ मां; G₈ मे) संप्रस्थितः पूर्व (T₂ G_{4.5} तत्र) (G₂ समासीनं पृथक्पूर्वं); M समासाद्य तदा तत्र. — ^b) Ko N B D G₁ प्रियवादी; T₂ G_{4.5} यथान्यायं. K_{1.2} प्रियं वचः; N B (except B₅) D (except D₅) T₂ G_{4.5} ^aकरः. — ^c) Ko अद्याब्रवीद्विदं भीं; G₄ ^aवीक्षीतिसहितं. — ^d) S₁ K N₈ D₅ प्रीतिपूर्वकं. G₄ वचः प्रीतिविवर्धनं.

29 ^a) D₅ S एको (for द्रोण). — ^b) T₂ G_{4.5} M चेद् (for मां). — ^c) Ko पांचाल्यो वै; T₂ पांचालो मां (for स

अभिषेक्ष्यति मां राज्ये स पाञ्चाल्यो यदा तदा ॥ २९
 त्वद्भोज्यं भविता राज्यं सखे सत्येन ते शपे ।
 मम भोगाश्च वित्तं च त्वदधीनं सुखानि च ॥ ३०
 एवमुक्तः प्रवव्राज कृतास्त्रोऽहं धनेप्सया ।
 अभिषिक्तं च श्रुत्वा न कृतार्थोऽस्मीति चिन्तयन् ॥ ३१
 प्रियं सखायं सुप्रीतो राज्यस्थं पुनराव्रजम् ।
 संस्मरन्संगमं चैव वचनं चैव तस्य तत् ॥ ३२

पाञ्चाल्यो). T₁ G_{1.6} M₅ पांचालो. G₂ प्रजाः पालयता
 मया; G_{4.5} पांचालो मां समाहितः. — T₂ G_{5.6} ins. after
 29: G₄ after 30:

1371* भविष्यति च ते भोज्यं सख्युः सखि धनं यथा ।

30 *) K_{0.2} N_{1.2} S तद्. Ko N_{1.2} B D (except
 D₂) भोग्यं. N₂ T G भवता. Dn तात (for राज्यं).
 — *) Ko S त्वदधीनाः. — After 30, G₄ ins. 1371*.
 — T G ins. after 30 (G₄ after 1371*):

1372* मम राज्यं महाभाग त्वया भोक्तव्यमिच्छता ।

31 *) K₁ Da D_{4.5} *मुक्त्वा. N₂ B Dn D_{1.2}
 एवमुक्त्वाथ वव्राज; S *मुक्त्वा प्रचक्राम (T₂ G_{4.5} *क्त्वाव्री-
 द्राजा). — *) K₃ *सोसौ. N_{1.2} B D S *स्रः पूजितो
 मया. — After 31^{ab}, all MSS. except S₁ Ko-s ins. a
 passage given in App. I (No. 75). — *) K_{2.4} N_{1.2}
 B D (except D₂) T₂ G_{2.4.5} तु (for च). S₁ K₁ N_{1.2}
 B D (except D_{2.5}) एव (for पुनं).

32 ^{ab}) D₅ transp. सुप्री° and राज्य°. K₃ N₁ B D
 (except D₅) S समुपागमं (for पुनं). — *) Da तं
 स्मरन्. S₁ K₁₋₄ N₂ B₅ D₅ M₆₋₈ संगतं; G₁ संगतिं. G₃
 चेदं. Ko संगतं संस्मरंश्चैव. — *) S₁ transp. चैव and
 तस्य. N₂ चैतदस्य. K₄ तस्य तत्पूर्वकालिकं.

33 *) N₁ B₃ आसाद्य (for आगम्य). — *) Da
 सार्थपूर्वं; G₄ सखापू°. S₁ K_{1.3} B₃ D₂ विभो.

34 *) N₃ B D (except D₅) T₂ G (except G_{2.6})
 स्थितः. K_{2.4} B₅ D₁ च; T₂ G_{1.2.4.5} अस्मि; G₃ तं (for
 तु). N₁ B D (except D₅) T G M₅ द्रुपदं. — *) S₁
 *चाति; K₁ *खि वाचाति; K₂ *चासनं गतं; N_{1.2} B D
 *चासि संगतः (D₅ *तं); N₂ T G M₅ सखि (G_{2.6}
 *खी)वचापि संगतः (N₃ *तं). — *) M मा (for मां). Ko
 निराकरश्चैव; T₂ G_{1.5} निरुपकारेति. — After 34, T₂ G₃
 ins. 1373* (of. v. l. 35).

35 = (var.) 2. — T₂ G₅ om. 35. — *) N₁ B₅ D₄
 प्राकृ°. — *) N_{1.2} Da D_{1.2} *जसा. — *) S₁ K_{0.2.3} D₅
 G_{2.4} यथात्थ; K₄ यथा तु. N₂ यन्मा ब्रवीषि प्र°. — K₄

ततो द्रुपदमागम्य सखिपूर्वमहं प्रभो ।
 अनुवं पुरुषव्याघ्र सखायं विद्धि मामिति ॥ ३३
 उपस्थितं तु द्रुपदः सखिवच्चाभिसंगतम् ।
 स मां निराकारमिव ग्रहसन्निदमब्रवीत् ॥ ३४
 अकृतेयं तव प्रज्ञा ब्रह्मन्नातिसमञ्जसी ।
 यदात्थ मां त्वं प्रसभं सखा तेऽहमिति द्विज ॥ ३५
 न हि राज्ञामुदीर्णानामेवंभूतैर्नरैः क्वचित् ।

N₁ B D G_{2.4} ins. after 35: G₁ after 36: T₂ G₄
 after 34:

1373*

(Cf. 4) { संगतानीह जीर्यन्ति कालेन परिजीर्यतः ।
 { सौहृदं मे त्वया ह्यासीत्पूर्वं सामर्थ्यबन्धनम् ।
 (= 9^{ab}) नाश्रोत्रियः श्रोत्रियस्य नारथी रथिनः सखा ।
 साम्याद्धि सख्यं भवति वैषम्यान्नोपपद्यते ।
 (Cf. 5) { न सख्यमजरं लोके विद्यते जातु कस्यचित् । [5
 { कालो वैनं विहरति क्रोधो वैनं हरत्युत ।
 { मैवं जीर्णमुपास्व त्वं सख्यं भवदुपाकृधि ।
 (6) { आसीत्सख्यं द्विजश्रेष्ठ त्वया मेऽर्थनिबन्धनम् ।
 (7) { न ह्यनाद्यः सखाद्यस्य नाविद्वान्विदुषः सखा ।
 { न शूरस्य सखा क्लीबः सखिपूर्वं किमिष्यते । [10]

[(L. 1) K₄ B_{3.5.6} D_{2.4} G₁ *यैते. D₅ सौहृदं न हि
 जीर्यते. B₅ D_{2.5} G₄ परिजीर्यता (D₅ *ते). T₂ G₁
 कालान्यात्मसंगतं. — (L. 2) T₂ G_{1.2.4.5} आसीत्तत्सं (G₁
 *ते सं) गतं पूर्वं न तु सामर्थ्यबन्धं (G_{1.2} *र्थवर्धनं). — (L. 3)
 T₂ G_{1.2.4.5} *स्य नाविद्वान्विदुषः सखा. — After line 3,
 B_{5.6} Da ins. (9^{ad} with v. l.):

1374* नाराजा पार्थिवस्यापि सखिपूर्वं किमिष्यते ।

— (L. 4) T₂ G_{4.5} साम्ये सख्यं भवति वै. T₂ G_{1.2.4.1}
 वैषम्ये नोपपद्यते. — (L. 5) T₂ G_{1.2.4.5} कर्हिचित्.
 — (L. 6) B₅ Da Dn D_{1.2} निर्हर°. K₄ कालेन मैत्री
 हरति; T₂ G_{2.4.5} कामाद्धि रज्यते चान्यः; G₁ कामश्चैतन्ना
 शयति. D₅ तुदति (for हरति). K₄ ins. lines 7-8 after
 36. — (L. 7) T₂ G_{1.2.4.5} मा वै (for मैवं). N_{1.2}
 *पासीत्स्वं; D₅ T₂ G_{1.2.4.5} *पासिष्ठाः (G_{1.2} *तिष्ठ). K₄
 N_{1.2} B₁ Dn₂ सख्यं. K₄ यज्ञवता ह्यभूत्; N_{1.2} B_{1.5}
 भवदुपाधिकृत्; Dn भवत्त्वपा; D₂ नवमुपा; D₅ भवदुपा-
 धिकं; T₂ G_{2.5} नवमुपादधाः; G₁ नैवमुपादधाः; G₄ नीच
 मुपादधाः. — (L. 8) T₂ G_{2.4.5} आगतश्चेदनाहृतो दहेत्सार्थं;
 G₁ जगतीश्चेतनाभृतो दहेत्स्यादनि. — (L. 9) K₄ आद्य
 नाद्यसं; T₂ G_{1.2.4.5} नाकिंचनः स. T₂ G_{1.2.4.5} नारथी
 रथिनः सखा (= 9^b). — After line 9, G₂ reads 37^{ad}:

सख्यं भवति मन्दात्मश्रिया हीनैर्धनच्युतैः ॥ ३६
नाश्रोत्रियः श्रोत्रियस्य नारथी रथिनः सखा ।
नाराजा पार्थिवस्यापि सखिपूर्वं किमिष्यते ॥ ३७
द्रुपदेनैवमुक्तोऽहं मन्युनाभिपरिप्लुतः ।

अभ्यागच्छं कुरुन्भीष्म शिष्यैरर्थी गुणान्वितैः ॥ ३८
प्रतिजग्राह तं भीष्मो गुरुं पाण्डुसुतैः सह ।
पौत्रानादाय तान्सर्वान्वस्त्रानि विविधानि च ॥ ३९
शिष्या इति ददौ राजन्द्रोणाय विधिपूर्वकम् ।

— (L. 10) T₂ G_{1.2.4.5} नाश्रस्य सखा शूरः.]

— After 1373*, G₁ repeats 36 [v. l. वृत्तैः (for भूतैः).
स्वस्मिन्नर्थः स नो महान् (for श्रिया etc.)].

36 = 3. — °) K₁ धर्मात्तन्. — °) T₂ G₅ स्वस्मि-
न्नर्थः स नो महान्. — After 36, G₁ ins. 1373* (re-
peating 36 after the ins.; cf. v. l. 35); while K₄
repeats lines 7-8 of 1373*. N̄ B_{1.3.5} Da D_{1.2.5} T₂
G_{2.4.5} ins. after 36: K₄ B₆ Dn D₄, after 37: G₁,
after the repetition of 36:

1375* अहं त्वया न जानामि राज्यार्थे संविदं कृतम् ।

एकरात्रं तु ते ब्रह्मन्कामं दास्यामि भोजनम् ।

एवमुक्तस्त्वहं तेन सदारः प्रस्थितस्तदा ।

तां प्रतिज्ञां प्रतिज्ञाय यां कर्तास्म्यचिरादिव ।

[(L. 1) N̄_{2.3} B₅ D_{1.2.5} कृतं. T₂ G_{1.2.4.5} संगमं
नाभिजानामि त्वयाद्य समये कृतं. — After line 2, T₂
G_{1.2.4.5} ins.:

1376* आदत्स्वैनं द्विजश्रेष्ठ सौहार्दं ह्यर्थवन्धनम् ।
Thereafter G₂ reads 38^{ab}. — (L. 3) D₂ तं देशात्
(for सदारः). — (L. 4) D₂ °स्मि बलादिव; D₅ °स्मि पुरा
तदा; T₂ G_{1.2.4.5} °तां नचिरादि.]

37 = (var.) 9. — N̄ B (except B₆) Da D_{1.2.5} T₂
G (except G_{2.6}) read 37^{ab} in the course of a
passage (1373*) ins. after 35. — °) T₁ G₂ (sup. lin.
as in text) न धनी धनिनः सखा. — N̄ B (except B₆)
Da D_{1.2} T G_{1.4.5} M_{3.5} om. 37^{cd}; G₂ reads it after
line 9 of 1373*. — After 37, K₄ B₆ Dn D₄ ins 1375*.

38 Cf. 10. — T₂ G_{1.5} om. 38; G₂ reads 38^{ab}
after 1375*; G₄ reads 38 after passage No. 76 of
App. I (cf. v. l. 47). — °) Ś₁ K₁ N̄₁ तु (for अहं).
— °) Ś₁ K_{1.4} °नाहं परि; D₂ °नातिपरि. — °) K_{0.3.4}
T₁ M₆₋₈ अभ्यागच्छन्; K₂ अभ्यागच्छत्; B₈ °गतः; Dn₃ G₂
M₅ अभ्यागच्छन्. — °) N̄₃ गुणाधिकैः. — After 38, K₄
N̄ B D T₂ G_{1.2.4.5} ins.:

1377* ततोऽहं भवतः कामं संवर्धयितुमागतः ।

इदं नागपुरं रम्यं ब्रूहि किं करवाणि ते ।

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तस्तदा भीष्मो भारद्वाजमभाषत ।

भीष्म उवाच ।

अपज्यं क्रियतां चापं साध्वस्त्रं प्रतिपादय ।

भुङ्क्ष्व भोगान्भृशं प्रीतः पूज्यमानः कुरुक्षेत्रे । [5]

कुरुणामस्ति यद्विदितं राज्यं चेदं सराष्ट्रकम् ।

त्वमेव परमो राजा सर्वे च कुरवस्तव ।

यच्च ते प्रार्थितं ब्रह्मन्कृतं तदिति चिन्त्यताम् ।

दिष्टया प्राप्तोऽसि विप्रर्षे महान्मेऽनुग्रहः कृतः ।

[(L. 1) T₂ G_{1.2.4.5} च (for अहं). — (L. 2) G_{1.2.4}
राज्यं (for रम्यं). D₅ नानाजनसमन्वितं (for the posterior
half). — After line 2, T₂ G_{1.4.5} ins. a colophon
(adhy. no.: T₂ 70; G_{1.5} 75; G₄ 76). — After line
2, D₅ ins. (for the first time) 1380* (cf. v. l. 40).
— T₂ G_{1.2.4.5} om. उवाच. — After वैशं, G₂ reads
39^a-42^b, followed by a colophon (adhy. no. 76).
— N̄₃ B_{1.3.5} Da D_{2.5} T₂ G_{1.2.4.5} om. भीष्म उ.
— (L. 4) K₄ N̄₂ B₁ (m as in text) Da (Da₁ m as in
text) D_{1.4.5} अधिज्यं. T₂ G_{1.2.4.5} अधिज्यं कुरुवीराणां.
— After line 4, G₁ reads 39^a-40^b. — (L. 6-9) T₂
G_{1.2.4.5} °त्तमिदं राज्यं च कृत्स्नशः (6), सर्वे वाक्यकरास्तव
(7), कृतमित्यवधार्यतां (8), and ब्रह्मर्षे (9).]

— After 1377*, N̄ B D (except D₅) ins. a colophon
(Adhy. no.: B₁ 129; Dn₃ 130. — Aggregate s'loka
no.: Dn₂ 5213); while T₂ G_{1.2.4.5} ins.:

1378* द्रोणस्तथोक्तो भीष्मेण पूजितो वसतिं नयन् ।

कुरुणां सफलं कर्म द्रोणप्राप्तौ तदाभवत् ।

अस्त्रं चतुर्विधं कृत्स्नं कुमारान्प्रत्यपादयत् ।

तत्र क्षत्रस्य लोकेऽस्मिन्नाजपुत्रा महाबलाः ।

[T₂ G₂ ins. lines 3-4 after 45.]

After the colophon, K₄ (om. lines 3-6) N̄ B D ins.:

1379* वैशंपायन उवाच ।

ततः संपूजितो द्रोणो भीष्मेण द्विपदां वरः ।

विशश्राम महातेजाः पूजितः कुरुवेश्मनि ।

विश्रान्तेऽथ गुरौ तस्मिन्पौत्रानादाय कौरवान् ।

शिष्यत्वेन ददौ भीष्मो वसूनि विविधानि च ।

गृहं च सुपरिच्छिन्नं धनधान्यसमाकुलम् । [5]

भारद्वाजाय सुप्रीतः प्रत्यपादयत् प्रभुः ।

[Cf. 39^a-40^a below. — (L. 5) N̄_{1.3} D₅ गृहं वसु पं.

स च शिष्यान्महेष्वासः प्रतिजग्राह कौरवान् ॥ ४०
 प्रतिगृह्य च तान्सर्वान्द्रोणो वचनमब्रवीत् ।
 रहस्येकः प्रतीतात्मा कृतोपसदनांस्तदा ॥ ४१
 कार्यं मे काङ्क्षितं किञ्चिद्दृदि संपरिवर्तते ।
 कृतास्त्रैस्तत्प्रदेयं मे तद्वत् वदतानघाः ॥ ४२
 तच्छ्रुत्वा कौरवेयास्ते तूष्णीमासन्विशां पते ।
 अर्जुनस्तु ततः सर्वं प्रतिजज्ञे परंतपः ॥ ४३
 ततोऽर्जुनं मूर्ध्नि तदा समाग्राय पुनः पुनः ।
 प्रीतिपूर्वं परिष्वज्य प्ररुद मुदा तदा ॥ ४४

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्वाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२२ ॥

ततो द्रोणः पाण्डुपुत्रानस्त्राणि विविधानि च ।
 ग्राहयामास दिव्यानि मानुषाणि च वीर्यवान् ॥ ४५
 राजपुत्रास्तथैवान्ये समेत्य भरतर्षभ ।
 अभिजग्मुस्ततो द्रोणमस्त्रार्थे द्विजसत्तमम् ।
 वृष्णयश्चान्धकाश्चैव नानादेश्याश्च पार्थिवाः ॥ ४६
 स्रतपुत्रश्च राधेयो गुरुं द्रोणमियात्तदा ।
 स्पर्धमानस्तु पार्थेन स्रतपुत्रोऽत्यमर्षणः ।
 दुर्योधनमुपाश्रित्य पाण्डवानत्यमन्यत ॥ ४७

— (L. 6) Ñ Da प्रत्यवेदं; Bs प्रत्यचो.]

39 Ñ B D (except Ds) om. 39^a-40^b (cf. 1379*).
 For G1.2 cf. v. l. 38. — Before 39, Ś1 K (except
 Ks) Gs. 4.5 M ins. वैशं; T1 राजा.

40 Ñ B D (except Ds) om. 40^{ab} (cf. v. l. 39).
 For Gs cf. v. l. 38. — *) Ś1 K1.2.4 Ds तान् (for स).
 Ñ B D (except Ds) तान्; T2 Gs तु (for च). Bs
 महाबाहुः. — *) Ñs परिजं. Ś1 K Ds वीर्यवान्. — After
 40, Ñ B D (Ds for the second time; cf. v. l. 38) ins.:

1380* पाण्डवान्धातंराष्ट्रांश्च द्रोणो मुदितमानसः ।

41 For Gs cf. v. l. 38. — *) T1 G2.4 तु (for च).
 Ko Ds शिष्यान् (for सर्वान्). — After 41^{ab}, Gs ins. a
 passage given in App. I (No. 76); cf. v. l. 47.
 — Ms-s om. 41^{ab}. — *) Ds च; T2 G1.2 (inf. lin. as
 in text). 4.5 एतान् (for एकः). — *) Ko Ds ततः; K1
 Ñ1 B Da Dn D1.2.4 तथा.

42 For 42^{ab} cf. v. l. 38. Before 42, Ñ2 B D
 (except D2.5) ins. द्रोण उः; S (except T1 G4) द्रोणः.
 — *) Ś1 मे; Ds स्वं (for सं). — *) K2.4 transp.
 कृता and तत्. Ś1 K (except Ks) स्यात् (for मे). Ds
 तु; G4 यत् (for तत्). Ds स्त्रैर्म देयं स्यात्. — *) Ko
 ससं; K4 श्रुतं; Ñ1 Bs G (except Gs. 5) Ms द्रुतं; Dn एतद्
 (for ऋतं). Ñs तद्वत् चेद्वदानघाः.

43 Before 43, Ns Bs D (except D2.5) ins. वैशं
 उः. — *) Ś1 K (except Ks) Ds तस्य तत्; Ñ1 D4 तु हि
 तत्; Bs Da तु तदा. — *) Ñ1.2 Bs Dn D1.5 तप.

44 *) Ñ1.2 B D (except Ds) T2 transp. मूर्ध्नि
 and तदा. — *) Ds पुत्रत्वेन; Gs प्रमुदोद. Gs transp.
 मुदा and तदा. — After 44, Ds (marg. sec. m.) S ins.:

1381* अश्वत्थामानमाहूय द्रोणो वचनमब्रवीत् ।

सखायं विद्धि ते पार्थ मया दत्तं प्रगृह्यताम् ।

साधु साध्विति तं पार्थः परिष्वज्येदमब्रवीत् ।

अद्य प्रभृति विप्रेन्द्र परवानस्मि धर्मतः ।

शिष्योऽहं त्वत्पसादेन जीवामि द्विजसत्तम । [5]

इत्युक्त्वा तु तदा पार्थः पादौ जग्राह पाण्डवः ।

45 *) Ś1 T2 Gs पाण्डुसुतान्; Ko Ds कौरवेयान्.
 — *) Ś1 K1 Ds मानुष्याः. — After 45, T2 Gs ins.
 lines 3-4 of 1378* (cf. v. l. 38).

46 T2 Gs om. 46^{ab}. — *) Ñs Dn 'था चान्ये; D1
 'थान्ये च. — *) T1 Gs. 5 'र्षभाः. — *) T2 Gs तथा;
 Gs. 4 तदा. — *) K2.4 Dn1 D1.5 T1 G1-4.5 'थं. K1
 भरतर्षभ (for द्विजं). T2 Gs धनुर्वेदचिकीर्षया (=25^d).
 — *) Ks 'स्वंधं; T1 G1 'यो यादवा'.

47 *) K1-3 Ñ1.2 T1 G4 तु (for च). — *) Dn1.2s
 T1 अयात्तदा; Gs अयात्त. — *) Ko Ds च (for तु).
 — *) Da गुरुपुत्रः. Ds 'त्रस्त्वम'; T2 'त्रोद्यम'. — *) Bs
 Dn 'धनं समाश्रि'. — *) Ś1 'नन्य'; Ko. 3 नवमन्यते; K1
 'नभि'; K2 'नाभिमन्यते; K4 'न्नाव'; Ñs Ds 'नव'; T1
 G2.4 'नत्यमर्षत; G1 'वांश्चाव'. Ñ1.2 B Da Dn D1.4
 सोव(Bs Da 'वा)मन्यत पाण्डवान्. — A passage given
 in App. I (No. 76) is ins. in K4 Ñ B D T2 G1.4.5
 after 47, in Gs after 41^{ab}.

Colophon om. in Ñ B Da Dn D1.2.4 T2 G1.2.4.5;
 Ds reads it after the first line of passage No. 76
 given in App. I (cf. v. l. 49 above). — Major
 parvan: Gs. 5 M संभव (for आदि). — Sub-parvan:
 Ś1 Ko-2.4 T1 संभव. — Adhy. name: Ko अस्त्रज्ञानं; Ks
 द्रोणास्त्रप्राप्तिः; M द्रोण(Ms om. द्रोण)शिष्यसंग्रहः (Ms
 द्रोणहस्तिनपुरप्रवेशः). — Adhy. no. (figures, words
 or both): T1 124; Gs M 74; Gs 75. — Sloka
 no.: Ms 79.

१२३

वैशंपायन उवाच ।

अर्जुनस्तु परं यत्नमातस्थे गुरुपूजने ।

अस्त्रे च परमं योगं प्रियो द्रोणस्य चाभवत् ॥ १

द्रोणेन तु तदाहूय रहस्युक्तोऽन्नसाधकः ।

अन्धकारेऽर्जुनायान्नं न देयं ते कथंचन ॥ २

ततः कदाचिद्भुञ्जाने प्रववौ वायुरर्जुने ।

तेन तत्र प्रदीपः स दीप्यमानो निवापितः ॥ ३

भुङ्क्त एवार्जुनो भक्तं न चास्यास्यान्नमुद्यत ।

हस्तस्तेजस्विनो नित्यमन्नग्रहणकारणात् ।

तदभ्यासकृतं मत्वा रात्रावभ्यस्त पाण्डवः ॥ ४

तस्य ज्यातलनिर्घोषं द्रोणः शुश्राव भारत ।

उपेत्य चैनमुत्थाय परिष्वज्येदमब्रवीत् ॥ ५

प्रयतिष्ये तथा कर्तुं यथा नान्यो धनुर्धरः ।

त्वत्समो भविता लोके सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ६

ततो द्रोणोऽर्जुनं भूयो रथेषु च गजेषु च ।

अश्वेषु भूमावपि च रणशिक्षामशिक्षयत् ॥ ७

123

1 Ś1 Ko-3 T1 G2-4.6 M om. उवाच; K4 Ñ B D T2 G1.5 om. वैशं उ°. — °) Ko च परं; Ñ2 B D (except Da D4) परमं. — °) Ko Ñ2 B1.3.5 Dn D1.2 T2 G4.5 आतिष्ठ; G3 आस्थाय; Cd as in text. — °) K8 अस्त्रे तु; Da अस्त्रेषु. T2 G4-6 परमे योगे; Cd as in text. — After 1, K4 Ñ B D ins.:

1382* तं दृष्ट्वा नित्यमुद्युक्तमिष्वस्त्रं प्रति फाल्गुनम् ।
while T2 G2.4.5 ins.:

1383* ततो द्रोणोऽब्रवीदेनं राज एव निवेशने ।

2 T2 G5 om. 2^{ab}. — °) T1 G (G5 om.) च (for तु). K2 Ñ3 T1 G1 M3.5 समाहूय. Ñ1 B1.3.5 Dn D1.2 आहूय वचनं द्रोणो; Ñ2 आहूय तु तदा द्रोणं. — °) Ñ1.2 B1.3.5 Dn D2 रहः सूक्ष्मभाषत; D1 रहस्येदमभाषत. Da (erroneously) Arip अन्नसाधकः (as in text). — °) Ko.4 T2 G4.5 'र्जुनस्यान्नं. — °) T2 G4.5 न च देयं. K (except K1) Ñ B D कदा°. — After 2, K4 Ñ1.2 B D ins.:

1384* न चाख्येयमिदं चापि मद्वाक्यं विजये त्वया ।

[K4 'यं च मद्वाक्यं विजये न कदाचन.]

3 °) T2 G4.5 रात्रौ (for ततः). — °) K2.4 ववौ वायुर्धनंजये. — °) K4 तावत् (for तत्र). Ś1 Ko.1 Ñ3 B5 D5 च; K2-4 अस्य; Ñ1 असौ; D2 तु (for स). S तेन दीप्तस्तु सहसा (T1 G1 वायुना स तु दीप्तस्तु). — °) Ś1 K Ñ3 D5 निवारितः (K1 नराधिपः); Dn D1 विलोपितः. S निर्वापित इति श्रुतिः (G2 श्रुतं; G3 तः; G4 स्मृतः).

4 °) Ś1 K4 Ñ1.3 B3 D4.5 भुक्त (for भुङ्क्त). K1.3.4 भुक्तं; K2 नक्तं; Ñ1.3 B3.6 Da D4 शक्तो (for भक्तं). Ñ2 B1.5 Dn D1.2 भुक्त (B1 Dn8 भुक्तं) एव तु कौंतेयो; S भुक्तवानेव (G2 नपि; G3 कावसाने; G6 नेति) कौंतेयो.

— °) Ś1 न चाख्योऽस्यानुचत; Ko.3 न चास्यात्स व्यमुं; K1 न स्यादास्याद्विमुंचत; K2 न चास्यात्स विमुं; Ñ1 नाभ्यासे स व्यमुं; Ñ2 B1.3.6 Da D2.4.5 न चान्यत्र प्रवर्तते; B5 T1 G1.3 M3 (sup. lin.) न चास्यात्स (G1.3 सं-) न्यवर्तत (B5 व्ययुज्यत; G3 निवर्तत); Dn D1 नास्यादन्यत्र वर्तते; T2 G4.5 नाभ्यासात्स (G4 'च' न्यवर्तत; G2 नाभासाद्वन्यवर्तत (sic); G6 न च स्यात्संनिवर्तत; M नास्याच्चात्र न्यवर्तत. — °) Ñ1 हृष्टस्; G1 ततस्; M3.5 अतस् (for हस्तस्). Ñ1.2 B D (except D5) तस्य (for नित्यं). — °) Ś1 K D5 'धारणात्; Ñ B5.6 Da Dn D1.4 अनुग्रहणं; T G M3 (sup. lin. as in text) अभ्यासकृत (M3 'ति) का°. — °) T2 G4.5 ज्ञात्वा. — °) Ś1 K D2 'वस्यति; Ñ1.2 B Da Dn D1.4 G2 'वपि स; T2 G4.5 रात्र्यामपि च; G6 'वत्यापि; M3.8 'वाभ्यस्त. Ś1 चार्जुनः. — After 4, K4 Ñ1.2 B D ins.:

1385* योग्यां चक्रे महाबाहुर्धनुषा पाण्डुनन्दनः ।

5 °) T2 G4.5 ततो. Da ज्याघातं; Cd as in text. — °) T G1.2.4-6 तन्निशि (for भारं). G3 द्रोणस्तु श्रुतवान्निशि. — °) Da उत्पत्य. D5 'मुत्थाप्य. T G उपेत्यार्जुनमुत्थाप्य (T2 G5 आगम्य च परिष्वज्य). — °) T2 G5 सव्यसाचिनमन्नं; M3-8 'वज्रयैनमं.

6 Before 6, Ś1 Ko.3 Ñ B D ins. द्रोण उ°; K1 M3.5 द्रोणः. — T2 G5 om. 6^{ab}. — °) K3 अहं (for ते). — A passage given in App. I (No. 77) is ins. in G2.4 after 6, in G1 after 7, in T2 G5 after 6^{ab}.

7 Before 7, Ś1 Ko.1.3 D2.5 T1 G3.6 M3-8 ins. वैशं; K2.4 Ñ B Da Dn D1.4 वैशं उ°. — °) T2 G4.5 ततश्चित्रान् (G4 'तश्च स) धनुर्मार्गान्. — °) K3 Ñ B Da Dn D1.4 T1 G1-3.6 M ह्वये (for रथे). D2 T2 G4.5 transp. रथे and गजे. — After 7^{ab}, G4 (which om.

गदायुद्धेऽसिचर्यायां तोमरप्रासशक्तिषु ।
 द्रोणः संकीर्णयुद्धेषु शिक्षयामास पाण्डवम् ॥ ८
 तस्य तत्कौशलं दृष्ट्वा धनुर्वेदजिघृक्षवः ।
 राजानो राजपुत्राश्च समाजग्मुः सहस्रशः ॥ ९
 ततो निषादराजस्य हिरण्यधनुषः सुतः ।
 एकलव्यो महाराज द्रोणमभ्याजगाम ह ॥ १०
 न स तं प्रतिजग्राह नैषादिरिति चिन्तयन् ।
 शिष्यं धनुषि धर्मज्ञस्तेषामेवान्ववेक्षया ॥ ११
 स तु द्रोणस्य शिरसा पादौ गृह्य परंतपः ।
 अरण्यमनुसंप्राप्तः कृत्वा द्रोणं महीमयम् ॥ १२
 तस्मिन्नाचार्यवृत्तिं च परमासात्थितस्तदा ।
 इष्वस्त्रे योगमातस्य परं नियममास्थितः ॥ १३

परया श्रद्धया युक्तो योगेन परमेण च ।
 विमोक्षादानसंधाने लघुत्वं परमाप सः ॥ १४
 अथ द्रोणाभ्यनुज्ञाताः कदाचित्कुरुपाण्डवाः ।
 रथैर्विनिर्गयुः सर्वे मृगयामरिमर्दनाः ॥ १५
 तत्रोपकरणं गृह्य नरः कश्चिद्वहच्छया ।
 राजन्ननुजगामैकः श्वानमादाय पाण्डवान् ॥ १६
 तेषां विचरतां तत्र तत्तत्कर्म चिकीर्षताम् ।
 श्वा चरन्स वने मूढो नैषादिं प्रति जग्मिवान् ॥ १७
 स कृष्णं मलदिग्धाङ्गं कृष्णाजिनधरं वने ।
 नैषादिं श्वा समालक्ष्य भर्षस्तस्यौ तदन्तिके ॥ १८
 तदा तस्याथ भषतः शुनः सप्त शरान्मुखे ।
 लाघवं दर्शयन्नस्त्रे मुमोच युगपद्यथा ॥ १९

7^{ad}) ins. 1386*. — °) Ks Ñs B1.3 Dn D1 T G2.2.5 M रथे; B1.6 Da D4 G1 रथे च (for अश्वे). Ñ1.2 रथे भूमावपि तथा. — °) Ñ1 बाणशि°. — T2 G5 ins. after 7: G2, after 7^{ab}: G1, after passage No. 77 of App. I:

1386* अस्त्रेषु सम्यक्चारेषु द्रोणशिष्यो व्यचारयत् ।

8 °) B5 'सियुद्धे च; D2 'द्वेषु चर्यां; T2 G1.4.5 गदाचर्येषु प्रासेषु (G1 पाशेषु). — °) T2 G1.4.5 चर्मतो-मरशक्तिषु. — °) K1 Ñ1 B1.3.5 D (except D2.4.5) 'द्वे च. — °) Ñ1 B1.5 Dn D1.2.5 T2 G1.4.5 M कौरवान्; B5.6 Da वीर्यवान्; D4 पाण्डव; G2.2.5 कौरवं.

9 °) T2 G4.5 तं विनयं (for तत्कौ). Ñ1.2 B D (except D5) श्रुत्वा (for दृष्ट्वा). — °) K2 Ñ1 T1 M3.5 'जिघृक्षया; T G (except G2.6) 'चिकीर्षया. — °) T2 G (except G3.5) 'जग्मुरनेकशः. — After 9, S ins.:

1387* तान्सर्वाभ्याक्षयामास द्रोणः शस्त्रभृतां वरः ।

10 °) T1 G1.6 महावीर्यो; G2 धनुष्पाणिः; G3-थ कुशलो.

11 °) T2 G4 भारत (for चिन्त). — °) Ñ1 D4 'षां धर्मान्वे; B5 (m as in text) 'वानुशिक्षया; B5 D5 'षां धर्मान्वे; T2 G2.4.5 द्रोणस्तेषामपेक्ष. — After 11, S ins.:

1388* शिष्योऽसि मम नैषादे प्रयोगो बलवत्तरः ।

निवर्तस्व गृहानेव अनुज्ञातोऽसि नित्यशः ।

[Before line 1, M ins. द्रोणः.]

12 °) G1.2 नैषादिस्तस्य शि°. — °) S1 K1 पादावादाय भारत; T2 G4.5 M पादौ (M8-8 पाणौ) संगृह्य शत्रुजित्. — °) K0.3.4 B (except B5) Dn D1.2.4 T1 G1.2.5 M 'संप्राप्य; Ñ3 'प्राप्तं; T2 G2.4.5 'ण्यं समनु.

13 °) T1 G1 परमाचार्यमास्थितः; G2.4 वर्तमानो मही-

मये. — °) K0.2 B5 D5 G (except G4.5) M इष्वस्त्रं. — °) S1 K0.2 transp. परं and नियमं. Ñ1.2 B5 Da D2.4 निश्चयं (for नियमं). K1.4 D5 परमं यत्नमा; T2 G2.4.5 नियमेन समाहितः.

14 °) K0 Ñs D5 transp. परं and श्रद्ध. Ñ1.2 B Da Dn D1.2.4 'द्वयोपेतो. S सत्येन (T G2.4.5 स तेन) तपसा युक्तो (T2 G2.4.5 चैव). — °) S1 K1 वेदेन. T1 G1 योगेनाभ्यसनेन च. — T2 G5 om. 14^{cd}. — °) K1 लाघवं (for लघु). — S ins. after 14 (T2 G4, which om. 14^{cd}, after 14^{ab}):

1389* लाघवं चाख्ययोगं च नचिरात्प्रत्यपद्यत ।

15 °) K3 कुरुपुंगवाः. T2 G2.4.5 गृह्यो (G2 दिव्यो) पकरणान्वहन्. — °) Ñs रथेन निर्यं. T2 G2.4.5 चरिष्यतो रथे राजन्. — °) S1 K1 मृगयां परमं; Ñ1 मृगयायामरिमर्दनाः; Ñ2 Dn D1 'मर्दनं; T2 G2.4.5 जग्मुः पाण्डुसुता बहिः.

16 °) T2 G4.5 'रणग्राही. — °) K1.2 'श्विद्विदक्षया. — °) S1 उपजं; K0 D5 उपाजं. T G3-5 M8-8 'मैकं. — °) K0 D5 वीर्यवान् (for पाण्ड).

17 °) T2 G2.4.5 'षां धनुषि सक्तानां. — °) K4 न तत्कं; T2 G2.4.5 तत्र कं. Ñ B D 'चिकीर्षया. — °) K2.4 चचार; D5 च तस्मिन् (for चरन्स). T1 G2.5.6 पथा (for वने). Ñ2 B1 Dn D1.4 गूढो; T1 सोथ. — After 17, T2 G (except G3.5) ins.:

1390* तस्य रौर्यमाणस्य नष्टस्य विजने वने ।

शब्दं शुश्राव नैषादिः शुनस्तस्य तु मारिष ।

18 °) K2 श्वा; K3 Ñs तं (for स). Ñ2 B (except B1) Da2 Dn D1 T G (except G3.5) M8-8 कृष्णमलं,

स तु श्वा शरपूर्णास्यः पाण्डवानाजगाम ह ।
 तं दृष्ट्वा पाण्डवा वीरा विस्मयं परमं ययुः ॥ २०
 लाघवं शब्दवेधित्वं दृष्ट्वा तत्परमं तदा ।
 प्रेक्ष्य तं व्रीडिताश्वासन्प्रशंसुश्च सर्वशः ॥ २१
 तं ततोऽन्वेषमाणास्ते वने वननिवासिनम् ।
 ददृशुः पाण्डवा राजन्नस्यन्तमनिशं शरान् ॥ २२
 न चैनमभ्यजानंस्ते तदा विकृतदर्शनम् ।
 अथैनं परिप्रपच्छुः को भवान्कस्य वेत्युत ॥ २३
 एकलव्य उवाच ।
 निषादाधिपतेर्वीरा हिरण्यधनुषः सुतम् ।

द्रोणशिष्यं च मां वित्त धनुर्वेदकृतश्रमम् ॥ २४
 वैशंपायन उवाच ।
 ते तमाज्ञाय तत्त्वेन पुनरागम्य पाण्डवाः ।
 यथावृत्तं च ते सर्वे द्रोणायाचख्युरद्भुतम् ॥ २५
 कौन्तेयस्त्वर्जुनो राजन्नेकलव्यमनुसरन् ।
 रहो द्रोणं समागम्य प्रणयादिदमब्रवीत् ॥ २६
 नन्वहं परिरभ्यैकः प्रीतिपूर्वमिदं वचः ।
 भवतोक्तो न मे शिष्यस्त्वद्विशिष्टो भविष्यति ॥ २७
 अथ कस्मान्मद्विशिष्टो लोकादपि च वीर्यवान् ।
 अस्त्यन्यो भवतः शिष्यो निषादाधिपतेः सुतः ॥ २८

— ^१) Ṇ B D (except D5) 'जिनजटाधरं; T1 G3.6 M 'जिनधरं कृशं; G1 'धराशुचिं. — ^२) K8 श्वानमालक्ष्य; D4 श्वा समालोक्य; T1 G1.4.6 M श्वा समुद्रीक्ष्य; T2 G5 श्वपचं ज्ञात्वा; G2.8 श्वानमुद्रीक्ष्य (G8 'दृश्य). — ^३) K0 ख्वन्; G8 हर्षात्. Ṇ1 वनांतिके; T2 G5 'कात्.

19 ^a) K2.4 तथा. D2 शुनकः (for भय). S (except M8) तस्यैकलव्यो भ'. — ^b) D2 सप्त (for शुनः). — ^c) K0 तत्र; B5 (m as in text) D5 आशु; G1.3.6 अस्त्रैः. T2 G2.4.5 लाघवादर्पं (G2 'श'यामास. — ^d) T2 G1 (inf. lin.). 2.4.5 शब्दवेधं विदर्शयन्. — After 19, G1 ins.:

1391* वेगमज्जन* * * * * लं वनैः ।

आयामपरिणामाभ्यां वसुस्ते तु शराङ्कुराः ।

समप्रमाणभिर्जिह्वा क्षिप्रैर्व्याभषतः शरैः ।

यथा शैलं शिलोत्थाभिः सप्ताच्चिभिरिदमैः ।

20 ^a) G1 ततः (for स तु). — ^b) K8 'वाननुज-
 मिवान्; D2 G3.4.6 'वानां जगाम ह; T2 G5 पाण्डून्प्रतिजगा'. — ^c) G2.4.5 transp. तं and दृष्ट्वा. Ṇ3 ततस्ते (for तं दृष्ट्वा). G2.6 M कौरवा (for पाण्ड). K0 शूराः; T1 G1 सर्वे; T2 G2.4.5 चापि; G2.6 M राजन्. — ^d) G2.6 M गताः (for ययुः). Ṇ1.2 B D (except D5) परं विस्मय-
 मागताः; T2 G2.4.5 विस्मयं चक्रिरे शृशं.

21 ^a) Ṣ1m K1 हस्तवेधिं; K2-4 Ṇ8 'वेधं च; T2 G5 समतां चापि. — ^b) Ṣ1 K1 transp. दृष्ट्वा and तत्. T2 G2.4.5 चितयंति स्म तस्य ते. — ^c) Ṣ1 K1 तं वीक्ष्य; K3 तत्प्रेक्ष्य; G1 प्रेक्षंतो. T2 G2.4.5 आत्मन्यकार्षुर्ब्रूवां च. — ^d) Ṣ1 K1 कर्म तत्; T2 G5 पाण्डवाः (for सर्वे). G2.4 ततस्ते पाण्डुनंदनाः. — After 21, T2 G2.4.5 ins.:

1392* श्वानं तु पाण्डवा दृष्ट्वा विस्मयोऽफुल्ललोचनाः ।

22 ^a) D5 तं तथा; T2 G2.4.5 ततश्च. — D5 (hapl.)

om. 22^b-23^a. — ^b) K0 विजने वनवासिनं; Ṣ1 वनवासिनं; S 'ने वनचरेश्वरं. — K4 om. 22^b-23^b. — ^d) = 30^d.

23 K4 om. 23^{ab}; D5 om. 23^a (cf. v. 1. 22). — ^a) Ṣ1 K1 B1 Dn 'मभिजा'; Ṇ8 M5 'मनुजा'; T1 G (except G4.5) M3.6-8 'मन्वजा'. — ^b) Ṣ1 K (K4 om.) T1 तथा (for तदा). M5 तं दृष्ट्वा तत्परं तदा. — ^c) B1.3.6 Dn D1 M5 तथा (for अथ). K0 पर्यपृच्छंतः. — ^d) K0.2 D5 वा सुतः; K8 Ṇ1 B5 चेत्युत; T1 देति च; T2 G1.2.4.6 M चेति ह; G5 वेति ह. K4 कस्यचित्पुनः; G8 अन्यचेदिह. — After 23, K2.4 ins.:

1393* स श्रुत्वा वचनं तेषां पाण्डवानां महात्मनाम् ।

24 S om. उवाच; K4 T1 om. the ref. — ^a) Ṣ1 K1 M5 वीरः; D4 वीरः. K2.4 एकलव्यं निषादं हि. — ^c) D5 स; M5-8 तु (for च). B D2.4 G8 मा (for मां). Ṣ1 K0.3 D5 G8 वेत्य; K4 T1 M5-8 विद्धि. — ^d) B5 G5 M5-8 'वेदे. — After 24, B5 D4 ins. a colophon (adhy. no. D4m 134).

25 Ṣ1 K0.1.3 T2 G5.6 M5-8 om. उवाच; T1 G2-4 M3.5 om. वैशं उ'. — ^{ab}) Ṇ1 D4 ततः (for ते तं). M (except M5) विज्ञाय. K8 यत्नेन (for तत्त्वे). T1 G5 (m as in text) M5 'गस्य. G2.4 एकलव्यः (G4 'व्यं) स आत्मानमाचक्षेय पाण्डवाः. — ^c) Ṇ B D (except D5) T1 G3.6 M वने; T2 G1.2.4.5 च तत् (for च ते). Ṣ1 K Da D1.4.5 M3.5 सर्वे; T1 G2.6 राजन्. — ^d) Ṣ1 K1 'ख्युरंतिकात्; Ṇ1 द्रोणमाचख्यु'; G1.2.4 'य प्रत्यवेदयन्.

26 ^c) Ṇ B D (except D5) समासाद्य. T2 G (except G3.6) रहसि द्रोणमागम्य.

27 Before 27, Ṇ2 D (except D2.5) ins. अर्जुन उ'. — ^a) Ṣ1 (sup. lin.) यथाहं; K1 यथावत्; Ṇ1.2 B D (except D5) तदाहं (B5 तदा मां); T1 सत्त्वतं; M5-8

मुहूर्तमिव तं द्रोणश्चिन्तयित्वा विनिश्चयम् ।
 सव्यसाचिनमादाय नैषादिं प्रति जग्मिवान् ॥ २९
 ददर्श मलदिग्धाङ्गं जटिलं चीरवाससम् ।
 एकलव्यं धनुष्पाणिमस्यन्तमनिशं शरान् ॥ ३०
 एकलव्यस्तु तं दृष्ट्वा द्रोणमायान्तमन्तिकात् ।
 अभिगम्योपसंगृह्य जगाम शिरसा महीम् ॥ ३१
 पूजयित्वा ततो द्रोणं विधिवत्स निषादजः ।
 निवेद्य शिष्यमात्मानं तस्यौ प्राञ्जलिरग्रतः ॥ ३२
 ततो द्रोणोऽब्रवीद्राजन्नेकलव्यमिदं वचः ।

यदि शिष्योऽसि मे तूर्णं वेतनं संप्रदीयताम् ॥ ३३
 एकलव्यस्तु तच्छ्रुत्वा प्रीयमाणोऽब्रवीदिदम् ।
 किं प्रयच्छामि भगवन्नाज्ञापयतु मां गुरुः ॥ ३४
 न हि किञ्चिददेयं मे गुरवे ब्रह्मवित्तम् ।
 तमब्रवीत्त्वयाङ्गुष्ठो दक्षिणो दीयतां मम ॥ ३५
 एकलव्यस्तु तच्छ्रुत्वा वचो द्रोणस्य दारुणम् ।
 प्रतिज्ञामात्मनो रक्षन्सत्ये च निरतः सदा ॥ ३६
 तथैव हृष्टवदनस्तथैवादीनमानसः ।
 छित्त्वाविचार्य तं प्रादाद्रोणायाङ्गुष्ठमात्मनः ॥ ३७

बहुसः. B₅ D₄ 'भ्यैकं; T₁ 'भ्यैनं. T₂ G_{2.4.5} अहं ननु
 परिवर्ज्य. — °) S₁ K₄ M₈₋₈ 'तोके; K_{0.1} 'तोकं.
 — °) K₈ 'द्विषोच्यो.

28 °) K₀ D₅ अतः. N₁ स विशिं; D₅ विशिष्ठो मे.
 — °) T₂ G₅ मल्लोकादपि वीर्यं. — °) N₂ B_{1.5} D_n D₁
 transp. अस्ति and अन्यः. B₃ अल्पोपि; B_{3m} D₂ अन्योपि;
 B₈ अन्योस्तु; D₄ D₅ अन्यस्तु; T₂ G_{2.4.5} वने स.

29 Before 29, N₂ B₅ D (except D_{2.5}) ins. वैशं
 उं; T₁ G_{2.3.6} वैशं. — °) B₅ D₅ T₂ G_{2.4.5} अपि (for
 इव). S₁ K च; B₅ G₃ तत्; T₂ G_{2.4.5} स (for तं).
 — °) T₂ G_{2.4} तु (for वि). G₁ चिंतयामास निश्चं.

30 °) S₁ K_{1.2.4} स ददर्श मलदिग्धं. — G₂ om.
 30^a-32^a. — °) = 22^a. K₀ D₅ निशितान् (for अनिशं).

31 G₂ om. 31 (cf. v. l. 30). — °) S₁ K_{1.2.4} D₅
 ततो (for तु तं). — °) T₂ G₅ आगतं (for आयातं).
 K_{0.3} G₅ अंतिके; K_{2.4} D₅ कं. — °) T₂ G_{4.5} 'गम्य
 शिरः (G₄ ततः) पादौ. — °) T₂ G_{4.5} जग्राह. T₂ G₄ तदा
 (for महीम्).

32 G₂ om. 32 (cf. v. l. 30). — °) K_{2.4} च तं (for
 ततो). — For 32^b, T₂ G_{4.5} read 32^a. — °) K (except
 K₁) N₃ D₅ चात्मा (for आत्मा). — °) T₂ G_{4.5} द्रोणाय
 स निषादजः (cf. °).

33 °) G₁ तथा; G₄ तत्र. — K₀ repeats 33^a after
 34^{ab}. — °) K₀ हि (for उत्ति). K₈ मे भद्र; N_{1.2} B D
 (except D₅) मे वीर (B₅ राजन्); T₁ G₁₋₃ नैषादे; T₂
 G₄₋₆ M मे तात. — °) K₀ N_{1.2} B_{1.3.5} D_n D_{1.2.5}
 दीयतां मम; N₃ B₅ D₄ S दीयतामिति (T₂ G_{4.5} मे प्रदीयतां).

34 °) T₂ G_{2.4.5} शुद्धात्मा (for तच्छु). — °) K₄
 तदा; T₂ G (except G_{2.6}) वचः (for इदम्). — After
 34^{ab}, K₀ repeats 33^a. — Before 34^a, D_n D_{1.4} ins.
 एकलव्य उं. — °) M₈₋₈ कुशलं (for भगवन्). — °) D_n

'पयत. S₁ G₆ M_{8.5} मा; N₈ D_n D₅ T₂ G_{1.4.5} M₈₋₈ मे;
 B₅ नो. B₅ भवान् (for गुरुः).

35 °) T₂ G_{1.4.5} गुर्वर्थं (for गुरं). — D₅ ins. after
 35^{ab}; B₅ D₄ subst. for 35^a:

1394* यद्यवश्यं त्वया देयमेकलव्यं प्रयच्छ मे ।

एकाङ्गुष्ठं दक्षिणस्य हस्तस्येति मतं मम ।

[Before line 1, B₅ ins. द्रोण उं; D₄ द्रोणः.]

— Before 35^a, D_n D₁ ins. वैशं उं; D₅ द्रोण उं;
 T₂ G_{1.2.4} द्रोणः. — °) K₂ ततो (for तम्). G_{1.4} तदा
 (for त्वया). T₁ G_{1.4} 'गुष्ठौ. — °) N₁ B_{1.3.5} D_n D_{1.2}
 T₁ G_{2.3.6} M इति (for मम). T₂ G_{1.4.5} दक्षिणा मे
 प्र (G₁ मेव) दीयतां. — G₁ ins. after 35; G₄ subst.
 for 37^a:

1395* बाढमित्येव नैषादिच्छित्त्वाङ्गुष्ठौ ददौ ततः ।

36 G₁ om. 36^{ab}. — °) G₅ ज्ञात्वा (for श्रुत्वा).
 — °) N₃ B D (except D₅) नियतः. T G₆ M (except
 M₈) तदा. G_{2.4} च परिनिष्ठितः.

37 °) G₁ 'व संहृष्टमना; G₂ 'व हृष्टमनसः. — For
 37^a, G₄ subst. 1395*. — After 37, G_{1.4} ins.:

1396* अविषण्णश्च तौ प्रादाच्छित्त्वा द्रोणस्य वेतनम् ।
 D₂ S ins. after 37 (G_{1.4}, after 1396*):

1397* सत्यसंधं च नैषादिं दृष्ट्वा प्रीतोऽब्रवीदिदम् ।

[D₂ द्रोणः (for दृष्ट्वा).]

D₂ cont.:

1398* मनीषितं त्वया वीर गुरोर्दत्तं ममोजसा ।
 After 1397*, T G_{1-4.6} M ins.:

1399* एवं कर्तव्यमिति वै एकलव्यमभाषत ।;
 while G₅ repeats 1388*.

38 Before 38, M_{8.5} ins. वैशं. G₅ om. 38^a-39^b.
 T₂ repeats 38 and G₄ reads it after 39; G₁ also
 repeats 38 after 1400*. — °) K₈ T G₆ M अतः.

ततः परं तु नैषादिरङ्गुलीभिर्व्यकर्षत ।
 न तथा स तु शीघ्रोऽभूद्यथा पूर्वं नराधिप ॥ ३८
 ततोऽर्जुनः प्रीतमना बभूव विगतज्वरः ।
 द्रोणश्च सत्यवागासीन्नान्योऽभ्यभवदर्जुनम् ॥ ३९
 द्रोणस्य तु तदा शिष्यौ गदायोग्यां विशेषतः ।
 दुर्योधनश्च भीमश्च कुरुणामभ्यगच्छताम् ॥ ४०
 अश्वत्थामा रहस्येषु सर्वेष्वभ्यधिकोऽभवत् ।
 तथाति पुरुषानन्यान्त्सारुकौ यमजावुभौ ।

युधिष्ठिरो रथश्रेष्ठः सर्वत्र तु धनंजयः ॥ ४१
 प्रथितः सागरान्तायां रथयूथपयूथपः ।
 बुद्धियोगवलोत्साहैः सर्वास्त्रेषु च पाण्डवः ॥ ४२
 अस्त्रे गुर्वनुरागे च विशिष्टोऽभवदर्जुनः ।
 तुल्येष्वस्त्रोपदेशेषु सौष्ठवेन च वीर्यवान् ।
 एकः सर्वकुमाराणां बभूवातिरथोऽर्जुनः ॥ ४३
 प्राणाधिकं भीमसेनं कृतविद्यं धनंजयम् ।
 धार्तराष्ट्रा दुरात्मानो नामृष्यन्त नराधिप ॥ ४४ ।

Ñ1.2 B D (except Ds) Gs शरं. Ś1 स; K4 च (for तु).
 — °) Ñ1 °र्षयत्; T2 व्यकृष्यत; G2 अकर्षं. — °) Ko.3
 Ñ B D (except Ds) M5 च स (for स तु).

39 Gs om. 39^{ab} (cf. v. l. 38). — °) Ś1 K (except
 Ko) Ds T1 तु (for च). Ñ1 एव (for वात्). G4 अस्मान्
 (for आसीन्). — °) K1 D2 अभिभवद्; B3.6 Da Dn
 D1.4 अभिभविता. Ds T G नाधिकोन्योर्जुनादभूत्; M
 नान्यो ह्यभवदर्जुनात्. — After 39, G1 ins.:

1400* एवं वृत्तं दृष्टवान्नोऽथ कर्म

प्रशानित्यं खेचराश्चोचुरेतौ ।

द्रोणं पार्थं चात्र धी* * * *

* * * त्या गच्छतां स्वं निवेशम् ॥

T2 repeats and G4 reads 38 after 39; G1 repeats 38
 after the above ins. [v. l.: — °) T2 G1 अंगुष्ठाभ्यां
 विनाकृतः. — °) T2 G1.4 निषादजः (for नराधिप)].
 — A colophon is ins. in T1 G2.3.5.6 after 39; in T2
 G1.4 after the repetition of 38 (adhya. no.: T1 125;
 T2 G1.5.6 76; G2.4 77; G3 M 75). — After the
 colophon, T2 G1 (om. line 4), 2.4.5 ins.:

1401* वैशंपायनः ।

द्रोणस्ततः परां पूजां कुरुषु प्राप्तुवन्धनम् ।

चतुष्पादं कृत्स्नमस्त्रं कुमारान्प्रत्यवेदयत् ।

पार्थिवस्य तु क्षत्रस्य राजपुत्रा महाबलाः ।

अनुजमुस्ततो द्रोणं कुरुष्वस्त्रचिकीर्षया ।

G1 cont. (cf. v. l. 41):

1402* युधिष्ठिरो रथश्रेष्ठस्तोमरेष्वधिकोऽभवत् ।

40 Before 40, T1 G2.6 M ins. वैशं. — °) Ś1
 Ko.2 Ñ B D G1.2.6 °योग्यौ; K1.4 G3 °योग्यो; T1 °योगं;
 T2 G4.5 °युद्धं. Ñ1.2 B D (except Ds) बभूवतुः; T2
 G4.5 अशेषतः. — °) Ko.2.4 Ñ1 D4 T1 G2.3.6 M
 °मध्यगं; K1 °मभिगं; Ñ2 B (except B8) Da Dn D1.2
 सदा (D2 गदा) संरब्धमानसौ; Ñ3 °मध्यगस्थितां; T2 G4.5
 कुरुष्वभ्यधिगं.

41 °) B3 रहस्त्रेषु; T1 G2.3.6 M महास्त्रेषु. — °) T2
 G4.5 सर्वेभ्यो. K2-4 अपि (for अभि-). — G8 om. 41^{cd}.
 — °) K1 G2.3 अपि; K4 तत्; T2 G5 च; G1 हि (for
 अति). Ko Ds खड्गे; G2 अन्यौ. — After 41^e, T2
 G4 ins.:

1403*

स राधेयो महाबलः ।

which in G4 is followed by 41^e and 41^d (see
 below). — °) Ś1 दुरुकौ; Ko.2.4 दारकौ; K1 मदकौ; K3
 खड्गे तु; Ñ1 तांश्चैव; Ñ3 दारुकौ; Da त्सरु. Ś1 K1 अपि
 (for उभौ). B8 तांश्चैव तु यमावु; D4 साधकौ तु यमावु;
 S (Gs om.) यमजावसिचर्मणि (Gs स राधेयो महाबलः);
 cf. 1403*. — °) T2 धनुःश्रे; G1 युधि श्रे; G3 रथिश्रे.
 — T2 G1.5 ins. after 41^e; G4, after its repetition:

1404*

तोमरेष्वधिकोऽभवत् ।

अर्जुनो जयतां श्रेष्ठः.

— °) Ko.2.4 Ds सर्वत्रातिरथोर्जुनः.

42 °) Ds °योगे बलोत्साहे; T2 G4.5 बुद्ध्या भुजबलो-
 द्योगैः; G2 बुद्धिवीर्यः प्रसादेषु; G3 बुद्धिवीर्य. Cd cites
 योगं (=संहननं). — °) Ko.2.4 Ds सर्वशा (Ds °श)स्त्रेषु;
 B5 सर्वार्थेषु च; T2 G4.5 तेषु सर्वेषु. Ñ2 B D Gs निष्ठितः
 (Ds भारत) (for पाण्ड). T1 G1.6 M5 °षु तथार्जुनः; G2
 °षु कृतोर्जुनः; M3 सर्वत्र तु धनंजयः; M6-8 °षु धनंजयः.

43 G2 om. 43^{ab}. — °) Ś1 Ko.2 Cd व्यस्त्रे. T2
 G4.5 नित्यानुरागे. — °) K (except Ko) Ds सर्वेषु (for
 तुल्ये). T2 G4.5 अस्त्रप्रयोगेषु. — °) Ś1 K Ds T1 G3
 °वेषु च; Ñ3 Da D4 °वेनापि. — °) K2 °वागिरिदारुणः; K4
 °वारिविदारुणः; T1 G1.3.6 M3 संबभूवावर्जुनोधिकः; M5-8
 संबभूवाधिकोर्जुनः.

44 T1 reads 44 after 67. — °) Ko Ds नावमृष्यन्.
 K3 Ñ1.3 B1.5.6 D4 T1 G2.6 M परंतप (Ñ1 पाः; Ñ3 B1
 °पः); Ñ2 B2.5m Da Dn D1.2 परस्परं; T2 G2.4.5 °धिपाः.

45 °) Ś1 K1 ततः (for तांस्तु). D4 तान् (for तु).
 — °) Ś1 K1 सर्वशिक्षासु; Ko °शिष्यासु; K3 °शिष्यास्तु;

तांस्तु सर्वान्मर्यानीय सर्वविद्यासु निष्ठितान् ।
 द्रोणः प्रवृत्तज्ञाने जिज्ञासुः पुरुषर्षभ ॥ ४५
 कृत्रिमं भासमारोप्य वृक्षाग्रे शिल्पिभिः कृतम् ।
 अविज्ञानं कुमारानां लक्ष्यभूतदुष्पादिशत् ॥ ४६
 द्रोण उवाच ।
 शीघ्रं भवन्तः सर्वे वै धनूप्यादाय सत्वरः ।
 भासमेतं समुद्दिश्य तिष्ठन्तां संहितेष्वः ॥ ४७
 मद्राक्यसमकालं च शिरोऽस्य विनिपात्यताम् ।
 एकैकशो नियोक्ष्यामि तथा कुरुत पुत्रकाः ॥ ४८
 वैशांपायन उवाच ।
 ततो युधिष्ठिरं पूर्वमुवाचाङ्गिरसां वरः ।
 संघस्त्र बाणं दुर्धर्षं मद्राक्यान्ते विमुञ्च च ॥ ४९

ततो युधिष्ठिरः पूर्वं धनुर्गृह्य महारवम् ।
 तस्थौ भासं समुद्दिश्य गुरुवाक्यप्रचोदितः ॥ ५०
 ततो विततधन्वानं द्रोणस्तं कुरुनन्दनम् ।
 स मुहूर्तादुवाचेदं वचनं भरतर्षभ ॥ ५१
 पश्यस्येनं द्रुमाग्रस्थं भासं नरवरात्मज ।
 पश्यामीत्येवमाचार्यं प्रत्युवाच युधिष्ठिरः ॥ ५२
 स मुहूर्तादिव पुनर्द्रोणस्तं प्रत्यभाषत ।
 अथ वृक्षमिमं मां वा भ्रातृन्वापि प्रपश्यसि ॥ ५३
 तमुवाच स कौन्तेयः पश्याम्येनं वनस्पतिम् ।
 भवन्तं च तथा भ्रातृन्भासं चेति पुनः पुनः ॥ ५४
 तमुवाचापसर्पेति द्रोणोऽप्रीतमना इव ।
 नैतच्छक्यं त्वया वेद्नुं लक्ष्यमित्येव कुत्सयन् ॥ ५५

Ds रथः; Ms-3 समः. Ko विष्ठितान्; N2 B Da D1.2.4 दिक्षिः; T1 निक्षिः. K4 सुक्षिप्यांश्च सुनिष्ठिः; Dn सर्व-विद्यान्निष्ठितान्; Ds सर्वविद्यास्तद्विधिः. — ^a) S1 K3 भरतर्षभ; Ko.1 N B D (except D2.5) 'र्षभः'; S 'र्षभान्'.
 46 ^a) B1m (? gloss) गृध्रे (for भासं). Ds 'मं पक्षिणं रोप्य'; T1 ततो भासं समा. — ^c) Dn अधिः; Ms-3 ज्ञातः. S1 समेतान्ज्ञातकान्सर्वान्. — ^d) S1 Ko.4 Da D1 T2 G2.4 Ms.5 लक्ष्यभूतम्; G1 स च लक्ष्यम्. N1 उपाविशत्; Ms अदर्शयत्.

47 S1 K1 S om. उवाच. — ^a) Ko Ds सर्वे हि; N B Da Du Da.4 सर्वेपि (Bs सर्वाणि). — ^b) T2 G1.4.5 'प्यानम्य. Ks N B D सर्वशः; T1 सत्वरं. — ^c) K2.4 T2 Gs पुनः; Ds Gs एकं. Ko समाध्यायः; Ds समाधाय. — ^d) S1 Ko.4 N2 तिष्ठतां; K1 'ष्ठतः; N1.2 B D (except Ds) T2 G1.4.5 तिष्ठत्वं; T1 G2.3.6 M 'ष्ठतु. S1 K4 Ns संहते; K7 संततं पतः (sic); K1 Gs.4.6 M सहिते; Dn D1.4.5 संघिते; G2 परमेष्वः.
 48 ^a) Ko वै; N B D G2 Ms.5 तु (for च). — ^b) S 'कृत्यतां. — ^c) S1 निरीक्ष्या; K1 निमेषाति; K2 नियोत्स्यामि.

49 S1 K1.3 D4.5 S om. उवाच (Ms.5 om. the ref.). — ^a) S1 वाक्यं (for पूर्वं). — ^b) K4 Bs 'रसः सुतं; T1 G1 'रसो (T1 'सं) वचः; Cd as in text. — ^c) S1 K1.2 Bs.6 दुर्धर्षः; D2 G2 धनुषि; T2 G1.4.5 क्षिप्रं तं (G4.5 त्वं). T1 शरं संधाय दुर्धर्ष. — ^d) Ko Dn G2 विमुच्यतां; K4 सुनिश्चितं; Bs D2 'मुञ्चतः; Dn1 'चतां; Dn3 D1.4.5 T1 G3.6 M 'मुञ्च तं; T2 G1.4.5 प्रमुञ्चतां (G1 'तं).

50 ^a) G2 चापं (for पूर्वं). T2 G1.4.5 ततः कुन्तीसुतो राजन्. — ^b) Ko N1.2 B D परंतपः (Ko Bs Ds 'प); Ks महाबलः; Ns महाधनुः; T1 महारथः. T2 G1.4.5 गृहीत्वा धनुरुत्तमं. — ^{cd}) = (var.) 60^{cd}. Ds G4 'स्थौ तं भाससु'.

51 ^a) T1 विद्धुतथ. — ^b) Ko कुरुसत्तमं; Bs T1 Ms.5 'पुंगव. — D1 om. 51^a-52^d; Ds subst. 51^{cd} for 53^{ab}. — ^c) Ms-3 मुहूर्तम्. K3 पुनं (for इदं). — K (hapl.) om. 51^a-53^a. — ^d) Ko Gs Ms 'र्षभः; K4 कुरुनन्दनं; T2 G1.4.5 पुरुषर्षभः.

52 K1 D1 om. 52 (cf. v. l. 51). — ^a) S1 पश्यसेसुं; B1 Dn पश्येनं त्वं; D2 'सि त्वं; T2 G4.5 'स्येकं. — ^b) Ks नरवरर्षभ; T1 देववरा; G1.4.5 'वरोत्तम; Ms-3 'वराग्रज. — Before 52^{cd}, N2 ins. वैशं उ. — ^c) S1 'त्येव माहात्म्यं.

53 K1 om. 53^a (cf. v. l. 51). — ^{ab}) For it Ds subst. 51^{cd}. K4 transp. पुनः and द्रोणः. Da प्रत्युवाच ह. T2 G (except G3.6) मुहूर्तादिव च द्रोणस्तं पुनः प्रत्य. — After 53^{ab}, G1 repeats 52^{cd}. — Before 53^{cd}, Ns Dn D1 ins. द्रोण उ. — ^c) S पार्थ (T2 G4.5 लक्षं) (for अथ). Ko N1 Ds T G (except G1) मां च; D1 तां च. — ^d) Ko Ds चापि; K3 (om. वा) अपि.

54 ^a) T G4.5 अथ (for स). — ^{cd}) Ko गृध्रे; Ks वृक्षं (for भासं). T2 G4.5 भवन्तमथ भ्रातृंश्च लक्षं चैव दिवि प्रभो.

55 ^a) Bs 'वाच विसर्पे. — ^b) T1 द्रोणो वै जनमेजय. — ^c) Some MSS. लक्षं.

56 K4 om. 56^b-57^a. — ^b) Ks महौजसः; T1 G2.6 महाबलान्. T2 G4.5 कुत्सयित्वा महारथान्. — ^{cd}) T2

ततो दुर्योधनादींस्तान्धारतराष्ट्रान्महायशाः ।
 तेनैव क्रमयोगेन जिज्ञासुः पर्यपृच्छत ॥ ५६
 अन्यांश्च शिष्यान्भीमादीन्राज्ञश्चैवान्यदेशजान् ।
 तथा च सर्वे सर्वं तत्पश्याम इति कुत्सिताः ॥ ५७
 ततो धनंजयं द्रोणः स्मयमानोऽभ्यभाषत ।
 त्वयेदानीं प्रहर्तव्यमेतल्लक्ष्यं निश्चम्यताम् ॥ ५८
 मद्राक्ष्यसमकालं ते मोक्तव्योऽत्र भवेच्छरः ।
 वितत्य कार्मुकं पुत्र तिष्ठ तावन्मुहूर्तकम् ॥ ५९
 एवमुक्तः सव्यसाची मण्डलीकृतकार्मुकः ।
 तस्यौ लक्ष्यं समुद्दिश्य गुरुवाक्यप्रचोदितः ॥ ६०
 मुहूर्तादिव तं द्रोणस्तथैव समभाषत ।
 पश्यस्येनं स्थितं भासं द्रुमं मामपि वेत्युत ॥ ६१

पश्याम्येनं भासमिति द्रोणं पार्थोऽभ्यभाषत ।
 न तु वृक्षं भवन्तं वा पश्यामीति च भारत ॥ ६२
 ततः प्रीतमना द्रोणो मुहूर्तादिव तं पुनः ।
 प्रत्यभाषत दुर्धर्षः पाण्डवानां रथर्षमम् ॥ ६३
 भासं पश्यसि यद्येनं तथा ब्रूहि पुनर्वचः ।
 शिरः पश्यामि भासस्य न गात्रमिति सोऽब्रवीत् ॥ ६४
 अर्जुनेनैवमुक्तस्तु द्रोणो हृष्टतनूहः ।
 मुञ्चस्वेत्यब्रवीत्पार्थ स मुमोचाविचारयन् ॥ ६५
 ततस्तस्य नगस्थस्य क्षुरेण निशितेन ह ।
 शिर उत्कृत्य तरसा पातयामास पाण्डवः ॥ ६६
 तस्मिन्कर्मणि संसिद्धे पर्यष्वजत फल्गुनम् ।
 मेने च द्रुपदं संख्ये सानुबन्धं पराजितम् ॥ ६७

G₄. 5 °जातेन जिज्ञासुः स नरर्षभः.

57 K₂ om. 57^a (cf. v. 1. 56). — °) T₁ °न्यांश्चैव स भी. — °) N₁ °न्यवंशजाः; T₂ G₂. 4. 5 °श्चैव विदेशकान्. — °) S₁ उक्त्वा च; K₀ तथेति; K₁ उवाच; K₃ N₁ तथैव. N₁ B₁. 8. 6 D G₃ transp. सर्वं and तत्. K₂. 4 वर्ततः; B₅ ते सर्वे (for सर्वं तत्). — °) K₂. 4 तं पश्यामेति. G₄ ते च (for इति). G₁ चाब्रुवन् (for कुत्सि). — After 57, N₂ Dn D₁ ins. a colophon (Adhy. no.: Dns 131. — Aggregate s'loka no.: Dns 5290).

58 Before 58, N₂. 3 Dn D₁ ins. वैशं उ°. — Before 58^{ad}, N₂ ins. द्रोण उ°. — °) S₁ निहंतव्यं. — °) S₁ transp. एतत् and लक्ष्यं. K₃ N₃ S निपात्यतां; N₁. 2 B D विलोक्य°.

59 °) N₁ तु; T₁ G₃ च (for ते). — °) K₀ -थ; K₂. 4 -स्मिन्; T₁ G₂. 3. 6 च. K₀ D₅ इषुः (for शरः). N₁ °व्यो भवता श°. — °) S विकृष्य. N₁ G₃ तत्र; M₈-8 वीर (for पुत्र). G₅ transp. पुत्र and तिष्ठ.

60 °) G₁ मस्तकीकृत°; G₅ °कृत्य कार्मुकं. — G₁ om. 60^{ad}. — 60^{ad} = (var.) 50^{ad}. — °) K₃ N₁ B D T₁ G₃. 6 M भासं (for लक्ष्यं). — °) = 50^{ad}. K₀. 8 G₃. 6 M (except M₃) °समाहितः; K₂. 4 D₅ °प्रणोदितः; T₁ उवाच च समाहितः; T₂ G₂. 4. 5 गुरोर्वाक्यसमाहितः.

61 °) T₂ G₄. 5 मुहूर्तम्. D₄. 5 एव (for इव). — °) Dn₁ परिभा°; Dns T₂ G₄. 5 प्रत्यभा°. — °) B (except B₆) D₂ इमं (for एनं). — °) K₀ D₅ मां चापि. K₀ D₅ वै सुत; K₂. 4 चेत्युनः; K₃ N₁. 3 B₅ D₂ T₁ G₁-3. 8 M चेत्युत; N₂ B₆ Dn D₄ चार्जुन; D₁ त्वर्जुन; T₂ G₅

चेत्युत; G₄ चेत्युत.

62 °) N₂. 3 B D T₁ G₂. 3. 6 °म्येकं. K₂. 4 स्थितं; D₅ T₁ G₂ अहं (for भासं). K₂. 4 D₅ T₁ G₂ भासं; D₃ इमं (for इति). T₂ G₄. 5 पश्यामि भासमेवाहं. — °) T₂ G₄. 5 इति तं प्रत्यभा°. — Before 62^{ad}, D₅ ins. अर्जुन उ°. — °) K₂. 4 च; T₂ G₄. 5 हि (for तु). — °) T₁ G₄ °मि भरतर्षभ; T₂ G₅ °मि न च किंचन.

63 °) G₃ अथ (for इव). — °) D₅ S दुर्धर्षः. — °) S₁ पार्थिवानां. K₀ D₅ यशस्करं; K₃. 4 N₃ T₂ G₂. 5 नरर्षभं; N₁. 2 B Dam Dn D₁. 2. 4 महारथं (D₁ °थः); Da महात्मनां; G₁. 2. 4 अथर्षं. K₂ पाण्डवं भरतर्षभं.

64 °) T₂ G₄. 5 नरर्षभ (for पुनं). — °) D₅ तु गात्राणि (for गात्रम्). S₁ K (except K₃) B₆ Da T₂ G₄. 5 च (for सः). T₁ [S] वदत्.

65 °) T₂ G₄. 5 तथा (for एवम्). — °) G₁ द्रोणः; G₅ वाचं (for पार्थं).

66 °) S₁ K₀ क्षुरेण. K₃ G₁-3. 6 M सः; B₅. 6 Dn D₁ T₁ च; D₅ हि. N₃ क्षुरप्रेण शितेन सः; T₂ G₄. 5 क्षुरेणा-प्रवता प्रसुः. — °) K₂. 4 D₅ सहसा; T₂ G₄. 5 तीक्ष्णेन (for तरं).

67 °) T₂ G₄. 5 निर्वृत्ते; G₃ वीर्येण (for संसि°). — °) T₂ G₁. 2. 4-6 M परिष्वज्य च. S₁ K₁ फल्गुणं; K₀. 3 N₁ B Da D₂. 5 M₇. 8 फां; K₂. 4 Dn D₁ G₁. 2. 6 पाण्डवं. T₁ °स्वज्येदमब्रवीत्; G₃ लक्ष्ये च विनिपातिते. — °) T₂ स मेने द्रु°. — After 67, T₁ reads 44.

68 °) G₁ °रसः सुतः. — °) K₀ D₅ T₂ G₄. 5 गंगा-भिमुखो; T₁ G₂. 3 गंगासलिले. — °) S₁ K₃ पुरुषर्षभ. T₂

कस्यचित्त्वथ कालस्य सशिष्योऽङ्गिरसां वरः ।
जगाम गङ्गामभितो मज्जितुं भरतर्षभ ॥ ६८
अवगाढमथो द्रोणं सलिले सलिलेचरः ।
ग्राहो जग्राह बलवाञ्जङ्घान्ते कालचोदितः ॥ ६९
स समर्थोऽपि मोक्षाय शिष्यान्सर्वानचोदयत् ।
ग्राहं हत्वा मोक्षयध्वं मामिति त्वरयन्निव ॥ ७०
तद्वाक्यसमकालं तु वीभत्सुर्निशितैः शरैः ।
आवापैः पञ्चभिर्ग्राहं मयमम्भस्यताडयत् ।
इतरे तु विसंमृदास्तत्र तत्र प्रपेदिरे ॥ ७१
तं च दृष्ट्वा क्रियोपेतं द्रोणोऽमन्यत पाण्डवम् ।
विशिष्टं सर्वशिष्येभ्यः प्रीतिमांश्चाभवत्तदा ॥ ७२
स पार्थवाणर्वहुधा खण्डशः परिकल्पितः ।
ग्राहः पञ्चत्वमापेदे जङ्घां त्यक्त्वा महात्मनः ॥ ७३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्रयोविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२३ ॥ समाप्तं संभवपर्व ॥

अथाब्रवीन्महात्मानं भारद्वाजो महारथम् ।
गृहाणेदं महाबाहो विशिष्टमतिदुर्धरम् ।
अस्त्रं ब्रह्मशिरो नाम सप्रयोगनिवर्तनम् ॥ ७४
न च ते मानुषेष्वेतत्प्रयोक्तव्यं कथंचन ।
जगद्विनिर्दहेदेतदल्पतेजसि पातितम् ॥ ७५
असामान्यमिदं तात लोकेष्वस्त्रं निगद्यते ।
तद्धारयेथाः प्रयतः शृणु चेदं वचो मम ॥ ७६
बाधेतामानुषः शत्रुर्यदा त्वां वीर कश्चन ।
तद्वधाय प्रयुञ्जीथास्तदास्त्रमिदमाहवे ॥ ७७
तथेति तत्प्रतिश्रुत्य वीभत्सुः स कृताञ्जलिः ।
जग्राह परमास्त्रं तदाह चैनं पुनर्गुरुः ।
भविता त्वत्समो नान्यः पुमाँल्लोके धनुर्धरः ॥ ७८

G4.5 मज्जनार्थमरिंदमः.

69 ^a) Ś1 K2-4 G1.4 अथ; N1 ततो. B2.5 (hyper-metric!) अवगाहमानं तं द्रोणं. — ^b) T2 सहसा; G4.5 सलिलं. — ^c) T2 G4.5 'ह' सुमहान्. — ^d) Ś1 K1 M2.5 जंघायां; T2 G4.5 जंघयोः. K2.4 'चोदितः; N1 बल'.

70 ^a) K2.4 T1 G2.5 M (except M5) वि (for उपि). G4.5 समर्थस्त्वथ मो. — ^b) Ko transp. शिष्यान् and सर्वान्. Ko.2.4 D5 अनोदयत्; G2 अभाषत. T2 G4.5 'प्यास्तान्समचो'. — ^c) N B3 Dn D1 'त्वा तु मोक्षय (Dn 'क्ष)ध्वं. — ^d) T2 G4.5 इति तान्सांत्वय (T2 'न्सत्वर; G5 'न्सत्वर)स्त्रिव.

71 ^{ab}) K3 लघुकैः; N3 दशभिः (for निशि'). T2 G4.5 वचनादेव वीभत्सुरावापैर्दशभिः शरैः. — ^c) K2.4 D2 G3 आयसैः; K3 N B1.2.5 D4 अवापैः; B5 Da आवापैः; D5 नाराचैः. T1 G1-3.6 निशितैः; M दशभिः (for पञ्चभिः). T2 G4.5 शिरश्चिच्छेद दशधा. — ^d) N1 D1.5 अमस्ये-नमताड'; T2 G4.5 मज्जं ग्राहमथांभसि. — Ś1 om. 71^e-72^b; K1 om. 71^e-72^d. — ^e) Ko.2.4 D5 'रेपि तु; N1 'रे तु च; N3 'रे त्वसि (sic); N3 'रे मुवि; B5 'रेषु वि; Dn D1 'रे त्वथ; M5 'रे स हि.

72 Ś1 om. 72^{ab}; K1 om. 72 (cf. v. l. 71). — ^a) N B D G3 M3.5 तु (for च). K2.4 तं दृष्ट्वा कृपयोपेतं; T2 G5 तादृशांश्च क्रियोपेतान्. — ^b) N1 'णो मेने तु पां'.

73 ^a) K1 बहुशः; N1 बहुभिः. M5-8 'बाणाभिहतः.

Bs (m as in text) तस्य बाणैः स ब'. — ^b) T2 G4.5 खंडं खंडं कृतस्तदा. — ^c) T1 प्रपेदे (for पञ्चत्वं). Ko अगमत्; T1 पंचत्वं (for आपेदे). — ^d) Ko transp. जङ्घां and त्यक्त्वा. B5 मुक्त्वा. T2 G4.5 त्यक्त्वा जंघे महात्मनः.

74 T2 G4.5 om. 74-78. — ^b) N3 (sup. lin. sec. m. as in text) महाबलं. — ^c) Ś1 K1.2.4 Dn D1 इमं; Ko एनं; D5 एतत् (for इदं). — ^d) Ko D5 'मरिमर्दनं; K3 'मपि दु'; N1 'मिति दु'; B3 (m as in text) 'मतिदुर्जयं; Da 'मेति दु' (sic). — ^e) K3 N3 G1.2.6 M वीर (for नाम).

75 T2 G4.5 om. 75 (cf. v. l. 74). — ^a) N3 पुरुषेष्वेतत्. — ^c) M5-8 हि (for वि). N1.2 सर्वे; Dn D4 सर्वम् (for एतद्). — ^d) N1.2 स्वल्प'.

76 T2 G4.5 om. 76 (cf. v. l. 74). — ^a) G3 असमानम्. — ^c) G3 'रय त्वं. Da सततं; Arjp प्रयतं. — ^d) Ś1 K1 शृणु चैतद्; M3.5 शृणुष्वेतद्.

77 T2 G4.5 om. 77 (cf. v. l. 74). — ^a) K (except K1) B1.6 D2.5 बाधिता; T1 G1-3 बाधते. S (T2 G4.5 om.) कश्चिद् (for शत्रुर्). — ^b) N3 B3.5 Dn D1.5 यदि; G3 यथा. Ś1 K1 वै; K2 T1 M त्वा; K4 G1 ते. K3 संयुगे; T1 पाण्डव; M कुत्रचित् (for कश्च'). — ^c) K2.4 तद्वधार्थं. — ^d) N3 B (except B3) Dn D5 G1 तद्; G2 तथा.

78 T2 G4.5 om. 78 (cf. v. l. 74). — ^a) Ś1 तान्;

रामायणम् ॥ १ ॥ १२३ ॥
 रामायणम् ॥ १ ॥ १२३ ॥
 रामायणम् ॥ १ ॥ १२३ ॥

१२४

वैशंपायन उवाच ।

कृतास्त्रान्धार्तराष्ट्रांश्च पाण्डुपुत्रांश्च भारत ।
 दृष्ट्वा द्रोणोऽब्रवीद्राजन्धृतराष्ट्रं जनेश्वरम् ॥ १
 कृपस्य सोमदत्तस्य बाह्लीकस्य च धीमतः ।
 गाङ्गेयस्य च सानिध्ये व्यासस्य विदुरस्य च ॥ २
 राजन्संप्राप्तविद्यास्ते कुमाराः कुरुसत्तम ।
 ते दर्शयेयुः स्वां शिक्षां राजन्नुमते तव ॥ ३
 ततोऽब्रवीन्महाराजः प्रहृष्टेनान्तरात्मना ।
 भारद्वाज महत्कर्म कृतं ते द्विजसत्तम ॥ ४

यदा तु मन्यसे कालं यस्मिन्देहे यथा यथा ।
 तथा तथा विधानाय स्वयमाज्ञापयस्व माम् ॥ ५
 स्पृहयाम्यद्य निर्वेदात्पुरुषाणां सचक्षुषाम् ।
 अस्त्रहेतोः पराक्रान्तान्ये मे द्रक्ष्यन्ति पुत्रकान् ॥ ६
 क्षत्तयर्द्रुराचार्यो ब्रवीति कुरु तत्तथा ।
 न हीदृशं प्रियं मन्ये भविता धर्मवत्सल ॥ ७
 ततो राजानमामन्त्र्य विदुरानुगतो बहिः ।
 भारद्वाजो महाप्राज्ञो मापयामास मेदिनीम् ।
 सामामवृक्षां निर्गुल्मामुदकप्रवणसंस्थिताम् ॥ ८

Dn1. n2 D1 स; D5 सं; M3 च (for तत्). Dn3 M6-8 स
 तथेति प्र. — ^b) K4 च; Dn2 T1 G1-3. 6 M6-8 प्र. (for
 स). N1 B (except B5) Da D5 'स्तुः संहतां'. — ^{cd}) K4
 च (for तद्). D1 स तदा (for तदाह).

Colophon om. in T2 G4. 5. — *Major parvan*: G1-3. 6
 M संभव (for आदि). — *Sub-parvan*: Ś1 Ko-2. 4
 N1. 2 B Da Dn1. n2 D1. 2. 4. 5 संभव; to it Ś1 K1. 2. 4 N1
 B5 Da D1. 2. 4 Cd add समाप्तः (or 'सं'). — *Adhy.*
name: Ko अर्जुनस्यास्त्रप्राप्तिः; K3 अर्जुनस्य ब्रह्मास्त्रोपदेशः;
 N1. 2 द्रोणप्राहमोक्षणं; N3 अस्त्रशिक्षा; M लक्षनिपातनं (M5
 ब्रह्मास्त्रग्रहणं). — *Adhy. no.* (figures, words or both):
 B1 130; Dn3 132; D4m 134; T1 126; G1. 6 77; G2
 78; G3 M 76. — *S'loka no.*: Dn 23 (Dn1 22); M3
 42. — *Aggregate s'loka no.*: Dn2 5312.

124

1 Ś1 Ko. 1. 8 D2. 5 S om. उवाच (T2 G4. 5 om. the
 ref.). — ^{ab}) M6-8 transp. धर्तं and पाण्डु. T1
 पांडवाश्चैव (for पाण्डु). T2 G4. 5 तांस्तु सर्वास्त्रकुशलान्सर्व-
 शस्त्रविशारदान् (G5 'शास्त्रभृतां वरः'). — ^c) T1 G1. 2. 6 M
 वाक्यं (for राजन्). T2 G4. 5 दृष्ट्वा द्रोणस्तु राजानं. — ^d) Ś1
 K1 T1 नरेश्वरं; G5 अचक्षुषं.

2 ^b) Ś1 K1. 2. 4 Da1 G2 बाह्लि. — ^c) T2 G4. 5 अपि
 (for च). — After 2, T2 G2. 4. 5 ins.:

1405* त्रयाणामिव लोकानां प्रजापतिमिव स्थितम् ।

3 Before 3, N2 D4 (marg.) ins. द्रोण उ. T1 G2
 द्रोणः. — ^a) K1 राजन्विद्यास्त्रसंप्राप्ते. — ^b) Ko. 3 G2

'सत्तमाः; M5 राज. — ^e) Ko निदेशयेयुः; G1 दर्शयेयुः
 स्वां. D2 T1 G3 तां; G1 च (for स्वां). G4 दर्शयिष्यति
 शस्त्राणि. — ^d) T1 राजञ्छिष्या मम प्रियाः; T2 G4. 5
 तद्भवा (G4 तद्विद्वा) ननुमन्वतां.

4 Before 4, N2 ins. वैशं उ. — ^a) G2 महातेजाः;
 M3 राजा. — Before 4^{cd}, N2 B5 D (except Da D5)
 ins. धृतराष्ट्र उ. — ^d) S कृतं द्विजवर त्वया.

5 ^a) Ko N B D (except D1. 2. 4) G1-3. 6 M3. 5
 यदानु. (B3 यदत्र); T2 G4. 5 यदाचं. T2 G4. 5 मन्यते. Ś1
 K1 काले. — ^b) G4 काले (for देशे). Ś1 K4 Da Dn2
 D4. 5 T1 G1. 2. 4 यथा तथा. — ^c) Ś1 यथा तथा; T1 तत्र
 तस्य. G2 विधायस्व; G2. 4 धाय त्वं. D1 तथा विधानं
 तत्सर्वं. — ^d) Ś1 K1 नः; G5 M6-8 मा. T2 G4. 5
 समाज्ञापय चैव मां.

6 ^a) Ko यामि सदा चाहं. — ^e) K समुद्यु (K1
 समुद्रि) कान्; N3 T1 G1-3. 6 M समायुक्तान्. T2 G4. 5
 समुद्यतानस्त्रहेतोः. — ^d) N1. 2 न (for ये). Ś1 पश्यंति.

7 ^a) T2 G4. 5 सत्कार्यः क्षत्त आचा. — ^b) T2 G4. 5
 ब्रवीमि. D5 तं; T2 G4. 5 यत्. — ^c) K2. 4 प्रियो. Ś1
 मन्येत्; Ko. 1 D5 मेन्यत्; K2-4 S मेद्य (for मन्ये).

8 Before 8, N2 ins. वैशं उ. — ^b) N1. 2 Dn
 निर्गतो विदुरो; N3 T2 G5 नुमतो; B Da D1. 4 विदुरो
 निर्गतो; T1 D5 विदुरोऽनु; G3. 4 M नुमते. — ^c) G1
 महास्त्रज्ञः (for 'प्राज्ञो'). — ^d) T1 कारयामास; G1 रूपं;
 G2 प्राप. — After 8^{cd}, B5 (marg.) ins.:

1406* प्रेक्षयागारं सुविपुलं शास्त्रदृष्ट्या यथाविधि ।

(cf. 10). — ^e) G4 निर्जग्मुः. — ^f) N B1. 3m. 5 Dn D1
 'कप्रस्रवणान्वितां (N3 'कप्रस्रवसंयुतां); B3 D5 'कप्रस्रवण-

तस्यां भूमौ बलिं चक्रे तिथौ नक्षत्रपूजिते ।
 अवघुष्टं पुरे चापि तदर्थं वदतां वर ॥ ९
 रङ्गभूमौ सुविपुलं शास्त्रदृष्टं यथाविधि ।
 प्रेक्षागारं सुविहितं चक्रुस्तत्र च शिल्पिनः ।
 राज्ञः सर्वायुधोपेतं स्त्रीणां चैव नरर्षभ ॥ १०
 मञ्चांश्च कारयामासुस्तत्र जानपदा जनाः ।
 विपुलानुच्छयोपेताञ्जिषिकाश्च महाधनाः ॥ ११
 तस्मिंस्ततोऽहनि प्राप्ते राजा ससचिवस्तदा ।
 भीष्मं प्रमुखतः कृत्वा कृपं चाचार्यसत्तमम् ॥ १२
 मुक्ताजालपरिक्षिप्तं वैदूर्यमणिभूषितम् ।

शातकुम्भमयं दिव्यं प्रेक्षागारमुपागमत् ॥ १३
 गान्धारी च महाभागा कुन्ती च जयतां वर ।
 स्त्रियश्च सर्वा या राज्ञः सप्रेष्याः सपरिच्छदाः ।
 हर्षादारुरुर्ध्वश्चान्मेरुं देवस्त्रियो यथा ॥ १४
 ब्राह्मणक्षत्रियाद्यं च चातुर्वर्ण्यं पुराहुतम् ।
 दर्शनेऽप्यु समभ्यागात्कुमाराणां कृतास्त्रताम् ॥ १५
 प्रवादितैश्च वादित्रैर्जनकौतुहलेन च ।
 महार्णव इव क्षुब्धः समाजः सोऽभवत्तदा ॥ १६
 ततः शुक्लाम्बरधरः शुक्लयज्ञोपवीतवान् ।
 शुक्लकेशः सितश्मश्रुः शुक्लमाल्यानुलेपनः ॥ १७

स्थिताः; T₂ G_{4.5} प्रागुदक्प्रवणां शुभां; Cd उदक्प्रवण-
 संहितां (sic).

9 °) Ś₁ K₁ N̄_{1.3} B D (except D₅) °घुष्टे; T₂ G_{4.5}
 °घुष्य; Cd as in text. N̄₁ B D (except D₅) समाजे तु
 (Dn D₁ च); N̄₃ पुरं चापि. — °) N̄ B Da D_{2.5} T₂ G_{4.5}
 वरः. T₁ G_{1-3.8} M °र्थं भरत(T₁ G₂ पुरुष)र्षभ.

10 °) Ś₁ K₁ रक्ष्यां भू; K₃ N̄_{1.3} B₅ S रंगभूमि. K₅
 N̄_{1.3} B₅ G_{2.4-5} °विपुलां; T₁ G_{1.3} M °विहितां. — Ś₁ K₁
 om. 10⁶⁰. — °) K₃ N̄₃ T₁ G₅ M °दृष्टां; N̄₁ शास्त्रं दृष्ट्वा;
 B_{5.6} D₄ °दृष्ट्वा. T₁ अकल्पयत्; G_{1.3.6} M अकारयत् (for
 यथा). T₂ G_{2.4.5} अकरोद्दर्शनेऽप्यया. — °) T₂ G₅ प्रेक्षा-
 रंगं. K_{0.3} D₅ T₂ G₅ सुविपुलं (cf. °); K_{2.4} °रुचिरं.
 — °) K₀ तत्राय; K₃ N̄₃ T₂ G₅ ते तत्र; N̄₂ B D ते तस्य
 (D₅ तत्रापि) (for तत्र च). — °) D₅ T₁ G (except G_{1.5})
 राज्ञां. Ś₁ K₁ T₁ G₅ °पेतां; M_{3.5} सर्वगुणो. — °) Ś₁ K₁
 B₅ D₅ नराधिप; K_{2.4} नरोत्तम; M₅₋₈ द्विजर्षभ. G_{2.4}
 स्त्रीणां च भरतर्षभ. — After 10, T₂ G_{4.5} ins.:

1407* मनस्यमञ्चान्विपुलानकरोद्दर्शनेऽप्यया ।

(see below).

11 T₂ G₅ om. 11^{ab}. — °) K_{2.4} ते (for च).
 — °) B₅ तत्र तत्र ततो जं. — °) S सचिवाश्च पुनर् (T₂
 G_{2.4.5} शिल्पिनश्च पृथून्) मंचान्कारयामासुरुच्छित्तान्.

12 °) T₂ G_{2.4.5} ततस्तस्मिन्दिने प्राप्ते. — °) T₂ G_{4.5}
 राजा सबलवाहनः. — After 12^{ab}, D₄ (marg. sec. m.)
 S ins.:

1408* सान्तःपुरः सहामाल्यो व्यासस्यानुमते तदा ।

[D₄ G₅ °मतस्तदा; M₃ (sup. lin.) व्यासं चैव नरर्षभ.]
 Thereafter T₂ G₅ ins. 1409*. — °) T₂ G_{4.5} भीष्ममप्रे
 पुरस्कृत्य. — °) K_{2.4} N̄ D₁ कृतं; G₄ द्रोणं (for कृपं). T₁
 G_{2.3} M om. च. Ś₁ K_{1.2.4} °यमुत्त. — S ins. after 12

(T₂ G₅, after 1408*): D₄ (marg. sec. m.), after 13:
 1409* बाह्यीकं सोमदत्तं च भूरिश्रवसमेव च ।

कुरुनन्यांश्च सचिवानादाय नगराद्वहिः ।

रङ्गभूमिं समासाद्य ब्राह्मणैः सहितो नृपः ।

Thereafter T₂ G₅ read 12^{ad}.

13 °) G₁ °प्रतिच्छन्नं; T₂ G₅ मुक्तामाला. — °) K₀
 N̄₃ D_{2.5} T₂ G (except G_{1.2}) M_{7.8} वैदूर्यं; N̄_{1.2} B Dn
 D₄ वैदूर्यमणिशोभितं; Da D₁ °शोभितं. — °) T₂ G_{4.5}
 °कुम्भपरिक्षिप्तं. — °) T₁ G_{2.3.6} M °पारुहत्; T₂ G_{4.5}
 °पाविशत्.

14 °) Ś₁ K₂ G_{1.5} °भाग. — °) K_{0.3} N̄_{1.2} B D
 (except D₅) °श्च राज्ञः सर्वास्ताः; M₅₋₈ °श्च सर्वो राज्ञस्ताः.
 — °) N̄₃ ताः सप्रेक्षपरि; T₁ G_{1.3.6} तासां च परिचारिकाः;
 T₂ G_{2.4.5} तेषामन्तःपुराणि च (G₂ °पुरस्त्रियः); M तेषां प्रेक्ष
 परिच्छदान् (M_{3.5} °दाः). — °) K_{0.2} B₅ D_{4.5} G₅ मंचं
 G_{1.3.6} कांतं. — °) K₀ दिव्यस्त्रि; D₅ दिव्याः स्त्रि.

15 °) N̄₁ B_{5.6} Da D₄ °णाः क्षत्रिया वैद्याः; 8
 °क्षत्रविद्भूद्रं. — °) S सर्वे तत्र समागतं (G₁ °गमत्).
 — After 15^{ab}, T₂ G_{4.5} (which om. 15^{ad}) ins. 1410*.
 — °) Some MSS. °नेप्सुः. Ś₁ K_{1.4} समाभ्या. — °)
 N̄_{1.2} B Da D_{2.4} विचेष्टितं (for कृता). — N̄_{1.2} B D
 ins. after 15: T₂ G_{4.5}, after 15^{ab}:

1410* क्षणेनैकस्थितां तत्र दर्शनेऽप्यु जगाम ह ।

[T₂ G_{4.5} °नैकस्थिता.]

16 °) Ś₁ K (except K₄) om. 16^{ab}. — °) T₁ M₅₋₈
 प्रवादितश्च; G₁ °दितं च. — °) B_{1m.3} S जन(G_{2.3}
 यूनां) कोलाह. — °) T₂ G₅ °र्णवोपरिक्षु. — °) Ś₁ K_{1.2.4}
 transp. समा and सः. T₂ G₅ °जः प्रत्यपद्यत (G₅ °बुध्यत).

17 °) M (except M₃) °केशः.

18 °) K₀ D₅ °मप्ये. T G_{4.5} तथा. — °) N̄₃

रङ्गमध्यं तदाचार्यः सपुत्रः प्रविवेश ह ।
 नभो जलधरैर्हीनं साङ्गारक इवांशुमान् ॥ १८
 स यथासमयं चक्रे वलिं वलवतां वरः ।
 ब्राह्मणांश्चात्र मन्त्रज्ञान्वाचयामास मङ्गलम् ॥ १९
 अथ पुण्याहवोपस्य पुण्यस्य तदनन्तरम् ।
 विविधुर्विविधं गृह्य शस्त्रोपकरणं नराः ॥ २०
 ततो बद्धतनुनाणा बद्धकक्ष्या महावलाः ।

बद्धतूणाः सधनुषो विविधुर्मरतर्षभाः ॥ २१
 अनुज्येष्ठं च ते तत्र युधिष्ठिरपुरोगमाः ।
 चक्रुरस्त्रं महावीर्याः कुमारः परमाद्भुतम् ॥ २२
 केचिच्छराक्षेपमयाच्छिरांसवननामिरे ।
 मनुजा धृष्टमपरे वीक्षांचक्रुः सविस्मयाः ॥ २३
 ते स लक्ष्याणि विविधुर्वर्णैर्नामाङ्कशोभितैः ।
 विविधैर्लोषवोत्सृष्टैरुहन्तो वाजिभिर्द्वुतम् ॥ २४

सचिवैः सह; G1.६ स विं; M५ संवि. — °) T1 G2.३.६ वीतं; G1 युक्तं (for हीनं). — °) T G५ सांगार इव चांशु; G३.४ सांगाराङ्ग इ; G६ सांगारुव (sic) चांशु. Cd cites साङ्गारकः (as in text).

19 °) S (except G4) व्यासस्यानुनते चक्रे. — °) N1 T1 G1-३.६ M अपि; B५ आह (for अत्र). T1 G1-३.६ M शास्त्रज्ञान्. Dn °णांस्तु सुमं; D1 °श्वानुमं; D2 °श्वस्त्रमं; T2 G4.५ °णान्सर्वशास्त्रज्ञा. — °) N2 B1 Dn D1 कारया. S (except T2 G4.५) मंगलैः. — D4 (marg. sec. m.) S ins. after 19 (T2 G5, after 20^{ab}):

1411* सुवर्णमग्निरत्नानि वस्त्राणि विविधानि च ।

प्रददौ दक्षिणां राजा द्रोणस्य च कृपस्य च ।

[(L. 1) D4 M °मणिमुक्तानि. G३.६ वसूनि (for वस्त्राणि). G2.४ °स्त्राण्याभरणानि च.]

20 °) G2 ततः; Dn1.२ सुख- (for अथ). D५ °वोषेण. — °) S1 K1 मुख्यस्य; T1 G (except G4.५) नाद; M दान (for पुण्य). K2 N1.२ B1.३ Dn D1.२ S समनं. — After 20^{ab}, T2 G5 ins. 1411*. — °) S1 K1 °शुश्रि-
 त्रमादाय; T2 G2.४.५ गृहीत्वोपविशुः सर्वे. — °) K०.२.४ D५ सर्वोप; G2.४ रणोप. D1 G६ नृपाः.

21 °) K०.३ N३ बद्धतल; N1.२ B D बद्धांगुलिं. — °) N (except S1 K1 B1) °कक्षा. N2 B D T2 G4.५ महारथाः. — °) G1 बद्धपत्राः; G2 °त्राणाः. T2 G4.५ °णाश्च संनद्धा.

22 °) N B D तु (for च). T1 सर्वे (for तत्र). T2 G4.५ यथाज्येष्ठक्रमं तत्र. — After 22^{ab}, D4 (marg. sec. m.) S ins.:

1412* रङ्गमध्ये स्थितं द्रोणमभिवाद्य नरर्षभाः ।

चक्रुः पूजां यथान्यायं द्रोणस्य च कृपस्य च ।

आशीर्भिश्च प्रयुक्ताभिः सर्वे संहृष्टमानसाः ।

अभिवाद्य पुनः शस्त्रान्बलिपुष्पैः समर्चितान् ।

रक्तचन्दनसंमिश्रैः स्वयमर्चन्त कौरवाः । [5]

रक्तचन्दनदिग्धाश्च रक्तमाल्यानुधारिणः ।

सर्वे रक्तपताकाश्च सर्वे रक्तान्तलोचनाः ।

द्रोणेन समनुज्ञाताः गृह्य शस्त्रं परंतपाः ।

धनूंषि पूर्वं संगृह्य तत्सकाञ्चनभूषिताः ।

सज्जानि विविधाकाराः शरैः संधाय कौरवाः । [10]

ज्यावोपतलघोषं च कृत्वा भूतान्यपूजयन् ।

[(L. 2) M६-८ transp. चक्रुः and पूजां. — (L. 3) D4 सं; M सु- (for च). — (L. 4) T1 G1.२.४.६ समन्वि; T2 G4 समन्वितं. — (L. 5) D4 T1 M३.५ °वैति. — (L. 6) T1 रक्तचन्दनधारिणः. — After line 8, G4 (marg. sec. m.) ins.:

1413* शस्त्रमार्गान्यथोत्सृष्टांश्चरुः सर्वे नरर्षभाः ।

— (L. 10) M६-८ °करैः शस्त्रैः. — (L. 11) T1 G4 सर्वभू; G३.६ °त्वा पूज्याणि. D4 M अमोहयन्.]

— °) S1 °रश्मैर्. S1 K० T1 °वीराः. — °) S1 K1 °कुताः. M कुमारान्भुतदर्शनं (M३ sup. lin. °नाः; M५ °राश्चारुदर्शनाः). — After 22, D4 (marg. sec. m.) S ins.:

1414* केषांचित्तरुमूलेषु शरा निपतिता नृप ।

केषांचित्सुष्पमकुटे निपतन्ति स्म सायकाः ।

केचिच्छ्रयाणि विविधैर्बाणैराहतलक्षणैः ।

विष्यधुरीणवोत्सृष्टैर्गुरुणि च लघूनि च ।

[(L. 1) T2 G4.६ तत्र माल्यैः; G1 तरुमूले; G३ M३.५ तत्र मू; M६-८ तत्र बां. M६-८ रणे (for नृप). T1 शरान्निपतितान् (sic). — (L. 2) T2 G4.५ °देवासका बाणपंक्तयः. — (L. 3) D4 °णैराहतशरासनैः; T1 G2.३ M३.५ °राहि (M३ sup. lin. °राह); T2 G4.५ °णैर (T2 °रा) हितलक्षणाः. — (L. 4) T1 G1.२.६ M३.५ विभिदुर (for विष्यधुर).]

23 T1 G1 om. 23^a-24^b. — °) K2 T2 G5 °च्छिरःक्षे. — °) S1 K D५ मनुष्या. — °) S1 K1 Dn D1 M५ सुविस्मिताः; N1.२ B३.६ सुविं.

24 T1 G1 om. 24^{ab} (cf. v. l. 23). — °) K३ ततो (for ते स्म). K N B1 Dn D५ T2 G (G1 om.) M३.५ विभिदुर (K३ बहुभिर्. — °) N३ °शोभनैः. — °) M६-८ विविधुर. K३ °वोपेतैः. T1 G1 °धैर्बाणसंवर्धैः; G३ केचिद्भुजायुधोत्सृष्टैः (sic). — °) T G (except G2.६) °ह्यन्ते.

तत्कुमारवलं तत्र गृहीतशरकामुकम् ।
गन्धर्वनगराकारं प्रेक्ष्य ते विस्मिताभवन् ॥ २५
सहसा चुकुशुस्त्र नराः शतसहस्रशः ।
विस्मयोत्फुल्लनयनाः साधु साध्विति भारत ॥ २६
कृत्वा धनुषि ते मार्गात्रयचर्यासु चासकृत् ।
गजशृष्टेऽश्वशृष्टे च नियुद्धे च महाबलाः ॥ २७
गृहीतखड्गचर्मणस्ततो भूयः प्रहारिणः ।
त्सरुमार्गान्यथोद्दिष्टांश्चैरुः सर्वासु भूमिषु ॥ २८
लाघवं सौष्टवं शोभां स्थिरत्वं दृढमुष्टिताम् ।

ददृशुस्तत्र सर्वेषां प्रयोगे खड्गचर्मणाम् ॥ २९
अथ तौ नित्यसंहृष्टौ सुयोधनवृकोदरौ ।
अवतीर्णौ गदाहस्तावेकशृङ्गाविवाचलौ ॥ ३०
वद्वकक्ष्यौ महाबाहू पौरुषे पर्यवस्थितौ ।
बृंहन्तौ वाशिताहेतोः समदाविव कुञ्जरौ ॥ ३१
तौ प्रदक्षिणसव्यानि मण्डलानि महाबलौ ।
चेरतुर्निर्मलगदौ समदाविव गोवृषौ ॥ ३२
विदुरो धृतराष्ट्राय गान्धार्यै पाण्डवारिणः ।
न्यवेदयेतां तत्सर्वं कुमाराणां विचेष्टितम् ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुर्विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२४ ॥

25 ^a) T₁ G₁ प्रेक्षिता; G_{2.3.6} M प्रेक्षका. S₁ K₁ विस्मयं ययुः; D₁ 'ताननाः. T₂ G_{4.5} प्रेक्ष्य सर्वे सविस्मयाः.

26 ^a) S̃ B D 'शुश्राव्ये (D₅ 'त्र). G₃ नागरा विविशुस्त. — ^b) S (except M₃) शतशोध सह. — ^c) T₂ G_{4.5} नागराः; M प्रेक्षका: (for भार'). T₁ G_{1-2.6} प्रेक्षका: साधु साध्विति (G₃ विस्मिताः).

27 G₃ om. 27^{bc}; D₁ om. 27^b-28^c. — ^b) M₆₋₈ वा (for च). T₂ G_{4.5} यथाचार्यानुशासनं.

28 D₁ om. 28^{ab} (cf. v. l. 27). — ^a) T₂ G (except G_{2.3}) गृहीत्वा. K₂ बहुचर्मा; T G (except G₃) 'माणि (T₁ 'माणे). — ^c) T G_{1-2.3.6} शस्त्रमार्गान्. G₄ सहसा मार्गणोत्सृष्टाः. — ^d) T₂ G_{4.5} 'रुः सर्वे नरर्षभाः.

29 ^a) D₅ शिक्षां (for शोभां). — ^b) T₂ G_{4.5} सुस्थिति (for स्थिर'). — ^c) S₁ वीराणां (for सर्वे'). — ^d) K_{0.8} S̃ B D प्रयोगं; T₁ G_{1.5.6} M_{5.7.8} 'गात्; T₂ G₂₋₄ M_{3.6} 'गान्. K₃ G₁ 'चर्मणः; S̃ B D (except D₅) 'णोः; G₂ M₅₋₈ 'णि.

30 ^a) K_{0.3} D₅ T₂ G_{4.5} M₆₋₈ 'सरङ्घौ; K₁ 'संष्ट'; S̃₁ 'संष्ट'; B₃ D₄ D₄ 'संष्टि'; T₁ G_{1-3.6} 'संकुद्धौ. M_{3.5} अथ रंगसुसंकुद्धौ. — ^b) K_{0.3} D_{4.5} दुर्योधन'; T₂ G₅ वृकोदरसुयोधनौ. — ^c) G₃ अपि लीनौ. — ^d) S₁ सशृंगौ पर्वताविव; K₁ T₂ G_{4.5} सशृंगाविव पर्वतौ; G₆ द्विशृंगाविव चाचलौ.

31 ^a) N (except S₁ V₁) T₁ G₃ 'कक्षौ (K₁ 'कक्ष्या); G₂ 'खड्गौ; G₆ क्रुप्रेक्षा. K₀ D₅ महाकायौ. — ^b) D₅ समव'. — ^c) S₁ K_{0.3} B D (except D₂) T₂ G₃₋₆ बृहंतौ; K₁ बृहता; K₂ बृंहितौ; K₄ बृंहितौ; T₁ वसंतौ; G₂ बृंहंतौ; M₅ बृवंतौ. N (except K₁) वासिता.

32 D₁ om. 32. G₂ repeats 32^{ad} (with v. l.).

— ^c) S̃₃ D_n मंडलगतौ; T₂ G₅ निर्मलावेतौ; G₂ (first time).⁶ चंचलगतौ; G₂ (second time) M_{3.5} 'गतौ; Nilp as in text. — ^d) T₂ G₂ (second time).^{4.5} सदर्पाविव; M 'शृंगा'. S̃ B D (except D₅) T₁ G (except G_{4.5}) कुञ्जरौ (for गोवृ'); cf. 13^a.

33 ^a) G₃ transp. विदु' and दृत्'. — ^b) S̃ B D_n D_{1.4} (before corr.) गांधार्याः. S च महामति; Cd पाण्डवारिणः (as in text). — ^c) K₃ D₅ S न्यवेदयत्. S₁ K_{1.2.4} D₅ तां सर्वा. — ^d) D₁ पाण्डवानां (for कुमा'). S₁ कृताञ्जलिः; K_{1.2.4} D₅ कृतास्त्रतां; G₆ च चेष्टितं.

Colophon. Major parvan: T₂ G M संभव' (for आदि'). — Sub-parvan: T₁ संभव. S₁ K N̄ B D_n D_{2.4.5} (all om. sub-parvan name) mention only अस्त्र (K₁ om. अस्त्र; N̄_{1.2} B_{3.5} D₄ शिक्षा; B_{1.6} अस्त्रशिक्षा दर्शन. — Adhy. name: K₀ रंगप्रवेशः; G₃ रंगावतरणं. — Adhy. no. (figures, words or both): K₃ sup. lin. 119; B₁ 131; B₅ T₁ 127; D_{n3} 133; D_{4m} 135; T₂ G_{3.5} M 77; G_{1.4.6} 78; G₂ 79. — S'loka no.: D_n 35; M₃ 45. — Aggregate s'loka no.: D_{n2} 5345.

125

1 S₁ K_{1.3} D₅ S om. उवाच. — ^a) N̄_{1.2} B D (except D₅) हि; T₁ G₃ तु (for च). T₂ G_{1.4.5} दुर्योधने चरलेवं. — ^c) G₃ 'स्नेहात्. — ^d) K_{0.3} D₄ D_{4.5} G₁₋₃ M_{3.5} द्विधैवा'.

2 ^a) S₁ K D₅ हे वीर; N̄_{2.3} B_{1.3} D_n ही वीर; S जय हे. T₂ कुरुदे वीरे; G_{4.5} कुरुवीरिति. — ^b) S₁ K D₅ हे भीम; N̄_{2.3} B_{1.3} D_n (?) ही भीम; S जय हे. Nilp.

१२५

वैशंपायन उवाच ।

कुरुराजे च रङ्गस्थे भीमे च बलिनां वरे ।
 पक्षपातकृतस्नेहः स द्विधेवाभवज्जनः ॥ १
 हा वीर कुरुराजेति हा भीमेति च नर्दताम् ।
 पुरुषाणां सुविपुलाः प्रणादाः सहसोत्थिताः ॥ २
 ततः क्षुब्धार्णवनिभं रङ्गमालोक्य बुद्धिमान् ।
 भारद्वाजः प्रियं पुत्रमश्वत्थामानमब्रवीत् ॥ ३
 वारयैतौ महावीर्यौ कृतयोग्याबुभावपि ।
 मा भूद्रङ्गप्रकोपोऽयं भीमदुर्योधनोद्भवः ॥ ४
 ततस्ताबुधतगदौ गुरुपुत्रेण वारितौ ।
 युगान्तानिलसंक्षुब्धौ महावेगाविवार्षवौ ॥ ५
 ततो रङ्गाङ्गनगतो द्रोणो वचनमब्रवीत् ।

निवार्य वादित्रगणं महामेघसमस्वनम् ॥ ६
 यो मे पुत्रात्प्रियतरः सर्वास्त्रविदुषां वरः ।
 ऐन्द्रिरिन्द्रानुजसमः स पार्थो दृश्यतामिति ॥ ७
 आचार्यवचनेनाथ कृतस्वस्त्ययनो युवा ।
 बद्धगोधाङ्गुलित्राणः पूर्णतूणः सकार्मुकः ॥ ८
 काञ्चनं कवचं विभ्रत्प्रत्यदृश्यत फल्गुनः ।
 सार्कः सेन्द्रायुधतडित्ससंध्य इव तोयदः ॥ ९
 ततः सर्वस्य रङ्गस्य समुत्पिञ्जोऽभवन्महान् ।
 प्रावाद्यन्त च वाद्यानि सशङ्खानि समन्ततः ॥ १०
 एष कुन्तीसुतः श्रीमानेष पाण्डवमध्यमः ।
 एष पुत्रो महेन्द्रस्य कुरूणामेष रक्षिता ॥ ११
 एषोऽस्त्रविदुषां श्रेष्ठ एष धर्मभृतां वरः ।

हा भीमेत्यपपाठः । १४४ K₁ इति च नन्दनं; K₂ इति स्तुन्वतां; N_{1.2} B D इति जलपतां (D₅ कुरुराजं); N₂ इति नर्दतां; S भीम इत्युत. — ^{ad}) T₂ G_{2.4.5} 'णां' लः 'दः सहसेरितः.

3 ^{ab}) T₁ G₂ क्षुब्धतरं (G₂ 'तरस्' तत्र; T₂ G_{1.4-5} M 'णवसमं'. S₁ क्षुब्धार्णवनिभं रंगं समालोक्याथ बुद्धिं.

4 Before 4, N Dn D_{1.4} ins. द्रोण उ. — ^a) N₂ T₂ G_{2.5} M₈ वारयेतां. G₁ महाभागौ; M₈₋₈ 'वीरौ. — ^b) D₂ कृतयोगौ; T₂ G_{2.4.5} 'विद्यौ. G_{2.4} इह (for अपि). — ^c) K₈ रंगविभेदोयं; T₁ G₂ रंगस्य कोपोयं; G₈ 'प्रकारोयं. T₂ G₅ पुत्र मा रंगकोपो भूत्. — ^d) T₂ G₅ वृकोदरसुयोधनौ. — After 4, D₄ (marg. sec. m.). S ins.:

1415* तत उत्थाय वेगेन अश्वत्थामा न्यवारयत् ।

गुरुराजा भीम इति गान्धारे गुरुशासनम् ।

अलं योग्याकृतं वेगमलं साहसमित्युत ।

[Before line 1, D₄ ins. 'वैशं' उ. — (L. 1) D₄ उत्थाय सहसा. — (L. 2) T₁ 'राजा हि महती—कुरु शासनं. — (L. 3) D₄ G_{2.4} शिक्षाकृतं; G₈ योग्यौ कृतं. D₄ रंगं; T₁ शिक्षां; G_{1.2} योगं (for वेगं).]

5 Before 5, N₂ Dn D₁ ins. 'वैशं' उ. — ^a) K₂ D₁ D₅ युगांतानलः; M_{8.5} युगांत इव. Ko. 2 D₅ 'रुधौ; K₁ 'लब्धौ; K₄ 'कुद्धौ (for 'क्षुब्धौ). — ^d) K₈ N B D (except D_{2.5}) महावेलौ. T₂ G₅ वेलेयव महार्णवौ.

6 ^a) S₁ K₁ रंगार्णवं; S (except T₂ G_{2.5}) रंगार्णव. — ^c) S₁ K₄ D₅ T₂ G_{2.5} वादित्ररवं; K₁ 'वरं. — ^d) S₁

K N₂ B₅ Dn D_{1.5} T₁ G_{1.5} M₈₋₈ 'निभस्वनं; T₂ G_{2.4.5} तदा मेघसम (T₂ 'रव'स्वनं.

7 Before 7, T₁ M₈₋₈ ins. द्रोणः. — ^b) Dn D₁ सर्वशस्त्रविशारदः. — ^c) G₂ 'नुजबलः; M₇ 'त्मजसमः; Cd as in text.

8 ^a) T₁ G_{1.2.5} 'वचनात्सोय; T₂ G_{2.5} M 'वचनस्याते. — ^d) K₄ सतूणः सज्जकार्मुकः.

9 ^b) S₁ फल्गुनः; Ko. 2-4 N B D (D₄ before corr.) M₈₋₈ फाल्गुनः; K₁ G₂ फल्गुनं (K₁ 'णं); T₂ G_{2.5} पाण्डवः. — ^c) D₄ G₁ सार्कः; G₄ अर्कः; G₆ एकः.

10 ^a) K₈ सर्वस्य लोकस्य. — ^b) K₈ सविस्मयभवत्तदा; Dn T₁ G_{1.2} समुत्पिजलकोभवत्; D₅ 'त्पिडो महानभूत्; T₂ 'त्पंचलकोभवत्; G_{2.5} M 'त्पिज (M₈₋₈ 'ग')लिकोभवत्; G_{2.5} 'त्पिच्छ (G₅ 'च')लकोभवत्. Cd cites समुत्पिजः (as in text). — ^c) S₁ K_{1.8} B₅ D₁ प्रवाद्यन्त; K_{2.4} B_{1.8} अवा. S वादित्राण्यप्य (T₂ G_{2.4.5} 'णि प्र; G₁ 'पयभ्य; M 'णि च)वाद्यन्त (M 'ते). — ^d) K₁ शंखाश्चैव. Ko. 2 D₅ च सर्वशः (for सम). T₂ G_{2.4} ततः शंखानि सर्वशः.

11 Before 11, D₂ S (except G_{1.4}) ins. प्रेक्षकाः (D₂ cont. ऊचुः). — ^a) K₈ पाण्डुसुतः. — ^b) N_{1.2} B_{1.8} Dn D_{1.2} मध्यमपाण्डवः (by transp.). — ^c) K₂ महेंद्राय. — ^d) Ko एव; N₁ एकः; M₈₋₈ परि (for एष).

12 ^a) S₁ ज्येष्ठः; D₄ लोके. — ^b) T₁ [S] ज्येष्ठ. Ko. 2 धर्मविदां. — ^c) T₂ G_{2.4.5} 'वतामध्यः (T₂ G₅ 'प्रः).

एष शीलवतां चापि शीलज्ञाननिधिः परः ॥ १२
इत्येवमतुला वाचः शृण्वन्त्याः प्रेक्षकेरिताः ।
कुन्त्याः प्रस्त्वसंमिश्रैरसैः क्लिन्नमुरोऽभवत् ॥ १३
तेन शब्देन महता पूर्णश्रुतिरथाब्रवीत् ।
घृतराष्ट्रो नरश्रेष्ठो विदुरं हृष्टमानसः ॥ १४
क्षत्तः क्षुब्धार्णवनिभः किमेष सुमहास्वनः ।
सहसैवोत्थितो रङ्गे भिन्दन्निव नभस्तलम् ॥ १५

विदुर उवाच ।

एष पार्थो महाराज फल्गुनः पाण्डुनन्दनः ।
अवतीर्णः सकवचस्तत्रैष सुमहास्वनः ॥ १६
घृतराष्ट्र उवाच ।
घन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि रक्षितोऽस्मि महामते ।
पृथारणिसमुद्भूतैस्त्रिभिः पाण्डववह्निभिः ॥ १७

वैशंपायन उवाच ।

तस्मिन्समुदिते रङ्गे कथंचित्पर्यवस्थिते ।
दर्शयामास वीभत्सुराचार्यादस्त्रलाघवम् ॥ १८
आग्नेयेनासृजद्वह्निं वारुणेनासृजत्पयः ।
वायव्येनासृजद्वायुं पार्जन्येनासृजद्वनान् ॥ १९
भौमेन प्राविशद्भूमिं पार्वतेनासृजद्विरीन् ।
अन्तर्धानेन चास्त्रेण पुनरन्तर्हितोऽभवत् ॥ २०
क्षणात्प्रांशुः क्षणाद्भस्वः क्षणाच्च रथधूर्गतः ।
क्षणेन रथमध्यस्थः क्षणेनावपतन्महीम् ॥ २१
सुकुमारं च सूक्ष्मं च गुरुं चापि गुरुप्रियः ।
सौष्ठवेनाभिसंयुक्तः सोऽविध्यद्विविधैः शरैः ॥ २२
अमृतश्च वराहस्य लोहस्य प्रमुखे समम् ।
पञ्च बाणानसंस्कान्स मुमोचैकबाणवत् ॥ २३

— ^a) K₂ शीलज्ञानविधौ; K₈ सत्वज्ञानविधिः. T₁ G_{1.2.6} M शीलरत्ना (G₈ 'वर्त्मा') करोर्जुनः (T₁ 'ज्वलः'); T₂ G_{2.4.5} एष ज्ञानवतां वरः (T₂ G₅ निधिः). — After 12, T₂ G_{1.2.4.5} ins.:

1416* एष कंसविमर्दस्य साक्षात्प्राणसमः सखा ।

एष यत्प्रतिजानाति तस्य पारं गमिष्यति ।

13 Before 13, T₁ G_{1.2.6} M ins. वैशं. — ^a) N₃ B₁ D_n D_{4.5} तुमुला; B₈ D_a बहुला; T₁ मधुरा (for अनुला). — ^b) N₃ D_n D_{1.4} शुश्रुवुः. — ^c) S₁ K₄ N₁ G₂ प्रसवः; K₀ N₃ 'स्रवः; K_{2.3} D_{a2} 'श्रवः; D₁ 'स्रवः; D₅ 'स्ताव- (for प्रसव-). K_{0.2} -संक्रिन्नः; N_{2.3} B D (except D₅) -संयुक्तैः; T₂ G₅ -संमिश्रः; G₄ -संयुक्तं (for -संमिश्रैः). — ^d) K_{0.2} पयःसिक्तः; K₈ अश्रुपूर्णः; D₅ अस्रैः सिक्तः. B₈ D₄ क्लिन्नांबरोभवत्.

14 D₂ om. 14^{ab}. — ^b) K₁ T₁ 'रथाभवत्. — ^c) Arjप नरश्रेष्ठ.

15 Before 15, S (except M₅) ins. घृतराष्ट्रः. T₂ (hapl.) om. 15-16 and घृत् उ (in 17). — ^a) K₄ S (except G₈; T₂ om.) 'र्णवसमः. — ^b) K_{0.2-4} D_{4.5} T₁ G₂₋₅ सुमहान्स्वनः. — ^c) S₁ दिशश्च प्रदिशश्चैव; K₁ श्रूयते सुमहाभागो; G₈ 'वोत्थितं रं. — ^d) D₅ भिंदति च. S₁ K₂ G_{1.2} T₁ M (except M₃) नभस्तलं. G₃ बिम्बिद्वन्नभस्तलं.

16 K₁ S om. उवाच. T₂ om. 16 (cf. v. l. 15). — ^a) K₁ महाभाग; K₈ N₁ G_{1.3.6} 'बाहुः; B₈ 'वीर्यः; T₁ 'बाहो. — ^b) S₁ K₁ फल्गुनः; K_{0.2-4} N₃ B D (except

D₄) G_{3.6} फाल्गुनः; T₁ G₁ M कौतेयः. S₁ जयतां वरः. — ^c) S₁ अस्त्रलाघवदर्शयति; K₁ अस्त्राणि दर्शयन्वीरः. — ^d) K₀ तथैष; K₁ B₈ T₁ G (except G₄) M₈₋₈ 'त्रैव; B₈ 'दैव; D₅ 'स्यैष. K_{0.2-4} D_{1.4.5} सुमहान्स्वनः; S (T₂ om.) जननिस्वनः (cf. 15^b).

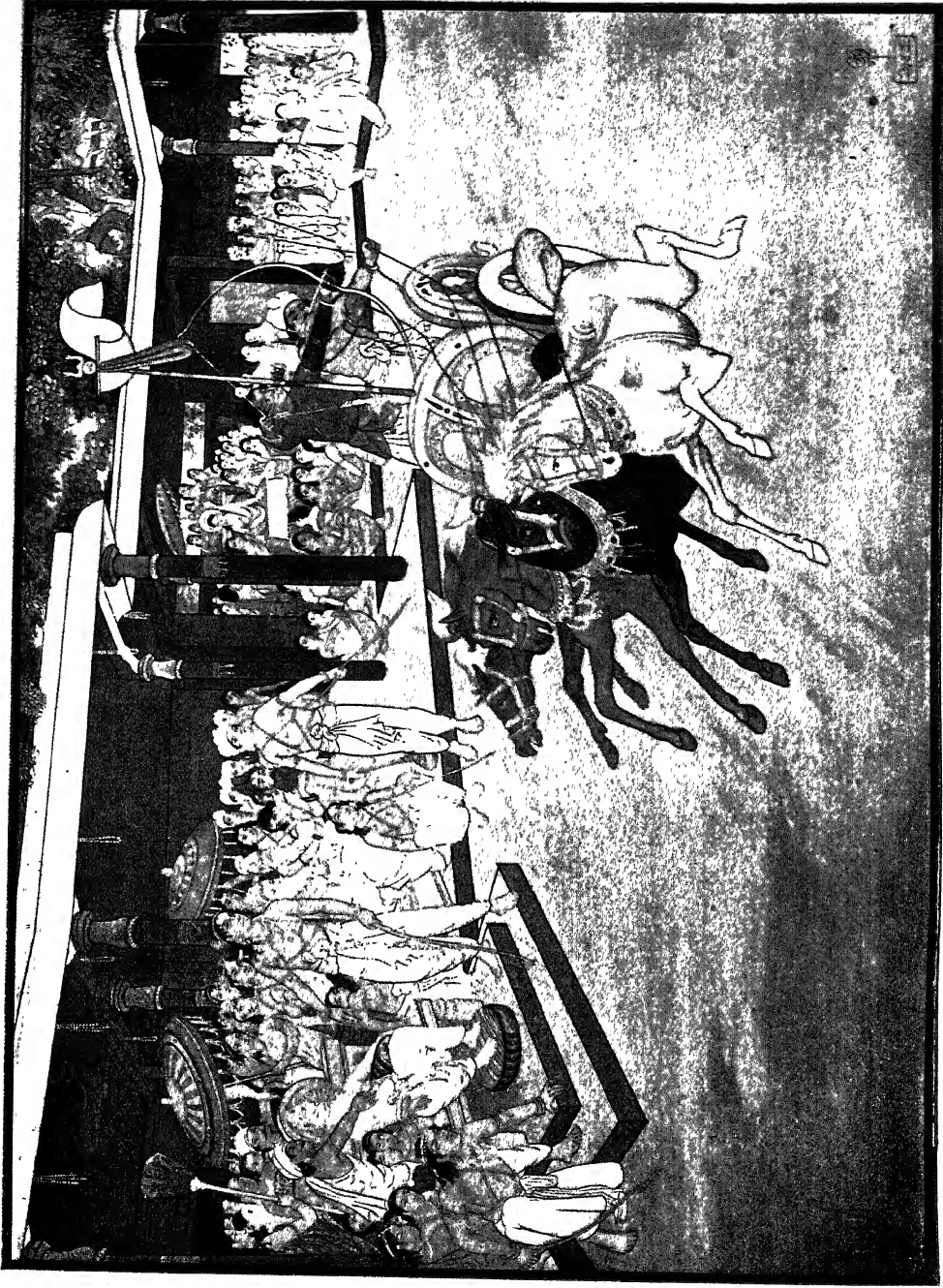
17 S₁ K_{1.3} S om. उवाच (T₂ om. the ref.). — ^b) T₁ G₁ कृतार्थोस्मि; M_{8.5} विदुराद्य (for रक्षितो').

18 S₁ K_{1.3} D_{2.5} S om. उवाच; K₄ M₅ om. the ref. — ^a) K_{0.3.4} N₃ B D T G प्रमुदिते; K₂ पर्यु. — ^b) N_{1.2} B₈ D_a D_n D₁ प्रत्यु; N₃ पर्यु; B_{1.3.5} D_{2.4} प्रत्यु (for पर्यु). — ^c) K_{0.3.4} N₃ B D 'र्यायाच्छ'. — ^d) K_{2.4} G_{2.6} पर्जन्येन; T₁ G_{1.8} M 'न्याद्.

20 ^a) D_{a1} चाविशद्; T₁ अवसृजद्; T₂ G₄₋₆ M 'सृजद्; G₁ अप्यसृजद्; G₈ व्यसृजद्. — ^b) N₃ B₁ (m as in text).₃ D_n D₁ T₂ G₄ M₅ अभवद्विरिः; B₈ D_{2.4} T₁ G_{2.3.5.6} असृजद्विरिः; M₈₋₈ अपि पर्वतान्. — ^c) K₁ पुनः सौतर्हितो.

21 ^a) N₃ transp. प्रांशुः and ह्रस्वः. — ^b) T₂ G₈ क्षणेन (cf. ^c). S₁ K₁ रथपर्वतः; T₁ (sup. lin.) G₈ 'मार्गतः; G₈ 'युरयतः. — ^c) S₁ K₁ क्षणाच्च (cf. ^a). — ^d) S₁ K_{0.2.4} T₁ G₁ अव (S₁ 'थ) पतन्. N₃ B D अवतरन् (D₅ अभ्यापतन्); T₂ G₅ अभ्यपतन्.

22 ^a) K₃ सु- (for the first च). S 'मारश्च सूक्ष्म (T₁ G_{2.3.6} M₅ शूर; M_{8.6-8} वीर)श्च. — ^b) T G गुरुश्चापि; M

एष पाथो महाबाहो कलुषः पाथुर्वन्ममः ।
अथतोमोः सज्जवत्सन्नेष सुमहात्मनः ॥ १. १३५. १

गव्ये विषाणकोशे च चले रज्ज्वलम्बिते ।
 निचखान महावीर्यः सायकानेकविंशतिम् ॥ २४
 इत्येवमादि सुमहत्स्वङ्गे धनुषि चाभवत् ।
 गदायां शस्त्रकुशलो दर्शनानि व्यदर्शयत् ॥ २५
 ततः समाप्तभूयिष्ठे तस्मिन्कर्मणि भारत ।
 मन्दीभूते समाजे च वादित्रस्य च निस्वने ॥ २६
 द्वारदेशात्समुद्भूतो माहात्म्यबलसूचकः ।
 वज्रनिष्पेषसदृशः शुश्रुवे भुजनिस्वनः ॥ २७
 दीर्यन्ते किं नु गिरयः किं सिद्धमिर्विदीर्यते ।
 किं सिदापूर्यते व्योम जलभारघनैर्धनैः ॥ २८

रज्ज्वलं मतिरभूत्क्षणेन वसुधाधिप ।
 द्वारं चाभिमुखाः सर्वे बभूवुः प्रेक्षकास्तदा ॥ २९
 पञ्चभिर्भ्रातृभिः पार्थैर्द्रोणः परिवृतो बभौ ।
 पञ्चतारेण संयुक्तः सावित्रेणैव चन्द्रमाः ॥ ३०
 अश्वत्थाम्ना च सहितं भ्रातृणां शतमूर्जितम् ।
 दुर्योधनमभिन्नमुत्थितं पर्यवारयत् ॥ ३१
 स तैस्तदा भ्रातृभिरुद्यतायुधै-
 र्वृतो गदापाणिर्वस्यतैः स्थितः ।
 बभौ यथा दानवसंक्षये पुरा
 पुरंदरो देवगणैः समावृतः ॥ ३२

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२५ ॥

C M K

गुरुसेवी (M⁵ नित्यं चापि). — °) D⁵ लाघवेन. Ko Da D⁵ G^{2.4} अपि; G⁶ हि (for अभि-). N^{1.2} B⁵ m. 6 Da Dn D¹ संक्षिप्तः. — °) M⁵ निश्चितः शरैः. For 22^d, G¹ reads 23^d, repeating it in its proper place.

23 °) T² G^{2.4} अमरस्य. K² बहुस्तत्र (for वराह°). G¹ भूताश्चेतवराहाणां. — °) K¹ Da Dn^{2.3} D⁴ (before corr.) लौहस्य; K² विह°; D¹ लौम°; D⁴ (by corr.) लोक°; T¹ G^{1.5} M सिंह°; T² G^{2.4} काक°; G⁶ वाह°. K¹ प्रमुखी; T² G^{2.4.5} च मुखे. K² स्थितः; G⁶ स्थितिः. — °) Ko. 2 D⁵ बाणशतान् राजन्; K¹ बाणा सुसंस्कता; K^{2.4} बाणान्सु (K⁴ णास्तु) सं; N^{1.2} B^{1.5} D² बाणान्सु संयुक्तान्; B³ Da T G बाणानसंयु. — °) K² प्र; N¹ B⁵ Dn^{1.2} सं- (for स). T² G^{2.4.5} निचखानैकबाण°. G¹ repeats 23^d here (cf. v. 1. 22).

24 °) N¹ मध्ये; G² गवो; M⁵-8 गोप्ये (for गव्ये). B⁵ Da S (except G^{1.6}) विषाणे. Some MSS. -कोपे. — °) Ko. 3 रज्ज्वावलं; N¹ बद्धावलं; N² B (except B⁵) Dn D^{1.2.4.5} लंबिनि; Da रज्ज्वावलंबिनि. S बालरज्जा (M⁵ ज्व) वलं. — °) G⁶ M⁷ महावीरः.

25 °) S¹ Ko. 1.3 Da D⁵ मादिषु (for °मादि सु). K (except K²) महान् (K⁴ सुमहान्). T² G^{2.4.5} एवमादि महावीर्यः. — °) K² N¹ B^{1.3.6} D (except D⁵) T² G^{4.5} चानव (D² T² G^{4.5} वः); B⁵ लाघवं (for चाभवत्). — °) T² गद्या; G⁴ लीलया; G⁵ गदायाः. S¹ शास्त्रकुशलो; Ko चापि कुं; K²⁻⁴ N¹ B⁵ D² S चा (N¹ M⁵ अ) खं. — °) Ko. 2.3 N¹ दर्शानान्सु; N^{1.2} B D मंडलानि; T G M⁵-8 दर्शकानां; M^{2.5} नानायोग्यां. N² Dn² ह्यदर्शं; Dn^{1.3} D¹ T¹ G^{1.3.6} M⁵-8 प्रदर्शयन् (Dn^{1.3} नत्); T²

G^{2.4.5} M^{2.5} अदर्शयत्. Cd oites दर्शनाद् (? read दर्शनान्). — After 25, S ins.:

1417* चक्रतोमरपाशानां मिण्डिपालपरश्वधाम् ।

अन्येषां चापि शिक्षाणां दर्शयामास लाघवम् ।

[(L. 1) T G^{2.4-6} परश्वधैः. — (L. 2) T² G⁴⁻⁶ च महाशिक्षां; G⁶ चापि शिक्षाणां.]

26 °) S¹ K² समाप्ते भू°; Cd as in text. — °) T² G^{4.5} णि चानव. — °) T² हर्षोभूते; G⁵ हर्ष°; G⁶ महा°. S¹ K¹ समाजेन. — °) D⁵ T¹ वादित्राणां च; G¹ वादित्रस्वन°. Some MSS. निःस्वने.

27 °) N^{1.2} सूचनः. K² सुमहानिस्वनस्तदा. — After 27^{ab}, Ko. 2 D⁵ ins.:

1418* स शब्दः सुमहानासीत्पूरयन्निव रोदसी ।

— °) K² D² T² G⁵ शुश्राव; Da श्रूयते (for शुश्रु°). G⁶ भूरिनिस्वनः. Some MSS. °निःस्वनः. B⁵ अस्त्राणाम्-भवद्गोषो वज्रनिष्पेषनिस्वनः.

28 °) S (except G⁶ M⁵) शीर्यते. K³ T² G^{4.5} गिरयः किंस्वित् (G⁵ सम्यक्); N³ (by transp.) गिरयः किं नु. — °) G⁶ स दीर्यते; M विशी°. B⁵ Da D⁴ किंस्वित्त्रिभिद्यते मही; G¹ किं तु स्विहृविदार्थे. — °) N¹ B D जलधाराघनैर् (B⁵ D² धरैर्); G⁵ भारवनैर्; G⁶ भारस्वनैर्.

29 °) Da गतिरभूत्; G⁵ समभवत्. — °) T² G^{2.4.5} M^{2.5} द्वारस्याभि°.

30 °) K² सर्वे (for पार्थैर्). — °) Ko. 2 संयुतः पंचतारेण; T² G^{4.5} तारेण हस्तेन. — °) K² संपूर्ण इव; K⁴ नाक्षत्रेणैव; Cd सावित्रे° (as in text). T² G^{4.5} चंद्रमाः स्वर्गतो यथा.

32 °) G^{1.3} तैस्तथा. — °) S अवस्थितः बभौ (M

१२६

वैशंपायन उवाच ।

दत्तेऽवकाशे पुरुषैर्विस्मयोत्फुल्ललोचनैः ।
विवेश रङ्गं विस्तीर्णं कर्णः परपुंजयः ॥ १
सहजं कवचं विभ्रत्कुण्डलोद्द्योतिताननः ।
सधनुर्वद्धनिस्त्रिंशः पादचारीव पर्वतः ॥ २
कन्यागर्भः पृथुयशाः पृथायाः पृथुलोचनः ।
तीक्ष्णांशोर्भास्करस्यांशः कर्णोऽरिगणसूदनः ॥ ३
सिंहर्षभगजेन्द्राणां तुल्यवीर्यपराक्रमः ।
दीप्तिकान्तिद्युतिगुणैः सूर्येन्दुज्वलनोपमः ॥ ४
प्रांशुः कनकतालाभः सिंहसंहननो युवा ।

असंख्येयगुणः श्रीमान्भास्करस्यात्मसंभवः ॥ ५
स निरीक्ष्य महाबाहुः सर्वतो रङ्गमण्डलम् ।
प्रणामं द्रोणकूपयोर्नोत्यादृतमिवाकरोत् ॥ ६
स समाजजनः सर्वो निश्चलः स्थिरलोचनः ।
कोऽयमित्यागतक्षोभः क्रौतूहलपरोऽभवत् ॥ ७
सोऽब्रवीन्मेघधीरेण स्वरेण वदतां वरः ।
आता आतरमज्ञातं सावित्रः पाकशासनिम् ॥ ८
पार्थ यत्ते कृतं कर्म विशेषवदहं ततः ।
करिष्ये पश्यतां नृणां मात्मना विस्मयं गमः ॥ ९
असमाप्ते ततस्तस्य वचने वदतां वरः ।

स्थितैः). Ko. 2 N̄ B D गदाप्रपाणिः समवस्थितैः वृत्तः (Ko Ds ततः; Ks तथा; N̄s स्थितः). — °) T G स्थितस्तदा; Ms. s वभौ तदा. T2 G2.4.5 यथा (for पुरा). — °) Ks T1 G1.2.5 M̄ 'गणैरिवावृत्तः.

Colophon. Major parvan: T2 G M संभव° (for आदि°). — Sub-parvan: N̄1.2 T1 संभव; to it N̄1.2 add अस्त्रदर्शन. Ś1 K N̄s B Da Dn1. n2 D2.4.5 Ms. s (all om. sub-parvan name) mention only अस्त्र (Bs शिक्षा; Da शस्त्र)दर्शन. — Adhy. name: Ko अर्जुनास्त्रसौष्टवं; G1 अर्जुनरंगावतरणः; Me-s धनंजयावतारः. — Adhy. no. (figures, words or both): B1 132; Bs T1 128; Dn1. n2 134; D4m 136; T2 Gs. 5 M̄ 78; G1.4.5 79; G2 80. — S'loka no.: Dn 32; Ms 35. — Aggregate s'loka no.: Dn2 5379.

126

1 Ś1 K1.2 Ds S om. उवाच. — After वैशं, S ins.: 1419* एतस्मिन्नेव काले तु तस्मिन्जनसमागमे ।
— °) K2 वसाने; S दत्तावकाशः. — °) Ś1 N̄1.2 Dn 'लोचनः. — Gs reads 1°-3° after 7.
2 °b)=1. 57. 82°; 104. 11°b. Gs transp. सह° and कव°. Ks 'लोज्वलिताननः; N1.2 'लोज्वलभूषणः. — °) Ks 'बद्धतूणीरः; N̄s 'बाणनिस्त्रिंशः. — °) Ś1 K1 पदचा°. T2 G4.5 साक्षादिव दिवाकरः.
3 °) S (except T2 G4.5) कानीनस्तु (G1.2 'नोसौ). — °) Gs पृथापुत्रः प्रतापवान्. — Gs om. 3°a; Gs om.

3°-7°. — °) T1 Me-s तिरमांशोर्. — °) T1 G 'बलमर्दनः; T2 G2.4.5 'गणनाशनः.

4 Gs om. 4 (cf. v. l. 3). — °) B1 Dn D1. 'बलवीर्य°; Me-s तुल्यरूप°. — °) Ś1 K (except Ko Bs. 6 Da Dn1 D2 T G2 'गणैः.

5 Gs om. 5 (cf. v. l. 3). — °) D2 तुल्यः (for प्रांशुः). — °) K2.4 'स्वांगसंभवः.

6 Gs om. 6 (cf. v. l. 3). — °) N̄s सर्वं तत् (for सर्व°). K2.4 'मुक्तमं; Bs m 'मंडपं. — °) Ś1 K1 om. न Ko. 3 Ds 'दत्तमथा°; B1 (m as in text). 5 Da D2.4 'दृ इवा°; S (Gs om.) नामपूर्व (T2 G4.5 मूर्ध्ना दृढ)मथाक° Cd as in text.

7 Gs om. 7°ab (cf. v. l. 3). — °) T2 G4.5 समाजो G2.6 समाजे. — °) Ks विस्मयः; Ds विस्मयात्; G2 निर्गल (for निश्च°). Ś1 भूत°; K1.2 स्थित°; T2 Gs स्त्रिग°; G स्मित°. — °) Ko. 3.4 Bs Da D2 T2 Gs Mr 'गतः. — After 7, Gs reads 1°-3°.

8 °) Ś1 'वीर्येण; K2.4 'धारेण; N̄s Dn D1 'गंभीर — °) K1 N̄s स्तनेन. — Me-s (hapl.) om. 8°-10° — °) B1.2 Da2 D2 T2 Gs 'ज्ञातः. — °) Ś1 सावित्रिः.

9 Me-s om. 9 (cf. v. l. 8); G4 om. 9°-13° — Before 9, Ko. 3 D4.5 ins. कर्ण उ°; Ms. 5 कर्णः — °) T2 G2.5 सविशेषम् (for विशेषवद्). — °) N̄ D1 पार्थ मा (for मात्मना). S (G4 Me-s om.) स भूदात्मनि विस्मयः.

10 Me-s om. 10°b; G4 om. 10 (cf. v. l. 8, 9) Before 10, D4 ins. वैशं उ°. — °) Gs वचस् (for ततस्)

यन्नोत्क्षिप्त इव क्षिप्रमुत्तस्थौ सर्वतो जनः ॥ १०
 प्रीतिश्च पुरुषव्याघ्र दुर्योधनमथास्पृशत् ।
 ह्रीश्च क्रोधश्च बीभत्सुं क्षणेनान्वविशच्च ह ॥ ११
 ततो द्रोणाभ्यनुज्ञातः कर्णः प्रियरणः सदा ।
 यत्कृतं तत्र पार्थेन तच्चकार महाबलः ॥ १२
 अथ दुर्योधनस्तत्र भ्रातृभिः सह भारत ।
 कर्णं परिष्वज्य मुदा ततो वचनमब्रवीत् ॥ १३
 स्वागतं ते महाबाहो दिष्ट्या प्राप्तोऽसि मानद ।
 अहं च कुरुराज्यं च यथेष्टमुपभुज्यताम् ॥ १४
 कर्ण उवाच ।

कृतं सर्वेण मेऽन्येन सखित्वं च त्वया वृणे ।
 द्वन्द्वयुद्धं च पार्थेन कर्तुमिच्छामि भारत ॥ १५

दुर्योधन उवाच ।

भुङ्क्ष्व भोगान्मया सार्धं बन्धूनां प्रियकृद्भव ।

दुर्हृदां कुरु सर्वेषां मूर्ध्नि पादमरिंदम ॥ १६

वैशंपायन उवाच ।

ततः क्षिप्तमिवात्मानं मत्वा पार्थोऽभ्यभाषत ।

कर्णं भ्रातृसमूहस्य मध्येऽचलमिव स्थितम् ॥ १७

अनाहूतोपसृप्तानामनाहूतोपजल्पिनाम् ।

ये लोकास्तान्हतः कर्णं मया त्वं प्रतिपत्स्यसे ॥ १८

कर्ण उवाच ।

रङ्गोऽयं सर्वसामान्यः किमत्र तव फल्गुन ।

वीर्यश्रेष्ठाश्च राजन्या बलं धर्मोऽनुवर्तते ॥ १९

किं क्षेपैर्दुर्बलाश्वासैः शरैः कथय भारत ।

T₂ G₂. 5 तस्मिन् (for तस्य). — ^b K₁-3 B₅. 6 D₁ D₁
 D₁. 2. 4. 5 T G₁. 6 M₅ वरः. — ^c G₁. 2 °त्क्षिप्तं. N₁. 2 B D
 इवोत्तस्थौ (D₅ इवाक्षिप्तं). — ^d N₁ B D (except D₅)
 क्षिप्रं वै (N₅ उत्तस्थे); S (G₄ om.) उत्थितः (G₁ आस्थितः).
 M₃ (inf. lin. as in text). 5 सर्वशो. T₁ स तदारुणः.

11 G₄ om. 11 (cf. v. l. 9). — ^a K₀ N₁ B D G₃. 6
 मनुजव्याघ्र (N₁. 2 D₁ D₁. 5 °घ्रं); M₃. 5 °व्याघ्रं. T₂ G₂. 5
 ह्रीश्च प्रीतिश्च युगपत्. — ^b K₁ T G₂. 5 °मथाविशत्; K₄
 °मथाब्रवीत्; N₁. 2 B D (except D₅) °मुपाविशत्; G₃
 (sup. lin. as in text) °मयाचत. — ^c T₂ G₂. 5 बीभत्सोः.
 — ^d K₀. 2 N₁ B D क्षणेनान्वा (K₀ °न त्वा; N₁ °नानु; N₂
 D₄ °नाथा; D₅ °नाभ्या; D₁ °नात्मा; D₂ °नात्वा; D₅
 °नाथ) विवेश ह; K₁ °नान्वाविशं नृप; K₃ G₁ °नान्वा (G₁ °न
 त्वा) विशस्तह; K₄ °नान्वावि; T₁ G₃. 6 M °णेन त्वावि; T₂
 G₂. 5 °णेन समपद्यत.

12 G₄ om. 12 (cf. v. l. 9). — ^a = 21^a. — ^b N₃
 S (G₄ om.) °रणस्तदा (T₂ G₂. 5 °रणार्णवः). — ^c K₀ D₅
 कर्म; B₅ तेन (for तत्र).

13 Before 13, T₁ G₁. 2 ins. वैशं°. — G₄ om. 13^{ab}
 (cf. v. l. 9). — ^b S₁ K N₁ D₅ पार्थिवः (N₁ D₅ °व;
 K₀ भारतः). — ^{cd} T₁ G₁-8 M तदा मुदा; G₃ मुदा तदा.
 For 13^{cd}, T₂ G₄. 5 subst. line 2 of 1420* (cf. v. l. 15).

14 G₄ om. 14-15. Before 14, K₀. 3 N₁. 2 D₁ D₁. 4
 ins. दुर्योधन उ°; D₅ सुयोधन उ°. — ^b B₅ कामदः.
 — ^c K₀. 2 इदं; D₇ धनं (for अहं).

15 G₄ om. 15 (cf. v. l. 14). S₁ K₁ S om. उवाच.
 — ^a M₆-8 ते (for मे). S (G₄ om.) राजन् (for

ऽन्येन). S₁ K D₁ D₂ कृतं सर्वं ममेलेवं; N₁ °तं न
 सर्वेणान्येन; N₂ D₁ D₁ °तं सर्वमहं मन्ये; D₄ °तं सर्वं च
 मन्येहं; D₅ °तं सर्वं ममत्वेन. — ^b S₁ K N₃ D₂ तु (for
 च). S (G₄ om.) भवता (for च त्वया). S₁ K₁-4 N₃
 वृणे त्वया (by transp.); K₀ D₅ वृणोमि ते. — ^c K₃
 B₁. 5 G₃ तु (for च). — ^d N₁. 2 B D (except D₅)
 °च्छान्यहं प्रभो (B₅ D₄ प्रियं). — After 15, D₄ (marg.
 sec. m.) S (except G₄. 8) ins.:

1420* एवमुक्तस्तु कर्णेन राजा दुर्योधनस्तदा ।

कर्णं दीर्घाञ्चितभुजं परिष्वज्येदमब्रवीत् ।

[Before line 1, D₄ M₆-8 ins. वैशं°. — (L. 2) For
 T₂ G₄. 5 cf. v. l. 13. D₄ कर्णं दीर्घभुजाभ्यां च.]

16 G₄ om. 16. S₁ K₁ T₂ G₂. 5 M₆-8 om. उवाच;
 the rest of S om. the ref. D₅ सुयोधनः. — ^a B₅
 भुङ्क्ष्व भोगा°. — ^b M₅ यद्यं (for बन्धू°). G₃ भय°;
 M₅ प्रीति°. — ^c G₃ रिपूणां (for दुर्हृ°). — ^d M₆-8
 अर्चिदत्त (for अरि°).

17 S₁ K₁. 3 D₂. 6 S om. उवाच. — ^b B₅ transp.
 मत्वा and पार्थो. — ^c S₁ K₀. 1 °मिबोत्थितं (K₀ °तः).

18 Before 18, K₀. 3 N₃ B₅. 6 D (except D₁. 2) ins.
 अर्जुन उ°; T₁ G₁. 8 M अर्जुनः. — ^a K₁ °इक्षानां; K₂-4
 N₁ B D °सृष्टानां; T₁ अनाहूतोपहूतानां. — ^b K₀. 3
 अनाहूतोप°; N₃ B₅. 6 D₅ S °जल्पतां (G₂ अनाहूतोप-
 कल्पतां; G₅ अग्रश्रे बहु जल्पतां); D₂ अनाहूतोप ज°. — ^c
 G₃ ततः; M (except M₈) गतः (for हतः).

19 S₁ K₁ S om. उवाच. — ^{ab} S₁ K₁ फल्गुन; K₂-4
 N₁ B D₁ D₁. 2 फा°. K₀ D₅ °सामान्योत्था किं मन्यते

गुरोः समक्षं यावत्ते हराम्यद्य शिरः शरैः ॥ २०
वैशंपायन उवाच ।

ततो द्रोणाम्यनुज्ञातः पार्थः परपुरंजयः ।
भ्रातृभिस्त्वरयाश्लिष्टो रणायोपजगाम तम् ॥ २१
ततो दुर्योधनेनापि सभ्रात्रा समरोद्यतः ।
परिष्वक्तः स्थितः कर्णः प्रगृह्य सशरं धनुः ॥ २२
ततः सविद्युस्तनितैः सेन्द्रायुधपुरोजैः ।
आवृतं गगनं मेघैर्वलाकापङ्क्तिहासिभिः ॥ २३
ततः स्नेहाद्वरिहयं दृष्ट्वा रङ्गावलोकितम् ।
भास्करोऽप्यनयन्नाशं समीपोपगतान्धनान् ॥ २४
मेघच्छायोपगृहस्तु ततोऽदृश्यत पाण्डवः ।
सूर्यातपपरिक्षिप्तः कर्णोऽपि समदृश्यत ॥ २५
धार्तराष्ट्रा यतः कर्णस्तस्मिन्देसे व्यवस्थिताः ।

भारद्वाजः कृपो भीष्मो यतः पार्थस्ततोऽभवन् ॥ २६
द्विधा रङ्गः समभवत्स्त्रीणां द्वैधमजायत ।
कुन्तिभोजसुता मोहं विज्ञातार्था जगाम ह ॥ २७
तां तथा मोहसंपन्नां विदुरः सर्वधर्मवित् ।
कुन्तीमाश्वासयामास प्रोक्ष्याद्विश्रन्दनोक्षितैः ॥ २८
ततः प्रत्यागतप्राणा तावुभावपि दंशितौ ।
पुत्रौ दृष्ट्वा सुसंतप्ता नान्वपद्यत किञ्चन ॥ २९
तावुद्यतमहाचापौ कृपः शारद्वतोऽब्रवीत् ।
द्वन्द्वयुद्धसमाचारे कुशलः सर्वधर्मवित् ॥ ३०
अयं पृथायास्तनयः कनीयान्पाण्डुनन्दनः ।
कौरवो भवता सार्धं द्वन्द्वयुद्धं करिष्यति ॥ ३१
त्वमप्येवं महाबाहो मातरं पितरं कुलम् ।
कथयस्व नरेन्द्राणां येषां त्वं कुलवर्धनः ।

भवान्. — °) Ko Ds बल; Bs 'श्रेष्ठांश्च; Cd as in text.
N Bs D (except Ds. 5) राजानो; Bs राजन्यान्. — After
19, Ko. 3. 4 ins.:

1421* वाग्वीर्या ब्राह्मणाः प्रोक्ता वैद्याश्च धनवीर्यतः ।

कर्मवीर्याः स्मृताः शूद्रा ब्रह्मणा परमेष्ठिना ।

20 °) K1 Ns B (Bsm as in text) D दुर्बलायासैः;
Ks बहुलालापैः; K4 'लालापैः; N1. 2 'लातपैः; Gs 'स्यैः.
— °) Ko N1. 3 Bs Ds Gs सकाशे (N1 Gs 'शं). — °) N1
प्राहरेयं. N1 Gs. 6 दितैः (for शिरः). K4 T2 Gs transp.
शिरः and शरैः.

21 S1 K1. 3 T2 Gs Ms-8 om. उवाच; the rest of S
om. the ref. — °) = 12°. — °) N1. 2 Bs Ds. 5 T1 G1
'याविष्टो; Gs 'यान्विष्टैः; Gs 'स्तरसाश्लिः; Gs 'श्लिष्टैः;
Cd as in text.

22 °) Ko भ्रात्रा च; N1 संभ्रातः; Da Gs सभ्राता.
— °) D2 G2. 3. 5. 6 ततः; T1 G1 तदा (for स्थितः).

23 °) Ko 'द्युज्जलदः; Ks 'द्युत्स्वनितैः; Cd as in text.
— °) N1. 2 B D M Cd 'गमैः. — °) Ko. 3 'मालिभिः;
T2 Gs. 5 पुरंदरपुरःशरैः; G1. 2 'मासिभिः.

24 °) T2 G2. 4. 5 Ms. 5 सुतच्छेदा. — °) Ks 'सेकिनं;
N1 च रंगलो; T2 G2. 3. 5. 6 (inf. lin. as in text) 'लोकनं.
— °) T1 भास्करेणप्ययं नूनं (sic). — °) Ms. 5 समी-
पस्थान्धनान्प्रभुः.

25 °) B1 धन; Ms-8 'च्छायाव'. S1 ते; K1 T1
G1. 3. 6 M च (for तु). Bs Da 'संगूढः; T2 G2. 4. 5
'गूढात्मा. — °) Ko. 2 चार्जुनः; K1 फल्गुणः; N1. 2 B D

(except Ds) फा (D4 फ) द्गुणः. — °) S1 'क्षिष्टः; Bs
'कृतः; S 'प्वक्तः; Cd as in text. — °) K1 समपश्यत;
K2. 4 परिदृश्यते.

26 °) Ko कृपो भीष्मो यतः पार्थो. — °) Ko
भारद्वाजस्ततो; T1 G1. 2 पार्थो यत्र ततो.

27 °) Ko 'मवर्तत. — °) N1. 3 B (except Bs) Da
D2 T2 Gs 'राज'; T1 G1-4. 6 M कुंती. — °) T2 G4. 5
सा (for ह).

28 °) Ks ततस्तां; Gs तां तदा. N (except S1
Ko. 4) Gs. 4 मोहमापन्नां; Ms. 5 'संविज्ञां. — Ks om.
28°-30°; Ms-8 (hapl.) om. 28°-30°. — °) S1 K (Ks
om.) N B Da Dn D1. 2 प्रेक्ष्यामिश्रद्वन्द्वोदकैः (Ns वारिभः
सुच्यञ्जिताक्षरैः); D4 S (Ms-8 om.) प्रोक्ष्य चंदनवारिणा
(Gs. 6 Ms. 5 'भिः); Ds 'नोदकैः.

29 Ks Ms-8 om. 29 (cf. v. 1. 28). — °) N1
'प्राणैस्. — °) Ns transp. तौ and उभौ. Ko N1. 2 B D
(except Ds) T1 'बुभौ परिदं'. Cd cites (only) दंशितौ
(as in text). — °) Ko N1. 2 B D सुसंभ्राता (Ds 'दृष्टा).
T2 G4. 5 पुत्रावज्ञाततत्त्वार्थौ व्रीडिता सा त्ववैक्षत.

30 Ks om. 30°; Ms-8 om. 30 (cf. v. 1. 28).
— °) Ks 'द्यतशरौ दृष्ट्वा; Bs 'द्यतौ महावीर्यौ; T2 G4. 5
ततस्ता (T2 तावुभा) बुप्रधन्वानौ.

31 °) K2. 4 अयं पृथासुतः कर्णः (°).

32 °) T1 Gs M किं च; T2 G2. 4. 5 केषां; G1 किंचित्
(for येषां). G2. 4 (before corr.) च; Gs (before corr.)
स्व. (for त्वं). N B1. 5. 6 Dn D2. 4 G4 'भूषणः; Bs D1. 5

ततो विदित्वा पार्थस्त्वां प्रतियोत्स्यति वा न वा ॥३२
 एवमुक्तस्य कर्णस्य व्रीडावनतमाननम् ।
 बभौ वर्षाम्बुभिः क्लिन्नं पद्ममागलितं यथा ॥ ३३
 दुर्योधन उवाच ।
 आचार्य त्रिविधा योनी राज्ञां शास्त्रविनिश्चये ।
 तत्कुलीनश्च शूरश्च सेनां यश्च प्रकर्षति ॥ ३४
 यद्ययं फल्गुनो युद्धे नाराज्ञा योद्धुमिच्छति ।
 तस्मादेषोऽङ्गविषये मया राज्येऽभिषिच्यते ॥ ३५
 वैशंपायन उवाच ।
 ततस्तस्मिन्क्षणे कर्णः सलाजकुसुमैर्घटैः ।

काञ्चनैः काञ्चने पीठे मन्त्रविद्धिर्महारथः ।
 अभिषिक्तोऽङ्गराज्ये स श्रिया युक्तो महाबलः ॥३६
 सच्छत्रवालव्यजनो जयशब्दान्तरेण च ।
 उवाच कौरवं राजा राजानं तं वृषस्तदा ॥ ३७
 अस्य राज्यप्रदानस्य सदृशं किं ददानि ते ।
 प्रवृहि राजशार्दूल कर्ता ह्यस्मि तथा नृप ।
 अत्यन्तं सख्यमिच्छामीत्याह तं स सुयोधनः ॥३८
 एवमुक्तस्ततः कर्णस्तथेति प्रत्यभाषत ।
 हर्षाचोभौ समाश्लिष्य परां मुदमवापतुः ॥ ३९

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि षड्विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२६ ॥

T2 G2.5 'भूषणं'; T1 G1.3.6 M 'भूषयेः कुलं. — °) T1 G1.3.6 M च (for त्वां). — After 32, Ko.3.4 N B D ins.:

1422* वृथाकुलसमाचारैर्न युध्यन्ते नृपात्मजाः ।

33 Before 33, S1 K1.8 D2.5 S ins. वैशं°; Ko.2.4 N B Da Dn D1.4 वैशं° उ°. — °) T2 G2.4.5 व्रीडयानत°. — °) Ko.4 N2 B D (except D5) G8 वर्षाविविक्लिन्नं (G8 'वक्लिन्नं'; B8 'वद्विन्नं'; N1 वर्षाद्युत्तिक्रिं; N3 T1 G1.2.6 'बुद्धिं'; T2 G4.5 हेमांभुसंकिं; M3.5 'बुसंकिं'; M8-8 मेघसुसंकिं. — °) K3 D5 'मालिगितं; G1 'मालोलितं.

34 S1 K1 D5 S om. उवाच. — °) S1 शास्त्रविचारेण; N1 चात्र विं; S धर्मविं. — °) N Dn M3 सत्; D2 स; Cd तत् (as in text). T2 धीरं; M3.5 वीरं (for शूर°). — °) Ko.3 N B (except B5) D (except D5) transp. सेनां and वश्च. — After 34, D4 (marg. sec. m.) S ins.:

1423* अन्धोऽग्निर्ब्रह्मतः क्षत्रमश्मनो लोहमुत्थितम् ।

तेषां सर्वत्रगं तेजः स्वासु योनिषु शाम्यति ।

[=Manu 9. 321. — (L. 1) G2 ब्रह्मणः; G8 ब्राह्मणः. — (L. 2) T1 सर्वगतं.]

35 °) K2.4 यथायं. S1 K1 फल्गुणो; Ko.2-4 N B D (except D4) T2 फा°. G8 यं फल्गुनो हि युद्धेन. — °) G6 राज्ञा योद्धुमिहेच्छति. — °) T1 G1.3 M राजा (for मया). M8-8 राज्ञो (for राज्ये). K2-4 'वेचितः; T1 G1.3.6 M3.7 'षिच्यतां. — T (T2 om. lines 3-4) G M5 ins. after 35; D2.4 (marg. sec. m.) M3.6-8 (the latter three om. lines 3-4, after वैशं° (of the foll. st.)):

1424* ततो राजानमामन्त्र्य गाङ्गेयं च पितामहम् ।

अभिषेकस्य संभारान्समानीय द्विजातिभिः ।

गोसहस्रायुतं दत्त्वा युक्तानां पुण्यकर्मणाम् ।

अर्होऽयमङ्गराज्यस्य इति वाच्य द्विजातिभिः ।

[(L. 3) D2 'ह्लादिकं; G2 'स्युतं. G2.4.5 द्विजानां (for युक्तां). — (L. 4) D4 G2.4.5 'स्य द्विजातिभिरिती (G4.5 'भिरथे)रितः.]

36 S1 K1.8 M8-8 om. उवाच; D2 T G M5 om. the ref. — After वैशं°, D2.4 (marg. sec. m.) M3.6-8 ins. 1424* (cf. v. l. 35). — T2 M8-8 om. 36^{abd}. — °) G2.4.5 तथा (for ततस्). — °) S (T2 M8-8 om.) द्विजातिभिः (for महा°). — °) Ko B5 Da D4 तु; K4 T1 G1.3.6 M स्म; T2 G2.4.5 च (for स). — After 36, D4 (marg. sec. m.) S ins.:

1425* समौलिहारकेयूरैः सहस्त्राभरणाङ्गदैः ।

राजलिङ्गैस्तथान्यैश्च भूषितो भूषणैः शुभैः ।

[(L. 1) T2 G4.5 सुमाली हार°. — (L. 2) T1 G1.3.6 M3.5 ततः (for तथा).]

37 °) Ko B5 Da D4 'शब्दरवेण; K2.4 N B1.3.5 Dn D1 G1 'शब्दोत्तरेण. — After 37^{ab}, D4 (marg. sec. m.) S ins.:

1426* सभाज्यमानो विप्रैश्च प्रदत्त्वा ह्यमितं वसु ।

[M3 प्रदाय. D4 M8 अपि (for हि). T1 G1 संप्रदत्त्वा-मितं; T2 G2.4.5 दत्त्वा तेभ्योधिकं.]

— °) Ko Da कौरवो; D4 वचनं. N1.2 Da D5 T1 राजन्; T2 G2.4.5 कणों. — °) Ko N1.2 B5 Da Dn D1 वचनं; B1.3.5 D2 वर्धयन्; D4 सदृशं (for राजा°). S राज्ञां मध्ये (for राजानं तं). Ko N2 B1.3.5 Da Dn D1.2 स (for तं). N1 B5 सदृशं; D4 वचनं (for तं वृषस्). S1 K1 नृपः; G4 (inf. lin. as in text) M वृषा; Cd as in text. K2.4 D5

१२७

वैशंपायन उवाच ।

ततः स्रस्तोत्तरपटः सप्रस्वेदः सवेपथुः ।
 विवेशाधिरथो रङ्गं यष्टिप्राणो ह्ययन्निव ॥ १
 तमालोक्य धनुस्त्यक्त्वा पितृगौरवयन्त्रितः ।
 कर्णोऽभिषेकार्द्रशिखाः शिरसा समवन्दत ॥ २
 ततः पादाववच्छाद्य पटान्तेन ससंभ्रमः ।
 पुत्रेति परिपूर्णार्थमब्रवीद्रथसारथिः ॥ ३
 परिष्वज्य च तस्याथ मूर्धानं स्नेहविक्रवः ।
 अङ्गराज्याभिषेकार्द्रमश्रुभिः सिषिचे पुनः ॥ ४
 तं दृष्ट्वा स्रतपुत्रोऽयमिति निश्चित्य पाण्डवः ।

भीमसेनस्तदा वाक्यमब्रवीत्प्रहसन्निव ॥ ५
 न त्वमर्हसि पार्थेन स्रतपुत्र रणे वधम् ।
 कुलस्य सदृशस्तूर्णं प्रतोदो गृह्यतां त्वया ॥ ६
 अङ्गराज्यं च नार्हस्त्वमुपभोक्तुं नराधम ।
 श्वा हुताशसमीपस्थं पुरोडाशमिवाध्वरे ॥ ७
 एवमुक्तस्ततः कर्णः किञ्चित्प्रस्फुरिताधरः ।
 गगनस्थं विनिःश्वस्य दिवाकरमुदैक्षत ॥ ८
 ततो दुर्योधनः कोपादुत्पपात महाबलः ।
 भ्रातृपद्मवनात्तस्मान्मदोत्कट इव द्विपः ॥ ९
 सोऽब्रवीद्धीमकर्माणं भीमसेनमवस्थितम् ।

Gs तथा. D4m कर्णः परबलार्दनः.

38 ^b) Ko. 2.4 D1.2.5 S ददामि. — ^c) T1 G1.2.6 तद् (for प्र.). M6-8 कुशा. — ^d) Gs कर्तव्यं हि (for कर्ता ह्यसि). S तवानघ (for तथा नृप). — Before 38^e, Ks Ds ins. दुर्योधन उ; S दुर्योधनः. — ^e) S1 अत्यर्थः; B5 (m as in text) अहं तं; M अजरं (M5 अनन्तं). — ^f) S1 K1.4 B5 D2 च; N3 तु (for स). Ks इत्युवाच सुयो; S त्वया सह महाबल.

39 ^a) T1 G1 तदा (for ततः). T2 G2.4.5 एवमस्त्विति तं कर्णसुदानो. Ko N1.2 B (except B1) Da D2.4 प्रत्यजानत; N2 Dn D1 प्रत्युवाच तं. — After 39^a, S ins.:

1427* वैशंपायनः ।

अङ्गराजस्य युक्तांश्च दत्त्वा राजपरिच्छदान् ।

[T1 Gs Ms om. वैशं. G4 M 'राज्यस्य. G1 संयुक्तान्; M6-8 युक्तानि. M6-8 राज्यप.]

— ^c) K1 S परिष्वज्य (for समा).

Colophon. Major parvan: T2 G M संभव (for आदि). — Sub-parvan: N1.2 T1 संभव; to it N1.2 add कर्णोभिषेक. S1 Ko.1.3 N3 B Da Dn1.2 D2.4 M6-8 (all om. the sub-parvan name) mention only अस्म (Ko Da शस्त्र; M6-8 अस्त्रप्रदर्शन. — Adhy. name: K2.4 Ds G1 M कर्णोभिषेकः. — Adhy. no. (figures, words or both): B1 133; B5 T1 129; Dns 135; D4m 137; T2 G2.5 M 79; G1.4.6 80; G2 81. S'loka no.: Dn 38 (Dns 41); M3 47. — Aggregate

s'loka no.: Dn2 5419.

127

V1 resumes with कश्चिद्वर्णं in 21^b.

1 S1 K1.3 D5 S om. उवाच (Gs om. the ref.). — ^a) Gs सप्रसक्तोत्तर. — ^b) M6-8 सोपस्वेदः. — ^c) S (except Gs M6-8) 'तिरथो. Gs राजन् (for रङ्ग). — ^d) D5 T1 यष्टिपाणिः; Cd as in text. K2-4 D5 S स्खलन्; N3 ज्वलन्.

2 ^a) K4 S तमवन्दत.3 ^b) K4 T1 G1.6 संभ्रमं.

4 ^a) D5 मूर्धानं; S तस्यांगं (T1 'ते; Gs M 'ने). — ^b) K (except Ko) B3m Arip Cd अतिवि; N3 अभिवि; S अमरद्युतेः. D5 तस्यातीव स विक्रं. — ^c) G2 M6-8 'राज्येभि; G3 'भिषिक्तांगं. — ^d) S 'भिः पर्याषित.

5 ^b) Ko N1.2 B D (except D5) T2 संचित्य. — ^c) G3 'स्तदाचार्य. — ^d) K2.4 उवाच प्र. S (except G3.6) प्रहसन्निदमब्रवीत्.

6 Before 6, Gs M6-8 ins. भीमः; Gs भीमसेनः. — ^b) Ks रणे बंधं कदाचन. — ^c) S 'दशं कर्णं (G1 सूत; M3.5 कर्म). — ^d) Ks marg. (sec. m.) तोदनं (as pāthāntara for प्रतोदो). Ks इति (for त्वया). S प्रतोदोयं प्रगृह्यतां (Gs.6 'दो धार्यतां त्वया).

7 ^a) N3 transp. च and न. Ko B5 Da D4 'राज्यमनर्ह. — ^b) D4 दुरासदं (for नरा).

8 Before 8, T G (except G2.4) M6-8 ins. वैशं. — ^a) G2 तथा; G5 तदा. — ^c) T2 G2.4.5 निःश्वस्य

वृकोदर न युक्तं ते वचनं वक्तुमीदृशम् ॥ १०
 क्षत्रियाणां बलं ज्येष्ठं योद्धव्यं क्षत्रवन्धुना ।
 शूराणां च नदीनां च प्रभवा दुर्विदाः किल ॥ ११
 सलिलादुत्थितो वह्नियेन व्याप्तं चराचरम् ।
 दधीचस्यास्थितो वज्रं कृतं दानवसूदनम् ॥ १२
 आग्नेयः कृत्तिकापुत्रो रौद्रो गाङ्गेय इत्यपि ।
 श्रूयते भगवान्देवः सर्वगुह्यमयो गुहः ॥ १३
 क्षत्रियाभ्यश्च ये जाता ब्राह्मणास्ते च विश्रुताः ।
 आचार्यः कलशाज्जातः शरस्तम्बाद्गुरुः कृपः ।
 भवतां च यथा जन्म तदप्यागमितं नृपैः ॥ १४

सकुण्डलं सकवचं दिव्यलक्षणलक्षितम् ।
 कथमादित्यसंकाशं मृगी व्याघ्रं जनियति ॥ १५
 पृथिवीराज्यमर्होऽयं नाङ्गराज्यं नरेश्वरः ।
 अनेन बाहुवीर्येण मया चाज्ञानवर्तिना ॥ १६
 यस्य वा मनुजस्येदं न क्षान्तं मद्विचेष्टितम् ।
 रथमारुह्य पद्भ्यां वा विनामयतु कार्मुकम् ॥ १७
 ततः सर्वस्य रङ्गस्य हाहाकारो महानभूत् ।
 साधुवादानुसंबद्धः सूर्यश्चास्तमुपागमत् ॥ १८
 ततो दुर्योधनः कर्णमालम्ब्याथ करे नृप ।
 दीपिकाग्निकृतालोक्तस्माद्रङ्गाद्विनिर्गयौ ॥ १९

गगनस्थं तं.

9 ^a) Ś1 K1 T2 G (except G1.6) क्रोधाद् (for कोपा°).

10 ^b) Ś1 K1 उपस्थि°; S (except T2 G4.5) इदं वचः.
 — Before 10^{cd}, T1 M6-8 ins. दुर्योधनः. — ^a) Ś1 K3
 transp. वच° and वक्तु°.

11 ^a) S (except T2 G3.6) श्रेष्ठं. — After 11^{ab}, D2
 ins. a passage given in App. I (No. 78); cf. v. 1. 1.
 128. 4. — G4 om. 11°-12°. — ^a) Ko N3 B D
 (except D5) transp. प्रभवाः and दुर्विदाः; Cd as in text.
 S (G4 om.) प्रभवो दुर्विभावनः.

12 G4 om. 12 (cf. v. 1. 11). — ^b) S (G4 om.)
 दग्धं (for व्याप्तं). — ^c) B6 D2 'धीचेरस्थि°'. Ś1 K1
 दधीचास्थिकृतं वज्रं; K2.4 D5 दधीचेरस्थिभिर्व°; K3 S
 (G4 om.) 'स्यास्थिभिर्वज्रं (G5 'भिः पूर्व°). — ^a) G2.5
 दानवनाशनं.

13 ^b) T1 भीष्मो; G5 रौद्रिर् (for रौद्रो). — ^a) D2
 सर्वदेव°; T1 G8 सर्वभूत°.

14 ^a) K2-4 क्षत्रियाश्चैव; N B (except B5) Dn D2
 'येभ्यश्च; D5 T1 G3.6 M 'यासु च. Ko Da ते (for ये).
 T2 G1.2.4.5 क्षत्रिया ब्राह्मणेभ्यश्च. — ^b) K2-4 ब्राह्मणेभ्यश्च.
 T1 G1.3 तव (for ते च). N (except Ś1 K1) ते (B5 ये)
 श्रुताः (for विश्रु°). T2 G1.2.4.5 भा (G1.2 भ)विता इत्यपि
 श्रु°. — After 14^{ab}, Ko. 4 N B D ins.:

1428* विश्वामित्रप्रभृतयः प्राप्ता ब्रह्मत्वमव्ययम् ।;
 while T2 G1.2.4.5 ins.:

1429* जातानाहुः क्षत्रियासु ब्राह्मणैः क्षत्रसंक्षये ।
 — After 14°, N ins.:

1430* द्रोणः शस्त्रभृतां वरः ।

गौतमस्यान्ववाये च.

72

[(L. 1) Ś1 K N3 D5 द्रोणोस्त्रविदुषां (K3 'जोप्यस्त्रविदां).
 — (L. 2) Ś1 K1 भरतस्या°. K2.4 'न्वये चैव.]

— ^a) Ko N1.2 B D (except D5) च गौतमः (for गुरुः
 कृपः). — ^c) K3 भवतोपि. — ^f) N2 'प्याकर्णितं; T2 G
 (except G1.6) 'प्यवगतं; Cd as in text. Ko N1.2 B D
 (except D5) मया; S (except T2 G2.4.5) नरैः.

15 ^b) Ko N1.2 B D सर्वलक्षणलक्षितं (Ko Da 'जं).
 — ^c) N (except Ś1 B6) 'सदृशं. — After 15°, T2 G
 (except G3) ins.:

1431* सूतोऽमुं जनयिष्यति ।

एवं क्षत्रगुणैर्युक्तं शरं समितिशोभनम् ।,
 repeating thereafter 15°. — ^a) K1 हनिष्यति; N3
 inf. lin. sec. m. प्रजास्यति; S प्रसूयते.

16 ^a) D4 पृथिव्या. — ^b) Ś1 K (except Ko) N1
 Dn1. n3 G2 जनेश्वरः; M3.5 नराधिपः. — ^c) S स्वबाहुबलवी°.
 — ^d) D5 राजानु°.

17 ^a) N1 येन. M6-8 इह (for वा). N1 मनुजेन;
 M3.5 मानुषस्य. D4 G8 इह (for इदं). — ^b) N1 B3.5 D4
 तद् (for मद्). G1 न क्षांतं मम चे°; G8 क्षांतं मम विचे°.
 — ^c) Ko N B D (except D2.5) स (for वा).
 — ^d) Ś1 K (except Ko) D2.5 स नाम°.

18 Before 18, T2 G (except G3.6) M3 ins. वैशं°.
 — G3 om. 18^{cd}. — ^c) K2.4 D5 'संयुक्तः; K3 साधुकारा°;
 D2 'संधानः; D4 'वादार्थ°; T1 'संभूतः; G1 'वादः सुलं°; T2
 G2.4.5 'नुबद्धांश्च. — ^d) T2 G2.4.5 अपि (for च). Ś1
 K1 D5 'पागतः.

19 ^b) K2-4 N B6 Dn D1.5 S अग्र- (for अथ). K4
 N B D (except Da D4) G1.3 M3.5 नृपः; T1 M6-8 'पं.
 — ^c) S दीपिकाभिः (T2 G5 'विः).

पाण्डवाश्च सहद्रोणाः सकृपाश्च विशां पते ।
भीष्मेण सहिताः सर्वे ययुः स्वं स्वं निवेशनम् ॥ २०
अर्जुनेति जनः कश्चित्कश्चित्कर्णेति भारत
कश्चिदुयोधनेत्येवं ब्रुवन्तः प्रस्थितास्तदा ॥ २१
कुन्त्याश्च प्रत्यभिज्ञाय दिव्यलक्षणमुचितम् ।
पुत्रमङ्गेश्वरं स्नेहाच्छन्ना प्रीतिरवर्धत ॥ २२

दुर्योधनस्यापि तदा कर्णमासाद्य पार्थिव ।
भयमर्जुनसंजातं क्षिप्रमन्तरधीयत ॥ २३
स चापि वीरः कृतशस्त्रनिश्रमः
परेण साम्नाभ्यवदत्सुयोधनम् ।
युधिष्ठिरस्याप्यभवत्तदा मति-
र्न कर्णतुल्योऽस्ति धनुर्धरः क्षितौ ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्तविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२७ ॥

१२८

वैशंपायन उवाच ।
ततः शिष्यान्समानीय आचार्यार्थमचोदयत् ।

द्रोणः सर्वानशेषेण दक्षिणार्थं महीपते ॥ १
पाञ्चालराजं द्रुपदं गृहीत्वा रणमूर्धनि ।

20 *) S₁ T₂ G_{2.4.5} 'श्रापि सद्रोः'; G₁ 'श्र कृतद्रोः'.
— *) S 'पा भरतर्षभ (T₁ M₂₋₃ 'भा:)).

21 V₁ resumes with कश्चित्कर्णे in ^b (cf. v. l. l. 96.
37^{ad}). — ^a) K (except K₁) D₄ M₃ जनाः; T₂ G_{2.4}
ततः (for जनः). K D_{4.5} T₂ G_{2.4} M₃ केचित् (for
कश्चित् both times). D₄ वादिनः (for भार). — *) K
D_{4.5} G_{2.4} M_{3.5} केचित् (for कश्चित्). — ^d) K₃ स्तुवन्तः.
K₃ पुरे (for तदा). G₃ तः प्रसवस्थिताः.

22 ^b) K_{0.2.4} D₅ 'लक्षितं; D₂ 'पूजितं; G₅ सर्वं'.
— *) D₅ मोहात्; G₂ भूतात्; M₃₋₅ दृष्ट्वा (for स्नेहात्).
— ^d) S_{1.2} B D (except D₅) 'रजायत.

23 ^a) D₅ सुयोध'. G₃ तथा. — ^b) N₁ D₅ पार्थिवं;
T G (except G₃) भारत.

24 ^a) D₂ कर्णः; T₁ G_{1.3.6} धीरः (for वीरः). N₁ D₄
कृतनिश्रयस्तदा; B₅ 'शास्त्रनिश्रयः; B₃ कृतनिश्रमस्तदा; D_{2.5}
'निश्रयः; G₁ 'संश्रमः; G₂ 'विश्रमः. Cd cites निःश्रमः.
— ^b) K_{2.4} G₁ ह्यवदत्. — *) B₁ D₂ G_{3.6} सदा (for
तदा). K₁ 'स्याभिभवत्. K₃ transp. अभवत् and तदा.
S₁ K_{0.1} transp. तदा and मतिः.

Colophon. Major parvan: T₂ G M संभव' (for
आदि'). — Sub-parvan: T₁ संभव. S₁ K N B D₄
Dn_{1.2} D_{2.4} (all om. the sub-parvan name) mention
only अस्त्र(K₃ B₅ शिक्षा; D_{2.4} अस्त्रदर्शन; to it S₁
K_{0-2.4} N₃ add समाप्त. — Adhy. name: D₅ कर्ण-
गराज्याभिषेकः; G₁ M₃₋₅ भीमाधिपक्षेपः. — Adhy. no.
(figures, words or both): B₁ 134; B₅ T₁ 130;
Dn_{2.3} 136; D₄ M 138; T₂ G_{2.5} M 80; G_{1.4.6} 81;

G₂ 82. — S'loka no.: Dn M₃ 25. — Aggregate s'loka
no.: Dn₂ 5444.

128

1 S₁ K_{1.3} D₂ S om. उवाच; K₄ om. the ref.
— After वैशं, M₅ ins.:

1432* ततः शिष्यान्समानीय द्रोणः सर्वानशेषतः 1;
while T₂ ins. 1435* below. — D (except D_{2.4}) T₁ G
M₃ ins. after वैशं उ' (resp. वैशं): T₂, after 1: M₅,
after 1432*:

1433* पाण्डवान्धारतराष्ट्रांश्च कृतास्त्रान्प्रसमीक्ष्य सः ।

गुर्वर्थं दक्षिणाकाले प्राप्तेऽमन्यत वै गुरुः ।

[(L. 1) D₅ च; T G M_{3.5} तु (for सः). — (L. 2) D₅
M₃ प्राप्तो. G₃ प्राप्तव्यमिति वै.]

— After 1433*, G₅ ins. 1435* below; while G₃ ins.:

1434* कृतास्त्रांश्च ततः शिष्यांश्चोदयामास वै गुरुः 1,
followed by 1435*. — ^a) K (except K₁) B₅ D₅
T₁ G_{1.5} Cd समाहूय; G₃ समाज्ञाय. — ^b) K (except
K₁) D_{2.5} आचार्यस्तानचो' (K₀ D₅ 'नो'); N₁ B_{1m.5} Dn
D_{1.4} 'योर्थं; V₁ 'योर्थं; T₁ G₁₋₄ चोदयामास वै गुरुः; T₂
G_{5.6} 'र्थः समचो'; M 'योर्थमथावदत्. — T₁ G₁₋₄ ins.
after 1^{ab}: T₂, after वैशं: G₅, after 1433*: G₃,
after 1434*:

1435* अस्त्रशिक्षामनुज्ञातान्गङ्गाद्वारमुपागतान् ।

भारद्वाजस्ततस्तांस्तु सर्वानेवाभ्यभाषत ।

इच्छामि दत्तां सहितैर्मह्यं परमदक्षिणाम् ।

एवमुक्तास्ततस्ते वै शिष्या द्रोणमुपागमन् ।

भगवन्किं प्रयच्छाम आज्ञापयतु नो गुरुः 1,

पर्यानयत भद्रं वः सा स्यात्परमदक्षिणा ॥ २
 तथेत्युक्त्वा तु ते सर्वे रथैस्तूर्णं प्रहारिणः ।
 आचार्यधनदानार्थं द्रोणेन सहिता ययुः ॥ ३
 ततोऽभिजग्मुः पाञ्चालान्निघ्नन्तस्ते नरर्षभाः ।
 समृदुस्तस्य नगरं द्रुपदस्य महोजसः ॥ ४
 ते यज्ञसेनं द्रुपदं गृहीत्वा रणमूर्धनि ।
 उपाजहुः सहामात्यं द्रोणाय भरतर्षभाः ॥ ५
 भयदर्पं हृतधनं तथा च वशमागतम् ।
 स वैरं मनसा ध्यात्वा द्रोणो द्रुपदमब्रवीत् ॥ ६
 प्रमृद्य तरसा राष्ट्रं पुरं ते मृदितं मया ।

प्राप्य जीवन्निपुवशं सखिपूर्वं किमिष्यते ॥ ७
 एवमुक्त्वा प्रहस्यैनं निश्चित्य पुनरब्रवीत् ।
 मा भैः प्राणभयाद्राजन्क्षमिणो ब्राह्मणा वयम् ॥ ८
 आश्रमे क्रीडितं यत्तु त्वया बाल्ये मया सह ।
 तेन संवर्धितः स्नेहस्त्वया मे क्षत्रियर्षभ ॥ ९
 प्रार्थयेयं त्वया सख्यं पुनरेव नरर्षभ ।
 वरं ददामि ते राजत्राज्यस्यार्धमवाप्नुहि ॥ १०
 अराजा किल नो राज्ञां सखा भवितुमर्हति ।
 अतः प्रयतितं राज्ये यज्ञसेन मया तव ॥ ११
 राजासि दक्षिणे कूले भागीरथ्याहमुत्तरे ।

which in G_{5.6} is followed by (a repetition of) वैशं°. — T₁ G (except G_{5.6}) om. 1^{ad}. — ^a) Ñ₃ M °णाथे.

2 Before 2, T₁ G_{1.2.6} ins. द्रोणः. — ^a) A few MSS. पंचाल°. — K₁ repeats 2^e-4^d after 5^{ab}. — ^e) G₃ प्रत्यानयत. — ^a) Ś₁ T₁ साक्षात्; K₁ स मे. K₃ मे गुरु° (for परम°).

3 ^a) Ko एवमुक्त्वास्तस्ते तु. — After 3^{ab}, K₄ ins. the last four lines of a passage given in App. I (No. 78); cf. v. l. 4. — ^a) Ś₁ ते द्रोणसहिता.

4 ^a) M₆₋₈ [S] जुजग्मुः. T₁ G_{1.3.6} पांचालं; a few MSS. पंचा°. — ^b) D₂ निजगुः (for निघ्नन्तः). K₄ D₅ S क्रोशतः कौरवर्षभाः (T₂ G_{2.4.5} पुरुष°; G₁ °वर्षभ). — A passage given in App. I (No. 78) is ins. in Da₁ D₅ S, after 4^{ab}; in K₄ Da₂ Dn D₄, after 4; in D₂ (suppl. fol. sec. m.), after 1. 127. 11^{ab}. — Ś₁ (hapl.) om. 4^e-5^d. — Da₁ D₅ S (om. 4^{cd} here) read it in the course of the above-mentioned passage (given in App. I); K₄ Da₂ Dn D_{2.4} read it at both places. — ^a) Ko समृद्धः; T₁ विविशुः (for समृदुः). Ko. s. 4 (both times) तच्च; K₂ तत्र. — ^a) K₄ (both times) Da_{1.2} (second time) Dn D_{2.4} (all second time) महात्मनः (for महौ°).

5 Ś₁ om. 5 (cf. v. l. 4). — ^a) K₁ D₁ M (except M₅) तं (for ते). K₃ Ñ₁ T₂ G_{4.5} M (except M₅) नृपतिं; Ñ₃ समरे (for द्रुप°). — After 5^{ab}, K₁ repeats 2^e-4^d. — ^e) Ko. s. S उप°. V₁ च सामा°; G₆ °मात्या. — ^a) K_{2.4} Ñ_{1.2} V₁ B D °र्षभ.

6 ^a) T₂ G_{4.5} °र्ष तथा हीनं. — ^b) Ko Ñ V₁ B D (except Da₁ D_{2.5}) तं तथा (for तथा च). Ś₁ K₁

विषमा°. S (except T₂ G_{4.5}) तथा वशमुपागतं. — ^e) Ko D₅ T₂ G_{4.5} M_{3.6-8} तद् (for स). B₃ स चैनं; M₅ वचनं. — ^a) Ñ₃ T₁ G₃ M₆₋₈ वचनम्.

7 K₁ (hapl.) om. 7^a-8^b. — Before 7, D₄ (marg. sec. m.) ins. द्रोण उ°; T₁ G₁ द्रोणः. — ^a) Ko G_{2.3.6} प्रमुज्य; Da₂ Dn D₁ विमुद्य; D₅ °गुह्य; T₁ °मृद्य; T₂ °ह्य. D₂ राष्ट्र; T₁ राज्यं. — ^b) Ś₁ मृदितं ते पुरं मया. — ^e) Ñ V₁ B D (except D_{2.5}) G₃ M (except M₃) जीव°; T₂ G₄ पूर्व°. Da विप्रवशं; G_{2.3} नृप°. — ^a) = 1. 122. 7^d, 9^d, 37^d. G₂ सख्यं पूर्व°. T₂ G_{4.5} किमिच्छसि.

8 Before 8, T₂ G_{4.5} ins. वैशं°. K₁ om. 8^{ab} (cf. v. l. 7). — ^a) G₆ हासं (for एवं). Dn एवं (for एनं). — ^b) Ś₁ K₃ स्थित्वा च; Ñ V₁ B (except B₃) D (except D_{2.4.5}) किंचित्स; M₃ inf. lin. निश्चित्य. — ^e) Ñ V₁ B D (except D_{2.5}) वीर (for राजन्). — ^a) Ś₁ कृपिणो; K₁ कृपणां (for क्षमि°).

9 ^a) Ko. s. 3 च; K₄ D₂ S तत् (for तु). — ^b) K₄ D₂ G₃ transp. त्वया and मया. — T₁ repeats 9^{ad} after 11. — ^e) T₂ G_{5.6} हर्षः (for स्नेहः). — ^a) K_{2.4} D₂ M₅ त्वयि मे; Ñ_{1.2} V₁ B Da Dn D_{1.4} प्रीतिश्च. D₅ भरतर्षभ; G₄ (inf. lin. as in text) क्षत्रियस्तथा.

10 ^a) Ś₁ Ñ₃ S प्रार्थयेहं; Ko एवमेव. — ^b) Ko. s. D₅ पूर्व (for पुनर्). Ko Ñ₃ V₁ नराधिप; K_{2.4} नरोत्तम; Ñ_{1.2} B D जनाधिप; S नरेश्वर. — ^e) Ś₁ Ñ_{1.3} V₁ B_{3.6} Da ददामि.

11 ^a) Ko Ñ V₁ B D (except D_{2.5}) T₁ G_{1.2.6} राज्ञः. T₂ G_{4.5} राज्ञो हि किल नाराजा; G₃ पुरा किल नो राज्ञः (sic). — ^b) T₁ नरो (for सखा). Ś₁ Ñ V₁ B Dn₁ D_{1.5} T₁ G_{1-3.6} (inf. lin. as in text). °हंसि. — ^e) Ko

सखायं मां विजानीहि पाञ्चाल यदि मन्यसे ॥ १२
द्रुपद् उवाच ।

अनाश्रयमिदं ब्रह्मन्विक्रान्तेषु महात्मसु ।
प्रीये त्वयाहं त्वत्तश्च प्रीतिमिच्छामि शाश्वतीम् ॥ १३
वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तस्तु तं द्रोणो मोक्षयामास भारत ।
सत्कृत्य चैनं प्रीतात्मा राज्यार्धं प्रत्यपादयत् ॥ १४
माकन्दीमथ गङ्गायास्तीरे जनपदायुताम् ।
सोऽध्यावसदीनमनाः काम्पिल्यं च पुरोत्तमम् ।

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अष्टाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२८ ॥

दक्षिणांश्चैव पाञ्चालान्यावर्चमण्वती नदी ॥ १५
द्रोणेन वैरं द्रुपदः संसरन्न शशाम ह ।

क्षेत्रेण च बलेनास्य नापश्यत्स पराजयम् ॥ १६
हीनं विदित्वा चात्मानं ब्राह्मणेन बलेन च ।
पुत्रजन्म परीप्सन्वै स राजा तदधारयत् ।

अहिच्छत्रं च विषयं द्रोणः समभिपद्यत ॥ १७
एवं राजन्नहिच्छत्रा पुरी जनपदायुता ।
युधि निर्जित्य पार्थेन द्रोणाय प्रतिपादिता ॥ १८

T₂ ततः. T₂ G_{4.5} (*sup. lin.* as in text) विमज्ज्यतां (for प्रय^०). Ś₁ K₃ D₅ T₂ G (except G_{1.5}) राज्यं. — After 11, T₁ repeats 9^{ad}.

12 ^a) K₃ राजा त्वं; G₂ राजास्मि. — ^b) Ś₁ K D₅ जाह्व्याम् (Ko. 3.4 ^aव्याः) अहमु^०; G₂ ^aध्यास्त्वमु^०. — ^c) K_{2.4} विद्धि मां राजन्; T₁ G_{2.5} मां विजानासि. Ś₁ K D₅ पांचाल्य (K₁ पंचाल्यं).

13 K₁ S om. उवाच (T₁ om. the ref.). — ^c) G₃ भवंतं (for त्वयाहं). D₂ तं तस्य; D₅ विजितः; T₂ G_{4.5} सख्यं च (for त्वत्तं). — D₁ repeats 13^{ad} after 14^{ab} (v. l. सत्कृत्य चैनं त्वत्तं).

14 Ś₁ K_{1.3} T₂ G_{4.5} M_{3.5} om. उवाच; T₁ G_{1-3.6} M_{3.5} om. the ref. — ^a) D_{2.4} ^aमुक्त्वा. K_{2.4} N₃ M_{3.5} ततो; N_{1.2} V₁ B D स तं. — ^b) K₁ G₃ मोचया^०. — After 14^{ab}, D₁ repeats 13^{ad} with v. l. — ^c) K₃ धर्मात्मा. — ^d) M_{3.5} राज्ये तं. Ś₁ K₁ प्रतिपादं.

15 ^a) Ś₁ K D₂ कालिदाः; N₁ D₅ कालिदीं; T₁ असाजिं; T₂ G_{2.4.5} मार्गधी; G_{1.6} M₃ (*inf. lin.*)⁵ आसंदीं; G₃ आसन्नं; M₃ (*orig.*)⁵⁻⁸ आक्रंदीं. T₂ G_{4.5} अपि (for अथ). G₂ गंगायां. — ^b) Ś₁ K₁ ^aवृत्ते; Ko. 3 D₅ ^aयुते; K₄ D₂ श्रिते; N₁ ^aवृतां. — ^c) T₂ अध्यावा^०; G₄ सोध्यावा^०; G₅ अध्याव^०. T₁ प्रीतमनाः. — ^d) S काविल्यं. N₁ B₆ D₄ ल्यं नगरोत्तमं. — ^e) K₁ G₂ दक्षिणां; T₁ ^aणं. N₁ V₁ B except B₆ Dn D_{1.2} अपि (for एव). K_{1.3} N₃ B चा^०; K_{2.4} ^aह्यान्.

16 S, om. 16^{ab}-17^{ad} here, reads them as lines -3, 9 of the first of two additional adhy. ins. after the present adhy. and given in App. I (No. 79); the conflated MSS. K₄ D_{4.5} read them at both places. — ^a) N_{2.3} Dn D_{1.4} G₃ चैवं (for वैरं).

— ^b) N₁ V₁ B_{1.3.5} Da D₂ संसोढुं (B₁ ^aरोढुं); N₃ तत्सरन्. Ś₁ K₁ शशास; K₄ N_{1.3} V₁ B_{1.3.5} Da D₂ ^aक. N₂ B₆ Dn D_{1.4} परिभूयाथ (D₄ ^aनु^०) पाळितः; D_{4.5} (both second time) S न सुष्वाप स्मरंस्तदा. — ^c) Ś₁ ^aलेनापन्; K₁ ^aवन्; N₁ V₁ ^aनासौ. G₄ ^aण विजयेनास्य. — ^d) Ko. 3 D₅ (first time) ^aयत्समरेजयं; N₁ V₁ नास्याशंसत्प^०; N₃ नाशंसत्स प^०; B_{1.6} ^aनाशशंस प^०; D_{4.5} (both second time) S नाशशंस प^०; D₄ (first time) परीप्सन्वै पराभवं.

17 For K₄ D_{4.5} S of. v. l. 16. — ^b) K_{2.4} N₃ ब्राह्मेण च; N_{1.2} V₁ Da ^aणस्य; B Dn D_{1.4} (first time) ^aक्षेण स; D_{4.5} (both second time) T₂ ^aण्येन; T₁ G_{1.2} M ^aक्षेणापि. N_{1.2} V₁ Dn D₄ (first time) तु (for च). Ko D₅ (first time) ^aणेन बलीयसा. — ^c) N₂ परीप्सुवै. D₅ (first time) त्वं (for वै). — ^d) Ś₁ (*hypermetric*) तदधारयत्. Ko Da Dn₁ D_{1.4} (first time) पृथिवी-मनुसंचरत्; N₁ V₁ B₆ Dn_{2.3} पृथिवीमन्वसंचरत्; N₂ B_{1.3.5} D₂ पृथ्वीमनुचचार ह; D₄ (second time) S पृथिवीमन्व(D₄ T₂ G₃₋₆ ^aन्वि)यादिमां; D₅ (second time) पृथिवीमन्वगामिमां. — ^e) Ś₁ Ko. 1.3 N_{1.3} आहि^०; K₄ अही^०; G₃ मही^०. Ś₁ K₁ B₁ D₄ G₃ तु; D₂ स्- (for च). — ^f) Ś₁ K₁₋₃ समभिपन्नान्. S भारद्वाजोभ्य(G₃ ^aन्व)पद्यत.

18 ^{ab}) S एवं राज्यमहि(T₁ G₂ ^aभि)च्छत्रं पुरा बहुध-
नान्वितं (T₂ G₅ ^aयुतं). — ^c) G_{2.6} M युधा; G₃ युद्धे. T₂
G_{4.5} transp. निर्जि^० and पार्थे^०. — ^d) S ^aपादितं. D₄
दत्ता द्रोणाय भारत. Cd cites the entire line 18^{ad}
exactly as in text.

Colophon om. in G₄. Major parvan: T₂ G_{1-3.5.6}
M संभव^० (for आदि^०). — Sub-parvan: N_{1.2} T₁
(Continued on p. 574)

१२९

वैशंपायन उवाच ।

प्राणाधिकं भीमसेनं कृतविद्यं धनंजयम् ।

दुर्योधनो लक्षयित्वा पर्यतप्यत दुर्मतिः ॥ १

ततो वैकर्तनः कर्णः शकुनिश्चापि सौवलः ।

अनेकैरभ्युपायैस्तांज्जिघांसन्ति स्म पाण्डवान् ॥ २

पाण्डवाश्चापि तत्सर्वं प्रत्यजानन्नरिंदमाः ।

उद्धावनमकुर्वन्तो विदुरस्य मते स्थिताः ॥ ३

गुणैः समुदितान्दृष्ट्वा पौराः पाण्डुसुतांस्तदा ।

Conspectus of interpolations after adhy. 128.†

	Bomb. adhy. 138	Kumbh. adhy. 149-150	Bomb. adhy. 139	Kapikanṭhi (= Bomb. adhy. 140)	Bomb. adhy. 141	Bomb. adhy. 142	Bomb. adhy. 143
Ś1 Ko-3 (our text)	128				129	130	131
Ñ V1BDaDnD1.2	128	(80)		(81)	129 1444*	130	131
D5	128	(79)	(80)	(81)	129	130	131
K4	128	(79)	(80)	(81) 1444*	129	130	131
D4	128	(79)	(80)	(81) (82) 1444*	129	130	131
M	128	(79)	(80)	§ (81) 1444* (82)	129‡	130	131
T2††	128	(79)	(80)	129-130¶ (81) 1444* (82)	129	130 1444*	131
G2.4.5	128	(79)	(80)	129-130¶ (81) 1444* (82)	129	130	131
G1	128	(79)	(80)	129-130 (81) 1444* (82)			131
G8.6	128	(79)	(80)	129-130 (81) 1444*			131

† The numbers within parenthesis ( ) are those of passages given in App. I.

§ Ms here ins. only the first st. of adhy. 129.

¶ The text is given in App. I (No. 83).

†† T1 has been ignored; see below.

‡ M om. altogether st. 1-6 and 10-11 of adhy. 129, embodying st. 7-9 in passage No. 82, immediately preceding.

संभव. Dn D1 (all om. the sub-parvan name) mention only अ(Dn3 श)स्वदर्शन; to it D1 adds समाप्तं. — *Adhy. name*: Ś1 K1 द्रोणराज्यं; Ko D5 द्रोणविजयः; K2.4 द्रुपद् (K2 दा)कर्षणं; K3 M3.5 द्रुपदजीव (K3 om. जीव)ग्रहणं; N1.2 द्रुपदशासनं; G1 द्रुपदराज्यप्रदानं; M6-8 द्रुपदबंधनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B1 135; B5 T1 131; Dn3 137; D4m 139; T2 G3.5 M S1; G1.5 82; G2 83. — *S'loka no.*: Dn 72 (Dn1 71); M3 76.

☞ All MSS. except Ś1 Ko-3 ins. between adhy. 128 and 131 considerable amount of matter of various sorts, interpolated at different points of the text; a few MSS. even go to the length of repeating (with v. l.) some portion of adhy. 129-130 in the interval. The important new additions are three in number: passages No. 79, 80 and 81 given in App. I. No. 79, which is found in S and in only three (obviously conflated) N MSS. (K4 D4.5), occurs uniformly after adhy. 128; No. 80, on the other hand, is ins. after No. 79 in those MSS. that contain the latter passage, and after adhy. 128 in the rest. While the position of Nos. 79 and 80 is thus to a certain extent fixed and clear, that of the third passage, No. 81 (commonly known as the *Kapikanīti*) fluctuates considerably. This passage (No. 81) occurs in some MSS. before, in others after, adhy. 129-130; there is, moreover, a third (small) group of S MSS. in which it (along with some further interpolations) is actually sandwiched between two (consecutive) occurrences of adhy. 129-130, in which case the passage may be said to occur both *before and after* adhy. 129-130. The situation is further complicated by two other short, floating interpolations (No. 82 of App. I, and 1444*), which are ins. at various points of the text lying intermediate between passage No. 81 and adhy. 131. The confusion reaches its climax in T1, whose text is in a perfectly chaotic condition, being merely a medley of fragments of all these passages following each other in a hopelessly incoherent sequence. As it was considered that no useful purpose would be served by following and recording its vagaries in detail, T1 has been generally ignored, at least as far as its sequence is concerned. The table given on p. 573 displays the varied sequence in which pas-

sages No. 79, 80, 81, 82 and 1444* (in more or less divergent forms) are ins. between adhy. 128 and 131 in the different MSS. or MS. groups.

With regard to passages No. 79 and 81 the following points may be specially noted. No. 79 comprises two adhy. of which the first relates how Dhṛṣṭadyumna and Kṛṣṇā (Draupadī) came forth from the flaming sacrificial altar at the conclusion of the Yāga performed for the purpose by Yāja and Upayāja at the instance of Drupada. This story as is well known, is the subject matter of a future adhy. (155), included in the Caitrarathaparvan where it occurs both in N and S, in nearly identical form. In S there is thus a repetition, the story being related here evidently with a view to bringing the narration of the birth of Dhṛṣṭadyumna and Kṛṣṇā within the confines of the Sambhavadparvan which relates the births of all the other important *dramatis personae*. With regard to the other long interpolation (No. 81), the *Kapikanīti*, which is a variant of the advice given by Bhāradvāja to Śatrumjaya in Śānti, it is worth noting that it is not only missing in Kṣemendra's Bhāratamañjarī in the Jav. version (ca. A. C. 1000) and in the Telugu adaptation by Nannaya Bhaṭṭa (ca. A. C. 1050), but, what is still more significant, is *wholly* ignored in the scholium of Devabodha, one of our oldest commentators. The ancient *testimonia* for Ādi, therefore, not only show that the omission of *Kapikanīti* in the (Kas'mīrī) Śāradā version is due to no lacuna in the archetype of K (Ś), but they vindicate the superiority of this version, proving that all the remaining versions are not only heavily interpolated but also *indiscriminately conflated*.

129

☞ Some S MSS. repeat (with v. l.) a part of adhy. 129 (with 130); cf. the long note above.

1 Ś1 K1.2 D2 S om. उवाच. — °) N2 V1 B D T G1 M6-8 दुर्मनाः.

2 =(var.) 1. 119. 42. M om. 2-4. — °). Ś Ko.2.3 तथा (for ततो). K4 वैकर्तनस्तथा कर्णः; T2 G दुर्योधनश्च कर्णश्च. — °) V1 T G (except G3.5) रप्यु. N V1 B (except B3) D G1.3.5 ते (for ताञ्).

3 =1. 119. 43. — M om. 3 (cf. v. l. 2). — °) N

कथयन्ति स्म संभूय चत्तरेषु सभासु च ॥ ४
 प्रज्ञाचक्षुरचक्षुष्टादृतराष्ट्रो जनेश्वरः ।
 राज्यमप्राप्तवान्पूर्वं स कथं नृपतिर्भवेत् ॥ ५
 तथा भीष्मः शांतनवः सत्यसंधो महाव्रतः ।
 प्रत्याख्याय पुरा राज्यं नाद्य जातु ग्रहीष्यति ॥ ६
 ते वयं पाण्डवं ज्येष्ठं तरुणं वृद्धशीलिनम् ।
 अभिषिञ्चाम साध्वद्य सत्यं करुणवेदिनम् ॥ ७
 स हि भीष्मं शांतनवं धृतराष्ट्रं च धर्मवित् ।

सपुत्रं विविधैर्भोगैर्गोत्रयिष्यति पूजयन् ॥ ८
 तेषां दुर्योधनः श्रुत्वा तानि वाक्यानि भाषताम् ।
 युधिष्ठिरानुरक्तानां पर्यतप्यत दुर्मतिः ॥ ९
 स तप्यमानो दुष्टात्मा तेषां वाचो न चक्षमे ।
 ईर्ष्या चाभिसंतप्तो धृतराष्ट्रमुपागमत् ॥ १०
 ततो विरहितं दृष्ट्वा पितरं प्रतिपूज्य सः ।
 पौरानुरागसंतप्तः पश्चादिदमभाषत ॥ ११
 श्रुता मे जल्पतां तात पौराणामशिवा गिरः ।

B1.3 Dn D1 T1 om. च. — °) Ñ V1 B D (except D2.5) T G1 प्रतिचक्र्यथागतं (Da1 'क्रमः; T2 G 'बलं). — K1 repeats 3^{ba} after 5°. — °) Ś1 K1 Dn G2 तद्भा; K3 (sup. lin. as in text) उद्घाटनम्. T2 G (except G2) अकुर्वाणा.

4 M om. 4 (cf. v. l. 2). — °) T2 G (except G2.6) प्रसुदि°. — °) T2 G जनाः (for पौराः). Ś1 Da1 Dn3 D4 तथा. — After 4^{ab}, Ko.3.4 Ñ V1 B D ins.:

1436* कथयांचक्रिरे तेषां गुणान्संसत्सु भारत ।

राज्यप्राप्तिं च संप्राप्तं ज्येष्ठं पाण्डुसुतं तदा ।

— °) T2 G स्म ते भूयो देशे देशे. Ñ1 गुहासु च.

5 °) Ś1 Ko D4 अचक्षुस्त्वात्; V1 T2 G अचक्षुष्मान्; D1 तथा श्रुत्वा; M (except M5) अनेत्रत्वात्. — °) T2 G जनाधिपः. M (except M5) अशक्तो राज्यरक्षणे (see below). — T1 M om. 5^{ad}. — Before 5^{ad}, G1.2 ins. प्रजाः. — °) K1.3 Ñ V1 B Da Dn D1.2.4 न (for अ). Ko D5 अराजा सोभवत्पूर्वं; T2 G अशक्तो राज्यकरणे (see above). — After 5°, K1 repeats 3^{ba}; and om. 5^{d-6}. — °) K2-4 transp. स and कथं. T2 G धारयिष्यति (for नृपति°).

6 K1 om. 6^{ab} (cf. v. l. 5). — °) K2 कथं; M ततः (for तथा). Ñ V1 B D (except D5) T1 M transp. भीष्मः and शांत°. — °) G3 सत्यधर्मो. Ñ1 महारथः; T2 G2.4.5 'द्युतिः. M सत्यवाग्ददविक्रमः. — °) T2 G2.4.5 तदा (for पुरा). M पूर्वमुक्त्वा तथा वाचं. — °) Ñ1.2 V1 B D (except D5) T1 न स; G2.6 नापि (for नाद्य). B5 (m as in text) M राज्यं (for जातु). V1 भविष्यति. — After 6, T1 M ins.:

1437* विदुरः करणत्वाच्च पाण्डवस्त्वभिषिच्यताम् ।

[T1 'च्च राज्यार्हेण भवेद्भुवं.]

7 °) K3 G1.5 पाण्डवश्रेष्ठः; Ñ V1 B1.5 Dn D2 T2 G2-4.6 M3.5 'वज्येष्ठं. K2 D5 श्रेष्ठं. — °) K3 वृद्धसेविनः;

T2 G 'दर्शनं. — °) Ñ2 V1 B Dn1.2 D2.5 G3 अभ्यर्चि°; Ñ3 'पिचिम्. Ś1 V1 साध्वन्न; K2 D5 साम्राज्ये. Ñ1 अभ्यर्चिच समाहृत्य; M राजानमभिषिचाम. — °) Ñ1.2 V1 B D T1 M सत्य(T1 M 'सं)कारुण्यवेदिनं (D5 सत्यसंधो महाबलः). — After 7, T1 M ins.:

1438* स हि वृद्धानमात्यांश्च ज्ञातींश्चापि महायशः ।

सत्कृत्य नित्यं पूजार्हान्पाण्डवः पूजयिष्यति ।

[(L 2) T1 'स्य पूज्यान्पूजाभिः.]

8 °) S (except T1) पितामहं शां°. — °) Ñ1 धर्मराट्; G4.5 बुद्धिमान्; M धर्मतः. — °) Da योगैर्. — °) Da 'द्यति वीर्यवान्; T1 वासवं नमयिष्यति; T2 G2.4.5 M5 मानयिष्यति मानिनं (M5 'तः); G1.6 नियतं वासयिष्यति; G3 नियतं पालयिष्यति; M6-8 वर्धयिष्यति मानतः.

9 M om. 9-11. — Before 9, G1 ins. वैशं°. — °) Ko.2 Ñ1.2 V1 B D T1 जल्पतां; T2 G (G4 sup. lin. as in text) सर्वज्ञः. — °) T2 G 'रक्तानि.

10 M om. 10 (cf. v. l. 9). — °) Ko D5 transp. स and तप्य°. K2 परितप्तः स; G (except G1.6) संतप्यमानो. — °) D5 वचस्तेषां (for तेषां वा°). — °) Ko Ñ2 V1 B1.5 Dn D1.2.5 T1 चापि सं; T2 G2.4.5 पीड्यमानो वै; G1.3.6 मुह्यमानस्तु. — Ś1 K1 (hapl.) om. 10^{d-11}. — °) T2 G उपा(T2 अभि)द्ववत्.

11 M om. 11; Ś1 K1 om. 11^{ab} (cf. v. l. 9, 10). — °) K (except K1) Ñ1 D2.5 विदुरेण; Ñ3 Dn1 परिपूज्य; T2 G परिगृह्य. Ko.2 D2 ह; K3.4 D5 हि; B5 T2 G च (for सः). — °) Ko.2-4 Ñ3 D5 G4.5 पृष्ट्वा (Ko.4 दृष्ट्वा; G4 श्रुत्वा; G5 उक्त्वा) पांडोः पुरावृत्तं; T2 G1-3.6 पांडोर्वृत्तं (G3 'वर्णं) पूर्वमुक्त्वा. — °) T2 G 'मथाब्रवीत् (G4.5 'मुवाच ह).

12 Before 12, D4 marg. sec. m. ins. दुर्योधन उ°; T1 G1.2 दुर्योधनः. — °) K1 B3.6 Dn1.2 D1.5 श्रुत्वा मे; M श्रूयते. G3 जल्पितं. Ñ1 तत्र; V1 तेषां; G4.5 (both

त्वामनादृत्य भीष्मं च पतिमिच्छन्ति पाण्डवम् ॥ १२
 मतमेतच्च भीष्मस्य न स राज्यं बुभूषति ।
 अस्माकं तु परां यीडां चिकीर्षन्ति पुरे जनाः ॥ १३
 पितृतः प्राप्तवात्राज्यं पाण्डुरात्मगुणैः पुरा ।
 त्वमप्यगुणसंयोगात्प्राप्तं राज्यं न लब्धवान् ॥ १४
 स एष पाण्डोर्दायाद्यं यदि प्राप्नोति पाण्डवः ।
 तस्य पुत्रो ध्रुवं प्राप्तस्तस्य तस्येति चापरः ॥ १५

ते वयं राजवंशेन हीनाः सह सुतरपि ।
 अवज्ञाता भविष्यामो लोकस्य जगतीपते ॥ १६
 सततं निरयं प्राप्ताः परपिण्डोपजीविनः ।
 न भवेम यथा राजंस्तथा शीघ्रं विधीयताम् ॥ १७
 अभविष्यः स्थिरो राज्ये यदि हि त्वं पुरा नृप ।
 ध्रुवं प्राप्स्याम च वयं राज्यमप्यवशे जने ॥ १८

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकोनत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२९ ॥

inf. lin. as in text वाचः (for तात). — ^a) D₅ अशुभा
 मि. — After 12^{ab}, T₁ ins.:

1439* तेषां श्रुत्वा तु वाक्यानि परितप्यामि भारत ।

युधिष्ठिरानुरक्तानां पौराणामशिवादि च !;

while G_{4.5} ins.:

1440* आगतोऽहं महाप्राज्ञ पादमूलं वचः शृणु ।

13 ^a) T₂ G समसेतु (G_{4.5} साम्ये मतिश्च); M व्रतमे.
 — ^b) G₂ transp. न स and राज्यं. G_{4.5} च (for स).
 Ko D₅ transp. स and राज्यं. K₃ N̄ V₁ B D (except
 D₅) T₁ M_{3.5} बुभूषति; T₂ G (except G_{4.5}) चिकीर्ष.
 — G_{4.5} om. 13^a-15^b. — ^c) K_{2.4} B₅ D₄ D_{4.5} T₂ च
 (for तु).

14 T₂ G om. 14 (for G_{4.5} cf. v. l. 13). — ^e) N̄
 V₁ B D T₁ त्वमंगुणं; M_{3.5} त्वमस्य गुं.

15 G_{4.5} om. 15^{ab} (cf. v. l. 13). — ^a) K₂
 पाण्डोर्यद्राज्यं; T₂ G (G_{4.5} om.) पाण्डवो राज्यं. — ^b) T₂ G
 (G_{4.5} om.) भोत्यसंशयं. — ^c) K₂ B D₄ G₂ प्राप्ता
 (future!). — ^d) N̄_{1.2} V₁ B D (except D_{1.5}) अपि
 (for इति). Ko. 3.4 M_{3.5} परे; T₂ G₂ पराः.

16 ^a) M विहीनाः स्म सुं. — ^c) S₁ K D₄ T
 G_{1.2.3.5} अविज्ञाता.

17 ^a) T₂ G (except G_{4.5}) ते वयं; M_{3.5} संततं.
 — ^b) S₁ K₁ परिपिण्डो. — ^c) T₂ G (except G_{4.5})
 भवाम. — ^d) N̄₂ V₁ B D (except D₅) नीतिर् (for
 शीघ्रं). T₂ G (except G_{4.5}) समर्थतां (for विधी).
 — T G ins. after 17 (T₁, after 18):

1441* अथ त्वमपि राजेन्द्र राजवंशो भविष्यसि ।

[G_{4.5} अतः (for अथ). G_{1.2} वंश्यो.]

After 1441*, T₁ ins. 1442* and 1443* (cf. v. l. 18).

18 T₂ G (except G_{4.5}) om. 18^{ab}. — ^a) K₃ N̄_{1.2}
 V₁ B D T₁ यदि त्वं हि (D₅ ह त्वं); N̄₃ G_{4.5} M यदि हि
 त्वं (for अभं). Ko. 2.4 स्थितो; K₃ N̄ B D T₁ G_{4.5} M

पुरा. N̄₂ B D (except D₅) T₁ राजन्; V₁ राज्यं. — ^b) K₃
 नराधिप (for पुरा नृ). K₃ ह्यभविष्यः स्थिरो नृपः; N̄_{1.3}
 भवमानः स्थितो नृपः; N̄₂ B D T₁ इदं राज्यमवाप्तवान् (D₅
 स्थिरो भवसि भूपते); G_{4.5} भवानास्थापितो नृपः; M_{3.5}
 भवो मान्यस्थिरो (M₅ रस्ततो) नृपः; M_{3.5} भवेमान्यस्थिरो
 भव. — ^{cd}) T₂ G₂₋₅ लप्स्यामहे (for प्राप्स्याम च). G₁
 यदि वा त्वं पुरा राज्ये. T₂ G₂₋₅ transp. वयं and राज्यं.
 T₂ G₂ वंशे जनेश्वरः; G_{1.6} वंशा जने; G₃ वंशीकृताः; G_{4.5}
 वंशेन ते (for अप्यवशे जने). D₅ राज्यमत्र स्ववंशजं.
 — After 18, T₁ ins. 1441*, which is followed by:

1442* यदि त्वं च महाराज राजवंशाच्चरिष्यसि ।

वयं चैव यतिष्यामो ह्यगाधे निरयेऽशुचौ ।

T₁ cont.: G_{1.5} ins. after 18:

1443* स तथा कुरु कौरव्य रक्षया वंश्या यथा वयम् ।

संप्राप्तुम स्वयं राज्यं मन्त्रयस्व सहाजुगैः ।

Colophon. G₂ has separate colophons with sepa-
 rate numbers for the two occurrences of this
 adhy. (see above). — *Major parvan*: T₂ G M संभव
 (for आदि). — *Sub-parvan*: N̄_{1.2} V₁ Dn जतुगृहः; B₅
 जातुषः; D₅ T₁ संभव. — *Adhy. name*: Ko दुर्योधनवाक्यं;
 K₃ दुर्योधनस्येव्यासंभवः; N̄_{1.2} V₁ दुर्योधनेव्याः; M_{3.5} द-
 दुर्योधनानुशयः. — *Adhy. no.* (figures, words or both):
 Dn_{2.3} 140; D₄ m 143; T₁ 134; T₂ G₅ 87; G_{1.4.6}
 M 86; G₂ (first time) 86, and (second time) 89
 (see above); G₃ 85. — *S'loka no.*: Dn 38; M₃ 27.
 — *Aggregate s'loka no.*: Dn₂ 5678.

130

T₂ G_{2.4.5} repeat this adhy.; G_{1.3.6} read it
 before passage No. 81 (Kapikaniti) given in App. I
 (cf. the long note after adhy. 128).

१३०

वैशंपायन उवाच ।

धृतराष्ट्रस्तु पुत्रस्य श्रुत्वा वचनमीदृशम् ।
 मुहूर्तमिव संचिन्त्य दुर्योधनमथाब्रवीत् ॥ १
 धर्मनित्यः सदा पाण्डुर्ममासीत्प्रियकृद्धितः ।
 सर्वेषु ज्ञातिषु तथा मयि त्वासीद्विशेषतः ॥ २
 नास्य किञ्चिन्न जानामि भोजनादि चिकीर्षितम् ।

निवेदयति नित्यं हि मम राज्यं धृतव्रतः ॥ ३
 तस्य पुत्रो यथा पाण्डुस्तथा धर्मपरायणः ।
 गुणवाङ्मोकविरुधातः पौराणां च सुसंमतः ॥ ४
 स कथं शक्यमस्मान्निरपक्रुं बलादितः ।
 पितृपैतामहाद्राज्यात्सहस्रयो विशेषतः ॥ ५
 भृता हि पाण्डुनामात्या बलं च सततं भृत्यः ।

1 Ś1 K1-3 D2.5 S om. उवाच. — N (Ñ2 om. line 2) V1 B Da Dn D1.2 ins. after वैशं° उ° (resp. वैशं°): K4 S (T1 om. line 2; the rest om. lines 1, 3 and 8) ins. (with a prefixed वैशं°) after passage No. 81 of App. I, viz. the Kapikaniti (T2 repeating the insertion after the second occurrence of adhy. 130): D4 (prefixing a वैशं°) ins. after passage No. 82 of App. I:

1444* एवं श्रुत्वा तु पुत्रस्य प्रज्ञाचक्षुर्नराधिपः ।

कणिकस्य च वाक्यानि तानि श्रुत्वा स सर्वशः ।

धृतराष्ट्रो द्विधाचितः शोकार्तः समपद्यत ।

दुर्योधनश्च कर्णश्च शकुनिः सौबलस्तथा ।

दुःशासनचतुर्थास्ते मन्त्रयानासुरेकतः । [5]

ततो दुर्योधनो राजा धृतराष्ट्रमभाषत ।

पाण्डवेभ्यो भयं नः स्यात्तान्निवासायतां भवान् ।

निपुणेनाभ्युपायेन नगरं धारणावतम् ।

[(L. 1) K4 Ñ1.2 V1 B6 Da एतत् (for एवं). Ñ3 तच्छ्रुत्वा तु स पुत्रं. — (L. 2) K4 श्रुत्वा स सर्वशः प्रभो (for the posterior half). S कणिकस्य मतं (G3 वचः) श्रुत्वा (G6 ज्ञात्वा) कात्कर्येन भरतर्षभ. — (L. 4) T2 G1.2.4.5 शकुनिश्चापि सौबलः (G4 सर्वशः). — (L. 5) K4 दुर्योधनचतुः; D2 °सनस्तथा चान्ये. T2 G1.2.4.5 °सुरजसा; M °सुरेकदा. — (L. 6) T2 G1.2.4.5 राजन्. — (L. 7) Da Dn3 T1 G1.2 M3.5 न (for नः). T2 G1.2.4.5 M अस्ति (for स्यात्). T2 G1.2.4.5 °यच प्रभो; M विधत्स्व यदनंतरं.]

A passage given in App. I (No. 82) is ins. in S (except G3.6) after 1444*; in D4 (om. lines 21-36), after passage No. 81 of the same App. In M passage No. 82 is followed by adhy. 129-130; in T2 G2.4.5, by a repetition of the same two adhy.; and, finally, in G1, by adhy. 131. — °) Ñ1 अपि (for तु).

Ñ2 V1 B D (except D5) पुत्रेण; T1 G1 वचनं. M तस्य तद्वचनं श्रुत्वा. — °) Ñ2.3 V1 B D ईरितं; G2.4.5 अप्रियं. T1 श्रुत्वा पुत्रसमीरितं; G1 श्रुत्वा सुमहदप्रियं (= 1. 1. 95°); M पुत्रेण च समीरितं. — °d) G1M उवाच मतिमान्वाक्यं दुर्यो (G1 सुयो) धनमरिदमं.

2 °) T2 धर्मवृत्तः; G3 स च वन्यः; G6 धर्मसूनुः. G1.6 तथा; G3 तदा. — °) K4 हितकृत्प्रियः; D5 प्रियकृत्तमः. G2 तदा; G4.5 तथा (for हितः). Ñ2 V1 B Da Dn D1.2.4 तथा धर्मपरायणः; T2 G1.6 सुवृत्तो मयि गौरवात् (G1 कौरव); G3 संवृत्तो मयि कौरवाः. — °) K2.4 सर्वासु. B5 T1 G2.5 तदा. K6 सर्वेषु सर्वकालेषु. — °d) G2.4 M च (for तु). T2 G1.4.5 मदीयेषु विशेषं.

3 T2 (hapl.) om. 3-5. — °) Ñ2 V1 B D (except D5) नासौ; T1 नान्यं; G1.2.4.5 नाहं; G3 नात्र; M6-8 तस्य. Ñ2 V1 B D (except D5) विज्ञानाति; T1 G2.4.5 विज्ञा°; G3 M6-8 न जानाति. G6 अत्र किं च न जानाति. — °) Ñ1 G4.6 भोजनानि. — Da2 om. 3°d. — °d) B6 Da2 transp. नित्यं and राज्यं. G1 तत्सर्वं; G3.6 सर्वस्वं (for नित्यं हि). D5 राष्ट्रं. G1.3.6 मयि धर्मभृतां वरः.

4 T2 om. 4 (cf. v. 1. 3). — For 4°, K1 repeats 2°. — °) G1.6 धर्मपरः सदा; G3 धर्मवरस्तदा. — °d) D (except Da2 D4) T1 पौरवाणां सु° (D2 °वाणीव सं°); G1.3.6 ना (G6 न) गारे च प्रतिष्ठितं (G1 °तः). — After 4, G6 ins.:

1445* स तथा वर्तमानोऽसौ धर्मसुनुर्यथायुजः ।

5 G6 om. 5°d; T2 om. 5 (cf. v. 1. 3). — °) Ñ2.3 B D T1 G (G6 om.) M5 शक्यतेस्मा° — °) K1 B1.3 D2 T1 G1.2.4.5 M (except M5) अपाक्रुं; K2 V1 °कर्तुं; Ñ2 B5.6 Da Dn D1.4.5 अपाकर्तुं. V1 बलादिव; G1.3 नरर्षभः. — After 5°d, D1 reads 7. — °) Ñ1.3 G2.4.5 M °पैतागता°; G1.3.6 राज्यमेव हि नः (G6 सं°) प्राप्तः. — °d) V1 स महात्मा.

त्वामनादृत्य भीष्मं च पतिमिच्छन्ति पाण्डवम्॥१२
 मतमेतच्च भीष्मस्य न स राज्यं बुभूषति ।
 अस्माकं तु परां पीडां चिकीर्षन्ति पुरे जनाः॥१३
 पितृतः प्राप्तवात्राज्यं पाण्डुरात्मगुणैः पुरा ।
 त्वमप्यगुणसंयोगात्प्राप्तं राज्यं न लब्धवान् ॥ १४
 स एष पाण्डोर्दायाद्यं यदि प्राप्नोति पाण्डवः ।
 तस्य पुत्रो ध्रुवं प्राप्तस्तस्य तस्येति चापरः ॥ १५

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकोनत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२९ ॥

ते वयं राजवंशेन हीनाः सह सुतैरपि ।
 अवज्ञाता भविष्यामो लोकस्य जगतीपते ॥ १६
 सततं निरयं प्राप्ताः परापिण्डोपजीविनः ।
 न भवेम यथा राजंस्तथा शीघ्रं विधीयताम् ॥ १७
 अभविष्यः स्थिरो राज्ये यदि हि त्वं पुरा नृप ।
 ध्रुवं प्राप्स्याम च वयं राज्यमप्यवशे जने ॥ १८

inf. lin. as in text) वाचः (for तात). — ^a) D₄ अशुभा
 ति°. — After 12^{ab}, T₁ ins.:

1439* तेषां श्रुत्वा तु वाक्यानि परितप्स्यामि भारत ।

युधिष्ठिरानुरक्तानां पौराणामशिवानि च ।;

while G_{4.5} ins.:

1440* आगतोऽहं महाप्राज्ञ पादमूलं वचः शृणु ।

13 ^a) T₂ G समसेतत्तु (G_{4.5} साम्ये मतिश्च); M व्रतमे°.

— ^b) G₂ transp. न स and राज्यं. G_{4.5} च (for स).
 Ko D₅ transp. स and राज्यं. K₃ Ñ V₁ B D (except
 D₅) T₁ M_{3.5} बुभूषति; T₂ G (except G_{4.5}) चिकीर्ष°. —
 G_{4.5} om. 13^a-15^b. — ^c) K_{2.4} B₅ D₄ D_{4.5} T₂ च
 (for तु).

14 T₂ G om. 14 (for G_{4.5} cf. v. l. 13). — ^e) Ñ
 V₁ B D T₁ त्वमप्यगुणैः; M_{3.5} त्वमस्य गु°.

15 G_{4.5} om. 15^{ab} (cf. v. l. 13). — ^a) K₂
 पांडोर्वैद्राज्यं; T₂ G (G_{4.5} om.) पांडवो राज्यं. — ^b) T₂ G
 (G_{4.5} om.) 'भोत्वसंशयं. — ^c) K₂ B D₄ G₂ प्राप्ता
 (future!). — ^d) Ñ_{1.2} V₁ B D (except D_{1.5}) अपि
 (for इति). Ko. 3.4 M_{3.5} परे; T₂ G₂ परा:.

16 ^a) M विहीनाः सः सु°. — ^c) Ś₁ K D₄ T
 G_{1.2.5.6} अविज्ञाता.

17 ^a) T₂ G (except G_{4.5}) ते वयं; M_{3.5} संततं.
 — ^b) Ś₁ K₁ परिपिण्डो°. — ^c) T₂ G (except G_{4.5})
 सवाम. — ^d) Ñ₂ V₁ B D (except D₅) नीतिर् (for
 शीघ्रं). T₂ G (except G_{4.5}) समर्थ्यतां (for विधी°).
 — T G ins. after 17 (T₁, after 18):

1441* अथ त्वमपि राजेन्द्र राजवंशो भविष्यसि ।

[G_{4.5} अतः (for अथ). G_{1.2} वंश्यो.]

After 1441*, T₁ ins. 1442* and 1443* (cf. v. l. 18).

18 T₂ G (except G_{4.5}) om. 18^{ab}. — ^a) K₃ Ñ_{1.2}
 V₁ B D T₁ यदि त्वं हि (D₅ ह त्वं); Ñ₃ G_{4.5} M यदि हि
 त्वं (for अभ°). Ko. 3.4 स्थितो; K₃ Ñ B D T₁ G_{4.5} M

पुरा. Ñ₂ B D (except D₅) T₁ राजन्; V₁ राज्यं. — ^b) K₃
 नराधिप (for पुरा नृ°). K₃ ह्यभविष्यः स्थिरो नृपः; Ñ_{1.2}
 भवमानः स्थितो नृपः; Ñ₂ B D T₁ इदं राज्यमवाप्तवान् (D₅
 स्थिरो भवसि भूपते); G_{4.5} भवानास्थापितो नृपः; M_{3.5}
 भवो मान्यस्थिरो (M₅ रस्ततो) नृपः; M_{3.5} भवेमान्यस्थिरो
 भव. — ^{cd}) T₂ G₂₋₆ लप्स्यामहे (for प्राप्स्याम च). G₁
 यदि वा त्वं पुरा राज्ये. T₂ G₂₋₆ transp. वयं and राज्यं.
 T₂ G₂ वंशे जनेश्वर; G_{1.6} वंशा जने; G₈ वंशीकृताः; G_{4.5}
 वंशेन ते (for अप्यवशे जने). D₅ राज्यमत्र स्ववंशजं.
 — After 18, T₁ ins. 1441*, which is followed by:

1442* यदि त्वं च महाराज राजवंशाचरिष्यसि ।

वयं चैव यतिष्यामो ह्यगाधे निरयेऽशुचौ ।

T₁ cont.: G_{1.5} ins. after 18:

1443* स तथा कुरु कौरव्य रक्षया वंश्या यथा वयम् ।

संप्राप्तुम स्वयं राज्यं मन्त्रयस्व सहानुगैः ।

Colophon. G₂ has separate colophons with se-
 parate numbers for the two occurrences of this
 adhy. (see above). — Major parvan: T₂ G M संभव°
 (for आदि°). — Sub-parvan: Ñ_{1.2} V₁ Dn जतुगृह; B°
 जातुष; D₅ T₁ संभव. — Adhy. name: Ko दुर्योधनवाक्यं;
 K₃ दुर्योधनस्यैर्ष्यासंभवः; Ñ_{1.2} V₁ दुर्योधनेर्ष्या; M_{3.5} दुर्योधनानुशयः. — Adhy. no. (figures, words or both):
 Dn_{2.13} 140; D₄m 143; T₁ 134; T₂ G₅ 87; G_{1.4.6}
 M 86; G₂ (first time) 86, and (second time) 89
 (see above); G₃ 85. — S'loka no.: Dn 38; M₃ 27.
 — Aggregate s'loka no.: Dn₂ 5678.

130

T₂ G_{2.4.5} repeat this adhy.; G_{1.2.6} read it
 before passage No. 81 (Kāṇikaṇṭi) given in App. I
 (cf. the long note after adhy. 128).

१३०

वैशंपायन उवाच ।

धृतराष्ट्रस्तु पुत्रस्य श्रुत्वा वचनमीदृशम् ।
 मुहूर्तमिव संचिन्त्य दुर्योधनमथाब्रवीत् ॥ १
 धर्मनित्यः सदा पाण्डुर्ममासीत्प्रियकृद्धितः ।
 सर्वेषु ज्ञातिषु तथा मयि त्वासीद्विशेषतः ॥ २
 नास्य किञ्चिन्न जानामि भोजनादि चिकीर्षितम् ।

निवेदयति नित्यं हि मम राज्यं धृतव्रतः ॥ ३
 तस्य पुत्रो यथा पाण्डुस्तथा धर्मपरायणः ।
 गुणवाँल्लोकविख्यातः पौराणां च सुसंमनः ॥ ४
 स कथं शक्यमस्याभिरपकृष्टं बलादितः ।
 पितृपैतामहाद्राज्यात्सहस्राद्यो विशेषतः ॥ ५
 भृता हि पाण्डुनामात्या बलं च सततं भृत्यम् ।

1 Ś1 K1-3 D2.5 S om. उवाच. — N (Ñ2 om. line 2) V1 B Da Dn D1.2 ins. after वैशं उ° (resp. वैशं°): K4 S (T1 om. line 2; the rest om. lines 1, 3 and 8) ins. (with a prefixed वैशं°) after passage No. 81 of App. I, viz. the Kapikanāṭi (T2 repeating the insertion after the second occurrence of adhy. 130): D4 (prefixing a वैशं°) ins. after passage No. 82 of App. I:

1444* एवं श्रुत्वा तु पुत्रस्य प्रज्ञाचक्षुर्नराधिपः ।
 कणिकस्य च वाक्यानि तानि श्रुत्वा स सर्वशः ।
 धृतराष्ट्रो द्विधाचित्तः शोकार्तैः समपद्यत ।
 दुर्योधनश्च कर्णश्च शकुनिः सौबलस्तथा ।
 दुःशासनचतुर्थास्ते मन्त्रयानासुरेकतः । [5]
 ततो दुर्योधनो राजा धृतराष्ट्रमभाषत ।
 पाण्डवेभ्यो भयं नः स्यात्तान्निवासायतां भवान् ।
 निपुणेनाभ्युपायेन नगरं धारणावतम् ।

[(L. 1) K4 Ñ1.2 V1 B6 Da एतत् (for एवं). Ñ3 तच्छ्रुत्वा तु स पुत्र°. — (L. 2) K4 श्रुत्वा स सर्वशः प्रभो (for the posterior half). S कणिकस्य मतं (G3 वचः) श्रुत्वा (G6 ज्ञात्वा) कात्कर्णेन भरतर्षभ. — (L. 4) T2 G1.2.4.5 शकुनिश्चापि सौबलः (G4 सर्वशः). — (L. 5) K4 दुर्योधनचतु°; D2 °सनस्तथा चान्ये. T2 G1.2.4.5 °सुरजसा; M °सुरेकदा. — (L. 6) T2 G1.2.4.5 राजन्. — (L. 7) Da Dn3 T1 G1.2 M3.5 न (for नः). T2 G1.2.4.5 M अस्ति (for स्यात्). T2 G1.2.4.5 °यच प्रभो; M विधत्स्व यदनंतरं.]

A passage given in App. I (No. 82) is ins. in S (except G3.6) after 1444*; in D4 (om. lines 21-36), after passage No. 81 of the same App. In M passage No. 82 is followed by adhy. 129-130; in T2 G2.4.5, by a repetition of the same two adhy.; and, finally, in G1, by adhy. 131. — °) Ñ1 अपि (for तु).

Ñ2 V1 B D (except D5) पुत्रेण; T1 G1 वचनं. M तस्य तद्वचनं श्रुत्वा. — °) Ñ2.3 V1 B D ईरितं; G2.4.5 अप्रियं. T1 श्रुत्वा पुत्रसमीरितं; G1 श्रुत्वा सुमहदप्रियं (= 1. l. 95°); M पुत्रेण च समीरितं. — °d) G1M उवाच मतिमान्वाक्यं दुर्यो° (G1 सुयो) धनमरिंदमं.

2 °) T2 धर्मवृत्तः; G3 स च वन्यः; G6 धर्मसुनुः. G1.6 तथा; G3 तदा. — °) K4 हितकृत्प्रियः; D5 प्रियकृत्तमः. G2 तदा; G4.5 तथा (for हितः). Ñ2 V1 B Da Dn D1.2.4 तथा धर्मपरायणः; T2 G1.6 सुवृत्तो मयि गौरवात् (G1 कौरव); G3 संवृत्तो मयि कौरवाः. — °) K2.4 सर्वासु. B5 T1 G2.5 तदा. K6 सर्वेषु सर्वकालेषु. — °d) G2.4 M च (for तु). T2 G1.4.5 मदीयेषु विशेषं.

3 T2 (hapl.) om. 3-5. — °) Ñ2 V1 B D (except D5) नासौ; T1 तान्यं; G1.2.4.5 नाहं; G3 नात्र; M3-8 तस्य. Ñ2 V1 B D (except D5) विजानाति; T1 G2.4.5 विजा°; G3 M6-8 न जानाति. G6 अत्र किं च न जानाति. — °) Ñ1 G4.6 भोजनानि. — Da2 om. 3°d. — °d) B5 Da1 transp. नित्यं and राज्यं. G1 तत्सर्वं; G3.6 सर्वस्वं (for नित्यं हि). D5 राष्ट्रं. G1.3.6 मयि धर्मभृतां वरः.

4 T2 om. 4 (cf. v. 1. 3). — For 4°, K1 repeats 2°. — °) G1.6 धर्मपरः सदा; G3 धर्मवरस्तदा. — °d) D (except Da2 D4) T1 पौरवाणां सु° (D2 °वाणीव सं°); G1.3.6 ना° (G6 न) गरे च प्रतिष्ठितं (G1 °तः). — After 4, G6 ins.:

1445* स तथा वर्तमानोऽसौ धर्मसुनुर्यथानुजः ।

5 G6 om. 5°d; T2 om. 5 (cf. v. 1. 3). — °) Ñ2.3 B D T1 G (G6 om.) M5 शक्यतेऽस्मा° — °) K1 B1.3 D2 T1 G1.2.4.5 M (except M5) अपाकृष्टं; K2 V1 °कृतुं; Ñ2 B5.6 Da Dn D1.4.5 अपाकृतुं. V1 बलादिव; G1.3 नरर्षभः. — After 5°d, D1 reads 7. — °) Ñ1.3 G2.4.5 M °पैतागता°; G1.3.6 राज्यमेव हि नः (G6 सं-) प्राप्तः. — °d) V1 स महात्मा.

भृताः पुत्राश्च पौत्राश्च तेषामपि विशेषतः ॥ ६
ते पुरा सत्कृतास्तात पाण्डुना पौरवा जनाः ।
कथं युधिष्ठिरस्यार्थं न नो हन्युः सवान्धवान् ॥ ७

दुर्योधन उवाच ।

एवमेतन्मया तात भावितं दोषमात्मनि ।
दृष्ट्वा प्रकृतयः सर्वा अर्थमानेन योजिताः ॥ ८
ध्रुवमस्सत्सहायास्ते भविष्यन्ति प्रधानतः ।
अर्थवर्गः सहामात्यो मत्संस्थोऽद्य महीपते ॥ ९
स भवान्पाण्डवानां विवासयितुमर्हति ।
मृदुनैवाभ्युपायेन नगरं वारणावतम् ॥ १०
यदा प्रतिष्ठितं राज्यं मयि राजन्भविष्यति ।
तदा कुन्ती सहापत्या पुनरेष्यति भारत ॥ ११

धृतराष्ट्र उवाच ।

दुर्योधन ममाप्येतद्धृदि संपरिवर्तते ।
अभिप्रायस्य पापत्वान्नैतत्तु विवृणोम्यहम् ॥ १२
न च भीष्मो न च द्रोणो न क्षत्ता न च गौतमः ।
विवास्यमानान्कौन्तेयाननुमंस्थन्ति कर्हिचित् ॥ १३
समा हि कौरवेयाणां वयमेते च पुत्रक ।
नैते विषममिच्छेयुर्धर्मयुक्ता मनस्विनः ॥ १४
ते वयं कौरवेयाणामेतेषां च महात्मनाम् ।
कथं न वध्यतां तात गच्छेम जगतस्तथा ॥ १५

दुर्योधन उवाच ।

मध्यस्थः सततं भीष्मो द्रोणपुत्रो मयि स्थितः ।
यतः पुत्रस्ततो द्रोणो भविता नात्र संशयः ॥ १६

6 K1 G8 Mr om. 6. — ^a) G2.4.5 आत्रा (for भृता).
G8 आतृभिः पंच वामात्या. — ^b) Ko D5 transp. बलं
and भृतं. D5 हि विततं. G1 धृवं; G2.4.5 धृतं. — ^c) T2
G8 धृताः. Ś1 (by transp.) च पुत्राः. — ^d) G3 क्षुषा
अपि वि°.

7 T2 om. 7-14. D1 reads 7 after 5^{ab}. — ^a) B6
पौराः; G1.6 तथा; G8 तदा (for पुरा). — ^b) N2 V1 B D
(except D5) T1 नागराः; N3 G2.4.5 M3.5 कौरवाः. G1.3.6
विषये पाण्डुना नराः (G1 नंदनाः). — ^d) D1 नोपहन्युः.
K2 हिंस्युः.

8 T2 om. 8 (cf. v. l. 7); G2.6 om. 8-14^{ab}. — Ś1
K1 D5 S om. उवाच. — ^a) K1 V1 B6 Dns D2 एव; K2
Dn1 D1 T1 एवं (for एतत्). K1 च ते; K3 पुरा; Dn1. n3
D1 T1 यथा (for मया). N3 G1.2.4.5 महाराज (for मया
तात). — ^b) Ko.2.4 N1 V1 B D4.5 भाविनं; G2 ता;
M3-3 भाषितं. Ś1 K1 दुष्टं (for दोषं). Dn त्मनः.
— ^c) V1 तात; G1.2.4.5 पूर्व (for सर्वा). Ś1 K1 दृष्ट्वा
ताः प्रकृतीः स°. — ^d) N2.3 V1 B D (except D5)
T1 पूजिताः.

9 T2 G2.6 om. 9 (cf. v. l. 7, 8). — ^a) Ś1 K1 D5
ता (for ते). — ^b) Ś1 K1 प्रदानतः; D2 प्रयत्नः; G1.4.5 न
संशयः; G2 विशेषतः. — ^c) N2 V1 G1.2.4 अर्थिः; Cd as
in text. — ^d) Ko G2.4.5 स्थो हि; K4 स्थोपि.

10 T2 G2.6 om. 10 (cf. v. l. 7, 8). — ^a) K3 तात
(for आद्य). — ^b) N1 विसर्जयि°. A few MSS. अर्हसि.
— ^c) D5 गृहेनैवा°.

11 T2 G2.6 om. 11 (cf. v. l. 7, 8). — ^a) N3 राष्ट्रं.

— ^b) Ś1 K (except Ko) D5 तात (for राजन्). G1.2.4.1
भविष्यति मयि स्थिरं. — ^c) N3 ततः. Ś1 Ko.1 म (Ko
स)हामात्यैः; K2-4 D5 पत्यैः; N1 V1 मात्या. — ^d) G1
पुरमेष्यति. G1.2.4.5 पार्थिव (for भार°).

12 T2 G2.6 om. 12 (cf. v. l. 7, 8). Ś1 K1 S om.
उवाच. — ^a) D5 अभिप्रायं हि; G1.2.4.5 न प्रार्थयेत्य.
— ^d) K2 N3 Dn D1 एवं; D5 एनं (for एतत्). G1.2.4
एवास्तु; G5 एवास्तु (for एतत्तु). Ś1 तत्कुरु वृणो°; K1
तत्कर्तुं वृणो°.

13 T2 G2.6 om. 13 (cf. v. l. 7, 8). — ^a) Ś1 K हि
(for the first च). — ^b) G1 च न (by transp.). Ś1
K3 N2.3 V1 B1.3 Dn D4.5 T1 G5 न च क्षत्ता न (K3 G5
च) गौ°; N1 M नाश्चत्थामा न गौ°. — ^c) G1.2.4.5
निर्वास्य°. — ^d) Ko.2 G2.4.5 M3.5 नानुमं°; N1 B
अन्विच्छन्नथ; N2 B1.3.5 Dn D1 अन्विच्छं (B1 व्य°)त्यथ; N3
मन्यन्ति; Da D4 अन्विच्छन्तीह.

14 T2 om. 14; G2.6 om. 14^{ab} (cf. v. l. 7, 8); K1.3
(hapl.) om. 14^b-15^a. — ^b) N2 V1 B D (except D5)
T1 वयं ते चैव पु°. — ^c) Ś1 Ko.2.4 D4.5 विवासमिच्छेयुः.
— ^d) Da1 कृपायुक्ताः. Ś1 Ko.2.4 N3 D5 विशेषतः
(for मन°).

15 K1.3 om. 15^a (cf. v. l. 14). — ^a) G2.4.5
पाण्डवेयानां. — ^b) Ś1 K अन्येषां च; M5 परेषां च. Ko.4
महीक्षितां; M6-8 मनस्विनां. — ^c) S वाच्यतां. — ^d) N1.3
V1 B (except B5) D T1 M गच्छाम (Dn2 न स्याम; Da
D5 as in text).

16 Ś1 Ko.1.3 S om. उवाच. — ^b) T2 ध्रुवं; G1

कृपः शारद्वतश्चैव यत एते त्रयस्ततः ।
द्रोणं च भागिनेयं च न स त्यक्ष्यति कर्हिचित् ॥ १७
क्षत्तार्थवद्वस्त्वस्माकं प्रच्छन्नं तु यतः परे ।
न चैकः स समर्थोऽस्मान्पाण्डवार्थे प्रवाधितुम् ॥ १८

स विश्रब्धः पाण्डुपुत्रान्सह मात्रा विवासय ।
वारणावतमद्यैव नात्र दोषो भविष्यति ॥ १९
विनिद्रकरणं घोरं हृदि शल्यमिवापितम् ।
शोकपावकमुद्धूतं कर्मणैतेन नाशय ॥ २०

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वेणि त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३० ॥

१३१

वैशंपायन उवाच ।

ततो दुर्योधनो राजा सर्वास्ताः प्रकृतीः शनैः ।
अर्थमानप्रदानाभ्यां संजहार सहानुजः ॥ १

धृतराष्ट्रप्रयुक्तास्तु केचित्कुशलमन्त्रिणः ।
कथयांचक्रिरे रम्यं नगरं वारणावतम् ॥ २
अयं समाजः सुमहान्मणीयतमो भुवि ।

स्थिरः; Gs ध्रुवः (for स्थितः). — °) G2.4.5 यतः सुतोप्ययं (G1 °य; Gs °याद्) द्रोणो. — °) D1 भविष्यति न सं.

17 °) Ds त्रयः स्थिताः. N T G1.3.6 यत एवं वयं ततः; N2.3 V1 B Da Dn D1.2.4 T1 यत एतौ ततो भवेत्. — °) T G1.3.6 भागिनेयं कृपो (T2 तथा; Gs तु ते; Gs ततो) द्रोणि. — °) Ko.3.4 N B (except Bs) D4 M (except Ms) न संत्यक्ष्यति; G2.4 न स त्यजति. T G1.3.6 न त्यक्ष्यति कथं (Gs °दा) चन.

18 °) S1 K1.2 क्षत्ताव (K2 स्स) वद्वस्त्व°; N2 °नुबंधस्त्व°; T2 °लुब्धस्त्वस्मासु; G1 °बंधुस्त्वस्मासु; G2.4 °लुब्धश्चा°; Gs क्षत्ता त्वलुब्धस्त्व°; Gs °थं बंधनस्त्वस्मान्; M °अं (Ms च) बंधुरस्माकं. — Gs (hapl.) om. 18°. — °) K (except K1) N1.3 V1 D4.5 T G (Gs om.) प्रच्छन्नः. S1 K (except K1) N V1 B1.3 Dn D1.2.5 T1 सं (N3 प्र) यतः; Bsm. 5.6 Da D4 संगतः; Gs च यतः. K2.4 N V1 B D T G2 परैः; G1 परं. — °) S1 स न चैकः (by transp.); Ds न वै शोकः; T2 Gs न त्वेकः स. K4 तु; B1 G1 च (for स). — °) S1 K1 पाण्डवार्थेषु वा°; B1.5 Dn °थं [S] धिवा°.

19 °) Bs Dn D1.2 S सु- (Gs अ-) (for स). S1 K1 N V1 G2-5 विस्त्रब्धः; B1.3.5 D2.4 विस्त्र (Bs °अ) षधं; T G1.6 M विस्त्रब्धान्. K1 B Da D2.4 Gs.6 पाण्डुसुतान्. Ds सुश्रद्धः पाण्डुपुत्रांश्च. — °) N2 B (except Bs) Dn D1.2.4 T1 G1 प्रवासय; N3 °सये. — °) N2 V1 B D (except Ds) T1 यथा यांति तथा कुरु.

20 °) K (except K1) Ds T1 G विनिद्राक (G4 °का; Gs °वरणं; T2 निद्राया हरणं; M निद्रावकरणं. G2.4.5 होतद् (for घोरं). — °) S1 K1 N3 B1 Ds T2 G2.4.5 °संभूतं. — °) K2 T2 तेन; G (except Gs.6) अनेन (for एतेन). S1 K1-3 Ds शामय (for नाश°).

Colophon. T2 G4.5 have a colophon after each occurrence of this adhy.; on the other hand, G2 (which also repeats this adhy.) has only one colophon and that after the first occurrence of this adhy. — Major parvan: T2 G M संभव° (for आदि°). — Sub-parvan: N1.2 V1 Dn जतुगृह; Bs Da जातुष; T1 संभव. — Adhy. name: S1 K1.2 Ds G1.2 वारणावत-यात्रा; Ko.4 दुर्योधनमंत्रः; Ks वारणावतं प्रति पाण्डवनिवासः; N1.2 V1 दुर्योधनपरामर्शः. — Adhy. no. (figures, words or both): B1 139; Bs 137; Dn2. ns 141; D4m 144; T1 136; T2 Gs (both first time) 85 and (both second time) 88; G1.2.4 (second time).s M 87; Gs 86; G4 (first time) 84. — S'loka no.: Dn 21 (Dns 24); Ms 20. — Aggregate s'loka no.: Dn2 5701.

131

1 S1 Ko.1.3 D1.2 S om. उवाच (G2.4.5 om. the ref.). — °) T1 G1.2.4 राजन् (for राजा). T1 Gs.6 तु; T2 G1.2.4.5 च (for ताः). K (except K1) N V1 B D (D4 before corr.) सर्वाः प्रकृतयः शनैः (V1 तथा). M धृतराष्ट्रे प्रतिज्ञाते राजा दुर्योधनः शनैः. — °) Ko Ds °प्रदानैश्च; Bs अर्थप्राण°; Bs अर्थप्रदानमानाभ्यां; N2 अच-मानं; T1 Gs.6 °दानेन. — °) T1 G1 संजग्राह. M स कौरवान् (for सहा°). S1 K D2.5 रंजयामास सानुजः (Ks पूजयामास भारत). — After 1, T2 G (except Gs.6) ins.:

1446* युयुत्सुमपनीयैकं धार्तराष्ट्राः सहोदराः ।

2 °) G (except Gs) Ms-3 धार्तराष्ट्र°. V1 B2.6 D T Gs ते (Ds च) (for तु).

3 °) S1 K1 Bs D4 Gs.6 °तरो. — °) S1 K1 प्रमुमते;

उपस्थितः पशुपतेर्नगरे वारणावते ॥ ३
 सर्वरत्नसमाकीर्णं पुंसां देशे मनोरमे ।
 इत्येवं धृतराष्ट्रस्य वचनाच्चक्रिरे कथाः ॥ ४
 कथ्यमाने तथा रम्ये नगरे वारणावते ।
 गमने पाण्डुपुत्राणां जज्ञे तत्र मतिर्नृप ॥ ५
 यदा त्वमन्यत नृपो जातकौतूहला इति ।
 उवाचैनानथ तदा पाण्डवानम्बिकासुतः ॥ ६
 ममेमे पुरुषा नित्यं कथयन्ति पुनः पुनः ।
 रमणीयतरं लोके नगरं वारणावतम् ॥ ७
 ते तात यदि मन्यध्वमुत्सवं वारणावते ।

सगणाः सानुयात्राश्च विहरध्वं यथामराः ॥ ८
 ब्राह्मणेभ्यश्च रत्नानि गायनेभ्यश्च सर्वशः ।
 प्रयच्छध्वं यथाकामं देवा इव सुवर्चसः ॥ ९
 कंचित्कालं विहृत्यैवमनुभूय परां मुदम् ।
 इदं वै हास्तिनपुरं सुखिनः पुनरेष्यथ ॥ १०
 धृतराष्ट्रस्य तं काममनुबुद्ध्वा युधिष्ठिरः ।
 आत्मनश्चासहायत्वं तथेति प्रत्युवाच तम् ॥ ११
 ततो भीष्मं महाप्राज्ञं विदुरं च महामतिम् ।
 द्रोणं च बाह्लिकं चैव सोमदत्तं च कौरवम् ॥ १२
 कृपमाचार्यपुत्रं च गान्धारीं च यशस्विनीम् ।

Cd पशुपतेः (as in text).

4 ^a) B Da D₄ (before corr.) 'कीर्णः; D₅ सर्वसंपत्तं.
 — ^b) T₂ G पुण्य (G₃ 'प्ये) देशे. K_{3.4} मनोहरे. D₅ पुंसां
 गदनिवारणे. — ^c) Ś₁ K₁₋₃ D₅ इत्येता. T G धर्तराष्ट्रस्य.
 — ^d) D₂ T₂ G_{4.5} कथाः; G_{3.6} तदा.

5 ^a) Ko. 2.4 B₁ G_{3.4.6} Ms. 7.8 तदा रं. — K₃ om.
 5^c-6^b. — ^d) K₁ मतिः किल.

6 K₃ om. 6^{ab} (cf. v. 1. 5). — ^a) N₁ V₁ -जुमन्यत
 नृपो; T₁ G_{1.4.5} त्व (G₁ त्वा) शंकित नृपो; G₂ त्वं शंकितनृपो;
 G_{3.6} तु (G₃ -त्या) शंकितमतिः; M त्वशंकितान् (M_{3.5}
 'कितं) राजा. — ^b) Ko. 2 D₅ 'हलानिति; K₁ 'हला इव;
 M 'हलादिव. — ^c) Ko. 1 तानथ तदा; N₁ V₁ एतानेय
 तदा; N₃ Dn_{1.2} एतानेय तदा; B_{1.3} D_{1.2.5} T₁ M₅
 एतानथ तदा; Dn₂ एतानथ तान्; D₄ चैनानथ तान्; T₂
 G_{1.2.4.5} चैनानथ वै; G_{3.6} एतानिति तदा; M_{3.6-8} चैनान्स
 तदा (for एतानथ तदा). — T G ins. after 6: D₄
 marg., after 'धृतं उ' (cf. v. 1. 7):

1447* अधीतानि च शास्त्राणि युष्माभिरिह कृत्स्नशः ।

अस्त्राणि च तथा द्रोणाद्भोतमात्रं शरद्वतः ।

सोऽहमेवंगते तात चिन्तयामि समन्ततः ।

रक्षणे व्यवहारे च राज्यस्य सततं हिताः ।

[(L. 2) G_{2.4.6} 'मात्रं विशेषतः. — (L. 3) G₅ काले
 (for तात). D₄ कृतकृत्या भवतस्तु सर्वविद्याविशारदाः.]

7 Before 7, M₃₋₈ ins. 'धृतं; D₄ marg. 'धृतं उ'
 (followed by 1447*). — ^a) K₄ N_{2.3} B D T₁ ममेते;
 T₂ G_{1.4.5} इमे वै; G_{2.3.6} M इमे हि. G₃ पुरतस्. T₂ G
 तात (for नित्यं). — K₃ transp. 7^b and 7^d. — ^c) K
 (except K₁) N₁ V₁ B_{1.6} D T₁ M (except M₃) 'तमं;
 B₃ 'तमे.

8 ^a) N₁ V₁ B Da Dn ते ताता; T₂ G_{2.4} नीता वा; G₁

गच्छेथाः; G₆ ते तं हि. — ^b) N₃ नगरे; G_{3.6} उत्सवे.
 — ^c) Dn D₁ 'णाः सान्वयाश्चैव; Cd Nilp as in text
 — ^d) T₂ G_{4.5} यथा दिवि; G₁ यथा दिवः; G₂ सुरा दिवि.
 9 ^a) M (except M₃) अथ (for च). — ^b) T₂ G
 नटे (G₁ भटे; G_{2.3} नरे; G₆ नगे)भ्यश्च विशेषतः. — N₁
 (? hapl.) om. 9^{ed}. — ^c) G_{3.6} संप्रदध्वं. B₁ यथाकालं.

10 ^a) G₃ विहृत्य स्म. — ^b) G_{3.6} M अवप्य च पं.
 T₂ G_{1.2.4-6} मुदं परां (by transp.). G₃ वारणावतमेय च.
 — ^c) Ś₁ K₁ T₁ इदं हि; N₁ T₂ G इहैव (G₃ पुनर्वै).
 Some S MSS. हस्तिनं. — ^d) G_{3.6} सुखेन. G₂ (by
 corr.) 'रेष्यत. — After 10, T G ins.:

1448* निवसध्वं च तत्रैव संरक्षणपरायणाः ।

वैलक्षण्यं हि तत्रैव भविष्यति परंतपाः ।

[(L. 1) G_{3.6} पुरेक्षणपरां. — (L. 2) G₃ वस्तत्र
 (for तत्रैव).]

— T₁ G_{1.3.6} cont.:

1449* नगरं पुनरेवेदमुपयास्य पाण्डवाः ।

[G₃ 'यास्यसि पांडव.]

11 Before 11, M ins. 'चैशं. — ^b) Ko अथ बध्वा;
 K_{2.4} N₂ V₁ B_{3.5m.6} Da Dn₁ D₄ अनुबुध्य; K₃ T
 G_{1.2.4.5} M₃ अवबुध्य; N₁ अनुबुद्धो; D₅ अथ बुद्ध्वा; G₃ अथ
 बुध्या; G₆ अबुध्यत; M₃₋₇ अनुबुध्या. — ^c) Ś₁ K₄ N₁ V₁
 B₃ D₁ T₁ G₂ 'श्च सहायत्वं; M 'श्चा (M₅ 'श्च)सहायत्वात्.
 — ^d) B_{1.5} G_{3.6} 'वाच ह.

12 ^a) K₃ महाबुद्धिः; N₂ B D (except D₅) T₁ M
 शांतनवं; V₁ 'बाहुं; G (except G_{3.6}) 'त्मानं. — ^c) T₂
 G_{1.4.5} बाह्लिकं च तथा द्रोणं. — ^d) M_{3.5} सौ (M₃
 सो)मदत्ति. B₃ Da D₄ श (Da₁ ब)लं तथा (for च कौ').

13 After 13^a, K₄ N₁ V₁ B D (except D₅) T₁ ins.:

1450*

भूरिश्रवसमेव च ।

युधिष्ठिरः शनैर्दीनमुवाचेदं वचस्तदा ॥ १३
 रमणीये जनाकीर्णे नगरे वारणावते ।
 सगणास्तात वत्स्यामो धृतराष्ट्रस्य शासनात् ॥ १४
 प्रसन्नमनसः सर्वे पुण्या वाचो विमुञ्चत ।
 आशीर्भिर्वर्धितानस्मान्न पापं प्रसहिष्यति ॥ १५
 एवमुक्तास्तु ते सर्वे पाण्डुपुत्रेण कौरवाः ।

प्रसन्नवदना भूत्वा तेऽभ्यवर्तन्त पाण्डवान् ॥ १६
 स्वस्त्यस्तु वः पथि सदा भूतेभ्यश्चैव सर्वशः ।
 मा च वोऽस्त्वशुभं किञ्चित्सर्वतः पाण्डुनन्दनाः ॥ १७
 ततः कृतस्वस्त्ययना राज्यलाभाय पाण्डवाः ।
 कृत्वा सर्वाणि कार्याणि प्रययुर्वारणावतम् ॥ १८

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३१ ॥

१३२

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तेषु राज्ञा तु पाण्डवेषु महात्मसु ।
 दुर्योधनः परं हर्षमाजगाम दुरात्मवान् ॥ १

स पुरोचनमेकान्तमानीय भरतर्षभ ।

गृहीत्वा दक्षिणे पाणौ सचिवं वाक्यमब्रवीत् ॥ २
 ममेयं वसुसंपूर्णा पुरोचन वसुंधरा ।

मान्यादन्यानामात्यांश्च ब्राह्मणांश्च तपोधनान् ।

पुरोहितांश्च पौरांश्च ।

After 13^{ab}, T G (except Gs. 6) ins.:

1451* सर्वमातृरूपस्पृष्टा (sic) विदुरस्य च योषितः ।

— °) Ś1 K1 चरन् (for शनैर्). K3 विद्वान्; N̄ V1 B D (except D1.4) दीनः; T2 G (except Gs. 6) वाक्यं.

— °) T2 G (except Gs. 6) उवाच वदतां चरः.

14 Before 14, M6-8 ins. युधिष्ठिरः. — °) G4 गमिष्यामो (for जना°). — G4 om. 14^{bc}. — °) G3 सगणैस्. Ko.2.3 N̄ V1 B D T1 G1.2 तत्र (for तात). N̄2 B D T1 यास्यामो. T2 Gs. 6 सगणास्तु गमिष्यामो.

15 °) Cf. 16°. G2.4 M3.5 वदनाः. — °) K1 G4 पुण्यवाचो. D2 विवक्ष्य; D5 विसुञ्चय. — G1 om. 15°-17°. — °) K (except K1) नंदितान्; N̄1.3 वंदि°; N̄2 B D (except D2.5) T1 वृंहि°. — °) M पापान्. K3 वै प्रवेक्ष्यति; N̄1.3 V1 B1.3 m. 5.6 Da D4 वै प्रस (B3 m Da 'सं; D4 'श) क्ष्यति; N̄2 Dn D5 T G (G1 om.) (? Cd) प्रसहिष्यते; D2 वै भविष्यति; M वै प्रय (M3.5 °च) क्षय.

16 G1 om. 16 (cf. v. l. 15). Before 16, Ś1 K T2 Gs. 5.6 M3. 5 ins. वैशं. — °) B1.5 T2 G2.5.6 M (except M3) च (for तु). — °) K4 °ण सर्वशः. — °) Cf. 15°. Ś1 K1.2.4 N̄1 °मनसो. — °) Ś1 K N̄3 V1 D5 तेभ्य (K3 अभ्य) नंदंत; N̄1 तेभ्यरक्षंत; N̄2 B Da Dn D1.2.4 T1 तेन्व°; T2 Gs. 6 ते व्य°; G3 ते ह्य°.

17 G1 om. 17 (cf. v. l. 15). — °) K3 सर्वदा. — °) N̄1 V1 मा वचो°; N̄2 मा च ओ°; T2 Gs. 5.6 मावो (T2 Gs °रो) च°; G2.4 न च वो°. — °) N̄1.2 V1 B1

Dn D1 T1 सर्वशः. T2 Gs. 6 °नंदनान्.

18 °) T2 G ते तथा (Gs °दा) नंदिता (Gs. 6 वर्धिता) वृद्धैः; M ततः स्वस्त्ययनादीनि. — °) N̄2.3 B Da1 Dn D1.2.4 (before corr.) °लंभाय; D5 °लोभाय. Dn पार्थिवाः. — °) K2 D5 M6-8 कार्याणि सर्वाणि (by transp.). For it, K3 subst. 15°. — °) T2 G2.4.5 गमनाय मतिं दधुः.

Colophon. Major parvan: T2 G M संभव° (for आदि°). — Sub-parvan: N̄1.2 V1 B3 Dn1.2 D2 जनुगृह; B1.5 Da जातुप; T1 संभव. — Adhy. name: Ś1 Ko-2.4 N̄ V1 D5 वारणावतयात्रा (N̄3 °वतगमनं); K3 M6-8 पाण्डवागमनं; T2 G1.4 युधिष्ठिरगमनोत्साहः (T2 °नोत्साहनं); M5 पाण्डवगह (?) म नप्रोत्साहनं. — Adhy. no. (figures, words or both): B1 140; B5 136; Dn3 142; D4 m 145; T1 138; T2 G1.5.6 89; G2 90; Gs. 4 M 88. — S'loka no.: Dn 19; M3 18. — Aggregate s'loka no.: Dn2 5720.

132

I Ś1 K1.3 D2 S om. उवाच. — °) D2 यातेषु (for राज्ञा तु). T G धृतराष्ट्रप्रयुक्तेषु. — °) N̄2 B D (except D5) T1 पाण्डुपुत्रेषु भारत. — °) N̄2 B1.3 Dn D1.2 अगच्छत्स (B1 °त्सु); B5.6 Da D2 अगमत्स (for आजगाम). — After 1, T G ins.:

1452* ततः सुबलपुत्रश्च कर्णो दुर्योधनस्तथा ।

दाहने सहपुत्रायाः कुन्त्या मतिमकुर्वत ।

मन्त्रयित्वा स तैः सार्धं दुरात्मा धृतराष्ट्रजः ।

यथेयं मम तद्वत्ते स तां रक्षितुमर्हसि ॥ ३
 न हि मे कश्चिदन्योऽस्ति वैश्वासिकतरस्त्वया ।
 सहायो येन संधाय मन्त्रयेयं यथा त्वया ॥ ४
 संरक्ष तात मन्त्रं च सपत्नांश्च ममोद्धर ।
 निपुणेनाभ्युपायेन यद्वर्षामि तथा कुरु ॥ ५
 पाण्डवा धृतराष्ट्रेण प्रेषिता वारणावतम् ।
 उत्सवे विहरिष्यन्ति धृतराष्ट्रस्य शासनात् ॥ ६
 स त्वं रासमभ्युक्तेन स्यन्दनेनाशुगामिना ।
 वारणावतमधैव यथा यासि तथा कुरु ॥ ७
 तत्र गत्वा चतुःशालं गृहं परमसंवृतम् ।
 आयुधागारमाश्रित्य कारयेथा महाधनम् ॥ ८
 शणसर्जरसादीनि यानि द्रव्याणि कानिचित् ।

आग्नेयान्युत सन्तीह तानि सर्वाणि दापय ॥ ९
 सर्पिषा च सतैलेन लाक्षया चाप्यनल्पया ।
 मृत्तिकां मिश्रयित्वा त्वं लेपं कुड्येषु दापयेः ॥ १०
 शणान्वंशं घृतं दारु यन्त्राणि विविधानि च ।
 तस्मिन्वेष्मनि सर्वाणि निक्षिपेथाः समन्ततः ॥ ११
 यथा च त्वां न शङ्केरन्परीक्षन्तोऽपि पाण्डवाः ।
 आग्नेयमिति तत्कार्यमिति चान्ये च मानवाः ॥ १२
 वेष्मन्येवं कृते तत्र कृत्वा तान्परमार्चितान् ।
 वासयेः पाण्डवेयांश्च कुन्तीं च ससुहृज्जनाम् ॥ १३
 तत्रासनानि मुख्यानि यानानि शयनानि च ।
 विधातव्यानि पाण्डूनां यथा तुष्येत मे पिता ॥ १४
 यथा रमेरन्विश्रब्धा नगरे वारणावते ।

[(L. 2) Gs गमने; Gs दहने. — (L. 3) T Gs. 6 दृष्टात्मा; G1 दुर्मत्या.]

2 ^{as} Here and below (uniformly) Ś1 K1 प्ररोचन- (for पुरोचन-). Ks उन्नीय चैकांते; Ks आनीय एकांते; Ds एकांतमुन्नीय; G1.5 एकांते आ(Gs ह्या)नाय; M एकांत-मानाय. M (except Ms) पुरुषर्षभ.

3 Before 3, K2 ins. वैशं; S (except T1 Ms) दुर्योधनः. — ^a) Gs सर्वं. — ^b) K (except K1) N3 T2 G य(Gs त)थैव; M (except Ms) यथैषा. V1 मम भद्रं ते; G2.3.5 भवि(Gs व)ता तात. — ^a) N2 मां; T2 G1.2.4.5 तद् (for तां). V1 तथा तव न संशयः; Gs. 6 तथा (Gs दा) त्वं द्रष्टुमर्हसि.

4 ^a) T2 G (except G2.6) दन्वो वै. — ^b) K4 N2 Dn D1 T G विश्वासिक(T2 Gs-8 त)तरस्; Cd as in text. K1 तदा; B (except B1) Da1 D1.2.4 तथा. — ^c) Gs. 6 सहायो मेसि; Gs त्वत्सहायेन.

5 ^a) Ks मन्त्रं मे; T2 G (except Gs) मन्त्रांश्च. — ^b) K1.2 ससुद्धर; T2 G2-4 ततो. — ^c) Gs. 6 यत्त्वां वक्ष्यामि तच्छृणु.

6-7 Ś1 K1 (hapl.) om. 6-7.

8 ^b) Ks D4.5 G3.5 M संसमतं; T2 G2.4 संमितं. — ^c) N2 Dn D1 नगरोपांतम्. Ds आसृज्य (for आश्रित्य). — ^a) G1.5 महानसं; Cd as in text.

9 ^a) Ś1 आग्नेयात्मनि; K1 यानि च. Ms-8 संधीय. N1 T G आग्नेयान्यत्र (N1 योत्पथ-) कुड्ये(Gs कुंडे)षु. — ^a) M (except Ms) द्रव्याणि. Ś1 K (except K4) Ds दापयेः (Ks येत्; Ks ये). N2 B Da Dn D1.2.4 T1

तानि तत्र प्रदा. — After 9, T G ins.:

1453* बल्वजेन च संमिश्रं मधुच्छिष्टेन चैव हि ।

[G1 बिल्वार्जुनैश्च; G2.6 ऐरंडजेन. Gs. 6 च्छिष्टानि.]

10 ^a) Ś1 K1 चाप्यनल्पेन (for च सतै). N2 V1 B D (except Ds) T1 सर्पिलैवसाभिश्च. — ^b) T2 G2.1 मर्दयित्वा. K2 Dn2 तं; N1-थ; Ds Ms तु; G1.3.6 Ms च; Ms-8 वै (for त्वं). — ^a) B1(m as in text).3 कुड्ये प्रदापय. Bs. 6 D (except Ds) T G दापय.

11 ^a) Ks. 4 न्वंशान्; Ks शणवंशान्; N1 शणं वंशं (sic). K2 वसा शणासृतं दारु (sup. lin. चोपडु देवदारु); N2 B D शणं तैलं घृतं चैव (Ds सणा वंशान्युतदा); N3 शशं वसा घृतं दा; V1 शणसर्जरसादीनि (=9^a); T1 G1.3 Ms-8 शणवंशकटं दा; T2 G4-6 शणान्सर्जरसान्लाक्षान्; Ms. 5 वशं च कटकं दा. — ^b) T2 G4.5 तृणाणि (for यन्त्रा). N2 B D (except Ds) जतुदारुणि चैव ह (B1.6 Dn D1.2 हि). — ^c) T2 G1.4.5 सर्वत्र. G2.3.6 वेष्मनस्तस्य सर्वत्र. — ^a) B1 Da1 D4 प्रक्षिपेथाः; G1 वैशय; Gs क्षेपय; Gs वपेत; Ms-8 वि.

12 ^a) M हि (for च). G2.3.6 तन्; Gs मां (for त्वां). N2 V1 B D (except Ds) T1 यथा च तत्र पश्येरन्. — ^b) Ś1 Bs Gs यमपि. G4 तत्कुड्यं; Ms तत्कुर्वाः. — ^c) N1 V1 B D (except Ds) T G अपि (for इति). N1 V1 B D G2 अपि; T2 G1.5 न (for च).

13 ^a) Bs श्रितं (m as in text); Gs. 6 कृतं. Ks तस्मिन् (for तत्र). — ^b) K4 Bs. 6 Dn D2.4 Ms गत्वा T2 G4.5 त्वं (for तान्). Ś1 मार्जितान्; K1 भोजितान्. Ds कृत्वान्यपरमाचिति (sic). — ^c) Ks T2 G1.4.5 Ms. 6-8

तथा सर्वं विधातव्यं यावत्कालस्य पर्ययः ॥ १५
 ज्ञात्वा तु तान्सुविश्वस्ताञ्जयानानकुतोभयान् ।
 अग्निस्ततस्त्वया देवो द्वारतस्तस्य वेश्मनः ॥ १६
 दग्धानेवं स्वके गेहे दग्धा इति ततो जनाः ।
 ज्ञातयो वा वदिष्यन्ति पाण्डवार्थाय कर्हिचित् ॥ १७

तत्तथेति प्रतिज्ञाय कौरवाय पुरोचनः ।
 प्रायाद्रासभयुक्तेन नगरं वारणावतम् ॥ १८
 स गत्वा त्वरितो राजन्दुर्योधनमते स्थितः ।
 यथोक्तं राजपुत्रेण सर्वं चक्रे पुरोचनः ॥ १९

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३२ ॥

१३३

वैशंपायन उवाच ।

पाण्डवास्तु रथान्युक्त्वा सदश्वैरनिलोपमैः ।
 आरोहमाणा भीष्मस्य पादौ जगृहुरातवत् ॥ १

राज्ञश्च धृतराष्ट्रस्य द्रोणस्य च महात्मनः ।
 अन्येषां चैव वृद्धानां विदुरस्य कृपस्य च ॥ २
 एवं सर्वान्कुरुवृद्धानभिवाद्य यतव्रताः ।

गण्डवांश्चैव. $\tilde{N}$ V1 B D (except D5) T1 G2.3.6 M5
 वासयेथाः पाण्डवेयान् (B1.3.6 D2 M5 पाण्डवांश्च). — ^a) T2
 G1.4.5 ^bदृणां; G2.3 ^cजनान्; M5-8 ^dजनाः.

14 ^a) B D (except D5) T1 आसनानि च दिव्यानि.
 — ^b) Ko G1.3.4 M विविधानि च. — ^c) $\tilde{N}$ 2 B D
 except D5) T1 वै (for मे). T2 G1.4.5 तुल्येत्पिता मम;
 G2.3.6 तुल्येच्च मे पिता.

15 ^a) B5.6 D2 तथा; G6 ततो (for यथा). Ko D5
 रमेयुर. K1 corrupt. T1 G1.4.5 M विस्रब्धाः; G2.3.6
 'श्चस्ताः. — ^c) K3 B1 G5 कालविप. G2 त्वया पंडित-
 मानिना. Cd cites पर्ययः (as in text).

16 ^a) K3 $\tilde{N}$ 2 B1.3.5 Dn D1.2 T G1 च (for तु). B5
 तांस्तु ज्ञात्वा; Da तांज्ञात्वा तु; D2 तांस्तथा तु. M5 तान्कृत्वा
 तु. G2.3.6 ज्ञात्वा परमवि. — ^b) G2.6 नितरामकु. M
 छन्नस्त्वमकु. — ^c) Ko $\tilde{N}$ 3 D5 G2 M तत्र त्वया (M7
 तदा); K2 $\tilde{N}$ 1.2 V1 B Da Dn D1.2.4 त्वया ततो (by
 transp.); K4 ततस्तदा; G3 तत्र तथा; G6 तस्य त्वया. T2
 G1.4.5 वेश्मनस्तस्य दातव्यो द्वारदेशे हुताशनः.

17 D1 reads 17-18^{ab} after 19. — ^a) Dn D1.4 T1
 दहमाने; G6 दग्धानेह. — ^b) B5 Da दग्धा इति जना
 विदुः; T2 G (except G1.5) दाहिताः पाण्डवा इति. — ^c) $\tilde{N}$ 2
 V1 B D (except D5) T1 न गर्हयेयुरस्मान्वै (B1.3.5 Da
 D2.4 ^dसाकं). — ^e) G3.6 केचन; M किंचन (for कर्हि).

18 For D1 cf. v. 1. 17. Before 18, S (except T1
 G2.4) ins. वैश. — ^a) Ko.1.4 $\tilde{N}$ 1.2 V1 B D T1 स (D4
 तं; D5 तत् as in text). — For 18^d, $\tilde{N}$ V1 B D
 T1 subst. 7^b.

19 ^a) $\tilde{N}$ 1.2 V1 B (except B5) Dn D1.2 T G1.4.5

त्वरितं. — ^a) K2 स्वयं चक्रे; T2 G1.4.5 चक्रे सर्वे (by
 transp.); G2.3.6 तथा चक्रे. — After 19, D1 reads
 17-18^{ab}; while T2 G (except G1) ins.:

1454* यथाज्ञप्तं नृपतिना कौरवेण यशस्विना ।

एषां तु पाण्डवेयानां गृहं रौद्रमकारयत् ।

Colophon. Major parvan: T2 G M संभव (for
 आदि). — Sub-parvan: $\tilde{N}$ 1.2 V1 Dn1.n2 जतुगृह; B
 Da जातुष; T1 संभव. — Adhy. name: $\tilde{S}$ 1 K1.2 D5
 वारणावतयात्रा; Ko.4 वारणावतयात्रायां पुरोचनगमनं; K3
 जतुगृहनिर्माणं; $\tilde{N}$ 1.2 V1 पुरोचनोपदेशः; $\tilde{N}$ 3 D2.4 जतु (D4
 जातुष) गृहकल्पना (D2 ^aने); B5 गृहकल्पनं; M5 पुरोचन-
 प्रेषणं; M5 जातुष. — Adhy. no. (figures, words or
 both): B1 141; Dn5 143; D4m 146; T1 139; T2
 G1.5.6 90; G2 91; G3.4 M 89. — S'loka no.: Dn
 M3 19. — Aggregate s'loka no.: Dn2 5739.

133

1 $\tilde{S}$ 1 Ko.1.3 D2 S om. उवाच. — ^a) Ko.2 D5
 तथेत्युक्त्वा; $\tilde{N}$ V1 B5 Da1 G1.2.4 (before corr.) M3
 न्युत्त्वा; D1.2.4 G3.4 (by corr.) न्युक्त्वा. — ^c) K1.2
 आरोहमाणः (K1 नः); S प्रयास्यमाना (G3.6 ^dस्यंतस्तु).

2 ^a) K3 अथ; G2.3.6 तु (for च). — ^b) K3 तथा
 द्रोणस्य भारत. — ^c) G6 वीरस्यापि (for विदुः). $\tilde{N}$ 1.2
 V1 B D (except D5) T1 कृपस्य विदुरस्य च.

3 ^a) M (except M5) सर्वानपि कु. Ko-2 $\tilde{N}$ 1 V1
 गुरुः. B5 सर्वे (for वृद्धान्). — ^b) T2 G1.2.4.5 M5 च
 पाण्डवाः; G3.6 दृतव्रताः (G3 ^cतान्); M3.6-8 तु पाण्डवाः.

समालिङ्ग्य समानांश्च बालैश्चाप्यभिवादिताः ॥ ३
 सर्वा मातृस्तथापृष्ट्वा कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् ।
 सर्वाः प्रकृतयश्चैव प्रययुर्वारणावतम् ॥ ४
 विदुरश्च महाप्राज्ञस्तथान्ये कुरुपुंगवाः ।
 पौराश्च पुरुषव्याघ्रानन्वयुः शोककथिताः ॥ ५
 तत्र केचिद्ब्रुवन्ति स ब्राह्मणा निर्भयास्तदा ।
 शोचमानाः पाण्डुपुत्रानतीव भरतर्षभ ॥ ६
 विषमं पश्यते राजा सर्वथा तमसावृतः ।
 धृतराष्ट्रः सुदुर्बुद्धिर्न च धर्मं प्रपश्यति ॥ ७
 न हि पापमपापात्मा रोचयिष्यति पाण्डवः ।
 भीमो वा बलिनः श्रेष्ठः कौन्तेयो वा धनंजयः ।

कुत एव महाप्राज्ञौ माद्रीपुत्रौ करिष्यतः ॥ ८
 तद्वाज्यं पितृतः प्राप्तं धृतराष्ट्रो न मृष्यते ।
 अधर्ममखिलं किं नु भीष्मोऽयमनुमन्यते ।
 विवाहसमानानस्थाने कौन्तेयानभरतर्षभा ॥ ९
 पितेव हि नृपोऽस्माकमभूच्छांतनवः पुरा ।
 विचित्रवीर्यो राजर्षिः पाण्डुश्च कुरुनन्दनः ॥ १०
 स तस्मिन्पुरुषव्याघ्रे दिष्टभावं गते सति ।
 राजपुत्रानिमान्बालान्धृतराष्ट्रो न मृष्यते ॥ ११
 वयमेतदमृष्यन्तः सर्वे एव पुरोचमात् ।
 गृहान्विहाय गच्छामो यत्र याति युधिष्ठिरः ॥ १२
 तांस्तथावादिनः पौरान्दुःखितान्दुःखकथितः ।

— °) Dn D1 T1 'नान्वे'; T2 G1.5 समान्वापि; M समांश्चापि.
 Gs-1.2 समांश्चापि परिपश्यन्.

4 °) S: तथा इष्ट्वा; K1 सुसुश्चैव; N2 तथापृच्छय; N3
 समापृष्ट्वा. Ks मातृ: सर्वा उपपृष्ट्वा; N1 सर्वानभि उपपृष्ट्वा;
 V1 गुरुनामंत्रयित्वा च; T2 G1.2.4.5 M आपृष्ट्वा मातरः
 सर्वाः; Gs.6 सर्वानन्यास्तदा (Gs 'था') पृच्छय. — After 4^a,
 S (except T1 Gs.6) ins.:

1455*

यथार्हममितौजसः ।

शोचन्तः पाण्डवाः सर्वे.

[(L. 2) M कृपणं (for पाण्ड°).]

— °) T2 G1.2.4.5 M कुरुकृत्वा प्र°; Gs.6 यथार्हममि-
 तौजसः (=line 1 of 1455*). — °) G1.2 M चापि (for
 चैव). S1 K सर्वास्ताः प्रकृतीश्चैव; Bs गुरुणा मंत्रयित्वा च;
 T2 G1.5 सर्वाश्च प्रकृतीश्चापि; Gs.6 प्रकृतीरपि सर्वाश्च.
 — °)=1. 131. 18^d.

5 °) Ks Ns S (except T1) तु (for च). K1
 रथानारुह्य प्रययुः. — °) T1 सुनिपुंगवाः. — °) S (except
 T1 Gs.6) पुरुषाः सर्वे. — °) Dn अन्वयुः; D4 (by corr.)
 अन्वयुः; Ds बभूवुः; T2 G (except Gs.6) ह्यन्वयुः.
 Some N MSS. 'कथिताः'.

6 °) K4 केचित्तत्र (by transp.); Gs.6 M (except
 Ms) ततः के°. Gs.6 वदन्ति स्म. — °) T2 G (except
 Gs.6) नागरा (for ब्राह्म°). B Da D2.4 पौरजानपदा नराः.
 — Gs.6 om. 6^e-7^b. — °) N2 B D (except Ds) T1
 दीनान्दृष्ट्वा पाण्डुसुतान्. — °) Ks G1.2.4 पुरुषर्षभ (Ks
 'मा:'); N2 B D (except Ds) T1 भृशदुःखिताः.

7 Gs.6 om. 7^{ab} (cf. v. l. 6). — °) Ks पश्यति
 नृपः. — °) S1 K2 Ds सर्वदा. N2 B D (except Ds) T1

स सुमंद्बीः. — °) Ks T2 G4.5 'राष्ट्रस्तु; Gs 'र:द्रष्ट. N2
 B D (except Ds) T1 कौरव्यो (Da 'वो) धृतराष्ट्रस्तु (N2
 Bs 'श्च); Gs.6 'राष्ट्रो महीपालो. — °) Bs Da D4 तु (for
 च). Gs.6 न धर्ममनुप°.

8 °) Ks पापमपाप्मासौ. — °) G1.2 भीमोपि. — °)
 N2 B D (except Ds) T1 Ms महामानौ.

9 °) N V1 B (except Bs) D (except Ds) T1
 तान्; T2 G1.3.4.6 M यत्; Gs मत् (for तत्). N V1 B
 (except Bs) D (except Ds) T1 प्राप्तान्. — °)=11^d.
 S1 K Ds Gs न मृष्यति; Gs.3.6 प्रबाधते. — °) T2 G M
 'मं (Gs M 'मं) विपुलं. S1 K1 किं न; Ks.2-4 N1.8 V1 Ds
 किं तु; Gs श्वंतु. N2 B Da Dn D1.2.4 T1 अधर्म्यं (Da
 'मं) मिदमखिलं. — °) S1 धृतराष्ट्रः; N2 B D (except Ds)
 T1 कथं भीष्मो. S1 K1.2 V1 अनुपश्यति; Ks नावबुध्यते;
 K4 नानुपश्यति; N1 Ds इति मन्यते; Gs.6 अनुवर्तते.
 — °) Bs एतान्यो (for अस्थाने). — °) N2 V1 B1.3.6 D
 (except Ds) नगरे योमि (B1 'नु; B3 'व) मन्यते; Bs
 नगरे वारणावते.

10 °) Gs समोस्माकं. — °) Gs तदा (for पुरा). Ds
 बभूव ननु वः पुरा. — °) Gs.5 वैचित्र°.

11 °) T1 तस्मिन्श्च; G1.2 Ms तस्मिन्स्तु; Ms तस्मिन्नि
 (for स तस्मिन्). — °) N2 V1 B (except B1) D
 (except Da) देवभावं; Cd as in text. — °) Ks इमान्
 लोभाद्. — °)=9^b. K (except K2) Dn1 मृष्यति.

12 °) T2 G1.2.4.5 M वयमेवम्. N2 नियच्छंतः; B D
 (except Ds) T1 अनिच्छंतः. Gs.6 ते वयं सर्वमेवेदं.
 — °) Gs.3.6 त्यक्त्वा ह्याशु (Gs सर्वे त्यक्त्वा) पुरोत्तमं.
 — °) Gs.3.6 दारानादाय ग°. — °) N2 V1 B D (except

उवाच परमप्रीतो धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ १३
 पिता मान्यो गुरुः श्रेष्ठो यदाह पृथिवीपतिः ।
 अशङ्कमानैस्तत्कार्यमस्माभिरिति नो व्रतम् ॥ १४
 भवन्तः सुहृदोऽस्माकमस्मान्कृत्वा प्रदक्षिणम् ।
 आशीर्भिरभिनन्द्यास्मान्निवर्तध्वं यथागृहम् ॥ १५
 यदा तु कार्यमस्माकं भवद्भिरुपपत्स्यते ।
 तदा करिष्यथ मम प्रियाणि च हितानि च ॥ १६
 ते तथेति प्रतिज्ञाय कृत्वा चैतान्प्रदक्षिणम् ।

आशीर्भिरभिनन्द्यैनाञ्जगृन्गरमेव हि ॥ १७
 पौरुषे तु निवृत्तेषु विदुरः सर्वधर्मवित् ।
 बोधयन्पाण्डवश्रेष्ठमिदं वचनमब्रवीत् ।
 प्राज्ञः प्राज्ञं प्रलापज्ञः सम्यग्धर्मार्थदर्शिवान् ॥ १८
 विज्ञायेदं तथा कुर्यादापदं निस्तरेद्यथा ।
 अलोहं निशितं शस्त्रं शरीरपरिकर्तनम् ।
 यो वेत्ति न तमाप्नोति प्रतिघातविदं द्विषः ॥ १९
 कक्षन्नः शिशिरघ्नश्च महाकक्षे बिलौकसः ।

Ds) T Gs. 4 गंता; Ns राजा (for याति).

13 K1.3 (hapl.) om. 13. — ^a) S1 Ko. 2.4 N1.3 V1 Ds 'वदतः पौरान्; T2 'वादनपरान्; G4 'वादिनः सर्वान्. — ^b) D4 दुःखितो; G3 दुःखितान्. D4 G2. 3.6 शोक(D4 दुःख)कश्चितान्. Some N MSS. 'कश्चितः. — ^c) N2 B D (except Ds) T1 उवाच मनसा ध्यात्वा. — ^d) Ns Ds G1 धर्मपुत्रो; T2 G4. 5 तत्र यान्वै.

14 ^a) G2. 3.6 अस्माभिः (for तत्कार्यं). — ^a) G2. 3.6 कर्तव्यमिति. B3 नो ध्रुवं.

15 ^a) Da चरतः सुहृ. — K4 (hapl.) om. 15^b-16^a. — ^b) S1 K1 तस्मात्कृत्वा. — ^c) N1.3 V1 ins. च after आशीर्भिः (cf. 17). Ks अभिनन्द्यैतान्. N2 B D (except Ds) T1 प्रतिनन्द्य तथाशीर्भिर्. — Ks (hapl.) om. 15^a-17^a. — ^d) Ko. 2 N1 T2 G1. 4 M (except Ms) 'गृहान्.

16 Ks om. 16; K4 om. 16^a (cf. v. l. 15). — ^b) N1 इति मन्यते; D1 G1. 4 M उपपद्यते. — ^c) T G1. 3-5 तथा. K4 Gs-5 करिष्यत. N2 V1 B D (except Ds) T1 अस्माकं (for मम).

17 Ks om. 17^{ab} (cf. v. l. 15). — Before 17, T2 G4 ins. वैशं. — For 17, Ds repeats 15 (v. l. यतो गृहान्). — ^a) S1 Ko-2 तथेति च (Ko ते); N1 Ms-8 तत्तथेति. N2 B D (for Ds see above) T1 एवमुक्तास्ततः (N2 B1 'दा) पौराः. — ^b) S1 N2 B D (for Ds see above) T1 चापि; K1 चाभिः; K2 N1.3 Ms चैनान्; K4 चैषां; V1 चैनं. — ^c) (=var.) 15^a. After आशीर्भिः, N1 V1 B D (for Ds see above) T G (except G1.2) ins. च. Ko. 2.4 N1 V1 B D (for Ds see above) T G (except Gs) एतान्. — ^d) M ययुर्नगरं.

18 ^a) S1 D4 अथ; Ko N1 V1 B Dn D1.2.5 T1 G1 Ms वि; Da T2 G2-5 Ms-8 च (for तु). — ^a) K1 आह्वयं; Ds बोधवः (for बोधयन्). S1 Ko-2 N1.3 V1 पाण्डवं (N1 'व) ज्येष्ठं. G2. 3.6 अनु(G2 'न्व) गच्छत्स कौतयेयं बोधयंश्चेदम-

ब्रवीत्. — Before 18^a, T2 G1.2.4.5 Ms-8 ins. विदुरः. — ^a) D2 प्राज्ञः M राजा (Ms राज्ञा; Ms inf. lin. प्राज्ञा); Cd प्राज्ञः (as in text). S1 प्राप्य प्र; Ko प्राज्ञफलापेक्षः; K1 पापप्र; K2 Ds प्रज्ञाप्र; K2.4 N1 V1 Bs. 5 Dn. 2.5 D2.4 (by corr.) Ms. 6-8 प्राज्ञप्र; B3 च विप्र; Dn1 T Ms Arjp प्राज्ञः प्र; G1.4 प्रज्ञाबलः प्रज्ञः; G2.6 कुशलवृत्तश्च; Gs प्रज्ञाफलः प्रज्ञा; Gs प्राज्ञः फलेवज्ञः (for प्राज्ञं प्र). — ^c) N2 Bs. 6 Da 'तत्त्ववित्; Ns B1.3 Dn D1 प्रलापज्ञमिदं वचः; D2.4 सुप्रलापमिदं वचः; Ds सर्वधर्मा; T1 धर्मकार्यार्थदर्शनः; T2 G1.5 'दर्शनः; Gs 'दर्शितान्; G4 'दर्शितः. — After 18, B1 ins.:

1456* प्राज्ञश्च विप्रलापज्ञः सम्यग्धर्मार्थतत्त्ववित्; while Dn ins.:

1457* प्राज्ञं प्राज्ञः प्रलापज्ञः प्रलापज्ञं वचोऽब्रवीत् 1(!) — K4 N1 V1 B Da D1.2.4 T1 ins. after 18 (B1, after 1456*); Dn, after 1457*:

1458* यो जानाति परप्राज्ञं नीतिशास्त्रानुसारिणीम् ।

[B5 'शास्त्रार्थदर्शिनी; D2 स नरः सुखमेधते.]

With reference to some line of his text (probably, 1458*) Nil. observes: अत्रोत्तरार्धं गौडपाठ एव दृश्यते ॥

19 ^a) G1.4 विज्ञानं (for 'ज्ञाय). N2.3 V1 B1m Dn D1.5 T1 इह; B1 G1.4 तु; B3.6 Da D4 च; B5 तत्; D2 तं; Ms-8 एतत् (for इदं). — ^b) B6 निस्तरेत सः. — ^c) T1 G4 निर्मितं शस्त्रं; Cd as in text. — ^d) K1.2 (both before corr.) Da2 'कीर्तनं; Ks Ds S 'कृतं; N1 Cd 'वर्तनं. — ^e) V1 यो वेद. S1 Ks N1 V1 B D (except D4) न तु तं (S1 तथा; Ks हि तं) प्रति. S ये विदंति (Gs पवंति; Ms. 5 वदंति) न तान् प्रति (Gs. 5 Ms-8 हंति). — ^f) S1 K1 'घातविदो; V1 'घातकृतं; B6 'D5 Ms-8 'घातमिदं; Ms 'घातमिमं (inf. lin. 'विदो); Arjp प्रतिकारं. T2 G प्रतिघातविद(G4 'धि)स्तथा (Gs 'दा).

20 ^a) S 'घ्नं शिशिर(G1 च शिरो)घ्नं च. — ^b) T G4. 5

न दहेदिति चात्मानं यो रक्षति स जीवति ॥ २०
 नाचक्षुर्वेत्ति पन्थानं नाचक्षुर्विन्दते दिशः ।
 नाधृतिभूतिमाप्नोति बुध्यस्वैवं प्रबोधितः ॥ २१
 अनाप्तैर्दत्तमादत्ते नरः शस्त्रमलोहजम् ।
 श्वाविच्छरणमासाद्य प्रमुच्येत हुताशनात् ॥ २२
 चरन्मार्गान्विजानाति नक्षत्रैर्विन्दते दिशः ।
 आत्मना चात्मनः पञ्च पीडयन्नानुपीड्यते ॥ २३
 अनुशिष्टानुगत्वा च कृत्वा चैनान्प्रदक्षिणम् ।
 पाण्डवानभ्यनुज्ञाय विदुरः प्रययौ गृहान् ॥ २४
 निवृत्ते विदुरे चैव भीष्मे पौरजने तथा ।
 अजातशत्रुमामज्य कुन्ती वचनमब्रवीत् ॥ २५
 क्षत्ता यदब्रवीद्वाक्यं जनमध्येऽब्रुवन्निव ।

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्रयस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३३ ॥

त्वया च तत्तथेत्युक्तो जानीमो न च तद्वयम् ॥ २६
 यदि तच्छक्यमस्माभिः श्रोतुं न च सदोषवत् ।
 श्रोतुमिच्छामि तत्सर्वं संवादं तव तस्य च ॥ २७

युधिष्ठिर उवाच ।

विषादमेष्व बोद्धव्यमिति मां विदुरोऽब्रवीत् ।
 पन्थाश्च वो नाविदितः कश्चित्स्यादिति चाब्रवीत् ॥
 जितेन्द्रियश्च वसुधां प्राप्स्यसीति च माब्रवीत् ।
 विज्ञातमिति तत्सर्वमित्युक्तो विदुरो मया ॥ २९
 वैशंपायन उवाच ।

अष्टमेऽहनि रोहिण्यां प्रयाताः फल्गुनस्य ते ।
 वारणावतमासाद्य ददृशुर्नागरं जनम् ॥ ३०

Ms. 8 महाकक्षः; G1-2.6 Ms 'कुक्षिः; Da (erroneously) Arjp महाकक्षे (as in text); Arj. (?) महाकक्षं. T2 G2.4.6 M बिलौकसं; G1.5 विलोपनं. — °) S न सहेते (T1 'ये)ति (T2 G1.4 नासहं वेत्ति). T2 G4 पन्थानं (cf. 21^a).

21 °) T2 G2.3 'क्षुर्वेत्ति वै. — Ś1 K1 T2 G4 (hapl.) om. 21^a-23^b. — °) Ko Ms भूमिम्; N1 V1 B3 G3 बुद्धिम्; Da धृतिम् (for भूमिम्). — °) D1.4 T1 G2.5.6 एनं; M (except Ms) एतत् (for एवं).

22 Ś1 K1 T2 G4 om. 22 (cf. v. l. 21). M ins. युधिष्ठिरः before 22^{ab}; G2, before 22^{ad}. — °) S (T2 G4 om.) नानासैर्दत्तं, and धीरः (G3 लीनः; Ms गिरः) (for नरः). — °) Ko 'त्सलिलम्; K2.3 B (except B1) Da (erroneously) Arjp Cd 'च्छललम्; G1.3.5 'चरणम्; Arj. 'च्छरणम् (as in text). — °) K2 प्रमुच्येत पुनःशनात् (m विमुच्येत हुताशनः); Ms inf. lin. मुच्यते दहनादपि.

23 Ś1 K1 T2 G4 om. 23^{ab} (cf. v. l. 21). — °) D5 चरैर्मार्गं तु; G6 परं मार्गान्वि. — °) G1.5 'त्रैश्च तथा. G6 -निशं (for दिशः). — °) Ś1 K1 आत्मनश्चात्मना (by transp.). — °) K1 नातिपी°; G2.3.6 न स पी°; Ms.5 नामिपी°; Cd as in text. — After 23, K4 N1 V1 B D T1 ins.:

1459* एवमुक्तः प्रत्युवाच धर्मराजो युधिष्ठिरः ।

विदुरं विदुषां श्रेष्ठं ज्ञातमित्येव पाण्डवः ।

24 Before 24, Ko ins. वैशं उ°; K3.4 S (except T1), वैशं. — °) Ś1 K B5 Da D5 G1 Ms-8 Cd अनुशिष्यः; N1 V1 B1.3.6 Dn D1.2.4 'शिष्य. N1 V1 B D

(except D5) T1 अनुगम्येता (V1 °ना)न्. — °) N1 V1 B Da Dn D1.2.4 चैव (B3 °वं); D5 G2.3.6 चैतान्; T2 G1.4.5 M पाथान्. — After 24^{ab}, S (except G2.3.6) ins.:

1460* अभिवाद्य ततः कुन्ती रुदन्पाण्डुमचिन्तयत् ।

[Ms.5 'वाद्य पुनः. G1.4 दशां पांडोरचितयत्.]

— °) T2 G1.4.5 समनुज्ञाय. — °) Ś1 K3 D1.5 G2 गृहं. T2 G1.4.5 विदुरः संन्यवर्तत; M विदुरः प्रत्ययाद्गृहं.

25 °) N1.2 V1 B D (except D5) T चापि (for चैव). — °) G3.6 'जनेपि च. — °) N1.2 V1 B Da D1 S (except G2.3.6) 'शत्रुमासाद्य. — °) T2 G1.4.5 कुन्ती चाक्यमथात्र°.

26 Before 26, D4 marg. sec. m. ins. कुंत्युवाच; T2 G1.5 Ms-8 कुन्ती. — °) T2 G5 रुदन्निव; Arj. explains both ब्रुवन्निव and अब्रु°, which latter is Devp. — Ks om. 26°-27°. — °) Ko N1.3 B D T1 G2.5 स; K3 ते; N1 V1 तं (for तत्). D5 'त्युक्ते; G (except G1.5) Ms.5 'त्युक्तं.

27 K2 om. 27^{ab} (cf. v. l. 26); G4 om. 27. — °) N2 B1.5 Da2 Dn D2 यदीदं; B5 Da1 D1.4 T1 Gs यदिदं. — °) N2 V1 B D (except D2.5) T1 ज्ञातुं (for श्रोतुं). B (except B5) Da T2 G1.5 Ms नैव च (B5 स) दोषः; G3.6 न च सुदोष°. — °) Ko विवादं. G2.3.6 यत् (for च).

28 Ś1 K1 S om. उवाच. — °) N1 भेतव्यम् (for बोद्धव्यम्). N2 V1 B D (except D5) गृहादग्निश्च बोद्धव्यः. — °) Some MSS. मा (for मां). — K1 (hapl.) om.

१३४

वैशंपायन उवाच ।

ततः सर्वाः प्रकृतयो नगराद्वारणावतात् ।
 सर्वमङ्गलसंयुक्ता यथाशास्त्रमतन्द्रिताः ॥ १
 श्रुत्वागतान्पाण्डुपुत्रान्नानायानैः सहस्रशः ।
 अभिजग्मुर्नरश्रेष्ठाञ्श्रुत्वैव परया मुदा ॥ २
 ते समासाद्य कौन्तेयान्वारणावतका जनाः ।
 कृत्वा जयाशिषः सर्वे परिवार्योपतस्थिरे ॥ ३
 तैर्वृतः पुरुषव्याघ्रो धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 विवभौ देवसंकाशो वज्रपाणिरिवामरैः ॥ ४

सत्कृतास्ते तु पौरैश्च पौरान्सत्कृत्य चानघाः ।
 अलंकृतं जनाकीर्णं विविशुर्वारणावतम् ॥ ५
 ते प्रविश्य पुरं वीरास्तूर्णं जग्मुर्नरश्च गृहान् ।
 ब्राह्मणानां महीपाल रतानां स्त्रेषु कर्मसु ॥ ६
 नगराधिकृतानां च गृहाणि रथिनां तथा ।
 उपतस्थुर्नरश्रेष्ठा वैश्यशूद्रगृहानपि ॥ ७
 अर्चिताश्च नरैः पौरैः पाण्डवा भरतर्षभाः ।
 जग्मुरावसथं पश्चात्पुरोचनपुरस्कृताः ॥ ८
 तेभ्यो भक्ष्यान्नपानानि शयनानि शुभानि च ।

C.
B.
K.

134

28^c-29^b. — ^a) Ko ते (for वो). Ks Ds वो न विदितः;
 T1 वेदितव्यस्ते; G1 विदितः कार्यः. S1 Ko.2.4 Ns ^aदिति
 पांडव (K4 ^aवः; Ns ^aवैः); N2 V1 B D ^aदिति धर्मधीः (D1
^aधर्मधीः पुमान्); Ms-8 ^aदिति सोब्रवीत्. T2 G4.5 पंथाश्च
 विदितः शुद्धः (G4 कार्यः; G5 शुद्धिः) कश्चि. G2.3.6 पंथाश्च
 विदितः कश्चित्स्याच्छुद्ध (G3 ^aदिर) इति चा^a.

29 K1 Gs om. 29^{ab} (of. v. l. 28). — ^b) Ns B Dn
 D2 T2 G2.4 Ms (inf. lin.). 5.6.8 प्राप्स्यतीति. V1 स मे^a;
 B D T1 च मे^a; G4 ममा^a. — ^c) G1.5 मे सर्वे. — ^d) Ks
 Ns B D (except Ds) T G (except G5) प्रत्युक्तो.

30 S1 K1-4 D2.5 S om. उवाच (Ms-8 om. the
 ref.). — S1 (hapl.) om. 30 with colophon. — ^a) K1
 दशमेहनि. — ^b) K N V1 B D (except D1; D4 before
 corr.) T1 G3.4 Ms.5 फाल्गुन^a (K1 फाल्गुण^a). K1 मे; Ds
 च; Gs तत्; Ms-8 वै (for ते).

Colophon om. in S1 (of. v. l. 30). — *Major parvan* :
 T2 G M संभव^a (for आदि^a). — *Sub-parvan* : N
 V1 B3.6 Dn D2.4 जतुगृह; B1.5 Da जातुष; T1 संभव.
 — *Adhy. name* : Ko.4 वारणावतयात्रायां युधिष्ठिरप्रबोधः
 (K4 ^aरिमतिबोधनं); K2 Ds G1 वारणावत (K2 ins.
 here रणे)यात्रा; K3 वारणावतप्रवेशः; N1.2 V1 वारणावत-
 गमनं; M जतुगृहदाहे (Ms om. it) विदुरयुधिष्ठिरसंवादः.
 — *Adhy. no.* (figures, words or both) : B1 142;
 Dns 144; D4 147; T1 140; T2 G1.5.6 91; G2 92;
 G3.4 M 90. — *S'loka no.* : Dn 34; Ms 33.
 — *Aggregate s'loka no.* : Dns 5773.

1 S1 om. the ref.; K1-8 Ds S om. उवाच. — ^a) T2
 G4.5 वस्त्रशस्त्रैर् (for यथाशास्त्रम्). S अलंकृताः. B1m.5
 Da D4 यथाशास्त्रविशारदाः.

2 ^a) Da D4 श्रुत्वायातान्; Ms.5 अभ्यागतान्. S
 (except T1) पांडवेयान्. — ^c) T2 G ^aश्रेष्ठाः. — ^d) B1
 तात्राजन्परया; T2 G1.4.5 सर्वे परमया.

3 ^c) K1 सर्वे प्रमुदिता दृष्टाः. — ^d) N2 B D (except
 Dns Ds) T1 परिवार्योवत^a; T2 G M परिवव्र्युधिष्ठिरं.

4 ^b) S1 K2 धर्मपुत्रो. — ^c) K1 शुशुभे; M (except
 Ms) बभौ स. K1 भ्रातृसहितो. — ^d) Ks ^aरिवापरः.

5 ^a) S1 ते च; N2 B Da Dn D1.2.4 T1 चैव; T2 G M
 (except Ms) तत्र (for ते तु). S1 B1.3 तु; N2 B5.6 Dn
 D1 T1 ते (for च). Ds ^aस्ते तथा पौरैः. — ^b) K2 तांश्च
 (for पौरान्). N1.2 V1 B3 Dn D1.4.5 T1 चानघ (Dns
 पांडवाः). — ^c) S1 K1 Da1 Ds G2.4.6 अलंकृत.

6 ^a) K4 N V1 B Dn D1.2.4 G3.5 पुरीं. — ^b) S
 (except T1) ययुर्. — ^d) G4 युक्तानां. Ms स्वेष्टकर्मसु.

7 ^b) K (except K2) रथिनस्. K2 (by corr.) N
 V1 Dn1.2 D1 G3.5.6 Ms-8 तदा. — ^c) D4 (by corr.)
 G3 ^aश्रेष्ठ. V1 विविशुः पुरुषव्याघ्रा. — ^d) S1 Dns Ds T2
 G5 M ^aगृहाण्यपि; N2 B Da Dn1.2 D1.2.4 T1 ^aकुलान्यपि.

8 ^a) K3 ^aरैः सर्वैः. — ^b) G1.3.6 कौरवाः; G2 पौर^a.
 K Ds पुरुषर्षभाः (K1 ^aभ); N V1 B (except B1) Da
 Dn1.2 D1.2.4 T1 G (except G5) ^aर्षभ. — ^c) N1 ^aथं
 तस्मात्. — ^d) N2 B Dn D2.4 T1 ^aपुरःसराः; Da
 D1 ^aपुरोगमाः.

आसनानि च मुख्यानि प्रददौ स पुरोचनः ॥ ९
 तत्र ते सत्कृतास्तेन सुमहार्हपरिच्छदाः ।
 उपास्यमानाः पुरुषैरुषुः पुरनिवासिभिः ॥ १०
 दशरात्रोपितानां तु तत्र तेषां पुरोचनः ।
 निवेदयामास गृहं शिवाख्यमशिवं तदा ॥ ११
 तत्र ते पुरुषव्यात्रा विविशुः सपरिच्छदाः ।
 पुरोचनस्य वचनात्कैलासमिव गुह्यकाः ॥ १२
 तत्त्वगारमभिप्रेक्ष्य सर्वधर्मविशारदः ।
 उवाचाग्नेयमित्येवं भीमसेनं युधिष्ठिरः ।

9 ^a) Ko. 3 D₄ M (except M₅) भक्षान्नं; K₂ भिक्षान्नं; N₂ B (except B₆) [S]न्नं (N₂ B₅ 'न्न') भक्ष्यपानानि; Dn_{1.2} T₁ भक्ष्याणि पानानि; D₁ भक्ष्याणि भोज्यानि; D₅ रत्नानि यानानि; G₅ भक्ष्यान्नपानादि. — ^b) K₃ विविधानि शु. G (except G_{4.5}) शुभा (G₃ 'द्वा')नि शयनानि च. — ^c) G₄ M₆₋₈ च (for स). — After 9, D₁ reads 11^{ed}.

10 For 10^{ab}, D₁ reads 12^{ab}. — ^a) D₅ स्नाताः (for तेन). — ^b) T₁ G_{1.4.5} 'च्छदेः. — G₂ (hapl.) om. 10^c-12^b. — ^{ed}) N₂ 'मानाः पुरतः पुरैः पुरनि'.

11 G₂ om. 11 (cf. v. l. 10). — ^a) S₁ K_{1.4} T₂ G_{4.5} च (for तु). — ^b) B₅ तेषां तत्र (by transp.). — D₁ reads 11^{ed} after 9. — ^c) Ko G₁ M₃ निवेशया. — ^d) G₅ अश्रुध्वमशिवं. S₁ Ko-2 ततः; K₄ च तत्; B₅ T₁ G_{1.4} तथा.

12 G₂ om. 12^{ab} (cf. v. l. 10); D₁ reads 12^{ab} for 10^{ab}. — ^a) S₁ T₂ G_{1.5} ततस्ते; Ko (by transp.) ते तत्र. — ^b) K₃ विविशुश्चापि शंकिताः and ददशुः सपरि. — K₂ om. 12^c-13^b. — ^c) T₂ G₅ कैलास इव.

13 K₂ om. 13^{ab} (cf. v. l. 12). — ^a) Ko G_{1.2} तदा (G₂ 'द')गारम्; K_{3.4} तत्रा; N_{1.3} V₁ B Dn D_{1.2.4} T₁ तत्रा; N₂ Da उच्चा; D₅ तथा. — ^b) S₁ K₁ 'शास्त्र'; N₂ B Da Dn D_{1.2.4} T₁ 'धर्ममृतां (B_{1.5.5} D₂ 'धर्मविदां') वर; D₅ 'कर्म'. G (except G_{4.5}) सर्वकामो (G₆ 'कर्मो') पशोमितं. — ^c) K₁ T₂ G₂₋₅ M₆₋₈ एव; B₅ च; G₁ एतत् (for एवं). — Before 13^c, T₁ ins. युधि 'उ'. — ^d) S₁ K (except K₃) N_{1.3} V₁ D₅ जिघ्र (S₁ 'घ्रे') सो (Ko. 2.4 D₅ सौ)न्य; N₂ Dn_{1.2} D₁ जिघ्राणो (D₁ 'ण')स्य; Da Dn₃ D_{2.4} जिघ्रन्तोस्य; S जिघ्रन्तस्म्यग्. B D₂ वशा. — ^e) G (except G_{4.5}) सर्पिलक्ष्णा (G₂ 'क्ष'; G₃ 'ज')वि.

14 ^b) K₃ वसादिभिः (for परं). — After 14^{ab}, T

जिघ्रन्तोम्य वसागन्धं सर्पिर्जतुविमिश्रितम् ॥ १३
 कृतं हि व्यक्तमाग्नेयमिदं वेदम परंतप ।
 शणसर्जरसं व्यक्तमानीतं गृहकर्मणि ।
 मुञ्जबल्वजवंशादि द्रव्यं सर्वं घृतोक्षितम् ॥ १४
 शिल्पिभिः सुकृतं ह्याप्तैर्विनीतैर्वैश्वकर्मणि ।
 विश्वस्तं मामयं पापो दग्धुकामः पुरोचनः ॥ १५
 इमां तु तां महाबुद्धिर्विदुरो दृष्ट्वांस्तदा ।
 आपदं तेन मां पार्थ स संबोधितवान्पुरा ॥ १६
 ते वयं बोधितास्तेन बुद्धवन्तोऽशिवं गृहम् ।

G (except G₂) ins.:

1461* सृदेवा व्यक्तमाग्नेयैर्द्रव्यैर्मिश्रस्य वेदमनः ।

— ^c) T₁ G (except G_{4.5}) 'रसोपेता. — ^d) Ko I योजितं; N_{2.3} V₁ Dn_{1.2} D₁ आनीय; T₁ G (except G_{4.5}) ह्या (G₃ व्या)लिप्ता. G (except G_{4.5}) 'भित्तिषु — D₅ om. 14^c. — ^e) N₂ अनुबंधजवं. — ^f) D₁ रोच्यं S (except T₁) नूनं (for द्रव्यं). N₁ द्रव्यं सर्जरसोक्षितं N₂ सर्वद्रव्यघृतान्वितं. — After 14, T G (except G₄) ins.:

1462* शणबल्वजकार्पासवंशदारुकटान्यपि ।

आग्नेयान्यत्र क्षिप्तानि परितो वेदमनस्तथा ।

15 ^a) N₂ G₁ सुकृतैर; T₂ G_{4.5} M 'भृतै (M₅ 'क्षै')र G₂ 'हृदैर; G₃ संवृतैर; G₅ 'गतैर; Cd as in text. N₂ व्याप्तैर; V₁ हृदैर; N₂ S (except T₁) आप्तैर; D₄ प्राप्तैर D₅ ह्यादौ. — ^b) N₂ आनीतैर्गृहं; S (except T₁) विनीतैर (G_{1-3.5} 'वेदम') निर्मितं. — ^c) Ko विश्वास्तानामयं पापो D₅ S (except T₁) विश्वस्तानि (G₁₋₃ M₅ 'नी')ह नः पापे — After 15, N T₁ ins.:

1463* तथा हि वर्तते मन्दः सुयोधनवशे स्थितः ।

[= 21^{ed}. S₁ K_{1.2.4} 'मते; Ko. 3 N₁ D₅ दुर्योधनमते.]

Thereafter T₁ reads 20^c-21^b, repeating these line in their proper place.

16 ^a) G₃ इदं (for इमां). S₁ तु मां; K₃ नूनं; I Da T₂ G_{2.4-5} M तु वै; G₃ तु मे. G₁ दृष्टवान्तामिमां बुद्धिं — ^b) N₂ B₅ Dn₂ तथा; V₁ D₅ T₂ G_{4.5} M पुरा; G_{2.3} किल. G₁ विदुरो धर्मविरक्तं. — ^c) S₁ K₁ येन मां Ko. 2.4 यामिमां; D₄ G₅ M तेन मे; D₅ मामिमां; T₁ तु मां; T₂ तेन मा. N₁ पार्थेदं (for मां पार्थं). G₁ इमामेवाप पार्थं; G_{2.5} अतस्तेन तु मां पां; G₃ आदौ कृतं तेन पा — ^d) D₅ तदा (for पुरा). K₃ स तदाभ्युक्त्वा; N₂ समबोधितवा; S सर्वं (G_{2.5} M₃ 'वान्') बोधितवांस्तदा (I

आचार्यैः सुकृतं गूढैर्दुर्योधनवशानुगैः ॥ १७

भीम उवाच ।

यदिदं गृहमाग्नेयं विहितं मन्यते भवान् ।

तत्रैव साधु गच्छामो यत्र पूर्वोपिता वयम् ॥ १८

युधिष्ठिर उवाच ।

इह यच्चैर्निराकारैर्वस्तव्यमिति रोचये ।

नष्टैरिव विचिन्वद्भिर्गतिमिष्टां ध्रुवामितः ॥ १९

यदि विन्देत चाकारमस्माकं हि पुरोचनः ।

शीघ्रकारी ततो भूत्वा प्रसह्यापि दहेत् नः ॥ २०

नायं विभेत्पुष्पकोशादधर्माद्वा पुरोचनः ।

तथा हि वर्तते मन्दः सुयोधनमते स्थितः ॥ २१

अपि चेह प्रदग्धेषु भीष्मोऽस्मासु पितामहः ।

कोपं कुर्यात्किमर्थं वा कौरवान्कोपयेत् सः ।

धर्म इत्येव कुप्येत तथान्ये कुरुपुंगवाः ॥ २२

वानपुरा) (G₁ तदाहं प्रतिबोधितः). — After 16, K₃ ins.:

1464* आग्नेयं रुचिरं वेदम कारितं दृश्यते शुभम् ।;

while G₁ ins.:

1465* अस्माकं भागधेयेन विदुरेण महात्मना ।

17 After 17^a, N₂ V₁ B D (except D₅) T₁ ins.:

1466* नित्यमस्मद्वितैषिणा ।

पित्रा कनीयसा स्नेह्यतः.

— ^b) S₁ K₁ N_{1.2} V₁ B D G_{2.6} बुद्धिमं (D₅ G_{2.6} 'वं'तो; M_{3.5} बुध्यतो न; M₆₋₈ बुध्यामो न. — ^c) K₀ D₅ क्षित्पिभिः; K_{3.4} N_{2.3} V₁ B D₄ D_n D_{1.2.4} अनार्यैः (B₅ D₄ 'सैः'). G₅ सुहृदं (for सुकृ). K₂ शूरैः; K_{3.4} B₅ D₄ मूढैः; G₅ गंधैः. — ^d) D₁ ते न दुर्योधने वशाः. — A passage of 32 lines given in App. I (No. 84) is ins. in G_{1.2} after 17, in T₁ G₄ after 18.

18 S₁ K_{1.2.4} N_{1.2} V₁ D (except D₅) भीमसेनः. S₁ K₁ S om. उ. — ^a) K_{1.3} N₁ V₁ B (except B₅) D (except D₄ D₁) M₆₋₈ यदीदं. — ^b) B₁ (m as in text) G_{3.5} विदितं. K₁ मन्यते विहितं (by transp.). — After 18^{ab}, K₃ ins.:

1467* पुरोचनमिमं दग्ध्वा गम्यते वारणावतान् ।

— ^c) V₁ D_n तथैव. — After 18, T₁ G₄ ins. a passage given in App. I (No. 84); cf. v. l. 17.

19 S₁ K₁ S om. उवाच (G_{4.6} om. the ref.).

— ^a) K_{0.4} N₁ V₁ D_{1.5} T₂ G₄ यत्नैर्; C_d as in text.

— ^b) S₁ K_{0.1.4} अभि (for इति). G₁ कृतोऽस्मासु वृकोदरः. — After 19^{ab}, G₁ ins.:

1468* इति किं स्वयमेतावान्किमतः परमापतत् ।

विचारयन्तो जाग्रन्तः प्राणिभिर्हितकाङ्क्षिभिः ।

इहैव वस्तव्यमिति मन्मनो रोचतेऽनुज ।

— ^c) K₄ N₂ B D_n D_{1.2.4} T₁ अप्रमत्तैर्; N₁ नष्टैरभिः; V₁ सुसैरभिः; D₅ T₂ G₄₋₆ M तुष्टैरिव; G₁ इष्टैरिव; G_{2.3} दुष्टैरिव; C_d as in text. — ^d) S गतिमन्यां. K₁ दिवां गति (sic); K₃ D₁ T₂ G_{2.4.5} M ब्रवीमि वः (G₅ sup. lin. नः);

K₄ T₁ G₅ ध्रुवामिव; B₁ D₅ ध्रुवामिति; B₅ पुरादितः; G₁ सुखप्रदां; G₅ ध्रुवा मतिः. — After 19, G₁ ins.:

1469* इतः परं ते किं कुर्याजिज्ञासद्विरभीतवत् ।

20 ^a) D₅ विदति; T₁ विद्येत. G (except G₅) आकारं (G₃ कारणं) यदि जानीयाद्. — ^b) S₁ K₁ तु; K₂ च; K₃ N₂ V₁ B D M₆₋₈ स; T₁ तु (for हि). — G₆ om. 20^{ad}. — ^c) N₂ V₁ B D T₁ क्षिप्रकारी. — ^d) K₃ दहेत्स नः; T₂ G (G₆ om.) दहेत्स नः; M_{3.5} दहेत् सः. K₂ प्रसह्य विदहेत्ततः; M₆₋₈ प्रदद्यादपि हेतुतः.

21 ^a) S₁ K₁ C_d उपाकोशाद्; V₁ अनु. M नैव विभ्य (M_{3.5} नैष विभ्र)त्यनुको. — ^b) S₁ नाधर्माद्वा; K₄ G (except G_{2.5}) अधर्माच्च; M अधर्मात्मा. — N_{1.2} V₁ om. 21^{ad}. — ^c) S₁ M₅ तथापि; D₅ T₂ G₅ स तथा; G_{1-4.6} तथा च. B_{3.5} मूढः (for मन्दः). — ^d) S₁ K (except K₄) N₃ B₃ D (except D₄) T₁ सुयोधनवशे; T₂ G M दुर्योधनमते (M₅ 'वशे).

22 ^a) S₁ K N₁ V₁ अपि चापीह (K₃ चात्र वि-); N₃ अग्निना ह प्र; B_{3.6} D_{2.4.5} अथवापीह; D_n T₁ अपि चायं प्र; G (except G₅) अपि चास्मासु. — ^b) K₃ [S]स्माकं; G (except G₅) कुरु- (for ऽस्मासु). — K₂ om. 22^{ad}. — ^c) N₁ कोपं कृत्वा; T₁ G (except G₅) न कुप्येत. — ^d) N₁ V₁ B D (except D₅) कोपयित सः; T₂ G₅ कोपचेतसः; G_{1-4.6} M कोपये (G₃ 'य')न्न सः (G₂ 'न्नरः'). — After 22^{ad}, K_{3.4} N₁ V₁ D_n D_{1.5} S ins.:

1470* अथवापीह दग्धेषु भीष्मोऽस्माकं पितामहः ।

[Cf. 22^{ab}. V₁ अथवा नेह. K_{3.4} D_n [S]स्मासु. S तथा (T₁ मात्रा) हि (T₂ G_{2.4.5} -पि; G₁ -भि-) सह दग्धेषु विदुरः सपि.]

— ^c) V₁ B D (except D₅) कुप्येरन्. K_{0.4} D_{2.4} T₁ अ(T₁ न)धर्म इति कुं; T₂ G_{1.3-6} धर्मो नेहे (G₃ न ही)ति कुं; G₂ द्रोणः कृपश्च बाह्लीकाः; M धर्मो नेत्येव कुं. — ^d) N₂ V₁ B D (except D₅) T₁ ये चान्ये. — After 22, G (except G₄) ins.:

वयं तु यदि दाहस्य विभ्यतः प्रद्रवेम हि ।
 स्पृशैर्नो घातयेत्सर्वान्राज्यलुब्धः सुयोधनः ॥ २३
 अपदस्थान्यदे तिष्ठन्नपक्षान्पक्षसंस्थितः ।
 हीनक्रोशान्महाक्रोशः प्रयोगैर्घातयेद्भुवम् ॥ २४
 तदस्माभिरिमं पापं तं च पापं सुयोधनम् ।
 वञ्चयद्भिर्निवस्तव्यं छन्नवासं क्वचित्क्वचित् ॥ २५

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३४ ॥

ते वयं मृगयाशीलाश्चराम वसुधामिमाम् ।
 तथा नो विदिता मार्गा भविष्यन्ति पलायताम् ॥
 भौमं च विलमदैव करवाम सुसंवृतम् ।
 गूढोच्छ्वासान्न नस्तत्र हुताशः संप्रधक्ष्यति ॥ २७
 वसतोऽत्र यथा चास्मान् बुध्येत पुरोचनः ।
 पौरो वापि जनः कश्चित्त्था कार्यमतन्द्रितैः ॥ २८

1471* उपपन्नं तु दग्धेषु कुलवंशानुकीर्तिताः ।

कुप्येरन्यदि धर्मज्ञास्तथान्ये कुरुपुंगवाः ।

[(L. 1) G₃ दग्धेषां; G₅ दग्धेषु. G₁ 'नुकीर्तिनाः.]

— (L. 2) G₂ येतिधर्मज्ञाः. Posterior half = 22f.]

23 * T₂ G यदि दाहाद्वै (G₃ यदिहापद्य). — °) K₄
 G₁₋₄ M₅₋₈ विभ्यतः. K (except K₁) D_{2,4,5} S (except
 T₁ M_{5,6}) प्राद्रवे. — °) Ś₁ K₁ स्पष्टं; K₈ सरैर; K₄
 शस्त्रैर; Ś₂ पशैर; D₄ शूरैर; D₅ परैर; G_{2,4} स्वयं; Cd as
 in text. Ś_{2,3} Dn D₁ निर्घातयेत् (for नो घात°). Ś₁ K
 (except K₈) D₅ राजा (for सर्वान्). Ś₁ ससैन्यैर्घातयेत्स°. — °)
 G₈ राज्यबुद्धिः.

24 °) Ko. 3.4 'संवृतः; K₂ Ś_{1,3} T₂ G₂₋₅ M 'संश्रितः.
 — °) A few MSS. कोप (for कोश). — °) Ś₁ स्पष्टं
 नो; Ko. 2.3 Ś₂ स्पृशैर्नो (Ś₂ 'नो'); K₁ पृष्ठेना; K₄ शतैर्नो;
 Ś₁ समतो; D₅ सर्वैर्नो; G₁ प्रयत्नाद्; M प्रायो वै (for
 प्रयोगैर्). G₈ चानयेद्भुवं.

25 °) Ko. 3. B_{1,3m,6} Da इदं पापं. — °) K₈
 विवंचद्भिर्. Ko. 2.4 Ś_{1,3} G₁ M_{7,8} विवस्तव्यं; T₂ G₂₋₅ हि
 व°. K₁ (corrupt) वचशद्भिर्वस्तव्यं. — °) K₁ छन्नं
 वासं; Ś₁ सन्नं; B D (except D₅) T₁ छन्ना°; T₂ G_{1,4,5}
 जन°; G_{2,3,6} छन्नं वीरं (G₃ 'र').

26 °) G_{2,6} मृगयां (G₅ 'या') वीराः. — °) Ko. 2.4
 D_{4,5} चरामः; Ś₂ चरतो; T₂ G₆ चरेम. K₈ G_{1,3,6}
 पृथिवीमिमां. — °) K₂ यथा; G₁ ततो; G₃ तदा. — °) K₄
 D₅ G₈ पलायिनां.

27 °) G₁ भूमौ च. — °) K₈ T G (except G₃)
 कारयामः; D₅ M करिष्यामः. — °) Ś₂ B₃ Dn_{2,ns} G₄
 गूढश्वासान्; T₁ M गूढोच्छ्वासं; G_{1,3} गूढांश्वासान्; G₂
 गूढवास (sic); Cd as in text. G₂ M ततस्तत्र. K₂
 गूढान्मानततो नात्र; T₂ G₅ भौमं च विलमासीनान्. — °) S
 प्र (T₂ G₅ M_{5,6-8} न) धक्ष्यति हुताशनः (M₅ हुताशो न प्रध°).

28 °) D₅ वसामो; G (except G₅) द्रवतो. Ś₁ K
 (except K₈) अथ (for अत्र). — °) D₅ न बुध्यति.

— °) Ś_{1,2} V₁ [S] पि वा (by transp.); M₈ वात्र. Ko
 पौराश्चापि तथा कार्यं वस्तव्यं वसुसंवृतैः.

Colophon. Major parvan: T₂ G M संभव° (for
 आदि°). — Sub-parvan: Ś₁ V₁ B_{2,6} Da Dn_{1,ns} D₂
 जतुगृह; B_{1,5} जातुष; T₁ संभव. — Adhy. name: Ś₁
 K_{1,2,4} D₅ M₅ जतुगृहदाहः; Ko युधिष्ठिरवाक्यं; Ś_{1,2} V₁
 भीमसेनयुधिष्ठिरसंवादः; M₈ युधिष्ठिरभीमसेनसंवादः. —
 Adhy. no. (figures, words or both): B₁ 143; Dn₈
 145; D_{4m} 148; T₁ 141; T₂ G_{5,6} 92; G_{1,2} 93; G_{2,4}
 M 91. — S'loka no.: Dn M₈ 30. — Aggregate s'loka
 no.: Dn₂ 5802.

135

1 Ś₁ K₁₋₃ D_{2,5} S om. उवाच. — °) M₅ सुहृदस्य
 (for विदुर°). Ko. 8 सखा कश्चित्. K₂ (hapl.) om.
 1°-2°. — °) D₂ खनकः सुहृदः; T₂ G_{2,4} कुशलः खन° (by
 transp.). Ś₁ Ko. 4 शुचिः; K₈ तदा; Ś₂ B D T₁ G₅ नरः.
 V₁ अभवत् (for क्वचित्). — °) Ko आगम्य (for विवि°);

2 K₂ om. 2° (cf. v. l. 1). Before 2, M (except
 M₂) ins. खनकः. — °) K₈ M (except M₅) प्रेषितो.
 K₃ अहं (for असि). — °) Ś₂ Dn 'लोहहृद्. — °) G₁
 इदं; G₅ हितं (for प्रियं).

3 Ś₁ K_{1,4} M₃ (hapl.) om. 3. — °) D₄ T₂ G_{4,5}
 M₆₋₈ उक्तं. — °) Ko Ś_{1,3} V₁ B_{2,6} Da D_{2,5} M_{5,6-8}
 त्वमसि; K₂ त्वमथ; B₆ तु मयि. G₁ भारत; M_{6,8} पांडव.
 T₂ G₂₋₅ पांडवान् (T₂ G_{5,6} 'वं; G₄ श्रेयस्त्वं) श्लेच्छभाषया
 (cf. 6^{ab}). — For 3^{ab}, K₈ subst.: तेनाहं प्रहितस्तूर्णं यथा
 रक्षस्व पांडवान्. — For 3^{cd}, T₂ G_{4,5} read 6^{cd}.

4 G_{2,6} om. 4°-6°. — °) T G₅ कृष्णपक्ष. Ś₁ K₁
 त्रयोदश्यां. — °) K₈ T₂ G_{1,4,5} रात्र्यां. K₁ असि; K₄ Ś₂
 B₅ Dn अस्यां; D₅ अत्र; T₂ G_{1,4,5} आशु (for अस्). G₂
 माद्रायां च पुरो°. — °) Ko. 4 M तदा; G (G_{2,6} om.)

१३५

वैशंपायन उवाच ।

विदुरस्य सुहृत्कश्चित्खनकः कुशलः कश्चित् ।
 विविक्ते पाण्डवात्राजन्निदं वचनमब्रवीत् ॥ १
 ग्रहितो विदुरेणास्मि खनकः कुशलो भृशम् ।
 पाण्डवानां प्रियं कार्यमिति किं करवाणि वः ॥ २
 प्रच्छन्नं विदुरेणोक्तः श्रेयस्त्वमिह पाण्डवान् ।
 प्रतिपादय विश्वासादिति किं करवाणि वः ॥ ३
 कृष्णपक्षे चतुर्दश्यां रात्रावस्य पुरोचनः ।
 भवनस्य तव द्वारि प्रदास्यति हुताशनम् ॥ ४
 मात्रा सह प्रदग्धव्याः पाण्डवाः पुरुषर्षभाः ।
 इति व्यवसितं पार्थ धार्तराष्ट्रस्य मे श्रुतम् ॥ ५
 किञ्चिच्च विदुरेणोक्तो म्लेच्छवाचासि पाण्डव ।
 त्वया च तत्तथेत्युक्तमेतद्विश्वासकारणम् ॥ ६

उवाच तं सत्यधृतिः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 अभिजानामि सौम्य त्वां सुहृदं विदुरस्य वै ॥ ७
 शुचिमासं प्रियं चैव सदा च दृढभक्तिकम् ।
 न विद्यते कवेः किञ्चिदभिज्ञानप्रयोजनम् ॥ ८
 यथा नः स तथा नस्त्वं निर्विशेषा वयं त्वयि ।
 भवतः स यथा तस्य पालयास्यान्यथा कविः ॥ ९
 इदं शरणमाग्रेयं मदर्थमिति मे मतिः ।
 पुरोचनेन विहितं धार्तराष्ट्रस्य शासनात् ॥ १०
 स पापः कोशवांश्चैव ससहायश्च दुर्मतिः ।
 अस्मानपि च दुष्टात्मा नित्यकालं प्रवाधते ॥ ११
 स भवान्मोक्षयत्वस्यान्यत्वेनास्माद्धुताशनात् ।
 अस्मास्मिह हि दग्धेषु सकामः स्यात्सुयोधनः ॥ १२
 समृद्धमायुधागारमिदं तस्य दुरात्मनः ।

C
B
K

निशि (for तव).

5 G₂.6 om. 5 (cf. v. 1. 4). — ^b) K₃ भरतर्षभाः; D₄.5 ^aर्षभ. — ^c) Ñ₂ B D T₁ तस्य (for पार्थ). — ^d) K₃ Ñ₂ B D दुर्मतिः (for मे श्रुतम्).

6 T₂ G₂-6 om. 6^{ab} (cf. v. 1. 4); G₂ om. 6. — ^a) K₃ तेनासि; Ñ₁.2 कश्चिच्च; M किञ्चित्त्वं (M₃ प्रच्छन्नं). D₅ उक्तं. — ^b) Ñ₁ V₁ B₅ भाषासि; D₅ प्रच्छन्नं चासि; C_d as in text. K₃ छन्नं किञ्चिद्वचः पथि; G₁ पाण्डवो म्लेच्छभाषया. — T₂ G₄.5 (om. it here) read 6^{cd} for 3^{cd}; cf. v. 1. 4. — ^c) K₀.2 Ñ₁ तथा वित्तं (for तथे). D₅ तथेति च त्वया ज्ञातं. — ^d) D₄1 इति (for एतद्). K₃ विश्वासकारकं; Ñ₁ T₂ G₆ M आश्वासकारकं (Ñ₁ णं).

7 Before 7, T₂ G ins. वैशं. — ^a) D₅ तथावृत्तं (for सत्य). — After 7^{ab}, M₇.8 ins. युधिष्ठिरः. — ^c) G₃ अनुजानामि. — ^d) K₂ हि; M च (for वै).

8 ^a) G₁ स्निग्धप्राप्तं; G₃.6 प्रथमाप्तं. T₂ G भक्तं (for चैव). — ^b) S₁ प्रियभक्तिकं; K₀ T₁ M भक्तिनं; Ñ₁ रक्षिणं. T₂ G सदा (G₃ तथा) प्रियहितैषिण (G₁.2 तैषिणं; G₃ ते रत). — ^c) S₁ कविः कश्चिद्; K₃ कथं भीतिः; G₃ [S]त्र वः किञ्चिद्. C_d cites कवेः (as in text). — ^d) K₀.2 Ñ₂ B₃ D_n D₁ T₁ G₅.6 अविज्ञातं (G₆ न.) प्रयो; K₃ किमिह स्याद्यथोचितं; D₅ T₂ G₁-4 M₃.5 अभिज्ञानं (D₅ G₄ तं) प्रयो.

9 ^a) K₀.4 स नः (by transp.); Ñ₁ V₁ B D T₁ तस्य. K₀.4 त्वं च; K₂ च त्वं; T₂ G असि त्वं (G₁ आह त्वा; G₃ अपि त्वं) (for नस्त्वं). — ^b) K₃ निर्विशंका. K₄ G₂ त्वया; T₂ G₅ त्विति. — ^c) S₁ K₁ G₃ स्मः; K₀ G₂.4 तु; Ñ₁ अस्माद्; Ñ₂ V₁ B D (except D₅) T₁ च (for स्म). T₂ G₂.4.5 य (G₅ त) यातस्त्वं. — ^d) Ñ₁ पारयास्यान्.

10 ^b) D₅ G₅ श्रुतं; T₂ श्रुतिः (for मतिः). — ^d) G (except G₅.5) धृतराष्ट्रस्य.

11 ^a) Ñ₁ V₁ B D_a कोषवान्; D₄ G₂.3.6 M कोषवान्. D_a चापि (for चैव). — ^b) K₀ सहामालः; Ñ₁ सुसहायः. T₁ तु; M₃ सु. (for च). — ^c) Ñ₃ एव (for अपि). Ñ₂ B D (except D₅) T₁ पापात्मा. K₃ वयं च कोशरहिताः. — ^d) K₃ तेनास्यान्स; B₃ नित्यमेव (m as in text); D₅ नित्यं चैव.

12 ^a) K₃ G₁ मोचयन्नस्माद्; T₂ G₄-6 मोचयत्वस्माद्; G₂ मोचयित्वास्माद्; G₃ मोचयेदस्माद्. — ^b) K₃ जतुवेश्म-हुता; S (except T₁) उत्पन्ना (M₃.5 उद्वहणा) द्वे हुता. — ^c) K₀.4 अस्मास्मि. K₂ T₁ वि; K₃ नि; T₂ G (except G₃.5) च; M₅ अरि; M₆-8 अभि- (for हि). — ^d) K₃ कृतार्थः स्यात्.

13 ^b) K₀ M₃.5 महात्मनः. — ^c) Ñ₁ B₃ D_n G (except G₄.5) M₅ वप्रांतं; D₅ दुष्प्राप्तं; C_d as in text. — ^d) K₃ Ñ₂.3 V₁ B D G₃.6 M आश्रित्य (for श्लिष्य).

वप्रान्ते निष्प्रतीकारमाश्लिष्येदं कृतं महत् ॥ १३
इदं तदशुभं नूनं तस्य कर्म चिकीर्षितम् ।
प्रागेव विदुरो वेद तेनास्मान्वबोधयत् ॥ १४
सेयमापदनुप्राप्ता क्षत्ता यां दृष्टवान्पुरा ।
पुरोचनस्याविदितानस्मांस्त्वं विप्रमोचय ॥ १५
स तथेति प्रतिश्रुत्य खनको यत्नमास्थितः ।
परिखामुत्किरन्नाम चकार सुमहद्विलम् ॥ १६
चक्रे च वैश्मनस्तस्य मध्ये नातिमहन्मुखम् ।
कपाटयुक्तमज्ञातं समं भूम्या च भारत ॥ १७

पुरोचनभयाच्चैव व्यदधात्संवृतं मुखम् ।
स तत्र च गृहद्वारि वसत्यशुभधीः सदा ॥ १८
तत्र ते सायुधाः सर्वे वसन्ति स क्षपां नृप ।
दिवा चरन्ति मृगयां पाण्डवेया वनाद्वनम् ॥ १९
विश्वस्तवदविश्वस्ता वञ्चयन्तः पुरोचनम् ।
अतुष्टास्तुष्टवद्राजन्नुषुः परमदुःखिताः ॥ २०
न चैनानन्वबुध्यन्त नरा नगरवासिनः ।
अन्यत्र विदुरामात्यात्तस्मात्खनकसत्तमात् ॥ २१

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३५ ॥

S (except T1) इह (for इदं).

14 D1 om. 14^a-15^b. — ^a) Gs दहनं; Gs अशुभात् (for अशुभं). Ks इदं तु भवता दिष्टमाश्रेयं हर्म्य कारितं. — ^a) Ś1 Ko.1 येनास्मान्; Ks स चास्मान्; Ds यो नोस्मान्. Ks यामाह विदुरः पूर्वं महाबुद्धिर्हिते रतः.

15 D1 om. 15^{ab} (cf. v. l. 14). — ^b) Ks Ms उक्तवान्पुरा; T2 G Ms. 8-8 पूर्वमुक्तवान्. — ^c) T2 G (except Gs) अविदितं. — ^d) Ko. 2.4 N2 Bs D T1 प्रति(Ds संप्र)मोचय.

16 Before 16, S (except T1 G2) ins. वैशं*. — ^a) G1 तथैवेति (for स तथे*). Ks G2 Ms प्रतिज्ञाय. — ^a) Ś1 K1 आस्ते (for नाम). — ^a) Ś1 च (for सु). B1.8 Gs सुमहाबिलं; Dn D1 च महाबिलं.

17 Da om. 17^{ab}. — ^a) N2 D1 बभूव; T2 Gs मध्ये च; Gs समीपे; Ms चकार (for चक्रे च). — ^b) T2 Gs. 6 Ms चक्रे (for मध्ये). Ko. 2 नापि; Ks. 4 नाथ (for नाति). N (Da om.) -महद्विलं (K1 महाबिलं); G1 महामुखं. — ^c) Ś1 K1 Da G1.2 Ms-8 कवाटं. — ^d) K (except K2) N1 V1 समं भूम्याथ; N2.3 Dn1.2 D1 T1 मं भूम्याश्च; B Da D2.4 समभूम्यथ; Dns Ds G1 मं भूम्यां च.

18 ^a) Ś1 तत्र; V1 चापि; Dn D1.5 T1 एव (for चैव). Gs पुरोचनानयाच्चैव. — ^b) Ś1 विदधत्; Ko N1 Da व्यदधत्; K1 विधदात् (sic); D1 Gs Ms-8 व्यवधात्; G2 वितथात्; Gs व्यदधात्. — After 18^{ab}, K4 marg. ins.:

1472* स वै स्वर्गादिहायातः इन्द्रस्यातिप्रियंकरः ।
पाण्डवानां हितं कर्तुमिन्द्रेण प्रेषितस्तदा ।
नित्यमृद्धक्षणपरो दिनैर्दशभिरेव च ।
कृत्वा बिलं च सुमहत्पुनः स्वर्गमितो गतः ।
सर्वमिन्द्रे निवेद्याथ पुनः स्वर्गात्समागतः ।

— ^a) K1 हि (for च). Ko. 8 स हि तस्य; K2.4 N1.8 V1 Ms स तस्य हि; B D T1 Gs स तस्य तु (D1 स च तस्य); T2 G1.2.4-8 स तस्मिन्निह (G1.2 'निः'; Gs 'ज्ञ'). — ^a) Ś1 Ko. 1.4 अशुविधीः; G1 अशुद्धः; Cd as in text. Ś1 तथा (for सदा).

19 ^a) G2.4 महद्वनं; Gs वनाद्वनं (for वना*).

20 ^b) Ś1 विरोचनं; K1 (as usual) प्ररोचनं. — ^c) K4 अदृष्टा दृष्टवद्. — ^d) N1 V1 B D (except Ds) T1 'विस्मिताः.

21 ^a) B3.5.6 D2.4 G (except G1.5) न चै(Bs वै)तान्. M तथैतास्मात्(Ms 'न्व'बु). — ^c) Ks विदुराद्वापि.

Colophon. Major parvan: T2 G M संभव* (for आदि*). — Sub-parvan: N1.2 V1 B3 Da Dn1.2 D1.2 जतुगृह; B1.8.5 D4 जातुष; T1 संभव. — Adhy. name. Ś1 K1 N2 Ds Ms. 5 जतुगृहदाहः; N1.2 V1 Gs जतुगृहवासः. — Adhy. no. (figures, words or both): B1 144; Dns 146; D4m 149; T1 142; T2 Gs. 6 93; G1.2 94; Gs. 4 M 92. — S'loka no.: Dn Ms 21 (Dn1 22). — Aggregate s'loka no.: Dn2 5823.

136

1 Ś1 K1.8 D2 S om. उवाच. — ^a) M सुविश्वस्तान् (for सुम*). — ^c) N2 S (except T1 Gs) इति (N2 इव) संप्रेक्ष्य. — ^d) G4 हंतुं चक्रे. — After 1, D4 marg. sec. m. ins.:

1473* स तु संविन्तयामास प्रहृष्टेनान्तरात्मना ।
प्राप्तकालमिदं मन्ये पाण्डवानां विनाशने ।
तदस्यान्तर्गतं भावं विज्ञाय कुरुपुंगवः ।

१३६

वैशंपायन उवाच ।

तांस्तु दृष्ट्वा सुमनसः परिसंवत्सरोपितान् ।
विश्वस्तानिव संलक्ष्य हर्षं चक्रे पुरोचनः ॥ १
पुरोचने तथा हृष्टे कौन्तेयोऽथ युधिष्ठिरः ।
भीमसेनार्जुनौ चैव यमौ चोवाच धर्मवित् ॥ २
अस्नातयं सुविश्वस्तान्वेत्ति पापः पुरोचनः ।
वञ्चितोऽयं नृशंसात्मा कालं मन्ये पलायने ॥ ३
आयुधागारमादीप्य दग्ध्वा चैव पुरोचनम् ।
षट् प्राणिनो निधायेह द्रवामोऽनभिलक्षिताः ॥ ४
अथ दानापदेशेन कुन्ती ब्राह्मणभोजनम् ।

चक्रे निशि महद्राजन्नाजग्मुस्तत्र योषितः ॥ ५
ता विहृत्य यथाकामं भुक्त्वा पीत्वा च भारत ।
जग्मुर्निशि गृहानेव समनुज्ञाप्य माधवीम् ॥ ६
निषादी पञ्चपुत्रा तु तस्मिन्भोज्ये गृहच्छया ।
अन्नार्थिनी समभ्यागात्सपुत्रा कालचोदिता ॥ ७
सा पीत्वा मदिरां मत्ता सपुत्रा मदविह्वला ।
सह सर्वैः सुतै राजंस्तस्मिन्नेव निवेशने ।
सुष्वाप विगतज्ञाना मृतकल्पा नराधिप ॥ ८
अथ प्रवाते तुमुले निशि सुप्ते जने विभो ।
तदुपादीपयद्भीमः शेते यत्र पुरोचनः ॥ ९

चिन्तयामास मतिमान्धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।

2 T₂ G₅ (hapl.) om. 2^a-3^b. — ^a) N₂ तुष्टे (for हृष्टे). G₁ 'चनेय संहृष्टे. — ^b) D₅ [S]पि (for Sथ). — ^c) B₅ D (except D_{4.5}) T₁ M₅ चोमौ; G_{2.6} तौ च (for चैव). — ^d) S₁ चैव च; K₁ चैवाच (sic); N₃ V₁ B_{1.6} D (except D_{4.5}) T₁ प्रोवाच; M चैवाह (M₃ 'थ) (for चोवा').

3 T₂ G₅ om. 3^{ab} (cf. v. l. 2). — ^a) K₂ सुविश्वञ्चान्. — Before 3^{ad}, G₅ ins. युधिष्ठिरः. — ^c) T₂ G वंचकोयं. D₅ भृशं सोस्मान्. — ^d) G₁ कालं मेने च लंघने.

4 ^a) V₁ सायुधागारम्; T G (except G₃) जातुषागारम्. K₃ आश्रित्य; N₁ अप्येदं. — ^b) G₁ M (except M₅) चैनं (for चैव). — ^c) S₁ K₃ D₅ G_{1.2} M_{3.5} विधाये (G_{1.2} 'वै)ह; Ko. 2.4 N_{1.3} वधायेह; B₅ निधायान्. — ^d) N₁ प्रयामो; G_{4.5} द्रवाम. Dns T₂ G [S]नुप (G₅ तूप)लक्षिताः; M नोपल. D₅ ब्रजामो नाभिलक्षिताः.

5 Before 5, T₂ G (except G₃) ins. वैशं. — ^a) Dns धर्मराजनिदेशेन. — ^c) M चक्रे च सु. (M₅ तत्र). S₁ N₃ महाराजन्; K₃ तदा राजन्; N₂ V₁ B D (except D₅) T₁ G₅ M₅ महाराज (B_{1.3} महाबाहो). — ^d) S₁ K तेन यो'.

6 ^a) D₅ यथाकालं. — ^b) D₅ भुक्त्वा भोज्यं गृहच्छया; T₁ भुक्त्वा भारतसत्तम; G₁ भुक्त्वा पीत्वा तथैव च. — ^c) N₁ गृहानेय; T₂ G 'ण्येव. — ^d) Ko Arj. (comm.) यादवी; D₅ (erroneously) Arjp Cd as in text. Dns समस्तासाश्च योषितः. — After 6, S ins. (T₁ in reverse order):

1474* पुरोचनप्रणिहिता पृथां स किल सेवते ।

75

निषादी दुष्टहृदया नित्यमन्तरचारिणी ।

[(L. 1) T₁ परिते'; G₆ खलु से'. G₃ पृथां समुपसेवते.]7 After 7^{ab}, S (except G₃) ins.:

1475* पुराभ्यासकृतस्नेहा सखी कुन्त्याः समा सुतैः ।

आनीय मधुमूलानि फलानि विविधानि च ।

[(L. 1) T₁ समाहिता; T₂ G_{2.4-5} समं सुतैः. G₁ कुन्त्याश्च सह सा सुतैः.]— ^a) Ko. 2.4 D₅ 'नोदिता. — After 7, T G ins.:

1476* पापा च पञ्चपुत्रा सा पृथायाः सखिमानिनी ।

[T₂ G₅ सख्यमानिनी. G₁ पुत्रा च सा पृथायाः सखी मता.]8 ^a) D₅ S तत्र. — ^c) G_{2.6} सा हि सर्वैः. — ^d) N₂ B (except B₅) D₁ मृतकल्पेव चा (N₂ सा)भवत्.

9 ^a) S₁ वाते तु; K₄ N_{1.2} B_{1.3} प्रयाते; B₅ T₁ G₂ 'भाते; D₂ 'जाते (cf. v. l. 10); Cd as in text. K_{2.3} तुमले; K₄ N_{1.2} B (except B₅) दिवसे; Cd as in text. — ^b) Ko. 2.4 B₅ D₂ S सुप्त. N₂ V₁ B D (except D₂) तदा; T₁ तथा (for विभो). — ^c) T₂ G_{2.4.5} अदीपयद्भीमसेनः; M तनूनपाद्भयाद्भीमः. — ^d) Ko यत्र शेते (by transp.). — After 9, K₄ N₁ V₁ B D T₁ ins.:

1477* ततो जतुगृहद्वारं दीपयामास पाण्डवः ।

समन्ततो ददौ पश्चादग्निं तत्र निवेशने ।

ज्ञात्वा तु तद्गृहं सर्वमादीप्तं पाण्डुनन्दनाः ।

सुरङ्गां (!) विविशुस्त्वं मात्रा सार्धमर्दिमाः ।

[(L. 3) Dns दीप्तं सर्वतः (for सर्वमादीप्तं). — (L. 4) N_{1.3} V₁ Dn सुरङ्गां. — For T₁ see below.]— On the other hand, S (G₁ om. line 1; for T₁ see

ततः प्रतापः सुमहाञ्जदश्चैव विभावसोः ।
प्रादुरासीत्तदा तेन वुवुधे स जनव्रजः ॥ १०

पौरा ऊचुः ।

दुर्योधनप्रयुक्तेन पापेनाकृतबुद्धिना ।
गृहमात्मविनाशाय कारितं दाहितं च यत् ॥ ११
अहो धिग्धृतराष्ट्रस्य बुद्धिर्नातिसमञ्जसी ।
यः शुचीन्पाण्डवान्वालान्दाहयामास मन्त्रिणा ॥ १२
दिष्ट्वा त्विदानीं पापात्मा दग्धोऽयमतिदुर्मतिः ।
अनागसः सुविश्वस्तान्यो ददाह नरोत्तमान् ॥ १३
वैशंपायन उवाच ।

एवं ते विलपन्ति स वारणावतका जनाः ।

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पद्मत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३६ ॥

below) ins. after 9:

1478* पूर्वमेव विलं शोध्य भीमसेनो महामतिः ।
पाण्डवैः सहितां कुन्तीं प्रावेशयत तद्विलम् ।
दत्त्वाग्निं सहसा भीमो निर्जगाम बिलेन सः ।

[T₁ ins. lines 1-2 before 1477*, and line 3 after 1477*. — (L. 1) T₁ सर्वमेव. — (L. 2) M₅ 'वैः सहिता कुन्ती प्रविष्टा च विलं महत्. — (L. 3) After the prior half, G₁ ins.:

1479* गृहे तत्परितः सुधीः ।

गृहस्थं द्रव्यसंजातं.]

10 " T₁ G प्रवाते (G₁ 'भाते; G₈ 'चक्रे); M₅ s 'वातः;
M₁ s 'पातः. — " K₀ s D₅ चापि (for चैव). — " K
N₁ D₅ ततस्तेन; S (except T₁) ततः सर्वो (G₈ 'वै).
— " K₈ स जनोऽखिलः; D₄ स जनः पुरः; D₅ सकलो जनः;
G₁ नागरो जनः. — After 10, N₁ s V₁ B D T₁ ins.:

1480* तद्वेद्यं गृहं दीप्तमाहुः पौराः कृशाननाः ।

[D₂ s D₅ कृशानुना.]

11 S om. उवाच (G₈ om. the ref.). — After the ref., D₄ marg. sec. m. ins.:

1481* अहो धिक्पाण्डवाः सर्वे दहन्त इति चुक्रुधुः ।

चक्रुश्च परमं यत्नं नरास्तेषां प्रमोक्षणे ।

ततस्ते जातुषं वेष्टुं ददृशुः रोमहर्षणम् ।

पाण्डवानां विनाशाय विहितं क्रूरकर्मणा ।

— " All MSS. except S₁ K₂₋₄ D₄ s M च तत्.

— After 11, D₄ marg. sec. m. ins.:

1482* पुरोचनेन पापेन दुर्योधनहितेप्सया ।

12 " N₈ हा हा (for अहो). — " N₈ V₁ D₄ D₁

परिवार्य गृहं तच्च तस्थुः रात्रौ समन्ततः ॥ १४

पाण्डवाश्चापि ते राजन्मात्रा सह सुदुःखिताः ।

विलेन तेन निर्गत्य जग्मुर्गूढमलक्षिताः ॥ १५

तेन निद्रोपरोधेन साध्वसेन च पाण्डवाः ।

न शेकुः सहसा गन्तुं सह मात्रा परंतपाः ॥ १६

भीमसेनस्तु राजेन्द्र भीमवेगपराक्रमः ।

जगाम भ्रातृनादाय सर्वांन्मातरमेव च ॥ १७

स्कन्धमारोप्य जननीं यमावङ्केन वीर्यवान् ।

पार्थो गृहीत्वा पाणिभ्यां भ्रातरौ सुमहाबलौ ॥ १८

तरसा पादपान्भञ्जन्महीं पञ्चां विदारयन् ।

स जगामाशु तेजस्वी वातरंहा वृकोदरः ॥ १९

*समंजसा. — " N₂ V₁ B D (except D₅) T₁ पाण्डुदायादान् (for पाण्डवान्वा). — " K₂ M शत्रुभिः; K₈ N₁ s V₁ B D T₁ शत्रुवत् (D₅ मन्त्रिणं); N₈ वह्निभिः; T₂ G निर्वृणः.

13 " S₁ K₁ D₅ अपि; K₂ s N₁ D₁ D₁ T₁ इति (for अति-). T₂ G M दग्ध्वा दग्धः पुरोचनः.

14 S₁ K₁ D₂ S om. उवाच; N₂ s B₁ om. the ref. — " K₈ s विलपंतो वै. — " K₈ D₅ transp. तच्च and तस्थुः. S (except T₁) 'हं सर्वे रात्रौ तस्थुः समं'.

15 " N₁ s V₁ B D (except D₅) T G सर्वे (for राजन्). — " K₀ s N₁ s V₁ B D T₁ G₈ सह मात्रा (by transp.). K₈ S (except T₁) परंतपाः (cf. 16^a). — " K₈ निष्क्रम्य; N₁ ते जग्मुः; S (except T₁) महताः; — " N₁ s तत्र; B₈ s ययुर् (for जग्मुर्). B D (except D₄) T₁ द्रुतम्; T₂ G M वनम् (for गूढम्).

16 " S (except T₁ M₈) ते तु. S₁ K D₅ निलोपरो'. N₈ तेभ्योपरो'; T₂ G निद्रावि (G₁ s. 6 'नि'रो'; Cd as in text. — " S₁ (by corr.) K₁ तु (for च). — " K₀ s S (except T₁) त्वरितं (K₀ s G₈ s M₈ 'ता). — " K₀ s N₈ D₄ मात्रा सह (by transp.). S₁ K₁ s निद्रया (S₁ सहसा) च प्रवृद्धया; S (except T₁) सह कुंत्या नराधिप (cf. v. l. 15).

17 " M om. 17^{ed}. T₂ G transp. भ्रातृन् and सर्वांन्.

18 G₂ om. 18; G₄ reads it in marg. — " K₈ (m as in text) G₈ अंसेन (for अङ्के). — " N₁ V₁ B D (except D₅) T G₄ s सुमहाबलः; G₁ महद्वली. — After 18, T₁ ins. 1483*, G₂ s only line 4 thereof.

19 " V₁ B (except B₈) D (except D₄ s) T₁ उरसा. — " B₈ विचालयन्. — T₁ G₂ s (the two

१३७

वैशंपायन उवाच ।

अथ रात्र्यां व्यतीतायामशेषो नागरो जनः ।
तत्राजगाम त्वरितो दिदक्षुः पाण्डुनन्दनान् ॥ १
निर्वापयन्तो ज्वलनं ते जना ददृशुस्ततः ।
जातुषं तद्गृहं दग्धममात्यं च पुरोचनम् ॥ २
नूनं दुर्योधनेनेदं विहितं पापकर्मणा ।
पाण्डवानां विनाशाय इत्येवं चुक्रुशुर्जनाः ॥ ३

विदिते धृतराष्ट्रस्य धार्तराष्ट्रो न संशयः ।
दग्धवान्पाण्डुदायादान्न ह्येनं प्रतिषिद्धवान् ॥ ४
नूनं शान्तनवो भीष्मो न धर्ममनुवर्तते ।
द्रोणश्च विदुरश्चैव कृपश्चान्ये च कौरवाः ॥ ५
ते वयं धृतराष्ट्रस्य प्रेषयामो दुरात्मनः ।
संवृत्तस्ते परः कामः पाण्डवान्दग्धवानसि ॥ ६
ततो व्यपोहमानास्ते पाण्डवार्थे हुताशनम् ।

latter om. lines 1-3) ins. after 18: G₁, after 19^{ab}:

1483* बिलेन योजनं दूरं गत्वा सिद्धपदे शुभे ।
निश्चेरुर्वटमूले ते निद्रामुद्रितलोचनाः ।
बिलान्निर्गत्य सहसा आदृन्मातरमेव च ।
गङ्गातीरवनं प्राप्य वहन्प्रायात्स मारुतिः ।
G₁ thereafter repeating 19^{ab}. — °) N₁ अथ; Da G₂
सु (for आशु). K_{2.4} जगामाशु (K₄ 'थ) स ते'.
— °) S₁ K₄ Dn_{2.3} G₁ 'रहो. — After 19, G₁ ins.:
1484* अव्यक्तवनमार्गः सन्मज्जन्गुल्मलतागुरुन् ।

Colophon. *Major parvan*: T₂ G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan*: S₁ K N₃ Da₂ D_{1.5} M_{3.5} जतुगृह (D₁ om. गृह) दाह (K₃ 'हदीपनं); N_{1.2} V₁ Da₁ Dn_{1.2} T₁ जतुगृह; B D_{2.4} जातुष. — *Adhy. name*: Ko. 4 भीमसेनविक्रमः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B₁ 145; Dn₃ 147; D_{4m} 150; T₁ 143; T₂ G_{5.6} 94; G_{1.2} 95; G_{3.4} M 93. — *S'loka no.*: Dn M₃ 22. — *Aggregate s'loka no.*: Dn₃ 5843.

After adhy. 136, K₄ N₁ V₁ B D M ins. an addition, adhy. given in App. I (No. 85); T G ins. this passage (without the colophon) after 1. 137. 17 (repeating to the end 17^{ad}); but Cd (like S₁ Ko-3) ignores the adhy. completely.

[The details of the colophon (om. in D₅) of this additional adhy. are as follows. *Major parvan*: M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan*: N_{1.2} V₁ Dn D_{1.2} जतुगृह; N₃ Da M₃₋₅ जतुगृहदाह; B D₄ जातुष. — *Adhy. name*: N_{1.2} V₁ गंगोत्तरण. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B₁ 146; Dn₃ 148; D_{4m} 151; M 94. — *S'loka no.*: Dn_{1.2} M₃ 14. — *Aggregate s'loka no.*: Dn₃ 5857.]

137

1 S₁ K_{1.3} D₂ S (except G₃) om. उवाच (G₄ om. the ref.). — °) B₅ रात्र्यामती°. — °) Ko. 4 स सर्वो; K₂ सशेषो; N₃ सर्वशो; S' (except T₁ G₃) सशोको (for अशेषो).

2 °) M₃₋₅ निर्वाण°. — °) K₄ G₁ तदा (for जना). K₁ N₃ S तदा (G₁ जना; T₁ as in text).

3 Before 3, B₅ ins. पौरा ऊचुः. — °) G₅ एवं (for इदं). — °) K₃ कारितं (for विहि°). — °) G₄ विनाशार्थः; M₇ विवासाय. S₁ K₂ 4 N₁ V₁ B (B₅ marg.) D (except D₅) T₁ M 'शायेत्येवं ते (S₁ च; K₄ तत्) (for 'शाय इत्येवं).

4 °) D₂ विदितो; S (except T₁) 'तं. — °) M₃₋₅ धार्तराष्ट्रैर्. — °) M₃₋₅ पाण्डवान् (for दग्धवान्). K₂ पाण्डुतनयान्; T₂ G पाण्डवान्बालान्. S₁ दग्धवान्पाण्डवदायादान्. — °) B₅ Da T₁ एवं; D₅ एते; T₂ G एतत् (for एनं).

5 °) N_{1.3} M_{3.5} 'नवो धीमान्; N₂ V₁ B D (except D₅) T₁ 'नवोपीह. — °) S₁ K [S] व्यधर्मम् (K₃ अधर्मम्). — °) S₁ द्रोणश्चैव कृपश्चैव. S₁ विदुरोन्ये च कौरवाः; K₃ कृपश्चान्येपि बांधवाः. — After 5, G_{1.2} ins.:

1485* नावेक्षन्ते हतं धर्मं धर्मज्ञा अप्यहो विधे ।

श्रुतवन्तोऽपि विद्वांसो धनवद्भृशमा अहो ।

साधून्नाथान्धर्मिष्ठान्सत्यव्रतपरायणान् ।

नावेक्षन्ते महान्तोऽपि दैवं तेषां परायणम् ।

6 °) T₂ G धृतराष्ट्राय. — °) D₅ M प्रेषयाम. T₂ G दुरात्मने. — After 6^{ab}, K₃ reads 9^{ad} (v. 1. अग्नि-निर्दग्धवान्), repeating it in its proper place. — °) Ko. 2 संभृतस्ते; G₃ 'तं ते. S₁ महान्कामः; G_{3.6} परं कामं. K₁ संप्रवृत्तो महान्कामः.

7 °) G_{1.2} ततो व्यपोहः; G₃ तवाप्यपोहः; Cd as in text. — °) K₄ दह्यमाना हुताशने. — °) K_{3.4} D₁

निषादीं ददृशुर्दग्धां पञ्चपुत्रामनागसम् ॥ ७
 खनकेन तु तेनैव वेष्टम शोधयता विलम् ।
 पांसुभिः प्रत्यपिहितं पुरुषैस्तैरलक्षितम् ॥ ८
 ततस्ते प्रेषयामासुर्धृतराष्ट्रस्य नागराः ।
 पाण्डवानग्निना दग्धानमात्यं च पुरोचनम् ॥ ९
 श्रुत्वा तु धृतराष्ट्रस्तद्राजा सुमहदप्रियम् ।
 विनाशं पाण्डुपुत्राणां विललाप सुदुःखितः ॥ १०
 अद्य पाण्डुर्मृतो राजा भ्राता मम सुदुर्लभः ।
 तेषु वीरेषु दग्धेषु मात्रा सह विशेषतः ॥ ११

गच्छन्तु पुरुषाः शीघ्रं नगरं वारणावतम् ।
 सत्कारयन्तु तान्वीरान्कुन्तिराजसुतां च ताम् ॥ १२
 कारयन्तु च कुल्यानि शुभ्राणि च महान्ति च ।
 ये च तत्र मृतास्तेषां सुहृदोऽर्चन्तु तानपि ॥ १३
 एवंगते मया शक्यं यद्यत्कारयितुं हितम् ।
 पाण्डवानां च कुन्त्याश्च तत्सर्वं क्रियतां धनैः ॥ १४
 एवमुक्त्वा ततश्चक्रे ज्ञातिभिः परिवारितः ।
 उदकं पाण्डुपुत्राणां धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः ॥ १५
 चुक्रुशुः कौरवाः सर्वे भृशं शोकपरायणाः ।

अनागसां; S (except T1 G4) °स्ती. — G1-4 (G8 om. line 2) ins. after 7: T1, after 8:

1486* इतः पश्यत कुन्तीयं दग्धा शेते यशस्विनी ।
 पुत्रैः सहैव वाष्णीयी हन्तं पश्यत नागराः ।

8 °) S1 Ko.1 च (for तु). — °) S1 K1 वेष्टम गोपयता; Ko तदेवाच्छादितं. — °) Some MSS. पांसुभिः. S1 K1.4 G2 M5 प्रत्यभि (K1 °वि)हितं; N2 V1 B D (except D4.5) T1 पिहितं तच्च (B Da तत्र; D2 तं तु); G8 प्रेष्य पिहितं; Cd as in text. — °) Ko N1.2 V1 B D T1 G8 न (for अ-). — After 8, T1 ins. 1486*; while K4 ins.:

1487* इत्येव सर्वे शोचन्तः पृथक्चैव तथानुवन् ।

9 °) N2 सं. (for ते). N2 V1 B D ज्ञापया°. — °) B5 °राष्ट्रं च. — K3 reads 9^{ad} (for the first time) after 6^{ad}, repeating it here. — °) K3 (both times) अग्निनिर्दग्धान्.

10 °) S1 K1 च (for तु). K3 D8 D1 °राष्ट्रस्य. B5 D5 G2 M5-3 तु; G1 अपि; G5 तं; M5 स (for तद्). — °) D5 निघनं; M विनाशे. T2 G पाण्डवेयानां (G5 पाण्डवानां तु). — After 10, T1 G1.2.4 ins.:

1488* अन्तर्हृष्टमनाश्रासौ बहिर्दुःखसमाकुलः ।

अन्तःशीतो बहिश्चोष्णो ग्रीष्मेऽग्नाधद्दो यथा ।

11 Before 11, G1 M5 ins. धृतराष्ट्रः. — °) N2 अता राजा (by transp.). N2 V1 Dn मम भ्राता (by transp.). B5 D (except D2.4.5) महायशः (for सुदु°). — °) G1.2.4.5 दग्धे° वीरे° (by transp.). — °) K3 सह मात्रा (by transp.). S1 K (except K3) D5 महात्मसु. 12 °) K3 N1 D3 D4 S संस्कारयंतु. K4 तान्सर्वान्. — °) N2 B (except B5) Da D1.2.4 कुंतिभोज°; S कुंती राज°. Ko N2 तथा; B5 G5 तु तां; G1 अपि.

13 T2 G transp. 13^{ad} and 13^{ad}. — °) G1 कार्याणि; M दारुणि; Cd कुल्या° (as in text). — °) N2.3 V1 B D (except D5) T1 G3 M शुभानि. K3 N1 V1 B D T1

G8-5 बृहन्ति. — °) K1 अपि तु; N2 V1 B Da Dn D1.2. T1 यांतु; G1 तांतु; G8 बंधु (for अर्चन्तु). D5 सुहृदानां च सर्वशः. — After 13, T G ins.:

1489* मम दग्धा महात्मानः कुलवंशविवर्धनाः ।

14 °) K4 यथा कारयितुं; G1 यद्यत्कार्यं प्रियं. G8 वरं M5 हि तत्. — °) D5 कुल्या वा. — °) S1 K1 सर्वं तत् (by transp.). M इति (for धनैः). — After 14, D (marg. sec. m.) S ins.:

1490* वैशंपायनः ।

समेतास्तु ततः सर्वे भीष्मेण सह कौरवाः ।

धृतराष्ट्रः सपुत्रश्च गङ्गामभिमुखा ययुः ।

एकवस्त्रा निरानन्दा निराभरणवेष्टनाः ।

उदकं कर्तुकामा वै पाण्डवानां महात्मनाम् ।

[T1 M om. वैशं°. — After line 1, G1.2 ins.:

1491* सपुत्रवान्धवामात्यास्त्यक्तमङ्गलवाहनाः ।

अच्छत्राश्वान्तरा राजन्गङ्गामभिमुखा ययुः ।, the last pāda repeating the posterior half of line 2.

15 °) S (except G3) एवं गत्वा. — °) K3 स्वसुतेः G1 बंधुभिः. — °) T2 G °पुत्रेभ्यो. — °) G1 °राष्ट्रं महामनाः.

16 °) Ko.1.3 N1.3 D5 T2 G (except G1.5) M (except M5) °शुः कुरवः; N2 V1 B Da Dn D1.2.4 T रुदुः सहिताः. — After 16^{ad}, K4 N1 V1 B D T1 ins.:

1492* हा युधिष्ठिर कौरव्य हा भीम इति चापरे ।

हा फाल्गुनेति चाप्यन्ये हा यमाविति चापरे ।

कुन्तीमार्ताश्च शोचन्त उदकं चक्रिरे जनाः ।

अन्ये पौरजनाश्चैवमन्वशोचन्त पाण्डवान् ।

[(L. 1) N1 कौंतेय (for कौर°). — (L. 2) K4 ह धनंजय हा कुंति. D4 फाल्गुनेति (by corr.). — After line 2, K4 ins.:

1493* अहो रूपं तु लावण्यमथ विद्याबलं मुहुः ।

औचित्यमथवा प्रेम किं किं शोचामहे वयम् ।

विदुरस्त्वल्पशक्ने शोकं वेद परं हि सः ॥ १६
पाण्डवाश्चापि निर्गत्य नगराद्वारणावतात् ।
जवेन प्रययू राजन्दक्षिणां दिशमाश्रिताः ॥ १७
विज्ञाय निशि पन्थानं नक्षत्रैर्दक्षिणामुखाः ।
यतमाना वनं राजन्गहनं प्रतिपेदिरे ॥ १८
ततः श्रान्ताः पिपासार्ता निद्रान्धाः पाण्डुनन्दनाः ।
पुनरुचुर्महावीर्यं भीमसेनमिदं वचः ॥ १९
इतः कष्टतरं किं नु यद्वयं गहने वने ।

दिशश्च न प्रजानीमो गन्तुं चैव न शक्नुमः ॥ २०
तं च पापं न जानीमो यदि दग्धः पुरोचनः ।
कथं नु विप्रमुच्येम भयादस्मादलक्षिताः ॥ २१
पुनरस्मानुपादाय तथैव ब्रज भारत ।
त्वं हि नो बलवानेको यथा सततगस्तथा ॥ २२
इत्युक्तो धर्मराजेन भीमसेनो महाबलः ।
आदाय कुन्तीं भ्रातृश्च जगामाशु महाबलः ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्तत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३७ ॥

इत्येवं बहु भाषन्तो रुरुर्नागरा भृशम् ।]

— ^{ad}) T₂ G °स्त्वल्पशोकं च (G_{2.4} °कश्च) चक्रे. T₂ G₂₋₈ M_{3.5} वेद हि तत्परं; G₁ M₆₋₈ वेद हितं परं. — After 16, S (except G_{1.2}) ins. a passage given in App. I (No. 86).

17 ^a) K₃ om. च. Ś₁ K₁ निष्क्रम्य; K_{0.2.4} N_{1.3} D₅ G_{2.6} M₃ °गम्य. — After 17^{ab}, K₄ N₁ V₁ B D (except D₅) ins.:

1494* नदीं गङ्गामनुप्राप्ता मातृपृष्ठा महाबलाः ।

दाशानां भुजवेगेन नद्याः स्रोतोजवेन च ।

बायुना चातुकूलेन तूर्णं पारमवाम्बुवन् ।

[(L. 1) K₄ °मनुप्राप्य मात्रा सह परंतपाः (cf. 1. 136. 16^a). — (L. 2) B₅ पंचानां (m दाशानां); Da D₁ दासानां. K₄ भुजवीर्येण.]

— ^{ad}) K₄ T G repeat 17^{ad} (K₄ with v. l.). T₂ G वीरा (for राजन्). G_{1.2} °मास्थिताः. K₄ (first time) सत्त्वा नावं ययुः पार्थाः (for °). N_{2.3} V₁ B D (except D₅) ततो नावं परित्यज्य प्रययुर्दक्षिणां दिशं. — After 17, T G ins. a passage given in App. I (No. 85), followed by a repetition of 17^{ad}; cf. the note at the end of the previous adhy.

18 ^a) Ś₁ K (except K₄) N₁ D₅ M निदाघे; T G (except G_{1.2}) विहाय (for विज्ञा°). T निद्रां (for निशि). — ^b) K₁ T₂ G_{3.6} °मुखैः. N_{2.3} V₁ B D T₁ नक्षत्रगणसूचितं (D₅ नाविदन्दक्षिणामुखाः). — K₂ om. 18°-19°. — °) T₂ G_{3.6} गाहमाना; G₈ जानमाना. G_{1.2} वनाहनं तदा राजन्. — ^a) G₄ गह्वरं; M₆₋₈ गंतुं न (for गह°).

19 K₂ om. 19^{ab} (cf. v. l. 18). — ^a) T₂ G_{4.5} तत्र श्रान्ताः; G₁ (by transp.) श्रान्तास्ततः. — ^b) N_{1.3} निद्रातीः; T₂ G_{4.5} प्रस्थिताः; G₈ निषण्णाः; G₀ M निःसृताः. G_{1.2}

धुधिता भयकातराः. — ^a) K₀ D₅ °सेनमरिदमं.

20 ^a) K_{0.4} D₂ T₂ G₄₋₈ अतः; N₁ D₅ इदं (for इतः). K_{2.3} N₁ V₁ Da₁ Dn D₁ G_{1.2} किं तु; K₄ किंचिद्; D₅ वीर. — °) B D T₁ विजानीमो. Ś₁ K₁ दिशश्चैव न जा°; G₈ देशान्वयं प्रजा°. — ^a) G_{1.2} चैते (for चैव).

21 ^b) Ś₁ K₁ यदि दग्धं प्ररोचनं; G_{1.2} दग्धो (G₂ दंडो) वा न पुरो°. — °) Ś₁ न; K₁₋₃ N₂ V₁ B (except B₅) D (except Da₂) T₁ M₇ तु; K₄ N₁ च (for तु). Ś₁ प्रतिमुच्येम; K₄ विप्रमुच्येत्स. — ^a) N_{1.3} वयम् (for भयाद्).

22 ^a) T₂ G शीघ्रम् (G₈ श्रान्तान्) (for पुनर्). — ^b) G_{1.2} त्वरावान् (for तथै°). — ^a) G₈ अस्मान्नातुमिहार्हसि.

23 ^{ab}) K₃ °क्तो भीमसेनस्तु धर्मराजेन सद्गलः. — °) Ś₁ K_{1.2.4} पृष्ठमारोप्य बलवान्. — ^a) B₈ महाजवः; G_{1.2} स पावनिः. K₁ जगाम भरतर्षभ; K₈ D₅ M₅ जगाम सु(M_{8.5} स)महा°.

Colophon. Major parvan: T₂ G M संभव° (for आदि°). — Sub-parvan: Ś₁ K_{0-2.4} N₃ Da D₅ M₅ जतुगृहदाहः; N_{1.2} V₁ B₆ Dn_{1.2} D_{1.2} T₁ जतुगृह (T₁ int. lin. संभव); B_{1.5} जातुष. — Adhy. name: K_{0.4} वनप्रवेशः; K₈ पाण्डवपलायनं; N_{1.2} V₁ पाण्डववनप्रवेशः; M₆₋₈ वनगमनं. — Adhy. no. (figures, words or both): B₁ 147; Dn₃ 149; D_{4m} 152; T₁ 146; T₂ G_{5.6} M 96; G_{1.2} 97; G_{3.4} 95. — S'loka no.: Dn 26; M₃ 7. — Aggregate s'loka no.: Dn 5883.

138

1 Ś₁ K_{1.3} D_{2.5} S om. उवाच. The sequence of 1-2 in K₄ is: 1^{ad}, 2^{ad}, 1^{ab}, 2^{ab}. — ^a) Ś₁ K तस्य विक्रमतस्तूर्णम्; N₂ V₁ B D G₈ तेन विक्रममाणेन (D₅

१३८

वैशंपायन उवाच ।

तेन विक्रमता तूर्णमूलवेगसमीरितम् ।
 प्रववावनि लो राजञ्शुचिशुक्रागमे यथा ॥ १
 स मृद्वनुष्पितांश्चैव फलितांश्च वनस्पतीन् ।
 आरुजन्दारुगुल्मांश्च पथस्तस्य समीपजान् ॥ २
 तथा वृक्षान्भञ्जमानो जगामामितविक्रमः ।
 तस्य वेगेन पाण्डूनां मूर्च्छेव समजायत ॥ ३

असकृच्चापि संतीर्य दूरपारं भुजप्लवैः ।
 पथि प्रच्छन्नमासेदुर्धर्तराष्ट्रभयात्तदा ॥ ४
 कृच्छ्रेण मातरं त्वेकां सुकुमारीं यशस्विनीम् ।
 अवहत्तत्र पृष्ठेन रोधःसु विषमेषु च ॥ ५
 आगमंस्ते वनोद्देशमल्पमूलफलोदकम् ।
 क्रूरपक्षिमृगं घोरं सायाह्ने भरतर्षभाः ॥ ६
 घोरा समभवत्संध्या दारुणा मृगपक्षिणः ।

तस्यातिक्रमतस्तूर्णम्). — ^b) Ko. 2-4 Ñ1 Ds T2 G4-6 M
 'समीरितः. Ś1 K1 उरु (K1 मृद्व) वेगसमन्वितः. — After
 1^{ab}, K4 Ñ2.3 V1 B D (except Ds) T1 ins.:

1495* वनं सवृक्षविटपं व्याघूर्णितमिवाभवत् ।

— ^c) Ds मारुतो (for अनिलो). Ñ2.3 V1 B Da Dn
 D1.4 T1 जंघावातो ववौ चास्य. — ^d) G1-3 Ms. 3 शुचिः.
 Ś1 K1 Ds Cd 'शुक्रागमे; Ko. 3 'शक्रा'. — After 1, K4
 Ñ2.3 V1 B D (except Ds) T1 ins.:

1496* आवर्जितलतावृक्षं मार्गं चक्रे महाबलः ।

2 For K4 cf. v. l. 1 also. — ^a) K4 Ñ1 समृद्धः; Ñ2
 B1m. 2.5 D2.4.5 समृद्धा (Bsm 'द्वा) नृ; B1.6 स मृदून्.
 Ko Ds वृक्षान् (for चैव). — ^b) T2 G (except G3)
 फलिनश्च. Ko Ds समंततः (for वन'). — ^c) Ks अभंजन्
 (for आरुजन्). Ś1 नव; Ko. 3.4 याति; K1 वन; K2 एव;
 Ds अथ (for दारु). T2 G4.5 'गुल्मं च. Ñs V1 B Da
 Dn D1.2.4 T1 अवर्ज्य (Ñs B1.5.6 Da D1.2 'ह्य) ययौ
 गुल्मान्. — ^d) Gs पार्थैः; Ms फलः (for पथः). Ko Ds
 T2 G Ms समीपजान्. — After 2, Ñ2.3 V1 B D (except
 Ds; Ds om. line 2) T1 ins.:

1497* स रोपित इव कुड्रो वने भञ्जन्महाडुमान् ।

त्रिःप्रसूतमदः शुष्मी पटिवर्षी मतङ्गराट् ।

[(L. 2) Bs यथा त्रिप्रसूतमदः (for the prior half.).]

3 ^{ab}) G1.2 वृक्षांस्तथा (by transp.); Gs तदा वृक्षान्.
 Ñ2.3 V1 B D (except Ds) T1 गच्छतस्तस्य वेगेन ताक्ष्य-
 मारुतरंहसः. — After 3^{ab}, G1.2.4 ins.:

1498* तस्य कक्षद्वयोद्धतपवनध्वनिरुत्थितः ।

गुम्भिताशेषदिग्भागः शुश्रुवेऽतिभयंकरः ।

— ^c) T2 G M पंचानां (for पाण्डू). Ñ2.3 V1 B D
 (except Ds) T1 भीमस्य पाण्डुपुत्राणां. — ^d) Ds मूर्च्छा च.

4 ^a) G1.2 च समुत्तीर्य; M चापि संताप्य. — ^b) K

Ds दूरपारां (see below). T2 G4-6 पारावरं भुजप्लवाः;
 G1.2 भुजप्लवो (G2 'वा) नदीर्वने. — After 4^{ab}, Ś1
 K Ds ins.:

1499* उत्ततार नदीं गङ्गां विहंगासंगवाग्मिनीम् ।

[Ko. 3.4 'संगमालिनी; Ds 'संगपक्षिनी.]

On the other hand, G1.2 ins. after 4^{ab}:

1500* मातरं च वहन्भ्रातृनश्रमेण समीरजः ।

— ^c) T2 G पार्थोः (G2.6 पथा) (for पथि). T2 Gs
 प्रच्छन्नमापेदुः; G1 'या चेरुः; G2 'मावेदे; G3 'रूपे तु; G4.6
 'मापेतुः; M 'मासाद्य. — ^d) K2 Ds 'भयार्दिताः.

5 ^a) Ko. 3 Ñ1.3 चैकां; Ñ2 V1 B D T1 चैव; T2 Gs-6
 Ms. 5 ह्येकां; Ms-8 ह्येनां. — ^c) Ś1 Ko. 1.4 आ (Ko. 4
 अ) वहन्. Ñ2 V1 B D T1 Gs स तु (for तत्र). — ^d) Ds
 समेषु; Cd रोधःसु (as in text).

6 ^a) Ñ2 V1 B D T1 अगम (Ds 'च्छ) च; T2 G आगम्य
 च. Ñ1.3 M अगमन्तथ चोद्देशं. — ^d) Ś1 K (except Ko)
 पुरुषर्षभाः; Ñ2 V1 B D T1 'र्षभ. T2 G सायं समुपचक्रमुः.

7 ^a) Ks काष्ठा (for संध्या). — ^c) K2.4 अप्रसन्ना
 दि. — ^d) Ko D2.5 तथार्तवैः; Ks तथाविधैः; Gs ततस्तदा
 (for अनार्तवैः). T2 G4-6 शनैरासंस्ततस्तदा (G4 'तः);
 G1.2 अंधकारे हुतं गताः. — K4 Ñ2.3 V1 B D (except
 Ds) T1 ins. after 7: T2 G, after 8:

1501* शीर्णपर्णफले राजन्वहुगुल्मक्षुपैर्दुमैः ।

भञ्जावभुशभूषिष्ठैर्नानाद्रुमसमाकुलैः ।

[(L. 1) T2 G वृक्षैः (for राजन्). Bs 'गुल्मफलेर्दुमैः;
 T2 G4.5 'गुल्मावृत'; G1.2 'गुल्मलता'; G3 'गुल्मक्षुर'; G6
 'गुल्मक्षुप'. — (L. 2) K4 B (except B1) Da D1
 भञ्जावभञ्ज'; T1 भञ्जायतन'; T2 G4-6 प्रभञ्जायन'; G1.2
 प्रभञ्जशाखा. T G श्र (G1.2 श्रा) दंष्ट्रवहुलैः (T G4.5.6 'ले)
 तदा (T2 G1.2.4.6 सदा) (for नाना'). For G1.2.4

अप्रकाशा दिशः सर्वा वातैरासन्ननार्तवैः ॥ ७
 ते श्रमेण च कौरव्यास्तृष्ण्या च प्रपीडिताः ।
 नाशक्रुवंस्तदा गन्तुं निद्रया च प्रवृद्धया ॥ ८
 ततो भीमो वनं घोरं प्रविश्य विजनं महत् ।
 न्यग्रोधं विपुलच्छायं रमणीयमुपाद्रवत् ॥ ९
 तत्र निक्षिप्य तान्सर्वानुवाच भरतर्षभः ।
 पानीयं मृगयामीह विश्रमध्वमिति प्रभो ॥ १०

एते रुवन्ति मधुरं सारसा जलचारिणः ।
 ध्रुवमत्र जलस्थायो महानिति मतिर्मम ॥ ११
 अनुज्ञातः स गच्छेति आत्रा ज्येष्ठेन भारत ।
 जगाम तत्र यत्र स रुवन्ति जलचारिणः ॥ १२
 स तत्र पीत्वा पानीयं स्नात्वा च भरतर्षभ ।
 उत्तरीयेण पानीयमाजहार तदा नृप ॥ १३
 गव्यूतिमात्रादागत्य त्वरितो मातरं प्रति ।

cf. v. 1. 8 also.]

8 ^a) G₃ ते क्रमेण. G₃ M₈-8 तु (for च). D₅ T₂ G₃-8 कौंतेयास्. N₁ तेन श्रमेण कौं; G_{1.2} श्रमेण महता चैव. — ^b) K₀ D₃ T₂ G₃. 5. 6 M₃. 5 तृषया. G_{1.2} क्षुत्तृष्णाभ्यां च पीडिताः. — ^c) K_{2.4} तथा; T₂ G (except G₃) ततो. — ^d) G_{1.2} सु- (for च). K₃ चाल्यनल्पया (for च प्र°). — After 8, T₂ G ins. 1501*. — G_{1.2.4} cont.:

1502* अतीव गहनं घोरं दुर्विज्ञेयपथं कचिच ।
 — K₄ N_{2.3} V₁ B D T₁ (om. lines 5-6) M ins. after 8; T₂ G₃. 5. 6, after 1501*: G_{1.2.4}, after 1502*:

1503* न्यविशन्त हि ते सर्वे निरास्वादे महावने ।
 ततस्तृपापरिक्षामा कुन्ती पुत्रानथाव्रवीत् ।
 माता सती पाण्डवानां पञ्चानां मध्यतः स्थिता ।
 तृष्ण्या हि परीतास्मि पुत्रानभृशमथाव्रवीत् ।
 तच्छ्रुत्वा भीमसेनस्य मातृस्नेहात्प्रजल्पितम् । [5]
 कारुण्येन मनस्तप्तं गमनाद्योपचक्रमे ।

[(L. 1) D₅ ततः; G₃ वने; M तदा (for हि ते). T₂ G₄-8 म तत्र (for सर्वे). K₄ प्राविशन्तत्र ते सर्वे; G_{1.2} तत्र ते प्राविशन्तोरे. G₃ वने तदा (for महा°). — T₂ G ins. after line 1: T₁, after line 4:

1504* रात्र्यामेव गतास्तूर्णं चतुर्विंशतियोजनम् ।
 — (L. 2) N₃ D₃ D₁ G₁ परिक्लिंता; T₂ G₂-6 M म्लाना. T₂ G M कुन्ती वचनमव्रवीत्. — (L. 4) Cf. line 2 above. D₃ G₃. 6 तृषया. S (except T₁) परितप्ता (G₅ वीता) स्मि (G_{1.2} हं). K₄ पुत्रका भृशमत्र वै; S अ(T₁ हः; M वि) नाथेव (G₃ अकाले च) महावने. — After line 4, T₁ ins. 1504*; while T₂ G ins.:

1505* इतः परमहं शक्ता न गन्तुं च पदात्पदम् ।
 शयिष्ये वृक्षमूलेऽत्र धातैराष्ट्रा हरन्तु माम् ।
 शृणु भीम वचो मह्यं तव बाहुबलात्पुरः ।
 स्थातुं न शक्ताः कौरव्याः किं बिभेपि वृथा सुत ।
 — (L. 5) D₁ सेनश्च; D₅ T₂ G सेनस्तु (G_{1.2} नः स). D₅ मातुर्दुःखेन दुःखितः; T₂ G मातृवाक्यप्रकंपितः; M मातृवाक्यमुदीरितं. — (L. 6) D₅ परीतात्मा; T₂ G मनश्चक्रे

(for मनस्तप्तं). T₂ G₄-8 गमनायाथ सत्वरं; G_{1.2} गमनाय द्रुकोदरः; M दुःखेन च विशेषतः. — After line 6, G_{1.2.4} ins.:

1506* अन्येऽरयो न मे सन्ति भीमसेनादृते भुवि ।
 धातैराष्ट्रादृथा भीरो न मां स्वसुमिहेच्छसि ।
 भीमपृष्ठस्थिता चेत्यं दूयमानेन चेतसा ।
 साधुध्वनि रुदन्ती सा निद्रावशमुपागता ।]
 9 T₁ om. 9^{ab}. — ^b) D₅ G₃ विपिनं मं. — ^a) K₂ उपाश्रयत्; N₁ वहत्; N_{2.3} V₁ B D दृशे ह.

10 ^b) K₀ स नरर्षभः; K_{1.2} B_{5.6} S (except T G₅ M₅) र्षभ. — ^{cd}) T₂ G यं मृगये यावत्तावद्विश्रम्यतामिह.

11 ^a) N₂ B₁ भुवंति. G₅ रुचिरं. — ^b) M₈-8 वनचारिणः. — ^c) K₂ Cd (before corr.) जलच्छायो; K₃ जलाधारो; N₂ जलं स्थायि; N₁ V₁ B (except B₅) D T G जल(G₄ ला)स्थानं. — ^d) N_{1.2} V₁ B (except B₅) D (except Da) T₁ महच्चेति; T₂ G अहं(G₃ भव)तीति. M भविष्यति न संशयः.

12 ^a) K_{0.2} च; M₅ तु (for स). — ^c) D₃ G₄ M₅ यत्र तत्र स (by transp.); T₁ तत्र यत्तस्मात्; G₅ तत्र तत्र स. D₁ स जगाम वनात्तस्मात्. — ^d) N₁ V₁ B D T₁ M₃ सारसा; N₂ द्रवंति. M₈-8 वनचारिणः.

13 ^a) G_{1.2} तत्र पीत्वा च पा°. — ^b) K_{0.1} B₁ Da₁ D₃ D₁ T G_{3.6} M_{3.5} र्षभः; K₂ पुरुषर्षभः; G₁ विगतश्रमः. G₂ स्नात्वा भूत्वा गतक्लमः. — After 13^{ab}, V₁ B (except B₁) D (except D₁) T₁ ins.:

1507* तेषामर्थे च जग्राह आतृणां आतृवत्सलः ।
 T₁ ins. after 1507*: M, after 13^{ab}: T₂ G, after 13^{cd}:

1508* पङ्कजानामनेकैश्च पत्रैर्बद्धा जलाशयान् ।
 — ^a) N₃ स जहार. K_{0.2} m S परंतपः; N_{1.3} नरोत्तमः; D₅ स भारत. K₂ जहार भरतर्षभ; N₂ V₁ B D T₁ आनयामास भारत.

14 ^a) K₀ N₃ G₁ गव्यूतिमात्रम्; G₂ मार्गाद्. K (except K₄) N_{1.3} T₂ G_{2.4}-8 M आगम्य. — ^b) G₂ त्वरया. — After 14^{ab}, N (S₁ K₁ hapl. om. the

स सुप्तां मातरं दृष्ट्वा आर्तं च वसुधातले ।
 भृशं दुःखपरीतात्मा विललाप वृकोदरः ॥ १४
 शयनेषु परार्थेषु ये पुरा वारणावते ।
 नाधिजग्मुस्तदा निद्रां तेऽद्य सुप्ता महीतले ॥ १५
 स्वसारं वसुदेवस्य शत्रुसंघावमर्दिनः ।
 कुन्तिभोजसुतां कुन्तीं सर्वलक्षणपूजिताम् ॥ १६
 क्षुपां विचित्रवीर्यस्य भार्या पाण्डोर्महात्मनः ।
 प्रासादशयनां नित्यं पुण्डरीकान्तरप्रभाम् ॥ १७
 सुकुमारतरां स्त्रीणां महार्हशयनोचिताम् ।

शयानां पश्यताद्येह पृथिव्यामतथोचिताम् ॥ १८
 धर्मादिन्द्राच्च वायोश्च सुषुवे या सुतानिमान् ।
 सेयं भूमौ परिश्रान्ता शेते ह्यद्यातथोचिता ॥ १९
 किं नु दुःखतरं शक्यं मया द्रष्टुमतः परम् ।
 योऽहमद्य नरव्याघ्रान्सुप्तान्पश्यामि भूतले ॥ २०
 त्रिषु लोकेषु यद्राज्यं धर्मविद्योऽर्हते नृपः ।
 सोऽयं भूमौ परिश्रान्तः शेते प्राकृतवत्कथम् ॥ २१
 अयं नीलाम्बुदश्यामो नरेष्वप्रतिमो भुवि ।
 शेते प्राकृतवद्भूमावतो दुःखतरं नु किम् ॥ २२

posterior half) T1 ins.:

1509* शोकदुःखपरीतात्मा निद्राश्वासोरगो यथा ।
 while G1.2.4 ins.:

1510* आर्तं च मातरं चैव जलं शीतमपाययत् ।
 पीतोदकास्ते सर्वेऽपि परिश्रमवशात्पुनः ।
 निद्रापहतधैर्याश्च सुषुपुर्नृशविह्वलाः ।
 — Ś1 K1 (hapl.) om. 14^{ad}. — °) D5 G1.4 प्रसुप्ताः. T2
 G2.5.6 M प्रेक्ष्य; G1.2.4 आर्तं (for दृष्ट्वा). — °) G1.2.4
 निद्राविगतचेतसः. — After 14^{ad}, G1.2.4 ins.:

1511* महारौद्रे वने घोरे वृक्षमूले सुशीतले ।
 विक्षिप्तकरपादांश्च दीर्घोच्छ्वासमहारवान् ।
 ऊर्ध्ववक्त्रान्महाकायान्पञ्चेन्द्रानिव भूतले ।
 अज्ञातवृक्षनिलयप्रेतराक्षससाध्वसान् ।
 — °) N2 V1 B D T1 शोकपरी. G1.2.4 हृष्टैव भृशशो-
 कातीं विललापानिलात्मजः. — After 14, K4 N V1
 B D T1 ins.:

1512* अतः कष्टतरं किं नु द्रष्टव्यं हि भविष्यति ।
 यत्पश्यामि महीसुप्तान्प्रातुनद्य सुमन्दभाक् ।
 [(L. 2) K4 'दृष्ट्वा' वसुधातले.]

15 Before 15, T2 G1.2.6 ins. भीमः; Ko.2.4 भीम
 उ. — °) K3 महार्हेषु (for परा). — °) T2 G प्रसुप्ता;
 M शयाना (for ये पुरा). — °) K1 G2 Ms-8 नाभिः; Ms
 नाति (for नाधि). — °) K3 धरातले.

16 °) Ko.3 D1 संघातमर्दिनः; K2 T2 G संघ-
 विमर्दि(G2 'र्दि'नः; K4 संघातभेदिनः. — °) K2 N V1 B
 Da Dn D1.2.4 T1 कुंतिराजः; D5 T2 G M भोजराजः.
 — °) Ś1 K1 दिव्यः; K2 संयुतां; D5 लक्षितां.

17 °) K2 N2 T2 G4-6 M पाण्डोर्भार्या (by transp.).
 Ś1 मनस्विनी (for महा). — °) N2.3 V1 B D T1
 तथैव चास्मज्जननी. — °) N V1 B D T1 पुण्डरीकोदरं
 (N1 'कानन').

18 °) N2 V1 B D (except D5) T1 पुनां (for
 स्त्रीणां). — °) Ś1 K N2.3 अना(K4 परा)गसमर्हती.
 — °) Ś1 K1-4 N2.3 पश्यताद्येमां (Ś1 'नां'); D5 तां
 तथाप्येवं; S अद्य पश्यामि. Ko शयनातीं तथाप्येनां.
 — °) T2 G2-8 असुखोचितां; G2 तां तथाविधे. Ko D5
 पश्य कालविपर्ययः.

19 Ś1 (hapl.) om. 19. — °) N2.3 V1 B D (except
 D5) T1 वाताच्च. — °) G2 च (for या). — °) K1 इह
 श्रान्तः. — T2 om. 19^{ad}; G2 M (hapl.) om. 19^{ad}-21^{ad}.
 — °) K1 N2.3 D5 ह (for हि). K4 नार्हा (for ह्यद्य).
 Ko.5.4 अयथोचिता. N2 T1 G1-5 शेते प्राकृतवत् कथं
 (G2 विधे; G2 तदा) (=21^{ad}); V1 B Da Dn D1.2.4
 T1 शेते प्रासादशायिनी.

20 G2 M om. 20 (cf. v. l. 19); T2 (hapl. om.
 them here) reads 20-21 after 23. — °) K3 किंचित्
 (for किं नु). D5 दुःखम् (for द्रष्टुम्). T2 G1-5 द्रष्टुं (G2
 दृष्टं) मया शक्यम् (T2 दुःखम्) (by transp.). — °) Ś1
 इमानद्यः; K1.4 इमान्योद्यः; N1 G1.2 सोहमद्य. Ko.2 D5
 यानहं पुरुषव्याघ्रान्. — °) T2 G (G2 om.) पश्यामि
 धरणीगतान् (G1.2 शयान्).

21 G2 M om. 21^{ab} (cf. v. l. 19); for T2 cf. v. l.
 20, 23 also. — °) Ś1 K N V1 B5.6 Dn D1.5 T1 यो
 राज्यं; T2 G2-5 वै राज्यं; G1.2 राजत्वं. — °) K3 च (for
 यः). V1 B5 Dn D1.4 T G2-5 धर्मनित्यो; G1.2 धर्मपुत्रो.
 T2 G1-5 [S]र्हति प्रभुः. K1 अर्हते धर्मविन्नपः; K2.4
 धर्मतोर्हति वै नृपः. — °) G1.2 सोयमद्य. K1 इह श्रान्तः.
 — °) M तथा (M5 यथा) (for कथम्).

22 °) K1 अयं भूमाविह श्रान्तः; T2 G अयं नीलांबुद-
 प्रख्यो; M इमौ नीलोत्पलश्यामौ. — °) M2-8 प्रतिमौ.
 Ś1 N2 V1 B D (except D5) T1 [S]र्जुनः (for भुवि). G2
 नीलोत्पलसमो भुवि. — M om. 22^{ad}. — G2 (1 hapl.)

अश्विनाविव देवानां याविमौ रूपसंपदा ।
 तौ प्राकृतवदद्येमौ प्रसुप्तौ धरणीतले ॥ २३
 ज्ञातयो यस्य नैव स्युर्विषमाः कुलपांसनाः ।
 स जीवेत्सुखं लोके ग्रामे द्रुम इवैकजः ॥ २४
 एको वृक्षो हि यो ग्रामे भवेत्पर्णफलान्वितः ।
 चैत्यो भवति निर्जातिरर्चनीयः सुपूजितः ॥ २५
 येषां च बहवः शूरा ज्ञातयो धर्मसंश्रिताः ।
 ते जीवन्ति सुखं लोके भवन्ति च निरामयाः ॥ २६
 बलवन्तः समृद्धार्था मित्रवान्धवनन्दनाः ।

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अष्टत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३८ ॥ समाप्तं जतुगृहदाहपर्वं ॥

जीवन्यन्योन्यमाश्रित्य द्रुमाः काननजा इव ॥ २७
 वयं तु धृतराष्ट्रेण सपुत्रेण दुरात्मना ।
 विवासिता न दग्धाश्च कथंचित्स्य शासनात् ॥ २८
 तस्मान्मुक्ता वयं दाहादिमं वृक्षमुपाश्रिताः ।
 कां दिशं प्रतिपत्स्यामः प्राप्ताः क्लेशमनुत्तमम् ॥ २९
 नातिदूरे च नगरं वनादस्माद्दि लक्षये ।
 जागर्तव्ये स्वपन्तीमे हन्त जागर्त्यहं स्वयम् ॥ ३०
 पायन्तीमे जलं पश्चात्प्रतिबुद्धा जितकुमाः ।
 इति भीमो व्यवस्यैव जजागार स्वयं तदा ॥ ३१

om. 22^a-23^a. — ^a) $\tilde{N}_2$ V1 B D (except Ds) T1 ततो (for अतो). Ko भुवि; G1.2 तु मे. — After 22, T G (except Gs) ins.:

1513* इमौ नीलोत्पलश्यामौ नरेष्वप्रतिमौ भुवि ।
 (cf. 22^{ab} and v. l.).

23 Gs om. 23^{ab} (cf. v. l. 22). — ^a) Gs अवि (for इव). — ^b) T2 G3.4.6 M अ(Gs Ms.7 आ)श्विनौ; G1.2 अन्वितौ (for याविमौ). — ^c) $\tilde{N}_1$ 'वदद्यैतौ; Ks प्राकृताविवाद्येमौ; Ds T2 G3.4.6 M तु (Gs च) प्राकृतवद चेमौ (Ds भीमौ; T2 Gs भूमौ; G4.6 चोभौ; Ms हीमौ). G1.2 माद्रेयौ सुकुमारांगौ. — ^d) G1 शयाते; G2 शेरते (for प्रसु). — After 23, T2 (wrongly) reads 20-21, having (hapl.) om. them in their proper place.

24 ^a) K2.4 जीवेद्विसु (K4 'सु)खं; $\tilde{N}_2$ V1 B D T1 जीवेत् सुखं (Da जीवेत्सुखसं); T2 G M जीवेत्सुखितो. — ^d) $\tilde{S}_1$ $\tilde{N}_1$ V1 B Dn D1.2.4 T1 G2.3 ग्रामद्रुमः; K1 ग्रामे वृक्ष. $\tilde{S}_1$ K1 D2 इवैकजः; Ks $\tilde{N}_8$ इवौकसः; Cd as in text.

25 ^a) $\tilde{S}_1$ K1 एकवृक्षेपि; Ko.4 $\tilde{N}_1.2$ एकवृक्षो हि; Da एको हि वृक्षो. — ^b) Ko $\tilde{N}_2$ Ds G1.2 पुष्पं; $\tilde{N}_1$ पूर्णं; D4 फल्यु (for पर्ण). Gs फलेत्पत्रफला. — D1 om. 25^{cd}. — ^d) Bs वचनीयः; T2 G1.2.4.5 अध्वनीनैः. G1 स पूजितः; Ms-8 तथैव सः.

26 ^b) Ko 'संमताः; K2 'संहिताः; K4 'संस्थिताः; $\tilde{N}_2$ V1 B D T1 'माश्रिताः; T2 G M 'वत्सलाः. — ^c) T2 Gs-8 चिरं (for सुखं).

27 ^a) $\tilde{N}_8$ सुसिद्धार्था. — ^b) G1.2 M पितृ. — ^c) Ko Ds आसाद्य (for आश्रित्य). — ^d) G1.2 वंशाः (for द्रुमाः). Ks वनभवा इव.

28 ^b) G1.2 दुष्पुत्रेण. — After 28^{ab}, T1 G1.2.4 ins.:

1514* राज्यलुब्धेन मूर्खेण दुर्मित्रसहितेन च ।

दुष्टेनाधर्मशीलेन स्वार्थनिष्ठैकबुद्धिना ।

— ^c) $\tilde{N}_1$ Gs च (for न). M तु (for च). — ^d) Ks हि पुरोदिताः; $\tilde{N}_2$ V1 B D (except Ds) T1 दैवसंश्रयात् (for तस्य शा). T2 G M क्षतुर्बुद्धिपराक्रमात्.

29 ^a) $\tilde{S}_1$ क्लेशं प्राप्ताः (by transp.). — After 29, K4 $\tilde{N}_1$ V1 B D T1 ins.:

1515* सकामो भव दुर्बुद्धे धार्तराष्ट्राल्पदर्शन ।

नूनं देवाः प्रसन्नास्ते नानुज्ञां मे युधिष्ठिरः ।

प्रयच्छति वधे तुभ्यं तेन जीवसि दुर्मते ।

नन्वद्य ससुतामात्यं सकर्णानुजसौबलम् ।

गत्वा क्रोधसमाविष्टः प्रेषयिष्ये यमक्षयम् । [5]

किं नु शक्यं मया कर्तुं यत्ते न क्रुध्यते नृपः ।

धर्मात्मा पाण्डवश्रेष्ठः पापाचार युधिष्ठिरः ।

एवमुत्त्वा महाबाहुः क्रोधसंदीप्तमानसः ।

करं करेण निष्पिष्य निःश्वसन्दीप्तमानसः ।

पुनर्दीप्तमना भूत्वा शान्ताचिरिव पावकः । [10]

आवृन्महीतले सुप्तानवैक्षत वृकोदरः ।

विश्वस्तानिव संविष्टान्पृथग्जनसमानिव ।

[(L. 2) K4 B1.3.5 Ds नाज्ञां मम युधि. — (L. 4) B (except Bs) न त्वाद्य. Bs Da D4 त्वां सहामात्यं. — (L. 8) K4 Da क्रोधसंदीप्त (K4 'रक्त)लोचनः. — (L. 9) K4 $\tilde{N}_8$ B1.3.5 D2 संस्पृश्य; $\tilde{N}_1.2$ Bs संपिष्य. K4 दीनमातुरः; $\tilde{N}_1.2$ D1.4 T1 दीप्तमानसः; Bs दीप्तलोचनः.]

30 ^a) V1 B1.5 Dn D1 'दूरेण; Bs Gs 'दूरेति. — ^b) $\tilde{S}_1$ K1 च; $\tilde{N}_1$ वि; Gs तु (for हि). Ds G1-3 लक्ष्यते. — ^c) B (except Bs) Da D2.4 जागृतव्ये. — ^d) $\tilde{N}_1.8$ जागर्त्येतामहं क्षपां.

१३९

वैशंपायन उवाच ।

तत्र तेषु शयानेषु हिडिम्बो नाम राक्षसः ।
 अविदूरे वनात्तस्माच्छालवृक्षमुपाश्रितः ॥ १
 क्रूरो मानुषमांसादो महावीर्यो महाबलः ।
 विरूपरूपः पिङ्गाक्षः करालो घोरदर्शनः ।
 पिशितेषुः क्षुधार्तस्तानपश्यत यदृच्छया ॥ २
 ऊर्ध्वाङ्गुलिः स कण्डूयन्धुन्वन्रुक्षाञ्शिरोरुहान् ।

जृम्भमाणो महावक्रः पुनः पुनरवेक्ष्य च ॥ ३
 दुष्टो मानुषमांसादो महाकायो महाबलः ।
 आग्राय मानुषं गन्धं भगिनीमिदमब्रवीत् ॥ ४
 उपपन्नश्चिरस्याद्य भक्षो मम मनःप्रियः ।
 स्नेहस्रवान्प्रस्रवति जिह्वा पर्येति मे मुखम् ॥ ५
 अष्टौ दंष्ट्राः सुतीक्ष्णाग्राश्चिरस्यापातदुःसाहाः ।
 देहेषु मज्जयिष्यामि स्निग्धेषु पिशितेषु च ॥ ६

31 ^a) $\tilde{N}2$ V1 प्राश्यंतीमे; Cd as in text. — ^b) K (except K1) गतक्रमाः; G1.2.4 च शेषितं; G3 जितश्रमाः; Cd as in text. T2 G3 प्रबुद्धा विजितक्रमाः. — ^c) $\tilde{S}1$ K1 विवस्वैव; Ko Ds 'स्वेदं'; K2.4 Ms.5 Cd 'स्वैवं'; K3 'स्याथ'; T2 G विनिश्चित. — ^d) S जागर्ति स्म (for जजा'). T2 G पतापवान्. — Cd cites the entire line 31^{ad} (v. l. एवं for एव).

Colophon. Major parvan: T2 G M संभव (for आदि). — Sub-parvan: $\tilde{S}1$ K1.2 $\tilde{N}1$ V1 B Da Dn1.n2 D1.2.4.5 T1 जगुतुह (D1 om. गृह) दाह ($\tilde{N}1.2$ V1 जगुतुह; B1.5 जातुष); to it K1.2 $\tilde{N}3$ B3 Dn1.n2 D1.2.4.5 add समाप्त. — Adhy. name: Ko.4 'भीमसेनप्रलापः'; K3 पांडवप्रवासः; $\tilde{N}1.2$ V1 भीमजलाहरणं; Ms-8 हिडिम्बवन-प्रवेशः (Ms.8 'ज्ञानं'). — Adhy. no. (figures, words or both): B1 148; Dn3 150; D4m 153; T1 147; T2 G.5 M 97; G1.2 98; G2.4 96. — S'loka no.: Dn 45; Ms 33. — Aggregate s'loka no.: Dn2 5913.

139

1 $\tilde{S}1$ K1.3 D2.4.5 S om. उवाच. — ^a) $\tilde{N}3$ तेषु तत्र (by transp.); T2 G4.5 ततस्तेषु. — ^b) A few MSS. हिडिम्बो. — ^c) K3 नातिदूरे. — ^d) S सालवृक्षं. $\tilde{N}1$ V1 B3.5 D (except D5) G1 समाश्रितः.

2 ^b) Ko महाकायो (for 'वीर्यो'). $\tilde{N}2$ V1 B D (except D5) T1 महावीर्यपराक्रमः. — After 2^{ab}, $\tilde{N}1$ ($\tilde{N}3$ om. lines 1-2; $\tilde{N}1.2$ om. lines 4-5) V1 B D (except D5) T1 ins.:

1516* प्रावृद्धजलधरश्यामः पिङ्गाक्षो दारुणाकृतिः ।
 दंष्ट्राकरालवदनः पिशितेषुः क्षुधार्तिः ।
 लम्बसिफालम्बजठरो रक्तमशुशिरोरुहः ।

महावृक्षगलस्कन्धः शङ्कुकर्णो विभीषणः ।

यदृच्छया तानपश्यत्पाण्डुपुत्रान्महारथान् ।

[(L. 4) B5m Da महापृष्ठगल. $\tilde{N}3$ transp. विभीषणः and यदृच्छया (in line 5). — With line 5 cf. 2^{ab}.]

— G2.3.6 (hapl.) om. 2^a-4^b. — ^a) T2 G1.5 M भीमदर्शनः. — ^c) Ko.4 T2 G5 Ms-8 सन्; $\tilde{N}2$ V1 B D (except D5) G4 च; T1 G1 Ms.5 स (for तान्). — ^f) K3 $\tilde{N}1.2$ D5 अपश्यत्स; K4 अपश्यत्तान्; $\tilde{N}2$ V1 B Da Dn D1.2.4 T1 तानपश्यद्; T2 G1.4.5 M जिघ्र्णां (Ms.5 'द्वं') घं. 3 G2.3.6 om. 3 (cf. v. l. 2). — ^b) Some MSS. धून्वन्. $\tilde{N}1$ चैव (for रुक्षाञ्). — ^e) $\tilde{N}1$ महद्वक्रः. — ^d) $\tilde{S}1$ K1-3 $\tilde{N}1.2.3$ (by corr.) ह (for च). Ko.4 D1.2 अवैक्षत; D5 उदैक्षत.

4 G1-3.6 om. 4^{ab} (cf. v. l. 2). — ^a) K1 लब्धो; $\tilde{N}2.3$ V1 B D (except D5) T हृष्टो; B5m कृष्णो; G4.5 M तुष्टो (Ms तुष्टो). K1 $\tilde{N}2$ V1 B1.6 Dn1.n2 D1.2 T G5 M 'मांसस्य; B3.5 Da Dn3 D4 G4 'मांसाशी. — After 4^{ab}, $\tilde{S}1$ K B3 D5 read 1. 140. 2^{ad}, repeating it in its proper place.

5 Before 5, M ins. हिडिम्बः. — ^b) Some MSS. भक्ष्यो. K4 मे मनसेप्सितः; $\tilde{N}2$ V1 B D (except D5) T1 [S]यं मम सुप्रियः ($\tilde{N}2$ तुष्टिः). — ^c) $\tilde{N}2$ स्नेहस्रवं; $\tilde{N}3$ 'स्रवः; D4 'स्त्रावान्; T1 'स्त्रावं. $\tilde{S}1$ K प्रस्र (Ko.2.3 'अ') वंती; B5 Da प्रसर'; D2 प्रसवं. D5 स्नेहास्त्रावातिप्रवणा; T2 G जिघ्रतः प्रस्रतस्नेहा; M स्नेहास्त्रावं विस्त्रजति. — ^d) M वै (for मे). K2 $\tilde{N}2.3$ V1 B1m.3 Da Dn1.n2 G5 सुखं; K3 मुखे.

6 ^a) G6 दंष्ट्राः (for दंष्ट्राः). S (except T1) सित (G1.3 समास्तीक्ष्णाः (G4 सुतीक्ष्णाश्च also). — ^b) T1 M बत; T2 G5 हंत; G1.2 मम (for आपात-). — G3 om. 6^a-8^b. — ^c) K3 पातयिष्यामि; G4 M 'यिष्यंति. — ^d) Ko.3

आक्रम्य मानुषं कण्ठमाच्छिद्य धमनीमपि ।
 उष्णं नवं प्रपास्यामि फेनिलं रुधिरं बहु ॥ ७
 गच्छ जानीहि के त्वेते शेरते वनमाश्रिताः ।
 मानुषो बलवान्गन्धो घ्राणं तर्पयतीव मे ॥ ८
 हत्वैतान्मानुषान्सर्वानानयस्व ममान्तिकम् ।
 अस्मद्विषयसुप्तेभ्यो नैतेभ्यो भयमस्ति ते ॥ ९
 एषां मांसानि संस्कृत्य मानुषाणां यथेष्टतः ।
 भक्षयिष्याव सहितौ कुरु तूर्णं वचो मम ॥ १०
 भ्रातुर्वचनमाज्ञाय त्वरमाणेव राक्षसी ।

जगाम तत्र यत्र स पाण्डवा भरतर्षभ ॥ ११
 ददर्श तत्र गत्वा सा पाण्डवान्पृथया सह ।
 शयानान्भीमसेनं च जाग्रतं त्वपराजितम् ॥ १२
 दृष्ट्वैव भीमसेनं सा शालस्कन्धमिवोद्वतम् ।
 राक्षसी कामयामास रूपेणाप्रतिमं भुवि ॥ १३
 अयं श्यामो महाबाहुः सिंहस्कन्धो महाद्युतिः ।
 कम्बुग्रीवः पुष्कराक्षो भर्ता युक्तो भवेन्मम ॥ १४
 नाहं भ्रातृवचो जातु कुर्यां क्रूरोपसंहितम् ।
 पतिस्रोहोऽतिवलवान्न तथा भ्रातृसौहृदम् ॥ १५

N1 स्नेहेषु पिं.

7 G₃ om. 7 (cf. v. l. 6). — ^a) Ko D₅ आच्छिद्य (for आक्रम्य). N₁ मूर्ध्नि; N₃ मूर्ध्नि; G_{1.2} कर्णं. — ^b) S₁ Ko. 2.4 D₅ उच्छिद्य. K₂ G₁ M₃-8 धमनीरपि; Cd as in text. — ^c) D₅ नारं (for नवं). — ^d) K₄ D₂ सुहुः.

8 G₃ om. 8^{ab} (cf. v. l. 6). — ^a) B_{1.6} G₅ Cd तु (for तु). — ^b) K₃ वृक्षमाश्रिताः.

9 ^a) N₁ इह; M₃-8 गत्वा (for हत्वा). N₃ इमान्; T₂ G M₃-8 तान्. T₂ G एतान् (for सर्वान्). — ^b) S₁ K₁ D₂ आनयेह; K₄ 'येति; T₂ G 'याहु; M 'येथा. S₁ K₁ मदंतिकं. Ko. 2.8 N_{1.3} D₅ आनयेहांतिकं मम. — D₅ om. 9^c-10^b. — ^d) S₁ न तेभ्यो; Ko न ह्येभ्यो; K₄ ह्यन्तेभ्यो; B₈ मैतेभ्यो. B₈ G_{1.2} भयमस्तु. S₁ K (except K₃) Cd नौ.

10 D₅ om. 10^{ab} (cf. v. l. 9). — ^a) K₃ M तेषां; T₂ G ततो. S₁ K₁-4 M₃-8 संस्कृत्य; M₃ चोत्कृत्य. Ko संस्कृत्य मांसानि; N₂ V₁ B D (D₅ om.) T₁ उत्कृत्य मांसानि. — ^b) T₂ G मानुषाणि. K₃ विशेषतः; N₂ यथेष्टतः. — ^c) S₁ सुखिनौ (for सहि). T G सहितौ भक्षयिष्यावः. — ^d) T₂ G कुरु क्षिप्रं. — After 10, K₄ N₁ V₁ B D (except D₅) S (T₂ G M om. line 1) ins.:

1517* भक्षयित्वा च मांसानि मानुषाणां प्रकामतः ।

नृत्याव सहितावावां दत्ततालावनेकशः ।

एवमुक्ता हिडिम्बा तु हिडिम्बेन तदा वने ।

[(L. 2) N₃ B₅ Da₂ Dn_{1.3} D_{1.2.4} नृत्यावः. T₂ G M तत्स्तुष्टौ प्रनृत्यावः प्रगीतौ करतालकौ. — (L. 3) Before line 3, S ins. वैशं. K₄ N₃ D₄ S (except T₁) एवमुक्ता हिडिम्बेन हिडिम्बा (G₁-3 M 'वी) राक्षसी तदा (K₄ N₃ D₄ तु तदा वने).]

— S cont.:

1518* आहूत्याहुत्य च तरुनगच्छत्पाण्डवान्प्रति ।

11 M om. 11. — ^b) Ko G₅ त्वरमाणैव; K₃ D₅ T G_{1.5} णा च. — ^c) K₁ यत्र यत्र (*sup. lin.* as in text); B_{1.8} T₂ G_{1.2.4.5} (by transp.) यत्र तत्र. — ^d) S₁ K_{2.8} N_{1.3} भरतर्षभाः; Ko पुरुषर्षभाः; D₅ पृथया सह. T₂ G शेरते पाण्डवा वने.

12 ^a) Ko गत्वा सा तत्र; N_{1.2} V₁ B₈ Dn D_{1.5} T₁ G₅ तत्र सा गत्वा; T₂ G_{4.5} सा तत्र गत्वा (by transp.); G₅ तान्तत्रगतान्. G_{1.2} गत्वा सा ददर्शे तत्र. — K₄ (hapl.) om. 12^b-13^a. — ^d) K₁ T₂ G₃-8 M च (for तु). Ko. 2.8 Dn₁ G₂ जाग्रतमपरा. — After 12, T₂ G ins.:

1519* उपास्यमानान्भीमेन रूपयौवनशालिना ।

सुकुमारांश्च पार्थीश्च व्यायामेन च कर्षितान् ।

दुःखेन संप्रयुक्तांश्च सहज्येष्ठान्प्रमाथिनः ।

रौद्री सती राजपुत्रान्दर्शनीयप्रदर्शनम् ।

[(L. 1) G_{1.2} भीमेन पालितांश्च (for the prior half). — (L. 2) G₃ सुकुमारान्सुकरूपांश्च. — (L. 4) G_{3.4} रौद्रा सती.]

13 K₄ om. 13^a (cf. v. l. 12). — ^b) S₁ K₁ S शालस्कंधमिं (G₁ 'स्कंधोपमद्युति); N₂ V₁ B D शालपोतमिं. — G₁ om. 13^c-14^b. — ^d) G₂ स्वरूपेप्रतिमं भुवि. — After 13, S (except G₁) ins.:

1520* अन्तर्गतेन मनसा विन्तयामास राक्षसी ।

14 G₁ om. 14^{ab} (cf. v. l. 13). — ^a) B₈ गौरः श्या. — ^b) S₁ K_{1.2} सा (K₂ श्या) लस्कंधो. — ^d) K₃ युक्तो भर्ता (by transp.). — After 14, M (which om. 15-16) ins. line 2 of 1521* (cf. v. l. 16).

15 M om. 15-16. — ^a) T G_{1.2} भ्रातृवचो; G₅ भ्रातृवशे. — ^b) N₃ क्रूरोपवृंहितं; T₂ G क्रूरमसांप्रतं. — ^c) T₂ G पतिहेतुर्. K₁ अपि; K_{2.3} N_{1.3} B (except B₈) Da₁ D_{2.4} T₂ G हि (for अति). — ^d) S₁ K₁ पुनर् (for तथा). K₃ N₃ G₅ 'संगतं; T₂ G_{1-4.5} 'संगमः (G₄ m

मुहूर्तमिव वृत्तिश्च भवेद्भ्रातुर्ममैव च ।
 हतैरेतैरहत्वा तु मोदिष्ये शाश्वतीः समाः ॥ १६
 सा कामरूपिणी रूपं कृत्वा मानुषमुत्तमम् ।
 उपतस्थे महाबाहुं भीमसेनं शनैः शनैः ॥ १७
 विलज्जमानेव लता दिव्याभरणभूषिता ।
 सितपूर्वमिदं वाक्यं भीमसेनमथाब्रवीत् ॥ १८
 कुतस्त्वमसि संप्राप्तः कश्चासि पुरुषर्षभ ।
 क इमे शेरते चेह पुरुषा देवरूपिणः ॥ १९
 केयं च बृहतीं श्यामा सुकुमारी तवानघ ।
 शेते वनमिदं प्राप्य विश्वस्ता स्वगृहे यथा ॥ २०

नेदं जानाति गहनं वनं राक्षससेवितम् ।
 वसति ह्यत्र पापात्मा हिडिम्बो नाम राक्षसः ॥ २१
 तेनाहं प्रेषिता भ्रात्रा दुष्टभावेन रक्षसा ।
 विभक्षयिषता मांसं युष्माकममरोपम ॥ २२
 साहं त्वामभिसंग्रेक्ष्य देवगर्भसमप्रभम् ।
 नान्यं भर्तारमिच्छामि सत्यमेतद्व्रवीमि ते ॥ २३
 एतद्विज्ञाय धर्मज्ञ युक्तं मयि समाचर ।
 कामोपहतचित्ताङ्गीं भजमानां भजस्व माम् ॥ २४
 त्रास्येऽहं त्वां महाबाहो राक्षसात्पुरुषादकात् ।
 वत्स्यावो गिरिदुर्गेषु भर्ता भव ममानघ ॥ २५

as in text).

16 M om. 16 (cf. v. l. 15). — ^{ab}) K₂ N_{1.3} अपि;
 Dn T₂ G_{5.6} एव (for इव). S₁ वा वृत्तिर; K_{2.4} B₅
 वृत्तिस्तु. K_{1.4} ममैव हि; K₂ B₅ D₅ ममापि च. G₁₋₄
 मुहूर्तमपि चानेन (G₅ भार्या च; G₄ चाद्याहं) प्रामुखां वृत्ति-
 सुत्तमां (G₅ वृत्तिरुत्तमां). — ^c) D₅ मृतैर and अमृत्वा (for
 हतैर and अहत्वा respectively). T₂ G₅ अहं नैव (for
 अहत्वा तु). G₁₋₄ भर्ता त्वहं वने रम्ये (G₅ वनेनेन; G₄
 अनेनेह). — ^d) D₅ रोदिष्ये. G₁₋₄ बहुलाः समाः. — T
 G ins. after 16: M (om. line 1), after 14:

1521* हिडिम्बी तु महारौद्रा तदा भरतसत्तम ।

उत्सृज्य राक्षसं रूपं मानुषं रूपमास्थिता ।

17 Before 17, T₂ G_{4.6} ins. वैशं. — ^b) S कृत्वा
 मदनमोहिता (G₁ तं); cf. 1521*. — ^c) S₁ K_{1.2.4}
 संप्रतस्थे. Ko. s N_{1.3} S (except T₁) महात्मानं. — ^d) S
 अनिदिता (G_{1.2} मनोहरा; M₅ अतद्रिता). — After 17, S
 ins. (M om. from line 3 onward):

1522* इक्षिताकारकुशला ह्युपासर्पच्छनैः शनैः ।

विनम्यमानेव लता सर्वाभरणभूषिता ।

शनैः शनैः स तां भीमः समीपमुपसर्पतीम् ।

वीक्षमाणस्तदापश्यत्तन्वीं पीनपयोधराम् ।

चन्द्राननां पद्मनेत्रां नीलकुञ्जितमूर्धजाम् । [5]

कृष्णां सुपाण्डुरैर्दन्तैर्विम्बोर्ध्वीं चारुदर्शनाम् ।

दृष्ट्वा तां रूपसंपन्नां भीमो विस्मयमागतः ।

उपचारगुणैर्युक्तां लालितैर्हास्यसंस्थितैः ।

समीपमुपसंप्राप्य भीमस्थाय वरानना ।

वचो वचनवेलायामिदं प्रोवाच पाण्डवम् । [10]

[(L. 1) T₂ G_{4.5} उचिताकार. — (L. 2) = (var.)

18^{ab}. T₂ G_{4.5} विनम्यमाना ललना. — (L. 3) G₅ वृत्तां
 (for स तां). — (L. 4) G₅ वीक्ष्यमाणां तथा. — (L. 6)

G₅ वल्लैः (for दन्तैः). — (L. 8) T₂ G₄₋₅ ललितैर्. T₁
 हावसंस्थितैः; G₁ हासगर्वितैः; G₂ हासं; G₅ भाव. — (L.
 9) G_{1.6} भीमं साथ. T₁ वरांगना. — (L. 10) T₁ भीमं
 प्रोवाच कामिनी.]

18 S repeats 18^{ab}; cf. 1522*. — ^a) K₂ विषज्ज-
 मानेव; M विना (M_{5.5} 'न'म्य). Ko. 4 B₅ D_{2.5} तदा;
 K_{1.3} च सा; N₂ Da नता; B_{3m} सती (for लता). N₅ V₁
 Dn D_{1.4} लज्जमानेव ललना; B₅ संलज्जमाना ललना; T G
 लज्जया नम्यमानेव. — ^b) T G सर्वा. —

19 Before 19, M ins. हिडिम्बी. — ^b) K₅ पुरुषोत्तम;
 G₄ भरत. — ^c) G_{1.2} इमे के (by transp.). — ^d) S₁
 K₁ दिव्यरूपिणः.

20 ^a) N₁ का चेयं; N₅ कथं च. N₂ V₁ B D (except
 D₅) T G₄₋₅ वै (for च). — ^b) K (except K₁) D₅ M
 तथानघ (K₂ D₅ 'वा'); G₄ तदा. — ^c) G₅ प्राप्ता.
 — ^d) K₂ विश्रब्धा; D₅ 'स्रब्धा. G₅ स्वगृहेष्विव.

21 ^a) K₅ नेयं; G₅ इमं. S₁ K₁ जानासि; T₂ G_{1.2}
 M 'नीय'; G₄₋₅ 'नीहि. — ^c) K₂₋₄ D₅ दुष्टात्मा; G₅ पापो
 हि. — ^d) MSS. (indiscriminately) हिडिम्बो and हिडंबो.

22 ^b) B₁ (m as in text). 3.5 Da D₂ 'न' चेतसा.
 — ^c) S₁ K₂ B_{1.3.5m.6} G₂ विभक्षयिष्यता. — ^d) S₁ K
 N₂ V₁ B_{3.6} Da Dn_{1.3} D_{4.5} M (except M₅) अमरो-
 पमाः (K₁ असुरोपमाः).

23 ^a) K₂ अपि; T₂ G इह (for अभि). Ko इदं
 प्रेक्ष्य. G₅ संप्राप्य (for संप्रेक्ष्य). — ^c) K₅ N₅ अन्विच्छे
 (for इच्छामि). — G₅ भर्तारमहमिच्छामि.

24 ^a) N₅ एवं वि. S₁ धर्मात्मन्. — ^b) K₄ मग्न
 (for मयि). — ^c) D₅ 'चित्तांगां; T₂ G 'चित्तां हि.

25 ^a) Ko. 2.3 N₂ V₁ B (except B₁) D त्रास्यामि;
 K₄ रक्षामि; Cd as in text. Some MSS. त्वा (for त्वां).

अन्तरिक्षचरा ह्यस्मि कामतो विचरामि च ।
अतुलामाप्नुहि प्रीतिं तत्र तत्र मया सह ॥ २६

भीम उवाच ।

मातरं भ्रातरं ज्येष्ठं कनिष्ठानपरानिमान् ।
परित्यजेत को न्वद्य प्रभवन्निव राक्षसि ॥ २७
को हि सुप्तानिमान्भ्रातृन्द्वा राक्षसभोजनम् ।
मातरं च नरो गच्छेत्कामार्तं इव मद्विधः ॥ २८

राक्षस्युवाच ।

यत्ते प्रियं तत्करिष्ये सर्वानेतान्प्रबोधय ।

मोक्षयिष्यामि वः कामं राक्षसात्पुरुषादकात् ॥ २९
भीम उवाच ।

सुखसुप्तान्वने भ्रातृन्मातरं चैव राक्षसि ।
न भयाद्बोधयिष्यामि भ्रातृस्त्व दुरात्मनः ॥ ३०
न हि मे राक्षसा भीरु सोढुं शक्ताः पराक्रमम् ।
न मनुष्या न गन्धर्वा न यक्षाश्चारुलोचने ॥ ३१

गच्छ वा तिष्ठ वा भद्रे यद्वापीच्छसि तत्कुरु ।
तं वा प्रेषय तन्वाङ्गि भ्रातरं पुरुषादकम् ॥ ३२

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकोनचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३९ ॥

— ^१) = 29^d. — ^२) K (except K₂) Ñ₁ G_{1,2} वत्स्यामो;
M 'मि. T₂ G (except G₄) °शृंगेषु. — ^३) T₂ G₅ भर्ता
त्वं मम चानघ. — After 25, T G ins.:

1523* इच्छामि वीर भद्रं ते मा मा प्राणान्विहासिषुः ।

त्वया ह्यहं परित्यक्ता न जीवेयमरिंदम ।

[(L. 1) G₆ मम प्राणान्. G₁ विहाससि. T₁ मा
प्राणान्भो विहासिषुः. — (L. 2) G₁ त्वयास्म्यहं.]

26 ^a) Ñ_{1,2} V₁ B D (except D₅) T₁ 'चरी (for
'चरा). S (except T₁ G₃) चास्मि. — ^b) K_{2,4} D₅ अहं
(for च). S (except T₁) कामरूपधरापि च. — ^c) D₅
अचलां. Ś₁ K_{1,2,4} Da₁ D₅ प्रामुहि.

27 Ś₁ K₁ भीमसेनः; Ñ₁ V₁ B₁ D (except Da)
भीमसेन उ°; S भीमः. — Ś₁ K₁ (hapl.) om. 27^a-29^d
and भीम उ° (before 30). — After the ref., S ins.:

1524* एष ज्येष्ठो मम भ्राता नान्यः परमको गुरुः ।

अनिविष्टश्च तं नाहं परिविष्टां कथंचन ।

[(L. 1) T₂ परमतो गुरुः. — (L. 2) G₁ अनिर्दिष्टश्च;
G₂ अनिर्विण्ण°; G₃ अविनष्ट°; G₆ अस्मिष्ट°. G₅ अनिष्ट-
कथनं नाहं. G_{1,2,4,5} परिविष्टा; G₃ 'वित्ता.]

— ^b) Ñ₂ B Da D_{2,4} अपरानपि; T₂ G_{1,2} अपराजितान्.
Ñ_{1,3} कनीय(Ñ₃ 'यां)सोपरानिमान्; V₁ Dn_{1,2} D₁ सुख-
सुप्तान्कथं त्विमान्. — ^c) K₃ G_{1,2} M परित्यजति; T₂ G₃₋₆
'लजेद्दि. — ^d) K₃ प्रमादादिह; Ñ₁ V₁ Dn D_{1,4} T₁
प्रभवन्निह; T₂ G M भयादपि च.

28 Ś₁ K₁ Da om. 28 (cf. v. l. 27). — ^a) G_{1,2}
सुखसुप्तान्. K (K₁ om.) Ñ_{1,3} वने भ्रातृन्. — ^b) M₅
तथा गच्छेत्. — ^c) Ñ_{1,3} कामार्थमिव (Ñ₃ 'ह) त(Ñ₃
म)द्विधः. — S ins. after 28 (M om. all but line 1):

1525* राक्षसी ।

एकं त्वां मोक्षयिष्यामि सह मात्रा परंतप ।

सोदरानुत्पृजैतांस्त्वमारोह जघनं मम ।

भीमः ।

नाहं जीवितुमाशंसे भ्रातृनुत्पृज्य राक्षसि ।

यथागतं व्रजैका त्वं विप्रियं मे प्रभाषसे ।

[(L. 1) M₆₋₈ अहं त्वां. — (L. 4) T₁ G_{1,2,6} यथाश्रद्धं
व्रजैका हि.]

29 Ś₁ K₁ M om. 29 (cf. v. l. 27). — T₁ G_{1,2}
राक्षसी; T₂ G₃₋₈ हिडिंबी (all om. उवाच). — ^a) T₂ G
न तेप्रियं चिकीर्षामि. — ^b) K₂ G₅ विबो°; K₄ निबोध मे.
— ^c) Ñ₂ V₁ B D (except D_{2,5}) T₁ अहं (for वः).
— ^d) = 25^b.

30 Ko. 2 Ñ_{1,2} V₁ B₁ Dn_{2,3} D_{4,5} भीमसेन उ°; T
G भीमः (om. उ°); Ś₁ K_{1,4} M om. the ref. (cf. v. l.
27). — T₂ G transp. 30^{ab} and 30^d. — ^a) S
(except T₁) इमान् (for वने). — ^b) M राक्षसात्.
— After 30^{ab}, M ins. भीमः. — ^c) G₃ न भिया.

31 ^b) T₂ G शक्ताः सोढुं (by transp.). — ^d) D₂
चारुहासिनि.

32 ^d) S राक्षसं.

Colophon om. in B₁. — *Major parvan*: T₂ G M
संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan*: Ś₁ K_{1,3} Ñ₁ V₁
B_{2,5,6} Da Dn_{1,2} D_{1,2,4,5} T₂ हिडिंबवध. — *Adhy.*
name: Ko हेडंबागमः; K₄ हिडंबागमनं; Ñ_{1,2} V₁ T₁
भीमहिडिंबा(T₁ 'राक्षस)संवादः; G₃ हिडिंबिसंवादः; G₄
हिडिंबप्रयोगः. — *Adhy. no.* (figures, words or both):
Dn₃ 151; D₄m 154; T₁ 148; T₂ G_{3,6} M 98; G_{1,2}
99; G_{3,4} 97. — *S'loka no.*: Dn 34 (Dn₃ 37);
M₃ 33.

१४०

वैशंपायन उवाच ।

तां विदित्वा चिरगतां हिडिम्बो राक्षसेश्वरः ।
 अवतीर्य द्रुमात्तस्मादाजगामाथ पाण्डवान् ॥ १
 लोहिताक्षो महाबाहुरूर्ध्वकेशो महाबलः ।
 मेघसंघातवर्ष्मा च तीक्ष्णदंष्ट्रोऽङ्गलाननः ॥ २
 तमापतन्तं दृष्ट्वैव तथा विकृतदर्शनम् ।
 हिडिम्बोवाच विव्रस्ता भीमसेनमिदं वचः ॥ ३
 आपतत्येष दुष्टात्मा संकुद्धः पुरुषादकः ।
 त्वामहं भ्रातृभिः सार्धं यद्व्रीमि तथा कुरु ॥ ४

अहं कामगमा वीर रक्षोबलसमन्विता ।
 आरुहेमां मम श्रोणीं नेष्यामि त्वां विहायसा ॥ ५
 प्रबोधयैनान्संसुप्तान्मातरं च परंतप ।
 सर्वानेव गमिष्यामि गृहीत्वा वो विहायसा ॥ ६

भीम उवाच ।

मा भैस्त्वं विपुलश्रोणि नैष कश्चिन्मयि स्थिते ।
 अहमेनं हनिष्यामि प्रेक्षन्त्यास्ते सुमध्यमे ॥ ७
 नायं प्रतिबलो भीरु राक्षसापसदो मम ।
 सोढुं युधि परिस्पन्दमथवा सर्वराक्षसाः ॥ ८

140

1 Ś1 K1.8 D5 S om. उवाच. — १) Ś1 K1 T1 G2 नाम राक्षसः (cf. I. 139. 1); G3 राक्षसोत्तमः. — २) N3 द्रुमादस्माद्. — ३) N2 V1 B1.3 Dn आद्यु (for अथ).

2 १) K4 भयानकः; N2 V1 B (except B3) D (except D2.5) T1 महाननः. — For 2^{ad}, cf. v. l. I. 139. 4 also. — ३) Ś1 M3-8 'संकाशवर्ष्मा' (D5 वर्णश्च) च; T2 G 'इयामो महावर्ष्मा'; Cd as in text. — ४) N2 V1 B D (except D5) T1 'द्रो भयानकः. — After 2, Sins.:

1526* तलं तलेन संहत्य बाहू विक्षिप्य चासकृत् ।

उद्धुत्तनेत्रः संकुद्धो दन्तान्दन्तेषु निष्पिपन् ।

[(L. 1) G1.2 विस्कार्य; M चोत्क्षिप्य. — (L. 2) T2 निष्कृषन्; G1.2.6 M निष्कृषन्.]

Thereafter T G1.2.4-6 read (for the first time) 17^{ab} (v. l. कोद्यमे) and then cont.:

1527* न विभेति हिडिम्बी च प्रेषिता किमनागता ।

(which is a v. l. of 17^{cd}). — After 1526*, G3 ins. 1531* (cf. v. l. 20).

3 G3 (hapl.) om. 3-20. Before 3, T G5.6 ins. वैशं. — ४) T2 G2.5 तमागतं तु. — ५) S (except T1; G3 om.) तथारूपं भयंकरं (M5-8 भयानकं). — Before 3^{cd}, D5 ins. राक्षस्युवाच. — ६) S (except T1; G3 om. हिडिंबी (for हिडिम्बा). D5 विव्रस्तनेत्रा सुसुखी.

4 G3 om. 4 (cf. v. l. 3). Before 4, K2 ins. राक्षस्यु; M2.6-8 हिडिंबी. — ५) K1 T2 G1.2.5 एव (for एष). — ६) N1.2 V1 B D (except D5) साहं त्वां; T G (G3 om.) त्वं चापि (for त्वामहं).

5 G3 om. 5 (cf. v. l. 3). — ५) Ko N3 भीम; K1 भीरु; T2 G (G3 om.) चैव (for वीर). — ६) S (except T1; G3 om.) आरुहेमां. N3 आरुहेमं मम पृष्ठं. — ७) Ko N3 D5 नयिष्ये त्वां. B1m D5 M8 विहायसां.

6 K1 M (hapl.) om. 6; G3 om. 6 (cf. v. l. 3). — ८) B (except B3) D2 एतान् (for एतान्). T2 G (G3 om.) सोदर्यान् (for संसुप्तान्). — ९) T2 G (G3 om.) नरर्षभ (for परं). — १०) Ś1 विने; K4 N3 नयि; G6 ग्रही (for गमि). K2 'नेवाद्य नेष्यामि. — ११) D1 निबोध त्वं; D5 नयिष्ये वो (for गृहीत्वा वो). N1 विहायसा; N2 B (except B3) Da D2.4 T1 नमः प्रति. T2 G (G3 om.) गृहीत्वा ख (G4-ह; G6 व्यो)मसक्तवत्.

7 G3 om. 7 (cf. v. l. 3). Ś1 K1 भीमसेनः; K3 D2 S (G3 om.) भीमः; K4 भीमसेन उ. — ८) Ś1 K1.2.4 N3 पृथुल; K3 V1 Dn D1 T1 पृथुसु. — ९) Ko.2.4 D5 T G1.2.4.6 नैष किंचिन्. — After 7^{ab}, Ś1 K N2 B3.6 D5 D2.5 ins.:

1528* हिंसितुं शक्यादक्ष इति मे निश्चिता मतिः ।

[Ko.2 निश्चला मतिः. K1 prior half corrupt. K3 'शक्यात्पापो राक्षसस्त्विति मे मतिः. D5 शक्यात्पापः.]
 — On the other hand, D2 ins. after 7^{ab}:

1529* एतान्बाधयितुं शक्तो देवो वा दानवोऽपि वा ।
 — १) G1.2 बधिष्यामि. — २) K2 T2 G (G3 om.) पश्यत्यास्ते. M5 नायं प्रतिबलो मम (cf. 8^a).

.8 G3 om. 8 (cf. v. l. 3). — ३) K2 D5 नाल (D5 'य)मरुपबलो द्वेष (D5 भीरु); M5 बलं न सहते भीरु. — ४) D4 S (G3 om.) 'सापसदो. — ५) Da सोयं. N1

पश्य बाहू सुवृत्तौ मे हस्तिहस्तनिभाविमौ ।
 ऊरू परिघसंकाशौ संहतं चाप्युरो मम ॥ ९
 विक्रमं मे यथेन्द्रस्य साद्य द्रक्ष्यसि शोभने ।
 मावमंस्थाः पृथुश्रोणि मत्वा मामिह मानुषम् ॥ १०
 हिडिम्बोवाच ।
 नावमन्ये नरव्याघ्र त्वामहं देवरूपिणम् ।
 दृष्टापदानस्तु मया मानुषेष्वेव राक्षसः ॥ ११
 वैशंपायन उवाच ।
 तथा संजल्पतस्तस्य भीमसेनस्य भारत ।
 वाचः शुश्राव ताः क्रुद्धो राक्षसः पुरुषादकः ॥ १२
 अवेक्षमाणस्तस्याश्च हिडिम्बो मानुषं वपुः ।

सगदामपूरितशिखं समग्रेन्दुनिभाननम् ॥ १३
 सुभ्रूनासाक्षिकेशान्तं सुकुमारनखत्वचम् ।
 सर्वाभरणसंयुक्तं सुसूक्ष्माभ्रवाससम् ॥ १४
 तां तथा मानुषं रूपं विभ्रतीं सुमनोहरम् ।
 पुंस्कासां शङ्कमानश्च चुक्रोध पुरुषादकः ॥ १५
 संक्रुद्धो राक्षसस्तस्या भगिन्याः कुरुसत्तम ।
 उत्फाल्य विपुले नेत्रे ततस्तामिदमब्रवीत् ॥ १६
 को हि मे भोक्तुकामस्य विघ्नं चरति दुर्मतिः ।
 न विभेषि हिडिम्बे किं मत्कोपाद्विप्रमोहिता ॥ १७
 धिक्त्वामसति पुंस्कासे मम विप्रियकारिणि ।
 पूर्वेषां राक्षसेन्द्राणां सर्वेषामयशस्करि ॥ १८

Ds M शक्तः; T2 G4.5 मम (for युधि). Ms परं हंतुं.
 — "a) T G (Gs om.) अशक्तः (for अथवा).

9 Gs om. 9 (cf. v. 1. 3). — "a) N1 विवृत्तौ.
 — "b) Ko N1.3 'निभावुभौ; Ks 'हस्तोपमाविमौ; S
 (except T1; Gs om.) 'हस्तोपमौ शुभौ (G2 जुमे; G4
 सुजौ). — "d) Ns संघातं. K1.2 N1 V1 B D (except Ds)
 T1 M महत् (for मम).

10 Gs om. 10 (cf. v. 1. 3). — "a) Ds G1.2 M
 महेंद्रस्य. — "b) Ks D1 साक्षाद्; S (except T1; Gs om.)
 यथा (for साद्य). — "d) Ns 'ह मानवं.

11 Gs om. 11 (cf. v. 1. 3). Ko.1.3 हिडिंबा; T2 G
 (Gs om.) M हिडिंबी (Ms राक्षसी); K4 T1 om. the ref.
 — "a) Gs नरश्रेष्ठ. — "b) Ks मत्वा त्वां देवं. — "c) Ko
 दृष्टा युवानस्तु; K2 Bsm D1.5 दृष्टावदासस् (Bsm 'नास्;
 D1 'नस्; Ds 'नं) तु; K3 दृष्टावदानासु; K4 V1 B1m.5.6
 Dn D2.4 दृष्टप्रभाव (Bs 'वा)स्तु; N1 B1.3 दृष्टा (N3 'दृष्टा)
 वदानं (B1.3 'नस्) तु; Da S (Gs om.) 'व (Da T1
 'व)दानास्तु. — "d) Ks अथ; K4 Bsm Da D1 T G (Gs
 om.) इह (for एव). K3 Bs.6 Da S (Gs om.) राक्षसाः.
 Ko राक्षसश्चैव मानवाः.

12 Gs om. 12 (cf. v. 1. 3). S1 K1 D2 S om.
 उवाच (G2 om. the ref.). — "a) Ns D2.5 T2 G1.4-6 M
 तथा. Ns संजल्पमानस्य. — "c) G1.2.4 Ms वचः. T2 G
 (Gs om.) श्रुत्वा ततः; Ms श्रुत्वाभ्ययात्; Ms-3 श्रुत्वा च
 (Ms तु) ताः. K4 तद् (for ताः). S1 Ko.2.3 N1 क्रुद्धो;
 K4 रक्षो (for क्रुद्धो). — "d) G1 पुरुषाकृतिः.

13 Gs om. 13 (cf. v. 1. 3); Gs om. 13^a-15^b.

— "a) Ko Ds निरीक्षमाणस्. K2 Ms तस्यास्तु; K4 Ds
 तस्याशु. — Ko om. 13^a-15^a. — "c) Ds M 'शिखां; T2
 G1.2.5 'भूषित (Gs 'वण)शिखां. — "d) K4 संपूर्णैर्दुः; Ds
 'शुभाननां; S (except T1; Gs.6 om.) 'निभाननां.

14 Ko Gs.6 om. 14 (cf. v. 1. 3, 13). — "a) Ds T2
 G1.2.4.5 Ms.5.8 'केशांतां. — "c) K1 'पूर्ण; Ks 'पद्मं; S
 (except T1; Gs.6 om.) 'युक्तां. — "d) S1 K1 N1
 सुसूक्ष्मांतरं; K2-4 Bs Ds 'क्षमोत्तरं; Ns सुसूक्ष्मं तनुः;
 S (except T1; Gs.6 om.) 'धारिणीं.

15 Gs om. 15; Gs om. 15^{ab}; Ko om. 15^a (cf. v.
 1. 3, 13). — "a) S (except T1; Gs.6 om.) भगिनीं (for
 तां तथा). Ns 'पं करपं. — "b) T2 G1.2.5 Ms-3 'हरां; Ms
 'रमां. — After 15^{ab}, S (except T1 Gs.6) ins.:

1530* स ददर्शप्रतस्तस्य भीमस्य पुरुषादकः ।

— "d) G2 चुक्रोध; Gs 'कोप. S (except T1; Gs om.)
 स निशाचरः.

16 Gs om. 16 (cf. v. 1. 3). — "a) T2 G4.5 Ms तत्र;
 G2 Ms तस्य; Ms-3 तं च (for तस्या). — "b) T2 G4.5 M
 तां (Ms-3 तान्) दृष्ट्वा; (for भगि). S1 अरतर्षभ; K2.3
 पुरुषादकः (for कुरु). — "c) S (Gs om.) विस्फार्य; Cd
 उत्फाल्य (as in text). K3 विकटे ने. — "d) Ko Ds M
 भगिनीं; Ns ततस्तान्; G1.2 हिडिंबां (G2 'वीं).

17 Cf. v. 1. 2 and 1527*. — Gs om. 17 (cf. v. 1.
 3). Before 17, Ms.6-8 ins. हिडिंबः. — "a) T1 G1.2.6
 Ms कस्मान्मे. — "b) T1 G1.2 M दुर्मते. Ko.4 विघ्नं
 कर्तुमिहेच्छति. — "c) T2 G2.4.5 हिडिंबि. K3 T2 G4.5
 त्वं; M मां (for किं). — "d) T G4-6 कामाद्वै; G1.2 केन

यानिमानाश्रिताकार्षीरप्रियं सुमहन्मम ।
एष तानद्य वै सर्वान्हनिष्यामि त्वया सह ॥ १९
एवमुक्त्वा हिडिम्बां स हिडिम्बो लोहितेक्षणः ।

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४० ॥

१४१

वैशंपायन उवाच ।

भीमसेनस्तु तं दृष्ट्वा राक्षसं ग्रहसन्निव ।
भगिनीं प्रति संकुद्रमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १
किं ते हिडिम्ब एतैर्वा सुखमुप्तैः प्रबोधितैः ।
मामासादय दुर्बुद्धे तरसा त्वं नराशन ॥ २
मय्येव ग्रहैरहि त्वं न स्त्रियं हन्तुमर्हसि ।

विशेषतोऽनपकृते परेणापकृते सति ॥ ३
न हीयं स्ववशा बाला कामयत्यद्य मामिह ।
चोदितैषा ह्यनङ्गेन शरीरान्तरचारिणा ।
भगिनी तव दुर्बुद्धे राक्षसानां यशोहर ॥ ४
त्वन्नियोगेन चैवेयं रूपं मम समीक्ष्य च ।
कामयत्यद्य मां भीरुनैषा दूषयते कुलम् ॥ ५

त्वं; M मत्क्रोधाद्.

18 Gs om. 18 (cf. v. 1. 3). — ^a) S (except T1; Gs om.) धिक्त्वां पुरुषकामां वै. — ^b) S (Gs om.) कारिणी (T1 'णी). — ^c) S (except T1; Gs om.) कुलस्य. — ^d) K4 अयशस्विनि; S (except T1; Gs om.) 'स्करि.

19 Gs om. 19 (cf. v. 1. 3). — ^a) B1 आश्रिता-
न्कार्षीर. M यानिहान्त्रिय कार्षीस्त्वं. — ^b) Ns V1 B D
(except Ds) T1 G4 विप्रियं. Ko सुमहद्विप्रियं मम; M
विप्रियाणि ममांतिके. — ^{cd}) T2 G (Gs om.) एष तानाद्य
सर्वस्तु. Ns सह त्वया (by transp.). Ds एतानद्य
हनिष्यामि भगिनेन त्वया सह.

20 Gs om. 20 (cf. v. 1. 3). Before 20, S (except
T1 Gs Ms) ins. वैशं. — ^a) T2 G (Gs om.) तां (for
स). — ^b) K3 लोहिताशनः; Ms राक्षसेश्वरः. — ^c) S1
अनु; G2 हि; Ms-3 एव (for अभि). — ^d) T2 G4-5
दंतान्दंतेषु निष्पि (T2 'ष्कु; G5 'ष्कु; G6 'ष्क)पन्; G1.2
दंतान्दंतेन निष्कपन्; Ms दंतान्दंतैरनुसृष्टान्. — Gs
resumes. — T G ins. after 20 (Gs after 2):

1531* गर्जन्तमेवं विजने भीमसेनोऽभिवीक्ष्य तम् ।

रक्षन्प्रबोधं आतृणां मातुश्च परवीरहा ।

21 ^a) T2 G आपततं च (T2 तु) संप्रेक्ष्य (Gs 'तंतं
समुद्रीक्ष्य). — ^d) G2 चातुवन्.

Colophon om. in V1 B1.2.6 Da Dn D1.2.4 T1.
Major parvan: T2 G M संभव° (for आदि°). — Sub-
parvan: S1 Ko-3 N B5 Ds Ms हिडिंबवध. — Adhy.
name: K4 हिडिंबकोपः. — Adhy. no. (figures, words

or both): T2 G5.6 M 99; G1.2 100; G3.4 98.
— S'loka no.: Ms 22.

141

1 S1 K1.8 D2.5 S (except T2 Gs!) om. उवाच.
— ^a) G1.2 स (G2 तं) भीमसेनस्त्वं दृष्ट्वा. — ^c) K3
°ति संरुधाम्.

2 Before 2, M (except Ms) ins. भीमः. — ^a) S1
ह्येतैर्वा; K4 तैः सर्वैः; G4 पृष्टयं (for एतैर्वा). Ko-3 Ns B
Da किं ते हिडिंबयैतैर्वा; T G3.5.6 किं ते प्रियं हिडिंबैतैः; G1.2
किं कार्यं ते हिडिंबैतैः. — ^b) T G विबोधितैः. — ^c) T2 G
मामादाय सुदुर्बुद्धे. — ^d) Ns राक्षसानां यशोहर (=4°);
Bsm तव नैषापराध्यति (cf. v. 1. 5).

3 ^a) K2 ग्रहैरह त्वं; Ds ग्रहर त्वं वै; Ms-3 ग्रहैरहि त्वं.
T2 G राक्षस स्वमिमां चैव. — ^b) =6°. — Gs (hapl.) om.
3°-6°. — ^c) S1 नपेक्षाते; Ko नापकृतां; K2.4 नपकृतां; B
(except B1) Ds T2 G2.4.5 M नापकृते.

4 Gs om. 4 (cf. v. 1. 3). — ^b) Ns एव (for अद्य).
S1 अपि (for इह). T2 G4.5 मां तु कामयत्यद्य वै; G1.2 मयि
कामातुराभवत्. — ^c) Ko.2 नोदितैषा; G1.2 संप्रेषिता.
— ^d) G1.2 सर्वप्राणिषु चारिणा. — ^e) N V1 B D T1
दुर्वृत्त (D1 दुष्टेयं; D5 as in text). रक्षसां वै यशो°.

5 Gs om. 5 (cf. v. 1. 3). — ^a) S1 Da Cd
सन्नियोगेन. K4 B चैवैषा; T2 G (Gs om.) चायता.
— ^b) N1 निरीक्षते; G1.2 M निरीक्ष्य च. — ^c) K3 भीरुः
कामयते माद्य; T2 G (Gs om.) कामयत्येवमवशा; M

अनङ्गेन कृते दोषे नेमां त्वमिह राक्षस ।
 मयि तिष्ठति दुष्टात्मन्न स्त्रियं हन्तुमर्हसि ॥ ६
 समागच्छ मया सार्धमेकेनैको नराशन ।
 अहमेव नयिष्यामि त्वामद्य यमसादनम् ॥ ७
 अद्य ते तलनिष्पिष्टं शिरो राक्षस दीर्यताम् ।
 कुञ्जरस्येव पादेन विनिष्पिष्टं वलीयसः ॥ ८
 अद्य गात्राणि क्रव्यादाः श्येना गोमायवश्च ते ।
 कर्षन्तु भुवि संहृष्टा निहतस्य मया मृधे ॥ ९
 क्षणेनाद्य करिष्येऽहमिदं वनमकण्टकम् ।
 पुरस्ताद्विषितं नित्यं त्वया भक्ष्यता नरान् ॥ १०

अद्य त्वां भगिनी पाप कृष्यमाणं मया भुवि ।
 द्रक्षत्यद्रिप्रतीकाशं सिंहेनेव महाद्विपम् ॥ ११
 निरावाधास्त्वयि हते मया राक्षसपांसन ।
 वनमेतच्चरिष्यन्ति पुरुषा वनचारिणः ॥ १२
 हिडिम्ब उवाच ।
 गर्जितेन वृथा किं ते कथितेन च मानुष ।
 कृत्वैतत्कर्मणा सर्वं कथ्येथा मा चिरं कृथाः ॥ १३
 बलिनं मन्यसे यच्च आत्मानमपराक्रमम् ।
 ज्ञास्यस्यद्य समागम्य मयात्मानं बलाधिकम् ॥ १४
 न तावदेतान्हिसिष्ये स्वपन्त्वेते यथासुखम् ।

कामयत्यवशा भीरुः. — ^a) V1 B5 D (except D5) T1 तव (D4 तुभ्यं) नैषापराध्यति (cf. v. 1. 2).

6 G5 om. 6 (cf. v. 1. 3). — ^a) K0.4 N1 कृतो दोषो. — ^b) K0 न मां; N2 B1 नैनां. K4 N2 V1 B D (except D5) T1 गर्हितुमर्हसि (for त्वमिह रां). — After 6^{ab}, G1.2 ins.:

1532* हन्तुमर्हसि दुर्बुद्धे शूरश्चेत्संहर स्वरम् ।
 — D4 om. 6^{ad}. — ^a) = 3^b. S1 K2 त्वं स्त्रियं; N1.8 स्त्रियं वै (for न स्त्रियं). G1.2 यदि मां हन्तुमिच्छसि. — After 6, G1.2 ins.:

1533* मर्दयै कामबाणातीं त्वामहं हन्मि राक्षस ।
 7 ^a) N2 V1 B D (except D5) T1 G4.8 संगच्छस्व मया. S1 K1 साकं (for सार्धं). — ^c) V1 Dn अहमेको. S1 D1 हनिष्यामि; K1.3 N1 B5 D4 M हि नेष्यामि; D5 Nil. (comm.) गमिष्यामि; T2 G5-8 तु नेष्यामि; Dn (erroneously) Nilp as in text. G1.2 एकोहमेव नेष्यामि.

8 ^a) N2 V1 B D (except D5) T1 अद्य मद्बलिनं; G5 तत्ते तलविनिं. — ^b) M5.5 दीर्यते; M5-8 शीर्यते. G1.2 शिरस्ते राक्षसाधम. — After 8^{ab}, G1.2 ins.:

1534* शतधा भेदमायाति पूर्णकुम्भ इवाश्मनि ।
 — ^{ad}) G5 om. 8^{ad}. S (except T1; G5 om.) स्वेव निष्पिष्टं सिंहेनेव (T2 नाति; G4.5 M5.5 न हि) वलीयसा.

9 ^a) K0 D5 गृध्राद्याः; N1 चक्रांगाः; N2.3m V1 B D (except D5) T1 ते कंकाः; N5 वक्त्रांगाः; T2 G M गृध्राश्च (for क्रव्यादाः). K1 क्रव्यादा अद्य गात्राणि. — ^b) D5 श्वानो; S बला (M5 व्याला; T1 श्येना as in text). S1 K N5 च ते (as in text); D5 च ये; the rest तथा. — ^c) G5 भक्षन्तु. K2 तव (for भुवि). N1.8 संप्रहृष्टास्ते (N5 ष्टा वै); N2 B1.3.5 भृशसंहृष्टा; B3 Da D2.4 सुभृशं हृष्टा (for भुवि संहृष्टा). K0 कर्षयन्तु सुसंहृष्टा. — ^a) S1

B5 महामृधे; G5 मया रणे; G5 मया वने.

10 ^a) S (except T1 G2) करिष्यामि. — ^b) N2 V1 B D (except D5) T1 वनमराक्षसं. T2 G M वनं निहत-कंटकं. — ^c) N2 V1 B D (except D5) T1 पुरा यद्विषितं. K5 नूनं; M5-8 तस्य.

11 ^a) K1 D5 T2 G M पापं; N2 V1 B Da Dn D1.2.4 T1 रक्षः. — ^b) N2 V1 B D (except D5) T1 मयासकृत्. — ^c) S1 K0.4 N5 D5 द्रक्ष्यते. — ^d) K1 महागर्ज.

12 M om. 12. — ^a) T2 G (except G5) निराबाधं. — ^b) N2 पांसुल. — ^c) K0 वनमेते; K4 सुखमेतच्च.

13 K0.8 राक्षस उ; T1 G1.2 M5 हिडिंबः; T2 G5-8 M5.6-8 राक्षसः. — K1 om. 13^a-14^b. — ^a) G1.2 गर्जनेन. T2 G भृशं किं ते. — ^b) G1.2.6 M5-8 कथ्यनेन; Cd as in text. T2 G मानव. — After 13^{ab}, M5 ins.:

1535* शारदस्येव मेघस्य गर्जितं निष्फलं हि ते ।
 — ^c) N1 त्वत्कृते कर्मणा. S1 K0.2.4 D5 पूर्व; D2 सार्धं (for सर्वं). — ^a) N2 B5 D4 कथ्य मा; M कथ्यतां (for कथ्ये). G1.8 वृथा (for कृथाः). K0 D5 कथय त्वं नराधिप (D5 धम).

14 K1 om. 14^{ab} (cf. v. 1. 13); B5 om. 14^a-17^b. — ^a) K2 N1 यत्स्वम्; D5 S यस्याद् (G5 यन्माम्; T1 यच्च as in text). — ^b) S1 K0.8 N2.3 V1 B3 Dn D1 T1 ins. अयि between the two halves of the line (to avoid the hiatus). S1 च पराक्रमः; K0 त्वं न मांसभुक्; K2 D2 स्वपराक्रमात् (D2 क्रमं); K4 N1 V1 B3 Dn D1.4 सपरां; B1.5 Da सुपरां; M5 अपराजितं. G2 आत्मनस्तु पराक्रमं. — ^c) T2 G (except G5) ज्ञास्यसे. K3 त्वं (for अद्य). D5 समागत्य; T2 G मयागम्य (G1.2 त्य). — ^d) T2 G बलहीनं ततो भुवि.

15 B5 om. 15 (cf. v. 1. 14). — ^a) M5-8 एनान्.

एष त्वामेव दुर्बुद्धे निहन्म्यद्याप्रियंवदम् ॥ १५
पीत्वा तवासृग्गात्रेभ्यस्ततः पश्चादिमानपि ।
हनिष्यामि ततः पश्चादिमां विप्रियकारिणीम् ॥ १६
वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा ततो बाहुं प्रगृह्य पुरुषादकः ।
अभ्यधावत संकुद्धो भीमसेनमरिंदमम् ॥ १७
तस्याभिपततस्तूर्ण भीमो भीमपराक्रमः ।
वेगेन प्रहृतं बाहुं निजग्राह हसन्निव ॥ १८

निगृह्य तं बलाद्धीमो विस्फुरन्तं चकर्ष ह ।
तस्मादेशाद्रनृण्यष्टौ सिंहः क्षुद्रमृगं यथा ॥ १९
ततः स राक्षसः क्रुद्धः पाण्डवेन बलाद्धतः ।
भीमसेनं समालिङ्ग्य व्यनदद्भैरवं रवम् ॥ २०
पुनर्भीमो बलादेनं विचकर्ष महाबलः ।
मा शब्दः सुखसुप्तानां भ्रातृणां मे भवेदिति ॥ २१
अन्योन्यं तौ समासाद्य विचकर्षतुरोजसा ।
राक्षसो भीमसेनश्च विक्रमं चक्रतः परम् ॥ २२

T₂ G नेमांस्तावद्धनि (T₂ G_{5.6} 'द्वधि') व्यामि. — ^b) K_{1.4} B₅ D₂ स्वपंते ते. — ^c) D₅ दुर्बुद्धिः. G_{1.2} हत्वा त्वां प्रथमं इन्मि. — G_{1.2} om. 15^d-16^a. — ^d) K₀ निहन्म्याम-प्रियंवदः; T₂ G₃₋₆ हनिष्येप्रियवादिनं.

16 B₅ om. 16 (cf. v. l. 14); G_{1.2} om. 16^a. — ^b) N₃ तथा; D₅ च्युतं; T₂ G₃₋₆ पुनः (for ततः). S₁ अमूनपि. G_{1.2} पश्चात्सुप्तानिमानपि (G₂ 'न्नर'). — ^c) K₀ D₅ T₂ G₃₋₆ M ततः क्षुद्राम्; B₁ ततः पापाम्. G_{1.2} तत्पश्चात्कामिनीमेनां. — ^d) K₀ एनां (for इमां). K_{0.3} M चाप्रियका. G_{1.2} हिडिंबीं त्वयि कौतुकां.

17 B₅ om. 17^{ab} (cf. v. l. 14). S₁ K_{1.3} D₅ om. उवाच; B (except B₅) D_a D_{2.4} G₄ om. the ref. — ^a) K_{0.3.4} ततो बाहुः; N₂ B (B₅ om.) D_a D_{2.4} T₂ G₃₋₆ महाबाहुं (T₂ G₃₋₆ 'हुः'). G_{1.2} इत्युत्तवाभ्यद्रवक्षीमं. — ^b) K₃ प्रस्फोभ्य; N₁ निगृह्य; T₂ G₃₋₆ संनद्धः. G_{1.2} संकुद्धो भैरवं नदन्. — ^c) N₂ V₁ B D (except D₅) T₁ अभ्यद्रवत (D₁ 'त्स' सं; T₂ G₃₋₆ 'धावत्सुसं'; G_{1.2} विवृत्तास्यो विवृत्ताक्षो. — ^d) G_{1.2} भुजमुद्यम्य वेगवान्.

18 ^a) N₂ V₁ B D (except D₅) T₁ अभिद्रवतस्. — ^b) K (except K₁) N₂ V₁ B D (except D₅) T₁ M₅ प्रहितं; N₁ T₂ G प्रसृ. — ^d) T₂ G₄₋₆ प्रसन्निव.

19 ^a) S₁ K_{1.3} D₅ प्रगृह्य; G₃ प्रहृत्य. G₅ एनं (for तं). D₁ निगृह्य पुरुषव्याघ्रो. — ^d) K₃ क्रुद्धो मृगं.

20 ^a) T₂ G तथा (G₁ 'दा'). — ^b) K₁ D₁ बलादितः; N₂ V₁ B D_a D_n D_{2.4} T₁ बलादितः; G_{1.2} बलीयसा. — ^c) K₁ समागम्य; K₃ 'क्षिप्य' (cf. v. l. 22). — G₁ (hapl.) om. 20^d-22^a. — ^d) G₅ भैरवस्वनं.

21 G₁ om. 21 (cf. v. l. 20). Before 21, M (except M₅) ins. वैशं. — ^b) N₃ महाबलं. — ^d) B (except B₅) D_a D_{2.4} समभूदिति. — After 21, T₁ G_{1.2} ins.:

1536* हस्ते गृहीत्वा तद्रक्षो दूरमन्यत्र नीतवान् ।

पुच्छे गृहीत्वा तुण्डेन गरुडः पन्नगं यथा ।

22 G₁ om. 22^a (cf. v. l. 20). — ^a) S (except T₁ G₅; G₁ om.) वै (for तौ). K₀ S (except T₁; G₁ om.) समालिङ्ग्य; K₃ 'क्षिप्य' (cf. v. l. 20). — ^c) K_{0.2.4} V₁ D_n D_{1.5} T₁ M₅ हिडिंबो भीमं. — ^d) S (except T₁) भृशं (for परम्). — After 22, G₃ ins. 1538* (cf. v. l. 23). — G_{1.2} (both om. 23^{ab}).⁴ (om. 23) ins. after 22: T₁ (om. line 1), after line 9 of 1538*:

1537* भङ्गत्त्वा वृक्षान्महाशाखांस्ताडयामासतुः क्रुधा ।

सालतालतमालाम्रवटार्जुनविभीतकान् ।

न्यग्रोधपृष्ठखर्जूरपनसानश्रमकण्टकान् ।

एतानन्यान्महावृक्षानुत्खाय तरसाखिलान् ।

उत्क्षिप्यान्योन्यरोषेण ताडयामासतु रणे । [5]

यदाभवद्वनं सर्वं निर्वृक्षं वृक्षसंकुलम् ।

तदा शिलाश्च कुञ्जाश्च वृक्षान्कण्टकिनस्तथा ।

ततस्तौ गिरिशृङ्गाणि पर्वतांश्चाभ्रललिहान् ।

शैलांश्च गण्डपाषाणानुत्खायादाय वैरिणौ ।

चिक्षेपतुरुपर्याजावन्योन्यं विजयेषिणौ । [10]

तद्वनं परितः पञ्च योजनं निर्महीरुहम् ।

निलंतागुल्मपाषाणं निर्मृगं चक्रतुर्भृशम् ।

तयोर्युद्धेन राजेन्द्र तद्वनं भीमरक्षसोः ।

मुहूर्तेनाभवत्कूर्मपृष्ठवच्छृङ्खलमव्ययम् ।

[(L. 3) T₁ 'पनसानश्चकर्णकान्. — (L. 9) T₁ शिलाश्च गंडं. — (L. 10) T₁ अन्योन्यमरणेषिणौ. — (L. 12) T₁ 'पाषाणपर्वतं. — (L. 14) T₁ अन्नणं (for अव्ययम्).]

23 G_{1.2} om. 23^{ab}; G_{3.4} om. 23. — ^a) K₁ महावृक्षं; N₂ V₁ B D (except D₅) T₁ G₅ M₅ तदा वृक्षान्. — ^b) K_{0.2-4} शिलाः (for लताः). K₀ om. च. K_{0.3-4} N_{2.3} V₁ B₁ D_n D_{1.5} T₁ तदा; N₁ तथा (for ततः). S₁ K₁ शिलाश्चैव चकर्षतुः; T₂ G_{5.6} M_{3.5} लताश्च विचकर्षतुः; M₃₋₅ लताश्चापि चकर्षतुः. — ^c) V₁ B₅ D_a D_n D₁ T₁ च (for सु-). N₃ S (except T₁; G_{3.4} om.) च (G_{1.2} M₅

बभञ्जतुर्महावृक्षाच्छताश्वाकर्षतुस्ततः ।

मत्ताविव सुसंरब्धौ वारणौ पट्टिहायनौ ॥ २३

तयोः शब्देन महता विबुद्धास्ते नरर्षभाः ।

सह मात्रा तु ददृशुर्हिडिम्बामग्रतः स्थिताम् ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४१ ॥

१४२

वैशंपायन उवाच ।

प्रबुद्धास्ते हिडिम्बाया रूपं दृष्ट्वातिमानुषम् ।

विस्मिताः पुरुषव्याघ्रा बभूवुः पृथया सह ॥ १

ततः कुन्ती समीक्ष्यैनां विस्मिता रूपसंपदा ।

उवाच मधुरं वाक्यं सान्त्वपूर्वमिदं शनैः ॥ २

इस्य त्वं सुरगर्भाभे का चासि वरवर्णिनि ।

केन कार्येण सुश्रोणि कुतश्चागमनं तव ॥ ३

यदि वास्य वनस्यासि देवता यदि वाप्सराः ।

आचक्ष्व मम तत्सर्वं किमर्थं चेह तिष्ठसि ॥ ४

हिडिम्बोवाच ।

यदेतत्पश्यसि वनं नीलमेवनिभं महत् ।

निवासो राक्षसस्यैतद्विडिम्बस्य ममैव च ॥ ५

उ-) संकुद्धौ. — ^a) Ko T₂ G (G_{3.4} om.) मातंगौ (for वारणौ). T₂ G_{1.2} M (except M₅) पाट्टि. — T_{3.1.2.4.5} (om. lines 8-12). ^e ins. after 23: G₃ (om. lines 1, 11, 12), after 22:

1538* पादपानुद्धरन्तौ तावूरुवेगेन वेगितौ ।

स्फोटयन्तौ लताजालान्यूरुभ्यां गृह्य सर्वशः ।

वित्रासयन्तौ तौ शब्दैः सर्वतो मृगपक्षिणः ।

बलेन बलिनौ मत्तावन्योन्यवधकाङ्क्षिणौ ।

भीमराक्षसयोर्युद्धं तदावर्तत दारुणम् । [5]

ऊरुबाहुपरिक्लेशात्कर्षन्तावितरेतरम् ।

उत्कर्षन्तौ विकर्षन्तौ प्रकर्षन्तौ परस्परम् ।

ततः शब्देन महता गर्जन्तौ तौ परस्परम् ।

पाषाणसंघातनिभैः प्रहारैरभिजघ्नतुः ।

अन्योन्यं तौ समालिङ्ग्य विकर्षन्तौ परस्परम् । [10]

बाहुयुद्धमभूद्धोरं बलिवासवयोरिव ।

युद्धसंरम्भनिर्गच्छत्फूत्काररवनिस्वनम् ।

[(L. 5) T₁ तदा तु दारुणं युद्धं चक्रतुर्भीमराक्षसौ. — After line 5, G_{1.2.4} ins.:

1539* पुरा देवासुरे युद्धे वृत्रवासवयोरिव ।

— (L. 7) Cf. 1. 142. 12^{ab}. T G₃₋₈ उत्कर्षणं विकर्षण-मपकर्षणमेव च. — (L. 8) Cf. 1. 142. 12^{ab}. G_{1.2} तौ शब्देन विना राजन् (for the prior half). — (L. 9) G_{1.2} संघट्टनिभैः. — (L. 12) T₂ G_{4.6} 'फूत्काराराव'.]

24 ^b) D_{ns} M_{3.5} प्रबुद्धास्य. G_{1.2} पांडुसंभवाः (for ते नर). — ^c) K_{2.3} N₁ V₁ B D T₁ च; N₂ हि; N₃ T₂ G अय (for तु). M सह मात्रा ददृशरे. — ^d) G₁₋₃ हिडिंबी. N₃ तु स्थितामिति; T₁ अग्रचेष्टितां; G_{1.2} पुरतः स्थितां.

Colophon om. in N₂ D₁. — Major parvan: T₂ G M संभव (for आदि). — Sub-parvan: S₁ Ko-3 N_{1.5} V₁ B_{1.5.6} Da Dn D_{2.4} T₁ M_{3.6-8} हिडिंबवध. — Adhy. name: K₄ D₅ भीमसेनहिडिंबयोर् (D₅ 'डिंब') युद्ध. — Adhy. no. (figures, words or both): B₁ T₁ 149; D_{ns} 152; D_{1m} 155; T₂ G_{5.6} M 100; G_{1.2} 101; G_{3.4} 99. — S'loka no.: Dn 45; M₃ 25. — Aggregate s'loka no.: Dn₂ 5994.

142

1 S₁ K_{1.3} D₅ S om. उवाच; D₁ om. the ref. — ^a) K₁ विबुद्धास्ते. — ^b) T₂ G रूपमालोक्य शोभनं. — ^c) G_{1.2} 'ता रूपसंपत्त्या (cf. 2^b).

2 ^a) G₃ समेत्य (for समीक्ष्य). — ^d) K_{2.3} D₆ G₇ वचः; K₄ यथा (for शनैः).

3 Before 3, Ko D₅ ins. कुन्ती उ; K_{3.4} D₄ (marg. sec. m.) कुंत्युवाच; M (except M₅) कुन्ती. — ^b) Ko. ^c) N_{1.2} V₁ B Dn D₂ G₁ M₅ वा (for च). — ^d) N₂ V₁ B D (except D₆) T₁ संप्राप्ता; G₆ सुभगे (for सुश्रो).

4 ^a) S₁ K₂ चास्य; Ko M_{3.7} वापि; K₁ N₁ T₂ G (except G₃) M₃ वासि; K₄ N_{2.3} M₅ चासि; M₃ नापि. S₁ K₁₋₄ V₁ Dn D₁ T₁ 'स्य त्वं; Ko N₁ B D₅ T₂ G M 'स्यास्य (G₃ 'द्य). — ^b) A few MSS. 'प्सरा. — ^c) M मद्ने (for मम). — ^d) Ko. ^e) om. च.

5 K_{1.3} N₃ S om. उवाच. — ^b) G_{1.2} 'मेघसमप्रभं. — ^c) Ko. ^d) N₃ D₅ M इह; K₁₋₃ N_{1.2} V₁ B D₂ D_{2.3} D_{1.2.4} T₁ एष; D₂ D₁ एव; G₂ इति (for एतद्). — ^e)

तस्य मां राक्षसेन्द्रस्य भगिनीं विद्धि भामिनि ।
 भ्रात्रा संग्रेषितामार्ये त्वां सपुत्रां जिघांसता ॥ ६
 क्रूरबुद्धेरहं तस्य वचनादागता इह ।
 अद्राक्षं हेमवर्णाभं तव पुत्रं महौजसम् ॥ ७
 ततोऽहं सर्वभूतानां भावे विचरता शुभे ।
 चोदिता तव पुत्रस्य मन्मथेन वशानुगा ॥ ८
 ततो वृतो मया भर्ता तव पुत्रो महाबलः ।
 अपनेतुं च यतितो न चैव शक्तितो मया ॥ ९
 चिरायमाणां मां ज्ञात्वा ततः स पुरुषादकः ।
 स्वयमेवागतो हन्तुमिमान्सर्वास्तवात्मजान् ॥ १०
 स तेन मम कान्तेन तव पुत्रेण धीमता ।

बलादितो विनिष्पिष्य व्यपकृष्टो महात्मना ॥ ११
 विकर्षन्तौ महावेगौ गर्जमानौ परस्परम् ।
 पश्यध्वं युधि विक्रान्तावेतौ तौ नरराक्षसौ ॥ १२
 वैशंपायन उवाच ।
 तस्याः श्रुत्वैव वचनमुत्पपात युधिष्ठिरः ।
 अर्जुनो नकुलश्चैव सहदेवश्च वीर्यवान् ॥ १३
 तौ ते ददृशुरासक्तौ विकर्षन्तौ परस्परम् ।
 काङ्क्षमाणौ जयं चैव सिंहाविव रणोत्कटौ ॥ १४
 तावन्त्योन्यं समाश्लिष्य विकर्षन्तौ परस्परम् ।
 दावाग्निधूमसदृशं चक्रतुः पार्थिवं रजः ॥ १५
 वसुधारेणुसंवीतौ वसुधाधरसंनिभौ ।

Ko. 2.8 अपि (for एव). G1.2 नृभोजिनः (for ममैव च).
 6 ^a) $\tilde{N}_2 V_1 B Da Dn1.2 D1.2$ भाविनि. — ^a) $K_2 D_4$ transp. त्वां and सपुत्रां. $\tilde{N}_2.3 V_1 B D$ जिघांसितुं (D₅ सया).

7 ^a) K_2 दुष्टबुद्धेर. — ^b) $\tilde{S}_1 K \tilde{N}_1 V_1 B_2.6 Dn D1.5 T_1$ ता त्विह; $\tilde{N}_2 B1.3 Da D2.4$ तासि ह. — D₂ om. 7^a-9^b. — ^c) $\tilde{S}_1 K_2.4$ हेमगर्भाभं; $\tilde{N}_1$ मेव; $\tilde{N}_2 V_1 B Da Dn D1.4 T_1$ नवहेमभं; D₅ अजगर्भाभं. — ^d) $K_3 \tilde{N}_1 T_2 G M$ वृकोदरं; $\tilde{N}_2 V_1 B D$ (D₂ om.) T₁ महाबलं (D₅ कः).

8 D₂ om. 8 (cf. v. l. 7). — ^a) Ko. 2.4 D₅ नोदिता; K₂ देशिता. S पुत्रार्थ. — ^a) M_{2.5.7} मन्मथस्य; M_{2.8} नस्य. B₂ वशीकृता; M₂ शरानुगा.

9 D₂ om. 9^{ab} (cf. v. l. 7). — ^a) $\tilde{N}_2$ transp. वृतो and मया. — ^b) K_2 वृकोदरः; T₂ G स्वनिदिते. — ^c) M₂ अनुनेतुं; Cd as in text. S व्यवसितो (for च य). — ^d) $\tilde{S}_1$ पुनः; K (except K₂) S (except M_{2.5}) एवं (for एव). K₄ D₁ T G M₂₋₈ शक्तितो (T₁ शक्यते); M_{2.8} कथितो.

10 ^a) T₂ G अयं (for स). — Ko om. 10^a-11^b. — ^a) $\tilde{S}_1 K_1$ तदा; M₂ तथा (for तव).

11 Ko om. 11^{ab} (cf. v. l. 10). — ^{ab}) S (except T₁) transp. मम कान्तेन and तव पुत्रेण. — ^c) $K_2 Da_1$ बलादितो. Ko विनिष्पिष्य; K_{2.4} $\tilde{N}_1 D_5 M_2.5$ कृष्य. — ^d) $\tilde{S}_1 K$ (except K₂) V₁ Dn D_{1.5} व्यपनीतो.

12 M₂ om. 12^a-14^b. — ^a) G_{1.2} व्याकर्षं. B₂ महात्मानौ. — ^b) T₂ G (except G₂) गर्जतौ च. K₂ यथा घनौ. — ^c) Ko $\tilde{N}_1.3 M$ (M₂ om.) पश्यस्व; K_{1.3.4} $\tilde{N}_2$

B (except B₄) Da D₅ T₂ G (except G₂) पश्य त्वं; V₁ Dn पश्यैवं; T₁ पश्य तौ. — ^a) Ko. 2 T₂ G M (M₂ om.) transp. एतौ and तौ. K₂ तु; $\tilde{N}_1.2 V_1 B D$ (except D₅) च (for तौ). — After 12, Ko ins.:

1540* युध्यन्तौ विजयाकाङ्क्षी राक्षसो मन्दबुद्धिमान् ।

न वाञ्छे(ऽहं) जीवितं भ्रातुः कदा ये दुष्टकर्मणः ।

13 M₂ om. 13 (cf. v. l. 12). $\tilde{S}_1 K1.3 D2.5 T G M_2$ om. उवाच; M₂₋₇ om. the ref. — ^a) T₂ G तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा.

14 M₂ om. 14^{ab} (cf. v. l. 12). — ^a) $\tilde{S}_1 K_2 T_2$ G_{1.2-8} ते तौ (by transp.); G₂ M_{2.5} ततो. $\tilde{S}_1 K_2-3 B1m.3m Daim D_5 Cd Arjp$ रायस्यौ; $\tilde{N}_1$ रासन्नौ. — ^b) = 15^b. $\tilde{N}_1$ गर्जमानौ (for विक^a). — K₁ (hapl.) om. 14^a-15^b. — ^c) K_{2.4} D₅ युद्धे (for चैव). G_{1.2} विजयं कांक्षमाणौ च. — ^d) M मत्तौ (for सिंहौ). Ko. 2 D₅ G₂ मदोत्कटौ; K₂ $\tilde{N}_1 V_1 B Da Dn D1.2.4 T_1$ बलौ; M महागजौ.

15 K₁ om. 15^{ab} (cf. v. l. 14). — ^a) $K_2 \tilde{N}_2 V_1 B D$ (except D₅) T₁ अथ (for तौ). $\tilde{S}_1 K_2.4 D_5$ समासाद्य; Ko $\tilde{N}_1.3 M_2-8$ लिङ्ग्य (cf. v. l. 1. 141. 20, 22). — ^b) = 14^b. T₂ G_{1.4.5} निष्पिषन्तौ; G_{2.8.6} निष्पतन्तौ. Ko D₅ महाबलौ; $\tilde{N}_1 V_1 B Da Dn D1.2.4 T_1$ पुनः पुनः. — ^c) T₂ G₂ M_{2.5} दवा; G_{1.2} संकाशं.

16 ^a) M₂ पांसुधारेण सं. — Ko om. 16^{cd}. — ^b) D₂ वसुधासवसं. — ^c) $\tilde{S}_1$ व्यभ्रा; K₂ $\tilde{N}_1 V_1 B Da Dn D2.4 M$ बभ्राजतुर; K₄ भ्राजतां तौ; Dn1.2 D₁ T₁ विभ्राजतुर; D₅ विभ्राजतौ; T₂ G विभ्राजते. K₂ वृक्षौ (for शैलौ). — ^d) $\tilde{N}_1$ रेणैव सं. — After 16, T G ins.:

विभ्राजेतां यथा शैलौ नीहारेणाभिसंवृतौ ॥ १६
 राक्षसेन तथा भीमं क्लिश्यमानं निरीक्ष्य तु ।
 उवाचेदं वचः पार्थः ग्रहसञ्चनकैरिव ॥ १७
 भीम मा भैर्महाबाहो न त्वां बुध्यामहे वयम् ।
 समेतं भीमरूपेण प्रसुप्ताः श्रमकश्चिताः ॥ १८
 साहाय्येऽस्मि स्थितः पार्थ योधयिष्यामि राक्षसम् ।
 नकुलः सहदेवश्च मातरं गोपयिष्यतः ॥ १९

भीम उवाच ।

उदासीनो निरीक्षस्व न कार्यः संभ्रमस्त्वया ।
 न जात्वयं पुनर्जीवेन्मद्वाहन्तरमागतः ॥ २०

अर्जुन उवाच ।

किमनेन चिरं भीम जीवता पापरक्षसा ।
 गन्तव्यं न चिरं स्थातुमिह शक्यमरिंदम ॥ २१
 पुरा संरज्यते प्राची पुरा संध्या प्रवर्तते ।
 रौद्रे मुहूर्ते रक्षांसि प्रबलानि भवन्ति च ॥ २२
 त्वरस्व भीम मा क्रीड जहि रक्षो विभीषणम् ।
 पुरा विकुरुते मायां भुजयोः सारमर्पय ॥ २३

वैशंपायन उवाच ।

अर्जुनेनैवमुक्तस्तु भीमो भीमस्य रक्षसः ।
 उत्क्षिप्याभ्रामयदेहं तूर्णं गुणशताधिकम् ॥ २४

1541* ते पश्यन्तो महद्युद्धं सर्वे व्यथितचेतसः ।

[G1.2 transp. ते and पश्यन्तः.]

17 *) K1 ततो; K4 N1.2 V1 Dn D1 M5 तदा; T2 G बलाद्. — *) K4 कृष्यमाणौ; T2 क्लिष्य; G8 पीड्य. Ko.2 समीक्ष्य. V1 B Dn D1 T G च; D2 ह; M तं (for तु). — After 17^{ab}, T G ins.:

1542* चिरप्रयुद्धौ तौ दृष्ट्वा त्वयोन्यवधकाङ्क्षया ।

[G1 चिरयुद्धौ कृतौ ह; G6 द्दौ दृष्ट्वा च. T1 G2.4 च (for तु). G6 om. तु. G1.2 कांक्षिणौ.]

— *) B (B1 marg.) Da D2 ततः (for वचः). K8 उवाच वचनं पां. — *) K1 तदा (for इव). T2 G ग्रहसन्निव भारत.

18 Before 18, D4 (marg. sec. m.) ins. अर्जुन उ; G1 M अर्जुनः. — *) Ns transp. भीम and मा भैर. G1.2 M भीम (for मा भैर). — *) Some MSS. त्वा (for त्वां). — *) N2 V1 B D (except D5) T1 रक्षसा (for प्रसु). S1 K2.4 N V1 B Da Dn1.n2 D1 कश्चिताः (B5.6 तं); K1 कल्पिताः; D4 कश्चितं; G1 निजिताः.

19 *) Ko T1 M8 सहाये; K1.2.4 T2 G (except G4) सहायो. G (except G4.5) पार्श्वे (for पार्थ). — *) N2 V1 B D (except D5) T1 पातयि; G1.3 यो वधिष्या. — *) M यमौ च राजा कौन्तेयो. — *) S1 पालयिष्य.

20 K1 S om. उवाच. S1 Da1 भीमसेनः (for भीम उ). — *) T2 G मङ्गुजांतरम्. M आश्रितः (for आया). Ko Da D5 मम बाह्वंतरे स्थितः (Da तंरं गतः). — After 20, T G (T2 G2.5.6 om. lines 1-2) ins.:

1543* भुजयोरन्तरं प्राप्नो भीमसेनस्य राक्षसः ।

अमुक्त्वा पार्थ वीर्येण सृतो मा भूदिति ध्वनिः ।

अयमस्मान्न नो हन्याज्जातु वै पार्थ राक्षसः ।

जीवन्तं न प्रमोक्ष्यामि मा भैषीर्भरतर्षभ ।

[(L. 2) G1.2 अमुक्त्वा. — (L. 4) T2 G4 हि (for प्र-).]

21 S1 K1 S om. उवाच. — After अर्जुनः, T G ins.:

1544* पूर्वरात्रे प्रबुद्धोऽसि भीम कूरेण रक्षसा ।

क्षपा व्युष्टा न चेदानीं समाप्तोऽसि महारणम् ।

[(L. 1) G2-5 प्रसु. — (L. 2) T1 G1 समाप्तस्तु; T2 G6 माप्तोषि; G2 माप्तं तु. T1 G1 रणः; G2 त्वया रणं.]

— *) B5 वीर; G1.2 भूप (for भीम). — *) T2 G दुष्टचारिणा (for पाप). — *) Ko N V1 B D T1 गंतव्ये न (D5 व्योपि; T1 व्यो न); T2 G नांतरेण. — *) S (except T1) परंतप (for अरिंदम).

22 *) N1 दिशा; D5 यावत्; Arj. (comm.) Gd पुरः (= अग्रतः); Da (erroneously) Arjp पुरा (as in text). D5 न रज्यते काष्ठा. — *) D5 पूर्वसंध्या. — *) S1 बलवन्ति (for प्रव). K1 ह; K4 M3.5 हि; N V1 B D (except D5) T1 उत्त (for च). T2 G भवन्ति बलवन्ति च.

23 *) Ko भैस्त्वं; N2 B1.3 हासीर; N3 भीत; S (except T1 G1) लीला (G2.5 ल; G4 लां) (for क्रीड). — *) Many MSS. विभी. — *) S1 K भुजाभ्यां साधु योक्त्रय (K4 योधयन्); D5 जानुभ्यां साधु योजय. — After 23, T2 G ins.:

1545* साहाय्यमात्मनो वेत्थ नराणां हितकाम्यया ।

रक्षो जहि यथा शक्रः पुरा वृत्रं महाबने ।

[(L. 2) T2 G4 महाहवे; G1.2 महासुरं.]

Thereafter T G read 26-27.

24 S1 K1.3.4 S om. उवाच (K4 M6-8 om. the ref.). — After 24^a, K4 N V1 B D (for D5 see below) T1 ins.:

1546*

भीमो रोषाज्ज्वलन्निव ।

बलमाहारयामास यद्वायोर्जगतः क्षये ।

ततस्तस्याम्बुदाभस्य.

भीम उवाच ।

वृथामासैर्वृथा पुष्टो वृथा वृद्धो वृथामतिः ।
वृथामरणमर्हस्त्वं वृथाद्य न भविष्यसि ॥ २५

अर्जुन उवाच ।

अथ वा मन्यसे भारं त्वमिमं राक्षसं युधि ।
करोमि तव साहाय्यं शीघ्रमेव निहन्म्यताम् ॥ २६
अथ वाप्यहमेवैनं हनिष्यामि वृकोदर ।
कृतकर्मा परिश्रान्तः साधु तावदुपारम ॥ २७

वैशंपायन उवाच ।

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा भीमसेनोऽत्यमर्षणः ।
निष्पिष्यैनं बलाद्धूमौ पशुमारममारयत् ॥ २८
स मार्यमाणो भीमेन ननाद विपुलं स्वनम् ।
पूरयंस्तद्वनं सर्वं जलाद्रं इव दुन्दुभिः ॥ २९
भुजाभ्यां योक्त्रयित्वा तं बलवान्पाण्डुनन्दनः ।
मध्ये भङ्गत्वा स बलवान्हर्षयामास पाण्डवान् ॥ ३०
हिडिम्बं निहतं दृष्ट्वा संहृष्टास्ते तरस्विनः ।

Ds (om. line 1) ins. the rest after 24^{ab}, completing the last half line by repeating (with v. l.) 24^b. — ^a) N_{2.8} V₁ B D (Ds second time) T₁ रोषात्तु (for भीमस्य). K₈ G₁ M भीमो भीमपराक्रमः. — ^{ad}) B₁ D_{2.4} T G M₈ 'प्य भ्रामयत्. T₂ G transp. देहं and तूर्ण. Ko.2 Ds 'प्य भ्रामयामास. Ko.2 देहं; N₁ देशं; B₈ हंतुं (for तूर्ण). S₁ N गुणशतादधि; Ko V₁ Bsm.5.6 Dn D_{1.2.4.5} शतगुणं तदा (Ko Ds बहिः); K_{2.4} शतगुणादधि; K₈ 'शतावधि; S (except G₈ M₈-8) शतगुणाधिकं; Cd as in text. — After 24, T G ins.:

1547* इति चोवाच संकुद्धो भ्रामयन्राक्षसं तु सः ।

भीमसेनो महाबाहुरभिगर्जन्मुहुर्मुहुः ।

[(L. 1) T₂ भ्रामयामास राक्षसं; G₂ 'न्याक्षसीं तनुं.]

25 T₂ G M om. भीम उ'. S₁ K₁ B₈ भीमसेनः; T₁ भीमः (for भीम उ'). — ^{ab}) S₁ K N₈ D₈ 'मांसो; G_{1.2} नरमांसैर्. T₂ G₄ transp. पुष्टो and वृद्धो. G₁ जीवन्; G₈ पुष्टो (for वृद्धो). — ^c) N_{1.8} 'दर्पस्त्वं; D₁ 'वृद्धस्त्वं. — ^d) N₁ तथैव; N₈ वृथैवं; D₁ वृथा च. Ds वृथैव स विनक्षसि; T₂ G वृथैव विनिशिष्यसि. — After 25, V₁ Dn D_{1.4.5} S ins.:

1548* क्षेममद्य करिष्यामि यथा वनमकण्टकम् ।

न पुनर्मातुषान्धत्वा भक्षयिष्यसि राक्षस ।

[(L. 1) Cf. 1. 141. 10^{ab}. S (except T₁) एतत् (for अद्य). D_{1.4.5} तथा; T₂ G₂₋₅ M वनं; G_{1.2.6} शिवं (for यथा). G_{3.5} शिवं (for वनं). T₂ G₄ M निहतकण्टं (for वनं). — (L. 2) M₈-8 मानवान्.]

26 For T G, cf. v. l. 23. S₁ K₁ om. उवाच; T G om. the ref. — ^a) V₁ B D (except D₈) यदि (for अथ). — ^c) Ko D₈ करिष्ये; T G_{1.2.4-6} आतिष्ठे. G₃ प्रतिष्ठेत वनं हायं. — ^d) M क्षिप्रं (for शीघ्रं). S₁ K₂ N₂ V₁ B D (except D₈) एष (for एव). S₁ K_{2.3} विहन्म्य; N₈ V₁ B D (except D₈) M निपासं; T G तु हन्यं.

27 For T G, cf. v. l. 23. — ^a) G₈ कथं (for अथ) G₁ तु; G_{2.3.6} हि (for अपि). — ^c) N₁ महेश्वास (for परि). G_{1.2} पूर्व कृतपरि.

28 S₁ K_{1.8} D₂ T₂ M_{8.6-8} om. उवाच; N₈ Dn D₈ T₁ G M₈ om. the ref. — ^a) T G इत्युक्त्वा (G₂ 'क्तो) भीमसेनस्तं (T₂ G₂₋₅ 'स्तु). — ^b) K₈ 'नो महाबलः; T G निष्पिष्य धरणीतले. — ^c) N₁ इमं (for एनं). M₈ भीमः (for भूमौ). T₂ G भुजाभ्यामवपीड्याशु. — After 28, T₂ G ins.:

1549* अथैनमाक्षिप्य बलात्पशुवच्चाप्यमारयत् ।
the posterior half repeating (with v. l.) 28^{ad}.

29 ^b) S₁ K₁ सुमहास्वनं; K₈ तुमलं स्वनं; N₁ 'लं वने; B₈ Da S (except T₁ G₂ M₇) 'लस्वनं.

30 ^a) K₄ जानुं; N₈ V₁ B Da Dn D_{1.2.4} T₁ G₃ बाहुं (for भुजा). B₈ पोथयित्वा; M (except M₈) योजं; Cd as in text. N₈ B₈ D₁ S (except T₁) तु (for तं). Ko D₈ स भुजाभ्यां योक्त्र (D₈ 'ध)यित्वा. — ^b) Ko D₈ राक्षसं (for बलवान्). S₁ K₁ बलात्पाण्डवनं. — After 30^{ab}, T G (G_{2.3.6} om. line 2) ins.:

1550* समुद्राम्य शिरश्चास्य सग्रीवं तदुदावहत् ।

मध्ये भित्त्वा शिरश्चास्य सुग्रीवं तदुपाक्षिपत् ।

तस्य निष्कर्णनयनं निर्जिह्वं रुधिरोक्षितम् ।

प्रविद्धं भीमसेनेन शिरो विदशनं बभौ ।

प्रसारितभुजोद्धृष्टो भिन्नमांसत्वगन्तरः । [5]

कबन्धभूतस्तत्रासीदद्रिर्वज्रहतो यथा ।

[(L. 1) T₁ स संभ्राम्य; G₈ समुद्रह्य. T₂ G_{1.5} सुग्रीवं. G₁ तदुपाहरत्; G₂ तदुदक्षिपत्; G_{3.6} तदुपाक्षिपत्. — (L. 2) T₂ G_{4.5} ततो (for मध्ये). G₁ तदुदक्षिपत्. — (L. 4) T₂ G₅ प्रवृद्धं; G₂ प्राविध्य; G₈ प्रपीडं. — (L. 6) T₁ G₂ गतिः (for अद्रिः).]

— T₂ G om. 30^{ad}. — ^c) S₁ Ko.1 N₈ सुबलं; N₂ V₁ B D (except D₈) T₁ महाबाहुः. N₁ 'ध्ये बभञ्ज बलं; M

अपूजयन्नरव्याघ्रं भीमसेनमरिंदमम् ॥ ३१
अभिपूज्य महात्मानं भीमं भीमपराक्रमम् ।
पुनरेवाजुनो वाक्यमुवाचेदं वृकोदरम् ॥ ३२
बदूरे नगरं मन्ये वनादस्मादहं प्रभो ।

शीघ्रं गच्छाम भद्रं ते न नो विद्यात्सुयोधनः ॥ ३३
ततः सर्वे तथेत्युक्त्वा सह मात्रा परंतपाः ।
प्रययुः पुरुषव्याघ्रा हिडिम्बा चैव राक्षसी ॥ ३४

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्विचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४२ ॥ समाप्तं हिडिम्बवधपर्वं ॥

‘ध्ये तु भंक्त्वा बलं’.

31 ^a) K₂ संतुष्टास्; B₃ ग्रहं. N₃ M₃ तपस्विनः. Ko D₅ हृष्टास्ते कुरुनंदनाः; T₂ G ग्रहष्टास्त्र पांडवाः (G₅ बांधवाः). — After 31^{ab}, T G ins.:

1551* हिडिम्बा चैव संप्रेक्ष्य निहतं राक्षसं रणे ।

अदृश्याश्चैव ये स्वस्थाः समेता भूतवादिताः ।

पूजयन्ति स्म संहृष्टाः साधु साध्विति पाण्डवम् ।

आतरश्चापि संहृष्टा युधिष्ठिरपुरोगमाः ।

[(L. 1) T₁ हिडिंब; T₂ G₂₋₆ हिडिंबी. G_{1,2} सा च (for चैव). T₁ वने (for रणे). — (L. 2) T₁ अदृश्यांश्च. G₃ सिद्धाश्च; G₄ मेघस्थाः (for ये स्वस्थाः). G₁ सर्वे तं (for समेता). T₁ भूतचारकाः; G₁ ‘देवताः; G₃ ‘वादिनः; G₄ सर्पिचारणाः G₅ ‘वादकाः.]

— ^a) N₁ पूजयंतो नरव्याघ्रा.

32 Ko om. 32^{ab}. — ^a) T₂ G अथ (for अभि-). N₃ महात्मानः; M_{3,5} यथान्यायं. M₆₋₈ ‘पूज्याथ तं भीमं. — ^b) N₃ भीमसेनपरा. — ^{cd}) M ‘रेवाव्रीद्वाक्यमजु-
नस्तु वृ’.

33 ^a) N_{1,2} V₁ B (except B₃) Dn_{1,2,3} D₂ न दूरं; T G₂₋₆ M अदूरे. G₁ पथा तु तेन गंतव्यं. — ^b) G₁ इह (for अहं). N₁ V₁ B (except B₁) D (except D₅) T₁ विभो. — ^d) Ko. 3.4 D_{4,5} G₃ विद्यात्.

34 ^a) G₃ ते तु (for ततः). B₃ Da transp. ततः सर्वे and तथे. D₂ तथेत्युक्त्वा तु ते सर्वे. — ^b) N_{1,2} V₁ B₃ Dn D₁ transp. सह and मात्रा. Ś₁ Ko. 1 परंतप (Ko ‘प’); N_{1,3m} V₁ B D (except D₅) T₂ G महारथाः; N₂ महाबलाः; N₃ नरर्षभाः; T₁ महायशाः. — ^c) K_{2,4} ते नरव्याघ्रा; T₁ M₆₋₈ ‘व्याघ्र.

Colophon. Major parvan: T₂ G M संभव (for आदि). — Sub-parvan: Ś₁ K N_{1,2} V₁ B D (D₄ see. m.) M₆₋₈ Cd हिडिंबवध; to it Ś₁ Ko-2 N₁ D₅ M₆₋₈ add समाप्त. — Adhy. name: N_{1,2} V₁ T G₁ M हिडिंब-
वध; G₃ हिडिंबसंवादः. — Adhy. no. (figures, words or both): B₁ T₁ 150; Dn₃ 153; D₄ m₁ 156; T₂ G_{5,6}

M 101; G_{1,2} 102; G_{3,4} 100. — S’loka no.: Dn 36; M₃ 35. — Aggregate s’loka no.: Dn₂ 6030.

143

1 Before भीमः (see below), D₂ (marg. sec. m.) (M om. lines 3, 6) ins.:

1552* वैशंपायनः ।

सा ततो न्यपतत्तूर्णं भगिनी तस्य रक्षसः ।

अब्रुवाणा हिडिम्बा तु राक्षसी पाण्डवान्प्रति ।

अभिवाद्य ततः कुन्ती धर्मराजं च पाण्डवम् ।

अभिपूज्य च तान्सर्वान्भीमसेनमभाषत ।

अहं ते दर्शनादेव मन्मथस्य वशं गता । [5]

कूरं आतृवचो हित्वा सा त्वामेवानुरुन्धती ।

राक्षसे रौद्रसंकाशे तवापश्यं विचेष्टितम् ।

अहं शुश्रूषुरिच्छेयं तव गात्रं निषेवितम् ।

[(L. 1) D₂ ततोन्वप; M₅ ततोन्वगम. — (L. 2) G_{1,2} transp. राक्ष and पाण्डवान्. D₂ पुनः (for प्रति). — (L. 4) D₂ अभिवाद्य, and उवाच ह (for अभा). — (L. 7) D₂ राक्षसी भीमसंकाश. — (L. 8) D₂ तव पादसरोरुहं.]

— Ś₁ K₁ भीमसेनः; Ko. 8 B_{3,6} Dn₃ D₂ भीम उ; S भीमः. — ^b) Ko N_{1,2} Da D_{2,4} T G आस्थाय (for आश्रि). A few MSS. मोहनी. — ^a) N₁ तं वै; T₁ G₃ तत्त्वं; T₂ G_{2,4-6} मा त्वं; G₁ मां त्वां; M₅ त्वं तं. N₂ V₁ B D (except D₅) त्वमिमं आतृसेवितं. Cd oites आतृनिषेवितं.

2 Ś₁ K_{1,3} S om. उवाच. — ^a) B₃ कुद्धोसि; T₁ G₁ ब्राहीमां; G₃ ‘द्धो हि. — ^b) Ś₁ Ko. 1.3 transp. भीम and मा स्म. K_{2,4} D₅ M त्वं; T G च (for स्म). — ^c) K₁ (corrupt) ‘ह्यापिदिकं; K₂ ‘ह्यप्य; K₄ N₁ V₁ B (except B₃) Da Dn D_{1,2,4} T₂ G_{1,5,6} ‘ह्यभ्य; D₅ M_{3,5} ‘साभ्य; T₁ G_{1,4} ‘सेर; G₂ ‘ह्या ह्य; M₆₋₈ ‘ह्याप्य. — ^d) K_{3,4} N_{1,2} V₁ B (except B₃) D T G₅ गोपाय. — After 2, B₃ ins.:

1553* शरणागतगूह्या त्वं धर्मं गोपाय पाण्डव !,
the posterior half repeating 2nd.

१४३

भीम उवाच ।

स्मरन्ति वैरं रक्षांसि मायामाश्रित्य मोहिनीम् ।
हिडिम्बे व्रज पन्थानं त्वं वै भ्रातृनिषेवितम् ॥ १

युधिष्ठिर उवाच ।

कुट्टोऽपि पुरुषव्याघ्र भीम मा स्म स्त्रियं वधीः ।
शरीरगुप्त्याभ्यधिकं धर्मं गोपय पाण्डव ॥ २
वधामिप्रायमायान्तमवधीस्त्वं महाबलम् ।
रक्षसस्तस्य भगिनी किं नः कुट्टा करिष्यति ॥ ३
वैशंपायन उवाच ।

हिडिम्बा तु ततः कुन्तीमभिवाद्य कृताञ्जलिः ।
युधिष्ठिरं च कौन्तेयमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ४

आर्ये जानासि यदुःखमिह स्त्रीणामनङ्गजम् ।
तदिदं मामनुप्राप्तं भीमसेनकृतं शुभे ॥ ५
सोढं तत्परमं दुःखं मया कालप्रतीक्षया ।
सोऽयमभ्यागतः कालो भविता मे सुखाय वै ॥ ६
मया ह्युत्सृज्य सुहृदः स्वधर्मं स्वजनं तथा ।
वृत्तोऽयं पुरुषव्याघ्रस्तव पुत्रः पतिः शुभे ॥ ७
वरेणापि तथानेन त्वया चापि यशस्विनि ।
तथा ब्रुवन्ती हि तदा प्रत्याख्याता क्रियां प्रति ॥ ८
त्वं मां मूढेति वा मत्वा भक्ता वानुगतेति वा ।
भर्त्रानेन महाभागे संयोजय सुतेन ते ॥ ९
तमुपादाय गच्छेयं यथेष्टं देवरूपिणम् ।

3 ^a) T G अवधीस् (for आयान्तम्). — ^b) M वृकोदर (for महा). T G त्वं महाबल राक्षस (T1 G1.2 'सं'). — ^c) Ś1 K1.2 N1.3 राक्षसे. — ^d) Ś1 Ko.1 T1 नु; K2.4 तु (for नः). T1 G2.3 भविष्यति.

4 Ś1 K1.2 D2 S om. उवाच. — ^e) N1.2 V1 B (except B5) Dn D1.2.4 तु (for च). — ^d) T1 ततो (for इदं).

5 Before 5, Ko N1.2 ins. हिडिंबोवाच; K3 हिडंबा; T1 G1 हिडिंबा; M3-8 हिडिंबी. — ^b) Ko इदं (for इह). Ś1 K1.2.4 D5 स्त्रीणामिदमनं. — ^d) Ko.2.4 D5 'कृते. M महत् (for शुभे).

6 ^a) K1.4 B3.5 Da D2.4.5 T1 सोढुं; T2 G साहं (see below); M (except M7) गूढं. — ^b) T2 G सहे (for मया). N2.3 B Da D2.4 काम (N3 'ल' परीतया. — ^c) Ko 'मयागतः. — ^d) N2 V1 B D (except D5) सुखोदयः; S सुखावहः.

7 ^a) Ko.4 Da D5 मयाभ्युत्थः; K3 'याभ्युत्थः; T2 G 'याभ्युत्थ'. — ^b) T G ज्ञातीन्स्वं धर्मं (G2 'न्संबंध'मेव च. — ^d) T2 G (except G1) शुभः.

8 ^a) Ko-2.4 N1.2 V1 B Da Dn D1.2.4 वीरेणाहं. K2 तथैतेन; N1 च नानेन; N2 तथा तेन. K3 वीरेण चाहमेतेन; N3 D5 S च (N3 D5 T1 वीरेणानेन तु विना (N3 चैवाहं). — ^b) Dn1 तथा वापि. Ś1 K4 Da1 D1.2.4 'स्त्रिणी. D5 S नाहं जीवितुमुत्सहे. — D5 S ins. after 8^{ab}: V1 B3 Dn D1.4, after 8:

1554* तदहंसि कृपां कर्तुं मयि त्वं वरवर्णिनि ।

Thereafter T1 reads line 8 and M3 lines 5-7 of 1556* (cf. v. l. 10). — D5 reads 8^{ad} after 12; while T G read it after 12^{ab}. — ^{cd}) S एवं (for तथा). K4 D5 S ह (G1.2 च; G5 as in text). T2 G4-6 तथा. N1 तदा तदार्या ब्रुवती. K1 T1 प्रियां; Cd क्रियां (as in text). N2 V1 B D (D5 om.) प्रत्याख्याता न जीवामि सत्यमेतद्वीमि ते. — After 8, V1 B3 Dn D1.4 ins. 1554*; D5 ins. 1557* (cf. v. l. 12); while S ins.:

1555* भूम्यां दुष्कृतिनो लोकान्यामिष्येऽहं न संशयः ।
which, in T G2-8, is followed by 11^{ab}.

9 ^a) Ś1 त्वं वा; Ko.3 N3 T1 G5 तां मां; K1 त्वां वा; N1 B1.3.5 G1.2 M5 तन्मां; N2 V1 B3 D (except D5) मत्वा; T2 तां स्म; M3.6-8 तस्मात्. N1 मत्वा वै; N2 V1 B3 Da Dn D1 तन्मां त्वं; B1.3.5 D2.4 मत्वा त्वं (B3 तं); G1.2 (by transp.) मत्वा वा. — ^b) K3 G1.6 भक्तां; G5 भर्त्रा. Ko B (except B5) M3.6-8 च (for the first वा). M3.6-8 अनुव्रतेति. M5 भक्ताचारव्र. N1 अपि (for इति). B1.3 च (for the second वा). — ^d) T G योजयस्व (for संयो). T1 शुभेन. Ś1 K1.2.4 V1 B3 Dn D1.5 ह; Ko हि; K3 N1.2 D4 मां; N3 वै; B3 तु (for ते).

10 ^b) M यथावद् (for यथेष्टं). — ^c) G3 तम् (for चैव). Ś1 K (except Ko) V1 Dn D1 G3.5 आनयिष्यामि. — ^d) Ś1 B3.5 विश्रब्धं; Ko.2 D5 S विश्वासं; Cd as in

पुनश्चैवागमिष्यामि विश्रम्भं कुरु मे शुभे ॥ १०
 अहं हि मनसा ध्याता सर्वान्नेष्यामि वः सदा ।
 वृजिने तारयिष्यामि दुर्गेषु च नरर्षभान् ॥ ११
 पृष्टेन वो वहिष्यामि शीघ्रां गतिमभीप्सतः ।
 यूयं प्रसादं कुरुत भीमसेनो भजेत माम् ॥ १२
 आपदस्तरणे प्राणान्धारयेद्येन येन हि ।
 सर्वमाहत्य कर्तव्यं तद्धर्ममनुवर्तता ॥ १३
 आपत्सु यो धारयति धर्मं धर्मविदुत्तमः ।

व्यसनं ह्येव धर्मस्य धर्मिणामापदुच्यते ॥ १४

पुण्यं प्राणान्धारयति पुण्यं प्राणदमुच्यते ।

येन येनाचरेद्धर्मं तस्मिन्गार्हा न विद्यते ॥ १५

युधिष्ठिर उवाच ।

एवमेतद्यथात्थ त्वं हिदिम्बे नात्र संशयः ।

स्यातव्यं तु त्वया धर्मे यथा ब्रूयां सुमध्यमे ॥ १६

स्नातं कृताह्निकं भद्रे कृतकौतुकमङ्गलम् ।

भीमसेनं भजेथास्त्वं प्रागस्तगमनाद्रवेः ॥ १७

text. — T G ins. after 10: Ms (om. lines 1-4, 8-9), after 1554* (cf. v. l. 8^{ab}):

1556* अहं हि समये लिप्से प्राग्भ्रातुरपवर्जनात् ।
 ततः सोऽभ्यपतद्रात्रौ भीमसेनजिघांसया ।
 यथा यथा विक्रमते यथा रमति तिष्ठति ।
 तथा तथा समाधाय पाण्डवं काममोहिता ।
 न यातुधान्यहं त्वाये न चास्मि रजनीचरी । [5]
 ईशा रक्षःसु साध्यस्मि राज्ञी सालकटङ्कटी ।
 पुत्रेण तव संयुक्ता युवतिर्देववर्णिनी ।
 सर्वान्वोऽहमुपस्थास्ये पुरस्कृत्य वृकोदरम् ।
 अप्रमत्ता प्रमत्तेषु शुश्रूषुरनहंवदा ।

[(L. 1) T₁ अहं समुपलक्ष्यैव; G_{4.5} हं समुपलक्ष्यैव; G₆ हं समुपलक्ष्ये प्राक्. G₆ मद्- (for प्राक्). G₂ श्रोतुम् (for भ्रातुर). G_{4.6} उपवर्जं. — (L. 3) T₁ यथारिमधि- तिष्ठं; G_{1.2} तथारिमधुतिं; G₃ यथारिमयि ति. — (L. 4) T₁ G₂₋₅ समादाय; G₆ समाधावत्. — (L. 5) G₁ भद्रे (for त्वाये). — (L. 6) T₁ G_{2.5} कन्या; G₃ तथा; G₆ ईशे (for ईशा). T₁ रक्षःस्वसा ह्यस्मि; G₆ रक्षःस्वाहमस्मि; M₃ रक्षःसुता यास्मि (for रक्षःसु साध्यस्मि). G_{1.2} M₃ राज्ञि; G₆ राज्ञः. T₂ G_{3.6} कटंकटा; G₁ कटंकरी. — (L. 7) T₁ युवती देवरूपिणी. — (L. 9) T₁ असहं; G₃ अभवं (for अनहं). T₁ G_{3.6} सदा (for चदा).

11 G₁ om. 11^{ab}; T G₂₋₆ read it after 1555* (cf. v. l. 8). — ^{ab} N₃ पथि (for सदा). S (G₁ om.) ध्यात्वा सर्वं वेत्स्यामि सर्वदा. — ^a S₁ K (except K_o) विपिने; N_{1.2} V₁ B Da Dn D_{1.2.4} वृजिनात्; D₅ G₃ विजने; T₂ G₆ वृजिनं; M विषमे. T₂ G_{3.6} कारयिष्यामि. — ^a K₃ दुर्गेपि; T G दासीवच्. S₁ र्षभं; K₁ G₆ र्षभ; N₃ T₂ G_{2.4} र्षभाः. N₁ दुर्गेषु भरतर्षभान्; N₂ V₁ B D (except D₅) र्षु विषमेषु च.

12 ^a G₂ वा; G₃ च; G₅ अपि (for वो). N₃ B Da D_{1.4} T G Nilp प्रव(N₃ T₁ G₁ वे)क्ष्यामि; M₃₋₆ हनि.

— ^b S₁ K₁ N_{1.2} V₁ D₅ शीघ्रं. S₁ K_{1.3} B₅ D₅ प्सतां; K₄ N_{1.3} B₅ m प्सितां. T G₂₋₆ क्षणेन गति(T₁ त)मीप्स(G_{2.6} प्सि)तां(T₁ तं); G₁ M विमानं सुकृती(G₁ M₅ ता)निव. — After 12^{ab}, T G read 8^{ad}, followed by 1555* (cf. v. l. 8). — After 12, D₅ reads 8^{ad}, followed by:

1557* उवाच सा तदा कुन्ती हिदिम्बां नाम राक्षसीम् ।

13 Before 13, S₁ ins. कुन्ती; K_o D₅ कुन्ती उ^o; K_{1.8.4} कुन्त्युवाच. — ^a K_{1.2} M₃ (inf. lin. as in text) स्तारणे; T G आपन्नस्ति. — ^b K (except K₁) N_{1.8} येन ह; N₂ V₁ B D T₁ तेन वा (D₄ केन वा; D₅ केन ह); T₂ G M केनचित्. — ^c B₅ धर्मं (for सर्वं). K_{2.4} D₄ T₁ G_{1.2} आहत्य; K₃ V₁ B₅ Dn G_{3.4} आवृत्य; T₂ G₅ आपदि; G₆ आपत्सु. — ^d N_{1.2} V₁ B₅ Dn G_{1.2} तं धर्मम्; D₁ धर्मेनम् (sic). K_{o.3} D₅ वर्तते; K_{2.4} N₃ वर्ततां; T₁ पश्यतः; T₂ G₄₋₆ पश्यतां; G₁₋₃ M पश्यता.

14 Before 14, K₃ ins. हिडिंबो. — ^a Cd धारयते. G₂ आपद्यो धारयेत्प्राणान्. — ^b D₅ T G स वै (for धर्मं). — D₅ om. 14^{ad}.

15 K₄ om. 15; S₁ K₁ Dn₁ (hapl.) om. 15^{ab}. — ^a T G₂₋₆ M पुण्यान्. B₅ धारयत; T₂ यन्ती; G₃ यन्त्यः; G₅ यन्ति. G_{1.2} पुण्याद्वा(G₂ न्धा)रयति (G₂ ती) प्राणान्. — ^b S पुण्यं वै (G_{1.2} हि) प्राणधारणं. — ^c N_{1.3} B₅ Da S येन येन (T₁ G₁ M_{3.6-8} येन केन; G₃ येनाहो न) चरे^o; Cd as in text. — After 15, S ins. a passage given in App. I (No. 87).

16 S₁ K_{1.3} S om. उवाच (G₃ om. the ref.). — ^a M_{3.5} एव (for एतद्). N₁ यातत्वं; T यावृत्तं. — ^c T₁ कर्तव्यं. D₅ च; G₅ हि (for तु). N₂ V₁ B D M सत्ये; T₁ धर्मं. — ^d K₃ T₂ G₄₋₆ ब्रूयाः; G_{1.2} ब्रूहि. — After 16, S ins.:

1558* नित्यं कृताह्निका स्नात्वा कृतशौचा सुरुपिणी ।

अहःसु विहरानेन यथाकामं मनोजवा ।
अयं त्वानयितव्यस्ते भीमसेनः सदा निशि ॥ १८
वैशंपायन उवाच ।
तथेति तत्प्रतिज्ञाय हिडिम्बा राक्षसी तदा ।
भीमसेनमुपादाय ऊर्ध्वमाचक्रमे ततः ॥ १९
शैलशृङ्गेषु रम्येषु देवतायतनेषु च ।
मृगपक्षिविष्टेषु रमणीयेषु सर्वदा ॥ २०

कृत्वा च परमं रूपं सर्वाभरणभूषिता ।
संजल्पन्ती सुमधुरं रमयामास पाण्डवम् ॥ २१
तथैव वनदुर्गेषु पुष्पितद्रुमसानुषु ।
सरःसु रमणीयेषु पद्मोत्पलयुतेषु च ॥ २२
नदीद्वीपप्रदेशेषु वैडूर्यसिकतासु च ।
सुतीर्थवनतोयासु तथा गिरिनदीषु च ॥ २३
सागरस्य प्रदेशेषु मणिहेमचितेषु च ।

[T₁ G_{1.2} M_{2.5} आता. T₂ G_{4.5} स्वरू.]

17 ^a) K_{2.4} आनं. Ś₁ K₁ हुताक्षिकं; K_{3.4} कृत्वाहि°. M वीरं (for भद्रे). — ^a) B₃ (m as in text) त्यजेथास्. — ^a) Ś₁ K_{0.1} M₃ प्रागस्तं गमः; T G उदिते वै दिवाकरे.

18 ^a) T G विचरानेन. — ^b) Ś₁ K_{0.1.2} M (except M₅) सहकामं; N₃ कालं. K₃ D₅ जवे; G₂ जवं. — ^a) S आनेतव्यस्त्वया भद्रे. — ^a) S त्वयं (for सदा). — After 18, S ins. a passage given in App. I (No. 88), with a colophon after line 4 (adhy. no.: T₁ G_{1.2} 103; T₂ G_{4.5} 102; G_{3.4} 101).

19 Ś₁ K_{1.2} D_{2.5} S om. उवाच (T₁ G_{1.2} M_{2.5} om. the ref.). — ^a) N_{1.2} B D₄ D₂ तं प्रतिश्रुत्य. — After 19^a, K_{0.2.4} V₁ D_n D_{1.4.5} S ins.:

1559* भीमसेनोऽब्रवीदिदम् ।

T₂ G M cont.:

1560* आसनं ते करिष्यामि देवशासनमित्यपि ।

समक्षं आतृमये तु भीमसेनोऽब्रवीदिदम् ।

[(L 1) G_{1.4} चेदशासनं.]

T₂ G M cont.: K_{0.2.4} V₁ D_n D_{1.4.5} T₁ ins. after 1559*:

1561* शृणु राक्षसि सत्येन समयं ते वदाम्यहम् ।

यावत्कालेन भवति पुत्रस्योत्पादनं शुभे ।

तावत्कालं गमिष्यामि त्वया सह सुमध्यमे ।

[Before line 1, D₄ (marg.) ins. भीम उ. — (L 2)

K₄ T₁ कालं च. S अपत्योत्पा. — (L 3) T₁ भविष्यामि; T₂ G चरि; M_{2.5} वसि; M₆₋₈ करि.]

— Thereafter K_{0.2.4} V₁ D_n D_{1.4.5} repeat 19^a (v. l. K₀ D₅ प्रतिश्रुत्य); while S ins.:

1562* विशेषतो मत्सकाशो मा प्रकाशय नीचताम् ।

उत्तमस्त्रीगुणोपेता भजेया वरवर्णिनि ।

which in S (except G₅ which om. 19^b) is followed by 19^a (v. l. T₁ G_{1-4.6} M सा तथेति प्रतिज्ञाय. — G₅ om. 19^b. — ^b) Ś₁ K₁₋₃ N_{1.3} ततः; B₅ T₁ तथा. — T G ins. after 19^b (G₅, om. line 1, ins. after 1562*):

1563* गताहनि निवेशेषु भोज्यं राजार्हमानयत् ।

सा कदाचिद्विहारार्थं हिडिम्बा कामचारिणी ।

[(L 1) G₁ गत्वा त्वहनि वेदमानि भो.]

— ^a) N (except K₄) सोर्ध्वम्. G₅ आक्रमते (for आच°). K₁₋₃ M₅₋₈ तदा (for ततः).

20 ^a) Ś₁ शैलशृङ्गेषु. Ś₁ K_{0.1} N_{1.3} पुण्येषु. T G वनेषु च सशैलेषु. — Ś₁ K_{1.2.4} transp. 20^b and 25^b. — ^b) M देवानामालयेषु च. — After 20^{ab}, G₄ (which om. 23^{ad}) reads 23^{ad}. G₅ om. 20^c-22^d. — ^c) G₅ पश्यवष्टेषु. — ^a) K₀ D₅ सर्वशः.

21 G₅ om. 21 (cf. v. l. 20). — ^a) S (except M₅; G₅ om.) सा (G₃ एव) (for च). Ś₁ K_{1.2} N₁ V₁ B_{5.6} D (except D₅) transp. परमं and रूपं. K₃ चानुपमं रूपं; K₄ च मानुषं रूपं. — ^b) Ś₁ K₁ चितं. — ^c) G₅ सा (for सं). — ^a) = 26^d.

22 G₅ om. 22 (cf. v. l. 20). — ^a) M₅ गिरिदु°. — ^b) T G (G₅ om.) पर्वत°. — After 22^{ab}, G₁ reads 23^{ad}. — Ś₁ K₁ om. 22^c-23^b. — ^a) K (K₁ om.) D₅ T G (except G₅; G₅ om.) त्यलवनेषु; N₃ मणिहेमचितेषु. — After 22^{ad}, G₁ reads 24^{ab}.

23 Ś₁ K₁ om. 23^{ab} (cf. v. l. 22); G₄ reads it after 20^{ab}. — ^a) N₁ प्रकाशेषु; M (except M₅) नदीतीर°. — G₅ (hapl.) om. 23^b-24^a. — ^b) K₀ खचितेषु; K_{1.4} N_{1.3} D₅ T G_{4.5} M सिकतेषु; G_{1.2} विकृतेषु; G₃ निकरेषु. — After 23^{ab}, T₂ G_{2.5} read 25^{ab}; G₁, 24^{ad}. — B₅ T₁ G_{2.4} M₆₋₈ om. 23^{ad}. — G₁ reads 23^{ad} after 22^{ab}. — ^c) D₅ M_{2.5} तोयेषु. — After 23, D₅ reads 26^{ab}; while K₄ B D (except D_{2.5}) ins.:

1564* काननेषु विचित्रेषु पुष्पितद्रुमवलिषु ।

हिमवद्रिखिड्गेषु गुहासु विविधासु च ।

प्रफुल्लशतपत्रेषु सरःस्वमलवारिषु ।

[(L 1) D₄ द्रुमसानुषु (= 22^b). — (L 3) D₄ प्रोत्फुल्ल°.]

24 D₅ T₁ G₄ M₆₋₈ om. 24; G₂ om. 24^{ab}; G₁ reads 24^{ab} after 22^{ad}; G₅ om. 24^a (cf. v. l. 23).

पत्नेषु च रम्येषु महाशालवनेषु च ॥ २४
 देवारण्येषु पुण्येषु तथा पर्वतसानुषु ।
 गुह्यकानां निवासेषु तापसायतनेषु च ॥ २५
 सर्वतुफलपुष्पेषु मानसेषु सरःसु च ।
 विभ्रती परमं रूपं रमयामास पाण्डवम् ॥ २६
 रमयन्ती तथा भीमं तत्र तत्र मनोजवा ।
 प्रजज्ञे राक्षसी पुत्रं भीमसेनान्महाबलम् ॥ २७

विरूपाक्षं महावक्रं शङ्कुकर्णं विभीषणम् ।
 भीमरूपं सुताग्रेष्ठं तीक्ष्णदंष्ट्रं महाबलम् ॥ २८
 महेश्वासं महावीर्यं महासत्त्वं महाभुजम् ।
 महाजवं महाकायं महामायमरिन्दमम् ॥ २९
 अमानुषं मानुषजं भीमवेगं महाबलम् ।
 यः पिशाचानतीवान्यान्वभूवाति स मानुषान् ॥ ३०
 बालोऽपि यौवनं प्राप्तो मानुषेषु विशां पते ।

C.
K.

— *) Dn1 तापसायतनेषु (cf. 25^a); G1 'मयेषु; G2.6 'युतेषु. — B5 om. 24^a; G1 reads 24^a after 23^a.
 — *) N2 V1 B5 Dn D1 पल्लवेषु; M3.5 निक्षरे. — M3 om. 24^a-25^a. — *) N2 B1.3 Da तथैवोपवने.

25 K3 om. 25; D5 G1.2.4 transp. 25^a and 25^b; M3 om. 25^a (cf. v. l. 24); T2 G3.5 read 25^a after 23^a. — *) N1 च तथा; N3 G5 M (M3 om.) रम्ये (for पुण्ये). — S1 K1.2.4 transp. 20^b and 25^b. — *) N1 पर्वतानां च सानुषु; D5 मानसेषु सरःसु च (=26^b); T2 G3.5.6 तापसायतनेषु च (=25^a). T1 om. 25^a. — *) Ko 'नां च भवन्तः. — *) Ko पञ्चगानां वनेषु च; N3 देवतायतनेषु च (=20^b); T2 G कुलपर्वतसानुषु.

26 D5 reads 26^a after 23. — *) N1 S 'वृक्षेषु; V1 Dn D1.5 'रम्येषु. — *) T G वनेषु (for सरःसु). D3 सरःस्वमलवारिषु; M सागरावृतभूमिषु. — *) =21^a. — After 26, D5 S ins. a passage given in App. I (No. 89); which is followed by 1. 144. 7-10, 11^a-17, 19-20 (with v. l. and some additions noted below) and a colophon in lieu of the colophon at the end of the present adhy. which S om. — After the colophon, D5 S (except G3) ins.:

1565* वैशंपायनः ।

गते भगवति व्यासे पाण्डवा विगतज्वराः ।
 ऊषुस्त्र च षण्मासान्वटवृक्षे यथासुखम् ।
 शाकमूलफलाहारास्तपः कुर्वन्ति पाण्डवाः ।
 अनुज्ञाता महाराज ततः कमलपालिका ।

27 D2 om. 27-28. — In S, 27^a is repeated (cf. App. I, No. 89). — *) D5 T2 G M सदा (G3.6 तदा) (for तथा). — After 27^a, D5 T G (G3 om. line 5) ins.:

1566* दिव्याभरणवस्त्राङ्गी दिव्यस्त्रगनुलेपना ।

एवं आर्तुन्सप्त मासान्हिडिम्बावासयद्ने ।
 पाण्डवान्भीमसेनार्थं राक्षसी कामरूपिणी ।
 सुखं स विहरन्भीमस्तत्कालं पर्यणामयत् ।

ततोऽलभत सा गर्भं राक्षसी कामरूपिणी । [5]
 अतृप्ता भीमसेनेन सप्तमासोपसंगता ।

[(L. 1) G1 'वस्त्रा हि; G3 'वस्त्राणि. T1 दिव्यगंधानु'. — (L. 4) T2 संविह'; G2.5 सुविह'. — (L. 6) T1 G3 'सो वनं गता.]
 — *) Ko.2 N3 D5 T2 G (except G1.2) M (except M5) 'बलात्. — See further a special note at the end of adhy. 145.

28 D2 om. 28 (cf. v. l. 27). — *) K4 G4 महाबलं; M5 भयावहं (for विभी). — *) V1 B D (except D5; D2 om.) भीमनादं; T1 'सेनं. T1 विरूपाक्षं; G2 सुताग्रेष्ठं. — *) Ko B1.6 Da D4 M महारवं; N3 T2 G 'रथं; T1 'सुरं. — After 28, Ko reads 30^a-31^b.

29 K1 (hapl.) om. 29^a-30^b. — *) Ko 'महोदरं (for महे). — *) K4 M5-8 'बलं; T G M3 'जवं (for 'भुजम्). — *) T G 'कायं; M3 'बलं (for 'जवं). S (except M5) 'कालं (for 'कायं). — *) K4 भीमरूपम्; T1 महानादं; G2 M 'कायं (M5 'कालं); G3 'पादं. Ko महोदयं; S महाभुजं (for अरिन्दमम्). — N3 B D ins. after 29: K4, after 30^a:

1567* दीर्घवोणं महोरस्कं विकटोद्धृष्टपिण्डकम् ।

[D2.4 दीर्घव्राणं. K4 D1.2 'पिण्डकं.]

30 K1 om. 30^a (cf. v. l. 29). — *) S अरिन्दम (for महा). — After 30^a, K4 ins. 1567*. — G3 om. 30^a; Ko reads it after 28. — *) S1 Ko.2 N2 V1 B5 Dn D1.5 G1.4 'तीत्यान्यान्; K1 'तीता'; K4 'तीत्य'. K3 महारथानतीत्यान्यान्. — *) S1 K1 यो बभूवाति; Ko.2-4 B1.3m M 'वाति च; N V1 B3.5.6 D 'वातीव. N2 V1 B D राक्षसान् (for मानु).

31 For Ko, cf. v. l. 28. — *) M3.5-7 बाल्येपि. K3 यो बलं; T G विक्रमं (for यौवनं). M3 बाल्ये वीर्यौ बलं प्रा. — *) M विशेषतः (for विशां पते). — *) N3 (m as in text) सर्वांगेषु. G3 वरो (for परं). — *) G1-3

सर्वास्त्रेषु परं वीरः प्रकर्षमगमद्वली ॥ ३१
सद्यो हि गर्भं राक्षस्यो लभन्ते प्रसवन्ति च ।
कामरूपधराश्चैव भवन्ति बहुरूपिणः ॥ ३२
प्रणम्य विक्रचः पादावगृह्णात्स पितुस्तदा ।
मातुश्च परमेष्वासस्तौ च नामास्य चक्रतुः ॥ ३३

घटभासोत्कच इति मातरं सोऽभ्यभाषत ।
अभवत्तेन नामास्य घटोत्कच इति स्म ह ॥ ३४
अनुरक्तश्च तानासीत्पाण्डवान्स घटोत्कचः ।
तेषां च दयितो नित्यमात्मभूतो बभूव सः ॥ ३५
संवाससमयो जीर्ण इत्यभाषत तं ततः ।

प्रकामं (for प्रकर्षं). G1 अमवद्. Ks M वशी (for बली).

32 * N1.2 V1 B (except B3) Dn D1.2 गर्भान्. S1 K N3 Ds राक्षसा (Ks Ds 'सी) गर्भं (for गर्भं राक्षं). G1.2 सद्यो गर्भान् (G2 गर्भा) हि रां. — 3) T1 विस्ववन्ति. K1 प्रसुचति च कामतः; N3 लभन्ति प्रसवन्ति च; G1.2 सूर्यंते सद्य एव हि. — 4) G1.2 सद्यो (for चैव). — 5) N1.2 V1 B D (except Ds) रूपिकाः.

33 * G2 प्रविश्य. D1 स पितुः; Cd विक्रचः (as in text). — 3) S1 अनुगृह्णात्; N3 अगृह्णात्; Gs स गृह्णात्; M उपागृह्णात्. — 4) N1 नाम प्रचक्रं.

34 * S1 K N V1 B Da Dn D1.2.4 घटो हास्यो (S1 Ko. 3 'सो'त्कच; B1m Arjp Devp घटभासोत्कच; Ds घटाभहासोत्कच; T1 G2.3 घटोहमुत्कचोस्मि; T2 G1.2.4.5 Ms (inf. lin.) घटोहमुत्कचोस्मि; M घटोहं (Ms हिं) स्यात्कच; Arjp घटोभासोत्कच; B1m Cd as in text. S Arj.: शेषपाठद्वयं देवबोधपदिनीसंमतमिति । S — 3) N1.3 'रं तस्य भारत; N2 V1 B D (except Ds) माता तं प्रत्यभा; Ms माता तं तत्र भा; Ms-3 'रं तत्र भा. — 4) K1 Da S अमवद् (as in text); the rest अववद्.

35 S1 om. 35^{ab}. — 4) N1.3 T1 Ms तेनासीत्; T2 Gs तेन स्म; Gs तेनास्मिन्. Cd cites तान् (as in text). — 5) Gs वाः सघटोत्कचाः. — After 35^{ab}, G1.2.4 ins.:

1568* विकीर्णकेशो घटते पित्रोऽग्रे यतस्ततः ।

पुरतः पाण्डवानां च तेन चासौ घटोत्कचः ।

— 4) S1 तथा (for तेषां). — 5) Ko Ds Ms. 5 'तुल्यो; Ks 'रूपो; V1 Dn D1 'नित्यो (for 'भूतो). K2.4 V1 B1.5 Dn D1.5 T G ह (for सः). — S ins. after 35: N V1 Dn2 (om. lines 8-9). ns D2.4.5, after 36:

1569* घटोत्कचो महाकायः पाण्डवान्पृथया सह ।

अभिवाद्य यथान्यायमवव्रीच्च प्रभाष्य तान् ।

किं करोम्यहमार्याणां निःशङ्कं वदतानघाः ।

तं ब्रुवन्तं भैमसेनि कुन्ती वचनमवव्रीत् ।

त्वं कुरूणां कुले जातः साक्षाद्रीमसमो ह्यसि । [5]

ज्येष्ठः पुत्रोऽसि पञ्चानां साहाय्यं कुरु पुत्रक ।

वैशंपायनः ।

पृथयाप्येवमुक्तस्तु प्रणम्येदं वचोऽवव्रीत् ।

यथा हि रावणो लोके इन्द्रजिह्वा महाबलः ।

वर्ष्मवीर्यसमो लोके विशिष्टश्चाभवन् नृषु ।

[Before line 1, Ms-8 ins. वैशं. — (L. 1) Gs Ms. 8 महाबाहुः (for 'कायः). N1 D4 पृष्टवान् (for पाण्ड). — (L. 2) Ds S प्रसाद्य (for प्रभा). N V1 Dns तां (for तान्). — Before line 3, S (except Ms. 5) ins. घटोत्कचः. — (L. 3) N1 'करोमीह कार्या; T1 G1-2.6 'करोस्म्यह; M 'करोहमिहार्या. Ds T2 G4-6 Ms-8 निःशङ्का; T1 न शङ्का. — (L. 4) T2 G1.2.5 इति ब्रुवन्तं भै; Gs इति ब्रुवन्तं तं भैमं. T2 G4-6 ततः कुन्ती वचोव; G1-3 ततः कुन्तीदमं. — Before line 5, D4 (marg.) ins. कुल्युवाच; T Ms-8 कुन्ती. — (L. 5) T2 G4.5 भीमसुतो. M बले (for ह्यसि). — (L. 6) D4 T1 Gs. 5 Ms. 5 तु (for असि). Dns T2 G4.6 Ms-8 ज्येष्ठपुत्रस्तु; G1.2 त्वं ज्येष्ठपुत्रः. N1 Dn2. ns D2.4.5 T1 G2 सहाय्यं. Ms. 5 पौत्रक. — N1 Dn2 Ms. 5 om. वैशं. N2.3 V1 Dns D4 वैशं उ. — (L. 7) T G4-6 Ms-8 'ह्येव. V1 Ms. 6.3 एव; Dn2 च; Dns T2 G4-6 M7 एवं (for इदं). D4 प्रणम्य वचसोव. — (L. 8) D2 Ms. 5 वा (for हि). N1 V1 D2 च (for वा). — (L. 9) Ds T2 Gs-6 M तेषां; T1 G1.2 तयोर् (for वर्ष्म-). Ds S वीर्यं (for लोके). D2 वर्ष्मतो वीर्यतस्ताभ्यां. D2 विशिष्टो वा समोपि वा; M 'ष्टोहं भवेच्च.]

— Thereafter S reads 37-38.

36 Before 36, S ins. भीमः. — 4) S (except Ms. 5) सहवासो (G2 संवासोयं) मया जी. — 5) K (except K1) N1.3 तां (for तं). Ds तदा. N2 V1 B Da Dn D1.2.4 इत्याभाष्य ततस्तु तान्; S त्वया कमलपालिके. — After 36^{ab}, S (M om. lines 2-4) ins.:

1570* पुनर्द्रक्ष्यसि राज्यस्थानित्यभाषत तां तदा ।

हिडिम्बा ।

यदा मे त्वं स्मरेः कान्त रिरंसू रहसि प्रभो ।

तदा तव वशं भूय आगन्तास्म्याशु भारत ।

इत्युक्त्वा सा जगामाशु भावमासज्य पाण्डवे ।

[(L. 2) G1.2 'दा मां संस्मरेः. — (L. 3) Gs आगमिष्यामि.]

— 4) T1 G (except G2.4) Ms. 5 स्मृत्वा (for कृत्वा).

— 5) K1 Da Dn1. n2 प्रतिप. — After 36, S ins.:

1571* ततस्तु पाण्डवाः सर्वे शालिहोत्राश्रमे तदा ।

हिडिम्वा समयं कृत्वा स्वां गतिं प्रत्यपद्यत ॥ ३६

कृत्यकाल उपस्थास्ये पितृनिति घटोत्कचः ।

आमन्त्र्य राक्षसश्रेष्ठः प्रतस्थे चोत्तरां दिशम् ॥ ३७

स हि सृष्टो मधवता शक्तिहेतोर्महात्मना ।

कर्णस्याप्रतिवीर्यस्य विनाशाय महात्मनः ॥ ३८

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्रिचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४३ ॥

१४४

वैशंपायन उवाच ।

ते वनेन वनं वीरा घ्नन्तो मृगगणान्वहून् ।

अपक्रम्य ययू राजंस्त्वरमाणा महारथाः ॥ १

मत्स्यांस्त्रिगर्तान्पाञ्चालान्कीचकानन्तरेण च ।

रमणीयान्वनोद्देशान्प्रेक्षमाणाः सरांसि च ॥ २

जटाः कृत्वात्मनः सर्वे वल्कलाजिनवाससः ।

सह कुन्त्या महात्मानो विभ्रतस्तापसं वपुः ॥ ३

क्वचिद्वहन्तो जननीं त्वरमाणा महारथाः ।

क्वचिच्छन्देन गच्छन्तस्ते जग्मुः प्रसभं पुनः ॥ ४

ब्राह्मं वेदमधीयाना वेदाङ्गानि च सर्वशः ।

पूजितास्तेन वन्येन तमामन्त्र्य महामुनिम् ।

[(L. 1) T₁ G_{1.2} ते (for तु). — (L. 2) M_{3.5} वाक्येन.

M आमन्त्र्य च (for तमा). M₅ महाव्रतं.]

37 S reads 37-38 after 1569* (cf. v. 1. 35).

— After 37^a, G_{1.2.4} ins.:

1572*

भवत्स्वरणमात्रतः ।

महत्कृच्छ्रे वने दुर्गे.

— ^a) S₁ K_{0.3} D₅ T G M_{3.5} राक्षस- (as in text); the rest रक्षसां. — ^d) N₃ ह; G₂ स (for च). K₁ गतिं (for दिशं).

38 ^a) B₅ G₁ दृष्टो. S₁ T G भगवता. — ^b) M महाबलः. — ^c) K₂ G₁ वीरस्य; Cd as in text. — ^d) N₃ V₁ B D प्रतियोद्धा महारथः (D₅ 'त्मनः'). Cd cites विनाशाय (as in text).

Colophon om. in S (cf. v. 1. 26 above). — *Sub-parvan*: Ko हेडंबं; N₁ V₁ हिडिबध; to it Ko N_{1.3} add समाप्त. — *Adhy. name*: S₁ K₁₋₄ N_{1.2} V₁ B D घटोत्कचोत्पत्तिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B₁ 151; D₃ 154; D₄m 157. — *S'loka no.*: D₃ 42; D₂ 45; D₃ 46.

144

1 S₁ K_{1.3} D₂ om. उवाच; S om. the ref. — The sequence in S is 3, 5, 1575*, 1-2, 4, 1574*, 6 etc. (but cf. v. 1. 7 also). — ^a) V₁ D_n D_{2.4} S गत्वा (for वीरा). N₃ D₅ ते वने व्यचरन्वी; D₁ ते च सर्वे वने गत्वा.

— ^b) S₁ K₁ ततो; Cd घ्नन्तो (as in text)! — ^c) K₂ पराक्रम्य; T G अति. T₁ महाराज (for ययू राजन्). — ^d) K₄ महाबलाः. — K₂ (hapl.) om. from महारथाः upto प्रेक्षमाणाः (in 2^d).

2 K₂ om. up to 'माणाः (cf. v. 1. 1). — ^b) T₂ G₃₋₆ 'कानां वनानि च; G_{1.2} 'कान्यवनान्स्थथा. — ^d) A few MSS. प्रेक्ष्य.

3 For sequence in S cf. v. 1. 1. — ^a) K₂₋₄ D₅ जटा; D₁ M₃₋₅ जटा. — ^c) T G transp. सह and कुन्त्या.

4 For S, cf. v. 1. 1. — ^b) N_{1.3} G₂ रममाणा. — After 4^{ab}, G₁ ins.:

1573* नित्यकर्म प्रकुर्वन्तो वन्यमूलफलाशनाः ।

— ^c) T G_{3.4.6} छन्नेन; G_{2.5} शनैश्च; Cd as in text. K (except K₃) D₅ वर्ततसू (D₅ 'ते'). — ^d) S (except T₁ G_{2.3}) 'गुः पृथया सह. — After 4, S ins.:

1574* पथि द्वैपायनं सर्वे ददशुः स्वं पितामहम् ।

5 For S, cf. v. 1. 1. — ^a) K (except K₁) ब्राह्म्यं; D₂ T₁ M₅ ब्रह्म; Cd as in text. N₁ अधीयतो. — ^b) T₁ तपश्चरणतत्पराः. — ^d) N₂ धर्मज्ञं; V₁ D_n सर्वज्ञा; M (except M₅) धर्मज्ञ. B₅ transp. धर्मज्ञाः and ददशुः. T₁ न्यायज्ञानां; T₂ G₄ धर्मज्ञानां; G_{1.2} न्यायज्ञानं; G₃ न्यायशास्त्रं; G_{5.6} धर्मज्ञानं; M न्यायज्ञानः (for ददशुस्ते). S च पांडवाः (for पितर). — After 5, S ins.:

1575* शालिहोत्रप्रसादेन लब्ध्वा प्रीतिमवाप्य च ।

[T₂ G₄₋₆ प्रीतिमनुत्तमं.]

6 D₅ om. 6. — ^{ab}) S अभिप्रणम्य शिरसा पाराशर्य-मुपेत्य च । ते पादौ जगुहुस्तस्य. — S transp. सह and मात्रा in 6^d; and, after 6, ins.:

नीतिशास्त्रं च धर्मज्ञा ददृशुस्ते पितामहम् ॥ ५
तेऽभिवाद्य महात्मानं कृष्णद्वैपायनं तदा ।
तस्थुः प्राञ्जलयः सर्वे सह मात्रा परंतपाः ॥ ६

व्यास उवाच ।

मयेदं मनसा पूर्वं विदितं भरतर्षभा ।
यथा स्थितैरधर्मेण धार्तराष्ट्रैर्विवासिताः ॥ ७
तद्विदित्वास्मि संप्राप्तश्चिकीर्षुः परमं हितम् ।
न विषादोऽत्र कर्तव्यः सर्वमेतत्सुखाय वः ॥ ८
समाप्ते चैव मे सर्वे यूयं चैव न संशयः ।

दीनतो बालतश्चैव स्नेहं कुर्वन्ति बान्धवाः ॥ ९
तस्मादभ्यधिकः स्नेहो युष्मासु मम सांप्रतम् ।
स्नेहपूर्वं चिकीर्षामि हितं वस्तन्निबोधत ॥ १०
इदं नगरमभ्याशे रमणीयं निरामयम् ।
वसतेह प्रतिच्छन्ना ममागमनकाङ्क्षिणः ॥ ११
वैशंपायन उवाच ।

एवं स तान्समाश्वास्य व्यासः पार्थानरिंदमान् ।
एकचक्रामभिगतः कुन्तीमाश्वासयत्प्रभुः ॥ १२
जीव पुत्रि सुतस्तेऽयं धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।

1576*

व्यासः ।

तदाश्रमास्त्रिगमनं मया ज्ञातं नरर्षभाः ।

घटोत्कचस्य चोत्पत्तिं ज्ञात्वा प्रीतिरवर्धत ।

which is followed by 11 (there being in S a repetition of 11^{cd}).

7 Ds S read 7-10, 11^{cd}-17, 19-20 (20^{cd} being repeated after 18^{ab}) after a passage ins. after 1. 143. 26 and given in App. I (No. 89). K1.s S om. उवाच. — ^a) Ś1 K (except K4) N1.s Ds Ms ममेदं. N3 V1 B D (except Ds) व्यसनं (for मनसा). K (except K1) सर्व. — ^b) N2 B Da D2.4 मनसा विदितं नृपाः. — ^c) T1 यत्र. N1 स्थिताः; N2 V1 B1.6 D T2 G4.s Ma.s तु तैर; N3 स्थ तैर; G4 पि तैर. N1 स्वधर्मे. — ^d) Ds Ms-8 'द्वैतमर्षणैः. — After 7, Ds Ms-8 ins.:

1577* विवासिताश्च मात्रा वै पापैर्दुर्मन्त्रणैः सदा ।

8 For Ds S cf. v. l. 7. — ^a) Ms-8 तं (for तद्) and 'प्राप्ता (for 'प्रासः). — ^b) Ko 'धुर्वै परं हितं; K2-4 N1.s G1-3 Ms-8 चिकीर्षन्वै (Gs Ms-8 'न्वः) परं हितं (N1 परस्परं); Ds 'धन्वयसंहितम्. — ^c) Ms-8 अथ (for अत्र). Ds T G 'दो हि वः कार्यः. — ^d) G1.2 Ms-8 'सुखावहं. — After 8, Ds T2 G ins.:

1578* सुहृद्वियोगजं कर्म पुरा कृतमरिंदमाः ।

तस्य सिद्धिरियं प्राप्ता मा शोचत परंतपाः ।

समाप्ते दुष्कृते चैव यूयं चैव न संशयः ।

स्वराष्ट्रे विहरिष्यन्तो भविष्यथ सबान्धवाः ।

[(L. 1) Ds 'द्विर्जनं; T2 Gs 'द्विर्जनं; Gs 'द्वीरोजनं; G4 'योजनं; Gs 'दां रंजनं. Gs सर्व (for कर्म). — (L. 2) G4 व्युष्टिः; G5 बुद्धिः. Gs तस्माद्विधिभिर्मां प्राप्तां. — (L. 3) = (var.) 9^{ab}. Gs समाप्ते दुष्कृतां. Ds T2 G4-8 ते च (for चैव). — (L. 4) T2 G4.5 'भ्यंति. G1.2 न संशयः (for सबान्धव'). Gs विहरिष्यथ पांडवाः.]

9 For Ds S, cf. v. l. 7. T2 om. 9^{ab}. With 9^{ab} cf. line 3 of 1578*. — ^a) T1 G4.5 Ms-8 समाप्ते; G1 समानाश्. T1 Ms-8 दुष्कृते; G4.5 वसरे (for चैव मे). Ko transp. मे and सर्वे. Ś1 पूर्व. — ^d) K2 Ds Gs Ms-8 पांडवाः; V1 B1 Dn D1 Ms.s मानं (for बान्धव').

10 For Ds S, cf. v. l. 7. — ^b) N1 युष्माकं. Ds T G संप्रति (for सांप्र'). — ^a) Ko.4 वक्तुं; T G यत्तन्. Ś1 निबोध मे. — After 10, S reads 11^{cd} for the first time (repeating it after 11^{ab}; cf. v. l. 6).

11 S reads 11 after 1576* (cf. v. l. 6), repeating 11^{cd} here. — ^a) A few MSS. 'भ्यासे. — ^b) K4 'यं मनोमयं. — ^c) Ś1 K1 वसंतो हि. — S ins. after (the first occurrence of) 11^{cd}: Ds, after 11:

1579* एतद्वै शालिहोत्रस्य तपसा निर्मितं सरः ।

रमणीयमिदं तोयं क्षुत्पिपासाश्रमापहम् ।

कार्यार्थिनस्तु षण्मासं विहरध्वं यथासुखम् ।

12 N1.s G1-4 M om. वैशं 'उ'. Ś1 K1.s D2.5 G4.s om. उवाच. — ^a) T2 G4.5 (all first time) इति सर्वान्. Bs Da transp. एवं and स तान्. Bs समाभाष्य. — ^b) N2 V1 B D (except Ds) व्यासः सत्यवतीसुतः. — ^c) N2 B1 चाभिगंतुं; Bsm अभिगंतुं; Gs अभिरतां. S (first time) स्नेहाच्च सं (Gs स्नेहात्पार्थान्) परिष्वज्य; G4 (second time) एवं च तानभिज्ञातान्. — ^d) K4 Bs D1.4 T G (except G1) 'श्वासयन्. S ins. after (the first occurrence of) 12^{cd}: Ds, after 12:

1580* स्नुषे मा रोद मा रोदेत्येवं व्यासोऽब्रवीद्वचः ।

Thereafter Ms.s-7 ins. 1585*. — After 12, K4 N2.s B D1.s ins.:

1581* पुनरेव च धर्मात्मा इदं वचनमब्रवीत् ।
while S ins.:

1582*

व्यासः ।

पृथिव्यां पार्थिवान्सर्वान्प्रशासिष्यति धर्मराट् ॥ १३
 धर्मेण जित्वा पृथिवीमखिलां धर्मविद्वशी ।
 भीमसेनार्जुनबलान्द्रोक्ष्यत्ययमसंशयः ॥ १४
 पुत्रास्तव च मायाश्च सर्व एव महारथाः ।
 स्वराष्ट्रे विहरिष्यन्ति सुखं सुमनसस्तदा ॥ १५
 यक्ष्यन्ति च नरव्याघ्रा विजित्य पृथिवीमिमाम् ।
 राजसूयाश्वमेधाद्यैः ऋतुभिर्भूरिदक्षिणैः ॥ १६
 अनुगृह्य सुहृद्वर्गं धनेन च सुखेन च ।

पितृपैतामहं राज्यमिह भोक्ष्यन्ति ते सुताः ॥ १७

एवमुक्त्वा निवेश्यैनान्ब्राह्मणस्य निवेशने ।
 अब्रवीत्पार्थिवश्चेष्टमृषिर्द्वैपायनस्तदा ॥ १८

इह मां संप्रतीक्षध्वमागमिष्याम्यहं पुनः ।
 देशकालौ विदित्वैव वेत्स्यध्वं परमां मुदम् ॥ १९

स तैः प्राञ्जलिभिः सर्वैस्तथेत्युक्तो नराधिप ।

जगाम भगवान्व्यासो यथाकाममृषिः प्रभुः ॥ २०]

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुश्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४४ ॥

कुर्यान्न केवलं धर्मं दुष्कृतं च तथा नरः ।

सुकृतं दुष्कृतं लोके न कर्ता नास्ति शोभने ।

अवश्यं लभते कर्ता फलं वै पुण्यपापयोः ।

दुष्कृतस्य फलेनैव प्राप्तं व्यसनमुत्तमम् ।

तस्मान्माधवि मानार्हे मा च शोके मनः कृथाः । [5]

[M om. व्यासः. — (L. 1) M_{3.5} केवलं कुरुते धर्मं; M₆₋₈ केवलं धर्मं कुरुते. M न (for च). T₁ G₃ तदा न; G₆ नराधमः. — (L. 2) G₁ सततं (for सुकृतं). — (L. 3) M कुंती (for कर्ता). — (L. 5) G₃ मा शुचि; M_{3.5} मानवि.]
 — Thereafter S reads 18^{ab}.

13 For D₅ S cf. v. l. 7. — M_{3.5-7} om. 13-17. — Before 13, Ś₁ K₁ ins. व्यासः; Ko. 2-4 N_{2.3} V₁ B (except B₅) D (except D₅) व्यास उ°. — ^a) V₁ Dn D₁ जीवत्. Ś₁ K_{1.2.4} वत्से; K₃ D₅ S (M_{3.5-7} om.) पुत्रे. — ^b) K_{2.4} N₁ V₁ B D (except D_{1.5}) G_{1.2} M₃ धर्मनिलो. — N_{1.2} V₁ B D (except D₂ D₅) transp. 13^{ad} and 14^{ab}.

14 For D₅ S (M_{3.5-7} om.) cf. v. l. 7. — ^{ab}) N₂ V₁ B D (except D₅) transp. जित्वा and पृथिवी; and (for 14^b) read महात्मा पुरुषर्षभ. — After 14^{ab}, N₂ V₁ B Da Dn D_{1.2.4} ins.:

1583* पृथिवीमखिलां जित्वा सर्वा सागरमेखलाम् ;
 while D₅ T₂ G (except G_{1.2}) ins.:

1584* स्थापयित्वा वशे सर्वा सपर्वतवनां शुभाम् ।
 — ^a) D₅ T₁ M₃ असंशयं. Ś₁ K₁ N_{1.3} भोक्ष्यतेयमसंशयं (N₁ 'यः'); Ko. 2-4 N₂ V₁ B Da Dn D_{1.2.4} 'ते नात्र (K₃ 'लेष न) संशयः.

15 For D₅ S (M_{3.5-7} om.) cf. v. l. 7. — ^a) G₃ कुंसाः (for पुत्राः); cf. l. 145. 2^b. — ^b) Ko. 2.4 N₁ B D₂ M₃ महाबलाः. D₅ T G पंचैते पुरुषोत्तमाः. — ^c) K₄ D₁ से (for स्व-). — ^d) Ko. 2.4 N₁ V₁ B D T₂ G_{4.5} सदा.

16 For D₅ S (M_{3.5-7} om.) cf. v. l. 7. — ^a) K₁ यक्ष्यते; K₄ जेष्यति. N₁ च महाभागा. — ^b) N₃ V₁ B₅ D (except D_{2.5}) निर्जित्य. — ^d) N₂ B_{1.3} बहुभिश्च. N₂ B Da D_{2.4} चासदक्षि°.

17 For D₅ S (M_{3.5-7} om.) cf. v. l. 7. — ^a) N_{1.2} 'द्वर्गान्; G_{4.5} 'द्वर्गं. — ^b) N₁ बले° (for धने°). G_{3.3} बले° (for सुखे°). N_{2.3} V₁ B D (except D₅) भोगैश्वर्य-सुखे°. — ^d) Ś₁ K N₁ V₁ Da Dn_{1.2} D_{1.2} इमे (K₃ इदं; N_{1.3} इमं). D₅ T G M₃ आहरिष्यति (for इह भो°). — After 17, Ś₁ ins. (an additional) colophon. — D₅ T G (G₃ om. lines 2-3) M₃ ins. after 17: M_{3.5-7}, after 1580* (cf. v. l. 10):

1585* स्नुषा कमलपत्राक्षी नाम्ना कमलपालिका ।

वशवर्तिनी तु भीमस्य पुत्रमेधा जनिष्यति ।

तेन पुत्रेण कृच्छ्रेषु भविष्यथ च तारिताः ।

which in S is followed by 19-20 (partly om. in some MSS., see below).

18 S (which om. 18^{ad}) read 18^{ab} after 1582* (cf. v. l. 12). — Before 18, Ś₁ K_{1.3} D₂ ins. वैशं; Ko. 2.4 N_{2.3} (marg. sec. m.) B D (except D₅) वैशं उ°. — After 18^{ab}, G_{1.2} M read 20^{ad}, repeating it in its proper place. — D₅ S om. 18^{ad}. — ^c) Ko. 2.4 N_{1.2} 'श्रेष्ठान्; K₃ पांडवं ज्येष्ठं; N₃ V₁ B (except B₅) D (D₅ om.) पांडवश्रे°.

19 S (G₃ M_{3.5-7} om.) reads 19 after 1585* (cf. v. l. 17). — Before 19, K₃ ins. श्रीव्यासः. — ^a) Ś₁ K_{1.2.4} N₁ V₁ B (except B₅) Dn D₅ T G (G₃ om.) M₃ इह मासं (or मा सं) प्र°. — ^c) Ś₁ K₁ 'कालं. Ko B Da₂ D_{1.2.4} 'त्वैवं. — ^d) Ś₁ K₁ वत्स्य°; N₂ V₁ B Da Dn D_{2.4} लप्स्य°; D₁ लिप्ससे; T₂ G_{2.4.5} 'ध्वे. Ś₁ Ko. 1 N₁ G₂ M₃ वै परां (for परमां). K₄ लप्स्यथैवं दुरासदं.

१४५

जनमेजय उवाच ।

एकचक्रां गतास्ते तु कुन्तीपुत्रा महारथाः ।

अतः परं द्विजश्रेष्ठ किमकुर्वत पाण्डवाः ॥ १

वैशंपायन उवाच ।

एकचक्रां गतास्ते तु कुन्तीपुत्रा महारथाः ।

ऊर्ध्वनातिचिरं कालं ब्राह्मणस्य निवेशने ॥ २

रमणीयानि पश्यन्तो वनानि विविधानि च ।

पार्थिवानपि चोद्देशान्सरितश्च सरांसि च ॥ ३

चेरुभैक्षं तदा ते तु सर्व एव विशां पते ।

बभूवुर्नागराणां च स्वैर्गुणैः प्रियदर्शनाः ॥ ४

20 Gs Ms. 5-7 om. 20^{ab}. T₂ G (Gs om.) Ms
जनाधिप. — S repeats 20^{ad} (see below). — ^a) N₂
V₁ B D T G यथागतम्.

☞ To guide the reader in the labyrinth of the
3 interpolations and transpositions noted above, it
may be observed that in interpolating another visit
of Vyāsa (in the interval between the killing of
Hidimba and the arrival of Pāṇḍavas in Ekacakrā)
rearranges the matter from 1. 143. 26 up to the
end of adhy. 144 as follows:

1. 143. 26

(App. I, No. 89)

144. 7-10, 11^{ad}

(1579*)

12

(1580*)

13-17 (om. in M except Ms)

(1585*)

19-20

Colophon.

(1565*)

143. 27^{ab}

(1566*)

27^{ad}-35

(1569*)

37-38, 36^{ab}

(1570*)

36^{ad}

(1571*)

144. 3, 5

(1575*)

1-2, 4, 6

(1576*)

11-12 (11^{ad}-12 are repeated)

(1582*)

18^{ab} (om. 18^{ad})20^{ad} (repeated; see above)

Colophon.

Colophon om. in D₅ and lost in G₁ on a broken
portion. — *Major parvan*: T₂ G₂-S M संभव° (for
आदि°). — *Sub-parvan*: N₁ V₁ हिडिंबवध; B₅
वक्त्रवध. — *Adhy. name*: Ś₁ K₁ S D₂ एकचक्राप्रवेशः (K₀
°निवासः); K₀ 4 व्याससंवादः (K₄ °दर्शनं); K₂ N₁ V₁
D_n D₁ एकचक्राप्रवेशे व्यासदर्शनं (K₂ °संवादः); N₅ B₁ S₅
D_a D₄ एकचक्रायां; M₃ 5 घटोत्कचोत्पत्तिः. — *Adhy. no.*
(figures, words or both): B₁ T₁ 152; D_n 155;
D₄ M 158; T₂ G₅ M 103; G₂ 6 104; G₃ 4 102.
— *S'loka no.*: D_n 19 (D_n 20); M₃ 34. — *Aggregate*
s'loka no.: D_n 6096.

145

1 Ś₁ K₁ S om. उवाच. G₅ om. the ref. with st.
1. — 1^{ab} = 2^{ab}. — ^a) T G (Gs om.) M₅ गताः पार्थाः;
M₃ 6-8 अभिगताः. — ^b) T₂ G₅ कुन्तीयुक्ता. S (Gs om.)
महाबलाः. — Ś₁ K₃ (hapl.) om. 1°-2°. — ^c) N₁ ततः
परं; N₂ V₁ B₁ D_n D₁ 2 अत ऊर्ध्वं. — ^d) K₀ 4 D₁ 2. 4
T₁ G₃ M₃ 5-7 कुर्वत; K₂ D₅ कुर्वति. G₁ 2. 4 कर्षिताः.

2 Ś₁ K₃ om. 2^{ab} (cf. v. l. i). K₁ D₂ 5 S om.
उवाच. — 2^{ab} = 1^{ab}. — ^a) T₂ G₅ ते वै; G₁ 2. 4. 6 M₅-
पार्थाः. G₅ om. 2^{bc}. — ^b) T₂ G₅ पुत्राः कुन्त्या (T₂ °तेर).
T G₅ M₃ 5 महाबलाः. G₁ 2. 4 ब्राह्मणाकारशोमिताः.
— ^c) T G (Gs om.) ऊर्ध्वस्ते सुचिरं कालं.

3 G₂ om. 3. — ^b) Ś₁ हि; K₃ B (except B₅) D_a
D₁ 2. 4 उत (for च). K₀ N₁ D₅ वनान्युपवनानि च.
— ^c) M₅-8 पर्वतानां वनोद्देशान्.

4 ^{ab}) B₁ M D₂ भिक्षां. T G₄-6 M₃ (inf. lin.). 6-8
सदा. Ś₁ K₁ भोक्तुं (for ते तु). G₁ 2 भैक्षमेवाचरन्तस्ते

नेवेदयन्ति स्म च ते भैक्षं कुन्त्याः सदा निशि ।
 त्या विभक्तान्भागान्स्ते भुञ्जते स्म पृथक्पृथक् ॥ ५
 अर्थ ते भुञ्जते वीराः सह मात्रा परंतपाः ।

अर्थ भैक्षस्य सर्वस्य भीमो भुङ्क्ते महाबलः ॥ ६
 तथा तु तेषां वसतां तत्र राजन्महात्मनाम् ।
 अतिचक्राम सुमहान्कालोऽथ भरतर्षभ ॥ ७

टिला ब्रह्मचारिणः = (var.) line 2 of 1586*. — After ^{ab}, S (except G1.2) ins.:

1586* युधिष्ठिरं च कुन्तीं च चिन्तयन्त उपासते ।

भैक्षं चरन्तस्तु सदा जटिला ब्रह्मचारिणः ।

[(L. 1) M^{ab}-8 इवासते. — (L. 2) T G^s M तदा for सदा).]

- ^a) M^{ab}.5 स्त्रैर्गुणैः (for बभूवुः). T G⁴⁻⁶ ते; G² तु (for). — ^d) K¹ B^{1.6} D³ G⁶ स्त्रगुणैः; T¹ G^{2.3} गुणैः सु-
 3^a सं-; G¹ गुणैर्वै; M^{ab}.5 बभूवुः. K⁸ अतिवल्लभाः.
 - After 4, S (T² om. lines 6-7) ins.:

1587* नागराः ।

दर्शनीया द्विजाः शुद्धा देवगर्भोपमाः शुभाः ।

भैक्षार्हा न च राज्यार्हाः सुकुमारास्तपस्विनः ।

सर्वलक्षणसंपन्ना भैक्षं नार्हन्ति नित्यशः ।

कार्यार्थिनश्चरन्तीति तर्कयन्त इति ब्रुवन् ।

बन्धूनामागमाश्रित्यमुपचिन्त्य तु नागराः । [5]

भोजनानि च पूर्णानि भक्ष्यभोज्यैरकारयन् ।

मौनव्रतेन संयुक्ता भैक्षं गृह्णन्ति पाण्डवाः ।

माता चिरगतान्दृष्ट्वा शोचन्तीति च पाण्डवाः ।

त्वरमाणा निवर्तन्ते मातृगौरवयन्त्रिताः ।

[(L. 1) G² प्रियाः शुद्धा महात्मानो (for the prior
 alf). — (L. 2) G² (prior half corrupt) चरन्ति
 द्वेज्वेदमसु (for posterior half). — After line 2,
 3^a ins.:

1588* नैते यथार्थतो विप्राः सुकुमारास्तपस्विनः ।

चरन्ति भूमौ प्रच्छन्नाः कस्याच्चित्कारणादिह ।

— (L. 3) G^{1.2} वेपतः (for नित्यशः). — (L. 4) G^{1.2}

प्रकृतः सुरा इति. — (L. 5) G² साधूनामागमाश्रित्यं
 बुद्धितास्ते तु नागराः. — (L. 6) T¹ G⁶ M भाजनानि.

— (L. 8) G^{1.2.4} शोचन्ती पाण्डवान्प्रति; M शोचन्तीति च
 पार्थिव. — After line 8, T¹ G^{2.4-6} ins.:

1589* दुःखाश्रुपूर्णनयना लिखन्त्यास्ते महीतलम् ।

भिक्षित्वा द्विजगेहेषु चिन्तयन्तश्च मातरम् ।

— (L. 9) M पाण्डवा दुःखिता मृशं (for posterior half).]

5 ^a) N² V¹ B D (except D⁵) T¹ G³ M⁵ तदा; T²
 G⁴⁻⁶ 13.6-8 सदा (for च ते). G^{1.2} मात्रे निवेदयन्ति स्म.

— ^b) Some MSS. भैक्ष्यं. Ko N¹ D⁵ कुल्या भिक्षां; K¹
 मय्यं कुल्याः; N^{2.3} V¹ Da Dn D^{1.4} कुल्या भैक्षं; B कुल्यां
 भैक्षं; D² T¹ G¹⁻³ कुल्यै भै (D² भ)क्ष्यं; T² G⁴⁻⁶ M भैक्षं

कुल्यै. B⁵ तथा निशि; D^{2.4} (before corr.) M तदा निशि;
 T G⁸⁻⁹ च ते निशि; G^{1.2} दिवानिशं. — After 5^{ab},
 G² ins.:

1590* सर्वसंपूर्णभैक्षान्नं मात्रा दत्तं पृथक्पृथक् ।

— ^{ad}) N¹ B⁵ तदा; G⁴ तथा (for तथा). K² ते भागान्;
 K⁴ ते भागं; T² G^{4.5} भैक्षान्नं; G⁶ M भिक्षांशान् (for
 भागांस्ते). S¹ K^{1.3} G³ तथा विभक्तभागान् (G³ स्ते).
 G^{1.2} विभज्य भुञ्जतेष्टं ते यथाभागं पृ^०.

6 ^{ab}) G² आदौ (for अर्थ). T¹ G³ स्म (for ते), and
 पंच (for वीराः). G^{1.2} युधिष्ठिरार्जुनौ कुन्ती यमावर्धं च
 भुञ्जते. — ^{ad}) S¹ K¹ G³ भक्षस्य सर्वस्य; K⁸ N² V¹ B^{1.6}
 Dn^{1.2} D¹ G^{1.2.6} M⁶⁻⁸ सर्वस्य भैक्षस्य; T² G^{4.5} अन्नस्य
 सततं. G² भुञ्क्ते भीमो (by transp.). T² G⁴⁻⁶ महाभुजः.
 Ko अर्थं तु भीमसेनश्च एक एव महा^०. — After 6, S (T²
 G^{5.6} om. line 1) ins.:

1591* न चाशितोऽसौ भवति कल्याणान्नभृतः पुरा ।

स वैवर्ण्यं च काश्यं च जगामातृसिकारितम् ।

[(L. 1) T¹ न चापि तृष्टिः; G¹ न चाशितस्य; G² तं च;
 G^{2.4} तोस्ति. — After line 1, M⁶⁻⁸ ins. 1593* (cf. v.
 1. 7). — After line 2, G^{2.4} ins.:

1592* आज्यविन्दुर्यथा वह्नौ महति ज्वलिते यथा ।

तथार्धभागं भीमस्य भिक्षान्नस्य नृपोत्तम ।]

7 D² om. 7. — ^a) Ko.4 M वसतां तेषां (by
 transp.); K¹ तेषां भवतां. D⁵ तथा तेषां तु वसतां; T G
 तथैव वसतां तत्र (T G^{5.6} तेषां). — ^b) K⁸ नगरेषु; N² V¹
 B Da Dn D^{1.4} तस्मिन्नाष्ट्रे; N³ तत्र राष्ट्रे; T G (except
 G^{4.5}) तेषां (T² G⁶ सतो) राजन्. — Dn¹ om. 7^a-8^a.
 — ^c) S¹ K^{1.2} D⁵ वै; Ko च; N³ हि (for ऽथ). K⁴
 कालो भरतसत्तम. — T² G ins. after 7: M⁶⁻⁸, after
 line 1 of 1591*:

1593* भीमोऽपि क्रीडयित्वा तु मिथो ब्राह्मणबन्धुषु ।

कुम्भकारेण संबन्धं लेभे पात्रं बृहत्तदा ।

स ददाति महत्पात्रं भीमाय प्रहसन्निव ।

तस्याद्भुतं कर्म कृत्वा महन्मृद्भारमाददे ।

तस्य भारः शतगुणः कुम्भकारमतोषयत् । [5]

चक्रे चक्रे च मृद्भाण्डान्सततं भैक्षमाहरन् ।

तदादाय गतं दृष्ट्वा हसन्ति प्रहसन्ति च ।

भक्ष्यभोज्यानि विविधान्यादाय प्रक्षिपन्ति च ।

एवमेष सदा भुक्त्वा मात्रे वदति वै रहः ।

ततः कदाचिद्भैक्षाय गतास्ते भरतर्षभाः ।
 संगत्या भीमसेनस्तु तत्रास्ते पृथया सह ॥ ८
 अथार्तिजं महाशब्दं ब्राह्मणस्य निवेशने ।
 भृशमुत्पतितं घोरं कुन्ती शुश्राव भारत ॥ ९
 रोरूयमाणांस्तान्सर्वान्परिदेवयतश्च सा ।
 कारुण्यात्साधुभावाच्च देवी राजन्न चक्षमे ॥ १०
 मथ्यमानेव दुःखेन हृदयेन पृथा ततः ।
 उवाच भीमं कल्याणी कृपान्वितमिदं वचः ॥ ११
 वसामः सुसुखं पुत्र ब्राह्मणस्य निवेशने ।

अज्ञाता धार्तराष्ट्राणां सत्कृता वीतमन्यवः ॥ १२
 सा चिन्तये सदा पुत्र ब्राह्मणस्यास्य किं न्वहम् ।
 प्रियं कुर्यामिति गृहे यत्कुर्युरपिताः सुखम् ॥ १३
 एतावान्पुरुषस्तात कृतं यस्मिन्न नश्यति ।
 यावच्च कुर्यादन्योऽस्य कुर्यादभ्यधिकं ततः ॥ १४
 तदिदं ब्राह्मणस्यास्य दुःखमापतितं ध्रुवम् ।
 तत्रास्य यदि साहाय्यं कुर्याम सुकृतं भवेत् ॥ १५
 भीम उवाच ।
 ज्ञायतामस्य यदुःखं यतश्चैव समुत्थितम् ।

[(L. 1) Ms-8 हितो (for मिथो). — (L. 2) G1.2.6
 संबन्धात्. G1.2 Ms-8 महत्तरं; G3 परंतपः (for बृहत्तदा).
 — For line 3, G2 subst.:

1594* कुम्भकारोऽददात्पात्रं महत्कृत्वा तु पात्रकम् ।

ग्रहसन्भीमसेनाय विस्मितस्य कर्मणा ।

— (L. 5) G1.2 मृद्धारैः शतसाहस्रैः (for the prior half.).

— (L. 6) G1.2 यावत्स कुरुते भाण्डान्सपुत्रः शरदां शतं.

— (L. 7) G1.2 दृष्ट्वा भीमस्य तत्पात्रं (for the prior half.). — After line 9, T2 G (except G1) Ms-8 repeat line 1 of 1591* (v.l.: T2 G2-6 न चाशितोस्मि भवति; Ms-8 न चाश्रीते न भवति. G2 क्षुन्मामं च प्रवाधते.)]
 Thereafter G2 ins.:

1595* इति पृष्ठः सदा पौरैः क्षुधितः किल पाण्डवः ।

8 Dn1 om. 8 (cf. v. l. 7). — *) Some MSS.

मैत्र्याय. — *) Ś1 K1-8 N2.5 V1 Da2 Dn2 D2.4.5

पुरुषर्षभाः; T1 मनुजर्षभाः. — *) Dn2 अगत्वा; T2 G4-6 संगम्य; G1.2 संवृत्त (for संगत्या). — *) Ś1 K D2

तत्रासीत्.

9 *) Ś1 K1 अथार्तिजं; Dn1 अनर्थजं. — *) G2 मृशमुत्पादितं. G2 क्रूरं (for घोरं).

10 *) Ko N2 V1 B D (except D5) तान्दृष्ट्वा. — *) Ko तु सा; T1 G8 तदा (for च सा). — *) Ko N2 D5 साधुवादाच्च. — *) N2 V1 B D (except D5) T1 कुन्ती (for देवी). N1 चैनन्न चक्षमे.

11 *) K2 B5 Dn2 G8 Ms-8 मथ्यमानेव; D5 पीड्यमानेव. — *) Ś1 तथा; N1.2 V1 B D (except D5) तदा (for ततः). G1.2 हृदये कुंतिभोजजा. — *) G8 कृपायुक्तम्. 10 कृपायामिपरिप्लुता.

12 Before 12, K2 ins. पृथा उ; Ms-8 कुन्ती. — Ś1 m. 12^{ab}. — *) Ko.1 N2 V1 B Dn T G1.2.4 Ms वसाम.

10 D5 पुत्र सुसुखं (by transp.). K1 ततः; M नित्यं (for

पुत्र). — *) T1 G1-3 ब्राह्मणस्येह वेदमनि. — *) N2 V1 B1.8m.5.6 D (except D5) धार्तराष्ट्रस्य. B5 रमणीयानि पश्यन्ते. — *) Ś1 K1 संनता वी.

13 *) D5 G5 तदा पुत्र. — *) Ś1 N1.2 Da D2.4.5 T1 किं त्वहं; K1 किं बहून्. Ko.2-4 ब्राह्मणस्य कदा त्वहं. — *) S कदा प्रियं करिष्यामि. — *) K2 N B Da S यत्कुर्याद् (G1.2 *र्याम्). K1.8 N1.2 B1.8m.5.6 Da Da T1 G3 M उपितः; B5 वसतः. T2 G4-6 वयं (for सुखम्). D5 यस्य पर्युषिता वयं.

14 *) G1.2 स एव पुरुषो लोके. — *) Ś1 K1 यस्य (for यस्मिन्). Ko हीयते; K2.4 N2 Da1 D5 T1 पश्यति. — *) N2 B5 (m as in text) T2 G4-6 अन्योन्यं; M अस्यान्यत् (Ms.5 *न्यः).

15 *) T2 G4-6 तथेदं. Ms.5 ब्राह्मणस्याद्य. — *) K1 सहायं यदि तत्रास्य. — *) Ś1 K N2 कुर्याम (K2 *व) सहस्रं; N1.2 V1 B D कुर्यामु (D5 *दु) पकृतं; G4.6 कुर्या (G2 *र्यात्) साधुकृतं.

16 Ś1 G8 भीमसेनः; K1 T G1.4-6 M भीमः; N1.2 V1 B1 D (except Dn2 D2.5) भीमसेन उ; G2 om. the ref. — *) T1 G8 अस्य दुःखं वै. G2 भीम विज्ञायतामस्य. — *) G8 एतत् (for एव). Ms-8 समन्वितं (for समु). K4 यच्चैव समुपस्थितं; G2 कुतो दुःखमुपस्थितं. — *) N2 V1 B D T2 G4-6 M विदित्वा. T1 G1-3 हि व्यवस्थामि (for व्यवसि).

17 Ś1 K1 N2 B (except B5) Da D2 T G om. the ref.; K2-4 D5 M om. उवाच. — *) K2 T G1-5 एव; K4 N1 तु; M1 अपि (for हि). K4 T1 G5 तु (for तौ). N2 V1 B D (except D5) G6 एवं तौ कथयन्तौ तु (N2 V1 B5 Dn D1 च). — *) Ś1 G1-3 Ms-8 शुश्रावद्. Ko G1-3 स्वरं. — *) T1 आर्ति जनस्य; Ms-8 *जं तत्र. G4.6 दुःखस्य (for विप्र).

विदिते व्यवसिष्यामि यद्यपि स्यात्सुदुष्करम् ॥ १६

वैशंपायन उवाच ।

तथा हि कथयन्तौ तौ भूयः शुश्रुवतुः स्वनम् ।
आर्तिजं तस्य विप्रस्य सभार्यस्य विशां पते ॥ १७
अन्तःपुरं ततस्तस्य ब्राह्मणस्य महात्मनः ।
विवेश कुन्ती त्वरिता बद्धवत्सेव सौरभी ॥ १८
ततस्तं ब्राह्मणं तत्र भार्यया च सुतेन च ।
दुहित्रा चैव सहितं ददर्श विकृताननम् ॥ १९

ब्राह्मण उवाच ।

धिगिदं जीवितं लोकेऽनलसारमनर्थकम् ।
दुःखमूलं पराधीनं भृशमप्रियभाणि च ॥ २०

जीविते परमं दुःखं जीविते परमो ज्वरः ।
जीविते वर्तमानस्य द्वन्द्वानामागमो ध्रुवः ॥ २१
एकात्मापि हि धर्माथौ कामं च न निषेवते ।
एतैश्च विप्रयोगोऽपि दुःखं परमकं मतम् ॥ २२
आहुः केचित्परं मोक्षं स च नास्ति कथंचन ।
अर्थप्राप्तौ च नरकः कृत्स्न एवोपपद्यते ॥ २३
अर्थेषुता परं दुःखमर्थप्राप्तौ ततोऽधिकम् ।
जातस्नेहस्य चार्थेषु विप्रयोगे महत्तरम् ॥ २४
न हि योगं प्रपश्यामि येन मुच्येयमापदः ।
पुत्रदारेण वा सार्धं प्राद्रवेयमनामयम् ॥ २५
यतितं वै मया पूर्वं यथा त्वं वेत्थ ब्राह्मणि ।

18 ^a) B₈ D₁ अभ्यन्तरं; T G_{1.2.4-6} M अंतर्गृहं. K₈ आर्तो गृहं तस्य ततो; G₈ अंतर्नविगतास्तस्य. — ^a) Ś₁ K_{1.4} D₈ कुन्ती सहसा; N_{1.2} V₁ B Da Dn D_{1.2.4} M₈ (by transp.) त्वरिता कुन्ती. — ^a) G₈ M₈₋₈ सौरभिः; Cd as in text.

19 ^a) G₁₋₃ भीतं तं (for ततस्तं). — ^a) K₈ T₁ G_{1.2} M₁ सततं; G_{8.5} वसतं (for सहि). — ^a) K₈ विकृताननं; K₈ विगतप्रभं; N_{1.3} B₈ विगता; N₂ V₁ B₈ Dn D₁ भवनता; T₂ G₄₋₆ M विनता; Cd as in text.

20 K_{1.3} S (except M₈) om. उवाच. — ^a) M₈ लोके (for लोके). — ^b) Ś₁ K₁ नन्वसारम्; K₈ साल्प; K_{1.3} N_{1.3} V₁ Dn D_{1.2-5} गतं; K₂ स्वल्पं; N₁ G_{1.2} नरं; B₈ म द्वंद्वं; B₈ न च सारम् (m as in text); D₄ नष्टं; G₈ नांतः; M₈₋₈ न तु सारम्; Cd (corrupt) लडसारम्(?). — ^a) G₈ M₈₋₈ प्रियम् (for भृशम्). D₂ G₄₋₆ M₈ भावि च.

21 ^a) Ś₁ K₁ D₂ जीवितं (both times). — ^a) K₈ V₁ Dn D_{1.2.5} दुःखानाम्; Cd द्वन्द्वानाम् (as in text). Da Dns D₂ G (except G_{4.6}) ध्रुवं.

22 ^a) N₂ V₁ B₁ m. s. s. s. D (except D₈) आत्मा शेको हि; B₁ एकात्मा चैव; T G एकात्मना हि (G₈ च); M एकात्मा यो (M₈₋₈ या) हि. K_{1.2.4} धर्माथौ (K₈ थौ); G₈ धर्मादौ; G₄ कामार्थौ. Cd cites (as in text) एकात्मा (=एकाकी). — ^b) T₂ G_{5.6} कामः; G₄ धर्मः (for कामं). Ś₁ K_{1.3} यश्च; K₂ V₁ Dn D_{1.2} चैव; B₈ T₁ M₈ च स; B₈ Da D₄ न च (for च न). N₃ निवेद्यते; T₂ G₄₋₆ निषेव्यते. — ^c) K₈ विप्रयोगोऽस्य; K₂ योगश्च; K₃ योगेऽस्य; K₄ योगैश्च; Dns D_{1.4} T₂ G_{8.5.6} योगेपि; D₅ युक्तस्य; T₁

योगो हि. — ^a) K₈ 3.4 भवेत्; N₂ G_{1.2} महत् (for मतम्). N_{1.3} परमसमतं; Dn परमनंतकं; D_{1.2} परमिकं मतं.

23 ^a) M₈ केचित्प्राहुः (for आहुः केचित्). — ^a) N_{1.2} V₁ B Da Dn D_{1.2} तु (for च). S (M₈ inf. lin.) नरकं (M₈ orig. परमं). Ś₁ अनर्थप्राप्तौ नरकः; D₂ अप्राप्तौ तस्य नरकः. Ko (hapl.) om. from च नरकः up to 'प्राप्तौ (in 24^b). — ^a) N₂ कृच्छम्; T₂ G₄₋₆ M₈₋₈ कृत्स्नम्. T₁ G₁₋₃ कृत्स्नमेवोपलभ्यते; M_{8.5} दुःख (M₈ inf. lin. कृत्स्नमेवोपपाद्यते).

24 Ko om. up to प्राप्तौ (cf. v. 1. 23). — ^a) K₈ M₈ महदुःखं. — ^a) M विप्रयोगो महत्तरः (M₈ तमः; inf. lin. त्रः). — After 24, D₈ (om. lines 3-4) T G ins.:

1596* यावन्तो यस्य संयोगा द्रव्यैरिष्टैर्भवन्त्युत ।

तावन्तोऽस्य निखन्यन्ते हृदये शोकशङ्कवः ।

तदिदं जीवितं प्राप्य स्वल्पकालं महाभयम् ।

स्यागोऽप्ययं महान्प्राप्तो भार्यया सहितेन च ।

[(L. 4) G_{2.6} त्वया तु मम न श्रुतः (for posterior half).]

25 ^a) Ś₁ G₈ यमापदि; B_{1.8} मुच्ये महापदः; B₈ Dns D₄ T₁ G₈ यमापदं. — ^a) B_{1.8} Da M_{2.8.8} प्रद्रवेयम्; Cd (by corr.) as in text.

26 ^a) K₈ D₈ कथितं; T₂ G₈ यदुक्तं; G_{1.2} विदितं; G₈ यदिदं; G₄ उदितं; G₆ अधीतं (for यतितं). K₁ च; K₈ S हि (for वै). — ^b) T₂ G_{4.5} स्वार्थं नो; G₆ न स्वार्थं (for यथा त्वं). N₂ वेत्ति. N₂ V₁ B D (except D₈) वेत्थ ब्राह्मणि तत्तथा. — ^c) K₁ तथा; K₂ यत्र; Cd यतः (as in text). N_{1.2} V₁ B_{8.6} D (except D₈) क्षेमं यतः (by transp.). K₈ तत्र; T₁ मया; G₈ तथा; Cd ततः (as

यतः क्षेमं ततो गन्तुं त्वया तु मम न श्रुतम् ॥ २६
इह जाता विवृद्धास्मि पिता चेह ममेति च ।
उक्तवत्यसि दुर्मेधे याच्यमाना मयासकृत् ॥ २७
स्वर्गतो हि पिता वृद्धस्तथा माता चिरं तव ।
बान्धवा भूतपूर्वाश्च तत्र वासे तु का रतिः ॥ २८
सोऽयं ते बन्धुकामाया अशृण्वन्त्या वचो मम ।
बन्धुप्रणाशः संप्राप्तो भृशं दुःखकरो मम ॥ २९
अथवा मद्विनाशोऽयं न हि शक्यामि कंचन ।
परित्यक्तमहं बन्धुं स्वयं जीवन्मृतं सवत् ॥ ३०

सहधर्मचरीं दान्तां नित्यं मातृसमां मम ।
सखायं विहितां देवैर्नित्यं परमिकां गतिम् ॥ ३१
मात्रा पित्रा च विहितां सदा गार्हस्थ्यभागिनीम्
वरयित्वा यथान्यायं मन्त्रवत्परिणीय च ॥ ३२
कुलीनां शीलसंपन्नामपत्यजननीं मम ।
त्वामहं जीवितस्यार्थे साध्वीमनपकारिणीम् ।
परित्यक्तुं न शक्यामि भार्या नित्यमनुव्रताम् ॥ ३३
कुत एव परित्यक्तुं सुतां शक्याम्यहं स्वयम् ।
बालामप्राप्तवयसमजातव्यञ्जनाकृतिम् ॥ ३४

in text). — ^a) B₅ च (for तु). K₃ मम तु (by transp.). G_{3.6} त्वया तु न मनः कृतं; M त्वया च न च (M_{3.5} तु) तच्छ्रुतं.

27 ^a) Ś₁ K_{0.2.4} N₃ सह; N_{1.2} सा हि (for इह). K₁ सह जातास्मि पित्रा वै. — ^b) K₁ चेति; N₁ B Dn D_{1.2.4} चापि; S माता (for चेह). K₁ M₃₋₈ मतेति. K_{0.1.3} N₂ V₁ B D वै; N₁ ह; N₃ वा (for च).

28 ^a) K₁ सर्वं; G₃ वाग्यं (for स्वर्गं). K₁ N_{1.2} V₁ B₃ D₁ Dn D₅ M₃ अपि; T G M₃₋₈ च (for हि). — ^b) Ś₁ माता चैव; K₀ यथा माता; B₃ तथा मम (for तथा माता). Ś₁ K₁ चिरंतना; K_{0.2.3} D₅ T₁ G₃ चिरात्तव; G_{1.2} मृतापि च. — ^c) N₂ बांधवाः सुहृदश्चापि. — ^d) Ś₁ K₁ T₁ M तत्र (M₃ त्रा) वासो न कारि (T₁ कामि; M_{3.6-8} कांक्षितः). — After 28, T G ins.:

1597* न भोजनं विरुद्धं स्याद्य स्त्री देशो निबन्धनम् ।

सुदूरमपि कार्यायै ब्रजेद्रुद्धं सवत् ।

[(L 2) G_{4.5} ब्रजेद्याशस्तु हंसवत्.]

29 ^a) G₃ शोकस्ते. G₄ वद्धकामाया. — ^a) G_{2.4} om. 29^{ad}. M₃ संबुद्धो (for संप्राप्तो). K₀ D₅ शोकपरो; K₁ N₃ शोककरो; G₃ M₃₋₈ दुःखतरो. T₂ G_{5.6} सेयमापदनुप्राप्ता सुंक्ष्व ब्राह्मणि तत्फलं. G₃ reads 29^{ad} as in text also after 1599*. — T₂ G₅ ins. after 29: G_{2.4}, after 29^{ab};

1598* उपस्थितं तु कल्याणि यथेष्टमनुभूयताम् ।

— T₂ G_{4.5} cont.:

1599* ब्राह्मणी ।

सामेव प्रेषय त्वं तु वकाय करमद्य वै ।

Thereafter G₃ reads 29^{ad} as in text. — G₂ (om. the ref.) ins. after 1598*: G₂, after 1599*:

1600* द्विजः ।

त्यागोऽयं मम संप्राप्तो मम वा मे सुतस्य वा ।

तव वा तव पुत्र्याश्च अत्र वासस्य तत्फलम् ।

न शृणोषि वचो मह्यं तत्फलं भुङ्क्ष्व भामिनि ।

अथवाहं न शक्यामि स्वयं मर्तुं सुतं मम ।

एवं त्यक्तुं न शक्नोमि भवतीं न सुतामपि ।

30 ^a) K₁ स विनाशोऽयं; T₁ G₃ M म (T₁ त) दिनाशाय G_{2.4} अथ मद्वक्ष्यार्थं वा. — ^b) Ś₁ K₄ B D₃ शक्यामि; D₅ वक्ष्यामि. Ś₁ K₂ N₃ D₃ D_{2.3} G_{3.6} M किंचन; G₃ कश्चन. — ^c) M₃ अहं बालां.

31 ^{ab}) N₁ चरी त्वं च. D₂ इत्थं सहचरीं. K₀ D₁ नित्यं दांतां (by transp.). D₄ पितृमातृसमां. T₂ G_{5.6} तथा मातृ सदा. T₁ G₁₋₄ स्व (T₁ G₃ स) धर्मचारिणीं त्वां च (G₃ दत्तां) पुनर् (T₁ G₃ तथा) मातृ (G₃ त्रा) समां तथा (G₃ दा). M सहधर्मचरीं नारीं दांतां मातृसमां सदा. — ^c) S सर्वीं च (G₃ हि) (for सखायं). — ^d) N₁ परिमितां; D₄ पारमिकां; G_{2.6} परमकां. K D₅ S (except G_{2.4} M₃) रतिं; N₁ रतिः; N₃ चिति (for गतिं).

32 ^a) N (except Ś₁) M₃ पित्रा मात्रा (by transp.). K_{0.4} D₅ तु (for च). N₁ विहिता; G₃ M₃₋₈ रहितां; M₃ निहितां. — ^b) N₁ भागिनी. G₃ सा गार्हस्थ्यस्य भागिनीं; G₃ सदा दाक्षिण्यभागिनीं. — ^c) M परिगृह्य च.

33 ^a) Ś₁ K₁ G₃ M₃ रूपसंपन्नाम्; N₁ सत्व. G₄ गृहमेधां प्रियां भार्या. — ^b) N_{2.3} V₁ B₃ Dn D₁ अपि; T₂ इमां; G₃ अथ (for मम). — ^c) Ś₁ K₀₋₂ N₃ D_{2.3} G_{2.4} M (except M₁) ताम् (for त्वाम्). — ^d) G₄ सुवृत्ता उपकारिणीं; M₃ साध्वीं दमपरायणां. — ^e) Ś₁ K₁ B_{1.3} D₃ शक्यामि; G_{1.2} शक्नोमि. — ^f) G_{1.2} परमनुव्रतां. — After 33, M (om. lines 1-2) ins. 1602* (cf. v. l. 34).

34 M transp. 34^{ab} and 34^{ad}. — ^a) G₂ कुतो युवां. — ^b) N (except Ś₁ K₁) T₁ G₁₋₅ सुतं; T₂ कथं; G₃ पुत्रं. Ś₁ B₃ शक्याम्यहं. — G₃ om. 34^{ad}. — ^c) K (except

मर्तुरर्थाय निक्षिप्तां न्यासं धात्रा महात्मना ।
 यस्यां दौहित्रजाल्लोकानाशंसे पितृभिः सह ।
 स्वयमुत्पाद्य तां बालां कथमुत्सृष्टमुत्सहे ॥ ३५
 मन्यन्ते केचिदधिकं स्नेहं पुत्रे पितुर्नराः ।
 कन्यायां नैव तु पुनर्मम तुल्याबुभौ मतौ ॥ ३६
 यस्मिँल्लोकाः प्रसूतिश्च स्थिता नित्यमथो सुखम् ।
 अपापां तामहं बालां कथमुत्सृष्टमुत्सहे ॥ ३७

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४५ ॥

K1) Ṇs B D T2 G2.5 बालम्. G1.2.4 अप्राप्तयौवनं बालं.
 — ^a) Ds T1 अज्ञातं; Gs विज्ञातं. — After 34,
 Ks.4 Ds ins.:

1601* सुतां चैनां न शक्यामि परित्यक्तुं कथंचन ।
 — T G (except Gs) ins. after 34: M (om. lines
 1-2), after 33:

1602* प्रार्थयेऽहं परां प्रीतिं यस्मिन्सर्गफलानि च ।
 दयितं मे कथं बालमहं त्यक्तुमिहोत्सहे ।
 यस्य जातस्य पितरो मुखं दृष्ट्वा दिवं गताः ।
 पितृणां मृणनिर्मुक्तो यस्य जातस्य तेजसा ।
 तमहं ज्येष्ठपुत्रं मे कुलनिस्तारकं भुवि । [5]
 मम पिण्डोदकनिधिं कथं त्यक्ष्यामि पुत्रकम् ।

[(L. 1) G2 परां प्राप्तिं. — (L. 2) Gs दैवतं तं कथं बालं.
 — (L. 4) G1.4 अहं मुक्तः पितृक्रणाद्; G2 अहं मुक्तोऽस्मि
 पितृणां. — (L. 6) T1 कथं द्रक्ष्यामि.]
 — After 1602*, T G2.4.5 ins.:

1603* कुत एव परित्यक्तुं पुत्रीं शक्याम्यहं स्वयम् ।
 [T1 G2 सुतं शक्याम्यहं स्वकं (for posterior half).]
 35 ^a) Ṇ1 B3 निक्षिप्तं. — ^b) Ds Gs महात्मनः;
 T1 स्वयंभुवा. — ^c) Ṇ2 V1 B D (except Ds) यया; Gs
 यत्र; M अस्यां. — ^d) Ṇ1 पितृभिः समं. — ^e) T1 G1.2.4.5
 उत्पादितां बालां.

36 ^b) T1 G1-3 पितुर्जनाः. — ^c) K2 इति वाप्यन्ये;
 Ṇ1.3 नेति तु मनो; Ṇ2 V1 B D (except Ds) केचिदपरे; T1
 G1-4 मातुरित्यन्ये; T2 Gs.5 M अपरे केचिन् (for नैव तु
 पुनः). — ^d) Ko.2 Ds मताबुभौ (by transp.); Ṇ2 उभौ
 तु तौ; V1 B Da Dn D1.2.4 उभौ स्मृतौ; T1 Gs इमौ मतौ;
 G1.2 इमौ सुतौ.

37 ^a) Ṡ1 K1 अस्मिन्; Ko.2.4 Ṇ1.2 V1 Dn D1 यस्यां;
 Ds अस्यां (for यस्मिन्). Ks प्रसूयंते. T1 Gs यस्याः काम-
 प्रसूतिश्च; T2 G4-6 M यस्यां लोके प्रतिष्ठां च; G1.2 यस्याः
 कामं प्रसूतं च. — ^b) T1 G1-3 प्रीतिर; T2 G4-6 चरं; M
 रतिर (for स्थिता). — ^c) S (except M3.5) कथं (for

आत्मानमपि चोत्सृज्य तप्ये प्रेतवशं गतः ।
 त्यक्ता ह्येते मया व्यक्तं नेह शक्यन्ति जीवितुम् ॥ ३८
 एषां चान्यतमत्यागो नृशंसो गर्हितो बुधैः ।
 आत्मत्यागे कृते चेमे मरिष्यन्ति मया विना ॥ ३९
 स कृच्छ्रमहमापन्नो न शक्तस्तर्तुमापदम् ।
 अहो धिकां गतिं त्वद्य गमिष्यामि सबान्धवः ।
 सर्वैः सह मृतं श्रेयो न तु मे जीवितं क्षमम् ॥ ४०

C.B.K.

अहं). — ^a) T1 G1-3 अहमुत्सृष्टमु^०; T2 G4-6 M3-8
 उत्सृष्टमहमु^०; M5 उत्सृष्टं कथमु^०. — After 37, T G (G4.6
 om. lines 1-2) ins.:

1604* मेधाविनीमदोषां च शुश्रूषमनहंकृताम् ।
 तामिमां मे सुतां बालां कथमुत्सृष्टमुत्सहे ।
 काङ्क्षमाणां रतिं चैव सुखानि च बहून्यपि ।
 उत्पादयन्त्यपत्यानि धर्मकामार्थहेतवे ।

38 ^b) T2 G4-6 तप्यां. K4 प्रेतगतिं. K1 G4.6 गताः;
 T2 मयि. Ṇ2 V1 B D (except Ds) तप्यामि परलोकगः;
 T1 G1-3 M गते प्रेतवशं मयि. — After 38^{ab}, D4 marg.
 acc. m. ins.:

1605* स्वयं च न परित्यक्तुं शक्नोम्येतानहं यथा ।
 — ^a) Ds त्यक्तं ह्येतन्; T1 त्यक्त्वा ह्येव. S सर्वे (for व्यक्तं).
 — ^d) Ṡ1 K1 M3-8 न हि; Ṇ1 ते न; G1-3 नैव (for नेह).
 Ṡ2 शक्यंति.

39 ^a) M om. च. — Gs M om. 39^{ed}. — ^c) Ko.4
 Ds चापि; Ks चैव; Gs चेह (for चेमे).

40 ^a) Ko Ṇ1 सुकृच्छ्राम् (Ṇ1 'च्छ्रम्); K2.4 Ṇs T
 G1.2.4-6 M स कृच्छ्रम् (T1 सक्कृच्छ्रम्). Gs न कृच्छ्रवश-
 मापन्नो. — ^b) Gs स (for न). M तद्वि (M5 'स्य) मोक्षणे.
 — ^c) Ṇ1.2 V1 B Dn D1.4.5 च; T1 G1-3 M3.5 हि (for
 तु). K (except K1) D2 T G M3 जीवितुं. Ṇ1 क्षणं;
 Ds Gs M3 क्षमः.

Colophon lost in G1 on a broken portion. — Major
 parvan; T2 G2-6 M संभव^० (for आदि^०). — Sub-
 parvan: Ṡ1 K Ṇ1 V1 B3.5 D M5 बक (Ks बकासुर) वध;
 B1.3 एकचक्रायां वक्रवध. — Adhy. name: K4 M3
 ब्राह्मणप्रलापः; Ṇ1.2 V1 ब्राह्मणचिता. — Adhy. no.
 (figures, words or both): B1 153; Dn3 156; D4m
 159; T1 154; T2 Gs M 104; G2.6 105; G3.4 103.
 — S'loka no.: Dn 40; M3 50. — Aggregate s'loka
 no.: Dn3 6136.

१४६

ब्राह्मण्युवाच ।

न संतापस्त्वया कार्यः प्राकृतेनेव कर्हिचित् ।
 न हि संतापकालोऽयं वैद्यस्य तव विद्यते ॥ १
 अवश्यं निधनं सर्वैर्गन्तव्यमिह मानवैः ।
 अवश्यभाविन्यर्थे वै संतापो नेह विद्यते ॥ २
 मार्या पुत्रोऽथ दुहिता सर्वमात्मा र्थमिष्यते ।
 व्यथां जहि सुबुद्ध्या त्वं स्वयं यास्यामि तत्र वै ॥ ३
 एतद्धि परमं नार्याः कार्यं लोके सनातनम् ।
 प्राणानपि परित्यज्य यद्गृह्णितमाचरेत् ॥ ४
 तच्च तत्र कृतं कर्म तवापीह सुखावहम् ।
 भवत्यमुत्र चाक्षय्यं लोकेऽस्मिंश्च यशस्करम् ॥ ५

एष चैव गुरुधर्मो यं प्रवक्ष्याम्यहं तव ।
 अर्थश्च तव धर्मश्च भूयानत्र प्रदृश्यते ॥ ६
 यदर्थमिष्यते भार्या प्राप्तः सोऽर्थस्त्वया मयि ।
 कन्या चैव कुमारश्च कृताहमनृणा त्वया ॥ ७
 समर्थः पोषणे चासि सुतयो रक्षणे तथा ।
 न त्वहं सुतयोः शक्ता तथा रक्षणपोषणे ॥ ८
 मम हि त्वद्विहीनायाः सर्वकामा न आपदः ।
 कथं स्यातां सुतौ बालौ भवेयं च कथं त्वहम् ॥ ९
 कथं हि विधवानाथा बालपुत्रा विना त्वया ।
 मिथुनं जीवयिष्यामि स्थिता साधुगते पथि ॥ १०
 अहंकृतावलितैश्च प्रार्थ्यमानामिमां सुताम् ।

146

1 S om. उवाच. — ^a) K₂ दैन्यस्य च तव प्रभो; K₈ तव अद्यैव वि; T G विशेषात्पुरुषस्य ह (T₁ G₃ 'धर्म'; G_{4.5} 'स्य हि).

2 ^a) D₂ इव; G₃ इति; M सह (for इह). D₂ M बांधवैः (for मान). — ^b) B_{1.6} अवश्यंभा. S₁ K (except K₂) N₁ D₅ 'न्यर्थेस्मिन्; T G 'इयं करणीये (G₃ 'या'ये (G₂ 'इयं करणीये'ये; G₃ 'इयं करणीयार्थे); M 'इयंभाविते (M₃ 'आधिके'ये वै. — ^d) S₁ K_{1.2} हि; G₃ एव (for इह). B₃ वर्तते (for विद्य).

3 ^a) S च (for अथ). — ^b) K₁ 'थं विद्यते. — ^c) K (except K₁) N₃ D₂ D₃ स्वबु. T G₃₋₅ 'थां च जहि बु'; M 'थां जहिहि बु'. — ^d) K₄ G₂ M_{3.5} अहं (for स्वयं). N₂ V₁ D_n D₁ च; G₂ सः (for वै).

4 ^a) D₂ M₃₋₅ नार्या; G₄ न्याय्यं. D₅ एतदेव परं ना. — ^b) G₂ परं (for कार्यं). N₁ सदा भवेत् (for सना). G₅ लोके यत्नः सनातनः. — ^c) S₁ K₁ या (for यद्). K₄ D_n D_{2.5} यद्गृह्णितं; S भर्तुहि हितं.

5 ^a) K₀ D₅ T₁ G₃ M₃₋₅ transp. तच्च and तत्र. D₂ तच्च (for तत्र). S₁ transp. तत्र and कर्म. B₃ हितं (for कृतं). — ^b) V₁ D_n D₁ इदं; T₁ G₁₋₃ च; M₃ हि (for इह). — ^c) G₂ transp. लोके and अस्मिन्, and om. च.

6 ^a) K₀ D_{2.5} एष वै गुरुधर्मोयं. — ^b) G₂ सं. (for ये). T₂ G₄₋₅ M (except M₁) पुनः (for तव). — ^c) D₂ चैव (for the first च). N₃ पुनः (for धर्मः). — ^d) K₀

भूयांस्तत्र प्रपद्यते; D₅ भूयो नात्र प्रवर्तं; T₁ भूयादत्र प्रशस्यं. 7 ^a) D₁ इह ते (for इष्य). — ^b) S₁ K₁ transp. प्राप्तः and सोऽर्थः. D₅ अपि; G₃ मम (for मयि). — ^c) G₃ transp. कन्या and कुमारः. B D (except D₅) एका (for एव). — ^d) B_{1.3} 'हमपि चानृणा.

8 ^a) S₁ सुतार्थः; K₁ स्वशक्तः. G₃ तोषणे. S₁ B₃ D₂ D₄ S (except T₁) चापि; K₂ चैव. — ^b) G₃ सुताया. M 'योरन्ववेक्षणे. — ^c) K₂ चैव (for शक्ता). K₀ तयो; K₃ शक्ता (for तथा). K₁ तथा पोषणरक्षणे. G₂ नाहं शक्ता तयोर्नाथ रक्षणे पोषणेन्वहं.

9 ^a) T G अपि (for हि). G₃ तव हीना. — ^b) Only M_{3.5} as in text (Is न=इव?). M₃₋₅ सर्वे (for सर्व). S₁ K_{0.1.3} N_{1.3} सर्वकामघ (N_{1.3} 'मंज'नेश्वर; K₂ 'कामैर्धनेन च; K₄ N₂ V₁ B D सर्वप्राणधनेश्वर (D₅ 'कामा अकामदा); T₁ 'मानकामद; T₂ G 'मानमानद. — ^c) K₀ 'चोभौ; D₅ चैतौ (for बालौ). — ^d) V₁ B (except B₃) D_n D_{2.4} भरेयं; B_{1m} तरे. K₁ B_{1.6} D₂ न्वहं. S वृत्ति (G₃ वृत्ति)र्वा (M श्रा)पि कथं भवेत्.

10 ^a) S₁ K₁ 'वा नाम; N₁ 'वा नारी; T₁ G₂ 'वा नाथ; T₂ G_{4.5} M_{3.6-8} 'वा बाला. M₃ अहं कथं हि विधवा. — ^b) S transp. विना and त्वया. — ^c) G_{1.2} लोके (for स्थिता).

11 ^a) S₁ K₁ अहो (for अहं). N₃ G₃ 'हं किलाव'; T G_{1.2.4} 'वलेपैश्च; M₃₋₅ 'हंकाराव'. — ^b) S₁ प्रभो (for सुताम्). — ^c) K_{1.3} N_{1.3} D₂ T₂ G₄₋₅ M संबंधैः. — G₃ om. 11^a-13^a. — ^d) K₀ D_{2.4.5} G₂ जीवितुं (for रक्षि).

अयुक्तैस्तव संबन्धे कथं शक्ष्यामि रक्षितुम् ॥ ११
 उत्सृष्टमामिषं भूमौ प्रार्थयन्ति यथा खगाः ।
 प्रार्थयन्ति जनाः सर्वे वीरहीनां तथा स्त्रियम् ॥ १२
 साहं विचार्यमाना वै प्रार्थ्यमाना दुरात्मभिः ।
 स्थातुं पथि न शक्ष्यामि सज्जनेष्टे द्विजोत्तम ॥ १३
 कथं तव कुलसैक्यामिमां बालामसंस्कृताम् ।
 पितृपैतामहे मार्गे नियोक्तुमहमुत्सहे ॥ १४
 कथं शक्ष्यामि बालेऽस्मिन्गुणानाधातुमीप्सितान् ।
 अनाथे सर्वतो लुप्ते यथा त्वं धर्मदर्शिवान् ॥ १५
 इमामपि च ते बालामनाथां परिभूय माम् ।

अनर्हाः प्रार्थयिष्यन्ति शूद्रा वेदश्रुतिं यथा ॥ १६
 तां चेदहं न दित्सेयं त्वद्गुणैरुपवृंहिताम् ।
 प्रमथ्येनां हरेयुस्ते हविर्ध्वाङ्गा इवाध्वरात् ॥ १७
 संप्रेक्षमाणा पुत्रं ते नानुरूपमिवात्मनः ।
 अनर्हवशमापन्नामिमां चापि सुतां तव ॥ १८
 अवज्ञाता च लोकस्य तथात्मानमजानती ।
 अवलिप्तैर्नरैर्ब्रह्मन्मरिष्यामि न संशयः ॥ १९
 तौ विहीनौ मया बालौ त्वया चैव ममात्मजौ ।
 विनश्येतां न संदेहो मत्स्याविव जलक्षये ॥ २०
 त्रितयं सर्वथाप्येवं विनशिष्यत्यसंशयम् ।

C
B
K

12 Ś1 K1 om. 12-14; Gs om. 12 (cf. v. l. 11).
 — °) Ko.4 D2.5 नराः; K2 N1.2 B5 G2 तथा (for जनाः).
 G2 हीनां (for सर्वे). — °) Ko V1 B5 Dn D1.5 Gs
 पतिहीनां. K2 N1.2 नराः (for तथा).

13 Ś1 K1 om. 13; Gs om. 13^a (cf. v. l. 11, 12).
 — °) Ko एवं; D2 अपि; G4 हि; M तु (for वै). G1.2
 'हं विचार्य चात्मानं. — °) M क्षिप्यमाना. — °) Ks
 D2 सज्जनानां; Da Gs 'नेषु; Ds 'नोक्ते. Ks कथंचन
 (for द्विजो). G1.2 सज्जनस्त्रीनिषेविते. — After 13,
 G1.2.4 ins.:

1606* स्त्रीजन्म गर्हितं नाथ लोके दुष्टजनाकुले ।
 मातापित्रोर्वैशे कन्या जडा भर्तृवशे तथा ।
 अभावे चानयोः पुत्रे स्वतन्त्रा स्त्री विगर्ह्यते ।
 अनाथत्वं स्त्रियो द्वारं दुष्टानां विवृतं हि तत् ।
 वस्त्रखण्डं घृताक्तं हि यथा संकृत्यते श्वभिः । [5]
 दृष्ट्वा तथाबला नाथ प्रार्थितैश्चर्यागवितैः ।

14 Ś1 K1 om. 14 (cf. v. l. 12). — °) M सुतां च
 (for कुलस्य). K (K1 om.) Ns M transp. एकां and
 इमां. K2.8 Ns असंस्कृतां; N1 सुसंस्कृतां; N2 V1 B1m.6 D
 (except D1.2.5) अनागसं; B1 अलंकृतां. T G कथं (G2
 अहं) तव सुतं चेममेकं बालमसंस्कृतं. — °) S नियंतुं
 (for नियोक्तुं).

15 °) N1 'णान्दातुमभीप्सि'. — °) S 'दर्शनः (T2
 G1.2.4 'न; Gs 'ने). — After 15, G1 (partly muti-
 lated). 2.4 ins.:

1607* आद्वादशाब्दं बालोऽयं दुश्चरित्रं चचार ह ।
 मातापित्रोस्तु तत्पापमित्याहुर्धर्मवादिनः ।
 शिक्षये तस्मिन्माता तत्पुत्रश्च चरित्रतः ।

16 °) S सुतां (T1 सतीं) (for इमां). Ś1 T1 मे (for
 ते). — °) T1 Ms तां (for माम्). — °) Ks 'श्रुतीम्; N1

'श्रुतीम्; Ns 'स्मृतीम्. Ko.8 N1.8 Ds इव (for यथा).

17 °) Ko तु दातुं; K4 T1 चेदिह (for चेदहं). Ś1
 K1 हिंसेयं. Ds तां दातुं यदि नेच्छेयं. — °) Ds G1.2 M
 सद्गुणैः. — °) Bsm प्रमाथ्य मां; G1 'थ्य मां; G2 'थ्येमां.
 — After 17^{ab}, G2.4 ins.:

1608*

कोऽस्याः कर्ता भवेदिति ।

पश्यन्त्या मे हरन्त्येव क्रोशन्त्याश्चापि निष्प्राः ।

अनाथत्वासुतां विद्वन्.

— °) Ko.1 S 'ध्वरे.

18 °) Ś1 K (except Ks) B5 Da D2.4 T1 G2
 संप्रेक्षमाणा (T1 'णां); Ns Ds Gs.6 'णाः; G1.2.4 'णां. Ns
 पुत्रासु; S पुत्रीं. — °) Ns 'रूप; Gs-8 M 'रूपा. G1.2
 ह्रीयमाणां दुरात्मभिः. — °) Ns अमर्षवशः. — °) For
 it, G1.2 subst. 19^d, repeating the pāda in its
 proper place.

19 T G om. 19^{ab}. — °) N2 V1 B D लोकेषु. Ś1
 K1 अज्ञाता सर्वलोकः. — °) B5 अजानतां; Da 'नता;
 Ms-8 अरक्षती. — °) G1 अकुलीनैः; Ms.5 अभिमृष्टा. T
 G दृष्ट्वा (for ब्रह्मन्). Ms-8 अवश्यमवशा ब्र. — After
 19^{ab}, G1.2 ins.:

1609*

ह्रीयमाणामनागसाः ।

अशक्तत्वादनृणां त्वान्.

After 19, T2 Gs ins.:

1610* मृते त्वयि मयावश्यं सहागमनमिष्यते ।

मृते भर्तारि नारीणां सुखलेशं न विद्यते ।

20 °) T1 द्वौ (for तौ). N2 V1 B D (except
 D2.5) च (for वि). T1 यथा (for त्वया). K4 वापि
 (for चैव). K1 तव; Ns B D (except Ds) T2 Gs.1.6
 तथा (for मम). Gs त्वया चेमौ मया हीनौ बालावेतौ
 त्वदात्म.

त्वया विहीनं तस्मात्त्वं मां परित्यक्तुमर्हसि ॥ २१
 व्युष्टिरेषा परा स्त्रीणां पूर्व भर्तुः परा गतिः ।
 न तु ब्राह्मण पुत्राणां विषये परिवर्तितुम् ॥ २२
 परित्यक्तः सुतश्चायं दुहितेयं तथा मया ।
 बान्धवाश्च परित्यक्तास्त्वदर्थं जीवितं च मे ॥ २३
 यज्ञैस्तपोभिर्नियमैर्दानैश्च विविधैस्तथा ।
 विशिष्यते स्त्रिया भर्तुर्नित्यं प्रियहिते स्थितिः ॥ २४
 तदिदं यच्चिकीर्षामि धर्म्यं परमसंमतम् ।

इष्टं चैव हितं चैव तव चैव कुलस्य च ॥ २५
 इष्टानि चाप्यपत्यानि द्रव्याणि सुहृदः प्रियाः ।
 आपद्धर्मविमोक्षाय भार्या चापि सतां मतम् ॥ २६
 एकतो वा कुलं कृत्स्नमात्मा वा कुलवर्धन ।
 न समं सर्वमेवेति बुधानामेष निश्चयः ॥ २७
 स कुरुष्व मया कार्यं तारयात्मानमात्मना ।
 अनुजानीहि मामार्य सुतौ मे परिरक्ष च ॥ २८
 अवच्याः स्त्रिय इत्याहुर्धर्मज्ञा धर्मनिश्चये ।

21 ^a) S 'था सर्वे (G₆ ब्रह्मन्). — ^b) K₂ D₅ T₂ G_{1.2.6} 'शयः. — ^c) T₂ त्वां; G₄₋₆ मा; M_{3.5} मां (for त्वं). — ^d) T₂ G₄₋₆ M_{3.5} परित्यक्तुं त्वमर्हः.

22 ^a) Ś₁ बुद्धिर्ज्ञेया; D₅ इष्टा शेषा. S इष्टा शेषा कुलस्त्रीणां. Cd cites व्युष्टिः (as in text). — ^b) K₄ transp. पूर्व and भर्तुः. Ko. 2.3 N₁ V₁ B D M₁ परां गतिं. — ^c) N (except K₁; for D₅ see below) गंतुं (for न तु). K (except K₁) N₃ B_{1.6} Arjp ब्रह्मन्; N_{1.2} V₁ B_{3.5} D (for D₅ see below) ब्रह्मन्स- (for ब्राह्मण). D₅ S अनिष्टमिह पुत्रा. — ^d) N₂ V₁ B D (except D₅) इति धर्मविदो विदुः. — After 22, G_{1.2.4} ins.:

1611* हरिद्राञ्जनपुष्पादिसौमङ्गल्ययुता सती ।
 मरणं याति या भर्तुस्तद्वत्तज्जलपायिनी ।
 भर्तृपादार्पितमनाः सा याति गिरिजापदम् ।
 गिरिजायाः सखी भूत्वा मोदते नगकन्यया ।

S ins. after 22 (G_{1.2.4}, after 1611*):

1612* मितं ददाति हि पिता मितं आता मितं सुतः ।

अमितस्य हि दातारं का पतिं नाभिनन्दति ।

[(L. 1) G₆ माता (for आता). — (L. 2) T₁ M प्र- (for हि). M भर्तारं का न पूजयेत् (for the posterior half).]

23 ^a) S एव (for अयं). — ^b) G₃ च (for इयं). N₁ सदा; N₂ यथा. Ś₁ दुहित्री भीतया तथा. — ^c) Ś₁ परित्यक्ताम्. — ^d) K₁ त्वत्कृते. Ś₁ K₁ N₁ सम (for च मे).

24 ^b) N₁ ब्रतैः (for दानैः). — ^c) G₃ भक्त्या (for भर्तुः). — ^d) Ko 'हिते रता; T₁ 'हितेप्सया; T₂ G_{1.4-6} 'हितेप्सुता; G₂ 'हितेप्सिता; G₃ च प्रियलिप्सुता. — After 24, T₁ M (except M₅) ins.:

1613* आश्रमाश्चाग्निसंस्कारा जपहोमव्रतानि च ।

स्त्रीणां नैते विधातव्या विना पतिमनिन्दितम् ।

क्षमा शौचमनाहारमेतावद्विदितं स्त्रियाः ।

25 ^a) D_{2.4} अहं (for इदं). — ^b) K₄ N_{2.3} V₁ B D T₁ G₁₋₃ M₆₋₈ धर्म. Ś₁ K₁ 'संस्कृतं; N₁ 'संमितं; D₁ 'संभृतं; T₂ G₆ 'कं मतं; G_{4.5} 'कर्म तत्; M 'कं सम. — ^c) K₄ च वि- (for the first चैव). Ko D₅ इष्टं मम प्रभो ह्येतत्. — ^d) T₁ तवास्यैव.

26 ^a) Ś₁ B₁ एव (for अपि). — ^b) Ś₁ तदा; K₁ D₅ तथा; D₅ श्रियः; M₃ (sup. lin. as in text). 6-8 च ये (for प्रियाः). — ^c) Ko N₁ V₁ B (except B₃) D (except D₅) T G M₃ 'प्रमोक्षा. — ^d) Ko. 1 D₅ वापि; B₁ G_{1.2.5} चैव (B_{1m} चेति). N_{1.3} B₅ D_{2.4} M 'तां मता; T₁ G₁₋₃ सर्वांधवाः; T₂ G_{4.5} मनस्विनी; G₆ महात्मनः. — After 26, Ko. 3.4 N₁ V₁ Dn D_{1.2} (om. line 2). 4.5 ins.:

1614* आपदर्थं धनं रक्षेद्वारान् रक्षेद्धनैरपि ।

आत्मानं सततं रक्षेद्दारैरपि धनैरपि ।

दृष्टादृष्टफलार्थं हि भार्या पुत्रो धनं गृहम् ।

सर्वमेतद्विधातव्यं बुधानामेष निश्चयः ।

[(L. 1-2) = (var.) Manu 7. 213 (v. 1. आपदर्थं).]

27 Ko om. 27. — ^a) T₁ एकं तव; M एकेन च. M_{3.5} सर्वे (for कृत्स्नं). — ^b) M आत्मना (for आत्मा वा). K_{1.3} 'नन्दन; K_{2.4} N_{1.2} V₁ B Da D₂ T₂ G₃₋₆ 'वर्धनः; T₁ 'धर्मतः. G_{1.2} आत्मा चैवैकतस्तथा. — G₁ (partly mutilated). 2 (which both om. 27^{ed}) ins. after 27^{ab}; G₄, after 27:

1615* उभयोः कोऽधिको विद्वान्नात्मा चैवाधिकः कुलात् ।

आत्मनो विद्यमानत्वाद्भुवनानि चतुर्दश ।

विद्यन्ते द्विजशार्दूल आत्मा रक्ष्यः सदा त्वया ।

आत्मन्यविद्यमाने चेत्तस्य नास्तीह किंचन ।

पुत्रजगदिदं सर्वमात्मना न समं किल ।

— G_{1.2} om. 27^{ed}. — ^a) Ś₁ पूर्वमे; K_{2.4} सर्वमेतद्वि; K₃ 'मेवैतद्; D₅ 'मेतद्वै. — After 27, G₄ ins. 1615*.

28 ^a) Ś₁ पुत्रं; K₁ पुत्रौ; G₃ सुता (for सुतौ). T G₃ ते; M च (for मे). G_{1.2.4} त्वं सुतौ (for सुतौ मे).

र्मज्ञानाक्षसानाहुर्न हन्यात्स च मामपि ॥ २९
 नेःसंशयो वधः पुंसां स्त्रीणां संशयितो वधः ।
 प्रतो मामेव धर्मज्ञ प्रस्थापयितुमर्हसि ॥ ३०
 पुक्तं प्रियाण्यवाप्तानि धर्मश्च चरितो मया ।
 तत्प्रसूतिः प्रिया प्राप्ता न मां तप्स्यत्यजीवितम् ॥
 ज्ञातपुत्रा च वृद्धा च प्रियकामा च ते सदा ।
 मीक्ष्यैतदहं सर्वं व्यवसायं करोम्यतः ॥ ३२
 त्सृज्यापि च मामार्यं वेत्स्यस्यन्यामपि स्त्रियम् ।

ततः प्रतिष्ठितो धर्मो भविष्यति पुनस्तत्र ॥ ३३
 न चाप्यधर्मः कल्याण बहुपत्नीकता नृणाम् ।
 स्त्रीणामधर्मः सुमहान्भर्तुः पूर्वस्य लङ्घने ॥ ३४
 एतत्सर्वं समीक्ष्य त्वमात्मत्यागं च गार्हितम् ।
 आत्मानं तारय मया कुलं चेमौ च दारकौ ॥ ३५
 वैशंपायन उवाच ।
 एवमुक्तस्तथा भर्ता तां समालिङ्ग्य भारत ।
 सुमोच वाष्पं शनकैः सभार्यो भृशदुःखितः ॥ ३६

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि षट्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४६ ॥

६३ णि२ व१ B D (except Ds) °पालय; णि३ °रक्षय; S °रक्ष
 (T Gs. ६ °क्ष वै; Gs °क्षणे:). — After 28, G1.2.4 ins.:

1616* किं चान्यच्छृणु ने नाथ यद्वक्ष्यामि हितं तव ।

श्रुत्वावधार्यतां तन्मे ततस्ते तद्वितं कुरु ।

29 °) N (except णि२ B1 D2.4) अवध्यां. णि१ K1
 प्रयम्; Ko. 2-4 णि१.३ व१ Bs. ६ D (except D2.4) G1.2 स्त्रियम्.
 णि१ Bs Da अपि (for इति). — °) K1 प्रिय° (for the
 second धर्म°). — °) Ko. 3.4 णि३ Ds °क्षसांश्चाहुर्.
 — °) Ko D2 इति (for अपि). णि१ K1 °न्यात्कुलमापदि;
 णि१ °न्यात्सोथ मा°. G1.2 तत्र हन्यात्स मा°.

30 °) V1 B (except B1) Dn D1.4.5 °संशयं; Ms-8
 संश°. — °) M वधः स्त्रीणां स (Ms-8 च) संशयः.

31 °) G2 शुभं (for मुक्तं). — °) णि१ K1-3 णि१ V1 Bs
 D (except D2.5) महान् (for मया). G2 धर्मश्चोपाजितो
 मया. — After 31^{ab}, G1.2.4 ins.:

1617* त्वच्छृणुषणसंभूता कीर्तिश्चाप्यनुला मम ।

— °) Ds मत्प्र°. G2.३ °सूताः प्रियाः प्राप्तं. — °) णि१ K1
 णि१ Gd °प्स्यति जीवितं; Ko. 2 °ति वै मृतं; Ks °ति मारणं;
 K4 Ds °ति जीवितुं. T1 मा तप्स्येद्य जीवितुं; T2 Gs-6
 आतप्स्ये त्यज्य जी°; G1.2 आतप्स्ये जीवितं त्यजे; Ms. 5
 तस्मात्पक्ष्यामि जी°; Ms-8 मामेव त्यजतामतः.

32 Gs om. 32^{ab}. — °) णि१ K2 विवृद्धा; K1 प्रवृ°. — °)
 णि१ Ds S तद् (for एतद्). — °) णि१ अहं;
 S च (Ms वः; Ms वै) (for अतः).

33 °) K4 T1 G1-3 transp. अपि and च. Ds अद्य (for
 अपि). Ds अपि; णि१ V1 B Da Dn D1.2.4 हि (for च).
 — °) णि१ V1 B Dn D1.2.4 प्राप्स्यसि; Cd as in text.
 णि१ T1 M7 प्रियां (for स्त्रियम्). G2 स्त्रियमन्यां यदीच्छसि;
 Gs वेत्स्यस्यामपि च स्त्रि°. — G1.2 (which latter om.
 33^{ad}) ins. after 33^{ab}; G4, after 33:

1618* लभस्व कुलजां कन्यां धर्मस्ते भविता पुनः ।

अनाश्रमी न तिष्ठेत् क्षणमात्रमपि द्विजः ।

— °) णि१ पुनः (for तव).

34 °) णि१ V1 D G2.4 °पत्नीकृतां (Ds °तं); T1 Ms. 5
 °कृतो; Ms-8 °कृते. — °) णि१ स्वधर्मः; K1-3 णि१.३ Gs M
 त्वधर्मः. G1.2 कल्याण (for सुमहान्). — °) Ko. 1 T
 Gs-6 लंघनं. G1.2 बहुभर्तृकता तथा.

35 °) णि१ व्यवसायं करोम्यतः. — After 35^{ab}, K4 ins.:

1619* कुरु वाक्यं मम विभो नान्यथा मानसं कुरु ।

— °) Da आत्माथै. णि१ V1 B Dn D1.2.4 तारयाद्याशु;
 Da °यत्याशु; T G °य ब्रह्मन्. — °) Ko णि१.३ T1 G2 मम
 च; Ds T2 Gs-6 च मम; G1 धर्मं च (for चेमौ च). Ds
 दारकैः; Gs °रकं.

36 णि१ K (except K4) णि३ G4 om. वैशं उ°; D2. 5 S
 om. उवाच. — °) G2 तथा; Gs तदा (for तथा). — After
 36, K4 ins.:

1620* ततोऽनन्तरमेवास्व दुहिता वक्तुमुद्यता ।;

while Ds T1 M ins.:

1621* मैवं वद सुकल्याणि तिष्ठ गेहे सुमध्यमे ।

न स्वां भार्यां त्यजेत्प्राज्ञः पुत्रान्वापि कदाचन ।

विशेषतः स्त्रियं रक्षेत्पुरुषो बुद्धिमानिह ।

त्यक्त्वा तु पुरुषो जीवेन्न हातव्यानिमान्सदा ।

न वेत्ति धर्ममर्थं च कामं मोक्षं च तत्त्वतः ।

[Before line 1, Ds ins. ब्रह्माण उ°. — (L. 1) Ds
 -स्व; T1 त्वं (for सु-). T1 चेह (for गेहे). — (L. 2) Ds
 T1 तु (for स्वां). Ds पुत्रवंतीमनुव्रतां. — (L. 5) Ds
 धर्मकामौ स. Ds न मां मुंचेत तत्त्वतः (for the
 posterior half).]

— Thereafter, Ds ins. a passage of 28 lines given in
 App. I (No. 90).

१४७

वैशंपायन उवाच ।

तयोर्दुःखितयोर्वाक्यमतिमात्रं निश्चयं तत् ।
 भृशं दुःखपरीताङ्गी कन्या तावभ्यभाषत ॥ १
 किमिदं भृशदुःखार्तो रोरवीथो *अनाथवत् ।
 ममापि श्रूयतां किञ्चिच्छ्रुत्वा च क्रियतां क्षमम् ॥
 धर्मतोऽहं परित्याज्या युवयोर्नात्र संशयः ।
 त्यक्तव्यां मां परित्यज्य त्रातं सर्वं मयैकया ॥ ३
 इत्यर्थमिष्यतेऽपत्यं तारयिष्यति मामिति ।

तस्मिन्नुपस्थिते काले तरतं प्लवन्मया ॥ ४
 इह वा तारयेद्दुर्गादुत वा प्रेत्य तारयेत् ।
 सर्वथा तारयेत्पुत्रः पुत्र इत्युच्यते बुधैः ॥ ५
 आकाङ्क्षन्ते च दौहित्रानपि नित्यं पितामहाः ।
 तान्स्वयं वै परित्रास्ये रक्षन्ती जीवितं पितुः ॥ ६
 भ्राता च मम बालोऽयं गते लोकममुं त्वयि ।
 अचिरेणैव कालेन विनश्येत् न संशयः ॥ ७
 तातेऽपि हि गते स्वर्गं विनष्टे च ममानुजे ।

Colophon om. in Ds. — Major parvan: T₂ G M संभव* (for आदि*). — Sub-parvan: Ś₁ Ko-2 N̄ V₁ B Da Dn D_{1.2.4} वक्वध (B_{1.3} एकचक्रायां वक्व); K₃ वक्वासुरवध; M₅ हिडिंबवध. — Adhy. name: K₄ N̄_{1.2} V₁ ब्राह्मणीवाक्यं (K₄ *णीविलाप:). — Adhy. no. (figures, words or both): B₁ 154; Dn₃ 157; D₄m 160; T₁ 155; T₂ G₅ M 105; G_{1.2.6} 106; G_{3.4} 104. — S'loka no.: Dn 38; M₃ 39. — Aggregate s'loka no.: Dn₃ 6174.

147

1 Ś₁ K_{1.3} D_{2.5} S om. उवाच (G₃ M₅ om. the ref.). — * N̄_{1.3} G₃ निश्चयम्. K₃ N̄ V₁ B Da Dn D_{1.4} तु; D₅ S सा (for तत्). — * N̄₂ V₁ B D (except D₅) G₂ M_{2.3.6} ततो (for भृशं). G₃ *परीतां ते. — * G₃ सा कन्या (for कन्या तौ). N̄₃ अप्यभा*; D₂ अन्वभा*; G₃ त्वभ्य*.

2 Before 2, M ins. कन्या. — * N̄₂ V₁ B D (except D₅) एव (for इदं). G₂ बहु* (for भृश*). — * Ś₁ रोरवेथाः; Ko N̄₁ रौरवीथः; K₁ G₂ रौरवीथाः; K₃ रोरवीथाः; N̄₂ V₁ Dn रोरुवेथाः; B D₂ रौरुवेथाः; Da D₁ रोरुवेथाः; D₅ रौरुवीथाः; T₁ रौरवी*; G₁ रोरुवीथाः. Ś₁ K₁ त्वमात्रवत्; Ko. 2-4 N̄_{1.3} त्वनाथ*; D_{4.5} T G ह्यनाथ*. M कर्णं विलपिष्यथ. — * N̄₂ V₁ B D (except D₅) वाक्यं (for किञ्चि). — * Ko तच्छ्रुत्वा; G₃ तच्छ्रुत्वा (for श्रुत्वा च). N̄₁ यत्; T₁ G₃ अपि; G_{1.2} तत् (for च). T₁ G₁₋₃ वचः (for क्षमम्).

3 * Ko युवाभ्यां. — K₁ om. 3°. — * V₁ Dn D_{1.4.5} G_{2.6} त्राहि; Da G₁ त्रातुं.

4 * T₂ G_{4.5} अत्यर्थम्. G₁ इत्यमेवेष्यते*. — * K₁ N̄₂ V₁ B (except B₁) Dn D_{1.5} T₁ अस्मिन्. Ś₁ I (except Ko) अभ्यागते (for उपस्थि*). — * Ś₁ K₁ D तर त्वं; Ko N̄₂ V₁ B₃ D_{2.5} तरध्वं; N̄₁ M₆₋₈ तरतः; N̄ भवतः; G₂ तारितं; G₃ तरते. D₅ तु वयं; T₁ G₁₋₃ व्यसनं T₂ G₄₋₆ M प्लवया; Cd प्लववत् (as in text).

5 * N̄₃ T G दुःखात् (for दुर्गात्). — * M₆-कन्या (for उत). V₁ B Dn D₁ भारत (for तारयेत्). — * N̄₃ तारणात्. — * = 1. 68. 47^b. S आत्मा वै पुः उच्यते. — After 5, T₁ G (except G_{2.6}) ins.:

1622* पुत्राश्चो नरकात्राणात्तनयः पुत्र उच्यते ।
 (cf. 1. 68. 38).

6 * S आकांक्षन्ति (G_{3.4.6} M₆₋₈ *ती). T G_{1.5} M हि; G₆ M₆₋₈ ह (for च). Ś₁ K D_{2.5} दौहित्रात्. — * V₁ B₅ Da Dn D_{1.4} मयि; S यदि (for अपि). Ś₁ I D_{2.5} त्राणं मातामहाः सदा. — * Ś₁ K (except Ko) N̄ V₁ B₅ D_{1.4} तत् (for तान्). T₁ G₁₋₃ अहं (for स्वयं).

7 * S हि (for च). — * M₆₋₈ अमुं (for गते) D₅ T G M_{3.6} लोकांतरं; M₆₋₈ लोकं गते (for लोकममुं). — * K₃ N̄₃ न- (for अ-). — * Ko D_{4.5} विनश्यति न सं; K₂ *इये नात्र सं; K₄ *इयेनात्र सं; T₁ विनशिष्येत् सं; T₂ G₄₋₆ विनशिष्यत्यसंशयः (G_{4.5} *यं); G_{1.3} *इयेनै सं; G₂ *इये नैव सं; M *इयेद्वै न सं.

8 * Ś₁ K₁ N̄₃ M₆₋₈ ताते च हि; Ko. 2 D₅ *ते त्वयि K₃ *ते चापि; K₄ *तेपि च; G₁ *तेप्यभि; G₂ तथापि हि T₁ ततोहमपि ते स्वर्गं. — * D₂ विभ्रष्टे; M₆ प्रन* — * Ko. 4 om. वि. B_{1.6} T₂ G₄₋₆ M₆₋₈ विच्छिद्येत् D₅ उच्छिद्येत्; T₁ G₁₋₃ छिद्येत्. — * D₂ न तेषां; T तथैषां. N₃ V₁ B D (except D₅) M₆₋₈ विप्रियं. G₁

पिण्डः पितृणां व्युच्छिद्येत्तत्तेषामप्रियं भवेत् ॥ ८
 पित्रा त्यक्ता तथा मात्रा भ्रात्रा चाहमसंशयम् ।
 दुःखादुःखतरं प्राप्य प्रियेयमतथोचिता ॥ ९
 त्वयि त्वरोगे निर्मुक्ते माता भ्राता च मे शिशुः ।
 संतानश्चैव पिण्डश्च प्रतिष्ठास्यत्यसंशयम् ॥ १०
 आत्मा पुत्रः सखा भार्या कृच्छ्रं तु दुहिता किल ।
 स कृच्छ्रान्मोचयात्मानं मां च धर्मेण योजय ॥ ११
 अनाथा कृपणा बाला यत्रकचनगामिनी ।
 भविष्यामि त्वया तात विहीना कृपणा वत ॥ १२
 अथवाहं करिष्यामि कुलस्यास्य विमोक्षणम् ।

फलसंस्था भविष्यामि कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ॥ १३
 अथवा यास्यसे तत्र त्यक्त्वा मां द्विजसत्तम ।
 पीडिताहं भविष्यामि तदवेक्षस्व मामपि ॥ १४
 तदस्मदर्थं धर्मार्थं प्रसन्नार्थं च सत्तम ।
 आत्मानं परिरक्षस्व त्यक्तव्यां मां च संत्यज ॥ १५
 अवश्यकरणीयेऽर्थे मा त्वां कालोऽत्यगादयम् ।
 त्वया दत्तेन तोयेन भविष्यति हितं च मे ॥ १६
 किं न्वतः परमं दुःखं यद्वयं स्वर्गते त्वयि ।
 याचमानाः परादन्नं परिधावेमहि श्ववत् ॥ १७
 त्वयि त्वरोगे निर्मुक्ते क्लेशादसात्सवान्धवे ।

तत्तत्तेषां (G४ न तत्तेषां) प्रि°.

9 ^{ab}) T१ G१.२ त्वया (for तथा). K३ पित्रा मात्रा च संत्यक्ता. Ś१ K१.४ D३ T१ G१.२ transp. मात्रा and भ्रात्रा. S (except M३) एव (for अहं). K१ D४ न संशयः; B५ Da D५ शयः; S (except M३) न संशयः. — °) Ś१ K१.२.४ मनुप्राप्य; K३ B१ G३ तरं प्राप्ता. — °) Ś१ K१ प्रियेयम्; K३ तवेयम्; K४ नश्ये; N३ D२ भवे; Da D४ T१ G३ प्रियेहम्; G१ अंशे; M गच्छे. Ko न तथोचिता.

10 ^a) = 18°. D५ त्वयि शोकविनि°; G१.२ आरोगे त्वयि नि°; G६ यि रोगविनि°. — °) D५ च ते; M५ पुनः. B१ Da D१ पितः; B३ D२ पितुः; M५ पिता (for शिशुः). M३.६-८ मात्रा भ्रात्रा पुनः पिता. — K१ om. 10°. — °) Ś१ K (K१ om.) N३ D५ M संतानं. D५ पिण्डस्य; G१ पुत्रश्च. — °) G५ प्रतिष्ठितः. K४ D४ T२ G५ असंशयः; T१ G१-३ M (M३ inf. lin.) शाश्वतं (T१ ती°).

11 ^a) T१ धाता (for पुत्रः). T१ G२ सखी. — °) K२.३ B५ कृच्छ्रं हि; T१ G१-३ च्छ्रं च; G४ कृपणात्. — °) Ko.३.४ N२ V१ B D G३ धर्मे नियोजय.

12 ^a) M३.५ विवशा (for कृपणा). — °) S (except M१) शायिनी (T२ G५ संशया). — °) G३ विहीनं. T१ G३.३ कृपणं. Ś१ K३ N३ तव; Ko.२ ततः; K१ N१ इव ते; N२ V१ B५.६ Da Dn D१.४ सदा. B१ (m as in text).३ D२ विहीना तत्क्षणादहं.

13 ^a) Ś१ अथवा न; Ko D५ वास्य; T G अतस्त्वहं; M (except M५) अन्यथाहं. G४ प्रवक्ष्यामि (for करि°). — G५ (hapl.) om. 13°-14°. — °) Ko D५ स्वाहं; G१ बालस्यास्य; G३ काल°. Ko N१.२ V१ B D विमोचनं; Cd as in text. — °) T१ M बालसं. M (except M३) करिष्या°. — °) G३ कामं (for कर्म).

14 G५ om. 14^{ab} (cf. v. l. 13). — °) K३ अथ

त्वयासि सततं. — °) K३ संत्यक्ता (for त्यक्त्वा म i). Ko D५ वै द्विजोत्तम (for द्विज°). — °) S तत्त्वावेक्ष° (M३.६-८ तातावेक्ष°). Ko इति; T१ G२ M३ (inf. lin. as in text).६-८ अतः; T२ G१.४.६ उत; G३ इतः (for अपि).

15 Da om. 15^{ab}. — °) S त (G५.६ अ) तोस्मदर्थं (G४ अतः सुतार्थं). Ko वै तात; N१ D५ धर्मार्थं. — °) Ś१ ममवार्थं (sic); K१ अन्वयार्थं. — °) Ko.३.४ N१.२ D५ S मां परित्यज (T२ G४-६ जे:).

16 ^a) B D४.५ G३ अवश्यं. N V१ B D (except D५) M३ च (for ऽर्थे). Ś१ K१ N३ G२.३ रणीयार्थं (N३ र्थं). — °) D५ च; S स्म (for त्वां). B१ कालोत्तिगा°; D२ भयगा°; T२ G४-६ कालव्यतिक्रमः; M कालो व्यतिक्रमेत्. Ś१ K१ मा विकल्पोत् (K१ भिगा°. — M om. 16°. — N reads 16° after 1623* (cf. v. l. 18). — °) G४ अथ (for त्वया). — °) N G१.२ भविष्यति हिताय वै (Ś१ K N D५ मे).

17 ^a) Ś१ K (except K१) N२ V१ B३ Da२ Dn D१.४.५ त्वतः; D२ अतः; T१ तु तत्; G३ तस्मात्. N१ T२ G१.२.४-६ किं तु (G१.२.४ तु; G६ तत्) तस्मात्परं दुः; M किं चातः (M३ न्वतः; M५ त्वतः) स्यात्परं दुः. — °) G१.२ यथा स्म; G३ अस्ति मे (for यद्वयं). — °) Ko.१.४ B५ G१-३ याचमाना; K२ मानां. G१.२ M परानन्नं; G३ परान्नं तत्. — °) T१ G१.२ धावे महीं; G३ धावामहे. Ko.२ (sup. lin.) D५ इतश्चेतश्च धावति.

18 ^a) = 10°. D२ T G (except G३) त्वयि रोगविनिर्मु°. — °) T१ G२ तेव (or ते व) सतां. Nil. reads अमृतेव (=जीवन्तीव). Cd cites अमृते (=मरणरहिते) as in text. Ś१ K१ अतीवाहं सती लो°. — After 18, N ins.:

1623* इतः प्रदाने देवाश्च पितरश्चेति नः श्रुतम् ।

followed by 16° (Cd cites इतः प्रदाने). On the

अमृते वसती लोके भविष्यामि सुखान्विता ॥ १८
 एवं बहुविधं तस्या निशम्य परिदेवितम् ।
 पिता माता च सा चैव कन्या प्ररुदुस्त्रयः ॥ १९
 ततः प्ररुदितान्सर्वान्निशम्याथ सुतस्तयोः ।
 उत्फुल्लनयनो बालः कलमव्यक्तमब्रवीत् ॥ २०
 मा रोदीस्तात मा मातर्मा स्वसस्त्वमिति ब्रुवन् ।
 ग्रहसन्निव सर्वास्तानैकैकं सोपसर्पति ॥ २१

ततः स तृणमादाय ग्रहष्टः पुनरब्रवीत् ।
 अनेन तं हनिष्यामि राक्षसं पुरुषादकम् ॥ २२
 तथापि तेषां दुःखेन परीतानां निशम्य तत् ।
 बालस्य वाक्यमव्यक्तं हर्षः समभवन्महान् ॥ २३
 अयं काल इति ज्ञात्वा कुन्ती समुपसृत्य तान् ।
 गतासूनमृतेनेव जीवयन्तीदमब्रवीत् ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्तचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४७ ॥

other hand, after 18, S ins.:

1624* इत्येतदुभयं तात निशम्य तव यद्वितम् ।

तद्वयस्य तथाम्बाया हितं स्वस्य सुतस्य च ।

मातापित्रोः पुनः पुत्रा भवितारो गुणान्विताः ।

न तु पुत्रस्य पितरौ पुनर्जातु भविष्यतः ।

[(L. 1) T₂ G (except G₂) निशम्य. — (L. 3) T₂ G_{2.3} 'पित्रोश्च पुत्राश्च; G₁ 'पित्रोस्तु पुत्रास्तु.]

19 Before 19, Ś₁ K_{1.3} D₅ S (except M_{5.7}) ins. वैशं; K_{0.2.4} V₁ D_n D_{1.4} वैशं उ°. — ^b) N₃ निशम्य. K₂ N₁ T₂ G_{4.5} 'देवनं. — ^c) T₂ G₄₋₆ M transp. पिता and माता. Ś₁ अपि (for च). — ^d) B₃ D₄ G_{1.2} M च (for प्र-).

20 ^a) S तथा (for ततः). — ^b) S तु (G_{1.2} स) (for अथ). N₂ V₁ D_n D₅ M₃ तदा (for तयोः).

21 ^a) N_{1.3} V₁ B_{1.3} D_{n1} D_{1.2} T₁ पिता; B_{5.6} तात; D_{n2} D₄ पितः; T₂ G M_{3.5} पितो (for रोदीस्). N₂ D₄ transp. रोदीः and तात. N_{1.3} V₁ B D_{n1} D_{1.2} रुद; D_{n2} D₄ क्रंद; T G M_{3.5} रोद (for तात). Ś₁ K₁ D₅ G_{1.2} transp. मा and मातर. D_{n2} मा पितर्मा रुदे मातर; M₃₋₈ मा रोद मातर्मा तात. — ^b) K₁ तां (for त्वं). K₄ N₃ ब्रवीत् (for ब्रुवन्). N₂ V₁ B D (except D₅) स्वसस्त्विति चा (D₄ 'स्त्वदम) ब्रवीत्; S स्वसश्च (G₅ M 'सेति) पुनः पुनः. — ^c) K_{0.2.3} N₃ S transp. सर्वान् and तान्. — ^d) Only K₀ D₂ G_{4.6} M as in text! Ś₁ K₁ N₃ कं सो (K₁ सो) पतिष्ठति; K₂ कं सोपसर्प; K₃ कं चोपतिष्ठते; K₄ कं सोमितिष्ठत; N_{1.2} B_{1.5.6} D₄ D_{1.4} T G₁₋₃ कमुपस; V₁ B₃ D_n कमुपस; D₅ कं समुस; G₅ कमुपस.

22 ^a) K₀ स तृणं तु समादाय. — ^b) K₃ इदम् (for पुनर्). — ^c) N₂ V₁ B D T₂ G₄ अहं (for तं). — After 22, G₅ ins. a colophon (adhy. no. 107).

23 Before 23, G₄₋₆ ins. वैशं. — ^b) N₃ निशम्य

तत्; S निरीक्ष्य च. — ^a) S तथा (G₃ 'दा) ब्रुवंतं तं बालं, and तदा (for महान्).

24 Before 24, T₁ ins. वैशं. — ^a) T₂ G₄₋₆ M इदमंतरमित्येव (T₂ G₅ 'दं); cf. 1. 51. 16°. — ^b) K₀ तत्र प्रविश्य; D₄ समभिस्; T₁ G₁₋₃ समनुस्. K₀ च (for तान्). — ^c) K₄ D₂ G₁₋₄ M (except M₃) एव (for इव). — ^d) G_{4.6} M_{3.6-8} सांत्वयामास वै गिरा; M₃ (inf. lin.). ⁵ सिंचन्ती वाक्यमब्र.

Colophon om. in G₅. — Major parvan: T₂ G₁₋₅ M संभव (for आदि). — Sub-parvan: Ś₁ K₀₋₂ N₁ V₁ B D_n D_{1.2} D_{1.2.5} M_{3.5} वक्रवध (B_{1.3} एकचक्रायं वक्रं); K₃ वक्रराक्षसवध. — Adhy. name: K_{0.4} बालोप-श्रुतिः; N_{1.2} V₁ ब्राह्मणकन्यापुत्रवाक्यं; G₁ पुत्रवाक्यं. — Adhy. no. (figures, words or both): B₁ 155; D_{n3} 158; D_{4m} 161; T₁ 156; T₂ G₅ M 106; G_{1.2} 107; G_{4.4} 105. — S'loka no.: D_n 24; M₃ 26.

148

1 S om. उवाच (which, here, is not om. in Ś₁ K₁). — ^a) G₅ 'मूलफलं. — ^c) Ś₁ K₁ V₁ B_{3.6} D_n D₁ M_{3.5} 'त्वाप्यपक; K₀ N₃ D₅ M₃ (inf. lin.) 'त्वा व्यपक; K₂₋₄ N_{1.2} B_{1.5} D₄ D_{2.4} 'त्वा व्यपक; T G M₃₋₈ तद्वदित्वापकर्षेयं (T₁ 'कर्षामि). — ^d) Ś₁ चेद्व्यपकर्षि; D₂ T₁ चेदपि क; G₅ चेदं व्यपोहितु; G₆ चेदं परीक्षितुं.

2 Ś₁ K₁ S om. उवाच. — ^c) K₀ अत्र; T₁ G₅ तद् (for तु). — ^d) Ś₁ मानुष्याणां; B₅ मनुष्येण. — After 2, S ins.:

1625* तथापि तत्त्वमाख्यास्ये एतद्दुःखस्य संभवम् ।

शक्यं वा यदि वाशक्यं शृणु भद्रे यथातथम् ।

[(L. 1) G_{1.2} M₅ दुःखस्यैतस्य; M₃ दुःखस्यैकस्य; M₃₋₈

१४८

कुन्त्युवाच ।

कुतोमूलमिदं दुःखं ज्ञातुमिच्छामि तत्त्वतः ।
विदित्वा *अपकर्षेयं शक्यं चेदपकर्षितुम् ॥ १

ब्राह्मण उवाच ।

उपपन्नं सतामेतद्वह्वीषि तपोधने ।
न तु दुःखमिदं शक्यं मानुषेण व्यपोहितुम् ॥ २
समीपे नगरस्यास्य बको वसति राक्षसः ।
ईशो जनपदस्यास्य पुरस्य च महाबलः ॥ ३
पृष्टो मानुषमांसेन दुर्बुद्धिः पुरुषादकः ।
रक्षत्यसुरारणित्यमिमं जनपदं बली ॥ ४

नगरं चैव देशं च रक्षोबलसमन्वितः ।

तत्कृते परचक्राच्च भूतेभ्यश्च न नो भयम् ॥ ५
वेतनं तस्य विहितं शालिवाहस्य भोजनम् ।
महिषौ पुरुषश्चैको यस्तदादाय गच्छति ॥ ६
एकैकश्चैव पुरुषस्तत्प्रयच्छति भोजनम् ।
स वारो बहुभिर्वर्षैर्भवत्यसुतरो नरैः ॥ ७
तद्विमोक्षाय ये चापि यतन्ते पुरुषाः क्वचित् ।
सपुत्रदारांस्तान्हत्वा तद्रक्षो भक्षयत्युत ॥ ८
वेत्रकीयगृहे राजा नायं नयमिहास्थितः ।
अनामयं जनस्यास्य येन स्यादद्य शाश्वतम् ॥ ९

दुःखस्यैवास्य (for एतद्दुःखं). — (L. 2) G₂ यथातथा.]

3 ^b Ś₁ नामास्ति; T₂ G नामेह (for वसति). — After 3^{ab}, S ins.:

1626* इतो गव्यूतिमात्रेऽस्ति यमुनागह्वरे गुहा ।

तस्यां घोरः स वसति जिघांसुः पुरुषादकः ।

बको नाम स नाम्ना वै दुष्टात्मा राक्षसाधमः ।

[(L. 2) M यस्यां. — (L. 3) T G_{3,4} transp. नाम्ना and वै. M₃ दुरात्मा. G_{1,2} बकाभिधानो दुष्टात्मा राक्षसानां कुलाधमः.]

— K₁ om. 3^c-4^b. — T₁ G₁₋₃ repeat 3^{cd} (with v. 1.) after 8, M₃ after 9. — ^d M₅ (second time) पुरुषस्य (for पुरस्य च). Ś₁ N₂ D₁ अस्य (for च). — After 3, S (G₈ om. line 1) ins.:

1627* प्रलम्बकः कामरूपी राक्षसो वै महाबलः ।

तेनोपसृष्टा नगरी वर्षमद्य त्रयोदशम् ।

[(L. 1) T₁ बलंब; G₃ प्रलंबाक्षः; M₃ लंबकः. T₂ G_{4,5} मायिकः कामरूपी स; G₂ M₃ (inf. lin.). 5 प्रबलः (G₃ प्रलंबः) कामरूपी च. G_{1,2} M₃ (inf. lin.) सु (for वै). — (L. 2) T₁ M₆₋₈ वर्षाण्यत्र; G₁ वर्षाण्यद्य.]

4 K₃ om. 4; K₁ om. 4^{ab} (cf. v. 1. 3). T₁ G₁₋₃ M repeat 4^{ab} with v. 1. (cf. v. 1. 8, 9). — ^a Ś₁ K_{0,2,4} दुष्टो. Ś₁ K₂ N₃ मांसस्य; K_{0,4} मांसादो. — ^b M (second time) दुरात्मा नित्यदुर्मदः. — In S, 4^{ab} is followed by 5^c-8^d (T G om. 6); cf. also v. 1. 8, 9. — ^d Ś₁ K_{2,4} D₅ T₁ G₁₋₃ इदं (for इमं). Ś₁ K₁ वशी (for बली).

5 For S cf. v. 1. 8 and 9. — ^b K_{2,4} B (except B₁) D₄ T₂ G M₃ न्वितं; D₄ समुद्भितं. — ^c T₁ सत्कृते. — ^d M₃ पापेभ्यश्च. — After 5, S ins. a passage given in App. I (No. 91).

6 T G om. 6. — ^a Ś₁ transp. तस्य and विहि°. — D₂ om. 6^c-7^b. — ^c Ś₁ K N₃ D₅ महिषः (K₃ पं). Ś₁ श्रैव. — ^d Ś₁ K_{1,4} N₃ D_{4,5} तम् (for तद्).

7 D₂ om. 7^{ab} (cf. v. 1. 6). — ^a S एकैकं. N_{1,2} V₁ B D (except D₅; D₂ om.) अपि (for एव). S पुरुषं. — ^b S संप्रयच्छति वेतनं. — ^c K₁ B₁ संवारो; K₂ न वा; G₂ सवार्यो; G₃ सदारो. G₂ विप्रैर् (for वर्षैर्). — ^d K₄ N₂ V₁ B D (except D₅) T₁ G₁₋₃ सुकरो; Cd as in text. K₀ D₅ नृणां. T₂ G₄₋₆ M भविष्यत्यसुखाय वै (M₃ य नः; M₅ तिष्ठेत समये कृते).

8 ^a K₄ N_{1,2} V₁ B D (except D₅) केचिद् (for चापि). — ^b K₄ N₁ V₁ B D₂ D_{2,4} यतंति; D_{1,2,3} D₁ वदंति; T₁ यततः. — ^d K₀ D₅ भक्षयेत्युनः; T G भक्षयिष्यति. — After 8, T₁ G₁₋₃ repeat 3^{cd}-4^{ab} and then read 4^{cd}-5^{ab}; on the other hand, after 8, T₂ G₄₋₆ read 4^{cd}-5^{ab} (cf. v. 1. 9).

9 ^a Ś₁ K (except K₄) ग्रहो; N₃ गृहो; G_{1,4,5} पुरे; G₃ विप्रकीर्यरुहे (sic). — ^b N₁ B₅ बकः; D₅ न्यायं T₂ G₂ ह्येवं; G_{3,4} ह्यपि (for नायं). K₁ D₂ M₆₋₈ नायम् N₁ B₅ स्वयम्; D₅ G M_{3,5} न्यायम् (G₈ न्यायाद्). N इहागतः; T₂ उपास्थितः; G उपाश्रितः. T₁ द्वे चान्यायसु पाश्रिताः. — After 9^{ab}, K₄ N₂ V₁ B D ins.:

एतदर्हा वयं नूनं वसामो दुर्वलस्य ये ।
 विषये नित्यमुद्विग्नाः कुराजानमुपाश्रिताः ॥ १०
 ब्राह्मणाः कस्य वक्तव्याः कस्य वा छन्दचारिणः ।
 गुणैरेते हि वास्यन्ते कामगाः पक्षिणो यथा ॥ ११
 राजानं प्रथमं विन्देत्ततो भार्या ततो धनम् ।
 त्रयस्य संचये चास्य ज्ञातीन्पुत्रांश्च धारयेत् ॥ १२
 विपरीतं मया चेदं त्रयं सर्वमुपाजितम् ।
 त इमामापदं प्राप्य भृशं तस्यामहे वयम् ॥ १३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अष्टचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४८ ॥

सोऽयमस्माननुप्राप्तो वारः कुलविनाशनः ।
 भोजनं पुरुषश्चैकः प्रदेयं वेतनं मया ॥ १४
 न च मे विद्यते वित्तं संक्रेतुं पुरुषं क्वचित् ।
 सुहृज्जनं प्रदातुं च न शक्यामि कथंचन ।
 गतिं चापि न पश्यामि तस्मान्मोक्षाय रक्षसः ॥ १५
 सोऽहं दुःखार्णवे मग्नो महत्यसुतरे भृशम् ।
 सहैवैतैर्गमिष्यामि बान्धवैरद्य राक्षसम् ।
 ततो नः सहितान्मुद्गः सर्वानेवोपभोक्ष्यति ॥ १६

1628* उपायं तं न कुरुते यत्नादपि स मन्दधीः ।
 — °) K₄ जनपदे (for जन). — °) N₃ यो वै तस्याद्य
 शाश्वतः; S न करोतीह (G_{1.2} °तीति; G₃ °ति हि; G₅ °ति
 ह) शा°. — After 9, M₅ repeats 3^{ed}-4^{ab} and 5^{ed}, and
 then reads 4^{ed}-5^{ab}; on the other hand, after 9,
 M_{5.2-3} repeat 4^{ab}, 5^{ed}, and then read 4^{ed}-5^{ab}
 (cf. v. l. 8).

10 °) N₃ ते; D₁ मे (for ये). S (except T₂)
 दुर्वलाश्रये. — °) V₁ Nil. (comm.) नित्यवास्तव्याः; D₁
 यस्य तद्विग्नाः; D_n (erroneously) Nilp as in text. S
 सत्सु चान्येषु देशेषु. — °) S कु(G₄ अ)राजविषये रताः
 (G_{1.2} °यं गताः). — After 10, K₄ ins.:

1629* पुरातनस्य वासस्य गृहस्रोत्रादिकस्य च ।
 परित्यागं नेच्छमाना वसामो नगरे ततः ।
 एकचक्रापि वसतिः स्ववाचो दुष्परित्यजः ।
 दीयमाने नरकरे सततं बकराक्षसे ।

11 °) D₄ पुरुषाः (for ब्राह्मणाः). K₄ Cd वस्तव्याः;
 B₅ Da D₂ वास्त°. — °) M_{3.7} सर्वं तच्च; M₅ सर्वं स्वः; M₆
 सर्वं तं (for कस्य वा). G₁ वांछन्ति (for वा छन्द). K
 (except K₁) D_{4.5} ब्रह्मचारिणः. — °) S₁ K_{1.4} B_{1.5} D_{n3}
 D_{1.2.4} M (except M₅) रेतैर्हि; N₁ रेतैर्न. K₃ वासं; K₄
 B₅ Da वत्सं; N₁ रत्सं; N₂ V₁ M वत्सन्ति; B₅ वत्सं; D₁
 वात्सं. D₅ रेतैर्विहीनस्य; T G रेतै वसत्येव.

12 After 12^{ab}, G_{1.2.4} ins.:

1630* राजन्यसति लोकेऽस्मिन्कुतो भार्या कुतो धनम् ।
 — °) T G त्रयेण; M₅₋₈ त्रयाणां. K₃ N₃ V₁ B D
 संचयेनास्य (N₁ उपचयेनास्य; D₅ येनेह); T G संचितेनेह.
 — °) S₁ वज्रयेत्; K_{1.2.4} D₅ वर्धं; K₃ वृद्धं; N_{1.2} V₁
 B D (except D₅) तारं; M₅₋₈ कारं.

13 °) N₃ कथं (for मया). K₀ D₅ सर्वं; D₁ भेदा; S
 त्वेत् (M₅₋₈ त्वत्र) (for चेदं). — °) S₁ transp. त्रयं and

सर्वं. K₀ D₅ एतद् (for सर्वं). K₁ उपाश्रितः. N₃
 अस्माभिः समुं; S त्रितयं (M_{5.8} त्रयं च) समुपाजितं (M₅₋₈
 °पाश्रितं). — °) K_{0.8} N₃ ताम्; K₄ तम्; N_{1.2} V₁ B D तद्
 (for त). T G त्विमां. — °) K₂ N_{1.2} V₁ B D तस्यामहे.

14 °) T₁ हेतुः; G₃ पापः (for वारः). — °) T₁
 G_{1.2.6} पुरुषं. T₁ G_{1.2} M₅₋₈ चैकं; G₅ पेयं. — °) K_{0.1.4}
 D₅ तथा; K₃ यथा (for मया).

15 K₂ om. 15^{ed}. — °) D₂ शक्नोमि. K₀ V₁ Dn
 D₁ T₁ कदाचन. B (except B₁) Da D₄ न च (B₅ हि)
 शक्यामि कंचन. — °) S₁ V₁ Dn D₁ चैव; S चान्यां (for
 चापि). — °) K₀ भामिनि; S राक्षसात्.

16 °) N₃ शोकार्णवे. — °) N_{1.2} V₁ B_{3.5} D (except
 Da) T₂ G °त्यसुकरे; T₁ मुह्याम्यनुकृतो. — °) S₁ K₀₋₈
 B_{1m} D₅ एभिर्; K₄ B₅ G_{1-2.5} M तैर्; G₄ इह; G₅ अहं
 (for एतैर्). — °) S₁ सह (for अद्य). — °) S₁ K₁
 निःसहितः; K₀ D₅ स हि बकः. N₃ क्रुद्धः; S रक्षः (for
 क्षुद्रः). — °) S₁ °युक्ष्यति; K_{1.3} N_{1.3} D₄ T₁ G₃ °योक्ष्यति;
 K₂ °योक्ष्यते; K₄ सर्वान्नो घातयिष्यति; B_{1.3} °भोक्ष्यते; D₅
 °नेवाय भो; G₄ °नै भक्षयिष्यति; M₅₋₈ °नेवावभो.
 — After 16, T G ins.:

1631* दुःखमूलमिदं भद्रे मयोक्तं प्रश्नतोऽनघे ।

[G_{1.2} °क्तं पृच्छते भृशं.]

Colophon om. in S₁. — Major parvan: T₂ G M
 संभव (for आदि). — Sub-parvan: K₀₋₈ N₃ V₁ B Da
 Dn_{1.2} D_{1.2.4} T₂ M₅ वक्रवध (B_{1.3} एकचक्रायां वक्र).
 — Adhy. name: K₂ ब्राह्मणप्रश्नः; K₄ G₁ ब्राह्मणवाक्यं;
 N_{1.2} V₁ कुंतीप्रश्नः; D₅ कुंतीं प्रति ब्राह्मणवाक्यं. — Adhy.
 no. (figures, words or both): B₁ 155; Dn₅ 159;
 D_{4m} 162; T₁ 157; T₂ G₅ M 107; G_{1.2.6} 108; G_{3.4}
 106. — S'loka no.: Dn 17; M₅ 30. — Aggregate
 s'loka no.: Dn₅ 6215.

१४९

कुन्त्युवाच ।

न विषादस्त्वया कार्यो भयादस्मात्कथंचन ।
 उपायः परिदृष्टोऽत्र तस्मान्मोक्षाय रक्षसः ॥ १
 एकस्त्व सुतो बालः कन्या चैका तपस्विनी ।
 न ते तयोस्तथा पत्या गमनं तत्र रोचये ॥ २
 मम पञ्च सुता ब्रह्मंस्तेषामेको गमिष्यति ।
 त्वदर्थं बलिमादाय तस्य पापस्य रक्षसः ॥ ३

ब्राह्मण उवाच ।

नाहमेतत्करिष्यामि जीवितार्थी कथंचन ।
 ब्राह्मणस्यातिथेश्चैव स्वार्थे प्राणैर्वियोजनम् ॥ ४

न त्वेतदकुलीनासु नाधर्मिष्ठासु विद्यते ।

यद्ब्राह्मणार्थे विसृजेदात्मानमपि चात्मजम् ॥ ५
 आत्मनस्तु मया श्रेयो बोद्धव्यमिति रोचये ।
 ब्रह्मवध्यात्मवध्या वा श्रेयो *आत्मवधो मम ॥ ६
 ब्रह्मवध्या परं पापं निष्कृतिर्नात्र विद्यते ।
 अबुद्धिपूर्वं कृत्वापि श्रेयो *आत्मवधो मम ॥ ७
 न त्वहं वधमाकाङ्क्षे स्वयमेवात्मनः शुभे ।
 परैः कृते वधे पापं न किञ्चिन्मयि विद्यते ॥ ८
 अभिसंधिकृते तस्मिन्ब्राह्मणस्य वधे मया ।
 निष्कृतिं न प्रपश्यामि नृशंसं क्षुद्रमेव च ॥ ९

149

1 Ś1 K1 S om. उवाच. — ^a) Ś1 K (except Ko) संतापः (for विषादः). — ^b) K1 कदाचन; T1 न किंचन. — ^c) N3 परिदृष्टः; G4 (sup. lin. as in text) किं नु दृष्टः. K3 मे (for उत्र). — ^d) N1 T G3-6 M राक्षसात् (for रक्षसः). G1.2 मोक्षयेहं निशाचरात्. — After 1, S (except M5) ins.:

1632* नैव स्वयं सपुत्रस्य गमनं तत्र रोचये ।

[Cf. 2nd. — T स्वपुत्रं; G2.4 सुपुत्रं; G3 न पुत्रं.]

2 G4 om. 2. — ^a) Ś1 K1 चैव (for तव). — ^b) Ś1 एका (for कन्या). Ś1 कन्या; K3 चैव; T1 एका च (for चैका). — ^c) Ś1 K2 D5 तु; Ko.3.4 तु; N1.2 V1 B Da Dn D1.2.4 T G च (for ते). All MSS. (except K1 N3 M) एतयोः (for तयोः). — ^d) Ś1 K1 N2 V1 B5 D (except D2.4.5) तव (for तत्र).

3 ^b) G1 भविष्यति (for गमिं). — ^c) K3 T1 G4.6 M5 तदर्थः; K4 यद्. — ^d) K3 दुष्टस्य (for पापं).

4 Ś1 K1 S om. उवाच. — ^b) K1 N1 *तार्थे; D2 G2.6 *तार्थे; M (except M5) ताय. K4 कदाचन. — ^d) V1 Dn D1.5 प्राणान् (for प्राणैर्). K1 N3 वियोजयं; V1 B3 Dn D1 वियोजयन्.

5 ^{ab}) S न त्वेतद् (T2 G5 त्वेतं; G1.2 ह्येतद्; G4 त्वेवं) धर्मनित्यानां (M *नित्यत्वात्) कुलीनानां सुदुष्करं. — ^c) N V1 Dn D1.5 M (except M5) *णार्थे. — ^d) K2 S चापि (T1 सोपि; M5 as in text). Ś1 K (except Ko) N1 Da G5 वात्मं.

6 ^a) Ko G1 च (for तु). T1 मम; G1.2 वधः (for मया). — ^b) Ś1 Ko.1.4 V1 B5 Da2 G1 (before corr.) M रोचते; Dn1 योजये. — ^c) Ś1 K D5 ब्रह्महत्यात्महत्या वा; S *त्मवध्याभ्यां. — ^d) = 7^d. Ś1 K3.4 D1.5 श्रेयो नात्मं; Ko.2 N V1 B Da Dn D2.4 T1 G3.4.6 M *यानात्मं; K1 T2 G1.2.5 *यो ह्यात्मं. — After 6, G3 ins.:

1633* ब्रह्महत्या परं पापं श्रेयानात्मवधो मम ।

(cf. 7).

7 Ś1 K1 om. 7. — ^a) K (K1 om.) D5 G5 ब्रह्महत्या N3 *ध्याफलं प्राप्य. — ^b) D4 तु; G3 इह (for अत्र). — After 7^{ab}, M5 ins.:

1634* प्रयोक्ता चातुमन्ता च हन्ता चेति त्रयः समाः ।

— G1 (hapl.) om. 7^a-8^d. — ^c) N1 हि; B5 तु (for अपि). K3.4 *पूर्वकं कृत्वा. — ^d) = 6^d. Ko.2.3 श्रेयो नात्मं; K4 *यां नात्मं; N1.2 V1 B D व (Da प) रमात्मं; N3 G2 M कुतस्त्वात्मवधो (N3 *तो); T G3.4.6 कृतस्त्वात्मं. G5 प्रत्यवायो ह बुध्यते.

8 G1 om. 8 (cf. v. l. 7). — ^a) N1 धर्मं (for वधं). — ^b) B1 (m as in text) आत्मवधात् (for एवात्मनः). M5-8 सखे (for शुभे). — ^d) D4 T2 G3-6 M5 मम; D5 अपि (for मयि).

9 ^a) Ś1 K1-4 D5 त्वस्मिन्; G1.2 ह्यस्मिन्. — ^b) G5 कृते (for वधे). — ^c) Ś1 K1 एव; Ko.3.4 अस्य; D1 T G हि (G3 इह); D5 अत्र; M5-8 अनु (for प्र).

10 ^a) N V1 B (except B1) Da Dn2.3 M गृहं

आगतस्य गृहे त्यागस्तथैव शरणार्थिनः ।
याचमानस्य च वधो नृशंसं परमं मतम् ॥ १०
कुर्यान्न निन्दितं कर्म न नृशंसं कदाचन ।
इति पूर्वं महात्मान आपद्धर्मविदो विदुः ॥ ११
श्रेयांस्तु सहदारस्य विनाशोऽयं मम स्वयम् ।
ब्राह्मणस्य वधं नाहमनुमंसे कथंचन ॥ १२

कुन्त्युवाच ।

ममाप्येषा मतिर्ब्रह्मन्विप्रा रक्ष्या इति स्थिरा ।
न चाप्यनिष्टः पुत्रो मे यदि पुत्रशतं भवेत् ॥ १३
न चासौ राक्षसः शक्तो मम पुत्रविनाशने ।
वीर्यवान्मन्त्रसिद्धश्च तेजस्वी च सुतो मम ॥ १४
राक्षसाय च तत्सर्वं प्रापयिष्यति भोजनम् ।

सोक्षयिष्यति चात्मानमिति मे निश्चिता मतिः ॥ १५
समागताश्च वीरेण दृष्टपूर्वाश्च राक्षसाः ।
बलवन्तो महाकाया निहताश्चाप्यनेकशः ॥ १६
न त्विदं केषुचिद्ब्रह्मन्याहर्तव्यं कथंचन ।
विद्यार्थिनो हि मे पुत्रान्विप्रकुर्युः कुतूहलात् ॥ १७
गुरुणा चाननुज्ञातो ग्राहयेद्यं सुतो मम ।
न स कुर्यात्तया कार्यं विद्ययेति सतां मतम् ॥ १८

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तस्तु पृथया स विप्रो भार्यया सह ।
हृष्टः संपूजयामास तद्वाक्यममृतोपमम् ॥ १९
ततः कुन्ती च विप्रश्च सहितावनिलात्मजम् ।
तमब्रूतां कुरुष्वेति स तथेत्यब्रवीच्च तौ ॥ २०

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकोनपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४९ ॥

— *) Ko Ds हि (for च). — *) Ns महत् (for मतम्).
N1.2 V1 B D (except Ds) नृशंसो गर्हितो बुधैः.

11 *) Ns transp. कुर्यान् and न. Ko Bs अ; S
(except Gs) च (for न). Ms पापकं; Ms-s पापकृत्
(for निन्दितं). — *) Ko Gs transp. न and नृशंसं. V1
B1 Dn D1.2 T G कथंचन. Ns न च कर्ता कदा. — *) S1
Ko-2 T1 पूर्व. — *) S प्राहुर्धर्मविदो जनाः.

12 *) Ns M (except Ms) श्रेयस्तु; T G श्रेयसे. S
(except G1.2) सह दारेण. — *) Ds शोयं. M विनश्ये-
यमहं स्वयं. — *) Gs अनुमन्ये. K1.2 N1.2 V1 B D M
(except Ms) कदाचन.

13 K1 S om. उवाच; S1 om. the ref. — *) Ds
मम; Gs पूज्या (for रक्ष्या). S1 Gs स्थिता; K1 स्थितः; T
Gs-5 स्थितिः; G1.2 धुवं; Ms-8 स्मृताः.

14 *) Gs समापत्यवि. — *) Ko Ds मन्त्रसंसिद्धः.
— *) N1 T G तपस्वी. Ko मम पुत्रो महाबल.

15 *) Ns स; Ds तु (for च). — *) G1 transp.
प्रापं and भोजं. — *) S मोचयि.

16 *) T2 G1 (before corr.), 2-5 वीर्येण.

17 *) G1 स्वयेदं. S1 K1.2 कस्यचिद्; Gs केन.
— *) S1 K1 नाहंतव्यं (sic). G1.2 कदाचन.

18 *) K4 D1 चाभ्यनु; Da Dns Ms-8 चाप्यनु; T1

हमनु; G1 वाननु. — *) N1.2 B1m.2.6 Dn1 Ds यत्;
Dns Ds यः (for यं). — *) S1 K4 N1 V1 B3.6 Da1 Da
D1.2 तथा; K1 तदा; Bs यथा; Ds तु यत् (for तथा). T
G न कुर्यात्तस्य तत्कार्यं. — *) Ds विज्ञयेति. T G
इत्युवाच गुरुर्हितं.

19 K1 om. 19-20. N1.2 V1 B Da Dn D1.4 T1
om. वैशं उ; S1 K2-4 D2.5 T2 G M om. उवाच.
— *) G1.2 स (for तु). — *) G1.2 पुत्रः (for विप्रो).
S transp. भार्यया and सह.

20 K1 om. 20 (cf. v. l. 19). — *) S1 transp. कुन्ती
and विप्रः. — *) Ko.2.4 तदाब्रू; M तदब्रू. — *) S
प्रतिजज्ञे तथेति सः (G1.2 तथा हि सः; Gs 'थेति च).

Colophon om. in K1. — Major parvan: T2 G M
संभव (for आदि). — Sub-parvan: S1 Ko.2.3 N1 V1
B D T2 वकवध (B1.8 एककथायां वक). — Adhy.
name: K4 ब्राह्मणसमाशासनं; N1.2 V1 भीमवकवधवागीकारः.
— Adhy. no. (figures, words or both): B1 157; Dns
160; D4m 163; T1 158; T2 Gs M 108; G1.2 (sup.
lin.), 109; G2-4 107. — S'loka no.: Dn 20; Ms
21. — Aggregate s'loka no.: Dns 6235.

Prof. STEN KONOW, Ethnographic Museum, Christiania: "Every serious student will feel sincerely thankful to you and your collaborators for the great and conscientious work you have given us."

Prof. LIONEL D. BARNETT, British Museum: "I heartily congratulate you on the excellent manner of the work. The critical method is thoroughly scientific, and the results are very interesting. I hope that the enterprise will receive all the support that it deserves."

Prof. F. BELLONI FILIPPI, University of Pisa: "I congratulate you and your colleagues of the Mahābhārata Editorial Board on the difficult task you have fulfilled with the first fascicule of the *editio critica* of the Great Epic of India. All the Sanskrit scholars who follow your endeavour with the most lively interest will be satisfied with the constituted text, that seems to give the most faithful picture of the original possible to be retraced under the present circumstances."

Prof. H. ZIMMER, University of Heidelberg: "Your edition will be the classical one, of this classical text, superseding all former editions, and may serve for all further investigation concerning the great Indian Epic."

Zeitschrift für Indologie und Iranistik, Leipzig: "Eine gediegene Leistung, die zu den besten Hoffnungen berechtigt und sowohl dem durch seine scharfsinnigen Arbeiten wohlbekannten Herausgeber als auch den anderen beteiligten alle Ehre macht. . . . Wir müssen uns dankbar damit zufrieden gehen, dass Indien das leistet, was zur Zeit möglich und notwendig ist. Wir sehen schon jetzt, dass die bahnbrechenden Arbeiten der Kommission uns eine reiche wissenschaftliche Ernte schenken werden."

Rivista degli Studi Orientali, Rome: "L'avvenimento è troppo importante perchè non meriti di esser segnalato ai sanscritisti ed agli amici dell' India. . . . Il "General Editor", dott. V. S. Sukthankar, che accoppia all'acutezza dell'ingegno e alla vastità delle letture la severità dei metodi europei, derettamente appresi alla scuola del Lüdgers, parla del lavoro come di un "very fascinating work" nè risparmia fatiche per la riuscita di un'opera, a cui resterà per sempre legato il nome dei dotti collaboratori. E lo stabilimento tipografico *Nirnaya Sagar* di Bombay . . . non ha lesinato i mezzi per giungere a un'edizione, la

quale per nitidezza di caratteri e bontà di materiali impiegati nella ha da invidiare alle migliori edizioni europee."

Orientalistische Literatur Zeitung: "Nur soviel kann schon jetzt festgestellt werden, dass der Herausgeber offenbar mit der rühmenswertesten Akribie gearbeitet und sich alle Mühe gegeben hat, um einen wahrhaft kritischen Text herzustellen. Wenn es den indischen Gelehrten möglich werden wird—was wir immer ernstlich hoffen—in absehbarer Zeit einen kritischen Text des ganzen gewaltigen Epos hervorzubringen, so werden sie sich damit ein monumentum aere perennius errichtet haben und sich die Dankbarkeit vieler Generationen von Sanskritgelehrten zugesichert haben."

Journal of the American Oriental Society: "One of the most valuable of Sukthankar's results is his establishment for the first time of a "Kāśmīrī" recension of the epic. . . . Dr. Sukthankar deserves to be heartily congratulated on the brilliant success of his work. More than that, he deserves the active support of all Sanskritists, and of all who are interested in the furtherance of this supremely important work, which none could do better than he."

Indian Historical Quarterly: "The Institute is to be congratulated on the admirable beginning that has been made, under the able editorship of Dr. Sukthankar, of a truly colossal task, which we sincerely hope it will be able to bring to a successful completion. . . . So far as one can judge from the published specimen, the course adopted by the editor is fully justified by the facts of the case, and the major part of the text has been reconstructed with a degree of approximation which may be deemed sufficient for all critical purposes. The reviewer, as an Indian, may be excused for entertaining a pardonable pride in the fact that the first critical edition of the great Indian epic is undertaken, as it should be, by a band of Indian scholars. Let us hope that when it is completed it will stand as a glorious monument of Indian scholarship."

The Times, Literary Supplement: "The lines... on which they are proceeding appear to be thoroughly sound. This first tiny instalment shows that the work has been begun in earnest and all Sanskrit scholars will wish it success."

The Indian Press

The Times of India, Bombay: "There is no doubt that, when completed, this first critical edition of the great epic will be an achievement of international importance reflecting no little credit on the Sanskrit scholarship of India. We have no hesitation in appealing to the Indian public and all lovers of learning to extend their generous help to a work of such monumental importance."

The Bombay Chronicle, Bombay: "The whole public of India, especially the Indian Princes and Universities, owe it to themselves and the

country to finance this project."

The Leader, Allahabad: "Considering the importance of the undertaking, which is of a national character, every financial help rendered to the Institute for the successful completion of the enterprise, will be help rendered to a very deserving object."

United India and Indian States, Delhi: "When this is done for the whole work, the Institute will have accomplished a great task of international importance, which would be admired and highly prized both by the Indian and European scholars."

Donations (of Rs. 250 and above) received and promised

ANNUAL GRANTS.	
Chief of Aundh	Rs. 6,000
Government of Bombay	" 6,000
Government of India	" 5,000
University of Bombay	" 3,000
Government of Madras.	" 1,000
Government of Burma	" 500
Government of Baroda	" 500
Government of Mysore	" 500
Chief of Phaltan	" 500
Chief of Sangli.	" 250
Chief of Ichalkaranji	" 250
Chief of Bavda.	" 101
Chief of Vishalgad	" 100

Chief of Ramdurg	Rs. 100
Sardesai of Vantmuri	" 50

SINGLE DONATIONS.

Bhavnagar Darbar	" 2,000
H. A. Shah Esq., Bombay	" 1,000
Chief of Bhore	" 500
V. P. Vaidya Esq., Bar.-at-law, Bombay.	" 500
Harilal Jagannath Esq., Cambay	" 500
Tulsidas Charities, Bombay	" 500
Shantaram N. Dabholkar Esq., Bombay.	" 500
Savitribai Bhat Trust, Bombay.	" 400
Jaikrishna Trust, Bombay	" 300
Haridas Dhanji Mulji Esq., Bombay	" 300
Rajguru Hemraj Pandit, C. I. E.; Nepal.	" 250

Critical Edition of the Mahābhārata: Rates of Subscription

Class A (Payment in advance):

- (i) Paper-cover fascicules . . . . . Rs. 140
- (ii) Cloth bound volumes . . . . . " 150

Class B (Deferred payment):

- (i) Paper-cover fascicules . . . . . Rs. 165
- (ii) Cloth bound volumes . . . . . " 175

Subscribers of class B are required to deposit Rs. 10 out of the price for registration of the order; the balance will be recovered by V. P. P. as the fascicules or the volumes are published. Per-

manent members of the Institute obtain the edition at reduced rates; these rates for class A (i) and (ii) are Rs. 112 and 120 respectively.

Price of fascicule 5 . . . . . Rs. 7-0

Price of fascicules 1-5 . . . . . " 20-0

All the above prices are exclusive of postage.

For further particulars, apply to the Secretary, Mahābhārata Editorial Board, Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona 4.

All prices are liable to be enhanced after 1931.

Published by the Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona.

Printed by Ramchandra Yesu Shedge at the Nirnaya Sagar Press, 26-28, Kolbhat Lane, Bombay.

THE
MAHĀBHĀRATA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

VISHNU S. SUKTHANKAR, PH.D.

WITH THE CO-OPERATION OF

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI; PROF. S. K. BELVALKAR;

PROF. A. B. GAJENDRAGADKAR; PROF. P. V. KANE; PROF. V. G. PARANJPE;

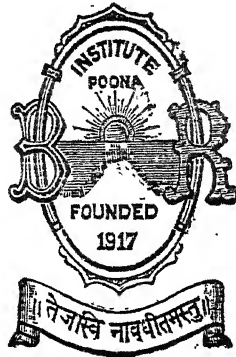
PROF. R. D. KARMARKAR; PROF. P. L. VAIDYA; V. P. VAIDYA Esq.;

PROF. M. WINTERNITZ; AND OTHER SCHOLARS

AND ILLUSTRATED BY

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI, B.A.,

RULER OF AUNDH

Under the Patronage of the Ruler of Aundh; the Imperial Government of India; the Provincial Governments of Bombay, Madras, and Burma; the Baroda and Mysore Governments; the University of Bombay; and other distinguished Donors

POONA

BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

1932

Opinions and Reviews

His Excellency Sir LESLIE WILSON, P. C., G. C. I. E., C. M. G., D. S. O., Late Governor of Bombay: "I heartily congratulate you and all those who have been working with you, on this production. The first critical examination of the Mahabharata is undoubtedly a *national* work, and I sincerely trust that you will receive whole-hearted support in this publication."

The late Prof. A. HILLEBRANDT: "Your enormous undertaking represents the greatest progress in the philological history of the Indian epic, and is sure to throw into shade all previous works and to add to the glory of Indian scholarship. I take the liberty to congratulate you on seeing your name, so well known to your fellow-workers, connected with that edition. It is one of the weakest (if not *the* weakest) points in Indian philology, that we have as yet no scientific editions of the Mahabharata or the Ramayana; and I am glad to see the much-felt gap now being filled up in a thoroughly worthy manner."

Prof. H. JACOBI, University of Bonn: "Your edition furnishes us just with what we want. I consider your text as reliable as can be expected under the circumstances. . . . Your plan is the best which can be advised."

Prof. H. LUNDERS, University of Berlin: "I was greatly impressed by the arrangements that have been made at the Institute for the collation of the Mahabharata MSS. The arrangements are such as will ensure great accuracy and perfect clearness in the registration of the various readings. . . . Your work seems to me to merit the highest possible praise both as regards the constituting of the text, and the clarity and succinctness with which the MSS. evidence has been recorded. . . . In my reading of the text I came across no passage of any importance, where I had occasion to differ from you, as to the choice of the right reading."

Prof. M. WINTERNITZ, University of Prag: "I have read very carefully your 'Foreword,' and may say that I fully agree with the general principles laid down in it. . . . As far as I have read in the text it seems to me that you have done your level best in the work of 'purifying' the

text. . . . I am happy to see that the actual beginning you have made *proves* not only the possibility, but also the absolute necessity and usefulness of such an edition."

Prof. F. W. THOMAS, University of Oxford: "I agree with the views expressed in your 'Foreword'. It seems we can have a single text, much superior to what is represented by any existing edition."

Prof. FRANKLIN EDGERTON, Yale University: "I have examined very minutely considerable sections of the work on the first two Adhyayas as completed by Dr. Sukthankar, and he has fully explained to me the methods adopted in collating and classifying the MSS., establishing the text, and recording the manuscript variants. . . . I do not think it would be possible to improve on the work as it is now being done, with the materials at the disposal of the editor. . . . His notions of text-criticism, his weighing of discordant readings, his estimates of the relations and comparative value of various MSS. and recensions, the clarity and succinctness with which he presents his results—all these seem to me to merit the highest possible praise."

Prof. A. BERRIEDALE KEITH, Edinburgh University: "The prime need appears to me to be fulfilled excellently by the form in which your collations are presented. . . . As to the possibility of arriving at a definitive early text, nothing can be added to your own observations, and after much consideration of reasons for and against, I think that you are right in endeavouring to carry the work of reconstruction out in the manner which has commended itself to you. . . . So far as I have tested the readings adopted, I can see that a good case can always be made out for them. I cannot, therefore, suggest any alterations in the mode of procedure adopted and I consider that by working along the lines already followed a very important service will be rendered to the study of the epic."

Mahamahopadhyaya Dr. GANGANATHA JHA, Vice-Chancellor, University of Allahabad: "As the work has been so well done, I do not find anything to suggest or criticize. Allow me to congratulate you on the success of your work."

१५०

वैशंपायन उवाच ।

करिष्य इति भीमेन प्रतिज्ञाते तु भारत ।
आजग्मुस्ते ततः सर्वे भैक्षमादाय पाण्डवाः ॥ १
आकारेणैव तं ज्ञात्वा पाण्डुपुत्रो युधिष्ठिरः ।
रहः समुपविश्यैकस्ततः पप्रच्छ मातरम् ॥ २
किं चिकीर्षत्ययं कर्म भीमो भीमपराक्रमः ।
भवत्यनुमते कचिदयं कर्तुमिहेच्छति ॥ ३

कुन्त्युवाच ।

ममैव वचनादेश करिष्यति परंतपः ।
ब्राह्मणार्थे महत्कृत्यं मोक्षाय नगरस्य च ॥ ४

युधिष्ठिर उवाच ।

किमिदं साहसं तीक्ष्णं भवत्या दुष्कृतं कृतम् ।
परित्यागं हि पुत्रस्य न प्रशंसन्ति साधवः ॥ ५
कथं परसुतस्यार्थं स्वसुतं त्यक्तुमिच्छसि ।
लोकवृत्तिविरुद्धं वै पुत्रत्यागात्कृतं त्वया ॥ ६
यस्य बाहू समाश्रित्य सुखं सर्वे स्वपामहे ।
राज्यं चापहृतं क्षुद्रैराजिहीर्षामहे पुनः ॥ ७
यस्य दुर्योधनो वीर्यं चिन्तयन्नमितौजसः ।
न शेते वसतीः सर्वा दुःखाच्छकुनिना सह ॥ ८
यस्य वीरस्य वीर्येण मुक्ता जतुगृहादयम् ।

150

I Ś1 K (except Ko) Ds S om. उवाच. — °) B1.2 Ds S करिष्यामीति (Gs प्रतिज्ञाते तु; cf. 1°). — °) N1.2 V1 B D (except Ds) अथ (for तु). Gs करिष्यामीति भा°. — °) T G °मुः सहिताः सर्वे. — °) Many MSS. भैक्ष्य°. — After 1, D2 (om. lines 3-4) S ins.:

1635* भीमसेनं ततो दृष्ट्वा आपूर्णवदनं तदा ।
बुबोध धर्मराजस्तु हर्षितं भीममच्युतम् ।
हर्षितुं कारणं यत्तन्मनसा चिन्तयन्गुरुः ।

स समीक्ष्य तदा राजञ्श्रोतुकामो युधां पतिः ।

[(L. 1) Ds ह्यापूर्ण°; T1 Gs संपूर्ण°. — (L. 2) Ds G1-3 Ms-8 हर्षितं. Ds वीरमुत्तमं; G4 भीममुद्धतं. — (L. 3) T1 Gs हर्षितं; T2 भाषितं; G1.2 तोषस्य; Gs भाषितुं; Gs हर्षितुं. T1 °साबोधयद्गुरुः; G4 Ms. 5 °साचितयद्गुरुः. Ms-8 °यन्प्रभुः. — (L. 4) T1 स सम्यक्तुः; M प्रसमी°. Ms-8 राजा. G1.2 योद्धुकामं; Ms-8 ज्ञातुकामो. T1 पृथां; T2 Gs विशां (for युधां).]

2 °) Ś1 Ko.1 Bsm Ms तज् (for तं). — °) Ko. 2.3 कुंती° (for पाण्डु°). — °) Gs एतत् (for एकस्). Ś1 K1 रहस्यनुप्रविश्यै°; T1 G1 रहस्यमुपवि°. — °) Ś1 तत्र; T1 सुतः; Gs परि° (for ततः). Ms ततोपृच्छस् मा°.

3 Before 3, Ś1 T1 ins. युधिष्ठिरः; Ks N1.2 V1 B D (except Ds) युधिष्ठिर उ°. — °) K1.3 Ds T1 G1-3 M भवत्यनु°. T1 G1-3 M किंचिद्; Cd as in text. — °) Ś1 K Ds तदयं (Ś1 K1 अयं वा; Ds स्वयं वा) कर्तुमुद्यतः; N

V1 B Da Dn D1.2.4 M स्वयं (N1.3 Bs M अयं) वा कर्तुमिच्छति.

4 Ś1 K1 S om. उवाच. — °) Gs एष (for एव). Ko G (except G4.5) M (except Ms) एव; N1 एतत् (for एष). — °) Ś1 K1 Ns T1 परंतप. — °) K4 Gs °णार्थे. Ko.3.4 महत्कर्म; N1 परं कृ°; Ds महाकृ°. — °) Ś1 Ko.1 मोक्षाय भरतर्षभ; G1.2 मोचयन्नगरं च यत्. — After 4, G1.2.4 ins.:

1636* बकाय कलिपतं पुत्र महान्तं बलिमुत्तमम् ।

भीमो मुनक्ति संपुष्टमप्येकाहं तपःसुत ।

[(L. 2) G1 मुनक्तु. Gs संपुष्टिम्. G2 °हं तु तर्पयत्.]

5 Ś1 K1-3 S om. उवाच. — °) G4 इदं तु (for किमिदं). N1 तीव्रं (for तीक्ष्णं). — °) Ns V1 B D (except D1.5) Ms दुष्करं.

6 °) Ś1 G1.2 स्वपुत्रं; Ks त्वं सु°. Ko °कुमहंसि. — °) Ś1 °वृद्धि°; Ko. sm Ns Ds °वृत्त°; Ks °वृद्ध°; N1.2 V1 B Da Dn D1.2.4 °वेद°; T2 Gs-8 °विरुद्धश्; G1 लोके वृद्धिविरुद्धश्; G2 °वृत्तिषु रूढश्. Ś1 T1 वा; N1.2 V1 B D (except Ds) हि; T2 G M च (for वै). — °) Ks Ds T G °त्यागः. T G कृतस् (Gs त्वया). Ms transp. कृतं and त्वया. Bs मया; Gs कृतः (for त्वया).

7 °) Ns बाहुं. — °) T2 Gs वयं (for सुखं). N1.2 V1 B D शयामहे; Gs वसा°. — °) K (except K1) उज्जिहीर्षा°; D2 तज्जिहीर्षा°; Ds जेतुं हर्षा°. K4 Ms वयं (for पुनः).

अन्येभ्यश्चैव पापेभ्यो निहतश्च पुरोचनः ॥ ९
यस्य वीर्यं समाश्रित्य वसुपूर्णा वसुधराम् ।
इमां मन्यामहे प्राप्तां निहत्य धृतराष्ट्रजान् ॥ १०
तस्य व्यवसितस्त्यागो बुद्धिमास्थाय कां त्वया ।
कच्चिन्न दुःखैर्बुद्धिस्ते विप्लुता गतचेतसः ॥ ११

कुन्त्युवाच ।

युधिष्ठिर न संतापः कार्यः प्रति वृकोदरम् ।
न चायं बुद्धिदौर्बल्याच्चवसायः कृतो मया ॥ १२
इह विप्रस्य भवने वयं पुत्र सुखोषिताः ।

तस्य प्रतिक्रिया तात मयेयं प्रसमीक्षिता ।
एतावानेव पुरुषः कृतं यस्मिन्न नश्यति ॥ १३
दृष्ट्वा भीमस्य विक्रान्तं तदा जतुगृहे महत् ।
हिडिम्बस्य वधाच्चैव विश्वासो मे वृकोदरे ॥ १४
बाहोर्बलं हि भीमस्य नागायुतसमं महत् ।
येन यूयं गजप्रख्या निर्व्यूढा वारणावतात् ॥ १५
वृकोदरबलो नान्यो न भूतो न भविष्यति ।
योऽभ्युदीयाद्युधि श्रेष्ठमपि वज्रधरं स्वयम् ॥ १६
जातमात्रः पुरा चैष ममाङ्गात्पतितो गिरौ ।

8 D₂ om. 8^{ab}. — °) N_{1.2} V₁ B D (except D₅)
रजनीः (for वसतीः). — °) K₄ दुष्टः (for दुःखाच्).

9 °) G₂ सूर्यवीर्यस्य. — °) G₃ भयात् (for वयम्).
— °) G₁ M अमात्यश्चापि पापात्मा. — °) B₅ D₅ M स
(for च). S₁ K₁ प्ररोचनः (cf. v. l. 1. 132. 2).

10 °) K₀ वीर्यमनुश्रिः; K_{2.4} N₃ G₁₋₃ र्यमुपाश्रिः;
T₂ G_{4.5} बाहुमुपाः; G₆ बाहू समाः; M विक्रममासाद्य.
— After 10^{ab}, G_{1.2} ins.:

1637* भोक्तुमिच्छामहे मातः निःसपत्ना महामनः ।

[G₂ राज्यं (for मातः) and महात्मनः (for महामनः).]

— °) G_{1.2} इमानन्याननुप्राप्तान्. — After 10, G_{1.2} ins.:

1638* कर्णं दुःशासनं चैव शकुनिं चापि सौबलम् ।

11 °) G₃ तां तव (for कां त्वया). — °) K_{0.1} G₁
कश्चित्; K₂ G₂ किञ्चित्; K₄ B_{1m} D₂ कथं; D_{n1} कश्चित्.
K₃ N₃ V₁ B_{1.5} Da D_{n1.2} D_{1.5} M_{3.5} तु; B_{1m} D₂ T₁
तु (for न). N₁ तु (for ते). B₃ कथं तु दुःखैर्दुर्बुद्धिः; G₃
कच्चिदुःखेन बु. — °) S₁ K₀ N₁ V₁ B_{1.5} D (except Da)
M_{3.5} विलुप्ता; B₃ ते लुप्ता. S₁ K T₁ G₃ M₃ चेतना; G₂
सा; M₅ सं.

12 G₁ om. 12. S₁ K₁ S om. उवाच. — °) M₃
transp. युधि° and न. — °) S₁ N₂ V₁ B D (except
D₅) त्वया कार्यो वृकोदरे (S₁ र्यः परंतप). — °) S₁ वृत्तो
(for कृतो). — After 12, T G (except G₁) M₃ ins.:

1639* न च शोकेन बुद्धिर्मे विप्लुता गतचेतना ।

[Cf. 11^{ad}. G₆ जानीतार्थं वृकोदरे (for the posterior
half).]

13 G₆ om. 13. — °) D₅ विपत्तौ विप्रभवने. — After
13^{ab}, N (except N_{2.3} Da) ins.:

1640* अज्ञाता चार्तराष्ट्राणां सत्कृता वीतमन्यवः ।

— °) M₃ अस्य (for तस्य). K₄ V₁ B D (except D₅)
M₁ पार्यः; T₁ तत्र (for तात). — °) T G (G₆ om.) मयैषा

(T₁ ता). T₂ G_{1.4.5} मीक्ष्यते; G₂ क्षयता. — M om.
13^{ab}. — °) G₃ एतावतैव पुरुषैः (sic). — °) T₂ G (G₆
om.) कृते. S₁ K₁ B₃ यस्य (for यस्मिन्). N₁ Da₁ G₃
पश्यति (for नश्य). — After 13, T G (except G₆) ins.:

1641* ब्राह्मणार्थं महान्धर्मो जानतीत्यं वृकोदरे ।

[T₁ जानान्यर्थः; G_{1.2} जानामीत्यं; G₃ जानीतार्थः; G₄
जानातीत्यं. G₁ वृकोदर.]

— On the other hand, N₂ V₁ B (except B₁) D
ins. after 13:

1642* यावच्च कुर्यादन्योऽस्य कुर्याद्बहुगुणं ततः ।

14 T₁ om. 14. — °) T₂ G_{1.2.5} वीर्यं; G_{3.4.6} M
वीर° (for भीम°). D₁ तं दृष्ट्वा भीमविं. — °) M₅ वने;
M₆₋₈ वयं (for महत्). — S₁ K₁ (hapl.) om. 14^a-
15^b. — °) K₄ हैडंब°. N₁ वधे. N₁ V₁ D_n D₅ M₃ चैवं.
— °) G₆ विश्वासोयं.

15 S₁ K₁ om. 15^{ab} (cf. v. l. 14). — °) N₃ बाहोर.
K (K₁ om.) D_{2.5} बलं and भीमस्य. B₃ Da D₄ तु (for
हि). — °) Da M (except M₃) युत्तबलं. N₃ मतं (for
महत्). — °) S₁ K₁ Da M₅ तेन; T₂ ते च. K₄ G_{1.2}
जगत् (for गज-). — °) S₁ ङा गजसाह्वयात्. Nilp
निगूढा.

16 °) M च (for न). S₁ K N₃ D₅ बले (S₁ K₁
बलान्) नान्यो; N_{1.2} V₁ B Da D_n D_{1.4} वृकोदरेण सदृशो
(B₃ orig. सहितो); D₂ भीमसेनबलेनान्यो; T G वृकोदराद्वली
हान्यो (G_{2.6} हान्यो sic). — °) N₃ S जातो (G₃ जातु)
(for भूतो). N₃ T₂ G_{3.4.6} M₃ न जनिष्यति; G_{1.2} M₆₋₈
न जनिष्यते; M₅ जनयिष्यति. N_{1.2} V₁ B D (except
D_{2.5}) बलेनान्यो न विद्यते. — °) S₁ K₁ भ्युपेयाद्; N₁ V₁
B (except B₃) D_{1.2} यो व्यतीयाद्; T₂ G_{4.5} यो हि युच्याद्;
G₁ योभियुच्यद्; G₆ भ्युपायाद्; M₆₋₈ यो ह्युदीयाद्. — °)
N₃ V₁ B₃ D_n D₁ चक्रधरं स्वः; B₁ D₅ T₁ G (except

शरीरगौरवात्तस्य शिला गात्रैर्विचूर्णिता ॥ १७
तदहं प्रज्ञया स्मृत्वा बलं भीमस्य पाण्डव ।
प्रतिकारं च विप्रस्य ततः कृतवती मतिम् ॥ १८
नेदं लोभान्न चाज्ञानान्न च मोहाद्विनिश्चितम् ।
बुद्धिपूर्वं तु धर्मस्य व्यवसायः कृतो मया ॥ १९
अथौ द्वावपि निष्पन्नौ युधिष्ठिर भविष्यतः ।
प्रतीकारश्च वासस्य धर्मश्च चरितो महान् ॥ २०
यो ब्राह्मणस्य साहाय्यं कुर्यादर्थेषु कर्हिचित् ।
क्षत्रियः स शुभाहोक्रान्नाभ्रयादिति मे श्रुतम् ॥ २१
क्षत्रियः क्षत्रियस्यैव कुर्वाणो वधमोक्षणम् ।
विपुलां कीर्तिमाप्नोति लोकेऽस्मिंश्च परत्र च ॥ २२
वैश्यस्यैव तु साहाय्यं कुर्वाणः क्षत्रियो युधि ।

स सर्वेष्वपि लोकेषु प्रजा रञ्जयते ध्रुवम् ॥ २३
शूद्रं तु मोक्षयन् राजा शरणार्थिनमागतम् ।
प्राप्नोतीह कुले जन्म सद्रव्ये राजसत्कृते ॥ २४
एवं स भगवान्व्यासः पुरा कौरवनन्दन ।
प्रोवाच सुतरां प्राज्ञस्तस्मादेतच्चिकीर्षितम् ॥ २५

युधिष्ठिर उवाच ।

उपपन्नमिदं मातस्त्वया यद्वुद्धिपूर्वकम् ।
आर्तस्य ब्राह्मणस्यैवमनुक्रोशादिदं कृतम् ।
ध्रुवमेष्यति भीमोऽयं निहत्य पुरुषादकम् ॥ २६
यथा त्विदं न विन्देयुर्नरा नगरवासिनः ।
तथायं ब्राह्मणो वाच्यः परिग्राह्यश्च यत्नतः ॥ २७

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५० ॥

G₄.5) M₅ 'धरः स्वयं.

17 ^a) K₀.1 N₃ B₁.5 D (except D₁.5) T₂ G₃ चैव;
K₃ त्वेष; G₁ 'प्येष; G₂.4 ह्येष. — ^c) K₁.2 N₁ V₁ B D G₃
M₃.6-8 अस्य; T₁ G₁.2.6 M₅ यस्य. — ^d) = 1. 114. 13^b.
Da T₂ G₃ 'चूर्णिताः. G₃ गात्रेण चूर्णिताः. — After 17,
M₃.5 ins.:

1643* तथा हि दृष्टं स्वयं तु मया गतनिशे महत् ।
भुक्त्वा भीमो बकं हत्वा नागरैः परिवारितः ।
दृष्टः पुनरिमं वासमायातोऽलंकृतः शुभैः ।

18 ^a) K₃ N₁.2 V₁ B D (except D₅) ज्ञात्वा (for
स्मृ). — ^b) G₅ पार्थिव (for पाण्ड). — Ś₁ K₁ om.
18^c-20^b. — ^c) K₀.4 D₄ प्रतीकारे च; K₂.3 T₂ G₁.4-6
प्रती; N₁.2 V₁ B₁.3.6 Dn D₁.2 'कार्ये च; B₅ प्रतिकारे च;
D₅ 'काराय; G₃ M₃ 'कार्यं च. K (K₁ om.) वासस्य
(for विप्र').

19 Ś₁ K₁ om. 19 (cf. v. l. 18). — ^ab) S च (for
इदं). K₂ T G M₃.5 transp. लोभात् and मोहात्. M₃
दौर्बल्यात् (for चाज्ञा). K₄ विनिश्चयं; T G M₃.5 न च
अमात्. — ^cd) K₂-4 N₁.2 Da₁ D₂.5 M₅ धर्मज्ञ. K₂
महान् (for मया). T G M₃.6-8 इदं व्यवसितं वीर
बुद्धिपूर्वमिदं कृतं.

20 Ś₁ K₁ om. 20^{ab}; K₂ om. 20 (cf. v. l. 18).
— ^a) S 'पि (M₃.6-8 'भि-) निवृत्तौ. — ^c) Da₁ T₁ G
M₃.8 प्रतिकारः (G₄ प्रतीकारं). N₁ अथ; B₅ तु; G₅ 'स्य
(for च). N₁ B₅ D₄ विप्रस्य (for वास'). — ^d) K₄ N

B₅ 'मैश्चाच'. T₁ परमो (for चरितो). D₂ मया (for
महान्).

21 ^a) N₁ S (except G₂) केषुचित् (for कर्हि).
— T₁ om. 21^{cd}. — ^c) K₃ transp. क्षत्रियः and स.
— ^d) N₁ V₁ B D (except D₅) आम् (for प्राप्). N₂.3
V₁ B D (except D₅) मे मतिः; T₂ नः श्रु'; G₁ विश्रुतं; G₂
न श्रुतः; G₃-5 M न श्रु'; G₆ निश्चितं.

22 ^{ab}) N₁.2 V₁ B D (except D₅) read क्षत्रियः
after कुर्वाणः. — ^c) G₁ लोकेषु च.

23 ^a) Ś₁ K₂ transp. एव and तु. K₀.3.4 D₅ यदि;
N₁.2 V₁ B Da Dn D₁.2.4 अर्थे च; N₃ T₁ G₂ चैव; T₂
G₄-6 एव च; G₁ इह च; G₃ इत्येह; M एव हि (for एव तु).
— ^b) Ś₁ विधिं; K₁ मृधे; N₁.2 V₁ B D (except D₅)
भुवि (for युधि). — ^c) N₃ काले (for 'लोके'). K₂
'र्वेष्वेषु लो'; T₂ G₄-6 'र्वेषु च लो'; G₁ सर्वेष्वपि च लो'; M
(except M₃) स वै सर्वेषु लो'. — ^d) B₁.3 D₂ रंजयति.

24 ^a) K₃ V₁ B₁.5.6 Dn D₁ M₃-8 मोचयेत्; K₄ N₂
B₃ Da D₂.4 'चयन्; N₃ 'क्षयेत्; T₁ M₅ 'क्षयत्. D₄ राजन्;
S पुत्र (T₁ प्राज्ञः). — ^b) N₁.3 D₂ 'णा (D₂ 'जं) गतम्.
Ś₁ आवृतं. S उद्विग्नं शरणार्थिनं. — ^c) K₁ Da D₄ हि;
G₁.4 सत् (for इह). G₃ जातः (for जन्म). — ^d) Ś₁
K₁.4 V₁ B Dn₃ D₅ T₂ G₃.5 M₃-8 सद्रव्ये; Da 'द्रव्यैः; G₄
स दिव्ये. K₀ 'सेविते; V₁ Dn D₁ 'पूजिते; T₁ 'संस्कृते.

25 ^a) K₃ N₁ V₁ B D (except D₂) मां; S हि (for
स). — ^b) N (except K₁) M₅ पौरव'. — ^c) K₀ 'च

१५१

वैशंपायन उवाच ।

ततो रात्र्यां व्यतीतायामन्नमादाय पाण्डवः ।
भीमसेनो ययौ तत्र यत्रासौ पुरुषादकः ॥ १
आसाद्य तु वनं तस्य रक्षसः पाण्डवो बली ।
आजुहाव ततो नाम्ना तदन्नमुपयोजयन् ॥ २

ततः स राक्षसः श्रुत्वा भीमसेनस्य तद्वचः ।
आजगाम सुसंकुद्धो यत्र भीमो व्यवस्थितः ॥ ३
महाकायो महावेगो दारयन्निव मेदिनीम् ।
त्रिशिखां भृकुटिं कृत्वा संदश्य दशनच्छदम् ॥ ४
भुञ्जानमन्नं तं दृष्ट्वा भीमसेनं स राक्षसः ।

सुतरप्रज्ञः; K₂.s D₂ 'चासुतरप्र' ; N₂ V₁ B₁ D_n D₄ 'चासुकरप्र' ; N₂ 'चासुतरप्र' ; B₂.s.s Da Cd चासुतरप्र' ; G₂ 'च स सुतां व्यासः. — ^a) G₂ प्राज्ञ (for तस्माद्). S₁ चैतच्; K₁ एतं; N₂ V₁ B D एवं (B₃m Da आशु) (for एतच्). — N₂ V₁ B D (except D₅) end the adhy., and read the colophon, after 25, transposing st. 26-27 to the beginning of the foll. adhy.

26 S₁ K₁.s S om. उवाच. — ^a) N₂ V₁ B D (except D₅) एतद् (for एवम्). M कृतं नित्यं च विप्रेषु सानुकोशवती भव. — ^a) S ध्रुवमेव (G₂.s.s M₂.s 'व) महाबाहुर्विजित्य पुरु'. — After 26, N ins.:

1644* सर्वथा ब्राह्मणस्यार्थे यदनुकोशवत्यसि ।

D₂.s cont.:

1645* मन्वादिमुनिभिः प्रोक्तं वेदविद्भिर्महात्मभिः ।

गवार्थे ब्राह्मणस्यार्थे सद्यः प्राणान्परित्यजेत् ।

मुच्यते ब्रह्महत्याया गोहारे ब्राह्मणस्य च ।

On the hand, after 26, S ins.:

1646* आगन्ता नगरं चैव तस्मात्पापादिमुच्यते ।

27 ^a) M कथं (for यथा). B₂ न्विमं; T₁ G₁ चैनं; T₂ G₂.s.s चैवं; G₂ चैतं; M चेदं. T G न नो (G₁ नरो; G₂ न ते) विद्युः. — ^b) D₄ जना (for नरा). — ^c) G₂ किमयं; M₂ तथैव. — ^d) D₅ परिगृह्येत; T G 'गृह्य च; M (except M₂) प्रतिग्राह्यश्च. K₂ परिगृह्य पुनः पुनः. — After 27, S ins.:

1647* वैशंपायनः ।

युधिष्ठिरेण संमन्त्र्य ब्राह्मणार्थमरिंदम ।

कुन्ती प्रविश्य तान्सर्वान्सान्वयामास भारत ।

Colophon om. in G₂; N₂ V₁ B D (except D₅) read it after st. 25, transposing st. 26-27 to the beginning of the foll. adhy. — Major parvan: T₂ G₁-s M संभव' (for आदि'). — Sub-parvan: S₁ K N V₁ B Da Dn D₂.s.s T₂ M₂.s बकवध (B₁.s D₁ एकचक्रायां बक').

— Adhy. name: K₄ युधिष्ठिरसंवादः; N₂.s V₁ कुन्ती-युधिष्ठिरसंवादः; D₅ कुन्ती प्रति युधिष्ठिरवाक्यं. — Adhy. no. (figures, words or both): B₁ 158; D_n 161; D₄m 164; T₁ 159; T₂ G₂ M 109; G₁ 110; G₂-4 108. — S'loka no.: Dn 26; M₂ 33. — Aggregate s'loka no.: Dn 6259.

151

N₂ V₁ B D (except D₅) read the last two st. of the preceding adhy. (with 1644*) at the beginning of the present adhy.

1 S₁ K D₂.s T₁ om. उवाच; T₂ G M om. the ref. — ^a) N₂ राज्यामती'. — For 1, S subst. a passage of 46 lines given in App. I (No. 92); D₅ ins. lines 2-17 of this passage after 1^{ab}, and lines 19-46 after 1^{cd}.

2 M₂-s om. 2 (of. v. l. 1). — ^a) S₁ K₂ B₂ D₂ भवनं; K₂ T G₁.s च वनं; K₂ भुवनं; G₂-s वचनं. — M₂ om. 2^{cd}. — ^a) K₂m 'भुजयन्; V₁ B₁.s (m as in text) Dn D₁.s 'पादयन्; G₁.s 'भोजयन्.

3 ^a) N₂ V₁ B₂ D (except D₅) कुद्धो (for श्रुत्वा). — ^b) N₂ V₁ B D (except D₅) भीमस्य वचनात् (B₁.s.s D₂ वचनं) तदा.

4 After 4^{ab}, K₄ N₁.s V₁ B D (except D₅) ins.:

1648* लोहिताक्षः कराली च लोहितश्मश्रुमूर्धजः ।

आकर्णोद्भिन्नवक्त्रश्च शङ्कुर्गो विभीषणः ।

[(L. 1) Dn करालश्च. K₄ लोहितास्यः सुहृदश्च (for the prior half). — (L. 2) K₄ आकर्णदारितास्यश्च; Da D₄ आकर्णभिन्न'.]

— ^a) MSS. भुकुटी, भुकुटि also. K₂ बध्वा (for कृत्वा).

5 ^a) M विद्वत् नेत्रे संकुद्धः.

6 Before 6, K₂ ins. बक उ'; M (except M₂) बकः.

— ^a) K₂ परिकल्पितं; M समुपाहृतं. T₁ मदर्थः पुरुषादकः.

विवृत्य नयने कुद्ध इदं वचनमब्रवीत् ॥ ५
कोऽयमन्नामिदं भुङ्क्ते मदर्थमुपकल्पितम् ।
पश्यतो मम दुर्बुद्धिर्यियासुर्यमसादनम् ॥ ६
भीमसेनस्तु तच्छ्रुत्वा प्रहसन्निव भारत ।
राक्षसं तमनादृत्य भुङ्क्त एव पराञ्जुखः ॥ ७
ततः स भैरवं कृत्वा समुद्यम्य करावुभौ ।
अभ्यद्रवद्भीमसेनं जिघांसुः पुरुषादकः ॥ ८
तथापि परिभूयैनं नैक्षमाणो वृकोदरः ।
राक्षसं भुङ्क्त एवान्नं पाण्डवः परवीरहा ॥ ९

अमर्षेण तु संपूर्णः कुन्तीपुत्रस्य राक्षसः ।
जवान पृष्ठं पाणिभ्यामुभाम्भ्यां पृष्ठतः स्थितः ॥ १०
तथा बलवता भीमः पाणिभ्यां भृशमाहतः ।
नैवावलोकयामास राक्षसं भुङ्क्त एव सः ॥ ११
ततः स भूयः संकुद्धो वृक्षमादाय राक्षसः ।
ताडयिष्यंस्तदा भीमं पुनरभ्यद्रवद्बली ॥ १२
ततो भीमः शनैर्भुक्त्वा तदन्नं पुरुषर्षभः ।
वार्युपस्पृश्य संहृष्टस्तथौ युधि महाबलः ॥ १३
क्षिप्तं कुद्धेन तं वृक्षं प्रतिजग्राह वीर्यवान् ।

— “) B₅ यममंदिरं.

7 Before 7, T₂ G₅ M₅-s ins. वैशं. — “) Ś₁ K₁, 3 V₁ D_n D₁ ततः (for तु तत्). — “) = 14^d. — “) Here and below many MSS. भुक्त (for भुङ्क्त).

8 “) Ñ₁, 2 V₁ B D (except D₅) रवं (for ततः). N₃ सु- (for स). Ś₁ K₁ भैरवो. Ś₁ K₁ दृष्ट्वा; S कुर्वन् (G₁, 2 कोशन्). [भैरवं for भैरवं रवं (Word Haplogy)?] — “) Ś₁ अभ्याद्रवद्; K₁ अभिद्रवन्; D₄ धावद्.

9 “) N प्रे(K₁ ई)क्षमाणो. — “) K₄ G₂ भुक्तवानन्नं. — G₂ subst. for 9^d पापिनं वक्रमोजसा, which G₁ ins. after 9^d.

10 “) Ś₁ Ko B₃ G₁, 2 सु- (for तु). — “) Ñ₂ V₁ B D_n D₁ 2, 4 कुन्तीपुत्रं वृकोदरं; Da G₃ पुत्रं स रा. — “) Ñ₁, 2 V₁ B D (except D₅) T G पृष्ठे; M₃ पूर्व. — “) G₃ ततः (for स्थितः). D₁ पृष्ठतो बलिनं तदा.

11 “) S (except M₅-s) ततो. — “) For it G₅ subst. 7^d. — After 11, G₁, 2, 4 ins.:

1649* भीमोदरगताः पिण्डाः सान्तरालाः परं शतम् ।

रक्षःपाणिप्रहारेण संक्षिष्टा एकपिण्डवत् ।

12 In S, 12 is repeated (see below). — “) K₄ D₅ G₂, 4 संभूय; M₅, 5 तु भूयः. G₁ ततः स भृशसंतप्तो; M₅-s ततो भूयः सुसं. — “) K₄ वृक्षमुत्पाद्य; M₅-s वृक्षनादाय. — “) Ś₁ पुनः (for तदा). — “) Ś₁ तदा अभ्याद्रवद्बली; N₁ पुनरप्यपत्.

13 S transp. 13 and 14; G₂ om. 13^{ab}. — “) Ko, 4 भरतर्षभः (K₄ भ); T₁ G₄, 6 M₅ पुरुषर्षभ. — “) Ko संकुद्धः; D₂ वृक्षः; G₄ स्पृष्टः. — “) T G तस्यौ गिरि-रिवाचलः (G₁, 2 परः). — (After its transposition) G₁, 2, 4 ins. after 13:

1650* स्थित्वा सुहृते विभ्रम्य वीरासनमुपाश्रितः ।

आमयन्तं महावृक्षमायान्तं भीमदर्शनम् ।

दृष्ट्वात्थायाहवे वीरः सिंहनादं व्यनादयत् ।

T₁ ins. lines 1-9 of the foll. passage after 13 (after its transposition), and the rest after 14: T₂ G₅, 6 M ins. the whole passage after 13 (after its transposition): G₁, 2, 4 ins. the passage after 1650*:

1651* भुजवेगं तथा स्फोटं क्ष्वेडितं च महास्वनम् ।

कृत्वाह्वयत संकुद्धो भीमसेनोऽथ राक्षसम् ।

बहुकालं सुपृष्ठं ते शरीरं राक्षसाधम ।

मद्बाहुबलमाश्रित्य न त्वं भूयस्वविष्यसि ।

अथ मद्बाहुनिष्पिष्टो गमिष्यसि यमक्षयम् । [5]

अथ प्रभृति स्वप्स्यन्ति विप्रकीर्य निवासिनः ।

निरुद्धिन्नाः पुरस्यास्य कण्ठके सुहृते मया ।

अथ युद्धे शरीरं ते कङ्कगोमायुवायसाः ।

मया हतस्य खादन्तु विकर्षन्तु च भूतले ।

[Here follows a colophon in T₂ G (except G₃).]

वैशंपायनः ।

एवमुक्त्वा सुसंकुद्धः पार्थो बकजिघांसया । [10]

उपधावद्बकश्चापि पार्थं पार्थिवसत्तम ।

महाकायो महावेगो दारयन्निव मेदिनीम् ।

विरूपरूपः पिङ्गाक्षो भीमसेनमभिद्रवत् ।

त्रिशिखां भृकुटिं कृत्वा दृष्ट्वा च दशनच्छदम् ।

[G₄ ins. after line 2:

1651a* उवाचाशनिशब्देन ध्वनिना भीषयन्निव,
and after line 3:

1651b* द्विपक्षतुष्पन्मासैश्च बहुभिश्चौदनाचलैः ।

— Details of the colophon. *Adhy. no.*: T₂ G₅, 6 110; G₁, 2 111; G₄ 109. — Line 12=4^{ab}; line 14=(var.) 4^{cd}.]

— After the above, S repeats 12 and 14.

14 S transp. 13 and 14 (repeating 14, with

सव्येन पाणिना भीमः प्रहसन्निव भारत ॥ १४
 ततः स पुनरुद्यम्य वृक्षान्वहुविधान्वली ।
 प्राहिणोद्भीमसेनाय तस्मै भीमश्च पाण्डवः ॥ १५
 तद्वक्ष्युद्धमभवन्महीरुहविनाशनम् ।
 घोररूपं महाराज वक्रपाण्डवयोर्महत् ॥ १६
 नाम विश्राव्य तु वक्रः समभिद्रुत्य पाण्डवम् ।
 भुजाभ्यां परजिग्राह भीमसेनं महाबलम् ॥ १७

भीमसेनोऽपि तद्रक्षः परिरभ्य महाभुजः ।
 विस्फुरन्तं महावेगं विचर्ष्य बलाद्बली ॥ १८
 स कृष्यमाणो भीमेन कर्षमाणश्च पाण्डवम् ।
 समयुज्यत तीव्रेण श्रमेण पुरुषादकः ॥ १९
 तयोर्वेगेन महता पृथिवी समकम्पत ।
 पादपांश्च महाकायांश्चूर्णयामासतुस्तदा ॥ २०
 हीयमानं तु तद्रक्षः समीक्ष्य भरतर्षभ ।

partial variation, after the repetition of 12; see above). — ^a) Ś1 Ko.1.3 Ds प्राप्तं; T2 (first time) क्षतं; G1.2 (both first time) न्यस्तं; Ms-8 (all first time) क्षिप्रं (for क्षिप्तं). — ^a)=7^b. T1 (first time) दक्षिणेन स भुजंति; G1.2 (both first time) दक्षिणेनाप्यभुङ्क्त ह. — (After the transp. of 13 and 14) G1.2.4 ins. after (the first occurrence of) 14:

1652* शकटाग्रं ततो भुजत्वा रक्षसः पाणिना सह ।
 गृह्णन्नेव महावृक्षं निःशेषं पर्वतोपमम् ।
 भीमसेनो हसन्नेव भुजत्वा त्यक्त्वा च राक्षसम् ।
 पीत्वा दधिवटान्पूर्णान्धृतकुम्भाब्धतं शतम् ।

After (the repetition of) 14, G1.2.4 ins.:

1653* तद्रक्षःप्रहितं वृक्षं महाशाखं वनस्पतिम् ।
 गृहीत्वा पाणिनैकेन सव्येनोद्यम्य चेतस्म ।
 रक्षोवदनमुद्दीक्ष्य भृकुटीविकटाननम् ।
 दर्शयन्नक्षसे दन्तान्प्रजहासाशनिस्त्रिनः ।

15 ^a) K1 पुरुषादकः; T1 पुनरुद्धय. — ^b) Gs नृप (for बली). — ^a) Gs तांश्चैव (for भीमं). Ds रक्षसे (for पाण्डव). G1.2 भीमोपि बलवाज्रेण. — After 15, G1.2.4 ins.:

1654* सर्वानपोह्यदृक्षान्स्वस्य हस्तस्थशास्त्रिना ।

16 ^a) Gs वृक्षयुद्धमभूद्भीमं. — ^b) G1.2 वृक्षपं (G1 'दं'डविना; Gs अहो महिविना. — ^c) T Gs-8 सु (Gs अ)घोरं वै (for घोरं). K N1.3 M तदा राजन्. G1.2 सुघोररूपं राजेन्द्र. — ^a) T Gs-8 तदा (for महत्). N2 V1 B D (except Ds) नरराक्षसराजयोः; N3 नरराक्षसयोर्महत्.

17 ^a) Ś1 K1 वाचा वि (Ś1 व्य)द्राव्य (for नाम वि). G1.2 स (for तु). — ^b) Ko समभिद्रुत्य. — D2 (hapl.) om. 17^a-19^b. — ^c) Ś1 K1 G4.5 प्रतिजग्राह. — ^a) N3 T1 M महाबलः; Ds 'बली.

18 D2 om. 18 (cf. v. l. 17). — ^a) M तु (for अपि). — ^b) N1 S परिगृह्य; Ds 'वज्र्य. N1 D1 Ms-8 'मुजं. — 18^a is repeated at the end of passage No. 93 of App. I. — ^c) B1 विस्फुरच्च. V1 Dn D1

'बाहुं; T1 'वेगाद्. — ^a) B2 M 'र्ष महाबलः. — After 18, Ko ins.:

1655* परिभ्रामणविक्षेपपरिरम्भावपातनैः ।
 उत्सर्पणावसर्पैस्तावन्योन्यं प्रत्यस्न्यताम् ।
 उत्थापनैरुन्नयनैश्चालनैः स्थापनैरपि ।

A passage given in App. I (No. 93) is ins. in M after 18, in T G after 20.

19 D2 om. 19^{ab} (cf. v. l. 17). — ^a) M वि. (for स). — ^b) M कर्षश्च (Ms च कर्षन्) युधि पांडवं. — ^c) Ds G1.2 सम (Ds 'मा)युध्यत; Gs समायु. — ^a) N1 V1 B2.3 Dn D1.4 T1 क्रमेण (N2 क्रमेण); G1.2 वेगेन. — S repeats this st. (with v. l.) at the end of passage No. 93 of App. I (cf. v. l. 18).

20 S repeats this st. (with v. l.) in the course of passage No. 93 of App. I. — ^b) M तत्र भूमिरकंपत. — ^c) G1.2 'मात्रान् (for 'कायान्). M पादपान्वीर्यश्रैव. — ^a) Da T2 घूर्णया. Ko.3.4 Ds Gs भृशं; M च तौ (for तदा). — After 20, T G ins. a passage given in App. I (No. 93), which is ins. in M after 18.

21. ^a) M तं भीमो (for तद्रक्षः). G1.2 हीयमानबलं रक्षः. — ^b) T2 G4-6 संलक्ष्य; Ms.5 निरी. Ko N2 V1 B D (except Ds) M पुरुषादकं; N3 भरतर्षभः; T1 G1-3 पुरुषर्षभः. — ^c) T2 Gs.4.6 निष्पीड्यमानः. Ms.5 निक्षिप्य; Ms-8 निकृष्य. T1 भीमो; G1.2 पद्भ्यां (for भूमौ). N1.3 M पादा; V1 B D (except Ds) जानु; T Gs-6 पद्भ्यां वै; G1.2 भूमौ तु (for पाणि). — ^a) M समाहृत्य महाबलः.

22 ^a) G1.2 जानुनी भूमौ. — ^b) T1 परिपीड्य; Ms अभि. N3 बलादपि; T Gs-6 महाबलः; M वृकोदरः. G1.2 दक्षिणेतरेपाणिना. — ^c) Ś1 K1 प्रतिजग्राह. G1.2 संपीड्य पाणिना राजन् (see below). — ^a) Ms-8 'धरं. — After 22, G1.2 ins.:

1656* जानुन्यारोप्य तत्पृष्ठं महाशब्दं बभञ्ज ह ।

निक्षिप्य भूमौ पाणिभ्यां धरण्यां निष्पिपेष ह ।

23 K1 om. 23^{ab}; G1.2 om. 23^{ab}. — ^a) S (G1.2

निष्पिप्य भूमौ पाणिभ्यां समाजने वृकोदरः ॥ २१

ततोऽस्य जानुना पृष्ठमवपीड्य बलादिव ।

बाहुना परिजग्राह दक्षिणेन शिरोधराम् ॥ २२

सव्येन च कटीदेशे गृह्य वाससि पाण्डवः ।

तद्रक्षो द्विगुणं चक्रे नदन्तं भैरवात्रवान् ॥ २३

ततोऽस्य रुधिरं वक्रात्प्रादुरासीद्विशां पते ।

भज्यमानस्य भीमेन तस्य घोरस्य रक्षसः ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५१ ॥

१५२

वैशंपायन उवाच ।

तेन शब्देन विव्रस्तो जनस्तस्याथ रक्षसः ।

नेष्पपातं गृहाद्राजन्सहैव परिचारिभिः ॥ १

तान्भीतान्विगतज्ञानान्भीमः प्रहरतां वरः ।

सान्त्वयामास बलवान्समये च न्यवेशयत् ॥ २

न हिंसा मानुषा भूयो युष्माभिरिह कर्हिचित् ।

m.) तु (for च). — ^o Ś1 रक्षसः (for पाण्डव). T2 14-8 M वास(G4.5 सां)स्यादाय पाण्डवः. — ^{ca} S (for 11.2 see below) वभंज तत् (G3 स) तदा रक्षो (for °). — K2 D4 M वि(M6-8 व्य)नदन्नैरवं रवं; N3 V1 B Da Dn D1.2.5 G3 र(B D1.2 रु)वंतं (B3m G3 नदन्तं) भैरवं च(D5 वात्रवान्). G1.2 नदन्तं भैरवरवान्विस्जृजन्तं जलं मलं. 24 ^b T G प्रसुप्ताव वि. — ^c K4 आस्यमाणस्य; T2 14-8 हन्य. — ^d M तदा (for तस्य). — After 24, K4 reads 1657* (cf. v. l. 1. 152. 1); while T2 G5.8 M read 1. 152. 1^{ab}, M repeating it in its proper place. In G1.2.4, on the other hand, 24 is followed by (the first occurrence of) 1. 152. 6 (reading for 6^{ca}: नगरद्वारमासाद्य पादावादाय वाक्षिपत्), which (viz. 1. 152. 6) M reads (also for the first time) after (the first occurrence of) 1. 152. 1^{ab} (reading for 6^{ca}: नगरद्वारमासाद्य व्युत्ससर्ज महाबलः).

Colophon om. in Ko T1; G3 reads the colophon after 1658*, G4 after 1. 152. 1, and T2 G5.8 after 1. 152. 1^{ab}. — *Major parvan*: T2 G M संभव (for आदि). — *Sub-parvan*: Ś1 K1-4 N V1 B Da Dn1.n2 D1.2.4.5 T2 M5 वक्रवध (B1 एकचक्राय वक्रवध). — *Adhy. name*: N1.2 V1 वक्रभीमसेनयुद्धं; G1.8-8 M3.8-8 वक्रवधः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B1 159; Dn3 162; D4m 165; T2 G5.8 M 111; G1.2 112; G3 109; G4 110. — *S'loka no.*: Dn 28; M3 32. — *Aggregate s'loka no.*: Dn2 6287.

152

1 Ś1 K Da1 D2.5 S om. उवाच; Ko N3 T1 om. the ref. — M reads 1^{ab} after 1. 151. 24, repeating it here. — N V1 B D (except D5) ins. after वैशं उ (resp. its v. l.): K4, after 1. 151. 24:

1657* ततः स भग्नपार्श्वो नदित्वा भैरवं रवञ्च ।

शैलराजप्रतीकाशो गतासुरभवद्वक्रः ।

[(L. 1) K4 भग्नपृष्ठगो. B1.3 D2 नदित्वा; Da नादित्वा.] — ^b T G जनः सर्वोथ. N3 तु (for अथ). — After 1^{ab}, G2 again reads 6 (cf. v. l. 1. 151. 24), while T2 G5.8 read the (transposed) colophon. — ^c M सर्वे च (for सहैव). Ko.3.4 D5 परिचारकैः; G1.2 वारिभिः; Ms.5 चारकाः; M6-8 चारिणः. — After 1, G4 reads the colophon. — T G ins. after 1 (G4, after the transposed colophon):

1658* ततस्तु निहतं दृष्ट्वा राक्षसेन्द्रं महाबलम् ।

बाकाः परमसंत्रस्ता भीमं शरणमाययुः ।

[(L. 1) G1.2 तं (for तु). — (L. 2) T1 वातिकाः (sic); G1.2.4 पौराः (for बाकाः). — After the prior half of line 2, G1.2.4 ins.:

1659* वक्रस्य परिचारकाः ।

आरामोद्यानचैत्यस्थाः क्षुद्रदेवालयश्रिताः ।

भीमं दृष्ट्वा शौर्यराशिः ।

After 1658*, G3 reads the colophon.

2 ^a T2 G2 भीमान्; M5 गतान् (for भीतान्). D2 विगतान् ज्ञात्वा. — ^b G1.2 दृष्ट्वा च शरणागतान् । बलवान्त्वयित्वा तान्. — ^c G3 सममेव (for समये च).

हिंसतां हि वधः शीघ्रमेवमेव भवेदिति ॥ ३
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा तानि रक्षांसि भारत ।
एवमस्त्विति तं प्राहुर्जगद्गुः समयं च तम् ॥ ४
ततः प्रभृति रक्षांसि तत्र सौम्यानि भारत ।
नगरे प्रत्यदृश्यन्त नरैर्नगरवासिभिः ॥ ५
ततो भीमस्तमादाय गतासुं पुरुषादकम् ।
द्वारदेशे विनिक्षिप्य जगामानुपलक्षितः ॥ ६
ततः स भीमस्तं हत्वा गत्वा ब्राह्मणवेश्म तत् ।

आचक्षे यथावृत्तं राज्ञः सर्वमशेषतः ॥ ७
ततो नरा विनिष्क्रान्ता नगरात्काल्यमेव तु ।
ददृशुर्निहतं भूमौ राक्षसं रुधिरोक्षितम् ॥ ८
तमद्रिकूटसदृशं विनिकीर्णं भयावहम् ।
एकचक्रां ततो गत्वा प्रवृत्तिं प्रददुः पुरे ॥ ९
ततः सहस्रशो राजन्नरा नगरवासिनः ।
तत्राजग्मुर्वकं द्रष्टुं सखीवृद्धकुमारकाः ॥ १०
ततस्ते विस्मिताः सर्वे कर्म दृष्ट्वातिमानुषम् ।

T1 अपि; G1.2 स (for च). Ds M समयं च न्य(Ds नि)वेदयत्.

3 °) M6-8 भूमौ (for भूयो). — °) Ks अभि; V1 B D इति (for इह). — °) Ś1 S च (for हि). K1 गतिः शीघ्रं. — °) K2 Ds S भविष्यति (for भवे°).

4 Before 4, T2 G4-8 M6-8 ins. वैशं. — K1 (hapl.) om. 4°-5°. — °) Da G6 संप्राहुः; G4 तं चाहुः. T1 G1-8 एवमेवास्त्विति प्राहुः (G1.2 प्रोक्त्वा). — °) G1.2 गृहीत्वा; G4.5 जज्जलुः (for जगृ°). M6-8 तत् (for तम्). G8 समयं जगद्गुः (by transp.). — After 4, S ins.:

1660* सगणस्तु वक्राता प्राणमत्पाण्डवं तदा ।

[G1.2.4 भीमसेनं प्रणम्य च; M प्रणिपत्य च पाण्डवं (for the posterior half).]

— Before 1660*, G1.2.4 ins.:

1661* तत्पुत्रोपवनोद्यानचैत्यारामान्विसृज्य ते ।

विभीतकपित्याकंशुशालमलिकाननम् ।

प्रपेदिरे भयत्रस्ता भीमसाध्वसकातराः ।

(cf. 1659*); and after 1660* they ins.:

1662* यमुनातीरमुत्सृज्य प्रपेदे पितृकाननम् ।

5 K1 om. 5^{ab} (cf. v. l. 4). — °) N1 तानि (for तत्र). — °) K1 प्रतिह°. — °) T G यथा (G1.2 तथा) नगरवासिनः.

6 After 6^{ab}, S (G1.2 om. lines 3-4) ins.:

1663* निष्कर्णनेत्रं निर्जिह्वं निःसंशं कण्ठपीडनात् ।

कुर्वन्तं बहुधा चेष्टां स नरादमकर्षत ।

स एव राक्षसो नूनं पुनरायाति नः पुरीम् ।

सबालवृद्धाः पुरुषा इति भीताः प्रदुदुवुः ।

[(L. 1) T1 निष्कीर्णनेत्रं; G8 विकीर्ण°. G1.2 कर्णपीड°; G8 करपीड°. — (L. 2) T1 G1 चेष्टाः. T1 M पुरद्वारं ह्यकर्षत. — After line 2, G4.4 ins.:

1664* आच्छिद्य बाहू पादौ च शिरश्च स वृकोदरः ।

द्वारेषु चतुर्षु क्षिप्त्वा पुनरागात्स मारुतिः ।

— (L. 3) T1 G4 पुरं. — (L. 4) G2 इति मत्वा.]

— °) S नगरस्य जगाम तं (G2 M ह). — After 6 N ins.:

1665* दृष्ट्वा भीमबलोद्धतं वक्रं विनिहतं तदा ।

ज्ञातयोऽस्य भयोद्विग्नाः प्रतिजग्मुस्ततस्ततः ।

7 °) Ko. s. 4 तु; K1 स (for स). N1 तद्वत्त्वा. G ततो भीमो वक्रं हत्वा. — °) K2 वेश्मनि; G2 वेश्मसु — After 7^{ab}, Ds T G ins.:

1666* बलीवर्दौ च शकटं ब्राह्मणाय न्यवेदयत् ।

[T2 G4-8 सशकटं. G2 निवेद्य च (for न्यवेद°).]

G1.2.4 cont.:

1667* तूष्णीमन्तर्गृहं गच्छेत्प्रभिधाय द्विजोत्तमम् ।

मातृभ्रातृसमक्षं च गत्वा शयनमेत्य च ।

— °) S च तत्सर्वं (for यथा°). — °) Ś1 K1.8 राजे Ko. 2.4 राजन्. S रात्रौ (M राजे) युद्धमभूद्यथा. — After 7, G2.4 ins.:

1668* अशितोऽस्म्यद्य जननि वृषिर्मे दशवार्षिकी ।

8 °) G1.2 केचिन्नरा. S (except M8) विनिष्क्रम्य — °) Some MSS. कल्यम्; Cd as in text. Ko. 4 N1. Ds तं; Ks च (for तु). — °) Ko-2 निहितं. Ś1 K1; तु; Ko. s. 4 Ds तत्र (for भूमौ). — °) Ś1 K (except K2) Ds घोरदर्शनं (for रुधिर°).

9 °) S प्रतिमं. — °) N2 V1 B D (except Ds) I भयानकं. — After 9^{ab}, K4 N1.2 V1 B D ins.:

1669* दृष्ट्वा संहृष्टरोमापो बभूवुस्तत्र नागराः ।

— °) S पुनर् (for ततो). — °) T G अददुः. Ś1 K1 G2.6 M8 परे (for पुरे).

10 °) D1 सहस्रशस्तदा राजन्. — °) G8 नानानगर° — °) K2 तत्र गच्छन्; Da ततो जग्मुः; Ds T1 G1.2.6 तजग्मुः. — °) G8 सखीका वृद्धबालकाः. — After 10 G2.4 ins.:

1670* ददृशुस्ते वक्रं सर्वं विशिरःपाणिपादकम् ।

दैवतान्यर्चय्यांचक्रुः सर्व एव विशां पते ॥ ११
 ततः प्रगणयामासुः कस्य वारोऽथ भोजने ।
 ज्ञात्वा चागम्य तं विप्रं पप्रच्छुः सर्व एव तत् ॥ १२
 एवं पृष्टस्तु बहुशो रक्षमाणश्च पाण्डवान् ।
 उवाच नागरान्सर्वानिदं विप्रर्षभस्तदा ॥ १३
 आज्ञापितं मामशने रुदन्तं सह बन्धुभिः ।
 ददर्श ब्राह्मणः कश्चिन्मन्त्रसिद्धो महाबलः ॥ १४
 परिपृच्छच्च स मां पूर्वं परिक्लेशं पुरस्य च ।
 अत्रवीद्ब्राह्मणश्रेष्ठ आश्वास्य प्रहसन्निव ॥ १५

प्रापयिष्याम्यहं तस्मै इदमन्नं दुरात्मने ।
 मन्निमित्तं भयं चापि न कार्यमिति वीर्यवान् ॥ १६
 स तदन्नमुपादाय गतो वक्वधं प्रति ।
 तेन नूनं भवेदेतत्कर्म लोकहितं कृतम् ॥ १७
 ततस्ते ब्राह्मणाः सर्वे क्षत्रियाश्च सुविस्मिताः ।
 वैश्याः शूद्राश्च मुदिताश्चकुर्वन्महं तदा ॥ १८
 ततो जानपदाः सर्वे आजगमुर्नगरं प्रति ।
 तदद्भुततमं द्रष्टुं पार्थास्तत्रैव चावसन् ॥ १९

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्विपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५२ ॥ समाप्तं वक्वधपर्वे ॥

निःशृङ्खलं निर्गुलं विनिकीर्णं गिरिं यथा ।

11 After 11^{ab}, G₂.4 ins.:

1671* विस्मयोत्कुलनयनास्तर्जन्यासक्तनासिकाः ।

— °) S अचैयामासुः. — °) B₁ T G M₅ सर्वाण्येव विशां पते (G₂ प्रार्थनानि पुरा भयात्).

12 M₆-8 om. 12^{ab}. — °) K₀.3 M₅ परिणयामासुः; K₂.4 N₁ M₅ ते गणया°; D₅ चागणया°; T G परीक्षया°. — °) G₂ रक्षसः (for भोज°). — °) K (except K₁) D₅ T G सर्वमेव. N₁ V₁ B D (except D₅) ते (for तत्).

13 °) N₁ सु; N₂.3 V₁ B D स (for तु). S पृच्छमानो (M एवं पृष्टो) बहुविधं (T₁ थ विविधं). — °) S₁ K तु; M स (for च). — °) M इति (for इदं). K₀.3.4 इदं ब्राह्मणसत्तमः; T G काश्यपो नामतः (T₁ गौतम)स्तदा.

14 Before 14, T G ins. ब्राह्मणः. — After ब्राह्मणः, G₂ ins.:

1672* अथ ते राक्षसो वारः पूर्वैद्युर्ज्ञापितो मम ।

ग्रामसाधारणेनैव सूचकेन पुरौकसः ।

— °) S₁ K₂.4 N₃ मामशनं; K₀ च मापन्नं; K₃ च मामार्तं; 3 मामनिशं. — °) G₁.2 बन्धुभिः सह (by transp.); M₃.5 सह बांधवैः. — °) G₃ मंत्रशिक्षा. N₂ V₁ B D (except D₅) महामनाः.

15 °) S₁ K₀.1 परिदृष्ट्वा; K₃.4 N₁.3 D₅ °पृष्ट्वा. K₁ मां पूर्णं. M₃.5 परिपृष्ट्वा च सर्वं मां. — N₁ om. 15°-16°. — °) N विश्वास्य प्रहस°; G₁ समाश्वास्य हस°.

16 N₁ om. 16 (cf. v. 1. 15). — °) K₂.4 N₃ T₁ G (except G₅) तस्माद्. — °) N₂ V₁ B D (except D₅) अन्नमेतद्. K₀ दुरात्मनः. — °) S तन्निमित्तं. T₁ इदं; G₁

भयात् (for भयं). K (except K₁) चात्र (for चापि). — °) N₁.2 V₁ B D (except D₅) °ति चात्रवीत्.

18 G₂ transp. 18 and 19. — °) T₁ M (except M₅) तु (for ते). M (except M₅) चैव (for सर्वे). — °) K₀.4 क्षत्रियाश्चैव वि°. — °) S₁ विदि°; K₁ विहि° (for मुदि°). — °) S₁ K₀.2.3 ब्राह्म-; D₅ G₃ ब्राह्म्यं. S₁ K₁ महस्तदा; D₂.5 महोत्सवं; T G M₅ महत्तदा.

19 G₂ transp. 18 and 19; K₀ transp. 19^{ab} and 19^{cd}. — °) S₁ K₄ B (except B₅) D₁.n₃ D₁.4 G₁ M₆-8 जनपदाः. — °) Before आजगमुः; S₁ K₀.1 ins. हि; K₃ अपि; T₂ G₁.5.6 च; G₃ तु (to avoid hiatus!). M₅ तत्पुरं (for नगरं). G₂ M₃.6.7 आजगाम (G₂ समाजगमुः) पुरं प्रति. — °) T₁ G₁.2.4 M₅ तम् (for तद्). D₅ G₃ तदद्भुतमिमं. N M₅ दृष्ट्वा. — °) S चाभवन्. — After 19, K₂.4 ins. (the *phalas'ruti*):

1673* श्रुत्वा वक्वधं यस्तु वाचकं पूजयेन्नरः ।

तस्य वंशेऽपि राजेन्द्र न राक्षसभयं भवेत् ।

नश्यन्ति शत्रवस्तस्य उपसर्गास्तथैव च ।

महत्पुण्यमवाप्नोति श्रुत्वा भीमपराक्रमम् !

while S (except T₁ G₃) ins.:

1674* वेत्तकीयगृहे सर्वे परिवार्य वृकोदरम् ।

विस्मयादभ्यगच्छन्त भीमं भीमपराक्रमम् ।

न वै न संभवेत्सर्वं ब्राह्मणेपु महात्मसु ।

इति सत्कृत्य तं पौराः परिवन्तुः समन्ततः ।

अथ त्राता हि नः सर्वान्पितेव परमार्थतः ।

अस्य शुश्रूषवः पादौ परिचर्य उपासहे ।

पशुमहधिमच्चात्रं परं भक्तमुपाहरन् ।

तस्मिन्हते ते पुरुषा भीताः समनुबोधनाः ।

१५३

जनमेजय उवाच ।

ते तथा पुरुषव्याघ्रा निहत्य वकराक्षसम् ।

अत ऊर्ध्वं ततो ब्रह्मन्किमकुर्वत पाण्डवाः ॥ १

वैशंपायन उवाच ।

तत्रैव न्यवसन् राजन्निहत्य वकराक्षसम् ।

अधीयानाः परं ब्रह्म ब्राह्मणस्य निवेशने ॥ २

ततः कतिपयाहस्य ब्राह्मणः संशितव्रतः ।

प्रतिश्रयार्थं तद्वेश्म ब्राह्मणस्याजगाम ह ॥ ३

स सम्यक्पूजयित्वा तं विद्वान्विप्रर्षभस्तदा ।

ददौ प्रतिश्रयं तस्मै सदा सर्वातिथिव्रती ॥ ४

ततस्ते पाण्डवाः सर्वे सह कुन्त्या नरर्षभाः ।

उपासांचक्रिरे विप्रं कथयानं कथास्तदा ॥ ५

कथयामास देशान्सतीर्थानि विविधानि च ।

राज्ञां च विविधाश्चर्याः पुराणि विविधानि च ॥ ६

ततः संप्राद्वन्पार्थाः सह मात्रा परंतपाः ।

आगच्छन्नेकचक्रां ते पाण्डवाः संशितव्रताः । [10]

वैदिकाध्ययने युक्ता जटिला ब्रह्मचारिणः ।

अवसंस्ते च तत्रापि ब्राह्मणस्य निवेशने ।

मात्रा सहैकचक्रायां दीर्घकालं सहोषिताः ।

[(L. 1) M 'गृहाः सर्वे. — (L. 3) T₃ G_{1.4.5} इहैव;G₂ न चैव (for न वै न). — (L. 5) G₁ M_{3.6-8} परमार्थ-वित्. — (L. 6) G_{1.5} परिवार्य; G₈ प्रतिवारम्. — (L. 7)G_{2.6} 'ञं वरं. — (L. 8) T₃ G_{1.4} समबोधयन्; G₂

अनुबोधनात्. — With lines 11-12 cf. 1. 153. 2.

— (L. 13) G₂ 'कालं समाहिताः.]

Colophon. *Major parvan*: T₂ G M संभव' (for आदि'). — *Sub-parvan*: Ś₁ Ko-2.4. Ṇ V₁ B Da Dn_{1.2} D_{1.2.4.5} T₂ M₅ बकवध (B₁ एकचक्रायां बकवध); to it Ś₁ Ko-2.4. Ṇ V₁ D₁ M₅ add समाप्त. — *Adhy. name*: Ko.4 D₅ ब्राह्मणमहोत्सवः; K₃ बकासुरवधः; Ṇ_{1.2} V₁ बकवधः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn₃ (in figures) 163, and (in words) 160; D₄ m 166; T₁ 160; T₂ G_{5.6} M 112; G_{1.2} 113; G₃ 110; G₄ 111. — *S'loka no.*: Dn 21; M₅ 27. — *Aggregate s'loka no.*: Dn₃ 6308.

153

1 K₁ D₅ S om. उवाच. — ^a) B₁ D₂ तत्र (B₁ m as in text); S तदा; Cd तथा (as in text). — K₃ T₁ (hapl.) om. 1^a-2^b. — ^c) Ṇ₁ अतः परं. T₃ G₄₋₈ M तदा ब्रह्मन्; G_{1.8} नरव्याघ्राः; G₂ द्विजश्रेष्ठ. — ^d) Ś₁ K (K₃ om.) Da D_{1.4} G_{2.6} M किमकुर्वत.

2 K₃ T₁ om. 2^{ab} (cf. v. l. 1). Ś₁ K_{1.2} D_{2.5} S

om. उवाच. — ^a) T₂ G तत्र ते न्य'. — ^c) T₂ G नरव्याघ्रा (G₃ 'त्र) (for परं ब्रह्म). Cd cites ब्रह्म (= वेदः).

3 ^a) D₄ M कतिपयाहस्य; T G कदाचित्काले तु. — ^b) Ko. 2-4 Dn (erroneously) D₂ Nilp शंसित'; K₁ N₃ संश्रित'. G₁ ब्राह्मणाः संशितव्रताः; G₂ ब्राह्मणस्य यतव्रतः.

⌘ Nil.: शंसितव्रत इति तालव्यादिदन्त्यमध्यपाठे शंसा प्रशंसा संजाता यस्य तत् शंसितं व्रतं यस्य सः । प्रशस्यव्रत इत्यर्थः । ⌘ — ^c) Ś₁ K₁ Ṇ₁ V₁ 'श्रयार्थे; K_{2.4} B D 'र्थी; Ṇ₂ 'ग्रहार्थी.

— ^d) Ṇ_{1.8} V₁ Da Dn D₁ ब्राह्मणस्य जगाम ह; S 'स्यागमत्तदा (G₁ 'गमंस्तदा).

4 ^a) G₃ संयमात् (for स सम्यक्). T G_{1.4-8} तु; G₈ तान्; M₅ (both) तु and तं. — D₁ (hapl.) om. 4^b-5^c. — ^b) Ṇ_{1.8} V₁ B D विप्रं (for विद्वान्). Ś₁ ब्रह्मर्षभस्य.

G_{1.2} विद्वान्ब्रह्मर्षिसत्त्वमान् (G₂ 'मः). — K₂ om. 4^{ad}. — ^d) S तथा (T₂ G_{1.6} तदा). Ṇ_{1.2} V₁ B Da Dn D₂ 'तिथिव्रतः; D₄ T₁ 'तिथिप्रियः; T₂ G₄₋₈ 'तिथिर्वशी; G_{1.2} M 'तिथीन्प्रति.

5 D₁ om. 5^{ab} (cf. v. l. 4); K₂ reads 5 after 9^{ab}. — ^b) Ś₁ K₁ नरर्षभ. S कुंती च भरतर्षभ. — ^d) Ṇ₂ V₁ B Da Dn D_{1.4} कथयंतं; D₂ T G (except G_{3.4}) M₅ 'यंतः. N_{1.2} V₁ B D शुभाः; G₂₋₄ तथा; G₅ (both) तथा and तदा.

6 ^a) N (except Ṇ₃) च (for स). — ^b) Ṇ_{2.8} V₁ B D (except D₅) सरितस्तथा (Ṇ₃ 'दा). — Ś₁ K₁ Ṇ₁ G₃ (hapl.) om. 6^{ad}. — ^c) Ṇ₂ V₁ B D (except D₅) T G_{1.4-8} राज्ञश्च. Ṇ₂ V₁ B D (except D₅) 'धाश्चर्यान्; T₁ G_{1.4-8} 'धाकारान्; G₂ 'धान्देशान्. — ^d) Cf. 6^b. Ṇ₂ V₁ B D (except D₅) देशांश्चैव पुराणि च; T₂ G_{2.4-8} M₅ पुराणि च वनानि च.

स तत्राकथयद्विप्रः कथान्ते जनमेजय ।
पाञ्चालेष्वद्भुताकारं याज्ञसेन्याः स्वयंवरम् ॥ ७
धृष्टद्युम्नस्य चोत्पत्तिमुत्पत्तिं च शिखण्डिनः ।
अयोनिजत्वं कृष्णाया द्रुपदस्य महामखे ॥ ८
तदद्भुततमं श्रुत्वा लोके तस्य महात्मनः ।
विस्तरेणैव पप्रच्छुः कथां तां पुरुषर्षभाः ॥ ९

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्रिपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५३ ॥

१५४

ब्राह्मण उवाच ।

गङ्गाद्वारं प्रति महान्वभूवर्षिर्महातपाः ।
भरद्वाजो महाप्राज्ञः सततं संशितव्रतः ॥ १

कथं द्रुपदपुत्रस्य धृष्टद्युम्नस्य पावकात् ।
वेदिमध्याच्च कृष्णायाः संभवः कथमद्भुतः ॥ १०
कथं द्रोणान्महेष्वासत्सर्वाण्यस्त्राण्यशिक्षित ।
कथं प्रियसहायौ तौ भिन्नौ कस्य कृतेन च ॥ ११
एवं तैश्चोदितो राजन्स विप्रः पुरुषर्षभैः ।
कथयामास तत्सर्वं द्रौपदीसंभवं तदा ॥ १२

सोऽभिषेक्तुं गतो गङ्गां पूर्वमेवागतां सतीम् ।
ददर्शाप्सरसं तत्र घृताचीमाप्नुतामृषिः ॥ २
तस्या वायुर्नदीतीरे वसनं व्यहरत्तदा ।

7 ^a) Dn1.n3 तथा (for तत्र). — ^a) N̄2.3 V1 B3.6 D4 पंचालेषु. — ^a) M3 'सेनीस्वयं'.

8 ^a) T1 द्रोणस्य (for चोत्पत्तिम्). — ^b) T1 चोत्पत्तिः; T2 G द्रोणस्य (for उत्पत्तिः). — ^a) K1 G3 महामते.

9 ^a) G1.3.6 तम् (for तद्). K1 D2 'मिमं; D4 'मिदं' (for 'तमं'). K1 दृष्टे (for श्रुत्वा). — ^b) K2.4 तस्य लोके (by transp.); K3 ब्राह्मणस्य. T G पांडवाः सत्यविक्रमाः (G3 'वास्ते महाबलाः). — After 9^{ab}, K2 reads 5. — ^a) K3 तां कथां (by transp.); K4 N̄1.2 V1 B D (except D5) कथां ते (or कथांते); cf. 7^b. S1 K1 N̄3 मनुजर्षभं (N̄3 'भाः); Ko.2-4 D5 मनुजोत्तमाः; M5 भरतर्षभाः.

10 Before 10, S1 Ko.1 T2 G1.4-8 M6-8 ins. पांडवाः; K2-4 N̄ V1 B D पांडवा ऊचुः. — ^b) T1 संभवः (for पाव'). — ^a) A few N MSS. वेदी'. S संभवो वेदिमध्या (M 'ध्यात्' च (T1 G2 तु) कथं कृष्णा व्यजायत.

11 ^a) G2 द्रोणो. T1 G2 M5 महेश्वासः. — ^b) T1 om. 11^b. S1 K D5 सर्वास्त्राण्युपशिक्षित (K1-3 'क्षितः; D5 'क्षतः); T2 G 'शिक्षयत्. — After 11^{ab}, S ins.:

1675* धृष्टद्युम्नो महेश्वासः कथं द्रोणस्य मृत्युदः ।

[T1 om. prior half.]

— ^a) N̄ V1 B (except B1) D (except D2.4.5) विप्र सहायौ; T1 G2.3 प्रियसहायौ. — ^a) K2 तु; N̄1.2 V1 B D (except D5) T2 वा (for च). G (except G1.3) कृतेन च.

12 Before 12, S1 K1-3 D2.5 S (except T1) ins. वैश'; N̄1.2 V1 B Da Dn D1.4 वैश' उ'. — ^a) S1 K1 M5 संचोदितो; Ko D5 तैर्नो'; K3 संनो'; N̄3 वैचो'; G1

तैः क्रोधितो. S विप्रो (for राजन्). — ^b) D1 विप्रश्च; T G राजन्स; M पांडवैः. D1 पुरुषर्षभः; G3.5 (inf. lin.) 'र्षभाः; M भरतर्षभ (M6.7 'भैः). — ^a) M6-8 द्रौपद्याः सं. S1 T1 तथा.

Colophon om. in T G2.3.5. — Major parvan: G1.4.6 M संभव' (for आदि'). — Sub-parvan: Ko अंगारपर्ण; N̄1.2 V1 B5 चैत्ररथ; to it Ko N̄1.2 V1 B5 add द्रौपदीसंभव. S1 K1.2.4 N̄3 B5 Da Dn1.n2 D1.2.5 (all om. the sub-parvan name) mention only द्रौपदीसंभव (B5 Da D1.2 संभव). — Adhy. name: Ko.4 D5 पांडवप्रश्नः; K3 द्रौपदीसंभवकथनं. — Adhy. no. (figures, words or both): Dn3 164; D4m 167; G1 114; G4 112; G6 M 113. — S'loka no.: Dn M5 12. — Aggregate s'loka no.: Dn3 6320.

154

Many of the foll. st. recur (often with v. l.) in adhy. 121-122 and 123.

1 S1 K1 S om. उवाच. — Cf. 1331*. — ^a) G4 गतो (for महात्). — ^b) T2 G4.5 बभूव स; G3 बहुवर्ष (for बभूवर्षिर्). — ^a) A few MSS. भार'. K (except K1) D5 महातेजाः. — ^a) Ko.2.3 B5 Dn1.n3 D1 शंसित'; K1 D5 संश्रित'.

2 Cf. 1331*. — ^a) S1 K1 Dn2.n3 (both latter erroneously) G1-3 Nilp ततो (for गतो). — ^b) T1 G1 M नदी (for सतीम्); see below for T1. — 2^{ab} = (var.)

अपकृष्टाम्बरां दृष्ट्वा तामृषिश्चकमे ततः ॥ ३
 तस्यां संसक्तमनसः कौमारब्रह्मचारिणः ।
 हृष्टस्य रेतश्चस्कन्द तद्विद्रोण आदधे ॥ ४
 ततः समभवद्रोणः कुमारस्तस्य धीमतः ।
 अध्यगीष्ट स वेदांश्च वेदाङ्गानि च सर्वशः ॥ ५
 भरद्वाजस्य तु सखा पृषतो नाम पार्थिवः ।
 तस्यापि द्रुपदो नाम तदा समभवत्सुतः ॥ ६
 स नित्यमाश्रमं गत्वा द्रोणेन सह पार्यतः ।
 चिक्रीडाध्ययनं चैव चकार क्षत्रियर्यभः ॥ ७
 ततस्तु पृषतेऽस्तीते स राजा द्रुपदोऽभवत् ।
 द्रोणोऽपि रामं शुश्राव दित्सन्तं वसु सर्वशः ॥ ८
 वनं तु ग्रस्थितं रामं भरद्वाजसुतोऽब्रवीत् ।

आगतं वित्तकामं मां विद्धि द्रोणं द्विजर्षभ ॥ ९
 राम उवाच ।
 शरीरमात्रमेवाद्य मयेदमवशेषितम् ।
 अस्त्राणि वा शरीरं वा ब्रह्मन्नन्यतरं वृणु ॥ १०
 द्रोण उवाच ।
 अस्त्राणि चैव सर्वाणि तेषां संहारमेव च ।
 प्रयोगं चैव सर्वेषां दातुमर्हति मे भवान् ॥ ११
 ब्राह्मण उवाच ।
 तथेत्युक्त्वा ततस्तस्मै प्रददौ भृगुनन्दनः ।
 प्रतिगृह्य ततो द्रोणः कृतकृत्योऽभवत्तदा ॥ १२
 संप्रहृष्टमनाश्चापि रामात्परमसंमतम् ।
 ब्रह्मास्त्रं समनुप्राप्य नरेष्वभ्यधिकोऽभवत् ॥ १३

1. 121. 3^{ad}. — °) T₁ सर्ती दृदृशांस्तरसं. — °) K₁ निशि;
 G₂ मुनिः (for ऋषिः).

3 3^{ab} = (var.) 1. 121. 4^{ab}. — °) K₁ वसने. T₂ G
 (except G_{1.5}) व्याहर°. Ko. 3.4 D_{2.5} M वासो व्य (M_{3.8}
 ह्य)पहर°. — For 3^{ad} cf. 1334*. — °) N_{1.2} V₁ B D
 (except D₁) तदा (for ततः).

4 Cf. 1334*. — °) S₁ K_{1.2} N_{1.3} T₁ G₃ M₅ तस्य
 (for तस्यां). G_{2.8} संरक्त°. — °) K₃ T₁ G_{2.3} कौमारव्रत°. —
 After 4^{ab}, G_{2.4} ins.:

1676* पश्यतो योनिसंस्थानमन्यावयवसौष्ठवम् ।
 — 4^{ad} = (var.) 1. 121. 4^{ad}. — °) N₂ V₁ B D (except
 D₅) चिर° (for हृष्ट°). T₂ G_{1.5.8} तस्य रेतस्तु च°. — °) S₁
 Ko. 1 D₁ T₁ G_{2.4.5} आदधे.

5 = (var.) 1. 121. 5. — °) S₁ T₂ G₄ transp. स
 and च. — °) G₃ कृत्स्न° (for सर्व°).

6 = (var.) 1. 121. 8. — G₃ (hapl.) om. 6-8.
 — °) S₁ T₁ G₂ भार°. K₁ G₂ च (for तु). T₂ G_{1.4-8}
 द्वाजसखा ह्यासीत्. — °) S₁ K₁ तथा (for तदा).

7 = (var.) 1. 121. 9. — G₃ om. 7 (cf. v. l. 6).
 — °) K₄ पार्थिवः; G₂ पार्षदः. — °) S₁ K₁ भरतर्षभ;
 Ko. 3 चरितव्रतः; M_{3.8} र्षभ.

8 G₃ om. 8 (cf. v. l. 6). — 8^{ab} = (var.) 1. 121.
 10^{ab}. — °) Ko पार्थिवो (for द्रुपदो). — For 8^{ad} cf. 1.
 121. 16. — °) G₂ सर्वतः (for शः).

9 = (var.) 1. 121. 17. — °) T₁ तेन (for वनं).
 T₁ G₂ सं. (for तु). — °) K (except Ko) D₅ द्वाजस्त
 तो. — °) M₃ transp. विद्धि and द्रोणं. N₁ V₁ B D

(except D₅) द्विजोत्तमः; G (except G₂) र्षभं; M₃₋₈
 नरर्षभ.

10 Cf. 1. 121. 20. — K₁ S (but not S₁!) om.
 उवाच (G₂ om. the ref.). — °) N₃ D₅ अत्र; G₃ अन्यत्
 (for अद्य). — °) N_{1.2} V₁ B_{2.5.6} D₃ D_n D_{2.4} मया
 सम°; N₃ ममैतम°; D₅ M_{3.8-8} ममेदम°; T₂ G (except
 G₃) M₅ ममैतद°. — D₅ om. 10^{ad}. — °) Ko-2 D₁
 च for the first वा, and S₁ च for both. — °) K
 (except K₁) अन्यतमं; N₂ V₁ D_n D₁ एकतमं; B D_{2.4}
 एकतरं; T₁ अत्यंतरं; M₃₋₈ अद्य परं. K₁ M₃₋₈ शृणु.

11 Cf. 1. 121. 21. — K₁ S (but not S₁!) om.
 उवाच (G₂ om. the ref.). — °) G₂ transp. च and एव.
 — °) K (except K₁) ससंहाराणि भार्गव. — °) A few
 MSS. अहंसि. S₁ मां; Ko. 3 नो; B₅ वै (for मे).

12 G₂ M₃₋₈ om. ब्राह्मण उ°. K₁ वैशंपायनः; K₂ N₃
 वैशं; T₁ G₃ ब्राह्मणः; T₂ G₄₋₈ रामः. — °) = (var.) 1.
 121. 22^{ab}. G₂ ब्राह्मणः स तथेत्युक्त्वा तस्मै च प्रददौ भृगुः.
 — 12^{ad} = (var.) 1. 121. 23^{ab}. — °) N_{1.3} D₅ T₂ G₃
 M_{3.5} तु तत्; N₂ V₁ D_n D₁ तदा; T₁ G_{1.4.5} तु तं; G₃ च
 तं (for ततो). D₅ सर्वं (for द्रोणः). G₂ द्रोणोपि
 प्रतिगृह्याद्यु.

13 M₃₋₈ om. 13^a, transp. 13^b and 13^c, and om.
 13^d! — °) Ko. 3.4 संहृष्टमनसश्चापि; N₁ V₁ B D M_{3.5}
 मना द्रोणो. — °) T G सद्यो न्यवर्तत; M₃₋₈ संमतात्.
 — °) N₁ D_{n3} (erroneously) D₁ T₂ G_{5.6} नुज्ञाप्य
 (apapāṭha acc. to Nil.); N₂ V₁ D_{n1.n2} नुज्ञाप्य. N₃
 महास्त्रमनुसंप्रा°; M₃₋₈ ब्रह्मास्त्राद्यनुसंप्रा°. * Nil.: ज्ञाप्ये

ततो द्रुपदमासाद्य भारद्वाजः प्रतापवान् ।
 अत्रवीत्पुरुषव्याघ्रः सखायं विद्धि मामिति ॥ १४
 द्रुपद उवाच ।
 नाश्रोत्रियः श्रोत्रियस्य नारथी रथिनः सखा ।
 नाराजा पार्थिवस्यापि सखिपूर्वं किमिष्यते ॥ १५
 ब्राह्मण उवाच ।
 स विनिश्चित्य मनसा पाञ्चाल्यं प्रति बुद्धिमान् ।
 जगाम कुरुमुख्यानां नगरं नागसाह्वयम् ॥ १६
 तस्मै पौत्रान्समादाय वस्त्रनि विविधानि च ।
 प्राप्ताय प्रददौ भीष्मः शिष्यान्द्रोणाय धीमते ॥ १७

द्रोणः शिष्यांस्ततः सर्वानिदं वचनमब्रवीत् ।
 समानीय तदा विद्वान्द्रुपदस्यासुखाय वै ॥ १८
 आचार्यवेतनं किञ्चिद्बुद्धिं संपरिवर्तते ।
 कृतास्त्रैस्तत्प्रदेयं स्यात्तद्वत् वदतानघाः ॥ १९
 यदा च पाण्डवाः सर्वे कृतास्त्राः कृतनिश्चयाः ।
 ततो द्रोणोऽब्रवीद्भूयो वेतनार्थमिदं वचः ॥ २०
 पार्षतो द्रुपदो नाम छत्रवत्यां नरेश्वरः ।
 तस्यापकृष्य तद्राज्यं मम शीघ्रं प्रदीयताम् ॥ २१
 ततः पाण्डुसुताः पञ्च निर्जित्य द्रुपदं युधि ।
 द्रोणाय दर्शयामासुर्बद्धा ससचिवं तदा ॥ २२

ल्यपाठः । प्राप्येत्यपि पठन्ति । १४ — ^a D1.4.5 °वृष्यधि°. 14 = (var.) 1. 122. 1. — ^a Ko.4 आगल्य; K2.8 आगम्य (for आसाद्य). — Ko om. 14^{ad}. — ^c Ś1 K1.8 T2 G2.4.6 °व्याघ्र; D5 G1 M3.5 °व्याघ्र; M6-8 समनुप्राप्तं. 15 = (var.) 1. 122. 9. — Ko om. द्रुपद उ°; K1 S (but not Ś1!) om. उवाच. — After 15, K4 B3 ins.:

1677* ययोरेव समं वित्तं ययोरेव समं श्रुतम् ।

तयोर्विवाहः सख्यं च न तु पुष्टविपुष्टयोः ।

[= (var.) 1. 122. 8. — (L. 1) B3 समं धनं. — (L. 2) B3 °विवादो मैत्री च.]

16 = (var.) 1. 122. 11. — N1.3 om. ब्राह्मण उ°; T G M3.5 om. उवाच. Ś1 K1.2 M6-8 वैशं; B5 वैशं उ°. — ^a Ś1 (sup. lin. as in text) पूर्वं नि°; K1 सर्वं नि°; B5 परिनि°. — ^b S (except G3) पांचालं. — ^c N3 सकाशं (for नग°).

17 17^{ab} = (var.) 1. 122. 39^{ad}. — ^a Ko पुत्रान्; T G (except G2.5) पार्थान्. T G M3 समानीय. — ^b D6 अस्त्राणि (for वसू°). — ^c G3.5 शीघ्रं (for शिष्यान्).

18 ^a Ko transp. शिष्यान् and सर्वान्. Ko T1 तदा (for ततः). N2 V1 Dn पार्थान् (for सर्वान्). M °प्यान्समाहेदं (M5 °मादाय). — M om. 18^{be}. — Cf. 1. 122. 41^{ab}. — ^c N2 V1 B D (except D5) तु तान्; T G ततः (for तदा). N2 V1 B5 Da Dn D1 T1 G शिष्यान् (G2 धीमान्); B1.3.5 D2.4 T2 सर्वान् (for विद्वान्). — ^d Ś1 द्रुपदस्य सखाय वै (marg. °स्य विरोधता); K1 °दस्य विधायतां. — After 18, M (which om. 18^{be} and 19^{ab}) ins.:

1678* द्रोणः ।

गुरुश्रूषणं चैव तथैव गुरुदक्षिणाम् ।

19 = (var.) 1. 122. 42. — M om. 19^{ab}. — Before

19, T G (except G2.3) ins. द्रोणः. — ^b N V1 B D हृदि यद्वर्तते (Dn3 संवर्तते) मम; T G प्रदेयं परि°. — ^c T G (except G1) संप्रदेयं; M3 तत्र देया (cf. 1678*). N1 मे (for स्यात्). — ^d N1 नानृतं. — After 19, K4 N2 V1 B D (except D5) ins.:

1679* सोऽर्जुनप्रमुखैरुक्तस्तथास्त्विति गुरुस्तदा !;
 while S ins.:

1680* तथेत्युक्त्वा च तं पार्थः पादौ जग्राह बुद्धिमान् ।
 G2.4 cont.:

1681* विद्यानिष्कयजं वित्तं किं देयं ब्रूहि मे गुरो ।
 Cf. 1679* and 1680* with 1. 122. 43.

20 G2 om. 20^{ab}. — ^a N1 ये ते (for यदा). K (except K1) तु (for च). Ś1 K N1 Da D5 कौर° (for पाण्ड°). M5 चान्ये (for सर्वे). — ^b B3 कृतार्थाः. K4 N2 B3.5 D (except Da) कृतनिश्चयाः; M सर्वतोभवन्. — ^c T2 G4-6 तदा (for ततो). — ^d M दातव्या गुरुदक्षिणा.

21 ^a K4 पार्थिवो; D1 T2 G1.6 M5 पार्षदो. — ^b G1 चित्रवत्यां; G2 वेत्र°; M5 शत्र°; Cd as in text. K1 महेश्वरः. — ^c Ś1 (marg. as in text) तस्यापेक्ष्यस्य; Ko अद्यापहृष्य; K2 N1.2 V1 B D M3 तस्मादा°; K4 आदाया°; N3 तस्मात्प्र°; T1 तस्याव°; M6-8 तत्राप°. — After 21, D4 (marg. sec. m.) S (except G3) ins.:

1682* धार्तराष्ट्रैश्च सहिताः पाञ्चालान्पाण्डवा ययुः ।

यज्ञसेनेन संगम्य कर्णदुर्योधनादयः ।

निर्जिताः संन्यवर्तन्त तथा न्ये क्षत्रियर्षभाः ।

[G2 ins. lines 2-3 after 1683*.]

22 Cf. 1. 128. 4f. — ^a G2 °य प्रशंसुस्ते. — ^c N3 समुचितं तदा; G6 समधिगं तथा. — After 22, D4 (marg. sec. m.) S ins.:

द्रोण उवाच ।

प्रार्थयामि त्वया सख्यं पुनरेव नराधिप ।
अराजा किल नो राज्ञः सखा भवितुमर्हति ॥ २३
अतः प्रयतितं राज्ये यज्ञसेन मया तव ।

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुःपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५४ ॥

राजासि दक्षिणे कूले भागीरथ्याहमुत्तरे ॥ २४

ब्राह्मण उवाच ।

असत्कारः स सुमहान्मुहूर्तमपि तस्य तु ।
न व्येति हृदयाद्राज्ञो दुर्मनाः स कुशोऽभवत् ॥ २५

1683* महेन्द्र इव दुर्धर्षो महेन्द्र इव दानवम् ।

महेन्द्रपुत्रः पाञ्चालं जितवानर्जुनस्तदा ।
तं दृष्ट्वा तु महावीर्यं फल्गुनस्यामितौजसः ।
व्यस्यन्त जनाः सर्वे यज्ञसेनस्य बान्धवाः ।
नास्त्यर्जुनसमो वीर्यं राजपुत्र इति ब्रुवन् ।

[(L. 2) G₈ M₈ पांचालान्. — (L. 3) M महद्वीर्यं.]

— After the above, G₈ ins. lines 2-3 of 1682*.

23 Ś1 K1 S om. उवाच (G₈ om. the ref.). — 23^{ab}
= (var.) 1. 128. 10^{ab}. — ^a G₈ प्रार्थये च. T₁ पुनः
(for त्वया). — ^b Ś1 सह; T₁ आवां (for एव). — 23^{cd}
= (var.) 1. 128. 11^{cd}. — ^c T G नाराजा. G₈ खलु
(for किल). Ko. 3 D₈ राज्ञां.

24 24^{ab} = 1. 128. 11^{cd}. — ^a D₁ G₂ प्रयाचितं.
Ko G₈ राज्यं. — ^b N₂ V₁ B D (except D₈) त्वया सह
(D₄ किल) (for मया तव). M₈-3 नृप (for तव).
— 24^{cd} = 1. 128. 12^{ab}. — ^c T G₁-3 राजासीदक्षिणे.
G₈ M₈ तीरे. — ^d Ś1 K जाह्नव्यामहं. — After 24, K
(except K₁) D₈ ins.:

1684* तथेति द्रुपदो नोके वचने द्विजसत्तम ।

संपूज्य द्रुपदं द्रोणो प्रेषयामास तत्त्ववित् ।
which in D₈ is followed by lines 1-2 of 1686*
(cf. v. l. 25). On the other hand, after 24, Da ins.
1686*, while S ins.:

1685* कन्याकुलं च काम्पिल्ये वसेथास्त्वं नरोत्तम ।

ब्राह्मणैः सहितो राजन्नहिच्छत्रे वसाम्यहम् ।

[(L. 1) T₂ G₃ भजेथास्त्वं. G₁ नरेश्वर; M नृपोत्तम.]

25 M om. ब्राह्मण उ^०; T G₈ om. उवाच. Ś1 K₁, 2
N₂ वैशं. — N₂ V₁ B Dn D₁, 2, 4, 5 (here lines 3-6
only) ins. after ब्राह्मण उ^०; Da, after 24: K₄ D₈ (here
lines 1-2 only), after 1684*:

1686* एवमुक्तो हि पाञ्चाल्यो भारद्वाजेन धीमता ।

उवाचास्त्रविदां श्रेष्ठो द्रोणं ब्राह्मणसत्तमम् ।

एवं भवतु भद्रं ते भारद्वाज महामते ।

सख्यं तदेव भवतु शश्वद्यदभिमन्यसे ।

एवमन्योन्यमुक्त्वा तौ कृत्वा सख्यमनुत्तमम् । [5]

जम्भुतुर्द्रोणपाञ्चाल्यौ यथागतमरिदसौ ।

[Before line 1, Da ins. वैशं उ^०. — (L. 2) B₄, 5, 6
Da D₁, 2, 4 श्रेष्ठं. — (L. 4) K₄ 'ख्यं तदभवत्ते वै.]

— ^a Ś1 D₄ तु; K B₈ D₈ T₁ G₁, 3 च; T₂ G₄, 5 सु (for
स). Ś1 K₁ N₂ V₁ Da Dn D₁ G₂ तु; G₈ स (for सु-).
— ^b Ś1 K₁, 3 इव (for अपि). K₃ सः; G₂ च (for तु).
— After 25^{ab}, T₁ ins.:

1687* निशम्य तस्य वचनं कृत्वा मनसि दुर्मनाः ।

— ^c Ko. 3, 4 N₂ V₁ B D नापैति; K₁ G₂ न वेति; G₁
सर्वेति; M न व्येति. N₁ तेन (for राज्ञो).

Colophon om. in T₁ G₂, 3. — Major parvan: T₂
G₁, 4-6 M संभव^० (for आदि^०). — Sub-parvan: Ko
अंगारपर्णः; N₁, 2 V₁ B₈ D₈ चैत्ररथ; to it Ko N₁, 2 V₁ D₈
add द्रौपदीसंभव. Ś1 K₁-3 N₂ B₁, 3, 6 Da Dn₁, 2, 3 D₁, 1
(all om. the sub-parvan name) mention only द्रौपदी-
संभव (B₁ एकचक्रायां द्रौपदीसंभव; D₁ द्रौपदीस्वयंसंभव).
— Adhy. name: Ko. 4 द्रुपदवैराख्यानं (K₄ वैराक्ष्यानः);
B₈ द्रौपदीस्वयंवरः; D₈ पांडवान्प्रति वाक्यं. — Adhy. no.
(figures, words or both): Dn₈ 165; D₄ 168; T₂
G₄, 5 113; G₁ 115; G₈ M 114. — S'loka no.: Dn
28; M₂ 30. — Aggregate s'loka no.: Dn₂ 6348.

155

☞ This adhy. (with some variations and omi-
ssions) forms passage No. 79 of App. 1, a passage
interpolated in K₄ D₄ (both sec. m. on suppl. fol.
शोधपत्र) S after adhy. 128, with which the present
adhy. should be compared.

1 Ś1 T₁ G₂, 3 om. ब्राह्मण उ^०; K₁ M om. उवाच. T₂
G₁, 4-6 वैशं (for ब्राह्मण उ^०). — M subst. for 1^{ab}:
G₂, 4 ins. after 2^{ab}:

1688* द्रोणेन वैरं द्रुपदो न सुष्वाप सरंस्तदा ।

[= (var.) 1. 128. 16^{ab}; and line 1 of passage
No. 79 of App. I.]

— M (which om. 1^{ab}), transp. 1^{cd} and 2^{ab}. — ^a K₃
B₈ Da D₁, 3 अमर्षात्; G₈ राजर्षिः. Ś1 Ko. 1, 4-5 N₂

१५५

ब्राह्मण उवाच ।

अमर्षी द्रुपदो राजा कर्मसिद्धान्द्विजर्षभान् ।
 अन्विच्छन्परिचक्राम ब्राह्मणावसथान्वहून् ॥ १
 पुत्रजन्म परीप्सन्वै शोकोपहतचेतनः ।
 नास्ति श्रेष्ठं ममापत्यमिति नित्यमचिन्तयत् ॥ २
 जातान्पुत्रान्स निर्वेदाद्विगन्धूनि निति चाब्रवीत् ।
 निःश्वासपरमश्वासीद्रोणं प्रतिचिकीर्षया ॥ ३
 प्रभावं विनयं शिक्षां द्रोणस्य चरितानि च ।
 क्षात्रेण च बलेनास्य चिन्तयन्नान्वपद्यत ।
 प्रतिकर्तुं नृपश्रेष्ठो यतमानोऽपि भारत ॥ ४
 अभितः सोऽथ कल्मर्षी गङ्गाकूले परिभ्रमन् ।
 ब्राह्मणावसथं पुण्यमाससाद महीपतिः ॥ ५

तत्र नास्नातकः कश्चिन्न चासीदव्रती द्विजः ।
 तथैव नामहाभागः सोऽपश्यत्संशितव्रतौ ॥ ६
 याजोपयाजौ ब्रह्मर्षी शाम्यन्तौ पृषतात्मजः ।
 संहिताध्ययने युक्तौ गोत्रतश्चापि काश्यपौ ॥ ७
 तारणे युक्तरूपौ तौ ब्राह्मणावृषिसत्तमौ ।
 स तावामन्नयामास सर्वकामैरतन्द्रितः ॥ ८
 बुद्ध्वा तयोर्वलं बुद्धिं कनीयांसमुपहरे ।
 प्रपेदे छन्दयन्कामैरुपयाजं धृतव्रतम् ॥ ९
 पादशुश्रूषणे युक्तः प्रियवाक्सर्वकामदः ।
 अर्हयित्वा यथान्यायमुपयाजमुवाच सः ॥ १०
 येन मे कर्मणा ब्रह्मन्पुत्रः स्याद्रोणमृत्यवे ।
 उपयाज कृते तस्मिन्वां दातासि तेऽर्बुदम् ॥ ११

द्रुपदस्त्वमर्षी (Ko. ४ 'मर्षात्; K1 'दश्मर्षी) नृपतिः; Ds नृपस्त्वमर्षी द्रुपदो. — ^b) T G कर्मसिद्धिं द्विजोत्तमात्.

2 M transp. 1^{ad} and 2^{ab}. — ^a) Ś1 K Ō1.8 Ds Ms स (for वै). — After 2^{ab}, G2.4 ins. 1688*. Ms here om. 2^a-4^b, but cf. passage No. 79 of App. I. — ^c) G4 सुतश्रेष्ठ. Ō2 V1 B D अपत्यं मे (for ममापत्यं). — ^d) T2 G2 इति निश्चित्य चिन्तयन्; Ms-8 इति चिन्तं विचिन्तयन्.

3 T2 om. 3^a-4^d; Ms om. 3 (cf. v. l. 2). — ^a) G3 जातपुत्रान्. B (except B8) D2.6 G3 निर्वेदान्. — ^b) K1 दिग्बहू; K3 धिगेता; G1.4-8 धिग्बहू; Ms (inf. lin. as in text) धिग्बहू. G2 धिक्कृतेति च सोब्रवीत्. — ^c) Ko.3 Ds निःश्वासः; T1 G1.2.4.5 निर्वेदः. G6 निर्वेदश्चाथ तस्यासीत्. — ^d) Ko प्रतिजिगीषया. G (except G2.3) द्रोणाप्रियचिं.

4 T2 om. 4^{ab}; Ms om. 4^{ab} (cf. v. l. 2, 3). — ^a) K (except K1) एव; T1 तु (for च). — ^b) K1 नानुपद्यते; K4 'न्वपद्यते; Ō1 'न्वपद्यत; Ō2 V1 B D (except D5) Ms नाध्यगच्छत. T1 G परा(G1.4 परं; G3 पुरा)जेतुं हि नाशकत्. — Ms om. 4^c. — ^c) G6 अप्राप्तवान्; M (Ms om.) प्रतिकर्म. T G नरश्रेष्ठो.

5 ^a) K1 T2 अपि (for अथ). — ^b) Ko.4 Ds गंगातीरे.

6 ^a) G1 चासीत् (for कश्चित्). — ^b) Ś1 K1 एव

(for च). Ko B8 (m as in text) कश्चित् (for द्विजः). G1 (corrupt) अतिथिद्विजः; G2 M (except M3) अप्रतिद्विजः. — ^c) K4 D2 तौ; Ō2 V1 Dn D1 च; Ō3 Ba.5 स (for ना). S अधीयानौ (M तथैव तौ) महाभागौ. — ^d) Ko.2.3 Dn1 D1 संसितं; Ō3 संश्रितं.

7 ^a) K1 विप्रर्षी. — ^b) D2 संपन्नौ; D4 भ्रातरौ; T1 तपंतौ; T2 G (except G2) शाम्यंतौ. Ō2 V1 B D परमेष्ठिनौ.

8 ^a) K4 T G1.3-8 M तरुणौ. D3 रूपयुक्तौ (for युक्त). G1 तु (for तौ). Ō2 V1 Dn 'णे यौ युक्तरूपौ; G2 युक्तरूपौ च तौ दृष्ट्वा. — ^c) K Ō1.8 S स उपा(K1 स तमा)मंत्रं.

9 ^a) Ō1 तथा (for बुद्ध्वा). Ō2 V1 B D (except D5) transp. तयोः and बलं. N1 बुद्धिं (for तयोर्). Ō2 V1 B D (except D5) तत्र (for बुद्धिं). T G स बुद्ध्वा (T1 समिध्या; G4 बुद्धवान्) बाल(T1 जाल)बुद्धिं तु. — ^b) M (except M5) उपयाजं (for कनीं). — ^c) Ms-8 कनीयांसं (for उपं). T1 G3.4 'व्रतः; G1.2 M ददव्रतः.

10 ^a) G2 शक्तः (for युक्तः). — ^b) Ś1 K1 M1 प्रिय(K1 'या)वत्; Da1 प्रीयवान्; T1 प्रियवान्. — ^c) B (except K1) Ō1.2 V1 B D G3 M अर्हयित्वा. Ō2 यथाकामं. — ^d) D1 T G (except G2) ह (for सः).

11 ^a) Ś1 K1 येनैव; T1 G3 यदि (for येन मे

यद्वा तेऽन्यद्विजश्रेष्ठ मनसः सुप्रियं भवेत् ।
 सर्वं तत्ते प्रदाताहं न हि मेऽस्त्यत्र संशयः ॥ १२
 इत्युक्तो नाहमित्येवं तमृषिः प्रत्युवाच ह ।
 आराधयिष्यन्हुपदः स तं पर्यचरत्पुनः ॥ १३
 ततः संवत्सरस्यान्ते हुपदं स द्विजोत्तमः ।
 उपयाजोऽब्रवीद्वाजन्काले मधुरया गिरा ॥ १४
 ज्येष्ठो भ्राता ममागृह्णाद्विचरन्वननिर्क्षरे ।
 अपरिज्ञातशौचायां भूमौ निपतितं फलम् ॥ १५
 तदपश्यमहं भ्रातुरसांप्रतमनुव्रजन् ।
 विमर्शं संकरादाने नायं कुर्यात्कथंचन ॥ १६

दृष्ट्वा फलस्य नापश्यदोषा येऽस्यानुबन्धिकाः ।
 विविनक्ति न शौचं यः सोऽन्यत्रापि कथं भवेत् ॥
 संहिताध्ययनं कुर्वन्वसन्गुरुकुले च यः ।
 भैक्षमुच्छिष्टमन्येषां भुङ्क्ते चापि सदा सदा ।
 कीर्तयन्गुणमन्नानामघृणी च पुनः पुनः ॥ १८
 तमहं फलार्थिनं मन्ये भ्रातरं तर्कचक्षुषा ।
 तं वै गच्छस्व नृपते स त्वां संयाजयिष्यति ॥ १९
 जुगुप्समानो नृपतिर्मनसेदं विचिन्तयन् ।
 उपयाजवचः श्रुत्वा नृपतिः सर्वधर्मवित् ।
 अभिसंपूज्य पूजार्हमृषिं याजमुवाच ह ॥ २०

— ^a) Ś1 K1 पुत्रो द्रोणस्य मृ. — After 11^{ab}, D4 (marg. sec. m.) S ins.:

1689* अर्जुनस्य तथा भार्या भवेद्वा वरवर्णिनी ।

[M transp. तथा and भवेत्. D4 T1 M या (for वा). G2 भार्यामर्जुनस्यापि कन्या स्याद्भर.]

— ^c) T1 ब्रह्मन् (for तस्मिन्). — ^d) D4 G2 दास्यामि. G2 च (for ते). K1 भवान् (for सर्वदं). M3 दाताहमर्जुदं.

12 ^a) D4 T G यदन्यत्ते द्वि. — ^c) K2 तु (for तत्). G2 सर्वं त्वेतत्. S प्रदास्यामि (M6-8 'तद्यं'). — ^d) N1.2 V1 B D transp. अस्ति and अत्र. G2 मे तत्र सं.

13 M6-8 here om. 13-29, but cf. passage No. 79 of App. I. — Before 13, T2 G (except G2) ins. ब्राह्मणः. — ^a) Ko.2.4 इत्युक्ते. D2 T G (except G2) एवं (for एवं). — ^b) N2 V1 Dn D1 प्रत्यभाषत. — After 13^{ab}, G3 (which om. 13^c-33^d) ins. 1690* (cf. v. l. 30). — ^d) N V1 Da2 Dn2 परिचरन्. Ś1 K पुनः परिचरन्मुदा.

14 G2 M6-8 om. 14 (cf. v. l. 13). — ^b) K2.3 'दं द्विजसत्तमः. — T2 G1.2.4-8 here om. 14^c-29^d, but cf. passage No. 79 of App. I. — ^c) N1.2 V1 B D (except D5) T1 transp. राजन् and काले.

15 T2 G M6-8 om. 15 (cf. v. l. 13, 14). — ^b) N2 V1 B D (except D5) 'रन्गाहने वने.

16 T2 G M6-8 om. 16 (cf. v. l. 13, 14). — ^a) B2.6 D5 T1 तं (for तद्). — ^c) B1 (m as in text).s Cd वेमार्गसं. — ^d) B1 (m as in text) तर्कं (for नायं). Dn D1 कदाचन.

17 K1 reads from 1. 155. 17 to 1. 158. 13 after लब्धे in 1. 158. 51^c: an error due probably to the transposition of loose folia of the exemplar. — T2

G M6-8 om. 17 (cf. v. l. 13, 14). — ^a) B1 फलं तु; B1 फलं च; M3.5 फलं स. — ^b) Ko.4 N V1 B D T1 M3.5 दोषान्; K2 दोषम्. K1 येस्यापि बंधकाः; K2 अस्यानुबन्धिकाः; K4 'बंधकाः; N V1 B D T1 M3.5 पापा (N3 योस्या; D4 अन्या; M3.5 तस्या)नुबन्ध(B1.3 'बंधि; D5 'बंधि)कान्. — ^c) Ś1 K4 शौचे.

18 T2 G M6-8 om. 18 (cf. v. l. 13, 14). — ^b) Ko 'कुलेषु यः. Ś1 K N1 D5 सः (for यः). — ^c) Ś1 Ko.3 B Dn1.2 D2.5 भैक्षयम्; K1 D4 भक्षयम्. Ś1 उद्दिष्टं; Ko.2.4 N1.2 V1 B Da Dn D5 M3.5 उत्सृष्टं; K1 उद्दिश्यं; K3 उत्सृज्यं. K1 सर्वेषां. — ^d) Ko D5 जैव; N2 V1 B Dn1.2 D1.4 स च; B1 Da Dn2 T1 च स; B3 D2 स स; B5 च स (for चापि). N3 भुंजति स; M3.5 स भुंक्ते स (for भुङ्क्ते चापि). Ko D5 शिशुः सदा; N2 V1 B Da Dn D1.2.4 M3.5 यदा तदा; T1 यथा तथा. — ^e) K3 घृणी तत्र; M3.5 अघृणी यः. N1 मुहुर्मुहुः (for पुनः पुनः).

19 T2 G M6-8 om. 19 (cf. v. l. 13, 14). — ^a) Hypermetric! Ko.4 N1.2 V1 B (except B5) D तं वै (for तमहं). K2.3 फलार्थिनं तं मन्येहं. — ^b) B5m कर्म (for तर्क). — ^c) D4 गच्छाद्य. — ^d) M3.5 स त्वा संयोजं.

20 T2 G M6-8 om. 20 (cf. v. l. 13, 14). — ^a) M3.5 अजुगुप्समानो नृपते (hypermetric). — ^b) Ś1 K1.2 च; Ko.3.4 स; N1 सु; N3 M3.5 न; T1 एवं (for इदं). B (except B5) Da T1 अर्चितं. — ^c) K4 तं ययौ; M3.5 हुपदः (for नृपतिः). N2 V1 B (B5 marg.) D (except D5) याजस्याश्रममभ्यगात्; T1 corrupt. — ^e) Ś1 transp. कृषिं and याजं. N2 V1 B Dn D1.2.4 T1 अथ (for कृषिं). Ś1 K1.2.4 N1.3 D5 M3.5 सः (for ह).

21 T2 G M6-8 om. 21 (cf. v. l. 13, 14). — ^a) K2.4

अयुतानि ददान्यष्टौ गवां याजय मां विभो ।
 द्रोणवैराभिसंतप्तं त्वं ह्लादयितुमर्हसि ॥ २१
 स हि ब्रह्मविदां श्रेष्ठो ब्रह्मास्त्रे चाप्यनुत्तमः ।
 तस्माद्द्रोणः पराजैपीन्मां वै स सखिविग्रहे ॥ २२
 क्षत्रियो नास्ति तुल्योऽस्य पृथिव्यां कश्चिदग्रणीः ।
 कौरवाचार्यमुख्यस्य भारद्वाजस्य धीमतः ॥ २३
 द्रोणस्य शरजालानि प्राणिदेहहराणि च ।
 षडरति धनुश्चास्य दृश्यतेऽप्रतिमं महत् ॥ २४
 स हि ब्राह्मणवेगेन क्षात्रं वेगमसंशयम् ।
 प्रतिहन्ति महेष्वासो भारद्वाजो महामनाः ॥ २५

क्षत्रोच्छेदाय विहितो जामदग्न्य इवास्थितः ।
 तस्य हस्तबलं घोरमप्रसह्यं नरैर्भुवि ॥ २६
 ब्राह्ममुचारयंस्तेजो हुताहुतिरिवानलः ।
 समेत्य स दहत्याजौ क्षत्रं ब्रह्मपुरःसरः ।
 ब्रह्मक्षत्रे च विहिते ब्रह्मतेजो विशिष्यते ॥ २७
 सोऽहं क्षत्रबलाद्धीनो ब्रह्मतेजः प्रपेदिवान् ।
 द्रोणाद्विशिष्टमासाद्य भवन्तं ब्रह्मवित्तमम् ॥ २८
 द्रोणान्तकमहं पुत्रं लभेयं युधि दुर्जयम् ।
 तत्कर्म कुरु मे याज निर्वपाम्यर्बुदं गवाम् ॥ २९
 तथेत्युक्त्वा तु तं याजो याज्यार्थमुपकल्पयत् ।

Dn1. ns D1.5 T1 Ms.5 ददान्यष्टौ. — ^b) Ms.5 याज (for गवां). Ś1 K1 Ms.5 मा (for मां). Da प्रभो. — ^c) N1 'नित्तं मां. — ^d) K1 N2 V1 B D T1 प्र; N1 त्वा; Ms.5 आ (for त्वं).

22 T2 G Ms-3 om. 22 (cf. v. l. 13, 14). — ^a) Ks N1 D5 धर्मविदां. — ^b) Ś1 K1.5 क्षात्रे (Ś1 क्षत्रे; K1 क्षात्रं) चास्त्रे ह्यनुत्तमः; Ko.3.4 क्षात्रे धर्मे ह्यनुत्तमः; N1.5 Ms.5 क्षात्रास्त्रे (N1 'क्षैः) चाप्य. — ^c) N2 V1 Dn पराजैष्ट; B (Bs marg.) Da D1 T1 'जेष्ट. — ^d) Ks ममैतत्; Ds यन्मां वै; T1 मां चैव.

23 T2 G Ms-3 om. 23 (cf. v. l. 13, 14). — ^a) N1 नान्यस्य; N2 Bs नान्य; Ds नापि. Ko N1.5 Bs Ds तुल्योस्ति; K1 त्वत्पस्य; N2 V1 B1 Da Dn D1.2.4 तस्यास्यां; B3.6 तुल्योस्यां; T1 तत्तुल्यो. — ^c) Ms.5 भारताचार्य.

24 T2 G Ms-3 om. 24 (cf. v. l. 13, 14). — ^b) N2 प्रसह्यंत न वै भुवि. — ^c) Bs Ds T1 षडरति (T1 स्रज्जानि) का-
 सुकं चास्य (Bs यस्य). — ^d) N2 V1 B D (except Ds) T1 'ते परमं. Ms.5 तलमात्रमनुत्तमं.

25 T2 G Ms-3 om. 25 (cf. v. l. 13, 14). — ^a) Ks ब्राह्मणेन वै; K4 N2.3 V1 B5.6 Dn D1.4.5 T1 'वेणेन. Cd sites वेगेन (=संस्कारेण). — ^b) Ks Ms.5 क्षत्रवेगम्; Bs क्षत्रवेगम्; D4.6 'त्रं वेगम्. Ds आधारयन् (for असंशयम्). — ^c) Ś1 K महातपाः (K2 'बलः) (for 'मनाः).

26 T2 G Ms-3 om. 26 (cf. v. l. 13, 14). — ^a) N1.5 B5.6 T1 विहितं; D1 जानीतो. — ^b) N2 Bs D2 T1 'दयम्. Ś1 K D5 इवापरः; N1 इवोद्यतं; N2 Bs.6 D2 T1 इवोद्यतं; B1.3 Da Dns D1.4 इवोद्यतः; Ms.5 इव स्थितः. — ^c) Ks D2 शस्त्रं (for हस्तं). — ^d) N2 V1 B D T1 अ(Ds न)प्रष्टव्यं. Ms.5 परैर. Bs अपि (for भुवि).

27 T2 G Ms-3 om. 27 (cf. v. l. 13, 14). — ^a) N2

V1 B1.3 D संधारयन् (for उच्चा). — ^c) Ko.2 transp. समेत्य and स. — ^d) Ś1 क्षत्रं ब्राह्मं; Ko ब्रह्मक्षत्रं; N1.5 Ms.5 'पुरःसरं; N2 V1 Dn क्षात्रधर्मं; Bs क्षात्रधर्मपुरःसरं; Bs D1 क्षात्रं धर्मं; Da D2 क्षात्रं ब्रह्मं; D4 T1 क्षात्रं ब्रह्मपुरःसरं; D5 क्षत्रधर्ममहाबलं. — ^e) N2 V1 B D (except D2.4.5) ब्राह्मं तेजो.

28 T2 G Ms-3 om. 28 (cf. v. l. 13, 14). — ^a) Ko.3.4 N1.2 V1 B1.3 Dn1.2 D1.5 T1 क्षात्राहं; N2 Bs D2.4 क्षात्राहं; Da साक्षाहं. Dn (erroneously) D1 Nilp भीतो (for हीनो). — ^b) Ko.1 B (except Bs) D (except D1) ब्राह्मं तेजः; K3.4 ब्राह्मं ते.

29 T2 G Ms-3 om. 29 (cf. v. l. 13, 14). — ^a) Bs मन्ये (for पुत्रं). — ^b) K1 (before corr.) दुर्लभं (for दुर्जं). — ^c) N2.3 V1 B D T1 वितरामि; Ms.5 प्रदास्यामि.

30 Gs om. 30 (cf. v. l. 13). T2 G (Gs om.) Ms-3 transp. 30^{abd} and 30^e. — ^a) T2 G1.4-6 यज्ञं; G2 राजः (for याजो). — ^b) Ś1 K यज्ञार्थं समं; Ko.2.3 याज्यार्थं समं; N1 'र्थं विप्रकल्पयन्; B1.3.6 Da1 T1 'कल्पयन्; T2 G (Gs om.) Ms(orig.).6-8 पुत्रकामीयमारभत् (T2 'माहरत्); Ms(inf. lin.).5 याज्ञा(Ms यागे)र्थेभिप्रकल्पितं. — ^c) Ks N V1 B Da Dn D1.2.4 T1 Ms(inf. lin.) सुर्वर्थं (as in text); the rest 'र्थम्. Ds अपि (for इति). K4 T2 G4.5 Ms-3 चा(K4 वा)कामः; Bs D2 वाकामं; Ds चेत्कामं; Ms inf. lin. सोकामः; Ms सोकामं. — ^d) Ś1 K1 'याजमयाजं; Ko.2-4 'याजमयोजं; S (Gs om.) 'याजश्चकार ह (T1 'याजमरोचयत्). — T2 G M (except Ms) ins. after 30^{ed} (Gs after 13^{ab}):

1690* याजस्तु यजतां श्रेष्ठो हव्यवाहमतर्पयत् ।

— Before 30^e, Ms-3 ins. ब्राह्मणः. — ^e) Ś1-थ तस्य; T1 तदापि; T2 G (Gs om.) तथापि; Ms.5.6 तथेति (for तथा

गुर्वर्थ इति चाकाममुपयाजमचोदयत् ।
 याजो द्रोणविनाशाय प्रतिजज्ञे तथा च सः ॥ ३०
 ततस्तस्य नरेन्द्रस्य उपयाजो महातपाः ।
 आचर्य्यौ कर्म वैतानं तदा पुत्रफलाय वै ॥ ३१
 स च पुत्रो महावीर्यो महातेजा महाबलः ।
 इष्यते यद्विधो राजन्मविता ते तथाविधः ॥ ३२
 भारद्वाजस्य हन्तारं सोऽभिसंधाय भूमिपः ।
 आजह्रे तत्तथा सर्वं द्रुपदः कर्मसिद्धये ॥ ३३
 याजस्तु हवनस्यान्ते देवीमाहापयत्तदा ।
 प्रैहि मां राज्ञि पृषति मिथुनं त्वामुपस्थितम् ॥ ३४

च). — After 30, T₂ G (except G₂) M₆-8 ins.:

1691* पाण्डोः सुपार्थ कन्या च भवेदिति मतिर्मम ! ;
 while T₁ ins.:

1692* तथेत्युक्त्वा तु तं राज्ञः पुत्रकामीयमारभत् ।
 (which is a v. l. of 30^{ab}; see above).

31 T₂ G M₆-8 om. 31-33. — ^b) N₁ महायशाः.
 — After 31, M₂.s ins.:

1693* यथोक्तं कल्पयामास राजा विप्रेण तं क्रतुम् ।

32 T₂ G M₆-8 om. 32 (cf. v. l. 31). — ^{ab}) K₂
 B₂ transp. "वीर्यो" and "तेजा. Ko.2.4 महोत्साहो (for
 "तेजा). — ^a) Da यथाविधः.

33 T₂ G M om. 33 (cf. v. l. 31). — ^b) N₂ V₁ B
 D (except D₂) T₁ भूपतिः. — ^c) S₁ आजहुस्. K₁ स
 तदा (for तत्तथा). B₂ Da D₂ सत्रं (for सर्वं). B₂
 'हे तं महासत्रं.

34 ^a) D₂ याजस्य; G₂ स याजः. S सवनं. — ^b) S₁
 Ko.2 आह्वययत्; K₁ आह्वयः; N₂ V₁ B₂ D आह्वयः; T₁
 G₁-3 आवाहः; M₂ अन्वापः; M₂ आह्वयः. — ^c) K₂ N₂ V₁
 B (except B₂) D₂ D₂ G₁ M₂ प्रेहि. S₁ K₁ B₂ T
 G₁-6 M मा (M₂ वै) (for मां). K₂ पृषति; B₂.s Nīlp
 पार्थति; Cd as in text. G₂ प्रयाहि याज द्रुपदं. — After
 34, S ins.:

1694* कुमारश्च कुमारी च पतिवंशविद्वद्धये ।

[T G₁.2 "विवर्धये; G₂ "विवर्धया; M पितृवंशं.]

35 N₂.3 V₁ B D राजपुत्राः; S देवी (T₁ G₂ om. the
 ref.). — ^a) Hypermetric! S₁ मृडितं; K (except K₁)
 N₁.3 D₂ आलितं; T G₁.2-3 M नालितं (for अव). T₁
 व; T₂ G₁-3 वै (for मे). T₂ G₂.6 मम (for मुखं).
 Ko.2.4 D₂ विप्रः; T₂ G₂.6 मुखं; G₁ पुण्यान् (for ब्रह्मन्).
 K₁ N₂ V₁ B D₂ D₂ D₁.2.4 om. मे. G₂ (corrupt)

देव्युवाच ।

*अवलितं मे मुखं ब्रह्मपुण्यान्गन्धान्विभर्मि च ।
 सुतार्थेनोपरुद्धासि तिष्ठ याज मम प्रिये ॥ ३५

याज उवाच ।

याजेन श्रपितं हव्यमुपयाजेन मन्त्रितम् ।
 कथं कामं न संदध्यात्सा त्वं विप्रैहि तिष्ठ वा ॥ ३६

ब्राह्मण उवाच ।

एवमुक्ते तु याजेन हुते हविषि संस्कृते ।
 उत्तस्थौ पावकात्तस्मात्कुमारो देवसंनिभः ॥ ३७
 ज्वालावर्णो धोरूपः किरीटी वर्म चोत्तमम् ।

राज्ञीमालिस मे ब्र" (of which the राज्ञी is from the ref
 to speaker). — ^b) N₂ V₁ B D (except D₂) दिव्यान्;
 G₁.4 गंधान् (for पुण्यान्). G₁ न च; G₄ चापि (for
 गन्धान्). K₁ विवर्षि; K₂ D₁ G₂ विवर्षि. — ^c) Ko.2.
 पुत्रार्थिन्यवरुं; N₂.3 V₁ B D "तार्थे(Da "र्थे)नोपलब्धासि
 S न पत्नी (G₁.2 न पत्नि; G₂ सपत्नी; G₄ पत्नी न) तेस्मि (G₁.
 तेस्मिन्; M₂.6 तेस्मि) सूत्यर्थं (T₁ G₁-3 "र्थं). — After 35
 G₂.4 ins.:

1695* राज्ञा चैवमभिहितो याजो राज्ञीमुवाच ह ।

तत्सर्वं सहमानश्च ब्रह्मतेजोनिधिः स्वयम् ।

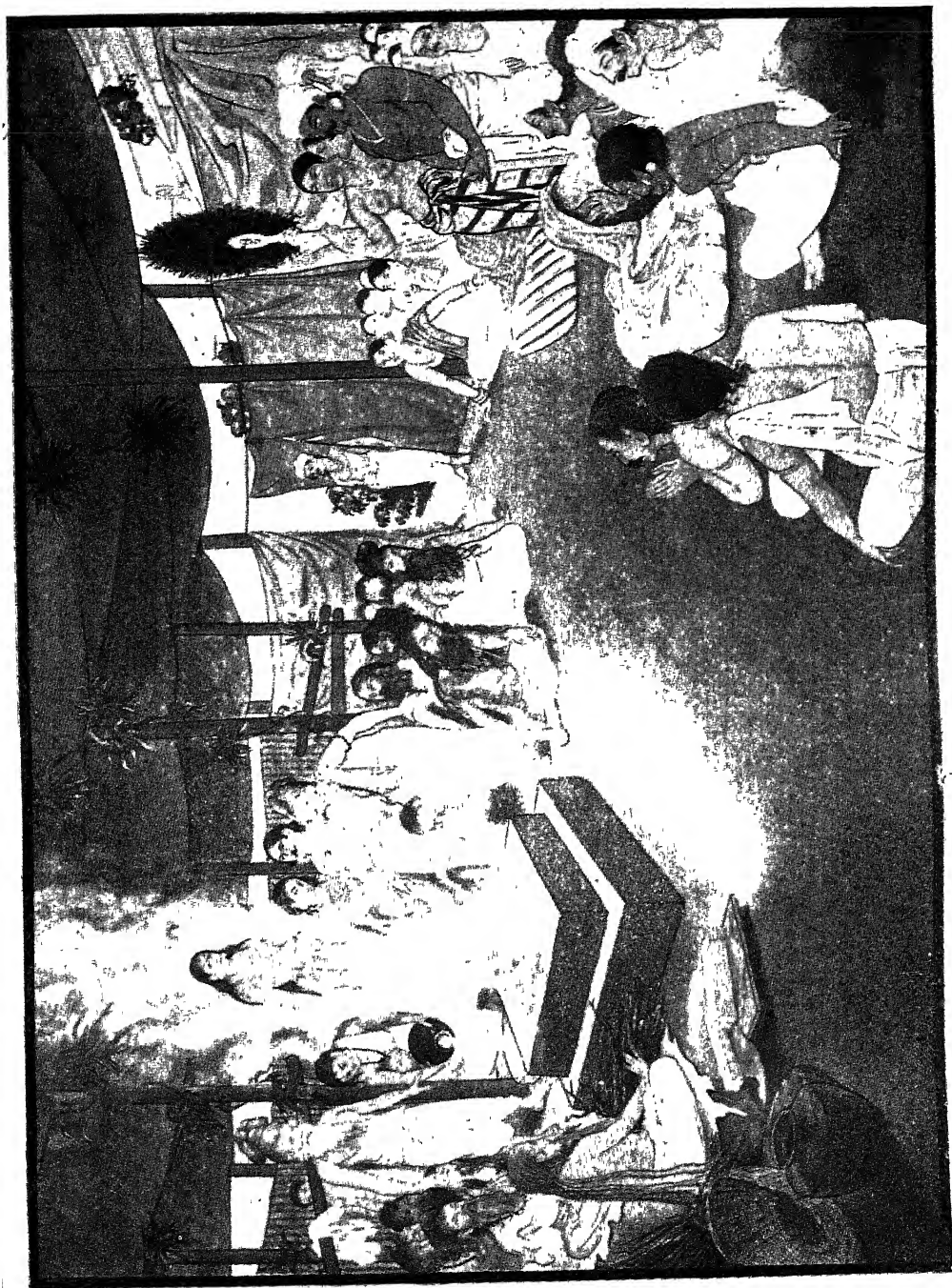
[(L. 2) G₂ गर्वा (for सर्वं).]

36 S₁ K S om. उवाच (G₂ om. the ref.). — ^a) S₁
 (m as in text) "न भावितं; Ko M "न श्रपितं; K₂ N₂
 D₁ T₂ G₂ "न श्रावि"; G₁.2.4-6 "नाश्रावि". K₂ M हविः
 (for हव्यम्). — ^b) N₂ V₁ B (except B₂) D (except D₂)
 "याजाभिमन्त्रि"; G₂ "याजनिमन्त्रि". — ^c) N₂ G₁ कामाच्च
 सं; G₂ (corrupt) कथाच्च सं. — ^d) N₂ V₁ B₁.3.5 D₂
 विप्रैहि; B₂ वै प्रैहि. S₁ सा त्वेवं तिष्ठ; Ko साध्वे त्वं तिष्ठ;
 K₁ मत्वेवं प्रीहि; K₂ साध्वेवं प्रैहि; K₂ साध्वेवं तिष्ठ; T₂ G
 (except G₂) M₂.s पृषति (G₁ M₂ "पत्नी; G₂ "वंति; M₂
 वृषति) प्रैहि. S₁ K₂ D₂ प्रैहि; G₂ याहि (for तिष्ठ). D₂
 मां (for वा).

37 S₁ K₁ वैशंपायनः; N₁.3 B₁.5 वैशं उ"; S ब्राह्मणः
 (G₂ M₂.s om. the ref.). — ^a) S₁ "मुक्तस्तु; K₁ N₂
 "मुक्तेन; N₁.2 V₁ B D G₂ "मुक्त्वा तु. — ^c) K₂ G₁
 संस्तुते; D₂.1.2 D₁ संस्तुते.

38 ^a) T₂ G₁.4.5 महार (for धोर). — ^b) Da चर्म.
 — ^c) D₂.s T G सखङ्गं सशरं. — ^d) T₂ G (except G₁)
 धनुषा. S₁ निनदद्; D₁ विधुवन्(!); G₂ ह नदन्.

39 ^a) S₁ सोध्यारुहद्; K₂ सोभ्यारो; S अध्या(G₂

कुमारी नापि पाठ्याली वेदिनापासमुपिता ।
१. १५५. २०

विभ्रत्सखङ्गः सशरो धनुष्मान्विनदन्मुहुः ॥ ३८
 सोऽध्यारोहद्रथवरं तेन च प्रययौ तदा ।
 ततः प्रणेदुः पाञ्चालाः प्रहृष्टाः साधु साध्विति ॥ ३९
 भयापहो राजपुत्रः पाञ्चालानां यशस्करः ।
 राज्ञः शोकापहो जात एष द्रोणवधाय वै ।
 इत्युवाच महद्भूतमदृश्यं खेचरं तदा ॥ ४०
 कुमारी चापि पाञ्चाली वेदिमध्यात्समुत्थिता ।
 सुभगा दर्शनीयाङ्गी वेदिमध्या मनोरमा ॥ ४१
 श्यामा पद्मपलाशाक्षी नीलकुञ्चितमूर्धजा ।

मानुषं विग्रहं कृत्वा साक्षादमरवर्णिनी ॥ ४२
 नीलोत्पलसमो गन्धो यस्याः क्रोशात्प्रवायति ।
 या विभर्ति परं रूपं यस्या नास्त्युपमा भुवि ॥ ४३
 तां चापि जातां सुश्रोणीं वागुवाचाशरीरिणी ।
 सर्वयोषिद्वरा कृष्णा क्षयं क्षत्रं निनीषति ॥ ४४
 सुरकार्यमियं काले करिष्यति सुमध्यमा ।
 अस्या हेतोः क्षत्रियाणां महदुत्पत्स्यते भयम् ॥ ४५
 तच्छ्रुत्वा सर्वपाञ्चालाः प्रणेदुः सिंहसंघवत् ।
 न चैतान्हर्षसंपूर्णानियं सेहे वसुंधरा ॥ ४६

‘भ्या’रो’. G₆ दृढरथं (for रथ). — ^b G₂ स तेन (for तेन च). N₃ T₁ G₅ M सः; T₂ G_{1,4,6} सः (for च). — ^{cd} K₁ transp. प्रणेदुः and प्रहृष्टाः. Ko.1 N_{2,3} V₁ B_{5,6} D₅ M_{3,5} पंचा. — After 39, N (except N₃ B₃) ins.:

1696* हर्षाविष्टास्ततश्चैतान्नेयं सेहे वसुंधरा ।

[= (var.) 46^{ad}. — Ś₁ K_{1,2} ^aष्टान्सुतश्चैव; Ko.3.4 D₂ ^aष्टात्मनश्चैव; B₁ (m as in text) ^aष्टांस्तंभमानान्. Ko.3.4 नेमान्से; K₁ न सेहे तां.]

40 ^a Ko.3.4 M (except M₅) भयावहो; G₂ भयाघोरा. — ^b N_{2,3} V₁ B_{1,5,6} G_{1,2} M_{3,5} पंचा. — ^c K₁ N₃ G₅ एवं (for एष). M_{3,5} च (for वै). B₅ द्रोणविनाशकृत्. — G₃ om. 40^{ef}. — ^e M₅ इत्युवाच च.

41 M₅ om. 41^{ad}. — ^b S (M₅ om.) अर्जुनार्थे वि(M तु)निर्मिता (see below). — ^c M हुते द्वितीये सुभगा (M₅ दिव्यस्त्री). — ^d Ś₁ (sup. lin.) K₁ तनुमध्या; Ś₁ (orig.) वेणीमध्या. K₂m रूपयौवनशालिनी; N₂ V₁ B Da Dn D_{1,2,4} स्वसितायतलोचना; D₅ S वेदिमध्यात्समुत्थिता (M₅ सुभगा चारुदर्शना) = 41^b (see above).

42 M₅ om. 42. — After 42^{ab}, K₁ N_{2,3} V₁ B D ins.:

1697* ताम्रतुङ्गनखी सुभ्रूश्चारुपीनपयोधरा ।

— ^c G₂ मानुषीं तनुमास्थाय. — ^d S (M₅ om.) श्रीः साक्षादेव (T₁ साक्षाच्छ्रीदेव)वर्णिनी (G₄ M_{3,6-8} रूपिणी).

43 ^b Dn₁ G (except G₅) केशात्. Ś₁ N₂ V₁ D_{1,2} G₅ प्रधावति; K₁ वीर्यति; N₁ B₃ D_{4,5} G₂ वाति च; N₃ B_{1,5} M_{3,5} वाति वै; B₁m G₁ याति वै (G₁ च). — ^c S (except M₅) विभर्ति परमं (G₁ मानुषं) रूपं. — ^d G₃ नान्यत् (for नास्ति). K₁ T₂ G (except G₂) समा (G₃ समं) (for उपमा). Ko.2-4 द्वितीया श्रीरिव स्थिता (Ko. ^aरिवोत्थिता). — After 43, M_{3,5} read 50^{ab} (for the

first time), repeating it in its proper place. — N ins. after 43: M_{3,5} after (the first occurrence of) 50^{ab}:

1698* देवदानवयक्षाणामीप्सिता देवरूपिणी ।

[D₁ om. from ईप्सिता up to 45^a. K₁ N_{2,3} V₁ B_{3,5} Dn D₄ ईप्सितां रूपिणीं; N₁ ता कामरू.]

— On the other hand, after 43, T G M₃₋₈ (the three latter MSS. om. line 2) ins.:

1699* सदशी पाण्डुपुत्रस्य अर्जुनस्येति भारत ।

ऊजुः प्रहृष्टमनसो राजभक्तिपुरस्कृताः ।

[Cf. 1689*, 1691*. — (L. 1) M₅ सुदशा; M_{7,8} सदशा. G₂ फाल्गु (for अर्जु). M₃₋₈ भद्रिका (for भारत). — (L. 2) G₂ राजपत्नी.]

44 B₃ om. 44-52; D₁ om. 44 (cf. v. l. 43).

— ^a G₃ पांचाल (for तां चापि). T₁ बाली (for जातां).

— ^c N₃ द्वारा कृष्णां. — ^d Ko.4 क्षत्रं; K₃ कृत्स्नं; D₅ क्षात्रं (for क्षयं). Ko.4 D₅ अंतं (for क्षत्रं). K₁ निषीपते (sic); K₄ निनियति; N₁ D₅ षती; N₃ षती; T₁ करिष्य; M₅ निरीक्ष; M₇ निषीद. N₂ V₁ B (B₃ om.) Da Dn D_{2,4} निनीषुः क्षत्रियान्क्षयं.

45 B₃ om. 45; D₁ om. 45^a (cf. v. l. 43, 44).

— ^a Ś₁ G₃ इदं (for इयं). N₁ B₃ S (except G_{2,3}) लोके (for काले). — ^c N₂ V₁ B (B₃ om.) D (except D₅) कौरवाणां (for क्षत्रि). — ^d K₁ त्वद्वते; N₁ त्वतते.

46 B₃ om. 46 (cf. v. l. 44). — ^a Ś₁ त्वापि च पां; K₁ त्वा चापि पं; K₂ रवा सह पां; Dn₂ M_{3,5} त्वा सर्वपंचा. — T (T₁ om. line 3) G ins. after 46^{ab}: M₃₋₈, after 48^{ab}:

1700* पाञ्चालराजस्तां दृष्ट्वा हर्षादश्रूण्यवर्तयत् ।

परिष्वज्य सुतां कृष्णां सुषां पाण्डोरिति ब्रुवन् ।

अङ्गमारोप्य पाञ्चालीं राजा हर्षमवाप सः ।

[(L. 1) T₁ जस्तु तथा. — (L. 2) G₂ M₃₋₈ सुषा.

तौ दृष्ट्वा पृथ्वी याजं प्रपेदे वै सुतार्थिनी ।
न वै मदन्यां जननीं जानीयातामिमाविति ॥ ४७
तथेत्युवाच तां याजो राज्ञः प्रियचिकीर्षया ।
तयोश्च नामनी चक्रुर्द्विजाः संपूर्णमानसाः ॥ ४८
दृष्टत्वादतिदृष्टुत्वाद्वर्माद्दुष्टत्संभवादपि ।
दृष्टद्युम्नः कुमारोऽयं द्रुपदस्य भवत्विति ॥ ४९

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५५ ॥

कृष्णेत्येवाब्रुवन्कृष्णां कृष्णाभूत्सा हि वर्णतः ।
तथा तन्मिथुनं जज्ञे द्रुपदस्य महामखे ॥ ५०
दृष्टद्युम्नं तु पाञ्चाल्यमानीय स्वं विवेशनम् ।
उपाकरोदस्त्रहेतोर्भारद्वाजः प्रतापवान् ॥ ५१
अमोक्षणीयं दैवं हि भावि मत्वा महामतिः ।
तथा तत्कृतवान्द्रोण आत्मकीर्त्यनुरक्षणात् ॥ ५२

T1 °ष्णां कृष्णाभूत्सा ह वर्णतः (cf. 50^{ab}).]

— Ms-s om. 46^{ad}; T2 G om. 46^e-48^b. With 46^{ad} cf. 1696*. — °) Ś1 B1.6 T1 Ms.s चैवान्. Bs °संयुक्तान्.

47 Bs T2 G om. 47 (cf. v. l. 44, 46). — °) Ś1 K1 तां (for तौ). Ns V1 B (Bs om.) D (except Da1 Ds) T1 पार्थ्वी (for पृथ्वी). Ś1 K राजन् (for याजं). — °) Ś1 K प्रपेदे हि; M प्रतिपेदे. — °) Ś1 जनेया; Ko जानीये; M नीये. Ś1 K1 मामिति.

48 Bs om. 48 (cf. v. l. 44); T2 G om. 48^{ab} (cf. v. l. 46). — °) Ds °त्युक्त्वा तु. K1 Da2 Dn D1 तं (for तां). — After 48^{ab}, Ms-s ins. 1700* (cf. v. l. 46). — °) K (except K1) ते (for सं).

49 Bs om. 49 (cf. v. l. 44); Gs om. 49^{ab}. — °) Ś1 Ko.2.s transp. दृष्ट and दृष्टु. K1 N1.3 B (Bs om.) Da D2.4.5 T G4-6 °तिदृष्टत्वात्; K4 °दथ द्युम्नत्वात्; Ns V1 °दलमर्षित्वात्; G1.2 °दप्रदृष्टत्वात्. — °) K1 द्युम्नं बलं भवाद; Ks दृष्टाद्युत्सं; K4 धर्मार्थोत्सं; Ns V1 Dn D1.5 द्युम्नाद्यु; T1 धर्मद्युम्नं; G1 धर्माद्युम्नोद्. K1.3 G2.2.5 इति (for अपि). — K1 om. 49^{ad}. — °) K4 °शेसौ. Ś1 K2 (hapl.) om. from भव to द्रुपदस्य in 50^{ad}. — °) T2 G4-6 अयं; Ms.s इह (for इति). Ko Ds °स्य महात्मनः; G1 °दस्याभवत्स्वयं. §Dev.: दृष्टत्वात् दृष्टिहेतुत्वादिति अक्षरसाम्यादर्थसाधर्म्यस्तथा(द)र्थान्तरप्रतिपत्तिनिगमः । दृष्टारसाधर्म्यात् दृष्टिहेतुत्वं गम्यते । अतिदृष्टत्वादतिप्रागल्भ्यात् ॥ इति व्याकरणव्युत्पत्तिः । अतिप्रागल्भ्यं च मर्थं (corrupt) कवचस्य समर्थं(°corrupt)स्योत्पत्तिः [1] धर्मात् द्युम्नत्वा(°read वत्वा)दित्यपि निगमः । धर्मार्थकामावां तु संभव उद्भवः (1) अत्र द्युम्नसाधर्म्यात् ॥ — Arj. (corrupt): दृष्टत्वात् अतिदृष्टत्वात् धर्मात् (1) द्युत्संभवादपीति [1] दृष्टत्वात् तेजस्वित्वात् सहिष्णुत्वात् । धर्मात् जाग्रदुपात् । द्युत्संभवादग्निसंभवादित्यर्थः ॥ द्युच्छब्दोऽग्निवाची [1] श्रोतव इति द्युत् किपू । दृष्टत्वादतिदृष्ट(°sic)त्वात् इति पाठे दृष्ट(°read दृष्ण)त्वात् (1) दृष्टिहेतुत्वात् । दृष्टारसाधर्म्यात् (2) दृष्टिहेतुत्वं गम्यते ॥ अतिदृष्टत्वादतिप्रागल्भ्यादिति व्याकरण-

व्युत्पत्तिः । अतिप्रागल्भ्यं च सरथकवचधनुर्बाणस्य समत्वस्य जातत्वात् [1] ध(र्)माद्युत्संभवादिति च पाठे धर्मार्थकामानामुत्सव (°read सुत्संभव) उद्भवो यस्मात् ॥ अत्र द्युम्नसाधर्म्यं अत्र (°read अर्थ)प्रतिपादने । एकैकमक्षरं गृहीत्वा ज्ञाभ्यास इति धातो रूपमेतत्साध्यं [1] द्युम्नत्वादिति बहुपुस्तकेषु पाठः [1] स च प्राचीनटीकाकृतमस्वरसतो हेय एवेति [1] — Nil.: दृष्टत्वात्प्रागल्भ्यात् । दृष्टुत्वादिति पाठे पालने शक्तत्वात् । अत्यंतं अमर्षः । शत्रूत्कर्षासहिष्णुत्वं तद्वत्त्वात् । द्युम्नं वित्तं तच्च राज्ञां बलमेव कवचकुंडलादिकं वा सहोत्पन्नं तदादिर्यस्य शस्त्रास्त्रशौर्योत्साहादेस्तत् द्युम्नादि तस्य उत्संभवात् उत्कर्षेणोत्पत्तेश्च ॥ §

50 Bs om. 50 (cf. v. l. 44). — After 50^{ab}, Ms-s ins.:

1701* निषण्णकर्षणाङ्गमे रसाच्च हविषोऽभवत् ।

— °) Ko.2.4 transp. तथा and तत्. G1 अथ (for तथा). Dn1 G1 तं; T1 तु (for तन्). — °) Gs महामतेः. — After 50, Ks.4 ins.:

1702* क्रियासु चैव सर्वासु कृतवान्द्रुपदेन ह ।

वैदिकाध्ययने पारं दृष्टद्युम्नो गतः परम् ।
while S ins.:

1703* दृष्टद्युम्नस्तु पाञ्चालान्सिंहनादेन नादयन् ।

सोऽध्यारोहद्रथवरं तेन संप्रययौ गृहम् ।

कृष्णा च शिविकां प्राप्य प्रविवेश निवेशनम् ।

[(L. 1) M (except Ms) नंदयन्. — (L. 2) = (var.) 39^{ab}. T2 G4-6 सोध्यरो. G1.2 गृहान्.]

51 Bs om. 51 (cf. v. l. 44). — °) K1.2.4 B1 Ds च; Gs स (for तु). Ds T1 Gs पांचालं; T2 °ल्यां; Gs °लो; G4.6 °ली. — °) T1 Gs अनयत्. Ko.8 सु(Ks स्व)विभीषणं; Da1 Dn2 D1 G4.6 Ms स्वनिवे. — After 51^{ab}, Ms-s ins.:

1704* द्रोणः संपूजयामास सख्युः पुत्रमुदारधीः ।

D4 (marg. sec. m.) S ins. after 51^{ab} (Ms-s, after 1704*):

1705* द्रोणं संपूज्य विधिवद्गुरुरित्येव धर्मतः ।

१५६

वैशंपायन उवाच ।

इच्छुत्वा तु कौन्तेयाः शल्यविद्धा इवाभवन् ।

पूर्वे चास्वस्थमनसो बभूवुस्ते महारथाः ॥ १

ततः कुन्ती सुतान्दृष्ट्वा विभ्रान्तान्गतचेतसः ।

युधिष्ठिरमुवाचेदं वचनं सत्यवादिनी ॥ २

चेररात्रोषिताः सेह ब्राह्मणस्य निवेशने ।

रममाणाः पुरे रम्ये लब्धमैक्षा युधिष्ठिर ॥ ३

यानीह रमणीयानि वनान्युपवनानि च ।

सर्वाणि तानि दृष्टानि पुनः पुनररिंदम ॥ ४

पुनर्दृष्टानि तान्येव ग्रीणयन्ति न नस्तथा ।

मैक्षं च न तथा वीर लभ्यते कुरुनन्दन ॥ ५

ते वयं साधु पाञ्चालान्गच्छाम यदि मन्यसे ।

परिदाय तु तं शिष्यं दृष्ट्युन्नं तु सोमकः ।

अहो राज्ञः प्रसीदेति प्राब्रुवन्प्रियवादिनः ।

महाप्रभावो ब्रह्मर्षिर्ज्ञात्वा तस्य च संभवम् ।

[(L. 1) T1 G2.8 *पूजयामास विधिवदुरुधर्मतः. — (L. 2)

31.2 कृतं (for तु तं). D4 T2 G1.4-6 सोमकाः. — (L. 3)

T1 G2.8 अस्यास्त्राणि; G1 अहोरात्रं; M2.5 अथो रां. G2 च

उर्वाणि; G8 प्रदेयानि. T1 G2.8 प्राब्रवीत्प्रियवादिनं.]

— *) G8 *स्त्रभेदान्.

52 B3 om. 52 (cf. v. 1. 44). — *) T2 G1.4-6 न;

32 क (for अ). S1 च; K0.2.8 तु; K4 तत् (for हि).

— *) S1 K स तु; T1 G2.8 भाव्यं (for भावि). D2

भावित्वाच्च. T1 महाजनाः; G2.8 *मनाः; M2.5.7 *द्युतिः;

M5 *नृषिः. — *) K0.4 D5 transp. तथा and तत्. M7

अथ (for तथा). Cd as in text. — *) S1 K1.2 D1

*ल्यानु; T1 M *ल्यर्थे; T2 G *कील्यर्थकारणात् (G2 *कीर्तिः

पुरक्षणात्). Cd cites कील्यनुरक्षणं. — After 52, D4

(marg. sec. m.) ins.:

1706* सर्वास्त्राणि स तु क्षिप्रमासवान्दृष्टमात्रतः ।

Colophon. — Major parvan: T2 G M संभव* (for

आदि*). — Sub-parvan: N1.2 V1 B5 चैत्ररथ (followed

by द्रौपदीसंभव). K1.2.4 N5 B1.6 Da Dn D1.2.4 (all

om. the sub-parvan name) mention only द्रौपदी-

संभव (B1 एकचक्रायां द्रौपदीसंभव; D4 संभव). — Adhy.

name: S1 K0.3.4 दृष्ट्युन्नोत्पत्तिः; D5 दृष्ट्युन्नद्रौपदीसंभवः.

— Adhy. no. (figures, words or both): Dns 166;

D4m 169; T1 161; T2 G2.4.5 114; G1 116; G3 111;

G6 M 115. — S'loka no.: Dn 56; M3 58.

After adhy. 155, D4 (marg. sec. m.) ins. a

passage of 31 lines given in App. I (No. 94);

while S ins. a different passage given in the same

App. (No. 95).

156

1 S1 K (except K0) D2 S om. उवाच. — *) G5

M एवं श्रुत्वा. T1 G1-4 ततः सर्वे (for तु कौं). T2 G5

तच्छ्रुत्वा पाण्डवाः सर्वे; Cd as in text. — After 1*,

T G ins.:

1707*

पाण्डवा भरतर्षभ ।

मनसा द्रौपदीं जग्मुरनङ्गशरपीडिताः ।

ततस्तान् रजनीं राजन्.

[(L. 1) T2 G5.6 ब्राह्मणात्संशितव्रतात्.]

— *) K0 D5 शल्यप्रोता; Cd as in text. — *) N2 V1

B D (except D5) *बलाः (for *रथाः). T1 G1-8 व्युष्टायां

दुर्मनाभूताश्चास्वस्थमनसोभवन्.

2 *) S1 K1 N1.8 विक्रान्तान्; G1 विख्यातान्. G2

गतचेतनान्. N2 V1 B D सर्वास्तद्गतचेतसः. — *) K0.2.4

D4.5 सत्यवादिनं.

3 Before 3, S1 K1 T2 G1.4-6 ins. कुन्ती; K4 N2.3m

V1 B D कुल्युवाच. — *) S1 K1 दिवारात्र्युषिताः; M2.5

चिरकालो. Cd cites चिररात्रं. — *) S1 K B (except

B5) Cd लब्धलक्ष्या; (B1m *भक्ष्या); D2मक्ष्यं बहु. N2 V1

B Da Dn D1 महात्मनः; D4 महाबलाः (for युधि).

4 *) G3 वा (for इह). — *) K (except K1) D2

G2 तानि सर्वाणि (by transp.); T1 G1.8 सर्वाण्येव तु. M5

युक्ता* (for दृष्ट*).

5 S1 om. 5^{ab}, reading 5^{ab} after 6^{ab}. — *) K1 पुरा

दृष्टानि; K4 N1 V1 B Da Dn पुनर्दृष्टं हि (K4 न); D1

पुनर्दृष्टं हि. N1.2 V1 B D (except D2.5) इह; G4.5 एवं

(for एव). — *) B1.5 D1 प्रेरयन्ति. K2.4 B5 D1.2.5

मनस्तथा. T1 G1-3 M6-8 तथा न ग्रीणयन्ति च. — *) Some

MSS. भैक्ष्यं. — *) B5 Da M कुरुपुंगव.

6 ^{ab}) K0 om. 6^{ab}, reading 6^{ab} after 7^{ab}. K1

N2.3 V1 B5 Da D5 पंचालान्. D2 G1-3 गच्छामः पांचालान्

(transp.). After 6^{ab}, S1 reads 5^{ab}. — G2 (hapl.

15
2. 8
3. 7 अपूर्वदर्शनं तात रमणीयं भविष्यति ॥ ६
सुमिक्षाश्चैव पाञ्चालाः श्रूयन्ते शत्रुकर्शन ।
यज्ञसेनश्च राजासौ ब्रह्मण्य इति शुश्रुमः ॥ ७
एकत्र चिरवासो हि क्षमो न च मतो मम ।
ते तत्र साधु गच्छामो यदि त्वं पुत्र मन्यसे ॥ ८
युधिष्ठिर उवाच ।
भवत्या यन्मतं कार्यं तदस्माकं परं हितम् ।

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि षट्पञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५६ ॥

१५७

वैशंपायन उवाच ।

वसत्सु तेषु प्रच्छन्नं पाण्डवेषु महात्मसु ।
आजगामाथ तान्द्रष्टुं व्यासः सत्यवतीसुतः ॥ १

om. 6°-8°. — °) Ś1 K1 G2 अपूर्व दर्शनं; G3 'दर्शनात्.
Ñ2 V1 B D (except D2.5) M3 वीर (for तात).

7 G2 om. 7 (cf. v. l. 6). — °) Ś1 अभिक्षाश्रुः; D2
सुमिक्षं. K1 Ñ V1 B3.5 पांचालाः. — °) Ś1 K Ñ1 D2.5
शत्रुसूदन (K1 'नंदन'; B1.2.5 'कर्षण'; D1 [S] मित्रकर्शन.
— After 7^{ab}, Ko reads 6^{ab}. — °) T1 G1 M (except
M3) तु (for च). G5 पांचालो (for राजा). — °) Ś1
K1.2 D (except D1.5) शुश्रुम; Ko 'सुः; G1 विश्रुमः;
G5 सुश्रुतं.

8 G2 om. 8 (cf. v. l. 6). — °) Ñ2.3 V1 B Da Dn
D1.2 'वासश्च; D4 'संवासः; S (G2 om.) 'वासोयं. — °) Ko
B3 T2 G2.5 क्षेमो. — °) Ś1 K1.2.4 Ñ1.3 तेन्यत्र साधु; D2
तस्मादन्यत्र; S (G2 om.) तस्मात्तत्रैव (see below).
— °) K3 तात; T1 G1.3 M साधु (for पुत्र). T2 G4-8
वयं यदि च (G5 तु यदि) मन्यसे.

9 Ś1 S युधिष्ठिरः; K1 श्रीवैशंपायनः (all om. उवाच).
— °) K (except K1) D2.5 यज्ञवत्या मतं (by transp.).
— °) G5 त्विहस्माकं. K2 हितं परं (by transp.).

10 Ś1 K D2.5 S वैशं (K1 युधिष्ठिरः) (T1 G2 M3
om. the ref.). — °) Ko.4 अर्जुनं यमलौ; K1 अर्जुनौ
यमजौ; D4.5 अर्जुनं च यमौ; T1 G2.3 (by transp.)
यमजावर्जुनं. G1 तदा; M3-8 उमौ (for तथा). — °) T1
G1.3 M 'च वचनं. — °) S (except T1 G2.3) तौ
तथैव (G5 तथैवा) ब्रुवन्. K1.3.4 D5 T G2-5 M3-8 तथा;
G5 यथा (for तदा).

11 Ko om. from आमङ्ग्य up to रम्यां. — °) G5

अनुजांस्तु न जानामि गच्छेयुर्नेति वा पुनः ॥ ९

वैशंपायन उवाच ।

ततः कुन्ती भीमसेनमर्जुनं यमजौ तथा ।
उवाच गमनं ते च तथेत्येवाब्रुवंस्तदा ॥ १०
तत आमङ्ग्य तं विप्रं कुन्ती राजन्सुतैः सह ।
प्रतस्थे नगरीं रम्यां द्रुपदस्य महात्मनः ॥ ११

तमागतमभिप्रेक्ष्य प्रत्युद्रम्य परंतपाः ।
प्रणिपत्याभिवाद्यैनं तस्थुः प्राञ्जलयस्तदा ॥ २
समनुज्ञाप्य तान्सर्वानासीनान्मुनिरब्रवीत् ।

M3.5 राजसुतैः. — °) Ś1 K1 नगरे; D2 च पुरं; T1 G2
नगरं. D2 T1 G1.2 रम्यं; G3 सम्यग्. G4 प्रतस्थे नृपनगरीं.
— °) Ko.4 'स्य निवेशनं.

Colophon om. in T2 G1.2.4-6 M. — Major parvan:
G3 संभव° (for आदि°). — Sub-parvan: Ko अंगारपर्ण;
Ñ1.2 V1 B3 चैत्ररथ; to it Ko Ñ1.2 V1 B3 add द्रौपदी-
संभवः; Ko cont. समाप्तः. Ś1 K1-4 Ñ3 B3 Da Dn1.2
D1.2 (all om. the sub-parvan name) mention only
द्रौपदीसंभवः; K2.4 Ñ3 cont. समाप्तः. — Adhy. name:
Ñ1.2 V1 पांचालदेशयात्रा; D5 पांचालाभिगमनं. — Adhy.
no. (figures, words or both): Dns 167; D4m 170;
T1 163; G3 113. — S'loka no.: Dn 11. — Aggregate
s'loka no.: Dn2 6415.

After adhy. 156, S (except G5) ins. an addl.
adhy. given in App. I (No. 96), which is a variant
of adhy. 174.

157

1 Ś1 K1.3.4 D2.5 S om. उवाच (T2 G1.4-6 M om.
the ref.). — °) T2 यातेषु तेषु. Da एतेषु (for तेषु).
T1 G2.3 यातेषु छत्रचर्याभिः (G2 'चर्येषु); G4 सुकृतेषु
प्रयातेषु. — °) Ś1 स तान्; T2 तथा; G3-8 तदा (for अथ
तान्). Ko.3.4 D5 ततो भीमान्; K1 स तान्द्रष्टुं (for अथ
तान्द्रष्टुं). — °) T2 पुनः (for व्यासः). T1 G1-3 कृष्ण-
वैशंपायनस्तदा (T1 तथा; G2 कृती).

तसन्नः पूजितः पार्थैः प्रीतिपूर्वमिदं वचः ॥ ३
 अपि धर्मेण वर्तध्वं शास्त्रेण च परंतपाः ।
 अपि विप्रेषु वः पूजा पूजार्हेषु न हीयते ॥ ४
 अथ धर्मार्थवद्वाक्यमुक्त्वा स भगवानृषिः ।
 विचित्राश्च कथास्तास्ताः पुनरेवेदमब्रवीत् ॥ ५
 आसीत्तपोवने काचिद्वेदः कन्या महात्मनः ।
 वेलग्रमध्या सुश्रोणी सुभ्रूः सर्वगुणान्विता ॥ ६
 कर्मभिः स्वकृतैः सा तु दुर्भगा समपद्यत ।
 नाध्यगच्छत्पतिं सा तु कन्या रूपवती सती ॥ ७
 तपस्तप्तुमथारेभे पत्यर्थमसुखा ततः ।
 शेषयामास तपसा सा किलोग्रेण शंकरम् ॥ ८

तस्याः स भगवांस्तुष्टस्तामुवाच तपस्विनीम् ।
 वरं वरय भद्रं ते वरदोऽस्मीति भामिनि ॥ ९
 अथेश्वरमुवाचेदमात्मनः सा वचो हितम् ।
 पतिं सर्वगुणोपेतमिच्छामीति पुनः पुनः ॥ १०
 तामथ तप्युवाचेदमीशानो वदतां वरः ।
 पञ्च ते पतयो भद्रे भविष्यन्तीति शंकरः ॥ ११
 प्रतिबुवन्तीमेकं मे पतिं देहीति शंकरम् ।
 पुनरेवाब्रवीदेव इदं वचनमुत्तमम् ॥ १२
 पञ्चकृत्वस्त्वया *उक्तः पतिं देहीत्यहं पुनः ।
 देहमन्यं गतायास्ते यथोक्तं तद्भविष्यति ॥ १३
 द्रुपदस्य कुले जाता कन्या सा देवरूपिणी ।

2 ^b) S₁ K₁ 'तप. — ^a) K₄ D₂ T₁ तथा; T₂ G except G_{2.3} M अग्रतः (for तदा).

3 ^a) K₄ समनुप्राप्य; D₂ 'ज्ञाय; T₁ तमनुप्राप्य; T₂ तमु. — ^b) T₁ G_{2.3} ऋषि (for मुनि). — ^c) N₂ V₁ Bsm Dn D_{1.4.5} प्रच्छन्नं (D₅ 'न्नः); B₅ G₆ 'सन्नं; G_{2.4} 'संमं. G₃ पार्थान्.

4 Before 4, T₂ G_{2.5.6} M₅₋₈ ins. व्यासः. — ^a) K_{0.8} N₂ V₁ Da Dn₂ D_{2.4.5} अयि (for अपि). T₁ G_{1.2.4} धर्मेषु. T₂ G_{2.4.5} वर्तध्वे; G₆ वर्तध्वं. — ^b) N₂ सत्येन च; T₂ G_{5.6} M₅₋₈ शास्त्रेणैव. T₁ G₁₋₃ अपि स्वेषु नरर्षभाः (G₂ नरेश्वराः; G₃ नरर्षभ); G₄ परेषु स्वेषु भूमिप. — ^c) K_{0.1} N₂ V₁ B₁ Da₂ Dn₂ D_{2.4.5} G_{2.4} अयि; T₂ G_{5.6} M_{5.8} अय. N_{1.2} V₁ B D (except D_{2.5}) पूजा वः (by transp.). — ^d) T₁ G₁₋₄ च विद्यते; T₂ G_{5.6} M यथाविधि.

5 ^a) T₁ G_{1.3} M₈ 'थैविद्वाक्यं. — ^c) K₄ T₂ G_{5.6} M तु (for च). — ^d) N₁ T G (except G₆) 'रेवाब्रवीद्विदं.

The rest of the adhy. is repeated (with some variation) at the end of adhy. 189.

6 Before 6, K₀ N_{2.3} V₁ B_{2.6} Da Dn D_{1.4.5} ins. व्यास उ. — ^a) T₂ G₄ तपोनिधेः; G₅ तपोधना; G₆ उपवने. — ^b) T₁ G₁ ऋषिकन्या. T₁ G₁₋₃ तपस्विनी; T₂ G₄₋₆ M मनस्विनी (for महा). — ^d) G₅ सर्वगुणान्विता.

7 ^a) K_{1.2} N_{1.3} B₃ Da M₅ सुकृतैः; T₂ G_{1.4.5} स्त्रैः कृतैः. — ^c) K₄ T₂ G (except G₆) M₈ नाम्यरा. K₄ सा तु पतिं (by transp.); T G (except G₆) पतिं कंचित्.

8 T₂ G_{3.5} om. 8^{ab}. — ^a) K_{2.4} N₁ V₁ Da₁ Dn₁ M₇ ततस्तप्तुम्. S₁ तथारेभे; G₂ समा. — ^b) K (except K₁) 'सुखात्; D₁ 'सुखी; S (T₂ G_{3.5} om.) 'सुखं.

S₁ K₁ यतः; M₅ तपः. — ^c) G₆ 'मास महता. — ^d) T G भगवंतं महेश्वरं (G₆ तपसोग्रेण शंकरं).

9 ^a) G₂ M (except M₂) तु (for स). M₅₋₈ शंकरस्तुष्टः. — ^b) K₃ N₁ V₁ B (except B₅) D T G M₅ यशस्विनी. — ^c) T G_{1.3} M भद्रे त्वं. — ^d) N_{1.3} भारता; N₂ V₁ B D शंकरः (for भामि). S वरदोस्मि यथेप्सितं.

10 ^b) T₁ G₁ स; G₃ तु (for सा). T G हितं वचः (by transp.).

11 ^a) K₃ G₂ तामथो. — ^b) N₂ T₂ ददतां वरः. — ^d) N₂ V₁ B D (except D₅) G₄ (by corr.) भारताः (D₁ 'त) (for शंक). — After 11, N₂ V₁ B D T₁ G₄ (marg.) ins.:

1708* एवमुक्ता ततः कन्या देवं वरदमब्रवीत् ।

[B₅ T₁ G₄ वरदमीश्वरं; D₂ वचनमत्र.]

12 K₃ G₄ M₇ (? hapl.) om. 12^{ab}; G₄ ins. the reading of the vulgate in marg. — ^a) K₀ N_{1.3} पतिं (for प्रति). T₂ G_{2.3.5.6} M (M₇ om.) प्रति (G₃ इति) बुवाणां (T₂ 'णा). T₂ सा कन्या (for एकं मे). N₂ V₁ B D T₁ G₄ म एकमिच्छाम्यहं देव; G₁ बुवाणमेवं देवेश. — ^b) K₀ G_{2.6} M_{5.6.8} शंकरः; K_{2.4} T₂ शंकर. N₂ V₁ B D T₁ G₄ म स्वप्नसादात्पतिं प्र (B₅ वि)भो. — ^c) S 'ब्रवीदेनां. — ^d) T G (except G₆) देवो (for इदं). N_{1.3} M₅₋₈ 'सुत्तरं.

13 ^a) S₁ K_{0.2.3} (sup. lin.)₄ त्वयास्म्युक्तः; K₁ 'स्युक्तः; K₃ N₁ V₁ B D T G_{1.4} त्वया ह्युक्तः (Da T₂ 'भ्युक्तः); G_{2.3.6} M 'प्युक्तः; G₅ त्वया सूक्तः (all avoiding hiatus in different ways). — ^b) D₂ यत्; T₁ अयं; G₃ मां (for अहं). K N_{1.3} सुहुः (for पुनः). — ^d) K₁

निर्दिष्टा भवतां पत्नी कृष्णा पार्षत्यनिन्दिता ॥ १४
पाञ्चालनगरं तस्मात्प्रविशध्वं महाबलाः ।
सुखिनस्तामनुप्राप्य भविष्यथ न संशयः ॥ १५

एवमुक्त्वा महाभागः पाण्डवानां पितामहः ।
पार्थानामन्य कुन्तीं च प्रातिष्ठत महातपाः ॥ १६

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्तपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५७ ॥

१५८

वैशंपायन उवाच ।

ते प्रतस्थुः पुरस्कृत्य मातरं पुरुषर्षभाः ।
समैरुदञ्चुस्त्रैर्गैर्यथोद्दिष्टं परंतपाः ॥ १

ते गच्छन्तस्त्वहोरात्रं तीर्थं सोमश्रवायणम् ।

आसेदुः पुरुषव्याघ्रा गङ्गायां पाण्डुनन्दनाः ॥ २
उल्मुकं तु समुद्यम्य तेषामग्रे धनंजयः ।

यद्योक्तं; Ks तथोक्तं. Gs M वै (for तद्).

14 Before 14, T G (except Gs) ins. व्यासः. — ^a) Ko Ds गृहे (for कुले). N जज्ञे (Ś1 ज्येष्ठे) (for जाता). — ^b) N V1 Bz Dn सा कन्या (by transp.). K4 दिव्यरूपिणी; S वरवर्णिनी. — ^c) Ms-3 कन्या (for कृष्णा).

15 ^a) Some MSS. पंचालः. N2 V1 D (except D2) नगरः; Gs नगरी. — ^b) Ś1 प्रवसध्वं; N2 V1 Bz. 5. 6 Dn D1. 4 निवसं; B1 Da निविं; D2 निर्विं. Ko. 4 Ds महारथाः; N3 सर्वाधवाः; G2 नराधिपाः. N1 व्रजताशु नरर्षभाः. — ^c) Ś1 K1 सुखं वस्ताम्. — ^d) Ś1 K1. 8 G1 भविष्यति; D2 'व्यति. Ks अथ (for न). G1 धनंजयः (for न संशयः). — After 15, Gs M ins.:

1709* राज्यं चैवागतं पार्था इन्द्रप्रस्थं प्रविश्य ह ।

[Gs प्राप्ता (for पार्था). Gs गमिष्यथ; Ms प्रविश्य वः; Ms (inf. lin.). 8 भविष्यथ.]

16 Before 16, Ko. 2. 4 Gs Ms. 5 ins. वैशं (Ko cont. उवाच). Ś1 K1 (? hapl.) om. 16 (with colophon). — ^a) N1 एतदुत्तवा. Ko ततो राजन्; Ks Bz Gs 'भाग; G4 'बाहुः. — ^b) N2 V1 B D Ms पाण्डवान्स (D1 'न्ध). — ^{cd}) Ko. 4 B3m Da D4. 5 महायशाः. Cd पार्थान्संसंज्य कुन्तीं च प्रातिष्ठश्च (sic) परंतपाः.

Colophon om. in Ś1 K1 (cf. v. l. 16). — Major parvan: T2 G M संभव* (for आदि*). — Sub-parvan: Ko. 4 अंगारपणं; N1. 2 V1 Bz चैत्ररथ. — Adhy. name: Ko. 3. 4 G1. 4 व्यासवाक्यं; N1. 2 V1 द्रौपदीजन्मांतरकथनं; Da1 द्रौपदीसंभवः; Ds Ms. 5 व्यास(Ms 'सा)गमनं; T2 द्रौपदीस्वयंवरे व्यासवाक्यं. — Adhy. no. (figures, words or both): Dns 168; D4m 171; T1 164; T2 G2. 4. 5. 16; G2 118; Gs 114; Gs M 117. — S'loka no.: Dn 16; Ms 37. — Aggregate s'loka no.: Dns 6431.

After adhy. 157, S (except Gs) reads (for the first time) adhy. 175, repeating it (with v. l.) in its proper place (i. e. after adhy. 174).

158

1 Ś1 K1. 2. 4 D2. 5 S om. उवाच (T2 Gs-6 om. the ref.). — After वैशं (resp. its v. l.), Ks. 4 N2 V1 B Dn D1. 2. 4 ins.:

1710* गते भगवति व्यासे पाण्डवा दृष्टमानसाः ।, after which Bz. 5 ins. 1711*. Cd appears also to om. 1710*. — ^a) K4 उपतस्थुः. Ko. 2. 3 Ds महात्मानः; Gs पुरस्कृत्वा. — ^b) N1 B1 D4 T2 G4-6 भरतर्षभाः. Ko. 2. 4 Ds G2 मात्रा सह (Ko. 3 सह मात्रा) परंतपाः (= l. 55. 20^d etc.). — K4 N2 V1 Bz Da D2. 4 (marg. sec. m.) ins. after 1^{ab}: Bz. 5, after 1710*:

1711* आमन्त्र्य ब्राह्मणं पूर्वमभिवाद्यानुमान्य च ।

— ^a) Bz Da शनैर् (for समैर्). Ś1 K1 तदुन्मुखा; B1 Da D1 उदङ्मुखा; Gs तैरुन्मुखैर्. — ^d) Ś1 K1 परंतप; K2. 3 महौजसः; T G (except Gs) च भारत.

2 ^a) Ko 'रात्रात्; Ks 'रात्रान्. N2 V1 B D (Da erroneously) Arjp ते वगच्छन्नहोरात्रात् (Da1 D1. 5 'रात्रं); T1 G2 अहोरात्रेणाभ्यगच्छन्; G1. 8 तेभ्यगच्छंस्व (Gs 'च्छन्न)होरात्रं. — After 2^a, S ins.:

1712*

पाञ्चालनगरं प्रति ।

अभ्याजगमुर्लोकनदीं गङ्गां भागीरथीं प्रति ।

चन्द्रास्तमयवेलायामर्धरात्रे समागमे ।

वारि चैवानुमज्जन्तः.

[(L 2) G2 स्वर्गनदीं त्रिपुरारिशिरोगृहां. — (L 3) Ms-8 चंद्रास्तमनवे. — (L 4) T2 G4. 5 चक्रवाकैः समुद्बुधैः M ते चैवानुमज्जन्तः.]

— ^b) N2 V1 Dn D1 सोमाश्रयायणं; N3 Bz Ds सोमा-

प्रकाशार्थं ययौ तत्र रक्षार्थं च महायशाः ॥ ३
 तत्र गङ्गाजले रम्ये विविक्ते क्रीडयन्स्त्रियः ।
 ईर्ष्युर्गन्धर्वराजः स जलक्रीडाप्रपागतः ॥ ४
 शब्दं तेषां स शुश्राव नदीं समुपसर्पताम् ।
 तेन शब्देन चाविष्टश्चक्रोध बलवद्बली ॥ ५
 स दृष्ट्वा पाण्डवांस्तत्र सह मात्रा परंतपान् ।
 विस्फारयन्धनुर्धोरमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ६
 संध्या संरज्यते घोरा पूर्वरात्रागमेषु या ।
 अशीतिभिर्बुधैर्हीनं तं मुहूर्तं प्रचक्षते ॥ ७
 विहितं कामचाराणां यक्षगन्धर्वरक्षसाम् ।

शेषमन्यन्मनुष्याणां कामचारमिह स्मृतम् ॥ ८
 लोभात्प्रचारं चरतस्तासु वेलासु वै नरान् ।
 उपक्रान्ता निगृहीमो राक्षसैः सह बालिशान् ॥ ९
 ततो रात्रौ प्राप्नुवतो जलं ब्रह्मविदो जनाः ।
 गर्हयन्ति नरान्सर्वान्बलस्थान्पतीनपि ॥ १०
 आराचिष्ठत मा मह्यं समीपमुपसर्पत ।
 कस्मान्मां नाभिजानीत प्राप्तं भागीरथीजलम् ॥ ११
 अङ्गारपर्णं गन्धर्वं वित्त मां स्वबलाश्रयम् ।
 अहं हि मानी चेर्ष्युश्च कुबेरस्य प्रियः सखा ॥ १२
 अङ्गारपर्णमिति च ख्यातं वनमिदं मम ।

श्रवा(Bs 'मा'ह्वयं; B1.3.6 Da D2.4 T1 सोमाश्रमा' (D4 by corr. T1 'वा'); G3-6 सोमाश्रवा'. — T G Ms om. 2^{ed}. — *) K4 Ms-8 'व्याघ्र.

3 *) T1 G2 समुद्यम्योत्सुकं दीप्तं. — *) G1 तत्र ययौ (by transp.). — *) N̄ V1 B D T G1-5 महारथः (Da 'बलः); G6 Ms-8 धनंजयः; Ms.5 परंतपः (for महा').

4 *) Ms ततो (for तत्र). G6 अथ तत्र जले. — *) K2 विचित्रे; G6 विजने. — *) T1 G4 तदा; G3 रंस्युः; Cd ईर्ष्यन्. Ko.3.4 गंधर्वराजः स; N̄1.2 V1 B2.5.6 Da Dn D1.2.4 'राजो वै; N̄3 D5 G1.6 'राजस्तु; B1 'राजोसौ; T1 'राजस्य; T2 G2.4.5 'राजश्च. — *) K1 'र्थसागतः; B1.9 Da 'सुपास्त ह.

5 *) Ko.8.4 तेषां शब्दं (by transp.). D2 स शब्दं तेषां शुश्राव. — *) Ms.5 चाविष्टश्च. — *) T G2-5 च बलाद्बली; G6 Ms.5 सहसा बली; Ms-8 स महाबली.

6 *) K3 N̄3 मात्रा सह (by transp.). S1 K1 'तप. — *) D4 S (except G2.6) विस्फारयन् (G5 'यंत). T2 G3 धनुर्वीर्यं; G5 निर्घोषं.

7 *) K4 संवर्तते; T1 'लक्ष्यं; G1 समीक्ष्यते. N̄3 (m *etc.* m. घोरा as in text) Ms-8 प्राची. — *) S1 K1 सर्वरात्रा'. B1(m as in text).3 Ms 'गमे तु या; T1 G2 'गमे तदा; T2 G1.2-6 Ms-8 पूर्व(Ms-8 'वी')रात्रा(Ms-8 'व्या)गमे च या. Cd cites आगमे. — *) N̄3 by corr. लवैर (for बुदैर). S1 K2 V1 हीना. Ko.1 अशीति-स्तुतिभिर्हीनं (K1 'नां); N̄1.2 B D अशीतिभिर्लवैर्हीनं; T1 अशीती तु विहीनानां; T2 G4.5 अशीतिस्तुतिहीनांस्तान्; G1-3.6 M अशीतिस्तु(M 'तु)तिभिः हीनान् (G1 छिन्नान्; Ms हीनाः). — *) Ko.3.4 N̄ V1 B D (except D5) तन्मुहूर्तं; S त्रि(G6 M त्रीन्)मुहूर्तान्. K4 प्रवर्तते.

8 *) S1 Ko.2.3 विहिता; S 'तान्. S कामचाराय (G1 काममाचारान्). — *) S1 यथा (for यक्ष-). — *) S1 Ko.2.3 क्षणमन्ये; K1 रक्षं मान्ये (sic); D5 क्षणं मन्ये. — *) T1 G1-3 इति (for इह). S1 K1 कर्मसु स्वेषु वर्ततां; Ko.2-4 D4 कर्मचारेषु वर्ततां; N̄ V1 B2.5 Dn D1.2 कर्मचारेषु वै स्मृतं; B1.6 Da D5 कामचारेषु वर्ततां. Cd cites कर्माचाराः.

9 *) B1 लोभात्सर्वान्प्रचरतः. — *) S1 अपक्रान्ता; Ko.3 N̄1 B5 Da2 Dn1.2 D2 M Cd उपक्रान्तान्; T1 G2 अपकृष्य; T2 G1.4-6 उप (G1 'पा)कर्म्य.

10 *) N̄2 V1 B D (except D5) अतो रात्रौ; T G अहो निशां; M अतो निशां (Ms ततो रात्र्यां). S1 Ko.4 Da D2 G3 प्राप्नुवतो; B1m Da.5 Ms.5 'वंति; T1 Ms-8 प्राप्तवतो (T1 'ता). — *) D4.5 ब्रह्मविदो. S1 जनान्; K1 जलं. S भूयिष्ठं (T2 G2.6 'ष्टां; G1 'ष्टा) पा(T1 Ms.5 प्रा)पचेतसः. — K1 om. 10^a-11^a. — *) N̄1.3 गर्हति पुरुषान्सर्वान्; S गर्हाम्येतान् (T1 G2 प्रसाम तान्; G2.4 'भ्येषां; M निघ्नंस्तेते) निलमेषु. — *) K2 स्थलस्थान्; N̄3 गृहं; Da वनं; S क्षणेषु (for बलस्थान्).

11 K1 om. 11 (of. v. l. 10). — *) Ms दूरात् (? gloss). T G च (T1 G2 प्र-) तिष्ठता(G3 'तो)स्साकं. — *) B (except B5) D2.5 अनुसर्पत. T G समीपं (G1 'दे) नोपगच्छत (G3 'थ; G4 'सर्पत). — *) Some MSS. मा (for मां). B1.6 S 'जानीथ.

12 Ko (hapl.) om. 12. — *) T G2.6 Ms 'रवर्णं. G1.3 अहमंगारगंधर्वो. — *) K2.4 N̄1.3 T1 G2.3 विद्भिः Cd वित्त (as in text). S प्रबला'. — *) S1 सेर्षुः; K1 सीर्ष्युः; T G1.4.5 प्रेष्यः; G2 प्रेष्यः; G3 श्लाघ्यः.

13 *) T G (except G2) Ms अंगारवर्णस्य. N̄1.2 V1

अनु गङ्गां च वाकां च चित्रं यत्र वसाम्यहम् ॥ १३
न कुणपाः शृङ्गिणो वा न देवा न च मानुषाः ।
इदं समुपसर्पन्ति तत्किं समुपसर्पथ ॥ १४

अर्जुन उवाच ।

समुद्रे हिमवत्पार्श्वे नद्यामस्यां च दुर्मते ।
रात्रावहनि संधौ च कस्य क्लृप्तः परिग्रहः ॥ १५
वयं च शक्तिसंपन्ना अकाले त्वामधृष्णुमः ।
अशक्ता हि क्षणे क्रूरे युष्मानर्चन्ति मानवाः ॥ १६

पुरा हिमवतश्चैषा हेमशृङ्गादिनिःसृता ।
गङ्गा गत्वा समुद्राम्भः सप्तधा प्रतिपद्यते ॥ १७
इयं भूत्वा चैकवप्रा शुचिराकाशगा पुनः ।
देवेषु गङ्गा गन्धर्व प्राप्नोत्यलकनन्दताम् ॥ १८
तथा पितृन्वैतरणी दुस्तरा पापकर्मभिः ।
गङ्गा भवति गन्धर्व यथा द्वैपायनोऽब्रवीत् ॥ १९
असंवाधा देवनदी स्वर्गसंपादनी शुभा ।
कथमिच्छसि तां रोद्धुं नैष धर्मः सनातनः ॥ २०

B D (except Ds) एवं (for च). — ^a) $\tilde{N}1.2$ V1 B D (except Ds) ख्यातं चेदं वनं मम; S वनं ख्यात(G1 प्रलयः; Gs ज्ञात)मिदं मम. — ^b) $\tilde{N}1.2$ V1 D4 (by corr.) T2 G4-s M6-s अनुगंगं. Cd cites अनु (=अनन्तरं). K1 B1.2.6 Da च वाकां च; K4 च वासो मे; $\tilde{N}1.2$ B5m D1 च वासं च; B5 च कासं च; B5m च वाकी च; Dn D4.5 चरन्कामान्; D2 प्रयागं च; S महत् (M8 inf. lin.5 वनं) चित्रं. Cd cites वाकां. — ^c) T1 G2.3 M यस्मिन्; T2 G4.5 अस्मिन्; G1.4 तस्मिन् (for चित्रं). $\tilde{S}1$ बत; $\tilde{N}1$ यस्मिन्; S नित्यं (for यत्र). $\tilde{N}2$ V1 B1.5 Dn D1.4 रसाम्यहं; B3.6 Da D2 चरा*.

14 G1 om. 14^{ab}. — ^a) $\tilde{S}1$ K2 न कूनसा; Ko नक्तनासाः; K1 न क्रणपाः; K8 न कुनासाः; K4 Ds नक्तंचराः; $\tilde{N}1$ V1 B5m.6 Da Dn D1.4 S (G1 om.) न कौणपाः; B5m Cd Arjp न शकुनाः; D2 शकुना वा. — ^b) T1 G2 चारणाः (for मानुषाः). K1 T2 G2.3.6 M6-s न च देवा न चारणाः (K1 मानुषाः); K2 B2 (m as in text) M3.5 न च देवांजनस्रजः; G4 द्विपदो वा न चारणाः. — K4 B2 repeat 14^{cd} (with v. l.); in D4 14^e is deleted. — ^c) K2.4 B2 (latter two second time) D4 (marg. corr.) T G (except G6) कुबेरस्य यथोष्णीषं (G2 *यानं; G3 *हिष्टं). — ^d) K2.4 B2 (latter two second time) T G किं मां (G2 तं किं) (for तत्किं). $\tilde{N}2$ V1 B1.5 Dn3 G3 समनुसर्पथ. *Nil.: न नहसाः शृङ्गिणो वा न च देवांजनस्रजः । कुबेरस्य यथोष्णीषं किं मां समुपसर्पथ ॥ इति प्राचीनः पाठो देवबोधादिभिर्न्याख्यातत्वात् ।... कौणपा इति पाठे तु राक्षसाः ।... न कुलसा इति पाठेऽपि स एवार्थः । *कुबेरस्य यथोष्णीषं is a T G reading, and not the reading of Devabodha (as Nil. here says)!

15 $\tilde{S}1$ K1 S om. उवाच. — ^a) G6 *वस्यांते. — ^b) $\tilde{S}1$ उत्तरा वसुधातले; K1 गहने कानने वने. — ^c) $\tilde{S}1$ संघ्यां च; Ko T1 G1-2.6 M सं(G1 सिं)धौ वा; K1 $\tilde{N}1$ V1 B D

संघ्यायां. — ^a) $\tilde{S}1$ क्लिष्टः; $\tilde{S}1$ (sup. lin.) $\tilde{N}2$ V1 B Da Dn2 D2.4.5 गुप्तः; T1 क्लृप्तः; G1 लिप्तः; G2 कल्पः; G3 लुप्तः. — After 15, $\tilde{N}2$ V1 Dn D1.4.5 ins.:

1713* भुक्तो वाप्यथवाभुक्तो रात्रावहनि खेचर ।

न कालनियमो ह्यस्ति गङ्गां प्राप्य सरिद्वराम् ।

16 ^a) G1 एवं (for वयं). T1 G1.2 हि (for च). — ^b) Text as in D1 G1.4.5! $\tilde{S}1$ K1 त्वामधृष्णवः; Ko.2-4 त्वां प्रधृष्णवः; $\tilde{N}1$ V1 B1.3m.5.6 Da Dn D2.4 त्वामधृष्णुम (B1m त्वावधृष्णुवः); B2 D5 त्वामधृष्णुवः; T1 M2.5 चापि धृ* ; T2 G6 त्वां च धृ* ; G2 चावधृ* ; M6-s त्वां विधृ* . G3 अकालेष्वपि धृ* . Cd cites अवधृष्णवः. — ^c) $\tilde{N}2$ V1 B D (except Ds) M5 रणे (for क्षणे). $\tilde{N}2$ V1 B D (except Ds) G3 क्रूरः; $\tilde{N}2$ क्रूरान् (for क्रूरे). G6 अशक्ता भवने क्रूरान्.

17 ^a) G3 पृष्ठा (for चैषा). — ^b) T2 G4 मेरुशृंगाद् (G4 *शृंग-). A few MSS. विनिस्तता; K1 G1 विनिर्गता. — ^c) G6 गंगा प्रतिदिशं गत्वा. — ^d) $\tilde{N}1$ प्रत्यपद्यत; $\tilde{N}2$ V1 B D समपद्यत. — After 17, $\tilde{N}2$ V1 Dn D1.4.5 ins.:

1714* गङ्गां च यमुनां चैव पृक्षजातां सरस्वतीम् ।

रथस्थां सरयूं चैव गोमतीं गण्डकीं तथा ।

अपर्युषितपापास्ते नदीः सप्त पिबन्ति ये ।

18 ^a) T1 वेला; T2 G4-6 एषा (for इयं). — ^b) B2 यत्र त्वं (for गन्धर्व). — G3 (hapl.) om. 18^a-19^e. — ^c) Ko.2-4 $\tilde{N}1$ B1 *शब्दतां (for *नन्दतां). Cd cites अलकनंदा. $\tilde{S}1$ प्राप्नोति कलशब्दतां; K1 *खैवैकशब्दतां. — After 18, K4 Ds (corrupt) ins.:

1715* बहुर्भद्रा चोत्तरगा हिमवत्पदनिःसृता ।
(cf. 17^b).

19 Gs om. 19^{ab} (cf. v. l. 18). — ^a) $\tilde{S}1$ K दुरापा; T1 दुस्तरं. Cd cites दुःपरा. — ^b) G6 भुवि च (for भवति). $\tilde{N}2$ V1 B D (except Ds) वै प्राप्य (for गन्धर्व). — ^c) $\tilde{N}2$ V1 B D (except Ds) कृष्णद्वैपायनो.

अनिवार्यमसंवाधं तव वाचा कथं वयम् ।
न स्पृशेम यथाकामं पुण्यं भागीरथीजलम् ॥ २१
वैशंपायन उवाच ।

अङ्गारपर्णस्तच्छ्रुत्वा क्रुद्ध आनम्य कार्मुकम् ।
मुमोच सायकान्दीप्तानहीनाशीविषानिव ॥ २२
उल्मुकं भ्रामयंस्तूर्णं पाण्डवश्चर्म चोत्तमम् ।
व्यपोवाह शरांस्तस्य सर्वानेव धनंजयः ॥ २३
अर्जुन उवाच ।

विभीषिकैषा गन्धर्वं नास्त्रज्ञेषु प्रयुज्यते ।
अस्त्रज्ञेषु प्रयुक्तैषा फेनवत्प्रविलीयते ॥ २४
मानुषानिति गन्धर्वान्सर्वान्गन्धर्वं लक्ष्ये ।
तस्मादस्त्रेण दिव्येन योत्स्येऽहं न तु मायया ॥ २५
पुरास्त्रमिदमाग्रेयं प्रादात्किल बृहस्पतिः ।
भरद्वाजस्य गन्धर्वं गुरुपुत्रः शतक्रतोः ॥ २६

भरद्वाजादग्निवेश्यो अग्निवेश्यादुर्गमम् ।
स त्विदं मह्यमददाद्रोणो ब्राह्मणसत्तमः ॥ २७
वैशंपायन उवाच ।
इत्युक्त्वा पाण्डवः क्रुद्धो गन्धर्वाय मुमोच ह ।
प्रदीप्तमस्त्रमाग्रेयं ददाहास्य रथं तु तत् ॥ २८
विरथं विपुतं तं तु स गन्धर्वं महाबलम् ।
अस्त्रतेजःप्रमूढं च प्रपतन्तमवाञ्मुखम् ॥ २९
शिरोरुहेषु जग्राह माल्यवत्सु धनंजयः ।
भ्रातृन्प्रति चकर्षार्थं सोऽस्त्रपातादचेतसम् ॥ ३०
युधिष्ठिरं तस्य भार्या प्रपेदे शरणार्थिनी ।
नाम्ना कुम्भीनसी नाम पतित्राणमभीप्सती ॥ ३१
गन्धर्व्युवाच ।
त्राहि त्वं मां महाराज पतिं चेमं विमुञ्च मे ।
गन्धर्वीं शरणं प्राप्तां नाम्ना कुम्भीनसीं प्रभो ॥ ३२

20 *) G₂ अंवा या तु देव'. — *) B (except B₁) D_{1.2.4} 'संपादिनी'; S सर्वेषां पावनी. D₅ त्रिषु लोकेषु विश्रुता.

21 *) Ś₁ K₁ पुनर्वायमसं'; K_{0.3.4} N₃ B_{1.3.5} m D₅ अना(K_{3.4} 'न'वायमसं'; K₂ अवार्थमथ सं'; G_{1.8} M अनाश्वर्यमसं'.

22 Ś₁ K (except K₀) D_{2.5} S om. उवाच (G₅ om. the ref.). — *) T₂ G (except G₂) M₃ अंगारवर्णस्. — *) Ś₁ K₁₋₃ क्रुद्धस्त्वानम्य; K_{0.4} D₅ 'श्रान'(K₄ 'ना')म्य; N_{1.3} B₃ Da Dn D₁ S 'द्ध आयम्य. — *) N₂ V₁ B D (except D₅) 'च बाणात्रिशितान्. — *) N_{1.3} G_{3.4.6} M अहीन्(G₃ विष-) दीप्ताननानिव; B₃ अहीनाशीविषोपमान्; D₅ महानाशीविषानिव; T₁ G_{1.2} अहीन् (G₁ विषान्) यंचाननानिव; T₂ G₅ अशीन् (T₂ 'मि') दीप्तानिवासकृत्.

23 *) D₂ G₈ M₆₋₈ आमयत्तर्ण. — *) K₂ स्वम-थोत्तमं; N₂ V₁ B₃ Dn_{1.2} D₄ G₂ चर्म चोत्तरं; N₃ चर्म चोदयन्. G₃ वर्षमाणं शरोत्तमान्. — *) K₂ M₅ अपोवाह; N₁ V₁ B (B₁ m as in text) Dn D_{2.4} G₄ व्यपोहत; Cd as in text.

24 Ś₁ K₁ S अर्जुनः (G₃ धनंजयः) (all om. उवाच). — *) N₃ S (except G₂) विभीषिकां. N₁ V₁ B D द्वै (D₁ उच्चैर्; D₅ as in text); S हि (for एषा). — *) Ś₁ वियुज्यते; N₃ प्रयोजयेत्; S प्रयोजय. N₁ नास्त्रज्ञैः संप्रयु'. — *) N₁ V₁ B D T₂ G_{3.6} M_{3.5} प्रयुक्तैः; T₁ G_{1.2.4.5}

M₆₋₈ 'कोयं.

25 *) N₃ काम' (for लक्ष'). N₁ मानुषानेति गंधर्वं गंधर्वानुपलक्ष्ये. — *) D₁ नैव (for न तु).

26 *) S तदिदं जातवेदास्तु प्रादादस्त्रं बृहस्पतेः. — *) Ś₁ K_{2.4} भार'; N_{1.2} V₁ B D भ(Da₁ D₅ भा)रद्वाजाय. S तस्मादगाद्धरद्वाजं. — *) N_{1.2} V₁ B D (except D₅) गुरुमन्यः; T₁ G_{1.2.6} M 'पुत्रं.

27 *) S 'द्वाजात्ततो रामं (T₂ G_{4.5} M_{3.5} 'मो). — *) Ś₁ K_{0.1.3} त्वग्निवे'; B₃ द्रोणस्तस्मात्; D₄ ह्यग्निवे'; S भार्गवाच. — *) N_{1.2} V₁ B D (except D_{2.5}) साधिवदं. K₀ N₁ V₁ B D मह्यमददत्; G₂ ह्यददान्मह्यं. G₅ तस्मादहमिदं वेष्टि.

28 Ś₁ K₁₋₃ D_{2.5} S om. उवाच (M_{3.5} om. the ref.). — *) Ś₁ K₁ रथोत्तमं; B₃ S रथं ततः (T₂ G₄₋₅ 'दा).

29 *) S रथात्तु (for विर'). K_{2.4} विद्रुतं. — *) A few MSS. महाबलः. S गंधर्वं सुमहा'. — *) N₁ 'तेजो-विमूढं. Ś₁ K_{1.2} Da तु (for च). M₆₋₈ 'तेजःप्रसंमूढं. — *) N_{1.3} M₅ पराङ्मुखं; G_{2.3} अधोमुखं.

31 *) Ś₁ K_{0.2.3} N_{1.3} G_{1.6} M₅ पतित्राणम्.

32 Ś₁ K₁₋₃ D₁ G_{1.6} M₆₋₈ गंधर्वी; T₂ G_{2.5} कुम्भीनसी; G_{1.3.4} M_{2.5} om. the ref. — *) Ś₁ K₀ D₅ त्वं मे; G₃ स त्वं; M_{3.5} मां त्वं; M₆₋₈ त्वं मा. K_{2.4} N₂ V₁ B I (except D₅) त्रायस्व मां. N₁ V₁ B D महाभाग — *) G_{1.2} पतिं चैव. — *) Ś₁ K N₁ V₁ Dn₂ D_{1.5} G

युधिष्ठिर उवाच ।

युद्धे जितं यशोहीनं स्त्रीनाथमपराक्रमम् ।

को नु हन्याद्रिपुं त्वाद्दृष्टुं मुञ्चेमं रिपुसूदन ॥ ३३

अर्जुन उवाच ।

अङ्गेनं प्रतिपद्यस्व गच्छ गन्धर्व मा शुचः ।

प्रदिश्यत्यभयं तेऽद्य कुरुराजो युधिष्ठिरः ॥ ३४

गन्धर्व उवाच ।

जितोऽहं पूर्वकं नाम मुञ्चाम्यङ्गारपर्णताम् ।

न च श्लाघे वलेनाद्य न नाम्ना जनसंसदि ॥ ३५

साध्विमं लब्धवाह्णमं योऽहं दिव्यास्त्रधारिणम् ।

गान्धर्व्या माधया योद्धुमिच्छामि वयसा वरम् ॥ ३६

अस्त्राग्निना विचित्रोऽयं दग्धो मे रथ उत्तमः ।

सोऽहं चित्ररथो भूत्वा नाम्ना दग्धरथोऽभवम् ॥ ३७

संभृता चैव विधेयं तपसेह पुरा मया ।

निवेदयिष्ये तामद्य प्राणदाय महात्मने ॥ ३८

संस्तम्भितं हि तरसा जितं शरणमागतम् ।

योऽरिं संयोजयेत्प्राणैः कल्याणं किं न सोऽर्हति ॥ ३९

चाक्षुषी नाम विधेयं यां सोमाय ददौ मनुः ।

ददौ स विश्वावसवे मह्यं विश्वावसुर्ददौ ॥ ४०

सेयं कापुरुषं प्राप्ता गुरुदत्ता प्रणश्यति ।

आगमोऽस्या मया प्रोक्तो वीर्यं प्रतिनिबोध मे ॥ ४१

यच्चक्षुषा द्रष्टुमिच्छेत्रिषु लोकेषु किंचन ।

गंधर्वी. Ś1 Ko.1 Ṇ V1 Ds Gs प्राप्ता. — °) Ś1 Ko.1.3 Ṇ V1 Bs Dn1.n2 Ds Gs नसी. Ko.4 Bs Gs (sup. lin.) विभो. — After 32, K4 ins.:

1716* दीनं वाक्यं तु तच्छ्रुत्वा युधिष्ठिर उवाच ह !; while Da Dns ins.:

1717* दृष्ट्वावाच महाबाहुः फाल्गुनं वै युधिष्ठिरः !; and, finally, T G (except G1.s) ins.:

1718* दृष्ट्वाग्रहभावाच्च पार्थः पार्थसुवाच ह ।

33 Ś1 K S om. उवाच (K4 om. the ref.). — °) S जितं युद्धे (by transp.). — °) Ṇ2 V1 Bs.6 Da Dn D4 ति; B1.s D2 हि (for तु). K (except K4) तादृङ्; Ṇ V1 B D तात. S धनंजय महाबाहो. — °) K1 D1 S असिदूत (T1 G1.5 मर्दन).

34 K1 S (but not Ś1!) om. उवाच. — °) Ṇ1 अग्रिमं; Ṇ2 V1 B D जीवितं; T G2.4-6 M अंगेमां; G1 अंगदं; Gs अंगता. — °) Ś1 Ko.1.3 Ṇ1.3 Bs तेयं; Gs तेज. Ms-8 प्रतिदिश्यत्ययं तेज. — °) Ś1 K धर्मराजो. — After 34, Gs ins. (an additional) colophon: इति संभवपर्वणि षोडशशततमोऽध्यायः.

35 Ś1 K1 S om. उवाच. — °) Ś1 K Ṇ1.3 Bs D4 पूर्वजं. — °) T2 G (except G2) Ms वर्णतां. — T1 om. 35^a-36^d. — °) Ś1 K1 Dn1.n2 D1 न च श्लाघ्ये; K4 Bs (m as in text) न च श्लाघ्यो; Ṇ1 न वशामि (sic). Ṇ2 V1 B (B1 as in text) D (except D2.4.5) अंग (for अद्य). S (T1 om.) यशोहीनं न च श्लाघ्यं. — °) S (T1 om.) स्तनाम (for न नाम्ना).

36 T1 om. 36 (cf. v. l. 35). — °) Gs जितवान्. B1 (m as in text).s कामं (for लाभं). — °) Ṇs Ds

G1.2 Ms-8 सोहं; Gs यो हि. — °) Ś1 Ko.4 Ṇ1.3 गंधर्व्या; Ṇ1 गंधर्वं; S (T1 om.) गंधर्व. K4 Ṇ2 V1 B D इच्छामि; G1 चोक्तम्; G2 योक्तुम्; Gs चोर्ध्वम् (for योद्धुम्). — °) Only Ś1 as in text! Ko यः सम्य[ग]वरो वरं; K1 इच्छाम्यवयमांवरं (sic); K2 इच्छाम्यमरयोधिनं; K3 इच्छाम्यवरजो वरं; K4 Ṇ2 V1 B D संयोजयितुमर्जुनं; Ṇ1 इच्छाम्यभयगोचरः; Ṇs इच्छाम्येव च वो वरं; T2 Gs M इच्छाम्य (Gs मि)वरया वरं; G1.2.4.6 इच्छामि परया प (G4.6 व)रं; Gs इच्छाम्यमितपौरुषं.

38 °) Ś1 K1 चेह; S त्वेव (G1 सैव; G4 त्विह). — °) Ś1 K Ds तपसा वै; D4 G4 सैव; T2 Gs सेयं. Ṇ1.2 V1 Bs.6 Dn D1 T G (except Gs) मया पुरा (by transp.).

39 °) Ṇ2 V1 B D संस्तम्भित्वा. S च (for हि). — °) K1 corrupt. K4 Ṇ2 V1 B D Gs यो रिपुं योजं.

40 °) S (except Ms.5) मनुर्ददौ (by transp.). — °) D1 तां ददौ विश्वा°; G1.3 स विश्वावसवे मह्यं. — °) Ko.2.3 Ṇ V1 B D मम; G1.3 इमां (for मह्यं). K4 विश्वावसुर्ददौ मम.

41 °) Ko पि नश्यति; Ks.4 विन°. — °) G1.3 आगमोक्ता. Ś1 K1.2 यथा (for मया). Ś1 K1.2 G1.3 प्रोक्ता; Gs प्राप्ता. Ms.5 अर्हसि त्वमिमां लब्धुं. — °) K Ṇs वीर्यं त्वयि (K1 त्वं च); Ṇ1 नाम वीर्यं. Ś1 वीर्यं त्वमपि बोध मे; S तस्या (T1 स्त) वीर्यं निबोधत (T1 G2 य).

42 °) Ṇ1 त्रिलोकेषु च किं पुनः. — °) S शं रूपं.

43 °) K4 Ṇ2 V1 B (Bs marg.) D (Da erroneously) Arjp एकपादेन (Bs orig. समपद्येन); Ṇ1.3 (m as in text) समानपद्यः; G2 समानविद्यः; Gs अन्यसमानः; Ms.5 जिज्ञा

तत्पश्येद्यादृशं चेच्छेत्तादृशं द्रष्टुमर्हति ॥ ४२
 समानपद्ये षष्मासान्स्थितो विद्यां लभेदिमाम् ।
 अनुनेष्याम्यहं विद्यां स्वयं तुभ्यं व्रते कृते ॥ ४३
 विद्यया ह्यनया राजन्वयं नृभ्यो विशेषिताः ।
 अविशिष्टाश्च देवानामनुभावप्रवर्तिताः ॥ ४४
 गन्धर्वजानामश्चानामहं पुरुषसत्तम ।
 भ्रातृभ्यस्तव पञ्चभ्यः पृथग्दाता शतं शतम् ॥ ४५
 देवगन्धर्ववाहास्ते दिव्यगन्धा मनोगमाः ।
 क्षीणाः क्षीणा भवन्त्येते न हीयन्ते च रंहसः ॥ ४६
 पुरा कृतं महेन्द्रस्य वज्रं वृत्रनिवर्हणे ।
 दशधा शतधा चैव तच्छीर्णं वृत्रमूर्धनि ॥ ४७
 ततो भागीकृतो देवैर्वज्रभाग उपास्यते ।

लोके यत्साधनं किञ्चित्सा वै वज्रतनुः स्मृता ॥ ४८
 वज्रपाणिर्ब्राह्मणः स्यात्क्षत्रं वज्ररथं स्मृतम् ।
 वैश्या वै दानवज्राश्च कर्मवज्रा यवीयसः ॥ ४९
 वज्रं क्षत्रस्य वाजिनो अवध्या वाजिनः स्मृताः ।
 रथाङ्गं वडवा सूते सूताश्चाश्वेषु ये मताः ॥ ५०
 कामवर्णाः कामजवाः कामतः समुपस्थिताः ।
 इमे गन्धर्वजाः कामं पूरयिष्यन्ति ते हयाः ॥ ५१
 अर्जुन उवाच ।
 यदि प्रीतेन वा दत्तं संशये जीवितस्य वा ।
 विद्या वित्तं श्रुतं वापि न तद्गन्धर्व कामये ॥ ५२
 गन्धर्व उवाच ।
 संयोगो वै प्रीतिकरः संसत्सु प्रतिदृश्यते ।

समानः; Cd as in text. Ms-8 विद्यासमाना विद्यासां
 § Arj.: एकपादेनेति ग्रंथेषु स्पष्टार्थः । § — °) N1.3 S
 (except T1 G4-6) अन्वानेष्यामि; Cd as in text. D1
 अद्य (for अहं).

44 °) K2-4 N1.3 B1m Da D1 विशेषतः; S °विणः;
 Cd as in text. — °) S1 K1.2 N3 अवशिष्टं (N3 °ष्टा);
 Ko Ds अनुसृष्टं; K2.4 अविशिष्टं; N1 अनुशिष्टाः; S अनाहार्याः
 (Ms-8 अनहाल्पाः). S1 K (except K2) Ds तु (for च).
 — °) S1 K (except K1) N1 अनुभावं प्र; N2 V1 B D
 °दर्शिनः (D5 °वर्तितां); T1 G2.3 M °वर्तिनः; T2 G4-6
 °वर्तनाः (T2 °नः); G1 °कीर्तिताः. — Cd appears to have
 read अवशिष्टश्च देवानामनुभावः प्रवर्तिता.

45 °) S1 भरतसत्तम. — °) N2 V1 B D (except Ds)
 तुभ्यं च (for पञ्च). — °) G2 पृथग्भूतं.

46 °) K4 N2 V1 B D दिव्यवर्णाः. S1 K N1.3 B1
 D2.5 °रमाः; B3m Da Dn D1 S °जवाः. — °) K (except
 K2) N V1 B D (except D1) Gs क्षीणाक्षीणाः; T1 क्षणे
 क्षणे; T2 G5.6 क्षणे क्षीणे; G1 अक्षीणाश्च; G2.4 M क्षीणे
 क्षीणे; Nilp as in text. S भवन्त्ये. — °) S1 K1 हि
 (for च). K2 G1.4 Ms रंहसा; Cd as in text.

47 °) Ko.3 N2 V1 B D °निवर्हणं; Ms °निसुदने.

48 °) N1 भागीकृतं and वज्रभागाम्. S तस्य भागः
 पृथग्भूतः सर्वैर्भूतैरुपास्यते. — °) N2.3 V1 B3 Dn यशोधनं
 किञ्चित्; B1.3.5 D4 यः साधकः कश्चित्. Cd cites साधनं
 (=हस्त्यादि). — °) K4 B1.3.5 स वै; N1 तद्वै; N2.3 V1
 B3 Dn2 सैव. K4 B1.3.5 स्मृतः; G4 स्थिता.

49 °) Arjp वज्रधरं (for °रथं). S ब्रह्म वज्रं ब्राह्म-
 गानां क्षत्रियाणां रथं विदुः. — °) S1 K1 धनं (for दानं).
 Ko Ds स्युः (for च). S वैश्यवज्रं तु (G1 हि) वै सीरं (G2
 शीलं) शुश्रूषा हीन (G3 शूद्र) योनियु.

50 °) Ko-8 क्षत्रस्य वाजिनो वज्रं; K4 क्षत्रस्य वाजिवज्रं
 हि; N1 V1 B D क्षत्रवज्रस्य भा (D1 °भो)भेन (D2 क्षत्रस्य
 वज्रभागेन); S साधनं क्षत्रधर्मस्य (G1 °धर्माणां). — °) S1
 Ko.1 ह्यवध्या; S मनोज्ञा. — °) T1 G1.3-5 Ms.5 च तथा;
 T2 G2 च रथाः (G2 °यः); Ms-8 च ततः; Cd वडवा (as in
 text). S सूतो. — °) N2 V1 D (except Da) शूराः
 (for सूताः). S धनुश्च भरतवैभ.

51 °) Ko Ds °वीर्याः (for °वर्णाः). Ko Ds T G
 °गमाः; M °बलाः. — °) T1 G1.2 Ms.5 कामगाः; Ms-8
 °दाः. — °) N2 V1 B D (except Da1) इति (for इमे).
 — After गंधर्व in 51°, K1 (erroneously) reads 1.
 155. 17 — 1. 158. 13, the portion which had been
 om. previously. — °) S1 N2 V1 B3 Dn2 Ds मे हयाः;
 G2 तेर्जुन.

52 S1 K1 S om. उवाच. — °) S1 K1-3 यदप्रीतेन
 N2 V1 B (except B5) D मे; Gs ना; Ms वै (for वा).
 — °) K2 D2 च; T2 G5.6 वै (for वा). — °) Da D1.2.
 T2 G4.6 विद्यां. N2 V1 B1.3.6 D (except D5) धनं; F
 बलं (for वित्तं). S शुभं (for श्रुतं). B5 T1 G1-3 चापि
 — °) N2 V1 B D (except D5) रोचये (B5 °ते) (for
 कामं).

53 S1 K1 S om. उवाच. — °) S1 K1.3 N1 B3

जीवितस्य प्रदानेन प्रीतो विद्यां ददामि ते ॥ ५३
त्वत्तो ब्रह्मं ग्रहीष्यामि अस्त्रमायेयमुत्तमम् ।
तथैव सख्यं भीमस्तो चिराय भरतर्षभ ॥ ५४

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अष्टपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५८ ॥

१५९

अर्जुन उवाच ।

कारणं ब्रूहि गन्धर्व किं तद्येन स धर्षिताः ।
यान्तो ब्रह्मविदः सन्तः सर्वे रात्रावरिदम् ॥ १
गन्धर्व उवाच ।
अनश्रयोऽनाहुतयो न च विप्रपुरस्कृताः ।

अर्जुन उवाच ।

त्वत्तोऽस्त्रेण वृणोम्यश्वान्संयोगः शाश्वतोऽस्तु नौ ।
सखे तद्ब्रूहि गन्धर्व युष्मभ्यो यद्भयं त्यजेत् ॥ ५५

युयं ततो धर्षिताः स्य मया पाण्डवनन्दन ॥ २
यक्षराक्षसगन्धर्वाः पिशाचोरगमानवाः ।
विस्तरं कुरुवंशस्य श्रीमतः कथयन्ति ते ॥ ३
नारदप्रभृतीनां च देवर्षीणां मया श्रुतम् ।
गुणान्कथयतां वीर पूर्वेषां तव धीमताम् ॥ ४

as in text). 2.8 Cd संयोगो; Gs सुयोगो. — ^b) Ko. 2.4
Ñ1.8 G1.4 M स सत्सु; Ñ2 V1 B D महत्सु; T1 G2.8 सत्सु
सं; T2 Gs संपत्सु.

54 ^a) Ñ V1 B D (except Ds) त्वत्तोऽप्यहं. — ^b) Ś1
G1 ह्यस्त्रम्; Gs चास्त्रम्. — ^c) Ñ2 V1 Bs Dn Ds योग्यं
(for सख्यं).

55 Ś1 K1 S om. उवाच. — ^a) S अस्त्रेणास्त्रं वृणे त्वत्तः.
— ^b) Ko. 2.4 Ñ1.8 नः; S मे (for नौ). — K2 om. 55^{ad}.
— ^c) Ś1 K1 स वै तं; Ko. 3.4 मामैतं; D2 सर्वं तं; Ds
मामैतं. S सखे गंधर्वे तद्ब्रूहि (Gs तथ्यं वा). — ^d) Ś1 K1
युष्मत्तो; K2.4 Dn2.8 D1 Ms-8 'ह्यो. K1 बलं; Gs मवं
(for भयं). Ñ2 V1 Dn भवेत्; D1 जयेत्.

Colophon om. in K2 Ñ2 V1 B Da Dn D2.4.
— Major parvan: T2 G M संभव (for आदि).
— Sub-parvan: Ś1 Ko. 1.2.4 Ñ8 अंगारपर्णः; Bs चैत्ररथ.
— Adhy. name: Ko. 2.4 Ds गंधर्वाऽर्जुनयोः सख्यं; Ms. 8
अंगारपर्णपराजयः. — Adhy. no. (figures, words or
both): T1 166; T2 G M 118 (G1 120; Gs 117).
— S'loka no.: Ms 77.

159

1 Ś1 K1 S om. उवाच; K2 Ñ2 V1 B Da Dn D2.4
om. the ref. D1 वैशं उ. — Gs (hapl.) om. 1^b-3^a.
— ^b) K2.4 Ds Ms तद्येनास्त्रः; G1 तद्येन हि. — ^{ad}) S
(Gs om.) यत्ता (Gs 'त्तं); Cd as in text. Ñ2.3 V1 B
Dn D1 वेदविदः; Cd as in text. Ñ2 V1 B D (except
Ds) सर्वे संतः (by transp.). Ks Ñ1.2 V1 Bs D (except
Ds) अरिदमाः.

2 Gs om. 2 (cf. v. l. 1). Ś1 K1 S om. उवाच.
— ^a) S (Gs om.) धर्षिताः स्य ततो युयं. — ^a) Ñ1.2 V1
B D मया वै पाण्डुनन्दनाः. — After 2, G1.8 ins. 1719*.

3 Gs om. 3^a (cf. v. l. 1). — ^a) K2.4 S (Gs om.)
'गंधर्व. — ^b) Ko. 2.4 Ñ2 V1 B D M 'दानवाः. — K4
(om. line 5) T1 G4 (om. lines 2-5) M ins. after 3^{ab}:
G1.3, after 2:

1719* धर्षयन्ति नरव्याघ्र न ब्राह्मणपुरस्कृताम् ।

जानता च मया तस्मात्तेजश्चाभिजनं च वः ।

इयमस्मिन्तां श्रेष्ठ धर्षितुं वै कृता मतिः ।

को हि वस्त्रिषु लोकेषु न वेद भरतर्षभ ।

स्वैरुणैर्विस्तृतं श्रीमद्यशोऽयं भूरिवर्षसाम् ।

[(L. 2) K4 'मि न वंचिताः; T1 'पि जनं च नः; G1 'पि
धनंजय; Gs 'भिजनं वचः. — (L. 3) K4 इत्यभिप्रायतः; T1
इयं मतिमतां; G1 इदमस्मिन्तां. K4 धर्षणाय; G1.8 धर्षिता
वै. G1 पुरा मतिः; Gs पुरो मतिः. — (L. 5) T1 विश्रितं;
G1 विस्मितं; Gs विहितं (for विस्तृतं).]

— After the above, M repeats 3^{ab} (v. l. पञ्चगाः for
दानवाः). — ^a) Bs T2 G (except G2) Ms विस्तारं.
— ^a) K4 Bs Da1 D1 धीमतः; Ñ1.2 V1 Bs.6 Da3 Dn
D2.4 धीमतः; B1 सततं; Ms विस्तारात् (for श्री). Da
वे; T1 G2 मे (for ते).

4 ^a) Gs 'प्रमुखानां. Ks Ñ2 V1 Dn1.2 Ds तु (for
च). — ^b) S महर्षीणां. Ś1 K (except K4) मया श्रुतः;
S मया पुरा (Gs पुरा मया). — Ś1 K Ñ1.8 om. 4^{ad}.
— ^{ad}) S श्रुतं कथयतां पार्थ कुरुणां वंशमादितः.

5 Da om. 5^{ab}. — ^a) Ko Ds सर्वा (for कृत्स्नां).
— ^a) Ś1 K1 प्रभावं; Ñ1 'वात्; D1 G2 'भवः. K4 T

स्वयं चापि मया दृष्टश्रुता सागराम्बराम् ।
 इमां वसुमतीं कृत्स्नां प्रभावः स्वकुलस्य ते ॥ ५
 वेदे धनुषि चाचार्यमभिजानामि तेऽर्जुन ।
 विश्रुतं त्रिषु लोकेषु भारद्वाजं यशस्विनम् ॥ ६
 धर्मं वायुं च शक्रं च विजानाम्यश्विनौ तथा ।
 पाण्डुं च कुरुशार्दूलं षडेतान्कुलवर्धनान् ।
 पितृनेतानहं पार्थ देवमानुषसत्तमान् ॥ ७
 दिव्यात्मानो महात्मानः सर्वशस्त्रभृतां वराः ।
 भवन्तो भ्रातरः शूराः सर्वे सुचरितव्रताः ॥ ८
 उत्तमां तु मनोबुद्धिं भवतां भावितात्मनाम् ।
 जानन्नपि च वः पार्थ कृतवानिह धर्षणाम् ॥ ९
 स्त्रीसकाशे च कौरव्य न पुमान्क्षन्तुमर्हति ।
 धर्षणामात्मनः पश्यन्वाहुद्रविणमाश्रितः ॥ १०

नक्तं च बलमस्माकं भूय एवामिबर्धते ।
 यतस्ततो मां कौन्तेय सदारं मन्युराविशत् ॥ ११
 सोऽहं त्वयेह विजितः संख्ये तापत्यवर्धन ।
 येन तेनेह विधिना कीर्त्यमानं निबोध मे ॥ १२
 ब्रह्मचर्यं परो धर्मः स चापि नियतस्त्वयि ।
 यस्मात्तस्मादहं पार्थ रणेऽस्मिन्विजितस्त्वया ॥ १३
 यस्तु स्यात्क्षत्रियः कश्चित्कामवृत्तः परंतप ।
 नक्तं च युधि युध्येत न स जीवेत्कथंचन ॥ १४
 यस्तु स्यात्कामवृत्तोऽपि राजा तापत्य संगरे ।
 जयेन्नक्तंचरान्सर्वान्स पुरोहितधूर्गतः ॥ १५
 तस्मात्तापत्य यत्किंचिन्नृणां श्रेय इहेप्सितम् ।
 तस्मिन्कर्मणि योक्तव्या दान्तात्मानः पुरोहिताः ॥ १६
 वेदे षडङ्गे निरताः शुचयः सत्यवादिनः ।

G1.3.6 प्रभा(T1 'म)वस्य. Ko स; K2.3 D2.5 च; N2 V1 B2.5 Dn1.2 सु; Dn3 D4 तु (for स्). S च (for ते).

6 ^b) S (except M3) च (for ते). — After 6, S ins.:

1720* सर्ववेदविदां श्रेष्ठं सर्वशस्त्रभृतां वरम् ।

द्रोणमिष्वस्त्रकुशलं धनुष्यङ्गिरसां वरम् ।

[(L. 1) T1 G3 M3.5.7 'शास्त्रभृतां.]

After the above, T2 G1.4.5 repeat 3^{ab} and 1719* (G4 om. line 1).

7 ^a) G2 शक्रं च वायुं (by transp.). — ^b) G8 अपि (for तथा). — ^c) K1 B1.5 D2.5 कुरुशार्दूल; S नृपशार्दूल (G1 M 'लं). — ^d) S1 K1 पांडवान् (for षडेतान्). Ko वंश; K2 N2 V1 B2.5 Dn1.2 D1.5 कुरु; S कीर्तिवर्धनान् (T G2.3 M3 'न). K1 पांडुं वा कुलवर्धनं. — D1 om. 7^d. — ^e) G6 पुत्रान् (for पितृन्). K1 'सत्तमम्.

8 ^b) K2.3 सर्वे (for सर्व). Ko 'शास्त्रभृतां; G1 'शास्त्रविदां. N1 सर्वशास्त्रविशारदाः. — ^d) G6 transp. शूराः and सर्वे. S (except T1) च (for सु).

9 ^a) K1 corrupt. N1 V1 B D च (for तु). T2 G4-6 मनोवृत्ति. Ko.3.4 उत्तमामप्यहं बुद्धि. — ^c) Ko.3 हि; K2 ह (for च). K3.4 T2 G M3 पार्थाः. — ^d) S1 इव (for इह). K2 Dn3 धर्षणं. K1 कृतवान्धर्षणामिमां; S 'वान्संप्रधर्षणं (G1 'णां; G2 'णः).

10 ^a) T G1-3.5 तु; M3 [S]पि; M6-8 हि (for च). T1 G1-3 कौन्तेय. — G2.3 (hapl.) om. 10^b-11^c. — ^b) K (except Ko) D5 कः (for न). — ^c) S1 K उद्यतः (for

आत्मनः). — ^d) S1 K (except K4) B5 G1 आत्मनः (for आश्रितः).

12 ^a) N1 त्वया हि; G1 त्वयैव. — ^b) S (except M3) सखे; Cd as in text. S1 K कौरव(Ko.3 तापत्य)नंदन (K4 'नः); Da1 'वर्धनः; Cd as in text. — ^c) Ko.3 येने; K2 T1 G1-3 M केने (for तेने). T2 G4-6 येनेह विधिना सर्वे.

13 ^a) K1 'चर्यां परो; K2 'चर्ये परो; G2 'चर्यपरो. T1 तपो धर्मः; G2 पुरोधर्मः. — ^b) G1.2 सदा विनियतस्; G3 स चापि विनयस्; M3 स चापि निहितस्. S1 G2 त्वया. — ^c) K2 यस्माद्वातास्म्यहं पार्थ; M5 यस्मादहं पार्थ विभो. — ^d) K2.3 N2 V1 B D T G4 M3.5 रणेस्मि वि; N1 योस्मि वै वि.

14 ^b) M6-8 कामवृत्तिः. Ko Da Dn1.2 D1.5 M3 परंतपः; N1.3 B (except B6) D2 कथंचन. — ^c) S1 प्रवियुध्ये च; K1 प्रवियुध्येषु; G1.3 युधि युज्येत (G1 मध्येत) T1 नक्तंचरं च युध्येत. — ^d) N1 नासौ जीवेत्. B (except B6) असंशयः (for कथं).

15 ^b) N2 V1 B D (except D5) पार्थ (B1.5 स्याच्च ब्रह्मपुरस्कृतः; S राजा राजीवलोचनः. — ^c) Ko G5 राजन (for सर्वान्). — ^d) B1(m as in text).3.5 स धूर्तपुरो हितः (by transp.).

16 ^b) N1 इहोद्यतः; G2 इहोदितं. B5 नृपाणां श्रे ईप्सितः. — ^c) N1 ये योज्या (for योक्त). — ^d) N1 धर्मात्मानः; T1 G1-3 M (except M3) यत्तात्मानः (G2 'त्य स). G2 पुरोहितः.

17 K2 G3 om. 17. — ^a) D5 वेदे शास्त्रे च. G2 वे

धर्मात्मानः कृतात्मानः स्युर्नृपाणां पुरोहिताः ॥ १७
जयश्च नियतो राज्ञः स्वर्गश्च स्यादन्तरम् ।
यस्य स्याद्धर्मविद्वाग्मी पुरोधाः शीलवाञ्छुचिः ॥ १८
लामं लब्धुमलब्धं हि लब्धं च परिरक्षितम् ।
पुरोहितं प्रकुर्वीत राजा गुणसमन्वितम् ॥ १९
पुरोहितमते तिष्ठेद्य इच्छेत्पृथिवीं नृपः ।

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकोनषष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५९ ॥

१६०

अर्जुन उवाच ।

तापस्य इति यद्वाक्यमुक्तवानसि मामिह ।
तदहं ज्ञातुमिच्छामि तापत्यार्थविनिश्चयम् ॥ १
तपती नाम का चैषा तापत्या यत्कृते वयम् ।

प्राप्तुं मेरुवरोत्तंसां सर्वशः सागराम्बराम् ॥ २०
न हि केवलशौर्येण तापत्याभिजनेन च ।
जयेद्ब्राह्मणः कश्चिद्धूमिं भूमिपतिः क्वचित् ॥ २१
तस्मादेवं विजानीहि कुरूणां वंशवर्धन ।
ब्राह्मणप्रमुखं राज्यं शक्यं पालयितुं चिरम् ॥ २२

कौन्तेया हि वयं साधो तत्त्वमिच्छामि वेदितुम् ॥ २
वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तः स गन्धर्वः कुन्तीपुत्रं धनंजयम् ।
विश्रुतां त्रिषु लोकेषु श्रावयामास वै कथाम् ॥ ३

व्यंगे च. T1 G2.5 M3.5 नियताः; G1.4 M6-8 निष्णाताः.
— ^a) T1 G2.4.6 M3 स्युर्नृपस्य; G1 स्युर्नृपस्य; G5 स्वनृपस्य;
M4-8 ये नृपस्य.

18 ^a) Ś1 निहितो; K1.5 N1 निर°. K2 राज्ञा; K4
राज्ञां; G8 राजन्; M7 राजे. — ^b) N3 "नंतरः. Ś1 K1
स्वर्गश्चास्य निर°(K1 तदं)तरः; K2 N1.2 V1 B1.3.5 Dn
D1.2.5 स्वर्गश्च त°(N1 "श्रान्य"दन्तरं; K3 B8 Da D4
स्वर्गस्तसादनंतरः.

19 ^a) Ś1 K1.4 N1 Da B5.6 लामं लब्धम्. Ko N1
B1 च; K4 N2 V1 B2.3.6 D वा (for हि). S अलब्धस्य च
लामाय. — ^b) N2 V1 B8 Dn D1.2 वा (for च). S
लब्धस्य परिरक्षणे.

20 ^a) N2 V1 B D इच्छेद्धूतिमात्मनः. — ^a) Ś1 K1
T1 G3 M7.8 प्राप्तं; K3 प्राप्तां. Ko.2.8 Cd मेरुवरो; K4
N2 V1 B D वसुमतीं सर्वां (K4 कृत्वा); T1 मेरुवनो; G3
तेन वनोत्तंसां. — ^a) K (except K1) B1 सर्वतः. S
सागरांबरधारिणीं.

21 ^a) G3 न हि ते बल°. — ^b) Ś1 K (except K4)
N1.8 D6 वा (for च). — ^c) Ko जयेत्वात्रा; K3 N1
यजेद्ब्रा; G3 जयेथा ब्रा. — ^d) T G M3 भुवि (for भूमिं).
Da1 भूमिधरः.

22 ^a) K2 Da1 M5 "वर्धनः; T2 G4-8 कीर्तिवर्धन.
— ^a) N1 भुवि; T2 G5 जगत्; Cd चिरम् (as in text).

Colophon. Major parvan: T2 G M संभव° (for
आदि°). — Sub-parvan: K N3 अंगारपर्वण; N1.4 V1 B5

चैत्ररथ; to it Ko-2 add समाप्त. Ś1 (om. the sub-parvan
name) mentions only अंगारपर्वण, followed by समाप्त;
B1.6 Da Dn D1.2 (likewise) mention only तापस्य.
— Adhy. name: Ko.3.4 पुरोहितप्रशंसा; N1.2 V1 गंधर्व-
परामवः; B8 D4 गंधर्वोपाख्यानं. — Adhy. no. (figures,
words or both): Dn3 169; D4m 172; T1 167; T2 G
M 119 (G1 121; G3 118). — S'loka no.: Dn 79
(Dn3 78); M3 27. — Aggregate s'loka no.: Dn3
6510.

160

1 Ś1 K1 S om. उवाच. — ^a) G1 तापस्यम्. Da1 D5
G1.4 तद्वाक्यम्. Cd as in text. — ^b) M6-8 इति (for
असि). K2 मेनवः; D2 यन्मम (for मामिह). — ^c) Ś1
तदलं; N3 B5 D4 तमहं. Ko.3.4 D5 G1-3 M6-8 ओतु-
मिच्छामि. — ^d) N2 V1 तापत्यार्थं विनिश्चितं.

2 ^a) D1 तातः; G5 सोयं (for साधो). — ^a) G1
M5 एतदिच्छामि; G2.4.6 M3.6-8 यत्तदि°. — After 2,
D2 ins.:

1721* तत्सर्वं त्वमशेषेण तद्ब्रह्मज्ञारपणक ।

3 Ś1 K (except Ko) D2.5 S om. उवाच (T2 om.
the ref.). — ^a) N1.3 T1 G2 तु (for स). D2 एवं पार्थेन
संपृष्टः. — ^b) D2 बुद्धभावेन भारत; S प्रत्युवाच यशस्विनं.
— ^c) K4 N2.3 V1 Dn विश्रुतं; S अर्जुनं. — ^d) N1 तां
कथां. S विश्रुतं श्रुतविद् (T1 अग्रवीद्; G3 श्रुतवान्) वचः.

गन्धर्व उवाच ।

इन्त ते कथयिष्यामि कथामेतां मनोरमाम् ।
 पथावदखिलां पार्थः धर्म्या धर्मभृतां वर ॥ ४
 उक्तवानस्मि येन त्वां तापत्य इति यद्वचः ।
 तत्तेऽहं कथयिष्यामि शृणुष्वैकमना मम ॥ ५
 एष दिवि धिष्येन नाकं व्याप्नोति तेजसा ।
 एतस्य तपती नाम बभूवासदृशी सुता ॥ ६
 विवस्वतो वै कौन्तेय सावित्र्यवरजा विभो ।
 विश्रुता त्रिषु लोकेषु तपती तपसा युता ॥ ७
 न देवी नासुरी चैव न यक्षी न च राक्षसी ।
 नाप्सरा न च गन्धर्वी तथा रूपेण काचन ॥ ८
 सुविभक्तानवद्याङ्गी स्वसितायतलोचना ।

स्वाचारा चैव साध्वी च सुवेष्टा चैव भामिनी ॥ ९
 न तस्याः सदृशं कंचिन्निषु लोकेषु भारत ।
 भर्तारं सविता मेने रूपशीलकुलश्रुतैः ॥ १०
 संप्राप्तयौवनां पश्यन्देयां दुहितरं तु ताम् ।
 नोपलेभे ततः शान्तिं संप्रदानं विचिन्तयन् ॥ ११
 अथर्क्षपुत्रः कौन्तेय कुरूणामृषभो बली ।
 सूर्यमाराधयामास नृपः संवरणः सदा ॥ १२
 अर्घ्यमाल्योपहारैश्च शश्वच्च नृपतिर्यतः ।
 नियमैरुपवासैश्च तपोभिर्विविधैरपि ॥ १३
 शुश्रूषुरनहंवादी शुचिः पौरवनन्दनः ।
 अंशुमन्तं समुद्यन्तं पूजयामास भक्तिमान् ॥ १४
 ततः कृतज्ञं धर्मज्ञं रूपेणासदृशं भुवि ।

4. Ś1 K1 S om. उवाच (G6 M6-8 om. the ref.).
 — °) K4 T2 G3 अहं ते. — °) S अति- (for एतां). T1
 G1.2 M मनोहरां; G3 महचरां. — °) B5 G3.6 अखिलं; Da
 अर्थिनं. — °) K2 G3 धर्म्यां; N1 सर्व- (for धर्म्यां). N2
 V1 B D (except D5) सर्वबुद्धिमतां वर.

5. °) B5 पार्थत्वां; T G यद्वाक्यं. — °) Ś1 K1 त्रिवचः
 (Cd cites त्रिः); D2.4 तद्वचः. N1 इति ते निखिलं वचः.
 — °) Ś1 K2-4 N1 कीर्तयिष्यामि; T1 संप्रवक्ष्यामि. — °)
 K4 Da1 Dn D1 भव; S नृप (for मम).

6. °) T1 दीव्यन्वै; T2 G1.2.4-6 तेजस्वी; G3 M3.5
 दीपि (G3 'वि')ष्यन्; M6-8 दीप्तांशुर; Cd धिष्येन (as in
 text). — °) T2 G5 लोकं (for नाकं). — °) Here and
 below Ś1 तापती (for तपती). — °) N (except K4
 N1.3) T1 G3.5 बभूव सदृशी. G1 reads both शुभा
 and सुता.

7. °) T1 'स्वतोऽय'. N2 V1 Dn देवस्य (for कौन्ते').
 — °) Ś1 K1.2.4 शुभा; Ko.3 M3.5 सुता; T2 नृप (for
 विभो). — °) T2 G4-8 तपसान्विता.

8. °) T1 चैषा; M5 यक्षी (for चैव). — °) M5 नोरगा
 (for न यक्षी). S न च किंनरी. — °) T1 M तथारूपा हि;
 T2 G1.4-6 'रूपा न; G2 'कारा न; G3 'चारा न.

9. °) K2.4 G6 सुसितां; T1 G1.3 M5 संचितां.
 — °) Ś1 'शीला; K1 N3 B1 Dn2 D2 'वेशा. N1.3
 B (except B5) Da D2 भविनी.

10. °) B1.3 D2 न ह्यस्याः. D2 G6 सदृशः; T1 G3.4
 'शी; G2 'शा. Ś1 Ko.2.4 B5 Dn1.3 D1.4 T2 G1.2.5 M5
 किंचित्; K1 D2 G6 कश्चित्; T1 G3.4 काचित्. — °) Da1

विद्यते (for भार'). — °) G4.6 स पिता मेने. — °) K1
 'कुलान्वितैः; K3 T2 G4-8 'कुलैः श्रुतैः; N1 रूपौदार्यकुलश्रुतैः;
 N2 V1 B D 'गुणश्रुतैः.

11. °) D5 S देवो (for देयां). K (except K2) ततः;
 N1 च तां; B5 तदा; D2 तथा; S शुभां. — After 11^{ab},
 D4 (marg. sec. m.) S ins.:

1722* द्यष्टवर्षी तु तां पश्यन्सविता रूपशालिनीम् ।

[T1 तां पश्यद्द्यष्टवर्षी स; G1 स द्यष्टवर्षी तां पश्यत्; G2
 M5-8 द्विर (G2 'अ')ष्टवर्षी तां पश्यन्.]

— °) Ś1 K3.4 तदा (for ततः). — °) Ś1 K1 संप्रदायं
 (K1 'तु') तु चिं; K2 प्रदानमनुचिं; K3.4 B (except B5)
 D4 'दानं स चिं; N1 'दानमचिं; D5 'दानं च चिं.

12. °) N1 Da D2 M5 अथर्क्ष'. D2 तामवेक्ष्य तु कौं.
 — K1 om. 12^b-36^a. — °) Ko प्रथितो (for ऋषभो).
 N1 वसन्; S (except T1) युवा. — °) Ś1 संवरणोति हि;
 D2 G3 'णस्तथा.

13. K1 om. 13 (cf. v. 1. 12). — °) Ko.4 N1.3 अर्घ्य-
 माल्यो (N1 'पाद्यो')पहारार्थ्यां; K2.3 अर्घ्यमाल्योपहारैस्तु; N2
 V1 B D 'पहारार्थैः (D5 'णां). — °) K2 S स (for च).
 S (except M3.5) तदा (for यतः). N2 V1 B D (except
 D5) गंधैश्च नियतः शुचिः. — °) Ś1 विविधैस्तथा.

14. K1 om. 14 (cf. v. 1. 12); G6 om. 14^a. — °) S
 (except T2) शश्वत् (for शुचिः). Ś1 Ko.2 N1.3 V1
 B5 T1 G1.3.6 M6-8 पौरवनन्दन; G2 कौरवनन्दन. — °)
 Ko.3.4 D5 G5 बुद्धिमान्.

15. K1 om. 15 (cf. v. 1. 12). — °) K2 Da2 G
 कृतज्ञः; T1 G1-4.6 'ज्ञो. K2 G3 धर्मज्ञः; T2 G4-6 नृपति

तपत्याः सदृशं मेने सूर्यः संवरणं पतिम् ॥ १५
 दातुमैच्छततः कन्यां तस्मै संवरणाय ताम् ।
 नृपोत्तमाय कौरव्य विश्रुताभिजनाय वै ॥ १६
 यथा हि दिवि दीप्तांशुः प्रभासयति तेजसा ।
 तथा भुवि महीपालो दीप्त्या संवरणोऽभवत् ॥ १७
 यथार्चयन्ति चादित्यमुद्यन्तं ब्रह्मवादिनः ।
 तथा संवरणं पार्थ ब्राह्मणावरजाः प्रजाः ॥ १८
 स सोममति कान्तत्वादादित्यमति तेजसा ।
 बभूव नृपतिः श्रीमान्सुहृदां दुर्हदामपि ॥ १९
 एवंगुणस्य नृपतेस्तथावृत्तस्य कौरव ।
 तस्मै दातुं मनश्चक्रे तपतीं तपनः स्वयम् ॥ २०

स कदाचिदथो राजा श्रीमानुरयशा भुवि ।
 चचार मृगयां पार्थ पर्वतोपवने किल ॥ २१
 चरतो मृगयां तस्य क्षुत्पिपासाश्रमान्वितः ।
 ममार राज्ञः कौन्तेय गिरावप्रतिमो हयः ॥ २२
 स मृताश्चश्चरन्पार्थ पञ्चामेव गिरौ नृपः ।
 ददर्शसदृशीं लोके कन्यामायतलोचनाम् ॥ २३
 स एक एकामासाद्य कन्यां तामरिमर्दनः ।
 तस्यौ नृपतिशार्दूलः पश्यन्नविचलेक्षणः ॥ २४
 स हि तां तर्कयामास रूपतो नृपतिः श्रियम् ।
 पुनः संतर्कयामास रवेर्भ्रष्टामिव प्रभाम् ॥ २५
 गिरिप्रस्थे तु सा यस्मिन्स्थिता स्वसितलोचना ।

G2 'ज्ञः. — °) Ko. 2.4 D1 तपत्या. — °) K4 G4 प्रति (for पतिम्).

16 K1 om. 16 (cf. v. 1. 12). — °) K2 तमैच्छत ततः कन्यां. — °) D2 ततः (for तस्मै). D2 वै (for ताम्). — °) K3 कौन्तेय (for कौरव). — °) Ko. 2.4 N2 V1 Dn D1.5 T1 M3 च.

17 K1 om. 17 (cf. v. 1. 12). — °) S1 Ko. 4 दीप्त्या (for दिवि). — °) S1 K2 प्रतापयति; Ko. 3.4 D5 प्रकाशः; G3 प्रसाधः. — T2 (hapl.) om. 17^a-19^b.

18 K1 T2 om. 18 (cf. v. 1. 12, 17). — °) S1 K2.4 N1.3 यथाह्वयति; Ko यथा चाहति. G1 वा नित्यं (for चादित्यं). — °) S1 धर्मवादिनः. — °) B5 ब्राह्मणप्रमुखाः.

19 K1 om. 19; T2 om. 19^{ab} (cf. v. 1. 12, 17). — °) S1 K (K1 om.) D2.4.5 इव (for अति). K2 N1 G2.3 M3-8 कान्तित्वात्; D1 कान्तं च; D2 कामत्वात्. — °) S1 K (K1 om.) D2.4 इव; G3 सम- (for अति). — °) T1 नन्दनस्तापनश्चासीत्. — °) D2 दुर्हदां सुहृदाम् (by transp.). S1 तथा (for अपि).

20 K1 om. 20 (cf. v. 1. 12). — °) Ko भारत (for कौरव). K4 एवंगुणस्य नृपतेस्तस्य वृत्तस्य भारतः; S एवंगुणाय नृपते तथावृत्ताय नित्यशः (M3 कौरव). — °) S1 ततश्चक्रे. — °) K2 नः शुभां.

21 K1 om. 21 (cf. v. 1. 12). — °) S1 राजन्. — °) K2 G6 उरु (K3 sup. lin. कुरु) यथा भुवि; N1 उदयगोचरः; N2 V1 B Da Dn D1.2 अमित (B1.5 D2 अतुल) विक्रमः; N3 D4 T G1-5 M3.5 उरुयशोभुजः. — °) S1 मृगयामास (sic).

22 K1 om. 22 (cf. v. 1. 12). — °) S1 Ko. 3.4 D5 G1 तत्र (for तस्य). — °) Ko. 3.4 D5 'श्रमातुरः; N2.3 V1

B Da Dn D1.2.4 T1 'समन्वितः. — °) B1 D2.4 पपात रां. — °) G3 जवेनाप्रतिमो.

23 K1 om. 23 (cf. v. 1. 12). — °) B5 G2 स हताश्वश्च. — °) S1 K (K1 om.) D5 M3-8 नृपो गिरौ (by transp.). D2 T G3 नृप. N1 वने तस्मिन्महागिरौ. — °) S1 'प्रतिमां; G2 'सदृशां.

24 K1 om. 24 (cf. v. 1. 12). — °) Da1 एवमेकाम्; T1 एकः स एकाम्. — °) S1 अरिसुदनः; N2 V1 B D (except D5) M5 परबलार्दनः; G3 'मर्दन. — °) K2.4 G2 'शार्दूलः; M3 स नृपशां. N1 वितस्थे नृपशां. — °) K4 'नृपि विचक्षणः; D2 'नृपिचलेक्षणः; G2.6 M5 'नृपि चलेक्षणः.

25 K1 om. 25 (cf. v. 1. 12). — °) K2 रूपेण. G1 नृपते. — °) N1 B1 T1 G1.2.6 M3-8 स तर्कः. — °) S1 नष्टाम्; N1 सुक्ताम्; G3 उष्णाम् (for भ्रष्टाम्). K4 भ्रष्टामिव प्रभां रवेः (by transp.). — After 25, K4 N1.2 V1 B D ins.:

1723* वपुषा वर्चसा चैव शिखामिव विभावसोः ।

प्रसन्नत्वेन कान्त्या च चन्द्ररेखामिवामलाम् ।

[(L. 2) N1 B5 Da Dn.1.8 D1 'त्वे च. D5 कान्तित्वे.]

26 K1 om. 26 (cf. v. 1. 12). — °) K2 N2 V1 B3m Dn D1 गिरिपृष्ठे; Cd as in text. — °) K2 त्वसितः; T1 चासितः; Cd as in text. — After 26^{ab}, K4 N1.2 V1 B D ins.:

1724* विभ्राजमाना शुशुभे प्रतिमेव हिरण्यमी ।

तस्या रूपेण स गिरिविषेण च विशेषतः ।

[(L. 1) K4 वपुषा रतिरेव हिरं. — (L. 2) N1 समन्वितः (for विशेषः).]

— °) S1 स च वृक्षेषुपलतोः; K3 सहवृक्षः; K4 सवृक्षः गुल्मोपलतोः; B5 साश्मवृक्षः; B5 सम (m स स) वृक्षः; D4

१ सवृक्षपलतो हिरण्य इवाभवत् ॥ २६
 श्रवमेने च तां दृष्ट्वा सर्वप्राणभृतां वपुः ।
 श्रवाप्तं चात्मनो मेने स राजा चक्षुषः फलम् ॥ २७
 जन्मप्रभृति यत्किंचिद्दृष्टवान्स महीपतिः ।
 अपं न सदृशं तस्यास्तर्कयामास किंचन ॥ २८
 तथा बद्धमनश्चक्षुः पाशैर्गुणमयैस्तदा ।
 १ चचाल ततो देशाद्बुधे न च किंचन ॥ २९
 प्रस्था नूनं विशालाक्ष्याः सदेवासुरमानुषम् ।
 शोकं निर्मथ्य धात्रेदं रूपमाविष्कृतं कृतम् ॥ ३०
 एवं स तर्कयामास रूपद्रविणसंपदा ।
 कन्यामसदृशीं लोके नृपः संवरणस्तदा ॥ ३१
 तां च दृष्ट्वैव कल्याणीं कल्याणाभिजनो नृपः ।

जगाम मनसा चिन्तां काममार्गणपीडितः ॥ ३२
 दह्यमानः स तीव्रेण नृपतिर्मन्मथायिना ।
 अप्रगल्भं प्रगल्भः स तामुवाच यशस्विनीम् ॥ ३३
 कासि कस्यासि रम्भोरु किमर्थं चेह तिष्ठसि ।
 कथं च निर्जनेऽरण्ये चरस्येका शुचिस्मिते ॥ ३४
 त्वं हि सर्वानवद्याङ्गी सर्वाभरणभूषिता ।
 विभूषणमिवैतेषां भूषणानामभीप्सितम् ॥ ३५
 न देवीं नासुरीं चैव न यक्षीं न च राक्षसीम् ।
 न च भोगवतीं मन्ये न गन्धर्वीं न मानुषीम् ॥ ३६
 या हि दृष्टा मया काश्चिच्छ्रुता वापि वराङ्गनाः ।
 न तासां सदृशीं मन्ये त्वामहं मत्तकाशिनि ॥ ३७
 एवं तां स महीपालो वभाषे न तु सा तदा ।

प्रमं वृक्षैरुपलतो; Ds स हि वृक्षोऽप्युपलतो; S स स(T1 स
 न; G1 न स; Ms-8 तत्र वृक्षलतागुल्मो (Gs.4 'लमा; Ms-8
 'लमं). Text as in Ko.2 N V1 B1.6 Da Dn D1.2; Cd
 cites क्षुपः. — ^a) K2 इवाभवौ. — After 26, K4 ins.:

1725* तां तु दृष्ट्वा स चार्वङ्गी राजा राजीवलोचनाम् ।

27 K1 om. 27 (cf. v. l. 12). — ^a) S (except
 Ms.5) स (for च). — ^b) Ko 'भृतां वरां; K2 N2 V1
 B1.8.5 D2 'लोकेषु (K2 B1 'के स) योषितः; N1.8 D5 'भृतां
 वरः; Da 'प्राणिभृ'; S 'भृतां स्त्रियः (Gs.5 Mr 'यं). — ^c)
 S1 B5 om. च. K2 B1.3 (m as in text) D2.4 जन्मनो;
 D5 वांततो (for चात्मनो). — ^d) S1 T1 चक्षुषोः फलं.

29 K1 om. 29 (cf. v. l. 12); T1 om. 29^a-30^b.
 — ^a) S1 तथा; B (except B5) D5 तस्याः; S (T1 om.)
 तस्यां (for तथा). — ^b) S1 Ko.4 B5 D2.5 G2.5 तथा; D2
 ततः (for तदा). — ^c) S (T1 om.) नातिचक्राम तं देशं.
 — ^d) S1 न स किं; N1 न कथंचन.

30 K1 om. 30; T1 om. 30^a (cf. v. l. 12, 29).
 — ^a) N1 D5 G5 तस्या. — ^b) B5 रूपं; Dn2 D2 G1 Ms
 लोके; T1 तस्यां; G2 लौक्यं. K2 मात्रेदं; B5 धात्रैकं; T1
 यात्रेदं; Ms चात्रेदं. — ^d) D2 'कृतं परं.

31 K1 om. 31 (cf. v. l. 12). — ^a) S इति (for
 एवं). N V1 B (except B1) Dn2 D1 संतर्कः; S तां तर्कं.
 — G1 om. 31^d. — ^c) S1 असदृशां; Ms समदृशीं.

32 K1 om. 32 (cf. v. l. 12). — ^a) S1 तां च वै
 दृष्ट्वा; Ko तां च दृष्ट्वाय; K2.4 तां चैव दृष्ट्वा. — ^d) Ko.8.4
 N1.8 'ताडितः; K2 N2 V1 B5.5.6 Da Dn D1.2.4 Ms
 कामबाणेन पीं; B1 कामबाणप्रताडितः; D5 G2.5 'मारोण

पी(Ds ता)डितः.

33 K1 om. 33 (cf. v. l. 12). — ^a) G5 तुद्यमानः.
 G5 Mr.8 सु (for स). D2 तीक्ष्णेन. — ^b) G1 मदनाग्निना.
 — ^c) K4 अप्रगल्भं; N1 T1 M 'हमः; T2 G (except G1)
 'हमं. K2 N1.8 B1.3.5 D2.4.5 G1.2 प्रगल्भः सन्; K4
 प्रगल्भ्यां स; N2 V1 B5 Da Dn D1 प्रगल्भस्तां; T G2.3 M
 प्रगल्भां तां. — ^d) N2 V1 B5 Da Dn D1 तदोवाच मनोहरां;
 D2.4 S उवाचाय यशं.

34 K1 om. 34 (cf. v. l. 12). Before 34, Ms-8
 ins. संवरणः. — ^b) S1 om. च. — ^d) S1 K2.4
 D2 वसस्येका.

35 K1 om. 35 (cf. v. l. 12). — ^a) Dn3 त्वं च;
 G1.2 तत्त्वं. S1 B (except B5) Dn1 D1 'वद्यांगि. — ^d) S1
 G1 'प्सितां; N1.8 D2.5 T G2.5 M 'प्सिता; G2.4.6 'प्सता.

36 K1 om. 36^a (cf. v. l. 12). — ^a) N1 च त्वां
 (for चैव). — ^b) S (except Ms) न च किंनरीं. S1
 Ko.8.4 न गंधर्वीं न राक्षसीं. — Ms-8 om. 36^d.
 — ^d) S1 Ko.8 न यक्षीं न च मां; K1.4 न च यक्षीं न मां.

37 ^a) D2 याश्च; G5 यावद् (for या हि). S1 Ko D2
 T1 G2.3 काचिच्. — ^b) S1 Ko.1.3.4 N1 D5 श्रुतपूर्वा; K2
 G5 श्रुताश्चापि. S1 G5 Ms वरांगना; K1 मयांगना; N1
 तयांगनाः. — ^d) Ko D5 G5 'गामिनि (D5 'नीं; G5 'नीं);
 K4 T1 G1-5 Ms.5.7 'काशिनी (Mr 'नीं). — After 37,
 K4 N1.2 V1 B D ins.:

1726* दृष्ट्वैव चारुवदने चन्द्रात्कान्ततरं तव ।

वदनं पद्मपत्राक्षं मां मध्यातीव मन्मथः ।

[(L. 1) D5 चारुजघने. — (L. 2) B1 मामध्यातीव; D2

कामार्तं निर्जनेऽरण्ये प्रत्यभाषत किंचन ॥ ३८
ततो लालप्यमानस्य पार्थिवस्यायतेक्षणा ।
सौदामिनीव साध्रेषु तत्रैवान्तरधीयत ॥ ३९
नामन्विच्छन्स नृपतिः परिचक्राम तत्तदा ।

वनं वनजपत्राक्षीं भ्रमन्नुन्मत्तवत्तदा ॥ ४०

अपश्यमानः स तु तां बहु तत्र विलप्य च ।
निश्चेष्टः कौरवश्रेष्ठो मुहूर्तं स व्यतिष्ठत ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६० ॥

१६१

गन्धर्व उवाच ।

अथ तस्यामदृश्यायां नृपतिः काममोहितः ।
पातनः शत्रुसंधानां पपात धरणीतले ॥ १
तस्मिन्निपतिते भूमावथ सा चारुहासिनी ।
पुनः पीनायतश्रोणी दर्शयामास तं नृपम् ॥ २
अथावभाषे कल्याणी वाचा मधुरया नृपम् ।

तं कुरुणां कुलकरं कामाभिहतचेतसम् ॥ ३
उत्तिष्ठोत्तिष्ठ भद्रं ते न त्वमर्हस्यरिंदम ।
मोहं नृपतिशार्दूल गन्तुमाविष्कृतः क्षितौ ॥ ४
एवमुक्तोऽथ नृपतिर्वाचा मधुरया तदा ।
ददर्श विपुलश्रोणीं तामेवाभिमुखे स्थिताम् ॥ ५
अथ तामसितापाङ्गीभावभाषे नराधिपः ।

अंतःपातीव ।

38 Before 38, S ins. गंधर्वः (G1.2 वैशं). — °) T2 Gs कामार्तः; G1.2 तमार्तः; Gs कन्या सा.

39 °) S तथा (Ms तस्य) (for ततो). G1.2 चालप्यमानस्य. — °) S1 K1 °स्यासिते°. — °) K1 आत्रैषु (sic); N1.2 V1 B1.5 D (except D2) चाध्रेषु. N3 B3.6 °मिनिरिवाध्रेषु. — °) = 1. 93. 43 etc.

40 °) S1 अन्विषन्; K1 अन्वप्यं (sic); N2 V1 Dn D1 अन्वेष्टुः; Cd as in text. — °) K4 N2 V1 B D सवतः; N1.2 तां तदा (for तत्तदा). — °) S1 K1 °पत्राक्षो. — °) K1 corrupt. Ds उन्मत्तमानुषः. S1 K2.3 ततः; Dn1.2 D1 सदा (for तदा). N3 अमंतं मत्तवत्ततः.

41 °) Ms स तदा. — °) K1 व्यलप्य; Bs प्रलप्य. — °) N2 V1 B D (except Ds) पार्थिवश्रेष्ठो. — °) Gs न व्यतिष्ठत; Ms-8 समति°.

Colophon. Major parvan: T2 G M संभव° (for आदि°). — Sub-parvan: N1.2 V1 चैत्ररथ; T1 संभव; to it N1.2 V1 add तपस्युपाख्यान. S1 K N3 B Da Dn1.2 D1.2.4 M (all om. the sub-parvan name) mention only तापस्य; (Ks Bs M तापस्योपाख्यान). — Adhy. name: K4 Ds तपतीदर्शनं. — Adhy. no. (figures, words or both): Dns 170; D4m 173; T1 168; T2 G M 120 (G1 122; Gs 119). — S'loka no.: Dn 44; Ms 42.

161

1 S1 K1 S om. उवाच. — °) G1-8.6 भावमोहितः (Gs °लोभितः).

2 °) G1 वथता; G2 व्यथिता; Gs याथा सा (for अथ सा). Gs चारुवर्णिनी. — G2 (? hapl.) om. 2^d-3rd. — °) S1 K (except K4) तर्कयामास(!).

3 G2 om. 3rd (cf. v. 1. 2); B1.5 D2 Gs (? hapl.) om. 3rd. — °) K1 अथाह भावकल्याणी; T2 G4.5 आवभाषेय क°. — °) Cf. 5^b. Da Gs गिरा; D4 मृशं; Ms.5 तदा (for नृपम्). — Gs (hapl.) om. 3rd-6th. — °) S1 °चेतनं; K2 Gs काममोहित°; N3 कामाहितम°; B5 कामोपहत°; G2 कामाभिगत°. — After 3, K4 N2 V1 B D ins.:

1727* उवाच मधुरं वाक्यं तपती प्रहसन्निव (!) ।

4 Gs om. 4 (cf. v. 1. 3). Before 4, M ins. कन्या. — °) K4 B1m D4 S (except G2; Gs om.) Cd आविष्कृतं; Nilp °कृता. T2 G4-8 कृतं (for क्षितौ). D1 गंतुमर्हसि भारत.

5 Gs om. 5 (cf. v. 1. 3). Before 5, S (except Gs Ms.5) ins. गंधर्वः. — °) T G4-6 स; G1.2 तु (for अथ). — °) Cf. 3^b. Gs तथा; Ms.5 तथा (for वाचा). K1 N1.2 Bs तथा; K2 तदा; D2 गिरौ; S (Gs om.) गिरा (for तदा). — °) K2 N2 V1 B3.6 Da Dn D1.4.5 S (Gs om.) अभिमुखे (as in text); the rest °मुखी.

मन्मथाग्रिपरीतात्मा संदिग्धाक्षरया गिरा ॥ ६
 साधु मामसितापाङ्गे कामार्तं मत्तकाशिनि ।
 भजस्व भजमानं मां प्राणा हि प्रजहन्ति माम् ॥ ७
 त्वदर्थं हि विशालाक्षि मामयं निशितैः शरैः ।
 कामः कमलगर्भाभे प्रतिविध्यन्न शाम्यति ॥ ८
 प्रस्तमेवमनाक्रन्दे भद्रे काममहाहिना ।
 सा त्वं पीनायतश्रोणि पर्यामुहि शुभानने ॥ ९

त्वय्यधीना हि मे प्राणा किंनरोद्गीतभाषिणि ।
 चारुसर्वानवद्याङ्गि पद्मेन्दुसदृशानने ॥ १०
 न ह्यहं त्वदृते भीरु शक्ष्ये जीवितुमात्मना ।
 तस्मात्कुरु विशालाक्षि मय्यनुक्रोशमङ्गने ॥ ११
 भक्तं मामसितापाङ्गे न परित्यक्तुमर्हसि ।
 त्वं हि मां प्रीतियोगेन त्रातुमर्हसि भामिनि ॥ १२
 गान्धर्वेण च मां भीरु विवाहेनैहि सुन्दरि ।

G. 1.
B. 1.
K. 1.

6 Gs om. 6 (cf. v. 1. 3). — ^a) G1.2.5 'पांगाम्'. — ^b) Ś1 तां बभाषे नरां; N2 V1 B6 Da Dn D1 आबभाषे स पार्थिवः; B1.2.5 D2.4 बभाषे चारुहासिनीं. — B5 om. 6^{ad}. — ^c) D2.4 T G (Gs om.) मन्मथाभि' (G2.4 'पि'). — D2 om. 6^{ad}-7^a. — ^d) N1 बाष्पसंदिग्धया; Cd as in text.

7 D2 om. 7^a (cf. v. 1. 6). — Before 7, S (except T1) ins. संवरणः. — ^a) N2.3 V1 B1.2.5 D (D2 om.) त्वम् (for माम्). Ko.1.4 N V1 B1.2.5 D (D2 om.) G1.3 असितापाङ्गि (or 'गी'). B5 पुनः पीनायतश्रोणीं. — ^b) K2.4 G2 कामार्थः; G1 कामुकं. Ko D5 'गामिनि; T1 G2.5.6 M5.7.8 'काशिनी. — ^{cd}) K1 वै; N3 त्वं (for मां). Ś1 K जीवो हि (K2-पि) प्र(Ś1 वि)जहाति मां. S भजस्वेह यथा नाहं प्राणाञ्जनां शुचिस्मिते.

8 ^a) N V1 S त्वदर्थे. — ^c) N1.3 T1 M5-8 'पत्राभे; B (except B6) D2.4.5 'पत्राक्षि; G2 'गर्भाभे.

9 ^a) N2 V1 B1m.3 D (except D2.5) दृष्टमेवम्. T1 M3.5 प्रस्तमेव(T1 'क'मनाक्रन्दं; T2 G5 दृष्टं स्वस्तमनाक्रन्दं; G1.2.6 दृष्टं प्र(G5 स्व)स्तमनाक्रन्दं; G5 प्रस्तं प्रहमनादृत्य; G4 प्रस्तं स्वस्तमनाक्रन्दं; M5-8 प्रस्तमेवमनुक्रन्दं. Cd cites अनक्रन्दे (=शोकशून्ये) as in text. — ^b) T G (except G1.2) M3.5 'महाक्षिना. — ^c) Ko.3 T1 G1.2.5 M मां त्वं; K2 त्वं मां; K4 G6 मां च. T G1.2.4.5 M (except M7) 'श्रोणी; G6 पीनघनश्रोणी. — ^d) N2 V1 B D (except D5) मामामुहि. N V1 B D (except D5) वरानने. S संजीवयितुमर्हसि.

10 ^a) K1.4 N1.2 V1 B D G8 M5-8 त्वदधीना. T G1.2.5.5 M च (for हि). G4 त्वया विना न मे प्राणाः. — ^b) Ko.4 D1 G M5.6.8 किंनरोद्गी(G6 'रागी)तभाषिणी. — ^c) K4 Da1 Dn1 S (except T1 G2.4) 'वद्याङ्गी. — ^d) N2 V1 B D 'प्रतिमानने.

11 ^a) K1 न हि त्वं (for न ह्यहं). Ś1 K (except K2) N1.3 D5 G5 M5-8 त्वामृते. T1 शक्ष्ये (for भीरु). — ^b) D5 शक्तो; T1 क्षणं (for शक्ष्ये). N2 V1 B Da Dn D1.2.4

शक्ष्या(B5.6 D2 'क्या)मि खलु जीवितुं. — After 11^{ab}, K4 N2 V1 B D (except D5) ins.:

1728* कामः कमलपत्राक्षि प्रतिविध्यति मामयम् ।
 [= (var.) 8^{ad}. D2 प्रतिवद्भाति.]

— ^d) K1 'क्रोपमंगलं; K2 'क्रोशमातुरे.

12 ^a) N1 भज माम्. K1.2 B Da2 Dn D2.4.5 G1.3 असितापाङ्गि; K4 Da1 D1 'पाङ्गी. — ^c) Some S MSS. मा (for मां). B5 प्रीतियुकेन (m as in text). — ^d) N2 V1 B D (except D2.5) भाविनि. — After 12, N2 V1 B D ins.:

1729* त्वद्दर्शनकृतस्नेहं मनश्चलति मे भृशम् ।

न त्वां दृष्ट्वा पुनरन्यां द्रष्टुं कल्याणि रोच्ये ।

प्रसीद वशगोऽहं ते भक्तं मां भज भाविनि ।

[(L. 2) N2 V1 B5 Dn रोच्यते. — (L. 3) Cf. 12^d. D2.5 भामिनि.]

— N2 V1 B5.6 Dn D2.5 cont.:

1730* दृष्ट्वैव त्वां वरारोहे मन्मथो भृशमङ्गने ।

अन्तर्गतं विशालाक्षि विध्यति स्म पत्रत्रिभिः ।

मन्मथाग्निसमुद्भूतं दाहं कमललोचने ।

प्रीतिसंयोगयुक्ताभिरग्निः प्रह्लादयस्व मे ।

पुष्पायुधं दुराचरं प्रचण्डशरकार्मुकम् ।

त्वद्दर्शनसमुद्भूतं विध्यन्तं दुःसहैः शरैः ।

उपशमय कल्याणि आत्मदानेन भाविनि ।

[(L. 1) D5 भृशदास्यः. — (L. 4) B6 'संयोगसिक्ताभिर; D5 'शीलाभिर. — (L. 6) Cf. 8. D2 दुःसहं; D5 दुःखदैः. — (L. 7) Cf. 12^d. D2.5 भामिनि.]

13 = 1. 67. 4. — ^a) N1.2 V1 B D (except D5) गान्धर्वेण विवाहेन; M5-8 'वैणेहि मा भीरु. — ^b) Ś1 K1.2 D5 T2 G1.2.5.6 M5 एव; K4 N3 हि; G2 इव; G4 M5-8 च (for एहि); cf. v. 1. 13^a. N2 V1 B D (except D5) मामुपैहि वराङ्गे (B1.2.5 Dn5 D1.2 वरानने). — ^c) K1 हि सुश्रोणि. — ^d) Cf. 1. 67. 26^{ab}.

14 K1 S om. उवाच. N V1 S (except G5) कन्या (for तपती). — ^b) K1 'वती गृहं; D1 'मतीत्यहं; M5-8

6572
172. 13
162. 15

विवाहानां हि रम्भोरु गान्धर्वः श्रेष्ठ उच्यते ॥ १३
तपत्युवाच ।

नाहमीशात्मनो राजन्कन्या पितृमती ब्रह्म ।
मयि चेदस्ति ते प्रीतिर्याचस्व पितरं मम ॥ १४
यथा हि ते मया प्राणाः संगृहीता नरेश्वर ।
दर्शनादेव भूयस्त्वं तथा प्राणान्ममाहरः ॥ १५
न चाहमीशा देहस्य तस्मान्नृपतिसत्तम ।
समीपं नोपगच्छामि न स्वतन्त्रा हि योषितः ॥ १६

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६१ ॥

का हि सर्वेषु लोकेषु विश्रुताभिजनं नृपम् ।
कन्या नाभिलषेन्नाथं भर्तारं भक्तवत्सलम् ॥ १७
तस्मादेवंगते काले याचस्व पितरं मम ।
आदित्यं प्रणिपातेन तपसा नियमेन च ॥ १८
स चेत्कामयते दातुं तव मामरिमर्दन ।
भविष्याम्यथ ते राजन्सततं वशवर्तिनी ॥ १९
अहं हि तपती नाम सावित्र्यवरजा सुता ।
अस्य लोकप्रदीपस्य सवितुः क्षत्रियर्षभ ॥ २०

१६२

गन्धर्व उवाच ।

एवमुक्त्वा ततस्तूर्णं जगामोर्ध्वमनिन्दिता ।
स तु राजा पुनर्भूमौ तत्रैव निपपात ह ॥ १

अमात्यः सानुयात्रस्तु तं ददर्श महावने ।
क्षितौ निपतितं काले शक्रध्वजमिवोच्छ्रितम् ॥ २
तं हि दृष्ट्वा महेष्वासं निरश्वं पतितं क्षितौ ।

वशा द्वाहं.

15 ^a) K₄ मम प्राणाः; G₁ मयि प्रा. — ^b) S संह (T₁ G₂ M₅ 'हि') ताश्च. M₅-8 नराधिप. — Ko om. 15^{ad}. — ^c) Ś₁ K₁-3 D₁, 2, 4, 5 S (except T₁ G₄ M₅) ममाहर; D₄ समाहरः.

16 ^a) B₅ दानस्य; G₂ देवी स्यात्; G₃ ते मान्य (for देहस्य). — N₃ om. 16^a-19^b; G₂ om. 16^a-18^a.

17 N₃ G₂ om. 17 (cf. v. l. 16). — ^a) Da नाभिनयेन्. K₂ T₁ M नाथ. — ^d) K₄ अनाथं (for भर्तारं). Ś₁ G₁ भर्तृ; B₄, 6 Da भक्ति.

18 N₃ om. 18; G₂ om. 18^a (cf. v. l. 16). — ^a) Ko, 4 M (except M₅) 'गते कार्ये. — ^d) Ś₁ K D₅ 'सा च दमेन.

19 N₃ om. 19^{ab} (cf. v. l. 16). — ^b) K₂-4 तुभ्यं मास्. N₁, 2 V₁ B₅ Da Dn D₁ अरिसूदन. — ^c) Ś₁ N₂, 3 V₁ B₁ Dn D₁ अद्य (for अथ).

20 ^a) Ś₁ K D₅ नास्मा (K₂ 'ज्ञी). — ^b) G₂, 5 सावित्र्या. — ^c) B₁, 8 D₂, 4 तस्य. G₁ 'प्रवीरस्य. — ^d) Ko सवितुश्च विवस्वतः.

Colophon. Major parvan: T₂ G M संभव (for आदि). — Sub-parvan: N₁, 2 V₁ चैत्ररथ (followed by तपत्युवाचान); T₁ संभव. Ś₁ K N₃ B D M₅, 5 (all om. sub-parvan name) mention only तापस्य (M₅, 5 तापस्योपाख्यान). — Adhy. name: Ko, 4 तपतीवाक्यं. — Adhy.

no. (figures, words or both): Dns 171; D₄m 174; T₁ 168; T₂ G M 121 (G₁ 123; G₂ 120). — S'loka no.: Dn 25 (Dn₁ 22); M₅ 20. — Aggregate s'loka no.: Dn₂ 6576.

162

1 Ś₁ K₁ S om. उवाच (G₂ om. the ref.). — After 1^{ad}, D₄ (marg. sec. m.) S ins.:

1731* तपती तपतीत्येवं विललापातुरो नृपः ।

प्रास्वलञ्चासकृद्वाजा पुनरुत्थाय धावति ।

धावमानस्तु तपतीमदृष्ट्वैव महीपतिः ।

[(L 1) T₁ G तपतीत्येव. G₁ 'पाकुलो नृपः. — (L 2) G₁, 6 M प्रास्वल. — (L 3) T₂ G₂-8 महीपते.]

— After 1, K₄ N₁, 2 V₁ B D ins.:

1732* अन्वेषमाणः सबलस्तं राजानं नृपोत्तमम् ।

[N₁ 'माणः संतसस्तं etc. K₄ मार्गमाणाः सपत्नस्तं राजानं नृपसत्तम; B₁, 5 D₂ मार्गमाणः सबलस्तं (D₂ स तु वने) राजानं नृपसत्तम.]

2 ^a) Ś₁ K N₂, 3 V₁ B₅ D च (for तु). — ^d) Ś₁ (sup. lin. as in text) D₁, 3 G₄ (by corr.) 'मिवोत्थितं; Dn₁ 'मिवोत्थितं.

3 ^b) Ko, 4 N₁ V₁ Dn निरस्तं; B₅m, 5m निरसुं. — K₄ (hapl.) om. from पतितं (in 3^b) up to पितेव (in 5^b) Ś₁ K (K₄ om.) N₂ V₁ Dn D₁, 5 M₅ भुवि (for क्षितौ). — ^d) D₁ संदीप्त इव चाग्निना.

भूव सोऽस्य सचिवः संप्रदीप्त इवाग्निना ॥ ३
वरया चोपसंगम्य स्नेहादागतसंभ्रमः ।
संमुत्थापयामास नृपतिं काममोहितम् ॥ ४
मृतलाङ्गमिपालेशं पितेव पतितं सुतम् ।
ज्ञया वयसा चैव वृद्धः कीर्त्या दमेन च ॥ ५
प्रमात्यस्तं समुत्थाप्य बभूव विगतज्वरः ।
उवाच चैनं कल्याण्या वाचा मधुरयोत्थितम् ।
मा भैर्मनुजशार्दूल भद्रं चास्तु तवानघ ॥ ६
श्रुत्पिपासापरिश्रान्तं तर्कयामास तं नृपम् ।
गतितं पातनं संख्ये शात्रवाणां महीतले ॥ ७
शरिणाथ सुशीतेन शिरस्तस्याभ्यपेचयत् ।
अस्पृशन्मुकुटं राज्ञः पुण्डरीकसुगन्धिना ॥ ८
ततः प्रत्यागतप्राणस्तद्गलं बलवानृपः ।
सर्वं विसर्जयामास तमेकं सचिवं विना ॥ ९

ततस्तस्याज्ञया राज्ञो विप्रतस्थे महद्गलम् ।
स तु राजा गिरिप्रस्थे तस्मिन्पुनरुपाविशत् ॥ १०
ततस्तस्मिन्निरिवरे शुचिर्भूत्वा कृताञ्जलिः ।
आरिराधयिषुः सूर्यं तस्यावूर्ध्वभुजः क्षितौ ॥ ११
जगाम मनसा चैव वसिष्ठमृषिसत्तमम् ।
पुरोहितमभिप्रव्रजस्तदा संवरणो नृपः ॥ १२
नक्तंदिनमथैकस्थे स्थिते तस्मिञ्जनाधिपे ।
अथाजगाम विप्रं प्रिस्तदा द्वादशमेऽहनि ॥ १३
स विदित्वैव नृपतिं तपत्या हृतमानसम् ।
दिव्येन विधिना ज्ञात्वा भावितात्मा महानृषिः ॥ १४
तथा तु नियतात्मानं स तं नृपतिसत्तमम् ।
आवभाषे स धर्मात्मा तस्यैवार्थचिकीर्षया ॥ १५
स तस्य मनुजेन्द्रस्य पश्यतो भगवानृषिः ।
ऊर्ध्वमाचक्रमे द्रष्टुं भास्करं भास्करद्युतिः ॥ १६

C
E
K

- 4 K₄ om. 4 (cf. v. l. 3); N_{1,3} om. 4^{ab}. — ^a) S चोपसंगम्य. — K₃ om. from 4^a up to पितेव (in 5^b).
5 K_{3,4} om. up to पितेव (cf. v. l. 3, 4). — ^a) S तपसा. — ^a) N₂ V₁ B D (except D₅) नयेन च.
6 ^a) Ś₁ K सोमात्यस्तं. — ^a) S (except M₅) कल्याणं. — ^a) K (except K₁) N₁ V₁ B D G₃ भद्रमस्तु.
7 ^a) N_{1,3} S 'श्रमातं तु (N₁ हि; N₃ स; M तं). — ^b) N₁ V₁ B D (except D₅) M₅ वै (for तं). — ^a) N_{1,3} G₁ महीपते.
8 ^a) N₁ V₁ B D च; G₄ स (for अथ). Ś₁ K वारिणा सुखशीते (K₀ 'ले)न. — ^b) T मुखं (for शिरसः). N₁ S तस्यावसेच; D₂ 'भिषेच'. Ś₁ K नृपतिं काममोहितं (= 4^a). — ^a) Ś₁ K अस्पृशच्च (K_{2,3} 'स्त) मुखं; N₁ संस्पृशन्मु; N₂ V₁ B₅ D_n अस्फुटन्मु; D₅ अथास्पृशन्मुखं. S (except G₃) मकुटं. — ^a) Ś₁ K₁ 'गंधि सः.
9 ^a) D_{a1} D_{n1} G (except G_{4,5}) M₅ 'गतः प्राणस. — D₅ om. 9^a-10^b.
10 D₅ om. 10^{ab} (cf. v. l. 9). — ^b) Ś₁ K₁ संप्रतस्थे. A few MSS. महाबलं. — ^a) K₂ स च राजा; T₁ राजा तस्मिन्. — ^a) T₁ G₄ धीरः पुनरु. — After 10, K₀ ins.:
1733* चिन्तयानस्तु तपतीं तद्रूपाकृष्टमानसः ।
उन्मत्तक इवासंज्ञस्तदासीद्भरतर्षभः ।
11 D₂ om. 11-12. — ^a) S (except M₅) स तु (T₁ G₄ ज्ञात्वा) तस्मिन्. — ^a) N₁ आराधयिषुरादित्यं. — ^a) N₂

V₁ D_n ऊर्ध्वमुखः. — After 11, K_{0,4} D₅ ins.:

1734* पूजयानो दिनकरं भक्तियुक्तो महीपतिः ।

12 D₂ om. 12 (cf. v. l. 11). — ^a) G₁₋₄ M₅₋₈ चैनं. Here and below K₄ B D_{4,5} (mostly) वसिष्ठ- (for वसिष्ठ-). — ^a) N₂ V₁ B (except B₃) D_n D₁ T₁ G (except G_{3,5}) 'मित्रप्रं.

13 ^a) N₁ B₃ D_{2,4} T G (except G_{1,2}) नक्तंदिनम्. Ś₁ K_{1,2} अथावस्थे; N_{1,2} V₁ B D (except D₅) अथैकत्र. — ^b) Ś₁ M₅₋₈ नराधिपे; D_{2,4} G₃ जनाधिप. — ^a) K_{0,4} आजगामाथ (by transp.). T₁ ब्रह्मर्षिः. — ^a) K_{1,3} T₁ स तदा (T₁ वसिष्ठो) द्वादशेहनि.

14 ^b) Ś₁ K D_{4,5} हृतचेतसं (Ś₁ K₁ 'तं). — ^a) Ś₁ T₁ चक्षुषा; N₁ मनसा; C_d विधिना (as in text). N_{1,3} ध्यात्वा. G₃ दिव्येन विद्धि राजस्तद्. — ^a) Ś₁ महाकृषिः.

15 M (except M₅) om. 15^a-16^b. — ^a) K₁ निर्वृता; G_{1,5} नियमा; G₃ निर्वृता. — ^b) Ś₁ N_{1,3} नतं; K₁ चैतं; T G M₅ तं वै (for स तं). N₂ V₁ B D तं नृपं सुनिसत्तमः. — N₁ om. 15^{ad}. — ^a) G₃ M₅ तस्यै पार्थ वि. — After 15, Ś₁ K₁ ins.:

1735* भद्रं ते राजशार्दूल तपती याचते ह्यहम् ।

विवस्वतस्तदर्थं चेत्युत्तवागादविसत्तमः ।

16 M (except M₅) om. 16^{ab} (cf. v. l. 15)

— ^b) K₀ 'तो सुनिसत्तमः. — After 16, D₅ ins. stanza 1-3 of 1737*. — S ins. after 16: D₅, after stanz

सहस्रांशुं ततो विप्रः कृताञ्जलिरुपस्थितः ।
वसिष्ठोऽहमिति ग्रीत्या स चात्मानं न्यवेदयत् ॥ १७

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्विपट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६२ ॥

१६३

वसिष्ठ उवाच ।

यैषा ते तपती नाम साविच्यवरजा सुता ।
तां त्वां संवरणस्वार्थे वरयामि विभावसो ॥ १
स हि राजा बृहत्कीर्तिर्धर्मार्थविदुदारधीः ।

युक्तः संवरणो भर्ता दुहितुस्ते विहंगम ॥ २

गन्धर्व उवाच ।

इत्युक्तः सविता तेन ददानीत्येव निश्चितः ।
प्रत्यभाषत तं विप्रं प्रतिनन्द्य दिवाकरः ॥ ३

3 of 1737*:

1736* योजनानां तु नियुतं क्षणाद्वत्वा तपोधनः ।

[T1 नियुतं योजनानां स (for the prior half). Ds
क्षणेनागात्तपोधनः (for the posterior half).]

18 ^a) N1 V1 B6 Da Dn D1.2.5 S ययेप्सितं; B1.2.5
D4 'च्छकं. — D4 (marg. sec. m.) S ins. after 18 (D4
T2 G4-8 before the colophon, T1 G1.2 M after it):
Ds ins. stanzas 1-3 after 16, stanza 4 (with सूर्य उ°)
after the last line of 1739*:

1737* गन्धर्वः ।

1) योजनानां चतुःषष्टिं निमेषात्रिंशत् तथा ।
अश्वैर्गच्छति नित्यं यस्तपार्थस्थोऽब्रवीदिदम् ॥
वसिष्ठः ।

2) अजाय लोकत्रयभावनाय
भूतात्मने गोपतये वृषाय ।
सूर्याय सर्गप्रलयालयाय
नमो महाकाव्यकोत्तमाय ॥

3) विवस्वते ज्ञानभृदन्तरात्मने
जगत्प्रदीपाय जगद्धितैषिणे ।
स्वयंभुवे दीप्तसहस्रचक्षुषे
सुरोत्तमायामिततेजसे नमः ॥
सूर्यः ।

4) स्तुतोऽस्मि वरदत्तेऽहं वरं वरय सुव्रत ।
स्तुतिस्त्वयोक्ता भक्तानां जप्येयं वरदोऽस्त्यहम् ॥
[D4.5 गंधर्व उ°. — D4 वसिष्ठ उ°; Ds om. वसिष्ठः.

- (3^a) G1.2 सुरोत्तमायाति (G2 'य त्रि) गुणात्मने नमः.
- After stanza 3, D4 (marg. sec. m.) T G4-8 ins.:

1738* नमः सवित्रे जगदेकचक्षुषे
जगत्प्रसूतिस्थितिनाशहेतवे ।
त्रयीमयाय त्रिगुणात्मधारिणे
विरिञ्चिनारायणशंकरात्मने ॥

— D4 सूर्य उवाच (for सूर्यः). — (4^a) T1 M स्तुतो हि
(Ms 'तोहं). — (4^d) T1 जपतां; G1.2 जप्येहं; G4
जप्याहं.]

— On the other hand, N1.2 V1 B D ins. after 18
(D4, after 1737*):

1739* यदिच्छसि महाभाग मत्तः प्रवदतां वर ।

तत्ते दद्यामभिप्रेतं यद्यपि स्वात्सुदुर्लभम् ।

एवमुक्तः स तेनर्षिर्वसिष्ठः प्रत्यभाषत ।

प्रणिपत्य विवस्वन्तं भावुमन्तं महातपाः ।

[(L. 2) B Da सुदुर्लभं; Dn D1 सुदुर्लभं. After line
2, Ds reads the colophon. — (L. 4) Da D1 महातपं.
— In Ds, lines 1, 3 and 4 are repeated (with v. l.)
after the last line of 1737*: the whole passage
is in fact in utter confusions, being a clumsy
composite of variant versions.]

Colophon om. in K4 N2 V1 B1.2.5 Da Dn D1.4.

— Major parvan: T2 G M संभव (for आदि°).

— Sub-parvan: T1 संभव. Ko-8 Ns B6 Ds Ms.5 (all
om. the sub-parvan name) mention only तापस्य (Ms.5
तापस्योपाख्यान). — Adhy. name: Ko Ds वसिष्ठागमनं.
— Adhy. no. (figures, words or both): T1 170; T2
G M 122 (G1 124; G3 121). — S'loka no.: Ms 19.

163

1 Before 1, T1 G1.2 M ins. 1737*, Ds only the
final st. (4) thereof. — S1 K1 S om. उवाच (T2 om.
the ref.). — ^a) G Ms-3 एषा (G1 या हि). — ^b) A
few MSS. त्वा (for त्वां).

2 ^a) G1 सुजंगम; G6 वियद्गम.

3 S1 K1 T G Ms-8 om. उवाच; Ko.2-4 N V1 B Da

वरः संवरणो राज्ञां त्वमृषीणां वरो मुने ।
 तपती योषितां श्रेष्ठा किमन्यत्रापवर्जनात् ॥ ४
 ततः सर्वानवद्याङ्गीं तपतीं तपनः स्वयम् ।
 ददौ संवरणस्यार्थे वसिष्ठाय महात्मने ।
 प्रतिजग्राह तां कन्यां महर्षिस्तपतीं तदा ॥ ५
 वसिष्ठोऽथ विसृष्टश्च पुनरेवाजगाम ह ।
 यत्र विख्यातकीर्तिः स कुरुणामृषभोऽभवत् ॥ ६
 स राजा मन्मथाविष्टस्तद्गतेनान्तरात्मना ।
 दृष्ट्वा च देवकन्यां तां तपतीं चारुहासिनीम् ।
 वसिष्ठेन सहायान्तीं संहृष्टोऽभ्यधिकं वभौ ॥ ७
 कृच्छ्रे द्वादशरात्रे तु तस्य राज्ञः समापिते ।
 आजगाम विशुद्धात्मा वसिष्ठो भगवानृषिः ॥ ८
 तपसाराध्य वरदं देवं गोपतिमीश्वरम् ।

लेभे संवरणो भार्यां वसिष्ठस्यैव तेजसा ॥ ९
 ततस्तस्मिन्निरिश्रेष्ठे देवगन्धर्वसेविते ।
 जग्राह विधिवत्पाणिं तपत्याः स नरर्षभः ॥ १०
 वसिष्ठेनाभ्यनुज्ञातस्तस्मिन्नेव धराधरे ।
 सोऽकामयत राजर्षिर्विहर्तुं सह भार्यया ॥ ११
 ततः पुरे च राष्ट्रे च वाहनेषु जलेषु च ।
 आदिदेश महीपालस्तमेव सचिवं तदा ॥ १२
 नृपतिं त्वभ्यनुज्ञाय वसिष्ठोऽथापचक्रमे ।
 सोऽपि राजा गिरौ तस्मिन्विजहारामरोपमः ॥ १३
 ततो द्वादश वर्षाणि काननेषु जलेषु च ।
 रेमे तस्मिन्निरौ राजा तथैव सह भार्यया ॥ १४
 तस्य राज्ञः पुरे तस्मिन्समा द्वादश सर्वशः ।
 न वर्षं सहस्राक्षो राष्ट्रे चैवास्य सर्वशः ॥ १५

Dn D1.2.5 Ms.5 om. the ref.; D4 reads it in marg.
 — ^a) $\tilde{N}1.2$ V1 B D (except D5) स तदा तेन. — ^b) K (except K1) Dn8 T1 G2-4 ददामी.

4 Before 4, B3 ins. सूर्ये उ^०; M6-8 आदित्यः. — ^b) S ऋषीणां त्वं (by transp.). K (except K1) महामुने (K2 'मुनि:'); M5 परो मुने. — ^a) $\tilde{S}1$ (gloss?) दानात् over न्यत्राप; cf. the comm. of Dev. $\tilde{N}1$ किमत्रापवर्जनं तव; B1m Dn D1.5 M6-8 किमन्यदपव^०; G2 M5 किमन्यत्रापि व^०; Cd as in text.

5 Before 5, D2 ins. गंधर्व उ^०; S गंधर्वः. — ^b) K2 सुतां (for स्वयम्). — ^a) M5 वसिष्ठस्य. — ^c) Ko D5 स्वयं (for तदा).

6 ^a) Ko.2 $\tilde{N}1.2$ निसृष्टः; Cd as in text. Ko.3 $\tilde{N}1.2$ V1 B D तु (for च). K4 वसिष्ठो वरयित्वा तां; D2m वसिष्ठस्तु प्रहर्षस्तु (sic). — ^c) M5 'कीर्तीनां (om. स).

7 ^a) B5 T G M5-8 दृष्ट्वा तु (T1 G2 स दृष्ट्वा). — ^a) B8 तपतीं तपनः स्वयं (=5^a). — ^c) K1 प्रहृष्टो; G1.2 स हृष्टो. $\tilde{S}1$ K D2.5 भ्यधिकोभवत्; $\tilde{N}1$ -स्यधिको वभौ. — After 7, K4 $\tilde{N}1.2$ V1 B D ins.:

1740* रुच्ये साधिकं सुभ्रूपापतन्ती नभस्तलात् ।

सौदामिनीव विश्रष्टा घोटयन्ती स्वतेजसा ।

[(L. 2) $\tilde{N}2$ V1 Dn D1.5 दिशस्त्रिषा (for स्वते).]

8 ^a) Ko.4 $\tilde{N}1.2$ V1 B1m.5.6 D (except Da1) G1 कृच्छ्राद्; M3 व्रते; M3 (inf. lin.) Cd as in text. — ^b) $\tilde{S}1$ K $\tilde{N}2$ V1 B1m.5.6 Dn D1 Cd समाहिते; G3 समीपगः.

9 ^a) M5 ततस्त्वाराध्य. — ^a) S च (for एव).

10 ^a) K2.4 गिरौ श्रेष्ठे; Da D4 गिरिप्रस्थे. — ^c) Ko D5 पाणिं विधिवत् (by transp.). — ^a) Ko.3.4 नृपसत्तमः; D4 G4 स नराधिपः; D5 भरतर्षभः (for स नर^०).

11 ^a) G2 उवाचोत्तमराजर्षिः. — ^a) K1 भार्यया सह (by transp.).

12 ^a) Ko पुरे च राष्ट्रेषु; D2 क्रमेण राष्ट्रेषु; D5 S पुरेषु राष्ट्रेषु. — ^b) $\tilde{N}2$ V1 B5 Dn D1.2.4.5 वनेषुपवनेषु च; B1 Da वाहनेषु वनेषु च. — After 12, K2.4 ins.:

1741* अथ दत्त्वा महीपाले तपतीं तां मनोरमाम् ।

तिष्ठ सुश्रोणि यास्यामि त्वमाश्रय पतिं शुभे ।

[(L. 1) K4 दत्त्वा च भूपाले. — (L. 2) K4 त्वमाराध्य.]

13 ^a) D2 G6 तमनु; T1 G2 समनु; T2 G1.4.5 चाभ्यनु- (for त्वभ्यनु). $\tilde{N}2.2$ V1 Dn D1 S ज्ञाप्य (for ज्ञाय). — ^b) B1.3 Da D2 G1.3 M5-8 अथ प्रचक्रमे; T1 G2 अगात्स्वमाश्रमं. — ^c) $\tilde{N}2$ V1 B5.6 D (except D2.5) सोथ; G6 स हि (for सोऽपि). — ^a) $\tilde{N}2$ V1 Dn D1 'मरो यथा.

14 ^a) Dn 'वर्षेणु(!). — ^b) $\tilde{N}2$ V1 B (except B5) D (except D5) T1 वने (for जले). — ^a) K4 $\tilde{N}2$ V1 B5 Da3 Dn D1 तथैव. D5 S सहितो (D5 तपत्या) भार्यया सदा (D5 G1 सह; T1 G2 M5 तया; G2 M5 तदा; G3 यदा).

15 ^a) $\tilde{N}2$ V1 Dn D1 सत्तमः; T2 G4-6 कृत्स्नशः (for सर्व^०). — ^a) $\tilde{N}2$ V1 B (B1 marg.) D (except D5) G1.3 M चैवास्य भारत (B1 orig. चैवास्य भूपते:); T1 G2 तस्य महीपते: T2 G4-6 रक्षितेथ नरेश्वरे (G4 नृपे तदा). — After 15, K4 $\tilde{N}2$ V1 B D ins.:

तत्क्षुधार्तेनिरानन्दैः शवभूतैस्तदा नरैः ।
 अब्रवत्प्रेतराजस्य पुरं प्रेतैरिवावृतम् ॥ १६
 ततस्तत्तादृशं दृष्ट्वा स एव भगवानृषिः ।
 अभ्यपद्यत धर्मात्मा वसिष्ठो राजसत्तमम् ॥ १७
 तं च पार्थिवशार्दूलमानयामास तत्पुरम् ।
 तपत्या सहितं राजन्नुपितं द्वादशीः समाः ॥ १८
 ततः प्रवृष्टस्तत्रासीद्यथापूर्वं सुरारिहा ।
 तस्मिन्नुपतिशार्दूले प्रविष्टे नगरं पुनः ॥ १९

ततः सराष्ट्रं मुमुदे तत्पुरं परया मुदा ।
 तेन पार्थिवमुख्येन भावितं भावितात्मना ॥ २०
 ततो द्वादश वर्षाणि पुनरीजे नराधिपः ।
 पत्न्या तपत्या सहितो यथा शक्रो मरुत्पतिः ॥ २१
 एवमासीन्महाभागा तपती नाम पौर्विकी ।
 तव वैवस्वती पार्थ तापत्यस्त्वं यया मतः ॥ २२
 तस्यां संजनयामास कुरुं संवरणो नृपः ।
 तपत्यां तपतां श्रेष्ठ तापत्यस्त्वं ततोऽर्जुन ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्रिषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६३ ॥

1742* ततस्त्वामानावृष्ट्यां प्रवृत्तायामरिंदम ।
 प्रजाः क्षयमुपाजग्मुः सर्वोः सत्यानुजङ्गमाः ।
 तस्मिन्स्थथाविधे काले वर्तमाने सुदारुणे ।
 नावश्यायः पपातोव्यां ततः सत्यानि नास्वन् ।
 ततो विभ्रान्तमनसो जनाः क्षुब्धयपीडिताः । [5]
 गृहाणि संपरित्यज्य बभ्रुः प्रदिशो दिशः ।
 ततस्त्वामिन्दुराष्ट्रे त्यक्तदारपरिग्रहाः ।
 परस्परममर्यादाः क्षुधातो जह्निरे जनाः ।
 [(L. 2) B₅ स्थावरजंगमाः. — (L. 4) K₄ नाल्पापोपि;
 D₅ न चाल्पापः (for नावश्यायः). — (L. 6) K₄ B₅ D_{2.4}
 दश (for दिशः).]

16 * G₁ तदृक्षुधार्तेः. K₄ N_{1.2} V₁ B D निराहारैः.
 — * S₁ Ko-2 इयामभूतैः; K₃ शवीः; K₄ N₃ Da M Cd
 इयावः; Arjp शव (as in text) and शर. S₁ K₄ N₁ V₁
 B D (except D₂) T₁ G₃ तथा. Arj. शरभूतैरिति
 पाठश्चित्यः । — After 16^{ab}, B₅ ins.:

1743* स्यावस्थिशेषैर्निर्मोसैर्धमनीसंततैर्भृशम् ।

17 * K₃ N_{1.2} B_{5.6} D_{1.4} T₂ G_{2.5.6} तं; B₁ D₂ तु
 (for तत्). — * N₂ V₁ Dn D₁ अभ्यवर्षत(!); B_{1.8} D₂
 प्रत्यपद्यत; T₁ G_{2.3} अभ्यवृषत. — * N₁ V₁ B₅ Da Dn
 D₁ मुनिसत्तमः; B_{1.8} D₂ ब्रह्मवित्तमः; B₅ धर्मवित्तमः; D₂
 भगवानृषिः; S नर(G₄ नृप)सत्तमः.

18 D₁ om. 18^a-19^b; G₆ om. 18^{ab}. — * T₂ G₄₋₆
 तत्र (for राजन्). — * K (except K₁) N₁ V₁ B₅ Dn
 D₅ व्युषितं. N₂ V₁ B_{5.6} Da Dn D₄ द्वादशीः समाः; Cd
 as in text. S वर्षे द्वादशमे गते.

19 D₁ om. 19^{ab} (cf. v. 1. 18). — * S₁ K (except
 K₃) B₁ Da D₂ T₁ G_{1.2.3} प्रविष्टः; T₂ G_{4.5} M₅₋₈ दृष्टः.
 T₂ G_{5.6} पर्जन्योः; M₅ तत्राय (for तत्रासीद्). — * S
 यथाकालं. G₆ अरिंदम. — * D₁ तं च पार्थिवशार्दूले.

— * T₂ G₄₋₆ नगरीः. — After 19, N_{1.2} V₁ B D ins.:

1744* प्रववर्षे सहस्राक्षः सत्यानि जनयन्प्रभुः ।

20 * B₅ D_{1.5} स राजा; G₃ स्वराष्ट्रं. — * K₁ Da₁
 D₄ तत्परं; D₁ प्रचुरं. — B₁ om. 20^{ad}. — * K₃
 पार्थिवसिंहेन.

21 * G_{1.2.6} M (except M₅) जनाधिपः. — * N_{1.2}
 V₁ B D (except D₅) तपत्या सहितः पत्न्या. — * N₂ V₁
 D (except D_{2.4.5}) T₂ G₄₋₆ यथा शक्या.

22 Before 22, S₁ K₁ ins. गंधर्वैः; Ko.2-4 N₂ V₁
 B_{1.6} D (except Da) गंधर्वे उ. — * S₁ K_{1.3.4} B₅
 महाभाग; G₃ महाराज. — * K₁ तात (for नाम). K₃
 पूर्वजा; K₄ पूर्विकी; N₁ D₅ S चू(D₅ T₂ G₆ चू)र्विका; Cd
 पौर्विका. — * T₂ G₄₋₆ सैषा वैवस्वती कन्या. — * K_{1.4}
 G₁₋₃ यथा (for यया). T₂ G₄₋₆ लब्धा संवरणेन च.

23 * Ko.3 B₅ D₁ M (except M₆) स जन.
 — * B_{1.5} Dn_{1.2} D_{1.4} यया मतः (cf. 22^d); G₁
 अतोर्जुन; G₃ इतोः; M (except M₅) मतो. — After
 23, K₄ D₄ (marg. sec. m.). 5 ins.:

1745* दश वर्षसहस्राणि विहृत्य स तथा सह ।

अभिषिच्य कुरुं राज्ये तपस्वत्वा तपोधनः ।

आदित्यलोकं च ततो जगाम भरतर्षभ ।

while T₁ G_{2.4} ins.:

1746* कुरुक्ष्वा यतो यूयं कौरवाः कुरुवस्तथा ।

पौरवा आजमीडाश्च भारता भरतर्षभ ।

तापत्यमखिलं प्रोक्तं वृत्तान्तं तव पूर्विकम् ।

पुरोहितमुखा यूयं भुङ्क्ष्वं पृथिवीमिमाम् ।

Colophon. Major parvan: T₂ G M संभव (for
 आदि). — Sub-parvan: N_{1.2} V₁ चैत्ररथ. S₁ K N₃ B
 D T₂ G₁ M_{5.6} (all om. the sub-parvan name) mention

१६४

वैशंपायन उवाच ।

स गन्धर्ववचः श्रुत्वा तत्तदा भरतर्षभ ।
अर्जुनः परया ग्रीत्या पूर्णचन्द्र इवावभौ ॥ १
उवाच च महेश्वरसो गन्धर्व कुरुसत्तमः ।
जातकौतूहलोऽतीव वसिष्ठस्य तपोबलात् ॥ २
वसिष्ठ इति यस्यैतद्वपेर्नाम त्वयेरितम् ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं यथावत्तद्वदस्व मे ॥ ३
य एष गन्धर्वपते पूर्वेषां नः पुरोहितः ।
आसीदेतन्ममाचक्ष्व क एष भगवानृषिः ॥ ४

गन्धर्व उवाच ।

तपसा निर्जितौ शश्वदजेयावमरैरपि ।

कामक्रोधाबुभौ यस्य चरणौ संववाहतुः ॥ ५
यस्तु नोच्छेदनं चक्रे कुशिकानामुदारधीः ।
विश्वामित्रापराधेन धारयन्मन्युमुत्तमम् ॥ ६
पुत्रव्यसनसंतप्तः शक्तिमानपि यः प्रभुः ।
विश्वामित्रविनाशाय न मेने कर्म दारुणम् ॥ ७
मृतांश्च पुनराहर्तुं यः स पुत्रान्यमक्षयात् ।
कृतान्तं नातिचक्राम वेलामिव महोदधिः ॥ ८
यं प्राप्य विजितात्मानं महात्मानं नराधिपाः ।
इक्ष्वाकवो महीपाला लेभिरे पृथिवीमिमाम् ॥ ९
पुरोहितवरं प्राप्य वसिष्ठमृषिसत्तमम् ।
ईजिरे क्रतुभिश्चापि नृपास्ते कुरुनन्दन ॥ १०

C.B.K.

only तापस्य (Ks तपस्याख्यान; Ms. 5 तापस्योपाख्यान); to it Ś1 Ko-3 Ñ3 Bs Dn D1. 2. 4. 5 T2 G1 Ms. 5 add समास (Ks संपूर्ण); Ñ1. 2 V1 तपस्युपाख्यानसमासि. — *Adhy. name*: Ko. 4 तपतीप्राप्तिः; Ms. 5 संवरणविवाहः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dns 172; D4m 175; T1 171; T2 G M 123 (G1 125; Gs 122). — *S'loka no.*: Dn 50; Ms 28.

164

1 Ś1 K (except Ko) D2. 5 S om. उवाच. — ^a) T1 G1. 2 तथा (for तदा). A few MSS. 'वैमः. — ^a) D4 परम- (for परया). K4 Ñ2 V1 B1. 5 Dn D1. 5 भक्त्या; M1 भीत्या.

2 ^a) T2 G4-8 महाप्राज्ञो; G1 महीपालो (for महे). — ^a) Ś1 कौतूहलं समातीव; Ś1m Ko. 2-4 कौतूहलपरोतीव (Ko वीर); K1 कौतूहलपुतो (sic). — ^a) Ds 'धुं श्रुतवान्यदा.

3 Before 3, D4. 5 ins. अर्जुन उ°; S अर्जुनः. — ^a) Ñ2 V1 Dn Ms-8 तस्य; T1 G1-8 Ms कस्य (for यस्य). — ^b) D4. 5 त्वयोदितं; G4 समी°; Gs तवे°. — ^a) T1 G1-8 M यथावत्तद्व (Ms. 5 'वयत्र) वीहि मे.

4 ^a) T G1. 2. 5. 6 स; G4 क (for य). T2 G4. 6 एवं (for एष). — ^a) B3 चैतन; T1 G2 पुनं. Ś1 K1 समाचक्ष्व. — ^a) Ko. 4 'ष ऋषिसत्तमः. — After 4, Ds ins.:

1747* सुमिक्षं राज्यं लब्धं वै वसिष्ठस्य तपोबलात् ।

5 Ś1 K1 S om. उवाच. — After गन्धर्व उ° (resp. its v. 1.), Ñ1. 2 V1 D (except Da)-S ins.:

1748* ब्रह्मणो मानसः पुत्रो वसिष्ठोऽरुन्धतीपतिः ।

— ^a) Ś1 K1 Gs तस्य. — After 5, Ñ2 V1 ins.:

1749* इन्द्रियाणां वशकरो वशिष्ठ इति चोच्यते !; while S (except Gs Ms) ins.:

1750* यथा कामश्च क्रोधश्च निर्जितावजितौ नरैः ।

जितारयो जिता लोकाः पन्थानश्च जिता दिवः ।

6 ^a) Ś1 K Ñ3 स; S (except T2 Gs) च (for तु).

7 ^a) Ñ2 V1 B D (except D2. 5) 'नप्यशक्तवत्. — ^a) K1. 2 (both marg.) Ñ2 V1 B D (except Ds) T1 न चक्रे. T2 G4-8 मेने कर्म न (T2 Gs सु) दारुणं.

8 ^a) T1 G1-8 Ms-8 आनेतुं; Cd आहर्तुं (as in text).— ^b) Ko. 3 Ñ2 V1 Bs. 6 Dn2 D4. 5 S शकः (for यः स).— ^a) Ñ1 'तं नाक्रमदसौ.

9 ^a) Ñ1 विदिता°; B1 (m as in text) D4m Cd Arjp विश्रुता°; G1 पूजिता°. — ^b) Ñ1 विदितात्मन्त्रा°; G2 वसिष्ठमृषिसत्तमं. — ^a) Ko. 2 Ñ1. 3 B1m T2 G4-8 M ऐक्ष्वा°.

10 ^a) Ñ2 V1 B D (except D4) Ms 'हितमिमं (Ds 'तमनु). — ^a) Ñ1. 2 V1 B D (except D4 Ds) Ms. 5 चैव (for चापि). — ^a) Ś1 कुरुवर्धन; Ds 'सत्तम.

11 ^b) Ś1 K1 'वीक्षाभूपसत्त'; Bs 'तिनंदनात्. — ^a) Ms. 5 महर्षिः. Gs पार्थिव°. — After 11, T G (except Gs) ins.:

स हि तान्याजयामास सर्वाभूतसत्तमान् ।
ब्रह्मर्षिः पाण्डवश्रेष्ठ बृहस्पतिरिवामरान् ॥ ११
तस्माद्धर्मप्रधानात्मा वेदधर्मविदीप्सितः ।
ब्राह्मणो गुणवान्कश्चित्पुरोधाः प्रविमृश्यताम् ॥ १२

क्षत्रियेण हि जातेन पृथिवीं जेतुमिच्छता ।
पूर्वं पुरोहितः कार्यः पार्थ राज्याभिवृद्धये ॥ १३
महीं जिगीषता राज्ञा ब्रह्म कार्यं पुरःसरम् ।
तस्मात्पुरोहितः कश्चिद्गुणवानस्तु वो द्विजः ॥ १४

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुःषष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६४ ॥

१६५

अर्जुन उवाच ।
किंनिमित्तमभूद्वैरं विश्वामित्रवसिष्ठयोः ।
वसतोराश्रमे पुण्ये शंस नः सर्वमेव तत् ॥ १
गन्धर्व उवाच ।
इदं वासिष्ठमाख्यानं पुराणं परिचक्षते ।
पार्थ सर्वेषु लोकेषु यथावत्तन्निबोध मे ॥ २
कन्यकुब्जे महानासीत्पार्थिवो भरतर्षभ ।

गाधीति विश्रुतो लोके सत्यधर्मपरायणः ॥ ३
तस्य धर्मात्मनः पुत्रः समृद्धबलवाहनः ।
विश्वामित्र इति ख्यातो बभूव रिपुमर्दनः ॥ ४
स चचार सहामाल्यो मृगयां गहने वने ।
मृगान्विध्यन्वराहांश्च रम्येषु मरुधन्वसु ॥ ५
व्यायामकश्चितः सोऽथ मृगलिप्सुः पिपासितः ।
आजगाम नरश्रेष्ठ वसिष्ठस्याश्रमं प्रति ॥ ६

1751* तथा वसिष्ठेन सह सौदासः संगतस्तदा ।
रक्षोभिर्विप्रयुक्तस्तु विश्वामित्रेण योजितैः ।
तथा द्विजसहायाद्वै न गन्धर्वा न राक्षसाः ।
शक्ताः प्रार्थयितुं वीर मनसापि महाबलाः ।

12 °) T1 G2 "ब्रह्मप्र"; T2 G4.5 "प्रधानस्तु. — °) S वेदशास्त्रवि" (T2 G4.5 "दीपितः"; G5 "प्रदीपितः). — °) T1 G2 ज्ञान" (for गुण). — °) N1 प्रविमृश्य"; N2 V1 B (B3 marg.) Dn D1.2.4 प्रतिदृश्य" (B3 orig. प्रविमृश्य"); Da प्रतिपाद्य"; D5 G5 परिगृह्य"; T1 G2 परिमृश्य"; T2 G1.4-6 M परिमृश्य" (M5 प्रतिगृह्य").

13 °) N2 V1 B (except B1) D T1 G2 "वेणामि- (D2 "याणां हि); T2 G5.6 "ण तु; G8 "णापि; G4 "णानु. — °) S राज्यविवृ".

14 °) S1 K D5 विजयता; N5 "यया. N1 G5 जिगीषतां राज्ञां. — °) S पुरस्कृतं. — °) T1 G1-3 M विद्वान् (for कश्चिद्). — °) N1.2 V1 B D "णवान्विजितेन्द्रियः; Cd as in text. — After 14, K4 N1.2 V1 B D ins.:

1752* विद्वान्भवतु वो विप्रो धर्मकामार्थतत्त्ववित् ।

[K4 N1 B5.6 Da D4.5 "धर्मोक्षवित्.]

an addition which was lacking in the text of Dev.!

Colophon om. in D4 T2 G1.4-6. — Major parvan: G2.3 M संभव" (for आदि). — Sub-parvan: N1.2 V1

चैत्ररथ; T1 संभव. S1 K N5 B1.2.5 Da D2 (all om. the sub-parvan name) mention only वासिष्ठ (K5 वसिष्ठो पाख्यान). — Adhy. name: Ko D5 वसिष्ठमाहात्म्यं; K4 वसिष्ठवाक्यं. — Adhy. no. (figures, words or both): Dn5 173; T1 172; G2 M 124; G3 123. — S'loka no.: Dn1.2 15; M3 16. — Aggregate s'loka no.: Dn2 6619.

165

1 S1 K1 S om. उवाच. — °) G6 वसिष्ठस्याश्रमे. N1.3 T1 G1-3 M रम्ये; N2 V1 B D दिव्ये; T2 G4-6 तत्र (for पुण्ये). — °) S तत् (for नः) and मे (for तत्).

2 S1 K1 S om. उवाच. — °) = 1. 13. 6°. D1 संप्रचक्ष"; M5 परिवर्त". — °) K2.3 काले" (for लोके"). — °) N5 यथावृत्तं निबो".

3 °) N1 V1 D2 S कन्याकु"; B D5 कान्य". — °) N2 V1 B D (except D5) कुशिकस्यात्मसंभवः.

4 K1 om. 4°. — °) T2 G5.6 रिपुनाशनः.

5 °) B6 (m as in text) बभूव. S1 सहामाल्यं; K4 D1 G1 M5 महा"; G2 समा". N1 विश्वामित्रस्तु सामाल्यो. — °) T2 G4.5 "यां स महावने; G3 "गयासुर्महावने. — °) = 1. 166. 2°. T G (except G1) निम्रन् (for विध्यन्). — °) D4 समेषु; T2 G4-6 चचार (for रम्ये):

तमागतमभिप्रेक्ष्य वसिष्ठः श्रेष्ठभाग्यपिः ।
विश्वामित्रं नरश्रेष्ठं प्रतिजग्राह पूजया ॥ ७
पाद्यार्घ्याचमनीयेन स्वागतेन च भारत ।
तथैव प्रतिजग्राह वन्येन हविषा तथा ॥ ८
तस्याथ कामधुग्धेनुर्वसिष्ठस्य महात्मनः ।
उक्ता कामान्प्रयच्छेति सा कामान्दुदुहे ततः ॥ ९
ग्राम्यारण्या ओषधीश्च दुदुहे पय एव च ।

6 "A few MSS. 'कर्पितः. T₂ G (except G₂) व्यायामार्तः स तु तदा. — "G₁ 'लिप्तामुपागतः. — "K_{2.4} G_{3.4} M₅ 'श्रेष्ठः; N₃ रथश्रेष्ठः; T₂ G_{5.6} रथिश्रेष्ठः; G₁ नृपश्रेष्ठः; M₈ नरव्याघ्र.

7 "D₂ आयातं (for आगतं). T₂ G₄₋₆ वसिष्ठस्तु स तं दृष्ट्वा. — "K₃ D₂ T₁ G₁ श्रेष्ठवागृ'; B₅ श्रेष्ठतापसः; D₁ G₂ 'वानृषिः. T₂ G₄₋₆ राजर्षिमतिथि तदा. — "S₁ K नृपश्रेष्ठः; T₂ G₄₋₆ सशिष्यो वै.

8 "N_{2.3} V₁ D_n D₁ 'नीयैस्तं; B Da D_{2.4.5} M₅ 'नीयैस्तु (B₅ M₅ 'श्च); T₂ G₄₋₆ पाद्येनार्घ्यप्रदानेन. — "T₂ G₄₋₆ तं नृपं (for भारत). — "K₂ N_{1.2} V₁ B D (except D₁) परिजग्राह. T₂ G₄₋₆ प्रतिजग्राह धर्मात्मा. — "K₁ N₂ V₁ B_{1.6} D_{n3} D_{1.4} T₂ G₄₋₆ तदा; T₁ G₁₋₃ M (except M₅) मुनिः.

9 "T₂ G₄₋₆ तस्यैव. G₄ कामधेनुस्तु. — "K₃ D₁ उक्ताम्ना. T₂ G_{5.6} उक्ता नंदिनि धत्सेति. — "S₁ K D₅ transp. सा and कामान्. N₂ V₁ B_{1.3} (m as in text). D (except D₅) G₄ दुहते. N₂ V₁ B Da D_{n1} D_{1.2.4.5} G_{4.5} सदा; D_{n2.3} T₂ G₆ तदा. — After 9, 8 ins.:

1753* बाष्पाढ्यस्यौदनस्यैव राशयः पर्वतोपमाः ।

निष्ठाज्ञानि च सुपांश्च दधिकुल्यास्तथैव च ।

कृपांश्च घृतसंपूर्णान्मक्ष्याणां राशयस्तथा ।

भोजनानि महाह्राणि तत्र तत्र सहस्रशः ।

इक्षून्मधु च लाजांश्च मैरेयांश्च वरासवान् । [5]

वस्त्राणि च महाह्राणि कम्बलानि सहस्रशः ।

[T₁ G_{2.4} ऊष्माढ्य'; G₁ उष्णाढ्य'; M_{2.5} सबाण'. — (L. 2) T₁ G₂ मृष्टाज्ञा'; G₄ सुष्टुज्ञा'. — (L. 3) T₂ G₃₋₆ दधि' (for घृत). T₂ G₄₋₆ गुडानां (for मक्ष्याणां). — (L. 4) G₁ व्यंजनानि; M भाजनानि. T₁ G₂ M₅₋₈ गौळाज्ञानि; G₅ सगौळानि; M_{2.5} रौप्यादीनि (for तत्र तत्र). — (L. 5) T₁ G₂ ऐक्षवान्मधुलाजां'; G₁ 'न्मधूनि लाजां'.]

10 "D₅ T₁ 'रण्यान्. S₁ N₂ V₁ B₅ Da D_n D_{1.4} चौषधीश्च; K₀ N₃ औष'; D₅ G₂ औषधीश्च; G₁ M₅₋₈

पइसं चामृतरसं रसायनमनुचमम् ॥ १०

भोजनीयानि पेयानि भक्ष्याणि विविधानि च ।

लेह्यान्मृतकल्पानि चोष्याणि च तथार्जुन ॥ ११

तैः कामैः सर्वसंपूर्णैः पूजितः स महीपतिः ।

सामात्यः सवलथैव तुतोप स भृशं नृपः ॥ १२

पडायतां सुपाश्वरं त्रिपृथुं पञ्चसंवृताम् ।

मण्डूकनेत्रां स्वाकारां पीनोधसमनिन्दिताम् ॥ १३

औषधीस्तु. T₂ G₄₋₆ 'रण्यापघांश्चैव; M_{2.5} 'रण्यानि दिव्यानि. — "M_{2.5} (inf. lin. as in text) पक्कापक्कानि सर्वशः. — "S₁ K N_{2.3} B₅ D₂ D_n D_{1.5} 'मृतनिभं (K₁ 'मिदं); B_{1.3} D₂ 'मृतप्रस्थं; G₂ 'मृतोपेतं. — "G₄ रसास्वादम्; Cd as in text.

11 "S₁ पानानि; K_{0.2.4} D₅ भक्ष्याणि (for पेया'). — "K_{0.2.4} D₅ लेह्यानि (for भक्ष्या'). — "K_{0.2.4} D₅ चोष्याणि (for लेह्या'). — "S₁ K₁ दूष्याणि; K_{0.2.4} D₅ पेयानि; T G (except G₁) शोष्याणि (for चोष्या'). T₁ G₁₋₃ M तथा पुनः. — After 11, K₂ N_{1.2} V₁ B D ins.:

1754* रत्नानि च महाह्राणि वासांसि विविधानि च ।

[B₁ D₂ रुचिराणि (for विवि').]

12 "G₄₋₆ 'संपन्नैः. T G₁₋₃ M यस्य यस्य यथाकामं. — "N₂ V₁ B_{2.5} D_n D_{1.4} च; B₁ D₂ तु (for स). T₁ G₂ स स तेन सुतर्पितः. — K₃ om. 12^{ca}. — "S₁ K_{1.2} सगण' (for सवल'). T₂ G₄₋₆ तत्र (for चैव). — "N₁ Da T₂ G_{5.6} M_{2.5} सुभृशं; D_{2.4} G₃ M₅₋₈ सदृशं; G₁ च भृशं. K₁ ततः; K₄ पुनः; N₂ V₁ B₅ Da D_{n1.2} D₁ T₂ G_{1.3-6} M (except M₅) तदा (for नृपः). T₁ G₂ तर्पित-स्तोपितो भृशः. — After 12, K₄ (marg.; om. lines 3 and 6) D₅ ins.:

1755* शिरो ग्रीवा सक्थिनी च सास्त्रापुच्छमहस्तनाः ।

शुभान्येतानि धेनूनामायतानि प्रचक्षते ।

पृथुभिः पञ्चभी रङ्गैः समामृतां पडायताम् ।

ललाटं श्रवणे चैव नयनद्वितयं तथा ।

पृथून्येतानि शस्यन्ते धेनूनां पञ्च सूरिभिः ।

मण्डूकस्यैवमुच्छ्रूने * * यस्याः पडायताम् ।

13 "N₂ V₁ D_n D_{1.2.4} T G Arjp पडुवृतां; Cd as in text. S₁ K₁ सुपाश्वरं तां; G₃ त्रिपाश्वरं. — "N (including Cd) पृथुपंचसमावृतां (K_{0.2.3} D_n D_{1.4.5} 'यतां').

14 "K₁ G_{2.6} M_{2.3} 'लघीं. S₁ K₁ G₁ M₅₋₈ 'कर्णी. — "K₁ N₁ B (except B₅) Da₁ D_{2.5} 'शृङ्गी. N₁ T₁

सुवालाधिं शङ्कुकर्णां चारुशृङ्गां मनोरमां ।
 पुष्टायतशिरोग्रीवां विस्मितः सोऽभिवीक्ष्य ताम् ॥ १४
 अभिनन्दति तां नन्दीं वसिष्ठस्य पयस्विनीम् ।
 अत्रवीच भृशं तुष्टो विश्वामित्रो मुनिं तदा ॥ १५
 अर्बुदेन गवां ब्रह्मन्मम राज्येन वा पुनः ।
 नन्दिनीं संप्रयच्छस्व भुङ्क्ष्व राज्यं महामुने ॥ १६
 वसिष्ठ उवाच ।
 देवतातिथिपित्र्यर्थाज्यार्थं च पयस्विनी ।
 अदेया नन्दिनीयं मे राज्येनापि तवानघ ॥ १७
 विश्वामित्र उवाच ।
 क्षत्रियोऽहं भवान्विप्रस्तपःस्वाध्यायसाधनः ।

ब्राह्मणेषु कुतो वीर्यं प्रशान्तेषु धृतात्मसु ॥ १८
 अर्बुदेन गवां यस्त्वं न ददासि ममेप्सिताम् ।
 स्वधर्मं न प्रहास्यामि नयिष्ये ते बलेन गाम् ॥ १९
 वसिष्ठ उवाच ।
 बलस्थथासि राजा च बाहुवीर्यश्च क्षत्रियः ।
 यथेच्छसि तथा क्षिप्रं कुरु त्वं मा विचारय ॥ २०
 गन्धर्व उवाच ।
 एवमुक्तस्तदा पार्थ विश्वामित्रो बलादिव ।
 हंसचन्द्रप्रतीकाशां नन्दिनीं तां जहार गाम् ॥ २१
 कशादण्डप्रतिहता काल्यमाना ततस्ततः ।
 हम्भायमाना कल्याणी वसिष्ठस्याथ नन्दिनी ॥ २२

मनोहरां. T₂ G₄₋₅ पीनश्रोणिपयोधरां. — ^a) Ko. 2.3 B₃ G₁ Arjp अष्टा°; T₁ G₂. 2.3 स्पष्टा°; T₂ G₄. 5 अल्पा°; Cd as in text. — After 14^{ab}, T₁ G₂. 4 ins.:

1756* सुपुष्टाङ्गीं सुयोनिकाम् ।

संभृतोभयपार्श्वोरु दीर्घवालां पृथूदराम् ।

दृष्ट्वा गृष्टिमृषेर्भूपो.

— ^a) Ś₁ K (except K₄) गां (for तां). T₁ G₂. 4 विस्मयाविष्टचेतनः (G₂ °कृष्टचेतसः).

15 ^a) K₁ N₁ S अभ्यनन्दत्स तां (T₂ G₄₋₅ °त्सदा° नन्दीं (T₁ G₂ अभ्यनन्दन्तंदिनीं तां); K₂ अभिनन्दत् तां नं°; K₄ अभिवीक्ष्यात् तां नं°; N₂ V₁ Da Dn D₁ अभिनन्द स तां राजन् (N₂ V₁ राजा); B D₂. 4.5 नन्दिनीमभ्यनन्दत्तां (D₂ °मनिनन्दाय). — ^b) Cf. 31^b. N₂ V₁ D (except D₂. 4.5) नन्दिनीं गाधिनन्दनः; N₁ T₂ G₄. 5 °स्य यशस्विनी°; T₁ G₂. 4 °स्याग्निहोत्रिणी°. — ^c) Ko. 3.4 D₅ हृष्टो (for तुष्टो). — ^d) K₄ T₂ G₂₋₅ ऋषिं (for मुनिं). Ś₁ प्रति (for तदा). K₂. 3 N₁. 3 G₅ °मित्र ऋषिं तदा; N₂ V₁ B Da Dn D₁. 4 स राजा तमृषिं तदा; D₂ स राजा मुनिसत्तमं.

16 Before 16, T₁ G₁. 2 M₅₋₃ ins. विश्वामित्रः.

— ^b) T₁ G₁. 3 M हमां; T₂ G₄₋₅ तथा (for मम).

— ^c) K₂ N₁ T₁ G₁₋₃ M मे (for सं).

17 Ś₁ K₁ S om. उवाच. — ^b) K (except K₁) B (except B₅) Da D₅ T₁ G₂ इज्यार्थं; N₂ V₁ Dn D₄ याज्या°; T₂ G₁. 4-5 होमा°. K₁ B₅ T₁ M₅ यशस्विनी. — ^c) N₂ V₁ B D °नीयं वै; T₂ G₄₋₅ °नी चेयं.

18 Ś₁ K₁ S om. उवाच. — After विश्वा° (resp. its v. l.), D₄ (marg. sec. m.) S ins.:

1757* रत्नं हि भगवन्नेतद्रत्नहारी च पार्थिवः ।

— ^a) Ko. 3.4 °पु कृतात्मसु; Dn₁ D₁ °वधृता°; T₁ G₂ °पु जिता°; G₅ M₅ °पु महा°.

19 ^a) G₂ च; G₂ त्वत् (for यस्). K₃ D₁ तु; G₄ नो (for त्वं). — ^b) G₄ ददासीह (for न ददासि). K₃ मयेप्सि°; K₄ N₂ V₁ B₅ Da Dn D₅ T₂ G₁₋₃. 5 °प्सितं; N₂ B₁. 3 D₁. 2.4 यथेप्सितं. — G₃ om. 19°-20°. — ^d) N₂ V₁ B D G₄ नेष्यामि च; G₂ ह्यानयिष्ये; G₄ स नेष्येते. — After 19, T G (except G₃) ins.:

1758* क्षत्रियोऽस्मि न विप्रोऽहं बाहुवीर्योऽस्मि धर्मतः ।

तस्माद्भुजबलेनेमां हरिष्यामीह पश्यतः ।

20 Ś₁ K₁ S om. उवाच (G₃ om. the ref.). — After वसिष्ठः, T G (except G₂. 3) ins.:

1759* अत्र हव्यं च कव्यं च प्राणयात्रा तथैव च ।

आयत्तमग्निहोत्रं च आतिथ्यं च न संशयः ।

बहुना किं प्रलापेन न दास्ये कामदोहिनीम् ।

[(L. 1) T₂ G₄. 5 transp. हव्यं and कव्यं.]

— G₃ om. 20 (cf. v. l. 19). — ^a) Ko. 3.4 बलवान्; K₂ सैन्यस्थः. T₁ G₂ चापि; M₅ अपि हि. — ^b) T₂ G₁. 4-5 पार्थिवः (for क्षत्रियः). T₁ G₂ वीर्यवान्क्षत्रजीविकः; M वीर्य-वांस्त्वं नृपोत्तम. — ^d) N₂ V₁ B D (except D₅) G₁. 4 transp. त्वं and मा. — After 20, T G (except G₁. 3) ins.:

1760* रत्नद्वयं ब्राह्मणस्य नापहार्यं नृपैर्भुवि ।

अग्निहोत्री च गौः पत्नी प्रजारणिरनुत्तमा ।

21 Ś₁ K₁ S om. उवाच (M₅ om. the ref.). — ^a) Ś₁ ततः; N₂ V₁ B₅ Dn D₅ तथा. — ^b) G₁ बलाधिकः. — ^c) T₁ G₂. 3 M (except M₅) transp. तां and गां. T₂ G₁. 4-5 वै (for तां). — After 21, D₄ (marg. sec. m.)

आगम्याभिमुखी पार्थ तस्यौ भगवदुन्मुखी ।
भृशं च ताड्यमानापि न जगामाश्रमात्ततः ॥ २३
वसिष्ठ उवाच ।
शृणोमि ते रवं भद्रे विनदन्त्याः पुनः पुनः ।
बलाद्भ्रियसि मे नन्दि क्षमावान्ब्राह्मणो ब्रह्म ॥ २४
गन्धर्व उवाच ।
सा तु तेषां बलान्दन्दी बलानां भरतर्षभ ।
विश्वामित्रभयोद्विष्टा वसिष्ठं समुपागमत् ॥ २५

गौरुवाच ।
पाषाणदण्डाभिहतां क्रन्दन्तीं मामनाथवत् ।
विश्वामित्रवलैर्घोरैर्भगवन्किमुपेक्षसे ॥ २६
गन्धर्व उवाच ।
एवं तस्यां तदा पार्थ धर्षितायां महामुनिः ।
न चुक्षुभे न धैर्याच्च विचचाल धृतव्रतः ॥ २७
वसिष्ठ उवाच ।
क्षत्रियाणां बलं तेजो ब्राह्मणानां क्षमा बलम् ।

C. 1
E. 1

S (except G₄, which om. 22) ins.:

1761* सा तदा हियमाणा च विश्वामित्रबलैर्बलात् ।
- 22 G₄ om. 22. — 22^{ab} = (var.) 33^{ab}. — ^a) Ko.
2.3 Ñ₂ V₁ B₁ D₂ 'प्रणुदिता; K₁ G₈ 'प्रमुदिता; K₄ Dn₈
'प्रभृतिभिः; Ñ₁ कशाग्रदंडचुदिता (of. 33^{ab}); Ñ₈ T₁ G₂ M
'प्रचुदिता; B₃ 'प्रतुदिता; Da₂ 'प्रतिहतां; Dn_{1.n2} D₅
'प्रणुदितां; D₁ 'प्रतुदितां; T₂ G_{1.5.6} 'प्रहारैश्च. — ^b) K₄
Dn₈ ताड्यमाना; Ñ₂ V₁ Dn_{1.n2} 'मानाम्; T₂ G₈ (corrupt)
ताड्यमाना (G₅ 'नाम्). Ñ₂ V₁ Dn_{1.n2} G₅ इतस्ततः; T₁
G_{2.8} यत्. — ^c) D₂ जंभायमाणा; D₄ M हुंभां; D₅ रंभां;
T₁ G_{2.8} हुंफां; Arj_p हंवां; Cd as in text. T₂ G_{1.5.6}
हियमाणा तथा (G₅ ततस्) तेन.

23 ^a) Ś₁ K₁ 'मिमुखं; T₂ G₂ 'भिमता; G₈ उद्यम्या-
भिमता; G₄ 'म्याथाववीत्. — ^b) Ś₁ K₁ तस्याभवदुदङ्मुखी;
Ko. 2-3 स्थिताभवदुदङ्मुखी; D₂ तस्यौ दुःखादुदङ्मुखी; B₅
'स्यौ विनदन्तेभ्यः. — ^c) T₁ G₂ सुभृशं (for भृशं च).
G₄ सं- (for च). Ñ₂ V₁ B D (except D_{4.5}) वै (for
अपि). G_{1.5.6} 'शं संतप्यमां; M₅ 'शं सा कथ्यमां.
— ^d) D_{4.5} तदा (for ततः). — After 23, T₁ G₂ ins.:

1762* बलानि तेषां निर्धूय छित्वा पाशनिबन्धनम् ।;
while T₂ G_{1.4-6} ins.:

1763* आश्रमाच्चैव गच्छन्ती दुःभारावैर्ननाद च ।

N. B. The sequence from 23^{ad} onwards in T₁ G₂
is 23^{ad}, 1762*, 25^{ad} (om. 25^{ab} altogether), 26, 24,
28, 26^{ab} (repeated), 1766*, 27, 29, 30 etc.; in G_{1.4.5},
23^{ad}, 1763*, 25, 26^{ab}, 1766*, 24, 26 (G_{4.5} om. 26^{ab},
but G₁ repeats it), 27 etc.

24 T₂ G₈ transp. 24 and 25. For sequence of T₁
G_{1.2.4.5} cf. v. l. 23. — Ś₁ K₁ S om. उवाच. — ^a) K_{8.4}
T₂ G₂ वरं (for रवं). — ^b) Ko नदंत्या वै; K₁ विरुदंत्याः;
T₂ G_{1.4.5} निनं; G₈ रुदंत्या वै; M_{8.5} मां कंदंत्या. S
सुहृसुहृदः (for पुनः पुनः). — For B_{1.8} D_{1.2} see below.
— ^c) T₁ G_{1.5.6} प्रयासि (for हियसि). Ś₁ K₁ वत्से (for

नन्दि). K₂ गृह्यसे मे बलाद्धि; Ñ_{1.2} V₁ B_{1.8} D (for
D_{1.2} see below) हियसे त्वं बलाद्धि; M_{2.5} बलाद्धि हियसे
नन्दि. — Ñ_{1.2} V₁ B_{1.8} Da Dn D_{4.5} ins. after 24^a:
B_{1.8} D_{1.2} (all om. the first half) subst. for 24^a:

1764* विश्वामित्रेण नन्दिनि । किं कर्तव्यं मया तत्र.

[For the latter half Ñ₁ reads 24^a.]

After 24, T₁ G₂ read 28 (cf. v. l. 23, 24).

25 T₁ G₂ om. 25^{ab}; T₂ G₈ transp. 24 and 25; For
the sequence of T₁ G_{1.2.4.5} cf. v. l. 23. S om. गन्धर्व
उ; Ś₁ K₁ om. उवाच. — After गन्धर्व उ, Ñ₁ B₅ ins.:

1765* अथैनां नन्दिनीं भूयो विश्वामित्रस्य सैनिकाः ।

सर्वतः समकाल्यन्त कशापाषाणपाणयः ।

— ^a) Ñ_{1.2} V₁ B D सा भयाच्चदिनी तेषां. — ^b) Ś₁ K
(except Ko) पुरुषर्षभ. — D₁ om. 25^{ad}. — ^c) K₈ B₅
Da D_{4.5} गता.

26 T₁ G₂ om. गौरं; G₈ M om. उवाच. T₂ नन्दिनी;
G_{1.5.6} नन्दी; G₂ कामधेनुः (for गौरं). — For the
sequence of T₁ G_{1.2.4.5} cf. v. l. 23. — ^a) Ñ₂ V₁
B_{1.8.6} D कशाग्रदंडां; B₅ कशाग्रदंडप्रतिहतां; G₈ पाषाणदंडै-
र्निहतां; Cd as in text. — ^b) K₈ रुदंतीं माम्; Ñ₂ V₁ B₅
Dn D_{1.5} M_{2.5} क्रोशंतीं माम्; D₂ क्रंदमानाम्. — G_{1.4.5}
ins. after 26^{ab}; T₁ G₂, after the repetition of 26^{ab}:

1766* उपेक्षसे कथं ब्रह्मन्भक्तं पादाब्जसेविनीम् ।

— ^{ad}) T₁ G₂ गाधिजेन (G₂ गाधेयाति-) बलावीतां बलवा-
न्किमु.

27 For the sequence of T₁ G₂ cf. v. l. 23. Ś₁
K₁ S om. उवाच. — ^a) K₂ T₂ G (except G_{2.8}) तथा
(for तदा). Ñ₂ V₁ B D (except Da D₅) नन्दिन्यामेवं
(Dn_{1.n2} D₁ 'व) कंदंत्यां. — ^b) G₈ तदा (for महा).
— ^c) G₈ M_{2.5} स (for the second न). Ñ_{1.2} V₁ B D
तदा धैर्यान् (for न धैर्याच्च). Ko. 8.4 चुक्षुभे न स वै
धैर्यान्; T₂ G₄₋₆ न चाक्षुभ्यत धै. — ^d) Ko. 3.4 Ñ_{1.2} V₁
B D T₁ M₃ न (for वि). T₂ G_{1.4-6} नैव कोपं समाददे.

क्षमा मां भजते तस्माद्भयतां यदि रोचते ॥ २८
 गौरुवाच ।
 किं नु त्यक्तास्मि भगवन्वदेवं मां प्रभाषसे ।
 अत्यक्ताहं त्वया ब्रह्मन्न शक्या नयितुं बलात् ॥ २९
 वसिष्ठ उवाच ।
 न त्वां त्यजामि कल्याणि स्वीयतां यदि शक्यते ।
 दृढेन दास्या बद्धैव वत्सस्ते हियते बलात् ॥ ३०
 गन्धर्व उवाच ।
 स्वीयतामिति तच्छ्रुत्वा वसिष्ठस्य पयस्विनी ।
 ऊर्ध्वाञ्चितशिरोग्रीवा प्रवभौ धोरदर्शना ॥ ३१

क्रोधरक्तेक्षणा सा गौर्हम्भारवधनखना ।
 विश्वामित्रस्य तत्सैन्यं व्यद्रावयत सर्वशः ॥ ३२
 कशाग्रदण्डाभिहता काल्यमाना ततस्ततः ।
 क्रोधदीप्तेक्षणा क्रोधं भूय एव समादधे ॥ ३३
 आदित्य इव मध्याह्ने क्रोधदीप्तवर्णुर्बभौ ।
 अङ्गारवर्षं मुञ्चन्ती मुहुर्बालधितो महत् ॥ ३४
 असृजत्पल्लवान्पुच्छाच्छकृतः शबराञ्शकान् ।
 मूत्रतश्चासृजच्चापि यवनान्क्रोधमूर्च्छिता ॥ ३५
 पुण्ड्रान्किरातान्द्रुमिडान्सिंहलान्बर्वांस्तथा ।
 तथैव दरदान्मलेच्छान्फेनतः सा ससर्ज ह ॥ ३६

28 Ś1 K1 S om. उवाच (T1 om. the ref.). T1 G2 read 28 after 24 (cf. v. l. 23). — " G6 दीर्घं (for तेजो). — " N1.3 Dn3 T1 G2.3 M transp. क्षमा and बलं. — " B D2 से; M (except M3) मा (for मां). B D2 चवृणे (for भजते). N1.2 V1 Dn D2.5 T2 G3-6 यस्माद्. — After 28, T1 G2 repeat 26^{ab}, which is followed by 1766* (cf. v. l. 26).

29 T1 G2 read 29 after 27 (cf. v. l. 23). — K1 T1 G1 M om. उवाच; G3 om. the ref. N2 V1 B5.6 D (except D2.5) नन्दिन्युवाच; T2 G4-6 नन्दिनी; G2 कामधेनुः (for गौर). — " Ś1 K1.3.4 सं; N2 V1 B5 Da Dn D1 त्वं (for मां). B1.2.5 D2.4 त्वया ब्रह्मर्षिसत्तम. — " B5 अमुक्ता; T2 G5 नात्यक्ता; G2.4.6 न त्यक्ता. — " Ś1 K न शक्या नेतुमंजसा (Ko 'मोजसा'); N2 V1 B D नेतुं शक्या न वै बलात्; T1 G2 नेतुं शक्या बलात् हि; T2 G1.4-6 शक्या नेतुं बलादितः.

30 Ś1 K1.3 S om. उवाच. — " G1 रोचं (for शक्यं). — " Ko D2 T1 G2 एव (for एष). — " Ś1 K1 अपि (for ते). Ś1 आह्रियते; M नीयते. — After 30, S ins.:

1767* येन केनाप्युपायेन त्वया वत्सो निवार्यताम् ।

31 Ś1 K1 S om. उवाच (G3 M3.5 om. the ref.). — " Cf. 15^b. D4 T2 G5 M3 (inf. lin. as in text) यशस्विनी. — " D5 ऊर्ध्वाङ्कित; Cd as in text. — " T1 G2 सा बभौ; G1.4.5 प्रभावाच. N1.3 S चारु; N2 V1 B D रौद्र.

32 " D5 क्रोधदीप्ते. — " N2 Da 'राव'; B5 हुंवा; D4 हुंमा; T1 'स्वने'; T2 G2-6 हुंकारवधनैः स्वने; G1 हुंभारावधनैः स्वने; G2 हुंकारवधनस्वने; M हुंभाराव (M3.5 'रव') धनस्वने. — " K4 विद्रावयति; D4 द्रावयामास; T1

G2.3 प्राद्रा; G5 विद्रा; M3-8 प्राद्रा.

33 33^{ab} = (var.) 22^{ab}. — " Ś1 K1.2 कषा (K2 'शा') दण्डप्रतुदिता; Ko.3.4 कशादण्ड (K4 'डै') प्रव्यथिता; N1 अत्रदण्डप्रणिहिता; B1.6 कषाग्र (B1m पाषाण); B5 कशादण्डप्रतिहता. — " Cf. 32^a. N1.2 V1 B D T1 G2.3 M क्रोधरक्तेक्षणा (D2 'णात्'). Dn3 D4.5 सा गौः (for क्रोधं). — " Ś1 पुनरेव; Dn3 D4.5 क्रोधं भूयः (for भूय एव). Ko समाययौ; N1.2 V1 B5.6 Dn1.2 D1.4 T2 G1.2.5 'ददे.

34 " Ko.3.4 दीप्तरश्मिबपुर्गथा. — " T1 बालव्यजनवीजनैः; T2 G4-6 मुहुर्बालान् (G4 'वर्ष'; G6 'वांत') मुखाद्भवत्; G2 बालव्यसनजीविनैः; G3 मुहुर्बालाधिकं महत्; M मुहु (M3 बहु) बालाधिनो (M3 'ना') महत्. — After 34, Ś1 K1 ins. an additional colophon.

35 Before 35, Ś1 K1 ins. गंधर्वः (cf. v. l. 34). — " D5 स बहून्; T1 M पल्लवान्; T2 G पल्लवान्. G1 स्लेच्छान् (for पुच्छान्). — " N2 V1 B D S प्रब्रवात् (for शकृतः); see below. N2 V1 B D द्राविडान् (for शबरान्). — After 35^{ab}, N2 V1 Dn S ins.:

1768* योनिदेशाच्च यवनान्छकृद्देशाच्छकान्स्तथा ।

[N2 V1 Dn 'च्छकृतः शबरान्बहून्.]

— " K (except K1) M सासृज; G3 ससृजुः. N1 स्लेच्छान्; N2 V1 B5 कांश्चित्; B1.5.6 D कांचीन् (Dn1 कांचि; Dn2 कांचीत्; Dn3 कांश्चीत्) (for चापि). — After 35^{ab}, K4 ins.:

1769*

बर्बराश्चैव पार्श्वतः ।

प्राणतः प्रासृजचेयं.

— " T2 G1.2-3 M नन्दिनी (for यवनान्); cf. 1768*. Ko.2 N1 'मूर्च्छितान्'. N2 V1 B D शबरां (B5 शरवां; Dn3 D4.5 शरमां)श्चैव पार्श्वतः; T1 G2 स्लेच्छानां प्रसिलिप्रकान्.

36 " K4 मुद्रान्; N1.3 V1 B D पौडान्; G3 आघ्रान्.

तैर्विमृष्टैर्महत्सैन्यं नानाम्लेच्छगणैस्तदा ।
 नानावरणसंछन्नैर्नानायुधधरैस्तथा ।
 अवाकीर्यत संरन्धैर्विश्वामित्रस्य पश्यतः ॥ ३७
 एकैकश्च तदा बोधः पञ्चभिः सप्तभिर्वृतः ।
 अस्त्रवर्षेण महता काल्यमानं बलं ततः ।
 प्रभयं सर्वतस्त्रस्तं विश्वामित्रस्य पश्यतः ॥ ३८
 न च प्राणैर्वियुज्यन्त केचित्ते सैनिकास्तदा ।
 विश्वामित्रस्य संकुद्वैर्वासिष्ठैर्भरतर्षभ ॥ ३९
 विश्वामित्रस्य सैन्यं तु काल्यमानं त्रियोजनम् ।
 क्रोशमानं भयोद्विग्नं त्रातारं नाध्यगच्छत ॥ ४०

दृष्ट्वा तन्महदाश्चर्यं ब्रह्मतेजोभवं तदा ।
 विश्वामित्रः क्षत्रभावाच्चिर्विण्णो वाक्यमब्रवीत् ॥ ४१
 धिक्बलं क्षत्रियबलं ब्रह्मतेजोबलं बलम् ।
 बलाबलं विनिश्चित्य तप एव परं बलम् ॥ ४२
 स राज्यं स्फीतमुन्मृज्य तां च दीप्तां नृपश्रियम् ।
 भोगांश्च पृष्टतः कृत्वा तपस्तेव मनो दधे ॥ ४३
 स गत्वा तपसा सिद्धिं लोकान्विष्टम्य तेजसा ।
 तताप सर्वान्दीप्तौजा ब्राह्मणत्वमवाप च ।
 अपिबच सुतं सोममिन्द्रेण सह कौशिकः ॥ ४४

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चपद्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६५ ॥

K (except K1) N1 G3 द्रविडान्; N2 V1 B D यवनान्.
 — ^b) K4 G3 transp. सिंह' and बर्ब'. T1 G2 तुलुक्कान्
 (for सिंह'). Ms मालवान्. N2 V1 B3 Dn1 D1.2 खसान्;
 B1.2.6 Da Dn2.3 D4.5 खसान्; G3 तदा. — After
 36^{ab}, N2 V1 B D ins.:

1770* चिबुकांश्च पुलिन्दांश्च चीनान्द्रुणान्सकेरलान् ।
 — ^a) N1 शबरान्; N3 T2 G1.2-5 M6-8 दर्दरान्; G6
 बर्बरान्; M8 दर्दुरान्; M6 बर्बरान् (for दर्दरान्). N2 V1 B
 D ससर्जं फेनतः (B1 Da शङ्कतः) सा गौः; T1 G2 पारसीकांश्च
 सिंहांश्च. — ^d) K4 योनिः; G3 पार्श्वः; M5 क्षीरः; M6-8
 फेनकान् (for फेन'). S1 संसर्जं सा. N2 V1 B D
 म्लेच्छान्वद्द्रुविधानपि.

37 ^a) K3 B1.6 Dn3 D1.2 G3 महासैन्यं; N2 V1 B3
 Dn1.2 D4.5 महासैन्यैर्. — ^b) S1 Ko B1.6 D4.5 TG M5
 तथा (for तदा). — G5 om. 37^{ad}. — ^c) B1 T2 G1.2.4
 नानाभरणं. — ^d) T2 G1.4 युधशतैस्; G6 युधशरैस्. T1
 G2 अपि; G6 तदा. — ^e) S1 S (except T1 G4) अवकी'.
 D5 तत्सैन्यं; T1 G2.3 M संनद्धैर्. — ^f) = 38'. D5 संरन्धै-
 म्लेच्छकोटिभिः. — After 37, T1 ins. 1771* (cf. v. l. 38).

38 D1 om. 38; T1 reads 38 after line 17 of a
 passage given in App. I (No. 97). — ^a) K4 एकैकः
 स; S 'कैकशस्. T2 G1.4-8 तस्य; G3 तथा (for तदा). Da
 योवैः; D5 S योधाः. — ^b) D5 S वृताः. — ^c) K (except
 K1) N1.3 T2 G1.4.6 M शस्त्रं; G8 शरं. T1 G2 महता
 शरवर्षेण. — ^d) N1 मध्यमानं; N2.3 V1 B D (D1 om.)
 T2 G1.4-6 वध्यः; T1 G2.3 M हन्य'. K2 हि तत्; N2.3 V1
 B D (D1 om.) तदा. — ^e) K2 N1 G3 M सर्वशस्. S1
 तत्र (for व्रस्तं). K1 'सं सर्वशस्त्रैस्तु; N3 'सं सर्वशस्त्रं हि; T1

G2 'सं सर्वशस्त्रास्त्रं; T2 G1.5 'सदृषं संव्रस्तं; G4.6 'सं
 दर्पसव्रस्तं. — S ins. after 38 (T1, after 37):

1771* तस्य तच्चतुरङ्गं वै बलं परमदुःसहम् ।

प्रभयं सर्वतो धोरं पयस्विन्या विवर्जितम् ।

39 ^a) T1 G1.4.5 सा (for च). K1.2 N2 G2.4 M2.5
 व्ययुज्यन्तः; K3 N2 V1 B D 'व्यन्ते; K4 व्यमुचन्तः; N3
 विमुच्यन्त. — ^b) K1 ततः (for तदा). N1 B3 Da D1.2.4
 केचित्तत्रापि सैनिकाः; N2 V1 B1.2.5 Dn D5 'चित्तत्रास्य
 सैनिकाः; N3 किंचित्ते सैनिकं तदा; S तदा (G3 तत्र) केचन
 सैनिकाः. — D1 om. 39^a-41^b; K3 om. 39^{ad}. — ^c) G4
 वैश्वामित्रैश्च. S1 K (K3 om.) N1.3 G3 संकुदा. — ^d) S1
 K1 वासिष्ठो; K2 N1.3 G3 वासिष्ठा; K2.4 वसिष्ठा; G2
 वासिष्ठो. G4 चैव भारत (for भर'). — After 39, S1
 K1.4 N1.2 V1 B (except B1) Dn D4 (om. posterior
 half). 5 ins.:

1772* सा गौतमस्सकलं सैन्यं कालयामास दूरतः ।

40 D1 om. 40 (cf. v. l. 39); D4 om. 40^a. — ^a)
 N2.3 V1 B D (D1.4 om.) तत्सैन्यं (for सैन्यं तु).
 — ^{ad}) M5 'न भृशोद्विग्नं त्रं नाधिगच्छति. — A passage
 given in App. I (No. 97) is ins. in D4 (marg.
 sec. m.) T2 G (except G3) after 40, in T1 after 41^{ab}.
 — In T1 G2 this passage is followed by a repetition
 of 41^{ab}.

41 D1 om. 41^{ab} (cf. v. l. 39). — ^a) G3 transp.
 दृष्ट्वा and तत्. M6-8 तु (for तन्). — ^b) K2.4 T1 G2.3
 M 'तेजोद्भवं बलं (K2.4 तदा); T2 G1.4-6 'तेजोबलं बलं
 (= 42^b). — After 41^{ab}, T1 ins. a passage given in
 App. I (No. 97). — ^c) S1 क्षत्रबलान्.

१६६

गन्धर्व उवाच ।

कल्माषपाद इत्यस्मिँल्लोके राजा बभूव ह ।
इक्ष्वाकुवंशजः पार्थ तेजसासदृशो भुवि ॥ १
स कदाचिद्वनं राजा मृगयां निर्ययौ पुरात् ।

मृगान्विध्यन्वराहांश्च चचार रिपुमर्दनः ॥ २
स तु राजा महात्मानं वासिष्ठमृषिसत्तमम् ।
तृषार्तश्च क्षुधार्तश्च एकायनगतः पथि ॥ ३
अपश्यदजितः संख्ये मुनिं प्रतिमुखागतम् ।

42 °) Ś1 K3 N1 'तेजोऽद्वयं बलं' (cf. v. l. 41^b); Ko. 2.3m.4 'तेजो महद्वलं'; N3 'तेजो वरं ब'. — °) Ko. 3.4 D2 S बलाबले. — °) N1 G1 Me-3 transp. परं and बलं. D5 महत् (for परं).

43 °) Ś1 K1 दीप्तं; G2 स्थितं (for स्कीतं). G3 स्वराज्यस्थितम्. — °) B D5 दत्तां (for दीप्तां). — °) N1 D1 S (except M3.5) तप एव. T1 G1.2 समा- (for मनो). T2 G2-3 ददे.

44 °) Ś1 transp. स and गत्वा. N1 स लब्ध्वा तपसः सिं. — °) T G Me-3 लोकांश्च (for दीप्तौजा). M3 तताप सर्वलोकांश्च; M5 'प दीप्तवीर्यौजा. — °) G2 Me-3 ह; M5 सः (for च). N2 V1 B3.6 D (except D5) 'त्वमवासवान्. — °) K4 N2 V1 B D ततः; T1 G2-4 हुतं; G1 स्तुतं; Cd सुतं (as in text). Ś1 'बलसततं सो'; K1 पिवश्च सततं सो. — After 44, S ins.:

1773* एवंवीर्यस्तु राजर्षिर्विप्रर्षिः संबभूव ह ।

Colophon om. in T3 G2-3. — *Major parvan*: G1.2 M संभव' (for आदि'). — *Sub-parvan*: N1.2 V1 चैत्ररथ, followed by वासिष्ठ; T1 संभव. Ś1 K1-3 N3 B Da Dn1.2 D1.2.4.5 (all om. the sub-parvan name) mention only वासिष्ठ (K1 कौशिक; M वसिष्ठोपाख्यान). — *Adhy. name*: Ko.4 वसिष्ठ (K4 om. it) धेनुहरणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dns 174; D2m 176; T1 173; G1 126; G2 124; M 125. — *S'loka no.*: Dn1.2 47; M3 52. — *Aggregate s'loka no.*: Dn2 6666.

166

Before 1, D4 (marg. sec. m.) S (G5 om. lines 3-6; D2 M om. lines 7) ins.:

1774* अर्जुनः ।

क्रतुस्तु यत्कृते वैरं विश्वामित्रवसिष्ठयोः ।
बभूव गन्धर्वपते ब्रूहि तत्सर्वमेव च ।
माहात्म्यं च वसिष्ठस्य ब्राह्मण्यं ब्रह्मतेजसः ।

विश्वामित्रस्य च तथा क्षत्रियस्य महात्मनः ।

न शृण्वानस्त्वहं तृप्तिमुपगच्छामि खेचर । [5]

आख्याहि गन्धर्वपते विचित्राणीह भाषसे ।

माहात्म्यं च वसिष्ठस्य विश्वामित्रस्य भाषसे ।

[D2 अर्जुन उ°. — (L. 2) M3-3 शंस (for ब्रूहि). G2 M मे (for च). — (L. 4) T1 G2 ब्राह्मण्यं प्राप्तमेव च; G1.4 M3.5 क्षत्रस्य च महा'. — (L. 6) T1 G2 सत्कथासारमेव च; T2 G1.3.4.5 शंस (T2 G6 ब्रूहि) तत्सर्वमेव मे (for विचित्रा° etc.). — (L. 7) T1 G2 विचित्राणि च; G3.6 विचित्राणीह (for विश्वा°).]

1 Ś1 K1 S om. उवाच. — After गन्धर्वः (resp. its v. l.), D4 (marg. sec. m.) S repeat (with variation) 1. 165. 2 (v. l.: पुण्यमुत्तमं for परिचक्षते, and विश्रुतं वि- for यथावत्तन्). — °) N2 V1 B D (except D5) एवं (for अस्मिन्). — °) S इक्ष्वाकूणां कुले जातः. — °) Ś1 K1 तेजसाप्रतिमो. — After 1, T1 G5 ins.:

1775* नास्ति तत्र महाराज वैश्वानरसमद्युतेः ।

2 °) K1 T1 G1.2 M वने. T1 G1.2 M रम्ये (for राजा). — °) Ś1 K1 N1 पुरा (for पुरात्). S मृगयाम-चरद्वली. — °)=1. 165. 5°. T1 G1.2 M निघ्नन् (for विध्यन्). — °) Ś1 K1 'मर्दन'; S रिपुसूदनः. — After 2, K3.4 N1.2 V1 B D ins.:

1776* तस्मिन्वने महाधारे खड्गांश्च बहुशोऽहनत् ।

हत्वा च सुचिरं श्रान्तो राजा निवृत्ते ततः ।

K3.4 N1.2 V1 B D cont.: Ś1 Ko.1 N3 ins. after 2:

1777* अकामयत्तं याज्यार्थं विश्वामित्रः प्रतापवान् ।

[Ś1 Ko.1.3.4 'यत्. Cd cites याज्यार्थं. Ś1 Ko.1.4 'मित्रस्य पश्यतः.]

3 G3 om. 3^{ab}. — °) Ś1 K (except K3) च (for तु). — °) D1 मुनि' (for ऋषि'). — °) D5 transp. तृषा° and क्षुधा°. N1 Da D1.2.4 तृष्णार्तश्च; S स तृष्णा (M3.5 'षा'र्तः. — °) Ś1 K अप्येकायन' (K3 'काकी स); T2 G2.5 एकयान'.

4 °) Here and below N spells the name (mostly) as शक्रि. Here, only Ko.4 B1.6 Da2 शक्रि; but cf.

शक्तिं नाम महाभागं वसिष्ठकुलनन्दनम् ।
 ज्येष्ठं पुत्रशतात्पुत्रं वसिष्ठस्य महात्मनः ॥ ४
 अपगच्छ पथोऽस्माकमित्येवं पार्थिवोऽब्रवीत् ।
 तथा ऋषिरुवाचैनं सान्त्वयञ्छृण्वया गिरा ॥ ५
 ऋपिस्तु नापचक्राम तस्मिन्धर्मपथे स्थितः ।
 नापि राजा मुनेर्मानात्क्रोधाच्चापि जगाम ह ॥ ६
 अमुञ्चन्तं तु पन्थानं तमृषिं नृपसत्तमः ।
 जधान कशया मोहात्तदा राक्षसवन्मुनिम् ॥ ७
 कशाग्रहाराभिहतस्ततः स मुनिसत्तमः ।
 तं शशाप नृपश्रेष्ठं वासिष्ठः क्रोधमूर्च्छितः ॥ ८
 हंसि राक्षसवद्यस्माद्राजापसद तापसम् ।
 तस्मात्त्वमद्य भ्रष्टति पुरुषादो भविष्यसि ॥ ९

मनुष्यपिशिते सक्तश्चरिष्यसि महीमिमाम् ।
 गच्छ राजाधमेत्युक्तः शक्तिना वीर्यशक्तिना ॥ १०
 ततो याज्यनिमित्तं तु विश्वामित्रवसिष्ठयोः ।
 वैरमासीत्तदा तं तु विश्वामित्रोऽन्वपद्यत ॥ ११
 तयोर्विवदतोरेवं समीपमुपचक्रमे ।
 ऋषिरुग्रतपाः पार्थ विश्वामित्रः प्रतापवान् ॥ १२
 ततः स ब्रुवधे पश्चात्तमृषिं नृपसत्तमः ।
 ऋषेः पुत्रं वसिष्ठस्य वसिष्ठमिव तेजसा ॥ १३
 अन्तर्धाय तदात्मानं विश्वामित्रोऽपि भारत ।
 तावुभावुपचक्राम चिकीर्षन्नात्मनः प्रियम् ॥ १४
 स तु शप्तस्तदा तेन शक्तिना वै नृपोत्तमः ।
 जगाम शरणं शक्तिं प्रसादयितुमर्हयन् ॥ १५

other ref. below. K₂ शकुणं सुमहं. — ^a) N₂ V₁ B Da Dn D_{1.2.4} 'कुलवर्धनं. — ^e) N₂ V₁ B D transp. पुत्रश' and पुत्रं. T₁ G₂ 'शतानां च वासिष्ठानां' त्मनां.

5 ^b) M₅₋₈ एनं (for एवं). — ^c) Ś₁ K N_{1.3} तथैवपिर्; S स चाप्यपिर्. K (except K₁) B (except B₅) D₂ T G₂₋₅ इदं (for एवं). — After 5, Ko. 3.4 N_{1.2} V₁ D (except Da) S ins.:

1778* मम पन्था महाराज धर्मे एष सनातनः ।

राज्ञा सर्वेषु धर्मेषु देयः पन्था द्विजातये ।

[Before line 1, S ins. शक्तिः. — (L. 2) Ko. 3.4 S धर्मेण (for सर्वेषु). Ko संकल्पाद्; K_{3.4} संकल्प्य; T₁ G_{2.5} संदिष्टो; T₂ G_{1.3.5} M संकल्पो; G₄ सद्यो (for धर्मेषु).] K₄ N_{1.2} V₁ Dn D_{1.2.4.5} cont.: B Da ins. after 5:

1779* एवं परस्परं तौ तु पथोऽर्थं वाक्यमूचतुः ।

अपसर्पोपसर्पेति वायुत्तरमकुर्वताम् ।

6 Before 6, S ins. गंधर्वः. — K₁ lacuna for 6^a. — ^a) D₅ शक्तिस्तु; T₁ G₂ स ऋषिर्. Ś₁ यत्तु शक्तिर्महाभागः (marg. sec. m. न चोवाच मुनिः किंचित्). — ^b) K₄ तीर्थपथे; N₁ धर्मपथि; N₅ 'म्ये पथि; G₅ ब्रह्मपथे; Cd as in text. — ^c) S om. न. G₄ तु तत् (for मुनेः). B₅ D₄ वाक्यात्; T G (except G_{2.5}) मार्गात्; Cd मानात् (as in text). — ^d) B₅ कोपाच्च; B₅ D_{4.5} क्रोधं च; S क्रोधाच्च (G₁ 'धेन). K₂ N_{1.3} B₅ (m as in text) Da₁ S अप; N₂ V₁ B_{1.5} Da₂ Dn_{1.2} D₁ अथ (for अपि).

7 ^b) S (except M₅) ऋषिं नृपतिसत्तमः. — G₂ (hapl.) om. 7^a-13^b. — ^c) Here and below Ś₁ K₁ Da कषा for कशा. — ^d) S (G₂ om.) नृपो (for तदा).

8 G₂ om. 8 (cf. v. l. 7). — ^b) S (G₂ om.) राजानं (for ततः स). Ś₁ K₁₋₃ N_{1.3} D₅ मुनिपुंगवः; S (G₂ om.) ऋषिः. — ^c) Ko transp. तं and 'शशाप. T₁ रूपाविष्टो (for नृप).

9 G₂ om. 9 (cf. v. l. 7). Before 9, T G_{1.3-5} M₅₋₈ ins. शक्तिः. — ^a) T₂ G_{1.5.6} यन्मां (for यस्माद्). G₄ हंसि राजन्स्वयं यन्मां. — ^b) K₁ S 'पशद्.

10 G₂ om. 10 (cf. v. l. 7). — ^a) Ś₁ K₁ G₂ मानुष्यं; D_{1.5} T₁ 'विशिता. Ś₁ K₁ मत्तः (for सक्तः). — ^d) Ś₁ K B₁ Da शक्तिर्णा.

11 G₂ om. 11 (cf. v. l. 7). — ^a) T G_{1.4.5} तत्र (T₁ यत्र) मार्गे; G_{3.6} M₅₋₈ तत्र राज्यं. Cd cites याज्यः. — ^b) T G_{1.4.5} भूपवासिष्ठयोस्तदा (T₁ 'योर्यद्). — ^c) T₂ G₄₋₆ यदा. Ko. 4. D₄ तत्र; K₃ G₃ तत्तु. — ^d) S (G₂ om.) 'त्रोन्वविदत् (M_{3.5} 'त्रोभ्यपद्यत). Cd cites अनुपद्यत.

12 G₂ om. 12 (cf. v. l. 7). — ^a) T G (G₂ om.) M₅ एव (for एवं). — ^c) Ś₁ (sup. lin. as in text) 'रात्ततपाः; N₁ 'ह्यश्रवाः.

13 G₂ om. 13^{ab} (cf. v. l. 7). — ^b) Ś₁ K₁ G₂ M₅₋₈ 'सत्तम. — ^c) G_{1.3} ऋषिपुत्रं. T₁ G₂ transp. ऋषेः पुत्रं and वसि. — ^d) Ś₁ K (except K₂) 'ष्टसमतेजसं.

14 ^a) Ko. 4 तमात्मा; K₂ N₂ V₁ B (except B₅) D (except D₂) ततोत्मा; G₃ तथात्मा. — ^b) B₅ (m as in text) हि; S तु (for अपि). — ^c) N₂ V₁ B₅ D_{4.5} अति; D₁ अपि; G₃ अभि; G_{4.5} अप- (for उप-). — ^d) D₄ G₂ चिकीर्षुर्.

15 ^a) N₂ M₅₋₈ तथा (for तदा). — ^b) Ś₁ K B

तस्य भावं विदित्वा स नृपतेः कुरुनन्दन ।
विश्वामित्रस्ततो रक्ष आदिदेश नृपं प्रति ॥ १६
स शापात्तस्य विप्रपेविश्वामित्रस्य चाज्ञया ।
राक्षसः किंकरो नाम विवेश नृपतिं तदा ॥ १७
रक्षसा तु गृहीतं तं विदित्वा स मुनिस्तदा ।
विश्वामित्रोऽप्यपक्रामत्तस्माद्देशदरिदम ॥ १८
ततः स नृपतिर्विद्वान्क्षन्नात्मानमात्मना ।
बलवत्पीड्यमानोऽपि रक्षसान्तर्गतेन ह ॥ १९
ददर्श तं द्विजः कश्चिद्राजानं ग्रथितं पुनः ।
ययाचे क्षुधितश्चैनं समांसं भोजनं तदा ॥ २०

तमुवाचाथ राजर्षिर्द्विजं मित्रसहस्तदा ।
आस्व ब्रह्मंस्त्वमत्रैव मुहूर्तमिति सान्त्वयन् ॥ २१
निवृत्तः प्रतिदास्यामि भोजनं ते यथेप्सितम् ।
इत्युक्त्वा प्रययौ राजा तस्यौ च द्विजसत्तमः ॥ २२
अन्तर्गतं तु तद्राज्ञस्तदा ब्राह्मणभाषितम् ।
सोऽन्तःपुरं प्रविश्याथ संविवेश नराधिपः ॥ २३
ततोऽर्धरात्र उत्थाय हृदमानाय्य सत्वरम् ।
उवाच राजा संस्मृत्य ब्राह्मणस्य प्रतिश्रुतम् ॥ २४
गच्छामुष्मिन्नसौ देशे ब्राह्मणो मां प्रतीक्षते ।
अन्नार्थी त्वं तमन्नेन समांसेनोपपादय ॥ २५

(except B₈) Da Dn1 D1 शक्रिणा. T G M₈-s अथ (for वै). M₃.s ना नृपसत्तम. — After 15^{ab}, K₄ ins.:

1780* तस्यौ तत्र च राजा तु सविषादो बभूव ह ।

— °) K₃.s B Da₂ D1 शक्रि. S राजा (for शक्ति).
— After 15, K₄ D₅ ins.:

1781* शापान्तो द्वादशे वर्षे तव राजन्भवित्यति ।

उक्त्वा शक्रिणा राजा स तु तत्रैव संस्थितः ।

[D₅ शापांतो तव राजर्षे द्वादशाब्दे भवि, and ययौ स शकेरनयात्स तु तत्रै.]

16 °) Ś1 K (except K₂) तं; N̄1.3 G1 M तु (M₅ च) (for स). — °) K₂ N̄2 V1 B (except B1) D (except D₅) कुरुसत्तम. — °) Ś1 K (except K₂) तदा (for ततो). — °) Ś1 K1 संदि. °

17 °) K₂ N̄2 V1 B D (except D₅) शापात्त(K₂ पांत)स्य तु; N̄3 स शापं तं. Ś1 K1 विप्रस्य; Dn₃ T1 G₂ राजर्षे. — G1 om. 17^a-18^b. — °) K₀.3.4 ततः (for तदा).

18 G1 om. 15^{ab} (cf. v. l. 17). — °) K₂ N̄2 V1 B₈ Da Dn D1 transp. तु and तं. N̄1 रक्षसांतर्गु; T1 G₂ राक्षसेन गृ. K₃.4 D₄.5 तु (for तं). — °) N̄3 क्रयिः (for मुनिः). N̄1.3 ततः (for तदा). K₂ N̄2 V1 B D °त्वा मुनिसत्तमः. — °) Ś1 K₀.1.3 N̄1.3 D₂.5 M₂.5 °त्रोपचक्राम; K₂ N̄2 V1 B Da Dn1.2 G1-3.5 °त्रोप्यपाक्रा; K₄ °त्रोपि चक्राम; D1 G₆ °त्रोप्युपाक्रा.

19 °) K₂.3 N̄2 V1 B D तेन (for विद्वान्). — °) Ś1 K1 रक्षंतात्मा; K₀ रक्षत्यात्मा; K₂.3 N̄2 V1 B D रक्षसांतर्गतेन वै; K₃ N̄1.3 रक्षसात्मा. — °) Ś1 बलवान्; K₄ बलात्सं. K₂.3 N̄2 V1 B D पीडितः पार्थ. — °) Ś1 K₀.1.4 च (for ह). K₂.3 N̄2 V1 B D नान्वबुध्यत किंचन.

20 °) N̄2 V1 B₈ Da Dn D1 अथ; T₂ G₂.5 तत् (for

तं). K₂.3 B1.3.5 D₂.4.5 अथ तं ब्राह्मणः कं. — °) Ś1 तदा; N̄2.3 V1 B₈ Da Dn D1 वनं (D1 ने); M₅ पथि (for पुनः). K₂.3 B1.3.5 D₄.5 इष्ट्वा पार्थिवसत्तमं; D₂ इष्ट्वा पार्थ वसन्वने. — °) N̄2 V1 B D अयाचत क्षुधापन्नः.

21 °) K (except K₂) N̄1.3 D₅ T1 G1.2 M स (for अथ). — Before 21^{ad}, M₈-s ins. राजा. — °) Ś1 K (except K1) N̄2.3 V1 B₈ Da1 Dn D1.2.4 T G M₃.s आस्व; N̄1 आस्तां; D₅ M₈-s आस्थ; Cd आसु (sic). G₂ अद्य (for अत्र). — °) Ś1 S (except G₂.5 M₃) इव (for इति). Ś1 K (except K₂) चितयन् (for सान्त्व). N̄2 V1 B₈ D (except D₂.4.5) °तं प्रतिपालयन्.

22 °) S विनिवृत्तः प्रदास्या. — °) K₀ स (for प्र- — °) K₀.3.4 D₅ S (except G₂.3.6) स; K1 N̄1. तु (for च).

23 °) T1 G₂ M₈-s °गतं ततो राजा; T₂ G₄.5 M₃. °गतस्ततो राजा; G1.6 अंतःपुरं गतो राजा; G₃ अंततस्तु तद् राजा. — °) T1 G1.2 M ततो (for तदा). K₀.3. °भोजनं. — °) K₃ om. सः. — °) S न सस्मार (for संवि). — For 23, K₂ N̄2 V1 B D subst.:

1782* ततो राजा परिक्रम्य यथाकामं यथासुखम् ।

निवृत्तोऽन्तःपुरं पार्थं प्रविवेश महामनाः ।

The st. (23) is preserved intact only in the Kās'mīr (S'aradā) version !

24 °) T1 G₂ आहूय (for आनाय्य). K₂ N̄3 S सत्वर (T₂ as in text; G₄-s सत्तमः). — °) G₆ °च वचनं स्पृ — °) N̄1.3 प्रतिश्रवं; B₅.6 प्रतिष्ठितं; D₂ परिश्रुतं; B₅n Cd as in text.

25 Before 25, S ins. राजा. — °) K₂ गच्छ यस्मिन् B₅ असिन्नाच्छ; D₂ G₂ °च्छ तस्मिन्; D₄ °च्छायुष्मन्; T तच्च तस्मिन्. K₂ N̄2 V1 B D (except D₅) G₄.5 वनोद्देशे

एवमुक्तस्तदा मूढः सोऽन्नासाद्यामिषं कचिद् ।
 निवेदयामास तदा तस्मै राज्ञे व्यथान्वितः ॥ २६
 राजा तु रक्षसाविष्टः मूढमाह गतव्यथः ।
 अप्येनं नरमांसेन भोजयेति पुनः पुनः ॥ २७
 तथेत्युक्त्वा ततः मूढः संस्थानं वध्यधातिनाम् ।
 गत्वा जहार त्वरितो नरमांसमपेतभीः ॥ २८
 स तत्संस्कृत्य विधिवदन्नोपहितमाशु वै ।
 तस्मै प्रादाद्वाह्मणाय क्षुधिताय तपस्विने ॥ २९
 स सिद्धचक्षुषा दृष्ट्वा तदन्नं द्विजसत्तमः ।
 अभोज्यमिदमित्याह क्रोधपर्याकुलेक्षणः ॥ ३०
 यस्मादभोज्यमन्नं मे ददाति स नराधिपः ।
 तस्मात्तस्मैव मूढस्य भविष्यत्यत्र लोलुपा ॥ ३१

सक्तो मानुषमांसेषु यथोक्तः शक्तिना पुरा ।
 उद्वेजनीयो भूतानां चरिष्यति महीमिमाम् ॥ ३२
 द्विरनुव्याहृते राज्ञः स शापो बलवानभूत् ।
 रक्षोवलसमाविष्टो विसंज्ञश्चाभवत्तदा ॥ ३३
 ततः स नृपतिश्रेष्ठो राक्षसोपहतेन्द्रियः ।
 उवाच शक्तिं तं दृष्ट्वा नचिरादिव भारत ॥ ३४
 यस्मादसदृशः शापः प्रयुक्तोऽयं त्वया मयि ।
 तस्माच्च तः प्रवर्तिष्ये खादितुं मानुषानहम् ॥ ३५
 एवमुक्त्वा ततः सद्यस्तं प्राणैर्विप्रयुज्य सः ।
 शक्तिनं भक्षयामास व्याघ्रः पशुमिवेषितम् ॥ ३६
 शक्तिनं तु हतं दृष्ट्वा विश्वामित्रस्ततः पुनः ।
 वसिष्ठस्यैव पुत्रेषु तद्रक्षः संदिदेश ह ॥ ३७

— *) Ko.1 Ṇ V1 B (except B3) Da Dn D2.4 transp. त्वं and तं. Ṣ1 तत् (for तं). Ds S अन्नार्थिनं त्वम् (M6-8 तम्). — *) Ṇ1 नोपहारय.

26 Before 26, Ṣ1 S (except M2.5) ins. गंधर्वः; Ko.4 Ṇ2 V1 B2.5 D (D4 after corr.) गंधर्व उ; K1.3 वैशं; Ṇ1.3 B3 D4 (before corr.) वैशं उ. — *) Ṇ2 V1 B (except B3) Da Dn1.2 D2.4 ततः (for तदा). — *) Ṣ1 K (except K2) D2.5 विद्यते नामिषं कं. — *) Ṇ1 S (except G2.4) पुनः (for तदा).

27 *) T1 G2 महीपो (for राजा तु). B1.3 D2 G3 M5 राक्षः. — *) Ko.4 D2.5 अयैनं; G4 अन्नेन.

28 *) K1 D5 G1 पुनः (for ततः). — *) Ṣ1 K1 त्वरितं. — *) G4 संव्यपेतं.

29 *) K2 B1.5 D2.4 T2 G5.6 ततः; K3 स च; K4 D5 स तु; Ṇ1.2 V1 Dn एतत् (for स तत्). T1 G2 तत्संस्कृत्य च वि. — *) Ṇ V1 नोपहतं; B1.3 ज्ञापिहि; S अन्नं सामिषमाशु वै. Cd cites अपिहितं.

30 *) Ṣ1 (orig.) समृद्धश्च; Ṣ1 (sup. lin.) K4 समिद्धश्च; K1 स वृत्तश्च; B3 संसिद्ध; M5 स दिव्यं. Cd cites सिद्धचक्षुषा (as in text). T G M2.6-8 स दिव्य-चक्षुर्दृष्ट्वा तु (T1 G2 तत्). — *) T1 G2 अभोज्यं (for तदन्नं). — *) K2 B (except B3) D4 न (for अ). S अभोज्यमिति मत्वाह (G1 थ) (T1 G2 स मानुषामिषं ज्ञात्वा). — *) T1 G2 निजगाद रुषान्वितः.

31 Before 31, K2 B D ins. ब्राह्मण उ. — *) Ṣ1 K (except K2) D5 M5 transp. ददाति and स. Ṇ2 V1 B3

D (except D4.5) S नृपाधमः (for नरा). — *) G2 अस्यैव. G3 मुग्धस्य. — *) K4 B5 D5 G3 M6-8 लोलुपः (G3 पं); T1 G1.2 लोलता; G4 लोभता; Cd as in text.

32 *) Ṣ1 K (except K1) मांसस्य. — *) Ṣ1 K1.3 S शोक्तं. Ṣ1 K B Da2 D1 शक्तिणा. Ṇ2 V1 D5 तथा (for पुरा).

33 Before 33, S ins. गंधर्वः. — *) K Da B1 Cd व्याहृतो; T1 G1.2 द्विजेन व्या; M5-8 द्विरप्युदा. K (except Ko) Ṇ1 राजा; S वाक्ये. — *) Ṣ1 K Ṇ1.3 ततः स व; S शापो हि (G2 M5-पि) वं. — *) K2 Ṇ1.2 V1 B D (except D5) नृपः (for तदा).

34 *) S शक्तिः पार्थ. — *) Ko.3.4 Ṇ2.3 V1 B3 Dn D1.4.5 S रक्षसा. Ko Ṇ1.2 V1 Dn1.2 T G3-6 M अपहर्तेन्द्रियः; K2-4 Ṇ3 Da D1 उपहृ; B3 D5 G1.2 अपहं. — *) Some MSS. शक्तिगं. T1 G2.3 M6-8 दृष्ट्वा तं (by transp.); T2 G1.4-6 M2.5 दृष्ट्वा तु.

35 Ko om. 35^{ab}. — *) K4 Dn3 D2 M5 पापः. — *) T1 G3 यस्य; G2 स (for अयं). K2.4 Ṇ2 V1 B D (except D5) transp. त्वया and मयि. — *) Ṇ2 V1 Dn D5 पुरुषान्; D1 मानवान्.

36 Before 36, M6-8 ins. गंधर्वः. — *) Ko-2.4 B3 D2 D2.4.5 S प्रयोज्य. K4 Ṇ2.3 V1 Dn च (for सः). K3 तं च प्राणैर्विप्रयोज्य च. — *) Ṣ1 Ko.1.3.4 Da Dn1 शक्तिगं; K2 D1.2.4 T1 G2 तं शक्तिं; B तं शक्तिं; G2.4 शक्तिं तं.

37 *) Ṣ1 K Da शक्तिगं; B तं शक्तिं; D2-4 T1 G2 तं

स ताञ्शतावरान्पुत्रान्वसिष्टस्य महात्मनः ।
भक्षयामास संकुद्रः सिंहः क्षुद्रमृगानिव ॥ ३८
वसिष्ठो घातिताञ्श्रुत्वा विश्वामित्रेण तान्सुतान् ।
धारयामास तं शोकं महाद्रिरिव मेदिनीम् ॥ ३९
चक्रे चात्मविनाशाय बुद्धिं स मुनिसत्तमः ।
न त्वेव कुशिकोच्छेदं मेने मतिमतां वरः ॥ ४०
स मेरुकूटादात्मानं मुमोच भगवानृषिः ।
शिरस्तस्य शिलायां च तूलराशविवापतत् ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि षट्पष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६६ ॥

न ममार च पातेन स यदा तेन पाण्डव ।
तदाग्रिमिद्धा भगवान्संविवेश महावने ॥ ४२
तं तदा सुसमिद्धोऽपि न ददाह हुताशनः ।
दीप्यमानोऽप्यभिन्न शीतोऽग्निरभवत्ततः ॥ ४३
स समुद्रमभिप्रेत्य शोकाविष्टो महामुनिः ।
बद्धा कण्ठे शिलां गुर्वी निपपात तदम्भसि ॥ ४४
स समुद्रोर्मिवेगेन स्थले न्यस्तो महामुनिः ।
जगाम स ततः खिन्नः पुनरेवाश्रमं प्रति ॥ ४५

शक्तिः; Gs शक्तिं तं; Gs शक्तिं तु. K (except K₁) B D_{2,4,5} G₄ निहतं; N₂ V₁ D₂ D_n D₁ तु मृतं; T₁ G₂ भक्षितं. — ^b) K_{0,2} ततस्ततः; N₂ V₁ B D पुनः पुनः.

38 ^a) S₁ K₂ N₁ D₅ G_{1,2,3} शतवरान्; K₄ N₂ V₁ B₅ D₂ D_n D_{1,2,4} M₅-s शक्त्यवः; B_{1,3} शत्रयवः; D₂ शक्रवः; G_{2,5} शतान्वः.

39 ^a) T₁ G₂ स्वपुत्रान्वादिता. — ^b) S स्वान्स् (T₁ G₂ रक्षसा). — ^c) K₀ S क्रोधः; K₂₋₄ कोपः; D₅ क्रुद्धं (for शोकं); cf. l. 167. 7 etc. — ^d) T₁ G₂ सुमेरुरिव.

40 ^a) D₅ प्राणः (for चात्म). — ^b) S₁ M₅ मतिं (for बुद्धिं). D₅ ऋषिसत्तमः; S मुनिपुंगवः. K (except K₁) बुद्धिं नृपतिसत्तमः. — ^c) K₂ N_{2,3} V₁ B D (except D₅) कौशिको. T₁ G₂ न तस्योच्छेदनं मेने. — ^d) T₁ G₂ मुनि (for मेने). S₁ K (except K₃) D₅ मेने स मुनिपुंगवः (K₀ D₅ सत्तमः).

41 ^a) N₁ सुमेरुः. — ^b) B_{1,3} मुमुचे. — ^c) N₂ V₁ B D गिरेः (for शिरः). S₁ K N_{1,2} V₁ D_n तु (for च). G₁ शूलस्य च शिलायां च; G₅ शिरस्तस्य निलयः. — ^d) K_{2,4} D₁ G₁ तूलराशिम्.

42 ^a) M₅ transp. न and ममार. T₁ G₂ स (for च). — ^b) S तदा स (G₁ स तदा; G₂ निपाते) मुनिसत्तमः (T₁ G₂ तदा मुनिवरोत्तमः). — ^c) B₅ तद्; S (except T₁) तथा. N_{2,3m} V₁ B D (except D₂) इदं; C_d इद्धा (as in text). K (except K₁) तदा (K₄ इषा) भिमध्ये. — ^d) K₂ महामुनिः; G₁ नले.

43 ^a) S₁ K₁ तथा. K₀ स; K₁ स्व; G₁ तु (for सु). G₁ [S] मिः. — ^c) K_{2,4} T₂ G (except G₂) M₅ घ्नः. — ^d) K_{2,4} D_{4,5} T G M_{5,6-8} तदा (for ततः). M₅ शैशिरोग्निरभूत्तदा.

44 ^a) K_{1,2} N₁ V₁ B D (except D₂) G_{1,2} प्रेक्ष्य.

S₁ K₄ समुद्रमभिसंप्रेत्य. — ^b) D₅ क्रोधावि. — After 44^{ab}, K₄ reads l. 167. 1^{ad}, repeating it in its proper place. — K₂ om. 44^a-45^b. — ^c) T₂ G₁₋₃ transp. बद्धा and कण्ठे. — ^d) N (except B_{1,5} D₂; K₃ om.) T₁ G_{2,5} M₅ तदांभसि; M₅₋₈ महां.

45 K₅ om. 45^{ab} (cf. v. l. 44). — After 45^{ab}, N₅ D₄ (marg. sec. m.) ins.:

1783* न ममार तदा विप्रः कथंचित्संशितव्रतः ।

— ^a) S₁ K₁ च ततः; K_{0,2-4} स तदा; S (except M₅₋₈) सततं.

Colophon om. in B₅. — Major parvan: T₂ G M संभव (for आदि). — Sub-parvan: N_{1,2} V₁ चैत्ररथ, followed by वासिष्ठ; T₁ संभव. S₁ K_{0,1,3} N₅ B_{1,2,3} D₂ D_n D_{1,2} M₅ (all om. the sub-parvan name) mention only वासिष्ठ (M₅ वसिष्ठोपाख्यान). — Adhy. name: K_{0,4} वसिष्ठशोकः. — Adhy. no. (figures, words or both): D_n 175; D_{1m} 177; T₁ 174; T₂ G₂₋₅ 125; G₁ 127; G₅ M 126. — S'loka no.: D_n 49; M₅ 50. — Aggregate s'loka no.: D_n 6714.

167

1 S₁ K₁ S om. उवाच. B₅ वैशं उ. — ^a) S (except T₁ G₁₋₃) स आश्रमपदं इद्धा. — ^b) T₁ G₂ पुत्रैर्विरहितं मुनिः; M₅₋₈ तं तैर्महामुनिः. — ^c) K_{1,3,4} D₂ D_n स (for सु). — ^d) N₂ V₁ B D (except D₅) T₂ G₂₋₅ अपि (for एव).

2 ^a) D₅ T₂ G₄ पुण्यां (for पूर्णा). — ^b) G₅ ले तदांभसा. — ^c) S (except T₁ G_{2,3}) वृक्षान्वंशु (G₁ न्मंशु) लनीपादीन्. — ^d) S₁ K₀₋₂ D₂ T₁ G₁ वहती; K₄

१६७

गन्धर्व उवाच ।

ततो दृष्ट्वाश्रमपदं रहितं तैः सुतैर्मुनिः ।
 निर्जगाम सुदुःखार्तः पुनरेवाश्रमात्ततः ॥ १
 सोऽपश्यत्सरितं पूर्णां प्रावृट्काले नवाम्भसा ।
 वृक्षान्वहुविधान्यार्थं वहन्तीं तीरजान्वहून् ॥ २
 अथ चिन्तां समापेदे पुनः पौरवणन्दन ।
 अम्भस्यस्या निमज्जेयमिति दुःखसमन्वितः ॥ ३
 ततः पार्श्वैस्तदात्मानं गाढं वद्ध्वा महामुनिः ।
 तस्या जले महानद्या निमज्ज सुदुःखितः ॥ ४
 अथ छित्वा नदी पार्श्वैस्तस्यारिवलमर्दन ।
 समस्यं तमृषिं कृत्वा विपाशं समवासृजत् ॥ ५
 उच्चतार ततः पार्श्वैर्विमुक्तः स महानृषिः ।

विपाशेति च नामास्या नद्याश्चक्रे महानृषिः ॥ ६
 शोके बुद्धिं ततश्चक्रे न चैकत्र व्यतिष्ठत् ।
 सोऽगच्छत्पर्वतांश्चैव सरितश्च सरांसि च ॥ ७
 ततः स पुनरेवर्षिर्नदीं हैमवतीं तदा ।
 चण्डग्राहवतीं दृष्ट्वा तस्याः स्रोतस्वपातत् ॥ ८
 सा तमग्निसमं विप्रमनुचिन्त्य सरिद्वरा ।
 शतधा विद्रुता यस्माच्छतद्वुरिति विश्रुता ॥ ९
 ततः स्थलगतं दृष्ट्वा तत्राप्यात्मानमात्मना ।
 मर्तुं न शक्यमित्युक्त्वा पुनरेवाश्रमं ययौ ॥ १०
 वध्वाद्दृश्यन्त्यानुगत आश्रमाभिमुखो ब्रजन् ।
 अथ शुश्राव संगत्या वेदाध्ययननिःस्वनम् ।
 पृष्ठतः परिपूर्णार्थैः षड्विंशैरलंकृतम् ॥ ११

वहन्तीं; $\tilde{N}1, 2$ V1 B Dn D2.4 Gs हरन्तीं; D1 हरन्ती; Ds वहती. Bs द्रुमान् (for बहून्).

3 Ms-8 om. 3^{ab}. — ^b $\tilde{N}1$ Ma.5 मुनिः (for पुनः). $\tilde{N}2$ V1 B D (except Ds) T2 G2-8 कौरव. — ^c $\tilde{S}1$ K1 $\tilde{N}1, 2$ Bs G1 अम्भस्यसां; Ms अस्यां नद्यां. Ds अम्भस्यंगानि मं. — ^d Ds Ms अतिदुःखं.

4 ^a $\tilde{S}1$ तथा (for ततः). $\tilde{N}1$ इव; G1 Ms-8 तथा (for तदा). — ^b $\tilde{S}1$ K दृढं; Ds दृढैर्. — ^c K2 तस्मिन् (for तस्या). — ^d Gs न्यमज्जत्स (for निमं). Ks G1 स (for सु).

5 ^a $\tilde{S}1$ K1 अवच्छिन्तं; T1 G2 ततश्चिन्तं; Gs अथ भिं. — ^b Bs Dn D1 बलसुदन. — ^c $\tilde{N}2$ V1 B D T G स्थलस्थं; Ms समर्थ. G2 नीत्वा. — ^d T G सा समा (Gs समपा)सृजत्.

6 ^a $\tilde{N}1$ महा-; Ms-8 जलात् (for ततः). — ^b $\tilde{S}1$ K1.2 Gs महामुनिः (see below). — $\tilde{S}1$ K1 (hapl.) om. 6^{ad}. — ^d K (K1 om.) $\tilde{N}2$ Bs Ds M (except Ms) महामुनिः (see above); Gs.4 महातपाः. — After 6, D2 (marg. sec. m.) S ins.:

1784* सा विपाशेति विख्याता नदी लोकेषु भारत ।

ऋषेस्तस्य नरव्याघ्र वचनात्तस्य धीमतः ।

उत्तीर्य च ततो राजन्दुःखितो भगवानृषिः ।

7 ^a $\tilde{N}2$ Bs.8 Dn D2 शोक. $\tilde{N}2$ V1 Bs D (except

D2) तदा; Gs तु तां (for ततः). T1 G2 शोकाविष्टं मनश्चक्रे. — ^b G1 चैकत्राप्यतिष्ठत्. — ^{cd} $\tilde{S}1$ स गच्छन्; S (except G1.2) सोपश्यत्. D2 transp. पर्वतान् and सरितः.

8 ^a K2 $\tilde{N}2$ V1 B1.2.3 दृष्ट्वा (for ततः). S (except Gs Ms) च (for स). Bs स दृष्ट्वा पुनं. — ^c $\tilde{N}2$ V1 B D भीमां (for दृष्ट्वा). — G1 (hapl.) om. 8^d-10^a. — ^d $\tilde{N}1$ V1 Dn D1 स्थपातयत्; B Da D2.4.5 स्थथापतयत्; S (G1 om.) स्रोतस्यात्मानमात्मना (cf. 10^b). — After 8, S (except G1) ins.:

1785* मज्जयामास शोकार्तो मरणे कृतनिश्चयः ।

9 G1 om. 9 (cf. v. l. 8). — ^b T2 G2-8 M उपलभ्य (for अनुचिन्त्य). — ^c $\tilde{N}2$ T1 G2 तस्मात्.

10 G1 om. 10^a (cf. v. l. 8). — ^b S (except Gs) आत्मानमृषिसत्तमः (cf. v. l. 8^d). — ^c $\tilde{S}1$ शक्यतेत्यु; $\tilde{N}1$ V1 B D (except D2) शक्यामीत्यु. — ^d Ds रेव समाययौ. — After 10, N T1 G1-8 ins.:

1786* स गत्वा विविधान्शैलान्देशान्वहुविधांस्तथा ।

11 ^{ab} $\tilde{S}1$ K2 दृशंत्यानुगत; K1 दृश्यत्यनु; $\tilde{N}1, 2$ दृश्यंत्यानुगम्य. T2 Gs.8 M मुखं. Ko.4 खो ब्रजेत्; K2 खो ययौ; $\tilde{N}2$ खोगमत्. $\tilde{N}2$ V1 B D (except Ds) अदृश्यंत्याख्यया वध्वाथा (Bs Da D2 ध्वा आ)श्रमेनसृतोभवत्; T1 G2.3 अदृशंत्यागतश्रीमानाश्रमाभिमुखो ययौ; G1 अपि दृश्यागतश्रीमानाश्रं खो ययौ. — M: (hapl.) om.

अनुव्रजति को न्वेष मामित्येव च सोऽव्रजत् ।
अहं त्वद्वश्यती नाम्ना तं क्षुपा प्रत्यभापत ।
शक्तेर्भार्या महाभाग तपोयुक्ता तपस्विनी ॥ १२

वसिष्ठ उवाच ।

पुत्रि कस्यैष साङ्गस्य वेदसाध्ययनस्वनः ।
पुरा साङ्गस्य वेदस्य शक्तेरिव मया श्रुतः ॥ १३

अद्वश्यन्त्युवाच ।

अयं कुक्षौ समुत्पन्नः शक्तेर्गर्भः सुतस्य ते ।
समा द्वादश तस्येह वेदानभ्यसतो मुने ॥ १४

गन्धर्व उवाच ।

एवमुक्तस्ततो ह्यष्टौ वसिष्ठः श्रेष्ठभागृणिः ।
अस्ति संतानमित्युक्त्वा मृत्योः पार्थ न्यवर्तत ॥ १५

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्तपद्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६७ ॥

11^c-13^b. — ^c) K₃ 'श्च'; N_{2.8} V₁ B D 'श्च'.

12 M₇ om. 12 (cf. v. l. 11). — ^a) K₁ अन्वव्रजत्. — ^b) S₁ K N₃ मामित्यथ; G_{1.8} मामिहेति. N₁ तु; N₂ V₁ B D G_{1.8} अथ (for च). — ^c) K₀ अहं नाम्ना न्व-द्वश्यती; K₂ 'हं त्वद्वश्यती ना'; K₃ अद्वश्यती त्वहं ना'; K₄ 'हं तु दशती ना'; N₁ अहमित्यद्वश्यती ना'; N₂ V₁ B D अहमित्यद्वश्यती (D₁ 'शं'तीमं (B₃ Da अहोहमित्यद्वश्यती); N₃ अहमित्यनुद्वश्यती; S अद्वश्यत्यहमित्येव. — ^d) N₂ V₁ B (except B₃) D सा; N₃ तत् (for तं). M प्रत्युवाच ह. — ^e) K_{2.8} G₃ शक्ति (G₃ 'क्ति)भार्या; B (except B₃) Da D₁ शक्तेर्भार्या. T₂ G_{1.4-8} M transp. शक्तेर् and भार्या. S₁ K₀ B₃ Da D₄ T₁ G_{1.2.4} M 'भागा. — ^f) N₁ S मन (T₁ G_{2.8} यश्च)स्विनी.

13 M₇ om. 13^{ab} (cf. v. l. 11). S₁ K₁ S om. उवाच. — ^a) M₅ भद्रे (for पुत्रि). T₁ G_{2.8} पुत्रस्यैव हि सांग. — ^b) S₁ K₁ 'ध्वनिः'; N₁ B₃ Da D₅ S (except G₄; M₇ om.) वेदाध्ययननिःस्वनः. — ^c) S₁ K B (except B₃) Da D₁ शक्तेरिव. S₁ M श्रुतं.

14 S (except T₁ G₂!) om. उवाच. K₁ D₁ अद्वश्यत्. — ^a) N₃ पुरा (for अयं). K₁ N₃ समोत्पन्नः. — ^b) S₁ K Da शक्तेर्. — ^c) G_{2.8} तस्यैव. — ^d) N_{2.8} V₁ B D (except D₅) T₁ G_{1.2} M_{2.5} 'भ्यस्यतो; G₃ 'भ्यासितो. S (except G_{2.8}) गताः (for मुने).

15 S₁ K S om. उवाच (G₁ M_{2.5} om. the ref.). — ^a) K (except K₁) D₅ तदा; N₂ V₁ B₃ Da D₁ D₁

ततः प्रतिनिवृत्तः स तथा वध्वा सहानघ ।
कल्माषपादमासीनं ददर्श विजने वने ॥ १६
स तु दृष्ट्वैव तं राजा क्रुद्ध उत्थाय भारत ।
आविष्टो रक्षसोऽग्रेण इयेषातुं ततः स्म तम् ॥ १७
अद्वश्यन्ती तु तं दृष्ट्वा क्रूरकर्माणमग्रतः ।
भयसंविशया वाचा वसिष्ठमिदमब्रवीत् ॥ १८
असौ मृत्युरिवोऽग्रेण दण्डेन भगवन्नितः ।
प्रगृहीतेन काष्ठेन राक्षसोऽभ्येति भीषणः ॥ १९
तं निवारयितुं शक्तो नान्योऽस्ति भुवि कश्चन ।
त्वद्वदेऽद्य महाभाग सर्ववेदविदां वर ॥ २०
त्राहि मां भगवन्पापादस्माद्वारुणदर्शनात् ।
रक्षो अचुमिह ह्यावां नूनमेतच्चिकीर्षति ॥ २१

तथा (for ततो). — ^b) T₁ G₂ भगवान्भुवि; T₂ G_{1.4-8} M₅ श्रेष्ठभागिनी; G₃ श्रेष्ठवाग्. — ^c) S₁ K D₅ मार्गात्; B₁ पथि; T₁ G₂ पाशात्; G₃ प्रति (for पार्थ). K₀ अवर्तत; K_{2.8} G₃ निव.

16 ^a) K₂ तु; T₁ G_{2.8} सन् (for स). — ^b) T₁ G_{2.8} अद्वश्यत्या सहायवान्. — ^c) G₃ आयातं (for आसीनं). — ^d) K₃ गहने वने; G₃ विपिने तदा.

17 ^a) S₁ K₀₋₃ N₁ B_{1.5} स च; T₁ G₂ मुनिं. Da G_{4.6} तां (for तं). K₄ स दृष्ट्वैव ततो राजा. — ^b) G₃ राक्षसेन्द्रेण. — ^c) K_{2.8} स (for स्म). K₀ ह (for तं). K₁ ततः स्मृतः; N_{1.2} V₁ B D तदा मुनिं; S अथौजसा. N₃ इयेषादयितुं तदा.

18 ^a) S₁ अद्वश्यती; K_{1.3.4} T₂ 'शंती. T₁ G₂ अपि (for तु). — ^b) T₂ G_{1.4-8} घोरं (for क्रूरं). S₁ उद्यतं; T₁ G_{2.8} अध्वनि (for अग्रतः). — ^c) K_{0.2.4} 'संदिग्धया.

19 Before 19, S (except G_{2.8}) ins. अद्वश्यती. — ^b) B₃ भगवान्मुने. — ^c) T₂ G₅ अयस्येन; G₃ प्रगृहीतोति. S घोरं. — ^d) N₂ V₁ B D (except D₅) दारुणः (for भीष).

20 ^{ab}) N₁ transp. शक्तो and नान्यो. S₁ [S] स्ति भुवनत्रये; N₁ भुवि कथंचन. — ^c) K₁ त्वद्वदेऽद्य; N₁ B₁ G₃ त्वामृतेद्य; M₅ दृश्यते.

21 ^a) N_{1.2} V₁ B D G₃₋₅ पाहि. — ^b) K_{0.2} N₁ M₃₋₈ तस्माद्. — ^c) M_{2.5} रक्ष. S₁ K N₁ भक्षयितुं; N₃ M₃₋₈ आदयितुं (for अचुमिह). T₂ अप्यायां; G₅ अप्यायन्

१६८

वसिष्ठ उवाच ।

रा भैः पुत्रि न भेतव्यं रक्षसस्ते कथंचन ।
 तद्रक्षो भयं यस्मात्पश्यसि त्वमुपस्थितम् ॥ १
 राजा कल्माषपादोऽयं वीर्यवान्प्रथितो भुवि ।
 एषोऽस्मिन्वनोद्देशे निवसत्यतिभीषणः ॥ २

गन्धर्व उवाच ।

उमापतन्तं संप्रेक्ष्य वसिष्ठो भगवानृषिः ।
 वारयामास तेजस्वी हुंकारेणैव भारत ॥ ३
 मन्त्रपूतेन च पुनः स तमभ्युक्ष्य वारिणा ।
 मोक्षयामास वै घोराद्राक्षसाद्राजसत्तमम् ॥ ४
 अ हि द्वादश वर्षाणि वसिष्ठस्यैव तेजसा ।
 प्रप्त आसीद्ब्रहेणेव पूर्वकाले दिवाकरः ॥ ५

रक्षसा विप्रमुक्तोऽथ स नृपस्तद्वनं महत् ।

तेजसा रञ्जयामास संध्याभ्रमिव भास्करः ॥ ६

प्रतिलभ्य ततः संज्ञामभिवाद्य कृताञ्जलिः ।

उवाच नृपतिः काले वसिष्ठमृषिसत्तमम् ॥ ७

सौदासोऽहं महाभाग याज्यस्ते द्विजसत्तम ।

अस्मिन्काले यदिष्टं ते ब्रूहि किं करवाणि ते ॥ ८

वसिष्ठ उवाच ।

वृत्तमेतद्यथाकालं गच्छ राज्यं प्रशाधि तत् ।

ब्राह्मणांश्च मनुष्येन्द्र मावमंस्थाः कदाचन ॥ ९

राजोवाच ।

नावमंस्याम्यहं ब्रह्मन्कदाचिद्ब्राह्मणर्षभान् ।

त्वन्निदेशे स्थितः शश्वत्पूजयिष्याम्यहं द्विजान् ॥ १० ॥

[for ह्यावां). N₂ V₁ B D राक्षसोयमिहात्तुं वै; T₁ G_{1.2} राक्षसोत्तमयं ह्या^०; G₃ राक्षसात्तु भयं नायान्; G₄ अमर्षात्वत्तु-
 मित्याह; G₅ राक्षसोत्तमिहाप्यायान्. — ^a) T₂ G (except
 G₂) चिकीर्षितं. N₂ V₁ B D नूनमावां समीहते (B₁
 महीपते).

Colophon om. in K₂ N₂ V₁ B₁ D_n D_{1.5}. — *Major*
parvan: T₂ G M संभव^० (for आदि^०). — *Sub-parvan*:
 T₁ संभव. Ś₁ Ko. 1.2.4 N₃ B_{3.5.5} Da D_{2.4} M₅ (all om.
 the sub-parvan name) mention only वासिष्ठ (M₅
 वसिष्ठोपाख्यान). — *Adhy. no.* (figures, words or both):
 D₁m 178; T₁ 175; T₂ G₂₋₅ 126; G₁ 128; G₅ M
 127. — *Sloka no.*: M₅ 24.

168

1 Ś₁ K S om. उवाच. — ^a) T₁ G₂ पुत्रि त्वया न भै^०;
 G₃ न त्वया पुत्रि भै^०. — ^b) N₂ V₁ B D राक्षसात्तु (D₂
 'चे'); T₁ G₂ रक्षसोस्मात्; G₃ राक्षसेषु. — ^c) Ś₁ तद् (for
 एतद्). T₁ G₂ मुंच; G₁ तस्मात् (for यस्मात्). — ^d) K₅
 समुत्थि^० (for उपस्थि^०). T: G₂ यं पश्यसि पुरः स्थितं.

2 ^a) T₁ G₂ असौ (for अयं). — ^b) S (except T₁
 G_{2.3}) वीर्येण. — ^c) Ś₁ एतस्मिन्; G₃ एवास्मिन्.

3 Ś₁ K₁ S om. उवाच (G_{4.5} om. the ref.). — ^a) S

(except T₁ G_{2.3}) सकृद्धं (for संप्रे^०). — ^a) Ś₁ K D₅
 पार्थिवं (for भार^०).

4 ^a) Ś₁ मुनिः; Ko. 2.4 D₅ M₅ ततः (for पुनः).
 — ^b) Ko. 4 तदाभ्यु^०. N₁ D₂ T₁ G_{2.4} स(T₁ G₂
 त)मभ्युक्ष्य च वा^०. — ^c) T₂ G_{1.4-5} M transp. वै and
 घोराद्. N₂ V₁ B D (except D₅) वै शापात्; N₃ वै
 तस्मात्; T₁ G₂ राजानं. — ^d) N₂ V₁ B D (except D₅)
 तस्माद्योगा(B Da D_{1.2} 'द्वोरा'जराधिपं; T₁ G₂ रक्षसो
 घोरदर्शनात्.

5 ^b) K (except K₁) S (except G_{3.5} M₅) वासि^०.
 K_{1.3} G₁ इव; G₂ च (for एव). — ^c) Ko. 1 D₄ T₁ G_{1.2.5}
 एव (for इव).

6 ^a) Ś₁ N₃ G₃ विप्रयुक्तो. — ^b) K₄ T₁ G₂ नृपति-
 स्तद्वनं. — ^c) T₁ G_{2.3} संध्याभ्रमिव.

7 ^a) B₅ प्रज्ञान्. — ^b) M₅ प्रणिपत्य (for अभि^०).

8 G₅ om. 8^{ab}. — ^a) N₃ महाप्रज्ञ. — ^b) K₄ N₂ V₁
 B D (except D₅) मुनि^० (for द्विज^०). — ^c) Ś₁ K₁
 यस्मिन्. Ś₁ K (except Ko) वै; B_{1.5} तु (for ते).
 — ^d) G₃ ब्रह्मन् (for ब्रूहि). Ko B₁ Da तत् (for किं).
 Ko करवाम. Ko B_{3.5} Da D_{4.5} किं (for ते).

9 Ś₁ K S om. उवाच. — ^a) K₂ कृतम्; B D₅ वृत्तम्.
 T₁ G₂ यथाकामं. — ^b) T₂ G_{1.5.8} मुंश्च (for गच्छ). Ś₁
 K₁ G₅ तं; Ko N_{1.2} V₁ B Da D_n D_{1.2.4} वै; M₅₋₈ च

इक्ष्वाकूणां तु येनाहमनुगः स्वां द्विजोत्तम ।
 तत्त्वत्तः प्राप्नुमिच्छामि वरं वेदविदां वर ॥ ११
 अपत्यायेप्सितां मयं महिषीं गन्तुमर्हसि ।
 शीलरूपगुणोपेतामिक्ष्वाकुकुलद्वये ॥ १२
 गन्धर्व उवाच ।
 ददानीत्येव तं तत्र राजानं प्रत्युवाच ह ।
 वसिष्ठः परमेष्वासं सत्यसंधो द्विजोत्तमः ॥ १३
 ततः प्रतिययौ काले वसिष्ठः सहितोऽनघ ।
 ख्यातं पुरवरं लोकेष्वयोध्यां मनुजेश्वरः ॥ १४
 तं प्रजाः प्रतिमोदन्त्यः सर्वाः प्रत्युद्युस्तदा ।
 विपाप्मानं महात्मानं दिवौकस इवेश्वरम् ॥ १५

अचिरात्स मनुष्येन्द्रो नगरीं पुण्यकर्मणाम् ।
 विवेश सहितस्तेन वसिष्ठेन महात्मना ॥ १६
 ददृशुस्तं ततो राजन्मोधावासिनो जनाः ।
 पुष्येण सहितं काले दिवाक्रमिवोदितम् ॥ १७
 स हि तां पूरयामास लक्ष्म्या लक्ष्मीवतां वरः ।
 अयोध्यां व्योम शीतांशुः शरत्काल इवोदितः ॥ १८
 संसिक्तमृष्टपन्थानं पताकोच्छ्रयभूषितम् ।
 मनः प्रह्लादयामास तस्य तत्पुरुषोत्तमम् ॥ १९
 तुष्टपुष्टजनाकीर्णा सा पुरी कुरुनन्दन ।
 अशोभत तदा तेन शक्रेणोवामरावती ॥ २०
 ततः प्रविष्टे राजेन्द्रे तस्मिन् राजनि तां पुरीम् ।

(for तत्). K₂₋₄ D₅ प्रशासितुं. — °) K₀ Ñ₂ V₁ B Da Dn D_{1.2.4} 'णं तु; K₁₋₄ Ñ_{1.3} D₅ G₃ 'णास्तु; T₁ G₂ M₅ 'णास्त्वं; G₅ 'णाय. — °) Ś₁ K_{1.2.4} Ñ₁ D₅ कथंचन.

10 Ś₁ K₁ S om. उवाच. T₁ G_{2.3} कल्माषपादः (for राजा). — °) B₅ विप्र (for ब्रह्मन्). Ś₁ K₁ 'मंस्यामहं ब्र'; K_{0.3} Ñ₂ V₁ Da Dn D_{1.4} 'मंस्ते (D₄ 'मन्ये) महाभाग; K_{2.4} 'मंस्ते महं ब्र'; B₅ 'मंस्ते महाराज (m 'प्राज्ञ); D₅ 'मन्ये महाब्र'; T₁ G₂ 'मंस्ते महाब्र'; T₂ G_{1.4-6} M 'मंस्यामि वै ब्र'. — °) K₂₋₄ S (except G₈) 'ह्यगानहं. — °) B₅ तद्वचः संस्थितः. K₀ N V₁ B D (except D₅) सम्यक् (for शश्वत्). — °) Ś₁ 'प्यामि वै.

11 °) K₀ Ñ V₁ B D (except D₅) च (for तु). T₁ G_{2.3} 'णां त्वयैवाहम्. — °) Ś₁ तपोधन (for द्विजो). — °) Ś₁ K₁₋₃ तं त्वत्तः; B Dn D_{2.4.5} T G_{2.3} M₅ तत्त्वतः; G₁ तत्ततः. — °) Ñ₂ V₁ B Dn D_{1.2.5} सर्ववेद'.

12 °) K₀ Ñ₂ V₁ B D G₂ अपत्यमीप्सितं; K_{2.3} 'प्सितं; T G_{2.4-6} M 'प्सिता; G₁ 'त्यायार्पितां. S यत्त्वं (G₁ मे त्वं; G₈ त्वं मे) (for मयं). — °) Ś₁ योषितं (for महिषीं). Ñ₂ V₁ B D (except D₅) दातुमर्हसि सत्तम. — °) K₀ Ñ V₁ B D G₂ 'णोपेतम्; K₁ रूपशील' (by transp.); G₈ शीलवृत्त'.

13 Ś₁ K_{1.2} om. गन्धर्व उ' ; S om. उवाच. — °) K₂₋₄ D₅ M₅-8 ददामीत्ये; G₈ तथास्त्वित्ये. — °) K₁ D₅ T₁ G_{2.3} प्रत्यभाषत. — °) S महातपाः.

14 °) G₈ तस्मिन् (for ततः). T₁ G₂ तस्मिन् (for प्रति-). — °) N सह (Ś₁ 'हि' तेन वै (Ś₁ हि; K₁₋₄ Ñ₁ D₅ ह). — °) N ख्यातां; G₂ ख्याताः. Ś₁ K_{1.2.4} सुरि (K₂ 'री' वरां; K₀ Ñ₂ V₁ B Da Dn D_{1.2.4} पुरीमिमां;

K₃ D₅ पुरीं वरां; Ñ_{1.3} पुरवरां; T₁ परवरे. Ś₁ T₁ G₂ M₅ लोके ह्य'; K₄ B₅ D₅ लोके अ'. K₀₋₂ Ñ V₁ B_{1.3} D (except Da) T₁ G_{2.3} M_{2.5} 'श्वर.

15 °) T₂ G_{1.5.6} M transp. तं and प्रजाः. S 'नंदत्यः (G₈ 'नंदंति). — °) K₀ Ñ₂ V₁ B D प्रत्युद्गतासु; K_{2.3} प्रतिययुस्; Ñ_{1.3} प्रत्युदियुस्. — °) T₁ G₂ अपा'. — °) Ś₁ K₃ M₅-8 'कसम्.

16 °) Ñ₁ अचिरात्; Ñ₂ V₁ Dn D₁ सुचिराय; B_{1.3.4} D₂ स चिराय; B₅ 'राय. — °) K₀ Ñ₂ V₁ B D (except D₅) 'लक्षणां. — °) K₀ Ñ₂ V₁ B (except B₅) D (except D₅) महर्षिणा (for महा').

17 °) K_{1.3} ते (for तं). K₀ Ñ₂ V₁ B D महीपालम्; T₁ G_{2.3} तदा स्वयं; G₄ mm महाराजम् (G₄ orig. ततो राजन् as in text). — °) Ś₁ K₁ नराः (for जनाः). — °) K_{0.5} Ñ₂ V₁ B D पुरोहितेन (K₄ पुरोधसा च) सहितं. — °) K_{2.3} Ñ₁ S (except M₅) निशाक्रमि'.

18 °) K₀ Ñ₂ V₁ B₅ D (except D_{2.5}) च; B_{1.3.5} तु (for हि). Ñ₁ G₈ पूज'; G₂ द्योत'. — °) Ś₁ लक्ष्मभृतां. B_{1.3.5} D_{1.2.4} सु (B_{1.3} D₂ स्व) लक्ष्म्या राजकुंजरः. — °) G₁ तामयोध्यां व्योमशीतां(!). — °) K₀ Da इवोषितः.

19 °) Ś₁ K₁ 'कं मृष्टमार्गं च; K₄ 'ष्टमार्गं च; T₁ G_{2.3} सिकसंमृष्ट'. — °) Ś₁ K₁ 'च्छायभूषणं; K₀ Ñ₂ V₁ B D 'काध्वजशोभितं; K₂₋₄ 'च्छे (K₂ 'च्छे) यभूषणं; Ñ₂ 'काध्वजभू'; T₁ G₂ 'कावलिभू'. — °) Ñ₁ पुरी तस्य महीपतेः; M₅ तत्पुरं पुरुषोत्तम.

20 °) Ñ₁ T₁ G_{1.2} M हृष्ट'. — °) Ś₁ K_{1.2.4} T₁ पुरुनन्दन. — °) K₁ G₄ तदनेन; M₅-8 तथा तेन.

21 °) Ñ_{1.3} V₁ B_{1.3.5} Dn D_{1.4.5} राजर्षी; B₃ Das

तस्य राज्ञोऽऽज्ञया देवी वसिष्ठमुपचक्रमे ॥ २१
 क्रतावथ महर्षिः स संवभूव तथा सह ।
 देव्या दिव्येन विधिना वसिष्ठः श्रेष्ठभाग्यविः ॥ २२
 अथ तस्यां समुत्पन्ने गर्भे स मुनिसत्तमः ।
 राज्ञाभिवादितस्तेन जगाम पुनराश्रमम् ॥ २३

दीर्घकालधृतं गर्भं सुपाव न तु तं यदा ।
 साथ देव्यश्मना कुक्षिं निर्विभेद तदा स्वकम् ॥ २४
 द्वादशेऽथ ततो वर्षे स जज्ञे मनुजर्षभ ।
 अश्मको नाम राजर्षिः पोतनं यो न्यवेशयत् ॥ २५

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अष्टपद्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६८ ॥

राजर्षेः; S कौतेय (T1 G2.3 राजेंद्र). — ^१) Ko N̄2 V1 B D तत्पुरमुत्तमं (D1 पुरमुत्तमं) (for राज' etc.). — ^२) Ko.1 N̄ V1 B D (except D5) राजस्तस्याज्ञया; S तस्य राज्ञोय सा (G3 'स्य राजाज्ञया).

22 ^a) K2.3 D5 च (for स). Ko N̄2 V1 B Da Dn D1.4 महर्षिः (D4 वसिष्ठः) संविदं कृत्वा; D2 महर्षिस्तु क्रतौ तत्र. — ^१) G3 तपसा (for विधिना). G4 वेदेन विधिना देव्या. — ^२) K2 D2 श्रेष्ठभाग्यविः; Dn3 G3 सत्यवागृ'; D5 G2 'वानृषिः.

23 ^a) Ko N̄1.3 V1 B D ततः (for अथ). Ś1 K (except Ko) N̄1 M5-8 तस्याः. Ś1 K1.3.4 N̄1 समापन्ने. — ^१) N̄1 राज्ञातिपूजितस्. — ^२) N̄2 V1 B Dn D1.4.5 मुनिः (for पुनः).

24 ^a) Ko N̄2.3 V1 B D 'कालेन सा (N̄3 तं); K2 N̄1 G6 'कालं धृतं; T2 'कालसृतं; G5 'काले धृतं; M5-8 'कालकृतं. Ś1 'काले धृते गर्भे. — ^१) K (except K1) N̄2.3 V1 B D सुषुवे. G3 स (? read न) तु सा यथा; G4 न सुतं यदा. T1 G2 न सुपाव नृपप्रिया. — ^२) K2 transp. साथ and देवी; Ś1 K1.3.4 N̄1.3 D5 G3 transp. अथ and देवी. Ko N̄3 V1 B Da Dn D1.2.4 तदा; G4 M5-8 सा तु; M3 सा च (for साथ). Ś1 K1 आत्मना; G3 आत्मनः (for अश्मना). G2 (corrupt) सा तथेष्टशुना; M5 सा तदैवाश्मना. — ^२) T1 G2 निष्पिपेच (for निर्वि'). Ko N̄2 V1 B Da Dn D1.2.4 यशस्विनी; T1 G2.3 मनस्विनी; M3 (inf. lin. as in text). 5 तदा स्वयं.

25 ^a) Ko.4 B5 Da G3 तु; K2 D5 च (for ऽथ). G1 M5-8 तदा (for ततो). N̄2 V1 Dn ततोपि द्वादशे वर्षे; B1.2.5 D1.2.4 ततो (D4 तदा) द्वादशमे व'; T1 G2 संपूर्णे द्वादशे व'. — ^१) K2-4 B1.3.5 T G (except G4) M7.8 संजज्ञे. Ko B5 Da2 D4 पुरुषर्षभ; K1 मनुजेश्वर; N̄2 V1 Da1 Dn D1 पुरुषर्षभः; N̄3 B1 D5 T2 G4.5 'र्षभः; G3 भरतर्षभ; M5-8 मनुजेश्वरः. — ^२) N̄3 नृपतिः (for राज'); — ^३) Ś1 K1 पालनं; Ko.2 B5 D2 G4 पत्तनं; K3.4 पौडकं;

N̄1.3 सदनं; N̄2 V1 Da Dn D4.5 पौदन्यं; B1.3 D1 पौदनं; B5 पौदानं (m नगरं); G1.3 गोदानं; G3 पातनं; Cd पाठनं; text as in T2 M. ॥ N̄1.3: पौदन्यमिति तु पठितुं युक्तं । ॥ Ś1 निवेशं; M5 न्यवेदं. T1 G2 इक्ष्वाकूणां कुलोद्बहः; G3 सर्वराजर्षिसत्कृतः.

Colophon. Major parvan: T2 G M संभव' (for आदि'). — Sub-parvan: N̄1.2 V1 चैत्ररथ, followed by वासिष्ठ; T1 संभव. Ś1 K N̄3 B D M3.5 (all om. the sub-parvan name) mention only वासिष्ठ (M3.5 वासिष्ठोपाख्यान); to it Ś1 Ko.1.4 N̄3 D1.4 add समाप्त. — Adhy. name: Ś1 K1 अश्मकोत्पत्तिः; Ko.2 D5 कलमापपादशाप (Ko om. शाप) मोक्षः; N̄1.2 V1 सौदाससुतोत्पत्तिः. — Adhy. no. (figures, words or both): Dn3 T1 176; D4 m 179; T2 G2-5 127; G1 129; G3 M 128. — S'loka no.: Dn 46; M3 25. — Aggregate s'loka no.: Dn2 6761.

169

1 Ś1 K1 S om. उवाच (G5 om. the ref.). D2 वैशं. — ^१) K3 अद्विती. — ^२) Ś1 K (except Ko) B1.5 Da D1 शक्ने; and Ś1 K B (except B5) Da D1 शक्तिगं.

2 ^a) Ko Dn2 'दिकं; K2.3 'दिकां. — ^१) Ko.2.3 क्रियां. N̄ V1 B D (except D5) M3.5 'सत्तमः. — ^२) M3.5 transp. पौत्रस्य and चकार. N̄1 T1 G2.3 मनुजव्याघ्र (for भरत').

3 ^a) B5 Da Dn D4 'सुः स य'; D5 'सुः संय'; T G2.5 पराशीर्णो य'; G4.5 M 'सुः प्रपतंस्ते. Cd cites परासुः. — ^१) N̄2 V1 B D मुनिः (for तदा). — ^२) G3 पिता; M तथा (for ततो). — ^३) Ś1 B1.3.5 D2.4 G3 श्रुतः.

4 ^a) B5 Da Dn3 D1 असन्यत्स च ध'; T1 G2.3 मन्यतेयं महाभागं. — ^१) Ś1 तथा; N̄2 V1 B Da D4 मुनिः; Dn D1.2 मुनिः. — ^२) Ś1 K N̄1 D5 हि; N̄2 V1 B5

१६९

गन्धर्व उवाच ।

आश्रमस्था ततः पुत्रमदृश्यन्ती व्यजायत ।
 शक्तेः कुलकरं राजन्दितीयमिव शक्तिनम् ॥ १
 जातकर्मादिकास्तस्य क्रियाः स मुनिपुंगवः ।
 पौत्रस्य भरतश्रेष्ठ चकार भगवान्स्वयम् ॥ २
 परासुश्च यतस्तेन वसिष्ठः स्थापितस्तदा ।
 गर्भस्थेन ततो लोके पराशर इति स्मृतः ॥ ३
 अमन्यत स धर्मात्मा वसिष्ठं पितरं तदा ।
 जन्मप्रभृति तस्मिंश्च पितरीव व्यवर्तत ॥ ४
 स तात इति विप्रर्षिं वसिष्ठं प्रत्यभाषत ।
 मातुः समक्षं कौन्तेय अदृश्यन्त्याः परंतप ॥ ५
 तातेति परिपूर्णार्थं तस्य तन्मधुरं वचः ।

अदृश्यन्त्यश्रुपूर्णाक्षी शृण्वन्ती तमुवाच ह ॥ ६
 मा तात तात तातेति न ते तातो महामुनिः ।
 रक्षसा भक्षितस्तात तव तातो वनान्तरे ॥ ७
 मन्यसे यं तु तातेति नैष तातस्तवानघ ।
 आर्यस्त्वेष पिता तस्य पितुस्तव महात्मनः ॥ ८
 स एवमुक्तो दुःखार्तः सत्यवागृषिसत्तमः ।
 सर्वलोकविनाशाय मतिं चक्रे महामनाः ॥ ९
 तं तथा निश्चितात्मानं महात्मानं महातपाः ।
 वसिष्ठो वारयामास हेतुना येन तच्छृणु ॥ १०

वसिष्ठ उवाच ।

कृतवीर्य इति ख्यातो बभूव नृपतिः क्षितौ ।
 याज्यो वेदविदां लोके भृगूणां पार्थिवर्षभः ॥ ११

Da Dn D1.2.4 तु (for च). — ^a) Ko G1.2 'रीव स वर्तते; N2 V1 B D G8 'रीवान्ववर्तते (B1 'रीवान्वपद्यत; D8 'रीव प्रवर्तते); T1 'रीव न्यव'; G4 'तरं स व्य'; M8 'रीवान्वव'.

5 ^a) K2 N2.3 V1 B1 Dn G1.2 इव (for इति). Ko.4 N2.3 V1 B2.6 Da Dn1.2.3 D4 T1 G2.3 विप्रर्षि (as in text); the rest विप्रर्षिर्. — ^b) B8 अभ्यभाषत; T1 प्रत्युवाच ह. — ^c) S (except T1 G2.3) समीपे (for समक्षं). S1 K D8 कौरव्य; N1 विप्रर्षिर्. — ^d) S1 त्वदृ'; K1 त्वदृश्यत्या; K2 Da1 G1 M 'श्यत्या; K3 अदृश'; D8 नाह'. S (except T1 G2.3) नराधिप.

6 ^a) Cf. I. 127. 3°. — ^b) S (except T1 G2.3) इदं (for तत्). — ^c) S1 Ko.2.4 N V1 B D (except Dns D2.5) M2.5 शृण्वती; K1 शृण्वते.

7 ^a) Ko.2 D8 इत्येवं; K1 N1.3 M3 इति न ते (for तातेति). G8 (corrupt) माता तात ततो नेति. — ^b) Ko. 2.3 नैष; K1 N1.3 T1 G2.3 M3 तात (for न ते). K1 N1.3 एष (for तातो). N8 T1 G2 महानृषिः. S1 न तातोसौ महा'; K4 N2 V1 B D ब्रूहेनं पितरं पितुः. — ^c) T1 G2 महातपाः; T2 G4 महामुने; G1.5 M महावने; G8 महामुनिः.

8 Da om. 8^{ab}. — ^a) T3 G (except G2.3) M (except M5) तातं त्वं (for तातेति). — ^b) Dn1 न दुः; T2

G8 न वै; G4.5 नैव; M8-8 न ते (for नैष). — ^a) N2 V1 B D (except D8) om. तु. N3 तात (for तस्य). — ^c) N1 धर्मः (for पितुः). N1 T G1.2.4-6 मनस्विनः; N2.3 V1 B D (except D8) यशस्विनः; G8 M तपस्विनः.

9 ^a) K (except K1) सर्वरक्षो. Cd cites सर्वलोकाः. — ^d) N1 महायशाः; N8 S 'तपाः.

10 S (except T1 G2.3) om. 10^{ab}. — ^b) N2 V1 B1 Dn D1 स महात्मा (for महात्मानं). B8 महायशाः. — After 10^{ab}, K4 N2 V1 B D ins.:

1787* ऋषिर्ब्रह्मविदां श्रेष्ठो मैत्रावरुणिरन्यधीः ।

[K4 'रघधीः; B2.6 'रघ्य'; D1 'धर्म'; D4.5 'रथ'.]

— ^d) N1 G4 अनेन (for येन). S1 Ko.1.4 तं (for तत्). G8 'ना केनचिच्छृ'.

11 T2 G5.6 M8-8 om. वसिष्ठ उ'. S1 K1 S om. उवाच. — ^a) N1 'वीर्येति विख्यातो. — ^b) S1 K1.3.4 N1.3 T1 G2.3 नृपतिर्भुवि; N2 V1 B D (except D5.1) पृथिवीपतिः. — ^c) S1 K1 यज्वा; B1.5 Da D8 याज्ये; T2 G4.5 मान्यो. — ^d) K3 B1.6 Da2 D4.5 G1.3.6 'वर्षभ; T1 G2 भरतर्षभ.

12 ^a) T2 G4-6 अन्वग्रहीत्; Cd अग्रभुजः (as in text). — ^c) S1 K1 G8 सोमेन; K2 G1 M5 होमांते. — ^d) S1 K1.4 N1 B8 D (except D2.4.5) पते (for पतिः).

स तानग्रभृजस्तात धान्येन च धनेन च ।
सोमान्ते तर्पयामास विपुलेन विशां पतिः ॥ १२
तस्मिन्नुपतिशार्दूले स्वर्गतेऽथ कदाचन ।
बभूव तत्कुलेयानां द्रव्यकार्यमुपस्थितम् ॥ १३
ते भृगूणां धनं ज्ञात्वा राजानः सर्व एव ह ।
याचिष्णवोऽभिजग्मुस्तास्तात भार्गवसत्तमान् ॥ १४
भूमौ तु निदधुः केचिद्भृगवो धनभक्षयम् ।
ददुः केचिद्विजातिभ्यो ज्ञात्वा क्षत्रियतो भयम् ॥ १५
भृगवस्तु ददुः केचित्तेषां वित्तं यथेप्सितम् ।
क्षत्रियाणां तदा तात कारणान्तरदर्शनात् ॥ १६
ततो महीतलं तात क्षत्रियेण यदृच्छया ।
खनताधिगतं वित्तं केनचिद्भृगुवेश्मनि ।

तद्वित्तं ददृशुः सर्वे समेताः क्षत्रियर्षभाः ॥ १७
अवमन्य ततः कोपाद्भृगूस्ताञ्जशरणागतान् ।
निजघ्नस्ते महेष्वासाः सर्वास्ताभिश्चितैः शरैः ।
आ गर्भादनुकृन्तन्तश्चेरुथैव वसुंधराम् ॥ १८
तत उच्छिद्यमानेषु भृगुष्वेवं भयात्तदा ।
भृगुपत्न्यो गिरिं तात हिमवन्तं प्रपदिरे ॥ १९
तासामन्यतमा गर्भं भयाद्वाधार तैजसम् ।
ऊरुणैकेन वामोरुर्भर्तुः कुलविद्वद्वये ।
ददृशुर्ब्राह्मणीं तां ते दीप्यमानां स्वतेजसा ॥ २०
अथ गर्भः स भिन्नोरुं ब्राह्मण्या निर्जगाम ह ।
मुष्णन्दृष्टीः क्षत्रियाणां मध्याह्न इव भास्करः ।
ततश्चक्षुर्वियुक्तास्ते गिरिदुर्गेषु वध्रमुः ॥ २१

13 *) S तस्मिन्नु (Ms-8 'श्र' नृपशा. — *) K (except K1) Ds स्वर्गते. K4 Bs च; Bs Dns D2 तु (for स्य). Ś1 K2 N̄ V1 B D (except D5) G1 कथंचन. — *) Ś1 K1 G4 'कुलीया'; T1 G2 'कुलीना'; Cd as in text. Ds बभूव तत्कुलजातानां (hypermetric!).

14 *) N̄2 V1 B D (except D5) भृगूणां तु (for ते भृ). — *) Ś1 K (except K1) Ds T2 G5.6 हि; N̄2 V1 B Da Dn D1.2.4 ते (for ह). T1 G1-3 'नः संचितं बहु. — *) K1 यजिष्णवो; K2 धनार्थिनो; Cd as in text. Ś1 D1 T1 G1-3 ते (for तात्). — *) K3 Ds तदा; N̄2.8 V1 B (except B5) Dn D2.4 ततो (for तात). Ms ब्राह्मण.

15 *) Bs D2 भूमौ च; T1 G2 ते भूमौ. Gs निधनं (for निद). T2 G1.4-6 M (except M5) transp. निदधुः and भृगवः. N̄2 वदतो (for भृग). — *) D1 क्षत्रियजं.

16 Da om. 16^{ab}. — *) T1 G2 Ms-8 च (for तु). Ś1 (sup. lin. as in text) दधुः; G1.4 ततः. — *) Ko.2.4 वित्तमभीप्सि. — *) K4 'णांतरकारणाव. Cd cites कारणांतरात्.

17 *) T2 G4.5 'तले. — *) T2 G5.6 M कस्मिंश्चित् (Ms किंचित्) (for केनचित्). — *) Ko केचित् (for सर्वे). — *) Bs भूतले (for समे).

18 *) S (except T1 G1) अवमल. N̄2 V1 B1.3 Dn D1.2.5 T2 G4-6 M (except Ms) क्रोधाद्; Bs कुध्या; D2 क्रुद्धा. — *) S (except T1 G2) ते (for तात्). — *) Ś1 K Ds 'स्ते ततः कोपात् (Ks क्रोधात्); N̄1.8 'स्ते महीपालाः; N̄2 V1 B Da Dn D1.2.4 'भुः परमेष्वा'. — *) Ko.3

सर्वीस्तु; K4 सर्वान्सु; T2 G4-6 Ms.6-8 बहून्वै; G1 Ms भृगून्वै. — *) N̄2.8 V1 B D 'द्वकृतंतश्. — *) G3 कुतः (for चेह). N̄2 V1 B D सर्वो; Gs चेमां (for चैव).

19 *) N1 निश्छिद्य; S (except T1 G2.8) उरसाद्य. — *) N̄2 V1 B D दुर्गं (for तात). — *) G3 भानुसंतं (for हिम).

20 *) Ś1 K1 N̄2 अन्यतरा; Dns D4.5 एकतमा. — *) Ś1 भयाद्धार; Ko.2 D5 भयाद्धारत्त; K1 N̄2 'द्वध्रेथ; K4 'द्वध्रेति; N̄1 संदधारति; T2 G1.4-6 M धारयामास; K3 as in text! K4 N̄1 Ds Ms.5 तेजसं; G1 Ms-3 तेजसा. N̄2 V1 B Da Dn D1.2.4 भयाद्द्वध्रे महौजसं; T1 G2.8 धार सुसमाहिता. — *) Some MSS. वामोरुः (or 'ह). — After 20^{ad}, K4 N̄2 V1 D (except Da) S ins.:

1788* तद्गर्भमुपलभ्याशु ब्राह्मणी या भयादिता ।

गत्वैका कथयामास क्षत्रियाणामुपह्वरे ।

ततस्ते क्षत्रिया जग्मुस्तं गर्भं हन्तुमुद्यताः ।

[(L. 1) S तं (for तद्), and अथ (for आशु). K4 सा; D2 च; Ds तु; T1 G1-3 एका; T2 G4-6 M अन्या (for या). T2 G4-6 M 'दिताः. — (L. 2) T1 G2 संगत्य; T2 G5 गर्भं वै; G1.4.6 Ms-8 गत्वा वै; G8 संगत्या; Ms.5 गत्वा ताः. T2 G1.4-6 M 'मासुः; G2 श्रावया. S 'णामुपातिके.] — *) N̄2 V1 Bs D (except D5) तेथ (for तां ते). — *) Bs Da D2.4 Nilp दुहुवुस्तामनिदितां.

21 *) B Da D2.4 ततो (for अथ). — *) T1 G2 दृष्टिः; G1.3.4 M (except Ms) दृष्टि. — *) Ms-8 मध्याह्नम्. — Ds om. 21st. — *) Ks G1 विमुक्तास्ते; N̄2 V1 B D (Ds om.) विहीनास्ते. — T1 G2 (hapl.) om. 21/-23rd.

ततस्ते मोघसंकल्पा भयार्ताः क्षत्रियर्यभाः ।
ब्राह्मणीं शरणं जग्मुर्दृष्ट्वर्थं तामनिन्दिताम् ॥ २२
ऊचुश्चैनां महाभागां क्षत्रियास्ते विचेतसः ।
ज्योतिःप्रहीणा दुःखार्ताः शान्तार्चिष इवाग्रयः ॥ २३

भगवत्याः प्रसादेन गच्छेत्क्षत्रं सचक्षुषम् ।
उपारम्य च गच्छेम सहिताः पापकर्मणः ॥ २४
सपुत्रा त्वं प्रसादं नः सर्वेषां कर्तुमर्हसि ।
पुनर्दृष्टिप्रदानेन राज्ञः संत्रातुमर्हसि ॥ २५

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकोनसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६९ ॥

१७०

ब्राह्मण्युवाच ।

नाहं गृह्णामि वस्तात दृष्टीर्नास्ति रुपान्विता ।
अयं तु भार्गवो नूनमूरुजः कुपितोऽद्य वः ॥ १
तेन चक्षूंषि वस्तात नूनं कोपान्महात्मना ।
सरता निहतान्वन्धूनादत्तानि न संशयः ॥ २

गर्भानपि यदा यूयं भृगूणां व्रत पुत्रकाः ।
तदायमूरुणा गर्भो मया वर्षशतं धृतः ॥ ३
षडङ्गश्चाखिलो वेद इमं गर्भस्थमेव हि ।
विवेश भृगुवंशस्य भूयः प्रियचिकीर्षया ॥ ४
सोऽयं पितृवधानूनं क्रोधाद्बो हन्तुमिच्छति ।

22 T₁ G₂ om. 22 (cf. v. l. 21). — ^a) Ś₁ मेघसंकाशा; K₁ मेघ; N₁ मोह; N₂ V₁ B D मोहमापन्ना. — ^b) N₁ S (T₁ G₂ om.) 'ताः क्षत्रियाः पुनः; N₂ V₁ B D राजानो नष्टदृष्टयः (D₁ 'बुद्धयः).

23 T₁ G₂ om. 23^a (cf. v. l. 21). — ^a) K₁ Da Me-8 'सागाः. — ^b) T₁ G₂ 'याश्च. — ^c) Ś₁ K₁ G₂ 'प्रहीना; T₁ G₂ Me-8 'णान्; G₄ 'विहीना. — ^d) N₂ गताचिषः.

24 Before 24, B₂ ins. क्षत्रिया ऊ. — ^b) S (except G₂) निरामयं. — ^c) N₁ B₂ G₂ उपगम्य; B₁ G₂ Da D₂ 4 उपरं. K₂ वेगेन (for गच्छेम). D₁ स उपारम्य गं; S (except T₁ G₂ 8) पापादस्मादुपारम्य (Me-8 'पाकम्य). — ^a) K₀ N₁ V₁ B₂ D₂ 'कर्मिणः; K₁ 'कर्मणि. S (except T₁ G₂ 8) पश्येम च यथापुरं (G₀ तथा पुनः).

25 ^a) G₂ 4 सुपुत्रा. B₁ 8 D₂ transp. त्वं and नः. — ^b) N₂ V₁ B D (except D₅) कर्तुमर्हसि शोभने. — T₂ G₅ om. 25^{ad}. — ^c) Ś₁ K₁ D₂ 1, 2 T₁ Me₂ 5 'प्रसादेन. — ^d) Ś₁ K₁ राज्ञः संप्राप्तुः; K₂ 'जस्त्वं त्रां; K₃ G₁ 6 M क्षत्रियांश्चातुः; N₁ प्रसीद शरणा भव; B (except B₂) राज्ञश्चातुमिहर्हसि.

Colophon. Major parvan: T₂ G M संभव (for आदि). — Sub-parvan: N₁ 2 V₁ चैत्ररथ, followed by और्वोपाख्यान; T₁ संभव. Ś₁ K N₂ B Da D₂ 1, 2, 3 Me₂ 5 (all om. the sub-parvan name) mention only और्व

(B₂ वासिष्ठे और्व; Me₂ 5 वासिष्ठोपाख्यान; D₅ calls it a parvan). — Adhy. name: K₂ और्वोत्पत्तिः; D₅ और्वः; G₂ और्वोपाख्यानं; Me₂ 5 और्वोत्पत्तिकथनं. — Adhy. no (figures, words or both): D₂ T₁ 177; D₄ m 180; T₂ G₂ 5 128; G₁ 130; G₂ M 129. — S'loka no.: Dn 28; Ms 29. — Aggregate s'loka no.: Dn 6789.

170

1 K₁ 8 S om. उवाच. — ^a) Ś₁ नानुगृह्ण; T₂ G₁ M नाहं सुष्णामि. Ko. 2.4 D₅ वस्तावद्; N₁ V₁ B Da D₂ 1, 2 D₁ 4 वस्ताता; T₁ G₂ वो भूपा; G₁ राजेदं. — ^b) B₂ T G₁ 4 M₂ दृष्टि. — ^c) Ko. 2.4 D₅ पुत्रो मे (for अयं तु). T₂ G₂ M नाम; G₁ रामः (for नूनम्). — ^d) T₁ G₂ 8 M₂ भृशं; T₂ G₁ 4-8 Me₂ 6-8 ध्रुवं (for सद्य वः).

2 ^a) K (except Ko) D₅ तावत्; N₁ V₁ B D₂ 1, 2 D₁ 4 ताता; T₁ G₂ नूनं (for तात). — ^b) N₂ V₁ B D (except D₅) G₂ व्यक्तं को; T G₁ 2.4-8 M कुपितेन. — ^d) T₂ corrupt. T₁ G₁ 2.4.5 M आर्तानिह (M₂ नाशितानि); G₂ आहृतानि. B₁ 8.5 Da (Da₁ m Arjp as in text) D₂ 4 त्राधिपाः; S (except G₂) कथंचन.

4 ^a) G₄ षडंगं. Ś₁ K₁ Da T₁ G₂ 8 चाखिला वेदाः; G₄ 'लं वेदं. — ^b) T₂ G₂ Me-8 'स्थ. K₂ 4 N₂ 8 V₁ B D (except D₂ 5) ह; N₁ S च (for हि). — ^c) T₁ G₂ 8 विविशुर. — ^d) N₁ ततः; B₁ नृपाः (for भूयः).

5 ^a) N₂ V₁ B D (except D₅) व्यक्तं (for नूनं).

तेजसा यस्य दिव्येन चक्षुषि मुषितानि वः ॥ ५
तमिमं तात याचध्वमौर्वं मम सुतोत्तमम् ।
अयं वः प्रणिपातेन तुष्टो दृष्टीर्विमोक्षयति ॥ ६
गन्धर्व उवाच ।
एवमुक्तास्ततः सर्वे राजानस्ते तमूहजम् ।
ऊचुः प्रसीदेति तदा प्रसादं च चकार सः ॥ ७
अनेनैव च विख्यातो नाम्ना लोकेषु सत्तमः ।
स और्व इति विप्रपिरूरुं भिन्वा व्यजायत ॥ ८
चक्षुषि प्रतिलभ्याथ प्रतिजग्मुस्ततो नृपाः ।
भार्गवस्तु मुनिर्मेने सर्वलोकपराभवम् ॥ ९
स चक्रे तात लोकानां विनाशाय महामनाः ।
सर्वेषामेव कार्त्स्न्येन मनः प्रवणमात्मनः ॥ १०
इच्छन्नपचितिं कर्तुं भृगूणां भृगुसत्तमः ।

सर्वलोकविनाशाय तपसा महतैधितः ॥ ११
तापयामास लोकान्स सदेवासुरमानुषान् ।
तपसोग्रेण महता नन्दयिष्यन्पितामहान् ॥ १२
ततस्तं पितरस्तात विज्ञाय भृगुसत्तमम् ।
पितृलोकादुपागम्य सर्व ऊचुरिदं वचः ॥ १३
और्वं दृष्टः प्रभावस्ते तपसोग्रस्य पुत्रक ।
प्रसादं कुरु लोकानां नियच्छ क्रोधमात्मनः ॥ १४
नानीशैहिं तदा तात भृगुभिर्भावितात्मभिः ।
वधोऽभ्युपेक्षितः सर्वैः क्षत्रियाणां विहिंसताम् ॥ १५
आयुषा हि प्रकृष्टेन यदा नः खेद आविशत् ।
तदास्माभिर्वधस्तात क्षत्रियैरीप्सितः स्वयम् ॥ १६
निखातं तद्वि वै वित्तं केनचिद्भृगुवेष्मनि ।
वैरायैव तदा न्यस्तं क्षत्रियान्कोपयिष्णुभिः ।

— °) $\tilde{N}1.2$ V1 B D (except Ds) तस्य. T2 G4-6 दीप्ते (for दिव्ये). — °) K2.4 T1 G2 च (for वः).

6 °) T1 G2.3 एव (for इमं). B1 (m as in text) G5 ताता; T1 G2.3 यूयं; Cd as in text. § Dev.: तातेति जाल्यपेक्षया । याचध्वमिति व्यत्ययपेक्षया । § — °) B5 सुतो ह्ययं. — °) S transp. तुष्टः and दृष्टीः. $\tilde{N}2$ V1 B6 D (except D2.5) प्रमोक्षयति; S प्रदास्यति.

7 Ms om. गन्धर्व उ°; $\tilde{S}1$ K1 T2 G1.4-6 Ms-8 om. उवाच. Ko.3 $\tilde{N}2$ V1 B3.6 D वसिष्ठ उ°; T1 G2.3 Ms वसिष्ठः (for गन्धर्व उ°). — °) Da नस्तातमूहं. — °) Ko मुदा (for तदा). — °) Ko T1 G2 ह (for सः).

8 °) T1 G2.3 transp. एव and च. $\tilde{S}1$ K (except K2) Ds मुहूर्तेन (for च विख्या°). — °) $\tilde{S}1$ K1 Ms सत्तमः; K4 T1 G2.3 विश्रुतः. — °) T2 G1.4-6 Ms-8 विख्यातः; G3 विप्रपे. — °) S विनिःसृतः (for व्यजा°).

9 °) $\tilde{N}1$ V1 B D (except D2) प्रतिलब्ध्वा च (D5 थ). — °) T1 G2.3 'मुनैराधिपाः. — °) $\tilde{S}1$ Ko D5 अयः; K1-4 अपि (for तु). $\tilde{S}1$ K D5 त्वौर्वः (K2 चैव) (for मेने). — °) $\tilde{S}1$ K D5 सर्वलोकेषु सत्तमः.

10 °) K2 तपश्चक्रे स लो°. — °) K1.2 महात्मना; $\tilde{N}1$ महाबलः; D4.5 मतिं तदा; T1 G2.3 महायज्ञाः; T2 G1.4-6 मुनिस्तदा; M पुनस्तदा (Ms मनस्तदा).

11 °) G2 गंतु. — °) Ko स द्विजोत्तमः; $\tilde{N}2$ V1 Dn D1.5 भृगुनन्दनः. — °) K2 (corrupt) तैधिकः; K4 महतोद्धतः; B1.2.5 Da (Da1m as in text) D2.4 महता

धिकः. S तेपे त्वयं (G1.2 त्वयं; M1 रुयं) परंतपः (G5 महता तपसान्वितः; Ms.5 तेपे त्वयतरं तपः).

12 °) K2 D2m त्रीन् लोकान्; K4 T1 G2.3 लोकांस्त्रीन्; $\tilde{N}2$ V1 B5 Da Dn D1 T2 G1.4-6 Ms-8 तान् लोकान्; Ms.5 वै लोकान् (for लोकान्स). — °) K2 मानवान्; $\tilde{N}2$ पन्नगान्; T2 G1.4-6 स (G1 अ)सुरासुरं; M ससुरासुरं मानवान्. — °) $\tilde{S}1$ K1 मनसा (for महता).

13 °) $\tilde{S}1$ K $\tilde{N}1.2$ D2.5 ते; T1 G2.3 तत् (for तं). K2 भृगवस्तात. — °) $\tilde{S}1$ गुरुसत्तमान्; $\tilde{N}2$ V1 B3 Dn1.2 D1.5 कुलनन्दनं; B1.5.6 Da Dn3 D2.4 T2 G2-6 भृगुनन्दनं. — °) Ko.4 D5 कात्समागत्य; $\tilde{N}1$ G2 Ms कादिहागं; T1 G2 कादिहागत्य. — °) $\tilde{S}1$ K1 सर्वेभ्युचुः; T1 G2 और्वमूचुं

14 Before 14, $\tilde{S}1$ $\tilde{N}2$ V1 B3.6 D ins. पितर ऊचुः; S (except G2 Ms.5) पितरः. — °) K2 Da सोडयस्य — °) Ms पितृलोकानां.

15 °) G1.3 Ms तादृशैरः; G4 अनीशैरः. T1 G2 त्वादृशैरपि संक्रुद्धैः. — G2 om. 15°. — °) $\tilde{N}1$ S (except Ms; G2 om.) -प्युपेक्षिः; $\tilde{N}2$ V1 B D ह्युपेक्षिः. $\tilde{N}1$ T G1.4-6 Ms-8 पूर्व (for सर्वैः). — °) T1 णां महात्मभिः.

16 °) Ko.3.4 हि प्रभूतेन; $\tilde{N}2.3$ (sup. lin. sec. m as in text) B D वि (Da -ति)प्रः. T2 G4-6 च प्रः; G3 न प्रः. Cd cites प्रकृष्टतमेन. — °) T1 G2 तदास्माकं; G तथास्मां; G8 तथास्माकं.

17 °) G1 निहितं. Ko B5 Da D2 तद्विधैरः; E त्वद्विधैरः; K4 B1.2.5 Dn D1.2 यच्च वै; $\tilde{N}1$ तत्र वै; I

किं हि विचेन नः कार्यं स्वर्गेप्सुतां द्विजर्षभ ॥ १७
यदा तु मृत्युरादातुं न नः शक्नोति सर्वशः ।
तदास्माभिरयं दृष्ट उपायस्तात संमतः ॥ १८
आत्महा च पुमांस्तात न लोकाहंभते शुभान् ।
ततोऽस्माभिः समीक्ष्यैवं नात्मनात्मा विनाशितः ॥ १९

न चैतन्नः प्रियं तात यदिदं कर्तुमिच्छसि ।
नियच्छेदं मनः पापात्सर्वलोकपराभवात् ॥ २०
न हि नः क्षत्रियाः केचिन्न लोकाः सप्त पुत्रक ।
दूषयन्ति तपस्तेजः श्रोधमुत्पतितं जहि ॥ २१

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७० ॥

१७१

और्व उवाच ।

उक्तवानसि यां क्रोधात्प्रतिज्ञां पितरस्तदा ।
सर्वलोकविनाशाय न सा मे वितथा भवेत् ॥ १
वृथारोषप्रतिज्ञो हि नाहं जीवितुमुत्सहे ।

अनिस्तीर्णो हि मां रोषो दहेदग्निरिवारणिम् ॥ २
यो हि कारणतः क्रोधं संजातं क्षन्तुमर्हति ।
नालं स मनुजः सम्यक्त्रिवर्गं परिरक्षितुम् ॥ ३
अशिष्टानां नियन्ता हि शिष्टानां परिरक्षिता ।

तद्वितैर. T₁ G₂ दृष्टिर्निखनता वित्तं. — ^१) Ś₁ K B₂ Da D₄.⁵ भृगुभिर्भुवि (D₄ 'भिः पुत्र' वेदेमनि. — ^२) S (except T₁ G₂.⁸) ततो (for तदा). — ^३) T₁ क्रोधयिष्णुना; T₂ G₄-⁸ क्रोधयि; G₂ 'ष्णुना. — ^४) T₁ G₂ मोक्षेप्सुतां. N₂ V₁ B D (except D₅) T₁ G₂.⁸ द्विजोत्तम. — After 17, N T₁ G₁-³ ins.:

1789* यदस्माकं धनाध्यक्षः प्रभूतं धनमाहरत् ।

[Ś₁ K N₁.³ D₅ T₁ G₁-³ 'क्षः स्वयं वित्तमुपाहरत्. Cd cites धनाध्यक्षः.]

18 ^१) K₁ M च (for तु). — ^२) Ś₁ न च; K₀.⁸.⁴ नास्मान्. S (except M₂.⁵) न शक्नोति च सर्वं. — ^३) G₄ तदास्मान्धारयन्. G₂ M₂.⁸ दृष्ट्वा. — ^४) T₁ G₁-³ सर्वशः; T₂ G₄-⁸ धर्मतः (for संम).

19 ^१) T₂ G₂ आत्मा च. D₂ यः; T₂ G₂ नः (for च). Ś₁ K D₂.⁵ नरः; T₂ G₄.⁵ M पुनः (for पुमान्). N₂ लोके (for तात). — ^२) M₂ लोकाचामृते. — ^३) T₁ G₁.³ तदास्मा. Ś₁ K B₂ Da D₅ G₂ 'क्ष्यैतत्. — ^४) Ś₁ K₀.¹ N₂ V₁ B₂ D₂ D₁.⁵ M₂ नाम् (as in text); the rest आत्म (om. न). N₂ विपादितः; N₂.⁸ V₁ B D (except D₅) निपादितः. — After 19, T₂ G₂ ins.:

1790* पुतस्य परिहारार्थं त्वं तु धर्मं समाचर ।

20 ^१) G₂ ब्रूत; G₄ तावत् (for तात). — ^२) Ś₁ N₁ Da G₁ तुमर्हसि. — ^३) G₂ 'दं मनस्तापात्सर्वलोकभयावहात्.

21 ^१) N₂ V₁ D₂ D₁.⁵ मा वधीः; Da न हि वः; G₁ न पुनः. K₄ N₂ V₁ B₂ D₂ क्षत्रियान्. K₄ N₂ V₂ B D तात; T₂ G₂.⁶ संति (for केचित्). — ^२) N₂ V₁ B₂ D₂ D₁.⁵ लोकान्. B₁.⁸.⁵ तव; Da D₂.⁴ ते च (for सप्त).

— ^३) K₀ D₅ पूजयन्ति; K₄ N₂ V₁ B₂ D₂ D₁ दूषयन्तं; N₂ नाशयन्ति. N₂ हतं; N₂ ह्यतः; B₂.⁶ Da D₂.⁴ G₂ ततः; T₁ यतः; T₂ G₁.².⁴-⁸ M₂-⁸ पुनः; M₂.⁵ च नः (for तपः). Ś₁ K₁ तेजाः; T₁ G₂ तेयं; M₂.⁵ तस्मात् (for -तेजः). — ^४) G₂ क्रोध उत्पतितो महान्. — Nil. ends the adhy. with the remark पाठांतरमुपेक्ष्यं, but does not mention what variant he means.

Colophon. Major parvan: T₂ G M संभव (for आदि). — Sub-parvan: N₂.¹.² V₁ चैत्ररथ; T₁ संभव. Ś₁ K N₂ B Da D₂ D₂.⁴ M₂.⁵ (all om. the sub parvan name) mention only और्व (M₂.⁵ और्वोपाख्यान). — Adhy. name: K₀.⁴ भृगूणां वाक्यं; D₁ और्वोत्पत्तिः; D₅ और्वं प्रति भृगूणां वाक्यं. — Adhy. no. (figures, words or both): D₂ T₁ 178; D₄ m 181; T₂ G₂-⁵ 129; G₁ 131; G₂ M 130. — S'loka no.: D₂ M₂ 22. — Aggregate s'loka no.: D₂ 6811.

171

1 K₁ S om. उवाच. — ^१) T₁ G₁-³ कृतवान्. B₂ D₂ D₄ यत् (for यां). — ^२) G₁ अपरः (for पितरः). Ś₁ T G (except G₂) तथा. — ^३) N₂ न मे सा; G₂ तथापि.

2 ^१) N₂ V₁ B D (except D₅) वै; S [S]हं (for हि). — ^२) S तु (M₂-⁸ हि) (for अहं). N₂ V₁ B D (except D₅) T₂ G₂-⁸ सवितुम्. — ^३) G₂.³ अग्निस्तीर्णो. K₀.⁸.⁴ S (except G₂ M₂) मे (for मां). K₂.⁴ G₁-³ रोषात्. — ^४) K₄ दद्यात्. Ś₁ K N₂ गर्भे (for अग्निर्). T₁ G₂ इवैधनं; M 'रणी.

स्थाने रोषः प्रयुक्तः स्यान्नृपैः स्वर्गजिगीषुभिः ॥ ४
 अश्रौषमहमूरुस्यो गर्भशय्यागतस्तदा ।
 आरावं मातुर्वर्गस्य भृगूणां क्षत्रियैर्वधे ॥ ५
 सामरैर्हि यदा लोकैर्भृगूणां क्षत्रियाधमैः ।
 आगर्भोत्सादनं क्षान्तं तदा मां मन्युराविशत् ॥ ६
 आपूर्णकोशः किल मे मातरः पितरस्तथा ।
 भयात्सर्वेषु लोकेषु नाधिजग्मुः परायणम् ॥ ७
 तान्भृगूणां तदा दारान्कश्चिन्नाभ्यवपद्यत् ।
 यदा तदा दधारेयमूर्णैकेन मां शुभा ॥ ८
 प्रतिपेद्वा हि पापस्य यदा लोकेषु विद्यते ।
 तदा सर्वेषु लोकेषु पापकृन्नोपपद्यते ॥ ९

यदा तु प्रतिपेद्धारं पापो न लभते कश्चित् ।
 तिष्ठन्ति बहवो लोके तदा पापेषु कर्मसु ॥ १०
 जानन्नपि च यः पापं शक्तिमान्न नियच्छति ।
 ईशः सन्सोऽपि तेनैव कर्मणा संप्रयुज्यते ॥ ११
 राजभिश्चैश्वरैश्चैव यदि वै पितरो मम ।
 शक्तैर्न शकिता त्रातुमिष्टं मत्वेह जीवितम् ॥ १२
 अत एषामहं क्रुद्धो लोकानामीश्वरोऽद्य सन् ।
 भवतां तु वचो नाहमलं समतिवर्तितुम् ॥ १३
 मम चापि भवेदेतदीश्वरस्य सतो महत् ।
 उपेक्षमाणस्य पुनर्लोकानां किल्बिषाद्भयम् ॥ १४
 यश्चायं मन्युजो मेऽग्निलोकानादातुमिच्छति ।

3 ") G₃ देशे काले तु यः; G_{4.5} यो ह्यका. S₁ K N₃ D₅ कोपं; G₄ क्रोधात्. G₆ देशकालेन संजातं. — ") G₆ क्रोधं यः (for संजातं). S₁ K₁ हंतुम्; D₂ यंतुम्; G_{1.5} कर्तुम्. K₄ D₂ इच्छसि; B_{1.5} M₈ इच्छति. — ") T₂ G (except G_{2.3}) अभि (for परि).

4 G₆ om. 4^{ab}. — ") S₁ K_{0.2-4} N₁ V₁ B₅ D_n D_{1.5} T₂ G_{1.5} M₈₋₈ नियंता (as in text); G₈ नियुक्ता; the rest निहंता. T₂ G₅ तु; G₁ [S]स्ति (for हि). — ") D₂ अलोलुपः (for स्थाने रोषः). — ") D₂ T₁ G_{2.4} नरैः; G₈ सृष्टेः; G₈ स्थाने (for नृपैः). K_{8.4} N₂ V₁ B D (except D₄) G₄ सर्वैः; G₅ M स्वर्गं (for स्वर्ग).

5 ") S₁ K₁ G₄ शर्यां गं. — ") S₁ K₁ आधानं (for रावं). T₂ G_{1.5.6} M वं तु नृशं तत्र.

6 ") S₁ K N₂ V₁ B_{5m.5.6} D संहारो; G₁ पामरैरु; G₂ समदैरु; G_{4.5} सामरे (sic). S₁ अहं; K₁ अथ; D₅ अयं; G_{4.5} अस्मिन् (for हि). T G₆ समाहितैस्तदा. S₁ K_{1.2.4} N_{1.2} V₁ B₅ D T G (except G₈) लोके; B₃ लोभैरु. — ") S₁ K N_{1.5} B_{2.6} D_{2.4} हसादनात्; N₂ V₁ B_{1.3} D_n D_{1.5} च्छेदनात्. N_{2.3} V₁ D_n D_{1.4} क्रांतः; D₂ वृत्तं. Arjp आगर्भोत्सादनाक्रांतः. — ") S₁ मे; some MSS. मा.

7 ") N₁ V₁ B D (except D₅) संपूर्णं; S प्रकीर्णं (M₈ विकीर्णं; M₅ विशीर्णं) केशाः; Nilp संपूर्णशोकाः. N₃ B Da D_{2.4.5} इव (for किल). — ") G₁ काले (for लोके). — M₇ (hapl.) om. 7^{d-9}.

8 M₇ om. 8 (cf. v. l. 7). — ") K₈ transp. तान् and भृगूणां. N_{2.3} V₁ B D (except D₅) यदा; T₂ G₄₋₆ परान्. G₈ राजन्; M₆₋₈ राज्ञां (for दारान्). M_{3.5} तान्मृगून्निवतां राज्ञां (M₅ व्रतो राज्ञः). — ") K₀ कश्चिन्नै-

वाभ्यवपद्यते; N_{2.3} V₁ D_n D_{1.5} G₂ ज्ञाभ्युपपद्यं; B Da D_{1.2} G₁ ज्ञाभ्युपपद्यते; T₂ G_{2.5} पद्यते; M₅ कश्चिदभ्यो-भिपद्यते. — ") K₂ N₂ V₁ B D माता (for यदा). T₁ G_{2.3} तदा दधार मां माता सोरुणैकेन भामिनी.

9 M₇ om. 9^{ab} (cf. v. l. 7). — ") N₁ कर्मसु; S लोके न. — K₈ (hapl.) om. 9^{ed}. — ") S₁ तदा च सर्वलोकेषु. — ") S चोप (G₈ ज्ञैव; M₆₋₈ ज्ञाव) शाम्यति.

10 ") G_{1.2.4} पापान्. M₆₋₈ ना (for न). — ") N₂ V₁ लोकाः.

11 ") K₂ यदा; T₂ G_{2.3} हि यः. — ") B_{1.3} (m as in text). D₂ नृशंसः सोपि; S (except T₁ G_{2.3}) ईशः स चापि.

12 ") K₀ D₅ S (except G₈) श्वेतैरु. — ") K_{0.3} T₂ G M₈ यदा (G₈ यथा) (for यदि). — ") K_{0.2.4} D₅ T₂ G_{1.5.6} M₈ यतितासु; M₆₋₈ यतितसु. T₁ G_{2.3} न लोकै-रीप्सितास्त्रा; G₄ शक्तैर्निवारितैस्त्रा. — ") S₁ K₁ D₅ छं संदेहजी; T₁ G_{2.3} शक्तः संतोखिलैरपि.

13 ") S₁ K₁ एवम् (for एषाम्). — ") S₁ K₁ G₄ च सः; K₄ T₁ G₂ -पि सन्; N₁ -पि न; N₂ V₁ B D G₃ ह्यहं. — ") K₀ N₁ V₁ B D T₁ G_{2.3} च (for तु). K₂ N₁ V₁ B D transp. अहं and अलं. N₁ V₁ B_{1m.6} D (except D_{4.5}) M₆₋₈ Cd समभि; G₄ प्रतिनि. K₈ चो नाहमभिर्वर्तितुमुत्सहे. — After 13, M₆₋₈ read 15^{ab}.

14 ") K_{0.3.4} एनः; T₁ G_{2.3} दोषः (for एतद्). N₂ V₁ B₅ D_n D₂ समापि चेन्नवेदेवं; B_{1.2.3} Da D_{1.4.5} समापि च भवेदेवं (D_{4.5} देतद्). — ") G_{4.5} ततो. T₁ G_{2.3} महान्; G₄ [S]भवत्. — ") A few MSS. उपेक्ष्य. — ") T₁ G_{2.3} M_{5.7} वं महत्; G_{4.6} वं भयं; M_{3.6.8}

दहेदेष च मामेव निगृहीतः स्वतेजसा ॥ १५
भवतां च विजानामि सर्वलोकहितेषुताम् ।
तस्माद्विद्धं यच्छ्रेयो लोकानां मम चेश्वराः ॥ १६

पितर ऊचुः ।

य एष मन्युजस्तेऽग्निलोकानादातुमिच्छति ।
अप्सु तं शुभ्र भद्रं ते लोका ह्यप्सु प्रतिष्ठिताः ॥ १७
आपोमयाः सर्वरसाः सर्वमापोमयं जगत् ।
तस्मादप्सु विमुञ्चेमं क्रोधाग्निं द्विजसत्तम ॥ १८
अयं तिष्ठतु ते विप्र यदीच्छसि महोदधौ ।
मन्युजोऽग्निर्दहन्नापो लोका ह्यापोमयाः स्मृताः ॥ १९

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७१ ॥

पं मतं.

15 Ms-8 read 15^{ab} after 13. — ^a) Ms-8 य एष.
Ko ऊरुजो; Gs मन्युना. T₁ G_{1.4-6} Ms.5 हि; Ms-8 ते
(for से). T₁ G_{2.8} यं मन्युजातोऽग्निः. — Gs (hapl.) om.
15^b-17^a. — ^b) = 17^b. Ś1 K₂ G_{2.4-6} Ms-8 लोकानां दां.
— K₈ (hapl.) om. 15^a-17^b. — ^c) T₂ G_{1.4-6} transp.
एष and एव. G₄ स (for च). T₁ G₂ प्रदहेदेष मामेव.

16 K₈ G₈ om. 16 (cf. v. l. 15). — ^a) N₁ चापि
जानामि; B₈ चैव जां; Ms-8 च विजानाति. — ^b) D₈ G₁
Ms. 'हितेप्सितां. — ^c) Ko.3 T₁ G₂ वद्धं; K₄ ददं; B
Da₁ D_{1.5} विषं; G_{1.4.6} M हि धर्म्यं. T₁ G₂ transp.
यच्छ्रे and लोका. G₄ transp. मम and च. T₂ G_{1.5.6}
चेप्सया.

17 K₈ om. 17^{ab}; G₈ om. 17^a (cf. v. l. 15). — K₁
S (but not Ś1!) om. ऊचुः (Gs Ms om. the ref.); K₈
ins. the ref. marg. sec. m. — After पितर ऊं, K₄ ins.:

1791* कुरु तात वचोऽस्माकं मा लोकान्हिसि चाधुना ।
— ^a) T₂ G₈ एव (for एष). N₈ तेजो (for तैऽग्निर्).
Ms-8 यश्चायं मन्युजोऽप्यग्निर्. — ^b) = 15^b. Ś1 T₂ G_{2.5}
लोकानां दां. — ^c) Ś1 अप्सु; K₄ ह्याप्सु.

18 T₂ G_{1.5.6} M om. 18^{ab}. — ^a) D₁ आपोमयात्;
T₁ G₂₋₄ अमया हि. Ś1 K₁ ह्यप्सरसाः; Ko.3.4 T₁ G_{2.3}
रसाः सर्वे. — ^b) T₁ G_{2.4} सर्वमेवास्मयं जं. — ^c) N₁
G₁ M प्रमुच्ये. — ^d) T₁ G_{2.8} भृगुनन्दन (for द्विजं).

19 ^a) Ś1 K N₁ Da तात (for विप्र). — ^b) Ś1 K₁
यथेच्छं; Da₁ T₂ G_{1.6} यदीच्छं. — ^c) G₈ Ms-8
दहेव. D₄ भंभो; G₈ लोकान् (for आपो). — ^d) Ś1 K₁
होतन्मयाः; K₂ होतेप्सयाः; T₁ G_{1.2.4-6} M चैवास्मयाः. G₈
लोकाश्चैव त्वया जिताः.

एवं प्रतिज्ञा सत्येयं तवानघ भविष्यति ।
न चैव सामरा लोका गमिष्यन्ति पराभवम् ॥ २०

वसिष्ठ उवाच ।

ततस्तं क्रोधजं तात और्वोऽग्निं वरुणालये ।
उत्ससर्ज स चैवाप उपयुक्ते महोदधौ ॥ २१
महद्वयशिरो भूत्वा यत्तद्वेदविदो विदुः ।
तमग्निमुद्गिरन्वक्रात्पिबत्यापो महोदधौ ॥ २२
तस्माच्चमपि भद्रं ते न लोकान्हन्तुमर्हसि ।
पराशर परान्धर्माज्ञानञ्ज्ञानवतां वर ॥ २३

20 ^a) Ms-8 लोके (for एव). D₄ सलैव. — ^b) D₄
T₁ G_{2.6} transp. तवां and भविं. Ś1 तव चैव; K₄ Da
भवानघ; T₂ G_{4.5} तवाच च. — ^c) N (except Ś1 K₄) G₈
चैवं. — ^d) G₈ त्वया यायात्परां.

21 Ś1 K₁ S om. उवाच. — ^b) Ś1 K₁ D₁ Ms
और्वोऽग्निं; K_{2.4} G₂ ऊर्वो. — ^c) B₈ सदैवापः; D₈ G₄
स चैवापः.

22 ^a) Ś1 K D₈ महाद्वयशिरो. — ^b) K₄ तिष्ठते
वाडवोनिलः; see below. — ^c) K₂ तदग्निम्; Ms.5
सदाग्निम्. Ś1 K_{1.2} N V₁ B₈ D_n D_{1.5} उद्गिरद्; D_{2.4}
उद्गमन्. K₄ विनाशहेतुर्जगतां. — ^d) K₂ व्याप उदन्वति;
K₄ यत्तद्वेदविदो विदुः (= 22^b).

23 ^b) D₈ दग्धुम् (for हन्तुम्). — ^c) S परं (G₈
वरं). N V₁ B D लोकान्; S धर्म. — ^d) S ज्ञात्वा (T₁
G_{2.8} ज्ञानं). T₁ G₂ धर्मभृतां; T₂ G_{1.4-6} Ms-8 ज्ञानविदां;
Ms (inf. lin. as in text) वेदविदां.

Colophon om. in B₁. — Major parvan: T₂ G M
संभव (for आदि). — Sub-parvan: N_{1.2} V₁ चैत्ररथ,
followed by और्वोपाख्यान. Ś1 Ko-3 N₈ B_{8.6} Da
D_{n.1.2} D_{4.5} T G_{1.4} Ms.5 (all om. the sub-parvan
name) mention only और्व (T₁ वासिष्ठोपाख्यान; T₁ G_{1.4}
Ms.5 और्वोपाख्यान). — Adhy. name: Ko.4 वा (K₄
व) डवोत्पत्तिः; K₈ वडवानलोत्पत्तिः; G₈ बडवाग्निसंभवः.
— Adhy. no. (figures, words or both): D_{n3} T₁ 179;
D_{4m} 182; D₈ 78 (1 for 178); T₂ G₂₋₄ 130;
G₁ 132; G_{5.6} M 131. — S'loka no.: D_n Ms 23.
— Aggregate s'loka no.: D_{n3} 6834.

१७२

गन्धर्व उवाच ।

एवमुक्तः स विप्रर्षिर्वसिष्ठेन महात्मना ।
न्ययच्छदात्मनः कोपं सर्वलोकपराभवात् ॥ १
ईजे च स महातेजाः सर्ववेदविदां वरः ।
ऋषी राक्षससत्रेण शाक्तयोऽथ पराशरः ॥ २
ततो वृद्धांश्च बालांश्च राक्षसान्स महाधुनिः ।
ददाह वितते यज्ञे शक्तेर्वधमनुसरन् ॥ ३
न हि तं वारयामास वसिष्ठो रक्षसां वधात् ।
द्वितीयामस्य मा भ्रातृं प्रतिज्ञामिति निश्चयात् ॥ ४
त्रयाणां पावकानां स सत्रे तस्मिन्महाधुनिः ।
आसीत्पुरस्तादीप्तानां चतुर्थ इव पावकः ॥ ५

तेन यज्ञेन शुभ्रेण ह्यमानेन युक्तितः ।
तद्विदीपितमाकाशं सूर्येणैव घनात्यये ॥ ६
तं वसिष्ठादयः सर्वे मुनयस्तत्र मेनिरे ।
तेजसा दिवि दीप्यन्तं द्वितीयमिव भास्करम् ॥ ७
ततः परमदुष्प्रापमन्यैर्ऋषिरुदारधीः ।
समापिपयिषुः सत्रं तमात्रिः समुपागमत् ॥ ८
तथा पुलस्त्यः पुलहः क्रतुश्चैव महाक्रतुम् ।
उपाजग्मुरमित्रघ्न रक्षसां जीवितेप्सया ॥ ९
पुलस्त्यस्तु वधात्तेषां रक्षसां भरतर्षभ ।
उवाचेदं वचः पार्थ पराशरमरिंदमम् ॥ १०
कच्चित्तातापविघ्नं ते कच्चिन्नन्दसि पुत्रक ।

172

1 $\dot{S}_1$ K₁ S om. उवाच. — *) A few MSS. वसिष्ठेन. — *) K_{2.3} T₂ G (except G_{2.4}) नियच्छद्; $\dot{N}_1$ व्याय; $\dot{N}_3$ न्याय. $\dot{N}$ V₁ B D T G (except G_{1.8}) M₈ क्रोधं (for कोपं). — *) T₁ G₁₋₃ "भयावहं.
2 *) T₁ G₂ ततो (for सर्व-). $\dot{N}_1.3$ सर्वधर्मविदां ($\dot{N}_3$ "भृतां). — *) K_{0.8} G_{3.6} M_{8.8} ऋषिराक्षस; K₁ ऋषे राक्षससत्रेण. — *) $\dot{S}_1$ K_{1.2.4} B_{1.5} Da Dn₁ D₁ शाक्तयो; G₈ शक्तो यो. A few MSS. परासरः.
3 *) K₄ M₆₋₈ बालांश्च वृद्धांश्च (by transp.). — *) K₀ G₁ महाधुतिः; K_{2.4} T₂ G₄₋₆ "मतिः. — D₂ (hapl.) om. 3^a-5^a. — *) S (except T₁ G_{2.8} M₈) सत्रे (for यज्ञे). — *) $\dot{S}_1$ K B_{1.8} Da शक्तेर.
4 D₂ om. 4 (of. v. l. 3). — *) K₁ $\dot{N}_1$ वधं (for वधात्). — *) $\dot{S}_1$ K₁ मा भंगं; T₁ G₂₋₄ मा हिंसां (T₁ "सां; G₂ "स्वाद); T₂ G_{1.5} M मा जज्ञे; G₆ मा हन्यां; Cd as in text. — *) $\dot{N}_1$ S इति (G₁ अनु-) चितयन्.
5 D₂ om. 5^{ab} (of. v. l. 3). — *) K_{0.1} $\dot{N}_2$ V₁ Dn D₁ T₁ G_{2.8} च (for स). — *) G₁ महाधुतिः. — *) G₈ पुरस्ताद्देवानां.
6 *) T₂ G₄₋₆ M शुभ्रेण; G₁ चैतेन. — *) K₁ ह्यमाने च. $\dot{S}_1$ भक्तिः; K₄ $\dot{N}_1.8$ B_{1.5.8} Dn_{1.8} शक्तिः; B₈ Dn₂ G₈ शक्तिजः; Da शक्तिभिः; D₈ युक्तिजः; G₁ शक्तिना. — *) $\dot{S}_1$ उद्दीपितमिवाकाशं; K₁ तदा दीपित; K₈ Dn₈

G₈ तद्दीपित; D₂ तद्दीपित. — *) K₂ T₂ G (except G₁) M₆₋₈ सूर्येणैव.

7 K₁ om. 7^{ab}. — *) A few MSS. वसिष्ठा. — *) K₄ $\dot{N}_2$ V₁ B D (except D₈) S (except T₁ G_{2.8}) तेजसा दीप्यमानं वै (T₂ G_{1.4-8} M तु); $\dot{N}_1$ "भिविदीयतं; $\dot{N}_3$ "तीव दीप्यतं.

8 *) Da G₈ परमदुष्पारं; of. v. l. 1. 53. 29^a. — *) $\dot{S}_1$ कृत्वा; K मत्वा (for अन्यैर्). $\dot{S}_1$ K₁ मुनिरुदार. — *) T₁ G₂ ते समापयितुं; G₄ M तं (G₄ स) समापयिषुः. Cd oites समापिपयिषुः (as in text). — *) S निर्रतेः (G₈ नृपतेः; G₆ क्रते यं) प्रियकाम्यया.

9 *) T G (except G₂) ततः (for तथा). — *) $\dot{S}_1$ $\dot{N}$ V₁ B Dn D_{1.4.5} T₁ G₂ "क्रतुः; T₂ G_{1.8-6} M "तपाः. — *) K_{0.2.8} $\dot{N}_1$ T₁ G₈ M_{2.5} तमाजग्मुर; K₄ $\dot{N}_2.8$ V₁ B D तत्रा; T₂ G_{1.3.4-6} M₆₋₈ तदा. K_{0.2.8} $\dot{N}_1.8$ T G₂₋₄ M_{2.5} अमित्रघ्नं; K₁ निमित्तज्ञा; K₄ अमित्रघ्नं. — *) K₁ G₈ M₇ जीवितेच्छया. G₈ (hapl.) om. from जीवितेप्सया (in 9^a) up to रक्षसां (in 10^b).

10 G₈ om. up to रक्षसां (of. v. l. 9). — *) T₁ G₂ स (for तु). G₈ यथा तेषां. — *) T₁ G₂ वचोऽभ्येत्य. — *) A few MSS. परासरम्. T₁ G₂ अनिदितं (for अरिं).

11 Before 11, S ins. पुलस्त्यः. — *) K₀ $\dot{N}_2$ ताताल्पविघ्नं ते; K₈ $\dot{N}_1$ ताताप्य; K₄ B₈ तपो ह्य (K₄ sup. lin. "ल्प; B₈ "प्य)वि; D₂ तात न विघ्नस्ते; D₄ S

अज्ञानतामदोषाणां सर्वेषां रक्षसां वधात् ॥ ११
 प्रजोच्छेदमिमं मद्यं सर्वं सोमपसत्तम ।
 अधर्मिष्ठं वरिष्ठः सन्क्रुरूपे त्वं पराशर ।
 राजा कल्माषपादश्च दिवमारोढुमिच्छति ॥ १२
 ये च शक्त्यवराः पुत्रा वसिष्ठस्य महामुनेः ।
 ते च सर्वे मुदा युक्ता मोदन्ते सहिताः सुरैः ।
 सर्वमेतद्वसिष्ठस्य विदितं वै महामुने ॥ १३
 रक्षसां च समुच्छेद एष तात तपस्विनाम् ।

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्विसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७२ ॥

निमित्तभूतस्त्वं चात्र क्रतौ वासिष्ठनन्दन ।
 स सत्रं मुञ्च भद्रं ते समाप्तमिदमस्तु ते ॥ १४
 एवमुक्तः पुलस्त्येन वसिष्ठेन च धीमता ।
 तदा समापयामास सत्रं शक्तिः पराशरः ॥ १५
 सर्वराक्षससत्राय संभृतं पावकं मुनिः ।
 उत्तरे हिमवत्पार्श्वे उत्ससर्ज महावने ॥ १६
 स तत्राद्यापि रक्षांसि वृक्षानश्मान एव च ।
 भक्षयन्द्दृश्यते वह्निः सदा पर्वणि पर्वणि ॥ १७

तपस्यविघ्नं ते (T₁ G_{2.3} तपसि तेविघ्नं). Cd cites अपविघ्नं (as in text). — °) K (except K₁) ह्यदोषाणां (for अदो').

12 °) Ś₁ K₁ T G (except G₆) प्रजाछेदम्. N_{1.3} Da₁ T₁ G₂ M₈ इदं मद्यं. — °) K₄ न सर्वं कर्तुमर्हसि; N₂ V₁ B D न हि (D₂ नाहं) कर्तुं त्वमर्हसि; T₂ G_{2.4.5} मा कृया (G_{2.4} कार्षी) स्तापसोत्तम. — After 12^{ad}, K₄ N₂ V₁ B D (except D₃) ins.:

1792* नैष तात द्विजातीनां धर्मो दृष्टस्तपस्विनाम् ।

शम एव परो धर्मस्तमाचर पराशर ।

— °) Ś₁ वसिष्ठः; M₈₋₈ महर्षिः. — °) Da D₅ G_{5.6} पराशरः. — After 12^{ad}, all MSS. except T₂ G_{1.5.6} M ins.:

1793* शक्तिं चापि धर्मज्ञ नातिक्रान्तुमिहार्हसि ।

प्रजानां च ममोच्छेदं न चैवं कर्तुमर्हसि ।

शापाद्धि शक्तेर्वसिष्ठ तत्तावदुपपादितम् ।

आत्मजेन सरोषेण शक्तिर्नीत इतो दिवम् ।

न हि तं राक्षसः कश्चिच्छको भक्षयितुं मुने । [5]

आत्मनैवात्मनस्तेन सृष्टो मृत्युस्तदाभवत् ।

निमित्तभूतस्त्रासीद्विश्वामित्रः पराशर ।

[(L. 1) Om. in D₂. Ś₁ K शक्तिं. B Da Dn D_{1.4} शक्तिं (B 'क्रि') चापि हि; T₁ शक्तिमानपि; G₂₋₄ शक्तिना चापि. K₈ B (except B₅) Da Dn D_{1.4} धर्मज्ञं; D₅ धर्मिष्ठं. B₅ तातं त्रातुमिहार्हसि; G₂₋₄ नातिक्रान्तुमर्हसि. — (L. 2) N_{1.3} B D प्रजायाश्च. K₁ N_{1.3} समुच्छेदं. Ś₁ K₁ नैवं त्वं कर्तुं; K_{0.1-4} N₁ न वै त्वं कर्तुं; N₃ न त्वेवं कर्तुं; T₁ G₂₋₄ न वै कर्तुं त्वम्. — (L. 3) Ś₁ K₁₋₃ B₅ Da₁ D₁ शक्तेर; T₁ G₂ शक्तिर. A few MSS. वाशिष्ठ. N₁ V₁ B D (except D₅) तदा तदुप; T₁ G₂₋₄ तदा (G₂ तेन) राज्ञा विनाशिताः. — (L. 4) N₂ V₁ B D स दोषेण. Ś₁ K (except K₀) B_{1.5} शक्तिर. K₄ गतः (for नीतः).

— (L. 5) K₁ रणे (for मुने). — After line 5, T₁ G₂₋₄ ins.:

1794* वासिष्ठा भक्षिताश्चासन्कौशिकोत्सृष्टरक्षसा ।

शापं न कुर्वन्ति तदा वाक्शस्त्रा यत्परायणम् ।

क्षमावन्तोऽदहन्देहं देहमन्यं व्रजन्ति हि ।

— (L. 6) N_{2.3} V₁ Dn G₂ दृष्टो; T₁ G_{2.4} नष्टो (for सृष्टो). — (L. 7) K₈ N₁ B₅ D (except D_{2.5}) निमित्तमात्रस्. K_{2.4} प्रतापवान् (for परा').]

— °) Da S (except T₁ G_{2.3}) तु (for च). — °) N₂ V₁ B D (except D₅) दिवमारुह्य मोदते.

13 °) K₁ B_{1.5} Da₁ शत्रयवराः. K_{0.2-4} D₅ Cd ये शक्तय (K₃ 'त्रय') वरजाः पुत्राः. — °) A few MSS. वशिष्ठस्य. K₁₋₃ N₁ V₁ B_{1.3.5} Dn D_{1.2} T₂ G (except G₁) महामुने; B₅ Da M_{8.5} महात्मनः; D₄ महामते. — K_{1.4} (hapl.) om. 13°-13°. — °) K₂ ते सर्वे च. T₁ G₁₋₃ दिवं प्राप्ता (for मुदा युक्ता). — °) Da मुदिताः सु. — °) T₁ G_{2.3} वसिष्ठेन; a few MSS. वशिष्ठस्य. — °) Ś₁ K₈ B₅ महामुनेः.

14 °) M_{8.5} एष तेषां; M₈₋₈ एवं तात. — °) B₅ Da निमित्तमात्रस्. N₃ चापि; M₈₋₈ चास्य. T₁ G_{2.3} प्रजोच्छेदस्त्वया चाद्य. — °) B₁ (m as in text). D₂ S कृतो; B_{3.6} Da D₄ क्रतोर् (for क्रतौ). — °) N_{1.2} V₁ B₅ Dn तत्सत्रं. K (except K₁) D₅ सत्राद्विरम भद्रं ते.

15 Before 15, Ś₁ K₁ T₁ G_{2.3} ins. गंधर्वः; K_{0.2-4} N₂ V₁ B D (except Dn₁) गंधर्व उ. — °) D₂ G₁ वसिष्ठेन महात्मना. — °) Ś₁ तद्वै (for तदा). — °) Ś₁ तदा; K₄ क्रतुं; T₁ स तं (for सत्रं). Ś₁ K_{2.3} B_{3.5.6} शाक्तिः; K_{1.4} शक्तिः; N₂ V₁ B₁ Da Dn D_{1.4} शाक्तो (B₁ D₁ 'क्रो; Da₁ शक्को); S शातः. N₂ V₁ B D महामुनिः (Da महानुविः) (for परा').

16 °) N₁ स तं (for सर्वः). K (except K₁) D₅

१७३

अर्जुन उवाच ।

राज्ञा कल्माषपादेन गुरौ ब्रह्मविदां वरे ।
कारणं किं पुरस्कृत्य भार्या वै संनियोजिता ॥ १
जानता च परं धर्मं लोक्यं तेन महात्मना ।
अगम्यागमनं कस्माद्वसिष्ठेन महात्मना ।
कृतं तेन पुरा सर्वं वक्तुमर्हसि पृच्छतः ॥ २
गन्धर्व उवाच ।
धनंजय निबोधेदं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।
वसिष्ठं प्रति दुर्धर्षं तथामित्रसहं नृपम् ॥ ३

कथितं ते मया पूर्वं यथा शस्तः स पार्थिवः ।
शक्तिना भरतश्रेष्ठ वासिष्ठेन महात्मना ॥ ४
स तु शापवशं प्राप्तः क्रोधपर्याकुलेश्वरः ।
निर्जगाम पुराद्राजा सहदारः परंतपः ॥ ५
अरण्यं निर्जनं गत्वा सदारः परिचक्रमे ।
नानामृगगणाकीर्णं नानासत्त्वसमाकुलम् ॥ ६
नानागुल्मलताच्छन्नं नानाद्रुमसमावृतम् ।
अरण्यं घोरसंनादं शापग्रस्तः परिभ्रमन् ॥ ७
स कदाचित्क्षुधाविष्टो मृगयन्भक्षमात्मनः ।

*नाशाय; T₁ G₁ 'संत्रासं. — ^१) S₁ D₁ T₂ G₂.s संभृतं. N₁ V₁ B₁ D (except D₂.s) तदा (for मुनिः). — ^२) S₁ महासुने; K (except K₁) 'यशाः; G₁ 'मुनिः.

17 ^३) T₁ G₁ स तु तत्रापि र'. — ^४) K₁ N₁ V₁ Dn D₁ T₂ G₁ M₁.s अश्मन (G₁ 'क); Da D₂ अश्मानम्.

Colophon. *Major parvan*: T₂ G₁ M संभव' (for आदि'). — *Sub-parvan*: N₁.s V₁ चैत्ररथ, followed by और्वोपाख्यान; T₁ संभव. S₁ K N₁ B D T₂ G₁.s M₁.s (all om. the sub-parvan name) mention only और्व (D₁ वासिष्ठ; T₂ G₁ M₁.s वासिष्ठोपाख्यान; G₁ और्वोपाख्यान); N₁ B₁ Dn D₁.s add समाप्त. — *Adhy. name*: Ko शाक्ते राक्षससत्रसमाप्तिः; K₁ सत्रसमाप्तिः; K₂ T₂ G₁.s राक्षससत्रं; K₄ शाक्ते राक्षससत्रं; D₁ राक्षससत्रं; M₁.s राक्षससत्रनिवर्तनं (M₁ 'त्रकथनं). — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn₁ T₁ 180; D₁m 183; T₂ G₁.s 131; G₁ 133; G₁ M 132. — *S'loka no.*: Dn 23; M₁ 19. — *Aggregate s'loka no.*: Dn₁ 6857.

173

1 Before अर्जुनः, T₁ G₁.s ins.:

1795* गन्धर्वः ।

पुनश्चैव महातेजा विश्वामित्रजिघांसया ।

अग्निं संभृतवान्धोरं शाकेयः सुमहातपाः ।

वासिष्ठसंभृतश्चाग्निर्विश्वामित्रहितैषिणा ।

तेजसा बद्धितुल्येन ग्रस्तः स्कन्देन धीमता ।

— S₁ K₁ S om. उवाच. — ^१) D₁ वेदविदां. — ^२) N₁.s भार्या या. G₁ संप्रयो'. T₁ G₁.s भार्या सम्यङ्नियोजिता.

2 ^३) K (except K₁) N₁ परमं; N₁.s V₁ B (except B₁) Dn D₁ वै परं; D₂ अपि परं. Da लौक्यं (for धर्मं). — ^४) K (except K₁) D₁ लौकिकं च; N₁.s V₁ B Da Dn D₁.s.4 वसिष्ठेन; S (except G₁.s) Cd लौक्यं तेन. S (except T₁ G₁.s) महर्षिणा. — ^५) Some MSS. वसिष्ठेन. N₁ वसिष्ठेन महर्षिणा; N₁.s V₁ B D कृतं (N₁ पुरा) तेन महर्षिणा. — After 2nd, N T₁ G₁.s ins.:

1796* अधर्मिष्ठं वसिष्ठेन कृतं चापि पुरा सखे ।

[S₁ K N₁ B₁.s D₁ T₁ G₁ वसिष्ठेन. T₁ G₁ कृतिनापि.]T₁ G₁.s cont.:

1797* तत्र मे संशयो जातः कार्यकार्यविनिश्चये ।

— ^१) N एतन्मे (Ko. 1.3 एतं मे) संशयं सर्वैः; T₁ G₁.s संशयप्रतिषेधं वै. — ^२) N₁ V₁ B D (except D₁) छेतुमर्हसि. Ko. 2.3 पृच्छते. T₁ G₁.s तन्मे (G₁ तं मे) त्वं वक्तुमर्हसि.

3 S₁ K₁ S om. उवाच. — ^१) G₁ यस्मात्त्वम्. S (except T₁ G₁.s M₁) अनुपृच्छसि. — ^२) K (except K₁) N₁.s V₁ D (except D₂.4) M (except M₁) दुर्धर्षं. — ^३) S (except T₁ G₁.s) प्रति (for नृपम्).

4 ^३) S₁ N₁.s V₁ B (except B₁) D (except D₁) सर्वे (for पूर्वे). — ^४) S₁ K₁ श्रोतुमर्हसि पृच्छतः (cf. 2nd). — S₁ K₁ om. 4th. — ^५) K (K₁ om.) B₁.s Da D₁ शक्तिणा. — ^६) A few MSS. वासिष्ठेन.

5 ^३) S₁ पापवशं. — ^४) N₁.s B₁.s D₁ 'पर्याकुलः श्वसन्. — ^५) S₁ K₁ दारैः. S₁ K₁.2 Da₁ D₁ G₁ 'तप.

6 G₁ om. 6th. — ^७) G₁.s M₁ 'समाकीर्णं. — M₁.s om. 6th-7th.

7 M₁.s om. 7th (cf. v. 1. 6). — ^८) N₁ T₁ G₁

ददर्श सुपरिक्लिष्टः कस्मिंश्चिद्भननिर्झरे ।
 ब्राह्मणीं ब्राह्मणं चैव मैथुनायोपसंगतौ ॥ ८
 तौ समीक्ष्य तु विव्रस्तावकृतार्थौ प्रधावितौ ।
 तयोश्च द्रवतोर्विप्रं जगृहे नृपतिर्वलात् ॥ ९
 दृष्ट्वा गृहीतं भर्तारमथ ब्राह्मण्यभाषत ।
 शृणु राजन्वचो मह्यं यत्त्वां वक्ष्यामि सुव्रत ॥ १०
 आदित्यवंशप्रभवस्त्वं हि लोकपरिश्रुतः ।
 अग्रमत्तः स्थितो धर्मे गुरुशुश्रूषणे रतः ॥ ११
 शापं प्राप्तोऽसि दुर्धर्ष न पापं कर्तुमर्हसि ।
 ऋतुकाले तु संप्राप्ते भर्तास्म्यद्य समागता ॥ १२
 अकृतार्था ह्यहं भर्ता प्रसवार्थश्च मे महान् ।

प्रसीद नृपतिश्रेष्ठ भर्ता मेऽयं विसृज्यताम् ॥ १३
 एवं विक्रोशमानायास्तस्याः स सुनृशंसकृत् ।
 भर्तारं भक्षयामास व्याघ्रो मृगमिवेप्सितम् ॥ १४
 तस्याः क्रोधाभिभूताया यदश्रु न्यपतद्भुवि ।
 सोऽग्निः समभवदीप्तस्तं च देशं व्यदीपयत् ॥ १५
 ततः सा शोकसंतप्ता भर्तृव्यसनदुःखिता ।
 कल्माषपादं राजर्षिमशपद्ब्राह्मणी रुषा ॥ १६
 यस्मान्ममाकृतार्थायास्त्वया क्षुद्र नृशंसवत् ।
 प्रेक्षन्त्या भक्षितो मेऽद्य प्रभुर्भर्ता महायशः ॥ १७
 तस्मात्त्वमपि दुर्बुद्धे मच्छापपरिविक्षतः ।
 पत्नीमृतावनुप्राप्य सद्यस्त्यक्ष्यसि जीवितम् ॥ १८

लतायुतं (N³ वृत्त); M³ 'समाकुलं. — *) T₁ G₁-s घोरसंकाशः; Cd as in text.

8 *) D₅ कदाचित्स (by transp.). G₅ समाविष्टो. — *) K₀ N¹ V₁ B D T₂ G₂ भक्ष्यम्. — *) S₁ K (except K₁) दृष्टो. — *) K₀. 2. 4 N¹ D₅ निरिगद्धरे; N² V₁ Dn D₁ निर्जने वने; T₂ G₁-s सुमनोदरे (for वन'). — *) N¹ V₁ B₅ D (except D₂. 4) ब्राह्मणं ब्राह्मणीं (by transp.). — *) S₁ N¹ V₁ B Dn D₁. 2. 5 M₅ मिथुनाय.

9 *) K₀. 2. 4 तं (for तौ). N¹ V₁ B D तौ तं वीक्ष्य सु (N¹. 2 D₅ समीक्ष्य) विव्रस्तौ; S तौ (G₁ M₅-s तं) समीक्ष्य च विव्रस्तौ. — *) D₄ (by corr.) अकृतार्थावधावतां. — *) N¹. 2 V₁ B Da Dn D₁ प्र; D₄ T₂ G₁-s वि; D₅ तु (for च). — *) N¹. 2 V₁ B D (except D₅) M₅ जग्राह.

10 *) K (except K₁) D₅ गृहीतं प्रेक्ष्य भर्तारं ब्राह्मणी (D₅ 'णं) तमभाषत. — *) N¹. 2 V₁ B D (except D₅) राजन्मम वचो. — *) Some S MSS. त्वा (for त्वां).

11 *) S₁ 'वंशसंभूतः. — *) S₁ K D₅ सर्वं (for त्वं हि). N¹ V₁ B D T₁ G₂. 6 M₅ लोके परि' (B₅ 'बु वि'; D₅ 'पि वि'; G₅ च वि'). — *) K₀ स्थिरो धर्मे. — After 11, D₄ marg. sec. m. ins.:

1798* वैष्णवोऽसि महीपाल रविवंशविवर्धन ।

येन त्वया पुरा विष्णुस्तोषितः शुभकर्मणा ।

आत्मानं तृणवत्कृत्वा जीवितं हरयेऽर्पितम् ।

तदासि रक्षितस्त्वं वै विष्णुना प्रभविष्णुना ।

12 *) N¹. 2 शापप्राप्तोपि; N² V₁ B D (except D₅) शापोपहत. — *) K₂ भर्ता ह्यहं समा; N² V₁ B₅ Dn D₄ भर्तृव्यसनकर्षिता; D₅ भर्ता मेद्य समागतः; S भर्ताहं (T₁ G₂. 8 M₇ भर्तारं) समुपा.

13 *) D₁ स्वयं (for ह्यहं). N² S अकृतार्थिन्यहं भद्र (T₁ G₂. 8 अकृतार्थास्मि भद्रं ते). — *) N¹. 2 V₁ B₁ (m as in text). 2. 5 D (except Da) प्रसवार्थं समा (B₁ इहा) गता. — *) N² नृपशार्दूल. — *) K (except K₁) N² V₁ B D अयं मे; N¹ S मम (for मेऽयं). S₁ K D₅ विसृज्यतां; N² विसर्जतां.

14 *) K₀. 2. 4 D₅ लालप्यमानायाः; G₁ विशोक'. — *) K₀ तु सु; K₂. 3 N². 3 V₁ B₁. 6 Dn D₁. 5 तु स; D₄ स हि (for स सु). N¹ V₁ B₅. 5 Dn D₁. 5 G₂. 5 नृशंसवत्. — *) S₁ K N¹. 2 D₅ पशुं (for मृगं). T₁ G₂ व्याघ्रो मृगशिशुं यथा.

15 G₅ (1 hapl.) om. 15¹-17¹. — *) K₀ N² यदा; K₂. 4 N¹. 2 V₁ B Da Dn D₁. 4. 5 यानि; S (G₅ om.) तदा (for यद्). K₂. 4 N¹ V₁ B Da Dn D₁. 5 T₂ G₁. 2. 4. 6 M₅ (by corr.) अश्रूण्यपतन्भुवि. D₂ अश्रूण्यपतन्भुवि. — *) S₁ दीप्तः समभवत् (by transp.). — *) K₁. 2. 4 व्यदीपयन्.

16 G₅ om. 16 (cf. v. l. 15). — *) K₄ शोकसंवीता; N¹ 'संप्राप्ता. — *) N¹ V₁ B₅ Da D₂. 4 'कर्षिता; B₁. 2. 5 Dn D₁ 'कर्षिता (for 'दुःखिता). — *) T₁ G₂. 8 राजानं (for राजर्षि).

17 G₅ om. 17¹ (cf. v. l. 15). Before 17, B₁ ins. ब्राह्मण्युवाच. — *) G₁ यस्मान्ममयकृतार्थायां. — *) K₂ T₂ G₂. 8 पश्यत्या. N¹ भक्षितो ह्येष; B₁ m भक्षितश्चाद्य. — *) N¹ M₅ भर्ता मम; N² V₁ B₁ D (except D₂. 4. 5) प्रियो भर्ता.

18 *) K (except K₁) G₄ M₇ 'विक्षितः; N¹ D₄ 'वीक्षितः; D₅ T₁ G₂ 'दूषितः; T₂ G₅ 'कर्षिता; G₅

यस्य चर्वेर्वसिष्ठस्य त्वया पुत्रा विनाशिताः ।
 तेन संगम्य ते भार्या तनयं जनयिष्यति ।
 स ते वंशकरः पुत्रो भविष्यति नृपाधम ॥ १९
 एवं शस्त्वा तु राजानं सा तमाङ्गिरसी शुभा ।
 तस्यैव संनिधौ दीप्तं प्रविवेश हुताशनम् ॥ २०
 वसिष्ठश्च महाभागः सर्वमेतदपश्यत् ।
 ज्ञानयोगेन महता तपसा च परंतप ॥ २१

मुक्तशापश्च राजर्षिः कालेन महता ततः ।
 ऋतुकालेऽभिपतितो मदयन्त्या निवारितः ॥ २२
 न हि सस्सार नृपतिस्तं शापं शापमोहितः ।
 देव्याः सोऽथ वचः श्रुत्वा स तस्या नृपसत्तमः ।
 तं च शापमनुस्मृत्य पर्यतप्यद्भुतं तदा ॥ २३
 एतस्मात्कारणाद्राजा वसिष्ठं संन्ययोजयत् ।
 स्वदारे भरतश्रेष्ठ शापदोषसमन्वितः ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्रिसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७३ ॥ समाप्तं चैत्ररथपर्वे ॥

*पीडितः. — °) Ṇ̄1 'स्थाप्य (for 'प्राप्य). — °) K1 परि-
 (for सद्यस्). — After 18, D4 (marg. sec. m.) T2
 G4 (marg.). s ins.:

1799* तेन प्रसाद्यमाना सा प्रसादमकरोत्तदा ।

19 °) K (except K1) Ds वसिष्ठस्य ऋषेर्यस्य; T1 G2
 ऋषेर्यस्माद् (G2 'र्यस्य) वसिष्ठस्य. — °) Ks Gs त्वया पुत्रो
 विनाशितः. — °) T1 Gs संगम्य. — °) Ṣ1 K1 Ṇ̄1
 नराधिप; B1. s m Ds नृपोत्तम; G1. 2. 4 Ms नराधम.

20 °) T1 शस्त्वा महीपालं. — °) S (except Ms)
 तदांगिरसी. — °) Ṇ̄1 पावकं प्रविवेश ह.

21 °) Ko. 3 Da T2 Gs. 6 M 'माग. — °) Ṇ̄s V1 B
 D (except Ds) अवैक्षत. — °) Ṣ1 K1 मनसा (for
 महता). — °) Ks. 4 Da1 T Gs. 5 'तपः. — After
 21, Ko. 2 ins.:

1800* न चाप्यत्र महाबाहो अधर्मः प्रतिपद्यते ।

ब्राह्मणो यदपत्यं हि प्रार्थितः संप्रयच्छति ।

यदा तु कामतो गच्छेत्परनारीं नरो नृप ।

तदास्य परदारोक्तमधर्मस्य फलं भवेत् ।

अपकल्कस्तु राजेन्द्र निस्तीर्येतद्विजोत्तमः ।

नान्यतो भरतश्रेष्ठ स हि लोकगुरुर्यतः ।

22 °) Ks G1 तु (for च). — °) Ṇ̄1 शापेन महता.
 K (except K1) Ds तदा. — °) S निपतितो. — °) S
 भार्यया स नि' (T Gs संनि'; Gs परि').

23 °) Ṇ̄s V1 B D (except Ds) स नृपः; Ṇ̄s शापं तं
 (for नृपतिः). — °) T1 शापं तं (by transp.). Ṇ̄s नृपः
 कामेन मोहितः. — °) Ṣ1 K1 तद्धि वचः; Ko. 2-4 तद्गचनं
 (for सोऽथ वचः). — °) Ṇ̄ V1 B D संभ्रांतो (for स
 तस्या). Ṣ1 Ko. 1 'सत्तम. S विसंज्ञः समपद्यत. — Ks om.
 23-24. — °) Ṇ̄ V1 B D तं शापमनुस्मृत्य. — °) Ṣ1
 ततः (for तदा).

24 Ks om. 24 (cf. v. l. 23). — °) Ko. 2. 4 Gs. 5. 6
 Ms संनियोज'; Ds स स्वयोज'; Ds समयोज'. — °) Ds
 स्वपद्यां. Ṇ̄s V1 B (except Bs) Da Dn D1. 2 स्वदारेषु
 नर(Bs नृप)श्रेष्ठ. — °) G1 पाप'. — After 24, D4
 (marg. sec. m.) T2 Gs. 5. 6 (om. line 5) ins.:

1801* यदा कल्माषपादस्तु राक्षसत्वमवाप सः ।

तदा वसिष्ठः कुरुणा यज्ञार्थं संवृतोऽभवत् ।

यदा कल्माषपादस्तु राक्षसत्वं विसृष्टवान् ।

तदा तेनैव राजा तु वसिष्ठः संवृतोऽभवत् ।

एवं वसिष्ठो युष्माकं पुरोधाः संवृतोऽभवत् ।

Colophon om. in T1. — Major parvan: T2 G1. 2. 4-5
 M संभव' (for आदि'). — Sub-parvan: Ṇ̄1. 2 V1
 चैत्ररथ, followed by वासिष्ठोपाख्यान. Ṣ1 K1-4 B4. 6 Da
 Dn D1. 2 T2 G1. 4 Ms. 6-8 (all om. the sub-parvan
 name) mention only वासिष्ठ (Ṣ1 K1-4 Ds और्व; T2
 G1. 4 Ms. 6-8 वासिष्ठोपाख्यान); Ṣ1 K1. 2. 4 Dn D1. 2 Ms. 6-8
 add समाप्त. — Adhy. name: Ko. 2. 4 Ds मित्रसहशाप-
 वर्णनं (Ds 'सहशापः); T2 G1. 4. 6 वसिष्ठापचारकथनं (Gs
 'चारं). — Adhy. no. (figures, words or both): Dns
 181; D4m 184; T2 G2-5 132; G1 134; Gs M 133.
 — S'loka no.: Dn Ms 26. — Aggregate s'loka no.:
 Dns 6882.

174

1 Ṣ1 K1 S om. उवाच. — °) S 'मनुरूपं वै त्वं हि
 गंधर्वसत्तम. — °) Ko. 3 Ds 'हितं त(Ks स; Ds त्व)मा-
 चक्ष्व; S 'हितं ममाचक्ष्व.

2 Ṣ1 K1 S om. उवाच (Gs om. the ref.). — °) Gs
 Ms-8 एव (for एष). Ms. 5 कनीयान्वै देवलस्य. — °) T2

१७४

अर्जुन उवाच ।

अस्माकमनुरूपो वै यः स्याद्गन्धर्व वेदवित् ।
पुरोहितस्तमाचक्ष्व सर्वं हि विदितं तव ॥ १

गन्धर्व उवाच ।

यवीयान्देवलस्यैष वने आता तपस्यति ।
धौम्य उत्क्रोचके तीर्थे तं वृणुध्वं यदीच्छथ ॥ २
वैशंपायन उवाच ।

ततोऽर्जुनोऽस्त्रमाग्रेयं प्रददौ तद्यथाविधि ।
गन्धर्वाय तदा प्रीतो वचनं चेदमब्रवीत् ॥ ३
त्वय्येव तावत्तिष्ठन्तु हया गन्धर्वसत्तम ।
कर्मकाले ग्रहीष्यामि स्वस्ति तेऽस्त्विति चाब्रवीत् ॥ ४

तेऽन्योन्यमभिसंपूज्य गन्धर्वः पाण्डवाश्च ह ।

रम्याद्वागीरथीकच्छाद्यथाकामं प्रतस्थिरे ॥ ५

तत उत्क्रोचकं तीर्थं गत्वा धौम्याश्रमं तु ते ।

तं वव्रुः पाण्डवा धौम्यं पौरोहित्याय भारत ॥ ६

तान्धौम्यः प्रतिजग्राह सर्ववेदविदां वरः ।

पाद्येन फलमूलेन पौरोहित्येन चैव ह ॥ ७

ते तदाशंसिरे लब्धां श्रियं राज्यं च पाण्डवाः ।

तं ब्राह्मणं पुरस्कृत्य पाञ्चाल्याश्च स्वयंवरम् ॥ ८

मातृषष्टास्तु ते तेन गुरुणा संगतास्तदा ।

नाथवन्तमिवात्मानं मेनिरे भरतर्षभा ॥ ९

स हि वेदार्थतत्त्वज्ञस्तेषां गुरुद्वारधीः ।

G2.4.5 हि तप्यति; G3 तपस्विनः. — °) S (except G3) उत्क्रोचके. K1 [S] ल्यर्थे (for तीर्थे). — °) S1 K (except K3) N3 D4.5 वृणीध्वं; B5 G1.8 वृणुध्व; D2 वृणीथ; T G2.4-5 M वृणीध्व. S1 यथेच्छथ; K2 यदीप्सथ; K4 D1 यदिच्छथ; N3 B5 S यदी (T2 G3.4 M5 'दि') च्छसि.

3 S1 K1-3 D2 S om. उवाच; K4 om. the ref. — °) G1 अधोर्जुनस्तम्. M तमादाय. — °) S1 च यथा; T1 G3 भरतर्षभ. — °) B5 ततः; G6 ददौ (for तदा).

4 Before 4, T2 G (except G3) ins. अर्जुनः. — °) K2 D4 M5 तात तिष्ठन्तु. — °) K0.2.4 N2.3 V1 B D कार्यकाले; T1 G3 युद्धकाले; G2 काम्यकाले. N2 V1 Dn D1.4 ग्रहीष्यामः.

5 Before 5, S (except T2 M2.5) ins. वैशं. — °) N1 अभिसंप्रेक्ष्य; G1 'गम्य; M5 इति संपूज्य. G3 तावन्त्योन्यौ च सं. — °) N1 B5 D1.5 G1.2.5 M5 पाण्डवश्च. T1 ते; M5-8 हि (for ह). — °) G2.4 ततो (for रम्याद्). K4 N2.3 V1 B D T1 G2.4 भागीरथीतीराद् (D5 'कक्षाद्'); N1 'कूलाद्.

6 °) T1 G2 उत्कलितं; T2 G1.4-5 M उत्क°; G3 उत्क्रोचनं (cf. v. 1. 2). — °) K0.3 B5 D5 प्रति; T1 G3 च ते (for तु ते). G6 'श्रमांतिके. — °) K1 अश्ववन्; K3 तमव्रुः (for तं वव्रुः).

7 °) S तांश्रापि. — °) S1 सर्वे; B1 D2 सर्वान् (for सर्व). S1 K D5 धर्मवृत्तां (K1 'विदां' वरः. — °) K4 N2 V1 B D (except D2.5) वन्येन (for पाद्ये). — °) S1

K4 T2 G चैव हि.

8 °) N1.8 B (B5 marg.) Da D2 S (except T1; G3 corrupt) तेन चाशंसिरे (B5 orig. ते चाशंसं); N2 V1 Dn D1 ते समाशंसं; D4.5 ते चाशंसं. S1 K0 लब्धुं; D1 G3 लब्ध्वा; G1 लक्ष्यं. — °) G1 लब्धं (for श्रियं). — D5 reads 8°-9° after 12. — °) N1 V1 B D ब्राह्मणं तं (D4 ते). — °) N1 V1 B D (except D4) पांचालीं च (N3 वै); T1 याज्ञसेन्याः. N1 V1 B D T1 G1.8 'वरे.

9 D5 reads 9 after 12 (cf. v. 1. 8). — °) K1 G1 तु तेचैव; B1 महेष्वासाः; T2 G2.4.5 ततस्तेन. K2 सह मात्रा ततस्ते वै; N2 V1 B (B1 marg.) D पुरोहितेन तेनाथ. Cd cites मातृषष्टाः (as in text). — °) M गताः (for तदा). S1 संगता गुरुणा तदा (by transp.); T1 G3 सहिता (G3 संगता) गुरुणा ततः; T2 G1.2.4-5 गुरुणा सह संगताः. — °) S1 K अथ; T1 G3 तदा (for हव).

10 After 10^{ab}, S (for T1 G3 see below) ins.:

1802* वेदविचैव वाग्मी च धौम्यः श्रीमान्द्रिजोत्तमः ।

तेजसा चैव बुद्ध्या च रूपेण यशसा श्रिया ।

मन्त्रैश्च विविधैर्धौम्यस्तुत्य आसीद्बृहस्पतेः ।

स चापि विप्रस्तान्मेने स्वभावाभ्यधिकान्भुवि ।

[(L. 1) T1 G3 धर्मविचैव. — T1 G3 read line 4 after 11^{ab}.]

— °) G2 ते तु (for तेन). K0 सर्वविदाः; T1 G3 धर्मविदः.

— °) K0 N1.8 D2 सर्वविदः; N2 V1 Dn3 धर्मविदः; Dn1.2 D1 धर्मविदा. T1 ततः; T2 G1.2.4.5 M वृताः; G3

तेन धर्मविदा पार्था याज्याः सर्वविदा कृताः ॥१०
 वीरांस्तु स हि तान्मेने प्राप्तुराज्यान्स्वधर्मतः ।
 बुद्धिर्वीर्यबलोत्साहैर्युक्तान्देवानिवापरान् ॥ ११

कृतस्वस्त्ययनास्तेन ततस्ते मनुजाधिपाः ।
 मेनिरे सहिता गन्तुं पाञ्चाल्यास्तं स्वयंवरम् ॥ १२

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुःसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १.७३ ॥

१७५

वैशंपायन उवाच ।

ततस्ते नरशार्दूला भ्रातरः पञ्च पाण्डवाः ।
 प्रययुर्द्रौपदीं द्रष्टुं तं च देवमहोत्सवम् ॥ १
 ते प्रयाता नरव्याघ्रा मात्रा सह परंतपाः ।
 ब्राह्मणान्दृशुर्मार्गे गच्छतः सगणान्वहून् ॥ २

तानूचुर्ब्राह्मणा राजन्याण्डवान्ब्रह्मचारिणः ।

क भवन्तो गमिष्यन्ति कुतो वागच्छतेति ह ॥ ३

युधिष्ठिर उवाच ।

आगतानेकचक्रायाः सोदर्यान्देवदर्शिनः ।

भवन्तो हि विजानन्तु सहितान्मातृचारिणः ॥ ४

पुरा (for कृताः). Gs सर्वविद्याविशारदाः.

11 °) S मेनिरेसहिता वीराः (T1 Gs सहिता मेनिरे राज्यं).
 — °) T2 G1.2.4-5 M प्राप्तं राज्यं (for प्राप्तुराज्यान्).
 T1 Gs प्राप्तमित्येव भारत. — After 11^{ab}, T1 Gs read
 line 4 of 1802*. — °) G1 तेजोवीर्यं. — °) K4
 देवानिवांबरान्; N1 निवामरान्; N2 V1 B D (except Ds)
 निव द्विजः; S (except T1 Gs) देवा इवापरे.

12 °) S1 K (except K2) मनुजाधिप (K4 पं).
 — °) B2 Dn3 ते; G4 M6-8 तु (for तं). D1 पांचाल्यस्य
 स्वयं; Ds पांचालनगरेष्वितं; Cd as in text. — After
 12, Ds reads 8°-9°.

Colophon om. in K1. — Major parvan: T2 G M
 संभव (for आदि). — Sub-parvan: S1 K1-4 Bs. 6
 Dn1. n2 M6-8 द्रौपदीस्वयंवर; N1.2 V1 B2 Ds चैत्ररथ; D1
 स्वयंवर; T1 संभव. — Adhy. name: K0.4 D2 धौम्यपौरो-
 हित्यं; N1.2 V1 Ds धौम्यपुरोहितकरणं; T2 G4.6 धौम्यवरणं
 (T2 जर्जनं); M पुरोहितवरणं. — Adhy. no. (figures,
 words or both): Dn3 182; D4m 185; T1 181; T2
 G2-5 133; G1 135; G6 M 134. — S'loka no.: Dn
 12; Ms 14. — Aggregate s'loka no.: Dn3 6894.

175

S (except Gs) reads this adhy. (for the first
 time) after adhy. 156 and repeats it here (with v.
 1); T1, however, reads here stanza 1 only of this
 adhy. (inserted as the first st. of adhy. 176),
 omitting the rest (cf. App. I, No. 96).

1 S1 K (except K0) S om. उवाच. — °) S1 K
 Da Ds Cd कुरुशार्दूला (K1 ल). — After 1^{ab}, T1
 Ms. s ins.:

1803* ब्रह्मरूपधराः पार्था जटिला ब्रह्मचारिणः ।

— °) S1 लब्धुं (for द्रष्टुं). — °) N2 V1 B Dn D1.4.5
 T G2.4-5 देशं महो; D2 दिव्यं महो; Cd as in text
 (cf. 11, 20).

2 °) K0.4 N1.2 V1 B2.5 Dn D1.4 सह मात्रा (by
 transp.); B1m Da मातृपद्याः (Da1m सह मात्रा). S1
 K1 परंतप; Da महाबलाः (Da1m as in text). — °) T1
 ब्राह्मणान्गच्छतोपयन्. — °) T1 पांचालान् (for गच्छतः).
 K1 गणशो; N V1 B D Gs संगतान्; T2 G1.2.4-5 M
 सहितान् (for सगणान्).

3 °) K1m N2.3 V1 B Dn D1.4 त (or ते) ऊचुः; Gs
 तान्वचुः. T1 अथ ते ब्राह्मणा ऊचुः. — °) K4 Dn3 Ms
 पाण्डवा. N2 B2 D2 T1 G1 धर्मचारिणः. — °) K0 च;
 K2 हि (for ह). K1m N2 V1 B D कुतो वाभ्या (B2
 द्या) गता इह (B1 इति; Ds गतेति च).

4 S1 पाण्डवा ऊचुः (!); K1 पाण्डवाः; K2.3 S युधिष्ठिरः.
 — G2-4 om. 4 and the ref. before 5. — °) T1
 प्रयातानेकचक्रं. — °) S1 K1 देवरूपिणः; K2 दर्शनाः; N2
 V1 B D (except Ds) एकचारिणः; G1 वर्णिनः; Gs
 शीलिनः. — °) S1 K2.4 N1.3 Gs Ms. 6-8 [S]भिः; K1
 T2 Gs Ms [S]भिः; N2 V1 B Da Dn D1.2.4 वै (for हि).
 K0 Ds T1 ह्य (T1 नो) भिजानंतु. — °) T2 G1.5.6 M
 संगतान् (for सहितान्). N2 मातृसारिणः; Gs मित्रचारिणः.
 K1 N1.2 V1 B D (except Ds) सह मात्रा द्विजर्षभाः (K1
 प्रचारिणः); K2 जनन्या सहितान्द्विजान्.

ब्राह्मणा ऊचुः ।

गच्छताद्यैव पाञ्चालान्द्रुपदस्य निवेशनम् ।
स्वयंवरो महास्तत्र भविता सुमहाधनः ॥ ५
एकमार्थं प्रयाताः सो वयमप्यत्र गामिनः ।
तत्र ह्यद्भुतसंकाशो भविता सुमहोत्सवः ॥ ६
यज्ञसेनस्य दुहिता द्रुपदस्य महात्मनः ।
वेदीमध्यात्समुत्पन्ना पद्मपत्रनिभेक्षणा ॥ ७
दर्शनीयानवद्याङ्गी सुकुमारी मनस्विनी ।
घृष्टद्युम्नस्य भगिनी द्रोणशत्रोः प्रतापिनः ॥ ८
यो जातः कवची खड्गी सशरः सशरासनः ।
सुसमिद्धे महाबाहुः पावके पावकप्रभः ॥ ९
स्वसा तस्यानवद्याङ्गी द्रौपदी तनुमध्यमा ।

नीलोत्पलसमो गन्धो यस्याः क्रोशात्प्रवायति ॥ १०
तां यज्ञसेनस्य सुतां स्वयंवरकृतक्षणाम् ।
गच्छामहे वयं द्रष्टुं तं च देवमहोत्सवम् ॥ ११
राजानो राजपुत्राश्च यज्वानो भूरिदक्षिणाः ।
स्वाध्यायवन्तः शुचयो महात्मानो यतव्रताः ॥ १२
तरुणा दर्शनीयाश्च नानादेशसमागताः ।
महारथाः कृतास्त्राश्च समुपैष्यन्ति भूमिपाः ॥ १३
ते तत्र विविधान्दायान्विजयार्थं नरेश्वराः ।
प्रदास्यन्ति धनं गाश्च भक्ष्यं भोज्यं च सर्वशः ॥ १४
प्रतिगृह्य च तत्सर्वं दृष्ट्वा चैव स्वयंवरम् ।
अनुभूयोत्सवं चैव गमिष्यामो यथेप्सितम् ॥ १५
नटा वैतालिकाश्चैव नर्तकाः सूतमागधाः ।

5 Ś1 K1 S om. ऊचुः (T G2-8 om. the ref.).
— * T2 G2-8 गच्छामोद्यैव; M7-8 गच्छताद्यैव. Ś1 N̄s B
Dn1.n2 Ds G1 पञ्चालान्. — * K2 N̄ V1 Dn D1
निवेशने. — *d Ś1 स (for सु). T2 G M5 सुमहोत्सवः.
— M2.8-8 (hapl.) om. from सुमहा up to भविता (in
6^a). T1 दृष्ट्वाभो भवतो जातुं महत्कौतूहलं हि नः.

6 M2.8-8 om. up to भविता (cf. v. l. 5). Before
6, T G ins. ब्राह्मणाः. — * Ś1 Ko-2 N̄ V1 B D G1
एकसार्थः; K2 सार्थः; T1 एहि सार्थः; T2 G2-4 एकसार्थाः.
N̄1.2 V1 B D (except Ds) T G स्म (for सो). — * N̄2
V1 B D तत्रैव (for अप्यत्र). — * Ds T1 अपि (for हि).
— * Da सुमहात्मनः. T1 उत्सवो भविता महान्.

7 Da Ds (? hapl.) om. 7^{ab}. — *d T2 G M वेदि.
K1 पद्मपत्रायतेक्षणा. T1 यासावयोनिजा कन्या स्यास्यते
सा स्वयंवरे.

8 * K1 N̄1.2 B5 Da T G1-2.5.8 M यशस्विनी. G4
द्रौपदी तनुमध्यमा. — After 8^{ab}, G4 reads 10^{ad} for
the first time, repeating it in its proper place.
— *d Ds प्रकोपिनः.

9 * T1 जातो यः पावकाच्छूरः. — *d K2.8 M2.5
सुसमिद्धान्महाबाहुः पावकात् etc. N̄2 V1 B D (except
Ds) पावकोपमः. T1 सुसमृद्धो महाभागः सोमकानां महारथः.
— After 9, T1 ins.:

1804* यस्मिन्संजायमाने च वागुवाचाशरीरिणी ।

एष शिष्यश्च मृत्युश्च भरद्वाजस्य जायते ।

10 * T1 स्वसा तस्यैव वेषां या. — * T1 जाता

तस्मिन्महामखे; G5 सुकुमारी यशस्विनी (cf. v. l. 8^a).
— For G4 cf. v. l. 8. — *d K1 क्रोशः; G1-8 केशात्
(for क्रोशात्). Ś1 K1.4 Ds G5 प्रधावति; N̄1.2 V1 B
(except B5) Da Dn D1.2.4 M5 प्रवाति वै (M5 च) (for
प्रवायति). T1 क्षीरक्षमभिरूपा हि इयामा नीलोत्पलं यथा.

11 * Ś1 N̄2 V1 B D (except Ds) यज्ञसेनस्य च
सुतां; N̄s G5 तां यज्ञसेनदुहितां. — * T1 G1.2 M द्रौपदी
परम(T1 G2 मां)स्त्रियं. — * N̄1.2 V1 B D (except Ds)
गच्छामो (Da Dn2.n3 D2.4 म) वै; T2 G M संगच्छाम.
T1 गच्छामस्तत्र वै द्रष्टुं. — * N̄2 V1 B D दिव्यं; T2 G2.8
देवं; G2-4 देशं (for देव); cf. v. l. 1^a. T1 तं चैवास्याः
स्वयंवरं.

12 T2 (? hapl.) om. 12^b-13^a. — * K2 सुधियो
(for शुच). — *d M2-8 दमात्मानो. K1 Ds T1 दृतः;
K4 जितः; N̄s B5 Da G M महा.

13 T2 om. 13^{ab} (cf. v. l. 12); G1 om. 13^{ab}.
— * K2 नानादेशात्समा; T1 बलवंतो दुरासदाः. — * Ds
G1 कृतार्थश्च. — *d Ś1 K D2.5 S समुपैष्यं (Ko G2 M2.1
क्ष्यं)ति (T1 समेप्यंतीह). K2 भूरिदक्षः.

14 * Ś1 K1 विविधोपायान् (K1 याः); Ko.8 N1 Ds
M धान्दानान्; N̄s धान्देयान्; T G धं दानं. — * N̄s D1
जनेश्वराः; G1 नराधिपाः. — *d K1.2 G2 भक्ष्यभोज्यं च;
K4 T1 भक्ष्यभोज्यांश्च (T1 ज्यानि).

15 * T1 प्रतिलभ्य. Ś1 K2 D1 G1 तु तत्सर्वं; B5 Ds
ततः सर्वः. — * T1 दृष्ट्वा कृष्णां स्वयंवरे. — *d Ś1 K1-4
तं च; Ko Ds तत्र (for वैव). T1 यं च सा क्षत्रियं रणे

नियोधकाश्च देशेभ्यः समेष्यन्ति महाबलाः ॥ १६
 एवं कौतूहलं कृत्वा दृष्ट्वा च प्रतिगृह्य च ।
 महासाभिर्महात्मानः पुनः प्रतिनिवर्त्स्यथ ॥ १७
 दर्शनीयांश्च वः सर्वान्देवरूपानवस्थितान् ।
 समीक्ष्य कृष्णा वरयेत्संगत्यान्यतमं वरम् ॥ १८

अयं भ्राता तव श्रीमान्दर्शनीयो महाभुजः ।
 नियुज्यमानो विजयेत्संगत्या द्रविणं बहु ॥ १९
 युधिष्ठिर उवाच ।
 परमं भो गमिष्यामो द्रष्टुं देवमहोत्सवम् ।
 भवद्भिः सहिताः सर्वे कन्यायास्तं स्वयंवरम् ॥ २०

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७५ ॥

कुमारी वरयिष्यति.

16 ^a) Ś1 N̄1.2 V1 B D (except Ds) तत्र; G1 Ms-3 चात्र (for चैव). — ^b) Gs तत्र (for सूत). Ms-3 'मागधैः. — ^c) Ś1 नियोधयश्च; T1 निदेशः; T2 Gs-5 निबोधः. — ^d) T1 समवेतान् (for समे). B (except Bs) Da स्वयंवरः; Ds परस्परं (for महा).

17 ^a) Ś1 एकं; T1 एतत् (for एवं). K4 S दृष्ट्वा (T1 तत्र) (for कृत्वा). — ^b) K4 S (except T1) भुक्त्वा (for दृष्ट्वा). — ^c) K1 पुरः प्रति; T1 मात्रा सह; Gs रंगं प्रति. K2 Da1 D1 T1 Gs Ms-निवर्त्त्यथ; K4 T2-निवर्त्त्यथ; G1-निवर्त्त्यथ; G2-4 Ms-निवर्त्त्यथ (Ms 'त).

18 ^a) Ko S देवरूपानिव स्थिः. — ^b) K4 N̄2 V1 B D (except Ds) संगलैकतमं (D2 'रं); M 'तरं. T G (except G1) Ms पतिं (for वरम्).

19 ^a) K2 T2 G M भ्राता च वः शीघ्रं; T1 एको हि वो भ्राता. — ^b) N̄2.3 V1 Bs.5 Dn D1.5 Gs-5 नियुज्यमानो; Gs शूरयमानो. N̄ V1 B1 Dn विजये. — ^c) N̄1.8 भवेत्; S महत् (for बहु). Bs संगत्यान्यतमं बलं (cf. 18^a). — After 19, N̄2 V1 Ds ins.:

1805* आहरिष्यन्नयं नूनं प्रीतिं वो वर्धयिष्यति ।

20 Ś1 K1-3 S om. उवाच. — ^a) K1 व्रजिष्यामो. T1 वयं सह गमिः; Gs परमं भोजयिष्यामि. — ^b) N̄2 V1 B D चैव; G2-4 देशं; Gs दैवं (for देव); cf. v. 1. 1^d, 11^d. T1 द्रष्टुं तत्र स्वयंवरः. — ^c) Ś1 K1 सर्वैः (for सर्वे). — Ś1 K Ds पांचाल्यास्तं स्वयं. T1 द्रौपदीं यज्ञसेनस्य कन्यां तस्यास्तथोत्सवं.

Colophon. T2 G1-5 read a col. after the first occurrence of this adhy. (i. e. after adhy. 157), and one also (after the second occurrence) here. M reads it only here (after the second occurrence); the first occurrence being embodied in our adhy. 158. — *Major parvan*: T2 G M संभव (for आदि).

— *Sub-parvan*: Ś1 K N̄5 Bs.5 Da Dn1.2 D1.2.4.5 T2 G2.4 (the latter three both times) Ms द्रौपदीस्वयंवरः; N1.2 V1 B1 स्वयंवर. — *Adhy. name*: Ko.4 पांडवप्रस्थानः (K4 'स्थापनः); N̄1.2 V1 पांडवागमनं; T2 G2.4.5 ब्राह्मणः समागमः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn3 183; D4m 186; T1 165; T2 G2.4.5 (all first time) 117, and (all second time) 134; G1.3 (both first time) 119 and 115 respectively, and (both second time) 136; Gs M (at the second occurrence) 135. — *S'loka no.*: Dn Ms 20. — *Aggregate s'loka no.*: Dn2 6916.

176

1 Ś1 K D2 S om. उवाच (Ko om. the ref.). — T1, which om. 1, repeats 1. 175. 1 here. — ^a) Ś1 K (except K4) B1.3 Da D1 एवमुक्त्वा. — D4 (marg. sec. m.) S ins. after 1^{ab} (T1, after the repetition of 1. 175. 1), a repetition of 1803* [v. 1.: T G सर्वे; M भूत्वा (for पार्थाः)]; cf. 1. 55. 20. — ^b) S (T1 om.) राजन् (for राजा). N̄ V1 B Ds G1.2 Ms.5 'पंचालान्.

2 ^a) N̄2 V1 D1 तेषु; B1.3 D4 ते च; Dn2.2 ते सु । D2 त्वेनं (for ते तं). — ^b) N̄2 V1 B Dn D1.4.5 वीरा (for राजन्). — ^c) N̄1.2 V1 B D (except Da Ds) मुनिं (for पथि). A few MSS. तथा.

3 T2 om. 3-4. — ^a) Ms-3 तस्मै यथैव. Ko तस्मै पूजां यथाही च. — ^b) N̄1 चक्रुस् (for कृत्वा). Ms रहसि (inf. lin. तेन च as in text). N̄2 V1 Bs.5 D सक्तताः (for सान्विताः). — ^c) Ś1 K1 चाप्यनुः; D2 तदनुः S (T2 om.) कथयित्वाभ्य (Gs 'प्य)नुः. — ^d) Ko.3.4 दुपदं प्रति; Cd as in text.

4 T2 om. 4 (cf. v. 1. 3). — ^a) Ko.4 Ds वनाभ्युपवनानि च; T1 Gs सरसि च वनानि च (by transp.). — ^b) Ms.5 ते (for च).

१७६

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्ताः प्रयातास्ते पाण्डवा जनमेजय ।
 राज्ञा दक्षिणपाञ्चालान्द्रुपदेनाभिरक्षितान् ॥ १
 ततस्ते तं महात्मानं शुद्धात्मानमकल्मषम् ।
 ददृशुः पाण्डवा राजन्पथि द्वैपायनं तदा ॥ २
 तस्मै यथावत्सत्कारं कृत्वा तेन च सान्त्विताः ।
 कथान्ते चाभ्यनुज्ञाताः प्रययुर्दुपदक्षयम् ॥ ३
 पश्यन्तो रमणीयानि वनानि च सरांसि च ।
 तत्र तत्र वसन्तश्च शनैर्जग्मुर्महाराथाः ॥ ४
 स्वाध्यायवन्तः शुचयो मधुराः प्रियवादिनः ।

आनुपूर्व्येण संप्राप्ताः पाञ्चालान्कुरुनन्दनाः ॥ ५
 ते तु दृष्ट्वा पुरं तच्च स्कन्धावारं च पाण्डवाः ।
 कुम्भकारस्य शालायां निवेशं चक्रिरे तदा ॥ ६
 तत्र भैक्षं समाजह्वर्त्ताहीं वृत्तिं समाश्रिताः ।
 तांश्च प्राप्तान्स्तदा वीराञ्जलिरे न नराः क्वचित् ॥ ७
 यज्ञसेनस्य कामस्तु पाण्डवाय किरीटिने ।
 कृष्णां दद्यामिति सदा न चैतद्विबृणोति सः ॥ ८
 सोऽन्वेषमाणः कौन्तेयान्पाञ्चाल्यो जनमेजय ।
 दृढं धनुरनायम्यं कारयामास भारत ॥ ९
 यत्र वैहायसं चापि कारयामास कृत्रिमम् ।

5 °) Gs मधुराः (for शुचयो). — °) K1 Bs मधुरः;
 Gs मधुकाः; Gs पाण्डवाः. Ks प्रियदर्शनाः. — °d) S1 K
 (except Ks) Ns D1 Gs आ (K4 अ)नुपूर्व्येण; Cd as in
 text. T1 transp. संप्राप्ताः and पांचालान्. A few MSS.
 पंचालान्. Ns V1 B D (except Ds) पाण्डुनन्दनाः.

6 °) D1 दृष्ट्वा तु (by transp.). T G पुरं तस्य.
 — °) Ks स्कन्धावारं; T1 G वारान्; Cd as in text.
 — °) Ns V1 B D (except Ds) Ms-8 निवासं.

7 °) Some MSS. भैक्षं. — °) Ks Ns Bs S Da
 D2.4.5 समाश्रिताः. Ns V1 Dn D1 ब्राह्मणीं वृत्तिमाश्रिताः.
 — °) Ns V1 B1 Dn D1.5 तान्संप्राप्तान्; G1 प्राक्च प्रा°.
 K2.3 Ns V1 B (except Bs) Dn D1 S (except T1 Gs.4)
 तथा. B1.5 राजन् (for वीरान्). — °) Da मानवाः (for
 न नराः). — After 7, D4 (marg. sec. m.) T G2-5 ins.:

1806* यज्ञसेनस्तु पाञ्चालो भीष्मद्रोणकृतागसम् ।

ज्ञात्वात्मानं तदारेभे प्राणायामक्रियां क्षमाम् ।

अवाप्य दृष्टद्युम्नं हि न स द्रोणमचिन्तयत् ।

सुतवैरप्रसङ्गाच्च भीष्माज्ञयमचिन्तयत् ।

[(L. 2) Ds T2 ततोरेभे; T1 तदा लेभे; Gs तमारेभे. D4
 T2 प्राणायामक्रियां. T1 G4 क्षमां क्रियां (by transp.).
 — (L. 4) Ds T2 स तु; T1 श्रित; G4 स ते (for सुत-).]
 D4 (marg. sec. m.) T2 Gs cont.: T1 G2-4 ins. after 8:

1807* कन्यादानात्तु शरणं सोऽन्यतः महीपतिः ।

जामातुर्वलसंयोगान्मेने ह बलवत्तरम् ।

[(L. 1) Ds दानं तु; G2-4 दानाद्धि. Gs सोपद्रयत्.
 — (L. 2) D4 G2-4 हि (for ह).]

8 °) Da कामं तु. T1 स कामो यज्ञसेनस्य. — °) T2
 Gs.5 ददानीति; G1-4 M ददामीति. T1 दास्यामि कृष्णामिति
 वै. — °) Bs न चैतं; T1 न चैनं. S1 तु; Cd वि- (as in
 text). — After 8, T1 G2-4 ins. 1807*.

9 °b) S1 सोन्वेषमाणः; D1 Gs Ms अन्वेष°. Ns.3
 V1 B D Ms-8 कौन्तेयं. Gs पांचालः कौन्तेयान्. S (except
 T1) पांचालो. — After 9°b, D4 (marg. sec. m.)
 T G2.5 ins.:

1808* शंकरेण वरो दत्तः प्रीतेन च महात्मना ।

स निष्फलः स्यान्न तु मे इति प्रामाण्यमागतः ।

मया कर्तव्यमधुना दुष्करं लक्ष्यवेधनम् ।

इति निश्चिन्त्य मनसा कारितं लक्ष्यमुत्तमम् ।

[(L. 1) T2 Gs वरं दत्तं. — (L. 2) Ds T2 Gs तन्निष्फलं.]

— °) Ns.3 V1 B (B1m as in text) D T2 G1 Ms
 नानम्यं. — °) G1-4 मार्गयामास. G2-4 वै तदा (for
 भारत). — After 9, T G2-5 ins.:

1809* वैय्याघ्रपद्मसोऽग्रं वै सृजयस्य महीपतेः ।

तद्धनुः किशुरं नाम देवदत्तमुपानयत् ।

आयसी तस्य ज्या चासीत्यतिबद्धा महाबला ।

न तु ज्यां प्रसहेदन्त्यां तद्धनुःप्रवरं महत् ।

[(L. 1) T Gs वैय्याघ्रपाद°. Gs महीक्षितः. — (L. 2)
 T Gs स धनुः. — (L. 3) T2 Gs.4 ज्याथासीत्.]

10 °) Ns V1 B1.3 D (except Ds) T2 Gs.5 Ms-8
 समितं; T1 समयं. Ms.5 यंत्रेण समितं लक्षं. — °) G1-5
 राजन् (for राजा). Ns V1 B D (except Ds) चकार सः.
 T Gs M कारयामास कांचनं.

तेन यन्त्रेण सहितं राजा लक्ष्यं च काञ्चनम् ॥ १०
द्रुपद उवाच ।

इदं सज्यं धनुः कृत्वा सज्येनानेन सायकैः ।
अतीत्य लक्ष्यं यो वेद्वा स लब्धा मत्सुतामिति ॥
वैशंपायन उवाच ।

इति स द्रुपदो राजा सर्वतः समघोषयत् ।
तच्छ्रुत्वा पार्थिवाः सर्वे समीयुस्तत्र भारत ॥ १२
ऋषयश्च महात्मानः स्वयंवरदिदक्षया ।
दुर्योधनपुरोगाश्च सकर्णाः कुरवो नृप ॥ १३
ब्राह्मणाश्च महाभागा देशेभ्यः समुपागमन् ।

तेऽभ्यर्चिता राजगणा द्रुपदेन महात्मना ॥ १४
ततः पौरजनाः सर्वे सागरोद्धतनिःस्वनाः ।
शिशुमारपुरं प्राप्य न्यविशंस्ते च पार्थिवाः ॥ १५
प्रागुत्तरेण नगराद्भूमिभागे समे शुभे ।
समाजवाटः शुशुभे भवनैः सर्वतो वृतः ॥ १६
प्राकारपरिखोपेतो द्वारतोरणमण्डितः ।
वितानेन विचित्रेण सर्वतः समवस्तृतः ॥ १७
तूर्योघशतसंकीर्णः परार्ध्यागुरुधूपितः ।
चन्दनोदकसिक्तश्च माल्यदामैश्च शोभितः ॥ १८
कैलासशिखरप्रख्यैर्नभस्तलविलेखिभिः ।

11 Ś1 K1 om. उवाच; S om. the ref. — *) A few MSS. सज्यं. — *) K2 सज्जेन; T G2-4.6 M छिद्रेण; G1 यन्त्रेण. N V1 B D सज्जेरेभिश्च (B6 Da D2 'स्तु') (N1 सज्जेरातत). — *) Ś1m K1 संघाय लक्ष्यं. B Da D2.4 यो विद्येत्; G2-4.6 यो विद्यात्. — *) B D2.4 स लभेन्. S च (for मत्). N1 B6 Da D4.5 इमां (for इति). — After 11, Ś1 K Ds ins. an additional colophon (Sub-parvan: Ś1 K द्रौपदीस्वयंवर. — Adhy. name: Ko.4 Ds द्रुपदवाक्यं. — Adhy. no.: Ds 133).

12 Ś1 K (except Ko) om. उवाच; S om. the ref. — *) K1 इत्थं स; S इत्येवं (T1 'व'). — *) N1 V1 B D स्वयंवरमघोः; G1 सर्वलोकेष्वघोः. — *) T1 G6 पाण्डवाः सर्वे.

13 *) N V1 Dn 'दिदक्षवः. — T1 G2-4 ins. after 13^{ab} (G2 has line 1 only after 13^{ab} and the rest after 13; G3.4 om. 14^{ab}):

1810* यादवा वासुदेवेन सार्धमन्धकवृण्यः ।

राजानो राजपुत्राश्च युवानो मृष्टकुण्डलाः ।
नानाजनपदाधीशा यज्वानो भूरिदक्षिणाः ।
मनोज्ञरूपलावण्या महेन्द्रसमविक्रमाः ।
क्रोधेन चाग्निदग्धाः क्षमया पृथिवीसमाः ।
स्थैर्ये मेरुसमा धीराः सूर्यवैश्वानरोपमाः ।
पृथिव्यां ये च राजान ऋषयश्च तपोधनाः ।
बालवृद्धानृते सर्वे महीपालाः समागताः ।
त्रयस्त्रिंशत्सुराः सर्वे विमानैर्व्योम्नि निष्ठिताः ।

— *) G2.4 दुर्योधनमुखाश्चैव. — *) G2 कौरवा (for कुरवो). Ko.2.4 N1.3 Da Ds T G1.2.6 M6-8 नृपाः; G2.4 ययुः. — After 13, G2 ins. lines 2-9 of 1810*.

14 G2.4 om. 14^{ab}. — *) K3 N1 T G (G2.4 om.) Ms (inf. lin.).6-8 समुपागताः. Ms.5 नानादेशसमागताः.

— *) N V1 B D (except Ds) G2-4 ततोर्चिता; T2 ते ह्यर्चिः. G2-4 महीपाला; G6 नरेंद्रेण (for राज*). — After 14, T1 G2-4 ins.:

1811* ब्राह्मणैरेव सहिताः पाण्डवाः समुपाविशन् ।

वैतालिका नर्तकाश्च सूतमागधबन्दिनः ।

T1 G2-4 cont.: N ins. after 14:

1812* उपोपविष्टा मञ्जेषु द्रष्टुकामाः स्वयंवरम् ।

[T1 G2-4 राजन्नुपागमन्सर्वे द्रष्टु* etc.]

15 *) K4 पौरजनः सर्वैः; S पुरवरे श्रेष्ठे. — *) Ś1 K1.2 T1 G1.6 M सागरोद्धतः; K4 'स्वनः; T2 G2-5 'रोपमनिस्वने. — *) K4 D4 S शि (G5 शि) शुमारगिरिं (K4 'शिरः; D4 'शिरः) प्राप्य. — *) K (except K1) B6 D1.5 न्यवसन् (for न्यविशन्). Ko.2.4 Ds तत्र; B1.3 Da D4 तेथ; B5 तेषु; D1 ते स्म (for ते च). K1 पार्थिव. S न्यविशंत महारथाः.

16 *) S 'त्तरे च. — *) N3 Ms भूमिदेशे.

17 *) D4 T G प्राकार (T1 G6 'साद' परिखोपेतो. — *) B1 (m as in text).8 संवृतः; G2 सर्वत्र (for सर्वतः). Ś1 K4 D4 समविस्तृतः; K1 N2 V1 B1m.6 Dn D1.5 T2 G2-5 'लंकृतः; N1 B1.2.5 Da 'वस्थितः (B5 'तैः); T1 समुपावृतः; G1 संवृतस्ततः; G6 M 'वास्तृतः; text as in Ko.2.3 N3 Ds!

18 *) Ś1 N1.3 'भूषितः; Ko 'रूषितः; K1 'वासितः. K2-4 Dns D1 S (except T1) 'ध्यागरूपि (K2.3 'भूषि) तः. — G2 om. 18^{ab}. — *) B5 'नागरुसिक्तश्च; M6-8 'सिक्तश्च. — *) Ś1 K (except K3) माल्यपुञ्जैश्च. N1 भूषितः. N2 V1 B D 'दामोपशो' (D5 'दामविभूषितः); T1 'दाम-विशोभितः; M8 'दामभिरावृतः.

19 *) D1.2 T2 G3-6 M5-8 नभःस्थल*. — *) K3 N2

सर्वतः संवृतैर्नद्वः प्रासादैः सुकृतोच्छ्रितैः ॥ १९
 सुवर्णजालसंवीर्तैर्मणिकुट्टिमभूषितैः ।
 सुखारोहणसोपानैर्महासनपरिच्छदैः ॥ २०
 अग्राम्यसमवच्छन्नैरगुरुत्तमवासितैः ।
 हंसाच्छवर्णैर्वहुभिरायोजनसुगन्धिभिः ॥ २१
 असंवाधशतद्वारैः शयनासनशोभितैः ।
 बहुधातुपिण्डाङ्गैर्हिमवच्छिखरैरिव ॥ २२
 तत्र नानाप्रकारेषु विमानेषु खलंकृताः ।
 स्पर्धमानास्तदान्योन्यं निषेदुः सर्वपार्थिवाः ॥ २३
 तत्रोपविष्टान्दृशुर्महासत्त्वपराक्रमान् ।
 राजसिंहान्महाभागान्कृष्णागुरुविभूषितान् ॥ २४
 महाप्रसादान्ब्रह्मण्यान्स्वराष्ट्रपरिरक्षिणः ।
 प्रियान्सर्वस्य लोकस्य सुकृतैः कर्मभिः शुभैः ॥ २५

मन्त्रेषु च परार्थेषु पौरजानपदा जनाः ।
 कृष्णादर्शनतुष्ट्यर्थं सर्वतः समुपाविशन् ॥ २६
 ब्राह्मणस्ते च सहिताः पाण्डवाः समुपाविशन् ।
 ऋद्धिं पाञ्चालराजस्य पश्यन्तस्तामनुत्तमाम् ॥ २७
 ततः समाजो बबुधे स राजन्दिवसान्वहून् ।
 रत्नप्रदानबहुलः शोभितो नटनर्तकैः ॥ २८
 वर्तमाने समाजे तु रमणीयेऽहि षोडशे ।
 आप्लुताङ्गी सुवसना सर्वाभरणभूषिता ॥ २९
 वीरकांस्यमुपादाय काञ्चनं समलंकृतम् ।
 अवतीर्णा ततो रङ्गं द्रौपदी भरतर्षभ ॥ ३०
 पुरोहितः सोमकानां मन्त्रविद्ब्राह्मणः शुचिः ।
 परिस्तीर्य जुहावाग्रिमाज्येन विधिना तदा ॥ ३१
 स तर्पयित्वा ज्वलनं ब्राह्मणान्स्वस्ति वाच्य च ।

V1 B D (except D2) संवृ(Ks 'मृ'तः (B6 'तैः) शुभैः;
 M (except Ms) संवृतो नद्वैः. — 4) N2 V1 B D T
 G1 (by corr.) (sup. lin.) Ms. 5 'तोच्छ्र' (Da 'च') यैः.

20 4) T G (except G4) 'जालवित्तैः; Ms 'माला-
 संयुक्तैः; Ms-8 'मालासंवीतैः. — 5) S1 K2 N3 V1
 Dns 'भूषणैः.

21 4) K4 'समवस्थानैः; N2 V1 B1 T1 स्नादमसम'; D2
 'वसनच्छन्नैः. — 5) S1 K0-2.4 'भूषितैः; Ks N1.3 T2 G
 M 'भूषितैः; T1 वितानध्वजशोभितैः. Some MSS. अगुरु-
 (for अगुरु). — K0 om. 21^a-22^b; G1 om. 21^a. — 6) K2
 हंसांग'; K2.4 D2.5 हंसाग्र'; N2.3 V1 B2.5 Dn D1
 हंसांशु'; B1.8 Da हंसांस'; S हंसवर्णैश्च.

22 K0 om. 22^{ab} (cf. v. l. 21). — 4) N1.3 S
 'पय(T2 G5 'पयि; G1 'पदैर्द्वारैः. — 5) K4 'शोभनैः;
 Ms-8 'शोभिभिः. — 6) S1 K (except K2) Ms 'विन-
 द्वागैः; N1.3 'निबद्धांगैः; T2 G2-4 'विद्विधांगैः.

23 4) T2 G सदान्योन्यं. — 4) N1 निषेदुर्वसुधाधिपाः.

24 5) S1 K N1.2 V1 D5 महाबल'; S महासत्त्वान्पृ-
 थग्जनाः (T1 G1 'नान्). — 6) Ms-8 नरसिंहान्. — 4)
 K0.2.4 D5 दिव्यचंदनभूषितान्; S मृष्टसगनुलेपनान्.

25 4) T1 G1 महाप्रभावान्. S1 D2 Dr G5 ब्राह्मण्यान्.
 — 5) G1 स्वराष्ट्रस्य हि रं. — 6) G5 धर्मस्य लोकस्य.
 — 4) K (except K1) D2.5 T1 G2 Ms स्वकृतैः. G5
 स्वकृतैकशुभाशुभैः.

26 4) S ततो मंचातिमंचेषु. — 5) S1 पश्यन्तस्ताम-

नुत्तमान्; K (except K1) N3 B Da D1.2.4 'पदो जनः.
 — 4) N2 V1 B D 'सिच्य' (for 'तुष्ट्य'). S1 पौराश्च
 (for सर्वतः). K0.2.3 N3 B Da D1.2.4 समुपाविशन्. S
 उपोपविशन्; सर्वे याज्ञसेनी दिदक्षवः.

27 S1 K1.2.4 (hapl.) om. 27^{ab}. — 4) B2 T1 त्वेव;
 T2 G M चैव (G1 स्वैश्च) (for ते च). — 6) Some MSS.
 पंचाल'. G5 पांचालदेशस्य. — 4) S1 जानपदास्तथैव च(!);
 G2.4 'स्नामनिदितां.

28 4) K2 B1 Da D1 G5 M बबुधे. — 5) G1.2 Ms
 स राजा. — 6) K1 रंगप्रधमन' (sic); K2 'प्रधान'; Da
 D1.2 'प्रवाल'.

29 5) Ms. 5 पुरोत्तमे; Ms-8 हि षोडशे. — After
 29^{ab}, D4 (suppl. fol., sec. m.) ins. a passage of 50
 lines given in App. I (No. 98). — 6) S आप्लुता
 (Ms-8 'त्य) शुद्धवसना.

30 4) N2 V1 Dn D1.4.5 मालां च स(D5 चिता)मु-
 पादाय; G4 वीरकांसं सज्जमादाय. Cd वीरकांसं (=मालां) as
 in text. — 5) N2 V1 Dn D1.4.5 कांचनीं समलंकृतां; T2
 G1.4.5 कांचनैः स'. — 4) K4 द्रौपदी योषितां वरा; S
 द्रौपदी वृषदात्मजा.

31 5) K0.4 ब्राह्मणैर्मनः. — 4) N1 V1 B D विधि-
 वत्तदा; Ms-8 हविषा तदा.

32 4) K1.4 N1 V1 B (except B1) D (except Dns
 D1) T2 G1.4.5 Ms. 5 संतर्प'; K5 तर्पयित्वा तु. — 5) N1.3
 Dn1 ब्राह्मणं. S1 K1 स्वस्ति वाचयन्. — 6) S1 K1.4 Da2

वारयामास सर्वाणि वादित्राणि समन्ततः ॥ ३२
 निःशब्दे तु कृते तस्मिन्ष्टष्टयुगो विशां पते ।
 रङ्गमध्यगतस्तत्र मेघगम्भीरया गिरा ।
 वाक्यमुच्चैर्जगादेदं श्लक्ष्णमर्थवदुत्तमम् ॥ ३३
 इदं धनुर्लक्ष्यमिमे च बाणाः
 शृण्वन्तु मे पार्थिवाः सर्व एव ।
 यत्रच्छिद्रेणाम्यतिक्रम्य लक्ष्यं
 समर्पयध्वं खगमैर्दशार्धैः ॥ ३४

एतत्कर्ता कर्म सुदुष्करं यः
 कुलेन रूपेण बलेन युक्तः ।
 तस्याद्य भार्या भगिनी ममेयं
 कृष्णा भवित्री न मृषा ब्रवीमि ॥ ३५
 तानेवमुक्त्वा द्रुपदस्य पुत्रः
 पश्चादिदं द्रौपदीमभ्युवाच ।
 नाम्ना च गोत्रेण च कर्मणा च
 संकीर्तयंस्तानृपतीन्समेतान् ॥ ३६

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि षट्सप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७६ ॥

Gs M वादयामास. Gs सर्व हि. — “) K1 च सर्वशः (for समन्त).
 33 “) D1 याज्ञसेनो (for दृष्ट). — After 33^{ab}, K4
 N1.2 V1 B1.8 Dn1 D1.2.4.5 ins.:

1813* कृष्णामादाय विधिवन्मेघदुन्दुभिनिःस्वनः ।
 — “) K2 N1 V1 B1 Dn D1.5 G2 Ms-8 रंगमध्ये; B1 D1
 ‘मध्यं; G1 जनमध्ये. — “) S (except T1 Gs) गंभीर-
 निस्वनः. — “) Ms-8 वाच्य(Mr ‘च)मुच्चैर. — ‘) G1
 श्लक्ष्णं धर्मवदुत्तमं.

34 Ks om. 34-36. Before 34, Ko.4 Ds ins.
 दृष्टयुगं तः; S (except Ms-8) दृष्टयुगः. — “) Some
 MSS. लक्ष्यम्. — “) S1 शृण्वन्त्विमे; N1 ‘तु ये. S क्षत्रियाः
 (for पार्थिवाः). S1 एव सर्वे (by transp.). N1.2 V1 B
 D (except Ds) मे भूपतयः समेताः. — “) N1 V1 B D
 छिद्रेण यंत्रस्य समर्पयध्वं. — “) Ko.4 समापयध्वं; K1
 संमर्दं; K2 समर्थं. N1 V1 B D लक्ष्यं (N1 V1 Dn D1
 शरैः) शितैर्व्योमचरैर्दशार्धैः; Gs समाददे पंचभिश्चापि बाणैः.
 Cd cites खगमैः (as in text).

35 Ks om. 35 (cf. v. l. 34). — “) N1 V1 B D
 एतन्महत्कर्म करोति यो वै. — “) G1 तस्यैव. M (except
 Ms) भविता (for भगिनी). B1 Da D2 ममैषा. — “) S
 (except T1 G1.2) कृष्णा स्वसा न मृषा प्रब्रवीमि.

36 Ks om. 36 (cf. v. l. 34). — “) G2 तेनैवम्; Gs
 तामेवम्. — “) Ds S इति (for अभि). N1 V1 B Da
 Dn D1.4 ‘दं तां भगिनीमुवाच. — “) N1 V1 B1.8 D
 (except Ds) भूमिपतीन् (for तानृपतीन्).

Colophon om. in Ks. — Major parvan: T2 G M
 संभव (for आदि). — Sub-parvan: S1 Ko-3 N1 B

D2.4 T2 G1.4.8 Ms. 6-8 द्रौपदीस्वयंवर; N1.2 V1 Dn1 Ms
 स्वयंवर; T1 संभव. — Adhy. name: Ko.4 Ds द्रौपदी (Ko
 om.) रंगवतरणं; N1.2 V1 दृष्टयुगवाक्यं. — Adhy. no.
 (figures, words or both): Dn1 184; D1 80 (read
 180); D2m 187; T1 183; T2 G2.4.5 135; G1.8 137;
 Gs M 136. — S’loka no.: Dn 36; Ms 37. — Aggre-
 gate s’loka no.: Dn1 6952.

177

1 S1 K1.8 S om. उवाच. — “) Ko N1 V1 B D
 तथा; Ks शलः; Ms.8 शमः (for समः).

2 “) N1 V1 B D वायुवेगं. — “) S1 भीमवेशः;
 Ko.3.4 ‘वेगोपरं; N1 ‘बाणधरं; N1 V1 B1.8 Da Dn D1
 G1 ‘वेगारवं; D2 T ‘वेगारथं; Ds ‘वेगघनं; G2.4 ‘वेगारथं;
 Gs ‘वेगारतं; Gs ‘वेगश्च वीर्यवान्. — D1 (hapl.) om.
 2^a-3^a. — “) T1 G2 बलाकश्च; Gs ‘किश्च. — “) N1 V1
 B (except B1) Dn D2 करकायुर.

3 D1 om. 3 (cf. v. l. 2). — “) Ko.8 Ds T G Ms
 संकुंडलम् (G1 ‘लिङ्ग). S1 K1.2 चित्रवेदी (K1 ‘वी). N1
 V1 B Da Dn D2.4 कुंडलं (N1 V1 B1 Dn ‘कं; D2.4
 ‘ल)श्चित्रलेनश्च. — “) S1 सुवर्चः; K (except K1) B1 Da
 ‘चो. — “) S1 D2 Ms-8 बहु; Ks ‘शीली; B1 बल.
 — “) Ko.3.4 कुंडलो; N1 V1 B1 Dn तुहुंडो; B1.8.8 Da
 D2.4.8 मुकुटो; S कुंडली. B1 T1 विकचस्. — After 3,
 Ds (marg. sec. m.) S ins.:

1814* विन्दश्चाप्यनुविन्दश्च सजीवी विकलः करी ।

[T1 G1 Ms.5 संदीपी; T2 G4-6 सदीपी; Ms-8 संजीवी.]

4 “) K4 शूराः (for वीराः). — “) N1 समुपागमन्;
 D2 ‘पस्थिताः. — “) N1 V1 Dn D1 असंख्याता (for

१७७

धृष्टद्युम्न उवाच ।

दुर्योधनो दुर्विषहो दुर्मुखो दुष्प्रधर्षणः ।
 विविंशतिर्विकर्णश्च सहो दुःशासनः समः ॥ १
 युयुत्सुर्वीरवेगश्च भीमवेगधरस्तथा ।
 उग्रायुधो बलाकी च कनकायुर्विरोचनः ॥ २
 सुकुण्डलश्चित्रसेनः सुवर्चाः कनकध्वजः ।
 नन्दको बाहुशाली च कुण्डजो विकटस्तथा ॥ ३
 एते चान्ये च बहवो धार्तराष्ट्रा महाबलाः ।
 कर्णेन सहिता वीरास्त्वदर्थं समुपागताः ।
 शतसंख्या महात्मानः प्रथिताः क्षत्रियर्षभाः ॥ ४
 शकुनिश्च बलश्चैव वृषकोऽथ बृहद्बलः ।
 एते गान्धारराजस्य सुताः सर्वे समागताः ॥ ५
 अश्वत्थामा च भोजश्च सर्वशस्त्रभृतां वरौ ।
 समवेतौ महात्मानौ त्वदर्थं समलंकृतौ ॥ ६
 बृहन्तो मणिमांश्चैव दण्डधारश्च वीर्यवान् ।

सहदेवो जयत्सेनो मेघसंश्लिष्य मागधः ॥ ७
 विराटः सह पुत्राभ्यां शङ्खेनैवोत्तरेण च ।
 वार्धक्षेमिः सुवर्चाश्च सेनाविन्दुश्च पार्थिवः ॥ ८
 अभिभूः सह पुत्रेण सुदाम्ना च सुवर्चसा ।
 सुमित्रः सुकुमारश्च वृकः सत्यधृतिस्तथा ॥ ९
 सूर्यध्वजो रोचमानो नीलश्चित्रायुधस्तथा ।
 अंशुमांश्चेकितानश्च श्रेणिमांश्च महाबलः ॥ १०
 समुद्रसेनपुत्रश्च चन्द्रसेनः प्रतापवान् ।
 जलसंधः पितापुत्रौ सुदण्डो दण्ड एव च ॥ ११
 पौण्ड्रको वासुदेवश्च भगदत्तश्च वीर्यवान् ।
 कलिङ्गस्ताम्रलिप्तश्च पत्तनाधिपतिस्तथा ॥ १२
 मद्रराजस्तथा शल्यः सहपुत्रो महारथः ।
 रुक्माङ्गदेन वीरेण तथा रुक्मरथेन च ॥ १३
 कौरव्यः सोमदत्तश्च पुत्राश्चास्य महारथाः ।
 समवेतास्त्रयः शूरा भूरिभूरिश्रवाः शलः ॥ १४

शत'). $\dot{S}1$ महाबलाः (for 'त्मानः). — १) $\dot{N}2$ $V1$ Dn $D1$ पार्थिवः; S समेताः (for प्रथिताः). $K2.3$ क्षत्रिया भुवि; S देवरूपिणः.

5 ^a) K $T2$ $G1.2.4$ 'निश्चाच ($K1$ 'निः सबलश्चैव; $\dot{N}1$ $V1$ B D $G2$ $M2-3$ 'निः सौबल'; $T1$ 'निश्चाशल'; $G5$ $M2$ 'निश्चापल'; $G6$ 'निश्चाचलै'. — ^b) S महाधनुः ($G5$ 'रथाः) (for बृह'). — ^c) $B2$ Da $D2.4$ S पुत्राः. $\dot{S}1$ K $D5$ प्रकीर्तिताः (for समा').

6 ^a) $D5$ द्रोण (for भोज). — $G6$ om. 6^e-8^b . — ^b) $\dot{N}1$ समागतौ; $M2-3$ सवने तौ. — ^c) Many S MSS. त्वदर्थं.

7 $G6$ om. 7 (cf. v. l. 6). — ^a) $\dot{S}1$ $K1$ बृहत्सौ ($K1$ 'त्सो)मणि'; Ko $D5$ बृहत्सुर्मणि'; M (except $M3$) बृहत्तौ मणि'. — ^b) $\dot{N}2$ $V1$ B D (except $D5$) पार्थिवः (for वीर्य'). — $D2$ (hapl.) om. 7^e-8^d . — ^c) $\dot{N}1$ $V1$ B D (except $D5$; $D2$ om.) सहदेवजयत्सेनौ. — ^d) $\dot{N}2.3$ $V1$ Dn $D1$ पार्थिवः (for मागधः).

8 $G6$ om. 8^{ab} ; $D2$ om. 8 (cf. v. l. 6, 7). — ^a) $K2$ सुधन्वा च; $\dot{N}2.3$ $V1$ Dn $D1$ सुशर्मा च; $G2$ सबंधुश्च; $G3$

सबीज'; $G4$ सबिंदु'. — ^a) $K2$ पार्थिव; $K4$ 'वाः; S वीर्यवान्.

9 ^a) $\dot{N}1.3$ अवितुः; $\dot{N}2$ $V1$ $B1$ (m as in text). 2.5 Dn $D1.3$ सुकेतुः; $B2$ $D4$ अविभुः; Da अवित्तः (for अभि'). $\dot{N}2$ सहपुत्रश्च. — ^b) $K1$ $\dot{N}2.3$ $V1$ $B5$ Dn $D1.4$ सुदाम्ना; S वसुना. $K1$ $\dot{N}2$ $B5$ Da अथ (for च). — ^c) $Ko.2.4$ $\dot{N}1$ $V1$ $B1.5$ Dn $D1.4.5$ $M2.5$ सुचित्रः; $B2$ 'जितः; $G1$ 'मित्रिः. — ^d) $K2$ वृत्तः; $G6$ वृत्तः (for वृकः). $T2$ $G2.5$ सत्यव्रतस्.

10 $\dot{S}1$ $K1$ (hapl.) om. 10^{ab} . — ^b) $B2$ नीलश्चोप्रायुध'.

11 ^a) T G 'श्रंदश्च. — ^b) B (except $B3$) Da $D2.4$ चित्रसेनः; $G6$ इंद्र'. $Ko.2.4$ $D5$ च वीर्यवान्; S च पार्थिवः (for प्रताप'). — ^c) S (except $G2$) जरासंधः. $D5$ S स ($G2-4$ च; $M5$ सु)पुत्रश्च ($G1$ 'स्तु). — ^d) $Ko.2.3$ $\dot{N}1$ $B2.5$ अदंडो; $K4$ $\dot{N}2.3$ $V1$ Dn $D1$ विदंडो.

12 ^a) K (except $K1$) B $M2-3$ तामलिसश्च. $G1$ कलिङ्गाधिपतिस्ताम्र. — ^b) $\dot{S}1$ $K1.3$ पट्टना'; $D2$ यवना'; $M2$ वर्तना'. $\dot{N}1$ S महान् (for तथा).

13 ^b) K (except $K1$) S सह पुत्रैर्. S महाबलः. — ^c) $K2$ रुक्मांगदे विचित्रेण.

सुदक्षिणश्च काम्बोजो दृढधन्वा च कौरवः ।
 बृहद्बलः सुपेणश्च शिविरौशीनरस्तथा ॥ १५
 संकर्षणो वासुदेवो रौक्मिणेयश्च वीर्यवान् ।
 साम्बश्च चारुदेष्णश्च सारणोऽथ गदस्तथा ॥ १६
 अक्रूरः सात्यकिश्चैव उद्धवश्च महाबलः ।
 कृतवर्मा च हार्दिक्यः पृथुर्विपृथुरेव च ॥ १७
 विदूरथश्च कङ्कश्च समीकः सारमेजयः ।
 वीरो वातपतिश्चैव झिल्ली पिण्डारकस्तथा ।
 उशीनरश्च विक्रान्तो वृष्णयस्ते प्रकीर्तिताः ॥ १८

भगीरथो बृहत्क्षत्रः सैन्धवश्च जयद्रथः ।
 बृहद्रथो बाह्लिकश्च श्रुतायुश्च महारथः ॥ १९
 उलूकः कैतवो राजा चित्राङ्गदशुभाङ्गदौ ।
 वत्सराजश्च धृतिमान्कोसलाधिपतिस्तथा ॥ २०
 एते चान्ये च बहवो नानाजनपदेश्वराः ।
 त्वदर्धमागता भद्रे क्षत्रियाः प्रथिता भुवि ॥ २१
 एते वेत्स्यन्ति विक्रान्तास्त्वदर्धं लक्ष्यमुत्तमम् ।
 विध्येत य इमं लक्ष्यं वरयेथाः शुभेऽद्य तम् ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्तसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७७ ॥

14 D₁ (? hapl.) om. 14^b-15^a. — ^b) Ś₁ N₂ V₁ B₁ s D_n पुत्रश्चास्य; T₁ 'श्वैव; G₅ 'स्वस्य. Ś₁ N₂ V₁ D_n 'रथः. — ^c) K_o D₅ त्रयः पुत्राः. — ^d) K₄ बलः; T₁ चलः (for शलः).

15 D₁ om. 15^{ab} (cf. v. l. 14). — ^a) A few MSS. काम्बोजो. — ^b) K_o s. 4 N₁ V₁ B₁ s D₄ D₂ पौरवः (for कौ). — ^c) S (except T₁ G₅) सुपेणश्च. — After 15, N (for D₄ see below) ins.:

1815* पटञ्चरनिहन्ता च कारुपाधिपतिस्तथा ।

[K (except K₄) D₄ D₂ करुपा.]

On the other hand, S ins. after 15:

1816* पाण्ड्यकेरलचोलेन्द्रास्त्रयस्त्रेताभयो यथा ।

आसनेषु विराजन्ते आशामागस्त्यमाश्रिताः ।

D₄ (marg. sec. m.) ins. 1815* after 1816* (v. l. in line 2 of 1816*: भृशमादित्यसंनिभाः for the posterior half).

16 ^{ab}) K₁ रोहिणेयश्च (for रौक्मिणः). S संकर्षणो रौहिणेयो वासुदेवश्च वीर्यः. — K₁ om. 16^c-17^b. — ^c) Some MSS. शौबश्च. — ^d) Ś₁ सारणीयो गदः; K₄ सारणश्चांगदः; N₂ s V₁ B₅ D_n D₁ 4 प्रायुस्त्रिः सगदः (D₁ 'गण'); M₅-s सारणो निशठस्तथा.

17 K₁ om. 17^{ab} (cf. v. l. 16). — ^a) K₄ S स (K₄ T₁ सा) त्यक (G₁ s 'ग) श्वैव (G₅ सात्विकश्चैव). — D₂ om. 17^b-18^a. — ^b) N₁ V₁ B D (D₂ om.) महाम (B₅ D₄ 'द्यु) तिः. S युयुधानश्च सात्यकिः. — ^c) K₁ तथा (for पृथुर). M₅-s पृथिवीं पृथुरेव च.

18 D₂ om. 18^a (cf. v. l. 17). — ^a) N (D₂ om.) विदूरथश्च. K₁ कदुश्च; T₁ G₂ s M₅ कण्वः; T₂ M₅ s-8 कङ्कः; G₁ s-5 कर्णः (cf. l. l. 173^d and v. l.).

— After 18^a, K₅ ins.:

1817* ये चान्ये यादवास्तथा ।

आगतास्तव हेतोश्च कृष्णे जानीहि सत्वरम् ।

कृतवर्मा च हार्दिक्यः (=17^a).

— N ins. after 18^a (K₅ after 1817*; D₂, which om. 17^b-18^a, after 17^a):

1818* शङ्कश्च सगवेपणः ।

आशावहोऽनिरुद्धश्च.

[(L. 2) K_o s. 4 B (except B₅) D (except D_n) आ (B₁ m यु) गावहो.]

— ^b) B₂ s D₁ s शमीकः; G₅ समीरः. K_o s. 4 समरेजयः; N₁ V₁ B D G₁ s M₅ सारमेजयः; T₁ सारणो जयः. — ^c) N₁ D₅ S दानपतिश्चैव. — ^d) Ś₁ वल्ली; K₁ हल्ली; K₂ D₁ झल्ली; K₄ भिल्ली. T₁ झिल्लिवान्गारगस्तथा; T₂ झिल्ली पिंगरवस्तथा; G₁ झिल्ली पिंगकरः; G₂-s M₅ s झिल्ली (G₄ s झल्ली; M₅ सील्ली) पिंग (G₂ पिंग; G₃ s लिंग) रकः; G₅ बाह्लिवांगारकः; M₅-s सल्ली पिंगरथः. — K_o om. 18^a-19^a. — ^f) K₁ वृष्णयोमी प्र.

19 K_o om. 19 (cf. v. l. 18). — ^b) D₄ अथ (for च). G₂ s. 6 बृहद्रथः. — D₄ (hapl.) om. 19^a. — ^c) K₂ बृहदको; G₅ जयद्रथो. — ^d) B₅ महाबलः. S श्रुतायुरथ वीर्यवान्.

20 ^a) S कितवो. — ^b) N₂ s V₁ B D मतिमान्; G₁ विक्रान्तः. — ^c) Some N MSS. कोशला; T₂ G (except G₁) कौसला. S महान्. — After 20, D₅ S ins.:

1819* कर्णश्च सह पुत्रेण वृषसेनेन वीर्यवान् ।

बृहद्बलश्च बलवान्राजा चैवाथ दुर्जयः ।

दमघोषात्मजश्चैव शिशुपालो महाबलः ।

चेदीनामधिपो वीरो बलवानन्तकोपमः ।

१७८

वैशंपायन उवाच ।

तेऽलंकृताः कुण्डलिनो युवानः

परस्परं स्पर्धमानाः समेताः ।

अस्त्रं बलं चात्मनि मन्यमानाः

सर्वे समुत्पेतुरहंकृतेन ॥ १

रूपेण वीर्येण कुलेन चैव

धर्मेण चैवापि च यौवनेन ।

समृद्धदर्पा मदवेगभिन्ना

मत्ता यथा हैमवता गजेन्द्राः ॥ २

परस्परं स्पर्धया प्रेक्षमाणाः

संकल्पजेनापि परिपुताङ्गाः ।

कृष्णा ममैषेत्यभिभाषमाणा

नृपासनेभ्यः सहसोपतस्थुः ॥ ३

ते क्षत्रिया रङ्गगताः समेता

जिगीषमाणा द्रुपदात्मजां ताम् ।

चक्राशिरे पर्वतराजकन्या-

मुमां यथा देवगणाः समेताः ॥ ४

कन्दर्पवाणाभिनिपीडिताङ्गाः

कृष्णागतैस्ते हृदयैर्नरेन्द्राः ।

रङ्गावतीर्णा द्रुपदात्मजार्थ

द्रेष्यान्हि चक्रुः सुहृदोऽपि तत्र ॥ ५

अथाययुर्देवगणा विमानै

रुद्रादित्या वसवोऽथाश्विनौ च ।

[For lines 3-4, cf. lines 2-3 of 1828*.]

T₁ G₂₋₄ cont.:

1820* प्राच्योदीच्याः प्रतीच्याश्च दाक्षिणात्याः क्षितीश्वराः ।
On the other hand, K₄ Ñ V₁ B Da Dn D_{1.2.4}
ins. after 20:

1821* शिशुपालश्च विक्रान्तो जरासंधस्तथैव च ।

21 ^a) Ś₁ K D₅ क्षितौ (for मुवि).

22 ^a) N (except K₂ Ñ₁) T₁ G₃ भेर्यंति; T₂
G_{1.2.4-5} M विच्यंति. — ^b) Ś₁ K₁ Ñ V₁ B (except B₅)
Dn D₁ M_{2.5} त्वदर्थे. Some MSS. लक्ष्म. — ^c) Ś₁
विच्यते; K₁ विद्यते. Ko-2 Ñ_{2.3} V₁ B D य इदं. B Da
D_{2.4.5} वरयेथाद्य तं शुभे (by transp.). S वेद्धा तु यो
भवेदे (T₂ 'त्ते') पां तं वरं वरयस्व वै.

Colophon. *Major parvan*: T₂ G M संभव* (for
आदि*). — *Sub-parvan*: Ś₁ K₁₋₄ Ñ₃ B Da Dn_{1.2.3}
D_{2.4.5} T₂ G₂₋₄ M₂ द्रौपदीस्वयंवर; M₅ स्वयंवर; T₁ संभव.
— *Adhy. name*: Ko. 3. 4 D₅ राज्ञां नामानुकीर्तनं; T G_{2-4.6}
क्षत्रियानु (G₃ 'त्रिय'; G₄ 'याणां') वर्णनं. — *Adhy. no.*
(figures, words or both): Dn₃ 185; D₁ 181; D₄ m
187; T₁ 184; T₂ G_{2.4.5} 136; G_{1.3} 138; G₅ M 137.
— *S'loka no.*: Dn₂ 24 (Dn₁ 25); M₃ 26. — *Aggre-
gate s'loka no.*: Dn₂ 6976.

178

1 Ś₁ K (except K₀) D₂ S (except M₂) om. उवाच.
— ^a) B₅ कुण्डलिनो (m as in text). — ^b) Ñ_{2.3} V₁ B
D (except D₅) नरेन्द्राः (for समेताः); cf. 4^a, 4^b. Ñ₁
^c) स्पर्धया प्रेक्ष्यमाणाः. — ^d) B₅ सर्वे समापेतुर. Ś₁
(sup. lin.) K₁ अलंकृतेन; Ñ_{2.3} V₁ B D (except D₅)
उदायुधास्ते.

2. ^a) S वीर्येण रूपेण (by transp.). Ko. 2 Ñ₁ T₁ G₁
बलेन चैव. — ^b) Ñ_{2.3} V₁ B_{1.3.5} Dn D₁ शीलेन; B₅ Da
D_{2.4} तथैव (for धर्मेण). Ś₁ K₁ शीलेन; K₃ चार्थेन; Ñ₂
V₁ B_{1.5} D (except D₅) वित्तेन; Ñ₃ वृत्तेन; B_{5.5} चैवाथः
T₁ धैर्येण (for चैवापि). G₅ उत (for च). — ^c) Ś₁
समृद्धवेगा; Ñ_{2.3} V₁ B D समिद्धदर्पा. T₁ G₃ (by corr.)
दशधा प्रभिन्ना; M मदवेगस्त्रिन्ना.

3 ^a) Ś₁ K₁ स्पर्धये. Ś₁ वीक्ष* ; K वेक्ष्य*. — K
om. 3^b. — ^b) K₂₋₄ Ñ V₁ B D M अभि- (for अपि)
— ^c) K₁ Ñ_{2.3} V₁ Dn D₂ T₁ G_{2.4.6} ममैवेत्य* ; Ñ₁
ममायात्य*. — ^d) Ñ₁ सहसोदतस्थुः ; Ñ_{2.3} V₁ B I
सोदतिष्ठन्. S नृपाः समुत्पेतुरथा (G₁ समुत्पत्य तथा) सनेभ्यः.

4 ^a) Ñ₁ T G (except G₁) M_{2.5} जिहीर्षमाणा. — ^b)
Ś₁ K₁ वरं शिवं (for चक्रा*).

5 ^a) G₁ 'बाणेन नि'; G₂ 'बाणादिनि'; M₆₋₈ संकट

साध्याश्च सर्वे मरुतस्तथैव

यमं पुरस्कृत्य धनेश्वरं च ॥ ६

दैत्याः सुपर्णाश्च महोरमाश्च

देवर्षयो गुह्यकाश्चारणाश्च ।

विश्वावसुर्नारदपर्वतौ च

गन्धर्वमुख्याश्च सहाप्सरोभिः ॥ ७

हलायुधस्तत्र च केशवश्च

वृष्णयन्धकाश्चैव यथा प्रधानाः ।

प्रेक्षां स चकुर्यदुपुंगवास्ते

स्थिताश्च कृष्णस्य मते बभूवुः ॥ ८

दृष्ट्वा हि तान्मत्तगजेन्द्ररूपा-

न्पञ्चाभिपद्मानिव वारुणेन्द्रान् ।

भस्मावृताङ्गानिव हव्यवाहा-

न्याय्यैर्नृप्रदध्यौ स यदुग्रवीरः ॥ ९

शशंस रामाय युधिष्ठिरं च

भीमं च जिष्णुं च यमौ च वीरौ ।

शनैः शनैस्तांश्च निरीक्ष्य रामो

जनार्दनं प्रीतमना ददर्श ॥ १०

अन्ये तु नानानृपपुत्रपौत्राः

कृष्णामर्तेनैत्रमनःस्वभावैः ।

व्यायच्छमाना ददृशुर्भ्रमन्तीं

संदष्टदन्तच्छदताम्रवक्त्राः ॥ ११

तथैव पार्थाः पृथुवाहुवस्ते

वीरौ यमौ चैव महानुभावौ ।

तां द्रौपदीं प्रेक्ष्य तदा स सर्वे

कन्दर्पवाणाभिहता बभूवुः ॥ १२

जेनाभिनि. — ^१) Ko कृष्णाङ्गैस्; G^१ कृष्णाङ्गैस्. T^१ G Ms. ३ तैः; Ms-३ स्तैः (for ते). — ^२) Da D^१. ४. ५ रणेवतीर्णा. T G (except G^१) त्मजाथै. — ^३) K^३ द्वेप्यांश्च; N^१ द्वेप्यं हि; N^१. ३ V^१ B^१ (m as in text). ३. ६ D (except D^१) द्वेप्यं प्र; T^१ G^३ द्वेप्याणि; G^१. ३ द्वेप्यान्वि- (for द्वेप्यान्वि). G^१ च; G^५ हि (for स्फि). Da ते च; S सर्वे (for तत्र).

6 ^१) T G (except G^१) च (for अथ). B^१ आदित्य- रुद्रा वसवोऽश्विनौ च. — ^२) B Da D^१. ४. ५ विश्वे (for सर्वे). S^१ K^१ पितरस्तथैव. — ^३) T G^३-६ धर्मैः; G^१ शक्रं (for यमं).

7 ^१) B (except B^१) चारणा गुह्यकाश्च (by transp.). — ^२) K^४ नारदतुंगवौ च; D^१ T^१ G^५. ६ नारदः पर्वतश्च. — ^३) N^१. ३ B^१ Dn D^१. ४. ५ सहसाप्स^१; B^१. ५. ६ Da D^१ T^१ सह चाप्स^१ (Da om. च); T^१ G M सहिताप्स^१.

8 ^१) K^१ स; N^१ T^१ G (except G^५) Ms-३ तु (for the first च). N^१. ३ V^१ B D (except D^५) तत्र जनार्दनश्च. — ^२) B^१ Da D^१ चापि (for चैव). S^१ K^१. ३ N^१ V^१ Dn D^१ प्रधानं. — ^३) S प्रेक्षांबभूवुर्. K^४ युधि पाण्डवाश्च. — ^४) S हि (for च). N^१ Dn D^१ महांतः (for बभूवुः).

9 ^१) N^१ B D तु (B^१ च) (for हि). K^३ मत्तगजेंद्र- कल्पान्; D^१ मत्तगजेंद्रविक्रमान्; G^१ पाण्डवयोधमुख्यान्. — ^२) Ko B^१ (m as in text) T^१ G^१ पञ्चाभिपद्मान्; K^३ (by corr.) D^१ पञ्चाभिपद्मान्; N^१ V^१ भिरूपान्; B^१ (m as in text) Da Nilp पञ्चाति^१; Dn^१ तिरुद्रान्; T^१ Nilp तिमत्तान्; G^१-६ पञ्चाभिपद्मान्; M भि (Ms नि) पत्मान् (sic); Arjp (?) as in text. — ^३) S^१ K N^१. ३ B D

कृष्णः प्रदध्यौ. N^१. ३ B D (except D^५) यदुवीरमुख्यः (for स यदु^१). N^१ V^१ पार्थान्ददर्शांश्च यदु^१.

10 ^१) S^१ K^१ N^१ B^१. ५ Dn D^१ T^१ स (for च). — ^२) N^१ V^१ B^१ Da D^१. ४ T^१ G^१ M स- (for the first च). K^४ च यदुग्रवीरौ; S (except G^५. ४) यमजौ च वीरौ. — ^३) N^१ Ms तांश्च समीक्ष्य. N^१. ३ V^१ B D (except D^५) तान्प्रसमीक्ष्यः. — ^४) N^१. ३ V^१ Dn^१. ५ ददर्श ह.

11 G^५ om. 11^{ab}. — ^१) B^१ अन्ये च; Da अन्येपि; T^१ G^५. ५ नान्ये तु. N^१. ३ B D वीरा (for नाना-). — For 11^b V^१ subst. ५^b! — ^२) N^१ B D (except D^५) न तान्वे; V^१ S भ्रमन्तः (for भ्रमन्तीं). — ^३) N^१. ३ B D (except D^५) नेत्राः; S संदष्टताम्रो ज्वलदन्तवक्त्राः.

12 ^१) S वीराः (for पार्थाः). G^५ पृथुवाहुवर्णाः. — ^२) S पार्था (G^१ तथा; G^५ पार्थौ) (for वीरौ). S^१ K चापि (for चैव). K^३ महाप्रभावौ. — ^३) G^५ ते द्रौपदीं वीक्ष्य. — ^४) N^१ B (except B^१) Da D^१. ४ वाणानुगता. — After 12, G^५. ४ ins.:

1822* देवाश्च सर्वे सगणाः समेता-

स्तां द्रष्टुकामा वसवोऽश्विनौ च ।

रुद्राश्च सोमो वरुणो यमश्च

शक्रं पुरस्कृत्य धनेश्वरश्च ।

विश्वावसुर्नारदपर्वतौ च

देवर्षयश्चाप्सरसां गणाश्च ।

[Cf. 6 and 7^{ad}.]

13 ^१) V^१ सुरभिः. Ko च; B^१ m वै (for तत्).

दैवर्षिगन्धर्वसमाकुलं त-
त्सुपर्णनागासुरसिद्धजुष्टम् ।
दिव्येन गन्धेन समाकुलं च
दिव्यैश्च माल्यैरवकीर्यमाणम् ॥ १३
महास्वनैर्दुन्दुभिनादितैश्च
बभूव तत्संकुलमन्तरिक्षम् ।
विमानसंवाधमभूत्समन्ता-
त्सवेणुवीणापणवानुनादम् ॥ १४
ततस्तु ते राजगणाः क्रमेण
कृष्णानिमित्तं नृप विक्रमन्तः ।

तत्कार्मुकं संहननोपपन्नं
सज्यं न शेकुस्तरसापि कर्तुम् ॥ १५
ते विक्रमन्तः स्फुरता दृढेन
निष्कृष्यमाणा धनुषा नरेन्द्राः ।
विचेष्टमाना धरणीतलस्था
दीना अदृश्यन्त विभग्नचित्ताः ॥ १६
हाहाकृतं तद्वनुषा दृढेन
निष्पिष्टभग्नान्नाङ्गदकुण्डलं च ।
कृष्णानिमित्तं विनिवृत्तभावं
राज्ञां तदा मण्डलमार्तमासीत् ॥ १७

— १) S 'यक्ष' (for 'सिद्ध'). — ४) N̄ B D (except Ds) पुष्पैर् (for माल्यैर्).

14 १) N̄ 1 शंखस्वनैर्. Ko. 3.4 'नादितं च. S समा-
हतैर्दुन्दुभिभिश्च राजन्. — १) S रराज (for बभूव). — ४) S
'पणवाभि(Gs 'वस्य; M 'वानु)नादितं. — After 14,
S ins.:

1823* समाजवाटोपरि संस्थितानां
मेघैः समन्तादिव गर्जमानैः ।
[Gs गर्जितानां (for गर्ज).]

15 १) Bs Ds समेताः; G1 श्रमेण (for क्रमे). — १) N̄
B D कृतविक्रमास्तु (N̄ Bs Dn D1 'श्च); V1 गतविक्रमाले.
— After 15^{ab}, Ks. 4 N̄ V1 B D ins.:

1824* 1) सकर्णदुर्योधनशाल्वशल्य-
द्रौणायनिकाथसुनीथवक्राः ।
कलिङ्गवङ्गाधिपपाण्ड्यपौण्ड्र-
विदेहराजो यवनाधिपश्च ॥
2) अन्ये च नाना नृपपुत्रपौत्रा
राष्ट्राधिपाः पङ्कजपत्रनेत्राः ।
किरीटहाराङ्गदचक्रवालैः-
विभूषिताङ्गाः पृथुवाहवस्ते ।
अनुक्रमं विक्रमसत्त्वयुक्ता
बलेन वीर्येण च नर्दमानाः ॥

[Cf. 1847*. — 1^a) Ks. 4 B1. 8 Da 'शल्या. — Ks
om. 1^b and 1^d. — 2^a) (=var.) 11^a. — 2^b) K4
यथाक्रमं; D2 अन्वाक्रमन्. — 2^c) Bs Da D2. 4 दूर्पेण (for
वीर्येण). N̄ 1 वर्धमानाः (for नर्द).]

— After the above, K4 ins. 1827*. — ४) Some
MSS. सजं. S1 K1. 2 N̄ V1 B D मनसा (for तरसा).

16 १) B Da D2. 4. 5 स्फुरि(B1 'र)ताधरौष्टा. — १)

Ko. 2-4 Ms-8 निष्पृष्य'; K1 Ms (inf. lin.) निष्कृष्य'; N
V1 B D विक्षिप्य' (D1 विकृष्य'); T G Ms निष्पीड्य' (T2
निपीड्य'; Gs निष्पिष्ट'). — १) T1 पतिता च भूमौ (for
धरणी). — ४) K1. 4 दीनाश्च द'; K2 दीनाः प्रह'. S1 K1
N̄ 3 विभग्नचित्ताः; Ds विभिन्नगात्राः. N̄ 1 दृश्यन्ति ह स्म
प्रविभग्नचित्ताः; N̄ 2 V1 B Da Dn D1. 2. 4 यथावलं द्रौक्ष्य-
गुणक्रमाश्च (B1. 8 m. 5 Da1 D1 'क्रमाच्च; B2. 6 'प्रधानाः); S
दृश्यन्ति (T2 G1 M 'त) तत्र प्रतिभग्नदर्पाः. — After 16,
Ks N̄ 2. 8 V1 B D ins.:

1825* गतौजसः स्रस्तकिरीटहारा
विनिःश्वसन्तः शमयांबभूयुः ।;
while G1 ins.:

1826* पाञ्चालराजस्य सुता सखीभिः
दृष्ट्वा धनुःक्षोभमुदाररूपा ।
जहास राज्ञां बहुवीर्यभाजां
लीलाविलासाञ्चितलोचनान्ता ॥

17 १) K2 N̄ 2. 8 B3 m. 5 D विस्त्रस्तहारांगदचक्रवालं (D2
'कुण्डलं च); N̄ 1 निक्षिप्त'; S विध्व (M 'स्र)स्तनानाभरणांबरस्रजं
(T Ms 'स्रज्; Gs. 4. 6 स्रजः). — १) K2 N̄ 2. 8 V1 B D
विनिवृत्तकामं; S (except T1) च निवृ'. — K4 ins. after
1824*: N̄ 2 Dn D2. 4. 5, after 17:

1827* 1) सर्वान्प्रास्तान्प्रसमीक्ष्य कर्णो
धनुर्धराणां प्रवरो जगाम ।
उद्धृत्य तूर्णं धनुरुद्यतं त-
त्सज्यं चकाराशु युयोज बाणान् ॥
2) दृष्ट्वा स्रुतं मेनिरे पाण्डुपुत्रा
मित्रा नीतं लक्ष्यवरं धरायाम् ।
धनुर्धरा स्मरकृतप्रतिज्ञ-
मव्यभिक्तोमार्कमथार्कपुत्रम् ॥

तस्मिंस्तु संध्रान्तजने समाजे
निक्षिप्तवादेषु नराधिपेषु ।

कुन्तीसुतो जिष्णुरियेष कर्तुं
सज्यं धनुस्तत्सशरं स वीरः ॥ १८

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अष्टसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७८ ॥

3) इदं तु तं द्रौपदी वाक्यमुच्चै-
जंगाद नाहं वरयामि सूतम् ।
सामर्पहासं प्रसमीक्ष्य सूर्ये
तस्याज कर्णः स्फुरितं धनुस्तत् ॥

[1^c] D₂ तूणं धनुस्तत्तमं च. — 2^b) D₂ भित्वा लक्ष्यं
लब्धवन्तं च कृष्णा. — 3^a) K₄ सूर्यजः (for सूर्ये).]
— K₄ N₂ D_n D_{2.4.5} cont.: S (G₂ om. lines 5-10)
ins. after 17:

1828* एवं तेषु निवृत्तेषु क्षत्रियेषु समन्ततः ।
चेदीनामधिपो वीरो बलवानन्तकोपमः ।
दमघोषात्मजो वीरः शिशुपालो महामतिः ।
धनुरादायमानस्तु जानुभ्यामगमन्महीम् ।
ततो राजा महावीर्यो जरासंधो महाबलः । [5]
धनुषोऽभ्याशमागत्य तस्थौ गिरिरिवाचलः ।
धनुषा पीड्यमानस्तु जानुभ्यामगमन्महीम् ।
तत उत्थाय राजा स स्वराष्ट्राण्यभिजग्मिवान् ।
ततः शल्यो महावीर्यो मद्वराजो महाबलः ।
तदप्यारोप्यमाणस्तु जानुभ्यामगमन्महीम् । [10]

[(L. 1) D₂ एवं तस्मिन्निवृत्ते तु क्षत्रियेषु च सर्वशः.
— For lines 2-3 of, lines 3-4 of 1819*. — (L. 2)
D₂ om. line 2. — (L. 3) K₄ D_n D_{2.4.5} M₂-s
दमघोषसुतो. N₂ D_n T₂ G (except G₁) धीरः. D₂
अंतकोपमः; S (except G_{2.4}) महाद्युतिः. — After line
3, T₁ M₂-s read (for the first time) line 6 (v. l.: T₁
राज्ञां समक्षतः for गिरिरिवा), repeating it in its proper
place. — (L. 4) S तमप्यारोप्यमाणं तु
माषमात्रेभ्यताडयत्. — After line 4, T₁ reads (for the
first time) lines 7-8, repeating them in their proper
place; while T₂ G_{2.4.5} ins.:

1829* ताडितः स धनुष्कोट्या पपातोर्न्या वियन्मुखः ।

संरंभाकोशमात्रे तु राजानोऽन्ये भयातुराः ।

Moreover, G₂ ins. after line 4: M₂, after line 6: T₁
G₁ M_{2.6-8}, after 1828*:

1830* ततो वैकर्तनः कर्णो वृषा वै सूतनन्दनः ।

धनुरारोप्यमाणं तु रोममात्रेऽभ्यताडयत् ।

(After line 1 of 1830*, T₁ ins. line 5 of 1834*.)

— After line 5, S (except G₂ M₂) ins.:

1831* कम्बुग्रीवः दृष्टुष्यंसो मत्तवारणविक्रमः ।

मत्तवारणताम्राक्षो मत्तवारणवेगवान् ।

— (L. 6) D₂ om. line 6. T₁ G_{2.2.4.5} M_{2.6.7} आगम्य.
For line 6, M₂ repeats line 4 (with the S reading).

— After line 6, S (except G₂ M₂) ins.:

1832* धनुरारोप्यमाणं तु सूर्यमात्रेऽभ्यताडयत् ।

— (L. 7) T₁ G₂ विध्यमानस्तु. T G₂₋₈ बाहुभ्याम्.

— (L. 8) D₂ om. line 8. G₂ उत्थाय सहसा. G_{2.4}
M₂₋₈ स्वराष्ट्रमभि. — M₂ om. line 9; T₂ G₂₋₈ M₂ om.
line 10. — (L. 10) T₁ G₁ M₂₋₈ तमप्यारोप्यमाणं तु
मुद्रमात्रेभ्यताडयत्.]

— After 1828*, T₁ G₁ M_{2.6-8} ins. 1830* (T₁ further
ins. line 5 of 1834* after line 1 of 1830*). Then
after 1830*, T₁ ins.:

1833* त्रैलोक्यविजयी कर्णः सत्त्वे त्रैलोक्यविश्रुतः ।

धनुषा सोऽपि निर्धूत इति सर्वे भयाकुलाः ।

एवं कर्णे विनिर्धूते धनुषान्ये नृपोत्तमाः ।

चक्षुभिरपि नापश्यन्विनम्रमुखपङ्कजाः ।

इदं कर्णे विनिर्धूतं लोकवीरा नृपोत्तमाः । [5]

निराशा धनुषोद्धारे द्रौपदीसंगमेऽपि च ।

ततो दुर्योधनो राजा धार्तराष्ट्रः परंतपः ।

मानी दृढास्त्रः संपन्नः सर्वैश्च नृपलक्षणेः ।

उत्थितः सहसा तत्र भ्रातृमध्ये महाबलः ।

विलोक्य द्रौपदीं दृष्टो धनुषोऽभ्याशमागतम् । [10]

स बभौ धनुरादाय शकश्चापधरो यथा ।

स तदारोपयामास तिलमात्रे ह्यताडयत् ।

आरोप्यमाणस्तद्राजा धनुषा बलिना तदा ।

मा स उत्थानमपतदङ्गुल्यग्रे स ताडितः ।

स ययौ ताडितस्तेन व्रीडन्निव नराधिपः । [15]

— After 1828*, T₂ G₂₋₈ (T₂ G₂ om. lines 2, 3, 5) ins.:

1834* तमथारोप्यमाणं तु मुद्रमात्रेऽभ्यताडयत् ।

स पपात महीं रङ्गादध्वं योजनदूरतः ।

तथैवागात्स्वकं राज्यं पश्चादनवलोकयन् ।

ततो वैकर्तनः कर्णो वृषा वै सूतनन्दनः ।

धनुरभ्याशमागत्य तोलयामास तद्भुजुः । [5]

१७९

वैशंपायन उवाच ।

यदा निवृत्ता राजानो धनुषः सज्यकर्मणि ।
 अथोदतिष्ठद्विप्राणां मध्याजिष्णुसुदारधीः ॥ १ ॥
 उदक्रोशन्विप्रमुख्या विधुन्वन्तोऽजिनानि च ।
 दृष्ट्वा संप्रस्थितं पार्थमिन्द्रकेतुसमप्रभम् ॥ २ ॥
 केचिदासन्विमनसः केचिदासन्मुदा युताः ।
 आहुः परस्परं केचिन्निपुणा बुद्धिजीविनः ॥ ३ ॥

यत्कर्णशल्यप्रमुखैः पार्थिवैर्लोकविश्रुतैः ।
 नानतं बलवद्भिर्हि धनुर्वेदपरायणैः ॥ ४ ॥
 तत्कथं त्वकृतास्त्रेण प्राणतो दुर्वलीयसा ।
 वटुमात्रेण शक्यं हि सज्यं कर्तुं धनुर्द्विजाः ॥ ५ ॥
 अवहास्या भविष्यन्ति ब्राह्मणाः सर्वराजसु ।
 कर्मण्यस्मिन्नसंसिद्धे चापलादपरीक्षिते ॥ ६ ॥
 यद्येष दर्पाद्धर्षाद्वा यदि वा ब्रह्मचापलात् ।

तं चाप्यारोप्यमाणं तद्रोममात्रेऽभ्युताडयत् ।

[Lines 4, 6 = (var.) 1830*.]

This is followed in Gs. 4 by lines 1-6, and in Gs by lines 7-13, 15 of 1833*.

18 १) Ś1 K1 संप्राप्तजने. N1 समीक्षन्; G2 समासे (for समाजे). — १) Ś1 निक्षिप्तनादेपु; K1 दानेषु; N1 पादेषु; N2 चापेषु; S नि(G1 वि)क्षिप्तशस्त्रेषु; Cd विक्षिप्त-वादेपु. N2.3 V1 B D (except Ds) जनाधिपेषु. — २) Some MSS. सजं. Ms-8 समरं (for सशरं). K (except K1) V1 Ds S च; N Bs Da Dn D1.4 प्र; B1.2.5 D2 नृ- (for स). Gs.4 धीरः. — After 18, T1 Gs ins.:

1835* ततो वरिष्ठः सुरदानवाना-

सुदारधीर्दृष्टिगुलप्रवीरः ।

जहर्ष रामेण स पीड्य हस्तं

हस्तं गतां पाण्डुसुतस्य मत्वा ॥

न जज्जुरन्ये नृपवीरमुख्याः

संलक्षरूपानथ पाण्डुपुत्रान् ।

विना हि भीष्मं च यदुप्रवीरौ

धौम्यं च धर्मं सहसोदरांश्च ॥

In Gs this is followed by 1837*.

Colophon om. in Gs. — Major parvan: T2 G M संभव* (for आदि*). — Sub-parvan: Ś1 K1-3 N2 B Da D1.2.4.5 T2 G1-4 Ms.6-8 द्रौपदीस्वयंवर; Dn1.2 T1 Ms स्वयंवर. — Adhy. name: Ko.2.4. Ds राजां वैमनस्यं; T G1.2.4 क्षत्रियप्रति(T1 om. प्रति)निवर्तनं; Ms-8 सज्यकर्मप्रतिहतिः. — Adhy. no. (figures, word or both): Dns T1 185; Dsm 189; Ds 136; T2 Gs.4.5 137; G1.3 139; M 138. — S'loka no.: Dn 29; Ms 26. — Aggregate s'loka no.: Dn 7003.

179

1 Ś1 K (except Ko) S om. उवाच. Gs om. 1. — १) N2.3 V1 Bs Da Dn कर्मणः. — After 1st, Ms. s ins.:

1836* तदा युधिष्ठिरो राजा संज्ञयाजुंनमन्वशात् ।

गुरोरिङ्गितमाज्ञाय धर्मराजस्य धीमतः ।

— २) Dn1 G1 मध्ये जिष्णु*. — T1 ins. after 1: Gs (which om. colophon of adhy. 178 and this st.), after 1835* (cf. v. 1. 1. 178. 18):

1837* ततोऽवतीर्णं रङ्गस्य मध्यं पाण्डवमध्यमम् ।

2 १) Ś1 व्यधुन्वंत; K1 विधुन्ते (sic); N1 विधुनाना T1 G1.2 M विधुन्वंतो. T2 G1.4.5 M वै (for च) — २) K2 Gs केतुमिव प्रभुं; Ds T1 केतुमिवोत्थितं; G चंद्रकेतुं; Ms-8 केतुमिवोच्छ्रितं.

3 १) Ś1 सुमनसः. — २) K2 N2.3 Bs Dn D1 सुदान्विताः. — ३) N1 S (except Gs) बुद्धिचित्काः.

4 १) N2.3 B D (except Ds) G4.5 क्षत्रियैर्. — २) T च; G1 तु (for हि). Bs Da Ds नासादितं बलवद्भिर्धनुं Gs तं बलवद्भीमधनुं.

5 १) T2 G2-5 च (for तु). — २) D1 प्राणेन; S प्रकृत्वा. Dn1 दुर्लभायसा; Gs.4 दुर्बलेन च. — ३) T Gs-8 वरमात्रेण; G2 वरमंत्रेण. — ४) A few MSS. सजं (for सज्यं). — After 5, T1 Gs ins.:

1838* सज्यं चेत्कृतवानेष वेदुं लक्ष्यं कथं भवेत् ।

6 १) T G (except Gs.4) Ms.5 अपहास्या; Cd as in text. Ś1 K Ds भविष्यामो. — २) Ms-8 असंदिग्धे. — ३) S (except Gs) चापल्याद्. Ś1 असमीक्षिते.

7 १) Ś1 K दर्पान्मोहाद्वा; S (except Ms.5) हर्षाद्दर्पाद्वा (by transp.). — २) Ds.5 (अ)प्यथ वा (for यदि वा).

प्रस्थितो धनुरायन्तुं वार्यतां साधु मा गमत् ॥ ७
 नावहासा भविष्यामो न च लाघवमास्थिताः ।
 न च विद्विष्टतां लोके गमिष्यामो महीक्षिताम् ॥ ८
 केजिदाहुर्युवा श्रीमान्नागराजकरोपमः ।
 पीनस्कन्धोस्वाहुश्च धैर्येण हिमवानिव ॥ ९
 संभाव्यमसिन्कर्मैदमुत्साहाच्चानुमीयते ।
 शक्तिरस्य महोत्साहा न ह्यशक्तः स्वयं व्रजेत् ॥ १०

न च तद्विद्यते किञ्चित्कर्म लोकेषु यद्भवेत् ।
 ब्राह्मणानामसाध्यं च त्रिषु संस्थानचारिषु ॥ ११
 अब्रह्म वायुभक्षश्च फलाहारा दृढव्रताः ।
 दुर्बला हि बलीयांसो विप्रा हि ब्रह्मतेजसा ॥ १२
 ब्राह्मणो नावमन्तव्यः सद्वासद्वा समाचरन् ।
 सुखं दुःखं महद्भ्रष्टं कर्म यत्समुपागतम् ॥ १३
 एवं तेषां विलपतां विप्राणां विविधा गिरः ।

Ñ2.3 V1 B Da Dn D1.2 (अ)प्यथ ब्राह्मणचापलात्; T G (except G6) M6-8 यदि ब्राह्मणचा. — 4) Ś1 Cd मा गमः; M मा गमेत्.

8 Before 8, Ś1 K4 Ñ2.3 V1 B D (except D5) G6 ins. ब्राह्मणा ऊचुः; K2 विप्राः. — 4) Ś1 K1.4 मावहासा; T G1.2.5 M नापहासा; G6 अपहासा. — 5) K1 मा (for न). B (except B6) D2 आगताः; D1 आश्रिताः. — 6) Ś1 न चापि द्विष्टः; D5 न च विद्विष्टः; S (except G4 M5) न च विद्विष्टः (G1 M2.6-8 'व'). — After 8, T1 G3.4 ins.:

1839* केचिदाहुर्युवोऽस्माकं जयो नास्ति पराजयः ।

पराजयो जयो वा स्वात्कुर्यात्सज्यं धनुर्दिजाः ।

9 4) Ko यदा; K2.4 यथा (for युवा). — 5) Ko.2.4 नागराजगतिर्युवा; S (except G1.2 M5) 'वरो'. — 6) G1 'स्कन्धो महाबाहुर'. — 7) Ñ3 B2.5 धैर्याच्च. — After 9, K4 Ñ V1 B D ins.:

1840* सिंहखेलगतिः श्रीमान्मत्तनागेन्द्रविक्रमः ।

10 4) Ś1 K1 असै; G6 तस्य (for अस्मिन्). Ś1 कसैचिद्; K (except K1) V1 D5 G2.4 कर्मैतद्. — 5) Ś1 K2.4 T1 M5 उत्साहश्चानु; Ko D5 उत्साहादनु; K1 आत्मह-
 श्रानु. — 6) K2.4 'त्साहात्; B1 T2 G (except G4) M 'साहो (M lacuna).

11 K4 om. 11; G6 om. 11^{ab}. — 4) S (except M7.8; G6 om.) हि (for च). — 5) Ñ3 B5 D4 D2.4 त्रिषु (for कर्म). — 6) Ś1 Ko-2 D5 T1 असंसाध्यं. Ñ1 V1 यत्; T2 G M वा (M5 वै) (for च). — 7) Ñ2.3 B D (except D5) नृषु (for त्रिषु). K2 त्रिषु सस्याणुचारिषु; K3 नास्त्याद्यापि च वाडवाः; T1 चरेषु स्थावरेषु च; T2 G M दृष्ट्यु (G1 M त्रिषु) स्थावचरिषु वा (G1 च; M5-षु). Cd cites (as in text) संस्थानचारिषु (=मरणधर्मकेषु).

12 5) K3 जिताहारा. — 6) K (except K1) Ñ1 B6 Da दुर्बलापि. Ñ2.3 V1 B1.3.5 Dn D1.2.4.5 दुर्बला अपि विप्रा हि. — 7) Ñ2.3 V1 B D (except Da) बलीयांसः स्व (D4.5 सु) तेजसा (B6 विप्रा ब्राह्मणतेजसा).

13 5) Ñ2.3 V1 B (except B5) D (except D2.4.5) सदसद्वा. — 6) Ś1 K1.2.4 दुःखं सुखं (by transp.); T G2.6 M2.5 सुख (M3 inf. lin. 'खे') दुःखं. K1 Dn1 महद्भ्रष्टः; Ñ1 V1 'ब्रह्म'; Da 'ब्राह्म'. — 7) Ko.2.4 यत्कर्म (by transp.). — After 13, K (except K1) Ñ1 (om. lines 1-2). 2 D (except Da) ins.:

1841* जामदग्नयेन रामेण निर्जिताः क्षत्रिया भुवि ।

पीतः समुद्रोऽगस्त्येन अगाधो ब्रह्मतेजसा ।

तस्माद्भवन्तु सर्वेऽत्र बटुरेषु धनुर्महान् ।

आरोपयतु शीघ्रं वै तथेत्युत्तुर्दिजर्षभाः ।

[(L. 1) Ñ2 Dn D1 युधि (for भुवि). — After line 2, K3 ins.:

1842* वन्ध्यवृद्धिक्षयकरो वातापी भक्षितः पुरा ।

सर्वभक्षकृतो वह्निर्हृणुषा च महात्मना ।

— (L. 3) K3 D2 धनुर्महत्.]

On the other hand, T1 G6 ins. after 13:

1843* धनुर्वेदे च वेदे च योगेषु विविधेषु च ।

न तं पश्यामि मेदिन्यां ब्राह्मणाद्योऽधिको भवेत् ।

मन्त्रयोगबलेनापि महतात्मबलेन वा ।

जुम्भयेयुरिमं लोकममुं वा द्विजसत्तमाः ।

14 Before 14, D2 S ins. वैशं. V1 om. 14^{ab}. — 4) K (except K1) D5 प्रलपतां. — After 14^{ab}, T1 ins.:

1844* समवर्तत तान्सर्वाञ्छृण्वन्देवेन्द्रनन्दनः ।

T1 cont.: G2.4 ins. after 14^{ab}:

1845* अर्जुनः पाण्डवश्रेष्ठो दृष्टयुष्मथाब्रवीत् ।

एतद्भुवर्ब्राह्मणानां सज्यं कर्तुमलं नु किम् ।

तस्य तद्गचनं श्रुत्वा दृष्टयुष्मोऽब्रवीद्द्वजः ।

ब्राह्मणो वाथ राजन्यो वैश्यो वा शूद्र एव वा ।

एतेषां यो धनुःश्रेष्ठं सज्यं कुर्याद्विजोत्तम । [5]

तस्मै प्रदेया भगिनी सत्यमुक्तं मया वचः ।

तस्य तद्गचनं श्रुत्वा प्रययौ ब्राह्मणैर्बुधतः ।

ततः पश्चान्महातेजाः पाण्डवो रणदुर्जयः ।

अर्जुनो धनुषोऽभ्याशे तस्यौ गिरिर्वाचलः ॥ १४
 स तद्धनुः परिक्रम्य प्रदक्षिणमथाकरोत् ।
 प्रणम्य शिरसा हृष्टो जगृहे च परंतपः ॥ १५
 सज्यं च चक्रे निमिषान्तरेण
 शरांश्च जग्राह दशार्धसंख्यान् ।
 विव्याध लक्ष्यं निपपात तच्च
 छिद्रेण भूमौ सहसातिविद्धम् ॥ १६
 ततोऽन्तरिक्षे च बभूव नादः
 समाजमघ्ये च महान्निनादः ।
 पुष्पाणि दिव्यानि ववर्ष देवः
 पार्थस्य मूर्ध्नि द्विषतां निहन्तुः ॥ १७

चैलावेधांस्ततश्चकुर्हाहाकारांश्च सर्वशः ।
 न्यपतंश्चात्र नभसः समन्तात्पुष्पवृष्टयः ॥ १८
 शताङ्गानि च तूर्याणि वादकाश्चाप्यवादयन् ।
 सूतमागधसंघाश्च अस्तुवंस्तत्र सुखनाः ॥ १९
 तं दृष्ट्वा द्रुपदः ग्रीतो बभूवारिनिषूदनः ।
 सहसैन्यश्च पार्थस्य साहाय्यार्थमिवेष सः ॥ २०
 तस्मिंस्तु शब्दे महति प्रवृत्ते
 युधिष्ठिरो धर्मभृतां वरिष्ठः ।
 आवासमेवोपजगाम शीघ्रं
 सार्धं यमाभ्यां पुरुषोत्तमाभ्याम् ॥ २१

— *) Many MSS. [S]भ्यासे.

15 *) K1 स धनुस्तत् (by transp.). — *) N2.2 V1 B D देवं (for हृष्टो). — After 15*, K4 N2.2 V1 B D ins.: 1846* ईशानं वरदं प्रभुम् ।

कृष्णं च मनसा कृत्वा.

[(L. 1) K4 D4 शिवं (for प्रभुं). — (L. 2) B1 भ्यात्वा (for कृत्वा). N3 विष्णुं च मनसा दृष्ट्वा.]

— *) S1 K1.2 च परंतपः; K4 B1.2.5 D2 धनुर्जुनः; N2 V1 B2 Da Dn D1.4.5 चार्जुनो धनुः; N3 धनुस्तमं. — After 15, K4 N V1 B D ins.:

1847* यत्पार्थिवै रक्मसुनीथवकै

राधेयदुर्योधनशल्यशाल्वैः ।

तदा धनुर्वेदपरैर्चुर्बिहैः

कृतं न सज्यं महतोऽपि यत्नात् ।

तदार्जुनो वीर्यवतां सदर्प-

स्तदैन्द्रिन्द्रावरजप्रभावः ॥

[Cf. 1824*. — *) K4 उग्रः; B1.5 Da Dns D1.5 रुक्मि (for रक्म*). — *) Da Dns शाल्वशल्यैः (by transp.). — *) K4 पुरस्तात्; B1.2.5 Da D2 प्रबहः (for सदर्पः).]

16 *) Some MSS. सज्यं. K4 N3 D2 स; B2 Da प्र- (for च). N3 D4 [S]थ निमेषमात्रात् (for निमिषा*). — *) Some MSS. लक्षं. — *) K1.2 B2 D1.4 भिविद्धं; D2 G2 निविद्धं.

17 *) Some MSS. अंतरीक्षे. B2 प्र- (for च). — *) G5 (hapl.) om. 17*. T2 G1-4 M (except M3) बभूव नादः (cf. *). — *) K2 ववर्ष देवाः. — After 17, N1.2 Dn ins. the S reading of 18^{ab} (v. l. चैलानि for चैलांश्च)!

18 ^{ab}) Cf. v. l. 17 also. V1 B2 कोलाहलं; B1.2.5 m.6 D विलक्षिताः (D2 विलजिताः; D5 विविक्षिताः) (for चैलावेधान्). B2 तत्र चक्रुः; D1 ततः सर्वे. Cd cites चैलावधृतं (=वस्त्रभ्रमणं). S चे(G2.4 चै)लांश्च (G1 'स्तु) विव्यधु(G2 दुधुवु)स्तत्र ब्राह्मणाश्च सहस्रशः. — After 18^{ab}, T1 G5 ins.:

1848* ननन्दुर्ननुतुश्चात्र धून्वन्तो व्यजनानि च !; while G2.4 ins.:

1849* नृत्यन्तोऽभिमुखा राज्ञां दर्शयन्तो द्विजावलिम् ।

क्ष्वेडन्तश्च हसन्तश्च विद्युत्पिङ्गजटाधराः ।

— *) B2 om. नि-. D2 निपेतुः; T2 G5 व्यपतन्; G2 ह्यपतन्.

19 *) K4 संगीतानि च; T1 G5 शंखानि चैव; G1.2.4 मृदंगानि च; Cd as in text. V1 शुभ्राणि (for तूर्या*). — *) N B D (except D5) समवादयन्; S (except M6-8) चाभ्य(T1 'प्र)वादयन्. — *) S1 K1.2.4 N V1 B D अप्य(D2 व्य)स्तुवन्; K2 स्तुवंतस्. S1 सुंदराः; K1 संघशः; N V1 B D (except D2) G1 सुखराः; T1 निखनं;

G2 निखनाः; G3.6 M5 सुखनं; G4 M3.6-8 पांडवं.

20 S reads 20 after 22 (G1, after 1853*).

— *) K1 B (except B5) Da D4 तद्दृष्ट्वा; G1 तं तदा.

— *) N2.2 V1 B D M3 बभूव रिपुसूदनः. — *) S1 N V1 B2 Dn1 T1 G2-6 M2.5 सह सैन्यैश्च (G2-6 'न्यैः स); K2 सह सैन्येन; B2 Da D2.4 ससैन्यैश्चैव; G2 प्रहस्यान्यैः स.

21 *) Ko.2.4 M2-8 च (for तु). N B D T2 G प्रवृद्धे. — *) S1 K1 आवासनं चोपः; T1 आवासमेवाभि.

K (except K1) राजन् (for शीघ्रं). — *) G1 पार्थो (for सार्धं).

22 *) Da T1 च (for तु). Some MSS. लक्षं.

— After 22^{ab}, K4 ins.:

विद्वं तु लक्ष्यं प्रसमीक्ष्य कृष्णा
पार्थं च शक्रप्रतिमं निरीक्ष्य ।
आदाय शुक्लं वरमाल्यदाम
जगाम कुन्तीसुतमुत्सयन्ती ॥ २२

स तामुपादाय विजित्य रङ्गे
द्विजातिभिस्तैरभिपूज्यमानः ।
रङ्गान्निरकामदचिन्त्यकर्मा
पत्न्या तथा चाप्यनुगम्यमानः ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकोनाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७९ ॥

१८०

वैशंपायन उवाच ।

तस्मै दित्सति कन्यां तु ब्राह्मणाय महात्मने ।
क्रोप आसीन्महीपानामालोक्यान्योन्यमन्तिक्रात् ॥ १
अस्मानयमतिक्रम्य तृणीकृत्य च संगतान् ।

दातुमिच्छति विप्राय द्रौपदीं योषितां वराम् ॥ २
निहन्मैनं दुरात्मानं योऽयमस्मान्न मन्यते ।
न ह्यहेत्येष सत्कारं नापि वृद्धक्रमं गुणैः ॥ ३
हन्मैनं सह पुत्रेण दुराचारं नृपद्विषम् ।

1850* चिक्षेप कण्ठे मुदितार्जुनस्य
तत्पश्यतोऽनेकजनस्य देवी ।
while S ins.:

1851* स्वभ्यस्वरूपापि नवेव नित्यं
विनापि ह्यसं हसतीव कान्त्या ।
मदादतेऽपि स्वलतीव भावै-
र्वाचं विना व्याहरीव दृष्ट्या ॥

— *) Ś1 'कुं नवमाल्यदाम; Ko. 3.4 N V1 B D G2.4.6 M
शुक्लांबरमाल्यदाम; K1 'कुं वरदाममाल्यं. — a) T2 G1.2.3
जग्राह कुन्ती. — After 22, T G1-5 M read 20; while
D2 (marg. sec. m.) ins.:

1852* तदाम पौष्पं क्षितिपालमध्ये
न्यस्तं तथा तस्य कण्ठे तदानीम् ।
D2 (om. 1st and 2nd) cont. (marg. sec. m.): G1 (om.
2nd) ins. after 22: T G3-5 (T2 G5 om. 2nd), after 20:
G6 (om. st. 1), after 23:

1853* 1) गत्वा तु पश्चात्प्रसमीक्ष्य कृष्णा
पार्थस्य वक्षस्वविशङ्कमाना ।
क्षिप्वा तु तत्पार्थिवसंघमध्ये
वराय वने द्विजवीरमध्ये ॥

2) शचीव देवेन्द्रमथाग्निदेवं
स्वाहेव लक्ष्मीश्च यथाप्रमेयम् ।
उषेव सूर्यं मदनं रतीव
महेश्वरं पर्वतराजपुत्री ।
रामं यथा मैथिलराजपुत्री
भैमी यथा राजवरं नलं हि ॥
[2nd] G3.4.6 यथा मुकुंदं.]

92

On the other hand, G6 ins. after 22:

1854* समेत्य तस्योपरि सोत्ससर्ज
समागतानां पुरतो नृपाणाम् ।
विच्यस्य मालां विनयेन तस्यौ
विहाय राज्ञः सहसा नृपात्मजा ॥

23 Ko om. 23rd. — *) K1-3 T G1.2 M निराकामद-
K (Ko om.) अचित्य राज्ञः. — After 22, G6 ins. st. 2
of 1853*.

Colophon om. in Bs. — Major parvan: T2 G M
संभव (for आदि). — Sub-parvan: Ś1 K1.3 N3
B1.5.6 Dn1.2.2 T2 G1.3.4 M3 द्रौपदीस्वयंवर; Dn3 D1.2.5
M5 स्वयंवर; T1 संभव and द्रौपदीस्वयंवर. — Adhy.
name: Ko.2-4 D5 G2 लक्ष्य (K3 'क्ष)वेधः; T2 G4
लक्षवधः; G6 लक्षणवेधः; M3 लक्षनिपातनं. — Adhy. no.
(figures, words or both): Dn3 T1 186; D4m 190;
D5 137; T2 G 138 (G1.3 140); M1 139. — S'loka
no.; Dn 28; M3 25. — Aggregate s'loka no.:
Dn2 7031.

180

1 Ś1 K (except Ko) D2.4 S om. उवाच (G6 om.
the ref.). — a) Ko D5 तां कन्यां; K2-4 कन्यां तां.
— b) N2.3 B D (except D5) तदा नृपे (D1 'प)
(for महा).

2 Before 2, N3 V1 B D2 ins. पार्थिवा ऊचुः; T1
क्षत्रियाः. — D2 transp. 2nd and 2nd. G1 om. 2nd-4th.

[729]

अयं हि सर्वानाहूय सत्कृत्य च नराधिपान् ।
 गुणवद्भोजयित्वा च ततः पश्चाद्विनिन्दति ॥ ४
 अस्मिन्नाजसमावाये देवानामिव संनये ।
 किमयं सदृशं कंचिन्नृपतिं नैव दृष्टवान् ॥ ५
 न च विप्रेष्वधीकारो विद्यते वरणं प्रति ।
 स्वयंवरः क्षत्रियाणामितीयं प्रथिता श्रुतिः ॥ ६
 अथवा यदि कन्येयं नेह कंचिद्भूषति ।
 अग्रावेनां परिक्षिप्य याम राष्ट्राणि पार्थिवाः ॥ ७
 ब्राह्मणो यदि वा बाल्याल्लोभाद्वा कृतवानिदम् ।
 विप्रियं पार्थिवेन्द्राणां नैष वध्यः कथंचन ॥ ८

ब्राह्मणार्थं हि नो राज्यं जीवितं च वसूनि च ।
 पुत्रपौत्रं च यच्चान्यदस्माकं विद्यते धनम् ॥ ९
 अवमानभयादेतत्स्वधर्मस्य च रक्षणात् ।
 स्वयंवराणां चान्येषां मा भूदेवंविधा गतिः ॥ १०
 इत्युक्त्वा राजशार्दूला हृष्टाः परिघवाहवः ।
 द्रुपदं संजिघृक्षन्तः सायुधाः समुपाद्रवन् ॥ ११
 तान्मृहीतशरावापान्कुद्धानापततो नृपान् ।
 द्रुपदो वीक्ष्य संत्रासाद्ब्राह्मणाञ्छरणं गतः ॥ १२
 वेगेनापततस्तांस्तु प्रभिन्नानिव वारणान् ।
 पाण्डुपुत्रौ महावीरौ प्रतीयतुरारिंदमौ ॥ १३

— *) Ms कन्यां तु (for विप्राय). — After 2, Ś1 K N1 ins.:

1855* अवज्ञायेह वृद्धत्वं कालिका विनिपात्यते ।

[Cf. 1856*. — Ko क्षत्रं तु; K2.3 वृद्धं तु; K4 N1 वृद्धास्तु. Ś1m फलकाले निपात्यते; Ko बालवृद्धिर्नृपाधमः; K1 (corrupt) फलकाले निपोत्यते (cf. Ś1m); K4 कालकावनपात्यते.]

On the other hand, N2.3 V1 B D ins. after 2:

1856* अवरोप्येह वृक्षं तु फलकाले निपात्यते ।

(cf. 1855*); and, finally, T1 Gs ins.:

1857* अवज्ञायेत पृषतः कार्यं तेन महात्मना ।

[Cf. 1855*. Gs 'ज्ञायेह — महात्मनां.]

3 G1 om. 3 (cf. v. l. 2). — *) Ś1 K Gs ते (K1 तं) हन्मैनं (K2.3 हन्यैर्न); D2 T2 Gs निहल्यैर्न; T1 हनामैनं; G2-4 Ms-3 निहन्त्यैर्न. — *) Ś1 (by corr.) K1 प्रहन्त्यते (for न स*). T1 यो ह्यस्मानवमन्यते. — D2 om. 3^a-4^a. — *) Ś1 K1.2.4 संस्कारं; N B Da Dn D1.4 संमानं (for सत्कारं). T1 Gs न चार्हल्येष स*; T2 G2-5 M नायमर्हति (Ms न चायमर्हः) स*. — *) T1 Gs न हि; T2 G2-5 M न च (for नापि). K2 वृद्धक्रमो; N3 V1 B (except B5) Ms-3 तमो; D4.5 वृत्तक्रमं; Gs वृद्धो सतो.

4 G1 om. 4^{ab}; D2 om. 4 (cf. v. l. 2, 3). — *) K2 T1 G2-4 M (except M3) हन्यैर्न. — *) N1 B2.5 D5 दुरात्मानं; Gs नृपाचारं. — *) T2 G2.5 M अयं सर्वानिहाहूय. — *) B5 Da यथाविधि (for नरा*). — *) Ś1 T1 Gs Ms तु; N2.3 B Da Dn D1.4 अस्त्रं; G2 अपि (for च). — *) N2.3 V1 B D (except D5; D2 om.) पश्चाच्च मन्यते.

5 *) T2 G (except Gs) पाते; Ms.5 वापे; Ms-3

*वासे; Cd as in text. — *) Ś1 (sup. lin. as in text) Ko अपि (for इव). Da (erroneously) Arjp Cd संनये (as in text); Arj. (comm.) संसदि. — *) Ś1 K (except K2) B (except B1) D2.4.5 T G किंचित्. — *) Ś1 K1.2.4 D2 नृपतिर्. Ś1 Ko.8 N1 नोप-; K1.2.4 T1 नो न; T2 G M नात्र (for नैव).

6 *) N1 नैव; T1 न हि (for न च). — *) T1 वरणे स्त्रियः. — *) Ś1 स्वयंवरं तु क्षत्राणाम्. — *) Da इत्येवं प्र.

7 *) N2.3 V1 B D (except D5) न च; Ms-3 न हि (for नेह). K4 Da1 D2.5 G4.6 किंचित्. — *) S तिलशः प्रवि (G1.3-5 ति) भज्यैनां (G1 ज्यैमां). — *) Ś1 K1 B5 Da Dns D5 यामो.

8 *) N2 V1 B3 Dn1.2 D1.5 यदि चापल्यात्. — *) S (except T1 G2.4.6) मोहाद्वा. — *) Ms नैव वध्यः.

9 *) T G1.3 M च (for हि). — *) N2 V1 Dn हि (for the first च). — Ko om. 9^a-10^a. — *) Ms.5 यकिंचित्.

10 Ko om. 10^{ab} (cf. v. l. 9). — *) D2.4.5 Ms अपमान*. K2 त्वेतत्; K3 चैतत्; N1 त्वेव; N2.3 V1 B-D Ms चैव; T1 Gs रोषात्; T2 G2.3.5 राज्ञां; G1 Ms.6-8 त्वेवं. G4 राजन् (for एतत्). — *) K3 कारणात् (for रक्ष*); K4 धर्मस्यैव च रक्ष*; T1 G1.6 स्वधर्मपरिरक्ष*. — *) K2 सर्वेषां; N2.3 V1 B D (except D5) अन्ये* (for चान्ये*).

11 Before 11, T2 Gs-3 M ins. वैशं. — *) K2 दृष्टाः; S दृष्टाः (G1 क्रुद्धाः) (for दृष्टाः). — *) K2 N2.3 V1 B D G1 तु (K2 G1 सं; D2 तं) जिघांसतः (for संजिघृ*). — *) T1 पार्थिवाः सायुधा व्रजन्.

12 *) Ko.4 D5 G1 शरांश्चापान्; T1 G2.3 शरान्पापान्; Cd as in text. — *) N2.3 V1 B D (except D5) बहून्;

ततः समुत्पेतुर्दुदायुधास्ते
 महीक्षितो बद्धतलाङ्गुलित्राः ।
 जिघांसमानाः कुरुराजपुत्रा-
 वमर्षयन्तोऽर्जुनभीमसेनौ ॥ १४
 ततस्तु भीमोऽद्भुतवीर्यकर्मा
 महाबलो वज्रसमानवीर्यः ।
 उत्पाद्य दोभ्यां द्रुममेकवीरो
 निष्पन्नयामास यथा गजेन्द्रः ॥ १५
 तं वृक्षमादाय रिपुप्रमाथी
 दण्डीव दण्डं पितुराज उग्रम् ।

तस्यौ समीपे पुरुषर्षभस्य
 पार्थस्य पार्थः पृथुदीर्घबाहुः ॥ १६
 तत्प्रेक्ष्य कर्मातिमनुष्यबुद्धे-
 जिष्णोः सहभ्रातुरचिन्त्यकर्मा ।
 दामोदरो भ्रातरमुग्रवीर्यं
 हलायुधं वाक्यमिदं बभाषे ॥ १७
 य एष मत्तर्षभतुल्यगामी
 महद्बलुः कर्षति तालमात्रम् ।
 एषोऽर्जुनो नात्र विचार्यमस्ति
 यद्यसि संकर्षण वासुदेवः ॥ १८

C.
B.
K.

† Gs M द्रुतं; G1. 2-5 ध्रुवं; Gs मृदां (for नृपात्). — Ś1
 K1 om. 12^a-13^b; D1 om. 12^a-13^a; Ks reads 12^a after
 13. — After 13, Ds (marg. sec. m.) S ins.:

1858* न भयाच्चापि कार्पण्याच्च प्राणपरिरक्षणान् ।

जगाम द्रुपदो विप्रांश्चमार्थं प्रत्यपद्यत ।

[(L. 2) Ds शमार्थः; T1 Gs. 4 शमार्थः; Gs क्षेमार्थः.]

13 Ś1 K1 om. 13^a; D1 om. 13 (cf. v. l. 12).

— ^b) Ms कुंजरान् (for वारणान्). — ^c) K1 महावीरौ;
 N2. 3 V1 B D (except Ds; D1 om.) महेश्वरौ. — ^d) Ś1
 अरिदुः. N V1 B (except Bs) Dn Ds प्रतियातावरिः;
 Da Ds प्रयातावरिमर्दनौ. Cd cites प्रतीयसुर (as in
 text). — After 13, Ks reads 12^a (cf. v. l. 12).

14 ^a) T1 ततः समासेदुर; Gs ततः समानेदुर. — ^b) Ś1
 महीभृतो. N2. 3 V1 B (except Bs) Dn बद्धगोधांगुलिः.
 — ^c) S (except T1 Gs) सिंहौ. — ^d) N1 अवर्षयन्नर्जुनः;
 Gs ववर्षुरेतेर्जुनः.

15 ^a) Ns V1 B D T1 Gs. 4 Ms भीमकर्मा (Ds
 भीमविक्रमो); Ns घोरकर्मा. — ^b) Ś1 K1 वज्रिः; N1. 3
 Bs Ds. 4 S वेगः (T1 देहः); Ns V1 B1. 3. 3 Da Dn D1
 सारः. — ^d) Some MSS. निःपत्र्याः.

16 ^a) Ts G स (Gs sup. lin. तं as in text).
 — ^b) Ś1 K (except Ks) B1 (m as in text) Ds Ms. 5
 उग्रः. — ^c) T1 पुरुवंशदीपः (for पुरुषः). — ^d) Ns B
 (except Bs) पृथ्वायतांसः (for पार्थस्य पार्थः). — After
 16, Ko ins.:

1859* भीम उवाच ।

रे भूभुजो यदि भुवोल्लसितं न किञ्चि-
 त्त्किं स्पृहाजनि सुतां प्रति पार्थतस्य ।
 जज्ञे स्पृहाय कथमागतमागतं वा
 प्राणाधिके धनुषि तत्कथमाग्रहोऽभूत् ॥

कस्य द्रोणो धनुषि न गुरुः स्वस्ति देवव्रताय
 मन्दाभ्यासः कुरुपतिरयं श्रीसमुत्थैर्विलासैः ।
 रे कर्णाद्याः शृणुत मधुरां ब्राह्मणस्याशु वार्णां
 राधा यच्च रचयतु पुनर्विद्धमप्यस्वविद्धम् ॥;
 while T1 Gs ins.:

1960* 1) तदन्तरे धर्मसुतोऽपि गत्वा

विज्ञाय कुन्तीं कुशलं क्षणेन ।

आगम्य तस्यौ सह सोदराभ्यां

पुरुषर्षभाभ्यां सह वीरमुत्थयः ॥

2) अथाब्रवीजिष्णुरुदारकर्मा

मा सिंहनादान्कुरु पूर्वजेह ।

मा घोरतां दर्शय शत्रुमध्ये

साधारणं बोधय तावदाय ॥

[1^a) Gs पुरुषप्रवीरः (for सह वीरः). — 2^a) Gs
 तदाब्रवीत्.]

On the other hand, N2. 3 V1 B D (except D1. 2. 5)
 ins. after 16:

1861* तत्प्रेक्ष्य कर्मातिमनुष्यबुद्धि-

जिष्णुः स हि भ्रातुरचिन्त्यकर्मा ।

विसिन्धिये चापि भयं विहाय

तस्यौ धनुर्गृह्य महेन्द्रकर्मा ॥

[^a) = (var.) 17^a. — ^a) Ns transp. प्रेक्ष्य and कर्म.]

17 ^a) Ns transp. प्रेक्ष्य and कर्म (cf. v. l. 1861*).
 K (except K1) N V1 B D T1 Gs मनुष्यबुद्धिः.

18 Gs (hapl.) om. 18. — Before 18, Ś1 ins.
 श्रीकृष्णः; Ns Ds वासुदेव उ. — ^a) N V1 B D T1 Gs
 सिंहर्षभखेल (N1 मत्तः; Ds तुल्यः; T1 दर्वः; Gs हस्त) गामी.
 — ^b) T1 महाधनुः. — ^c) T1 विचारणास्ति.

19 ^a) Ś1 K1. 3 N1 Ds यश्चैष; Ko यश्चैव; Ks. 4 यश्चैक;
 N2. 3 V1 B Da Dn D1. 2. 4 Gs यस्त्वेष. Ś1 Ko. 1. 4 N2

य एष वृक्षं तरसावरुज्य
 राज्ञां विकारे सहसा निवृत्तः ।
 वृकोदरो नान्य इहैतदद्य
 कर्तुं समर्थो भुवि मर्त्यधर्मा ॥ १९
 योऽसौ पुरस्तात्कमलायताक्ष-
 स्तनुर्महासिंहगतिर्विनीतः ।
 गौरः प्रलम्बोज्ज्वलचारुघोणो
 विनिःसृतः सोऽच्युत धर्मराजः ॥ २०

यौ तौ कुमाराविव कार्तिकेयौ
 द्वावश्विनेयाविति मे प्रतर्कः ।
 मृक्ता हि तस्माज्जतुवेष्मदाहा-
 न्मया श्रुताः पाण्डुसुताः पृथा च ॥ २१
 तमब्रवीन्निर्मलतोयदाभो
 हलायुधोऽनन्तरजं प्रतीतः ।
 प्रीतोऽसि दिष्ट्या हि पितृष्वसा नः
 पृथा विमुक्ता सह कौरवाग्र्यैः ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८० ॥

V1 B5 Dn D1.2 तरसावरुज्य; K5 N5 B5 D1 सा विभज्य;
 N1 B1.6 Da G2 सावरुज्य; T1 G5 सा विरुज्य; G5 सावरुज्य.
 — 5) N2.8 V1 B1.6 D (except D5) राज्ञां विकारे. S1
 K प्रवृत्ते; N V1 Dn D1.2.5 प्रवृत्तः; Da भिवृत्तः; G5
 निरुद्धः. — 6) N (except S1 K1) वृकोदरास्मान्य. S1 K
 N5 D5 T1 G5 इहैतदन्यः. — 4) T2 G (except G5)
 सुधि (for भुवि). N2.8 V1 B D (except D5) धर्मः
 समरे पृथिव्यां.

20 5) D1.2.5 विभुः; T1 G1 तथा (for तनुर). S1
 K1 महसिंहगतिरु; K5.2.4 D5 महसिंह. T2 G2 कुकर्महा
 सिंह. G5 inf. lin. विभाति; G5 नृवीरः (for विनीतः).
 — 6) G5 धीरः (for गौरः). S प्रचंडोज्ज्वल. — 4) N2.8
 V1 B D धर्मपुत्रः.

21 5) K1 Da T2 G5-8 तावश्विनेयौ; M (except M7)
 द्वावश्विनेयौ. S1 K2-4 N2.8 V1 B D G1 वितर्कः. N1
 द्वावश्विनौ तावपि मे प्र. — 6) G1 जतुगेहदा. — After
 21, G5 (which om. 22) ins. 1862* (om. 1^{ab}).

22 G5 om. 22. — 6) N V1 B1.5 D (except D2)
 निर्जलतोयदाभो; S (except T1; G5 om.) तोयदनिर्मलाभो
 (G5 लांगो; M5-8 लामं). — 6) K1 N2 V1 B (except
 B5) D (except Da) T दृष्ट्वा; G5.4 दृष्ट्वा; M5 दृष्ट्वा (for
 दिष्ट्या). S (except T1; G5 om.) च (for हि). N1
 स्वसा नु; N2.8 V1 D (except Da) स्वसारं; B5 स्वसा वः.
 — 4) N5 V1 D (except Da D2) पृथां विमुक्तां; B5 पृथा
 च मुक्ता. N5 B1.8 D5 G1.8 कौरवाग्र्यैः. — T1 ins. after
 22: G5 (which om. 22), after 21 (om. 1^{ab}):

1862* 1) आसे किमर्थं पुरुषोत्तमेह
 योद्धुं समागच्छ न धर्मयेयुः ।
 यथा नृपाः पाण्डवमाजिमध्ये
 तमब्रवीच्चक्रधरो हलायुधः ॥

2) बलं विज्ञानपुरुषोत्तमस्तदा
 न कार्यमार्येण च संभ्रमस्त्वया ।
 भीमानुजो योधयितुं समर्थ
 एको हि पार्थः स सुरासुरान्वहून् ॥
 3) अलं विजेतुं किमु मानुषाच्चपान्
 साहाय्यमस्मान्यदि सव्यसाधी ।
 स वाञ्छति स्म प्रयताम वीर
 पराभवं पाण्डुसुता न यान्ति ॥

Colophon. Major parvan: T2 G M संभव (for
 आदि). — Sub-parvan: S1 Ko.1.8 N5 B Da Dn1.8
 D1.2.4 T2 G1.8.4 M5.6-8 द्रौपदीस्वयंवर; K4 M5 स्वयंवर;
 T1 संभव. — Adhy. name: K1 जिष्णुवाक्यं; G2 कृष्ण-
 वाक्यं; D5 लक्ष्यवेधो राजानुसूया; T2 G1.8.4 चासुदेवागमनं
 (G2.4 रामः). — Adhy. no. (figures, words or both):
 Dn8 T1 187; D4m 191; D5 138; T2 G 139 (G1.8
 141); M 140. — S'loka no.: Dn M5 24. — Aggregate
 s'loka no.: Dn5 7055.

181

1 S1 K (except Ko) Da2 D2.4 S om. उवाच.
 — 6) K5 नि च यु; T1 G5 न्यवयु; G1.2 M नि विधु.
 — 5) Da वंभान्. — 6) N V1 B Dn D1.2.4 G4 ऊचुस्ते
 भीरु; Da भवत्सु भीरु; T2 G1-2.5.6 उचुः स्तंभं (G2.6 भो).
 T2 G1.2.5.6 कर्तव्यं (G5 न्यः!). T1 ऊचुः परस्परं सर्वे.
 — 4) N1 प्रति (for वयं). T1 G5 रिपून्; M5-8 परैः
 (for परान्).

2 6) S1 Ko-2 भावेन (for तानेवं). — 4) K5 स्वयं
 (for युयं). N1.8 V1 B5 Dn D1 G1-3 M2.5 तिष्ठथ;
 D2.5 तिष्ठन्तु.

१८१

वैशंपायन उवाच ।

अजिनानि विधुन्वन्तः करकांश्च द्विजर्षभाः ।
 ऊचुस्तं भीर्न कर्तव्या वयं योत्स्यामहे परान् ॥ १
 तानेवं वदतो विप्रानर्जुनः ग्रहसन्निव ।
 उवाच प्रेक्षका भूत्वा यूयं तिष्ठत पार्श्वतः ॥ २
 अहमेनानजिह्वाग्रैः शतशो विकिरञ्चरैः ।
 वारयिष्यामि संकुद्धान्मन्त्रैराशीविषानिव ॥ ३
 इति तदनुसदाय शुल्कावाप्तं महारथः ।
 भ्रात्रा भीमेन सहितस्तथौ गिरिरिवाचलः ॥ ४
 ततः कर्णमुखान्कुद्धान्क्षत्रियांस्तान्प्रोत्थितान् ।

संपेततुरभीतौ तौ गजौ प्रतिगजानिव ॥ ५
 ऊचुश्च वाचः परुषास्ते राजानो जिघांसवः ।
 आहवे हि द्विजस्यापि वधो दृष्टो युयुत्सतः ॥ ६
 ततो वैकर्तनः कर्णो जगामार्जुनमोजसा ।
 युद्धार्थी वाशितहेतोर्गजः प्रतिगजं यथा ॥ ७
 भीमसेनं ययौ शल्यो मद्राणामीश्वरो बली ।
 दुर्योधनादयस्त्वन्ये ब्राह्मणैः सह संगताः ।
 मृदुपूर्वमयत्नेन प्रत्ययुध्यंस्तदाहवे ॥ ८
 ततोऽर्जुनः प्रत्यविध्यदापतन्तं त्रिभिः शरैः ।
 कर्णं वैकर्तनं धीमान्विकृष्य बलवद्भुजः ॥ ९

3 " K (except K1) D1 T G एतान् (for एतान्).
 — " S1 K1.4 G2 संकुद्धो. — " K2 विषोपमान्.
 4 " B1.3 D2 T G इत्युक्त्वा; M5 ततस्तद्. N1.2 V1
 B D (except D5) आनम्य (N2 B2 यम्य; D4 क्रम्य).
 — " S1 K N1.2 V1 B5 D (except D2.4) बलः (Ko. 2-4
 'बलं') (for 'रयः'). — K2 om. 4^a-6^a. — After 4, K4
 D5 ins.:

1863* तयोस्तत्राभवद्युद्धं विक्रान्तैः क्षत्रियर्षभैः ।
 दैत्यदानवसंघैश्च विष्णुवासवयोरिव ।
 वृक्षपातैर्भीमसेनः शरजालैर्धनंजयः ।
 जघान नरमुख्यांस्तान्ये तत्र पुरतः स्थिताः ।
 पाणिनाथ गृहीतेन दक्षिणेन वृकोदरः ।
 जघान वीरान्वृक्षेण वामेनाद्भुतमाचरन् ।
 हस्तिना हस्तिनं जघ्ने रथेन रथमुत्तमम् ।

K4 cont.:

1864* अश्वेनाश्वं जघानाथ नरेण च तथा नरम् ।
 तदद्भुततमं दृष्ट्वा सर्वे ते दूरतः स्थिताः ।
 अथ शल्यो गदां वीक्ष्य न वृक्षसदृशीमिति ।
 नियुद्धमकरोत्तेन बलिना स महाबलः ।

5 K2 om. 5 (cf. v. l. 4). — " N2.3 V1 B D
 (except D5) दृष्ट्वा (for कुद्धान्). — " N2.3 V1 B D
 (except D5) युद्धदुर्मदान्; T1 तानुपस्थितान्; T2 G1-5 M
 सर्वतः स्थितान्; G5 तांश्च पार्थिवान्. — " T1 G5 आसेदतुर;
 T2 G1-5 विभेदतुर; M2.5 समीयतुर. N3 असंप्रीतौ; T1 G5
 उभौ पायौ.

6 K2 om. 6 (cf. v. l. 4). — " G (except G1.5)

वाचं. Ko.2 Da1 Dn1 D1 T G (except G1.5) पुरुषाः.
 — " N2.3 V1 B D (except D5) युयुत्सवः (for जिघांसवः).
 — After 6^a, Da (which om. 6^a) ins. 1865* (see
 below). — " D1 च; D4 T1 G1.2.5 M यु (for हि).
 — " G2 स्वयं (for वधो). — K4 N2.3 V1 B D ins.
 after 6 (Da, after 6^a):

1865* हृत्वेवमुक्त्वा राजानः सहसा दुदुदुर्द्विजान् ।

7 " N2.3 V1 B D (except D5) ततः कर्णो महातेजा
 जिघृष्णं प्रतिययौ रणे. — " N T1 वासिता. — " K
 transp. गजः and गजं.

8 After 8^a, T1 G5 (both of which om. 8^a) ins.:

1866* दुर्योधनो धर्मराजं शकुनिं नकुलो ययौ ।
 दुःशासनः सहदेवं देवरूपप्रहारिणम् ।
 अगच्छजयतां श्रेष्ठं भस्मच्छन्नमिवानलम् ।
 न कश्चिदर्थं न गजं रथं वाप्यारुह वै ।
 पदातयः सर्व एव प्रत्ययुध्यन्त ते परान् ।
 तत्र कर्णोऽगमत्पार्थमर्जुनं गृहचारिणम् ।

— " K4 N2.3 V1 B D (except D5) T G (T1 G5 om.)
 सर्वे (for त्वन्ये). — " T2 G (except G1.5) प्रत्यवि'
 (cf. 9^b).

9 " N2 V1 B1 Dn शितैः (for त्रिभिः). — " N2.3
 V1 B D G (except G1.2) श्रीमान्. — " M2.5 आकु'.
 S1 बलवान्. — After 9, T1 G5 ins.:

1867* बलेन सुव्यवच्छिन्नैरवार्यं तमवारयत् ।

10 " D4.5 ततः (for तेषां). — " Ko.2.4 T G2 M
 विमोहः; G5 विगाहः. — " S1 K1.3 N1 अन्वधावत;

तेषां शराणां वेगेन शितानां तिग्मतेजसाम् ।
विमुह्यमानो राधेयो यत्नाच्चमनुधावति ॥ १०
तावुभावप्यनिर्देश्यौ लाघवाजयतां वरौ ।
अयुध्येतां सुसंरब्धावन्योन्यविजयैषिणौ ॥ ११
कृते प्रतिकृते पश्य पश्य बाहुबलं च मे ।
इति शूरार्थवचनैराभाषेतां परस्परम् ॥ १२
ततोऽर्जुनस्य भुजयोर्वीर्यमप्रतिमं भुवि ।
ज्ञात्वा वैकर्तनः कर्णः संरब्धः समयोधयत् ॥ १३
अर्जुनेन प्रयुक्तांस्तान्वाणान्वेगवतस्तदा ।
प्रतिहत्य ननादोच्चैः सैन्यास्तमभिपूजयत् ॥ १४

कर्ण उवाच ।

तुष्यामि ते विप्रमुख्य भुजवीर्यस्य संयुगे ।

अविषादस्य चैवास्य शस्त्रास्त्रविनयस्य च ॥ १५
किं त्वं साक्षाद्भुवन्दो रामो वा विप्रसत्तम ।
अथ साक्षाद्भरिहयः साक्षाद्वा विष्णुरच्युतः ॥ १६
आत्मप्रच्छादनार्थं वै बाहुवीर्यमुपाश्रितः ।
विप्ररूपं विधायेदं ततो मां प्रतियुध्यसे ॥ १७
न हि मामाहवे कुद्वमन्यः साक्षाच्छचीपतेः ।
पुमान्यो धयितुं शक्तः पाण्डवाद्वा किरीटिनः ॥ १८
वैशंपायन उवाच ।
तमेवंवादिनं तत्र फल्गुनः प्रत्यभाषत ।
नास्मि कर्ण धनुर्वेदो नास्मि रामः प्रतापवान् ।
ब्राह्मणोऽस्मि युधां श्रेष्ठः सर्वशस्त्रभृतां वरः ॥ १९
ब्राह्मे पौरंदरे चास्त्रे निष्ठितो गुरुशासनात् ।

Ko. 2.4 Ms. 5 अनुधावतः; D₂ अनुयुध्यत.

11 °) T₁ G₅ M₅ सुसंकुद्धौ. — °) Ś₁ चान्यो; N₂ V₁ B_{1.8} D (except Da D₂) 'विजिगीषिणौ; G₈-5 'जयकांक्षिणौ.

12 °) T₁ बाहुवीर्यं बलं च मे. — °) N₂ शूरानुवचनैः; T₁ वीरौ स्ववचं; T₂ G₂-5 शूरौ च वचं; G₁ शूरौ स्वनैर्भीमैः; M शूरौ स्ववचं. — °) Ko N_{2.8} V₁ B D (except Da) G_{1.8} M_{2.8} अभाषे; G₂ वभाषे; G₃-5 आबभाषे.

13 °) N₁ G_{1.2} M इष्ट्वा (for ज्ञात्वा). — °) Ś₁ (m as in text) N₂ समयुध्यत.

14 °) M₅ शरान् (for बाणान्). Ś₁ बलवतस्. B_{1.8} G₅ तथा. — °) Ś₁ Ko. 2.4 D₅ N_{2.8} V₁ B₅ D (except Da D₂) प्रतिहत्य; K₁ प्रत्यहत्य; S (except T₁ G₅) प्रतिगृह्य. — °) Ko. 2.4 D₅ M 'स्तदभि'; K₁ 'स्तत्प्रति'; K₃ तत्सैन्याः समपू; N_{2.8} V₁ B Da Dn D_{1.2.4} सैन्यानि तद् (B₅ सम)पू.

15 Ś₁ K₁ S om. उवाच. — °) Ko D₅ विप्रवर्य. — °) G₁ M_{2.8} 'वीर्येण. K₁ संमुखे. G₅ 'वीर्यं सुसंयु'. — °) M_{2.8} 'पादेन चानेन. — °) N_{2.8} V₁ B D (except D₅) G_{2.4} 'स्वविज'; T₁ 'स्त्रे वि'; T₂ शस्त्राणि त्रिणयं; G₂ स्थितिस्त्रिणयनस्य; G₅ 'स्त्रनयनस्य.

16 °) Ś₁ रामो विप्रर्विसत्तमः; K₄ N₂ Da₁ 'सत्तमः. — °) M₅ किं त्वं (for अथ). — °) K₁ हरिर् (for विष्णुर्).

17 °) Ś₁ K D₅ त्वं; M₅ वा (for वै). — °) N₂ B (except B₅) D₄ विहाय. N₁ G₅ M₅ एव; N₂ एकं; D_{4.8} इमं; T₂ G_{1.2.4.8} M_{2.8} एव (for इदं). — °) N₂ V₁ B₅ D (except D_{2.4.8}) मन्ये (for ततो). N₂ B (except B₅) D_{2.4} M₅ 'योत्स्यसे; G₁ 'विध्यसे.

18 °) D₂ प्रहरेत् (for आहवे). — °) Ś₁ K N₁ शक्रात् (for साक्षात्). — °) M (except M₅) पुरार्जुनात् (for किरीटिनः). — After 18, D₄ (marg. sec. m.) T G (G₅ om. lines 1, 2) ins.:

1868* दग्धा जतुगृहे सर्वे पाण्डवाः सार्जुनास्तदा ।

कस्वं वदार्जुनो विप्र पिनाकी स्वयमेव वा ।

अहं कर्णो द्विजश्रेष्ठ सर्वशस्त्रभृतां वरः ।

ब्राह्मे चास्त्रे च वेदे च निष्ठितो गुरुशासनात् ।

त्वामासाद्य महाबाहो बलं मे प्रतिहन्यते ।

इत्युक्त्वा चार्जुनमिदं प्रत्याहन्तुमशुक्लवन् ।

[With line 3-4 of. 19th, 20th.]

19 N (except Dn₅) T om. वैशं उ; G M om. उ. — °) Ś₁ तात; T₁ G₅ पार्थः (for तत्र). — °) Ś₁ K₁ फल्गुनः; Ko. 2-4 N₁ V₁ B D G₅ फल्गुनः; G_{2.4} पाण्डवः. T₁ G₅ प्रत्यभाषत वीर्यवान्. — After 19th, T₁ G_{2.4} ins.:

1869* न्यस्तहस्तो धनुष्कोट्यां मन्दस्मितमुखाम्बुजः ।

— Before 19th, T ins. अर्जुनः. — °) K₂-4 N₂ Da D_{2.4} T₂ G₂-5 अपि; G₂ हि (for अस्मि). M₅ मत्प्रशंसेन किं कर्ण धनुर्वेदो न चास्यहं. — After 19th, T₁ G₅ ins.:

1870* नाहं विष्णुर्न शक्रोऽहं कश्चिदन्यो बलान्वितः ।

— G₅ om. 19th. — °) K_{2.4} B Da₁ श्रेष्ठ. T₂ G (G₅ om.) M नापि (G₂ साक्षाद्) विष्णुर्न (M₅ रामो न) देवेंद्रो. — °) Ś₁ K₁ सर्वधर्मः; T₂ G (G₅ om.) M ब्राह्मणोस्त्रं (M₅ ब्राह्मणोहमरिदम). — After 19, M (except M₅) ins.:

1871* योद्धुं चेद्युधतां वीर नो चेत्प्रतिनिवर्तताम् ।

20 °) G₁ M_{2.8} शास्त्रे (for चास्त्रे). T₁ G₅ ब्राह्मे चास्त्रे च वेदे च. — °) K₂ Cd विष्ठितो; D₄ धि. — After

स्थितोऽस्म्यद्य रणे जेतुं त्वां वीराविचलो भव ॥ २०
एवमुक्तस्तु राधेयो युद्धात्कर्णो न्यवर्तत ।
ब्राह्मं तेजस्तदाजय्यं मन्यमानो महारथः ॥ २१
युद्धं तूपेयतुस्तत्र राजञ्शल्यवृकोदरौ ।

वलिनौ युगपन्मत्तौ स्पर्धया च वलेन च ॥ २२
अन्योन्यमाह्वयन्तौ तौ मत्ताविमहागजौ ।
मुष्टिभिर्जानुभिश्चैव निम्नन्तावितरेतरम् ।
मुहूर्तं तौ तथान्योन्यं समरे पर्यर्क्यताम् ॥ २३

20^{ab}, Gs (which om. 20^{cd}) ins. 1872* (see below)
— °) Ko.s स्थितोऽस्म्यद्य; Ns 'तोद्यस्मि'; Ds 'तो ह्यस्मिन्';
T1 'तो मध्ये'; Gs 'ततोऽस्मान्'; Gs.4 'तोऽस्म्यत्र'. — °) Ks
N V1 B D त्वां (Ks त्वं) वै (N च; D तु) वीर स्थितो भव;
T1 त्वां वीराविह्वलो भव; T2 G (Gs om.) Ms. 8-8 त्वं (G1
Ms त्वां) तु (Ms. 8-8 च) वीराचलो भव; Ms त्वं वीर विचः.
— Ds (marg. sec. m.) T G1. 8-8 ins. after 20: Gs
(om. lines 4-6), after 20^{ab}:

1872* न त्वां संयोजयेद्विप्रो न मे जीवन्गमिष्यसि ।
निर्जितोऽस्मीति वा ब्रूहि ततो ब्रज यथासुखम् ।
एवमुक्त्वा तु कर्णस्य धनुश्चिच्छेद पाण्डवः ।
ततोऽन्यद्दुनुरादाय संयोजुं संदधे शरम् ।
दृष्ट्वा तदपि कौन्तेयश्चिच्छेद सशरं धनुः । [5]
पुनः पुनस्तु राधेयश्चिच्छेद सशरं धनुः ।
शरैरतीव विद्वान्गः पलायनमथाकरोत् ।
पुनरायान्मुहूर्तेन गृहीत्वा सशरं धनुः ।
ववर्ष शरवर्षेण पार्थ वैकर्तनस्तदा ।
छित्त्वा स शरजालानि कौन्तेयोऽभ्यहनच्छरैः । [10]
ज्ञात्वा सर्वान्शरान्बोरात्कर्णोऽथायादुतं बहिः ।

[(L. 1) Gs.4 तत् (for न). Ds Gs संयोजयेद्; T2 Gs
स योज'; G1 संरोधयेद्. T1 विमोक्षयसि (for गमि').
— (L. 3) T1 Gs धनुर्ज्यामथ सोच्छिनत्. — After line
3, Gs (which om. lines 4-6) ins.:

1873* ततः कर्णविनाशाय संदधे शरमर्जुनः ।
जितोऽसीत्यब्रवीत्कर्णः संजहार ततोऽर्जुनः ।
— (L. 5) Gs.4 धनुस् (for दृष्ट्वा), and रूपा (for धनुः)
— (L. 6) T1 Gs.4 पुनः पुनश्चाददानं चिच्छेद स पुनः पुनः.
— After line 6, T1 Gs.4 ins.:

1874* अच्छिनद्धनुषां पार्थः शतं कर्णस्य संयुगे ।
छित्त्वा धनुषि कर्णस्य कर्णमर्मस्वताडयत् ।
स छिन्नधन्वा बहुशश्चिच्छेदधुनिषङ्गवान् ।

— (L. 7) T1 Gs.4 पार्थबाणसतुष्टांगः (for the prior
half). T1 'यनपरोभवत्. — After line 9, T1 Gs.4 ins.:

1875* व्यधमद्बाणजालेन सर्वान्गं फलुनस्य च ।
हस्तावापं च संचिच्छ विननाद महास्वनम् ।
कौन्तेयोऽपि भृशं क्रुद्धो भृशं कार्मुकमाहवे ।

— (L. 10) T1 शरवर्षाणि. T1 Gs.4 धनुः कवचमेव च

(for the posterior half). — After line 10, T1
Gs.4 ins.:

1876* अर्द्धित्वा भृशं बाणैर्द्रावयामास पाण्डवः ।
मत्वासह्यान्बाणवातान्द्रिजस्येव शचीपतेः ।
इन्द्रोऽयं विप्ररूपेण विष्णुर्वा शंकरोऽपि वा ।
रामो दाशरथिर्वापि रामो वा जमदग्निजः ।

— (L. 11) T1 Gs.4 युध्यत्यस्मानिति ज्ञात्वा (for the
prior half), and रणाद् (for द्रुतं).]

21 Before 21, N ins. वैशं उ'. — T1 Gs.4.8 om.
21^{ab}. — °) Ns विप्रेण (for राधेयो). — °) S1 K1.2 N1
B1.5 Gs ब्रह्मतेजस्. Ms सदा (for तदा). — D1 om. 21^{cd}.
23^a. — After 21, T1 Gs.4 ins.:

1877* न जयेद्बाह्मणं संख्ये युद्धात्क्षत्रकुलोद्भवः ।
इति मत्वा द्रुतं कर्णः शिबिराय जगाम ह ।

22 D1 om. 22 (of. v. l. 21). — °) Ks युध्यंतौ
ययनुस्तत्र; Ks युद्धं तौ चकतुस्तत्र; Ns.2 V1 B D (D1 om.)
अपरस्मिन् वनो (Ns Bs Da Ds.4.8 रणो) देशे; S युद्धायोपगतौ
(G2 'गतं; Gs 'योत्पततौ) तत्र. — °) Ns.2 V1 B D (D1
om.) वीरौ (for राजञ्). — °) N1 'नौ यूथपोन्म'; Ns.3
V1 B D (D1 om.) 'नौ युद्धसंपन्नौ; Ms युगपत्संगतौ मत्तौ.
— °) Ns.3 V1 B1.5 Dn Ds विद्य' (for स्पर्ध'). G1
प्रज्ञया चापि तौ समौ.

23 D1 om. 23^a (of. v. l. 21). — °) Bs आह्वयेतां. N
V1 Bs Da Dn Ds.5 तु (for तौ). B1.5 Ds समाजघ्नतुरन्यो-
न्म. — S1 K (Ks om. lines 3-4) N V1 D (including
Cd) ins. after 23^{cd} (Ns Da, om. lines 2-4, after 23^{cd}):

1878* प्रकर्षणाकर्षणयोरभ्याकर्षविकर्षणैः ।
आचकर्षतुरन्योन्यं मुष्टिभिश्चाभिजघ्नतुः ।
ततश्चट्टाशब्दः सुघोरो ह्यभवत्तयोः ।
पाषाणसंपातनिमैः प्रहारैरभिजघ्नतुः ।

[(L. 1) S1 K1 'णापकर्षाभ्यां; N1 परिकर्षणैराकर्षणैः
(hypermetric!); Da 'णाकर्षणाभ्यां; D2 परिकर्षाकर्षणकैः.
Cd cites प्रकर्षण, आ', अभ्या', वि'. — After line 1, Ko
reads 24! — (L. 3) S1 K1 N1 D2 समपद्यत (for
ह्यभवत्त'). Ns ततश्चपेटशब्दस्तु घोरः समपद्यत. — (L. 4)
S1 K1 प्रस्तैः (for प्रहारैः).]

— °) S1 K1.2 Gs तु (for तौ). K1 N V1 B D T G

ततो भीमः समुत्क्षिप्य बाहुभ्यां शल्यमाहवे ।
 न्यवधीद्वलिनां श्रेष्ठो जहसुर्बाह्वणास्ततः ॥ २४
 तत्राश्चर्यं भीमसेनश्चकार पुरुषर्षभः ।
 यच्छल्यं पतितं भूमौ नाहनद्वलिनं वली ॥ २५
 पातिते भीमसेनेन शल्ये कर्णे च शङ्किते ।
 शङ्किताः सर्वराजानः परिववृर्बुकोदरम् ॥ २६
 ऊचुश्च सहितास्तत्र साध्विमे ब्राह्मणर्षभाः ।
 विज्ञायन्तां कजन्मानः कनिवासास्तथैव च ॥ २७

को हि राधासुतं कर्णं शक्तो योधयितुं रणे ।
 अन्यत्र रामाद्रोणाद्वा कृपाद्वापि शरद्वतः ॥ २८
 कृष्णाद्वा देवकीपुत्रात्फल्गुनाद्वा परंतपात् ।
 को वा दुर्योधनं शक्तः प्रतियोधयितुं रणे ॥ २९
 तथैव मद्राजानं शल्यं बलवतां वरम् ।
 बलदेवाद्वा वीरात्पाण्डवाद्वा बृकोदरात् ॥ ३०
 क्रियतामवहारोऽस्माद्युद्धाद्वाह्वणसंयुतात् ।
 अथैनानुपलभ्येह पुनर्योत्सामहे वयम् ॥ ३१

(except G₂) तदा (for तथा). — 1) N₃ 'रे पर्यवार्यतां; T₁ G₂.4.6 बाहुभ्यामपकर्षतां; M₃ 'रेवपकर्ष'. — After 23, N₃ Da (both om. line 2-4) ins. 1878*.

24 Ko reads 24 after line 1 of 1878*. — 1) N₁ समये (for बाहु). — 2) K₁ अवधीद्; S नावधीद्; Cd as in text. N₂.3 V₁ B D (except D₅) अपातयत्कुरुश्रे. — 4) K₂.3 N₁ V₁ B D (except D₅) transp. जहसुः and ब्राह्मणाः. K₁ N₁ V₁ B D (except D₅) T₁ G₂.6 तदा (for ततः). — After 24, T₁ G₂.4 ins. (the hyper-metric line):

1879* परिभ्योत्क्षिप्य बाहुभ्यां मध्ये भारतसत्तम !;
 while G₂ ins. a passage given in App. I (No. 99);
 cf. v. l. 25.

25 1) S₁ तदा (for तत्र). — 2) S₁ K₁ D₁ G₂.6 'र्षभ. — 3) S₁ K₁ G₁ यः (for यत्). K₂ N₂.3 V₁ D₁ M₃ पातितं. — 4) S₁ K₁ नाम्यहद्; Ko.2.4 N₂.3 V₁ B D (except Da₁ D₄) M₃ 'वधीद्; K₂ N₁ 'भ्यघ्नद्; G₁ 'हन्याद्. S₁ Ko.3 N₁ B₁ D₁ D₁.2.5 T₂ G₂ M₁ वलिनां. N₁ वरः (for वली). — A passage given in App. I (No. 99) is inserted in T₂ G₂-s after 25; in G₂, after 24; in D₄ (marg. sec. m.) T₁ G₁, after 26^{ab}.

26 1) T₂ G₂-s विजिते; G₂.6 पतिते. S₁ K₁-s D₅ 'ते भुवि भीमेन. — 2) T₂ G₂ transp. शल्ये and कर्णे. T₂ निष्ठिते; G₂-s निजिते (for शङ्किते). — After 26^{ab}, D₄ (marg. sec. m.) T₁ G₁ ins. a passage given in App. I (No. 99), after which T₁ repeats 26^{ab} (v. l. निजिते for शङ्किते); cf. v. l. 25. — T₁ ins. after the said repetition of 26^{ab}; G₂.4.6, after 26^{ab}:

1880* दुर्योधने चापगते तथा दुःशासने रणात् ।

[G₂.4 चापयाते.]

— 4) T G₁.5.6 'बुद्धिजोत्तमान्; G₂-4 M समरे चातिमानुषं (M₃.5 चाभवन्नप; M₆-8 'नुषे).

27 1) Ko.3.4 D₅ सर्वे (for तत्र). — 2) N₃ पार्थिवा; G₂ साध्विह. T₂ G₁.5 द्विजपुंगवाः. N₂ V₁ B₂ D (except D₂) G₂-4 M साध्विमौ पुरुषर्षभौ. — 3) K₁ G₁.6 विज्ञायतां; N₂.3 V₁ B₂ D G₂-4 M 'येतां. K₄ N₂.3 V₁ B₂ D (except D₂) G₁-4 M 'न्मानौ; T G₂.6 इमे सम्यक्. — 4) K₄ N₂.3 V₁ B₂ D (except D₅) G₁-4 M 'वासौ; T G₂ किं नि; G₂ क्लिन्नवस्त्रास्. — After 27, T₂ G₂ repeat 26-27 [v. l.: T₂ समरे चातिमानुषं; G₂ परिववृद्धिं जोत्तमान् (for 26^d). — T₂ साध्विमौ 'भौ; G₂ 'मे द्विजपुंगवाः (for 27^b). — T₂ विज्ञायेतां 'न्मानौ 'वासौ त'; G₂ विज्ञायतामिमे सम्यक् किंनि' (for 27^{cd})].

28 1) S घा(T₁ G₁ M₆-8 वा)रयितुं. — G₂ (hapl.) om. 28^c-29^d. — 4) K₂ (marg. sec. m.; orig. as in text) N₁ V₁ B D (except D₅) पाण्डवा(N₁ फाल्गुना)द्वा किरीटिनः (cf. 29^b).

29 G₂ om. 29 (cf. v. l. 28). — 1) S₁ फल्गुनाद्; K (except K₁) फा; D₅ फाल्गुनाद्. N V₁ B Da D₁ D₁.2.4 कृपाद्वापि शरद्वतः (=28^d).

30 1) T₂ G (except G₂) M₂.5 च (for एव). K₂ 'राजं च; N₂.3 V₁ B D (except D₂.5) मद्राधिपति. — After 30, N ins.:

1881* वीरादुर्योधनाद्वान्यः शक्तः पातयितुं रणे ।

[N₃ भीमात् (for वीरात्). K₄ Da न (for वा). B₂ कः शल्यं सुमहावीर्यं (for the prior half). Da भुवि (for रणे).]

31 1) G₁.2 M₃ Cd अपहारः; G₂ उप. S₁ K₁ असिन् (for अस्मात्). — 2) S₁ K₁ युद्धे (for युद्धात्). S₁ K₁ युते; N₂.3 V₁ D₁.2.3 वृतात्; B D₂.4 'गतात्; D₅ 'कटात्; T₁ G₂ कुलात्; G₁.2 युगात्. — After 31^{ab}, N ins.:

1882* ब्राह्मणा हि सदा रक्ष्याः सापराधापि नित्यदा ।

[K₁ 'णाः सर्वदा रक्ष्याः. S₁ K₁ स्वात्पराद्वापि; Ko.4

तत्कर्म भीमस्य समीक्ष्य कृष्णः

कुन्तीसुतौ तौ परिशङ्कमानः ।

निवारयामास महीपतीस्ता-

न्धमेण लब्धेत्यनुनीय सर्वान् ॥ ३२

त एवं संनिवृत्तास्तु युद्धाद्युद्धविशारदाः ।

यथावासं ययुः सर्वे विक्षिता राजसत्तमाः ॥ ३३

वृत्तो ब्रह्मोत्तरो रङ्गः पाञ्चाली ब्राह्मणैर्वृता ।

इति ब्रुवन्तः प्रययुर्ये तत्रासन्समागताः ॥ ३४

ब्राह्मणैस्तु प्रतिच्छन्नौ रौरवाजिनवासिभिः ।

कृच्छ्रेण जग्मतुस्तत्र भीमसेनधनंजयौ ॥ ३५

विमुक्तौ जनसंवाधाच्छत्रुभिः परिविक्षितौ ।

कृष्णयानुगतौ तत्र नृवीरौ तौ विरेजतुः ॥ ३६

तेषां माता बहुविधं विनाशं पर्यचिन्तयत् ।

अनागच्छत्सु पुत्रेषु भैक्षकालेऽतिगच्छति ॥ ३७

धार्तराष्ट्रैर्हता न स्युर्विज्ञाय कुरुपुंगवाः ।

मायान्वितैर्वा रक्षोभिः सुघोरैर्दृढवैरिभिः ॥ ३८

विपरीतं मतं जातं व्यासस्यापि महात्मनः ।

इत्येवं चिन्तयामास सुतस्तेहान्विता पृथा ॥ ३९

महत्यथापराद्धे तु घनैः सूर्य इवावृतः ।

ब्राह्मणैः प्राविशत्तत्र जिष्णुर्व्रह्मपुरस्कृतः ॥ ४०

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८१ ॥

सापराद्धा हि; K₂ B₅ Da D₁ स्वपराद्धापि; K₂ D₅ 'धा हि; N₁ B₃ अपराद्धापि; B₁ B₅ स्वपराद्धापि (B₅ 'द्धा हि); D₂ स्वपराधेपि. N₁ सर्वथा (for नित्यदा).]

— *) Ko. 1. 2 D₂ 5 M₅ एतान् (for एतान्). — *) N T₁ G₆ 'त्स्याम हृष्टवत् (G₆ 'मि हृष्टवान्). — After 31, S₁ K N₁ 2 V₁ B₃ D (except Da) ins.:

1883* तांस्तथा वदतः सर्वान्प्रसमीक्ष्य क्षितीश्वरान् ।

अत्यन्यान्पुरुषांश्चापि कृत्वा तत्कर्म संयुगे ।

[(L. 1) N₁ 2 V₁ B₃ Dn D₁ 2. 4 'था वादिनः. — (L. 2) Ko. 2. 4 अन्योन्यं; N₁ 2 V₁ B₃ Dn D₁ 2. 4. 5 अथान्यान्; Cd अत्यन्यान् (as above). B₃ कृते कर्मणि सं.]

32 Before 32, N V₁ B (except B₃) Dn D₁ 2. 4 M₂ 5 ins. वैशं उ' (resp. वैशं). — *) N₁ कर्णः (for कृष्णः). T₂ G₂ 5 'स्य हरिः (G₂ हसन्) समीक्ष्य. — *) N₁ सं (for तौ).

33 *) G₆ 'रुद्धा' (for 'वृत्ता'). N₁ 2 3 V₁ B D एवं ते विनि. — *) T₂ G (except G₁ 6) बुद्ध्या (for युद्धात्). — *) N₃ यथाकामं. — S₁ K₁ om. 33^a-34^a. — *) K (K₁ om.) N₁ D₅ राज (Ko नर) पुंगवाः.

34 S₁ K₁ om. 34^a (cf. v. l. 33). — *) Da₁ D₁ G₂ पांचालैर. K (K₁ om.) M हता. — *) K₄ इति स्तुवंतः. — *) G₁ ये के तत्र समा'.

35 *) G₁ 'जिनधारिभिः. — K₂ 3 transp. 35^{ad} and 36^{ab}. — *) N₂ V₁ B D (except D₂ 4. 5) तौ तु (for तत्र).

36 K₂ 3 transp. 35^{ad} and 36^{ab}. — *) M₆-3 निवृत्तौ (for विमुक्तौ). Da राज (for जन). — *) S₁ K B₁ m Cd क्षतविक्षितौ; B₁ 3 D₂ T G₅ 6 M₅ परिवीक्षि';

B₅ परिरक्षि'; G₁ परिवर्जि'; G₂ च निविक्षि'; G₂ 4 साधु वीक्षि'; M₃ परिवारि'. — *) T₂ G₂-5 तौ वीरौ हि विरे'; G₆ नृवीरौ तत्र रे'. — After 36, N₂ 3 V₁ B D ins.:

1884* पौर्णमास्यां घनैर्मुक्तौ चन्द्रसूर्योविबोदितौ ।

37 Before 37, S (except M₂ 5) ins. वैशं. — *) M₅ मातापि विविधं. — *) B₁ 3 D₂ विपर्ययमाचिंत'; G₃ 'शं तस्य चि'. — *) Some MSS. भैक्ष्य'. S₁ K D₂ 5 'ले च लंविते; N₁ 'ले प्रगच्छ'; N₂ 3 V₁ Da Dn D₁ 4 'लेभिग'.

38 *) G₆ नूनं; M (except M₅) वा स्युः. N₁ धार्तराष्ट्रा हि तान्हन्युः. — *) N₁ 'पुंगवान्; B₅ 'पांडवाः; D₅ 'नंदनाः; G₂ 4 'पुंगवैः. — *) N₁ अघोरैर; T₂ G (except G₁ 6) असुरैर. K₄ दृढवैरिभिः; G₂-4 दानवैरिह.

39 *) Ko. 4 इदं (for मतं). K₁ तात; T₂ G₆ चापि (for जातं). K₂ वैपरीत्यं तु संजातं. — *) N₁ 2 V₁ B D (except D₂) 'जेहावृता (N₁ 'ततः). T₂ G (except G₁ 6) सुतसंगान्विता (T₂ G₅ 'तं) तथा. — After 39, N T₁ G₁ 6 (T₁ G₁ 6 om. the posterior half; see below) ins.:

1885* ततः सुसजनप्राये दुर्विने मेघसंछुते ।

[Ko T₁ G₆ भुक्तजन'. K₂ N₁ D₅ 'संकुले; K₂ 'संयुते.]

40 T₁ G₁ 6 om. 40^a. — *) S₁ महान्यथा'; K₁ अधन्यथा'; N₃ Da भवत्यथा'. Ko. 2 T₂ च (for तु). G₂ महताथ वरारोहा. — Da₂ repeats 40^{ab} (v. l. प्राविशंस्तत्र and आसपुर'). — *) G₂ 4 सहितस् (for प्राविशत्). G₂ तूर्णौ (for तत्र). S₁ K D₅ प्राविशत्तत्र बीमसुः. — *) S₁ K D₅ ब्रह्मवृन्द (S₁ K₁ 'विक्रिः) पुर'; N₂ 3 V₁ B Da (erroneously) Dn D₁ 2. 4 Arjp जिष्णुर्भार्गववेश्म तत्र; T₂ G₂-5 'ल्लुर्धर्मपु'. — After 40, K₃ ins.:

१८२

वैशंपायन उवाच ।
 गत्वा तु तां भार्गवकर्मशालां
 पार्थो पृथां प्राप्य महानुभावौ ।
 तां याज्ञसेनीं परमप्रतीतौ
 भिक्षेत्यथावेदयतां नराग्र्यौ ॥ १
 कुटीगता सा त्वनवेक्ष्य पुत्रा-
 नुवाच भुङ्क्तेति समेत्य सर्वे ।
 पश्चात्तु कुन्ती प्रसमीक्ष्य कन्यां
 कष्टं मया भाषितमित्युवाच ॥ २
 साधर्मभीता हि विलज्जमाना
 तां याज्ञसेनीं परमप्रतीताम् ।

पाणौ गृहीत्वोपजगाम कुन्ती
 युधिष्ठिरं वाक्यमुवाच चेदम् ॥ ३
 इयं हि कन्या द्रुपदस्य राज्ञ-
 स्तवानुजाभ्यां मयि संनिमुष्टा ।
 यथोचितं पुत्र मयापि चोक्तं
 समेत्य भुङ्क्तेति नृप प्रमादात् ॥ ४
 कथं मया नानृतमुक्तमद्य
 भवेत्कुरुणामृषभ ब्रवीहि ।
 पाञ्चालराजस्य सुतामधर्मो
 न चोपवर्तेत नभूतपूर्वः ॥ ५
 मुहूर्तमात्रं त्वनुचिन्त्य राजा

1886* सहितैर्ब्राह्मणैस्तैस्तु वेदाध्ययनपण्डितैः ।
 आगतस्तु गृहद्वारि यत्र तिष्ठति वै पृथा ।

Colophon. *Major parvan*: T₂ G M संभव* (for आदि*). — *Sub-parvan*: Ś₁ K Ñ₃ B Da Dn D₁₋₄ T₂ G_{1.2.4} M₃ द्रौपदीस्वयंवर; T₁ संभव. — *Adhy. name*: D₃ कुंतीवचनं; T₂ G_{1.2.4} पांडवविजयः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn₃ T₁ 188; D_{4m} 192; T₂ G 140 (G_{1.2} 142); M 141. — *S'loka no.*: Da₁ 44; Dn 46; M₃ 42. — *Aggregate s'loka no.*: Dn₃ 7101.

182

MS. T₂, which ends with adhy. 181, is replaced by T₃.

1 Ś₁ K (except Ko) S om. उवाच (G₂ om. the ref.). — * K₂ तु तौ; G₃ ततो. Dn₃ भार्गववेश्म*; G₁ पांडवकर्म*; G₃ 'पणं'. — * T₁ G₃ प्रेक्ष्य (for प्राप्य). — * Ś₁ K_{2.4} तौ (for तां). T₃ G_{2.4} परिगृह्य लब्धौ (for परम*). — After 1, T₃ G_{2.4} ins.:

1887* प्रागेव संप्रविष्टेषु भवनं भ्रातृषु त्रिषु ।

अम्ब भिक्षयमानातेत्याहुतुर्भीमफल्गुनौ ।

2 * B₃ कुटीस्थिता; T G₂₋₃ M (except M₃) कुटी (or 'टि') ग*; G₂ कुटीं गतां. Ñ V₁ B D T₁ G₃ पुत्रौ. — * Ñ_{2.3} V₁ B D प्रोवाच. D₂ भुंक्तेत्यनवेत्य सर्वे; S (except T₁ G₃) भुंजी (G₁ M भुंक्ष्व) ध्वमिति प्रमादात् (cf. 4^d).

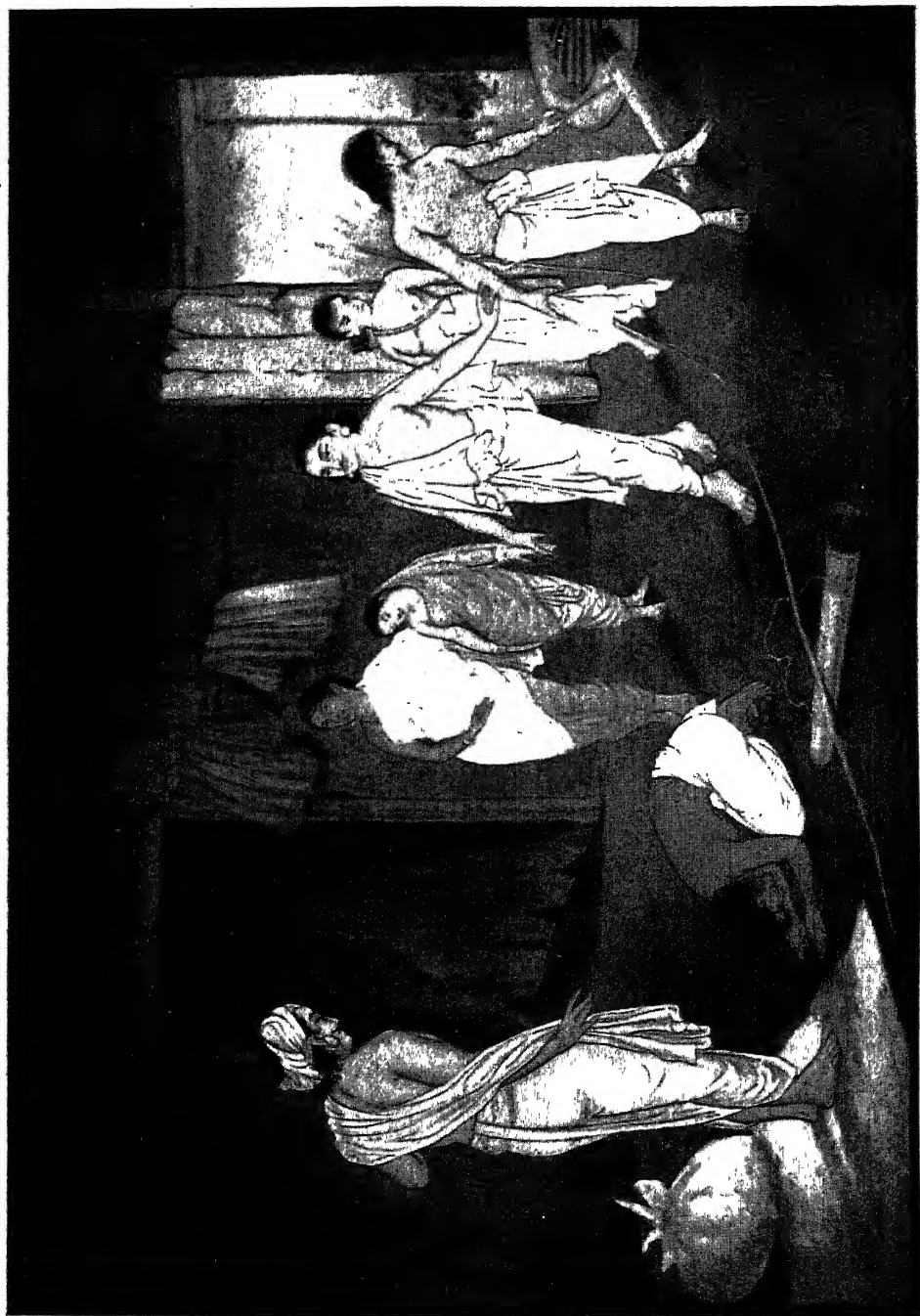
— * Ś₁ K₂ Ñ_{1.2} V₁ B₃ D (except D_{2.5}) T₁ च (for तु). T₁ सा तु (for कुन्ती). Ñ₃ transp. कुन्ती and कन्यां. Ñ_{1.2} V₁ B D कृष्णां (for कन्यां).

3 * Ś₁ K_{1.2} अभि; Ko. 3.4 D₃ अति; G₄ M₃ च (for हि). T G₄₋₅ M₅₋₈ 'मानां (for 'माना). Ñ_{2.3} V₁ B Da Dn D_{1.2} 'भीता परिचितयंती (Da₁ 'ती'); D₄ धर्मोपनीतां परिचितयंती; G₂ 'भीतामभिलज्जमानां; G₃ अधर्मभीता च वि'. — * K (except K₁) 'प्रतीता.

4 Before 4, Ś₁ Ko. 1 T₁ G कुंती; K₃ पृथा उ*; Ñ V₁ B₃ Dn D_{1.4.5} कुंत्युवाच. — * Ñ V₁ B Da Dn D_{1.4} तु; D₂ S च (for हि). — * K₁ Ñ V₁ D₂ संनिविष्टा; T₃ G_{2.4} 'कृष्टा. — * G₃ यथान्वितं. T₃ G₄ तथा (for मया). — * G₁ सर्वे तु (for समेत्य). T₁ भुंजध्वम्; T₃ G₄₋₅ भुंजीध्वम्; G_{1.2} M भुंक्षध्वम्; G₂ भुंजिध्वम् (for भुङ्क्ते). S om. नृप.

5 * Ñ V₁ B₃ Dn D₁ मया कथं (by transp.); B_{1.5.6} Da D_{2.4} एत्कथं; M₃₋₅ कथं त्वया. Ś₁ K D₃ अद्य चोक्तं (K₁ एतदुक्तं); B₃ उक्तपूर्व. — * Ś₁ K D₃ प्रवीर (for ब्रवीहि). B Da D_{2.4} मया भवेद्ब्रूहि यदत्र युक्तं. — * Ñ V₁ B (except B₃) D (except D₁) M_{3.5} पंचाल. — * Ñ₁ G_{1.2.3.6} 'भूतपूर्व; Ñ_{2.3} V₁ B D (except D₅) विभ्रमेच. M₃₋₅ (corrupt) न चोपवर्तेतमभू*.

6 Before 6, Ś₁ K₁₋₄ D₂ S (except M_{3.5}) ins. वैशं Ko Ñ V₁ B Da Dn D_{1.4.5} वैशं उ*. — * Ñ V₁ B D

इयं हि कन्या दुपयस्य राक्षसताडनाभ्यां मयि भोजिष्यते ।
१. १८२.४

युधिष्ठिरो मातरमुत्तमौजाः ।
 कुन्तीं समाधास्य कुरुप्रवीरो
 धनंजयं वाक्यमिदं वभाषे ॥ ६
 त्वया जिता पाण्डव याज्ञसेनी
 त्वया च तोषिष्यति राजपुत्री ।
 प्रज्वाल्यतां हूयतां चापि वह्नि-
 र्गृहाण पाणिं विधिवत्त्वमस्याः ॥ ७
 अर्जुन उवाच ।
 मा मां नरेन्द्र त्वमधर्मभाजं
 कृथा न धर्मो ह्ययमीप्सितोऽन्यैः ।
 भवान्निवेश्यः प्रथमं ततोऽयं
 भीमो महाबाहुरचिन्त्यकर्मा ॥ ८
 अहं ततो नकुलोऽनन्तरं मे

माद्रीसुतः सहदेवो जघन्यः ।
 वृकोदरोऽहं च यमौ च राज-
 नियं च कन्या भवतः स सर्वे ॥ ९
 एवंगते यत्करणीयमत्र
 धर्म्यं यशस्यं कुरु तत्प्रचिन्त्य ।
 पाञ्चालराजस्य च यत्प्रियं स्या-
 चद्रूहि सर्वे स वशे स्थितास्ते ॥ १०
 वैशंपायन उवाच ।

ते दृष्ट्वा तत्र तिष्ठन्तीं सर्वे कृष्णां यशस्विनीम् ।
 संप्रेक्ष्यान्योन्यमासीना हृदयैस्तामधारयन् ॥ ११
 तेषां हि द्रौपदीं दृष्ट्वा सर्वेषाममितौजसाम् ।
 संप्रमथ्येन्द्रियग्रामं प्रादुरासीन्मनोभवः ॥ १२

(except Ds) स एवमुक्तो मतिमादृवीरो. — *) S आतरम् (for मात). N1 'रो धर्मभृतां वरिष्ठः; N2.3 V1 B D (except Ds) मात्रा सुहृते तु वि(N2 V1 Dn1.2 D1.2 'तै त्वव)चित्स राजा. — *) S1 यदु' (for कुरु).

7 Before 7, S (except Ms. s) ins. युधिष्ठिरः. — *) N V1 B D फाल्गुन (for पाण्डव). — *) S1 K1 त्वयापि; N2.3 V1 B D त्वयैव. N 'शोभिष्य' (D4 वा वत्स्य); G2 तेनेष्य. — *) N1 S एव (for अपि). S1 K1.4 वह्नि. N2.3 V1 B D (except Ds) 'ल्यतामशिर(Da 'म)मित्रसाह.

8 S1 K1 S om. उवाच. — *) S1 Dn1 S (except G1.2 Ms) मा (for मां). N1 नृपधर्म; T2 G4 'धर्मभाजनं. G1.2 माधर्मभाजं न कृथा वरेण्य. — *) G1.2 रमेत (for कृथा न). S1 K0.1 [S]थैः; K2.4 नः; K3 [S]च (for अन्यैः). N V1 B1.3 D (except D4.5) धर्मोयमशिष्टदृष्टः; T2 G2.4 'मो ह्यनभीप्सित'.

9 *) N2.3 V1 B D (except Ds) पश्चादयं सहदेव-
 स्तरस्वी (B2 'वो जघन्यः). Arjp सहदेवो जघन्यः (as in text). — Da1 om. 9^a-10^a. — *) K2 N1 D2 T1 G2.5.6 च सर्वे; N2.3 V1 B1.2.5 Dn D1.4.5 नियोज्याः; B2 Da2 तु सर्वे.

10 Da1 om. 10^{ab} (cf. v. l. 9). — *) N1 'कृते (for 'गते). Ko अस्ति; K2 N1 B Da2 D1.2.4 Ms-8 अद्य (for अत्र). — *) Some MSS. धर्म. N1 प्रसह्य; N2.3 V1 B D (except Ds; Da1 om.) विचित (for प्र). — *) Ko N V1 B D (except D1.2.4) पंचाल. K2 तु; S हि (for

च). N2.3 V1 B D (except Ds) हितं च यत् (for च यत्प्रि). — *) N1 प्रवृद्धि; N2.3 V1 B D (except Ds) प्रसाधि. T2 G (except G1) वयं (for वशे).

11 K2 om. 11-15. S1 K1.2.4 D2 S om. उवाच (T1 G1 Ms. s om. the ref.). — After वैशं उ', N (except K2) ins.:

1888* जिष्णोर्वचनमाज्ञाय भक्तिस्नेहसमन्वितम् ।

दष्टिं निवेशयामासुः पाञ्चाल्यां पाण्डुनन्दनाः ।

[(L. 1) S1 K1 'स्नेहसमुत्थिताः.]

— *) N2 V1 B1.5.6 D (except Ds) transp. ते and दृष्ट्वा. N2.3 B2 Dn D1.4 पश्यन्तीं (for तिष्ठन्तीं). B2 दृष्ट्वा च सर्वे ते तत्र. — *) B2 स्थितां (for सर्वे). — *) S1 K (K2 om.) Ds 'क्ष्यानन्यमनसो. — *) T2 G4 हृदये. N1 G2 M तद् (for ताम्). V1 'यैस्तेविचारयन्.

12 K2 om. 12 (cf. v. l. 11). — *) N2.3 B2 D (except D2.5) T1 G1 तु; G2 च (for हि).

13 K2 om. 13 (cf. v. l. 11). — *) N1.2 V1 Dn transp. रूपं and हि. Ko काम्यरूपं तु पांचा. — *) S1 T1 G1.6 M विधातु. — T1 (which om. 13^{cd}) ins. after 13^{ab}; G2, after 13:

1889* ते मन्यमानाः कौन्तेयाः सर्वभूतमनोहराम् ।

चक्रमुः सत्त्वसंपन्ना विधाना च प्रचोदिताः ।

— *) K4 S (T1 om.) अन्येभ्यः. — *) K1 सर्वलोक'.

14 K2 om. 14 (cf. v. l. 11). — *) S1 'कारभावं तं; N2 Dn1 D1 'धर्मज्ञः; T1 G2 'तत्त्वज्ञः. — *) N2

काम्यं रूपं हि पाञ्चाल्या विधात्रा विहितं स्वयम् ।
बभूवाधिकमन्याभ्यः सर्वभूतमनोहरम् ॥ १३
तेषामाकारभावज्ञः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।

द्वैपायनवचः कृत्स्नं संस्मरन्वै नरर्षभ ॥ १४
अब्रवीत्स हि तान्भ्रातृन्मित्रोभेदभयान्नृपः ।
सर्वेषां द्रौपदी भार्या भविष्यति हि नः शुभा ॥ १५

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्वाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८२ ॥

१८३

वैशंपायन उवाच ।
भ्रातुर्वचस्तत्प्रसमीक्ष्य सर्वे
ज्येष्ठस्य पाण्डोस्तनयास्तदानीम् ।
तमेवार्थं ध्यायमाना मनोभि-
रासांचक्रुरथ तत्रामितौजाः ॥ १
वृष्णिप्रवीरस्तु कुरुप्रवीरा-

नाशङ्कमानः सहरौहिणेयः ।
जगाम तां भार्गवकर्मशालां
यत्रासते ते पुरुषप्रवीराः ॥ २
तत्रोपविष्टं पृथुदीर्घबाहुं
ददर्श कृष्णः सहरौहिणेयः ।
अजातशत्रुं परिवार्य तांश्च

संस्मरेद्; $\tilde{N}2.s$ $V1$ B D T $G1.s$ संस्मार. $Ko.4$ वै नरर्षभः;
 $\tilde{N}1$ $V1$ S भरतर्षभ ($\tilde{N}1$ $V1$ $T1$ Gs $Ma.s$ 'भः'); $\tilde{N}2.s$ B D
मनुजर्षभः (Ds पुरुषर्षभः).

15 Ka om. 15 (cf. v. l. 11). — ^a) $\tilde{S}1$ $K1$ नृप;
 Ko Ds Ms (*inf. lin.* as in text) तदा. — ^c) $Ms-8$
कृष्णा (for भार्या). — ^d) S महिषी (Gs सा मान्यं) नो
भविष्यति. — After 15, $T1$ Gs ins.:

1890* प्रत्यगृह्णन्तस्तौ वार्तां भ्रातुर्ज्येष्ठस्य पाण्डवाः ।

अन्योन्यं चानुपगन्तौ धर्मार्थं काममीप्सितम् ।

Ts $G2.4$ ins. after 15: $D4$ (marg. sec. m.) $T1$ $G5.s$,
after the colophon:

1891* जनमेजयः ।

1) सतापि शक्तेन च केशवेन
सजं धनुस्तत्र कृतं किमर्थम् ।
विद्धं च लक्ष्यं न च कस्य हेतो-
राचक्ष्व तन्मे द्विपदां वरिष्ठ ॥
वैशंपायनः ।

2) शक्तेन कृष्णेन च कार्मुकं त-
न्नारोपितं ज्ञातुकासेन पार्थान् ।
परिश्रमादेव बभूव लोके
जीवन्ति पार्था इति निश्चयोऽस्य ॥

3) अन्यानशक्तावृपतीन्समीक्ष्य
स्वयंवरे कार्मुकेणोत्तमेन ।

धनंजयस्तद्वचुरेकवीरः

सज्यं करोतीत्यभिधीक्ष्य कृष्णः ॥

4) इति स्वयं वासुदेवो विचिन्त्य

पार्थान्वित्सन्निविधैरुपायैः ।

न तद्वनुः सज्यमियेष कर्तुं

बभूवुरस्येष्टतमा हि पार्थाः ॥

[$D4$ जनमे' उ', and वैशं' उ'. — 2^a) $D4$ भवन्ति (for
बभूव). — 3^a) T $G2.4$ निहतान् (for नृपतीन्). — Ts
 $G3-s$ om. 4^{ab} . — 4^a) $T1$ $G6$ कृष्णस्य वै प्राणसमो हि पार्थः.]

Colophon om. in $\tilde{S}1$ K $Dn1.n2$ $D1$. — *Major*
parvan: Ts G M संभव' (for आदि'). — *Sub-parvan*:
 $\tilde{N}8$ B Da $D2.4.5$ Ts $G2.4$ द्रौपदीस्वयंवरः; $T1$ संभव.
— *Adhy. name*: Ts $G2.4$ पांडवकामप्रसारः. — *Adhy.*
no. (figures, words or both): Dns $T1$ 189; $D4$
(marg.) 193; Ds 140; Ts G 141 ($G1.s$ 143); M 142.
— *S'loka no.*: $Da1$ Ms 15; Dns 16.

183

 This adhy. is (? hapl.) om. in $G2$.

1 $\tilde{S}1$ K (except Ko) S om. उवाच. — ^a) $Ko.s.4$
'कुस्तत्र यत्रामितौजाः; $K1$ $V1$ $B1$ (m as in text) $T1$
 $G1.s.6$ $Ma.s$ 'क्रुरथ' ($V1$ $T1$ $G1$ $Ma.s$ 'कुस्तथ') तन्नामि-
तौजसः; $\tilde{N}2$ Bs Da Dn सर्वे च ते तस्थुरदीनसत्त्वाः; $\tilde{N}3$
'कुस्तथ तत्रा'; Ts $G2.4$ 'कुस्तथा' ($G4$ 'त्र') नाम्नामितौजसः;
 $Ms-8$ 'कुस्तथा तन्नामितौजः (sic).

2 Ts $G2.4$ om. 2-3. — ^a) $T1$ $G6$ 'वीरः कुरुपुंगवांस्तान्.
— ^b) $\tilde{S}1$ $Ko-2$ $\tilde{N}2.s$ $V1$ B D $T1$ $G6$ आशंस'. Bs m
'रौक्मिणेयः (cf. v. l. 3). — $K1.4$ (hapl.) om. 2^a-3^b .

उपोपविष्टाञ्ज्वलनप्रकाशान् ॥ ३
 ततोऽब्रवीद्वासुदेवोऽभिगम्य
 कुन्तीसुतं धर्मभृतां वरिष्ठम् ।
 कृष्णोऽहमस्मीति निपीड्य पादौ
 युधिष्ठिरस्याजमीढस्य राज्ञः ॥ ४
 तथैव तस्याप्यनु रौहिणेय-
 स्तौ चापि हृष्टाः कुरवोऽभ्यनन्दन् ।
 पितृष्वसुश्चापि यदुप्रवीरा-
 वगृह्णतां भारतमुख्य पादौ ॥ ५
 अजातशत्रुश्च कुरुप्रवीरः
 पप्रच्छ कृष्णं कुशलं निवेद्य ।
 कथं वयं वासुदेव त्वयेह
 गूढा वसन्तो विदिताः स्म सर्वे ॥ ६
 तमब्रवीद्वासुदेवः प्रहस्य

गूढोऽप्यभिज्ञायत एव राजन् ।
 तं विक्रमं पाण्डवेयानतीत्य
 कोऽन्यः कर्ता विद्यते मानुषेषु ॥ ७
 दिष्ट्या तस्मात्पावकात्संप्रमुक्ता
 यूयं सर्वे पाण्डवाः शत्रुसाहाः ।
 दिष्ट्या पापो धृतराष्ट्रस्य पुत्रः
 सहामात्यो न सकामोऽभविष्यत् ॥ ८
 भद्रं वोऽस्तु निहितं यदुहायां
 विवर्धध्वं ज्वलन इवेध्यमानः ।
 मा वो विद्युः पार्थिवाः केचनेह
 यास्यावहे शिविरायैव तावत् ।
 सोऽनुज्ञातः पाण्डवेनाव्ययश्रीः
 प्रायाच्छीघ्रं बलदेवेन सार्धम् ॥ ९

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्र्यशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८३ ॥

3 K1.4 om. 3^{ab}; Dn1 T8 G2.4 om. 3 (cf. v. l. 1, 2).
 — ^b) B5m 'रौक्मि' (cf. v. l. 2). — ^d) After च, N
 (Dn1 om.) ins. अपि (to avoid the hiatus).

4 G2 om. 4 (cf. v. l. 1). — ^a) Ko Dn1 तत्र; T1
 तं च; G6 तांश्च (for ततो). T8 G4 महान् (for ऽब्रवीत्).
 — ^b) B5 Da कुन्तीपुत्रं; G6 सुतान्. G6 वरिष्ठान्.
 — ^d) G2.4 'स्याजि'. T1 G6 तस्मै (for राज्ञः).

5 G2 om. 5 (cf. v. l. 1). — ^a) Ś1 अपि (for एव).
 — ^b) N1 V1 B5 Da Dn3 D1.3 S ते (for तौ). B5
 कृष्णां; D1 कृष्णं (for हृष्टाः). — ^c) N1 T8 G1.3-5 M5-8
 'वसायाश्च. V1 B1.3 चैव (for चापि). Ko.3.3 N1 D5
 T8 G1.3-5 M5-8 मधु'; G6 नर'; M8 inf. lin. कुरु' (as in
 text). — ^d) Da D2.4 प्रागृ'.

6 G2 om. 6 (cf. v. l. 1). — ^a) T1 G6 तु (for च).
 — ^b) K1 प्रवेद्य; N2.3 B1 D (except D5) विलोक्य (for
 निवेद्य). — ^c) K4 एव (for हृष्ट). — ^d) Ś1 K B5 M5
 गूढं. N2.3 Dn च (for स्म).

7 G2 om. 7 (cf. v. l. 1). — ^a) Ś1 K1 पाण्डवी'.

8 G2 om. 8 (cf. v. l. 1). — ^a) N2.3 B (except
 B5) Dn D1.4 सर्वे (for तस्मात्). N1 M5-8 चास्य मुक्ता;
 N2.3 V1 B D (except D5) विप्रमुक्ता; T G (G2 om.)
 चापि मु'; M2.5 च स्य मु'. — ^b) N2.3 B D (except
 D5) घोरात् (for सर्वे). N1 शत्रुसंघाः; V1 मित्रसाहाः;

T1 शत्रुसिंहाः. D2 पाण्डुपुत्राः सहायाः. — ^c) Ko.2.4 N1
 B5 T G4.5 M 'द्रः सपुत्रः. — ^d) S (G2 om.) सामात्यो वै
 (for सहामात्यो). V1 भविष्यति; G6 भवेयुः. — After
 8, T G1.3.4 ins.:

1892* दिष्ट्या कृष्णा वीर्यमाश्रित्य लब्धा

दिष्ट्या भूयः शश्वदेवं कृतार्थाः ।

9 G2 om. 9 (cf. v. l. 1). — ^a) N1 परमं (for
 निहितं). K1 वै (for यद्). — ^b) Ko व्यवर्धध्वं; T1 G6
 विवृद्धध्वं; G6 विवृद्धं वै. N1 V1 B D ज्वलना (D1 'नाद्');
 G6 'नम्. Ko.3 B1.3.5 Da D2.5 T1 'मानाः; K1 इवैध'; N1
 V1 B5 Dn D4 इवैधमानाः; D1 अवध्यमानाः; G1 M5-8
 इवेध्यमानः (G1 'नाः); G6 'मानं. — ^c) N2 V1 B1.5 Dn
 T8 G2-5 M2.5-8 विदुः; D1.4 विद्वाः. Ko B Da D2.4.5
 के (B5m किं)चिदेवं; N2.3 V1 Dn D1 केचिदेव. — ^d) Ś1
 K N1 D5 गच्छावहे; B5 यास्यामहे; S (G2 om.) यास्यावो
 चां. — ^e) D5 ययौ (for प्रायात्). Ś1 साकं (for सार्धम्).
 — After 9, D4 (marg. sec. m.) T G (except G2) ins.:

1893* तत्रैवासन्पाण्डवाश्चाजघन्या

मात्रा सार्धं कृष्णया चापि वीराः ।

Colophon om. in G2. — Major parvan: T8 G1.3-5
 M संभव' (for आदि'). — Sub-parvan: Ś1 K N2 B
 Da Dn1.2 D1.2.4 T8 G4 द्रौपदीस्वयंवर; G2 M5 स्वयंवर;

१८४

वैशंपायन उवाच ।

धृष्टद्युम्नस्तु पाश्चात्यः पृष्ठतः कुरुनन्दनौ ।
अन्वगच्छत्तदा यान्तौ भार्गवस्य निवेशनम् ॥ १
सोऽज्ञायमानः पुरुषानवधाय समन्ततः ।
स्वयमारान्निविष्टोऽभूद्भार्गवस्य निवेशने ॥ २

सायेऽथ भीमस्तु रिपुप्रमाथी
जिष्णुर्यमौ चापि महानुभावौ ।
भैक्षं चरित्वा तु युधिष्ठिराय
निवेदयांचक्रुर्दीनसत्त्वाः ॥ ३
ततस्तु कुन्ती द्रुपदात्मजां ता-
मुवाच काले वचनं वदान्या ।
अतोऽग्रमादाय कुरुष्व भद्रे

बलिं च विप्राय च देहि भिक्षाम् ॥ ४
ये चान्नमिच्छन्ति ददस्व तेभ्यः
परिश्रिता ये परितो मनुष्याः ।
ततश्च शेषं प्रविभज्य शीघ्र-
मर्थं चतुर्णां मम चात्मनश्च ॥ ५
अर्थं च भीमाय ददाहि भद्रे
य एष मत्तर्पमतुल्यरूपः ।
श्यामो युवा संहननोपपन्न
एषो हि वीरो बहुभुक्सदैव ॥ ६
सा हृष्टरूपैव तु राजपुत्री
तस्या वचः साध्वविशङ्कमाना ।
यथावदुक्तं प्रचकार साध्वी

T1 संभव. — *Adhy. name*: Ds पांडवान्प्रति कृष्ण-
रामागमनं; T1 वासुदेवसमागमः; T3 Gs. 4. 6 वासुदेव (Gs
‘देवेन’) दर्शनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both):
Dns T1 190; Dm 194; Ds 141; T3 Gs. 4 142; G1. 3
144; M 143. — *S’loka no.*: Dn 26 (Dns 9); Ms
10. — *Aggregate s’loka no.*: Dns 7127.

184

1 Ś1 K1-8 Ds S om. उवाच (Gs om. the ref.).
— “) K (except Ko) च (for तु). T3 Gs. 4 पांचालः.
— “) Bs पाथौ; Gs वृत्तो (for यान्तौ). — “) N̄2. 3
Dn D1 शने.

2 “) V1 पुरुषैर्. — “) V1 अवधार्य; B1. 3 G1-3. 5 M
‘धार्य; T3 G4 अपवार्य; Gs अन्ववाय. — “) N̄2. 3 V1 B D
निलीनो (for निविष्टो). N̄1 स्वयंवराग्निवृत्त्य तु. — “) S
(except G1 Ms) ‘शनात्. — After 2, T G (except
G2. 5) ins.:

: 1894* जिज्ञासमानस्तु स तान्संदिदेश नृपात्मजः ।

पुरुषान्द्रौपदीहेतोर्जानीध्वं के त्विमे द्विजाः ।

3 “) Ś1 (by corr.) K4 N̄ V1 B D T3 G4 Ms-3
सायं च; T1 Gs. 5 ‘ये च; G1. 2. 6 Ms. 5 ‘ये तु. K2 B5 S च
(for तु). — “) Some MSS. भैक्ष्यं. Ś1 K N̄s Da Ds
अय (for तु). S (except T1) ‘धिरस्य. — “) Ś1 K1
समर्पयामासुर; D4 Ms निवेदयामासुर.

4 “) Ś1 Da1 वदान्यं; K1 (corrupt) वदत्यां; Ks.
Ds ‘न्यां. — Before 4², Ms-8 ins. कुन्ती. — “) B
इत्तः; N̄2. 3 V1 B D (except Ds) त्वम्; T1 G1 ततो. N̄
V1 T1 G4. 6 M अयम्. — “) G2 भद्राय (for विप्राय
Gs भद्रे (for भिक्षाम्).

5 “) Ś1 प्रदानं; K1 प्रदातं (for ये चान्नं). N̄1 Ga.
(before corr.). 5 तदा हि; T1 Gs हि देहि; G2 M ददाहि
(for ददस्व). — “) Ś1 K N̄1 प्रतिश्रिता. V1 येपचिति
— “) Ś1 K (except K2) Ds T1 G1. 6 तु (for च). Ś
transp. शेषं and शीघ्रं. — “) K (except K1) N̄ V1
D (except Ds) G1 M चतुर्धा.

6 “) N̄ V1 B D (except Da D1) तु (for च). Ś
K Ds ददस्व; N̄ V1 B Da Dn D1. 2. 4 T1 G1. 6 च देहि
— “) Ś1 ‘रूपतुल्यः (by transp.); N̄ V1 B D M
नागर्षभं; T G सिंहर्षभं. — “) N̄2. 3 V1 B D (except
Ds) G2 गौरो (for श्यामो). — “) Ś1 K1 अत्र (for हि)
Ms एषोभिरूपो बं.

7 “) Ms सं (for सा). N̄ V1 B D (except Ds) T
G1. 6 ‘रूपेव. S हि (T1 Gs च) (for तु). — “) K
साध्विति शंकं; N̄2 Dn D1 साधु विशंकं. — “) T1 G
यथा तयोक्तं वचनं चकार. — “) Ś1 K ‘वै ह्युपजं; N̄1 V.
‘वैप्युपजं; N̄2. 3 B1. 2. 5 Dn D1 ‘वै बुभुक्षुस्तदन्नं; Da ‘वै
व्यवजं; G (except G2. 6) ‘वै ह्यवजं.

8 “) Ks N̄ V1 Dn माद्रीपुत्रः. — “) Only Ś1 as in

ते चापि सर्वेऽभ्यवजहुरन्नम् ॥ ७
 कुशैस्तु भूमौ शयनं चकार
 माद्रीसुतः सहदेवस्तरस्त्री ।
 यथात्मनीयान्यजिनानि सर्वे
 संस्तीर्य वीराः सुषुपुर्धरण्याम् ॥ ८
 अगस्त्यशास्ताममितो दिशं तु
 शिरांसि तेषां कुरुसत्तमानाम् ।
 कुन्ती पुरस्तात्तु बभूव तेषां
 कृष्णा तिरश्चैव बभूव पत्तः ॥ ९
 अशेत भूमौ सह पाण्डुपुत्रैः
 पादोपधानेन कृता कुशेषु ।
 न तत्र दुःखं च बभूव तस्या
 न चावमेने कुरुपुंगवांस्तान् ॥ १०
 ते तत्र शूराः कथायांबभूवुः
 कथा विचित्राः पृतनाधिकाराः ।
 अस्त्राणि दिव्यानि रथांश्च नागा-

न्खड्गान्गदाश्चापि परश्वधांश्च ॥ ११
 तेषां कथास्ताः परिकीर्त्यमानाः
 पाञ्चालराजस्य सुतस्तदानीम् ।
 शुश्राव कृष्णां च तथा निषण्णां
 ते चापि सर्वे ददृशुर्मनुष्याः ॥ १२
 धृष्टद्युम्नो राजपुत्रस्तु सर्वं
 वृत्तं तेषां कथितं चैव रात्रौ ।
 सर्वं राज्ञे द्रुपदायाखिलेन
 निवेदयिष्यंस्त्वरितो जगाम ॥ १३
 पाञ्चालराजस्तु विषण्णरूप-
 स्तान्पाण्डवानप्रतिविन्दमानः ।
 धृष्टद्युम्नं पर्यपृच्छन्महात्मा
 क्व सा गता केन नीता च कृष्णा ॥ १४
 कच्चिन्न शूद्रेण न हीनजेन
 वैश्येन वा करदेनोपपन्ना ।
 कच्चित्पदं मूर्ध्नि न मे निदिग्धं

text (catalectic)! Ko.३ यथात्मनीयान्य; K1 'त्मी-
 यान्यप्यजि'; K३ N१.३ V1 B D यथा स्वकीयान्य; K4
 'थास्मदीयान्य'; N१ 'यात्मनीयान्य'; T G अथात्मनीना(G१
 तथात्मदीयान्य); M अथात्मकी(M६-३ 'नी')यान्य. — ^a)
 K३.४ धीराः. Ko धरिःयां.

9 ^a) Ś1 K३ Cd 'स्यशांता'; Ko.३ B३ D३ अगस्तिशा; K३ sup. lin. 'स्याशांता'; K4 D1 'स्याशा'; D4m S
 'स्यकांता'. N१ 'स्यगुप्ताभिमतां दिशां तु. — ^b) G1
 अभूवन् (for तेषां). D२ पुरुषोत्तमानां (for कुरु). — ^c) S
 (except T1 G1.६) कृष्णापि तत्रैव. Ś1 K1 T३ G२-३ M सा
 तु; K४ N१ पादे; V1 चांते; T1 G६ पत्नी; G1 सांते (for पत्तः).
 N२.३ B D पादांतरे चाथ (B६ Da D२.४.३ 'रेणाय') बभूव
 कृष्णा. Cd cites तिरः and प(or पा)त्तः.

10 ^b) Ś1 'पदानैव; K1.३ G२ 'पधानैव; N१.३ V1 B
 (except B६) D (except D३) 'पधानीव. § Dev.: पादाः
 उपधानं शिरःस्थानं यस्याः । § — ^c) N१ मन आस; N२.३
 V1 B D (except D३) मनसापि (for च बभूव). T1 G६
 न तत्र तस्या मनसश्च (G६ मन आप) दुःखं; T३ G1-३ M न
 तत्र दुःखं च समाससाद. — ^d) D२ चात्र मेने; T३ G4
 चापि मेने.

11 ^b) N1 कथां 'त्रां'कारां. — ^c) T३ G३-३ रथाश्च नागा.

— ^a) Some MSS. परस्व.

12 ^b) Ko N१ V1 B Dn D1.२.३ पंचाल. Ś1 G२ M६-३
 सुता (for सुतः). — ^c) S (except T1 G६ M३) शुश्राव च
 (for शुश्राव). N२.३ V1 B D तदा (for तथा). Ś1 K V1
 T1 G६ अभिपन्नां (Ś1 'ज्ञाः) (for निषण्णां).

13 ^a) Ko.३ च; T२ G (except G1) स (for तु).
 K४ वृत्तं (for सर्वं). — ^b) K४ transp. वृत्तं and तेषां. D1
 सर्वैः; T३ G (except G1) चैषां (for तेषां). — ^c) Da T G
 (except G1) स्वरितं.

14 Before 14, M६-३ ins. वैश्व. — ^a) Some MSS.
 पंचाल. G४ 'णचेतः. — ^b) K४ 'दवांश्चाप्रति'. — ^c) T1
 G1 हता (for गता). T1 G२.३.६ M हता; G1 गता
 (for नीता).

15 K३ om. 15. — ^b) T1 G२ वा कारणेनोप. G1 वा
 मम सुता चापनीता. — ^c) Ś1 (orig.) मे न दिग्धं; Ś1m
 K४ N३ V1 B1.३.६ Da D1.३ मे तिदिग्धं; K1 मेनुदिग्धं; N३
 Dn D२.३ पंकदिग्धं; T G1.२.३.६ M मे विषक्तं. Cd cites
 निदिग्धं (=विनिहितं) as in text. T३ G४.४ कच्चिन्न पांसौ
 हविराहुतं तत्. — ^d) K४ N१ V1 B D G1 कच्चिन्न माला
 पतिता (K४ ins. here वै; D३-भूत्) श्मशाने.

16 ^a) B६ T1 G२.३.३.६ 'प्रतिमो; T३ G४ 'प्रथमो; Cd

कचिन्माला पतिता न श्मशाने ॥ १५
 कचित्सवर्णप्रवरो मनुष्य
 उद्रिक्तवर्णोऽप्युत वेह कच्चित् ।
 कचिन्न वामो मम मूर्ध्नि पादः
 कृष्णाभिमर्शेन कृतोऽद्य पुत्र ॥ १६
 कच्चिच्च यक्ष्ये परमप्रतीतः
 संयुज्य पार्थेन नरर्पणेन ।

ब्रवीहि तत्त्वेन महानुभावः
 कोऽसौ विजेता दुहितुर्ममाद्य ॥ १७
 विचित्रवीर्यस्य तु कचिदद्य
 कुरुप्रवीरस्य धरन्ति पुत्राः ।
 कच्चित्तु पार्थेन यवीयसाद्य
 धनुर्गृहीतं निहतं च लक्ष्यम् ॥ १८

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुरशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८४ ॥

१८५

वैशंपायन उवाच ।
 ततस्तथोक्तः परिहृष्टरूपः
 पित्रे शशंसाथ स राजपुत्रः ।
 धृष्टद्युम्नः सोमकानां प्रबर्हो
 वृत्तं यथा येन हता च कृष्णा ॥ १

योऽसौ युवा स्वायतलोहिताक्षः
 कृष्णाजिनी देवसमानरूपः ।
 यः कार्मुकाग्र्यं कृतवानधिज्यं
 लक्ष्यं च तत्पातितवान्पृथिव्याम् ॥ २
 असज्जमानश्च गतस्तरस्वी

as in text. — ^a) Ś1 'र्णोप्यथ; M6-8 'र्णोच्युत. Ko N1 G1 M (except M3) चेह; N2.8 V1 B D एव; T8 G2-8 नेह. — ^d) Some MSS. 'मर्षेण; V1 'ग्नानिर्षेणेण.

17 ^a) Ś1 यक्ष्यं (m मैक्षं); Ko योक्ष्ये; K1 मैक्ष्यं; K2.4 V1 यक्षे; B1 Da D1 पक्षः; B8 योज्ये; Cd यक्ष्ये (as in text). N2.8 B8.6 Dn D2.4.8 कचिच्च तप्ये; S कचिच्छ-यिष्ये. — ^b) Ko.2.4 D8 संगम्य; N1 'पूज्य; V1 'गृह्य; S तां योज्य. — ^c) Ś1 K1 V1 प्रब्रूहि; K8 ब्रवीतु; N2.8 B D वदस्व. Ko.4 N B D T8 G M2.5 'भाव; V1 नरप्रवीर. — ^d) G2 हि (for वि-). G1 दुहितारमद्य.

18 ^a) N1 V1 B8 D4 T G वैचि. N2.8 B D सुतस्य (B8 मृतस्य; D8 सुतेन) कच्चित् (for तु कचिदद्य). — ^b) Ś1 वसन्ति; K1 कदन्ति; K2.4 N1 V1 T G2-3 M (except M3) चरन्ति; N2.8 B Da Dn D2.4 ध्रियन्ति; D1 जीवन्ति; G1 वदन्ति; G8 हरन्ति. Ś1 K1 पौराः (Ś1m वीराः); K2 G1 पौत्राः. D8 'रस्य युधिष्ठिरस्य. — After 18^{ab}, T G1.8-8 ins.:

1895* कच्चित्तु मे यज्ञफलेन पुत्र

भाग्येन तस्याश्च कुलं च वा मे ।

[(L. 2) T1 कुलस्य वा मे; G1 नरो हि साक्षात्.]

— ^a) Ś1 K1.3 M8-8 न; Ko.2 N1 V1 B1 नु; Da T1 G (except G4) M3 च (for तु). — ^d) D4 गृहीत्वा. Ko.4

G8 निहितं. A few MSS. लक्षं.

Colophon. Major parvan: T8 G M संभव (for आदि). — Sub-parvan: Ś1 Ko-8 N8 B Da Dn2 D2.4 T8 G2.4 द्रौपदीस्वयंवर; Dn1 D8 G2 स्वयंवर; T1 संभव. — Adhy. name: Ko.4 D8 द्रुपदवाक्यं; G2 M8.5 धृष्टद्युम्न-प्रत्यागमनं; T8 G2.4 पांडवपरीक्षणं. — Adhy. no. (figures, words or both): Dn8 T1 191; D4m 195; D8 G1 142; T8 G4-8 143; G1.8 145; M 144. — S'loka no.: Da1 Dn M8 18.

185

1 Ś1 K (except Ko) D2 S om. उवाच (G2 om. the ref.). — ^a) B1 (m as in text) तु सर्वं (for तथोक्तः). — ^b) T1 G1.2 शशास. Ś1 K V1 आशु (for अथ). G8 नरेंद्रपुत्रः (for स राज). — ^c) N1 प्रहृष्टो; D8 'हर्षो; T8 G2.4 'वीरो; Cd as in text. — ^d) K2.8 transp. वृत्तं and यथा. V1 वृता (for हता).

2 Before 2, Ś1 K1.2 ins. धृष्टद्युम्नः; Ko.3.4 N2.8 V1 B D धृष्ट उ. — ^a) N2 V1 B1.3.6 Da D1.5 Cd व्यायत; Dn-त्याहित; T8 G2-4 स्वाहित. — ^b) N1 V1 'जिनो. S रूपमतीव विभ्रत. — ^d) Some MSS. लक्षं. N V1 B D

वृतो द्विजाग्रैरभिपूज्यमानः ।
चक्राम वज्रीव दितेः सुतेषु
सर्वैश्च देवैर्कपिभिश्च जुष्टः ॥ ३
कृष्णा च गृह्याजिनमन्वयात्
नागं यथा नागवधुः ग्रह्ण्टा ।
अमृष्यमाणेषु नराधिपेषु
कुट्टेषु तं तत्र समापतत्सु ॥ ४
ततोऽपरः पार्थिवराजमध्ये
प्रवृद्धमारुज्य महीप्ररोहम् ।
प्रकालयन्नेव स पार्थिवौघा-
न्कुद्धोऽन्तकः प्राणभृतो यथैव ॥ ५
तौ पार्थिवानां मिषतां नरेन्द्र
कृष्णामुपादाय गतौ नराग्र्यौ ।
विभ्राजमानाविव चन्द्रभूयौ

बाह्यां पुराद्भार्गवकर्मशालाम् ॥ ६
तत्रोपविष्टाचिरिवानलस्य
तेषां जनित्रीति मम प्रतर्कः ।
तथाविधैरेव नरप्रवीरै-
रूपोपविष्टैस्त्रिभिरग्निकल्पैः ॥ ७
तस्यास्ततस्तावभिवाद्य पादा-
नुक्त्वा च कृष्णामभिवादयेति ।
स्थितौ च तत्रैव निवेद्य कृष्णां
भैक्षप्रचाराय गता नराग्र्याः ॥ ८
तेषां तु भैक्षं प्रतिगृह्य कृष्णा
कृत्वा बलिं ब्राह्मणसाच्च कृत्वा ।
तां चैव वृद्धां परिविष्य तांश्च
नरप्रवीरान्स्वयमप्यभुङ्क्षु ॥ ९
सुप्तास्तु ते पार्थिव सर्व एव

यः (for तत्).

3 " N1 B6 स सज्ज"; V1 स भ्राज"; Bsm D2.4 स भाज्य"; Da D1.5 असह"; G2 अतर्क्य"; Cd as in text. N2.8 B D (except D5) G2.5 ततः (for गतः). T1 G1 असंशयं राजपुत्रस्त. — " V1S द्विजातिमितैर. — " N1 व्युत्काम; S विक्रम्य. — " T2 G4 स (for च). K1 नृष्टः; S दृष्टः; Cd as in text. — After 3, D4 (marg. sec. m.) T G (except G2) ins.:

1896* श्यामो युवा वारणमत्तगामी
कृत्वा महत्कर्म सुदुष्करं तत् ।

G1 cont.: T G2.4 ins. after 6^{ab}:

1897* विश्वोभ्य विद्राव्य च पार्थिवांस्तान्
स्वतेजसा दुष्प्रतिवीक्ष्यरूपौ ।

4 " K4 N2.8 B5.6 D (except D4) G1 प्रगृह्य; B1.3 गृहीत्वा (for च गृह्य). Ko.3.4 अन्वगात्. T G2.8 M कृष्णापि कृष्णाजिनिर्न जगाम. — After 4^{ab}, T G M2.5 ins.:

1898* यः सुतपुत्रेण चकार युद्धं

शङ्केऽर्जुनं तं त्रिदशोशवीर्यम् ।

— " Ko.2.4 N2.8 B Dn D1.5 G2 वै (for तं). T1 युद्धाय सर्वेषु समा.

5 " G2.4.4 (before corr.).5 हि यः (for उपरः). K1 राजमान्ये; N2.8 V1 B D T1 संघ (D2 सिंह) मध्ये. — " S1 K1 माभज्य; K2.4 N1 V1 Da मारुह्य. G2 मही प्रचक्षं. — " Ko.3 S प्रा (or प्र) कालयत्; K1 प्राका.

Ko.3 M तेन; Da इति; T G तत्र (for एव). T1 G2 पार्थिवाग्रणे; T2 G1-5 वौघं; M वेन. — " T2 G2.8 भीमः (for कुदः). — After 5, M2.5 ins.:

1899* तं भीमसेनं परितर्कयामि

यः पातयामास रणे तु शल्यम् ।

6 " T2 G2.4 तां (for तौ). V1 प्रवरौ; G1 अधिरौ; G2 अमितां (for मिषतां). V1 नृवीरौ (for नरेन्द्र). — " M2 नरैर्द्रौ (for नराग्र्यौ). — After 6^{ab}, T G2.4 ins. 1897* (cf. v. l. 3). — " S1 K1 G1.5 M2-8 बाह्यात्; K4 Da T2 G2 बाह्यं. S1 K1 D5 पुरा; N1 इमां.

7 " T1 M2-8 ततोप". — " D5 एष; T2 G2.4 आस (for प्र). K4 त्री मम तत्र तर्कः. — " M2-8 धैर्नरवीरैरुपेतैर. — " T1 G1.6 M2.5 द्या त्रिभि.

8 " K4 तस्याप्रतस. Ko.1.3 D5 अभिवंघ. — " Da D2.4 तु (for च). N2.8 B D "णां त्वभि". S (except T1 M2) उपोपविष्टौ नरलोकवीरौ. — " N1 V1 Dn D1 स्थितां; B Da D2.4.5 भिक्षां; M2.5 स्थिताश्च. K2 T1 G2 M2 निवेद्य. — K1 (hapl.) om. 8^d-9^a. — " S1 K (K1 om.) N1 V1 G1 भैक्ष्य; N2.8 B D भिक्षा.

9 K1 om. 9^a (cf. v. l. 8) — " Some MSS. भैक्ष्य. K2 परिगृह्य; V1 प्रतिहृत्य. — " K3 N2.8 B D T1 दत्त्वा (for कृत्वा). S ब्राह्मणानर्चयित्वा. Cd cites ब्राह्मणसात्. — " N1 दत्त्वा (for वृद्धां). N1 V1 B3.5 Dn D1.5 वेष्य; B2 वेश्य; D2 G2 वेश्य; G2 भोज्य; a few MSS. (incl.

कृष्णा तु तेषां चरणोपधानम् ।
 आसीत्पृथिव्यां शयनं च तेषां
 दर्भाजिनाभ्यास्तरणोपपन्नम् ॥ १०
 ते नर्दमाना इव कालमेघाः
 कथा विचित्राः कथयावभूवुः ।
 न वैश्यशूद्रौपयिकीः कथास्ता
 न च द्विजातेः कथयन्ति वीराः ॥ ११
 निःसंशयं क्षत्रियपुंगवास्ते
 यथा हि युद्धं कथयन्ति राजन् ।
 आशा हि नो व्यक्तमियं समृद्धा
 मुक्तान् हि पार्थाञ्छृणुमोऽग्निदाहात् ॥ १२
 यथा हि लक्ष्यं निहतं धनुश्च
 सज्यं कृतं तेन तथा प्रसह्य ।
 यथा च भाषन्ति परस्परं ते

छन्ना ध्रुवं ते प्रचरन्ति पार्थाः ॥ १३
 ततः स राजा द्रुपदः ग्रह्यः
 पुरोहितं प्रेषयां तत्र चक्रे ।
 विद्याम युष्मानिति भाषमाणो
 महात्मनः पाण्डुसुताः स्थ कञ्चित् ॥ १४
 गृहीतवाक्यो नृपतेः पुरोधा
 गत्वा प्रशंसामभिधाय तेषाम् ।
 वाक्यं यथावन्नृपतेः समग्र-
 मुवाच तान्स क्रमवित्क्रमेण ॥ १५
 विज्ञातुमिच्छत्यवनीश्वरो वः
 पाञ्चालराजो द्रुपदो वरार्हाः ।
 लक्ष्यस्य वेद्वारमिमं हि दृष्ट्वा
 हर्षस्य नान्तं परिपश्यते सः ॥ १६
 तदाचद्भुवं ज्ञातिकुलानुपूर्वीं

Cd) 'विश्य.

10 ^b) Ś1 K1-3 Ñ B1.5 Dn D1 G5.6 च (for तु). Ś1 K1 Da D2.4 T3 G1.4 'धाना; Ko.3 Ñ V1 Dn 'धाने; B (except B1) D1.5 'धानी. — ^a) Ñ V1 Dn D1 'जिनाग्रास्त'.

11 ^b) B5 D5 कथां 'त्रां. — ^c) K (except K1) Ñ1 V1 T3 G5-6 M5-8 'शूद्रोपयिका; T1 M5 'यिका; G1 'शूद्रावधिका; G2 'शूद्रोप'. Ś1 K D5 ते (for ता). — ^a) G1 सद् (for च). Ś1 Ko-3 द्विजाती; Ñ V1 B D द्विजानां; T1 G5.6 द्विजार्हा; T3 G2-4 M द्विजा वा; G1 अविरुद्धं. Ñ1 शूराः.

12 ^b) K1 वीराः (for राजन्). — ^c) K2 प्रवृद्धा. — ^a) Ko Da om. हि. — After 12, D1 (erroneously) ins. 18^a (v. l. इह for इति), repeating it in its proper place.

13 ^b) A few MSS. सज्यं. Ko.3.4 सजीकृतं. Ñ1 T1 G5 यथा. K2 D1 प्रसज्य; T3 G प्रगृह्य. — ^c) M (except M5) तथा. Ñ V1 B5 Dn1.5 S हि (for च). S ज (G1 क)रुपति (for भाषन्ति). Ś1 K यथा वदंते च परस्परं वै. — ^a) Ś1 K1 D5 वै (for ते). K3 T1 विचरन्ति. T3 G M छन्नं वसंतो वि (T3 G3-8 -पि)चरन्ति.

14 Before 14, V1 B5.5 D2.5 T1 G1 M3.5 ins. वैशं 'उ' (resp. वैशं). — ^a) T1 M5 तु (for स). Ñ1 परम- (for द्रुपदः). — ^b) K1 प्रेषयितुं प्रचक्रे; Ñ2.3 B (except

B5) Dn D1.2.4 G5 M5 प्रेषयामास तेषां (G5 तत्र). — ^c) Ñ1 विद्येम; T3 G (except G1) विदाम. — ^a) Ko Dn2 M7 महात्मानः; M5 'मनाः. Ś1 K1 B5 G2.5 च; K2 Ñ2.3 V1 Dn D1 तु; G5 स (for स्थ). B3 कर्हिचित्.

15 G2 om. from पुरोधा up to the end of the st. — ^c) Ñ V1 B D (except D5) transp. यथावत् and समग्रं. — ^a) Ś1 Ko.3.4 Ñ1 M5 तान्स (K4 M5 'न्सं) क्रमवि; K2 तत्सत्क्रमवि; Ñ2.3 B D चानुक्रमवि (B1.5 'वित्); V1 तान्स प्रणयात्; T3 G2-6 तत्सत्क्रमवि; G1 तान्सत्क्रमवि; M5.6-8 तान्संक्रमवित् (for तान्स क्रमवित्). T1 प्रोवाच तेभ्यः स्वमनुक्रमेण.

16 ^a) T3 G4 'छन्नव'; G2 'छन्नपतीश्वर'. — ^b) Ś1 Ko.2 Ñ2.3 V1 B Da D5 'पंचाल'; Ñ1 पंचालपुत्रो. Ñ2.3 B (except B5) D (except D5) वरदो (for द्रुप). Ś1 K1 D4.5 'हं; B3 D2 S 'हान्; B5 महार्हः. — ^c) Some MSS. लक्ष्य; K2.3 V1 D2.5 च (for हि). — ^a) K2 तत्त्वं (for नान्तं). Ko.2.4 Ñ2.3 V1 B D प्रतिपद्यते (D5 परिपश्यते); M5 inf. lin. परिलप्स्य; M5 प्रतिपश्य. Ko.3 T1 स (for सः).

17 ^a) K2-4 V1 D5 तदाचक्षध्वं; Ñ1 तदा वदत्वं; Ñ2.3 B5 Dn D1.2.4 आख्यात च; B1.3 तदा च त्वं; Da T G1.5-7 M आचक्षध्वं. Ś1 K1 ज्ञातिज्ञानानु; Ko.2 Ñ1 D2.4 G1 'पूर्व'; D5 T1 G5.6 जातिकुलानुपूर्व; G2.4 M2.5 जाति; M5-7 जातिकुलानि पूर्व. B5 निवेदयध्वं कुलजातिपूर्व; G2 आचक्ष

पदं शिरःसु द्विपतां कुरुध्वम् ।
 ग्रहादयध्वं हृदयं ममेदं
 पाञ्चालराजस्य सहानुगस्य ॥ १७
 पाण्डुर्हि राजा द्रुपदस्य राज्ञः
 प्रियः सखा चात्मसमो बभूव ।
 तस्यैष कामो दुहिता ममेयं
 स्तुषा यदि स्यादिति कौरवस्य ॥ १८
 अयं च कामो द्रुपदस्य राज्ञो
 हृदि स्थितो नित्यमनिन्दिताङ्गाः ।
 यदर्जुनो वै पृथुदीर्घबाहु-
 र्धर्मेण विन्देत सुतां ममेति ॥ १९
 तथोक्तवाक्यं तु पुरोहितं तं
 स्थितं विनीतं समुदीक्ष्य राजा ।

समीपस्थं भीममिदं शशास
 प्रदीयतां पाद्यमर्घ्यं तथासै ॥ २०
 मान्यः पुरोधा द्रुपदस्य राज्ञ-
 स्तसै प्रयोज्याभ्यधिकैव पूजा ।
 भीमस्तथा तत्कृतवान्नरेन्द्र
 तां चैव पूजां प्रतिमंगृहीत्वा ॥ २१
 सुखोपविष्टं तु पुरोहितं तं
 युधिष्ठिरो ब्राह्मणमित्युवाच ।
 पाञ्चालराजेन सुता निसृष्टा
 स्वधर्मदृष्टेन यथानुकामम् ॥ २२
 प्रदिष्टशुल्का द्रुपदेन राज्ञा
 सानेन वीरेण तथानुवृत्ता ।
 न तत्र वर्णेषु कृता विवक्षा

जार्ती च कुला. — ^१) S (except Ts) शिरःसु पादं द्वि.
 — ^२) Ko. 2 N V1 B D (except D4) पंचा. S1 K B5
 Dn D1.5 च सानुग (K2.3 'ज')स्य; T1 सहात्मजस्य; Ts G M
 (except Ms) सहानुजस्य.

18 ^३) B1.5 इह; Ms-8 यदि (for इति). N2.3 B5
 Da1 Dn D1.4 स्तुषां प्रदास्यामि हि कौरवाय.

19 ^४) N1 स; N2.3 V1 B D (except D5) हि (for
 च). — ^५) B1.5 'तांगी'; B3 G2 'तांगः'. — ^६) S1 Ko. 1.3
 यदि; K2.4 अपि (for यद्). K2.4 असौ; N1 S मे (G2
 अयं) (for वै). — ^७) K4 N2.3 B D ममेतां; V1 समेतां;
 S (except G2.6) इहेति. — After 19, T1 ins.:

1900* तद्वै श्रुत्वा पाण्डवाः सर्व एव
 राज्ञा यदुक्तं द्रुपदेन वाक्यम् ।
 कुन्त्या सार्धं मानयां चापि चक्रुः
 पुरोहितं ते पुरुषप्रवीराः ।;

while N ins.:

1901* कृतं हि तस्यास्तुकृतं ममेदं
 यशश्च पुण्यं च हितं तदेतत् ।
 [(L. 1) S1 K मयेदं.]

20 Before 20, T1 ins. युधिष्ठिरः. — ^८) N B D
 अथो* (Da यथो*). K4 N V1 B1.5 D (except D1.2) हि
 (for तु). K2 N V1 B1 Dn2 D1.2 'हितं स्थितं. B3 'कयं
 नृपतेः पुरोहितं; T1 द्विजस्य वाक्यं तु निशम्य तं च. — G2
 (hapl.) om. 20^१-22^२. — ^९) K2 तथा; N V1 B Da1 Dn
 D1 ततो (for स्थितं). Ts G (G2 om.) Ms-8 विप्रिज्ञं

(for विनीतं). D2 विनीतवाक्यं; T1 पुरोहितं वै (for स्थितं
 वि*). V1 Ms. 5 प्रसमीक्ष्य. — Ko (1 hapl.) om. 20^१-
 21^१. — ^{१०}) K4 पार्श्वे स्थितं; N V1 B D (except
 D5) समीपतो (N1 B3 'गं'). K4 Ts G2.4 भीमसेतं
 (for भीममिदं).

21 G2 om. 21; Ko om. 21^{२३} (cf. v. l. 20).
 — ^{११}) N1 तस्मात् (for तस्मै). D2 प्रयुज्या; D4 प्रदेया.
 Ts G2.4 ins. हि after प्रयोज्या. N2.3 B1.5.6 D T1 हि;
 B5 Ts G (G2 om.) M च (for एव). — ^{१२}) K1 N V1 B
 D (except D5) ततस् (for तथा). T G1.3.4.6 Ms तां; G5
 Ms-8 तं (for तत्). — ^{१३}) T1 स (for तां). K1 एव; S
 (except T1; G2 om.) चापि (for चैव). S1 K1 प्रगृहीत-
 वान्सः; K2 अपि संप्रगृह्य; K3 प्रतिसंनिगृह्य; K4 N1 V1
 B1.3 G5.6 Ms-8 प्रतिसंगृहाण; N2.3 B5.6 D (except D5)
 प्रतिगृह्य हर्षात्; T G1.2.4 Ms प्रतिगृह्य तत्र; Ms (inf. lin.). 5
 प्रतिजग्राह चैव (for प्रतिसंगृहीत्वा as in Ko D5).

22 G2 om. 22^{२४} (cf. v. l. 20). — ^{१४}) N2.3 B1.3 Dn
 D1.5 'हितं तदा. — ^{१५}) K2 N V1 B1.3.5 D2.5 पंचाल*.
 K1 B3.6 Da Dn3 D2.4.5 विस्त्रा. — ^{१६}) G1 'मैनिष्ठेन.
 K3 पथानु'; N2.3 V1 B D (except D5) यथा (B Da2 D4
 पथा) न कामात्; T1 G6 यथानिकामं; Ts G1-5 M य (G1.5
 Ms. 5 प) याच कामं.

23 ^{१७}) S1 K1 प्रतिष्ठितो यो द्रुपदेन शुल्कः. — ^{१८}) S1
 K1 सोनेन; K2 N2.3 D (except D1.2.4) S सा तेन. S1
 K1 यथानुवृत्तः; Ko 'वृत्तः; T G Ms. 5 तथा गृहीता.

न जीवशिल्पे न कुले न गोत्रे ॥ २३
 कृतेन सज्येन हि कर्मकेण
 विद्वेन लक्ष्येण च संनिष्ठः ।
 सेयं तथानेन महात्मनेह
 कृष्णा जिता पार्थिवसंघमध्ये ॥ २४
 नैवंगते सौमकिरद्य राजा
 संतापमर्हत्यसुखाय कर्तुम् ।
 कामश्च योऽसौ द्रुपदस्य राज्ञः
 स चापि संपत्स्यति पार्थिवस्य ॥ २५
 अग्राप्यरूपां हि नरेन्द्रकन्या-
 मिमामहं ब्राह्मण साधु मन्ये ।
 न तद्वनुर्मन्दवलेन शक्यं

मौर्व्या समायोजयितुं तथा हि ।
 न चाकृताख्येण न हीनजेन
 लक्ष्यं तथा पातयितुं हि शक्यम् ॥ २६
 तस्मान्न तापं दुहितुर्निमित्तं
 पाञ्चालराजोऽर्हति कर्तुमद्य ।
 न चापि तत्पातनमन्यथेह
 कर्तुं विषह्यं भुवि मानवेन ॥ २७
 एवं ब्रुवत्येव युधिष्ठिरे तु
 पाञ्चालराजस्य समीपतोऽन्यः ।
 तत्राजगामाशु नरो द्वितीयो
 निवेदयिष्यन्निह सिद्धमन्नम् ॥ २८

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८५ ॥

— ^a) Ś1 K1 नाजीव^०; Ko. 2-4 नाजीवशिल्पे; N1 ना-
 जीवशीले; N̄1.3 V1 B D न चापि (V1 चैव) शीले; T
 G (except G1) न चैव शिल्पे; M3 न जीवशुल्के. T3
 G2-6 गोत्रे.

24 ^a) B3 Da D2 च (for हि). K2-4 N̄ V1 B Da
 Dn1 D4.5 T1 M 'केण (as in text); the rest 'केन.
 — ^b) N̄1.2 V1 B1 Dn1.2 G5 हि (for च). N̄2 V1 B
 Da Dn3 D2.4.5 सा विसृष्टा; N̄3 Dn1.2 D1 विप्रकृ^०; T1
 G2 'कृष्टा; G3 inf. lin. सा नि'. — ^c) Dn3 T G (except
 G1) M2.5 तथा तेन.

25 ^a) B (except B1) Da D2.4.5 एवंगते. Ś1 K
 (except Ko) G1.2 M6-8 सोमकिर; B2.5.6 D2.4.5
 सौम्यकिम्; D1 सौमकिम्. Ś1 K1 अन्न (for अद्य). — ^c) T
 G अस्य (for असौ). — ^d) M2.5 सर्वथा हि (for पार्थि^०).

26 ^a) K2 G5 अप्राप्त^०; K4 अनाप्त^०; N̄1 अवृत्त^०; N̄2
 Dn संप्राप्य^०; N̄3 B1 (m as in text). 2.5 D5 G1 अप्राप्त^०;
 Da1m D1 T1 G2 M5-8 संप्राप्त^०; T3 G5-8 M5 सुप्राप्त^०. Ś1
 K च; D5 तु (for हि). — ^b) V1 ब्राह्मणसंघमध्ये. — ^c)
 Dn1 G2.6 धनुर्वेद^०. — ^d) K2 यथेह; Dn1.2 तथापि; D2
 तदा हि. — ^e) K4 D2.5 न; S च (for हि).

27 D1 (hapl.) om. 27^a-28^a. — ^b) K2 N̄ V1 B D
 (except Da D4) पंचाल^०. — ^c) Ś1 K1 तत्पातितम्.
 — ^d) N̄1 V1 B3 D2 विसज्यं; N̄2.3 Dn D4.5 हि शक्यं;
 B1.2.5 विसह्यं; Da हि सज्यं; T1 समर्थं.

28 D1 om. 28^a (cf. v. 1. 27). — Before 28, G5

M5 ins. वैशं^०. — ^b) Ko. 2 N̄ V1 B D (except D2.4)
 पंचाल^०. N̄1 समीपगो. — ^c) N̄1 तदा (for तत्र). Ko. 2.4
 अद्य (for आशु).

Colophon. Major parvan: T3 G M संभव^० (for
 आदि^०). — Sub-parvan: Ś1 K1-4 N̄3 B Da Dn1.2
 D2.4.5 T3 G5.4 द्रौपदीस्वयंवर; T1 संभव. — Adhy. name:
 Ś1 Ko. 1.4 युधिष्ठिरवाक्यं; T3 G5.4 द्रुपदपुरोहितयुधिष्ठिरं
 (T3 om. सं)वादः; D5 युधिष्ठिरं प्रति पुरोहितवाक्यं. — Adhy.
 no. (figures, words or both): Dn3 T1 192; D1 188;
 Da1m 196; D5 G2 143; T3 G4-6 144; G1.3 146; M
 145. — S'loka no.: Da1 Dn 29; M5 30. — Aggregate
 s'loka no.: Dn2 7184.

186

1 Ś1 K1 T1 M दूतः; T3 G2.4.6 वैशं^०; G1 द्रुपदः; G5
 वैशं^० दूतः (for दूत उ^०). G5 om. the ref. — ^a) Ś1 T1
 G5 M जन्य (M5 inf. lin. न्या^०र्थम्; Ko. 2 यज्ञार्थम्; K4
 V1 कन्यार्थम्; N̄3 युष्माकम्; Cd as in text. G2 तेन (for
 राज्ञा). — ^b) K2 तु; T1 यत् (for च). — ^c) K4 N̄ V1
 B1.5 Dn कृष्णा; Nilp as in text. D4 T3 G तु; T1 अपि
 (for च). D4 S (except G1.2) तत्रैतु.

2 ^a) K3 रत्नचित्राः; N̄3 वर्मचित्राः; B2.6 D4 पट्ट
 चित्राः; D2 चित्रपट्टाः; S पत्रचित्राः (G1.6 चित्रपत्राः);
 — ^c) K4 B5 Da M7 परेत; T1 परीत; T3 G3-6 समेत; G5

१८६

दूत उवाच ।

जन्यार्थमन्नं दुपदेन राज्ञा
 विवाहेतोरुपसंस्कृतं च ।
 तदामुवध्वं कृतसर्वकार्याः
 कृष्णा च तत्रैव चिरं न कार्यम् ॥ १
 इमे रथाः काञ्चनपद्मचित्राः
 सदश्वयुक्ता वसुधाधिपार्हाः ।
 एतान्समारुह्य परैत सर्वे
 पाञ्चालराजस्य निवेशनं तत् ॥ २
 वैशंपायन उवाच ।
 ततः प्रयाताः कुरुपुंगवास्ते
 पुरोहितं तं प्रथमं प्रयाप्य ।
 आस्थाय यानानि महान्ति तानि
 कुन्ती च कृष्णा च सहैव याते ॥ ३

श्रुत्वा तु वाक्यानि पुरोहितस्य
 यान्युक्तवान्भारत धर्मराजः ।
 जिज्ञासयैवाथ कुरुत्तमानां
 द्रव्याण्यनेकान्युपसंजहार ॥ ४
 फलानि माल्यानि सुसंस्कृतानि
 चर्माणि वर्माणि तथासनानि ।
 गाश्चैव राजन्नथ चैव रज्जु-
 द्रव्याणि चान्यानि कृपीनिमित्तम् ॥ ५
 अन्येषु शिल्पेषु च यान्यपि स्युः
 सर्वाणि कृत्स्नान्यखिलेन तत्र ।
 क्रीडानिमित्तानि च यानि तानि
 सर्वाणि तत्रोपजहार राजा ॥ ६
 रथाश्चवर्माणि च भानुमन्ति
 खड्गा महान्तोऽश्वरथाश्च चित्राः ।

समेत्य; Ms पुरैत; Cd as in text. G1 विमानमारुह्य
 समागमध्वं. — ^a) A few MSS. पंचाल*.

3 Ś1 K1.3 D2 S om. उवाच (G3 om. the ref.).
 — ^a) Ś1 K1 D5 'नंदनास्ते; G3 'पांडवास्ते. — ^b) B3 Da
 D2 पुरतः; T1 प्रवरं (for प्रथमं). Ś1 G3 M6-8 प्रयास्य;
 Ko.2 विसर्ज्य; K3.4 D5 विसृज्य. N2 B5 परियाप्य सर्वे;
 N3 प्रतिपद्य सर्वे; B1.3 D1 प्रतियाप्य सर्वे (for प्रथमं प्र*).
 — ^a) K2 V1 यानैः; K4 D2 याने (for याते). N2.3 B
 Da Dn D1.4.5 सहैकयाने; T1 G6 सह प्रयाते; T3 G2-5 M
 (except M5) सहोपयाते. — After 3, Ko D4 (marg.
 sec. m.; om. 1^{ab}). 5 ins.:

1902* सुस्नापिताः साक्षतलाजधानैः
 वरैर्वटैश्चन्दनवारिपूर्णैः ।
 स्त्रीभिः सुगन्धाम्बरमाल्यदामैः
 विभूषिता आभरणैर्विचित्रैः ॥
 भाङ्गल्यगीतध्वनिवाद्यशब्दैः
 मनोहरैः पुण्यवतां प्रवृद्धैः ।
 संगीयमानाः प्रययुः प्रहृष्टा
 दीपैर्ज्वलद्भिः सहिताश्च विप्रैः ॥;

on the other hand, S ins.:

1903* स वै तथोक्तस्तु युधिष्ठिरेण
 पाञ्चालराजस्य पुरोहिताग्र्यः ।
 सर्वे यथोक्तं कुरुनन्दनेन
 निवेदयामास नृपाय गत्वा ॥

[Cf. 4^{ab}. — ^a) T3 G3.4 तत्त्वम् (for गत्वा).]

4 ^a) Ś1 K (except K3) G1 च (for तु). — ^b) N2
 B5 Dn1.2 D1 जिज्ञासयेवाथ; T1 'यैवात्र. — ^a) Ko.3
 अशेषाणि; K2 सर्वाणि (for अनेकानि).

5 ^a) T3 G (except G1) मूला* (for माल्या*). N1.3
 B5 Dn T3 G4 च; T1 G6 अथ, M6-8 उप- (for सु-).
 — ^b) K2.4 N V1 Dn D1 च (K3 ध) र्माणि चर्माणि (by
 transp.); T1 भोज्यानि चर्माणि. Ś1 K च भानुमन्ति; D2
 वरासनानि. — ^c) N1 रत्नानि (for राजन्). K N1 अपि
 (for अथ). T1 उपसंजहार; G1.3.5.6 अथ चापि राजा; G2
 अथ चैव राजा (cf. 6^d); M अथ चापि रज्जुन् (M5 रज्जूः).
 T3 G4 ज्याश्चैव चापानथ चापि राजा. — ^a) N B D (except
 D6) बीजानि (N3 यानानि); T G रत्नानि; M अन्यानि (for
 द्रव्या*). S धान्या* (for चान्या*). K1 कृषीवलानां;
 S कृषेर्निमित्तं.

6 ^a) D4 S (except G1) अपि (for च). — ^b) Ko

धनं॑पि चाग्र्याणि शराश्च॑ मुख्याः

शक्त्यृष्टयः॑ काञ्चनभूषिताश्च॑ ॥ ७

प्रासा॑ शुशुण्ज्यश्च परश्वधाश्च

सांग्रामिकं॑ चैव तथैव॑ सर्वम् ।

शय्यासनान्युत्तमसंस्कृतानि

तथैव॑ चासन्विविधानि॑ तत्र ॥ ८

कुन्ती॑ तु कृष्णां परिगृह्य साध्वी-

मन्तःपुरं॑ द्रुपदस्याविवेश ।

स्त्रियश्च॑ तां कौरवराजपत्नीं

प्रत्यर्चयांचक्रुरदीनसत्त्वाः॑ ॥ ९

तान्सिंहविक्रान्तगतीनवेक्ष्य

महर्षभाक्षानजिनोत्तरीयान् ।

गूढोत्तरांसान्भुजगेन्द्रभोग-

प्रलम्बबाहून्पुरुषप्रवीरान् ॥ १०

राजा च राज्ञः सचिवाश्च सर्वे

पुत्राश्च राज्ञः सुहृदस्तथैव ।

प्रेष्याश्च सर्वे निखिलेन राज-

न्हर्षं समापेतुरतीव तत्र ॥ ११

ते तत्र वीराः परमासनेषु

सपादपीठेष्वविशङ्कमानाः ।

यथानुपूर्व्या विविशुर्नराग्र्या-

स्तदा महार्हेषु न विसयन्तः ॥ १२

उच्चावचं पार्थिवभोजनीयं

पात्रीषु जाम्बूनदराजतीषु ।

दासाश्च दास्यश्च सुमृष्टवेषाः

भोजापकाश्चाप्युपजहुरन्नम् ॥ १३

१.२ V1 Dn D1 S सर्वाणि कृत्यानि; B5 कृत्यानि सर्वाणि.
S1 D1 G2 अखिलानि. S1 K D5 चैव (for तत्र). — *) K1
N2 V1 B1 Dn D1 T3 G2-5 M8 अपि (for च). N1 यानि;
N2.3 V1 B D (except D5) तत्र (for तानि).

7 *) K (except K1) रथाश्च च (K2 च) र्माणि; N Dn
D1 वर्माणि चर्माणि; V1 गदाश्च चर्माणि; B Da D2.4.5
चर्माणि वर्माणि; S अस्त्राणि (T1 धनूंषि) शस्त्राणि. — *) B5
Da D4 शंखा; G2 खट्वा (for खड्गा). T3 G2-4 महस्यो. B5
Da S अय (for अश्वा). D2 T3 G (except G1.6) -रथान्.
N5 B Da D4 विचित्राः; D2 G (except G1.6) च चित्रान्.
— *) D1 om. 7*. S (except T1) चोग्राणि. K3.4 T3
G2.4.5 शरांश्च मुख्यान्. N2 V1 Dn चित्राः (for मुख्याः).
— *) N2 Dn भूषणाश्च.

8 *) K2 T3 G2.4-5 प्रासान्. Ko.2.3 सुखंढ्यश्च; K1
सुसुंढ्यं; K4 शृशंढ्यं; B1.3.6 सुसुंढ्यं; D1.5 सुशंढ्यं; T1
सुसुंढ्यं; T3 G2 सुसुंढीं; G1 सुसंढ्यं; G2 सुसुंढीं; G3
सुसुंढ्यं; G5 M5 सुसुंढ्यं; G6 सुसंढ्यं; M3.6-8 सुसुंढ्यं.
Ko.2.4 Da D1.2 परस्वधा; D5 G1 श्वधा; T1 तथा
शतद्वयः; T3 G2.4.6 परश्वधा; G3.5 श्वधा. — *) S1 K4
D1 G6 संग्रामिकं; N1 S सांग्रामिकं (N1 T1 G1 M3.6-8
का)श्चैव. N1 V1 D1 तथेह; T G2-6 तथापि (for तथैव).
S चान्ये (T3 G2-8 न्यान्) (for सर्वम्). — *) N2 Dn
वस्तुर्वन्ति; D4 संस्कृतानि (for संस्कृतानि). — *) T3 G
(except G1) राजन् (for चासन्). S1 K1.2.4 D5 तथैव
चापानि (D5 वासांसि) महांति तत्र; N2.3 Da Dn D1.2.4

तथैव वासो विविधं च तत्र.

9 *) T1 G1 M5 च (for तु). — *) S1 K (except K5)
स्त्रियश्च ताः; T1 G6 राजस्त्रियः. — *) N2 Dn प्रत्यर्चयामासुर;
T3 G2-5 प्रत्युद्ययांचक्रुर. S1 K1 N2 G2.3.5.6 अदीनसत्त्वां.

10 *) K (except K1) D5 S उदी (G2 'दै'क्ष्य; N1
समी; N2.3 V1 B Da Dn D1.2.4 निरी. — *) K1.3
मत्तर्षभा. — *) Ko.4 गूढोत्तमांगान्; K2.8 B5 D2 गू (K2
व्यू)ढोत्तमांसान्; S व्यूढां (G2 ह्यां) तरांसान्; Cd as in text.
K2 N1 G1.8 M3.5 गेंद्रभोगान्. — *) G5 प्रगल्भबाहून्.

11 *) N1 सजना (for सचिवा). — *) S1 K D5
पौत्राः (for राज्ञः). S1 प्रसवाश्च सर्वे (m as in text).
— *) B5 Da D2 समापेदु; M5 समासेदु.

12 *) K2 वीराश्च सर्वे परमा. — *) G1 पात्रो (? read
'दो')पपीठेषु; M5.8 संपादपी. — *) N2.8 B (except B5)
Dn D1.2.4 यथानुपूर्व; T1 G1 पूर्वाद्; T3 G2.4 पूर्व्य.
— *) N2.3 B1.3.5 Dn D1.4.5 G6 Mo.7 तथा. B5 Da Dn
सिंहासनेषुत्तमभूमिपा यथा.

13 *) S1 K1.4 V1 T1 G1.2.6 पात्रेषु. S1 K1 V1 T1
G1.6 राजतेषु. — *) S1 K D5 सुदा (for दासा). D5
दासा (for दास्य). V1 प्रहृष्टरूपाः. A few MSS. वेशाः.
— *) S1 K2 भोज्यां (K2 'जा')धकाः; K1 भोज्येनकाः; K2.4
N2.3 V1 B D संभोजकाः; S भोज्यं परं. T1 चाप्यवजहुर;
T3 G4 च व्यप; G3 च व्युप; G6 चाभ्यप. N1 भोज्य-
प्रकारानुपजहुरन्नं.

14 *) N1 B1.6 D (except D2.4.5) यथात्मकामं; V1

ते तत्र भुक्त्वा पुरुषप्रवीरा
यथानुकामं सुभृशं प्रतीताः ।
उत्क्रम्य सर्वाणि वसूनि तत्र
सांग्रामिकान्याविविशुर्नृवीराः ॥ १४

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८६ ॥

तल्लक्षयित्वा द्रुपदस्य पुत्रो
राजा च सर्वैः सह मन्त्रिमुख्यैः ।
समर्चयामासुरूपेत्य हृष्टाः
कुन्तीसुतान्पार्थिवपुत्रपौत्रान् ॥ १५

१८७

वैशंपायन उवाच ।

तत आहूय पाञ्चाल्यो राजपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
परिग्रहेण ब्राह्मेण परिगृह्य महाद्युतिः ॥ १
पर्यपृच्छददीनात्मा कुन्तीपुत्रं सुवर्चसम् ।
कथं जानीम भवतः क्षत्रियान्ब्राह्मणानुत ॥ २
वैश्यान्वा गुणसंपन्नानुत वा शूद्रयोनिजान् ।

मायामास्थाय वा सिद्धांश्चरतः सर्वतोदिशम् ॥ ३
कृष्णाहेतोरनुप्राप्तान्दिवः संदर्शनार्थिनः ।
ब्रवीतु नो भवान्सत्यं संदेहो ह्यत्र नो महान् ॥ ४
अपि नः संशयस्यान्ते मनस्तुष्टिरिहाविशेत् ।
अपि नो भागधेयानि शुभानि स्युः परंतप ॥ ५
कामया ब्रूहि सत्यं त्वं सत्यं राजसु शोभते ।

°वकाशं; Bs यथा स्वकामं; Bs °र्थकामं. Ts G2-4 सदृशं.
— K2 om. 14°-15°. — °) Ś1 K (K2 om.) N2.3 V1
Dn D2.5 राजन् (for तत्र). — °) Cd cites सांग्रामिकानि
(as in text). K1 सांग्रामिकान्यामुसुदुर; N1.2 V1 Dn D1
°मिकं ते (D1 वै) विविशुर.

15 K2 om. 15^{ab} (cf. v. 1. 14). — °) Ś1 K1 D2
तान्; B2.5 Dns D2 सं; Da स (for तल). — °) T G2-5
सर्वैः. G2 °मुख्याः. — °) K2.3 Dn D1 समर्थया. N1 B
D2.4 समर्थैः (N1 B1 °र्थ)यामास उपेत्य हृष्टः. — °) Ś1
°पुत्रपौत्रैः; K1.2 N2 °पुत्रपौत्राः; N2 Dn D1 °राजपुत्रान्; T1
°मुख्यपौत्रान्.

Colophon. *Major parvan*: Ts G M संभव° (for
आदि°). — *Sub-parvan*: Ś1 द्रौपदीविवाह; K1-4 N2 B
Da Dn1.2 D2.4.5 Ts G1.3.4 M5 द्रौपदी (Da1 D5 M5
om.) स्वयंवर; T1 संभव. — *Adhy. name*: Ko यज्ञासा (read
जिज्ञासा); K4 D5 वर्णजिज्ञासा; Ts G1.3.4 पांडवपरिज्ञानं.
— *Adhy. no.* (figures, words or both): Dns T1 193;
D4m 197; D5 G2 144; Ts G2-5 145; G1.3 147; M
146. — *S'loka no.*: Da1 Dn 15; M3 16. — *Aggregate
s'loka no.*: Dns 7199.

187

1 Ś1 K (except Ko) Da1 D2 S om. उवाच.
— °) D5 S पांचालो. — °) D1 प्रतिग्रहेण; G2 परिग्रहाणां.

— °) D1 प्रतिगृह्य. K Da D2.5 महामतिः; N1 समद्युतिः.

2 °) Ś1 K D5 M5 °पृच्छदमेयात्मा. — °) Ś1 T G2-5
M2.5 °पुत्रं युधिष्ठिरं. — Before 2^{cd}, T1 ins. द्रुपदः.
— °) Ś1 K D5 ब्राह्मणान्क्षत्रियान् (by transp.). G2
ब्राह्मणानुगान्.

3 °) K2 N1 V1 B D G2.5 M7 अथ वा. — °) Ś1 G2
वै; N1 वः (for वा). N2.3 V1 B D (except D5) वा
विप्रान् (D5 विप्राय). — °) B D2.4.5 G1 M5-8 चरंतः.
K2 °तो दिशः.

4 °) N1 V1 B (except B5) D (except Da) G2 M5
°प्राप्ता. — °) K2 B5 Da देवान्; N2.3 V1 B1.3.5 Dn
D1.2.4.5 देवाः (for दिवः). — °) Ts G2.4 ब्रवीहि. D5
यथासत्यं. — °) N1 S ह्य (M2.5 -प्य)स्ति (for ह्यत्र). Ko
विद्यते; K2.4 वर्तते (for नो महान्).

5 °) K2 Ts G4 (by corr.).5.5 मनस्तुष्टिमिहा°; K4
मनस्तुष्टेरिहाविशत्; N1 V1 B D मनः संतुष्टिमावहेत् (V1
°विशेत्; Dns D1 °हरेत्); T1 G2 °ष्टिरिवाविशेत्; G2
°ष्टिरिवाविशत्.

6 °) Ś1 T1 G1 कामये; K1 D5 काम्यया; K2 N2.3 V1
B Da Dn D1.2.4 इच्छया. N2 V1 Dn D1 तत्सत्यं (for
सत्यं त्वं). Ts G2-5 कामयानस्य ब्रूहि त्वं (G5 मे ब्रूहि); G5
कामयेयं ब्रूहि सत्यं. — °) B5 साधुषु (for राजसु). Ś1 K
D5 पूज्यते. M7 सत्यं ब्रूहि सुशोभते. — °) K2.3.4 D5 नु;
M5-8 न (for च). — °) S °व्यं नानृतं भवेत्.

7 °) Ś1 त्वमर°; K1 परम°; N1 °संकाशं; D1 ह्यमृत°.

इष्टापूर्तेन च तथा वक्तव्यमनृतं न तु ॥ ६

श्रुत्वा ह्यमरसंकाशं तव वाक्यमरिंदम ।

ध्रुवं विवाहकरणमास्थास्यामि विधानतः ॥ ७

युधिष्ठिर उवाच ।

मा राजन्विमना भूस्त्वं पाञ्चाल्य प्रीतिरस्तु ते ।

ईप्सितस्ते ध्रुवः कामः संवृत्तोऽयमसंशयम् ॥ ८

वयं हि क्षत्रिया राजन्पाण्डोः पुत्रा महात्मनः ।

ज्येष्ठं मां विद्धि कौन्तेयं भीमसेनार्जुनाविमौ ।

याभ्यां तव सुता राजन्निजिता राजसंसदि ॥ ९

यमौ तु तत्र राजेन्द्र यत्र कृष्णा प्रतिष्ठिता ।

व्येतु ते मानसं दुःखं क्षत्रियाः स्मो नरर्षभ ।

पद्मिनीव सुतेयं ते हृदादन्यं हृदं गता ॥ १०

इति तथ्यं महाराज सर्वमेतद्वीमि ते ।

भवान्हि गुरुरसाकं परमं च परायणम् ॥ ११

वैशंपायन उवाच ।

ततः स द्रुपदो राजा हर्षव्याकुललोचनः ।

प्रतिवक्तुं तदा युक्तं नाशक्तं युधिष्ठिरम् ॥ १२

यत्नेन तु स तं हर्षं संनिगृह्य परंतपः ।

अनुरूपं ततो राजा प्रत्युवाच युधिष्ठिरम् ॥ १३

पप्रच्छ चैनं धर्मात्मा यथा ते प्रदुताः पुरा ।

स तस्मै सर्वमाचख्यावानुपूर्व्येण पाण्डवः ॥ १४

तच्छ्रुत्वा द्रुपदो राजा कुन्तीपुत्रस्य भाषितम् ।

विगर्हयामास तदा धृतराष्ट्रं जनेश्वरम् ॥ १५

आश्वासयामास च तं कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ।

प्रतिजज्ञे च राज्याय द्रुपदो वदतां वरः ॥ १६

ततः कुन्ती च कृष्णा च भीमसेनार्जुनावपि ।

यमौ च राज्ञा संदिष्टौ विविशुर्भवनं महत् ॥ १७

तत्र ते न्यवसत्राजन्त्यज्ञसेनेन पूजिताः ।

— ^a) G₄ आस्थास्यामि; M₆-8 'स्यति; Cd as in text.

8 ¹) K₁, 2 S om. उवाच. — ^a) G₈ दुर्मना (for वि').

— ^b) D₅ S पांचाल. — ^c) ¹) K ध्रुवं कामः. — ^d) K₃ न संशयः; B₈ अशेषतः (for अस्).

9 ^a) Some MSS. मा (for मां). — ^e) K₄ ²) D_n D₁, 5 आभ्यां. — ^f) B₁ m विजिता. G₂ जन.

10 ^a) ¹) तत्र तु (by transp.). ²) V₁ B D (except D₅) M₆-8 च; T G₂-8 M₅, 5 तौ (for तु). ³) V₁ B D (except D₅) कुन्ती च (for राजेन्द्र). K₂ G₁ ह्यमौ यमौ च राजेन्द्र (G₁ माद्वेद्यौ). — ^b) ²) D_n D₁ व्यवस्थिता (for प्रति). — ^c) M व्येतु. — ^d) K₂, 4 S स्म (for स्मो). B₅ S (except G₂) नराधिप. — ^f) ¹) V₁ B₅ D_n, 2, 3 D₁ G₁ M₇ अन्यहृदं. ²) K D₅ T₁ हृदाद्भ्रमि (K₂ 'द इ' वागता.

11 ^a) ¹) K D₅ G₂ इति सत्यं; T₈ G₃, 4 इति तत्त्वं. B₈ महाभाग. — ^b) K₀, 2 B D₂ D₄ G₁ M₅ सत्यम् (for सर्वम्). M₆-8 एव (for एतद्). — ^c) ¹) K D₄, 5 च (for हि).

12 ¹) K₁, 2 D₂ S om. उवाच (M₃, 5 om. the ref.). — T₁ (hapl.) om. 12^b-13^c. — ^b) G₁ हर्षेणाकुल'. — ^d) ²) ³) प्रतिवाक्यं; D₁ 'कर्तुं; T₁ 'युक्तं. K₂ तथा युक्तं; ²) V₁ D_n D₁, 2, 5 मुदा युक्तो (D₅ 'कं') (for तदा युक्तं). ³) K₁, 2 ²) V₁ नाशक्तोत्तं. S (T₁ om.) 'कुं न शक्तोभूद्-मैसुं तु दानय.

13 ^a) T₁ om. 13^{ab} (cf. v. 1. 12). K₀, 4 च (for तु). D₂ D₃ स तु (by transp.). K₀, 2, 3 स (K₂ प्र-हर्षं वै; T₈ G₄, 4 परं हर्षं. — ^b) ²) N₃ B₅ D₂ D₄, 5 विनि'. B₅ T₈ G (except G₅) M₆-8 'तप. — ^c) K₂ N₁, 2 V₁ D_n D₁ तदा (for ततो). ¹) K₁ ²) V₁ B D (except D₅) वाचा; ³) ¹) वाक्यं; ²) वाचं (for राजा).

14 ^a) K₀, 4 ¹) D₅ पप्रच्छैनं स धर्मात्मा; S (G₈ corrupt) पर्यपृच्छददीनात्मा. — ^b) G₂ यथा तैः प्रदुतं. K (except K₁) ¹) V₁ B D_n D₁, 4, 5 M पुरात. — ^c) S तथास्मै. S आचष्ट (for आचख्यौ). — ^d) ¹) K (except K₈) B₁, 8 D₂ D₁, 2, 5 G₁, 2 'पूर्व्येण. B₅ पार्थिवः; G₁ भारत.

15 ^a) ²) V₁ D_n D₁ S (except M₅) नरे.

16 ^a) K₀ D₅ G₁, 2, 5 तदा; K₃ स तं. — ^c) T₁ G (except G₃, 4) M₃, 5 'जज्ञे स; M₆-8 'जज्ञेथ. M₃ राष्ट्राय. K₂ 'जज्ञे वराहाय. — ^d) S (except T₁ G₈ M₅) ददतां.

17 Before 17, M₆-8 ins. वैशं. — ^c) G₂ राजा च (by transp.). K₀, 2, 4 ²) D_n D₁, 4 T₁ M₅ संदिष्टं; B (except B₅) D₂ D₂ निर्दिष्टं; T₈ G (except G₂, 4) M₃, 5-8 संदिष्टा. — ^d) K₂ भुवनोत्तमं.

18 ^a) K₁, 4 ²) V₁ B D प्रत्याश्रित (K₁, 4 'श्रस्ता; D₁ 'गत'स्ततो; K₂ प्रज्ञास्वस्थास्ततो; S पर्याश्रितां (T₈ G₂-4 'श्रस्त; G₁ 'श्रस्ता'स्तदा (M₅ प्रत्याश्रास्य ततो). — ^d) ²) N₃, 5 V₁ B D तं (for तान्).

19 Before 19, T₈ G₂-8 M₆-8 ins. द्रुपदः. G₂

प्रत्याश्चस्तांस्ततो राजा सह पुत्रैरुवाच तान् ॥ १८
गृह्णातु विधिवत्पाणिमधैव कुरुनन्दनः ।

पुण्येऽहनि महाबाहुरर्जुनः कुरुतां क्षणम् ॥ १९

ततस्तमव्रवीद्राजा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।

ममापि दारसंबन्धः कार्यस्तावद्विशां पते ॥ २०

दुपद् उवाच ।

भवान्वा विधिवत्पाणिं गृह्णातु दुहितुर्मम ।

यस्य वा मन्यसे वीर तस्य कृष्णामुपादिश ॥ २१

युधिष्ठिर उवाच ।

सर्वेषां द्रौपदी राजन्महिषी नो भविष्यति ।

एवं हि व्याहृतं पूर्वं मम मात्रा विशां पते ॥ २२

अहं चाप्यनिविष्टो वै भीमसेनश्च पाण्डवः ।

पार्थेन विजिता चैषा रत्नभूता च ते सुता ॥ २३

एष नः समयो राजघ्नस्य सहभोजनम् ।

न च तं हातुमिच्छामः समयं राजसत्तम ॥ २४

सर्वेषां धर्मतः कृष्णा महिषी नो भविष्यति ।

आनुपूर्व्येण सर्वेषां गृह्णातु ज्वलने करम् ॥ २५

दुपद् उवाच ।

एकस्य बह्व्यो विहिता महिष्यः कुरुनन्दन ।

नैकस्या बहवः पुंसो विधीयन्ते कदाचन ॥ २६

लोकवेदविरुद्धं त्वं नाधर्मं धार्मिकः शुचिः ।

कर्तुमर्हसि कौन्तेय कस्मात्ते बुद्धिरीदृशी ॥ २७

युधिष्ठिर उवाच ।

सूक्ष्मो धर्मो महाराज नास्य विद्मो वयं गतिम् ।

(? hapl.) om. 19-20. — ^b) $\tilde{N}2.8$ B (except B₅) Dn D_{1.4} S (except G₂) अद्यायं. K (except K₁) D₂ T₃ G_{4.5} M_{6.8} ^c) $\tilde{S}1$ K D₅ महाराज. — ^d) K_{2.3} फाल्गुनः. B₅ D₄ क्रियतां. B₅ क्षणः.

20 G₂ om. 20 (cf. v. 1. 19). Before 20, $\tilde{N}2.8$ V₁ B D ins. वैशं उ^a (D₂ om. उ^a); S (except G₂ M_{6.8}) वैशं. — ^a) $\tilde{N}1$ V₁ B D (except D₅) तमव्रवीत्ततो राजा ($\tilde{N}1$ राजन्). — ^b) $\tilde{S}1$ K $\tilde{N}1.2$ V₁ Dn D_{1.5} धर्मात्मा स ($\tilde{N}1.2$ V₁ Dn च); $\tilde{N}3$ धर्मराजो. — After 20^{ab}, M₆₋₈ ins. 1904*. — Before 20^{cd}, M₆ ins. युधिष्ठिरः. — ^e) V₁ D₄ मयापि. — ^f) $\tilde{S}1$ M₅ तात (for तावद्). S (except G₂) ins. after 20 (M₆₋₈, after 20^{ab}):

1904* तस्मात्पूर्वं मया कार्यं यद्भवाननुमन्यते ।

[M₆₋₈ संस्यते.]

21 $\tilde{S}1$ K₁ S om. उवाच. — ^{ab}) $\tilde{N}3$ B Da D_{2.4} transp. विधिवत् and दुहितुः. — ^c) D₅ तस्मै. $\tilde{N}3$ B Da D_{2.4} कृष्णा (B₅ कन्या) प्रदीयतां.

22 $\tilde{S}1$ K_{1.3} S om. उवाच. — ^{ab}) $\tilde{S}1$ K $\tilde{N}2$ V₁ Dn D_{1.5} transp. द्रौप^a and महि^b. — ^c) $\tilde{N}2.8$ V₁ B Dn D₁ प्र- (B₅ च) (for हि). — ^d) $\tilde{N}3$ B (except B₅) D₂ महीपते.

23 ^a) Ko चास्यनि^c; D₄ चास्यां नि^c. — ^b) $\tilde{S}1$ K₁ M₅ पार्थेनाव (M₅ पि) जिता. Da चैव; M₃ राजन्; M₆₋₈ कृष्णा (for चैषा). — ^c) Ko. 3. 4 D₅ हि ते सुता; $\tilde{N}2.3$ V₁ B Da Dn D_{1.2.4} सुता तव.

24 G₂ M₆₋₈ om. 24. — ^b) K₂ T₃ G_{1.3.4} लब्ध^a;

K₃ D₂ अन्न^a (for रत्न^a). — ^e) S (G₂ M₆₋₈ om.) न चैनं. $\tilde{S}1$ K₁ N₁ T₁ G₃ M₅ 'मिच्छामि. — ^f) D₄ परमं (for समयं). — After 24, S (except G₂ M₆₋₈) ins.:

1905* अक्रमेण निवेशे च धर्मलोपो महान्भवेत् ।

निजिता चैव पार्थेन रत्नभूता च ते सुता ।

[L. 2 = (var.) 23^{cd}.]

25 ^{ab}) $\tilde{S}1$ D₅ transp. धर्म^a and महि^b. — ^c) K (except K₃) Da₁ D₁ G₂ आ (K₂ D₁ अ) अनुपूर्व्येण. T₁ G₁ सर्वे हि गृह्णीमो ज्वलने; T₃ G₂₋₈ M गृह्णतु सर्वेऽप्यौ (M₅ सर्वेऽप्यौ गृह्णतु) ज्वलिते. K (except K₁) $\tilde{N}1$ V₁ B D करान्.

26 $\tilde{S}1$ K₁ S om. उवाच. — ^e) $\tilde{N}3$ V₁ B Da D_{2.4} तात; Cd Arjp पुंसः (as in text). — ^f) K₂ प्रशंसन्ति कदा^a; $\tilde{N}2.8$ V₁ B D श्रूयन्ते पतयः कचित्. — After 26, S ins.:

1906* सोऽयं न लोके वेदे वा जातु धर्मः प्रशस्यते ।

27 ^a) B₅ तं; T G च (for त्वं). — ^b) $\tilde{S}1$ K अधर्मं (see below); $\tilde{N}1$ नाधर्मो. $\tilde{N}2.8$ V₁ B D धर्मवि (Da 'व) च्छुचिः (D₁ धर्मकं शुचिः). — ^c) $\tilde{S}1$ K (except K₁) कर्तुमिच्छसि (see above). — ^d) Ko कथं; K₂ यस्मात्. K₃ B₅ मतिरः; B₅ भक्तिरः (m as in text); T₁ कीर्तिरः.

28 $\tilde{S}1$ K_{1.3} S om. उवाच (G₁ om. the ref.). — S ins. after युधि^a (G₁, which om. the ref., after 27):

1907* लोकधर्मविरुद्धोऽयं धर्मो धर्मभूतां वर ।

[T₁ G₁ M₅ लोकवेदवि^a; M₃ लोकवेदावि^a; M₆₋₈ वेदादि^a.]

— ^b) S विद्म गतिं वयं (T₃ G_{3.4} स्वयं). — ^c) $\tilde{S}1$ K (except K₁) $\tilde{N}2.8$ सर्वेषाम्. Ko. 2. 4 Da Dn₁ D_{1.2.5} पूर्व्येण. — ^d) B₅ तस्मान्वयामहे; S तमनु (M_{3.5} तैरनु) यामहे.

पूर्वेषामानुपूर्व्येण यातं वर्तमानुयामहे ॥ २८

न मे वागनृतं ग्राह नाधर्मे धीयते मतिः ।
एवं चैव वदत्यम्बा मम चैव मनोगतम् ॥ २९

एष धर्मो ध्रुवो राजंश्चरैनमविचारयन् ।
मा च तेऽत्र विशङ्का भूत्कथंचिदपि पार्थिव ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्ताशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८७ ॥

द्रुपद उवाच ।

त्वं च कुन्ती च कौन्तेय धृष्टद्युम्नश्च मे सुतः ।
कथयन्त्वितिकर्तव्यं श्वः काले करवामहे ॥ ३१

वैशंपायन उवाच ।

ते समेत्य ततः सर्वे कथयन्ति स भारत ।
अथ द्वैपायनो राजन्नभ्यागच्छद्यदृच्छया ॥ ३२

१८८

वैशंपायन उवाच ।

ततस्ते पाण्डवाः सर्वे पाञ्चाल्यश्च महायशः ।
प्रत्युत्थाय महात्मानं कृष्णं दृष्ट्वाभ्यपूजयन् ॥ १

प्रतिनन्द्य स तान्सर्वान्पृष्ट्वा कुशलमन्ततः ।
आसने काञ्चने शुभ्रे निषसाद महामनाः ॥ २
अनुज्ञातास्तु ते सर्वे कृष्णेनामिततेजसा ।

29 Before 29, G₁ ins. युधि°. — 29^{ab}=1. 188. 13^{ab}. — ^b) Ś₁ K₁ नीयते. Ko. 3.4 N₁ B Da D₂. 4.5 मनः; G₃ गतिः. — ^c) K₁ एवमेव; N₁ एवं च मे; D₅ एवं चैषा. K₂ मतं मह्यं. — ^d) N₁ V₁ B Dn D₁. 2.4 मम चेतन्; Da सर्वमेतन्; S समापि च. — After 29, S ins.: 1908* आश्रमे रुद्रनिर्दिष्टाद्यासादेतन्मया श्रुतम् ।

30 T₁ om. 1. 187. 30-188. 6. — ^a) N₁ धर्म एव; S धर्म एष (G₂-विष्ठा; G₃-विष्ठा). — ^b) Ko Da चरेयम्; K₂ चरित्रम्; K₄ N₁ चरेनम्; B₅ D₂. 5 चरेमम्. K₄ B₅ Da D₂. 5 मा विचारयन् (Da °रय). S (T₁ om.) विचार्यैवं (G₆ °यैव; M₅ यस्मादेवं) करोम्यहं. — ^c) N₃ S (except G₁; T₁ om.) तत्र (for तेऽत्र). N₁ मा च तत्र विशङ्को भूः; N₂. 3 V₁ Dn D₁ मा च शङ्का तत्र ते स्वात्. — Ko om. from ३३ (in 30°) up to 31°. — ^d) N₁ कदाचिदपि. S (T₁ om.) न ह्यधर्मे मतिर्मम.

31 T₁ om. 31; Ko om. 31^a (cf. v. l. 30). Ś₁ K₁ S om. उवाच (T₁ om. the ref.). — ^a) Ś₁ कौन्तेय कुन्ती च (by transp.). — ^c) S (T₁ om.) कथयित्वेति°. — ^d) Ko यत् (for श्वः). K₁ S (except G₅. 6 M₅; T₁ om.) काह्ये.

32 T₁ om. 32 (cf. v. l. 30). Ś₁ K₁. 3 D₂ S om. उवाच. — ^a) N₁ वचः सर्वे. — ^b) Ś₁ K₁ तानुत; M₅-8 पाण्डवाः (for भारत). — ^c) S (T₁ om.) ततो (for अथ). — ^d) S (T₁ om.) आजगाम (G₁ M₅. 3 °गामा) विचितितः (G₂ आससाद महामुनिः).

Colophon om. in T₁. — Major parvan: T₂ G M

संभव° (for आदि°). — Sub-parvan: Ś₁ K₂ द्रौपदी-विवाह; Ko-2.4 N₂ B Da Dn₁. n₂ D₂. 4.5 T₂ G₂. 4 M₂. 1 द्रौपदीस्वयंवर. — Adhy. name: Ko. 2.4 द्रुपदविमर्शः; T₂ G₂. 4 द्रुपदयुधिष्ठिरसंवादः. — Adhy. no. (figures, words or both): Dn₃ 194; D₄ m 198; D₅ G₂ 145; T₂ G₄-1 146; G₁. 3 148; M 147. — S'loka no.: Dn 33; M₅ 36.—Aggregate s'loka no.: Dn₂ 7232.

188

1 T₁ om. 1 (cf. v. l. 1. 187. 30). Ś₁ K₁. 3 D₁ S om. उवाच. — ^b) Ś₁ K D₅ द्रुपद°; S (T₁ om.) पांचाल° (G₂ पार्थिव°). S (T₁ om.) महारथः. — ^c) Ś₁ K व्यास° (for कृष्ण°). N₂. 3 B D (except D₅) सर्वे (for दृष्ट्वा). N (except V₁) °भ्यवाद (K₁ °च)यन्.

2 T₁ om. 2 (cf. v. l. 1). — ^a) T₂ G (except G₁. 6) प्रत्यनन्दत्. N₂. 3 B Dn D₁. 2.4 स तां पूजां. K₂ तेनाभि-नन्दिताः सर्वे. — ^b) Ko Da Dn₁ दृष्ट्वा. K₂. 3 D₂ S (T₁ om.) च कुशलं ततः. — ^c) K₁ N₂. 3 B₅ Dn शुद्धे. K₁ आसनेषु महार्हेषु; V₁ आसने रुचिरे मृष्टे. — ^d) S (T₁ om.) °मुनिः (M₅ °मतिः). K₂ निषेदुस्ते परंतपाः.

3 T₁ om. 3 (cf. v. l. 1); K₂ om. 3; G₂ om. 3-4. — ^a) N₁ ततः; G₅ च ते (for तु ते). — ^b) Ś₁ K (K₁ om.) व्यासेन (for कृष्णेन). K₂ अभितुष्टिना; D₅ अक्लिष्टकर्मणा. — ^c) Ś₁ K (K₂ om.) ते परंतपाः (Ś₁ K₁ °प); D₅ ते महातपाः (for द्विपदां वराः).

आमनेषु महाहोषु निषेदुद्विपदां वराः ॥ ३
ततो मुहूर्तान्मधुरां वाणीमुच्चार्य पार्यतः ।
पप्रच्छ तं महात्मानं द्रौपद्यर्थे विशां पतिः ॥ ४
कथमेका बहूनां स्यान् च स्याद्धर्मसंकरः ।
एतन्नो भगवान्मम प्रव्रीतु यथातथम् ॥ ५

व्यास उवाच ।

अस्मिन्धर्मे विप्रलब्धे लोकवेदविरोधके ।
यस्य यस्य मतं यद्यच्छ्रोतुमिच्छामि तस्य तत् ॥ ६
द्रुपद उवाच ।

अधर्मोऽयं मम मतो विरुद्धो लोकवेदयोः ।
न ह्येका विद्यते पत्नी बहूनां द्विजसत्तम ॥ ७
न चाप्याचरितः पूर्वैरयं धर्मो महात्मभिः ।
न च धर्मोऽप्यनेकस्थश्चरितव्यः सनातनः ॥ ८

अतो नाहं करोम्येवं व्यवसायं क्रियां प्रति ।
धर्मसंदेहसंदिग्धं प्रतिभाति हि मामिदम् ॥ ९

धृष्टद्युम्न उवाच ।

यवीयसः कथं भार्या ज्येष्ठो भ्राता द्विजर्षभ ।
ब्रह्मन्समभिवर्तेत सद्भुतः संस्तपोधन ॥ १०
न तु धर्मस्य सूक्ष्मत्वाद्गतिं विद्मः कथंचन ।
अधर्मो धर्म इति वा व्यवसायो न शक्यते ॥ ११
कर्तुमसाद्विधैर्ब्रह्मस्ततो न व्यवसाम्यहम् ।
पञ्चानां महिषी कृष्णा भवत्विति कथंचन ॥ १२

युधिष्ठिर उवाच ।

न मे वागनृतं ग्राह नाधर्मे धीयते मतिः ।
वर्तते हि मनो मेऽत्र नैपोऽधर्मः कथंचन ॥ १३
श्रूयते हि पुराणेषुपि जटिला नाम गौतमी ।

4 T1 G2 om. 4 (cf. v. l. 1, 3). — ^b) G5 वाचम्.
— ^c) B1.3 पर्यपृच्छन्महा. — ^d) N1.2 V1 Dn D1 S (T1
G2 om.) द्रौपद्यर्थे. K (except K1) N1.2 V1 Da Dn
D1 विशां पते; N3 B D4 स्वयंवरे; D2.5 महामते; S (T1 G2
om.) महामुनि.

5 T1 om. 5 (cf. v. l. 1). Before 5, S (except T1)
ins. द्रुपदः. — ^a) V1 न चैवैका व. — ^b) S1 K1 वा (for
च). N3 Dn D1 धर्मपत्नी न संकरः. — ^c) N2.3 Dn
D1.5 एतन्मे.

6 T1 om. 6 (cf. v. l. 1). K1.2 S om. उवाच.
— ^a) D5 विरुद्धे हि; G1 M विप्रलब्धे; Cd as in text.
Cf. Winternitz, *JRAS.* 1897. 740 (footnote 1).
— ^b) K4 कथं (for लोक-). K (except K2) धिनि; B5
धने; D2 विरुद्धके; S (T1 om.) धिते. — ^c) K2.4 M
(except M5) तत्त्वतः (for तस्य तत्).

7 S1 K1.2 S om. उवाच. — ^a) Ko.4 मम मतिः. N1
अधर्मोऽयं मतो विद्धि. — ^b) Ko विरुद्धो वेदलोकयोः; G2
लोकवेदविरुद्धयोः. — ^c) N1 युज्यते. T1 भार्या (for पत्नी).

8 G2 om. 8-11^b. — ^a) S1 Ko.1.3 अनेकः सन्;
K2 अनेकस्मिन्. K4 N V1 B D न चाप्यधर्मो विद्वद्भिः.
— ^d) N V1 B D कथंचन (for सना').

9 G2 om. 9 (cf. v. l. 8). — ^a) Ko.4 N2 V1 D1 T1
G1 ततो; N3 कथं (for अतो). N2.3 V1 Da D1.2 S म्येनं
(M5-8 म्येतत्); B म्येतं. — ^b) T3 G2-6 सुतां प्रति; G1
तु यां प्रति. — ^c) N2.3 V1 Dn धर्मः सदैव संदिग्धः.

— ^a) B Da D2.4 च; T1 G5 हि (for हि). K2 मम त्विदं;
N1 हि मापि च; N2.3 Dn D1 हि मे त्वयं.

10 G2 om. 10 (cf. v. l. 8). S1 K1 S om. उवाच.
— ^b) G5 भ्राता ज्येष्ठो (by transp.). S1 K1 नरर्षभ.

— ^c) N3 संभृतः सन्; V1 न सद्भुतस्.

11 G2 om. 11^{ab} (cf. v. l. 8). — ^a) D5 सूक्ष्मस्य.
— ^b) K2 T3 G1.3-5 विद्मः; D5 T1 G5 वेद्मि; M5 विदुः.
B5 D2 न कं (D2 कां) चन. — N1 (hapl.) om. 11^c-12^d.
— ^c) T1 G1.5.6 M च (for वा). G2 न च धर्मोऽधर्म इति.

12 N1 om. 12 (cf. v. l. 11). — ^a) V1 द्विधैर्युक्तं.
— ^b) T3 G2-6 अतो न; M5-8 ततोऽन्य- (M5 न्यद्).
N2 B (except B3) D ततोऽयं न (D5 च) व्यवस्यते (B3 D1
ति); T1 न व्यवस्याम्यहं ततः.

13 13^{ab}=1. 187. 29^{ab}. — S1 K1.3 S om. उवाच.
— ^b) Ko.2.4 विद्यते (for धीयते). N1.3 B Da D2.4
मनः. — ^c) S (except T1) च (for हि). K4 निमित्तो
मे; B5 मनो मे तु. — ^d) S1 K1.4 G2 नैव धर्मः; Da1
नैको धर्मः.

14 ^a) K4 D5 transp. हि and अपि. S पुराणेषु.
— ^b) S जटिलो नाम गौतमः. — After 14^{ab}, S ins.:

1909* तस्य पुत्री महाप्राज्ञा गौतमस्य यशस्विनी ।

[T3 G2.4 जटिलस्य (for गौतम*). G2 यशस्विनः.]

— ^c) K2 ऋषि मे ध्यायिनवती (sic); Bim Cd ऋषी-
नुद्राहितवती. — ^d) Ko.2.4 N2.3 V1 B1.3 Dn D1.2 S
सप्त (as in text); the rest सर्व-. Ko वरे; K2.3 N V1

ऋषीन्ध्यासितवती सप्त धर्मभृतां वर ॥ १४
 गुरोश्च वचनं ग्राहूर्धर्मं धर्मज्ञसत्तम ।
 गुरूणां चैव सर्वेषां जनित्री परमो गुरुः ॥ १५
 सा चाप्युक्तवती वाचं भैक्षवद्भुज्यतामिति ।
 तस्मादेतदहं मन्ये धर्मं द्विजवरोत्तम ॥ १६

कुन्त्युवाच ।

एवमेतद्यथाहायं धर्मचारी युधिष्ठिरः ।
 अनृतान्मे भयं तीव्रं मुच्येयमनृतात्कथम् ॥ १७
 व्यास उवाच ।
 अनृतान्मोक्ष्यसे भद्रे धर्मश्चैष सनातनः ।

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अष्टाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८८ ॥

न तु वक्ष्यामि सर्वेषां पाञ्चालं शृणु मे स्वयम् ॥ १८
 यथायं विहितो धर्मो यतश्चायं सनातनः ।
 यथा च ग्राह कौन्तेयस्तथा धर्मो न संशयः ॥ १९
 वैशंपायन उवाच ।
 तत उत्थाय भगवान्ध्यासो द्वैपायनः प्रभुः ।
 करे गृहीत्वा राजानं राजवेश्म समाविशत् ॥ २०
 पाण्डवाश्चापि कुन्ती च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।
 विचेतसस्ते तत्रैव प्रतीक्षन्ते स्म तावुभौ ॥ २१
 ततो द्वैपायनस्तस्मै नरेन्द्राय महात्मने ।
 आचख्यौ तद्यथा धर्मो बहूनामेकपलिता ॥ २२

B Dn D1.2.4.5 वरा; Da1 वराः; Da2 वरः; S (except G2) वरान्. — After 14, K2 N1.2 V1 (om. line 1) Dn D4.5 S ins.:

1910* तथैव मुनिजा वार्क्षी तपोभिर्भावितात्मनः ।

संगताभूदश आदुनेकनाम्नः प्रचेतसः ।

[(L. 1) K2 मनुजा वार्क्षी; T G2.4 (by corr.). 6 मृगशावाक्षी. G1 लाक्षी; G2 दक्षी (for वार्क्षी). S भावितान्मुनीन् (Ms 'नृपीन्'). — (L. 2) T1 G1 M दशोपतस्थुषी आ; T2 G4-5 दशमजदपीन्आ; G2 दशागच्छस्तुमहर्षीन्; G3 दश प्राचेतसो आ.]

15 " K2 तद्; N2.3 Dn D1 हि (for च). — " S1 K N2.3 Da Dn धर्म्य. B5 D1 S धर्मभृतां वराः (B5 D1 T1 Ms वर; G5 वरः; G6 वरं). — " D4 T1 G1 जननी (for जनित्री). N2.3 Dn D1 माता परमको गुरुः.

16 " S1 K D5 राजन्; N1 वाक्यं; V1 पार्थः; S वाचा. — " Some MSS. भैक्षवद्. — " Ko.2.4 N B (except B5) Da D4 एतमहं; V1 एतन्मतं. — " K1.3 धर्म्य. N2 V1 Dn D1 S परं धर्मं द्विजो (G4 नृपो)त्तम (T1 परं द्विजवरोत्तम).

17 S1 K1 S कुन्ती (T1 पृथा) (all om. उवाच). — After the ref., S (except T1 G2.5.6) ins.:

1911* भुज्यतां आतृभिः सार्धमित्यर्जुनमचोदयम् ।
 — " K2 (sup. lin.) N2.3 B D यथा ग्राह (D5 चाहं); K2.4 T3 यथा चाहं; G2 यथाहार्यं G5 यथाभार्या; G6 यथाभार्यः.
 — " S1 K1 N2.3 V1 B5 D (except Da) मुच्येहम्.

18 S1 K1 S om. उवाच. — " Some MSS. मोक्षसे. — " N1 धर्मश्चापि; D5 धर्म एष. — D2.5 (hapl.) om. 18*-19*. — " K4 N2.3 V1 B Dn1 D4 T3 G2-5 ननु;

N1 न प्र; T1 न हि. S1 प्रेक्ष्यामि; K1 प्र; Ms पश्यामि (inf. lin. as in text). — " K V1 Da पांचाल. S वचः.

19 D2.5 om. 19^{ab} (cf. v. l. 18). — " B5.6 Da D2.4 ग्राह च (by transp.); S चाप्याह (G1 चाह स).

20 K1.3.4 D2 S om. उवाच. — " Ms-3 अथ द. — " S कृष्णद्वैपायनः. N3 स्वयं; B Da D2.4 शुचिः (for प्रभुः). — " V1 वासवेश्म.

21 " K2 B5.6 Da त्वपि; K3 चैव; D5 S त्वय (for चापि). — " K2.4 पार्थिवः (for पार्षतः). — " K4 N V1 B D विविशुत्पे (Dn D1 'शुयत्र' तत्रैव; S मिथः कथाभिस्ते तत्र. — " D5 S (except T1 G6) 'क्षंति.

22 " T G (except G1) द्वैपायनस्ततस्तस्मै (by transp.). — " S विशां पते. — " K1 तत्र यो धर्मो; N1 D2 तद्यथाधर्मः; V1 तद्यथावृत्तं. — After 22, K4 D4 S ins.:

1912* यथा देवा ददुश्चैव राजपुत्र्याः पुरा वरम् ।

धर्माद्यास्तपसा तुष्टाः पञ्चपत्नीत्वमीश्वराः ।

[(L. 2) K4 विप्राद्याः; D4 ब्रह्माद्याः. K4 ईश्वराद्.]

Colophon. Major parvan: T3 G M संभव (for आदि). — Sub-parvan: S1 K1.2 B1 Dn D5 T3 G2.4 Ms.5 द्रौपदी (Ms om.) स्वयंवर; K3 द्रौपदीविवाह; B5 वैवाहिक; T1 संभव; to it B1.5 add पंचद्रौपाख्यान. N3 B5.6 Da D2.4 (all om. the sub-parvan name) mention only पंचद्रौ (B5.6 'द्रियो)पाख्यान. — Adhy. name: Ko.2.4 व्यासागमनं; T3 G1.2.4 व्यासद्रुपदसंवादः. — [Adhy. no. (figures, words or both): Dns 195;

१८९

व्यास उवाच ।

पुरा वै नैमिषारण्ये देवाः सत्रमुपासते ।
तत्र वैवस्वतो राजञ्चामित्रमकरोत्तदा ॥ १

ततो यमो दीक्षितस्तत्र राज-

न्नामारयत्किंचिदपि प्रजाभ्यः ।

ततः प्रजास्ता बहुला बभूवुः

कालातिपातान्मरणात्प्रहीणाः ॥ २

ततस्तु शक्रो वरुणः कुवेरः

साध्या रुद्रा वसवश्चाश्विनौ च ।

प्रणेतारं भुवनस्य प्रजापतिं

समाजग्मुस्तत्र देवास्तथान्ये ॥ ३

ततोऽब्रुवँल्लोकगुरुं समेता

भयं नस्तीत्रं मानुषाणां विवृद्ध्या ।

तस्माद्भयादुद्विजन्तः सुखेप्सवः

प्रयाम सर्वे शरणं भवन्तम् ॥ ४

ब्रह्मोवाच ।

किं वो भयं मानुषेभ्यो यूयं सर्वे यदामराः ।

मा वो मर्त्यसकाशाद्भयं भवतु कर्हिचित् ॥ ५

देवा ऊचुः ।

मर्त्या ह्यमर्त्याः संवृत्ता न विशेषोऽस्ति कश्चन ।

अविशेषादुद्विजन्तो विशेषार्थमिहागताः ॥ ६

ब्रह्मोवाच ।

वैवस्वतो व्यापृतः सत्रहेतो-

स्तेन त्विमे न प्रियन्ते मनुष्याः ।

D4m 199; Ds G2 146; T1 175 (read 195); T2 G4-8 147; G1.3 149; M 148. — *S'loka no.*: Dn 23; M2 24. — *Aggregate s'loka no.*: Dn2 7255.

✎ A passage of nearly 120 lines, comprising two addl. adhy., given in App. I (No. 100), is ins. in D4 S after adhy. 188, in K4 after l. 189. 49. ✎ Nil. : अत्र यत्तद्देवा ददुरित्यादिना त्रिपथगां नदीमित्यन्तो नारायण्युपाख्यानग्रन्थोऽध्यायद्वयात्मकः कचित्तुस्तके पठ्यते। ✎ Nil.'s यत्तद्देवा is no doubt a v. l. of यथा देवा of 1912*.

189

1 Ś1 K1 D4 S om. उवाच. — *) Many S MSS. नैमिषा; cf. v. l. 1. 1. 1 etc. — *) B Da D2.4 सत्रं समासते.

2 *) Ko. 1.4 N2.8 B1.2.6 Dn D2 G2.5.6 M2-8 कंचिद्. Ko. 2.4 इह; B2 इव (for अपि). K1 प्रजासु; N2.8 B2.6 D (except D4.5) G1 प्रजानां; T2 G4 प्रजा हि. N1 ततो यमो दीक्षितोत्र राजन्नामारयत्प्रजाः (anuṣṭubh!). — *) K4 कालोपि यातो. Ko. 2.4 N B D G1 मरण-प्रहीणाः. — For 2, V1 subst. a (fragm.) anuṣṭubh stanza:

1913* स तत्र दीक्षितस्तात यमो नामारयत्प्रजाः ।
प्राणिनोऽथ न मृताश्च * * * * *

3 *) N2.2 V1 B D सोमश्च (Ds 'स्तु'); S (except M2.5) ततश्च. — *) V1 साध्यादित्या. K2.8 N V1 B D T1 वसवोयाश्वि. — *) N2 B2.6 Da Dn3 D1.2 प्रजापतिभुवनस्य प्रणेतारः.

4 *) N1 B1.5 भयं तीव्रं; N2.8 V1 B2.6 D (except Ds) भयात्तीव्रान्. K1 S प्रवृद्ध्या. — *) Ś1 सर्वे स्म (m as in text); K2 सुखेच्छा; Ds स्म सर्वे (for सुखे). — *) Ś1 K1.2 इयाम; Ko. 2.4 याताः स्म; Ds व्रजाम; G1 भजाम (for प्रयाम). G1 भजंतः (for भवन्तम्). N1 व्रजाम भो परेशं वै भवंतं.

5 N पितामह उ° (Ś1 K1 om. उ°). S ब्रह्मा (G2.6 om. the ref.). — G2 (hapl.) om. 5-6. — *) Ś1 सदा मराः. — *) K2 N1 S (G2 om.; G3 before corr.) न (for मा). — *) S (G2 om.) भवति. V1 कुत्रचित्. Ś1 K N Dn D1.2.5 भयं भवितुमर्हति.

6 G2 om. 6 (cf. v. l. 5). Ś1 K1 S om. ऊचुः. — *) K2 मर्त्यमर्त्याः; N2.8 V1 B D (except Ds) मर्त्या अमर्त्याः. Ś1 संपन्ना; K2 B2 D2 भूता; Da जाता. — *) N2 V1 B2 विशेषो नास्ति (by transp.). — *) B2.5 Da D2.4 उपागताः. B2 विपादं समुपागताः.

7 Ś1 K1-3 N B2.5.6 D भगवानुवाच; Ko. 4 V1 B1 पितामह उ°; S ब्रह्मा. — *) Ko. 2.4 तस्मात्त्विमे. — *) T2 G2 तस्मिन् हि कार्ये (sic). Ds कृतसत्रं. — *) Ś1 T1

तस्मिन्नेकाग्रे कृतसर्वकार्ये
 तत एषां भवितैवान्तकालः ॥ ७
 वैवस्वतस्यापि तनुर्विभूता
 वीर्येण युष्माकमुत प्रयुक्ता ।
 सैषामन्तो भविता ह्यन्तकाले
 तनुर्हि वीर्यं भविता नरेषु ॥ ८
 व्यास उवाच ।
 ततस्तु ते पूर्वजदेववाक्यं
 श्रुत्वा देवा यत्र देवा यजन्ते ।
 समासीनास्ते समेता महाबला
 भागीरथ्यां ददृशुः पुण्डरीकम् ॥ ९
 दृष्ट्वा च तद्विस्मितास्ते बभूवु-
 स्तेषामिन्द्रस्तत्र शूरो जगाम ।
 सोऽपश्यद्योषामथ पावकप्रभां

यत्र गङ्गा सततं संप्रसृता ॥ १०
 सा तत्र योषा रुदती जलार्थिनी
 गङ्गां देवीं व्यवगाढावतिष्ठत् ।
 तस्याश्रुविन्दुः पतितो जले वै
 तत्पद्मासीदथ तत्र काञ्चनम् ॥ ११
 तदद्भुतं प्रेक्ष्य वज्री तदानी-
 मपृच्छत्तां योषितमन्तिकारै ।
 का त्वं कथं रोदिषि कस्य हेतो-
 र्वाक्यं तथ्यं कामयेह ब्रवीहि ॥ १२
 ह्युवाच ।
 त्वं वेत्स्यसे मामिह यासि शक्र
 यदर्थं चाहं रोदिमि मन्दभाग्या ।
 आगच्छ राजन्पुरतोऽहं गमिष्ये
 द्रष्टासि तद्रोदिमि यत्कृतेऽहम् ॥ १३

Me-8 तत एवैषां; K2 G8 ततस्तेषां; N1 तत्र एषां; B8 तत्तु
 एषां; T8 G4 तं चैतेषां; G8 ततश्चैतेषां. K2 N8 B Da D2,4
 भविता ह्यन्तकालः; K3 N1 भवितांतं; K4 भवितैति कालः;
 G1 भवितैषोतं.

8 *) K2 N V1 B D S एव (T1 इह) (for अपि).
 K1 हि भूता; K2 N1,8 B1m,8,8 Dn1 D1 विभूषिता; N2
 B1,6 Da Dn2,8 D2,4,5 विभक्ता; V1 प्रयुक्ता; S हि भूत्वा
 (for विभूता). — *) V1 अंशेन (for वीर्येण). S1 Ko,8,4
 N1 इति; K1 अति; K2 D1 T1 अनु- (for उत). S1m K1
 N2,8 B (except B8) D वृद्धा; N1 वृत्ता; V1 भूता (for
 युक्ता). — *) G2 यमो; M8 ह्यन्तो. S1 K1 रुषिता (for
 भविता). K2 सत्रकाले. — *) K2,8 N2,8 V1 B D (D4
 by corr.) न तत्र (D1 तेनात्र); N1 मेने हि (for
 तनुर्हि). K1 भवितामरेषु; K8 भविता वै न. S नियच्छध्वं
 मोहममित्रसाहाः.

9 S1 K1 S om. उवाच (T8 G2-4,6 M8 om. the ref.).
 — *) B8,6 Da D2,4 च (for तु). B8 तत् (for ते). S1
 T8 G2,4 पूर्वजं; N1 पूर्वजा; G1 पूजयन्. — *) N2,8 Dn S
 जग्मुर् (Me-8 गता) (for the first देवा). — *) G8
 समवेता. K8 महान्तो. K2 सीनास्तेपि महाबलाय. — *)
 B8 भीमरथ्यां (m as in text).

10 *) N1,8 B (except B8) D2 वीरो; B8m Cd शूरो
 (as in text). — *) D8 पावकाभां. K8 योषामपश्यत्स च
 पावकाभां. — *) D8 गंगा यत्र (by transp.). S वै

प्रभूता (for संप्र). Ko संप्रसृता सततं यत्र गंगा; K1,4
 N2,8 V1 B1,8,8 Dn D1,4 Arjp यत्र देवी गंगा सततं
 प्रसू (B1,8 संप्रसू; D4 प्रभू)ता; B8 Da D2 सा तत्र देवी
 सततं बभूव.

11 *) K8 जलांतर; T1 जलार्थी; G1 जलांतरे. — *) S1
 व्यवगाढावतिष्ठत्; Ko,4 अवगाढावति; K1 N V1 B Da
 Dn व्य (N1 चा; V1 अ)वगाढा व्यति; K2 विगाढावति;
 D1 व्यवगाढा ति. — *) K1 V1 B8 Da T G (except
 G1,6) तद् (T8 दा)श्रु. K2 N2,8 V1 B D M8 जले यस्.

12. *) K2 युष्मे; K2m N2,8 V1 B D (except D1)
 भद्रे; S कुतो (for कथं). — *) S1 K2-4 N V1 B1,8,8 D
 (except Da2 D1) T8 G (except G2) कामयेहं; K1 यैतद्;
 T1 ये प्र- V1 B8 D1,2 G1 ब्रवीमि; D8 वि. B8 D4 ब्रूहि
 वरांगने त्वं (for कामयेह ब्र).

13 S (but not S1 K1!) om. उवाच. — *) V1 त्वं
 पृच्छसे. — *) S1 Ko,1,8 V1 वा; K4 वै (for चाहं). T1
 G8-5 M मन्दभागा. — *) V1 त्वरितो (for पुरतो). N
 (except N1) G2 om. अहं. — *) S1 Ko,1,4 Da D8 T
 G8,4 यद् (for तद्). S1 K (except K2) N1 D8 यत्
 हेतोः; Da तत्कृतेहं (Da1 ते ह).

14 S1 K1 S om. उवाच. — *) N2,8 V1 B1,8 D
 (except Da1 D1) सिद्धासनस्थं. — *) G1,6 (sup. lin.)
 श्रीदंतमैक्षद्.

15 *) K2 विद्धीह विश्वं. N2,8 Dn1,8 D1 विद्वन्; G1

व्यास उवाच ।

तां गच्छन्तीमन्वगच्छत्तदानीं
सोऽपश्यदारात्तरुणं दर्शनीयम् ।
सिंहासनस्थं युवतीसहायं
क्रीडन्तमश्वगिरिराजमूर्ध्नि ॥ १४
तमब्रवीदेवराजो ममेदं
त्वं विद्धि विश्वं भुवनं वशे स्थितम् ।
ईशोऽहमस्मीति समन्युरब्रवी-
दृष्ट्वा तमधैः सुभृशं प्रमत्तम् ॥ १५
कुट्टं तु शक्रं प्रसमीक्ष्य देवो
जहास शक्रं च शनैरुदक्षत ।
संस्तम्भितोऽभूदथ देवराज-
स्तेनेक्षितः स्थाणुरिवावतस्थे ॥ १६
यदा तु पर्याप्तमिहास्य क्रीडया
तदा देवीं रुदतीं तामुवाच ।
आनीयतामेष यतोऽहमार-
न्मैनं दर्पः पुनरप्याविशेत् ॥ १७
ततः शक्रः स्पृष्टमात्रस्तथा तु
स्रस्रैरङ्गैः पतितोऽभूद्रण्याम् ।

तमब्रवीद्भगवानुग्रतेजा

मैवं पुनः शक्र कृथाः कथंचित् ॥ १८
विवर्तयैनं च महाद्रिराजं
वलं च वीर्यं च तवाप्रमेयम् ।
विवृत्य चैवाविश मध्यमस्य
यत्रासते त्वद्विधाः नृवभासः ॥ १९
स तद्विवृत्य शिखरं महागिरे-
स्तुल्यद्युतींश्चतुरोऽन्यान्ददर्श ।
स तानभिप्रेक्ष्य बभूव दुःखितः
क्वचिन्नाहं भविता वै यथेमे ॥ २०
ततो देवो गिरिशो वज्रपाणिं
विवृत्य नेत्रे कुपितोऽभ्युवाच ।
दरीमेतां प्रविश त्वं शतक्रतो
यन्मां बाल्यादवमंस्थाः पुरस्तात् ॥ २१
उक्तस्त्वेवं विभुना देवराजः
प्रवेपमानो भृशमेवाभिपङ्गात् ।
स्रस्रैरङ्गैरनिलेनेव नुन्न-
मश्वत्थपत्रं गिरिराजमूर्ध्नि ॥ २२
स प्राञ्जलिर्विनतेनाननेन

विश्वं (as in text). K_{3.4} वशे स्थितं भुवनं विद्धि सर्वं.
— ^a) $\tilde{N}_1$ समक्षेस्तु मृशं; Da D_{2.4.5} Ms तमक्षेषु मृशं.
 $\tilde{S}_1$ प्रदीवितं; K (except K₂) $\tilde{N}_1$ D₅ प्रसक्तं.

16 ^a) Ko $\tilde{N}_2.3$ V₁ B D च; $\tilde{N}_1$ S (except M_{3.5})
स (G₂ सु-) (for तु). — ^b) $\tilde{N}_1$ D₅ शनकैर् (for च शनैर्).
 $\tilde{S}_1$ K $\tilde{N}_1$ D₅ G₆ उदीक्ष्य; B₅ D₄ उदैक्षत्. — ^c) K₄ G₂
स संमितो.

17 ^a) $\tilde{S}_1$ Ko.1.4 च (for तु). $\tilde{S}_1$ पर्याप्तमिह; Ko $\tilde{N}_1$
S (except G₄) पर्याप्तिर्; Cd as in text. $\tilde{S}_1$ Ko.1
इवास्य क्रीडया (Ko दीव्यत:); S (except G₄) इवा(T₃
इहा)क्षक्रीडया (G₁ "क्षविक्रियायां; G₂ "क्षक्रीडावान्; G₆
"क्षक्रीडायां; M "क्षक्रीडायासु) (for इहास्य क्री). — ^b) $\tilde{S}_1$
K (except K₂) $\tilde{N}_1$ तदा स ($\tilde{N}_1$ तु) देवीं. G₅ कुमतीं
(for रुदतीं). M_{3.5} तामवोचत्. — ^c) T G₂₋₆ ततोम(T₁
G_{5.6} "ह)मारान्; G₁ यमोहमारान्. — ^d) $\tilde{S}_1$ K₁ $\tilde{N}_1$ D₁ G₁
मैवं; $\tilde{N}_2.3$ Dn T₁ M_{3.6} नैनं. $\tilde{S}_1$ K₁ $\tilde{N}_1$ पुनरस्यावि; K₄
पुनरेवावि; B₅ पुनरावि; D_{4.5} पुनरभ्यावि; T₁ "विशेद्वै;

G₁ पुनराविवेश; G₂ पुनरप्याविवेश.

18 ^a) S तदा. K_{4m} दृष्टमात्रस्तु तेन. — ^b) K₂ D₂
ततोब्रवीद्. $\tilde{N}_3$ उपक्रमां. — ^c) T₃ G₂ जातु (for शक्र).

19 ^a) K₄ $\tilde{N}_2$ V₁ B₅ Dn D_{2.4.5} निवर्तय; Cd as in
text. V₁ B (except B₁) Da₁ D₄ एतं. K₂ महेंद्रराजं.
— ^b) Dn_{1.2.3} D₁ तथाप्र; G₁ तदाप्र. — ^c) K₂ $\tilde{N}_2.3$
V₁ B D छिद्रस्य (for विवृत्य). T₃ G₄ च त्वं विश. $\tilde{S}_1$
(by corr.) K₁ चैवावगमय्य सम्यग्.

20 ^a) K_{2.3} $\tilde{N}_2.3$ V₁ B D (except D₂) विवरं (for
शिखरं). — ^b) S om. अन्यान्. — ^c) $\tilde{N}_1$ D₅ अभिज्ञाय
ब. — ^d) S (except M₅) कथं नाहं.

21 ^a) T₁ G₅ रुषितोऽभ्युवाच. — ^b) T₁ दरीं गिरेस्तां.
— ^c) K₁ G₁ M_{3.5} यन्मा; G₂ यदा; M₃₋₅ यस्माद्.

22 ^a) K $\tilde{N}_1$ V₁ B_{1.5} Da Dn D_{1.2.4} M₃ प्रा (Da Dn₁
प्र)वेपनातौ (K₁ प्रवेपनातौ); B_{2.6} D₅ M₅ प्रवेपि (B₃ D₅
"प)तांगो. — ^b) K₂ D_{2.4} G₁ अनिलेनेव; D₁ T₃ G₄
अनिलैरेव. — ^c) D_{1.4} अश्वत्थपत्रं. B_{5.6} Da M₃₋₅ "मूर्धन्ति.

23

प्रवेपमानः सहसैवमुक्तः ।
 उवाच चेदं बहुरूपमुग्रं
 द्रष्टा शेषस्य भगवंस्त्वं भवाद्य ॥ २३
 तमब्रवीदुग्रधन्वा प्रहस्य
 नैवंशीलाः शेषमिहामुवन्ति ।
 एतेऽप्येवं भवितारः पुरस्ता-
 तस्मादेतां दरिमाविश्य शेध्वम् ॥ २४
 शेषोऽप्येवं भविता वो न संशयो
 योनिं सर्वे मानुषीमाविशध्वम् ।
 तत्र यूयं कर्म कृत्वाविषह्यं
 बहूनन्यान्निधनं प्रापयित्वा ॥ २५
 आगन्तारः पुनरेवेन्द्रलोकं .

स्वकर्मणा पूर्वजितं महार्हम् ।
 सर्वं मया भाषितमेतदेवं
 कर्तव्यमन्यद्विविधार्थवच्च ॥ २६
 पूर्वेंद्रा ऊचुः ।
 गमिष्यामो मानुषं देवलोका-
 दुराधरो विहितो यत्र मोक्षः ।
 देवास्त्वस्मानादधीरञ्जनन्यां
 धर्मो वायुर्मघवानश्विनौ च ॥ २७
 व्यास उवाच ।
 एतच्छ्रुत्वा वज्रपाणिर्वचस्तु
 देवश्रेष्ठं पुनरेवेदमाह ।
 वीर्येणाहं पुरुषं कार्यहेतो-

23 ") Ś1 निर्गतेन; Ś1m K1 निष्प्रमेन; Ko विगतेन (for विनतेन). K2 आननैक्षत्. N2.3 V1 D (except D1.4) "लिवै वृषवाहनेन. — ") N1 B1 D (except D1.2.4) T1 G1 M देवं (for चेदं). K3 रूपं तमुग्रं. — ") K2 द्रष्टा; K3 द्रष्टा; K4 द्रष्टासि; B5 S (except M5) द्रष्टा (for द्रष्टा). N2 Dns अद्याशेषस्य (for द्रष्टा शे). S शेष (for शेषस्य). N1 V1 B D भुवनस्य (for भगवन्). N1 V1 B Dn1.2.3 D2.5 भवाद्यः; T1 G1.2.5.6 प्रसीद; T3 G2.4 प्रयच्छ. Cd द्रष्टाशेषस्य (=सर्वज्ञः). — Cf. Winternitz, *JRAS.* 1897. 743 (and footnote 2).

24 ") N1.2 Dn D1 Cd उग्रवर्चाः. — ") N1 S नै (N1 ए) वंविधाः; Cd as in text. Ko.4 केशम्; K1 श्रेष्ठम्; D5 श्रेयः (for शेषम्). K2 D5 इव; G5 अव (for इह). K3 शीलाः केशभाजो भवन्ति. — ") T3 G4 भवतः पुरस्तात्; G2 भगवन्वै पुरः. — ") D4 om. तस्माद्; B5.6 om. एतां. K4 N1 एनां; D5 एतां त्वं; S एते (G5 एनद्) (for एतां). Ś1 K1 D1.5 आविशध्वं (D5 स्त्र); Ko आविशेषः; K2.4 आविश्यसेध (K4 स्त्रे त्वं); K3 N2.3 B1.5m Dn आविश्य शेध्व; N1 एवाविशद्य; V1 B5 आविश्य तिष्ठ; B5 आविश्येह शेध्व; B5m.6 Da D4 आविशान्नैव शेध्व; D2 आविशेषेध्व; S एनां प्रविष्टाः.

25 ") Ko.3.4 Da D2 शेषा (Da D2 पो) ह्येवं; N1 V1 B (B5 marg.) Dn D1 तत्र ह्येवं (B5 orig. शेषाप्येवं); D4 (by corr.) S एषा भार्या. K4 N1 V1 B Dn D1.2 भवितारो न. Ś1 K1 नैव (for वो न). K2 तामसंशयं. — ") S पो संविश. — ") K2 तत्ते; T1 तत्रापि (for तत्र). — ") T3 G3.4 बहूनां राज्ञां; G1.2.5 बहूनस्यां; G5.

भूभारस्य. K2 V1 B (except B5) D2 प्राप्य चैव. — After 25, D4 (marg. sec. m.) S ins.:

1914* शस्त्रैर्दिव्यैर्मानुषान्योधयित्वा
 शूरान्सर्वानाहवे तान्विजित्य ।

26 ") K3 वै पूर्वजितं; S पूज्यमाना. Ś1 K1 M5 महार्होः; Ko.3.4 वै यथाहं; M5 यथाहं. — ") K1.3 N1 D5 सर्वं मया भाषिता. Ś1 एवमेव; Ko.3.4 B5 Da D2.4.5 G4 M (except M5) एतदेव; K1 एव देव; N1 तत्र देव. — ") K2 B5 D4 एतद्; B5 Da एव; G2 अन्यं. K2 N2.1 V1 B D रथयुक्तं.

27 Ś1 S om. ऊचुः. — ") T1 नरकं (for मानुषं). K2 D1.2 देवलोकं; V1 रूपं. B5 देवलोकान्द्रलोकं; D4 (corrupt) देवलोकान्द्रलोकं (both om. मानुषं). — ") K1 पराधरो; K2 Dn1 दुराधारो; B5 राधो; S वा (M2.6-8 व) रो; Cd as in text. T3 G3-5 निहितो. N1 यत्र लोकः; D5 यत्र धर्मः. — ") Ś1 K Mr तस्माद्; G2 अस्माद्. — ") Ś1 K1 भगवानश्विनौ च. — After 27, K4 N1 V1 B D G1 ins.:

1915* अस्त्रैर्दिव्यैर्मानुषान्योधयित्वा
 आगन्तारः पुनरेवेन्द्रलोकम् ।
 [Cf. 1914*.]

28 Ś1 K1 S om. उवाच. — ") Da2 G1 (by corr.) वज्रपाणेर्; T1 यज्ञपाणेर्. — ") G1 एतद् (for इदम्). — ") Ś1 K (except K2) N1 D5 Cd पुरुषं कर्महेतोर्; B5 Da D2 कर्महेतोर्मनुष्यं. — ") Ko.3.4 दास्याम्येषां; K3 N1.3 B5 D2.4 ददास्याम्येषां. Ś1 D1 पंचमस्य. Ś1 K1 तत्त्वसूतां (K1 तं); D1 मत्प्रसूतः. — After 28, N ins. (3

दद्यामेषां पञ्चमं मत्प्रसूतम् ॥ २८
 तेषां कामं भगवानुग्रधन्वा
 प्रादादिष्टं सन्निसर्गाद्यथोक्तम् ।
 तां चाप्येषां योषितं लोककान्तां
 श्रियं भार्या व्यदधान्मानुषेषु ॥ २९
 तैरेव सार्धं तु ततः स देवो
 जगाम नारायणमप्रमेयम् ।
 स चापि तद्वदधात्सर्वमेव
 ततः सर्वं संवभूवुर्धरण्याम् ॥ ३०
 स चापि केशौ हरिरुद्धवर्ह
 शुक्लमेकमपरं चापि कृष्णम् ।
 तौ चापि केशौ विशतां यदूनां
 कुले स्त्रियौ रोहिणीं देवकीं च ।
 तेयोरेको बलदेवो बभूव

कृष्णो द्वितीयः केशवः संवभूव ॥ ३१
 ये ते पूर्व शक्ररूपा निरुद्धा-
 स्तस्यां दयां पर्वतस्योत्तरस्य ।
 इहैव ते पाण्डवा वीर्यवन्तः
 शक्रस्यांशः पाण्डवः सव्यसाची ॥ ३२
 एवमेते पाण्डवाः संवभूव-
 ये ते राजन्पूर्वमिन्द्रा बभूवुः ।
 लक्ष्मीश्वेषां पूर्वमेवोपदिष्टा
 भार्या येषां द्रौपदी दिव्यरूपा ॥ ३३
 कथं हि स्त्री कर्मणोऽन्ते महीतला-
 त्समुत्तिष्ठेदन्यतो दैवयोगात् ।
 यस्या रूपं सोमसूर्यप्रकाशं
 गन्धश्चाग्नयः क्रोशमात्रात्प्रवाति ॥ ३४
 इदं चान्यत्प्रीतिपूर्वं नरेन्द्र

s'loka!):

1916* विश्वभुगुतधामा च शिविरिन्द्रः प्रतापवान् ।

शान्तिश्चतुर्थस्तेषां वै तेजस्वी पञ्चमः स्मृतः ।

[(L. 1) Ś1 K1 V1 धृन्धामा; Ko क्रतु; Ks Ns Dn D4.5 मृत; N1.5 B3 D1 धृत. K2 शुचिरिन्द्रः.]

29 Before 29, Ds ins. व्यास उ; Gs व्यासः. — ^a) T1 तेषां कर्म. S उग्रकर्मा; Cd as in text. — ^b) K1.5 स निसर्गाद्; N1.5 स विस; B3 D2 सन्नियोगाद् (B3m 'संगाद्'); D4 संविस; G2 सन्निसर्ग. — ^c) Da D4 तां चाप्येनां. D2 लोककर्ता. — ^d) N1 श्रियं देवी. K2 विदधन्; G6 विदधान्; M5 आददान्. M6-8 मानवेषु. — After 29, T1 ins. 1918*.

30 After 30^{ab}, K4 N2.5 V1 Dn D1.4 (marg. sec. m.) ins.:

1917* अनन्तमव्यक्तमजं पुराणं

सनातनं विश्वमनन्तरूपम् ।

— S ins. after 30 (T1, after 29):

1918* नरं तु देवं विबुधप्रधानं

मिन्द्रो जिष्णुं पञ्चमं कल्पयित्वा ।

31 ^a) M2.5 द्वौ चापि. G2 (hapl.) om. from हरिरुप to केशौ (in ^a). G6 हरिरुद्धवर्हदात्. — ^b) Ko.2.4 T1 शुक्लं चैकम्. K2 N3 B Da D2.4 एकं कृष्णमपरं चैव शुक्लं. — ^c) S1 K N1 आ (K2 निरु)विशेतां; N2.5 V1 B D निविशेतां; G1 विहितां. — ^d) S कुलस्त्रियौ. K2 N V1 B

D M5 देवकीं रोहिणीं (by transp.). — ^e) S (except T5 G4) तयोः श्वेतो. T1 बलमद्रो. — N ins. after 31^c:

1919* योऽसौ श्वेतस्तस्य देवस्य केशः ।;
 and after 31/:

1920* केशो योऽसौ वर्णतः कृष्ण उक्तः ।

32 ^a) S (except G2.5.5) एते पूर्वे. Ko इन्द्रभूता निरुद्धाः. K1 N2.5 V1 Dn1.2 D1 निरुद्धाः. — ^b) S उत्तम (for उत्तर). — ^c) K1.2 B3.5 Da D1.2.4 G2.5 एते (for ते). — T3 G4 (hapl.) om. from वीर्यं up to पाण्डवाः (in 33^a).

33 T3 G4 om. up to पाण्डवाः. (cf. V.1. 32). — ^b) K4 T1 G2.5 M एते राजन्. — ^c) M6-8 लक्ष्मीश्वैवं. — ^d) Ko N1 B3.5 D2 T G1-4 M6-8 चैषा; K2.4 B3 D5 G5.5 चैषा; M8 कृष्णा. M5 व्यक्तरूपा.

34 ^a) Ko D1 T3 G om. हि. K2 N2.5 B1 Da कर्मणा ते; N1 धर्मणोते; M6-8 कर्मतोते. — ^b) S1 देवलोकात् (m दैवयोगात् as in text). — ^c) S1 N3 B3 Dn3 D4.5 T3 G2-5 M (except M5) गंधश्चाग्नयः; G1 गंधं चाग्नयः; G2 श्रायं; G6 श्रयः. K2 क्रोशमंगात्; D2.4 T3 G2.2.5 मात्रं; T1 G6 मस्याः. S1 N3 T3 Gs (inf. lin. as in text).4 प्रयाति; K2 प्रभावात्.

35 ^a) S1 K (except K2) D5 चाहं; N1 रवहं; T1 चायं. — ^b) S1 Ko.2 N V1 B1 Dn D1 T G (except G2.5) M6-8 ददन्ति. S1 K (except K2) D5 चै; N1 मे

ददामि ते वरमत्यद्भुतं च ।
 दिव्यं चक्षुः पश्य कुन्तीसुतांस्त्वं
 पुण्यैर्दिव्यैः पूर्वदेहैरुपेतान् ॥ ३५
 वैशंपायन उवाच ।
 ततो व्यासः परमोदारकर्मा
 शुचिर्विप्रस्तपसा तस्य राज्ञः ।
 चक्षुर्दिव्यं प्रददौ तान्स सर्वा-
 न्राजापश्यत्पूर्वदेहैर्यथावत् ॥ ३६
 ततो दिव्यान्हेमकिरीटमालिनः
 शक्रप्रख्यान्पावकादित्यवर्णान् ।
 बद्धापीडांश्चारुरूपांश्च यूनो
 व्यूढोरस्कांस्तालमात्रान्ददर्श ॥ ३७
 दिव्यैर्वस्त्रैररजोभिः सुवर्णै-

माल्यैश्चाग्न्यैः शोभमानानतीव ।
 साक्षात्प्रक्षान्त्वसवो वाथ दिव्या-
 नादित्यान्वा सर्वगुणोपपन्नान् ।
 तान्पूर्वेन्द्रानेवमीक्ष्याभिरूपा-
 न्प्रीतो राजा द्रुपदो विस्मितश्च ॥ ३८
 दिव्यां मायां तामवाप्याप्रमेयां
 तां चैवाग्न्यां श्रियमिव रूपिणीं च ।
 योग्यां तेषां रूपतेजोयशोभिः
 पत्नीमृद्धां दृष्टवान्पार्थिवेन्द्रः ॥ ३९
 स तद्दृष्ट्वा महदाश्चर्यरूपं
 जग्राह पादौ सत्यवत्याः सुतस्य ।
 नैतच्चित्रं परमर्षे त्वयीति
 प्रसन्नचेताः स उवाच चैनम् ॥ ४०

(for ते). S1 Ko.1.4 N1 Ds तुभ्यम्; K2.8 Dn1.28 S (except Gs.6) दिव्यम्; D4 रूपम् (for वरम्). — °) Gs 'सुतांश्च; M6-8 'सुतांस्तान्. — °) K1 पुण्यैर्देहैः. S1 पूर्व-
 रूपैर; B3(m as in text). S6 पुण्यदेहैर.

36 S1 K D2 S om. उवाच (K2 T3 G1-4 om. the ref.). — °) M5 शुचिर्दिव्यस्. — °) Ko.2 N V1 B D तांश्च (D5 'स्तु); K2.4 तान् (om. स); S तेन. — °) T G M5 उपेतान् (M5 inf. lin. as in text); M6-8 यदावत्.

37 °) S1 K1 D1 शक्रप्रमुख्यान् (D1 'खान्); G2 शक्रप्रमुख्यान्. S1 मुदितस्तान्ददर्श; K1 पंच चैवैद्रकल्पान्; M5 पावकदीप्तवर्णान्; M6-8 भुवि चादित्यव. — °) N1 चंद्रापीडान्. K2 चातिरूपांश्च; D5 चानुरूपांश्च. — °) T G सालं (for तालं). N1 'स्कांस्तानपश्यन्महेंद्रान्.

38 °) N1 Da1 Dn1 G1 अस्त्रैर; T3 G2-4 वर्णैर (for वस्त्रैर). N1 V1 विरजोभिः; G2 न रजोभिः. K2 N2.3 V1 B D सुवर्णैर. — °) Dn D2 माल्यैश्चोन्नैः. — °) K2 G1.2 यक्षान्; T1 प्रेक्षान् (for ज्यक्षान्). S1 वापि (for वाथ). K2 N1 तान् (N1 वा) वसुंश्चापि दिव्यान्; K3 वा वसुन्वाथ दिव्यान्; N2.8 V1 B D वा (D5 om. वा) वसुंश्च (B1.5 'सुन्वा)पि रुद्रान्; T G M5 वासवान्वाथ दिव्यान्; M5.6-8 वासवा (M5 वा वसु)न्दिव्यरूपान्. — °) S1 आदित्यान्वै; B5 Da D2 अ (D2 त)थादित्यान्. — °) T3 G2-6 पूर्वैर्द्रास्तान् (by transp.); G2 पूर्वानिद्रान्. S1 K1 D5 संमवेक्ष्य; Ko.3.4 प्रसमीं; K2 स समीं; N2.8 B Da Dn D1.2.3 अमिची (for एवमीक्ष्य). S1 अमिपूर्णान्; D4

अनुरूपान्. N1 तान्सर्वान्समालक्ष्याभिरूपान्; V1 तान्पूर्वै
 द्रानेच पूर्वाभिः. — After 38°, N ins.:

1921* शक्रात्मजं चेन्द्ररूपं निशम्य ।

[See below. — K2 B Da D2.4 'त्मजं चापि निरीक्ष्य पार्थ.]
 — M5 (? hapl.) om. from 38° up to 40°.

39 M5 om. 39 (cf. v. l. 38). — °) S1 K1 दिवां
 मायां. S1 K1.4 तां समीक्ष्य; Ko.8 प्रसमीक्ष्य; K2 N1 V1 B
 D G1 तामवेक्ष्य. — °) K2 तथैवाग्न्यां; B3 तां वै चाग्न्यां.
 K2 N2.8 V1 B (except B3) D (except Dn) स्त्रियम् (for
 श्रियम्). S1 K N1 V1 B Da D2.4.5 अमि (Ko.3.4 B
 D2.4.5 'ति)रूपजुष्टां; Dn D1 अति (D1 'भि)रूपयुक्तां.
 — After 39°, N ins.:

1922* दिव्यां साक्षात्सोमवह्निप्रकाशां ।

[See above. K2 सोमरूपप्र°; Dn8 सोमसूर्यप्र°.]
 — °) K3 सृष्टां; K4 इष्टां; N2 B1 Dn D1 मत्वा (for
 ऋद्धां). K2 पत्नीं दृष्ट्वा दृष्टवान्पां.

40 M5 om. 40° (cf. v. l. 38). — °) K4 V1 D1
 तं; S (M5 om.) तान् (for तद्). S1 K (except K1)
 परमाश्चर्य°; S (M5 om.) °रूपान्. — °) M5 नैकश्चित्रं. K4
 G1 स्वयेति. — °) M2.5 तमुवाच चै°. — After 40, D1
 (marg. sec. m.) S ins. an addl. colophon [Adhy. name:
 S पंचेंद्रोपाख्यानं. — Adhy. no.: T1 198; T3 G2-8 150;
 G1 152; G2 149; M 151. — S'loka no.: M5 40].
 After this colophon, D4 (marg. sec. m.) S ins. an
 (addl.) adhy. of 25 lines, given in App. I (No. 101).

व्यास उवाच ।

आसीत्तपोवने काचिदपेः कन्या महात्मनः ।
नाध्यगच्छत्पतिं सा तु कन्या रूपवती सती ॥ ४१
तोषयामास तपसा सा किलोप्रेण शंकरम् ।
तामुवाचेऽश्वरः प्रीतो वृणु काममिति स्वयम् ॥ ४२
सैवमुक्ताव्रवीत्कन्या देवं वरदमीश्वरम् ।
पतिं सर्वगुणोपेतमिच्छामीति पुनः पुनः ॥ ४३
ददौ तस्यै स देवेशस्तं वरं प्रीतिमांस्तदा ।
पञ्च ते पतयः श्रेष्ठा भविष्यन्तीति शंकरः ॥ ४४
सा प्रसादयती देवमिदं भूयोऽभ्यभाषत ।
एकं पतिं गुणोपेतं त्वत्तोऽर्हामीति वै तदा ।
तां देवदेवः प्रीतात्मा पुनः प्राह शुभं वचः ॥ ४५

पञ्चकृत्वस्त्वया *उक्तः पतिं देहीत्यहं पुनः ।
तत्तथा भविता भद्रे तव तद्भद्रमस्तु ते ।
देहमन्यं गतायास्ते यथोक्तं तद्भविष्यति ॥ ४६
दुपदंषा हि सा जज्ञे सुता ते देवरूपिणी ।
पञ्चानां विहिता पत्नी कृष्णा पार्षत्यनिन्दिता ॥ ४७
स्वर्गश्रीः पाण्डवार्थाय समुत्पन्ना महामखे ।
सेह तत्त्वा तपो धीरं दुहितृत्वं तवागता ॥ ४८
सैषा देवी रुचिरा देवजुष्टा
पञ्चानामेका स्वकृतेन कर्मणा ।
सृष्टा स्वयं देवपत्नी स्वयंभुवा
श्रुत्वा राजन्दुपदं कुरुष्व ॥ ४९

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकोनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८९ ॥ समाप्तं द्रौपदीस्वयंवरपर्व ॥

St. 41-47 are a variant of l. 157. 6-14.

41 Ś1 K1 S om. उवाच. — *) K2 तपोधना का*. — *) S (except M2.5) नाम्यगच्छत्. D1 सा वै; T2 G2.4 सापि.

42 *) Da1 Dns किलोप्रेण च शंकरं; T1 G1.5.6 M सा तु देवं महेश्वरं; T2 G2-4 प(G2 प्री)त्यर्थं त्रिपुरांतकं. — *) T2 G2-4 तामुवाच ततस्; G2 तपसा चेश्वरस. S तुष्टो (for प्रीतो). — *) Ko.3 सयन्; K2 स्मरन्. S वृणीयाः काममीप्सितं.

43 **) S अश्वेश्वरमुवाचेदमात्मनो यद्धितं (T1 वर्धितं) वचः.

44 **) Ś1 K1.2 V1 च (K2 स) तस्यै; Ko तस्यैव; N1 च तस्या (for तस्यै स). K2 तद्वरं. Ko प्रीतिपूर्वकं; K2 N2.3 B Dn D1.2.4 प्रीतिमानसः (for प्रीतिमां*). K2.4 प्रीतिमांस्तद्वरं तदा. S एवमुक्तस्तदा देव इदं वचनमब्रवीत्. — *) K2 N2.3 B D (except D5) पतयो भद्रे. — *) S इत्युक्ता सा तु (T1 G2 सा च; T2 G2.4 साधु) आसिनी.

45 S om. 45. — *) K2.4 प्रसादयती सा देवम्. — *) Ko पतिमेकं (by transp.); D1 एवं पतिं. — *) K2 N2.3 B D शंकर (for वै तदा). — *) Ś1 K1 तदैव देवः.

46 Before 46, Ś1 ins. महादेवः; K1 श्रीदेवदेवः; V1 देवदेव उ; B2 देव उ; D2 महादेव उ. — *) Cf. l. 157. 13. Ś1 Ko M त्वयाप्युक्तः; K1.3.4 त्वयास्म्युक्तः; K2 त्वयैवोक्तः; N1 त्वया ह्युक्तः; V1 त्वया प्रोक्तः; N2.3 B D

त्वयोक्तोहं; T G त्वया चोक्तः (all avoiding the hiatus in different ways!). — *) K2 N2.3 B D देहीति वै. S शुभे (M2 पुनः also). — S om. 46st. — *) N1 तदेतद्; N2.3 V1 Dn D1.4 वचस्तद् (for तव तद्). — *) S वै (for तद्). K2 भविष्यति न संशयः; K1m N2.3 V1 B D सर्वमेतद्भविष्यति. — After 46, T2 G2-4.5 ins. a passage of 32 lines given in App. I (No. 102).

47 Before 47, K2 V1 Da Dns D2.4.5 ins. व्यास उ*. G2 om. 47th. — *) B1m D2 द्रौपद्येषा. S (G2 om.) ततो. — *) K2 N2.3 B2 D (except D2.5) वै (for ते). — *) S कृष्णा. — *) B2 दृष्टा; S पुरा (for कृष्णा). K2 कृष्णानिद्या भविष्यति.

48 T2 G2 om. 48. — *) S (T2 G2 om.) स्वर्गाच्छ्रीः. N2.3 B D (except D2) पाण्डवार्थं तु. K2 दुपद श्रीः पाण्डवार्थं; K2 स्वर्गलक्ष्मीः पाण्डवाय. — *) S (T2 G2 om.) तपोव(G2 च)ने. — *) K2 N2.3 V1 B (except B1) Da D2.4.5 सेयं; S (T2 G2 om.) सैव (G2 सैतत्; M2 सैवं). — *) G2.3 दुहितृत्वं. K2 उपागता; S (T2 G2 om.) गता तव.

49 *) G2 पापजुष्टा. V1 सैषा पंचानां पाण्डवानां भवित्री. — *) N1 सु- (for स्व-). K2 कर्मणा स्वेन राजन्; N2.3 V1 B D स्व(B2.6 Da D2 सु)कृतेनेह कं; T G स्वकृतेनैव कं. — *) S सु(T1 इ)ष्टा पूर्व. G1 स्वयं हि; M2 स्वयं वा. — *) K2 कुरु त्वं. — After 49, K4 ins. a passage

१९०

द्रुपद उवाच ।
 अश्रुवैवं वचनं ते महर्षे
 मया पूर्वं यतितं कार्यमेतत् ।
 न वै शक्यं विहितस्यापयातुं
 तदेवेदमुपपन्नं विधानम् ॥ १
 दिष्टस्य ग्रन्थिरनिवर्तनीयः
 स्वकर्मणा विहितं नेह किञ्चित् ।
 कृतं निमित्तं हि वरैकहेतो-

स्तदेवेदमुपपन्नं बहूनाम् ॥ २
 यथैव कृष्णोक्तवती पुरस्ता-
 नैकान्पतीन्मे भगवान्ददातु ।
 स चाप्येवं वरमित्यब्रवीचां
 देवो हि वेद परमं यदत्र ॥ ३
 यदि वायं विहितः शंकरेण
 धर्मोऽधर्मो वा नात्र ममापराधः ।
 गृह्णन्त्विमे विधिवत्पाणिमस्या

of 114 lines, comprising two adhyāyas, given in App. I (No. 100), which are ins. in S after adhy. 188.

Colophon om. in K₄. — *Major parvan*: Ts G M संभव* (for आदि*). — *Sub-parvan*: K₈ द्रौपदीविवाहः; B₁ D_{ns} D₅ द्रौपदीस्वयंवरः; D_{n1}, n₂ स्वयंवरः; T₁ संभवः; to these K₈ B₁ D_n D₅ add पंचेंद्रोपाख्यान. Ś₁ Ko-3 N₅ B₈, 5, 6 Da D₂, 4 (all om. the sub-parvan name) mention only पंचेंद्रोपाख्यान. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D_{ns} 196; D_{4m} 203; D₅ 147; T₁ 200; Ts G₄-8 152; G₁, 8 154; G₂ 151; M 153. — *S'loka no.*: Da 52; D_n 53; M₈ 8. — *Aggregate s'loka no.*: D_{n2} 7308.

190

1 Ś₁ K₁ S om. उवाच. — N₁ V₁ B₈ subst. for 1^{ab}: Da D_{ns} ins. before 1^{ab}:

1923* श्रुत्वा वचस्तथ्यमिदं महार्थं

नष्टप्रमोहोऽस्मि महानुभाव ।

— “) Ś₁ Ko अश्रुवैवं; K₂ श्रुत्वा त्वेदं; K₈ अश्रुत्वैतद्; Ts G (except G₁, 5) श्रुत्वैवैवं. — “) T G₂-4 यदिदं; G₁ गदितं; G₆ विदितं. K₂ N₂, 3 B₁, 8, 5 D (except D₅) संविधातुं (K₂ नं); S वर्जयित्वा. — “) K₁ नैवं; N₁ D₁ नैव; S न हि (for न वै). K₂ N₂, 3 V₁ B D_n D₁, 2, 4 विहितस्यापयानं; S ताच्चापयातुं. — “) Ś₁ K₁ तदेवैतदुप*. N₁ B₁ निधानं. Cf. 2^d.

2 “) Ś₁ Ko, 1, 8 N₁ T₁ अनुवर्तं; B₁ न निवर्तं.

— “) Ś₁ चेह; K₂ तत्र; K₈ वेह; S चैव (M₆-8 त्वेव). B₈ कश्चित्; D₅ कैश्चित्; M₈ *inf. lin.* सर्व. — “) N₅ कृतं प्रयत्नं. — “) Ko, 8, 4 तथैवेदम्; G₁ तदेवेनम्; M₈, 5 तदेव चेद्. K₂ N₂, 3 B₁, m. 8, 5 D_n D₁ विधानं (for बहू*); cf. 1^d. 3 “) Ś₁ K₁ यदैव. — “) K₂ नैकं पतिं मे; K₁ एतान्पतीन्मा; G₁ नैतान्पतीन्मे. Cd cites नैकान्. — “) M₆-8 न (for स). B₈ चाप्येनं; S चाप्येतद्. Ś₁ Ko, 1, 4 T₁ परमित्यब्र* ; B₅ वरमब्र* ; B₆ वरमित्येवाब्र*. G₆, 8 M₈ (*inf. lin.* as in text) तदा (for तां). — “) D₅ ह; M₈, 5 अपि (for हि). N₂, 3 V₁ B₁, 5 D_n D₁ वेत्ता; D₂ वै (for वेद्).

4 D₁ reads 4 after 6. — “) B₈ Da D₂ यदैव (Da “दे)वेदं. Ś₁ चेयं; K (except K₁) N₂, 3 B₁, 8, 5 D_n D₁, 4, 1 चैवं; N₁ चेदं; V₁ सारं; S त्वयं (M₅ त्वियं) (for वायं). Ś₁ K (except K₁) विहिता; B₈ N₁ V₁ Da D₂ तं. — “) K₁ मे (for वा). D₅ om. वा. Ko, 8 वै मे; D₅ मे वै (for मम). — “) S पाण्डवाः पाणिमस्या (T₁ पाणिमस्या यथावद्). — “) N₁ D₁ यथायोगं; S यथाजोषं (G₁ न्यायं; M₈ as in text). Ś₁ K₁, 4 N₁ विहितेषा. G₁ विहितां हि कृष्णां. — After 4, K₄ (marg.) D₄ (marg. sec. m.) ins.:

1924* नायं विधिर्मानुषाणां विवाहे

देवा ह्येते द्रौपदी चापि लक्ष्मीः ।

प्राक्रमणः स्वकृतात्पञ्च भर्तु-

नवाप्येषा देवदेवप्रसादात् ।

नैषामेवायं विहितः सद्विवाहो

यज्ञार्थेषा द्रौपदी पाण्डवानाम् ॥

K₄ cont.:

1925* अन्येऽप्येवं स्युर्मानुष्याः स्त्रियश्च

यथोपजोषं विहितेषां हि कृष्णा ॥ ४
 वैशांपायन उवाच ।
 ततोऽब्रवीद्भगवान्धर्मराज-
 मद्य पुण्याहमुत पाण्डवेय ।
 अद्य पाप्यं योगमुपैति चन्द्रमाः
 पाणिं कृष्णायास्त्वं गृहाणाद्य पूर्वम् ॥ ५
 ततो राजा यज्ञसेनः सपुत्रो
 जन्यार्थयुक्तं बहु तत्तदुभयम् ।
 समानयामास सुतां च कृष्णा-
 माप्लाव्य रत्नैर्वहुभिर्विभूष्य ॥ ६
 ततः सर्वे सुहृदस्तत्र तस्य
 समाजग्मुः सचिवा मन्त्रिणश्च ।
 द्रष्टुं विवाहं परमप्रतीता

द्विजाश्च पौराश्च यथाप्रधानाः ॥ ७
 तत्तस्य वेश्मार्थिजनोपशोभितं
 विकीर्णपद्मोत्पलभूषिताजिरम् ।
 महार्हैरत्नौघविचित्रमावभा
 दिवं यथा निर्मलतारकाचितम् ॥ ८
 ततस्तु ते कौरवराजपुत्रा
 विभूषिताः कुण्डलिनो युवानः ।
 महार्हवस्त्रा वरचन्दनोक्षिताः
 कृताभिषेकाः कृतमङ्गलक्रियाः ॥ ९
 पुरोहितेनाग्निसमानवर्चसा
 सहैव धौम्येन यथाविधि प्रभो ।
 क्रमेण सर्वे विविशुश्च तत्सदो
 महर्षभा गोष्ठमिवाभिनन्दिनः ॥ १०

C
B
K

न धर्मः स्यान्मानवोक्तो नरेन्द्र ।

5 Ś1 K (except Ko) S om. उवाच. For S see below. — °) Ś1 भागवो धर्मः. — °) K1 N̄ V1 B1 Dn D2.4 अद्यैव (for अद्य). Ko Ds उत्तमः; K2 N̄ V1 B1 Dn D4 उत्त वः; B1 शुभं वः (for उत्त). Ko.4 N̄ 2.8 V1 B1.6 Dn D4.5 पाण्डवेयाः. B1.8 Da D1.2 पुण्याहमद्यैव युधिष्ठिरिति. — °) Ś1 K1 V1 पुष्यं योगम्; K1 पुष्ययोगम्; K2 योगं पुष्यम्; N̄1 पुष्ये योगम्. K2 N̄1 चन्द्रः. Ko.8 पौष्यं योगं चाद्य चन्द्रोभ्युपैति. Nlp पौष्यं (for पौष्यं). — °) K2 om. त्वं. N̄1 D1 om. अद्य. B1 ब्राह्मो सुहृत्तश्च तथैव राजन्. — After 5, B1 ins.:

1926* पाणिं गृह्णाण प्रथमं त्वमस्याः

पाञ्चालराजस्य नरेन्द्र पुत्र्याः ।

S subst. for 5: D1 ins. after 1924*:

1927* तत आजग्मतुस्तत्र तौ कृष्णद्रुपदाबुभौ ।

कुन्ती सपुत्रा यत्रास्ते धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।

ततो द्वैपायनः कृष्णो युधिष्ठिरमथाब्रवीत् ।

अद्य पुष्यमहश्चन्द्रो रोहिण्या च समेप्यति ।

क्रमेण मनुजव्याघ्राः पाणिं गृह्णन्तु पाण्डवाः । [5]

द्रौपद्या धर्मतः सर्वे दृष्टमेतत्पुत्रराज ।

[(L. 5) G1.6 मनुजव्याघ्र. — (L. 6) G2-4 धर्मतश्चमे.]

6 °) Ś1 K1 ज्ञानार्थयुक्तं; N̄ 2.8 V1 B1.5 Dn D2.4.5 जन्यार्थयुक्तं; T1 G2-4 M जन्यार्थयुक्तं; G1 जन्यार्थयुक्तं. Cd cites जन्यः (= जामाता). Ds बहुरत्नमद्यं; Gs.6 Ms-8 बहु तत्तदाद्यं. — °) B1 D2 संसजयामास; T G2-8 संभावः; G3

M समर्थः. — °) Ś1 K V1 आहुत्य; N̄1 आसिच्य. Ś1 विभूष्या; K2 D2 विभूषितां (for विभूष्य). — After 6, D1 reads 4.

7 °) K2 N̄ 2.8 B D (except Ds) ततस्तु सर्वे सुहृदो नृपस्य. — °) K2 B1.6 D (except Ds) सहिता; B1.6 सुदिता (for सचि). — °) Ś1 K1 N̄1 V1 B1 Da 'प्रधानः; K2 'प्रवीराः.

8 °) K2 N̄ 2.8 V1 B D G1.2 ततोस्य. Ś1 Ko.1.2.4 N̄1 Ds अधिजनोपपन्नः; K2 N̄ 2.8 V1 B Da Dn D1.2.4 अद्य (K2 Da Dns 'प्र'जनो. — °) Ś1 K1 'भूषितं नवं; N̄1 विकीर्णपुष्पोत्करभूः; N̄ 2.8 B1 Dn Ds विस्तीर्णः; V1 प्रकीर्णः; T1 G 'शोभिताजिरं (Gs.6 'ताम्रिकं). — °) K1 N̄ 2.8 V1 B D बलौघः; T1 G Ms.5 बभूव; T1 Ms-8 अनेकः (for महार्हः). — °) Ś1 K2 N̄ V1 B D (except Ds) नभो यथा. N̄ 2.8 Dns.8 Ds T1 G2-6 'तारकान्वितं.

9 °) S सुवेधाः. — °) B1 'चंदनाक्ताः; Da 'चंदनोक्ताः. Ś1 K (except K2) N̄1 Ds महार्हमाल्यांबरः; N̄ 2.8 V1 B1.8 Dn D1 'वस्त्रांबर'. — °) S 'कौतुक'.

10 °) S 'समान (Gs M 'समेन) तेजसा. — °) Dn सदैव धौः. S तथा यथा (Gs यथा तथा; M तदा यथा) विधि (Gs तथाविधियथा). — °) K2 तत्तदा; N̄ 2.8 V1 B1.8 Dn D1.2 ततः सदो; B1 ततश्च तन्. — °) K2 मत्तर्षभा. K1 Ds 'नंदिताः; K2 Ms-8 'नंदिताः; N̄ 1.8 V1 B1 (m as in text) Dns Ds 'नंदिनः. K2 महर्षिभ्योऽष्टमतीव नंदिताः.

11 °) K2 अवनीयः; N̄1 B D2.4.5 G1.2 Ms अनुः; Da

11

ततः समाधाय स वेदपारगो
 जुहाव मन्त्रैर्ज्वलितं हुताशनम् ।
 युधिष्ठिरं चाप्युपनीय मन्त्रवि-
 न्नियोजयामास सहैव कृष्णया ॥ ११
 प्रदक्षिणं तौ प्रगृहीतपाणी
 समानयामास स वेदपारगः ।
 ततोऽभ्यनुज्ञाय तमाजिशोभिन्
 पुरोहितो राजगृहाद्विनिर्गयौ ॥ १२
 क्रमेण चानेन नराधिपात्मजा
 वरस्त्रियास्ते जगृहुस्तदा करम् ।
 अहन्यहन्युत्तमरूपधारिणो
 महारथाः कौरववंशवर्धनाः ॥ १३

इदं च तत्राद्भुतरूपमुत्तमं
 जगाद विप्रर्षिरीतमानुषम् ।
 महानुभावा किल सा सुमध्यमा
 बभूव कन्यैव गते गतेऽहनि ॥ १४
 कृते विवाहे दुपदो धनं ददौ
 महारथेभ्यो बहुरूपमुत्तमम् ।
 शतं रथानां वरहेमभूषिणां
 चतुर्युजां हेमखलीनमालिनाम् ॥ १५
 शतं गजानामभिपद्भिनां तथा
 शतं गिरीणामिव हेमशृङ्गिणाम् ।
 तथैव दासीशतमभ्ययौवनं
 महार्हवेषाभरणाभ्वरस्त्रजम् ॥ १६

Dn1. n2 Ts G2. 4 अप°.

12 °) B2 प्रगृहीतपाणिः; S परिगृह्य पाणिना. — °) K2 N1. 8 B D (except D2. 5) परी (K2 Da1 'रि)णयामास; N2 परिणायया; V1 प्रणीयया. — After 12^{ab}, D4 (marg. sec. m.) S ins.:

1928* विप्रास्तु संतप्यं युधिष्ठिरोऽज्ञै-
 गोभिश्च रत्नैर्विविधैरपूर्वैः ।

अग्राह पाणिं नरदेवपुत्र्या
 धौम्येन मन्त्रैर्विधिवद्भुतेऽज्ञौ ।

ततोऽन्तरिक्षात्कुसुमानि पेतु-
 र्ववौ च वायुः सुमनोज्ज्वलः ॥

[(L. 1) D2 T G2-5 धनैः (for अज्ञैः). — (L. 2) M2-8 गोभिर्हिरण्यैर्. Ts G विविधैश्च पूर्वैः. — (L. 3) T1 G2 M2-8 नरदेवजाया; Ts G2. 4. 6 M2 नरदेवकन्यया.]

— °) S1 K (except K2) समभ्यनु°. K2 समाजशोभितं; N1 B2 G2. 6 'शोभनं; Da1 D1. 5 G1 'शोभितं.

13 °) K2. 8 चान्येन; N2 B1 (m as in text). 8 चान्ये च. N1 'धिपा ये; B2 D2 नृपाधिपा. — °) K2. 2 N2. 3 B1 Dn1. n2 G1. 2. 5 M2-8 वरस्त्रियास्ते. S (except G2 M2) करं तदा (by transp.). — °) K2 T1 उत्तमवेष; K2 अद्भुतरूप°. — °) N1 D2 महाबलाः.

14 °) V1 जगाम. N2 Dn D2 देवर्षिर्. K2. 1 V1 B1 (m as in text) Dn1. n2 D2 अतीव मानुषं; K2. 4 अमानुषं तदा. S दधार कृष्णा वपुषातिमानुषं. — °) K2 G2. 3 किल साधुम्. — °) Ts G (except G1) कन्यैव. K2 गतेहनि युव. — After 14, D4 marg. sec. m. ins. (the s'loka 1):

1929* पतिश्चश्रुता ज्येष्ठे पतिदेवरतानुजे ।

मध्यमेषु च पाञ्चाल्याः त्रितयं त्रितयं त्रिषु ।

15 °) K2 बहुरूपमुत्तमं. — °) S1 K1 महारथानां. K1 'रूपिणां; K2. 8 N2. 3 V1 B D M2 'मालिनां (D2 'भूषणां); N1 'भूषणं; T G M2. 6-8 'भूषितं. — °) S1 K1 चतुःशतं. K2. 8 B Da Dn2 D2. 4 'खलीनशालिनां; S 'विचित्रमालिनां.

16 °) Cf. 1. 178. 9 for अभिपद्भिन्. S1 K1. 2. 4 N2 V1 B D G2 M2-8 अपि (for अभि-). V1 पद्भिनां च; B2 पद्भिनां शतं; Dn2 D2 G2 पद्भिनीनां; T G1-4. 6 M पद्भिजा (M2 'का)नां. — °) S तथा (G2 महा). — After 16^{ab}, S (except M2) ins.:

1930* शतं दशाश्वान्मणिहेमभूषणा-

न्मनोजवान्द्वादशवार्षिकान्यथा ।

[°) G1 'हेमभूषिणां; M2-8 'हेमभूषिणो. — °) G2 पंक्तिशताननेकान्; M2-8 द्वादशवार्षिकान्वरान्.]

— °) Some MSS. (mostly B) 'वेशा'. — After 16, D4 (marg. sec. m.) S ins.:

1931* हैमानि शय्यासनभाजनानि

द्रव्याणि चान्यानि महासनानि ।

[°) G2 दिव्यानि (for द्रव्याणि). G1 महाधनानि; M2. 8 च गोधनानि.]

17 M2-8 om. 17^a-18°. — °) S1 K1 N1 चैव दशाश्व (N1 'यु)तं ददौ; K2. 8 V1 चैव दशायुतापितं; K2. 8 B1. 3. 5 D1. 3 चैव दशायुतायु (D1. 3 'निव)तं; N2. 3 B2 Da Dn दिव्यदशां पुनर्ददौ; D2. 5 चैव दशान्वितायुतं; S (M2-8 om.) चैव दशायुता (T1 'धा; G1 'गा)नि. — °) K2. 4 D1. 5 T1 ददौ धनं (by transp.); N1 धनं तदा; N2. 8 V1 Da Dn

पृथक् पृथक् चैव दशायुतान्वितं
धनं ददौ सोमकिरभिसाक्षिकम् ।
तथैव वस्त्राणि च भूषणानि
प्रभावयुक्तानि महाधनानि ॥ १७

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वेणि नवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९० ॥

१९१

वैशंपायन उवाच ।

पाण्डवैः सह संयोगं गतस्य द्रुपदस्य तु ।
न बभूव भयं किञ्चिद्देवभ्योऽपि कथंचन ॥ १
कुन्तीमासाद्य ता नायौ द्रुपदस्य महात्मनः ।
नाम संकीर्तयन्त्यस्ताः पादौ जग्मुः स्वमूर्धभिः ॥ २

कृते विवाहे च ततः स पाण्डवाः
प्रभूतरत्नामुपलभ्य तां श्रियम् ।
विजहुरिन्द्रप्रतिमा महाबलाः
पुरे तु पाञ्चालनृपस्य तस्य ह ॥ १८

कृष्णा च क्षौमसंवीता कृतकौतुकमङ्गला ।
कृताभिवादना श्वश्र्वास्तस्यौ प्रह्वा कृताञ्जलिः ॥ ३
रूपलक्षणसंपन्नां शीलाचारसमन्विताम् ।
द्रौपदीमवदत्प्रेम्णा पृथाशीर्वचनं स्नुषाम् ॥ ४
यथेन्द्राणी हरिहये स्वाहा चैव विभावसौ ।

Ms तदा धनं; Bs तथा धनं. A few MSS. सोमकिर.
Ko. s Ds अग्निमौलिकं; Ks अग्निसायकं. Ś1 K1 अनेन
सौवर्णिकमुक्तमालिकं. — °) Ks Ś1. s B D (except Ds)
T1 नि; Ś1 स- (for च). — °) Ś1 K1 स्वभाव'; V1 प्रताप'.
Ks Ś1. s V1 B D (except Ds) महानुभावः; Ś1 'नृपस्य;
Ts Gs-4 महासनानि; G1 'रथानि.

18 Ms-s om. 18^{ab} (cf. v. l. 17). — °) B1. s D
(except Da) तु (for च). Ks Ś1. s B D (except Ds)
T Gs-6 तु; V1 अथ (for स). — °) G1 महारथाः.
— °) Ś1 Ko. 1 Ś1 T1 पुरे स; Ks पुरे च; V1 पुरेषु. A
few MSS. पंचाल'. Ś1 Ko. 2. 4 D तस्य (om. ह); K1
तस्य तु; T1 तत्र ह; Ms तत्र सः. — After 18, D4 (marg.
sec. m.) S ins.:

1932* सर्वेऽप्यनुवृत्तप पाण्डवेया-

स्तस्याः शुभेः शीलसमाधिवृत्तैः ।

सा चाप्येषां याज्ञमेनी तदानीं

विवर्धयामास मुदं स्ववृत्तैः ॥

[°) T1 सा चारुवेया. — °) T1 Gs-4. 6 सुवृत्तैः.]

Colophon. Major parvan: Ts G M संभव' (for
आदि'). — Sub-parvan: Ś1 K Śs Bs. 1. 6 Da Dn D2. 4
द्रौपदीविवाह (Ko 'दीवैवाहिक); B1 Ds द्रौपदीस्वयंवर (Ds
'स्वयंविवाह); Śs Bs Ds add समाप्त. — Adhy. name: Ts
G1. s. 4 M द्रौपदीविवाहः. — Adhy. no. (figures, words
or both): Dns 197; D4m 204; Ds 148; T1 201;
Ts Gs-6 153; G1. s 155; Gs 150; M 154. — S'loka

no.: Dn 17; Ms 24. — Aggregate s'loka no.: Dns
7325.

191

1 K1. s Ds S om. उवाच. — After the ref., Ds
(marg. sec. m.) S ins.:

1933* एवं विवाहं कृत्वा ते वीरा द्रुपदवेश्मनि ।

ऊषुः सर्वे यथा पुण्यं कृतवन्तोऽन्तरिक्षगाः ।

— °) Ts Gs-4 कृत'; Cd गत' (as in text). Ś1 K1 Śs
च; Ko. s Ś B D Gs. 6 ह (Ś1 Ds द्वे); Cd तु (as in text).
— °) Ko. 4 कदाचन.

2 °) K1 स्वं; Ś V1 B D अस्याः (for ताः). Ś1 नाम
संकीर्त्य स्वं तस्याः (for °). Ś1 जहुः; K1 चकुः (for जग्मुः).
Ś V1 B D जग्मुः पादौ (by transp.). Ś1 K1 Śs Dns
स्व(Śs स)मूर्धनि; B1m स मूर्धभिः. S पादौ ववंदिरे हृष्टाः
शिरोभिर्नाम कीर्तयन्.

3 °) S द्रौपदी (for कृष्णा च). — °) Ko स्वस्वा; Ks
स्वस्या; Ks स्वस्ता; Śs V1 B1. s Dn D2. 4 श्वश्र्वा. Ś1
कृत्वाभिवादनं श्वश्र्वाः; S अभिवाद्य तदा (T1 M1 तथा; Gs
कृता) श्वश्र्वः.

4 °) V1 'संवीता; T1 G1. s 'यौवन'. — °) T1
'चारवती शुभा. — °) Ks 'दीं प्रावदत्.

5 Before 5, S (except T1 Ms) ins. कुन्ती. — °) Ks
हरिगृहे. — °) Ś1 K (except K2) Ds Ms चंद्रे (for सोमे).

6 °) Some MSS. वशिष्ठे. — After 6^{ab}, Ko. s
Ds ins.:

रोहिणी च यथा सोमे दमयन्ती यथा नले ॥ ५
 यथा वैश्रवणे भद्रा वसिष्ठे चाप्यरुन्धती ।
 यथा नारायणे लक्ष्मीस्तथा त्वं भव भर्तृषु ॥ ६
 जीवस्यवीररुर्भद्रे बहुसौख्यसमन्विता ।
 सुभगा भोगसंपन्ना यज्ञपती स्वनुव्रता ॥ ७
 अतिथीनागतान्साधून्बालान्बृद्धान्गुरुस्तथा ।
 पूजयन्त्या यथान्यायं शश्वद्गच्छन्तु ते समाः ॥ ८
 कुरुजाङ्गलमुख्येषु राष्ट्रेषु नगरेषु च ।
 अनु त्वमभिषिच्यस्व नृपतिं धर्मवत्सलम् ॥ ९
 पतिभिर्निर्जितामुर्वीं विक्रमेण महाबलैः ।
 कुरु ब्राह्मणसात्सर्वामश्वमेधे महाक्रतौ ॥ १०

पृथिव्यां यानि रत्नानि गुणवन्ति गुणान्विते ।
 तान्याप्नुहि त्वं कल्याणि सुखिनी शरदां शतम् ॥ ११
 यथा च त्वाभिनन्दाभि वध्वद्य क्षौमसंवृताम् ।
 तथा भूयोऽभिनन्दिष्ये सूतपुत्रां गुणान्विताम् ॥ १२
 ततस्तु कृतदारैभ्यः पाण्डुभ्यः प्राहिणोद्धरिः ।
 मुक्तावैडूर्यचित्राणि हैमान्याभरणानि च ॥ १३
 वासांसि च महार्हाणि नानादेश्यानि माधवः ।
 कम्बलाजिनरत्नानि स्पर्शवन्ति शुभानि च ॥ १४
 शयनासनयानानि विविधानि महान्ति च ।
 वैडूर्यवज्रचित्राणि शतशो भाजनानि च ॥ १५
 रूपयौवनदाक्षिण्यैरुपेताश्च खलंकृताः ।

1934* यथा दाशरथौ सीता यथा रुद्रे नगात्मजा !;
 while T₈ G (except G₁) ins.:

1935* लोपासुद्रा यथागस्त्ये यथा रामे च जानकी ।
 — After 6°, T₃ G₂₋₄ ins.:

1936* वाग्देवी चतुरानने ।
 गिरिजा गिरिशे यद्बहुषा भानौ यथा स्थिरा ।
 स्थिरा च बहुभा च त्वं.

— 4°) T₈ G₂₋₄ सुप्रीता (for तथा त्वं).

7 °) Ś₁ K₁ जीव त्वं. — 5°) K₂ N₃ B Da D_{2.4}
 'गुणान्विता; S 'पुत्र'. — 4°) K_{0.2.3} D₅ धर्मपत्नी; N₃
 याज्ञसेनि. K₂ B D_{2.4.5} एतं; N₁ अनु; N_{2.3} V₁ Da
 D_n D₁ पति; S भवानधे.

8 °) K₂ N₃ B Da D_{2.4} बालान् (for साधून्).
 — 5°) M_{2.5} तथा गुरुन् (by transp.). K₂ N₃ B Da
 D_{2.4} साधून्भृत्यास्तथा गुरुन्; N_{1.2} V₁ D_n D₁ बृद्धान्बाला-
 स्तथा गुरुन्. — °) G₁ M पूजयित्वा.

9 °) Some MSS. 'जंगल'; K₂ 'मध्येषु. — 5°) K₂
 नगरेषु अनुत्तम. — °) B₅ तत्र; D₁ अत्र (for अनु). Ś₁
 K_{0.2.4} D₅ त्वाम्. Ś₁ K_{0.1.3.4} D₅ 'पिचंतु; D₁ G_{1.2}
 'पिचस्व; Cd as in text. K₂ अभिषिच्यस्व नृपतिं. — 4°)
 M₅ राजानं. N_{2.3} V₁ B₅ D_n D_{1.4} 'वत्सला. K₂ स्वपतिं
 धर्मवत्सला; T G M₅₋₈ नृपतीन्धर्मवत्सलान्. Cd cites
 नृपतिं अनु.

10 °) N₁ एनां विनिर्जिताम्; B₅ पतिभिर्विजिताम्.
 — 5°) Ś₁ K₁ क्रमेण च महा; D₂ 'मेण महारणे. — °) S
 (except T₁ G_{2.5} M₅) सर्वम्.

11 °) K₂ तानि प्राप्नुहि कं. — 4°) Ś₁ स्वाच्छरच्छतं;
 K_{0.1.3} Cd शरदः शतं.

12 °) K_{0.2.4} G₂ M₅₋₈ यथा त्वा (M₅₋₈-ह)मनिं.
 — 5°) Da मध्वद्य; D₅ विशुद्धः. K₂ N₃ B Da D_{2.4}
 क्षौमवाससं. — °) Ś₁ S 'पि (for 'Sभि-). — 4°) K₁
 N_{2.3} B D जातपुत्रां; Cd as in text. V₁ S सूतान्पुत्रा-
 न्गुणान्वितान्.

13 Before 13, all MSS. except K₄ ins. वैशं 'ड'
 (Ś₁ K_{1.3} D₂ S om. ड°). — 5°) Ś₁ पाथे° (for पाण्डु°).
 K₂ N₁ धनं; N₃ inf. lin. विभुः (for हरिः). S प्राहिणो
 द्वासुदेवश्च (M 'स्तु) पांडवेभ्यो रिपुंजयः. — °) N_{2.3} D_n
 D₁ वैडूर्यमणि; M₅ 'रत्नानि. — D₂ (hapl.) om. 13^a-15^a;
 M_{2.5} transp. 13^a and 15^a.

14 D₂ om. 14 (cf. v. l. 13). — 5°) T₁ भूषणान्
 चमानि च. — °) N₁ V₁ M_{2.5} कंबलानि च. K_{0.2.4}
 'मुख्यानि; G₁ 'चित्राणि; M_{2.5} 'दिन्यानि (for 'रत्नानि).
 — 4°) T₁ स्वर्णवन्ति; G₁ रत्नानि च. K_{0.2} N₁ सुखानि च.

15 D₂ om. 15^a (cf. v. l. 13). — °) B₁ शयनानि
 च यां. — °) K_{0.2.4} वज्रवैडूर्य° (by transp.); N₁ D₁ T₈
 G (except G₅) 'रत्न'; D₂ मुक्तावैडूर्य°. — 4°) M_{2.5}
 transp. 13^a and 15^a.

16 °) K₂ 'लावण्यैर्. — 5°) K₂ उपेतांग्यो हलंकृताः.
 — After 16^a, T₃ G₂₋₄ (G₅ om. line 4; G₄ om. line
 7) ins.:

1937* राकाशशङ्खवदनाः पद्मिनीजातिसंभवाः ।

पद्मगन्धाः पद्ममुखाः पद्मपत्रनिभेक्षणाः ।

मुक्तयुक्तसुकर्णाश्च सप्तविन्दुललाटिकाः ।

पीवरस्तनभारार्ताः शङ्खकण्ठ्यः सुनासिकाः ।

कृष्णदीर्घसुकेशिन्यो मुष्टिप्राह्यसुमध्यमाः ।

भृङ्गालिरोमलतिका ह्यावर्तनिभनाभिकाः ।

प्रेम्णाः संप्रददौ कृष्णो नानादेश्याः सहस्रशः ॥ १६
गजान्विनीतान्मद्रांश्च सदश्वांश्च खलंकृतान् ।
रथांश्च दान्तान्सौवर्णैः शुभैः पट्टैरलंकृतान् ॥ १७
कोटिशश्च सुवर्णं स तेषामकृतकं तथा ।

वीतीकृतममेयात्मा प्राहिणोन्मधुसूदनः ॥ १८
तत्सर्वं प्रतिजग्राह धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
मुदा परमया युक्तो गोविन्दप्रियकाम्यया ॥ १९

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९१ ॥ समाप्तं वैवाहिकपर्व ॥

१९२

वैशंपायन उवाच ।

ततो राज्ञां चरैरासैश्वरः समुपनीयत ।
पाण्डवैरुपसंपन्ना द्रौपदी पतिभिः शुभा ॥ १
येन तद्वनुरायम्य लक्ष्यं विद्धं महात्मना ।

सोऽर्जुनो जयतां श्रेष्ठो महाबाणधनुर्धरः ॥ २
यः शल्यं मद्राजानमुत्क्षिप्याभ्रामयद्वली ।
त्रासयंश्चापि संकुदो वृक्षेण पुरुषात्रणे ॥ ३
न चापि संभ्रमः कश्चिदासीत्तत्र महात्मनः ।

विपुलश्रोणिफलका रम्भास्तम्भोरुयुग्मकाः ।

[Gs om. line 4 and reads line 7 in its place.]

— K₄ (? hapl.) om. 16^a-17^b. — *) B₂ m. s. (m as in text). * दृष्टो (for कृष्णो). — ^a) K₂ N₂ B₂ Dn₁, n₂ D₁, 4 खलंकृताः; B₁ गुणान्विताः (for सह*).

17 K₄ om. 17^{ab} (cf. v. l. 16); K₃ (hapl.) om. 17^{cd}. — *) T₂ G (except G₁) M₂, s सौवर्णान्. K₂ प्रादाहंतान्सुवर्णांश्च; B₁, s, s D₄, s प्रांशुदां (D₅ 'दं') तैः सुवर्णैश्च; B₂ D₂ D₃ रथानुदारांसौवर्णैः. — ^a) N₁, s V₁ D₂ Dn D₁ शुभैः. N₂ रंगैः; V₁ अजैः; T₂ G M₂ पट्टैः; M₂ पादैः. K₂ B (except B₂) D₄, s रथानश्चैरलंकृतं.

18 ^a) S सुवर्णानां. K₂ B₁, s तु; N₂ V₁ B₂, s D (except D₅) च (for स). — ^b) N₁ अकृतवत्; Cd as in text. S₁ K₂, s N₁ V₁ तदा; K₂ ददौ. S तथैवाकृतकं बहु. — ^c) S₁ K N₂, s D₂ D₃ रीतीकृतं; N₁ V₁ D₂ T G₂-s M₂, s, 7 Nilp कृताकृतं; Dn D₂ वीथीकृतं; M₂ कृती कृतं; M₂ कृतं कृतं; Nilp राशीकृतं (also). G₁ कृतकं बहुमेयात्मा.

19 ^a) S अर्चयिष्यन् (G₂-s 'यित्वा') हृषीकेशं.

Colophon om. in K₂ D₄. — Major parvan: T₂ G M संभव* (for आदि*). — Sub-parvan: Ko विदुरागमन; Dn₁, n₂ M₂-s द्रौपदीस्वयंवर; T₁ संभव; to it Dn₁, n₂ M₂-s add समाप्त. — Adhy. name: S₁ राज्यलामः; K₂, 4 दाशार्हप्रीतिदायः; K₃ पांडवस्य श्रीकृष्णेन प्रीतिदानं प्रेषितं; B₂ कृष्णोपायनप्रवेशनं; D₂ द्रौपदीविवाहः; T₂ G₁, s, 4 कुल्या-शीर्वचनं. — Adhy. no. (figures, words or both): Dn₂

198; D₅ 149; T₁ 202; T₂ G₄-s 154; G₁, s 156; G₂ 153; M 155. — S'loka no.: D₂ Dn 19; M₂ 20. — Aggregate s'loka no.: Dn₂ 7345.

192

1 S₁ K₁-s D₂ S om. उवाच. — ^a) S₁ Cd राजश्चरैः. — ^b) N₁ ज्ञानं; G₁ वार्ता; Cd चारः (as in text). K (except K₁) S (except M₂) Cd समुपनीयते. N₂ B₂ D (except D₂) प्रवृत्तिरुपनीयत. — ^c) K₂ transp. द्रौप* and पति*. S बलिभिस्त्विति.

2 ^a) K₁, 4 N₂ D₂, 4, 5 G₁ M₂ 'नम्य; N₂ V₁ 'दाय (for 'यम्य). — ^b) S₁ K (except K₂) N₁ D₅ विद्धं लक्ष्यं (by transp.). Some MSS. लक्ष्यं. — ^c) N₂ B₁ (m as in text) 'बल; S 'बाहुर्.

3 ^a) K₂ N₂, s V₁ B D (except D₅) 'राजं वै (D₄ च). — ^b) K₂ N₂, s V₁ B D प्रोत्क्षिप्यापातयद्वली (D₅ समुत्क्षिप्याहनद्वली); N₁ S उत्क्षिप्य न्यहनद्वली (G₅ 'लं). — ^c) S₁ K₁ आ (K₁ अ) मयंश्चापि; K₂ N₂, s B D त्रासयामास. V₁ संत्रासयन्सुसंकुदो.

4 ^a) S₁ K (except K₂) N₁, 2 V₁ B₂ D (except D₄) M₂ न चास्य; M₂, 6-8 न चात्र. — ^b) M₂, 6-8 तस्य (for तत्र). S₁ K₂, 1, 4 N₂ D₂ D₃ धृतात्मनः. — ^c) S₁ 'संस्पर्वः; N₁ M₂ 'संकाशः; T G 'संनादः. — ^d) S₁ 'सेनाविपातनः; K₁ 'सेनानिबर्हणः; K₂ D₁, 5 'सेनांगतापनः; N₁ 'सेनाग्रतापनः; V₁ 'सेनांगपाटकः; S 'सैन्यां (M₂, s 'सेनां) गमर्दनः. — After 4, D₄ (marg. sec. m.) S ins.:

स भीमो भीमसंस्पर्शः शत्रुसेनाङ्गपातनः ॥ ४
 ब्रह्मरूपधराञ्श्रुत्वा पाण्डुराजसुतांस्तदा ।
 कौन्तेयान्मनुजैर्द्राणां विसयः समजायत ॥ ५
 सपुत्रा हि पुरा कुन्ती दग्धा जतुगृहे श्रुता ।
 पुनर्जातानिति सैतान्मन्यन्ते सर्वपार्थिवाः ॥ ६
 धिक्कुर्वन्तस्तदा भीष्मं धृतराष्ट्रं च कौरवम् ।
 कर्मणा सुनृशंसेन पुरोचनकृतेन वै ॥ ७
 वृत्ते स्वयंवरे चैव राजानः सर्व एव ते ।

यथागतं विप्रजग्मुर्विदित्वा पाण्डवान्वृत्तान् ॥ ८
 अथ दुर्योधनो राजा विमना भ्रातृभिः सह ।
 अश्वत्थाम्ना मातुलेन कर्णेन च कृपेण च ॥ ९
 विनिवृत्तो वृतं दृष्ट्वा द्रौपद्या श्वेतवाहनम् ।
 तं तु दुःशासनो व्रीडन्मन्दं मन्दमिवाब्रवीत् ॥ १०
 यद्यसौ ब्राह्मणो न स्याद्विन्देत् द्रौपदीं न सः ।
 न हि तं तत्त्वतो राजन्वेद कश्चिद्धनंजयम् ॥ ११
 दैवं तु परमं मन्ये पौरुषं तु निरर्थकम् ।

1938* योऽसावत्यकमीद्युद्धे युष्मन्दुर्योधनं तदा ।

स राजा पाण्डवश्रेष्ठः श्रेष्ठभागबुद्धिबर्धनः ।

दुर्योधनादवरजैर्यो युध्येतां प्रतीतवत् ।

तौ यमौ वृत्तसंपन्नौ संपन्नबलविक्रमौ ।

चारैः प्रणिहिते चारे राजानो विगतज्वराः ।

[(L. 1) D₄ G₂ योसौ वीतक्लमो यावद्. — (L. 2) D₄ T₁

श्रेष्ठवान्; G₂-s श्रेष्ठवाग्. D₄ बुद्धिमत्सु च; T₁ कुरुपुंगवः.]

5 ^a N₁.s दृष्ट्वा; S बुद्ध्वा (for श्रुत्वा). — ^b K₂ N₂.s

V₁ B D प्रशांतान्पांडुनंदनान् (D₅ राज्ञः पांडोः सुतांस्तदा);

N₁ श्रुत्वा पांडुसुतांश्च तान्; S तत्र तान्वृ (T₁ M 'नृ')षभेक्षणान्.

— ^d V₁ 'पद्यत' (for 'जायत'). S पाण्डवान्मनुजैर्द्राक्षे

समपद्यन्त विसिताः.

6 ^a K₂ ससुता हि; T₈ G₂-s सा सपुत्रा. T₁ G₁ M₂.s

पतिता; T₈ G₂-s हि तदा; M₂-s चातिता (for हि पुरा).

— ^b N₁ युता; B₂m मता; B₂ D₁ D₄ शुभा (for श्रुता).

— After 6^{ab}, S ins.:

1939* सर्वभूमिपतीनां च राष्ट्राणां च यशस्विनाम् ।

— ^a S₁ K₁ पुनर्जातानिव स्रेराः; K₀.4 'जाता इति सैन्यां

(K₄ 'तां'); K₂ N₂ B D 'जातामि (D₂ 'नि)व च तां

(B₂.s m तान्); N₁ 'जातामिव सैन्यां; N₂ V₁ 'जातानिव च

तान्. — ^d S₁ K₁ तेमन्यन्सर्वपार्थिवाः; K₂ N₂.s B D

तेमन्यन्त (D₅ मन्यन्त ते) नराधिपाः; V₁ ते त्वमन्यन्त पार्थिवाः.

7 ^a K₂ N₂ V₁ B D धिग (D₅ धिग्धिक्) कुर्वन्; K₄

N₁ धिक्कुर्वन्श्च; S व्य (G₅ अ; M₂-s वि)निदंश्च. K₀.4 T₁ M

तथा. V₁ अन्योन्यं (for भीष्मं). — ^c K₂ ते कर्मणा

नृशं; N₂ B D₁ D₂ D₁.2.4 कर्मणातिनृशं. — ^d Here

and below S₁ K₁ (mostly) प्ररोचनं. — After 7,

K₄ D₄ (both suppl. fol.) S ins. a passage given in

App. I (No. 103).

8 Before 8, D₄ S ins. वैशं (D₄ cont. उवाच).

— ^a S ततः स्वयंवरे वृत्ते. — ^b T₁ G₁.2.5.6 हि; T₈

G₂.4 M₂-s ह (for ते). — ^d V₁ ब्राह्मणान् (for

पाण्डवान्). D₁ च तान्; T₈ G₂-4 हि तान्. — After 8

(i. e. before 9), N₁ D₅ ins. वैशं उ°.

10 ^a G₁ M₂-s तथा रंगे (for विनि°). K₄ वृत्तो;

G₂.3.4 (before corr.) [S]पि तं. — ^c K₄ ततो; D₂ तं

तद्; S अथ (for तं तु). N₂.s V₁ B₁ D₂.n₂ D₁

[S]व्रीडो; T G राजा; M (except M₂) राजन्. N₁l.

अव्रीड इति छेदः । व्रीडस्त्रियेव पाठः । अन्यथा मंदमंद-

मित्यस्यानुपपत्तिः । N₁l. — ^d G₂ अथ (for इव). K₄ इदं

वचनमब्रवीत्. — After 10, T G₂-4 ins.:

1940* खिद्यच्छुष्यन्मुखो राजा दूयमानेन चेतसा ।

11 ^a S₁ K (except K₂) यदि विप्रो नाभविष्यत्.

D₁ corrupt. — ^b S₁ K (except K₂) नावेत्स्यद्रौपदीम्

असौ (K₀.4 स्वयं; K₂ अयं); N₁.s S न च विदेत् द्रौपदीं

(G₂-4 न विदेद्द्रुपदात्मजां). — ^c T G राजा (for राजन्).

12 S transp. 12^{ab} and 12^{cd}. — ^a K₀.3.4 हि; K₁

N V₁ B D₁ D₂.4 G₂.5.6 च (for तु). T G₁.2.4 M

देवमेव परं मन्ये. — ^b K (except K₁) N₁.s V₁ च; G₁

हि (for तु). N₂ B D T₈ G₂.6 चाप्यनर्थकं (for तु निर°).

— ^c K₂ N₂.s V₁ B D (except D₅) M₂-s धिगस्तु. T₈

G₂.4 पौरुषं मंत्रं; G₁.5.6 M₂ पौरुषं त (G₅ य)च्च; M₂-s

चात्मपौरुष्यं. — ^d K₂ N₂ B D G₅ धियन्ते यत्र पाण्डवाः;

K₄ यद्धि जीवंति पां; N₁.s V₁ यद्धियन्ते हि (N₂ ह) पां; T₈

G₂.4 बुद्धि नीतिं च मातुल; M₂-s यजीवंतीह पां. Cd cites

धरंति (as in text). N₁l. Arj.: धरन्तं (sic) इति पाठे

प्रसिद्ध एवार्थः । N₁l. — After 12, T₈ G₂-4 ins.:

1941* बद्धा चक्षुषि नः पार्था राज्ञां च द्रुपदात्मजाम् ।

उद्वाह्य राज्ञां तैर्न्यस्तं पादं वामं प्रयासुतैः ।

विमुक्ताः कथमेतेन जतुवेदमहविर्भुजा ।

अस्माकं पौरुषं सर्वं बुद्धिश्चापि गता कुतः ।

वयं इता मातुलाद्य विश्वस्य च पुरोचनम् ।

अदग्ध्वा पाण्डवान्दग्ध्वा स्वयं दग्धो हुताशने ।

मत्तो मातुल मन्येऽहं पाण्डवा बुद्धिमत्तराः ।

धिगस्त्योरूपं तात यद्वरन्तीह पाण्डवाः ॥ १२
 एवं संभाषमाणास्ते निन्दन्तश्च पुरोचनम् ।
 विविशुहास्तिनपुरं दीना विगतचेतसः ॥ १३
 त्रस्ता विगतमङ्गला दृष्ट्वा पार्थान्महौजसः ।
 मुक्तान्हव्यवहाच्चैनान्संयुक्तान्द्रुपदेन च ॥ १४
 धृष्टद्युम्नं च मंचिन्य तथैव च शिखण्डिनम् ।
 द्रुपदस्यात्मजांश्चान्यान्सर्वयुद्धविशारदान् ॥ १५
 विदुरस्त्वथ ताञ्छ्रुत्वा द्रौपद्या पाण्डवान्वृतान् ।
 व्रीडितान्धारतराष्ट्रांश्च भगदर्पानुपागतान् ॥ १६
 ततः प्रीतमनाः क्षत्ता धृतराष्ट्रं विशां पते ।

उवाच दिष्ट्या कुरवो वर्धन्त इति विस्मितः ॥ १७
 वैचित्रवीर्यस्तु नृपो निश्म्य विदुरस्य तत् ।
 अत्रवीत्परमप्रीतो दिष्ट्या दिष्ट्येति भारत ॥ १८
 मन्यते हि वृत्तं पुत्रं ज्येष्ठं द्रुपदकन्यया ।
 दुर्योधनमविज्ञानात्प्रज्ञाचक्षुर्नरेश्वरः ॥ १९
 अथ त्वाज्ञापयामास द्रौपद्या भूषणं बहु ।
 आनीयतां वै कृष्णेति पुत्रं दुर्योधनं तदा ॥ २०
 अथास्य पश्चाद्विदुर आचख्यौ पाण्डवान्वृतान् ।
 सर्वान्कुशलिनो वीरान्पूजितान्द्रुपदेन च ।
 तेषां संवन्धिनश्चान्यान्वहन्वलसमन्वितान् ॥ २१

तेषां नास्ति भयं मृत्योर्मुक्तानां जनुवेदमनः ।

13 G₂ om. 13^a-14^b. — ^a) Da च (for ते). — ^b)
 Ś1 K Ṣ1.3 V1 निंदमानाः (K₂ निंदतं च); D1 निंदिते च;
 T1 निंदतस्तं. — After 13^a, T₃ G₂.4 ins.:

1942* पञ्चपुत्रां किरातीं च विदुरं च महामतिम् ।

— ^a) Most S MSS. हस्तिनपुरं. — ^a) K₂ चेतनाः.

14 Ś1 K1 G₂ om. 14^a (cf. v. l. 13). — ^a) G₁.3
 M₅ त्रस्तान्विगतसंकल्पान्. — ^b) Ko.2.4 Ṣ1 D₅ श्रुत्वा (for
 दृष्ट्वा). — ^c) Ko.2.4 T1 G₁.5.6 M मुक्तान्वै (T1 G₁.5.6 M
 विमुक्तान्) हव्यवाहाच्च; K₂ Ṣ1.3 V1 B D मुक्तान्हव्यभुजश्चैव
 (Ṣ₁ श्रैतान्); Ṣ₁ मुक्तान्हव्यवहो ह्येनान्; T₃ G₂.4 विमुक्ता-
 न्महतो वहेः. — ^d) M₆-8 ह (for च).

15 ^a) B (except B1) D₅ Dn1.2 D1.2 G₁ तु (for
 च). — ^b) T₃ G₂.4 om. च. K₂ चैव; Da चासन्; M₅
 सर्वान् (for चान्यान्). — ^d) D₂.5 T1 G₁.5.6 सर्वान्युद्ध^a;
 T₃ G₂.4 तथा बुद्धि^a. — After 15, T₃ G₂.4 ins.:

1943* सुखानि धार्तराष्ट्राणां दृष्ट्वा क्षत्ता मुदान्वितः ।

विकसद्दन्मुखाभोजः पद्मं दृष्ट्वैव भास्करम् ।

16 ^a) Ko.2.4 D₁.5 G₅.6 तां; Ṣ1 G₁ M तत् (for
 तान्). K₂ Ṣ1 B D (except D₅) द्रौपदीं पांडवैर्वृतां. T₃
 G₂.4 द्रौपद्या संवृतान्पार्थान्छ्रुत्वाथ विदुरो मुदा (G₂ रस्तदा).
 — After 16^a, K₁ ins.:

1944* सर्वान्स्तु बलिनो वीरान्संयुक्तान्द्रुपदेन च ।

— ^a) Ṣ1 भगदर्मान्; G₆ हीनदर्पान्.

17 ^a) D₂.4 श्रुत्वा (for क्षत्ता). — ^b) T₃ G₂.4 विशां
 पतिं. — ^c) S उवाच कुरवो (G₁ कुपितो) दिष्ट्या. — ^d)
 T₃ G₂.4 वर्धते भुवि विश्रुताः. — After 17, T₃ G₂.4
 (which om. 18^a) ins.:

1945* सर्वोपपन्नो विमुक्ताश्च विमुक्ता राजसंगरात् ।

कृष्ण्या संवृताश्चैव वीरलक्ष्म्या तथैव च ।

वैशंपायनः ।

विदुरोक्तं वचः श्रुत्वा सामान्याकौरवा इति ।

उल्लास स हर्षेण संतोषभरितो नृपः ।

प्रहर्षहरितो राजा स्मभीभूत इव क्षणम् ।

18 T₃ G₂.4 om. 18^a. — ^a) K₃ वचो; T1 G₁.5.6 M
 तदा (for नृपो). — ^b) T₃ G₂.4 तथाप्रवीत्सुसंप्रीतो.
 — ^c) Ś1 K₁ पार्थिवः; S कौरवः.

19 ^a) K₂ सु; Ṣ1.3 V1 B Da₂ Dn₂ D₂.4 स; Da₁
 Dn₁.2 D₁ सं. (for हि). T₃ G₂.4 मन्यमानो (for 'ते
 हि). — ^b) G₁ 'धनमविज्ञाय. — ^d) K₃ जनेश्वरः; B₁
 नराधिपः.

20 ^a) Ko.2.4 T₃ G₂.4 आज्ञापयामास तदा. — ^b) Ś1
 K₁ भूषणं परं; T₃ G₂.4 भूषणादिकं. — After 20^a, T₃
 G₂.4 ins.:

1946* पुत्राणां च तथा सर्वं विचित्राभरणं वरम् ।

— ^a) T₃ G₂.4 सा (for वै). — ^b) Ś1 K (except K₂)
 B₅ D₅ M₅ पुत्रो दुर्योधनस्तथा (Ko.2.4 'नो मम); T₃ G₂.4
 पुत्रा दुर्योधनादयः.

21 ^a) T₃ G₂.4 अथ स्म. Ko विदुरः पश्चात् (by
 transp.). D₁ अथ पश्चाद्विदुरश्च. — ^b) T₃ G₂.4 आच-
 ख्यावंविकालमजं. — After 21^a, T₃ G₂.4 ins.:

1947* पुत्राभिवृद्धिसंतोषप्रवणानन्दनिर्भरम् ।

कौरवा इति सामान्याश्च मन्येथास्तवात्मजान् ।

वर्धिता इति मद्वाक्याद्वर्धिताः पाण्डुनन्दनाः ।

कृष्ण्या संवृताः पार्था विमुक्ता राजसंगरात् ।

— ^a) T₃ G₂.4 दिष्ट्या; G₅ पार्थान् (for सर्वान्). Ś1 K₁
 तु बलिनो. S (except G₅) राजन् (for वीरान्). — ^d) Ś1
 K (except K₂) संयुक्तान्; Da संगतान् (for पूजितान्).

23
27

धृतराष्ट्र उवाच ।

यथैव पाण्डोः पुत्रास्ते तथैवाभ्यधिका मम ।
 सेयमभ्यधिका ग्रीतिर्वृद्धिर्विदुर मे मता ।
 यत्ते कुशलिनो वीरा मित्रवन्तश्च पाण्डवाः ॥ २२
 को हि द्रुपदमासाद्य मित्रं क्षत्तः सवान्धवम् ।
 न बुभूषेद्भवेनार्थी गतश्रीरपि पार्थिवः ॥ २३

वैशंपायन उवाच ।

तं तथा भाषमाणं तु विदुरः प्रत्यभाषत ।
 नित्यं भवतु ते बुद्धिरेषा राजञ्छतं समाः ॥ २४
 ततो दुर्योधनश्चैव राधेयश्च विशां पते ।
 धृतराष्ट्रमुपागम्य वचोऽब्रूतामिदं तदा ॥ २५
 संनिधौ विदुरस्य त्वां वक्तुं नृप न शक्नुवः ।

Ko. 2. s. Ñ2. 3 B D (except Ds) ह; Ñ1 वै. — After 21st, Ds (marg. sec. m.) ins.:

1948* संकर्षणेन कृष्णेन सत्कृतान्पाण्डुनन्दनान् ।

Ds (marg. sec. m.) cont.: S ins. after 21st:

1949* एतच्छ्रुत्वा तु वचनं विदुरस्य नराधिपः ।

आकारच्छादनार्थं तु दिष्टया दिष्टयेति चाब्रवीत् ।

एवं विदुर भद्रं ते यदि जीवन्ति पाण्डवाः ।

साध्वाचारा तथा कुन्ती संबन्धो द्रुपदेन च ।

अन्ववाये वसोजातः प्रवरो मात्स्यके कुले । [5]

वृत्तविद्यातपोवृद्धः पार्थिवानां धुरंधरः ।

पुत्राश्चास्य तथा पौत्राः सर्वे सुचरितव्रताः ।

[Before line 3, Ds ins. धृतराष्ट्र उ. — After line 3, Ts G2-4 ins.:

1950* न ममौ मे तनौ ग्रीतिस्त्वद्वाक्यामृतसंभवा ।

आलिङ्ग्येति मां क्षत्तः पुनः पुनरभाषत ।

दुर्भावागोपनार्थाय बाहू विस्तार्य दूरतः ।

एषेहि विदुर प्राज्ञ मामालिङ्गितुमर्हसि ।

इत्युत्तवाक्यं विदुरं ज्ञात्वान्तर्भावमात्मनः ।

आलिङ्ग्ये दृढं दोर्म्यां निरुच्छ्वासं दुरात्मवान् ।

— (L. 5) Ds Ms. s. प्रवरो; Gs 'कृष्टो (for 'वरो).

— (L. 6) Ds Gs. 4 Ms. s. च संमतः (for धुरं).]

— 'S अन्ये (for अन्यान्). — 'I) Da धन' (for बल).

S बहवः सुमहाबलाः. — After 21, N ins.:

1951* समागतान्पाण्डवेयैस्तस्मिन्नेव स्वयंवरे ।

[S1 K1 पाण्डवेयांस्तस्मिन्.]

22 S1 K1. 2 om. उवाच; Ds (by corr.) S om. the

ref. Ms-s om. 22^{ab}. — 'a) S1 K1 पाण्डु. Ñ2. 3 Dn1. n2

तु (for ते). — 'b) S1 Ms. s. 'भ्यधिकं. — 'c) K2 Ñ2 V1

B1. s. 5 D यथा च; Ñ3 Bs यथैव (for सेयम्). K2 Ñ2. 3 V1

B D बुद्धिः; S अन्येभ्यो (for ग्रीतिः). — 'd) Ts G2-4

वृत्तिर्विदुर. K2 Ñ2. 3 V1 B D मम तान्प्रति तच्छृणु.

— After 22^{ab}, Ts G2-4 ins.:

1952* या ग्रीतिः पाण्डुपुत्रेषु न सान्यत्र ममाभिभो ।

नित्योऽयं निश्चितः क्षत्तः सत्यं सत्येन ते शपे ।

— 'f) T1 G1. 5. 6 M मे सुताः (for पाण्डवाः). Ts G2-4

पाण्डुपुत्रा महारथाः (after which G2 adds the text reading). — After 22, N ins.:

1953* तेषां संबन्धिनश्चान्ये बहवः सुमहाबलाः ।

Ds (marg. sec. m.) cont.:

1954* तन्मे पुत्रा दुरात्मानो विनष्टा इति मे मतिः ।

— After 22, T1 (om. line 1). s G2-4 ins.:

1955* मित्रवन्तोऽभवन्पुत्रा दुर्योधनमुखाः सदा ।

मया श्रुता यदा वहेर्दग्धाः पाण्डुसुता इति ।

तदादहं दिवारान्नं न भोक्ष्ये न स्वपामि च ।

असहायाश्च मे पुत्रा लूनपक्षा इव द्विजाः ।

तत्त्वतः शृणु मे क्षत्तः सुसहायाः सुता मम ।

अद्य मे स्थिरसात्राज्यमाचन्द्रार्कं ममाभवत् ।

23 'a) Bs केचित्; Ts G2-4 को नु. S1 K1 द्रुपदराजल.

— 'b) T1 G1. 5. 6 M भवत्यर्थी (T1 G1. 5. 6 'र्थी); Ts G2-4

कथं चार्थी. Cd cites भवेन (as in text). — 'd) S1 V1

Da Dn1. n2 D1 'श्रीरिव. K2 पाण्डवान्; K4 पार्थिव

G1 पाण्डवः.

24 S1 K (except Ko) S om. उवाच. — 'a) T1

Gs. 4 धृतराष्ट्रेणैवमुक्तो. — After 24^{ab}, Ts G2-4 ins.:

1956* बुद्धिरेषा महाराज रूढमूला च ते हृदि ।

कर्मणा मनसा वाचा स्थिरा यदि जनेश्वर ।

— 'b) S (except G2) नित्या (Gs as in text also).

— 'd) Ds ईदृशी राजसत्तम. — After 24, Ñ2 Ds (marg.

sec. m.) S (except Ms) ins.:

1957* इत्युत्त्वा प्रययौ राजन्विदुरः स्वं निवेशनम्; while Ds ins.:

1958* इत्युत्त्वा निरगात्क्षत्ता स्वगृहाय महामते ।

25 'a) Ñ2. 3 Dn D1 चापि; Cd चैव (as in text).

— 'b) S धृतराष्ट्रस्य तच्छ्रुत्वा. — 'd) K1 समं; K2 तथा; S

(except G1. 3) ततः (for तदा).

26 Before 26, T G (except G1. 3) Ms-s ins.

दुर्योधनः. — 'a) Some MSS. (mostly S) त्वा (for त्वां).

— 'b) K2 Ñ2 V1 B D दोषं वक्तुं (Bs Da² वक्तुं दोषं) (for

वक्तुं नृप). K (except K1) Ñ2. 3 V1 Bs D (except

D1. 2) G1. 5. 6 Ms (inf. lin. as in text). 6-8 शकुनः.

विविक्तमिति वक्ष्यावः किं तवेदं चिकीर्षितम् ॥ २६
सपन्नवृद्धिं यत्तात मन्यसे वृद्धिमात्मनः ।
अभिष्टौषि च यत्क्षत्तुः समीपे द्विषदां वर ॥ २७
अन्यस्मिन्नपि कर्तव्ये त्वमन्यत्कुरूपेऽनघ ।

तेषां बलविघातो हि कर्तव्यस्तात नित्यशः ॥ २८
ते वयं प्राप्तकालस्य चिकीर्षां मन्त्रयामहे ।
यथा नो न ग्रसेयुस्ते सपुत्रबलवान्धवान् ॥ २९

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्विनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९२ ॥

१९३

धृतराष्ट्र उवाच ।

अहमप्येवमेवैतच्चिन्तयामि यथा युवाम् ।
विवेक्तुं नाहमिच्छामि त्वाकारं विदुरं प्रति ॥ १
अतस्तेषां गुणानेव कीर्तयामि विशेषतः ।
नावबुध्येत विदुरो ममाभिप्रायमिद्विजितैः ॥ २

यच्च त्वं मन्यसे प्राप्तं तद्ब्रूहि त्वं सुयोधन ।
राधेय मन्यसे त्वं च यत्प्राप्तं तद्ब्रवीहि मे ॥ ३
दुर्योधन उवाच ।
अद्य तान्कुशलैर्विप्रैः सुकृतैराप्तकारिभिः ।
कुन्तीपुत्रान्भेदयामो माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ॥ ४

193

Before घृतं उ', D₄ (marg. sec. m.) S ins.:
1959* वैशंपायनः ।

दुर्योधनेनैवमुक्तः कर्णेन च विशां पते ।
पुत्रं च सूतपुत्रं च धृतराष्ट्रोऽब्रवीदिदम् ।
[D₄ वैशं उ'. — (L. 1) M 'मुक्ते.]

1 Ś1 K_{1.2} S om. उवाच. — ^b) K₂ N̄ B D चिकीर्षामि
(for चिन्त'). Ś1 transp. यथा and युवाम्. N̄ परं (for
युवाम्). — ^c) Ko. 2 N̄ विविक्तुं; K₃ D₁ विवक्तुं; S
विवृतं; Cd as in text. Ś1 K₁ व्यक्तं नो कर्तुमिच्छां.
— ^d) Ko. 4 G₁ M₃ आकारं (om. तु); K₂ तत्कृते; K₃
स्वाकारं; N̄₃ B_{1.3.5} कार्यं तु; V₁ B₃ Da D_{2.4} कारणं.
M₃₋₈ (corrupt) क्षत्तारं विवृतं दुरं (!).

2 ^a) K₂ N̄ B D T₁ ततस् (D₅ अथ) (for अतस्).
— ^b) K₂ B Da D_{2.4} कीर्तयिष्यामि नित्यशः. — ^c) S
न च बु'.

3 ^a) V₁ यथा; B₅ यत्तु. Ś1 K (except K₂) ते; N₁
अपि; V₁ तु; S वै (for त्वं). Ś1 K (except K₂) मनसि
(for मन्य'). — ^b) K₂ N̄_{2.3} B D तद्ब्रवीहि (cf. 3^d); V₁
तत्तद्ब्रूहि (om. त्वं). — Ś1 K₁ om. 3^d. — ^c) K₂ N̄_{2.3} B
D (except D₅) यच्च; V₁ त्वं यत् (for त्वं च). — ^d) K₂
N̄_{2.3} V₁ B D (except D₅) प्राप्तकालं वदाशु (K₂ B₃ D_{2.4}
वदस्व) मे.

4 Ś1 सुयो' (for दुर्यो'). Ś1 K₁ S om. उवाच.
— ^a) T G M_{3.6-8} प्रच्छन्नैः (for अद्य तान्). M₃

— ^a) Ś1 Ko. 2.4 N̄₁ D₅ विविक्त इति. K (except K₁)
Da Dn₂ D₅ M₃ (inf. lin. as in text). 6-8 वक्ष्यामः.
— ^d) Ś1 K₁ तवेदं; K₂ तदेवं (m as in text); M₃
तवैतत्. G₂ विनिश्चितं.

27 ^a) K₃ 'वृद्धौ; N̄_{1.3} 'वृद्धं; N̄₂ B (except B₅) D₅
'वृद्धिः; Dn (erroneously) Nilp as in text. ☞ Nil.
वृद्धिमिति पाठः स्वच्छः । ☞ K₂ यां तात; T₃ G₂₋₄ हे तात;
M₃₋₈ एतां च. — After 27^{ab}, Dn₃ repeats 22^{cf} (with
v. l.: दिष्टया for यत्ते, and तेनघाः for पाण्डवाः). — ^d) Ś1
D₁ द्विषतां वरं; K_{1.3} द्विषतां बलं; N̄₂ B₃ Dn द्विषतां वर.

28 ^a) K₁ एव; K₂ T₃ G_{2.4} अपि (for नृप). N̄₁
अस्मिन्नपि च कर्तव्ये. — ^b) Ś1 K₁ 'षे नृप.

29 ^a) B (except B₃) D₅ तवेयं (for ते वयं).
— ^b) S चिकित्सां. Ś1 चिन्तयामहे; K₂ मन्त्रयावहे. — ^d) Ś1
K (except K₂) N̄₁ V₁ Da G₁ सपुत्रपशु'; T₁ G_{2.5.6}
M सपुत्रगण'; G_{3.4} (before corr.) सर्वत्र बलं.

Colophon om. in Ś1 K₁. — Major parvan: T₃ G
M संभव' (for आदि'). — Sub-parvan: Ko विदुरा-
गमन. — Adhy. name: Ko. 2.4 पाण्डवाभ्युदयः; D₅ धृतराष्ट्रं
गति दुर्योधनवाक्यं; T₃ G₄ धृतराष्ट्रकपटवार्ता; G_{1.3} धृतराष्ट्र-
ज्ञातिः (G₃ 'शास्त्रं'). — Adhy. no. (figures, words or
both): Dn₃ 199; D₄ m 207; D₅ 150; T₁ 205; T₃
34-6 157; G₁ 159; G₂ 155; G₃ M 153. — S'loka
no.: Da₁ 31; Dn 30; M₃ 27.

अथवा द्रुपदो राजा महद्भिर्विचसंचयैः ।
 पुत्राश्चास्य प्रलोभ्यन्ताममात्याश्चैव सर्वशः ॥ ५
 परित्यजध्वं राजानं कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
 अथ तत्रैव वा तेषां निवासं रोचयन्तु ते ॥ ६
 इहैषां दोषवद्वासं वर्णयन्तु पृथक्पृथक् ।
 ते भिद्यमानास्तत्रैव मनः कुर्वन्तु पाण्डवाः ॥ ७
 अथवा कुशलाः केचिदुपायनिपुणा नराः ।
 इतरेतरतः पार्थान्भेदयन्त्वनुरागतः ॥ ८
 व्युत्थापयन्तु वा कृष्णां बहुत्वात्सुकरं हि तत् ।
 अथवा पाण्डवांस्तस्यां भेदयन्तु ततश्च ताम् ॥ ९
 भीमसेनस्य वा राजन्नुपायकुशलैर्नरैः ।

मृत्युर्विधीयतां छन्नैः स हि तेषां बलाधिकः ॥ १०
 तस्मिंस्तु निहते राजन्हतोत्साहा हतौजसः ।
 यतिष्यन्ते न राज्याय स हि तेषां व्यपाश्रयः ॥ ११
 अजेयो बर्जुनः संख्ये पृष्ठगोपे वृकोदरे ।
 तमृते फल्गुनो युद्धे राधेयस्य न पादभाक् ॥ १२
 ते जानमाना दौर्बल्यं भीमसेनमृते महत् ।
 अस्मान्वलवतो ज्ञात्वा नशिष्यन्त्यबलीयसः ॥ १३
 इहागतेषु पार्थेषु निदेशवशवर्तिषु ।
 प्रवर्तिष्यामहे राजन्यथाश्रद्धं निवर्हणे ॥ १४
 अथवा दर्शनीयाभिः प्रमदाभिर्विलोभ्यताम् ।
 एकैकस्तत्र कौन्तेयस्ततः कृष्णा विरज्यताम् ॥ १५

प्रच्छन्नरूपैः पुरुषैः. — ^१) Ko. ३ सुभृतैः; K₂ B₂ Da (erroneously) D_{2.4} Arjp सूभृतैः (Arj. comm. and Cd as in text); K₂ 'भृशैः'; N_{2.3} Dn D₁ 'गुप्तैः'; V₁ प्रभृतैः; S 'तुष्टैः' (G_{1.2} 'कृष्टैः'). Arj.: सूभृतैरित्यपठः ।

— ^२) S (except T₁ G₁ M₂) भेदयाम. — ^३) S तावुभौ. 5 ^४) S घन. — ^५) K₂ B Da D_{2.4} वि (for प्र). — ^६) N₁ अस् (for एव). K₂ नित्यशः.

6 ^७) K₂ N_{2.3} B D परित्यजेद्यथा राजा; S 'त्यजेयु राजानः' (G_{1.2} M 'न'). — ^८) T₃ G₃₋₅ नैतेषां.

7 ^९) N₁ G₂ एव (for एषां). K₁ V₁ Da D_{2.4} दोषवान्. S₁ K₁ V₁ Da D_{2.4} वासः. — ^{१०}) S₁ K₁ सर्वेषां तु; K₂ B_{2.5} D_{2.4.5} वर्णयन्तः; K₃ वर्णयन्ति. — ^{११}) S₁ K (except K₂) N₁ D₅ वासं (for मनः). T G₁₋₄ M₅ कुर्वन्ति.

8 ^{१२}) K (except K₂) N₁ D₅ निपुणाः (for कुशलाः). — ^{१३}) S₁ K (except K₂) N₁ D₅ उपायकुशलाः; S उपायैः कुशलैर. — ^{१४}) K₂ V₁ B₁ इतरेतरयोः पा. — ^{१५}) S₁ K₁ छेदयन्ति; M_{2.5} त्याजयन्ति.

9 ^{१६}) S (except M₂₋₅) तां (for वा). — ^{१७}) S₁ K₂ B₁ D₁ T₃ G₂₋₄ पाण्डवास्. K (except K₂) B (except B₂) तस्या. — ^{१८}) S₁ K (except K₂) D₅ तु (for च).

10 After 10, N (including Cd) ins.:

1960* तमाश्रित्य हि कौन्तेयः पुरा चास्मान्न मन्यते ।

स हि तीक्ष्णश्च शूरश्च तेषां चैव परायणम् ।

[(L 1) S₁ K (except K₂) N₁ D₅ तु (for हि). S₁ Ko. 1. ३. ४ N₁ Cd नास्मान्संमन्यते पुरा; K₂ B_{2.5} Da D_{2.4.5} पुरास्मानव (B₂ 'तु') मन्यते; B₅ पुनरस्मान्न म. — (L 2) S₁ K_{1.4} B Da D₁ Cd मूढः (for शूरः).]

11 ^१) K₁ विहिते; N_{2.3} Dn D₁ अभिहते (for निह). — ^२) S₁ K (except K₂) गतो (for हतो). — ^३) S₁ K (except K₂) N₁ V₁ D₅ न यतिष्यन्ति; B₂ Da D_{2.4} यतिष्यन्ति न.

12 ^४) Ko. 2 B Da S (except G₁ M_{2.5}) अजख्यो. T₃ G₂₋₅ अपि (for हि). — ^५) G₁ दृष्टकोपो युधिष्ठिरः. — ^६) B₂ G_{2.5} अमृते. S₁ K₁ फल्गुनो; Ko. 2-4 N₁ V₁ B D (D₄ before corr.) M_{2.5} फा. — ^७) G₂ वै महान्; Cd पादभाक् (as in text).

13 ^८) S₁ K₁ ते ज्ञायमाना; K₂ जानानास्ते हि; N₁ ते जानंतु सु; N_{2.3} V₁ B Da Dn D_{2.4} ते जानानास्तु; D₁ जानमानास्तु; S ते जानंतो हि (T₃ G_{2.4} 'तोपि'; G₁ 'तोय'). Cd cites जानमाना (as in text). — ^९) K₂ S₁ 'सेनमृते महीं'; D₅ 'सेने मृते महीं'; S 'सेने हते सति. Cd cites भीमसेनमृते (as in text). — ^{१०}) S मत्वा. — ^{११}) S₁ 'व्यति बली'; S₁ (sup. lin.) K₁ न द्विषन्ति बली; Ko न शङ्क्यत्व; K₂ न भविष्यन्ति दुर्बलाः; K₃ 'व्यत्यतिदुर्बलाः'; N₁ याचिष्यन्ते न कर्हिचित्; N_{2.3} Dn D₁ न यतिष्यन्ति दुर्बलाः; V₁ नशिष्यन्ति च दुर्बलाः; B Da D_{2.4.5} न शासि (B₁ नाशमे; B₂ न समे)ष्यन्ति दुर्बलाः; T G श्रियिष्यन्ति (T₁ G_{2.5} 'व्यत्य' बली).

14 ^{१२}) N_{2.3} Dn D₁ वा तेषु (for पार्थे). — ^{१३}) S₁ K (except K₂) V₁ विनाश; T₃ G₂₋₅ निर्देश; G₁ M निर्देशवशकारिषु. — ^{१४}) Ko. 4 N₁ प्रयतिष्यामहे. S राजः. — ^{१५}) Ko. 3. ४ यथाकालं; K₁ शक्ति; K₂ N₁ V₁ B D 'शास्त्रं. N₂ D (except Da) निवर्हणं; S यथासुखं. Cd cites निवर्हणं. — After 14, D₄ (marg. sec. m.) S ins.:

1961* दर्पे विदधतां तेषां केचिदन्न मनस्विनः ।

द्रुपदस्यात्मजा राज्ञस्ते भिन्यन्तां ततः परैः ।

प्रेष्यतां वापि राधेयस्तेषामागमनाय वै ।
ते लोप्त्रहारैः संधाय वध्यन्तामाप्तकारिभिः ॥ १६
एतेषामभ्युपायानां यस्तु निर्दोषवान्मतः ।
तस्य प्रयोगमातिष्ठ पुरा कालोऽतिवर्तते ॥ १७

यावच्चाकृतविश्वासा द्रुपदे पार्थिवर्षभे ।
तावदेवाद्य ते शक्या न शक्यास्तु ततः परम् ॥ १८
एषा मम मतिस्तानि निग्रहाय प्रवर्तते ।
साधु वा यदि वासाधु किं वा राधेय मन्यसे ॥ १९

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्रिनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९३ ॥

१९४

कर्ण उवाच ।

दुर्योधन तव प्रज्ञा न सम्यगिति मे मतिः ।
न ह्युपायेन ते शक्याः पाण्डवाः कुरुनन्दन ॥ १

पूर्वमेव हि ते सूक्ष्मैरुपायैर्यतितास्त्वया ।
निग्रहीतुं यदा वीर शकिता न तदा त्वया ॥ २
इहैव वर्तमानास्ते समीपे तव पार्थिव ।

[(L. 1) G₁ M₆-s 'पे वा वदतां; M₈.s 'पे वा दध'.
M₈ 'दत्र समाहिताः. — (L. 2) G₁.s M भिद्यंतां.]

15 ^b) Ś₁ K (except K₂) N₁ V₁ D₂.4.5 G₃.4 प्र
(for वि). — ^c) S एकैकं पांडुपुत्राणां. — ^d) K₁ तत्र
(for ततः). Ś₁ K₁ विरज्यते; S 'रुध्य'.

16 ^a) Ś₁ तत्र; K₁.s N₃ V₁ B (except B₆) D₂.4.5
चापि; N₁.s D_n D₁ चैव. S राजेद्र (for राधेयः). — ^b) Ś₁
G₁ M₆-s ह; K₁ वा; N₁ V₁ T G₂-s M₂.5 हि (for वै).
— ^c) Ś₁ K (except K₂) तान्; T₃ G₃.4 तैर् (for ते).
Ś₁ K₁.s.4 लोप्त्रघातैः; K₂ N₂.s B D तैः प्रकारैः; G_d as
in text. N₂ D_n D₁ संनीय. N₁ V₁ ते नोच्छपातैः सं.
— ^d) K₁.s.4 घातयेच्च; K₂ N₃ V₁ B₁.s.5 D₁ घात्यंताम्;
N₁.s B₆ D_n D₂.4 पात्यंताम्; D_a पाद्यंताम्; D_s घात्यताम्;
T₃ G₂ वध्यताम्. Ś₁ K₁ घातयेमास्त्रकारिभिः.

17 ^a) K₂ N₁ V₁ D_n D₁ T G₂-s M₈ अपि (for अभि-).
— ^b) K₂ N₃ V₁ D₁ निर्दोषमात्मनः; B D_a D₂.4.5 'प
आत्मनः; S 'पो यो मतस्त्वव.

18 Ś₁ K₁ (hapl.) om. 18^a-19^b. — ^a) K₁.s D₂.5
यावत्ते कृं; K₄ 'झाकृं; N₁ V₁ D_n D₂ T₃ G₂-s M
यावच्छकृं; D₁ T₁ G₁ यावद्धि कृं. — ^b) K₂ ते नरर्षभाः;
B₆ G₂ 'र्षभ. — ^c) N₂.s V₁ D_n D₁.2.4 T G हि (for
अद्य). T G transp. ते and शक्याः. D_s तावद्वाधयितुं
शक्या. — ^d) K₁.s.4 N₁ D_s S तु (M₆-s हि) शक्याः
(by transp.).

19 Ś₁ K₁ om. 19^{ab} (cf. v. l. 18). — ^a) V₁ तैस्तेः
(for तात). S सैषा मम मती राजन्. — ^b) V₁ प्रकाराय
(for निग्र'). S पाण्डवान्प्रति दृश्यते. — ^c) N₁ V₁ B₅.6 D_n
D₁.s S साध्वी वा यदि वासाध्वी.

Colophon om. in K₂ B₁.s; D₂.4 ins. it marg. sec. m.

— Major parvan: T₃ G M संभव (for आदि').

— Sub-parvan: K₁ B₆ विदुराभि (B₆ om. भि)गमन;
D_n विदुरागमनराज्यलंभ; D_n1 द्रौपदीस्वयंवर (followed
by समाप्त); T₁ संभव. — Adhy. name: K₁.s.4 T₃ G₄
दुर्योधन (T₃ G₄ here ins. दुर)मंत्रः; D_n8 दुर्योधनवाक्यं;
D_s द्रुपदमंत्रः; G₁.s M₃ मंत्रे (M₃ om.) दुर्योधनवचनं; M₈
मंत्राधिकारः. — Adhy. no. (figures, words or both):
D_n8 200; D₄m 208; D_s 151; T₁ 205; T₃ G₄-s 158;
G₁.s 160; G₂ 156; M 159. — S'loka no.: D_a1 D_n
20; M₃ 21. — Aggregate s'loka no.: D_n2 7395.

194

1 Ś₁ K₁ S om. उवाच. — ^a) K₁ इति (for तव).
— ^c) S transp. ते and शक्याः. — ^d) N₂.s B₆ D_n
D₁ कुरुवर्धन.

2 ^a) G₁ M तैः (for ते). N₁ भूयैः; S सवैः (for
सूक्ष्मैः). — ^b) K₁.4 निष्कृतास्; K₂ घातितास्; N₁
वर्तितास्. Ś₁ K₁ प्रभो; M₂.s तदा (for त्वया). — ^c) Ś₁
K₁.s यदा (as in text); S त्वया; the rest तदा. N₁ S
वीराः (M₆-s 'रः). — ^d) D_s T G M₈ शंकिता. K₁.4
तथा प्रभो; K₃ D_s तदा प्रभो; S तु भारत. N₂.s V₁ B D_a
D_n D₁.2.4 न चैव श (D_a1 D₁.4 शं)कितास्त्वया (K₂ B₅.s
D_a D₂.4 'तास्तथा; V₁ 'ता विभो).

3 ^b) V₁ भरतर्षभ (for तव पा'). — ^c) Ś₁ (sup. lin.
as in text) अरातिपक्षाः. — ^d) Ś₁ K₁ नेह; K₁ तेन (for
नैव). S न शक्यास्तव बा'.

4 ^a) V₁ सु' (for वि'). — ^b) K₁ N₃ B₁m.6 D_a2

अजातपक्षाः शिशवः शकिता नैव वाधितुम् ॥ ३
जातपक्षा विदेशस्था विवृद्धाः सर्वशोऽद्य ते ।
नोपायसाध्याः कौन्तेया ममैषा मतिरच्युत ॥ ४
न च ते व्यसनैर्योक्तुं शक्या दिष्टकृता हि ते ।
शङ्किताश्चेप्सवश्चैव पितृपैतामहं पदम् ॥ ५
परस्परेण भेदश्च नाधातुं तेषु शक्यते ।
एकस्यां ये रताः पत्न्यां न भिद्यन्ते परस्परम् ॥ ६
न चापि कृष्णा शक्येत तेभ्यो भेदयितुं परैः ।
परिधूनान्वृतवती किमुताद्य मृजावतः ॥ ७
ईप्सितश्च गुणः स्त्रीणामेकस्या बहुभर्तता ।
तं च प्राप्तवती कृष्णा न सा भेदयितुं सुखम् ॥ ८
आर्यवृत्तश्च पाञ्चाल्यो न स राजा धनप्रियः ।

न संत्यक्ष्यति कौन्तेयान् राज्यादानैरपि ध्रुवम् ॥ ९
तथास्य पुत्रो गुणवाननुरक्तश्च पाण्डवान् ।
तस्मान्नोपायसाध्यांस्तानहं मन्ये कथंचन ॥ १०
इदं त्वद्य क्षमं कर्तुमस्माकं पुरुषर्षभ ।
यावन्न कृतमूलास्ते पाण्डवेया विशां पते ।
तावत्प्रहरणीयास्ते रोचतां तव विक्रमः ॥ ११
अस्तपक्षो महान्यावद्यावत्पाञ्चालको लघुः ।
तावत्प्रहरणं तेषां क्रियतां मा विचारय ॥ १२
वाहनानि ग्रभूतानि मित्राणि बहुलानि च ।
यावन्न तेषां गान्धारे तावदेवाशु विक्रमः ॥ १३
यावच्च राजा पाञ्चाल्यो नोद्यमे कुरुते मनः ।
सह पुत्रैर्महावीर्यैस्तावदेवाशु विक्रमः ॥ १४

D_{2.4.5} सर्वतोद्य ते; S सर्व एव ते. — ^a) Ś₁ K_{1.2} N₁ V₁ 'रप्युत; K₃ D₅ T G_{2.4} 'रच्युता; Cd as in text.
5 G₁ om. 5-7. — ^a) Da D₂ तु (for च). K₂ D₅ एते (for ते). S (G₁ om.) (by transp.) शक्या योक्तुं (G₂ जेतुं). K₂ N_{2.3} V₁ B D दिष्टकृतेन च (Da दृष्टक्रिया हि ते); S (G₁ om.) दृष्टगुणा हि ते. Cd cites दिष्टकृतेन. — ^a) K₃ N_{2.3} V₁ B₁ D_n शकिताश्च. S (G₁ om.) शकाः खल्वीप्सः.

6 G₁ om. 6 (cf. v. l. 5). — ^a) T₁ G₂ M 'स्परेभ्यो. Ko. 3.4 B₁ तु (for च). — ^a) M तत्र (for तेषु). V₁ D₅ विद्य' (for शक्य'). N₁ नाधातुमुपपद्यते. — ^a) D_{n1.3} ते; D₁ च; S (G₁ om.) हि (for ये). T G_{2.6} M₃ तथा; G_{2.4} M₅₋₈ तदा (for रताः). — ^a) S (G₁ om.) कथंचन.

7 G₁ om. 7 (cf. v. l. 5). — ^a) Ś₁ परिदीनान्; K₂ परिभूतान्; K₃ भिक्षाचारान्; D₅ परिहीनान्; M_{3.5} परि-
न्यूनान्; Cd as in text. — ^a) Ś₁ G₂ प्रजावतः; K₁ प्रजापतः; K₄ D₅ समृद्धिनः; T₁ G_{2.6} प्रतापिनः; T₃ G_{2.4} प्रतापतः; Cd as in text.

8 ^b) Ś₁ Ko. 3 Da₂ D₁ G₅ एकस्यां; Cd as in text.
— ^a) B₅ D₅ S (except M₅₋₈) तान् (for तं). — ^a) S (except M_{5.5}) transp. न and सा. Ko. 3.4 क्षमं; K₂ N₁ V₁ B D क्षमा; G₁ सुखान्.

9 ^a) Ś₁ K (except K₂) N₁ V₁ B_{1.3.5} D_n D_{1.5} Cd
आर्यव्रतः; B₅ Da D_{2.4} बहुव्रतः. K₁ हि (for च). N₁ S
पांचालः. — ^b) Ko च; K₂ तु (for स). Ś₁ Ko. 1.4
धनव्रतः. S स च राजा द्यत (M₅ दृढ)व्रतः. — ^a) Ś₁ K

(except K₂) स त्यक्ष्य'; N₁ संत्यज'.

10 D₁ om. 10^{ab}. — ^a) B₅ यथा; T₁ स च. Da बल' (for गुण'). B₅ D_{2.4} तस्य पुत्रोपि गुण'; B₅ यथास्य पुत्रोपि बल' (hypermetric!). — ^a) V₁ om. न after तस्मात्, reading it after तान्. K_{1.2} D₅ कदाचन. — After 10, Ko. 2 ins.:

1962* पाण्डवान्भरतश्रेष्ठ विक्रमस्तत्र रोचताम् ।

11 ^a) S (except M_{5.5}) om. तु. — ^b) S (except M₅₋₈) भरतर्षभ. — ^a) S च (for ते). K₁ N₁ (hapl.) om. 11^a-12^b. — ^c) K₂ मद्यमेतद्धि रोचतां; N_{2.3} V₁ B (except B₅) D_n D₁ तत्तुभ्यं तात रोचतां. — After 11, G₂ ins. 1963* (cf. v. l. 14).

12 K₁ N₁ om. 12^{ab} (cf. v. l. 11); G₂ om. 12-14.
— ^a) T₃ G₂₋₅ अद्य (for यावद्). — ^b) Da पांचाल'.
— ^a) T G क्रियतामिति रोचते; M₅ (inf. lin.). 5-8 'तां यदि रोचते; M₃ orig. 'तामिति रोचये.

13 G₂ om. 13 (cf. v. l. 12). — ^b) K₂ धनानि (for मित्राणि). N₁ V₁ D_n D₁ 'णि च कुलानि च. — ^a) T₁ G_{2.4} यावन्ति (for यावन्न). Ś₁ यावत्तेषां तु गांधारे; K₁ यावदेषां तु नायांति. — ^a) = 14^d, 15^d. T G (G₂ om.) M₅ विक्रमः (for 'म). Ś₁ K₁ 'देतास्तु विक्रमेत्; K₂ N_{2.3} B_{1.3.5} D_n D₁ तावद्विक्रमं पार्थिव (K₂ 'वः); B₅ Da D_n 'देतेषु विक्रम (Da 'मः).

14 Ś₁ K₁₋₃ G_{2.5} om. 14; T₁ (hapl.) om. 14-15.
— ^a) T₃ G (G_{2.5} om.) पांचालो. — ^a) T₃ G (G_{2.5} om.) कुंती; M₅₋₈ कुरु (for सह). — ^a) = 13^d, 15^d. K₁

यावन्नायाति वार्ष्णेयः कर्पन्यादववाहिनीम् ।
 राज्यार्थे पाण्डवेयानां तावदेवाशु विक्रम ॥ १५
 वसुनि विविधान्भोगान्नाज्यमेव च केवलम् ।
 नात्याज्यमस्ति कृष्णस्य पाण्डवार्थे महीपते ॥ १६
 विक्रमेण मही प्राप्ता भरतेन महात्मना ।
 विक्रमेण च लोकांस्त्रीजितवान्पाकशासनः ॥ १७
 विक्रमं च प्रशंसन्ति क्षत्रियस्य विशां पते ।
 स्वको हि धर्मः शूराणां विक्रमः पार्थिवर्षभ ॥ १८
 ते बलेन वयं राजन्महता चतुरङ्गिणा ।
 प्रमथ्य द्रुपदं शीघ्रमानयामेह पाण्डवान् ॥ १९
 न हि साम्ना न दानेन न भेदेन च पाण्डवाः ।
 शक्याः साधयितुं तस्माद्विक्रमेणैव ताञ्जहि ॥ २०

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुर्नवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९४ ॥

तान्विक्रमेण जित्वेमामखिलां भुङ्क्ष्व मेदिनीम् ।
 नान्यमत्र प्रपश्यामि कार्योपायं जनाधिप ॥ २१

वैशंपायन उवाच ।

श्रुत्वा तु राधेयवचो धृतराष्ट्रः प्रतापवान् ।
 अभिपूज्य ततः पश्चादिदं वचनमब्रवीत् ॥ २२
 उपपन्नं महाप्राज्ञे कृतास्त्रे सूनन्दने ।
 त्वयि विक्रमसंपन्नमिदं वचनमीदृशम् ॥ २३
 भूय एव तु भीष्मश्च द्रोणो विदुर एव च ।
 युवां च कुरुतां बुद्धिं भवेद्या नः सुखोदया ॥ २४
 तत आनाय्य तान्सर्वान्मन्त्रिणः सुमहायशाः ।
 धृतराष्ट्रो महाराज मन्त्रयामास वै तदा ॥ २५

Ds G (G_{2.5} om.) विक्रमः. Ko Ñ_{2.8} B Da Dn D_{1.2.4}
 तावद्विक्रम पार्थिव (B_{1.5} कौरव). — Ts G_{1.2.4.6} M ins.
 after 14: G₂ after 11:

1963* सदा च वैरी द्रुपदः सततं निकृतस्त्वया ।

यावन्न वर्धते मित्रे रोचतां तत्र विक्रमः ।

[(L. 1) G₁ यथा; M यदा (for सदा). Ms-8 स्वयं
 (for त्वया).]

15 T₁ om. 15 (cf. v. 1. 14). — ^a) Ś₁ K₁ कर्मण्यादाय
 वाहिः; Ms-8 संकर्षणसहायवान्. — ^c) K₂ D₁ पांडवानां
 स (D₁ च). — ^d) = 13^d, 14^d. T₃ G विक्रमः. N
 पांचाल्यसदनं प्रति.

16 ^a) T₁ बहू (for वसू). — ^b) T₁ हि; Ms-8 तु
 (for च). Ñ₁ D₅ सुपुष्कलं; V₁ B₅ Da च पुष्कलं (for च
 केव). K₂ आदाय मधुसूदनः. — K₂ om. 16^e-18^d.
 — ^c) Ts G नासाध्यमस्ति. — ^d) Ñ_{2.8} B (except B₅)
 D (except D₅) कथंचन; T G (except G₁) विशां पते
 (for मही).

17 K₂ om. 17 (cf. v. 1. 16). — ^a) B₅ Da D_{2.4}
 'मेण जिता पृथ्वी. — ^{ad}) T₃ G एव (for च). Ko Ms. 5
 transp. लोकान् and त्रीन्. K₄ 'मेण नरव्याघ्र लोकां-
 स्त्रीन्पाकशासनः.

20 ^{ab}) S (except Ms. 5) भेदे (for दाने). D_{2.4}
 transp. दाने and भेदे. Ś₁ K (except K₂) Ñ₁ अद्य
 (for च). Da₁ भेदेन न च पांडवाः; S (except Ms. 5) न
 च दानेन पां. — ^c) D_{2.4} हि (for एव). Ś₁ K₁ जय

(for जहि).

21 ^a) K₂ निष्कंटां ततो राजन्; S विक्रमेणैव जित्वेमां
 (T₁ भुङ्क्ष्वेमां; Ms-8 जित्वा तान्). — ^c) K₁ Ñ₁ G₁
 नान्यदत्र; K₂ Ñ_{2.8} B D (except D₅) अतो नान्यं (D_{2.4}
 'न्यत्). K₃ नान्यं किमपि पश्या; T₁ न चान्यमत्र पं.
 — ^d) Ś₁ कार्यमत्र; K₁ कार्यं चैव. Ko महामते; K_{2.4} V₁
 B₁ नराधिप.

22 Ś₁ K (except Ko) S om. उवाच. — ^a) S स
 (for तु). — ^c) Ñ₁ प्रतिपत्; V₁ प्रतिगृह्य (for अभि).

23 Before 23, Ko. 2 B₅ ins. धृतराष्ट्र उ. — ^a) Ś₁
 K₁ 'प्रज्ञे; K₂ D₂ 'प्राज्ञ; Ñ₁ 'प्रज्ञ. — ^b) Ś₁ Ko-2 D₁ G₅
 'नंदन. — ^{ad}) B₅ D_{2.4} 'संपन्न इदं.

24 ^a) Ñ₁ च; V₁ हि (for तु). D_{2.4} तु (for च).
 — ^c) Ms-8 वा (for च). Ñ₁ V₁ B Dn D_{1.5} कुरुतं.
 — ^d) T G Ms मवेद्यावत्सुखोदयः.

25 Before 25, K₂ B ins. वैशं उ. — ^a) Dn₁ T₁
 G_{1.2} M (except Ms) आनीय. — ^b) Ko. 1.4 D_{2.4} G₁
 Ms. 5 स महा; Ñ₁ D₅ स महामनाः; G₅ तु महा. — ^c) Ñ₁
 T₁ 'राजो.

Colophon. Major parvan: Ts G M संभव (for
 आदि). — Sub-parvan: Ko विदुरयान; B₅ विदुरागमन;
 T₁ संभव. — Adhy. name: Ko. 4 कर्णवाक्यं; K₃ धृतराष्ट्र-
 मंत्रः; D₅ कर्णमंत्रणं; T₃ G_{1.2.4} Ms मंत्राधिकारे कर्णवचनं
 (Ms 'वचः); Ms मंत्राधिकारः. — Adhy. no. (figures,

१९५

भीष्म उवाच ।

न रोचते विग्रहो मे पाण्डुपुत्रैः कथंचन ।
 यथैव धृतराष्ट्रो मे तथा पाण्डुरसंशयम् ॥ १
 गान्धार्याश्च यथा पुत्रास्तथा कुन्तीसुता मताः ।
 यथा च मम ते रक्ष्या धृतराष्ट्र तथा तव ॥ २
 यथा च मम राज्ञश्च तथा दुर्योधनस्य ते ।
 तथा कुरुणां सर्वेषामन्येषामपि भारत ॥ ३
 एवं गते विग्रहं तैर्न रोचये
 संधाय वीरैर्दीयतामद्य भूमिः ।
 तेषामपीदं प्रपितामहानां
 राज्यं पितुश्चैव कुरुत्तमानाम् ॥ ४
 दुर्योधन यथा राज्यं त्वमिदं तात पश्यसि ।

मम पैतृकमित्येवं तेऽपि पश्यन्ति पाण्डवाः ॥ ५
 यदि राज्यं न ते प्राप्ताः पाण्डवेयास्तपस्विनः ।
 कुत एव तवापीदं भारतस्य च कस्यचित् ॥ ६
 अथ धर्मेण राज्यं त्वं प्राप्तवान्भरतर्षभ ।
 तेऽपि राज्यमनुप्राप्ताः पूर्वमेवेति मे मतिः ॥ ७
 मधुरेणैव राज्यस्य तेषामर्धं प्रदीयताम् ।
 एतद्वि पुरुषव्याघ्र हितं सर्वजनस्य च ॥ ८
 अतोऽन्यथा चेत्क्रियते न हितं नो भविष्यति ।
 तवाप्यकीर्तिः सकला भविष्यति न संशयः ॥ ९
 कीर्तिरक्षणमातिष्ठ कीर्तिर्हि परमं बलम् ।
 नष्टकीर्तेर्मनुष्यस्य जीवितं ह्यफलं स्मृतम् ॥ १०
 यावत्कीर्तिर्मनुष्यस्य न प्रणश्यति कौरव ।

words or both): Dn 201; D4m 209; Ds 152; T1 206; Ts G4-6 159; G1.8 161; G2 157; M 160.
 — S'loka no.: Dn 25; Ms 27. — Aggregate s'loka no.: Dn 7420.

195

1 Ś1 K1 S om. उवाच. — ^a) Ts G विक्रमस्तु (for विग्रहो मे). — ^d) Ko (by corr.). 2.4 N1 B (except B5) D2.4.5 Ms 'न संशयः (Ko orig. 3 'यं); K2 Ts G (except G5) Ms-8 'रसंशयः.

2 ^b) Ko. 2.4 N2 B5 D (except D2.4.5) मम (for मताः). Ś1 K1 तथा कुंत्या अपीह मे.

3 ^a) Ms transp. च and मम. — ^b) Ms.5 विदुरस्य तथा हि ते. — ^c) K1.4 transp. सर्वेषां and अन्येषां. B5 D2.4 चापि; Da चैव (for अपि). N2.3 V1 B D (except D5) पार्थिव (for भारत).

4 ^a) K2 रोचयेत्; N2.3 B5.6 D रोचे. — ^b) Ś1 K1 जीयताम्; M भुज्यताम् (for दीयताम्). K4 N2.3 B D अर्धं; N1 अस्य (for अद्य). — ^c) K2 V1 B Da1 Dn1.2 D1.2.4 इह (for इदं).

5 ^a) K4 यथा राज्यं नरश्रेष्ठ. — ^b) Ko.4 N1 V1 D5 स्वमिमं; Ms त्विदं त्वं. *Ko. 3.4 Ms मन्यसे (for पश्यसि).

— ^a) Ś1 K1 इत्येव; B5 अप्येवं; S एवेति. — ^d) B पार्थिवः (for पाण्डवाः). S तथा तेषामपि प्रभो.

6 ^b) K2 N2.3 V1 B D (except D5) यज्ञः; N1 S तरः. — ^a) Ko. 2.3 B Da D2.4 इह; N Dn D1.5 TG (except G1) अपि (for च).

7 ^a) N1 D5 अधर्मेण हि; N2 B5 Dn1 अधर्मेण च; G5 अधर्मेण तु (for अथ धं). D2.4 त्वं; Ts G (except G1) च (for त्वं). — ^b) D5 इदं प्राप्तो नरर्षभ. — ^c) B5 Da 4 (for ऽपि). — ^d) S पूर्वमेव न संशयः.

8 ^a) K1 माधुर्येणैव राः; S 'णैवमुक्त्वा तात्. — ^b) = 19^d. S राज्यस्यार्धं. — ^c) Ko ह; D2 वै; S नः.

9 ^a) Ko V1 G2 ततो (for अतो). Ś1 K (except K2) यत्; G2 च; Ms.5 वै (for चेत्). Ts G2-4 ते बुद्धिः (for क्रियते). — ^b) S (except G5) अ- (for न). N1 B5 ते (for नो). Ko हितं नो न भं. — ^c) Ko. 8 V1 G1 त्वामप्यर्धं; K2 तमप्यर्धं; T1 त्वामप्यधर्मः; G5.6 तवाप्यधर्मः; M त्वय्यप्यधर्मः. T1 G5.6 सकलो. N1 अन्यथाकीर्तिरधिका; Ts G2-4 त्वय्यकीर्तिश्च विपुला. — G5.6 repeat 9^{ad} (v. l. त्वामप्यकीर्तिर्विपुला).

10 ^a) Ts G (except G1) तिष्ठेत्. — After 10^a, K2 ins.:

1964*

धर्मं कुरु कुलोचितम् (= 12^b)।

तावर्जीवति गान्धारे नष्टकीर्तिस्तु नश्यति ॥ ११
 तमिमं समुपातिष्ठ धर्मं कुरुकुलोचितम् ।
 अनुरूपं महाबाहो पूर्वपामात्मनः कुरु ॥ १२
 दिव्या धरन्ति ते वीरा दिव्या जीवति सा पृथा ।
 दिव्या पुरोचनः पापो नसक्रामोऽत्ययं गतः ॥ १३
 तदा प्रभृति गान्धारे न शक्नोम्यभिर्वीक्षितुम् ।
 लोके प्राणभृतां कंचिच्छ्रुत्वा कुन्तीं तथागताम् ॥ १४
 न चापि दोषेण तथा लोको वैति पुरोचनम् ।
 यथा त्वां पुरुषव्याघ्र लोको दोषेण गच्छति ॥ १५

तदिदं जीवितं तेषां तव कल्मषनाशनम् ।
 संमन्तव्यं महाराज पाण्डवानां च दर्शनम् ॥ १६
 न चापि तेषां वीराणां जीवतां कुरुनन्दन ।
 पित्र्योऽशः शक्य आदातुमपि वज्रभृता स्वयम् ॥ १७
 ते हि सर्वे स्थिता धर्मे सर्वे चैवैकचेतसः ।
 अधर्मेण निरस्ताश्च तुल्ये राज्ये विशेषतः ॥ १८
 यदि धर्मस्त्वया कार्यो यदि कार्यं प्रियं च मे ।
 क्षेमं च यदि कर्तव्यं तेषामर्थं प्रदीयताम् ॥ १९

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९५ ॥

कीर्तिस्तु परमं तेजो.

— ^a) T₃ G (except G₁) विमलं (for परमं). S (except T₁ G₁) फलं (for बलम्). — ^a) Ko Ñ₁ D₁ T₁ M विफलं; K₄ निष्फलं; Da त्वफलं. K₄ भवेत्; Ñ₁ मतं.

11 ^a) S लोके भवति (T₁ G₁ M तिष्ठति) भारत (G₁ M कारव). — ^a) Ś₁ तावदेव मनुष्योपि; K₁ तावदेव न नष्टोसौ.

12 ^a) D₅ T G तदिदं; M_{2,3} तदिमं; M₆₋₈ तमिदं. M (except M₅) सर्वमातिष्ठ (for समुं).

13 ^a) Ko. 2-4 Ñ V₁ B D ध्रियन्ते; K₁ T₃ G (except G₁) चरन्ति. K₂ Ñ₁ B_{1,3} Da D_{2,4,5} ते पार्थाः; Ñ_{2,3} V₁ B_{5,6} Da D₁ पार्था हि. — After 13, Ñ B D ins.:

1965* यदा प्रभृति दग्धास्ते कुन्तिभोजसुतासुताः ।

[Ñ₁ B Da D_{2,4,5} सा दग्धा (B₅ याता); Ñ₃ (by transp.) ते दग्धाः. Ñ₁ B Da D_{2,4,5} भोजसुता शुभा.]

14 ^a) Ś₁ 'मिजीवितुं; K₁ शक्तोत्यतिजीवितुं; K_{2,4} शक्तोप्यभिं; Da शक्तोत्यभिं. — After 14^a, T G₂₋₄ ins.:

1966* अदाहयो यदा पार्थान्स त्वमौ जतुवेशमनि ।

— ^a) K_{1,4} B Da D_{2,4,5} भृतं. K Da D₂ T₃ G M (except M₅) किंचित्; D₁ T₁ कश्चित्. — After 14, T₃ G₂₋₄ ins.:

1967* दुःखं न जायते राजन्भवान्सर्वस्य कारणम् ।

15 ^a) K₂ D_{2,4,5} चाति (for चापि). A few MSS. तदा. — ^b) K₂ Ñ_{2,3} V₁ B_{1,5} Dn D₁ मन्येत्; K₄ Ñ₁ D₅ T₁ M वेत्ति; D_{2,4} [S] मन्येत्. Ko लोके वै प्रतिरोचनं. — ^a) K₄ गर्हं (for गच्छं).

16 ^a) Ñ_{2,3} Dn D₁ किल्बिषं. — ^a) K_{2,4} B Da₁ D_{1,2,4,5} T₃ G₂₋₄ स; K₈ सु- (for सं-). M₅ संतर्प्य वै. Ś₁ K (except K₂) V₁ D₅ नरव्याघ्र (for महा). Ñ₁ समं तत्र सुतानां च.

17 ^a) T₃ G (except G₁) जयं (for जीवं). — ^a) K₂ G₂ पित्र्यंशः; T₃ G₃ पित्रं; G₃ पित्र्यं. — ^a) D₁ मंत्रभृत्; G₁ शूलभृत्.

18 ^a) K₁ अपि; D₁ न (for हि). T G M₅ transp. सर्वे and धर्मे. Ñ_{2,3} B_{5,6} Da Dn D_{2,4} ते सर्वेव (B₅ Da D₄ च) स्थिता धर्म. — ^b) Ñ₃ B₁ तेजसः; B₅ चेतनाः. — ^a) Ko. 2-4 राज्ये तुल्ये (by transp.); T₁ M₅ तुल्यराज्ये. Ś₁ कुल्ये; K₁ कुले; T₃ G M₅ तुल्या (for तुल्ये). K₂ न संशयः; S च (T₃ G₂₋₄ न) धर्मतः (for विशेषं).

19 ^a) Ś₁ M धर्मे and कार्ये. — ^b) Ś₁ कार्यं यदि च मे प्रियं. — ^a) Ko क्षमश्च; K_{3,4} क्षमश्च; S क्षमं. Ko. 2-4 कर्तव्यः. — ^a) = ^b). T G M₅ राज्यं तेभ्यः; M_{2,3} राज्यं तेषां. G₅ प्रयच्छतां.

Colophon. Major parvan: T₃ G M संभव (for आदि). — Sub-parvan: Ko B₅ विदुरागमन; T₁ संभव. — Adhy. name: Ko. 2-4 भीष्मवाक्यं; D₅ छतराष्ट्रमंत्रः; T G₅ भीष्मवचनं; G_{1,3} मंत्राधिकारः; M_{3,5} मंत्राधिकारे भीष्मवचनं. — Adhy. no. (figures, words or both): Dn₅ 202; D₄m 210; D₅ 153; T₁ 207; T₃ G₄₋₅ 160; G_{1,3} 162; G₂ 158; M 161. — S'loka no.: Dn M₅ 19. — Aggregate s'loka no.: Dn₅ 7438.

196

1 Ś₁ K₁ S om. उवाच. — ^a) D₄ समुपासीनैरु. — ^b) Ś₁ K Ñ₁ D₅ तैरः; Dn₅ D_{2,4} तव (for नृप). — ^a) N अथै (K₄ B₃ D₂ अथै; B₁ as in text) (for पृथ्यं). M₆₋₈ transp. पृथ्यं and यश्च. — ^a) Ś₁ Ko. 2 Ñ V₁ B Da₂ D₄ T M₃ शुश्रुम. D₁ न वाच्यमनुशुश्रुम.

१९६

द्रोण उवाच ।

मन्त्राय समुपानीतैर्धृतराष्ट्रहितैर्नृप ।
 धर्म्यं पथ्यं यशस्यं च वाच्यमित्यनुशुश्रुमः ॥ १
 ममाप्येषा मतिस्तात या भीष्मस्य महात्मनः ।
 संविभज्यास्तु कौन्तेया धर्म एष सनातनः ॥ २
 प्रेक्ष्यतां द्रुपदायाशु नरः कश्चित्प्रियंवदः ।
 बहुलं रत्नमादाय तेषामर्थ्या भारत ॥ ३
 मिथःकृत्यं च तस्मै स आदाय बहु गच्छतु ।
 वृद्धिं च परमां ब्रूयात्तत्संयोगोद्भवां तथा ॥ ४
 संप्रीयमाणं त्वां ब्रूयाद्राजन्दुर्योधनं तथा ।
 असकृद्द्रुपदे चैव धृष्टद्युम्ने च भारत ॥ ५
 उचितत्वं प्रियत्वं च योगस्यापि च वर्णयेत् ।
 पुनः पुनश्च कौन्तेयान्माद्रीपुत्रौ च सान्त्वयन् ॥ ६
 हिरण्मयानि शुभ्राणि बहून्याभरणानि च ।

वचनात्तव राजेन्द्र द्रौपद्याः संप्रयच्छतु ॥ ७
 तथा द्रुपदपुत्राणां सर्वेषां भरतर्षभ ।
 पाण्डवानां च सर्वेषां कुन्त्या युक्तानि यानि च ॥ ८
 एवं सान्त्वयसमायुक्तं द्रुपदं पाण्डवैः सह ।
 उक्त्वाथानन्तरं ब्रूयात्तेषामागमनं प्रति ॥ ९
 अनुज्ञातेषु वीरेषु बलं गच्छतु शोभनम् ।
 दुःशासनो विकर्णश्च पाण्डवानानयन्त्विह ॥ १०
 ततस्ते पार्थिवश्रेष्ठ पूज्यमानाः सदा त्वया ।
 प्रकृतीनामनुमते पदे स्थास्यन्ति पैतुके ॥ ११
 एवं तव महाराज तेषु पुत्रेषु चैव ह ।
 वृत्तमौपयिकं मन्ये भीष्मेण सह भारत ॥ १२

कर्ण उवाच ।

योजितावर्थमानाभ्यां सर्वकार्येष्वनन्तरौ ।
 न मन्त्रयेतां त्वच्छ्रेयः किमद्भुततरं ततः ॥ १३

2 *) Ś1 कौरव्या. — 4) T3 G2-4 सत्यवंतो महाबलाः.

3 *) Ko. 2. 4 बहुलं समादाय.

4 *) N2. 3 B3 Dn D1 S Cd मिथःकृत्यं (as in text);
 the rest पृथक्कृतं. — 5) K2 N2. 3 V1 B D वसु (for बहु).
 — *) V1 वृद्धिः; B3 प्रीतिः; Cd वृद्धिं (as in text). N1
 वृद्धिश्च परमा तेषां. — 4) Ś1 K1 स्वसंयोगो; K2. 4 N2. 3
 V1 B (except B5) Dn D1 Cd त्वत्संयोगो; N1 तत्सं-
 योगाद्भवेत्; Da M3 त्वत्संयोगा; D5 त्वत्संयोगोद्भवां; T1 G2
 तत्संयोगा. Ś1 K1 पुनः; Ko. 3 N1 तव; K2 Dn3 D2. 4 S
 (except T1 G1) तदा; K4 ततः (for तथा).

5 *) Ko. 2. 4 S (except G1. 2) सुः; N1 स. Ś1 K1
 तान् (for त्वां). — 6) N1 B5. 6 Dn1. 2 D1. 5 G2. 5. 6 तदा
 (for तथा).

6 *) Ś1 उदितत्वं. D1 T1 च योगस्य; M3 प्रियं चैव.
 — 7) Ś1 Ko. 3 N1 D5 संयोगस्यापि; D1 प्रियत्वं चापि; T1
 तस्यास्यापि च. — 4) S सांत्वयेत्.

7 *) N1 हिरण्यानि च सु. — 8) Ś1 K1 वस्त्राणि;
 Ko. 2. 4 वसूनि (for बहूनि). — 4) D5 द्रौपद्यै.

8 *) Ś1 K1 पां च नराधिप. — 4) S (except T1)
 कुलैः. K2 G3 तानि च; B3 भारत; Da यानि तु. — After
 8, S ins.:

1968* दत्त्वा तानि महार्हाणि पाण्डवान्संप्रहर्षय ।

9 K2 om. 9. — 4) Da एवं सांत्वेन विधिना. — 4)
 N2. 3 V1 Dn D1 सः; G1 M3 तु (for अथ). K1 प्राह (for
 ब्रूयात्). — After 9, K1 ins.:

1969* संधीयतां यथाबुद्धिस्तत्त्ववेत्तविदां वरः ।

10 Ś1 K1 om. 10^{ab}. — 4) K2 N2. 3 B D (except
 D5) *जंश्राप्यानेतुं पाण्डवानिह.

11 *) K2 G1 M3-8 पाण्डवश्रेष्ठाः; N V1 B D (except
 D5) पाण्डवाः श्रेष्ठाः; T G2-3 M3 श्रेष्ठाः. — 6) K4 transp.
 सदा and त्वया. K1 तदा; D1. 2 सह (for सदा). — 4) K1
 प्रीतिवंतो ह्यनु. — 4) G1 M स्थास्यंतु.

12 *) K2 N2. 3 V1 B D (except D5) एतत् (for
 एवं). D1 तेषु; M तावत् (for तव). — 6) N V1 B3 Dn
 D1 transp. तेषु and पुत्रेषु. K (except K1) N2. 3 V1 B3
 Dn D1. 2. 4 हि; N1 तु; D5 S ते (for ह).

13 Ś1 K1 S om. उवाच. — 4) T3 G2. 4 शंकाभाभ्यां.

14 *) T3 G2. 4 तुष्टेन. G3 शतधा (for मनसा).
 D2. 4 ये वै; G1. 2 M चैव. — 6) T3 G2. 4 प्रहृष्टेनांतरा; G3
 प्रच्छन्नो वांतरा; M3 (inf. lin.). 5 विवृतेनांतरा. — 4) K1
 वाचं; T1 चैव; T3 G (except G1) नैव (for नाम).
 — 4) M3 (inf. lin.). 5 न स्यात् (for कुर्यात्). Ś1 K1. 1

दुष्टेन मनसा यो वै प्रच्छन्नेनान्तरात्मना ।
 त्रयान्निःश्रेयसं नाम कथं कुर्यात्सतां मतम् ॥ १४
 न मित्राप्यर्थकृच्छ्रेषु श्रेयसे वेतराय वा ।
 विधिपूर्वं हि सर्वस्य दुःखं वा यदि वा सुखम् ॥ १५
 कृतप्रज्ञोऽकृतप्रज्ञो बालो वृद्धश्च मानवः ।
 ससहायोऽसहायश्च सर्वं सर्वत्र विन्दति ॥ १६
 श्रूयते हि पुरा कश्चिदम्बुवीच इति श्रुतः ।
 आसीद्राजगृहे राजा मागधानां महीक्षिताम् ॥ १७
 स हीनः करणैः सर्वैरुच्छ्वासपरमो नृपः ।
 अमात्यसंस्थः कार्येषु सर्वेष्वेवाभवत्तदा ॥ १८
 तस्यामात्यो महाकर्णिवर्भूवैकेश्वरः पुरा ।
 स लब्धवलमात्मानं मन्यमानोऽवमन्यते ॥ १९

स राज्ञ उपभोग्यानि स्त्रियो रत्नधानानि च ।
 आददे सर्वशो मूढ ऐश्वर्यं च स्वयं तदा ॥ २०
 तदादाय च लुब्धस्य लाभाल्लोभो व्यवर्धत ।
 तथा हि सर्वमादाय राज्यमस्य जिहीर्षति ॥ २१
 हीनस्य करणैः सर्वैरुच्छ्वासपरमस्य च ।
 यतमानोऽपि तद्राज्यं न शशाकेति नः श्रुतम् ॥ २२
 किमन्यद्विहिताङ्गूनं तस्य सा पुरुषेन्द्रता ।
 यदि ते विहितं राज्यं भविष्यति विशां पते ॥ २३
 मिषतः सर्वलोकस्य स्थास्यते त्वयि तद्भुवम् ।
 अतोऽन्यथा चेद्विहितं यतमानो न लप्स्यसे ॥ २४
 एवं विद्वन्नुपादत्स मन्त्रिणां साध्वसाधुताम् ।
 दुष्टानां चैव शोद्धव्यमदुष्टानां च भाषितम् ॥ २५

स तन्मतं; V1 B1.5 सतां मतः; D1 सनातनं.

15 *) Ś1 K1 न मित्राप्यतिकृ^०; D2.5 अमित्रा^०; G2 निमित्तान्यर्थ^०. — *) K2 न; K4 N V1 B D (except D1) Ms च (for the first वा). K2 Dns D1 च (for the second वा).

16 *) Ko कृतप्रज्ञो बालो वा; N1 कृतज्ञो वाकृतज्ञो वा; T2 G2-4 शुचिर्दक्षो यतप्रज्ञो. — *) Ko युवा (for बालो). Ś1 अपि (for च). K2 भारत (for मानवः). K1 बालो वा यदि वा नरः. — *) Ś1 K1 N1 D5 वा (for च).

17 *) Ś1 K1 D2m G2.6 अंबरीष; D5 अमवोष; G1 विनिन्दक. N V1 B D ईश्वरः (N1 D5 श्रुतिः) (for श्रुतः). K2 'वीचीति विश्रुतः; T G2-4 M विनिन्द इति विश्रुतः. — *) T2 G1.2.4 M राजकुले. — *) Ś1 N1 B2 G1 M2.5.8 मागधानां. N1 T G (except G1) महीपतिः.

18 T1 (hapl.) om. 18^b-22^a. — *) B1 पूर्व^०; G2 सर्वे^० (for कार्ये^०). K2 N V1 B2.5 D T2 G2-6 transp. कार्ये^० and सर्वेषु. B1.6 कार्ये^०; G2 कामे^० (for सर्वे^०). — After 18, S (except T1) ins.:

1970* तस्यामात्या बभूवुस्ते अन्योन्यसहितास्तदा ।

19 T1 om. 19 (cf. v. l. 18). — *) K2 M2-8 महाकीर्तिः; T2 G2-6 कर्णा^०; G1 M2 बाहुकर्णिः; G2 कर्णः. — *) K2 N2.3 V1 B2 Dn D1 तदा; B1.6 Da D2.4 तथा; T2 G2.4 पुरः; M2 (inf. lin. as in text) क्षितौ (for पुरा). — *) K2 अवमान्यो (m अवमानो). Ś1 न मन्यत; K1 अवमन्यत; N1 मन्य तं; Da अवमन्यत; T2 G2.4 विमन्यते.

20 T1 om. 20 (cf. v. l. 18). — *) Ś1 Ko.1 Dns उपभोग्यानि; K2 भोग्यानि; T2 G (except G1)

वसुरत्नानि. — *) K1 स्त्रियं. Ko.1 B2.5 Da M2.5 रत्न. T2 G (except G1) स्त्रियो भोग्यानि यानि च. — *) Ś1 सर्वगो; S (T1 om.) तो. — *) A few MSS. तथा (for तदा).

21 T1 om. 21 (cf. v. l. 18). — *) K1 लाभस्य; D5 मूढस्य. — *) K2 N2.3 V1 B (except B2) Da2 Dn1 T2 G2-5 लोभात् (for ला^०). K2 T2 G लाभः (for लोभः). Ko.8 -भ्यवर्तत; K1.4 -भ्यवर्धत; N1 -त्यवर्तत; N2.3 V1 B D (for Da1 see below) M2.7 -व्यवर्धत (Dn2 तं)त; T2 G (except G1) प्रवर्तते. Da1 लाभोप्यस्य च वर्धते. — *) Ś1 Dns एष; K1 एव; M2 अद्य (for अस्व). B2 चिकीर्षति; G1 जिगीषते.

22 T1 om. 22^a (cf. v. l. 18). — *) N1 सबलैः (for करणैः). — *) K2 हि; G1 M ह. — *) S मानो न शक्नोति राज्यं हर्तुं (T G2-4.6 कर्तुं)मिति श्रुतिः.

23 *) Ko.8 N V1 B D (except D4) Cd विहिता; G1 विहितं. V1 तत्र; T G (except G1) एव (for नूनं). — After 23^a, K2 ins.:

1971* यत्तस्य राज्यं सामात्यो न शक्नोत्यभिवर्धितुम् ।

— *) T G (except G1) ति न संशयः.

24 *) Ś1 Ko.2.4 स्थास्यति. T1 त्वयि; M2.7 यदि (for त्वयि). G1 च त्वयि (for त्वयि तद्). N1 स्थापयिष्यामि च ध्रुवं. — *) Ś1 K1 D5 ते (for चेत्).

25 *) Ś1 T G (except G1) विद्वान्; D5 विधम्. — *) M2 मित्राणां. Ś1 K1 साधुसाधुतां(!). — *) Ś1 K1 तथैव च; Ko.2.4 च भारत.

26 Ś1 K1 T1 G1.2.5.6 M om. उवाच. T2 G2.4

द्रोण उवाच ।

विद्वन्ते भावदोषेण यदर्थमिदमुच्यते ।

दुष्टः पाण्डवहेतोस्त्वं दोषं ख्यापयसे हि नः ॥ २६

हितं तु परमं कर्णं ब्रवीमि कुरुवर्धनम् ।

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि षण्णवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९६ ॥

१९७

विदुर उवाच ।

राजन्निःसंशयं श्रेयो वाच्यस्त्वमसि बान्धवैः ।

न त्वशुश्रूषमाणेषु वाक्यं संप्रतितिष्ठति ॥ १

हितं हि तव तद्वाक्यमुक्तवान्कुरुसत्तमः ।

भीष्मः शांतनवो राजन्प्रतिगृह्णासि तन्न च ॥ २

तथा द्रोणेन बहुधा भाषितं हितमुत्तमम् ।

अथ त्वं मन्यसे दुष्टं ब्रूहि यत्परमं हितम् ॥ २७

अतोऽन्यथा चेत्क्रियते यद्ब्रवीमि परं हितम् ।

कुरवो विनशिष्यन्ति नचिरेणेति मे मतिः ॥ २८

तच्च राधासुतः कर्णो मन्यते न हितं तव ॥ ३

चिन्तयंश्च न पश्यामि राजंस्तव सुहृत्तमम् ।

आभ्यां पुरुषसिंहाभ्यां यो वा स्यात्प्रज्ञयाधिकः ॥ ४

इमौ हि वृद्धौ वयसा प्रज्ञया च श्रुतेन च ।

समौ च त्वयि राजेन्द्र तेषु पाण्डुसुतेषु च ॥ ५

धर्मे चानवमौ राजन्सत्यतायां च भारत ।

197

विदुरः (for द्रोण उ). — °) N₂.s V₁ B₆ Dn₁.ns D₁ M₅
दुष्टः (for दुष्टः). — °) M₆-s दोषान्. N₁ हि तं; T G₂-4
च नः; G₅.s M₁ स्मन्. K₂ N₂.s V₁ B D (except D₅)
दोषमाख्यापयस्युत.

27 °) S₁ Ko. 1.8.4 कुरुवर्धनं; K₂ N₂.s V₁ B D
(except D₅) कुरुवर्धनं. — °) K₃ M₆.7 तत् (for त्वं).
— °) S₁ तत्; K₁ त्वं (for यत्). S₁ हि तत्; K₄ हि नः
(for हितं).

28 V₁ Da₂ G₆ M₇ (hapl.) om. 28^{ab}. — °) S₁ K₁
D₁ तद् (for यद्). B₃ D₂.4 G₄ ब्रवीषि; T₃ G₂.2.5 °हि.
K₂ G₁ M₅.5.6 ब्रवीषि (K₂ °हि) परमं हितं. — °) K₂.4 वै
(K₄ -पि) विनश्यति; N₂.s V₁ B D (except D₅) वै
विनश्यति; G (G₄ before corr.) -पि नशिष्यति. — °) G₁
अ- (for न-). T₃ G₂-4 मतं (for मतिः). Ko. 2.4 N₂.s
Dn D₁ G₅.6 °जैव मे मतिः; K₃ °जैव मन्यते; V₁ B Da₂
D₂.4 °जैव ते मते.

Colophon om. in S₁ K₁. — Major parvan: T₃ G
M₅.5.7 संभव (for आदि). — Sub-parvan: Ko B₆
विदुरागमन; T₁ संभव. — Adhy. name: Ko. 3.4 N₁.2 V₁
द्रोणवाक्यं; D₅ दृतराष्ट्रमंत्रणं; M₅ मंत्राधिकारः. — Adhy.
no. (figures, words or both): Dn₅ 203; D₄m 211;
D₅ 154; T₁ 209; T₃ G₄-s 161; G₁.s 163; G₂ 159;
M 162. — S₁loka no.: Dn 28; M₅ 29. — Aggregate
S₁loka no.: Dn₅ 7466.

1 S₁ K₁ S om. उवाच. — °) S₁ K N₁ G₂ निः
श्रेयसं; N₂.s V₁ नः संशयं. — °) K₂ D₁ न त्वं शुश्रू; N₁
उक्तं शुश्रू; N₂.s V₁ Dn °माणे वै; D₂ S न त्वं (T₁ स त्वं;
G₁ M₅.6-8 तत्त्वं) शुश्रूषमाणो वै (T₁ G₁ M हि). — °) N₁
राज्यं; D₅ वाच्यं. T₁ G₅ M₆-8 °तिष्ठसि; T₃ G₂-4 संप्रीति-
मिच्छसि; G₁ °तुष्यसि; G₆ °तीर्षसि; M₅ न प्रतितिष्ठसि.

2 °) Ko. 3 M₅.5 यद् (for तद्). K₂ N₂.s Da₂.m
D₁.2.5 प्रियं हितं च (D₂ हि) तद्वाक्यं; K₄ हितं हितं वो
यद्वा; V₁ हितं हि भवतो वा; B₁.8.5 Dn₁ D₄ प्रियं हितं च
यद्वा; B₆ Da हिताद्विततरं वा. — °) K₄ N₁ V₁ B₁.s Da
Dn D₁.5 G₁.5.6 M₅.5.8 °सत्तमः (as in text); the rest
°सत्तम. — °) T₃ G (except G₁) राजा (for राजन्).
— °) S₁ K₁ प्रतिगृह्णी (S₁ °ण्हे)ष तन्न च; N₁ B₆ D₅ न च
गृह्णासि तद्वचः; T₃ G (except G₁) महावीर्यपराक्रमः.

3 °) S₁ K₁ गुरुणा (for बहुधा). T₃ G₅.4 आचार्येण
च द्रोणेन; G₂ आचार्येण तथा चैव. — °) K₂ °षितं तव
यद्वितं; D₅ हितमुक्तमनुत्तमं. — °) Ko. 3.4 S वचः.

4 °) K₂ राजन्सुबहुकृन्मम.

5 °) Da D₁ G₁ इमौ वृद्धौ च वयसा; T₃ इमौ वरेण्यौ
वृद्धौ हि; G₅.4 इमौ हि वृद्धौ वरेण्यौ. — °) K₂ श्रुतेपि च
T₃ G (except G₁) राजनीतिविशारदौ. — °) T₃ G
(except G₁) समानौ (for समौ च). S₁ K (except K₂)
D₅ transp. च and त्वयि. — °) K₂ N₂.s B D (except
D₅) तथा (for तेषु). S₁ राज (for पाण्डु).

रामादाशरथैश्च गयाच्चैव न संशयः ॥ ६
 न चोक्तवन्तावश्रेयः पुरस्तादपि किंचन ।
 न चाप्यपकृतं किंचिदनयोर्लक्ष्यते त्वयि ॥ ७
 ताविमौ पुरुषव्याघ्रावनागसि नृप त्वयि ।
 न मन्त्रयेतां त्वच्छ्रेयः कथं सत्यपराक्रमौ ॥ ८
 प्रज्ञावन्तौ नरश्रेष्ठावस्मिँल्लोके नराधिप ।
 त्वन्निमित्तमतो नेमौ किंचिज्जिह्वं वदिष्यतः ।
 इति मे नैष्टिकी बुद्धिर्वर्तते कुरुनन्दन ॥ ९
 न चार्थहेतोर्धर्मज्ञौ वक्ष्यतः पक्षसंश्रितम् ।
 एतद्धि परमं श्रेयो मेनाते तव भारत ॥ १०
 दुर्योधनप्रभृतयः पुत्रा राजन्यथा तव ।
 तथैव पाण्डवेयास्ते पुत्रा राजन् संशयः ॥ ११

तेषु चेदहितं किंचिन्मन्त्रयेयुरबुद्धितः ।
 मन्त्रिणस्ते न ते श्रेयः प्रपश्यन्ति विशेषतः ॥ १२
 अथ ते हृदये राजन्विशेषस्तेषु वर्तते ।
 अन्तरस्थं विवृण्वानाः श्रेयः कुर्युर्न ते ध्रुवम् ॥ १३
 एतदर्थमिमौ राजन्महात्मानौ महाद्युती ।
 नोचतुर्विवृतं किंचिन्न ह्येष तव निश्चयः ॥ १४
 यच्चाप्यशक्यतां तेषामाहतुः पुरुषर्षभौ ।
 तत्तथा पुरुषव्याघ्र तव तद्भद्रमस्तु ते ॥ १५
 कथं हि पाण्डवः श्रीमान्सव्यसाची परंतपः ।
 शक्यो विजेतुं संग्रामे राजन्मधवता अपि ॥ १६
 भीमसेनो महाबाहुर्नागायुतबलो महान् ।
 कथं हि युधि शक्येत विजेतुममरैरपि ॥ १७

6 ^a) $\tilde{N}1.2$ V1 B_{5.6} Dn D1.2.4 चानवरौ; D₅ चानिरतौ; C₁ as in text. $\tilde{N}1$ B₅ वीरौ (for राजन्). — ^b) T₈ G₂₋₄ सत्यवाक्ये (for 'तायां'). G₂ om. from च भारत up to 'गसि in S'. — ^c) K₂ (m as in text) भार्गवाच्च न सं.

7 G₂ om. 7 (cf. v. l. 6). — ^a) $\tilde{S}1$ Ko.3 चापि कृतकं; K₄ चाप्यनृतकं; $\tilde{N}1$ D₅ चापि विकृतं. — ^d) $\tilde{S}1$ K (except K₂) M₈ कचिद्; G₁ [S]नध (for त्वयि). $\tilde{N}1$ ताभ्यां कचन शुश्रुम.

8 Dn1 M₇ (hapl.) om. S^a; G₂ om. up to 'गसि (cf. v. l. 6). — ^a) K₂ $\tilde{N}2.3$ B D (except D₅) T₈ G (G₂ om.) तावुभौ. — ^b) $\tilde{N}2.3$ B_{5.6} Dn D_{2.4.5} नृपे. — ^c) T₈ G (except G_{1.2}) तच्छ्रेयः. — ^d) Ko D₅ परायणौ.

9 ^a) T G (except G₁) नृपश्रेष्ठ; M₈ नरश्रेष्ठ. — ^b) M (except M₈) इतो (for अतो). K₂ $\tilde{N}1$ V₁ नेतौ. — After 9^a, K₄ ins.:

1972* एतदर्थमिमौ राजन्महात्मानौ महाद्युती ।

— ^a) B₅ Da निश्चिता (for नैष्टिकी). — ^b) K₄ च नरोत्तम; $\tilde{N}1$ B_{1.8} Da D₅ कुरुसत्तम.

10 ^a) T₈ G₄ कामाद्वा; G_{2.3} नः कामात् (for धर्मज्ञौ). — ^b) K₄ B₅ 'संश्रितौ. T₈ G₂₋₄ न संवर्षाच्च संश्रि'. — G₆ (hapl.) om. 10^a-12^a. — ^c) K_{2.4} $\tilde{N}2.3$ V₁ B Da Dn D_{1.2.4} मन्येहं; K₃ $\tilde{N}1$ D₅ मन्येते; Cd as in text. Da₁ भरतर्षभ; D₂ तव पार्थिव.

11 G₆ om. 11 (cf. v. l. 10); B₈ (hapl.) om. 11^a. — ^b) K₂ यथा राजन्सुतास्तथा. — ^c) T₁ तथैव पांडवास्ते वै.

12 G₆ om. 12^a (cf. v. l. 10). — ^a) Ko.3.4 तेषु ये चाहितं. — G₁ (hapl.) om. 12^a-14^a. — ^b) $\tilde{N}2$ Dn 'तद्धिदः; S (G_{1.6} om.) 'बुद्धयः. — ^c) K₂ $\tilde{N}2.3$ B D G₅ च (for ते). — ^d) G_{5.6} वि' (for प्र').

13 G₁ om. 13 (cf. v. l. 12). — ^b) K₃ $\tilde{N}2.3$ B D (except D₅) M स्वेयु. $\tilde{S}1$ विद्य' (for वर्त'). — ^c) $\tilde{N}1$ अंतरं ते; M_{2.5} अंतःस्थं तं; Cd as in text.

14 G₁ om. 14^a (cf. v. l. 12). — ^a) $\tilde{S}1$ 'श्री महाराज. S (G₁ om.) transp. इमौ राजन् and महा'. — ^b) $\tilde{N}1$ Dn_{1.8} D₁ Nlp विकृतं.

15 ^a) D₅ न च; S तथा (for यच्च). $\tilde{S}1$ न चापि शक्यास्ते जेतुं; K₁ यश्चाप्यशक्तित्वेष्वां. — ^b) $\tilde{S}1$ K₁ महांतः पुरुषर्षभाः. — ^c) Ko.3.4 सर्वथा भद्र'.

16 ^b) $\tilde{S}1$ K₁ परंतप; K₂ $\tilde{N}2.3$ B D (except D₅) G_{5.6} धनंजयः. — ^c) T₈ G₂₋₄ 'क्योवगंतुं; G_{5.6} 'क्यो हि जेतुं. — ^d) $\tilde{S}1$ K₁ (m as in text) त्वयि; Ko.3.4 D₅ -पि सः; K₂ $\tilde{N}1$ V₁ B Da Dn D_{1.2.4} -पि हि; T₈ G₂₋₄ -पि च (for अपि).

17 ^b) T₈ G₂₋₄ M₈ 'युतसमो बले. — After 17^a, D₄ (marg. sec. m.) ins.:

1973* राक्षसाणां क्षयकरो बाहुशाली महाबलः ।

हिडिम्बो निहतो येन बाहुयुद्धेन भारत ।

यो रावणसमो युद्धे तथा च बकराक्षसः ।

स युध्यमानो राजेन्द्र भीमो भीमपराक्रमः ।

उद्योगं त्वत्कृतं श्रुत्वा युद्धार्थं पाण्डवैः सह ।

आगमिष्यन्ति सर्वे वै यादवाः शलभा इव ।

तथैव कृतिनौ युद्धे यमौ यमसुताविव ।
 कथं विषहितुं शक्यौ रणे जीवितुमिच्छता ॥ १८
 यस्मिन्नुत्तरनुक्रोशः क्षमा सत्यं पराक्रमः ।
 नित्यानि पाण्डवश्रेष्ठे स जीयेत कथं रणे ॥ १९
 येषां पक्षधरो रामो येषां मन्त्री जनार्दनः ।
 किं नु तैरजितं संख्ये येषां पक्षे च सात्यकिः ॥ २०
 द्रुपदः श्वशुरो येषां येषां श्यालाश्च पार्थताः ।
 धृष्टद्युम्नमुखा वीरा भ्रातरो द्रुपदात्मजाः ॥ २१
 सोऽशक्यतां च विज्ञाय तेषामग्रेण भारत ।
 दायाद्यतां च धर्मेण सम्यक्तेषु समाचर ॥ २२
 इदं निर्दिग्धमयशः पुरोचनकृतं महत् ।
 तेषामनुग्रहेणाद्य राजन्प्रक्षालयात्मनः ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्तनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९७ ॥

द्रुपदोऽपि महान्राजा कृतवैरश्च नः पुरा ।
 तस्य संग्रहणं राजन्स्वपक्षस्य विवर्धनम् ॥ २४
 बलवन्तश्च दाशार्हा बहवश्च विशां पते ।
 यतः कृष्णस्ततस्ते स्युर्यतः कृष्णस्ततो जयः ॥ २५
 यच्च साम्रैव शक्येत कार्यं साधयितुं नृप ।
 को दैवशप्तस्तर्कतु विग्रहेण समाचरेत् ॥ २६
 श्रुत्वा च जीवतः पार्थान्पौरजानपदो जनः ।
 बलवद्दर्शने गुधुस्तेषां राजन्कुरु प्रियम् ॥ २७
 दुर्योधनश्च कर्णश्च शकुनिश्चापि सौबलः ।
 अधर्मयुक्ता दुष्प्रज्ञा बाला मैषां वचः कृथाः ॥ २८
 उक्तमेतन्मया राजन्पुरा गुणवतस्तव ।
 दुर्योधनापराधेन प्रजेयं विनशिष्यति ॥ २९

— °) K₂ N₂ V₁ B_{1.2.3} D (except D₅) T₁ G_{5.6} स; N₁ तु; N₅ B₅ स (for हि). T₅ G₂₋₄ शक्यस्तु.

18 °) N₁ B (except B₅) विसहितुं; Da विषहितौ; T₅ G₂₋₄ विजयितुं. T₅ G₂₋₄ युद्धे (for शक्यौ). N_{2.3} Dn D_{1.2} कथं विजेतुं शक्यौ तौ; V₁ कथंचित्सहितुं युद्धे. — °) T₅ G₂₋₄ शक्यौ (for रणे). B₅ Da G₂ M₅₋₈ जीवितम्.

19 °) S₁ K₂ N_{2.3} V₁ B_{1.2} D पाण्डवे ज्येष्ठे; K_{0.4} M₅ 'वज्येष्ठे. — °) S₁ K जेतव्यः स; B₅ स विजीयेत्; T₁ G_{5.6} स जीयाद्य; G₅ संजीयेत. S₁ कथंचन; N₂ V₁ B D (except D₅) रणे कथं (by transp.).

20 °) T₅ G_{2.3} पक्षे हितो. — °) T₁ G₅ च केशवः (for जना). — Ko (hapl.) om. 20^d-21^a. — °) Da D₄ पक्षे तु; S पक्षश्च.

21 Ko om. 21^a (cf. v. l. 20). — °) T₁ द्रुपदश्च गुरुयेषां. — °) S (mostly) श्यालाः. — After 21, T₁ G_{5.6} ins.:

1974* चैद्यश्च येषां आता च शिशुपालो महारथः ।

22 °) S₁ K₁ यच्छल्यतां; K_{0.8} सोवश्यतां; K₂ सोसद्धतां; N₁ B_{5.6} D_{2.4.5} अशक्यतां. — °) S₁ K₁ तेजसोऽग्रेण; K_{0.2.3} B₅ D₄ G_{5.6} 'मुग्रेण; K₄ तेषां यत्नेन; N₁ V₁ B₅ Dn D_{1.2} 'मग्रे च; T₁ G₁₋₄ M 'षां युद्धेन (T₁ 'द्धे च). K₂ वर्ततां (for भारत). — K₄ repeats 22^{ab} (with v. l. सोमकानां for सोऽशक्यतां). — D₁ om. 22^{ad}. — °) S₁ K_{1.2} N₁ B (except B₅) D_{2.4} T₁ G_{5.6} दायादतां; G₅ दायादानां. — °) S₁ सामान्येन; K_{0.4} D₅ तेषु सम्यक् (by transp.); K₁ संमतेषु; K₂ 'केन; K₅ 'केषां.

23 °) S₁ K₁ प्रदिग्धं; K₀ V₁ B₁ Da₁ D₄ T₁ G_{1.2} M₅₋₈ निर्दिग्धं; N_{2.3} B_{1m.6} Da₂ Dn D_{1.2} T₅ G₂₋₄ निर्दिष्टं; M₅ निषिद्धं. N₁ इदानीं दग्धं. — After 23, N₁ T₁ G_{5.6} ins.:

1975* तेषामनुग्रहश्चायं सर्वेषां चैव नः कुले ।

जीवितं च परं श्रेयः क्षत्रस्य च विवर्धनम् ।

[(L. 2) N₁ T₁ G₅ परमं (for च परं). K₅ Da Da₁ G₅ क्षत्रियस्य विवर्धनं.]

24 S₁ K₁ (? hapl.) om. 24 (see 1975*). — °) K_{0.2.4} च; K₅ D₅ T₅ G₂₋₄ M (except M₅) हि (for अपि). K_{0.2.4} B₅ D_{1.2} T₁ G₁ महाराजः; N₁ T₅ G₂₋₄ महाराजः. — °) K₀ N₁ D₅ हि; K₄ 'पि (for च). K₁ वर्तते; B₅ नः कुले. — °) N₁ 'हणाद्. S श्रेयः (for राजन्). — °) T₁ G_{5.6} 'स्य च वर्धे'; T₅ G₂₋₄ 'स्यापि वर्धे'.

25 °) S₁ K₁ दायादार्हा. — °) N₁ B D सर्वे (N₁ D₅ धर्मो) (for ते स्युर). — °) N₁ D₅ धर्मः (for कृष्णः).

26 °) S₁ K_{0.1.2} N₁ V₁ D₅ यत्तु; K₄ B₅ यत्तु. S सांवेन. T₅ G₂₋₄ शक्यं तु (for शक्येत). — °) K₀ G_{1.2} देवशप्तः; K₂ दैववश्यं; K₃ G₅ दैवशक्तः; N₁ दैवयुक्तः; G₁ M (except M₅) देवशक्तः. N_{2.3} V₁ B D कार्यं (for कर्तुं). — °) V₁ T₅ G (except G₅) M₅ समारभेत्.

27 °) K₂ जीवितान्. — °) S₁ K₁ 'पदा जनः (sio); K₂ N₁ V₁ B 'पदा जनाः (D₅ 'पदास्तव). — °) T₅ G₂₋₄ बलवान्. S (except T₁ G_{5.6}) मुदितो (for दर्शने) K_{0.8} गृह्यः; K₂ N_{2.3} V₁ B Dn D_{1.2.4} हृष्टाः; K₄ हृष्टः; N₁ Da गृह्याः; D₅ गृह्याः; T₅ G₂₋₄ जातः; G₁ गृह्यः

१९८

धृतराष्ट्र उवाच ।

भीष्मः शान्तनवो विद्वान्द्रोणश्च भगवानृषिः ।
 हितं परमकं वाक्यं त्वं च सत्यं ब्रवीषि माम् ॥ १
 यथैव पाण्डोस्ते वीराः कुन्तीपुत्रा महारथाः ।
 तथैव धर्मतः सर्वे मम पुत्रा न संशयः ॥ २
 यथैव मम पुत्राणामिदं राज्यं विधीयते ।
 तथैव पाण्डुपुत्राणामिदं राज्यं न संशयः ॥ ३
 क्षत्तरानय गच्छैतान्सह मात्रा सुसत्कृतान् ।
 तथा च देवरूपिण्या कृष्ण्या सह भारत ॥ ४

दिष्ट्वा जीवन्ति ते पार्था दिष्ट्वा जीवति सा पृथा ।
 दिष्ट्वा द्रुपदकन्यां च लब्धवन्तो महारथाः ॥ ५
 दिष्ट्वा वर्धामहे सर्वे दिष्ट्वा शान्तः पुरोचनः ।
 दिष्ट्वा मम परं दुःखमपनीतं महाद्युते ॥ ६
 वैशंपायन उवाच ।

ततो जगाम विदुरो धृतराष्ट्रस्य शासनात् ।
 सकाशं यज्ञसेनस्य पाण्डवानां च भारत ॥ ७
 तत्र गत्वा स धर्मज्ञः सर्वशास्त्रविशारदः ।
 द्रुपदं न्यायतो राजन्संयुक्तमुपतस्थिवान् ॥ ८

— ^a) K₂ Ṛ V₁ B D (except D₅) transp. कुरु and प्रियं. — After 27, K₂ reads (with v. l.) st. 3-4 and 8^{ab} of adhy. 198 (repeating them in their proper places).

28 ^b) K₂ B_{1.3} D₄ एव (for अपि). — ^c) G_{5.6} अधर्माश्चापि दुः.

29 ^{ab}) K₂ Ṛ_{2.3} B₅ D (except D₅) transp. मया पुरा. T₃ G₂₋₅ महाराज (for मया राजन्). — ^d) K₄ T G₄₋₆ प्रज्ञेयं. K₂ Ṛ_{2.3} B D वै (D_{4.5} ते) विनश्यति; K₃ °प्यते; T₁ G_{1.5.6} M तव नश्यति. — After 29, T₃ G₂₋₄ ins. a passage of 29 lines given in App. I (No. 104).

Colophon. *Major parvan*: T₃ G M संभव (for आदि). — *Sub-parvan*: K₀ B₅ विदुरागमनं; T₁ संभव. — *Adhy. name*: K_{0.2.4} विदुरवाक्यं; D₅ विदुरमंत्रणं; M_{3.5} मंत्राधिकारे विदुरवचनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D_{ns} 204; D_{4m} 212; D₅ 155; T₁ 210; T₃ G₄ M 163; G₁ 164; G₂ 160; G₃ 165; G_{5.6} 162. — *S'loka no.*: D_n M₃ 30. — *Aggregate s'loka no.*: D_{n2} 7496.

198

1 Ṛ₁ K_{1.2} S om. उवाच. — ^a) T₁ चैव (for विद्वान्). — ^b) S द्रोणश्चैव महाद्युतिः (G_{2.5.6} 'मतिः'). — ^c) T₃ G₂₋₄ इदं (for हितं). Ṛ_{2.3} D_n D_{1.2.5} S (except T₁ G_{5.6}) च परमं (for परमकं). — ^d) Ṛ₁ मन्ये (for सत्यं). K₁ मे; M_{3.5} मा.

99

2 ^a) Ṛ₂ D₁ पांडवाः (for पाण्डोस्ते). — ^b) K₄ B₅ T₁ महाबलाः.

3 Ṛ₂ (hapl.) om. 3; T₁ (hapl.) om. 3^{bc}. — ^b) B₅ D₄ असंशयं (for विधी). — ^c) Ṛ₁ K₁ B_{3.6} T₁ असंशयं; K₀ असंशयः; G₆ नसंशयं.

4 ^a) K (except K₁) D₅ M (except M₃) क्षत्त (for क्षत्तर). T₃ G₂₋₄ गत्वा (for गच्छ). Ṛ₁ K₁ पुनान् (for एतान्). — ^b) Ṛ₁ K_{0.4} D₅ transp. सह and मात्रा. K_{0.3.4} T₁ परंतपान् (for सुसत्कृ). — ^c) K₂ पांडवान्; V₁ संगतान्; B₅ D_n भारतान् (for भारत).

6 ^a) D₄ मम पुनर्; G_{1.2} M₃ च परमं; M₅₋₈ परमकं; C_d मम महत् (for मम परं). — ^c) K₄ महामते; C_d °द्युते (as in text). — After 6, G_{5.6} ins.:

1976* त्वमेव गत्वा विदुर तानिहानय माचिरात् ।

7 Ṛ₁ K (except K₀) S om. उवाच. — After वैशं, G_{5.6} ins.:

1977* एवमुक्तस्ततः क्षत्ता रथमारुह्य शीघ्रगम् ।

अगात्कतिपयाहोभिः पाञ्चालान् राजधर्मवित् ।

— After 7, K_{0.2.4} Ṛ V₁ B D ins.:

1978* समुपादाय रत्नानि वसूनि विविधानि च ।

द्रौपद्याः पाण्डवानां च यज्ञसेनस्य चैव हि ।

[(L. 1) D₅ स गत्वा समुपादाय (for समु रत्नानि). Ṛ₁ transp. वसूनि and विवि. D₅ रत्ना (for वसू). — (L. 2) D₅ पाण्डवेयानां (for पाण्डवानां च).]

On the other hand, G_{5.6} ins. after 7:

1979* आगतं विदुरं श्रुत्वा द्रुपदो राजसत्तमः ।

स्वपुत्रैः सह धर्मात्मा पूजयामास धर्मतः ।

[785]

स चापि प्रतिजग्राह धर्मेण विदुरं ततः ।
 चक्रतुश्च यथान्यायं कुशलप्रश्नसंविदम् ॥ ९
 ददर्श पाण्डवांस्तत्र वासुदेवं च भारत ।
 स्नेहात्परिष्वज्य स तान्प्रच्छानामयं ततः ॥ १०
 तैश्चाप्यमितबुद्धिः स पूजितोऽथ यथाक्रमम् ।
 वचनाद्धतराष्ट्रस्य स्नेहयुक्तं पुनः पुनः ॥ ११
 प्रच्छानामयं राजंस्ततस्तान्पाण्डुनन्दनान् ।
 प्रददौ चापि रत्नानि विविधानि वस्त्रानि च ॥ १२
 पाण्डवानां च कुन्त्याश्च द्रौपद्याश्च विशां पते ।
 द्रुपदस्य च पुत्राणां यथा दत्तानि कौरवैः ॥ १३
 प्रोवाच चामितमतिः प्रश्रितं विनयान्वितः ।

द्रुपदं पाण्डुपुत्राणां संनिधौ केशवस्य च ॥ १४
 राजञ्छृणु सहामात्यः सपुत्रश्च वचो मम ।
 धृतराष्ट्रः सपुत्रस्त्वां सहामात्यः सबान्धवः ॥ १५
 अत्रवीत्कुशलं राजन्प्रीयमाणः पुनः पुनः ।
 प्रीतिमांस्ते ददं चापि संबन्धेन नराधिप ॥ १६
 तथा भीष्मः शांतनवः कौरवैः सह सर्वशः ।
 कुशलं त्वां महाप्राज्ञः सर्वतः परिपृच्छति ॥ १७
 भारद्वाजो महेष्वासो द्रोणः प्रियसखस्तव ।
 समाश्लेषमुपेत्य त्वां कुशलं परिपृच्छति ॥ १८
 धृतराष्ट्रश्च पाञ्चाल्य त्वया संबन्धमीयिवान् ।
 कृतार्थं मन्यतेऽऽत्मानं तथा सर्वेऽपि कौरवाः ॥ १९

8 *) Ś1 G_{5.6} च; T₁ तु; T₈ G₂₋₄ सु- (for स).
 Ko. 2.4 धर्मात्मा. — *) K₁ T₁ 'विदां वरः. — *) B₈
 T₈ G₂₋₄ सपुत्रम्; C_d संयुक्तम् (as in text). M₈ (inf. lin.
 as in text). 5 उपजमिवान्.

9 *) N₁ धर्मतो. N₁ नृपः; T₈ G₄ तथा; G_{2.8} तदा.
 — After 9^{ab}, G_{2.8} ins.:

1980* चक्रे पूजां यथान्यायं विदुरस्य महात्मनः ।

— *) B₁ 'तुस्तौ; B_{1m.8} 'तुवै; D₁ ऊचतुश्च; T₁ चक्रे पूजां.
 — *) T₈ G₂₋₄ 'संमितं; G₁ M 'संहितं; C_d as in text.

10 *) M₈ च यादवं. — *) T₈ G₂₋₄ M₇ च (for स).
 T₁ G_{5.6} ततः स्नेहात्परिष्वज्य. — *) T₈ G₂₋₄ तदा.

11 G_{5.6} transp. 11^{ab} and 11^{cd}. — *) N_{1.2} D_n
 D_{1.2} हि (for ऽथ). — After 11, G_{5.6} ins.:

1981* पाण्डवा विनयोपेता नत्वालिङ्ग्य विशां पते ।

इष्ट्वा सुहृत्सुहृ राजन्हर्षादश्रूण्यवर्तयन् ।

[Posterior half of line 2 = (var.) 1. 105. 26^d.]

12 *) Ś₁ तात; D₁ तत्र (for राजन्). S इष्ट्वा
 कुशलिनश्चेतान्. — *) Ś₁ K (except K₂) प्रदाय तेभ्यो;
 B₈ प्रददावपि. — *) Ś₁ K₂ N₁ D₁ G₁ M₈ transp. विवि
 and वसू. D₈ T₈ G₂₋₄ धनानि विविधानि च.

13 *) Ś₁ K (except K₂) N₁ D₈ पांडवेभ्यः. — *) B₈
 S विशेषतः (for विशां पते). — *) Ś₁ K (except K₂)
 N₁ D₈ पुत्रेभ्यो. — D₁ (hapl.) om. 13^a-14^a. — After
 13, G_{5.6} ins.:

1982* संकर्षणं वासुदेवं प्रणम्य विदुरस्ततः ।

आसने काञ्चने शुभ्रे निषसाद् महामतिः ।

कृत्वा मिथस्तु संलापं मुदा पुनरभाषत ।

भीष्मद्रोणाजमीदैश्च यदुक्तं पाण्डवान्प्रति ।

अवदत्तत्र तत्सर्वं सर्वेषामनुशृण्वताम् ।

14 D₁ om. 14^{abc} (cf. v. l. 13). — *) T₁ G_{5.6}
 चामितप्रज्ञः. — *) K₂ B_{8.6} D₈₁ (mas in text), as C_d
 प्रसृतं; T₈ G₂₋₄ प्रश्नयात्; Arjp as in text. Ś₁ Ko. 1.2.4
 V₁ विनयात्ततः; K₂ B Da D_n D_{8.5} G_{5.6} M_{8.7} 'नितं;
 C_d cites विनयात्. — *) S transp. संनिधौ and केशवस्य
 च. K₂ हि; B_{8.5} D₄ ह (for च).

15 Before 15, N_{2.8} V₁ B_{8.6} D_n D_{1.4} ins. विदुर
 उ; T G₂₋₄ विदुरः. — *) K_{1.8} transp. राजन् and शृणु.
 — *) T₁ G_{5.6} सपुत्रं च. — *) Ś₁ K सामात्यः सहबांधवः;
 T₁ G_{5.6} 'त्यं वं; M₈ सामात्यश्च सर्वां.

16 *) Ś₁ Ko. 1.4 तु (for ते). K₈ सुभृशं (for ते
 ददं). B₈ भृशं; G_{5.6} ददः. Ś₁ K₁ चास्त (for चापि).
 — *) Ko. 2.4 B_{1.8} D₈₁ D₄ T₁ G₁ M_{8.5} 'धिपः.

17 *) T₁ G_{5.6} अथ (for तथा). — *) K₂ D₈₁ M₈
 'प्राज्ञः; T₈ G₂₋₄ 'राज.

18 *) N_{2.8} D_n महाप्राज्ञो (for महे). — *) Ś₁ K₁
 तथा (for तव). Ko. 2.4 D₈ M₈₋₈ 'सखा तव; T₁ G_{5.6}
 प्रियतमः सखा. — *) Ko 'श्लेषान्; K₂ B_{1.5} D₄ M_{8.5}
 'श्लिष्यन्; K₄ 'श्लेषाम्; N₁ B_{8.6} Da 'श्लिष्य. Nं द्रुपेयः B
 (except B₁) Da स राजन्. A few MSS. त्वा. T₁ स
 मामुपेत्य तां चैव; G_{5.6} सदा श्लेष सदापेत्वा (sic). — *) Ś₁
 K (except K₂) N₁ तात; D₈ त्वानु. (for परि).

19 *) T₁ G_{2.5.6} पांचाल. — *) Ko. 2.4 'धमेत्य हि;
 K₂ (mas in text) 'धमेत्य च; S 'धमेत्य. — *) Ś₁ हि
 स्वं; N₁ V₁ राजन् (for ऽऽत्मानं). — *) K₂ त्वया (for
 तथा). Ś₁ हि (for ऽपि). N₁ V₁ स्वात्मानमपि कौरवान्.
 — After 19, D₄ (marg. sec. m.) ins.:

1983* त्रिदशैः सह संबन्धो न तथा प्रीतिकृत्तमः ।

20 *) T₈ G_{2.4} राज्यसंप्रीतिः. — *) T₁ G_{5.6} तथा

न तथा राज्यसंप्राप्तिस्तेषां प्रीतिकरी मता ।
 यथा संबन्धकं प्राप्य यज्ञसेन त्वया सह ॥ २०
 एतद्विदित्वा तु भवान्प्रस्थापयतु पाण्डवान् ।
 द्रष्टुं हि पाण्डुदायादांस्त्वरन्ते कुरवो भृशम् ॥ २१
 विप्रोषिता दीर्घकालमिमे चापि नरर्षभाः ।
 उत्सुका नगरं द्रष्टुं भविष्यन्ति पृथा तथा ॥ २२
 कृष्णामपि च पाञ्चालीं सर्वाः कुरुवरस्त्रियः ।

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अष्टनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९८ ॥ समाप्तं विदुरागमनपर्वं ॥

१९९

द्रुपद् उवाच ।

एवमेतन्महाप्राज्ञ यथात्थं विदुराद्य माम् ।
 ममापि परमो हर्षः संबन्धेऽस्मिन्कृते विभो ॥ १
 गमनं चापि युक्तं स्याद्द्रुपदमेषां महात्मनाम् ।
 न तु तावन्मया युक्तमेतद्वक्तुं स्वयं गिरा ॥ २
 यदा तु मन्यते वीरः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।

द्रष्टुकामाः प्रतीक्षन्ते पुरं च विषयं च नः ॥ २३
 स भवान्पाण्डुपुत्राणामाज्ञापयतु माचिरम् ।
 गमनं सहदारणामेतदागमनं मम ॥ २४
 विसृष्टेषु त्वया राजन्याण्डवेषु महात्मसु ।
 ततोऽहं प्रेषयिष्यामि धृतराष्ट्रस्य शीघ्रगान् ।
 आगमिष्यन्ति कौन्तेयाः कुन्ती च सह कृष्णया ॥ २५

भीमसेनार्जुनौ चैव यमौ च पुरुषर्षभौ ॥ ३
 रामकृष्णौ च धर्मज्ञौ तदा गच्छन्तु पाण्डवाः ।
 एतौ हि पुरुषन्याघ्रावेषां प्रियहिते रतौ ॥ ४
 युधिष्ठिर उवाच ।
 परवन्तो वयं राजस्त्वयि सर्वे सहानुगाः ।
 यथा वक्ष्यसि नः प्रीत्या करिष्यामस्तथा वयम् ॥ ५

(for तेषां). Ś1 प्रियकरी; Ms प्रीतिमता. T1 Gs. १ मम; Ms यथा. — °) K2 यद्वा; Ms एवं (for यथा). Ko. 4 Ds सांबन्धिकं; Gs सांबन्धिनः; Cd सांबन्धकं. G2 प्राप्तिः. T3 Gs. 4 यथा संबन्धसंप्राप्तिः. — °) Ms नृप (for सह).

21 °) T1 भगवान् (T1 तु भ). — °) N2 Dn D1. 2 पाण्डुपुत्रांश्च. — °) K2 N2. 3 B D M त्वरन्ति. Ś1 K1. 3 T3 G2-5 कौरवा.

22 °) Ś1 चिरकालं. — °) K2 N2. 3 B (except Bs) D (except Ds) एते (for इमे). Ko. 3. 4 Ds पुरो-त्तमात् (for नर). — °) Ś1 सत्वरं; K1 नंतरं; T G2 नागरा; G1-3 Ms-3 नागरान्. K2 उत्सुकाश्च पुरं द्रष्टुं. — °) Ko. 2. 4 N1 Gs. 6 Ms. 5 व्यति. T G1-4 M1. 3 पृथा. K2. 4 N1 V1 B D (except Ds) transp. पृथा and तथा.

23 °) B2 इमां (for कृष्णां). — °) Ś1 K D1. 5 सर्वास्ताः कौरवस्त्रियः (K2 प्रजाश्च कुरुयोषितः). — °) Ko. 3. 4 Bs Dn2 Ms विषयश्च; K2 N1 V1 B1. 5 Da Dn1. ns D1. 5 'याश्च. Ś1 पुनः (for च नः). K1 पुरे च विषये पुनः.

24 T1 (? hapl.) om. 24°. — °) N एतद्वन्न मतं मम (Ś1 Ko. 1. 3. 4 परं मतं; Ds परं हि ते).

25 °) Ko. 4 N2 Dn1. ns D1. 2 निसृष्टेषु. — °) Ds शासनात् (for शीघ्र). — °) V1 ते वीराः (for कौन्तेयाः).

Colophon. Major parvan: T3 G M संभव (for आदि). — Sub-parvan: Ko Bs विदुरागमनं; T1 संभव. — Adhy. name: Ks Ms पाण्डवं प्रति (Ms om. प्रति) विदुरागमनं; K2 Ds द्रुपदं प्रति (K2 om. प्रति) विदुरवाक्यं; Ms विदुरप्रेषणं. — Adhy. no. (figures, words or both): Dns 205; D4m 213; Ds 156; T1 211; T3 G2 M 164; G1. 3 165; G2 161; Gs. 6 163. — S'loka no.: Da1 Dn Ms 26. — Aggregate s'loka no.: Dns 7522.

199

1 Ś1 K1 D2 S om. उवाच. — °) S यदात्थ. M मा (for माम्). N1 यथा विदुर मन्यते. — °) Ś1 K2 N2. 3 V1 B D (except Ds) 'ते प्रभो.

2 °) N2. 3 B1 Dn D1. 2 दृढमेषां. — °) N1 यत्तु; Gs तत्तु. Ś1 वक्तुमेतत्तावत्; K1 युक्तं वक्तुमेतत् (by transp.); Da युक्तमेतदुक्तं; Gs. 6 वक्तुमेतदुक्तं.

5 Ś1 K1-3 D2 S om. उवाच. — °) N1 नाथवंतो; Cd as in text. Ś1 त्वया राजन्. — °) Ś1 वयं; K1 N1 G1 त्वया; K2 त्वं मे (for त्वयि). Ds हि सानुगाः; G1 Ms यथागताः; Ms. 6-8 यथानुगाः. — °) T-G (except G1) चरिष्यामस्व. N2 Dn D1. 2 तत्करिष्यामहे वयं.

वैशंपायन उवाच ।

ततोऽब्रवीद्वासुदेवो गमनं मम रोचते ।

यथा वा मन्यते राजा द्रुपदः सर्वधर्मवित् ॥ ६

द्रुपद उवाच ।

यथैव मन्यते वीरो दाशार्हः पुरुषोत्तमः ।

प्राप्तकालं महाबाहुः सा बुद्धिर्निश्चिता मम ॥ ७

यथैव हि महाभागाः कौन्तेया मम संप्रतम् ।

तथैव वासुदेवस्य पाण्डुपुत्रा न संशयः ॥ ८

न तद्ध्यायति कौन्तेयो धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।

यदेपां पुरुषव्याघ्रः श्रेयो ध्यायति केशवः ॥ ९

वैशंपायन उवाच ।

ततस्ते समनुज्ञाता द्रुपदेन महात्मना ।

पाण्डवाश्चैव कृष्णश्च विदुरश्च महामतिः ॥ १०

आदाय द्रौपदीं कृष्णां कुन्तीं चैव यशस्विनीम् ।

सविहारं सुखं जग्मुर्नगरं नागसाह्वयम् ॥ ११

श्रुत्वा चोपस्थितान्वीरान्धृतराष्ट्रोऽपि कौरवः ।

प्रतिग्रहाय पाण्डूनां प्रेषयामास कौरवान् ॥ १२

विकर्णं च महेष्वासं चित्रसेनं च भारत ।

द्रोणं च परमेष्वासं गौतमं कृपमेव च ॥ १३

तैस्ते परिवृता वीराः शोभमाना महारथाः ।

नगरं हास्तिनपुरं शनैः प्रविविशुस्तदा ॥ १४

कौतूहलेन नगरं दीर्यमाणमिवाभवत् ।

यत्र ते पुरुषव्याघ्राः शोकदुःखविनाशनाः ॥ १५

तत उच्चावचा वाचः प्रियाः प्रियचिकीर्षुभिः ।

उदीरिता अशृण्वंस्ते पाण्डवा हृदयंगमाः ॥ १६

अयं स पुरुषव्याघ्रः पुनरायाति धर्मवित् ।

यो नः स्वानिव दायादान्धर्मेण परिरक्षति ॥ १७

अद्य पाण्डुर्महाराजो वनादिव वनप्रियः ।

6 Ś1 K (except Ko) D2 S om. उवाच. — 5) N1 V1 B D (except D2) रोचते मम (by transp.). — 6) K2 यथा च; N1 यथा चो; G1 M2 कथं वा; G2.6 यथायं.

7 Ś1 K1 D2 S om. उवाच. — 8) T G (except G1) यथैतन्मन्यते (T1 'नमनुते'). — 9) Ś1 प्राप्तकामो; K1 'कालो; M2 'बुद्धिर्; Cd as in text. K1 महाबाहुः; B2.6 Da D4 'प्राज्ञः. — 10) K1 मम निश्चिता (by transp.).

8 1) N1 'भाग. — 2) N1 मम मानद.

9 1) Ś1 K1 तत्तच्छा; G2 स तच्छा. — 2) K2 N2.2 B D पाण्डुपुत्रो. S महामनाः (T2 G2-4 'त्मनः'). — 3) K1 तथैषां; N1 V1 B D (except D2) T1 यथैषां. K4 B2 D1.2 S (except G2 M2.2) 'व्याघ्र. — 4) G1 श्रेयो दास्यति. — After 9, D4 (marg. sec. m.) S ins. a passage of 18 lines given in App. I (No. 105).

10 Ś1 K (except Ko) D2 S om. उवाच. — 11) K2 B Da D4 एवं ते. — 12) K2 N2.2 B (except B2) D (except D2) महीपते (for महा').

11 1) Ko.2.4 G1 सुविहारं; T1 G2 सविहाराः; Cd as in text. — After 11, D4 (marg. sec. m.) S ins. a passage of 17 lines given in App. I (No. 106).

12 1) N2.2 B D (except D2) चाप्या (Da 'भ्या') गतान्. — 2) K2 N2.2 B D (except D2) 'राष्ट्रो जनेश्वरः; S 'राष्ट्रो विकासुतः. — 3) K2.4 B1 T2 G2-4 M (except M2) प्रविजग्राह; Cd as in text. K1 पार्थानां. — 4) T1

पार्थिवान्; G2.6 बांधवान् (for कौर').

13 Da (hapl.) om. 13⁵. — 1) Ś1 K1.2 पार्थिवः; Ko.4 पार्थिवः; N1 D2 कौरवं (for भारत). — 2) N1 D2 द्रौणिं (for द्रोणं), and द्रोणं च (for गौतमं). Ko.1 विचित्रं चैव भारत (for 4). — K2 repeats 13⁵ (v. l. द्रौणिं for द्रोणं).

14 1) Ś1 K D2 G1 M2 तैस्ते; N1 T G2-3 M2-3 एतैः. Ś1 वीरैः; K (except K2) D2 शूराः. — 2) K2 N2.2 B D (except D2) महाबलाः. — 3) Some MSS. (mostly S) हस्तिनपुरं. — After 14, D4 (marg. sec. m.) S ins.:

1984* पाण्डवानागताश्चुत्वा नागरास्तु कुतूहलात् ।

मण्डयांचक्रिरे तत्र नगरं नागसाह्वयम् ।

मुक्तपुष्पावकीर्णं तु जलसिक्तं तु सर्वशः ।

धूपितं दिव्यधूपेन मङ्गलैश्चाभिसंवृतम् ।

पताकोच्छ्रितमालयं च पुरमप्रतिमं बभौ । [5]

शङ्खभेरीनिनादैश्च नानावादित्रनिस्त्रयैः ।

[(L. 1) M2 ज्ञात्वा (for श्रुत्वा). — (L. 3) D2 M2 मुक्तापुष्पाव'. G1.2 M2-3 सर्वतः. — (L. 4) D2 M2 मांगल्यैश्च; T2 G2.4.6 मङ्गलैश्च. D2 T2 G2-3 M2 अपि (for अभि-).]

15 1) Ś1 कीर्यमाणम्; N2.2 Dn D1.2 T2 G2-3 दीप्यमानम्; T1 आपूरितम्; G1 M पूर्यमाणम्. — 2) N2.2 B1m.2.6 D T1 तत्र ते (Da as in text; D2 तत्तले). — 3) K2 N2 दुःखशोक- (by transp.). Ś1 K1 'नाशिनः;

आगतः प्रियमस्माकं चिकीर्षुर्नात्र संशयः ॥ १८
 किं नु नाद्य कृतं तावत्सर्वेषां नः परं प्रियम् ।
 यन्नः कुन्तीसुता वीरा भर्तारः पुनरागताः ॥ १९
 यदि दत्तं यदि हुतं विद्यते यदि नस्तपः ।
 तेन तिष्ठन्तु नगरे पाण्डवाः शरदां शतम् ॥ २०
 ततस्ते धृतराष्ट्रस्य भीष्मस्य च महात्मनः ।
 अन्येषां च तदर्हाणां चक्रुः पादाभिवन्दनम् ॥ २१
 कृत्वा तु कुशलप्रश्नं सर्वेण नगरेण ते ।
 समाविशन्त वेश्मानि धृतराष्ट्रस्य शासनात् ॥ २२
 विश्रान्तास्ते महात्मानः कंचित्कालं महाबलाः ।
 आहूता धृतराष्ट्रेण राज्ञा शान्तनवेन च ॥ २३

धृतराष्ट्र उवाच ।

भ्रातृभिः सह कौन्तेय निबोधेदं वचो मम ।
 पुनर्वो विग्रहो मा भूत्खाण्डवप्रस्थमाविश ॥ २४
 न च वो वसतस्तत्र कश्चिच्छक्तः प्रवाधितुम् ।
 संरक्ष्यमाणान्पार्थेन त्रिदशानिव वज्रिणा ।
 अर्धं राज्यस्य संग्राप्य खाण्डवप्रस्थमाविश ॥ २५
 वैशंपायन उवाच ।

प्रतिगृह्य तु तद्वाक्यं नृपं सर्वे प्रणम्य च ।
 प्रतस्थिरे ततो घोरं वनं तन्मनुजर्षभाः ।
 अर्धं राज्यस्य संग्राप्य खाण्डवप्रस्थमाविशन् ॥ २६
 ततस्ते पाण्डवास्तत्र गत्वा कृष्णपुरोगमाः ।

Bs नाशकाः.

16 ^a) $\tilde{N}2.s$ Bs Dn Ds पौरैः; D1 परैः (for प्रियाः).
 — ^a) Ks न्यशृण्वंस्ते; Ks अपि शृं; T G (except G1) ते
 शृण्वंतः; M ह्य(Ms च)शृण्वंतः (all avoiding the hiatus
 in different ways!).

17 ^a) = 1. 63. 7^a. — ^b) Ks पुरमायाति.

18 ^b) Ks $\tilde{N}2.s$ V1 B D जन- (Ds च नः); $\tilde{N}1$ स नः;
 S (except Gs.s) मनः- (T1 मृतः; G1 मत्तः). — ^a) Ks
 स्वागतः. — ^a) Da T G (except Gs) Ms चिकीर्षन्नात्र.

19 ^a) Bs D1.s Nilp किं तु. Ks $\tilde{N}2.s$ V1 B D तात
 (Bs ताताः) (for तावत्). S किं त्व(T1 Ms.s-8 न्व)द्य
 सुकृतं कर्म (T1 Gs.s पुण्यं). — ^b) G1 M प्रियं प(Ms-क)रं
 (by transp.). — ^a) Ks.4 D1 यत्र; $\tilde{N}1$ ततः; Bs युचु.
 — ^a) Ks $\tilde{N}2.s$ V1 B D नगरं (for भर्तारः). Ko
 समुपागताः.

20 ^b) S यदि वाप्यस्ति(T1 तसं हि; Ts Gs-4 वा
 ह्यस्ति). — ^a) Ko.4 शरदः.

21 ^a) $\tilde{N}1$ सर्वेषां च. Ko.4 $\tilde{N}1$ V1 Da1 Ds M7
 तदर्हा(Ko हर्हा)णां; Ts Gs-4 महार्हाणां; G1 नरेंद्राणां.
 — ^a) $\tilde{N}1$ V1 B1.s Ms-8 वादनं.

22 ^a) B1.s Dns D1.s.5 कुशलं. $\tilde{S}1$ K (except Ks)
 कृत्वा कुशलसंप्रश्नं. — ^b) T G (except G1) सर्वस्य नगरस्य.
 V1 ह; D (except D4.s) च (for ते). — ^a) Ko.2 $\tilde{N}2.s$
 B D (except Ds) न्य(Ko नि)विशंताय (Ko.2 ज्ञथ).
 — After 22, D4 (marg. sec. m.) S ins. an addl.
 colophon [Adhy. name: M नगर(Ms पाण्डवनगर)प्रवेशः.
 — Adhy. no.: D4 115; T1 212; Ts G1.4 166; Gs
 163; Gs 167; Gs.s M 165]. — After the addl.

colophon, D4 (marg. sec. m.) S ins. a passage of 20
 lines given in App. I (No. 107).

23 ^b) Ks Da1 D1.2 Gs Ms-8 किंचित्कालं. S
 सकेशवाः.

24 $\tilde{S}1$ K1 Ds S om. उवाच. — ^a) Ks $\tilde{N}2.s$ B D
 (except Ds) निबोध गदतो (Ks वचनं); T Gs-8 निबोध
 त्वं वचो. — After 24^{ab}, D4 (marg. sec. m.) S ins.:

1985* पाण्डुना वर्धितं राज्यं पाण्डुना पालितं जगत् ।

शासनान्मम कौन्तेय मम भ्राता महाबलः ।

कृतवान्दुष्करं कर्म नित्यमेव विशां पते ।

तस्मात्त्वमपि कौन्तेय शासनं कुरु माचिरम् ।

मम पुत्रा दुरात्मानः सर्वेऽहंकारसंयुताः । [5]

शासनं न करिष्यन्ति मम नित्यं युधिष्ठिर ।

स्वकार्यनिरतैर्नित्यमवलसैर्दुरात्मभिः ।

[For lines 5-6, Gs.4 subst.: मम पुत्रा दुरात्मानो न
 करिष्यन्ति शासनं.]

— ^a) Ko मो; Ks $\tilde{N}1$ V1 B Da Dn D1.2.5 नो; D4 S वै
 (for वो). — A passage of 61 lines given in App. I
 (No. 108) is ins. in D4 (marg. sec. m.) Ts Gs-8 after
 24, and in T1 G1.2 M (all of which om. line 2)
 after 25^{ab}.

25 D1 Ts G4 (hapl.) om. 25. — ^a) Da न हि; G1
 न तु. K1 वसतां. $\tilde{S}1$ शक्तः (for तत्र). — ^b) $\tilde{S}1$ तत्र
 कश्चित्. T1 प्रशंसितुं; Ms वासितुं. — After 25^{ab}, T1
 G1.2 M (all om. line 2) ins. the passage given in
 App. I (No. 103). — $\tilde{N}1$ om. 25%. — ^a) D4 S
 अर्धराज्यं तु. — 25/ = 24^a.

26 $\tilde{S}1$ K Dns ns S om. उवाच. Ks (? hapl.) om.

मण्ड्यांचक्रिरे तद्वै पुरं स्वर्गवदच्युताः ॥ २७
ततः पुण्ये शिवे देशे शान्तिं कृत्वा महारथाः ।
नगरं मापयामासुर्द्वैपायनपुरोगमाः ॥ २८
सागरप्रतिरूपाभिः परिखाभिरलंकृतम् ।
प्राकारेण च संपन्नं दिवमावृत्य तिष्ठता ॥ २९
पाण्डुराभ्रप्रकाशेन हिमराशिनिभेन च ।
शुशुमे तत्पुरश्रेष्ठं नागैर्भोगवती यथा ॥ ३०
द्विपक्षगरुडप्रख्यैर्द्वारैर्घोरप्रदर्शनैः ।

गुप्तमभ्रचयप्रख्यैर्गोपुरैर्मन्दरोपमैः ॥ ३१
विविधैरतिनिविद्धैः शस्त्रोपेतैः सुसंवृतैः ।
शक्तिभिश्चावृतं तद्वि द्विजिह्वैरिव पन्नगैः ।
तल्पैश्चाभ्यासिकैर्युक्तं शुशुमे योधरक्षितम् ॥ ३२
तीक्ष्णाङ्कुशशतघ्नीभिर्यन्त्रजालैश्च शोभितम् ।
आयसैश्च महाचक्रैः शुशुमे तत्पुरोत्तमम् ॥ ३३
सुविभक्तमहारथ्यं देवतावाधवर्जितम् ।
विरोचमानं विविधैः पाण्डुरैर्भवनोत्तमैः ॥ ३४

26. — " Ko B₅ G₂ च (for तु). K₄ T₁ ते (for तद्).
— " K₂ D₁ वनं वो. — " K₂ D₅ वनं ते; K₂ ततस्तन्;
D₁ वसंतं; T₁ G₂ M₅-8 वनांतं. B₅ मनुजेश्वराः; M₅
मनुजाधिपाः (inf. lin. as in text). — After 26^d, D₄
(marg. sec. m.) S ins.:

1986* पाण्डवैः सहिता गन्तुं नार्हतेति स नागरान् ।

घोषयामास नगरे धार्तराष्ट्रः ससौबलः ।

— K₄ N₁ S om. 26^d (which is a repetition, with
v. l., of 25^d). — " D₁ D₂ D₂ 4 राष्ट्रस्य सं.

27 " V₁ सर्वे (for तत्र). — " D₄ तत्र पुरो.
— Ko om. 27^d-28^d. — " K₃ अटव्यां चक्रिरे; N₁ मंडपं
च; T₃ G₂ 4 मापयांच. S₁ K₁ 4 D₅ तस्मिन्; K₃ तत्र.
— " N₁ 2 B (except B₅) D₁ D₂ परं. K₂ शक्रवद-
च्युताः; T₁ स्वर्गवदच्छित्तं; T₃ G₂ 4 स्वर्गादिव च्युतं.
— After 27, D₄ (marg. sec. m.) S ins.:

1987* वासुदेवो जगन्नाथश्चित्तयामास वासवम् ।

महेन्द्रश्चित्ततो राजन्विश्वकर्माणमादिशत् ।

विश्वकर्म्ममहाप्राज्ञ अद्य प्रभृति तत्पुरम् ।

इन्द्रप्रस्थमिति ख्यातं दिव्यं भूम्यां भविष्यति ।

महेन्द्रशासनादृत्वा विश्वकर्मा तु केशवम् । [5]

प्रणम्य प्रणिपाताहं किं करोमीत्यभाषत ।

वासुदेवस्तु तच्छ्रुत्वा विश्वकर्माणमव्ययः ।

कुरुष्व कुरुराजस्य महेन्द्रपुरसंनिभम् ।

इन्द्रेण कृतनामानमिन्द्रप्रस्थं महापुरम् ।

[(L. 3) D₄ महाशिव. T₃ G₂ 6 अद्य गत्वा तु.
— (L. 4) T₁ G₂ 6 रम्यं (for भूम्यां). — (L. 7) T₁
आदिशत्; G₁ ऊचिवान्; G₅ अव्ययं; M अव्ययत् (for
अव्ययः). — (L. 8) T G₂ 8 कुरुराजाय. — (L. 9) D₄
तदा पुरं; M₅-8 महपुरं.]

28 Ko om. 28 (of. v. l. 27). — " S₁ K₁ 8 M₂-
हुत्वा (for कृत्वा). — After 28^{ab}, S ins.:

1988* स्वस्ति वाच्य यथान्यायमिन्द्रप्रस्थं भवति ।

[G₅ M₅-8 'प्रस्थं भविष्यति.]

— " T₃ G (except G₁) तत्पुरं (for नगरं). G₁
स्थापयामासुः. — " G₁ 'पुरःसराः. — After 28, S ins.:

1989* ततस्तु विश्वकर्मा तु चकार पुरमुत्तमम् ।

29 " T₁ G (except G₁ 4) M₅-8 परिधाभिर्; M₅
inf. lin. पताकाभिर्. — " D₅ एव (for च). V₁ संछन्नं.

30 " S₁ K₁ पांडवानु; B S पांडराभ्र. — " N₁ 4
V₁ B D₁ D₄ हिमरश्मिनि. — Ko om. 30^d. — " K₄
D₁ D₁ M₇ तत्पुरं श्रेष्ठं. — " = 49^d. K₄ N₁ D₁
भोगवतीमिव. K₃ इन्द्रस्यैवामरावती. * Nil: भोगवती-
मिवेति प्रथमार्थे द्वितीया । ईमिति निपातप्रश्नेषो वा । भोगवती
यथेत्यपेक्षिते प्रमादपाठो वा । *

31 " S₁ K₁ D₅ द्विपक्षैर्गरुडं; T₃ G₂-4 द्विपक्षैर्गरुडं;
G₅ 6 M₅-8 विपक्षग(G₅ 6 'गा'रुडं; Cd as in text.
— T₁ (hapl.) om. 31^d. — " T₃ G₂-4 द्वास्तैर्. V₁
घोरनिदर्शनैः; K₂ (m as in text) N₁ 2 B D (except
D₅) सौधैश्च शोभितं. — T₃ G₄ om. 31^d-32^d. — " S₁
K. (except K₂) N₁ V₁ D₅ अश्रचया (V₁ 'घना'कारैः; G₁
M अश्रघनं; G₂ 3 मंत्रघनं; G₅ 6 मंद्रघनं.

32 T₃ G₄ om. 32^{abed} (of. v. l. 31). — " K₁
सौधैश्च; G₂ 3 रुचिरैर् (for विविधैर्). S₁ K₁ N₁ 2 B
(except B₁) D₁ T₁ अपि; V₁ अभि; M₅ शर- (for अति).
S₁ K₂ 4 -निर्बाधैः; K₁ -निर्बाधैः; K₂ V₁ B₁ 5 D₅
-निर्बाधैः; T₁ -निर्बाधैः; G₂ 3 -निर्बाधैः. — " S₁ D₁ D₂ 'श्र
वृत्तं. — " S₁ N₁ बलैः; K₂ 4 G₁ Cd तलैः (? corrupt);
K₃ यन्त्रैः; K₄ मल्लैः; B₅ मल्लैः (m तल्पैः as in text). B₅
om. S चाम्य (G₅ 'प्य') धिकैर् (M₅ चाप्युच्छितैर्).
— " S₁ K₁ योगं; G₂ 4 (before corr.) 5 M यौधं.

33 N₁ om. 33^a-34^a. — " V₁ 'शताकीर्णं; S
तीक्ष्णाभिश्च शतं.

34 N₁ om. 34^{ab} (of. v. l. 33). — " S₁ 'महाघन्यं;
K₁ 'महाचैलं; T₃ G₂ 4 संविभक्तं. — " K₂ 'बंधं; K₃

तत्रिविष्टपसंकाशमिन्द्रप्रस्थं व्यरोचत ।
मेघवृन्दमिवाकाशे वृद्धं विद्युत्समावृतम् ॥ ३५
तत्र रम्ये शुभे देशे कौरव्यस्य निवेशनम् ।
शुभे धनसंपूर्णं धनाध्यक्षक्षयोपमम् ॥ ३६
तत्रागच्छन्दिवा राजन्सर्ववेदविदां वराः ।
निवासं रोचयन्ति स्म सर्वभाषाविदस्तथा ॥ ३७
वणिजश्चाभ्ययुस्तत्र देशे दिग्भ्यो धनार्थिनः ।

सर्वशिल्पविदश्चैव वासायाम्यागमस्तदा ॥ ३८
उद्यानानि च रम्याणि नगरस्य समन्ततः ।
आग्राग्रातकैर्नापैरशोकैश्चम्पकैस्तथा ॥ ३९
पुंनागैर्नागपुष्पैश्च लकुचैः पनसैस्तथा ।
शालतालकदम्बैश्च वकुलैश्च सकेतकैः ॥ ४०
मनोहरैः पुष्पितैश्च फलभारावनामितैः ।
प्राचीनामलकैर्लोध्रैर्झूलैश्च सुपुष्पितैः ॥ ४१

‘यतनैर्युतं’; D1 देवबाधविव’; D4 (before corr.). ‘दैवता’;
Cd as in text. — ‘) D2 ‘मानैर्भवैः. — ‘) S (except
G2) पांडुरैः. — After 34, S ins.:

1990* हर्म्यप्रासादसंवाधं नानापण्यविभूषितम् ।

विस्पर्धयेव प्रासादा अन्योन्यस्योच्छ्रिताभवन् ।

मण्डपाश्च सभाः शालाः प्रपाश्रैव समन्ततः ।

[(L. 1) G1 हर्म्यप्राकारसं. M नानापण्यवि. — (L. 2)
G1 M अन्योन्येनोच्छ्रि. — (L. 3) G2 प्रभाभिश्च; Ms-s
प्रपाभिश्च.]

In S the sequence of st. beginning with 34
is as follows: 34, 1990*, 36, 44 (om. 44er), 45, 46^{ab},
1993*, 35^{ed}, 1994*, 37-40, 42^{ab}, 41^{ed}, 42^{ed}, 41^{ab}, 43
(om. 43^{ed}), 46^{ed}, 1995*, 35^{ab}, 47 etc.

35 For sequence of S see above. — ‘) B D2
त्रिपिष्टप. — ‘) K2 व्यरोचत शुभोत्तमं. — After 35^{ab},
S reads a passage of 18 lines given in App. I (No.
109). — ‘) Ko N1.2 B D विद्धं (for वृद्धं). Ko Ds
‘त्समाकुलं. N1 विद्युद्भिश्च समा’; S विद्युत्सौदामिनीवृतं.
— After 35, S ins. 1994*.

36 ‘) K2.2 N2.2 B D (except Ds) शिवे देशे. S
इन्द्रप्रस्थस्य मध्ये तु. — ‘) N1 Dns D1 Ts Gs-s कौरवस्य.
— ‘) Ko.2.2 वसु’; N2 B Dn1.2 वन’. — After 36,
D4 (marg. sec. m.) ins.:

1991* पौरवाणामधिपतिः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।

कृतमङ्गलसंस्कारो ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ।

द्वैपायनं पुरस्कृत्य धौम्यस्यानुमते स्थितः ।

आतृभिः सहितो राजन्केशवेन सहाभिभूः ।

जयेति ब्रह्मणां वाचः श्रूयन्ते च सहस्रशः ।

संस्तूयमानो बहुभिः सूतमागधबन्दिभिः ।

औपवाह्यगतो राजा राजमार्गमतीत्य च ।

कृतमङ्गलसंस्कारं प्रविवेश गृहोत्तमम् ।

प्रविश्य भवनं राजा नागैरभिपूजितः ।

पूजयामास विप्रेन्द्रान्केशवेन यथाक्रमम् ।

ततस्तु राष्ट्रं ववृधे नरनारीगणैर्वृतम् ।

which is a variant of passage No. 109 of App. I
(q. v.); cf. v. l. 35.

37 For sequence of S cf. v. l. 34. — ‘) S1 Ko.2.4
सर्वभाष्य (K4 ‘पा) विदां वराः; K1 सर्वे भाष्यविशारदाः; Da
G2 सर्वे वेदवि. — ‘) S1 B Da D4 रोचयंत (B ‘तः) स्म.
— ‘) S1 Ko.1.2.4 Ds सर्वशास्त्रविशारदाः; N1 V1 सर्व (V1
अशेष) भाषाविशारदाः; K2 N2 D2.4 T1 G1.2.6 M सर्वभाष्य’.
Cd cites भाषा.

38 For sequence of S cf. v. l. 34. — ‘) K2 N2.2
B1 Dn D1.2 चाययुस्तत्र. — ‘) S1 K1 देवदिग्भ्यो; Ko.2.4
सर्वदि’; K2 N1 Ds दशदि’; N2.2 V1 B2 Da Dn D1.2
नानादि’; S देशेभ्योपि (G1 M हि). — ‘) N2 V1 Dn1.2
‘विदस्तत्र. — ‘) K2 T1 G1 M अभ्यगमन्. V1 Da Ts
G2-s तथा.

39 For sequence of S cf. v. l. 34. — ‘) S
नगरस्य समीपतः । सहकाराम्रपनसैः कपित्थैरप्युदुंबरैः (T1
‘त्यैश्च उदु’; G1.2 M ‘त्यैश्च सतुंबरैः). — After 39, S ins.:

1992* नालिकेरैश्च लिकुचैः कदलीभिः समावृताः ।

अशोकैस्तिलकैर्लोध्रैर्नालाशोकैश्च चम्पकैः ।

40 For sequence of S cf. v. l. 34. — N2 om.
40^{ab}. — ‘) S नागवृक्षैश्च. — Da om. 40^{ab}. — ‘) T
G2-s मधुकैश्च सुपुष्पितैः; G1 फलपुष्पावनामितैः (cf. 41^b);
M फलितै (Ms.2 पनसै)श्च सुपुष्पितैः. — G1 om. 40^{ab}-42^d.
— ‘) S1 K1 B1 D4 S (G1 om.) शालतालकद्वै (B1 D4
‘तमालै)श्च; Ko.4 Ds शालैस्तालैस्तमालै (K4 ‘लैः कद्वै)श्च;
K2.2 N2.2 B2.2.6 Dn D1.2.4 ‘तमालैश्च; N1 V1 तथा
शालकद्वैश्च. — ‘) Ko Ds कद्वै (for वकुलै). S1 K1
‘कीचकैः; Ms.2 ‘कैसैः.

41 For sequence of S cf. v. l. 34; G1 om. 41 (cf.
v. l. 40). — ‘) N1 मनोरमैः. K2.2 N2.2 V1 B D
(except Ds) सु (K2 स) पुष्पैश्च. S अन्यैश्च विविधैर्वृक्षैः.
— ‘) Da G2.6 ‘नामिभिः; Ms-s फलपुष्पाव’. — Ds S

जम्बूभिः पाटलाभिश्च कुञ्जकैरतिमुत्तकैः ।
 करवीरैः पारिजातैरन्यैश्च विविधैर्द्रुमैः ॥ ४२
 नित्यपुष्पफलोपेतैर्नानाद्विजगणायुतम् ।
 मत्तवर्हिणसंघुष्टं क्रोक्किलैश्च सदामदैः ॥ ४३
 गृह्रादशविमलैर्विविधैश्च लतागृहैः ।
 मनोहरैश्चित्रगृहैस्तथा जगतिपर्वतैः ।
 बापीभिर्विविधाभिश्च पूर्णाभिः परमाम्भसा ॥ ४४
 सरोभिरतिरम्यैश्च पद्मोत्पलसुगन्धिभिः ।
 हंसकारण्डवयुतैश्चक्रवाकोपशोभितैः ॥ ४५
 रम्याश्च विविधास्तत्र पुष्करिण्यो वनावृताः ।

तडागानि च रम्याणि बृहन्ति च महान्ति च ॥ ४६
 तेषां पुण्यजनोपेतं राष्ट्रमावसतां महत् ।
 पाण्डवानां महाराज शश्वत्प्रीतिरवर्धत ॥ ४७
 तत्र भीष्मेण राज्ञा च धर्मप्रणयने कृते ।
 पाण्डवाः समपद्यन्त खाण्डवप्रस्थवासिनः ॥ ४८
 पञ्चभिस्तैर्महेष्वासैरिन्द्रकल्पैः समन्वितम् ।
 शुशुभे तत्पुरश्रेष्ठं नागैर्भोगवती यथा ॥ ४९
 तान्निवेश्य ततो वीरो रामेण सह केशवः ।
 ययौ द्वारवतीं राजन्पाण्डवानुमते तदा ॥ ५०

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकोनद्विशततमोऽध्यायः ॥ १९९ ॥ समाप्तं राज्यलम्भपर्व ॥

om. 41^{ad}; but cf. 1992*, and v. l. 42. — *) Ś1 K1.2 रोश्रैः. — d) N1 कंकोलैः; B Da अंकोचैः. B5 Da D4 सुगंधिभिः.

42 For sequence of S cf. v. l. 34; G1 om. 42 (cf. v. l. 40). — a) M5-8 कंबूभिः. S (G1 om.) पाटलीभिश्च. — b) Ś1 K1 कुञ्जकैरति; K3.4 कुमुदैश्चाति (K3 'वि'); N1 फलपुष्पमनोहरैः; S (G1 om.) अंकोलैरति (cf. 41^{ad}). — c) T G (G1 om.) कर्णिकारैः पारिजातैः करवीरैः सु (G2 च) पुष्पितैः; M करवीरैः कर्णिकारैः पारिजातैश्च पुष्पितैः.

43 For sequence of S cf. v. l. 34. — a) Ś1 K1.2 B5 D4 'फलोपेतं. — b) Ś1 'द्विजगणैर्द्रुतं; Ko.4 D5 'पक्षि-गणायुतैः; K1 'द्विजगणैर्द्रुतं; K2 Da1 'द्विजगणान्वितं; K3 N1 B5 Dn D1.2 'द्विजगणायुतैः; V1 'मृगगणायुतैः; S शोभितास्ते गृहोत्तमाः. — S om. 43^{ad}. — c) Ko.3.4 D5 'घुष्टैः; N1 'युक्तैः; N2.3 V1 D2 'घुष्टः; D1 'जुष्टि. — K1 (? hapl.) om. from सदामदैः up to विविधैश्च (in 44^b).

44 For sequence of S cf. v. l. 34. K1 om. up to विविधैश्च (in 44^b; cf. v. l. 43). — b) Ś1 Ko.3.4 N1 D5 विपुलैः (for विविधैः). — c) Ko.4 D5 मनोरमैश्च. Ś1 चित्ररूपैः. — d) Ś1 च गति; K4 मृगमय; B5 राजत (m as in text); T1 क्रीडन; Cd as in text. — S om. 44^{cf}. — e) V1 B1 (m as in text) विमलाभिश्च. — f) N1 B5 Da D4 विविधांभसा.

45 For sequence of S cf. v. l. 34. — a) Ko चैव; K4 Da अभि (for अति). D2.4 सरोभिरभितो रम्यैः; S पुष्करिण्यश्च विविधाः. — b) S 'समावृताः (T1 'समन्विताः;

M 'समायुताः). — d) S 'कारण्डवाकीर्णाः 'शोभिताः.

46 For sequence of S cf. v. l. 34. — a) V1 अन्या; M5-8 हर्म्या (for रम्या). — b) S वाप्यश्चैव (T1 वाप्यशैल). N1 वनांतरे; B5.6 वनानि च; T1 G1 M समावृताः. — After 46^{ab}, S ins.:

1993* वेदममध्ये शिवं दिव्यमिन्द्रवासगृहोपमम् ।

राज्ञो वासगृहं रम्यं विश्वकर्मा त्वकारयत् ।

सुवर्णमणिसोपानं सर्वरत्नविचित्रितम् ।

विहारभूम्यो विविधाः कारिताः स्युर्मनोहराः ।

Then follows 35^{ad}, which again is followed by:

1994* तथा प्रासादमालाश्च शोभन्ते स सहस्रशः ।

निरन्तरा राजमार्गाः स्त्रीरत्नैः शोभिताः सिताः ।

— c) Ś1 K1 तडाकानि; T G (except G1) तडाकानि. B5 Da D4 दिव्यानि (for रम्याणि). — d) Ko.2-4 N1 V1 B D (except Da) सु. (K2-4 B1.3 D4 च) बहूनि (for च महान्ति). Cd cites महान्ति (as in text). S विविधानि दिशासु (T3 G4 सरांसि) च. — After 46, S ins.:

1995* नदी च नन्दिनी नाम सा पुरीमुपगृहते ।

चातुर्वर्ण्यसमाकीर्णं मात्यैः शिल्पिभिरावृतम् ।

उपभोगसमर्थैश्च सर्वैर्द्रव्यैः समावृतम् ।

नित्यमार्थजनोपेतं नरनारीगणायुतम् ।

मत्तवारणसंपूर्णं गोभिरुष्टैः खरैरजैः ।

सर्वदाभिद्युतं सज्जिः कारितं विश्वकर्मणा ।

which is followed by 35^{ad}.

47 b) N2 B5 Dn D1.2 M5 राष्ट्रमाविशतां. — c) V नरश्रेष्ठ (for महा). — d) K3 यशः; K4 B1 D1 Cd च

२००

जनमेजय उवाच ।

इवं संप्राप्य राज्यं तदिन्द्रप्रस्थे तपोधन ।
 अत ऊर्ध्वं महात्मानः किमकुर्वन्त पाण्डवाः ॥ १
 सर्व एव महात्मानः पूर्वं मम पितामहाः ।
 द्रौपदी धर्मपत्नी च कथं तानन्ववर्तत ॥ २
 कथं वा पञ्च कृष्णायामेकस्यां ते नराधिपाः ।
 वर्तमाना महाभागा नाभिद्यन्त परस्परम् ॥ ३
 श्रोतुमिच्छाम्यहं सर्वं विस्तरेण तपोधन ।
 तेषां चेष्टितमन्योन्यं युक्तानां कृष्णया तथा ॥ ४

वैशंपायन उवाच ।

धृतराष्ट्राम्यनुज्ञाताः कृष्णया सह पाण्डवाः ।
 रेमिरे पुरुषव्याघ्राः प्राप्तराज्याः परंतपाः ॥ ५
 प्राप्य राज्यं महातेजाः सत्यसंधो युधिष्ठिरः ।
 पालयामास धर्मेण पृथिवीं भ्रातृभिः सह ॥ ६
 जितारयो महाप्राज्ञाः सत्यधर्मपरायणाः ।
 मुदं परमिकां प्राप्तास्तत्रोषुः पाण्डुनन्दनाः ॥ ७
 कुर्वाणाः पौरकार्याणि सर्वाणि पुरुषर्षभाः ।
 आसांचकुर्महाहर्षेण पार्थिवेष्वासनेषु च ॥ ८

घ: (for शश्वत्). — After 47, S ins.:

1996* सौवलेन च कर्णेन धार्तराष्ट्रैः कृपेण च ।

48 ^a) S (except Ms) तथा (for तत्र). — ^b) T G₂₋₄ 'यिना कृते; G_{1.6} M 'यिनस्त (G_{1.6} Ms 'न: स; Ms inf. lin. 'ना स)दा; G₅ 'यिन: कृते. Cd cites 'प्रणयन्.

49 ^b) G₁ M 'द्वै: समावृतं. — ^a) = 30^a. K₄ इंद्रेणवामरावती. — After 49, D₄ (marg. sec. m.) S ins. a passage of 26 lines given in App. I (No. 110).

50 ^a) T₃ G₂₋₄ निवेद्य; G₅ निशम्य; G₆ निवर्त्य. Da राजन् (for वीर:). — ^b) Da S सह रामेण (by transp.). — ^a) Ś₁ 'मतस्तदा; Cd as in text.

Colophon. Major parvan: T₃ G₂₋₆ M संभव (for प्रादि). — Sub-parvan (or adhy. name): Ś₁ Ko-8 B_{3.5.6} Da Dn_{1.2} D₄ राज्यलंभ (Dn_{1.2} D₄ 'लाभ); K₄ N₃ B₁ पांडव (N₃ 'वानां)राज्यलंभ (K₄ 'भन); T₁ संभव and राज्यलंभ; Ms₅ युधिष्ठिरराज्यलंभ. — Adhy. name: Ko कृष्णद्वारकागमनं; K₃ इन्द्रप्रस्थनिवेशः; D₅ पांडवाना-मिन्द्रप्रस्थगमनं. — Adhy. no. (figures, words or both): Dn D₁ 201 (Dn₃ 203); D₄m 216; D₅ 157; T₁ 213; T₃ G_{1.4} 167; G₂ 164; G₃ 168; G_{5.6} M 166. — S'loka no.: Da₁ Dn 51; Ms 108. — Aggregate s'loka no.: Dn₂ 7537.

200

1 Ś₁ K₁ Dn₃ D₂ S om. उवाच. — ^a) B₅ संप्राप्त-राज्यासु; Cd as in text. K₂ B₅ ते; B_{1.3.6} Da Dn₃ D_{4.5}

तु; G₁ तं; Cd तद् (as in text). — ^b) N₁ Dn D_{1.2} G₁ 'प्रस्थं; Cd as in text. — ^a) Ś₁ K₁ Da₁ तत ऊर्ध्व. G₁ नरव्याघ्राः. — ^a) K₁ N₁ V₁ B Da₂ Dn D₅ T₁ G₁ किमकुर्वन्त.

2 ^a) N₁ B (except B₅) Da ते तु वीरा (for सर्व एव). Ś₁ महाव्याघ्राः; Ko. 2-4 B Da D_{4.5} नरव्याघ्राः (B₁ 'श्रेष्ठाः); K₁ 'भगाः; N_{2.3} V₁ Dn D_{1.2} 'सत्वाः. — ^b) K_{1.3} N₁ V₁ Dn D_{1.2.5} मम पूर्व- (D₂ पूर्व); K₃ B Da D₄ सर्वे मम. — ^a) N_{1.3} D₂ अनुवर्तते.

3 ^a) N₁ V₁ Dn D_{1.2.5} च पंच; B₅ D₄ ते पंच; T₁ G₁ M वासं च; T₃ G_{1-4.6} आसंश्च. — ^b) Ś₁ Ko. 1.4 N₁ D₁ तपोधन (K₄ 'नाः) (for नरा). — Ś₁ (hapl.) om. 3^a-4^b. — ^a) T G (except G₁) महेश्वासा (for महा').

4 Ś₁ om. 4^{ab} (cf. v. 1. 3). — ^a) S तत्र (Ms तत्तु). — ^b) S यथातथं. — ^a) K₂ N_{2.3} B₅ Dn D_{1.2} S कृष्णया सह (T₃ G₄ सह कृष्णया); K₃ N₁ B_{1.3} कृष्णया तदा.

5 Ś₁ K (except Ko) D₂ S om. उवाच. — ^b) S इन्द्रप्रस्थं प्रविश्य तत् (Ms₅ ते; Ms-8 तं); see below. — ^a) N₁ V₁ D (except Da D₄) खांडवप्रस्थे; Ms inf. lin. हि महाभागाः. — ^a) Ś₁ K₁ परंतप; N₁ महारथाः. S कृष्णया सह पाण्डवाः (= 5^b).

6 ^a) Ś₁ K₁ D₅ प्राप्तराज्यो म'.

7 ^a) Ś₁ Ko. 1.4 N₁ V₁ D₆ महात्मानः; N_{2.3} B_{1.6} D₁ महाप्राज्ञाः. — ^a) Ś₁ तुष्टुः; K₁ तुष्टुः (for तत्रो').

8 ^a) Ś₁ पौरकर्माणि. — ^b) K₂ पौराणि. S (except G₃) भरतर्षभाः. — ^a) S परार्थेष्वा'. B₃ G₂ ते (for च)

9 N₃ V₁ B Da D₁ om. 9^{ab}. — ^a) K₂ एवं ते

अथ तेषुपविष्टेषु सर्वेष्वेव महात्मसु ।
 नारदस्त्वथ देवपिराजगाम गृहच्छया ।
 आसनं रुचिरं तस्मै प्रददौ स्वं युधिष्ठिरः ॥ ९
 देवर्षेरुपविष्टस्य स्वयमर्घ्यं यथाविधि ।
 प्रादाद्युधिष्ठिरो धीमात्राज्यं चास्मै न्यवेदयत् ॥ १०
 प्रतिगृह्य तु तां पूजामृषिः प्रीतमनाभवत् ।
 आशीर्भर्वधित्वा तु तमुवाचास्यतामिति ॥ ११
 निषसादभ्यनुज्ञातस्ततो राजा युधिष्ठिरः ।
 प्रेषयामास कृष्णायै भगवन्तमुपस्थितम् ॥ १२
 श्रुत्वैव द्रौपदी चापि शुचिर्भूत्वा समाहिता ।
 जगाम तत्र यत्रास्ते नारदः पाण्डवैः सह ॥ १३
 तस्याभिवाद्य चरणौ देवर्षेर्धर्मचारिणी ।
 कृताञ्जलिः सुसंवीता स्थिताथ द्रुपदात्मजा ॥ १४
 तस्याश्वापि स धर्मात्मा सत्यवागृषिसत्तमः ।
 आशिषो विविधाः प्रोच्य राजपुत्र्यास्तु नारदः ।
 गम्यतामिति ह्युवाच भगवांस्तमनिन्दिताम् ॥ १५
 गतायामथ कृष्णायां युधिष्ठिरपुरोगमान् ।

विविक्ते पाण्डवान्सर्वानुवाच भगवानृषिः ॥ १६
 पाञ्चाली भवतामेका धर्मपत्नी यशस्विनी ।
 यथा वो नात्र भेदः स्यात्तथा नीतिर्विधीयताम् ॥ १७
 सुन्दोपसुन्दावसुरौ भ्रातरौ सहितबुभौ ।
 आस्तामवध्यावन्येषां त्रिषु लोकेषु विश्रुतौ ॥ १८
 एकराज्यावेकगृहावेकशय्यासनाशनौ ।
 तिलोत्तमायास्तौ हेतोरन्योन्यमभिजग्नतुः ॥ १९
 रक्ष्यतां सौहृदं तस्मादन्योन्यप्रतिभाषिकम् ।
 यथा वो नात्र भेदः स्यात्तत्कुरुष्व युधिष्ठिर ॥ २०

युधिष्ठिर उवाच ।

सुन्दोपसुन्दावसुरौ कस्य पुत्रौ महामुने ।
 उत्पन्नश्च कथं भेदः कथं चान्योन्यमग्नताम् ॥ २१
 अप्सरा देवकन्या वा कस्य चैषा तिलोत्तमा ।
 यस्याः कामेन संमत्तौ जग्नतुस्तौ परस्परम् ॥ २२
 एतत्सर्वं यथावृत्तं विस्तरेण तपोधन ।
 श्रोतुमिच्छामहे विप्र परं कौतूहलं हि नः ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्विशततमोऽध्यायः ॥ २०० ॥

वर्तमानेषु; S तेषु तत्रोपविष्टेषु. — ^b) N¹ सर्वेष्वेव; S पाण्डवेषु. — After 9^{ab}, D⁴ (marg. sec. m.) S ins. a passage of 27 lines given in App. I (No. 111). — ^{cd}) S आययौ धर्मराजं तु दृष्टुकामोऽथ नारदः. — After 9^{cd}, S ins.:

1997* तमागतमृषिं दृष्ट्वा प्रत्युद्गम्याभिवाद्य च ।

— ^f) M⁶-8 च (for स्वं). T¹ G¹. 5. 6 स्वं ददौ स (T¹ च); T⁸ G²-4 संदधौ स; M⁸. 5 ददौ राजा. — After 9, S ins.:

1998* कृष्णाजिनोत्तरे तस्मिन्नुपविष्टो महानृषिः ।

10 ^b) K⁰ D² अर्घ्यं; T⁸ G²-4 एव (G⁸ वं). — After 10^{ab}, K² repeats 9^a (as in text) and 10^b. — ^{cd}) N¹ ददौ (for प्रादाद्). D² D¹ transp. धीमान् and राज्यं. N (except S¹ K¹) तस्मै (for चास्मै).

11 ^a) N¹ प्रतिगृह्यत्ततः पूजाम्. — ^b) N (except N¹ V¹) मनास्तदा (D⁴ स्तथा). — ^c) S¹ K (except K²) N¹ V¹ B⁸ Dⁿ D¹. 2 च (for तु).

12 G¹ om. 12^a-14^b. — ^b) T G (G¹ om.) तदा

राजा; M⁸ धर्मराजो. — ^e) N². 8 D¹. 2 कथयामास.

13 G¹ om. 13 (cf. v. l. 12). — ^a) K² N². 8 B Dⁿ. 1. 2 D¹. 2. 4. 5 T G (G¹ om.) श्रुत्वैतद्. S (except M⁸. 5; G¹ om.) चैव (for चापि). — ^c) K² T G²-8 यत्र तत्रास्ते (by transp.). — ^d) N¹ सह पाण्डवैः (by transp.).

14 G¹ om. 14^{ab} (cf. v. l. 12). — ^a) S¹ K¹ अभिवद्य. — ^c) S¹ K¹ बद्धाञ्जलिः; G¹ M⁸-8 कृत्वाञ्जलि. — ^d) D⁸ सा; S वै (for अथ).

15 ^a) T¹ तस्या अपि स; G¹ तस्याश्वापीदं. — ^c) G¹ M प्रोत्त्वा (for प्रोच्य). — ^d) K² B⁸ D². 4 च; M⁸-8 स (for तु). — ^e) S चोवाच.

16 ^a) T⁸ G²-4 स तु (for अथ). — After 16, N (except D⁸) G¹ ins. नारद उ⁰ (S¹ K¹ G¹ om. उ⁰).

18 ^a) N². 8 B D G¹ M हि पुरा; T G²-8 असुरौ (for असुरौ). — ^c) S देवैर् (for आस्ताम्). T⁸ G (except G¹) असुरौ (for अन्ये⁰).

19 ^a) T¹ एकवार्यौ (for गृहौ). — ^b) K⁰. 2 शय्या

२०१

नारद उवाच ।

शृणु मे विस्तरेणममितिहासं पुरातनम् ।
 भ्रातृभिः सहितः पार्थ यथावृत्तं युधिष्ठिर ॥ १
 महासुरस्यान्ववाये हिरण्यकशिपोः पुरा ।
 निकुम्भो नाम दैत्येन्द्रस्तेजस्वी बलवानभूत् ॥ २
 तस्य पुत्रौ महावीर्यौ जातौ भीमपराक्रमौ ।
 सहान्योन्येन भुञ्जाते विनान्योन्यं न गच्छतः ॥ ३

अन्योन्यस्य प्रियकरावन्योन्यस्य प्रियंवदौ ।
 एकशीलसमाचारौ द्विधैवैकं यथा कृतौ ॥ ४
 तौ विवृद्धौ महावीर्यौ कार्येष्वप्येकनिश्चयौ ।
 त्रैलोक्यविजयार्थाय समास्थायैकनिश्चयम् ॥ ५
 कृत्वा दीक्षां गतौ विन्ध्यं तत्रोग्रं तेषुतुष्टपः ।
 तौ तु दीर्घेण कालेन तपोयुक्तौ बभूवतुः ॥ ६
 क्षुत्पिपासापरिश्रान्तौ जटावल्कलधारिणौ ।

शनासनौ (K₂m 'शनावुभौ). — °) Ts G₄ तिलोत्तमायां.
 Ts G₂₋₄ मोहाद्; G₅ हेतौ.

20 °) Many MSS. रक्षतां. — °) K₁ S (except G₁ Ms) अन्योन्यं. Ś₁ 'प्रविभेदतः; Ko 'प्रविभाविकं; K_{1.2} 'प्रविभाग(K₂ 'गि)कं; K₃ 'भेदकं; K₄ N̄ V₁ B Da₂ Dn D_{1.2} G₅ 'प्रीतिभावि(K₄ N̄_{2.3} Dn D_{1.2} 'व)कं; D₄ 'प्रीतिकारितं; D₅ 'भागिकं; Ms-8 'भावितं. — °) Ś₁ K₁ न प्रभेदः स्यात्. — °) Ś₁ Ko.1.3.4 N̄₁ G₁ Ms.5 तत्कुरुष्वं; K₂ D₄ G₂ तथा कुरु. Ś₁ K (except K₂) महारथाः; N₁ परंतपाः. For it, D₅ subst. 17^d; and after it D₅ ins.: 1999* यथा च सर्वेषु समं तत्कुरुष्व महारथाः ।

21 Ś₁ K_{1.2} S om. उवाच. — °) K₂ कुतो भेदः.
 — °) K₄ G₁ om. च.

22 °) Ś₁ K₁ सा; N̄_{2.3} Dn D_{1.2} वै (for वा).
 — °) Ś₁ K₁ N̄₁ G_{2.5.6} कस्य वैषा (N̄₁ वै सा); D₅ कस्यैषा च. — °) M (except Ms) यस्यां.

23 °) K₂ एतद्वृत्तं यथापूर्वं. — °) K₂ इच्छाम्यहं.
 K_{2.3} N̄₃ B D (except D₅) ब्रह्मन् (for विप्र). — °) D₂ Ts G₂₋₄ मे (for नः). — After 23, S reads 1. 201. 1 (with the ref.), om. it in its proper place.

Colophon om. in Ś₁ K₁. — *Major parvan*: Ts G M संभव (for आदि). — *Sub-parvan*: Ko राज्यसंलभ (followed by सुन्दोपाख्यान); T₁ संभव. K₂₋₄ B Da D₄ Ts G_{2.4} Ms (all om. the sub-parvan name) mention only सुन्दोप(Da₁ om.)सुन्दोपाख्यान (G_{2.4} Ms om. the second उप-). — *Adhy. name*: Ko.4 Ms नारदागमनं; D₅ युधिष्ठिरं प्रति नारदागमनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 202 (Dn₃ 207); D₄m 217; D₅ 158; T₁ 214; Ts G_{1.4} 168; G₂ 165; G₃ 169; G₅ 5

M 167. — *S'loka no.*: Da₁ 24; Dn 23; Ms 52.
 — *Aggregate s'loka no.*: Dn₂ 7596.

201

1 S reads 1 (with ref.) after 1. 200. 23, and om. it here. Ś₁ K₁ S om. उवाच. — °) Ś₁ Ko.2.4 T G इदम् (G₁ एव) (for इमम्).

2 °) N̄₂ 'स्यान्वये हि. — °) D₂ transp. दैत्येन्द्रः and तेजस्वी. S (except Ms) तेजसा (for 'स्त्री).

3 °) D₄ भीमौ भीमः; D₁ सजातौ भीमविक्रमौ.
 — After 3^{ab}, K₂ N̄_{2.3} V₁ B D ins.:

2000* सुन्दोपसुन्दौ दैत्येन्द्रौ दारुणौ क्रूरमानसौ ।

तावेकनिश्चयौ दैत्यावेककार्यार्थसंगतौ ।

निरन्तरमवर्ततौ समदुःखसुखावुभौ ।

— °) K_{2.3} N̄ V₁ B D विनान्योन्यं न भुः. — °) G₁ सहान्योन्येन. K₂ N̄_{2.3} V₁ B₅ D (except D₅) जलपतः (Dn₁ D_{1.3} 'तुः); T₁ G (G₄ before corr.) गच्छतां.

4 G₁ om. 4-5. — °) M (except Ms) प्रियतरौ.
 — °) G₅ अन्योन्याहंप्रियौ वदौ. — °) Ko द्विधा चैकं; K₂ द्विधैवोक्तौ (m विभज्यैकं); K_{2.4} N̄ V₁ B₅ Dn D_{1.2.5} S द्विधैवैको (N̄₁ V₁ 'व्यं; D₅ 'कौ). K₂ यथा कृतः (m कृतौ यथा); N̄_{2.3} B₅ Dn D_{1.2} Ms-8 'भवत्कृतः; T₁ 'द्वौ कृतौ; Ts G₂₋₅ Ms.5 'भवत्कृतौ; G₂ 'भयाकृतौ.

5 G₁ om. 5 (cf. v. 1. 4). — °) K₃ तौ तु वृद्धौ. T₁ महाकायौ. — °) G₅ 'निष्ठितौ. Ś₁ कार्येष्वेके विनिश्चयौ; G₂ जातौ भीमपराक्रमौ (= 3^b). — Ś₁ Ko.1 (? hapl.) om. 5^{ad}. — °) S 'विजये यत्तौ (Ms युक्तौ). — °) N̄_{2.3} Dn D_{1.2} समाधाय. K₄ B₅ D₅ T G₂ एकनिश्चयौ.

6 °) K_{1.3} N V₁ B D दीक्षां कृत्वा (by transp.).
 G₁ Ms-8 विज्ये. — °) N̄_{2.3} Dn D_{1.2} Ms.5 तावुग्रं; Da

मलोपचितसर्वाङ्गौ वायुभक्षौ वभूवतुः ॥ ७
 आत्ममांसानि जुह्वन्तौ पादाङ्गुष्ठाग्रधिष्ठितौ ।
 ऊर्ध्वबाहू चानिमिषौ दीर्घकालं धृतव्रतौ ॥ ८
 तयोस्तपःप्रभावेण दीर्घकालं प्रतापितः ।
 धूमं प्रमुमुचे विन्ध्यस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ९
 ततो देवाभवन्भीता उग्रं दृष्ट्वा तयोस्तपः ।
 तपोविघातार्थमथो देवा विघ्नानि चक्रिरे ॥ १०
 रत्नैः प्रलोभयामासुः स्त्रीभिश्चोभौ पुनः पुनः ।
 न च तौ चक्रतुर्मङ्गं व्रतस्य सुमहाव्रतौ ॥ ११
 अथ मायां पुनर्देवास्तयोश्चकुर्यहात्मनोः ।
 भगिन्यो मातरो भार्यास्तयोः परिजनस्तथा ॥ १२
 परिपाल्यमाना विव्रस्ताः शूलहस्तेन रक्षसा ।

सस्ताभरणकेशान्ता एकान्तभ्रष्टवाससः ॥ १३
 अभिधान्य ततः सर्वास्तौ ब्राहीति विचुकुशुः ।
 न च तौ चक्रतुर्मङ्गं व्रतस्य सुमहाव्रतौ ॥ १४
 यदा क्षोभं नोपयाति नार्तिमन्यतरस्तयोः ।
 ततः स्त्रियस्ता भूतं च सर्वमन्तरधीयत ॥ १५
 ततः पितामहः साक्षादभिगम्य महासुरौ ।
 वरेण छन्दयामास सर्वलोकपितामहः ॥ १६
 ततः सुन्दोपसुन्दौ तौ आतरौ दृढविक्रमौ ।
 दृष्ट्वा पितामहं देवं तस्थतुः प्राञ्जली तदा ॥ १७
 ऊचतुश्च प्रभुं देवं ततस्तौ सहितौ तदा ।
 आवयोस्तपसानेन यदि प्रीतः पितामहः ॥ १८
 मायाविदावस्त्रविदौ बलिनौ कामरूपिणौ ।

G₁ ततोऽग्रं; T₁ तत्र तौ.

7 Ś₁ K₁ Dn₃ (hapl.) om. 7. — ^b) D_{2,4} चीरवल्कलं.

— ^c) Da D₂ मलोपदिग्धः. — After 7, D₅ ins.:

2001* ग्रीष्मे पञ्चाशिसंयुक्तावेकी उत्थातपारतौ (sic) ।

शयानौ तोयमध्ये तु वर्षाकाले युधिष्ठिर ।

8 ^a) Ś₁ Ko.1.8 N₁ D₅ T G_{2,4} जुह्वानौ; V₁ कृतंतौ.

— ^b) Ś₁ K₁ 'निष्ठितौ; N₁ 'व्रततिष्ठितौ; V₁ Da S 'विष्ठितौ.

— ^c) T G₁₋₅ Ms₅ om. च. G₆ ह्यनिमिषौ. Ms-8 'बाहावनि'. — ^d) K₃ यतव्रतौ; Ms 'दृढ'.

9 ^a) T₁ Ms₇ 'प्रतापेन. — ^b) Ś₁ Ko.1.8 Ms 'कालप्रता'.

10 ^a) N भयं चक्रुः (Ś₁ N_{1,2} B₅ Da Dn जग्मुः).

— ^b) Ś₁ K₃ तपस्तयोः (by transp.). — ^c) K₁ ततो (for तपो). D₅ विघ्नातार्थमथो देवा; S ततस्तपोविघातार्थं (Ms inf. lin. 5 ततस्तयोस्तपोविघ्नं). — ^d) K₁ तपो; D₅ भृशं (for देवा). Ms 'वा यत्नाद्वि च'.

11 ^a) G₁ Ms यत्नैः. Ś₁ 'भयांचक्रुः. — ^b) Ś₁ K₁ स्त्रीभिश्चैव. — 11^{ed} = 14^{ed}. — ^c) K₂ G_{5,6} तु (for सु).

12 T₃ G_{1,4} (hapl.) om. 12-14. — ^a) G₂ पुनश्चक्रुः. — ^b) Ś₁ सस्रजुश्च महा; G₂ तयोर्देवा महा. — ^c) K₂ D_{1,2,4} G₂ आतरो (K₂ G₂ 'रौ' भा. — ^d) N_{2,8} B₁ Dn D₁ चात्म; G_{3,5,6} बंधु (for परि).

13 T₃ G_{1,4} om. 13 (cf. v. l. 12). — ^a) Hypermetric! N प्रपात्य (K₃ प्रताड्य; K₄ D₅ प्रपीड्य; D₁ प्रयास); G₂ प्रबाध्य; G_{3,5,6} परीय. K₁ विस्त्रयाः; K_{2,8} N_{2,8} B₅ Da₁ G₂ M (except Ms) विस्त्राः. — ^c) N_{2,8} B₅ D (except D₅) अष्टाभरण. B (except B₁) Da D₄

केच्यस्ताः. — ^a) N₁ D₅ शोकार्ता (for एकान्त-). K₃ 'सस्तावाससः (m as in text); N_{2,8} B₁ Dn D₁; अष्टाभरणवाससः.

14 T₃ G_{1,4} om. 14 (cf. v. l. 12). — ^a) Ko.1.8 D₅ अभि(D₅ 'भ्य'धावन; K₂ 'वाच्य; N₁ D₄ 'वाद्य; N_{2,8} V₁ B₁ Dn D_{1,2} T G (T₃ G_{1,4} om.) 'भाष्य; Ms₁ 'धापिता: (hypermetric); Ms-8 'गम्य. Ś₁ S (T₃ G_{1,4} om.) तु ता: (for ततः). — ^b) Ko. 3.4 तौ ब्राह्मणौ. K₂ च चुकुशुः; T G (T₃ G_{1,4} om.) पुनः पुनः. N₁ ब्राहि ब्राहीति चुकुशुः; Ms-8 ब्रह्मास्त्राहीति चु. — G_{5,6} om. 14^{ed}.

15 ^a) T₃ G_{2,4} Ms यथा क्षोभं. Ś₁ K (except K₁) D₅ नोपयातौ (Ś₁ 'तो); S न गच्छेताम्. — ^b) Ko.3.4 D₅ नास्ति मन्युर्यतस्तयोः (D₅ मन्युस्तयोस्त); S आर्तिं वै (G₂ M 'र्तिमे) कतर (G_{2,6} 'रत)स्तयोः. — ^c) K₃ D₅ स्त्रियश्च. K₁ तद्भूतं; D₅ ता भार्याः; S संव्रस्ताः (for भूतं च).

16 ^a) Ś₁ K (except K₂) N₁ V₁ D (except Da D₄) 'लोकहितः प्रभुः.

17 ^a) T G उभौ तौ (G₁ ऊचतुः). Ms उभौ तावूचतुस्तदा.

18 D₂ G₁ Ms (hapl.) om. 18^{ed}. — ^a) M (Ms om.) तमागतं प्रभुं. — ^b) N₁ तावुभौ; V₁ तत्र तौ; G₂ उभौ तौ; M (Ms om.) ऊचतुः. Ś₁ दीक्षितौ; D₁ रहितौ (for सहितौ). D₅ वचः (for तदा). — ^c) Ko.4 D₁ M (Ms before corr.) पितामह.

19 ^a) Ms-8 मायाविदौ (M₇ 'द्यौ) ह्यस्त्रविदौ. — ^b) K_{1,2} स्यातां. — ^c) Ko.2.4 G₂ Ms-8 नः. G_{1,2} प्रभौ; G₅ सुवि.

उभावप्यमरौ स्यावः प्रसन्नौ यदि नौ प्रभुः ॥ १९

पितामह उवाच ।

ऋतेऽमरत्वमन्यद्वा सर्वमुक्तं भविष्यति ।

अन्यद्वृणीतां मृत्योश्च विधानममरैः समम् ॥ २०

करिष्यावेदमिति यन्महदभ्युत्थितं तपः ।

युवयोर्हेतुनानेन नामरत्वं विधीयते ॥ २१

त्रैलोक्यविजयार्थाय भवद्भामास्थितं तपः ।

हेतुनानेन दैत्येन्द्रौ न वां कामं करोम्यहम् ॥ २२

सुन्दोपसुन्दावूचतुः ।

त्रिषु लोकेषु यद्धूतं किञ्चित्स्यावरजङ्गमम् ।

सर्वस्मान्नौ भयं न स्याद्वेत्त्यन्यं पितामह ॥ २३

पितामह उवाच ।

यत्प्रार्थितं यथोक्तं च काममेतद्ददानि वाम् ।

मृत्योर्विधानमेतच्च यथावद्वा भविष्यति ॥ २४

नारद उवाच ।

ततः पितामहो दत्त्वा वरमेतत्तदा तयोः ।

निवर्त्य तपसस्तौ च ब्रह्मलोकं जगाम ह ॥ २५

लब्ध्वा वराणि सर्वाणि दैत्येन्द्रावपि तावुभौ ।

अवध्यौ सर्वलोकस्य स्वमेव भवनं गतौ ॥ २६

तौ तु लब्धवरौ दृष्ट्वा कृतकामौ महासुरौ ।

सर्वः सुहृज्जनस्ताभ्यां प्रमोदमुपजग्मिवान् ॥ २७

ततस्तौ तु जटा हित्वा मौलिनौ संवभूवतुः ।

महार्हाभरणोपेतौ विरजोम्बरधारिणौ ॥ २८

अकालकौमुदीं चैव चक्रतुः सार्वकामिकीम् ।

दैत्येन्द्रौ परमप्रीतौ तयोश्चैव सुहृज्जनः ॥ २९

भक्ष्यतां भुज्यतां नित्यं रम्यतां गीयतामिति ।

C. 1.
B. 1.

20 Ś1 K1 T G2-3 पितामहः; K2.3 N2.3 V1 B D (except D5) ब्रह्मोवाच; G1.2 M ब्रह्मा. — *) M5 च; (for वां). Ś1 Ko.3.4 N1 D5 'मरत्वादन्यद्वा'; K2 N2.3 B Da Dn D1.2.4 'मरत्वं युवयोः. — *) Ko.4 सर्वमेतद्; N3 B5 T1 सर्व युक्तं. — *) K1 N V1 B D (except D5) T1 M2.5 वृणीतं. — *) N3 V1 B (except B5) Da D2 विधातम्. Ko.3 N1.3 D1 S (except M3) 'रैः सह.

21 Before 21, T1 ins. सुन्दोपसुन्दौ; T3 G2-3 असुरौ. — *) Ś1 Ko.1.3.4 करिष्ये चे (Ko.1.3 वे)दमिति यत्; K2 करिष्यामीदमिति वै; N1.3 करिष्ये भेद इति यत्; N2 B5.6 Da Dn D2.4 प्रभविष्याव इति यत्; V1 करिष्याव ह इति यत्; B1.5 करिष्याव इति च यत्; D1 भविष्यतीति इति यत्; D5 करिष्ये चैतदेवाहं. — *) Ko.3 N V1 B D अभ्युद्यतं; K1 अत्यद्भुतं; K4 अभ्युदितं; M3 inf. lin. अभ्यर्थितं. Ś1 मन्यते तत्फलं तपः; K2 युवाभ्यामास्थितं तपः. — *) T G आवयोर् (G1 उभयोर्). K3 तेन; T1 G5 केन (for अनेन). — Ko (hapl.) om. from नामरत्वं (in 21^a) up to हेतुनानेन (in 22^a).

22 Ko om. up to 'नेन (cf. v. l. 21). Before 22, T G2.4-5 ins. ब्रह्मा. — *) Ś1 K1.3.4 N1 V1 D5 'विजयार्थं हि. — *) K1 युवां; D1 G5 नावां; D2 न च; T G2.4 नाहं (for न वां). D4 ददाम्यहं; T1 करोमि वां.

23 T3 G2.4.5 M3 असुरौ. Ś1 K1 S (except M5) om. ऊचतुः. — *) Ś1 जगत्; S सर्व (for किञ्चित्). — *) Ko.2.4 S (except T1 G2.3 M3) नो. Ś1 किञ्चित्;

K1.3 D4 तस्मात् (न स्यात्). — *) Ś1 विनान्योन्यं; Cd as in text. G5 ऋतेन्योन्यापितामहात्.

24 G5 om. the ref. K2 N1 B5 D5 S (G5 om.) ब्रह्मा. Ś1 K1 S om. उवाच. — *) Ś1 यदुक्तं च; N1 त्वदुक्तं च; B5 यथा चोक्तं; T G (except G1) यथोक्तं तत्. — *) K1-3 B1.6 Da Dn D1.2.4 G1.2 एतं; D5 T1 G5.6 एव (for एतद्). Ko.3.4 B5.5 D5 T3 G (except G1) ददामि. Ko.3.4 अहं (for वाम्). — *) Ś1 K1 हि; B3 तु (for च). — *) N D1.2 M5 वा (for वां).

25 Ś1 K1 S om. उवाच. — *) K1.3 B1.3 Da G5 एतं; K2 एतं (for एतत्). B5 Da D4 तथा; G1 M ततस् (for तदा). — *) N1 निवृत्तौ. K2 B Da D4 G1 M (except M5) चैव; D5 तौ तु.

26 *) K2.3 N B D (except D5) दैत्येन्द्रौ (for सर्वाणि). K1 लब्ध्वा वरांश्च सर्वास्तान्. — *) Ś1 तावुभावपि (by transp.). K2.3 N2.3 B D (except D5) अथ तौ भ्रातरावुभौ; N1 ब्रह्मणोपि च तावुभौ. — *) D5 तदेव भवनं ययौ (m गतौ); T1 G5.6 स्वयमेवावनि गतौ.

27 N1 om. 27^a-28^b. — *) M5 प्रीतौ (for दृष्ट्वा). — *) V1 कृतकार्यौ. K2 N2.3 B D मनस्विनौ. — *) K2.3 N2.3 V1 B D (except D5) T G (except G1) प्रहर्षम्.

28 N1 om. 28^a (cf. v. l. 27). — *) Ko.3 D5 तौ ताः; K4 तौ तां; B1 (m as in text) G1 M5-7 तु तौ (by transp.); T1 तौ हि. K4 B5 D4 T3 G1-4 जटां. N V1 B D (except D1.4.5) G5 सित्वा. — Ś1 K1 (? hapl.) om.

पीयतां दीयतां चेति वाच आसन्गृहे गृहे ॥ ३०
तत्र तत्र महापानैरुत्कृष्टतलनादितैः ।
हृष्टं प्रमुदितं सर्वं दैत्यानामभवत्पुरम् ॥ ३१

तैस्तैर्विहारैर्वहुभिर्दैत्यानां कामरूपिणाम् ।
समाः संक्रीडतां तेषामहरेकमिवाभवत् ॥ ३२

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०१ ॥

२०२

नारद उवाच ।

उत्सवे वृत्तमात्रे तु त्रैलोक्याकाङ्क्षिणावुभौ ।
मन्त्रयित्वा ततः सेनां तावाज्ञापयतां तदा ॥ १
मुहूर्द्धिरभ्यनुज्ञातौ दैत्यवृद्धैश्च मन्त्रिभिः ।

कृत्वा प्रास्थानिकं रात्रौ मघासु ययतुस्तदा ॥ २
गदापद्भिश्चधारिण्या शूलमुद्गरहस्तया ।
प्रस्थितौ सहधर्मिण्या महत्या दैत्यसेनया ॥ ३
मङ्गलैः स्तुतिभिश्चापि विजयप्रतिसंहितैः ।

28^d-29^a. — ^a) K₄ D_{1.2.5} M (except M₅) विरजांवरं.

29 ¹) K₁ om. 29^{ab} (cf. v. l. 28). — ^b) K₂ M सर्वकामिनीं; ²) B (except B₅) Dn D_{4.5} T G 'कालिकीं'. — ^c) K_{2.4} ²) B D (except D₅) नित्यप्रमुदितः सर्वः (B₅ 'दितं सर्वैः; B₅ Da 'दितश्चैव). — ^d) B₅ दैत्यानामभवत्पुरं (= 31^d).

30 ^a) ¹) K₁ भुज्यतां भुज्यतां; K_{0.3.4} D₅ दीयतां भुज्यतां. G₁ अन्नं (for नित्यं). — ^b) K_{2.3} ²) B D (except D₅) दी (K₃ गी) यतां रम्यं; N₁ गम्यतां गीयं; ³) N₅ V₁ रम्यतां प्रीयं. — ^c) K_{0.3.4} स्थीयतां पीयं; K₁ दीयतां दीयं; K₂ ²) B₅ D गीयतां पीयं (D₅ पीयतां नृत्वं); N₁ दीयतां पीयं; V₁ गीयतां दीयं; B₁ प्रीयतां पीयं; B_{3.5} पीयतां गीयं. ¹) चापि; K₃ B₅ D₅ चैव (for चेति). — ^d) K_{2.3} ²) B₅ Da D₄ शब्द आसीद्; ³) V₁ B_{5.6} Dn D_{1.2} शब्दआसीद्; T₃ G₂₋₄ वाचस्त्वासन्. — After 30, B₅ ins.:

2002* इति वाचः प्रहृष्टानां तत्र तत्र महात्मनाम् ।

31 ^a) K_{2.4} ²) V₁ महायानैर्; ³) B D (except D₅) T₁ M_{3.5} 'नादैर्. — ^b) ¹) K₁ ²) B₅ 'बलं; K₀ आकुष्टं; B₅ T₁ G_{2.3.6} उद्धृष्टं; D₄ आकृष्टतलनिस्त्रनैः; M₅₋₈ 'ताडितैः. Cd cites तलनादितैः. — ^c) K_{0.3.4} ²) V₁ D₅ G₁ प्रहृष्टमुदितं; B_{1.3} M_{3.5} हृष्टप्रमुदितं. ¹) K_{0.1.4} N₁ D₅ रम्यं (for सर्वं).

32 ^a) G₃ विकारैर्वहुभिः. — ^b) S दैत्यैर्द्राणां महौजसां. — ^c) ¹) K_{0.1.4} V₁ D₅ ताः समाः क्रीडतां; B_{1.3} समास्ताः क्रीः.

Colophon. Major parvan: T₃ G M संभव (for आदि). — Sub-parvan: K₀ राज्यलंभ (followed by

सुन्दोपाख्यान); T₁ संभव. ¹) K₁₋₄ ²) B Da D_{4.5} M_{3.1} (all om. the sub-parvan name) mention only सुन्दोपसुन्दोपाख्यान. — Adhy. no. (figures, words or both): Dn₃ 208; D₁ 203; D₄m 218; D₅ 159; T₁ 215; T₃ G_{1.4} 169; G₂ 166; G₃ 170; G₅ 167; G₆ M 168. — S'loka no.: Da₁ 33; Dn 34; M₃ 31. — Aggregate s'loka no.: Dn₂ 7630.

202

1 ¹) K₁ S om. उवाच. — ^a) T G वर्तमाने तु (T₃ G₂₋₄ 'मानौ तौ). — ^b) ¹) N₁ त्रैलोक्यजयकाङ्क्षिणौ. — ^c) K_{0.3.4} ततः सैन्यं.

2 ^a) ¹) K₁ चाप्यनुज्ञातौ; ²) V₁ B_{5.6} Dn D_{1.2} G₁ अप्यनु. — ^b) K₁ दैत्ये वृद्धैश्च; ³) Dn दैत्यैर्वृद्धैश्च. — ^c) ¹) K_{0.1} D₅ T₁ G_{2.5} प्रस्थानिकं (T₁ G_{2.5} 'कीं); T₃ G_{2.4.6} प्रास्थानिकीं. T G यात्रां; M सर्वं (for रात्रौ). — ^d) K₃ यियासु; S असुरौ (for मघासु). K_{0.3.4} D₅ प्रस्थितौ तदा; K₂ प्रययुस्तदा.

3 K₂ transp. 3^{ab} and 3^{cd}. — ^a) ¹) K₁ 'पटितं; K_{0.4} D₅ 'मुद्गरं; S 'पट्टसं. — ^b) K_{0.4} D₅ पट्टिशं. — ^c) K_{0.2.3} ²) Dn_{2.3} D_{1.2.5} M_{3.5} 'वर्मिण्या.

4 ^a) ¹) K (except K₂) ²) N₁ D₅ चैव (for चापि). — ^b) K_{2.3} Da S विजयं प्रति संहितौ (K_{2.3} Da 'हितैः; T₁ 'स्थितैः; T₃ G₄ 'हितं). — ^c) K_{2.3} ²) V₁ B (except B₅) D M तौ; T G₂₋₄ च (for तु). — ^d) ¹) K (except K₂) D₄ परमां मुदं.

5 ^a) ¹) N₁ V₁ Dn उस्तुत्य. — ^b) ¹) K_{0.1.4} D₁ वीरौ (for दैत्यौ).

6 ^a) B₅ Da बुद्धा (for ज्ञात्वा). — ^b) T₃ G₅₋₆ प्रभो

चारणैः स्तूयमानौ तु जग्मतुः परया मुदा ॥ ४
 तावन्तरिक्षमुत्पत्य दैत्यौ कामगमाबुधौ ।
 देवानामेव भवनं जग्मतुर्धुद्रुर्दुर्दौ ॥ ५
 तयोरागमनं ज्ञात्वा वरदानं च तत्प्रभोः ।
 हित्वा त्रिविष्टपं जग्मुर्ब्रह्मलोकं ततः सुराः ॥ ६
 ताविन्द्रलोकं निर्जित्य यक्षरक्षोगणास्तथा ।
 खेचराण्यपि भूतानि जिग्यतुस्तीव्रविक्रमौ ॥ ७
 अन्तर्भूमिगतान्नागाञ्जित्वा तौ च महासुरौ ।
 समुद्रवासिनः सर्वान्मलेच्छजातीन्विजिग्यतुः ॥ ८
 ततः सर्वा महीं जेतुमारब्धाबुधशसनौ ।
 सैनिकांश्च समाहूय सुतीक्ष्णां वाचमूचतुः ॥ ९
 राजर्षयो महायज्ञैर्हव्यकन्वैर्द्विजातयः ।
 तेजो बलं च देवानां वर्धयन्ति श्रियं तथा ॥ १०
 तेषामेवं प्रवृद्धानां सर्वेषामसुरद्विषाम् ।

संभूय सर्वैरसाभिः कार्यः सर्वात्मना वधः ॥ ११
 एवं सर्वान्समादिश्य पूर्वतीरे महोदधेः ।
 क्रूरां मतिं समास्थाय जग्मतुः सर्वतोमुखम् ॥ १२
 यज्ञैर्यजन्ते ये केचिद्याजयन्ति च ये द्विजाः ।
 तान्सर्वान्प्रसभं दृष्ट्वा बलिनौ जघ्नतुस्तदा ॥ १३
 आश्रमेष्वग्निहोत्राणि ऋषीणां भावितात्मनाम् ।
 गृहीत्वा प्रक्षिपन्त्यप्सु विश्रब्धाः सैनिकास्तयोः ॥ १४
 तपोधनैश्च ये शापाः क्रुद्धैरुक्ता महात्मभिः ।
 नाक्रामन्ति तयोस्तेऽपि वरदानेन जृम्भतोः ॥ १५
 नाक्रामन्ति यदा शापा बाणा मुक्ताः शिलास्त्रिव ।
 नियमांस्तदा परित्यज्य व्यद्वन्त द्विजातयः ॥ १६
 पृथिव्यां ये तपःसिद्धा दान्ताः शम्परायणाः ।
 तयोर्भयाद्बुद्धुस्ते वैनतेयादिवोरगाः ॥ १७
 मथितैराश्रमैर्भयैर्विकीर्णकलशसुवैः ।

— °) B त्रिविष्टपं.

7 °) N̄ 2.3 B 1.6 Dn D 1.2 Ms.5 तदा. — °) N̄ V 1 B 3.5 Dn D 1 जघ्नतुस्. Ms-8 तीव्रमुत्तमौ.

8 °) K 2 भूमिचरान्. — °) S 1 तांश्च; K 2 Da D 2 S तौ तु. K 2 N̄ 2.3 B D (except Ds) G 1 महारथौ. — °) N̄ 2.3 B (except B 3) D (except Ds) वासिनीः सर्वा मलेच्छजातीर्वि.

9 °) Ms उपक्रमिणैः; Ms साधनौ. — °) K 2 N̄ 2.3 B (except B 3) D (except Ds) M (except Ms) सुतीक्ष्णं वाक्यम्.

10 °) S (except T 3 G 2.4.6) महर्षयो. — °) S वर्धयन्ते. S 1 ततः; K 2 यथा; B 3 तदा (for तथा). D 5 तथा श्रियं (by transp.).

11 °) S 1 K (except K 2) D 5 तथा तेषां. K 2 N̄ 2.3 V 1 B D (except Ds) T 3 G 2-4 Ms.5 प्रवृत्तानां.

12 °) S 1 K 2.3 B 3 Dn 1 D 1 पूर्वे तीरे. — °) K 2 क्रूरां बुद्धिः. — °) K 0.3 N̄ 2.3 V 1 B Da Dn D 1.2.4 मुखौ; K 2 मुखैः; D 5 S दिशः.

13 °) K 1 B D (except Ds) T 1 G 1 M यजन्ति. D 5 याजकश्च (for ये के); see below. — °) D 5 विद्यां यजन्ति ये द्विजाः. — °) S 1 K 1 सततः; S असुरौ (for प्रसभं). — K 2 B D (except Ds) हत्वा. — °) K 0.2 N̄ B D T 1 G 2.5.6 Ms जग्मतुस्. V 1 जग्मतुर्बलिनौ (by transp.). K 2 N̄ 2.3

B D (except Ds) ततः (for तदा).

14 °) N̄ मुनीनां. — °) Ds M (except Ms) प्राक्षिपन्त्यप्सु. — °) N̄ B D (except Ds) विश्र(or 'स्त्र')ब्धाः; some MSS. विस्रब्धाः. Ko T G 2.4-6 तदा; K 2 तथा (for तयोः).

15 °) B 3 तपोलुब्धैश्च. K 2 N̄ 2.3 B D (except Ds) क्रुद्धैः शापा (by transp.). Ms.5 उक्ता महर्षिभिः. — °) Cf. v. 1. 16°. S 1 Ko.1 न क्रामन्ति; N̄ 2.3 B (except B 3) D (except Ds) नाक्रामन्त. S तेन (T 3 G 2-4 ते वै) (for तेऽपि). — °) Ko.3 दानेन जुंभिताः; K 2 दानेन वेधसः; N̄ 1 V 1 B 3 D 4 दानवि (K 2 नि) जुंभिताः (N̄ 1 'गोः); N̄ 2.3 B 1.3.5 Da Dn 1.2 दाननिराकृताः; Dns D 1.2 दाना-ज्विराकृताः; S दानेन च प्रभो (T 1 Ms.5-7 भोः).

16 °) Cf. v. 1. 15°. S 1 Ko.1 न क्रामन्ति; N̄ B D (except Ds) नाक्रा (Da 1 Dns 'क्र')मन्त; G 1 Ms.5.8 नाक्रामन्ति. — °) V 1 मुक्ता बाणाः (by transp.). — °) Hyper-metric! Ko स्वान्; K 2 N̄ V 1 B D सं (N̄ 1 V 1 B 3 Ds ते); T G तु; Ms तान् (inf. ūn. as in text); Ms-8 च (for तदा). K 2.4 तदा संत्यज्य नियमान्. — °) K 2 प्राद्वन्त; K 4 N̄ 1 T G विद्वन्ति; D 5 प्रद्वन्ति; Ms-8 व्यद्वन्ति.

17 °) B 3 Da D 2 ये पृथिव्यां (by transp.). — °) K 4 S शो (K 4 श्रो)ता दम्. — °) T G भयाद्बुद्धिरे.

18 °) N 1 मथितैर्विक्रमैर्. G 1 भिन्नैर्; Ms.5 सर्वैर्;

शून्यमासीजगत्सर्वं कालेनेव हतं यथा ॥ १८
 राजर्षिभिरदृश्यद्विर्कृषिभिश्च महासुरौ ।
 उभौ विनिश्चयं कृत्वा विकुर्वते वर्धेषिणौ ॥ १९
 प्रभिन्नकरदौ मत्तौ भूत्वा कुञ्जररूपिणौ ।
 संलीनानपि दुर्गेषु निन्यतुर्यमसादनम् ॥ २०
 सिंहौ भूत्वा पुनर्व्याघ्रौ पुनश्चान्तर्हिताबुभौ ।
 तैस्तरुपायैस्तौ क्रूरावृषीन्दृष्ट्वा निजघ्नतुः ॥ २१
 निवृत्तयज्ञस्वाध्याया प्रणष्टनृपतिद्विजा ।
 उत्सन्नोत्सवयज्ञा च वभूव वसुधा तदा ॥ २२
 हाहाभूता भयार्ता च निवृत्तविषणापणा ।

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अथिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०२ ॥

Ms-8 भागैर्. — ^b B Da D₄ विशीर्णः; S विकी (Ms. 8 'शी/जैः. S (except T₁) कलशैः स्रुवैः. — ^a ¹ ¹ शून्याभवत्. ¹ K (except K₂) ¹ ¹ D₅ ततः सर्वैः; T₁ तदा राष्ट्रं. — ^a Ko. 2 T₁ G_{1.2} कालेनेव. ¹ ¹ Ko. 1. 2. 3 ¹ ¹ D₅ जगत्; K₂ N_{2.3} V₁ B Da Dn D_{1.2.4} तदा (B₅ तथा) (for यथा).

19 ^a N_{2.3} Dn D_{1.2} ततो राजन् (for राजर्षिभिर). ¹ ¹ अदृश्यैश्च; Ko. 3 ¹ ¹ अदृश्यौ तौ. — ^b S (except Ms) तपोघनैः. — After 19^{ab}, the sequence of ¹ ¹ K₁ is: 21^{ad}, 22^{ab}, 20^{ad}, 21^{ab}, 19^{ad}, 20^{ab}, 22^{ad}. — ^c ¹ ¹ ततोपि निः; K₁ ततो विनिः; K₃ ताबुभौ निः. — ^a S विकुर्वणौ.

20 For ¹ ¹ K₁ cf. v. l. 19. — ^c N_{2.3} V₁ B D संलीनमपि (D₅ सुनीनामपि); T₃ G₂₋₄ संलीनावपि. — ^a D_{2.4} निन्युस्ते यम्.

21 For ¹ ¹ K₁ cf. v. l. 19. — ^b Ms 'श्रान्तरधीयतां. — ^c G₆ तैरुपायैस्तु. K₁ Ms-8 तैः क्रूरैः; T G (except G₁) तान्क्रुद्धान् (T₁ 'द्वौ). — ^a ¹ ¹ दृष्ट्वा कषीन्; K₁ सुनीन्दृष्ट्वा. ¹ ¹ K₁ V₁ विजघ्नतुः; T₁ विनिघ्नतुः (sic). — After 21, the sequence of D₂ is: 24^{ad}, 25, 23^{ad}, 24^{ab}, 22, 23^{ab}, 26.

22 For ¹ ¹ K₁ D₂ cf. v. l. 19, 21. — ^a S 'नित्य'. — ^c K₂ 'यात्रा च.

23 For D₂ cf. v. l. 21. — ^a ¹ ¹ K₁ भयात्सर्वे.

24 For D₂ cf. v. l. 21. — ^a Ko. 1. 4 B (except B₅) Da M 'नो (Da गौ) रक्ष्या. — ^b ¹ ¹ K_{1.4} ¹ ¹ निःस्रुत्. — ^c ¹ ¹ K₁ Ms-8 'संघर्षाः; V₁ 'संचय'. — ^a Ko M

निवृत्तदेवकार्या च पुण्योद्वाहविवर्जिता ॥ २३

निवृत्तकृषिगोरक्षा विध्वस्तनगराश्रमा ।

अस्थिकङ्कालसंकीर्णा भूर्वभूवोग्रदर्शना ॥ २४

निवृत्तपितृकार्यं च निर्वपद्धारमङ्गलम् ।

जगत्प्रतिभयाकारं दुष्प्रेक्ष्यमभवत्तदा ॥ २५

चन्द्रादित्यौ ग्रहास्तारा नक्षत्राणि दिवौकसः ।

जग्मुर्विषादं तत्कर्म दृष्ट्वा सुन्दोपसुन्दयोः ॥ २६

एवं सर्वा दिशो दैत्यौ जित्वा क्रूरेण कर्मणा ।

निःसपत्नौ कुरुक्षेत्रे निवेशमभिचक्रतुः ॥ २७

(except Ms) बभूवोग्रः; K_{2.3} सं (K₂ प्र) बभूवोग्रः; K₁ भूर्वभूवौ चोग्रः; ¹ ¹ सर्वभूतोः; T₃ G₂₋₃ बभूव ह्युग्रः; G₁ भूर्भुवोग्रनिः; G₂ बभूवुर्भुवोग्रदर्शनाः.

25 For D₂ cf. v. l. 21. — ^a K₂ B (except B₅) Da D_{2.4} दुष्प्रेक्ष्यं (K₂ Da₁ D₄ 'क्षं) चाभवत्तदा.

27 Before 27, ¹ ¹ ins. 1. 203. 1^{ad}, repeating it in its proper place. — ^{ab} ¹ ¹ दृष्ट्वा (for जित्वा). S जित्वा दैत्यौ (by transp.). — ^a K₂ ¹ ¹ निवासम्.

Colophon. Major parvan: T₃ G M संभव' (for आदि'). — Sub-parvan: Ko राज्यसंलंभ (followed by सुंदोपसुंदोपाख्यान); T₁ संभव. ¹ ¹ K₁₋₄ ¹ ¹ B_{1.2.3} Da D_{2.3} Ms. 5 (all om. the sub-parvan name) mention only सुंदोपसुंदोपाख्यान. — Adhy. no. (figures, words or both): Dn D₁ 204 (Dns 209); D₄m 219; D₅ 160; T₁ 216; T₃ G_{1.4} 170; G₂ 167; G₃ 171; G_{4.5} M 169. — S'loka no.: Da₁ Dn Ms 27. — Aggregate s'loka no.: Dn₂ 7657.

203

1 ¹ ¹ K_{1.3} S om. उवाच. — ^b S ते चैव प'.

2 ^{ab} Ko यतेंद्रियाः. G₁ 'जग्मुः कृतात्मानो जितक्रोधा जिते'. — ^a S जग्मुश्च (Ms. 5 'स्ते) कृपयान्विताः.

4 ^a S विष्णुर. — ^b B₅ Ms. 5. 7 तथाप्तिर. — ^c K₂ ¹ ¹ B D शक्र' (for धर्म'). — ^a ¹ ¹ B D (except D₅) पारमेष्ठ्याः. Ko. 3 D₅ तथा ग्रहाः; K₄ तथा बुधाः; ¹ ¹ B Da Dn_{1.2} D_{1.4} तथर्षयः; Dn₃ D₅ द्विजर्षयः.

२०३

नारद उवाच ।

ततो देवर्षयः सर्वे सिद्धाश्च परमर्षयः ।
 जग्मुस्तदा परामार्तिं दृष्ट्वा तत्कदनं महत् ॥ १
 तेऽभिजग्मुर्जितक्रोधा जितात्मानो जितेन्द्रियाः ।
 पितामहस्य भवनं जगतः कृपया तदा ॥ २
 ततो ददृशुरासीनं सह देवैः पितामहम् ।
 सिद्धैर्ब्रह्मर्षिभिश्चैव समन्तात्परिवारितम् ॥ ३
 तत्र देवो महादेवस्तत्राग्निर्वायुना सह ।
 चन्द्रादित्यौ च धर्मश्च परमेष्ठी तथा बुधः ॥ ४
 वैखानसा बालखिल्या वानप्रस्था मरीचिपाः ।
 अजाश्चैवाविमूढाश्च तेजोगर्भास्तपस्विनः ।
 ऋषयः सर्वे एवैते पितामहमुपासते ॥ ५
 ततोऽभिगम्य सहिताः सर्वे एव महर्षयः ।
 सुन्दोपसुन्दयोः कर्म सर्वमेव शशंसिरे ॥ ६

यथाकृतं यथा चैव कृतं येन क्रमेण च ।
 न्यवेदयंस्ततः सर्वमखिलेन पितामहे ॥ ७
 ततो देवगणाः सर्वे ते चैव परमर्षयः ।
 तमेवार्थं पुरस्कृत्य पितामहमचोदयन् ॥ ८
 ततः पितामहः श्रुत्वा सर्वेषां तद्वचस्तदा ।
 मुहूर्तमिव संचिन्त्य कर्तव्यस्य विनिश्चयम् ॥ ९
 तयोर्वधं समुद्दिश्य विश्वकर्माणमाह्वयत् ।
 दृष्ट्वा च विश्वकर्माणं व्यादिदेश पितामहः ।
 सुज्यतां प्रार्थनीयेह प्रमदेति महातपाः ॥ १०
 पितामहं नमस्कृत्य तद्वाक्यमभिनन्द्य च ।
 निर्ममे योषितं दिव्यां चिन्तयित्वा प्रयत्नतः ॥ ११
 त्रिषु लोकेषु यत्किञ्चिद्धृतं स्थावरजङ्गमम् ।
 समानयदर्शनीयं तत्तद्यत्नात्ततस्ततः ॥ १२
 कोटिश्रवापि रत्नानि तस्या गात्रे न्यवेशयत् ।

5 ^a) Ko. 2.3 B. 6 Da D1 बालखिल्या; K1 बल.
 — ^b) Ś1 Ko. 1 माषप्रस्था; N1 तपःसिद्धा; S सोमपाश्र.
 — ^c) Ks B. 6 m D. 2.5 'श्वैव विमू'; K4 'श्वैवाग्निमू'; N1
 'श्वैवातिमू'; B6 'श्रौक्षाश्च शृणयः (sic); Da 'श्रो (Da
 'श्रौ)क्षाः शूलयश्च (Da 1 m Arj p as in text); S 'श्वैवाज-
 मीढाश्च. — ^d) Ds तेजोयुक्ताम्. M (except Ms) तथैव च
 (Ms inf. lin. तपस्विनः as in text). — ^e) N2.3 V1 B
 D उपागमन्.

6 ^a) K2 N2.3 V1 B D (except Ds) 'गम्य ते दीनाः.
 — ^d) S1 Ko. 3 N1 V1 B6 Da Dn 1. n3 D1 सर्व एव श'; T
 G (except G1) 'मेवाश'.

7 ^a) Ś1 K (except K2) Ds यथा वृत्तं; N1 V1 Dn
 D1.2 यथा हृतं. Ś1 K1 यथा तेषां; V1 यदा चैव; B (except
 B6) यादृशं च; G1 M यथा चेष्टं (G1 Ms 'ष्टा). — ^b) K2
 यथा येन; Ds कृतं वृत्तं. — After 7^{ab}, D4 (in brackets)
 M read st. 3, 5-8, repeating them in their proper
 places. — ^c) Ś1 Ko. 4 निवेदयन्; K2 V1 आवेद'. Ś1
 K1.2 ततः सर्वे. Ks G1 Ms-8 'दयंत-तसर्वे. — ^d) Ś1 K1
 चाखिलेन; N1 निखिलेन. Ś1 K4 D4.5 G6 पितामहं.

8 ^a) Ś1 K1 B6 देवर्षयः सर्वे; G1 M देवाश्च ते सर्वे.

— ^d) Ś1 K1 Ds 'महमवोचयन्; B1.6 'महमवेदयन्.

9 ^a) G1 पितामहस्तत्र श्रुत्वा. — Ś1 K1 om. 9^a-11^a!

— ^c) Ts G2-4 इति (for इव). — ^d) K4 सु; N1 B
 (except B6) Dn D1.2 च (for वि.).

10 Ś1-K1 om. 10 (cf. v. l. 9). — ^a) K2 ततो वधं.

— ^c) K2 अथ; G1 M तु (for च). — ^d) Ko. 4 N1 Ds

आदिदेश; V1 संदिदेश. — ^e) Ko. 3 प्रार्थनीयेव; K4 'येति;

N2.3 Dn D1.2 'यैका; S 'येन. — ^f) K2 परंतप; K4.4

महामते; Ds पितामहः (for महातपाः). S रूपेण स्त्री-
 त्यथाब्रवीत्.

11 Ś1 K1 om. 11^{ab} (cf. v. l. 9). — ^a) Ko. 3.4 N1

Bs पुरस्कृत्य. — ^b) B6 अभिचिन्त्य. T G (except G1) वै

(for च). — ^c) Ts G [S] च तां; M स च तां (M
 चेतसा). — ^d) N2 Dn D1.2 पुनः पुनः; D4 सुयत्नतः.

12 ^{ab}) V1 यद्धृतं किञ्चित् (by transp.). — ^c) K2

समानीय. K4 रत्नभूतं. — ^d) K2 D4 तत्र तत्र; N2 V1 B

(except B6) Dn D1.2 तत्तदत्र; Ts G2-4 यत्तद्यत्नात्. K2

N1 V1 B (except B6) D1.2.4 स विश्वकृत्; Dn स

विश्ववि (Dns 'जि)त्.

13 ^a) K2.3 N2.3 B D (except Ds) चैव (for चापि).

तां रत्नसंघातमयीमसृजदेवरूपिणीम् ॥ १३
 सा प्रयत्नेन महता निर्मिता विश्वकर्मणा ।
 त्रिषु लोकेषु नारीणां रूपेणाप्रतिमाभवत् ॥ १४
 न तस्याः सूक्ष्ममप्यस्ति यद्गात्रे रूपसंपदा ।
 न युक्तं यत्र वा दृष्टिर्न सज्जति निरीक्षताम् ॥ १५
 सा विग्रहवतीव श्रीः कान्तरूपा वपुष्मती ।
 जहार सर्वभूतानां चक्षुषि च मनांसि च ॥ १६
 तिलं तिलं समानीय रत्नानां यद्विनिर्मिता ।
 तिलोत्तमेत्यतस्तस्या नाम चक्रे पितामहः ॥ १७
 पितामह उवाच ।
 गच्छ सुन्दोपसुन्दाभ्यामसुराभ्यां तिलोत्तमे ।

प्रार्थनीयेन रूपेण कुरु भद्रे प्रलोभनम् ॥ १८
 त्वत्कृते दर्शनादेव रूपसंपत्कृतेन वै ।
 विरोधः स्याद्यथा ताभ्यामन्योन्येन तथा कुरु ॥ १९
 नारद उवाच ।
 सा तथेति प्रतिज्ञाय नमस्कृत्य पितामहम् ।
 चकार मण्डलं तत्र विबुधानां प्रदक्षिणम् ॥ २०
 प्राञ्जुखो भगवानास्ते दक्षिणेन महेश्वरः ।
 देवाश्चैवोत्तरेणासन्सर्वतस्तद्वृषयोऽभवन् ॥ २१
 कुर्वन्त्या तु तथा तत्र मण्डलं तत्प्रदक्षिणम् ।
 इन्द्रः स्थाणुश्च भगवान्धैर्येण प्रत्यवस्थितौ ॥ २२
 द्रष्टुकामस्य चात्यर्थं गतायाः पार्श्वतस्तदा ।

— ^१) K₁ G₂₋₄ गात्रे न्यवेदयत्; T₁ G₁ M गात्रेष्व(M₈ न्य)योजयत्. — ^२) V₁ स (for तां). B₈ रूपसंघातं; T₈ G₂₋₄ रत्नं सर्वनारीणां.

14 ^a) Ś₁ Ko. 1.4 N₁ D₈ महता च (N₁ D₈ सा) प्रयत्नेन. — ^a) T₈ G (except G₁) प्रतिमा भुवि.

15 ^a) Ś₁ तस्य नः; M₆. 7 न तस्यां. — ^a) K₄ नियुक्तां; N₁ न युक्तां; N₂. 3 V₁ B₈ M D₁. 5 नियुक्ता; D₂ न युक्ता. K₂ दृष्टवान्दृष्टिः. S निर्मितं (T₁ G₁ M निर्मितं) सर्वगात्रेषु. — ^a) K₂ V₁ B (except B₈) D₁. 4 दिवौकसां; N₁ निरीक्षितुं. S य(G₁ त)त्र दृष्टिर्न सज्जते (T₈ G₂₋₄ यदृष्टं न विस्मयते).

16 ^b) K₁₋₃ N₁ B D (except D₈) G₁ कामरूपा. — After 16^{ab}, S ins.:

2003* पितामहमुपातिष्ठत्किं करोमीति चाब्रवीत् ।

प्रीतो भूत्वा स दृष्ट्वैव प्रीत्या चास्यै ददौ वरम् ।

कान्तत्वं सर्वभूतानां स्वश्रियानुपमं वपुः ।

सा तेन वरदानेन कर्तुंश्च क्रियया तदा ।

— ^a) V₁ सर्वरूपाणां.

17 ^a) K₁ उपानीय; V₁ समुद्धृत्य; D₁ T G (except G₁. 2) समादाय. — ^b) K₂ D₁ रत्नादा(D₁ न्या)दाय निर्मिता; K₄ रत्नानां विश्वकर्मणा. — ^c) K (except K₁) N₂ B D M₈ (by corr.) तमेति तत्तस्याः (Ko. 3 नामास्याः). — ^d) Ko. 3 तत्तश्चक्रे. — After 17, N (except Ś₁ K₁) ins.:

2004* ब्रह्माणं सा नमस्कृत्य प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् ।
 किं कार्यं मयि भूतेश येनास्म्यद्येह निर्मिता ।
 D₄ (marg. sec. m.) cont.:

2005*

नारद उवाच ।

ततस्तां चारुसर्वाङ्गीं मनःप्रह्लादिनीं शुभाम् ।

उवाच भगवान्देवः कार्यमेतत्प्रसाध्यताम् ।

18 Ś₁ om. उवाच. Ko. 4 ब्रह्मा उ^०; K₁ N₁ D₈ S ब्रह्मा. — ^b) T₁ देवाथै तु तिलो^०. — ^d) G₁ M₈₋₉ विलोभनं.

19 ^a) T₈ G₂₋₄ दर्शनीयानां. — ^b) Ś₁ कृते तथा; B₈ M₈ कृतेन च; T₁ G (except G₁. 4) कृते च वै. — ^d) K₁ अन्योन्यस्य; T₈ G (except G₁) न्यं च (G₅. 6 तु). V₁ कुरु भद्रे प्रलोभनं (= 18^d).

20 Ś₁ K₁ S om. उवाच (T₈ G₂₋₄ om. the ref.). — ^b) B₈ S (except G₈. 5. 6) नमस्कृत्वा. — ^c) Ś₁ K₁ मण्डले. Ś₁ K (except K₂) पूर्वै; N₁ सर्वै; T G सा वै (for तत्र).

21 K₂ N₁ D₁ (hapl.) om. 21^a-22^b; Ś₁ K₁ om. 21^a-22^c. — ^d) T₈ G₂₋₄ सर्वत्र ऋषयो.

22 K₂ N₁ D₁ om. 22^{ab}; Ś₁ K₁ om. 22^{abc} (of. v. 1. 21). — ^a) Ko N₂. 3 V₁ B (except B₈) Da कुर्वत्या तु; D₁. n. 3 D₄ कुर्वत्यास्तु; S कुर्वत्यां (G₂ त्या) तु. N₂ B₁ D₂ D₂ S तदा (for तथा). S (except M₈) तस्यां (for तत्र). — After 22^{ab}, D₄ (marg. sec. m.) T G (except G₁) ins.:

2006* ब्रह्मा विष्णुश्च भगवान्गुणीकृत्यावतिष्ठताम् ।

— ^c) M₆₋₈ ब्रह्मा (for इन्द्रः). — ^d) Ś₁ प्रत्यवस्थिताः; K₁ प्रत्यवस्थिताः; K₂ च व्यवस्थितौ; Cd as in text. S धैर्यं त्यक्त्वा व्य(G₂ प्य)वस्थितौ (G₁ प्रतिष्ठितं; M प्रतिष्ठितौ).

23 ^a) T G (except G₁) कामस्य रुद्रस्य. — ^b) K₁

अन्यदञ्चितपक्ष्मान्तं दक्षिणं निःसृतं मुखम् ॥ २३
 पृष्ठतः परिवर्तन्त्याः पश्चिमं निःसृतं मुखम् ।
 गतायाश्चोत्तरं पार्श्वमुत्तरं निःसृतं मुखम् ॥ २४
 महेन्द्रस्यापि नेत्राणां पार्श्वतः पृष्ठतोऽग्रतः ।
 रक्तान्तानां विशालानां सहस्रं सर्वतोऽभवत् ॥ २५
 एवं चतुर्मुखः स्थाणुर्महादेवोऽभवत्पुरा ।
 तथा सहस्रनेत्रश्च बभूव बलसूदनः ॥ २६
 तथा देवनिकायानामृषीणां चैव सर्वशः ।

मुखान्यभिप्रवर्तन्ते येन याति तिलोत्तमा ॥ २७
 तस्या गात्रे निपतिता तेषां दृष्टिर्महात्मनाम् ।
 सर्वेषामेव भूयिष्ठमृते देवं पितामहम् ॥ २८
 गच्छन्त्यास्तु तदा देवाः सर्वे च परमर्षयः ।
 कृतमित्येव तत्कार्यं मेनिरे रूपसंपदा ॥ २९
 तिलोत्तमायां तु तदा गतायां लोकभावनः ।
 सर्वान्विसर्जयामास देवानृषिगणांश्च तान् ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्र्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०३ ॥

Ñ.३ B D (except Ds) गतया; S गतायां. N B Da Dn Ds तथा; Ds तथा; S ततः (for तदा). — *) B D Ts Gs. Ms (after corr.). ६-८ पद्माक्षं (Bsm पद्मान्तं, and 'ग्रं; Bsm as in text); T1 G1 पद्माक्षि; G2 Ms (before corr.). ९ पद्माक्षं; Gs. ६ पद्माक्षि; Cd Arjp पद्माक्षं. — ४) Ts G2-4 Ms निःसृतं दक्षिणं (by transp.); Gs. ६ पश्चिमं निःसृतं; Ms-८ दक्षिणं निर्वृतं.

24 Ks (hapl.) om. 24^{ab}; Gs. ६ transp. 24^{ab} and 24^{cd}. — *) Ś1 K1.३ Ñ1 परिवर्तन्त्याः; Ñ.३.८ V1 B D (except D1.४) Gs. ६ परिवर्तन्त्याः; Ts G1-4 M परिवर्तन्त्याः. T1 पृष्ठतश्चैव गच्छन्त्याः. — ४) K1 पश्चिमं निर्गतं; Ts Gs. ४ निःसृतं पश्चिमं (by transp.); Gs. ६ दक्षिणं निःसृतं. — Ś1 K1 Dn1 G1 (hapl.) om. 24^{cd}. — *) Ñ V1 B Da Dns Ds. ४ Ms गतया; T G2-4 Ms-८ गतायां. Ko om. 24^{cd}-25^a. — ४) K2 Ms निःसृतं चोत्तरं; Bs उत्तरं चाभवन्; D1 चोत्तरं निःसृतं.

25 Ko om. 25^a (cf. v. l. 24). — ४) K2 अग्रतः पृष्ठतस्ततः; Ks Ñ.३.८ B D (except Ds) M पृष्ठतः पार्श्वतोऽग्रं. — *) S रक्तानां च वि. — ४) Bs सर्वशोभं.

27 ४) G1 M ततो देव. — ४) K2.८ Ñ.३.८ B D (except Ds) महर्षीणां च; Ts G1-4 Ms. ५ ऋषीणां चापि. M सर्वतः. — *) T G1-4 Ms. ५ अपि (for अभि-). Ñ.३ Dn चाभ्यवर्तत; Ñs B Da D1.२.४ त्वभ्यवर्तत; Ds तानि वर्तत.

28 ४) D1 गात्रेषु पतिता. — ४) Ñ.३.८ B D (except D1.५) M (except Ms) दृष्टिस्तेषां (by transp.). — *) Ms मेव देवानां.

29 ४) Ko. ३-४ Ñ V1 B D गच्छन्त्या तु; K1 G1 Ms. ६-८ त्यां तु; T G2-६ Ms त्या च. K (except K1) Ñ.३.८ B D T G4-६ Ms तथा; V1 Ms. ६-८ ततो; G2.३ तथा (for तदा).

K2.८ Ñ.३.८ B D (except Ds) transp. देवाः and सर्वे (in ४). — *) D1 G1 M चैव महर्षयः. — *) Ś1 कृतमेव तु तत्कर्म.

30 ४) K2 Ñ.३.८ B D (except Ds) तस्यां तु (K2 D1 स) (for तु तदा). — *) K2 D1 लोकान् (for सर्वान्). — ४) K2 सर्षिगणान्. V1 तदा; D1 तथा (for च तान्). — After 30, Ds (marg. sec. m.) T G (except G1) ins: 2007* कृतं कार्यमिति श्रीमानब्रवीच्च पितामहः ।

Colophon. Major parvan: Ts G M संभव (for आदि). — Sub-parvan: Ko राज्यलंभ (followed by सुंदोपसुंदोपाख्यान); T1 संभव. Ś1 K1-३ Ñs B Da Dn1.३ D1.२.४ Ms. ५ (all om. the sub-parvan name) mention only सुंदोपसुंदोपाख्यान. — Adhy. name: Ko. ३.४ Ds तिलोत्तमोत्पत्तिः; Ms. ५ तिलोत्तमानिर्माणं. — Adhy. no. (figures, words or both): Dns 210; D1m 220; Ds 161; T1 217; Ts G1.४ 171; Gs 168; Gs 172; Gs. ६ M 170. — S'loka no.: Da1 Dn 32; Ms 37. — Aggregate s'loka no.: Dns 7689.

204

1 Ś1 K1 S om. उवाच. — ४) Ś1 जितव्यथौ. — *) V1 Bs एकाग्रं (for अग्रं). T G2-६ त्रैलोक्यं तु वशे कृत्वा; G1 M (except Ms) जित्वा त्रैलोक्यमन्यग्रौ.

2 ४) Ds नर; Gs सर्व; Ms नागराक्षसपक्षिणां. — ४) Ś1 Ko. 1.३ Ds पुष्टिमुपा.

3 ४) B Dns D1.२.४ Gs प्रतियोद्धारः. — *) V1 निरुद्धमौ. T1 गतौ; Ts G2.३.५.६ ततो; G1 M (except Ms) तथा (for तदा). — ४) = 5^d. T G (except G1) ते

२०४

नारद उवाच ।

जित्वा तु पृथिवीं दैत्यौ निःसपत्नौ गतव्यथौ ।
 कृत्वा त्रैलोक्यमव्यग्रं कृतकृत्यौ बभूवतुः ॥ १
 देवगन्धर्वयक्षाणां नागपार्थिवरक्षसाम् ।
 आदाय सर्वरत्नानि परां तुष्टिमुपागतौ ॥ २
 यदा न प्रतिपेद्धारस्तयोः सन्तीह केचन ।
 निरुद्योगौ तदा भूत्वा विजहातेऽमराविव ॥ ३
 स्त्रीभिर्माल्यैश्च गन्धैश्च भक्षैर्भोज्यैश्च पुष्कलैः ।
 पानैश्च विविधैर्हृद्यैः परां प्रीतिमवापतुः ॥ ४
 अन्तःपुरे वनोद्याने पर्वतोपवनेषु च ।
 यथेप्सितेषु देशेषु विजहातेऽमराविव ॥ ५
 ततः कदाचिद्विन्ध्यस्य पृष्ठे समशिलातले ।

पुष्पिताग्रेषु शालेषु विहारमभिजग्मतुः ॥ ६
 दिव्येषु सर्वकामेषु समानीतेषु तत्र तौ ।
 वरासनेषु संहृष्टौ सह स्त्रीभिर्निषेदतुः ॥ ७
 ततो वादित्रनृत्ताभ्यामुपातिष्ठन्त तौ स्त्रियः ।
 गीतैश्च स्तुतिसंयुक्तैः प्रीत्यर्थमुपजग्मिरे ॥ ८
 ततस्तिलोत्तमा तत्र वने पुष्पाणि चिन्वती ।
 वेपमाक्षिप्तमाधाय रक्तेनैकेन वाससा ॥ ९
 नदीतीरेषु जातान्सा कर्णिकारान्विचिन्वती ।
 शनैर्जगाम तं देशं यत्रास्तां तौ महासुरौ ॥ १०
 तौ तु पीत्वा वरं पानं मदरक्तान्तलोचनौ ।
 दृष्ट्वैव तां वरारोहां व्यथितौ संबभूवतुः ॥ ११
 तावुत्पत्यासनं हित्वा जग्मतुर्थत्र सा स्थिता ।

यथामरौ.

4 K₂ M_{7.8} (hapl.) om. 4-5. — “) Ś₁ K_{1.8} N₁ V₁ D₅ गंधैश्च माल्यैश्च (by transp.); K₄ गंधैश्च भक्षैश्च; G₈ माल्यैराभरणैः. — “) K₄ माल्यैर्भोगैः; N₁ V₁ B (except B₁) Da Dn भक्ष (Da₂ Dn_{1.8} “क्ष्य)भोज्यैः. K₄ तथैव च; N₁ B Da Dn_{2.4} सुपुष्कलैः. — “) T G (except G₁) विविधैरन्यैः. — “) Ko D₅ मुदमवापतुः.

5 K₂ M_{7.8} om. 5 (cf. v. 1. 4). — “) Ko. 8 N V₁ B D T₈ G (except G₁) अंतःपुरः. Ś₁ Ko. 1. 4 वरोद्याने; N_{1.8} D₅ महोद्याने. — “) K₈ N_{2.8} B D (except D₅) G₁ M_{5.6} पर्वतेषु वने. — “) = 3^d. Ś₁ “तेमरौ यथा; Ko. 4 N₁ V₁ D₅ “ते यथामरौ (cf. 3^d).

6 “) K₂ N_{2.8} B D (except D₅) प्रस्थे (for पृष्ठे). G₁ महच्छिला. — “) Ś₁ मार्गेषु; K₁ B_{1.8} S सालेषु (M₆₋₈ सर्वेषु); D₅ शैलेषु. — “) D₂ विहर्तुम्. Ko. 4 N₁ B₅ D_{1.8} उपजग्मतुः.

7 K₈ om. 7. — “) T₁ G_{2.6} सर्वभोगेषु; T₈ G₂₋₄ “भूतेषु; G₁ “भोज्येषु. — “) N_{1.8} B_{1.8} D_{1.2.4} G₅ तत्र वै; N₂ V₁ B₅ Da Dn तावुभौ; G₁ सर्वशः. — “) K₂ N₁ V₁ B₅ Dn D_{2.4.5} G₁ M निषीदतुः (N₁ “तः).

8 “) Ko. 2. 4 N V₁ B D (except Da) “नृत्याभ्यां. — “) K_{1.2.4} D₅ उपतिष्ठन्तः; N₁ उपतिष्ठन्ति. S (except T G₄ M₅) “तिष्ठन्तः स्त्रियः. — “) N₂ Dn प्रीत्या समुपज्.

— After 8, D₄ marg. sec. m. ins.:

2008* नामापि तस्याः संहारं विकारं च करोति वै ।

किं पुनर्दर्शनं तस्या विलासोल्लासितं प्रभो ।

रहःप्रचारकुशला मृदुगद्गद्भाषिणी ।

किं नु नारी छलयति सुरक्ता तु सुलोचना ।

सुनेरपि मनो वश्यं सरागं कुरुतेऽङ्गना ।

प्रसन्नं कान्तिजननं संध्येव शशिमण्डलम् ।

मनः प्रह्लायन्तीभिर्मर्दयन्तीभिरप्यलम् ।

महान्तोऽपि हि भिद्यन्ते स्त्रीभिरद्विरिवाचलाः ।

9 “) T G (except G₁) तस्मिन् (for तत्र). — “) D₁ पुष्पं विचिन्वती. — K₂ T₈ G₄ (hapl.) om. 9^a-10^a.— “) Some MSS. वेशम्. N₂ Dn साक्षिसम्; T₁ G_{2.8.1.1} आदीप्तम्; G_d आक्षिसम् (as in text). Ś₁ K₁ T₁ G_{2.8} आदाय.10 K₂ T₈ G₄ om. 10^{ab} (cf. v. 1. 9). — “) D₂ “हरे स्वागता सा. Ko. 8. 4 D₅ तान् (for सा). — “) Ko. 1. 8 N V₁ B D (except D_{1.2.4}) G_{1.5.6} M (except M₂) प्रचिन्वती. — “) Ś₁ K₁ T₈ G₂₋₄ यत्रासाते.11 “) G₁ तौ पीत्वा परमं पानं. — “) Ś₁ मदेनारक्तलौ; K₂ मदेनाकुलचेतनौ; V₁ मदसंरक्तलौ. — “) Ś₁ K₁ इह तु तां. — “) Ko. 4 D₅ कामातौ सं.12 “) K₂ N_{2.8} B D उत्थाय; N₁ उभौ; V₁ उपेत्य (for उत्पत्य). Ś₁ K (except K₁) N₁ आसने. — “) D₁ G सं (for सा). K₂ “तुस्तौ च तां स्त्रियं. — “) Ś₁ K

उभौ च कामसंमत्तावुभौ प्रार्थयतश्च ताम् ॥ १२
 दक्षिणे तां करे सुभ्रूं सुन्दो जग्राह पाणिना ।
 उपसुन्दोऽपि जग्राह वामे पाणौ तिलोत्तमाम् ॥ १३
 वरप्रदानमत्तौ तावौरसेन बलेन च ।
 धनरत्नमदाभ्यां च सुरापानमदेन च ॥ १४
 सर्वैरर्तैर्मर्दमत्तावन्योन्यं भ्रुकुटीकृतौ ।
 मदकामसमाविष्टौ परस्परमथोचतुः ॥ १५
 मम भार्या तव गुरुरिति सुन्दोऽभ्यभाषत ।
 मम भार्या तव वधूरुपसुन्दोऽभ्यभाषत ॥ १६
 नैषा तव ममैषेति तत्र तौ मन्युराविशत् ।
 तस्या हेतोर्गदे भीमे तावुभावप्यगृह्णताम् ॥ १७
 तौ प्रगृह्य गदे भीमे तस्याः कामेन मोहितौ ।

अहं पूर्वमहं पूर्वमित्यन्योन्यं निजघ्नतुः ॥ १८
 तौ गदाभिहतौ भीमौ पेततुर्धरणीतले ।
 रुधिरणावलित्ताङ्गौ द्वाविवाकौ नभश्च्युतौ ॥ १९
 ततस्ता विद्रुता नार्यः स च दैत्यगणस्तदा ।
 पातालमगमत्सर्वो विषादभयकम्पितः ॥ २०
 ततः पितामहस्तत्र सह देवैर्महर्षिभिः ।
 आजगाम विशुद्धात्मा पूजयिष्यंस्तिलोत्तमाम् ॥ २१
 वरेण छन्दिता सा तु ब्रह्मणा प्रीतिमेव ह ।
 वरयामास तत्रैनां प्रीतः ग्राह पितामहः ॥ २२
 आदित्यचरिताँल्लोकान्विचरिष्यसि भामिनि ।
 तेजसा च सुदृष्टां त्वां न करिष्यति कश्चन ॥ २३
 एवं तस्यै वरं दत्त्वा सर्वलोकपितामहः ।

'संपन्नौ'; D₁ 'संयातौ'; D₅ T₈ G₁₋₄ M (except M₅) 'संतप्तौ';
 T₁ G_{5,6} 'संयुक्तौ'. — ^a) Ś₁ K₁ कामयतश्च; K₂ B₅ D₅ S
 प्रार्थयतां. B₅ स्त्रियं.

13 ^a) K₂ सुन्दः; D₅ शुभ्रे; S (except G₁) क्रूरः.
 — ^b) K₂ तदा (for सुन्दो).

14 ^a) K₂ 'प्रसादमत्तौ'; D₂ 'दानप्रमत्तौ'. B₅ वरदानेन
 संमत्तौ. — ^b) K₂ B₅ पौरुषेण; D₅ परमेण (for औरसेन).
 — D₄ marg. sec. m. ins. after 14^{ab}: T G, after 14:

2009* तौ कटाक्षेण दैत्येन्द्रावाकर्षन्ती सुदुर्मुहुः ।
 दक्षिणेन कटाक्षेण सुन्दं जग्राह भामिनी ।
 वामेनैव कटाक्षेण उपसुन्दं जिघृक्षती ।
 गन्धाभरणरूपैस्तौ व्यामोहमुपजग्मतुः ।

[(L. 3) T₁ G_{1,2} शुचिस्मिता (for जिघृ).]

15 ^a) V₁ तैस्तैर; D₁ एभिर्; T₁ एव (for एतैर्). K₂
 मदोन्मत्तौ. — ^b) B₁ भ्रुकुटीमुखौ; T₁ कालचोदितौ. — ^c)
 Ś₁ अयोधतुः; K₁ अयुध्यतां (for अथोचतुः).

16 Da Dn₁ (hapl.) om. 16^{ab}. — ^b) D₄ अपि (for
 अभि). — Ś₁ K_{1,2} (hapl.) om. 16^{cd}. — ^c) T₈ G₂₋₄
 सुषा तव ममैवेयं. — ^d) B₁ D₄ अपि (for अभि).

17 ^a) K₂ N₁ V₁ D₅ G_{5,6} ममैवेति. T₈ G₂₋₄ M एषा
 मम ममैवेति. — ^b) Ko N_{2,3} B₅ D (except D₁) ततस्तौ.
 — After 17^{ab}, N₃ B_{1,2} D (except D₂) ins.:

2010* तस्या रूपेण संमत्तौ विगतचेहसौहृदौ ।
 — ^a) Da गदे तीव्रे. — ^b) K₄ अथ गृह्णतां; G₁ M₅₋₈
 अभ्ययुः. K₂ N₂ B D (except D₅) T₈ G₂₋₅ सं(G_{5,6}
 सु)गृह्णीतासुभौ तदा (G_{2,5,6} हि तौ).

18 ^a) K_{2,3} N_{2,3} B D (except D₅) प्रगृह्य च (for
 तौ प्र). — ^b) M (except M₅) तस्यां. N₂ B₅ D
 (except D_{1,5}) तस्यां तौ काममो. — ^c) Ś₁ K₁ N₁
 प्रजघ्नतुः; V₁ B₅ Da₁ वि.

19 ^a) K₂ N_{2,3} B D (except D₅) G₁ M_{2,3} अच(Da
 एव)सिकांगौ.

20 ^b) Ś₁ तदा; K₂ B_{1,2} सह (for स च). Ś₁ K N
 V₁ B₁ Da Dn_{1,2} D_{1,2} तथा. — ^c) K₂ N₃ B_{1,2} Da₂
 D₄ 'मत्सर्वाः; K_{2,4} N₁ V₁ B₅ S (except M₅) 'मत्सर्वे'.
 — ^d) K_{2,3} N_{1,2} V₁ B (except B₅) Da₂ D_{1,4} 'कंपिताः;
 S 'शंकिताः.

21 ^b) G₂ सर्वदेवैर्. N₁ नरर्षिभिः. Ś₁ K₁ सह देव-
 महर्षिभिः; K₄ सह देवर्षिभिस्तदा. — ^c) N₂ B₅ Dn
 D_{1,2,4} पूजयंश्च.

22 ^a) K₂ N₁ V₁ B D (except D₅) छंदयामास. Cd
 oites छंदिता. T₁ G₁ M₅ साथ; T₈ G₂₋₅ M₅₋₈ सा च (for
 सा तु). — ^b) Ś₁ K₁ (corrupt) ब्रह्मणा प्रीति चैव ह (K₁
 हि); K₂ N₁ V₁ B D भगवान्प्रपितामहः (D₅ ब्रह्मणा
 प्रीतिमानसा); S भगवत्प्रीतिमेव सा. — N₃ V₁ B_{2,3} om.
 22^{cd}. — ^c) N_{1,2} B₅ D (except D_{1,5}) वरं दिस्तुः स.
 B₁ तत्रैषा; B₅ वै चैनां; T G (except G₁) तत्रैतां.

23 ^b) N₁ V₁ B D (except D_{2,5}) भाविनि (B₅
 भारत); S तेजसा. — ^c) Ś₁ सुदृष्टां; M सुदृष्टां; Cd सुदृष्टां
 (as in text). Ś₁ K₁ Da तां (for त्वां). K₂ 'सा
 सुप्रहृष्टा त्वं; N₁ 'सा तु प्रहृष्टा त्वां; T₈ G₂₋₄ 'सा तेन
 दुष्टस्त्वां; G_{5,6} तेषु जातेषु दुष्टस्त्वां. — ^d) T₁ G_{1,2} M₅₋₈

इन्द्रे त्रैलोक्यमाधाय ब्रह्मलोकं गतः प्रभुः ॥ २४
 एवं तौ सहितौ भूत्वा सर्वार्थेष्वेकनिश्चयौ ।
 तिलोत्तमार्थे संकुट्वावन्योन्यमभिजघ्नतुः ॥ २५
 तस्माद्ब्रवीमि वः स्नेहात्सर्वान्भरतसत्तमान् ।
 यथा वो नात्र भेदः स्यात्सर्वेषां द्रौपदीकृते ।
 तथा कुरुत भद्रं वो मम चेत्प्रियमिच्छथ ॥ २६
 वैशंपायन उवाच ।
 एवमुक्त्वा महात्मानो नारदेन महर्षिणा ।

समयं चक्रिरे राजंस्तेऽन्योन्येन समागताः ।
 समक्षं तस्य देवर्षेर्नारदस्यामितौजसः ॥ २७
 द्रौपद्या नः सहासीनमन्योन्यं योऽभिदर्शयेत् ।
 स नो द्वादश वर्षाणि ब्रह्मचारी वने वसेत् ॥ २८
 कृते तु समये तस्मिन्पाण्डवैर्धर्मचारिभिः ।
 नारदोऽप्यगमत्प्रीत इष्टं देशं महामुनिः ॥ २९
 एवं तैः समयः पूर्वं कृतो नारदचोदितैः ।
 न चाभिद्यन्त ते सर्वे तदान्योन्येन भारत ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुरधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०४ ॥

नाहरिष्यति; Ts G_{2.8} आहरि'; Ms. 5 न हरि'. K₂ वशे
 चैव करिष्यति.

24 Before 24, T₁ G_{1.2} M ins. नारदः. — *) S₁
 Ko. 1.4 Ds वरान्. N₁ Ms-8 प्रादात् (for दत्त्वा). — *) S₁
 K₁ इन्द्र त्रैलोक्यराज्याय.

25 Before 25, K_{2.8} N_{2.8} V₁ B D (except Ds)
 ins. नारद उ'. — *) Da 'स्वेकधारिणौ. — *) N₁ V₁ B_{1.8}
 Dn D_{1.2} G₁ 'त्तमार्थे.

26 ^{ab}) K₂ transp. स्नेहात् and सर्वान्. S₁ Ko. 1.3
 N_{2.8} B₈ D (except Ds) 'सत्तमाः; K₄ 'सत्तम. — *) S₁
 K (except K₂) Ds वो न (Ko. 3.4 Ds न वो) विरोधः
 स्यात्. — *) Ds कुरुष्वं. — *) Ms-7 प्रीतिमिच्छथ.
 — After 26, S ins.:

2011* यथा सुन्दोपसुन्दाभ्यां तथा न स्याद्युधिष्ठिर ।

27 S₁ K_{1.2.4} S om. उवाच. — *) K (except K₂)
 N₁ Ds सुरर्षिणा. — *) K₂ ते चान्योन्यं; B₈ तेन्योन्यस्य;
 Ds ततोऽन्योन्यं. G₂ M समाहिताः. N_{1.8} B_{1.2.8} Da Dn
 D_{1.2.4} तेन्योन्यवशमागताः. — *) B₈ G₁ M तस्य विप्रर्षेः.
 — *) D₂ 'स्य महौजसः. — After 27, D₄ (marg.
 sec. m.) S ins.:

2012* एकैकस्य गृहे कृष्णा वसेद्वर्षमकलमषा ।

28 *) S च (for नः). S₁ K (except K₂) N₁ Ds
 नः समा (S₁ सममा) सीनं (K_{2.4} 'सीनः); N₂ V₁ B (except
 B₁) D (except D_{2.8}) नः सहासीनान्. — *) Ko. 3.4 Ds
 योऽभिलक्षयेत्; S यो वि (Ms. 5 'पि) दर्श'. — *) K₂ स वै;
 G₂ सह; M ततो. T G_{2-4.8} वै मासान्; G₁ Ms-8 मासानि;
 3s मासान्वै; Ms. 5 मासान्स (for वर्षाणि). — *) K_{2.4} S
 रतचारी.

29 *) S₁ K₁ कृतेः; N₁ Ds T G (except G₁) कृते
 च. — After 29^{ab}, D₄ (marg. sec. m.) S ins.:

2013* ततः स भगवांस्तत्र पाण्डवैरर्चितः प्रभुः ।

— ^{ad}) K₄ T G₂₋₈ नारदोभ्यगमत्. S₁ K (except K₂)
 N₁ Ds महानृषिः; B₈ महामतिः; G₂ महाद्युतिः. G₁ M
 निर्ययौ तु शुभे काले इन्द्रप्रस्थं महातपाः.

30 ^{ab}) S₁ स (for तैः). B_{1.8} M (except Ms)
 समयं. V₁ समये राजन् कृते. Ko. 2.8 D_{1.8} नारदनोदितैः;
 N₁ 'चोदितः. — *) G₁ M येन भेदं न जग्मुस्ते. — *) T
 G₂₋₄ तथा; G_{2.8} यथा (for तदा). Da D₄ अन्योन्येन च
 भारत. — After 30, D₄ (marg. sec. m.) S ins.:

2014* एतद्विस्तरतः सर्वमाख्यातं ते नरेश्वर ।

काले च तस्मिन्संपन्नं यथावज्जनमेजय ।

Colophon. Major parvan: Ts G M संभव* (for
 आदि*). — Sub-parvan: Ko राज्यलंभ (followed by
 सुंदोपसुंदोपाख्यान); T₁ संभव. S₁ K₁₋₄ N_{1.8} B Da
 Dn_{1.2} D_{1.2.4.8} Ms. 5 (all om. the sub-parvan name)
 mention only सुंदोपसुंदोपाख्यान; to it Ko. 1 N_{1.8} D_{1.2}
 Ms add समाप्त. — Adhy. name: Ko. 4 पांडव (K₄
 'वानां) समयः; K₂ पांडवानां प्रतिज्ञा. — Adhy. no. (figures,
 words or both): Dns 211; D₄m 221; Ds 162; T₁
 218; Ts G_{1.4} 172; G₂ 169; G₃ 173; G_{2.8} M 171.
 — S'loka no.: Dn 31; Ms 33. — Aggregate s'loka
 no.: Dn 2 7720.

205

1 S₁ K D₂ S om. उवाच (Ko om. the ref.).

3 *) K₂ ततः सा तैश्च; B₈ Da D₁ T G₂₋₄ अनुयातैश्च.
 N₁ अनुयातैः पंचभिश्च; D₂ अनुयातैश्च वीरैश्च. — *) Ko
 transp. सह and पञ्चभिः. N₁ साध्वी वै पतिभिः सह.
 — *) N₁ V₁ नागैर्भोगवती यथा.

२०५

वैशंपायन उवाच ।

एवं ते समयं कृत्वा न्यवसंस्तत्र पाण्डवाः ।
 वशे शस्त्रप्रतापेन कुर्वन्तोऽन्यान्महीक्षितः ॥ १
 तेषां मनुजसिंहानां पञ्चानामभितौजसाम् ।
 बभूव कृष्णा सर्वेषां पार्थानां वशवर्तिनी ॥ २
 ते तथा तैश्च सा वीरैः पतिभिः सह पञ्चभिः ।
 बभूव परमग्रीता नागैरिव सरस्वती ॥ ३
 वर्तमानेषु धर्मेण पाण्डवेषु महात्मसु ।
 व्यवर्धन्कुरवः सर्वे हीनदोषाः सुखान्विताः ॥ ४
 अथ दीर्घेण कालेन ब्राह्मणस्य विशां पते ।
 कस्यचित्तस्कराः केचिज्जह्नुर्गा नृपसत्तम ॥ ५
 द्रियमाणे धने तस्मिन्ब्राह्मणः क्रोधमूर्च्छितः ।
 आगम्य खाण्डवप्रस्थमुदक्रोशत पाण्डवान् ॥ ६

द्रियते गोधनं क्षुद्रैर्नृशंसैरकृतात्मभिः ।

प्रसह्य वोऽस्माद्विषयादभिधावत पाण्डवाः ॥ ७
 ब्राह्मणस्य प्रमत्तस्य हविर्ध्वान्नैर्विलुप्यते ।
 शार्दूलस्य गुहां शून्यां नीचः क्रोष्टाभिमर्शति ॥ ८
 ब्राह्मणस्ये हते चोरैर्धर्मार्थे च विलोपिते ।
 रोरूयमाणे च मयि क्रियतामस्त्रधारणम् ॥ ९
 रोरूयमाणस्याभ्याशे तस्य विप्रस्य पाण्डवः ।
 तानि वाक्यानि शुश्राव कुन्तीपुत्रो धनंजयः ॥ १०
 श्रुत्वा चैव महाबाहुर्मा भैरित्याह तं द्विजम् ।
 आयुधानि च यत्रासन्पाण्डवानां महात्मनाम् ।
 कृष्णया सह तत्रासीद्धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ११
 स प्रवेशाय चाशक्तो गमनाय च पाण्डवः ।
 तस्य चार्तस्य तैर्वाक्यैश्चोद्यमानः पुनः पुनः ।

4 °) Da D4 धर्मेणु. — °) K (except K2) व्यचरन्; T G (except G1) बभूवुः (for व्यवर्धन्). — °) G8 गुणान्विताः.

5 °) Ś1 K (except K2) Da Cd निवेशने; D5 निवेशनात् (for विशां पते). — °) K2 N2.8 B D (except D5) transp. केचित् and जहुः. K1.2 D4 M5 गां; G1 तां. Ś1 गां जहुर्; G2 आजहुर् (for जहुर्गा). T1 जहुर्वधनमरिंदम (for °).

6 K4 om. 6°-7°. — °) K1 T1 आगत्य. — °) N1.2 B1.6 Da Dn1.2 D1.4.5 उदक्रोशत्स; T1 तदाक्रोशत्. Dn2 D2 क्रोशत्समाविशत्.

7 Before 7, S ins. ब्राह्मणः. — K4 om. 7° (cf. v. i. 6). — °) B5 नीयते. T3 G2-4 रौद्रैर् (for क्षुद्रैर्). — °) T3 G (except G1) M5 प्रगृह्य. K2 N3 V1 B3.5.6 Da D1.2.4 वोद्य विषं; N1 विषयादस्या; N2 B1 Dn चास्मद्वि; D5 G2 M3.5.7 वोस्मद्वि; T1 नोस्माद्वि. — °) N2 Dn D5 अभ्यधावंत; B5 अभिरक्षत; T G (except G1) अभिधावंति.

8 °) K2 स हि तद्वाजन्; K4 B1.3.5 D5 T G स्याप्रमं; N3 B5 Dn D1.2.4 M5 स्य प्रशांतस्य; Cd as in text. — °) N2 Dn प्रलुप्यते; G5.6 विलुप्यते; Cd as in text.

— °) Ś1 K1 भिमर्शति; K2 N3 V1 B5 Da भिपद्यते; K3 भिनर्शति; B5 वपद्यते; T G2-6 तिमन्यते. G1.2 M अभि(G1.2 M3 अधि)तिष्ठति (G2 M3.5 ष्टिति) जहुकः (G2 M3.5 काः). Cd cites क्रोष्टा. — After 8, K3.4 N V1 B D (Da om. line 2) ins.:

2015* अरक्षितारं राजानं बलिषद्गाहारिणम् ।

तमाहुः सर्वलोकस्य समग्रं पापचारिणम् ।

[(L. 1) N1 रक्षितारं च राजानं. — (L. 2) K4 नृशंसं (for समग्रं). N3 V1 B1.5 D5 पापकारि. K4 समग्रमलहारकं.]

9 °) S शौ च विलोपितौ (M5 वातितौ). — °) Ś1 K2.1.4 Cd हस्तधारणं; N1 V1 M5 शस्त्रधारणं; N2 Da Dn हस्तधारणा; D5 शस्त्रधारिणा; Arjp as in text.

10 Before 10, all MSS. ins. वैशं उ° (resp. वैशं). — °) A few MSS. भ्यास्ते. — °) Ś1 K2.1.4 N Dn D1.2.5 नृशंसं (for तस्य). — °) G5.6 तानि शुश्राव यान्याह.

11 °) N (except Ś1 K1) transp. च and एव. S श्रुत्वार्जुनो महा°. — °) Ś1 K2.3.4 N2 B1 Dn D5 तत्रास्ते; K1 N1 V1 तत्रास.

12 °) K2 N V1 B3.6 Dn D2.4 M3 संप्रवे°. — °) N1

आक्रन्दे तत्र कौन्तेयश्चिन्तयामास दुःखितः ॥ १२
 द्वियमाणे धने तस्मिन्ब्राह्मणस्य तपस्विनः ।
 अश्रुप्रमार्जनं तस्य कर्तव्यमिति निश्चितः ॥ १३
 उपप्रेक्ष्यजोऽधर्मः सुमहान्स्यान्महीपतेः ।
 यद्यस्य रुदतो द्वारि न करोम्यद्य रक्षणम् ॥ १४
 अनास्तिक्यं च सर्वेषामस्माकमपि रक्षणे ।
 प्रतितिष्ठेत् लोकेऽस्मिन्नधर्मश्चैव नो भवेत् ॥ १५
 अनापृच्छ्य च राजानं गते मयि न संशयः ।
 अज्ञातशत्रोर्नृपतेर्मम चैवाप्रियं भवेत् ॥ १६
 अनुप्रवेशे राज्ञस्तु वनवासो भवेन्मम ।

अधर्मो वा महानस्तु वने वा मरणं मम ।
 शरीरस्यापि नाशेन धर्म एव विशिष्यते ॥ १७
 एवं विनिश्चित्य ततः कुन्तीपुत्रो धनंजयः ।
 अनुप्रविश्य राजानमापृच्छ्य च विशां पते ॥ १८
 धनुरादाय संहृष्टो ब्राह्मणं प्रत्यभाषत ।
 ब्राह्मणागम्यतां शीघ्रं यावत्परधनैषिणः ॥ १९
 न दूरे ते गताः क्षुद्रास्तावद्गच्छामहे सह ।
 यावदावर्तयाम्यद्य चोरहस्ताद्धनं तव ॥ २०
 सोऽनुसृत्य महाबाहुर्धन्वी वर्मी रथी ध्वजी ।
 शरैर्विध्वंसितांश्चोरानवजित्य च तद्धनम् ॥ २१

भारतः (for पाण्डवः). S गंतुमिच्छंश्च (T₃ G_{1.4} M₈ 'च्छन्स' पाण्डवः. — °) M₈-s वै (for तैर्). — °) D_{1.2} D_{1.2} 'कंदेन तु; T G₁ 'कंदेने च; G_{2.8.5.6} 'कंदेन च. — °) B Da D_{1.2.4} चित्तयानः सुदुः.

13 °) T₃ G₂₋₄ ह्यस्मिन्. — S transp. 13^{ad} and 14^{ab}. — °) N₁ अश्रुसं; S आश्रुप्र. Ko.3.4 चास्य. — °) K_{1.8} N₃ B₆ निश्चितं; K_{2.4} N₂ V₁ D_{1.1.2} D₄ S निश्चयः.

14 N₁ om. 14^a-16^b. S transp. 13^{ad} and 14^{ab} — °) N₃ V₁ D_{1.2} M_{8.5} उपप्रेक्षणं; T₃ G₈₋₉ उपप्रेक्षणं; Cd as in text. — °) K₂ N₁ T₁ G₁ यदस्य. S₁ K₁ भवतो; M_{8.5} रुदतो. — °) G₁ अस्य (for अद्य).

15 N₂ om. 15 (cf. v. l. 14). — °) B₆ अनाश्रवं च; S नास्तिक्यं चापि; Cd as in text. — °) K₂ 'कं प्रति रक्ष'; N₃ 'कं चाप्यर'; B_{1.2.5} 'कमपर'; B₆ Da 'कं स्यादर'; D_{1.2} 'कं च स्वर'; S 'कं स्यादधर्मजं. — °) K₂ अप्रतिष्ठति; K₄ प्रतितिष्ठति; N₃ B (B₅ m as in text) D_{1.2.4.5} प्रतिष्ठितश्च (B₅ m प्रतितिष्ठेच्च); Cd as in text. — °) N₁ अधर्मश्च बहुर्भवेत्.

16 N₂ om. 16^{ab} (cf. v. l. 14); M₈-s om. 16^a-17^d. — °) S₁ K₁ अनाद्यस्य; K_{2.4} N_{1.8} V₁ B D अनाद्यस्य (D₆ अनाद्यस्य). S₁ K₁ N₃ V₁ B₆ D_{1.2} तु; T G (except G₁) एव (for च). — °) K₄ N₃ B सुमहान्; V₁ Da D_{1.2.4} सुमहन् (for नृपतेर्). — °) N₂ V₁ D₁ M₈ मयि (for मम). S₁ K (except K₂) N_{1.2} V₁ D₁ चैवानृतं.

17 M₈-s om. 17^{ab} (cf. v. l. 16). — °) G₁ 'प्रवेशाद्. N₁ B_{1.8} च (for तु). — After 17^{ab}, N ins.:

2016* सर्वमन्यस्परिहृतं धर्षणात्तु महीपतेः ।

[S₁ K₁ दर्शने (for धर्षणात्).]

— °) B₆ D_{1.1.2} M₈ वै; Da वो (for वा). Ko.3 महानद्य. — °) K_{2.4} N_{1.8} V₁ B_{5.5} D (except D₁ गमनं (for मरणं). S₁ K₁ वनवासोपि वा मम; G₁ M₈ वनवासो भवेन्मम (= °). — °) S₁ Ko.3.4 N_{1.2} D₁ D₁ G₁ M 'रस्य विनाशेन; K₁ 'रस्य विनाशो वा; T G₈₋₉ 'पि नाशात्तु; G₂ 'पि नाशकुं (sic). — °) K₃ प्रशस्यते.

18 °) G₁ युधिष्ठिरः (for धनं). — After 18^{ad} K₃ ins.:

2017* सुखमाच्छाद्य निविडमुत्तरीयेण वाससा ।

— °) K₂ अंतः प्रविश्य; G₁ अभिप्रं; M₈ inf. lin अनापृच्छ्य च. — °) K₂ N₃ B_{5.5} Da D_{1.2.4} आसंय च V₁ आपृच्छत. T₁ G₁ M अभिवाद्याशु निःसृतः; T₃ G₁ अभिवाद्य गुरुं स्थितं; G_{5.6} अभिवाद्य विनिःसृतः.

19 °) V₁ धनुरायस्य. — Before 19^{ad}, S ins. अर्जुनः. — °) S₁ K₁ यावत्पापा धनैः.

20 °) N₁ D_{1.2.4} दूरं. K₁ न दूरतो गताः क्षुः; K_{1.1} V₁ B (except B₆) Da न दूरानुगताः क्षुः; T G अदूराध्वगताः क्षुः (G₁ दूराद्भवतः क्षुद्रास्ते); M₈ दूरं भजंति न क्षुद्राः; M₈ न दूरभाजिनः क्षुः; M₈-s न दूरं भवतः क्षुः. — °) K₁ N_{1.2} B_{1.6} D (except D₆) गच्छावहे सह; K₂ 'छाम वै सः; N₃ V₁ B₆ 'छाव वै सः; B₃ 'छाव चैव ह; T₃ G₄ (by corr.) 'छाव तैः सः. M₈ तावद्यास्यामि तत्र वै. — °) Ko.3.4 N₂ D_{1.1.2} D₅ यावन्नवर्तते; K₂ यावदापादया. — °) B (except D₁ D₄) चौरः. G₁ M चोरहस्तगतं धनं.

21 M₈-s om. 21-22. Before 21, T G ins. वैश्वः. — °) B₆ सोवस्य. — °) S₁ K₁ वर्मी; K₁ चर्मी (for धन्वी). S₁ Ko.4 चर्मी; K₂ N₃ B D (except D₁) रथी (for वर्मी). S₁ K (except K₂) शरीः; N₁ सनं (for रथी) Ko.3.4 रथी (for ध्वजी). — °) S₁ विध्वंसि; Ko.3.4

ब्राह्मणस्य उपाहत्य यशः पीत्वा च पाण्डवः ।
 आजगाम पुरं वीरः सन्वसाची परंतपः ॥ २२
 सोऽभिवाद्य गुरुन्सर्वासैश्चापि प्रतिनन्दितः ।
 धर्मराजमुवाचेदं व्रतमादिश्यतां मम ॥ २३
 समयः समतिक्रान्तो भवत्संदर्शनान्मया ।
 वनवासं गमिष्यामि समयो ह्येष नः कृतः ॥ २४
 इत्युक्तो धर्मराजस्तु सहसा वाक्यमग्रियम् ।
 कथमित्यब्रवीद्वाचा शोकार्तः सज्जमानया ।
 युधिष्ठिरो गुडाकेशं भ्राता भ्रातरमच्युतम् ॥ २५
 प्रमाणमस्मि यदि ते मत्तः शृणु वचोऽनघ ।
 अनुप्रवेशे यद्वीर कृतवांस्त्वं ममाग्रियम् ।

सर्वं तदनुजानामि व्यलीकं न च मे हृदि ॥ २६
 गुरोरनुप्रवेशो हि नोपघातो यवीयसः ।
 यवीयसोऽनुप्रवेशो ज्येष्ठस्य विधिलोपकः ॥ २७
 निवर्तस्व महाबाहो कुरुष्व वचनं मम ।
 न हि ते धर्मलोपोऽस्ति न च मे धर्पणा कृता ॥ २८

अर्जुन उवाच ।

न व्याजेन चरेद्धर्ममिति मे भवतः श्रुतम् ।
 न सत्याद्विचलिष्यामि सत्येनायुधमालभे ॥ २९
 वैशंपायन उवाच ।

सोऽभ्यनुज्ञाप्य राजानं ब्रह्मचर्याय दीक्षितः ।
 वने द्वादश वर्षाणि वासायोपजगाम ह ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०५ ॥

V1 B1 Da1 Dn1.n2 G5.6 M2.5 विध्वंस्य तान्. K1.4 B5
 Da2 Da.5 T3 G1.3.4 विध्वंस्य तान्. Many MSS. चौरान्.
 — ^a) K4 स निजिल्य; B5 Da Dn2 Da.4.5 विलिजिल्य. S1
 'त्य धनं च तत्.

22 M6-8 om. 22 (cf. v. l. 21). — ^a) S1 K2 N1
 D1.2 G1.4 (by corr.) 'णस्वमुपा'; Ko B1.2 'णस्वमुपावर्त्य';
 K1 'णस्वमुपादाय'; K2.4 B5.6 'णस्वमुपावृत्य'; N2 Dn D2 'णं
 समुपाकृत्य'; N3 'णस्वं स्वमादाय'; V1 Da 'णस्वमुपाकृत्य'; D5
 'णं समुपावर्त्य. — ^b) K4 N V1 B D T3 G4 (by corr.)
 प्राप्य; Cd (?) पात्वा (=रक्षित्वा) (for पीत्वा). — After
 22^{ab}, K2-4 N V1 B D ins.:

2018* तत्सद्वोधनं पार्थो दत्त्वा तस्मै द्विजातये ।

— ^a) S1 K1 पुरीं; K2 N1 V1 Da Dn2 D1.2.4 पुनरु.
 — ^a) S1 K1 परंतप; K2 N2 Dn T3 G (except G1)
 धनंजयः.

23 Before 23, T1 M6-8 ins. वैशं. — ^a) S1 K1
 G1 कुरुन् (for गुरुन्). — ^b) Ko.4 N2 Dn1.n2 D5
 सवैश्चाप्यभिनन्दितः; K3 D1 तैश्चाभिप्रति; N3 तैश्चैव प्रति.
 — ^a) D2 धर्म (for व्रतं). Ko.3.4 N2 व्रतमादिश मे प्रभो.
 24 ^b) K (except K1) N V1 B D 'दर्शने; T G
 (except G1) भवतो दर्शनान्. S मम (for मया).

25 ^b) T G (except G1) वाक्यमब्रवीत्. — T3 G4
 om. 25^{ade}. — ^a) K2 चाय; K4 Da M6-8 राजा; D5
 वाचं (for वाचा). — ^a) D5 'तैः सक्तमानसः; G1 शोकात्सं-
 सज्ज'. — ^a) V1 Da D1.2 इत्युत; S (T3 G4 om.) अब्रवीत्
 (for अच्युतम्). — After 25, K2.4 N2.3 B D G1.2 ins.:

2019* उवाच दीनो राजा च धनंजयमिदं वचः ।

26 ^b) K2 सत्यं; G2 तत्तत् (for मत्तः). K2 N1 V1
 B5 S मम (for अनघ). — ^a) K1 T G 'प्रवेशं; K2 अंतः
 प्र'. — ^a) N1 D4.5 T G2-4 M (except M2) मम मियं.
 — ^a) D1.2 तदनुप्रवेशामि.

27 ^a) S 'प्रवेशेन. — ^a) T G 'लोपकृत् (G1
 'लोपतः).

28 ^a) V1 महाभाग. — ^a) V1 न हि धर्मविलोपो.
 — ^a) K N2.3 B1.6 Da1 Dn ते (for मे).

29 S1 K1 S अर्जुनः; N1 धनंजय उ'. — ^a) K2
 transp. न and व्याजेन. N3 M6-8 अ (for न). M3
 भजेत् (for चरेत्). — ^a) T3 G2-4 तस्माद्; M1 त्याज्याद्
 (for सत्याद्). V1 G1.2 विचरि; M6-8 हि चलि. — After
 29, K4 ins.:

2020* कियते स्त्रीकृते राज्ञ हि चेदात्मना व्रतम् ।

भिद्येत सेतुश्चाधर्मोऽप्ययशः प्रामुयां महत् !

while T G (except G1) ins.:

2021* आज्ञा तु मम दातव्या भवता कीर्तिवर्धन ।

भवदाज्ञामृते किंचिच्च कार्यमिति निश्चयः ।

30 S1 K (except Ko) Da2 S om. उवाच. — ^a) K2
 N2 Dn 'नुज्ञाय. — ^b) Ko.3.4 N2 B5 Dn1.n2 वनचर्या.
 T3 G (except G1) 'यौदिदीक्षि. — ^a) T G2-3 मासानां;
 G1 M मासानि (G1 M2.5 'न्हि). — ^a) N2 Dn 'सायानुज'.

Colophon. Major parvan: T3 G M संभव (for
 आदि). — Sub-parvan: S1 Ko.3.4 N2 B1.6 Da

२०६

वैशंपायन उवाच ।

तं प्रयान्तं महाबाहुं कौरवाणां यशस्करम् ।
 अनुजग्मुर्महात्मानो ब्राह्मणा वेदपारगाः ॥ १
 वेदवेदाङ्गविद्वांसस्तथैवाध्यात्मचिन्तकाः ।
 चौक्षाश्च भगवद्भक्ताः सूताः पौराणिकाश्च ये ॥ २
 कथकाश्चापरे राजञ्श्रमणाश्च वनौकसः ।
 दिव्याख्यानानि ये चापि पठन्ति मधुरं द्विजाः ॥ ३
 एतैश्चान्यैश्च बहुभिः सहायैः पाण्डुनन्दनः ।
 वृतः श्लक्ष्णकथैः प्रायान्मरुद्भिरिव वासवः ॥ ४
 रमणीयानि चित्राणि वनानि च सरांसि च ।
 सरितः सागरांश्चैव देशानपि च भारत ॥ ५
 पुण्यानि चैव तीर्थानि ददर्श भरतर्षभः ।

स गङ्गाद्वारमासाद्य निवेशमकरोत्प्रभुः ॥ ६
 तत्र तस्याद्भुतं कर्म शृणु मे जनमेजय ।
 कृतवान्यद्विशुद्धात्मा पाण्डूनां प्रवरो रथी ॥ ७
 निविष्टे तत्र कौन्तेये ब्राह्मणेषु च भारत ।
 अग्निहोत्राणि विप्रास्ते प्रादुश्चकुरनेकशः ॥ ८
 तेषु प्रबोध्यमानेषु ज्वलितेषु हुतेषु च ।
 कृतपुष्पोपहारेषु तीरान्तरगतेषु च ॥ ९
 कृताभिषेकैर्विद्वद्भिर्नियतैः सत्पथि स्थितैः ।
 शुशुभेऽस्तीव तद्राजन्गङ्गाद्वारं महात्मभिः ॥ १०
 तथा पर्याकुले तस्मिन्निवेशे पाण्डुनन्दनः ।
 अभिषेकाय कौन्तेयो गङ्गामवततार ह ॥ ११
 तत्राभिषेकं कृत्वा स तर्पयित्वा पितामहान् ।

Dn1, n2 D1, 2 Ms. 5 अर्जुन (Dn1, n2 om.) तीर्थयात्रा; B5 D5 अर्जुनवनवास; T1 संभव. — *Adhy. name*: Ko. 4 अर्जुन-प्रयाणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn3 212; D4m 222; D5 163; T1 218; T2 G1, 4 173; G2 170; G3 174; G5, 6 M 172. — *S'loka no.*: Da1 Dn Ms 33. — *Aggregate s'loka no.*: Dn2 7753.

206

1 Ś1 K (except Ko) D2 S om. उवाच. — °) K (except K4) D1, 5 T2 G2-6 M5 तं प्रयातं; D2 तं च यातं; M5-8 प्रज्ञावतं. Ś1 K1 महाभाग.

2 N3 om. 2^c-3^d. — °) Ś1 दक्षाश्च; Ś1m K2 शुद्धा (? gloss); K1 देवा; K2 मोक्षाय; N2 Dn D4, 5 मैक्षा; V1 मौना; B5 मौला; D1 शुचयश्च; D2 लोका; T1 श्रेष्ठा; T2 G4 मौक्षा; G1 सर्वे च; G2 श्रौमा; G3, 6 मोक्षा; Cd Nilp as in text. ❧ Nil: चौक्षा इत्येव मुख्यः पाठः । ❧ M5-8 योगयुक्ताश्च भगवन्. — °) V1 श्रौता; M5-8 भक्ताः (for सूताः). Ś1 Ko. 1, 4 N1 D5 कास्तथा; G2 णिकोत्तमाः.

3 N3 om. 3 (cf. v. 1. 2). — °) Ś1 K1 एककाः; G1 श्रद्धकाः (for कथकाः). Ś1 च परे; K1 च परं. Ś1 K1 जग्मुः (for राजन्). — °) Ko Dn श्रव; K2 अपराश; N1 प्रव; V1 चार; D5 श्राव; M5, 6 ब्राह्म. — °) B1, 3 ये चान्ये. — °) K2, 3 B (except B5) D4, 5 कथयन्ति द्विजोत्तमाः.

4 °) V1 कुरुनन्दनः. — °) Ś1 K1 घृतः; TG (except G1) पृथक्. B5 सूक्ष्मकथैः; G1 M शिष्टजनैः.

5 °) Da D1 काननानि सरां. — °) V1 सागरान्य-
 बुद्धांश्चैव.

6 °) Ś1 K (except K2) N1, 2 V1 Dn M5-8 अपि च (for चैव). T2 G2, 4 'नि गत्वा पार्थस्तु. — °) K2, 3 N2 B Da D1, 2, 4 कुरुनन्दनः (for भरत). — °) N2 Dn 'द्वारमा-
 श्रित्य. — °) M5 निवासम्.

7 °) T1 G1 transp. तत्र and तस्य. B5 तत्र (for तस्य). — °) Ś1 K1 'गुह्य; N2 Dn1, n2 'गुह्यं. — °) Ś1 K (except K2) प्रथमो (for प्रवरो). Ś1 K1 रथः; N2, 3 B D हि सः; M5 बली.

8 °) G2 बहुभिः (for कौन्ते). — °) D1, 2 G1 विप्राश्च; D5 णां.

9 °) T G2-4, 6 प्रणीय; G1 प्रज्वाल्य. — °) Ś1 K1 N1 'लितेषु परेषु च; K2 'तेष्वपरेषु च; Dn3 D1, 2 'तेष्वनलेषु च. D5 हुतेषु ज्वलनेषु च. — Ś1 Ko (hapl.) om. 9^{cd}. — °) S निरंतरं.

10 °) M5 transp. विद्वद्भिः and नियतैः. Ś1 K1 Dn3 G2 सत्पथः; N2 सद्भते; V1 सद्भतैः; B5, 6 Da D1, 2, 4, 5 T2 G2, 4 सत्पथे. — °) T1 'भेतितरां राजन्. — °) K4 कृतात्मभिः.

11 °) Ko. 4 N2 V1 Dn S (except M5) पांडवर्षभः; N1 भरतर्षभः.

उत्तिर्षुर्जलाद्राजन्नप्रिकार्यचिकीर्षया ॥ १२
 अपकृष्टो महाबाहुर्नागराजस्य कन्यया ।
 अन्तर्जले महाराज उलूप्या कामयानया ॥ १३
 ददर्श पाण्डवस्तत्र पावकं सुसमाहितम् ।
 कौरव्यस्याथ नागस्य भवने परमार्चिते ॥ १४
 तत्राप्रिकार्यं कृतवान्कुन्तीपुत्रो धनंजयः ।
 अशङ्कमानेन हुतस्तेनातुष्यद्दुताशनः ॥ १५
 अप्रिकार्यं स कृत्वा तु नागराजसुतां तदा ।
 प्रहसन्निव कौन्तेय इदं वचनमब्रवीत् ॥ १६
 किमिदं साहसं भीरु कृतवत्यसि भामिनि ।
 कथायं सुभगो देशः का च त्वं कस्य चात्मजा ॥ १७

उलूप्युवाच ।

ऐरावतकुले जातः कौरव्यो नाम पन्नगः ।
 तस्यासि दुहिता पार्थ उलूपी नाम पन्नगी ॥ १८

साहं त्वामभिषेकार्थमवतीर्णं समुद्रगाम् ।
 दृष्टवत्येव कौन्तेय कन्दर्पेणासि मूर्च्छिता ॥ १९
 तां मामनङ्गमथितां त्वत्कृते कुरुनन्दन ।
 अनन्यां नन्दयस्वाद्य प्रदानेनात्मनो रहः ॥ २०
 अर्जुन उवाच ।

ब्रह्मचर्यमिदं भद्रे मम द्वादशवार्षिकम् ।
 धर्मराजेन चादिष्टं नाहमसि स्वयंवशः ॥ २१
 तव चापि प्रियं कर्तुमिच्छामि जलचारिणि ।
 अनृतं नोक्तपूर्वं च मया किञ्चन कर्हिचित् ॥ २२
 कथं च नानृतं तत्स्यात्तव चापि प्रियं भवेत् ।
 न च पीड्येत मे धर्मस्तथा कुर्या भुजंगमे ॥ २३

उलूप्युवाच ।

जानाम्यहं पाण्डवेय यथा चरसि मेदिनीम् ।
 यथा च ते ब्रह्मचर्यमिदमादिष्टवान्गुरुः ॥ २४

C.
B.
K.

13 * N1 सुपविष्टो; V1 अवकृष्टो. — *) K2 D1 S महाबाहुर. — *) K1 N1.3 Bsm.5 Da D2.4 कामयानया. — After 13, Ds ins.:

2022* गृहीत्वा स्वपितुर्वेदम नीतोऽयं पाण्डुनन्दनः ।

14 *) N2 B Da Dn1.2 T G (except G1) Ms.5 'हितः. — *) S1 K1 हवने; N1 भवने. N1 'चितं.

15 *) K1 Da2 D4 अतृप्यद् (for अतृप्यद्).

16 *) T3 G2.4 च (for स), and स (for तु). — *) K2.3 N3 B Da D1.2.4 तेजस्वी; N1 कौरव्य (for कौन्ते). — *) K2.3 N3 B Da D1.2.4 वाक्यमेतदभाषत (Ks D1.2 'तदुवाच ह).

17 Before 17, G1 Ms-8 ins. अर्जुनः. — *) N1 V1 B Da Dn1.2 D1.4 (before corr.) भाविनि. — *) K2.4 V1 B2.5 Da D1.2 T G (except G1) कस्यायं. Ko.1.3 N2.3 V1 B1(m as in text).5 Dn D1.2.4 M सुभगे. — *) S1 K1 N1 कन्यका; K2.3 N2.3 V1 B1.5.6 Dn1.2 D2.4 T G (except G1) वात्मजा.

18 S1 K1-3 S om. उवाच. — *) T G2-4 तस्यापि; G1 तस्यासि; G5.6 Ms तस्याहं. S1 Ko.1.4 N1.2 V1 Dn D1.2.5 राजन्; K2.3 N3 B Da D4 वीर (for पार्थ).

19 *) Da अहं; T3 G2.4 सा हि. — *) S1 Ko.4 V1 'तीर्णा. S सरिद्वरां (for समु). — *) S1 कौरव्य (for कौन्ते). K2.3 N2.3 B (except B2) D दृष्टवत्येव पुरुषव्याघ्र (B2 D1.2 'घ्न). — *) Ko.4 N1.2 V1 Dn S 'णामिमुच्छि';

K2.3 N3 B Da D1.2.5 'णासि पीडिता; D4 'णामिपीडिता.

20 *) Ko.3 स; K2 V1 Bsm D2.4.5 तत् (for तां). S1 Ko.1.2.4 'मुदितां; K2 N2.3 V1 B1.2.5 D 'ग्लपितां; N1 'प्रहितां; B2 'प्रसितां. — *) K2.3 B2.5 Da D1.2.4 पांडु' (for कुरु). — *) S1 K1 अर्जुनानंद. — *) N2 आत्मनो-नव. K2 प्रमदानां मनोहर.

21 S1 K1.3 S om. उवाच. — K2 om. 21; G1 om. 21^a-23^b. — *) S (except Ms; G1 om.) 'सासिकं. — *) K2 N3 V1 B2.5 Da D1.2.4 निर्दिष्टं; N1 Ms.5 संदिष्टं; T1 संदिष्टो; T3 G (G1 om.) चादिष्टो.

22 G1 om. 22 (cf. v. l. 21). — *) S1 K1 ब्रह्म' (for जल'). — *) V1 D2.4 तु (for च). Ko.4 N1 D5 G5 अ(N1 ना)नृतं चोक्तपूर्वं च. — *) Ko D5 किल न (for किञ्चन). K2.3 N3 B Da D1.2.4 मया जातु वरानने (D4 कथंचन); K4 न मया किल कर्हि'.

23 G1 om. 23^{ab} (cf. v. l. 21). — *) S1 N2.3 Dn मे; D2 यत्; G2.3.5.6 Ms-8 च (for तत्). T3 G4 नानृतशंसः (for 'तं तत्). K1 कथं तच्चानृतं न स्यात् (by transp.). — *) S (except G2; G1 om.) चैव (for चापि). — *) G3 शीर्यं; G5.6 सिध्ये' (for पीड्ये'). S1 न पीड्येत च मे धर्मः; V1 न च मे विद्यतेधर्मः. — *) K2 N3 V1 B (except B1) D (except Dn) Ms कुरु (for कुर्यां).

24 S1 K1 S om. उवाच. — *) K1 'हं तु कौन्तेय.

परस्परं वर्तमानान्द्रुपदस्यात्मजां प्रति ।
 यो नोऽनुप्रविशेन्मोहात्स नो द्वादशवार्षिकम् ।
 वने चरेद्ब्रह्मचर्यमिति वः समयः कृतः ॥ २५
 तदिदं द्रौपदीहेतोरन्योन्यस्य प्रवासनम् ।
 कृतं वस्तत्र धर्मार्थमत्र धर्मो न दुष्यति ॥ २६
 परित्राणं च कर्तव्यमार्तानां पृथुलोचन ।
 कृत्वा मम परित्राणं तव धर्मो न लुप्यते ॥ २७
 यदि वाप्यस्य धर्मस्य सूक्ष्मोऽपि स्याद्व्यतिक्रमः ।
 स च ते धर्म एव स्याद्वा प्राणान्ममार्जुन ॥ २८
 भक्तां भजस्व मां पार्थ सतामेतन्मतं प्रभो ।
 न करिष्यसि चेदेवं मृतां मामुपधारय ॥ २९

प्राणदानान्महाबाहो चर धर्ममनुत्तमम् ।
 शरणं च प्रपन्नासि त्वामद्य पुरुषोत्तम ॥ ३०
 दीनाननाथान्कौन्तेय परिरक्षसि नित्यशः ।
 साहं शरणमभ्येमि रोरवीमि च दुःखिता ॥ ३१
 याचे त्वामभिकामाहं तस्मात्कुरु मम प्रियम् ।
 स त्वमात्मप्रदानेन सकामां कर्तुमर्हसि ॥ ३२
 वैशंपायन उवाच ।
 एवमुक्तस्तु कौन्तेयः पद्मगेश्वरकन्यया ।
 कृतवांस्तत्तथा सर्वं धर्ममुद्दिश्य कारणम् ॥ ३३
 स नागभवने रात्रि तामुपित्वा प्रतापवान् ।
 उदितेऽभ्युत्थितः सूर्ये कौरव्यस्य निवेशनात् ॥ ३४

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि षडधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०६ ॥

— ^a) Ts G2-4 तथा. S हि (for च). — Gs (hapl.) om. 24^a-25^a. — ^a) Ś1 आचष्टवान्. T G2-5 प्रभुः (for गुरुः).

25 Gs om. 25^a (cf. v. l. 24). — ^a) K1 G1 वर्तमानं; K2.4 Ṇ1 V1 D1 T G2-5 'माना; Ms. 6.7 'मानां. Ṇ1 अन्योन्यं वर्तमानानां. — ^b) Ts G2-4 सुतां (for आत्मजां). — ^c) Ns अत्र (for नो). Da D1.2.4 अत्र (for ऽनु-). — ^d) Ko. 3.4 Na. 3 Be Dn Ds Ms द्वे (for नो). S (Gs om.) 'मासिकं.

26 After 26^{ab}, K4 ins.:

2023* नारदस्याज्ञया तत्र कृतं धर्मरिंसया ।

एकः संवत्सरः पूर्णः पञ्चधा शकलीकृतः ।

द्रौपद्यामेव कौन्तेय नारदस्याभ्यनुज्ञया ।

— ^a) N2. 3 Dn D4. 5 S कृतवान्; V1 D2 कृतं च. — ^a) Ś1 तत्र; K1 न च; K2 इति; Ṇ1 नात्र; Gs अयं (for अत्र). Ś1 दुष्यते; Ds S लुप्यते (cf. 27^d). — After 26, T1 G (except G1) ins.:

2024* त्वया कामप्रचाराय प्रेरितं न हि यन्मनः ।

तस्माच्च प्रत्यवायो युज्यते न हि कुत्रचित् ।

27 Ks (1 hapl.) om. 27. — ^a) Ds दुष्यति (for लुप्यते); cf. 26^d.

28 ^a) Ś1 यद्यप्यत्र च. K (except K2) N1. 3 V1 Ds चाप्यत्र; Ts G2-4 वाप्यथ; G1. 5 Ms चाप्यस्य. — ^c) T1 G (except G1) Ms तु (for च). — ^d) K1 transp. दत्त्वा and प्राणान्.

29 ^a) K2 Ṇ2. 3 B D (except Ds) च भज (for

भजस्व). — ^b) Ṇ1 V1 व्रतं (for मतं). — ^d) Ts G2-4 अद्य (for मां). K1. 3 Ṇ1 V1 B5 T1 G1 अवधा.

30 ^a) Ṇ1 प्रमदानां (for प्राणदानान्). — ^b) Ms कुरु (for चर). Ms. 8 अनुव्रतं; M7 असांप्रतं.

31 ^a) Ko दीनामनाथाः; T1 'नातीश्व; Ts G2-4 'नाया हि; G1 'नंधांश्व; Gs. 6 M 'नाथांश्व. — ^b) Ts G2. 4 परिरक्षया हि. — ^c) Ṇ1 'भ्येत्य; T1 'भ्येति. — ^d) Ko. 3. 4 सु; T1 अति- (for च).

32 ^a) K4 त्वां चातिका'; Ṇ2. 3 B D (except Ds) Gs त्वां चाभि'. — ^b) Ṇ1 D1. 2 तत्कुरुष्व. Ts G2-4 transp. कुरु and मम. — ^d) Ms प्रसादं (for सकामां).

33 Ś1 K (except Ko) S om. उवाच. — ^c) Gs. 4 (before corr.) 'वांस्तथा किरीटी स (hypermetric).

34 ^b) Ts G2-4 उपित्वा च प्रता'. — After 34^{ab}, Ds (marg. sec. m.) S ins.:

2025* पुत्रमुत्पादयामास तस्यां स सुमनोहरम् ।

इरावन्तं महाभागं महाबलपराक्रमम् !;

while Ds ins.:

2026* प्रभातेऽभ्युषितोलूपा प्रापितः स्वं निवेशनम् ।

— ^c) V1 उत्थितोऽभ्युदिते सूर्ये; S विमलेऽभ्युदिते स'. — After 34, K (except K1) ins.:

2027* आजगामार्जुनो धीमान्गङ्गाद्वाराश्रमं प्रति !;

while S ins.:

2028* निश्चक्राम तदा पार्थः स्वमेव भवनं शुभम् ।

[M ^aर्थः शुभं भवनमुत्तमम्.]

K4 (om. line 4) ins. after 2027*: Ṇ2. 3 Dn D4. 5

२०७

वैशंपायन उवाच ।

कथयित्वा तु तत्सर्वं ब्राह्मणेभ्यः स भारत ।
 प्रययौ हिमवत्पार्श्वं ततो वज्रधरात्मजः ॥ १
 अगस्त्यवटमासाद्य वसिष्ठस्य च पर्वतम् ।
 भृगुतुङ्गे च कौन्तेयः कृतवाञ्छौचमात्मनः ॥ २
 प्रददौ गोसहस्राणि तीर्थेष्वायतनेषु च ।
 निवेशांश्च द्विजातिभ्यः सोऽद्दत्कुरुसत्तमः ॥ ३
 हिरण्यविन्दोस्तीर्थे च स्नात्वा पुरुषसत्तमः ।
 दृष्टवान्पर्वतश्रेष्ठं पुण्यान्यायतनानि च ॥ ४

अवतीर्य नरश्रेष्ठो ब्राह्मणैः सह भारत ।
 प्राचीं दिशमभिप्रेप्सुर्जंगाम भरतर्षभः ॥ ५
 आनुपूर्व्येण तीर्थानि दृष्ट्वान्कुरुसत्तमः ।
 नदीं चोत्पलिनीं रम्यामरण्यं नैमिषं प्रति ॥ ६
 नन्दामपरनन्दां च कौशिकीं च यशस्विनीम् ।
 महानदीं गयां चैव गङ्गामपि च भारत ॥ ७
 एवं सर्वाणि तीर्थानि पश्यमानस्तथाश्रमान् ।
 आत्मनः पावनं कुर्वन्ब्राह्मणेभ्यो ददौ वसु ॥ ८
 अङ्गवङ्गकलिङ्गेषु यानि पुण्यानि कानिचित् ।

after 34:

2029* आगतस्तु पुनस्तत्र गङ्गाद्वारं तथा सह ।
 परित्यज्य गता साध्वी उल्लूपी निजमन्दिरम् ।
 दत्त्वा वरमजेयत्वं जले सर्वत्र भारत ।
 साध्या जलचराः सर्वे भविष्यन्ति न संशयः ।

Colophon om. in Dn1. — Major parvan: T3 G M
 संभव (for आदि). — Sub-parvan: Ś1 K Ñ3 B D
 (Dn1 om.) M3.5 अर्जुन(Ś1 om.) तीर्थयात्रा (B5 वनवास);
 T1 संभव. — Adhy. name: Ko. 8.4 उल्लूपीसमागमः; D5
 उल्लूपागमनं. — Adhy. no. (figures, words or both):
 Dn3 213; D4m 223; D5 164; T1 219; T3 G1.4
 174; G2 171; G3 175; G5.6 M 173. — S'loka no.:
 Dn M3 35. — Aggregate s'loka no.: Dn2 7789.

207

1 Ś1 K (except Ko) D2 S om. उवाच. — " K2.3
 Ñ2 B (except B5) D (except D1) च (for तु). M3
 ततः (for तु तत्). — " Ś1 Ko.4 Ñ1 D5 पार्थिवः; K1
 पांडवः (for भारत). — " K1 D5 T G (except G1)
 त्पार्थे.

2 " T1 G1.5.6 "वन"; T3 G2-4 "पाद"; M3 "पद".
 — " Some MSS. वशिष्ठस्य; T G3-6 M (except M3)
 गविष्ठस्य. G2 प्रविष्टं चापि पर्व. — " T1 भृगुनंदे; T3
 G2-6 "तीर्थे; G1 "कुंदे; M "तुंदे. B5-षु; T1 G1.5.6 M तु
 (for च). Ñ1 S (except G3) कौरव्यः. — " Ś1 K1

चमादितः.

3 " K2.3 Ñ B D (except D5) सुबहूनि च भारत;
 V1 यज्ञार्थं दक्षिणामिह; S यज्ञानुद्दिश्य दक्षिणाः (G2 M3.6-8
 "गां). — Ñ3 om. 3^a-5^b. — " Ś1 Ko.1.4 D5 प्रददौ; D2
 S (except G2.5) सोददात्. A few MSS. कुरुसत्तम; V1
 कुरुनंदनः. K2 संदिदेश कुरुत्तमः.

4 Ñ3 om. 4 (cf. v. 1. 3); G1 (hapl.) om. 4^a-6^b;
 K1 M3 (hapl.) om. 4^a. M3-8 read 4^a-6^b after 1.
 208. 11 — " Ko.4 D5 M3-8 "स्तीर्थेषु; Ñ1 "विदुतीर्थे च;
 T G (G1 om.) M3 "स्तीर्थानि. — " Ś1 Ko.4 D5
 भरतसत्तमः. — " K2 Ñ1.2 B D पांडव(D5 भरत)श्रेष्ठः;
 S (G1 om.) पर्वतश्रेष्ठान्.

5 G1 om. 5 (cf. v. 1. 4); Ñ3 om. 5^a (cf. v. 1. 3).
 For M3-8 cf. v. 1. 4. — " D1 कुरुश्रेष्ठो. — " Ś1
 Ko.1.4 V1 पार्थिवः (for भारत). — " G5 पुरुषर्षभः.
 Some MSS. "र्वभ.

6 G1 om. 6^a (cf. v. 1. 4). For M3-8 cf. v. 1. 4.
 — " A few MSS. "पूर्वेण. — " A few MSS. "सत्तम.
 — " B5 दिव्यां (for रम्यां). — " S नैमिषं.

7 Ś1 K1.4 om. 7. — " Ko.8 नन्दां चापरनन्दां; K2
 Ñ1 D1 नन्दां परमनन्दां; D5 G2 नन्दां च परनन्दां.

8 " K1 Ñ2 Dn D2.4 transp. सर्वो and तीर्थो.
 — " Ś1 Ko.1.4 प्रपश्यन्सरितस्तथा. — " Ś1 K1 प्रवणान्;
 Ñ1 ग्वावनं. D1.2 ब्रह्मन् (for कुर्वन्). — " S धनं ददौ
 (G1 ददौ धनं). Ñ2 B3m D (except D1.2.5) च गाः
 (for वसु).

जगाम तानि सर्वाणि तीर्थान्यायतनानि च ।
 दृष्ट्वा च विधिवत्तानि धनं चापि ददौ ततः ॥ ९
 कलिङ्गराष्ट्रद्वारेषु ब्राह्मणाः पाण्डवानुगाः ।
 अभ्यनुज्ञाय कौन्तेयमुपावर्तन्त भारत ॥ १०
 स तु तैरभ्यनुज्ञातः कुन्तीपुत्रो धनंजयः ।
 सहायैरल्पकैः शूरः प्रययौ येन सागरम् ॥ ११
 स कलिङ्गानतिक्रम्य देशानायतनानि च ।
 धर्म्याणि रमणीयानि प्रेक्षमाणो ययौ प्रभुः ॥ १२
 महेन्द्रपर्वतं दृष्ट्वा तापसैरुपशोभितम् ।
 समुद्रतीरेण शनैर्मणलूरं जगाम ह ॥ १३

तत्र सर्वाणि तीर्थानि पुण्यान्यायतनानि च ।
 अभिगम्य महाबाहुरभ्यगच्छन्महीपतिम् ।
 मणलूरेश्वरं राजन्धर्मज्ञं चित्रवाहनम् ॥ १४
 तस्य चित्राङ्गदा नाम दुहिता चारुदर्शना ।
 तां ददर्श पुरे तस्मिन्विचरन्तीं यदृच्छया ॥ १५
 दृष्ट्वा च तां वरारोहां चकमे चैत्रवाहिनीम् ।
 अभिगम्य च राजानं ज्ञापयत्स्वं प्रयोजनम् ।
 तमुवाचाथ राजा स सान्त्वपूर्वमिदं वचः ॥ १६
 राजा प्रभंकरो नाम कुले *अस्मिन्वभूव ह ।
 अपुत्रः प्रसवेनार्थी तपस्तेपे स उत्तमम् ॥ १७

9 *) K₂ N₂ B D (except D₅) S (except M₃) तीर्थं (for पुण्या). — G₂ om. 9^a-10^b. — *) N₁ पुण्यानि (for सर्वाणि). — *) K₂ N₂ B₂ D₁ D₂ D₃ T₃ G₂ 4 पुण्या (for तीर्थं). — f) S₁ K₀ 1. 4 N₁ D₅ transp. धनं and ददौ. S (G₂ om.) पुनः (for ततः).
 10 G₂ om. 10^{ab} (cf. v. l. 9). — *) S₁ K₀ 1 D₅ कलिङ्गराष्ट्रेषु; K₂ N₁ V₁ B₁ 2 D₂ D₁ 2 T₁ G₁ 6 M (except M₃) द्वारे तु; T₃ G₂ 4 द्वारेण. — *) K₂ T₁ G₁ 2 M₂ 5 लुप्तम्.

11 *) K₁ N₂ B₁ 3 वीरः; G₂ 4 शूरैः. — *) N₂ B D (except D₅) यत्र (for येन). S₁ N (except K) M₃ सागरः.

12 *) N₁ D₅ तीर्थान्यायतनं. — *) N₂ B₂ D₂ D₃ धर्म्याणि; B₁ 2 D₂ D₁ 2 T G (except G₁) वनाति.
 — *) Some MSS. प्रेक्ष्य. — After 12, D₄ (marg. sec. m.) S ins.:

2030* शूर्पाकारमथाहुत्य सागरानूपमाश्रितः ।

[M₂ 5 कारमतिक्रम्य. G₁ मागतः.]

13 *) K₀ 1. 3 B₁ 2 D₁ D₂ D₃ D₄ महेंद्रं; K₄ महेंद्र.
 — After 13^{ab}, D₄ (marg. sec. m.) S ins.:

2031* गोदावर्यां ततः स्नात्वा तामतीत्य महाबलः ।

कावेरीं तां समासाद्य संगमे सागरस्य ह ।

स्नात्वा संपूज्य देवांश्च पित्रंश्च ऋषिभिः सह ।

— [(L. 2-3) D₄ T G₂ 5 अथासाद्य (for समा) and मुनिभिः (for ऋषि).]

— *) N मणिपूरं.

14 *) S₁ K₁ transp. सर्वा and तीर्थं. — After 14^{ab}, T₃ G (except G₁) ins.:

2032* अथ त्रयोदशे मासे मणलूरेश्वरं प्रभुम् ।

— *) N मणिपूरं. — After 14, D₄ (marg. sec. m.) T

G (except G₁) ins.:

2033* सर्वशास्त्रेषु नेतारं सर्वोत्तमकल्मषम् ।

धर्मे सत्ये दमे शौचे शौर्ये चैव विशेषतः ।

द्विजराजकृषीणां च धार्मिकाणां महीतले ।

कीर्तने चोपमाभूतं क्षत्रधर्मवितुत्तमम् ।

D₄ (marg. sec. m.) cont.: K (except K₁) D₅ ins. after 14:

2034* स च तं प्रतिजग्राह विधिपूर्वेण पाण्डवम् ।

15 *) K₂ चारुहासिनी. — K₂ om. 15^a-16^b.

16 K₂ om. 16^{ab} (cf. v. l. 15). — *) S एव (for च). S₁ तं रोहा. — *) S₁ K₁ चैव भासिनी; D₅ चारुहासिनी. — *) B₂ m D₂ तस्याः स्वपितरं ज्ञात्वा; D₁ तस्याः पितरं गत्वाथ; T₃ G₂ 4 म्य महात्मानं; M₃ म्य महाराज. — *) S₁ K N₁ D₅ आचख्यौ (K₂ अत्रवीत्); N₂ D₂ D₄ अवदत्; N₃ संजल्पत्; B अजल्पत्; B₂ m D₂ D₁ 2 व्यज्ञयत्. — After 16^{ab}, N₂ D₂ D₁ 2. 4 ins.:

2035* देहि मे खल्विमां राजन्क्षत्रियाय महात्मने ।

तच्छ्रुत्वा त्वत्रवीद्राजा कस्य पुत्रोऽसि नाम किम् ।

उवाच तं पाण्डवोऽहं कुन्तीपुत्रो धनंजयः ।

[(L. 1) D₂ D₁ 2 स्वसुतां (for खल्विमां).]

— S₁ K₁ om. 16^a. — *) D₅ वाच तथा रा; G₂ च महाराजा. — f) V₁ शास्त्रपूर्वम्.

17 Before 17, S ins. चित्रवाहनः. — *) K (except K₁) N₂ D₂ D₄ M₃ प्रभंजनो; N₃ D₅ T G M₂ 5 प्रभाकरो.

— *) S₁ कुलेप्यस्मिन्; K₀ 2. 4 N₁ ले ह्यस्मिन्; K₁ M₃ ले तस्मिन्; K₂ N₂ 2 V₁ B D T G M₂ 5-8 लेस्मिन् (all avoiding the hiatus in different ways). — *) S₁ K (except K₂) N₁ D₅ सपुत्र. — *) S₁ K ततोद्भूतं (K₂ सुदुष्करं); N₂ D₅ तदाद्भूतं; T₁ सुरोत्तमं; T₃ G₂ 4 M₂ 5 च

उग्रेण तपसा तेन प्रणिपातेन शंकरः ।
 ईश्वरस्तोषितस्तेन महादेव उमापतिः ॥ १८
 स तस्मै भगवान्प्रादादेकैकं प्रसवं कुले ।
 एकैकः प्रसवस्तस्माद्भवत्यस्मिन्कुले सदा ॥ १९
 तेषां कुमारः सर्वेषां पूर्वेषां मम जज्ञिरे ।
 कन्या तु मम जातेयं कुलस्योत्पादनी ध्रुवम् ॥ २०

पुत्रो ममेयमिति मे भावना पुरुषोत्तम ।
 पुत्रिका हेतुविधिना संज्ञिता भरतर्षभ ॥ २१
 एतच्छुल्कं भवत्वस्याः कुलकृज्जायतामिह ।
 एतेन समयेनेमां प्रतिगृहीष्व पाण्डव ॥ २२
 स तथेति प्रतिज्ञाय कन्यां तां प्रतिगृह्य च ।
 उवास नगरे तस्मिन्कौन्तेयस्त्रिहिमाः समाः ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्ताधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०७ ॥

सोत्तमं; G_{1.5} स चोत्तमं; G₈ च चोत्तमं (sic).

18 ^a) Ś₁ K_{o.1.4} D₅ M_{3.5} चैव (for तेन). — ^b) K_{2.3} N_{2.3} V₁ B D देवदेवः पिनाकधृक् (N₂ V₁ Dn_{1.2} 'धृक्'); N₁ तापितोभून्महेश्वरः; S प्रणिपत्य प्रणम्य (M₃ प्रसाद्य) च. — N₁ om. 18^{ad}. — ^c) K_{2.3} N_{2.3} V₁ B D (except D₅) पार्थ; S तात (for तेन). — ^d) N₂ B Dn D_{4.5} देवदेव.

19 ^a) N₃ स च तस्मै वरं प्रादात्. — ^b) K_{o.3.4} N₁ एकं हि; V₁ एकं वै (for एकैकं). S एकप्रसवजं कुलं. — ^c) M₆₋₈ एकतः. M_{6.8} प्रसवात्. N₁ ह्यसाद्. — ^d) V₁ भविष्यति (for भवत्यस्मिन्). N₁ ततः; G₂ M₆₋₈ तदा.

20 ^{ab}) T G transp. सर्वे and पूर्वे. Ś₁ K₁ समः; T₁ इह; G₁ अभि- (for मम). — ^c) K₄ T₃ G₂₋₅ च (for तु). G₁ transp. तु and मम. K_{2.3} N_{2.3} B D (except D_{1.2.5}) एका (K₂ एषा) तु (N₂ Dn च) मम कन्येयं. — ^d) Ś₁ 'स्योत्सादनी'; K₁ 'स्योत्सादि'; V₁ T G_{1.4} M_{3.5.7} 'त्पादनी. K_{2.3} N₂ B D (except D_{1.2.5}) शृशं.

21 ^a) N₁ B D अयं (for इयं). — ^b) K_{2.3} N_{2.3} V₁ B (B_{1m} as in text) D (except D₅) पुरुषर्षभ (cf. 21^a). — After 21^{ab}, N₁ D₅ ins. 2036*. — ^c) Ś₁ K₁ पुत्र (for हेतु). — ^d) V₁ संस्कृता; T G₂₋₄ 'मिता; G_{5.6} 'मता. Ś₁ K_{2.4} N₁ M पुरुषर्षभ. N (except Ś₁ K₁) ins. after 21 (N₁ D₅ after 21^{ab}):

2036* तस्मादेकः सुतो योऽस्यां जायते भारत त्वया ।

22 ^a) Ś₁ K₁ भवत्यस्याः; T G₃₋₅ 'त्वस्यां; M₆₋₈ भवेत्स्याः. — ^b) Ś₁ transp. कुलकृत् and जायतां. K₂ अयं; K₄ D₁ S इति (for इह). — G₁ om. 22^a-23^a. — ^d) S (G₁ om.) सारत (for पाण्डव).

23 G₁ om. 23 (cf. v. l. 22). — Before 23, G₂ ins. वैशं. — ^b) Ś₁ K_{o.1.4} N₁ transp. कन्यां and तां. K₂ कन्यां तु परिगृ; T₃ G₂₋₅ स तां कन्यां प्रगृ. — After 23^{ab}, S (except G₁) ins.:

2037* मासे त्रयोदशे पार्थः कृत्वा वैवाहिकीं क्रियाम् ।

— ^a) G₂ शयने (for नगरे). — ^d) K₁ त्रिचतुः- (for त्रिहिमाः). K₂ N_{2.3} V₁ B (B_{1m} as in text) Dn D_{1.2.4} तिस्रः कुंतीसुतः समाः (N₁प हिमाः); N₁ कौन्तेयश्च समास्त्रयं; S (G₁ om.) मासांस्त्रीन्स तथा सह. Cd cites त्रिहिमाः समाः (as in text). — After 23, N₂ Dn D_{1.2.4} ins.:

2038* तस्यां सुते समुत्पन्ने परिवर्ज्य वराङ्गनाम् ।

आमडय नृपतिं तं तु जगाम परिवर्तितुम् ।

Colophon. Major parvan: T₃ G₁ M संभव (for आदि). — Sub-parvan: Ś₁ K₁ N₃ B D_{1.2.3} D_{1.2.4.5} M_{3.5} अर्जुन (D₅ om.) तीर्थयात्रा (B₅ 'वनवास'); T₁ संभव. — Adhy. name: Ś₁ K_{o.1.3.4} D₅ चित्रांगदालम्भः (K₄ 'लाभः; D₅ अर्जुनस्य चित्रांगदालाभः). — Adhy. no. (figures, words or both): Dn₃ 214; D_{1m} 224; D₅ 165; T₁ 220; T₃ G_{1.4} 175; G₂ 172; G₃ 176; G_{4.5} M 174. — S'loka no.: Dn 27; M₃ 26. — Aggregate s'loka no.: Dn₃ 7816.

208

1 Ś₁ K (except K_o) D₂ S om. उवाच. — ^a) K_o D₁ Dn₃ समुद्र. — ^b) D₁ पुरुषर्षभ; some MSS. 'र्वभ. — ^c) K₃ B₁ D_{1.2} T₃ G_{2.4} स (for सु). — ^d) T G (except G₁) रहितानि (for शोभि). — After 1, M₆₋₈ read 1. 207. 4^a-6^b!

2 G₁ (hapl.) om. 2. — ^a) T₃ G₄ वर्जयन्निव. Ś₁ K₁ D₁ G_{2.3} च; N₁ हि (for स्म). — ^b) N₂ B₁ Dn D_{2.4} transp. पञ्च and तत्र. Ś₁ K₁ यत्र (for तत्र). K₃ D₅ सु; N₂ B₁ Dn D_{2.4} स्म; T₃ G₂₋₄ च (for तु). — ^c) Ś₁ K_{o.1} हि; V₁ च (for तु). N₁ संकीर्णानि च; B₃ D₅ आकीर्णानि तु; B₃ D (except D₅) M₅ अवकीर्णानि; T₃

२०८

वैशंपायन उवाच ।

ततः समुद्रे तीर्थानि दक्षिणे भरतर्षभः ।
 अभ्यगच्छत्सुपुण्यानि शोभितानि तपस्विभिः ॥ १
 वर्जयन्ति स्म तीर्थानि पञ्च तत्र तु तापसाः ।
 आचीर्णानि तु यान्यासन्पुरस्तात् तपस्विभिः ॥ २
 अगस्त्यतीर्थं सौभद्रं पौलोमं च सुपावनम् ।
 कारंधमं प्रसन्नं च हयमेधफलं च यत् ।
 भारद्वाजस्य तीर्थं च पापप्रशमनं महत् ॥ ३
 विविक्तान्युपलक्ष्याथ तानि तीर्थानि पाण्डवः ।
 दृष्ट्वा च वर्ज्यमानानि मुनिभिर्धर्मबुद्धिभिः ॥ ४
 तपस्विनस्ततोऽपृच्छत्प्राञ्जलिः कुरुनन्दनः ।
 तीर्थानीमानि वर्ज्यन्ते किमर्थं ब्रह्मवादिभिः ॥ ५

तापसा ऊचुः ।

ग्राहाः पञ्च वसन्त्येषु हरन्ति च तपोधनान् ।

अत एतानि वर्ज्यन्ते तीर्थानि कुरुनन्दन ॥ ६

वैशंपायन उवाच ।

तेषां श्रुत्वा महाबाहुर्वार्यमाणस्तपोधनैः ।
 जगाम तानि तीर्थानि द्रष्टुं पुरुषसत्तमः ॥ ७
 ततः सौभद्रमासाद्य महर्षेस्तीर्थमुत्तमम् ।
 विगाह्य तरसा शूरः स्नानं चक्रे परंतपः ॥ ८
 अथ तं पुरुषव्याघ्रमन्तर्जलचरो महान् ।
 निजग्राह जले ग्राहः कुन्तीपुत्रं धनंजयम् ॥ ९
 स तमादाय क्रौन्तेयो विस्फुरन्तं जलेचरम् ।
 उदतिष्ठन्महाबाहुर्वलेन बलिनां वरः ॥ १०
 उत्कृष्ट एव तु ग्राहः सोऽर्जुनेन यशस्विना ।
 बभूव नारी कल्याणी सर्वाभरणभूषिता ।
 दीप्यमाना श्रिया राजन्दिव्यरूपा मनोरमा ॥ ११
 तदद्भुतं महद्दृष्ट्वा कुन्तीपुत्रो धनंजयः ।

G₂-4 M₂. 7. 3 अवतीर्णानि. Ko. 4 तान्यासन्; K₂ तानि स्युः;
 M₂-8 यत्रासन्.

3 *) Ś₁ K₁ कारंधमप्रं; Ko. 2 करंधमप्रं; N₁ कर्वधंसप्रं;
 D₁ करं; D₂ G₂ करंधमप्रं; T₁ कारकमं प्रं; T₂ G₂-6
 करंधमप्रं चैव; M₂ समं प्रं; M₃ धर्मं प्रं. — ^a) D₅
 'मेधपरं. N₂ B₁ Dn₁. 2. 4 D₄. 5 तत् (for यत्). T₁ 'मेधं
 च पंचमं; T₂ G₁. 2. 4 'मेधं च यत्फलं. — ^a) K₁. 2 T G₂-4
 भरद्वा. Ko D₅ यत्; K₂ N₂. 3 V₁ B (except B₅) Dn
 D₁. 2. 4 तु (for च). M₂ 'स्य तीर्थानि. — ^a) K₄ परं (for
 महत्). T₁ पापोपशमनं महत्; M₂ पापप्रशमनानि च.
 — After 3, N ins.:

2039* एतानि पञ्च तीर्थानि ददर्श कुरुसत्तमः ।

[K₁. 2 V₁ B₅ कुरुनन्दनः.]

4 K₂ om. 4^a-5^b. — ^a) N₁ 'कान्यमिल'. — ^b) M₂
 भारत (for पाण्डवः). — ^a) D₅ तानि वर्ज्यानि; G₂
 वर्जनीयानि. — ^a) N₁ प्राणिभिर्. Ś₁ धर्मवादिभिः;
 D₁. 2 तत्त्वदर्शिभिः; T₂ G₄ 'पत्तिभिः; M₂ 'चारिभिः. G₁
 मुनिधर्माथेडुं.

5 Ś₁ (hapl.) om. 5; K₂ N₁ om. 5^{ab} (of. v. 1. 4).
 — ^b) N₂ B₅. 6 Da D₁. 2 कुरुसत्तमः. — ^a) S एतानि.

— ^a) K₁ धर्मवादि; N₁ धर्मचारि; V₁ B₅ ब्रह्मचारि; T₁
 G₄ ब्राह्मणादि.

6 Ś₁ K₁ S om. ऊचुः. — ^b) T₁ इह (for च). T₂
 G₂-4 भक्षयन्ति (for हरन्ति च). — K₂ (hapl.) om. 6^a-7^a.
 — ^a) N₁. 2 B₁ Dn D₂. 4 M₂ ततः (for अतः). D₂
 एवाभिवर्ज्यते. — ^a) K₁ D₅ T G₁-4 M₂. 5 कुरुसत्तम.

7 K₂ om. 7^{ab} (of. v. 1. 6). — Ś₁ K₁. 2. 4 S om.
 उवाच. — ^a) N₁ 'त्वा वचः पार्थो. S श्रुत्वा तु वचनं तेषां.
 — ^b) K₁ (before corr.) तपोधनात्; M₂-8 तपस्विभिः.
 — ^a) K₁ V₁ 'दुष्टं भरतसं; K₂ दुष्टानि कुरुसं.

8 ^a) K₁ द्वौपदं (for सौभद्रं). — ^a) K₂. 3 N₂. 3 V₁
 B D (except D₅) T G (except G₁) सह (for तर).
 Ko. 4 N₁ B₁ D₁. 2. 5 वीरः.

9 ^b) Ko D₅ स्थितमन्तर्जले महान्. — ^a) K₂ N₁ V₁ B
 D जग्राह चरणे ग्राहः. — ^a) S शापमोक्षाय भारत.

10 ^b) V₁ जलेश्वरं; M₂-8 जलेशयं. — ^a) M₂ महाराज
 (for महाबाहुर).

11 ^a) Ś₁ K₁ V₁ T₂ G₂-4 उत्कृष्ट; K₄ आकृष्ट; N₁
 उरिक्षिप्त; Cd as in text. K₂. 3 N₂. 3 V₁ B Da Dn D₄
 transp. तु and ग्राहः. T₂ G₂. 4 तद् (for तु). Ś₁ स

तां स्त्रियं परमप्रीत इदं वचनमब्रवीत् ॥ १२
 का वै त्वमसि कल्याणि कुतो वासि जलेचरी ।
 किमर्थं च महत्पापमिदं कृतवती पुरा ॥ १३
 नार्युवाच ।

अप्सरसि महाबाहो देवारण्यविचारिणी ।
 इष्टा धनपतेर्नित्यं वर्गा नाम महाबल ॥ १४
 मम सख्यश्चतस्रोऽन्याः सर्वाः कामगमाः शुभाः ।
 ताभिः सार्धं प्रयातासि लोकपालनिवेशनम् ॥ १५
 ततः पश्यामहे सर्वा ब्राह्मणं संशितव्रतम् ।
 रूपवन्तमधीयानमेकमेकान्तचारिणम् ॥ १६
 तस्य वै तपसा राजंस्तद्वनं तेजसावृतम् ।

आदित्य इव तं देशं कृत्स्नं स व्यवभासयत् ॥ १७
 तस्य दृष्ट्वा तपस्तादृश्रूपं चाद्भुतदर्शनम् ।
 अवतीर्णाः स तं देशं तपोविघ्नचिकीर्षया ॥ १८
 अहं च सौरभेयी च समीची बुद्बुदा लता ।
 यौगपद्येन तं विप्रमभ्यगच्छाम भारत ॥ १९
 गायन्त्यो वै हसन्त्यश्च लोभयन्त्यश्च तं द्विजम् ।
 स च नास्मासु कृतवान्मनो वीर कथंचन ।
 नाकम्पत महातेजाः स्थितस्तपसि निर्मले ॥ २०
 सोऽशपत्कुपितोऽस्मांस्तु ब्राह्मणः क्षत्रियर्षभ ।
 ग्राहभूता जले यूयं चरिष्यध्वं शतं समाः ॥ २१

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अष्टाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०८ ॥

ग्राहो; K₁ D₂ T₁ जग्राह (for तु ग्राहः). — ^b) Ś₁ हि (for सः). Ko N₁ T G₂₋₈ M₅ तपस्विना; D₅ G₁ M₃ तरं.
 — ^c) G₁ M₅ मनोहरा.

12 ^a) Ko. 4 S 'द्भुततमं; D₅ 'द्भुतमिदं.

13 Before 13, S (except G₁ M_{3.5}) ins. अर्जुनः.
 — ^b) G₁ M_{3.5} वापि. K₂ B (except B₁) D (except Da₁ D₅) G_{5.6} M_{3.5} 'चरि. Ś₁ Ko. 1. 3. 4 N_{1.8} V₁ कुतो वा जलचारिणी. — ^c) G_{5.6} त्वं (for च). — ^d) Ś₁ K₁ N₁ हसि (for पुरा).

14 Ko. 4 D₅ स्त्री उ; N₂ D_n D_{2.4} वर्गोवाच; T G M_{3.5} स्त्री; M₅₋₈ अप्सरा (for नार्युवाच). N. B. In this instance neither Ś₁ or K₁ om. उवाच; both read the ref. exactly as in text! — ^a) K₂ हि (for ऽसि). Ś₁ Ko. 1. 4 N₁ D₅ 'रा हसि कैतेय. — ^b) Ś₁ Ko. 1. 3. 4 N₁ V₁ D₅ 'निवासिनी; N_{2.3} B_{3.6} Da D_n D_{1.2.4} M 'विहारिणी; T₃ G₄ इष्टारण्य. — ^c) K₂ N₃ अहं; B₅ कांता (for इष्टा). — ^d) Ś₁ K₁ वर्षा; Ko. 2-4 V₁ वर्षा; N₁ वृंदा; B₅ वृंदा; D₅ T₃ G M_{3.5} वृंदा; T₁ नृंदा; M₅₋₈ विंदा.

15 ^a) Ś₁ K₁ 'श्र तत्रान्याः; G₁ 'श्रतुर्थान्याः. — ^b) Ś₁ समं (for सार्धं). — ^c) Ś₁ Ko. 1. 4 D₅ देवराजनिवेशनं (Ko 'शनात्); K_{2.3} 'निवेशनात्.

16 ^a) Ś₁ तथा; K₁ तत्र. T₁ पश्याम वै सार्धं. — ^b) MSS. (as usual) संशितं, संश्रितं, संशितं; cf. v. 1. 1. 1. 2 etc. — ^c) N₃ V₁ B_{1.3.6m} Da D_{1.2.5} तपस्विनं. Da D_{1.2} रूपवंतं.

17 ^a) K₃ N₂ B₁ D_n S एव (for वै). Ś₁ K_{1.2}

तेजसा; K₄ तरसा. Ś₁ Ko. 2. 4 N₁ D_{1.2.5} वीर; K₁ नित्यं (for राजन्). — ^b) T₁ रूपस (for इव). — ^c) K₁ सम-
 मभा; K₂ विप्रोच्य भा; N₁ एवावभा; N_{2.3} D_n D₅ सर्व
 व्यकाशयत्; B_{1.3} स हि व्यभा; B₅ D_{1.2} स व्यलकाशयत्;
 B₅ Da एव व्यकाश; D₅ सो व्यवभा; T G अभ्यवभासयन्
 (G₁ तद्व्यवभासयन्); M₅ तद्व्यवभा; M₅₋₈ 'यन्.

18 ^b) Ko N_{2.3} B D (except D_{1.2.5}) 'चाद्भुतमुत्तमं.
 — ^c) K₃ D₅ G_{5.6} 'र्णासि.

19 ^b) Ś₁ Ko. 3. 4 सामेची; K₁ सामैची; K₂ सध्यायी;
 N₁ सौभ्रेया; D₂ शमीची. K₃ D₅ S (except G₁) 'दालसा.
 — ^c) K₂ transp. तं and विप्रं. — ^d) Ś₁ K₁ अभ्याग; T₃ G₂₋₄ अभिगं.

20 ^a) K₂ च; N₂ B₅ D अथ; B_{1.3.5} वि. (for वै).
 Ś₁ Ko. 1 N₁ गायन्त्यो ललमानाश्च; K₄ 'त्यो नृत्यमानाश्च.
 Cd cites ललमानाः. — ^b) Ś₁ लोभमानाश्च; N₂ D_n
 लोभयित्वा च; B_{5.6} लोभयंतश्च; T₁ क्षोभयंतश्च. T₃ G
 नृत्यंतश्च (T₃ G_{5.6} 'तो वै) वरांगनाः (G₁ विशेषतः).
 — After 20^{ab}, T G ins.:

2040* प्रेक्षणानि च कुर्वन्त्यो विवृतं कारयन्ति च ।

अनिच्छन्त्य इवाङ्गानि हासभावविलासितैः ।

बाहूरुमूलदन्तानां दर्शनं वै वराङ्गनाः ।

कुर्वन्त्यो लोभयन्त्यश्च तं द्विजं परितः स्थिताः ।

[(L. 1) G₃ प्रेक्षमाणानि कु. T₁ विकारान्कारयाम च.

— (L. 2) T₁ आविशद्भिर्; G₁ आनमंतीर्; G_{5.6} 'च्छंतीर्.

— (L. 4) T₃ G₄ पुरतः; G₃ परतः. G_{5.6} श्रिताः.]

— ^c) K₂ वै (for च). N₁ मास्ता. — ^d) Ś₁ K₁ वीर;

२०९

वर्गोवाच ।

ततो वयं प्रव्यथिताः सर्वा भरतसत्तम ।
 आयाम शरणं विप्रं तं तपोधनमच्युतम् ॥ १
 रूपेण वयसा चैव कन्दर्पेण च दर्पिताः ।
 अयुक्तं कृतवत्यः स क्षन्तुमर्हसि नो द्विज ॥ २
 एष एव वधोऽस्माकं सुपर्याप्तस्तपोधन ।
 यद्वयं संशितात्मानं प्रलोभ्युं त्वामिहागताः ॥ ३
 अवच्यास्तु स्त्रियः सृष्टा मन्यन्ते धर्मचिन्तकाः ।
 तस्माद्धर्मेण धर्मज्ञ नास्मान्हिसितुमर्हसि ॥ ४
 सर्वभूतेषु धर्मज्ञ मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ।

सत्यो भवतु कल्याण एष वादो मनीषिणाम् ॥ ५
 शरणं च प्रपन्नानां शिष्टाः कुर्वन्ति पालनम् ।
 शरणं त्वां प्रपन्नाः स तस्मात्त्वं क्षन्तुमर्हसि ॥ ६

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तस्तु धर्मात्मा ब्राह्मणः शुभकर्मकृत् ।
 प्रसादं कृतवान्वीर रविसोमसमप्रभः ॥ ७

ब्राह्मण उवाच ।

शतं सहस्रं विश्वं च सर्वमक्षयवाचकम् ।
 परिमाणं शतं त्वेतन्नैतदक्षयवाचकम् ॥ ८
 यदा च वो ग्राहभूता गृह्णन्तीः पुरुषाञ्जले ।

Ks N1 B5 Da D1 धीरः. — 1) T G निर्मलः; Ms निश्चलः.
 21 a) Ko सोपश्यत्. S1 Ko.1.2(after corr.).4
 'स्माकं; K2 (before corr.).3 D5 'स्मांश्च; N2.3 V1 B5 Dn
 G1 'स्मासु. — *) Ko.4 Da1 D5 ग्राही. — a) S1 Ko.3.4
 D5 भविष्यत्त्वं; K1 भविष्यति; N1.2 V1 B1 Dn D4 T
 G चरिष्यथ.

Colophon. Major parvan: Ts G M संभव* (for
 आदि*). — Sub-parvan: S1 K N5 B Da Dn1.n2 D1.2.4
 Ms.5 अर्जुनतीर्थयात्रा (B5 'वनवास'); T1 संभव. — Adhy.
 name: S1 Ko.1.4 D5 अप्सरसां (S1 K1 अप्सरः) शापवर्णनं;
 K5 अप्सराःशापः; Ms.5 वन्दाशापमोचनं (Ms 'क्षण').
 — Adhy. no. (figures, words or both): Dns 215;
 D4m 225; D5 166; T1 221; Ts G1.4 176; G2 173;
 G3 177; G5.6 M 175. — S'loka no.: Da1 Dn Ms
 23. — Aggregate s'loka no.: Dn2 7839.

209

1 S1 K1 वधोवाच (sic); Ko.3.4 V1 वधो; K2 T1
 नन्दो; N1 वृन्दो; B1.3 वदो; Ts G Ms.5 वन्दा; Ms-3 विदा.
 — a) N1 प्रस्थिताः स (for प्रव्य). — b) N2 B D2.4
 भारत. — *) Ko.3.4 D5 आयाताः; N1 B1.3 Dn आयाम;
 V1 जगाम; S याचाम.

2 b) Ms मोहि* (for दर्पि*). — *) Ts G2-3 च (for
 स). — a) K4 भवान् (for द्विज).

3 a) Ko एवम्; K2 एक; TG श्रेय (for एष). — b) N2

Da स्वयं प्राप्तस्; Ts G2.4 सा पर्याप्तस्. — *) MSS. (as
 usual) शंसि*, शंशि* etc. — a) S1 K (except K2) D5
 D1.4 Cd प्रलब्धुं. S1 K N1 V1 D1 उप* (for इह). T G
 (except G1) प्रलोभयितुमा*.

4 a) S1 K1 सुष्टौ; K2 सर्वाः. — b) N2 V1 Dn D1
 धर्मचारिणः. — *) T1 G2.4 अस्माद्. N2 B1.3 Dn D1
 वर्धे त्वं; B5 वर्तस्व; D1.2 वर्धेत्त्वं (for धर्मज्ञ).

5 a) V1 D5 सर्व* (for धर्म*). — a) K2 N2.3 B2.4
 Dn D2.4 एवं (for एष).

6 b) S1 K1 इष्टं (for शिष्टाः). — Da1 om. 6th.
 — *) Ko D5 शिष्टं च (for शरणं). T G (except G2) Ms
 च (for त्वां).

7 S1 K N1 D2 S om. उवाच (Ko.4 N1 Ms om. the
 ref.). — a) K2 N2.3 B D (except D5) Ts G2-3 सु
 (for तु). — *) S1 K (except K2) N1 V1 शूर (for
 वीर). — a) S1 शुचिप्रभः; G2.3 शशिप्रभः.

8 S1 K1 D2 S om. उवाच. K2 विप्र उ; K3 ऋषि.
 — a) T G Ms.5 विश्वं (for शतं). K2 N2.3 B (B5
 marg.) D (except Da) T1 G5.6 शतसहस्रं; V1 सहस्रमब्जं;
 B5 सहस्रं त्रिशं; Ts G1-4 Ms.5 शतं सहस्रं (for सहस्रं
 विश्वं). N2.3 B (B5 marg.) Dn G2 Ms तु (for च).
 Cd as in text. — b) K (except K1) N1 V1 B D Ms.
 'मक्षय्य'; Cd as in text. — *) Ts G2.4 णशतं; G1 नं
 तु तं. S1 K1 D5 त्वेवं; Ko.2 Da त्वेव; N1 चैव; T1 G2
 चैत; Ts G2.4 चैतत्. — a) N2 B D नेदम् (D5 एतद्); N2
 V1 सत्यं. Ko.3 N1.2 V1 B (B1 marg.) D T1 Ms.

उत्कर्षति जलात्कश्चित्स्थलं पुरुषसत्तमः ॥ ९
तदा यूयं पुनः सर्वाः स्वरूपं प्रतिपत्स्यथ ।
अनृतं नोक्तपूर्वं मे हसतापि कदाचन ॥ १०
तानि सर्वाणि तीर्थानि इतः प्रभृति चैव ह ।
नारीतीर्थानि नाम्नेह ख्यातिं यास्यन्ति सर्वशः ।
पुण्यानि च भविष्यन्ति पावनानि मनीषिणाम् ॥ ११
वर्गोवाच ।

ततोऽभिवाद्य तं विप्रं कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् ।
अचिन्तयामोपसृत्य तस्मादेशात्सुदुःखिताः ॥ १२
क नु नाम वयं सर्वाः कालेनाल्पेन तं नरम् ।
समागच्छेम यो नस्तद्रूपमापादयेत्पुनः ॥ १३

ता वयं चिन्तयित्वैवं सुहृतादिं भारत ।
दृष्टवत्यो महाभागं देवर्षिमुत नारदम् ॥ १४
सर्वा हृष्टाः स तं दृष्ट्वा देवर्षिममितद्युतिम् ।
अभिवाद्य च तं पार्थ स्थिताः स व्यथिताननाः ॥ १५
स नोऽपृच्छदुःखमूलमुक्तवत्यो वयं च तत् ।
श्रुत्वा तच्च यथावृत्तमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १६
दक्षिणे सागरानूपे पञ्च तीर्थानि सन्ति वै ।
पुण्यानि रमणीयानि तानि गच्छत माचिरम् ॥ १७
तत्राशु पुरुषव्याघ्रः पाण्डवो वो धनंजयः ।
मोक्षयिष्यति शुद्धात्मा दुःखादस्मान्न संशयः ॥ १८
तस्य सर्वा वयं वीर श्रुत्वा वाक्यमिहागताः ।

अक्षय्यः; Ns नाक्षय्यः.

9 ^a) Ko ग्रहीभूत्वा; Ks ग्रहो भूत्वा; K4 ग्रहीभूता.
— ^b) Ko. 1.4 N1 B. 5 Da Dn1. n2 T1 गृह्णीतः; K2 गृह्णीतः;
V1 B. 5 D1 गृह्णीतः; G2. 3. 5 Ms-8 गृह्णीति. — ^c) V1
उद्धरिष्यति; Ds उत्कृष्यति; T G उत्तारयेत्; M उद्धरिष्येत्.
K2 Ns B (except B. 5) D (except D1. 2. 5) तस्मात्; G1
कचित्; G2. 3. 4 (before corr.). 5 किंचित्. — ^d) K (except
Ks) Ds स्थले; Ms-8 पदा.

10 ^a) G2. 3. 4 (before corr.). 5. 6 सर्वैः; Ms-8 स्वस्थाः.
— ^b) S1 Ks N V1 B Da2 Dn1 D2. 4. 5 Ms. 8 स्वं (for
स्व). — ^c) N1 स्वैरेष्वपि; Ds सहसापि; G5. 6 भवितापि.
Bs कथंचन; Ts G2-4 न किंचन.

11 ^a) S1 K1. 3 तत्र; Ko. 4 ततः (for तानि). T G
transp. सर्वा and तीर्था. — ^b) Ks N1. 2 B (except
Bs) D M ततः (for इतः). K (except K2) Ds T G2. 4. 5
हि (for ह). — ^c) S1 K1 तानीह; Ko. 2. 4 Ds ह्येतानि;
D1 चैवेह; Ms यान्येह (for नाम्नेह). — ^d) V1 चैव ह (for
सर्वशः). D1 नाम्ना ख्यातानि सर्व. — ^e) S1 च सर्वशः;
T1 विशेषतः (for मनी).

12 S1 K1 वर्गोवाच (sic); Ko. 3. 4 V1 वर्गोवाच; K2
नन्दो; B1. 5 वदो; T1 नन्दा; G1 Ms वन्दा; Ms-8
विन्दा; Ds Ts G2-8 Ms om. the ref. — ^a) Ds तीर्थानि
(for तं विप्रं). — ^b) Ks Ns Da D4 S अपि (Ms-8 अभि-)
(for एव). — ^c) K4 चिन्तयाना ह्युपकांताः; Ns. 2 Dn1. n2
D4. 5 आर्चितः; B1 आर्चितयामोपसृताः; B2 आर्चितयामास
सृताः; B5 संचित्य स्नेहापसृताः; Bsm Ms. 7 यामाप; B6
अर्चितयन्नापसृताः; T1 अर्चितयमपासृत्य; Ts G2-4 चिन्तयत्यो-
पसृताय; G1. 5. 6 Ms यामावसृत्य.

13 ^b) K4 स्थिताः कालेन; Ms. 5 कालेनानेन. B1 (m
as in text) जनं (for नरं). — ^c) Ns V1 अभि (for
समा). — ^d) K4 आदाय तत्; Da1 T1 Ms-8 आसादयेत्;
G5. 6 आवापयेत्.

14 ^a) K1. 2 B D1. 2 चिन्तयित्वेह; K4 N Da Dn D4 S
चैव. — ^b) S1 Ko. 1 D2. 5 सुहृत्तम्. — ^c) S1 K1 दृष्ट.
Ko Bs Ds महात्मानं; D1. 2 Ts G1. 3. 4 भाग. — ^d) S1 K1
महर्षिमुत; Ko. 2. 4 Da1 विमुत; Ks N1 Ts G4 विमय;
D1. 2 पि तत्र.

15 ^a) K2 Ns. 2 B D (except Ds) संप्रहृष्टाः; N1 ततो
हृष्टा. K2 सर्वाः (for दृष्ट्वा). — ^b) Gs अमरद्युति. — ^c)
N1 विप्रं (for पार्थ). K4 om. 15^a-16^a. — ^d) Ms-8
स्थित्वा. K1 प्रव्यथि; K2 N V1 B D स व्रीडि; Ks स
व्यथी; S व्रीडितचेतनाः (T1 Gs Ms लोचनाः).

16 K4 om. 16^{ab} (cf. v. l. 15). — ^a) N1 G2
दुःखहेतु. — ^b) Ko N1. 2 Dn Ds Ms-8 तं; B6 Da2
T1 यत्. K2 त्योय तं वयं. — After 16^{ab}, N1 ins.:

2041* क गच्छामो वयं सर्वा यत्र लप्स्यामहे पुनः ।
— ^a) N1 एतत् (for श्रुत्वा). Ko Ds स च; K2 Ns. 3
B1. 5 Dn D4 तत्र; N1 श्रुत्वा; B2 तत्तु; B3 तं च; D2 तं तु
(for तच्च). S1 K1 यथातथ्यं; Ko N1 तत्त्वं; V1 G1 तथा.

17 Before 17, S (except Ms. 5) ins. नारदः. — ^a)
K2. 3 सागरोपांते; N1 संमतानीह; Ds सागरद्वीपे. — ^b) N1
यानि (for पद्म). — ^c) V1 तत्र (for तानि). K4 G2
M गच्छथ.

18 ^a) S1 Ko. 2. 4 D1. 2. 5 तत्रस्थाः; K1 N1 तत्रस्थः;
Ms तत्र वः. — ^b) Ko Ns V1 B3. 6 D (except Da2)
पाण्डवयो; K2 वो वै; N1. 5 G1. 3. 5. 6 M वोथ. — ^c) S1

तदिदं सत्यमेवाद्य मोक्षिताहं त्वयानघ ॥ १९
 एतास्तु मम वै सख्यश्चतस्रोऽन्या जले स्थिताः ।
 कुरु कर्म शुभं वीर एताः सर्वा विमोक्षय ॥ २०
 वैशंपायन उवाच ।
 ततस्ताः पाण्डवश्रेष्ठः सर्वा एव विशां पते ।
 तस्माच्छापाददीनात्मा मोक्षयामास वीर्यवान् ॥ २१

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि नवाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०९ ॥

उत्थाय च जलात्तस्मात्प्रतिलभ्य वपुः स्वकम् ।
 तास्तदाप्सरसो राजन्नद्वयन्त यथा पुरा ॥ २२
 तीर्थानि शोधयित्वा तु तथानुज्ञाय ताः प्रभुः ।
 चित्राङ्गदां पुनर्द्रष्टुं मणल्लूरपुरं ययौ ॥ २३
 तस्यामजनयत्पुत्रं राजानं बभ्रुवाहनम् ।
 तं दृष्ट्वा पाण्डवो राजन्गोकर्णमभितोऽगमत् ॥ २४

K1 Dns धर्मात्मा. — After 18, D4 (marg. sec. m.) S (except M3) ins.:

2042* इत्युक्त्वा नारदः सर्वास्तत्रैवान्तरधीयत ।

19 M3.7 read 19^{ab} twice, once with the S reading and again with the N reading! — ^a) S (M3.7 first time) तस्मात्सर्वा (T1 सर्वास्तस्माद्). — ^b) M3.7 (both second time).8 वाचम् (for वाक्यम्). K2 N2 B1 Dn1. n2 D4 इतो गताः (for इहा). S (M3.7 first time) निवसामा (T1 M3.5 'मो'त्र नित्यशः. — ^c) T3 G4.5 सर्वम् (for सख्यम्). T G4.4 अत्र (for अद्य).

20 ^a) K2.3 V1 D2 च (for तु). K2 N2.3 B D (except D5) G3 ताः (for वै). S1 transp. वै and सख्यः. — ^b) K1 शतद्रोण्यां (for चतस्रोऽन्या); see below. Ko.1.4 V1 जलं; S इदे. K N2.3 V1 B1m Da Dn1. n2 D4 श्रिताः (K2 चराः) (for स्थिताः). Dns जलस्थिताः; D5 जलाश्रिः. S1 शतद्रोण्याजलं श्रिताः. — ^c) S (except M3-8) एता अपि महाबाहो. — ^d) N1.3 B3.5 शापाद्; D1.2 पापाद् (for सर्वा). S1 ताश्चाप्याशु विमो^०; Ko.1.3.4 एताश्चाप्याशु मोक्ष^०; V1 एताः शापात्प्रमोचय; B5 एता अप्याशु मोचय; B5m Da एताः शापाद्विमोचय; D5 एता रम्याश्च मोचय; S मुनिशापाद्विमो^० (M3-8 एताश्चैवापि मोचय). K2 N2 B1 Dn D4 as in text.

21 S1 K1-3 D2 T G M3-8 om. उवाच; Ko.4 V1 Da D5 Ms om. the ref. — ^a) S (except M3-8) तच्छ्रुत्वा (for ततस्ताः). G3 पाण्डवस्तत्र. — ^b) M3-8 'र्व' भरत-सत्तम. — ^c) G2 transp. तस्मात् and शापात्. S1 'पाद्विनीतात्मा.

22 ^a) K1 V1 D1 G1 M (except M3) तु (for च). S (except M3-8) सर्वाः (for तस्मात्). — ^b) D2 ततः (for वपुः). K4 D1 स्वयं. S (except M3-8) transp. वपुः and स्वकं. — ^c) S1 Ko.1.4 N1 तास्ततः; K3 M3-8 तास्तथा; T1 तस्माद्. — ^d) S-पुरम्. B1 (m as in text) तत्रैवान्तरधीयत.

23 ^a) S अथ (T3 G3.4 च) (for तु). — ^b) N1 'जाप्य ताः. — ^c) S1 मणिपूर'; Ko-3.4 N1 V1 B3 D4 D1.5 मणिपूर'; K3 N3 B1.3.5 मणपूर'; N2 Dn D1.5 मणिपूरं पुनर्; T1 G1.3.6 मणल्लूर.

24 ^a) K2 Da Dn1. n2 D1.4 तां (for तं). — After 24^a, N2 D4 (marg. sec. m.) S ins. a passage given in App. I (No. 112). N. B. This passage, though included in all other printed edns., is missing even in Dn MSS.; cf. v. l. 1. 96. 6 (998*)! — ^c) S1 K2 'मितो गतः; V1 'र्णाभिमुखो ययौ; D1.2 G2 'मितो ययौ. — After 24, almost all edns. ins. the following stanza, which is not found in any MS. hitherto collated except N2:

2043* आद्यं पश्यपतेः स्थानं दर्शनादेव मुक्तिदम् ।

यत्र पापोऽपि मनुजः प्राप्नोत्यभयदं पदम् ।

— illuminating for the growth of the epic corpus!

Colophon om. in B3. — Major parvan: T3 G M संभव^० (for आदि^०). — Sub-parvan: S1 K N3 B (B om.) Da Dn1. n2 D1.2.4 M3.5 अर्जुनतीर्थयात्रा (B 'वनवास); T1 संभव. — Adhy. name: S1 K1 M3 बभ्रुवाहनजन्म (M3.5 'नोत्पत्तिः); Ko.4 अप्सरसां शापमोक्षः; D5 चित्राङ्गदाप्राप्तिः. — Adhy. no. (figures, words or both): Dns 216; D4m 226; D5 167; T1 222; T3 G1.4 177; G2 174; G3 178; G6.6 M 176. — S'loka no.: Dn 24; M3 35. — Aggregate s'loka no.: Dns 7873.

210

1 S1 K (except Ko) S om. उवाच (G3 om. the ref.). — ^a) K2 'पराण्येव; N3 V1 'पराण्यथ; D5 'पराण्यपि; M3 (inf. lin. as in text).5-8 'परांतानि. K3.4 तीर्थेषु. — S1 K1 (hapl.) om. 1^a-2^b. — ^c) B1 G5.6 च (for

२१०

वैशंपायन उवाच ।

सोऽपरान्तेषु तीर्थानि पुण्यान्यायतनानि च ।
 सर्वाण्येवानुपूर्व्येण जगामामितविक्रमः ॥ १
 समुद्रे पश्चिमे यानि तीर्थान्यायतनानि च ।
 तानि सर्वाणि गत्वा स प्रभासमुपजग्मिवान् ॥ २
 प्रभासदेशं संप्राप्तं वीभत्सुमपराजितम् ।
 तीर्थान्यनुचरन्तं च शुश्राव मधुसूदनः ॥ ३
 ततोऽभ्यगच्छत्कौन्तेयमज्ञातो नाम माधवः ।
 ददृशाते तदान्योन्यं प्रभासे कृष्णपाण्डवौ ॥ ४
 तावन्योन्यं समाश्लिष्य पृष्ठा च कुशलं वने ।
 आस्तां प्रियसखायौ तौ नरनारायणावृषी ॥ ५
 ततोऽर्जुनं वासुदेवस्तां चर्यां पर्यपृच्छत ।

किमर्थं पाण्डवेमानि तीर्थान्यनुचरस्युत ॥ ६
 ततोऽर्जुनो यथावृत्तं सर्वमाख्यातवांस्तदा ।
 श्रुत्वोवाच च वाष्णेय एवमेतदिति प्रभुः ॥ ७
 तौ विहृत्य यथाकामं प्रभासे कृष्णपाण्डवौ ।
 महीधरं रैवतकं वासायैवाभिजग्मतुः ॥ ८
 पूर्वमेव तु कृष्णस्य वचनात्तं महीधरं ।
 पुरुषाः समलंचकुरुपजहुश्च भोजनम् ॥ ९
 प्रतिगृह्यार्जुनः सर्वमुपभुज्य च पाण्डवः ।
 सहैव वासुदेवेन दृष्टवान्नटनर्तकान् ॥ १०
 अभ्यनुज्ञाप्य तान्सर्वानर्चयित्वा च पाण्डवः ।
 सत्कृतं शयनं दिव्यमभ्यगच्छन्महाद्युतिः ॥ ११
 तीर्थानां दर्शनं चैव पर्वतानां च भारत ।

एव). Some MSS. 'पूर्वेण.

2 Ś1 K1 om. 2^{ab} (cf. v. l. 1). — ^a) V1 'द्वे यानि तीर्थानि पश्चिमे भरतर्षभः. — ^c) S transp. सर्वाणि and गत्वा स. — After 2, D4 (marg. sec. m.) S ins. a passage given in App. I (No. 113).

3 ^a) Ś1 K1 'देशे. T G (except G1) प्रभासं समनुप्राप्तं. — ^c) K2 तं; M6-8 तु (for च). N2.8 B (except B6) Dn D4 सुपुण्यं रमणीयं च. — After 3, D4 (marg. sec. m.) S ins.:

2044* चारणानां तु वचनादेकाकी स जनार्दनः ।

4 ^a) M (except M3) तत्राप्यगच्छं. — ^b) K2 नृप (for नाम). K4 N V1 B D सखायं तत्र; Cd अज्ञातो नाम (as in text).

5 Ś1 K1 om. 5; G1 (hapl.) om. 5^a-8^b. — ^b) Ko. 2.8 N1 G3 (after corr.) जने; Da1 सुने; T1 G2.5.6 M पयि; T3 G3 (befor corr.) जले (for वने). — ^c) V1 रमेतां (for आस्तां). — ^d) K4 N1 V1 उभौ (for ऋषी).

6 G1 om. 6 (cf. v. l. 5). — ^b) G5.6 तं च पाथौ ह्यपृच्छं; M तत्कार्यं पर्यं. — G5.6 om. 6^{ad}. — ^c) K2.3 N2.8 B D (except Dn3 D1.2) एतानि (for इमानि). T1 'र्थं पाथे सर्वाणि; T3 G2.4 'र्थं पावनानीति. — ^d) Ś1 K1.2 तीर्थान्युपच (K2 'स'रं; K3 'न्यनुसरं'; D5 'न्यनुसरांसि च.

7 G1 om. 7 (cf. v. l. 5). — Before 7, T1 M3 ins.

वैशं. — ^a) Ś1 K (except K2) N1 B6 Da D1 तस्य (for ततो). — ^c) V1 S (G1 om.) transp. उवाच and च. N1 वाचं (for उवाच). Ś1 K N1 स (for च). — ^d) S (G1 om.) त्वेवमे' प्रभो.

8 G1 om. 8^{ab} (cf. v. l. 5). — ^b) T1 समेतौ (for प्रभासे). Ś1 'पार्थिवौ. — ^d) Ś1 K2 M6-8 उप; K1 अप' (for अभि').

9 ^b) G1 M2.5 तु (for तं). — ^c) K2 N1.8 V1 B D (except D4.5) समंतात्; B1m पुरस्तात्. K2.8 N2.8 B D (except D5) मंडयांचकुः; T3 G2.4 तमलं. — ^d) Ś1 Ko.1.4 सर्वकामसमृद्धिभिः.

10 K2 (hapl.) om. 10^a-11^b.

11 K2 om. 11^{ab} (cf. v. l. 10). — ^a) N V1 B D (except D5) 'ज्ञाय तान्; S (except M6-8) 'ज्ञातवान्. — ^b) M6-8 तु (for च). — ^c) Da D1.2 transp. सत्कृतं and शयनं. — ^d) Ko.2.4 N1 D5 T G2-6 M सहाच्युतः; K2 G1.2 सहार्जुनः; N2.8 Dn D4 महामतिः; B (except B6) समद्युतिः. — After 11, N (except Ko.1 N1) ins.:

2045* ततस्त्र महाबाहुः शयानः शयने शुभे ।

12 T G M3 om. 12. — ^a) N3 B Da1 Dn D4 नदीनां (for तीर्थानां). N2.8 B D (except D1.2.5) पर्वतानां च (for दर्शनं चैव). — ^b) K2.3 N3 Dn D4 तथैव च; N2 B Da D6 च दर्शनं (for च भा'). — ^d) Ś1

आपगानां वनानां च कथयामास सात्वते ॥ १२
 स कथाः कथयन्नेव निद्रया जनमेजय ।
 कौन्तेयोऽपहृतस्तस्मिन्शयने स्वर्गसंमिते ॥ १३
 मधुरेण स गीतेन वीणाशब्देन चानघ ।
 प्रबोध्यमानो बुबुधे स्तुतिभिर्मङ्गलैस्तथा ॥ १४
 स कृत्वावश्यकार्याणि वाष्ण्येनाभिनन्दितः ।
 रथेन काञ्चनाङ्गेन द्वारकामभिजग्मिवान् ॥ १५
 अलंकृता द्वारका तु वभूव जनमेजय ।
 कुन्तीसुतस्य पूजार्थमपि निष्कुटकेष्वपि ॥ १६
 दिदक्ष्वथ कौन्तेयं द्वारकावासिनो जनाः ।

नरेन्द्रमार्गमाजग्मुस्तूर्णं शतसहस्रशः ॥ १७
 अवलोकेषु नारीणां सहस्राणि शतानि च ।
 भोजवृष्ण्यन्धकानां च समवायो महानभूत् ॥ १८
 स तथा सत्कृतः सर्वैर्भोजवृष्ण्यन्धकात्मजैः ।
 अभिवाद्याभिवाद्यांश्च सर्वैश्च प्रतिनन्दितः ॥ १९
 कुमारैः सर्वशो वीरः सत्कारेणाभिवादितः ।
 समानवयसः सर्वानाश्लिष्य स पुनः पुनः ॥ २०
 कृष्णस्य भवने रम्ये रत्नभोज्यसमावृते ।
 उवास सह कृष्णेन बहुलास्तत्र शर्वरीः ॥ २१

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि दशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१० ॥ समाप्तमर्जुनवनवासपर्व ॥

K1 सात्वतः; M (except Ms) तत्त्वतः.

18 °) Ś1 Ko. 1.4 Ds स तथा; K2.8 N2.8 B Da Dn D1.2.4 एवं स; G1 कथां स; Ms-8 स कथं. — °) N2.8 Bs Da1 Dn D2.5 °योपि ह; B2 कुन्तीपुत्रो ह. — °) K2.8 N1 V1 B D °संनिभे; T G (except G1) सत्यविक्रमः.

14 °) Ś1 K1 Ms-8 च; K2.8 N2.8 B D (except D1.2) एव; Ms सु (for स). — °) T G (except G1) वास्यशब्देन. Ś1 Da Ms-8 भारत; K1 वानघ; N2 Dn D2.4 चैव ह. — °) Ms-8 transp. बुबुधे and स्तुतिभिः.

15 °) Ms कृत्वा च (for स कृत्वा). Ś1 Ko.8 Bs Ds °कर्माणि. — °) Ś1 °वन्दितः. — After 15^{ab}, Ś ins.:

2046* वाष्ण्यं समनुज्ञाय ततो वासमरोचयत् ।
 तथैत्युक्त्वा वासुदेवो भोजनं वै शशास ह ।
 यतिरूपधरं पार्थं विसृज्य सहसा हरिः ।

[(L. 1) Ms-8 °ज्ञाप्य.]

— °) Here and below Ś1 द्वारिका (for द्वार°).

16 S (except Ms-8) om. 16^{ad}. — °) K2.8 N2.8 V1 B D (except D1) Ms-8 कुन्तीसुतस्य. — °) Ko.4 D1 अभि; N1 अथ; Ms-8 इह (for the first अपि). Ko M7.8 निष्कृतः.

17 °) N2 Bs D दिदक्षंश्च. S गोविदं. — °) N1 स्तुवंतश्च सह. — After 17, T G (except G1.2) ins.:

2047* क्षणार्धमपि वाष्ण्येया गोविन्दविरहाक्षमाः ।
 कौतुहलसमाविष्टा भृशमुत्प्रेक्ष्य संस्थिताः ।

[(L. 1) T1 G5.8 °क्षताः.]

18 °) Ś1 K (except K2) N1 Ds अथावलोके (for अव°). — °) V1 तस्मिंस्तु शतशस्तथा. — °) V1 °योभवन्महाज्.

19 °) K1 सत्कृतः (for स तथा). Ms.5 transp. स and तथा. — °) Ś1 K N1 D1.2.5 °कादिभिः. — °) G1 °द्याभिवाद्याहार्हान्.

20 Ś1 om. 20; G1 (? hapl.) om. 20^{ab}. — °) V1 सत्कृतो; T2 G2-8 सर्वतो. — °) Ko Ds °वन्दितः; K1-4 V1 Bs °पूजितः; N2.8 B1.3.8 Dn °चोदितः; Ms (inf. lin. as in text).5 °नन्दितः. — °) K4 आभाष्य. K1 D1 8 (except T1) च (for स).

21 °) N1 वृष्णिभोजस°. — For 21, S subst.:

2048* कृष्णः स्वभवनं रम्यं प्रविवेश महाद्युतिः ।

— प्रवासादागतं सर्वा देव्यः कृष्णमपूजयन् ।

[(L. 1) Ms.5 दिव्यं (for रम्यं). G1 Ms.5 महाबलः. — (L. 2) T2 G2-4 प्रभासाद्.]

Colophon. Major parvan: T2 G M संभव° (for आदि°). — Sub-parvan: K N2 B Da Dn1.2.3 D1.2.4 Ms अर्जुन (Bs om.) तीर्थयात्रा (Bs °वनवास); T1 संभव; to it Ko.4 add समाप्त. — Adhy. name: Ś1 K1 रैवतकः गिरिम (Ś1 °सह; Ko.2.4 Ds द्वारका (K2 °कामि) गमनं; Ms वासुदेवागमः. — Adhy. no. (figures, words or both): Dns 217; D4m 227; D5 168; T1 223; T2 G1.4 178; G2 175; G5 179; G5.6 M 177. — S'loka no.: Dn 21; Ms 40. — Aggregate s'loka no.: Dns 7894.

211

1 Ś1 K (except Ko) S om. उवाच. — In Ś1 the portion of the text from कतिपया° (in °) up to

२११

वैशंपायन उवाच ।

ततः कतिपयाहस्य तस्मिन्नैवतके गिरौ ।
 वृष्ण्यन्धकानामभवत्सुमहानुत्सवो नृप ॥ १
 तत्र दानं ददुर्वीरा ब्राह्मणानां सहस्रशः ।
 भोजवृष्ण्यन्धकाश्चैव महे तस्य गिरेस्तदा ॥ २
 प्रासादै रत्नचित्रैश्च गिरेस्तस्य समन्ततः ।
 स देशः शोभितो राजन्दीपवृक्षैश्च सर्वशः ॥ ३
 वादित्राणि च तत्र स वादकाः समवादयन् ।
 ननृतुर्मर्तकाश्चैव जगुर्गानानि गायनाः ॥ ४
 अलंकृताः कुमारश्च वृष्णीनां सुमहौजसः ।
 यानैर्हाटकचित्राङ्गैश्चञ्चर्यन्ते स सर्वशः ॥ ५

पौराश्च पादचारेण यानैरुच्चावचैस्तथा ।

सदाराः सानुयात्राश्च शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ६
 ततो हलधरः क्षीवो रेवतीसहितः प्रभुः ।
 अनुगम्यमानो गन्धर्वैरचरत्तत्र भारत ॥ ७
 तथैव राजा वृष्णीनामुग्रसेनः प्रतापवान् ।
 उपगीयमानो गन्धर्वैः स्त्रीसहस्रसहायवान् ॥ ८
 रौक्मिणेयश्च साम्बश्च क्षीवौ समरदुर्मदौ ।
 दिव्यमाल्याम्बरधरौ विजहातेऽमराविव ॥ ९
 अक्रूरः सारणश्चैव गदो भानुविह्वरथः ।
 निशठश्चारुदेष्णश्च पृथुर्विपृथुरेव च ॥ १०
 सत्यकः सात्यकिश्चैव भङ्गकारसहाचरौ ।

*ममवत् (in °) is lost on a broken part. — °) T1 G1.3 M °पयाहस्य. — °) S तत्र रेव". — °) K1.3 N2 B D (except Ds) उत्सवो नृपसत्तम.

2 S1 missing for 2°. — °) K (except K2) N V1 Dn Ds ब्राह्मणेभ्यः. — °) K2m.4 V1 Dn1 Ds महौजस्य; K2 महातश्च; T1 महस्यस्मिन्; T3 G1.4 (after corr.) M2 महे तस्मिन्; G2.3.4 (before corr.).5.6 M5-8 सखे तस्मिन्. N2 गिरस्तथा; S गिरौ तथा (G1.2 M5-8 °दा). Cd cites महः.

3 °) S1 Ko.1.4 N1 पादपै (for प्रासादै). — S1 missing from च (in °) up to दीप (in °). K1 S (except M5-8) तु (for च). — °) Ko.3 N3 V1 तत्र (for तस्य). K4 समीपतः. — G1 om. 3°. — °) K1 °शः पूजितो. — °) K2 फलं; N2-B (except B5) D कल्पं; N3 V1 नदी; Cd Arjp दीप (as in text). S1 K4 च सर्वतः; Ko.2 S (G1 om.) च शोभितः (M2.5 समन्ततः).

4 V1 (hapl.) om. 4-5. S1 missing from स (in °) up to जगुर्गा- (in °). — °) K2 N B D तत्रान्ये (N3 तायेव); T3 G2-4 तत्र स्युर. — °) Ko चाथ वादयन्. — M5-8 om. 4°-5°. — °) Ko.4 D1.5 चापि (for चैव). — °) K2 N3 B Da Dn1.2 Ds गेयानि; K4 सामानि; N3 तत्रैव; Dn3 D1.2 S (M5-8 om.) गीतानि. N3 Dn3 D4.5 S (M5-8 om.) गायकाः.

5 V1 M5-8 om. 5 (cf. v. l. 4). — S1 missing

from अ (in °) up to चञ्चर्यन्ते (in °). — °) K2 N1.3 B3.6 D T3 G2-4 M3 (inf. lin. as in text) सुमहौजसां. — N1 om. 5°-6°. — °) K1 कांचन (° gloss); K2 N2.3 V1 B D (except Ds) हाटकचित्रैश्च. — °) K2 B1.3 च (for स). M2.5 भारत (for सर्व°).

6 N1 om. 6 (cf. v. l. 5); M3 (° hapl.) om. 6-7.

7 M3 om. 7 (cf. v. l. 6). — °) S1 K (except K2) D5 हलधुधः. — °) S1 K1 रेवत्या. — °) Hypermetric! cf. 8°. S1 K D5 अनुगीय (K2m as in text); T3 G4 अभिगम्य; G2 अभेद्य. T G M5 बहुभिर्. — K1 D1 (hapl.) om. 7°-8°.

8 K1 D1 om. 8° (cf. v. l. 7). — °) Hypermetric! K2 प्रगीय; K3 N Dn D2.4.5 अनुगीय; V1 B1.3 Da अनुगम्य (cf. 7°); B5 अनुगीतः स.

9 °) K2 (m as in text).4 G2 M2 रौहिणे; Cd as in text. Some MSS. शांभश्च. — °) K3 D2.5 S (except M3) समर (M5-8 परम) दुर्जयौ. — °) S1 K1.3.4 Da1 D5 मालांबर.

10 °) K2.3 N B D (except D5) गदो बभ्रुर. N (except Dn1) T1 G1.2.5.6 विदुः (S1 °भूरथः; cf. 1. 90. 42. — °) S1 निषद; K1 °शह; K2 °सित; K3 °वध; T3 G4 निःशठ; G2.3 निःशंक.

11 °) Ko.4 D5 भृङ्गकार; K2.3 भद्रकार; T1 G1 भङ्गाकार. Ko.2.3 Da सहाचरौ; K4 महाबल; N1

हार्दिक्यः कृतवर्मा च ये चान्ये नानुकीर्तिताः ॥ ११
 एते परिवृताः स्त्रीभिर्गन्धर्वैश्च पृथक्पृथक् ।
 तमुत्सवं रैवतके शोभयांचकिरे तदा ॥ १२
 तदा कोलाहले तस्मिन्वर्तमाने महाशुभे ।
 वासुदेवश्च पार्थश्च सहितौ परिजग्मतुः ॥ १३
 तत्र चङ्क्रम्यमाणौ तौ वसुदेवसुतां शुभाम् ।
 अलंकृतां सखीमध्ये भद्रां ददृशुस्तदा ॥ १४
 दृष्ट्वैव तामर्जुनस्य कन्दर्पः समजायत ।
 तं तथैकाग्रमनसं कृष्णः पार्थमलक्षयत् ॥ १५
 अथाब्रवीत्पुष्कराक्षः प्रहसन्निव भारत ।
 वनेचरस्य किमिदं कामेनालोड्यते मनः ॥ १६
 ममैषा भगिनी पार्थ सारणस्य सहोदरा ।
 यदि ते वर्तते बुद्धिर्वक्ष्यामि पितरं स्वयम् ॥ १७

अर्जुन उवाच ।

दुहिता वसुदेवस्य वासुदेवस्य च स्वसा ।
 रूपेण चैव संपन्ना कमिवैषा न मोहयेत् ॥ १८
 कृतमेव तु कल्याणं सर्वं मम भवेद्भवम् ।
 यदि स्यान्मम वाष्ण्येयी महिषीयं स्वसा तव ॥ १९
 प्राप्तौ तु क उपायः स्यात्तद्व्रीहि जनार्दन ।
 आस्थास्यामि तथा सर्वं यदि शक्यं नरेण तत् ॥ २०
 वासुदेव उवाच ।
 स्वयंवरः क्षत्रियाणां विवाहः पुरुषर्षभ ।
 स च संशयितः पार्थ स्वभावस्यानिमित्ततः ॥ २१
 प्रसह्य हरणं चापि क्षत्रियाणां प्रशस्यते ।
 विवाहहेतोः शूराणामिति धर्मविदो विदुः ॥ २२
 स त्वमर्जुन कल्याणीं प्रसह्य भगिनीं मम ।

-महावलौ; N₂ B Dn D₄ -महारवौ; D_{1.2} -महोदरौ; M₅
 -सखेचरौ; M₅-8 -सहायकौ. — *) K_{2.3} N_{2.3} V₁ B D
 (except D₅) 'क्य उद्धवश्चैव.

12 After 12, S ins.:

2049* वासुदेवो ययौ तत्र सह स्त्रीभिर्गुणान्वितः ।
 दत्त्वा दानं द्विजातिभ्यः परिव्राजमपश्यत ।

13 *) S₁ Ko. 1.4 D₅ ततः; K₂ B_{1.2.5} चित्रे; K₃ तत्र;
 N₁ D_{1.2} तथा; Da₁ Dn D₄ चित्र. N₂ Dn D₄ S (except
 M_{3.5}) कौतूहले. — *) K_{2m.3} N₁ V₁ B D (except D₅)
 महाशुभे; K₄ महे शुभे; S महोत्सवे.

14 *) S₁ Ko. 1 ततः (for तत्र). N_{1.2} B (except
 B₁) Dn D_{2.4} G₁ M_{5.5} चक्रम; D₅ चक्रममाणातां. — *)
 Ko. 3.4 N₁ V₁ S (except G₁ M_{5.7}) स्वलंकृतां. — *) K₂
 V₁ B₅ Dn_{1.3} T G (except G_{5.6}) M₅ सुभद्रां ददृशुस्तदा;
 D_{1.2.4} सुभद्रां ददृशुर्जुनः.

15 *) G₂ दृष्ट्वैतामर्जुनस्यास्य. — *) Ko D₅ S त्व(T₃
 G₂₋₄ चा)नेकाग्र; K₂₋₄ B_{5.6} D_{1.2.4} (after corr.)
 तदेकाग्र; N₂ B_{1.5} Da Dn D₄ (before corr.) तदैकाग्र;
 Cd अनेकाग्र.

16 *) N₂ B_{5.6} D (except Da D₅) अब्रवीत्पुष्प-
 व्याघ्रः; S अब्रवीत्पुण्डरीकाक्षः.

17 *) M₅-8 ममैव. — *) T G सहोदरी. — After
 17^{ab}, K₂₋₄ N_{2.3} V₁ B D ins.:

2050* सुमद्रा नाम भद्रं ते पितुर्मे दयिता सुता ।
 — *) B₅ D_{1.2} 'रं स्वकं. — After 17, M₅-8 (which

om. the ref. before 18) ins.:

2051* अब्रवीत्पुण्डरीकाक्षं प्रहसन्निव भारत ।
 (cf. 16^{ab} and v. l.).

18 S₁ K₁ S om. उवाच (M₅-8 om. the ref.).
 — *) S₁ K₄ N₁ एव च; N₂ B₁ Da₁ Dn चैषा (for चैव).
 G₂ रूपयौवनसंपन्ना. — *) B (except B₁) Dn₁ (by
 corr.) कमैवैषा; G₁ कथं चैषा. Ko D₅ न लोभयेत्; G₄
 (before corr.) मनो हरेत्.

19 *) K₂ स्वयमेव भं. N₁ स्वयं (for ध्रुवम्). — T₃
 G₂₋₄ ins. after 19^{ab}: G_{5.6}, after 19:

2052* देववृन्दः सदा त्वां तु स्मृत्वा विजयतेऽसुरान् ।

तव संदर्शनात्स्वामिन्नप्राप्यं न हि तत्किमु ।

— *) G (except G_{1.4}) वाष्ण्येय.

20 *) S₁ Ko. 1.4 B₅ प्राप्तौ च; G₁ प्राप्तुं तां. T₁
 तत्प्राप्तौ क उपायं मां. — *) S₁ Ko. 1 तत्प्रवृद्धि; K_{2.3} N₂
 V₁ B_{5.6} D S (except M₅-8) तं ब्रं; K₄ तद्वृद्धि त्वं.
 — *) K₂ N₁ V₁ B D M₅-8 तदा; K₄ G₁ M₅ यथा; T₃
 G₂ इति तत्. — *) K₂ कर्तव्यं मानुषेण तत्; D₅ यदि
 शक्यं जनार्दन.

21 S₁ K₁ S om. उवाच. — *) K₄ क्षत्रियर्षभ; M₅-8
 पुरुषोत्तम. — *) B₅ M₃ स तु. S₁ K₁ संगमितः पार्थ; D₅
 संशयितार्थश्च. Cd cites संशयितः (as in text). — *)
 K₂ विवाहस्यानि; S (except G_{1.5} M_{5.5}) स्वभावः [स्यान्नि].

22 *) K₁ विशिष्यते; G₂ विशां पते. — *) N_{2.3} M₃
 विवाहहेतुः. S कन्यानां. — *) T₃ G₂₋₄ वेदविदो.

हर स्वयंवरे ह्यस्याः को वै वेद चिकीर्षितम् ॥ २३
 वैशंपायन उवाच ।
 ततोऽर्जुनश्च कृष्णश्च विनिश्चित्येति कृत्यताम् ।

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकादशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २११ ॥

२१२

वैशंपायन उवाच ।

ततः संवादिते तस्मिन्ननुज्ञातो धनंजयः ।
 गतां रैवतके कन्यां विदित्वा जनमेजय ॥ १
 वासुदेवाभ्यनुज्ञातः कथयित्वेति कृत्यताम् ।
 कृष्णस्य मतमाज्ञाय प्रययौ भरतर्षभः ॥ २

रथेन काञ्चनाङ्गेन कल्पितेन यथाविधि ।
 सैन्यसुग्रीवयुक्तेन किङ्किणीजालमालिना ॥ ३
 सर्वशस्त्रोपपन्नेन जीमूतरवनादिना ।
 ज्वलिताग्निप्रकाशेन द्विषतां हर्षघातिना ॥ ४
 संनद्धः कवची खड्गी वद्गोधाङ्गुलित्रिवान् ।

23 ^a) Ś1 Ko. 1.4 N1 अतः प्रचल्य क°. — After 23^{ab}, T₃ G (except G₁) ins.:

2053* यतिरूपधरस्त्वं तु यदा कालविपाकता ।

— ^a) Da तस्याः; S चा(G₃ वा)स्याः. — ^a) Ko D₃ कस्ते वेदः; D₁ को वेद वै (by transp.).

24 Before 24, only D₃ ins. वैशं उ° (as in text), and G_{1.2} M₃-8 वैशं°; the rest om. the ref. — ^a) Ś1 K₁ विनिश्चित्य विहृत्य च (Ś1 तां). — ^a) K₂ N_{2.3} B D अन्यान् (for राजन्).

25 ^a) Ko. 3.1 °प्रस्थ(K₂ °स्थे)स्थिताय वै; T₁ °प्रस्थ-निवासिने. — ^a) T₁ G₁ M महाबुद्धिर्. — ^a) K₁ च पाण्डवः; T₁ समात्मकः; T₃ G₂₋₄ समाहितः; G₁ समावृतः; G_{3.6} M (except M₃) समानुक्तः. — After 25, S ins.:

2054* भीमसेनस्तु तच्छ्रुत्वा कृतकृत्यं स्य मन्यते ।

इत्येवं मनुजैः सार्धमुत्तवा प्रीतिसुपेयिवान् ।

Colophon. *Major parvan*: T₃ G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan*: Ś1 K N₃ B_{3.5.6} Da Dn_{1.2} D_{1.2.4.5} M_{3.5} सुभद्राहरण (K₃ अर्जुनतीर्थयात्रा and सुभद्रा हरण); B₁ अर्जुनतीर्थयात्रा. — *Adhy. name*: Ko. 4 वासु-देवाङ्गेन(K₄ °नयोर्)संनः; K₁ वासुदेवसंनः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K₁ 213; D₃ 218; D₄ m 228; D₅ 169; T₁ 224; T₃ G_{1.4} 179; G₂ 176; G₃ 180; G_{5.6} M 178. — *S'loka no.*: Dn M₃ 25. — *Ag-gregate s'loka no.*: Dn₂ 7919.

212

The sequence of st. 1-8 in S (which om. 5^{ad},

7°-8°) is: 1^{ab}, 2, 6, 7^{ab}, 1^{ad} (followed by passage No. 114 given in App. I, see below), 3-5^{ab}, 8^{ad}.

1 K_{1.3.4} D₂ S om. उवाच; K₂ om. the ref. Ś1 om. up to संवादि- (in °). — ^a) Ko. 2.4 संनिश्चिते; K₁ N₁ संचारिते; N₃ V₁ B_{3.6} समु°; B_{1.3} m संव°; Da संमु°. S चारैः संचारिते त°; Arjp (?) संचारिणा तु तच्छ्रुत्वा. Cd cites संचारिणा (=वार्ताहरेण). — T₃ G_{2.4} om. 1^{ad}. — ^a) S (T₃ G_{2.4} om.) रैवतकात्. — ^a) K₂ विनिश्चित्य जुभाननां; S (T₃ G_{2.4} om.) प्रविष्टां द्वारकां प्रति. — A passage given in App. I (No. 114) is ins. in S after 1^{ad} (in T₃ G_{2.4}, which om. 1^{ad}, after 7^{ab}); in D₄, suppl. fol. sec. m., after 2^{ab}.

2 For the sequence of S cf. v. l. 1. — ^a) K₂ ततोर्जुनोभ्य°. After 2^{ab}, D₄ ins. a passage given in App. I (No. 114); cf. v. l. 1. — ^a) N₂ Dn D_{2.4.5} आदाय; S आस्थाय. — ^a) K₄ पुरुष°; Some MSS. °र्षभ. — After 2, S ins.:

2055* वृत्तैः सहोत्सवैरेवं वृष्णयोऽप्यगमन्पुरीम् ।

[M वृत्तोत्सवे रैवतके (for the prior half).]

3 For sequence of S cf. v. l. 1; G₃ om. 3-5^{ab}. — ^a) Ś1 Ko-3 S (G₃ om.) सैन्य- (as in text); B_{3.6} सैन्य; the rest शैव्य-.

4 G₃ om. 4 (cf. v. l. 3). — ^a) Ko N₁ V₁ D_{2.5} T₃ G₄₋₅ वर; K₂ रथ; D₁ इव (for वर-). — ^a) T₃ G₄ ज्वलितार्क°. — ^a) T₃ G₄ नाशिना.

5 G₃ om. 5^{ab} (cf. v. l. 3). K₃ reads 5^{ab} in marg. — After 5^{ab}, S (except G₃) ins.:

2056* युक्तः सेनानुयात्रेण रथमारोप्य माधवीम् ।

सुगयाव्यपदेशेन यौगपद्येन भारत ॥ ५
 सुभद्रा त्वथ शैलेन्द्रमभ्यर्च्य सह रैवतम् ।
 दैवतानि च सर्वाणि ब्राह्मणान्स्वस्ति वाच्य च ॥ ६
 प्रदक्षिणं गिरिं कृत्वा प्रययौ द्वारकां प्रति ।
 तामभिद्रुत्य कौन्तेयः प्रसन्नारोपयद्रथम् ॥ ७
 ततः स पुरुषव्याघ्रस्तामादाय शुचिसिताम् ।
 रथेनाकाशगेनेव प्रययौ स्वपुरं प्रति ॥ ८
 द्वियमाणां तु तां दृष्ट्वा सुभद्रां सैनिको जनः ।
 विक्रोशन्प्राद्रवत्सर्वो द्वारकामभितः पुरीम् ॥ ९
 ते समासाद्य सहिताः सुधर्माभितः सभाम् ।
 सभापालस्य तत्सर्वमाचख्युः पार्थविक्रमम् ॥ १०
 तेषां श्रुत्वा सभापालो भेरीं सांनाहिकीं ततः ।

समाजन्ने महाघोषां जाम्बूनदपरिष्कृताम् ॥ ११
 क्षुब्धास्तेनाथ शब्देन भोजवृष्ण्यन्धकास्तदा ।
 अन्नपानमपास्याथ समापेतुः सभां ततः ॥ १२
 ततो जाम्बूनदाङ्गानि स्पर्ध्यास्तरणवन्ति च ।
 मणिविद्रुमचित्राणि ज्वलिताग्निप्रभाणि च ॥ १३
 भेजिरे पुरुषव्याघ्रा वृष्ण्यन्धकमहारथाः ।
 सिंहासनानि शतशो धिष्ण्यानीव हुताशनाः ॥ १४
 तेषां समुपविष्टानां देवानामिव संनये ।
 आचख्यौ चेष्टितं जिष्णोः सभापालः सहानुगः ॥ १५
 तच्छ्रुत्वा वृष्णिवीरास्ते मदरक्तान्तलोचनाः ।
 अमृष्यमाणाः पार्थस्य समुत्पेतुरहंकृताः ॥ १६
 योजयध्वं रथानाशु प्रासानाहरतेति च ।

[Ts G4.6 गुप्तः; G5 गुप्तः (for युक्तः).]

— S om. 5^{ed}. — ^a) N1 चानघ. K2.4 N3 B2 D1.2 स (B3 प्र-) ययौ भरतर्षभ (N3 D1 °भः); V1 ययौ रैवतकं गिरिं; B5.6 Dn D4.5 प्र (B5 स) ययौ पुरुषर्षभः.

6 For sequence of S of. v. l. 1. — ^a) K2 S -प्यथ. — ^b) S1 K1 °भ्यर्च्य महः; Ko °भ्यर्च्य स ह; K2.3 corrupt; N1 समभ्यर्च्य च; N2 B (except B1) D (except D5) °भ्यर्च्यैव हि. M (except M5) दैवतं.

7 ^a) S1 Ko N3 Dn D2.4.5 गिरेः; K5 स्वयं. — After 7^{ab}, N1 ins.:

2057* सुभद्रां कृष्णभगिनीं स्त्रीभिः परिवृतां तदा ।
 while S reads 1^{ed} (om. in Ts G2.4; cf. v. l. 1). — S om. 7^c-8^b (G2 om. 7^c-14^a). — After 7, K (except K1) N2 V1 B D ins.:

2058* सुभद्रां चारुसर्वाङ्गीं कामबाणप्रपीडितः ।

8 S om. 8^{ab}; G2 om. 8^{ed} also (cf. v. l. 7). — ^a) S1 K1 आकाशवेगेन; K2.4 N2 V1 B1.3.6 Dn1.2 D4 कांचनारणेन; N1 कामवानेव; Dns D1.2 कामवे (D1 °यो)गेन. — ^a) K4 G5.6 स्वपुरीं.

9 G2 om. 9 (cf. v. l. 7). — ^b) K2 N2 V1 B D T1 °का जनाः. — ^c) Ko Ts G2.4-6 व्या (Ko G2 व्य)क्रोशत्. K2 N2 V1 B D T1 विक्रोशन्तो (D5 T1 व्याक्रोशन्प्रा)-द्रवन्सर्वे.

11 G2 om. 11 (cf. v. l. 7). — ^b) T1 G1 M संनादयं (G1 °धी)स्तदा; Ts G4 सांनादयंस्तदा; G5.6 सांनादयस्तदा.

12 G2 om. 12 (cf. v. l. 7). — ^a) N1 कदास् (for क्षुब्धास्). Ts G4-6 क्षोभितास्तेन; G2 क्षुब्धमौलेन (all these om. अथ). — ^b) S1 Ko.4 B5 तथा; N1.3 ततः. — After 12^{ab}, S (except G2) ins.:

2059* अन्तर्द्वीपात्समुत्पेतुः सहसा सहितास्तदा ।

[G1 M5 सभां वै; M6-8 तथैव (for सहसा). T1 सहसैव कृते तदा.]

— ^c) Da D1.2 अथापास्य (by transp.); S (G2 om.) अपाहाय. S1 K1 N1 °पानाद्य (°नम)पास्यैव. — ^a) K2 N2 V1 B D (except D2 D5) Ts G2.4-6 समंततः; N1 ततः सभां (by transp.).

13 G2 om. 13 (cf. v. l. 7). — ^a) N2 V1 B2.4 D तत्र. — ^b) K1 Ts G2.4.6 परार्ध्यास्तरणानि; G1 चित्रास्तरणं.

14 G2 om. 14 (cf. v. l. 7). — ^b) G1 M6-8 °महाबलाः. — D1 om. 14^c-15^a. — ^c) S1 Ko.1.4 N1 बहुशः. — ^a) K1 काष्ठानीव. Ts G2.4 दीप्यमानानि सर्वशः.

15 D1 om. 15 (cf. v. l. 14). — ^b) Ts G (except G1) संगमे. — ^a) N1 सभानुगः; T1 तथाविधं; G1 सभामृतः; M समागतः (M5.5 °तान्) (for सह*).

16 ^a) N1 °त्वा पृथु. — ^b) N2 V1 B2 D (except D6) मदसंरक्तं; B2 क्रोधं. — ^c) K2 B पार्थाय. — ^a) Ko.4 D5 अमर्षिताः; Ts G (except G1) महाबलाः (for अहं). T1 यादवाः सहसा कृताः.

17 ^a) G2 योजयित्वा. — After 17^a, S ins.:

2060* नागानश्वांस्तथैव च ।

कवचानाहर क्षिप्रं.

धनं पि च महार्हाणि कवचानि बृहन्ति च ॥ १७
 द्रतानुचुकुशुः केचिद्रथान्योजयतेति च ।
 खयं च तुरगान्केचिन्निन्युर्हेमविभूषितान् ॥ १८
 रथेष्वानीयमानेषु कवचेषु ध्वजेषु च ।
 अभिकन्दे नृवीराणां तदासीत्संकुलं महत् ॥ १९
 वनमाली ततः क्षीवः कैलासशिखरोपमः ।
 नीलवासा मदोत्सिक्त इदं वचनमब्रवीत् ॥ २०
 किमिदं कुरुधाप्रज्ञास्तूष्णीं भूते जनार्दने ।
 अस्य भावमविज्ञाय संकुद्धा मोघगर्जिताः ॥ २१
 एष तावदभिप्रायमाख्यातुं खं महामतिः ।
 यदस्य रुचितं कर्तुं तत्कुरुध्वमतन्द्रिताः ॥ २२
 ततस्ते तद्वचः श्रुत्वा ग्राह्यरूपं हलायुधात् ।

तूष्णीं भूतास्ततः सर्वे साधु साध्विति चाब्रुवन् ॥ २३
 समं वचो निशम्येति बलदेवस्य धीमतः ।
 पुनरेव सभामध्ये सर्वे ते समुपाविशन् ॥ २४
 ततोऽब्रवीत्कामपालो वासुदेवं परंतपम् ।
 किमवागुपविष्टोऽसि प्रेक्षमाणो जनार्दन ॥ २५
 सत्कृतस्त्वत्कृते पार्थः सर्वैरस्माभिरच्युत ।
 न च सोऽर्हति तां पूजां दुर्बुद्धिः कुलपांसनः ॥ २६
 को हि तत्रैव भुक्त्वान्नं भाजनं भेतुमर्हति ।
 मन्यमानः कुले जातमात्मानं पुरुषः क्वचित् ॥ २७
 ईप्समानश्च संबन्धं कृतपूर्वं च मानयन् ।
 को हि नाम भवेनार्थी साहसेन समाचरेत् ॥ २८
 सोऽवमन्य च नामास्माननादृत्य च केशवम् ।

[(L. 2) T₃ G₂₋₄ 'चान्याहर (G₂ 'रत्); G_{5,6} 'चाना-
 हरन्; G₁ 'चानक्षतान्.]

— K₃ (hapl.) om. 17^a-18^b. — ^a) G₁ M₃ तोमराणि.
 B₃ Da D_{1,2} महान्ति च.

18 K₃ om. 18^{ab} (cf. v. l. 17). — ^a) N₁ च चुकु^३;
 T₃ G (except G₁) विचुकु^३. — ^b) K₀ रथानां योजयेति;
 D₅ रथानां योजयेति; T₁ रथानाहरतेति. — ^c) N₁ T₁
 हेमपरिष्कृतान्. S₁ K₁ आनिन्युर्हेमभू^३; N₂ B₃ D_{1,2,4}
 अयुजन् हेमभू^३ (D₁ हेममालिनः).

19 ^a) T₃ G₂₋₆ महत्सु (for ध्वजे). — ^b) D₁ आकंदे
 च; G_{5,6} महास्कंधे. S₁ K_{1,2} M_{3,5} 'कंदेन वी'; T₃ G₂₋₄
 महायादववी^३. — ^c) K_{2,3} N₁ V₁ B Da D_{4,5} G₁ तुमु (or
 'म)लं; M₆₋₈ कंदनं.

20 ^a) K₂ B (except B₃) D₁ तदा (for ततः).

21 ^a) S₁ K₂ D_{1,5} 'ताप्रा'; K_{0,1} N₃ 'ताप्र'; N₁
 पुरुषाः प्रा^३; T₁ M त्वकृतप्र^३; T₃ G चाकृतप्र^३ (G₁ तु कृतं
 प्रा^३). — K₀ (? hapl.) om. 21^a-22^a. — ^c) S₁ K₁
 G₂₋₆ M₃ मेघ^३; K_{2,4} D₅ किमु गर्जय (K₃ 'त); D₁ मोह^३;
 D₂ आहव^३.

22 K₀ om. 22^a (cf. v. l. 21). — ^b) S₁ K₂ D_{1,5}
 G_{2,5,6} आख्यातुं स्वं; G₁ M आख्यातीव. B₃ सु- (for स्वं).
 T₃ G (except G₁) 'तु मम यद्बुद्धि. — ^c) S₁ K_{0,1,4}
 यदस्यै; K₃ यद्यस्य. K₂₋₄ B₁ D_n D₂ G₁ M_{3,5} रुचिरं.
 T₁ corrupt.

23 ^a) N₁ M₃ 'स्तद्वचनं; T₃ G (except G₁) 'स्ते
 वचनं. — ^b) K_{0,3} D_{1,2,5} G₃ M₃ तूष्णीभूतास् (D₅ 'भूत्वा).
 — ^c) S₁ K_{0,1,4} D₅ T₁ अथ (for च).

24 ^a) K_{0,3,4} सु (K₄ स)संवादं; B₁ D_{2,4,5} समं वाचो;
 B_{3,5} सर्वे वाचं; B₆ सर्वे व^३. K₀ D₅ निशम्येते; N₁ B₃ Da
 D_n D₄ 'म्यैव; B_{1,3,5} 'म्याय. K₂ V₁ D₁ समं ततो (V₁
 समवाये)य निःशब्दे; T₁ G_{5,6} समवाच ('वोचं)स्तु निःशब्दा;
 T₃ G₂₋₄ यादवास्त्वपि (G₂ om. तु) निःशब्दा; G₁ समा
 वाचा तु निःशब्दा.

25 ^a) K_{2,3} N₃ B (except B₃) वचो रामो वासु^३;
 N₁ D_n D₄ वासुदेवं वचो रामः; T₁ G₁ M वासुदेवं कामपालः
 (by transp.). S₁ K₁ अरिदं; K₄ N₂ B D M (except
 M₃) परंतपः. — After 25^{ab}, S ins.:

2061* त्रैलोक्यनाथ हे कृष्ण भूतभग्नभविष्यकृत् ।

[Before the line, T₁ ins. कामपालः; G₁ बलः;
 M₁₋₃ बलदेवः.]

— ^b) T₁ M₆₋₈ किमिवांगोप^३; T₃ G_{2,4} किमुपांशुप^३; G_{5,6}
 किमु चात्रोप^३. — T₁ om. 25^a-26^a. — ^c) V₁ सुहुसंहुः;
 S (T₁ om.) जनकुलं.

26 T₁ om. 26^a (cf. v. l. 25). — ^b) G₁ M (except
 M₃) अर्चितः (for अच्युत).

27 ^a) S₁ K_{0,1,4} N₁ D_{1,2,4} सुक्त्वैव (N₁ 'क्वाति; D₂
 'क्वा हि) तत्रान्नं; G₅ तत्रैव भित्वागां. — ^b) G₂ पापकृद्
 (for भाज^३). S₁ K₁ भक्तुम्. T₁ G₅ भोक्तुमर्हति पापकृद्;
 G₆ अपीमां भोक्तुमर्हति. — ^c) S₁ K (except K₂) D₅
 जन्म; T₃ G₃ M₃ जातः (for जातम्).

28 ^a) K₂ N₃ B_{3,5} D₁ ईप्सन्नेव हि; N₁ B_{1,6} Da D_n
 D₄ इच्छन्नेव हि; D₂ 'मानः स्व. — ^b) K_{2,4} N₁ B_{1,3,5} D
 (except Da D₂) M_{6,8} कृतं (for कृत^३). T₁ सुमारयन्;
 G₁ समानवै; M समानयेत् (M₃ 'नयन्; M₅ 'पयत्).

प्रसह्य हृतवानद्य सुभद्रां मृत्युमात्मनः ॥ २९
 कथं हि शिरसो मध्ये पदं तेन कृतं मम ।
 मर्षयिष्यामि गोविन्द पादस्पर्शमिवोरगः ॥ ३०
 अद्य निष्कौरवामेकः करिष्यामि वसुंधराम् ।

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्वादशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१२ ॥ समाप्तं सुभद्राहरणपर्वं ॥

२१३

वैशंपायन उवाच ।

उक्तवन्तो यदा वाक्यमसकृत्सर्ववृष्णयः ।
 ततोऽब्रवीद्वासुदेवो वाक्यं धर्मार्थसंहितम् ॥ १
 नावमानं कुलस्यास्य गुडाकेशः प्रयुक्तवान् ।

संमानोऽभ्यधिकस्तेन प्रयुक्तोऽयमसंशयम् ॥ २
 अर्थलुब्धान्न वः पार्थो मन्यते सात्वतान्सदा ।
 स्वयंवरमनाधृष्यं मन्यते चापि पाण्डवः ॥ ३
 प्रदानमपि कन्यायाः पशुवत्कोऽनुमंस्यते ।

— °) Ś1 N1 D1 मवेक्षार्थी; T G °दर्थी. — °) K1.2 समाचरन्; S चरेद्दुधः.

29 °) S सोवमत्य. K2.4 N1.2 V1 B2.5.6 Da Dn D2.4.5 तथास्माकम्; K2 च नः सर्वान्; B1 तथा चास्मान्; T2 G2 च नैवास्मान्; G1 च नास्मासु. D1 सोवमन्यत तानस्मान्. — °) S अवमत्य (for अना). — °) K2 B2 (before corr.) Da2 D2 कृतवान्.

30 °) D2 ते; T2 G2-4 तु (for हि). T2 G2-4 सात्वतां मध्ये. — °) K2.2 N1 B D (except D1) transp. पदं and कृतं. M2 महत् (for मम). T1 पादं संनिहितं मम; T2 G2-4 कृत (G2 °तः) प्रोद्वाहकः (G2 °कं) कथं. — After 30²³, T2 G (except G1) ins.:

2062* त्वया चेन्नान्यनुज्ञातो धर्षयिष्यति माधव ।

[G2.6 मर्षयिष्यामि.]

— °) N1 न सहिष्यामि; T2 G (except G1) न मर्षयिष्ये.

31 °) T2 G2-4 एतां; M उर्वी (for एकः). — °) G1 M °मि न संशयः. — °) Ś1 K (except K2) N1 D1.2.5 अर्जुनेन (Ś1 N1 °नस्य) पराभवः. — After 31, T2 G (except G1) ins.:

2063* तमहं आत्सुभिः सार्धं निहन्मि कुलपांसनम् ।

— After 31, M2-8 (erroneously) read 1. 213. 4^a-5^b!

32 Before 32, T G ins. वैशं. — °) S रौहिणेयं गर्जमानं. — °) D1.2 °गंभीरं. — °) Ś1 K1 D2 अयं; M2 °वर्तत. — °) Ś1 K1 N1 B2.6 Da Dn2 D2.5 G2.6 तथा; T1 M ततः. T2 G2.4 °वृष्ण्यधिकेश्वराः.

Colophon. Major parvan: T2 G M संभव (for प्रादि). — Sub-parvan: Ś1 K N1 B Da Dn1.2

D1.2.4.5 T2 G2-8 M2.5 सुभद्राहरण; T1 संभव. — *Adhy. name*: Ś1 K1 वृष्ण्यधिककोपः (K1 °कप्रकोपः); K2.2.4 D2 बलदेवकोपः (K2 °कोपनः; K2 °कोपः); T2 G2-8 बलमद्रकोपः (G2 °कोपनं); M2 समाक्षोभः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn2 219; D2m 233; D2 170; T1 229; T2 G1.4-8 M 183; G2 181; G2 184. — *S'loka no.*: Dn 32; M2 63. — *Aggregate s'loka no.*: Dn2 7950.

213

1 Ś1 K (except K2) D2 S om. उवाच. — °) Ś1 K2.1.4 तदा वाक्यं; K2.2 N1.2 B1.2 Dn1.2 D2 T2 G2.5 यथा वीर्यं; B1m.5 D2 M2 यदा वीर्यं; Dn2 यथा वा; D2 तथा वा. — °) G1 M2.5 सर्वयादवाः. — °) K2 N1.2 B D (except D1) संयुतं. N1 वाचां धर्मार्थसंहितां. — After 1, S ins.:

2064* मयोक्तं न श्रुतं पूर्वं सहितैः सर्वयादवैः ।

अतिक्रान्तमतिक्रान्तं न निवर्तति कर्हिचित् ।

शृणुष्वं सहिताः सर्वे मम वाक्यं सहेतुकम् ।

2 °) K (except K2.1) Da1 D1 सम्मानो. — °) K1 Dn2 D1.2.4.5 T G2.4 M2-8 °यमसंशयः; N1 B2.6 Dn1.2 °यं न संशयः; G2 धर्मसंशयः.

3 °) G2.6 अर्थं धर्मान्. K2.1.4 न नः; K2 मनः; N1 स नः; D2 अयं; T2 G (except G1) च वः (for न वः).

4 G2 (hapl.) om. 4-5. M2-8 read 4^a-5^b after 1. 212. 31! — °) T1 एव; G1 M इह (for अपि). — °) K2.2 N1.2 V1 B D G1 °मन्यते; T2 G2-8 M2-8 °मंस्यति. N1 पशुत्वान्न नु शस्यते. — °) G2.6 समानः पुहं.

विक्रयं चाप्यपत्यस्य कः कुर्यात्पुरुषो भुवि ॥ ४
 एतान्दोषांश्च कौन्तेयो दृष्टवानिति मे मतिः ।
 अतः प्रसह्य हृतवान्कन्यां धर्मेण पाण्डवः ॥ ५
 उचितश्चैव संबन्धः सुभद्रा च यशस्विनी ।
 एष चापीदृशः पार्थः प्रसह्य हृतवानिति ॥ ६
 भरतस्यान्वये जातं शंतनोश्च महात्मनः ।
 कुन्तिभोजात्मजापुत्रं को बुभूषेत नार्जुनम् ॥ ७
 न च पश्यामि यः पार्थं विक्रमेण पराजयेत् ।
 अपि सर्वेषु लोकेषु सेन्द्ररुद्रेषु मारिष ॥ ८
 स च नाम रथस्तादृग्दीयास्ते च वाजिनः ।
 योद्धा पार्थश्च शीघ्रास्त्रः को नु तेन समो भवेत् ॥ ९
 तमनुदुल्य सान्त्वेन परमेण धनंजयम् ।

निवर्तयध्वं संहृष्टा ममैषा परमा मतिः ॥ १०
 यदि निजित्य वः पार्थो बलाद्गच्छेत्स्वकं पुरम् ।
 प्रणश्येद्वो यशः सद्यो न तु सान्त्वे पराजयः ॥ ११
 तच्छ्रुत्वा वासुदेवस्य तथा च कुर्जनाधिप ।
 निवृत्तश्चार्जुनस्तत्र विवाहं कृतवांस्ततः ॥ १२
 उपित्वा तत्र कौन्तेयः संवत्सरपराः क्षपाः ।
 पुष्करेषु ततः शिष्टे काले वर्तितवान्प्रभुः ।
 पूर्णे तु द्वादशे वर्षे खाण्डवप्रस्थमाविशत् ॥ १३
 अभिगम्य स राजानं विनयेन समाहितः ।
 अभ्यर्च्य ब्राह्मणान्पार्थो द्रौपदीमभिजग्मिवान् ॥ १४
 तं द्रौपदी प्रत्युवाच प्रणयात्कुलनन्दनम् ।
 तत्रैव गच्छ कौन्तेय यत्र सा सात्वतात्मजा ।

5 G1 om. 5 (cf. v. l. 4). — *) N1 Da कृतवान्; Ds हरणं; Ts Gs. 4 बलवान्.

6 S1 K1 om. 6. — *) Ts G (except G1) अपि (for एव). — *) N1 B5 Ds सुभद्रां and 'स्विनी'. Ms. 8 om. and Mr has lacuna for च यशस्विनी. — *) Ko B1 D1 एष वा; K4 एषा वा. Ts G (except G1) Ms एतस्याः (Ms एषोपि) सदृशः पार्थः. — *) Ko. 4 B5 T1 हृतः; Ts G M अतः (for इति).

7 *) K2 B5 T G2-4 जातः. — *) N1 V1 B Da Dn शंतनोश्च. N2 Dn D4 यशस्विनः. T1 G1 M शंतनोः पौत्रमद्य वै; Ts G2-4 शत्रुशात (G2. 3 'स') न कृत्तथा; Gs. 6 शत्रुशातनमद्य वै. — *) K2 Ts G (except G1) Ms का (for को). T1 बुभूषेच्च. S1 K1 को नु दूषितवानसुं. G1 corrupt.

8 *) K4 G1 तं (for च). T1 M (except Ms) तं (for यः). — *) K2. 3 N2. 3 B D (except D1. 2. 5) Ms विजयेत रणे बलात्; Ms-3 'ण तु यो जयेत्. — After 8^{ab}, N1. 2 B5 Dn Ds ins.:

2065* वर्जयित्वा विरूपाक्षं भगनेत्रहरं हरम् ।
 — *) K1. 3 लोके सर्वे (by transp.). — *) S1 K1 सेंद्ररुद्वसुष्वपि; K4 सेंद्रैरपि च मां; N1 सेंद्ररूपेण मानवः; D1. 2 सेंद्रैरपि सुरासुरैः; Ts G (except G1) सदेवमनुजेषु च (Gs. 6 'जेष्वापि').

9 *) Ms-3 स च मानी. Ts G2-4 रथस्तावत्. — After 9^{ab}, D4 (marg. sec. m.) S ins.:

2066* मम शस्त्राण्यशेषेण तूणी चाक्षयसायकौ ।

— *) Ts G (except G1) स (for च). — *) S1 K (except K2) D2. 5 T1 कोर्जुनेन (Ds 'नस्य'); G2 कोन्वस्तेन.

10 *) B1 Gs तद् (for तम्). K2. 3 N2. 3 B D Ts G2 अभिद्रुत्य (B5 अतिक्रम्य). — *) K2 N2. 3 V1 B Dn1. n2 D4 नि (N2. 3 Dn1. n2 न्य) वर्तयत. S हृष्टाः सर्वे निवर्तयध्वं. — *) G1-3. 4 (before corr.) 'सा गतिः.

11 *) S1 K1 नः पार्थो. — *) Ko. 3. 4 Ds एको गच्छेत्; G1 युद्धाद्. Ds Ts G2-4 स्वयं पुरं. — *) T1 च; G1 नो (for वो). K4 यशः सर्वे. — *) K2 च; D1 च (for तु). — After 11, S ins.:

2067* पितृव्यसायाः पुत्रो मे संबन्धं नार्हति द्विषाम् ।

12 Before 12, K2. 3 Ts G (except G1) ins. वैशं; Ds वैशं उ. — *) S तथा कर्तुं. S1 K1. 4 N1 V1 D2. 3 G1 Ms. 5 नराधिप (D2. 5 'पाः'); Ko B5 Da Ms जनाधिपाः. — After 12^{ab}, K4 (marg. sec. m.) D4 (suppl. fol. sec. m.) S (which latter om. 12^a-16^a) ins. a passage given in App. I (No. 115). — *) K2 N2. 3 V1 B D (except D1. 2. 5) कृतवान्प्रभुः.

13 S om. 13 (cf. v. l. 12). — *) S1 K1 उपितस्तत्र. — After 13^{ab}, N (except S1 K1) ins.:

2068* विहृत्य च यथाकामं पूजितो वृष्णिनन्दनैः ।

— *) K2 N2. 3 B5 Dn पुष्करे तु. K2 N2. 3 B D ततः शेषं. — *) S1 पूर्णे द्वादशवर्षे तु. — *) K2 N2. 3 V1 B D (except D1. 2. 5) 'प्रस्थमागतः.

17 सुवदस्यापि भारस्य पूर्ववन्धः श्लथायते ॥ १५
 तथा बहुविधं कृष्णां विलपन्तीं धनंजयः ।
 सान्त्वयामास भूयश्च क्षमयामास चासकृत् ॥ १६
 सुभद्रां त्वरमाणश्च रक्तकौशेयवाससम् ।
 पार्थः प्रस्थापयामास कृत्वा गोपालिकावपुः ॥ १७
 साधिकं तेन रूपेण शोभमाना यशस्विनी ।
 भवनं श्रेष्ठमासाद्य वीरपत्नी वराङ्गना ।

ववन्दे पृथुताम्राक्षी पृथां भद्रा यशस्विनी ॥ १८
 ततोऽभिगम्य त्वरिता पूर्णेन्दुसदृशानना ।
 ववन्दे द्रौपदीं भद्रा प्रेष्याहमिति चाब्रवीत् ॥ १९
 प्रत्युत्थाय च तां कृष्णा स्वसारं माधवस्य ताम् ।
 सख्यजे चावदत्प्रीता निःसपत्नीऽस्तु ते पतिः ।
 तथैव मुदिता भद्रा तामुवाचैवमस्तिवति ॥ २०
 ततस्ते हृष्टमनसः पाण्डवेया महारथाः ।

14 Ś1 S om. 14 (cf. v. l. 12). — ^a) N̄2 B5 Dn D4 च (for स). — ^b) N̄2 B5 Dn1.n2 D4 नियमेन. B5 समन्वितः. — ^c) K1 N̄1 उपजग्मिवान्.

15 S om. 15 (cf. v. l. 12). — ^a) Ś1 K1 D2.4 विनयात्. Ś1 पाण्डुनन्दनं. — Ś1 K1 om. 15⁹. — ^c) N̄1 स्वबंधस्यापि. N1.3 V1 भावस्य. — ^f) K4 N̄1 Dn3 D2.5 पूर्वो बंधः.

16 S om. 16 (cf. v. l. 12). — ^d) Ś1 K3 क्षमयामास; V1 कामया; D1.2 क्षमया.

17 ^a) T3 G2-6 त्वरमाणां. D4 S तु (for च). D1.2 सुभद्रां चानयामास. — ^b) Ś1 K1-3 N̄1 पीतः; D2 क्षौम- (for रक्त). Ko.2 D2 M8 (inf. lin. as in text). 6-8 वाससी; K2.4 N̄1 V1 B Da Dn D4 T3 G2-6 वासिनी (for वाससम्). — ^c) N̄1 कृत- (for कृत्वा). K3 D4 T3 G तो (G2 गौ) पालिकं वपुः.

18 ^a) D4 T G4 बभौ कृष्णसहोदरा. — After 18^{ab}, S ins.:

2069* गोपालिकामध्यगता प्रययौ व्रजिनं पुरम् ।

ततः पुरवरश्रेष्ठमिन्द्रप्रस्थं यशस्विनी ।

त्वरिता खाण्डवप्रस्थमासादाद विवेश च ।

G1 om. 18^{ad}. — ^a) D4 T1 सा गृहद्वारं; T3 G2-4 सा पुरश्रेष्ठं; G5.6 M8-8 सा गृहश्रेष्ठं. — ^d) N̄1 नवांगना; D4 S (G1 om.) यशस्विनी. — ^e) N̄1 पृथिवी साक्षात् (for पृथु). — ^f) D4 T G4 पाण्डवमातरं; G1-3.5.6 M भद्रा पितृवसां. — After 18, K4 N̄2.3 V1 B D (except D1) ins.:

2070* तां कुन्ती चारुसर्वाङ्गीमुपाजिघ्रत मूर्धनि ।

प्रीत्या परमया युक्ता आशीर्भिर्युञ्जतातुलाम् ।

[(L. 2) K4 युञ्जती तदा; N̄3 V1 आशिषोयुक्तं चातुला.]

19 ^a) K2 D4 T1 G (except G1.4) शाननां.

20 ^a) K2 N̄2.3 B Da Dn D2. तदा; K3 ततः; D4 G2-6 M तु तां (for च तां). D4 T3 G2-6 M देवीं (G2 M2.7.8 वी) (for कृष्णा). T1 गृहीत्वोत्थाप्य तां हस्ते;

G1 प्रत्युत्थाय तां देवी. — ^b) Ś1 N̄1 D1.4 ह; Ko.1.4 N̄2 V1 Dn D2 च (for ताम्). D4 S कृष्णा कृष्णसहोदरी (T1 G5.6 M रं). — ^c) V1 आलिंग्य. D1 चाब्रवीत्; D2 सावदत्; T3 G (except G1) चाभवत्. N̄2 B Da Dn D4.5 परिष्वज्यावदत् (Da ज्याब्रवीत्); D2 परिष्वज्य तदा; M2.5 सख्यजानावदत्. K2 N̄2.3 V1 B Da Dn D4.5 M प्रीत्या; D2 कृष्णा (for प्रीता). — After 20^{ad}, T3 G (except G1) ins.:

2071* वीरसुर्भवं भद्रे त्वं भव भर्तृप्रिया तथा ।

T3 G2-6 cont.; D4 (marg. sec. m.) T1 G1 M ins. after 20^{ad};

2072* ओजसा निभृता बह्वीरुवाच परमाशिषः ।

[D4 T1 M निर्जिता; G1 निर्मिता (for निभृता).]

— ^f) D4 S तथा (for एवम्). — After 20, D4 (suppl. fol. sec. m.) S ins. a passage given in App. I (No. 116).

21 D4 orig. reads 21 as in text, suppl. fol. sec. m. as in S. — ^b) D4 (suppl. fol.) पाण्डवाश्च महा. — For 21^{ad}, D4 (suppl. fol.) S subst.:

2073* युधिष्ठिरमुखाः प्रीता बभूवुर्जनमेजय ।

कुन्ती च परमप्रीता कृष्णा च सततं तथा ।
 followed by a colophon (adhy. no.: D4 suppl. fol. 235; T1 230; T3 G4-6 M 185; G1 184; G2 183; G1 186). — D4 (suppl. fol. sec. m.) cont.:

वैशंपायनः ।

2074* अथ शुश्राव निर्दुत्ते वृष्णीनां परमोत्सवे ।

अर्जुनेन हतां भद्रां शङ्खचक्रगदाधरः ।

पुरस्तादेव पौराणां संशयः समजायत ।

जानता वासुदेवेन वासितो भरतर्षभः ।

लोकस्य विदितं ह्यद्य पूर्वं विपश्चिना यथा ।

सान्त्वयित्वाभ्यनुज्ञातो भद्रया सह संगतः ।

दित्सता सोदरां तस्मै पतत्रिवरकेतुना ।

अर्हते पुरुषेन्द्राय पार्थायायतलोचनाम् ।

कुन्ती च परमप्रीता बभूव जनमेजय ॥ २१
 श्रुत्वा तु पुण्डरीकाक्षः संप्राप्तं स्वपुरोत्तमम् ।
 अर्जुनं पाण्डवश्रेष्ठमिन्द्रप्रस्थगतं तदा ॥ २२
 आजगाम विशुद्धात्मा सह रामेण केशवः ।
 वृष्ण्यन्धकमहामात्रैः सह वीरैर्महारथैः ॥ २३
 भ्रातृभिर्युक् कुमारैश्च योधैश्च शतशो वृतः ।
 सैन्येन महता शौरिरभिगुप्तः परंतपः ॥ २४
 तत्र दानपतिर्धीमानाजगाम महायशाः ।
 अक्रूरो वृष्णिवीराणां सेनापतिरिन्दमः ॥ २५
 अनाष्टिर्महातेजा उद्धवश्च महायशाः ।

साक्षाद्बृहस्पतेः शिष्यो महाबुद्धिर्महायशाः ॥ २६
 सत्यकः सात्यकिश्चैव कृतवर्मा च सात्वतः ।
 प्रद्युम्नश्चैव साम्बश्च निशठः शङ्कुरेव च ॥ २७
 चारुदेष्णश्च विक्रान्तो झिल्ली विप्रथुरेव च ।
 सारणश्च महाबाहुर्गदश्च विदुषां वरः ॥ २८
 एते चान्ये च बहवो वृष्णिभोजान्धकास्तथा ।
 आजग्मुः खाण्डवप्रस्थमादाय हरणं बहु ॥ २९
 ततो युधिष्ठिरो राजा श्रुत्वा माधवमागतम् ।
 प्रतिग्रहार्थं कृष्णस्य यमौ प्रास्थापयत्तदा ॥ ३०
 ताभ्यां प्रतिगृहीतं तद्वृष्णिचक्रं समुद्धिमत् ।

सत्कृत्य पाण्डवश्रेष्ठं प्रेषयामास चार्जुनम् ।

भद्रया सह बीभत्सुः प्रापितो ब्रजिणः पुरम् ।

22 D₄ reads 22 orig. as in text; the readings of the suppl. fol. are shown below. — ^a) Ś1 K (except E₁) N₁ D₂ D_{1.2.5} ज्ञात्वा तु; D₄ (suppl. fol.) ततस्तु; T₁ ततः स. — ^b) K_{0.4} N_{2.3} B_{2.3} D_{2.1.2} D_{2.5} स्वः; K₁ सु (for स्व). N₁ V₁ समाप्तं पुरुषोत्तमं; D₄ (suppl. fol.) संप्रतस्थे पुरोत्तमं; T₁ संप्रतीयात्पुरो. — ^c) D₄ T₁ पुरुषश्रेष्ठ. — ^d) G (except G_{1.4}) तथा. — After 22, D₄ (suppl. fol. sec. m.) S ins.:

2075* यियासुः खाण्डवप्रस्थमामन्त्रयत केशवः ।

पूर्वं सत्कृत्य राजानमाहुकं मधुसूदनः ।

राजा विप्रथुरक्रूरः संकर्षणविद्वरथौ ।

पित्रा च पुरुषेन्द्रेण पुरस्तादभिमानितः ।

संप्रीतः प्रीयमाणेन वृष्णिराज्ञा जनार्दनः । [5]

अभिमन्त्रयाम्यनुज्ञातो योजयामास वाहिनीम् ।

ततस्तु यानान्यासाद्य दाशाहंपुरवासिनाम् ।

सिंहनादः प्रहृष्टानां क्षणेन समपद्यत ।

योजयन्तः सद्धांश्च यानयुरयं रथांस्तथा ।

गजांश्च परमप्रीताः समपद्यन्त वृष्णयः । [10]

[(L. 3) M (except M₅) तथा (for राजा). D₄ T₁ संकर्षणभयेन ते; G₂ M₅ गदोद्धवाः; M_{2.6-8} भये सखौ. — (L. 4) D₄ T₁ G₂ M पिता च (M₅ पितेव). T₂ G₂₋₄ दनुमोदितः; G_{5.6} दनमानितः. — (L. 5) T₂ G₂₋₄ स प्रीतः. G_{1.5.6} वृष्णिराज्ञा. — (L. 6) G₁ ततस्तु यादवैः सार्ध.]

23 S om. 23^{ab}. — ^b) K₂ D₄ रामेण सह (by transp.). — ^c) Ś1 K_{2.4} D₁ G₁ सहामालैः; K₀ D_{2.4.5} G₂ महामालैः; K₂ महाश्रेष्ठैः. — ^d) K₂ B₂ D₄ महारैः (K₂ वैरैः; T₂ स हि वीरैः; G₂₋₄ सिंहवीरैः.

24 ^b) N₂ B₂ D₄ D_{1.5} बहुभिर्द्वैतः; D₂ सदशो वृ.

25 ^a) G_{4.6} दानपरः. T₁ G (except G_{2.4}) M₂ श्रीमान्. N₁ तत्रोदारमतिर्धीमान्. — ^b) T₁ G₁ M जगाम स (T₁ G₁ M₁ सु.) महा.

26 ^a) Ś1 K (except K₀) D₁ अनाष्टिर्; T₁ अतिर्; T₂ G₂₋₄ अष्टयो; G_{5.6} अष्टिर्. — K₁ (hapl.) om. 26^{ab}. — ^c) K₂ D₂ महात्मनः; K₃ N₁ B D₂ D_{1.4} T₁ G₁ M महामनाः.

27 ^a) T₂ G (except G₁) सात्यकिश्च महाबाहुः कृतवर्मा महारथः. — ^b) K₂ B (except B₂) D_{2.1.2} D₁ शांबश्च. — ^c) Ś1 K₁ निषधः; T₂ G (except G₁) निः (G_{2.3} नि) शङ्कुः (cf. v. 1. 1. 211. 10^a).

28 K₂ (hapl.) om. 28^{ab}. — ^b) Ś1 K₁ दल्ली; K₀ B₂ T₂ G झल्ली; N₂ जल्लिर्; V₁ मंदी; D₁ पृथुर; D₂ शिनिर् (for झल्ली). K₄ च पृथुरे. M₅ यत्सल्ली पृथुरे (sic). — ^c) G_{2.5.6} महातेजा.

29 ^b) D₁ भोजवृष्ण्यन्धकासु; D₂ वृष्णयश्चांधकासु. K₂ B₂ D₄ D₁ तदा. — ^c) D₂ भरणं प्रति; D₅ द्रविणं बहु. Cd oites हरणं. — After 29, D₄ (marg. sec. m.) S ins.:

2076* अन्वाहारं समादाय पृथग्वृष्णिपुरोगमाः ।

प्रययुः सिंहनादेन सुभद्रामवलोककाः ।

ते त्वदीर्घेण कालेन कृष्णेन सह यादवाः ।

पुरमासाद्य पार्थानां परां प्रीतिमवाप्नुवन् ।

[(L. 1) D₄ T₂ G₂₋₄ उपहारं. — (L. 2) T₂ G₂₋₄ अवलोकितुं. — (L. 3) T₁ अदीर्घेणैव कालेन.]

30 ^{ab}) K₀ D₂ श्रुत्वा राजा (by transp.). — ^c) Ś1 K₁ यानं (for यमौ). Ś1 K₂₋₄ D₄ D₁ T₁ G (except G_{2.4}) M₂₋₃ प्रस्थापयत्. T₂ G (except G₁) गृहात्.

31 ^a) K₂ N_{2.3} V₁ B D T₂ G तु (G₁ तं) (for तद्).

विवेश खाण्डवग्रस्यं पताकाध्वजशोभितम् ॥ ३१
सिक्तसंमृष्टपन्थानं पुष्पप्रकरशोभितम् ।
चन्दनस्य रसैः शीतैः पुण्यगन्धैर्निषेवितम् ॥ ३२
दह्यतागुरुणा चैव देशे देशे सुगन्धिना ।
सुसंमृष्टजनाकीर्णं वणिग्भिरुपशोभितम् ॥ ३३
प्रतिपेदे महाबाहुः सह रामेण केशवः ।
वृष्ण्यन्धकमहाभोजैः संवृतः पुरुषोत्तमः ॥ ३४
संपूज्यमानः पौरैश्च ब्राह्मणैश्च सहस्रशः ।
विवेश भवनं राज्ञः पुरंदरगृहोपमम् ॥ ३५
युधिष्ठिरस्तु रामेण समागच्छद्यथाविधि ।

सूक्तिं केशवमाग्राय पर्यष्वजत बाहुना ॥ ३६
तं प्रीयमाणं कृष्णस्तु विनयेनाभ्यपूजयत् ।
भीमं च पुरुषव्याघ्रं विधिवत्प्रत्यपूजयत् ॥ ३७
तांश्च वृष्ण्यन्धकश्रेष्ठान्धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
प्रतिजग्राह सत्कारैर्यथाविधि यथोपगम् ॥ ३८
गुरुवत्पूजयामास कांश्चित्कांश्चिद्व्यस्यवत् ।
कांश्चिदभ्यवदत्प्रेम्णा कैश्चिदप्यभिवादितः ॥ ३९
ततो ददौ वासुदेवो जन्यार्थं धनमुत्तमम् ।
हरणं वै सुभद्राया ज्ञातिदेयं महायशः ॥ ४०
रथानां काश्चनाङ्गानां किङ्किणीजालमालिनाम् ।

— ^b) K₂.s N₂.s B D (except D₁.2.5) T₃ G₂-4 M₃ महर्षिमतः — D₁ om. 31^a-32^a.

32 D₁ om. 32 (cf. v. 1. 31); T₃ G₂-4 (hapl.) om. 32^a. — ^a) K₃ संमृष्टसिक्तपथं; N₂.s V₁ B (except B₃) D₁.n₂ D₄ संमृष्टसिक्त (by transp.). — ^b) B₃ 'शोभनं; T₁ 'वासितं; M₃ 'भूषितं. — ^c) T₁ सुचंदनरसैः.

33 ^a) Ś₁ दहता. Some MSS. (mostly S) अगुरुणा. K₀.4 दह्यमानेनागु (K₄ 'ग' रुणा. — ^b) T₃ G (except G₁) सुगन्धितं (G₄.s 'नं. — After 33^a, Ś₁ K (except K₂) N₁.s V₁ D₂.s ins.:

2077* गन्धोद्दाममिवाकाशं बभूव जनमेजय ।

[Ś₁ गंधोद्दिग्धम्; K₁ गंधोद्दिष्टम्; D₅ गंधादानम्.]

— ^a) Ś₁ K₁ असंसृष्टं; K₂ N₂.s B D T₃ G₃.4 दृष्टु (B₁m 'तु)ष्ट' (D₃ सुविष्ट); T₁ ससमृद्धं.

34 ^a) Ś₁ K₀.1.4 N₁ D₂.s रामेण सह (by transp.). — ^b) K₂ N₂.s V₁ B D₁ D₂.4 'कैस्तथा भोजैः; D₄ 'कस्तथा भोजैः; T₃ G₂-4 'कैर्महाबाहुः. — ^c) K₂.s N₂.s B D (except D₁.2.5) समेतः.

35 ^a) Ś₁ K₀.1.4 G₂.5.5 तु; D₅ तैः (for च). — ^b) Ś₁ तु (for च). V₁ 'णैश्चैव सर्वशः.

36 ^a) Ś₁ K (except K₂) N₁ D₁.2 'गम्य यथा'. — ^b) K₂.s N₂.s B D (except D₂) T₁ बाहुभ्यां परिपस्वजे; T₃ G (except G₅.s) परिष्वज्य च वा; M₃-s परिष्वजत वा.

37 ^a) K₂-4 N V₁ B D T₁ M प्रीयमाणः; G₁ पूजयानः. K₃ गोविंदं; K₃ N B D₄ D₅ गोविंदो; D₂ कृष्णस्य. — ^b) Ś₁ K (except K₂) D₂ विजयं प्रत्य (D₂ पर्य) पूजयत्. — K₁ N₁.s D₁ (hapl.) om. 37^{ed}. — ^c) Ś₁ पर्यपूजयत्; G₁ प्रतिपूज.

38 ^a) K₀.s.4 भोजवृ. — ^b) K₂ N₂.s B D (except

D₁.2.5) कुंतीपुत्रो युधि. — ^c) Ś₁ K₁ प्रीतिं ज. — ^d) K₂.s N₂.s V₁ B D₄ D₅ यथाग (D₄ 'म'तं; K₁ D₁.2 T G (except G₁) यथोचितं; N₁ यथावयः.

39 ^a) T₁ विधिवत्पूज. — ^b) K₁ अभ्यवदत्; T₃ G (except G₁) चाभ्यवदत्. T₁ G₁.2 M प्रीतः (for प्रेम्णा). — ^c) K₀ वाप्यभिवादितः; K₃.4 चाप्यभि; N₁.s 'मि'वदितः. — After 39, D₄ (marg. sec. m.) S ins.:

2078* ततः पृथा च पार्थाश्च मुदिताः कृष्ण्या सह ।

पुण्डरीकाक्षमासाद्य बभूवुर्मुदितेन्द्रियाः ।

हर्षादभिगतौ दृष्ट्वा संकर्षणजनादनौ ।

बन्धुमन्तं पृथा पार्थं युधिष्ठिरमन्यत ।

ततः संकर्षणाकूरावप्रमेयावदीनवत् । [5]

भद्रवत्यै सुभद्रायै धनौघमुपजहत् ।

प्रवालानि च वस्त्राणि भूषणानि सहस्रशः ।

कुथास्तरपरिस्त्रोमान्याप्राजिनपुरस्कृतान् ।

विविधैश्चैव रत्नैर्धैर्दसिप्रभमजायत ।

शयनासनयानैश्च युधिष्ठिरनिवेशनम् । [10]

ततः प्रीतिकरो यूनां विवाहपरमोत्सवः ।

भद्रवत्यै सुभद्रायै सस्रान्नमवर्तत ।

[(L. 1) D₄ T₃ G₃-5 सहिताः (for मुदिताः). — (L. 5) M₃.s अभीतवत् (for अदीन). — (L. 7) T₁ G₁.2 हाराणि; M वज्राणि (for वस्त्राणि). — (L. 8) M व्यालाजिनपुर. — (L. 9) T₃ G₃-5 तथाभरणरत्नैर्धैः. M₃ विविधानि चरत्नानि दीप्तमग्न्यमजाविकं. — (L. 11) M₃ नृणां (for यूनां).]

40 ^a) K₂ N₂.s B (except B₃) D (except D₁) तेषां (for ततो). K₂.s N₂.s B D (except D₂) हृषीकेशो (for वासु). — ^b) Ś₁ K₁ N₁ जन्यार्थं; K₂ V₁ D₂.4 (by corr.) G₂ कन्यार्थं (K₂ 'क्ष'). K₄ वरस्त्रेहार्थमुत्तमं. — ^c) K₀.s.4 D₅ च (for वै). Ś₁ K (except K₂) सुभद्रायै.

41 ^a) D₂ G₁ M₁ कांचनानां च. — ^b) Ś₁ K₁

चतुर्गुजामुपेतानां स्रतैः कुशलसंमतैः ।
 सहस्रं प्रददौ कृष्णो गवामयुतमेव च ॥ ४१
 श्रीमान्माथुरदेश्यानां दोग्ध्रीणां पुण्यवर्चसाम् ।
 वडवानां च शुभ्राणां चन्द्रांशुसमवर्चसाम् ।
 ददौ जनार्दनः प्रीत्या सहस्रं हेमभूषणम् ॥ ४२
 तथैवाश्वतरीणां च दान्तानां वातरंहसाम् ।
 शतान्यञ्जनकेशीनां श्वेतानां पञ्च पञ्च च ॥ ४३

स्वापनोत्सादने चैव सुयुक्तं वयसान्वितम् ।
 स्त्रीणां सहस्रं गौरीणां सुवेषाणां सुवर्चसाम् ॥ ४४
 सुवर्णशतकण्ठीनामरोगाणां सुवाससाम् ।
 परिचर्यासु दक्षाणां प्रददौ पुष्करेक्षणः ॥ ४५
 कृताकृतस्य मुख्यस्य कनकस्याग्निवर्चसः ।
 मनुष्यभारान्दाशार्हो ददौ दश जनार्दनः ॥ ४६
 गजानां तु प्रभिन्नानां त्रिधा प्रस्रवतां मदम् ।

'शोभिनां. — °) Ś1 K1 चतुर्गुजैरुपे'; B: हस्त्यारोहैरुपे'.
 — °) K2 N̄s. 8 B D (except D2. 5) G1 कुशलशिक्षितैः;
 T1 परमसंमतैः. — After 41^{ad}, T1 ins.:

2079* बाह्लीकसिन्धुजातानां काम्बोजानां शतं शतम् ।
 हरणार्थं ददौ कृष्णस्तुरगाणां जनेश्वर ।

— 1) S नियुतम् (for अयुतम्).

42 °) D2 उपाहृतान्यदे'; T1 Ms-8 शुक्लवर्णसवत्सानां
 (T1 'सुवर्णानां'); T3 G2-4 उपावृत्य (G2 'वर्त्य'; G3 'कृत्य')
 सहस्राणां; G1 शुद्धानां तु सुवर्णानां; G5. 6 Ms. 5 उपपाद्य
 (Ms शुक्लवर्षस; Ms inf. lin. उपावर्त्य) तु वडवानां. — °)
 N̄s श्वेतानां पुण्य'. — After 42^{ab}, Ś1 K1 D2. 5 ins.:

2080* ददौ पार्थाय शुद्धात्मा सहस्राण्येकविंशतिम् ।
 Ds cont.: Ś1 K1-8 (all om. line 2) N̄s. 1. 2 V1 D2 ins.
 after 42:

2081* गजानां नित्यमत्तानां सादिभिः समधिष्ठिताम् ।

मेघाभानां ददौ कृष्णः सहस्रमसितेक्षणः ।

— After 42^{ab}, S reads 47-48. B3 (hapl.) om. 42^{ad};
 Ms om. 42^{adef}. — °) Ś1 K1 विशुद्धानां; Ko. 4 सुशुभ्राणां;
 K2 N̄s. 8 B1. 6 D (except D1. 2) च शुद्धानां. — °) Ms
 'समतेजसां. — 1) K1 N̄s B3 D (except D4. 5) 'भूषितं;
 K3 'भूषिणां; S (Ms om.) 'मालिनां. — After 42, Ś1
 K1-8 (all om. line 2) N̄s. 1. 2 V1 D2 ins. 2081*;
 while S ins.:

2082* काम्बोजारट्वाह्लीकसिन्धुजातांश्च भारत ।

सुवर्णकृतसंनान्वाहन्वण्टानाद्विनादितान् ।

श्वेतचामरसंछन्नासर्वशस्त्रैरलंकृतान् ।

जात्यश्वानां सहस्राणि पञ्चाशदप्रददौ तदा ।

T1 G1 cont.:

2083* हयानां चन्द्रसंकाशं श्यामकर्णान्ददौ शतम् ।

43 °) D1 गजानां नित्यमत्तानां (= prior half of line
 1 of 2081*). — °) Ko. 4 दांतानां च सुवर्चसां. — °) S
 (except G3) 'केशानां. — °) Ś1 K1 सुतां; T3 G2. 4
 शतां (for श्वेतां). — After 43, S (except T1 Ms) ins.:

2084* शिबिकानां सहस्रं च प्रददौ मधुसूदनः ।

T3 G2 (om. line 2). 8-5 cont.:

2085* प्राच्यानां च प्रतीच्यानां बाह्लीकानां जनार्दनः ।

ददौ शतसहस्रं वै कन्याधनमनुत्तमम् ।

[(L. 1) G5 कृष्णानामपि चाश्वानां (for prior half).]

44 T1 om. 44^a-45^b. — °) Ko. 8 Ds T3 G2-5 Ms. 5
 स्ना(T3 G3. 4 स्न)पनाच्छादने; K4 स्नापनोद्धर्तने; B (B3
 marg.) स्नानपा(B3 orig. 'दा')नोत्सवे; D2 स्नानपानोदनेश्च.
 G3 सर्वकर्मणि निष्क्रान्तं (cf. 2086*). Cd cites उत्सादनं.
 — After 44^a, T3 G3-5 ins.:

2086* भोजने पाचने तथा ।

आधानोद्वासने चैव प्रेरणे यत्र यत्र च ।

अनुलेपे च गन्धानां पेपणे च विचक्षणम् ।

सर्वकर्मणि निष्णातं.

— °) K3 V1 D2 संयुक्तं; N̄s B3 Da Dn Ds प्रयुक्तं; S
 (T1 om.) युक्तं च. — K3 (? hapl.) om. 44^a-45^{*}.

— °) Ś1 K1 B D1 सुवेषानां; T3 G2-4 सुवेषीनां;
 Ms सर्वेषां तु.

45 K3 om. 45^{ab} (cf. v. l. 44); Ds T G2-4 om.
 45^{ab}. — °) N̄s B (except B3) Da सुवर्णनिष्क'; G5. 6
 'कीर्णानां; Ms 'कर्णानां. — °) N̄s B3. 5 Dn Ds अरोमानां.
 Ko. 4 G1 सुवर्चसां; K2 N̄s. 3 V1 B D (D2 om.) G5. 6
 स्वलंकृतां (K2 B1. 8. 6 Da3 D4 'तं'). — After 45, N ins.:

2087* पृष्ठयानामपि चाश्वानां बाह्लीकानां जनार्दनः ।

ददौ शतसहस्राख्यं कन्याधनमनुत्तमम् ।

[(L. 1) Ś1 कृष्णानाम्; K2 पृथूनाम्; N̄s V1 D1. 2. 5
 पुष्टानाम्; B3 श्रेष्ठानाम्; Cd पृष्ठयानाम् (as above). Ko.
 2. 3 N̄s D (except Da) बाह्लीकानां. — (L. 2) K3 Da
 'सहस्राक्षं; N3 B3. 6 D1. 5 'सहस्राणि. Line 2=line 2
 of 2085*.

46 Ko. 8 om. 46. — °) K2 N̄s B3. 6 S 'स्य सुवर्चसां.

— °) K2 अतुल्यभारान्; T3 G2-4 महाहर्भा; Ms हिरण्यभा;
 Ms-8 मनुष्यसारान्. — °) S प्रददौ प्रयुक्तं तदा. — After
 46, S (T1 M om. line 5) ins.:

2088* भूषणानां तु मुख्यानां शतभारं ददौ धनम् ।

गिरिकूटनिकाशानां समरेष्वनिवर्तिनाम् ॥ ४७
 हृत्तानां पटुघण्टानां वराणां हेममालिनाम् ।
 हस्त्यारोहैरुपेतानां सहस्रं साहसप्रियः ॥ ४८
 रामः पादग्राहणिकं ददौ पार्थाय लाङ्गली ।
 प्रीयमाणो हलधरः संबन्धप्रीतिमावहन् ॥ ४९
 स महाधनरत्नौघो वस्त्रकम्बलफेनवान् ।
 महागजमहाग्राहः पताकाशैवलकुलः ॥ ५०
 पाण्डुसागरमाविद्धः प्रविवेश महानदः ।

पूर्णमापूरयंस्तेषां द्विषच्छोकावहोऽभवत् ॥ ५१
 प्रतिजग्राह तत्सर्वं धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 पूजयामास तांश्चैव वृष्ण्यन्धकमहारथान् ॥ ५२
 ते समेता महात्मानः कुरुवृष्ण्यन्धकोत्तमाः ।
 विजह्रुरमरावासे नराः सुकृतिनो यथा ॥ ५३
 तत्र तत्र महापानैरुत्कृष्टतलनादितैः ।
 यथायोगं यथाप्रीतिं विजह्रुः कुरुवृष्ण्यः ॥ ५४
 एवमुत्तमवीर्यास्ते विहृत्य दिवसान्वहन् ।

मुक्ताहारणि शुभ्राणि शतसंख्यानि केशवः ।

प्रवालानां सहस्रं च तथान्यानपि भारत ।

सुवर्णपादपीठानां महार्हास्तरणांस्तथा ।

पर्यङ्कानां सहस्रं च ददौ कन्याधनं तदा ।

[(L. 3) T Gs-6 तथा वै शयनासनान्. — (L. 4) Ms. 5
 'पीठं च महार्हास्तरणास्तुतं.]

47 S reads 47-48 after 42^{ab}. — *) N₁ विभिन्नानां.
 — *) Ś₁ Ko. 1.8 Ds 'प्रकाशानां. — After 47, S ins.:

2089* सुवर्णकक्ष्याग्रैवेयान्सुवर्णाङ्कुशभूषितान् ।

48 For S cf. v. l. 47. — *) N₁ V₁ ह (V₁ कू) सानां
 बद्धघंटानां; D₁ क्षिप्तानां पंचवं; D₁ कृष्णानां पटुवं; T₁
 द्विपानां स्वर्णवं; T₁ G (except G₁) M₁-8 कृत्तानां
 पर(M₁-8 वर)घंटानां (T₁ G₂. 4 'पादानां; G₁ 'वर्णानां; G₂
 'वादानां). Cd cites कृत्तानां. — *) K₁ N₁ 2.8 V₁ B D
 चारुणां (D₁ कृत्तानां); M₁-8 करिणां. — M₁ om. 48^{ad}.
 — *) Ś₁ Ko. 1.4 N₁ D₁ 2.8 सादिभिः समुपेतानां. Cd cites
 सादिभिः. — *) Ś₁ साहसप्रियः; B₁ Da M (M₁ om.)
 साहसप्रियः; T G (except G₁) सहसा प्रियं. — K₁ D₁
 (marg. sec. m.) ins. after 48; D₁ (om. line 1),
 after 49:

2090* स्थितानां बद्धघण्टानां गतानां गोचरं भुवः ।

महिषीणामदाद्भूरिपयसामयुतद्वयम् ।

while S ins. after 48:

2091* प्रददौ वासुदेवस्तु वसुदेवाज्ञया तदा ।

49 *) N (K₁ marg.) T₁ Gs-6 पाणिग्र(K₁. 2 m
 'ग्रा)हणिकं; G₁ पदग्र; M पादा(M₁. 5 'द)ग्रहानीकं; Cd
 पादग्रहणिकं. T₁ ददौ रामः संनहनं (see below); G₂
 काम्यरूपगुणैर्युक्तं. — *) V₁ पार्थस्य. T₁ पार्थाय जनमेजय
 (see above). — *) Ko. 2.4 N₁ V₁ B D T₁ Gs-6 M₁-8
 संबन्धः; K₁ M₁ संबन्धः; G₁ संबन्धात् (for संबन्ध-). Ko. 2.4
 N₁ V₁ B D₁ 2.8 प्रति(D₁ परि)पादयन्; K₁ प्रीतिमानयन्;
 N₁ प्रत्यमानयन्; N₁ Da प्रतिपालयन्; Dn D₁ 4 प्रतिमानयन्;

T₁ G₁ M प्रीतिमानसः; T₁ G₂-8 प्रेम काम(G₂ कार)म्
 (for -प्रीतिमावहन्). — After 49, D₁ ins. line 2
 of 2090*.

50 *) B₁ Da स (B₁ सु-) महान्वनं. — *) :
 महारथगजग्राहः. — *) T₁ M₁-8 जाल्यश्च; T₁ G₁
 महाश्वैः; G₁ M₁. 5 जाल्यश्चैः (for पताका-).

51 *) K₁ S 'सागरमाविद्धः; N₁ 'सागर आविद्धः. G₁
 cites आविद्धं. — *) Ś₁ K N V₁ Dn D₁. 5 M₁. 1
 महाधनः; B₁ (m as in text). 5. 6 m D₁. 2 G₁ 'धनः; M₁
 'बलः (inf. lin. 'धनः). — *) T G (except G₁)
 'पूरयन्तेषां. — *) T₁ G (except G₁) अभीष्टं (G₁ 'दः
 सर्वभोगवत्.

52 *) Ś₁ K₁ N₁ 'ह तं चापि. — After 52*, L
 (marg. sec. m.) ins.:

2092*

बलदेवस्ततो मधु ।

दिवारात्रं च सततं सानुजैरधिकं मधु ।

द्राक्षाप्रभवमत्यन्तं कापिशायनमेव च ।

दिव्यमाक्षिकसंमिश्रमासवं च मनोरमम् ।

पञ्चरागेन्द्रनीलादिभाजनेषु व्यवस्थितम् ।

रौप्यसौवर्णमुख्येषु चषकेषु पटुः सुराम् ।

पाण्डवोऽपि च धर्मात्मा.

— *) S धनौघं वै (T₁ तं) युधि. — *) Ś₁ K₁. 4 N₁ D₁
 तांश्चापि; Ko D₁ तान्सर्वान्; T₁ तत्सर्वं.

53 *) Ś₁ K₁ इत्युपेत्य मं. — K₁ repeats 53^{ab}
 after 56^{ab}.

54 *) = 1. 201. 31^{ab}. — *) Ś₁ K₁ N₁ V₁ B D₁
 D₁ T₁ 'यानैः; Dn D₁. 2. 4 'नादैः (for 'पानैः). — After
 54*, S ins.:

2093*

आसवैश्च महाधनैः ।

पीत्वा पीत्वा तु मैरेयान्.

[(L. 1) G₁ M₁. 6-8 महारसैः. — (L. 2) T₁ G₁ मैरेय-
 — *) T₁ G₁ M (except M₁) 'तलताडिताः; Cd as in

पूजिताः कुरुभिर्जग्मुः पुनर्द्वारवतीं पुरीम् ॥ ५५
 रामं पुरस्कृत्य ययुर्वृष्ण्यन्धकमहारथाः ।
 रत्नान्यादाय शुभ्राणि दत्तानि कुरुसत्तमैः ॥ ५६
 वासुदेवस्तु पार्थेन तत्रैव सह भारत ।
 उवास नगरे रम्ये शक्रप्रत्ये महामनाः ।
 व्यचरद्यमुनाकूले पार्थेन सह भारत ॥ ५७
 ततः सुभद्रा सौभद्रं केशवस्य प्रिया स्वसा ।
 जयन्तमिव पौलोमी ह्युतिमन्तमजीजनत् ॥ ५८
 दीर्घबाहुं महासत्त्वमृषभाक्षमरिंदमम् ।
 सुभद्रा सुषुवे वीरमभिमन्युं नरर्षभम् ॥ ५९

अभीष्टं मन्युमांश्चैव ततस्तमरिन्दनम् ।
 अभिमन्युमिति प्राहुरार्जुनिं पुरुषर्षभम् ॥ ६०
 स सात्वत्यामतिरथः संवभूव धनंजयात् ।
 मखे निर्मथ्यमानाद्वा शमीगर्भाद्भुताशनः ॥ ६१
 यस्मिञ्जाते महाबाहुः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 अयुतं गा द्विजातिभ्यः प्रादान्निष्कांश्च तावतः ॥ ६२
 दयितो वासुदेवस्य बाल्यात्प्रभृति चाभवत् ।
 पितृणां चैव सर्वेषां प्रजानामिव चन्द्रमाः ॥ ६३
 जन्मप्रभृति कृष्णश्च चक्रे तस्य क्रियाः शुभाः ।
 स चापि ववृधे बालः शुक्लपक्षे यथा शशी ॥ ६४

C. B. K.

text. — *) N₁ यथायोग्यं. N₈ यथोत्साहं.

55 *) T₁ G₁ M एवं बहुविधैर्भौगैर. — *) D₁ विजृह्विदिव. — After 55^{ab}, S ins.:

2094* पूज्य पार्थान्पृथां चैव भद्रां च यदुपुंगवाः ।

केशवेनाभ्यनुज्ञाता गन्तुकामाः पुरीं प्रति ।

[(L. 1) T₁ पार्थान्पृथां च संपूज्य सुभद्रां यदु.]

— *) N_{1.2} V₁ Dn D_{1.2.4} प्रति (for पुरीम्).

56 S transp. 56^{ab} and 56^{cd}. — *) G₂ यादवानां महारथाः. — After 56^{ab}, K₂ repeats 53^{ab}; while S ins.:

2095* रामः सुभद्रां संपूज्य परिष्वज्य स्वसां तदा ।

न्यासेति द्रौपदीमुत्तवा परिदाय महाबलः ।

पितृव्यसायाश्चरणावभिवाद्य ययौ तदा ।

तस्मिन्काले पृथा प्रीता पूजयामास तं तदा ।

वृष्णिप्रवीराः पार्थैश्च पौरैश्च परमार्चिताः ।

57 ^{ab}) T₈ G₂₋₄ च (for तु). T₁ स वासुदेवः पार्थेन. S₁ K_{1.4} N₁ D_{2.5} तत्रैव पार्थेन (S₁ K₁ पांडवैः) सह; D₁ पार्थेन सह तत्रैव (by transp.). — After 57^{ab}, S ins.:

2096* चतुर्विंशदहोरात्रं रममाणो महाबलः ।

— *) K₂ T₁ रे तत्र. — *) N_{1.2} Dn D_{4.5} M₈ महात्मना.

— *) N₁ B₈ Da G_{1.5.6} विचरन् (Da: 'रद्'); T₈ G₂₋₄ विहृत्य. K_{2.8} N_{2.8} V₁ B D (except D_{1.2.5}) यमुनातीरे.

— *) Cf. 57^b. N मृगायां स (D₁ 'यायां') महायशाः. — After 57, N ins.:

2097* मृगान्विध्यन्वराहांश्च रेमे सार्धं किरीटिना ।

(cf. 1. 36. 10^a; 165. 5; 166. 2); while S (except T₈) ins. an addl. colophon (adhy. no.: T₁ 231; G₁ 185; G₂ 184; G₃ 188; G₄₋₆ M 186. G_{3.4.6} M_{8.5} cont. सुभद्राहरणं समाप्तं).

58 Before 58, S ins. वैशं (cf. v. 1. 57). — *) S₁

K_{1.4} V₁ D₂ G_{5.6} स्वसा प्रिया (by transp.); B₈ T₈ G₂₋₄ प्रियस्वसा. — *) N_{2.8} D (except D₁) ख्यातिमन्तम्; B₈ ह्यभिमन्युम्.

59 *) K_{2.8} N₂ V₁ B D महोरस्कं; N₈ महास्कंधं (for 'सत्त्वं'). — *) S₁ K₁ कमलाक्षम्; K₂ N₈ B_{8.6} Dn D_{1.4} T₁ वृषभाक्षम्. S₁ K₁ महाद्युतिः; D₁ महामतिः. — T₁ om. 59^{cd}. — *) S₁ K_{0.1.4} N₁ D_{1.2.5} महाबलं; K₂ B₈ D₄ नरर्षभ.

60 *) N_{1.2} V₁ Da Dn₁ G₁ M₈ अभिष्ट. — *) T₈ G₂₋₄ ततस्तु रिपुमर्दनं. — *) K₂ V₁ B_{1.5} Da T G M₈ मन्युरिति. — *) S ब्राह्मणर्षभाः.

61 *) K_{0.4} सुभद्रायामतिरथः. Cd cites सात्वत्यां. — *) T₈ G (except G₁) यथा (for मखे). K₁ D_{1.2} G₁ चै; T₈ G₂₋₆ तु; Cd वा (as in text). K₂ N_{2.8} V₁ B Da Dn D_{4.5} मखे निर्म (K₂ 'मै') यनेनेव; T₁ M (M₈ before corr.) मखे निर्मथ्यमानेव.

62 *) N_{1.8} V₁ D_{1.2} T₁ M (except M₇) तस्मिञ्जाते. K_{2.8} N_{2.8} B D (except D_{1.2}) महातेजाः. — *) K_{0.5} N₁ D₈ M_{8.6} (before corr.). 7.8 अयुतं गवां (hyper-metric!); M_{8.6} (after corr.) अयुतं गां; K₁ गावायुतं; T₁ अति प्रीतो. S₁ द्विजातिभ्योयुतं गवां (diambic close!). — *) K (except K₁) N₁ V₁ B D च भारत (D₂ सर्वशः); T₁ M₈₋₉ तथैव च (for च तावतः).

63 *) S लालितो. — *) D_{1.2} धर्मराजस्य; M₈₋₉ तदाप्रभृति. T₁ M₈₋₉ सोभवत्. — D₁ om. 63^{cd}. — *) S₁ एव; K₁ अपि; N_{2.8} Dn इव (for चैव). G₁ सर्वेषां दर्शनीयोभूत्.

64 *) D₁ बाल्यात्प्रभृति (cf. 63^b). — *) T₁ सर्वे (for तस्य). S₁ K₁ क्रियाश्च ताः; T₁ G₁ M क्रियां शुभां. — *) D₁ G₂ M₈₋₉ शशी यथा (by transp.).

चतुष्पादं दशविधं धनुर्वेदमरिंदमः ।
 अर्जुनाद्वेद वेदज्ञात्सकलं दिव्यमानुषम् ॥ ६५
 विज्ञानेष्वपि चास्त्राणां सौष्ठवे च महाबलः ।
 क्रियास्वपि च सर्वासु विशेषानभ्यशिक्षयत् ॥ ६६
 आगमे च प्रयोगे च चक्रे तुल्यमिवात्मनः ।
 तुतोष पुत्रं सौभद्रं प्रेक्षमाणो धनंजयः ॥ ६७
 सर्वसंहननोपेतं सर्वलक्षणलक्षितम् ।
 दुर्धर्ममृषभस्कन्धं व्यात्ताननमिवोरगम् ॥ ६८
 सिंहदर्पं महेष्वासं मत्तमातङ्गविक्रमम् ।
 मेघदुन्दुभिनिर्घोषं पूर्णचन्द्रनिभाननम् ॥ ६९
 कृष्णस्य सदृशं शौर्यं वीर्यं रूपे तथाकृतौ ।
 ददर्श पुत्रं वीभत्सुर्मधवानिव तं यथा ॥ ७०
 पाञ्चाल्यपि च पञ्चभ्यः पतिभ्यः शुभलक्षणा ।

लेभे पञ्च सुतान्वीराञ्छुभान्पञ्चाचलानिव ॥ ७१
 युधिष्ठिरात्प्रतिविन्ध्यं सुतसोमं वृकोदरात् ।
 अर्जुनाच्छ्रुतकर्माणं शतानीकं च नाकुलिम् ॥ ७२
 सहदेवाच्छ्रुतसेनमेतान्पञ्च महारथान् ।
 पाञ्चाली सुषुवे वीरानादित्यानदितिर्यथा ॥ ७३
 शास्त्रतः प्रतिविन्ध्यं तमूचुर्विप्रा युधिष्ठिरम् ।
 परप्रहरणज्ञाने प्रतिविन्ध्यो भवत्वयम् ॥ ७४
 सुते सोमसहस्रे तु सोमार्कसमतेजसम् ।
 सुतसोमं महेष्वासं सुषुवे भीमसेनतः ॥ ७५
 श्रुतं कर्म महत्कृत्वा निवृत्तेन किरीटिना ।
 जातः पुत्रस्तवेत्येवं श्रुतकर्मा ततोऽभवत् ॥ ७६
 शतानीकस्य राजर्षेः कौरव्यः कुरुनन्दनः ।
 चक्रे पुत्रं सनामानं नकुलः कीर्तिवर्धनम् ॥ ७७

65 ^b) V1 'वेदमशेषतः. — ^a) Ko. 3.4 N1 D5 T G1-4.6 M3 (inf. lin.). 6-8 वेदज्ञात् (as in text); the rest 'ज्ञः. — ^a) G5.6 देवमानुषं.

66 ^a) N1 विज्ञाने चापि. K1 T1 M3.5 शास्त्राणां; N1 V1 Dn3 M7 शास्त्रा. T3 G2-8 ज्ञानेष्वपि च श (G5.6 शा) शास्त्राणां; G1 विज्ञाने च तदस्त्रा. — ^b) Ko D5 T8 G (except G1) सौष्ठवेपु; K2 'वेन. S1 Ko.4 महाबलं; K1 'बले; K3 बलाबलं. — ^c) S1 K1 हि (for च). M5 'स्वपि समस्तासु. — ^d) S1 K1 अभ्यशिक्षयत् (K1 'क्षत); K2 B3.5 अन्वशिक्ष; N3 'शिक्षत.

67 ^b) N1 B Dn D2.4.5 M7 'मिवात्मना. — ^a) Some N MSS. प्रेक्षमाणो.

68 ^a) N1 D1.2 G1 सिंह. — ^a) S1 K N1 V1 D1.2 व्यादितालं (K1 'स्य; K2 पञ्चानन-). S1 महाबलं; K V1 D1.2 महाभुजं; N1 यथांतकं; S इवांतकं. B1.5 'ननमहाभुजं (B1m 'महोरगं).

69 ^b) Ko. 3.4 N1 D5 G2 M (except M5) 'गामिनं. — ^a) D5 'गंभीर'.

70 ^a) D1 वीर्यं शौर्यं (by transp.). S1 N1 B3 Dn3 रूपे वीर्यं (by transp.); V1 रूपेण च. K1 चैव (for रूपे). T1 G3.4 M3.5 तथा कृतं. — ^a) K3.4 S जयंतं मधवानिव.

71 ^a) K2 हि; N V1 B D (except D1.2) M3 तु (for च). Ko. 3.4 D5 पतिभ्यो देवरूपिणः; K1 N1 M3-8 पतिभ्यः शुभलक्षणान्; Da शुभलक्षणलक्षितान् (for ^b). T3 G M5 पूर्व (M5 'तुर्ण) मेव तु पांचाली पंचभिः पतिभिः शुभा. — ^a) M3 शुभा लेभे सुता. — N3 (hapl.) om. 71^a-73^c.

— ^a) K2.8 N2 V1 B D (except D2) श्रेष्ठान्; T Gm धरा; G1 M पंच (for शुभान्). G1 अनलानिव.

72 N3 om. 72 (cf. v. l. 71); M3 om. 72-74^d. — ^b) Ko V1 D1 G2 श्रुतसोमं; Cd as in text. — ^c) K1 शुभकर्माणं; K3.4 V1 श्रुतकीर्तिं च (V1 तु). — ^d) T3 G2-4 नाकुलं.

73 N3 om. 73^a; M3 om. 73 (cf. v. l. 71, 72). — ^a) N1 V1 सुतसोमं (cf. 72^b). — ^b) S1 श्वेतान्; N1 चैतान्; D2 सुतान्. S1 K (except K2) N1 Dn1 महाबलान्. — ^c) T1 पंच पंचाभितेजसः.

74 M3 om. 74^a (cf. v. l. 72). — ^b) M4 आहुर्विप्रा. B1 युधिष्ठिरे (m as in text); D4 (by corr.) T G (except G1) 'ष्ठिरात्. — ^c) S1 K (except K1) D 'रणे ज्ञाने; G5.6 'रणाज्जाते. — ^d) S1 K1 प्रतिविन्दुः! S (except M3) भवत्वयं.

75 ^a) S1 D2 G2.6 सुतः; K1 सुतं; T1 G1 सुते. K2 Dn3 D1 सोमं; K4 B5 सोमे (for सोम-). S1 'सहस्रेपु; D 'स्त्रे च. — ^b) G1 M सोमादित्यस (M7 सु) तेजसं. — ^c) T3 G (except G1) 'सोमं महाप्राज्ञं.

76 ^a) S1 K1 M3-8 श्रुतकर्म (M3-8 'र्मा). — ^a) V1 जातमात्रसु. Ko. 4 N1.2 B1.5 Dn2 T1 G1-3.6 तथेत्येवं (T1 G2.8 'व); K3 तथोस्त्येवं; N3 B3 Dn1 D1 तदेत्येवं; B3 D3 D5 इतीत्येवं; T3 G4 तथान्येव. — ^a) B3 Da M3.1 सुतोभवत्; T1 तु तं विदुः.

77 T1 (? hapl.) om. 77-78. — ^b) S1 D2 T3 G3.4 M3-8 'नंदन; K2 कुलं; K1 'सत्तम; N1 'सत्तमः. K4

ततस्त्वजीजनत्कृष्णा नक्षत्रे वद्विदैवते ।
सहदेवात्सुतं तस्माच्छ्रुतसेनेति तं विदुः ॥ ७८
एकवर्षान्तरास्त्वेव द्रौपदेया यशस्विनः ।
अन्वजायन्त राजेन्द्र परस्परहिते रताः ॥ ७९
जातकर्माण्यानुपूर्व्याच्चूडोपनयानि च ।

चकार विधिवद्द्वौम्यस्तेषां भरतसत्तम ॥ ८०
कृत्वा च वेदाध्ययनं ततः सुचरितव्रताः ।
जगृहुः सर्वमिष्वस्त्रमर्जुनादिव्यमानुषम् ॥ ८१
देवगर्भोपमैः पुत्रैर्व्यूढोरस्कैर्महाबलैः ।
अन्विता राजशार्दूल पाण्डवा मुदमाश्रुवन् ॥ ८२

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्रयोदशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१३ ॥ समाप्तं हरणहारिकपर्वे ॥

२१४

वैशंपायन उवाच ।

इन्द्रप्रस्थे वसन्तस्ते जम्बुरन्यान्नराधिपान् ।
शासनाद्धतराष्ट्रस्य राज्ञः शान्तनवस्य च ॥ १
आश्रित्य धर्मराजानं सर्वलोकोऽवसत्सुखम् ।

पुण्यलक्षणकर्माणं स्वदेहमिव देहिनः ॥ २
स समं धर्मकामार्थान्सिपेवे भरतर्षभः ।
त्रीनिवात्मसमान्वन्धून्वन्धुमानिव मानयन् ॥ ३
तेषां समविभक्तानां क्षितौ देहवतामिव ।

१. ३ B (except B₅) Da Dn D_{4.5} कौरव्यस्य महात्मनः.
— ^a) Ś₁ Ko. 1.4 कुलवर्धनं; D_{1.2} G_{2.5.6} M 'वर्धनः;
G₁ प्रीतिवर्धनः.

78 T₁ om. 78 (cf. v. l. 77). — ^a) N₁ D₁ 'जनत्पुत्रं.
— ^b) D₂ विष्णुदैवते; T₃ G (except G_{1.6}) चाग्निदै.
— ^c) G₁ M 'देवसुतं. — N₁ damaged from 78^a-80^a.
— ^d) B_{1.2} Da श्रुतसेनं तु; T₃ G (except G_{5.6}) 'सेनं च.
N_{2.3} Dn D_{4.5} G_{5.6} यं; V₁ तद् (for तं).

79 ^a) Ko. 3 N₂ V₁ Dn T G (except G₁) M₂ त्वेते;
K₂ N₃ B (except B₅) Da D_{2.4.5} M₂ त्वेवं; K₄ चैव; D₁
ते तु (for त्वेव). — ^c) D₂ कौरव्य (for राजेन्द्र).
— ^d) K₁ N₁ Dn D₄ 'हितैषिणः.

80 ^a) M (except M₂) 'कर्माद्यानु'. — ^b) K₁ चूडो-
पकरणानि; S (except G₂) चौलोप'. — Da om. 80^a.
— ^d) Ko. 4 D₅ पुरुषसत्तमः (D₅ 'म).

81 ^a) T₃ G M (except M₂) तु (for च). T₁
अधीतवेदास्ते पंच. — ^c) D₁ संजरमुः सर्वमप्यस्त्रं.

82 ^a) K₂ N₂ B₅ Dn D_{4.5} दिव्यगर्भो. — ^b) N₂
B_{5.6} Dn D₄ G₂ महारथैः; N₃ महासुजैः; V₁ महात्मभिः.
— ^c) Ko. 3 D_{1.5} S (except G_{5.6}) 'शार्दूलाः. — ^d) Ko
D₅ मुदमुद्रहन्; N₁ D_{1.2} पुरुषर्षभाः (D₂ 'भ); Cd
मुदमावहन्.

Colophon om. in T₁. — Major parvan: T₃ G M
संभव' (for आदि'). — Sub-parvan: Ś₁ सुभद्राहरण
and हरणहारिका; Ko B₅ हरणहारिका; K₁ अर्जुनतीर्थयात्रा,
सुभद्राहरण and हरणहारिका; K_{2.3} N₃ B₁ Dn_{1.2} D_{1.2.4}

सुभद्राहरण; B_{5.6} अर्जुनतीर्थयात्रा and सुभद्राहरण; Da
अर्जुनतीर्थयात्रा. Ś₁ K_{1.2} N₂ B₅ D₁ read समाप्त after
सुभद्राहरण; Ko, after हरणहारिका; K₁, after both.
— Adhy. name: Ś₁ Ko. 1.4 D₅ द्रौपदीसुभद्रयोरपत्यजन्म
(D₅ 'जन्मवर्णनं); K₂ T₃ G₂₋₅ सुभद्राद्रौपदीपुत्र (K₂ 'दी
अपत्य'जननं; D₁ द्रौपदीसुतोत्पत्तिः; D₂ सात्वत्यां पुत्रोत्पत्तिः;
M₂ पांडवपुत्रोत्पत्तिः. — Adhy. no. (figures, words or
both): Dn₂ 220; D₄m 136 (? for 236); D₅ 171;
T₃ G₄₋₆ M 187; G₁ 186; G₂ 185; G₃ 189. — S'loka
no.: Da₁ 88; Dn 87. — Aggregate s'loka no.:
Dn₂ 8013.

214

1 Ś₁ K₁₋₃ D_{2.5} S om. उवाच. — ^b) N₁ जियुरन्यान्.
— ^c) Ś₁ तथा; T₃ G (except G₁) राजन् (for राज्ञः).
2 ^b) Ko. 3.4 D₅ 'लोकोमवत्सुखी; Da G₁ 'लोका
वसन्सुखं. — ^c) K₂ D₁ 'संपन्नं; G₁ M (except M₂)
'धर्माणं; Cd as in text. — ^d) Ko D₂ M₂₋₅ Cd देहिनां;
G₁ (by corr.) 'ना.

3 ^a) D_{1.2} G₂ 'कामार्थं. — ^b) K_{2.3} N₂ V₁ B_{1.5} Dn
D_{1.2.4} T G भरतर्षभ. — ^c) B Da D₅ त्रीणि वा (Da
चा'त्म'; D₁ आत्मात्म'; D₂ आत्मात्मान्. — ^d) K₂
N_{2.3} V₁ B Da Dn D_{4.5} नीतिमान्. K₂ N₃ B (except
B₁) Da₁ अ (K₂ स) विमान'. D_{1.2} बंधुवत्सर्वमानवान्.

5 ^a) N वेदान्; G₁ M₇ देवाः. — ^b) N महाध्वरे.
— ^c) Ś₁ K₁ N_{1.3} V₁ Dn₂ D_{1.2} शुमान्वर्णान्; Ko. 3.4 D₅
च (K₂ तु) वर्णानां; K₂ B_{1.3.5} शुभं वर्णान्; N₂ B₅ Da

वभौ धर्मार्थकामानां चतुर्थं इव पार्थिवः ॥ ४
 अध्येतारं परं वेदाः प्रयोक्तारं महाध्वराः ।
 रक्षितारं शुभं वर्णा लेभिरे तं जनाधिपम् ॥ ५
 अधिष्ठानवती लक्ष्मीः परायणवती मतिः ।
 बन्धुमानखिलो धर्मस्तेनासीत्पृथिवीक्षिता ॥ ६
 भ्रातृभिः सहितो राजा चतुर्भिरधिकं वभौ ।
 प्रयुज्यमानैर्विततो वेदैरिव महाध्वरः ॥ ७
 तं तु धौम्यादयो विप्राः परिवार्योपतस्थिरे ।
 बृहस्पतिसमा मुख्याः प्रजापतिमिवामराः ॥ ८
 धर्मराजे *अतिप्रीत्या पूर्णचन्द्र इवामले ।
 प्रजानां रेभिरे तुल्यं नेत्राणि हृदयानि च ॥ ९
 न तु केवलदैवेन प्रजा भावेन रेभिरे ।
 यद्बभूव मनःकान्तं कर्मणा स चकार तत् ॥ १०

न ह्ययुक्तं न चासत्यं नानृतं न च विप्रियम् ।
 भाषितं चारुभाषस्य जज्ञे पार्थस्य धीमतः ॥ ११
 स हि सर्वस्य लोकस्य हितमात्मन एव च ।
 चिकीर्षुः सुमहातेजा रेमे भरतसत्तमः ॥ १२
 तथा तु मुदिताः सर्वे पाण्डवा विगतज्वराः ।
 अवसन्पृथिवीपालांस्त्रासयन्तः स्वतेजसा ॥ १३
 ततः कतिपयाहस्य बीभत्सुः कृष्णमब्रवीत् ।
 उष्णानि कृष्ण वर्तन्ते गच्छामो यमुनां प्रति ॥ १४
 सुहृज्जनवृतास्तत्र विहृत्य मधुसूदन ।
 सायाह्ने पुनरेष्यामो रोचतां ते जनार्दन ॥ १५
 वासुदेव उवाच ।
 कुन्तीमातर्ममाप्येतद्रोचते यद्वयं जले ।
 सुहृज्जनवृताः पार्थ विहरेम यथासुखम् ॥ १६

Dn1.n2 D4 शुभांल्लोकान्. — *) Dns D1 मेनिरे (for लेभिरे). N1 V1 तं नराधिपं. — After 5, T1 ins.:

2098* चत्वार इव ते वर्णा रेभिरे तं जनाधिपाः ।

6 *) S नही; Cd मतिः (as in text). — *) K2 N V1 B D वर्धमानोखिलो. T G लोकः; Ms वर्णः (for धर्मः). Cd cites बन्धुमान् (as in text). — *) N2 B1.5 D (except Daa D2) Ts G2.5 *क्षितां.

7 *) Ts G (except G1) अधिको. D2 ततः (for वभौ). — *) B1 (m as in text) S (except G2.6) *मानो. D1.2 Ts G2-4 विततैर्दुः; Cd as in text. — *) G1 Ms-8 देवैरिव.

8 *) T1 नृपं (for तं तु). — *) T1 G1 M *समं (T1 *मा) बुद्ध्या. — *) T1 पितामहमिव. G2.6 अध्वरे (for अमराः).

9 *) S1 Ko.2.4 N V1 B D ह्यति* (Da ह्यति*); K1 स्वति*; K2 G1.2 M ह्यभि*; T1 प्रजाः प्रीताः; Ts G2-6 [S]प्यभि*. — *) S1 K1 इवातुले; N1 D1.2 G1 इवांबरे. — *) G1 नित्यं; Nilp बुद्ध्या (for तुल्यं). — After 9, N1 ins.:

2099* रञ्जयामास वै प्रीत्या प्रीतिदानैरनुत्तमैः ।

10 *) G1 यथा (for न तु). N1 D1.2 केवलमेवैनं; Ts G2 (before corr.).4 केवलदैवेन; G1 देवाश्च दैवेन. Cd cites दैवेन. — *) N2 B2 प्रभावेन च. K1 B2 D1 मेनिरे; Ms भेजिरे. — *) K2 स बभूव; K4 यच्च पूतं. — *) K4 Da1 D2 G1 चकार यत्.

11 *) Ko N1 चाशक्यं; T1 G1 M दैन्यं च; Ts G2.4

चावश्यं; G2.5.6 चापश्यं. Cd cites असत्यं. — *) N2 B Da Cd Nilp नाहितं (for नानृतं). N2 Dn1.n2 D4.1 नासद्यं न च वाप्रियं. Cd cites विप्रियं (as in text). — *) N1.2 *भावस्य; B (except B2) *हासस्य. — *) K1 सदा (for जज्ञे). G1 Ms भारती (for धीम*).

12 *) G1 हितमाकांक्षते सदा. — After 12^{ab}, Koina:

2100* राजते सकला पृथ्वी पाण्डवेन बलीयसा ।

पुष्पितानि वनानीव धान्यलक्ष्म्या च भारत ।

— *) N2 B D (except Dns D1.2.5) चिकीर्षन्. S1 K V1 Dns D1.2 T1 G1-3 स मह*. — *) S1 K1.2 N V1 B Dn D1.2.4 G1.2 *सत्तम.

13 *) K2 सु; T1 G1 Ms.5 स; Ms-8 च (for तु). — *) Ts G (except G1) अजयन्. — *) S1 K1 N2 Da Dn D4.5 तापयन्तः. D2 त्रायन्तः स्वेन तेजसा.

14 *) S (except Ts G2.4) *पयाहसु. — Before 14^{ab}, Ms ins. अर्जुनः. — *) N1 उष्णाहाः. T1 वर्धते. S1 K1 वृष्णयो(S1 lacuna after वृ)त्रैव वर्तते; M कृष्ण उष्णानि वर्धते. — *) K2.3 G2.6 Ms गच्छाव; N2.3 V1 B1 D (except D1) *वो; T1 G1.2 Ms-8 *म. N2 *नो नदी.

15 *) N2.3 V1 B D (except D1) Ts G (except G1) *वृत्तौ तत्र. — *) S1 Ko.2 *हेप(S1 *व)सरिष्यामो; K1 *हेत्यागमि; N1 *हेषु समेष्यामो; N2.3 V1 B D (except D1) *हे पुनरेष्यावो; T1 G1 M *हे विचरिष्यामो (T1 Ms.5 *वो); G2.6 *हे विनिवर्तावो.

16 S1 K1 D2 S वासुदेवः; D2 कृष्णः (for वासु* उ*). — *) T1 G (except G2.4) कुन्तीसुत. Ts G (except

वैशांपायन उवाच ।

आमङ्ग्य धर्मराजानमनुज्ञाप्य च भारत ।
जग्मतुः पार्थगोविन्दौ सहज्जनवृत्तौ ततः ॥ १७
विहारदेशं संप्राप्य नानाद्रुमवदुत्तमम् ।
गृहैरुचावचैर्युक्तं पुरंदरगृहोपमम् ॥ १८
भक्ष्यैर्मोज्यैश्च पेयैश्च रसवद्भिर्महाधनैः ।
माल्यैश्च विविधैर्युक्तं युक्तं वाष्ण्यपार्थयोः ॥ १९
आविवेशतुरापूर्णं रत्नैरुचावचैः शुभैः ।
यथोपजोषं सर्वंश्च जनशिक्रीड भारत ॥ २०
वने काश्चिज्जले काश्चित्काश्चिद्वेश्मसु चाङ्गनाः ।

यथादेशं यथाप्रीतिं चिक्रीडः कृष्णपार्थयोः ॥ २१
द्रौपदी च सुभद्रा च वासांस्वाभरणानि च ।
प्रयच्छेतां महार्हाणि स्त्रीणां ते स मदोत्कटे ॥ २२
काश्चित्प्रहृष्टा ननृतुश्चुकुशुश्च तथापराः ।
जहसुश्चापरा नार्यः पपुश्रान्या वरासवम् ॥ २३
रुरुदुश्चापरास्तत्र प्रजघ्नुश्च परस्परम् ।
मन्त्रयामासुरन्याश्च रहस्यानि परस्परम् ॥ २४
वेणुवीणाभृदङ्गानां मनोज्ञानां च सर्वशः ।
शब्देनापूर्यते ह स तद्वनं सुसमृद्धिमतः ॥ २५
तस्मिंस्तथा वर्तमाने कुरुदाशार्हणन्दनौ ।

G₁ ममाप्येष. — °) T₁ यमुनाजले. V₁ द्वयर्थः परिवर्तते.
— °) K₁ N₁ 'वृत्तास्तत्र; D₅ 'वृत्तौ पार्थ. — °) S₁ K₁
विहरेम; D₅ M विहराम.

17 S₁ K₁.s.4 D₅ om. उवाच; K₂ S om. the ref.
— °) K₂ N₂.s V₁ B D (except D₁.s) T₁ G₁ M आमङ्ग्य
तौ धर्मराज. — °) G₂ मातरं (for भारत). — After
17, S ins. a passage (with colophon) given in App.
I (No. 117).

18 Before 18, S ins. 'वैश' (cf. v. l. 17). — °) K₀
'समावृत्तं; K₂.s D₅ 'लतावृत्तं; D₁.s D₁.s T₁ G₁ M
'लताकुलं. — Ko (hapl.) om. 18^d-19^a. — °) N₂.s V₁
B D (except D₁.s) S (except T₁ G₁ M.s.5) 'पुरोपमं.

19 Ko om. 19^{ab} (cf. v. l. 18). — °) Da T₁
भक्ष्यभोज्यैश्च (T₁ 'भोज्यसु). — °) N₂ B₂.s D (except
D₁.s.5) गंधैर् (for युक्तं). — °) K₂.s तथा; V₁ B₂ ततो;
T₁ गृहं; T₂ G (except G₁) तदा (for युक्तं). S₁ K₁
'पार्थिवैः; K₀.s.4 D₅ T₂ G₂.s 'पांडवौ; G₂ 'पांडवं.
— After 19, G₁ ins. 2102* (cf. v. l. 21).

20 G₁ (hapl.) om. 20-21. — °) K₀.s.4 D₅ गृहं
विविशतुः पूर्णं (Ko 'वै'); N₂ B₂ Da Dn D₄ विवेशांतःपुरं
तूर्णं; N₂ आविवेश पुरं तूर्णं; V₁ B₁.s.5 D₁ विवि(B₂ 'वे')शतुः
पुरं तूर्णं (B₁.s पूर्णं; V₁ तत्तु); M₅ आविवेश रतास्तूर्णं.
— °) D₁.s 'वचैस्तथा. — °) D₂ यथोपयोगं. T₁ सर्वत्र.
— °) T₁ राजंश्चिक्रीड. — After 20, N (except S₁ K₀.1
N₁) ins.:

2101* स्त्रियश्च विपुलश्रोण्यश्चारुपीनपयोधराः ।

मदस्वलितगामिन्यश्चिक्रीडुर्वामलोचनाः ।

21 G₁ om. 21 (cf. v. l. 20). — °) K₂ T₂ G₂.4
(all three times) काश्चित् (for काश्चित्). T₁ चापीडु
(for वेश्मसु). N₁ 'द्वैश्मकुटीगताः. — °) K₀.s.4 D₅

यथायोगं (K₂ 'यं'). — °) S₁ K (except K₀) N₂ Dn
D₁.s T₁ M₅ पार्थकृष्णयोः (by transp.). — S (except
M₅) ins. after 21 (G₁, which om. 20-21, after 19):

2102* वासुदेवप्रिया निखं सत्यभामा च भामिनी ।

22 °) K₁.s B D₅ T₁ प्रायच्छेतां; N₂.s Da Dn D₂.4
प्रायच्छेतां; T₂ G₂.s प्रा(G₂ प्र)यच्छेते. N₂ Dn महाराज.
— °) G₁ ते तु तस्मिन् (for स्त्रीणां ते स). T₁ महोत्सवं;
T₂ G (except G₁) मदोत्कटाः; M₅.s 'लकटेः.

23 °) T₂ G (except G₁) हृष्टा हि (for प्रहृष्टा).
— °) S₁ K (except K₂) N₁ D₁.s.5 तत्र तत्र (N₁
जगुस्तत्र) वरांगनाः. — °) K₂ N₂ B Dn₁.n₂ D₄.s T₂ G
(except G₂.s) च परा. — S₁ Ko (?hapl.) om. 23^d-24^a.
— °) D₅ वरस्त्रियः; M₅.s सुरासवं.

24 S₁ Ko om. 24^a (cf. v. l. 23); D₅ om. 24.
— °) K₁ N₁ V₁ B₁ (m as in text).s.5 Da₁ Dn D₂.4
रुरुदुश्च. G₂.s च पराः. K₁.s D₁.s नार्यः (for तत्र). N₁
रुरुदुश्चावमा नार्यः. — °) K₂ जघ्नतुश्च; K₄ प्रजघ्नुश्च; N₂
प्रतिजघ्नुः; G₁ M₅.s जघ्नुश्रान्याः (G₁ 'श्रैव). — Ko (hapl.)
om. 24^{ad}. — °) T₁ अन्योन्यं; T₂ G₂.4 अन्यैश्च. — After
24, S ins.:

2103* काश्चिन्माल्यानि चिन्वन्ति काश्चिन्माल्यानि दक्षिणे ।

25 °) B₂ Da T₁ M₅.s वीणावेणु (by transp.).
— °) K₁ N₂ पणवानां च स. — °) K₂ N₂ B₂ Da Dn
D₁.4 T₁ G₁ शब्देन पूर्यते; B₁.s शब्दैरापूर्यते. N₂ Da₂ Dn
हर्म्यं; T₁ सर्वं; T₂ G₂.4 तत्र; G₂.s तद्वत् (for ह स). K₂
शब्देनापूर्य तद्वेश्म. — °) K₂ N₂.s V₁ B D (except
D₁.s) G₁ सु(K₂ D₁ च)महर्धिमत्.

26 °) N₂.s Da D₁ G₁ तदा (for तथा). T₂ G₂.4
तस्मादावर्तमानौ तु (G₂ तौ). — K₁ om. 26^b-27^a. — °)
S₁ K₀.s N₁ V₁ B₂ Da D₁ 'सत्तमौ; D₂ 'समतौ.

२७ समीपे जग्मतुः कंचिदुद्देशं सुमनोहरम् ॥ २६
तत्र गत्वा महात्मानौ कृष्णौ परपुरंजयौ ।
महार्हामनयो राजंस्ततस्तौ संनिपीदतुः ॥ २७
तत्र पूर्वव्यतीतानि विक्रान्तानि रतानि च ।
बहूनि कथयित्वा तौ रेमाते पार्थमाधवौ ॥ २८
तत्रोपविष्टौ मुदितौ नाकपृष्ठेऽश्विनाविव ।
अभ्यगच्छत्तदा विप्रो वासुदेवधनंजयौ ॥ २९

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुर्दशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१४ ॥

बृहच्छालप्रतीकाशः प्रतप्तकनकप्रभः ।
हरिपिङ्गो हरिश्मश्रुः प्रमाणायामतः समः ॥ ३०
तरुणादित्यसंकाशः कृष्णवासा जटाधरः ।
पद्मपत्राननः पिङ्गस्तेजसा प्रज्वलन्निव ॥ ३१
उपसृष्टं तु तं कृष्णौ आजमानं द्विजोत्तमम् ।
अर्जुनो वासुदेवश्च तूर्णमुत्पत्य तस्थतुः ॥ ३२

— *) Ko. 2.4 Ds समेतौ; N Bs Dn T1 G1 Ms समीपं.
Some MSS. किंचित्. — *) Bs Da Dn1. ns D4 मनोरमं.
Ko. 2.4 Ds मनोद्देशं मनोहरं (Ko Ds रमं).

27 K1 om. 27* (cf. v. l. 26). — *) Ko. 4 N1.8
D2.5 महाहृदयनौ (N1.8 ने). — *) Ks T1 G1 तत्र तौ.
S1 K1 B1 D1 G1 वेदतुः; Ns V1 पीदतां.

28 *) Bs Da1 Dn2 Ds G1.5 Ms पूर्व. Bs अतीतानि.
— *) K2.8 N V1 B Da Dn D1.4 T2 G (except G1)
इतराणि; T1 Ms महान्ति; Ms बहूनि; Ms-8 कृतानि (for
रतानि). D2 विक्रान्तचरितानि च. — *) N1 V1 B1.8 कथ-
यंतौ तौ (Bs तु). — *) T2 G (except G1) जिष्णुमाधवौ.

29 Gs om. 29^{ab}. — *) K2.4 N2.8 V1 B D T2 G2-4
Ms.7 अभ्यागं. — After 29, D1 ins.:

2104* सिंहासनसमीपे तौ वासुदेवधनंजयौ ।

30 *) S1 Ko.1 S बृहत्सालः; D1 चालः. — *) K2
D1 तप्तजावूनः; Dn1 आतप्तः; D2 संतप्तः. — *) Ds
हरिवर्णः. Ks N2 B D (except Ds) पिङ्गोज्ज्वलः (Ks Dn2
D1.2 ज्वलत्)श्मश्रुः. — *) S1 प्राणायामरतः समः; N1
प्राणायामी ततः समः; Gs.8 प्रमाणादायतः समः.

31 *) Ks N2.8 B D (except D1.5) चीरवासा.
— *) Ko. 2.4 N1 V1 Ds पद्मपत्रेक्षणः श्रीमान् (N1 V1
पिंगः). — After 31, S ins.:

2105* जगाम तौ कृष्णपार्थौ दिग्धक्ष्णखाण्डवं वनम् ।

[T2 G2-4 Ms दिग्धक्षुः.]

32 *) S1 K1 उपविष्टः; Ko स्रुतः; Ks N1 D1.2.5 स्रुत्य;
K4 स्रुतः; Ns विष्टः; Da स्रुष्टः; T2 G2.4 ह्रत्य; Gs स्रुज्य.
S1 Ko.1.8.4 Ns V1 T2 G2-4 ततः; Ks Bs तु तौ (for तु
तं). Ks कृष्णः; B1.5 Da2 Dn1 D2.4 Gs.8 कृष्णो; T1 G1
M दृष्टा. — *) S1 K1 V1 T1 आजमानौ. S1 K1
द्विजोत्तमः. — After 32^{ab}, T2 G (except G1) ins.:

2106* दृष्ट्वा जगाम मनसा पावकोऽयमिति प्रभुः ।

— *) T2 G (except G1) तृष्णीमुत्पत्य.

Colophon om. in T1. — *Major parvan*: T2 G M
संभव (for आदि). — *Sub-parvan*: S1 Ko-2.4 Ns B
Da Dn D4.5 T2 Gs-5 Ms.5 खाण्डवदाह. — *Adhy. name*:
S1 K1 अग्निसंप्राप्तिः; Ko. 4 Ds वैश्वानरा (K4 नराभि)गमनं;
Ks कृष्णाजुनकीडाविहारे जातवेदसागमनं; D1.2 कृष्णा-
जुनकीडायां (D2 अर्जुनकृष्णविहारक्रीडा) खाण्डवनप्रह (D2
क)रणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn2
221; D4m 237; T2 G4-6 M 189; G1 188; G2 187;
Gs 191. — *S'loka no.*: Da1 Dn 33; Ms 17. — *Ag-
gregate s'loka no.*: Dn2 8046.

215

1 S1 K (except Ko) Ds S (except Ms) om. उवाच.
— *) Ko. 2.4 Ds विप्रो (for चैव). — *) T1 G1 M वं
च माधवं.

2 *) T1 मुख्यां तृ. K1 N V1 B Da D1.2.5 T2 Gs-5
Ms प्रयच्छतं.

3 *) Ns ततोभूतां; Ms-8 तदाभूतां. — *) Ks Ns B
(except Bs) तावुभौ; N1 तत्रस्थौ; T1 विप्रं तौ. — *) Bs
T1 G1 M भवांस्तुष्येत्; Ds भवत्तुः. — *) S1 K2.8 Bs
D1.5 Ms यतामहे.

4 *) S1 K1 B1.8 G1 तु (for स). — *) S1 अत्रवीक्षौ
तत उभौ (unmetrical transp.); Ks Ns B (except Bs)
वीत्पावकस्ततः; D1 वीत्स उभावपि. — *) S1 K1 N1 V1
Dn2 Ms तथा; Ms तु तौ (for तदा). — *) N1 V1 Da
किमर्थः; Ns तद्वं.

5 Before 5, S1 K1 Ds S ins. ब्राह्मणः; the rest
ब्राह्मण उ. — *) T1 G1 M बुभुक्षेद्यः; T2 G2-5 बुभुक्षुर्वै.
— *) A few MSS. मा (for मां). S1 Ks G1 Ms-8

तत्र पूर्वव्यतीर्णानि विज्ञानानि रक्षन्ति च ।
 बहुनि कथयित्वा तौ रेमाते कृष्णप्राप्तवौ ॥
 २. २१४, २५

२१५

वैशंपायन उवाच ।

सोऽज्रवीदर्जुनं चैव वासुदेवं च सात्वतम् ।
 लोकप्रवीरौ तिष्ठन्तौ खाण्डवस्य समीपतः ॥ १
 ब्राह्मणो बहुभोक्तास्मि भुञ्जेऽपरिमितं सदा ।
 मिक्षे वाष्णेयपार्थौ वामेकां वृष्टिं प्रयच्छताम् ॥ २
 एवमुक्तौ तमव्रूतां ततस्तौ कृष्णपाण्डवौ ।
 केनानेन भवांस्तुप्येत्तस्यान्नस्य यतावहे ॥ ३
 एवमुक्तः स भगवानब्रवीच्चामुभौ ततः ।
 माषमाणौ तदा वीरौ किमन्नं क्रियतामिति ॥ ४
 नाहमन्नं बुभुक्षे वै पावकं मां निबोधतम् ।
 यदन्नमनुरूपं मे तद्युवां संप्रयच्छतम् ॥ ५
 इदमिन्द्रः सदा दावं खाण्डवं परिरक्षति ।

तं न शक्नोम्यहं दग्धुं रक्ष्यमाणं महात्मना ॥ ६
 वसत्यत्र सखा तस्य तक्षकः पन्नगः सदा ।
 सगणस्तत्कृते दावं परिरक्षति वज्रभृत् ॥ ७
 तत्र भूतान्यनेकानि रक्ष्यन्ते स्म प्रसङ्गतः ।
 तं दिधक्षुर्न शक्नोमि दग्धुं शक्रस्य तेजसा ॥ ८
 स मां प्रज्वलितं दृष्ट्वा मेवाम्भोभिः प्रवर्षति ।
 ततो दग्धुं न शक्नोमि दिधक्षुर्दावमीप्सितम् ॥ ९
 स युवाभ्यां सहाय्याभ्यामस्त्रविद्यां समागतः ।
 दहेयं खाण्डवं दावमेतदन्नं वृतं मया ॥ १०
 युवां ह्युदकधारास्ता भूतानि च समन्ततः ।
 उत्तमास्त्रविदौ सम्यक्सर्वतो वारयिष्यथः ॥ ११
 एवमुक्ते प्रत्युवाच वीमत्सुर्जातवेदसम् ।

निबोधतां; Ko. 3 (m as in text).⁴ Da 'धत्त'; Ts G2-4 'ध
 वै. — °) K2 Ts G2-4 वै (for मे). — °) Ś1 K (except
 K2) D5 T1 G1.5 Ms. 6.8 'यच्छतां'.

6 °) B1.8 Da D1 इममिन्द्रः. Da घोरं; Ts G2.4
 दावात् (for दावं). — °) T1 G1 M परिरक्षति खाण्डवं (T1
 पाण्डवं). — °) K2.4 N2.8 V1 B D (except D2.5) न च
 शक्नो'. Ts G4 जग्धुं.

7 °) Ko.4 G5 अस्मिन्; G2.5 अस्य (for अत्र). T1
 सखेद्रस्य; G1 M सखा चास्य (M5 चात्र). — °) Ko. 3.4 D5
 पन्नगोत्तमः. — °) K2 सनागः. K2 स्वकृते; K3 सत्कृते;
 G1 सत्कृतो. D1 स नागस्य कृते दावं. — °) V1 T1
 वज्रभृत्; Da1 'वत्. Ko.4 D5 खाण्डवं परिरक्षति (=6°).

8 °) Ś1 K1 ततो; T1 G2 अत्र (for तत्र). — °) Ko
 N3 B (except B5) Dn D2.5 T1 रक्षते; N3 रक्षति; Ts
 G2.4 रक्ष्यति; G2.5.6 रक्षन्ति. K2 N3 B (except B5) Dn
 D2.4.5 G1 Ms अस्य; T1 Ms तत् (for स्म). — After
 8^{ab}, Ko. 3.4 D5 ins.:

2107* बहूनि घोररूपाणि उग्रवीर्याणि चैव हि ।

— °) Ko D5 दग्धुं तन्नैव; K1 तद्धि दग्धुं न; K2.4 तं दग्धुं
 नैव; N1 D1.2 तत्प्रदग्धुं न; T1 G5.6 M तन्निरदं (M6-8 'द')ग्धुं
 न; Ts G2-4 न तं दिधक्षुः. G1 तं तु दग्धुं न शक्नोमि.
 — Ś1 K1.8 T1 G5 (hapl.) om. 8^d-9°. — °) K2.4 N1
 D1 Ts G2-4.6 दावं; G1 M रक्ष्यं (for दग्धुं).

9 Ś1 K1.8 T1 G5 om. 9^{ab} (of. v. l. 8). — °) Some
 MSS. मा (for मां). — °) K2.4 N1 D1.2 मेवेनाभिप्र'; Ts
 G2-4.6 मेधैरङ्घ्रिः प्र'; G1 मेधेनैव प्र'; M मेधैरे (M
 'धेनै')वांभि'. — °) K2 B (except B5) सोहं; Ts G2-4.6
 अतो; M6-8 तथा (for ततो). K4 प्रदग्धुं तं न श'.
 — °) B5 दावमीदृशं.

10 °) T1 तद् (for स). Ko 'भ्यां महात्मभ्यां; K1
 'भ्यां सहायत्वे. — °) Ś1 K1 शस्त्रविद्यां; N1 मंत्रविद्यां.
 — °) Ko. 3.4 D5 वृणोम्यहं; Ts G2-4 अहं वृणे; G5.6 मया
 वृतं (by transp.).

11 °) Ś1 Ko. 1.8 N1 V1 D1.2 G1 युवामुदकं. G2
 युवाभ्यां वर्षधाराश्च. — °) T G1-4 M सर्वथा (T1 'दा').
 Da2 G2.5.6 Ms 'व्यथ; T G1.4 M6-8 'व्यतः (T1 घात-
 यिष्यतः). — After 11, N ins. a passage given in
 App. I (No. 118); while Ts G2-4 ins., irrelevantly, a
 shorter version of the same at the beginning of
 adhy. 217, given in the same App. (No. 120); and,
 finally, Ś1 Ko. 1.4 ins. yet another version, given
 there (No. 121), as a separate adhy., after adhy.
 225 (i. e. at the very end of this parvan), meant
 probably as a परिशिष्ट. The episode is *entirely*
 missing in T1 G1.5.6 M only.

12 Before 12, V1 T1 G2 M6-8 ins. वैशं. — °) T1

दिधक्षुं खाण्डवं दावमकामस्य शतक्रतोः ॥ १२
 उत्तमास्त्राणि मे सन्ति दिव्यानि च बहूनि च ।
 यैरहं शक्र्यां योद्धुमपि वज्रधरान्वहून् ॥ १३
 धनुर्मे नास्ति भगवन्वाहुवीर्येण संमितम् ।
 कुर्वतः समरे यत्नं वेगं यद्विषहेत मे ॥ १४
 शरैश्च मेऽर्थो बहुभिरक्षयैः क्षिप्रमस्यतः ।
 न हि वोढुं रथः शक्तः शरान्मम यथेप्सितान् ॥ १५
 अश्वाश्च दिव्यानिच्छेयं पाण्डुरान्वातरंहसः ।

रथं च मेघनिर्घोषं सूर्यप्रतिमतेजसम् ॥ १६
 तथा कृष्णस्य वीर्येण नायुधं विद्यते समम् ।
 येन नागान्पिशाचांश्च निहन्यान्माधवो रणे ॥ १७
 उपायं कर्मणः सिद्धौ भगवन्वक्तुमर्हसि ।
 निवारयेयं येनेन्द्रं वर्षमाणं महावने ॥ १८
 पौरुषेण तु यत्कार्यं तत्कर्तारौ स्व पावक ।
 करणानि समर्थानि भगवन्दातुमर्हसि ॥ १९

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चदशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१५ ॥

G_{2.2.5.6} एवमुक्तः. G_{5.6} अत्रवीच्छूरो (for प्रत्यु*). N
 तच्छ्रुत्वा वचनं त्वमेव (Ko Da एतच्छ्रुत्वा तु वचनं). — ^b)
 D₂ वेदसः; M₂ वेदसा. — After 12^{ab}, N ins.:

2108* अत्रवीक्षुपशार्दूल तत्कालसदृशं वचः ।

— ^c) K (except Ko) M_{2.5} दिधक्षुः; T₃ G₂₋₄ क्ष (sic).
 — ^d) D₁ अभ्यागम्य; T₃ G₂₋₄ कामस्य; Cd अका* (as
 in text).

13 Before 13, Ś₁ K_{1.4} ins. अर्जुनः; Ko. 2. 8 N V₁ B
 D अर्जुन उ. — ^{ab}) T₁ णि दिव्यानि लघूनि च ब. — ^c)
 T₃ G₂₋₄ रोद्धुं (for योद्धुं). — ^d) T₁ G₁ M वज्रभृतो.
 K₂ भुवि (m बहून् as in text).

14 ^a) T₁ रे कर्म. — ^d) T G₁ M वा (for यद्).
 K₂ N_{2.3} B Da Dn D_{4.5} विषहेन्मम. G_{5.6} वै (for मे).

15 ^a) V₁ श्र वोरैर; D_{1.2} श्र मेयै; S शरैस्त्वदर्थे (M
 थै). — ^b) K₁ क्षिप्रमस्यतः. — After 15^{ab}, M₆₋₈ ins.:

2109* उपासंगौ च मे न सः प्रतियोद्धुं पुरंदरम् ।

— ^c) T₁ G_{5.6} न हि योद्धुं. — ^d) T₃ G₂₋₄ यथेप्सितं.

16 ^b) S पांडुरान्. K₁ बहुरंहसः.

17 ^d) G₁ विहन्यान्; M स हन्यान्. N₁ वने (for रणे).

18 ^a) K₂ N_{2.3} B D (except D_{1.2.5}) G₁ कर्मसिद्धौ
 च (G₁ तु); M₆₋₈ कर्मसंसिद्धौ. — ^b) Ko. 2. 4 N₁ Da D_{1.5}
 T₁ कर्तुमर्हसि. — K₂ (hapl.) om. 18^c-19^d. — ^c) T₁
 G₁ M देवेन्द्रं (for येनेन्द्रं). — ^d) T₃ G (except G₁)
 महाशनिं.

19 K₂ om. 19 (cf. v. 1. 18). — ^b) T₃ G (except
 G₁) तत्कर्ताहं. Ko. 8 T₃ G (except G₁) स. Ko D_{1.2}
 T₁ G_{2.5.6} पावकं; K_{1.4} के. — M₆₋₈ om. 19^{cd}. — ^c)
 Ko. 8 करणानि च सर्वानि; K₄ उपकरणानि सर्वानि (hyper-
 metric); D₅ कारणानि समेतानि. — ^d) D₁ G₂ भगवान्.
 Ś₁ K₁ B दातुमर्हति.

Colophon om. in T₁. — Major parvan: T₃ GM
 संभव* (for आदि*). — Sub-parvan: Ś₁ K N₂ B Da
 Dn_{1.2} D_{2.4.5} M_{3.5} खाण्डवदाह. — Adhy. name: Ś₁
 Ko. 1. 3. 4 D₅ अर्जुनवाक्यं; M₅ कृष्णपावकसंवादः. — Adhy.
 no. (figures, words or both): Dn₂ 223; D_{4m} 239;
 D₅ 23 (? for 223); T₃ G₄₋₆ M 190; G₁ 189; G₂
 188; G₃ 192. — S'loka no.: D₁ Dn 17; M₃ 18.
 — Aggregate s'loka no.: Dn₂ 8165.

216

1 Ś₁ K (except Ko) D₂ S om. उवाच; D₁ om. the
 ref. — ^a) K₂₋₄ N V₁ B D T₁ स (for तु). — ^b) T₁
 नराधिप (for हुता*). — ^c) D₁ भगवान् (for वरुणं).
 — M₃ om. 1^{cf}. — ^d) D₅ उद्दिश्य चोद्दकेष्वेवं निव. T₃
 G₂₋₄ तं (for नि). T₁ G₁ M (M₃ om.) श्वेतकुण्डलिनं देवं
 सर्वाभरणभूषितं. Cd cites आदित्यः.

2 Ś₁ K₁ (hapl.) om. 2^{abd}. — ^a) T₁ अपि; G₁ M
 तु (for च). T₃ G (except G₁) सं (for तत्). — ^d)
 N_{2.3} V₁ B_{1.6} Dn D₄ प्रतिगृह्य; T₁ वरुणं तं. — T₁
 (hapl.) om. 2^{cf}. — ^e) K_{2.3} N_{2.3} B D (except D_{1.2.5})
 देवदेवं सनातनं. — After 2, K₁ ins.:

2110* स ख्यातमात्रो वरुणः समायातो महाद्युतिः ।

अथेमं नृपशार्दूल वह्निर्वचनमब्रवीत् ।

3 ^a) G_{5.6} सोमाय राज्ञे. N₁ D_{1.2} न्यस्तं (for दत्तं).
 G₂ सोमे दत्तेन दत्तं तु; G_{3.4} सोमेन दत्तं तु धनुः. — ^b) N₁
 V₁ B₃ तौ; T₁ G_{1.5} ये; M₆₋₈ मे (for ते). G₂₋₄ त्वयि ते
 इषुषी शुभे. — ^c) G₁₋₄ M_{3.5} दिव्यं (for क्षीत्रं). T₁
 प्रयच्छ चोभयं दिव्यं; M₆₋₈ प्रयच्छ भगवन्दिव्यं. — After
 3^{ab}, S ins.:

2111*

त्वमसौ सव्यसाचिने ।

२१६

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तस्तु भगवान्धूमकेतुर्हुताशनः ।
चिन्तयामास वरुणं लोकपालं दिदृक्षया ।
आदित्यमुदके देवं निवसन्तं जलेश्वरम् ॥ १
स च तच्चिन्तितं ज्ञात्वा दर्शयामास पावकम् ।
तमब्रवीद्धूमकेतुः प्रतिपूज्य जलेश्वरम् ।
चतुर्थं लोकपालानां रक्षितारं महेश्वरम् ॥ २
सोमेन राज्ञा यदत्तं धनुश्चैवेषुधी च ते ।
तत्प्रयच्छोभयं शीघ्रं रथं च कपिलक्षणम् ॥ ३
कार्यं हि सुमहत्पार्थो गाण्डीवेन करिष्यति ।
चक्रेण वासुदेवश्च तन्मदर्थे प्रदीयताम् ।
ददानीत्येव वरुणः पावकं प्रत्यभाषत ॥ ४
ततोऽद्भुतं महावीर्यं यशःकीर्तिविवर्धनम् ।
सर्वशस्त्रैरनाघृष्यं सर्वशस्त्रप्रमाथि च ।

सर्वायुधमहामात्रं परसेनाप्रधर्षणम् ॥ ५
एकं शतसहस्रेण संमितं राष्ट्रवर्धनम् ।
चित्रमुच्चावचैर्वर्णैः शोभितं श्लक्ष्णमव्रणम् ॥ ६
देवदानवगन्धर्वैः पूजितं शाश्वतीः समाः ।
प्रादाद्वै धनुरत्नं तदक्षय्यौ च महेषुधी ॥ ७
रथं च दिव्याश्वयुजं कपिप्रवरकेतनम् ।
उपेतं राजतैरश्वैर्गान्धर्वैर्हममालिभिः ।
पाण्डुराभ्रप्रतीकाशैर्मनोवायुसमैर्जवे ॥ ८
सर्वोपकरणैर्युक्तमजय्यं देवदानवैः ।
भानुमन्तं महाघोषं सर्वभूतमनोहरम् ॥ ९
ससर्ज यत्स्वतपसा भौवनो भुवनप्रभुः ।
प्रजापतिरनिर्देश्यं यस्य रूपं रवेरिव ॥ १०
यं स सोमः समारुह्य दानवानजयत्प्रभुः ।
नगमेघप्रतीकाशं ज्वलन्तमिव च श्रिया ॥ ११

दिव्यैरश्वैः समायुक्तं.

4 *) Ko-2 Ñ V1 B D (except D2) च (for हि).
— 4) K2 N2.8 B D (except D1.2.5) तन्ममाद्यः; K4 V1
'द्वयं. — Before 4', T1 G1.5.6 M (except M8) ins.
वैशं. — 5) K (except K1) Dn8 D1.5 T3 G2-4 ददामी".
— 7) Ś1 K1 प्रत्यपद्यत.

5 *) N2.8 Da Dn तदद्भुतं. T3 G transp. 5^{ca} and
5^{ce}. — 6) V1 'क्षैरघृष्यं च. — 7) Ś1 Ñ1 D2 'प्रवाधि च;
Ko.4 D5 'प्रमर्दनं; K1 'प्रबोधि च; K8 T3 G5.6 'यिनं; T1
सर्वकायावतारणं; G1 M सर्वकायप्रहा (M8-8 'दा) रिणं; G2-4
'शत्रुप्रमाथिनं. — T1 om. 5^{ce}. — 7) Ś1 K1 'सेनावि (K1
'व) कर्षणं; K2.4 Ñ2.8 B D (except D1.2) M8-8 'सैन्य-
प्रधर्षणं; K3 'प्रकर्षणं; Ñ1 'प्रधर्षकं.

6 K2 om. 6. — 7) T1 पिनाकादि सह". — 8) Ś1
सूक्ष्मम् (for श्लक्ष्णम्).

7 *) T3 G (except G1) देवगंधर्वैरक्षिभिः. — After
7^{ab}, Ko.3.4 Dn8 D4.5 ins.:

2112* तद्विष्यं धनुषां श्रेष्ठं ब्रह्मण निर्मितं पुरा ।

— 7) Ś1 Ko.3.4 प्रादात् स (Ś1 तद्) वै धनूरत्नं; K1.3 V1
B2.6 Da D1 G1 'द्वै तद् (G1 स) धनूरत्नं; Ñ1.2 B1 Dn
D2.4 'दाचैव धनूरत्नं; B5 T1 'दातस्मै धनूरत्नं. — 8) K3 Ñ3

B5 M (except M8) अक्षय्ये च; B1.8 G1 तदक्षय्ये (G1
'य्यौ). Ś1 K1 तथेषुधी.

8 *) Ś1 K1 दिव्यावरणं; K2 Ñ1.8 V1 B1 Dn8 T1
G2.5.6 'श्वयुतं. Ko.4 D5 रथं दिव्याश्वसंयुक्तं. — 9) T3 G
(except G1) 'लक्षणं. — 10) T3 G (except G1) कामगैर
(for राजतैर). Ś1 शाङ्गैः; Ko.3 चाश्वैः; K1 चांगैः. — 11)
Some MSS. गंधर्वैः. — 12) S पांडुरा".

9 *) Ś1 अजेय्यं; K2 D1 G1.5.6 अजेयं; K8 असह्यं; Ñ1
D2 अक्षय्यं; Ñ3 अक्षय्यं. — 10) K1 B2.6 Da T1 M (except
M5) 'मनोरमं; Ñ2.8 B1.8 Dn D2 सर्वैरत्नमनोरमं.

10 *) Ko Ñ2.8 B Da Dn D2.4.5 T1 G1 M यं (for
यत्). K2 च; K4 Ñ V1 B (except B5) Da Dn D2.4.5
M5 सु. (for स्व). D1 येन (for यस्व). — 11) Ś1 भावनं;
Ñ V1 B Dn D4 Cd भौमनो; S (except G5) भुवने.
Ko.3 D5 T1 भुवनेश्वरः; G1 भुवने प्रभुः. K4 विश्वकर्मा
वनेश्वरः. — 12) V1 विनिर्देश्यं. — 13) K4 अपि (for इव).

11 *) Ko.3.4 Dn1 यस्मिन्; B5 यं स; Dn8 D2 यं तु;
T3 G2.4 यं च. T1 शुभ्रांशुं यं समा"; G2 यं रथं सोम आरुह्य.
— 12) Ś1 नागमे"; K1.2.8m Ñ V1 B D M5 नवमे".
— 13) N1 तेजसा (for च श्रिया). — After 11, T1 ins.:

2113* सुरारियोषित्सौवर्णश्रुतिताटङ्कनाशनम् ।

आश्रिता तं रथश्रेष्ठं शक्रायुधसमा शुभा ।
तापनीया सुरुचिरा ध्वजयष्टिरनुत्तमा ॥ १२
तस्यां तु वानरो दिव्यः सिंहशार्दूललक्षणः ।
विनर्दन्निव तत्रस्थः संस्थितो मूर्ध्न्यशोभत ॥ १३
ध्वजे भूतानि तत्रासन्निविधानि महान्ति च ।
नादेन रिपुसैन्यानां येषां संज्ञा प्रणश्यति ॥ १४
स तं नानापताक्रामिः शोभितं रथमुत्तमम् ।
प्रदक्षिणमुपावृत्य दैवतेभ्यः प्रणम्य च ॥ १५
संनद्धः कवची खड्गी वद्वगोधाङ्गुलित्रवान् ।
आरुरोह रथं पार्थो विमानं सुकृती यथा ॥ १६

तच्च दिव्यं धनुःश्रेष्ठं ब्रह्मणा निर्मितं पुरा ।
गाण्डीवमुपसंगृह्य बभूव मुदितोऽर्जुनः ॥ १७
हुताशनं नमस्कृत्य ततस्तदपि वीर्यवान् ।
जग्राह बलमास्थाय ज्यया च युयुजे धनुः ॥ १८
मौर्व्यां तु युज्यमानायां बलिना पाण्डवेन ह ।
येऽभृण्वन्कूजितं तत्र तेषां वै व्यथितं मनः ॥ १९
लब्ध्वा रथं धनुश्चैव तथाक्षय्यौ महेषुधी ।
बभूव कल्यः कौन्तेयः प्रहृष्टः साह्यकर्मणि ॥ २०
वज्रनाभं ततश्चक्रं ददौ कृष्णाय पावकः ।
आग्नेयमस्त्रं दधितं स च कल्योऽभवत्तदा ॥ २१

12 *) K₂ T₃ G₂₋₄ आश्रित्य; N₁ D_{1,2} 'तो; N_{2,3} B₅ D_n D₄ 'तौ. Ko. 2.4 च; N₁ D_{1,2} अयं (for तं). Ko. 2.4 रथे य (K₃ त) सिन् (for रथ). — *) K₂ D₁ 'समं; K₃ इन्द्रायुधं; K₄ D₅ इन्द्रयष्टि; N₁ B₅ D_n D₄ 'समौ; V₁ 'समो; S शक्रध्वजसमा (T₃ G₂₋₄ 'मं; M₅₋₈ 'मो). K₂ V₃ B_{1,5,6} Da D₁ S बभौ; N₁ B₅ D_n D₄ उभौ (for शुभा). Ko इन्द्रयष्टिरनुत्तमा. — Ko om. 12^{cd}. — *) S₁ उप; K_{1,2} N₁ D₂ तप. B₅ 'नीया स्म; T₃ G_{2,4} 'नीयास्.

13 *) S₁ K D_n D₅ यस्यां. K₂ D₁ च; T₁ स (for तु). — *) N₁ S 'लांगूल'; N₂ B₅ D_n D₄ 'केतनः; N₃ B_{1,5,6} 'लांगूलकेतनः; Cd as in text. — After 13^{ab}, Ko. 2.4 D₅ ins.:

2114* हनूमान्नाम तेजस्वी कामरूपी समीरजः ।

नादेन च महारौद्रो भूतकोटिसमावृतः ।

while T₁ ins.:

2115* यः पुरा वायुसंभूतो रक्षोगणविनाशनः ।

— *) S₁ Ko. 1.4 B_{5,6} D_{2,5} विनर्दन्निव; K₂ विवर्धं; K₃ विनर्दति च; N₁ D_n D₄ दिधक्ष; T₃ G₂₋₅ निर्दह; G₁ M₅ भीमो ननर्द; M₈ भीमो नर्दस्तु; M₆₋₈ भीमो ननाद. N₁ V₁ B D (except D_{1,5}) G₁ M तत्र स्म. N₁ मूर्ध्न्यशोभयद; D₅ T₃ G (except G₁) मूर्ध्नि शोभते. T₁ तन्मूर्ध्नि संस्थितो भीमो विनर्दन्बह्वशोभत.

14 *) T₃ G₂₋₄ ध्वजैर्. K₂ भवानि. M (except M₅) चात्र (for तत्र). D₂ विचित्राणि. T₁ हनूमान्परितस्तत्र भूतानि विविधानि च. — S₁ K₁ (? hapl.) om. 14^c-15^b. — *) T₃ G (except G₁) पर (for रिपु). — *) K₂ V₁ D_{n,1,2} D₁ श्रुत्वा; G₂ तेषां (for येषां). D₂ विनश्यति.

15 S₁ K₁ om. 15^{ab} (cf. v. 1. 14). — Before 15, T₁ ins. वैशं. — *) T₁ अथ; T₃ G₁₋₄ M स तु. — *) N_{2,3}

D_{n,1,2} D₄ S (except T₁ M₅) रथसत्त. — *) MSS. देवता, देवते, देवता also.

16 *) K₂ N_{2,3} B_{1,5} D_n D₄ 'वक्रः. — After 16^{ab}, D₄ marg. sec. m. ins.:

2116* विष्णोराज्ञां गृहीत्वा तु फल्गुनः परवीरहा ।

— T₁ (? hapl.) om. 16^c-18^b. — *) K₂ N_{2,3} V₁ B D_n D_{2,4} T₃ G₂₋₅ तदा; Da जयः (for रथं). — *) T₁ G₂₋₄ सुकृतिर्.

17 T₁ om. 17 (cf. v. 1. 16). — *) M₅ तस्य (for तच्च). — *) M₆₋₈ यस्तुष्टं ब्रह्मणा पुरा. — *) S₁ K 'तोत्र सः; Ko N₁ T₃ G₂₋₅ Cd 'तो जयः.

18 T₁ om. 18^{ab} (cf. v. 1. 16). — *) K₂ N₁ V₁ I D_{n,1,2} D₄ G₅ पुरस्कृत्य (for नम). — *) N₂ तदभिः; T₁ G₂₋₅ तदतिः; G₁ M₅ तमपि; Cd तदपि (as in text). N₁ V₁ B_{1,5} प्रतस्थे सहकेशवः. — *) Ko. 4 D₅ गांढिवं श्रेष्ठं D₂ रथमास्थाय. — *) K₂ तज्यया; V₁ ज्यया प्र; Da ज्यय तद्; T₁ यज्यया; M₅ ज्यायां सं- (for ज्यया च). S₁ ज्ययय (sic) हि युयोज च; Ko. 1.4 D₅ ज्यया (K₁ मौर्व्यां) चै युयोज ह.

19 *) S₁ K₁ मौर्व्यांस्. S₁ 'नाया; Ko. 2.4 N₁ V₁ I D_{n,1,2} D_{1,2,4} योज्य; K₁ योजमानाया. K₃ मौर्व्यां मुन्युच्यमा. — *) S₁ K₁ च; K₂ D₁ हि (for ह). T₁ G₁ M पाण्डवेन बलीयसा. — *) T₁ G (except G₁) तस् (for तत्र). — *) S₁ K₁ N₁ V₁ विव्यथे; K_{2,3} B₅ M व्यथते (for व्यथितं).

20 *) S₁ transp. लब्ध्वा and रथं. G₁ M (except M₅) transp. रथं and धनुः. — *) = 29^b. T₃ G₂₋₄ तदा N_{2,3} B D_n D_{2,5} T₁ M₆₋₈ 'क्षय्ये. — *) G₁ इष्टय्य (for प्रहृष्टः). S₁ K₁ N₁ D_{n,1,2} D_{2,5} सदा; V

अब्रवीत्पावकश्चैनमेतेन मधुसूदन ।
अमानुषानपि रणे विजेष्यसि न संशयः ॥ २२
अनेन त्वं मनुष्याणां देवानामपि चाहवे ।
रक्षःपिशाचदैत्यानां नागानां चाधिकः सदा ।
भविष्यसि न संदेहः प्रवरारिनिबर्हणे ॥ २३
क्षिप्तं क्षिप्तं रणे चैतच्चया माधव शत्रुषु ।
हत्वाप्रतिहतं संख्ये पाणिमेष्यति ते पुनः ॥ २४
वरुणश्च ददौ तस्मै गदामशनिनिःस्वनाम् ।
दैत्यान्तकरणिं घोरां नाम्ना कौमोदकीं हरेः ॥ २५

ततः पावकममृतां प्रहृष्टौ कृष्णपाण्डवौ ।
कृतास्त्रौ शस्त्रसंपन्नौ रथिनौ ध्वजिनावपि ॥ २६
कल्यौ सौ भगवन्योद्धुमपि सर्वैः सुरासुरैः ।
किं पुनर्वज्रिणैकेन पन्नगार्थे युयुत्सुना ॥ २७
अर्जुन उवाच ।
चक्रमस्त्रं च वाष्णेयो विसृजन्युधि वीर्यवान् ।
त्रिषु लोकेषु तन्नास्ति यन्न जीयाज्जनार्दनः ॥ २८
गाण्डीवं धनुरादाय तथाक्षय्यौ महेषुधी ।
अहमप्युत्सहे लोकान्विजेतुं युधि पावक ॥ २९

Bs. 5 Da सज्य'.

21 *) Da 'तुल्यं; Ts Gs-5 'नाभि. Ko. 1 N1 G1 M पुनश्चक्रं; Ts Gs-5 च चक्रं च. — *) B1. 3 (m as in text) दिव्यं तत्; G1 दैतेयं (for दयितं).

22 *) Ko. 3 Ns. 3 Bs Dn Ds. 4. 5 Ts Gs-5 एवं; Ks एतं (for एनं). — *) T1 G1 M (except Ms) अनेन (for एतेन). Ts Gs-4 रिपुसूदन. — T1 om. 22^a-23^a. — *) Ks. 3 Ns. 3 B D (except D1. 2) जेष्यसि त्वमसंशयं (Ks Dns त्वं न संशयः; Bs. 6 Da Ds त्वमसंशयः).

23 T1 om. 23^a (cf. v. l. 22). — *) Ns Dn Ds तु (for त्वं). A few MSS. मानुषाणां. — *) S1 Ms om. च. Ks Ns. 3 B Da Dn Ds तथा; Ds G1 तदा (for सदा). Ko Ds T1 नागा (Ko देवा) नामपि चाहवे (T1 चाधिकः). — *) Bs Ds Gs भविष्यति; Ds विजेष्यसि. — *) S1 K1 'निहाहवे; Ko 'बर्हणं; Ks 'बर्हणं; Ks. 4 'बर्हणं; Ns. 3 Bs. 6 Dn Ds. 4 प्रवरपि निबं; D1. 5 प्रवरोरिं; T1 G1 'रारीन्नि-ह्रणे; Ts Gs-5 'निवारणे. — After 23, Ts G (except G1) ins.:

2117* तवैतच्चक्रमस्त्रं यन्नामतश्च सुदर्शनम् ।

तन्नास्मिन्नर्पय विभो दैत्यघाते यथा पुरा ।

[(L. 1) Gs. 6 सुदर्शनं नाम नामतः (for नामतश्च etc.)]

24 *) N1 Ds सदा; T1 G1 M (except Ms) त्वया (for रणे). K (except K1) N1 V1 Bs D (except Ds. 5) T1 G1 M (except Ms) एव (for एतत्). — *) T1 युधि; M (except Ms) सदा (for त्वया). S1 K1 सत्तम (for शत्रुषु). — *) Ts Gs-4 कृत्वा (for हत्वा). Ko Bs. 6 हत्वाप्रतिरथं; T1 हत्वा हत्वा रिपून् (for हत्वाप्रति').

25 Before 25, Ts G (except G1) ins. वैश'. — *) T1 पाशी पुनर् (for वरुणश्च). G1 ददौ तस्मै गदामश्रि- — *) G1 दिव्याम् (for गदाम्). [Ko Ds अशनिंसिन्भां; N1 D1 चान्नि. — *) Ko Gs 'कारिणीं; K1 Ds 'करिणीं.

— *) S1 हरौ; Ko असि; K1 नृप; Ks प्रभुं; Ns. 3 B1. 3. 5 D (except Ds. 5) प्रभुः; V1 तदा; Bs तथा (for हरे:). — After 25, Ko. 4 Ds (marg. sec. m.). 5 ins. a passage of 11 lines given in App. I (No. 119).

26 *) Ks. 3 Ns B Da अच्युतार्जुनौ; Ns Dn Ds अर्जुनाच्युतौ; Gs कृष्णमाधवौ. — *) N1 D1. 2 T1 G1 M transp. रथिनौ and ध्वजिनौ. Ko. 3. 4 Ds वर्मिणौ (for ध्वजिनौ).

27 *) T1 Gs. 5. 6 M (except Ms) स्त्र (for स्त्रो). — *) Ks चैव (for एकेन). — *) A few MSS. 'गायै. Ko. 3. 4 Ns. 3 V1 B (except Bs) Ds Dn Ds D1. 2. 5 S (except Ms. 5) युयुत्सता.

28 S1 K1 Ts Gs-5 om. उवाच; T1 G1 M om. the ref. — S1 K (except Ks) Ds. 5 ins. after अर्जुनः (resp. अर्जुन उ): N1. 2 Bs. 6 Dn Gs, after 28^{ab}:

2118* चक्रेण भस्मसात्स्वं विसृष्टेन तु वीर्यवान् ।

[S1 K1 प्रकुर्यादेव वीर्यं; Bs. 6 'न स्वतेजसा.]

— Ks N1 D1. 2 om. 28^{ab}. — *) S1 Ko. 1. 3 Ds गदां (for अस्त्रं). Ks Ns. 3 V1 B D (except Ds; D1. 2 om.) चक्रपाणिर्हृषीकेशो. — *) Ks Ns. 3 V1 B1 D (except Ds; D1. 2 om.) विचरन् (for विसृ'). — After 28^{ab}, N1. 2 Bs. 6 Dn Gs ins. 2118*. — *) Ms. 6-8 असौ (for तत्). Ms transp. तत् and यत्. N Ts कुर्यात् (V1 हन्यात्); T1 Ms दह्यात्; Ms-8 जय्यात्.

29 *) Ko. 2 गांजीवं. V1 transp. गाण्डीवं and धनुरा. T1 अक्षय्यौ (for आदाय). — *) = 20^b. Ns. 3 B Da Dn 'क्षय्ये; T1 समादाय; G1 अक्षय्ये च. — After 29^a, T1 ins.:

2119* स सुरासुरमानवान् ।

किं पुनर्वज्रिणैकं तु
(cf. 27^{ab}). — *) T1 अपि (for युधि).

सर्वतः परिवार्येन दावेन महता प्रभो ।
 कामं संप्रज्वलाद्यैव कल्यौ स्वः साह्यकर्मणि ॥ ३०
 वैशंपायन उवाच ।
 एवमुक्तः स भगवान्दाशार्हेणार्जुनेन च ।
 तैजसं रूपमास्थाय दावं दग्धुं प्रचक्रमे ॥ ३१
 सर्वतः परिवार्याथ सप्ताचिर्ज्वलनस्तदा ।

ददाह खाण्डवं क्रुद्धो युगान्तमिव दर्शयन् ॥ ३२
 परिगृह्य समाविष्टस्तद्वनं भरतर्षभ ।
 मेघस्तनितनिर्घोषं सर्वभूतानि निर्दहन् ॥ ३३
 दह्यतस्तस्य विवभौ रूपं दावस्य भारत ।
 मेरोरिव नगेन्द्रस्य काञ्चनस्य महाद्युतेः ॥ ३४

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि षोडशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१६ ॥

30 *) Ko Ds एतद्; K2.3 N2.3 B2 D1 एवं; N1 इमं; V1 B1.5.6 Da Dn D4 Ms एव. — *) Ś1 K1 देवेन; T2 G2-3 नादेन (for दावेन). K2.3 N2.3 V1 B D (except D2.5) दावमेतं महाप्रभो (B1.5.6 'भे'); T1 दावं सुविपुलं प्रं; G1 Ms दावं सुविहितं प्रं; M2-3 भावं स्वविहितं प्रं. — *) Ko Ds संयुक्ष्यां; K4 संयक्ष्यां; B1 त्वं प्रं; T1 सुप्रं. — *) T2 G2.4 स्थितौ (for कल्यौ). Ś1 K1 सर्वं; K2 साध्यं; N1 B2.6 D (except D1.2.5) सद्यं; V1 सज्यं. G2 (corrupt) स्थितौ स्वस्थास्य कर्मणि. — After 30, S ins.:

2120* यदि खाण्डवमेप्यति प्रमादा-
 त्सगणो वा परिरक्षितुं महेंद्रः ।

शरताडितखण्डकुण्डलानां

कदनं द्रक्ष्यति देववाहिनीनाम् ॥

[*) G1 'गात्र'; G2 'कर्ण' (for 'खण्ड'). — *) M व्यसनं (for कदनं).]

31 Ś1 T2 G1.2-3 M om. उवाच; the rest except N2 om. the ref. — *) Ko T2 G (except G1) तु (for स). — *) T2 G (except G1) सहायेनार्जुं. K2 वै; T2 G (except G1) इ (for च). — *) K2.4 N1 V1 D1.2 S (except G1) transp. दावं and दग्धुं.

32 *) N1 संप्राप्तो (for सप्ताचिर्). Ś1 K1 ज्वलनप्रभः; Ko.2.4 V1 D2 T1 G1 M2-3 'स्ततः'; K2 N2.3 B2.5 Dn1.2 D1 'स्था. — *) Ś1 T1 युद्धे; K2 N2.3 B (except B2) Dn D2.4 दावं (for क्रुद्धो).

33 *) K2 N2.3 B D (except D2) प्रतिगृह्य. Ś1 K1 समाविष्टौ; K2.3 N2.3 B D (except D1.2.5) 'विद्य'; V1 'दिष्टः. — *) K1 दावं; N1 धनुः (for वनं). Ś1 उपजग्मतुः; Ko.2.4 V1 D2 T1 G2.5 M मनुजर्षभ; K1 अनुजग्मतुः; N1 D2 पुरुषर्षभ. — *) = 1. 22. 4*. Ś1 Ko.1.2.4 V1 D2 मेघदुन्दुभिनिर्घोषः (Ś1 K1 'घं'); K2 D1 T2 G2.4 'निर्घोषैः'; N2.3 B2m.6 Da Dn T1 G1.2.5.6 M 'निर्घोषः. — *) Ś1 'भूतान्यनिर्दहन्; K2 N2.3 B1.2.5 Dn

D1.4 'तान्यकंपयन्; K2 'नि कंपयन्; V1 B2 Da 'नि सोदहन्. 34 *) Ś1 K1 Ms.5 दहतस्. T2 G2-4 दहमानस्य; N2 B D (except D1.2.5) च (for वि-). N1 दहनस्य वभौ रूपं सह दां etc. — *) Ko शिरेः (for मेरोः). G2.5 महीप्रस्य (for नगे). — *) K2 N2.3 B (except B2) D (except D1.2.5) कीर्णस्यांशुमतोऽंशुभिः.

Colophon. Major parvan: T2 G M संभव (for आदि). — Sub-parvan: Ś1 K N2 B Da Dn1.2 D1.2.4 Ms.5 खाण्डवदाह; T1 संभव. — Adhy. name: Ś1 Ko.1.2.4 D2 कृष्णा (Ko अ)र्जुनयोरस्त्रप्राप्तिः. — Adhy. no. (figures, words or both): Dn2 224; D4m 240; D2 24; T1 233; T2 G2-4 M 191; G1 190; G2 189; G3 194. — S'loka no.: Da1 37; Dn 36; Ms 38. — Aggregate s'loka no.: Dn2 8181.

217

At the beginning of this adhy., T2 G2-4 ins., somewhat irrelevantly, a passage of about 20 lines (comprising an abbreviated version of the Śvetaki episode), given in App. I (No. 120); cf. v. l. 1. 215. 11; T2 G2-4 are the only S MSS. which contain some vestige of this episode.

1 Ś1 K (except Ko) S om. उवाच (T2 G2-4 om. the ref.). — *) K2 N2.3 B D रथश्रेष्ठौ (Dn2 नरश्रेष्ठौ; D1.2.5 as in text); T2 G (except G1) सुयुक्तान्यां. — *) T2 G (except G1) तदा (for महत्).

2 *) K2 B2 स्स; N2.3 B2 D (except D1.2.5) च (for हि). — *) K2 N2.3 B (except B2) Dn D4 प्रवीरौ तौ; K2 D1.2 S (except G1.5.6 Ms) ततस्तत्र (for तत्र तत्र). — *) K2 N2.3 B (except B2) Dn D4 तत्र तत्राभ्यधा.

3 *) K2 N2.3 B Da Dn D4.5 न स्स; T1 M2-3 न हि

२१७

वैशंपायन उवाच ।

तौ रथाभ्यां नरन्याग्रौ दावसोभयतः स्थितौ ।
दिक्षु सर्वासु भूतानां चक्राते कदनं महत् ॥ १
यत्र यत्र हि दृश्यन्ते ग्राणिनः खाण्डवालयाः ।
पलायन्तस्तत्र तत्र तौ वीरौ पर्यधावताम् ॥ २
छिद्रं हि न प्रपश्यन्ति रथयोराशुविक्रमात् ।
आविद्धाविव दृश्येते रथिनौ तौ रथोत्तमौ ॥ ३
खाण्डवे दहमाने तु भूतान्यथ सहस्रशः ।
उत्पेतुर्भैरवान्नादान्विनदन्तो दिशो दश ॥ ४
दग्धैकदेशा बहवो निष्टमाश्च तथापरे ।
स्फुटिताक्षा विशीर्णाश्च विप्लुताश्च विचेतसः ॥ ५

समालिङ्ग्य सुतानन्ये पितृन्मातृस्तथापरे ।

त्यक्तुं न शक्नुः स्नेहेन तथैव निधनं गताः ॥ ६
विकृतैर्दर्शनैरन्ये समुत्पेतुः सहस्रशः ।
तत्र तत्र विघूर्णन्तः पुनरग्नौ प्रपेदिरे ॥ ७
दग्धपक्षाक्षिचरणा विचेष्टन्तो महीतले ।
तत्र तत्र स्म दृश्यन्ते विनश्यन्तः शरीरिणः ॥ ८
जलस्थानेषु सर्वेषु काश्यमानेषु भारत ।
गतसत्त्वाः स्म दृश्यन्ते कूर्ममत्स्याः सहस्रशः ॥ ९
शरीरैः संप्रदीप्तैश्च देहवन्त इवाग्नयः ।
अदृश्यन्त वने तस्मिन्प्राणिनः प्राणसंक्षये ॥ १०
तांस्तथोत्पततः पार्थः शरैः संछिद्य खण्डशः ।

(by transp.); G1 न च; Ms नैव. S1 K1 छिद्रेणापि
विशतौ तौ; D1 छिद्रं तत्र न पश्यन्ति. Cd cites छिद्रं (as in
text). — *) Ko हुतयोराशु; K2 N2.8 B D (except
D2.8) रथयोराशुचारिणोः (Da 'णः). — *) N1 V1 B1
Dn1.1.1 D1 एव (for इव). S1 दृश्येतां; N1 V1 दृश्यंतौ;
D1.2.8 G1.1 Ms दृश्यन्ते. — *) S1 K (except K2) N1 D5
रथाभ्यां तौ. S1 K (except K2) D5 महारथौ; V1
नरोत्तमौ; M रथोत्तमे.

4 *) K2 N2 भूताः शतसह; N3 B D (except D1.2.8)
भूतानि शतसंघशः. — *) K2 B1 (m as in text) Da
विनदन्ति; N1 निनदन्तो. K2 N2.8 B D (except D2)
समंततः.

5 *) Ko.8.4 D5 दग्धैकपाश्वर्य; B5 'शेषा; D2 दग्धाश्च
देशा. — *) S1 K1 विनद्धा; Ko.8.4 N1 विनष्टा; K2
निकृष्टा; D5 निविष्टा; G5 निक्षिप्ता; Cd as in text.
— *) V1 G2-4 स्फुटिताश्च. S1 K1 विचेष्टाश्च; D5 'णांगा;
T1 अथ शीर्णांगा; Ms 'णाक्षा; M5 विकर्णाश्च. — *) S1 K
D5 G2.4 विप्लुष्टाश्च; T1 G5.6 M 'ताक्षा; G1 'तांगा. S1 K1
विचेतनाः; K2 N2.8 B1.5 Da Dn तथापरे; D1.2.4 सहस्रशः;
T1 G2-4 विशेषतः.

6 *) S1 K1 समाश्लिष्य; T2 G2-4 'सीनान्. K2 N3 B
Da D1 तथान्योन्यं. — *) S1 K1 मित्रान् (for पितृन्).
N आतृन्. N1 V1 B3.6 Da2 Dn D5 अथापरे. Ms
आतृन्ये पितृस्तथा. — *) B5 'कुः कृच्छ्रेण. — *) N
(except S1 K1 N1 V1) G2 तत्र (for तथा).

7 *) K1.4 Da D1.2 T1 G2 Ms अन्यैः (for अन्ये).
K2 N2.8 B (except B6) Dn D4 संदृष्टदशनाश्चान्ये.
— *) Ko.8 Da D5 G1 M समुत्पेतुः; D2 समितो जु. K2
N2.8 B (except B6) Dn D1.4 अनेकशः. — T1 (hapl.)
om. 7^a-9^a. — *) Ko.8.4 N1 V1 B6 Da D1.2 G1 M
एव; D5 अव- (for वि-). K2 N2.8 B1.3.5 Dn D4
ततस्तेतिव (K2 'नैव' वृ; T2 G2-8 तत्र पक्षौ विघूर्णन्तः.
— *) K1 B1.6 प्रपेदिरे.

8 T1 om. 8 (cf. v. 1. 7). — *) S1 K1 G1 M
विवेष्टन्तो; T2 G2-6 व्यवेष्टन्त. — *) S (T1 om.) प्र- (for
स्म). — *) Ko.8 D5 दहमानाः; K4 दृश्यमानाः; G1
विनदन्तः.

9 T1 om. 9 (cf. v. 1. 7). — *) K2 N2.8 B D (D1
corrupt) जलाशयेषु. K2 N1 V1 B D (D1 corrupt) T2
G (except G1) तसेषु; M दग्धेषु. D1 corrupt. — *) K2
D2.8 G2.8.5.6 कथ्य; T2 G4 मध्य. K2 N2.8 B D वह्निना
(for भारत). — *) M5 मत्स्याः शत- (for कूर्म). N2
Dn D4 समंततः (for सह).

10 D5 om. 10. — *) K2 N2.8 B1.6 Dn1.1.8 D1.4
अपरे दीप्तैः; B2.5 Da Dn2 अपरेदीप्तैः; G1 संप्रवित्तैश्च.
— *) S1 K1 इवाग्नयः. — *) N3 प्रदृश्यन्तः; G1 अदृष्टान्तः.
N2.8 B Da Dn D4 तत्र (for तस्मिन्).

11 *) Ko.2 N1 V1 B D कां (D1.2 का) श्विद्; K2
तांस्तदा; T1 स तांस्तु (for तांस्तथा). T2 G2-4 तांस्तथास्ततः
पार्थः. — *) S1 विच्छिद्य. Ko.8.4 D5 सर्वशः; N1 खाण्डवे.

दीप्यमाने ततः प्रास्यत्प्रहसन्कृष्णवर्त्मनि ॥ ११
 ते शराचितसर्वाङ्गा विनदन्तो महारवान् ।
 ऊर्ध्वमुत्पत्य वेगेन निपेतुः पावके पुनः ॥ १२
 शरैरभ्याहतानां च दह्यतां च वनौकसाम् ।
 विरावः श्रूयते ह स समुद्रस्येव मथ्यतः ॥ १३
 वद्वेश्वापि ग्रहृष्टस्य खमुत्पेतुर्महाचिषः ।
 जनयामासुद्वेगं सुमहान्तं दिवौकसाम् ॥ १४
 ततो जग्मुर्महात्मानः सर्वे एव दिवौकसः ।
 शरणं देवराजानं सहस्राक्षं पुरंदरम् ॥ १५

देवा ऊचुः ।

किं न्विमे मानवाः सर्वे दह्यन्ते कृष्णवर्त्मना ।
 कचिन्न संशयः प्राप्तो लोकानाममरेश्वर ॥ १६

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्तदशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१७ ॥

वैशंपायन उवाच ।

तच्छ्रुत्वा वृत्रहा तेभ्यः स्वयमेवान्ववेक्ष्य च ।
 खाण्डवस्य विमोक्षार्थं प्रययौ हरिवाहनः ॥ १७
 महता मेघजालेन नानारूपेण वज्रभृत् ।
 आकाशं समवस्तीर्य प्रववर्ष सुरेश्वरः ॥ १८
 ततोऽक्षमात्रा विसृजन्धाराः शतसहस्रशः ।
 अभ्यवर्षत्सहस्राक्षः पावकं खाण्डवं प्रति ॥ १९
 असंप्राप्तास्तु ता धारास्तेजसा जातवेदसः ।
 ख एव समशुष्यन्त न काश्चित्पावकं गताः ॥ २०
 ततो नमुचिहा कुड्रो भृशमर्चिष्मतस्तदा ।
 पुनरेवाभ्यवर्षत्तमम्भः प्रविसृजन्बहु ॥ २१
 अर्चिर्धाराभिसंबद्धं धूमविद्युत्समाकुलम् ।
 बभूव तद्वनं घोरं स्तनयितुसघोषवत् ॥ २२

— *) Ko. 2 N V1 B D पातयामास विहगान्. — *) Ko. 2 N V1 B D प्रदीप्ते; K2 प्राप्तन्; K4 T8 G2-4 प्रसभं; T1 G1 M3 सहसा; M5-8 सहस्रं; Cd as in text. Ko. 2 N B Da D1.2 वसुरेतसि; Cd cites कृष्णवर्त्मन्. — N1 D2 repeat 11 with v. l. [*) N1 तदा. N1 D2 उत्पतितान्. — *) N1 खाण्डवे (for खण्ड). — *) D2 दीप्यमानं ततः पश्यन्. — *) N1 प्राह; D2 प्रसभं.]

12 *) Ko. 2 G1 ते शरादितं; T8 G2-4 समंताल्लुष्टं. — *) N B D (except Da) T1 निनदन्तो. — *) K2 निपत्य; T1 उन्मुत्य. — *) N2 B1.6 Da Dn D4 खाण्डवे पुनः; D2 पावकोत्तमे.

13 T1 om. 13^a-14^a. — *) K2 B5 D1 सहसा; N2.3 Dn संघशः स; B1.3 Da D2 संघशोय; B6 सहस्रोय (for दह्यतां च). — *) K2 N2.3 B D (except D1.2.5) शुश्रुवे (for श्रूयते). K2 N2.3 B Da Dn D4.5 घोरः; N1 G5.6 हि स; V1 तस्मिन्; D1 तत्र; D2 T8 G2-4 तस्य; G1 ह्यस्मिन्. — *) Ko. 2.4 सागरस्येव. D1.2 मथ्यते. — After 13, G2 ins.:

2121* उपलभ्य समुत्पेतुः समुत्पेतुर्महीधरात् ।

14 T1 om. 14^{ab} (cf. v. l. 13). — *) T8 G2-4 अग्नेश्वापि. Ko. 2.4 D5 G5.6 M5 विवृद्धस्य; K2 N2.3 B Da Dn D1.4 प्रदीप्तस्य; N1 V1 D2 T8 G1-4 M3.6-8 प्रवृ (D2 वि)दस्य. — *) K2 N3 Da D1 खमुत्पत्य. — After 14, N2.3 V1 B D (except D1.2) ins.:

2122* तेनार्चिषा सुसंतप्ता देवाः सर्षिपुरोगमाः ।

15 ^{ed}) K2 N B Da Dn1.2 D2 शतक्रतुं (B1m.3 शरणं तं) सहस्राक्षं देवेशमसुरार्दनं; T1 शरणं देवराजं ते सुधर्मायां समास्थितं.

16 S1 K N1 S om. देवा ऊ. — *) S1 K V1 B5 Dn D4 T1 G1 किं त्विमे (K4 किमर्थं); N1 D1.2 किं तु वै; T8 G2-6 किमिदं. K2 B6 मानुषाः; V1 B5 दानवाः; T1 प्राणिनः; Cd मानवाः (as in text). — *) K2 N2.3 B D (except D1.2.5) चित्रभानुना. — *) B1 नु; T8 G2-4 वै (for न). S1 K1 संक्षयं; K4 B1.5 G1 संशयः. S1 K1 प्राप्ता. — *) S1 K1 न महेश्वर (for अमरं). — After 16, T8 G (except G1) ins.:

2123* इत्याक्रोशमकुर्वन्ते लोकाः सर्वे भयान्विताः ।

17 S1 K (except Ko) S om. उवाच (T8 G4 om. the ref.). — *) S1 D1 प्र- (for वि-).

18 *) K2 B1.3.5 Da मेघवृन्देन; N2.3 B5 Dn D4 रथवृन्देन. — *) K2 N2.3 B D (except D1.2.5) वासवः; V1 T1 G6 वज्रधृक्; T8 G2-4 वज्रधृत्. — *) N2 Dn D4 समवाकीर्य; B5 Da G1 M5 समवास्तीर्य; T1 सुसमावृत्य; T8 G2.4 तमसाच्छाद्य; G2 तं समाच्छाद्य; G5.6 तमसास्तीर्य.

19 *) T1 G1 M तत्र (for ततः). T8 G2-4 अंतरिक्षाद् (for अक्षमात्रा). S1 K1.3 व्यसृजत्; K2.4 B D (except D5) T1 M5 व्यसृजन्. — *) K2 D1 वारिधाराः सह; T1 धारारूपा सह. — *) K2 N2.3 B D (except D2.1)

२१८

वैशंपायन उवाच ।

तस्माभिवर्षतो वारि पाण्डवः प्रत्यवारयत् ।
श्रवणं वीभत्सुरुत्तमास्त्राणि दर्शयन् ॥ १
शूरैः समन्ततः सर्वं खाण्डवं चापि पाण्डवः ।
छादयामास तद्वर्षमपकृष्य ततो वनात् ॥ २
न च स किञ्चिच्छक्योति भूतं निश्चरितुं ततः ।

संछाद्यमाने खगमैरस्यता सच्यसाचिना ॥ ३
तक्षकस्तु न तत्रासीत्सर्पराजो महाबलः ।
दह्यमाने वने तस्मिन्कुरुक्षेत्रेऽभवत्तदा ॥ ४
अश्वसेनस्तु तत्रासीत्तक्षकस्य सुतो बली ।
स यत्नमकरोत्तीव्रं मोक्षार्थं हव्यवाहनात् ॥ ५
न शशाकं विनिर्गन्तुं कौन्तेयशरपीडितः ।

वेदिता देवराजेन. — ^a) K₂ N_{2.3} B Da Dn D_{1.4}
खण्डाः; V₁ खाण्डवे; D₂ पाण्डवं (for पावकं). V₁ पावकं
ति; T₁ सह खाण्डवं.

20 D₂ om. 20^a-21^b. — ^a) N₁ अप्राप्तास्तु (for
प्रसंप्राप्ताः). N₁ ततो; V₁ तु ते; T₂ G (except G₃) तदा.
transp. ताः and धाराः. — ^c) D₅ स्वयं च; G₁ खाण्डवं;
D_{2.3} खमेव.

21 D₂ om. 21^{ab} (cf. v. l. 20). — ^b) K₂ T₂ G
except G₁) ततः; V₁ T₁ M (except M₅) तथा (for
दा). — ^c) Ko ताः; K₃ N₁ V₁ स (for तम्). S₁ K_{1.4}
D_{1.5} 'वाभ्यवर्षतः; K₂ N_{2.3} B Da Dn D_{2.4} 'व महामेवैः;
T₂ G 'वातिवर्षण (G₁ 'व प्रवर्षत). — ^d) S₁ दधः (sic);
Ko अपः; D₅ आपः; G₁ मेघाः (for अम्भः). S₁ प्रविस्जद्.
G₁ वार्यघो विस्जद्बहु; K₂ N_{2.3} B Da Dn D_{2.4} अंभांसि
वस्जद्बहु; K₃ तदांभो व्यस्जन्ब; N₁ तदंभः प्रसृतं ब;
T₁ तदंभः प्रसजन्मुहुः; T₁ अंभः प्रविविशुः सजन्; T₂ G₂₋₆
वर्ष बलसदनः (G_{3.6} 'वृत्रहा).

22 ^a) N₁ अङ्गिरः; G₁ अथ. S₁ 'संविद्धं; Ko. 1.4
संवृद्धं; B₅ 'संनद्धं. T₂ G₂₋₆ संतताभि (G₂ 'पा)श्च धाराभिः.
— ^b) K₄ 'द्युत्ससंकुलं; T₁ सघोषस्तनयिलुवत्; T₂ G₂₋₆
लुधूम (G_{2.4} 'धूप; G₅ 'लुधूम)समाकुलं; G₁ M स्तनयिलुस-
पोषवत् (G₁ 'लुमघोषयत्); cf. 22^d. — B₅ om. 22^{ad}.
— ^c) K₂ B₅ D₁ सर्वै (for घोरै). — ^d) S₁ K₁ 'लुम-
पोषयत्; K₂ N_{2.3} B. (B₅ om.) D 'लुसमाकुलं; K₄
लुसघोषयन्; N₁ V₁ 'लुतिवांबरे; T₁ G₁ M धूमविद्युत्समाकुलं
T₁ 'वृत्तं; T₂ G₂₋₄ लुसधूमवत्; cf. 22^b.

Colophon om. in T₁. — Major parvan: T₂ G M
मिव (for आदि). — Sub-parvan: S₁ Ko. 2-4 N₃ B
D_{1.2} D_{2.4.5} G₅ M_{5.5} खाण्डवदाह. — Adhy. name:
1 K₁ इन्द्राग्निसमागमः; Ko D₅ इन्द्रप्रवर्षणः; K₃ इन्द्रवर्षः;

K₄ इन्द्रावर्णः; M₅ इन्द्राभिवर्षः. — Adhy. no. (figures,
words or both): D₂ 225; D₄ 241; D₅ 25; T₂
G₄₋₆ M 192; G₁ 191; G₂ 190; G₃ 195. — S'loka
no.: Dn M₃ 22. — Aggregate s'loka no.: D₂ 8203.

218

1 S₁ K (except Ko) D₂ S om. उवाच (T₂ G₂₋₅
om. the ref.). — ^a) V₁ ततः (for तस्य). K₂ N_{2.3} B
D (except D₁) अथ; G_{3.4} अपि (for अग्निः). T₂ G
(except G₁) धाराः (for वारि). — ^b) T G_{1.2.4.6} M_{3.5}
खाण्डवं; G_{2.5} (corrupt) पाण्डवं.

2 ^{ab}) Ko. 2 N_{2.3} V₁ B D (except D₁) खाण्डवं च
वनं सर्वं पाण्डवो बहुभिः शूरैः. — ^{cd}) D₂ T₁ G₁ सर्वै (for
वर्षै). K₃ अपाकर्षत्; K₄ G₆ अपकृत्य; T₂ G_{2.4} अपाकृत्य;
G₅ अपाकृत्य. K₁ तपोवनात्; N₁ D₂ च तद्वनं. Ko. 2
N_{2.3} V₁ B D प्राच्छाद्यमेयात्मा नीहारेणेव चंद्रमाः.

3 = (var.) 1. 219. 24. — D₁ om. 3^{ab}. — ^a) S₁
K₁ कश्चित् (for किञ्चित्). — ^b) S₁ K₁ भूतो; M₅₋₈ भूतैः.
K₁₋₃ निःसरितुं. — After 3^{ab}, K₄ (om. line 2) V₁ B₅
(om. line 1) D₄ (marg. sec. m.; om. line 1) ins.:

2124* तदृष्ट्वा वारितं तोयं नाराचैः सच्यसाचिना ।

आश्वर्यमगमन्देवा मुनयश्च दिवि स्थिताः ।

— ^a) T₁ संसृज्यमानैः; G₁ निस्तीर्यमाणैः; M₃ संस्तीर्यमाणैः;
M₅₋₈ संछिद्यमानाः. K₂ D₁ बाणौघैः; N_{2.3} B Da Dn
D_{2.4.5} खे बाणैः; T₂ G (except G₁) गगने; Cd खगमैः
(as in text).

4 ^a) T₁ स तक्षको (for तक्षकस्तु). S₁ K₁ transp. तु
and न. — ^b) K₂ N_{2.3} B D (except D₅) नाग- (for
सर्प). — ^c) K₄ ततः (for वने). T₂ G (except G₁) 'ने
तु तस्मिन्. — ^d) K₂ N_{2.3} B D 'त्रं गतो हि सः; T₂ G
(except G₁) 'त्रे तदाभवत्.

5 ^a) K₂ N_{2.3} B Dn D_{1.4} 'सेनोभवत्तत्र. — ^c) V₁

मोक्षयामास तं माता निगीर्य भुजगात्मजा ॥ ६
 तस्य पूर्वं शिरो ग्रस्तं पुच्छमस्य निगीर्यते ।
 ऊर्ध्वमाचक्रमे सा तु पद्मगी पुत्रगृद्धिनी ॥ ७
 तस्यास्तीक्ष्णेन भस्त्रेण पृथुधारेण पाण्डवः ।
 शिरश्चिच्छेद गच्छन्त्यास्तामपश्यत्सुरेश्वरः ॥ ८
 तं मुमोचयिषुर्वज्री वातवर्षेण पाण्डवम् ।
 मोहयामास तत्कालमश्वसेनस्त्वमुच्यत ॥ ९
 तां च मायां तदा दृष्ट्वा घोरां नागेन वञ्चितः ।
 द्विधा त्रिधा च चिच्छेद खगतानेव भारत ॥ १०

शशाप तं च संकुद्रो वीभत्सुर्जिह्वागामिनम् ।
 पावको वासुदेवश्च अप्रतिष्ठो भवेदिति ॥ ११
 ततो जिष्णुः सहस्राक्षं खं वितत्येषुभिः शितैः ।
 योधयामास संकुद्रो वञ्चनां तामनुसरन् ॥ १२
 देवरादपि तं दृष्ट्वा संरब्धमिव फल्गुनम् ।
 खमस्त्रमसृजद्दीप्तं यत्ततानाखिलं नभः ॥ १३
 ततो वायुर्महाघोषः क्षोभयन्सर्वसागरान् ।
 वियत्स्योऽजनयन्मेघाञ्जलधारामुचोऽऽकुलान् ॥ १४
 तद्विधातार्थमसृजदर्जुनोऽप्यस्त्रमुत्तमम् ।

प्र- (for स). — ^a) K₂ N_{2.3} B Dn D₄ 'यं जातवेदसः.

6 ^a) Ś₁ K₁ N₁ च; K₂ N₂ B_{1.6} D (except D_{1.2}) S (except T₈ G₂₋₄) स (for वि). K₂ निःसर्तुं. — ^b) K₂ D₁ रुद्धोर्जुनपत्रिभिः; N_{2.3} B Da Dn D_{4.5} निरुद्धोर्जुनपत्रिभिः. — ^c) T₈ G₂₋₄ मोचयामास. — ^d) K₀ पद्मगोत्तमा; K_{3.4} भुजगोत्तमः; T₁ M (except M₅) 'त्मजं.

7 ^a) T₁ ग्रस्ता. — ^b) K₂ D_{1.2} तस्य (for अस्य). K₂ B₅ D₄ T₈ G_{2.4} न गीर्यते; N₁ D₅ निगीर्य च. Ś₁ K₁ पुच्छमास्येन गृह्य च; T₁ पुच्छं पुच्छेन वेष्टय च. — ^c) T₁ G₁ M अत्यकमत्; T₈ G₂₋₆ अभ्यगमत् (for आच). K₂ D₁ गंतुं (for सा तु). N_{2.3} B Da Dn D₄ निगीर्यमाणा साक्रामत्. — ^d) T₁ 'वर्धिनी; G₂₋₈ 'गर्धिनी. K₂ N_{2.3} B Da Dn D_{1.4} सुतं (K₂ D₁ तस्य; N₈ खं तं; B₅ द्रुतं) नागी सुसुक्ष्मा.

8 ^a) K₂ N_{2.3} B Da Dn D_{1.4.5} T₁ G₁ M श(D₁ क्षुरेण तीक्ष्णेन (for तीक्ष्णेन भ'). N₁ लोहेन; V₁ तुडेन; D₂ धारेण (for भस्त्रेण). — K₂ (hapl.) om. 8^a-9^b. — ^c) Ś₁ तां चापश्यत्. N_{2.3} B D (except D_{2.5}) शचीपतिः.

9 K₂ om. 9^{ab} (cf. v. l. 8). — ^a) K_{0.1.4} T₈ G (except G₇) तां (for तं). — ^c) K₀ D₅ T₈ G (except G₁) तत्काले. — ^d) T₈ G (except G₁) ह्यश्वसेनः.

10 ^a) Ś₁ T₈ G (except G_{5.6}) M_{2.5} ततो; K₂ तथा; M₆₋₈ ददौ (for तदा). — ^b) T₈ G₂₋₄ घोरा (for घोरां). — ^c) Da transp. द्विधा and त्रिधा. K₂ D₁ गतास्तत्र; K₃ स चिच्छेद; N_{2.3} B Da Dn D₄ च खगतान्. — ^d) K₂ N_{2.3} B D (except D_{2.5}) प्राणिनः पाण्डवोच्छिन्नवत्; V₁ S खगतान् (V₁ वेगवान्; T₁ G₁₋₄ M₅ खगतां) भरतर्षभः (T₁ G_{1.2.6} 'भ).

11 K₂ (hapl.) om. 11^b-12^c. — ^{ab}) K₁ N₁ D_{1.2.5} transp. संकुद्रो and वीभत्सुः. T₈ G (except G₁) ततः

(for च सं). — ^a) K₄ N₁ V₁ B Da Dn D_{1.4} 'श्राप्यप्रतिष्ठो; D_{2.5} 'श्व न प्रति'; T₁ 'श्व ह्यप्र' (all avoiding the hiatus in different ways!). N₁ V₁ B D T₈ G₂₋₄ भविष्यसि; T₁ G₁ M_{5.6} भवेदित्.

12 K₂ om. 12^{ab} (cf. v. l. 11). — ^b) Ś₁ K₁ प्र; G₁ M खे (for खं). N_{2.3} B D (except D₁) G₁ M₅₋₆ आशुगैः शरैः; Arjp द्रुषुभिः शितैः (as in text). T₈ G₂₋₄ खे विमानगतं शरैः. — ^c) T₈ G_{2.4} पोथ- (for योध-), and तं (for सं).

13 ^a) K_{0.2} N₁ V₁ B D G₆ (inf. lin.) देवराजोपि. — ^b) K_{1.3} G₁ M₅ संकुद्रम्. T₁ तं कुद्रम्. K_{0.8} N₁ V₁ T₁ M_{5m.6-8} अति; K₁ M_{2.5} अथ; K₄ D₅ G_{2.5.6} इति; G₁ अपि (for इव). Ś₁ K₁ फल्गुणं; K_{0.8.4} N₁ V₁ D₅ फाल्गुनं. K₂ N_{2.3} B Da Dn D_{1.2.4} 'वधं समरेर्जुनं. — ^c) Ś₁ K₁ स्वशस्त्रम्. V₁ व्यसृजत्. K₂ N_{2.3} B Da Dn D_{2.4} तीव्रं; D₁ शीघ्रं (for दीप्तं). T₁ वायव्यमखं व्यसृजन्; T₈ G₁₋₄ M दिव्यमखं च विसृजत् (T₈ G₂₋₄ 'जन्; G₁ विधिवत्; M_{5m} व्यसृजत्); G_{5.6} दिव्याखं विधिवदीक्षं. — ^d) K_{0.8.4} संततानाखि; K₂ N₁ B D छादयित्वाखि; T₁ G₂₋₄ विततानाकुलं (T₁ 'खिलं); G₁ यावत्तेनाकु; G_{5.6} यन्नतो नाखि. — After 13, T₈ G₂₋₄ ins.:

2125* सुभद्रजवमादीप्तं तदा वायुं विसर्जं ह ।

14 K₂ om. 14^{ab}. — ^a) N₁ G_{5.6} महाघोरः; T₈ G₂₋₄ तदा घोरं (G₂ 'रः) (for महा'). — ^b) V₁ 'यन्सचराचरान्; T₈ G (except G₁) क्षोभयामास सागं. — ^c) Ś₁ वित्रलो; K_{0.8.4} वितत्ये; K₁ वित्रस्तं; K_{2m} विश्रत्ये; N₁ वियत्स्यान्; T₁ G₁ M विततो; T₈ G₂₋₆ वीर्यस्थो. — ^d) Ś₁ K_{1.4} B Da Dn D_{4.5} 'धारसमाकुलान्; K_{0.8} T₁ G_{1.2} M_{2.5} 'मुचो सुलान्; K₂ D₁ 'मुचो बहून्; N₁ V₁ 'मुचोतरात्; D₂ 'धारा ततोतुलां; T₈ G_{2.4} 'मुचोनिलान्; M₆₋₈ 'धारा मुमोचिवान्; text as in G_{5.6}! — After 14, K₂ N_{2.3} V₁ B D ins.:

वायव्यमेवाभिमुख्य प्रतिपत्तिविशारदः ॥ १५
तेनेन्द्राशनिमेधानां वीर्यौजस्तद्विनाशितम् ।
जलधाराश्च ताः शोषं जग्मुर्नेशुश्च विद्युतः ॥ १६
क्षणेन चामवद्योम संप्रशान्तरजस्तमः ।
मुखशीतानिलगुणं प्रकृतिस्थार्कमण्डलम् ॥ १७
निष्प्रतीकारहृष्टश्च हुतभृग्विविधाकृतिः ।
प्रज्ज्वालालुलार्चिष्मान्स्वनादैः पूरयञ्जगत् ॥ १८
कृष्णाभ्यां रक्षितं दृष्ट्वा तं च दावमहंकृताः ।
समुत्पेतुरथाकाशं सुपर्णाद्याः पतत्रिणः ॥ १९
गरुडा वज्रसदृशैः पक्षतुण्डनखैस्तथा ।

ग्रहर्तुकामाः संपेतुराकाशात्कृष्णपाण्डवौ ॥ २०
तथैवोरगसंघाताः पाण्डवस्य समीपतः ।
उत्सृजन्तो विषं घोरं निश्चेर्ज्वलिताननाः ॥ २१
तांश्चकर्त शरैः पार्थः सरोषान्दृश्य खेचरान् ।
विशश्चापतन्दीप्तं देहाभावाय पावकम् ॥ २२
ततः सुराः सगन्धर्वा यक्षराक्षसपन्नगाः ।
उत्पेतुर्नादमतुलमुत्सृजन्तो रणार्थिनः ॥ २३
अयःकणपचक्राश्मभुशुण्ड्यद्यतबाहवः ।
कृष्णपार्थौ जिघांसन्तः क्रोधसमूर्च्छितौजसः ॥ २४
तेषामभिव्याहरतां शस्त्रवर्षं च मुञ्चताम् ।

2126* ततोऽशनिमुचो घोरान्स्फुटिस्तनितनिःस्वनान् ।

15 *) T1 तथा तत्प्रतिघातार्थं. — ^b) Ś1 K1 N1 D1.2 'समस्रवित्'; K2 T2 G (except G1) 'समस्रुतं. — *) K2 N1 B D T1 'व्यमभिमन्त्र्याथ (T1 'स्यैव); N1 'व्यमभिसंधाय. — ^c) N1 मंत्रप्रतिवि'; T2 G2-4 शकं प्रतिवि'; G5.6 अखं प्रति वि'.

16 *) S (except T1 G5.6) 'मेघाभ्यां. — ^b) T2 G2-4 यकृतं (for वीर्यौजस्). — *) T1 G1 'धाराच्युताः. T1 तेन (for शोषं). — ^c) T1 शोषं स- (for नेशुश्च).

17 *) N1 तत्क्षणेनाभव'. — N1 om. 17^{ad}. — *) K1 'शीताकुल'; K2.4 N2.3 B D (except D5) G5 'वहं; T2 G2-4 'गुणः. — ^a) N1 सुप्रकृष्टार्क'; T2 G2-4 प्रसन्नश्चार्क-मंडलः (G2.3 'लं).

18 *) K2 'हृष्टांगो; T2 G2-4 निष्प्रतीघात'. — ^b) M6-8 बहुमिर (for हुतसुग्). — After 18^{ad}, K2.4 N2.3 V1 B D ins.:

2127* सिच्यमानो वसौघैस्तैः प्राणिनां देहनिःसृतैः ।

[K4 प्राणिदेहविनिःसृतैः.]

— *) N1.3 'ज्वाल तु सोर्चि'; N2 B2 D2 D4 'ज्वालाथ सोर्चि'; V1 'ज्वाल स चार्चि'; D2 G5.6 'ज्वालालुलोर्चि'; D5 संप्रज्ज्वालय सोर्चि'; T2 G4 'ज्वाल महार्चि'; G1.2 M 'ज्वालाकुल (M5 'लो)र्चि'. — ^a) K2.3.4 स्त्रैर्; K2 N1 D2 स; D1 सं- (for स्त्र-). T2 G (except G1) दिशः (for जगत्).

19 ^{ad}) K2 D1 कृष्णेन (for कृष्णाभ्यां), and वन- (for तं च). — *) K1 (by corr.) D5 खमुत्पेतुर. K2 N2.3 B D (except D2.5) महाराज. — ^a) D1.2 सौपर्णा; T1 वेगवन्तः.

20 *) K2.4 गरुडा; K2 गरुमत्; N2.3 B2.5 D2 D4.5

गरुमान् (B2m गरुडान्); B2 D2 गरुडो. — ^b) K1 N1 B1.6 D2 Dns D1.2 G2.5.6 तदा (for तथा). — *) K2 हंतुकामाः समापेतुः; N2 B (except B1) D2 D4 'कामो न्यपतत्; D2 D4 'मा न्यपतन्. — ^c) Ś1 K1 यत्र तौ; K2.3.4 N1 V1 D5 एकतः; T1 G1 M आकाशं.

21 *) D2 'संकाशाः; T2 G (except G1) 'संघाश्च. — ^b) T2 G (except G1) खांडवस्य स'. — ^c) K2 N2.3 B D (except D2.5) नि (N2 B1.3.5 D4 निष्; Dns निः)पेतुर; T2 G (except G1) निचेरुद्. — After 21, T2 G2-4 (T2 G4 om. posterior half and 22^a) ins.:

2128* तांश्चार्कसदृशैरस्त्रैः परपक्षसमाश्रितान् ।

22 T2 G4 om. 22^a (cf. 2128*). — ^b) M (except M2) सरोषं. Ś1 K2.1.3.4 D1.2 सरोषा (K2.4 स्वरोषा; D1 सविषा)सिद्धशोचिरात्; K2 N2 B1.5 'सिद्धिषाविलान्; N1 V1 D2 स्वरोषाग्निसमन्वितैः (V1 'समुद्धतैः); N2 B2.6 D2 D4.5 'सि समुक्षितैः; G5.6 सरोषां समखे'. — *) K2 N1 V1 B D2 Dn D1.4.5 G5.6 विविशुश्चापि तं (K2 N1 B1 D1 ते); D2 विदेहश्चापि तत्; T1 'शा अभवन्; T2 G2.4 'शाः प्राविशन्; G1 'शा विविशन्; G2 शांश्चापतन्; M6-8 'शाश्चा-भवन्. T1 G2 दीप्ते. — ^a) T1 G2 पावके; G1 खांडवं.

23 *) Ś1 K1 देवाः; K2.3.4 N1 D (except D1.5) M2 असुराः. — *) N1 'तुमुलं (for 'मतुलं).

24 ^{ad}) Ś1 K2 T1 G1 M अयः (G1 त्सरुत्)कनक (Ś1 कांचन)चक्राश्च (Ś1 K2 G1 'सि; T1 'णि); K2.1.4 N1 V2 D1 'चक्रासि (N2 'णि); T2 G2-6 अयःकंदकचक्राश्च (G2.6 'सि-). Ś1 मुशुण्ड्यद्यतबाहनाः; N2 'ड्युकल्य वा'; T1 G1 M गदासुसल (T1 'मुद्गर)पाणयः; T2 G2-8 मुसलोद्यो (G2 'द्य)तपाणयः. — ^a) G1 क्रोधात् (for क्रोध-).

25 *) K2.3.4 V1 D5 S अपि; D2 N2.3 अति- (for

प्रमथोत्तमाङ्गानि वीभत्सुनिश्चितैः शरैः ॥ २५
 कृष्णश्च सुमहतेजाश्चक्रेणारिनिहा तदा ।
 दैत्यदानवसंघानां चकार कदनं महत् ॥ २६
 अथापरे शरैर्विद्धाश्चक्रवेगेरितास्तदा ।
 वेलाभिव समासाद्य व्यातिष्ठन्त महौजसः ॥ २७
 ततः शक्रोऽभिसंकुद्धस्त्रिदशानां महेश्वरः ।
 पाण्डुरं गजमास्थाय तावुभौ समभिद्रवत् ॥ २८
 अशनिं गृह्य तरसा वज्रमस्त्रमवासजत् ।
 हतावेताविति ग्राह सुरानसुरसदनः ॥ २९

ततः समुद्यतां दृष्ट्वा देवन्द्रेण महाशनिम् ।
 जगृहुः सर्वशस्त्राणि खानि खानि सुरास्तदा ॥ ३०
 कालदण्डं यमो राजा शिविकां च धनेश्वरः ।
 पाशं च वरुणस्तत्र विचक्रं च तथा शिवः ॥ ३१
 ओषधीर्दीप्यमानाश्च जगृहातेऽश्विनावपि ।
 जगृहे च धनुर्धाता मुसलं च जयस्तथा ॥ ३२
 पर्वतं चापि जग्राह कुड्मस्त्वष्टा महाबलः ।
 अंशस्तु शक्तिं जग्राह मृत्युर्देवः परश्वधम् ॥ ३३
 प्रगृह्य परिधं घोरं विचचारार्यमा अपि ।

अभि-). Ds Ts Gs-६ प्रहर* (for -व्याहर*). — ^b) Ś1 K1
 N2.s Ds प्र-; Da वि (for च). — ^d) T1 वेगितैः
 (for निश्चितैः).

26 *) Ś1 K1 तु (for च). — ^b) G1 शक्रेण. K
 (except K1) N2.s B Dn D1.2.4.5 *विनाशनः (Ko.5.4
 *शिनः; Ds *शिनः); V1 *ज चिच्छिदे ततः; Da *विदारणः;
 T1 G1 Ms-६ *निपातनः (Ms *ना); Ts Gs-६ *विघातिना;
 Ms.s *निसूदनः.

27 *) Ts G (except G1) अपरे तु (for अथापरे).
 — K4 (i hapl.) om. 27^a-28^a. — ^b) Ś1 K1 *वेगेरितैः;
 K2 D1 *वेगार्दिताः; Ts G4 *वेदीरिताः; G2 शक्रवेगेरिताः;
 G4.६ *वेगेरितः. N2.s V1 B D तथा; Ts Gs-६ ततः. T1
 *वेगेर्विदारिताः; G1 Ms *वेगेर्विपातिताः; Ms-६ *वेगेर्वि-
 वारिताः. — ^d) Ko.2.s N1.s V1 B Da D1.5 T1 G1 M
 व्यतिष्ठन्तः; Ts Gs-4 व्यवेष्टन्तः; Gs.६ विवेष्टन्तः. Ś1 K1 V1
 हतौजसः. N2 Dn D1.4 व्यतिष्ठन्मत्तौजसः. — After
 27, D4 (marg. sec. m.) ins.:

2129* शरते रुधिरक्षिप्त्वा इन्द्रगोपकसंनिभाः ।

28 K4 om. 28^a (cf. v. l. 27). — *) Ś1 Ko.1 N1
 V1 Ds अथ (for ततः). N2 B D (except D1.5) Ms
 [S] तिसंकुः; N2.६ मृशं कुद्धो; T1 Ms [S] पि संकु. — *) S
 (except T2 Gs.4) पांडुरं. Ts Gs-4 आरुह्य (for आस्थाय).
 — ^d) Ś1 Ko.1.2.s N1 T1 Ds *भिद्रुतः; K2 N2.s V1 B
 Da Dn D1.4.5 समुपाद्रवत्.

29 *) K2 N2.s B D (except Ds) वेगेनाशनिमादाय
 (Bs *साद्य). — ^b) K2 N2.s V1 B D (except Ds) च
 सोसृजत्; Ks अथास् (for अवा*). S वज्रं चोद्यम्य चाहवे.
 — *) T1 G1.2 M निघ्नतेताविति प्राः; Ts Gs.4 भ्रतेति (Gs
 न चेति) चैतौ प्राहासौ; Gs.६ निघ्नतेति च तौ प्राह. — ^d)
 Ko.2.s असुरमर्दनः; Ts G (except G1) शत्रुनिपूदनः.

30 *) N1 महात्मना; G1 समुद्यतं (for महा*). — *)

Ś1 K (except Ks) N1 D1.६ सर्वे जगृहुः शस्त्राणि. — *) Ś
 सुरास्ततः; N2.s Dn D4.5 *स्तथा; Ts Gs-4 ततस्ततः;
 Gs.६ ततस्तदा.

31 *) N2.s B D (except D1.६) राजन् (for राजा).
 — ^b) Ks N2.s V1 B D G1.६.६ गदां चैव (for शिविकां
 च). T1 गदां पुण्यजनेश्वरः. Cd शिविकां (as in text);
 Nilp शिविकां and शिविकां. — *) Ks N B (except Bs)
 D (except Da) Ts G (except G1) पाशान् (for पाशं).
 N2.s B D (except Ds.६) transp. वरुणः and तत्र. T1
 पाशौ पाशं त्रिशूलं च. — ^d) K1 त्रिचक्रं; Ks.4 N1 V1 Ds
 Ts Gs-६ त्रिशूलं; N2.s B (except Bs) Da Dn Ds.
 विचित्रां; Ds शूलं च; G1 M पिनाकं; Cd विचक्रं (as in
 text). N2.s B (except Bs) D (except D1.६) तथाशनिः;
 G1 सदाशिवः. T1 तथेशानस्तनूनपात्. — After 31, K
 (except K1) N2.s V1 B D (except D1) ins.:

2130* स्कन्दः शक्तिं समादाय तस्यौ मेरुरिवाचलः ।

[K (except K1) Ns V1 B1.s Ds निरिः (for मेरुः).]
 On the other hand, T1 ins. after 31:

2131* शक्तिं खड्गं यातुराजः समीरोऽङ्कुशमेव च ।

32 *) Ś1 K1 N1 Ds *ते तथाश्विनौ; Ks Ts Gs Ms
 *तेश्विनाविव; T1 *तेश्विना उभौ. — ^d) Da अरिचक्रं; Gs
 मुसलिः; a few MSS. मुशलि. N2.s Dn तु (for च). Ś
 ततः; K1 Gs.६ तदा. T1 विघाता मुसलं तथा.

33 Ś1 transp. 33^{ab} and 33^{cd}. — ^{ab}) Nilp विचक्रं
 परि. (for पर्वतं चापि). T1 जग्राह भूधरं त्वष्टा कुद्धो योषी
 महा. — *) N1 Ts Gs-4 M स्कंदः; Cd अंशः (as in
 text). T1 अंशो जग्राह शक्तिं च; G1 स्कंदस्तु शक्तिं जगृहे.
 — ^d) N1 D1.६ मृत्युश्चापि; Ts Gs-4 मृत्यवश्च; G1 जामदग्निः.
 A few S MSS. *श्वयं.

34 *) T1 वीर (for घोर). — ^b) G1 प्रचचारः; M
 प्रचचार. Gs.६ भगः (for अर्यमा). K1 T1 तदा; Ts G

भारतार्थेन ता-दृशं देवानि च स्ततः ।
न्यस्येतां भवन्तीं भारतोपमताया ॥

मित्रश्च क्षुरपर्यन्तं चक्रं गृह्य व्यतिष्ठत ॥ ३४
 पूषा भगश्च संकुद्रः सविता च विशां पते ।
 आचकार्मुकनिस्त्रिंशाः कृष्णपार्थावभिद्रुताः ॥ ३५
 ह्यश्च वसवश्चैव मरुतश्च महाबलाः ।
 विश्वेदेवास्तथा साध्या दीप्यमानाः स्वतेजसा ॥ ३६
 एते चान्ये च बहवो देवास्तौ पुरुषोत्तमौ ।
 कृष्णपार्थौ जिघांसन्तः प्रतीयुर्विविधायुधाः ॥ ३७
 तत्राद्भुतान्यदृश्यन्त निमित्तानि महाहवे ।
 युगान्तसमरूपाणि भूतोत्सादाय भारत ॥ ३८
 तथा तु दृष्ट्वा संरब्धं शक्रं देवैः सहाच्युतौ ।
 ब्रवीतौ युधि दुर्धरौ तत्स्थतुः सज्जकार्मुकौ ॥ ३९
 आगताश्चैव तान्दृष्ट्वा देवानेकैकशस्ततः ।

न्यवारयेतां संकुद्रौ बाणैर्वज्रोपमैस्तदा ॥ ४०
 असकृद्भग्नसंकल्पाः सुराश्च बहुशः कृताः ।
 भयाद्रणं परित्यज्य शक्रमेवाभिशिथ्रियुः ॥ ४१
 दृष्ट्वा निवारितान्देवान्माधवेनार्जुनेन च ।
 आश्चर्यमगमंस्तत्र मुनयो दिवि विष्टिताः ॥ ४२
 शक्रश्चापि तयोर्वीर्यमुपलभ्यासकृद्रणे ।
 बभूव परमप्रीतो भूयश्चैतावयोद्यत ॥ ४३
 ततोऽश्मवर्षं सुमहद्व्यसृजत्पाकशासनः ।
 भूय एव तदा वीर्यं जिज्ञासुः सन्ध्याचिनः ।
 तच्छरैरर्जुनो वर्षं प्रतिजग्मेऽत्यमर्षणः ॥ ४४
 विफलं क्रियमाणं तत्संप्रेक्ष्य च शतक्रतुः ।
 भूयः संवर्धयामास तद्वर्षं देवराड्य ॥ ४५

Ms. पि च; Ds त्वपि. — ^a S₁ ततः स्थितः; Ts G (except G₁) व्यवस्थितः; M (except Ms) प्रतिष्ठितं (for व्यति). K₂ N_{2.3} B D (except D_{1.2}) चक्रमादाय तस्थिवान्.

35 ^a Ko. 3.4 D_{1.2} G₁ संकुद्रौ. — ^b T₁ ता वसवस्तथा. — ^c K₂ N_{2.3} B D (except D_{1.2}) T₁ 'पार्थौ प्रदुद्रुः'; N₁ कृष्णं पार्थमभि'; Ts G (except G₁) 'बाणभिद्रवन्'.

36 ^{ab} K₁ N₁ V₁ D_{1.2} G₁ Ms transp. वसवः and मरुतः. Ds सर्वे (for चैव).

37 ^a K₁ D₁ परीयुर; Ms प्रययुर. G_{2.3} 'धास्तथा'.

38 ^a Ko. 3.4 ततः (for तत्र). — ^b T₁ G_{1.2} M विविधानि. Ko. 4 N₁ D₂ S महावने. — ^c K₄ Da भूतोच्छेदाय; B₅ 'त्पातीनि'; S 'त्पाताय (T₁ M 'त्पाताश्च; G₁ 'द्वास्त्र). G₁ सर्वशः (for भारत). K₂ N_{2.3} B (B₅ marg.) Dn D_{1.4} भूतसंमोहनानि च.

39 ^a Ko. 4 Ds Ts G transp. तु and दृष्ट्वा. G₁ Ms-3 संकुद्रं (for संरब्धं). K_{2.3} N_{2.3} B Da Dn D₄ Ms. तथा दृष्ट्वा सुसंरब्धं (Ms. 'कुद्रं'); T₁ दृष्ट्वा तथा सुसंकुद्रं. — ^c Some MSS. सज्य'.

40 ^a V₁ आयातान् (for आग'). S₁ तदा (for एव तान्). K₂ N_{2.3} B D (except D_{1.2}) आगच्छतस्ततो (K₂ B₅ 'स्तु तान्'; B_{1.5} Da 'श्च तान्' देवान्; T₁ दृष्ट्वा तानागता-न्मयो; G₁ M भूयस्तान्श्चैव दृष्ट्वा तु (Ms. 'इष्ट्वैव'). — ^b K₂ तौ दृष्ट्वा; Ms-3 वेगेन (for देवान्). S₁ K_{2.4} D₂ Ts G₂₋₄ तथा; G_{4.5} तदा (for ततः). N_{2.3} B Da Dn D_{4.5} उभौ युद्धविशारदौ. — ^c Ko निवार'; K₂ आवार'; N_{2.3} Dn D₄ व्यताड'; B₅ न्यताड'. V₁ संरब्धौ. Ts G (except

G₁) वारयेतां सुसंकुद्रौ. — ^a K₂ N_{2.3} B D (except D_{1.2}) शरैर् (for बाणैर्). S₁ B₅ D_{1.2.4} G_{2.3} Ms-3 तथा; T₁ शितैः (for तदा).

41 ^b K_{2.3} बहवः (for बहुशः). K₂ तदा; T₁ G_{1.2} M क्षताः (for कृताः). T₁ शस्त्रैः सुबहुशः क्षताः; Ts G₂₋₃ सुराः शरबहुक्षताः. — D₁ (hapl.) om. 41^a-42^a. — ^c T₁ स्वनायुधान् (for भया'). — ^d N₂ 'वाभिमेजिरे; B₅ 'वाञ्चु शि'.

42 D₁ om. 42 (cf. v. l. 41). — ^a T₁ निराकृतान्. — ^b G₁ भूयः (for तत्र). Ms. 5 विस्मयं च गमंस्तत्र. — ^c K_{2.4} N₁ V₁ D₂ विष्टिताः. K₂ N_{2.3} B Da Dn D_{4.5} 'यो नभसि स्थिताः'.

43 ^a K₂ Ms. 7 ततो (for तयोर्). — ^b K₂ T₁ 'श्रैवाभ्य'; D₂ 'श्रिनम'.

44 ^{ab} S तथा (for ततो). V₁ G₂ असृजत् (for सुमहत्), and सुमहत् (for व्यसृजत्). — N₂ (? hapl.) om. 44^a-45^a. — ^c Ts G तथा (G₁ महा-) (for तदा). — ^d T₁ 'सुः पांडवस्य हि. — ^e V₁ स प्र- (for प्रति). N₂ Dn_{1.2} 'मर्षितः'.

45 N₂ om. 45 (cf. v. l. 44). — ^a Ms विभागं (for विफलं). S₁ Ko D_{1.2} च; N₁ D₅ S (except T₁) तु (for तत्). — ^b Ko. 4 D₅ तत्संप्रेक्ष्य; K_{2.3} N₂ V₁ B Da Dn D₄ समवेक्ष्य; N₁ स तं प्रेक्ष्य; T₁ सर्वं प्रेक्ष्य; M 'क्ष्य तु. Ms शचीपतिः (written over शतक्रतुः). — ^c T₁ Ms-3 रोषं; G₁ Ms. 5 रोषात् (for भूयः). — ^d T₁ G₁ M सर्वं (for वर्षं). K₂ N₂ B D पाकशासनः; V₁ देवराड्ये; Ts G (except G₁) 'राडपि'.

सोऽश्मवर्षं महावेगैरिषुभिः पाकशासनिः ।
विलयं गमयामास हर्षयन्पितरं तदा ॥ ४६
समुत्पाद्य तु पाणिभ्यां मन्दराच्छिखरं महत् ।
सद्रुमं व्यसृजच्छक्रो जिघांसुः पाण्डुनन्दनम् ॥ ४७
ततोऽर्जुनो वेगवद्भिर्ज्वलिताग्रैरजिह्वगैः ।

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अष्टादशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१८ ॥

२१९

वैशंपायन उवाच ।
तथा शैलनिपातेन भीषिताः खाण्डवाः ।
दानवा राक्षसा नागास्तरश्वक्ष्वनौकसः ।

द्विपाः प्रभिन्नाः शार्दूलाः सिंहाः केसरिणस्तथा ॥ १
मृगाश्च महिषाश्चैव शतशः पक्षिणस्तथा ।
समुद्रिया विसृपुस्तथान्या भूतजातयः ॥ २

46 ^a) $\tilde{N}_1$ T₁ om. sa. V₁ महाघोरैः. — M^s (hapl.) om. 46^a-48^a. — ^a) K₂ $\tilde{N}_2$ B (except B₁) D तथा (D₁ रणे); $\tilde{N}_1$ वने (for तदा).

47 M^s om. 47 (cf. v. l. 46). — ^a) K₂ $\tilde{N}$ B Da Dn D₂ 4 तत् उत्पाद्य; V₁ T₁ स समुत्पाद्य; D₁ तत् उत्पाय; D₂ 'त्पाद्य च; T₂ G समुत्क्षिप्य (G₁ तमुत्पाद्य) तु. T₁ बाहुभ्यां. — ^b) T₁ दधार; T₂ G₄ (by corr.) महीध्रात्; G₁ विमनाः (for मन्द). T₁ गिरेः (for महत्). — ^c) G₁ M (M^s om.) सवज्रं. V₁ B₂ क्रोधात्; G₁ भद्रैः (for शक्रो).

48 M^s om. 48^a (cf. v. l. 46). — ^a) B₂ पार्थो (for अर्जुनो). — ^b) T₂ G (except G₁) ज्वलितानल-संनिभैः. — ^c) K₂ $\tilde{N}_2$ B D (except D₂ 5) शरैर (for बाणैर). B₂ जिघांसयामास. — ^d) Ko. 3.4 G₂ 6 'स्रशः. $\tilde{S}_1$ K₁ मंदराच्छिखरं महत् (= 47^b)!

49 ^a) $\tilde{N}_1$ D₂ T₂ G₂-4 'दीर्य'; $\tilde{N}_2$ 'सुज्य'; V₁ D₁ 'दार्प्य'; T₁ G₁ 5.6 M 'कीर्य'. — ^b) Ko. 4 T₁ G₁ M transp. तदा and बभौ. — ^c) K₂ $\tilde{N}_2$ B D (except D₁ 2.5) G₂ परिशीर्यतः; $\tilde{N}_1$ 'दीर्य'; V₁ प्रति.

50 ^a) $\tilde{S}_1$ K₁ तेनाथ प^a; Ko. 3.4 D₂ तेनाथः प^a; K₂ $\tilde{N}_2$ V₁ B Da Dn D₁ 4 तेनाभिप^a; $\tilde{N}_1$ D₂ तेनावप^a; T₂ G₂ 4 M₂ तेनार्वाक् प^a; G₂ 5.6 M₂ तेन चाप^a. $\tilde{S}_1$ K (except K₁) $\tilde{N}_2$ 3 V₁ B₁ 3.6 Dn D₁ 4.5 दावं; $\tilde{N}_1$ D₂ चैव; B₂ राजन्; G₂ 6 देशे. T₁ संकीर्णैः शृंगपाषाणैः पत-द्विस्त्रैः समन्ततः. — ^c) T₂ G (except G₁) ततः (for हताः). K₂ $\tilde{N}_2$ 3 B₂ D (except D₂) शृंगेण निहतास्त्रज. — ^d) T₂ G (except G₁) प्राणिनां प्राणसंक्षयः.

Colophon. Major parvan: T₂ G M₂ 5.7 संभव

वाणैर्विध्वंसयामास गिरेः शृङ्गं सहस्रधा ॥ ४८
गिरेर्विशीर्यमाणस्य तस्य रूपं तदा बभौ ।
सार्कचन्द्रग्रहसेव नभसः प्रविशीर्यतः ॥ ४९
तेनावाक्पतता दावे शैलेन महता भृशम् ।
भूय एव हतास्त्र प्राणिनः खाण्डवाः ॥ ५०

(for आदि). — Sub-parvan: K $\tilde{N}$ s B Da Dn₁ n₂ D₁ 2.4.5 T₂ G₂ 4 M₂ 5 खाण्डवदाह; T₁ संभव. — Adhy. name: $\tilde{S}_1$ Ko. 1.4 D₂ शक्रा ($\tilde{S}_1$ K₁ इंद्रा)र्जुनयोर्युद्धं; M₂ अमरार्जुनयुद्धं. — Adhy. no. (figures, words or both): Dn₂ 226; D₄ m 242; D₂ 26; T₁ 233; T₂ G₂ 4 M 193; G₁ 192; G₂ 191; G₂ 196. — S'loka no.: Da₁ 53; Dn M₂ 51. — Aggregate s'loka no.: Dn₂ 8254.

219

1 $\tilde{S}_1$ K (except Ko) Da₁ D₂ S om. उवाच. — ^a) M₂ तथा हि शैलपा. — ^b) S पीडिताः (G₂ 5 यक्षिताः; M₂ प्राणिनः); cf. I. 218. 50^a. — ^c) $\tilde{S}_1$ K₁ तिर्यग्क्ष्वनौ^a; K₂ Da D₂ तरक्षर्वच^a; K₂ सतरक्षा व^a; K₄ तरक्षश्च व^a; $\tilde{N}_1$ तरक्षवाद्या व^a; T₂ G₂-4 तरक्षुर्वृकपक्षिणः; G₁ 5.6 तर (G₁ 'रु)वृक्षव. Cd cites तरक्षाः and कक्षाः. — ^e) D (except D₁ 2.5) द्विजाः. — ^f) K₂ D₁ व्याघ्राः; T₁ क्रुद्धाः (for सिंहाः). Ko. 3.4 सिंहा (K₁ द्विपा)श्चारण्यजातयः.

2 K₂ (? hapl.) om. 2; K₂ Dn₁ n₂ (hapl.) om. 2^a. — ^a) Ko $\tilde{N}_1$ B₂ Da D₁ 4 S (except T₁ M₂) स- (for the first च). $\tilde{N}_2$ V₁ B₂ 5 देवा महर्षयश्चैव; B₁ मृगा व्याघ्राश्च महिषाः. — ^b) D₂ transp. शतशः and पक्षिणः. Da शरभाः (for शतशः). — ^c) $\tilde{S}_1$ K₁ विमसृजुः; K₂ 4 $\tilde{N}_1$ B₂ D₁ विससृजुः; T₂ G₂-4 मृगगणाः. Ko विद्रुताश्च संसृद्धिमाः.

3 ^a) K₂ $\tilde{N}_2$ B Da D₁ 4.5 समुदैक्षंत; K₂ $\tilde{N}_1$ V₁ D₂ G₁ 'दीक्षंत; $\tilde{N}_2$ समुपै^a; T₁ चाम्युदी^a; G₂ समुदीक्षाय. T₂ G₂-4 तथार्जुनं समुदीक्ष्य; G₂ तं दानवं समीक्षाय. — ^b)

तं दावं समुदीक्षन्तः कृष्णौ चाभ्युद्यतायुधौ ।
उत्पातनादशब्देन *संत्रासित इवाभवन्* ॥ ३
स्वतेजोभास्वरं चक्रमुत्ससर्ज जनार्दनः ।
तेन ता जातयः क्षुद्राः सदानवनिशाचराः ।
निकृत्ताः शतशः सर्वा निपेतुरनलं क्षणात् ॥ ४
अदृश्यत्राक्षसास्तत्र कृष्णचक्रविदारिताः ।
वसारुधिरसंपृक्ताः संध्यायामिव तोयदाः ॥ ५
पिशाचान्पक्षिणो नागान्पशून्श्चापि सहस्रशः ।

निघ्नश्चरति वाष्णेयः कालवत्तत्र भारत ॥ ६
क्षिप्तं क्षिप्तं हि तच्चक्रं कृष्णस्यामित्रघातिनः ।
हत्वानेकानि सत्त्वानि पाणिमेति पुनः पुनः ॥ ७
तथा तु निघ्नतस्तस्य सर्वसत्त्वानि भारत ।
वभूव रूपमत्युग्रं सर्वभूतात्मनस्तदा ॥ ८
समेतानां च देवानां दानवानां च सर्वशः ।
विजेता नाभवत्कश्चित्कृष्णपाण्डवयोर्मधे ॥ ९
तयोर्बलात्परित्रातुं तं दावं तु यदा सुराः ।

K1.1 D1 'ष्णौ चाभ्युद्यतायुधौ'; T1 'ष्णौ तावुध'; T8 G2-8 'ष्ण चाभ्युद्यतायुध'; G1 M कृष्णावभ्यु (Ms. 5 'प्युद्यता'. — ') K8 तच्छैलनादः; N1 V1 तेषां तथातः (V1 'दार्तः'); B8 तेषां तु नादः; Da D2 G8 उत्पातनादः; T1 G1 M उत्पातनादः; G1.6 उत्पादितेन. — ") S1 K1 संत्रासितः; N1 सर्वस्त्रस्तः; N8 Da Dn (erroneously) N1lp संचारित (N8 Da 'तं'); V1 संप्रति; B सर्वं मुग्धं (B8 'ग्ध'); D4 'त्रासितं'. Ko.8 इवासितः; K1 इवासतः; K2 N2 Dn1. n2 D2. 5 इव स्थिताः; K4 V1 Dn8 इवास्थिताः; N1 B1. 8. 6 इवाभवत्; N8 B8 इवास्थितं; Da D4 इव स्थितं. D1 खं वारितदमिच्छता (sic); S त्रासिता इव चा (T1 G1 M3 विवशा) भवन्. The emendation presupposes an irregular shortening of the final of संत्रासिता (for 'सिताः'), metri causa. — K2.8 (om. lines 1-4). 4 N1 V1 B D ins. after 3 (D5, after the first occurrence of the vulgate reading of 4^{ab}; see below):

2132* ते वनं प्रसमीक्ष्याथ दह्यमानमनेकधा ।

कृष्णमभ्युद्यतास्त्रं च नादं सुसुचुस्त्वबन्म ।

तेन नादेन रौद्रेण नादेन च विभावसोः ।

ररास गगनं कृत्स्नमुत्पातजलदैरिव ।

ततः कृष्णो महाबाहुः स्वतेजो भास्वरं महत् ।

[(L. 3) B8 Da transp. नादेन and रौद्रेण. — (L. 4) K1 Da1 रराजः; K4 निरस्तं. — (L. 5) K4 'हुः तेषां नाशाय केशवः.]

— In D5, 2132* is followed by (a repetition of) the vulgate reading of 4^{ab} (चक्रं व्यसृजदत्युग्रं तेषां नाशाय केशवः).

4 " K2.8 N1 V1 B Da Dn D1.4 चक्रं व्यसृजदत्युग्रं (N8 'क्रं प्रासृजदव्यग्रं); D2 T8 G8-8 'जोभास्करं च'; D5 'जोभासुरं च'; T1 तेजसा भास्वरं च. — ") Ko.1 G2. 5. 6 M 'सर्वातिवेगवत्'; K2.8 N1 V1 B Da Dn D1.4 तेषां नाशाय केशवः; K4 D2. 5 T8 G2. 4 'सर्जातिवेगवान्. — After 4^{ab},

D5 ins. the vulgate reading of 4^{ab} (v. l. असृजत् for व्यसृजत्), which is followed by 2132* and a repetition of the vulgate reading (cf. v. l. 3). — ") K2 तेनार्तः सर्वतः; N1 V1 B D तेनार्तं जातयः; T1 (corrupt) तेन-यंताक्षयाः; T8 G2-4 तेन चक्रेण ते; G5. 6 ते नानाजाः. S1 K (except K2) V1 D1. 2. 5 सर्वाः (for क्षुद्राः). — V1 (hapl.) om. 4^{ab}. — ") D1 च शनैः (for शतशः). B8 T8 G2-8 सर्वैः; D1 तत्र; T1 G1 M पेतुः (for सर्वा). — ") T8 G2-8 अनले. T1 प्राणिनः खांडवालायाः (= 1. 218. 50^{ab}); G1 M8. 5 अनलं प्राणिनः क्षणात्; M8-8 अनलं प्राणसंक्षयात्.

5 " S1 K1 अदृश्याः; V1 G1 M व्यदृश्यन्; T1 प्रादृ"; T8 G2-8 न्यपतन्. M व्रजताः (for तत्र). K2 N2. 8 B D (except D2; D1 corrupt) तत्रादृश्यन्त ते दैत्याः. — ") N1 D1. 2 'निपातितान्' (N1 'तितान्'). — ") K1 'स्पृष्टाः; K2 m V1 B8. 5 'युक्ताः; N1 D1. 2 'रक्ताः; B8 'सिक्ताः; T1 'सक्ताः.

6 " T1 G1 M राक्षसान् (for पक्षिणो). — ") K2. 8 N2. 8 B D (except D1. 2. 5) एव (for अपि). — ") S1 K (except K2) N1 D1. 2 चचार (for चरति).

7 " Ko. 8. 4 N1 V1 D1. 2 T1 G1 M च तत्; K2 N2 B8 Dn D4. 5 G8 पुनः; N8 ततः; B1. 8. 6 Da तु तत्; T8 G2. 4 हि यत्. — ") V1 T8 G (except G1) 'स्यामिततेजसः; D4 T1 M7. 8 'मितघाति'. — ") K2 N2. 8 V1 B D (except D1. 2) छित्वा. Ko. 4 transp. अनेकानि and सत्त्वानि. K2 Dn D4 T1 G2. 4 M8 नैकानि; N1 D1. 2 सर्वाणि (for अनेकानि). S1 सर्वाणि; T8 G (except G1) भूतानि (for सत्त्वानि). — ") Ko. 4 पुनः पाणौ समेति (K4 'त्य' च.

8 " T1 कृष्णस्य (for तथा तु). Ko N1 D1. 2 वि- (for तु). — ") T1 M8 सर्वभूतानि. K2. 8 N2. 8 B D (except D1. 2) पिशाचोरगराक्षसान्. — ") T8 G (except G1) उग्रं वै (for अत्युग्रं). — ") N1 D1 सर्वभूतात्कृत्तदा.

9 " K2 N8 B8. 6 Da Dn1. n2 तु; V1 T8 G (except

आशकुवञ्चमयितुं तदाभूवन्पराञ्जुखाः ॥ १०
 तक्रतुश्च संप्रेक्ष्य विमुखान्देवतागणान् ।
 भूवावस्थितः प्रीतः प्रशंसन्कृष्णपाण्डवौ ॥ ११
 नेवृत्तेषु तु देवेषु वागुवाचाशरीरिणी ।
 तक्रतुमभिप्रेक्ष्य महागम्भीरनिःस्वना ॥ १२
 ते सखा संनिहितस्तक्षकः पन्नगोत्तमः ।
 राहकाले खाण्डवस्य कुरुक्षेत्रं गतो ह्यसौ ॥ १३
 न च शक्यौ त्वया जेतुं युद्धेऽस्मिन्समवस्थितौ ।
 वासुदेवार्जुनौ शक्र निबोधेदं वचो मम ॥ १४
 नरनारायणौ देवौ तावेतौ विश्रुतौ दिवि ।

भवानप्यभिजानाति यद्वीर्यौ यत्पराक्रमौ ॥ १५
 नैतौ शक्यौ दुराधर्षौ विजेतुमजितौ युधि ।
 अपि सर्वेषु लोकेषु पुराणावृषिसत्तमौ ॥ १६
 पूजनीयतमावेतावपि सर्वैः सुरासुरैः ।
 सयक्षरक्षोगन्धर्वनरकिंनरपन्नगैः ॥ १७
 तस्मादितः सुरैः सार्धं गन्तुमर्हसि वासव ।
 दिष्टं चाप्यनुपश्यैतत्खाण्डवस्य विनाशनम् ॥ १८
 इति वाचमभिश्चुत्य तथ्यमित्यमरेश्वरः ।
 कोपामर्षौ समुत्सृज्य संप्रतस्थे दिवं तदा ॥ १९
 तं प्रस्थितं महात्मानं समवेक्ष्य दिवौकसः ।

G1 हि (for च). N2 B6 Dn D4 सर्वेषां (for देवां).
 — ¹) T1 'नां सहस्रशः. — ²) D1.2 कृष्णयोरुभयोः.
 Ko.3 D5 युधि; G1 तथा (for मृधे). V1 मृधे तौ
 कृष्णपाण्डवौ.

10 ^a) B1m Daपरिजितं. Ko.2.4 T1तयोर्बलपरिजितं.
 — Da (hapl.) om. 10^{be}. — ^b) Ko.2.4 T8 G2-4 तत्;
 D1.2 न (for तं). K2 G1 M तु दावं (by transp.); N B
 Dn D4.5 च दावं; D1.2 तं दावं. T8 G2-4 च (for तु). T1
 G4.6 तदा दावं (for तं दावं तु). D5 तदा; G1 यथा. V1
 G1 Ma.3 अमराः (for सुराः). — ^c) N1 शक्रवज्र (for
 नाक). T8 G2-8 वंचयितुं (for शम). — ^d) K2 ते
 तदासन्; D1.2 तदा भूता.

11 ^a) N2.3 V1 B1.6 D (except D1.2.5) तु (for च).
 Ko.2.4 D5 तान्; V1 वि- (for सं). — K1 T1 (hapl.) om.
 11^a-12^a. — ^b) Ko.4 विमुक्तान्. K2 N2.3 B D (except
 D1.2.5) अमरास्तथा (B1.3.6 Da 'दा). — ^c) K2 परमः;
 N2.3 B D मुदितो (D1.2 अवस्थितान्); V1 संस्थितः; G2
 चास्थितः. N2.3 B D (except D1.2) राजन्; G5.6 लोकः
 (for प्रीतः). M स (M7 सं) बभूव स्थित प्री. — ^d) K2.8
 N2.3 B D (except D1.2) केशवार्जुनौ (for कृष्ण).

12 K1 T1 om. 12^{ab} (of. v. l. 11). — ^a) K2.3
 N2.3 B Da Dn D4 अथ; N1 D1.2.5 G1 M6-8 च (for तु).
 V1 T8 G (except G1) विनिवृत्तेषु दे. — ^b) K2 N2.3 B
 D (except D1.2) समाभाव्य; N1 च संप्रेक्ष्य. — ^c) Ko.2.4
 D5 मेघगंभीरः; D1 विमुखांतर्गता च सा; T1 G6 तदा गंभीरः;
 G5 भज्यमानं गिरौ वनात्.

13 Before 13, M (except M3) ins. वागुवाच.
 — ^b) K2 N2.3 B D (except D1.2) भुजगो (for
 पन्नगो). — ^c) S1 Ko.2.4 'क्षेत्रे.

14 ^a) K1 M तु; T1 हि; G1 तौ (for च). K2 N2.3

B (except B5) D (except D5) युया (for त्वया).
 — ^b) D1.2 G1 M समुपस्थितौ. K2 N2.3 B Da Dn D4
 कथं (K2 कदा)चिदपि वासव. — ^c) K2 N2.3 B D (except
 D1.2.5) एतौ (for शक्र). — ^d) S1 K1 त्वं (for इदं).
 K2.3 N2.3 B1.5 वचनं; B5 Dn D5 वचनात् (for इदं वचो).

15 Before 15, T1 ins. वायुरुवाच! — ^a) Ko.2.1
 N2.3 B D (except D1.2) T1 G5.6 एतौ (for देवौ).
 — ^b) S1 ताविमौ; Ko D5 यावेतौ; N1 D1.2 द्वावेतौ; T1
 भूतले. S1 K1 संश्रितौ; Ko.4 D5 संस्थितौ (for विश्रुतौ).
 T1 G1 M transp. विश्रुतौ and दिवि. K2.3 N2.3 B Da
 Dn D4 पूर्वदेवौ दिवि (K2 B1 'देवाविति' श्रुतौ; T8 G2-4
 'तौ लोकभा (G2 'पा)वनौ. — ^c) Ko.2.4 'नपि हि जा'; D1
 'नय विजा'; T8 G (except G1.6) न तावदभिजानासि.

16 N1 om. 16^{ab}. — ^a) K3 तौ न; M5 न तौ. D1.2
 सुदुर्धर्षौ. — ^b) Ko.4 अमितौ; T8 G (except G1) अमरौ
 (for अजितौ). T8 G (except G1) अपि (for युधि).
 — ^c) V1 देवे (for लोके).

17 ^a) K2.3 N2.3 B Da Dn D4.5 यक्षराक्षसगंधर्व
 (B1 Da1 D4.5 'दैः); D1.2 स यक्षोरगंधर्व (D1 'दैः);
 G5.6 M (except M5) 'गंधर्वैः. — ^b) S1 K1.3 'पितृकिं';
 Ko.4 T8 G2-4 M3.5 'नृपकिं'; G5 'नृपपन्नगकिंनरैः.

18 ^a) S1 K1 N1 T8 G2-4 इष्टं. S1 K1.2 अत्र पश्य;
 G1 अनुपदैः; M3.5 अनुपश्येः. T8 G2-4 एनं; G1 Ma.3 त्वं
 (for एतत्).

19 Before 19, S1 S (except T8 G2-4) ins. वैश्वं.
 — ^a) G5 तस्य (for इति). N B (except B5) D
 (except D1.2) G6 वाक्यं; T8 G2-4 मंत्रं (for वाचं). K2
 N2.3 B D (except D1) G6 उपश्रुत्य; V1 अभिमुत्ता.
 — ^b) K2 तथास्त्वित्यं; V1 अभिश्रुत्या. — ^c) K2.3 N2.3
 B D (except D1) कोपामर्षौ; T1 G1 M रोषा. N1 D1

त्वरिताः सहिता राजन्नतुजग्मुः शतक्रतुम् ॥ २०
 देवराजं तदा यान्तं सह देवैरुदीक्ष्य तु ।
 वासुदेवार्जुनौ वीरौ सिंहनादं विनेदतुः ॥ २१
 देवराजे गते राजन्नहृष्टौ कृष्णपाण्डवौ ।
 निर्विशङ्कं पुनर्दावं दाहयामासतुस्तदा ॥ २२
 स मारुत इवाभ्राणि नाशयित्वार्जुनः सुरान् ।
 व्यधमच्छरसंपातैः प्राणिनः खाण्डवालयान् ॥ २३
 न च स किञ्चिच्छक्नोति भूतं निश्चरितुं ततः ।
 संछिद्यमानमिषुभिरस्यता सव्यसाचिना ॥ २४

नाशकंस्तत्र भूतानि महान्त्यपि रणेऽर्जुनम् ।
 निरीक्षितुममोघेषुं करिष्यन्ति कुतो रणम् ॥ २५
 शतेनैकं च विव्याध शतं चैकेन पत्रिणा ।
 व्यसवस्तेऽपतन्नग्नौ साक्षात्कालहता इव ॥ २६
 न चालभन्त ते शर्म रोधःसु विषमेषु च ।
 पितृदेवनिवासेषु संतापश्चाप्यजायत ॥ २७
 भूतसंघसहस्राश्च दीनाश्चकुर्महास्रनम् ।
 रुरुवुर्वाणश्चैव तथैव मृगपक्षिणः ।
 तेन शब्देन वित्रेसुर्गङ्गोदधिचरा ज्ञपाः ॥ २८

परिलज्ज. — ^a) Ko. 2.4 B₅ D₅ प्रति (for तदा).

20 ^a) B₅ T₃ G M₅ सं- (for तं). — ^b) T₃ G सर्व
 एव (G₁ संप्रेक्ष्य त्रि- दिवौ). — ^c) K₂ N_{2.3} B_{1.5} Dn D_{4.5}
 सहिताः (for त्वरिताः). Ko N₂ D (except Da D₁)
 सेनया; K₂ N₂ B_{1.5} स्वरया (for सहिता). K₃ B₃ transp.
 त्वरिताः and सहिताः. — ^d) K_{2.3} N_{2.3} B D (except
 D_{1.2}) पुरंदरं (for शत).

21 ^a) Ko. 4 N₁ D₂ T₁ G_{1.6} M तथा यातं; V₁
 अयायातं; G₂ सहायातं. T₃ G_{2.4} राजसहायं तं. — ^b) K₂
 N_{2.3} B D (except D_{1.2.5}) अवेक्ष्य; K₄ निरीक्ष्य. Ko. 2.4
 B₁ च; N₁ तं; D_{1.2} T₁ तौ (for तु). — After 21^{ab}, T₁
 repeats 11^b-12^a [v. 1. विमुक्तान् (for विमुखान्), and
 विवृषेषु विमुक्तेषु (for निवृत्तेषु तु दे).] — K₂ (? hapl.)
 om. 21^a-22^a.

22 K₂ om. 22^{ab} (of. v. 1. 21). — ^a) N₁ D_{1.2}
 सर्गं; V₁ तस्मिन् (for राजन्). — ^b) N₂ Dn D₄ द्यौ
 केशवार्जुनौ. — ^c) Ko. 2.4 D_{1.2} G_{1.5.6} M (except M₇)
 निर्विशङ्कौ; N₁ विनिःशङ्कौ. S₁ K₁ तदा दावं; N_{2.3} B D
 (except D_{1.2}) वनं वीरौ.

23 ^b) V₁ शमयित्वा (for नाश). N₁ नः शरैः.
 — ^c) K₄ संघानैः; N₁ V₁ B (except B₃) D (except
 D_{1.2.5}) संघातैः. — ^d) K_{2.3} N_{2.3} B (except B₃) Dn
 D₄ देहि (for प्राणि).

24 = (var.) 1. 218. 3. — ^a) S₁ K₁ कश्चित् (for
 किञ्चित्). G_{5.6} शक्तोभूत् (for शक्नोति). — ^b) S₁ K₁
 भूतो (for भूतं). — ^c) S₁ K₁ G₁ संभिद्यमानः (G₁ नं);
 D₁ M_{7.8} मानः; T₃ G₂₋₆ संछाद्य.

25 ^a) Ko. 2.4 N_{2.3} V₁ B Da Dn D_{4.5} नाशक्रुवंश्च;
 K₁ D_{1.2} T₁ M_{2.5} कंश्चात्र; K₂ न शक्रुवंश्च; N₁ न शोक्रुश्चात्र;
 G₁ नाशकचात्र; G₂₋₆ कंश्चापि. — ^b) G₁ M महात्मानं

(for महान्त्यपि). — ^a) K₂ N_{2.3} B Da Dn D_{4.5}
 अमोघास्त्रे; D₂ न मोघेषु. — ^d) Ko. 2.4 युगांतार्कसमग्रं;
 K₂ N_{2.3} B D (except D_{1.2}) योद्धुं चापि कुतो रणे.

26 ^a) N₂ B₃ Dn D_{4.5} शतं चैकेन वि. — ^b) N₂
 Dn D_{4.5} शतेनैकं पत्रिणां (D₄ च पत्रिणां); T₁ तं चैकेन
 पत्रिणा. — ^c) N₁ (? gloss) गतप्राणाः (for व्यसवस्ते).
 N₁ S (except M₅) पतंति (for अपतन्). S₁ Ko. 1.4 V₁
 वह्नौ (for अग्नौ).

27 ^b) K₁ V₁ D_{1.2} अपि (for च). Ko. 2.4 D₅
 शरपावकपीडिताः. Cd cites रोधःसु. — ^c) Ko. 4 निका-
 यानां. — ^d) M₅ संत्रासः. Ko. 4 N₁ D_{1.2} S उपजायते
 (for अप्यजा).

28 ^a) S₁ K₁ V₁ T₃ G संघ (G₁ घाः) सहस्राणि; K₂
 N_{2.3} B D (except D_{1.2}) संघाश्च बहवो; T₁ सहस्रशो
 भूतसंघाः. — ^b) S₁ K₁ दैत्याः; N₁ दीनं. Ko. 2.4 D₅
 महारवं; T₃ G (except G₁) स्वनान्. — ^c) S₁ K₁ N₁ V₁
 D (except Da₂) T₁ G₁ M रुरुदुः; T₃ G₂₋₆ हरवः. S₁ N₁
 D_{1.2} वानराः; T₁ G₁ M दारुणाः (for वारणाः). N₁ सर्वे
 (for चैव). — ^d) G₂ तथान्ये. K₂ N_{2.3} B D (except
 D_{1.2.5}) तथा मृगतरक्षवः. — After 28^{ad}, D₅ ins. 2134*
 (see below). — ^e) Ko D₅ वित्रस्ताः. — ^f) T₁ गताः;
 T₃ G₂₋₄ महोदधिः; G_{5.6} गंगामपि च. Ko. 2 D₅ ह्यषा
 मत्स्या जलाशयाः. — After 28, Ko. 2.4 N₁ V₁ D_{1.2.5}
 S ins.:

2133* अप्सु न व्यचरंश्चैव तथान्ये मृगपक्षिणः ।

[Ko. 2.3 अप्सु चैव न्यमज्जंत; K₄ D₅ अप्सु चैव निमज्जंत; T₁
 अप्सु नैव चरंश्चैव. N₁ न्ये जलचारिणः.]

— K_{2.4} V₁ cont.: Ko. 2.3 B Da Dn D₄ ins. after 28:
 D₅, after 28^{ad}:

2134* विद्यावरणाश्चैव ये च तत्र वनौकसः ।

न हर्जुनं महाबाहुं नापि कृष्णं महाबलम् ।
 निरीक्षितुं वै शक्नोति कश्चिद्योद्धुं कुतः पुनः ॥ २९
 एकायनगता येऽपि निष्पतन्त्यत्र केचन ।
 राक्षसान्दानवानागाज्जग्ने चक्रेण तान्हरिः ॥ ३०
 ते विभिन्नशिरोदेहाश्चक्रवेगाद्गतासवः ।
 पेतुरास्ये महाकाया दीप्तस्य वसुरेतसः ॥ ३१
 स मांसरुधिरौवैश्च मेदौवैश्च समीरितः ।
 उपर्याकाशगो वह्निर्विधूमः समदृश्यत ॥ ३२
 दीप्ताक्षो दीप्तजिह्वश्च दीप्तव्यात्तमहाननः ।

[K₂ N₂ B₂ Dn₁ दिवौ* (for वनौ*).]

29 *) K₂ N_{2.2} B D (except D₂) न तु; K₂ तथा;
 V₁ नापि (for न हि). K₂ महामोहात्; N_{1.2} D₂ तथा
 पार्थ; N₂ B (except B₁) Da Dn D₂ महाबाहो; D₁ तदा
 पार्थ; T₁ G₁ M महावीर्यं. — *) K₂ N B D (except D₂)
 जनादनं; T₂ G (except G₁) जगत्पतिं. — *) S₁ Da₂
 D_{1.2} T₂ G₂₋₂ न; K₁ हि; N₁ Da₁ च; T₁ G₁ M वा (for
 वै). — *) V₁ कथंचन; D₂ पुनः पुनः (for कुतः पुनः).
 G₁ M transp. कुतः and पुनः.

30. N₂ om. 30^{ab}. — *) T₂ G₂₋₄ ये काननग*; G₂
 एक्यानग*; M₂ एकानपि ग*; Cd as in text. T₂ G₂₋₄ च
 (for ऽपि). — *) Ko. 2.4 N₁ निष्पतन्त्यत्र; K₂ N₂ V₁ B
 Da Dn D_{1.2.4} निष्पे(D₂ 'पे)तुस्तत्र; D₂ T₁ G₁ M
 निपतन्त्यत्र; T₂ G₂₋₄ निष्टनन्त्यत्र; G_{2.6} निविशन्त्यत्र. — *) N
 (except S₁ K₁) M₂₋₈ राक्षसा दानवा नागाः.

31 *) K₂ N_{2.2} V₁ B D (except D_{1.2}) ते तु भिन्न*;
 K₂ ते छिन्नशिरसो ग्रीवाः; G₁ M₂ तेषि भिन्न*; M₂ तेषि भ्रम*.
 — *) V₁ D₂ S चक्र(T₂ G_{2.4} 'क्रे)वेगगता(T₁ 'हता)-
 सवः; B₂ महाकायाकृतासवः. — *) K₂ N₂ V₁ B D T₁
 अन्ये (for आस्ये). B₂ छिन्नग्रीवाः; T₂ G₂₋₄ 'काये. — *)
 K₂ N_{2.2} B D प्रदीप्ते वसुरेतसि. Cd cites वसुरेतसः
 (as in text).

32 *) S₁ D_{1.2} T₂ G (except G_{2.4}) M_{2.6.8} मेदोवैश्च;
 Ko. 4 N₁ V₁ मेदोभिश्च; K₁ मेदसा; K₂ वसाभिश्च; T₁ वायुना.
 Ko. 2.4 D₂ समंततः. K₂ N_{2.2} B Da Dn D₂ वसाभिश्चापि
 (or 'श्रेव) तर्पितः. — *) T₂ G_{2.4} 'यार्कोश'. K₂ N_{2.2} B
 D (except D_{1.2.5}) भूत्वा (for वह्निर्). — *) K_{1.2} N_{2.2}
 V₁ B Da Dn D₂ T₁ G_{1.2} M समपद्यत; D₁ समदृश्यते; D₂
 T₂ G₂₋₈ इव दृश्यते.

33 *) K₂ N_{2.2} B D संप्रदीप्त*; K₂ व्याप्तदीप्त*; T₁
 दीप्तासोति*; G₁ दीप्तदिव्य*; G₂ M_{2.6} दीप्तास्यस्त*;

दीप्तोर्ध्वकेशः पिङ्गाक्षः पिवन्प्राणभृतां वसाम् ॥ ३३
 तां स कृष्णार्जुनकृतां सुधां प्राप्य हुताशनः ।
 बभूव मुदितस्तुतः परां निर्वृतिमागतः ॥ ३४
 अथासुरं मयं नाम तक्षकस्य निवेशनात् ।
 विप्रद्रवन्तं सहसा ददर्श मधुसूदनः ॥ ३५
 तमग्निः प्रार्थयामास दिधक्षुर्वातसारथिः ।
 देहवान्वै जटी भूत्वा नदंश्च जलदो यथा ।
 जिघांसुर्वासुदेवश्च चक्रमुद्यम्य विष्ठितः ॥ ३६
 स चक्रमुद्यतं दृष्ट्वा दिधक्षुं च हुताशनम् ।

M₂ (inf. lin. as in text).⁵ दीप्तव्यास*; M₂ दीप्तव्यास*.
 — N₂ (? hapl.) om. 33^a-35^d. — *) Ko. 2.4 D₂ पपा;
 T₁ भक्षन्; T₂ G विष्वक् (G₁ शश्वत्) (for पिवन्). S₁ K₁
 वपुः; Ko. 2 N₁ V₁ B₂ Da वसाः; T₁ G₁ वपां; G_{2.6} वरः;
 M वपाः.

34 N₂ om. 34 (cf. v. l. 33). — *) G₁ कृष्णार्जुनकृतां
 चैव. — *) B₂ वसां; Cd सुधां (as in text). — *) T₂ G
 (except G₁) त्वद्य (for तुतः). — *) A few MSS.
 निर्वृतिम्.

35 N₂ om. 35 (cf. v. l. 33). — *) N₂ B Dn D₂;
 G₁ M₂ तथा (for अथ). D_{1.2} 'सुरो मयो नाम. — *) K₁
 N₁ D₁ विद्रवन्तं च; T₂ G_{2.4} प्रविद्रवन्तं. — *) S₁ Ko. 1.4
 D₂ दृष्टो.

36 *) K_{2.2} N_{2.2} B D (except D_{1.2}) शरीरवान्; T₁
 देहवान्स. V₁ जटां कृत्वा. — *) Ko. 4 N₁ V₁ G₁ M₂
 नदंश्च; D_{1.2} ननाद; T₁ विनर्दन्; T₂ G₄ (after corr.)
 विनर्दन्; G_{2.2.4} (before corr.).^{5.6} नदन्स. K_{2.2} N_{2.2}
 B Da Dn D_{2.5} नद(K₂ 'र्द)न्निव बलाहकः. — After
 36^{ad}, K_{2.2} N₂ D₂ ins.:

2135* ज्ञात्वा तं दानवेन्द्राणां मयं वै शिल्पिनां वरम् ।

[N₂ विज्ञाय (for ज्ञात्वा तं).]

— *) K₂ N_{2.2} V₁ B D (except D_{1.2.5}) तं; K₂ तु (for
 च). — *) K (K₁ corrupt) N_{2.2} B D (except D₂)
 विष्ठितः. — After 36, T₁ ins.:

2136* जिह्वा लेलिहानोऽग्निमयं दग्धुं तमन्वगात् ।

37 *) Ko D₁ तं (for च). K₂ N_{2.2} V₁ B Da Dn
 D₂ दिधक्षन्तं च पावकं; D₂ दिधक्षन्तं हुता*. — *) N₂ V₁
 अभिगम्या*; B_{2.6} T₂ G अभिधाया*; T₁ आयावन्न*. Cd
 cites अभिधाव (as in text). — *) G₁ अथ (for मयः).
 D₂ T₂ G (except G₁) पांडवं (for भारत). K_{2.2} N_{2.2} B
 Da Dn D_{2.5} मयस्त्राहीति चाब्रवीत्.

अभिवावर्जनेत्येवं मयश्चक्रोऽहं भारत ॥ ३७
तस्य मीतस्वनं श्रुत्वा मा भैरिति धनंजयः ।
प्रत्युवाच मयं पार्थो जीवयन्निव भारत ॥ ३८
तं पार्थेनाभये दत्ते नमुचेर्भ्रातरं मयम् ।

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकोनविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१९ ॥

न हन्तुमैच्छदाशार्ङ्गः पावको न ददाह च ॥ ३९
तस्मिन्वने दह्यमाने षड्यग्निं ददाह च ।
अश्वसेनं मयं चापि चतुरः शार्ङ्गकानिति ॥ ४०

२२०

जनमेजय उवाच ।

किमर्थं शार्ङ्गकानग्निं ददाह तथागते ।
तस्मिन्वने दह्यमाने ब्रह्मनेतद्वदाशु मे ॥ १
अदाहे ह्यश्वसेनस्य दानवस्य मयस्य च ।
कारणं कीर्तितं ब्रह्मञ्छार्ङ्गकानां न कीर्तितम् ॥ २

तदेतदद्भुतं ब्रह्मञ्छार्ङ्गानामविनाशनम् ।
कीर्तयस्वाग्निसंमर्दे कथं ते न विनाशिताः ॥ ३
वैशंपायन उवाच ।
यदर्थं शार्ङ्गकानग्निं ददाह तथागते ।
तत्ते सर्वं यथावृत्तं कथयिष्यामि भारत ॥ ४

38 *) Ko. 4 चातेस्वरं; N₁ V₁ D_{1.2} तद्वचनं; D₂ G₁ M₂ मीम'; D₃ चाते'; T₃ G₂₋₄ हीनस्वनं (G₃ 'इ'). — *) K₃ मारिष (for भारत). — After 38, K_{2.3} N_{2.3} B D (except D_{1.2}) ins.:

2137* तं न भेतव्यमित्याह मयं पार्थो दयापरः ।

39 *) M₃₋₈ अभयोक्तेन (for अभये दत्ते). G₁ M_{3.5} पार्थस्याभय (G₁ 'स्य वर') दानेन. — *) T₁ हंतुं चैच्छच्च-
कृपाणि; M_{3.5} तं हंतुं नैच्छद्वा; M₃₋₈ हंतुं न चैच्छद्वा'.
— After 39, N₂ D_n ins.:

2138* वैशंपायन उवाच ।

तद्वनं पावको धीमान्दिनानि दश पञ्च च ।

ददाह कृष्णपार्थोभ्यां रक्षितः पाकशासनात् ।

40 *) S₁ K (except K₂) N₁ V₁ Da D_{1.2} वै (for च). — *) N (except S₁ K₁) T₁ G₁ M एव (for अपि).
— *) K₂ N_{2.3} B Da D_n D₄ तथा; N₁ V₁ D_{1.2} T₃ G (except G₁) M₃ अपि (for इति).

Colophon om. in T₁; G₃ reads it in marg. — Major parvan: T₃ G M संभव' (for आदि'). — Sub-parvan: S₁ Ko-3 N₃ B Da D_n D_{1.2} D_{1.3.4.5} T₃ G_{3.4} M_{3.5} सोढवदाह. — Adhy. name: S₁ Ko. 1.4 D₅ मयमोक्षः (Ko D₅ 'क्षयं'); M₃ अमरपराजयः. — Adhy. no. (figures, words or both): D_n 227; D₁ m 243; D₅ 27; T₃ G₁₋₄ M 194; G₁ 193; G₂ 192; G₃ 197. — S'loka no.: Da₁ 45; D_n 46; M₃ 33. — Aggregate s'loka no.: D_n 8300.

220

1 S₁ K₁ Da₁ D_n S om. उवाच. — *) N₃ भगवान्; a few MSS. शार्ङ्गिकान्. K₃ वह्निर (for अग्निर). — *) = 4^b. N₁ D_n D_{1.2} महामुने (for तथागते). — *) Ko. 3.4 ब्रवीहि; K₂ V₁ T₁ वदस्व; N_{1.2} V₁ B D T₃ G₂₋₆ प्रचक्ष्व; N₃ G₁ M विचक्ष्व. T₁ G₁ M नः (for मे).

2 *) T₃ G (except G₁) नागस्य (for अदाहे). Ko. 2.4 D₅ च; T₃ G (except G₁) अपि (for हि). T₁ अश्वसेनस्य चादाहे. T₁ (hapl.) om. 2^d-3^a. — *) Ko. 1 N₁ V₁ B D (except D_{1.2}) T₁ M₃ 'काणां न; M₃₋₈ 'कान्न च.

3 T₁ om. 3^a (cf. v. 1. 2). — *) D_n D₁ कर्म (for ब्रह्मन्). — *) Ko. 4 शार्ङ्गकानां (Ko 'गां') च कारणं; K₁ V₁ M₃ शार्ङ्गानामवि'; K_{2.3} N_{2.3} B D (except D₁) शार्ङ्गकाणा (Da D_n D₂ 'ना') मनामयं; N₁ शार्ङ्गकाणामना; T₃ G_{1.5.6} शार्ङ्गकानां विनाशनं; G₂₋₄ शार्ङ्गकानां विमोचनं. — *) S₁ K₁ कथयस्व. T₁ G₁ M अग्निसंतर्पे. T₃ G₂₋₄ 'यस्व मम ब्रह्मन्. — *) T₃ G₂₋₄ कस्मात् (for कथं). Ko. 3 प्रघर्षिताः (for विना').

4 S₁ K_{1.3} S om. उवाच. — *) = 1^b. V₁ विशां पते (for तथागते). — After 4^{ab}, K₂ ins.:

2139* तस्मिन्वने दह्यमाने सर्वभूतभयंकरः ।

— *) G₁ तत् (for ते). T₃ G (except G₁) सम्यक् (for सर्वं). K_{2.3} N_{2.3} B_{1.3.5} D (except D_{1.2}) प्रवक्ष्यामि (for यथावृत्तं). B₃ तत्तेहं संप्रव'. — *) T₃ G (except G₁) कीर्तयिष्यामि. K_{2.3} N_{2.3} B D (except D_{1.2})

धर्मज्ञानां मुख्यतमस्तपस्वी संशितव्रतः ।
 आसीन्महर्षिः श्रुतवान्मन्दपाल इति श्रुतः ॥ ५
 स मार्गमास्थितो राजनृपिणामूर्ध्वरेतसाम् ।
 स्वाध्यायवान्धर्मरतस्तपस्वी विजितेन्द्रियः ॥ ६
 स गत्वा तपसः पारं देहमुत्सृज्य भारत ।
 जगाम पितृलोकाय न लेभे तत्र तत्फलम् ॥ ७
 स लोकानफलान्दृष्ट्वा तपसा निर्जितानपि ।
 पप्रच्छ धर्मराजस्य समीपस्थान्दिवौकसः ॥ ८
 किमर्थमावृता लोका ममैते तपसार्जिताः ।
 किं मया न कृतं तत्र यत्सेदं कर्मणः फलम् ॥ ९
 तत्राहं तत्करिष्यामि यदर्थमिदमावृतम् ।
 फलमेतस्य तपसः कथयध्वं दिवौकसः ॥ १०

देवा ऊचुः ।

ऋणिनो मानवा ब्रह्मज्ञायन्ते येन तच्छृणु ।
 क्रियाभिर्ब्रह्मचर्येण प्रजया च न संशयः ॥ ११
 तदपाक्रियते सर्वं यज्ञेन तपसा सुतैः ।
 तपस्वी यज्ञकृत्चासि न तु ते विद्यते प्रजा ॥ १२
 त इमे प्रसवस्वार्थं तव लोकाः समावृताः ।
 प्रजायस्य ततो लोकानुपभोक्तासि शाश्वतान् ॥ १३
 पुत्राश्चो नरकात्पुत्रस्त्रातीति पितरं मुने ।
 तस्मादपत्यसंताने यतस्य द्विजसत्तम ॥ १४
 वैशंपायन उवाच ।
 तच्छ्रुत्वा मन्दपालस्तु तेषां वाक्यं दिवौकसाम् ।
 क नु शीघ्रमपत्यं स्याद्बहुलं चेत्यचिन्तयत् ॥ १५

यथाभूतं (K2.3 Ñ3 B1.3.5 'वृत्त') मरिदम.

5 " K2.3 B1 मुख्यतरः; V1 पुण्यतमः; Ts G (except G1) अन्यतमः. — ^b) K2.3 B5 Dns D1.2.4 संशितव्रतः.

6 " K1.2 Ñ2.3 B D (except D1.2) G1 आश्रितो (for आस्थितो). Ts G2-5 मार्गं समास्थितो रा. — ^c) D1.2 Ts G Ms.5 कर्म- (for धर्म-). — ^d) Ñ1 D1.2 G1 नियतेन्द्रियः.

8 " D1.2 तान् (for स). D1.2 निष्फलान्; G1 Ms-5 अखिलान्; Ms आवृतान् (for अफलान्).

9 Before 9, all MSS. ins. मंदपाल उ (resp. मंदपालः). G1 (hapl.) om. 9-10. — K2 transp. 9^{ab} and 9^{cd}. — ^b) G5.6 मया (for मम). S इह (for एते). — ^c) B5 transp. किं and मया. T1 किं मयापकृ. K1 कर्म (for तत्र). — ^d) Ś1 K1 कस्य (for यस्य). K2.3 Ñ2.3 B D (except D1) एतत् (for इदं).

10 G1 om. 10 (cf. v. i. 9). — ^a) Ś1 K1 तदहं; K4 श्रुत्वाहं. — ^b) K0.3.4 च समावृ (for इदमावृ). T1 ये-नेमानागतः पुनः. — After 10^{ab}, T1 ins.:

2140* आमोमि सफलाल्लोकांस्तत्कर्म ब्रूत माचिरम् ।

— ^a) Ś1 K1 Ms कथयंतु; K4 'यंति; V1 प्रयच्छध्वं. — After 10, Ś1 K (except K2) Ñ3 B3.6 Da D1 ins. an addl. colophon (adhy. name: Ś1 K1 मंदपालवाक्यं; K0.4 मंदपालप्रश्नः).

11 K1 S om. ऊचुः (Ts G2-5 om. the ref.). — ^a) K0 राजन् (for ब्रह्मन्). — ^b) K0 Ñ1 V1 S सर्वे जायंति तच्छ्रु; K4 जायंते द्विजसत्तम. — ^c) Ts G2-4 प्रजाभिर् (for क्रियाभिर्). T1 G1.5.6 M ब्रह्मचर्येण यज्ञेन. — ^d) Ś1

K1 पूजया; D1.2 G1 तपसा. Ms-3 transp. च and न. Ts G2-4 स्वाध्यायतपसा तथा.

12 " K2.4 तद्यथा किं; Ts G2-4 तदेह किं. — ^b) Ñ2.3 B5 Da1 Dn2.3s D4.5 श्रुतैः; T1 व्रतैः (for सुतैः). — ^c) K0.3.4 धर्मकृत्चासि; G1 'कृच्छादि; some MSS. 'कृत्चापि. — ^d) N2.3 B1.5 Dn D4.5 च (for तु).

13 " B5 इति मे; Ts G2-4 तदेव (for त इमे). — ^b) D1 ते च (for तव). B5 मया (for समा). — ^c) Ts G2-4 प्रजा (for ततो). — ^d) Ñ2.3 B5 D (except D1.2) T1 उपभोक्ष्यसि. K2.3 Ñ2.3 B D (except D1.2) पुष्कलान्.

14 14^{ab}=(var.) 1. 68. 38^{ab}. — ^a) K5 यस्मात् (for पुत्रस्य). — ^b) Ś1 K0.1.4 ज्ञातेति; K2 Ñ V1 B D ज्ञायते; G1 ज्ञायती. Ś1 K0 परमं; B5 (corrupt) पितरी (m पितरः); T1 पितरौ. K2 सुतः; Ñ2.3 B1.6 D (except D1.2) श्रुतिः; B5.5 यतः (B5m श्रुतः). K5 वितरं ज्ञायते सुतः; G5.6 ज्ञायतेति पुरामतं. — ^d) K2.3 Ñ3 B1 Da ब्रह्मवित्तम; Ñ2 B3.5.6 Dn D2.4 ब्रह्मसत्तम. Ms-3 कुरु यज्ञं द्विजोत्तम.

15 Ś1 K1.3 D2 S om. उवाच (Ts G2.4 om. the ref.). — ^{ab}) T1 मंदपालर्षिः. K2.3 Ñ2.3 B Da Dn D4 वचस्तेषां; D1.2 दिव्यां वाचं (for तेषां वाक्यं). G5.6 स एवमुक्तो धर्मात्मा मन्दपालो महानृपिः. — ^c) B5 कुत्र (for क नु). Ts G2-4 तु भगवान् (for अपत्यं स्यात्). — ^d) Ś1 K1 बहिल्येवमचित्तयत्; T1 इति स्थानान्यचित्तं; Ts G2-4 अपत्यं दापयिष्यति; G5.6 बहु चेति व्यचित्तं.

16 D1 om. 16. — ^b) Ñ2.3 B Da Dn D4.5 सुबहुत्र.

स चिन्तयन्नभ्यगच्छद्बहुलप्रसवान्खगान् ।
 शार्ङ्गिकां शार्ङ्गिको भूत्वा जरितां समुपेयिवान् ॥ १६
 तस्यां पुत्रानजनयच्चतुरो ब्रह्मवादिनः ।
 तानपास्य स तत्रैव जगाम लपितां प्रति ।
 बालान्सुतानण्डगतान्मात्रा सह मुनिर्वने ॥ १७
 तस्मिन्ते महाभागे लपितां प्रति भारत ।
 अपत्यस्नेहसंविश्रा जरिता बह्वचिन्तयत् ॥ १८
 तेन त्यक्तानसंत्याज्यानृषीणण्डगतान्वने ।
 नाजहत्पुत्रकानार्ता जरिता खाण्डवे नृप ।
 बमार चैतान्संजातान्स्ववृत्त्या स्नेहविह्वला ॥ १९
 ततोऽग्निं खाण्डवं दग्धुमायान्तं दृष्टवानृषिः ।
 मन्दपालश्चरन्तस्मिन्वने लपितया सह ॥ २०

तं संकल्पं विदित्वास्य ज्ञात्वा पुत्रांश्च बालकान् ।
 सोऽभितुष्टाव विप्रर्षिर्ब्राह्मणो जातवेदसम् ।
 पुत्रान्परिददद्भीतो लोकपालं महौजसम् ॥ २१
 मन्दपाल उवाच ।
 त्वमग्ने सर्वदेवानां मुखं त्वमसि हव्यवाद् ।
 त्वमन्तः सर्वभूतानां गूढश्चरसि पावक ॥ २२
 त्वामेकमाहुः कवयस्त्वामाहुस्त्रिविधं पुनः ।
 त्वामष्टधा कल्पयित्वा यज्ञवाहमकल्पयन् ॥ २३
 त्वया सृष्टमिदं विश्वं वदन्ति परमर्षयः ।
 त्वदते हि जगत्कृत्स्नं सद्यो न स्याद्भुताशन ॥ २४
 तुभ्यं कृत्वा नमो विप्राः स्वकर्मविजितां गतिम् ।
 गच्छन्ति सह पत्नीभिः सुतैरपि च शाश्वतीम् ॥ २५

— *) K₃ D₂ G₅ s M₅ शार्ङ्गिकां. K (except K₃) Ñ V₁ B (except B₁) D₄ D₄ s T G₂₋₄ M₅ शार्ङ्गिको; G₁ शार्ङ्गिका.

17 ^{ab}) D₁ s स जन° (for अजन°). G₅ s स तस्यां जनयामास चतुरः शार्ङ्गिकानृषीन्. — *) K₁ G₅ s च; M₅ तु (for स). — ^d) T₁ तदा (for प्रति). — *) Ñ₂ s D_n G₁ स तान् (for सुतान्). T₈ G₂₋₄ अंडगर्भांन्; G₅ s अंडभूतान्. — ^f) K₃ Ñ V₁ B D (except D₅) transp. मात्रा and सह.

18 G₁ (hapl.) om. 18^a-19^b. — *) K₂ s N₂ B₁ (m as in text) s s D_n D₄ s संयुक्ता. — ^d) V₁ शार्ङ्गी पुत्रानचित°.

19 D₁ om. 19; G₁ om. 19^{ab} (of. v. 1. 18). — *) K₁ Ñ₁ V₁ G₁ s M₂ s नाजहात्; K₂ Ñ₂ s B D (D₁ om.) न जहौ. K₀ s कान्माता; K₁ कान्माता; K₂ s Ñ V₁ B D (D₁ om.) शोकार्ता; T₁ G₁ M कान्मास्तु; T₈ G₂₋₆ कानार्तान्. — ^d) K₂ s Ñ₂ s B D (D₁ om.) सुतान् (for नृप). — *) M₅-8 एव (for एतान्). — ^f) T₁ G₂ संवृत्य; T₈ G₅-8 सुवृत्या.

20 ^b) M₇ भगवान् (for दृष्ट°). K₂ B₁ मुनिः (for ऋषिः). — ^{ad}) K₁ transp. चरन् and वने. K₃ ततः (for वने).

21 ^a) T₁ G₁ M transp. तं and संकल्पं. K₂ s Ñ₂ s B D (except D₁ s) त्वाग्नेर; T₁ त्वा तु; G₁ M (except M₅) त्वाय. — ^b) G₁ M तु (for च). T₈ G₂₋₆ त्वा बालांश्च पुत्रकान्. — T₈ G₂₋₅ subst. for 21^{adef}; G₅ ins. after 21^{ab};

2141* महर्षिमन्दपालोऽसौ वधात्सोतुं प्रचक्रमे ।

[G₅ वह्नि (for वधात्).]

— *) Ñ₁ K (except K₂) Ñ₁ V₁ B₅ D₄ D₁ s s सोमि (for सोऽभि). — ^d) M₇ ब्रह्मज्ञो (for ब्राह्मणो). — K₂ om. 21^{af}. — *) Ñ₁ परिदधन्; K₀ G₁ परिदधद्; K₁ प्रतिवधन्; K₃ परिदहाद्; Ñ V₁ B D₄ D₂ s T₁ प्रतिवदन्; G₅ प्रतिददौ. D₁ पुत्रान्संप्रति भीतो वै; D₅ स्वपुत्रदाहाज्जीतोयं. — ^f) T₁ G₁ M ले महौजसि.

22 Ñ₁ K₁ D₂ S om. उवाच. — ^a) Ñ₁ V₁ D₁ सर्वभूतानां; K₂ Ñ₂ s B D₄ D_n D₄ T₁ G₅ s सर्वलोकानां. — D₁ s (hapl.) om. 22^{bf}. — ^b) M₅-8 हव्यभुक्. — 22^{ad} = (var.) 1. 5. 23^{ab}. — ^d) K₃ D₁ s M₅ अंतः; T₈ G₂₋₄ गूढं; G_d as in text. T₈ G₂₋₄ जानासि (for चरसि). B₅ (m as in text) हव्यवाद्; B₅ पुत्रक; M₅-8 साक्षिवत् (for पावक).

23 ^a) T₈ G (except G₁) मुनयः (for कवयः). — ^b) T₁ एव (for आहुः). T₈ G (except G₁) त्वामेवाहुस्त्रिधा पुनः. — ^a) S यज्ञवाटम् (G₁ यज्ञे भूतान्). K₁ S (except G₅ s M₅ s) लपयत्.

24 ^a) K₀ s s Ñ₁ D₁ s त्वयि. K₀ s Ñ₁ D₁ s सर्वैः; K₃ B₅ विश्वं (for सृष्टं). Ñ₂ s V₁ B₁ s s D₄ D_n D₄ s transp. सृष्टं and विश्वं. K₃ T₈ G सर्वैः; B₃ श्रेष्ठ (for विश्वं). — *) T₈ G₂₋₄ त्वां (for त्वद्). T₈ G (except G₁) अपि; M₅-8 अति (for हि). D₅ S सर्वै (for कृत्स्नं). — ^d) K₂ Ñ V₁ B D T G (except G₁) नश्येत् (for न स्यात्).

25 ^b) V₁ D₁ s s G₅ s विहितां; T₈ G₂₋₄ विदितां.

त्वामग्रे जलदानाहुः स्वे विपक्तान्सविद्युतः ।
 दहन्ति सर्वभूतानि त्वत्तो निष्क्रम्य हायनाः ॥ २६
 जातवेदस्तवैवेयं विश्वसृष्टिर्महाद्युते ।
 तवैव कर्म विहितं भूतं सर्वं चराचरम् ॥ २७
 त्वयापो विहिताः पूर्वं त्वयि सर्वमिदं जगत् ।
 त्वयि हव्यं च कव्यं च यथावत्संप्रतिष्ठितम् ॥ २८
 अग्रे त्वमेव ज्वलनस्त्वं धाता त्वं बृहस्पतिः ।
 त्वमश्विनौ यमौ मित्रः सोमस्त्वमसि चानिलः ॥ २९

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि विंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२० ॥

वैशांपायन उवाच ।

एवं स्तुतस्तत्स्तेन मन्दपालेन पावकः ।
 तुतोष तस्य नृपते मुनेरमिततेजसः ।
 उवाच चैनं प्रीतात्मा किमिष्टं करवाणि ते ॥ ३०
 तमब्रवीन्मन्दपालः प्राञ्जलिर्हव्यवाहनम् ।
 प्रदहन्खाण्डवं दावं मम पुत्रान्विसर्जय ॥ ३१
 तथेति तत्प्रतिश्रुत्य भगवान्हव्यवाहनः ।
 खाण्डवे तेन कालेन प्रज्ज्वाल दिधक्षया ॥ ३२

— ') Ms-8 अगच्छत् (sic) (for गच्छन्ति). — ') T1 G1 M पुत्रैर (for सुत्रैर).

26 ') T8 G2-4 एके (for अग्रे). — ') D1 युतिश्च; T1 निष्प्रति (for दहन्ति). — ') K1 निर्गम्य; N1 D1.2 निःसृत्य; B8 निर्गम्य; T1 अनुसृत्य. S1 K (except K2) Cd हायनैः; N1 V1 B D हेतयः; G2 (? orig. gloss) चार्चिषाः.

27 ') K2 N2.8 V1 B Da Dn D1.4 T8 G (except G1) त्वयैवेदः; K4 N1 D2 तथैवेयं. — ') K2 N2.8 V1 B D (except D2.8) T8 G (except G1) विश्वं सृष्टं (for विश्वसृष्टि). — ') K2.4 V1 तथैव; N1 तत्रैव. K2 transp. कर्म and विहितं. — ') T1 कर्म (for सर्व).

28 ') K8 B (except B8) Da D4.8 त्वयापो; T1 त्वयोपः; G1 त्वया हि. — ') S1 K1 त्वत्तो (for त्वयि). — ') T8 G2-4 संप्रकीर्तितं.

29 ') S1 K1 अग्निः; K4 N1 V1 D1.2 अग्रेस्. V1 दहनः (for ज्वलनः). K2 N2.8 B Da Dn D4.8 त्वमेव दहनो (K2 ज्वलनो) देव. — ') D1.2 प्रजापतिः; Cd बृह (as in text). K4 त्वं विधाता बृह. — ') S1 K (except K2) N1 V1 D1.2 Cd यमः सूर्यः; B1.8 Da2 Dn8 T1 Ms यमो मित्रः; T8 G2-4 यमौ चित्रः; G1 यमौ विप्र (for यमौ मित्रः). — ') S1 Ko Dn8 D2 T8 G (except G1) चानलः (Ko 'निल; Dn8 'नल); Cd as in text. D1 सोमसिद्धं च चानलः (sic). — After 29, Ko.8.4 D4 (marg. sec. m.). 5 ins.:

2142* ब्रह्मा भवान्समुत्तस्थौ स्थितिहेतुर्जनादनः ।

प्रलये चैव कालाग्नी रुद्ररूपी विभावसुः ।

जरायुणावृतं गर्भं पांसि देव जगत्पते ।

त्वमात्मा जगतः स्तुत्यो देवदेव नमोऽस्तु ते ।

[(L. 1) D4.8 समुत्पत्तौ and स्थितिहेतोर. — (L. 2) D4 प्रतिष्ठितः; D8 विभावसो. — (L. 4) K8 देव धर्म.]
 — T1, on the other hand, ins. after 29:

2143* मम पुत्रांश्च पौत्रांश्च पत्नीं रक्ष हुताशन ।

गृहं क्षेत्रं पशुन्तरक्ष रक्ष मां सर्वं सर्वदा ।

30 S1 K1.8 S om. उवाच. — ') K2 N2.8 V1 B Da Dn D4.8 तदा तेन; Ms. 5 ततः प्रीतः. D1 T8 G (except G1.2) एवं स (D1 च) संस्तुतस्तेन. — ') B1 चानलः (for पावकः). — ') G1 M हव्यवाहस्तु (for तुतोष तस्य). K2 transp. तस्य and नृपते. T1 नृपते प्रीतिहोत्रः स. — ') Da अपि च (for अमित). — ') N1 अहं; D1.2 G1 इहं (for इष्टं).

31 G2 (hapl.) om. 31^a-32^b. — ') T8 G2-4 संदहन्खाण्डवप्रस्थं. — ') S1 K (except K8) विवर्जये; B1 G8 विसर्जये. — After 31, T1 ins. (cf. 2143*):

2144* भार्या रक्ष गृहं रक्ष पशुं मे रक्ष सर्वदा ।

पतन्तु हेतयः सर्वे स्वयंदस्मत्तत्वाभिभो ।

सर्वत्र सर्वदास्माकं शिवो भव हुताशन ।

32 G2 om. 32^{ab} (cf. v. l. 31). — Before 32, 8 (except Ms; G2 om. 32^{ab}) ins. वैशं. — ') Ko.4 D8 स तथेति; K2 तथेति सं; K8 B8.5 Da T1 तथेति तं. Ko.8.4 V1 प्रतिज्ञाय. — ') S1 T1 G8 M खाण्डवं. — ') Ko.4 Da दिधक्षया; G1 M (except Ms) बुभुक्षया.

Colophon om. in T1 Ms. — Major parvan: T8 G Ms. 6-8 संभव (for आदि). — Sub-parvan: S1 Ko.8 N8 B Da Dn1.2 D1.2.4.5 Ms खाण्डवदाह; to it S1 Ko.8 B8 Da D8 Ms add शाङ्गको (B8 Da1 D8 शाङ्गो) पाख्यान. K1 (om. the sub-parvan name) mentions only शाङ्गकोपाख्यान. — Adhy. name: S1 K1 मंदपालस्वापत्त-चित्ता. — Adhy. no. (figures, words or both): Dn8 228; D4m 245; D8 28; T8 G4-6 Ms. 6-8 195; G1 194; G2 193; G8 198. — S'loka no.: Da1 24; Dn 33; Ms 34. — Aggregate s'loka no.: Dn2 8333.

२२१

वैशंपायन उवाच ।

ततः प्रज्वलिते शुके शार्ङ्गकास्ते सुदुःखिताः ।
 व्यथिताः परमोद्विग्ना नाधिजग्मुः परायणम् ॥ १
 निशम्य पुत्रकान्वालात्मता तेषां तपस्विनी ।
 जरिता दुःखसंतप्ता विललाप नरेश्वर ॥ २
 अयमग्निर्दहन्कक्षमित आयाति भीषणः ।
 जगत्सदीपयन्भीमो मम दुःखविवर्धनः ॥ ३
 इमे च मां कर्षयन्ति शिशवो मन्दचेतसः ।
 अवहार्थरणैर्हीनाः पूर्वेषां नः परायणम् ।
 त्रासयन्थायमायाति लेलिहानो महीरुहान् ॥ ४

अशक्तिमत्त्वाच्च सुता न शक्ताः सरणे मम ।
 आदाय च न शक्तासि पुत्रान्सरितुमन्यतः ॥ ५
 न च त्यक्तुमहं शक्ता हृदयं दूयतीव मे ।
 कं नु जह्यामहं पुत्रं कमादाय ब्रजाम्यहम् ॥ ६
 किं नु मे स्यात्कृतं कृत्वा मन्यध्वं पुत्रकाः कथम् ।
 चिन्तयाना विमोक्षं वो नाधिगच्छामि किंचन ।
 छादयित्वा च वो गात्रैः करिष्ये मरणं सह ॥ ७
 जरितारौ कुलं हीदं ज्येष्ठत्वेन प्रतिष्ठितम् ।
 सारिसृक्कः प्रजायेत पिदृणां कुलवर्धनः ॥ ८
 सत्स्वमित्रस्तपः कुर्याद्गोणो ब्रह्मविदुत्तमः ।

221

1 Ś1 K1.3 S om. उवाच (T1 om. the ref.). — “) K2.4 Ń2.3 V1 B D वह्नौ; Ń1 शोचौ; Cd शुके (as in text). — “) Some MSS. शार्ङ्गि. — “) T3 G (except G1) बभूवुः (for व्यथिताः). — “) G4.6 नागच्छंत (for नाधि”).

2 “) Ś1 K1 Ń V1 B D T3 G2-4 M3 निशम्य; Cd as in text. D1.2 T1 बालकान्पुत्रान् (for पुत्रकान्वा). — “) Ś1 अथैषां; K1 T1 G1 M चैषां (for तेषां). K2 यशस्विनी; Cd तप (as in text). — “) K2 T3 G2-6 पुत्रशोकार्ता; K3 B1.2.3 D (except D1.2.5) दुःखशोकार्ता; Ń2.3 V1 B3 T1 G1 M शोकदुःखातां. — “) Ś1 V1 D5 जनेश्वर; K2.3 Ń2.3 B Da Dn D4 T3 G (except G1) सुदुःखिता; D1.2 आकुलेंद्रिया.

3 Before 3, Ś1 K1 G1.5.6 M ins. जरिता; Ko.2-4 N V1 B D जरितोवाच. — “) T1 अखिलं निर्दे. — “) K1 आयाति. T3 G2.4 चोष्मणा. — “) Ś1 K1.3 स दीप; K4 संभीषयन्; D2 स्वं दीप; M3 संताप. — “) D2 दुःखं विवर्धयन्.

4 “) T1 [5]पि (for च). Ś1 K1.4 Ń1 मा (for मां). T1 M मार्गयन्तीह; T3 G कर्षयन्तीह (G1 शार्ङ्गा आयाति) (for मां कर्ष). Cd कर्षयन्ति; Devp कर्ष (as in text). — M1 om. 4-5. — “) Ń V1 B D G3 परायणाः; Cd as in text. — “) Ko.4 D4 नाशयन् (for त्रासयन्). N1 Dn3 च समायाति; T3 G2-4 सर्वभूतानि (for चायमा). —

5 M1 om. 5^{ab} (cf. v. l. 4). — “) K2.3 Ń2.3 V1 B

D अजातपक्षाश्च; Ń1 अशक्तिमन्त्र. T G (except G1.2) M3 सुतान्. — “) Ś1 K1 अशक्ताः; T3 G (except G1.2) M3 अशक्तान्. T1 अशक्तान्स्वस्वकर्मणि. — “) T3 G2-4 आदातुं. G3.6 तान् (for च). K3 Ń2.3 B (except B3) D (except Da) G1 M शक्नोमि. Ko.2.4 अशक्ताश्च (Ko न शक्ता वा) हमादाय. — “) Ń1 वै गंतुम्; Ń2.3 V1 B1.3.5 Dn D1.5 T1 तरितुम्; D4 स्वरितुम्; B3 आगंतुम्; G1 स्वरितम्. K2 Ń2.3 V1 B (except B3) Dn D4.5 आरमना; D1.2 S अंततः. Ko.3.4 कचिद्रंतुमितः सुतान्; Nilp निःसारयितुमंततः. Cd cites निःसरितुं and अंततः.

6 “) D1.2 न तु त्यक्तुमशक्ता च. — “) Ś1 K1 दहति; Ko V1 D1.2.5 दीर्यते; Ń1 B1.5 दीर्यति; T3 G3.4 द्रवति (for दूयति). Ko V1 D1.2 च मे; D3 मम (for इव मे). — After 6^{ab}, Ko.2.4 D4 (marg. sec. m.). 5 ins.:

2145* कथं प्रदीप्ताज्ज्वलनाद्विसुच्येरनुसुता मम ।

मन्दभाग्या सपुत्राहं किं करिष्यामि शोचती ।

— “) K1 B3 D2 G3 M3.7 किं नु; K2 किं तु; K3 Ń2.3 V1 B3 Da1 Dn D1.5 T3 G1.3.4 कं तु; G2 कथं. Cd cites नु (वितर्के). T3 G (except G1) लज्याम्यहं; M3-8 जह्याम्यहं. — “) G3.4 (before corr.) प्रयाम्यहं.

7 T3 G2-4 om. 7^{ab}. — “) V1 दहं (for कृतं). Ń1.3 B3.6 D1 कृतं; B1.5 Da कर्म; Dn D2.4 कृते (for कृत्वा). — “) K2 Ń3 B Dn D2.4 किं वा मन्यत पुत्रकाः. — “) Ń1 D1.2 चितयन्ती. G3.6 अपि (for वि-). Ś1 S वै (for वो). — “) K2 Ń2.3 V1 B D (except D1.2.4) छादयिष्यामि; S²त्वा हि. — “) Ś1 K1 त्विह (for सह).

इत्येवमुक्त्वा प्रययौ पिता वो निर्धृणः पुरा ॥ ९
 कमुपादाय शक्येत गन्तुं कस्यापदुत्तमा ।
 किं नु कृत्वा कृतं कार्यं भवेदिति च विह्वला ॥ १०
 नापश्यत्स्वधिया मोक्षं स्वसुतानां तदानलात् ।
 एवं भुवन्तीं शार्ङ्गास्ते प्रत्यूचुरथ मातरम् ॥ ११
 स्नेहमुत्सृज्य मातस्त्वं पत यत्र न हव्यवाट् ।
 अस्मासु हि विनष्टेषु भवितारः सुतास्तव ।
 त्वयि मातर्विनष्टायां न नः स्यात्कुलसंततिः ॥ १२
 अन्ववेक्ष्यैतदुभयं क्षमं स्याद्यत्कुलस्य नः ।
 तद्वै कर्तुं परः कालो मातरेषु भवेत्तव ॥ १३
 मा वै कुलविनाशाय स्नेहं कार्षीः सुतेषु नः ।

न हीदं कर्म मोघं स्याल्लोककामस्य नः पितुः ॥ १४
 जरितोवाच ।

इदमाखोर्विलं भूमौ वृक्षस्यास्य समीपतः ।
 तदाविश्वं त्वरिता वहेरत्र न वो भयम् ॥ १५
 ततोऽहं पांसुना छिद्रमपिधास्यामि पुत्रकाः ।
 एवं प्रतिकृतं मन्ये ज्वलतः कृष्णवर्त्मनः ॥ १६
 तत एष्याम्यतीतेऽग्नौ विहर्तुं पांसुसंचयम् ।
 रोचतामेष वोपायो विमोक्षाय हुताशनात् ॥ १७
 शार्ङ्गका ऊचुः ।
 अवर्हान्मांसभूतान्नः क्रव्यादासुर्विनाशयेत् ।
 पश्यमाना भयमिदं न शक्यामो निषेवितुम् ॥ १८

8 °) Ś1 K1 T1 जरितारिः; G1 जरितानां. K1.3 हीनं;
 K2. 2.3 V1 B D (except D1.2.5) G1 हेतत्; K4 चेदं;
 G2 हीति. — °) Da श्रेष्ठत्वेन; T1 G2 'त्वे च; T3 G3.4 'ष्ट
 एव; G1 'त्वे तत्; G5 M3 'ष्टे त्वेव; G6 M5-8 'ष्टे त्वेवं. Ś1
 Ko.3.4 D1.2.5 प्रकल्पितं; K1 'कल्पयेत्. — °) Ś1 सारिसृक्कः;
 Ko.3.4 सारिसृक्षः; K1 शारिसृक्कः; K2 सारिसृक्कः; N1 V1
 B1.3.6 Da1 Dn D2.4.5 सारिसृक्कः; B5 T3 G3.4 M3.5
 शारिसृक्कः; D1 सारितर्कः; T1 सारीसृक्कः; G1.2 शारी'; G5.6
 M5-8 शारि': only Da2 exactly as in text! The vari-
 ants of this name are ignored in the sequel. — °) K2.4 D5 वंशवर्धनः; V1 कुलभूषणः.

9 °) K2. 2.3 B D (except D1.2.5) ब्रह्मविदां वरः.
 — °) N3 B5 T3 G (except G1) वै (for वो). — After
 9, S ins.:

2146* सहैव चरितुं बालैर्न शक्नोमि तपोवने ।

[G1 M बालाः. T3 G2-4 शक्नोति. T1 G1 तपोवनात्.
 M वने लपितया सह (for the posterior half).]

10 °) N1 शक्येहं; N2.3 B5 D (except D2) शक्येयं;
 T1 शक्नोमि. — °) V1 B Da तर्तुं (Da2 कर्तुं) (for गन्तुं).
 K1 कस्यापदं ततः; N1 V1 B D (except D2) कस्यापदुत्तमा.
 — °) Cf. 7°. K2-4 N1 Dn1.3 D2.5 G2 तु (for नु).
 Ś1 K (except K2) N1 B5 D1.2.5 मे स्यात् (for कृत्वा).
 T3 G2.4 कथं (for कृतं).

11 °) K4 जरिता; B5.6 Da M5 सुधिया; T3 G2.4 सा
 धिया; G5.6 साधु या. — °) N1 सा (for स्व-). T3 G2-4
 तदा बलात्. — Before 11°, all MSS. except T1 ins.
 वैशं उ° (resp. वैशं). — °) Ś1 K1 वदंती; K2 N2.3 B D
 बुवाणां. T1 तां; G1.2.5.6 M तु (for ते). — °) Ś1 तत्र;
 N1 V1 इति; D2 इव; S ते स्व- (for अथ).

12 °) T1 याहि (for पत). — °) K (except
 K1) N1 V1 B Da Dn D4.5 इह; D1.2 G2 च; T1
 G3-6 अपि; G1 सु- (for हि). T3 G (except G1.2) हि;
 M3 प्र- (for वि-). — °) G2.3 हि नष्टायां (for विन').
 — °) D1.2 transp. न and नः. N1 G (except G2.4)
 M तु; T1 हि (for नः).

13 °) K4 N1 V1 B Dn1 D4 T3 G4 क्षेमं; D1.2 योक्तुं;
 Cd as in text. D1.2 अस्मत्; M3 यत्स्यात् (by transp.).
 Ś1 K1 B5 स्व- (for यत्). Dn3 D1.2 च; T3 G (except
 G1) तु (for नः). — °) Ś1 Ko. 1.4 T G (except G1) परं
 (for परः). G5.6 कामो.

14 °) K2.3 N2.3 B D (except D1.2.5) T1 त्वं (for
 वै). K2 N2.3 B Da Dn D4 सर्वविना'; D1.2 कुलविनाशेन.
 — °) Ko.3.4 B1 च; K2 वै; B5 अलं; S (except T3
 G2.4) ते (for नः). — °) N1 B5 मे; B5 वै (for नः).

15 Ś1 K1 S om. उवाच. — °) N1 त्वरितं. — °) N1
 D1.2 तत्र (for अत्र). T1 न वहेरत्र (by transp.). D1
 G2.6 च नो (for न वो).

16 °) K (except K1) B D (except Da) पांसुना;
 T1 पांसुभिश्च. — °) G1 पिधायास्यामि पु'. — °) Ś1
 K1 तथा (for एवं).

17 °) K2.3 N1 B1.3 निहंतुं; N2 Dn D5 विहंतुं; N3
 निहंतुं; V1 उद्धृतुं; B5 निहंतुं; Cd as in text. K (except
 K1) B (except B5) Da Dn1 D1.2 पांसुसंचयं (Ko.3.4
 'चयान्); G1 पांसुसंचयात्. — °) Ś1 K1 वोपायो; K2 N3
 V1 B1.3 D4 S वो योयो; N2 B5.6 Da Dn वो वादो (for
 वोपायो). — °) K2.3 N2 B (except B5) D (except
 D1.2.5) मोक्षार्थं च; K4 विमोक्षयामि; N3 विमोक्षार्थं.

18 Ś1 शार्ङ्गाः; K1 B1.6 D (except D1.2.4) शार्ङ्गं ऊं;

कथमर्थिनं नो दद्यात्कथमाखुर्न भक्षयेत् ।
कथं न स्यात्पिता मोघः कथं माता ध्रियेत नः॥१९
विल आखोर्विनाशः स्यादग्रेराकाशचारिणाम् ।

अन्ववेक्ष्यैतदुभयं श्रेयान्दाहो न भक्षणम् ॥ २०
गर्हितं मरणं नः स्यादाखुना खादता विले ।
शिष्टादिष्टः परित्यागः शरीरस्य हुताशनात् ॥ २१

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२१ ॥

२२२

जरितोवाच ।

असाद्रिलान्निष्पतितं श्येन आखुं जहार तम् ।
ध्रुवं गृहीत्वा पादाभ्यां भयं न भविता ततः ॥ १
शार्ङ्गका ऊचुः ।
न हतं तं वयं विद्मः श्येनेनाखुं कथंचन ।

अन्येऽपि भवितारोऽत्र तेभ्योऽपि भयमेव नः ॥ २
संशयो ह्यगिरागच्छेद्दृष्टं वायोनिर्वर्तनम् ।
मृत्युर्नो विलवासिभ्यो भवेन्मातरसंशयम् ॥ ३
निःसंशयात्संशयितो मृत्युर्मातर्विशिष्यते ।
चर खे त्वं यथान्यायं पुत्रान्वेत्स्यसि शोभनान् ॥ ४

Ks पक्षिण ऊं; S (Gs om.) शार्ङ्ग(Ts G2 Ms-8 'ङ्गि)काः.
— ") N1 नवहान्; Ts G2-4 अभैकान्. B3 मांसपिडात्रः.
— ") T1 एष (for आखुर्). — ") Ts G (except G1)
पश्य मातर (for पश्यमाना). T1 विलं (for भयं). Ko. 3.4
Ds चेदं (for इदं). — ") S1 K2 D1 शक्यामो; T1 शक्येम;
Ts G (except G1.2) Ms शक्यामि; Ms-8 शक्याम. Ks
प्रवेक्षितुं. K2 N2.3 B Dn D2.4.5 प्रवेष्टुं नात्र शक्यमः; N1
V1 Da न विशामो (Da वेक्ष्याम) विलं वयं.

19 ") K2 N2.3 B D घक्षयेत्; Ts G (except G1)
हन्तात् (for दद्यात्). — ") K2 N2.3 B D (except
D1.2.5) नाशयेत् (for भक्ष). — ") K4 चरेत्; S Cd
घेत. D1.2 चरेद्वनं (for ध्रियेत नः).

20 ") N1 V1 Da विलम्; S विलाद्. — ") Ts G2-4
Mr 'चारिणः. — ") S1 K1.2 G5 Ms श्रेयो; T1 श्रेष्ठो. G1
M (except Ms) आखोर् (for दाहो).

21 V1 om. 21^{ab}. — ") S1 K1 भक्षणं (for मरणं).
Ko. 4 नो; K1.2 Da T G1.3-6 M न; N1 D1.2 G2 हि (for
नः). — ") K2.3 N B D भक्षिते (N1 D1.2 खादिते); K4
खादित; T1 खादनाद्; Ts G (except G1) तु तदा; Ms
खादन्. — ") K1 शिष्टादिष्टः; K2 शिष्टैर्दृष्टः; N3 दृष्टादृष्टः;
B1.2.5 दृष्टश्चैव; Da शिष्टैर्दिष्टः; D1.2 दिष्टया दिष्टः; T1 G2
शिष्टैर्दिष्टः; Ts G3-6 Ms. 6-8 शिष्ट दृष्टः; G1 विशिष्ट दृष्टः
(sio). Cd cites शिष्टैः and दिष्टं. — ") N1 Dn8 D2 S
हुताशने. — After 21, D4 (marg. sec. m.) S ins.:

2147* अग्निदाहे तु नियतं ब्रह्मलोके ध्रुवा गतिः ।
[D4 ध्रुवा (for ध्रुवा). T1 अग्नेर्दा 'यता' लोकोद्भवा गतिः.]

आदि'). — *Sub-parvan*: S1 Ko. 2-4 N3 B Da Dn1.2
D1.2.4.5 Ts G2.4 Ms खादवदाह; to it S1 B2.5 D1 Ms
add शार्ङ्गो (S1 Ms 'ङ्गो)पाख्यान. K1 (om. the sub-
parvan name) reads only शार्ङ्गकोपाख्यान. — *Adhy.*
name: S1 K1 Ds शार्ङ्गकसं (Ds 'वि)लापः; Ko. 3.4 शार्ङ्गिका-
विलापः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn8
229; D4m 246; Ds 30; T1 234; Ts G4-6 Ms. 6-8
196; G1 Ms 195; G2 194; G3 199. — *S'loka no.*:
Dn 22; Ms 24. — *Aggregate s'loka no.*: Dn2 8355.

222

1 S1 S om. उवाच (Gs om. the ref.). — ") S1
Ko. 1 Ds T1 निपतितं; B1 Ms-8 निस्पतितं. — ") K2.3
N2.3 B D (except D1.2) Ms आखुं श्येनो (by transp.).
— ") K2.3 N2.3 B D (except D1.2) ध्रुवं पश्यां
गृहीत्वा च (Bs तु) यातो नात्र भयं हि वः.

2 K1 B3.6 Da Dn Ds शार्ङ्गा; K2 T1 G2-4 शार्ङ्गिका.
S1 K1 S om. ऊचुः. — ") B (except B3) तु (for तं).
K2 B3 T1 G1 M विद्मः. Ts G2-4 एकमेव हतं विद्मः; G5.6
नापाहतं वयं विद्मः. — ") S1 तेभ्यस्तु. K2.3 भयमस्ति (K3
'मेति) नः. D1.2 तेभ्योपि हि च नो भयं.

3 ") N3 B5 M संशयः. K2 N2.3 B1.2.5 Dn D4.5
वह्निरागं. B3 Da संशयोऽग्निरागं. — ") S1 K1 ह्युत्तवां
भयमाखुभ्यो. — ") Ko. 3.4 Ts G2-4 'संशयः. K2 N2.3
V1 B (except B3) D (except D1.2) विले स्यान्नात्र संशयः.

4 ") S1 जननि त्वं; Ko N1 चर त्वं वै; K1 जनय त्वं;
K2 D2.4 खेचरि त्वं; K3 N3 B (except B3) D1.5 खे चर
त्वं (by transp.); K4 चरत्वेवं; T1 चरत्वेव; Ts G (except

Colophon. *Major parvan*: Ts G M संभव (for

जरितोवाच ।

अहं वै श्येनमायान्तमद्राक्षं विलमन्तिकात् ।
 संचरन्तं समादाय जहाराखुं विलाद्वली ॥ ५
 तं पतन्तमहं श्येनं त्वरिता पृष्ठतोऽन्वगाम् ।
 आशिषोऽस्य प्रयुञ्जाना हरतो मूपकं विलात् ॥ ६
 यो नो द्वेष्टारमादाय श्येनराज प्रधावसि ।
 भव त्वं दिवमास्थाय निरमित्रो हिरण्मयः ॥ ७
 यदा सं भक्षितस्तेन क्षुधितेन पतत्रिणा ।
 तदाहं तमनुज्ञाप्य प्रत्युपायां गृहान्प्रति ॥ ८
 प्रविशध्वं बिलं पुत्रा विश्रब्धा नास्ति वो भयम् ।
 श्येनेन मम पश्यन्त्या हत आखुर्न संशयः ॥ ९

शार्ङ्गका ऊचुः ।

न विद्म वै वयं मातर्हृतमाखुमितः पुरा ।
 अविज्ञाय न शक्यामो बिलमाविशतुं वयम् ॥ १०

जरितोवाच ।

अहं हि तं प्रजानामि हतं श्येनेन मूपकम् ।
 अत एव भयं नास्ति क्रियतां वचनं मम ॥ ११

शार्ङ्गका ऊचुः ।

न त्वं मिथ्योपचारेण मोक्षयेथा भयं महत् ।
 समाकुलेषु ज्ञानेषु न बुद्धिकृतमेव तत् ॥ १२
 न चोपकृतमस्माभिर्न चास्मान्वेत्थ ये वयम् ।
 पीड्यमाना भरस्यसान्का सती के वयं तव ॥ १३

G₁) Me-8 चर वै त्वं. Cd cites चर (=गच्छ) as in text.
 Ś₁ K (except K₂) N₁ D_{1.2.5} यथाकामं. — ^a) K_{2.3} N₁
 V₁ B D G_{4.5} आ(D₄ G_{4.5} प्रा)प्यसि; T₁ उत्सृज्य; Cd
 वेत्स्यसि (as in text). Ś₁ K₁ शोभने.

5 K₁ S om. उवाच. — ^a) K₂ N_{2.3} B (except B₆)
 Dn D₄ अहं वेगेन तं यातं. — ^b) D_{1.2} महातं (for अद्राक्षं).
 K₂ N_{2.3} B (except B₆) Dn D₄ पततां वरं (for बिलम्).
 — ^c) K_{2.3} N_{2.3} B (except B₆) Dn D₄ विलादाखुं.
 Ś₁ K_{0.1.4} N₁ V₁ D_{1.2.5} तमादाय. — ^d) T₁ M₅
 बलादाखुं. Ś₁ K₁ N₁ V₁ T₁ G_{2.3.4} (by corr.) बलाद्वली.
 K_{2.3} N_{2.3} B_{1.5} Dn D₄ श्येनं पुत्रा महाबलं.

6 ^a) K₂ N_{2.3} B (except B₆) Dn D_{4.5} तं पतंतं
 महावेगात्. — ^b) N₁ Dn₂ D₁ पृष्ठतोऽन्वगां; T₈ G₂₋₄
 पूर्वमन्वगां; G_{1.5.6} Me-8 पृष्ठमन्वगां. — After 6^{ab}, K₄
 reads 9, repeating it in its proper place. — ^c) S
 हरतं. K_{1.3} N₁ V₁ B Da Dn₂ D_{4.5} S मूपिकं. Ś₁ D_{1.2}
 G₁₋₃ बलात्. — K₂ ins. after 6: D₄ (marg. sec. m.),
 after 7^{ab}:

2148* नमोऽस्तु ते श्येनराज रक्षिता राजवत्त्वया ।

7 ^a) Ś₁ K_{0.1.4} N₁ D_{1.4.5} माक्रम्य. — ^b) K₈
 श्येनीपुत्र. Ś₁ K_{0.1.4} N₁ हरस्युत; S विधावसि. — After
 7^{ab}, D₄ (marg. sec. m.) ins. 2148*. — ^c) K_{0.3.4}
 Me-8 चिरमास्थाय; V₁ दिवमासाद्य. — ^d) D₂ श्येन-
 राजो हिरं.

8 ^a) Ś₁ K₁ यदा परोक्षितस; K_{2.3} N_{2.3} V₁ B
 (except B₆) Dn D_{4.5} स यदा भं; D_{1.2} यदासौ भं.
 — ^b) K_{2.3} N_{2.3} B (except B₆) Dn D_{4.5} श्येनेनाखुः
 वतं; Me-8 क्षुधितेन च पत्रिणा. — ^c) Ś₁ D_{1.2} S (except

G₁) अनुज्ञाय; B₈ प्राप्य. — ^a) N₁ D_{1.2} प्रस्थिता स्तान्.
 K₁ ग्रहं प्रति; K_{2.3} N_{2.3} B (except B₆) Dn D_{4.5} पुनर्गृहं
 (K₈ D₅ गृहान्; Dn_{1.2.3} गृहे); D₂ गृहानपि.

9 ^a) K₁ T₁ G₂ विस्रब्धा; N₃ B (except B₆) D₄
 विस्रं (N₃ श्र)ब्धं; T₈ G_{1.3-6} M विस्रंभान्. (Me-8 भा).
 K₂ N₃ B_{1.5} D₄ नात्र; B₆ मात्र. — ^b) Dn₈ D₁ हतश्चाखुः.
 K₂ N_{2.3} B (except B₆) Dn_{1.2.3} D₄ महात्मना (for
 न सं).

10 K₂ T₁ G₂ शार्ङ्गिकाः; B_{1.3} Dn D₄ T₈ G₄₋₆ Me-8
 शार्ङ्गीः. Ś₁ K₁ S om. ऊचुः. D₂ शार्ङ्ग उवाच. — T₁ G₂
 M₅ (hapl.) om. 10-11 and the ref. before 12.
 — ^a) K_{0.4} V₁ B_{1.5.6} D₁ G_{1.2.4} विद्मो वै; K_{2.3} N_{2.3}
 B₆ Da Dn D_{2.4.5} T₈ M (M₅ om.) विद्महे; G_{5.6} विद्म ते.
 K_{2.3} N_{2.3} B (except B₆) D (except D₁) हतं (for वयं).
 — ^b) Ś₁ N₁ V₁ D_{1.2} हत आखुर. G₄ ततः पुरा. K_{2.3}
 N_{2.3} B (except B₆) D (except D_{1.2}) श्येनेनाखुं कथंचन
 (=2^b). — ^c) K_{2.3} N₁ V₁ B₈ Dn D_{1.4} प्रवेष्टुं विवरं
 भुवः (K₂ वि); B_{1.5} प्रवेष्टुं च बिलं भुवः; B₆ Da प्रवेष्टुं
 बिलमद्य वै.

11 T₁ G₈ M₅ om. 11 (with ref.; cf. v. l. 10). Ś₁
 K₁ S om. उवाच. — ^a) K₀ D₂ हतं प्रजां; K_{2.3} N_{2.3} B
 (except B₆) Dn D_{4.5} तमभिजां; D₁ तात प्रजां; S (T₁
 G₈ M₅ om.) हि तं (G₄ हतं) विजां. — ^b) Many MSS.
 (mostly S) मूपिकं. — ^c) K₂ N_{2.3} V₁ B (except B₆)
 Dn D₄ नास्ति वोत्र भयं पुत्राः; K₈ corrupt.

12 T₁ G₈ M₅ om. the ref. (cf. v. l. 10). K_{2.4} D₅
 G₂ शार्ङ्गिकाः; B_{1.3} Dn D₂ शार्ङ्गीः. Ś₁ K₁ S om. ऊचुः.
 — ^a) K_{2.3} N_{2.3} B D (except D_{1.2}) भयाद्धि नः; G_{4.5}

तृणी दर्शनीयासि समर्था भर्तुरेषणे ।
 अनुगच्छ स्वभर्तारं पुत्रानाप्यसि शोभनान् ॥ १४
 वषमप्यग्निमाविश्य लोकान्प्राप्स्यामहे शुभान् ।
 अथास्त्रात् दहेदग्निरायास्त्वं पुनरेव नः ॥ १५
 वैशंपायन उवाच ।
 एवमुक्ता ततः शार्ङ्गो पुत्रानुत्सृज्य खाण्डवे ।

जगाम त्वरिता देशं क्षेममग्नेरनाश्रयम् ॥ १६

ततस्तीक्ष्णाचिरभ्यागाज्वलितो हव्यवाहनः ।

यत्र शार्ङ्गो बभूवुस्ते मन्दपालस्य-पुत्रकाः ॥ १७

ते शार्ङ्गो ज्वलनं दृष्ट्वा ज्वलितं स्वेन तेजसा ।

जरितारिस्ततो वाचं श्रावयामास पावकम् ॥ १८

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्वाविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२२ ॥

मंभं मम.

13 ^{ad}. Ko Dn1 D2.5 G2.6 पीड्यमानान्. K2 N V1 B Da Dn D1.4 विभर्त्यमानान्; T1 G2 M6-8 हरस्यमानान्. S1 K1 ना भवस्य (S1 'त्य'स्मत्कृते के ते (S1 ते के) वयं तव.

14 ^b. K2 S भर्तृपो (G2.4 'तो'षणे; Dns D2 भर्तुरीदृशी. Gd cites एषणे (as in text). — ^c. K2 N2.3 B Da Dn D2 'गच्छ पतिं मातः; K3 'गच्छत्वपतिमातः; D1.2 'गच्छसि भर्तारं. — ^d. S1 Ko.1.4 वेत्स्यसि; Dns D1.2 T1 प्राप्स्यसि; G2.4.6 M लप्स्यसि. T1 G1.5.6 M शोभने.

15 S1 (? hapl.) om. 15^{ab}. — ^a. K2.3 N2.3 B D (except D1.2) वयमग्निं समाविश्य. — ^b. Ko.4 N1 V1 Dns D1.2 T1 प्राप्स्याम शोभनान्; K1.3 N2 B Dn1.2 D2.5 G2 आप्याम शोभनान्; Da आप्यामहे शु. — ^c. D2 वदास्मान्; T1 अस्मास्तु. K2 दहत्यग्निर्. — ^d. Ko.3.4 S वंवायाः; K2 स्वमायाः (for आयास्त्वं). — After 15, D4 marg. see, m. ins.:

2149* समागमश्च भविता त्वं वै शोकं च मा कृथाः ।

16 S1 K1.8 D2 S om. उवाच (G2 om. the ref.). — ^a. K (except K1) N V1 D (except D1.5) T1 G2 M उक्त्वा. S1 K1 तदा; G2.6 तथा. K2.4 Da1 D1 शार्ङ्गो. — ^b. S1 Ko.1.4 D2 सुतानुत्सृज्य; N1 तानुत्सृज्य च. — ^c. S1 K (except K2) V1 निराश्रयं; N1 D1.2 निरामयं; N2.3 Bsm Dn D4.5 अनामयं.

17 ^a. B2 तीक्ष्णाग्निर्; D1.2 कृशानुर; G1 तीक्ष्णांशुर. K2 अस्यायात्. — ^b. K2 N2.3 V1 B D (except D1.2) G1 त्वरितो हव्य.

18 Dns om. 18. — ^a. K2 N B (except B2) Dn1.2 ततस्ते; T1 G1.6 M तं शार्ङ्गो; T2 G2-5 शार्ङ्गका. K2 N B (except B2) Dn1.2 D2 ज्वलितं. — ^b. K2 N B1.5 Dn1.2 D1.4 G1.5.6 ज्वलनं; B2.6 Da D2 T1 M ज्वलितं. K2 N B (except B2) Dn1.2 D2 ते विहंगमाः (for स्वेन ते). — After 18^{ab}, S ins.:

2150* व्यथिताः कृणा वाचः श्रावयामासुरन्तिकात् ।

— ^a. S1 K (except K2) N V1 B2 D (except D4; Dns om.). ततो वाक्यं; G2.6 M ततो वाचः.

Colophon om. in T1. — *Major parvan*: T2 G M संभव (for आदि). — *Sub-parvan*: S1 Ko.2.4 B1 D1.2.5 G2.4 खाण्डवाह; to it S1 Ko.4 B1 D1.2.5 add शार्ङ्गको (B1 D1 शार्ङ्गो) पाख्यान. K1.3 N2 B2.5.6 Da Dn1.2 D2 M2 (all om. the sub-parvan name) mention only शार्ङ्गको (N2 B2.5 Dn1.2 D2 शार्ङ्गो) पाख्यान. — *Adhy. name*: S1 K1 जरिता (K1 शार्ङ्गो) पलायनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dns 230; D4m 247; D2 31; T2 G4-6 M2.6-8 197; G1 M2 196; G2 195; G3 200. — *Sloka no.*: Dn1.2 18; M2 19.

223

1 Before 1, K4 ins.:

2151* कथं नाम पितास्माकं दुःखापन्ना वंशविते (sic) ।

— S1 K1 S om. उवाच; B2 om. the ref. — ^a. V1 पुरस्तात्कृच्छ. — ^b. M2 (sup. lin. as in text). श्रीमान्. — ^c. T G (except G1) संप्रेक्ष्य. K2 कृच्छकालं च सं. — ^d. Ko.4 B2 Da2 Dn1.2 D1.5 T1 G1.2 M2 नैवेति; K1 नावेति; K2 corrupt. D2 व्यथते नैव कं; M2-8 व्यसनं वेत्ति कं.

2 ^a. T2 G (except G1.2) यत्तु. K (except K1) N V1 B D अनुप्राप्तं. T1 यः कृच्छमभिसंप्राप्तं. — ^b. D2 विवेकी. S विश्वासान्नावबुध्यति (T1 'ते'). — ^c. S1 K (except K4) B2 D2 'कालव्यथितो. — ^d. K2.3 N2.3 B (except B2) Dn D2 न श्रेयो विदते महत्.

3 S1 K1 D2 S om. उवाच. — ^{ab}. Ko D2 G2.4 वीरस्त्वमसि. S1 वद; K2 D1.2 वचः; G2 तु नः (for च नः). K2 एवमुक्तो आत्तुमिस्तु जरितारिर्विभावसुं. — ^c. K2.3

२२३

जरितारिखाच ।

पुरतः कृच्छ्रकालस्य धीमाञ्जागतिं पूरुषः ।
 स कृच्छ्रकालं संप्राप्य व्यथां नैवेति कर्हिचित् ॥ १
 यस्तु कृच्छ्रमसंप्राप्तं विचेता नावबुध्यते ।
 स कृच्छ्रकाले व्यथितो न प्रजानाति किञ्चन ॥ २

सारिसृक उवाच ।

धीरस्त्वमसि मेधावी प्राणकृच्छ्रमिदं च नः ।
 शूरः प्राज्ञो बहूनां हि भवत्येको न संशयः ॥ ३

स्तम्बमित्र उवाच ।

ज्येष्ठस्त्राता भवति वै ज्येष्ठो मुञ्चति कृच्छ्रतः ।
 ज्येष्ठश्चेन्न प्रजानाति कनीयान्किं करिष्यति ॥ ४

द्रोण उवाच ।

हिरण्यरेतास्त्वरितो ज्वलन्नायाति नः क्षयम् ।
 सप्तजिह्वोऽनलः क्षामो लेलिहानोपसर्पति ॥ ५

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तो भ्रातृभिस्तु जरितारिविभावसुम् ।
 तुष्टाव प्राञ्जलिर्भूत्वा यथा तच्छृणु पार्थिव ॥ ६

जरितारिखाच ।

आत्मासि वायोः पवनः शरीरमुत वीरुधाम् ।
 योनिरापश्च ते शुक्र योनिस्त्वमसि चाम्भसः ॥ ७
 ऊर्ध्वं चाधश्च गच्छन्ति विसर्पन्ति च पार्थिवतः ।
 अर्चिषस्ते महावीर्यं रश्मयः सवितुर्यथा ॥ ८

सारिसृक उवाच ।

माता प्रपन्ना पितरं न विद्मः
 पक्षाश्च नो न प्रजाताञ्जकेतो ।

न नस्त्राता विद्यतेऽग्रे त्वदन्य-

स्तस्माद्धि नः परिरक्षैकवीर ॥ ९

यदग्रे ते शिवं रूपं ये च ते सप्त हेतयः ।

१. २. ३ B D (except D1.2) प्राज्ञः शूरो (by transp.);
 S नमस्तेस्तु. १. ३ V1 च (for हि). — ४) Ko. ३. ४ Ds
 नरोत्तमः; Ks कुले गुणी; S (except Gs. ६) गुणाधिकः.

4 Ś1 K1 D2 S om. उवाच. — ५) K2. ३ B D1. ३
 G1. ३. ४ आता; १. २. ३ Dn Ds तातो (for प्राता). T1 अत्र
 आतृष्वनेकेषु. — ६) Ś1 K हि जानाति; १. ३ विजानाति.

5 Ś1 K1 D2 S (except M7) om. उवाच. — ७) Gs
 'रेतास्त्वरति. — ८) Ts G2-4 च (for नः). Da1 Ts G2-4
 स्वयं (for क्षयम्). — ९) N (except Da) 'जिह्वाननः (D1
 'तः); T1 Gs. ६ 'जिह्वानलः. K2 १. २. ३ B (except B6) Dn
 D1. ६ क्रूरो; १. ३ V1 D1. २ कालो; G1 सर्वान्; M5 क्षेमो;
 Me-8 क्षिप्रं (for क्षामो). Ms 'जिह्वोनिलसखो. — ४) Ko
 प्रसर्पति; K2-4 १. ३ B Dn D4. ६ T Gs. ६ Ms-8 विसर्पति;
 K4m १. ३ B1. ३. ६ Da विसर्पिता; V1 अवसर्पति; G1-4 अपि
 सर्पति; M5 वनस्पतीन्.

6 Ś1 K1. ३ Ds S om. उवाच (T1 om. the ref.).
 — ७) १. ३ स एवमुक्तो भ्रातृभिर् (for ५). K2. ३ १. २. ३ B
 (except B6) Dn D4. ६ एवं संभाष्य ते (Ks Bs चा) न्योन्यं
 मंदपालस्य पुत्रकाः. — ८) Ko. ४ D1 प्रणतो भूत्वा. K2. ३
 १. २. ३ B (except B6) Dn D4. ६ तुष्टुः प्रय (Ks 'ण) ता

भूत्वा. — ४) K2 १. २. ३ B1. ३. ६ Dn D4. ६ यथासि; १. ३ V1
 B6 Da D1. २ यथावच्. Ś1 K1 १. ३ D1. २ शृणु भारत; K1
 शृणु तन्नृप. G1 Ms. ६ यत्तच्छृणु नराधिप.

7 Ś1 K1 D2 S om. उवाच. — ८) Ś1 K1 Ms
 (sup. lin.) वायुः पवनः; K4 १. ३ V1 B D वायोर्ज्वलन्.
 — ९) K2 B6 Da अपि; १. ३ B6 Dn D1. २. ४ T1 असि; Ds
 पुण्य- (for उत). Ś1 K1 Cd वीरुधः. Ts G2-4 शरीरांत-
 चार्थसि. — ७) Ś1 K1. २. ४ १. ३ V1 Dn D2. ४. ६ शुक्रं; Ms
 sup. lin. शुक्र. Gs. ४ योनिरार्षोऽग्निहोत्रस्य. — ४) G1
 Ms. ६. १ चांभसां; Gs. ४ वर्चसः.

8 ५) K2 ऊर्ध्वबाहुश्च. K2 १. २. ३ B D (except D1. २. ३)
 सर्पति. — ६) Ś1 विस्फुरन्ति; Ds विसर्पते. G1 हव (for
 च). S शाश्वताः (Gs. ४ Ms. ७ 'तः). K2 १. २. ३ V1 B Da
 Dn D4 पृष्ठतः पार्श्वतस्तथा; १. ३ दिवि सर्पति पा. — ७) Ś1
 अर्चिषि ते.

9 Ś1 K1 S om. उवाच. — ८) १. ३ B D (except Ds)
 प्रणष्टा; V1 विपन्ना; T1 G1 M प्रयाता; Ms (sup. lin.) Cd
 as in text. Ts G2-4 पितरं विपक्षा. — ९) K4 जाता; Gs. ६
 M सुजाता (for प्रजाता). Ks. ४ धूमकेतो; Ms. ६ भवादे. K1
 १. ३ V1 B D (except Ds) पक्षा जाता नैव नो (१. ३ च) धूम-

तेन नः परिरक्षाद्य ईडितः शरणैषिणः ॥ १०

त्वमेवैकस्तपसे जातवेदो

नान्यस्तप्ता विद्यते गोषु देव ।

ऋषीनसान्वालकान्पालयस्व

परेणासान्प्रैहि वै हव्यवाह ॥ ११

स्तम्बमित्र उवाच ।

सर्वमग्रे त्वमेवैकस्त्वयि सर्वमिदं जगत् ।

त्वं धारयसि भूतानि भुवनं त्वं विभर्षि च ॥ १२

त्वमग्निर्हव्यवाहस्त्वं त्वमेव परमं हविः ।

मनीषिणस्त्वां यजन्ते बहुधा चैकधैव च ॥ १३

सृष्ट्वा लोकांस्त्रीनिमान्हव्यवाह

प्राप्ते काले पचसि पुनः समिद्धः ।

सर्वस्यास्य भुवनस्य प्रवृत्ति-

स्त्वमेवाग्रे भवसि पुनः प्रतिष्ठा ॥ १४

त्वमन्नं प्राणिनां भुक्तमन्तर्भूतो जगत्पते ।

नित्यं प्रवृद्धः पचसि त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ १५

द्रोण उवाच ।

सूर्यो भूत्वा रश्मिभिर्जातवेदो

भूमेरम्भो भूमिजातात्रसांश्च ।

विश्वानादाय पुनरुत्सर्गकाले

सृष्ट्वा वृष्ट्या भावयसीह शुक्र ॥ १६

त्वत्त एताः पुनः शुक्र वीरुधो हरितच्छदाः ।

C. 1
B. 1

केतोः T₁ पक्षाः सुजाता न हि भूमः; T₈ G₂₋₄ वयं कृशा भगवन्नः प्रसीद. — °) K₀ नानाख्याता; K_{8.4} ना (K₈ नो) न्यखाता; G₁ स नखाता; M₈ जनखाता. K₂ N_{2.8} B D (except D_{1.2.5}) विद्यते वै; T₁ G_{1.2} M (except M₈) विद्यतेऽग्रे. — °) K₂ N₂ B D S तस्मा (G₁ भया) दस्मान्; V₁ तस्मा-देतत्. K₂ N_{2.8} B D (except D_{1.2}) त्राहि बालांस्त्वमग्रे; T G परिपाद्येकवीर; M₈₋₈ परिहृत्यैव गच्छ.

10 °) G₂ यच्च तेऽग्रे. G₁ विश्वरूपं. — °) S₁ K₁ याश्च ते; K₀ येन ते; K₂ यच्च ते; K₈ यत्र ते; G₁ यच्चैते. — °) K_{0.8} परिविद्यद्य; K₂ Da 'विद्धि त्वं; K₄ 'विध्यस्मान्; N₁ 'पाद्यद्य; N_{2.8} V₁ B_{8.6} Dn D_{1.4} 'पाहि त्वं; B_{1.5} 'वीक्षस्व; D₈ 'रक्षस्व; S 'रक्षेयाः (M₈₋₈ 'रक्षंतु). — °) K₂ N_{2.8} V₁ B_{8.6} Da Dn D₁ आर्ताः; K₄ पंडितान्; N₁ रक्षितान्; D₄ आर्ताः स; D₈ आर्तास्ते; S पीडितान्; Cd as in text. S₁ K₁ शरणैषिभिः; K₂ शरणागतान्.

11 °) K₀ Cd तमसे; K₂ G₂ तपसो; K₈ तप्यसे; D₂ M₈ (sup. lin.) तपसा. M₈₋₈ जातभावो. — °) S₁ K₁ D_{1.2} तदा; K₂ त्वत्तो; N₁ त्राता; B₈ गोप्ता (for तप्ता). S₁ K_{1.4} Da₁ G₁ देवः. — °) K₄ ऋषींस्त्वस्मान्. K₂ पालय त्वं. — °) Cf. 19°. B D₈ G₂ प्रेहि. T₁ G₁ चेद्; G₂₋₄ M च; G_{4.6} हे (for वै). — S₁ K (except K₂) N₁ D_{1.2} भवत् (D_{1.2} तव) प्रसादाज्जीवितं प्राप्नुयाम.

12 S₁ K₁ S om. उवाच. B₈ om. the ref. — °) S (except T₁ G₂ M₈) त्वमेकस्तु. — °) T₈ G (except G₁) भुवनं च विभर्षि च.

13 Before 13, S ins. द्रोणः (M₇ वैशं). — °) D_{1.2} S त्वमग्रे. D_{1.2} हव्यकव्यश्च; S हव्यवाहश्च (G₁ M_{8.5} 'मुक्चैव). — °) T₈ G (except G₁) परमा गतिः. — °)

B₈ तां; D₂ G_{8.5} त्वं (for त्वां). K₂ N_{2.8} B (except B₈) Dn D₄ जानंति. K₈ चैकमेव च; N_{2.8} V₁ B_{1.5.6} Da Dn D₄ चैकधापि च; G₁ चैकधापि च; G₈ चैकधापि च. K₂ एकधा बहुधा चैव यजंति त्वां मनीषिणः.

14 °) K₂ N_{2.8} V₁ B (except B₈) D (except D_{1.2.5}) काले प्राप्ते (by transp.). N₁ D_{1.2} दहसि (for पचसि). T₁ M₈₋₈ समिद्धं; G₁ त्वमिद्धः; G₂ समिद्धमेतत्. — °) K_{2.4} N_{2.8} B_{1.5} Dn D₄ त्वं सर्वस्य; B₈ त्वं सर्वस्यष्टा; B₈ D_{1.2} त्वं सर्वस्यास्य (for सर्वस्यास्य). — °) K₁ त्वमेवाग्निर्; N₁ D_{1.2} 'वाय. K₂ प्रभवसि; Da पचसि. S₁ त्वमन्नं; Cd प्रतिष्ठा (as in text).

15 Before 15, K₂ B_{1.5.5} D (except D_{1.2.5}) ins. द्रोण उवाच. — °) K₂ N_{2.8} B D प्राणिभिर (D_{1.2} प्राणिना). K₂ M₈₋₈ मुंक्ते; T G M_{8.5} मुंक्ते. — °) S₁ K₁ अंतर्भूतं. — °) S₁ K₁ N₁ V₁ B₈ Dn₂ T₁ G₈ नित्यं (for नित्यं). B₈ प्रवृद्धं; D₂ समृद्धः. K_{0.8.4} D₈ चरसि.

16 K₁ om. उवाच. K₂ N_{2.8} B D (except D₂) S om. the ref. (cf. v. l. 13, 15). — °) S₁ K₁ भूमिरंभो; S भूमेरापो. S₁ K₁ V₁ B (except B₈) Da भूमिजानां. S₁ K₁ रसानां. D_{1.2} भूमिजातं रसं च. — °) K₂ विश्वस्यादाय; S विश्वं चा (G₁ 'श्वाश्चा-; G_{8.4} 'श्च त्वा) दाय. Cd cites विश्वान् (as in text). K₂ N_{2.8} B₁ D (except D₈) उत्सृज्य काले; T₈ G₈₋₈ उत्सृ (G_{8.4} अप उत्सृ) जसि काले. — °) S₁ K₁ सृष्टिः; K₂ Dn_{1.2.3} D₁ वृष्ट्या; K₈ B₁ Cd सृष्ट्या; K₄ स्मृतो; N_{2.8} Dn₈ दृष्ट्या; D_{2.4} दृष्ट्या; G₂ दृष्ट्या (for सृष्ट्या). K₂ T₁ G₁ M₈ सृष्ट्या (T₁ 'ष्ट्या); B₈ भूयो; T₈ G₂₋₅ दृष्ट्या; G₈ दृष्ट्या (for वृष्ट्या). G_{8.6} इव (for इह). K₀ शुक्रे; K_{2.4} Da₁ T₁ G₈ M_{8.6} 'क्रः; Dn₁ D_{2.5} 'क्रः.

जायन्ते पुष्करिण्यश्च समुद्रश्च महोदधिः ॥ १७
इदं वै सन्न तिग्मांशो वरुणस्य परायणम् ।
शिवस्त्राता भवास्सार्कं मास्मानद्य विनाशय ॥ १८
पिङ्गाक्ष लोहितग्रीव कृष्णवर्त्मन्हुताशन ।
परेण प्रैहि मुञ्चास्मान्सागरस्य गृहानिव ॥ १९

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तो जातवेदा द्रोणेनाक्लिष्टकर्मणा ।
द्रोणमाह प्रतीतात्मा मन्दपालप्रतिज्ञया ॥ २०
ऋषिद्रोणस्त्वमसि वै ब्रह्मतद्वाहृतं त्वया ।
ईप्सितं ते करिष्यामि न च ते विद्यते भयम् ॥ २१
मन्दपालेन यूयं हि मम पूर्वं निवेदिताः ।

वर्जयेः पुत्रकान्मह्यं दहन्दावमिति स ह ॥ २२
यच्च तद्वचनं तस्य त्वया यच्चैह भाषितम् ।
उभयं मे गरीयस्तद्ब्रूहि किं करवाणि ते ।
भृशं प्रीतोऽसि भद्रं ते ब्रह्मन्स्तोत्रेण ते विभो ॥ २३
द्रोण उवाच ।

इमे मार्जारकाः शुक्र नित्यमुद्वेजयन्ति नः ।

एतान्कुरुष्व दंष्ट्रासु हव्यवाह सवान्धवान् ॥ २४

वैशंपायन उवाच ।

तथा तत्कृतवान्वहिरभ्यनुज्ञाय शार्ङ्गकान् ।

ददाह खाण्डवं चैव समिद्धो जनमेजय ॥ २५

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्रयोविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२३ ॥

17. ^a) Ś1 K (except K2) G3.4 त्वत्त एव; N1 धन्यास्त्वत्तः; G1 त्वत्तो ह्येताः. — ^a) N2 B Dn D4.5 सुभद्रश्च; Cd Nilp as in text. G2 समुद्राश्च महौषधीः.

18. ^a) N1 इदं च; T8 G2-4 इमं वै; G5.6 शोभनं. V1 संप्रति; T1 स्तुति; T8 G2-4 सर्वं (for सन्न). K2.4 D4 G1.2.4 तिग्मांशोर. — ^a) N1 जीवप्रदो (for शिव). Dn3 D2 सदा (for भव). — ^a) N1 न (for मर).

19. ^a) T8 G2-3 पिङ्गाक्ष (G3 'अ' हयग्रीव; M6-8 पिङ्गाक्ष सितश्मश्रो. — ^b) K0 D1.2 T G कृष्णवर्त्म. — ^c) Cf. 11^a. K2 N V1 B Ds T1 G2 प्रैहि; Cd प्रैहि (as in text). M5 वरेण रे प्रहिण्वास्मान्. — ^a) Ś1 K1 गृहान्प्रति; D1.2 गृहानि च.

20. Ś1 K1.2 Ds D2 T8 G2-4 M6-8 om. उवाच. B6 T1 G1.5.6 Ms om. the ref. — ^a) K2.3 D2.5 T1 G3 जातवेदो. — ^b) K2 N2.3 B D (except D1.2.5) द्रोणेन ब्रह्मवादिना. — ^c) K3 च प्रीतात्मा; D1.2 प्रतीतोऽसि; D4 प्रणीतात्मा. G1 M2.5 तं द्रोणमाह प्रीतात्मा.

21. Before 21, all MSS. ins. अग्निस्त्वाच (Ś1 K1 S om. उवाच). — ^a) K4 T8 G2-4 ऋषे. T1 G2 द्रोण महाप्राज्ञ.

22. ^a) K2 N2.3 B Da Dn D4 वै यूयं; D1 पूर्वं हि. — ^b) K2.4 Dn1 T1 G2.6 वर्जयेत्. — ^a) M6.8 इह (for इति).

23. ^a) D1.2 यदुक्तं (for यच्च तद्). K2 N2.3 B Da Dn D4 तस्य तद्वचनं (K2 'नाद्' द्रोण. — ^b) K2 N V1 B (except B1) D गरीयस्तु; K4 'यश्च; S 'यस्त्वाद्. — ^a) Ś1 ते; K1 तत् (for किं). Ś1 किं; K2 च (for ते). — ^c) K0

B D1.2.5 T8 G6 ब्रह्मस्तो; M5 स्तोत्रेणानेन. Cd cites ब्रह्मन् (as in text). K2 N2.3 B D (except D2) सत्तम (for ते विभो).

24. K1 S om. उवाच. — After द्रोणः, T8 G2-4 ins.: 2152* त्वज्जकान्सर्वदेवेश जातवेदो महायशः ।

— ^b) N1 D1.2 भृशम् (for नित्यम्). — ^c) K2 दंष्ट्रान्वै; N2 Dn D1.2.4.5 दंष्ट्रास्त्वं; N3 V1 B1.6 Da दंष्ट्रायै; B2.1 दंष्ट्रायां; G1 धक्ष्वाशु. — ^a) K2 N2.3 B D हुताशन; S (except M6-8) हव्यवाद् त्वं.

25. Ś1 K1.3 D2 T G2-4 om. उवाच; K2 N2.3 B Da Dn1.2 G5.6 M om. the ref. — ^a) K2 G4 स; N1 च (for तत्). K2 N2.3 B D (except D5) T8 G2.5 M5 अग्निः (for वह्निः). — ^b) K4 Da G2 शार्ङ्गकान्. — ^c) K1 दाहं; N2.3 V1 B D (except D1.2.5) दावं; S चापि (for चैव). — ^a) T3 G (except G1) संप्रेक्ष्य (for समिद्धो).

Colophon. Major parvan: T8 G M संभव (for आदि). — Sub-parvan: Ś1 K0-2 B1.3 Dn1.2 D1.2.4.5 G3.4 M3.5 खाण्डवदाह; to it Ś1 K0-2 B1.3 Dn1.2 D1.2.4.5 Ms add शार्ङ्गको (K2 शार्ङ्गिको; B1.3 Dn1 D4 शार्ङ्गो)पाख्यान. K3.4 N3 B5.6 Da (all om. the sub-parvan name) mention only शार्ङ्गको (N3 B5 शार्ङ्गो)पाख्यान. — Adhy. name: K4 अग्निस्त्वः; T1 शार्ङ्गिकास्त्वः. — Adhy. no. (figures, words or both): Dn3 231; D4m 248; D6 31; T1 235; T8 G2-3 M2.6-8 198; G1 M5 197; G2 196; G3 201. — S'loka no.: Dn 25; M5 26. — Aggregate s'loka no.: Dn3 8397.

२२४

वैशंपायन उवाच ।

मन्दपालोऽपि कौरव्य चिन्तयानः सुतांस्तदा ।
 उक्तवानप्यशीतांशुं नैव स स्म न तप्यते ॥ १
 स तप्यमानः पुत्रार्थे लपितामिदमब्रवीत् ।
 कथं न्वशक्ताः पुत्रने लपिते मम पुत्रकाः ॥ २
 वर्धमाने हुतवहे वाते शीघ्रं प्रवायति ।
 अस्मर्था विमोक्षाय भविष्यन्ति ममात्मजाः ॥ ३
 कथं न्वशक्ता त्राणाय माता तेषां तपस्विनी ।
 भविष्यत्यसुखाविष्टा पुत्रत्राणमपश्यती ॥ ४
 कथं नु सरणेशक्तान्पतने च ममात्मजान् ।

संतप्यमाना *अभितो वाशमानाभिधावती ॥ ५
 जरितारिः कथं पुत्रः सारिसृक्कः कथं च मे ।
 स्तम्बमित्रः कथं द्रोणः कथं सा च तपस्विनी ॥ ६
 लालप्यमानं तमृषिं मन्दपालं तथा वने ।
 लपिता प्रत्युवाचेदं सास्यमिव भारत ॥ ७
 न ते सुतेष्ववेक्षास्ति तानृषीनुक्तवानसि ।
 तेजस्विनो वीर्यवन्तो न तेषां ज्वलनाद्भयम् ॥ ८
 तथाग्नौ ते *परीक्षाश्च त्वया हि मम संनिधौ ।
 प्रतिश्रुतं तथा चेति ज्वलनेन महात्मना ॥ ९
 लोकपालोऽनृतां वाचं न तु वक्ता कथंचन ।

224

1 Ś1 K1.8 D2 S om. उवाच. — °) V1 D1.2 °पालस्तु.
 B8 राजेंद्र; G2 कौरव्यः. — °) K2 °यानः स वै सुतान्; N1
 D1.2 चितयन्स्वसुतांस्तदा (N1 °था); N2.3 B Da Dn D4.5
 चितयामास पुत्रकान् (N2 B Da वै सुतान्). — °) Ko.2.4
 °वानथ शीतांशुः; K2 N2.3 B Da Dn D4.5 उक्तवापि च (K2
 चापि) स तिममांशुः; N1 D1.2 °वानपि (D1.2 °नेष) दीसांशुः.
 — °) T1 G2 सस्मार; G1 सन्न न (for स स्म न). Ko.3
 पुनः पुनरतप्यतः; K2 N2.3 V1 B Da Dn D4.5 नैव
 शर्माधिगच्छति; N1 D1.2 नैव सस्मार तद्वचः.

2 G2 om. from पुत्रार्थे (in 2^a) up to विमोक्षाय
 (in 3^a). — °) G1 M5 तप्यमानः सुतस्यार्थे (M5 सुतार्थे
 स). — N1 om. 2^{ed}. — °) Ś1 K2.4 D2 तु; Ko G1 च
 (for तु). K2 कथं नु सरणेशक्ताः; N2.3 V1 B Dn D4.5
 कथं नु (B8 Dn D4.5 न्व- or त्व-) शक्ताः शरणे; T G2-4.6
 M कथं नु (T1 G2 M2.6-8 त्व-) शक्ताः पतने. Cd cites
 पुत्रने (as in text).

3 G2 om. 3^{ab} (cf. v. 1. 2). — °) K2 N B D
 (except D1.2.5) चाशु (for शीघ्रं). Ś1 K1 प्रवाहिनि; T3
 G2.4 प्रवाति च. — N1 om. 3^{ed}. — °) K1 हि; T3
 G4 अपि (for वि-). B (except B6) transp. विमो°
 and मवि°.

4 °) Ś1 Da D1 नु शक्ता; K1 T3 G2-6 नु (G2 त्व-)
 शक्ताः; K4 corrupt; B8 Dn D4 तु शक्ता; M8 च शक्ता.
 G1 कथं च सरणेशक्ता. — °) K2 N2.3 B D °व्यति हि
 शोकार्ता. — °) Ś1 Ko.1.8 °मभीप्सती.

5 °) Ś1 N3 नु शरणे; Ko.2.4 तु स (K4 श)रणे; K2 B1
 D1 उड्डयने; N2 B5.6 Da Dn D2.4.5 उड्डीयने; B3 S च
 सरणे (G5.6 संचरणे). — °) K2 एतानेव; G1 पतने वा.
 K4 भविष्यन्ति ममात्मजाः. — °) Ś1 Ko.1.8 N1 V1 D1.2.5
 °मानानभितो; K2 N2.3 B Da Dn D4 °माना बहुधा; K4
 °माना पुरतो; S °माना भीता च (G1.5.6 M8-8 वा).
 — °) Ś1 वाश्यमाना; Ko.2.4 B (B5 marg.) Da D2.5
 वास°; K1 वध्य°; K2 समंताच्च; S ग (T1 G1 M8-8 श)मनाय.
 K2 N2.3 B (except B8) Da Dn D1.4 T1 प्र; D2 वि-
 (for अभि-). Ko.2.4 B1.8 Da Dn1.8 D2 S (except
 T1 G1 M8)-धावति.

6 °) N3 T3 G2.4 कथंचन; G1 M कथं भवेत्. — °) K3
 G1 वा सा; N1 माता; D2 चापि; T1 सापि; M8 वा च
 (for सा च).

7 Before 7, N1 ins. वैशं उ°; S ins. वैशं. — °) Ś1
 Ko.1.8 D5 तपोवने; K4 तदा वने; N1 ततो वने.

8 Before 8, V1 ins. लपितोवाच; S लपिता. — °)
 Ko.3 N3 B6 Da Dn D4.5 पुत्रेषु (for सुतेषु). K3 G1
 M3 (inf. lin. as in text). 7.8 अपेक्षा. Ś1 K1 न तेषु पक्ष
 आयाता; D1.2 न तेषु ते ह्यवेक्षास्ति. — °) Ś1 damaged.
 K2 N V1 B D (except D1.2) यान् (for तान्). T1 G2
 गुणवानसि. K1 इति तदुक्तवानसि. — °) T1 तेजवंतो; T3
 G2.4 महाभागा; G2 ते जीवंतो (for वीर्य°). — °) Ś1 K1
 विद्यते भयं.

9 °) K2.3 N2.3 B D त्वयाग्नौ. N परीक्षाश्च; S दावाग्ने
 परिदत्ताश्च (T3 G2.4 °तसेन). — °) K2 N2.3 B D स्व (D1

समर्थोस्ते च वक्तारो न ते तेष्वस्ति मानसम् ॥ १०
 तामेव तु ममामित्रीं चिन्तयन्परितप्यसे ।
 ध्रुवं मयि न ते स्नेहो यथा तस्यां पुराभवत् ॥ ११
 न हि पक्षवता न्याय्यं निःस्नेहेन सुहृजने ।
 पीड्यमान उपद्रष्टुं शक्तेनात्मा कथंचन ॥ १२
 गच्छ त्वं जरितामेव यदर्थं परितप्यसे ।
 चरिष्याम्यहमप्येका यथा कापुरुषे तथा ॥ १३
 मन्दपाल उवाच ।
 नाहमेवं चरे लोके यथा त्वमभिमन्यसे ।

अपत्यहेतोर्विचरे तच्च कृच्छ्रगतं मम ॥ १४
 भूतं हित्वा भविष्येऽर्थे योऽज्वलम्बेत मन्दधीः ।
 अवमन्येत तं लोको यथेच्छसि तथा कुरु ॥ १५
 एष हि ज्वलमानोऽग्निलेलिहानो महीरुहान् ।
 द्वेष्यं हि हृदि संतापं जनयत्यशिवं मम ॥ १६
 वैशंपायन उवाच ।
 तस्मादेशादतिक्रान्ते ज्वलने जरिता ततः ।
 जगाम पुत्रकानेव त्वरिता पुत्रगृद्धिनी ॥ १७
 सा तान्कुशलिनः सर्वान्निर्मुक्ताञ्जातवेदसः ।

अ)यं (for त्वया). Gs. 6 Ms-8 च (for हि). — *) T G (except Gs. 4) तदा. S तेन (Ms-8 'यां') (for चेति).

10 *) K₂ Ñ_{1.2} B D (except Ds) न तां वाचं (B₆ न तावस्ते). — *) V₁ S न च. Ko Ñ_{1.2} B D (except Ds) उत्तवा मिथ्या करिष्यति. — *) K₂ चापि; K₄ तेषि (for ते च). Ns संसर्तुं (for वक्तारो). Ñ₂ B₆ Dn D_{2.4} समक्षं बंधुकुलेन; V₁ B_{1.2} s. 5 Da संसर्तुं चापि ते शक्ता; T₁ Gs. 6 न समर्थस्त्वया वक्तुं (G₅ वक्ता; G₆ वत्स); T₈ G₁₋₄ M समर्थस्त्वं च वक्ता वै. — *) Ś₁ K₁ V₁ B₈ Da D₅ T₈ G (except G_{1.2}) न ते (K₁ V₁ B₈ व्येतु; T₈ G_{3.4} न हि; G₅ नैते) ते स्वस्ति मानसे (B₈ D₅ T₈ G₃₋₈ 'सं'); Ñ₁ D₁ न तेषां ज्वलनाद्भयं; Ñ_{2.8} B_{1.5.6} Dn D_{2.4} तेन (Ñ₈ B_{1.5} व्येतु) ते स्वस्थमानसं.

11 *) B_{1.8} त्वं (for तु). Ko. 8 Ñ B D T₁ G₂ Cd 'मित्रां; G_{1.6} 'मित्रं. V₁ तामेवमुत्तमां मैत्रीं; T₈ G_{3.4} तामेव मत्सपत्नीं त्वं.

12 *) Ñ₁ न्याय्यो; T₈ G (except G₁) भाव्यं. T₁ Ms (sup. lin. as in text) पक्षपातोपि (Ms orig. हि) न न्याय्यो. — *) T₁ G₂ पीड्यमाना; G₅ वध्यमानम्. Ś₁ K_{1.8} उपाद्रष्टुं; K₄ उपस्रष्टुं; S (except G₁) उप (G₂ इव) स्प्रष्टुं. — *) Ś₁ K₁ D₅ शक्ते नात्मा; T₁ G₂ अशक्तानां; T₈ G_{1.8-6} M शक्यो (G₁ शंके) नात्मा. — After 12, T₁ G₂ repeat 10^{ad}.

13 *) V₁ S यस्यार्थे (for यदर्थं). Ś₁ K (except K₂) Ñ₁ D₅ यथा (Ś₁ 'था) हीनोद्य (Ñ₁ 'नो तु; D₅ 'नाथ) तप्यसे; D_{1.2} यस्या हेतोर्हि तं. — *) Ś₁ K₁ मरिष्यामि. B (except B₆) अहमत्रैका; T₁ G_{1.2} M₅ अहमद्यैव; T₈ G_{3.4} अद्य वै प्रायं; G_{5.6} अद्य चैवैका; Ms. 6-8 अहमद्यैका. — *) Ś₁ K₁ यथात्य; Ko. 3.4 D_{1.2} M यथा कु; Ñ₁ V₁ यथोक्ता (for यथा का). T₈ G₂₋₆ M रता (for तथा). K₂ Ñ_{2.8} B Da Dn D_{4.5} यथा कु (Da 'ञ्') पुरुषाश्रिता.

14 Ś₁ K₁ S om. उवाच. T₁ om. 14^a-15^a. — *) Ñ₁ D_{1.2} लोकान्. — *) K₈ चाभिः; G₁ अव; G₄ अपि (for अभि-). Ñ₁ D_{1.2} यथा त्वं मन्यसे शुभे. — *) V₁ कृच्छ्रगतिर; T₈ G (except G₁) कृच्छ्रतरं. Ms. 8 तच्छ्रेयतरं मम.

15 T₁ om. 15^a (cf. v. 1. 14). — *) K₂ D_{1.2} भविष्यार्थे; Ñ_{2.8} B Da Dn च भाव्यर्थे; V₁ भविष्येय; B_{8m} D₄ चरिष्यामि; T₈ G₃₋₆ भविष्यं वै; G₁ Ms. 7 भविष्यत्वे. G₂ पुत्रान्भार्यां परित्यज्य. — *) K (except K₁) Ñ_{2.8} V₁ B Da Dn₂ D₅ योवलंबेत्स (Ko D₅ ह्यु-); B_{8m} लपितेहं सु; D₂ जातं चेतसि; D₄ पलितेयं सु; S यो रमेत स (T₁ G_{5.6} Ms सु-). — *) Ś₁ K₁ अथ मन्येत तं; K₄ अवमन्येततो; S अवमन्य तथा (Ms. 6-8 पतिं). S लोकान् (Ms. 6-8 'के).

16 *) K₂ Ñ_{2.8} B D (except D_{1.2.5}) प्रज्वलन्निः. V₁ एष प्रज्वलितो द्यष्टिः. — *) K₄ D_{1.2} दृश्यते; Ñ₁ दुःखं हि; Ñ_{2.8} B_{1.5.6} Da Dn D₄ आविष्टो; G₂ द्वेषोसि; Ms तदेष; Ms तद्वेष्यं. B₈ च न; D₂ इह (for हृदि). V₁ दुःखं हि त्वयि संतापं; G₁ हृदि सर्वानवेष्ट्य हि. — *) K₄ D₅ अनिशं; G₅ Ms अशुभं (for अशिवं). K₈ Dn_{1.2} D₄ तथा (for मम). K₂ जनयिष्यति यत्तव.

17 Ś₁ K_{1.8} S om. उवाच. — *) Ko. 8 Ñ₁ D₅ अपक्रान्ते. — *) K₂ Ñ_{2.8} B D (except D_{1.2.5}) पुनः (for ततः). — *) Ñ_{2.8} B (except B₆) D (except Da) G₁ जरिता. T₁ G₅ 'ग्रन्धिनी; G_{1.2} (before corr.). 2.4 'गार्धिनी.

18 *) Ś₁ K₁ वियुक्तान्; K₂ Ñ_{2.8} V₁ B Dn D_{4.5} विमुक्तान्; Ñ₁ नियुक्तान्. — *) K₂ Ñ_{2.8} B Da Dn D₄ रोरुयमाणान् (Dn_{1.2} 'माणा दृष्टो; D₁ 'माणान्तान्स्त्वान्- — *) Ś₁ K_{1.4} D_{1.2} सुतान्द्विभवाद् (D₁ महा; D₂ तदा) वने; K₂ Ñ_{2.8} B Da Dn D₄ वने पुत्राञ्जिराम (Da₁ 'अ) यान्;

रोह्यमाणा कृपणा सुतान्दृष्टवती वने ॥ १८
अश्रद्धेयतमं तेषां दर्शनं सा पुनः पुनः ।
एकैकश्च तान्पुत्रान्क्रोशमानान्वपद्यत ॥ १९
ततोऽभ्यगच्छत्सहसा मन्दपालोऽपि भारत ।
अथ ते सर्व एवैनं नाभ्यनन्दन्त वै सुताः ॥ २०
लालप्यमानमेकैकं जरितां च पुनः पुनः ।
नोचुस्ते वचनं किञ्चित्तमृषिं साध्वसाधु वा ॥ २१

मन्दपाल उवाच ।

ज्येष्ठः सुतस्ते कतमः कतमस्तदनन्तरः ।
मध्यमः कतमः पुत्रः कनिष्ठः कतमश्च ते ॥ २२
एवं ब्रुवन्तं दुःखार्तं किं मां न प्रतिभाषसे ।
कृतवानसि हव्याशे नैव शान्तिमितो लभे ॥ २३
जरितोवाच ।
किं ते ज्येष्ठे सुते कार्यं किमनन्तरजेन वा ।

११ V1 सुतान्दृष्ट्वा तदामयान् (V1 तदा वने).

19 K2 om. 19^{ab}, reads 21^{ab} in its stead (om. the latter in its proper place). — “) Ṇ V1 B D अश्रूणि सुसुचे; T1 सुश्रद्धयैव तत्; T2 G2.4 न श्रद्धे ततस्; G1 न श्रद्धेयं ततस्; G2 सुश्रद्ध एव तत्. Cd cites अश्रद्धेयं. — “) Ṇ V1 B D दर्शनात्. — “) T G2-3 M2-3 पुत्रांस्तान् (by transp.); G2 पुत्रांश्च. Ṣ1 K1 V1 एकैकस्यैव सा पुत्रान्; K0.2 Ṇ2.3 B Da Dn D2.4 एकैकस्येन (Dn3 'त्वेन) तान्सर्वान् (K0.2 सा पुत्रान्); K2 एकैकं पतितान्सर्वान्; K4 Ṇ1 D2 एकैकमेव (Ṇ1 'कं चैव) सा पुत्रं; D1 एकैकं श्रावयत्पुत्रं. — “) Ṣ1 K1 B2 T2 G2-5 'मनान्व (T2 G2-5 'न) पश्यत; Ṇ1 'माना प्रपद्यते; V1 'माना उपेय तत्; G1 'मानांतिके सुतान्. — After 19, G1 ins. 2154*. — K4 S ins. after 19 (G1, after the repetition of 19^a; see below):

2153* जरिता तु परिष्वज्य पुत्रज्जेहादनुस्वत ।

20 “) T1 G2 M2.5 ना (T1 अ)भ्यजानंत; G1 अभि-
जानन्ति; M2-3 अभ्यजायंत. Ṣ1 K1 पुत्रकाः; D2 T1 G1
M2.7.8 ते सुताः. K2 Ṇ2.3 B Da Dn D2.4 नाभ्यनन्दं (K2
Ṇ2 B2.5 'जानं)स्तदा सुताः; G2.6 अभ्यजानंत तं सुताः. — S
ins. after 20 (G1, om. line 4, after 19):

2154* गुरुत्वान्मन्दपालस्य तपसश्च विशेषतः ।

अभिवादयामहे सर्वे जातपक्षाः प्रसादतः ।

एवमुक्तवतां तेषां प्रतिनन्द्य महातपाः ।

परिष्वज्य च तान्पुत्रान्मूर्ध्न्युपाधाय बालकान् ।

पुत्रस्पर्शात् च या प्रीतिस्तामवाप स गौतमः ।

[(L. 2) G2.6 आवेन्यामहे. — (L. 3) T G2-4 यथाविधि
(for महातपाः). — After line 5, G1 reads 21^{ab},
omitting it in its proper place; then repeats 19^a
(v.l. 'मानान्वपद्यत), which is followed by 2153*.]

— G1 ins. after 20:

2155* गुरुत्वान्मन्दपालस्य इति पादान्तिकं गताः ।

21 K1 reads 21^{ab} in the place of 19^{ab}; G1 reads
it after 2154*. — “) K0.2 V1 B2 Da लालप्यमानां; T1
G1 M 'सानः. K4 चैवैकां; V1 चैकैकं; Da एवैकां; G1

एवैकं. — After 21^{ab}, G2 ins. 2156* (cf. v. l. 23)
— G2 om. 21^c-23^d. — “) K2 Ṇ V1 B D (except
D1.2) न चैवोचुस्तदा; T1 G2-3 M उच्यते (M2.5 उवाच)
वचनं. — “) Ṣ1 K (except K2) तमथो; Ṇ1 शिशवः; D2
तमथै; T1 G2.6 M न स्त ते (T1 वै; G2.6 तैः; M2 सा
(for तमृषिं).

22 G2 om. 22 (cf. v. l. 21). Ṣ1 K1 S om. उवाच.
— “) T1 इतरः; G2.6 M (except M2) कतरः. G1 ज्येष्ठ
सुतस्तनुतरः. — “) K0.2 D2.5 तदनन्तरं; K2 Ṇ V1 B
Da Dn D2 तस्य चानुजः. S (G2 om.) तथा (T2 G1.2.4
M2 'तो; G2.6 'द)नुज्येष्ठ एव च. — “) Ṇ2.3 B Dn
D2.5 चैव (for पुत्रः). — “) K0.2.3 Ṇ2.3 B D (except
D2.5) कनीयान् (for कनिष्ठः).

23 T1 G2 om. 23 (cf. v. l. 21). — “) B2 M2
ब्रुवाणं. — “) Ṣ1 K1 किं नु (K1 न) मां; V1 कस्मात्. A
few MSS. मा (for मां). G1 परिभाषसे. — “) Ṣ1 K1
कृतवान्किं च; K0.2 कृतवत्यपि; K2.4 Ṇ V1 B D G1 M
कृतवानपि (M2 'सि). Ṣ1 हव्याशो; K0.2 हव्येशे; K1
Ṇ2.3 B2.5.6 D हि (D1 यस्) त्यागं; K4 हन्यासे; Ṇ1 B1
वस्त्यागं; V1 दुःखे वै. — “) Ṣ1 K (except K2) अतो;
G1 उपा- (for इतो). — T2 G1.2-3 M ins. after 23: G2
(which om. 21^c-23^d), after 21^{ab}:

2156* एवमुक्त्वा तु तां पत्नीं मन्दपालस्तथास्तृशत् ।

24 Ṣ1 K1 S om. उवाच (T1 om. the ref.). — “) G1
M ज्येष्ठसुते. K2.4 Ṇ V1 B D किं नु ज्येष्ठेन ते (K2
'हे सुने; D2 'हे सुते) कार्यं. — T1 (hapl.) om. 24^{ab}.
— “) K2 Ṇ B Dn D2.5 ते; K2.4 D1.2 G1 M7 च (for
वा). Ṣ1 K0.1 किमनन्तरजे तव. — “) Ṣ1 मध्यमे पुत्रे; K1
'मेनैव. K2 Ṇ V1 B D किं वा मध्यमजातेन (Da किं
मध्यमेन वा कार्यं). — “) M2 कनिष्ठे वा (for किं कं). Ṣ1
तपोधन. K2 Ṇ V1 B D 'हेन वा पुनः (V1 Da द्विज).

25 “) B1 Dn D2.4.5 यां त्वं; B2 यत्वं; B2.6 Da यदि;
S यत्र (M2-3 यां च). K2 Ṇ2.3 B Dn D2.5 G2.6 M2
सर्वतो. G1 भीतां (for हीनां). Ṇ1 V1 Da यथे (Da

किं च ते मध्यमे कार्यं किं कनिष्ठे तपस्विनि ॥ २४
यस्त्वं मां सर्वशो हीनामुत्सृज्यासि गतः पुरा ।
तामेव लपितां गच्छ तरुणीं चारुहासिनीम् ॥ २५

मन्दपाल उवाच ।

न स्त्रीणां विद्यते किञ्चिदन्यत्र पुरुषान्तरात् ।
सापत्नकमृते लोके भवितव्यं हि तत्तथा ॥ २६
सुव्रतापि हि कल्याणी सर्वलोकपरिश्रुता ।
अरुन्धती पर्यशङ्कद्वसिष्ठमृषिसत्तमम् ॥ २७
विशुद्धभावमत्यन्तं सदा प्रियहिते रतम् ।
सप्तर्षिमध्यगं वीरमवमेने च तं मुनिम् ॥ २८

अपध्यानेन सा तेन धूमारुणसमग्रभा ।
लक्ष्यालक्ष्या नाभिरूपा निमित्तमिव लक्ष्यते ॥ २९
अपत्यहेतोः संग्राप्तं तथा त्वमपि मामिह ।
इष्टमेवंगते हित्वा सा तथैव च वर्तसे ॥ ३०
नैव भार्येति विश्वासः कार्यः पुंसा कथंचन ।
न हि कार्यमनुध्याति भार्या पुत्रवती सती ॥ ३१

वैशंपायन उवाच ।

ततस्ते सर्व एवैनं पुत्राः सम्यगुपासिरे ।
स च तानात्मजात्राजन्नाश्वासयितुमारभत् ॥ ३२

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुर्विंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२४ ॥

‘दि’मान्सर्वतो हीनान्. — ^१) Ś1 K (except K2) Da Ds आञ्जु (for असि). Gs.० उत्सृज्य विगतः पुरा. — ^२) Da transp. लपितां and तरुणीं.

26 Ś1 K1 S om. उवाच. — ^३) T2 G2-4 न स्त्रीषु. — ^४) N2 B2 Dn D4.० अमुत्र. Gs.० पुरुषान्तरं; Gd as in text. — ^५) K2 G1.२.० सापत्नकम्; V1 M2-8 सापत्नताम्; T2 G2.४.० सापत्नकम्. Ś1 Ko.1.३.४ सापत्न (Ko ‘न्य’) ककुते. G2 चापि (for लोके). — ^६) K2 N B D नान्यदर्थ (Da ‘स्त्रि’) विनाशनं; T1 न वक्तव्यं कथंचन; G1 corrupt. — After 26, K2.4 N V1 B D ins.:

2157* वैरागिदीपनं चैव शृशमुद्वेगकारि च ।

Ds cont.:

2158* स्त्रीणां सदा हि सापत्न्यं भवितव्यं हि तत्तथा ।
[Posterior half = 26^d.]

27 N1 om. 27^{ab}. — ^७) V1 सुप्रीता. K2 अपि च; N2.8 B D (except D1.2) चापि; V1 अपीह; T1 ह्यसि. — ^८) Ko.4 T1 ‘लोके परिश्रुता (K4 ‘ष्कृता’); N2 B2.५.० Dn D4.५ ‘भूतेषु विश्रुता; N2 B1 D1.2 ‘लोकेषु वि’. — ^९) K2 N B D ‘ती महात्मानं (D1.2 पर्यचरद्) वसिष्ठं पर्यशंकत (B2 कृषिसत्तमं).

28 ^१) Ś1 K1 ‘भावं भक्तं च; Da ‘भावमत्यर्थ. — ^२) V1 B2 भार्याहिते. — ^३) K2-4 B1.5 D1 धीरं; S विप्रं (for वीरं). Ś1 K (except K2) सा (for तं). K1 पतिं (for मुनिम्). N2 कषीणामपि सर्वेषां वरिष्ठं पुरुषोत्तमं.

29 G1 om. 29^{ab}. — ^४) Ko.३.४ T1 G2 M अप (T1 G2 M2-8 ‘व’) ध्याता च; G2-4 अवध्यानेन; G2 अवध्याते च. — ^५) N1 V1 T2 G2-4 धूमारुणं; Gs.० ततो धूमारुणाकृतिः;

M2 ‘समन्विते. — ^६) K2.4 T1 लक्ष्यालक्ष्या; B2 तेजोहीना; G2 अलक्ष्यता. K2 D1.2 T2 G2-4.० M2 नातिरूपा (M2 ‘दा’); Da सामिरूपा; T1 अधिरूढा च. V1 लक्ष्यालक्ष्यानि रूपाणि; G2 अलक्ष्या तानि रूपाणि; M2 नालक्ष्या नातिरूपा हि; M2-8 दृश्यादृश्या नातिरूढा. — ^७) Ś1 K1 इति; K4 M2 इह (for इव). N2 B2.० Dn D4 पश्यति; Da दृश्यते. D2 निर्मिता सेति लक्ष्यते; T1 तदाप्रभृति ल; M2 निमित्तादुपल.

30 ^१) Ś1 K (except K2) Ds संतप्तं. — ^२) D1.2 तथा त्वमसि भाविनि. — ^३) N1 गता; Da हि ते; G2.० गतं (for -गते). N2.8 B1.३.५ Dn D2.४.५ G1.२ हि त्वं; V1 Da1 हत्वा; B2 हि त्वां. D1 इष्टमेवागते हि त्वां. — ^४) T2 G2-4 सा तथा त्वं. Ś1 K1 सु; K2 N B Dn D4.५ अद्य (B2 ‘भ्य-’) (for च). Ś1 K1 वर्तसे; K2 N V1 Dn D1.४.५ G1.५.० M2 (inf. lin. as in text).५ वर्तते.

31 ^१) Ko.३ S (except T1) न वै; K2 N B D (except D1.2) न हि; V1 मा वै. — ^२) Ś1 K2 D1 T G2-३ M2.७ पुंसां; V1 स्त्रीणां. G1 कथं कार्यः; M2 पुंसा कार्यः (by transp.). — ^३) T1 G1.२ अपध्याति. V1 Da अनुध्यायति नो कार्यं. — ^४) K2 N B D (except D1.२.५) G2 नारी (for भार्या).

32 Ś1 K1 om. 32 (with ref.). K2 D2 S (except M2) om. उवाच. — ^५) T1 सर्वश्रित्वैनं; T2 G2.४ सहिताः स्तान्. — ^६) Ko.४ उपासदन्; K2 N V1 B2 Da Dn D4.५ ‘सते; K4 ‘लभन्; B1.३.५ ‘गमन् (B1m ‘सते); D1 ‘लभेत्; D2 ‘लपन्. — ^७) M2-8 सर्वान् (for च तान्). K2 N V1 B D (except D1.२) सर्वान् (for राजन्). — ^८) K2 N V1 B D (except D1.२.५) उद्यतः (for आरभत्).

२२५

मन्दपाल उवाच ।

युष्माकं परिरक्षार्थं विज्ञप्तो ज्वलनो मया ।
अग्निना च तथेत्येवं पूर्वमेव प्रतिश्रुतम् ॥ १
अग्नेर्वचनमाज्ञाय मातुर्धर्मज्ञतां च वः ।
युष्माकं च परं वीर्यं नाहं पूर्वमिहागतः ॥ २
न संतापो हि वः कार्यः पुत्रका मरणं प्रति ।
ऋषीन्वेद हुताशोऽपि ब्रह्म तद्विदितं च वः ॥ ३

वैशंपायन उवाच ।

एवमाश्वास्य पुत्रान्स भार्यां चादाय भारत ।

मन्दपालस्ततो देशादन्यं देशं जगाम ह ॥ ४
भगवानपि तिग्मांशुः समिद्धं खाण्डवं वनम् ।
ददाह सह कृष्णाभ्यां जनयज्जगतोऽभयम् ॥ ५
वसामेदोवहाः कुल्यास्तत्र पीत्वा च पावकः ।
अगच्छत्परमां तृप्तिं दर्शयामास चार्जुनम् ॥ ६
ततोऽन्तरिक्षाद्भगवानवतीर्य सुरेश्वरः ।
मरुद्गणवृतः पार्थ माधवं चाब्रवीदिदम् ॥ ७
कृतं युवाभ्यां कर्मेदममरैरपि दुष्करम् ।
वरान्वृणीतं तुष्टोऽस्मि दुर्लभानप्यमानुषान् ॥ ८

Colophon. *Major parvan*: T₃ G M संभव* (for आदि*). — *Sub-parvan*: Ś₁ K_{2.4} B_{1.8} Da D_{2.4.5} T₁ M₂ खाण्डवदाह (T₁ संभव and खाण्डवदाह), followed by शार्ङ्गको (B_{1.8} D_{2.4} शार्ङ्गो)पाख्यान. Ko-2 N₃ B_{5.6} Dn_{1.2} D₁ (all om. the sub-parvan name) mention only शार्ङ्गको (N₃ B₅ Dn₁ शार्ङ्गो)पाख्यान. — *Adhy. name*: Ś₁ K_{1.4} सपत्नीवृत्तं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn₃ 232; D_{4m} 249; D₅ 32; T₁ 236; T₂ G_{1.4-5} M 199; G₂ 197; G₃ 200. — *S'loka no.*: Dn 32; M₂ 36. — *Aggregate s'loka no.*: Dn₃ 8430.

225

1 Ś₁ K₁ S om. उवाच. — ^a N_{2.8} B_{1.8} D (except Dn₃ D_{1.2}) अपवर्गार्थं. — ^b N₁ विश्वस्तो; V₁ संस्तुतो. K₂ ह्यनलो (for ज्वलनो). — ^c T₂ G_{2.4} तेनैव च. D_{1.2} G₁ M₂ तथेत्येव. — ^d D₅ सर्वमेव. D_{1.2} M₅₋₈ परिश्रुतं. K₂ N₁ V₁ B Da Dn D₄ प्रतिज्ञातं महात्मना.

2 ^a T₂ G₂₋₆ वचनमादाय. — ^b N_{1.8} अर्थज्ञतां. K_{1.4} D_{1.4} G₁ वचः (for च वः). — ^c K₂ N₁ B D (except D_{1.2.5}) भवतां (for युष्माकं). K₂ चोपकारार्थं; G₁ परिरक्षार्थं. — ^d K₂ N₁ B D (except D_{1.2.5}) पूर्वमाहम् (by transp.).

3 ^a K₂ दहनं प्रति; N₁ हृदि संप्रति; N_{2.8} B D (except D_{1.2.5}) हृदि मां प्रति; T₁ मातरं प्रति; G₁ ह्यनलं प्रति. — ^b Ś₁ K (except K₂) V₁ D₅ वै; D₂ च (for अपि). — ^c K₁ T G₂₋₆ M ब्रह्मैतद्; G₂ ब्रह्मणा. D_{1.2} व्याहृतं; T₁ विदिता; T₂ G (except G₁) विहितं; M₂ कथितं. K₂₋₄ Da₁ D_{1.2} वचः; B (except B₅) G_{1.2} M

हि वः; T₁ सुवि.

4 Ś₁ K_{1.8} D₂ S om. उवाच (M₂ om. the ref.). — ^a Ś₁ विश्वास्य; B₅ आभाष्य. K₂ N_{1.8} V₁ B Da D₂ तान्पुत्रान्; Dn₃ D_{1.2} S पुत्रांश्च. N₂ Dn_{1.2} D₄ एवमाश्वासितान्पुत्रान्. — ^b Ko. 2.8 N₁ V₁ B Da Dn_{1.2} D_{4.5} T₂ G (except G₂) M₂ भार्यामादाय; Dn₃ D_{1.2} मपि च. N₁ B D (except D_{1.2.5}) स द्विजः (for भारत). — ^c Ś₁ K (except K₂) D_{1.2} ततो देशं; T₂ G_{2.4} ततोद्देशं. — ^d Ś₁ K (except K₂) क्षेममन्यं; V₁ देशमन्यं; D_{1.2} क्षेममन्य; T₂ G_{2.4.5} M₅₋₈ अन्यदेशं; M₅ अन्यं लोकं. T₂ G_{2.4} उपागमत् (for जगाम ह).

5 ^a Ś₁ K_{1.4} Dn₃ D₁ G₁ M_{2.5} समिद्धं; N₁ V₁ B₂ Dn_{1.2} D_{4.5} G_{2.5.6} M₅₋₈ समिद्धः. K₂ N₁ B D (except D_{1.2.5}) ततः (for वनम्). — ^b N₂ D (except Da D₅) हितं (for अभयम्). S ददाह परमप्रीतः कृष्णाभ्यां परिरक्षितः.

6 ^a B_{1.6} वशा; D₂ मेदोद्वहाः; G₂ मेदोद्वहाः. T₂ G_{2.4} कूलाः; Cd as in text. — ^b Ko स; G₂ अय (for च). V₁ B (except B₅) हुताशनः (for च पावकः). — ^c K₂ N₁ B Da Dn D_{4.5} जगाम. Ko. 1.4 T₂ G_{2.4} M₅ परमां प्रीतिं; K₂ N_{1.8} B (except B₅) Da तृप्तिं परमां (by transp.). D_{1.2} T₁ G₂ अभयगच्छत्परां प्रीतिं (D_{1.2} तृप्तिं). — ^d D_{1.2} पाण्डवं (for चार्जुनम्).

7 ^a B D₅ न्तरीक्षाद्. — ^b T₂ G_{2.4} अतिक्रम्य. N₁ B D (except D_{1.2}) पुरंदरः; V₁ S शतक्रतुः. — ^c N_{2.8} B_{2.6} Dn D_{4.5} मरुद्गणैर्वृतः; V₁ S मरुत् (V₁ G₂ देवैः) परिवृतः. — ^d K₂ N₁ V₁ B D (except D_{1.2.5}) केशवं चेद् (N₃ वाक्य) मब्रवीत्.

8 Before 8, S ins. इन्द्रः. — K₄ transp. 8^{ab} and

पार्थस्तु वरयामास शक्रादस्त्राणि सर्वशः ।
 ग्रहीतुं तच्च शक्रोऽस्य तदा कालं चकार ह ॥ ९
 यदा प्रसन्नो भगवान्महादेवो भविष्यति ।
 तुभ्यं तदा प्रदास्यामि पाण्डवास्त्राणि सर्वशः ॥ १०
 अहमेव च तं कालं वेत्स्यामि कुरुनन्दन ।
 तपसा महता चापि दास्यामि तव तान्यहम् ॥ ११
 आप्नेयानि च सर्वाणि वायव्यानि तथैव च ।
 मदीयानि च सर्वाणि ग्रहीष्यसि धनंजय ॥ १२

वासुदेवोऽपि जग्राह प्रीतिं पार्थेन शाश्वतीम् ।
 ददौ च तस्मै देवेन्द्रस्तं वरं प्रीतिमांस्तदा ॥ १३
 दत्त्वा ताभ्यां वरं प्रीतः सह देवैर्मरुतपतिः ।
 हुताशनमनुज्ञाप्य जगाम त्रिदिवं पुनः ॥ १४
 पावकश्चापि तं दावं दग्ध्वा समृगपक्षिणम् ।
 अहानि पञ्च चैकं च विरराम सुतर्पितः ॥ १५
 जग्ध्वा मांसानि पीत्वा च मेदांसि रुधिराणि च ।
 युक्तः परमया प्रीत्या तावुवाच विशां पते ॥ १६

8^{ad}. — ^{ab} S₁ transp. कर्मेदम् and अमरैर्. V₁ D_{1.2} यत्कर्म; T₁ कदनम्; G_{1.5.6} कर्मेतद् (for कर्मेदम्). D_{1.2} दुर्लभं (for दुष्करम्). V₁ दुष्करं अमरैरपि (by transp.). — ^c K_{2.3} Ñ V₁ B D (except D_{1.2}) G₁ वरं. S₁ T₁ M₆₋₈ वृणीतां; K₀ T₃ G^त; K_{2.4} 'त्व. — ^d K₂ Ñ V₁ B D (except D_{1.2.5}) दुर्लभं पुरुषेष्विह; G₂ M_{3.5} 'भानपि मानुषैः.

9 Before 9, B₅ D (except D_{1.2}) ins. वैशं उ^०. — G₁ reads 9 after 11; M₅ om. 9^{ab} and reads 10^{ab} in its stead, repeating it in its proper place. — ^b S₁ K (except K₂) D_{1.2} भारत (for सर्वशः). — After 9^{ab}, K_{0.3.4} D₅ ins.:

2159*

अर्जुन उवाच ।

अस्त्रं पाशुपतं देव वृणोमि वदतां वर ।

दिन्यान्यस्त्राणि चान्यानि ददस्व हरिवाहन ।

देवराज उवाच ।

ऐन्द्रादीन्मृष्टातां पार्थ अस्त्राणि विधिपूर्वकम् ।

अस्त्रं पाशुपतं दिव्यं श्रम्वकस्ते प्रदास्यति ।

— K₅ om. 9^c-10^b. — ^c Ñ₂ D_n D₅ प्रदातुं; a few MSS. गृहीतुं. K₄ D₁ स च; B₅ G₁ M₅ तत्र. K₂ Ñ B D शक्रस्तु (B₅ 'श्र); V₁ T₁ G₁ M₅₋₈ शक्रो वै; T₃ G₂₋₅ M₅ शक्रोपि. — ^d V₁ देशं (for तदा). K₂ Ñ B D कालं (Ñ₁ 'मं) चक्रे महाद्युतिः; S ददौ कालं च कर्म च.

10 Before 10, D₅ ins. इंद्र उवाच; S (except T₃ G_{1.2} M₅) ins. इंद्रः. — K₅ om. 10^{ab} (cf. v. 1. 9). — M₅ repeats 10^{ab} here (cf. v. 1. 9). — ^c K₂ Ñ_{2.3} V₁ B D (except D_{1.2}) तदा तुभ्यं (by transp.).

11 T₃ G_{3.4} om. 11^{ab}. — ^b K_{0.3} वदयामि. K₂ कुस्सत्तम; M₅ भरतर्षभ. — ^c V₁ पार्थ (for चापि). K₄ महता तपसा चैव. — ^d K_{0.3} Ñ₁ V₁ B₅ Da भवतो (B₅ 'ते) बहं; K₂ भवतस्तदा; K₄ भवतेष्वहं (sic); Ñ_{2.3} B_{1.3.5} D_n D_{1.2.4.5} भवतोऽप्यहं. S तव दास्यामि तानहं (T₁ G_{1.2}

M_{5.5} तान्यहं; M₆₋₈ तच्चहं). — After 11, G₁ reads 9.

12 ^a K_{0.3} D₅ आप्नेयादीनि. T₃ G_{2.4} दुर्धर्ष (for सर्वाणि). — ^b K₂ Ñ B D (except D_{1.2.5}) च सर्वशः; T₃ G₂₋₅ धनंजय (for तथैव च). — ^c D₁ महान्ति याति सर्वाणि. — ^d D_{1.2} 'व्यसि न संशयः.

13 Before 13, S₁ K (except K₂) N_{1.3} B_{3.5} D_{1.2} S ins. वैशं; K_{0.3} Ñ_{1.3} B_{3.5} D_{1.2} cont. उवाच. — ^{ab} Ñ₁ जग्राह प्रीतिं पार्थेन शाश्वतीं त्रिदशेश्वरः; S 'देवोपि (G₁ 'देवेन) पार्थेन प्रीतिं वने च (G_{3.4}-य; M_{5.5} तु) शा'. — ^c D_{1.2} स (for च). S₁ T₁ तस्मै च (by transp.); K₁ तस्मिन्. S₁ K₁ D_{1.2} देवेशः. K₂ Ñ V₁ B Da D_n D₄ ददौ सुरपतिश्चैव (K₂ 'श्चापि). — ^d K₁ तांस्तस्मै; D_{1.2} वरांस्तु; G_{3.4} M₆₋₈ तद्द्वरं. K₂ Ñ_{2.3} V₁ B Da D_n D_{4.5} वरं कृष्णाय धीमते.

14 G_{5.5} om. 14. — ^a K_{0.1.3.4} वरान् (for वरं). K₂ Ñ_{2.3} V₁ B₅ D (except D_{1.2}) एवं दत्त्वा वरं ताभ्यां; B_{1.3.5} एवं ताभ्यां वरं दत्त्वा. — ^b K₂ सहस्रशः (for मरु). — ^c S₁ K (except K₂) T₃ G_{3.4} 'मनुज्ञाय. — ^d Ñ_{2.3} V₁ B (except B₅) D (except D_{1.2}) प्रभुः; M₅ (inf. lin. as in text). ^e प्रति (for पुनः).

15 ^a K₃ Ñ V₁ B D (except D₅) च (V₁ Da तु) तदा (for चापि तं). G₁ दृष्ट्वा; M₅ दग्ध्वा (for दावं). — ^b M₅ वनं (for दग्ध्वा). S₁ K D₅ सपशु (K₂ 'मृग) पक्षिकं (K_{0.3.4} D₅ 'जं). — ^c K_{2.3} तव (for पञ्च). S अहोभिरकविंशभिः (M₅₋₈ अहानि चैव विंशच्च). — ^d K₃ आशु; T G (except G_{1.2}) स (for सु).

16 ^a S₁ K₁₋₃ V₁ B₅ D_{1.5} दग्ध्वा; Ñ₁ भुक्त्वा. K₁ वनानि (for मांसानि). T₁ G₂ पीत्वाग्निः. — ^b K₂ दग्धः; B₅ दृष्टः (for युक्तः). — T₃ G_{3.4} om. 16^d-17^a. — ^c D_{1.2} तावुभौ च. K₂ अच्युतावुभौ; Ñ₁ B_{1.5.6} Da D_n D_{4.5} अच्युतार्जुनौ (for विशां पते). V₁ वाक्यं चेदमुवाच ह; B₅ तावुभावच्युतार्जुनौ.

युवाभ्यां पुरुषाभ्याभ्यां तर्पितोऽस्मि यथासुखम् ।
अनुजानामि वां वीरौ चरतं यत्र वाञ्छितम् ॥ १७
एवं तौ समनुज्ञातौ पावकेन महात्मना ।

अर्जुनो वासुदेवश्च दानवश्च मयस्तथा ॥ १८
परिक्रम्य ततः सर्वे त्रयोऽपि भरतर्षभ ।
रमणीये नदीकूले सहिताः समुपाविशन् ॥ १९

C
B
K

इति श्रीमद्वाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां आदिपर्वणि पञ्चविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥२२५॥

॥ समाप्तं खाण्डवदाहपर्व ॥

॥ समाप्तमादिपर्व ॥

17 Before 17, G₁. 5. 6 M ins. अग्निः. T₃ G₂. 4 om.
17^a (cf. v. 1. 16). — ^a) K₀. 2. 3 D₁ 'वाग्राभ्यां; K₄
'वाभ्यां च. T₁ G₁. 2 अहं युवाभ्यां शूराभ्यां. — ^b) N₁. 3 B₁
D₂ तर्पितोहं. D₂ यथाहृचि. — ^c) K₄ अनुजानीहि. K₂
B₂ तौ; K₄ D₁ G₁ मां; V₁ उभौ (for वां). — ^d) S₁
सरतां; K₀ D₂ चरतां; K₂. 4 गम्यतां; D₁ वदतां; T₁ दिविता;
T₃ G₂ M₃ भविता (G₁ भवद्वा); M₅ भवता; M₆-8 भवतां.
S₁ वाञ्छित; K₀. 2. 4 वाञ्छथ; K₁ वाञ्छथ; N₁ स्वेच्छया.
— After 17, K₀. 2. 4 D₂. 4. 5 ins.:

2160* गाण्डीर्व च धनुर्दिव्यमक्षय्यौ च महेशुधी ।

कपिध्वजो रथश्चायं तव दत्तौ महारथ ।

अनेन धनुषा चैव रथेनानेन भारत ।

विजेष्यसि रणे शत्रून्ससुरासुरमानुषान् ।

18 Before 18, T₃ G₂-8 M₅ ins. वैशं. — ^a) N₁. 3
अनुज्ञातास्ततः सर्वे अग्निना च मं. — ^b) K₁ दानवोपि; K₄
मायावी च. B₂ तथा मयः (by transp.); G₅. 6 मयस्तदा.
S₁ मयोपि दानवस्तथा.

19 ^a) T₁ G₂ आक्रम्य च. K₀ ततस्ते तु; K₂ ततो राजन्.
G₁ परिरभ्य त्रयः सर्वे. — ^b) K₂ मुदिता जनाः; N₁. 3 B₂
D₂ D₄ पुरुषर्षभ (B₂ D₂ 'भाः); D₁ भरतर्षभाः. — ^c)
K₂ B₂ नदीतीरे. — ^d) K₂ N₁. 3 समुपागमन्.

Colophon. Major parvan: T₃ G M संभव* (for
आदि). — Sub-parvan: S₁ K₀-8 B Dn D₁. 2. 4. 5 T₃
G₂-8 M₅. 7 खाण्डवदाह; T₁ संभव and खाण्डवदाह; to
these K₀. 2. 3 B₁. 5 D₁. 2 T₁ G₁. 2 M₅. 5 add शार्ङ्गको (B₂
शार्ङ्गो; G₂ शार्ङ्गको)पाख्यान; B₂ मन्दपालोपाख्यान. K₄
G₁ (both om. the sub-parvan name) mention only

शार्ङ्गको (G₁ शार्ङ्गो)पाख्यान. — MSS. mostly add समाप्तं
after the major parvan, sub-parvan or upākhyāna
name; some add it after each of them. — *Adhy.*
name: S₁ K₁ वरदानं; T₃ G₂-8 अग्निवचनं; G₁ वरग्रहणं;
M₅. 5 इंद्रप्रतिनिवर्तनं. — *Adhy. no.* (figures, words or
both): Dns 233; D₄m 250; D₅ 33 (? for 233); T₁
237; T₃ G₁. 4-6 M 200; G₂ 198; G₃ 203. — *S'loka*
no.: D₁ Dns. ns M₃ 19. — *Aggregate s'loka no.*:
Dns 8449.

After adhy. 225, S₁ K₀. 1. 4 ins. an addl.
adhy. given in App. I (No. 121), which is a variant
version of the famous S'vetaki episode and seems to
have been added here as supplementary matter,
since these same MSS. also contain, at the proper
place, the longer version which other N MSS. ins.
after 1. 215. 11 (cf. App. I, Nos. 118, 120).

After the addl. adhy. (cf. App. I, No. 121), S₁
K₁ ins.: समाप्तं चैतदादिपर्वं । अस्यानु सभापर्वं भविष्यति ।
तस्यायमादिश्लोकः ।

2161* ततोऽब्रवीन्मयः पार्थ वासुदेवस्य संनिधौ ।

प्राञ्जलिः शृङ्गया वाचा पूजयित्वा पुनः पुनः ॥

आदिपर्वण्यमी वृत्तांताः ।

Then follows the list of the vṛttāntas (arranged
here in parallel columns: the central column giving
the names common to both MSS.; the lateral
columns, those peculiar to each of the two MSS.):

Additional in Ś1	Common to Ś1 K1	Additional in K1
	अनुक्रमणी । पर्वसंग्रहः । पौष्यं । पौलोमं ।	द्रौपदीस्वयंवरः ।
	अमृतमथनं । सौपर्णं । अंशावतरणं । शाकुंतलं । यायातं । पुरुवंशानुकीर्तनं । संभवः । अस्त्रदर्शनं ।	वारणावतयात्रा । घटोत्कचोत्पत्तिः । एकचक्राप्रवेशः । बकवधः । ब्राह्मणवाक्यं । द्रौपदीसंभवः । अंगारपर्णं । तापस्यं । वासिष्ठं । और्वं । द्रौपदीविवाहः । राज्यलाभः । सुंदोपसुंदोपाख्यानं । अर्जुनतीर्थयात्रा । सुभद्राहरणं । हरणहारिका । खंडवदाहः । शार्ङ्गकोपाख्यानं । श्वेतकेतूपाख्यानं ।

Then follow the stanzas (of. 1. 2. 95-6):

इत्येतदादिपर्वोक्तं प्रथमं बहुविस्तरम् ।
अध्यायानां शते द्वे तु संख्याते परमर्षिणा ।

त्रिंशच्चैव तथाव्याया

व्यासेनोत्तमतेजसा ।

सप्त श्लोकसहस्राणि

तथा नव शतानि च ।

अष्ट श्लोकसहस्राणि

तथा नव शतानि च ।

श्लोकाश्च चतुराशीतिर्ग्रन्थो दृष्टो महात्मना ।

Then follows in Ś1 a repetition of 1. 2. 242. The MSS. end the parvan with namaskāras (Ś1 नमः शिवाय; K1 श्रीकृष्णाय नमः).

— Ko, after the addl. adhy. (of. App. I, No. 121), ins.:

2162* अतः परं सभापर्वं द्वितीयं पुण्यवर्धनम् ।

प्रतिसंधिरयं श्लोकः प्रथमः परिकीर्तितः ।

Then follows 2161* (with वैशं उ° before it); then 4 lines of दानप्रशस्तिः and finally: वृत्तांतामी । अनुक्रमणी १ । पर्वसंग्रहः २ । पौष्यं ३ । पौलमं ४ । आस्तीकं ५ । अमृतमथनं ६ । सौपर्णं ७ । सर्पयज्ञं ८ । कथासंक्षेपः ९ । व्यासोक्तिः १० । अंशावतारं ११ । प्रजासर्गः १२ । शाकुंतलं १३ । यायातं १४ । उत्तरयायातं १५ । पुरुवंशानुकीर्तनं १६ । भीष्मोत्पत्तिः १७ । धृतराष्ट्रोत्पत्तिः १८ । कर्णसंभवः १९ । दुर्योधनादिजन्म २० । पांडुजन्म २१ । पांडुदाहः २२ । नगरागमनं २३ । पांडुसंस्कारः २४ । श्राद्धदानं २५ । कुमारचेष्टा २६ । कृपोत्पत्तिः २७ । अश्वत्थामाजन्म २८ । अस्त्रशिक्षा २९ । अस्त्रदर्शनं ३० । वारणावतगमनं ३१ । जतुगृहदाहः ३२ । हिडिंबवधः ३३ । घटोत्कचोत्पत्तिः ३४ । एकचक्रागमनं ३५ । बकवधः ३६ । द्रौपदीसंभवः ३७ । व्यासदर्शनं ३८ । अंगारपर्णं ३९ । तापस्यं ४० । वासिष्ठं ४१ । और्वं ४२ । द्रौपदीस्वयंवरः ४३ । पंचेन्द्रोपाख्यानं ४४ । द्रौपदीविवाहः ४५ । विदुरागमनं ४६ । * * * (? राज्यलंभः) ४७ । सुंदोपसुंदोपाख्यानं ४८ । अर्जुनतीर्थयात्रा ४९ । कृष्णार्जुनसमागमः ५० । सुभद्राहरणं ५१ । हरणहारिका ५२ । ब्राह्मणदर्शनं ५३ । श्वेतकेतूपाख्यानं ५४ । खंडवदाहः ५५ । देवैर्युद्धं ५६ । मयमोचनं ५७ । शार्ङ्गकोपाख्यानं ५८ ॥

इत्येतदादिपर्वोक्तं प्रथमं बहुविस्तरम् ।

अध्यायानां शते द्वे तु अष्टादश तथापरं ।

अष्टौ श्लोकसहस्राणि तथा नव शतानि च ।

श्लोकाश्च चतुराशीतिः कृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत् ।

आदिपर्वं अध्याय २१८ श्लोक ८९८४ । सभापर्वं अध्याय ७८ श्लोक २५११ । वनपर्वं अध्याय २५९ श्लोक ११६६४ । विराटपर्वं अध्याय ६७ श्लोक २५०० । उद्योगपर्वं अध्याय १८६ श्लोक ६६२० । भीष्मपर्वं अध्याय ११७ श्लोक ५८८४ ।

द्रोणपर्व अध्याय १७० श्लोक ९९०९ । कर्णपर्व अध्याय ६९ श्लोक ४९०० । शल्यपर्व अध्याय ५९ श्लोक ३२२० । गदापर्व अध्याय १८ श्लोक ८७० । ऐषीकसौप्तिकपर्व अध्याय २९ श्लोक ७७५ । विशोकस्त्रीपर्व अध्याय ८ श्लोक २५० । शान्तिपर्व अध्याय ३३९ श्लोक १६५२५ । आनुशासनिकपर्व अध्याय १४६ श्लोक ८००० । आश्वमेधिकपर्व अध्याय १०३ श्लोक ३३२० । आश्रमवासिकपर्व अध्याय ४२ श्लोक * * * । महाप्रस्थान अध्याय ३ श्लोक ३२० । स्वर्गारोहण अध्याय ५ श्लोक २० । हरिवंश अध्याय ३४४ श्लोक १२००० । भविष्यपर्व अध्याय ३११ श्लोक ३४४८ ॥

— For K₁ see above.

— K₂ ins. after 1. 125. 19 (i. e. before the last colophon), four stanzas of phalas'ruti.

— K₃ ins., after the colophon, 2162*, 2161* (as in K₀ above); then cont.:

इत्येतदादिपर्वोक्तं प्रथमं बहुविस्तरम् ।

अध्यायाश्च तथा प्रोक्ताः शतद्वयमुदाहरीः ।

द्विसप्तत्यधिकास्तथा ।

श्लोकाश्च नवसाहस्राः संख्याताः परमर्षिणा ।

श्लोकाश्च चतुराशीतिर्व्यासेनोक्ता महात्मना ।

विधिवद्भोजयेद्वाजन्दद्याच्चैव गुणैर्दानम् ।

अथादिपर्वणि वृत्तान्ताश्रामी । Then it enumerates the episodes as in K₀ (om. only श्राद्धदानं), with the serial numbers, and cont.: इति वृत्तांताः समाप्ताः । ग्रंथ ९०८४ । संवत् १५७५ वर्षे श्रावणमासे वलक्ष [? read कृष्ण] पक्षे पंचम्यां तिथौ अभिनन्दनवासरे श्रीवटपत्रपुरप्रतिबद्धशमी-यालाग्रामनिवासिनाम्बुराजातिवर-उपाध्यायशिवदासात्मजभट्ट-श्रीभागसुतानामध्ययनार्थं श्रीसंखेटपुरप्रतिबद्धकांढलाजग्रा-मनिवासिसाहृद्वानागरवरपंडितकालीदासात्मजनांजीकेन लिखितम् ।

सुनुना कालिदासस्य नांजीसंज्ञेन धीमता ।

पुस्तकं लिखितं सम्यगादिपर्वार्थमुत्तमम् ॥

यावल्लवणसमुद्रो यावन्नक्षत्रमण्डितो मेरुः ।

यावच्चन्द्रादित्यौ तावदिदं पुस्तकं जयतु ॥

श्रीसंखेटपुरप्रतिबद्धकूकरजग्रामनिवासिलालाटवंशोद्भवपरमवै-ष्णवपरमधार्मिकमंत्रिवरश्रीकान्दविजयतेजसां भार्या उभयकु-लानन्ददयिनीबाईमर्भूसुत-उभयकुलोद्भरणमंत्रिवरश्रीकीर्ण-दासेन इदं पुस्तकमादिपर्वार्थं शमीयालाग्रामनिवासि-उपाध्या-यशिवदासनाम्बुरान्वयप्रदीपः तस्य सुतभट्टभागकस्वेदं पुस्तकं ब्रह्मार्पणबुद्ध्या समर्पितम् । भगवान् श्रीलक्ष्मीपतिः प्रीतोऽस्तु । लेखकपाठकयोः शुभं भवतु ॥४॥ श्रीरस्तु ॥

— K₄ ins., after the addl. adhy. (cf. App. I, No. 121), 3 stanzas of दानप्रशस्ति and फलश्रुति; and ends

with अतः सभापर्व.

— K₅ were discontinued after adhy. 2. The colophons of these and of N₁, 2 V₁ were not collated.

— N₃ ins. after 1. 125. 19 (i. e. before the last colophon), 2 stanzas of फलश्रुति.

— B₁ ins. after the colophon: समाप्तं चेदमादिपर्वेति । अस्यानंतरं सभापर्वं भविष्यति । तस्यायमाद्यः श्लोकः १, followed by 2161*. Then it cont.: ॐ नमो भगवते वासु-देवाय । ॐ तत्सत् । श्रीहरिः शरणम् । शकाब्दाः १६६२ ।

युगलकृतयुगेन्दौ विश्वविस्तीर्णशाके

शशिसुतशुभवारे माघमासे च रम्ये ।

अनुपदमनुसर्तुं कृष्णरामद्विजेन

लिखितमखिलयत्नैर्भारतस्यादिपर्वं ॥

जज्ञे बहुज्ञं परमत्युदारं

यं द्वीपमध्ये सुतमात्मयोगात् ।

पराशरात्सत्यवती महापै

तस्यै नमोऽज्ञानतमोनुदाय ॥

॥ ॐ नमः परदेवतायै ॥

— The fragm. MS. B₂ breaks off in the middle of the Āstikaparvan.

— B₃ ins., after the colophon: 22 stanzas of दान-प्रशस्ति and फलश्रुति; then इत्यादिपर्व । अस्यानंतरं सभापर्वं भविष्यति । तस्यायमाद्यः श्लोकः १; and then 2161*, ending with शकाब्दाः १६८१ मार्गशीर्षके ।

— The fragm. MS. B₄ breaks off in the middle of the Sambhavarparvan.

— B₅ ins. after the colophon, अस्यानंतरं सभापर्वं (B₅ cont. भविष्यति) । तस्यायमाद्यः श्लोकः १; then 2161*, which in B₅ is followed by शकाब्दाः १७०८ ।

— D₁ D₂ ins. after the colophon: श्रीरामाय नमः । अस्मिन्पर्वणि वृत्तांताः । अनुक्रमणिकाध्यायः । पूर्वसंग्रहः (D₁ om. from श्रीरामाय up to संग्रहः) । पौष्योपाख्यानं । तत्रैवोत्तकोपाख्यानं । पौलोमं । अग्निशापः । प्रमद्वरोपाख्यानं । आस्तीकं । अमृतमथनं । सौपर्णोपाख्यानं । सर्पसत्रं । वरप्रदानं । वैशंपायनानुशासनं । कुरुपांडवचरितसूत्रं । अंशवतरणं । शाकुंतलं । यायातं । उत्तरयायातं । पुरुवंशानुकीर्तनं । महा-भिषोपाख्यानं । वसूनां शापः । भीष्मोत्पत्तिः । सत्यवतीलंभः । विचित्रवीर्योत्पत्तिः । काशिराजसुतास्त्रयंवरः । छतराष्ट्रोत्पत्तिः । मांडव्योपाख्यानं । गांधार्यादिविवाहः । पांडोर्दिविजयः । दुर्योधनादिजन्म । तक्षामकीर्तनं । पांडुमृगया । ब्रह्मशापः । पांडवोत्पत्तिः । द्रोणोत्पत्तिः । कृपोत्पत्तिः । अश्वशिक्षा । भीमस्य विषादिदानं । पाताललोकगमनं । अश्वदर्शनं । पांडवविवासनं । जतुगृहदाहः । हैडिबं । घटोत्कचोत्पत्तिः । एकचक्रागमनं ।

(Da₂ ins. here बकवधः ।) द्रौपदीसंभवः । अंगारपर्णः । तापस्यं । वासिष्ठं । और्वं । द्रौपदीस्वयंवरः । पंचेंद्रोपाख्यानं । द्रौपदीविवाहः । विदुरागमनं । राज्यलंभः । सुंदोपसुंदोपाख्यानं । अर्जुनतीर्थयात्रा । बभ्रुवाहनोत्पत्तिः । सुभद्राहरणं । द्रौपदेयाभिमन्यूत्पत्तिः । खांडवदाहः । शार्ङ्गोपाख्यानं । इति ॥ Then follow 25 stanzas of दानप्रशस्ति and फलश्रुति; and then: इदमादिपर्व समाप्तं । अतः परं सभापर्वं भविष्यति । तत्रायमाद्यः श्लोकः १, which is followed by 2161*.

— Da₁ cont.: इत्यादिपर्वणि फलश्रुतिः समाप्ता । लेखक जानी जगजीवनरामेण ॥ ५ ॥ शुभं भवतु । कल्याणमस्तु ॥; while Da₂ cont.: शुभमस्तु १, followed by 6 stanzas of कृष्णप्रशस्ति, पुस्तकप्रशस्ति and गुरुगोपालप्रशस्ति; on the other hand, Dns cont.: श्रीसांबसदाशिवार्पणमस्तु । श्रीगुरुगजाननार्पणमस्तु । श्रीरामकृष्ण ॥ श्री ॥ सांब ॥ श्री ॥

— Dn₁ ins. after the colophon: ईश्वरसंवत्सरे मार्गशीर्षशुद्धत्रयोदश्यां लिखितं । आदिपर्व समाप्तिमगमत् ॥

— Dn₂ ends with the colophon; for Dns see above.

— Dr was discontinued after adhy. 2.

— D₁ ins. before the colophon, 2 stanzas of फलश्रुति; and after the colophon: समाप्तमादिपर्वं । अतः परं सभापर्वं १, followed by 2161*.

— D₂ ins. after l. 225, 19, six stanzas of फलश्रुति; and after the colophon: शुभं भवतु । संवत् १६५४ समये आषाढसुदि १३ भृगुवासरे लिखितमिदं चाराणस्यां गोविंदब्राह्मणेन वासुदेवभट्टानां पुस्तकं । श्रीभवानीशंकर ॥, followed by 2161*. Then follows: अनुक्रमणिका । पर्वसंग्रहः । पौलोमाख्यानं । सर्पसंग्रं । तक्षकयज्ञमोक्षः । गरुडोत्पत्तिः । शासनं । कुरुपांडवचरितसूत्रं । अंशवतरणं । शाकुंतलं । यायातं । उत्तरयायातं । पुरुवंशानुकीर्तनं । महाभिषोपाख्यानं । भीष्मोत्पत्तिः । सत्यवतीलंभः । विवित्रवीर्योत्पत्तिः । अंबास्वयंवरः । धृतराष्ट्रोत्पत्तिः । पांडव्योपाख्यानं । गांधारीविवाहः । पांडोर्द्विग्विजयः । दुर्योधनादिजन्म । तेषां नामानुकीर्तनं । पांडोर्भृगव्यावाये ब्राह्मणशापः । पांडवोत्पत्तिः । अस्त्रशिक्षा । भीमस्य विषमक्षणं । अस्त्रदर्शनं । जतुगृहदाहः । हिडिंबवधः । घटोत्कचोत्पत्तिः । बकासुरवधः । द्रौपदीसंभवः । तापस्यं । वासिष्ठं । और्वं । द्रौपदीस्वयंवरः । पंचेंद्रोपाख्यानं । पांडवानां विवाहः । विदुरागमनं । राज्यलंभः । इंद्रप्रस्थागमनं । सुंदोपसुंदोपाख्यानं । ४२ ॥

अध्यायानां शते द्वे तु संख्याते परमर्षिणा ।

अष्टौ श्लोकसहस्राणि नव श्लोकशतानि च ।

श्लोकाश्च चतुराशीतिदृष्टो ग्रन्थो महात्मना ।

Then 3 stanzas of दानप्रशस्ति, followed by इति श्रीअनुक्रमणिकाध्यायः समाप्तः । शुभं भवतु ॥

— The fragm. MS. D₃ breaks off in the middle of the Yayāti episode.

— D₄ (marg. sec. m.) ins. after l. 225, 19 (i. e. before the colophon): इतः परं सभापर्वं भविष्यति । तस्यायमाद्यः श्लोकः १, followed by 2161*.

— D₅ ins. after l. 225, 19 (i. e. before the colophon), 7 stanzas of फलश्रुति, ending with:

इत्येतदादिपर्वोक्तं प्रथमं बहुविस्तरम् ।

अस्मात् सभापर्वं भविष्यति । तस्यायमाद्यः श्लोकः १, followed by 2161*; then follows: आद्यपर्वण्यमी वृत्ताः । पर्वानुक्रमः । पर्वसंख्यासंग्रहः । कथासंक्षेपः । ग्यासोत्पत्तिः । अंशवर्णनं । राजसर्गः । शाकुंतलं । यायातं । उत्तरयायातं । पुरुवंशानुकीर्तनं । शंतनोर्विवाहः । शंतनोर्विपत्तिः । अंबिका-विवाहः । धृतराष्ट्रपांडुविदुरजन्म । पांडवोत्पत्तिः । पौलोमे गुरुशिक्षा । अधिस्तोत्रं । पौलोमे भृगुवंशवर्णनं । पुलोमो वधः । शार्ङ्गोपाख्यानं । आस्तीकसर्पसंग्रं ॥ शुभं भूयात् ॥ संवत् १८५८ ॥

— D₆, 7 were discontinued after adhy. 53; D₈-14, after adhy. 2.

— T₁ ins. after the colophon: ॐ शुभमस्तु । संभवपर्व समाप्तम् । श्रीकृष्णाय परब्रह्मणे नमः ॥

— The colophon of the fragm. MS. T₂ is missing.

— T₃ ins. after the colophon: करकृतमपराधं क्षंतुमर्हति संतः ॥ श्रीत्यगेश्वराय नमः । श्रीवैकटेशाय नमः ॥ मंगलं ॥ श्री ॥ श्रीजयतु ॥ ५ ॥

— G₁ ins. after the colophon: हरिः ॐ । शुभमस्तु ।

आदिपर्व महापुण्यं वत्सरे पिङ्गले शुभे ।

अयने दक्षिणे पुण्ये लिखितं वाञ्छितप्रदम् ।

— G₂ ins. after the colophon: श्रीकृष्णाय नमः । श्रीकृष्णार्पणमस्तु । शुभमस्तु ॥; then a stanza of क्षमापनः and finally श्रीरंगनाथपरब्रह्मणे नमः । श्रीसुंदरराजपरब्रह्मणे नमः । हरिः ॐ । आदिपर्व समाप्तं । त्रिभुवै नमः ॥

— G₃ ins. after the colophon: श्रीवेदव्यासाय नमः । श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥; then 13 stanzas of फलश्रुति and दानप्रशस्ति; then a repetition of श्रीवेदव्यासाय नमः । श्रीकृष्णार्पणमस्तु १, followed by 3 stanzas of नमनः; then:

अर्जुनो जयतां श्रेष्ठो मौक्षयित्वा मयं तदा ।

किं चकार महातेजास्तन्मे बृहि द्विजोत्तम ।

श्रीवैशंपायनः ।

शृणु राजन्नवहितश्चित्तं पूर्वजन्मनः ।

मोक्षयित्वा मयं तत्र पार्थः शस्त्रभृतां वरः ।

आदिपर्व समाप्तं । करकृतमपराधं क्षंतुमर्हति संतः ॥ श्रीवेदव्यासाय नमः ॥; and finally a stanza of दोषनिरासः.

Prof. STEN KONOW, Ethnographic Museum, Christiania: "Every serious student will feel sincerely thankful to you and your collaborators for the great and conscientious work you have given us."

Prof. LIONEL D. BARNETT, British Museum: "I heartily congratulate you on the excellent manner of the work. The critical method is thoroughly scientific, and the results are very interesting. I hope that the enterprise will receive all the support that it deserves."

Prof. F. BELLONI FILIPPI, University of Pisa: "I congratulate you and your colleagues of the Mahābhārata Editorial Board on the difficult task you have fulfilled with the first fascicule of the *editio critica* of the Great Epic of India. All the Sanskrit scholars who follow your endeavour with the most lively interest will be satisfied with the constituted text, that seems to give the most faithful picture of the original possible to be retraced under the present circumstances."

Prof. H. ZIMMER, University of Heidelberg: "Your edition will be the classical one, of this classical text, superseding all former editions, and may serve for all further investigation concerning the great Indian Epic."

Zeitschrift für Indologie und Iranistik, Leipzig: "Eine gediegene Leistung, die zu den besten Hoffnungen berechtigt und sowohl dem durch seine scharfsinnigen Arbeiten wohlbekannten Herausgeber als auch den anderen beteiligten alle Ehre macht... Wir müssen uns dankbar damit zufrieden gehen, dass Indien das leistet, was zur Zeit möglich und notwendig ist. Wir sehen schon jetzt, dass die bahnbrechenden Arbeiten der Kommission uns eine reiche wissenschaftliche Ernte schenken werden."

Rivista degli Studi Orientali, Rome: "L'avvenimento è troppo importante perchè non meriti di esser segnalato ai sanscritisti ed agli amici dell'India... Il "General Editor", dott. V. S. Sukthankar, che accoppia all'acutezza dell'ingegno e alla vastità delle letture la severità dei metodi europei, derettamente appresi alla scuola del Liders, parla del lavoro come di un "very fascinating work" nè risparmia fatica per la riuscita di un'opera, a cui resterà per sempre legato il nome dei dotti collaboratori. E lo stabilimento tipografico *Nirnaya Sagar* di Bombay... non ha lesinato i mezzi per giungere a un'edizione, la

quale per nitidezza di caratteri e bontà di material impiegati nulla ha da invidiare alle migliori edizioni europee."

Orientalistische Literatur Zeitung: "Nur soviel kann schon jetzt festgestellt werden, dass der Herausgeber offenbar mit der rühmenswertesten Akribie gearbeitet und sich alle Mühe gegeben hat, um einen wahrhaft kritischen Text herzustellen. Wenn es den indischen Gelehrten möglich werden wird—was wir immer ernstlich hoffen—in absehbarer Zeit einen kritischen Text des ganzen gewaltigen Epos hervorzubringen, so werden sie sich damit ein monumentum aere perennius errichtet haben und sich die Dankbarkeit vieler Generationen von Sanskritgelehrten zugesichert haben."

Journal of the American Oriental Society: "One of the most valuable of Sukthankar's results is his establishment for the first time of a "Kāśmīrī" recension of the epic... Dr. Sukthankar deserves to be heartily congratulated on the brilliant success of his work. More than that, he deserves the active support of all Sanskritists, and of all who are interested in the furtherance of this supremely important work, which none could do better than he."

Indian Historical Quarterly: "The Institute is to be congratulated on the admirable beginning that has been made, under the able editorship of Dr. Sukthankar, of a truly colossal task, which we sincerely hope it will be able to bring to a successful completion... So far as one can judge from the published specimen, the course adopted by the editor is fully justified by the facts of the case, and the major part of the text has been reconstructed with a degree of approximation which may be deemed sufficient for all critical purposes. The reviewer, as an Indian, may be excused for entertaining a pardonable pride in the fact that the first critical edition of the great Indian epic is undertaken, as it should be, by a band of Indian scholars. Let us hope that when it is completed it will stand as a glorious monument of Indian scholarship."

The Times Literary Supplement: "The lines... on which they are proceeding appear to be thoroughly sound. This first tiny instalment shows that the work has been begun in earnest, and all Sanskrit scholars will wish it success."

The Indian Press

The Times of India, Bombay: "There is no doubt that, when completed, this first critical edition of the great epic will be an achievement of international importance reflecting no little credit on the Sanskrit scholarship of India. We have no hesitation in appealing to the Indian public and all lovers of learning to extend their generous help to a work of such monumental importance."

The Bombay Chronicle, Bombay: "The whole public of India, especially the Indian Princes and Universities, owe it to themselves and the

country to finance this project."

The Leader, Allahabad: "Considering the importance of the undertaking, which is of a national character, every financial help rendered to the Institute for the successful completion of the enterprise, will be help rendered to a very deserving object."

United India and Indian States, Delhi: "When this is done for the whole work, the Institute will have accomplished a great task of international importance, which would be admired and highly prized both by the Indian and European scholars."

Donations (of Rs. 250 and above) received and promised

ANNUAL GRANTS.

Ruler of Aundh	Rs. 6,000
Government of Bombay	" 6,000
Government of India	" 4,000
University of Bombay	" 3,000
Government of Madras	" 1,000
Government of Burma	" 500
Government of Baroda	" 500
Government of Mysore	" 500
Chief of Phaltan	" 500
Maharaja of Porbandar	" 250
Chief of Sangli	" 250
Chief of Ichalkaranji	" 250
Chief of Vishalgad	" 100

Chief of Ramdurg	Rs. 100
Sardesai of Vantmuri	" 50

OTHER DONATIONS.

Bhavnagar Darbar	" 2,000
H. A. Shah Esq., Bombay	" 1,000
Chief of Bhore	" 500
V. P. Vaidya Esq., Bar.-at-law, Bombay	" 500
Harilal Jagannath Esq., Cambay	" 500
Tulsidas Charities, Bombay	" 500
Shantaram N. Dabholkar Esq., Bombay	" 500
Savitribai Bhat Trust, Bombay	" 400
Jaikrishna Trust, Bombay	" 300
Haridas Dhanji Mulji Esq., Bombay	" 300
Rajguru Hemraj Pandit, C. I. E.; Nepal	" 250

Critical Edition of the Mahābhārata: Rates of Subscription

Class A (Payment in advance):

- (i) Paper-cover fascicules . . . Rs. 150
- (ii) Cloth bound volumes . . . " 165

Class B (Deferred payment):

- (i) Paper-cover fascicules . . . Rs. 200
- (ii) Cloth bound volumes . . . " 215

Subscribers of class B are required to deposit Rs. 10 out of the price for registration of the order; the balance will be recovered by V. P. P. as the fascicules or the volumes are published. Per-

manent members of the Institute obtain the edition at reduced rates; these rates for class A (i) and (ii) are Rs. 120 and 132 respectively.

Price of fascicule 6 . . . . . Rs. 7-0

Price of fascicules 1-6 . . . . . " 27-0

All the above prices are exclusive of postage.

For further particulars apply to the Secretary, Mahābhārata Editorial Board, Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona 4.

Published by the Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona.

Printed by Ramchandra Yesu Shedge at the Narmada Sagar Press, 26-28, Kolshat Lane, Bombay.

आदिपर्व

— G₄ ins. after the colophon: हरिः ॐ । शुभमस्तु ।
संभवपर्व समाप्तं । शुभमस्तु ॥ करकृतमपरार्धं क्षंतुमर्हति संतः ।
श्रीमत्स्वामिने नमः । श्रीनिवासाय नमः । राघवस्य लिपिः ॥

— G₅ ins. after the colophon: हरिः ॐ । शुभमस्तु ।
कल्याणसुदयै नमः । अस्मद्गुरुभ्यो नमः ॥

— G₆ ins. after the colophon: हरिः ॐ । शुभमस्तु ।
श्रीकृष्णाय नमः । करकृतमपरार्धं क्षंतुमर्हति संतः । आदिपर्व
समाप्तं । श्रीवेदव्यासाय नमः । श्रीमीनाक्षीसुंदरेश्वराय नमः ।
श्रीहास्यपतये नमः । श्रीरामचंद्राय नमः । Then follow the
date and other details in Tamil. The MS. was copied
by the son of Vaidyanāthas'iva of Tepperumāl
Nallūr for Seshappayyar's Sarasvati Library, situ-
ated in Mahāpura road in Madhyārjuna (village),
on the 22nd day of the month Kumbha of Krodhi
Sāmvatsara.

— G₇ was discontinued after adhy. 2.

— The incomplete MSS. M₁.2.4 end with adhy.
53 (q. v.)

— M₂ ins. after the colophon: १०१३ संवत् [ca.

A. D. 1837-38] मिथुनमासे २८ दिवसे मंगलवासरे श्रवण-
नक्षत्रे अपरपक्षे तृतीयायामपराह्णे द्विवादनवेलायां लिखितं ।
नारायणेन लिखितमिदं ॥ श्रीगोपालकृष्णार्पणमस्तु ॥ शुभमस्तु ॥

— M₃ ins. after the colophon, one stanza of
क्षमापन; then follows: श्रीवेदव्यासाय नमः । संभवपर्व
समाप्तं । शुभमस्तु । श्रीगुरुभ्यो नमः ॥

— M₄ ins. after the colophon: संभवपर्व समाप्तं ।
शुभमस्तु ॥

— M₇ ins. after the colophon: श्रीसंभवपर्व समाप्तं ।
श्रीकृष्णाय नमः । करकृतमपरार्धं क्षंतुमर्हति संतः ॥

— M₈ ins. after the colophon: संभवपर्व समाप्तं ।
शुभमस्तु ॥ कोल १०१७ आमत् धनुर्मासं २६ तेति शनि-
यादृच तिरिञ्चु ओरटियाकुंबोल मीनराशिकोड प्पुळुदितीर्न
पुस्तकं संभवमूलं व्याख्यानं ग्रंथं उलच्चाणूर कळरिकल रामन्-
करलिखितं ॥ The date given here is Malabar year
1017 (ca. A. D. 1841-42) the 26th day of the
month of Dhanus, which was a Saturday; the copyist
was Uḷaccāṇūra-Kaḷarikkal-Rāman.

APPENDIX I

This Appendix comprises a series of additional passages found in different MSS. which have been cited in the foregoing footnotes to the constituted text, but which, for various reasons, were not quoted there in extenso. They are mainly passages which were too long to be included in the footnotes; but along with them there will be found a certain number of short unimportant passages also, which could have been very easily accommodated in the footnotes, but which, being found in single MSS. or in a very small group of cognate MSS., have been relegated to this Appendix as being of no special value for critical purposes.

The variants cited here are of the same order as those of the additional lines noted in the footnotes to the constituted text; in other words, the variants of monosyllabic verse-filling particles (such as च-वै- and adverbs (such as तथा-तदा-ततः, एव-एवं), discrepant readings of single MSS., corrupt readings, and common doublets (वेदि-वेदी, रोम-लोम) have been generally ignored, scribes' errors have been silently

corrected. Furthermore, the variants of the short prose formulaic, references to the speaker (such as वैशंपायन उवाच) have been uniformly ignored here.

In stray cases, slight discrepancies may be found to exist between the statements already made and the statements made in the sequel as regards the precise number of MSS. which contain a particular Appendix passage, or its exact point of insertion, or finally the exact number of lines comprising a passage. Such discrepancies have been pointed out in the sequel, whenever they were noticed; a certain number might have escaped attention. In all such cases, however, it should be borne in mind that the previous statements were based on a somewhat cursory inspection of the respective passages, which were re-examined in the course of the preparation of this Appendix. Consequently, the statements made in this Appendix concerning such minutiae should be regarded as more authoritative, and as correcting or supplementing the information given in the footnotes.

1

De. 8 T₂ G₂-6 M (M₁ om. lines 1-56) ins. after 62:
D₁₂ G₁. 2, after 26: K₄ (suppl. fol.). 6 Dn Dr D₂. 4. 5,
after 53^{ab}: De. 7. 8-12, after 60: T₁ G₇, after 30*: K₅,
after 62^{ab}:

तस्याख्यानवरिष्ठस्य कृत्वा द्वैपायनः प्रभुः ।
कथमध्यापयानीह शिष्यानिधमचिन्तयत् ।
तस्य चिन्तयतश्चापि ऋषेर्द्वैपायनस्य च ।
स्मृत्वाजगाम भगवान्ब्रह्मा लोकगुरुः स्वयम् ।
प्रियार्थं महर्षेः प्रापि लोकानां हितकाम्यया । [5]
तं दृष्ट्वा विस्मितो भूत्वा प्राञ्जलिः प्रणतः स्थितः ।
आसनं कल्पयामास सर्वदेवगणैर्युतम् ।
हिरण्यगर्भमासीनं तस्मिन् परमासने ।
परिवृत्तासनाभ्याशे वासवेयः स्थितो नतः ।
अनुज्ञातोऽथ कृष्णस्तु ब्रह्मणा परमेष्ठिना । [10]
निषसादासनाभ्याशे प्रीयमाणः सुविस्मितः ।
उवाच स महातेजा ब्रह्माणं परमेष्ठिनम् ।

कृतं मयेदं भगवन्काव्यं परमपूजितम् ।
ब्रह्मन्वेदरहस्यं च यच्चान्यत्ख्यापितं मया ।
साङ्गोपनिषदानां च वेदानां विस्तरक्रिया । [15]
इतिहासपुराणानामुन्मेषं निमिषं च यत् ।
भूतं भव्यं भविष्यच्च त्रिविधं कालसंज्ञितम् ।
जरामृत्युभयव्याधिभावाभावविनिश्चयम् ।
त्रिविधस्य च धर्मस्य ह्याश्रमाणां च लक्षणम् ।
चातुर्वर्ण्यविधानं च पुराणार्थं च कृत्स्नशः । [20]
तपसो ब्रह्मचर्यस्य पृथिव्याश्चन्द्रसूर्ययोः ।
ग्रहनक्षत्रताराणां प्रमाणं च युगैः सह ।
ऋचो यजुषि सामानि वेदाध्यात्मं तथैव च ।
न्यायः शिक्षा चिकित्सा च ज्ञानं पाशुपतं तथा ।
इति नैकाश्रयं जन्म दिव्यमानुषसंश्रितम् । [25]
तीर्थानां चैव पुण्यानां देशानां चैव कीर्तनम् ।
नदीनां पर्वतानां च वनानां सागरस्य च ।
पुराणां चैव दिव्यानां कल्पानां युद्धकौशलम् ।
वाक्यजातिविशेषांश्च लोकयात्राक्रमश्च यः ।
यच्चापि सर्वगं वस्तु तत्प्रभो क्षन्तुमर्हसि । [30]

1

(L. 1) K₄. 6 Dn Dr D₂. 8. 6-8 तदाख्यानवरिष्ठं स. De-11
T G₆-7 M₂-4 कृष्णद्वैपा. — (L. 2) K₅ Dn Dr D₂. 5 G₄
M₂. 4 शिष्यानिधमचिन्तयत्; Dn₁. 12 शिष्यानिधं व्यर्चि; De. 4. 6-12
G₆ M₂ "नित्यभ्यर्चि"; T₁ G₆ स शिष्यानिधर्चि. — (L. 3) K₄
D₂ G₆ M₂-4 तस्य चिन्तयमानस्य; K₅ D₄. 6-12 तस्य तच्चिन्तयमानस्य;
K₅ Dn Dr D₂. 5 तस्य तच्चिन्तितं ज्ञात्वा. — (L. 4) K₅ Dn Dr
D₂. 5 तत्र (for स्मृत्वा). — (L. 5) K₄-6 Dn Dr D₂-12 T₂
प्रीत्यर्थं तस्य चैवर्षे. G₂-3 महर्षेः प्रापि लोकानां प्रीत्यर्थं हितं.
— (L. 7) MSS. सर्वैर् (for सर्व-), सुनि- (for -देव-), and
वृत्तः or वृत्तं (for युतम्) in different combinations.
— (L. 9) K₄-6 Dn Dr D₂-12 [s]भवत् (for नतः).
— (L. 10) G₄-6 कृतिना (for कृष्णस्तु). — (L. 11) K₄-6
Dn Dr D₂-12 सुविस्मितः (for सुवि). — (L. 14) K₄-6
Dn Dr D₂-12. 14 M₃ स्थापितं (for ख्यापितं). — (L. 15)
K₅. 6 Dn D₂-12 T G₁. 4. 5. 7 M₂ "निषदां चैव. — (L. 16)
K₄-6 Dn Dr D₂. 4. 5 निमित्तं (for निमिषं). — (L. 17)
K₄-6 Dn Dr D₂. 4-8 T₁ भविष्यं च. — (L. 18) G₁-5. 7
M₂. 8 "निश्चयं (as in text); the rest "निश्चयः. — (L. 20)
De. 14 G₂ M₃ पुराणानां; G₁. 6 M₂. 4 पुरुषाणां. — (L. 24)
K₄-6 Dn Dr D₂-8 दानं (for ज्ञानं). — (L. 25) K₄. 6
Dn Dr D₂. 6 हेतुनैव समं; T₁ G₁. 4-6 इत्यनेकाश्रयं. — (L. 30)
K₄. 6 Dn Dr D₂-5 तच्चैव प्रतिपादितं. — After line 30,
K₄ ins.:

सर्वं च मत्कृतं कर्म तत्प्रभो क्षन्तुमर्हसि ।

K₄ cont.: K₅ Dn Dr D₂. 5 ins. after line 30:

परं न लेखकः कश्चिदेतस्य सुवि विद्यते ।

— (L. 31) K₄-6 Dn Dr D₂ G₁. 7 विशिष्टात् (for वसिष्ठात्).
K₅ Dn Dr D₂ मुनिसंन्याय. — (L. 32) K₄-6 Dn Dr
D₂-12 M₃ श्रेष्ठतरं त्वां वै; G₂. 8 श्रेष्ठमपि त्वां. — (L. 33)
K₄-6 Dn Dr D₂. 4. 5 वेष्टि. — Lines 35-36=(var.)
187*. — Dn D₂-12 (De. 4. 6-12 om. lines 2 [with सौति],
4-5, 8, 12, 14, 19-20) ins. after line 36: K₄. 6 Dr
after line 39:

काव्यस्य लेखनार्थाय गणेशः सर्वतां मुने ।

सौतिरुवाच ।

एवमाभाष्य तं ब्रह्मा जगाम स्वं निवेशनम् ।

ततः सस्मार हेरम्बं व्यासः सत्यवतीसुतः ।

स्मृतमात्रो गणेशानो भक्तचिन्तितपूरकः ।

तत्राजगाम विघ्नेशो वेदव्यासो यतः स्थितः । [5]

पूजितश्चोपविष्टश्च व्यासेनोक्तस्तदानघ ।

लेखको भारतस्यास्य भव त्वं गणनायक ।

मयैव प्रोच्यमानस्य मनसा कल्पितस्य च ।

श्रुत्वैतत्प्राह विघ्नेशो यदि मे लेखनी क्षणम् ।

लिखतो नावतिष्ठेत् तदा स्यां लेखको ह्यहम् । [10]

व्यासोऽप्युवाच तं देवमुद्धा मा लिख कचिद् ।

ओमित्युक्त्वा गणेशोऽपि बभूव किल लेखकः ।

ग्रन्थग्रन्थि तदा चक्रे मुनिर्गुदं कुतूहलात् ।

यस्मिन्प्रतिशया प्राह मुनिर्द्वैपायनस्त्विदम् ।

अष्टौ श्लोकसप्तत्रिंशो अष्टौ श्लोकस्तानि च । [15]

ब्रह्मा ।

तपोविशिष्टादपि वै वसिष्ठान्मुनिपुंगवात् ।
 मन्ये श्रेष्ठतमं त्वाद्य रहस्यज्ञानवेदनात् ।
 जन्मप्रभृति सत्यां ते विज्ञा गां ब्रह्मवादिनीम् ।
 त्वया च काव्यमित्युक्तं तस्मात्काव्यं भविष्यति ।
 अस्व काव्यस्य कवयो न समर्था विशेषणे । [35]
 विशेषणे गृहस्थस्य शेषाश्च इवाश्रमाः ।
 जडान्धबधिरान्मत्तं तमोभूतं जगद्भवेत् ।
 यदि ज्ञानहुताशेन त्वया नोज्ज्वलितं भवेत् ।
 तमसान्धस्य लोकस्य वेष्टितस्य स्वकर्मभिः ।
 ज्ञानाञ्जनशलाकाभिर्बुद्धिनेत्रोत्सवः कृतः । [40]
 धर्मार्थकाममोक्षाथैः समासव्यासकीर्तनैः ।
 त्वया भारतसूर्येण नृणां विनिहतं तमः ।
 पुराणपूर्णचन्द्रेण श्रुतिज्योत्स्नाप्रकाशिना ।
 नृणां कुमुदसौम्यानां कृतं बुद्धिप्रबोधनम् ।
 इतिहासप्रदीपेन मोहावरणघातिना । [45]
 लोकगर्भगृहं कृत्स्नं यथावत्संप्रकाशितम् ।
 संग्रहाध्यायबीजो वै पौलोमास्तीकमूलवान् ।
 संभवस्कन्धविस्तारः सभारण्यविटङ्कवान् ।
 अरणीपर्वरूपाख्यो विराटोद्योगसारवान् ।
 भीष्मपर्वमहाशाखो द्रोणपर्वपलाशवान् । [50]
 कर्णपर्वचितैः पुष्टैः शल्यपर्वसुगन्धिभिः ।
 स्त्रीपर्वैषीकविश्रामः शान्तिपर्वबृहत्फलः ।

अश्वमेधामृतरसस्वाश्रमस्थानसंश्रयः ।
 मौसलश्रुतिसंक्षेपः शिष्टद्विजनिषेवितः ।
 सर्वेषां कविमुख्यानामुपजीव्यो भविष्यति । [55]
 पर्जन्य इव भूतानामक्षयो भारतदुमः ।

सूतः ।

एवमाभाष्य तं ब्रह्मा जगाम स्वं निवेशनम् ।
 भगवान्स जगत्स्रष्टा ऋषिदेवगणैः सह ।
 तस्य वृक्षस्य वक्ष्यामि शश्वदुपरफलोदयम् ।
 स्वादुमेधयरसोपेतमच्छेद्यमनैररपि । [60]

After the above passage, D₃.7-12 ins. 27*, while D₁₄ G₁.2 repeat 23, an unmistakable indication that the passage, in these MSS. or in their exemplars at least, is an interpolation!

2

Between l. 1. 53^{ab} and passage No. 1 given above, K₈ marg. ins. the following lines, containing a curious derivation of 'Bhārata':

कृष्णद्वैपायनं व्यासं विद्धि नारायणं प्रभुम् ।
 को ह्यन्यः पुण्डरीकाक्षान्महाभारतकृद्भवेत् ॥
 भाति सर्वेषु वेदेषु रतिः सर्वेषु जन्तुषु ।
 तरणं सर्वलोकाणां तस्माद्भारतमुच्यते ॥

अहं वेद्मि शुको वेत्ति संजयो वेत्ति वा न वा ।
 तच्छ्लोककृतमपि अथितं सुदृढं मुने ।
 भेत्तुं न शक्यतेऽर्थस्य गूढत्वात्प्रश्रितस्य च ।
 सर्वशोऽपि गणेशो यत्क्षणमास्ते विचारयन् ।
 तावच्चकार व्यासोऽपि श्लोकानन्यान्ब्रूयन् । [20]

[Line 2=line 57 (g. v.) of passage No. 1. D₃.4.6-12 (which om. lines 2, 4-5, 8, 12, 14, 19-20) read in line 3 सरणादागतो हि सः (for व्यासः सत्य); for line 7, ले" भारतस्य त्वमहं कर्ता भवामि च; for lines 9-10,

श्रुत्वावोचद्गणेशस्तु यदा मे नैव शान्त्यति ।

लेखनी मुनिशार्दूल लेखकोऽहं तदा मुने !;

in line 11, प्रोवाच वचनं व्यासोऽप्यबुध्वा; for line 12, इत्यभूत्लेखको देवः सर्वज्ञः कृतनिश्चयः; and, finally, for lines 17-18, इति संश्राव्य भिद्यते नाद्यापि ग्रंथयो ब्रूढाः.]

— K₅ Dn D₂.5 om. lines 37-33. K₄ repeats lines 37, 39, and Dr repeats line 39 after the Gapes'a interpolation. — (L. 39) K₆ Dn Dr D₂.5 अज्ञानतिमिरांधस्य लोकस्य तु विचेष्टतः. — (L. 40) K₆ Dn Dr D₂.5 नेत्रोन्मीलनकारकं. — (L. 42) K₄-6 Dn D₂-5 G₈ तथा (for त्वया). — (L. 43) K₄-6 Dn Dr D₂.5.7.10 'न्योत्स्नाः प्रकाशिताः.

— (L. 44) K₆ Dn Dr D₂.5 नृबुद्धिकै (MSS. mostly 'कौ)रवाणां च कृतमेतत्प्रकाशनं. — (L. 48) K₄-6 Dn Dr D₂.5.5-8 G₄-6 सभारण्य (as in text); the rest समापर्व. — (L. 49) S (mostly) आरण्यपर्व; a few MSS. अरणीपर्व. — (L. 51) K₄-6 Dn Dr D₂.5.5-8 'सितैः (for 'चितैः). — After line 51, D₉-13 ins.:

गदापर्वापकफलैरैषीकेषत्फलोदयैः ।

सौप्तिकैः पर्वसहितैः फलसंस्कारकारणैः ।

— (L. 52) G₆ स्त्रीपर्वैकांत. K₄-6 Dn Dr D₂-13 G₄-6 'महा' (for 'बृहत्'). — After line 52, K₄ ins.:

अनुशासनिकं पर्वं रसमिल्यभिधीयते ।

— K₅.6 D₂.5.5.7 om. lines 53-56; D₆.8 M₃.8 om. 55-56; M₄ om. 53-54. — (L. 53) Some MSS. स्वाश्रम (for त्वाश्रम). — (L. 56) K₄ Dr D₁₄ पक्षिणां; D₄.10.11 G₄.5 आश्रयो (for अक्षयो). — K₄.6 Dn Dr D₂.5 read line 57 (which is om. in D₇.9) of the Brahmā passage after line 1 of Gapes'a interlude. — (L. 58) Om. in K₆ Dn Dr D₂.5.7.9 14. Some N MSS. मुनिदेवगणैर्वृतः (or 'युतः). — (L. 59) K₄ D₁₄ T₁ G₄-6 शाखा-पुष्प; G₈ यावत्पुष्प.

3

After the colophon of the first adhy., G₂ s ins.:

श्रीसूतः ।

कृष्णद्वैपायनं व्यासं विद्धि नारायणं विशुम् ।
को ह्यन्यः पुण्डरीकाक्षान्महाभारतकृद्भवेत् ।
मतिमन्थानमाविध्य येन वेदमहार्णवात् ।
जगद्धिताय जनितो महाभारतचन्द्रमाः ।
स्तुत्यं तस्यास्ति किं चान्यत्सर्वलोकहितैषिणः । [5]
वेदा व्यस्ताः कृतं तेन महाभारतमद्भुतम् ।
सर्वे तरन्तु दुर्गाणि सर्वो भद्राणि पश्यतु ।
इत्युक्त्वा सर्ववेदार्थान्भारते तेन दर्शिताः ।
श्रूयतां सिंहनादोऽयमृषभस्य महात्मनः ।
धर्मे चार्थे च कामे च मोक्षे च परमर्षभ । [10]
यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न तत्कचित् ।
एष प्रकृलैव यतो लोकः सक्तोऽर्थकामयोः ।
धर्ममोक्षपरं तस्मात्करिष्येऽहं समुच्चयम् ।
कामिनो वर्णयन्कामं लोभं लुब्धस्य वर्णयन् ।
नरः किं फलमाप्नोति कृपेऽन्धमिव पातयन् । [15]
मुनिनापि च कामार्थौ मत्वा लोकमनोहरौ ।
निन्द्यावपि स्थितावेतौ धर्ममोक्षविवक्षया ।
अन्यथा घोरसंसारबन्धहेतुं जनस्य तौ ।
वर्णयेत कथं धीमान्महाकारुणिको मुनिः ।
लोकचिन्तावतारार्थं वर्णयित्वा च तेन तौ । [20]
इतिहासैर्विविचित्रार्थैः पुनरत्रैव निन्दितौ ।
भारतं भानुमानिन्दुर्यदि न स्युरमी त्रयः ।
अज्ञानतिमिरान्ध्रे का व्यवस्था जगतो भवेत् ।
एतद्विज्ञाय विद्वद्भिर्नितं श्रद्धासमन्वितैः ।
अध्येयो भारतीयोऽयमितिहाससमुच्चयः । [25]

G₂ cont.:

श्लोका ये भारते वापि क्वचित्केचिद्व्यवस्थिताः ।
तुल्यार्थास्संहितां पुण्यां योजयिष्ये तु तामहम् ।
तच्छ्लोकांश्च समुद्धर्तुं कः कृत्स्नान्भारते क्षमः ।
योगतः सर्वरत्नानि समुद्धर्तुं महार्णवात् ।
न च प्रज्ञाभिमानेन यदयं कर्तुमुद्यतः ।
किं तु भारतभक्तिर्मां विवशं समचूडयत् ।

Colophon.

4

After line 20 of 178* (v. 1. 1. 2. 233), K₂ s ins.:

अध्यायास्त्वैकमेकानां सप्ताशीतिरुदाहृता ।
श्लोकानां च सहस्राणि दश त्रीणि शतानि च ।
पौलोमादीनि सर्वाणि दशाष्टौ च महानृषिः ।
उक्तवान्सपुराणानि रहस्यं चावसानिकम् ।
एवमष्टादशैतानि पर्वाण्युक्तानि धीमता । [5]
अध्यायानां सहस्रे द्वे पर्वाणां शतमेव च ।
श्लोकानां च सहस्राणि चवत्तिदश एव च ।
एषा वै पर्वाणां संख्या श्लोका ग्रन्थे यथाक्रमम् ।
यदुक्तमृषिणा तेन व्यासेनोत्तमतेजसा ।
जनमेजयस्याश्वमेधं द्रष्टुकामस्य धीमतः । [10]
संप्रवृत्तोऽश्वमेधश्च यत्र शक्रेण धर्षितः ।
विरोधश्चाभवद्वाज्ञो ब्राह्मणैस्तस्य क्रत्विजैः ।
विश्वावसुपुरानीतो राजा राज्यमचीकरत् ।
एषा वै पर्वाणां संख्या खिलान्याह ततः परम् ।

5

After 1. 2. 236, B₄ s ins.:

धर्मे चार्थे च कामे च मोक्षे च भरतर्षभ ।
यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न तत्कचित् ।
एवं विज्ञाय तत्त्वज्ञाः कथयन्ति मनीषिणः ।
भरतानां महज्जन्म महाभारतमित्युत ।
निरुक्तमस्य यो वेद सर्वपापैः प्रमुच्यते । [5]
भारताध्ययनात्पुण्यादपि पादमधीयतः ।
श्रद्धानस्य पूयन्ते सर्वपापान्यसंशयः ।
त्रिभिर्वर्षैर्महाभागः कृष्णद्वैपायनः शुभः ।
प्रबन्धं भारतस्येवं चकार भगवान्प्रभुः ।
कृष्णद्वैपायनः पुत्रं पूर्वमध्यापयच्छुकम् । [10]
सुमन्तुं जैमिनिं पैलं वैशंपायनमेव च ।
तैश्चाप्यनन्यबुद्धिभ्यो ब्राह्मणेभ्यः प्रकाशितम् ।
या क्रिया क्रियते कचिद्यश्च कश्चिक्रियाविधिः ।
इदं प्रवर्तते सर्वं श्रोतॄणां प्रीतये क्षितौ ।

Then follows 237^{ab}, which is followed by:

अधीयीत यथान्यायं वेदज्ञो वेदभृद्भिजः ।
वेदैश्चतुर्भिः समितमिदमाख्यानमुत्तमम् ।

3

For lines 1-2, cf. passage No. 2 above. — For lines 3-4, 22-23, cf. 66* (v. 1. 1. 1. 191). — Lines 10-11 = (var.) 1. 56. 33.

5

Lines 1-2 = 1. 56. 33. — Lines 4-5 = (var.) 1. 56. 31. — Lines 6-7 = (var.) 1. 1. 191^{ab}. — Lines 8-9 = (var.) 1. 56. 32.

नविष्यत्युपजीव्यं च कवीनामिदमज्ञवत् ।
न चास्य कवयः केचिद्विष्यन्ति विशेषणे ।
विशेषणे गृहस्थस्य त्रय एवाश्रमा यथा ।
धन्यमारोग्यमायुष्यं पुण्यं सत्कर्मसाधकम् ।
बुभूषते महाख्यानमभिमन्तव्यमादितः ।
यदधीतं तदा सम्यग्द्विजश्रेष्ठैर्द्विजोत्तमात् ।
वैशंपायनविप्राद्यैस्तैश्चापि कथितं तदा ।

6

After 216* (cf. v. l. 1. 5. 6), N₂ V₁ ins.:

भृगोर्वभूवः षट् पुत्रास्तपसा भावितात्मनः ।
कविश्च च्यवनश्चैव शङ्खलश्च महातपाः ।
सुरदिमः ससरदिमश्च वितथश्च महातपाः ।
वीतहव्यस्य तनयः स्मृतो गृत्समदः प्रभुः ।
गृत्सस्यापि सुतस्त्वस्य ब्रह्मन्सावेदसोऽभवत् । [5]
सावेदस्य तु पुत्रोऽभूदूर्ध्वः श्रुतवतां वर ।
ऊर्ध्वस्य तु विहव्योऽभूद्ब्रह्मसुनुर्महात्मनः ।
विहव्यस्य तु दायादो विहरः कीर्तिमान्स्मृतः ।
विहरस्यात्मवान्पुत्रो वत्सश्चाधिरथः स्मृतः । [10]
वत्सस्यापि विनिन्दस्तु सुनुरासीन्महातपाः ।
भृगोर्विनिन्दस्य सुतः सद्यो नाम बभूव ह ।
सद्यस्याप्यात्मजो ब्रह्मन्वित्तो नाम सुवीर्यवान् ।
वित्तस्य तु महातेजा बभूव च श्रुतश्रवाः ।
श्रुतश्रवसस्तु सुनुर्वभूव तपवान्प्रभो ।
तपसस्तु महातेजाः प्रकाशस्तनयोऽभवत् । [15]
ऊर्ध्वः प्रकाशस्य सुतो ब्रह्मर्षिर्ब्रह्मवित्तमः ।
ब्रह्मसृष्टो मतो येन येन पूर्वं महात्मना ।
ऊर्ध्वस्य चैव वाग्निन्द्रो वाग्निन्द्रो ब्रह्मवादिनः ।
ऋचीकस्तस्य तनयो ब्रह्मसुनुर्महातपाः ।
जमदग्निः सुतस्तस्य जज्ञे जनकसंनिभः । [20]
जमदग्नेस्तु वै पञ्च आसन्पुत्रा महात्मनः ।
हमण्वांश्च सुषेणश्च वसुर्विश्वावसुस्तथा ।
रामस्तस्य जघन्योऽभून्महास्रो रेणुकासुतः ।
त्रिःसप्तकृत्वः पृथिवी येन निःक्षत्रिया कृता ।

7

After l. 11. 3^{ab}, G₁ ins.:

सैवं सर्पेण बाधेथाः सखे भीराविशन्मम ।

6

N₂, which om. lines 8-10, has the following v. l. :
— (L. 4-5) कवैश्च तनयः पूर्वं स्मृतः सूर्यमदः प्रभुः । सूर्यमदस्यापि
सुतस्त्वस्य सावेदसोऽभवत् । — (L. 6) वर्चा (for ऊर्ध्वः).

शसश्च त्वं मया विप्र न नन्दामि कदाचन ।
तेनैव बहुशोक्तोऽहं सर्पके त्वात्मणे (sic) द्विज ।
अग्निहोत्रे समासीनं वेषयामि समोहितः ।

8

Between adhy. 12 and 13, there are in M₂₋₄ the
foll. insertions, reference to which was inadvertently
om. in the footnotes to the text (p. 111). At the
indicated place, M₂ ins.:

किमर्थं राजशार्दूल राजा स जनमेजयः ।
सर्पसत्रेण सर्पाणां गतोऽन्तं तद्वदस्व मे ।
इति श्रीरामाय नमः । श्रीगुरुभ्यो नमः । श्रीवेदव्यासाय नमः ।
अक्षरं यत्परिभ्रष्टं मात्राहीनं तु यद्भवेत् ।
क्षन्तुमर्हन्ति विद्वांसः कस्य न स्याद्व्यतिक्रमः ।
शिव शिव । कपर्दि समर्थ भूतेश भगनेत्रनिपातन ।
व्यतिक्रमं मे भगवन्क्षन्तुमर्हसि शंकर ।
नारायणाय नमः । श्रीवेदव्यासाय नमः । गणपतये नमः ।
अविघ्नमस्तु ।

M₈ ins. : हरिः स्वस्ति श्रीवेदव्यासाय नमः ।

M₄ ins. : हरिः श्रीगणपतये नमः । अविघ्नमस्तु ।

9

After l. 16. 15, S (except M₁) ins.:

वासुकेर्मथ्यमानस्य निःसृतेन विषेण च ।
अभवन्मिश्रितं तोयं तदा भार्गवनन्दन ।
मथनान्मन्दरेणाथ देवदानवबाहुभिः ।
विषं तीक्ष्णं समुद्भूतं हालाहलमिति श्रुतम् । [5]
देवाश्च दानवाश्चैव दग्धास्तेन विषेण ह ।
अपाक्रामंस्ततो भीता विषादमगमंस्तदा ।
ब्रह्माणमब्रुवन्देवाः समेत्य मुनिपुंगवैः ।
मथ्यमानेऽस्मृते जातं विषं कालानलप्रभम् ।
तेनैव तापिता लोकास्तस्य प्रतिकुरुष्व ह ।
एवमुक्तस्तदा ब्रह्मा दधौ लोकेश्वरं हरम् । [10]
त्र्यक्षं त्रिशूलिनं रुद्रं देवदेवमुमापतिम् ।
तदाथ चिन्तितो देवस्त्रज्ज्ञात्वा द्रुतमाययौ ।
तस्याथ देवस्तत्सर्वमाचक्षे प्रजापतिः ।
तच्छ्रुत्वा देवदेवेशो लोकस्यास्य हितेऽप्यथा ।
अपिबत्तद्विषं रुद्रः कालानलसमप्रभम् । [15]

— (L. 7) वर्चसस्य (for ऊर्ध्वस्य). — (L. 11) भूमेर्विहसस्य
सुतः सद्यो etc. — (L. 12) सद्यस्य तनयो ब्रह्मन्सवितो नाम
वीर्यवान्. — (L. 13) सवितस्य (for वित्तस्य तु). — (L. 17)
ब्रह्मसृष्टं सहायेन येन etc.

कण्ठे स्थापितवान्देवो लोकानां हितकाम्यया ।
यस्मात्तु नीलता कण्ठे नीलकण्ठस्ततः स्मृतः ।
पीतमात्रे विषे तत्र रुद्रेणमिततेजसा ।
देवाः प्रीताः पुनर्जग्मुश्चक्रुर्वै कर्म तत्तथा ।

S (except G₃ M₁) and the adhy. here, beginning the new adhy. with:

सुतः ।

मथ्यमानेऽमृतस्यायं भूयो वै देवदानवैः ।,
which in T₂ G (except G₃) is followed by a repetition of 1. 16. 15, an unmistakable sign that the passage is an interpolation!

10

After 1. 16. 27, K₄ ins.:

एतस्मिन्नन्तरे जातं वासुकेर्मुखनिःस्रवात् ।
कालकूटं विषं घोरं सर्वसत्त्वभयंकरम् ।
तस्मिन्समुत्थिते घोरि विषे कालानलप्रभे ।
संत्रस्तासुरदेवौषा दिशः सर्वाः प्रपेदिरे ।
येन विष्णुः कृतः कृष्णो विषेण महता तदा । [5]
यत्र हाहाकृतं सर्वं जगदासीचराचरम् ।
ततस्तु ब्रह्मणो वाक्याद्देवदेवो महेश्वरः ।
अपिबत्तद्विषं घोरं प्रत्यक्षं देवतेषु वै ।
तस्मिन्विषे पीयमाने हरेणमिततेजसा । [10]
विषायं परमं जग्मुर्देवाश्च मुनिदानवाः ।
ततः कण्ठमनुप्राप्तं विषं दृष्ट्वा हरस्य च ।
ब्रह्मा प्रोवाच देवेशं कण्ठे धारय वै प्रभो ।
स्वयंभुवचनाच्छंभुर्दधार विषमुत्तमम् ।
कण्ठे हालाहलं घोरं नीलकण्ठस्ततः स्मृतः ।

11

After 1. 16. 36, K₄ ins.:

अममाणस्य तु गिरिर्मन्दरस्य तु विपुषः ।
तेष्वष्टाप्सरसो जज्ञे षष्टिः कोट्यो वराङ्गनाः ।
अजरामराश्चाहुरूपाः पीनश्रोणिपयोधराः ।
यासां संदर्शनान्मर्त्यैः उन्मत्तक इवाभवत् ।

12

(L. 2) Dn D₁ परया प्रीत्या (for परमं). — (L. 5) N_{1.2} Dn D₁ सहसा; some D MSS. सहितं (for महता). — D₁ om, lines 6-16. — (L. 13) N_{1.2} V₁ Dn शुभ्रं (for शुभं).

13

(L. 1) G_{1.2.4.5} नागास्तु सहिताः कृत्वा. Da कर्तव्ये कृत-निश्चयाः; D₃ कद्रोक्षैव च तद्रं. — (L. 2) K (except K₁)

12

After adhy. 19, N_{1.2} (both om. lines 1-6) V₁ B D (which all transp. 1. 19. 17) ins. an addl. adhy.:

सौतिस्वाच ।

ततस्ते पणितं कृत्वा भगिन्यौ द्विजसत्तम ।
जग्मतुः परमप्रीते परं पारं महोदधेः ।
कद्रुश्च विनता चैव दाक्षायण्यौ विहायसा ।
आलोकयन्त्यावक्षोभ्यं समुद्रं निधिमम्भसाम् । [5]
वायुनातीव महता क्षोभ्यमाणं महास्वनम् ।
तिमिगिलसमाकीर्णं मकरैरावृतं तथा ।
संयुतं बहुसाहस्रैः सत्त्वैर्नानाविधैरपि ।
घोरैर्घोरमनादृष्यं गम्भीरमतिभैरवम् ।
आकरं सर्वरत्नानामालयं वरुणस्य च ।
नागानामालयं चापि सुरम्यं सरितां पतिम् । [10]
पातालज्वलनावासमसुराणां तथालयम् ।
भयंकराणां सत्त्वानां पयसो निधिमव्ययम् ।
शुभं दिव्यममर्त्यानाममृतस्याकरं परम् ।
अप्रमेयमचिन्त्यं च सुपुण्यजलसंमितम् । [15]
महानदीभिर्बह्वीभिस्तत्र तत्र सहस्रशः ।
आपूर्यमाणमत्यर्थं नृत्यन्तमिव चोर्मिभिः ।

In Dn D₁₋₄ this passage is immediately preceded by passage No. 13 given below (q. v.); it is uniformly followed by 1. 19. 17 and colophon.

13

K (except K₁) V₁ (marg.) Da D₅₋₇ G_{1.2.4.5} ins, after सुत उ° (resp. its v. l.) of 1. 20. 1: Dn D₁₋₄, after सौतिरु° of passage No. 12 above:

नागाश्च संविदं कृत्वा कर्तव्यमिति तद्वचः ।
निःस्नेहा वै दहेन्माता असंप्राप्तमनोरथा ।
प्रसन्ना मोक्षयेदस्मांस्तस्माच्छापाच्च भामिनी ।
कृष्णं पुच्छं करिष्यामस्तुरगस्य न संशयः ।
तथा हि गत्वा ते तस्य पुच्छे वाला इव स्थिताः । [5]
एतस्मिन्नन्तरे ते तु सपत्न्यौ पणिते तदा ।

D₂ अलेहाद्वै; D₅ निश्चेष्टा वै; G_{1.2.4.5} विस्नेहा वि. D₅ मवेत् (for दहेत्). — (L. 3) Da प्रसादयामो यत्नेन (for prior half). Da D_{1.5} भामिनी. — (L. 4) G_{1.2.4.5} महात्मनः (for न सं). — (L. 5) K (except K₁) Da D_{2.5-7} G_{1.2.4.5} इति (for हि). K (except K₁) D₂ उक्त्वा; D_{3.4} कृत्वा; G_{1.2.4.5} तस्य (for गत्वा). K (except K₁) D₂ तु (for ते). G_{1.2.4.5} कृष्णा (for पुच्छे). Dn D₁ स्मृताः (for स्थिताः). — (L. 6) G_{1.2.4.5} पत्न्यौ वै (for सपत्न्यौ).

In Dn D1-4 this passage is followed by passage No. 12 above; in K (except K1) V1 Da D1-7, by 1. 20. 1; and lastly in G1. 2. 4. 5 *irrelevantly* by 294*.

14

After adhy. 20, K4 (marg.) N V1 B D (except D5; D5 on a suppl. fol.) T1 G1. 2. 4. 5 ins.:

सौतिरुवाच ।

स श्रुत्वात्मानो देहं सुपर्णः प्रेक्ष्य च स्वयम् ।
शरीरप्रतिसंहारमात्मनः संप्रचक्रमे ।

सुपर्ण उवाच ।

न मे सर्वाणि भूतानि बिभियुर्देहदर्शनात् ।
भीमरूपात्समुद्विग्नास्तस्मात्तेजस्तु संहरे ।

सौतिरुवाच ।

अरुणं चात्मनः पृष्ठमारोप्य स पितुर्गृहात् । [5]
ततः कामगमः पक्षी कामवीर्यो विहंगमः ।
मातुरन्तिकमागच्छत्परया मुदया युतः ।
तत्रारुणः स निक्षिप्तः दिशं पूर्वां महाद्युतिः ।
सूर्यतेजोविनिहताल्लोकान्दग्धुं महारथः ।

रुरुवाच ।

किमर्थं भगवान्सूर्यो लोकान्दग्धुमनास्तदा । [10]
किमस्यापकृतं देवैर्येनेमं मन्थुराविशत् ।

प्रमतिरुवाच ।

चन्द्रादिलैर्यदा राहुराख्यातो ह्यमृतं पिबन् ।
वैरानुबन्धं कृतवांश्चन्द्रादिले तदानघ ।
वध्यमाने ग्रहेणाथ आदिले मन्थुराविशत् ।
सुरार्थाय समुत्पन्नो रोषो राहोस्तु मां प्रति । [15]

14

G1.2 om. lines 1-2; G5 om. 1-4. — (L. 1) N3 स तु श्रुत्वात्मनो; B Da स तच्छ्रुत्वात्म; T1 स्तवं श्रुत्वाप्म; G4 वचः श्रुत्वात्म. — (L. 4) T1 G1.2.4 समुद्विग्नानि रूपान्मे इति तेजः समाहरत्. — After line 4, G1.2 ins. a colophon, while G4 repeats 1. 20. 15, which latter is then followed by a colophon. — Da Dn D1.2 T1 G1.2.4.5 transp. lines 5 and 6. — (L. 5) N3 अमिरोप्य; G1.2.4.5 उपारोप्य (for आरोप्य स). — (L. 6) G1.2.4.5 महा (for काम), and महाबलः (for विहंग). — (L. 7) G1.2.4.5 आगम्य (for आगच्छत्). N3 Dn D1.2 T1 परं तीरं महोदधेः (for the posterior half). — (L. 8) G1.2.4.5 पुरोदेक्षे महाद्युते. — K4 om. lines 9-38. — (L. 9) This is the reading of B Da, which is unintelligible and

112

बह्वनर्थकरं पापमेकोऽहं समवाप्नुयाम् ।
सहाय एकः कार्येषु न मे कृच्छ्रेषु जायते ।
पश्यन्ति ग्रस्यमानं मां सह देवैर्दिवौकसः ।
तस्माल्लोकविनाशाय ह्यवतिष्ठे न संशयः ।
एवं कृतमतिः सूर्यो ह्यस्तमभ्यगमद्विरिम् । [20]
ततोऽध्वरात्रसमये सर्वलोकभयावहः ।
उत्पत्स्यते महान्दाहश्चैलोक्यस्य विनाशनः ।
ततो देवाः सर्पिणणा उपगम्य पितामहम् ।
देवा ऊचुः ।

भगवन्किमिदं चाद्य महदाहकृतं भयम् ।
न तावद्दृश्यते सूर्यः क्षपेयं न प्रभाति च । [25]
उदिते भगवन्भानौ कथमेतद्भविष्यति ।

पितामह उवाच ।

एष लोकविनाशाय रविरुद्यन्तमुद्यतः ।
दृश्यन्नेव हि लोकान्स भस्मराशीकरिष्यति ।
तस्य प्रतिविधानं च विहितं पूर्वमेव हि ।
कश्यपस्य सुतो विद्वानरुणेत्यभिधुतः । [30]
महाकायो महातेजाः स स्थास्यति पुरो रवेः ।
करिष्यति च सारथ्यं तेजश्चास्य हरिष्यति ।
लोकानां शान्तिरेवं स्यादपीणां च दिवौकसाम् ।

प्रमतिरुवाच ।

ततः पितामहाज्ञातः सर्वं चक्रे तदारुणः ।
उदितश्चैव सचिता अरुणेन तदावृतः । [35]
एतत्ते सर्वमाख्यातं यत्सूर्यं मन्थुराविशत् ।
अरुणश्च यथैवास्य सारथ्यमकरोत्प्रभुः ।
भूय एवापरं प्रश्नं शृणु पूर्वमुदाहृतम् ।

Colophon.

G5 ins. lines 1-4 of the above passage before 1. 21. 1; G5.6 ins. line 6 after 1st.

appears to be corrupt, but the other readings seem to be all emendations. B3.4 सूर्यस्तेजोविनि; N1.2 V1 Dn D1-4.6.7 T1 सूर्यस्तेजोभिरत्युभे; G1.2.4.5 सूर्यस्तु सहिताल्लोकान्. G1.2.4.5 तदा (for लोकान्). N2 V1 B1 महाबलः; N3 महातपाः; G1.2.4.5 समुद्यतः (for महारथः). B5 Dn D1-4.6.7 T1 लोकान्दग्धुमना यदा. — D4 (by corr.) G1.2.4.5 शौनकः (for रुरुः). — (L. 11) B2 Dn D1.2 स्थापहृत. — D4 सूत उ; D5 T1 प्रमतिः; G1.2.4.5 सूतः (for प्रमतिरु). — (L. 12-13) G1.2.4.5 चंद्राकार्यायां (for चन्द्रादिलैः and 'दिले). — (L. 14) B4 ग्रसमाणे; G1.2.4.5 बाध्यमाने. — (L. 15) G1.2.4.5 सुरार्थं यत्समुत्पन्नो दोषो राहोस्तु सांप्रतं. — (L. 16) G1.2.4.5 अहोहं (for एकोऽहं). — (L. 17) N1.2 V1 Dn D1.2 T1 G1.2.4.5 एव; D3.4.6.7 एवं (for एकः). Dn D1.2 T1 न च कृ दृश्यते. — (L. 18) G1.2.4.5

15

After विनता of 1. 24. 6, M₁.s (which om. उवाच) ins.:

मेखलाजिनदण्डेन ब्रह्मचारीति लक्षयेत् ।
मुकुवक्षः मुचिर्दान्तो रुक्मकुण्डलमण्डितः ।
वैणवीं धारयन्त्यष्टिमुपवीतं कमण्डलुम् ।
एतैस्तु लक्षणैर्युक्तं गृहस्थमिति लक्षयेत् ।
नखरोमाचितं विग्रं चीराजिनजटाधरम् ।
वनवासरतं नित्यं वनवासीति लक्षयेत् ।
मुण्डी त्रिदण्डी काषायी कमण्डलुधरो यतिः ।
एतैस्तु लक्षणैः पुत्रं विद्धि तान्ब्राह्मणानृजून् ।

[5]

16

K₂ ins. after 1. 25. 2:

कथं च त्वमिहायातो निषादानां महालयम् ।
अस्पृश्या याजिनां नित्यं सत्यं च वद मे द्विज !;

after 3rd:

ब्राह्मण उवाच ।

मध्यदेशात्समायातो धनार्थी मेदिनीं श्रमन् ।
ततो निषादान्संप्राप्तो रतिं चाप्यत्र लब्धवान् ।
गां हिरण्यं धनं धान्यं घटाश्च कटकांस्तथा ।
निषादा मे प्रयच्छन्ति सततं प्रियकारिणः ।
निषादी शोभना चात्र भार्या जाता खगोत्तमा ।
तया सह वसन्नित्यं रतिमश्यामवासवान् !;

and after 3rd:

ततोऽहं निर्गमिष्यामि न निर्गच्छेयमन्यथा ।

17

After 1. 30. 22, K₀.4 ins. a *phalas'ruti*:

न चाग्निजं चोरनृपाश्रयं वा
क्षुत्सर्पवेतालपिशाचजं वा ।

वध्यनानं (for ग्रस्य). B₂ Dn D₂ T₁ सहते वै; G₁.2.4.5 सह लेक्षेत्. — (L. 19) N₁.2 V₁ Dn D₁₋₄.6.7 T₁ विनाशार्थं. G₁.2.4.5 व्यतिष्ठे. — After line 20, B₂ (om. line 1).s Dn D₁₋₄ T₁ ins.:

तस्मादोक्विनाशाय संतापयत भारकरः ।

ततो देवानुपागम्य प्रोचुरेवं महर्षयः ।

— (L. 21) N₁ Dn D₁₋₄.6 T₁ अघार्थरात्रं; B₂ Da D₇ अपररात्रं; B₂ अपूर्वो रात्रं; G₁.2.4.5 अहः प्रारंभः. — (L. 22) G₁.2.4.5 उत्पत्सति महाबाहुः. — After 23, B₁ ins.:

ऊचुर्द्विजमनसः सर्वलोकापितामहम् !;

while D₄.6 ins.:

ऊचुर्विसयमापन्नाः प्रणताः सर्वतो भृशम् ।

भयं भवेद्यत्र गृहे गरुत्मतो

तिष्ठेत्कथेयं लिखितापि पुस्तके ॥

यः संसरेन्नित्यमतन्निद्रतो नरो

गरुत्मतो मूर्तिमथार्चयेद्गृहे ।

ॐ पक्षिराजेति जपंश्च सर्वदा

तस्याशु सर्पा वशगा भवन्ति ॥

18

After 1. 32. 1, K₀.4 Da₁ ins.:

कश्च तेषां भवेन्मन्त्रः सर्पाणां सूतनन्दन ।

किं वा कार्यमकुर्वन्त शापजं भुजगोत्तमाः ।

वासुकिश्चापि नागेन्द्रो महाप्राज्ञः किमाचरत् ।

19

After 1. 33. 4, K₀.4 Da₁ ins.:

आराध्य तु जगन्नाथं ब्रह्माणं पन्नगोत्तमाः ।

मातृशापविमोक्षार्थं न शेषो लब्धवान्वरम् ।

20

After पितामह उ° of 1. 35. 8, K₂.4 ins.:

मातृशापो नान्यथायं कर्तुं शक्यो मया सुराः ।

यस्मान्माता गुरुतरी सर्वेषामेव देहिनाम् ।

21

After 1. 37. 20, K₀.4 ins.:

कामं क्रोधं तथा लोभं यस्तपस्वी न शक्नुयात् ।

विजेतुमकृतप्रज्ञः स याति नरकं ध्रुवम् ।

त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः ।

कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतन्नयं त्यजेत् ।

यः प्रव्रज्यां गृहीत्वा तु न भवेद्विजितेन्द्रियः । [5]

वर्षकोटिसहस्राणि स याति नरकं ध्रुवम् ।

— N₁.s Da Dn D₁.2 T₁ G₁.2.4.5 om. देवा ऊ°. — (L. 24) N₁.2 Dn D₁.2 T₁ अब्रुवन्किमिवेहाद्य. G₁.2.4.5 अब्रुवन् किमिदं देव अद्य भानुकृतं भयम्. — (L. 25) V₁ Dn D₁₋₃ T₁ क्षयोयं प्रतिभाति च. — (L. 28) V₁ B₁.3.5 पश्यन्. D₂.6.7 दृश्यते च हि; G₁.4 दृश्यते यदि. N₁ B Da D₂ G₁.4 राशि. — (L. 30) Dn D₁.2 T₁ धीमान् (for विद्वान्). — (L. 33) N₁ Dn D₁.2 T₁ स्वस्ति चैवं (for शान्तिरेवं). G₁.2.4.5 सतः (for प्रमतिह). — (L. 34) N₁ G₁.2.4.5 महाब्रह्म. — (L. 35) N₁ V₁ B (except B₂) Da Dn D₁₋₄.6.7 T₁ ह्यरुणेन. N₁.2 V₁ Dn D₁.2 T₁ समावृतः; G₁.2.4.5 सदा युतः. — (L. 37-38) G₁.2.4.5 तदा चास्य (for यथैवास), and ब्रह्मन् (for प्रश्नं). — Colophon om. in T₁ G₁.2.4.5.

22

After 1. 37. 27, Ko. 4 ins.:

क्रोधात् शापमुत्सृजता तपोहानिरनुत्तमा ।
कृतात्मनस्त्वया तात विप्रेणेव प्रतिग्रहात् ।
अतोऽहं त्वां प्रब्रवीमि शापोऽस्य न भवेद्यथा ।
परिक्षितो महाभाग तथा कुरु यतव्रत ।

23

After 1. 38. 8, Ko. 4 ins.:

तेऽत्र धन्याः शुभधियो ये धर्मे सततं रताः ।
नराः सुकृतकल्याणा आत्मनः प्रियकाङ्क्षिणः ।

After 11, K4 ins.:

ततो गौरमुखं शिष्यं शीलवन्तं गुणान्वितम् ।
आहूय याहि राजानं वृत्तान्तमिदमुच्यताम् ।
[With line 1, cf. 1. 38. 14^{cd}.]

24

After 1. 39. 17, Ko. 4 ins.:

तद्धनं तस्य वो राजा न ग्रहीष्यति किंचन ।
इमे नागा वहिष्यन्ति दत्तं हेम मया बहु ।

25

After 1. 39. 19^{cd}, Ds ins.:

दशको ग्रस्तं मे देहि धनं पन्नगसत्तम ।
न राजानं गमिष्यामि किं तेन नृपसुनुना ।
इत्युक्तस्तक्षकस्तेन विशत्कोटीर्धनं ददौ ।
स जगाम ततो विप्रो धनं लब्ध्वा यथासुखम् ।

26

After 1. 41. 21^{cd}, B4 ins.:

न तच्च कुतपोदानैः प्राप्यते फलमुत्तमम् ।
यच्च कुदारसंतानप्राप्तौ संप्राप्यतेऽमितम् ।
क्षालनस्तात जायते सर्व एव हि मानवाः ।
पितृदेवर्षिमनुजा भर्तव्या आर्यवर्णजैः ।
अथान्यथा वर्तमाना वार्याः स्युस्त्रिदिवौकसाम् । [5]
त्वं तात सम्यग्जानीहि धर्मज्ञः सन्न वेत्सि किम् ।

27

After 1. 42. 3, Ko. 4 Da1 ins.:

धर्मार्थकामैस्तु सुखप्रहीणा
भिक्षाटनाः कर्पटबद्धगात्राः ।
क्षुत्क्षामकण्ठा वसुधां भ्रमन्ति
दारान्परित्यज्य गता नरा ये ॥
न ते क्रतुशतैर्लोकाः प्राप्यन्ते दिवि मानद ।
तपोभिर्विविधैर्वापि याल्लोकान्पुत्रिणो गताः ।

28

After 1. 42. 20, B3 ins.:

रुरुत्वाच ।

किमर्थं सा तु नागेन्द्रो द्विजेन्द्राय कृतात्मने ।
अविज्ञाताय वै दत्ता स्वसा राजीवलोचना ।

प्रमतिरुवाच ।

Then follows a *repetition* (with slight variation)
of 1. 13. 35-36.

29

D4 (marg. sec. m.) ins. after 1. 50. 1: Ds T2 G4,
after 1. 50. 5:

दिलीपराज्ञो नहुषस्य राज्ञो
नलस्य राज्ञः शतबिन्दोश्च राज्ञः ।

Then follows the refrain तथा यज्ञोऽयं etc.

30

After 1. 50. 6, D1 ins.:

नहुषस्य यज्ञः सगरस्य यज्ञः
धुन्धोस्तथा रन्तिदेवस्य चैव ।

Then the refrain तथा यज्ञोऽयं etc.

31

After 1. 55. 3, K4 ins.:

शौनक उवाच ।

जनमेजयेन राज्ञा वै किमर्थं सूतनन्दन ।
सर्पसन्त्रान्तरे पृष्ठो व्यासशिष्यो महातपाः ।
पूर्वजानां कथां मां वै तन्नो वद महामते ।
सर्वज्ञः सर्वदर्शी च न ते ह्यविदितं क्वचित् ।

सूत उवाच ।

सर्पसन्त्रे च संपूर्णे ऋत्विजश्चागतश्रमाः । [5]
धूमसंभ्रान्तनेत्रास्तु दशाष्टौ सुयुप्तदा ।
तेषु सुसेषु सर्वेषु राजा पारिक्षितस्तदा ।
यज्ञान्ते ऋषिभिर्नैव सिद्धा कार्या कथंचन ।
इति स्मृत्युक्तवचनं स्मृत्वा तानृषिसत्तमान् ।
अभिमञ्जितेनोदकेन ऋषिभिश्चाभिचारकैः । [10]
प्रोक्षयामास तेषां वै सिद्धान्तं तु चिकीर्षवान् ।
एतस्मिन्नन्तरे तत्र मूर्च्छामापुः सुदीर्घिकाम् ।
अचेतनांश्च मुनयस्तान्दृष्ट्वा दुःखितोऽभवत् ।
तदा सभासदो विप्राः प्रोचुश्च जनमेजयम् ।
धिग्धिक्ते चेष्टितं राजन्ब्राह्मणान्हृतवानसि । [15]
ब्रह्महत्याष्टादश वै कृतास्त्वया नराधिप ।
चर तीर्थान्यनेकानि पश्चाच्छुद्धिमवाप्स्यसि ।

एतस्मिन्नन्तरे तत्र वायुवाचाशरीरिणी ।
दुःखितं चिन्तयाक्रान्तं राजानं जीवयन्निव ।
ब्रह्महत्याविमोक्षार्थं कृत्वा चीरं निळीयुतम् । [20]
अष्टादशारत्निकं च तद्वासः परिधाय च ।
पाण्डवानां कथा ह्यत्र अष्टादशकपर्वकम् ।
शृणु त्वं भारतं च ततः शुद्धिमवाप्स्यसि ।
इति तद्वचनं श्रुत्वा ऋषिभिश्चानुमोदितः ।
वासस्तदुक्तं वासित्वा व्यासं सत्यवतीसुतम् । [25]
प्रश्रयावनतो राजा पप्रच्छ पूर्वजां कथाम् ।
तामहं वर्णयिष्यामि शृणुष्वं भो मुनीश्वराः ।

Colophon.

32

For 1. 56. 29-32, Ds S subst.:

यस्तु राजा शृणोतीदमखिलमश्रुते महीम् ।
प्रसूते गर्भिणी पुत्रं कन्या चाशु प्रदीयते ।
वणिजः सिद्धयात्राः स्युर्वीरा विजयमामुयुः ।
आस्तिकान्श्रावयेन्नित्यं ब्राह्मणाननस्यकान् । [5]
वेदविद्याव्रतज्ञातान्क्षत्रियाञ्जयमास्थितान् ।
स्वधर्मनित्यान्वैश्यांश्च श्रावयेत्क्षत्रसंश्रितान् ।
एष धर्मः पुरा दृष्टः सर्ववर्णेषु भारत ।
ब्राह्मणाच्छूयणं राजन्विशेषेण विधीयते ।
भूयो भूयः पठेन्नित्यं गच्छेत्स परमां गतिम् ।
श्लोकं वाप्यनुगृहीत तथार्थं श्लोकमेव वा । [10]
अपि पादं पठेन्नित्यं न च निर्भारतो भवेत् ।
इह नैकाश्रयं जन्म राजर्षीणां महात्मनाम् ।
इह मन्त्रपदं युक्तं धर्मं चानेकदर्शनम् ।
इह युद्धानि चित्राणि राज्ञां वृद्धिरिहैव च ।
ऋषीणां च कथास्तत इह गन्धर्वक्षसाम् । [15]
इह तत्तत्समासाद्य विहितो वाक्यविस्तरः ।
तीर्थानां नाम पुण्यानां दर्शनं चैव कीर्तितम् ।
वनानां पर्वतानां च नदीनां सागरस्य च ।
देशानां चैव दिव्यानां पुराणां चैव कीर्तनम् ।
उपचारस्तथैवाग्नयो वीर्यमप्रतिमानुपम् । [20]
इह सत्कारयोगश्च भारते परमर्षिणा ।

रथाश्ववारणेन्द्राणां कल्पना युद्धकौशलम् ।
वाक्यजातिरनेका च सर्वमस्मिन्समर्पितम् ।
यथा समुद्रोऽतिमहान्यथा च हिमवान्गिरिः । [25]
ख्यातौ रत्नाकरौ तद्वन्महाभारतमुच्यते ।
नाप्रीतिरूपपथेत यथा प्राप्य त्रिविष्टपम् ।
पुण्यं तथेदमाख्यानं श्रुत्वा प्रीतिर्भवत्युत ।
स्त्रियश्च शूद्राः शृणुयुः पुरस्कृत्य द्विजोत्तमान् ।
प्राप्नुवन्ति यथोक्तानि फलान्यविकलानि च । [30]
कुलस्य वृद्धये राजन्नायुषे विजयाय च ।
शृणु कीर्तयतः कृत्स्नमितिहासं पुरातनम् ।
यश्चेदं श्रावयेत्पिण्डे ब्राह्मणान्पादमन्ततः ।
अक्षय्यमन्नपानं तत्पिण्डंस्तस्योपतिष्ठति ।
य इदं श्रावयेद्विद्वान्यश्चेदं शृणुयान्नरः ।
स ब्रह्मणः स्थानमेत्य प्राप्नुयादेवतुल्यताम् । [35]
प्रातर्यदेनः कुरुते इन्द्रियैर्ब्राह्मणश्चरन् ।
महाभारतमाख्याय पश्चात्संध्यां प्रमुच्यते ।
रात्र्यां यदेनः कुरुते इन्द्रियैर्ब्राह्मणश्चरन् ।
महाभारतमाख्याय पूर्वां संध्यां प्रमुच्यते । [40]
भारतानां महज्जन्म महाभारतमुच्यते ।
निरुक्तमस्य यो वेद सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
त्रिभिर्वर्षैर्महाभागः कृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत् ।
नित्योत्थितः सदा योगी महाभारतमादितः ।

33

After 1. 56. 31, N (S₁ missing; for Ko-4 see footnotes) ins.:

भरतानां यतश्चायमितिहासो महाश्रुतः ।
महतो ह्येनसो मर्त्यान्मोचयेदनुकीर्तितः ।
त्रिभिर्वर्षैर्बल्लभकामः कृष्णद्वैपायनो मुनिः ।
नित्योत्थितः शुचिः शक्तो महाभारतमादितः । [5]
तपो नियममास्थाय कृतमेतन्महर्षिणा ।
तस्माज्जियमसंयुक्तैः श्रोतव्यं ब्राह्मणैरिदम् ।
कृष्णप्रोक्तामिमां पुण्यां भारतीमुत्तमां कथाम् ।
श्रावयिष्यन्ति ये विप्रा ये च श्रोष्यन्ति मानवाः ।
सर्वथा वर्तमाना वै न ते शोच्याः कृताकृतैः ।

32

G_{4.5} read line 3 after line 6; M, after 11. — (L. 6) D₃ T G_{2.4.5} शूद्रांश्च द्विजसंश्रितान्. — (L. 9) D₃ T₂ G₄₋₅ भूयो वा यः. Some MSS. transp. गच्छेत् and स. Lines 12, 17-18, 22-23 occur (with v. l.) in passage No. 1 of this App. — (L. 13) D₃ T₁ इदं मंत्रं पठन् ज्ञात्वा; T₂ G_{2.4.5} इमं मंत्रमपि ज्ञात्वा; M इदं मंत्रं वरं ज्ञेयं (M₅

इमं मंत्रं परं ज्ञात्वा). — (L. 17) G₄₋₅ देशानां (for दर्शनं). D₃ T₁ G_{3.5} कीर्तनं. — (L. 19) G_{1.2.5} पुण्यानां (for दिव्यानां). — (L. 20) D₃ G₁₋₃ 'यैमप्यतिमा'. — (L. 22) T₂ G₄₋₅ रथाश्वभनरैर्द्राणां; G₂ रथाश्वानां नरैर्द्राणां. T₁ G₁ कल्पानां युद्धं. — With lines 24-25, 31-32, 40-41, 42-43 cf. 1. 56. 27, 29, 31-32. — T₁ G₃ M om. lines 28-29. — Lines 36-39 = (var.) 190*.

नरेण धर्मकामेन सर्वः श्रोतव्य इत्यपि । [10]
 लिखिलेनेतिहासोऽयं ततः सिद्धिमवाप्नुयात् ।
 न तां स्वर्गगतिं प्राप्य तुष्टिं प्राप्नोति मानवः ।
 यां श्रुत्वैव महापुण्यमितिहासमुपाश्रुते ।
 शृण्वन्श्राद्धः पुण्यशीलः श्रावयंश्चेदमद्भुतम् ।
 नरः फलमवाप्नोति राजसूयाश्वमेधयोः । [15]
 यथा समुद्रो भगवान्यथा मेरुमहागिरिः ।
 उभौ ख्यातौ रत्ननिधी तथा भारतमुच्यते ।
 इदं हि वेदैः समितं पवित्रमपि चोत्तमम् ।
 श्रव्यं श्रुतिसुखं चैव पावनं शीलवर्धनम् ।
 पारिक्षित कथां दिव्यां पुण्याय विजयाय च । [20]
 कथ्यमानां मया कृत्स्नां शृणु हर्षकरीमिमाम् ।

34

After 1. 56. 33, K₄ ins.:

दातुं भोक्तुं तथा श्रोतुं प्रहर्तुमरिभिः सह ।
 स किं जानाति पुरुषो भारतं येन न श्रुतम् ।
 य इदं भारतं राजन्वाचकाय प्रयच्छति ।
 तेन सर्वा मही दत्ता भवेत्सागरमेखला ।
 पर्वाण्यष्टादशेमानि व्यासेन कथितानि वै । [5]
 यद्येकमपि यो दद्यात्तेन सर्वं कृतं भवेत् ।

35

After 1. 57. 57, D₄ (suppl. fol., see. m.) T G ins.:

संभवं चिन्तयित्वा तां ज्ञात्वा प्रोवाच शक्तिजः ।
 क कर्णधारो नौर्येन नीयते ब्रूहि भामिनि ।
 मत्स्यगन्धा ।
 अनपत्यस्य दाशस्य सुता तत्प्रियकाम्यया ।
 सहस्रजनसंपूर्णा नौर्यया बाह्यते द्विज ।

पराशरः ।

शोभनं वासवि शुभे किं चिरायसि बाह्यताम् । [5]
 कलशं भविता भद्रे सहस्राधेन संमितम् ।
 अहं शेषो भविष्यामि नीयतामचिरेण नौः ।

वैशंपायनः ।

मत्स्यगन्धा तथेत्युक्त्वा नावं वाहयतीं जले ।
 वीक्षमाणं मुनिं दृष्ट्वा प्रोवाचेदं वचस्तदा ।

मत्स्यगन्धा ।

मत्स्यगन्धेति मामाहुर्दाशराजसुतां जनाः । [10]
 जन्म शोकाभितप्तायाः कथं ज्ञास्यसि कथ्यताम् ।

पराशरः ।

दिव्यज्ञानेन दृष्टं हि दृष्टमात्रेण ते वपुः ।
 प्रणयग्रहणार्थाय वक्ष्ये वासवि तच्छृणु ।
 बहिष्पद इति ख्याताः पितरः सोमपास्तु ते ।
 तेषां त्वं मानसी कन्या अच्छोदा नाम विश्रुता । [15]
 अच्छोदं नाम तद्विष्यं सरो यस्मात्समुत्थितम् ।
 त्वया न दृष्टपूर्वास्तु पितरस्ते कदाचन ।
 संभूता मनसा तेषां पितृन्स्त्रान्नाभिजानती ।
 सा त्वन्यं पितरं वद्रे स्वानतिक्रम्य तान्पितृन् ।
 नाम्ना वसुरिति ख्यातं मनुषुर्न महीश्वरम् । [20]
 अद्रिकाप्सरसा युक्तं विमाने दिवि विष्टितम् ।
 सा तेन व्यभिचारेण मनसा कामचारिणी ।
 पितरं प्रार्थयित्वान्यं योगाद्भ्रष्टा पपात सा ।
 अपश्यत्पतमाना सा विमानत्रयमन्तिकात् ।
 त्रसरेणुप्रमाणांस्तान्स्त्रापश्यत्स्वकान्पितृन् । [25]
 सुसुक्ष्मानपरिव्यक्तानङ्गैरङ्गैश्चिवाहितान् ।
 आतेति तानुवाचार्ता पतन्ती सा ह्यधोमुखी ।
 तैरुक्ता सा तु मा भैषीस्तेन सा संस्थिता दिवि ।
 ततः प्रसादयामास स्वान्पितृन्दीनया गिरा ।
 तामूचुः पितरः कन्यां भ्रष्टैश्चर्या व्यतिक्रमात् । [30]

33

Ko-4 have a variant version, differing from the above mainly as regards sequence, which in these MSS. is as follows: 1. 56. 31; lines 3-11 of the passage under reference; then 1. 56. 27, 25^{ca}, 26^{ab} (both latter repetitions with v. l.); then 491*, and 1. 56. 28-30, 31 (repetition); and finally lines 1-2, 12-15, 18-21 of the passage under reference. The variant readings, being unimportant, may be ignored. — N₁ om. lines 3-11; N₂ V₁ B Da D₃ om. 3-4 (cf. 1. 56. 32). — With lines 16-18, cf. 1. 56. 27, 15^{ab}. — Dn ins. after line 19: D₁ s. s., after 1.

56. 33: K₄, after line 2 of passage No. 34 below:

य इदं भारतं राजन्वाचकाय प्रयच्छति ।
 तेन सर्वा मही दत्ता भवेत्सागरमेखला ।

35

N. B. The passage occurs in T₁ also, which was ignored, through oversight, in the footnotes. — After line 16, G₁ s. s. repeat (with v. l.) 1. 57. 21. — (L. 42) D₄ G₁ s. s. महाराज्याभिषिक्तस्य (for the prior half). — (L. 43) D₄ G₁ s. s. चित्रवीर्यं वकीयसे. — (L. 53) T₂ G₄ s. s. विस्मयाद्दृष्टं.

अष्टैश्वर्या स्वदोषेण पतसि त्वं शुचिस्मिते ।
 यैरारभन्ते कर्माणि शरीरैरिह देवताः ।
 तैरेव तत्कर्मफलं प्राप्नुवन्ति स्म देवताः ।
 मनुष्यास्त्वन्यदेहेन शुभाशुभमिति स्थितिः ।
 सद्यः फलन्ति कर्माणि देवत्वे प्रेत्य मानुषे । [35]
 तस्मात्वं पतसे पुत्रि प्रेत्य त्वं प्राप्स्यसे फलम् ।
 पितृहीना तु कन्या त्वं वसोर्हि त्वं समागता ।
 मत्स्ययोनौ समुत्पन्ना सुता राज्ञो भविष्यसि ।
 अद्रिका मत्स्यरूपाभूदङ्गायमुनसंगमे ।
 पराशरस्य दायदं त्वं पुत्रं जनयिष्यसि । [40]
 यो वेदमेकं ब्रह्मर्षिश्चतुर्धा विभजिष्यति ।
 महाभिषक्सुतस्यैव शंतनोः कीर्तिवर्धनम् ।
 ज्येष्ठं चित्राङ्गदं वीरं चित्रवीरं च विश्रुतम् ।
 एतानुत्पाद्य पुत्रांस्त्वं पुनरेवागमिष्यसि ।
 व्यतिक्रमात्पितृणां च प्राप्स्यसे जन्म कुरितसत् । [45]
 अस्यैव राज्ञस्त्वं कन्या ह्यद्रिकायां भविष्यसि ।
 अष्टाविंशे भवित्री त्वं द्वापरे मत्स्ययोजिजा ।
 एवमुक्ता पुरा तैस्त्वं जाता सत्यवती शुभा ।
 अद्रिकेत्यभिविख्याता ब्रह्मशापाद्वाराप्सराः ।
 मीनभावमनुप्राप्ता त्वां जलित्वा गता दिवम् । [50]
 तस्यां जातासि सा कन्या राज्ञो वीर्येण चैव हि ।
 तस्माद्वासवि भद्रं ते याचे वंशकरं सुतम् ।
 वैशंपायनः ।
 विस्मयाविष्टसर्वाङ्गी जातिस्सरणतां गता ।

36

After L. 57. 68^{ab}, Ds T₂ G (except G₆) ins.:

ततो रम्ये वनोद्देशे दिव्यास्तरणसंवृतम् ।
 वीरासनमुपास्थाय योगी ध्यानपरोऽभवत् ।
 श्वेतपद्मगृहे रम्ये पर्यङ्के सोत्तरच्छदे ।
 तूर्णाभूतां तदा कन्यां ज्वलन्तीं योगतेजसा ।
 दृष्ट्वा तां तु समाधाय विचार्य च पुनः पुनः । [5]
 स चिन्तयामास मुनिः किं कृतं सुकृतं भवेत् ।
 शिष्टानां तु समाचारः शिष्टाचार इति स्मृतः ।
 श्रुतिस्मृतिविदो विप्रा धर्मज्ञा ज्ञानिनः स्मृताः ।
 धर्मज्ञैर्विहितो धर्मः श्रौतः स्मार्तो द्विधा द्विजैः ।
 दानाग्निहोत्रमिज्या च श्रौतस्यैतद्वि लक्षणम् । [10]

36

(L. 2) T₂ G_{1.2.4.5} ततो (for योगी). — (L. 6) G₈ चिन्तयामास तेजसी विवाहश्च कृतो भवेत्. — (L. 8) G₈ विदो विप्रो ज्ञानाद्धर्मश्च उच्यते. — (L. 20) G_{2.4.5} वक्रितां (for व्यङ्गितां). — (L. 36) MSS. वसिष्ठं (for 'वृ:'). — (L. 61)

स्मार्तो वर्णाश्रमाचारो यमैश्च नियमैर्युतः ।
 धर्मे तु धारणे धातुर्महत्त्वे चापि पठ्यते ।
 तत्रेष्टफलभागधर्म आचार्यैरुपदिश्यते ।
 अनिष्टफलभाक्चेति तैरधर्मो भविष्यति ।
 तस्मादिष्टफलार्थाय धर्ममेव समाचरेत् । [15]
 ब्राह्मो दैवस्तथैवार्थः प्राजापत्यश्च धार्मिकः ।
 विवाहा ब्राह्मणानां तु गान्धर्वो नैव धार्मिकः ।
 त्रिवर्णैतरजातीनां गान्धर्वासुरराक्षसाः ।
 पैशाचो नैव कर्तव्यः पिशाचश्चाष्टमोऽधमः ।
 सामर्षा व्यङ्गितां कन्यां मातुः स्वकुलजां तथा । [20]
 वृद्धां प्रव्रजितां वन्ध्यां पतितां च रजस्वलाम् ।
 अपस्मारकुले जातां पिङ्गलां कुष्ठिनीं व्रणीम् ।
 न चास्त्रातां स्त्रियं गच्छेदिति धर्मानुशासनम् ।
 पिता पितामहो भ्राता माता मातुल एव च ।
 उपाध्यायत्विजश्चैव कन्यादाने प्रभूत्तमाः । [25]
 एतैर्दत्तां निषेवेत नादत्तामाददीत च ।
 इत्येव ऋषयः प्राहुर्विवाहे धर्मवित्तमाः ।
 अस्या नास्ति पिता भ्राता माता मातुल एव च ।
 गान्धर्वेण विवाहेन न स्पृशामि यदृच्छया ।
 क्रियाहीनं तु गान्धर्वं न कर्तव्यमनापदि । [30]
 यद्यस्यां जायते पुत्रो वेदव्यासो भवेदपिः ।
 क्रियाहीनः कथं विप्रो भवेदपिहदारधीः ।
 एवं चिन्तयतो भावं महर्षेर्भावित्वात्मनः ।
 ज्ञात्वा चैवाभ्यवर्तन्त पितरो बर्हिषस्तदा ।
 तस्मिन्क्षणे ब्रह्मपुत्रो वसिष्ठोऽपि समेयिवान् । [35]
 पूर्वं स्वागतमित्युक्त्वा वसिष्ठः प्रत्यभाषत ।

पितृगणाः ।

अस्माकं मानसीं कन्यामसच्छापेन वासवीम् ।
 यदि चेच्छसि पुत्रार्थं कन्यां गृह्णीष्व माचिरम् ।
 वैशंपायनः ।
 पितृणां वचनं श्रुत्वा वसिष्ठः प्रत्युवाच ह ।
 महर्षीणां वचः सत्यं पुराणेऽपि मया श्रुतम् । [40]
 पराशरो ब्रह्मचारी प्रजार्थी मम वंशष्टत् ।
 एवं संभाषमाणे तु वसिष्ठे पितृभिः सह ।
 ऋषयोऽभ्यागमंस्त्र नैमिषारण्यवासिनः ।
 विवाहं द्रष्टुमिच्छन्तः शक्तिपुत्रस्य धीमतः ।
 अरुन्धती महाभागा अदृश्यन्त्या सहैव सा । [45]

G₁ स वृत्तोऽथो; G₈ स प्रयातो; G_{4.5} संवृतोऽथौ (for सप्रतोदो). — (L. 63) G_{1.2.4.5} सपुत्रमात्मा. — (L. 73) G₈ वर्धिता; G₄ पालिता (for धीमता). — (L. 79) G_{1.4.5} निष्कृतिनो. — MSS. wrongly ins. वैशंपायनः after line 84, instead of inserting it before the line (as in text).

विश्वकर्मकृतां दिव्यां पर्णशालां प्रविश्य सा ।
 वैवाहिकांस्तु संभारान्संकल्प्य च यथाक्रमम् ।
 अरुन्धती सत्यवतीं वधूं संगृह्य पाणिना ।
 मद्रासने प्रतिष्ठाप्य इन्द्राणीं समकारयत् ।
 आपूर्यमाणपक्षे तु वैशाख्यां सोमदैवते । [50]
 शुभग्रहे त्रयोदश्यां मुहूर्ते मैत्र आगते ।
 विवाहकाल इत्युक्त्वा वसिष्ठो मुनिभिः सह ।
 यमुनाद्वीपमासाद्य शिष्यैश्च मुनिपत्निभिः ।
 स्थण्डिलं चतुरस्रं च गोमयेनोपलिप्य च ।
 अक्षतैः फलपुष्पैश्च स्वस्तिकैरार्द्रपल्लवैः । [55]
 जलपूर्णघटैश्चैव सर्वतः परिशोभितम् ।
 तस्य मध्ये प्रतिष्ठाप्य वृक्षां मुनिवरं तदा ।
 सिद्धार्थयवकल्कैश्च स्नातं सर्वौषधैरपि ।
 कृत्वाजुंनानि वस्त्राणि परिधाप्य महामुनिम् ।
 वाचयित्वा तु पुण्याहमक्षतैस्तु समर्चितः । [60]
 गन्धानुलिप्तः स्नग्नी च सप्रतोदो बधूगृहे ।
 अपदातिस्ततो गत्वा वधूञ्जातिभिरर्चितः ।
 स्नातामहतसंवीतां गन्धलिप्तां स्नगुज्वलाम् ।
 वधूं मङ्गलसंयुक्तामिषुहस्तां समीक्ष्य च ।
 उवाच वचनं काले कालज्ञः सर्वधर्मवित् । [65]
 प्रतिग्रहो दातृवशः श्रुतमेवं मया पुरा ।
 यथा वक्ष्यन्ति पितरस्तत्करिष्यामहे वयम् ।
 वैशंपायनः ।

तद्धर्मिष्ठं यशस्यं च वचनं सत्यवादिनः ।
 श्रुत्वा तु पितरः सर्वे निःसङ्गा निष्परिग्रहाः ।
 वसुं परमधर्मिष्ठमाहूयेदं वचोऽब्रुवन् । [70]
 मत्स्ययोनौ समुत्पन्ना तव पुत्री विशेषतः ।
 पराशराय मुनये दातुमर्हसि धर्मतः ।
 वसुः ।

सख्यं मम सुता सा हि दाशराजेन धीमता ।
 अहं प्रभुः प्रदाने तु प्रजापालः प्रजार्थिनाम् ।
 पितरः । [75]
 निराशिषो वयं सर्वे निःसङ्गा निष्परिग्रहाः ।
 कन्यादानेन संबन्धो दक्षिणाबन्ध उच्यते ।
 कर्मभूमिस्तु मानुष्यं भोगभूमिस्त्रिविष्टपम् ।
 इह पुण्यकृतो यान्ति स्वर्गलोकं न संशयः ।
 इह लोके दुष्कृतिनो नरकं यान्ति निवृत्तान् । [80]
 दक्षिणाबन्ध इत्युक्ते उभे सुकृतदुष्कृते ।
 दक्षिणाबन्धसंयुक्ता योगिनः प्रपतन्ति ते ।
 तस्मान्नो मानसीं कन्यां योगाङ्गुष्ठां विशां पते ।
 सुतात्वं तव संप्राप्तां सतीं भिक्षां ददस्व वै ।
 वैशंपायनः ।

इत्युक्त्वा पितरः सर्वे क्षणादन्तर्हितास्तदा । [85]
 याज्ञवल्क्यं समाहूय विवाहाचार्यमित्युत ।

वसुं चापि समाहूय वसिष्ठो मुनिभिः सह ।
 विवाहं कारयामास श्रुतिदृष्टेन कर्मणा ।

वसुः ।

पराशर महाप्राज्ञ तव दास्याम्यहं सुताम् ।
 प्रतीच्छ चैनां भद्रं ते पाणिं गृह्णीष्व पाणिना ।
 वैशंपायनः ।

वसोस्तु वचनं श्रुत्वा याज्ञवल्क्यमते स्थितः । [90]
 कृतकौतुकमङ्गल्यः पाणिना पाणिमस्तृशत् ।
 प्रभृताज्येन हविषा हुत्वा मन्त्रैर्हुताशनम् ।
 त्रिरक्षि तु परिक्रम्य समभ्यर्च्य हुताशनम् ।
 महर्षीन्याज्ञवल्क्यादीन्दक्षिणाभिः प्रतर्प्य च ।
 लब्धानुज्ञोऽभिवाद्याग्नौ प्रदक्षिणमथाकरोत् । [95]
 पराशरे कृतोद्वाहे देवाः सर्पिर्गणास्तदा ।
 हृष्टा जग्मुः क्षणादेव वेदव्यासो भवत्विति ।

37

After 1. 57. 69, Ds T (T₁ contains only line 1)

G ins.:

जातमात्रः स ववृधे सप्तवर्षोऽभवत्तदा ।
 स्नात्वाभिवाद्य पितरं तस्यौ व्यासः समाहितः ।
 स्वस्तीति वचनं चोक्त्वा ददौ कलशमुत्तमम् ।
 गृहीत्वा कलशं पार्श्वे तस्यौ व्यासः समाहितः । [5]
 ततो दाशभयात्पत्नी स्नात्वा कन्या बभूव सा ।
 अभिवाद्य मुनेः पादौ पुत्रं जग्राह पाणिना ।
 स्पृष्टमात्रे तु निर्भर्त्स्य मातरं वाक्यमब्रवीत् ।
 मम पित्रा तु संस्पृशान्मातस्त्वमभवः शुचिः ।
 अद्य दाशसुता कन्या न स्पृशेर्मांमनिन्दते ।
 वैशंपायनः ।

व्यासस्य वचनं श्रुत्वा बाष्पपूर्णमुखी तदा । [10]
 मनुष्यभावात्सा योषित्पतिता मुनिपादयोः ।
 महाप्रसादो भगवान्पुत्रं प्रोवाच धर्मवित् ।
 मा त्वमेवंविधं कार्षीनैतद्धर्म्यं मतं हि नः ।
 न दूष्यौ मातापितरौ तथा पूर्वोपकारिणौ । [15]
 धारणाद्दुःखसहनात्तयोर्माता गरीयसी ।
 बीजक्षेत्रसमायोगे सख्यं जायेत लौकिकम् ।
 जायते च सुतस्तद्वत्पुरुषस्त्रीसमागमे ।
 मृगीणां पक्षिणां चैव अप्सराणां तथैव च ।
 शूद्रयोण्यां च जायन्ते मुनयो वेदपारगाः । [20]
 ऋष्यशृङ्गो मृगीपुत्रः कण्वो बर्हिस्तस्तथा ।
 भगवत्यश्च वसिष्ठश्च उर्वर्यां जनितावुभौ ।
 सोमश्रवास्तु सप्यां तु अश्विनावधिसंभवौ ।
 स्कन्दः स्कन्नेन शुक्लेन जातः शरवणे पुरा ।
 एवमेव च देवानामृषीणां चैव संभवः । [25]
 लोकवाद्प्रवृत्तिर्हि न मीमांसा बुधैः सदा ।

वेदव्यास इति प्रोक्तः पुराणे च स्वयंभुवा ।
धर्मेनेता महर्षीणां मनुष्याणां त्वमेव च ।
तस्मात्पुत्र न दूष्येत वासवी योगचारिणी ।
मत्प्रीत्यर्थं महाप्राज्ञ सज्जेहं वक्तुमर्हसि ।
प्रजाहितार्थं संभूतो विष्णोर्भागो महानृपिः । [30]
तस्मात्त्वमातरं स्नेहात्प्रव्रीहि तपोधन ।

वैशंपायनः ।

गुरोर्वचनमाज्ञाय व्यासः प्रीतोऽभवत्तदा ।
चिन्तयित्वा लोकवृत्तं मातुरङ्गमथाविशत् ।
पुत्रस्पर्शान्तु लोकेषु नान्यत्सुखमतीव हि ।
व्यासं कमलपत्राक्षं परिष्वज्याश्रवतयत् । [35]
स्तन्यासारैः क्लिद्यमाना पुत्रमात्राय मूर्धनि ।

वासवी ।

पुत्रलाभात्परं लोके नास्तीह प्रसवार्थिनाम् ।
दुर्लभं चेति मन्येऽहं मया प्राप्तं महत्तपः ।
महता तपसा तात महायोगबलेन च ।
मया त्वं हि महाप्राज्ञ लब्धोऽमृतमिवामरैः । [40]
तस्मात्त्वं मामृषेः पुत्र त्वक्तुं नार्हसि सांप्रतम् ।

वैशंपायनः ।

एवमुक्तस्ततः स्नेहाद्व्यासो मातरमवव्रीत् ।
त्वया स्पृष्टः परिष्वक्तो मूर्ध्नि चाग्रायितो मुहुः ।
पुतावन्मात्रया प्रीता भविष्येथा नृपात्मजे ।

38

After 1. 57. 70, Ds Ts G ins.:

ततः कन्यामनुज्ञाय पुनः कन्या भवत्विति ।
पराशरोऽपि भगवान्पुत्रेण सहितो ययौ ।
गत्वाश्रमपदं पुण्यमदृश्यन्त्याः पराशरः ।
जातकर्मादिसंस्कारं कारयामास धर्मतः । [5]
कृतोपनयनो व्यासो याज्ञवल्क्येन भारत ।
वेदानधिजगो साङ्गान्नोकारेण त्रिमात्रया ।
गुरवे दक्षिणां दत्त्वा तपः कर्तुं प्रचक्रमे ।

39

After 1. 57. 75, Ds Ts G ins.:

ततः सत्यवतीं दृष्ट्वा जगाम स्वं निवेशनम् ।
तस्यास्तु योजनाद्वन्धमाजिघ्रन्ति नरा भुवि ।
दाशराजस्तु तद्वन्धमाजिघ्रन्प्रीतिमावहत् ।

दाशराजः ।

त्वामाहुर्मत्स्यगन्धर्वेति कथं बाले सुगन्धता ।
अपास्य मत्स्यगन्धर्वं केन दत्ता सुगन्धता । [5]

सत्यवती ।

शक्तेः पुत्रो महाप्राज्ञः पराशर इति श्रुतः ।

नावं ब्राह्म्यमानाया मम दृष्ट्वा सुगर्हितम् ।
अपास्य मत्स्यगन्धर्वं योजनाद्वन्धतां ददौ ।
ऋषेः प्रसादं दृष्ट्वा तु जनाः प्रीतिसुपागमन् ।
एवं लब्धो मया गन्धर्वो न रोषं कर्तुमर्हसि । [10]

वैशंपायनः ।

दाशराजस्तु तद्वाक्यं प्रशशंस ननन्द च ।
पुत्रत्ववित्रं पुण्यं च व्याससंभवमुत्तमम् ।
इतिहासमिमं श्रुत्वा प्रजावन्तो भवन्ति च ।

Here follows a colophon in all the above mentioned MSS. except G4. 5.

40

After 1. 58. 8^{ab}, Ko. 4 ins.:

प्रनष्टमुद्धतं राजन्यथा प्रोक्तं स्वयंभुवा ।
सर्वेषामेव वर्णानां प्रनष्टानां महीपते ।
ब्राह्मणा एव कुर्वन्ति नित्यमेव युगो युगे ।

41

After 1. 61. 83, Ks. 4 Ns. 3 Vs B D (except Ds) ins.:

वैश्यापुत्रो युयुत्सुश्च धार्तराष्ट्रः शताधिकः ।

जनमेजय उवाच ।

ज्येष्ठानुज्येष्ठतां चैव नामधेयानि वा विभो ।

धृतराष्ट्रस्य पुत्राणामानुपूर्व्येण कीर्तय ।

वैशंपायन उवाच ।

दुर्योधनो युयुत्सुश्च राजन्तुःशासनस्तथा ।

दुःसहो दुःशलश्चैव दुर्मुखश्च तथापरः । [5]

विविंशतिर्विकर्णश्च जलसंधः सुलोचनः ।

विन्दानुविन्दौ दुर्धर्षः सुबाहुर्दुष्प्रधर्षणः ।

दुर्मर्षणो दुर्मुखश्च दुष्कर्णः कर्ण एव च ।

चित्रोपचित्रौ चित्राक्षश्चारुचित्राङ्गद्वय ह ।

दुर्मदो दुष्प्रहर्षश्च विवित्सुर्विकटः समः । [10]

ऊर्णनाभः सुनाभश्च तथा नन्दोपनन्दकौ ।

सेनापतिः सुषेणश्च कुण्डोदरमहोदरौ ।

चित्रबाहुश्चित्रवर्मा सुवर्मा दुर्विमोचनः ।

अयोबाहुर्महाबाहुश्चित्रचापसुकुण्डलौ । [15]

भीमवेगो भीमबलो बलाकी बलवर्धनः ।

उग्रायुधो भीमशरः कनकायुर्दंढायुधः ।

दृढवर्मा दृढक्षत्रः सोमकीर्तिरनूदरः ।

जरासंधो दृढसंधः सत्यसंधः सहस्रबाह्व ।

उग्रश्रवा उग्रसेनः सेनानीर्दुष्पराजयः ।

अपराजितः पण्डितको विशालाक्षो दुराधरः । [20]

दृढहस्तः सुहस्तश्च वातवेगसुवर्चसौ ।

आदित्यकेतुर्बद्धाशी नारादन्तोभ्रयायिनौ ।
 कवची निषङ्गी पाशी दण्डधारो धनुर्ग्रहः ।
 उग्रो भीमरथो वीरो वीरबाहुरलोलुपः । [25]
 भ्रमयो रौद्रकर्मा च तथा दृढरथश्च यः ।
 अनाष्टव्यः कुण्डभेदी विरावी दीर्घलोचनः ।
 दीर्घबाहुर्महाबाहुर्व्यूढोरुः कनकध्वजः ।
 कुण्डाशी विरजाश्चैव दुःशला च शताधिका ।
 वैश्यापुत्रो युयुत्सुश्च धार्तराष्ट्रः शताधिकः । [30]
 एतदेकशतं राजन्कन्या चैका प्रकीर्तिता ।
 नामधेयानुपूर्व्या च ज्येष्ठानुज्येष्ठतां विदुः ।
 सर्वे त्वतिरथाः शूराः सर्वे युद्धविशारदाः ।
 सर्वे वेदविदश्चैव राजशास्त्रे च प्रारगाः ।
 सर्वे संसर्गविद्यासु विद्याभिजनशोभिनः ।
 सर्वेषामनुरूपश्च कृता दारा महीपते । [35]
 दुःशलां चैव समये सिन्धुराजाय कौरवः ।
 जयद्रथाय प्रददौ सौबलानुमते तदा ।

☞ This passage is an anticipation of adhy.
 108 (g. v.).

42

After 1. 61. 86, K₂ 4 N V₁ B D (except D₅) ins.:

यस्यावतरणे राजन्सुरान्सोमोऽब्रवीद्वचः ।
 नाहं दद्यां प्रियं पुत्रं प्रेयांसमपि जीवितात् ।
 समयः क्रियतामेष न शक्यमतिवर्तितुम् ।
 सुरकार्यं हि नः कार्यमसुराणां क्षितौ वधः ।
 तत्र यास्यत्यर्थं वर्चा न च स्थास्यति मे विरम् । [5]

41

N₂ D₂ 3 om. line 1; after line 1, B₁ reads (for the first time) line 30 (v. l. चैव शताधिका for चैका प्र). K₂ om. lines 2-31. — (L. 2) V₁ तेषां; Dn D₁ एषां (for चैव). — (L. 9) K₄ B D₂ 3 D₁-8 चित्रोपचित्रश्च. — (L. 11) Dn D₁ 3. 4 पद्मनाभः (for सुता). — (L. 13) N₂ V₁ B₄ m Dn D₁ 4 दुर्विरोचनः. — (L. 15) D₂ बलमर्दनः; Dn D₁ 4 भीमविक्रमः. — (L. 17) N₁ B (except B₅) दृढधन्वा (for 'वर्मा'). N₂ Dn D₁ अनूद्यः; N₃ V₁ अयोधरः. — (L. 19) N₂ 3 V₁ Dn D₁ 4 क्षेमम् (N₂ 3 V₁ 'धृ')तिस्तथैव च (for the posterior half). — (L. 20) N₂ 3 दुरासदः; B₄ 'युधः'; Dn D₁ 'धनः'. — (L. 22) K₄ नागदत्तश्च याजिनौ; B₅ D₂ 'भ्रगामिनौ'; Dn D₁ 4 नागदत्तानुयायिनौ. — (L. 23) Dn D₁ 4 दंडी (for पाशी). — (L. 27) D₂ Dn D₁ 3. 4 व्यूढोरुः. N₁ D₂ कनकस्तथा; Dn D₁ 4 कनकांगदः; D₅ कनकत्सरः. — (L. 28) N₃ V₁ B₁ D₂ Dn D₁ 3. 4 कुञ्चनश्चित्रकश्चैव. — L. 29 = L. 1. — (L. 34) K₄ समग्रः;

113

ऐन्द्रिनरस्तु भविता यस्य नारायणः सखा ।
 सोऽर्जुनेत्यभिख्यातः पाण्डोः पुत्रः प्रतापवान् ।
 तस्यायं भविता पुत्रो बालो भुवि महारथः ।
 तत्र षोडश वर्षाणि स्थास्यत्यमरसत्तमाः ।
 अस्य षोडशवर्षस्य स संग्रामो भविष्यति । [10]
 यत्रांशा वः करिष्यन्ति कर्म दानवसूदनम् ।
 नरनारायणाभ्यां तु स संग्रामो विनाकृतः ।
 चक्रव्यूहं समास्थाय योधयिष्यन्ति चासुराः ।
 विमुखाब्जशास्त्रवान्सवांस्कारयिष्यति मे सुतः ।
 बालः प्रविश्य तं व्यूहममेघं विचरिष्यति । [15]
 महारथानां वीराणां कद्वं च करिष्यति ।
 सर्वेषां चैव शत्रूणां चतुर्थांशं नयिष्यति ।
 दिनार्धेन महाबाहुः प्रेतराजपुरं प्रति ।
 ततो महारथैर्वरैः समेत्य बहुभी रणे ।
 दिनक्षये महाबाहुर्मया भूयः समेक्ष्यति । [20]
 एकं वंशकरं वीरं पुत्रं वै जनयिष्यति ।
 प्रनष्टं भारतं वंशं स भूयो धारयिष्यति ।
 एतत्सोमवचः श्रुत्वा तथास्त्विति दिवौकसः ।
 प्रत्यूचुः सहिताः सर्वे ताराधिपमपूजयन् ।
 एवं ते कथितं राजंस्त्व जन्म पितुः पितुः । [25]

43

After 1. 61. 88, K₄ N V₁ B D (except D₅) ins.:

प्रतिविन्ध्यः सुतसोमः श्रुतकीर्तिस्तथापरः ।
 नाकुलिश्च शतानीकः श्रुतसेनश्च वीर्यवान् ।
 शूरो नाम यदुश्रेष्ठो वसुदेवपितामवत् ।

42

V₁ संसक्तः; Dn D₁ 4 संग्रामः (for संसर्गः). K₂ V₁ दिव्याभि-
 ज्ञानशोः; K₄ विद्याविज्ञानः; N₃ 3 जनसंमताः. — (L. 36) K₄
 N₂ V₁ Dn D₁ 4 'लां समये राजन्.

(L. 1) Dn D₁ 3. 4 इदं (for वचः). — (L. 2) K₂ 4
 N₁ 2 V₁ B₅ m D₂ Dn D₁ 3. 4 मम प्राणैर्गौरीयसं. — (L. 5)
 B मे (as in text); the rest वै. — (L. 9) K₂ B D₂ 3
 D₂ ततः (for तत्र). K₂ 4 N₁ 2 V₁ B₅ m वत्स्यते (for
 स्थास्यति). — (L. 11) K₂ तत्राद्धतं; K₄ D₂ यत्राश्चर्यः; N₁ V₁
 B₅ यत्र शक्ताः (for यत्रांशा वः). N₂ V₁ B₄ 5 Dn D₁ 3. 4
 वीरनिवृद्धनं (for दानवः). — (L. 13) K₄ ये सुराः; B₅ वै सुः;
 Dn D₁ वः सुः. — (L. 14) K₂ 4 N₁ 2 B₅ D₂ 3 वा (or
 धा)रयि. — (L. 19) K₂ 4 N₂ V₁ Dn D₁ 3. 4 बहुशो रणे.
 — (L. 21) K₄ N₁ 2 V₁ Dn D₁ 3. 4 transp. वीरं
 and पुत्रं.

तस्य कन्या पृथा नाम रूपेणासदृशी भुवि ।
 पितुः स्वस्तीयपुत्राय सोऽनपत्याय वीर्यवान् । [5]
 अग्रमग्रे प्रतिज्ञाय स्वस्यापत्यस्य वै तदा ।
 अग्रजातेति तां कन्यां शूरोऽनुग्रहकाङ्क्षया ।
 अददकुन्तिभोजाय स तां दुहितरं तदा ।
 सा नियुक्ता पितुर्गृहे ब्राह्मणातिथिपूजने ।
 उग्रं पथचरद्दोरं ब्राह्मणं संक्षितव्रतम् । [10]
 निगूढनिश्चयं धर्मे यं तं दुर्वाससं विदुः ।
 तमुग्रं शंसितात्मानं सर्वयत्नैरतोषयत् ।
 तुष्टोऽभिचारसंयुक्तमाचक्षे यथाविधि ।
 उवाच चैनां भगवान्प्रीतोऽस्मि सुभगे तव ।
 यं यं देवं त्वेमेतेन मन्त्रेणावाहयिष्यसि । [15]
 तस्य तस्य प्रसादात्त्वं देवि पुत्राजनिष्यसि ।
 एवमुक्त्वा च सा बाला तदा कौतूहलान्विता ।
 कन्या सती देवमर्कमाजुहाव यशस्विनी ।
 प्रकाशकर्मा तपनस्तस्यां गर्भं दधौ तदा ।
 अजीजनत्सुतं चास्यां सर्वशस्त्रभृतां वरम् । [20]
 सकुण्डलं सकवचं देवगर्भं श्रियान्वितम् ।
 दिवाकरसमं दीप्त्या चारुसर्वाङ्गभूषणम् ।
 निगूह्यन्ती जातं वै बन्धुपक्षभयात्तदा ।
 उत्ससर्ज जले कुन्ती तं कुमारं यशस्विनम् ।
 तमुत्सृष्टं जले गर्भं राधाभर्ता महायशः । [25]
 राधायाः कल्पयामास पुत्रं सोऽधिरथस्तदा ।
 चक्रतुर्गामधेयं च तस्य बालस्य तावुभौ ।
 दम्पती वसुषेणेति दिक्षु सर्वासु विश्रुतम् ।
 स वर्धमानो बलवान्सर्वास्त्रेषूत्तमोऽभवत् ।
 आ पृष्ठतापाच्च तदा जज्ञाप जपतां वरः । [30]
 यस्मिन्काले जपन्नास्ते धीमान्सत्यपराक्रमः ।
 नादेयं ब्राह्मणेष्वासीत्तस्मिन्काले महात्मनः ।
 तस्मिन्द्वौ ब्राह्मणौ भूत्वा पुत्रार्थे भूतभावनः ।
 ययाचे कुण्डले वीरं कवचं च सहाङ्गजम् ।
 उत्कृत्य कर्णौ ह्यददकुण्डले कवचं च तत् । [35]
 शक्तिं शक्रोऽदत्तस्मै विस्मितश्चेदमब्रवीत् ।
 देवासुरमनुष्याणां गन्धर्वोरगरक्षसाम् ।
 यस्मिन्नेप्स्यसि दुर्धर्ष स एको न भविष्यति ।

पुरा नाम तु तस्यासीद्वसुषेणेति विश्रुतम् ।
 ततो वैकतेनः कर्णः कर्मणा तेन सोऽभवत् । [40]
 This passage (from line 3 onwards) is an
 anticipation of adhy. 104 (q. v.).

44

After 1. 67. 14^{ab}, D₂ ins.:

त्वयैवं का समा नारी न गन्धर्वी तथाप्सराः ।
 न मिश्रकेशी रम्भा वा न घृताची न मेनका ।
 चार्वङ्गी वसुकेशी च यथा त्वं मत्तकाशिनि ।
 कम्बुग्रीवा च सुश्रोणी सृगाक्षी सुस्तनीति च ।
 निगूढगुल्फा रक्तौघी सुरक्तनखपद्धतिः । [5]
 ईषच्च गद्गदां वाचं रम्भोरु त्वं शुचिस्मिते ।
 यौ तौ जातौ सुसंक्षिप्तौ मध्ये हारविलक्षितौ ।
 अनर्हं धारयन्नित्यमलं वा चीरवल्कलम् ।
 इदं शैलकुशाकीर्णं पल्लवरूपसेवितम् ।
 सिंहशार्दूलसंयुक्तं मृगपक्षिसमाकुलम् । [10]
 वनं कण्टकितं घोरं निर्मनुष्यमभूतवत् ।
 अहंसे हर्षप्रासादान्सौवर्णान्मणिकुट्टिमाम् ।
 स्वास्तीर्णतल्पमुदितान्कातैस्त्रविभूषितान् ।
 इदं नार्हसि कल्याणि कृपणत्वं वरानने ।
 मुमूर्षु मदनाश्लिष्टं त्राहि मां शुभचारिणम् । [15]
 न स्मृतिं वाभिजानामि न दिशं गतचापलः ।
 अर्धनालीकनाराचशक्तितोमरमुद्रराः ।
 पतन्ति स्म शरीरं मे पादमूरुशिरांसि च ।
 पुनः प्ररोहते देवि वनं परशुना हतम् ।
 कामाग्निना सुसंदीप्तं तपत्येव ममाङ्गकम् । [20]
 हृदि प्रौढे सुतीक्ष्णाग्रे मन्ये भैषज्यमीदृशम् ।
 प्रेम्णा संभाषणं स्पर्शं स्मृतिर्दृष्टिः कथामपि ।
 विनान्यौषधकामिन्यः प्रजापतिरथाब्रवीत् ।
 एवमेतन्महाभागं सुप्रिये स्मितभाषिणि ।

45

S ins. after 1. 67. 23:

शङ्कितेव च विप्रर्षिमुपचक्राम सा शनैः ।
 ततोऽस्य भारं जग्राह आसनं चाप्यकल्पयत् ।

43

(L. 1) K₄ N_{1.8} V₁ B_{2.5} श्रुतकर्मा; D_{1.3.4} श्रुतसोमः (for
 सूनसोमः). — (L. 16) K₄ N₈ B D_{2.5} प्रसादात्तस्य तस्यैव;
 D₈ प्रसादात्त्वं देवपुत्रान्. K₄ N₈ B D_{2.3.5} पुत्रं त्वं (D₈
 पुत्रान्दि) जनयिष्यसि. — (L. 22) N_{1.1} V₁ Dn D_{1.4} भूषितं
 (for भूषणम्). — (L. 23) V₁ B_{8m} Dn D_{1.4} निगूहमाना.
 — (L. 30) V₁ Dn D_{1.4} वेदांगानि च सर्वाणि; D₈ D₈

आ पृष्ठसंप्रतापाच्च. — (L. 34) N₃ V₁ Da तदंगजं (for सहा*).
 — (L. 35) N_{1.2} V₁ Dn D_{1.4} कवचं कुण्डले तथा (for the
 posterior half). — (L. 36) N₁ V₁ Da Dn D_{1.3.4} ददौ
 (for ददत्). — (L. 39) N₂ V₁ Dn D_{1.4} वेण इति क्षितौ.

45

With lines 2-3, 11-12, and 18-19, cf. 1. 67. 30-31.

प्राक्षालयच्च सा पादौ काश्यपस्य महात्मनः ।
न चैनं लज्जयाशक्रोदक्षिभ्यामभिधीक्षितुम् ।
शकुन्तला च सत्रीडा तमृषिं नाभ्यभाषत ।
तस्मात्स्वधर्मात्स्खलितता भीता सा भरतर्षभ ।
अभवद्दोषदर्शित्वाद्ब्रह्मचारिण्ययञ्जिता ।
स तदा व्रीडितां दृष्ट्वा ऋषिस्तां प्रत्यभाषत ।

कण्वः ।

सत्रीडैव च दीर्घायुः पुरेव भविता न च ।
वृत्तं कथय रम्भोरु मा त्रासं च प्रकल्पय ।

वैशंपायनः ।

ततः प्रक्षालय पादौ सा विश्रान्तं पुनरब्रवीत् ।
निधाय कामं तस्यर्षेः कन्दानि च फलानि च ।
ततः संवाह्य पादौ सा विश्रान्तं वेदिमध्यमा ।
शकुन्तला पौरवाणां दुःषन्तं जग्मुषी पतिम् ।
ततः कृच्छ्रादतिशुभा सत्रीडा श्रीमती तदा ।
सगद्गदमुवाचेदं काश्यपं सा शुचिस्मिता ।

शकुन्तला ।

राजा ताताजगामेह दुःषन्त इल्लिलात्मजः ।
मया पतिवृत्तो योऽसौ दैवयोगादिहागतः ।
तस्य तात प्रसीद त्वं भर्ता मे सुमहायशाः ।
अतः सर्वं तु यद्वृत्तं दिव्यज्ञानेन पश्यसि ।
अभयं क्षत्रियकुले प्रसादं कर्तुमर्हसि ।

The above passage is ins. in all S MSS. after l. 67. 23. The reservation in the footnotes to l. 67. 23-24 that T₂ G₄-s ins. it after 24 is unnecessary and should be deleted.

46

After l. 68. 9, D₄ (suppl. fol.; sec. m.) S ins.:

शकुन्तलां समाहूय कण्वो वचनमब्रवीत् ।

कण्वः ।

शृणु भद्रे मम सुते मम वाक्यं शुचिस्मिते ।
पतिव्रतानां नारीणां विशिष्टमिति चोच्यते ।
पतिशुश्रूषणं पूर्वं मनोवाक्कायचेष्टितैः ।
अनुज्ञाता मया पूर्वं पूजयैतद्व्रतं तव ।
एतेनैव च वृत्तेन पुण्याल्लोकानवाप्य च ।
तस्यान्ते मानुषे लोके विशिष्टां लप्स्यसे श्रियम् ।
तस्माद्भद्रेऽद्य यातव्यं समीपं पौरवस्य ह ।
स्वयं नायाति मत्वा ते गतं कालं शुचिस्मिते ।

गत्वारारधय राजानं दुःषन्तं हितकाम्यया ।
दौःषन्ति यौवराज्यस्थं दृष्ट्वा प्रीतिमवाप्स्यसि ।
देवतानां गुरुणां च क्षत्रियाणां च भामिनि ।
भर्तृणां च विशेषेण हितं संगमनं सताम् ।
तस्मात्पुत्रि कुमारेण गन्तव्यं मत्प्रियेप्सया ।
प्रतिवाक्यं न दद्यास्त्वं शापिता मम पादयोः ।

वैशंपायनः ।

एवमुक्त्वा सुतां तत्र पौत्रं कण्वोऽभ्यभाषत ।
परिष्वज्य च बाहुभ्यां मृद्व्युपाग्राय पौरवम् ।
सोमवंशोद्भवो राजा दुःषन्त इति विश्रुतः ।
तस्मात्प्रमहिषी चैषा तव माता शुचिव्रता ।
गन्तुकामा भर्तृपार्थ त्वया सह सुमध्यमा ।
गत्वाभिवाद्य राजानं यौवराज्यमवाप्स्यसि ।
स पिता तव राजेन्द्रस्तस्य त्वं वशगो भव ।
पितृपैतामहं राज्यमातिष्ठस्व स्वभावतः ।
तस्मिन्काले स्वराज्यस्थो मामनुसर पौरव ।

वैशंपायनः ।

अभिवाद्य मुनेः पादौ पौरवो वाक्यमब्रवीत् ।
त्वं पिता मम विप्रर्षे त्वं माता त्वं गतिश्च मे ।
न चान्यं पितरं मन्ये त्वामृते तु महातपः ।
तव शुश्रूषणं पुण्यमिह लोके परत्र च ।
शकुन्तला भर्तुकामा स्वयं यातु ययेष्टतः ।
अहं शुश्रूषणपरः पादमूले वसामि वः ।
क्रीडां व्यालमृगैः सार्धं करिष्ये न पुरा यथा ।
स्वच्छासनपरो नित्यं स्वाध्यायं च करोम्यहम् ।

वैशंपायनः ।

एवमुक्त्वा तु संश्लिष्य पादौ कण्वस्य तिष्ठति ।
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा प्ररुोद शकुन्तला ।
स्नेहात्पितृश्रुत्वा पुत्रस्य हर्षशोकसमन्विता ।
निशाभ्य रुदतीमातां दौःषन्तिर्वाक्यमब्रवीत् ।
श्रुत्वा भगवतो वाक्यं किं रोदिषि शकुन्तले ।
गन्तव्यं काव्य उत्थाय भर्तृप्रीतिस्तवास्ति चेत् ।

शकुन्तला ।

एकस्तु कुरुते पापं फलं मुक्ते महाजनः ।
भोक्तारस्तत्र मुच्यन्ते कर्ता दोषेण लिप्यते ।
मया निवारितो नित्यं न करोषि वचो मम ।
निःसृतान्कुञ्जराञ्चिह्नं बाहुभ्यां संप्रमथ्य वै ।
वनं च लोडयन्निह्नं सिंहव्याघ्रगणैर्युतम् ।
एवंविधानि चान्यानि कृत्वा वै पुरुनन्दन ।

46

(L. 18) T₁ G₁ M नाम (for इति). T₁ G₁ ते पिता (for विष्टतः). — (L. 23) T₁ G₁ 2 M अनुतिष्ठ (for आतिष्ठस्व).

— (L. 30) Noteworthy is the expression पादमूले! Cf. line 35 of passage No. 68. — (L. 36) M तां तु (for आर्ता). — T₂ Ms om. line 40 (which appears to be redundant!). — (L. 51) M तथ्यं (for पथ्यं).

रूपितो भगवांस्तात तस्मादावां विवासितौ । [45]
अहं न गच्छे दुःपन्तं नास्मि पुत्रहितैषिणी ।
पादमूले वसिष्यामि महर्षेर्भावितात्मनः ।
वैशंपायनः ।

एवमुक्त्वा तु रुदती पपात मुनिपादयोः ।
एवं विलपती कण्वश्चानुनीय च हेतुभिः ।
पुनः प्रोवाच भगवानानृशंस्याद्धितं वचः । [50]
कण्वः ।

शकुन्तले शृणुष्वेदं हितं पथ्यं च भामिनि ।
पतिव्रताभावगुणान्हित्वा साध्यं न किंचन ।
पतिव्रतानां देवा वै तुष्टाः सर्ववरप्रदाः ।
प्रसादं च करिष्यन्ति आपदर्थं च भामिनि ।
पतिप्रसादात्पुण्यगतिं प्राप्नुवन्ति न चाशुभम् । [55]
तस्माद्गत्वा तु राजानमाराधय शुचिसिते ।
वैशंपायनः ।

शकुन्तलां तयोक्त्या वै शकुन्तलमथाब्रवीत् ।
दौहित्रो मम पौत्रस्त्वमिलिलस्य महात्मनः ।
शृणुष्व वचनं सत्यं प्रब्रवीमि तवानघ ।
मनसा भर्तुकामा वै वाग्भिरुक्त्वा पृथग्विधम् । [60]
गन्तुं नेच्छति कल्याणी तस्मात्तात वहस्व वै ।
शक्तस्त्वं प्रतिगन्तुं च मुनिभिः सह पौरव ।

47

After l. 68. 11, D₁ (suppl. fol.; sec. m.) S (except G₁) ins.:

वैशंपायनः ।

धर्माभिपूजितं पुत्रं काश्यपेन निशास्य तु ।
काश्यपाप्याप्य चानुज्ञां मुमुदे च शकुन्तला ।
कण्वस्य वचनं श्रुत्वा प्रतिगच्छति चासकृत् ।
तथेत्युक्त्वा तु कण्वं च मातरं पौरवोऽब्रवीत् ।

किं चिरायसि मातस्त्वं गमिष्यामो नृपालयम् । [5]
एवमुक्त्वा तु तां देवीं दुःपन्तस्य महात्मनः ।
अभिवाद्य मुनेः पादौ गन्तुमैच्छत्स पौरवः ।
शकुन्तला च पितरमभिवाद्य कृताञ्जलिः ।
प्रदक्षिणीकृत्य तदा पितरं वाक्यमब्रवीत् ।
अज्ञानान्मे पिता चेति दुरुक्तं वापि चानृतम् । [10]
अकार्यं वाप्यनिष्टं वा क्षन्तुमर्हति तद्भवान् ।
एवमुक्तो नतशिरा मुनिर्नोवाच किंचन ।
मनुष्यभावात्कण्वोऽपि मुनिरशृण्यवर्तयत् ।
अन्धभक्षान्वायुभक्षांश्च शीर्षण्णीशान्मुनीन् ।
फलमूलाशिनीं दान्तान्कृशान्धमनिसंततान् । [15]
व्रतिनो जटिलान्मुण्डान्वल्कलाजिनसंवृतान् ।
समाहूय मुनिः कण्वः कारुण्यदिदमब्रवीत् ।
मया तु लालिता नित्यं मम पुत्री यशस्विनी ।
वने जाता विवृद्धा च न च जानाति किंचन ।
आश्रमेण पथा सर्वैर्नीयतां क्षत्रियालयम् । [20]
द्वितीययोजने विप्राः प्रतिष्ठानं प्रतिष्ठितम् ।
प्रतिष्ठाने पुरे राजा शकुन्तलपितामहः ।
अध्युवास चिरं कालमुर्वेश्या सहितः पुरा ।
अनूपजाङ्गलयुतं धनधान्यसमाकुलम् ।
प्रतिष्ठितं पुरवरं गङ्गायामुनसंगमे । [25]
तत्र संगममासाद्य स्नात्वा हुतहुताशनाः ।
शाकमूलफलाहारा निवर्तध्वं महातपाः ।
अन्यथा तु भवेद्विप्रा अध्वनो गमने श्रमः ।

48

After l. 68. 13, D₁ (suppl. fol.; sec. m.) S ins.:

शकुन्तलां समादाय मुनयो धर्मवत्सलाः ।
ते वनानि नदीः शैलान्गिरिप्रस्रवणानि च ।
कन्दराणि नितम्बांश्च राष्ट्राणि नगराणि च ।

47

(L. 5 and 11) T₁ G₁ M अद्रे (for मातः), and काश्यपः (for तद्भवान्). — (L. 20) T₁ G₁ M₈ अश्रमेण.

48

G₂ om. lines 1-14. — (L. 5) M समागताः. — (L. 8) T₁ M₈ "धीचक्रयैश्च; M₆₋₈ "धीयत्रचक्रैश्च. — (L. 15) T₁ M₈ (inf. lin.) सर्वतः पुष्करिण्यश्च; M₈ सर्वतः पद्मिनीभिश्च; M₆₋₈ वृतां पुष्करिणी. M (except M₈) उद्यानैरुपशोभिता. — (L. 18) T₁ क्रतुयज्ञैश्च; M₈ क्रतुयज्ञैश्च; M₆₋₈ ब्राह्मणैश्चैव. — (L. 19) M_{2, 6-8} अकार्यवर्जितैश्चैव (M₈ "वर्जकैर्नित्यं). — (L. 20) M (except M₈) पूर्णा (for सर्वैः). — (L. 21) M इन्द्रस्यैवामरावती (for the posterior half). — (L. 25) M "कारशोभितः. — (L. 26) M (except M₈) वैश्यैः (for

the first चापि). — (L. 28) T₁ G_{1, 2} सदाभ्येल; M तथाभ्येल. — (L. 29) T₁ महायशाः; M₈ महर्षिभिः; M₈ (inf. lin.). 6-8 मनीषिभिः. — (L. 30) M महर्षयः (for त्वलक्षयन्). — After line 30, M (except M₈) ins.:

शकुन्तलमिदं प्रीता हर्षयन्तोऽब्रुवन्वचः ।
— (L. 32) M (except M₈) अद्य (for एते). — (L. 36) M (except M₈) प्रेक्षकाः प्रशशंसिरे (for the posterior half). — (L. 46) M (except M₈) ये स्तनेत्रैः प्रप. — (L. 53) M (except M₈) कृताञ्ज (for दीनान्). — (L. 60) M (except M₈) नगरं न प्रवेष्टव्यं भवद्भिरिति शासनं. — Colophon. Adhy. no.: T₁ 86; T₂ 36; G_{1-2, 6} M 37. — D₁ T₁ G_{2, 8, 6} M (except M₈) om. line 68. — (L. 88) T₁ G_{1, 2} M₈ लक्ष्यते (for दृश्यते).

आश्रमाणि च पुण्यानि गत्वा चैव गतश्रमाः ।
 शनैर्मध्याह्नवेलायां प्रतिष्ठानं समाययुः । [5]
 तां पुरीं पुरुहुतेन ऐलस्यार्थे विनिर्मिताम् ।
 परिघाटालकैर्मूर्त्यैरुपतल्पशतैरपि ।
 शतश्रीशतयज्ञैश्च गुप्तामन्यैर्दुरासदाम् ।
 हर्म्यप्रासादसंवाधां नानापण्यविभूषिताम् ।
 मण्डपैः ससभै रभ्यैः प्रपाभिश्च समावृताम् । [10]
 राजमार्गेण महता सुविभक्तेन शोभिताम् ।
 कैलासशिखराकारैर्गोपुरैः समलंकृताम् ।
 द्वारतोरणनिर्युहैर्मङ्गलैरुपशोभिताम् ।
 उद्यानान्नवणोपेतं महतीं सालमेखलाम् ।
 सर्वपुष्करिणीभिश्च उद्यानैश्च समावृताम् । [15]
 वर्णाश्रमैः स्वधर्मस्थैर्नित्योत्सवसमाहितैः ।
 धनधान्यसमृद्धैश्च संतुष्टै रन्नपूजितैः ।
 ऋतुयुक्तैश्च विद्वद्भिरभिहोत्रपरैः सदा ।
 वज्रिताकार्यकरणैर्दानशीलैर्दयापरैः ।
 अधर्मभीरुभिः सर्वैः स्वर्गलोकजिगीषुभिः । [20]
 एवंविधजनोपेतमिन्द्रलोकमिवापरम् ।
 तस्मिन्नगरमध्ये तु राजवेदम प्रतिष्ठितम् ।
 इन्द्रसन्नप्रतीकाशं संपूर्णं वित्तसंचयैः ।
 तस्य मध्ये सभा दिव्या नानारत्नविचित्रिता ।
 तस्यां सभायां राजर्षिः सर्वालंकारभूषितः । [25]
 ब्राह्मणैः क्षत्रियैश्चापि मन्त्रिभिश्चापि संवृतः ।
 संस्तूयमानो राजेन्द्रः सूतमागधबन्दिभिः ।
 कार्यार्थिभिः समभ्येत्य कृत्वा कार्यं गतेषु सः ।
 सुखासीनोऽभवद्राजा तस्मिन्काले महर्षयः ।
 शकुन्तानां स्वनं श्रुत्वा निमित्तज्ञास्त्वलक्षयन् । [30]
 ऋषयः ।
 शकुन्तले निमित्तानि शोभनानि भवन्ति नः ।
 कार्यसिद्धिं वदन्त्येते ध्रुवं राज्ञी भविष्यसि ।
 अस्मिस्तु दिवसे पुत्रो युवराजो भविष्यति ।
 वैशंपायनः ।
 वर्धमानपुरद्वारं तूर्यघोषनिनादितम् ।
 शकुन्तलां पुरस्कृत्य विविशुस्ते महर्षयः । [35]
 प्रविशन्तं नृपसुतं प्रशशंसुश्च प्रेक्षकाः ।
 वर्धमानपुरद्वारं प्रविशन्नेव पौरवः ।
 इन्द्रलोकस्थमात्मानं मेने हर्षसमन्वितः ।
 ततो वै नागराः सर्वे समाहूय परस्परम् ।
 दृष्टुकामा नृपसुतं समपद्यन्त भारत । [40]
 नागराः ।
 देवतेव जनस्याग्रे भ्राजते श्रीरिवागता ।
 जयन्तेनेव पौलोमी इन्द्रलोकादिहागता ।
 वैशंपायनः ।
 इति ब्रुवन्तस्ते सर्वे महर्षानिदमब्रुवन् ।

अभिवादन्यन्तः सहिता महर्षीन्देववर्चसः ।
 अद्य नः सकलं जन्म कृतार्थाश्च ततो वयम् । [45]
 एवं ये स्म प्रपश्यामो महर्षीन्सूर्यवर्चसः ।
 इत्युक्त्वा सहिताः केचिदन्वगच्छन्त पौरवम् ।
 हैमवत्याः सुतमिव कुमारं पुष्करेक्षणम् ।
 ये केचिदब्रुवन्मूढाः शाकुन्तलदिदक्षवः ।
 कृष्णाजिनेन संछन्नान्द्रष्टुं नेच्छन्ति तापसान् । [50]
 पिशाचा इव दृश्यन्ते नागराणां विरूपिणः ।
 विना संभ्यां पिशाचास्ते प्रविशन्ति पुरोत्तमम् ।
 क्षुत्पिपासादितान्दीनान्वलकलाजिनवाससः ।
 त्वगस्थिभूताग्निमांसान्धमनीसंततानपि ।
 पिङ्गलाक्षान्पिङ्गजयान्दीर्घदन्तान्निरुद्वान् । [55]
 विशीर्षकान्-र्वहस्तान्दृष्ट्वा हास्यन्ति नागराः ।
 एवमुक्तवतां तेषां गिरं श्रुत्वा महर्षयः ।
 अन्योन्यं ते समाहूय इदं वचनमब्रुवन् ।
 उक्तं भगवता वाक्यं न कृतं सत्यवादिना । [60]
 पुरप्रवेशनं नात्र कर्तव्यमिति शासनम् ।
 किं कारणं प्रवेक्ष्यामो नगरं दुर्जनैर्वृतम् ।
 त्यक्तसंगस्य च मुनेर्नगरे किं प्रयोजनम् ।
 तस्माद्रमिष्याम वयं गङ्गायामुनसंगमम् ।
 एवमुक्त्वा मुनिगणाः प्रतिजगमुर्ग्रथागतम् ।
 Colophon.
 वैशंपायनः ।
 गतान्मुनिगणान्दृष्ट्वा पुत्रं संगृह्य पाणिना । [65]
 मातापितृभ्यां विरहाद्यथा शोचन्ति दारकाः ।
 तथा शोकपरीताङ्गी धृतिमालम्ब्य दुःखिता ।
 गतेषु तेषु विप्रेषु राजमार्गेण भामिनी ।
 पुत्रेणैव सहायेन सा जगाम शनैः शनैः ।
 अदृष्टपूर्वापश्यन्वै राजमार्गेण पौरवः । [70]
 हर्म्यप्रासादचैलांश्च सभा दिव्या विचित्रिताः ।
 कौतूहलसमाविष्टो दृष्ट्वा विस्मयमागतः ।
 सर्वे ब्रुवन्ति तां दृष्ट्वा पद्महीनामिव श्रियम् ।
 गतेन हंसीसदृशीं कोकिलेन स्वरे समाम् । [75]
 मुखेन चन्द्रसदृशीं श्रिया पद्मालयासमाम् ।
 स्मितेन कुन्दसदृशीं पद्मगर्भसमत्वचम् ।
 पद्मपत्रविशालाक्षीं तप्तजाम्बूनद्रुपाम् ।
 करान्तमितमध्यां तां सुकेशीं संहतस्तनीम् ।
 जघनं सुविशालं वै ऊरु करिकरोपमौ ।
 रक्ततुङ्गनखौ पादौ धरण्यां सुप्रतिष्ठितौ । [80]
 एवंप्रसमायुक्ता स्वर्गलोकादिहागता ।
 इति स्म सर्वेऽमन्यन्त दुःघन्तनगरे जनाः ।
 पुनः पुनरवोचस्ते शाकुन्तलगुणानपि ।
 सिंहक्षेपणः सिंहदंष्ट्रः सिंहस्कन्धो महाभुजः ।
 सिंहोरस्कः सिंहबलः सिंहविक्रान्तगाम्भयम् । [85]

पृथ्वंसः पृथुवक्षाश्च छत्राकारशिरा महान् ।
पाणिपादतले रक्तो रक्तास्यो दुन्दुभिस्वनः ।
राजलक्षणयुक्तश्च राजश्रीश्चास्य दृश्यते ।
आकारेण च रूपेण शरीरेणापि तेजसा ।
दुःपन्तेन समो ह्येष कस्य पुत्रो भविष्यति । [90]
एवं श्रुवन्तस्ते सर्वे प्रशंसन्तुः सहस्रशः ।
युक्तिवादानवोचन्त सर्वाः प्राणभृताः स्त्रियः ।
बान्धवा इव सखेहा अनुजग्मुः शकुन्तलाम् ।
पौराणां तद्वचः श्रुत्वा तूष्णींभूता शकुन्तला । [95]
वेदमद्वारं समासाद्य विद्वलन्ती नृपात्मजा ।
चिन्तयामास सहसा कार्यगौरवकारणात् ।
लज्जया च परीताङ्गी राज्ञाजसमक्षतः ।
अघृणा किं नु वक्ष्यामि दुःपन्तं मम कारणात् ।
एवमुक्त्वा तु कृपणा चिन्तयन्ती शकुन्तला ।

49

After 1. 68. 51, D₁ ins.:

ब्रह्मा सुरासुरगुरुः सोऽपि शक्तिं पुराकरोत् ।
प्रकृतिं स्वां प्रविश्याशु ब्रह्माण्डमभवत्ततः ।
भर्तव्या रक्षणीया च भार्या हि पतिना सदा ।
धर्मार्थकामसंस्िद्धौ भार्या भर्तुः सहायिनी । [5]
यदा भर्ता च भार्या च परस्परवशानुगौ ।
तदा धर्मार्थकामानां त्रयाणामपि संगमः ।
कथं भार्यामृते धर्मः कथं वा पुरुषः प्रभो ।
प्राप्नोति काममर्थं वाप्यस्यां त्रितयमाहितम् ।
तथैव भर्तारमृते भार्या धर्मादिसाधने । [10]
न समर्था त्रिवर्गोऽयं दंपत्योः समुपाश्रितः ।
देवतातिथिभृत्यानामतिथीनां च पूजनम् ।
न पुमिभः शक्यते कर्तुमृते भार्या कथंचन ।
प्राप्तोऽपि चार्यो मनुजैरानीतोऽपि निजं गृहम् ।
नाशमेति विना भार्या कुभार्यासंग्रहेण वा । [15]
कामस्तु नैव तस्यास्ति प्रत्यक्षेणोपदृश्यते ।

50

After 1. 68. 57^{ab}, D₁ ins.:

अपुत्रस्य जगच्चून्यमपुत्रस्य गृहेण किम् ।
पुत्रेण लोकाञ्जयति श्रुतिरेषा सनातनी ।

नास्ति पुत्रसमः खेहो नास्ति पुत्रसमं सुखम् ।
नास्ति पुत्रसमा प्रीतिः नास्ति पुत्रसमा गतिः ।
अनृतं वक्ति लोकोऽयं चन्दनं किल शीतलम् । [5]
पुत्रगात्रपरिष्वङ्गश्चन्दनादपि शीतलः ।

51

After 1. 68. 69, S ins.:

पक्षिणः पुण्यवन्तस्ते सहिता धर्मतस्तदा ।
पक्षैस्तैरभिगुसा च तस्मादस्मि शकुन्तला ।
ततोऽहमृषिणा दृष्टा काश्यपेन महात्मना ।
जलार्थमग्निहोत्रस्य गतं दृष्ट्वा तु पक्षिणः ।
न्यासभूतामिव मुनेः प्रददुर्मां दयावतः । [5]
कण्वस्त्वालोक्य मां प्रीतो हसन्तीति हविर्भुजः ।
स मारणिमिवादाय स्वमाश्रममुपागमत् ।
सा वै संभाविता राजन्ननुक्रोशान्महर्षिणा ।
तेनैव स्वसुतेवाहं राजन्वै वरवर्णिनी ।
विश्वामित्रसुता चाहं वर्धिता मुनिना नृप । [10]
यौवने वर्तमानां च दृष्टवानसि मां नृप ।
आश्रमे पर्णशालायां कुमारीं विजने वने ।
धात्रा प्रचोदितां शून्ये पित्रा विरहितां मिथः ।
वाग्भिस्त्वं सुनुताभिर्मांमपत्यार्थमचूचुदः । [15]
अकार्षींस्वाश्रमे वासं धर्मकामार्थनिश्चितम् ।
गान्धर्वेण विवाहेन विधिना पाणिमग्रहीः ।
साहं कुलं च शीलं च सत्यवादित्वमात्मनः ।
स्वधर्मं च पुरस्कृत्य त्वामद्य शरणं गता ।
तस्मान्नाहंस्ति संश्रुत्य तथेति वितथं वचः । [20]
स्वधर्मं पृष्ठतः कृत्वा परित्यक्तुमुपस्थिताम् ।
त्वज्जायां लोकनाथस्त्वं नाहंस्ति त्वमनागसम् ।

52

After 1. 88. 12, D₄ (suppl. fol., sec. m.) S ins.:

वैशंपायनः ।

अश्वमेधे महायज्ञे स्वयंभुविहिते पुरा ।
हयस्य यानि चाङ्गानि संनिकृत्य यथाक्रमम् ।
होताध्वर्युरथोद्गता ब्रह्मणा सह भारत ।
अग्नौ प्रास्यन्ति विधिवत्समस्ताः षोडशर्विजः ।
धूमगन्धं च पापिष्ठा ये जिघ्रन्ति नरा भुवि । [5]

51

(L. 1) G₄ धर्मवत्सलः; M (except M₅) धर्मतत्पराः.
— (L. 2) T₁ G_{1,4} M (except M₅) स्वैर (for तैर). — T₂
G₂₋₈ M₅₋₈ om. line 6. — (L. 9) M (except M₅)
दयया (for राजन्वै). T₁ G_{1,3} M (except M₅) परमर्षिणा

(for वर). — (L. 12) T₁ G₄₋₈ M₅ तदा (for वने).
— (L. 15) M (except M₅) अवोचः (for अकार्षीः). S
(except G_{2,5,6} M₅) वाचः (for वासं). T₁ G₂ M (except
M₅) मिश्रिताः; T₂ G₂ मिश्रिताः; G₁ संमिताः. — (L. 21)
T₁ G₁₋₄ अनापदि; M₅ अपोहितुं (for अनागसम्).

विमुक्तपापाः पूतास्ते तत्क्षणेनाभवन्मराः ।
 एतस्मिन्नन्तरे चैव माधवी सा तपोधना ।
 मृगचर्मपरीताङ्गी परिधाय मृगतत्वचम् ।
 मृगैः परिचरन्ती सा मृगाहारविचेष्टिता । [10]
 यज्ञवाटं मृगगणैः प्रविश्य शृशबिस्त्रिता ।
 आग्रायन्ती धूमगन्धं मृगैरेव चचार सा ।
 यज्ञवाटमटन्ती सा पुत्रांस्तानपराजितान् ।
 पश्यन्ती यज्ञमाहात्म्यं मुदं लेभे च माधवी ।
 असंस्पृशन्तं वसुधां ययाति नाहुषं तदा । [15]
 द्विविष्टं प्राप्तमाज्ञाय ववन्दे पितरं तदा ।
 तदा वसुमनापृच्छन्मातरं वै तपस्विनीम् ।
 वसुमनाः ।

भवत्या यत्कृतमिदं वन्दनं पादयोरिह ।
 क्रोशं देवोपमो राजा याभिवन्दसि मे वद ।
 माधवी ।
 शृणुध्वं सहिताः पुत्रा नाहुषोऽयं पिता मम ।
 ययातिर्मम पुत्राणां मातामह इति स्मृतः । [20]
 पूरुं मे भ्रातरं राज्ये समावेश्य दिवं गतः ।
 केन वा कारणेनैवमिह प्राप्तो महायशः ।
 वैशंपायनः ।

तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा स्वर्गाङ्गष्टेति चाब्रवीत् ।
 सा पुत्रस्य वचः श्रुत्वा संभ्रमाविष्टचेतना ।
 माधवी पितरं ग्राह दौहित्रपरिवारितम् । [25]
 माधवी ।
 तपसा निर्जिताल्लोकान्प्रतिगृहीष्व मामकान् ।
 पुत्राणामिव पौत्राणां धर्मादधिगतं धनम् ।
 स्वार्थमेव वदन्तीह ऋषयो धर्मपाठकाः ।
 तस्माद्दानेन तपसा चास्माकं दिवमाव्रज ।
 ययातिः ।

यदि धर्मफलं ह्येतच्छेभनं भविता तव । [30]
 दुहित्रा चैव दौहित्रैस्तारितोऽहं महात्मभिः ।
 तस्मात्पवित्रं दौहित्रमद्य प्रभृति पैतृके ।
 श्रीणि श्राद्धे पवित्राणि दौहित्रः कुतपस्त्रिणाः ।
 त्रीणि चात्र प्रशंसन्ति शौचमक्रोधमत्वराम् ।
 भोक्तारः परिवेष्टारः श्रावितारः पवित्रकाः । [35]
 दिवसस्याष्टमे भागे मन्दीभवति भास्करे ।
 स कालः कुतपो नाम पितृणां दत्तमक्षयम् ।
 तिलाः पिशाचाद्रक्षन्ति दर्भा रक्षन्ति राक्षसात् ।

रक्षन्ति श्रोत्रियाः पङ्क्तिं यतिभिर्मुक्तमक्षयम् ।
 लब्ध्वा पात्रं तु विद्वांसं श्रोत्रियं सुव्रतं शुचिम् । [40]
 स कालः कालतो दत्तं नान्यथा काल इष्यते ।
 वैशंपायनः ।
 एवमुक्त्वा ययातिस्तु पुनः प्रोवाच बुद्धिमान् ।
 सर्वे ह्यवभृथञ्जातास्त्वरध्वं कार्यगौरवात् ।

53

After 1. 92. 24^{ab}, D₄ (suppl. fol. sec. m.) S ins.:

बभूव सर्वलोकस्य सत्यवागिति संमतः ।
 पीनस्कन्धो महाबाहुर्मत्तवारणविक्रमः ।
 अन्वितः परिपूर्णैः सर्वैर्नृपतिलक्षणैः ।
 अमाल्यसंपदोपेतः क्षत्रधर्मविशेषपतिः ।
 वशे चक्रे महीमेको विजित्य वसुधाधिपान् । [5]
 वेदानागमयत्कुस्त्रात्राजधर्मांश्च सर्वशः ।
 ईजे च बहुभिः सत्रैः क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः ।
 तर्पयामास विप्रांश्च वेदाध्ययनकोविदान् ।
 रत्नैरुच्चावचैर्गोभिर्गामैरश्वैर्धनैरपि ।
 वयोरूपेण संपन्नः पौरुषेण बलेन च । [10]
 ऐश्वर्येण प्रतापेन विक्रमेण धनेन च ।
 वर्तमानं च सत्येन सर्वधर्मविशारदम् ।
 तं महीपं महीपाला राजराजमकुर्वत ।
 वीतशोकभयाबाधाः सुखस्वप्नप्रबोधनाः ।
 श्रिया भरतशार्दूल समपद्यन्त भूमिपाः । [15]
 शतनुप्रमुखैर्गुप्तं राष्ट्राधिपतिभिर्जगत् ।
 नियमैः सर्ववर्णानां ब्रह्मोत्तरमवर्तत ।
 ब्राह्मणाभिमुखं क्षत्रं क्षत्रियाभिमुखं विशः ।
 ब्रह्मक्षत्रानुलोमाश्च शूद्राः पर्यचरन्विशः ।
 एवं पशुवराहाणां तथैव मृगपक्षिणाम् । [20]
 शतनावथ राज्यस्थे नावर्तत वृथा वधः ।
 असुखानामनाथानां तिर्यग्योनिषु वर्तताम् ।
 स एव राजा सर्वेषां भूतानामभवत्पिता ।
 स हस्तिनाग्नि धर्मात्मा विहरन्कुरुनन्दनः ।
 तेजसा सूर्यकल्पोऽभूद्रायुना च समो बले । [25]
 अन्तकप्रतिमः कोपे क्षमया पृथिवीसमः ।
 बभूव राजा सुमतिः प्रजानां सत्यविक्रमः ।
 स वनेषु च रम्येषु शैलप्रसवणेषु च ।

☞ This passage is an anticipation of 1. 94. 1-17 (q. v.).

52

(L. 5) T₂ G₄-6 वपायास्तु (for च पाणिष्ठा), and नराधिपाः.
 — (L. 23) G₈ subst. for the posterior half:
 मानाङ्गष्ट्ये नृपोत्तमः ।
 अयमित्युबन्तुपुत्रा माधवीं मातरं तदा ।
 — (L. 24) G₈ पुत्राणां (for पुत्रस्य). — (L. 28) T₂ G₄-6

वेदपारगाः (for धर्मपा°). — After line 32, T₂ G₈-6 ins.:

भविष्यति न संदेहः पितृणां प्रीतिवर्धनम् ।

53

(L. 1) T G₁.2.0 सत्तमः; M₈ विष्टुतः (for संमतः).
 — (L. 7) M चात् (for भूरि°).

54

After 1. 94. 64, S (which om. 65-66) ins.:

अपत्यफलसंयुक्तमेतच्छ्रुत्वा पितुर्वचः ।
सूतं भूयोऽपि संतप्त आह्वयामास वै पितुः ।
सूतस्तु कुरुमुख्यस्य उपयातस्तदाज्ञया ।
तमुवाच महाप्राज्ञो भीष्मो वै सारथिं पितुः ।
त्वं सारथे पितुर्मह्यं सखासि रथधूर्गतः । [5]
अभिजानासि यदि वै कस्यां भावो नृपस्य तु ।
एतदाचक्ष्व मे पृष्ठः करिष्ये न तदन्यथा ।

सूतः ।

दाशकन्या नरश्रेष्ठ तत्र भावः पितुर्गतः ।
वृतः स नरदेवेन तदा वचनमब्रवीत् ।
योऽस्यां पुमान्भवेद्भर्तुः स राजा त्वदनन्तरम् । [10]
नाकामयत तं दातुं पिता तव वरं तदा ।
स चापि निश्चयस्तस्य न च दद्यामतोऽन्यथा ।
एवं ते कथितं वीर कुरुष्व यदनन्तरम् ।

वैशंपायनः ।

ततः स पितुराज्ञाय मतं सम्यगवेक्ष्य च ।
ज्ञात्वा विमनसं पुत्रः प्रययौ यमुनां प्रति । [15]

☞ The passage is followed by 1. 94. 67 (g. v.).

55

After 1. 96. 53*, K4 (suppl. fol.) D4 (suppl. fol. c. m.) 8 ins.:

नैनामैच्छत्कथंचन ।

अम्बामन्यस्य कीर्त्यन्तीमब्रवीच्चारुदर्शनाम् ।

विचित्रवीर्यः ।

प्रत्यक्षफल एवैष कामोऽसाधुर्निरर्थकः ।

परतन्त्रोपभोगे मामार्थं नायोकुमहंसि ।

भीष्मः ।

प्रतिष्ठितः शंतनोवै तात यस्य त्वमन्वयः । [5]

अकामवृत्तो धर्मात्मन्साधु मन्ये मतं तव ।

इत्युत्त्वाम्बां समालोक्य विधिवद्वाक्यमब्रवीत् ।

विस्मृष्टा ह्यसि गच्छ त्वं यथाकाममनिन्दिते ।

नानियोज्ये समर्थोऽहं नियोक्तुं भ्रातरं प्रियम् ।

अन्यभावागतां चापि को नारीं वासयेद्गृहे । [10]

अतस्त्वां न नियोक्ष्यामि अन्यकामासि गम्यताम् ।

अहमप्युर्ध्वरेता वै निवृत्तो दारकर्मणि ।

न संबन्धस्तदावाभ्यां भविता वै कथंचन ।

वैशंपायनः ।

इत्युक्ता सा गता तत्र सखीभिः परिवारिता ।
निर्दिष्टा हि शनै राजन्साल्वराजपुरं प्रति । [15]

अथाम्बा साल्वमागम्य साव्रवीन्मनसा वृता ।

पुरा निर्दिष्टभावा त्वामागतासि वरानन ।

देवव्रतं समुत्सृज्य सानुजं भरतर्षभम् ।

प्रतिगृह्णीष्व भद्रं ते विधिवन्मां समुद्यताम् ।

तथैवमुक्तः साल्वोऽपि प्रहसन्निदमब्रवीत् । [20]

निर्जितासीह भीष्मेण मां विनिर्जित्य राजसु ।

अन्येन निर्जितां भद्रे विस्मृष्टां तेन चालयात् ।

न गृह्णामि वरारोहे तत्र चैव तु गम्यताम् ।

इत्युक्ता सा समागम्य भीष्मं पुनरथाब्रवीत् ।

अम्बाब्रवीत्ततो भीष्मं त्वयाहं सहसा हता । [25]

क्षत्रधर्ममवेक्षस्व त्वं भर्ता मम धर्मतः ।

यां यः स्वयंवरे कन्यां निर्जयेच्छौर्यसंपदा ।

राज्ञः सर्वान्विनिर्जित्य स तामुद्वाहयेद्भवम् ।

अतस्त्वमेव भर्ता मे त्वयाहं निर्जिता यतः ।

तस्माद्बहस्व मां भीष्म निर्जितां संसदि त्वया । [30]

ऊर्ध्वरेता ह्यहमिति प्रत्युवाच पुनः पुनः ।

भीष्मं सा चाब्रवीदम्बा यथाजैषीस्तथा कुरु ।

एवमन्वगमन्नीष्मं पद समाः पुष्करेक्षणा ।

ऊर्ध्वरेतास्त्वहं भद्रे विवाहविमुखोऽभवम् ।

तमेव साल्वं गच्छ त्वं यः पुरा मनसा वृतः । [35]

अन्यसक्तं किमर्थं त्वमात्मानमवदः पुरा ।

अन्यसक्तां वधूं कन्यां वासयेत्स्वगृहे न हि ।

नाहमुद्वाहयिष्ये त्वां मम आत्रे यवीयसे ।

विचित्रवीर्याय शुभे यथेष्टं गम्यतामिति ।

भूयः साल्वं समन्येय राजन्गृह्णीष्व मामिति । [40]

नाहं गृह्णाम्यन्यजितामिति साल्वनिराकृता ।

ऊर्ध्वरेतास्त्वहमिति भीष्मेण च निराकृता ।

अम्बा भीष्मं पुनः साल्वं भीष्मं साल्वं पुनः पुनः ।

गमनागमनेनैवमनैषीत्पद समा नृप ।

अश्रुभिर्भूमिसुक्षन्ती शोचन्ती सा मनस्विनी । [45]

पीनोन्नतकुचद्वन्द्वं विशालजघनेक्षणा ।

श्रोणीभरालसगमा राकाचन्द्रनिभानना ।

वर्षत्कादम्बिनीमूर्ध्नि स्फुरन्ती चञ्चलेव सा ।

सा ततो द्वादश समा बाहुदामभितो नदीम् ।

पार्श्वे हिमवतो रम्ये तपो घोरं समाददे । [50]

संक्षिप्तकरणा तत्र तप आस्थाय सुव्रता ।

पादाङ्गुष्ठेन सातिष्ठदकम्पन्त ततः सुराः ।

54

(L. 5) Gs रथमार्गतः; G1.5 सरयुर्गतः; G6 रथयुगतः.

— (L. 6) T2 G4-6 अपि (for अभि). — (L. 8) T1 G1-8 M दाशकन्यां. G1.8 Ms तव (for तत्र).

तस्यास्तु तपो दृष्ट्वा सुराणां क्षोभकारकम् ।
 विस्मितश्चैव हृष्टश्च तस्यानुग्रहबुद्धिमान् ।
 अनन्तसेनो भगवान्कुमारो वरदः प्रभुः । [55]
 मानयन्नाजपुत्रीं तां ददौ तस्यै शुभां खजम् ।
 एषा पुष्करिणीं दिव्या यथावत्समुपस्थिता ।
 अन्ये त्वच्छोकशमनी माला भुवि भविष्यति ।
 एतां चैव मया दत्तां मालां यो धारयिष्यति ।
 सोऽस्य भीष्मस्य निधने कारणं वै भविष्यति । [60]

Colophon.

अम्बा ।

अन्यपूर्वेति मां सात्वो नाभिनन्दति बालिशः ।
 साहं धर्माच्च कामाच्च विहीना शोकधारिणी ।
 अपतिः क्षत्रियान्सर्वानाकन्दामि समन्ततः ।
 इयं वः क्षत्रिया माला या भीष्मं निहनिष्यति ।
 अहं च भार्या तस्य स्यां यो भीष्मं घातयिष्यति । [65]
 वैशंपायनः ।

तस्याश्चक्रम्यमाणायाः समाः पञ्च गताः पराः ।
 नाभवच्छरणं कश्चिदक्षत्रियो भीष्मजादयात् ।
 अगच्छत्सोमकं साम्बा पाञ्चालेषु यशस्विनम् ।
 सत्यसंधं महेश्वासं सत्यधर्मपरायणम् ।
 सा सभाद्वारमागम्य पाञ्चालैरभिरक्षितम् । [70]
 पाञ्चालराजमाकन्दत्प्रगृह्य सुभुजा भुजौ ।

अम्बा ।

भीष्मेण हन्यमानां मां मजन्तीमिव च हृदे ।
 यज्ञसेनाभिधावेह पाणिमालम्य चेश्वर ।
 तेन मे सर्वधर्माश्च रतिभोगाश्च केवलाः ।
 उभौ च लोकौ कीर्तिश्च समूलौ सफलौ हतौ । [75]
 क्रोशन्त्येवं न विन्दामि राजन्यं शरणं क्वचित् ।
 किं नु निःक्षत्रियो लोको यत्रानाथोऽवसीदति ।
 समागम्य तु राजानो मयोक्ता राजसत्तमाः ।
 इक्ष्वाकूणां तु ये वृद्धाः पाञ्चालानां च ये वराः ।
 त्वत्प्रसादाद्विवाहेऽस्मिन्मा धर्मो मा पराजयेत् । [80]

प्रसीद यज्ञसेनेह गतिर्मे भव सोमक ।

यज्ञसेनः ।

जानामि त्वां बोधयामि राजपुत्रि विशेषतः ।
 यथाशक्ति यथाधर्मं बलं संचारयाम्यहम् ।
 अन्यस्यात्पार्थिवाद्यत्ते भयं स्यात्पार्थिवात्मजे ।
 तस्यापनयने हेतुं संविधानुमहं प्रभुः । [85]
 न हि शांतनवस्याहं महास्रस्य प्रहारिणः ।
 ईश्वरः क्षत्रियाणां हि बलं धर्मोऽनुव्रतेति ।
 सा साधु व्रज कल्याणि न मां भीष्मो दहेद्बलात् ।
 न हि भीष्मादहं धर्मं शक्तो दातुं कथंचन ।

वैशंपायनः ।

इत्युक्त्वा खजमासज्य द्वारि राज्ञो व्यपाद्रवत् । [90]
 व्युदक्तां सर्वलोकेषु तपसा संशितव्रताम् ।
 तामन्वगच्छद्रुपदः सान्त्वं जल्पन्नुनः पुनः ।
 खजं गृहाण कल्याणि न नो वैरं प्रसज्य ।

अम्बा ।

एवमेव त्वया कार्यमिति स्म प्रतिकाङ्क्षते ।
 न तु तस्यान्यथा भावो देवमेतदमानुषम् । [95]
 यश्चैनां खजमादाय स्वयं वै प्रतिमोक्षते ।
 स भीष्मं समरे हन्ता मम धर्मप्रणाशनम् ।
 वैशंपायनः ।

तां खजं द्रुपदो राजा कंचिकाकालं ररक्ष सः ।
 ततो विस्मभमास्थाय तूष्णीमेतानुपेक्षत ।
 तां शिखण्डिन्यब्रूत्पु बाला पितुरवज्ञया । [100]
 तां पिता त्वयजच्छीघ्रं व्रतो भीष्मस्य किद्विषात् ।
 इषीकं ब्राह्मणं भीता साभ्यगच्छत्तपस्विनम् ।
 गङ्गाद्वारि तपस्यन्तं तुष्टिहेतोस्तपस्विनी ।
 उपचाराभितुष्टतामब्रवीद्विषसत्तमः ।
 गङ्गाद्वारे विभजनं भविता नचिरादिव । [105]
 तत्र गन्धर्वराजानं तुम्बुरं प्रियदर्शनम् ।
 आराधयितुमीहस्व सम्यक्परिचरस्व तम् ।
 अहमप्यत्र सावित्र्यं कर्तासि तव शोभने ।
 तं तदाचर भद्रं ते स ते श्रेयो विधास्यति ।

55

Through oversight K₄ was omitted from the list of MSS. containing this passage, given in the footnotes to 1. 96. 53. — (L. 1) M अंवां (for एनां). — (L. 3) K₄ D₄ M₅ पापस्य फलम्; M₃ अत्यल्पं; M₆-s असारं (for प्रत्यक्षं). — (L. 5) D₄ M प्रातिष्ठच्छांतनोर्वशः. — (L. 16) K₄ D₄ M प्रतिपूज्य तम् (for मनसा वृता). — (L. 18) T₁ G₁. 2. 6 M₃ पुरुषर्षभ (for भरत). — After line 25, G₁ ins.:

स्वयंवरे राजमध्ये त्वयाहं प्रथमं वृता ।

114

— K₄ T₁ M (except M₅) om. lines 27-30; T₂ om. 27-31; G₆ om. 27-33. — (L. 31) M (except M₅) पूर्वमेवोक्तवांस्तव (for the posterior half). — K₄ T₁ M₃ om. lines 34-44; T₂ om. 34-43. K₄ D₄ T₁ M (except M₅) om. lines 46-48. — (L. 57) K₄ D₄ G₁. 3. 4 M₃ समुपासिता. — Colophon. Adhy. no.: T₁ 97; T₂ 47; G₆ M 48. D₄ G₂. 4 M₃-s om. line 78. — (L. 88) K₄ T₂ M₃ अभिप्रेते; T₁ G₆ अभिभवेत्; G₁. 2 अभिदहेत् (for भीष्मो दहेत्). — After line 88, G₂. 4. 5 M₅ ins.:

न प्रत्यगृह्णते सर्वे किमित्येव न वेद्वहम् ।

[905]

ततो विभजनं तत्र गन्धर्वाणामवतत । [110]
 तत्र द्वाववशिष्येतां गन्धर्वावमितौजसौ ।
 तयोरेकः समीक्ष्येनां स्त्रीबुभूवुस्त्वाच ह ।
 इदं गृह्णीष्व पुंलिङ्गं वृणे स्त्रीलिङ्गमेव ते ।
 नियमं चक्रुस्तत्र स्त्री पुमान्श्चैव तावुभौ ।
 ततः पुमान्समभवच्छिखण्डी परवीरहा । [115]
 स्त्री भूत्वा ह्यपचक्राम स गन्धर्वो मुदान्वितः ।
 लब्ध्वा तु महतीं प्रीतिं याज्ञसेनिर्महायशाः ।
 ततो बुद्धदकं गत्वा पुनरस्त्राणि सोऽकरोत् ।
 तत्र चास्त्राणि दिव्यानि कृत्वा स सुमहाद्युतिः ।
 स्वदेशमभिसंपेदे पाञ्चालं कुरुनन्दन । [120]
 सोऽभिवाद्य पितुः पादौ महेश्वासः कृताञ्जलिः ।
 उवाच भवता भीष्मान्न भेतव्यं कथंचन ।

Colophon.

वैशंपायनः ।

अम्बायां निर्गतायां तु भीष्मः शान्तनवस्तदा ।
 न्यायेन कारयामास राज्ञो वैवाहिकीं क्रियाम् ।
 अम्बिकाम्बालिके चैव परिणीयामिसंनिधौ । [125]

 This passage (55), which is followed by a repetition (with v. l.) of l. 96. 53^{ab}, is a version (much abbreviated and in many respects discrepant) of the Ambopākhyāna (in the Udyoga). The repetition of l. 96. 53^{ab}, is an unmistakable sign that the passage is an interpolation here.

56

S ins. after l. 98. 17: Dn, after 1038*: D₄ (suppl. fol. sec. m.), after line 1 of 1038*:

पुत्रलामाच सा पत्नी न तुतोष पतिं तदा ।
 प्रद्विषन्तीं पतिर्भार्या किं मां द्वेष्टीति चाब्रवीत् ।
 पत्नी ।
 पतिर्भार्यानुभरणाङ्गतां चेति प्रकीर्त्यते ।
 अहं त्वां भरणं कृत्वा जालन्ध्रं ससुता सदा ।
 नित्यकालं श्रमेणार्ता न भरेयं महातपः । [5]

— G₆ (hapl.) om. from the posterior half of line 88 to the prior half of 93 (inclusive). — (L. 100 and 107) K₄ T₁ G M₈ अजानती (for अवज्ञया), and परिचरेर्विभुं. — (L. 114) K₄ D₄ M स्त्रीत्वे पुंस्त्वे च तावुभौ. — Colophon. Adhy. no.: T₁ 98; T₂ 48; G M 49.

56

(L. 1) Dn 'लामा च. — (L. 2) Dn G₄ मां द्वेष्टीति.

भीष्मः ।

तस्याल्लङ्घनं श्रुत्वा ऋषिः कोपसमन्वितः ।
 प्रत्युवाच ततः पत्नीं प्रद्वेषीं ससुतां तदा ।
 नीयतां क्षत्रियकुले धनार्थी त्वं भविष्यसि ।

पत्नी ।

त्वया दत्तं धनं विप्र नेच्छेयं दुःखकारकम् ।
 यथेष्टं कुरु विप्रेन्द्र न भरेयं यथा पुरा । [10]

दीर्घतमाः ।

अद्य प्रभृति मर्यादा मया लोके प्रतिष्ठिता ।
 एक एव पतिर्नार्या यावज्जीवं परायणम् ।
 मृते जीवति वा तस्मिन्नापरं प्रामुख्यम्वरम् ।
 अभिराम्य परं नारी पतिष्यति न संशयः ।
 अपतीनां तु नारीणामद्य प्रभृति पातकम् । [15]
 यद्यस्ति चेद्धनं सर्वं वृथाभोगा भवन्तु ताः ।
 अकीर्तिः परिवादश्च नित्यकालं भवन्तु वै ।

भीष्मः ।

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा ब्राह्मणी भृशकोपिता ।
 गङ्गामानीयतामेष पुत्रा इत्येवमब्रवीत् ।

 It should be noted that here the text of the vulgate contains an injudicious juxtaposition of two interpolations from two separate and unconnected sources, so inharmonious that the first half of l. 104. 29 of the Bombay ed. remains hanging in the air! Cf. Winternitz, *JRAS.* 1897. 723f. (with footnote).

57

After वैशंपायनः of l. 99. 3, S (which om. उवाच) ins.:

भीष्मस्य तु वचः श्रुत्वा धर्म्यं हेत्वर्थसंहितम् ।
 माता सत्यवती भीष्मं पुनरेवाभ्यभाषत ।

— (L. 3) Dn T₁ M भार्याया भरणाङ्गतां पालनाच्च पतिः स्तुतः. — (L. 4) Dn D₄ T₁ G₈ ससुतं. — (L. 9) Dn D₄ M₈-8 दुःखकारणम्. — (L. 10) Dn T₁ G₈ ६ transp. यथा and पुरा. — (L. 12) G (except G₁ ८) पत्न्या (for नार्या). — (L. 13) T₂ G (except G₂ ६) तस्मिन् परं. — (L. 17) Dn T₁ M (except M₈) 'वादाश्च. Dn D₄ G₈ M₈-8 नित्यं तासां (for नित्यकालं). — (L. 18) Dn M₈ इति (for तस्य). — (L. 19) Dn D₄ गंगायां नीयं.

सत्यवती ।

औचथ्यमधिकृत्येदमङ्गं च यदुदाहृतम् ।
 पौराणी श्रुतिरित्येषा प्राप्तकालमिदं कुरु ।
 त्वं हि पुत्र कुलस्यास्य ज्येष्ठः श्रेष्ठश्च भारत । [5]
 यथा च ते पितुर्वाक्यं मम कार्यं तवानघ ।
 मम पुत्रस्त्वव आता यवीयान्सुप्रियश्च ते ।
 बाल एव गतः स्वर्गं भारतो भरतर्षभ ।
 इमे महिष्यौ तस्येह काशिराजसुते उभे ।
 रूपयौवनसंपन्ने पुत्रकामे च भारत । [10]
 धर्ममेतत्परं ज्ञात्वा संतानाय कुलस्य च ।
 आभ्यां मम नियोगात्तु धर्मं चरितुमर्हसि ।
 भीष्मः ।

असंशयं परो धर्मस्त्वया मातः प्रकीर्तितः ।
 त्वमप्येतां प्रतिज्ञां तु वेत्थ या परमा मयि ।
 जानीषे यत्तदा वृत्तं शुल्कहेतोस्त्वदन्तरे । [15]
 तत्सत्यवति सत्यं वै पुनरेव ब्रवीमि ते ।
 तन्न जात्वन्यथा कार्यं लोकानामपि संक्षये ।
 परित्यजेयं त्रैलोक्यं राज्यं देवेषु वा पुनः ।
 यद्वाभ्यधिकमेताभ्यां न तु सत्यं परित्यजे ।
 त्यजेच्च पृथिवी गन्धर्वापश्च रसमुत्तमम् । [20]
 ज्योतिश्च परमं रूपं वायुः स्पर्शगुणं त्यजेत् ।
 त्यजेच्च घोषमाकाशः सोमः शीतत्वमुत्सृजेत् ।
 प्रभां समुत्सृजेदकीं धूमकेतुरथोष्णताम् ।
 वृत्रहा विक्रमं जह्याद्धर्मं जह्याच्च धर्मराट् ।
 अमरत्वस्य वा हेतोस्त्रैलोक्यसदनस्य वा । [25]
 उत्सृजेयमहं प्राणान्न तु सत्यं कथंचन ।

सत्यवती ।

जानामि त्वयि धर्मज्ञ सत्यं सत्यवतां वर ।

इच्छंस्त्वमिह लोकांस्त्रीन्स्त्रजेरन्यानरिंदम ।
 यथा तु वः कुलं चैव धर्मश्च न परामवेत् ।
 सुहृदश्च सुहृदाः स्युस्तथा त्वं कर्तुमर्हसि । [30]
 भीष्मः ।

त्वमेव कुलवृद्धासि गौरवं तु परं त्वयि ।
 सोपायं कुलसंताने वक्तुमर्हसि नः परम् ।
 स्त्रियो हि परमं गुह्यं धारयन्ति कुले कुले ।
 पुरुषांश्चापि मायाभिर्वह्नीभिरुपगृह्णते ।
 सा सत्यवति संपश्य धर्मं सत्यपरायणे । [35]
 यथा न जह्यां सत्यं च न सीदेच्च कुलं हि नः ।
 वैशंपायनः ।

Lines 7-30 above are a repetition (with v.l.)
 of l. 97. 8-10, 13-18, 20 and 22.

58

After l. 104. 9, N ins.:

तां समासाद्य देवस्तु विवस्वानिदमब्रवीत् ।
 अयमस्म्यसितापाङ्गे ब्रूहि किं करवाणि ते ।
 कुन्त्युवाच ।
 कश्चिन्मे ब्रह्मविद्प्रादाद्वरं विद्यां च शत्रुहन् ।
 यद्विजिज्ञासयाह्वानं कृतवत्यसि ते विभो ।
 तदस्मिन्नपराधे त्वां शिरसाभिप्रसादये । [5]
 योषितो हि सदा रक्षयाः स्वपराद्धापि नित्यदा ।
 सूर्य उवाच ।
 वेदाहं सर्वमेवैतद्यदुर्वासा ददौ तव ।
 संत्यज्योमे मानभये क्रियतां संगमो मया ।
 अमोघं दर्शनं मह्यमाहूतश्चास्मि ते शुभे ।

57

(L. 1) T G4-5 वचनं (for तु वचः). — (L. 6) T1 तदा
 कुरु; G1.2.6 तथानघ (for तवा*). — (L. 14) T2 G4.5 मयि
 वरंते (for परमा मयि). — (L. 17) T2 G8-5 कुर्यां (for कार्यं).
 — (L. 27) T2 G4-6 सत्यं सत्यपराक्रम; G3 धर्मं सत्यं परंतप.
 — (L. 33) T2 G4.5 सदा (for the first कुले).

58

(L. 2) K8 N1.2 V1 B D (except D5) *सितापांगि.
 — (L. 3) K0 महर्षिः; N2 V1 B1.5 D (except D2)
 ब्राह्मणः (for ब्रह्मविद्). — (L. 4) K0.4 N2.3 V1 B D तद्
 (for यद्). — (L. 5) K0.4 N2 V1 B D एतस्मिन् (for
 तदस्मिन्). N2 V1 Dn D1 अहं (for अभि-). — (L. 6) S1
 K1 स्वा(K1 स्व)पराधे; K0.8.4 D2 सापराधा; N1 V1 B5 Dn2
 D1 स्वाप*. Several MSS. नित्यशः. K2 D5 सापराधा अपि

प्रमो. — (L. 7) B D2.4 transp. यद् and दुर्वासा. K0.4
 N2 V1 D (except D5) वरं ददौ (for ददौ तव). — (L. 8)
 N1 संभेद्य शांतभावेन; V1 Da1 Dn D1 संत्यज्य भयमेवेह; N2
 त्यज्यतां भयमेवेह; D2 सत्यं तेभिहितं भद्रे. N3 V1 D (except
 D2.4.5) मम (for मया). — (L. 10) N1.3 प्रसज्याह्वानि; N2
 V1 B5 D (except D2.4.5) *हानेपि. N1.3 दोषेपि स्वाद-
 निच्छतः; N2 V1 D (except D2.4.5) दोषः स्यान्नात्र संशयः.
 — (L. 11) K0.2.4 N2.3 V1 B D om. सा. K0.1.4
 N2.3 V1 B D सात्वपूर्वं (for सान्त्वं कूरं). — (L. 12) K2
 सात्कर; V1 Dn D1.5 भारत (for पाथिव). — (L. 13) K0.4
 N1 V1 B (except B5) D (except D5) यशस्विनी (for
 तप*). — After line 15, D1 marg. sec. m. reads
 passage No. 59 given below. — (L. 16) K0.4 V1 D
 (except D2.4) स (for तु). K1.3 N1.3 V1 B5 D
 (except D2.4) *राज* (for *भोज*).

वृथाह्वानाद्धि ते भीरु दोषो हि स्यादसंशयम् । [10]

वैशंपायन उवाच ।

सैवमुक्ता बहुविधं सान्त्वं कूरं विवस्वता ।

सा तु नैच्छद्रारोहा कन्याहमिति पार्थिव ।

बन्धुपक्षभयाङ्गीता रजया च तपस्विनी ।

तामकैः पुनरेवेदमब्रवीद्भरतर्षभ ।

मत्पसादान्न ते राज्ञि भविता दोष इत्युत । [15]

एवमुक्त्वा तु भगवान्कुन्तिभोजसुतां तदा ।

59

S ins. after 1. 104. 9: D₄ (marg. sec. m.), after line 15 of passage No. 58 above:

साव्रवीद्भगवन्कस्त्वं प्रादुर्भूतो ममाग्रतः ।

सूर्यः ।

आहूतोपस्थितं भद्रे ऋषिमन्त्रेण चोदितम् ।

विद्धि मां पुत्रलाभाय देवमकैः शुचिस्मिते ।

पुत्रस्ते निर्मितः सुभु शृणु यादवशुभानने ।

आदित्ये कुण्डले विभ्रत्कवचं चैव मामकम् । [5]

शस्त्रास्त्राणामभेद्यं च भविष्यति शुचिस्मिते ।

नास्य किञ्चिद्देयं च ब्राह्मणेभ्यो भविष्यति ।

चोद्यमानो मया चापि न क्षमं चिन्तयिष्यति ।

दास्यते स हि विप्रेभ्यो मानी चैव भविष्यति ।

वैशंपायनः ।

एवमुक्ता ततः कुन्ती गोपतिं प्रत्युवाच ह । [10]

कन्या पितृवशा चाहं पुरुषार्थो न चैव मे ।

सूर्यः ।

यद्येवं मन्यसे भीरु किमाह्वयसि भास्करम् ।

यदि मामवजानासि ऋषिः स न भविष्यति ।

मन्त्रदानेन यस्य त्वमवलेपेन दर्पिता ।

कुलं च तेऽद्य धक्ष्यामि क्रोधदीप्तेन चक्षुषा । [15]

कुन्ती ।

प्रसीद भगवन्मह्यमवलेपो हि नास्ति मे ।

ममैव परिहार्यं स्यात्कन्याभावस्य दूषणम् ।

सूर्यः ।

व्यपयातु भयं तेऽद्य कुमारं प्रसमीक्ष्यसे ।

मया त्वं चाप्यनुज्ञाता पुनः कन्या भविष्यसि ।

59

(L. 9) D₄ T₂ G₂. 4. 5 दास्यसे हि विप्रे. — (L. 18) T₁ G₁ M₂. 5 प्रसविष्यसे; G₂ प्राप्स्यसे शुभे.

60

(L. 9) D₄ G₂ M₂-8 प्रियं मे (M₂-8 प्रियम्) स्त्विति ब्राह्मणः. — (L. 12) D₄ G₂. 6 M₂ शत्रुविधानिनी; D₅ शस्त्राभिधानिनी.

वैशंपायनः ।

एवमुक्ता ततः कुन्ती संप्रहृष्टतनूत्वा । [20]

संगता च ततः सुभूरादित्येन महात्मना ।

60

After 1. 104. 17, D₄ (marg. sec. m.). S ins.:

ततः काले तु कस्मिंश्चित्स्वप्नान्ते कर्णमब्रवीत् ।

आदित्यो ब्राह्मणो भूत्वा शृणु वीर वचो मम ।

प्रभातायां रजन्यां त्वामागमिष्यति वासवः ।

न तस्य भिक्षा दातव्या विप्ररूपी भविष्यति ।

निश्चयोऽस्यापहर्तुं ते कवचं कुण्डले तथा । [5]

अतस्त्वां बोधयाम्येष स्वर्तासि वचनं मम ।

कर्णः ।

शक्रो मां विप्ररूपेण यदि वै याचते द्विज ।

कथं तस्मै न दास्यामि यथा चास्म्यवबोधितः ।

विप्राः पूज्यास्तु देवानां सततं प्रियमिच्छताम् ।

तं देवदेवं जानन्वै न शक्नोम्यवमन्त्रणे । [10]

सूर्यः ।

यद्येवं शृणु मे वीर वरं ते सोऽपि दास्यति ।

शार्कं त्वमपि याचेथाः सर्वशत्रुविघातिनीम् ।

वैशंपायनः ।

एवमुक्त्वा द्विजः स्वमे तत्रैवान्तरधीयत ।

कर्णः प्रबुद्धस्तं स्वमं चिन्तयानोऽभवत्तदा ।

61

For 1. 105. 4-7, K₄ N B D subst.:

कुन्त्याः पाण्डोश्च राजेन्द्र कुन्तिभोजो महीपतिः ।

कृत्वोद्वाहं तदा तं तु नानावसुभिरर्चितम् ।

स्वपुरं प्रेषयामास स राजा कुरुसत्तमम् ।

ततो बलेन महता नानाध्वजपताकिना ।

स्तूयमानः स चाशीर्भिर्ब्राह्मणैश्च महर्षिभिः । [5]

संप्राप्य नगरं राजा पाण्डुः कौरवनन्दनः ।

न्यवेशयत तां भार्या कुन्ती स्वभवने प्रभुः ।

Colophon.

वैशंपायन उवाच ।

ततः शांतनवो भीष्मो राज्ञः पाण्डोर्यशस्विनः ।

विवाहस्यापरस्यार्थं चकार मतिमान्मतिम् ।

61

D₅ om. line 1. — For details of colophon see footnotes on p. 471. — (L. 17) D_n D₁. 5 कन्याधिर्न (for वरा). — (L. 30) N₂ D_n D₁ जनाधिपः (for महा). — (L. 41) K₄ B₂. 5 D_n D₂. 4 पुरी (for पुरं). K₄ N₂ B₂. 4. 6 D₂. 4. 6 ग्रहदो. — (L. 49) K₄ N₂ B₂ D_n. 1. 2

सोऽमात्यैः स्थविरैः सार्धं ब्राह्मणैश्च महर्षिभिः । [10]

बलेन चतुर्जनेन ययौ मद्रपतेः पुरम् ।
तमागतमभिश्चुत्वा भीष्मं बाह्नीकपुंगवः ।
प्रत्युद्गम्यार्चयित्वा च पुरं प्रावेशयन्नृपः ।
दत्त्वा तस्यासनं शुभ्रं पाद्यमर्घ्यं तथैव च ।
मधुपर्कं च मद्रेशः पप्रच्छागमनेऽर्थिताम् । [15]

तं भीष्मः प्रत्युवाचेदं मद्रराजं कुरूद्वहः ।
आगतं मां विजानीहि वरार्थेनमर्दिम ।
श्रूयते भवतः साध्वी स्वसा माद्री यशस्विनी ।
तामहं वरयिष्यामि पाण्डोरर्थं यशस्विनीम् ।
युक्तरूपो हि संबन्धे त्वं नो राजन्वयं तव । [20]

एतत्संचिन्त्य मद्रेश गृहाणास्मान्मथ्याविधि ।
तमेवंवादिनं भीष्मं प्रत्यभाषत मद्रपः ।
न हि मेऽन्यो वरस्त्वत्तः श्रेयानिति मतिर्मम ।
पूर्वैः प्रवर्तितं किंचित्कुलेऽस्मिन्नृपसत्तमैः ।
साधु वा यदि वासाधु तन्नातिक्रान्तुमुत्सहे । [25]

व्यक्तं तद्वचतश्चापि विदितं नात्र संशयः ।
न च युक्तं तथा वक्तुं भवान्देहीति सत्तम ।
कुलधर्मैः स नो वीर प्रमाणं परमं च तत् ।
तेन त्वां न ब्रवीन्येतदसंदिग्धं वचोऽरिहन् ।
तं भीष्मः प्रत्युवाचेदं मद्रराजं महामतिः । [30]

धर्मं एष परो राजन्स्वयमुक्तः स्वयंभुवा ।
नात्र कश्चन दोषोऽस्ति पूर्वैर्विधिरयं कृतः ।
विदितेयं च ते शक्य मर्यादा साधुसंमता ।
इत्युक्त्वा स महातेजाः शातकुम्भं कृताकृतम् ।
रत्नानि च विचित्राणि शक्यायादात्सहस्रशः । [35]

गजानश्चात्रथांश्चैव वासांस्भारणानि च ।
मणिमुक्ताप्रवालं च गाङ्गेयो व्यसृजच्छुभम् ।
तत्प्रगृह्य धनं सर्वं शक्यः संप्रीतमानसः ।
ददौ तां समलंकृत्य स्वसारं कौरवर्षभे ।
स तां माद्रीमुपादाय भीष्मः सागरगासुतः । [40]

आजगाम पुरं धीमान्प्रविष्टो गजसाङ्ख्यम् ।
तत इष्टेऽहनि प्राप्ते मुहूर्ते साधुसंमते ।
जग्राह विधिवत्पार्णिमाद्याः पाण्डुरैराधिपः ।
ततो विवाहे निर्वृत्ते स राजा कुरुनन्दनः ।
स्थापयामास तां भार्यां शुभे वेदमणि भाविनीम् । [45]

स ताभ्यां व्यचरत्सार्धं भार्याभ्यां राजसत्तमः ।
कुन्त्या माद्या च राजेन्द्रो यथाकामं यथासुखम् ।

ततः स कौरवो राजा विहृत्य त्रिदशानि निशाः ।
जिगीषया महीं पाण्डुनिश्चक्राम पुरात्प्रभो ।
स भीष्मप्रमुखान्वृद्धानभिवाद्य प्रणम्य च । [50]
धृतराष्ट्रं च कौरव्यं तथान्यान्कुरुसत्तमान् ।
आमन्त्र्य प्रययौ राजा तैश्चैवाभ्यनुमोदितः ।
मङ्गलाचारयुक्ताभिराशीर्भिश्चाभिनन्दितः ।
गजवाजिरथौघेन बलेन महतागमत् ।
स राजा देवराजाम्भो विजिगीषुर्वसुंधराम् । [55]
हृष्टपुष्टबलः प्रायात्पाण्डुः शत्रून्नेकशः ।

62

This passage, which in the footnotes to the constituted text is said to be ins. in Gs after l. 107. 24, is not an insertion peculiar to Gs, but occurs, as a matter of fact, in all S MSS. and is nothing more than the S version of the account of the birth of Bhīma. An irregularity in the collation of the S MSS. was responsible for the misleading remark in the footnotes mentioned above.

63

After adhy. 107, all MSS. except Ś1 Ko-s (V1 missing) ins. the foll. addl. adhy.:

जनमेजय उवाच ।

धृतराष्ट्रस्य पुत्राणामादितः कथितं त्वया ।
ऋषेः प्रसादात्तु शतं न च कन्या प्रकीर्तिता ।
वैश्यापुत्रो युयुत्सुश्च कन्या चैका शताधिका ।
गान्धाराराजदुहिता शतपुत्रेति चानघ ।
उक्ता महर्षिणा तेन न्यासेनामिततेजसा । [5]
कथं त्विदानीं भगवन्कन्यां जातो ब्रवीषि मे ।
यदि भागशतं पेशी कृता तेन महर्षिणा ।
न प्रजास्यति चेद्भूयः सौबलेयी कथंचन ।
कथं तु संभवस्तस्या दुःशलाया वदस्व मे ।
यथार्हमिह विप्रर्षे परं मेऽत्र कुतूहलम् । [10]

वैशंपायन उवाच ।

साध्वयं प्रश्न उद्दिष्टः पाण्डवेय ब्रवीमि ते ।
तां मांसपेशीं भगवान्स्वयमेव महातपाः ।
शीताभिरङ्गिरासिच्य भागं भागमकल्पयत् ।

D1.2 निर(or रा)क्रामत्. — (L. 53) B5 D (except D2.4) om. च. — After line 53, N1 ins. (with v. l.) 1. 105.
6. — (L. 55) Dn D1 देवर्गाम्भो. — (L. 56) Dn D1.2 पुष्टबलैः.

63
(L. 2) S ऋषेर्नैतात्पुत्रशतं. S तु (for च). T2 Gs. 6 Ms. 5 अव (for प्र). — (L. 3) K4 B3 T2 G वेद्या. S एतदेकशतं द्विज (for the posterior half). — S cm. line 4. — (L. 5)

यो यथा कल्पितो भागस्तं तं धात्र्या तदा नृप ।
 वृत्तपुण्ड्रेषु कुण्डेषु एकैकं प्राक्षिपत्तदा । [15]
 एतस्मिन्नन्तरे साध्वी गान्धारी सुहृद्व्रता ।
 दुहितृच्छेदसंयोगमनुध्याय वराङ्गना ।
 मनसाचिन्तयद्देवी एतत्पुत्रशतं मम ।
 भविष्यति न संदेहो न ब्रवीत्यन्यथा मुनिः ।
 ममेयं परमा दुष्टिर्दुहिता मे भवेद्यदि । [20]
 एका शताधिका बाला भविष्यति कनीयसी ।
 ततो दौहित्रजालोकाद्बाह्योऽसौ पतिर्मम ।
 अधिका किल नारीणां प्रीतिर्जामातृजा भवेत् ।
 यदि नाम ममापि स्यादुहितैका शताधिका ।
 कृतकृत्या भवेयं वै पुत्रदौहित्रसंवृता । [25]
 यदि सत्यं तपस्तप्तं दत्तं वाप्यथवा हुतम् ।
 गुरवस्तोषिता वापि तथास्तु दुहिता मम ।
 एतस्मिन्नेव काले तु कृष्णद्वैपायनः स्वयम् ।
 विभज्य तां तदा पेशीं भगवानृषिसत्तमः ।
 गणयित्वा शतं पूर्णमंशानामाह सौबलीम् । [30]
 व्यास उवाच ।
 पूर्णं पुत्रशतं त्वेतन्न मिथ्या वागुदाहृता ।
 देवयोगादयं भाग एकः शिष्टः शतात्परः ।
 एषा ते सुभगे कन्या भविष्यति यथेप्सिता ।

वैशंपायन उवाच ।

ततोऽन्यं वृत्तकुम्भं तु समानाख्य महातपाः ।
 तं चापि प्राक्षिपत्तत्र कन्याभागं तपोधनः । [35]
 एतत्ते कथितं राजन्दुःशलाजन्म भारत ।
 ब्रूहि राजेन्द्र किं भूयो वर्तयिष्यामि तेऽनघ ।

Colophon.

64

After L. 113. 10, D₂ (marg. sec. m.). 5 S ins.:

श्वेतकेतोः पिता देवि तप उग्रं समास्थितः ।
 ग्रीष्मे पञ्चतपा भूत्वा वर्षास्वाकाशगोऽभवत् ।
 शिशिरे सलिलस्थायी सह पत्न्या महातपाः ।
 उद्दालकं तपस्यन्तं नियमेन समाहितम् ।
 तस्य पुत्रः श्वेतकेतुः परिचर्यां चकार ह । [5]
 अभ्यागच्छद्विजः कश्चिद्दलीपलितसंततः ।
 तं दृष्ट्वैव मुनिः प्रीतः पूजयामास शास्त्रतः ।
 स्वागतेन च पाद्येन मृदुवाक्यैश्च भारत ।
 शाकमूलफलाद्यैश्च वन्यैरन्यैरपूजयत् ।
 क्षुत्पिपासाश्रमैरातः पूजितस्तु महर्षिणा । [10]
 विश्रान्तो मुनिमासाद्य पर्यपृच्छद्विजस्तदा ।
 उद्दालक महर्षे त्वं सत्यं मे ब्रूहि मानुतम् ।

S जन्मापि धृत[? read धर्त]राष्ट्रस्य उक्तमेतन्महर्षिणा. — S om. lines 6-8. — (L. 6) N_{1.2} B₄ त्वं प्र; N₃ D₂ D_n D₁ त्वं तु (for जाता). — (L. 9) S हि (for तु), and ब्रवीहि (for वदस्व). — (L. 10) Om. in S. N₂ D (except D_{2.4.5}) यथावद्विह. — (L. 12) S तु तदा (for भगवान्), and महासुनिः (for 'तपाः'). — (L. 13) T G सिंचनै; M संसिचन् (for आसिच्य). T G आधारयत् (for अकल्पयत्). — (L. 14) S कल्प्यते भागः. T G तं तु धात्र्यस्य वै पृथक्; M तं तु धात्री पृथक्पृथक्. — (L. 15) B₅ D_{1.2.5} M कुम्भेषु; T₂ G_{2.4.5} चैकैकं (for कुण्डेषु). — (L. 16) N_{1.8} सुमहाव्रता; S सुमहावराः. — After line 16, S ins.:

न.ब्रवीच्च कपि किंचिदौरवाच यशस्विनी ।

— (L. 17) Om. in S. N₁ B₁ D_n दुहितुः लेह°. — After line 17, B₅ ins.:

महर्षिमब्रवीर्किञ्चिदौरवात्सा तपस्विनी ।

— (L. 19) S न चर्षिर्भाषतेन्यथा (M 'ते शृषा'). — (L. 20) T G M₅ वै (for इयं). M_{3.6-8} भवेन्मम परा दुष्टिर्. — (L. 21) S शतस्यापि (for भविष्यति). — (L. 22) S 'ब्रजाल्लो-
 तनवातः स्यात्पतिर्मम. — After line 22, S reads line 25; while D₅ ins.:

अष्टव्रं कृतमेवैतद्दुहिता सह संगताः ।

— (L. 23) S अधिकं, and जामातुमिर्. — After line 23,

D₅ S (which latter om. line 24 and transp. 25) ins.:

अपत्यं युवतीं चापि दृष्ट्वा प्रीतिमवाप्नुयाम् ।

— (L. 25) S अहं च कृतकृत्या स्यां दुहित्रा सह संगता. — (L. 26) S वा मे (for तत्तं) and गुरवस्तोषिता यदि. — (L. 27) S सुकृतं चेह लोकेस्ति (G_{1.5} M₆₋₈ 'केसिन्' तथा. — (L. 29) K₄ N₈ B₅ व्यभज्यत; N_{1.2} D_a D_n D₁ व्यभजत्स; D_{4.5} व्यभजत्तां (for विभज्य तां). S व्यभजत्सहसा विप्रस्तां पेशीं गर्भसंभवां. — (L. 30) S गण्यमानेषु कुण्डेषु शते पूर्णे महात्मना. — After line 30, S ins.:

अभवच्चापरे खण्डं वामहस्ते तदा किल ।

— (L. 31) T₁ कुम्भं; T₂ G ह्येव; M ह्येतत् (for त्वेतत्). S वागुदीरिता. — (L. 32) K₄ D_a D_n D_{1.5} दौहित्रयोगाय भागः; B₅ दौहित्रयोगाद्भागोयं. N₃ D₄ परिशिष्टः; S एको वृष्टः. — (L. 33) Several MSS. सुमगा. — (L. 34) S अन्यद्. D_a S वृत्तकुण्डं. S आनाख्य सुमहा. — (L. 35) S प्राक्षिपत्तं तदा राजन्कन्याभागं परंतप. — After line 35, D₄ (marg. sec. m.) S ins.:

संभूता चैव कालेन सर्वेषां च यवीयसी ।

— (L. 36) S वीर (for राजन्). N_{1.8} चैव हि; S चैव तु (for भारत). — (L. 37) S कथये पांडुनंदन (for the posterior half). — For details of colophon see foot-
 notes on p. 430.

ऋषिपुत्रः कुमारोऽयं दर्शनीयो विशेषतः ।
तव पुत्रमिमं मन्ये कृतकृत्योऽसि तद्वद ।

उद्दालकः ।

मम पत्नी महाप्राज्ञ कुशिकस्य सुता मता । [15]
मासेवानुगता पत्नी मम नित्यमनुव्रता ।
अरुन्धतीव पत्नीनां तपसा कर्शितस्तनी ।
तस्यां जातः श्वेतकेतुर्मम पुत्रो महातपाः ।
वेदवेदाङ्गविद्विप्र मच्छासनपरायणः ।
लोकज्ञः सर्वलोकेषु विश्रुतः सत्यवारधृणी । [20]

ब्राह्मणः ।

अपूर्वी भार्यया चार्थी वृद्धोऽहं मन्दचाक्षुषः ।
पित्र्याह्मणादनिर्मुक्तः पूर्वमेवाकृतस्त्रियः ।
प्रजारणी तु पत्नी ते कुलशीलसमाधिनी ।
सदृशी मम गोत्रेण वहाम्येनां क्षमस्व वै ।

पाण्डुः ।

इत्युक्त्वा मृगशावार्क्षीं चीरकृष्णाजिनाम्बराम् । [25]
यष्ट्याधारः स्नस्तगात्रो मन्दचक्षुरबुद्धिमान् ।
स्वव्यापारामक्षमां तामचित्तामात्मनि द्विजः ।

65

After l. 113. 12, Ds S ins.:

तपसा दीप्तवीर्यो हि श्वेतकेतुर्न चक्षमे ।
संगृह्य मातरं हस्ते श्वेतकेतुरभाषत ।
दुर्ब्राह्मण विमुञ्च त्वं मातरं मे पतिव्रताम् ।
अयं पिता मे ब्रह्मर्षिः क्षमावान्ब्रह्मचित्तमः । [5]
शापानुग्रहयोः शक्तस्तूष्णींभूतो महाव्रतः ।
तस्य पत्नी दमोपेता मम माता विशेषतः ।
पतिव्रतां तपोवृद्धां साध्वाचारैरलंकृताम् ।
अप्रदानेन ते ब्रह्मन्मातृभूतां विमुञ्च मे ।
एवमुक्त्वा तु याचन्तं विमुञ्चेति मुहुर्मुहुः । [10]
प्रत्यवोचद्विजो राजन्नप्रगल्भमिदं वचः ।
अपत्यार्थी श्वेतकेतो वृद्धोऽहं मन्दचाक्षुषः ।
पिता ते ऋणनिर्मुक्तस्त्वया पुत्रेण काश्यप ।
ऋणादहमनिर्मुक्तो वृद्धोऽहं विगतस्पृहः ।
मम को दास्यति सुतां कन्यां संप्राप्तयौवनाम् । [15]
प्रजारणीमिमां पत्नीं विमुञ्च त्वं महातपः ।
एकया प्रजया पित्रोर्मातरं ते ददाम्यहम् ।
एवमुक्तः श्वेतकेतुर्लज्जया क्रोधमेयिवान् ।

64

After line 6, Ds reads 1189*. — After line 24, Gs ins.:

पुत्रमेकं समुत्पाद्य पितृणां मृणमोचकम् ।

66

After l. 113. 40^{ab}, Ds (suppl. fol. sec. m.) ins.:

यथासौ नीयते दण्डः सततं पापकारिषु ।
दण्डस्य नयनात्सा हि दण्डनीतिरिहोच्यते ।
भूयं स भगवान्ध्यात्वा चिरं शूलधरः प्रभुः ।
असृजत्सर्वशास्त्राणि महादेवो महेश्वरः । [5]
दण्डनीतेः प्रयोगार्थं प्रमाणानि च सर्वशः ।
विद्याश्चतस्रः कूटस्थास्तासां भेदविकल्पना ।
अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः ।
पुराणं धर्मशास्त्रं च विद्या ह्येताश्चतुर्दश ।
आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वश्चेति लिख्यः ।
अर्थशास्त्रं चतुर्थं तु विद्या ह्यष्टादशैव तु । [10]
दश चाष्टौ च विख्याता एता धर्मस्य संहिताः ।
एतासामेव विद्यानां व्यासमाह महेश्वरः ।
शतानि त्रीणि शास्त्राणामाह तन्त्राणि सप्ततिः ।
व्यास एव तु विद्यानां महादेवेन कीर्तितः ।
तत्रं पाशुपतं नाम पाञ्चरात्रं च विश्रुतम् । [15]
योगशास्त्रं च सांख्यं च तत्रं लोकायतं तथा ।
तत्रं ब्रह्मलुला नाम तर्कविद्या दिवौकसाम् ।
सुखदुःखार्थजिज्ञासाकारकश्चेति विश्रुतम् ।
तर्कविद्यास्तथा चाष्टौ सङ्कोको नव विस्तरः ।
दश चाष्टौ च विज्ञेयाः पौराणां यज्ञसंहिताः । [20]
पुराणस्य प्रणीताश्च तावदेवेह संहिताः ।
धर्मशास्त्राणि तद्वाचः एकार्था नीति नान्यथा ।
एकार्थानि पुराणानि वेदाश्चैकार्थसंहिताः ।
नानार्थानि च सर्वाणि ततः शास्त्राणि शंकरः । [25]
प्रोवाच भगवान्देवः कालज्ञानानि यानि च ।
चतुष्षष्टिप्रमाणानामायुर्वेदं च सोत्तरम् ।
अष्टादशविकल्पान्तां दण्डनीतिं च शाश्वतीम् ।
गान्धर्वमितिहासं च नानाविस्तरमुक्तवान् ।
इत्येताः शांकरप्रोक्ता विद्याः शब्दार्थसंहिताः । [30]
पुनर्भेदसहस्रं च तासामेव तु विस्तरः ।
ऋषिभिर्द्वैवगन्धर्वैः सविकल्पः सविस्तरः ।
शश्वदभ्यस्यते लोके वेद एव च सर्वशः ।
विद्याश्चतस्रः संक्षिप्ताः वेदवादाश्च ते स्मृताः ।
एतासां पारगो यश्च स चोक्तो वेदपारगः । [35]
विदानां पारगो रुद्रो विष्णुरिन्द्रो बृहस्पतिः ।
शक्रः स्वार्थमुवश्रैव मनुः परमधर्मवित् ।

प्रदास्यामि पुनस्तेऽहं पुनारणिमिमां तु ते ।

65

(L. 8) T: Gs-6 Me-8 प्राणदानेन.

ब्रह्मा च परमो देवः सदा सर्वैः सुरासुरैः ।
सर्वस्यानुग्रहश्चैव व्यासो वै वेदपारगः ।
भीष्म उवाच ।

अहं शांतनवो भीष्मः प्रसादान्माधवस्य च ।
शंकरस्य प्रसादाच्च ब्रह्मणश्च कुरुद्रह । [40]
वेदपारग इत्युक्तो याज्ञवल्क्यश्च सर्वशः ।
कल्पे कल्पे महाभागैर्ऋषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ।
ऋषिपुत्रैर्ऋषिगणैर्भिद्यन्तेऽऽश्रमिकैरपि ।
शिष्येण ब्रह्मणा चैव विष्णुना च विकल्पिताः ।
आदिकल्पे पुनश्चैव भिद्यन्ते साधुभिः पुनः । [45]
हृदानीमपि विद्वद्भिः भिद्यन्ते च विकल्पकैः ।
पूर्वजन्मानुसारेण बहुधेयं सरस्वती ।

67

After l. 115. 28, D₄ (suppl. fol. sec. m.), 5 (partly;
and at a different place) S ins.:

जातमात्रानुपादाय शतशृङ्गनिवासिनः ।
पाण्डोः पुत्रानमन्यन्त तापसाः स्वानिवात्मजान् ।
ततस्तु वृष्णयः सर्वे वसुदेवपुरोगमाः ।
पाण्डुः शापभयाद्धीतः शतशृङ्गमुपेयिवान् ।
तत्रैव मुनिभिः सार्धं तापसोऽभूत्तपश्चरन् । [5]
शाकमूलफलाहारस्तपस्वी नियतेन्द्रियः ।
योगध्यानपरो राजा बभूवेति च वादकाः ।
प्रभुवन्ति स्म बहवस्तच्छ्रुत्वा शोककशिताः ।
पाण्डोः प्रीतिसमायुक्ताः कदा श्रोष्याम सत्कथाः ।
इत्येवं कथयन्तस्ते वृष्णयः सह बान्धवैः । [10]
पाण्डोः पुत्रागमं श्रुत्वा सर्वे हर्षसमन्विताः ।
सभाजयन्तस्तेऽन्योन्यं वसुदेवं वचोऽब्रुवन् ।
न भवेरन्क्रियाहीनाः पाण्डोः पुत्रा महाबलाः ।
पाण्डोः प्रियहितान्वेषी प्रेषय त्वं पुरोहितम् ।
वसुदेवस्तथेत्युक्त्वा विसर्ज्य पुरोहितम् । [15]
युक्तानि च कुमारानां पारिवर्हाण्यनेकशः ।
कुन्ती माद्री च संदिश्य दासदासीपरिच्छदम् ।

67

This passage occurs also in D₄ (suppl. fol. sec. m.), which was inadvertently omitted from the list of MSS. mentioned in the footnote to l. 115. 28. D₅ ins. lines 4-44 of the passage after l. 116. 1^{ab}, om. the rest.

(L. 3) D₄ आगता यादवाः सर्वे. — (L. 5) D₄ तत्रैव चावसत्पाण्डुः शतशृङ्गे महामनाः. — (L. 7) D₄ तपः परममाश्रितः (for the posterior half). — (L. 8) D₄ इदं तु कुशलं तेषां पप्रच्छुरितरेतरं. — (L. 9) Some MSS. संगताः. — (L.

गावो हिरण्यं रूप्यं च प्रेषयामास भारत ।
तानि सर्वाणि संगृह्य प्रययौ स पुरोहितः ।
तमागतं द्विजश्रेष्ठं काश्यपं वै पुरोहितम् । [20]
पूजयामास विधिवत्पाण्डुः परपुरंजयः ।
पृथा माद्री च संहृष्टे वसुदेवं प्रशंसताम् ।
ततः पाण्डुः क्रियाः सर्वाः पाण्डवानामकारयत् ।
गर्भाधानादिकृत्यानि चौलोपनयनानि च ।
काश्यपः कृतवान्सर्वमुपाकर्म च भारत । [25]
चौलोपनयनादूर्ध्वं वृषभाक्षा यशस्विनः ।
वैदिकाध्ययने सर्वे समपद्यन्त पारगाः ।
शर्यातेः पृषतः पुत्रः शुको नाम परंतपः ।
येन सागरपर्यन्ता धनुषा निर्जिता मही ।
अश्वमेधशतैरिष्टा स महात्मा महामखैः । [30]
आराध्य देवताः सर्वाः पितृनपि महामतिः ।
शतशृङ्गे तपस्तेपे शाकमूलफलाशनः ।
तेनोपकरणश्रेष्ठैः शिक्षया चोपबृंहिताः ।
तत्प्रसादाद्धनुर्वेदे समपद्यन्त पारगाः ।
गदायां पारगो भीमस्तोमरेषु युधिष्ठिरः । [35]
असिचर्मणि लिङ्गातौ यमौ सत्त्ववतां वरौ ।
धनुर्वेदे गतः पारं सव्यसाची परंतपः ।
शुकेन समनुज्ञातो मत्स्योऽयमिति प्रभो ।
अनुज्ञाय ततो राजा शक्तिं खड्गं तथा शरान् ।
धनुश्च ददतां श्रेष्ठस्तालमात्रं महाप्रभम् । [40]
विपाठक्षुरनाराचान्गुप्रपक्षानलंकृतान् ।
ददौ पार्थाय संहृष्टो महोरगसमप्रभान् ।
अवाप्य सर्वशस्त्राणि मुदितो वासवात्मजः ।
मेने सर्वान्महीपालानपरीक्षान्स्वतेजसा ।
एकवर्षान्तरास्त्वेवं परस्परमरिदमाः । [45]
अन्ववर्धन्त पार्थाश्च माद्रीपुत्रौ तथैव च ।

Then follows a repetition of l. 115. 28 — a clear sign of interpolation — and a colophon (corresponding to the colophon of our adhy. 115). The MSS. cont.:

11) D₄ दिनानि कतिचित्त्वैवमुषित्वैकत्रपूजिताः. — (L. 12) D₄ वसुदेवपुरोगमाः. — (L. 13) D₄ प्रतिजग्मुर्गृहानेव तानापृच्छ च स्वकांस्तदा. — (L. 15) D₄ ततः पुरोहितो राजन्मधुरायां विनिर्गतः. — (L. 16) D₄ वसुदेवाज्ञयादाय (for the prior half). — (L. 18) D₄ हस्तश्वरथयानानि वल्लरत्नशतानि च. — Colophon. Adhy. no.: D₄ 123; T₁ 115; T₂ 65; G M 66. — After the colophon, D₄ ins.:

जनमेजय उवाच ।

कसिन्वयसि संप्राप्ताः पाण्डवा गजसाह्वयम् ।
समपद्यन्त देवेभ्यः तेषामायुश्च किंपरम् ।
एतदिच्छामि भगवंस्त्वत्तः श्रोतुं द्विजोत्तम ।

वैशंपायनः ।

पाण्डवानां तथायुस्त्वं शृणु कौरवनन्दन ।
जगाम हास्तिनपुरं षोडशाब्दो युधिष्ठिरः ।
भीमसेनः पञ्चदशे वीभत्सुर्वै चतुर्दशे । [50]
त्रयोदशाब्दौ च यमौ जगमुर्नागसाह्वयम् ।
तत्र त्रयोदशाब्दानि धार्तराष्ट्रैः सहोषिताः ।
षट् च मासाञ्जतुगृहान्मुक्ता जातो घटोत्कचः ।
षण्मासानेकचक्रायां वर्षे पाञ्चालके गृहे ।
धार्तराष्ट्रैः सहोषित्वा पञ्च वर्षाणि भारत ।
इन्द्रप्रस्थेऽवसंस्तत्र त्रीणि वर्षाणि विंशतिम् । [55]
द्वादशाब्दानथैकं च विभ्रमद्यूतनिर्जिताः ।
मुहूर्त्तत्वा षट्त्रिंशत् राज्यं सागरान्तां वसुंधराम् ।
मासैः षड्विंशहात्मानः सर्वे कृष्णपरायणाः ।
राज्ये परिक्षितं स्थाप्य दृष्टां गतिमवाप्नुवन् । [60]
एवं युधिष्ठिरस्यापि आयुरष्टोत्तरं शतम् ।
अर्जुनात्केशवो ज्येष्ठस्त्रिभिर्मासैर्महाभुजः ।
कृष्णात्संकर्षणो ज्येष्ठस्त्रिभिर्मासैर्महाबलः ।

The passage is immediately followed by
1. 116. 1 (*without* वैशं).

68

After 1. 116. 22, D₄ (marg. sec. m.) S ins.:

वैशंपायनः ।

तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा कुन्ती शोकाग्निदीपिता ।
पपात सहसा भूमौ छिन्नमूल इव द्रुमः ।
निश्चेष्टा पतिता भूमौ मोहे न तु चंचाल सा ।
तस्मिन्क्षणे कृतस्नानममलाम्बरसंवृतम् ।
अलंकारकृतं पाण्डुं शयानं शयने शुभे । [5]
कुन्तीमुत्थाप्य माद्री तु मोहेनाविष्टचेतनाम् ।
एबोहीति च तां कुन्तीं दर्शयामास कौरवम् ।
पादयोः पतिता कुन्ती पुनरुत्थाय भूमिपम् ।

— (L. 49) D₄ भीमः पंचदशाब्दे तु मन्वन्दे वै धनंजयः; G₆ M₈
पंचदशाब्दो भीमस्तु चतुर्दशाब्दो धनंजयः(1). — (L. 56) T₁
G_{1.2} वभूतुः; G₆ M₈ वभ्रमुः (for विभ्रम-). D₄ वने वैराटके तथा
(for विभ्रम-). — After line 56, D₄ (which om.
line 57) ins.:

संधौ युद्धे त्वत्तिकान्तं मासषट्कं नृपोत्तम ।
चतुःपञ्चाशद्वर्षेण निशशासुर्वसुंधराम् ।

— (L. 58) D₄ तपोनिष्ठा वनेभवन् (for the posterior
half). — After line 58, D₄ (which om. line 59) ins.:

महाप्रस्थानिकविधौ शेषं मासचतुष्टयम् ।

— (L. 60) D₄ इत्येवमादितः प्रोक्तं (for the prior
half). — (L. 62) D₄ वर्षेण बलमद्रोपि कृष्णारूपेष्टः प्रकीर्तितः.

— After line 62, S (except G_{8.5.6}) ins.:

115

रक्तचन्दनदिग्धानं महारजतवाससम् ।
सस्मितेन तु वक्त्रेण गदन्तमिव भारतीम् । [10]
परिरम्य तदा मोहाद्विललापाकुलेन्द्रिया ।
माद्री चापि समालिङ्ग्य राजानं विललाष सा ।
तं तथाशायिनं पाण्डुमुपयः सह चारणैः ।
अभ्येत्य सहिताः सर्वे शोकादश्रूयवर्तयन् । [15]
अस्तं गतमिवादित्यं संशुष्कमिव सागरम् ।
दृष्ट्वा पाण्डुं नरव्याघ्रं शोचन्ति स्म महर्षयः ।
समानशोका ऋषयः पाण्डवाश्च बभूविरै ।
ते समाश्वासिते विप्रैर्विलेपतुरनिन्दिते ।

कुन्ती ।

हा राजन्कस्य नौ हित्वा गच्छसि त्रिदशालयम् ।
हा राजन्मम मन्दायाः कथं माद्रीं समेत्य वै । [20]
निधनं प्राप्तवान्राजन्मद्भाग्यपरिसंक्षयात् ।
युधिष्ठिरं भीमसेनमर्जुनं च यमाचुभौ ।
कस्याप्युन्नामिप्रयान्तिहवा प्रयातोऽसि विशां पते ।
नूनं त्वां त्रिदश देवाः प्रतिनन्दन्ति भारत ।
यथा हि तप उग्रं ते चरितं विप्रसंसदि । [25]
आवाभ्यां सहितो राजन्गमिष्यसि दिवं शुभम् ।
आजमीढाजमीढानां कर्मणा चरितां गतिम् ।
ननु नाम सहावाभ्यां गमिष्यामीति नस्त्वया ।
प्रतिज्ञातं कुरुश्रेष्ठ यदासि वनमागतः ।
आवाभ्यां त्वेव सहितो गमिष्यसि विशां पते । [30]
मुहूर्तं क्षम्यतां राजन्नारोक्ष्यावश्रितां तव ।

वैशंपायनः ।

विलपित्वा शृशं त्वेवं निःसंज्ञे पतिते भुवि ।
यथा विद्धे हते मृग्यौ लुब्धैर्वनगते तथा ।
युधिष्ठिरमुत्थाः सर्वे पाण्डवा वेदपरागाः ।
तेऽप्यागम्य पितुर्मूले निःसंज्ञाः पतिता भुवि । [35]
पाण्डोः पादौ परिष्वज्य विलपन्ति स्म पाण्डवाः ।

रामो वृकोदराज्येष्टः त्रिभिर्मासैर्महाबलः 1;
while D₄ ins.:

पाण्डुः पञ्च महातेजास्तान्पश्यन्पर्वते सुतान् ।
रेमे स काश्यपयुतः पत्नीभ्यां तु शृशं तदा ।
यस्मिन्क्षणे समुत्पन्नः पार्थस्तस्य च भीमतः ।
तस्मिन्नुत्तरफल्गुन्यां प्रवृत्ते तु महोत्सवे ।
पुरोहितेन सहितो ब्राह्मणान्पर्वद्वर्षयत् ।
तस्मिन्काले समाहूय स ऋषीन्संश्रितव्रतान् ।
पूजयामास विधिवद्वासोभिर्दक्षिणान्वितैः ।

68

Lines 1-9 (=1263*) are ins. in D₄ after 1. 116

युधिष्ठिरः ।

हा विनष्टाः स्म तातेति हा विनाथा भवामहे ।
स्वद्विहीना महाप्राज्ञ कथं वर्तम बालकाः ।
लोकनाथस्य पुत्राः स्मो न सनाथा भवामहे ।
क्षणेनैव महाराज अहो लोकस्य चित्रता । [40]
नास्मद्विधा राजपुत्रा अध्वन्याः सन्ति भारत ।
त्वद्विनाशाच्च राजेन्द्र राज्यप्रस्खलनात्तथा ।
बान्धवानामथाज्ञानात्प्राप्ताः स्म व्यसनं वयम् ।
किं करिष्यामहे राजन्कतेव्यं नः प्रसीदताम् ।

भीमः ।

हित्वा राज्यं च भोगांश्च शतशृङ्गनिवासिना । [45]
त्वया लब्धाः स्म राजेन्द्र महता तपसा वयम् ।
हित्वा मानं वनं गत्वा स्वयमाहृत्य भक्षणम् ।
शाकमूलफलैर्वन्यैर्भरणं वै त्वया कृतम् ।
पुत्रानुत्पाद्य पितरो यमिच्छन्ति महात्मनः ।
त्रिवर्गफलमिच्छन्तस्तस्य कालोऽयमागतः । [50]
अभुक्ष्वैव फलं राजन्गन्तुं नार्हसि भारत ।

वैशंपायनः ।

इत्येवमुक्त्वा पितरं भीमोऽपि विललाप ह ।

अर्जुनः ।

प्रणष्टं भारतं वंशं पाण्डुना पुनरुद्धृतम् ।
तस्मिन्स्तपोवनगते नष्टं राज्यं सराष्ट्रकम् ।
पुनर्निस्तारितं क्षत्रं पाण्डुपुत्रैर्महात्मभिः । [55]
एतच्छ्रुत्वा तु मोदित्वा गन्तुमर्हसि कौरव ।

वैशंपायनः ।

इत्येवमुक्त्वा पितरं विललाप धनंजयः ।

यमौ ।

दुःसंचयं तपः कृत्वा लब्ध्वा नौ भरतर्षभ ।
पुत्रलाभस्य महतः शुश्रूषादिफलं त्वया ।
न चावासं किंचिदेव राज्यं पित्रा यथा पुरा । [60]

वैशंपायनः ।

एवमुक्त्वा यमौ चापि विलेपतुरथातुरौ ।

69

After 1. 116. 30, D₄ (marg. sec. m.) S ins.:

वैशंपायनः ।

अथयस्तान्समाश्वास्य पाण्डवान्सत्यविक्रमान् ।
ऊचुः कुन्तीं च माद्रीं च समाश्वास्य तपस्विनः ।
सुभगे बालपुत्रे तु न मर्तेव्यं कथंचन ।
पाण्डवांश्चापि नेष्यामः कुरुराष्ट्रं परंतपान् ।
अधर्मेऽप्यर्थजातेषु धृतराष्ट्रश्च लोभवान् । [5]
स कदाचिन्न वर्तेत पाण्डवेषु यथाविधि ।
कुन्त्याश्च वृष्णयो नाथाः कुन्तिभोजस्तथैव च ।
माद्याश्च बलिनां श्रेष्ठः शल्यो आता महारथः ।
भर्त्रा तु मरणं सार्धं फलवन्नात्र संशयः ।
युवाभ्यां दुष्करं चैतद्वदन्ति द्विजपुंगवाः । [10]
मृते भर्तारं साध्वी स्त्री ब्रह्मचर्ये व्यवस्थिता ।
यस्मैश्च नियमैः श्रान्ता मनोवाक्कायजैः शुभैः ।
भर्तारं चिन्तयन्ती सा भर्तारं निस्तरेच्छुभा ।
तारितश्चापि भर्ता स्यादात्मा पुत्रैस्तथैव च ।
तस्माज्जीवितमेवैतद्युवयोर्विद्वां शोभनम् । [15]

कुन्ती ।

यथा पाण्डोस्तु निर्देशस्तथा विप्रगणस्य च ।
आज्ञा शिरसि निक्षिप्ता करिष्यामि च तत्तथा ।
यदाहुर्भगवन्तो हि तन्मन्ये शोभनं परम् ।
भर्तुश्च मम पुत्राणां मम चैव न संशयः ।

माद्री ।

कुन्ती समर्था पुत्राणां योगक्षेमस्य धारणे । [20]
अस्या हि न समा बुद्ध्या यद्यपि स्यादरुन्धती ।
कुन्त्याश्च वृष्णयो नाथाः कुन्तिभोजस्तथैव च ।
नाहं त्वमिव पुत्राणां समर्था धारणे तथा ।
साहं भर्तारमन्विष्ये संतुष्टा न त्वहं तथा ।
भर्तृलोकस्य तु ज्येष्ठा देवी मामनुमन्यताम् । [25]
धर्मज्ञस्य कृतज्ञस्य सत्यसंधस्य धीमतः ।
पादौ परिचरिष्यामि तथार्याद्यानुमन्यताम् ।

वैशंपायनः ।

एवमुक्त्वा महाराज मद्राजसुता शुभा ।
ददौ कुन्त्यै यमौ माद्री शिरसाभिप्रणम्य च ।
अभिवाद्य महर्षीन्सा परिष्वज्य च पाण्डवान् । [30]
मूर्ध्निपात्राय बहुशः पार्थानात्मसुतौ तथा ।
हस्ते युधिष्ठिरं गृह्य माद्री वाक्यमभाषत ।
कुन्ती माता अहं धात्री युष्माकं तु पिता मृतः ।

69

Line 22=line 7. — After line 22, D₄ ins.:

न च मे तादृशी बुद्धिर्बान्धवाश्च तथा न मे ।
— (L. 35) D₄ वृद्धोपासनसंस्काराः; T₁ G₁ M₈ वृद्धानुशासने
सक्ताः; G₈ बुद्ध्याडुपासने सक्ताः; G₅ वृद्धानुपासनायुक्ताः.

30. — (L. 10) T₁ G_{1.2} M₈ भारत (for भारतीम्).
— (L. 35) Noteworthy is the phrase पितुर्मूले! Cf.
line 30 of passage No. 46. — (L. 38) T₁ G_{1.2.5} M₈
जीवाम (for वर्तम). — (L. 55) T₁ G (except G_{4.5}) M₈
पुत्रैश्च पंचभिः.

युधिष्ठिरः पिता ज्येष्ठशत्रुणां धर्मतः सदा ।
 वृद्धाद्युपासनासक्ताः सत्यधर्मपरायणाः । [35]
 तादृशा न विनश्यन्ति नैव यान्ति पराभवम् ।
 तस्मात्सर्वे कुरुध्वं वै गुरुवृत्तिमतन्दिताः ।
 ऋषीणां च पृथायाश्च नमस्कृत्य पुनः पुनः ।
 आयासकृपणा माद्री प्रत्युवाच पृथां ततः ।
 धन्या त्वमसि वार्ष्णेयि नास्ति स्त्री सदृशी त्वया । [40]
 वीर्यं तेजश्च योगं च माहात्म्यं च यशस्विनाम् ।
 कुन्ति द्रक्ष्यसि पुत्राणां पञ्चानाममितौजसाम् ।
 ऋषीणां संनिधौ यैषा मया वागभ्युदीरिता ।
 दिदक्षमाणया स्वर्गं न ममैषा वृथा भवेत् ।
 आर्या चाप्यभिवाद्या च मम पूज्या च सर्वतः । [45]
 ज्येष्ठा वरिष्ठा त्वं देवि भूषिता स्वगुणैः शुभैः ।
 अभ्यनुज्ञातुमिच्छामि त्वया यादवनन्दिनि ।
 धर्मं स्वर्गं च कीर्तितं च त्वत्कृतेऽहमवामुयाम् ।
 यथा तथा विधत्स्वेह मा च कार्ष्णीर्विचारणाम् ।
 बाष्पसंदिग्धया वाचा कुन्त्युवाच यशस्विनी । [50]
 अनुज्ञातासि कल्याणि त्रिदिवे संगमोऽस्तु ते ।
 भर्त्रा सह विशालाक्षि क्षिप्रमद्यैव भामिलि ।
 संगता स्वर्गलोके त्वं रमेथाः शाश्वतीः समाः ।
 ततः पुरोहितः स्नात्वा प्रेतकर्मणि पारगः ।
 हिरण्यशकलानाज्यं तिलान्दधि च तण्डुलान् । [55]
 उदकुम्भं सपरशुं समानीय तपस्विभिः ।
 अश्वमेधाग्निमाहूय यथान्यायं समन्ततः ।
 काश्यपः कारयामास पाण्डोः प्रेतस्य तां क्रियाम् ।
 पुरोहितोक्तविधिना पाण्डोः पुत्रो युधिष्ठिरः ।
 तेनाग्निनादहत्पाण्डुं कृत्वा चापि क्रियास्तदा । [60]
 रुदन्शोकाभिसंतप्तः पपात भुवि पाण्डवः ।
 ऋषीन्पुत्रान्पृथां चैव विसृज्य च नृपात्मजान् ।

70

After 1. 119. 7, G1 ins.:

ततः पुत्राश्च पौत्राश्च राजानः सर्वे एव हि ।
 पाण्डवाः कौरवाश्चैव राज्यैश्चर्यमदान्विताः ।
 पृथ्वीनिमित्तमन्योन्यं घातयिष्यन्ति निर्वृणाः ।
 कुरुपाण्डवयोरर्थः पृथिवीक्षयकारणः ।
 अन्योन्यं घोरमासाद्य करिष्यन्ति महीमिमाम् । [5]

71

Ds ins. various lines of this passage at different points of its text; its readings have been ignored. — (L. 2) N B4.5 उत्पादितं; Dn1. n3 उपपादितं; D4 दृष्टा कृतं. — (L. 11) Da प्रविशति (for विशन्ति स). — (L. 14)

रुधिरौवनिमग्नां च बालवृद्धावशेषिताम् ।
 घोरमेनमदृष्ट्वैव कालं सर्वक्षयावहम् ।
 इद्वानन्दसुखं मीला दृष्ट्वा मातः शृणुष्व ह ।

71

After 1. 119. 30^{ab}, K4 N B D ins. (cf. No. 73 below):

भक्ष्यं भोज्यं च पेयं च चोष्यं लेह्यमथापि च ।
 उपाहतं नरैस्तत्र कुशलैः सुदकर्मणि ।
 न्यवेदयंस्तत्पुरुषा धार्तराष्ट्राय वै तदा ।
 ततो दुर्योधनस्तत्र पाण्डवानाह दुर्मतिः ।
 गङ्गां चैवानुयास्याम उद्यानवनशोभिताम् । [5]
 सहिता भ्रातरः सर्वे जलक्रीडामवामुमः ।
 एवमस्त्विति तं चापि प्रत्युवाच युधिष्ठिरः ।
 ते रथैर्नगराकारैर्दंशजैश्च गजोत्तमैः ।
 निर्ययुर्नगराच्छूराः कौरवाः पाण्डवैः सह ।
 उद्यानवनमासाद्य विसृज्य च महाजनम् । [10]
 विशन्ति स्म तदा वीराः सिंहा इव गिरेर्गुहाम् ।
 उद्यानमभिपश्यन्तो भ्रातरः सर्वे एव ते ।
 उपस्थानगृहैः शुभ्रैर्वलभीभिश्च शोभितम् ।
 गवाक्षकैस्तथा जालैर्जलैः सांचारिकैरपि ।
 संमार्जितं सौधकारैश्चित्रकारैश्च चित्रितम् । [15]
 दीर्घिकाभिश्च पूर्णाभिस्तथा पुष्करिणीभिर्हि (!) ।
 जलं तच्छुशुभे छन्नं फलैर्जलरुहैस्तथा ।
 उपच्छन्ना वसुमती तथा पुष्पैर्यथर्तुकैः ।
 तत्रोपविष्टास्ते सर्वे पाण्डवाः कौरवाश्च ह ।
 उपच्छन्नान्वहून्कामास्ते भुञ्जन्ति ततस्ततः । [20]
 अथोद्यानवरे तस्मिन्स्थिता क्रीडागताश्च ते ।
 परस्परस्य वक्त्रेभ्यो ददुर्भक्ष्यांस्ततस्ततः ।
 ततो दुर्योधनः पापस्तद्भक्ष्ये कालकूटकम् ।
 विषं प्रक्षेपयामास भीमसेनजिघांसया ।
 स्वयमुत्थाय चैवाथ हृदयेन क्षुरोपमः । [25]
 स वाचास्मृतकल्पश्च भ्रातृवच्च सुहृद्यथा ।
 स्वयं प्रक्षिपते भक्ष्यं वक्त्रे भीमस्य पापकृतम् ।
 प्रतीच्छितं च भीमेन तं वै दोषमज्ञानता ।
 ततो दुर्योधनस्तत्र हृदयेन हसन्निव ।
 कृतकृत्यमिवात्मानं मन्यते पुरुषाधमः । [30]

Dn D2.4 द्वयैः (for जलैः). — (L. 16) N1.3 तथा मीकुषालै-
 रपि; D2 तथा पद्माकरैरपि. — (L. 20) N B1.2.6 Da D2.4
 उपपन्नान्. — (L. 26) N1.3 D2 भ्रातृवद्भु; N2 Dn भ्रातृवद्भु.
 — (L. 27) N2 Dn D1 बहु (for वक्त्रे). — (L. 28) K4
 प्रतिक्षितं; N1 Dn D2.4 प्रतीक्षितं; Da D1 प्रतिक्षितं.

ततस्ते सहिताः सर्वे जलक्रीडामकुर्वन्त ।
पाण्डवा धार्तराष्ट्राश्च तदा मुदितमानसाः ।

72

After L. 119. 38^{ab}, K₄ N B D ins.:

हतावशेषा भीमेन सर्पा वासुकिमभ्ययुः ।
ऊचुश्च सर्पराजानं वासुकिं वासवोपमम् ।
अयं नरो वै नागेन्द्र अस्सु बद्धा प्रवेशितः ।
यथा च नो मतिर्वीर विपपीतो भविष्यति ।
निश्चैष्टोऽस्माननुप्राप्तः स च दृष्टोऽन्वबुध्यत । [5]
ससंज्ञश्चापि संवृत्तश्छित्त्वा बन्धनमाशु नः ।
पोथयन्तं महाबाहुं तं वै त्वं ज्ञातुमर्हसि ।
ततो वासुकिरभ्येत्य नागैरनुगतस्तदा ।
पश्यति स्म महाबाहुं भीमं भीमपराक्रमम् ।
आर्यकेण च दृष्टः स पृथाया आर्यकेण च । [10]
तदा दौहित्रदौहित्रः परिष्वक्तः सुपीडितम् ।
सुप्रीतश्चाभवत्तस्य वासुकिः सुमहायशाः ।
अब्रवीत्तं च नागेन्द्रः किमस्य क्रियतां प्रियम् ।
घनौघो रत्ननिचयो वसु चास्य प्रदीयताम् ।
एवमुक्तस्तदा नागो वासुकिं प्रत्यभाषत । [15]
यदि नागेन्द्र तुष्टोऽसि किमस्य धनसंचयैः ।
रसं पिबेत्कुमारोऽयं त्वयि प्रीते महाबलः ।
बलं नागसहस्रस्य तस्मिन्कुण्डे प्रतिष्ठितम् ।
यावत्पिबति बालोऽयं तावदस्मै प्रदीयताम् ।
एवमस्त्विति तं नागं वासुकिः प्रत्यभाषत । [20]
ततो भीमस्तदा नागैः कृतस्वस्त्ययनः शुचिः ।
प्राङ्मुखश्चोपविष्टः सन्नसं पिबति पाण्डवः ।
एकोच्छ्वासात्ततः कुण्डं पिबति स्म महाबलः ।
एवमष्टौ स कुण्डानि ह्यपिबत्पाण्डुनन्दनः ।
ततस्तु शयने दिव्ये नागदत्ते महाभुजः । [25]
अशेत भीमसेनस्तु यथासुखमर्तिदमः ।

Colophon.

72

(L. 1) N₃ B₅ D_n D_{1.5} सर्वे (for सर्पा). — (L. 3) D_n D₁ हस्तु. — (L. 7) N₁ B₁ D_n D₁ transp. तं and त्वं. — (L. 22) N_{1.3} B_{1.5} D_n D_{1.4} स (for सन्). — (L. 25) N₃ B (except B₁) D_{2.5} नागदत्ते. — Colophon om. in B D_{2.5}. Adhy. no.: D_{n2} D₄ 128; D_{n3} 127. Aggregate s'loka no.: D_{n2} 5037. — (L. 33) K₄ नाविदन्; N_{1.2} D_n हविदन्; B₁ D₂ अविदन्; B₅ हविदन्; D₅ चितयन्. — After line 36, D₅ ins.:

नैतत्साह तदा कुन्ती ततस्ते व्यथिताभवन् ।
दुतं गत्वा पुरोधानं व्यचिन्वन्त स पाण्डवाः ।

वैशंपायन उवाच ।

ततस्ते कौरवाः सर्वे विना भीमं च पाण्डवाः ।
वृत्तक्रीडाविहारास्तु प्रतस्थुर्गजसाह्वयम् ।
रथैर्गजैस्तथा चाश्वैर्यानेश्चान्यैरनेकशः ।
ब्रुवन्तो भीमसेनस्तु यातो ह्यग्रत एव नः । [30]
ततो दुर्योधनः पापस्तत्रापश्यन्वृकोदरम् ।
भ्रातृभिः सहितो हृष्टो नगरं प्रविवेश ह ।
युधिष्ठिरस्तु धर्मात्मा अविन्दन्पापमात्मनि ।
त्वेनानुमानेन परं साधुं समनुपश्यति ।
सोऽभ्युपेत्य तदा पार्थो मातरं भ्रातृवत्सलः । [35]
अभिवाद्याब्रवीत्कुन्तीमम्ब भीम इहागतः ।
क गतो भविता मातर्नेह पश्यामि तं शुभे ।
उद्यानानि वनं चैव विचितानि समन्ततः ।
तदर्थं न च तं वीरं दृष्टवन्तो वृकोदरम् ।
मन्यमानास्ततः सर्वे यातो नः पूर्वमेव सः । [40]
आगताः स्म महाभागे व्याकुलेनान्तरात्मना ।
इहागम्य क नु गतस्त्वया वा प्रेषितः क नु ।
कथयस्व महाबाहुं भीमसेनं यशस्विनि ।
न हि मे शुद्ध्यते भावस्तं वीरं प्रति शोभने ।
यतः प्रसुप्तं मन्येऽहं भीमं नेति हतस्तु सः । [45]
इत्युक्ता च ततः कुन्ती धर्मराजेन धीमता ।
हा हेति कृत्वा संभ्रान्ता प्रत्युवाच युधिष्ठिरम् ।
न पुत्र भीमं पश्यामि न मामभ्येति स प्रभो ।
शीघ्रमन्वेषणे यत्नं कुरु तस्यानुजैः सह ।
इत्युक्त्वा तनयं ज्येष्ठं हृदयेन विदूयता । [50]
क्षत्तारमानाय्य तदा कुन्ती वचनमब्रवीत् ।
क गतो भगवन्क्षत्तर्भीमसेनो न दृश्यते ।
उद्यानान्निर्गताः सर्वे आतरो भ्रातृभिः सह ।
तत्रैकस्तु महाबाहुर्भीमो नाभ्येति मामिह ।
न च ग्रीणयते चक्षुः सदा दुर्योधनस्य सः । [55]
कूरोऽसौ दुर्मतिः क्षुद्रो राज्यलुब्धोऽनपत्रपः ।

भीम भीमेति ते वाचमुच्चमुच्चैरदीरयन् ।

विचिन्वत वनं सर्वे न पश्यन्ति स मारुतिम् ।

आगताः स्वगृहं भूय इदमूचुर्वनान्तरे ।

— (L. 48) N_{1.2} D_n 'भ्येत्यसाविति. — After line 54, B₅ ins.:

विदुर उवाच ।

दुतं गत्वा पुरोधानं चिन्वन्तु सह पाण्डवैः ।

ते तत्र गत्वा त्वरिता भीमैर्युच्चैरदीरयन् ।

विचिन्वन्तो वनं सर्वे ते न पश्यन्ति तं जनाः ।

आगम्य नगरं भूय इदमूचुः पृथां तदा ।

न दृश्यते महाबाहुर्मम्ब भीमो महाबलः ।

निहन्त्यादपि तं वीरं जातमन्युः सुयोधनः ।
तेन मे व्याकुलं चित्तं हृदयं दृष्टतीव च ।

विदुर उवाच ।

मैवं वदस्व कल्याणि शेषसंरक्षणं कुरु ।
प्रत्यादिष्टो हि दुष्टात्मा शेषेऽपि प्रहरेत्तव । [60]
दीर्घायुषस्तव सुता यथोवाच महामुनिः ।
आगमिष्यति ते पुत्रः प्रीतिं चोत्पादयिष्यति ।

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा ययौ विद्वान्विदुरः स्वं निवेशनम् ।
कुन्ती चिन्तापरा भूत्वा सहासीना सुतैर्गृहे । [65]
ततोऽष्टमे तु दिवसे प्रत्यबुध्यत पाण्डवः ।
तस्मिन्सदा रसे जीर्णे सोऽप्रमेयबलो बली ।
तं दृष्ट्वा प्रतिबुद्धं तु पाण्डवं ते भुजंगमाः ।
सान्त्वयामासुरव्यग्रा वचनं चेदमब्रुवन् ।
यस्ते पीतो महाबाहो रसोऽयं वीर्यसंभृतः ।
तस्मान्नागायुतबलो रणेऽष्टम्यो भविष्यति । [70]
गच्छाद्य च त्वं स्वगृहं स्नातो दिव्यैरिमैर्जलैः ।
आतरस्ते तु तप्यन्ति त्वां विना कुरुपुंगव ।
ततः स्नातो महाबाहुः शुचिः शुक्लाम्बरस्रजः ।
ततो नागस्य भवने कृतकौतुकमङ्गलः ।
ओषधीभिर्विषघ्नीभिः सुरभीभिर्विशेषतः । [75]
भुक्तवानपरमात्रं च नागैर्दत्तं महाबलः ।
पूजितो भुजगैर्वीर आशीर्भिक्षाभिनन्दितः ।
दिव्याभरणसंछन्नो नागानामद्वय पाण्डवः ।
उदतिष्ठत्प्रहृष्टात्मा नागलोकादरिंदमः ।
उत्क्षिप्तः स तु नागेन जलाजलरुहेक्षणः । [80]
तस्मिन्नेव वनोद्देशे स्थापितः कुरुनन्दनः ।
ते चान्तर्दधिरे नागाः पाण्डवस्यैव पश्यतः ।
तत उत्थाय कौन्तेयो भीमसेनो महाबलः ।
आजगाम महाबाहुर्मातुरन्तिकमञ्जसा ।
ततोऽभिवाद्य जननीं ज्येष्ठं आतरमेव च । [85]
कनीयसः समाम्राय शिरःस्वरिबिम्बिनः ।
तैश्चापि संपरिष्वक्तः सह मात्रा नरपैर्यैः ।
अन्योन्यगतसौहार्दादिष्ट्वा दिष्टयेति चाब्रुवन् ।
ततस्तत्सर्वमाचष्ट दुर्योधनविचेष्टितम् ।
आवृणो भीमसेनश्च महाबलपराक्रमः । [90]
नागलोके च यद्वृत्तं गुणदोषमशेषतः ।

तच्च सर्वमशेषेण कथयामास पाण्डवः ।
ततो युधिष्ठिरो राजा भीममाह वचोऽर्थवत् ।
तूर्णी भव न ते जल्यमिदं कार्यं कथंचन ।
एवमुक्त्वा महाबाहुर्महाराजो युधिष्ठिरः । [95]
आवृभिः सहितः सर्वैरग्रमत्तोऽभवत्तदा ।

73

After adhy. 119, T G ins.:

वैशंपायनः ।

ततस्ते मन्त्रयामासुर्दुर्योधनपुरोगमाः ।
प्राणहा विक्रमी चापि शौर्यं च महति स्थितः ।
स्पर्धते चापि सततमस्मानेको वृकोदरः ।
तं तु सुप्तं पुरोद्याने जलशूले क्षिपामहे ।
ततो जलविहारार्थं कारयामास भारत । [5]
चेलकम्बलवेश्मनि चित्राणि च शुभानि च ।
तत्र संस्कारयामासुर्नागाराण्यनेकशः ।
उदकक्रीडनार्थानि कारयामास भारत ।
प्रमाणकोट्यामुद्देशे स्थले कृत्वा परिच्छदम् ।
भक्ष्यं भोक्ष्यं च पेयं च चोष्यं लेह्यं तथैव च । [10]
उपार्जितं नरैस्तत्र तथा सूदकृतं च तत् ।
न्यवेदयन्त पुरुषा धार्तराष्ट्रस्य तत्तथा ।
ततो दुर्योधनस्त्वाह पाण्डवांस्तु सुदुर्मतिः ।
गङ्गां वै मानयामोऽद्य उद्यानवनशोभिताम् ।
सहिता आतरः सर्वे जलक्रीडामवाप्नुमः । [15]
एवमस्त्विति तं चापि प्रत्युवाच युधिष्ठिरः ।
ते रथैर्नगराकारैर्दंशजैश्च हयोत्तमैः ।
निर्ययुर्नगराद्वीराः कुरवः पाण्डवैः सह ।
उद्यानवनमासाद्य संप्रसूय च वाहनम् ।
प्राविशंस्तु महावीर्याः सिंहा इव गिरेर्गुहाम् । [20]
उद्यानं स्थाप्य पश्यन्ति आतरः सर्वे एव ते ।
उपस्थानगृहैः शुद्धैर्बलभीभिश्च शोभितम् ।
गवाक्षकैस्तथा जालैर्जलसंसारकैरपि ।
सुपस्थितं सुधाकारैश्चित्रकारैश्च शिल्पिभिः ।
दीर्घिकाभिश्च पुण्याभिस्तथा कारण्डकैरपि । [25]
जलं तु शुशुभे छन्नं फुल्लैर्जलरुहैस्तथा ।
उपकीर्णा वसुमती तथा पुष्पैर्ययुर्गैः ।
उपविष्टास्तदा सर्वे पाण्डवाः कुरवस्तथा ।

73

(of. the ins. in Ds given above). — (L. 61) Ds
दीर्घायुषः सुतास्तुभ्यं दत्ता देवैरभिष्टुतैः. — (L. 67) Ns Bs Dn
D1. 5 प्रतिबुध्यन्तं. — (L. 71) N1. 8 Bs. 6 Da D4. 5 'य' स्वगृहं
स्नातो दिव्यैरिमैः शुभैर्जलैः. — After line 94, K4 Ns Bs. 5
D (except Ds) ins.:

इतः प्रभृति कौन्तेया रक्षतान्योन्यमादृताः ।

The first few lines of this passage are found in
Ds also. — (L. 2) G1. 4. 6 प्राणवान्. For lines 5-6, cf.
1. 119. 29; for 7-8, cf. 1310*; for 9, cf. 30^{ab}. Lines
10-40 are an almost verbatim repetition of lines
1-31 of passage No. 71 above. — (L. 14) T1 G1-3

उपपन्नान्बहून्कामांस्तेऽथ भुक्त्वा ततस्ततः ।
 अथोद्यानवने तस्मिंस्तथा क्रीडागताश्चेत् । [30]
 परस्परस्य वक्त्रेषु ददुर्भक्ष्यांस्ततस्ततः ।
 ततो दुर्योधनः पापस्तद्वक्ष्ये कालकूटकम् ।
 विषं प्रक्षेपयामास भीमसेनजिघांसया ।
 स्वयमुत्थाय चैवाथ हृदयेन क्षुरोपमः ।
 सत्कृत्य भ्रातृवत्तत्र वाचा चामृतकल्पया । [35]
 प्राक्षिपद्वै स्वयं भक्ष्यं वक्त्रे भीमस्य पापकृत् ।
 प्रभक्षितं च भीमेन ह्यस्य दोषमजानता ।
 ततो दुर्योधनस्तत्र हृदयेन हसन्निव ।
 कृतकृत्यमिवात्मानं मेने स पुरुषाधमः ।
 ततस्ते सहिताः सर्वे जलक्रीडामकुर्वत । [40]
 दिवसान्ते परिश्रान्ता विहृत्य कुरुनन्दनः ।
 विहारायतनेष्वेव वीरा नासमरोचयन् ।
 भीमस्तु बलवान्मुक्त्वा व्यायामाभ्यधिकं जले ।
 बाहयित्वा कुमारान्ताञ्जले क्रीडां महाबलः ।
 प्रमाणकोट्यां वासार्थं सुष्वापारुह्य तत्स्थलम् । [45]
 स हि तत्स्थलमासाद्य श्रान्तश्चाप्सु विशेषतः ।
 श्रमेण च परीताङ्गः सुष्वाप मृतकल्पवत् ।
 ततो बह्वा लतापाशैर्ममं दुर्योधनः स्वयम् ।
 शूलान्यप्सु निखान्याशु स्थलाजलमपातयत् ।
 सशेषत्वाच्च संप्राप्तो जले शूलानि पाण्डवः । [50]
 पपात यत्र तत्रास्य शूलं नासीद्यदृच्छया ।
 स निःसंज्ञो जलस्यान्तमवाग्वै पाण्डवोऽविशत् ।
 आक्रम्य नागभवने तथा नागकुमारकान् ।
 ततः समेल्य बहुभिस्तदा नागैर्महाविषैः ।
 दृश्यते पाण्डवस्तत्र विषदिग्धो महाविषैः । [55]
 ततोऽस्य दृश्यमानस्य तद्विषं कालकूटकम् ।
 हतं सर्पविषेणाशु स्यावरं जङ्गमेन तु ।
 ततः प्रबुद्धः कौन्तेयः स तत्संछिद्य बन्धनम् ।
 पोथयामास तान्सर्वाङ्कांश्चित्राणैर्व्ययोजयत् ।

ते हन्यमानाः पार्थेन सर्पा वासुकिमभ्ययुः । [60]
 ऊनुश्च सर्पराजानं वासुकिं वासवोपमम् ।
 अयं नरो वै नागेन्द्र ह्यसु बद्धा प्रवेशितः ।
 यथा च नो मतिर्वीर विषपीतो भविष्यति ।
 विनिविष्टोऽन्तरं प्राप्तः स च दृष्टो ह्यनेकशः ।
 ससंज्ञश्चापि संवृत्तश्छिन्ना बन्धनमाशु नः । [65]
 पोथयानो महाबाहुस्तं वै त्वं ज्ञातुमर्हसि ।
 ततो वासुकिरभ्येय नागैरनुगतस्तदा ।
 पश्यति स्म महानागो भीमं भीमपराक्रमम् ।
 आर्यकेण च दृष्टः सन्पृथायाश्चर्यकेण तु ।
 ततो दृष्टश्च तेनापि परिष्वक्तश्च पाण्डवः । [70]
 सुप्रीतश्चाभवत्तस्य वासुकिः सुमहायशः ।
 अब्रवीत्तं च नागेन्द्रः किमस्य क्रियतामिति ।
 प्रियं धनौवं रत्नानि यावदस्य प्रदीयताम् ।
 एवमुक्तस्तदा नागो वासुकिं प्रत्यभाषत ।
 यदि नागेन्द्र प्रीतोऽसि किमस्य धनसंचयैः । [75]
 रसं पिबेत्कुमारोऽयं त्वयि प्रीते महाबलः ।
 बलं नागसहस्रस्य कुण्डे चास्मिन्प्रतिष्ठितम् ।
 यावत्पिबति बालोऽयं तावदस्मै प्रदीयताम् ।
 एवमस्त्विति तं नागं वासुकिः प्रत्यभाषत ।
 ततो भीमस्तदा नागैः कृतस्वस्वयनः शुचिः । [80]
 प्राङ्मुखश्चोपविष्टः सन्नसं पिबति पाण्डवः ।
 एकोच्छ्वासात्तदा कुण्डं पिबति स्म महाबलः ।
 एवमष्टौ तु कुण्डानि सोऽपिबत्पाण्डुनन्दनः ।
 ततस्तु शयने दिव्ये नागदत्ते महाभुजः ।
 शेते स्म च तदा भीमो दिवसान्यष्ट चैव तु । [85]
 दुर्योधनोऽपि पापात्मा भीममाशीविषहृदे ।
 प्राक्षिप्य कृतकृत्यं स्म आत्मानं मन्यते तदा ।
 प्रभातायां रजण्यां तु वनात्प्रविशुः पुरम् ।
 वदन्तो भीमसेनस्तु यातो ह्यप्रत एव सः ।
 युधिष्ठिरस्तु धर्मात्मा चिन्तयन्पापमात्मनि । [90]

गंगासिमां न(T₁ च; G₁ प्र-)यामोच. — After line 16, G₁ ins.:

जानन्नप्यनुमेने तद्भेदबुद्धिमिया तदा ।

— After line 31, G₁ ins.:

नानाविधानि भक्ष्याणि भोज्यापूपानि मोदकान् ।

खेलन्तः प्रहसन्तश्च विवृतेषु कुमारकाः ।

— For line 34, G₁ reads:

ख* * क्षेपयामास स्वयमुत्थाय मित्रवत् ।

बहिर्भक्षुरया वाचा हृदयेन क्षुरोपमः ।

— For lines 41-49, cf. l. 119. 31-34. — After line 3, G₁ ins.:

खानयित्वाप्सु शूलानि प्रदेशाभ्यन्तराणि च ।

— (L. 49) G₁ लतापाशैर्दृढं बद्धा. — For lines 52-57, cf. 1312*; for lines 58-59, cf. l. 119. 38^{ab}; for 60-85, cf. lines 1-26 of passage No. 72 above. — (L. 64) T₁ G₁ विषाविष्टोतरं प्रां; G₀ निश्चेष्टोत्सानुप्रां. G₁ 2 दृष्टोप्यने; G₂ 6 दृष्टोन्वबुध्यत. — For lines 69-71, G₁ subst.:

अथ वासुकिना भीमो दृष्टः स्पष्टः सुदृढतमः ।

परिष्वक्तश्च सङ्गेहं भीमः प्रीतोऽभवत्तदा ।

वासुकिश्चापि सुप्रीतो भीममाहावृतं वचः ।

— (L. 88) T₁ G₂ 5 प्रविशेत् पुरं ततः. — For lines 89-93, cf. lines 30, 33-36 of passage No. 72 above.

— After line 89, G₁ ins.:

इति स दृच्छतां नृणां कुन्त्याश्च विदुरस्य च ।

स्वेनानुमानेन परं तदा तं स्नानुपश्यति ।
उपगम्य ततः पार्था मातरं मातृवत्सलाः ।
अभिवाद्याब्रुवंस्ते वै अम्ब भीम इहागतः ।
नेति स्नाह तदा कुन्ती ततस्ते व्यथिताभवन् ।
दुतं गत्वा पुरोद्यानं विचिन्वन्ति स पाण्डवाः । [95]
भीम भीमेति ते वाचं नित्यमुच्चैरदीरयन् ।
विचिन्वन्तोऽथ ते सर्वे न स पश्यन्ति आतरम् ।
आगताः स्वगृहं भूय इदमूचुः पृथां तदा ।
न दृश्यते महाबाहुरम्ब भीमो वने चितः ।
विचितां च सर्वाणि उद्यानानि नदीस्तथा । [100]
ततो विदुरमानाय्य कुन्ती सा स्वनिवेशनम् ।
उवाच क्षत्तर्बलवान्भीमसेनो न दृश्यते ।
उद्यानान्निगताः सर्वे आतरौ आतृभिः सह ।
तत्र हेको महाबाहुर्भीमो नाभ्येति मामिह ।
न च प्रीणयते चक्षुः सदा दुर्योधनस्य तु । [105]
ततः प्रसुप्तं मन्येऽहं पापेन निहतं सुतम् ।
विदुरः ।
मा मैवं वद कल्याणि शेषसंरक्षणं कुरु ।
प्रत्यादिष्टो हि पापात्मा शेषेषु प्रहरेत ह ।
दीर्घायुषः सुतास्तुभ्यं तथा दृष्टिर्भाषत ।
आगमिष्यति ते पुत्रः प्रीतिं ते वर्धयिष्यति । [110]
वैशंपायनः ।
एवमुक्ता तदा कुन्ती निःश्वसन्ती मुहुर्मुहुः ।
शय्यापरा महाभागा पुत्रैः परिवृता तदा ।
ततोऽष्टमेऽथ दिवसे प्रत्यबुध्यत पाण्डवः ।
तस्मिन्सदा रसे जीर्णं ह्यप्रमेयबलो बली ।
ओषधीभिर्विषघ्नीभिः सुरभीभिर्विभूषितः । [115]
भुज्ज्वा तु परमाञ्चं च नागैर्दत्तं महाभुजः ।
उत्क्षिप्य च तदा नागैर्जलाज्जलरुहेक्षणः ।
तस्मिन्नेव वनोद्देशे स्थापितः पाण्डुनन्दनः ।
अन्तर्दधुश्च ते नागाः पाण्डवस्यैव पश्यतः ।
तत उत्थाय भीमस्तु आजगाम स्वकं गृहम् । [120]
अभिवाद्य परिष्वक्तः समाघ्रातश्च मूर्धनि ।

- (L. 91) T₁ G₂ नायांतं स पश्यति; G₁ तेषामेवासमंजसं.
- (L. 100) G₁ उद्यानानि विचित्राणि नदीनि च सरांसि च.
- After line 100, G₁ ins.:

विचिन्वाना न पश्यामो भीममम्ब कुतो गतः ।
— For lines 101-105, cf. lines 51-52 of passage No. 72 above. — (L. 105) G₁ न च मे प्रीयते चक्षुर्न मनो मे प्रसीदति. — After line 105, G₁ ins.:

दुर्योधनो न हि स्वच्छसात्तच्छक्रेते मे मनः ।
— For lines 107-114, cf. lines 59-66 of passage No. 72 above. — After line 112, G₁ ins.:

विचिन्वन्तो वने भीमं पाण्डवाः प्रत्यहं दिवा ।

प्रणम्य धर्मपुत्राय सस्वजे फल्गुनं ततः ।
अभिवादितश्च तैर्वारैः सस्वजे च यमावपि ।
तच्च सर्वं यथावृत्तमाख्याति स वृकोदरः ।
यदा त्ववगमंस्ते वै पाण्डवास्तस्य कर्म तत् । [125]
न त्वेव बहुलं चक्रुः प्रयता मन्त्रक्षणे ।
धर्मात्मा विदुरस्तेषां प्रददौ मतिमान्मतिम् ।
दुर्योधनोऽपि तं दृष्ट्वा पाण्डवं पुनरागतम् ।
निःश्वसन्तिनयंश्चैव अहन्यहनि तप्यते ।
एवं दुर्योधनः पापः शकुनिश्चापि सौबलः । [130]
अनेकैरभ्युपायैस्ताज्जिघांसन्ति स पाण्डवान् ।
पाण्डवाश्चापि तत्सर्वं प्रत्यजान्तरिदमाः ।
उद्भावनमकुर्वन्तो विदुरस्य मते स्थिताः ।
अधिजग्मुश्च कुरवो धनुर्वेदं कृपात्तु ते ।

Colophon.

☞ This additional adhy. is nothing more than a recast of our adhy. 119, incorporating the additional matter contained in passages No. 71-72 above, which latter are Northern interpolations. It is worth nothing that this (addl.) adhy. ends (lines 130-133) with a *repetition* of the last two stanzas of adhy. 119, a confirmation (if any were needed) of the fact that this adhy. is an interpolation in T G MSS. The last line (134) of the passage, which is otherwise found only in Dn D₁ (cf. 1323*), was added only to link up somehow with the next adhy., which, in the constituted text, seems to begin rather abruptly. — Cf. also footnote under l. 119. 29.

74

After l. 121. 21, B₁ ins.:

प्रयच्छ भगवन्मह्यं वरमेतन्मया वृतम् ।
कृतार्थं च भविष्यामि वरं लब्ध्वा द्विजोत्तम ।

- दुःखाकारं गोपयन्तः दुःखिताः [शेरते] निशि ।
- For lines 115-124, cf. lines 74-75, 80-89 of passage No. 72 above. — (L. 123) G₁ तैः सवैरर्जुनैः परिष्वजे. — (L. 124) G₁ यमावपि परिष्वज्य यथावृत्तं न्यवेदयत्.
- After line 124, G₁ (which om. line 125) ins.:

तन्नागलोकवृत्तान्तं प्रत्यागमनमेव च ।
प्रजानंस्ते यदा कर्म दुर्योधनकृतं नृप ।
— (L. 126) T₁ प्रयत्नं तस्य रक्षणे; T₂ G₂ प्रयत्नतास्य रक्षणे; G₁ प्रचक्रुस्ते स्वरं; G₂ 8 प्रयत्नस्तस्य रं; G₃ प्रयत्नतश्च रं. — (L. 130) T₁ G₁ 2 कर्णः (for पापः).

राम उवाच ।

प्रतिगृह्णीष्व विप्रेन्द्र द्रोण मत्तो यदीच्छसि ।
वरं तव ददाम्यद्य यदुक्तं ते द्विजोत्तम ।
गृहाणास्त्राणि दिव्यानि धनुर्वेदं च मामकम् । [5]
सपुत्रस्य ददाम्येतत्तव द्रोण महद्हरम् ।
कृतार्थो गच्छ विप्रेन्द्र गच्छ चैव यथागतम् ।
कृतास्त्रश्चैव शूरश्च सर्वशास्त्रविशारदः ।
अश्वत्थामेति विख्यातो भविष्यति महारथः ।

75

After 1. 122. 31^{ab}, all MSS. except S₁ Ko-s ins.:

तच्च वाक्यमहं नित्यं मनसाधारयं तदा ।
सोऽहं पितृनियोगेन पुत्रलोभाद्यशस्त्रिणीम् ।
नातिकेशीं महाप्रज्ञामुपयेमे महाव्रताम् ।
अग्निहोत्रे च सत्ये च दमे च सततं रताम् ।
अलभद्भौतमी पुत्रमश्वत्थामानमौरसम् । [5]
भीमविक्रमकर्माणमदित्यसमतेजसम् ।
पुत्रेण तेन प्रीतोऽहं भरद्वाजो यथा मया ।
गोक्षीरं पिबतो दृष्ट्वा धनिनस्तत्र पुत्रकान् ।
अश्वत्थामारुद्रालक्ष्मणे संदेहयद्दिशः ।
न स्नातकोऽवसीदेत वर्तमानः स्वकर्मसु । [10]
इति संचिन्त्य मनसा तं देशं बहुशो भ्रमन् ।
विशुद्धमिच्छन्गाङ्गेय धर्मोपेतं प्रतिग्रहम् ।
अन्तादन्तं परिक्रम्य नाथ्यगच्छं पयस्विनीम् ।

अथ पिष्टोदकेनैव लोभयन्ति कुमारकाः ।
पीत्वा पिष्टरसं बालः क्षीरं पीतं मयापि च । [15]
ननतोत्थाय कौरव्य दृष्टो बाल्याद्विमोहितः ।
तं दृष्ट्वा नृत्यमानं तु बालैः परिवृतं सुतम् ।
हास्यतामुपसंप्राप्तं कश्मलं तत्र मेऽभवत् ।
द्रोणं धिगस्त्वधनिनं यो धनं नाधिगच्छति ।
पिष्टोदकं सुतो यस्य पीत्वा क्षीरस्य तृष्णया । [20]
नृत्यति स मुदापिष्टः क्षीरं पीतं मयाप्युत ।
इति संभाषतां वाचं श्रुत्वा मे बुद्धिरच्यवत् ।
आत्मानं चात्माना गहैनमनसेदं व्यचिन्तयम् ।
अपि चाहं पुरा विप्रैर्वर्जितो गर्हितो भृशम् ।
परोपसेवां पापिष्ठां न च कुर्यां धनेप्सया । [25]
इति मत्वा प्रियं पुत्रं भीष्मादाय ततो ह्यहम् ।
पूर्वस्नेहानुरागित्वात्सदारः सौमकिं गतः ।

76

K₄ N B D T₂ G_{1.4.5} ins. after 1. 122. 47: G₁ after 41^{ab}:

अभ्ययात्स ततो द्रोणं धनुर्वेदचिकीर्षया ।
शिक्षाभुजबलोद्योगैस्तेषु सर्वेषु पाण्डवः ।
अस्त्रविद्यानुरागाच्च विशिष्टोऽभवदर्जुनः ।
तुल्येष्वस्त्रप्रयोगेषु लाघवे सौष्ठवेषु च ।
सर्वेषामेव शिष्याणां बभूवाभ्यधिकोऽर्जुनः । [5]
ऐन्द्रिमप्रतिभं द्रोण उपदेशेष्वमन्यत ।

75

(L. 1) K₄ अहं तु वाक्यं नित्यं च सरस्त्रेवाभवं तदा; S उक्त(T₂ G_{4.5} तत्तु)वाक्यमहं ज्ञात्वा (T₂ G_{4.5} हित्वा) प्रहृष्टेनांतरात्माना.
— (L. 2)=(var.) 1. 121. 11^{ab}. S पितृनियुक्तत्वात्.
— (L. 3) D₅ T G शारदती; M नाचिकेती. T₁ G_{1.6} M महाप्राज्ञ. K₄ S समाहितः (G₁ विधानतः) (for महाव्रताम्).
— Lines 4-5=(var.) 1. 121. 12. — (L. 4) K₄ N_{1.2} B₅ D_n D₁ सन्ने; S धर्मे (for सले). — (L. 5) S आत्मजं (M₅ अच्युतं) (for औरसम्). — (L. 8) K₄ धनिकान्वीक्ष्य पुत्रं; S धनिनां सुकुमारकान्. — (L. 9) S रुद्रत्वात् (T₂ G_{4.5} दन्दृष्ट्वा; G₂ दद्राजन्; G₃ M₅ दंस्तात्) दिशो दश विमोहयन्.
— After line 9, S (except T₂ G_{4.5}) read lines 14-15. — (L. 10) S स्वकर्मसु. — (L. 11) S आगच्छामीति जानंस्तानहं देशान् बहून्पि (T₂ G_{4.5} भ्रमन्पि). — S (which om. line 12) ins. after line 11: K₄, after line 12:

अविलोपेन धर्मस्य सततं धर्मसंहितम् ।

— (L. 13) S अयाचित्वा परिक्रामन्नाध्यगच्छं धनं कचिद्. — (L. 15) S नृत्यति प्रहसन्त स (T₂ G_{4.5} स स नृत्यति पीत्वा तु)

पीतक्षीरोहमित्यपि. — S om. lines 16-17. — (L. 18) S तं दृष्ट्वा कश्मलं घोरं तत्र मामन्व (T₂ G_{4.5} M₅-s "सुप"पद्यत.
— After line 19, S (which om. lines 20-23) ins.:
क्षीरारसज्ञः क्षीरमिति पीत्वा पिष्टं प्रनृत्यति ।
अश्वत्थामा तु पिष्टं मां तु यः पयो नाधिगच्छति ।
— (L. 24) S (except T₂ G_{1.4}) न (for च). M सुरैर् (for पुरा). N_{1.5} B_{1.5} D_n D_{1.5} वसे (for भृशम्). S वर्जितां गर्हितां भृशं. — (L. 25) K₄ S पापिष्ठामाचरेयं धनाशया.
— (L. 26) S (except G_{1.4}) प्रियं पूर्वं वक्तारं स्मृतां गिरं.
— (L. 27) K₄ पूर्वसख्यनुसंबद्धः; S पूर्वसंगतसंसिद्धः ('ङ्' or 'ङि'). S सौमकिं.

76

(L. 1) Om. in T₂ G_{1.5}. G_{2.4} अभिजगमुस्तदा द्रोणं.
— After line 1, D₅ ins. a colophon (adhy. no. 33).
— (L. 2) T₂ G_{1.2.4.5} बुद्ध्या भुजबलोद्योगे. — (L. 4) T₂ G_{1.2.4.5} लाघवात्सौष्ठवेन च. — (L. 5) N_{1.5} शिक्षार्थमेव; T₂ G_{1.2.4.5} समेतानां तु (for सर्वे). — (L. 6) T₂ G_{1.2.4.5}

एवं सर्वकुमाराणामिष्वस्त्रं प्रत्यपादयत् ।
 कमण्डलुं च सर्वेषां प्रायच्छच्चिरकारणात् ।
 पुत्राय च ददौ कुम्भमविलम्बनकारणात् ।
 यावत्ते नोपगच्छन्ति तावदस्मै परां क्रियाम् । [10]
 द्रोण आचष्ट पुत्राय तत्कर्म जिष्णुरौहत ।
 ततः स वारुणास्त्रेण पूरयित्वा कमण्डलुम् ।
 सममाचार्यपुत्रेण गुरुमभ्येति फाल्गुनः ।
 आचार्यपुत्रात्तस्मात्तु विशेषोपचये पृथक् ।
 न न्यहीयत मेधावी पार्थोऽस्त्रविदुषां वरः । [15]

77

T₁ G₅ ins. after 1. 123. 6^{ab}: G₂, 4, after 6: G₇, after 7:

अस्त्रवान्नान्वियेषास्त्रं यथा त्वं नाद्य कश्चन ।
 धनुर्ग्रहेऽपि मे शिष्यो भविष्यसि विशेषवान् ।
 एतद्बुद्धिं तदा जिष्णोर्वैवृधे द्रोणशासनम् ।
 परमं चाकरोद्यत् धनुर्वेदे परंतपः ।
 अर्जुनो नरशार्दूलः सर्वैशस्त्रभृतां वरः । [5]
 सर्वैक्रियाभ्यनुज्ञानात्तथा शिष्यान्समानयत् ।
 दुर्योधनं चित्रसेनं दुःशासनविविंशती ।
 अर्जुनं च समानीय अश्वत्थामानमेव च ।
 शिशुकं मृगमयं कृत्वा द्रोणो गङ्गाजले ततः ।
 शिष्याणां पश्यतां चैव क्षिपति स्म महाभुजः । [10]
 चक्षुषी वाससा चैव बह्म प्रादाच्छरासनम् ।
 शिशुकं विध्यतेमं वै जलस्थं बद्धचक्षुषः ।
 तत्क्षणेनैव बीभत्सुरावापैर्दशभिर्वशी ।
 पञ्चकैरनुविषाध मघं शिशुकमम्भसि ।
 तस्य दृष्ट्वा क्रियाः सर्वा द्रोणोऽमन्यत पाण्डवम् । [15]
 विशिष्टं सर्वैशिष्येभ्यः प्रीतिमांश्चाभवत्तदा ।

77

G₂ om. lines 1, 17-29. — After line 23, G₅ reads

116

[921]

अथाब्रवीन्महात्मानं भारद्वाजो महारथम् ।
 अस्त्रं विशिष्टमन्येषु यन्न विद्येत पाण्डव ।
 ससंहारप्रयोगं च स्वमधीष्व ब्रतं चर ।
 अस्त्रं ब्रह्मशिरो नाम दहेद्यत्पृथिवीमपि । [20]
 यावन्मन्त्रप्रयोगोऽपि विनियोगो भविष्यति ।
 तावानेव तु संहारे कर्तव्य इति चान्ततः ।
 न मानुषे प्रयोक्तव्यं ब्रह्मणोऽस्त्रं कथंचन ।
 बाधते मानुषाञ्चानूयदा वामानुषः कश्चित् ।
 तस्मादेतत्प्रयोक्तव्यं ब्राह्ममस्त्रं सनातनम् । [25]
 तथेत्येव च बीभत्सुरुवाच च कृताञ्जलिः ।
 चकार च तथा सर्वं यथोक्तं मनुजर्षभ ।
 अवासास्त्रं तु बीभत्सुमनुज्ञाय महामतिः ।
 उवाच परमप्रीतो मत्समोऽसीति पाण्डवम् ।

78

Da₁ D₅ S ins. after 1. 128. 4^{ab}: K₄ Dn D₁, after 4: D₂ (suppl. fol. sec. m.), after 1. 127. 11^{ab}:

दुर्योधनश्च कर्णश्च युयुत्सुश्च महाबलः ।
 दुःशासनो विकर्णश्च जलसंधः सुलोचनः ।
 एते चान्ये च बहवः कुमारः बहुविक्रमाः ।
 अहं पूर्वमहं पूर्वमित्येवं क्षत्रियर्षभाः ।
 ततो रथपदात्लोघाः कुञ्जराः सादिभिः सह । [5]
 प्रविश्य नगरं सर्वे राजमार्गमुपाययुः ।
 तस्मिन्काले तु पाञ्चालः श्रुत्वा दृष्ट्वा महद्वलम् ।
 आतृभिः सहितो राजा त्वरया निर्ययौ गृहात् ।
 ततस्तु कृतसंनहा यज्ञसेनसहोदराः ।
 शरवर्षाणि मुञ्चन्तः प्रणेदुः सर्वतोदिशम् । [10]
 ततो रथेन शुभ्रेण समासाद्य तु कौरवान् ।
 यज्ञसेनः शरान्धोरान्ववर्ष युधि दुर्जयः ।

78

 Da₂ was erroneously included in, and should be deleted from, the list of MSS. containing this passage, as given in the footnotes on p. 571.

(L. 5) Da₁ Dn D₂, 4 वररथारूढाः; D₅ T₁ G₁-3.6 रथवरारूढाः. Da₁ Dn D₂, 4.5 T₁ G₁, 3.6 कुमारः (for कुञ्जराः). — (L. 8) Some MSS. राजन् (for राजा). — (L. 9) Da₁ Dn D₂, 4 *संनहो, and यज्ञसेनो महीधरः. — (L. 10) Da₁ Dn D₂, 4 *दुः सर्व एव ते. — (L. 14) Da₁

येन तु विषमं द्रोण उपदेशेभ्यभाषत (G₁ *णो धनुर्वेदचिकीर्षया). — (L. 7) T₂ G₁, 2. 4. 5 एकः सर्वे विव्याध शरमुत्तमम्. — (L. 8) T₂ G₁, 2. 4. 5 प्रायच्छदुदकानये. — (L. 10) T₂ G₁, 2. 4. 5 यावन्नाभ्यधि (G₂, 4 यावत्तेनाभि) गच्छन्ति तावदस्य परा गतिः. — (L. 11) D₂ कर्म तज्जिष्णुना श्रुतं; D₅ जिष्णुस्तत्कर्म चाप्तवान्; T₂ G₁, 2. 4. 5 तज्जज्ञे शंकयान्वितं. — (L. 12) T₂ G₁, 2. 4. 5 पर्जन्ये-नैव सोक्षेण. — (L. 13) T₂ G₁, 2. 4. 5 गुरुमायात्स फल्गुनः. — (L. 15) K₄ नावसीदति; D₄, 5 न प्रहीयत; T₂ G₁, 2. 4. 5 न चाहीयत. Dn पार्थोऽप्यस्त्रविदां वरः; T₂ G₁, 2. 4. 5 पार्थः शस्त्रभृतां वरः.

पूर्वमेव तु संमज्ज्य पाथो द्रोणमथाववीत् ।
दपौत्सेकः कुमारानामवार्यो द्विजसत्तम ।
एषां पराक्रमस्यान्ते वयं कुर्याम साहसम् । [15]
कुमारैरशक्यः पाञ्चालो ग्रहीतुं रणमूर्धनि ।
एवमुक्त्वा तु कौन्तेयो आतृभिः सहितोऽनघः ।
अर्धक्रोशे तु नगरादतिष्ठद्दहिरेव सः ।
द्रुपदः कौरवान्दृष्ट्वा प्रधावत् समन्ततः ।
शरजालेन महता मोहयन्कौरवीं चमूम् । [20]
तमुद्यन्तं रथेनैकमाशुकारिणमाहवे ।
अनेकमिव संत्रासान्मेनिरे सर्वकौरवाः ।
द्रुपदस्य शरा घोरा विचेष्टः सर्वतोदिशम् ।
ततः शङ्खाश्च मेर्यश्च मृदङ्गाश्च सहस्रशः ।
प्रावाद्यन्त महाराज पाञ्चालानां निवेशने । [25]
सिंहनादश्च संजज्ञे पाञ्चालानां महात्मनाम् ।
धनुर्ज्यातलशब्दश्च संस्पृशन्गगनं महत् ।
दुःशासनो विकर्णश्च सुबाहुर्दीर्घलोचनः ।
दुर्योधनश्च संक्रुद्धः शरवर्षैरवाकिरन् ।
सोऽतिविद्धो महेष्वासः पार्श्वतो युधि दुर्जयः । [30]
व्यधमत्तान्यनीकानि तत्क्षणादेव भारत ।
दुर्योधनं विकर्णं च कर्णं चापि महाबलम् ।
नानानृपसुतान्वीरानसैन्यानि विविधानि च ।
अलातचक्रवत्सर्वीश्वरन्वाणैरतर्पयत् ।
ततस्तु नागराः सर्वे मुसलैर्यष्टिपाणयः । [35]

अभ्यवर्षन्त कौरव्यान्वर्षमाणा घना इव ।
सबालवृद्धाः काम्पित्याः कौरवानभ्ययुस्तदा ।
श्रुत्वा तु तुमुलं युद्धं नागराणां च भारत ।
द्रवन्ति स्म नदन्ति स्म क्रोशन्तः पाण्डवान्प्रति ।
पाण्डवास्तु स्वनं श्रुत्वा आर्तानां रोमहर्षणम् । [40]
अभिवाद्य ततो द्रोणं रथानारह्य पाण्डवाः ।
युधिष्ठिरं निवार्यांशु मा युद्धमिति पाण्डव ।
माद्रेयौ चक्रक्षौ तु फल्गुनस्तु तदाकरोत् ।
सेनाग्रगो भीमसेनो गदापाणिर्नदन्तिष्ठतः ।
तदा शङ्खध्वनिं कृत्वा आतृभिः सहितोऽनघः । [45]
आयाज्जवेन कौन्तेयो रथधोषेण नादयन् ।
पाञ्चालानां ततः सेनामुद्धतार्णवनिःस्वनाम् ।
भीमसेनो महाबाहुर्दण्डपाणिरिवान्तकः ।
प्रविवेश महासेनां सागरं मकरो यथा ।
स्वयमभ्यद्रवद्भीमो नागानीकं गदाधरः । [50]
सुयुद्धकुशलः पार्थो बाहुवीर्येण चातुलः ।
अहनत्कुञ्जरानीकं गदया कालरूपधृक् ।
ते गजा गिरिसंकाशाः क्षरन्तो रुधिरं बहु ।
भीमसेनस्य गदया भिन्नमस्तकपिण्डकाः ।
पतन्ति द्विरदा भूमौ वज्रघातादिवाचलाः । [55]
गजानश्चाश्वप्राश्चैव पातयामास पाण्डवः ।
पदातीन्नागरांश्चैव नावपीदुर्जनाग्रजः ।
गोपाल इव दण्डेन यथा पशुगणान्वने ।

Dn D2.4 दपौत्सेकात्. K4 T1 आचार्य द्विजः; Da1 Dn D2.4 Ms आचार्य 'चम'; G1 अनिवार्यो द्विजोत्तम. — (L. 16) Hypermetric! Da1 Dn D2.4.5 T1 G1-3.6 एतैरशक्यः पां; T2 G4.5 एतैरशक्यो यज्ञसेनो. — (L. 19) Da1 Dn D4.5 G1 Ms प्राधा; T2 G2.4.5 संप्राधावत्. — (L. 22) Da1 Dn D2.4.5 तत्र (for सर्व). — (L. 26) T2 G2.4.5 श्रुष्टुः सिंहनादांश्च पाण्डवः सुमहाबलः. — (L. 27) Da1 Dn D2.4 संस्पृश्य गगनं महान्. — (L. 28-29) Da1 Dn D2.4 transp. दुर्योधनः and दुःशासनः. Some MSS. संक्रुद्धः. — (L. 34) MSS. अवाकिरत्, अपातयत्, अताडयत्, अवारयत् (for अतर्पयत्). 34 चचार च ववर्ष च; T2 G2.4.5 शरवर्षे (G2.4 'पातै')रवाकिरत्. — After line 34, T2 G (except Gs) ins.:

दुःशासनं द्वादशभिर्विकर्णं विशकैः शरैः ।
शकुनिं विशिखैस्तीक्ष्णैर्दशभिर्मर्मभेदिभिः ।
कर्णदुर्योधनौ चोमौ शरैः सर्वाङ्गसंधिषु ।
अष्टाविंशतिभिः सर्वैः पृथक्पृथगरिदमः ।
सुबाहुं पञ्चभिर्विद्धा तथान्यानिविवैः शरैः ।
विन्याध सहसा भूयो ननाद बलवत्तरम् ।
विनय कोपात्पाञ्चालः सर्वशस्त्रभृतां वरः ।
धनूषि रथयन्त्रं च इयांश्चित्रध्वजानपि ।

चकर्त सर्वपाञ्चालाः प्रणेष्टुः सिंहसंघवत् ।

— (L. 35) Da1 Dn D2.4.5 T1 G1.3.6 मुसलैर्यष्टिभिस्तदा.
— (L. 36) K4 Ms-8 अभ्यद्रवन्त. Ms.5 अभ्यद्रवन्त संक्रुद्धा वर्षमाणा इवास्तदाः. — (L. 37) K4 D5 पांचाल्याः; Da1 Dn D2.4 ते पौराः (for काम्पित्याः). — (L. 38) Da1 Dn D2.4 कौरवानेव; D5 T1 G2.3.6 कौरवाणां च (for नागराणां च).
— (L. 39) K4m न तिष्ठति; T1 G1 रुदन्ति स्म (for नदन्ति स्म). — After line 39, D4 (marg. see. m.) T2 G (except Gs) ins.:

पाञ्चालशरभिन्नाङ्गो भयमासाध वै तदा ।

कर्णो रथादवद्गुल्य पलायनपरोऽभवत् ।

G2.4.5 cont.:

न पाण्डुपुत्राच्च द्रोणमेक एव वनं ययौ ।

— (L. 41) Da1 Dn D2.4 रथानारहस्तदा. — (L. 42) Da1 Dn D2.4.5 मा युध्यसेति पाण्डवं; T1 मा युध्येति च पाण्डवं.
— (L. 44) Da1 Dn D2.4.5 G1.3.6 सदाभूद्गदया सह; T1 तदा तस्मिन्प्रणोत्सवे; T2 G2.4.5 गदाचापधरोरिहा (T2 'रो रणे'); Ms तदा दण्डसहायवान्. — (L. 45) Da1 Dn D2.4 शत्रुस्वनं; D5 T1 G1.3 शंखस्वनं. K4 Da1 Dn D2.4 T1 Gs Ms-8 श्रुत्वा (for कृत्वा). — (L. 46) Da Dn D2.4 रथेनानादयन्दिशः.

कालयत्रयनागाश्वासं चचार वृकोदरः ।
 भारद्वाजप्रियं कर्तुमुद्यतः फलगुणस्तदा । [60]
 पार्षतं शरजालेन क्षिप्रं प्रच्छाद्य पाण्डवः ।
 हयौघांश्च गजौघांश्च रथौघांश्च समन्ततः ।
 पातयन्समरे राजन्युगान्ताग्निरिव ज्वलन् ।
 ततस्ते हन्यमाना वै पाञ्चालाः सृञ्जयास्तथा ।
 शरैर्नानाविधैस्तूर्णं पार्थं प्रच्छाद्य सर्वशः । [65]
 सिंहनादरवान्कृत्वा समयुध्यन्त पाण्डवम् ।
 तद्युद्धमभवद्धोरं सुमहाद्भुतदर्शनम् ।
 सिंहनादस्वनं श्रुत्वा नामृष्यत धनंजयः ।
 ततः किरीटी सहसा पाञ्चालं समभिद्रवत् । [70]
 छादयन्निषुजालेन महता मोहयन्निव ।
 शीघ्रमभ्यस्यतो बाणान्संद्धानस्य चानिशम् ।
 नान्तरं ददृशे किञ्चित्कौन्तेयस्य यशस्विनः ।
 न दिशो नान्तरिक्षं च तदा नैव च मेदिनी ।
 नादृश्यत महाराज तत्र किञ्चन संयुगे ।
 बाणान्धकारे बलिना कृते गाण्डीवधन्विना । [75]
 पाञ्चालानां कुरूणां च साधु साधिवति निःस्वनः ।
 ततस्तूर्यनिनादश्च शङ्खानां च महास्वनः ।
 सिंहनादश्च संजज्ञे साधुशब्देन मिश्रितः ।
 ततः पाञ्चालराजस्तु तथा सत्यजिता सह ।
 स्वरमाणोऽभिदुद्राव महेन्द्रं शम्बरो यथा । [80]
 महता शरवर्षेण पार्थः पाञ्चालमावृणोत् ।
 ततो हलहलाशब्द आसीत्पाञ्चालके बले ।
 जिघृक्षति महासिंहे गजानामिव यूथपम् ।
 दृष्ट्वा पार्थं तदायान्तं सत्यजित्सत्यविक्रमः ।
 पाञ्चालं वै परिप्रेम्सुर्धनंजयमभिद्रवत् । [85]
 ततस्त्वर्जुनपाञ्चालौ युद्धाय समुपागतौ ।
 व्यक्षोभयेतां तौ सेने इन्द्रवैरोचनाविव ।

ततः सत्यजितं पार्थो दशभिर्मर्मभेदिभिः ।
 विव्याध बलवद्वाजंस्तदद्भुतमिवाभवत् ।
 ततः शरशतैः पार्थं पाञ्चालः शीघ्रमर्दयत् । [90]
 पार्थस्तु शरवर्षेण छाद्यमानो महारथः ।
 वेगं चक्रे महावेगो धनुर्धरामवमृडय च ।
 ततः सत्यजितश्चापं छित्त्वा राजानमभ्ययात् ।
 अथान्यद्भुतुरादाय सत्यजिद्वेगवत्तरम् ।
 साश्वं समूर्तं सरथं पार्थं विव्याध सत्वरः । [95]
 स तं न ममृषे पार्थः पाञ्चालेनादितो मृधे ।
 ततस्तस्य विनाशार्थं सत्वरं व्यसृजच्छरान् ।
 हयान्ध्वजं धनुर्मुष्टिमुभौ तौ पाणिंसारथी ।
 स तथा भिद्यमानेषु कर्मुकेषु पुनः पुनः ।
 हृयेषु विनिकृतेषु विमुखोऽभवदाहवे । [100]
 स सत्यजितमालोक्य तथा विमुखमाहवे ।
 वेगेन महता राजन्नभ्यधावत पार्षतम् ।
 तदा चक्रे महद्युद्धमर्जुनो जयतां वरः ।
 तस्य पार्थो ध्वजं छत्रं धनुश्चोर्ग्यामपातयत् ।
 पञ्चभिस्तस्य विव्याध हयान्सूर्तं च सायकैः । [105]
 तत उत्सृज्य तच्चापमाददानं शरावरम् ।
 खड्गमुद्गृह्य कौन्तेयः सिंहनादमथाकरोत् ।
 पाञ्चालस्य रथस्येषामाहुय सहसानदत् ।
 पाञ्चालरथमास्थाय भवित्रस्तो धनंजयः ।
 विक्षोभ्याम्भोनिधिं ताक्ष्यस्तं नागमिव सोऽग्रहीत् । [110]
 ततस्तु सर्वे पाञ्चाला विद्रवन्ति दिशो दश ।
 दर्शयन्सर्वेऽसैन्यानां बाह्योर्बलमथात्मनः ।
 सिंहनादस्वनं कृत्वा निर्जगाम धनंजयः ।
 आयान्तमर्जुनं दृष्ट्वा कुमाराः सहितास्तदा ।
 ममृदुस्तस्य नगरं द्रुपदस्य महात्मनः । [115]

— (L. 51) Some MSS. स (for सु). — (L. 57) Da1 Dn D2.4.5 पदातीश्च रथांश्चैव. K4 Da1 Dn D2.4.5 G2 न्य(D2.4 G2 अ)वधीत् (for नावधीत्). — (L. 59) Da1 Dn D2.4.5 T2 G1.2.4.5 चालयन्. Da1 Dn D2.4.5 रथनागांश्च, and संचचाल. — (L. 61) Da1 Dn D2.4 क्षिपन्नागात्स पाण्डवः. — (L. 65) K4 Da1 Dn D2.4.5 संछाद्य. — (L. 66) Da1 Dn D2.4.5 सिंहनादं मुदैः (D5 महत्) कृत्वा. — (L. 68) Da1 Dn D2.4 नामृष्यत्पाकशासनिः. — (L. 69) K4 पाण्डवः; Da1 Dn D2.4.5 पांचालान् (for पाञ्चालं). Da1 Dn D2.4 समरेद्रवत्. Dn D2 om. lines 73-77. — After line 73, K4 D4 G4.5 M ins.:

अदृश्यत महाराज बाणभूतमिवाभवत् ।

— (L. 74) Da1 D5 T G1-3.6 om. न. — (L. 79) K4 m सह सत्यजितेन च. — (L. 83) K4 Da1 Dn D2 G2 Ms

महासिंहो. — (L. 85) Da1 Dn D2.4 *जयमदुद्रुः. — (L. 87) Da1 Dn D2.4.5 सैन्यं; T1 G2 सैन्ये; T2 G1.4.5 सेनां. — (L. 89) Da1 Dn D2.4 गाढं (for राजन्). — (L. 90) Dn आर्दयत्. — (L. 96) Da1 Dn D2.4 युधि; Ms.5 रणे (for मृधे). — After line 98, G2 ins.:

मर्दयामास संक्रुद्धः पार्थः प्रौढपराक्रमः ।

— (L. 100) Da1 Dn D2.4.5 विनियुक्तेषु; T2 G4.5 पतितेभ्येव; Ms.5 विनिषक्तेषु. — (L. 102) Da1 Dn D2.4.5 G2 अस्यवर्षत. Dn पाण्डवं (for पार्षतम्). — (L. 104) Da1 Dn D2.4 धनुर्दित्वा ध्वजं (for ध्वजं छत्रं धनुः). — (L. 106) G1.6 M आददानः. — (L. 107) Da1 Dn D2.4 उद्धृत्य; D5 T G2.4.5 उद्यम्य (for उद्गृह्य). — (L. 108) Dn D4 T1 सहसापतवत्; T2 G4.5 *सा बली. — (L. 110) Da1 Dn D2 पार्थः (for ताक्ष्यः). — (L. 111) M (except Ms) व्यद्रवन्त. — (L. 112)

अर्जुनः ।

संबन्धी कुरुवीराणां द्रुपदो राजसत्तमः ।

मा वधीस्तद्वलं भीम गुरुदानं प्रदीयताम् ।

वैशंपायनः ।

भीमसेनस्तदा राजन्नर्जुनेन निवारितः ।

अवृत्तो युद्धधर्मेण न्यवर्तत महारथः ।

79

After adhy. 128, K₄ D_{4.5} (all suppl. fol. sec. m.)

S ins.:

वैशंपायनः ।

द्रोणेन वैरं द्रुपदो न सुध्वाप स्मरंस्तदा ।

क्षेत्रेण च बलेनास्य नाशंशसे पराजयम् ।

हीनं विदित्वा चात्मानं ब्राह्मणेन बलेन च ।

द्रुपदस्त्वमर्षावृषतिः कर्मसिद्धौ द्विजोत्तमम् ।

अन्विच्छन्परिचक्राम ब्राह्मणावस्थानबहून् । [5]

नास्ति श्रेष्ठं ममापत्यं शिबन्धूनि चिन्तयन् ।

निश्चासपरमो ह्यासीद्द्रोणाप्रियचिकीर्षया ।

न सन्ति मम मित्राणि लोकेऽस्मिन्नास्ति वीर्यवान् ।

पुत्रजन्म परीप्सन्वै पृथिवीमन्विष्यादिमाम् ।

प्रभावशिक्षातिनयाद्द्रोणस्यास्त्रबलेन च । [10]

कर्तुं प्रयतमानोऽपि न शशाक पराजयम् ।

भमितः सोऽथ कल्मषीं गङ्गाकूले परिभ्रमन् ।

ब्राह्मणावसथं पुण्यमाससाद् महीपतिः ।

तत्र नास्त्रातकः कश्चिन्न चासीद्व्रतो द्विजः ।

तथैव तौ महाभागौ सोऽपश्यच्छंसितव्रतौ । [15]

याजोपयाजौ ब्रह्मर्षी श्राम्यन्तौ पृषतात्मजः ।

संहिताध्ययने युक्तौ गोत्रतश्चापि काश्यपौ ।

अरण्ये युक्तरूपौ तौ ब्राह्मणावृषिसत्तमौ ।

स उपामन्त्रयामास सर्वकामैरतन्द्रितः ।

बुद्ध्वा तयोर्वैलं बुद्धिं कनीयांसमुपहरे । [20]

Da1 Dn D_{2.4} स बाहोर्वैलमात्मनः (Da1 D_{2.4} 'स्वितः').
— L. 115 = (var.) 1. 128. 4^{cd}. — (L. 116) M उरोर्नो
द्रुपदो राजा संबंधी सुनहामतिः (Ms. 5 'वलः'). — After line
116, T₁ ins.:

गृहीतोऽयं मया युद्धे साहसेनैव वीर्यवान् ।

— (L. 119) G_{1.5} धर्मयुद्धे; M युद्धकरणे. Da1 Dn D_{2.4.5}
महावलः. — After line 119, D₄ (marg. sec. m.) T₂
G_{1.2.4.5} ins.:

नागच्छत्तस्य नगरीं काम्पित्यां कुरुनन्दनः ।

79

The sub-group T₂ G_{4.5} offer many variants for
this passage; but being intrinsically unimportant
they have been mostly ignored in these notes.

प्रपेदे छन्दयन्कामैरुपयाजं धृतव्रतम् ।

गुरुश्रुषणे युक्तः प्रियकृत्सर्वकामदः ।

पाद्येनासनदानेन तथाध्येन फलैश्च तम् ।

अर्चयित्वा यथान्यायमुपयाजोऽब्रवीत्ततः ।

केन कार्यविशेषेण त्वमस्मानभिकाङ्क्षसे । [25]

कुतश्चायं समुद्योगस्तद्वीतु भवानिति ।

स बुद्ध्वा प्रीतिसंयुक्तमृषीणामुत्तमं तदा ।

उवाच छन्दयन्कामैर्द्रुपदः स तपस्विनम् ।

येन मे कर्मणा ब्रह्मन्पुत्रः स्याद्द्रोणमृत्यवे ।

अर्जुनस्य तथा भार्या भवेद्या वरवर्णिनी । [30]

उपयाजं चरस्वैतद्प्रदास्याम्यर्बुदं गवाम् ।

एवमुक्तस्तु तेनर्षिः प्रत्युवाच पुनश्च तम् ।

नाहं फलार्थी द्रुपद योऽर्थी स्यात्तत्र गम्यताम् ।

प्रत्याख्यातस्तु तेनैवं स वै सज्जनसंनिधौ ।

आराधयिष्यन्द्रुपदः स तं पर्यचरत्ततः । [35]

ततः संवत्सरस्यान्ते द्रुपदं द्विजसत्तमः ।

उपयाजोऽब्रवीद्वाक्यं काले मधुरया गिरा ।

ज्येष्ठो भ्राता ममागृह्णाद्विचरन्वननिर्हरे ।

अपरिज्ञातशौचायां भूमौ निपतितं फलम् ।

तदपश्यमहं भ्रातुरसांप्रतमनुव्रजन् । [40]

विमर्शं च फलादाने नायं कुर्यात्कथंचन ।

यो नापश्यत्फलं दृष्ट्वा दोषांस्तस्यानुबन्धिकां ।

विविनक्ति न शौचार्यं सोऽन्यत्रापि कथं भवेत् ।

संहिताध्ययनस्यान्ते पञ्च यज्ञाच्चिरूप्य च ।

भैक्षमुच्छेदं सहितं भुञ्जानस्तत्तदा ततः । [45]

कीर्तयत्येव राजर्षे भोजनस्य रसं पुनः ।

संहिताध्ययनं कुर्वन्वने गुरुकुले वसन् ।

भैक्षमुच्छिष्टमन्येषां भुङ्क्ते स्म सततं तदा ।

कीर्तयन्गुणमन्त्रानामथ प्रीतो मुहुर्मुहुः ।

एवं फलार्थिनं तस्मान्मन्येऽहं तर्कचक्षुषा । [50]

— (L. 4) Hypermetric! K₄ द्रुपदोऽयमर्षितो राजन्; D₄
द्रुपदोऽयमर्षितो राजन्; D₅ द्रुपदस्यज्य राज्यं तु; G_{1.6} 'स्त्वमर्षणा-
द्राजा; G_{2.8} अमर्षाद्रुपदो राजा; M_{2.5} ततस्त्वमर्षाद्रुपदः; M₈₋₈
'स्त्वमर्षाद्राजेंद्र. — After line 10, D₅ ins.:

क्षेत्रेण च बलेनापि चिन्तयन्वानपश्यत ।

— After line 23, G₂ ins.:

तोषयामास तं विप्रं सर्वकामैरतन्द्रितः ।

— K₄ T₂ G_{4.5} M om. line 30. — For line 31,
D₅ subst.:

उपयाजं कृते तस्मिन्गवां दत्तास्मि तेऽर्बुदम् ।

यच्च तेऽन्यद्विजश्रेष्ठ मनसः सुप्रियं भवेत् ।

सर्वं च ते प्रदाताहं न हि मेऽत्रास्ति संशयः ।

— (L. 50) K₄ M₈ तमहं; D₄ M_{8.5} तं वै; G₁ मन्ये (for

तं वै गच्छेह नृपते स त्वां संयाजयिष्यति ।
 जुगुप्समानो नृपतिः फलानां कलुषां गतिम् ।
 उपयाजचचः श्रुत्वा द्रुपदः सर्वधर्मवित् ।
 नृशं संपूज्य पूजार्हं मृपिं याजमुवाच ह ।
 गोयुतानि ददाम्यष्टौ याज याजय मां विभो । [55]
 द्रोणवैरान्तरे तप्तं विषण्णं शरणागतम् ।
 ब्रह्मबन्धुप्रणिहितं न क्षत्रं क्षत्रियो जयेत् ।
 तस्माद्द्रोणभयार्तं मां भवांस्त्रातुमिहार्हति ।
 भारद्वाजमिना दग्धं संह्लादयितुमर्हसि ।
 स हि ब्रह्मविदां श्रेष्ठः क्षत्रास्त्रे चाप्यनुत्तमः । [60]
 ततो द्रोणस्तु मा जैषीत्सखिविग्रहकारणात् ।
 क्षत्रियो नास्ति तुल्योऽस्य पृथिव्यां कश्चिदग्रणीः ।
 भारताचार्यमुख्यस्य भारद्वाजस्य श्रीमतः ।
 द्रोणस्य शरजालानि रिपुदेहहराणि च ।
 षडरणि धनुश्चास्य खड्गमप्रतिमं महत् । [65]
 स हि ब्राह्मणवेगेन क्षत्रवेगमसंशयम् ।
 प्रतिहस्य चरस्येव भारद्वाजो महामनाः ।
 कातैवीर्यसमो ह्येष खट्वाङ्गप्रतिमोऽपि वा ।
 सहितं क्षत्रवेगेन ब्राह्मं वेगं हि सांप्रतम् ।
 उपपन्नं हि मन्येऽहं भारद्वाजं यशस्विनम् । [70]
 क्षत्रच्छेदपरायत्तं जामदग्न्यमिवोद्यतम् ।
 नेषवस्तं पराकुर्युर्न च प्रासा न चासयः ।
 ब्राह्मं तस्य हरेत्तेजो मन्त्राहुतिहुतं यथा ।
 तस्य ह्यस्त्रबलं घोरमप्रसह्यं परैर्भुवि ।
 शत्रून्समेत्य जयति क्षत्रधर्मपुरस्कृतम् । [75]
 ब्रह्मक्षत्रे च सहिते ब्रह्मतेजो विशिष्यते ।
 सोऽहं क्षत्रबलाद्धीनो ब्रह्मतेजः प्रपेदिवान् ।
 द्रोणाद्विशिष्टमासाद्य भवन्तं ब्रह्मवित्तमम् ।
 द्रोणान्तकमहं पुत्रं लभेयं युधि दुर्जयम् ।
 द्रोणमृत्युर्यथा मेऽद्य पुत्रो जायेत वीर्यवान् । [80]
 तत्कर्म कुरु मे याज निर्वैपास्यर्जुनं गवाम् ।
 तथेत्युक्त्वा तु तं याजो याजयार्थं वाक्यमब्रवीत् ।
 मा भैस्त्वं संप्रदातास्मि कर्मणा भवतः सुतम् ।
 क्षिप्रमुत्तिष्ठ चाव्यग्रः संभारांश्चोपकल्पय ।
 एवमुक्त्वा प्रतिज्ञाय कर्म चास्याददे मुनिः । [85]
 याजो द्रोणविनाशाय याजयामास तं नृपम् ।
 गुर्वर्थं याजयन्कर्म याजस्यापि समीपगः ।

ततस्तस्य नरेन्द्रस्य उपयाजो महातपाः ।
 आचख्यौ कर्म वैतानं तदा पुत्रफलाय वै ।
 स च पुत्रो महावीर्यो महातेजा महाबलः । [90]
 इष्यते यद्विधो राजन्मविता स तथाविधः ।
 भारद्वाजस्य हन्तारं सोऽभिसंधाय भूमिपः ।
 आजहै तं तथा यज्ञं द्रुपदः कर्मसिद्धये ।
 ब्राह्मणो द्विपदां श्रेष्ठो जुहाव च यथाविधि ।
 कौकिलीं नाम तां तस्य चक्रे वै पुत्रगुद्धिनः । [95]
 सौत्रामणीं तु तं पत्नीं ततः कालेऽभ्ययात्तदा ।
 याजस्तु हवनस्यान्ते देवीमाह्वापयत्तदा ।
 प्रैहि वै राज्ञि पृषति मिथुनं त्वामुपस्थितम् ।
 कुमारश्च कुमारी च पितृवंशविवृद्धये ।
 पृषती ।
 नालिप्तं वै मम मुखं पुण्यान्गान्विभर्मि च । [100]
 न पत्नी तेऽस्मि सुख्यर्थं तिष्ठ याज मम प्रिये ।
 याजः ।
 याजेन श्रपितं हृष्यमुपयाजेन मन्त्रितम् ।
 कथं कामं न संदध्यात्पृषति प्रैहि तिष्ठ वा ।
 वैशंपायनः ।
 एवमुक्ते तु याजेन हुते हविषि संस्कृते ।
 उत्तस्थौ पावकात्सस्त्राकुमारो देवसंमितः । [105]
 ज्वालारूपो घोरवर्णः किरीटी वर्म धारयन् ।
 वीरः सखङ्गः सशरो धनुष्मान्विनन्दन्मुहुः ।
 सोऽभ्यारोहद्रथवरं तेन च प्रययौ तदा ।
 जातमात्रे कुमारे च वाक्किलान्तर्हिताब्रवीत् ।
 एष शिष्यश्च मृत्युश्च भारद्वाजस्य जायते । [110]
 ततः प्रणेतुः पाञ्चालाः प्रहृष्टाः साधु साध्विति ।
 भयापहो राजपुत्रः पाञ्चालानां यशस्करः ।
 राज्ञः शोकापहो जात एष द्रोणवधाय हि ।
 इत्यवोचन्महद्भूतमदृश्यं खेचरं तदा ।
 द्वितीयायां च होत्रायां हुते हविषि मन्त्रिते । [115]
 कुमारी चैव पाञ्चाली वेदिमध्यात्समुत्थिता ।
 प्रत्याख्याते पृषत्या च याजके भरतर्षभ ।
 पुनः कुमारी पाञ्चाली सुभगा वेदिमध्यमा ।
 अन्तर्वेद्यां समुद्भूता कन्या सा सुमनोहरा ।
 इयामा पद्मपलाशाक्षी नीलकुञ्जितमूर्धजा । [120]
 मानुषं विग्रहं कृत्वा साक्षादभरवर्णिनी ।

एवं). K₄ D₄ T₂ G₅ M मन्ये; G₁ तं वै (for तस्मात्). K₄ D₄ T₂ G_{1.5} M आतारं (for मन्येऽहं). — (L. 56) T₂ G₁ वैरामिततं मां त्वं हि त्रातुमिहार्हसि. — K₄ D₄ M om. lines 57-58. — T₂ G₅ ins. after line 62:

न जयेत्क्षत्रियस्तं वै पृथिव्यां कश्चिदग्रणीः ।

— K₄ D₄ M om. lines 68-70, 72-73; D₅ om. lines

69-70. — (L. 75) K₄ T₂ G_{1.2.6} M₆ क्षत्रं ब्रह्मपुरं. — K₄ D₄ M om. line 80. — (L. 81) K₄ D_{4.5} M प्रदद्यान्मर्जुदं. — (L. 84) K₄ D₄ M *क्षोपपादय. — After line 85, D₅ G (except G₅) ins. :

ब्राह्मणो द्विपदां श्रेष्ठो यथाविधि यथाक्रमम् ।

— K₄ D₄ G₂ M om. lines 86-87. — (L. 107) K₄ D₄

नीलोत्पलसमो गन्धो यस्याः क्रोशात्प्रवायति ।
या विभक्तिं परं रूपं यस्या नास्त्युपमा भुवि ।
देवदानवयक्षाणामीप्सिता देववर्णिनी ।
तां चापि जातां सुश्रोणीं वागुवाचाशरीरिणी । [125]
सर्वयोषिद्वरा कृष्णा क्षयं क्षत्रं निनीषति ।
सुरकार्यमियं काले करिष्यति सुमध्यमा ।
अस्या हेतोः क्षत्रियाणां महदुत्पत्स्यते भयम् ।
तच्छ्रुत्वा सर्वपाञ्चालाः प्रणेदुः सिंहसंघवत् ।
न चैनान्दर्षसंपूर्णानियं सेहे चसुंधरा । [130]
तथा तु मिथुनं जज्ञे द्रुपदस्य महात्मनः ।
कुमारश्च कुमारी च मनोज्ञौ भरतर्षभ ।
श्रिया परमया युक्तौ क्षात्रेण वपुषा तदा ।
तौ दृष्ट्वा पृथ्वी राजन्प्रपदे सा सुतार्थिनी ।
न वै मदन्यां जननीं जानीयातामिमाविति । [135]
तथेत्युवाच तां याजो राज्ञः प्रियचिकीर्षया ।
तयोस्तु नामनी चक्रुर्द्विजाः संपूर्णमानसाः ।
घृष्टत्वादप्रघृष्टत्वादमादौ बुभ्रन्नवादि ।
घृष्टबुध्नः कुमारोऽयं द्रुपदस्य भवत्विति ।
कृष्णेलेवाद्भवन्कृष्णां कृष्णाभूत्सा हि वर्णतः । [140]
तथा तन्मिथुनं जज्ञे द्रुपदस्य महामखे ।
वैदिकाध्ययने पारं घृष्टबुध्नो गतस्तदा ।
घृष्टबुध्नं तु पञ्चाख्यमानीय द्रुपदात्मजम् ।
उपाकरोदन्नहेतोर्भारद्वाजः प्रतापवान् ।
अमोक्षणीयं देवं हि भावितत्त्वान्महामतिः । [145]
तथा तत्कृतवान्द्रोण आत्मकीर्त्यर्थरक्षणान् ।
सर्वोखाणि तु स क्षिप्रमाप्तवान्घृष्टमात्रया ।

Colophon.

जनमेजयः ।

द्रुपदस्यापि ब्रह्मर्षे श्रोतुमिच्छामि संभवम् ।
कथं चापि समुत्पन्नः कथमस्त्राण्यवासवान् ।
एतदिच्छामि भगवंस्त्वत्तः श्रोतुं द्विजोत्तम । [150]
कौतुहलं जन्मसु मे कथ्यमानेष्वतीव हि ।
वैशंपायनः ।

राजा बभूव पाञ्चालः पुत्रार्थी पुत्रकारणात् ।
वनं गत्वा महाराजस्तपस्त्रे सुदारुणम् ।

आराध्यन्प्रयत्नेन तस्यापत्यस्य कारणात् ।
तस्य संतप्यमानस्य वने मृगगणायुते । [155]
कालस्तु सुमहात्राजन्प्रत्ययास्तुतकारणात् ।
स तु राजा महावीर्यस्तपस्तीव्रं समाददे ।
किंचित्कालं वायुभक्षो निराहारस्तथैव च ।
तस्यैवं तु महाबाहो वर्तमानस्य भारत ।
कालस्तत्र महात्राजन्प्रत्ययादृष्टसत्तम । [160]
ततः प्राप्ते महाराज वसन्ते कामदीपने ।
फुल्लाशोकवने काले प्राणिनां सुमनोहरे ।
नद्यास्तीरमथो गत्वा गङ्गायाः पद्मलोचनः ।
नियमस्यः स राजासीत्तदा भरतर्षभ ।
ततो नातिचिरात्कालाद्वनं तन्मनुजेश्वर । [165]
संप्राप्ता सहसा राजन्मेनकेति परिश्रुता ।
नद्यास्तीरे चरन्ती वै क्रीडन्ती च पुनः पुनः ।
पुष्पद्रुमान्प्रभञ्जाना राज्ञो दर्शनमागमत् ।
न ददर्श तु सा राजंस्तथा स्थानगतं नृपम् ।
दृष्ट्वा चाप्सरसं तां तु शुक्लं राज्ञोऽपतञ्जुवि । [170]
तच्च राजा तु राजेन्द्र लज्जया नृपतिः स्वयम् ।
पञ्चामाक्रमतायुष्मन्तस्तु द्रुपदोऽभवत् ।
ततस्तु तस्य तपसा राजर्षेर्भावितात्मनः ।
पुत्रः समभवत्तद्वाद्रोपादान्तस्यान्तरेण तु ।
ते तस्य ऋषयः सर्वे समागम्य तपोधनाः । [175]
नाम चक्रुर्हि विद्वांसो द्रुपदोऽस्त्विति भूमिप ।
स तस्यैवाश्रमे राजन्भारद्वाजस्य भारत ।
ववृधे च सुखं तत्र कामैः सर्वैर्नृपोत्तम ।
पाञ्चालोऽपि हि राजेन्द्र स्वराज्यं गतवान्प्रभुः ।
भरद्वाजस्य शिक्षार्थं सुतं दत्त्वा महात्मनः । [180]
स कुमारस्ततो राजन्द्रोणेन सहितो वने ।
वेदांश्चाभिजगे साङ्गान्धनुर्वेदं च भारत ।
परया स मुदा युक्तो विचचार वने सुखम् ।
तस्यैवं वर्तमानस्य वने वनचरैः सह ।
कालाच्चातिचिराद्वाजन्पिता स्वर्गमुपेयिवान् । [185]
स समागम्य पाञ्चालैः पाञ्चालेष्वभिषेचितः ।
प्राप्तश्च राज्यं राजेन्द्र सुहृदां प्रीतिवर्धनः ।
राज्यं ररक्ष धर्मेण यथा चेन्द्रस्त्रिविष्टपे ।

M धनुर्विस्फारयन्मुहुः. — K₄ D₄ M om. lines 109-110, 131-133. — (L. 138) K₄ D₅ T₂ G_{2.4.5} M₆ बुभ्रन्नवादि; G₁ बुभ्रन्न संभवात्. — (L. 140) D₄ G_{1.2.6} M₆-8 "वाभवत्कृष्णा. — K₄ D₄ M om. line 142. — (L. 145) K₄ D₄ भवितेति; D₅ स तु मत्वा; G_{1.2.6} एवं मत्वा; M₆-8 एवमुक्त्वा. K₄ D₄ M om. line 147. — Colophon. Adhy. no.: T₂ G₂-5 M 82; G_{1.6} 83; G₂ 84. — (L. 174) K₄ D₄ T₂ G_{2.4.5} M चास्य; D₅ राजन् (for त्वादौ). K₄

D₄ M पादौ तस्यांत; T₂ G_{2.4.5} पादयोरेतरे तु सः. — (L. 175) K₄ D_{4.5} तेनास्य क; T₂ G_{2.4.5} तस्य चाप्यृष; M तेन चास्यर्ष. — (L. 188) K₄ D₄ T₂ G_{2.4.5} M प्रजारक्षणधर्मेण. — After line 188, D₅ ins.:

कथितं जन्म राजेन्द्र द्रुपदस्य सुतस्य च ।

— Colophon om. in G_{2.4}. Adhy. no.: D₄ 140; T₂ G_{2.5} M 83; G_{1.6} 84.

एतन्मया ते राजेन्द्र यथावत्परिकीर्तितम् ।
 रूपदस्य जन्म राजर्षे दृष्टुमुन्नस्य चैव हि । [190]
 Colophon.

वैशंपायनः ।

धृतराष्ट्रस्तु राजेन्द्र यदा पौरवन्दनः ।
 युधिष्ठिरमजानाद्वै समर्थं राज्यधारणे ।
 यौवराज्येऽभिषेकार्थममन्नयत मन्त्रिभिः ।
 ते तु बुद्ध्यान्वतप्यन्त धृतराष्ट्रात्मजास्तदा ।

The first adhy. of this passage is an *anticipation* (with v. l.) of adhy. 155. In S the present passage constitutes the longer version, its repetition (in S) after adhy. 154 being only a summary. See also the remarks at the end of the footnotes to adhy. 128 (p. 574). The passage is followed by passage No. 80 below.

80

N V1 B D4 Dn D1.2 ins. after adhy. 128: K4
 D4.5 S after passage No. 79 above:

वैशंपायन उवाच ।

ततः संवत्सरस्यान्ते यौवराज्याय पार्थिव ।

स्थापितो धृतराष्ट्रेण पाण्डुपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 धृतिस्थैर्यसहिष्णुत्वादानृशंसात्तथार्जवात् ।
 श्रुत्यानामनुकम्पाच्च तथैव स्थिरसौहृदात् ।
 ततोऽदीर्घेण कालेन कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । [5]
 पितुरन्तर्दधे कीर्तिं शीलवृत्तसमाधिभिः ।
 असियुद्धे गदायुद्धे रथयुद्धे च पाण्डवः ।
 संकर्षणादशिक्षद्वै शश्वच्छिक्षां वृकोदरः ।
 समाप्तशिक्षो भीमस्तु द्युमत्सेनसमो बले ।
 पराक्रमेण संपन्नो भ्रातृणामचरद्वशे । [10]
 प्रगाढदृढमुष्टिष्वे लाघवे वेधने तथा ।
 क्षुरनाराचभङ्गानां विपाटानां च तत्त्ववित् ।
 ऋजुवक्रविशालानां प्रयोक्ता फाल्गुनोऽभवत् ।
 लाघवे सौष्टवे चैव नान्यः कश्चन विद्यते ।
 बीमत्सुसहशो लोके इति द्रोणो व्यवस्थितः । [15]
 ततोऽप्रवीरुडाकेशं द्रोणः कौरवसंसदि ।
 अगस्त्यस्य धनुर्वेदे शिष्यो मम गुरुः पुरा ।
 अग्निवेश्य इति ख्यातस्तस्य शिष्योऽस्मि भारत ।
 तीर्थात्तीर्थं गमयितुमहमेतत्समुद्यतः ।
 तपसा यन्मया प्राप्तममोघमशनप्रभम् । [20]
 अस्त्रं ब्रह्मशिरो नाम यद्देहेऽप्यिवीमपि ।
 ददता गुरुणा चोक्तं न मनुष्येऽप्यिव दं त्वया ।
 भारद्वाज विमोक्तव्यमल्पवीर्येऽप्यपि प्रभो ।

80

(L. 1) D5 (orig.) S (except T1) पाण्डुपुत्रो महायशः
 (for the posterior half). — (L. 2) S यौवराज्ये (for
 पाण्डु). — T2 om. lines 3-5; G M om. lines 3-4.
 — (L. 4) Dn D4.5 *मनुकंपार्थ. — (L. 5) G1 M6-8 अथ
 दोषेण; G2.4-6 अदीर्घेण च; M2.5 अथादी. — (L. 6) T2 G
 M5 पित्र्यां; M2.6-8 पैत्री (for पितुः). — (L. 7) G2 रथोद्योगे;
 G2.6 रथे याने (for गदायुद्धे). N1 अस्त्रयुद्धे; D5 G1-3.6 बाहुयुद्धे
 (for रथयुद्धे). T2 G4.5 M भीमसेनोसियुद्धं च गदायुद्धं च
 पाण्डवः. — (L. 8) D5 G1-3.6 संकर्षणाच्छिक्षितवान्; T2 G4.5
 M अगुह्याद्वलदेवात्तु. Some MSS. transp. शश्वत् and शिक्षां.
 T2 G4.5 M बाहुयुद्धं च वीर्यवान्. — After line 8,
 G1-3.6 ins.:

ते तं बुद्ध्यान्वतप्यन्त धृतराष्ट्रात्मजास्तदा ।

— (L. 9) D5 S (except T1) समाप्तविद्यः सोप्यासीत्. G5
 M (except M5) *समो बली. — After line 9, T G2.5.6
 repeat line 1 (with S reading). — (L. 10) D5 S
 गदाबलाभ्यां सं. — (L. 11) D5 T2 G लाघवे चातिवेधने.
 — After line 11, D4 (marg. sec. m.).5 S (except T1
 G1.8) ins.:

लक्षवेधे च मोक्षे च तोमरग्रहणेऽपि च ।

D4.5 T2 G2.4-6 M cont.: T G1.8 ins. after line 11:

असिशक्तिगदायुद्धे बभूवाप्रतिमोऽर्जुनः ।

— (L. 12) D5 T2 G M द्रुतेजसां; N (N5 om.) V1 Dn
 D1 T1 च भारत (for च तत्त्ववित्). — (L. 13) D5 T2 G M
 पाण्डवो (for फाल्गुनो). — After line 13, D4 (marg.
 sec. m.) S (except G1.8.6) read lines 33-34. — (L.
 14) T2 G लाघवात्सौष्टवाच्च. — (L. 15) S (except T1)
 भीमत्सोः सं. D5 S (except T1) द्रोणोभ्यसाषत्. — After
 line 15, G1.8.6 read lines 33-34, 31-32; while T2
 G4.5 read lines 31, 32; G2, on the other hand, read
 the lines 8, 12, 13 of the passage given under line
 30, followed by lines 31-32. — (L. 16) S (except
 T1) अथाप्रवीरुत्तदा द्रोणः फल्गुनं जनसंसदि. — (L. 17) N1 D4.5
 S (except T1) सदा (for पुरा). — (L. 19) D4.5 M5 *श्रे
 गतः पार्थ; T2 G1.2.4.5 तीर्थादधिगतः पार्थ; G2.6 *यै गतं पार्थ;
 M5-8 *धौगतः पार्थ. S (except T1) मया संक्रामितं त्वयि (M
 *तत्त्वयि). — (L. 20) S (except T1) इदं (for यन्).
 — (L. 21) N M इमां (for अपि). — (L. 22) S (except
 T1) ददता चास्मि संदिष्टो. — (L. 23) G1.8.6 M प्रयोक्तव्यं.
 T2 G2.4.5 प्रयोक्तव्यं त्वया वीर. D5 G1.3.6 M अस्त्रं संयुग (M
 संग्राम)मूर्धलि; T2 G1.4.5 प्रदेयं च तथैव हि. — After line

यस्त्वयासमिदं वीर दिव्यं नान्योऽर्हति त्विदम् ।
समयस्तु त्वया रक्ष्यो मुनिसृष्टो विशां पते । [25]
आचार्यदक्षिणां देहि ज्ञातिग्रामस्य पश्यतः ।
ददानीति प्रतिज्ञाते फाल्गुनेनाश्रयीदुरुः ।
युद्धेऽहं प्रतियोद्धव्यो युध्यमानस्त्वयानघ ।
तथेति च प्रतिज्ञाय द्रोणाय कुरुपुंगवः ।
उपसंगृह्य चरणौ स प्रायादुत्तरां दिशम् । [30]

स्वभावादगमच्छब्दो महीं सागरमेखलाम् ।
अर्जुनस्य समो लोके नास्ति कश्चिदुर्ध्वरः ।
गदायुद्धेऽसियुद्धे च रथयुद्धे च पाण्डवः ।
पारगश्च धनुर्युद्धे बभूवाथ धनंजयः ।
नीतिमान्सकलां नीतिं विबुधाधिपतेस्तदा । [35]
अवाप्य सहदेवोऽपि भ्रातृणां वधुते वशे ।
द्रोणेनैव विनीतश्च भ्रातृणां नकुलः प्रियः ।

23, K₄ D₆ S ins.:

यद्यप्यन्तर्हितं भूतं किंचिदुधेत हि त्वया ।

भारद्वाज तदा तेन हन्यास्त्वन्नेप संयुगे ।

[L. 1] T G 'युद्धे त्वया सह. — (L. 2) T G श्लेष (for अश्लेष).]
G₁ cont.:

तत्त्वया हि प्रयोक्तव्यमेतद्वै गुरुशासनम् ।

महातेजस्तदेतेन हन्याः श्लेषेण संयुगे ।

— (L. 24) K₄ B₁ D_n T₁ त्वया प्राप्तमिदं वीर; T₂ G M
अवाप्तं तत्त्वया वीर. K₄ दिव्यं नानार्थसाधकम्; T₂ G M नान्यो
दिव्यं (or दिव्यं नान्यस्य) त्वदहंति. — (L. 25) T₂ G_{4.5} M
बलवान्समयो रक्ष्यः; G₁-2.6 समश्च रक्ष्यो बलवान्. M₁ मुनिनोक्तो;
D₆ मन्त्रिसृष्टो; T₂ G_{4.5} इति दृष्टो; G₁-2.6 ईदृशो हि; M इति
शिव्यं. — (L. 26) M ज्ञातिसंग्राममूर्धनि. — (L. 27) Om.
in M. Many MSS. ददामीति. D₄ T G फल्गुनेन. — (L.
28) T₂ G 'मानोप्यहं रणे; M 'मानो हि संयुगे. — T₂ G_{4.5}
ins. after line 28: T₁ (om. line 1), after line 29: G₁
(lines 30-42 only), after line 30:

तं तथेति प्रतिज्ञाते द्रोणाय कुरुपुंगवे ।

द्रोणो जगाद वचनं समालिङ्ग्य तु फल्गुनम् ।

यन्मयोक्तं पुरा पार्थ तव लोके नरः क्वचित् ।

सदृशं कारये नैव सर्वप्रहरणे युधि ।

तत्कृतं च मया सम्यक्त्व तुल्यो न वनेति । [5]

देवा युधि न शक्तास्त्वां योद्धुं दैत्या न दानवाः ।

नाहं त्वत्तो विशिष्टोऽसि किं पुनर्मानवा रणे ।

एकस्तवाधिको लोके यो हि वृष्णिकुलोद्भवः ।

कृष्णः कमलपत्राक्षः कंसकालीयसूदनः ।

स जेता सर्वलोकानां सर्वप्रहरणायुधः । [10]

नैतावता ते पार्थाहं भवान्यनृतवागिह ।

तदधीनं जगत्सर्वं तत्पत्नीनं तदुद्भवम् ।

तत्पदं न विजानन्ति ब्रह्मेशानादयोऽपि वा ।

तन्नामिप्रभवो ब्रह्मा सर्वभूतानि निर्मेमे ।

स एव कर्ता भोक्ता च संहर्ता च जगन्मयः । [15]

स एव भूतं भव्यं च भवच्च पुरुषः परः ।

मिलः सर्वगतः स्थानुरचलोऽयं सनातनः ।

प्रादुर्भवति योगात्मा पालनार्थं स लीलया ।

तडुल्यो हि न जायेत न जातो न जनिष्यते ।

स हि मातुलजोऽभूत्ते चराचरयुः पिता । [20]

को हि तं जेतुमीहेत जानन्नात्महितं नरः ।

इयालश्च ते सखा चासौ तस्य त्वं प्राणबल्लभः ।

खेहमभ्यधिकं तस्य तव सख्यमवस्थितम् ।

न तेन भवतो युद्धं भविता नमैतोऽपि वा ।

अपि चार्थं तव पुरा शक्ने किल चोदितः । [25]

गोकुले वर्षमानस्तु नन्दगोपस्य कारणात् ।

ममांशः पाण्डवो लोके पृथिव्यां पुरुषोत्तमः ।

कौन्तेयावरजः श्रीमानर्जुनो नाम वीर्यवान् ।

भुवो भारापहरणे साहाय्यं ते करिष्यति ।

तदर्धममयं देहि पाहि चास्तुतुते प्रभो । [30]

इत्युक्तः पुण्डरीकाक्षस्तदा शक्नेन फल्गुन ।

तमुवाच ततः श्रीमान्शङ्खचक्रगदाधरः ।

जानामि पाण्डवे वंशे जातं पार्थ पितृवसुः ।

पुत्रं परमधर्मिष्ठं सर्वशस्त्रभृतां वरम् ।

पालयामि त्वदंशं तं जीवलोकमहामुजम् । [35]

आवयोः सख्यसदृशं न च लोके भविष्यति ।

यस्तद्भक्तः स मद्भक्तो यस्तं द्रष्टुं स मामपि ।

यन्मे विचं तु तत्तस्य तं विनाहं न जीवये ।

इति पार्थ पुरा शक्रमाह सर्वेश्वरो हरिः ।

तस्मात्तवापि सदृशस्तं विनाभ्यधिकः पुमान् । [40]

न चेह भविता लोके तमेव शरणं ब्रज ।

शरण्यः सर्वभूतानां देवदेवो जनार्दनः ।

— (L. 29) S तत्तथेति प्रति. — (L. 30) S युधिष्ठिरवशोभवत्
(for the posterior half). — After line 30, D₆ ins.:

सर्वामधीतवात्रीति पातालाधिपतेस्तथा ।

जितवान्सकलान्त्रिलोकान्दुद्धिमतां वरः ।

— After line 15, T₂ G_{4.5} M read lines 31-32;
G₁ 2.6, lines 33-34, 31-32. — (L. 31) T₂ G (except
G_{2.6}) अभवत् (for अगमत्). — (L. 33) D₄ T₂ G_{2.4.5} M
गजपृष्ठेश्वरश्च च; T₁ G₁ 2.6 गजयुद्धेश्वरश्च च. T₂ G (except
G_{2.8}) भारत (for पाण्डवः). — After line 33, T G
(except G_{2.8}) ins.:

दिव्यमानुषसंभूतानवाप सुमहायशाः ।

सर्वास्तथाखिलान्खान्दुद्धिमतां च तथा युरोः ।

— (L. 34) M पारगो भुजयुद्धे च. — (L. 35) S (except

चित्रयोषी समाज्ञातो बभूवातिरथोदितः ।
 त्रिवर्षकृतयज्ञस्तु गन्धर्वाणामुपप्लवे ।
 अर्जुनप्रमुखैः पार्थैः सौवीरः समरे हतः । [40]
 न शशाक वशे कर्तुं यं पाण्डुरपि वीर्यवान् ।
 सोऽर्जुनेन वशं नीतो राजासीध्ववनाधिपः ।
 अतीव बलसंपन्नः सदा मानी कुरुन्प्रति ।
 वित्तलो नाम सौवीरः शस्तः पार्थेन धीमता ।
 दत्तमित्रमिति ख्यातं संग्रामकृतलिश्वरम् । [45]
 सुमित्रं नाम सौवीरमर्जुनोऽदमयच्छरैः ।
 भीमसेनसहायश्च रथिनो मरुधन्वसु ।
 अर्जुनः समरे प्राच्यान्सर्वानेकरथोऽजयत् ।
 तथैवैकरथो गत्वा दक्षिणामजयद्दिशम् ।
 धनौघं प्रापयामास कुहराष्ट्रं धनंजयः । [50]
 एवं सर्वे महात्मानः पाण्डवा मनुजोत्तमाः ।
 परराष्ट्राणि निर्जित्य स्वराष्ट्रं ववृधुः पुरा ।
 ततो बलमभिख्यातं विज्ञाय दृढधन्विनाम् ।
 दूषितः सहसा भावो धृतराष्ट्रस्य पाण्डुषु ।
 स चिन्तापरमो राजा न निद्रामलभञ्जिशि । [55]
 Colophon.

T1 उद्धवात्सकलां नीतिं भोज्यादुद्धिमतां वरः. — After line 35, S ins.:-

अखे शखे च शाखे च रथनागाश्वकर्मेणि ।

— (L. 36) S (except T1) अचरत् (for ववृते). — (L. 38) V1 Dn T1 समाख्यातो. D2 'रथोधिकः; T2 G4.5 'रथो भुवि. G1 बभूवास्त्रविदां वरः; M 'वाल्गविशारदः. — (L. 39) S 'कृतयज्ञस्तु गांधाराणां. — (L. 40) N3 वीरैः; M सर्वैः (for पार्थैः). D5 S सौवीराः and हताः. — (L. 42) K4 D5 S स राजा (for राजासीद्). — (L. 43) S बलसंमत्तत्वस्ति (T2 G4.5 'भि) मानी. — (L. 44) K4 D5 S कुंतलो; N3 V1 विपुलो; B5 D4 वितुलो (for वित्तलो). D5 S दांतः (for शस्तः). — (L. 45) Dn दत्तामित्रः; D5 S दं (or दां) तवक्रः (or क्रं). D5 S पुरं (D5 G1 M पुरा) पार्थस्य कर्मणा (T1 सर्वे समृद्धिमत्; G4 संग्राम्य तेजसा; G5 M 'स्य तेजसा). — After line 45, D5 (which om. line 46) ins.:-

जितः स समरे प्राच्यान्सर्वानेकरथोऽजयत् ।

— (L. 46) S (except T1 G3.6 M5) अमित्रं. G (except G4.5) अमर्दयत्. T3 G1.2.4-6 M मृधे; G3 रणे (for शरैः). — (L. 47) K4 N3 V1 B2.6 Dn D1 रथानां; D5 T1 G3 गत्वा वै; T2 G1.2.4-6 हत्वा च (G1 यो; G2.6 वै); M सरथो (for रथिनो). K4 N3 V1 B5 Dn D1 अयुतं च सः; D5 T1 मरुधन्वनाः. — After line 47, S (except T1 G3) ins.:-

प्रतीच्यान्समरे राजजिगाय भरतर्षभ ।

— (L. 48) Om. in M. T2 G transp. प्राच्यान् and सर्वान्. — (L. 49) T2 G जित्वा (for गत्वा). M तथा वै

In some MSS. this passage is followed by passage No. 81 below.

81

K4 N3 V1 B D M5-8 (the latter four MSS. om. lines 49-103) ins. after passage No. 80 above: T G2.4.5, after passage No. 83: G1.3.6, after adhy. 130: M3 (om. lines 49-103), after 1. 129. 1:

वैशंपायन उवाच ।

श्रुत्वा पाण्डुसुतान्वीरान्वलोद्विक्तान्महौजसः ।

धृतराष्ट्रो महीपालश्चिन्तामगमदानुरः ।

तत आहूय मन्त्रज्ञं राजशास्त्रार्थवित्तमम् ।

कणिकं मन्त्रिणां श्रेष्ठं धृतराष्ट्रोऽब्रवीद्वचः ।

धृतराष्ट्र उवाच ।

उत्सिकाः पाण्डवा नित्यं तेभ्योऽसूये द्विजोत्तम । [5]

तत्र मे निश्चिततमं संधिविग्रहकारणम् ।

कणिक मतमाचक्ष्व करिष्येऽहं वचस्तव ।

कौरवो जित्वा. D5 S दाक्षिणात्यान्नाधिपान्. — (L. 50) M धनौघान्. — After line 50, S (which om. lines 51-52) ins.:-

अतः पञ्चदशे वर्षे सर्वमेतच्चकार सः ।

तं दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रानां ततो भयमजायत ।

स सर्वान्धृतराष्ट्रस्य पुत्रान्निप्रचकार ह ।

भीमसेनो महाबाहुर्वैलाढ्यवतां वरः ।

अदुष्टभावं तं दोषैर्जगदुद्विष्टद्वयः ।

धार्तराष्ट्रास्तथा सर्वे भयाङ्गीमस्य कर्मणः ।

तान्दृष्ट्वा कर्मभिः पार्थान्सर्वानहितलक्षणान् ।

बलाद्भङ्गुणांस्तैभ्यो विभिक्षुर्दोषद्वयः ।

— (L. 53) Some MSS. अतिख्यातं. — S om. line 55.

— Colophon om. in K4 N3 V1 D2. Adhy. no.: B1 136; B5 132; Dn2. n3 138; D4 141; T1 134; T2 G3-5 M 84; G1.2.6 85.

81

T2 G5 M om. lines 1-7; T1 G1-4.6 om. lines 1-3.

— S spells the name of the fictitious minister throughout as कणिक. — (L. 4) D2 मन्त्रं पप्रच्छ कणिकममालं मन्त्रवित्तमम्; G (G5 om.) ततः कर्णिकमानाख्य धृतराष्ट्रो ब्रवीदिदम्. — (L. 5) T1 तेभ्योऽस्यान्वहं द्विज; G (G5 om.) तेभ्योऽस्यामि वै सदा. — (L. 6) G (G5 om.) तस्य मे सहपुत्रस्य यद्भवेत्क्षेमकारकम्. — (L. 7) N3 B1.5 त्वं समाचक्ष्व; Dn D5 त्वं समाच; D4 पतन्ममा; G (G5 om.) तत्त्वना (for मतमाच).

वैशंपायन उवाच ।

स प्रसन्नमनास्तेन परिपृष्टो द्विजोत्तमः ।
उवाच वचनं तीक्ष्णं राजशास्त्रनिदर्शनम् ।

कणिक उवाच ।

शृणु राजन्निदं तत्र श्रोच्यमानं मयानघ । [10]

न मेऽभ्यसूया कर्तव्या श्रुत्वैतत्कुरुसत्तम ।

नित्यमुद्यतदण्डः स्यान्नित्यं विवृतपौरुषः ।

अच्छिद्रश्छिद्रदर्शी स्यात्परेषां विवरानुगः ।

नित्यमुद्यतदण्डाद्धि भृशसुद्विजते जनः ।

तस्मात्सर्वाणि कार्याणि दण्डेनैव विधारयेत् । [15]

नास्य च्छिद्रं परः पश्येच्छिद्रेण परमन्वियात् ।

गृहेत्कूर्मं इवाङ्गानि रक्षेद्विवरमात्मनः ।

नासम्यक्कृतकारी स्यादुपक्रम्य कदाचन ।

कण्टको ह्यपि दुश्छिन्न आस्त्राव जनयेच्चिरम् ।

वधमेव प्रशंसन्ति शत्रूणामपकारिणाम् । [20]

सुविदीर्णं सुविक्रान्तं सुयुद्धं सुपलायितम् ।

आपद्यापदि काले च कुर्वीत न विचारयेत् ।

नावज्ञेयो रिपुस्तात दुर्बलोऽपि कथंचन ।

अल्पोऽप्यग्निर्वनं कृत्स्नं दहत्याश्रयसंश्रयात् ।

अन्धः स्यादन्धवेलायां बाधिर्यमपि चाश्रयेत् । [25]

कुर्यात्तृणमयं चापं शयीत मृगशायिकाम् ।

सान्त्वादिभिरुपायैस्तु हन्याच्छत्रुं वशे स्थितम् ।

दया तस्मिन्न कर्तव्या शरणागत इत्युत ।

निरुद्दिमो हि भवति न हताजायते भयम् ।

हन्यादमित्रं दानेन तथा पूर्वोपकारिणम् । [30]

हन्याद्वीर्यपक्ष ससेति परपक्षस्य सर्वशः ।

मूलमेवादितश्छिन्ध्यात्परपक्षस्य नित्यशः ।

ततः सहायांस्तपक्षान्सर्वांश्च तदनन्तरम् ।

छिन्नमूले ह्यधिष्ठाने सर्वे तज्जीविनो हताः ।

कथं नु शास्त्रास्तिष्ठेरंश्छिन्नमूले वनस्पतौ । [35]

D₂ मनसाचक्ष्व कणिक. D_n करिष्ये वचनं तव; G (G₅ om.) करिष्यामः कथं वयं. — After line 7, D₅ S (except T₁ G₅) ins.:

वैशंपायनः ।

दुर्योधनोऽथ शकुनिः कर्णदुःशासनावपि ।

कणिक्कुमुपसंगम्य मन्त्रिणं सौबल्य च ।

पप्रच्छुर्भरतश्रेष्ठ पाण्डवान्प्रति नैकधा ।

प्रवृद्धाः पाण्डवा ह्येते नित्यं तेभ्यस्साम्यहम् ।

अत्र मे सहपक्षस्य यद्धवेत्क्षेमकारकम् ।

कणिक्कु तत्त्वमाचक्ष्व करिष्यामः कथं वयम् ।

— (L. 8) S उपसन्नाय (T G₅ उपपन्नाय; G_{1-4.5} संप्रपन्नाय) तस्यै स परिपृष्टयार्थं (T₁ G₅ परिपृष्टयार्थं; G_{1.2} °पृष्टयै; G₃ °पृष्टोसि) चित्ता. — (L. 9) D_a राजधर्मार्थदर्शनं; D_n राजशास्त्रार्थदर्शनं; D₁ नीतिशास्त्रं; S (except T₂ G_{4.5}) °निदर्शनात्. — S (except T₁) om. lines 10-11. — (L. 12) T₂ G_{1.2.4.5} उद्यतं; G_{5.6} M च कृतं (for विवृतं). — T G_{1.2.4.5} ins. after line 12:

नित्यं च ब्राह्मणाः पूज्या नृपेण हितमिच्छता ।

सृष्टो नृपो हि विप्रस्य पालने दुष्टनिग्रहे ।

उभाभ्यां वर्धते धर्मो धर्मवृद्धा जितावुधौ ।

लोकश्चायं परश्चैव तस्माद्धर्मं समाचरेत् ।

— G₅ om. lines 14-18. — (L. 15) S (G₅ om.) भूतानि (for कार्याणि). K₄ B_{1.5} D_a प्रसाधयेत्; S (G₅ om.) अभिपालयेत् (for विधारयेत्). — After line 15, T G_{1.2.4.5} ins.:

कृतापराधं पुरुषं दृष्ट्वा यः क्षमते नृपः ।

तेनावमानमाप्नोति पापं चेह परत्र च ।

यो विभूतिमवाप्नोच्चै राक्षो विकुरुतेऽधमः ।

तमानयित्वा हत्वा च दद्याद्धीनाय तद्धनम् ।

नो चेद्धुरि निशुक्ता ये स्वासन्ति वशमात्मनः ।

राजा नियुज्यात्पुरुषानात्मान्धर्मार्थकोविदान् ।

ये नियुक्तास्तथा केचिद्राष्ट्रं वा यदि वा पुरम् ।

ग्रामं जनपदं वापि बाधेयुर्यदि वा न वा ।

परीक्षणार्थं विसृजेदानतांश्छन्नरूपिणः ।

परीक्ष्य पापकं जघाद्धनमादाय सर्वशः ।

— G₅ M₅₋₈ om. line 16. — Before line 19, G_{2.5} (om. line 1) ins.:

न श्रुत्वानक्षराजेन्द्र कर्तव्या हि कदाचन ।

न शत्रुपक्षादुत्पन्नो विनोक्तव्यः कथंचन ।

— (L. 19) S °को हि दुरच्छिन्नः. — M_{5.5} om. lines 21-27; M₅₋₈ om. lines 21-28. N₃ T₂ G₅₋₈ read lines 21-28 after line 35; G_{1.2} read lines 21-27 after line 35. — (L. 21) K₄ B_{1.5} °जीर्णं; N₃ D_a T₁ °स्तीर्णं (for °दीर्णं). T₂ G सुविक्रान्तं सुविस्तीर्णं. T G (except G_{1.2}) सुपलायनं. — (L. 22) T₂ G आपदानघ (G_{2.4} °गमः) कालेषु कुर्यान्नान विचारणा. — After line 22, T G ins.:

कथं नु परियासामो न च शायामहे वयम् ।

दातृत्वेन गृहीताश्च न प्रयच्छेम कश्चित् ।

(cf. ins. in B₅ after line 35). T₂ G om. lines 23-24.

— (L. 25) S (except T₁) संश्रयेत्. — T₂ G om. lines 27-28. — (L. 29) S हत्वा च रिपुमोजसा (for the posterior half). — (L. 30) S दंडेन (for दानेन). S (except T₁) हन्यात् (for तथा). — (L. 33) S ततोऽनन्तरं पक्षाच्छिन्ध्यात्सर्वान्शेषतः. — (L. 35) T₂ G M₅ तिष्ठेयुः; M₅₋₈ जीवेयुः. — After line 35, N₃ T₂ G₅₋₈ read lines 21-28; G_{1.2} lines 21-27. — After line 35, B₅ ins.:

कथंकारं शपामोऽज्यान्नावशायामहे कथम् ।

दातृत्वेन गृहीताश्च न प्रयच्छेम कस्यचित् ।

cf. ins. in T G after line 22. — M om. lines 36-42.

एकाग्रः स्वादिवृत्तो नित्यं विवरदर्शकः ।
 राजप्राज्यं सपत्नेषु नित्योद्विग्नः समाचरेत् ।
 अन्ध्याधानेन यज्ञेन कापयेण जटाजिनैः ।
 लोकान्विश्रासयित्वा च ततो लुम्पेद्यथा वृकः ।
 अङ्कुशं शौचमित्याहुरर्थानामुपधारणे । [40]
 आनाम्य फलिनीं शाखां पक्वं पक्वं प्रशातयेत् ।
 फलार्थोऽयं समारम्भो लोके पुंसां विपश्चिताम् ।
 बहेदमित्रं स्कन्धेन यावत्कालस्य पर्ययः ।
 ततः पर्यागते काले भिन्धाद्वटमिवाश्मनि ।
 अमित्रो न विमोक्तव्यः कृपणं बह्वपि ध्रुवन् । [45]
 कृपा तस्मिन् कर्तव्या हन्यादेवापकारिणम् ।
 हन्यादमित्रं सान्धेन तथा दानेन वा पुनः ।
 तथैव भेददण्डाभ्यां सर्वोपायैः प्रशातयेत् ।
 छतराष्ट्र उवाच ।
 कथं सान्धेन दानेन भेदैर्दण्डेन वा पुनः ।
 अमित्रः शक्यते हन्तुं तन्मे ब्रूहि यथातथम् । [50]
 कणिक उवाच ।
 शृणु राजन्यथा वृत्तं वने निवसतः पुरा ।
 जम्बुकस्य महाराज नीतिशास्त्रार्थदर्शिनः ।
 अथ कश्चित्कृतप्रज्ञः शृगालः स्वार्थपण्डितः ।
 सखिभिर्न्यवसत्सार्यं व्याघ्राखुवृकबभ्रुभिः ।
 तेऽपश्यन्विपिने तस्मिन्बलिनं मृगयूथपम् । [55]
 अशक्ता ग्रहणे तस्य ततो मन्त्रममन्त्रयन् ।
 जम्बुक उवाच ।
 असकृद्यतितो ह्येष हन्तुं व्याघ्र वने त्वया ।

युवा वै जवसंपन्नो बुद्धिशाली न शक्यते ।
 मूषिकोऽस्य शयानस्य चरणौ भक्षयत्वयम् ।
 अथैनं भक्षितैः पादैर्व्याघ्रो गृह्णातु वै ततः । [60]
 ततो वै भक्षयिष्यामः सर्वं मुदितमानसाः ।

कणिक उवाच ।

जम्बुकस्य तु तद्वाक्यं तथा चक्रुः समाहिताः ।
 मूषिकाभक्षितैः पादैर्मृगं व्याघ्रोऽवधीत्तदा ।
 दृष्ट्वा विचेष्टमानं तु भूमौ मृगकलेवरम् ।
 ज्ञात्वागच्छत भद्रं वो रक्षासीत्याह जम्बुकः । [65]
 शृगालवचनात्तेऽपि गताः सर्वे नदीं ततः ।
 स चिन्तापरमो भूत्वा तस्यै तत्रैव जम्बुकः ।
 अथाजगाम पूर्वं तु ज्ञात्वा व्याघ्रो महाबलः ।
 ददर्श जम्बुकं चैव चिन्ताकुलितमानसम् ।

व्याघ्र उवाच ।

किं शोचसि महाबाहो यद्वाक्यं मूषिकोऽवधीत् । [70]
 अशित्वा पिशितान्यथ विहरिष्यामहे वयम् ।

जम्बुक उवाच ।

शृणु मे त्वं महाबाहो यद्वाक्यं मूषिकोऽवधीत् ।
 धिग्वलं मृगराजस्य मयाद्यायं मृगो हतः ।
 महाहुबलमाश्रित्य वृत्तिमथ गमिष्यति ।
 गर्जमानस्य तस्यैवमतो भक्ष्यं न रोचये । [75]

व्याघ्र उवाच ।

ब्रवीति यदि स ह्येवं काले ह्यस्मिन्प्रबोधितः ।
 स्वबाहुबलमाश्रित्य हनिष्येऽहं वनेचरान् ।
 खादिष्ये तत्र मांसानि ह्युत्तवा प्रस्थितो वनम् ।

— (L. 36) T₂ G एकत्र चापि वसतो (G एकत्रापि वसंस्तात), and 'दर्शनं' (for 'दर्शकः'). — N₁ om. lines 37-46.
 — (L. 37) N₁ राजन्क्षत्रसपत्नेषु; B₅ राजा राज्यं स; Dn राजन्नित्यं स; T₂ G राजन्न (G₁. 3. 4 राजानः; G₅ राजन्ना) क्षत्रसंपन्नो. K₄ सदा भवेत्; T₂ G ततो भवेत् (for समा).
 — (L. 39) T₂ G लोकं प्रस्थाप (G₅ 'क्षाल'; G₅. 5 'ज्ञाप')यित्वा च. — (L. 40) S उपपादने (for 'धारणे'). — (L. 41) N₂. 8 V₁ B₁ Dn फलितां. N₁ B₅ Dn₅ D₅ फलं पक्वं; T G पक्त्वा पक्वं. — T₂ G om. line 42. — (L. 44) N₁ Dn T₁ प्रत्यागते. T₂ G M ततः काल (T₂ G₁. 4. 5 सार)उपादाय.
 — (L. 45) K₄ T₂ G₅. 5. 6 अमित्रस्तु न मोक्तव्यः; G₁. 2. 4 अमित्रो न च मुच्येत; M 'त्रो नास्य मुच्येत. — (L. 46) Some MSS. transp. तस्मिन् and न. K₄ दुःखं तस्य न कर्तव्यं; S दुःखमस्मिन् कर्तव्यं. — (L. 48) S (except T₁) तथा भेदेन दंडेन. For प्रशातयेत्, MSS. 'साय', 'पात', 'शात', 'ताप'. — M om. lines 49-103! — (L. 49) T₂ G भेदैर्दण्डैरथापि वा. — (L. 51) T₂ G वने वसति जंबुकः. — T₂ G om. lines 52-53. — (L. 54) T₂ G सखायस्तस्य व्याघ्रश्च वृको

नकुलमूषिकौ. — (L. 55) G (except G₄) हि वने (for विपिने). — (L. 56) T₂ G अकुर्वत (for अमन्त्रयन्). — (L. 59) B₅ D₅ S (G₁ om.) चरणान्. — (L. 60) V₁ B (except B₅) D₅ D₅ मृदातु (for गृह्णातु). K₄ T₂ G₂. 5. 6 ततो व्याघ्रः प्रधावतु; G₂. 4 मृगं व्याघ्रो हनेत्तदा. — All MSS. except Dn₅ om. कणिक उ. — (L. 63) T₂ G अहनत् (for अवधीत्). — T₂ G om. line 64. — (L. 64) N₁ Dn दृष्ट्वा विचेष्ट. — (L. 65) T₂ G रक्षामि मृगयूथपं. — After line 66, V₁ B₅. 6 D₄. 5 T G ins.:

संचिन्तयन्तो मनसा मांसवृत्तिं पुनः पुनः ।

— V₁ B₅ D₄ T G om. line 67. — (L. 68) T₂ G व्यागच्छतु पूर्वं हि. — (L. 69) V₁ B₅ D₄. 5 T₂ G जंबुकश्चाभवत्तत्र (V₁ B₅ D₄. 5 आसते च जंबुकस्तत्र) तदा चित्तापरो (or 'कुलो) नृप. — (L. 71) T₂ G पिशितस्याशितारोत्र वि' सुखम्. — (L. 72) T G महाबाह. T₂ G यदचो (G₅. 6 यां वाचं). — (L. 74) T₂ G वृत्तिर्वस्य भविष्यति. — (L. 75) T₂ G तस्यैवं गजितस्त्वच (T₂ G₁. 5 गदतस्तद्वत्) ततो etc. — (L. 76) T₂ G (G₂ om.) यद्येवमवधीत्तत्सात्काले चास्म्यवधौ. — (L. 77)

एतस्मिन्नेव काले तु मूषिकोऽप्याजगाम ह ।
तस्मागतमभिप्रेक्ष्य शृगालोऽप्यब्रवीद्वचः । [80]
जम्बुक उवाच ।
शृणु मूषिक भद्रं ते नकुलो यदिहाब्रवीत् ।
मृगमांसं न खादेयं गरमेतन्न रोचते ।
मूषिकं भक्षयिष्यामि तद्भवाननुमन्यताम् ।
तच्छ्रुत्वा मूषिको वाक्यं संन्रस्तः प्राद्ववद्भयात् ।
ततः स्नात्वा स वै तत्र आजगाम वृको नृप । [85]
तस्मागतमिदं वाक्यमब्रवीजम्बुकस्तदा ।
मृगराजो हि संकुद्रो न ते साधु भविष्यति ।
सकलव्रस्त्वहायाति कुरुष्व यदनन्तरम् ।
एवं संचोदितस्तेन जम्बुकेन तदा वृकः ।
वृकावलम्बनं कृत्वा प्रयातः पिशिताशनः । [90]
एतस्मिन्नेव काले तु नकुलोऽप्याजगाम ह ।
तमुवाच महाराज नकुलं जम्बुको वने ।
स्वबाहुबलमाश्रित्य निर्जितास्तेऽन्यतो गताः ।
मम दत्त्वा नित्यद्वं त्वं शुङ्ख मांसं यथेप्सितम् ।
नकुल उवाच ।
मृगराजो वृकश्चैव बुद्धिमानपि मूषिकः । [95]
निर्जिता यत्त्वया वीरास्तस्माद्वीरतरो भवान् ।
न त्वयाभ्युसहे योद्धुमित्युक्त्वा सोऽप्युपागमत् ।

कणिक उवाच ।

एवं तेषु प्रयातेषु जम्बुको हृष्टमानसः ।
खादति स्त तदा मांसमेकः सन्मन्त्रनिश्चयात् ।
एवं समाचरन्नित्यं सुखमेधति भूमिपः । [100]
भयेन भेदयेद्भीरं शूरमञ्जलिकर्मणा ।
लुब्धमर्थप्रदानेन समं न्यूनं तथौजसा ।
एवं ते कथितं राजञ्शृणु चाप्यपरं तथा ।
पुत्रः सखा वा भ्राता वा पिता वा यदि वा गुरुः ।
रिपुस्थानेषु वर्तन्तः कर्तव्या भूतिवर्धनाः । [105]
शपथेनाप्यरिं हन्यादर्थदानेन वा पुनः ।
विषेण मायया वापि नोपेक्षेत कथंचन ।
उभौ चेत्संशयोपेतौ श्रद्धावांस्तत्र वर्धते ।
गुरोरप्यवल्लिप्तस्य कार्याकार्यमजानतः ।
उत्पथप्रतिपन्नस्य न्याय्यं भवति शासनम् । [110]
कुद्रोऽप्यकुद्वरूपः स्यात्स्मितपूर्वाभिभाषिता ।
न चाप्यन्यमपध्वंसेत्कदाचित्कोपसंयुतः ।
प्रहरिष्यन्प्रियं ब्रूयात्प्रहरन्नपि भारत ।
प्रहृत्य च कृपायीत शोचेत च रुदेत च ।
आश्वासयेच्चापि परं सान्त्वधर्मार्थवृत्तिभिः । [115]
अथास्य प्रहरेत्काले यदा विचलिते पथि ।
अपि घोरापराधस्य धर्मेमाश्रित्य तिष्ठतः ।

T₂ G इतिष्यामि. — (L. 78) T₂ G खादिष्यामि तु मांसां.
— After line 79, G₈ ins.:

वक्ष्यस्य मूषिकस्येति नकुलायाब्रवीद्वचः ।
— (L. 80) Om. in N₂ T₂ G. N₂ 2.8 Dn D₂ 'प्रेल.
— (L. 82) B₁ 5 D₂ T₁ शवं (for गरं). V₁ B₂ Da
रोचये. T₂ G कथनसद्विषय तत् (for the posterior half).
— (L. 84) N₂ Da Dn D₁ 'स्तः प्रगतो (Da 'वयौ' विल.
— (L. 85) T₂ G ततः स्नातस्तदा तत्र त्वाजं. — T₂ G
(except G₁ 2) om. line 86. — (L. 87) T₂ G 'द्वो न नः
साधु करिष्यन्ति. — (L. 90) K₄ वृकोप्यनशनं कृ'; N₁ 1.5 V₁
Dn D₂ 4.5 ततोऽनुननं कृ'; N₂ 8 वृकोदरमलं कृ'; T₂ G मीतो (T₁
वृको'वल्लितं हृत्वाथ. — (L. 92) T₂ G ततो राजन् (for
महाराज). — (L. 93) T₂ G₁ 2.4.5 'स्ते नया हताः; G₂ 6 'स्ते
समागताः. — (L. 97) K₄ न त्वया उत्स'; N₁ V₁ B₂ Da Dn
D₁ T₁ न त्वयाप्युत्स'; D₂ न तेहनुत्स'; G₁ 3.6 नाहमप्युत्स'; G₂
न ह्यहं ह्युत्स'; G₄ न त्वहं ह्युत्स'; G₅ न त्वामभ्यु'. K₄ D₁ 4.5
'कत्वा सोऽप्युपागमत्; B₁ 5 'कत्वा सावपाग'; T₂ G 'कत्वा गां विवेश
ह. — (L. 98) B₁ 5 T₂ G तेष्वपयातेषु. — (L. 99) T₂ G
(except G₂ 6) इत्येवं मन्त्रनिश्चयात्. — G₈ om. lines 100-
102. — (L. 100) Om. in T G₁-5. N₁ 1.2 V₁ Dn D₂
पथेत. Dn भूपतिः. — (L. 102) T₂ G (G₈ om.) सख्येनैव
समौचं (for the posterior half). — (L. 103) T₂

G₁ 2.4.5 मम; G₂ 6 नृप (for तथा). — (L. 104) S
(except G₂ 6) यदि पुत्रो यदि पिता यदि भ्राता सखा यदि.
— (L. 105) S (except T₁) अर्थं (G₁ M नात्र) पर्यवतिष्ठेरन्.
K₄ N₁ V₁ B₁ m D₂ 4.5 T G₁ 4.5 हंतव्या. K₄ N₁ V₁ B₁ m
Dn₁ D₂ 4.5 T₁ भूतिमिच्छता; B₂ 5.6 Da G₁ 6 भूमिवर्धनाः; T₂
G₂ 4 M₂ 5 भूमिवर्धनाः. — (L. 106) S (except T₁) 'रि
हन्यान्न दोष इति भार्गवः. — S (except T₁) om. line 107.
— (L. 108) Om. in N₂ B₂ 6 Da D₄ 5. S (except
T₁) उभावपि शपेयातां श्रद्धधानस्तु वक्ष्यते (M₂-8 हीयते). — (L.
110) T₂ G₁ 4-6 M₂-8 दंडो; G₂ M₂ 5 कार्यं (for न्याय्यं).
T₂ G₁ 4-6 शोभनः; M₂-8 शासनः. — (L. 111) T₁ G₂ M
शुक्रः; T₂ शक्यं; G₁ शक्त्या; G₂ सख्यः; G₃-5 शक्यः (for
सितः). — (L. 112) K₄ N₂ V₁ B₂ न चाप्यन्यायविध्वस्तं; S
न चैनं क्रोधसंदीप्तं. K₄ N₂ V₁ B₂ D₄ 5 विद्याच्च कृपयान्वितः; S
विद्यात्कश्चित्कथंचन. — (L. 114) N₂ कृपोपेतः; T₁ M कृपा येन;
T₂ G₁ 2.4.5 प्रियं ब्रूयात्. S शोचन्नैव रुदन्नैव. — (L. 115)
N₂ V₁ B₂ 5 Da T₁ सांवदानार्थं; T₂ G₁ 2.4.5 सामदानार्थं;
M साम्ना धर्मा. — (L. 116) B₂ 6 Da आश्वास्य; T₁ G₂ 6
अथ तं; T₂ G₁ 2.4.5 तदा तं; M ततस्तं (for अथास्य). K₄ N₂
V₁ B₂ 5 D₂ विचरते; N₁ Da D₁ विचलते; S विचलितः.
— (L. 117) T₁ M अपकारापराधस्य. — (L. 118) K₄ T₂
G₁ 2.4.5 अपि; G₂ 6 M अभि- (for स हि). T₂ G₁ 2.4.5

स हि प्रच्छद्यते दोषः शैलो मेघैरिवासितैः ।
 यः स्यादनुप्रासवधस्तस्यागारं प्रदीपयेत् ।
 अधनान्दाभिभक्तोश्चोरास्त्रिषये स्वे न वासयेत् । [120]
 प्रत्युत्थानासनाद्येन संप्रदानेन केनचित् ।
 प्रतिविश्रब्धवाती स्यात्तीक्ष्णदंष्ट्रो निमग्नकः ।
 अशङ्कितेभ्यः शङ्केत शङ्कितेभ्यश्च सर्वशः ।
 अशङ्क्याङ्गयमुत्पन्नमपि मूलं निकृन्तति । [125]
 न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्ते नातिविश्वसेत् ।
 विश्वासाङ्गयमुत्पन्नं मूलान्यपि निकृन्तति ।
 चारः सुविहितः कार्यं आत्मनश्च परस्य च ।
 पापण्डांस्तापसादींश्च परराष्ट्रेषु योजयेत् ।
 उद्यानेषु विहारेषु देवतायतनेषु च ।
 पानागारेषु रथ्यासु सर्वतीर्थेषु चाप्यथ । [130]
 चत्वरेषु च द्यूतेषु पर्वतेषु वनेषु च ।
 समवायेषु सर्वेषु सरित्सु च विचारयेत् ।
 वाचा भृशं विनीतः स्याद्भुदयेन तथा क्षुरः ।
 शृङ्गपूर्वाभिभाषी स्यात्सद्यो रौद्रेण कर्मणा ।
 अञ्जलिं शपथं सान्त्वं शिरसा पादवन्दनम् । [135]

आशाकरणमित्येकं कर्तव्यं भूतिसिद्ध्यतः ।
 सुपुष्पितः स्यादफलः फलवान्स्यादुरारुहः ।
 आमः स्यात्पक्वसंकाशो न च जीयैत कर्हिचित् ।
 त्रिवर्गं त्रिविधा पीडा भुवन्वास्त्यैव च ।
 अनुबन्धाः शुभा ज्ञेयाः पीडास्तु परिवर्जयेत् । [140]
 धर्मं विचरतः पीडा सापि द्वाभ्यां नियच्छति ।
 अर्थः स्यादर्थलुब्धस्य कामस्यातिप्रवर्तिनः ।
 अगवितात्मा युक्तश्च सान्त्वयुक्तोऽनसूयिता ।
 अवैक्षितार्थः शुद्धात्मा मन्त्रयति द्विजैः सह ।
 कर्मणा येन तेनेह मृदुना दारुणेन वा । [145]
 उद्धरेद्दीनमात्मानं समर्थो धर्मेमाचरेत् ।
 न संशयमनारुढो नरो भद्राणि पश्यति ।
 संशयं पुनराह्वयं यदि जीवति पश्यति ।
 यस्य बुद्धिः परिभवेत्तमतीतेन सान्त्वयेत् ।
 अनागतेन दुर्बुद्धिं प्रत्युत्पन्नेन पण्डितम् । [150]
 योऽरिणा सह संघाय शयीत कृतकृत्यवत् ।
 स वृक्षाम्रे यथा सुसः पतितः प्रतिबुध्यते ।
 मन्त्रसंवरणे यत्नः सदा कार्योऽनसूयता ।

धनैर्ल (for शैलो मेघैर्) — Mom. lines 119-20. — (L. 119) T₁ G यस्य स्यादनु वधः प्राप्तस्तस्यागारोपदीपनं. — (L. 120) N₁ B (except B₆) Dn T₂ नास्तिकान्; T₂ G भिक्षुकान् (for दात्मिकान्). T G विषकर्मसु योजयेत्. — (L. 121) S (except T₁ G_{2.6}) प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां. — (L. 122) S प्रतिप्रच्छन्नवाती. D₅ S 'दंष्ट्र इवोरगः. — (L. 123) B₆ D_{4.5} S (except T₁ G_{2.6}) अशङ्कितच. S (except T₁ G_{2.6}) नित्यं शङ्केत शङ्कितात्. — (L. 124) T₂ G (except G_{2.6}) शङ्किताङ्गयमुत्पन्नं समुलमपि कृन्तति. — (L. 126) S (except T₁) आमोति (for उत्पन्नं). S (except T₁) तस्मात् सर्वत्र नाशसेत् (G_{1.4} सर्वात्र विश्वसेत्). — (L. 127) B_{1.3} T₂ G_{1.2.4.5} चारस्तु (B_{1.3} 'रः सु) विदितः का; G_{2.6} चारास्तु विदिताः कार्याः; M (except M₅) चारैः सुवित्तं यत्कार्यं. — (L. 128) T₂ G_{1.2.4.5} M पाण्डादीनविज्ञातात्; G_{2.6} पाण्डब्राह्मणादींश्च. — After line 128, T G (except G_{2.6}) ins.:

स्वराष्ट्रे विदिताश्चारान्परीक्षां सुहृदुः ।

स्वकीयान्नीरदोषेषु रक्षार्थं विसर्जेन्नृपः ।

— (L. 130) N₁ V₁ B Da D_{2.4} वेद्यास्तु; T₂ G₁₋₅ देशेषु; M वा राजन्. S (except T₁) चत्वरेषु समास्तु च. — (L. 131) N_{1.2} Dn D₁ कूपेषु (for द्यूतेषु). T₂ G_{1.2.4.5} M द्यूतेषु जनपातेषु (M 'वादेषु); G_{2.6} ब्राह्मणायतने द्यूते. — (L. 132) S (except T₁) तीर्थेषु (for सर्वेषु). — (L. 134) N₁ V₁ B_{2.6} Dn D_{1.2.4.5} T₁ सितः; T₂ G_{1.2.4.5} M मृदुः; G_{2.6} शुद्धं (for शृङ्ग-). B₂ Da S रौद्राय कर्मणे. — N₁ om. lines 135-146. — (L. 135) K₄ N_{1.2} V₁ B₁ Dn D_{2.5} अञ्जलिः शपथः.

— (L. 136) T₂ G_{1.4.5} अन्नः; G_{2.2.6} M यत् (for पर्व).
 — (L. 137) M पुष्पितः स्यादनारुढो. S दुरारोहः फलान्वितः.
 — (L. 138) S (except T₁) कस्यचित्. — (L. 140) S 'वंधास्तु सेवेत. — (L. 141) S (except T₁) धर्मोतिचरितः पीडां सह दा. — (L. 142) N₁ B_{1m.3} Dn₂ G₂ M_{2.6} अर्थ चाप्यर्थः; Da Dn₂ D₂ T₂ G₂₋₆ M₂₋₆ अर्थश्चाप्य (Da 'त्य')².
 N₁ B_{1m.3} Dn₂ कामं चातिप्रः; S कामश्चातिप्रसंगिनः. — (L. 143) S (except T₁ G_{2.6}) सान्त्वयित्वा चोत्तुलः (M 'लोन्-पेक्षिता). — (L. 144) S संनयेत्तद्विधैः (T₂ G_{2.6} 'येत द्विजैः; M₂₋₆ 'येद्विधैः) सह. — (L. 145) N₁ V₁ Dn_{1.2.3} तेनैव; Dn₂ T G_{1.2.4.5} M केनैव (केनापि or केनेह). G_{2.6} मृदुना केनचिद्राजकर्मणा दा. — (L. 146) S (except T₁ G_{2.6}) पश्चाद्धर्मं समाचरेत्. — (L. 147) T₂ G (except G_{2.6}) असंशयम्. K₄ N_{1.2} Dn D_{1.2} S अनारुह (G_{1.2.4.5} अथारुह). — (L. 148) T₂ G_{1.2.4.5} वा न वा (for पश्यति). — (L. 149) T₂ G₁ यः सुबुद्धिः; G_{2.4} वं सुबुद्ध्या; G₂ M₂₋₆ यः स्वबुद्धिः; G₂ अज्ञबुद्धिः. G₂ बुद्धिं परिभवेत्तस्मादतीतेन हि सां. — (L. 151) G_{2.6} वैरिणाः संघिमासाय. — (L. 152) S (except T₁) पतनेन (G₂ M 'त्रेव) प्रबुध्यते. — T₂ G_{1.2.4.5} ins. after line 153:

न रात्रौ मन्त्रयेद्विद्वान् च कैश्चिदुपासितः ।
 प्रासादाग्रे शिलाग्रे वा विशाले विजनेऽपि वा ।
 समन्तात्तत्र पदयन्त्रिः सहासैरेव मन्त्रयेत् ।
 नैव संवेशयेत्तत्र मन्त्रवेदमनि शारिकाम् ।
 शुक्रान्वा शारिका वापि बालमूर्खजानपि । [5]

आकारश्चात्मनो रक्ष्यश्चारेणाप्यनुपालितः ।
 नाच्छित्वा परमनीणि नाकृत्वा कर्म दाह्यम् । [155]
 नाहत्वा नत्स्यवानीव प्राप्नोति नहर्नी श्रियम् ।
 कर्शितं व्याधितं क्लिप्तमपानीयमघासकम् ।
 परिद्विश्रुतमन्दं च प्रहृत्यमरेर्वलम् ।
 नार्थिकोऽर्थिनमभ्येति कृतार्थे नास्ति संगतम् ।
 तस्मात्सर्वाणि कार्याणि सावशेषाणि कारयेत् । [160]
 संग्रहे विग्रहे चैव यत्नः कार्योऽनसूयता ।
 उत्साहश्चापि यत्नेन कर्तव्यो भूतिमिच्छता ।
 नास्य कृत्यानि बुध्येरन्मित्राणि रिपवस्तथा ।
 आरब्धान्येव पश्येरन्सुपथ्यवसितानि च । [165]
 भीतवत्संविधातव्यं यावद्भयननागतम् ।
 आगतं तु भयं दृष्ट्वा प्रहृत्यमनभीतवत् ।
 दण्डेनोपगतं शत्रुमनुगृह्णाति यो नरः ।
 स मृत्युमुपगृह्णास्ते गर्भमश्वतरी यथा ।
 अनागतं हि बुध्येत यच्च कार्यं पुरः स्थितम् ।
 न तु बुद्धिक्षयात्किंचिदतिक्रामेत्प्रयोजनम् । [170]
 उत्साहश्चापि यत्नेन कर्तव्यो भूतिमिच्छता ।

विभज्य देशकालौ च दैवं धर्मादयस्त्रयः ।
 नैःश्रेयसौ तु तौ ज्ञेयौ देशकालाविति स्थितिः ।
 तालवत्कुरुने मूलं बालः शत्रुरपेक्षितः ।
 गहनेऽग्निरिवोत्सृष्टः क्षिप्रं संजायते महान् । [175]
 अग्निं लोकमिवात्मानं संधुक्षयति यो नरः ।
 स वर्धमानो ग्रसते महान्तमपि संचयम् ।
 आशां कालवतीं कुर्यात्कालं विज्ञेन योजयेत् ।
 विघ्नं निमित्ततो व्याप्तिमित्तं चापि हेतुतः ।
 क्षुरो भूत्वा हरेत्प्राणाविति कालसाधनः । [180]
 प्रतिच्छन्नो लोमवाही द्विपतां परिकर्तनः ।
 पाण्डवेषु यथान्यायमन्येषु च कुरुद्वह ।
 वर्तमानो न मजेस्त्वं तथा कृत्यं समाचर ।
 सर्वकल्याणसंपन्नो विशिष्ट इति निश्चयः ।
 तस्मात्त्वं पाण्डुपुत्रेभ्यो रक्षतानानं नराधिप । [185]
 भ्रातृभ्यो बलिनो यस्मात्पाण्डुपुत्रा नराधिप ।
 ब्रवीमि तस्माद्विस्पष्टं यत्कर्तव्यमरिंदम ।
 सपुत्रः शृणु तदाजश्रुत्वा च भव यत्नवान् ।
 यथा भयं न पाण्डुभ्यस्तथा कुरु नराधिप ।

प्रविष्टानपि निर्वाणं मन्त्रयेद्वर्तिकैर्द्विजैः ।
 नीतिन्यायशास्त्रैरितिहासे सुनिष्ठैः ।
 रक्षां मन्त्रस्य निश्चिद्रां मन्त्रान्ते निश्चयेत्त्वयम् ।
 वीरोपवर्गितात्तस्माद्वर्णान्यान्वायथात्मना ।
 पकेन बाध विप्रेण ज्ञातुद्विर्विनिश्चयेत् । [10]
 वृत्तयेन न चान्येन व्रजेन्निश्चयमात्मवान् ।
 षट्कर्णदिष्ठयते मन्त्र इति नीतिषु पठ्यते ।
 निःशून्यो नाशयेन्मन्त्रो हस्तप्राप्तमपि श्रियम् ।
 स्वगतं च परेषां च विचार्य च पुनः पुनः ।
 गुणवद्वाक्यनादयाद्यैव कुप्येद्विचक्षणः । [15]

— (L. 154) $\tilde{N}1.2$ Dn D1 T1 आकारमभिरक्षेत; T2 G (except Gs. 6) M 'रं चात्मनो रक्ष्यं. T2 G (except Gs. 6) चास्तेन च नन्दं; M विवृत्तं कार्यनाशनं. — (L. 155) S (except T1) दुष्करं (for दाह्यं). — (L. 156) G1.4.5 प्राप्नोति नहर्नी लक्ष्मीं नाहत्वा नत्स्यवंधनान्. — (L. 157) S (except T1 G1.2.3) वृषितं (for व्याधितं). T2 G2-4 शान्तं; G1.5.6 M शान्तं (for द्विजं). T2 G1.2.4.5 M विपरीतम् (for अपानीयम्). K4 S (except T1) अनायकं (for अवा). — (L. 158) K4 $\tilde{N}1$ V1 T G 'स्तमत्वं च; B1.2.5 'स्तमत्वं च; D2 मत्तं च परिविश्रुतं; M 'स्तमत्वं च. S रिपोर् (for अरेर्). — (L. 159) T G नानर्थक्यैर्वंधोस्ति. M न हि कश्चित्कृते कार्ये कर्तारं समवेक्षते. — After line 159, K4 ins.:

अनागतं तु तत्सर्वं प्रयत्नेन विचारयेत् ।

— (L. 160) Dn D1.5 T1 साध्यानि (for कार्याणि). — (L.

161) T2 G निग्रहे (for वि). — (L. 162) S वि(T1 सं)ग्रहः कालयुक्तश्च. — (L. 167) T G दैवेन (for दण्डेन). K4 B3 T G उपहतं; N8 उपहितं; V1 उपगतं. T2 G सं(Gs. 6 प्र) गृह्णाति यदा नृपः. — (L. 168) K4 T G उपगृह्णाति; $\tilde{N}1.2$ V1 Dn D1.4.5 उपगृह्णीयाद्. — (L. 169) K4 T2 G उपस्थितं. — (L. 170) K4 S अतिक्रान्तमपेक्षयेत् (T1 G1.2.6 'मवेक्ष्यते; Ms. 6-8 'नवेक्ष्यते; M5 'मुपेक्ष्यते). — S (except T1) om. line 171, which is a repetition of 162 (q. v.) — (L. 172) S सेव्या (for दैवं). — (L. 173) S निःश्रेयसौ हि तौ ज्ञेयाविह चासुत्र च स्थितौ. — (L. 174) S बलवल्लुस्ते रूपं बाल्याच्छत्रुर. — (L. 175) T2 G1.2.4.5 संपद्यते; M 'दह्यते. — (L. 176) S पंडितः (for यो नरः). — After line 177, S ins.:

आदावेव ददानीति मियं ब्रूयान्निरर्थकम् ।

[T1 M आदातव्यं न दातव्यं.]

— (L. 180) T2 G दहन्नेव; M दशन्नेव (for हरेत्प्राणान्). T2 Gs. 5.6 कष्टवारितः; G1 कालसारतः; G2.4 M कटुकानयनः. — (L. 181) Dn लोमहारी. G (except G4) M प्रच्छन्नो रोमवापी (M 'घाती) स्यात्. M द्विषतामपकारिणां. — (L. 182) S पाण्डवांश्च तथा राजन्न्यांश्चापि कुरुप्रति. — (L. 184) Om. in T G2.4.5 M. G1.2.6 न हि कुर्यात्समुत्सन्नान्विनष्टा इति निश्चयं. — (L. 185) G (except Gs. 6) M विशेषतः (for नरा). — (L. 186) $\tilde{N}3$ Dn D1.2 S भ्रातृभ्या. S (except T1) बलवत्तस्ते (for बलिनो यस्मात्). — Dn om. lines 187-9; $\tilde{N}3$ D5 S (except T1) om. 188-9; S (except T1) om.

पश्चात्तापो यथा न स्यात्तथा नीतिर्विधीयताम् । [190]

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा संप्रतस्थे कणिकः खगृहं ततः ।

धृतराष्ट्रोऽपि कौरव्यः शोकात्तः समपद्यत ।

Colophon.

K. N. V. B. D. T. cont.:

वैशंपायन उवाच ।

ततः सुबलपुत्रस्तु राजा दुर्योधनश्च ह ।

दुःशासनश्च कर्णश्च दुष्टं मन्त्रममन्त्रयन् ।

ते कौरव्यमनुज्ञाप्य धृतराष्ट्रं नराधिपम् । [195]

दहने तु सपुत्रायाः कुन्त्या बुद्धिमकारयन् ।

तेषामिङ्गितभावज्ञो विदुरस्तत्त्वदर्शिवान् ।

आकारेणैव तं मन्त्रं बुबुधे दुष्टचेतसाम् ।

ततो विदितवेद्यात्मा पाण्डवानां हिते रतः ।

पलायने मतिं चक्रे कुन्त्याः पुत्रैः सहानघः । [200]

ततो वातसहां नावं यन्नयुक्तां पताकिनीम् ।

अर्मिक्षमां दृढां कृत्वा कुन्तीमिदमुवाच ह ।

एष जातः कुलस्यास्य कीर्तिर्वंशप्रणाशनः ।

धृतराष्ट्रः परीतात्मा धर्मं त्यजति शाश्वतम् ।

इयं वारिपथे युक्ता तरङ्गपवनक्षमा । [205]

नौर्यया मृत्युपाशात्त्वं सपुत्रा मोक्षयसे शुभे ।

तच्छ्रुत्वा व्यथिता कुन्ती पुत्रैः सह यशस्विनी ।

नावमारुह्य गङ्गायां प्रययौ भरतर्षभ ।

ततो विदुरवाक्येन नावं विक्षिप्य पाण्डवाः ।

धनं चादाय तैर्दत्तमरिष्टं प्राविशन्वनम् । [210]

निषादी पञ्चपुत्रा तु जातुपे तत्र वेष्टमनि ।

कारणाभ्यागता दग्धा सह पुत्रैरनागसा ।

स च म्लेच्छाधमः पापो दग्धस्तत्र पुरोचनः ।

वञ्जिताश्च दुरात्मानो धातैराष्ट्राः सहाजुगाः ।

अविज्ञाता महात्मानो जनानामक्षतास्था । [215]

जनन्या सह कौन्तेया मुक्ता विदुरमञ्जितात् ।

ततस्सस्मिन्पुरे लोका नगरे वारणावते ।

दृष्ट्वा जतुगृहं दग्धमन्वशोचन्त दुःखिताः ।

प्रेषयामासु राज्ञे च यथावृत्तं निवेदितुम् ।

संवृत्तस्ते महान्कामः पाण्डवान्दग्धवानसि । [220]

सकामो भव कौरव्य भुङ्क्ष्व राज्यं सपुत्रकः ।

तच्छ्रुत्वा धृतराष्ट्रश्च सह पुत्रेण शोचयन् ।

प्रेतकार्याणि च तथा चकार सह बान्धवैः ।

पाण्डवानां तथा क्षत्ता भीष्मश्च कुरुसत्तमः ।

जनमेजय उवाच ।

पुनर्विस्तरशः श्रोतुमिच्छामि द्विजसत्तम । [225]

दाहं जतुगृहस्यैवं पाण्डवानां च मोक्षणम् ।

सुनृशंसमिदं कर्म तेषां क्रूरोपसंहितम् ।

कीर्तयस्व यथावृत्तं परं कौतूहलं मम ।

वैशंपायन उवाच ।

शृणु विस्तरशो राजन्नुवतो मे परंतप ।

दाहं जतुगृहस्यैतत्पाण्डवानां च मोक्षणम् । [230]

82

S (except Gs.) ins. after 1444*: D₄ (om. lines 21-36), after passage No. 81 above (cf. v. l. 1. 130. 1):

धृतराष्ट्रस्तु वचनं श्रुत्वा सुमहदप्रियम् ।

उवाच मतिमान्वाक्यं दुर्योधनमरिदमम् ।

जात्यन्धश्चाप्यहं तात पाण्डुना पूजितो भृशम् ।

राजानो यद्यपि श्रेष्ठा धर्महेतोर्भवन्ति हि ।

प्रज्ञाचक्षुरनेत्रत्वादशक्तो राष्ट्रगोपने । [5]

न चान्धः परचक्राणि प्रतिव्यूहति संगरे ।

अर्थशास्त्रं मयाधीतं साङ्गा वेदाश्च पुत्रकः ।

धातैराष्ट्रं स्वयं राज्ञा योद्धव्यं धर्मकाङ्क्षिणा ।

रणे च मृत्युः स्वर्गाय राजन्यस्य विधीयते ।

पुत्रसंक्रामितश्रीर्वा वासाय वनमाश्रयेत् । [10]

ज्येष्ठोऽयमिति राज्ये च स्थापितो विकलोऽपि सन् ।

निजित्य परराष्ट्राणि पाण्डुर्मह्यं न्यवेदयत् ।

कुलधर्मस्थापनाय ज्येष्ठोऽहं ज्येष्ठभाङ्ग च ।

बहूनां भ्रातॄणां (!) मध्ये श्रेष्ठो ज्येष्ठो हि श्रेयसा ।

190. — (L. 192) T₂ G_{1.2.4.5} M तदा (M ततो) दुर्योधनो राजा; G_{8.6} तदा सपुत्रो राजा च. — Colophon. Adhy. no.: B₁ T₁ 137; D_{2.2.3} 139; T₂ G₈ 86; G_{1.2.6} 88; G₈ 87; G₄ M 85. — *S'loka no.*: D₂ 5635. — (L. 229) D₂ D_{1.5} T₁ वदतो (for बुवतो).

82

(L. 3) M (except M₅) पूर्वं (for तात). — (L. 8) D₄ M धर्मकारणात्. — (L. 10) D₄ M तपसे (for वासाय). T₂ G_{1.2.4.5} om. lines 13-16. — (L. 13) M_{2.5} धर्मे-

संस्थापनार्थाय; M₈ (inf. lin.). 6-8 'धर्मं समाख्यातुं. — (L. 18) D₄ M लोकद्वयहितैषिणः (for the posterior half). — (L. 19) D₄ M धर्मे च प्रसवे चैव ज्येष्ठाः पाण्डुतास्तदा. — M om. lines 20-21, and after line 23 ins.:

ततः शांतनवो भीष्मः सत्यवाङ्मूढविक्रमः ।

पूर्वमुक्त्वा तथा वाचं नाथ राज्यं ग्रहीष्यति ।

विदुरः करणत्वाच्च पाण्डवस्त्वमिषिच्यतान् ।

— (L. 24) Cf. l. 129. 7. G_{1.2} M पाण्डवज्येष्ठ. — Lines 26-27=1438*. Lines 28-29=(var.) l. 129. 8. — L. 35=(var.) l. 130. 15².

कनीयानपि स ज्येष्ठः श्रेष्ठः श्रेयान्कुलस्य वै । [15]

तस्माज्ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च पाण्डुधर्मभृतां वरः ।

तस्य पुत्रा गुणैः खराता अर्थे च कृतनिश्चयाः ।

कृतास्त्रा लब्धलक्षाश्च पाण्डुपुत्रा महारथाः ।

धर्मे च नीतिशास्त्रे च तथा च निरताः सदा ।

पौरजानपदानां च प्रीतिरेषु विशेषतः । [20]

कथं नामोत्सहे वत्स नगराच्च विवासितुम् ।

दुर्योधनः ।

पौरजानपदैः सार्धं विप्रा जल्पन्ति नित्यशः ।

प्रज्ञाचक्षुरनेत्रत्वादशको राज्यरक्षणे ।

ते वयं पाण्डवश्रेष्ठे तरुणं वृद्धशीलिनम् ।

राजानमभिषिञ्चामः सत्यं करुणवेदिनम् । [25]

स हि वृद्धानमात्यांश्च ज्ञातींश्चापि महायशः ।

सत्कृत्य नित्यं पूजार्हान्पाण्डवः पूजयिष्यति ।

पितामहं शांतनवं धृतराष्ट्रं च धर्मतः ।

सपुत्रं विविधैर्भोगैर्वासयिष्यति मानितः ।

इत्येवं विलपन्ति स्म वदन्ति च जना मुहुः । [30]

राजन्दुःखशतादिष्टाः पौराः शतसहस्रशः ।

तेषां श्रुत्वा तु वाक्यानि पौराणामशिवानि च ।

युधिष्ठिरानुरक्तानां परितप्स्यामि भारत ।

धृतराष्ट्रस्तु पुत्रस्य श्रुत्वा वाक्यमुवाच ह ।

यथा न वाच्यतां पुत्र गच्छेम च तथा कुरु । [35]

वैशंपायनः ।

एवं तस्य वचः श्रुत्वा प्रविश्य च गृहं महत् ।

 In M the above passage is followed by adhy. 129-130; in T₂ G₂.4.5 by a repetition (with v. l.) of the same two adhy. (for the text of the repetition of adhy. 129, see under No. 83 below); and finally, in G₁ by adhy. 131! See the conspectus of interpolations on p. 573.

83

 There is a slight confusion in the notes on page 573 as regards the repetition of adhy. 129-130 in T₂ G₂.4.5, to which attention must be drawn here. The v. l. given under adhy. 129-130 of the constituted text are for the first occurrence of adhy. 129 and for the second occurrence of adhy. 130; accordingly the texts given here, in this App. are that of the first occurrence of 130 and the second occurrence of 129.

T₂ G₂.4.5 ins. after (the first occurrence of) adhy. 129 a passage which is a repetition (with v. l.) of adhy. 130 (see conspectus on p. 573): -

वैशंपायनः ।

धृतराष्ट्रस्तु पुत्रस्य श्रुत्वा वचनमीदृशम् ।

मुहुर्तेमिव संचिन्त्य दुर्योधनमथाब्रवीत् ।

धृतराष्ट्रः ।

धर्मभृताः सदा पाण्डुः सुवृत्तो मयि गौरवात् ।

सर्वेषु ज्ञातिषु तथा मदीयेषु विशेषतः ।

नात्र किंचन जानाति भोजनानि चिकीर्षति । [5]

निवेदयति धर्मस्थो मयि धर्मभृतां वरः ।

तस्य पुत्रो यथा पाण्डुस्तदा धर्मपरः सदा ।

गुणवाल्मीकिविद्यातो नगरे च प्रतिष्ठितः ।

स कथं शक्यतेऽस्माभिरपकष्टं नरर्षभ ।

राज्यमेष हि नः प्राप्तः ससहायो विशेषतः । [10]

भ्रातृभिः पाण्डुनामात्यं बलं च सततं धृतम् ।

धृताः पुत्राश्च पौत्राश्च तेषामपि विशेषतः ।

ते तथा सत्कृतास्मात् विषये पाण्डुना नराः ।

कथं युधिष्ठिरस्यार्थं न नो हन्युः सबान्धवान् ।

नैते विषयमिच्छेयुर्धर्मत्यागे विशेषतः । [15]

ते वयं कौरवेयाणामेतेषां च महात्मनाम् ।

कथं न वाच्यतां तात गच्छेम जगतस्तथा ।

दुर्योधनः ।

मध्यस्थः सततं भीष्मो द्रोणपुत्रो मयि स्थितः ।

यतः पुत्रस्ततो द्रोणो भविता नात्र संशयः ।

कृपः शारद्वतश्चैव यत एव वयं ततः । [20]

भागिनेयं ततो द्रौणिं न त्यक्ष्यति कथंचन ।

क्षत्तार्थैर्बद्धस्वस्मासु प्रच्छन्नस्तु यतः परे ।

न त्वेकः स समर्थोऽस्मान्पाण्डवार्थं प्रवाधितुम् ।

सुविस्त्रधानपाण्डुसुतान्सह मात्रा विवासय ।

वारणावतमद्यैव नात्र दोषो भविष्यति । [25]

वित्तिद्राकरणं धोरं हृदि शल्यमिवार्पितम् ।

शोकपावकमुद्धतं कर्मणा तेन नाशय ।

Colophon.

 This passage is followed by passage No. 81.

T₂ G₂.4.5 ins. after passage No. 82 above, a passage which is a repetition (with v. l.) of adhy. 129 (see conspectus on p. 573):

वैशंपायनः ।

प्राणाधिकं भीमसेनं कृतविद्यं धनंजयम् ।

दुर्योधनो लक्षयित्वा पर्यतप्यत दुर्यतिः ।

तथा वैकर्तनः कर्णः शकुनिश्चापि सौबलः ।

अनेकैरप्युपायैस्ते जिवांसन्ति स्म पाण्डवान् ।

पाण्डवाश्चापि तत्सर्वं प्रतिचकुर्यथाबलम् । [5]

उद्भावनमकुर्वीणा विदुरस्य मते स्थिताः ।

गुणैः समुदितान्दृष्ट्वा पौराः पाण्डुसुतान्सदा ।

कथयांचक्रिरे तेषां गुणान्संसत्सु भारत ।

राज्यप्राप्तिं च संप्राप्तं ज्येष्ठं पाण्डुसुतं तदा ।
 कथयन्ति स्म संभूय चत्वरेषु सभासु च । [10]
 प्रज्ञाचक्षुरचक्षुष्मान्धतराष्ट्रो जनेश्वरः ।
 राज्यं च प्राप्तवान्पूर्वं स कथं नृपतिर्भवेत् ।
 तथा भीष्मः शान्तनवः सत्यसंधो जितेन्द्रियः ।
 प्रत्याख्याय तदा राज्यं नाद्य जातु ग्रहीष्यति ।
 ते वयं पाण्डवश्रेष्ठं तरुणं वृद्धशीलिनम् । [15]
 अभिषिञ्चाम साध्वन् सत्यं करुणवेदिनम् ।
 स हि भीष्मं शान्तनवं धृतराष्ट्रं च बुद्धिमान् ।
 सपुत्रं विविधैर्भोगैर्योजयिष्यति पूजयन् ।
 तेषां दुर्योधनः श्रुत्वा तानि वाक्यानि भारत । [20]
 बुध्दिष्ठिरानुरक्तानां पर्यतप्यत दुर्मतिः ।
 संतप्यमानो दुष्टात्मा तेषां वाचो न चक्षमे ।
 ईर्ष्याया चापि संतप्तो धृतराष्ट्रमुपागमत् ।
 ततो विरहितं दृष्ट्वा पितरं प्रतिपूज्य च ।
 दृष्ट्वा पाण्डोः पुरावृत्तं पश्चादिदमुवाच ह ।
 श्रुता मे जल्पतां वाचः पौराणामशिवा गिरः । [25]
 आगतोऽहं महाप्राज्ञ पादमूलं वचः शृणु ।
 त्वामनादृत्य भीष्मं च पतिमिच्छन्ति पाण्डवम् ।
 सौम्ये मतिश्च भीष्मस्य न च राज्यं बुभूषति ।
 तस्य पुत्रो ध्रुवं प्राप्तस्तस्य तस्येति चापरः ।
 ते वयं राजवंशेन हीनाः सह सुतैरपि । [30]
 अविज्ञाता भविष्यामो लोकस्य जगतीपते ।
 सततं निरयं प्राप्ताः परपिण्डोपजीविनः ।
 न भवेम यथा राजंस्तथा शीघ्रं विधीयताम् ।
 अथ त्वमपि राजेन्द्र राजवंशो भविष्यसि ।
 यदि हि त्वं पुरा राज्ये भवानास्थापितो नृपः । [35]
 ध्रुवं लप्स्यामहे राज्यं वयमप्यवशेन ते ।
 स तथा कुरु कौरव्य रक्ष्या वंश्या यथा वयम् ।
 संप्राप्तुमः स्वयं राज्यं मन्त्रयस्व सहानुगैः ।

Colophon.

84

After 1. 134. 18, T1 G1.2.4 ins.:

दर्शयित्वा पृथग्गन्तुं न कार्यं प्रतिभाति मे ।
 अशुभं वा शुभं वापि तैर्वसाम सहैव तु ।
 अद्य प्रभृति चास्मासु गतेषु भयविह्वलः ।
 रुढमूलो भवेद्राज्ये धार्तराष्ट्रो जनेश्वरः ।
 तदीयं च भवेद्राज्यं तदीयाः स्युः प्रजा इमाः । [5]

85

G1.4 ins. after line 2: G2, after line 129 of
 passage No. 86 below:

श्रुत्वा तं खनकेनोक्तं कौन्तेयोदन्तमादितः ।

118

[937]

तस्मात्सहैव वत्स्यामो गलन्त्यस्तपदा वयम् ।
 अस्माकं कालमासाद्य राज्यमाच्छिद्य शत्रुतः ।
 अर्धं पैतृकमस्माकं सुखं भोक्ष्याम शाश्वतम् ।
 धृतराष्ट्रवचोऽस्माभिः किमर्थमनुमन्यते ।
 तेभ्यो भीत्यान्यथा गन्तुं दौर्बल्यं ते कुतो नृप । [10]
 आपत्सु रक्षितास्माकं विदुरोऽस्ति महामतिः ।
 मध्यस्थ एव गाङ्गेयो राज्यभोगपराङ्मुखः ।
 बाह्लिकप्रमुखा वृद्धा मध्यस्था एव सर्वदा ।
 अस्मदीयो भवेद्गोणः फल्गुनप्रेमसंयुतः ।
 तस्मात्सहैव वस्तव्यं न गन्तव्यं पृथङ् नृप । [15]
 अथवास्मासु ते कुर्युः किमशक्ताः पराक्रमैः ।
 क्षुद्राः कपटिनो धूर्ता जाग्रत्सु मनुजेश्वर ।
 किं न कुर्युः पुरा महां किं न दत्तं पुरा विषम् ।
 आशीविषैर्महाघोरैः सपैस्तैः किं न दंशितः ।
 प्रमाणकोट्यां संनद्य निद्रापरवशे मयि । [20]
 सपैर्दंष्ट्रविषैर्वैरैर्गङ्गायां शूलसंततौ ।
 किं तैर्न पातितो भूप तदा किं मृतवानहम् ।
 आपत्सु च सुघोरासु दुष्प्रयुक्तासु पापिभिः ।
 अस्मानरक्ष्यो देवो जगद्यस्य वशे स्थितम् ।
 चराचरात्मकं सोऽद्य यातः क नु नृपोत्तम । [25]
 यावत्सोऽव्यमस्माभिस्तावत्सोऽवाप्सि यत्नतः ।
 यदा न रक्ष्यतेऽस्माभिस्तादा पश्याम नो हितम् ।
 किं द्रष्टव्यं तदास्माभिर्विगृह्य तरसा बलात् ।
 सान्त्ववादेन दानेन भेदेनापि यतामहे ।
 अर्धराज्यस्य संप्राप्त्यै ततो दण्डः प्रशस्यते । [30]
 तस्मात्सहैव वस्तव्यं तन्मनोर्पितशल्यवत् ।
 दर्शयित्वा पृथग्वापि न गन्तव्यं सुभीतवत् ।

 In the footnotes to 1. 134. 17-18 it has been
 erroneously stated that this passage occurs in G1.2
 after stanza 17. In all four MSS. it occurs at the
 same place, namely, after stanza 18.

85

K4 N V1 B D M ins. after adhy. 136: T G, after
 1. 137. 17:

वैशंपायन उवाच ।

एतस्मिन्नेव काले तु यथासंप्रत्ययं कविः ।
 विदुरः प्रेषयामास तद्वनं पुरुषं शुचिम् ।
 स गत्वा तु यथोद्देशं पाण्डवान्दृष्टो वने ।

आत्मनः पाण्डवानां च विश्वास्य ज्ञानपूर्वकम् ।

गङ्गासंतरणार्थं ज्ञानाभिज्ञानवाचकम् ।

— (L. 3) K4 N1 D5 यथोद्दिष्टः; S (except T1) वनोद्देशे.
 K4 N1 S (except T1) वने प्रैक्षत (K4 N1 पश्यत) पाण्डवान्.

जनन्या सह कौरव्य मापयानाद्दीजलम् ।
विदितं तन्महाबुद्धेर्विदुरस्य महात्मनः । [5]
ततस्तस्यापि चारेण चेष्टितं पापचेतसः ।
ततः संप्रेषितो विद्वान्विदुरेण नरस्तदा ।
पार्थानां दर्शयामास मनोमास्तगामिनीम् ।
सर्ववातसहां नावं यन्नयुक्तां पताकिनीम् ।
शिवे भागीरथीतीरे नरैर्विन्मभिः कृताम् । [10]
ततः पुनरथोवाच ज्ञापकं पूर्वचोदितम् ।
युधिष्ठिर निबोधेदं संज्ञार्थं वचनं कवेः ।
कक्षन्नः शिशिरघ्नश्च महाकक्षे बिलौकसः ।
न हन्तीत्येवमात्मानं यो रक्षति स जीवति ।
तेन मां प्रेषितं विद्धि विश्वस्तं संज्ञयानया । [15]
भूयश्चैवाह मां क्षत्ता विदुरः सर्वतोऽर्थवित् ।
कर्णं दुर्योधनं चैव भ्रातृभिः सहितं रणे ।
शकुनिं चैव कौन्तेय विजेतासि न संशयः ।

इयं वारिपथे युक्ता नौरप्सु सुखगामिनी ।
मोचयिष्यति वः सर्वानस्याद्देशाच्च संशयः । [20]
अथ तान्व्यथितान्दृष्ट्वा सह मात्रा नरोत्तमान् ।
नावमारोप्य गङ्गायां प्रस्थितानब्रवीत्पुनः ।
विदुरो मृत्युं गङ्गायां परिष्वज्य च वो मुहुः ।
अरिष्टं गच्छताव्यग्राः पन्थानमिति चाब्रवीत् ।
इत्युक्त्वा स तु तान्वीरान्पुमान्बिदुरचोदितः । [25]
तारयामास राजेन्द्र गङ्गां नावा नरर्षभान् ।
तारयित्वा ततो गङ्गां पारं प्राप्तांश्च सर्वशः ।
जयाशिषः प्रयुज्याथ यथागतमगाद्धि सः ।
पाण्डवाश्च महात्मानः प्रतिसंदिश्य वै कवेः ।
गङ्गामुत्तीर्य वेगेन जग्मूग्ढमलक्षिताः । [30]

In T G this passage is followed by a *repetition* of 1. 137. 17^{ad}, a sure indication that it is an interpolation.

Colophon.

— (L. 4) K₄ N_{1.3} S (except T₁) सह मात्रा नरव्याघ्रान्.
K₄ N_{1.3} D₅ प्रयाताऽद्वाही नदी; T₂ G M_{8.5} अनयज्जाह्वी ततः;
M₈₋₉ अनहं यादवीं तदा. — After line 4, D₄ (marg.
sec. m.) ins.:

उवाच चैनात्रिभूतं पाण्डवान्मयपीडितान् ।

— (L. 6) N₁ S (except T G₂) तत्रत्यस्यापि चा°. K₄ N₁
D₅ S (except T₁) पापानां वै चिकीर्षितं. — (L. 7) K₄
N_{1.3} V₁ Da Dn₂ D₄ प्रवासितो; N₁ D₅ संप्रहितो. S
(except T₁) ततो धर्मविदा तेन प्रहितः पुरुषः शिवः. — (L. 8)
Om. in S (except T₁). N₁ B (except B₆) D₅ पार्था-
न्संदर्श°. — (L. 9) T₂ G सर्वगां जवनां नावं. T₂ G युक्तां चित्रप°. — (L. 10) K₄ N₁ D₅ S (except
T₁) विश्वासै (K₄ N₁ D₅ °श्चस्ते) मनुजैर्वृताः. S (except T₁),
which om. lines 11-12, ins. after line 10:

पाण्डवान्दर्शयामास वचनं चेदमब्रवीत् ।

— (L. 13) S कक्षन्नं शिशिरघ्नं च महाक (G₁₋₃ M₈ °कु) क्षि-
बिलौकस्तं. S (except T₁), which om. line 14, ins. after
line 13:

बोद्धव्यमिति यत्प्राह विदुरस्तदिदं तथा ।

— (L. 15) T₂ G विश्वस्तं वै (G₂ नौरथा तु) महात्मना; M
विश्वासजननाय वै (M₈ विश्वासाथमिहानयाः). — (L. 16) T₂ G
अब्रवीच्च महाबाहुः (or °बुद्धिः). K₄ Da S (except T₁)
सर्वधर्मवित्; N_{1.3} B (except B₆) सर्वशास्त्रवित्. — After
line 16, K₄ B₃ (both with v. l.), D₄ S (except
T₁) ins.:

अधिष्णिपन्धार्तराष्ट्रं सभ्रातृकुसुमारधीः ।

— (L. 17) K₄ S (except T₁) कर्णं च दुर्योधिं कूरं शकुनिं
चापि सौबलम्. — (L. 18) S (except T₁) दुर्योधनः कुलसास्य

कीर्तिधर्मप्रणाशनः. — After line 18, K₄ S (except
T₁) ins.:

गान्धारराजसहितः पितरं पातयिष्यति ।

K₄ S (except T₁) cont.: D₄ ins. after line 18:

राजा चाप्यपरिशतः खेहबद्धो दुरात्मसु ।

धृतराष्ट्रः परीतात्मा धर्मं त्यजति शाश्वतम् ।

T₂ G cont.:

वैशंपायनः ।

पाण्डवाश्चापि गत्वाथ गङ्गायास्तीरमुत्तमम् ।

निपादाधिपतिं वीरं दाशं परमधार्मिकम् ।

दीपिकाभिः कृतालोकं मार्गमाणं च पाण्डवान् ।

ददृशुः पाण्डवेयास्ते नाविकं त्वरयान्वितम् ।

निषादस्तत्र कौन्तेयानभिज्ञानं न्यवेदयत् । [5]

विदुरस्य महाबुद्धेर्लक्ष्मभाषादि यत्तदा ।

नाविकः ।

विदुरेणास्मि संदिष्टो दत्त्वा बहु धनं महत् ।

गङ्गातीरे निविष्टस्त्वं पाण्डवांस्तारयेति ह ।

सोऽहं चतुर्दशीमघ गङ्गायां अविदूरतः ।

चारैरन्वेषयाम्यसिन्धवे मृगगणान्विते । [10]

प्रभवन्तोऽथ भद्रं वो नावमारुह्य गम्यताम् ।

युक्तास्त्रिपताकां च निश्छिद्रां मन्दिरोपमाम् ।

— (L. 19) K₄ S (except T₁) तथैव (for नौरप्सु).

— (L. 20) S (except T₁) मृत्युपाशात्समावृकान्. — (L.

21) K₄ S (except T₁) ततस्तान् व्यथितान् (M सहितान्)

सर्वान्सह मात्रा परंतपान्. — (L. 22) K₄ S (except T₁)

प्रयातः (K₄ M प्रयातान्) पुनरब्रवीत्. — (L. 23) K₄ मुहुः; N

V₁ Dn D_{1.2.4} वचो (for च वो). — After line 24,

T₂ G ins.:

After 1. 137. 16, S ins.:

ततः प्रव्यथितो भीष्मः पाण्डुराजसुतान्मृतान् ।
मात्रा सहति ताञ्श्रुत्वा विललाप हरोद च ।
हा युधिष्ठिर हा भीम हा धनंजय हा यमौ ।
हा पृथे सह पुत्रैस्त्वमेकरात्रेण स्वर्गता ।
मात्रा सह कुमारस्ते सर्वे तत्रैव संस्थिताः । [5]
न हि तौ नोत्सहेयातां भीमसेनधनंजयौ ।
तरसा वेगितात्मानौ निर्भैरुमपि मन्दिरम् ।
परासुखं न पश्यामि पृथायाः सह पाण्डवैः ।

(Here follows a colophon in M MSS, only.)

T G cont.:

सर्वथा विकृतं तनु यदि ते निधनं गताः ।
धर्मराजः स निर्दिष्टो ननु विप्रैर्युधिष्ठिरः । [10]
पृथिव्यां चरतां श्रेष्ठो भविता स धनंजयः ।
सत्यव्रतो धर्मदत्तः सत्यवाक् शुभलक्षणः ।
कथं कालवशं प्राप्तः पाण्डवेयो युधिष्ठिरः ।
आत्मानमुपमां कृत्वा परेषां वर्तते तु यः ।
सह मात्रा तु कौरव्यः कथं कालवशं गतः । [15]
परिपालितश्चिरं कालं फलकाले यथा द्रुमः ।
भग्नः स्याद्वायुवेगेन तथा राजा युधिष्ठिरः ।
यौवराज्याभिषिक्तेन पितुर्येनाहृतं यशः ।
आत्मनश्च पितुश्चैव सत्यधर्मायैवृत्तिभिः ।
स ब्रह्मण्यः परप्रेक्षी हृदि शोकं निधाय मे । [20]
कालेन स हि संभग्नो धिक्कृतान्तमनर्थदम् ।
यच्च सा वनवासेन क्लेशिता दुःखभागिनी ।
पुत्रगृधृतया कुन्ती न भर्तारं मृता त्वनु ।

इत्युक्त्वा तात्समारोप्य तारयामास पाण्डवान् ।

— (L. 25) S (except T1) इत्युक्ताः सह मात्रा ते तस्मान्मुक्ता
महाभयात्. — S (except T1) om. lines 26-29. — (L.
30) K4 च मृताः; S (except T1) कौतेयाः (for वेगेन). K4
S (except T1) वनं जग्मुर्गथासुखं (G1. 2 'महानिधि'). — After
line 30, T2 G ins.:

ततस्तां तत्र तीर्त्वा तु गङ्गां भागीरथीं नदीम् ।

— T G om. colophon.

In G1. 2. 4 the passage is preceded by:

विदुरो धृतराष्ट्रस्य जानन्सर्वं मनोगतम् ।
केनायं विधिना सृष्टः कौटिल्यः कपटालयः ।
इत्येवं चिन्तयन्प्राज्ञो विदुरो विदुषां वरः ।
लोकानां दर्शयन्दुःखं दुःखितैः सह बन्धुभिः ।
मनसा चिन्तयन्पार्थान्क्रियद्वैरं गमिष्यति ।

अल्पकालं कुले जाता भर्तुः प्रीतिमवाप या ।
दग्धाद्य सह पुत्रैः सा असंपूर्णमनोरथा । [25]
एतच्च चिन्तयानस्य बहुधा व्यथितं मनः ।
अवधूय च मे देहं हृदयेऽग्निर्न दीर्यते ।
पीनस्कन्धश्चाख्वाहुर्मैरुक्कटसमो युवा ।
मृतो भीम इति श्रुत्वा मनो न श्रद्धाति मे ।
अतित्यागी च योगी च क्षिप्रहस्तो दृढायुधः । [30]
प्रवृत्तिमाल्लब्धलक्ष्यो रथयानविशारदः ।
दूरपाती त्वसंभ्रान्तो महावीर्यो महाश्रवित् ।
अदीनात्मा नरव्याघ्रः श्रेष्ठः सर्वधनुष्मताम् ।
येन प्राच्यास्तु सौवीरा दाक्षिणात्याश्च निजिताः ।
ख्यापितं येन शूरेण त्रिषु लोकेषु पौरुषम् । [35]
यस्मिञ्जाते विशोकाभूकुन्ती पाण्डुश्च वीर्यवान् ।
पुरंदरसमो जिष्णुः कथं कालवशं गतः ।
कथं तौ वृषभस्कन्धौ सिंहविक्रान्तगामिनौ ।
मर्त्यधर्ममनुभासौ यमावरिनिवर्हणौ ।

वैशंपायनः ।

तस्य विक्रान्तिं श्रुत्वा उदकं च प्रसिञ्चतः । [40]
देशकालं समाज्ञाय विदुरः प्रत्यभाषत ।
मा शोचस्त्वं नरव्याघ्र जहि शोकं महाव्रत ।
न तेषां विद्यते पापं प्राप्तकालं कृतं मया ।
तच्च तेभ्यः स उदकं विप्रशिञ्चतु भारत ।
सोऽब्रवीत्किंचिदुच्चार्य कौरवाणामशृण्वताम् । [45]
क्षत्तारमनुसंगृह्य बाष्पोत्पीडकलस्वरः ।

भीष्मः ।

कथं ते तातं जीवन्ति पाण्डोः पुत्रा महारथाः ।
कथमस्माकृते पक्षः पाण्डोर्न हि निपातितः ।

सहिता पाण्डवैः पुत्रैरिति चिन्तापरोऽभवत् ।

— (L. 11) T1 G1 'व्यां च नरश्रेष्ठो'; G2. 2. 6 'व्यां च रथश्रेष्ठो'.

— After line 39, T1 G1. 2. 4 ins.:

क गता वत्सा मां वृद्धं विहाय मृशमातुरम् ।
हा जूषे वस्ते वाष्पे निधाय हृदि मे शुचम् ।
वारणावतयात्रायां के स्तुर्वः शकुनाः पथि ।
एवमत्यायुषो लोके भविष्यन्ति प्रयासताः ।
संशया इति कैर्युयं वत्सान्दर्शय मे विधे ।
ममैव नाथा मन्त्राया मम नेत्राणि पाण्डवाः ।
हा पाण्डवा मे हा वत्सा हा सिंहशिशवो मम ।
मातङ्गा हा मदोडुङ्गा हा ममानन्दवर्धनाः ।
मम हीनस्य शुष्माभिः सर्वे लोकास्तमोवृताः ।
कदा द्रष्टासि कौन्तेयास्तरुणादित्यवर्चसः ।
दृष्ट्वा शुष्मान्कदा रंसे पूर्ववन्मम नन्दनाः ।
का गतिर्मे क वत्स्यामि कुतो द्रक्ष्यामि मे शिशून् ।
हा युधिष्ठिर हा भीम हा हा फल्गुन हा यमौ ।

कथं मत्प्रमुखाः सर्वे प्रमुक्ता महतो भयात् ।
जनी गुरुदेनेव कुमारस्य समुद्धृताः ।

[50]

वैशंपायनः ।

एवमुक्तस्तु कौरव्यः कौरवाणामशृण्वताम् ।
आचक्षे स धर्मात्मा भीष्मायाद्धुतकर्मणे ।

विदुरः ।

धृतराष्ट्रस्य शकुनेः राज्ञो दुर्योधनस्य च ।
विनाशे पाण्डुपुत्राणां कृतो मतिविलिख्यः ।
तत्राहमपि च ज्ञात्वा तस्य पापस्य निश्चयम् । [55]
तं जिघांसुरहं चापि तेषामनुमते स्थितः ।
ततो जनुगृहं गत्वा दृष्ट्वाऽस्मिन्नियोजिते ।
पृथायाश्च सपुत्राया धर्तराष्ट्रस्य शासनात् ।
ततः खनकमाहूय सुरङ्गां वै विले तदा ।

सगुहां कारयित्वा ते कुन्त्या पाण्डुसुतास्तदा । [60]
निष्क्रामिता मया पूर्वं मा स शोके मनः कृथाः ।
ततस्तु नावमारोप्य सहपुत्रां पृथामहम् ।
दत्त्वाभयं सपुत्रायै कुन्त्यै गृहमदाहयम् ।
तस्मात्ते मा स भूदुःखं मुक्ताः पापास्तु पाण्डवाः ।
निर्गताः पाण्डवा राजन्मात्रा सह परंतपाः । [65]
अग्निदाहान्महाधोरात्मया तस्मादुपायतः ।
मा स शोकमिमं कार्पांजीवन्त्येव च पाण्डवाः ।
प्रच्छन्ना विचरिष्यन्ति यावत्कालस्य पर्ययः ।
तस्मिन्पुषिष्ठिरं काले दृश्यन्ति भुवि मानवाः ।
विमलं कृष्णपक्षान्ते जगच्चन्द्रमिवोदितम् । [70]
न तस्य नाशं पश्यामि यस्य भ्राता धनंजयः ।
भीमसेनश्च दुर्धर्षो माद्रीपुत्रौ च भारत ।

Colophon.

मा गच्छत निवर्तन्व मयि कोपं विमुञ्चतान् ।

— After line 48, T₁ ins.

कथं पक्षत्वया क्षतः पाण्डोः पक्षः समुद्धृतः ।

while G₈ ins.:

कथं तव कृतं पक्षः पाण्डोनापि निपातितः ।

— For line 67, G₁ reads:

भवन्भीष्म मनःशोकं मा कार्षीः पाण्डवान्प्रति ।

मुक्ता जनुगृहादग्नेः सम्यग्जीवन्ति पाण्डवाः ।

— After line 72, G₈ ins. a colophon (Adhy. no.:

G₈ 94; G₈ 95), while T G₁, 2, 3, 4 ins.:

वैशंपायनः ।

ततः संदृष्टतर्वाङ्गो भीष्मो विदुरमब्रवीत् ।
युक्तं चैवानुरूपं च कृतं तात शुभं त्वया ।
वयं विमोक्षिता दुःखात्पाण्डुपक्षो न नाशितः ।
एवमुक्त्वा विवेशाथ पुरं जनशताकुलम् ।
कुरुभिः सहितो राजा नागरैश्च पितामहः ।
अथान्विकेयः सामात्यः सकर्णः सहसौबलः ।
सात्मजः पार्थनाशस्य स्वरत्तर्ध्वं जह्वं च ।
भीष्मस्तु राजन्दुर्धर्षो विदुरश्च महामतिः ।
जह्वति स्वरन्तौ तौ जातुपार्श्वेर्विमोचनम् ।
सत्यशीलयुगाचारैः रागैर्जनपदोद्भवैः ।
द्रोणादयस्तु धर्मैश्च तेषां ताम्मोक्षितान्विदुः ।
शौर्वेलावप्यमाहात्म्यै रूपैः प्राणबलैरपि ।
स्वस्थान्पार्थानमन्यन्त पौरजानपदास्तदा ।
अन्ये जनाः प्राकृताश्च स्त्रियश्च बहुधा तथा ।
शङ्कमाना वदन्ति स दग्धा जीवन्ति वा न वा ।

Here follows a colophon.

T₁ G₁, 2, 3 cont.:

वैशंपायनः ।

पाण्डवान्महतो दाहान्मोचयित्वा महामते ।
त्रियमाणं महाहैशैर्भवान्मां समजीवयत् ।
प्रच्छन्ना विचरिष्यन्तो यथोक्तं भवता तदा ।
न व्यक्तं तत्त्वया तात यत्र कुत्रापि न कचित् ।
इतोऽपि प्रेषयित्वासात्योगक्षेमं विचारय ।
दूरादूरतरं पार्थान्प्रस्थापय वनावनम् ।
तत्र तत्र प्रेषयित्वा दूतानां सात्युर्भास्तव ।
योगक्षेमं पाण्डवानां गृहं सम्यग्विचारय ।
भीष्मेणेत्थं समादिष्टो विदुरः खनकं पुनः ।
युसं तं प्रेषयामास खनकं जनमेजय ।
सोऽपि गत्वा पृथापुत्रान्दृष्ट्वा सिद्धवटे तदा ।
न्लेच्छभाषां वदन्नेव विदुरेण पुरेरिताम् ।
रात्रौ पाण्डुसुतान्दृष्ट्वा सान्त्वयित्वा वचोऽब्रवीत् ।

खनकः ।

आयुष्मद्भिर्न भेतव्यं भवद्भिः कौरवा न हि ।
जानन्ति जीवतो युष्मान्निश्चितोऽभूद्वन्मृतौ ।
जानाति युष्मान्गाह्नेयो विदुरेण प्रवोषितः ।
शनैः शनैश्च गन्तव्यं न भीला त्वरया न च ।
दक्षिणां दिशमाश्रित्य वटकाननमुत्तमम् ।
विद्यते भारतश्रेष्ठास्तत्र गच्छन्तु निर्भयाः ।
सर्वप्रवास एतान्भवतां पुण्यशीलिनाम् ।
क्षमावतां च युष्माकं सुखोदकं भविष्यति ।
इत्याह विदुरो युष्मान्मया तत्कथितं शुभाः ।
युष्मभ्यं यामि भद्रं वो गच्छतादिष्टमार्गाः ।

वैशंपायनः ।

निवृत्ते खनकेनेत्थं पाण्डवा जनमेजय ।
किमकुर्वत ते सर्वे शृणु राजन्पितामहाः ।

87

After 1. 143. 15, S ins.:

महतोऽत्र स्त्रियं कामाद्वाधितां त्राहि मामपि ।
 धर्मार्थकाममोक्षेषु दयां कुर्वन्ति साधवः ।
 तं तु धर्ममिति प्राहुर्मुनयो धर्मेवत्सलाः ।
 दिव्यज्ञानेन पश्यामि अतीतानागतानहम् ।
 तस्माद्वक्ष्यामि वः श्रेय आसन्नं सर उत्तमम् । [5]
 अद्यासाद्य सरः स्नात्वा विश्रम्य च वनस्पतौ ।
 श्वः प्रभाते महद्भूतं प्राहुर्भूतं जगत्पतिम् ।
 व्यासं कमलपत्राक्षं दृष्ट्वा शोकं विहास्यथ ।
 धृतराष्ट्राद्विवासश्च दहनं वारणावते ।
 त्राणं च विदुरासुभ्यं विदितं ज्ञानचक्षुषा । [10]
 आवासे शालिहोत्रस्य स वो वासं विधास्यति ।
 वर्षवातातपसहः अयं पुण्यो वनस्पतिः ।
 पीतमात्रे तु पानीये क्षुत्पिपासे विनश्यतः ।
 तपसा शालिहोत्रेण सरो वृक्षश्च निर्मितः ।
 कादम्बाः सारसा हंसाः कुर्यः कुरैः सह । [15]
 खवन्ति मधुरं गीतं गान्धर्वस्वनमिश्रितम् ।

वैशंपायनः ।

तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा कुन्ती वचनमब्रवीत् ।
 युधिष्ठिरं महाप्राज्ञं सर्वशास्त्रविशारदम् ।
 त्वं हि धर्मभृतां श्रेष्ठ मयोक्तं शृणु भारत ।
 राक्षसेषा हि वाक्येन धर्मं वदति साधु वै । [20]
 भावेन दुष्टा भीमं सा किं करिष्यति राक्षसी ।
 भजतां पाण्डवं वीरमपस्यार्थं यदीच्छसि ।

88

After 1. 143. 18, S ins.:

प्राक् संध्यातो विमोक्तव्यो रक्षितव्यश्च नित्यशः ।
 एवं रमस्व भीमेन यावद्भर्तस्य वेदनम् ।
 एष ते समयो भद्रे शुश्रूष्यश्चाप्रमत्तया ।
 नित्यानुकूलया भूत्वा कर्तव्यं शोभनं त्वया ।

Colophon.

वैशंपायनः ।

युधिष्ठिरेणैवमुक्ता कुन्त्या चङ्क्षेऽधिरोपिता । [5]
 भीमार्जुनान्तरगता यमाभ्यां च पुरस्कृता ।
 तिर्यग्युधिष्ठिरे याति हिडिम्बा भीमगामिनी ।

88

M om. lines 1-4 and the colophon. — For the details of the colophon cf. v. 1. 1. 143. 18. — For lines 5-7, M subst.:

शालिहोत्रसरो रम्यमासेदुस्ते जलार्थिनः ।
 तत्तयेति प्रतिज्ञाय हिडिम्बा राक्षसी तदा । [10]
 वनस्पतितलं गत्वा परिसृज्य गृहं यथा ।
 पाण्डवानां च वासं सा कृत्वा पर्णमयं तथा ।
 आत्मनश्च तथा कुन्त्या एकोद्देशे चकार सा ।
 पाण्डवास्तु ततः स्नात्वा शुद्धाः संध्यामुपास्य च ।
 तृपिताः क्षुरिपासार्ता जलमात्रेण वर्तयन् ।
 शालिहोत्रस्तदा ज्ञात्वा क्षुधातान्पाण्डवांस्तदा । [15]
 मनसा चिन्तयासास पानीयं भोजनं महन् ।
 ततस्ते पाण्डवाः सर्वे विश्रान्ताः पृथया सह ।
 यथा जनुगृहे वृत्तं राक्षसेन कृतं च यत् ।
 कृत्वा कथा बहुविधाः कथान्ते पाण्डुनन्दनम् ।
 कुन्ती राजसुता वाक्यं भीमसेनमथाब्रवीत् । [20]
 यथा पाण्डुस्तथा मान्यस्तत्र ज्येष्ठो युधिष्ठिरः ।
 अहं धर्मविधानेन मान्या गुरुतरी तव ।
 तस्मात्पाण्डुहितार्थं मे युवराज हितं कुरु ।
 निकृता धार्तराष्ट्रेण पापेनाकृतवृद्धिना ।
 दुष्कृतस्य प्रतीकारं न पश्यामि वृकोदर । [25]
 तस्मात्कतिपयाहेन योगक्षेमं भविष्यति ।
 क्षेमं दुर्गमिमं वासं वसिष्ण्यामो यथासुखम् ।
 इदमद्य महदुःखं धर्मकृच्छ्रं वृकोदर ।
 दृष्ट्वैव त्वां महाप्राज्ञ अनङ्गेनाभिचोदिता ।
 युधिष्ठिरं च मां चैव वरयामास धर्मतः । [30]
 धर्मार्थं देहि पुत्रं त्वं स नः श्रेयः करिष्यति ।
 प्रतिवाक्यं तु नेच्छामि ह्यावाभ्यां वचनं कुरु ।

89

After 1. 143. 26, Ds S ins.:

यथा च सुकृती स्वर्गे मोदतेऽप्सरसा सह ।
 स तथा परमप्रीतस्तथा रेमे महाद्युतिः ।
 शुभं हि जघनं तस्याः सुवर्णमणिमेखलम् ।
 न तत्तर्प सुदा मृद्गन्भीमसेनो मुहुर्मुहुः । [5]
 रमयन्ती ततो भीमं तत्र तत्र मनोजवा ।
 सा रेमे तेन संहर्षादतृप्यन्ती मुहुर्मुहुः ।
 अहःसु विचरन्ती सा निशाकालेषु पाण्डवम् ।
 आनीय वै स्वके गेहे दर्शयामास मातरम् ।
 भ्रातृभिः सहितो नित्यं स्वपते पाण्डवस्तदा ।
 कुन्त्याः परिचरन्ती सा तस्याः पार्श्वेऽवसन्निशाम् । [10]

एवमुक्त्वा तदा तत्र हिडिम्बा सह भारत ।

89

M om. lines 1-6. — (L. 5) = (var.) 1. 143. 27^{ab}.
 — (L. 7) G1.2 M रमयन्ती (for विचरन्ती).

कामांश्च सुखवासादीनानयित्यति भोजनम् ।
तस्यां रात्र्यां व्यतीतायामाजगाम महाव्रतः ।
पाराशर्यो महाप्राज्ञो दिव्यदर्शी महातपाः ।
तेऽभिवाद्य महात्मानं कृष्णद्वैपायनं तदा ।
तस्थुः प्राञ्जलयः सर्वे सन्तुषा चैव माधवी । [15]

90

This passage was found to be only a *repetition* (with v. l.) of l. 145. 25-37, and is therefore not cited here *in extenso*. The passage is followed by a colophon (*adhy. no. 61*).

91

After l. 148. 5, S ins.:

पुरुषादकेन रौद्रेण भक्ष्यमाणा दुरात्मना ।
अनाथा नगरी नाथं त्रातारं नाधिगच्छति ।
गुहायां च वसन्तत्र बाधते सततं जनम् ।
स्त्रियो बालांश्च वृद्धांश्च यूनश्चापि दुरात्मवान् ।
अत्र मन्त्रैश्च होमैश्च भोजनैश्च स राक्षसः । [5]
इंडितो द्विजमुख्यैश्च पूजितश्च दुरात्मवान् ।
यदा च सकलानेवं प्रसूद्यति राक्षसः ।
अथैनं ब्राह्मणाः सर्वे समये समयोजयन् ।
मासान्कामाद्वधी रक्षो दास्यामस्ते सदा वयम् ।
पर्यायेण यथाकाममिह मांसोदनं प्रभो । [10]
अन्नं मांससमायुक्तं तिलचूर्णसमन्वितम् ।
सर्पिषा च समायुक्तं व्यञ्जनैश्च विभूषितम् ।
स्रजश्चित्रास्त्रिलोमान्पिण्डाल्लोकापपुरासवान् ।
श्रुताश्रुतान्पानकुम्भान्स्थूलमांसं श्रुताश्रुतम् ।
सर्पिःकुर्मणांश्च विविधानन्यांश्च विविधान्वहून् । [15]
अथ सिद्धैः समायुक्तैस्तिलचूर्णैः समाकुलान् ।
कुलाकुलाच्च पुरुषं बलीवदौ च कालको ।

91

(L. 1) Hypermetric! T₁ Gs पुरुषादेन रौद्रेण; T₂ G₄-s M तेनेवं पुरुषादेन. — (L. 7) M त कुलान्वेव. — (L. 8) M (except M₃) संन्ययोज. — Gs M om. lines 11-12. — (L. 13) T₁ G₁-s पिण्डाल्लोकांस्तथापुपान्स्पर्षं बहुविधोदनं. — M om. lines 14-16. — (L. 14) G₁.s श्रुतानि मांसानि पानपूर्णधदानि. — After line 14, G₁.s ins.:

वन्यमाहिषवारार्हं भाहूकं च श्रुताश्रुतम् ।

— (L. 17) M 'वं युवानं बलिर्नु प्रभो. — For lines 18-19 T₁ G₁-s subst. एतद्भग्नं प्रदास्यामः समये यदि तिष्ठसि. — (L. 20) M वचः प्रतिगृहीतवान्. — (L. 21) T₁ G₁.s परचक्राटवी-

प्राप्त्यसि त्वमसंकुदो रक्षोभागं प्रकल्पितम् ।
तिष्ठेह समयेऽस्माकमित्ययाचन्त तं द्विजाः ।
बाढमित्येव तद्रक्षस्तद्वचः प्रत्यगृह्यत । [20]
परचक्राच्च विभ्यंश्च रक्षणं स करोति च ।
तस्मिन्भागे विनिर्दिष्टे चास्थितः समयं बली ।

92

For l. 151. 1, Ds (see footnotes) S subst.:

वैशंपायनः ।

अथ रात्र्यां व्यतीतायां भीमसेनो महाबलः ।
ब्राह्मणं समुपागम्य वाक्यं चेदमुवाच ह ।

भीमसेनः ।

अपदस्त्वं मोचयेयं सपुत्रं ब्राह्मणप्रिय ।
मा भैषी राक्षसात्तस्मान्मां ददातु बलिं भवान् ।
इह मामाशितं कर्तुं प्रयतस्व द्विजोत्तम । [5]
अथात्मानं प्रदास्यामि तस्मै घोराय रक्षसे ।
त्वरध्वं किं विलम्बध्वं मा चिरं कुरुतानवाः ।
व्यवस्येयं मम प्राणैर्युष्मात्रक्षितुमद्य वै ।

वैशंपायनः ।

एवमुक्तस्तु भीमेन ब्राह्मणो भरतर्षभ ।
सुहृदां तत्समाख्याय ददावन्नं सुसंस्कृतम् । [10]
पिशितोदनमाजहुरथास्मै पुरवासिनः ।
सघृतं सोपदंशं च सूर्पैर्नानाविधैः सह ।
तदक्षित्वा भीमसेनो मांसानि विविधानि च ।
मोदकानि च मुख्यानि चित्रोदनचयान्वहून् ।
ततोऽपिबद्धधिघटान्मुबहुन्द्वाणसंमितान् । [15]
तस्य भुक्तवतः पौरा यथावत्समुपार्जितम् ।
उपजहुर्भूतभागं समृद्धमनसस्तदा ।
ततो रात्र्यां व्यतीतायां सव्यञ्जनदधिष्ठितम् ।
समारुह्यान्नसंपूर्णं शकटं स वृकोदरः ।
प्रययौ तूर्यनिघोषैः पौरैश्च परिवारितः । [20]

केभ्यः; Gs 'क्रातु भूतेभ्यो; M 'क्राटवीभ्यश्च.

92

Ds (which has many v. l. mostly ignored here) ins. lines 2-17 of this passage after l. 151. 1st, and lines 19-46 after 1st. — (L. 2) T G (Gs om.) एतद् (for चेदम्). — (L. 5) M 'ह मामशितं क'. T₁ स्वके गृहे; Gs M सकृद्देह; Gs भवद्देह (for द्विजो). — After line 5, Ds ins.:

श्रेण मे गता रात्रिर्भुक्त्वा तु बलवानहम् ।

(L. 17) G₄ महाभागं; M भूतं भागं. — (L. 41) G₁.s M 'ज्यं हि (G₁.s स्यात्) शवस्पर्शं.

आत्मानमेषोऽन्नभृतो राक्षसाय प्रदास्यति ।
 तरुणोऽप्रतिरूपश्च दृढ औदरिको युवा ।
 बाग्भिरेवंप्रकाराभिः स्तूयमानो वृकोदरः ।
 चुचोद स बलीवदौ युचौ सर्वाङ्गकालकौ । [25]
 वादित्राणां प्रणादेन ततस्तं पुरुषादकम् ।
 अभ्यगच्छत्सुसंहृष्टः स तत्र मनुजैर्वृतः ।
 संप्राप्य स च तं देशमेकाकी समुपाययौ ।
 पुरुषादभयाङ्गीतस्तत्रैवासीज्जनमजः ।
 स गत्वा दीर्घमध्वानं दक्षिणामभितो दिशम् । [30]
 यथोपदिष्टमुद्देशे ददर्श विटपद्रुमम् ।
 केशमज्जास्थिमेषोभिर्बाहुभिरुचैरपि ।
 आङ्गैः शुष्कैश्च संकीर्णमभितोऽथ वनस्पतिम् ।
 गुप्रकङ्कबलच्छन्नं गोमायुगणसंकुलम् ।
 उग्रगन्धमचक्षुष्यं इमशानमिव दारुणम् ।
 तं प्रविश्य महावृक्षं चिन्तयामास वीर्यवान् । [35]
 यावन्न दृश्यते रक्षो बकस्तु बलदर्पितः ।
 आवितं विविधैर्भोज्यैरन्नैर्गिरिनिमैरिदम् ।
 शकटं सूपसंपूर्णं यावद्द्रक्ष्यति राक्षसः ।
 तावदेव हि भोक्ष्येऽहं दुर्लभं वै पुनर्भवेत् । [40]
 विप्रकीर्येत सर्वं हि प्रयुद्धे मयि रक्षसा ।
 अभोज्यं च शवं स्पृष्ट्वा निगृहीते बके भवेत् ।
 स त्वेवं भीमकर्मा तु भीमसेनोऽभिलक्ष्य च ।
 उपविष्टः शनैरन्नं प्रभुङ्क्ते स परं वरम् ।
 ते ततः सर्वतोऽपश्यन्नुमानारुह्य नागराः । [45]
 नारक्षो बलिमश्रीयादेवं बहु च मानवाः ।
 भुङ्क्ते ब्राह्मणरूपेण बकोऽयमिति चाब्रुवन् ।
 स तं हसति तेजस्वी तदन्नमुपयुज्य च ।

93

M ins. after l. 151. 18: T G, after l. 151. 20:

जग्राह भीमः पाणिभ्यां गृहीत्वा चैनमाक्षिपत् ।

आक्षिप्तो भीमसेनेन पुनरेवोत्थितो हसन् ।
 आलिङ्ग्यापीड्य चैवैनं न्यहनद्रुधातले ।
 भीमो व्यसर्जयन्नैनं समाश्रयसिंहि चेत्यपि ।
 आस्फोटयामास बली उत्तिष्ठेति च सोऽब्रवीत् । [5]
 समुत्पत्य ततः क्रुद्धो रूपं कृत्वा महत्तरम् ।
 विरूपः सहसा तस्थौ तर्जयित्वा वृकोदरम् ।
 अहसद्भीमसेनोऽथ राक्षसं भीमदशनम् ।
 भीमसेनस्तु जग्राह ग्रीवायां भीमदशनम् । [10]
 भुजाभ्यां जानुनैकेन पृष्ठे समभिपीडयत् ।
 ततः क्रुद्धो विसृज्यैनं स भीमस्तस्य रक्षसः ।
 स्वां कटीमीषदुक्षिप्य बाहू चैव परामृशत् ।
 तस्य बाहू समादाय त्वरमाणो वृकोदरः ।
 उक्षिप्य चावधूयैनं पातयन्बलवान्भुवि ।
 तं तु वामेन पादेन क्रुद्धो भीमपराक्रमः । [15]
 उरस्थेन समाजघ्ने भीमस्तु पतितं भुवि ।
 स संक्रुद्धः समुत्पत्य भीममभ्यहनद्भृशम् ।
 व्यात्ताननो वीसृजिह्वो बाहुमुद्यम्य दक्षिणम् ।
 तेनाभिद्रुत्य क्रुद्धेन भीमो मूर्ध्नि समाहतः । [20]
 मुष्टिना जानुना चैव वामपार्श्वे समाहतः ।
 एवं निहन्यमानः सत्राक्षसेन बलीयसा ।
 रोषेण महताविष्टो भीमो भीमपराक्रमः ।
 ततः क्रुद्धः समुत्पत्य भीमो जग्राह राक्षसम् ।
 तावन्व्योन्यं पीडयन्तौ पुरुषादवृकोदरौ । [25]
 मत्ताविव महानागावन्व्योन्यं विचकर्षतुः ।
 बाहुविक्षेपशब्देन भीमराक्षसयोस्तदा ।
 वेत्रकीयपुरी सर्वा वित्रस्ता समपद्यत ।
 तयोर्वेगेन महता तत्र भूमिरकम्पत ।
 पादपान्वीरुधश्चैव चूर्णयामासनुश्च तौ । [30]
 समागतौ च तौ वीरावन्व्योन्यवधकाङ्क्षितौ ।
 अदमभिः पादवेगैश्च चूर्णयामासनुस्तदा ।
 अथ तं लोकयित्वा तु भीमसेनो महाबलः ।

93

(L. 3) T₁ G₁₋₂ M आविध्य (for आपीड्य). — (L. 5)
 M उत्तिष्ठेति चात्र. — (L. 6) M transp. समुत्पत्य and
 ततः क्रुद्धः. — (L. 7) M सहसोत्तस्थौ. — (L. 9) G₁₋₂ अंसे
 (G₂ असौ) गृहीत्वा पाणिभ्यां पृष्ठतश्च व्यवस्थितः. — (L. 10) M
 बाहु (for भुजा). G₁₋₂ जानुभ्यां पीडयित्वा पातयामास भूतले.
 — (L. 11) G₁₋₂ राक्षसं क्रोधदीपितम्; M भीमस्तस्य तु रक्षसः.
 — For lines 17-19 G₁₋₂ subst.:

क्रुद्धः सोऽपि समुत्पत्य वेगेन महता रुषा ।
 उद्भृत्य पाणियुगलं भीमस्फोरस्यपातयत् ।
 व्यात्ताननेन बोरेण लम्बजिह्वेन रक्षसा ।
 दक्षिणं बाहुमुद्यम्य तेनाभिद्रुत्य वेगितः ।

क्रुद्धेन भीमो भीमेन वेगान्मूर्ध्नि समाहतः ।
 — (L. 20) G₁₋₂ जानुभ्यां चैव मुष्टिभ्यां. G₂₋₅ वामे पार्श्वे
 समर्पितः. — (L. 25) M व्यपकर्षतुः. — (L. 28-29)
 — (var.) l. 151. 20. — After line 30, G₁₋₂₋₄ ins.:

गिरिमिगिरिस्थैश्च पाषाणैः पर्वतच्युतैः ।

— (L. 31) G₁₋₂₋₄ अन्योन्यं ताडयन्तौ तौ; M आत्मनः पादवेगेन.
 — After line 31, G₁₋₂₋₄ ins.:

आयामविस्तराभ्यां च परितो योजनत्रयम् ।
 निर्महीरुहपाषाणं गिरिकुञ्जलतावयम् ।
 चक्रजुहुंद्धुर्मैतौ कूर्मपुष्टोपमां महीम् ।
 मुहूर्तमेवं संयुज्वा समं रक्षःकुरुत्तमौ ।
 ततो रक्षोविनाशाय मतिं कृत्वा वृकोदरः ।

अगृह्णात्परिरभ्येन बाहुभ्यां भरतर्षभ ।
जानुभ्यां परिजग्राह भीमसेनो बकं बलात् ।
विस्फुरन्तं महाकार्यं विचकर्ष महाबलः । [35]
विकृष्यमाणो भीमेन कर्षश्च युधि पाण्डवम् ।
समयुज्यत तीव्रेण श्रमेण पुरुषादकः ।

94

After adhy. 155, D4 marg. sec. m. ins.:

ब्राह्मण उवाच ।

ततः सा ववृधे बाला याज्ञसेनी द्विजोत्तम ।
क्रमेण यौवनं प्राप्ता मन्मथानलदीपिका ।
दृष्ट्वा तामनवद्याङ्गीं दुपदो हृष्टमानसः ।
यदृच्छया संचरन्तीमास्थाने समभाषत । [5]
अर्जुनाय ददामीति हृदयं व्यावृणोत्तदा ।
श्रुत्वा दुपदराजस्य वचनं व्यथितस्तदा ।
मञ्जी वसुपदो नाम शनैरिदमभाषत ।
कुन्त्या सह महेष्वासाः पाण्डवा राजसत्तम ।
दग्धा जतुगृहे सुप्ता दुर्योधनधिया रहः ।
अर्जुनाय कथं दद्याः पाञ्चालीं पृषतात्मजाम् । [10]
तस्य वाक्यं तु नृपतिः श्रुत्वा प्रव्यथितोऽभवत् ।
व्यथितं दुपदं दृष्ट्वा पुरोधा ज्ञानसागरः ।
जानामि शकुनाद्राजन्न दग्धास्तेत्यभाषत ।
हृष्टोऽथ नृपतिः प्राह द्रष्टव्यास्ते कथं द्विज ।

ज्ञानसागर उवाच ।

स्वयंवरेण द्रष्टासि तत्कुरुष्व नराधिप । [15]
तच्छ्रुत्वा सर्वपाञ्चालाः साधु साध्विति चाब्रुवन् ।
ततः संघोषयामास दुहितुश्च स्वयंवरम् ।
फाल्गुने मासि सप्तम्यामितः सप्ततिमेऽहनि ।
मञ्चांश्च कारयामास राजयोग्यान्बहून्वृषः ।
मेरुमन्दरसंकाशान्खर्णरत्नपरिच्छदान् । [20]
दुपदश्च धनुश्चित्रं दुरानामं क्षितीश्वरैः ।
कारयामास शुल्कार्थमर्जुनस्य दिदक्षया ।
मत्स्ययज्ञं च कृतवान्दूरे वर्णपरिष्कृतम् ।
अनेन धनुषा यो वै शरेणेमं जलेचरम् ।

पातयिष्यति यो जायां पाञ्चालीं स्वां करिष्यति । [25]
इतस्तदुत्सवदिनं समीपे वर्तते द्विजाः ।
राजानो राजपुत्राश्च पृथिव्यां ये विलासिनः ।
प्रयान्ति च तथा विप्राः सूतमागधवन्दिनः ।
अहं तदुत्सवं द्रष्टुं यामि द्रव्यार्जनाय च ।
भवतां गमने बुद्धिः प्रयतध्वं द्विजोत्तमाः । [30]
इति वः सर्वमाख्यातं यथादृष्टं यथाश्रुतम् ।

95

After adhy. 155, S ins. the foll. addl. adhy.:

ब्राह्मणः ।

श्रुत्वा जतुगृहे वृत्तं ब्राह्मणाः सपुरोहिताः ।
पाञ्चालराजं दुपदमिदं वचनमब्रुवन् ।
धार्तराष्ट्राः सहामात्या मन्त्रयित्वा परस्परम् ।
पाण्डवानां विनाशाय मतिं चक्रुः सुदुष्कराम् । [5]
दुर्योधनेन प्रहितः पुरोचन इति श्रुतः ।
वारणावतमासाद्य कृत्वा जतुगृहं महत् ।
तस्मिन्गृहे सुविश्वस्तान्पाण्डवान्पृथया सह ।
अर्धरात्रे महाराज दग्धवान्स पुरोचनः ।
अग्निना तु स्वयमपि दग्धः क्षुद्रो नृशंसवत् ।
एतच्छ्रुत्वा तु संहृष्टो धृतराष्ट्रः सबान्धवः । [10]
श्रुत्वा तु पाण्डवान्दग्धान्धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः ।
अल्पशोकः प्रहृष्टात्मा शशास विदुरं तदा ।
पाण्डवानां महामाज्ञं कुरु पिण्डोदकक्रियाम् ।
एतावदुक्त्वा करुणो धृतराष्ट्रस्तु मारिषः ।
अद्य पाण्डुर्मृतः क्षतः पाण्डवानां विनाशने । [15]
अहो विधिवशादेव गतास्ते यमसादनम् ।
इत्युक्त्वा प्रारुदत्तं धृतराष्ट्रः ससौबलः ।
श्रुत्वा भीष्मेण विधिवत्कृतवानौर्ध्वदेहिकम् ।
पाण्डवानां विनाशाय कृतं कर्म दुरात्मना ।
एवं कार्यस्य कर्ता तु न दृष्टो न श्रुतः पुरा । [20]
एतद्वृत्तं महाराज पाण्डवान्प्रति नः श्रुतम् ।
श्रुत्वा तु वचनं तेषां यज्ञसेनो महामतिः ।
यथा तज्जनकः शोचेदौरसस्य विनाशने ।

दन्तान्कटिकटीकृत्य दृष्ट्वा च दशनच्छदम् ।
नेत्रे संवृत्य विकटं तिर्यक्वैक्षत राक्षसम् ।
अथ जानुप्रहारैश्च सुभिर्बज्रसंनिभैः ।
घोरैः पादप्रहारैश्च क्षोभयामास राक्षसम् ।

After line 33, G1.2 ins.:

जानुभ्यां पार्श्वयोः कुक्षौ पृष्ठे वक्षसि जघ्नवान् ।
भग्नोरुपादकूचैश्च विस्त्रसद्देहवन्धनः ।
प्रस्वेदो दीर्घनिःश्वासो निर्यज्जिह्वाक्षितारकः ।
अजाण्डास्फोटनं कुर्वन्नाक्रोशद्वाससंचयैः ।

[944]

भूमौ निपत्य लुठे दण्डाहत इवोरगः ।
Lines 34-37 repeat (with v. l.) 1. 151. 17^{ed}, 18^{ed},
and 19. — (L. 34) T1 G2 M बाहु" (for जानु").
— (L. 36) G1.2 M "माणो वेगेन पाण्डवेन बलीयसा.

95

After line 15, T1 G2.5.6 M6-8 ins.:

तस्माद्गागीरथीं गत्वा कुरु पिण्डोदकक्रियाम् ।
— (L. 18) T1 G2.3 M विदुरः (for विधिवत्). — (L. 34)

तथातप्यत पाञ्चालः पाण्डवानां विनाशने ।
 समाहूय प्रकृतयः सहिताः सर्वबान्धवैः । [25]
 कारुण्यादेव पाञ्चालः प्रोवाचेदं वचस्तदा ।
 अहो रूपमहो धैर्यमहो वीर्यं च शिक्षितम् ।
 चिन्तयामि दिवारात्रमर्जुनं प्रति बान्धवाः ।
 भ्रातृभिः सहितो मात्रा सोऽदृष्टत हुताशने ।
 क्रिमाश्चर्यमितो लोके कालो हि दुरतिक्रमः । [30]
 मिथ्याप्रतिज्ञो लोकेषु किं वदिष्यामि सांप्रतम् ।
 अन्तर्गतेन दुःखेन दह्यमानो दिवानिशम् ।
 यजोपयाजौ सत्कृत्य याचितौ तु मयानघाः ।
 भारद्वाजस्य हन्तारं देवीं चाप्यर्जुनस्य वै ।
 लोकस्तद्वेद यच्चैव तथा याजेन नः श्रुतम् । [35]
 याजेन पुत्रकामीयं हुत्वा चोत्पादितानुभौ ।
 छष्टदुष्टश्च कृष्णा च मम तुष्टिकरावुभौ ।
 किं करिष्यामि ते नष्टाः पाण्डवाः पृथया सह ।
 इत्येवमुक्त्वा पाञ्चालः शुश्रोच परमातुरः ।
 दृष्ट्वा शोचन्तमत्यर्थं पाञ्चालं चेदमब्रवीत् । [40]
 पुरोधाः सत्त्वसंपन्नः सम्यग्विद्याविशेषवान् ।
 वृद्धानुशासने युक्ताः पाण्डवा धर्मचारिणः ।
 तादृशा न विनश्यन्ति नैव यान्ति पराभवम् ।
 मया दृष्टमिदं सत्यं शृणु त्वं मनुजाधिप ।
 ब्राह्मणैः कथितं सत्यं वेदेषु च मया श्रुतम् । [45]
 बृहस्पतिमतेनाथ पौलोम्यापि पुरा श्रुतम् ।
 नष्ट इन्द्रो विसग्रन्ध्यामुपश्रुत्या विदर्शितः ।
 उपश्रुतिर्महाराज पाण्डवार्थं मया श्रुत ।
 यत्र वा तत्र जीवन्ति पाण्डवास्ते न संशयः ।
 मया दृष्टानि लिङ्गानि इहैवैष्यन्ति पाण्डवाः । [50]
 यन्निमित्तमिहायान्ति तच्छृणुष्व नराधिप ।
 स्वयंवरः क्षत्रियाणां कन्यादाने प्रदर्शितः ।
 स्वयंवरस्तु नगरे घुष्यतां राजसत्तम ।
 यत्र वा निवसन्तस्ते पाण्डवाः पृथया सह ।
 दूरस्था वा समीपस्थाः स्वर्गस्था वापि पाण्डवाः । [55]
 श्रुत्वा स्वयंवरं राजन्समेष्यन्ति न संशयः ।
 तस्मात्स्वयंवरो राजन्घुष्यतां मा चिरं कृथाः ।
 श्रुत्वा पुरोहितेनोक्तं पाञ्चालः प्रीतिमांस्तदा ।
 घोषधामास नगरे द्रौपद्यास्तु स्वयंवरम् ।

पुष्यमासे तु रोहिण्यां शुक्लपक्षे शुभे तिथौ । [60]
 दिवसैः पञ्चसप्तत्या भविष्यति स्वयंवरः ।
 देवगन्धर्वयक्षाश्च ऋषयश्च तपोधनाः ।
 स्वयंवरं द्रष्टुकामा गच्छन्त्येव न संशयः ।
 तव पुत्रा महात्मानो दर्शनीया विशेषतः ।
 यदृच्छया तु पाञ्चाली गच्छेद्वा मध्यमं पतिम् । [65]
 को हि जानाति लोकेषु प्रजापतिविधिं शुभम् ।
 तस्मात्सपुत्रा गच्छेथा ब्राह्मणि यदि रोचते ।
 नित्यकालं सुभिक्षास्ते पाञ्चालास्तु तपोधने ।
 यज्ञसेनस्तु राजासौ ब्रह्मण्यः सत्यसंगरः ।
 ब्रह्मण्या नागराः सर्वे ब्राह्मणाश्चातिथिप्रियाः । [70]
 नित्यकालं प्रदास्यन्ति आगन्तूणामयाचितम् ।
 अहं च तत्र गच्छामि ममैभिः सह शिष्यकैः ।
 एकसार्थः प्रयातासो ब्राह्मण्या यदि रोचते ।
 वैशंपायनः ।
 एतावदुक्तवा वचनं ब्राह्मणो विरराम ह ।
 Colophon.

96

After adhy. 157, S (except Gs) ins.:

वैशंपायनः ।

ते प्रयाता नरव्याघ्रा मात्रा सह परंतपाः ।
 ब्राह्मणान्गच्छतोऽपश्यन्पाञ्चालान्सगणान्बहून् ।
 अथ ते ब्राह्मणा ऊचुः पाण्डवान्धर्मचारिणः ।
 क्व भवन्तो गमिष्यन्ति कुतो वागच्छतेति ह ।

युधिष्ठिरः ।

प्रयातानेकचक्रायाः सोऽर्द्यान्देवदर्शिनः । [5]
 भवन्तो नोऽभिजाजन्तु सहितान्मातृचारिणः ।
 गच्छतो नस्तु पाञ्चालान्द्रुपदस्य पुरीं प्रति ।
 इच्छामो भवतो ज्ञातुं महत्कौतूहलं हि नः ।

ब्राह्मणाः ।

एकसार्थं प्रयाताः स्म वयमप्यत्र गामिनः ।
 तत्राप्यद्भुतसंकाश उत्सवो भविता महान् । [10]
 ततस्तु यज्ञसेनस्य द्रुपदस्य महामनः ।
 यासावयोनिजा कन्या स्थास्यते सा स्वयंवरे ।
 दर्शनीयानवद्याङ्गी सुकुमारी यशस्विनी ।

G_{2.8} M तथार्जुने (for अर्जुनस्य वै). — (L. 46) T₁ G₈
 'सुतेनाहं'; G_{2.6} M₆₋₈ 'मुखेनाथ' (for 'मतेनाथ'). — After
 line 63, T₁ G₁ M₆₋₈ ins.:

तत्रत्यस्तदहं श्रुत्वा स्वगृहोत्सवबान्धवः ।

अर्थार्थी त्वरितो द्रष्टुं यामि यास्यथ सत्तमाः ।

— (L. 71, 73) T₁ G_{1.2.6} M₆₋₈ आमंत्रणम् (for आगन्तू-
 णाम्), and ब्राह्मणि (for ब्राह्मण्या). Colophon. Adhy.

no.: T₁ 162; T₂ G_{2.4.5} 115; G₁ 117; G₈ 112;
 G₆ M 116.

96

(L. 6) M भवतो हि (M₆ 'तोभिः'; M₈ 'तोपि') विजानंतु.

— (L. 11) G_{2.8} M यज्ञसेनस्य दुहिता (for the prior
 half). — After line 12, G₄ ins.:

धृष्टद्युम्नस्य भगिनी द्रोणशत्रोः प्रतापिनः ।
जातो यः पावकाच्छूरः सशरः सशरासनः । [15]
सुसमिद्धान्महाभागः सोमकानां महारथः ।
तस्मिन्संजायमाने च वागुवाचाशरीरिणी ।
एष सृष्टुश्च शिष्यश्च भारद्वाजस्य जायते ।
स्वसा तस्य तु वेद्याश्च जाता तस्मिन्महामखे ।
स्त्रीरत्नमसितापाङ्गी श्यामा नीलोत्पलं यथा । [20]
तां यज्ञसेनस्य सुतां द्रौपदीं परमस्त्रियम् ।
गच्छामस्तत्र वै द्रष्टुं तं चैवास्याः स्वयंवरम् ।
राजानो राजपुत्राश्च यज्वानो भूरिदक्षिणाः ।
स्वाध्यायवन्तः शुचयो महात्मानो धृतव्रताः ।
तरुणा दर्शनीयाश्च बलवन्तो दुरासदाः । [25]
महारथाः कृतास्त्राश्च समेष्यन्तीह भूमिपाः ।
ते तत्र विविधं दानं विजयार्थं नरेश्वराः ।
प्रदास्यन्ति धनं गाश्च भक्ष्यं भोज्यं च सर्वशः ।
प्रतिलभ्य च तत्सर्वं दृष्ट्वा कृष्णां स्वयंवरे ।
यं च सा क्षत्रियं रक्षे कुमारी वरयिष्यति । [30]
नटा वैतालिकाश्चैव नर्तकाः सूतमागधाः ।
नियोधकाश्च देशेभ्यः समेष्यन्ति महाबलाः ।
एतत्कौतूहलं तत्र दृष्ट्वा वै प्रतिगृह्य च ।
सहास्राभिर्महात्मानो मात्रा सह निवर्त्यथ ।
दर्शनीयांश्च वः सर्वानेकरूपानवस्थितान् । [35]
समीक्ष्य कृष्णा वरयेत्संगत्यान्यतमं पतिम् ।
अयमेकश्च वो आता दर्शनीयो महाभुजः ।
नियुध्यमानो विजयेत्संगत्या द्रविणं महत् ।
युधिष्ठिरः ।
परमं भो गमिष्यामो द्रष्टुं तत्र स्वयंवरम् ।
द्रौपदीं यज्ञसेनस्य कन्यां तस्यास्तथोत्सवम् । [40]

☞ This passage is really an anticipation (in a variant form) of our adhy. 175. All S MSS. hitherto examined read it in fact at *both* places, here (i. e. after adhy. 157) and in its proper place (i. e. after adhy. 174). The printed editions of the S recensions, however, generally avoid this (seemingly unnecessary) repetition by erroneously reading the adhy. only at its first occurrence in S MSS., namely, after adhy. 157; only the Grantha edition (Sarfojirājapuram) repeats the adhy. in its

proper place, and is in this respect a more correct representative of the Southern tradition. — The remark at the end of the footnotes to adhy. 156 to the effect that passage No. 96 of this App. is ins. in S (except G₈) after adhy. 156 is erroneous and should be deleted.

97

D₄ (marg. sec. m.) T₂ G (except G₈) ins. after 1. 165. 40: T₁, after 1. 165. 41^{ab}:

विश्वामित्रस्ततो दृष्ट्वा क्रोधाविष्टः स रोदसी ।
ववर्ष शरवर्षाणि वसिष्ठे मुनिसत्तमे ।
घोररूपांश्च नाराचान्धुरान्भल्लान्महामुनिः ।
विश्वामित्रप्रयुक्तांस्तान्वैणवेन व्यमोचयत् ।
वसिष्ठस्य तदा दृष्ट्वा कर्मकौशलमाहवे । [5]
विश्वामित्रोऽपि कोपेन भूयः शत्रुनिपातनः ।
दिव्यास्त्रवर्षं तस्मै स प्राहिणोन्मुनये रुषा ।
आग्नेयं वारुणं चैन्द्रं याम्यं वायव्यमेव च ।
विससर्ज महाभागे वसिष्ठे ब्रह्मणः सुते ।
अस्त्राणि सर्वतो ज्वाला विसृजन्तः प्रपेदिरे । [10]
युगान्तसमये घोराः पतंगस्येव रश्मयः ।
वसिष्ठोऽपि महातेजा ब्रह्मशक्तिप्रयुक्तया ।
यष्ट्या निवारयामास सर्वाण्यस्त्राणि स स्त्रयन् ।
ततस्ते भस्मसाद्भूताः पतन्ति स्म महीतले ।
अपोह्य दिव्यान्यस्त्राणि वसिष्ठो वाक्यमब्रवीत् । [15]
निर्जितोऽसि महाराज दुरात्मन्गाधिनन्दन ।
यदि तेऽस्ति परं शौर्यं तद्दर्शय मयि स्थिते ।
विश्वामित्रस्तथा चोक्तो वसिष्ठेन नराधिपः ।
नोवाच किञ्चिद्दीडाढ्यो विद्रावितमहाबलः ।

☞ In T₁ G₂ this passage is followed by a repetition of 41^{ab}.

98

After 1. 176. 29^{ab}, D₄ (suppl. fol. sec. m.) ins.:

मैत्रे सुहृते तत्तस्या राजदाराः पुराविदः ।
पुत्रवत्यः सुवसनाः प्रतिकर्मोपचक्रमुः ।
स्वर्णपात्रं च कौशेयं दूर्वासिञ्जयसंयुतम् ।
निधाय तैलं स्नानार्थं निन्युर्वाला हरिप्रियाः ।

दर्शनीया प्रधुश्रोणी अर्थरूपा बृहत्स्तनी ।
— (L. 16) M पावकात्तु (for सोम*). — (L. 22) M संगच्छाम वयं द्रष्टुं. — (L. 29) M प्रतिगृह्य. — (L. 32) G₂-8 M (M₈ om.) समवेता महा*. — (L. 34) M बहूनन्दान्

(for महात्मानो). — (L. 35) M देवरूपान् (for एक*). — (L. 37) M (except M₈) मेकतरो आता. — (L. 38) M निर्यत्नवानपि जयेत्. — Colophon is om. in M. Adhy. no.: T₂ G₄. 5 117; G₁ 119; G₂ 136; G₈ 115.

लोभकलकहताभ्यङ्गतैलं कालेयचन्दनम् । [5]
 चतुष्कामिमुखीं निन्युरभिषेकाय योषितः ।
 वैदूर्यमणिपीठेषु निविष्टां द्रौपदीं तदा ।
 सतूर्यं स्नापयांचक्रुः स्वर्णकुम्भस्थितैर्जैलः ।
 तां निवृत्ताभिषेकां च दुक्कूलद्वयधारिणीम् ।
 निन्युर्मणिस्तम्भयुतां वेदीं वै सुपरिष्कृताम् । [10]
 निवेश्य प्राञ्जुर्लीं हृष्टां विस्मिताक्षाः प्रसाधिकाः ।
 केनानुकारणेनेमामित्यन्योन्यं व्यलोकयन् ।
 धूपोष्मणा च केशानामार्द्रभावं व्यपोहयन् ।
 बबन्धुरस्या धम्मिल्लं माल्यैः सुरभिरगन्धिभिः ।
 दूर्वामधूकरचितं मालयं तस्या ददुः करे । [15]
 चक्रुश्च कृष्णागरुणा पत्रभङ्गं कुचद्वये ।
 रेजे सा चक्रवाकङ्का स्वर्णदीर्घसरिद्ररा ।
 अलकैः कुटिलैस्तस्या मुखं विकसितं बभौ ।
 आसक्तभृङ्गं कुसुमं शशिबिम्बं जिगाय तत् ।
 कालाञ्जनं नयनयोराचारार्थं समादधुः । [20]
 भूषणै रत्नखचितैरलं चक्रुर्न्यथोचितम् ।
 माता च तस्याः पृषती हरितालमनःशिलाम् ।
 अङ्गुलीभ्यामुपादाय तिलकं विदधे मुखे ।
 अलंकृतां वधूं दृष्ट्वा योषितो मुदमाययुः ।
 माता न मुमुदे तस्याः पतिः कीदृग्भविव्यति । [25]
 सौविदल्लः समागम्य द्रुपदस्याज्जया ततः ।
 एनामारोपयामासुः करिणीं कुचभूषिताम् ।
 ततोऽवाद्यन्त वाद्यानि मङ्गलानि दिवि स्पृशन् ।
 विलासिनीजनश्रापि प्रवरं करिणीशतम् ।
 माङ्गल्यगीतं गायन्त्यः पार्श्वयोरुभयोर्ययुः । [30]
 जनापहरणे यत्ताः प्रतिहार्यः पुरो ययुः ।
 कोलाहलो महानासीत्तस्मिन्पुरवरे तदा ।
 घृष्टघुम्नो ययावग्रे हयमारुह्य भारत ।
 द्रुपदो रङ्गदेशे तु बलेन महता युतः ।
 तस्थौ व्यूह्य महानीकं पालितं दृढधन्विभिः । [35]
 तस्यां वराङ्ग्यामायन्त्यां मञ्जुस्था नृपसत्तमाः ।

तां दृष्ट्वा मन्मथाविष्टा विलासान्विदधुः किल ।
 कश्चिद्भ्रामयद्भूयः कमलं सुमनोहरम् ।
 लोलपत्रं चलद्भृङ्गं परिवेष्टितकेसरम् । [40]
 कश्चिद्विलासी गलितं लग्नमङ्गदकोटिभिः ।
 प्रालम्बमकरोदसे साचीकृतमुखान्धुजम् ।
 लिलेख पीठं पादेन ह्रिमं तिर्यङ्मुखविपा ।
 केतकीदलमन्योऽपि प्रियं कर्णविभूषणम् ।
 नखाग्रैः पाटयामास कुशालेखविशारदैः ।
 कश्चित्कमलशोणेन नखेन स्वस्तिपाणिना । [45]
 रत्नाङ्गुलीयप्रभया विद्वानज्ञानवामुजम् ।
 यथाभा तस्य विमला स्वस्थानाच्चलिता तथा ।
 कश्चिद्व्यापारयामास कररत्नाङ्गुलीयकम् ।
 भूयानेवंविधांस्तत्र द्रौपदी कमलक्षणा ।
 नीलोत्पलमयं देशं कुर्वाणेवावलोकयन् । [50]

99

T₂ G₂-s ins. after 1. 181. 25; G₂, after 1. 181. 24;
 D₄ (marg. sec. m.) T₁ G₁, after 1. 181. 26^{ab}:

ततो राजसमूहस्य पश्यतो वृक्षमारुजम् ।
 ततस्तु भीमं संज्ञाभिर्वायामास धर्मराट् ।
 आकारज्ज्ञतो भ्रातुः पाण्डवोऽपि न्यवनेत ।
 धर्मराजश्च कौरव्यं दुर्योधनममर्पणम् । [5]
 एतस्मिन्नन्तरेऽविध्यद्वारेण नतपर्वणा ।
 दुर्योधनमभिन्नं धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 ततो दुर्योधनः क्रुद्धो दण्डाहत इवोरगः ।
 प्रत्ययुध्यत राजानं यत्नं परममास्थितः ।
 छित्त्वा राजा धनुः सज्यं धार्तराष्ट्रस्य संयुगे ।
 अभ्यवर्षच्छरैर्वैस्तं स हित्वा प्राद्रवद्रणम् । [10]
 दुःशासनस्तु संक्रुद्धः सहदेवेन पार्थिव ।
 युद्धा च सुचिरं कालं धनुषा स महारथः ।
 विसृज्य च धनुः संलये वर्मं चादाय भास्वरम् ।
 असिमाकाशसंकाशमभिदुद्राव पाण्डवम् ।

99

There appears to have been a short lacuna after line 4 in an exemplar, which has been filled up differently in different MSS. The variant readings follow.

D₄ (which om. line 4) ins. after line 3: T₁ G₁. s, after line 4:

ततस्तु पाण्डवश्रेष्ठो दुर्योधनमयोधयत् ।
 ततो दुर्योधनस्तं तु वारयामास च त्रिभिः ।
 वरमात्रे जिते तस्मिन्कः कामः स्यान्महत्कृतम् ।

— After line 4, T₁ G₁ ins.:

सुमहचापमादाय द्रुपदस्य निवेशने ।
 धनुषी यमयोर्दत्त्वा योधयामास पाण्डवः ।
 ततस्तु पाण्डवश्रेष्ठो राजा तत्र महायशः ।
 ब्रह्मरूपप्रतिच्छशो राजानं समयोधयत् ।
 भीतो दुर्योधन इति वारयामास च त्रिभिः ।

while G₂. s ins.:

जितमात्रे जिते तस्मिन्कः कामः स्यान्महत्कृतम् ।
 आयोधनद्राणे राजन्यदयतां च महीभृताम् ।
 दुर्योधनो धर्मसुतं तौ यमावप्ययोधयत् ।
 कर्णे पराजिते यत्र मया तत्र कथं भवेत् ।
 चिन्तयन्तमिति ज्ञात्वा राजा विप्रकृतिकृदा ।

विकर्णचित्रसेनाभ्यां निगृहीतश्च कौरवः । [15]
 दुःषट्को नकुलाद्यापि अपकृष्टश्च कौरवैः ।
 निवर्तन्तां भवन्तो वै कुतो विप्रेषु विग्रहः ।
 न चेमे केवलं विप्रा न चैषां मानुषं बलम् ।
 द्वावत्र ब्राह्मणौ क्रूरा द्वाविन्द्रसदृशौ बले ।
 ये वा के वा नमस्तेभ्यो गच्छामः स्वपुरं वयम् । [20]
 एवं संभाष्य ते वीरा विनिवर्तन्त कौरवाः ।
 प्रजहुर्ब्राह्मणास्तत्र समेतं राजमण्डलम् ।
 प्रयातास्ते ततस्तत्र क्षत्रिया रणमूर्धनि ।
 ब्राह्मणाश्च जयं प्राप्ताः कन्यामादाय निर्ययुः ।

100

D₄ (suppl. fol. sec. m.) S ins. after adhy. 188: K₄ with a few additions, some omissions and many variants, after l. 189. 49:

व्यासः ।

मा भूद्वाजंस्त्व तापो मनःस्थः
 पञ्चानां भार्या दुहिता ममेति ।
 मातुरेषा पार्थिव प्रार्थिता स्या-
 त्पञ्चानां भार्या दुहिता ममेति ।
 याजोपयाजौ धर्मरतौ तपोभ्यां
 तौ चक्रतुः पञ्चपतित्वमस्याः ।
 सा धर्मतः पाण्डुपुत्रैरवासा
 भार्या कृष्णा मोदतां वै कुलं ते ।
 लोके नान्यो नाथवांस्त्वद्विशिष्टः
 सर्वांरीणामप्रष्टव्योऽसि राजन् । [5]
 भूयस्तु मे शृण्वदं त्वं विशोको
 यथागमं पञ्चपतित्वमस्याः ।
 एषा नाळायनी पूर्वं मौद्गल्यं स्थविरं पतिम् ।
 भाराघयामास तदा कुष्टिनं तमनिन्दिता ।
 त्वगस्थिभूतं कटुकं लोलमीर्षु सुकोपनम् ।
 सुगन्धेतरगन्धाढ्यं वलीपलितधारिणम् । [10]
 स्थविरं विकृताकारं शीर्यमाणनखत्वचम् ।
 उच्छिष्टमुपभुञ्जाना पर्युपास्ते महाव्रता ।
 ततः कदाचिदङ्गुष्ठो भुञ्जानस्य व्यशीर्यत ।
 अन्नादुद्धृत्य तच्चाब्रमुपायुक्ताविशङ्किता ।
 तेन तस्याः प्रसन्नेन कामव्याहारिणा तदा । [15]

वरं वृणीष्वेत्यसकृदुक्ता वने वरं तदा ।
 ऋषिः ।
 नास्मि वृद्धो न कटुको नेष्ट्युनैवातिकोपनः ।
 न च दुर्गन्धवदनो न क्रुशो न च लोलुपः ।
 कथं त्वां रमयामीह कथं त्वां वासयाम्यहम् ।
 वद कदयाणि भद्रं ते यथा त्वं मनसेच्छसि । [20]
 व्यासः ।
 सा तमक्लिष्टकर्माणं वरदं सर्वकामदम् ।
 भर्तारमनवद्याङ्गी प्रसन्नं प्रयुवाच ह ।
 नाळायनी ।

पञ्चबाणातिविद्धाहं मन्मथस्य महामते ।
 पञ्चधा मां विभक्तात्मा भगवाँल्लोकविश्रुतः ।
 रमय त्वमचिन्त्यात्मपुनश्चैकत्वमास्थितः । [25]
 व्यासः ।

तां तथेत्यब्रवीद्दीमान्ब्रह्मर्षिवै महामताः ।
 स पञ्चधातुभूत्वा तां रमयामास सर्वशः ।
 नाळायनीं सुकेशान्तां मुद्गलश्चारुहासिनीम् ।
 आश्रमेऽथैवधिकं चापि पूज्यमानो महर्षिभिः । [30]
 विचचार यथाकामं कामरूपवपुः पुनः ।
 यदा ययौ दिवं चापि तत्र देवर्षिभिः सह ।
 सुधामृतरसाहारः सुरलोके चचार ह ।
 पूज्यमानस्तथा शक्यः शक्यः भवनेऽथपि ।
 महेन्द्रसेनया सार्धं पर्यधावद्विरंसया । [35]
 सूर्यस्य च रथं दिव्यमारुह्य भगवान्प्रभुः ।
 पर्युपेत्य पुनर्मेरुं मेरौ वासमरोचयत् ।
 आकाशगङ्गामाप्नुय तया सह तपोनिधिः ।
 अंशुजालेषु चन्द्रस्य उवास च यथानिलः ।
 गिरिरूपं यदा दध्रे स महर्षिस्तदा पुनः । [40]
 तत्प्रभावेन सा तस्य मध्ये जज्ञे महानदी ।
 यदा पुष्पाकुलः सालः संजज्ञे भगवानृषिः ।
 लतात्वमथ संपेदे तमेवाभ्यनुवेष्टती ।
 पुपोष च वपुर्यस्य तस्य तस्यानुगं पुनः ।
 सा पुपोष समं भर्तुः स्कन्धेनापि चचार ह । [45]
 ततस्तस्य च तस्याश्च तुल्या प्रीतिरवर्धत ।
 तथा हि भगवांस्तस्याः प्रसादादपि सत्तमः ।
 विजज्जुषी च सा तत्र दैवयोगेन भामिनी ।
 स च तां तपसा देवीं रमयामास योगतः ।

100

— After line 9, T₁ G₆ ins.:

नाराचेन सुतीक्ष्णेन कायावरणभेदिना ।

हृदि विव्याध भूयोऽस्य बाहोररसि चार्पयत् ।

— (L. 13) D₄ T₂ G_{1.5.6} जानुभ्यामेव कौरवः (for the posterior half). — (L. 14) D₄ T₂ G_{1.5.6} पांडवं त्वमिदुद्राव सोऽसि जग्राह चर्म च.

D₄ G_{2.5.6} om. (? hapl.) lines 4-6. — (L. 17) T₂ G_{2.4} नैष्यौ वा नाति°; G₁ नेष्ट्युनैवाति°; G₂ नेष्टं नैवाति°.
 — K₄ D₄ G_{2.5.6} M₆ om. line 23. — (L. 27) K₄ स चैव पंचधा भूत्वा; G₆ स पंचधावपुर्भू°. — Colophon. Adhy. no.: D₄ (after corr.) 200; T₁ 196; D₄ (before

एकपत्नी पुरा भूत्वा सदैवाग्रे यशस्विनी ।
 अरुन्धतीव सीतेव बभूवातिपतिव्रता । [50]
 दमयन्त्याश्च मातुः सा विशेषमधिकं ययौ ।
 एतत्तथ्यं महाराज मा ते भूहुद्विरन्यथा ।
 एषा नाळायनी जज्ञे दैवयोगेन केनचित् ।
 राजस्तवात्मजा कृष्णा वेद्यां तेजस्विनी शुभा ।
 तस्मिन्तस्या मनः सक्तं न शशाक कदाचन । [55]
 तथा प्रणिहितो ह्यात्मा तस्यास्तस्मिन्द्विजोत्तमे ।

द्रुपदः ।

ब्रूहि तत्कारणं येन ब्रह्मजाता तपस्विनी ।
 सुता ममाध्वरे कृष्णा सर्ववेदविदां वर ।

Colophon.

व्यासः ।

शृणु राजन्यथा ह्यस्या दत्तो रुद्रेण वै वरः ।
 यदर्थं चैव संभूता तव यज्ञे यशस्विनी । [60]
 अहं ते कथयिष्यामि कृष्णायाः पौर्वदेहिकम् ।
 हृन्द्रसेनेति विख्याता पुरा नाळायनी शुभा ।
 मौद्वल्यं पतिमासाद्य चचार विगतज्वरा ।
 मौद्वल्यस्य महर्षेश्च रममाणस्य वै तथा ।
 संवत्सरगणा राजन्यतीयुः क्षणवत्तदा । [65]
 ततः कदाचिद्धर्मात्मा तृप्तः कामाद्व्यज्यत ।
 अन्विच्छन्परमं ब्रह्म त्यागधर्मपरोऽभवत् ।
 उत्ससर्ज स तां विप्रः सा तदा चापतद्भुवि ।
 मौद्वल्यो राजशार्दूल तपोभिर्भाविताः सदा ।
 कामभोगातुराभ्येत्य वचनं चेदमब्रवीत् । [70]

हृन्द्रसेना ।

प्रसीद भगवन्मह्यं न मामुत्तष्टुमर्हसि ।
 अविनुत्तास्मि ब्रह्मर्षे कामानां कामसेवनात् ।
 मारो मां बाधतेऽस्यर्थमनुगृह्णातु मां भवान् ।
 तर्पयस्व ममाक्षाणि गुह्यं मां बाधतेऽनिशम् ।

क्रपिः ।

यस्मात्त्वं मयि निःशङ्का ह्यवक्तव्यं प्रभाषसे । [75]
 आचरन्ती तपोविघ्नं तस्माच्छृणु वचो मम ।
 भविष्यसि नृलोके त्वं राजपुत्री यशस्विनी ।
 पाञ्चालराजस्य सुता द्रुपदस्य महात्मनः ।
 भवितारस्तु ते तत्र पतयः पञ्च विश्रुताः ।

तैः सार्धं मधुराकारैश्चिरं रतिमवाप्स्यसि । [80]

व्यासः ।

सैवं शप्ता तु विमना वनं प्राप्ता यशस्विनी ।
 भोगैरनुत्ता देवेशं तपसाराधयत्तदा ।
 निराशीर्मास्ताहारा निराहारा तथैव च ।
 अनुवर्तमाना त्वादित्यं तथा पञ्चतपाभवत् ।
 तीव्रेण तपसा तस्यास्तुष्टः पशुपतिः स्वयम् । [85]
 वरं प्रादात्तदा रुद्रः सर्वलोकेश्वरः प्रभुः ।
 भविष्यति परं जन्म मानुषेषु वराङ्गने ।
 भविष्यन्ति च ते भद्रे पतयः पञ्च सुव्रताः ।
 महेन्द्रवपुषः सर्वे महेन्द्रसमविक्रमाः ।
 तत्रस्था च महत्कर्म सुराणां त्वं करिष्यसि । [90]

नाळायनी ।

एकः खलु मया भर्ता वृतः पञ्चापि मे कथम् ।
 भविष्यन्ति ममैकस्याः पतयस्तद्वीहि मे ।

महेश्वरः ।

पञ्चकृत्वस्त्वया ह्युक्तः पतिं देहीत्यहं पुनः ।
 पञ्च ते पतयो भद्रे भविष्यन्ति सुखावहाः ।

नाळायनी ।

धर्म एकः पतिः स्त्रीणां पूर्वमेव प्रकल्पितः । [95]
 बहुपत्नीकता पुंसां धर्मश्च पितृभिः कृतः ।
 स्त्रीधर्मः पूर्वमेवायं निर्मितो मुनिभिः पुरा ।
 सहधर्मचरी भर्तुरेका एकस्य चोच्यते ।
 एको हि भर्ता नारीणां कौमार इति लौकिकः ।
 आपस्तु च नियोगेन संतानार्थं परः स्मृतः । [100]
 गच्छेत् या तृतीयं तु तस्या निष्कृतिरुच्यते ।
 चतुर्थे पतिता धर्मात्पञ्चमे वर्धकी भवेत् ।
 एवं गते धर्मेपथे न वृणु बहुपुंस्कताम् ।
 अलोकाचरितात्तस्मात्कथं मुच्येत संकरात् ।

महेश्वरः ।

अनावृताः पुरा नार्यो ह्यासन्नुध्यन्ति चार्तवे । [105]
 सकृदुक्तं त्वया नैतन्नाधर्मस्ते भविष्यति ।

नाळायनी ।

यदि मे पतयः पञ्च वरमिच्छामि तैर्मिथः ।
 कौमारं च भवेत्सर्वैः संगमे संगमे च मे ।
 पतिशुश्रूषया चैव सिद्धिः प्राप्ता पुरा मया ।
 भोगेच्छा च मया प्राप्ता स च भोगश्च मे भवेत् । [110]

corr.) T₃ G₄-6 148; G₁.8 150; G₂ 147; M₆ 149.
 — After line 60, K₄ ins.:

कृष्णा मतिमतां श्रेष्ठ तव सा पूर्वमीरिता ।

— (L. 66) D₄ T₁ G₅.6 M₆ तदुक्तो (for लुप्तः कामाद्).
 D₄ G₁.2.5.6 M₆ om. lines 70, 73-74. — After line
 111, G₁ ins.:

दुर्भगा लप्स्यसे सिद्धिं भोगेन बहुजन्मताम् ।
 — After line 116, K₄ ins.

एवं कृत्वा महत्कार्यं मनुष्येषु वराङ्गने ।
 गमिष्यसि हि ताल्लोकान्तलयमेतद्व्रीहि मे ।

Colophon. Adhy. no.: D₄ 201; T₁ 177; T₃ G₄-3
 149; G₁.8 151; G₂ 148; M₆ 150.

महेश्वरः ।

रतिश्च भद्रे सिद्धिश्च न भजेते परस्परम् ।
अभोगा लप्स्यसे सिद्धिं योगेनापि महत्त्वताम् ।
अन्यदेहान्तरे च त्वं रूपभाग्यगुणान्विता ।
पञ्चभिः प्राप्य कौमारं महाभागा भविष्यसि ।
गच्छ गङ्गाजलस्था च नरं पश्यसि यं शुभे । [115]
तमानय ममाभ्याशं सुरराजं शुचिस्मिते ।

व्यासः ।

इत्युक्ता विश्वरूपेण रुद्रं कृत्वा प्रदक्षिणम् ।
जगाम गङ्गामुद्दिश्य पुण्यां त्रिपथगां नदीम् ।

Colophon.

101

After the (additional) colophon following 1. 189.
40, D₄ (marg. sec. m.) S ins. the foll. addl. adhy.:

व्यासः ।

इदं चापि पुरावृत्तं तन्निबोध च भूमिप ।
कीर्त्यमानं नृपर्षाणां पूर्वेषां दारकर्मणि ।
नितन्तुर्नाम राजर्षिर्बभूव भुवि विश्रुतः ।
तस्य पुत्रा महेश्वासा बभूवुः पञ्च भूमिपाः ।
साहवेयः शूरसेनश्च श्रुतसेनश्च वीर्यवान् । [5]
तिन्दुसारोऽतिसारश्च क्षत्रियाः क्रतुयाजिनः ।
नातिचक्रमुरन्योन्यमन्योन्यस्य प्रियंवदाः ।
एताञ्चैतन्तवान्पञ्च शैव्या चात्र स्वयंवरे ।
अवाप सा पतीन्वीरान्भौमाश्च मनुजाधिपान् ।
वीणेव मधुरारावा गान्धारस्वरमूर्च्छिता । [10]
उत्तमा सर्वनारीणां भौमाश्चैव ह्यभवत्तदा ।
यस्या नैतन्तवाः पञ्च पतयः क्षत्रियर्षभाः ।
बभूवुः पृथिवीपालाः सर्वैः समुदिता गुणैः ।
तेषामेकाभवद्भार्या राजासौशीनरी नृप ।
भौमाश्चैव नाम भद्रं ते तदा रूपगुणान्विता । [15]
पञ्चभ्यः पञ्चधा पञ्च दयादानसा व्यजायत ।
तेभ्यो नैतन्तवेभ्यस्तु राजशावूल वै तदा ।
पृथगाख्याभवत्तेषां मत्स्यानां पञ्चधा भुवि ।
यथावत्कीर्त्यमानांस्त्राञ्शृणु मे राजसत्तम ।
साहवेयाः शूरसेनाश्च श्रुतसेनाश्च पार्थिवाः । [20]
तिन्दुसारतिसाराश्च वंशा एषां नृपोत्तम ।
एवमेकाभवद्भार्या भौमाश्चैव भुवि विश्रुता ।

Colophon.

102

After 1. 189. 46, T₃ G₂₋₄ s ins.:

सैव नाळायनी भूत्वा रूपेणाप्रतिमा भुवि ।
मौद्रल्यं पतिमासाद्य शिवाद्गरमवाप्य च ।
which is followed by 1. 189. 47^{ab}. T₃ G₂₋₄ cont.:

शृणु गुह्यं महीपाल वदतः सावधानतः ।
संश्रद्धस्त्व वचो मह्यं ततः पश्यसि पाण्डवान् ।
हत्वा वृत्रं सुरपतिस्त्वाङ्गं स्वर्गात्स ह स्युतः । [5]
ब्रह्महत्यामवाप्याथ धर्मादिरहितस्तदा ।
ऐन्द्रो धर्मो यममगाद्वलं वायुमथाविशत् ।
वीर्यं वरं ज्ञानरूपे नासत्यावमिजगमतुः ।
हीश्च लक्ष्मीश्च कीर्तिश्च संनतिर्मतिरेव च ।
एता विनिर्गता इन्द्राद्वाग्देवीं ताः समाश्रिताः । [10]
पूर्वेन्द्रवरदानाच्च महेशस्याज्ञया नृप ।
धर्मादीन्पाण्डवान्विद्धि हियाद्या द्रौपदीं तथा ।
तदिमे पाण्डवा राजञ्चिन्द्र एको न संशयः ।
एकैव द्रौपदी राजन्यौलोमी ते न संशयः ।
शृणु गुह्यतमं चान्यद्ब्रह्मसं देवनिर्मितम् । [15]
यच्छ्रुत्वा संशयस्तेऽद्य शतधा विफल्यन्ति ।
सद्योजातमुखादीनि मुखानि च महेशितुः ।
पाण्डवाः पञ्च यानि स्युः पार्वती द्रौपदी त्वियम् ।
इदमन्यद्ब्रह्मसं ते देवगुह्यं सनातनम् ।
भवतः प्रत्ययार्थं च निःसंशयकरं महत् । [20]
चत्वारश्च भुजा विष्णोः शङ्खचक्रादिलान्छिताः ।
धर्मेराजश्च भीमश्च यमौ च नृपसत्तम ।
अर्जुनस्तु स्वयं विष्णुः पाञ्चाली कमलावती ।
चतस्रो मूर्तयो विष्णोः स्वयं विष्णुश्च सिन्धुजा ।
चतुरः पाण्डवाञ्जिष्णुं कृष्णं विद्धि महीश्वर । [25]
चतुर्मुखश्चतुर्भुजो वासुदेवादिभिः सह ।
अवतीर्णो महीं विष्णुः पाञ्चाली कमला स्वयम् ।
पञ्चायतनसंज्ञश्च पञ्चमूर्तिः सदाशिवः ।
निवृत्तादिलयान्पञ्च पाञ्चालीं विद्धि भूमिप ।
तस्मात्ते संशयो मा भूत्पाण्डवेभ्यः प्रदीयताम् । [30]
कृष्णा तव सुता राजन्पञ्चभिः पूर्वसंभवात् ।
पञ्चाक्षयः पाण्डवाः स्युः स्वाहा कृष्णा प्रकीर्तिता ।

The passage is followed by a repetition of 1. 189. 47^{ab} (v. l. ततो for हि सा), a sure indication that the passage is interpolated!

101

In the footnotes to 1. 189. 40, the number of lines in this passage is erroneously stated to be 25; the

correct number is 22. — Colophon. Adhy. no.: D₄ 200; T₁ 199; T₃ G₂₋₄ 151; G_{1,3} 153; G₂ 150; M₆ 152.

After 1. 192. 7, K4 D4 (both on suppl. fol;
100. m.) Sins.:

धार्मिकान्वृत्तसंपन्नान्मातुः प्रियहिते रतान् ।

यदा तानीदृशान्पार्थानुत्सादयितुमर्हति ।

वैशंपायनः ।

ततः स्वयंवरे वृत्ते धार्तराष्ट्राः स्म भारत ।

मन्त्रयन्ते ततः सर्वे कर्णसौबलदूषिताः ।

शकुनिः ।

कश्चिच्छत्रुः कर्शनीयः पीडनीयस्तथा परः । [5]

उत्सादनीयाः कौन्तेयाः सर्वे क्षत्रस्य मे मताः ।

एवं पराजिताः सर्वे यदि यूयं गमिष्यथ ।

अकृत्वा संविदं कांचित्तद्वस्तस्यत्यसंशयम् ।

अयं देशश्च कालश्च पाण्डवोद्धरणाय नः ।

न चेदेवं करिष्यध्वं लोके हास्या भविष्यथ । [10]

यमेते संश्रिता वस्तुं कामयन्ते च भूमिपम् ।

सोऽल्पवीर्यबलो राजा द्रुपदो वै मतो मम ।

यावदेतान्न जानन्ति जीवतो वृष्णिपुंगवाः ।

चैद्यश्च पुरुषव्याघ्रः शिशुपालः प्रतापवान् ।

एकीभावं गता राज्ञा द्रुपदेन महात्मना । [15]

दुराधर्पतरा राजन्भविष्यन्ति न संशयः ।

यावच्चलतां सर्वे प्राप्नुवन्ति नराधिपाः ।

तावदेव व्यवस्थामः पाण्डवानां वधे प्रति ।

मुक्ता जतुगृह्णाद्रीमादाशीविषमुखादिव ।

पुनर्यदिह मुच्यन्ते महन्नो भयमाविशेत् । [20]

तेषामिहोपयातानामेषां च पुरवासिनाम् ।

अन्तरे दुष्करं स्थातुं मेषयोर्महतोरिव ।

हलध्वक्प्रगृहीतानि बलानि बलिनां स्वयम् ।

यावन्न कुरुसेनायां पतन्ति पतगा इव ।

तावत्सर्वाभिसारेण पुरमेतद्विनाश्यताम् । [25]

एतदत्र परं मन्ये प्रासकालं नरर्षभाः ।

वैशंपायनः ।

शकुनेर्वचनं श्रुत्वा भाषमाणस्य दुर्मतेः ।

सौमदत्तिरिदं वाक्यं जगाद परमं ततः ।

प्रकृतीः सप्त वै ज्ञात्वा आत्मनश्च परस्य च ।

तथा देशं च कालं च षड्विधांश्च नयेद्गुणान् । [30]

स्थानं वृद्धिं क्षयं चैव भूमिं मित्राणि विक्रमम् ।

समीक्ष्यथाभियुज्जीत परं व्यसनपीडितम् ।

ततोऽहं पाण्डवान्मन्ये मित्रकोशसमन्वितान् ।

बलस्थान्विक्रमस्थांश्च स्रक्तैः प्रकृतिप्रियान् ।

वपुषा भुवि भूतानां नेत्राणि च मनांसि च । [35]

श्रोत्रं मधुरया वाचा रमयत्युज्जुनो नृणाम् ।

न तु केवलदैवेन प्रज्ञा भावेन भेजिरे ।

यद्वभूव मनःकान्तं कर्मणा स चकार तत् ।

न ह्ययुक्तं न चासक्तं नामृतं न च विप्रियम् ।

भाषितं चारुभाषस्य जज्ञे पार्थस्य भारती । [40]

तानेवं गुणसंपन्नान्संपन्नान्नाजलक्षणैः ।

न तान्पश्यामि ये शक्ताः समुच्छेत्तुं यथाबलात् ।

प्रभावशक्तिर्विपुला मन्त्रशक्तिश्च पुष्कला ।

तथैवोत्साहशक्तिश्च पार्थैश्वर्यश्रिका सदा ।

मौलमित्रबलानां च कालज्ञो वै युधिष्ठिरः । [45]

साम्रा दानेन मेदेन दण्डेनेति युधिष्ठिरः ।

अमित्रं यतते जेतुं न रोषेणेति मे मतिः ।

परिक्रीय धनैः शत्रून्मित्राणि च धनानि च ।

मूलं च सुदृढं कृत्वा हन्यरीन्पाण्डवस्ततः ।

अशक्यान्पाण्डवान्मन्ये देवैरपि सवासवैः । [50]

एषामर्थे सदा युक्तो कृष्णसंकषणायुधौ ।

श्रेयश्च यदि मन्यध्वं मन्मते यदि वो मतम् ।

संविदं पाण्डवैः सार्धं कृत्वा याम यथागतम् ।

गोपुराट्टालकैरुच्चैरुपतल्पशतैरपि ।

गुप्तं पुरवरं श्रेष्ठमेतद्विश्वं संवृतम् । [55]

तृणधान्येधनरसैस्तथा यन्त्रायुधौषधैः ।

युक्तं ह्युरुकवाटैश्च द्रव्यागारतुषादिकैः ।

भीमोच्छिन्नमहाचक्रं बृहदट्टालसंवृतम् ।

दृढप्राकारानिर्युहं शतद्वीजालसंवृतम् ।

ऐष्टको दारवो वभ्रो मानुषश्चेति यः स्मृतः । [60]

प्राकारकर्तृभिर्विरेनुर्गर्भस्त्र पृजितः ।

तदेतन्नरगर्भेण पाण्डरेण विराजते ।

सालेनानेकतालान् सर्वतः संवृतं पुरम् ।

अनुरक्ताः प्रकृतयो द्रुपदस्य महात्मनः ।

दानमानार्चिताः सर्वे बाह्याश्चाभ्यन्तराश्च ये । [65]

प्रतिरुद्धानिमाञ्ज्जत्वा राजभिर्मोमविक्रमैः ।

उपयास्यन्ति दाशार्हाः समुद्रोच्छ्रितायुधाः ।

तस्मात्संधिं वर्यं कृत्वा धार्तराष्ट्रस्य पाण्डवैः ।

स्वराष्ट्रमेव गच्छामो यद्याप्तं वचनं मम ।

एतन्मम मतं सर्वैः क्रियतां यदि रोचते । [70]

एतच्च सुकृतं मन्ये क्षेमं चापि महीक्षिताम् ।

Colophon.

वैशंपायनः ।

सौमदत्तेर्वचः श्रुत्वा कर्णो वैकर्तनो वृषा ।

उवाच वचनं काले कालज्ञः सर्वकर्मणाम् ।

नीतिपूर्वमिदं सर्वमुक्तं वचनमर्थवत् ।

वचनं नाभ्यसूयामि श्रूयतां मद्बचःस्थितिः । [75]
 द्वैधीभावो न गन्तव्यः सर्वकर्मसु मानवैः ।
 द्विधाभूतेन मनसा ह्यन्यत्कर्म न सिध्यति ।
 संप्रयाणासनाभ्यां तु कर्शनेन तथैव च ।
 नैतच्छक्यं पुरं हन्तुमाक्रन्दोऽस्याप्यशोभनः ।
 अवमर्दनकालोऽत्र मतश्चिन्तयतो मम । [80]
 यावन्नो वृष्णयः पाष्णीं न गृह्णन्ति रणप्रियाः ।
 प्रभवन्तो हृष्टतृष्णाः स्वबाहुबलशालिनः ।
 प्राकारमवसृजन्तु परिधाः पूरयन्त्वपि ।
 प्रस्त्रावयन्तु सलिलं क्रियतां विषमं समम् ।
 तृणकाष्ठेन मद्भुता खातमस्य प्रपूर्यताम् । [85]
 युध्यतां राजसैन्येषु परेषां यो हनिष्यति ।
 नागमश्वं पदातिं वा दानमानं स लप्स्यते ।
 नागो दश सहस्राणि पञ्च चाश्वपदातिषु ।
 रथे वै द्विगुणं नागादसु दास्यन्ति पार्थिवाः ।
 यश्च कामसुखे सक्तो बालश्च स्थविरश्च यः । [90]
 अयुद्धमनसो ये च ते तु तिष्ठन्तु भीरवः ।
 प्रदरश्च न दातव्यो न गन्तव्यमचोदितैः ।
 यशो रक्षत भद्रं वो जेष्यामो वै वयं पुरम् ।
 अनुलोमाश्च नो वाताः सर्वतो मृगपक्षिणः ।
 अग्नयश्च विराजन्ते शस्त्राणि कवचाणि च । [95]
 ततः कर्णवचः श्रुत्वा धार्तराष्ट्रप्रियैषिणः ।
 निर्ययुः पृथिवीपालाश्चालयन्तः परात्रणे ।
 न हि तेषां मनःसक्तिरिन्द्रियार्थेषु सर्वशः ।
 यथा पुनररिज्ञानं प्रसवो युद्ध एव च ।
 वैकर्तनपुरोवातः सैन्धवोर्मिमहास्वनः । [100]
 दुःशासनमहामस्यो दुर्योधनमहाग्रहः ।
 स राजसागरो भीमो भीमघोषप्रदर्शनः ।
 अभिदुद्राव वेगेन पुरं तदपसव्यतः ।
 तदनीकमनाद्युष्यं शस्त्राक्षिव्यालदीपितम् ।
 समुत्कूलितमाज्ञाय चुक्रुशुर्दुपदात्मजाः । [105]
 ते मेघसमनिर्घोषैर्बलिनः स्यन्दनोत्तमैः ।
 निर्ययुर्नगरद्वारात्रासयन्तः परात्रणे ।
 घृष्टद्युम्नः शिखण्डी च सुमित्रः प्रियदर्शनः ।
 चित्रकेतुः सुकेतुश्च ध्वजसेनश्च वीर्यवान् ।
 पुत्रा द्रुपदराजस्य बलवन्तो जयैषिणः । [110]
 द्रुपदश्च महावीर्यः पाण्डरोष्णीषकेतनः ।
 पाण्डरव्यजनच्छत्रः पाण्डरध्वजवाहनः ।
 सपुत्रगणमव्यस्यः शुशुभे राजसत्तमः ।
 चन्द्रमा ज्योतिषां मध्ये पौर्णमास्यामिवोदितः ।
 अथोद्धतपताकाग्रमजिह्वागतिमव्ययम् । [115]
 द्रुपदानीकमायान्तं कुरुसैन्यमभिद्रवत् ।

तयोरुभयतो जज्ञे भैरवस्तुमुलः स्वनः ।
 बलयोः संप्रहरतोः स्ववन्त्योः सरितोरिव ।
 प्रकीर्णरथनागाश्चैस्तान्यनीकानि सर्वशः ।
 ज्योतींषि विप्रकीर्णानि सर्वतः प्रचकाशिरे । [120]
 उरुकृष्टभेरीनिनदे संप्रवृत्ते महारवे ।
 अमर्षिता महात्मानः पाण्डवा निर्ययुस्ततः ।
 रथान्वै मेघनिर्घोषान्युक्तान्परमवाजिभिः ।
 धन्विनो ध्वजिनः शुभ्रानास्थाय भरतर्षभाः ।
 ततः पाण्डुसुतान्दृष्ट्वा रथस्थानात्तर्कमुकान् । [125]
 नृपाणामभवत्कम्पो वेपथुर्हृदयेषु च ।
 निर्यातेष्वथ पार्थेषु द्रौपदं तद्वलं रणे ।
 आविशत्परमो हर्षः प्रमोदश्च जयं प्रति ।
 स मुहूर्तं व्यतिकरः सैन्यानामभवद्भृशम् ।
 ततो द्वन्द्वमयुध्यन्त मृत्युं कृत्वा निवर्तनम् । [130]
 जघ्नतुः समरे तस्मिन्सुमित्रप्रियदर्शनौ ।
 जयद्रथश्च कर्णश्च पश्यतः स्वयसाचिनः ।
 अर्जुनः प्रेक्ष्य निहतौ सुमित्रप्रियदर्शनौ ।
 जयद्रथसुतं तत्र जवान पितुरन्तिके ।
 वृषसेनादवरजं सुबाहुं वै धनंजयः । [135]
 कर्णपुत्रं महावीर्यं रथनीडादपातयत् ।
 तौ सुतौ निहतौ दृष्ट्वा राजसिंहौ तरस्विनौ ।
 नामृष्येतं महाबाहु प्रहारमिव सद्गजौ ।
 तौ जग्मतुरसंभ्रान्तौ फल्गुनस्य रथं प्रति ।
 प्रतिमुक्ततलत्राणौ त्रायमाणौ परस्परम् । [140]
 संनिपातस्तयोरासीत्फल्गुनेन महामृधे ।
 वृत्रशम्बरयोः संख्ये वज्रिणेव महारणे ।
 त्रीन्हयाज्जघ्नतुस्तत्र फल्गुनस्य नरर्षभौ ।
 ततः किलिकिलाशब्दः कुरूणामभवत्तदा ।
 तान्हयान्निहतान्दृष्ट्वा भीमसेनः प्रतापवान् । [145]
 निमेषान्तरमात्रेण रथमश्वैरयोजयत् ।
 उपयातं रथं दृष्ट्वा दुर्योधनपुरःसरौ ।
 सौबलः सौमदत्तिश्च समेयातां परंतपौ ।
 तैः पञ्चभिरदीनात्मा भीमसेनो महाबलः ।
 अयुध्यत बलैर्वीरैरिन्द्रियार्थैरिवेश्वरः । [150]
 तैर्निरुद्धो न संत्रासं जगाम समितिजयः ।
 पञ्चभिर्द्विरदर्मैर्त्तैर्निरुद्ध इव केसरी ।
 तस्य ते युगपत्पञ्च पञ्चभिर्निश्चितैः शरैः ।
 सारथिं वाजिनश्चैव निन्युर्वैवस्वतक्षयम् ।
 हताश्चात्स्यन्दनश्रेष्ठादवरुह्य महारथः । [155]
 चचार विविधान्मार्गानसिसुद्यम्य पाण्डवः ।
 अश्वस्कन्धेषु चक्रेषु युगोष्वीषासु चैव ह ।
 व्यचरत्पातयश्शत्रून्सुपर्ण इव भोगिनः ।

विघ्नपुष्कं विकवचं विरथं च समीक्ष्य तम् ।
 अभिपेतुर्नरव्याघ्रमर्जुनप्रमुखा रथाः । [160]
 धृष्टद्युम्नः शिखण्डी च यमौ च युधि दुर्जयौ ।
 तस्मिन्दाशरथे युद्धे प्रवृत्ते शरवृष्टिभिः ।
 रथा ध्वजाः पताकाश्च सर्वमन्तरधीयत ।
 तत्प्रवृत्तं चिरं कालं युद्धं सममिवाभवत् ।
 रथेनाथ महाबाहुरर्जुनोऽभ्यपतत्युनः । [165]
 तमापतन्तं दृष्ट्वैव महाबाहुर्धनुर्धरः ।
 कर्णोऽस्त्रविदुषां श्रेष्ठो वारयामास सायकैः ।
 स तेनाभिहतः पार्थो वासविर्वैज्रसंनिभान् ।
 ग्रीष्मशरान्संदधे क्रुद्धो वधे कर्णस्य पाण्डवः ।
 तैः शरैराहतं कर्णं ध्वजयष्टिमुपाश्रितम् । [170]
 अपोवाह रथेनाशु सूतः परपुरंजयम् ।
 ततः पराजिते कर्णे धार्तराष्ट्रान्महद्भयम् ।
 विवेश समुद्रांश्च पाञ्चालान्प्रसमीक्ष्य च ।
 तत्प्रकम्पितमत्यर्थं दृष्ट्वा वै सौबलो बलम् ।
 गिरा गम्भीरया वीरः समाश्रासयतासकृत् । [175]
 धार्तराष्ट्रैस्ततः सर्वैर्दुर्योधनपुरःसरैः ।
 धृतं तत्पुनरेवासीद्वलं पार्थप्रकम्पितम् ।
 ततो दुर्योधनं दृष्ट्वा भीमो भीमपराक्रमः ।
 अक्रुध्यत्स महाबाहुरगारं जातुषं सरन् ।
 ततः संग्रामशिरसि ददर्श विपुलद्रुमम् । [180]
 आयामभूतं तिष्ठन्तं स्कन्धपञ्चाशदुन्नतम् ।
 महास्कन्धं महोत्सेधं शक्रध्वजमिवोच्छ्रितम् ।
 चित्रमाल्याम्बरधरं पताकाशतशोभितम् ।
 सालमुद्यम्य पाणिभ्यामुद्धृत्य च रणे बली ।
 अभिपेदे परान्संख्ये चक्रपाणिनिवासुरान् । [185]
 भीमसेनभयार्तांति फल्गुनाभिहतानि च ।
 न शेकुस्तान्यनीकानि धार्तराष्ट्राभिरक्षितम् ।
 तानि संभ्रान्तयोधानि श्रान्तवाजिगजानि च ।
 दिशः प्राकालयद्भीमो दिवीवाभ्राणि मारुतः ।
 तान्निवृत्ताञ्जिरानन्दान्हतवारणवाजिनः । [190]
 नानुससुनं चाजमुनोचुः किञ्चिच्च दारुणम् ।
 स्वमेव शिविरं जग्मुः क्षत्रियाः शरविश्रुताः ।
 परेऽप्यभिययुर्हृष्टाः पुरं पौरसुखावहाः ।
 सुहूर्तमभवद्वैरं तेषां वै पाण्डवैः सह ।
 यावत्तद्युद्धमभवन्महद्देवासुरोपमम् । [195]
 सुवृत्तं चकिरे सर्वं सुप्रासामन्ववन्धूमम् ।
 कृतार्थं द्रुपदं चोचुर्धृष्टद्युम्नं च पार्षतम् ।
 शकुनिः सिन्धुराजश्च कर्णदुर्योधनावपि ।
 तेषां तदभवदुःखं हृदि वाचा तु नाब्रुवन् ।
 ततः प्रयाता राजानः सर्वे एव यथागतम् । [200]

धार्तराष्ट्रा हि ते सर्वे गता नागपुरं तदा ।
 प्रागेव पुररोधाधु पाण्डवैरश्वसादिनः ।
 श्रेणिता गच्छतारिष्टान्स्नानाख्यात शौरये ।
 ते त्वदीर्घेण कालेन गत्वा द्वारवतीं पुरीम् ।
 ऊचुः संकर्षणोपेन्द्रौ वचनं वचनक्षमौ । [205]
 कुशलं पाण्डवाः सर्वानाहुः स्नान्धकवृणयः ।
 आत्मनश्चाक्षतानाहुर्विमुक्ताञ्जातुपाद्गहात् ।
 समाजे द्रौपदीं स्नातुल्लब्धां राजीवलोचनाम् ।
 आत्मनः सदृशीं सर्वे शीलवृत्तसमाधिभिः ।
 तच्छ्रुत्वा वचनं कृष्णस्तानुवाचोत्तरं वचः । [210]
 सर्वमेतद्दृष्टं जाने वधात्तस्य तु रक्षसः ।
 तत उद्योजयामास केशवश्चतुरङ्गिणीम् ।
 सेवां समुपयात्तुर्णं पाञ्चालनगरं प्रति ।
 ततः संकर्षणश्चैव केशवश्च महाबलः ।
 यादवैः सह सर्वैश्च पाण्डवानभिजगमतुः । [215]
 पितृध्वसारं संपूज्य द्रुपदं च यथाविधि ।
 द्रौपदीं भूषणैः शुभ्रैर्भूषयित्वा महाधनैः ।
 न्यायतः पूजिता राज्ञा द्रुपदेन महात्मना ।
 रेमिरे पाण्डवैः सार्धं पाञ्चालनगरे तदा ।

Colophon.

104

After l. 197. 29, Ts G2-4 ins.:

अजय्याः पाण्डवा युद्धे हरेण हरिणापि वा ।
 त्रैलोक्येनापि भूपाल किमु तैः खलु मानवैः ।
 दैवानुकूलाः कौन्तेया देवं तेषां परायणम् ।
 प्रत्यक्षमेतत्सर्वेषां मुक्ता जनुगृहानलात् ।
 जित्वा गन्धर्वराजानं धौम्यं प्राप्य पुरोहितम् । [5]
 पाञ्चालनगरं प्राप्य हत्वा लक्षममानुषम् ।
 अनस्य धनुरानाम्य शिरोभिः सह भूभृताम् ।
 चैद्यमागधकर्णाधिः किं कृतं तत्र भूमिपैः ।
 आरूढमूलाः पार्थाश्च दरिद्रा निर्धना इति ।
 जेतुं शक्या न मन्येथा अजय्याः पाण्डवाः सुरैः । [10]
 यावत्तिष्ठति लोकेऽस्मिन्कृष्णो यादववंशजः ।
 मुरारिः केशिहन्ता च लीलामानुषविग्रहः ।
 प्रणतार्तिहरो योगी केशवः केशनाशनः ।
 भक्तानुवत्सलो भक्तस्नानवैशमगृही तथा ।
 चतुःसागरपर्यन्तां केवलं पृथिवीं न हि । [15]
 धर्मात्मजो महाराज तावन्नैलोक्यमर्हति ।
 अलं कर्णानया बुद्ध्या नोत्साह्य सुयोधनम् ।
 शकुने गच्छ मा गाधं निरयं कौरवैः सह ।
 पाण्डवाश्च वयं सर्वे भूमिपालाः सबान्धवाः ।

वृष्ण्यन्धकपुरोगाश्च यादवाः सहकेशवाः ।
सर्वे संभूय जीवाम सपुत्रपशुबान्धवाः ।
बोधयध्वं तथा यूयं तथैव शरदां शतम् ।
मा पुत्रवशागो भूप तव पुत्रः सुदुर्मतिः ।
आनीय पाण्डवान्साधून्पुत्रांश्च सह सर्वशः ।
अभेदेन निरीक्षस्व न भेदं चक्षुषोः कुरु ।
मनसा स्नेहपूर्णेन निर्भेदो नखमांसवत् ।

[20]

धृतराष्ट्रः ।

पार्थिवार्थं प्रियं ब्रूहि नाप्रियं सूतनन्दन ।
पुत्र त्वं च न मे ब्रूहि पार्थिवानामहितं क्वचित् ।
दुर्योधनमसन्मार्गास्त्रिवर्तय महामते ।

[25]

105

After 1. 199. 9, D₄ (marg. sec. m.) S ins.:

वैशंपायनः ।

पृथायास्तु तथा चेदं प्रविवेश महाद्युतिः ।
पादौ स्पृष्ट्वा पृथायास्तु शिरसा च महीं गतः ।
दृष्ट्वा तु देवं कुन्ती शुशोच च मुहुर्मुहुः ।
कुन्ती ।

वैचित्रवीर्यं ते पुत्राः कथंचिज्जीवितास्त्वया ।
त्वत्प्रसादाज्जुगृहे त्राताः प्रत्यागतास्तव ।
कूर्मश्चिन्तयते पुत्रान्यत्र वा तत्र वा गतः ।
चिन्तया वर्धयेत्पुत्रान्यथा कुशलिनस्तथा ।
तव पुत्रास्तु जीवन्ति त्वं त्राता भरतर्षभ ।
यथा परभृतः पुत्रानरिष्टा वर्धयेत्सदा ।
तथैव तव पुत्रास्तु मया तात सुरक्षिताः ।
दुःखास्तु बहवः प्राप्तास्तथा प्राणान्तिका मया ।
अतः परं न जानामि कर्तव्यं ज्ञातुमर्हसि ।

[5]

वैशंपायनः ।

इत्येवमुक्त्वा दुःखार्ता शुशोच परमातुरा ।
प्रणिपत्याब्रवीत्क्षत्ता मा शोच इति भारत ।

विदुरः ।

न विनश्यन्ति लोकेषु तव पुत्रा महाबलाः ।
अचिरेणैव कालेन स्वराज्यस्था भवन्ति ते ।
बान्धवैः सहिताः सर्वैर्मा शोकं कुरु माधवि ।

[10]

[15]

105

In the footnotes to 1. 199. 9 the passage is erroneously stated as containing 18 lines; the correct number is 17. — (L. 5) D₄ T₁ G_{1.2} M मृताः (for त्राताः). — (L. 8) D₄ G_{1.2} M त्वङ्गत्तया (for त्वं त्राताः). — G₁ M om, lines 13-17.

106

After 1. 199. 11, D₄ (marg. sec. m.) S ins.:

सुवर्णकक्ष्याग्रैवेयान्सुवर्णाङ्कुशभूषितान् ।
जाम्बूनदपरिष्कारान्प्रभिन्नकरटामुखान् ।
अधिष्ठितान्महामात्रैः सर्वैश्चसमन्वितान् ।
सहस्रं प्रददौ राजा गजानां वरवर्मिणाम् ।
रथानां च सहस्रं वै सुवर्णमणिचित्रितम् ।
चतुर्गुणां भानुमच्च पाञ्चालः प्रददौ तदा ।
सुवर्णपरिवर्हीणां वरचामरमालिनाम् ।
जात्यश्वानां च पञ्चाशत्सहस्रं प्रददौ नृपः ।
दासीनामयुतं राजा प्रददौ वरभूषणम् ।
ततः सहस्रं दासानां प्रददौ वरधन्विनाम् ।
हैमानि शय्यासनभाजनानि

[5]

[10]

द्रव्याणि चान्यानि च गोघनानि ।

पृथक्पृथक्कैव ददौ स कोटिं

पाञ्चालराजः परमप्रहृष्टः ।

शिविकानां शतं पूर्णं वाहान्पञ्चशतं वरान् ।

एवमेतानि पाञ्चालो जन्यार्थं प्रददौ धनम् ।

हरणं तत्र पाञ्चाल्या ज्ञातिदेयं तु सौमिकः ।

धृष्टद्युम्नो ययौ तत्र भगिनीं गृह्य भारत ।

नानद्यमानो बहुभिस्तृप्यंशब्दैः सहस्रशः ।

[15]

Here follows a colophon, which is followed by
वैशंपायनः.

107

After the additional colophon following 1. 199.

22, D₄ (marg. sec. m.) S ins.:

वैशंपायनः ।

दुर्योधनस्य महिषी काशिराजसुता तदा ।

धृतराष्ट्रस्य पुत्राणां वधूभिः सहिता तदा ।

पाञ्चालीं प्रतिजग्राह द्रौपदीं श्रीमिवापराम् ।

पूजयामास पूजार्हां शचीं देवीमिवागताम् ।

ववन्दे तत्र गान्धारीं माधवी कृष्णया सह ।

आशिषश्च प्रयुक्त्वा तु पाञ्चालीं परिषस्वजे ।

परिष्वज्य च गान्धारी कृष्णां कमललोचनाम् ।

पुत्राणां मम पाञ्चाली मृत्युरेवेत्यमन्यत ।

सा चिन्त्य विदुरं प्राह युक्तिः सुबलात्मजा ।

[5]

106

Line 11 = (var.) 1931*. — (L. 15) Some MSS.
सौमिकः. — Colophon om. in T₁ G₁ M₆. Adhy. no.:
D₄ 214; T₈ G₄ 165; G₂ 162; G₃ 166; G₅. 164.

107

(L. 3) G₂₋₄ M_{3.5} साध्वीं श्रियमिवापरां.

कुन्ती राजसुतां क्षत्तः सवधूं सपरिच्छदाम् । [10]
 पाण्डोर्निवेशनं शीघ्रं नीयतां यदि रोचते ।
 करणेन मुहूर्तेन नक्षत्रेण तिथौ शुभे ।
 यथा सुखं तथा कुन्ती रंस्यते स्वगृहे सुतैः ।
 तथेत्येव तदा क्षत्ता कारयामास तत्तदा ।
 पूजयामासुरत्यर्थं बान्धवाः पाण्डवांस्तदा । [15]
 नागराः श्रेणिमुख्याश्च पूजयन्ति स्म पाण्डवान् ।
 भीष्मद्रोणौ तथा कर्णो बाह्लीकः ससुतस्तदा ।
 शासनान्वृत्तराष्ट्रस्य अकुर्वन्नतिथिक्रियाम् ।
 एवं विहरतां तेषां पाण्डवानां महात्मनाम् ।
 नेता सर्वस्य कार्यस्य विदुरो राजशासनात् । [20]

108

 In entire supercession of the remarks in the footnotes (p. 789) to l. 199. 24-25 regarding this passage, substitute the following.

After l. 199. 25, D₄ (marg. sec. m.) S ins.:

केशवो यदि मन्येत तत्कतैव्यमसंशयम् ।;

and after l. 199. 26^{ab}:

वासुदेवेन संमन्त्र्य पाण्डवाः समुपाविशन् ।

धृतराष्ट्रः ।

अभिषेकस्य संभारान्क्षत्तरानय माचिरम् ।
 अभिषिक्तं करिष्यामि अद्यैव कुरुनन्दनम् ।
 ब्राह्मणा नैगमश्रेष्ठाः श्रेणिमुख्याश्च सर्वशः ।
 आहूयन्तां प्रकृतयो बान्धवाश्च विरोधतः । [5]
 पुण्याहं वाच्यतां तात गोसहस्रं तु दीयताम् ।
 ग्राममुख्याश्च विप्रेभ्यो दीयन्तां सहदक्षिणाः ।
 अङ्गदे मकुटं क्षत्तहस्ताभरणमेव च ।
 मुक्तावलीं च हारं च निष्कादीनकुण्डलानि च ।
 कटिवन्धं च सूत्रं च तथोदरनिबन्धनम् । [10]
 अष्टोत्तरसहस्रं च ब्राह्मणाधिष्ठिता गजाः ।
 जाह्नवीसलिलं शीघ्रमानयन्तां पुरोहिताः ।
 अभिषेकोदकक्रिञ्चं सर्वाभरणभूषितम् ।
 औपवाह्योपरिगतं दिव्यचामरवीजितम् । [15]
 सुवर्णमणिचित्रेण श्वेतच्छत्रेण शोभितम् ।
 जयेति द्विजवाक्येन स्तूयमानं नृपैस्तथा ।
 दृष्ट्वा कुन्तीसुतं श्रेष्ठमाजमीढं युधिष्ठिरम् ।
 प्रीताः प्रीतेन मनसा प्रशंसन्तु पुरे जनाः ।
 पाण्डोः कृतोपकारस्य राज्यं दत्त्वा भूमेव च ।
 प्रतिक्रिया कृतमिदं भविष्यति न संशयः । [20]

108

(L. 41) D₄ G₁ M₆-8 रराज राजानुगतैः. — (L. 44) T₈

वैशंपायनः ।

भीष्मो द्रोणः कृपः क्षत्ता साधु साध्वित्यभाषत ।

श्रीवासुदेवः ।

युक्तेतन्महाराज कौरवाणां यशस्करम् ।

शीघ्रमद्यैव राजेन्द्र यथोक्तं कर्तुमर्हसि ।

वैशंपायनः ।

इत्येवमुक्त्वा बाष्पेयस्वरयामास तं तदा ।

यथोक्तं धृतराष्ट्रेण कारयामास कौरव । [25]

तस्मिन्क्षणे महाराज कृष्णद्वैपायनस्तदा ।

आगम्य कुरुभिः सर्वैः पूजितः समुहद्रुणैः ।

मूर्धावसिक्तैः सहितो ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ।

कारयामास विधिवत्केशवानुमते तदा ।

कृपो द्रोणश्च भीष्मश्च धौम्यश्च व्यासकेशवौ । [30]

बाह्लीकः सोमदत्तश्च चातुर्वेद्यपुरस्कृताः ।

अभिषेकं तदा चक्रुर्धद्रपीठे सुसंयतम् ।

जित्वा तु पृथिवीं कृत्स्नां वशे कृत्वा नरपैमान् ।

राजसूयादिभिर्यज्ञैः क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः ।

स्नात्वा ह्यवभृथस्नानं मोदन्तां बान्धवैः सह । [35]

एवमुक्त्वा तु ते सर्वे आशीर्भिः प्रत्यपूजयन् ।

मूर्धाभिषिक्तः कौरव्यः सर्वाभरणभूषितः ।

जयेति संस्तुतो राजा प्रददौ धनमक्षयम् ।

सर्वमूर्धावसिक्तैश्च पूजितः कुरुनन्दनः ।

औपवाह्यमथारुह्य दिव्यच्छत्रेण शोभितः । [40]

राज्ञामनुगतो राजा महेन्द्र इव दैवतैः ।

ततः प्रदक्षिणीकृत्य नगरं नागसाह्वयम् ।

प्रविवेश तदा राजा नागरैः पूजितो भृशम् ।

मूर्धावसिक्तं पाण्डुसुतमभ्यनन्दन्त पाण्डवाः ।

गान्धारिपुत्राः शोचन्तः सर्वे ते सह बान्धवैः । [45]

ज्ञात्वा शोकं तु पुत्राणां धृतराष्ट्रोऽब्रवीन्नृपम् ।

समक्षं वासुदेवस्य कुरुणां च समक्षतः ।

अभिषेकं त्वया प्राप्तं दुष्प्रापमकृतात्मभिः ।

गच्छ त्वमद्यैव नृप कृतकृत्योऽसि कौरव । [50]

आयुः पुरुरवा राजन्नुदुषश्च ययातिना ।

तत्रैव निवसन्ति स्म खाण्डवाख्ये नृपोत्तम ।

राजधानी तु सर्वेषां पौरवाणां महाभुज ।

विनाशितं मुनिगणैर्लोभान्मुनिसुतस्य तु ।

तस्मात्त्वं खाण्डवप्रस्थं पुरं राष्ट्रं च वर्धय ।

ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैद्याः शूद्राश्च कृतनिश्चयाः । [55]

त्वद्भक्त्या जन्तवश्चान्ये भजन्त्येव पुरं शुभम् ।

पुरं राष्ट्रं समृद्धं वै धनधान्यैः समावृतम् ।

G₂-4 मूर्धाभिषिक्तं पांडोरुतु सुतमभ्यर्णपांडवाः (G₂.4 °वांधवाः).

— (L. 53) T₁ G (except G₄.5) वुध° (for मुनि°).

— Line 59 is a repetition of l. 199. 26^{ab}.

तस्माद्गच्छस्व कौन्तेय आत्तुभिः सहितोऽनघ ।
वैशंपायनः ।

Then follows a repetition of l. 199. 26^{ab}; and finally:

रथैर्नागैर्हयैश्चापि सहितास्तु पदातिभिः ।

109

After l. 199. 35^{ab}, S ins.:

पुरीं सर्वगुणोपेतां निर्मितां विश्वकर्मणा ।
पौरवाणामधिपतिः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
कृतमङ्गलसत्कारो ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ।
द्वैपायनं पुरस्कृत्य धौम्यस्यानुमते स्थितः ।
आत्तुभिः सहितो राजन्केशवेन सहाभिभूः । [5]
तोरणद्वारसुमुखां द्वात्रिंशद्द्वारसंयुताम् ।
वर्धमानपुरद्वारां प्रविवेश महाद्युतिः ।
शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषाः श्रूयन्ते बहवो भृशम् ।
जयेति ब्राह्मणगिरः श्रूयन्ते च सहस्रशः ।
संरत्यूमानो बहुभिः सूतमागधबन्दिभिः । [10]
औपवाह्यगतो राजा राजमार्गमतीत्य च ।
कृतमङ्गलसत्कारं प्रविवेश गृहोत्तमम् ।
प्रविश्य भवनं राजा सत्कारैरभिपूजितः ।
पूजयामास विप्रेन्द्रान्केशवेन यथाक्रमम् ।
ततस्तु राष्ट्रं ववृधे नरनारीगणायुतम् । [15]
गोधनैश्च समाकीर्णं सस्यवृद्धिस्तदाभवत् ।

110

After l. 199. 49, D₄ (marg. sec. m.) S ins.:

ततस्तु विश्वकर्माणं पूजयित्वा विस्मय्य च ।
द्वैपायनं च संपूज्य विस्मय्य च नराधिप ।
वार्ष्णेयमब्रवीद्वाजा गन्तुकामं कृतक्षणम् ।
तव प्रसादाद्वाष्णेयं राज्यं प्राप्तं मयानघ ।
प्रसादादेव ते वीर शून्यं राष्ट्रं सुदुर्गमम् । [5]
तवैव तत्प्रसादेन राज्यस्थास्तु भवामहे ।
गतिस्त्वमन्तकाले च पाण्डवानां तु माधव ।
मातासाकं पिता देवो न पाण्डुं विद्महे वयम् ।
ज्ञात्वा तु कृत्यं कर्तव्यं पाण्डवानां त्वयानघ ।
श्रीवासुदेवः ।
त्वत्प्रभावान्महामागं राज्यं प्राप्तं स्वधर्मतः । [10]

109

In the footnotes to l. 199. 35^{ab} the number of lines in this passage is erroneously stated to be 18; the correct number is 16.

पितृपैतामहं राज्यं कथं न स्यात्तव प्रभो ।
धातैराष्ट्रा दुराचाराः किं करिष्यन्ति पाण्डवान् ।
यथेष्टं पालय महीं सदा धर्मपुत्रं वह ।
धर्मोपदेशः संक्षेपाद्ब्राह्मणान्भर कौरव ।
अद्यैव नारदः श्रीमानागमिष्यति सत्वरः । [15]
आदृत्य तस्य वाक्यानि शासनं कुरु तस्य वै ।
वैशंपायनः ।

एवमुक्त्वा ततः कुन्तीमभिवाद्य जनार्दनः ।
उवाच श्लक्ष्णया वाचा गमिष्यामि नमोऽस्तु ते ।
कुन्ती ।

जातुषं गृहमासाद्य मया प्राप्तं च केशव ।
आर्येणापि तव ज्ञातं कुन्तिभोजेन चानघ । [20]
त्वया नाथेन गोविन्द दुःखं प्राप्तं महत्तरम् ।
किं पुनस्त्वमनाथानां दरिद्राणां विशेषतः ।
सर्वदुःखानि शाम्यन्ति तव संदर्शनात्मनः ।
स्मरस्वेतान्महामात्रं तेन जीवन्ति पाण्डवाः ।
वैशंपायनः ।
करिष्यामीति चामङ्ग्य अभिवाद्य पितृव्वसाम् । [25]
गमनाय मतिं चक्रे वासुदेवः सहायुगः ।

111

After l. 200. 9^{ab}, D₄ (marg. sec. m.) S ins.:

आययौ धर्मराजं तु द्रष्टुकामोऽथ नारदः ।
तथा नक्षत्रजुष्टेन सुपर्णचरितेन च ।
चन्द्रसूर्यप्रकाशेन सेवितेन महर्षिभिः ।
नभःस्थलेन दिव्येन दुर्लभेनातपस्विनाम् ।
भूतार्चितो भूतधरां राष्ट्रं नगरमालिनीम् । [5]
अवेक्षमाणो ह्युतिमानाजगाम महातपाः ।
सर्ववेदान्तगतो विप्रः सर्वविद्यासु पारगः ।
परेण तपसा युक्तो ब्राह्मेण तपसा वृतः ।
नये नीतौ च नियतो विश्रुतश्च महामुनिः ।
परात्परतरं प्राप्नो धर्मात्समभिजग्मिवान् । [10]
भाषितात्मा गतरजाः शान्तो मृदुःक्रजुर्द्विजः ।
धर्मेणाभिगतः सर्वैर्देवदानवमानवैः ।
क्षीणकर्मसु पापेषु श्रुतेषु विविधेषु च ।
सर्वथा कृतमर्यादो देवेषु विविधेषु च ।
शतशः सोमपा यज्ञे पुण्यकर्मकृदभिचित् । [15]
ऋक्सामयजुषां वेत्ता न्यायवृत्तान्तकोविदः ।

110

(L. 20) D₄ G_{5.6} 'ण चापि न ज्ञातं; T₁ 'णापि च न ज्ञा'; G₁ M₆ 'ण च न चाज्ञा'.

111

(L. 13) D₄ T₁ G_{5.6} M₆-s सूयेषु; G₁ नयेषु (for सूयेषु).

ऋजुरारोहवान्शुक्रो भूयिष्ठपथिकोऽनघः ।
 श्लक्ष्णया शिखयोपेतः संपन्नः परमत्विषा ।
 अवदाते च सूक्ष्मे च दिव्ये च रुचिरे शुभे । [20]
 महेन्द्रदत्ते महती विभ्रत्परमवाससी ।
 जाम्बूनदमये दिव्ये गण्डूपदमुखेन वै ।
 अश्वकंसदशे दिव्ये धारयन्कुण्डले शुभे ।
 राजतच्छत्रमुच्छ्रित्य चित्रं परमवर्चसम् ।
 प्राप्य दुष्प्रापमन्येन ब्रह्मवर्चसमुत्तमम् ।
 भवने भूमिपालस्य बृहस्पतिरिवाद्भुतः । [25]
 संहितायां च सर्वेषां स्थितस्योपस्थितस्य च ।
 द्विपदस्य च धर्मस्य क्रमधर्मस्य पारगः ।
 गाथासामानुसामञ्जः साम्नां परमवल्लुनाम् ।
 आत्मना सर्वमोक्षिभ्यः कृतिमान्कृत्यवित्तथा ।
 योक्ता धर्मे बहुविधे मनो मतिमतां वरः । [30]
 विदितार्थः स्वसमयच्छेत्ता निगमसंशयान् ।
 अर्थनिर्वचने नित्यं संशयच्छिदसंशयः ।
 प्रकृत्या धर्मकुशलो नानाधर्मविशारदः ।
 लोपेनागमधर्मेण संक्रमेण च वृत्तिषु ।
 एकशब्दांश्च नानार्थानेकार्थांश्च पृथक् श्रुतीन् । [35]
 पृथगर्थभिधानं च प्रयोगाणामवेक्षिता ।
 प्रमाणभूतो लोकस्य सर्वाधिकरणेषु च ।
 सर्ववर्णविकारेषु नित्यं सकलपूजितः ।
 स्वरे स्वरे च विविधे वृत्तेषु विविधेषु च ।
 समस्थानेषु सर्वेषु समाज्ञायेषु धातुषु । [40]
 उद्देश्यानां समाख्याता सर्वमाख्यातमुद्दिशन् ।
 अभिसंधिषु तत्त्वज्ञः पदान्यङ्गान्यनुसरन् ।
 कालधर्मेण निर्दिष्टं यथार्थं च विचारयन् ।
 चिकीर्षितं च यो वेत्ता यथा लोकेन संवृतम् ।
 विभाषितं च समयं भाषितं हृदयंगमम् । [45]
 आत्मने च परस्मै च स्वरसंस्कारयोगवान् ।
 एषां स्वरणां ज्ञाता च बोद्धा प्रवचनस्वरान् ।
 विज्ञाता उक्तवाक्यानां एकतां बहुतां तथा ।
 बोद्धा च परमार्थांश्च विविधांश्च व्यतिक्रमान् ।
 अभेदतश्च बहुशो बहुशश्चापि भेदतः । [50]
 वचनानां च विविधानादेशांश्च समीक्षिता ।
 नानार्थकुशलस्तत्र तद्धितेषु च कृत्स्नशः ।

परिभूषयिता वाचां वर्णतः स्वरतोऽर्थतः ।
 प्रत्ययाश्च समाख्याता नियतं प्रतिधातुकम् ।
 पञ्च चाक्षरजातानि स्वरसंज्ञानि यानि च । [55]

In the footnotes to 1. 200, 9, in the remarks regarding the present passage, for "27 lines" read "55 lines"; deleting "— 2") S आययौ धर्मराजं तु द्रष्टुकामोऽथ नारदः", as well as the wavy line under 9th of the constituted text.

112

After 1. 209, 24^{ab}, Ñ₂ D₄ (marg, sec. m.) S ins.:

चित्रवाहनमब्रवीत् ।
 चित्राङ्गदायाः शुल्कं च गृह्णं बभ्रुवाहनम् ।
 अनेन तु भविष्यामि ऋणान्मुक्तो जनाधिप ।
 चित्राङ्गदां पुनर्वाक्यमब्रवीत्पाकशासनिः ।
 इहैव भव भद्रे त्वं बभ्रुवाहनवर्धना । [5]
 इन्द्रप्रस्थनिवासं मे आगता तत्र रंश्यसे ।
 कुन्तीं युधिष्ठिरं भीमं भ्रातरौ मे कनीयसौ ।
 आगता तत्र पश्येथा अन्यानपि च बान्धवान् ।
 बान्धवैः सहिता भद्रे नन्दसे त्वमनिन्दिते ।
 धर्मे स्थितः सत्यधृतिः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । [10]
 जित्वा तु पृथिवीं सर्वां राजसूयं करिष्यति ।
 तत्रागच्छन्ति राजानः पृथिव्यां नृपसंज्ञिताः ।
 बहूनि रत्नान्यादाय आगमिष्यति ते पिता ।
 एकसार्थं प्रयातासि चित्रवाहनसेनया ।
 द्रक्ष्यामि राजसूये त्वां पुत्रं पालय मा शुचः । [15]
 बभ्रुवाहननामा तु मम प्राणो बहिःश्वरः ।
 तस्माद्भरस्व पुत्रं वै पूरुवंशविवर्धनम् ।
 चित्रवाहनदायादं धर्मोत्पौरवनन्दनम् ।
 पाण्डवानां प्रियं पुत्रं तस्मात्पालय सर्वदा ।
 विप्रयोगेन संतापं मा कृथास्त्वमनिन्दिते । [20]
 चित्राङ्गदामेवमुक्त्वा.

113

After 1. 210, 2, D₄ (marg, sec. m.) S ins.:

चिन्तयामास रात्रौ तु गदेन कथितां कथाम् ।

— (L. 14) Some MSS. वेदेषु (for देवेषु). — (L. 27) D₄ G₂. 6 M₆-8 सर्वस्य (for धर्मस्य). — (L. 44) D₄ G₂. 6 श (D₄ व) क्रीतेन (for यथा लोकेन). — (L. 51) D₄ G₂. 5. 6 वनानां विविधानां च देशानां च समी°.

112

(L. 2) Ñ₂ D₄ T₁ M (except M₉) त्वं (for च).

[957]

— (L. 3) D₄ T₁ M ऋणमुक्तो. — (L. 10) Ñ₂ D₄ G₁ M कौतेयोथ (for कुन्ती°). — (L. 11) D₄ G₁ M कृत्स्नां (for सर्वां). — After line 21, D₄ T₁ G₂. 6 ins.:

सागरानूपमाश्रितः ।

स्थानं दूरं समाप्नुय दत्त्वा बहुधनं तदा ।

केरलान्तमतिक्रम्य.

सुभद्रायाश्च माधुर्यं रूपसंपद्गुणानि च ।
 प्राप्तुं तां चिन्तयामास क उपायो भवेदिति ।
 वेषवैकृतमापन्नः परिव्राजकरूपधृक् । [5]
 कुकुरान्धकवृष्णीनामज्ञातो वेषधारणात् ।
 भ्रममाणश्चरन्मैक्षं परिव्राजकवेषवान् ।
 येन केनाप्युपायेन प्रविश्य च गृहं महत् ।
 दृष्ट्वा सुभद्रां कृष्णस्य भगिनीमेकसुन्दरीम् ।
 वासुदेवमतं ज्ञात्वा करिष्यामि हितं शुभम् ।
 एवं विनिश्चयं कृत्वा दीक्षितस्तु तदाभवत् । [10]
 त्रिदण्डी मुण्डितः कुण्डी भक्षमालाङ्गुलीयकः ।
 योगभारं वहन्पार्थो वटवृक्षस्य कोटरम् ।
 प्रविशन्नेव वीभत्सुर्वृष्टिं वर्षति वासवे ।
 चिन्तयामास देवेशं केशवं क्लेशनाशनम् ।
 प्रणतार्तिहरं शंभुं मायारूपेण वञ्चकम् । [15]
 केशवश्चिन्तितं ज्ञात्वा दिव्यज्ञानेन दृष्टवान् ।
 शयानः शयने धन्ये सत्यभामासहायवान् ।
 केशवः सहसा राजज्जहास च ननन्द च ।
 पुनः पुनः सत्यभामा चाब्रवीत्पुरुषोत्तमम् ।
 सत्यभामा ।
 भगवंश्चिन्तयाविष्टः शयने शयितः सुखम् । [20]
 भवान्बहुप्रकारेण जहास च पुनः पुनः ।
 श्रोतव्यं यदि वा कृष्ण प्रसादो यदि चेन्मयि ।
 वक्तुमर्हसि लोकेश तच्छ्रोतुं कामये ह्यहम् ।
 श्रीभगवान् ।
 पितृव्रसायाः पुत्रो मे भीमसेनानुजोऽर्जुनः ।
 तीर्थयात्रां गतः पार्थः कारणात्समयात्तदा । [25]
 तीर्थयात्रासमाप्तौ तु निवृत्तो निशि भारतः ।
 सुभद्रां चिन्तयानस्तु तदर्थं चापि मां पुनः ।
 चिन्तयन्नेव तां भद्रां यतिरूपधरोऽभवत् ।
 यतिरूपप्रतिच्छन्नो द्वारकां प्राप्य माधवीम् ।
 येन केनाप्युपायेन दृष्ट्वा तु वरवर्णिनीम् । [30]
 वासुदेवमतं ज्ञात्वा प्रयतिष्ये मनोरथम् ।
 एवं व्यवसितः पार्थो यतिलिङ्गेन पाण्डवः ।
 छायायां वटवृक्षस्य वृष्टिं वर्षति वासवे ।
 योगभारं वहन्नेव मानसं दुःखमासवान् ।
 ईदृशं मां विजानाति माधवो यदि मां स्मरन् । [35]
 वैशंपायनः ।
 आतरं तव पश्येति सत्यभामामदर्शयत् ।
 तत उत्थाय शयनात्प्रस्थितो मधुसूदनः ।

113

D₄ Ts G₁ M₆-8 om. line 35. — After line 35,
 G₂, 6 ins.:

किंचिद्राचमवष्टभ्य आसैः कतिपयैर्जनैः ।

114

S ins. after 1. 212. 1^{ca} (Ts G₂, 4 after 7^{ab}): D₄
 (suppl. fol. sec. m.), after 2^{ab}:

चिन्तयानस्ततो भद्रामुपविष्टः शिलातले ।
 रमणीये वनोद्देशे बहुपादपसंवृते ।
 सालतालाश्वकणेश्च बकुलैरर्जुनैस्तथा ।
 चम्पकाशोकपुंनागैः केतकैः पाटलैस्तथा ।
 कर्णिकारैरशोकैश्च अङ्गोलैरतिमुक्तकैः । [5]
 एवमादिभिरन्यैश्च संवृते स शिलातले ।
 पुनः पुनश्चिन्तयानः सुभद्रां भद्रभाषिणीम् ।
 यदृच्छया चोपपन्नान्वृष्णिवीरानन्ददर्श ह ।
 बलदेवं च हार्दिक्यं साम्बं सारणमेव च ।
 प्रद्युम्नं च गदं चैव चारुदेष्णं विदुरथम् । [10]
 भानुं च निशठं चैव पृथुं विपृथुमेव च ।
 तथान्यांश्च बहून्पश्यन्हृदि शोकमधारयत् ।
 ततस्ते सहिताः सर्वे यतिं दृष्ट्वा समुत्सुकाः ।
 वृष्णयो विनयोपेताः परिवार्योपतस्थिरे ।
 ततोऽर्जुनः प्रीतमनाः स्वागतं व्याजहार सः । [15]
 आस्यतामास्यतां सर्वे रमणीये शिलातले ।
 इत्येवमुक्ता यतिना प्रीतास्ते यादवर्षभाः ।
 उपोपविष्टाः सर्वे सुस्वागतमिति ब्रुवन् ।
 ततस्तेषु निविष्टेषु वृष्णिवीरेषु पाण्डवः ।
 आकारं गृह्णमानस्तु कुशलप्रश्नमब्रवीत् । [20]
 सर्वत्र कुशलं चोत्त्वा बलदेवोऽब्रवीदिदम् ।
 प्रसादं कुरु मे विप्र कुतस्त्वं चागतो ह्यसि ।
 त्वया दृष्टानि पुण्यानि वदस्व वदतां वर ।
 पर्वतांश्चैव तीर्थानि वनान्यायतनानि च ।
 वैशंपायनः ।
 तीर्थानां दर्शनं चैव पर्वतानां च भारत । [25]
 आपगानां वनानां च कथयामास यादवे ।
 ताः कथाः कथयन्नेव कथान्ते जनमेजय ।
 कथां धर्मसमायुक्तां वृष्णिवीरे न्यवेदयत् ।
 श्रुत्वा धर्मकथां पुण्यां वृष्णिवीरोऽभ्यपूजयत् ।
 ततस्तु यादवाः सर्वे मन्त्रयन्ति स्म भारत । [30]
 अयं देशातिथिः श्रीमान्यतिलिङ्गधरो द्विजः ।
 आवासं कमुपाश्रित्य वसेत निरुपद्रवः ।
 इत्येवमब्रुवन्स्ते वै रौहिणेयं तु यादवाः ।
 ददशुः कृष्णमायान्तं सर्वे यादवनन्दनम् ।
 एहि केशव तातेति रौहिणेयोऽब्रवीद्वचः । [35]

114

(L. 40) D₄ पाण्डवः; T₁ M₆ माधवः (for मां वद). — (L.
 47) T₁ G₁, 2 M₆-8 वाग्मी. — After line 51, T₁ ins.:

निःसीमतररूपोऽयं सुभद्रापि तथाविधा ।

यतिलिङ्गधरो विद्वान्देशातिथिरयं द्विजः ।
वर्षरात्रनिवासार्थमागतो नः पुरं प्रति ।
स्थाने यस्मिन्निवसति तन्मे ब्रूहि जनार्दन ।
श्रीभगवान् ।
त्वयि स्थिते महाभाग परवानस्मि धर्मतः ।
स्वयं तु रुचिरे स्थाने वसतामिति मां वद । [40]
वैशंपायनः ।

सुग्रीतस्तेन वाक्येन परिष्वज्य जनार्दनम् ।
बलदेवोऽब्रवीद्वाक्यं चिन्तयित्वा महाबलः ।
आरामे तु वसेद्धीमांश्चतुरो वर्षमासकान् ।
कन्यापुरे सुभद्राया भुक्त्वा भोजनमिष्टतः ।
लतागृहेषु वसतामिति मे धीयते मतिः । [45]
लब्धानुज्ञास्त्वया तत्र मन्यन्ते सर्वयादवाः ।
वासुदेवः ।

बलवान्दर्शनीयश्च वाग्विचक्षीमान्बहुश्रुतः ।
कन्यापुरसमीपे तु न युक्तमिति मे मतिः ।
गुरुः शास्त्रा च नेता च शास्त्रज्ञो धर्मवित्तमः ।
त्वयोक्तं न विरुध्येऽहं करिष्यामि वचस्तव । [50]
शुभाशुभस्य विज्ञाने नान्योऽस्ति भुवि कश्चन ।
बलदेवः ।

अयं देशातिथिः श्रीमान्सर्वधर्मविशारदः ।
धृतिमान्विनयोपेतः सत्यवाग्विजितेन्द्रियः ।
यतिलिङ्गधरो ह्येव को विज्ञानाति मानसम् ।
त्वमिमं पुण्डरीकाक्ष नीत्वा कन्यापुरं शुभम् । [55]
निवेदय सुभद्रायै मद्वाक्यपरिचोदितः ।
भक्ष्यैर्भोज्यैश्च पानैश्च अन्यैरिष्टैश्च पूजय ।

Colophon.

वैशंपायनः ।

स तथेति प्रतिज्ञाय सहितो यतिना हरिः ।
कृत्वा तु संविदं तेन प्रहृष्टः केशवोऽभवत् ।
पर्वते तौ विहृत्यैव यथेष्टं कृष्णपाण्डवौ । [60]
तां पुरीं प्रविवेशाथ गृह्य हस्ते च पाण्डवम् ।
प्रविश्य च गृहं रम्यं सर्वभोगसमन्वितम् ।
पार्थमावेद्यामास रुक्मिणीसत्यभामयोः ।
हृषीकेशवचः श्रुत्वा ते उभे ऊचतुर्भुशम् ।
मनोरथो महानेप हृदि नः परिवर्तते । [65]
कदा द्रक्ष्याम बीभत्सु पाण्डवं गृहमागतम् ।
इति चिन्तयमानानां पार्थो दुःखमपानुदत् ।
प्राप्तमज्ञातपूजाभिरुक्तमाभिरपूजयत् ।

स तं प्रियातिथिश्रेष्ठं समीक्ष्य यतिमागतम् ।
सोदर्यां भगिनीं कृष्णः सुभद्रामिदमब्रवीत् । [70]
अयं देशातिथिर्भद्रे संयतो व्रतवानृपिः ।
प्राप्तोऽतु सततं पूजां तव कन्यापुरे वसन् ।
आर्येण च परिज्ञातः पूजनीयो यतिः सदा ।
तस्माद्भरस्व वाग्यैः भक्ष्यैर्भोज्यैर्यतिं सदा ।
एष यद्यदपिर्द्रव्यात्कार्यमेव न संशयः । [75]
सखीभिः सहिता भद्रे भवास्व वरावर्तिनी ।
पुरापि यतयो भद्रे ये मैक्षार्थमनुव्रताः ।
ते बभूवुर्दशार्हानां कन्यापुरनिवासिनः ।
तेभ्यो भोज्यानि भक्ष्याणि यथाकालमन्दिताः ।
कन्यापुरगताः कन्याः प्रयच्छन्ति यशस्विनि । [80]
सा तथेत्प्रवीकृष्णं करिष्यामि यथात्थं माम् ।
तोषयिष्यामि वृत्तेन कर्मणा च द्विजर्षभम् ।
एवमेतेन रूपेण कंचित्कालं धनंजयः ।
उवास भक्ष्यैर्भोज्यैश्च भद्रया परमाचितः ।
तस्य सर्वगुणोपेतां वासुदेवसहोदराम् । [85]
पश्यतः सततं भद्रां प्रादुरासीन्मनोभवः ।
गृह्यन्निव चाकारमालोक्य वरवर्णिनीम् ।
दीर्घमुष्णं निशश्वास पार्थः कामवशं गतः ।
न कृष्णां रूपतो मेने वासुदेवसहोदराम् ।
प्राप्तां हृदीन्द्रसेनां वा साक्षाद्वा वरुणात्मजाम् । [90]
अतीतसमये काले सोदर्याणां धनंजयः ।
न सस्मर सुभद्रायाः कामाङ्कुशनिवारितः ।
क्रीडारतिपरां भद्रां सखीजनशतेर्दृताम् ।
प्रीयते स्मार्जुनः पश्यन्स्वाहामिव हुताशनः ।
पाण्डवस्य सुभद्रायाः सकाशे तु यशस्विनः । [95]
समुत्पत्तिः प्रभावश्च गदेन कथितः पुरा ।
श्रुत्वा चाशनिनिर्घोषं केशवेनापि धीमता ।
उपमामर्जुनं कृत्वा विस्तरः कथितः पुरा ।
कुद्धमत्तप्रलापश्च वृष्णीनामर्जुनं प्रति ।
पौरुषाण्युपमां कृत्वा प्रावर्धन्त धनुष्मताम् । [100]
अन्योन्यकलहे चापि विवादे चापि वृष्णयः ।
अर्जुनोऽपि न मे तुल्यः कुतस्त्वमिति तेऽब्रुवन् ।
जातांश्च पुत्रान्गृह्णन्त आशिषो वृष्णयोऽब्रुवन् ।
अर्जुनस्य समो वीर्यं भव तात धनुर्वरः ।
तस्मात्सुभद्रा चकमे पौरुषाद्भरतर्षभम् । [105]
सत्यसंधस्य रूपेण चातुर्येण च मोहिता ।
चारणातिथिसंधानां गदस्य च निशम्य सा ।

बलवानिन्द्रियग्रामो न जाने किं भविष्यति ।
— After line 55, T1 (which om. lines 56-57) ins.:

कृष्णः ।

कन्यापुरे यत्नेवांसः सुखोदकोऽथवा भवेत् ।

सुखोदको भवेद्वापि नाहं जाने यद्ब्रूह ।
भवता परवानस्मि यावदाचन्द्रतारकम् ।
Colophon om. in T1. Adhy. no.: D4 229; T3 G4
180; G2 s. 6 Ms 179; G2 177; G3 181. — (L. 129)

अदृष्टे कृतभावाभूत्सुभद्रा भरतर्षभे ।
 कीर्तयन्द्दशे यो यः कथंचित्कुरुजाङ्गलम् ।
 तं तमेव सदा भद्रा बीभत्सुं स्मभिपुच्छति । [110]
 अभीक्ष्णशः परिप्रश्नादभीक्ष्णश्रवणात्तथा ।
 प्रत्यक्ष इव भद्रायाः पाण्डवः समपद्यत ।
 भुजौ भुजगसंकाशौ ज्याघातेन किणीकृतौ ।
 पार्थोऽयमिति पश्यन्त्या निःसंशयमजायत ।
 यथारूपं हि शुश्राव सुभद्रा भरतर्षभम् । [115]
 तथारूपमवेक्ष्यैनं परां प्रीतिमवाप सा ।
 सा कदाचिदुपासीनं पप्रच्छ कुरुनन्दनम् ।
 कथं देशाः कथं शैला नानाजनपदाः कथम् ।
 सरांसि सरितश्चैव वनानि च कथं यते ।
 दिशः काश्च कथं प्राप्ताश्चरता भवता सदा । [120]
 स तथोक्तसदा भद्रां बहुनमोतुतं ब्रुवन् ।
 उवाच परमप्रीतस्तस्या बहु तथा कथाः ।
 निशम्य विविधं तस्य लोके चरितमात्मनः ।
 कथापरिगतो भावः कन्यायाः समपद्यत ।
 पर्वसंघौ च कस्मिंश्चित्सुभद्रा भरतर्षभम् । [125]
 रहस्येकान्तमासाद्य हृष्यमाणभयभाषत ।
 यतिना चरता लोकान्खाण्डवप्रस्थवासिनी ।
 कच्चिद्भगवता दृष्टा पृथास्माकं पितृष्वसा ।
 भ्रातृभिः प्रयतैः सर्वैः कच्चिदार्यै युधिष्ठिरः ।
 कच्चिद्धर्मपरो भीमो धर्मराजस्य धीमतः । [130]
 निवृत्तसमयः कच्चिदपराधाद्धनंजयः ।
 नियमे कामभोगानां वर्तमानः प्रियेतरौ ।
 क्व नु पार्थश्चरत्यद्य बह्नीर्दुर्वसतीर्वसन् ।
 सुखोचितो बह्नुःस्वाहौ दीर्घबाहुरिन्दमः ।
 कच्चिच्छ्रुतो वा दृष्टो वा पार्थो भगवतार्जुनः । [135]
 निशम्य वचनं तस्यास्तामुवाच हसन्निव ।
 आर्यं पृथा च कुशला सपुत्रा च सहस्रुषा ।
 प्रीयते पश्यती पुत्रान्कुरुक्षेत्रं च पश्यती ।
 अनुज्ञातस्तु माम्ना च सोदर्यैस्तु धनंजयः ।
 द्वारकामावसत्येको यतिलिङ्गेन पाण्डवः । [140]
 पश्यन्ती सततं कस्मान्नाभिजानासि माधवि ।
 निशम्य वचनं तस्य वासुदेवसहोदरा ।
 निःश्वासबहुला तस्यौ क्षितिं विलिखती तदा ।
 ततः परमसंहृष्टः सर्वशस्त्रभृतां वरः ।
 अर्जुनोऽहमिति प्रीतस्तामुवाच धनंजयः । [145]
 यथा तव गतो भावः श्रवणान्मयि भामिनि ।

त्वद्वतः सततं भावस्तथा शतगुणो मम ।
 प्रशस्तिऽहनि धर्मेण भद्रे स्वयमहं वृतः ।
 सत्यवानिव सावित्र्या भविष्यामि पतिस्त्व ।
 एवमुक्तवा ततः पार्थः प्रविवेश लतागृहम् । [150]
 ततः सुभद्रा ललिता लज्जाभावसमन्विता ।
 सुमोह शयने दिव्ये शयाना नतथोचिता ।
 कन्यापुरे च संवृतं ज्ञात्वा दिव्येन चक्षुषा ।
 शशास रुक्मिणीं कृष्णो भोजनादिकमर्जुने ।
 तदा प्रभृति तां भद्रां चिन्तयन्वै धनंजयः । [155]
 आस्ते स्म स तदारायै कार्येणैव सहाभिभूः ।
 सुभद्रापि न च स्वस्था पार्थं प्रति बभूव सा ।
 कृशा विवर्णवदना चिन्ताशोकपरायणा ।
 निःश्वासपरमा भद्रा मानसेन मनस्विनी ।
 न शय्यासनभोगेषु रतिं विन्दति केनचित् । [160]
 न नक्तं न दिवा शेते बभूवोन्मत्तदर्शना ।
 एवं शोकपरां भद्रां देवकी वाक्यमब्रवीत् ।
 मा शोकं कुरु वाष्पेयि धृतिमालम्ब्य शोभने ।
 निवेदयिष्ये त्वां रामे कृष्णे चैव नरर्षभे ।
 पश्चाज्जानामि ते वार्तां मा शोकं कुरु माधवि । [165]
 एवमुक्तवा च सा माता भद्रायाः प्रियकामिनी ।
 निवेदयामास तदा भद्रामानकदुन्दुभेः ।
 रहस्येकासना तत्र भद्रास्त्वस्थितिं चाब्रवीत् ।
 आरामे तु यतिः श्रीमानर्जुनः सोऽथ नः श्रुतः ।
 अक्रूराय च कृष्णाय आहुकाय च सत्यके । [170]
 निवेद्यतां महामाज्ञं श्रोतव्यं यदि बान्धवैः ।
 वैशंपायनः ।
 चसुदेवस्तु तच्छ्रुत्वा अक्रूराहुकयोस्तदा ।
 निवेदयित्वा कृष्णाय मन्त्रायामास नैकवा ।
 इदं कार्यमिदं कृत्यमिदमेवं विनिश्चितम् ।
 अक्रूरश्चोग्रसेनश्च सत्यकश्च गदेन च । [175]
 पृथुश्रवाश्च कृष्णश्च सहिताः शिनिना सह ।
 रुक्मिणी सत्यभामा च देवकी रोहिणी तथा ।
 वासुदेवेन सहिताः पुरोहितमते स्थिताः ।
 विवाहं मन्त्रायामासुर्द्वादशेऽहनि भारत ।
 अज्ञातं रौहिणेयस्य उद्धवस्य च भारत । [180]
 विवाहं तु सुभद्रायाः कर्तुंकामो गदाग्रजः ।
 महादेवस्य पूजार्थं महोत्सवमिति ब्रुवन् ।
 चतुर्विंशदहोरात्रं सुभद्रार्तिप्रशान्तये ।
 नगरे घोषयामास हितार्थं सव्यसाचिनः ।

D₄ प्रथितैः; T₁ G₁ G₂ M₆-8 प्रीयते (for प्रयतैः). — (L. 137)
 G₂, 5, 6 कुशलिनी (for च कुशला). D₄ T₁ G₁ M₆-8 आर्या
 कुशलिनी कुंती. D₄ T₁ G (except G₈.4) सहपुत्रा (for
 सपुत्रा च). — (L. 156) D₄ G₆ M₆-8 काश्यपेन; T₁

काश्यपेन. G₁ कामेन भृशपीडितः. — After line 181,
 G₈.6 ins.:

उमासखस्य देवस्य ब्रह्मविधेशरूपिणः ।

— (L. 182) G₈.6 व्याजेन मधुसूदनः (for the posterior

हृतश्चतुर्थे त्वहनि अन्तर्द्वीपं तु गम्यताम् । [185]

सदारैः सानुयात्रैश्च सपुत्रैश्च सबान्धवैः ।
गन्तव्यं सर्ववर्णैश्च गन्तव्यं सर्वयादवैः ।
एवमुक्तास्तु ते सर्वे तथा चक्रुश्च सर्वशः ।
ततः सर्वदशार्हाणामन्तर्द्वीपे तु भारत ।
चतुर्दशदहोरात्रं बभूव परमोत्सवः । [190]

कृष्णरामाहुकाकूरप्रद्युम्नशिनिस्त्यकाः ।
समुद्रं प्रययुर्हेष्टाः कुकुरान्धकवृष्णयः ।
युक्तयन्त्रपताकाभिवृष्णयो ब्राह्मणेः सह ।
समुद्रं प्रययुर्नौभिः सर्वे पुरनिवास्तिनः ।
ततस्त्वरितमागम्य दशार्हगणपूजितम् । [195]

सुभद्रा पुण्डरीकाक्षमब्रवीद्यतिशसनात् ।
कृत्यवान्द्वादशाहानि स्थाता स भगवानिह ।
तिष्ठतस्तस्य कः कुर्यादुपस्थानविधिं प्रति ।
तामुवाच हृषीकेशः कस्त्वदन्यो विशेषतः ।
तमृषिं प्रत्युपस्थातुमितो नार्हति मानवः । [200]
त्वमेवास्मन्मतेनास्य महर्षेर्वेशवर्तिनी ।
कुरु सर्वाणि कार्याणि कीर्तिं धर्ममवैश्य च ।
तस्य चातिथिमुख्यस्य सर्वेषां च तपस्विनाम् ।
संविधानपरा भद्रे भव त्वं वशवर्तिनी ।

वैशंपायनः ।

एवमादिश्य भद्रां च रक्षां च मधुसूदनः । [205]
ययौ शङ्खप्रणादेन भेरीणां च महास्वनैः ।
ततस्तद्वीपमासाद्य दानधर्मपरायणाः ।
उग्रसेनमुखाः सर्वे विजुः कुकुरान्धकाः ।
ससयोजनविस्तार आयतो दशयोजनम् ।

बभूव स महाद्वीपः सपर्वतमहावनः । [210]
सेतुपुष्करिणीजालैराक्रीडः सर्वसात्वताम् ।
वापीपटवलसंघैश्च काननैश्च मनोरमैः ।
वासुदेवसमैर्द्वीपः स सर्वैः कुकुरान्धकैः ।
बभूव परमोपेतस्त्रिविष्टप हवामरैः ।

चतुर्दशदहोरात्रं दानधर्मपरायणाः । [215]
उग्रसेनमुखाः सर्वे विजुः कुकुरान्धकाः ।
विविचित्रमादयाभरणाश्चित्ररूपानुलेपनाः ।
विहाराम्भुमुखाः सर्वे यादवाः पानसंयुताः ।
सुनृत्तगीतवादित्रै रममाणस्ततोऽभवन् ।

तत्र याते दशार्हाणामृपभे शङ्खधन्विनः । [220]

सुभद्रोद्गाहनं पार्थः प्रासकालममन्यत ।

Colophon.

वैशंपायनः ।

वृष्ण्यन्धकपुरात्तस्मादपयानं च पाण्डवः ।
विनिश्चित्य ततः पार्थः सुभद्रामिदमब्रवीत् ।
शृणु भद्रे यथाशास्त्रं यथार्थमृषिभिः कृतम् ।
कन्यायास्तु पिता भ्राता माता मातुल एव च । [225]
पितृभ्राता गुरुश्चापि दाने तु प्रभुतां गताः ।
महोत्सवं पशुपतेर्दण्डुकामः पिताहुकः ।
अन्तर्द्वीपं गतो भद्रे पुत्रैः पौत्रैः सबान्धवैः ।

सम चैव विशालाक्षि विदेशस्थास्तु बान्धवाः ।
तस्मात्सुभद्रे गान्धर्वो विवाहः पञ्चनो भवेत् । [230]
समागमे तु कन्यायाः क्रियाः प्रोक्ताश्चतुर्विधाः ।
तेषां प्रवृत्तिं साधूनां शृणु माधवि तद्यथा ।
वरमाहूय विधिना पितृदत्ता यथार्थिने ।

सा पत्नी तु बुधैरुक्ता सा तु वश्या पतिव्रता ।
भृत्यानां भरणार्थाय आत्मनः पोषणाय च । [235]
दारे स्थिते गृहीता सा भार्या चेति बुधैर्मता ।
धर्मतो वरयित्वा तु अनीय त्वं निवेशनम् ।
न्यायेन दत्ता तारुण्ये दाराः पितृकृता भवेत् ।

जनयेद्या तु भर्तारं जाया ह्येव नामतः ।
दाराः पत्नी च भार्या च जाया चेति चतुर्विधाः । [240]
चतस्र एवाग्निसाक्ष्याः क्रियायुक्तास्तु धर्मतः ।
गान्धर्वेण विवाहेन रागात्पुत्रार्थकारणात् ।
आत्मनानुगृहीता या सा तु वश्या प्रजावती ।

गान्धर्वस्तु क्रियाहीनो रागादेव प्रवर्तते ।
सकामायाः सकामेन निर्मत्रो रहसि स्मृतः । [245]
मयोक्तमक्रियं चापि कर्तव्यं माधवि त्वया ।
अयनं चैव मासश्च ऋक्षं पक्षस्तथा तिथिः ।
करणं च मुहूर्तं च लग्नसंपद्यथाद्य वै ।

विवाहस्य विशालाक्षि प्रशस्तं चोत्तरायणम् ।
वैशाखश्चैव मासानां पक्षाणां शुभ एव च । [250]
नक्षत्राणां तथा हस्तस्तृतीया च तिथिष्वपि ।
लग्नो हि मकरः श्रेष्ठः करणानां बवस्तथा ।
मैत्रो मुहूर्तो वैवाह्य भावयोः शुभकर्मणि ।

सर्वसंपदियं भद्रे अद्य रात्रौ भविष्यति ।
भगवानस्तमभ्येति तपनस्तपतां वरः । [255]
नारायणो हि सर्वज्ञो नानुबुध्येत विश्वकृत् ।
धर्मसंकटमापन्नो किं नु कृत्वा शुभं भवेत् ।
मनोभवेन कामेन मोहितं मा प्रलापिनम् ।

प्रतिवाक्यं तु मे देहि किं न वक्ष्यसि माधवि ।

half). — D₄ T₁ G_{5.6} om. line 183. — L. 216 = line 208 above. Colophon om. in T₂ G₂₋₄. Adhy. no.: D₄ 230; T₁ 226; G_{1.5.6} M₆ 180. — After line 224, G (except G_{5.6}) M₆₋₈ ins.:

विवाहं बहुधा वस्ते वर्णानां धर्मसंयुतम् ।

— (L. 236) D₄ G₁ M₆₋₈ नृते (for स्थिते). G₁ M₆₋₈ या (for सा). G₂₋₄ दाने गृहीता या नारी. G (except G_{5.6}) M₆₋₈ सा भार्या (for भार्या च). — After line 238, D₄ G₁ M₆₋₈ read lines 242-43. — After line 260, G₂₋₄ ins.:

वैशंपायनः ।

अर्जुनस्य वचः श्रुत्वा चिन्तयन्ती जनार्दनम् । [260]

नोवाच किंचिद्वचनं बाष्पदुषितलोचना ।

रागोन्मादप्रलापी स्यादर्जुनो जयतां वरः ।

चिन्तयामास पितरं प्रविश्य च लतागृहम् ।

चिन्तयानं तु कौन्तेयं ज्ञात्वा शच्या शचीपतिः ।

सहितो नारदाद्यैस्तु मुनिसिद्धाप्सरोगणैः । [265]

अरुन्धत्या वसिष्ठेन आजगाम कुशस्थलीम् ।

चिन्तितं च सुभद्रायाश्चिन्तयित्वा जनार्दनः ।

निद्रयापहतज्ञानं रोहिणेयं विना तदा ।

सहाभूरेण शिनिना सत्यकेन गदेन च ।

वसुदेवेन देवक्या आहुकेन च धीमता । [270]

आजगाम पुरीं रात्रौ द्वारकां स्वजनैर्दृतः ।

पूजयित्वा तु देवेशं नारदाद्यैर्महर्षिभिः ।

कुशलप्रश्नमुत्त्वा तु देवेन्द्रेणाभियाचितः ।

वैवाहिकक्रियां कृष्णस्थथेत्येवमुवाच ह ।

आहुको वसुदेवश्च सहाकूरः ससात्यकिः । [275]

अभिप्रणम्य शिरसा पाकशासनमब्रुवन् ।

देवदेव नमस्तेऽस्तु लोकनाथ जगत्पते ।

वयं धन्याः स्म लोकेषु बान्धवैः सहिता विभो ।

कृतप्रसादास्तु वयं तव वाक्येन विश्वजित् ।

एवमुत्त्वा प्रसाद्यैनं पूजयित्वा प्रयत्नतः । [280]

महेन्द्रशासनात्सर्वे सहिताश्च महर्षिभिः ।

विवाहं कारयामासुः शक्रपुत्रस्य शास्त्रतः ।

अरुन्धती शची देवी रुक्मिणी देवकी तथा ।

दिव्यस्त्रीभिश्च सहिताः क्रियां भद्रां प्रयोजयन् ।

महर्षिः काश्यपो होता सदस्या नारदादयः । [285]

पुण्याशिषः प्रयोक्तारः सर्वे ह्यसंस्तदाजुने ।

अभिषेकं ततः कृत्वा महेन्द्रः पाकशासनिम् ।

लोकपालैस्तु सहितः सर्वैर्देवैरभिष्टुतः ।

किरीटाङ्गदहाराद्यैर्हस्ताभरणकुण्डलैः ।

भूषयित्वा तु तं पार्थं द्वितीयमिव वासवम् । [290]

पुत्रं परिष्वज्य तदा प्रीतिमाप पुरंदरः ।

शची देवी तथा भद्रामरुन्धत्यादिभिस्तदा ।

कारयामास वैवाह्यं मङ्गल्यं यादवस्त्रियः ।

सहाप्सरोगभिर्मुदिता भूषणैश्चाभ्यपूजयन् ।

पौलोमीमिव मन्यन्ते सुभद्रां देवयोषितः । [295]

ततो विवाहो ववृधे कृतः सर्वगुणान्वितः ।

तस्याः पाणिं गृहीत्वा तु मन्त्रहोमपुरस्कृतम् ।

यथा तस्यैव हि पिता शच्या इव शतक्रतुः ।

सा जिष्णुमधिकं भेजे सुभद्रा चारुदर्शना ।

पार्थस्य सदृशी भद्रा रूपेण वयसा तथा । [300]

सुभद्रायाश्च पार्थोऽपि सदृशो रूपलक्षणेः ।

इत्युचुश्च तदा देवाः प्रीताः सेन्द्रपुरोगमाः ।

एवं निवेश्य देवास्तु गन्धर्वैः साप्सरोगणैः ।

आमङ्ग्य यादवान्सर्वे विप्रजन्मस्यथागतम् ।

यादवाः पार्थमामङ्ग्य अन्तर्द्वीपं गतास्तदा । [305]

वासुदेवस्तदा पार्थमुवाच यदुनन्दनः ।

द्वाविंशद्विवसान्पार्थ इहोष्य भरतर्षभ ।

मामकं रथमारुह्य सैन्यसुग्रीवयोजितम् ।

सुभद्रया सुखं पार्थं खाण्डवप्रस्थमाविश ।

यादवैः सहितः पश्चादागमिष्यामि भारत । [310]

यतिवेषेण निरतो वस त्वं रुक्मिणीगृहे ।

वैशंपायनः ।

एवमुत्त्वा प्रचक्राम अन्तर्द्वीपं जनार्दनः ।

कृतोद्वाहस्तदा पार्थः कृतकार्योऽभवत्तदा ।

तस्यां चोपगतो भावः पार्थस्य सहसागतः ।

स तथा युयुजे वीरो भद्रया भरतर्षभ । [315]

अभिनिष्पन्नया रामः सीतयेव समन्वितः ।

स हि जिष्णुर्विजज्ञे तां हीं श्रियं संनतिक्रियाम् ।

द्वादशानां वरस्त्रीणां रूपेणासदृशीं सतीम् ।

स प्रकृत्या श्रिया दीप्तः संदिदीपे तथाधिकम् ।

उद्यत्सहस्रदीप्तांशुः शरदीव दिवाकरः । [320]

सा तु तं मनुजव्याघ्रमनुरक्ता मनस्विनी ।

कन्यापुरगता भूत्वा तत्परा समपद्यत ।

Colophon.

वैशंपायनः ।

वृष्ण्यन्धकपुरात्तत्र अपयानं धनंजयः ।

विनिश्चित्य तथा पार्थः सुभद्रामिदमब्रवीत् ।

द्विजानां गणमुख्यानां यथाहं प्रतिपादय । [325]

भक्ष्यैर्भोज्यैश्च कामैश्च प्रयच्छ प्रतियास्यताम् ।

आत्मनश्च समुद्दिश्य महाव्रतसमापनम् ।

गच्छ भद्रे स्वयं तूर्णं महाराजनिवेशनम् ।

तेजोबलजवोपेतै रत्नैर्हयवरोत्तमैः ।

सैन्यसुग्रीवसंयुक्तं रथं तूर्णमिहानय । [330]

क्रीडार्थमिति भाषित्वा सखीभिः सुभगे सह ।

क्षिप्रमादाय पर्येहि रथं सर्वयुधानि च ।

अनुकर्णान्पताकाश्च तूणीरांश्च धनूंषि च ।

सर्वौन्नयवरे कुर्याः सोत्सेधाश्च महागदाः ।

बहुप्रकारमुक्तापि अर्जुनेन महात्मना ।

तत्सर्वं वितथीकृत्य चिन्तयन्ती जगद्गुरुम् ।

— After line 317, Me-s ins.:

शच्याहत्या चेन्द्रसेना दमयन्ती यथा रतिः ।

सीता च रुक्मिणी कृष्णा सत्यभामा तिलोत्तमा ।

अरुन्धती च यथा.

वैशंपायनः ।

अर्जुनेनैवमुक्ता तु सुभद्रा भद्रभाषिणी । [335]

जगाम नृपतेर्वैशम्पत्यं सखीभिस्स्वरिता सह ।

क्रीडार्थमिव तत्रस्थान्नक्षिणो वाक्यमब्रवीत् ।

रथेनानेन यास्यामि महाव्रतसमापनम् ।

सैन्यसुग्रीवयुक्तेन सायुधेन च शार्ङ्गिणः ।

सुभद्रयैवमुक्ते तु जनाः प्राञ्जलयोऽब्रुवन् । [340]

रथेनानेन भद्रे त्वं यथेष्टं क्रियतामिति ।

योजयित्वा रथवरं कल्याणैरभिभाष्य ताम् ।

यथोक्तं सर्वमारोप्य सखीभिः सह भाषिनी ।

क्षिप्रमादाय कल्याणा सुभद्रार्जुनमब्रवीत् ।

रथोऽयं रथिनां श्रेष्ठ आनीतस्तव शासनात् । [345]

स्वस्ति याहि यथाकामं कुरुन्कौरवनन्दन ।

निवेद्य तं रथं भर्तुः सुभद्रा भद्रसंमता ।

ब्राह्मणेभ्यो ददौ हृष्टा तदा सा विविधं वसु ।

स्नेहवन्ति च भोज्यानि प्रददावीप्सितानि च ।

यथाकामं यथाश्रद्धं वस्त्राणि विविधानि च । [350]

तर्पिता विविधैर्भक्ष्यस्तान्वाप्य वसूनि च ।

ब्राह्मणाः स्वगृहं जग्मुः प्रयुज्य परमाक्षिपः ।

सुभद्रया तु विज्ञप्तः पूर्वमेव धनंजयः ।

रश्मिप्रग्रहणे पार्थ न मेऽस्ति सदृशो भुवि ।

तस्मात्सा पूर्वमाह्वय रश्मीञ्जग्राह साधवी । [355]

सोदरा वासुदेवस्य कृतस्वस्त्वयना हयान् ।

वर्जयित्वा तु तल्लिङ्गं समुच्छ्रितमहाधनुः ।

आरुरोह रथश्रेष्ठं शुक्रवासा धनंजयः ।

महेन्द्रदत्तमकुटं तथा ह्याभरणानि च ।

अलंकृत्य तु कौन्तेयः प्रयातुमुपचक्रमे । [360]

ततः कन्यापुरे घोषस्तुमुलः समपद्यत ।

दृष्ट्वा रथगतं पार्थं खड्गपाणिं धनुर्धरम् ।

अभीशुहस्तां सुश्रेणीं अर्जुनेन रथे स्थिताम् ।

ऊचुः कन्यापुरे कन्या वासुदेवसहोदराम् ।

सर्वे कामाः समृद्धास्ते सुभद्रे भद्रभाषिणि । [365]

वासुदेवप्रियं लब्ध्वा भर्तारं वीरमर्जुनम् ।

सर्वसीमन्तिनीनां त्वं श्रेष्ठा कृष्णसहोदरे ।

यस्मात्सर्वमनुष्याणां श्रेष्ठो भर्ता तवार्जुनः ।

उपपन्नस्त्वया वीरः सर्वलोकमहारथः ।

स्वस्ति याहि गृहं भद्रे सुहृद्भिः संगमोऽस्तु ते । [370]

वैशंपायनः ।

एवमुक्ता प्रहृष्टाभिः सखीभिः परिनिन्दता ।

भद्रा भद्रजवोपेतान्पुनरश्वानचोदयत् ।

ततश्चामरहस्ता सा सखी कुजाङ्गनाभवत् ।

ततः कन्यापुरद्वारात्सद्योषमभिनिःसृतम् ।

ददृशुस्तं रथश्रेष्ठं जना जीमूतलिःस्वनम् । [375]

सुभद्रासंगृहीतस्य रथस्य महतो रवम् ।

मेघस्वनमिवाकाशे शुश्रुवुः पुरवासिनः ।

सुभद्रया च संपन्ने तिष्ठन्नथवरंऽर्जुनः ।

प्रबभौ परयोपेतः कैलास इव गङ्गाया ।

पार्थः सुभद्रासहितो विरराज महारथः । [380]

पार्थस्येव पिता शक्रो यथा शच्या समन्वितः ।

सुभद्रां प्रेक्ष्य धर्मेण ह्रियमाणां यशस्विनीम् ।

चक्रुः किलिकिलाशब्दमासाद्य बहवो जनाः ।

दाशाहाणां कुलस्य श्रीः सुभद्रा भद्रभाषिणी ।

अभिकामा सकामेन पार्थेन सह गच्छति । [385]

अथापरे हि संकुट्वा गृहीतं व्रत माचिरम् ।

इति संवार्थमाणानां स नादः सुमहानभूत् ।

स तेन जनघोषेण वीरो गज इवादितः ।

ववर्ष शरवर्षाणि न तु कंचन रोषयत् ।

सुमोच निशितान्बाणान्दीप्यमानान्स्वतेजसा । [390]

प्रासादवरसंघेषु हर्म्येषु भवनेषु च ।

प्रासादपङ्क्तिस्तम्बेषु वेदिकासु ध्वजेषु च ।

सुमोच निशितान्बाणाञ्च कंचन रोषयत् ।

क्षोभयित्वा पुरश्रेष्ठं गरुडमानिव सागरम् ।

प्रेक्षत्रैवतकट्वारं निर्ययौ भरतर्षभः । [395]

Colophon.

वैशंपायनः ।

शासनात्पुरुषेन्द्रस्य बलेन महता बली ।

गिरौ रैवतके नित्यं बभूव विपृथुश्रवाः ।

प्रवासे वासुदेवस्य तस्मिन्लघुरोपमः ।

संबभूव तदा गोप्ता पुरस्य पुरवर्धनः ।

प्राप्य पाण्डवनिर्माणं निर्ययौ विपृथुश्रवाः । [400]

निशम्य पुरनिर्वापं स्वमनीकमचोदयत् ।

सोऽभिपत्य तदाध्वानं ददृशे पुरुषर्षभम् ।

निःसृतं द्वारकाद्वारादंशुमन्त्रमिवाम्बुदात् ।

सविद्युतमिवाम्बोदं प्रेक्ष्य बाणधनुर्धरम् ।

पार्थमासाद्य योधानां विस्मयः समपद्यत । [405]

उदीर्णरथनागाश्वमनीकमभिवीक्ष्य तत् ।

उवाच परमप्रीता सुभद्रा भद्रभाषिणी ।

संग्रहीतुमभिप्रायो दीर्घकालकृतो मम ।

युध्यमानस्य संग्रामे रथं तव नरर्षभ ।

ओजस्तेजोद्युतिबलैराचितस्य महामनः । [410]

पार्थस्य वै सारथित्वे भवेथा इत्यशिक्षयन् ।

एवमुक्तः प्रियां प्रीतः प्रत्युवाच नरर्षभः ।
 चोदयाश्चानसंस्तान्विशन्तु विप्रयोर्बलम् ।
 बहुभिर्युध्यमानस्य तावकानां जिघांसतः ।
 पश्य बाहुबलं भद्रे शरान्विक्षिपतो मम । [415]
 एवमुक्ता ततो भद्रा पार्थेन भरतर्षभ ।
 चुचोद चाश्वान्विस्त्रग्धा ततस्ते विविशुर्बलम् ।
 तदाहतमहाबाह्यं समुदग्रध्वजायुतम् ।
 अनीकं विप्रथोर्हृष्टं पार्थमेवान्ववर्तत ।
 रथैर्बहुविधैर्हृष्टाः सद्यैश्च महाजवैः । [420]
 किरन्तः शरवर्षाणि परिवर्धुर्धनंजयम् ।
 तेषामस्त्राणि संवार्य दिव्यैरस्त्रैर्महास्त्रवित् ।
 आवृणोन्महदाकाशं शरैः परपुरंजयः ।
 तेषां बाणान्महाबाहुर्मकुटान्यङ्गदान्यपि ।
 चिच्छेद निशितेर्बाणैः शरांश्च धनूंषि च । [425]
 युगानीषा वरूथानि यन्त्राणि विविधानि च ।
 अजिघांसन्प्रान्पाथंश्चिच्छेद निशितैः शरैः ।
 निर्धनुष्कान्विक्रवान्विरथांश्च महारथान् ।
 कृत्वा पार्थः प्रियां प्रीतः प्रेक्ष्यतामित्यदर्शयत् ।
 सा इष्ट्वा महदाश्चर्यं सुभद्रा पार्थमब्रवीत् । [430]
 अवासाथोऽस्मि भद्रं ते याहि पार्थ यथासुखम् ।
 संसक्तं पाण्डुपुत्रेण समीक्ष्य विप्रशुर्बलम् ।
 त्वरमाणोऽभिसंक्रम्य स्थीयतामित्यभाषत ।
 तत्तु सेनापतेर्वार्यं नालवर्तेन यादवाः ।
 सागरे मारुतोद्धृता वेलामिव महोर्मयः । [435]
 ततो रथवरात्तूर्णमवरुह्य नरर्षभः ।
 अभिगम्य नरन्याग्रं प्रहृष्टः परिषस्वजे ।
 सोऽब्रवीत्पार्थमासाद्य दीर्घकालमिदं तव ।
 निवासमभिजानामि शङ्खचक्रगदाधरात् ।
 न मेऽस्त्यविदितं किञ्चिद्यद्यदाचरितं त्वया । [440]
 सुभद्रासंप्रयोगेन प्रीतस्तव जनार्दनः ।
 प्राप्तस्य यतिलिङ्गेन द्वारकां तु धनंजय ।
 विसृष्टा सर्ववृष्णीनामृषभेण च सोदरा ।
 त्वमिमां वीर दाशार्हा शचीमिव शचीपतिः ।
 भक्तां गुणवतीं भद्रां सदा सत्कर्तुमर्हसि । [445]
 बन्धुर्भव सुभद्राया गतिश्च त्वं धनंजय ।
 बन्धुमानसि रामेण महेन्द्रावरजेन च ।
 मामेव हि सदाकार्षीन्मित्रिणं मधुसूदनः ।
 अन्तरेण सुभद्रां च त्वां च तात धनंजय ।
 इमं रथवरं दिव्यं सर्वशस्त्रसमन्वितम् । [450]

इदमेवानुयात्रं च निर्दिश्य गदपूर्वजः ।
 अन्तर्द्वीपं तदा वीर यातो वृष्णिमुखावहः ।
 दीर्घकालावरुद्धं त्वां संप्राप्तं प्रियया सह ।
 पश्यन्तु आतरस्तत्र वज्रपाणिमिवामराः ।
 आगते तु दशार्हाणामृषभे शङ्खधन्वनि । [455]
 भद्रामनुगमिष्यन्ति रत्नानि च वसूनि च ।
 अरिष्टं गच्छ पन्थानं सुखी भव धनंजय ।
 नष्टशोकैर्विशोकस्य सुहृद्भिः संगमोऽस्तु ते ।
 वैशंपायनः ।
 ततो विप्रशुमामभ्य पार्थः प्रीतोऽभिव्राद्य च ।
 कृष्णस्य मतमास्थाय कृष्णस्य रथमास्थितः । [460]
 पूर्वमेव तु पार्थाय कृष्णेन विनियोजितम् ।
 सर्वैरत्नसुसंपूर्णं सर्वभोगसमन्वितम् ।

115

After 1. 213, 12^{ab}, K₄ (marg. sec. m.) D₄ (suppl. fol. sec. m.) S ins. :

उद्योगं कृतवन्तस्ते भेरीं संनाद्य यादवाः ।
 अर्जुनस्तु तदा श्रुत्वा भेरीसंनादनं महत् ।
 कौन्तेयस्त्वरमाणस्तु सुभद्रामभ्यभाषत ।
 आयान्ति वृष्णयः सर्वे ससुहृज्जनबान्धवाः ।
 त्वदर्थं योद्धुकामास्ते मदरक्तान्तलोचनाः । [5]
 प्रमत्तान्शुचीन्मूढान्सुरामत्तान्नराधमान् ।
 वामिनो वाशिनादींस्तु करिष्यामि शरोत्तमैः ।
 उत्ताहो वा मदोन्मत्तान्नयिष्यामि यमक्षयम् ।
 एवमुक्त्वा प्रियां पार्थो न्यवर्तत महाबलः ।
 निवर्तमानं दृष्ट्वैव सुभद्रा त्रस्ततां गता । [10]
 एवं मा वद पार्थेति पादयोः पतिता तदा ।
 सुभद्रा तु कलिर्जाता वृष्णीनां निधनाय च ।
 एवं ब्रुवन्तः पौरास्ते जनवादं जनाः प्रभो ।
 मम शोकं विवर्धन्ति तस्मात्पापं न चिन्तय ।
 परिवादभयानुक्ता त्वत्प्रसादाद्भवाम्यहम् । [15]
 एवमुक्तस्ततः पार्थः प्रियया भद्रया तदा ।
 गमनाय मतिं चक्रे पार्थः सत्यपराक्रमः ।
 स्मितपूर्वं तदाभाष्य परिष्वज्य प्रियां तदा ।
 उत्थाप्य च पुनः पार्थो याहि याहीति सोऽब्रवीत् ।
 ततः सुभद्रा त्वरिता रश्मीन्संगृह्य पाणिना । [20]
 चोदयामास जवनाञ्छीघ्रमश्वान्कृतस्वरा ।
 ततस्तु कृतसंनाहा वृष्णिवीराः समाहिताः ।

om. line 393. Colophon. *Adhy. no.*: D₄ 232; T₁ 228; T₃ G₁ 4-8 M₆-8 182; G₂ 180; G₈ 183. — (L. 410) D₄ G₁ M₆-8 अन्वितस्य; T₁ ऊजितस्य; G₂ अर्चितस्य; G₈ अजितस्य.

115

K₄ om. lines 1, 8, 16-19, 24-25 and 28 to end. — (L. 7) D₄ M₆-8 वमनं पानशादीनां; T₁ वमनं पानशमनं; G₁ वमनं पानमत्तानां; G₈ corrupt; G₆ om. partly

प्रत्यानयार्थं पार्थस्य जवनैस्तुरगोत्तमैः ।
 राजमार्गमनुप्राप्ता दृष्ट्वा पार्थस्य विक्रमम् ।
 प्रासादपङ्क्तिस्तम्भेषु वेदिकासु ध्वजेषु च । [25]
 भर्जुनस्य शरान्दृष्ट्वा विस्मयं परमं गताः ।
 केशवस्य वचस्तथ्यं मन्यमानास्तु यादवाः ।
 अतीत्य शैलं रेवतकं श्रुत्वा तु विप्रथोर्वचः ।
 भर्जुनेन कृतं श्रुत्वा गन्तुकामास्तु वृण्वयः ।
 श्रुत्वा दूरं गतं पार्थं न्यवर्तन्त नराधिपाः । [30]
 पुरोद्यानान्यतिक्रम्य विशालं च गिरिव्रजम् ।
 सानुं मुञ्जावतं चैव वनान्युपवनानि च ।
 पुण्येष्वानर्तरेषु वापीष्वशरांसि च ।
 प्राप्य धेनुमतीतीर्थमश्वरोधसरः प्रति ।
 प्रेक्ष्यावर्तं ततः शैलमर्बुदं च नगोत्तमम् । [35]
 आराच्छृङ्गमुपस्थाप्य तीर्त्वा कारवर्ती नदीम् ।
 प्राप्य सालवेयराष्ट्राणि निपधानभ्यतीत्य च ।
 देवापृथुपुरं पश्यन्सर्वतः सुसमाहितः ।
 तमतीत्य महाबाहुर्देवारण्यमपश्यत् ।
 पूजयामासुरायान्तं देवारण्यमहर्षयः । [40]
 स वनानि नदीः शैलान्गिरिप्रव्रवणानि च ।
 अतीत्य च तथा पार्थः सुभद्रासारथिस्तदा ।
 कौरवं विषयं प्राप्य विशङ्कः समपद्यत ।
 सोदर्याणां महाबाहुः सिंहाशयमिवाशयम् ।
 दूरादुपवनोपेतं दाशार्हप्रतिमां पुरीम् । [45]

Colophon.

वैशंपायनः ।

क्रोशमात्रे पुरस्यासीद्गोष्ठः पार्थस्य शोभनः ।
 तत्राभीयात्स ब्रीहस्तुनिविष्टो यदुकन्यया ।
 ततः सुभद्रां सत्कृत्य पार्थो वचनमब्रवीत् ।
 गोपालिकानां वेपेण गच्छ त्वं वृजिनं पुरम् ।
 कामव्याहारिणां कृष्णा रोचतां ते वचो मम । [50]
 दृष्ट्वा तु परुषं ब्रूयात्सह तत्र मया गताम् ।
 अन्यवेपेण तु गतां दृष्ट्वा सा त्वां प्रियं वदेत् ।
 यत्तु सा प्रथमं ब्रूयान्न तस्यास्ति निवर्तनम् ।
 तस्यान्मानं च दर्पं च व्यपनीय स्वयं व्रज ।
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सुभद्रा प्रत्यभाषत । [55]
 एवमेतत्स्करिष्यामि यथा त्वं पार्थ भाषसे ।
 सुभद्राया वचः श्रुत्वा सुप्रीतः पाकशासतिः ।

गोपालान्स समानीय त्वरितो वाक्यमब्रवीत् ।
 तरुण्यः सन्ति यावन्त्यस्ताः सर्वा व्रजयोषितः ।
 आगच्छन्तु गमिष्यन्त्या भद्रया सह संगताः । [60]
 इन्द्रप्रस्थं पुरवरं कृष्णं द्रष्टुं यशस्विनीम् ।
 एतच्छ्रुत्वा तु गोपालैरानीता व्रजयोषितः ।
 ततस्ताभिः परिवृता व्रजस्त्रीभिरनिन्दिताम् ।

116

After 1. 213. 20, D₁ (suppl. fol., sec. m.) S ins.:

ततः सुभद्रां वार्ष्णेयीं परिष्वज्य शुभाननाम् ।
 अङ्गे निवेश्य मुदिता वासुदेवं प्रशस्य तु ।
 ततः किलिकिलाशब्दः क्षणेन समपद्यत ।
 हर्षादानर्तयोधानामासाद्य वृजिनं पुरम् ।
 देवपुत्रप्रकाशास्ते जाम्बूनदमयध्वजाः । [5]
 पृष्ठतोऽनुययुः पार्थं पुरुहूतमिवामराः ।
 गोभिरुद्वैः सदशैश्च युक्तानि बहुला जनाः ।
 ददृशुर्यानमुख्यानि दाशार्हपुरवासिनाम् ।
 ततः पुरवरे यूनां प्रहर्षः समजायत ।
 प्रभासादागतं पार्थं दृष्ट्वा स्वमिव बान्धवम् । [10]
 सोऽभियाय पुरश्रेष्ठं दाशार्हगणसंवृतः ।
 पौरैः पुरवरैः प्रीत्या परया चाभिनन्दितः ।
 प्राप्य चान्तःपुरद्वारमववह्य धनंजयः ।
 ववन्दे धौम्यमासाद्य मातरं च धनंजयः ।
 स्पृष्ट्वा च चरणौ राज्ञो भीमस्य च धनंजयः । [15]
 यमाभ्यां वन्दितो हृष्टः सख्यजेऽभिननन्द च ।
 ब्राह्मणप्रमुखान्सर्वान्भ्रातृभिः सह संगतः ।
 यथाहं मानयामास पौरजानपदानपि ।
 तत्रस्थान्यनुयात्राणि प्रदाय गुर्वै वधूम् ।
 पूजयांचकुरासाद्य कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् । [20]
 पुरस्तादेव तेषां तु स महात्मा महायशाः ।
 पूजनाहोऽभवद्राजा यथैव गदपूर्वजः ।
 पाण्डवेन यथाहं ते पूजार्हेण सुपूजिताः ।
 न्यविशन्ताभ्यनुज्ञाता राज्ञा तुष्टा यशस्विना ।
 तामदीनामदीनाहं सुभद्रां प्रीतिवर्धिनीम् । [25]
 साक्षाच्छ्रियममन्यन्त पार्थाः कृष्णसहोदराः ।
 गुरूणां श्वशुराणां च देवराणां तथैव च ।
 सुभद्रा स्वेन वृत्तेन बभूव परमप्रिया ।

(meaning?). — After line 27, K₂ ins.:

स्तुयमानोऽपि तैश्चापि निवृत्तः पुरुषर्षभः ।

— (L. 35) Some MSS. अर्बुदं. — Colophon om. in T₁.
 Adhy. no.: D₁ 234; T₁ G₁-6 M₆-8 184; G₁ 183; G₂
 182; G₃ 185.

116

(L. 10) T₁ G₁. 5. 6 M₆-8 प्रवासाद्. — After line 26,
 T₁ ins.:

ते उभे रूपसंपन्ने कृष्णभद्रे पुरौकस्तः ।
 रूपं नैतादृशं लोके विद्यतेऽत्र विसिन्ध्विरे ।

117

After 1. 214. 17, S ins.:

विहरन्खाण्डवस्थे काननेषु च माधवः ।
पुष्पितोपवनां रम्यां ददर्श यमुनां नदीम् ।
आलयं सर्वभूतानां खाण्डवं खड्गचर्मभृत् ।
ददर्श स तु तं देशं सहितः सग्यसाचिना ।
ऋक्षगोमायुसंयुष्टं हंससारसनादितम् । [5]
शाखासृगगैर्जुष्टं निकेतं सर्वैरक्षसाम् ।
द्वीपिगोमायुसिहर्क्षवराहरुस्वारणैः ।
नानासृगसहस्रैश्च पक्षिभिश्च समावृतम् ।
माननाहं च सर्वेषां देवदानवरक्षसाम् ।
आलयं पद्मगेन्द्रस्य तक्षकस्य महात्मनः । [10]
वेणुशालमलिमालयाङ्गैरुपेतं वेत्रसंवृतम् ।
शाकपञ्चकतालैश्च शतशाखैश्च रोहिणैः ।
निरुद्देशतमप्रख्यमावृतं गजसंस्थितैः ।
गुल्मैः कीचकवेणूनामाशीविषनिषेवितम् ।
विगतार्कमहाभोगव्रततिद्रुमसंकटम् । [15]
सुहिचेत्रकुलिङ्गाक्षैर्हिन्तालैश्च समावृतम् ।
व्यालदंष्ट्रिगणाकीर्णं वर्जितं सर्वमानुषैः ।
रक्षसां भुजगेन्द्राणां पक्षिणां च महालयम् ।
भूतानां सर्वदेवेशः सर्वलोकविभागवित् ।
पीताम्बरधरो देवस्तद्वनं बहुधा चरन् । [20]

117

(L. 9) T₁ वनाहर्षाणां च; G₁ नानाहर्षाणां च; G_{5.6} माननाहंस्य;
M मानाहंस्य च. — (L. 11) G₂ M "शाल्मलिविल्वार्कैः"; G₅
शरदतमालिगैः; G₆ "शाल्मलितल्लिगैः". — (L. 13) T₁ खरकोष्ठैः;
G₁ समुद्रस्थां; M "समप्रख्यं". — (L. 14) T₁ G₁ M कंटक
(for कीचक). — (L. 15) T₁ विहगैश्च समाकीर्णं प्रतानक्रम-
संकटं; G_{1.2} विहगौघमहाभासवृत्तान् (G₂ "हिन्ताल"); G_{5.6} "कै
महाभोगवितान"; M_{5.6} विहितार्कमहारश्मिप्रतान"; M₆₋₈ विहारार्धम-
संवाधप्रतान". — After line 16, T₁ ins.:

नानाकण्टकवृक्षैश्च तथा कण्टककुञ्जकैः ।
कण्टकीकुञ्जगुल्मैश्च कण्टकाचितभूतगैः ।
निम्नोन्नतप्रदेशैश्च वीक्षणपाषाणसंकुलम् ।
अलगाधमहागतैर्वैनापगमहाभयम् ।

Colophon. *Adhy. no.*: T₁ 222; T₂ G₄₋₆ M 188; G₁
187; G₂ 186; G₃ 190.

118

For the addl. lines given here, cf. passage No. 121
and the notes thereon. — After line 1, N₁ D₅ ins.:

कस्य वा विप्रियं कर्तुं कस्य वा प्रियमेव च ।

D₅ cont.: N₁ subst. for line 3: K₂ ins. after line 3:

न ह्यल्पे कारणे वङ्गिर्निर्वन्धं कर्तुमर्हति ।

सद्रुमस्य सयक्षस्य सभूतगणपक्षिणः ।
खाण्डवस्य विनाशं तं ददर्श मधुसूदनः ।

Colophon.

118

After 1. 215. 11, N ins.:

जनमेजय उवाच ।

किमर्थं भगवानग्निः खाण्डवं दग्धुमिच्छति ।
रक्ष्यमाणं महेन्द्रेण नानासत्त्वसमायुतम् ।
न ह्येतत्कारणं ब्रह्मन्मूलं संप्रतिभाति मे ।
यद्वाह सुसंकुद्धः खाण्डवं हव्यवाहनः ।
पुतद्विस्तरशो ब्रह्मन्मूलमुमिच्छामि तत्त्वतः । [5]
खाण्डवस्य यथा दाहः पुरा समभवन्मुने ।
वैशंपायन उवाच ।
हन्त ते कथयिष्यामि पुराणमृषिसंस्तुतम् ।
कथामिमां नरश्रेष्ठ खाण्डवस्य विनाशिनीम् ।
पौराणः श्रूयते तात राजा हरिहयोपमः ।
श्वेतकिर्नाम विख्यातो बलविक्रमसंयुतः । [10]
यज्वा दानपतिर्धोमान्यथा नान्योऽस्ति कश्चन ।
इजे स च महासत्रैः क्रतुभिश्चासदक्षिणैः ।
तस्य नान्याभवद्बहुद्विदिवसे दिवसे नृप ।
सत्रे क्रियासमारम्भे दानेषु विविधेषु च ।

दहनं प्रति विप्रेन्द्र खाण्डवस्येति मे मतिः ।

— (L. 6) Some MSS. transp. यथा and पुरा. — After
line 6, N₁ ins.:

तथा मे कारणं ब्रूहि परं कौतूहलं यतः ।

— After वैशं, N_{1.2} K₂ ins.:

शृणु मे ह्यवतो राजन्सर्वमेतद्यथातथम् ।

यन्निमित्तं ददाहग्निः खाण्डवं पृथिवीपते ।

a stanza copied faithfully by almost all printed ed.!

— (L. 7) Ko.₂ D_{1.5} पुराणां; N₁ V₁ B Da Dn D₄
पौराणी. Ko.₂ N₁ V₁ B Da Dn D₄ "संस्तुतां; K₄ "सत्तमं;
D₁ "समतं; D₅ "संयुतां. — (L. 8) S₁ विदाहिनीं; Ko.₄ B
(except B₁) D₄ विनाशिनीं. — (L. 9) Ko._{3.4} N₂ Dn D₅
राजन् (for तात). — After line 9, K₂₋₄ N₁ ins.:

इक्ष्वाकूनामतिरथो यज्वा विपुलदक्षिणः ।

— After line 11, K (except K₁) N₁ D₅ ins.:

जग्राह दीक्षां स नृपस्तदा द्वादशवापिंकीम् ।

तस्य सत्रे तदा तस्मिन्समागच्छन्महर्षयः ।

वेदवेदाङ्गविद्वांसो ब्राह्मणाश्च सहस्रशः ।

— (L. 12) Some MSS. transp. स and च. S₁ महासत्त्वैः;
K₁ "सत्त्वः; N₂ V₁ B_{3.6} D (except D₁) "यज्ञैः. — After
line 14, K (except K₁) N₂ Dn D₅ ins.:

तस्यैवं वर्तमानस्य कदाचित्कालपर्यये । [15]
 सन्नमाहर्तुकामस्य संवत्सरशतं किल ।
 ऋत्विजो नाभ्यपद्यन्त समाहर्तु महात्मनः ।
 स तु राजाकरोद्यत् महान्तं ससुहृज्जनः ।
 प्रणिपातेन सान्त्वेन दानेन च महायशः ।
 ऋत्विजोऽनुनयामास भूयो भूयस्वतन्निद्रतः । [20]
 ते चास्य तमभिप्रायं न चक्रुरमितौजसः ।
 स चाश्रमस्थान्राजर्षिस्तानुवाच रूषान्वितः ।
 यद्यहं पतितो विप्राः शुश्रूपायां न च स्थितः ।
 आशु त्याज्योऽस्मि युष्माभिर्ब्राह्मणैश्च जुगुप्सितः ।
 तस्माहं ऋतुश्रद्धां व्याधातयितुमुत्तमाम् । [25]
 अस्थाने वा परित्यागं कर्तुं मे द्विजसत्तमाः ।
 प्रपन्न एव वो विप्राः प्रसादं कर्तुमर्हथ ।
 सान्त्वदानादिभिर्वाक्यैस्त्वत्ततः कार्यवत्तया ।
 प्रसादयित्वा वक्ष्यामि यन्नः कार्यं द्विजोत्तमाः ।
 अथवाहं परित्यक्तो भवद्भिर्द्वेषकारणात् । [30]
 ऋत्विजोऽन्यान्गमिष्यामि याजनार्थं तपोधनाः ।
 एतावदुत्त्वा वचनं विरराम स पार्थिवः ।
 यदा न शोकं राजानं याजनार्थं परंतप ।
 ततस्ते याजकाः क्रुद्धास्तमूचुर्नृपसत्तमम् ।
 तव कर्माण्यजस्रं वै वर्तन्ते पार्थिवोत्तम । [35]
 ततो वयं परिश्रान्ताः सततं कर्मवाहिनः ।
 श्रमादस्मात्परिश्रान्तान्स त्वं नस्यक्तुमर्हसि ।
 बुद्धिमोहं समास्थाय त्वरासंभावितोऽनघ ।
 गच्छ रुद्रसकाशं त्वं स हि त्वां याजयिष्यति ।
 साधिक्षेपं वचः श्रुत्वा संक्रुद्धः श्वेतकिर्नृपः । [40]
 कैलासं पर्वतं गत्वा तप उग्रं समास्थितः ।
 आराधयन्महादेवं नियतः संशितव्रतः ।
 उपवासपरो राजा दीर्घकालमतिष्ठत ।
 कदाचिद्वाद्दशे काले कदाचिदपि षोडशे ।
 आहारमकरोद्राजा मूलानि च फलानि च । [45]
 ऊर्ध्वबाहुस्त्वनिमिपस्तिष्ठन्स्थानुरिवाचलः ।
 षण्मासानभवद्राजा श्वेतकिः सुसमाहितः ।

तं तथा नृपशार्दूलं तप्यमानं महत्तपः ।
 शंकरः परया ग्रीत्या दर्शयामास भारत ।
 उवाच चैनं भगवान्निम्नगन्धर्वाभीरया गिरा । [50]
 ग्रीतोऽस्मि राजशार्दूल तपसा ते परंतप ।
 वरं वृणीष्व भद्रं ते यं त्वमिच्छसि पार्थिव ।
 एतच्छ्रुत्वा तु वचनं रुद्रस्यामिततेजसः ।
 प्रणिपत्य महात्मानं राजर्षिः प्रत्यभाषत ।
 यदि मे भगवान्ग्रीतः सर्वलोकनमस्कृतः । [55]
 स्वयं मां देवदेवेश याजयस्व सुरेश्वर ।
 एतच्छ्रुत्वा तु वचनं राज्ञा तेन प्रभाषितम् ।
 उवाच भगवान्ग्रीतः स्मितपूर्वमिदं वचः ।
 नास्माकमेतद्विषये वर्तते याजनं प्रति ।
 त्वया च सुमहत्तप्तं तपो राजन्वराधिना । [60]
 याजयिष्यामि राजंस्त्वां समयेन परंतप ।
 रुद्र उवाच ।

समा द्वादश राजेन्द्र ब्रह्मचारी समाहितः ।
 सततं त्वाज्यधाराभिर्यदि तर्पयसेऽनलम् ।
 कामं प्रार्थयसे यं त्वं मत्तः प्राप्स्यसि तं नृप ।
 वैशंपायन उवाच ।
 एवमुक्तस्तु रुद्रेण श्वेतकिर्मुजाधिपः । [65]
 तथा चकार तत्सर्वं यथोक्तं शूलपाणिना ।
 पूर्णं तु द्वादशे वर्षे पुनरायान्महेश्वरम् ।
 इष्ट्वैव च स राजानं शंकरो लोकभावनः ।
 उवाच परमप्रीतः श्वेतकिं नृपसत्तमम् ।
 तोषितोऽहं नृपश्रेष्ठ त्वयेह स्वेन कर्मणा । [70]
 याजनं ब्राह्मणानां तु विधिदष्टं परंतप ।
 अतोऽहं त्वां स्वयं नाद्य याजयामि परंतप ।
 ममांशस्तु क्षितितले महाभागो द्विजोत्तमः ।
 दुर्वासा इति विख्यातः स हि त्वां याजयिष्यति ।
 मन्त्रियोगान्महातेजाः संभाराः संश्रियन्तु ते । [75]
 एतच्छ्रुत्वा तु वचनं रुद्रेण ससुदाहृतम् ।
 स्वपुरं पुनरागम्य संभारान्पुनराजयत् ।
 ततः संभृतसंभारो भूयो रुद्रमुपागमत् ।

ऋत्विग्भिः सहितो धीमानेवमीजे स भूमिपः ।

ततस्तु ऋत्विजश्चास्य धूमन्याकुललोचनाः ।

कालेन महता पित्रास्तलजुसो नराधिपम् ।

ततः प्रचीदयामास ऋत्विजस्तान्महीपतिः ।

चक्षुर्विकलतां प्राप्ता न प्रपेदुश्च ते क्रतुम् ।

ततस्तेषामनुमते तद्विधौ नराधिपः ।

सत्रं समापयामास ऋत्विग्भिरपरैः सह ।

— (L. 25) N₂ B₆ Dn अथ तां; Da उद्यतां (for उत्तमाम्).

— (L. 31) Some MSS. द्विजोत्तमाः (for तपो). — After line 39, K₄ ins.:

अन्यः को वा याजयिता तसाच्छर्वादृते प्रभो ।

— (L. 43) K₂ भूत्वा; N₂ B₁ Dn D₄ राजन्. — (L. 49) K₂ N₂ B₁ Dn D₄ परमप्रीत्या. — S₁ K₁ N₃ V₁ B₈ 5, 6 Da Dn om. line 50. — (L. 51) MSS. नृपशार्दूल, and नरशा also. — After line 61, S₁ K₁ a. 4 N₁ V₁ B₈ 6 D₁ 4 ins. an addl. colophon. — After line 67, K₄ ins.:

भर्गं पशुपतिं स्थाणुमादिदेवं नरेश्वरम् ।

पुनः प्रसादयामास तपोभिर्नियमैः शुभैः ।

— (L. 70) S₁ K₁ त्वयैव स्वेन; K₂ D₁ त्वयेहानेन; N₁ D₂ त्वयेह श्रेष्ठ; N₂ B₁ Dn D₄ त्वयेहाद्येन. — After line 78,

संभृता मम संभाराः सर्वोपकरणानि च ।
 त्वत्प्रसादान्महादेव श्वो मे दीक्षा भवेदिति । [80]
 एतच्छ्रुत्वा तु वचनं तस्य राज्ञो महात्मनः ।
 दुर्वाससं समाहूय रुद्रो वचनमब्रवीत् ।
 एष राजा महाभागः श्वेतकिर्द्विजसत्तम ।
 एनं याजय विप्रेन्द्र मन्त्रियोगेन भूमिपम् ।
 बाढमित्येव वचनं रुद्रमृषिरुवाच ह । [85]
 ततः सन्नं समभवत्तस्य राज्ञो महात्मनः ।
 यथाविधि यथाकालं यथोक्तं बहुदक्षिणम् ।
 तस्मिन्परिसमाप्ते तु राज्ञः सन्ने महात्मनः ।
 दुर्वाससाभ्यनुज्ञाता विप्रतस्थुः स्म याजकाः ।
 ये तत्र दीक्षिताः सर्वे सदस्याश्च महौजसः । [90]
 सोऽपि राजा महाभागः स्वपुरं प्राविशत्तदा ।
 ततो भगवतो वह्नेर्विकारः समजायत ।
 तेजसा विप्रहीणश्च ग्लानिश्चैनं समाविशत् ।
 स लक्षयित्वा चात्मानं तेजोहीनं हुताशनः ।
 जगाम सदनं पुण्यं ब्रह्मणो लोकपूजितम् । [95]
 तत्र ब्रह्माणमासीनमिदं वचनमब्रवीत् ।
 तेजसा विप्रहीणोऽस्मि बलेन च जगत्पते ।
 इच्छेयं त्वत्प्रसादेन स्वात्मनः प्रकृतिं स्थिराम् ।
 एतच्छ्रुत्वा तु वचनं भगवान्सर्वलोककृत् ।
 हव्यवाहमिदं वाक्यमुवाच प्रहसन्निव । [100]
 त्वया द्वादश वर्षाणि वसोर्ध्वराहुतं हविः ।
 उपयुक्तं महाभाग तेन त्वां ग्लानिराविशत् ।
 तेजसा विप्रहीणत्वात्सहसा हव्यवाहन ।

मा गमस्त्वं व्यथां वह्ने प्रकृतिस्थो भविष्यसि ।
 पुरा देवनियोगेन यत्तथा भस्मसात्कृतम् । [105]
 आलयं देवशत्रूणां सुघोरं खाण्डवं वनम् ।
 तत्र सर्वाणि सत्त्वानि निवसन्ति विभावसो ।
 तेषां त्वं मेदसा तृप्तः प्रकृतिस्थो भविष्यसि ।
 गच्छ शीघ्रं प्रदग्धुं त्वं ततो मोक्षयसि किल्बिषात् ।
 एतच्छ्रुत्वा तु वचनं परमेष्ठिमुखाच्युतम् । [110]
 उत्तमं जवमास्थाय प्रदुद्राव हुताशनः ।
 आगम्य खाण्डवं दावमुत्तमं जवमास्थितः ।
 सहसा प्रज्वल्यग्निः कुद्धो वायुसमीरितः ।
 प्रदीप्तं खाण्डवं दृष्ट्वा ये स्म तत्र निवासिनः ।
 परमं यत्नमातिष्ठन्पावकस्य प्रशान्तये । [115]
 करैस्तु करिणः शीघ्रं जलमादाय सत्वराः ।
 सिषिचुः पावकं कुद्धाः शतशोऽथ सहस्रतः ।
 बहुशीर्षास्थया नागाः शिरोभिर्जलवृष्टयः ।
 मुमुचुः पावकाभ्यासो सत्वराः क्रोधमूर्च्छिताः ।
 तथैवान्यानि सत्त्वानि नानाप्रहरणोद्यमेः । [120]
 विलयं पावकं शीघ्रमनयन्भरतोत्तम ।
 अनेन तु प्रकरणे भूयो भूयश्च प्रज्वलन् ।
 सप्तकृत्वः प्रशमितः खाण्डवे हव्यवाहनः ।

Colophon.

वैशंपायन उवाच ।

स तु नैराश्रमापन्नः सदा ग्लानिसमन्वितः ।
 पितामहमुपागच्छत्संकुद्धो हव्यवाहनः । [125]
 तच्च सर्वं यथावृत्तं ब्रह्मणे संन्यवेदयत् ।

Ko. 2.4 Ds ins.:

उवाच च महीपालः प्राजलिः प्रणतः स्थितः ।
 — (L. 85) K₁ B₁ मुनिर्; N₂ B₃. 5.6 D₂ D_n त्वृपिर्.
 — (L. 87) D_n D₄ यथाकामं यथोक्तं च सन्नं सुबहु°. — (L.
 91) N₂ B₁. 6 D_n D₄ राजन् (for राजा). — After line
 91, Ko. 2.4 N₁. 2 D₄ (marg. sec. m.), 5 ins. :
 पूज्यमानो महाभागैर्ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ।
 बन्दिमिः स्तूयमानश्च नागरैश्चाभिनन्दितः ।
 एवंवृत्तः स राजर्षिः श्वेतकिर्द्विपसत्तमः ।
 कालेन महता चापि ययौ स्वर्गमभिष्टुतः ।
 ऋतिविभिः सहितः सर्वैः सदस्यैश्च समन्वितः ।
 तस्य सन्ने पयौ वह्निर्विद्वीदश वत्सरान् ।
 सततं चाज्यधाराभिरेकाग्र्ये तत्र कर्मणि ।
 हविषा च ततो वह्निः परां तृप्तिमगच्छत् ।
 न चैच्छत्पुनरादातुं हविरन्यस्य कस्यचित् ।
 पाण्डुवर्णो विवर्णश्च न यथावत्प्रकाशते ।
 — After line 96, Ko. 2.4 N₁. 2 D_n D₁. 2. 5 ins. :
 भगवन्परमा प्रीतिः कृता मे श्वेतकेतुना ।

अरुचिश्चाविशतीत्रा तां न शक्नोम्यपोहितुम् ।

— (L. 99) K₈ B₅ 'त्वा तु भगवान्; N₂ B₁ D_n D₄ 'त्वा
 हुतवद्वात्. — (L. 104) N₂ B₁. 8 D_n D₂. 4. 5 यथा (for
 व्यथा). — After line 104, Ko. 2.4 N₁. 2 B₃ D₂ D₁. 2. 5
 ins. :

अरुचिं नाशयिष्ये ते समयं प्रतिपद्य वै ।

Ko. 4 Ds cont.:

ब्रवीतु तमुवाचाथ भगवन्तं हुताशनः ।

तमुवाच ततो ब्रह्मा खाण्डवं त्वं दहेर्यदि ।

— After line 108, Ko. 2.4 D₂. 5 ins. :

मत्प्रसादाद्बुद्धिः सम्यक्त्वयि वह्ने भविष्यति ।

— (L. 113) Ko N₂. 3 B₁ D_n प्राज्वलत्; K₂ N₁ प्राज्वलत्;
 K₈ प्राद्रवत्; K₄ प्रज्वलत्; B₅ D₂ प्रज्वलत्; D₁. 2 प्रज्वलन्.
 K₂ B₅ D₂ वह्निः; N₁ कुद्धः; D₁. 2 तत्र (for अग्निः).
 — (L. 114) N₂. 3 B₅ D_n D₂. 4 रयुः (for स्म). — (L.
 118) N₂ V₁ B₃. 6 D (except D₁. 2. 5) जलसंतति. — (L.
 121) N₁. 2 B₅ D (except D₅) भरतर्षभ. Colophon.
 Adhy. no. : D_n 222; D₄ 138; D₅ 173. S'loka no. :

उवाच चैनं भगवान्सुहृत् स विचिन्त्य तु ।
 उपायः परिदृष्टो मे यथा त्वं धक्ष्यसेऽनल ।
 खाण्डवं दावमधैव मिषतोऽस्य शतक्रतोः ।
 नरनारायणौ यौ तौ पूर्वदेवौ विभावसो । [130]
 संप्राप्तौ मानुषं लोकं कार्यार्थं हि दिवौकसाम् ।
 अर्जुनं वासुदेवं च यौ तौ लोकोऽभिमन्यते ।
 तावेतौ सहितौ वहे खाण्डवस्य समीपतः ।
 तौ त्वं याचस्व साहाय्ये दाहार्थं खाण्डवस्य च ।
 ततो धक्ष्यसि तं दावं रक्षितं त्रिदशैरपि । [135]
 तौ तु सत्त्वानि सर्वाणि यत्नतो वारयिष्यतः ।
 देवराजं च सहितौ तत्र मे नास्ति संशयः ।
 एतच्छ्रुत्वा तु वचनं त्वरितो हव्यवाहनः ।
 कृष्णपार्थानुपागम्य यमर्थं त्वभ्यभाषत ।
 तं ते कथितवानस्मि पूर्वमेव नृपोत्तम । [140]

☞ Cf. Nos. 120-121 below. The passage appears to be lacking in the Jav. version! See further the note (p. 841) under 1. 215. 11.

119

After 1. 216. 25, Ko. 4 D4 (marg. sec. m.). 5 ins.:

तदाभेरनुमोदाय सखा सख्युः प्रियंकरः ।
 उवाच पार्थं वाष्णेयः प्रीयमाणो धनंजयम् ।
 अजितस्त्वमजेयश्च जेता त्वमसि पाण्डव ।
 अजितः फाल्गुनेत्युक्त्वा रश्मीनादाय वीर्यवान् ।
 जितमित्येव बीभत्सुं प्रस्थुवाच जनार्दनः । [5]
 प्रदक्षिणं परिक्रम्य करेण रथमस्पृशत् ।
 प्रीयमाणो रथे तस्मिन्नभवत्कृष्णसारथिः ।
 पावकाय नमस्कृत्य वचन्दे गाण्डिवं धनुः ।
 रथमास्थाय बीभत्सुश्चक्रेऽधिज्यं महद्भुजः ।
 मौर्वीं कृष्णस्य बाहुभ्यां विसृजन्मृशदारुणम् । [10]
 कूजन्ती सापतत्सूर्णं सिंहीव मृगगृद्धिनी ।

Dn 8124. — (L. 126) N 2 B 5 Dn D4 यथान्यायं. S 1 Ko. 1. 8 Dn D1. 4 स (for सं-). — (L. 128) Some MSS. अनय (for अनल). — After line 128, Ko. 2. 4 N 1. 2 B 5 D1. 2. 4 ins.:

कालं च कंचित्क्षमतां ततः संधक्ष्यते भवान् ।
 भविष्यतः सहायौ ते नरनारायणौ तदा ।
 ताभ्यां त्वं सहितो दावं धक्ष्यसे हव्यवाहन ।
 एवमस्त्विति तं बह्विब्रह्माणं प्रत्यभाषत ।
 संभूतौ तौ विदित्वा तु नरनारायणावृषी ।
 कालस्य महतो राजंस्तस्य वाक्यं स्वयंभुवः ।
 अनुस्मृत्य जगामाथ पुनरेव पितामहम् ।

122

120

Before 1. 217. 1, T 3 G 2-4 ins.:

जनमेजयः ।

किमर्थं भगवानग्निः खाण्डवं दग्धुमिच्छति ।
 एतदिच्छास्यहं श्रोतुं वद ब्राह्मणसत्तम ।
 वैशंपायनः ।
 श्वेतो नाम महाराज आसीदिक्ष्वाकुवंशजः ।
 यजतस्तस्य राज्ञस्तु सत्रं द्वादशवार्षिकम् ।
 निरन्तराज्यधारौघैर्ह्वयमानो विभावसुः । [5]
 तत्र पाण्डुच्छविरभूत्पाण्डुरोगेण धिष्टितः ।
 नान्यस्य हविरादातुं शक्तोऽभूद्व्यवाहनः ।
 श्रान्तः श्रान्ततनुर्नित्यं ततो ब्रह्माणमागमत् ।
 गत्वा पितामहं देवं नमस्कृत्वा च पावकः ।
 विज्ञापयामास तदा स्वशरीरस्य वेदनाम् । [10]
 ब्रह्मोवाच तदा ज्ञात्वा दग्ध्वा खाण्डवसत्रकम् ।
 अरोगः सिद्धतेजाश्च भविष्यसि न संशयः ।
 उक्तमात्रे तदा तेन ब्रह्मणा परमेष्ठिना ।
 खाण्डवं दग्धुकामः सन्गात्वा दग्धुं प्रचक्रमे ।
 वनपालैस्तदा देवैः शमितो वारिणागमत् । [15]
 सप्तकृत्वो विघातं च वहन्खाण्डवदाहकम् ।
 ततो ब्रह्माणमगमत्पुनर्ज्ञापितवान्प्रभुम् ।
 तेनापि च समादिष्टस्तद्धि पाण्डरविग्रहः ।
 नरनारायणौ यौ तु द्वापरे कृष्णफलुनौ ।
 भविष्यन्तौ महात्मानौ खाण्डवस्य समीपतः । [20]
 तौ प्रार्थय महाशूरो साहाय्यं ते करिष्यतः ।

☞ This is an abbreviated version of the Śvetaki episode interpolated in N after 1. 215. 11; of, passage No. 118 above. Its occurrence here in the few MSS. (T 3 G 2-4) in which it is found is somewhat irrelevant. Here the king is called Śveta, but in passage No. 118 he is called Śvetaki; while in the next passage (No. 121) the king's name is given as Śvetaketu !

अब्रवीच्च तदा ब्रह्मा यथा त्वं धक्ष्यसेऽनल ।

— (L. 129) N 2 Dn D4 शचीपतेः (for शत*). — (L. 131) N 2 Dn D4. 5 मानुषे लोके. — (L. 133) K 2 N 3 B 1. 2. 5 D 1 चेह; N 2 Dn D4. 5 एहि (for वहे). B 5 Da तावुमौ हि स्थितावन्न. — (L. 139) Ko. 4 D 5 चाभ्य*; N 1 B 5 Da D 1. 2 प्रत्य*; B 1 अभ्य* (for त्वभ्य*).

120

Line 1 = line 1 of passage No. 118. With lines 18 and 20, cf. lines 130 and 133, of the same passage.

121

After adhy. 225, Ś1 Ko.1.4 ins. an addl. adhy. (which is the final adhy. of the parvan in these MSS.):

जनमेजय उवाच ।

ददाह भगवान्वह्निः किमर्थं खाण्डवं च तत् ।
कस्य वा विप्रियं कुर्वन्कस्य वा प्रियकाम्यया ।
न ह्यस्ये कारणे वह्निर्निर्वन्धं कर्तुमर्हति ।
दहनं प्रति विप्रेन्द्र खाण्डवस्येति मे मतिः ।

वैशंपायन उवाच ।

शृणु मे भावितो राजन्सर्वमेव यथातथम् । [5]
यन्निमित्तं ददाहान्निः खाण्डवं पृथिवीपते ।
बभूव राजा राजेन्द्र श्वेतकेतुरिति श्रुतः ।
इक्ष्वाकूणामतिरथो यज्वा विपुलदक्षिणः ।
जग्राह दीक्षां स नृपस्तदा वर्षसहस्रकीम् । [10]
ऋत्विभिः सहितो धीमानयजजनमेजय ।
तस्य सन्ने तदा तस्मिन्समागच्छन्महर्षयः ।
वेदवेदाङ्गविद्वांसो ब्राह्मणाश्च सहस्रशः ।
ततस्तु ऋत्विजस्तस्य धूमव्याकुललोचनाः ।
कालेन महता खिन्नास्तस्यजुस्ते नराधिपम् । [15]
ततः प्रसादयामास ऋत्विजः स महीपतिः ।
चक्षुर्विकलतां प्राप्ता न प्रसीदुश्च तस्य ते ।
ततस्तेषामनुमते विघ्नितस्तु नराधिपः ।
सत्रं समापयामास ऋत्विगिभरपरैः सह ।
सन्ने महता चापि ययौ स्वर्गमभिष्टुतः ।
ऋत्विगिभः सहितः सर्वैः ससदस्यैः समन्वितः । [20]
सन्ने पपौ हव्यवाहः सहस्रं परिवत्सरान् ।
स तेन हविषा वह्निः परां तृप्तिमगच्छत ।

न चेच्छदग्निरादातुं हविरन्यस्य कस्यचित् ।
अरुचिश्चाविशत्तस्य ततोऽगात्स पितामहम् । [25]
स पितामहमासाद्य एतदर्थं न्यवेदयत् ।
भगवन्परमा तृप्तिः कृता वै श्वेतकेतुना ।
अरुचिश्चाविशत्तीव्रा तां न शक्नोम्यपोहितुम् ।
तमब्रवीत्तदा वह्निं सर्वभूतपितामहः ।
अरुचिं नाशयिष्ये ते समयं प्रतिपद्यसे । [30]
ब्रवीतु तमुवाचाथ ब्रह्माणं हव्यवाहनः ।
अब्रवीत्तं ततो ब्रह्मा खाण्डवं त्वं दहेर्यदि ।
तत्र ह्यनेके रिपवः सुराणां निवसन्त्युत ।
मत्प्रसादाद्बुचिः सम्यक्तव वहे भविष्यति ।
कालं च कंचित्क्षमतां ततस्तद्धृष्यते भवान् । [35]
मानुष्येऽपि च संभूतौ नरनारायणावृषी ।
ताभ्यां त्वं सहितो दावं धृष्यसे हव्यवाहन ।
एवमस्त्विति तं वह्निर्ब्रह्माणं प्रत्यभाषत ।
संभूतौ तौ विदित्वा तु नरनारायणावृषी ।
तदस्य महतो राजंस्तच्च वाक्यं स्वयंभुवः । [40]
अनुस्मृत्य जगामाथ दावं दग्धुं च हव्यवाद् ।
एतत्ते कथितं राजन्यथैतदभवत्पुरा ।
दहनाद्यत्र मुक्तोऽसौ मयो नागोऽथ शार्ङ्गकाः ।

Colophon.

☞ This is a variant version of the Śvetaki episode; cf. passages No. 118 and 120 above, and the notes thereon. It will be noticed that the episode is actually repeated (in variant forms) in the four MSS. Ś1 Ko.1.4 of the Kas'mīri version, a repetition faithfully reflected in the Bhāratamañ-jari (Kāvya-mālā ed., pp. 107 and 112)!

121

(L. 1) Ś1 K4 अग्निः (for वह्निः). Ś1 वनं (for च तत्).
— (L. 5) Ko.4 ब्रुवतो (for भावितो). — Ko (? hapl.)
om. lines 15-17; K1 om. lines 25-27. — (L. 35)
Ko.4 मानुषेषु (for मानुष्येऽपि), and उमौ (for कृषी). — (L.
39) Ko कालस्य महतो; K4 कालेन महता. — After line 40,
Ko.4 ins.:

स ददर्श तदा वीरौ यमुनातीरमाश्रितौ ।

नरनारायणौ देवौ पुराणौ पुरुषोत्तमौ ।

ताभ्यां च सहितो दावमदहद्व्यवाहनः ।

— (L. 42) K1 दावतो (for दहनाद्). Ko.4 मुक्तास्ते.
— With lines 2-6, 8-23, 26-27, 29-31, 33-40
cf. the addl. lines given in the footnotes to passage
No. 118.

APPENDIX II

This Appendix is a list of Sanskrit excerpts culled from the Javanese version of the Ādi, and compared with the three main current editions of the Mahābhārata: the Critical Edition, the Calcutta Edition (*editio princeps*), and the Madras Edition (i. e. P. P. Subrahmanya Sastri's "Southern Recension"). Complete identity between the passages compared is shown by the sign of equality (=); difference between them is indicated by either $\pm$ or $\sim$, the former shows close proximity (implying only some trifling addition or omission or both), the latter rather remote resemblance (implying free paraphrase). Quite a number of phrases and passages included in this list, it will be seen, have nothing corresponding to them in our editions.

All important Sanskrit excerpts in the Javanese version have been listed here; only isolated words

and phrases (such as मृगकुलवंश, अन्धीमृत, तापस्वरूप, अस्तमानकाल etc.) have been ignored. It will be noted that the vast majority of the quotations in the Javanese version can be quite definitely and clearly identified in the text of the Critical Edition itself; only two short extracts have been traced to the "additional" passages belonging to the Northern tradition only (and therefore not included in the critical text); but *there is not a solitary passage in the Javanese version which can be traced to the characteristic Southern "additions"*, given in the footnotes to the text and in Appendix I. The conclusion is inevitable that the source of the Javanese version of the Ādi is the Northern recension, a conclusion suggested already by the Javanese sequence of the S'akuntalā and Yayāti episodes, which is the characteristic Northern sequence.

	Javanese Text.	Crit. Ed.	Cal. Ed.	Mad. Ed.
	अविघ्नमस्तु ।			
Page 1	जयति पराशरसूनुः सत्यवतीहृदयनन्दनो व्यासः । परस्य सुकार्थो पठयित्वा वामदाख्य सकलजगतां शिवमिति ॥ (१)	= 1 ^{ab}		cf. Dhyanā- s'loka in MS. १
	श्रोताञ्जलिपुटरवयवं वीतभवान् भारताख्यानम् । मृपादुक्तं महाभवतां वृष्णिक्कृष्णद्वैपायनमिदम् ॥ (२)	.	.	.
	दद्यात्सुफलजगतादयः पशुपतिपण्डित कृष्ण जगत्त्वमवितन् ।	.	.	.
	सर्वश्लोकं पवायमानः कविमुक्तः पाराशर्यः विवृत्तान्येति ॥ (३)	cf. latter half of 13*	.	cf. Dhyanā- s'loka 10
	आदिः सभावनविराट-उद्योगमाख्यं भीष्मद्विजार्कसुतशल्यगदाश्वसोप्ति । स्त्रीप्रस्थानि मुशलशान्तिक तथाश्रमं च स्वर्गान्तमष्टदशपर्वं निरुक्तसंख्यम् ॥ (४)	.	.	.

Javanese Text.		Crit. Ed.	Cal. Ed.	Mad. Ed.
I				
Page	2 प्रथमं च तदनुश्रूयताम्	. . . . .	. . . . .	. . . . .
	जनमेजययज्ञस्य सर्पसत्र महात्मना ।	± 1. 8 ^{ab}	± 9 ^{cd}	± 1. 8 ^{ab}
	त्रैतद्वापरयोः सन्धौ	± 2. 3 ^a	± 272 ^a	± 2. 3 ^a
3	तर्पण विपुल रक्तस्त्रापनाञ्जलि	. . . . .	. . . . .	. . . . .
	तस्मात्समन्तपञ्चकम्	. . . . .	. . . . .	. . . . .
	कलिद्वापरयोः सन्धौ	± 9 ^b	± 282 ^b	± 9 ^b
	अष्टादशेषु पर्वसु अक्षौहिण्यापि मन्यते ।	. . . . .	. . . . .	. . . . .
	एको रथो गजश्चैव नराः पञ्च पदातयः । }	± 15	± 289	± 15
	त्रयश्चैव तुरंगाश्च पत्तिरेवाभिधीयते ॥ }	. . . . .	. . . . .	. . . . .
4	नवेन्द्रियाग्निमुखश्चान्यशशाङ्कसंघः	. . . . .	. . . . .	. . . . .
	आकाशचन्द्ररसपट्टपवनः	. . . . .	. . . . .	. . . . .
	त्रिषु वर्णेषु तत्त्वाय कृष्णद्वैपायनो वशी । }	± 56. 32	± 2333	± 51. 33, 53
	महाभारतमाख्यानं कृतं पदार्थमुक्तिका ॥ }	. . . . .	. . . . .	. . . . .
5-6	Contents of the different parvans (17 !)			
II				
7	तत् शास्त्रमेवमागमत्	. . . . .	. . . . .	. . . . .
	अयं मे दारकोवैश्रुताङ्गि भवनै चातिभोक्ति	. . . . .	. . . . .	. . . . .
	[यस्मादभिहतोऽनपकारी]	. . . . .	. . . . .	. . . . .
	तस्माददृष्टभयमागमिष्यते	± 3. 8	± 670	± 3. 9
8	ततः प्रस्तुतो दिग्जयः	~ 18	~ 682	~ 20
III				
8	अयोध्याविषया श्रम्यः धौम्यब्राह्मणसंस्थितः ।	~ 19	~ 684	~ 21
9	यस्मात्केदारखण्डे त्वं धारणेनासि संस्थितः । }	~ 29	~ 695	~ 29
	तस्मादुद्धारको भूत्वा उद्दालकस्त्वमारुणिः ॥ }	. . . . .	. . . . .	. . . . .
	श्रेयोऽवाप्स्यसि यो सिद्धिरस्तु	~ 30	~ 696	~ 30
	स्वयमाश्रमयमकोपजीवन	. . . . .	. . . . .	. . . . .
11	चक्षुरोग्यं भवति	. . . . .	. . . . .	. . . . .
	सिद्धिशास्त्रानुग्रहोमि	. . . . .	. . . . .	. . . . .
12	उपाध्यायेनानुज्ञातः	cf. 83	cf. 743	cf. 87
13	मूत्रपुरीषं भक्षयस्व	cf. 102	cf. 762	cf. 108
	लघुः देहो भतः	. . . . .	. . . . .	. . . . .
	यस्मादशुच्यन्ने ददासि	cf. 126	cf. 779	cf. 132
14	यस्मादन्नं दूषयसि तस्मादनपत्यो भविष्यसि	cf. 127	cf. 780	cf. 133
	न चिरात् शपथं मम	. . . . .	. . . . .	. . . . .
	ब्राह्मणस्य वाचि क्षुरो निशितस्त्रीक्ष्णवाक्शरः । }	± 132 ^{abc}	± 786 ^{abc}	± 138 ^{abc}
	विपरीतक्षत्रिय	. . . . .	. . . . .	. . . . .
	न शक्तोऽहं शापमन्यथा कर्तुम्	cf. 133	cf. 787	cf. 139
16	तथा सुखमुपलभ्यते	. . . . .	. . . . .	. . . . .
17	वज्राहत इवाचलः	± 187 ^d	± 842 ^d	± 186 ^d

	Javanese Text.	Crit. Ed.	Cal. Ed.	Mad. Ed.
	1V			
Page 18	तत्र वंशमहं पूर्वं श्रोतुमिच्छामि भार्गवम् । . .	= 5. 3 ^{ab}	= 865 ^{ab}	= 4. 13 ^{ab}
21	प्रेक्षणीयतराकृति	± 8. 17 ^d	± 958 ^d	± 7. 19 ^d
22	सन्ध्यहोरात्रकालात्मा	. . .	. . .	. . .
	यदि पुत्रो मुनेः सत्यम्	. . .	. . .	. . .
	संजीवतु मम प्रिया	= 9. 4 ^d	= 967 ^b	± 8. 4 ^d
	आयुर्नास्ति गतायुषः	± 6 ^d	± 970 ^b	± 7 ^d
	पूर्वकर्मफलं च तत्	. . .	. . .	. . .
	आयुषोऽर्धं प्रदेहि त्वम्	± 10 ^a	± 973 ^c	± 11 ^a
	V			
23	नागताक्ष्योद्भवस्तत्र	. . .	. . .	. . .
	क्षीरोदोच्चैः श्रवास्तथा	. . .	. . .	. . .
24	जरातिक्षयमित्याहुः जरत् कारुणिकस्य तद्भयम् जरत्कारुरिति स्मृतः	~ 36. 3-4	~ 1657	~ 32. 3-4
25	के भवन्तोऽवलम्बन्ते वीरणस्तम्बमाश्रिताः । तापसः कृतबलेन . . . . . तपव्रतकर्म वयम् . . . . . उमरम्भं कृतं कर्म सन्तानं प्रेक्षये व्रतो । . .	= 41. 6 ^{ab} . . . . . . ~ 16 ^d	= 1818 ^{ab} . . . . . . ~ 1829 ^b	= 37. 6 ^{ab} . . . . . . ~ 16 ^d
26	नरः दुष्कृतिनो यथा . . . . . यानि भूतानि सन्तीह जङ्गमानि स्थिराणि च । . .	± 13. 17 ^b ± 42. 11 ^{ab}	± 1039 ^b ± 1859 ^{ab}	± 10. 13 ^b ± 38. 11 ^{ab}
28	अयुक्तो मर्यादः स्त्रीणां	. . .	. . .	. . .
29	आयुष्मन्निदमाख्यानमास्तीकं कथया मि ते । . .	± 14. 4 ^{ab}	= 1072 ^{ab}	= 11. 4 ^{ab}
30	पूर्वदेशे तु उत्पन्नं तत्र पुत्रमदृश्यते । . . स होमेऽपि कुतो मता . . . . . तस्माद्दासी भविष्यसि	± 15 ^{cd} . . . = 17 ^d	± 1085 ^{cd} . . . = 1087 ^d	± 16 ^{cd} . . . = 18 ^d
31	उत्साहकार्यपीडिताः . . . . . एकादश सहस्राणि . . . . . अधो भूमेः सहस्राणि	. . . = 16. 3 ^a ± 3 ^c	. . . = 1114 ^a ± 1114 ^c	. . . = 13. 3 ^a ± 3 ^c
33	ततः क्षीरादभूद्भूतम् . . . . . देवा यतस्ततो जग्मुः . . . . . धन्वन्तरिस्ततो देवः . . . . . ममेदमिति जल्पताम् . . . . . अनवद्याङ्गवयवा . . . . . सर्वे तद्गतमानसाः	= 27 ^d ± 36 ^c = 37 ^a = 38 ^d . . . = 40 ^d	= 1139 ^d ± 1148 ^c = 1149 ^a = 1150 ^d . . . = 1157 ^d	= 40 ^d ± 52 ^c ± 53 ^a = 54 ^d . . . = 56 ^d
34	क्षणाद्विचिन्तितमात्रो गतः . . . . . ज्वलितहुताशनप्रभम् . . . . . आदित्ये लोहितरक्ते . . . . . अग्नीणामिव कूटानि धातुरक्तानि शेरते । . .	~ 17. 20 ^a ± 21 ^a ± 15 ^d = 14 ^{cd}	~ 1178 ^a ± 1179 ^a ± 1173 ^d = 1172 ^{cd}	~ 14. 21 ^a ± 22 ^a ± 17 ^b = 15 ^{cd}

Javanese Text.	Crit. Ed.	Cal. Ed.	Mad. Ed.
VI			
35 भक्षति रविचन्द्रौ	~ 17. 8 ^{cd}	~ 1166 ^{cd}	~ 14. 9 ^{cd}
उच्चैःश्रवाश्चमुत्पाद्यः	. . . . .	. . . . .	. . . . .
श्वेत एवाश्वराजश्च	± 18. 3 ^a	± 1191 ^a	± 15. 3 ^a
सर्पसन्ने वर्तमाने पावको वः प्रधक्षयति ।	= 8 ^{ab}	= 1196 ^{ab}	= 8 ^{ab}
36 एतस्मिन्नन्तरे काले गरुडस्य समुद्रवः ।	± 20. 4 ^{ab}	± 1239 ^{ab}	± 17. 4 ^{ab}
गरुडो बलवान् तेषां मम तुल्य सुतेजसा ।	± 8 ^{cd}	± 1245 ^{cd}	± 8 ^{cd}
त्वमृषिस्त्वं महाभागस्त्वं देवः पतगेश्वरः ।	= 10 ^{ab}	= 1249 ^{cd}	= 10 ^{ab}
37 त्वं प्रभु प्रभुस्तपनः	± 10 ^c	± 1249 ^c	± 10 ^c
त्वं नस्त्राणमनुत्तमं	= 10 ^d	= 1252 ^b (!)	= 13 ^b
मातुरन्तिकमागच्छत्	= 21. 1 ^c	= 1279 ^c	= 18. 2 ^a
दासीभूतास्म्यहं पुत्र	± 23. 9 ^a	± 1316 ^a	± 20. 9 ^a
38 पक्षौ ते मारुतः पातु चन्द्र सूर्यश्च पृष्ठतः ।	± 24. 8	± 1333	± 20
शिरसि मारुतश्चाग्निः सर्वदेव शरीरकः ॥ }			
39 वयं मे ब्राह्मणो वद्यः	± 25. 2 ^c	± 1341 ^c	± 21. 2 ^c
पापेष्वपि रतः सदा	= 2 ^d	= 1341 ^d	= 2 ^d
40 हस्तित्वं समवाप्स्यसि	= 16 ^d	= 1361 ^b	= 19 ^d
कच्छपस्त्वं भविष्यसि	± 17 ^d	± 1362 ^b	± 20 ^d
कूर्मस्त्रियोजनदेहः	~ 24 ^c	~ 1369 ^a	~ 27 ^c
पद् उच्छिद्यतो योजनानि गजो द्वा द्विगुणायतः ।	± 24 ^{ab}	± 1368 ^{cd}	± 27 ^{ab}
शतयोजनमायतं	± 32 ^b	± 1382 ^b	± 35 ^b
41 मरीचिः पिबेत्	. . . . .	. . . . .	. . . . .
भक्षयामास गरुडः तौ उभौ गजकच्छपौ ।	= 26. 26 ^{cd}	= 1413 ^{cd}	= 22. 27 ^{cd}
42 अयमिन्द्रस्त्रिभुवने नियोगाब्रह्मणः कृतः ।	= 27. 18 ^{ab}	= 1453 ^{ab}	= 23. 18 ^{ab}
न मिथ्या ब्रह्मणो वाक्यं	= 19 ^a	= 1454 ^a	= 19 ^a
भवतीन्द्रस्तु पथगः	~ 20 ^{ab}	~ 1455 ^{ab}	~ 20 ^{ab}
पतङ्ग बालकिल्यानि तपसः फलयञ्जकः ।	~ 27	~ 1462	~ 27
43 सुस्त्राव शोणितमन्धकः	± 28. 15 ^d	± 1485 ^d	± 24. 15 ^d
तीक्ष्णधारमयस्त्रयं	= 29. 2 ^d	= 1497 ^d	= 25. 2 ^d
सदा चानिमिषेक्षणौ	= 7 ^b	= 1501 ^b	= 7 ^b
44 अपि च दीप्तलोचनः	± 5 ^d	± 1499 ^d	± 5 ^d
वरदोऽस्मीति खेचर	± 13 ^b	± 1507 ^b	± 13 ^b
अजरश्चामरश्च स्यां अमृतेन विनाप्यहम् ।	= 14 ^{cd}	= 1503 ^{cd}	= 14 ^{cd}
सुरेषां पत्र वक्ष्यामि	~ 20 ^a	~ 1515 ^c	~ 20 ^c
45 इदमानीतममृतं	= 30. 15 ^a	= 1536 ^c	= 26. 15 ^a
स्नाता मङ्गलसंयुक्ताः	= 15 ^c	= 1537 ^a	= 15 ^c

VII

48 यायावरकुलोत्पन्न	± 34. 12 ^a	± 1633 ^a	± 30. 12 ^a
ततः प्रभृति नागिनीं वासुकिः पर्यरक्षत ।	± 35. 2 ^{ab}	± 1642 ^{ab}	± 31. 2 ^{ab}

	Javanese Text.	Crit. Ed.	Cal. Ed.	Mad. Ed.
VIII				
Page 48	गोविन्दमियः संयुक्तः	~ 45. 12 ^a	~ 1945 ^c	~ 41. 13 ^c
49	षष्टिवर्षाण्यपालयत्	± 15 ^d	= 1949 ^b	= 15 ^d
	यथा पाण्डुर्महाबाहुः	= 36. 9 ^a	= 1665 ^a	= 32. 9 ^a
	क्षुत्पिपासाश्रमातुरः	= 37. 7 ^b	= 1698 ^b	± 33. 7 ^b
	मा शृङ्गिर्गवितो भव	= 36. 24 ^d	= 1683 ^d	= 32. 26 ^d
50	पितुः कण्ठेऽपि दुन्दुभी	~ 37. 3 ^{ed}	~ 1694 ^{ed}	~ 33. 3 ^{ed}
	कोपसंरक्तनयनः	= 10 ^c	= 1701 ^c	= 10 ^c
	पश्य मे तपसो बलं	= 4 ^d	= 1695 ^d	= 4 ^d
	मर्तव्यं ससरात्रेण	~ 14 ^{ab}	~ 1705 ^{ab}	~ 14 ^{ab}
	श्रुत्वेमां धर्पणां तात	= 17 ^c	= 1708 ^c	= 17 ^a
51	नैप धर्मस्तपस्विनां	= 20 ^d	= 1711 ^b	= 20 ^b
	द्विजो भूत्वा वयोतिगः	= 38. 34 ^d	= 1760 ^d	± 34. 37 ^d
	क भवास्त्वरितो याति	= 35 ^c	= 1761 ^c	= 38 ^c
52	नृपं कुरुकुलोत्पन्नं	= 36 ^a	= 1762 ^a	= 39 ^a
54	किञ्चिद्नो युधिष्ठिरः	.	.	.
55	स्थपतिर्बुद्धिसंपन्नो वास्तुविद्याविशारदः ।	= 47. 14 ^{ed}	= 2029 ^{ab}	= 43. 15 ^{ed}
	श्वसन्तश्च महोष्टिमान्	~ 21 ^{ab}	~ 2036 ^{ab}	~ 22 ^{ab}
56	साक्षात्सोमस्य यज्ञोऽपि वरुणस्य यज्ञः	± 50. 1 ^{ab}	± 2097 ^a	± 45. 30 ^a
	कृष्णः सर्वगुणोपेतः	± 15	± 2111 ^b	± 45 ^b
	रामो यथास्त्रशास्त्रवित्	± 16 ^b	± 2112 ^b	± 46 ^b
	दुष्प्रेक्षणीयंश्च भगीरथोपमं बलं	± 16 ^d	± 2112 ^d	± 46 ^d
	नायं बालः स्थविरोऽयं मतो मे	= 51. 1 ^b	= 2114 ^b	± 46. 1 ^b
57	सर्पापसर्प भद्रं ते दूरं गच्छ महाविप । }	cf. 463*	± 2190	.
	जनमेजययज्ञान्ते आस्तीकवचनं स्मर ॥ }	.	.	.
	सत्रं ते विरमस्वेतत् न पतेयुरिहोरगाः ।	= 51. 17 ^{ed}	= 2135 ^{ed}	= 23 ^{ed}
	सुवर्णं रजतं गाश्च यत्तदन्यद् द्विजोत्तम ।	± 19 ^{ab}	± 2137 ^{ab}	± 25 ^{ab}
58	धनं शतसहस्राणि	~ 53. 11 ^{ed}	~ 2176 ^{ed}	~ 48. 11 ^{ed}
	अहं प्रातः सुपशनामरूपः }	.	.	.
	लोकेन्द्रमिन्द्रो मानवेतरेपि । }	.	.	.
	धर्माख्यानं येन च युक्तमेदं }	± 20	± 2186	± 20
	तेपांश्च युसद् धनमेव किञ्चित् ॥ }	.	.	.
IX				
58	किं नाम सर्पसत्रेऽस्मिन् पतिता हव्यवाहने ।	± 52. 1 ^{ab}	± 2142 ^{ab}	± 47. 1 ^{ab}
59	सहस्राणि बहून्यस्मिन्प्रयुतान्युर्बुदानि च ।	= 2 ^{ab}	= 2143 ^{ab}	= 2 ^{ab}
	योजनस्य तु विस्ताराः	± 21 ^c	± 2164 ^a	± 22 ^a
	सप्तशीर्षास्त्रिशीर्षाश्च पञ्चशीर्षास्तथा परे ।	± 20 ^{ab}	± 2162 ^{ed}	± 20 ^b
	शतसहस्रशः पात	.	.	.
	जयो जयेतिहासोऽयं श्रोतव्यो विजिगीषुणा । }	± 56. 19	± 2302 ^{ed-03^{ab}}	± 51. 21
60	महीं विजयते कृत्वां शत्रूंश्चैव पराजयेत् ॥ }	.	.	.
	श्रावयेद्वाह्यान्श्रावयेद्	± 29 ^{ab}	= 2318 ^a	± 49 ^{ab}

	Javanese Text.	Crit. Ed.	Cal. Ed.	Mad. Ed.
age 60	अक्षय्यं तस्य तच्छ्राद्धं . . . . . उपावर्ततेऽपि दृष्टुं हि तत्	= 29 ^c ± 29 ^d	= 2318 ^c ± 2318 ^d	± 49 ^e ± 49 ^d
	X			
63	अस्माद्विनिर्कृतो महत् . . . . . द्वीपे संस्थः स्वयं बलं . . . . . पुनः कन्या भविष्यति	. . . ± 57. 71 ^c ± 63 ^d	. . . ± 2416 ^a ± 2408 ^b	. . . ± 53. 154 ^a ± 121 ^d
65	इदं तु श्रोतुमिच्छामि कुरूणां वंशमादितः । पृथिव्याः सागरान्तायाः . . . . . पुण्यस्वाध्यायसंगुष्टां . . . . . वानरर्क्षनिषेवितां	. . . ± 62. 2 ^{ab} ± 3 ^c = 64. 22 ^a = 21 ^d	. . . ± 2800 ^{ab} ± 2801 ^c = 2869 ^a = 2868 ^d	. . . ± 59. 2 ^{ab} ± 79. 2 ^c = 81. 27 ^a = 26 ^d
69	सह सत्त्वानिवाशयन् . . . . . चक्राङ्कितकरतलः . . . . . यौवराज्येऽभिषिच्यतां . . . . . यौवराजन्सुपुत्रकः . . . . . कस्य त्वं दुष्टतापसि	. . . ± 68. 4 ^c = 15 ^d . . . = 18 ^d	. . . ± 2991 ^c = 3004 ^b . . . = 3006 ^d	. . . ± 85. 19 ^a = 86. 25 ^d . . . ± 38 ^a
70	एकोऽहमस्मीति . . . . . साक्षात्पश्यति कर्माणि . . . . . आदित्यचन्द्रावनिलोनलश्च सौभूमिरापो हृदयं यमश्च । अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्ध्ये धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तम् ॥ }	. . . ~ 30 ^c ± 29	. . . ~ 3018 ^c ± 3017	. . . ~ 42 ^c = 41
	परिपल यदा सूनुर्धरणीरेणुगुण्ठितः । पितुरालिङ्गतेऽङ्गानि किमिहास्त्वधिकं सुखम् ॥	= 52 ^{ab} ± 52 ^{cd}	± 3040 ^{ab} ± 3040 ^{cd}	± 74 ^{ab} ± 74 ^{cd}
71	अतिकायश्च पुत्रस्ते बालोऽपि बलवानयम् । कथयन्ती न लज्जसे . . . . . यथेष्टं गम्यतां त्वया . . . . . भरस्व पुत्रं दुःस्वन्त . . . . . सत्यमाह शकुन्तला	= 78 ^{ab} = 76 ^b = 80 ^d ± 69. 29 ^c = 30 ^d	± 3066 ^{ab} = 3064 ^b = 3068 ^d ± 3102 ^c = 3103 ^d	± 114 ^{ab} = 112 ^b ± 124 ^b ± 88. 2 ^c = 2 ^d
72	येनेदं भारतं कुलं	= 49 ^b	= 3122 ^b	= 12 ^b
	XI			
72	शुश्रुमस्तन्न मां विप्र पूर्वाशसंभवे समः शृणु राजन्मम सोमं	. . . . . .	. . . . . .	. . . . . .
73	पुर द्वैपायनव्रते . . . . . पञ्च वर्षाणि चिराणि	. . . ~ 71. 25 ^a	. . . ~ 3209 ^a	. . . ~ 60. 28 ^a
74	तं विना न हि जीवेयं . . . . . मृतं संजीवयाम्यहं . . . . . आयुष्यः न चिरं मृतः	± 29 ^c = 30 ^b . . .	± 3214 ^c = 3215 ^b . . .	± 33 ^c ± 34 ^b . . .
75	अथ प्रसादाद् जहाति मां स्मृतिः . . . . . तव पश्येत्सविदितं नास्मि शक्ता समुद्भवः	± 42 ^a . . .	± 3237 ^a . . .	± 58 ^a . . .
76	यो ब्राह्मणोऽद्य प्रभृतीह कश्चित् मांसं पानं तथा मोहात्पासति दुर्बुद्धिः ब्रह्महत्या निशापयेत् }	= 54 ^a ~ 54 ^{bc}	= 3250 ^a ~ 3250 ^{bc}	= 71 ^a ~ 71 ^{bc}

	Javanese Text.	Crit. Ed.	Cal. Ed.	Mad. Ed.
Page 77	भक्तिमत्यन्तावर्जितः	. . . . .	. . . . .	. . . . .
	गुरुपुत्रीन्तत्र मम	± 72. 7 ^d	± 3263 ^d	± 61. 7 ^d
	विद्यासिद्धिं न ते अतः	~ 16 ^{cd}	~ 3271 ^{cd}	~ 18 ^{cd}
	कपिपुत्रो न ते कश्चिज्जातु पाणिं ग्रहीष्यति ।	= 19 ^{cd}	= 3274 ^{cd}	± 21 ^{cd}
78	का त्वं ताम्रनखी श्यामा	= 73. 17 ^a	= 3295 ^a	± 62. 20 ^a
	तस्य शुक्रस्य कन्याहं	= 19 ^c	= 3297 ^c	= 22 ^c
79	हे वर्जितं विशातोऽहं	. . . . .	. . . . .	. . . . .
80	प्रसाद्यतां देवयानी जीवितं यत्र मे स्थितम् ।	± 75. 9 ^{ab}	= 3341 ^{ab}	= 64. 16 ^{ab}
	वहस्य भार्या धर्मेण देवयानीं सुमध्यमाम् ।	= 76. 33 ^{ab}	= 3392 ^{ab}	= 65. 45 ^{ab}
81	कः स्त्रियं स्पष्टमर्हति	= 77. 12 ^d	± 3403 ^d	= 66. 20 ^d
	न नर्मयुक्तं वचनं हिनस्ति न स्त्रीषु राज्ञश्च विवाहकाले । प्राणान्त्यये सर्वधनापहारे पञ्चानृतान्यादुरपातकानि ॥	= 16	= 3412	± 25
	देवयानीमहं दासी	. . . . .	. . . . .	. . . . .
82	वाश्यं दासी नृपेन हि	. . . . .	. . . . .	. . . . .
	मिथ्याचारस्य धर्मेषु चौर्यं भवति नाहुप ।	= 78. 35 ^{cd}	= 3459 ^{cd}	± 67. 60 ^{cd}
	तस्माज्जरा धामचिराद्दर्पयिष्यति दुर्जया ।	= 30 ^{cd}	= 3454 ^{cd}	± 54 ^{cd}
83	भ्रूणहेत्युच्यते बुधैः	= 33 ^d	= 3457 ^d	. . . . .
	अधर्मभयसंविप्तः शर्मिष्ठासुपजमिवान् ।	= 34 ^{cd}	= 3458 ^{cd}	= 59 ^{cd}
	जरेयं न विशेषं मां	± 37 ^d	= 3461 ^d	± 62 ^d
	नाहं मृषा ब्रवीम्येतत्	= 38 ^a	= 3462 ^a	± 63 ^a
	सितस्माश्रवयेदिय	~ 79. 5 ^a	~ 3471 ^a	~ 68. 5 ^a
	तां जरां नाभिकामये	= 6 ^d	= 3472 ^d	± 6 ^d
84	यत्त्वं मे हृदयाज्जातो	= 7 ^a	= 3474 ^a	± 7 ^a
	तस्मादराज्यभुक्तात्	± 7 ^c	± 3474 ^c	± 7 ^c
	तस्मात्प्रजा समुच्छेदं	= 11 ^c	= 3478 ^c	= 12 ^c
	तस्माद्द्रुहो प्रियः कामो न ते संपत्स्यते कचित् ।	= 18 ^{cd}	= 3485 ^{cd}	. . . . .
	जराद्रोपस्त्वयोक्तोयं तस्मात्त्वं प्रतिमासते ।	± 22 ^{cd}	± 3490 ^{cd}	± 19 ^{cd}
85	प्रीतोऽस्मि तव रूपेण गृहाण यौवनं सोऽहम् ।	± 80. 10 ^{ab}	± 3516 ^{ab}	± 69. 10 ^{cd}
	भ्रातरोऽन्त्याधिपाः स्मृताः	± 82. 5 ^d	± 3555 ^d	± 71. 5 ^d
	अन्धभक्षः शरदस्त्रिशद्	= 81. 14 ^c	= 3548 ^c	= 70. 17 ^a
	वायुभक्षः पुनः पुनः	± 15 ^a	± 3449 ^a	± 17 ^c
	एकपादस्तु पणमासान्	± 16 ^{ab}	± 3550 ^{ab}	± 18 ^{cd}
86	केनापि तुल्यस्तपसा ययाते	± 83. 1 ^d	± 3564 ^d	± 72. 1 ^d
	नाहं देवमनुष्येषु	= 2 ^a	= 3565 ^a	= 2 ^a
	क्षीणे पतितास्यराजन्	± 3 ^d	± 3566 ^d	± 3 ^d
	तवेदं द्रौहित्र इति	. . . . .	. . . . .	. . . . .
	कस्य त्वं युवा वासवतुल्यरूपो भगवन्	± 7 ^a	± 3570 ^a	± 7 ^a
87	अहं ययातिनामो नहुपपुत्रः	± 84. 1 ^a	± 3577 ^a	± 73. 1 ^a
	पूरोः पिता सर्वभूतावमानान्	= 1 ^b	= 3577 ^b	= 1 ^b
	यं लोकविधिः सुरेन्द्र शान्तिफलं	. . . . .	. . . . .	. . . . .
	क्रीणीष्वैतांस्तृणकेनापि राजन्	± 88. 3 ^c	= 3666 ^c	± 77. 5 ^c

Javanese Text.		Crit. Ed.	Cal. Ed.	Mad. Ed.
XII				
Page 88	यदोर्जातास्तु यादवाः तुर्वशोर्यवनाः स्मृताः । दुह्योश्च सुता भोजा अनोस्तु स्लेच्छजातयः ॥ }	± 80. 26	± 3533	± 69. 32
89-90	Geneology of the Pāṇḍavas	. . .	. . .	. . .
92	सुष्टुः लोचनमाकृति	. . .	. . .	. . .
	शान्तस्य जज्ञे संतानः	= 92. 18 ^c	= 3882 ^a	= 90. 21 ^c
93	दिव्याभरणभूषितां	= 27 ^b	= 3891 ^b	= 49 ^d
	संवत्सरान्गतान्मासान्	± 42 ^{ad}	± 3906 ^{ad}	± 91. 1 ^{ab}
94	यत्समयं कृतं राज्ञा	± 48 ^d	± 3912 ^d	± 11 ^d
	स्थिरयौवन सहस्र दश जीवन्ति	~ 93. 19 ^{ad}	~ 3938 ^{ad}	~ 92. 20 ^{ad}
95	स्त्रीभोगान्वर्जयिष्यति	= 39 ^d	= 3959 ^d	= 43 ^d
	षट् त्रिंशद्भि न संगमः	. . .	. . .	. . .
96	वीरं पुत्रं गृहाणेमं	~ 94. 36 ^{ad}	~ 4005 ^{ad}	~ 93. 37
97	सत्यं वादं द्वि ते पुत्रं	. . .	. . .	. . .
	ब्रह्मचर्याद्य मे मूलं पुत्रकार्यं भविष्यति ।	~ 88 ^{ab}	~ 4060 ^{ab}	~ 94. 66 ^{ab}
	भीष्मोऽयं निग्रहं श्रुवान् (sio)	. . .	. . .	. . .
98	सत्यवत्या मते स्थितः	= 95. 5 ^d	= 4071 ^d	= 95. 6 ^d
	प्रमादादमृतमनुः देहक्षि (sio) धर्मवादिनः ।	~ 96. 11 ^{ad}	~ 4091 ^d	~ 96. 17 ^{ad}
102	रोगपीडितयक्षामभूतसंगमः	~ 57 ^d	~ 4142 ^d	~ 98. 7 ^d
103	पाणिग्राहस्य तनय	= 98. 5 ^a	= 4177 ^a	= 99. 10 ^a
	अयोग्यस्ते भगवन्त	. . .	. . .	. . .
	भराल्यन्तस्तव रेतः	~ 10 ^a	~ 4183 ^a	~ 15 ^c
104	सर्वभूतहितं कर्म	~ 15 ^b	~ 4191 ^b	~ 20 ^b
	विनिकल्पं तपोकर्म तव दर्शं प्रवक्ष्यामि	. . .	. . .	. . .
105	मुखाश्रुपाता यथेच्छा	. . .	. . .	. . .
	भीष्मस्य मम संमतं	~ 99. 32 ^{ad}	~ 4253 ^{ad}	~ 101. 38 ^{ad}
	तत्पुत्रे संशयः प्रयम् (sio)	. . .	. . .	. . .
	यथा सद्यः प्रपद्यते	± 40 ^a	± 4262 ^a	± 45 ^a
	मित्रवरुणमन्त्रयः	~ 38 ^b	~ 4260 ^b	~ 43 ^b
	विरूपोऽहं विसहितं	~ 42 ^c	~ 4265 ^c	~ 47 ^c
106	नागायुतसमप्राणः	= 100. 9 ^a	= 4282 ^a	± 102. 11 ^c
	मातुः विगुणहेतुना	~ 10 ^{ad}	~ 4283 ^{ad}	. . .
	सोऽप्रिये न शोकं शल्यः कुतं बाधकमात्मजम् ।	. . .	. . .	. . .
	पाण्डुरस्य तु संदेहः	. . .	. . .	. . .
106-7	यस्मात्पाण्डोस्तु पुत्रकः तस्मात्पाण्डुः भविष्यति	~ 17	~ 4291 ^{ab}	~ 19
XII (bis)				
107	किं कृतं कर्म धर्मेण	= 101. 1 ^a	= 4305 ^a	= 103. 1 ^a
	कश्चिद्वाह्मण दण्डं स्यात्	. . .	. . .	. . .
108	मौनव्रत सदाकाल प्रतिपत्ति निगद्यते ।	~ 3 ^d	~ 4307 ^d	~ 4 ^d
	पातङ्गानां सुचेः पुच्छं निशितं दर्भघातकम् ।	~ 24 ^{ab}	~ 4332 ^{ab}	~ 32 ^{ab}

	Javanese Text.	Crit. Ed.	Cal. Ed.	Mad. Ed.
Page 108	अल्पदोषस्त्वापराधो धर्म दण्डस्य दुष्कृतः । शूद्रयोर्नौ भविष्यति	~ 101. 25	~ 4333	~ 103. 34
109	चतुर्वर्षेषु दोषे च भविष्यादिति पातकः । परे न कुर्वते पापं	~ 26 ^{dej}	~ 4334 ^{dej}	~ 36
	यमो विदुरजन्मना	~ 27 ^a	~ 4335 ^a	~ 37 ^a
	सर्वकुशलगुणनिपुण	~ 28 ^a	~ 4336 ^a	~ 38 ^a
110	यदुश्रेष्ठ	cf. 104. 1 ^a	cf. 4382 ^a	cf. 105. 1 ^a
	पितृव्रतयुशेषाय	cf. 2 ^a	cf. 4383 ^a	cf. 2 ^a
	देवतातिथिपूजने	= 4 ^b	± 4384 ^b	± 4 ^b
111	वेदाहमिति तत्सर्वम् अस्ति मे दर्शनं देवं बन्धुपक्षभयात्सदा . . . . . वसुना सह जातोऽयं	cf. App. I, No. 58 ± 104. 13 ^a = 15 ^a	cf. 4393-94 ± 4402 ^b = 4404 ^a	. . . ± 105. 24 ^a ± 27 ^a
XIII				
112	कथं पुत्रशतं जज्ञे . . . . . संवत्सरद्वयम्	= 107. 3 ^a cf. 9 ^a	= 4485 ^a cf. 4491 ^a	. . . cf. 110. 24 ^a
113	मन्त्रमात्रेण मासजैः जन्मतश्च प्रमाणेन ज्येष्ठो राजा युधिष्ठिरः । यस्मिन्नहनि दुर्धर्षो जज्ञे दुर्धनस्तथा । तस्मिन्नहनि भीमोऽपि प्रजज्ञे सुमहाबलः ॥	. . . ± 24 ^a cf. 1142*	. . . ± 4506 ^a ± 4507 ^{dej}	. . . ± 40 ^a . . .
114	युधिष्ठिरो राजपुत्रो ज्येष्ठो नः कुलवर्धनः । प्राप्तः स्वगुणतो राज्यं न तस्मिन्वाच्यमस्ति नः । अयं त्वनन्तरस्तस्मादपि राजा भविष्यति ।	= 26 = 27 ^a	= 4511	~ 69 ± 70 ^a
115	List of names of the 100 Kauravas (totalling 781)			
	आयुः स च स्यादधिकः	. . .	. . .	. . .
116	अरण्ये नित्यं सततं . . . . . अहं किंदमतुनामः . . . . . त्वयाहं हिंसितो यस्मात् . . . . . प्राप्य स्वेच्छहितं सदा	. . . ± 109. 26 ^a = 25 ^a ~ 28 ^a	. . . ± 4585 ^a = 4583 ^a ~ 4588 ^a	. . . ± 106. 65 ± 64 ^a ~ 68 ^a
117	इष्टं दत्तं तपस्तप्तं	= 111. 24 ^a	= 4608 ^a	= 108. 23 ^a
118	अष्टमे गच्छति स्वामी	~ 112. 31 ^a	~ 4712 ^a	~ 68 ^a
119	व्युच्चरन्त्याः पतिं नार्या . . . . . भ्रूणहत्याकृतं परं . . . . . अनुज्ञाता त्वया देवं	= 113. 17 ^a ± 17 ^a = 37 ^a	= 4732 ^a ± 4732 ^a = 4751 ^a	= 109. 43 ^a ± 43 ^a = 67 ^a
120	संवत्सरं गतं मासे . . . . . इन्द्रदेवसमायुक्तं ज्येष्ठो शुक्लाष्टमे मासे । दिवा मध्यगते सूर्यो तिथौ पूर्णे सुपूजिते ॥ एष धर्मविधिः श्रेष्ठः . . . . . सर्वबलिनां श्रेष्ठः . . . . . शिला वज्रे विचूर्णितो	~ 114. 1 ^a ± 4 ± 6 ^a ± 10 ^a ± 11 ^a	~ 4759 ^a ± 4764 ± 4766 ^a ± 4773 ^a ± 4775 ^a	~ 110. 14 ^a ± 20 ± 22 ^a ± 50 ^a ± 54 ^a

Javanese Text.		Crit. Ed.	Cal. Ed.	Mad. Ed.
Page 121	यस्मिन्काले तु भीमेति जज्ञे भरतसत्तम । दुर्योधनश्च जयते अप्रमेयबलोत्साहः जातमात्रे कुमारे तु कार्तवीर्यसमः कुन्ति	± 114. 14 ^{ab} = 17 ^c = 28 ^a = 29 ^a = 115. 18 ^a = 21 ^c = 117. 20 ^c	± 4776 ^{ca} -77 ^{ab} = 4779 ^b = 4792 ^a = 4791 ^a ± 4852 ^a = 4856 ^a = 4918 ^c	± 110. 66 = 113. 3 ^c = 17 ^a ± 19 ^a ± 114. 23 ^c ~ 35 ^a = 116. 24 ^a
122	रूपसर्वगुणोपेतौ अनुसंवत्सरं जाताः	= 115. 18 ^a = 21 ^c	± 4852 ^a = 4856 ^a	± 114. 23 ^c ~ 35 ^a
123	कामभोगान्परित्यज्य	= 117. 20 ^c	= 4918 ^c	= 116. 24 ^a
124	व्यतीतं चाश्रमे स्थितः बालक्रीडाय तत्पराः यथैके परिके शतम् एक एवं विधन्यतः विश्रान्तो मदमोहितः	. ~ 119. 14 ^{ca} ~ 17 ± 33 ^b	. ~ 4978 ^{ca} ~ 4981 ± 5016 ^b	. 119. 2 ^{ca} ~ 5 ± 23 ^b
125	जातः सह शरैः कृपं जातः परीप्सुश्च	± 120. 2 ^d . . .	± 5072 ^d . . .	± 121. 2 ^d . . .
126	वेदोपवेदसर्वास्त्रः सर्वास्त्रकुशल द्रोणे समभवद् द्रोणः अश्वत्थाकाशे जातः प्रतिशब्दाश्वगतं अश्वत्थामेति बालोऽयं	± 121. 5 ^a ~ 14	± 5106 ^a ~ 5116	± 122. 14 ^a ~ 22
127	नाश्रोत्रियः श्रोत्रियस्य हीनदीनो वरः सखा । नाराजा संगते राज्ञा सखिपूर्वात्मसंगते ॥	± 122. 9	± 5144	± 123. 11
128	मम कार्यमिति किञ्चित्	~ 42 ^{ca}	~ 5216 ^a	~ 124. 59 ^c
129	त्वत्समो भविता लोके विमोक्षादानसंधाने	= 123. 6 ^c = 14 ^c	= 5237 ^c = 5245 ^c	= 125. 6 ^c = 16 ^c
130	यदि शिष्योऽसि मे पुत्र पश्याकृति गङ्गस (sio)	± 33 ^c . . .	± 5264 ^c . . .	± 35 ^c . . .
132	समदावित्र कुञ्जरौ	= 124. 31 ^d	= 5314 ^d	= 127. 43 ^d
133	अनाहतोपदृष्टानाम् समेयं समसमृद्ध्या बलं धर्मोऽनुवर्तते	± 126. 18 ^a ~ 19 ^a = 19 ^d	± 5396 ^a ~ 5397 ^a = 5397 ^a	± 129. 17 ^a ~ 18 ^a = 16 ^d
134	सुशक्तिरप्रमेयश्च अङ्गनाथो भविष्यति	. . . ~ 35 ^{ca}	. . . ~ 5411 ^{ca}	. . . ~ 36 ^{ca}
135	न ते महाक्षत्रियसूतद्वन्द्वः प्रतोदो गृह्यतां तेन	~ 127. 6	~ 5421	~ 130. 6
XIV				
136	क्षमिणो ब्राह्मणा वयं	= 128. 8 ^d	= 5507 ^d	= 131. 76 ^d
137	श्रुतं मे जग(?) लप)तां वाक्यं	± 129. 12 ^a	+ 5666 ^a	+ 135. 12 ^a
138	अलोहं निशितं शस्त्रं आश्लेषमिति हे भीम	= 133. 19 ^c ~ 134. 14 ^{ab}	= 5755 ^a ~ 5781 ^{ca}	= 140. 20 ^a ~ 141. 14 ^{ca}
143	तीक्ष्णदंष्ट्रो ज्वलाननः वारणौ पट्टिहायनौ	= 140. 2 ^d = 141. 23 ^d	+ 5963 ^d = 6005 ^d	= 148. 2 ^d + 149. 23 ^d
144	उदासीनो निरीक्षस्व किमनेन चिरं कालं	= 142. 20 ^a ± 21 ^a	= 6026 ^a + 6027 ^a	= 150. 21 ^a + 24 ^a
146	बालोऽपि यौवनं प्राप्तः	= 143. 31 ^a	= 6076 ^a	+ 153. 30 ^c

	Javanese Text.	Crit. Ed.	Cal. Ed.	Mad. Ed.
Pago 146	वटोपमः कचोकेशी तस्माद्वटोत्कच (नाम)	~ 143. 34	~ 6079	~ 153. 33
147	भीमसेनार्जुनबलात्	= 144. 14 ^c	= 6096 ^c	= 14 ^a
	अर्धं मैक्षस्य सर्वस्य भीमो भुङ्क्ते महाबलः ।	= 145. 6 ^{cd}	= 6103 ^{cd}	± 154. 10 ^{cd}
148	मा पिता क्रन्द मा मातर	± 147. 21 ^a	± 6201 ^a	± 156. 23 ^a
	अनेनाहं वधिव्यामि राक्षसं पुरुपादकम् ।	± 22 ^{cd}	± 6202 ^{cd}	± 24 ^{cd}
150	श्रुत्वं (sic) हे राक्षसाः सर्वे	. . .	. . .	. . .
XV				
152	एष द्रोणस्य मृतवे	± 155. 40 ^d	± 6397 ^b	± 162. 68 ^d
	साक्षादग्नि महाबल	. . .	. . .	. . .
	आज्याहोतिफलं लभेत्	. . .	. . .	. . .
	कृष्णा नीलोत्पलाक्षिणी	± 42 ^a	± 6399 ^a	± 70 ^a
153	नीलकुञ्जितमूर्धजा	= 42 ^b	= 6399 ^b	= 70 ^b
	पद्मकेसरगन्धनम् अस्याः श्रुत्वा तथा क्रोशात्	~ 43 ^{ab}	~ 6400 ^{cd}	~ 71 ^{ab}
	घृष्टत्वात् धर्माद्युत्संभवात्	~ 49 ^{ab}	~ 6406 ^{cd}	~ 78 ^{ab}
154	पतिं देहि (5 times), धर्मज्ञः, शूरः, बलवान्, कृतविद्या, प्रियंवदः	~ 157. 10 ff.	~ 6430 ff.	~ 164. 22 ff.
156	कामवर्णः कामगमः	± 158. 51 ^a	± 6489 ^a	± 167. 17 ^a
	शतसंख्या सुसिद्धेच्छा	. . .	. . .	. . .
	तत्प्रवृत्तिः मित्रद्वन्द्वम्	. . .	. . .	. . .
158	अस्मृत स्मृत हे नाथ	. . .	. . .	. . .
160	क्षत्रियाणां बलं तेजो ब्राह्मणानां क्षमा बलम् ।	= 165. 28 ^{ab}	= 6676 ^{ab}	± 173. 52 ^{ab}
161	तस्मात्त्वमद्य प्रभृति पुरुपादो भविष्यसि ।	= 166. 9 ^{cd}	= 6708 ^{cd}	= 174. 15 ^{cd}
163	यस्यादसदृशः शापः	= 35 ^a	= 6734 ^a	= 41 ^a
164	परमात्मन्महाद्विजात्	. . .	. . .	. . .
165	सुदासोऽहं महाभाग	± 168. 8 ^a	± 6774 ^a	± 176. 8 ^a
167	उर्वं भित्तोजातः मध्याह्न हव भास्करः	~ 169. 21 ^{abc}	~ 6815	~ 177. 23
168	आपोमयं जगत्सर्वं	± 171. 18 ^b	± 6859 ^b	. . .
177	कुम्भकारस्य शालायां	= 176. 6 ^c	= 6950 ^c	= 181. 6 ^c
178	शृण्वन्तु पार्थिवाः सर्वे घृष्टशुभ्र इहो वचः । } तदिदं धनुश्च लक्ष्यमिमे पञ्च बाणाः । }	~ 34	~ 6978	~ 35
	भग्नाद्धर्पस्य दर्पस्य	~ 179. 7 ^a	~ 7040 ^a	~ 183. 7 ^a
180	कस्त्वं यथा क्षत्र धनुर्धरज्ञः	~ 181. 16	~ 7101	~ 184. 20
	नास्मि कर्णं धनुर्वेदो	= 19 ^c	= 7104 ^c	= 26 ^a
	ब्राह्मणोऽस्मि युधां श्रेष्ठः	= 19 ^c	= 7105 ^a	. . .
181	कृष्णोऽहमस्मीति निपीड्य पादौ } युधिष्ठिरस्याजमीढस्य राज्ञः । }	= 183. 4 ^{cd}	= 7150 ^{cd}	± 185. 25 ^{cd}
	स्वेच्छापि दृष्टाः कुरवोऽभ्यनन्दन् } सथैव तस्याप्यनु रौहिणेयः ॥ }	± 5 ^{ab}	± 7151 ^{ab}	± 26 ^{ab}
182	समो वयं भुक्तिरन्ने दमनम्	. . .	. . .	. . .
183	वयं हि क्षत्रिया राजन्	= 187. 9 ^a	= 7226 ^a	= 188. 9 ^a

	Javanese Text.	Crit. Ed.	Cal. Ed.	Mad. Ed.
Page 184	एकस्य भार्या विहिताः	± 187. 26 ^a	± 7244 ^a	± 188. 28 ^a
185	यथा [च] प्राह कौन्तेयः तथा धर्मो न संशयः । .	= 188. 19 ^{ed}	= 7271 ^{ed}	± 56 ^{ed}
186	स्थाणुरिवावतस्थे	± 189. 16 ^d	± 7291 ^d	± 190. 16 ^d
187	पञ्च रात्रीः पुनः कन्या	~ 190. 14 ^{ed}	~ 7342 ^{ed}	~ 191. 39 ^{ed}
189	न रोचते विग्रहो मे	= 195. 1 ^a	= 7441 ^a	± 195. 76 ^a
XVI				
193	एकशीलसमाचारौ	= 201. 4 ^e	= 7624 ^e	= 200. 3 ^e
	आत्ममांसानि होमन्तौ	± 8 ^a	± 7627 ^a	± 7 ^a
	अग्रण्ये च पितामहाः	. . . . .	. . . . .	. . . . .
194	प्रणष्टनृपतिद्विजा	= 202. 22 ^b	= 7673 ^b	= 52 ^b
	सृज्यतां प्रार्थनीयैका प्रमदेति महातपाः । . .	± 203. 10 ^e	= 7689 ^{ed}	± 68 ^{ed}
	तिलं तिलं समानीय	= 17 ^a	= 7696 ^a	± 77 ^a
196	द्रौपद्या नः सहासीनानन्योऽन्यं योऽभिदर्शयेत् । .	± 204. 28 ^{ab}	= 7740 ^{ed}	± 123 ^{ab}
197	का च त्वं कस्य वात्मजा	± 206. 17 ^d	± 7792 ^d	= 202. 17 ^d
	देरावतकुलोत्पन्नः	± 18 ^a	± 7793 ^a	± 18 ^a
200	ग्राहभूता त्वं	. . . . .	. . . . .	. . . . .
202	दुहिता बसुदेवस्य	= 211. 18 ^a	= 7923 ^e	= 206. 19 ^a
	कमिवैषा न मोहयेत्	. . . . .	. . . . .	. . . . .
203	कैलासशिखरोपमः । नीलवासा	± 212. 20 ^{ba}	± 7950 ^{ba}	± 209. 50 ^{ba}
	कः कुर्यात्पुरुषो भुवि	= 213. 4 ^d	= 7966 ^d	= 210. 5 ^d
XVII				
205	अभीतो मन्युः तस्मादभिमन्युनामः	~ 60	~ 8027	~ 212. 3
	कृष्णस्य सदृशः शौर्यं	± 70 ^a	± 8037 ^a	± 13 ^a
	एकवर्षान्तरे पुत्राः द्रौपदेया तपस्विनः । . .	± 79 ^{ab}	± 8046 ^{ab}	± 22 ^{ab}
	तरुणादित्यसंकाशः कृष्णवासाः	± 214. 31 ^{ab}	± 8081 ^{ab}	± 214. 15 ^{ab}
206	पावकाऽप्याशनं दद्यात्	. . . . .	. . . . .	. . . . .
207	पाणिमेष्यति ते पुनः	= 216. 24 ^d	= 8199 ^d	= 135 ^d
	दैत्यान्तकर्णीं घोरां	= 25 ^e	= 8200 ^e	= 136 ^e
	युगान्ताशिसमप्रभाः	± 32 ^e	± 8208 ^e	± 144 ^d
209	नात्र सखा ते संस्थितः	± 219. 13 ^a	± 8300 ^a	± 216. 14 ^a
211	त्वमन्तः सर्वभूतानां रूपस्वरूपपावकः । . .	± 220. 22 ^{ed}	± 8353 ^{ed}	± 68 ^{ed}
	त्वां धर्माद्दुश्च साधनं त्वामाद्दुस्त्रिविधं पुनः ॥ .	± 23 ^{ab}	± 8354 ^{ab}	± 69 ^{ab}
213	सूर्यो भूत्वा रश्मिभिर्जातवेदो	= 223. 16 ^a	= 8419 ^a	= 217. 34 ^a
	शिवस्त्राता भवास्त्राकं मास्त्रानद्य विनाशय । .	= 18 ^{ed}	= 8421 ^{ed}	= 36 ^{ed}
XVIII				
214	परिक्रम्य ततः सर्वे त्रयोऽपि भरतर्षभ । } ***** सहिताः समुपाविशन् ॥ }	± 225. 19	± 8479	± 218. 53

ADDENDA ET CORRIGENDA

1

 In the article entitled "On the South-Indian Recension of the Mahābhārata", Prof. Winternitz has given, in parallel columns, extracts from a Grantha MS. (Whish 65) belonging to the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, with the corresponding passages of the Bombay ed. (Śaka 1799); *Ind. Ant.* 27 (1898). 69-81, 92-104, 122-133. The extracts comprise (according to the Bombay text) 1. 1. 1-150, 252-275; 2. 33-205, 370-396; 3. 186-188; 5. 30 to 6. 1; 8. 25; 12. 4 to 13. 6^a; 14. 6 to 15. 11; 16. 22-25; 20. 10-16; 21. 14 to 22. 12; 23. 21^b-27; 26. 5 to 27. 4; 59. 9-10. — In the *Druckprobe einer kritischen Ausgabe des Mahābhārata*, Leipzig 1908, Prof. Lüders has published a specimen of the constituted text of the first 67 stanzas of the Ādi, together with the collations of 29 MSS. (belonging to 6 different "versions") selected from Mh. MSS. deposited in the following European Libraries: India Office; British Museum; Royal Asiatic Society (London); Bibliothèque Nationale (Paris); Königl. Bibliothek, Berlin; University Library, Edinburgh; University Library, Cambridge; Bodleian (Oxford); Königl. Universitätsbibliothek, Göttingen; Gesellschaft der Wissenschaften, Göttingen. — Our important MS. K₁ (India Office 2137) was included in this Apparatus Criticus.

The introductory stanza नारायणं नमस्कृत्य etc. is missing in S; it is therefore surely not original. It is retained here merely as an old māṅgala.

 At the end of the footnotes (p. 5, column 1) to the salutation stanza (नारायणं नमस्कृत्य etc.), it has been erroneously stated that "M₁. 2. 4 do not contain any introd. portion"; the fact is that the

introductory portion was, through oversight, not collated at that time, and now, unfortunately, those particular MSS. are not available at the Institute for collation.

1 Dev. reads सतः (as in text), *not* सौतिः (as in the Vulgate).

3 ^a) In the footnotes, for "D₁-s" read "D₁-s, s-s", since D₁ (which om. the whole of 3^{ab}) does not contain the word in question at all.

5 For the reading लोमहर्षणिः, cf. 1. 2. 70; 4. 3; 5. 1; and v. l. of these stanzas.

8 The reading of M (like that of T G) is सतः (and *not* सत उ); in fact, the whole of S has सतः here, as elsewhere, in the sequel.

11 ^a) Recurs *verbatim* at B. 5. 79. 1. — ^c) Recurs in the Gītā (1. 25^b).

15 In the footnotes, add "S om. ऊचुः".

19 For the reading समितां, cf. Weller, *ZII.* 6. 167; and Sukthankar, "Epic Studies I", *JBBRAS.* (NS.) 4. 158 ff.

23 Recurs at 1. 56. 12 with S reading! — With line 3 of 21*, cf. 1. 69. 23^{ab} (सर्ववेदाधिगमनं सर्वं).

26 For 22*, cf. Rām. 1. 3. 2 (ed. Bombay = Gorresio).

29 ^{ad}) Cf. Manu 1. 11^{ab} (यत्तत्कारणमव्यक्तं नित्यं सदसदात्मकम्), with नित्यं in the posterior half, like D₁ S (except T₁ G₄-s).

30 ^a) The two Arjunamis'ra MSS., which (erroneously) read परमेश्वर्य (as in text), are contaminated from the Vulgate; the true Arj. reading, as follows quite conclusively from the comm. itself, is परमेश्वरः (as in B₁ D₂-s C_d). Cf. Winternitz, *Indol. Prag.* 1. 65; and Sukthankar, "Epic Studies II", *ABl.* 11. 167 ff.

37 Recurs at B. 12. 233. 40, with the S reading in the first pāda यथर्तुलिङ्गानि (but there again with v. l. यथर्तुवृत् in some MSS.), and another variant in the last pāda. Śaṅkarācārya cites the stanza as here, but with the S reading in the first pāda in his Bhāṣya on the Brahma Sūtra (1. 3. 30), Ānandāśrama ed. p. 313; but here again, one MS. reads (as in text) यथर्तुवृत्. The Ācārya, a Southerner, cites probably according to the S tradition. There is an echo of this stanza in Manu (1. 30):

यथर्तुलिङ्गान्वृतवः स्वयमेवर्तुपर्यये ।

स्वानि स्वान्यभिपद्यन्ते तथा कर्मणि देहिन् ॥

42 ^a) For a discussion of the variants आत्मवान् and एव च, cf. Weller, *ZII*. 6. 167; and Sukthankar, "Epic Studies I," *JBBRAS.* (NS.) 4. 161 ff.

49 For the reading संक्षेपं, cf. Weller, *ZII*. 6. 167; and Sukthankar, "Epic Studies I," *JBBRAS.* (NS.) 4. 164 f.

53 For the Ganes'a interpolation in passage No. 1 of App. I, cf. Winternitz, *JRAS.* 1898. 380 ff.; Venkatachellam, *Notes of a Study*, 24 ff.; Lüders, *Deutsche Literaturzeitung*, 1929, Sp. 1144.

57 ^{ca}) = 1. 54. 21^{ca}.

60 Line 1 of 27* = (var.) 1. 56. 13^{ab} (v. l. शतसहस्रं हि for 'सहस्राख्यं), where it, no doubt, originally belongs. — Line 2, which has been framed up as a counterpart of 61^{ca}, is repeated in S later, being subst. (together with 4 other lines) for 1. 56. 13^{ca} (cf. 486*). It is a mystery how this Southern interpolation (27*) has insinuated itself into our ed. of the Vulgate text, when it is found neither in Nil. MSS., nor in the Cal. ed.!

62 In अनुक्रमणि, which is in apposition to अष्टाध्यायं, there is an irregular shortening of the ī of 'क्रमणि, metri causa; cf. Weller, *ZII*. 6. 167; and Sukthankar, "Epic Studies I," *JBBRAS.* (NS.) 4. 165 ff. — 62* = 199*.

63 28* = (var.) 1. 57. 75^{ca} (v. l. प्रकाशिताः for प्रकीर्तिताः). — 29* = (var.) B. 18. 5. 54-55. For 29*, cf. also, Winternitz, *Ind. Ant.* 1898. 80.

64 = (var.) B. 18. 5. 56 (v. l. for 64^{ca}: रक्षो यक्षाश्चक्रो मर्त्यान्वैशंपायन एव तु). It is interesting to note that when the name of Vais'ampayana is mentioned along with these three other evangelists, as in this stanza from the Svargārōhana, or in the

Vulgate text (30*), or finally in the Southern recension (31*), it is each time introduced in a different manner!

65-66 = (var.) B. 5. 29. 52-53 (v. l. सुयोधनो for दुर्योधनो; शाखा for शाखाः both times; माद्रीपुत्रौ for माद्रीसुतौ; and त्वहं for कृष्णो).

79 ^a) Text shows the reading of K₁. The unusually large number of variants for a perfectly simple and straight forward pāda, suggests that there was in it an original hiatus (ते अधीलाखिलान्), which is not preserved in any MS. collated but which may be perfectly confidently adopted in the text as an emendation.

81 ^a) The Nil. reading (as follows plainly from the comm.) must be क्षत्वा, though the MSS. read कृत्वा (as in text). — For the reading कृत्वा, cf. 1. 2. 213, where कृत्वा is described as सुसुश्रुतपणे रता.

87 N MSS. ins. line 2 of 34* again after 1. 105. 18^{ab}; but it is lacking in S at both places.

91 ^a) B. 2. 49. 4^b (cf. 7^b also).

96 ^{ca}) 181^{ab}.

102 The number of 12144 stanzas is given by Vimalabodha (who came after Devabodha) in his Viṣṇus'lokaṭīka (Bombay Govt. Colln. MS. No. 84 of 1869-70, fol. 8a) as 67; the constituted text contains only 57 stanzas of that type.

104 Stanzas 35*-38* coming after 104, which grossly disturb the sequence of the events of the narrative and partly repeat what has already been said in 102-104, represent plainly an entirely independent opening of the अष्टाध्याय passage, the opening, in fact, of a variant version. This passage thus throws unexpected and valuable light on one ancient method of preserving variant versions: the different versions were simply juxtaposed, with absolute disregard of perspective. — That K₁. 2. 4. 8 contain some of these interpolated verses, shows that these MSS. of the K group are contaminated from the other Northern versions.

106 ^a) (v. l. B. 2. 67. 51^a (सुयोधनो मायकाग्रनाथश्च).

125 सुसुश्रुतः यत्नयुतः (Dev.).

129 The idea of this stanza seems to have been suggested by B. 6. 20. 2^{ab} (सर्वं जगत् समग्रं सर्वं मेनं यत्नयुतयः). For a discussion of the readings of this stanza, cf. Winternitz, *Indol. Prag.*

1. 65; and Sukthankar, "Epic Studies II," *ABJ.* 11. 171-175.

131 For "संसक्तान्" of the text (which is a misprint), read "संशक्तान्" (cf. 1. 2. 56, 160). In the footnotes, add the foll. v. l., which were omitted through oversight: *Ko.* 2-4. 6 *B₁* *Da* *Dm. n₃* *Dr₁* *r₂* *r₄* *D₁* 4. 6. 7. 10. 14 *T₁* संशक्तान्; *K₁* *B₁*-3 *D₁* 2 *Dr₁* *D₅* 3. 9. 11. 12 *T₂* *G* (*G₁* 2 om.) संशक्त; *V₁* संशक्त; *K₅* *D₁₅* missing. Cf. Winternitz, *Indol. Prag.* 1. 65; and Sukthankar, "Epic Studies II," *ABJ.* 11. 169 f.

136 उपवृत्तान् = भूमी लुठितान् (Dev.).

139 It is possible (though by no means necessary, since such absolutives are extremely common in the epics), to read (with Nil.) धनुष्कोट्याऽऽनुद्य.

162 The prior half of 59* is one of the epic iterata. Cf. Hopkins, *The Great Epic*, parallel phrases, No. 143.

168 *) In the footnotes, for "येय" read "येव".

173 Kaika (name of a king) is mentioned again in B. 2. 14. 59; for Duliduha, cf. Hariv. 1. 819; for both cf. also Kirfol, *Das Purāṇa Pañcalakṣaṇa*, Index of names.

180 *) For the reading पृथ्वीरक्षताः, cf. Winternitz, *Indol. Prag.* 1. 65; and Sukthankar, "Epic Studies II," *ABJ.* 11. 175 ff.

184 ^a) = 96^{ad}.

191 66*—Lines 22-23 and 3-4 of passage No. 3 of App. 1.

192 Cf. lines 4-5 of 491* (in adhy. 56):

देवा ब्रह्मर्षी यत्र पुण्या राजर्षयस्तथा ।

कीर्त्यन्ते धृतराष्ट्रानां कीर्त्यन्ते केशवस्तथा ।

194 ^{ad}) = (var.) B. 7. 10. 77 (v. l. प्रवदन्ति for कथं).

199 *) 1. 1. 62*. Cf. the note on stanza 62 above (p. 984).

201 *) For the reading अमृतं (v. l. अनृतं), cf. Edgerton, *JAOS.* 48. 189; Lüders, *Deutsche Literaturzeitung*, 1929, Sp. 1142 f; and Sukthankar, "Epic Studies I," *JBBRAS.* (NS.) 4. 169 ff.

202 Cf. Lüders, *loc. cit.* 1142 f.

203 = (var.) 1. 56. 29. — In the v. l. of 203*, after "except *Dr₁* *r₂* *r₄*," ins. "for *Da* see above"; — Many of stanzas 203-209 recur at K. 18. 5. 40 ff.

204 Cf. Vāyu 1. 201; and Padma 5. 2. 52.

205 = (var.) 1. 56. 17^{ad}-18^{ab}.

208 *) = K. 3. 61. 17*. — *) In the footnotes, for

"V₁ B D", read "V₁ B D (for *D₁₄* see above)". For 69*, cf. Winternitz, *Ind. Ant.* 27 (1898). 93.

209 *) Cf. further, Winternitz, *Indol. Prag.* 1. 66; and Sukthankar, "Epic Studies II," *ABJ.* 11. 179 ff. The stanza recurs (*verbatim*) at K. 18. 5. 45.

2

1 In the footnotes, add "S om. ऊचुः".

2 In the footnotes, for "T G सूतः," read "S सूतः". — For the reading of 2^{ab}, cf. Sukthankar, "Epic Studies II," *ABJ.* 11. 181 f.

4 *) Cf. 1. 55. 42 (and v. l.).

6 71* = (var.) B. 3. 83. 29 ff. — सिधियुः = सिद्धित्वन्तः or निपिद्धित्वन्तः (Dev.).

10 In 72*, read "निधनं" for "नधनं".

13 In the footnotes, add "S om. ऊचुः".

14 *) = 149^b.

15 In the footnotes, for "K₁ T G" read "K₁ S". — The entire stanza is cited (with v. l.) in the Jav. version.

29 The readings of this stanza have been discussed at length by Winternitz, *Indol. Prag.* 1. 66; and Sukthankar, "Epic Studies II," *ABJ.* 11. 182 ff.

33 In the footnotes, for "1. 1. 16^{ab}," read "1. 1. 16^{ad}".

34 In आदिवंशावतारणे there appears to be a lengthening of the final of त *metri causa*; elsewhere the sub-parvan is called अंशावतरण (cf. 1. 61. 101 f.). — Cf. also Venkatachellam Iyer, *Notes of a Study*, p. 153 f.

42 With 77*, cf. 43^{ab}.

46 *) Cf. Winternitz, *Indol. Prag.* 1. 67; and Sukthankar, "Epic Studies II," *ABJ.* 11. 186 f.

49 *) Hypermetric! The N MSS. show various attempts to make the pāda normal. Cf. Hopkins, *The Great Epic*, p. 253 f.

70 For a discussion as to whether the parvan number 100 is to be taken as exact, or only approximate, see Edgerton, *JAOS.* 48. 189 f.; Sukthankar, "Epic Studies I," *JBBRAS.* (NS.) 4. 172 ff.; and Venkatachellam Iyer, *op. cit.* pp. 108 ff. — For लोमहर्षणिना, cf. the v. l. of लोमहर्षणि, in 1. 1. 5. 8; 4. 3; 5. 1.

71 *) In the footnotes, for "D (except *D₁* *D₁₄*) B (except *B₁*)" read (in reverse order) "B (except

B₄) D (except D_{2.14}). It would have been better to join 71^{ab} on to 70, and 71^{ca} on to 72, making two three-lined stanzas out of 70-72.

84 Line 2 of 100*=(var.) line 19 of 476* (adhy. 55).

85 The spurious line 102*, which is found only in Nil. MSS. and there it is ins. after 101*, is, curiously enough, placed in all printed ed. (containing that line) after 83^{ab}! Cf. Winternitz, *Indol. Prag.* 1. 67; and Sukthankar, "Epic Studies II", *ABJ.* 11. 170.

89 For the reading 'शासनम्', cf. Winternitz, *Indol. Prag.* 1. 67; and Sukthankar, "Epic Studies II", *ABJ.* 11. 187 f.

95-6 Though this adhy. is missing in Ś₁, stanzas 95-6 are cited in that codex at the end of the Ādi. The only important variant in Ś₁ is in 95*: 'त्रैशचैव तथाध्याया for अष्टादशैव चाध्याया. See facsimile of fol. 155a of the S'aradā codex, opposite p. 880. — Cf. Sukthankar, "Epic Studies II", *ABJ.* 11. 188 ff.

102 Add "Da Dn Dr" to the list of MSS. reading द्रौपदी. Cf. B. 2. 72. 3. See also Winternitz, *Indol. Prag.* 1. 67; and Sukthankar, "Epic Studies II", *ABJ.* 11. 171. Cf. further B. 3. 293. 2.

103-4 The stanzas are cited (with v. l.) in the S'aradā codex, at the end, in the colophon of its Sabbā.

135 ^{ca}) Cf. Ruben, *Acta Orient.* 8. 251; and Sukthankar, "Epic Studies III", *ABJ.* 11. 277 ff. — In the v. l. of 135^{ca}, for "D (except D_{2.14})" read "D (except D₂; for D₁₄ see above)".

149 ^b)=14^a.

159 ^a) In the footnotes, after "अस्मिन्पर्वणि" and "तस्मिन्पर्वणि", add "कीर्तिताः (or ताः)".

177 श्लोकग्रं = श्लोकसंख्या (Dev.).

235 Cf. Vāyu 1. 200; and Padma 5. 2. 51.— 186*=(var.) 1. 56. 21.

Towards the end of his comment on adhy. 2, Dev. cites the foll. mnemonic stanzas:

१० कोनविंशतिकपर्वमिरादिपर्व

ख्यातं समा नवमिरष्टमिरष्टयुक्तैः¹⁶।

आरण्यकं ननु विराट्कथा चतुर्भि-

११ रेकाधिकैर्दशमिरष्टममामनन्ति ॥ १

भीष्मं तु पञ्चमिरथो गुरुरष्टसंख्यै-

१२ केन कर्ममथ शल्यकथा चतुर्भिः⁴।

सौप्तं^३ त्रिभिस्तदनु पञ्चमिरङ्गनानां

शान्तिश्चतुर्भिरनुशासनमेककेन^१ ॥ २

द्वाभ्यामुच्यन्ति हयमेधमथाश्रमाख्य-

माहुर्त्रिभिर्मुसलपर्वं तथैककेन^१।

एकैकशो^१ गमननाकगती^२ द्वाभ्यां

वंशो हरेरिति कृता^{१००} शतपर्वसंख्या ॥ ३

These stanzas are also cited (with slight v. l.) in the comm. of Arj.

3

This adhy. (with the exception of the As'vin hymn) has been edited by Böhlingk in his *Sanskrit-Chresthomathie* (revised ed. by Garbe Leipzig, 1909³), with collations of two Berlin MSS., No. 392 and 401 of Weber's Catalogue. — Cf. also W. Porzig's translation of this adhy. in *Das Schlangenofer* (Ind. Erzähler, Bd. 15=Die wichtigsten Erzählungen des Mbh., Bd. II).

38 Cf. Weller, *ZII.* 7. 92.

60 For the metre of the As'vin hymn, cf. Weller, *loc. cit.*

66, 70 For the interpolations 195*, 196*, cf. Weller, *ZII.* 7. 94.

86 Perhaps the spelling Utañka (of Bengali MSS. and the Cal. ed.) or Udañka (of the Southern rec.) is to be preferred in view of l. 46. 25 अस्य चप्रेस्तदस्य (- - - - | - - - -), where उत्तदस्य is distinctly harsh, while उतदस्य or उददस्य would give a better line (*pathyā*).

94 =(var.) Manu 2. 111 (v. l. अथर्मेण च यः प्राह for 94^a; and वा for च in 94^a).

138 For 204*, 205*, cf. K. 14. 58. 30 ff. (particularly 34, 36-39).

150 ^a) In the footnotes, for "पद् वै" read "पद् वै".

164 The correct reading मनागसि मया न शनः (a lect. diff.) was already given by Böhlingk in his *Chresthomathie* (p. 63).

179 ^a) Cf. Weller, *ZII.* 7. 92.

185 ^b)=(var.) 1. 46. 36^d.

5

6 216* contradicts l. 60. 40:

ब्रह्मणो हृदयं भित्वा निःसृतो भगवान्भृगुः।

26 With regard to the MSS. containing 220*, it should be remembered that T₂ G_{2.4.5} are conflated

MSS., contaminated from some Northern source; cf. Sukthankar, "Epic Studies III", *ABJ.* 11. 269 ff. — The passago is actually missing in Ko. 2.4 Ds T₂G₁s. s. M; and is unquestionably an interpolation; *contra*, Winternitz, *Ind. Ant.* 27. 126, who regards the omission as due to scribe's negligence. That there was nothing more of Agni's speech in that adhy. after stanza 26, is plainly shown by the form in which Agni's curt answer has been effectively expressed: शृणोमि त्वमिति च्छेदः. The point of this answer appears in the next adhy., in Bhṛgu's own words (1. 6. 9):

केनासि रक्षसे तस्मै कथितेह जिहीष्ये ।

न हि त्वां येदं तद्रक्षो मद्रक्षार्थं चारुहसिनीम् ॥

The Rakṣas suspected (1. 5. 22) that she was Bhṛgu's wife, and wanted Agni merely to confirm the surmise. The little story appears completely distorted in the Vulgate, owing to the attempt made to interpolate into it an element of casuistic discussion, converting it into a moralistic parable.

6

8 In the footnotes, for "fol. 10^a" read "fol. 10 a".

7

10 *) The reading देवतानां, which is documented directly by K₁B G₂ M₂ with many D MSS., and indirectly by D₁s G₂ M₂s, is perhaps to be preferred to the text reading त्रिदशानां, which may be a fanciful innovation.

25 Add "Dn" to the list of MSS. (B₃-s D₁s-s), which ins. 222* after 25. — For 222*, cf. Winternitz, *Ind. Ant.* 27 (1898). 126.

8

Böhtlingk's *Sanskrit-Chrestomathie* (Leipzig, 1909³) contains collations of two Berlin MSS. already mentioned for adhy. 8-11, edited there by him. — Cf. also the Appendices to Porzig's translation of the Ruru episode (*Das Schlangenyöfser*).

9

5 For 233*, cf. Sukthankar, "Epic Studies III", *ABJ.* 11. 263. Also Weller, *ZII.* 7. 92.

16 मविष्ये = मविष्यत्पुराणे (Dev.)!

13

10 In line 2 of 250*, for "यत्र सायंगृहो" read "यत्रसायंगृहो" (cf. 1. 41. 1). The phrase recurs at B. 12. 262. 44^d.

34 In the list of MSS. which ins. 37^{ab} after 255*, for "D (except D₂s)" read "D₁s. 4". — For 255*, cf. Winternitz, *Ind. Ant.* 27 (1898). 126.

Colophon. The Southern recension, in beginning a fresh count of adhy. with the Āstikaparvan (see the details of the Southern colophons on p. 116), seems to have preserved a valuable reminiscence of the time when the epic began with the Āstikaparvan (cf. मन्वादि भारतं केविदास्तीकादि तथापरे 1. 1. 50); to which then the first twelve adhy. (of this ed.) appear to have been gradually added.

14

The story of Kadrū and Vinatā has been partly edited by Böhtlingk in his *Sanskrit-Chrestomathie*. The Notes contain collations of two Berlin MSS. already mentioned (see above, adhy. 3 and 8). — The Appendices to W. Porzig's translation of the Āstika episode, cited above, contain collations of the ed. and some valuable text-critical remarks.

15

9 उदिद्धं = उद्धतं (Dev.).

16

Stanzas 18-35, 37-40, recur (almost *verbatim*) in Matsyap. 249. 69-82; 250. 1-4; 251. 5-8 (Ānandāśrama ed.). See notes on the next adhy. also. — The Mañj. (1. 103f.) mentions the same seven jewels (Soma, S'rī, Surā, Turaga, Kaustubha, Dhanvantari, and Amṛta) mentioned in 33-37.

17

The whole of this adhy. recurs (almost *verbatim*) in Matsyap. 251. 9-36. The Purāṇa has a certain number of readings in this passage, agreeing with S, which seem to be better than the text readings. Is there secondary interrelationship between S and Matsyap., or has S (and the Matsyap.) here preserved the original readings, which are corrupted in N?

19

6 Dev.: निबध्यतेऽसिन्निति निबन्धनं (v.l. of च बन्धनं).

20

1 In the stimulating article entitled "L'episodio di Kadrū e di Vinatā nell'edizione critica del Mahābhārata" (Traduzioni di epica indiana II) published in the Ascoli Memorial Volume, *Silloge Linguistica* (Torino 1930), F. Belloni-Filippi has sought to prove, with much probability, on *intrinsic* evidence, that passage No. 13 of App. I, which is missing in K₁ Ñ B T G_{2.5} M (being found only in Ko. 2-4 V₁ marg. D, and in the 4 *conflated* Grantha MSS. G_{1.2.4.5}) is, in fact, an interpolation; that the lacuna in the MSS., in which the passage is missing, is only apparent; and that the *textus simplicior* (which agrees with the constituted text) is quite in order. — For G_{1.2.4.5}, see Sukthankar, "Epic Studies III" *ABI*. 11. 269 ff.

2 *) Hypermetric! Hence the variants. Text as in Ko-3 Ñ₈ D₂ T G₁₋₅ M.

8 For 297*, 298* (and also 301* further on), cf. Winternitz, *Ind. Ant.* 27 (1898). 128.

21

1 Cf. Winternitz, *Ind. Ant.* 27 (1898). 128.

4 *)=(var.) 1. 19. 5*. — In the footnotes, for "Suparṇādhya, 5. 2", read "Suparṇādhya 7. 2".

23

4 *) This is the reading of Ko G_{2.4.5} M. I conjecture that the original reading was probably उपजिघ्रक्षिवाकाशं (hypermetric!), since all other groups contain the adverb of comparison (इव).

6 *) In the footnotes, in "Da D (except D₂₋₅)", delete "Da".

11 *) =B. 3. 180. 10*. Cf. Charpentier, *OLZ*. 1930. 1039.

24

4 The interesting maxim, 314* (गुरुहि सर्वभूतानां ब्रह्मणः परिकीर्तितः), which is faithfully transmitted in all old printed ed. (as well as in many new) was found only in Ñ B₁! The ed. have all copied the line probably from the *editio princeps*!

25

7 For a discussion of the interpolations 324*, 326*, 327* and of the position of G_{1.2.4.5}, cf. Ruben, *Acta Orient.*, 8. 249 ff; and Sukthankar, "Epic Studies III", *ABI*. 11. 269 ff.

28 *) In the footnotes, for "G_{2-4.6}" read "G_{2.4-6}". — Before "K (except K₈)", add " — *)".

26

For stanzas 1-3, cf. Ruben, *Acta Orient.*, 8. 255 f.; and Sukthankar, "Epic Studies III", *ABI*. 11. 279 ff.

42 *) In the footnotes, for "D (except D_{2.5})" read "D (except D_{2.5})".

28

14 *) In regard to विक्षिप्तः in 15*, the reading व्यक्षिप्त (given in footnotes) is perhaps to be preferred, against MS. evidence, to व्याक्षिप्त of the text.

19 The omission of 19^{ab} in Ś₁ K_{1.4} supports rather the S sequence, in which 18^{ab} and 19^{ab} are contiguous, the omission in Ś₁ K_{1.4} being then haplographic. If that be so, the S sequence of stanzas must be regarded as the original one.

29

23 *) In regard to 1. 30. 7*, perhaps the reading आनन्त्यम् (for अनन्त्यम् of the text) is to be preferred.

30

2 ^{ab}) =B. 5. 168. 31^{ab}.

31

The list of the Nāgas given here should be compared with a longer list given in *Udyoga* 103 (Bom. ed.) with which our list has many names in common.

32

Böhtlingk has given collations of two Berlin MSS. in the notes to his ed. of this adhy. in his *Sanskrit-Chrestomathie*.

Colophon. The first adhy. no. (43) which appears in the S'arada MS., is at the end of this adhy.; it is, inexplicably, already (43-32-) 11 adhy. in advance of our enumeration!! The other adhy. numbers, in the colophons of this adhy. are: (in N

MSS.) 29, 33, 34, 36; and (in S MSS.) 19, 20, 21: that is, all below 36!

34

6 Dev.: तीक्ष्णास्तीक्ष्णा इति नागा इति शेषः ।

36

8 The story of Parikṣit has been ed. by Böhlingk in his *Sanskrit-Chrestomathie*. The notes contain collations of two Berlin MSS.

12 ^a) The wrong reading पर्यन्वेपं तत^० has crept into the text through oversight. Substitute for it पर्यन्वेपंस्तत^०, the reading of Ś1 K G1-3, & M1-4.

22 Adopt the reading एयिवान् (for ईयिवान्), which is better documented than the text reading.

37

26 For line 10 of 402*, cf. Hopkins, JAOS. 11. 256.

38

9 ^{ad}) = B. 3. 29. 43^{ab}.

25 In the footnotes, before "Ks मृत्युमयाद्राजा", add " — ^a) ".

41

Böhlingk has given collations of two Berlin MSS. in the notes to his ed. of adhy. 41-44, in his *Sanskrit-Chrestomathie* (Leipzig 1909³).

22 ^a) The text reading यत्तु (based on Ś1 K1-4 B1.3 D2.4-7 T Gs M2.4) is perhaps only a mislection; the reading यं तु (which is equally well supported) seems preferable.

43

2 In 419*, noteworthy is the (prose) direction ऋषिस्वाच (resp. ऋषिः), because the *usual* reference in this section reads जरत्कारस्वाच (resp. जरत्कारः)! — For line 3, cf. 7 f. below.

46

10 427* = 1. 37. 13^{ad}.

25 For उत्तङ्गस्य, see above the note on 1. 3. 86. — In the v. l. of 430*, for "Nīlप संहत", read "Nīlप संहत^०".

26 It is not impossible that stanzas 26-32, which are missing in Ś1 K (except K4) N1.3 Gs M1.5, are also an interpolation! They appear to have crept

into the Southern MSS. T G (except Gs) M (except M1.5) by contamination from some late Northern source. Here again, perhaps, the Kas'miri MSS. should have been followed!

34 The remark दुर्धर्मिलादिः etc. in the v. l. of 431* is no part of the comm. of Nīl. (as erroneously stated in the footnotes); it is only a gloss by the editors (of the Bombay ed.), which was mistaken for a remark by Nīl.

47

9 ^a) In the footnotes, read "ब्रह्मविदः" for "ब्रह्मविदः".

50

2 In the footnotes, for "reads", substitute "read"; and for "Gs यथातथं", read "Gs यथातथं".

53

6 The (corrupt) excerpt in the footnotes from the comm. of Dev. should be read thus: नां चक्रं चान्तरा उक्ष्णो रथाङ्गस्य मध्ये सभय इति यावत् ।

34 ^a) Perhaps the reading कथ्यति (for सृजति of the text), is on the whole, to be preferred, in the sense (कथ्यमाने) given by Dev. & Arj. The reading सर्वरत्नमयीमिमां of the printed editions was not found in *any* MS.! The reading of Nīl. is as in text!!

54

10 ^a) Hypermetric!

55

8 Add, in the constituted text, a *wavy line* below the letters अह सौवर्कः of 8^b, and below the whole of 8^{ad} (since S has a v. l. which is equally valid).

11 ^{ab}) = (var.) 1. 119. 35.

56

19 ^{ab}) Recurs at B. 5. 136. 18, there applied to the episode Vidulāputrānūsāsana, which shows that Jaya is a *generic* name applicable to different works, and not a specific name of the Mbh. at all, as believed by some writers. — This and several of the foll. stanzas recur in the last chapter of the epic (often with minor v. l.).

57

11 ^{ad}) Cf. 1. 53. 19^{ad}.

- 21 ^b) हास(?) read हास्य) रूपेण = क्रीडावताररूपेण (Dev.).
 38 In line 2 of 513*, read "पुनर्नामैः" for "पुनर्नामैः".
 49 ^c) In the footnotes, for "Ñ V1 Dns" read "Ñ1 V1 Dns".

102-3 For the readings of the names, cf. 1. 90. 82.

59

12 =(var.) Brhaddevatā 5. 144 (v. l. दनायुः for अनायुः, विश्वा for प्रावा, वरिष्ठा for अरिष्ठा, सुरभिर्विन्ता for विन्ता कपिला). It should not be supposed that the Brhaddevatā stanza is necessarily the original of our stanza.

25 ^d) For the v. l. of this pāda given in the footnotes, substitute: "G4 कौपय" (for कापय). N (Ś1 missing) कुपटः कपट" (Ñ2 कुपटः पटक"; Ñ3 कपटा कपटा"); G8 कुपटः कोपद".

47 There appears to have been some confusion in the original between the progeny of Prāvā (or Prādhā) and Ariṣṭā. For 47*, MSS. point to the reading प्रावास्तु महाभागा, which has been adopted in the text, and which was probably the original reading. But the progeny allotted here to Prāvā may be that of Ariṣṭā, who otherwise would be without progeny, remaining wholly unnamed. K MSS. try to smuggle in Ariṣṭā (or Variṣṭā) in 46, while the Grantha MSS. bring her in at stanza 47. On the whole, the latter course seems the best. We may adopt for 47* the reading of T1 G1-8 अरिष्टास्तु सुभागा, which itself is probably an old emendation!

54 The names of Asuras given in this adhy. should be compared with those given in adhy. 61, with which the present adhy. is intimately associated.

60

34 In the footnotes, for "B" MSS. रीक्षे" read "B MSS. रीक्षे".

61

57 ^a) In the footnotes, for "दानव", "नाम य", and "भूमिप", read "दानवः", "नाम यः", and "भूमिपः" respectively; and, finally, for "दुर्जय" read "नामतः".

Colophon. For the limits of the sub-parvan Adivanis'āvatarana, cf. the remarks of Bühler (re

Bhāratamañjarī, which apply equally well to the constituted text) in *Ind. Stud.* 2. 38. According to Dev. also, the Aims'āvatarana ends with this adhy.!

62

2 In the lines 2 and 6 from the bottom of the left column of the footnotes and in line 6 from the top of the right column, for "1-19" read "1-16". — Further, the remarks (in lines 5 ff. of the left hand column of the footnotes) with reference to M apply *equally well* to G4.5. In other words, in G4.5 (as in M) adhy. 61 is immediately followed by (the first occurrence of) 1. 89. 1-16, the passage occurring twice in G4.5 (as in M), once immediately before, and again immediately after the Yayāti episode. The repetition in G4.5 M may prove to be a factor of considerable text-critical importance, though it is difficult to evaluate and interpret it precisely just at present.

3 In an Appendix to his translation of the Śakuntalā episode (*Liebesgeschichte. Die wichtigsten Erzählungen des Mbh., Bd. I = Ind. Erzähler, Bd. XII*), W. Porzig has given collations of three Berlin MSS. (Chambers 570 and 527, and ms. orient. fol. 324). Another Appendix contains some text-critical observations which may be profitably studied in the light of the critical apparatus of this ed. — D. van Hinloopen Labberton, *JRAS.* 1913. 11-19, has given an English translation of the Jav. version.

4 Belloni-Filippi, *Giornale della Soc. As. Ital.* (NS.) 2. 135-140, has discussed the readings of the constituted text of adhy. 62-69, giving at the same time the collations of the Padma Purāṇa version (3. 1-5) of the Śakuntalā episode.

10 ^b) = 1. 102. 2^b (q. v.). The reading सद्वन्ति of Cd, given in the footnotes, stands probably for मद्वन्ति. Cf. also, Belloni-Filippi, *op. cit.* p. 137. — Dev.: वसुमती धनवती भूमिर्वसुमतीति पुनरुक्तवदाभासोऽलंकारः।

14 ^{ad}) Dev.: धर्मपरैरभिप्रायेः पुनः पुनरवधारितं समीपे कुर्वन् नाविदितं नाप्यधार्मिकतया विदितम्।

63

18 ^a) For *karpana* (a kind of spear), cf. Belloni-Filippi, *op. cit.* p. 137.

64

2 ईरिणं = ऊषरं (Dev.).

8 *) Cf. Belloni-Filippi, *loc. cit.*

65

34 Dev.: अतिकुडः प्रतिससर्जैत्यन्वयः ।

66

12 *) Cf. Belloni-Filippi, *loc. cit.*

67

4 = 1. 161. 13.

11-12 11^{ca}-12^{ab} = (var.) B. 13. 44. 9.

23 In the footnotes, delete "(T₂ G₄-s after 24)".

24 Delete the entire passage: " — After 24, T₂ G₄-s...cf. v. 1. 23".

30 *) In regard to निधाय of S, the reading of K D: निधाय कायकं तच्च (a *lect. diff.*) seems preferable and should be adopted; the reading of the Vulgate निनिधाय ततो भारं is probably only an emendation, the substitution of an easy reading.

68

6 In the note (p. 303) enclosed within square brackets for "encripted" read "excerpted".

9 In the footnotes, for "61 lines" read "62 lines".

14 For 632*, cf. Porzig, *op. cit.* p. 143 (note on stanza 3003 of the Cal. ed.).

26 = B. 5. 42. 37.

27 *) Adopt the reading तस्यान्तिके, which is slightly better than the text reading; यस्य of the text appears to have been influenced by यो in the previous line (correction communicated by Edgerton, privately).

31 *) Add "Dn" to the list of MSS. which read वियतं.

63 *) Cf. Charpentier, *OLZ*, 1932. 278.

69

1 Cf. Charpentier, *OLZ*, 1932. 279.

7 इतरं = अथरं (Dev.).

26 Dev.: त्वाद्दृशे आत्मनो मम नास्ति संगतम् ।

29-30 Recur (with v. 1.) at 1. 90. 31-32, and in many Purāṇas. Cf. Kirfel, *Purāṇa Pañcalakṣaṇa*, p. 539 (where it occurs with the same v. 1.). The

reading (of many S and a few N MSS.) माता भक्ता (with transposition) seems preferable, and might be adopted.

70

Cf. Matsyap. 24. 55-71, which also contains a *summary* of the Yayāti episode.

28 प्रियवासति = जायायां (Dev.).

44 For 693*, cf. Kirfel, *op. cit.* pp. 392, 396. Cf. also Porzig, *Liebesgeschichten* (Ind. Erzähler, Bd. XII), p. 110: "Diese genealogische Sage muss dann einmal, wie so viele alte Sagen und Märchen in den Brāhmanas, im Sinne der asketischen Moral umgebogen worden sein, wobei nun eine gāthā über die Eitelkeit der Welt zum eigentlichen Höhepunkt wurde".

46 For 695*, cf. Kirfel, *op. cit.* p. 397 (stanza 97).

71

1 For reference to the Purāṇic versions of the Yayāti episode (besides the Matsyap.), cf. Kirfel, *op. cit.*, pp. 387 ff. — Cf. also Gaya Prasad Dixit, "The story of Yayāti as found in the Mahābhārata and in the Matsyapurāṇa: a textual comparison", *Proc. and Trans. of the Fifth Ind. Orient. Conf.* (Lahore 1930), 1. 721 ff. — The Appendix to the German translation of the episode by W. Porzig (*op. cit.*) contains some textual observations which may be profitably studied in the light of the critical apparatus of this ed. — Another appendix of the same work gives collations of three Berlin MSS. (Chambers 570, 527, and ms. or. fol. 324) for the Yayāti episode.

24 अनुगायमाना = अनुगवदाचरन्ती (Dev.).

73

12 समुच्छ्रयः = अहंकारः (Dev.).

23 It may be noted that 731* and 735* (which mention the arrival of Ghūrṇikā) were found in only *one* of the six MSS. collated for the Anandā-s'rama ed. (p. 51) of the Matsyapurāṇa!

74

1 For this and the foll. stanzas, cf. Franke, "Jātaka-Mahābhārata-Parallelen", *WZKM.* 20 (1906). 323, 357 ff.

75

15 768* = 1. 107. 32. — संयहीत्री = चात्री (Dev.).

78

23 *) The reading तूर्ण (for त्वरितं) of the printed ed. in this hypermetric pāda was not found in any MS. hitherto consulted!

79

5-6 For 824* and 826*, cf. Kirfel, *op. cit.* pp. 387 (stanza 26), 388 (stanza 29).

18 829* is missing even in the Purāṇic parallels! See Kirfel, *op. cit.* p. 390. Cf. this passage with lines 15-17 of 830*.

80

8 For 838*, cf. Kirfel, *op. cit.* p. 392 (stanza 63).

9 For 840*, cf. Porzig, *op. cit.* p. 112; and Kirfel, *op. cit.* p. 396 (stanzas 89 ff.).

82

6-8 = (var.) B. 12. 299. 15, 16, 8; see next note.

— Dev.: रुशती अकल्याणीं हिंसासि यवत्.

11 Recurs (with the same v. l. ना for वा) at B. 12. 299. 9; see previous note.

85

19 विवक्षा = संदेहः (Dev.).

24 = B. 5. 33. 73.

87

5 This stanza, which seems to make a fresh beginning to the conversation between Yayāti and his grandsons, seems to link up directly with the end of adhy. 83; the intervening eschatological discourse between Yayāti and Aṣṭaka, which is in part most obscure and incoherent, and so clumsily worded as to be almost unintelligible, has all the appearance of being an old interpolation; cf. Holtzmann, *Das Mahābhārata*, 2. 28. See adhy. 88, where Aṣṭaka again asks Yayāti who he is and compare Yayāti's reply (stanza 21) with 1. 84. 1. In the original story, the grandsons Aṣṭaka and others offer their merit to Yayāti, of course without knowing that their strange visitor is their maternal grandsire Yayāti. — Stanzas 6-7 repeat

partly what has been said above in adhy. 84, in a slightly different form.

12 ^{ed}) Cf. 17^{ef} below, and 1. 88. 4^{ed}.

88

12 Passage No. 52 of App. I is ins. in D₁ on suppl. fol.

19 Dev.: हरिवाकार्यप्रवृत्तौ निषेधो यस्य स हीनिषेधः.

21 प्रकाशः = प्रकटः (Dev.).

89

1 Like M, G_{4.5} repeat stanzas 1-16 of this adhy., reading the passage both before and after its Yayāti episode. See the note on 1. 62. 2 above (p. 990).

16 Like M₁-s, the two occurrences of the adhy. in G_{4.5} have separate colophons and separate numbers (10 and 30 respectively).

90

The two genealogies (adhy. 89-90) differ, the first having many names as in Purāṇas but probably corrupt in places; and the second omitting Raudrās'ya and Rceyu, but inserting a group of ten kings (Śārvabhauma, Jayatsena and so on) between Ahamyāti and Matināra. For a discussion of the comparative reliability of the divergent accounts, see Pargiter, *Ancient Ind. Hist. Trad.* pp. 110 ff.; and Pradhan, *Chronology of Ancient Ind.*, pp. 69 ff.

92

7 वक्तव्या = विवादयोग्या (Dev.).

24 In the footnotes, for "27 lines" read, "28 lines".

93

14 For 953*, cf. 1. 165. 13^{ab} and v. l.

94

39 With lines 1 and 3 of 974*, cf. 19^{ab} and 20^{ab} of the same adhy.

96

6 Of the Northern Mbh. editions, the interpolation 998* is actually found in Ganpat Kṛishnaji's ed. (Bombay, Śaka 1799), Lcle's ed. (Wai, Śaka 1818), Gopal Narayan's ed. (Bombay 1913),

Chitrashala ed. (Poona 1929), C. V. Vaidya's ed. (Bombay 1932), — all of which ed. have copied, blindly and uncritically, one from the other! As has been pointed out in the footnotes, the passage is wanting even in MSS. of Nil.

53 In the footnotes, for "129 lines" read "125 lines".

98

6 For the Purāṇic versions of the story of Mamatā and Dīrghatamas, see Kirfel, *Purāṇa Pañcalakṣaṇa*, pp. 526 ff.

13 It is worth noting that the addl. passage 1036* (which is ins. only in Ks. 4 N₂ B D) is not found even in the Purāṇic versions; cf. Kirfel, *op. cit.*, p. 527.

17 For 1038*, cf. the Purāṇic version (Kirfel, *op. cit.* p. 527 f.), which is more explicit.

31 The Purāṇas have a slightly different version; cf. Kirfel, *op. cit.* p. 530.

32 B₁ D_n D_{1.5} om. 32^{ab} (and not 32, as erroneously stated in the footnotes). Moreover, in consequence of that, 1042* is ins. in these MSS. not after 32^{ab} (as implied in the footnotes), but after 31. — For 1042*, cf. the Purāṇic versions (Kirfel, *op. cit.* p. 531).

99

8 After 8, almost all our modern ed. (the Cal. ed. is again an honourable exception!) ins. a line उक्तं जन्म कुलं मद्यमसि दाशसुतेत्यहम्, which is not found in any Northern MS. hitherto collated and which is but a v. l. of the Southern interpolation 1048*!

43 Line 1 of 1067* = (var.) 1. 100. 10^{ab}.

100

19 1080* = (var.) 1. 100. 7^{ad}.

30 Lines 1-2 of 1088* = (var.) 1. 102. 1.

101

N. B. Utgikar, *Proc. and Trans. of the Second Orient. Conf.* (Calcutta 1922), pp. 221 ff., has made a comparative study of the various versions of the Anī-Māṇḍavya story, giving reasons for the priority of the Mbh. version.

102

2 ^b) = 1. 62. 10^b (with the same v. l.).

104

4-7 Cf. 1. 113. 32 ff.

11 In the footnotes, add, at the beginning, "S om. 11^{ab}".

107

A part of this adhy. has been edited by Böhlingk in his *Sanskrit-Chrestomathie*. The notes give collation of two Berlin MSS.

8 In line 6 of 1135*, for "द" read "इद".

108

16 ^{ad}) For the reading of this line, cf. the corresponding line of the Northern interpolation given as passage No. 41 of App. I. — संसर्गविद्या is mentioned again in B. 12. 230. 19:

संसर्गविद्याकुशलस्तस्मात्सर्वत्र पूजितः ।

109

9 Dev.: बुद्धि इति पाठे तु बुद्धिरूपेणाङ्गेन रहितेत्यन्वयः ।

110

7 The stanzas 7-10, 12^{ab}, 13-19, 30-35 recur (with v. l.) in Śānti 9 (Bomb. ed.). The important variants are given here for ready reference. — 7 = (var.) B. 12. 9. 12 [v. l.: — ^a] क्षपयिष्ये कलेवरम्].

8 = (var.) ibid. 13 [v. l.: — ^a] पांसुभिः सममिच्छन्नः].

9 = (var.) ibid. 14 [v. l.: — ^a] निर्ममो भूत्वा (for निर्ममस्कारो)].

10 = (var.) ibid. 17 [v. l.: — ^a] सर्वेन्द्रियसुसंयतः].

12 ^{ab}) = (var.) ibid. 23^{ab} [v. l.: — ^a] व्रीनय द्वे च पञ्च वा].

13 = (var.) ibid. 21, which reads:

अल्पं वा स्वादु वा भोज्यं पूर्वालाभेन जातुचिद ।

अन्येष्वपि चरत्लाभमलाभे सप्त पूरयन् ॥

— 1164* = (var.) ibid. 24^{ab} [v. l.: सति (for यदि)].

14 = (var.) ibid. 25 [v. l.: चिन्तयन् (for प्रध्यायन्)].

15 = (var.) ibid. 24^{ad}-25^{ab}.

16 = (var.) ibid. 26 [v. l.: — ^a] सममित्यज्य (for समतिक्रम्य). — ^a) निमेषादिव्यं].

17 = (var.) ibid. 27 [v. l.: — ^a] तेषु नित्यमसक्तश्च. — ^a) अपरित्यक्तसंस्कार्यः].

18 =(var.) ibid. 28 [v. l.: — ^a] विमुक्तः सर्व-
सङ्केभ्यः].

19 =(var.) ibid. 37^{ab} [v. l.: — ^a] धृत्वा (for
वृत्त्या). — ^a) संस्थाप^a (for संधार^a)].

30 =(var.) ibid. 4 [v. l.: — ^a] हित्वा ग्राम्य-
सुखाचारं. — ^b) अरण्ये (for वल्कली). — ^a) दृगैः सह (for
महावने)].

31 =(var.) ibid. 5 [v. l.: — ^a] जुहानोऽर्धं
यथाकालं].

32 =(var.) ibid. 6 [v. l.: — ^b] *श्रमक्षमः. — ^a)
विधिदृष्टेन (for दुश्चरेणेदं)].

33 =ibid. 10.

34 =(var.) ibid. 9 [v. l.: — ^a] आचरिष्यामि
(for आचरजातु)].

35 =(var.) ibid. 11 [v. l.: — ^{ad}] सेवमानः
प्रतीक्षिष्ये देहस्यास्य समापनम्].

113

32 =(var.) l. 104. 4.

33 ^{ab}) =ibid. 5^{ab}. — ^{ad}) = (var.) ibid. 5^{ad}.

114

31 Dev. cites कुरलक्ष्म (=कुरचिह्नं) as in text!

116

13 ^{ad}) In the footnotes, before “चुक्रोश” add “S”.
The line-reading given in the footnotes is that
of S.

117

24 ^{ab}) In the footnotes, for “repectively” read
“respectively”.

30 ^a) Here two *bodies* (शरीरे) are mentioned,
though only just above and in the previous chapter
it was narrated that the bodies had been *cremated*;
cf. Hopkins, *Ruling Caste*, p. 172 (footnote), and
Meyer, *Sexual Life*, p. 236 (footnote 2).

119

6 Cited (as by Mahārṣi Vyāsa) in Ānanda-
vardhana's Dhvanyāloka (ed. Kāvya-mālā), p. 155
(v. l. “दिवसा for “दिवसा”).

16 Dev.: काकनिला (or ली)यने क्रीडाविशेषे।

35 Stanzas 35-40 = (var.) B. 3, 12. 80-85 (q. v.).

43 In the footnotes, for “after 43”, read “after
43.”.

122

1 =(var.) l. 154. 14.

9 =(var.) ibid. 15.

11 1353* = (var.) line 4 of 1375*.

37 = l. 154. 15.

Colophon. In the footnotes pertaining to the
colophon (in line 3 of the para) for “49” read “47”.

125

6 ^a) *निसस्त्रनं, which is documented by Ś1 K and
a number of other MSS. of different versions, should
have been adopted in the text.

126

34 Dev.: तत्कुलीनः तेषां राधां कुले भवन्।

128

In the long explanatory note (p. 574) between
adhy. 128 and 129, it has been stated that the
Kāpi(n)kanṭi is wholly ignored in the Telugu
adaptation of the Mbh. by Nannaya Bhaṭṭa. That
is an error; Nannaya clearly refers to this passage;
but there remains plenty of evidence to make us
suspect the adhy., besides its omission in K.

130

1 For “N” in line 1 of the footnotes, read “N”.

In the sequel, in very many cases, the
diacritical sign of Ñ has unfortunately come out
only faintly or even broken off completely, in many
copies, in the course of printing. The context
generally shows whether one has to read N or Ñ.

133

18 At the end of the footnote pertaining to this
stanza, for “(probably, 1458*)”, read “(probably,
1457*)”.

137

16 In the footnotes (p. 597), for “S (except
G1.2)” read “S”.

138

Colophon (p. 602). In the footnotes, for “जगृदुह”
read “जतुगृह”.

139

Bopp's ed. of the Hiḍimbavadha included in *Ardschuna's Reise zu Indra's Himmel* (Berlin 1824) was, unfortunately, not accessible for consultation.

143

1 At the beginning of the footnote (p. 615), before "(M om. lines 3, 6)" add "S", which has dropped out.

10 At the end of the footnote, add a square bracket ( ]) after "(for -द्दा)", concluding the v. l. of 1556*.

26 In the footnotes, for "liew" read "lieu". Delete: "and a colophon ... which S om."

144

In the tabular conspectus at the end of this adhy. (p. 624), in the left-hand column, delete the word "Colophon", which occurs below the figures "19-20". See last note.

145

14 ^{ab})=(var.) l. 150. 13^{ad}.

150

1 In the footnotes for "D₂" read "D₃", in line 5 of the para.

13 ^{ad})=(var.) l. 145. 14^{ab}. — 1642*=(var.) ibid. 14^{ad}.

151

8 For examples of Word Haplology in the R̥gveda, cf. Geldner, "Worthaplogie im R̥gveda", in Festgabe Kaegi (1919).

156

Delete the para (marked by) at the very end of the footnotes pertaining to this adhy. (p. 662). The addl. adhy. mentioned here is ins. in S (except G₈) not after adhy. 156, but after adhy. 157.

157

6 This amusing and popular little story occurs (with v. l.) twice in the course of the Ādi in the N recension (here and in adhy. 189), and three times in the S recension! — The repetition of adhy. 175 in S after adhy. 157 may prove to be a factor of great text-critical importance. It will be noticed

that it occurs in S *just before and just after* the episode of the encounter of the Pāṇḍavas with the Gandharva Citraratha (alias Aṅgaraparṇa), containing the stories (*upākhyānas*) Tāpatya, Vāsistha and Aurva; and, therefore, it may prove to be a reminiscence of the interpolation of the entire Citraratha episode. — For the text of the repeated passage see App. I, No. 96.

158

13 According to Dev., Vākā (or Rākā) is the name of a river.

24 ") Adopt the Southern spelling विभीषिका, which is more correct.

173

Colophon. For the limits of the Caitrarathaparvan, cf. Bühler, *Ind. Stud.* 2, 38.

175

In the para (marked by) at the beginning of the footnotes (p. 713), for "adhy. 156" read "adhy. 157".

1 देवमहोत्सवः=स्वयंवरः (Dev.).

19 The (inorganic) third line 1805*, which occurs in only 3 of the MSS. collated, has proved to be very popular, and is found in almost all the older printed ed. except the Cal.!

180

16 In the footnotes, for the serial no. "1960*", read "1860*".

192

7 For the reading प्ररोचन- (for पुरोचन-) of Ś1 K1, cf. v. l. 1. 132. 2.

17 With the first line of 1945*, cf. the last line of 1947*.

24 Almost all the old ed. (except the Cal. ed.) contain the spurious (inorganic) line 1957*, which is a Southern interpolation, lacking even in Nil. MSS.!

201

Bopp's ed. of the Sundopasundopākhyāna (Gild. Bibl. 97) was, unfortunately, not available for consultation.

205

For the translation of the Arjunavanavāsa in his *Liebesgeschichten* (Die wichtigsten Erzählungen des Mbh., Bd. I = Ind. Erzähler, Bd. XII), W. Porzig had collated three Berlin MSS. (Chambers 570 and 527 and ms. orient. fol. 324), but his MSS. contained apparently no important variants.

206

2 चौक्षा: = शुचयः (Dev.).

210

15 *) = l. 212. 3*.

212

2 ^a) In the footnotes, for "Some" read "some".

3 ^a) = l. 210. 15*.

213

21 In the footnotes (with reference to 2074*), after "D₁ (suppl. fol. sec. m.)" add "S".

61 Dev.: वाशब्द उपमायां । वा = इव, as it is actually paraphrased in the other versions.

214

In the stanza (l. 214. 28) printed below the illustration facing p. 840, for कृष्णपाण्डवौ read पाण्डवौ (as in the constituted text).

215

2 ^a) Change the reading प्रयच्छताम् to प्रयच्छतन्, which suits the context better.

220

For the Śārngakopākhyāna, cf. E. Sieg, *Sagenstoffe des Rgveda*, pp. 44ff., and especially p. 46. — Böhrtlingk has given collations of two Berlin MSS. for the story of Mandapāla edited by him in his *Sanskrit-Chresthomathie* (Leipzig 1909³).

224

19 ^a) In the reading of Ś₁ K₁ B₂ etc. for "मानन्व" etc. read "मानन्व" etc.

ERRATA

✎ Only mistakes in the constituted text have been listed here. For other corrections see Appendix 1 and the Addenda et Corrigenda.

Adhy. & Sl. No.	For	read	Adhy. & Sl. No.	For	read
1. 65	दुःशासनः	दुःशासनः	57. 76	शान्तनवो	शान्तनवो
1. 121	शान्तनवं	शान्तनवं	58. 4	त्रिः सप्तकृत्वः	त्रिःसप्तकृत्वः
1. 128	शान्तनवे	शान्तनवे	59. 32	पुङ्गवाः	पुङ्गवाः
1. 131	संसप्तका	संसप्तका	59. 48	अलंबुसा	अलम्बुसा
1. 147	दुःशासनं	दुःशासनं	60. 3	भगवान्नुदा	भगवान्नुदा
1. 161	प्राणान्यक्तुं	प्राणान्यक्तुं	61. 6	पुङ्गवः	पुङ्गवः
1. 161	मा चिरम्	माचिरम्	61. 68	शतनोः	शतनोः
1. 162	तथा वादिनं	तथावादिनं	64. 10	षट्पदैः	षट्पदैः
1. 210	अनुक्रमणी नाम	प्रथमोऽध्यायः ॥१॥	67. 1	सुव्यक्तं राज्ञं	सुव्यक्तं राज्ञं
(Colophon)	प्रथमोऽध्यायः ॥१॥	समाप्तमनुक्रमणीपर्व ॥	74. 7	यत्कुमारा	यत्कुमाराः
2. 50	मतःपरम्	मतः परम्	74. 10	श्रेयोऽर्थी	श्रेयोर्थी
2. 78	शान्तनो	शान्तनो	76. 20	पुंभिः	पुंभिः
2. 79	तेजोऽशानां	तेजोशानां	77. 25	यथाकामं	यथा कामं
2. 97	किङ्कराणां	किङ्कराणां	83. 10	किंनिमित्तं	किं निमित्तं
2. 167	नवशतानि	नव शतानि	88. 8	पत्स्येह	पत्स्ये ह
2. 172	नवश्लोकं	नव श्लोकं	90. 2	किंतु	किं तु
20. 10	त्वं ऋषिं	त्वमृषिं	93. 36	अनुसंवत्सरा	अनु संवत्सरा
24. 13	रजोऽभ्रं	रजोभ्रं	108. 5	ऊर्णनाभः	ऊर्णनाभः
26. 14	तपोऽर्थिनः	तपोर्थिनः	110. 34	चरञ्जातु	चरञ्जातु
36. 12	पर्यन्वेपं ततं	पर्यन्वेपंस्ततं	123. 23	परिप्रच्छुः	परिप्रच्छुः
36. 23	संरम्भी	संरम्भी	127. 21	भारत	भारत ।
38. 34	वयोऽतिगः	वयोतिगः	144. 13	जीव पुत्रि	जीवपुत्रि
39. 30	स्तत्रमभ्येति	अस्तमभ्येति	146. 6	प्रवक्ष्या	प्रवक्ष्या
40. 10	पुरुषाः	पुरुषाः	149. 6, 7	श्रेयो आत्मं	श्रेय आत्मं
44. 13	तस्माद्व्येतु	तस्माद्व्येतु	161. 10	प्राणा	प्राणाः
49. 3	किंनिमित्तं	किं निमित्तं	167. 5	छित्वा	छित्वा
49. 23	दीप्तादग्नेः	दीप्तादग्नेः	168. 14	वसिष्ठः सहितो	वसिष्ठसहितो
55. 23	शान्तनवेन	शान्तनवेन	169. 15	धनभक्षयम्	धनभक्षयम्
57. 40	स्कन्देद्रेत	स्कन्देद्रेत	169. 20	वामोरुं	वामोरुं
57. 49	उज्जह्नुं	उज्जह्नुं	176. 33	वाक्यमुच्चै	वाक्यमुच्चै
57. 52	मोक्षमवाप्ससि	मोक्षमवाप्ससि	204. 28	मन्योन्यं	मन्योन्यं
57. 57	तान्धोमां	तां धीमां			

Prof. STEN KONOW, Ethnographic Museum, Christiania: "Every serious student will feel sincerely thankful to you and your collaborators for the great and conscientious work you have given us."

Prof. LIONEL D. BARNETT, British Museum: "I heartily congratulate you on the excellent manner of the work. The critical method is thoroughly scientific, and the results are very interesting. I hope that the enterprise will receive all the support that it deserves."

Prof. F. BELLONI FILIPPI, University of Pisa: "I congratulate you and your colleagues of the Mahābhārata Editorial Board on the difficult task you have fulfilled with the first fascicle of the *editio critica* of the Great Epic of India. All the Sanskrit scholars who follow your endeavour with the most lively interest will be satisfied with the constituted text, that seems to give the most faithful picture of the original possible to be retraced under the present circumstances."

Prof. H. ZIMMER, University of Heidelberg: "Your edition will be the classical one, of this classical text, superseding all former editions, and may serve for all further investigation concerning the great Indian Epic."

Zeitschrift für Indologie und Iranistik, Leipzig: "Eine gediegene Leistung, die zu den besten Hoffnungen berechtigt und sowohl dem durch seine scharfsinnigen Arbeiten wohlbekannten Herausgeber als auch den anderen beteiligten alle Ehre macht. . . . Wir müssen uns dankbar damit zufrieden gehen, dass Indien das leistet, was zur Zeit möglich und notwendig ist. Wir sehen schon jetzt, dass die bahnbrechenden Arbeiten der Kommission uns eine reiche wissenschaftliche Ernte schenken werden."

Rivista degli Studi Orientali, Rome: "L'avvenimento è troppo importante perchè non meriti di esser segnalato ai sanscritisti ed agli amici dell' India. . . . Il "General Editor", dott. V. S. Sukthankar, che accoppia all'acutezza dell'ingegno e alla vastità delle letture la severità dei metodi europei, derettamente appresi alla scuola del Lüdgers, parla del lavoro come di un "very fascinating work" nè risparmia fatica per la riuscita di un'opera, a cui resterà per sempre legato il nome dei dotti collaboratori. E lo stabilimento tipografico *Nirnaya Sagar* di Bombay . . . non ha lesinato i mezzi per giungere a un'edizione, la

quale per nitidezza di caratteri e bontà di material impiegati nulla ha da invidiare alle migliori edizioni europee."

Orientalistische Literatur Zeitung: "Nur soviel kann schon jetzt festgestellt werden, dass der Herausgeber offenbar mit der rühmenswertesten Akribie gearbeitet und sich alle Mühe gegeben hat, um einen wahrhaft kritischen Text herzustellen. Wenn es den indischen Gelehrten möglich werden wird—was wir immer ernstlich hoffen—in absehbarer Zeit einen kritischen Text des ganzen gewaltigen Epos hervorzubringen, so werden sie sich damit ein monumentum aere perennius errichtet haben und sich die Dankbarkeit vieler Generationen von Sanskritgelehrten zugesichert haben."

Journal of the American Oriental Society: "One of the most valuable of Sukthankar's results is his establishment for the first time of a "Kāśmīri" recension of the epic. . . . Dr. Sukthankar deserves to be heartily congratulated on the brilliant success of his work. More than that, he deserves the active support of all Sanskritists, and of all who are interested in the furtherance of this supremely important work, which none could do better than he."

Indian Historical Quarterly: "The Institute is to be congratulated on the admirable beginning that has been made, under the able editorship of Dr. Sukthankar, of a truly colossal task, which we sincerely hope it will be able to bring to a successful completion. . . . So far as one can judge from the published specimen, the course adopted by the editor is fully justified by the facts of the case, and the major part of the text has been reconstructed with a degree of approximation which may be deemed sufficient for all critical purposes. The reviewer, as an Indian, may be excused for entertaining a pardonable pride in the fact that the first critical edition of the great Indian epic is undertaken, as it should be, by a band of Indian scholars. Let us hope that when it is completed it will stand as a glorious monument of Indian scholarship."

The Times, Literary Supplement: "The lines... on which they are proceeding appear to be thoroughly sound. This first tiny instalment shows that the work has been begun in earnest, and all Sanskrit scholars will wish it success."

The Indian Press

The Times of India, Bombay: "There is no doubt that, when completed, this first critical edition of the great epic will be an achievement of international importance reflecting no little credit on the Sanskrit scholarship of India. We have no hesitation in appealing to the Indian public and all lovers of learning to extend their generous help to a work of such monumental importance."

The Bombay Chronicle, Bombay: "The whole public of India, especially the Indian Princes and Universities, owe it to themselves and the

country to finance this project."

The Leader, Allahabad: "Considering the importance of the undertaking, which is of a national character, every financial help rendered to the Institute for the successful completion of the enterprise, will be help rendered to a very deserving object."

United India and Indian States, Delhi: "When this is done for the whole work, the Institute will have accomplished a great task of international importance, which would be admired and highly prized both by the Indian and European scholars."

Acknowledgment of Donations (of Rs. 250 and above)

ANNUAL GRANTS.

Ruler of Aundh	Rs. 6,000
Government of Bombay	" 6,000
Government of India	" 4,000
University of Bombay	" 3,000
Government of Madras	" 1,000
Government of Hyderabad (Deccan).	" 1,000
Government of Burma	" 500
Government of Baroda	" 500
Government of Mysore	" 500
Chief of Phaltan	" 500
Maharaja of Porbandar	" 250
Chief of Sangli	" 250
Chief of Ichalkaranji	" 250
Chief of Vishalgad	" 100

Chief of Ramdurg	Rs. 100
Sardesai of Vantmuri	" 50

OTHER DONATIONS.

Bhavnagar Darbar	" 2,000
H. A. Shah Esq., Bombay	" 1,000
Chief of Bhor	" 500
V. P. Vaidya Esq., Bar-at-law, Bombay.	" 500
Harilal Jagannath Esq., Cambay	" 500
Tulsidas Charities, Bombay	" 500
Shantaram N. Dabholkar Esq., Bombay.	" 500
Savitribai Bhat Trust, Bombay.	" 400
Jaikrishna Trust, Bombay	" 300
Haridas Dhanji Mulji Esq., Bombay	" 300
Rajguru Hemraj Pandit, C. I. E.; Nepal.	" 250

Critical Edition of the Mahābhārata: Rates of Subscription

Class A (Payment in advance):

- (i) Paper-cover fascicules . . . Rs. 150
- (ii) Cloth bound volumes . . . " 165

Class B (Deferred payment):

- (i) Paper-cover fascicules . . . Rs. 200
- (ii) Cloth bound volumes . . . " 215

Subscribers of class B are required to deposit Rs. 10 out of the price for registration of the order; the balance will be recovered by V. P. P. as the fascicules or the volumes are published. Per-

manent members of the Institute obtain the edition at reduced rates; these rates for class A (i) and (ii) are Rs. 120 and 132 respectively.

Price of fascicule 7 . . . . . Rs. 6-0

Price of fascicules 1-7 . . . . . " 33-0

All the above prices are exclusive of postage.

For further particulars, apply to the Secretary, Mahābhārata Editorial Board, Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona 4.

Published by the Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona.

Printed by Ramchandra Yesu Shedge at the *Mahābhārata* Press, 26-28, Kolaba Lane, Bombay.

